GLSANS294.5923
MAH 5

125091
LBSNAA

श्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी
L.B.S. National Academy of Administration
मसूरी
MUSSOORIE
पुस्तकालय
LIBRARY

अवाप्ति संख्या
Accession No. 125091

वर्ग संख्या
Class No. 294.5923

पुस्तक संख्या
Book No. MAH

5

Instructions for Binding

The Āraṇyakaparvan is divided into two parts, which form respectively Volumes 3 and 4 of our Edition. The following pages (numbered I–XLII), comprising the Introduction, Concordance, Abbreviations etc., as well as the title-pages, table of contents and frontispiece, all belong to Volume 3 of the Edition, which constitutes Āraṇyakaparvan, Part 1; and, in binding, they should be *prefixed* to the contents of Fascicule 11 of the Edition. — The preceding pages (numbered 513-1112), together with the title-pages, plates and illustrations, comprise, in its entirety, Volume 4, which constitutes Āraṇyakaparvan, Part 2.

THE EDITOR.

THE
MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR †; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA † RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ †; R. ZIMMERMANN, S.J. †;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 3

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

THE
ĀRAṆYAKAPARVAN
(PART 1)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

☞ Pages 1–510 were issued in 1941 as Fascicule 11; and the rest (Introduction etc.) was issued, in 1942, as a part of Fascicule 12 of this Edition.

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. Title-pages and Introduction (pp. I—XLIV) printed by Mr. R. Y. Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay; and the rest (pp. 1—510) printed by Prof. Sadhu Ram, M.A., at the Arya Bharati Press, Lahore.

CONTENTS OF VOLUME THREE

	PAGES
INTRODUCTION	I — XXXVIII
CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS . . .	XXXIX—XLII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	XLIII
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE ĀRAṆYAKA (PART 1)	1-510

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME THREE

FACSIMILE OF THE ŚĀRADĀ CODEX, FOL. 236 A .	FRONTISPIECE	
ILLUSTRATION TO 3. 1. 8	FACING PAGE	1
„ „ 3. 11. 34	„ „	33
„ „ 3. 12. 46-47	„ „	37
„ „ 3. 152. 10-11	„ „	499

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam.*
int. lin. = *inter lineas.*
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931–1936).
Mad. = Madras (edition).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu.*
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu.*
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam.*
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❀ ❀ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, **C**d = Commentary of Devabodha; **C**a. d. n = Commentaries of Arjunamiśra, Devabodha and Nīlakaṇṭha. A "p" is added on to denote a "pāṭha"; thus, **C**np = a pāṭha mentioned in the Commentary of Nīlakaṇṭha.
~~~

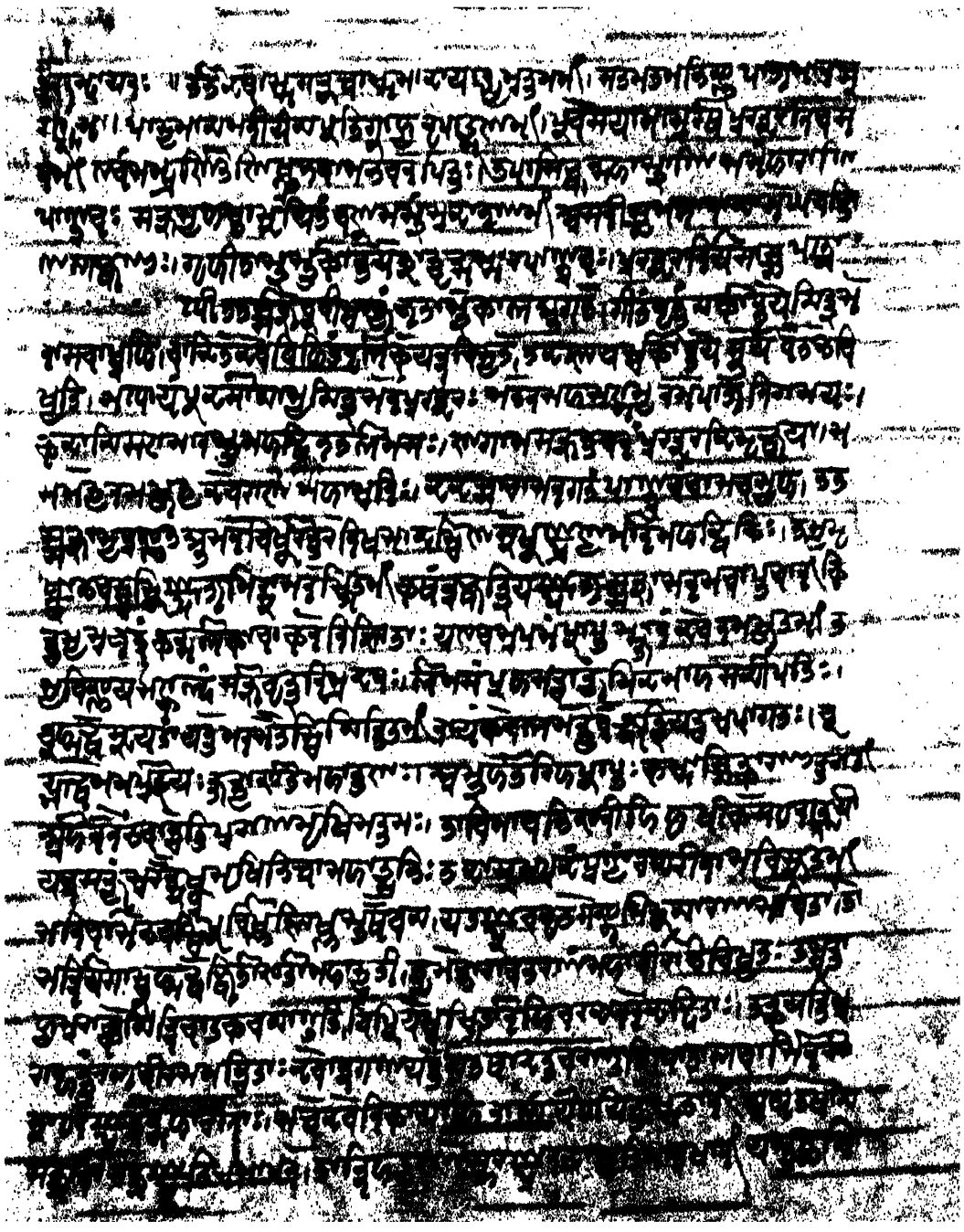

Śāradā Codex, fol. 236 a

Balodyan Press, Poona

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

LIST OF MANUSCRIPTS FORMING THE CRITICAL APPARATUS

The manuscripts utilized for this edition of the Āraṇyakaparvan are as follows:

I. N(orthern) Recension.

(*a*) *North-western Group* (ν).

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

Ś₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875-76. (The Śāradā Codex.)

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K).

K₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 471 of Viśrāmbāg I.

K₂ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15 (= Institute's Collection, No. 246). Dated V. Saṁ. 1828 and Śaka 1693 (ca. A.D. **1772**).

K₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 154 of 1891-95.

K₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 57 of 1882-83.

(*b*) *Central Group* (Υ).

Bengali Version (B).

B₁ = Dacca, University Library, No. 495. Dated Śaka 1393 (ca. A.D. **1471**).

B₂ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 781. Dated Śaka 1183 (ca. A.D. **1261**).

B₃ = Dacca, University Library, No. 601. Dated Śaka 1678 (ca. A.D. **1756**).

B₄ = Dacca, University Library, No. 728 B. Dated Śaka 1739 (ca. A.D. **1817**).

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Caturbhujamiśra (Dc).

Dc₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 32 of A 1879-80.

Dc₂ = London, India Office Library, No. 3170 (1908). Date A.D. **1765** (?).

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn).

Dn₁ = Indore, Private Property of Sardar M. V. Kibe of Indore. Dated V. Saṁ. 1839 (ca. A.D. **1783**).

Dn₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 236 of 1895-1902.

Dn₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 496 of Viśrāmbāg I.

Devanāgarī Composite Version.

D₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 269 of Viśrāmbāg II.

D_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895–1902. Dated V. Saṁ. 1795 (ca. A.D. **1739**).

D_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1887–91. Dated in year 1677, probably V. Saṁvat (then = A.D. **1620**).

D_4 = Baroda, Oriental Institute Library, No. 767. Dated V. Saṁ. 1655 (ca. A.D. **1599**).

D_5 = Pudukottah, State Library MS. (without number). Dated V. Saṁ. 1712 (ca. A.D. **1656**).

D_6 = Madras, Adyar Library, No. 36 G 15.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T_1 = Lahore, D. A. V. College Library, No. 3908.

T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G).

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library MS. (without number).

G_2 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 53 (= Institute's Collection, No. 266).

G_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11839.

G_4 = Pudukottah State Library, No. 322.

Malayālam Version (M).

M_1 = MS. (without number) belonging to Ponnokkoṭṭu Mana Nambudiripad, Alwaye, Travancore.

M_2 = Malabar, Poomulli Mana Library, No. 299.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś$_1$

(The Śāradā Codex.)

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 159 of 1875–76. Total number of folios, for this parvan, 192 (some frayed and patched at ends), with about 24 lines to a page. Size $12'' \times 9\frac{1}{2}''$. Clear Śāradā characters. Birchbark (bhūrjapatra).

The codex, which is unfortunately incomplete and fragmentary, must have originally contained at least the first three parvans (Ādi, Sabhā, and Araṇya or Āraṇyaka), written, as far as one can judge, by the same hand. The extant portion contains the Sabhā in its entirety, but only fragments of the other two parvans, the beginning of Ādi and the end of Āraṇyaka being lost. The text of Āraṇyaka begins on fol. 211a, line 1; and ends, or rather breaks off, at the end of a folio marked 194b (sic). The numbering of the pages is most erratic. There are in all 192 folios pertaining to this parvan. The fragment breaks off in the middle of our 3. 253. 18^d, ending with the words: वराज्यपूर्णामिव. The margins are mostly clean, and corrections are few and far between. Erasures have been made in a few places with green pigment.

In good many places (e.g., folios numbered 156a, 185b, 186a, 193b, 194a, etc.) the scribe has written dots to denote portions of the text which were either lost or illegible to him: sign of a conscientious copyist. On fol. 220a, some stanzas which had been omitted (? hapl.) in the text have been written on the margin (*sec. m.*), in a different and inferior ink. The top parts of the four folios numbered 89–92 are broken off and lost, involving a loss of from 5 to 8 top lines on each page. The names of sub-parvans have been sporadically mentioned. The manuscript has been fully described at p. x of the Prolegomena to Ādiparvan (q. v.)

K1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 471, Folios 486 (numbered 55–540; first 54 folios missing), with about 10 lines to a page. Size $12\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Thin glazed superior Indian paper.

First 54 folios are lost; fol. 55 begins with 3. 32. 4ª. Number 237 is given to two consecutive folios, but the second folio thus marked is subsequently corrected (*sec. m.*) to 238. The missing portion of the text at the end of the first of the two folios marked as 237 is written out in small letters (? *sec. m.*) at the bottom of the page. Fol. 485 is written only on one side; and at the end of this folio is the remark: प्रभूतात्रो अग्रे पत्रं लिखितं ॥ विस्मृतं न ॥. The contents of this folio (485) have been copied out again *sec. m.* (on a separate sheet of modern paper with watermarks), including the final remark प्रभूतात्रो...॥ विस्मृतं न ॥, with the addition, श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु ॥ श्रीकृष्णजी सत्य छे ॥ श्री ७, which shows that the copyist of this sheet was some Gujarati scribe. The handwriting of the original, which is Kashmirian in style, is not quite uniform: some folios show very thick, black, broad upright characters, while others are appreciably thinner and somewhat slanting. Frequently in the colophons, and the references to speakers, only alternate letters are written, blanks being left to be filled with red ink, which, however, has not been done. Mere folds, without vertical lines, mark the right and left margins of folios. The ink used is jet black and of a superior quality. The sub-parvan names are generally mentioned.

K2

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15 (= Institute's Collection, No. 246). Folios 300, with about 14 lines to a page. Size $13\frac{1}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1828 and Śaka 1693 (ca. A.D. 1772). Grey Indian paper.

This manuscript is described as D1 at p. vii of the Introduction to the Udyogaparvan, for which parvan it was first used. The name of the scribe, which comes after the date (year) at the end of this parvan, appears as: उदैराम लिषायतं मिश्रजी । श्री सदानंदजी; the day and month come last as: मिती आषाढप्रथमे १५ गुरौ संपूर्णम्. In the Udyogaparvan, the scribe's name is given as Kāśmīrīya Sadānanda. Very incorrect, containing numerous little errors of spelling, such as writing श for स. Adhyāya colophons and margins are marked with red pigment, corrections with yellow pigment. Marginal (vertical) lines of pages are in black and red, separated by a thick yellow line. The manuscript is almost without any marks of punctuation. The *daṇḍas* were probably to be marked with red ink, but the

revision was never actually carried out. It may be noted that this is a parvan from an almost complete manuscript of the Mahābhārata written by one hand, and as such important.

K₈

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 184 of 1891–95. Folios 285, with about 17 lines to a page. Size $10\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

Total number of folios is 294, of which fol. 270, 272–279 are missing. Fol. 152a has only six lines of writing, the greater part of the folio being left blank, and the writing continued on the reverse, without any loss of text. In the references to speaker the word उवाच (resp. ऊचुः) is generally omitted; the name of the speaker is generally given in some abbreviated form like युधि, वैश, मार्क. The manuscript seems to be fairly old. The edges, especially of the last folios, are brittle and worn. Characters are short and broad, representing an old style of writingin. Writing is incorrect on the whole. There are occasional corrections in margin (*sec. m.*). Adhyāya colophons and names of speakers are generally coloured with red pigment. The manuscript mentions sub-parvans as a rule. It does not distinguish between व and व; both are again often confused with च.

K₄

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 57 of 1882–83. Folios 370 (numbered 52–421), with about 10 lines to a page. Size $12\frac{3}{4}'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Old Indian paper.

First 51 folios are lost; fol. 52 begins with 3. 36. 1*. The hand-writing of the manuscript, though it seems to be of one scribe, is not uniform. For some portion we have large round letters with flourishes, while for others the characters are thin and upright. Pṛṣṭhamātrās are almost invariably used. Marginal notes, especially variants, are written (*sec. m.*) with the clear remark that it is a pāṭha; there are explanatory notes also, written on the margins. Colophons, references to speakers, and śloka endings (the latter sporadically) are marked with red pigment. — The manuscript breaks off at the last folio (421), where it ends with the colophon of the last adhyāya of this parvan. There is no phalaśruti, nor the list of contents, which we often find at the end of Mahābhārata manuscripts.

B₁

Dacca, University Library, No. 495. Folios 1–323, and 325. Bengali characters. Dated Śaka 1393 (ca. A.D. 1471). Paper. Slightly damaged.

The manuscript contains two correction slips, one between fol. 163 and 164, and another between fol. 247 and 248. — *Collated at the Visvabharati.*

B₂

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 781. Folios 264. Size $20'' \times 4\frac{3}{4}''$. Bengali characters. Dated Śaka 1183 (ca. A.D. 1261). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

The manuscript is written in one running hand, and has marginal corrections. It is described as "looking very old", and being extremely fragile. It was collated in 1931. With lapse of years its condition is said to have become steadily worse. — *Collated at the Visvabharati.*

B_3

Dacca, University Library, No. 601. Folios 326 (fol. 141 wrongly numbered as 142, and the mistake continued up to fol. 240; fol. 241 wrongly numbered as 231, and the mistake continued up to the end; fol. 227 duplicated). Bengali characters. Dated Śaka 1678 (ca. A.D. **1756**). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

B_4

Dacca, University Library, No. 728 B. Folios 280 (fol. 185 wrongly numbered as 285, and 214 as 215). Bengali characters. Dated Śaka 1739 (ca. A.D. **1817**). Paper. — *Collated at the Visvabharati.*

D_{c1}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 32 of A 1879–80. Folios 506, with about 11–13 lines to a page. Size $13\frac{3}{4}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

Text with commentary of Caturbhujamiśra entitled Vākyadīpikā. The handwriting is not uniform: it begins with a longish upright style, which gradually becomes slanting towards right, up to fol. 164; fol. 165 begins with a broad, short, round, broken style up to folio 265; from the next fol. (266), the style of writing again becomes long, slanting and thin; and towards the end the lettering becomes a little thick and bold. Right and left margins are marked by double lines in red, and stops in the text and the commentary are also marked by double daṇḍas in red. The lower borders of folios of this manuscript are a little soiled by damp.

D_{c2}

London, India Office Library, No. 3170 (1908). Folios 502, with about 10–14 lines to a page. Size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Date of writing A.D. **1765** (?). Indian paper.

Text with commentary of Caturbhujamiśra, entitled Vākyadīpikā. 1765 is the date given by Eggeling in the India Office Catalogue (1899), though the manuscript itself appears to be undated.

D_{m1}

Manuscript belonging to Sardar M. V. Kibe of Indore, on loan at the Institute. Folios 523, with about 11 lines to a page. Size $16'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1839 (ca. A.D. **1783**). Thick Indian paper.

Text with the commentary of Nīlakaṇṭha, called Bhāratabhāvadīpa. The date of writing this parvan is noted on the back-cover as: संo १८३९ प्रारंभ कार्त्तिक शुद्ध २ समाप्तिः फाल्गुणशुक्ल-नवम्यां ९ बुधवारे.

The first part of this manuscript is described as D_{n1}, at p. xvi of the Prolegomena to the Ādiparvan, and the details of that description apply to this parvan also.

D_{n2}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 236 of 1895–1902. Folios 768, with about 9 lines to a page. Size $15\frac{1}{4}'' \times 7''$. Devanāgarī characters. Thick Indian paper.

Text with the commentary of Nīlakaṇṭha, called Bhāratabhāvadīpa. The manuscript is written in a uniformly neat upright handwriting. Right and left margins are marked by two double lines in red. Double daṇḍas in red are used on some folios to mark the stops in the text as well as in the commentary. Adhyāya colophons in both the text and the commentary are also in red ink. On some pages, continuations are written on the right side along the marginal red lines.

D_{n3}

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg I, No. 496. Folios 626, with about 12 lines to a page. Size $16'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Indian paper.

Text with the commentary of Nīlakaṇṭha, called the Bhāratabhāvadīpa. The manuscript has its right and left margins marked with close double lines in red as usual. The first three folios and the last folio have an illuminated border with floral designs. The writing, though incorrect, is bold and upright. Numerous corrections are made in the text by using yellow pigment. Fol. 401–439 are written with ink of a faint black colour. Subsequent portion is written in a shaky style, with short and round letters. There are also marginal corrections, entered *sec. m.*, throughout the manuscript. Adhyāya colophons are marked with red pigment. The last colophon in the commentary is left incomplete, and the last but one fol. (625) breaks off with: श्रीगोविंदसूरिम्. The first śloka of the Virāṭa, too, is left incomplete, while the last folio is numbered 626 in one (right bottom) corner and 627 in the other (left top) corner. The usual table of contents is also wanting. All this suggests that the actual fol. 626 is lost.

D_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), Viśrāmbāg II, No. 269. Folios 225, with about 16 lines to a page. Size $18'' \times 6\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Old Indian unglazed paper.

A few folios of this manuscript are missing. This manuscript was written by the same scribe who wrote manuscript No. 266 of Viśrāmbāg II, which is described as D_{14} at pp. xx of the Prolegomena to the Ādiparvan. Most folios of this manuscript have a soiled appearance, while the last (225) reveals at its top left corner signs of burning by

fire; some folios are partly damaged. The manuscript is carefully written in a perfectly uniform style and the characters are short and round. The name श्रीनृसिंह is written at the lower right margin above the folio number. The corrections in the text are made by deleting the original incorrect reading with yellow pigment and putting in the correct one in black ink. Adhyāya colophons and references to speakers are marked with red pigment.

D_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 229 of 1895–1902. Folios 234, with about 15 lines to a page. Size $14\frac{3}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1795 (ca. A.D. **1739**). Old Indian paper.

This manuscript, which contains the first three parvans, is the same as manuscript Ko of the Ādiparvan, described at p. xi of the Prolegomena. The date of the manuscript is recorded at the end of the Āraṇyakaparvan. The manuscript is very corrupt and full of spelling mistakes. It frequently writes व for च, and sometimes च for व; in other words, it confuses च and व. It likewise confuses त and न. The date is given as: संवत् १७९५ वर्षे भातादपद (read भाद्रपद) वदि १३ द (?) गुरू ॥

D_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1887–91. Folios 240, with about 11 lines to a page. Size $13\frac{3}{4}'' \times 5''$. Devanāgarī characters. Dated in year 1677, probably V. Saṁvat (then = **1620** A.D.). Old Indian paper.

An old and valuable but fragmentary manuscript with many folios missing, some of which have been subsequently replaced, being written *sec. m.* Many of the folios are badly mutilated, carelessly copied and full of scribe's mistakes. The last preserved folio but one is numbered 372 and breaks off with our 3. 278. 10^{ab}; while the last folio, which has its borders worn away and is pasted on to another sheet of paper, has the last three ślokas of the parvan, and the final colophon but no contents or phalaśruti. The date is given as: १६७७ शमए नाम आश्वनि शुदि त्रीदशी १३ वार गुरवाशर. The specification of the era is lost on a missing portion of the folio, but it is probably the Vikrama era (Caitrādi). In that case it would correspond to Thursday, the 28th September **1620** A.D. The edges of some folios are coloured yellow; while for margins there are four close lines in black, on the right and left. Handwriting is uneven and there are many corrections. Single or double daṇḍas are used to mark the stops. There are corrections entered *sec. m.* on the margins and at some places in the text also by using yellow pigment. Colophons and references to speakers are marked by red pigment in many places. The scribe writes व for व, and makes little distinction between च and व, as also between प and य.

D_4

Baroda, Oriental Institute Library, No. 767. Folios 437, with about 11 lines to a page. Size $12'' \times 4\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1655 (ca. A.D. **1599**). Old Indian paper.

The characters are short and round, which later become thin and upright. Margins are marked by three close lines in red; some pages have black lines; while double daṇḍas, which mark the stops in the text, as also adhyāya colophons and references to speakers, are marked by red pigment. There are no marginal corrections, and blanks are left in the text where the scribe could not read the exemplar correctly or the exemplar was defective. The following statement containing the date and some other details comes after the last colophon: संवत् १६५५ वर्षे माह सुदी ७ सोमवासरे वाई श्रीधनागोत गोलवाली । पुस्तकं वन पर्व (sic) दत्तं ॥ व्यास दामोदर हैं दीधो वासवुदीको ॥ लीषतं जोसी लक्ष्मीदास वास पाटण जंवुदीपे ॥ ग्रंथाग्रंथः श्लोकः संख्या सहस्र १२६९५ प्रमाणं ॥ Then follows *sec. m.*: ॥ राज्यश्रीभोज्यराज्यप्रवर्तते व्यासश्रीदामोदरपठणार्थे लीषाइतं राजश्री महेराजी तस्यात्मजा उभयकुलआनंददायनि वाई श्रीधनाजी तया इदं पुस्तकं दत्तं । etc.

D₅

Pudukottah, State Library Manuscript (without number). Folios 334, with about 10 lines to a page. Size $14\frac{3}{4}'' \times 5\frac{1}{4}''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṁvat 1712 (ca. A.D. 1656). Indian paper.

Many of the folios are coloured yellow on both the sides; margins are marked to the right and left, by two black lines with one red line in the middle. Double daṇḍas in red ink are used to mark stops in the text. There are a few marginal corrections, added *sec. m.* Those in the body of the text are made by using yellow pigment. The characters are uniformly longish and upright. The date is given at the end as: ॥ समाप्तेदं आरण्यपर्व संवत् १७१२ ॥. No name of the scribe or place of writing is mentioned.

D₆

Madras, Adyar Library, No. 36 G 15. Folios 303 (including a śodhapatra bearing number 199), with about 12 lines to a page. Size $5\frac{1}{2}'' \times 13\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Old Indian paper.

Style of handwriting is upright and narrow. Double daṇḍās in red ink are used to indicate stops. Margins have, in places, additional stanzas, glosses etc. added *sec. m.* Many pages are coloured yellow; the right and left margins are marked by fine double lines in black, the intervening space being coloured red. The manuscript has a very old appearance, with worn and frayed folios. — A separate additional folio, numbered 199, written (*sec. m.*?) on both sides is inserted as a śodhapatra after fol. 199 with the remark: इदं शोधपत्रमेकोनशतद्वयस्थमेकादशपंक्तावनंकपुटे द्रष्टव्यं ॥

T₁

Lahore, D. A. V. College Library, No. 3908. Folios 144, with about 13 lines to a page. Size $18\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Telugu characters. Palm-leaf.

Incomplete, breaking off at 3. 297. 60[cd].

T₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809. Folios 146 (numbered 248–393), with about 12 lines to a page. Size $29\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{4}''$. Telugu characters. Palm-leaf.

This manuscript contains the first five parvans and is the same as T_3 of the Ādiparvan. It is written in small clear letters of good style. The manuscript bears no date, but it appears to be old. — *Collated at Tanjore.*

G_1

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library Manuscript (without number). Folios 130 (numbered 165–294), with about 15-21 lines to a page. Size $18\frac{3}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

The manuscript contains the first four parvans and a part of the fifth.

G_2

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 53 (= Institute's Collection, No. 266). Folios 216 (two of which, namely 117 and 125, are missing), with about 12–14 lines to a page. Size $15\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

The manuscript contains parvans three and four. It belongs to the Institute and was purchased a few years ago from a South-Indian manuscript collector, the late Mr. Rangaswamy Aiyangar of the Oriental Library, Mysore. It is in a very good state of preservation, only one folio (149) being broken. The manuscript is undated, but it does not appear to be very old. The margins are clean; but there are a few interlinear corrections.

G_3

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11839. Folios 277 (numbered 75–351), with about 9 lines to a page. Size $21'' \times 1\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm-leaf.

The manuscript, which contains parvans two and three, seems to be old. At fol. 75, the Sabhāparvan ends, and the Āraṇyakaparvan begins thereafter immediately. After the end of the Āraṇyaka, about five ślokas from the Virāṭa are written on the last folio (351), which indicates that the manuscript originally contained some more parvans. — *Collated at Tanjore.*

G_4

Pudukottah, State Library, No. 322. Folios 168, with about 10–14 lines to a page. Size $19'' \times 2\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm-leaf. — The manuscript contains parvans No. 3 and 14-18.

M_1

Travancore, Alwaye. From the private Library of Ponnokoṭṭu Mana. Folios 300, with 8 or 9 lines to a page. Size $17\frac{1}{2}'' \times 2''$. Malayālam characters. Palm-leaf.

The leaves have been cut regularly and are of uniform size. The manuscript is undated and is probably not very old. It is in a state of good preservation, having a fresh and clean appearance. The margins are clean. No corrections are noticeable.

M_2

Malabar, Poomulli Mana Library, No. 299. Folios 259, with about 9 lines to a page. Size $21\frac{1}{2}'' \times 1\frac{3}{4}''$. Malayālam characters. Palm-leaf.

The numbering of the folios begins with the second folio, the first being marked श्री and not counted. The manuscript has an oldish appearance. The leaves are uneven and discoloured in places. The edges are considerably worn and uneven; the central holes are enlarged, apparently from constant use; one corner of the last folio (numbered 258) is broken off and part of text is lost. The margins are clean; corrections, which are interlinear, are few and far between.

MANUSCRIPTS NOT INCLUDED IN THE CRITICAL APPARATUS

Besides the twenty-eight manuscripts detailed above, the following two manuscripts were also examined by me, which deserve notice.

1. Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal Collection, No. 3312 (4065). Folios 166; size 13″ × 10″. Śāradā characters. Dated Śaka 1630 (ca. A.D. **1708**). Kaśmīrī paper.

2. Bombay Branch of the Royal Asiatic Society's Collection, No. 966 (= B.D.245). Folios 235, with about 15 lines to a page; size 14½″ × 6½″. Old Devanāgarī characters. Dated Saṁvat 1573 (ca. A.D. **1516**). Indian paper. *Illustrated.*

The dated Śāradā manuscript belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal is a very fragmentary and fragile manuscript, in an extremely delapidated condition. The custodians of the manuscript would not part with it for collation at the Institute, but allowed it to be collated and photographed on the premises of the Society. The difficulty in the way of collating—as of photographing—it, was that many of the folios were stuck together and could be separated only at the risk of damaging the writing. A partial study of the manuscript showed that the basic text is probably Kaśmīrī, but it is contaminated deeply from the Mid-Indian versions (Bengali-Devanāgarī). The manuscript is briefly described in Haraprasada Shastri's *Descriptive Catalogue*, Vol. 5, at p. 106. A facsimile of a page from this manuscript, containing the text from 3. 242. 20^{b} to 243. 15^{a}, is given at the end of Volume 4 of this edition. Note the bits of commentary (टीका), wrongly incorporated, in lines 9–10, and in lines 12–13.

The other manuscript, which belongs to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, is, on the other hand, an extremely valuable old manuscript, dated in V. Saṁvat 1573 (= A.D. **1516**). It would have been fully collated and used for our edition, but for the circumstance that it is also very fragmentary, nearly one-third of the number of folios being, unfortunately, irrecoverably lost. The original manuscript was written at Yoginīpura (modern Delhi) during the reign of "Sulitrāṇa Sikandara", who appears to be the famous Sikandar Shah Lodi, Sultan of Delhi, for Bhānudāsa Chaudharī—a resident of Kacchauvā (a "water-fortress", *jaladurga*).[1] The manuscript was constantly

[1] This Kacchauvā may perhaps be identified with the modern "Kachola", a town in Udaipur State. *The Imperial Gazetteer* (1886) states that in former times the town, which stood on the western bank of a *large lake*, must have been a place of some importance; for all around, the ground is strewn with fragments of extremely fine sculpture, and *half way up the hill* the ruins of a temple are visible.

consulted by me in case of doubt to see what help it could give. I have cited its evidence occasionally, in the "Critical Notes" at the end of this Book, on important matters. I append here in full the somewhat lengthy post-colophon statement, which is not without interest. The copyist was probably a Jaina. Here follows the statement:

शिवमस्तु सर्वजगतः परहितनिरता भवंतु भूतगणाः । दोषाः प्रयांतु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥ ॥ ॥ संवत् १५ ७३ वर्षे ॥ श्रावण वदि ९ सोमे ॥ ॥ तत्समये योगिनीपुरे । सुलिवाणसिकंदरविजयराज्य प्रवर्त्तमाणे ॥ ॥ तत्स[ग]त्ये कच्छौवाजलदुर्गे ॥ ॥ चंद्रापुरी-निवासिनः तत्र निवसः सन् । चौधरी विन । तस्य सुपुत्र चौधरी कण्हा । तस्य पुत्र वैष्णव (ो) चौधरी श्रीभानदास । इदं महाभारत आरण्यपर्व आत्मश्रवणार्थं लिखापितं । लिखितं कायस्थगौडान्वय । (sign) श्रीलखणसीसुत (sign) । भवानीदास ॥ ॥ शुभं भवत् ॥ ॥ तैलाद्रक्षे जलाद्रक्ष्येद्रक्षेत् शिथिलबंधनं । परहस्तगतं रक्षे एवं वदति पुस्तकः ॥ ॥ संकोडिवि कच्चरणं । विमुक्तवयणाउ निम्मला (read णिच्चला) दिट्ठी । तं होउ तुम्ह रिउणा (read °णो) । जं सुक्खं पावए लेहो ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥

The manuscript is briefly described in H. D. Velankar's *Descriptive Catalogue* of the Society's manuscripts, Vol. 2, p. 292.

TESTIMONIA

The testimonia of the Āraṇyaka consist of ancient commentaries and epitomes, of which there are not very many in the case of this parvan.

Devabodha's commentary on the Āraṇyaka has unfortunately been lost, or at least has not been recovered so far. The same is true of the Javanese version. This parvan thus unfortunately lacks two of the oldest—and the most important—of the testimonia of the Mahābhārata,—works which have rendered yeoman service in some of the parvans already edited.

As regards other works of that nature, there is, as far as I know, extant at least one complete manuscript of the commentary of Arjunamiśra on the Āraṇyaka. It belongs to the Government Sanskrit College Collection in Calcutta (No. 310); cf. *Catalogue*, Vol. 4, p. 190. There are also incomplete copies of the commentary in the Sanskrit College at Benares (MSS. No. 2279; and ग 16 ङ 34). I had the use of a rough copy of the Calcutta Sanskrit College manuscript mentioned above, which was kindly supplied to me, at my request, by the Principal of the College. The copy was however found to be full of clerical errors and was not exactly suitable for collation. It was therefore used by me merely for occasional consultation. The text used by Arjunamiśra is, as usual, of a superior type, and his commentary would repay careful study, if good manuscripts of the commentary could be obtained. A facsimile of the single extant page of a paper manuscript of what proved to be Arjunamiśra's commentary on the Āraṇyaka-parvan, written in Śāradā characters and included by chance in the Śāradā manuscript of this parvan belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal, forms the frontispiece of the second part of the Āraṇyakaparvan (Vol. 4). The passage commented on is 3. 133. 20 to 134. 9. Note the consecutive numbering of the lines in the left margin.

Another useful testimonium of the Mahābhārata is the Bhāratamañjarī of Kṣemendra. Kṣemendra summarizes the Āraṇyaka in about 2000—to be precise 1964—stanzas, divided into the following 51 sections:

(1) सूर्यस्तव; (2) विदुरागमन; (3) सुरभ्युपाख्यान; (4) मैत्रेयशाप; (5) किन्दीरवध[1]; (6) साल्ववध; (7) कैरात; (8) लोकपालास्त्रप्राप्ति; (9) इन्द्रलोकगमन; (10) नलोपाख्यान; (11) पुलस्त्यतीर्थयात्रा; (12) धौम्यतीर्थयात्रा; (13) आगस्त्य; (14) ऋश्यशृङ्गोपाख्यान; (15) कार्तवीर्योपाख्यान; (16) सौकन्य; (17) मान्धातृपाख्यान; (18) जन्तूपाख्यान; (19) श्येनकपोतीय; (20) अष्टावक्रीय; (21) यावक्रीत; (22) हनुमद्भीमसमागम; (23) पुष्कराहरण; (24) जटासुरवध; (25) मणिमद्वध; (26) वैश्रवणसमागम; (27) निवातकवचवध; (28) लोमशतीर्थयात्रा; (29) आजगर; (30) ब्राह्मणमाहात्म्य; (31) वैन्योपाख्यान; (32) सरस्वतीतार्क्ष्यसंवाद; (33) मत्स्योपाख्यान; (34) मार्कण्डेयसमस्या (sic); (35) भविष्यत्; (36) मण्डूकोपाख्यान; (37) इन्द्रद्युम्नोपाख्यान; (38) धुन्धुमारोपाख्यान; (39) पतिव्रतोपाख्यान; (40) आङ्गिरस; (41) द्रौपदीसत्यभामासंवाद; (42) घोषयात्रा; (43) दुर्योधनप्रायोपवेश; (44) धार्तराष्ट्रयज्ञ; (45) मृगस्वप्नप्रदर्शन; (46) व्रीहीद्रौणिक; (47) द्रौपदीप्रमाथ; (48) रामोपाख्यान; (49) सावित्र्युपाख्यान; (50) कुण्डलाहरण; (51) आरणेय.

From this list of contents, it can be seen that almost all the stories and episodes which we now find in our text of the Āraṇyaka were there already in Kṣemendra's time (ca. 1050 A.D.). The parvan must therefore have had then the same general form and appearance as now. More significant is the fact that all important passages—without exception—that are lacking in our manuscripts of the Kaśmīrī version are likewise missing in the Mañjarī. This fact alone cannot prove that these passages were lacking in the Kaśmīrī version of the eleventh century. Some or even all of them could have been omitted by a poet who was making an epitome of an extensive work like the Āraṇyaka-parvan: he would be within his rights in doing so. But the Mañjarī does not omit any important episode or passage which is not omitted at the same time in the Kaśmīrī version of the Great Epic. Consequently, unless the version of the Āraṇyakaparvan used by Kṣemendra was nearly identical with *our* Kaśmīrī version, the coincidence that our Kaśmīrī manuscripts omit just those passages which Kṣemendra had considered not worth including in his epitome, *and no other*, would be extremely curious, if not miraculous. It seems accordingly most probable that the episodes which are not found in Kṣemendra's Mañjarī were already lacking in the Kaśmīrī version of the Mahābhārata *in the eleventh century*. I think, therefore, that with the help of this testimonium, we can establish for the omissions of the Kaśmīrī version an antiquity much higher than that vouchsafed solely by the age of our manuscripts, which are later by some centuries than the period of the composition of Kṣemendra's Bhāratamañjarī.

Noteworthy among such omissions of the Mañjarī are the following three lengthy passages: (1) the Temptation of Arjuna by Urvaśī (App. I, No. 6); (2) Karṇa's Conquest of the World (App. I, No. 24); (3) the Visit of Durvāsas to Yudhiṣṭhira (App. I, No. 25). The first of these three interpolations has insinuated itself in the manuscripts of almost all versions and is now lacking only in some manuscripts of the Kaśmīrī version[2]. The second among them is documented only by Devanāgarī manuscripts, excepting a few conflated manuscripts of other versions; consequently its claim to be recognized as an authentic passage is not very substantial. Finally, the last passage introducing Durvāsas into the story, a passage which is really restricted to the Nīlakaṇṭha version, with the casual support of a few Devanāgarī and some conflated manuscripts, does not really come into question; because its spurious character is very

[1] It is worth noting that our Śāradā Codex *uniformly* writes किन्दीर- for our किर्मीर-.

[2] See below, p. 19.

evident and does not need an elaborate proof.[1]

The versions of the commentators Caturbhuja and Nīlakaṇṭha are described below under the Devanāgarī version.

PEDIGREE OF THE ĀRAṆYAKAPARVAN VERSIONS

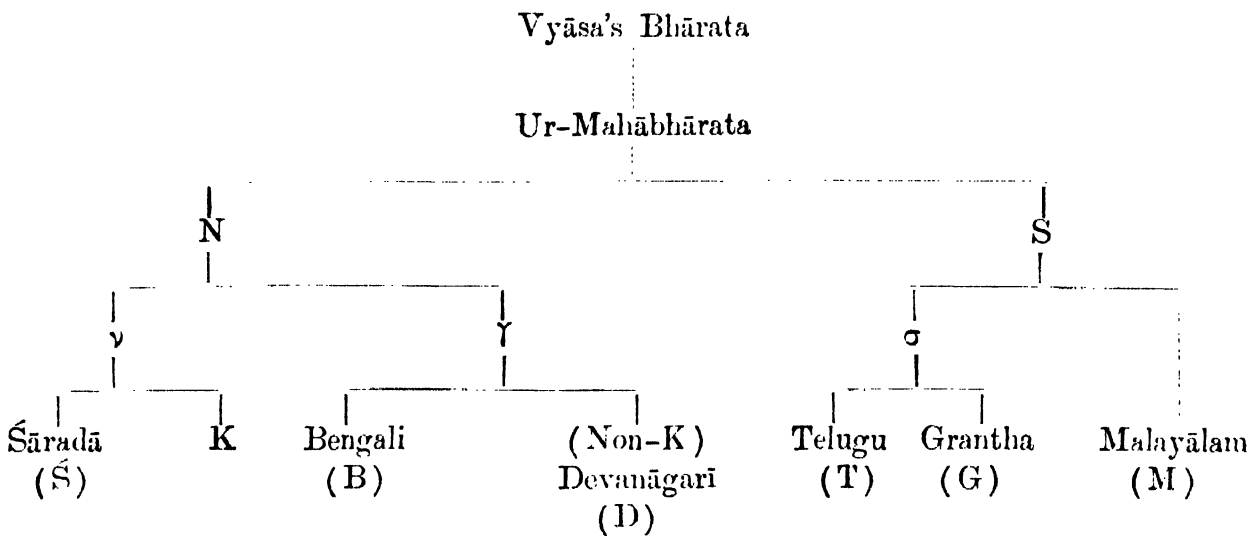

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

GENERAL SURVEY

A description of the forest life of the Pāṇḍavas constitutes the topic of the Third Book, the Āraṇyaka- (Āraṇya –, or Araṇya–) parvan, commonly called (for short) the Vanaparvan, whose extent is between 11,000 and 12,000 ślokas (i. e. "granthas"). The actual incidents narrated, pertaining to the life-history of the heroes in this parvan, are indeed few and unimportant compared to the size of the book. The entire narrative has been condensed by Kṣemendra in his Bhāratamañjarī into less than 2000 stanzas, without omitting any of the main incidents. The great extent of the parvan has been made up by the inclusion of episodes of the most diverse kind: stories of ancient kings, sages, and virtuous women; description of places of pilgrimage (tīrthayātrā); discourses

[1] With this story disappears one of the very few episodes in the Mahābhārata in which Śrī Kṛṣṇa is represented as hearing from a distance, as it were by clairaudience or divine omniscience, the prayers of his distressed devotees and as either coming instantly to their help in person or providing invisibly the means of their rescue or safety. The other episode I had in mind, which has likewise proved to be an interpolation, is the well-known scene, in the Sabhāparvan, of the disrobing of Draupadī (Draupadī-vastra-harana), when, according to the Vulgate version, Draupadī prays to Śrī Kṛṣṇa, who hears her prayer and comes running to her rescue (त्यक्त्वा शय्यासनं पद्भ्यां कृपालुः कृपयाभ्यगात् । B. 2. 68. 45), and she is clothed again and again, miraculously, but presumably by the intervention and grace of Śrī Kṛṣṇa. They undoubtedly represent a later phase of Kṛṣṇa worship.

on moral, ethical and philosophical topics; ancient gāthās and anuvaṁśa stanzas. It was a fashion for some time to obelize this episodic matter as late interpolation. But that is a misguided view, originating with a certain type of critics who have exhibited a uniform lack of understanding of the meaning of the Mahābhārata and of the basic plan and aim of the creators of our great epic. The episodical material in the Mahābhārata is, in general, not secondarily introduced; it belongs to the original plan and serves a distinct purpose. As Pisani has pointed out in his paper on the "Rise of the Mahābhārata", the bulk of didactic and episodic matter has been used to fill up the great "temporal hiatuses" in the narrative, namely, in the first place, the twelve years of exile in forest (Āraṇyaka), and then the long interval between the end of the Bhārata War and the last adventure of the Pāṇḍavas (Śānti and Anuśāsana). "This distribution", remarks Pisani, "to fill up temporal hiatuses has not only the scope of not disturbing the course of narration, but also that of helping the reader to pass over irrelevant years without striking against too strong a contrast between periods minutely narrated and others rapidly surpassed. In a not different manner Homer introduces often dialogues and episodic stories when he must conceal the flowing of times without noteworthy events".[1]

The episodic material is largely Purāṇic in character. Many of the Purāṇic stories we find here narrated over again. Moreover, as the references given in the foot-notes to the text and the critical notes at the end of this Book (pp. 1091–1109) will show, there is considerable verbal agreement between the epic and Purāṇic versions of the stories. The Purāṇas which show the closest contact and widest parallelism are the Skanda, Padma and Brahma. The entire story of Skanda (adhy. 213–221), together with the passage containing the 108 names of the Sun (our adhy. 3, stanzas 18–28), recurs almost verbatim in the Skanda Purāṇa. The story of the Bhārgava sage Cyavana and the princess Sukanyā, the prose story of the Frog-girl, and a considerable portion of the Rāmopākhyāna are also to be met with in the Skanda, worded almost identically with the Mahābhārata. The 108 names of the Sun recur besides in the Brahma Purāṇa, which, moreover, has a portion of the story of Mārkaṇḍeya in common with the Āraṇyakaparvan. Furthermore, sections of our tīrthayātrā are to be met with again in the Padma and Matsya. A Bengali manuscript[2] of the Padma Purāṇa contains besides a version of the Ṛśyaśṛṅga legend. In all these cases, the parallelism of verbal expression of the epic and the Purāṇic narratives is so complete and striking, that the possibility of their having originated independantly of each other is at once ruled out. Many stray stanzas from our parvan are found in the Kūrma, Varāha, Vāyu, Viṣṇu, Viṣṇudharmottara, and in the Harivaṁśa.

Our recensions of the Purāṇas are admittedly of a very late date, and it is not to be expected that the Mahābhārata would have borrowed any of its material from our Purāṇas. The claim that the Mahābhārata owed certain geographical and cosmographical sections of the Bhīṣmaparvan to the Padma Purāṇa, preferred by Luise Hilgenberg,[3]

[1] *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof. F. W. Thomas*, etc. (1939), p. 170.

[2] The Bodleian MS., Wilson 111–116, mentioned by Lüders in "Die Sage von Ṛśyaśṛṅga", *Nachrichten von der Königl. Gesell. der Wiss.* zu Göttingen, Phil.-hist. Kl., 1897, pp. 88, 94.

[3] *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāṇa* (= Bonner Orientalistische Studien, Heft 4), Bonn 1934.

has been answered and liquidated by Rao Bahadur Professor Dr. S. K. Belvalkar, who has shown that in reality the converse of this proposition is true.[1] This scholar has now shown from internal evidence that the Padma Purāṇa must have written up its geographical section from the information supplied by the Mahābhārata. Similarly, the question of the relationship between our Pulastya Tīrthayātrā and a very similar episode in the Padma Purāṇa has been discussed by my assistant, Mr. M. V. Vaidya, M.A., who has likewise shown from intrinsic evidence that the Mahābhārata passage is the source of the Padma Purāṇa version.[2]

It must, however, be admitted that although in most cases the compilers of our Purāṇas appear to have drawn their material from the Mahābhārata, there may be—indeed there *must* be—a few cases in which both the Mahābhārata and the Purāṇas may have drawn independently upon a third common source. We can also say this with regard to episodes like the Sāvitrī episode, which likewise occurs in the Matsya Purāṇa, where it is narrated in an entirely different manner from that in the epic, and where all traces of mutual relationship are absent or obliterated, except for two or three common stanzas and stray pādas.

The reference in our parvan to Vāyu, वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य (3. 189. 14), is worth considering in this connection. Nothing corresponding to the general contents of the passage where it occurs is to be found in the extant Vāyu Purāṇa, as is remarked by Hopkins,[3] or for the matter of that in any other Purāṇa proclaimed by Vāyu. There are, however, a few stanzas in the Vāyu describing the dissolution of the world where verbal similarity with some stanzas of this passage is pronounced, even though they are introduced in the Vāyu in a different context. The Mahābhārata, as mentioned in it (3. 189. 14), draws upon *a* Purāṇa of Vāyu—and indeed, the topic narrated belongs properly to a Purāṇa in its right,—a Purāṇa which is older than the extant Purāṇas and which must be presumed to be now irretrievably lost. The evidence for establishing a relationship between the extant Vāyu and its old namesake to which the epic is indebted is lacking, barring these few stray stanzas.

Our parvan also contains an epitome of the legend of Rāma, son of Daśaratha, the hero of the Rāmāyaṇa, which is known as Rāmopākhyāna (adhy. 258–275); but in the Parvasaṅgraha this passage is called रामायणमुपाख्यानं (1. 2. 126). Does this name imply any connection with our "Rāmāyaṇa"? Jacobi has tried to show that the Rāmopākhyāna is indeed an epitome of the work commonly known as Vālmīki's Rāmāyaṇa, a conclusion which has been confirmed by subsequent researches.[4]

This book, as already observed, is particularly rich in legends of ancient India. Among them are three worthy of special mention, viz., the Tale of Nala, the Ṛśyaśṛṅga Legend and the Story of Sāvitrī, which have been critically edited here for the first time. The first of these, the Tale of Nala, has by way of translations into English,

[1] S. K. Belvalkar, "The Cosmographical Episode in Mahābhārata and Padmapurāṇa", *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Prof. F. W. Thomas* etc. (1939), pp. 19 ff.

[2] M. V. Vaidya, "Tīrtha-yātrā in the Āraṇyaka-parvan and the Padma-purāṇa", *A Volume of Studies in Indology presented to Prof. P. V. Kane* etc. (1941), pp. 530 ff.

[3] *The Great Epic of India*, p. 48 f.

[4] Cf. V. S. Sukthankar, "Epic Studies VIII", in *A Volume of Studies in Indology presented to Prof. P. V. Kane* etc. (1941), pp. 472 ff.

French, German, Dutch, Italian and other European languages, passed into the great stream of world literature. The second, the Ṛśyaśṛṅga Legend, though not so well known, has yet a long and interesting history and shows many modulations and ramifications, as has been convincingly shown by Professor Heinrich Lüders in his well-known monograph on the subject, "Die Sage von Ṛṣyaśṛṅga."[1] The Story of *Sāvitrī, portraying woman in the rôle of the saviour of man*, which represents the high-water mark of epic poetry, is in a class by itself, and deserves to be more widely known. It is to be hoped that this first critical edition of the three of the most famous episodes of the Mahābhārata will evoke the interest of Indologists and encourage further study of them.

THE TWO RECENSIONS

The text of the Āraṇyakaparvan is, relatively speaking, remarkably smooth, offering no special difficulties for textual reconstruction. There are, of course, as usual, discrepancies between the Northern and the Southern recensions, and between the various versions comprising these two main recensions. But it is noteworthy that in the whole of this big parvan, comprising between 11,000 and 12,000 "ślokas", there are not many transpositions of any consequence and there are also remarkably few "substitute passages". By the latter I mean parallel versions of fairly long passages in two or more conflicting recensions which agree in general sense but are worded differently in different group of manuscripts, so that they can not be co-ordinated line by line,—passages which we find in large numbers in some of the other parvans, notably in the Virāṭaparvan. These substitute passages are very clear evidences of textual corruption—or, shall we say, derangement?—and indeed very embarassing to the textual critic. As for transpositions, there is only one that is worth noting here, and that is of the last adhyāya of this parvan. The whole of this adhyāya is bodily transferred in the Southern recension to the *next* parvan and appears there incorporated in the first adhyāya of that parvan! It is not possible to say with certainty whether this chapter, which in all probability is itself an interpolation, belongs legitimately to our parvan or to the next; but it appears to be distinctly more appropriate in its Northern setting, as its intrusion in the Virāṭaparvan seems to lead to some obvious repetitions as well as disturbance of context.[2]

There are naturally quite a number of large and small insertions in the various versions. But in this matter also the present parvan prepares a surprise for us. From the experience gained from our critical editions of the Ādi, Sabhā, and Virāṭa parvans especially, we were inclined to regard the Southern recension as a highly inflated version of the text. Now, in this parvan—strange to say—the Vulgate version, which is based on the late Northern tradition, is actually considerably longer than the Southern, as may be seen from the extent of this parvan according to the existing printed editions of the Vulgate and the Southern recension: the Calcutta edition has 12,848 ślokas (corrected figure) as against 11,138 ślokas in Sastri's Southern Recension.

[1] *Nachrichten von der Königl. Gesell. der Wiss.* zu Göttingen, Phil.-hist. Kl., 1897, pp. 87–135; see also *ibid.* 1901, pp. 28–56.

[2] See H. Lüders, "Über die Grantharecension des Mahābhārata", *Abhandlungen der Königl. Gesell. der Wiss. zu Göttingen* (1901), p. 53 f.

The large excess in the Calcutta-Bombay editions compared with Sastri's is explained by the fact that the Vulgate text contains about a dozen adhyāyas which are lacking entirely in the Southern recension; whereas the Southern recension contains only two passages of any considerable length (App. I, Nos. 4 and 23) which are not found in representative manuscripts of the Northern recension, they being peculiar to the Southern,—with the result that the Calcutta edition has 1710 ślokas in excess of Sastri's edition of the Āraṇyaka-parvan. Thus we see that though, as a whole, the Southern recension is unquestionably inflated, yet the process of inflation, as is evident from this parvan, is not uniform throughout the epic,—which is a very important and significant fact.

Though the best version of the Northern recension—namely, the Śāradā-K version—and the Southern recension agree remarkably well as regards the general extent of the parvan, there are nevertheless numerous specific individual readings, characterizing the two recensions—Northern and Southern—and distinguishing them sharply from each other. Here is a selection of readings peculiar to the two main recensions, the references being to adhyāyas and ślokas.

	Northern Recension	Southern Recension
1. 37	घोरं	सर्वाः
1. 41	शुशुभे	शुश्रूषुर्
2. 13	धिक्पापान्	द्विषतो (text)
2. 31	न लिप्सेत	स्वपक्षेभ्यः (text)
2. 34	स्मृता	नृणाम् (text)
2. 45	ऐश्वर्यं	आरोग्यं
2. 50	ब्रह्मन्	विप्र
2. 74	°संबन्धान्	°योगाच्च
5. 8	एवं शेषं यदि	एतच्छ्रेयस्तव
8. 2	वचनं राजा	मधुरं वाक्यं
12. 16	न्यमीलयत लोचने	विषादमगमद्भृशं
12. 59	गृह्य मध्ये वृकोदर	भीमसेनो महाबलः
13. 13	अप(*or* अव)कृष्टोत्तरासङ्गः . . .	कृष्णाजिनोत्तरासङ्गः
13. 28	महिषीं	रुक्मिणीं
13. 50	दश	तथा
13. 78	पुनः सुप्तान्	ततः पुनर्
13. 83	राजानं दक्षिणेन च	दक्षिणेन युधिष्ठिरं
48. 4	सिंहविक्रान्तौ	युधि विक्रान्तौ
101. 11	परमेष्ठिनमाज्ञाप्य	समनुज्ञाप्य ब्रह्माणं
	अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ।	वाराणं समुपस्थिताः ।

I may add here examples of short passages found in the Southern recension which are lacking in the Northern, and thus distinguish it from the latter: 6*, 17*, 18*, 100*, 118*, 176*, 197*, 201*, 207*, 208*, 209*, 217*, 236*, 237*, 239*, 241*, 246*, 273*, 289*, 304*, 306*, 314*, 315*, 331*, 341*, 347*, 351*, 367*, 383*, 385*, 386*, 407*, 425*, 471*, 474*, 475*, 481*, 489*, 491*, 496*, 497*, 500*, 503*, 506*, 507*, 509*, 513*, 515*, 518*, 519*, 520*, 523*, 524*, 525*, 526*, 527*, 533*, 534*, 573*, 594*, 598*, 606*, 612*, 615*, 626*, 634*, 645*, 650*, 653*, 709*, 721*, 739*, 740*, 742*, 745*, 751*, 756*, 759*,

781*, 782*, 807*, 808*, 816*, 854*, 935*, 941*, 950*, 954*, 975*, 988*, 995*, 997*, 1002*, 1006*, 1030*, 1092*, 1093*, 1102*, 1114*, 1204*, 1206*, etc., etc., etc.

It may be observed that all these additions in the Southern recension (with the exception of only one or two), numerous as they are, are uniformly short, each usually consisting of not more than a couple of lines.

As remarked already, the text of this parvan is remarkably smooth, not presenting any unusual difficulties in the way of restitution. When the Śāradā-K version (which is the best Northern version) and the Southern recension are placed *vis-à-vis*, we can in general reconstruct the original with confidence, barring a certain number of minor verbal fluctuations in the shape of synonymous phrasings, which remain indeterminate without affecting the construction or obscuring the sense. The concord between the Śāradā-K version and the Southern recension in point of general content is striking, and forms a sure basis for constituting a single text. Contamination between the Kaśmīrī version and the Southern recension cannot be proved, but contamination between the Bengali-Devanāgarī version and the Southern recension is not impossible. The agreements between the Bengali-Devanāgarī and the Southern recension have nevertheless been as a rule utilized to arrive at a tentative stop-gap, based on the indications of documental evidence. But it should be noted that the Kaśmīrī-Southern agreements have far greater documental authority and probative value than the Bengali-cum-Devanāgarī and Southern agreements.

Let me put the matter in a slightly different way. The highest documental probability we can demand and expect is when all manuscripts of our critical apparatus—which is the same as saying, all our different versions—agree on a reading or a feature. We must accept this as the original; at least we do not want to question it, at present. In the absence of such complete concord, the next best combination is the agreement between the Śāradā version and the Southern recension (against Bengali-Devanāgarī). Third in importance is, in my opinion, the concord between the Southern recension and the Bengali-cum-Devanāgarī version (against the Śāradā). Fourth in order stands the agreement between only Northern versions or only Southern versions *inter se*, which I consider, in general, as of equal value. With the proviso that a passage or a stanza or even a line, which is not *necessary* to the context, may be rejected, if it is actually omitted entirely in even *one* of the important versions, since—as experience has shown—the chances of conflation are always very much greater than those of accidental or intentional omission.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śāradā (or Kaśmīrī) Version.

We are fortunate in possessing for this parvan also, a genuine Kaśmīrī manuscript written, in old Śāradā characters, on folios prepared from the Himalayan birch-bark (*bhūrjapatra*). The manuscript is no other than the now world-famous "Śāradā Codex", the unique birch-bark manuscript of the Mahābhārata belonging to the Bombay Government Collection, now deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute, with identification No. 159 of 1875-76, which is the only extant genuine representative of the old

version of Kaśmīr.[1] Our manuscript is, in other words, the continuation of the Śāradā manuscript used for the Ādi and Sabhā. The manuscript is fragmentary, breaking off in the middle of 3. 253. 18[d], thus lacking unfortunately the last 46 adhyāyas of our text. For this lacuna we have to depend upon the "K" version, some manuscripts of which have proved to be moderately good copies of the Śāradā version, especially K_3, which is described below.

It is now recognized by competent authorities on the subject that the Śāradā version is, in many respects, the most faithful representative of the original now extant; and the text of the Āraṇyakaparvan as preserved in our Śāradā Codex only confirms this view.

The Śāradā text of the Āraṇyaka is of a piece with the texts of the Ādi and the Sabhā. The stanzas comprising the text have not been actually counted — it would not be easy to compute its exact extent, as the text comprises ślokas, triṣṭubhs and two lengthy prose passages — but it is, in all probability, the shortest version of the parvan now extant, since it omits many passages which are found in other versions and manuscripts, while it does not contain new additions of any consequence. The text includes many archaic survivals in point of linguistic usage and shows what may fairly be regarded as "difficult readings" (*lect. diff.*), in comparison with those of other manuscripts.

The most striking omission of the Kaśmīrī version is the story of Urvaśī (adhy. 45–46 of the Vulgate = passage No. 6 of our App. I), which relates how Arjuna is tempted by Urvaśī during his sojourn in Indra's heaven, and how he refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his. Although this piquant story has permeated all versions of the epic except the Kaśmīrī ($Ś_1$ and some K), there is no reason to doubt that it is a late addition. The highly erotic description of the voluptuous hetäre of the gods, Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is in my opinion totally incompatible with the epic setting, which lacks all "feminine" interest and eschews all erotic topics as such. The stanzas I refer to are (App. I, No. 6, lines 50–57 = Bombay ed. 3. 46. 8–11 = Calcutta ed. 3. 1824–1827):

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या वचलतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधोभूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

[1] The Kaśmīrī character of the text of our Śāradā manuscript, which is suggested by the script (Śāradā) and the writing material (bhūrja-patra), is confirmed not only by the reading व्यासं in the third pāda of the introductory mantra नारायणं नमस्कृत्य etc.; but also by the regular omission of the word उवाच in such references as वैशंपायन उवाच; and further by such Kaśmīrī spellings of names like चारुदोष्ण (for चारुदेष्ण) in 3. 17. 22, corresponding to सुदोष्णा (for सुदेष्णा) in the Virāṭa; cf. Raghu Vira, Introduction to the Virāṭa-parvan, p. xi. The Bhāratamañjarī has चारुदोष्ण in 3. 159 and सुदोष्णा in 4. 36, etc. That is a real Kaśmīrī trait.

The spurious character of this lengthy erotic interlude seems to me to be further revealed by two stanzas of phalaśruti with which the passage ends (App. I, No. 6, lines 157–162 = Bomb. ed. 3. 46. 62–63 = Cal. ed. 3. 1877–1878):

य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।
इदममरवरात्मजस्य घोरं
शुचि चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य ।
व्यपगतमददम्भरागदोषा-
स्त्रिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ।

The object of the interpolation seems to be also clear. It is primarily intended to motivate Arjuna's masquerading as the dancing master to Princess Uttarā in the harem at the court of Virāṭa, which is narrated in the next parvan. The devout see in it a trial, a test, to see if Arjuna's mind was as pure as his body was strong. Arjuna withstands the test successfully. But the reward he gets for his patience and self-control is a curious one; he is *cursed* by the angry and disappointed nymph that he would live as a eunuch among women! This apparent curse is, however, looked upon as a blessing in disguise, for it was to take effect and serve its purpose in the thirteenth year of the exile through which Arjuna along with his brothers must remain unrecognized (ajñātavāsa).

This jejune invention creates, however, many complications not foreseen by the interpolator, as it is unfortunately contradicted by Arjuna himself in the very next parvan, when he confesses to Uttara, that though he has been telling people that he is a eunuch (4. 10. 8–9), *he is in reality nothing of the kind*, and that he has only been practising strict continence, having taken the vow of rigid celibacy for one full year by order of his eldest brother, Yudhiṣṭhira (4. 40. 12–13):

भ्रातुर्नियोगाज्ज्येष्ठस्य संवत्सरमिदं व्रतम् ।
चरामि ब्रह्मचर्यं वै सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥
नास्मि क्लीवो महाबाहो परवान्धर्मसंयुतः ।
समाप्तव्रतमुत्तीर्णं विद्धि मां त्वं नृपात्मज ॥

If that be so, then we must assume that either Urvaśī's curse had failed to materialize or—what is more plausible—that Arjuna was never under any curse such as the one implied in this interpolation. Such an interpolation could have been made only when it was considered necessary that Arjuna *ought* in reality to have been a eunuch to be admitted into the ladies' apartments at the Virāṭa court, or at least to justify his specific statement to the effect that he was a eunuch. But this appalling realism is as clumsy as it is unnecessary. The original conception was obviously quite different. At the end of the twelfth year of their exile Dharma tells Yudhiṣṭhira that they could go to Virāṭa's kingdom in any capacity or with any profession, and no one would recognize them under any circumstances. Their saṁkalpa would be so strong that they would appear to others in any shape or form desired by themselves, without any external aid or make-up (3. 298. 17, 19):

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
न वो विज्ञास्यते कश्चित्त्रिषु लोकेषु भारत ॥

यद्वः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृशं तादृशं सर्वं छन्दतो धारयिष्यथ ॥

In these circumstances I think there is not much doubt that the suspected episode is in fact a clumsy interpolation, and the circumstance that the Śāradā version lacks it is only an additional proof of the superiority of this version.

I may add here that the whole story is likewise missing not only in the Bhāratamañjarī but also in the fragmentary but excellent Devanāgarī manuscript of the Āraṇyakaparvan belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (No. 966, fol. 43b), which I have occasionally consulted in doubtful cases.[1]

Further particulars of the Śāradā version will be found under the account of the "K" version, which follows next, and with which the Śāradā version is intimately connected.

A facsimile of a page of the "Śāradā Codex" (Ś₁) appears as the frontispiece of this volume. The text is 3. 45. 1–25.

The "K" Version

This version, as in the case of the other parvans, is a specific Devanāgarī version, closely related to the Śāradā, and clearly differentiated from the so-called Devanāgarī version. The manuscripts comprising this version must in part be merely Devanāgarī copies of Śāradā originals and may in part represent the version of a province or a region adjoining the Śāradā zone, which it has not been possible to localize more precisely.

That the manuscripts of the K version are akin to and cognate with Ś₁ may be seen from the numerous readings common to Ś₁ and K (with or without some other Devanāgarī manuscripts). But it is demonstrated especially forcibly by their common *omission* of certain important and well-known passages found in all other manuscripts, or at least in all other manuscripts of the Northern recension. Of such passages, given in our App. I, the most important are numbered 16–18, 22, 27 and 31.

Of these passages No. 16, which forms a separate adhyāya of about 130 lines, and is a medley of legends—among them the story of Narakāsura and the legend of the rescue of the Earth by Viṣṇu in the Boar incarnation,—is omitted in all five manuscripts of the group Ś₁ K, besides D₁₋₃ of the Northern recension. It is, in other words, characteristic of the Mid-Indian group, Bengali and late Devanāgarī. —Passage No. 17 (42 lines), describing the return of the Pāṇḍavas to the hermitage at Badarī, has permeated more widely, and is now found not only in the entire Southern recension but also in all manuscripts of the Northern recension except Ś₁ K (with D₁₋₃. ₅). Here also we notice that the group Ś₁ K is clearly distinguished from the typical Central sub-recension B De Dn D₄. ₅. — No. 18 is a short passage of 24 lines of exactly the same type; that is to say, it is omitted in Ś₁ K (with some other allied Devanāgarī manuscripts) in opposition to the typical Mid-Indian group B De Dn D₄. ₅. K₂ secondarily incorporates in its text only the first four lines of the passage, which is an indication of the manner in which the additions of the Central sub-recension (B D) have contaminated the Śāradā-K version. — Another passage of that type is No. 22 (giving the names of Skanda), which is omitted in the whole group (Ś₁ K), with

[1] See above p. x f.

the single exception of the conflated manuscript K_2. — The next passage of that kind is No. 27, a lengthy passage of 87 lines describing in detail how Jayadratha, after being released from captivity by Yudhiṣṭhira, seeks the help of the god Mahādeva in order to avenge himself; it is found in all Northern manuscripts except $Ś_1$ K D_1. —The last passage in our list is No. 31, a long spun out lament by Yudhiṣṭhira on seeing his brothers lying on the ground as if dead near the Enchanted Lake, a passage which is also found in all Northern manuscripts except $Ś_1$ K (with $D_{1.3.5}$).

The contrast between $Ś_1$ K and the Mid-Indian group is well brought out by two different single-line insertions, which are nothing but two different attempts to fill out a supposed lacuna after 3. 107. 18. After this stanza,

$Ś_1$ K D_5 ins.:	B De Dn $D_{3.4.6}$ ins.:
531* तावत्स्वर्गे न वत्स्यन्ति मम पूर्वपितामहाः।	532* तावत्तपां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि।

Both of these, as shown by S (which our constituted text here follows), are superfluous, as will be clear from a perusal of the text (3. 107. 18–19):

तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते।
यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि॥
स्वर्गं नय महाभागे मत्पितॄन्सगरात्मजान्।
तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि॥

Notwithstanding the fact that the manuscripts comprising the K version show many striking agreements which distinguish them from other groups, the K group itself cannot be said to be quite homogeneous. Of these K_2 is distinctly conflated and rather more deeply contaminated than the others. While preserving a large number of Kaśmīrī readings, it sides frequently (especially in the early adhyāyas) with the Bengali-Devanāgarī group; at times even showing readings peculiar to the late Nīlakaṇṭha tradition. K_1 is really a manuscript of the same type, though the degree of contamination is considerably less. K_3, on the other hand, shares with $Ś_1$ many unique readings, coming closest to it. Indeed I am inclined to regard the concordant readings of $Ś_1$ and K_3 as the specific Kaśmīrī readings. In K_4 the last manuscript of the K version, the contamination has gone yet further than in any other K manuscript, K_4 incorporating occasionally not merely Southern readings, but sporadically even what are characteristic Southern insertions.

I append here examples of readings showing special affinity between $Ś_1$ and K_3 (references are to adhyāyas and ślokas):

	$Ś_1$ K_3		Other MSS.
7. 10	जगाम संजयस्तूर्णं यत्रास्ते विदुरो वने।	:	संजयो वाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं वनं (*or* प्रति)।
7. 15	त्वच्छोकाकुलितेंद्रियं	:	संजीवय च पार्थिवं (*or* नराधिपं)
,,	धर्मज्ञ	:	त्वं क्षिप्रं (text), त्वरितं, सुक्षिप्रं, etc.
7. 16	(with D_{1-3}) भारत	:	मानद (text), सत्तम
7. 18	आगतं विदुरं ज्ञात्वा	:	तमब्रवीन् महाप्राज्ञं (*or* महाराजः, °तेजाः, °प्राज्ञः)
,,	राजा वचनमब्रवीत्	:	धृतराष्ट्रोंबिकासुतः, °राष्ट्रः प्रतापवान्
9. 5	(with D_{1-3}) अपि	:	तान.

Here follow examples showing the contamination of K_2 with B D, and especially with the group B Dc Dn $D_{4.6}$:

K_2 B + some D		Other MSS.
2. 6	देवता ह्यपि	: दैवतान्यपि
2. 9	दुःखार्दितान्	: दुःखान्वितान्
2. 10	चान्नानि	: वन्यं तु, वन्यास्त्वां, वन्यानि
2. 32	युक्तेषु	: मुख्येषु (text), सिद्धेषु
13. 54	शोणितेन	: रुधिरेण
13. 98	परंतपाः	: यशस्विनः
17. 3	चैत्यवृक्षांश्च	: चैव चैत्यांश्च
25. 15	तपःसिद्धा महात्मनः	: तपस्विनः सत्यशीलाः
34. 11	दुर्बला°	: अवीरा° (text), अधीरा°.

The contamination of K_2 is further proved by the circumstance that it has incorporated in its text the following insertions of the Central sub-recension: 10*, 14*, 16*, 22*, 50*, 52*, 55*, 76*, 91*, 97*, 107*, 126*, 184*, 192*, 215*, 249*, 390*, etc., etc., etc.

Examples showing specially close contact between K_2 and Dn are as follows:

37. 9 K_2 Dn तं प्रति : rest सांप्रतं (text), संप्रति, etc.
37. 10 K_2 Dn संगरे : rest रक्षणे
37. 26 K_2 Dn धनुर्धरः : rest धनंजयः (text), युधिष्ठिरः
37. 38 K_2 Dn °विशारदाः : rest °विदस्तथा
38. 5 K_2 Dn तम् (Dn$_2$ ते) : rest च
38. 8 K_2 Dn भवानेव प्रियोस्माकं : rest त्वयि व्यपाश्रयोस्माकं, etc.
44. 16 K_2 Dn देवेशं : rest देवेंद्रं
52. 5 K_2 Dn त्वं : rest स
54. 3 K_2 Dn transp. महा – and नृपाः
61. 82 K_2 Dn D_5 रम्यं : rest पुण्यं
61. 111 K_2 Dn D_5 जग्मुः : rest तस्थुः
81. 68 K_2 Dn D_8 [अ]नुत्तमान् : rest दुर्लभान्.

Examples of insertions almost restricted to K_2 Dn are: 50*, 55* (both very clear interpolations), 326* (with K_4), 390* (with $D_{2.8}$), 412* (with D_5); and passage No. 12 of App. I (also found in D_6, but with a different point of insertion).

The contamination of K_2 from Dn is especially noticeable in the Nala Episode. Its Kaśmīrī character, however, again comes to the surface in such wrong transcription from the Śāradā as तत्पादय (for उत्पादय) in 3. 97. 17.

Sporadic contamination of K_4 from S is seen in the insertion 159*, and in passage No. 4 of App. I (cf. v. l. 3. 38. 18).

Manuscripts D_{1-8} of the Devanāgarī version show pronounced affinities with the K version, often supporting the specific readings and omissions of the latter, and they might have been classed under the K version.

The Bengali Version.

Our four Bengali manuscripts form on the whole a very homogeneous group, presenting generally a single common reading. The version has very close affinities with

a particular type of Devanāgarī manuscripts represented by our Dn $D_{4.6}$ (with or without Dc). These two groups—B and Dc Dn $D_{4.6}$—show as a rule the same readings, and contain the same insertions. A notable exception is 939*, which is a specific Bengali insertion lacking even in Dc $D_{4.6}$ and found only in Dn of the Devanāgarī manuscripts.

The affinity of B (Dc) Dn $D_{4.6}$ (often with the conflated manuscript K_2) is exemplified by the following readings:

11. 27 K_2 B Dn $D_{4.6}$ मन्यु° : rest मृत्यु°
28. 32 K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ वै : rest ते
32. 13 B Dn $D_{4.6}$ [अ]नघे : rest मम
34. 11 K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ दुर्बला° : rest अवीरा° or अधीरा°
91. 2 B Dn $D_{4.6}$ ऋषिणा चैव : rest देवर्षिणा च
93. 10 B Dn $D_{4.6}$ नगो : rest सरो
104. 9 B Dn $D_{4.6}$ तप्यते : rest (mostly) तताप.

Similarly B (Dc) Dn $D_{4.6}$, differing from most other manuscripts, have the following short additions: 446*, 448*, 455* (also in two Southern MSS.), 466*, 467*, 477*, 498*, 512* (with K_1), 532* (with D_3), 540*, 541*, 684*, 806* (with K_8), 844,* etc., etc.

The Devanāgarī Versions (other than K).

I have divided the Devanāgarī Versions into three groups: (1) the Version of Caturbhuja; (2) the Version of Nīlakaṇṭha; and (3) the Composite Version. The first two are the versions respectively of the commentators Caturbhuja and Nīlakaṇṭha, being accompanied by their glosses; the third is a group of Devanāgarī manuscripts not associated with any commentary.

The Devanāgarī Version of Caturbhuja.

The version of the commentator Caturbhuja has little to recommend for itself. It generally sides with the BD group, showing a slight preference for B; thus B and Dc have a common insertion 415*, not found in other manuscripts of our critical apparatus. But it is definitely superior to the version of Nīlakaṇṭha, in so far that it lacks many of the very clearly spurious additions of the latter. The best known of such additions is a passage of 39 lines (App. I, No. 12) inserted in the Nala Episode after our 3. 62. 10, which is found only in K_2 Dn D_6 and is comparable to the passage substituted in K_4 D_{1-3} for stanzas 1–17 of our adhy. 62 (cf. App. I, No. 10). Especially in the later adhyāyas of this parvan, Dc and D_2 go together, showing numerous agreements peculiar to themselves. Dc shows some unique additions, though their number is small; examples are 129* and 402*, both being one-line insertions.

Manuscripts of Caturbhuja's commentary on different parvans are available; that on the Virāṭa has been published by the Gujarati Printing Press (Bombay 1915). It is not unlikely that Caturbhuja had written a commentary on the whole of the Mahābhārata, though it is doubtful whether complete manuscripts of the whole of his commentary are now extant. The manuscripts I have hitherto seen were invariably of individual parvans separately handed down.

Very little is known about this scholiast. He bore the surname or title Miśra, like his fellow commentator Arjuna Miśra. It is therefore likely that he hails from Eastern India. It has not been possible to fix his chronology with precision even in relation to the five major Mahābhārata commentators, Devabodha, Vimalabodha, Sarvajña-Nārāyaṇa, Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha. But it is most unlikely that he is a very early commentator.[1] In our manuscripts the commentary is called Vākyadīpikā (fol. 1):

श्रीचतुर्भुजमिश्राणामारण्ये वाक्यदीपिका।

This name is analogous to the titles of the commentaries by Devabodha and Arjunamiśra, Jñānadīpikā and Arthadīpikā respectively; compare also the title of Nīlakaṇṭha's commentary Bhārata-bhāvadīpa.

The Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha : the Vulgate.

The version of Nīlakaṇṭha has never inspired confidence, and in the case of the present parvan, it is singularly disappointing. It contains (along with some other manuscript groups) fourteen additional adhyāyas, some of which are palpably very late interpolations. Notable among the latter are adhy. 262-263 of the Vulgate (our App. I, No. 25), which relate how Duryodhana sends the Ṛṣi Durvāsas, with 10,000 disciples, to Yudhiṣṭhira at a moment when the latter would not be able to feed such an alarming crowd of hungry mendicants. In answer to Draupadī's prayers, however, Śrī Kṛṣṇa appears, all of a sudden, from Dvārakā, and so contrives it that the mendicant fraternity, without having eaten a morsel of food, inexplicably feels all of a sudden completely satiated and slinks away in fear and trepidation. They vanish without even making an effort to explain the situation and express their apologies to Yudhiṣṭhira, who had managed in the meantime to cook food enough to feed that astonishingly large troop of beggars. This naïve story, which is not without an element of humour, is found only in D_{c1} $D_{1.2.6}$ G_3 besides Dn, a very poor collection of manuscripts, and is therefore obviously a *very late* interpolation. Its omission from our text, I feel sure, will not be regretted.

The Vulgate contains many lines which are extremely weakly supported, at least by manuscripts of our critical apparatus. Thus, besides Dn, 5* is found only in D_5; 25* only in $Ś_1$ K_3; 30* only in K_2 D_6; 48* only in D_6; 50* and 55* only in K_2; 874* only in D_6; 1193* only in D_8; and passage No. 32 of App. I (a long interpolation of 72 lines) only in D_6 G_3!

Dn also shows a surprisingly large number of unique readings, not found in *any other* manuscript, a few of which are noted below as illustrations:

32. 31 Dn आप्नोति : rest अस्तीति
33. 13 Dn °दुर्बुद्धिः : rest °बुद्धिर्यः
43. 28 Dn धर्मचारिणां : rest भूमिचारिणां
60. 14 Dn अतीव : others सा तीव्र (text), सातीव
82. 5 Dn पुण्या देवी : rest महापुण्या
82. 33 Dn च गच्छति : rest महीपते
84. 11 Dn °ज्वलनो : rest °जलदो
87. 1 Cn आनर्तेषु : rest अवन्तिषु
93. 4 Dn कौरवाः : rest पाण्डवाः

[1] Mr. P. K. Gode, the Curator of the Institute, tentatively assigns him to the period A.D. 1350–1550.

100. 4 Dn आश्रमे : rest आश्रमं
145. 1 Dn मा चिरं : rest मातरं
146. 53 Dn तीरात्तीर° : rest तीरान्तर°
167. 8 Dn शान्ता : others तदा (text), तथा, ततो
195. 14 Dn °वारयन् : rest °वाकिरन्.

Other *specific* readings of Dn, not supported by any other manuscript, will be found in: 3. 33. 35 (एवात्मा), 36 (एव), 46 (न मे), 52 (विवासं); 81. 21 (संमितं), 156 (गतः); 82. 46 (मानवः); 85. 1 (तथा), 10 (तत्र), 16 (अ[*or* आ]गस्त्यपर्वतो रम्यः); 86. 13 (शुभः); 178. 25 (सा ज्ञेया); 198. 15 (इदम्), 19 (पदं *or* परं); 200. 54 (निबोध मे); 229. 16 (सहस्रशः); 230. 23 (एकैकश्च); 235. 3 (दुरात्मनः); 244. 13 (स्थानं); etc.; etc.

In his commentary on 3. 291. 70 (Bombay ed.), Nīlakaṇṭha mentions Arjunamiśra: जारुथ्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्रः, showing that Arjunamiśra is prior to Nīlakaṇṭha, as has been proved by me elsewhere on other grounds also.[1]

In commenting on 3. 33. 59 (Bombay ed.):

जिह्वां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥,

Nīlakaṇṭha notes certain commentators (प्राच्य):

शल्यकः श्वाविध् क्षुद्रान् मधुमक्षिकाविशेषान् जिह्वां दत्त्वा बहिर्निःसार्य भक्षयति तद्वज्जिह्वां वाचं दत्त्वा शत्रून् जहीति प्राच्यः ।

Owing to the ambiguity of the word प्राच्यः, it is not possible to say for certain whether Nīlakaṇṭha is here referring to eastern commentators or merely to old commentators, but he probably means the latter, as he calls easterners "Gauḍas".

Nīlakaṇṭha appears to have been an adept in the Kāma-śāstra also. In the course of his commentary on the chapter describing the general degeneracy of the Kali age, he discusses certain pornographic details with a frankness which is as astonishing as it is disconcerting. The stanza in question is 3. 186. 35 (= Bombay ed. 3. 188. 41):

बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।
मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥,

on which Nīlakaṇṭha has the gloss: मुखेभगाः स्त्रियो वङ्गेषु प्रसिद्धाः । प्रथमं मुखेनैव भगकार्यं कृत्वा पुरुषस्य काममुद्दीपयन्त्यः । अत्यन्तं रतार्तित्वात् ।

In the beginning of his commentary, Nīlakaṇṭha mentions his guru Lakṣmaṇārya, Nārāyaṇa-tīrtha and Dhīreśamiśra of Hamīrapura:

प्रणम्य नारायणतीर्थवर्यान् धीरेशमिश्रांश्च हमीरपुर्यान् ।

Nīlakaṇṭha's guru Nārāyaṇa-tīrtha — not to be confused with the Mahābhārata commentator Nārāyaṇa-Sarvajña or Sarvajña-Nārāyaṇa — has been identified by Mr. P. K. Gode with the author of the Mīmāṁsā work Bhāṭṭa-bhāṣā-prakāśikā (ca. A.D. 1650).[2]

Variants cited by Nīlakaṇṭha will be found in his commentary on the following stanzas (references to the adhyāya and śloka of the *Bombay ed.*): 2. 37; 3. 63; 4. 19; 6. 3 (अपपाठः); 7. 5; 8. 11–12; 9. 15; 10. 24, 32, 37; 11. 4, 8 (अपपाठः); 12. 23, 35, 36,

[1] Cf. Sukthankar, "Epic Studies (V)", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol. 17 (1935), p. 189 f.

[2] Cf. P. K. Gode, "Date of the Bhāṭṭabhāṣā-prakāśikā and identification of its author with the Guru of Nīlakaṇṭha Caturdhara", *Mīmāṁsā-Prakāśa*, vol. 3 (1938), pp. 65 ff. — For further particulars about the life and family of Nīlakaṇṭha, see now: P. K. Gode, "Nīlakaṇṭha Caturdhara, the Commentator of the Mahābhārata — His Genealogy and Descendants," *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol. 23 (*Silver Jubilee Volume*), 1942, pp. 146–161.

80; 15. 7; 20. 10; 22. 4; 23. 8; 25. 1; 29. 8, 22 (गौडपाठः), 29; 30. 23, 41; 31. 8; 32. 13, 38, 59; 33. 8, 59 (प्राञ्चः), 63, 68, 72; 35. 3 (अपपाठः); 37. 34; 40. 4; 43. 6 (अपपाठः); 71. 16 (इति श्लोकः क्वचिन्न दृश्यते); 82. 36, 38 (इति न पुस्तकान्तरेषु दृश्यते); 84. 9; 110. 3, 23 (मूर्धन्यादिपाठः प्रामादिकः); 117. 12 (प्रमादपाठः); 119. 13 (गौडपाठे); 120. 2; 125. 18 (गौडास्तु ..... इति श्लोकमत्रापि पठन्ति); 129. 9 (प्राञ्चः, अर्वाञ्चः); 147. 8; 161. 20 (गौडपाठे); 162. 28; 169. 8; 172. 9; 176. 9; 177. 22; 179. 15; 207. 49, 97 (गौडपाठे); 211. 9, 16; 219. 22; 222. 1; 233. 8; 236. 31; 264. 12; 269. 3, 10; 297. 24, 36; 315. 9; etc.

The Composite Devanāgarī Version.

The Devanāgarī has always been found to be a composite version. Our composite Devanāgarī manuscripts may be roughly divided into three groups. (1) The best group, from our view-point, is D_{1-3}, which frequently agrees with $Ś_1$ K (but especially K_4) in opposition to other D manuscripts and might have been classed under the K version. Of these D_3 agrees, however, frequently — especially in later adhyāyas — with Dc, the version of Caturbhuja. (2) Then there is the group $D_{4.5}$, which generally agrees with B Dc Dn. (3) The remaining manuscript D_5 is in a class by itself, presenting a text which is, for large parts, almost the same as that of the Nīlakaṇṭha version, but which shows exceptionally some noteworthy discrepancies. Groups 2 and 3 are frequently seen in combination, and we accordingly very often get a wider group B Dc Dn D_{4-6} (sometimes joined by K_2).

The affinity of the group D_{1-3} is exemplified by the following concordant readings of these three manuscripts.

1. 3 D_{1-3} वने विजहुः (Parasm.) पार्थास्ते : rest वने विजह्रिरे (Atm.) पार्थाः
1. 5 D_{1-3} परघातिनां : other MSS. अरिघातिनां (text), अनिवर्तिनां
1. 13 D_{1-3} नार्थकामः सुखं कुतः : other MSS. न धर्मो(*or* °र्मा)र्थः कुतः सुखं
1. 14 D_{1-3} गदामर्षी : other MSS. गुरुद्वेषी(text), गुणद्वेषी
1. 15 D_{1-3} गच्छामः (Parasm.) सहिताः : rest साधु गच्छामहे (Atm.)
1. 34 D_{1-3} सेवनीयाः : rest पालनीयाः
2. 5 D_{1-3} या गतिः : rest गतिर्या (by transp.)
6. 22 D_{1-3} भविष्यामि : rest करिष्यामि
48. 29 D_{1-3} यथा : other MSS. मया (text), तथा
167. 19 D_{1-3} गांधर्वं : other N MSS. माधवं (text), etc., etc.

Examples of insertions, almost peculiar to D_{1-3} and showing the close affinity between these three manuscripts, are: 182* (with K_4), 288*, 334* (with K_4), 1025*, 1186*, 1188*, 1190*, 1194* (latter four with K_4), etc., etc.

As remarked above, the group D_{1-3}, differing from other Devanāgarī manuscripts, frequently agrees with $Ś_1$ K. Examples of insertions common to $Ś_1$ K and D_{1-3} (often with D_5) are: 640*, 707*, 711*, 715*, etc., etc.

Group D_{1-3} is important for the reason that it lacks (like $Ś_1$ K) many of the interpolations of the B D group; e. g. 44*, 128*, 130*, 131*, 133*, 162*, 163*, 166*, 167*, 168*, 178*, 184*, 185*, 187*, 188*, 189*, 193*, 195*, 224*, 230*, 238*, 240*, 244*, 245*, 247*, 248*, 249*, 540*, 541*, 895*, 985*, etc., etc., etc.

The Telugu Version.

Only two manuscripts of the Telugu version were collated, of which one (as is often the case with these manuscripts) is certainly contaminated, to a very high degree, from

Northern sources. In such conflated parts, T_2 is generally associated with G_3. Examples of such contamination will be found below, under the Grantha version.

T_1, differing from T_2, often sides with G_1 M_1 (with or without M_2), giving what appears to be the real Southern reading.

For examples of contamination of T_2 through the Northern recension, cf. 174*, 248*, 484*, 563*, 570*, 572*, 577*, 661*, 673*, 932* (with M_1), 991*, etc., etc. Many of these are marginal insertions, added *sec. m.*

The Grantha Version.

Most of our Grantha manuscripts are unfortunately contaminated from the Northern recension. The contamination is particularly noticeable in the case of G_3, and it increases towards the end of the parvan; so much so that in the final chapters G_3 often omits the specific insertions of the Southern recension, absorbing at the same time the characteristic insertions of the Northern! Such manuscripts are valuable for a study of the fusion of recensions.

Examples of *omission* in G_3 of specific Southern insertions are: 1050*, 1059*, 1060*, 1061*, 1062*, 1069*, 1071*, 1077*, 1082*, 1085*, 1086*, 1091*, 1092*, 1093*, 1102*, 1114*, 1137*, 1138*, 1139*, 1142*, 1146*, 1148*, 1149*, 1152*, 1154*, 1326*, 1343*, 1372*, 1373*, etc., etc. — Examples of the *incorporation* of Northern insertions in G_3 (sometimes with T_1) are: 1046*, 1048*, 1063*, 1065*, 1066*, 1067*, 1073*, 1074*, 1088*, 1103*, 1120*, 1126*, 1131*, 1134*, 1167*, 1203*, 1224*, 1226*, 1227*, 1229*, 1230*, 1279*, 1331*, 1337*, 1358*, 1365*, 1382*, 1385*, etc., etc.; and passages No. 24, 27, and 32 of App. I.

But the most striking instance of conflation is the inclusion in G_3 of our final adhyāya (299), which is regularly transposed in all *genuine* Southern manuscripts to the beginning of the Virāṭaparvan. The evidence of G_3 is thus seen to be fully inconclusive and therefore untrustworthy for the constitution of the Grantha version and the Southern recension.

The Malayālam Version.

While forming an integral part of the Southern recension, the Malayālam version has its own peculiarities, which distinguish it clearly from the T G version, as regards both readings and insertions. Here is a list of T G insertions, which are lacking in the Malayālam version: 183*, 218*, 232*, 243*, 286*, 356*, 620*, 667*, 674*, 685*, 802*, 803*, 805*, 824*, 856*, 859*, 867*, 868*, 869*, etc., etc. — On the other hand, M also shows a certain number of *specific* insertions which are not known to the Telugu and Grantha versions, such as 307*, 494*, 560*, 581*, 949*, 1028*, 1041*, 1083*, 1158*, 1262*, 1336*, etc., etc., etc. — Nearly all of these insertions (of both types) are single-line insertions; a few are of two lines.

But our M is not homogeneous, M_1 and M_2 exhibiting among themselves numerous differences. M_2 shows clear signs of contamination from Northern sources, and is by no means a good representative of the Malayālam version. Examples of Northern accretions in M_2 are 96*, 99*, 466*, 516*, 796*, 955*, etc., etc. M_2 is again often excepted from the common Southern reading, as in 3. 41. 24: S (except M_2) स्वर्गच्छेत्यभ्यनुज्ञातः against N (with M_2)

स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातः, where M_2 agrees with N. M_2 (like G_3) also omits a few of the typical Southern insertions; e. g., 102*, 723*. M_1 is not altogether free from contamination from some Northern source or sources as is indicated by 629*, 677*, 932* (with T_2 marg. *sec. m.*), etc., etc.

A very good example of the contamination of M_2 from N is furnished by the conflated reading of M_2 in 3. 22. 8. N reads विस्रवत्सगुल्बणं as opposed to S, which has व्यसृजद्रुधिरं बहु; but M_2 reads व्यसृजच्चासृगुल्बणं, which is very evidently a result of the conflation of the Southern and Northern readings: व्यसृजन् (S) च [अ]सृगुल्बणं (N). But the most convincing proof is furnished by a palpable mistake in M_2. The manuscript inserts line 1 of a Northern additional stanza (95*) after 3. 28. 16^{ab}, but line 2 of that stanza after 16^{cd}. The two lines of the stanza, though superfluous, do convey some meaning when read together; but arranged as in M_2, they serve no useful purpose except to betray the conflated character of the manuscript in question.

With regard to the status and merit of the Malayālam version in general, I am glad to cite here an observation of Professor P. P. S. Sastri, which I am able to confirm from my own experience. In the course of his remarks on the Southern recension in the Introduction to his edition of the Āraṇyakaparvan, Professor Sastri writes: "Not having been subject to Nāyak influence in any manner whatsoever, the tradition handed down by the Malayalam manuscripts preserved the Grantha text, in a purer and more unmixed form than even some comparatively early Grantha manuscripts, as the Malayalam Mss. do not at all seem to have come into contact with the Northern Recension till very recent times".[1] This is in substantial agreement with what I had stated in my Prolegomena to the Ādiparvan regarding the Malayālam version, namely, that it is *"the best Southern version"*.[2] I am happy to find that this cautious remark of mine has subsequently been confirmed by the editor of the Southern Recension himself in a clear and unambiguous manner.

THE PARVASAṀGRAHA

The number of adhyāyas and ślokas of the Āraṇyaka, according to the Parvasaṁgrahaparvan, in our edition, and in the current editions, can be seen in the following table.

COMPARATIVE TABLE OF THE NUMBER OF ADHYĀYAS AND ŚLOKAS IN THE ĀRAṆYAKAPARVAN

	Parva-saṁgraha	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Bomb. Ed. (Śaka 1799)	Kumbh. Ed.	South. Rec. (Sastri)
Adhyāyas	269	299	314	315	315	269
Ślokas	11,664	?	12,848	12,002	12,476	11,136

[1] The Mahābhārata (Southern Recension), vol. 4 (1933), Introduction, p. iii f.

[2] Prolegomena, p. LXXIII.

With regard to the above figures the following particulars may be noted. According to the count of the Calcutta edition the number of ślokas in this parvan is 17,478. But this calculation misses the correct figure by several thousands. The Calcutta Pandits responsible for the edition, who were apparently not very good mathematicians, have made repeated mistakes in the counting of the lines, being evidently baffled by the complicacies of calculation at the turn of the century! They have numbered the lines, by fives, without committing any mistake up to 3095. They make their first mistake by putting down the next figure (after 3095) as 4000, in place of 3100; and this is followed by several other lapses of that type! The correct total as computed by Jacobi[1] is 12,848 as shown above. — The figure for the ślokas of the Bombay edition has been taken from the edition of text and Marathi translation by Kashinath alias Bhau Shastri Lele of Wai (Śaka 1821), who has counted the stanzas in his edition, adhyāya by adhyāya; and, after correcting his own errors in three different places, gives the correct figure, according to him, at the end of the Vanaparvan volume (p. 1344) as 12,002.[2] — The figure for the stanzas of the Kumbhakonam edition has been taken from the Index Volume (p. 5) of that edition. — The extent of Professor P. P. S. Sastri's *Southern Recension* has been given by himself in the Introduction to the second part of his Āraṇyakaparvan (vol. 5, p. xiv). — The figure for the critical text has been intentionally left blank by me, since the parvan contains two prose adhyāyas, in addition to a large number of Triṣṭubh stanzas, and it is difficult to compute their equivalent in ślokas. Indeed the figures given for the other editions are all defective for the same reason. In fact they are all *purely fictitious*, being obtained by *the addition of figures for the stanzas and prose sections*, but may be taken to represent a *very rough* approximation of the extent. It will thus be realized that it is futile to compare these figures with the Parvasaṁgraha figures, which are often themselves doubtful. It has been the general experience that ancient figures, when at all complicated, seldom come out quite right. And there is no reason to think that the Parvasaṁgraha figures for the number of stanzas are an exception to the rule.

We do not expect strict agreement between our figures and the Parvasaṁgraha figures in respect of the number of stanzas in such a voluminous work, but we do expect some agreement as regards the number of *adhyāyas*. It is, therefore, surprising to find that almost all extant manuscripts contain about 30 adhyāyas at least more than the figure given by the Parvasaṁgraha! This discrepancy is the more striking, as the manuscripts of the Parvasaṁgraha, of all versions and recensions without exception, agree — for a change — in giving the same figure for the number of adhyāyas, namely, 269. As regards the manuscripts of the Āraṇyaka, the Kaśmīrī (Śāradā) and the Southern manuscripts agree in having about 300 adhyāyas, while the Central Sub-recension (Bengali-Devanāgarī group) show in fact about 315 adhyāyas. The former may be taken as the more reliable figure. Professor P. P. S. Sastri's device of arriving at the Parvasaṁgraha figure (269), by omitting arbitrarily about 31 colophons actually contained in all of his manuscripts is hardly commendable.

---

[1] *Das Mahābhārata, Inhaltsangabe, Index*, etc., p. 257.

[2] According to another computation, that of the Chitrashala Edition (Poona 1930), the correct number is 11,859, as given in the footnote on p. 500 of its edition of the "Vanaparvan".

Due to these discrepancies between the data of the Parvasaṁgraha and the manuscripts, which are patent, two probabilities are presented to us: either, the compiler of the Parvasaṁgraha had made a mistake in counting the adhyāyas, or some thirty adhyāyas have been added to our parvan since the time of the Parvasaṁgraha count. No third explanation is possible, and both these are significant alternatives. If we admit that there has been an original error in the counting of adhyāyas, it is roughly a mistake of 30 in 300, that is 10 per cent., which is indeed a very high percentage of error. If we could prove even two or three such errors, the value of the figures in the Parvasaṁgraha will dwindle down to an insignificant quantity. If, on the other hand, — as is more likely — our critical text contains about 30 adhyāyas (equivalent to about 1500 stanzas) more than the text which was the basis of the Parvasaṁgraha calculation, then even in the matter of general contents it is nowhere near the Parvasaṁgraha standard and must be very far removed from the hypothetical archetype of the Mahābhārata; for it is hardly credible that as many as thirty colophons could get displaced or lost in a mere aggregate of 300 colophons. There are moreover no means to excise these spurious accretions except by methods of higher criticism, which owing to the peculiar character of our work would be a very delicate operation indeed, and withal one of doubtful utility. We thus see how easy it would be to delude ourselves that just by collating a small fraction of the extant manuscripts, we could arrive at the archetype.

The passage in the Parvasaṁgraha giving the *contents* of this parvan exists in two versions (1. 2. 111–126): the longer version of the Vulgate being based on the Central Sub-recension (the Bengali-Devanāgarī), the shorter version on the Kaśmīrī-Southern tradition. I have adopted the latter in this edition, relying mainly on the superiority of the agreement between what appear *prima facie* to be independent versions. But I think it is possible to fortify the argument in the present case from intrinsic considerations. It will be seen that in the shorter version, the sequence of the incidents mentioned in the list of contents *does not tally* with the actual sequence in the original text of the parvan, given uniformly by all extant manuscripts; the sequence of the longer version on the other hand tallies exactly with the present text. Moreover, the latter — namely, the longer version — is much fuller, containing as it does far more details. Is it now likely that the Kaśmīrī and Southern traditions had independently — or in collusion with each other — discarded the original fuller and more correct version in favour of a shorter and defective version? It seems far more probable that the defects of the original short version, which has been preserved independently by the Kaśmīrī and Southern traditions, had been noticed early, and that had led to its being modified and corrected by the revisers of the Central Sub-recension, which then adopted the revised version of the contents.

The Parvasaṁgraha mentions sixteen sub-parvans, which is also our number, but the Vulgate has twenty-two; that is six more. The latter number is obtained by adding to the list the names of certain episodes like the Nalopākhyāna, Rāmopākhyāna, Sāvitryupākhyāna, which originally did not form separate sub-parvans at all, as will be seen from the following table.

Critical Edition (and old Parvasaṁgraha)	Vulgate Editions (and revised Parvasaṁgraha)
1 आरण्यक (adhy. 1–11)	1 अरण्य (adhy. 1–10)
2 किर्मीरवध (12)	2 किर्मीरवध (11)
	3 अर्जुनाभिगमन (12–37)
3 कैरात (13–42)	4 कैरात (38–41)
4 इन्द्रलोकाभिगमन (43–79)	5 इन्द्रलोकाभिगमन (42–51)
	6 नलोपाख्यान (52–79)
5 तीर्थयात्रा (80–153)	7 तीर्थयात्रा (80–156)
6 जटासुरवध (154)	8 जटासुरवध (157)
7 यक्षयुद्ध (155–172)	9 यक्षयुद्ध (158–164)
	10 निवातकवचयुद्ध (165–175)
8 आजगर (173–178)	11 आजगर (176–181)
9 मार्कण्डेयसमास्या (179–221)	12 मार्कण्डेयसमास्या (182–232)
10 द्रौपदीसत्यभामासंवाद (222–224)	13 द्रौपदीसत्यभामासंवाद (233–235)
11 घोषयात्रा (225–243)	14 घोषयात्रा (236–257)
12 मृगस्वप्नभय (244)	15 मृगस्वप्नोद्भव (258)
13 व्रीहिद्रौणिक (245–247)	16 व्रीहिद्रौणिक (259–261)
14 द्रौपदीहरण (248–283)	17 द्रौपदीहरण (262–271)
	18 जयद्रथविमोक्षण (272)
	19 रामोपाख्यान (273–292)[1]
	20 पतिव्रतामाहात्म्य (293–299)
15 कुण्डलाहरण (284–294)	21 कुण्डलाहरण (300–310)
16 आरणेय (295–299)	22 आरणेय (311–315)

The limits of these sub-parvans can be fixed, as a rule, with tolerable certainty with the aid of the colophons of our manuscripts, which give indications sufficient for purposes of approximate identification.

OTHER EDITIONS

Of the numerous printed editions of the Āraṇyaka-parvan (almost uniformly passing under the name Vanaparvan), I have consulted the following:

(1) The *editio princeps* of the Mahābhārata printed in Calcutta between 1834 and 1839. Its Vanaparvan comprises, according to its own data, 17478 ślokas in 314 adhyāyas. It gives in general the Nīlakaṇṭha version, which we have called the Vulgate and which has been reproduced in many subsequent editions, sometimes accompanied by translation and commentary. The *editio princeps* still remains the best edition available of the Vulgate version of the Āraṇyakaparvan, though that is not saying very much.

(2) The oblong pothī-form edition, published by Ganapat Krishnaji in Śaka 1799 in Bombay (hence commonly known as the Bombay edition). It is accompanied by Nīlakaṇṭha's commentary, Bhārata-bhāvadīpa, and should therefore represent the

[1] The Parvasaṁgraha of the Vulgate cites Nos. 19 and 20 in reverse order, that is, the Pativratāmāhātmya precedes the Rāmopākhyāna.

Nīlakaṇṭha tradition. But it contains as a matter of fact quite a large number of lines and readings not countenanced by Nīlakaṇṭha himself. The text is divided into 315 adhyāyas, and contains (according to some editions which give the aggregate number of stanzas in the parvan) 12,002 stanzas.[1]

(3) The Kumbhakonam edition published by T. R. Krishnacharya and T. R. Vyasacharya, and described on its title-page as "A New Edition, mainly based on the South Indian Texts". Its Vanaparvan comprises (according to the Index Volume) 12,476 ślokas and 315 adhyāyas, but contains like our misch-codices a good number of specific Northern passages unknown to the true Southern recension.[2]

(4) Professor P. P. S. Sastri's Southern Recension, Volumes 4–5, comprising (according to his own count) 11,136 ślokas divided into 269 adhyāyas.

As these old editions contain nothing of any serious importance which is not to be found in the different manuscripts already collated for this edition, they have been only sparingly used and cursorily studied by me. The following observations may be of use to those who may wish to consult these editions.

As remarked above, there are some grave mistakes in the numbering of the stanzas of the Calcutta edition. The first mistake occurs after stanza 3095, where the next number suddenly jumps up to 4000 (when it should be 3100). Similarly after 8895, the following number jumps up to 9900 (when it should be 8900). For the third time, after 10,095, the following number is given as 11,000 (instead of 10,100). For the fourth time, after 11,095, the next number jumps up to 12,000, when it should be 11,100. At the next step, however, the number equally suddenly jumps back to 10,200! Thus at one place three successive numbers (which are supposed to increase by five at each step) are 11095, 12,000, 10,200!! After adhy. 117, there appear to be no new mistakes, and from that point onwards the numbering may be taken to be continuous and correct. But the result of these earlier miscalculations is that the extent of the parvan appears to be 17,478, when it should in reality be (according to Jacobi's computation) 12,848, the Parvasaṁgraha figure being 11,664! Several numbers occur twice, and in giving reference to the Calcutta edition, it is advisable to cite the adhyāya number as well.

The Bombay edition, like the Calcutta, is based on the Nīlakaṇṭha version but (like yet other editions of the Mahābhārata prepared in the same fashion, e. g., the Chitrashala Edition) does not represent the Nīlakaṇṭha tradition very faithfully. In the footnotes to the text, and the critical notes at the end, I have frequently drawn attention to unwarranted departure from Nīlakaṇṭha's original text. The vagaries are small and of no great consequence, but they are there nevertheless. They prove very clearly that *without any conscious effort at alteration or emendation — and perhaps, notwithstanding the half-hearted efforts to preserve intact the received text — discrepancies do arise in course of time, and the text does drift away from the norm, imperceptibly, within a relatively short period of time.* Thus in 3. 9. 7 for our प्रतिपद्यथाः (which is documented

[1] According to the Chitrashala Edition the number is 11,859, though the text is precisely the same in both editions.

[2] It seems not to have been noticed that in the old printed editions though the name of this parvan is given on the title-page and in the captions as "Vanaparva", the colophons invariably give the name correctly as Āraṇya- or Āraṇyaka-parvan!

uniformly by almost all our manuscripts), the different editions printed in the Bombay province, and examined by me, all have the reading प्रतिपद्यतां, a reading which has not been found in a single manuscript! In 3. 83. 30, the Bombay edition (with the Kumbhakonam and some other editions) reads गवां मेधम्, when the Nīlakaṇṭha manuscripts themselves (along with a host of other manuscripts) have the correct reading गवामयम् (*lect. diff.*), which is the reading of the constituted text! Likewise in 3. 249. 8, our edition reads सुबलस्य, which is the reading offered by all manuscripts collated for our edition, except one inferior Grantha manuscript (G$_3$), which reads सुभवस्य, and yet this latter reading (सुभवस्य) has been adopted in many of the Bombay editions!!

Professor Sastri's edition is based chiefly on *four* manuscripts, of which one (ख) is in Telugu script, two (अ, घ) in Grantha, and one (क) in Malayālam. For adhyāyas 67–130, that is, for about 64 adhyāyas out of his total of 269 adhyāyas, a fifth manuscript (ग) was partly utilized. According to the editor, manuscript अ (Grantha) "represents the Principal Text printed". It bears a date corresponding to A.D. 1795, that is, it is less than 150 years old. As an edition of the Southern recension, Professor Sastri's edition is preferable and indeed much superior to the Kumbhakonam edition. But it seems to me that in its preparation the manuscript material has not been as fully and carefully utilized as it should have been. Judging by the Southern manuscripts collated for our edition and examined by me, which cannot be very different from his, it should seem that too often Sastri's edition agrees in its mislections and other short-comings with the Kumbhakonam edition to the exclusion of the genuine Southern tradition. I miss in his critical apparatus many of the readings which are given uniformly by all Southern manuscripts. Even if the editor, for some occult reasons, did not wish to adopt in his text these perfectly good and authenticated Southern readings, they should have appeared in the footnotes as discarded readings. Instances of Northern readings having contaminated his text will be found in the following stanzas (reference is to ślokas and adhyāyas of *his* text): **1.** 27^b, 28^b; **2.** 13½^d, 22^a, 46^c, 71½^b, 80½^b; **4.** 8^a, 8^c, 15^b; **5.** 1^b, 6^c, 7^c, 22^d; **7.** 2^b, 2^c, 9^b, 23^b; **8.** 17^c; **10.** 49^d, 55^d, 66^a; **11.** 60½^c, 72½^c; **12.** 23½^a, 41^b; **13.** 1^b; **14.** 6^d, 16^c; **17.** 10½^a, 11½^a; **18.** 5^b; etc., etc. These examples have been selected at random from the first 18 adhyāyas only; but such lapses keep turning up on page after page up to the end of the book.

As his edition is based on four manuscripts only and even these manuscripts appear not to have been rigourously collated and fully utilized, I should hesitate to accept his text as a true representative of the Southern recension, even ignoring the deficiencies of the critical apparatus.

In the division into adhyāyas, Professor Sastri seems to have followed the Grantha edition of Sarabhojirajapuram (Tanjore District) printed in 1895. The reason given by Professor Sastri for following the edition instead of the manuscripts is that the division of the Tanjore edition "accords exactly with the enumeration of the number of chapters for the Vana Parvan (sic) in the Anukramaṇikādhyāya of both the Northern and the Southern Recensions".[1] This is a dangerously vicious circle! As the Tanjore edition does not pretend that it has followed any manuscript tradition, the adhyāya division of both these editions (Tanjore and Sastri) remain unsupported by manuscript authority

[1] The Mahābhārata (Southern Recension), vol. 5, Introduction, p. xiii.

and therefore perfectly arbitrary. Adopting the Parvasaṁgraha figure, Sastri has divided the parvan into 269 adhyāyas, while the actual numbering of the adhyāyas in Southern manuscripts reaches the figure 300 approximately, the number according to our Southern manuscripts varying between 299 and 302.

While Sastri by arbitrary elimination of colophons, has equated his adhyāya-number to that given by the Parvasaṁgraha, he could not make the figures for the ślokas tally! According to the Parvasaṁgraha the number of ślokas should be 11,664. "The total number of stanzas," says Professor Sastri, "printed in the Text of the Southern Recension comes to 11,136, which is short by 528".[1] As his text is short by over 500 stanzas, his equation of the number of adhyāyas with the Parvasaṁgraha figure, by arbitrary omission of about thirty colophons, which are found in all Southern manuscripts, has no significance, and remains a piece of useless and unmeaning manipulation.

It is exactly seventeen years since I took over charge of the Mahābhārata work, and reorganized, on somewhat different lines, this Department of the Institute, having profited by the experiments and experiences of my predecessor, the late lamented Mr. N. B. Utgikar, M.A. During this interval, the Mahābhārata Department of the Institute has prepared and published critical editions of four whole parvans (in this sequence): the Ādi (1933), the Virāṭa (1936), the Udyoga (1940), and now the Āraṇyaka (1942). These four parvans comprise, according to the data of the Parvasaṁgraha-parvan, about 28,400 "ślokas". In addition to this: the Sabhāparvan, which is being edited by Professor Franklin Edgerton of the Yale University (U. S. A.) and which has been ready for some time, has been taken up for printing, and its printing has made considerable progress; nearly the whole of the text, along with the critical apparatus pertaining to it, has been printed off, and the printed portion may even be issued, in the near future, as a separate fascicule. Furthermore, the press-copy of the Bhīṣmaparvan, which is being edited by Rao Bahadur Dr. S. K. Belvalkar, I.E.S. (Retd.), is almost ready and is now undergoing final revision at the hands of its editor. Funds permitting, it will be sent to the press in the not very distant future. Thus, during these seventeen years the Institute has critically dealt with the first six parvans of the Great Epic: the Ādi, Sabhā, Āraṇyaka, Virāṭa, Udyoga and Bhīṣma. These six parvans make up a total of about 36,800 "ślokas", out of the aggregate of about 82,150 "ślokas" comprising the entire Mahābhārata, a portion which is approximately 45 per cent of the aggregate, excluding of course the "Supplement", Harivaṁśa, which, for the time being, we have placed aside. This is no mean achievement, we think. The part of the epic critically dealt with so far is, I imagine, in bulk, about four times as great as the Iliad and the Odyssey put together, and one and a half times as great as our Rāmāyaṇa.

That a work of this nature and these dimensions is not one man's job is very evident. Many collaborators, sympathisers, friends, benefactors and patrons have contributed to such measure of success as has been achieved so far, and they include among them, princes and potentates, persons owning manuscripts, curators and librarians, printers and parvan-editors, not to speak of the General Editor and his modest staff in

---

[1] *Op. cit.* p. xiv.

the background. Surely the most potent among these multifarious contributory factors have been—

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

— the generous patrons of learning, who out of regard for this venerable monument of Indian antiquity, this great and lustrous heritage of Bhāratavarṣa, have liberally supplied the Institute, all through these years, with funds to carry on this costly but very vital work.

First among these generous patrons stands in our estimation Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B.A., Rajasaheb of Aundh, whose princely liberality made it, in the first instance, possible for the Institute to think of undertaking this ambitious project. The Rajasaheb has already paid up a large part of the Foundation Grant of a lakh of rupees promised by him, and thus placed under his obligations not only the Institute but all those who love the Great Epic of India.

I have next to record the gratitude of the promoters of this scheme — which has now become nothing less than a great national undertaking — to a number of other distinguished and generous donors, scattered all over India, who have contributed liberally to our Mahābhārata Publication Fund, the chief among them being : The Imperial Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras, Burma and United Provinces; the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan, Mysore, Porbunder, Kolhapur, Patiala, Sangli, Ichalkaranji, Ramdurg, and other Indian States. The Trustees of the Sir Dorab Tata Trust, the Savitribai Bhat Trust, and the Tulsidas Charities also deserve a grateful mention here for their kind help to our finances. We must gratefully think also of those persons less gifted by Fortune, who have contributed smaller sums — with the one idea of helping on this great cause — each according to his ability.

The Institute is indebted, for subsidies to its Mahābhārata work, to the Trustees of the Mahābhārata Fund of Great Britain in London; and indebted also for a token grant, in appreciation of this work, to the British Academy of London.

And last, but not least, I must mention, in this connection, our Alma Mater — The University of Bombay — who has been exceptionally generous and appreciative of our endeavours in this field, supplying us with funds, lending us manuscripts, and generally taking a very keen and active interest in the welfare and rapid progress of our project.

In connection with further assistance rendered by extra-mural collaborators and helpers, I must put on record our special obligations to Pandit Rajaguru Hemraj, C.I.E., of Nepal; as also to Professor Kshitimohan Sen, who has succeeded Professor Vidhushekhar Bhattacharya as Principal of the Viśvabharati; further to Mr. S. Gopalan, B.A., B.L., who has succeeded the late Raosaheb Sambamurthi Rao, as Honarary Secretary of the Saraswathi Mahal Library of Tanjore. Both these latter gentlemen have been kind enough to carry on, in a purely honorary capacity, the onerous and responsible task of supervising the Mahābhārata collations done in their respective institutions.

The thanks of the Institute are also due to the Curators, Trustees, and Custodians of the following libraries and institutions for keeping us equipped with the manuscripts required for our Mahābhārata work, during almost two decades: the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, the Royal Asiatic Society of Bengal, the Bangiya Sahitya Parishad, the Adyar Library, the Oriental Institute of Baroda, Madras Government

Library, Mysore Oriental Manuscripts Library, Sri Yadugiri Yatiraj Math (Melkote, Mysore), Cochin State Library, Pudukkottah State Library, and the India Office Library (London). The Institute has also received manuscripts or photo-copies or hand-made copies of manuscripts from the Bombay University, the Viśvabharati, Dacca University, Dayananda Anglo-Vedic College of Lahore (Research Department), Benares Sanskrit College, and Calcutta Sanskrit College — all of whom I wish to thank on behalf of the Institute very cordially for their kind help in the matter. The Institute is, moreover, obliged to Sardar M. V. Kibe, M.A. of Indore for the loan of a complete Nīlakaṇṭha manuscript of the Mahābhārata. It is further indebted for the free loan of Southern manuscripts of the Mahābhārata to the Chief of Idapalli, Mr. Kallenkara Pisharam, Mankavu Padinnare Kovilakam, Killimangalam Nambudiripad, and to the proprietors of the following Malabar estates: Poomullimana, Avaṇapparambu Mana, Nareri Mana, Ponnokkottu Mana, Paliyam Estate, Channamangalam.

Once more I would fain express my gratitude for help of various kinds from my colleagues on the Mahābhārata Editorial Board, who have throughout reposed, very generously, full confidence in me, and helped and supported me invariably in the true spirit of *camaraderie*. It is sad to reflect that before we are even half-way through our work, several members of the old Editorial Board, formed in 1925, are no longer with us; from among whom I remember particularly my friends Father R. Zimmermann, S.J., Professor M. Winternitz, and Mr. Vishvanath P. Vaidya.

I have to record here my keen appreciation of the willing compliance and ungrudging assistance I have uniformly received from members of the Permanent Staff of the Mahābhārata Department of this Institute. Mr. S. N. Tadpatrikar, M. A., Supervisor of Collations, who is in special charge of the collations, has been moreover, as usual, always by my side, helping me with useful suggestions, when I was engaged in constituting the text of this extensive parvan. The critical notes were compiled from the collation sheets by Mr. B. G. Bhide Shastri, Mr. D. V. Naravane, and Mr. G. G. Soman. We shall miss, in future, the expert assistance of Mr. Bhide in several fields, who having served the Institute in the Mahābhārāta Department since 1921, has now owing to old age, retired from service. The Śāradā manuscripts have been invariably collated by our Śāradā expert, Shankar Shastri Bhilavadikar, Head Shastri of the Mahābhārata Department. The proof-reading has been done by the Collator and Reader Pandit K. V. Krishnamurti Sharma Shastri, of Erode (South India), who is now helped in that work by Mr. M. V. Vaidya, M.A., both of whom have worked with praiseworthy diligence, exemplary zeal, and signal devotion to their work. Collations of Southern manuscripts have been done at the Institute uniformly by the Pandits K. V. Anantanarayan Shastri of Erode, and K. S. Vishvanath Shastri of Kolengode (South India), both of whom also are very accurate and conscientious workers, exhibiting characteristically a single-minded devotion to duty.

The superior finish of the Āraṇyakaparvan Volumes, from the typographical viewpoint, is due solely to the care and thought personally bestowed on them by my indefatigable friend Professor Dr. Raghu Vira of the International Academy of Indian Culture, who, as part of a programme of multifarious activities for the regeneration of our culture, has equipped at Lahore a small but efficient printing establishment — the

Arya Bharati Press — which is solely devoted to the cause of the service of the *ārya-bhāratī*, for endowing Sarasvatī with better vestments than she grudgingly receives in India at the hands of very mercenary printers and publishers. At great trouble and inconvenience to himself — and, I fear, even at the risk of pecuniary loss — he undertook and has carried out successfully the printing of these two big tomes, and thus led us safely out of the first big forest our little party of explorers had encountered on our way to the yet distant Utopia of a complete critical edition of the Mahābhārata.

If Maharṣi Kṛṣṇa Dvaipāyana Vyāsa tells us that he has cried himself hoarse, urging people to follow the Path of Duty:

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम् ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥,

his shouting with uplifted arms has *not* been entirely in vain. He has *not* failed in his mission. Across the reverberating corridors of Time, we his descendants can still hear dimly his clarion call to Duty. It is in response to that call and in a spirit of reverent homage to that sage of unfathomable wisdom — that embodied Voice of the Collective Unconscious of the Indian people — we offer this work, pledged to broadcast to mankind, in this hour of its need and its peril, the luminous message of the Maharṣi:

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्
धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

August 1942. V. S. SUKTHANKAR.

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions: the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganapat Krishnaji, Śaka 1799), and the Madras Edition (P. P. S. Sastri's Southern Recension, 1931).

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
1	1	1	37	36	32
2	2	2	38	37	33
3. 1–14	3. 1–12, 82–85	3. 1–14	39	38	34
3. 15–33	3. 13–31	3. 28–47	40	39	35. 1–69
—	3. 35–70	—	41	40	35. 70–93
4	3. 70–86	3. 15–26	42	41	36
5	4	4	43	42	37
6	5	5	44	43	38
7	6	6	—	45–46	39
8	7	7	45. 1–8	44	40. 1–3
9	8	8. 1–12	45. 9–38	47	40. 9–38
10	9	8. 13–35	46	48–49	41
11	10	9	47	50	42
12	11	10	48	51	43
13	12	11	49	52	44
14	13	12. 1–17	50	53	45
15	14	12. 18–41	51	54	46. 1–29
16	15	13. 1–23	52	55	46. 30–56
17	16	13. 24–56	53	56	47
18	17	14	54	57	48
19	18	15. 1–33	55	58	49. 1–15
20	19	15. 34–60	56	59	49. 16–35
21	20	16	57	60	50. 1–25
22	21	17	58	61	50. 26–61
23	22	18	59	62	50. 62–86
24	23	19	60	63	51
25	24	20	61	64	52
26	25	21	62	65	53
27	26	22	63	66	54
28	27	23	64	67	55
29	28	24	65	68	56. 1–39
30	29	25	66	69. 1–28	56. 40–68
31	30	26	67	69. 29–50	56. 69–90
32	31	27	68	70	57. 1–28
33	32	28	69	71	57. 29–64
34	33	29	70	72	58
35	34	30	71	73	59
36	35	31	72	74	60. 1–31

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
73	75	60. 32–60	115	115	91
74	76. 1–25	61. 1–24	116	116	92
75	76. 26–53	61. 25–51	117	117	93
76	77	62	118	118	94
77	78	63. 1–33	119	119	95
78	79	63. 33–64	120	120	96
79	80	64. 1–30	121	121	97
80	81–82	64. 31—65. 130	122	122	98
81	83	66	123	123	99
82	84	67	124	124	100. 1–25
83	85	68	125	125	100. 26–50
84	86	69	126	126	101
85	87	70	127	127	102. 1–21
86	88	71	128	128	102. 22–42
87	89	72	129	129	103
88	90	73	130	130	104
89	91	74. 1–23	131	131	105
90	92	74. 24–47	132	132	106
91	93	75	133	133	107
92	94	76	134	134	108–109
93	95	77	135	135. 1–42	110. 1–42
94	96	78. 1–29	136	135. 43–80	110. 43–60
95	97	78. 30–53	137	136	111
96	98	79	138	137	112
97	99	80	139	138	113
98	100	81. 1–25	140	139	114
99	101	81. 26–47	141	140	115
100	102	81. 48–74	142	141	116
101	103	81. 75–93	—	142	—
102	104	82	143	143	117
103	105	83. 1–21	144	144	118
104	106	83. 22—84. 25	145	145	119
105	107. 1–29	84. 26–55	146	146	120
106	107. 30–70	84. 56–100	147	147–148	121–122
107	108	85	148	149	123
108	109	86	149	150	124
109	110. 1–21	87. 1–21	150	151–152	125
110	110. 22–58	87. 22–58	151	153	126
111	111	88	152	154	127
112	112	89. 1–18	153	155	128
113	113	89. 19–43	—	156	129
114	114	90	154	157	130

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
155	158	131	194	203	167
156	159	132	195	204	168
157	160	133	196	205	169
158	161	134	197	206	170
159	162	135	198	207	171
160	163	136	199	208	172
161	164–165	137	200	209	173
162	166	138	201	210	174
163	167	139	202	211	175
164	168. 1–61	140. 1–60	203	212–213	176
165	168. 62–86	140. 61–86	204	214	177
166	169	141	205	215	178. 1–32
167	170	142	206	216	178. 33–63
168	171	143	207	217	179. 1–21
169	172	144	208	218	179. 22–29
170	173	145	209	219	179. 30–55
171	174	146	210	220	180
172	175	147	211	221	181
173	176	148. 1–22	212	222	182
174	177	148. 23–46	213	223–224	183
175	178	149	214	225	184
176	179	150	215	226	185. 1–25, 53
177	180	151	216	227	185. 26–42
178	181	152	217	228	185. 43—186. 7
179	182	153	218	229	186. 7–57
180	183. 1–52	154	219	230	187
181	183. 53–95	155	220	231. 1–27	188. 1–26
182	184	156	221	231. 28–113	188. 27–115
183	185	157	—	232	—
184	186	158	222	233	189
185	187	159	223	234	190
186	188	160	224	235	191
187	189. 1–87	161	225	236	192
188	189. 88-190. 97	162	226	237	193
189	191	163	227	238	194
190	192	164	228	239	195
—	193–198	—	229	240	196
191	199	165	230	241	197
—	200	—	231	242	198
192	201	166. 1–33	232	243	199
193	202	166. 33–64	233	244	200
			234	245	201

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
235	246	202	267	283	238
236	247	203	268	284	239
237	248	204	269	285	240
238	249–250	205–207	270	286	241
239	251	208	271	287	242
240	252	209	272	288	243
241	253–255	210	273	289	244
242	256	211	274	290	245
243	257	212	275	291	246
244	258	213	276	292	247
245	259	214–215	277	293	248
246	260	216	278	294	249
247	261	217	279	295	250
—	262–263	—	280	296	251
248	264	218	281	297	252
249	265	219	282	298	253
250	266	220	283	299	254
251	267	221	284	300	255
252	268	222	285	301	256
253	269	223	286	302	257
254	270	224	287	303	258
255	271	225	288	304	259
256	272	226	289	305	260
257	273	227	290	306	261
258	274	228	291	307	262
259	275	229	292	308	263
260	276	230	293	309	264
261	277	231–232	294	310	265
262	278	233	295	311	266
263	279	234	296	312	267
264	280	235	297	313	268
265	281	236	298	314	269
266	282	237	299	315	Transp. to Virāṭap.

॥ आरण्यकपर्व ॥

EDITORIAL NOTE

This fascicule presents adhyāyas 1–154 of the Āraṇyakaparvan (commonly known as the Vanaparvan) corresponding to adhy. 1–157 of the Vulgate, that is up to the end of the Jaṭāsuravadha-parvan. The next fascicule, which is passing through the press and which will be shortly issued, will complete the Āraṇyaka, containing, besides, an Appendix, Notes and Introduction.

The constituted text is based on an *apparatus criticus* consisting of 28 MSS. headed by the unique birch-bark Śāradā Codex of the Mahābhārata belonging to the Institute, which was used also for the Ādi. The other versions represented in our Critical Apparatus are: 'K' (4 MSS.), Bengali (4), Devanāgarī (including the versions of Caturbhuja and Nīlakaṇṭha: 11), Telugu (2), Grantha (4), Malayālam (2). Devabodha's commentary on the Āraṇyaka has unfortunately been lost, or at least has not been traced so far. The same is true of the Javanese version of this parvan. This parvan thus unfortunately lacks two of the most important of our testimonia.

The text of the Āraṇyaka is, relatively speaking, remarkably smooth, as may be seen even from such exterior factors as the paucity of variants and wavy lines on the pages of this edition, as compared with the editions of the Ādi and the Virāṭa. There are of course, as usual, discrepancies between the Northern and the Southern recensions, and between the various versions comprising these recensions. But it is noteworthy that in the whole of this big parvan of about 11,500 stanzas, there are no transpositions of any consequence, and there are very few "substitute passages." By "substitute passages" I mean parallel versions of fairly long passages, in two or more conflicting versions, which agree in general sense but which are worded differently so that they cannot be co-ordinated line by line and of which we have found such a large number in other parvans, notably in the Virāṭa-parvan. These "substitute passages" are very clear indications of textual corruption and are indeed very embarrassing to the textual critic.

There are naturally quite a large number of small and large insertions in the various versions. But in this matter also the present parvan prepares a surprise for us. From the experience gained from the editions of the Ādi and the Virāṭa especially, we were inclined to regard the Southern recension as inflated. Now in this parvan the Vulgate version, which is based on the late Northern tradition, is actually considerably longer than the Southern! This relation between the two traditions may be seen even from the extent of this parvan according to the existing printed editions of the Northern and Southern recensions: the Calcutta edition has 12,848 ślokas (rectified figure given by Jacobi), while P. P. S. Sastri's figure is 11,056 ślokas and 82 prose sections. And in point of fact the Vulgate contains 14 whole adhyāyas which are entirely lacking in the Southern Recension, as also in our Critical Edition, and which will be given in Appendix I. The Southern Recension is inflated, no doubt, but the process of inflation, as is evident from this parvan, is not uniform throughout the epic.

Of the passages of the Vulgate which have been omitted in the critical text, the one which deserves special notice is a long passage (of about 85 stanzas) relating how Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by Urvaśī, refuses her advances, because she was an ancestress of his, and how she thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women (adhy. 45–46 of the Bombay-Calcutta Ed.). Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kaśmīrī (Śi and some 'K'), there is no reason to doubt that it is a late addition. The highly erotic description of the voluptuous Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is in my opinion totally incompatible with the epic setting, which lacks all "feminine" interest and eschews all erotic topics as such. The stanzas I refer to are (B. 3. 46. 8–11 = C. 3.1824–1827):

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधोभूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
धीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

The spurious character of this erotic interlude seems to me to be further revealed by two stanzas of *phalaśruti* with which the passage ends (B. 3. 46. 62–63 = C. 3.1877–78):

य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ॥
इदममरवराग्र्यजस्य घोरं
शुचि चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य ।
व्यपगतमददम्भरागदोषा-
स्त्रिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ॥

The object of the interpolation seems to be also clear. It is primarily to motivate Arjuna's masquerading as the dancing master to Princess Uttarā in the harem at the court of Virāṭa, which is narrated in the next parvan. It also serves to testify to Arjuna's strength of will and purity of character.

The story is, however, flatly contradicted by Arjuna himself in the next parvan, where he tells Uttara honestly and truthfully that although he has been telling people that he is a eunuch, he is in reality nothing of the kind, and that he has only been practising the vow of rigid celebacy (*brahmacarya*), for one full year, by order of his eldest brother, Yudhiṣṭhira (4. 40. 12–13).

The other important passage (Bom. Ed. adhy. 42) which unmistakably bears a Purāṇic stamp and which has been omitted on documentary evidence will probably not be missed. It details two well-known exploits of Viṣṇu: the killing of Naraka by Viṣṇu and the rescue of the Earth in the boar (*varāha*) incarnation of the great god of the Vaiṣṇavas. This adhyāya is omitted entirely by both the Kaśmīrī version and the Southern Recension, besides some old Nāgarī MSS. There is, therefore, no question about its being a spurious addition: the documentary evidence is overwhelmingly against its being considered authentic.

This fascicule is particularly rich in legends of Ancient India. Among them there are two worthy of special mention, namely, the Nala episode, and the Ṛśyaśṛṅga legend. The former, the story of Nala, by the way of translations into German, French, English, Italian and other European languages, has passed into the great stream of world literature. The latter, not so well-known, has yet a long and interesting history and shows many modulations and ramifications, as has been convincingly shown by Professor Heinrich Lüders, in his masterly monograph on the subject, entitled "Die Sage von Ṛśyaśṛṅga" (*Nachrichten von der Königl. Gesell. der Wiss.*, Göttingen, 1897 and 1901). It is to be hoped that the first critical edition of these two romantic episodes, which are both as popular as important, will evoke the interest of scholars and encourage further study of them.

V. S. SUKTHANKAR

EDITOR

MANUSCRIPT MATERIAL

The manuscripts utilized for this edition of the Āraṇyakaparvan are as follows:

I. N(orthern) Recension.

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

Ś$_1$ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 159 of 1875–76.

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K).

K$_1$ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 471 of Viśrāmbāg I.

K$_2$ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 14. Dated V. Saṁ. 1828 (ca. *1772* A. D.).

K$_3$ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 184 of 1891–95.

K$_4$ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 57 of 1882–83.

Bengali Version (B).

B$_1$ = Dacca University Library, No. 495. Dated Śaka 1393 (ca. *1471* A. D.).

B$_2$ = Śāntiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 781. Dated Śaka 1183 (ca. *1261* A. D.).

B$_3$ = Dacca University Library, No. 601. Dated Śaka 1678 (ca. *1756* A. D.).

B$_4$ = Dacca University Library, No. 728. Dated Śaka 1739 (ca. *1817* A. D.)

Devanāgarī Versions (D).

Devanāgarī Version of Caturbhuja Miśra (Dc).

Dc$_1$ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 32 of A1879–80.

Dc$_2$ = London, India Office Library, No. 1908 E3170.

Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn).

Dn$_1$ = Indore, Private property of Sardar Kibe. Dated V. Saṁ. 1839 (ca. *1783* A. D.).

Dn$_2$ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 236 of 1895–1902.

Dn$_3$ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 496 of Viśrāmbāg I.

Devanāgarī Mixed Versions.

D$_1$ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 269 of Viśrāmbāg II.

D$_2$ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 229 of 1895–1902. Dated V. Saṁ. 1795 (ca. *1739* A. D.).

D$_3$ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 168 of 1887–91. Dated Śaka 1677 (ca. *1755* A. D.).

D$_4$ = Baroda, Oriental Institute Library, No 767. Dated V. Saṁ. 1655 (ca. *1599* A. D.).

D$_5$ = Pudukkottah State Library, Dated V. Saṁ. 1712 (ca. *1656* A. D.).

D$_6$ = Madras, Adyar Library, No. XXXVI G 15.

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T_1 = Lahore, D.A.V. College Library, No. 3908.

T_2 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11809.

Grantha Version (G).

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library.

G_2 = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 53.

G_3 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11839.

G_4 = Pudukkottah State Library MS.

Malayālam Version (M).

M_1 = MS. from Ponnokottu Mana Nambudiripad, Alwaye, Travancore.

M_2 = Poomulli Mana Estate Library, No. 299.

जनमेजय उवाच ।
एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निकृत्या द्विजसत्तम ॥ १
श्राविताः परुषा वाचः सृजद्भिर्वैरमुत्तमम् ।
किमकुर्वन्त कौरव्या मम पूर्वपितामहाः ॥ २
कथं चैश्वर्यविभ्रष्टाः सहसा दुःखमेयुषः ।
वने विजह्रिरे पार्थाः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ ३
के चैनानन्ववर्तन्त प्राप्तान्व्यसनमुत्तमम् ।
किमाहाराः किमाचाराः क्व च वासो महात्मनाम् ॥४
कथं द्वादश वर्षाणि वने तेषां महात्मनाम् ।
व्यतीयुर्ब्राह्मणश्रेष्ठ शूराणामरिघातिनाम् ॥ ५
कथं च राजपुत्री सा प्रवरा सर्वयोषिताम् ।
पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ।
वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत ॥ ६

C. 3. 7
B. 3. 1. 7
K. 3. 1. 7

☞ The first 54 folios of K1 are missing; fol. 55 begins with 3. 32. 4[b]. The first 51 folios of K4 are also missing; fol. 52 begins with 3. 36. 1. The MSS. are mostly ignored up to the end of the lacuna.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (except K3 D5; K1. 4 missing). Only Ś1 D1. 2 read व्यासं (for चैव) in the *second* line.

Before the introductory mantra, Ś1 ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः । ॐ; K2 Dc1 Dn1 D1. 3 श्रीगणेशाय नमः; B1 ॐ नमो गणपतये; B2 श्रीवेदव्यासाय नमः; B3. 4 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; Dc2 ॐ; D2 श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुराणपुरुषोत्तमाय; D4. 6 श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते श्री(D6 om. श्री)वासुदेवाय.

D5 S (G4 M2 damaged), which om. the introductory mantra, begin as follows. D5 begins with श्रीगणेशाय नमः; T1 हरिः ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । आरण्यपर्व । श्रीवेदव्यासाय नमः; T2 ॐ. G1 begins with हरिः ॐ, which is followed by:

2* शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥

शुभमस्तु. — G2 begins with:

3* ॐ व्यासं वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥

G3 begins with शुभमस्तु । ॐ; M1 हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु.

---

1 Owing to missing first folios, the portion from 3. 1. 1 up to 3. 32. 4[a] is lost in K1, and the first 35 adhy. are lost in K4. In G4 st. 1 and in M2 st. 1-7 are lost on a broken fol. — $1^{abc}=8^{abc}$.

2 M2 missing (cf. v.l. 1). — [b]) T2 G3. 4 सृजंती; G2 सुहृद्भिर् (for सृजद्भिर्). — [c]) K2 B Dc2 Dn D3. 4 T2 G1. 3. 4 M1 अकुर्वत. Ś1 कौंतेया (for कौरव्या).

3 M2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K2 Dc1 D2. 4. 6 वैं (for चैं). M1 om. च. T G1-3 कथमै(T2 °थं चै)श्वर्यभूयिष्ठाः. — [b]) Ś1 K3 D1-3. 5 ईयुषः (for एं). — [c]) D1-3 वने विजहुः पार्थास्ते.

4 M2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K2 B1. 3 Dn D4. 6 G1. 4 M1 वै तान्; K3 B2. 4 Dc2 D3. 3 चैतान् (for चैनान्). Ś1 K3 B1 D5 अन्वगच्छंत. — [c]) K2. 3 B3 Dn D3. 4. 6 G1 transp. आहाराः and आचाराः.

5 M2 missing (cf. v.l. 1). K3 B2 om. (haplol.) 5^{ab}. — [a]) K2 B3 Dn D4. 6 G1 कथं च द्वादश समा. — [b]) K2 B1. 3 Dn D1. 2. 4. 6 G1 महामुने; M1 तरस्विनां (for महात्मनाम्). D3 वने (वने) निवसतां सतां. — [d]) B2. 3 D5 S (M2 missing) अनिवर्तिनां; D1-3 परघातिनां (for अरिं).

6 M2 missing (cf. v.l. 1). — [c]) D3 (m as in text) सत्यं (for पतिं). — [d]) Ś1 K3 Dc D1-3 द्रौपदी (for सततं). B2 G2 प्रियं; B4 D5 संशितव्रता; Dn3. n3

C. 3. 7
B. 3. 1. 7
K. 3. 1. 7

एतदाचक्ष्व मे सर्वं विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं भूरिद्रविणतेजसाम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः ।
धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्ययुर्गजसाह्वयात् ॥ ८
वर्धमानपुरद्वारेणाभिनिष्क्रम्य ते तदा ।
उदङ्मुखाः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया ॥ ९
इन्द्रसेनादयश्चैनान्भृत्याः परिचतुर्दश ।
रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः ॥ १०
व्रजतस्तान्विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः ।
गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ।
ऊचुर्विगतसंत्रासाः समागम्य परस्परम् ॥ ११

नेदमस्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः ।
यत्र दुर्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च राज्यमेतच्चिकीर्षति ॥ १२
नो चेत्कुलं न चाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखम् ।
यत्र पापसहायोऽयं पापो राज्यं बुभूषते ॥ १३
दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः ।
अर्थलुब्धोऽभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ॥ १४
नेयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।
साधु गच्छामहे सर्वे यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५
सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।
ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ॥ १६
एवमुक्त्वानुजग्मुस्तान्पाण्डवांस्ते समेत्य च ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे तान्कुन्तीमाद्रिनन्दनान् ॥ १७

ब्रह्म° (for सत्य°). — e) B4 वने वासमनर्हा च. — f) D1. 2 सा कथं (for दारुणं).

7 M2 missing (cf. v.l. 1). — c) Ś1 वेत्तुम् (for श्रोतुम्). G2 तत्सर्वं (for चरितं). — d) K2 Dc1 D2 °चेतसां.

8 $8^{abc}=1^{abc}$. — a) K2 B2. 3 D5. 6 ततो (for एवं). — d) T2 G3. 4 नियुज्य (for निर्ययुः). D5 नाग° (for गज°).

9 ab) K2 Dn D4. 6 S °पुर(T2 G3. 4 °गृह)द्वारादभि°. K2 B1 Dn D4 M2 पांडवाः; Dc तेनघ (for ते तदा). — c) K3 D3 जातदुःखाः (for उद°). — d) Ś1 D3 transp. सह and कृष्णया.

10 a) K2 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 T1 M2 चैव; K3 D3. 5 G2 चैतान् (for चैनान्). — b) M1 भृत्यवर्गाश्चतुर्दश. — c) B1 S (except T2 G1) शीघ्रं. — d) Ś1 D3 चादाय (for आदाय). — After 10, S ins. :

4* ततस्ते पुरुषव्याघ्रा रथानास्थाय भारत ।
ददृशुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ।

[Cf. 39. — (L. 1) T G2. 3 आदाय (for आस्थाय). G4 सर्वशः (for भारत).]

11 a) K2 B Dn D4. 6 गतानेतान्; T2 G3. 4 प्रजग्मुस्तान् (for व्रजतस्तान्). — b) Dc D2 शोकेन (D2 शोकाभि-)कर्शिताः; S (G4 M2 damaged) शोकसमन्विताः (G2 °समाप्लुताः). — c) M1 ते शपंतो (for गर्हं°) B1 तदा (for [अ]सकृद्). Ś1 B2 T2 G2–4 M1 भीष्मं (for भीष्म-). — e) S (except G1; T2 after corr.) ऊचुर्वै समयं (T2 [orig.] G4 °रं) कृत्वा. — f) Dc समासाद्य; D1. 2 ते संमंत्र्य; D3 ते संगम्य; T2 G3. 4 समवेत्य (for समागम्य).

12 Before 12, a few MSS. (some marg.) ins. पौरा ऊचुः. — a) B1 Dc G2 नैतद् (for नेदम्). S (except G1) कृत्स्नं (for सर्वं). — d) Ś1 संगतः; T2 G3. 4 बालिशः (for पालितः). B4 Dc D1. 2. 5 सौबलेनाभि(D2 °नु)पालितः; G1 °लेन च संगतः; M1 °लेन समन्वितः. — e) T1 G1. 2 M1 °नाद्यैश्च. — f) Dc राज्यं शासितुमिच्छति.

13 a) Ś1 नेदं; K2 B Dn D4–6 न तत्; K3 न वै; Dc D2. 3 नैतत्; D1 न नः (for नो चेत्). D1 नो धर्मो (for चाचारो). — b) B4 T2 G2. 3 न धर्मार्थः. D1–3 नार्थकामः सुखं कुतः. — c) B1 Dc [ऽ]सौ (for ऽयं). — d) Ś1 G1 बुभुक्षते; K2 B2–4 Dc Dn D4–6 चिकीर्षति; K3 B1 D1–3 बुभुक्षति.

14 a) D5 मातापितृ- (for दुर्योधनो). D1–3 सदामर्षी; T2 G3. 4 गुणद्वेषी. — M1 om. 14^{bc}. — b) D5 त्यक्ताचारः कुरूद्वहः; T1 G2 त्यक्तधर्मः प्रियानृतः. — T1 om. 14^{c}–15^{b}. — c) G2 लुब्धस्तब्धो (for अर्थ°). D2 T2 G1. 3. 4 [ऽ]ति° (for ऽभि°). — d) K3 B1–3 Dc D1 नीचप्रकृति°; G1. 2 नीचः परम°.

15 T1 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — a) D2. 3 S (T1 om.; M2 damaged) सर्वा (for कृत्स्ना). K2 Dn2 D6 त्यजेम हि महीं कृत्स्नां. — c) T1 तत्र (for साधु). T2 G3. 4 यत्र (for सर्वे). D1–3 गच्छामः सहिताः सर्वे. — d) T2 G3. 4 पांडवा जितमन्यवः.

17 Before 17, a few MSS. ins. वैशं° उ°. — ab) K2 B1–3 Dc Dn D4. 6 transp. तान् and ते. D2 समन्यवः;

क्व गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वास्मान्दुःखभागिनः ।
वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ॥ १८
अधर्मेण जिताञ्श्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तघृणैः परैः ।
उद्विग्नाः स्म भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्हथ ॥ १९
भक्तानुरक्ताः सुहृदः सदा प्रियहिते रतान् ।
कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ॥ २०
श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः ।
शुभाशुभाधिवासेन संसर्गं कुरुते यथा ॥ २१
वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ २२
मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।
अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ॥ २३
तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुस्वभावैस्तपस्विभिः ।
सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ॥ २४
येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च ।
तान्सेवेत्तैः समास्या हि शास्त्रेभ्योऽपि गरीयसी ॥ २५
निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ॥ २६
असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पनमहासनात् ।
धर्माचाराः प्रहीयन्ते न च सिध्यन्ति मानवाः ॥ २७
बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ॥ २८
ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ।
लोकाचारात्मसंभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः ॥ २९
ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः ।
इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोभिकाङ्क्षिणः ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।
असतोऽपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ॥ ३१
तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।
नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ॥ ३२
भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ।

C. 3. 35
B. 3. 1. 35
K. 3. 1. 35

T G1. 3 M1 समेत्य तु. — c) K3 B3 De तत्र (for सर्वे). — d) Ś1 K3 B4 D2. 5 कौंतेयान्पांडुनंदनान्; K2 B2 Dn D4. 6 T2 कौंतेयान्माद्रि°; D1. 3 पौरास्तान्पांडु°.

18 a) D2. 3 कथं यास्यथ भ°. — cd) D1–3 read तत्रैव (for अप्यनु-), and transp. यत्र and यूयं.

19 B1 om. 19cd. — c) K2 B (B1 om.) Dn1. n2 D4. 6 स्मो; K3 D1–3. 5 सु-; T2 G3. 4 च (for स्म). — d) D2 T1 G1. 2 त्यक्तुम् (for हातुम्).

20 a) N (K1. 4 missing) G1 °रक्तान्. K3 भक्तान्सुसुहृदः सर्वान्. — b) G4 तथा; M1 सर्वे (for सदा). D1 स्थितान्; T G3. 4 M1 रताः (for रतान्). K3 सदा प्रियहितेप्सितान्; G2 सर्वे नित्यसमाहिताः. — c) T2 G3. 4 देशे (for राज्ये). — d) D1–3 न रंस्यामश्चिरं वयं; D5 न हि स्थास्याम सर्वशः.

21 a) D1–3 T1 om. च. — b) K3 गुणान्दोषान्; B3 गुणदोषौ; G3 गुणं दोषं. T G2. 3 M1 नराधिपाः (for नर°). — c) D5 शुभाशुभविशेषांश्च. — d) K2 B D (except De) संसर्गः; K3 संशयः (for संसर्ग).

22 a) Ś1 K3 De2 D1–3. 5 transp. वस्त्रं and आपः. T G3. 4 M1 अंभसः; M2 अग्निस् (for आपस्). Ś1 D2. 3 तिला भूमिं.

23 a) G3 मूलनाशस्य यो°. — b) De1 D2. 3 सह (for एव). — K3 De1 om. (hapl.) 23cd.

24 b) De D1 शुद्धभावैस्; S स्थिरभावैस्.

25 b) K2 B De1 Dn D4. 6 (by transp.) विद्या योनिश्; M1 विद्या धर्मश्. — c) De1 S ते सेव्यास्तैः. Ś1 K2 De1 Dn3 D4. 6 समस्या हि; G1 समस्ता हि. De2 D2. 3 तान्सेवेत विशेषेण. — d) De2 सर्वेभ्योपि. De2 गरीयसा; T G3 M1. 2 विशिष्यते. D2. 3 शास्त्रं येषां हि कारणं.

26 a) D1–3 निरानंदा ह्य°. — c) De2 D1–3 पुण्यार्थं वस्तुमिच्छामः. — d) De1 पापं पापेन सेवनात्; D1–3 पापं स्यात्पाप°; T2 G3. 4 पापं पापानु°.

27 a) K3 D1. 3 दर्शन- (for दर्शनात्). — b) K2 B De Dn D4. 6 संजल्पाच्च; D5 S संजल्पेन (G1 संसर्गेण; G2 संभाषण-) (for संजल्पन-). — c) B3 De2 Dn3 D1 धर्माचारात्. — d) K2 B2–4 Dn1. n2 D4–6 सिध्यंति न च (Dn1. n2 D5. 6 by transp. च न) मा°.

28 c) B3 D1. 3 मध्यैश्च (for मध्यमैर्). Ś1 K3 B1. 2m De मध्यैर्मध्यस्थ(Ś1 B2m °म)तां याति. — d) G2 श्रेष्ठैः श्रेष्ठत्वमाप्नुयुः. — After 28, Dn D5 ins.:

5* अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशेषतः ।
[D5 न नीचैर्नाप्यविदुषैर्नाधर्मज्ञैर्वि°.]

29 c) K2 B De Dn D3–6 लोकाचारेषु संभूताः; D1. 3

C. 3. 35
B. 3. 1. 35
K. 3. 1. 35

सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ॥ ३३
ते त्वत्समृद्धितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।
युष्माभिः सहितैः सर्वैः शोकसंतापविह्वलाः ॥ ३४
निवर्ततागता दूरं समागमनशापिताः ।
स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ॥ ३५
एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् ।
सुकृतानेन मे तुष्टिः सत्कारश्च भविष्यति ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

तथानुमन्त्रितास्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः ।
चक्रुरार्तस्वरं घोरं हा राजन्निति दुःखिताः ॥ ३७
गुणान्पार्थस्य संस्मृत्य दुःखार्ताः परमातुराः ।
अकामाः संन्यवर्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ॥ ३८
निवृत्तेषु तु पौरेषु रथानास्थाय पाण्डवाः ।
प्रजग्मुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणाख्यं महावटम् ॥ ३९
तं ते दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः ।
ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ।
उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्ते दुःखकर्शिताः ॥ ४०
अनुजग्मुश्च तत्रैतान्स्नेहात्केचिद् द्विजातयः ।
साग्नयोऽनग्नयश्चैव सशिष्यगणबान्धवाः ।
स तैः परिवृतो राजा शुशुभे ब्रह्मवादिभिः ॥ ४१
तेषां प्रादुष्कृताग्नीनां मुहूर्ते रम्यदारुणे ।
ब्रह्मघोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ॥ ४२
राजानं तु कुरुश्रेष्ठं ते हंसमधुरस्वराः ।
आश्वासयन्तो विप्राग्र्याः क्षपां सर्वां व्यनोदयन् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

S (except M_2) लोकाचाराश्च सं°.

30 B_1 om. 30^{ab}. — ^{b}) K_3 Dc_2 व्यस्ताश्चैव महद्गुणाः. — ^{c}) T_2 (by corr.) G_3 गुणवत्स्वेव.

33 ^{b}) T_1 $G_{1.2}$ M_1 transp. विदुरः and जननी. Dc तदा (for च मे).

34 ^{a}) S (except T_2 G_3) ह्म° (for स्व°). — ^{b}) D_{1-3} सेव° (for पाल°). — ^{c}) $Ś_1$ K_2 $B_{2.3}$ Dc Dn $D_{4.6}$ सहिताः सर्वे; K_3 G_4 सहितैः सर्वे. — ^{d}) T $G_{2.3}$ M_1 °विह्वलैः; G_1 °कर्शितैः.

35 ^{a}) K_2 Dn_1. n_2 D_6 निवर्ततागता ; T $G_{2.3}$ M_1 निवर्तध्वं गता. — K_3 om. 35^b–36^c. — ^{b}) B_{2-4} D_5 °तापिताः; Dc_2 °शालिना; Dn_3 $D_{4.6}$ ममा°; D_1 °पाशतः ; S ममागमनकांक्षिणः. — ^{c}) S स्वजनो °भूतो मे.

36 K_3 om. 36^{abc} (cf. v.l. 35). — ^{c}) $Ś_1$ कृतिर्नानेन ; K_2 B_3 Dn $D_{4.6}$ कृता तेन तु ; B_1 कृता त्वनेन ; $B_{2.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ कृतेनानेन ; G_2 संस्कृतानेन. $Ś_1$ B Dc Dn $D_{1-4.6}$ (by transp.) तुष्टिर्मे ; D_5 तु विभो. — ^{d}) $Ś_1$ K_3 $B_{1.4}$ Dc D_{1-3} च कृतो भवेत् (D_1 महान्) ; D_5 परमो भवेत् (for च भवि°).

37 ^{a}) $Ś_1$ तथा तु मंत्रितास् ; K_3 D_{1-3} G_1 तथानुयंत्रितास् ; B_4 T G_{2-4} M तथा तु यंत्रितास्. — ^{b}) D_{1-3} वै (for ताः). T_1 $G_{1.2}$ M ता वै राजन्प्रजास्तदा ; T_2 $G_{3.4}$ राजं(G_3 °ज्ञ)स्ता वै प्रजास्तदा. — ^{c}) G_2 M_1 °स्वनं. S सर्वाः (for घोरं). — ^{d}) K_2 $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ संहताः (for दुःखि°).

38 ^{d}) $Ś_1$ K_3 Dc_2 D_{1-3} च (for [अ]थ). S पांडवैः.

39 Cf. 4*. — ^{a}) $Ś_1$ Dc_1 च ; $B_{3.4}$ Dc_2 D_{1-3} [अ]थ (for तु). S विनिवृत्तेषु पौ°. — ^{b}) B_1 Dc_1 रथम्. — ^{c}) K_2 Dn $D_{4.6}$ आजग्मुर् ; K_3 संजग्मुर् ; Dc_2 $D_{1-3.5}$ T_2 $G_{3.4}$ प्रययुर्.

40 ^{a}) K_3 Dc_2 D_4 तत्ते ; B_1 Dn D_5 (by transp.) ते तं ; Dc_1 S ततो. — ^{b}) $Ś_1$ K_3 B_4 Dc_2 D_{1-3} [अ]थ (for तु). — ^{f}) $Ś_1$ K_3 $B_{1.4}$ $D_{1-3.5}$ शोककर्शिताः ; Dc नरपुंगवाः. Some MSS. -कर्षिताः.

41 ^{a}) $Ś_1$ K_3 $D_{1-3.5}$ अभि° (for अनु°). Dc तत्रैव ; T G_3 M_1 तत्रैनान्. — K_3 transp. 41^{ef} and 42^{ab}. — ^{e}) B_2 च निर्वृतो (for परि°). — ^{f}) S शुश्रुपुर् (for शुशुभे).

42 ^{b}) Cf. 1. 43. 20^b.

43 ^{a}) B_2 T_2 $G_{3.4}$ तं (for तु). — ^{c}) S विप्रेंद्राः (for विप्राग्र्याः). — ^{d}) Dc_2 $D_{1.2}$ T_2 $G_{3.4}$ सर्वे (for सर्वां). — After 43, S ins. :

6* राजा तु भ्रातृभिः सार्धं तथा सर्वैः सुहृद्गणैः ।
अशेत तां निशां राजा दुःखशोकसमाहतः ।

[(L. 1) T_2 $G_{1.3.4}$ सुहृज्जनैः. — (L. 2) T_1 G_3 °समाहितः; T_2 G_3 °समन्वितः.]

Colophon. $K_{1.4}$ missing ; M_2 broken. — *Major* (or *Sub-*)*parvan:* $Ś_1$ B Dn_3. n_3 T_1 G_2 M_1 आरण्य ; K_3 D_4 वन ; Dc_2 कर्ण. D_6 T_2 $G_{3.4}$ आरण्य. — *Adhy. name:* $Ś_1$ Dc_1 D_5 पौरानुगमनं ; K_2 B_2 Dn_1. n_2 D_4. 6 पौरप्रत्यागमनं ; K_3 पांडवप्रव्राजनं and पौरानुरागः ; D_1 पांडववनचार्नं ;

२

वैशंपायन उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
वनं यियासतां विप्रास्तस्थुर्भिक्षाभुजोऽग्रतः ।
तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
वयं हि हृतसर्वस्वा हृतराज्या हृतश्रियः ।
फलमूलामिषाहारा वनं यास्याम दुःखिताः ॥ २
वनं च दोषबहुलं बहुव्यालसरीसृपम् ।
परिक्लेशश्च वो मन्ये ध्रुवं तत्र भविष्यति ॥ ३
ब्राह्मणानां परिक्लेशो दैवतान्यपि सादयेत् ।
किं पुनर्मामितो विप्रा निवर्तध्वं यथेष्टतः ॥ ४

ब्राह्मणा ऊचुः ।

गतिर्या भवतां राजंस्तां वयं गन्तुमुद्यताः ।
नार्हथास्मान्परित्यक्तुं भक्तान्सद्धर्मदर्शिनः ॥ ५
अनुकम्पां हि भक्तेषु दैवतान्यपि कुर्वते ।
विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा द्विजाः ।
सहायविपरिभ्रंशस्त्वयं सादयतीव माम् ॥ ७
आहरेयुर्हि मे येऽपि फलमूलमृगांस्तथा ।
त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरो मे विमोहिताः ॥ ८
द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।
दुःखान्वितानिमान्क्लेशैर्नार्हं योक्तुमिहोत्सहे ॥ ९

ब्राह्मणा ऊचुः ।

अस्मत्पोषणजा चिन्ता मा भूत्ते हृदि पार्थिव ।
स्वयमाहृत्य वन्यानि अनुयास्यामहे वयम् ॥ १०
अनुध्यानेन जप्येन विधास्यामः शिवं तव ।
कथाभिश्चानुकूलाभिः सह रंस्यामहे वने ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतन्न संदेहो रमेयं ब्राह्मणैः सह ।
न्यूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ १२

C. 3. 59
B. 3. 2. 12
K. 3. 2. 12

T₂ G₃. ₄ वटवृक्षनिवासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn D₁. ₂ S (M₂ broken) 1 (as in text). — *Śloka no.* : Dn 47 (Dn₁ 44); D₁ 49.

2

☞ This adhy. is missing in K₁. ₄ (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 *f*) Ś₁ K₃ B₁ Dc₂ D₁–₃ धर्मं (for कुन्तीं). 2 *c*) T₂ G₃. ₄ °शना (for °मिषा). — *d*) K₂ B Dn D₂. ₄–₆ गच्छाम (for यास्याम). 3 *b*) Ś₁ °समावृतं; D₁ °समाकुलं. — *c*) T₂ G₃. ₄ °क्लेशं च. — *d*) Dc D₄ ध्रुवस्तत्र. 4 *a*) B₁ S तु (B₁ च) संक्लेशो (for परि°). — *b*) B₁ शातयेत्; B₄ संदहेत्. — *c*) Ś₁ मामथो; B₁ Dn₃ मामतो; D₁–₃ मादृशान् (for मामितो). 5 *a*) D₁–₃ transp. गतिः and या. — *c*) Ś₁ K₂ Dn D₁–₃ नार्हसि; Dc तत्तथा (for नार्हथ). — *d*) K₃ D₃ सद्धर्मचारिणः; Dc धर्मात्मदर्शिनः; D₅ धर्मार्थं. D₁. ₂ भक्तयास्मान्वनचारिणः. 6 *a*) S (except G₁ M₂) खेहकर्माणि भ°. — *b*) K₂ B Dn D₄. ₆ देवता ह्यपि कु°.

8 *a*) K₂ B Dc₂ Dn D₄–₆ इमे (B₂ इदं) येपि; S हि ये सर्वे (for हि मे येऽपि). — *b*) B₂ D₄ M₁ फलमूलं; D₆ फलं मूलं (for फलमूल-). Dc फलमूलतृणं तथा; G₁ (corrupt) फलं मूलमधुस्तथा. 9 *c*) K₂ B Dn D₄–₆ दुःखार्दितान्. D₃ इह (for इमान्). B₂ चैव (for क्लेशैर्). — *d*) S तान्योक्तुम् (for योक्तुमिह). 10 Ś₁ K₃ विप्रा ऊचुः. — *c*) K₂ B Dn D₄. ₆ चान्नानि (B₁ °द्यां); K₃ वन्यं तु; Dc D₅ वन्यास्त्वां (for वन्यानि). Ś₁ स्वयमाहृतवन्याः स्म. — *d*) Ś₁ ह्यनुयास्याम त्वा; K₂ B Dn D₄. ₆ उपयोक्ष्यामहे; K₃ T G₂. ₃ M₂ ह्यनुयास्यामहे; Dc यातु यास्या°; D₁–₃ त्वानु°; G₁. ₄ M₁ [अ]प्यनु°. 11 *a*) K₂. ₃ D₁–₃. ₆ जाप्येन. — *b*) D₅ विदधामः. — *c*) Dc om. च. Ś₁ K₃ D₅ G₁ चा(G₁ अ)नुरूपाभिः; K₂ B₂. ₃ Dn D₄ चाभिरम्याभिः. — *d*) D₁. ₃ सर्वे (for सह). N (except Ś₁) T₁ (*sup. lin.* as in text) वयं (for वने). 12 *a*) Dc D₅ G₁ एव (for एतन्). — *b*) Ś₁ K₂ B Dc Dn D₄–₆ रमेहं (Dc °यं) सततं द्विजैः; K₃ रमेहं सह ब्राह्मणैः; D₁–₃ न चोक्तमनृतं द्विजैः. — *c*) K₃ नूनं कथं नु यास्यामि.

C. 3. 59
B. 3. 2. 13
K. 3. 2. 13

कथं द्रक्ष्यामि वः सर्वान्स्वयमाहृतभोजनान् ।
मद्भक्त्या क्लिश्यतोऽनर्हान्धिक्पापान्धृतराष्ट्रजान् ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा स नृपः शोचन्निषसाद महीतले ।
तमध्यात्मरतिर्विद्वाञ्शौनको नाम वै द्विजः ।
योगे सांख्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १४
शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ १५
न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु ।
श्रेयोघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १६
अष्टाङ्गां बुद्धिमाहुर्यां सर्वाश्रेयोविघातिनीम् ।
श्रुतिस्मृतिसमायुक्तां सा राजंस्त्वय्यवस्थिता ॥ १७
अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च ।
शारीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः ॥ १८
श्रूयतां चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा ।
आत्मव्यवस्थानकरा गीताः श्लोका महात्मना ॥ १९
मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।
तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २०
व्याधेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ।
दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ २१
तदाशुप्रतिकाराच्च सततं चाविचिन्तनात् ।
आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन तु ॥ २२
मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्वते ।
मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणाम् ॥ २३
मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।
अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ २४
मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।
प्रशान्ते मानसे दुःखे शारीरमुपशाम्यति ॥ २५

---

13 [b]) K2 B D स्वयमाहृत्यभोजिनः; K3 ब्राह्मणान्कृतभोजिनः; T1 स्वयमाहृत्य भोजनान्. —[c]) Dc S (except M2) मद्भक्तान्. —[d]) S द्विषतो (for धिक्पापान्).

14 [a]) S नृपतिः (for स नृपः). —[b]) Dc D1. 2. 5 निपपात (for निषं°). —[c]) Ś1 K3 B3. 4 Dc D1–3 °गतिर्; K2 B1. 2. 3m Dn D4–6 °रतो (for °रतिर्). T1 तमध्यात्मा मुनिर्विद्वान्. —[d]) K3 B4 Dc2 D5 °को द्विजसत्तमः. —[e]) Ś1 K3 सांख्ये योगे (by transp.).

15 =B. 12. 330. 2. —Before 15, B4 Dc D5 G1. 2 M2 ins. शौनक उ°. —[b]) Ś1 D1–3 G1 हर्षं° (for भयं°). —[c]) Ś1 K3 मूढान्. —[d]) K3 पंडितान्.

16 [a]) T1 G2 M1. 2 च; T2 G3. 4 चेत् (for हि). —[b]) Ś1 K3 D1–3. 5 G2 M2 बह्वपायेषु; B4 Dc बहुपापेषु. —[c]) Ś1 B1 D1–3 मूलं° (for श्रेयो°). —[d]) T2 G3 बहुश्रुताः (for भव°). —After 16, D2 ins. 7*.

17 [a]) S हि (for यां). —[b]) K2 B1–3 Dn D4–6 G2 सर्वाश्रेयोभिं°; B4 Dc °विपाटनीं; T1 G4 सर्वश्रेयोविघातिनीं; T2 G1. 3 सर्वश्रेयोविधायिनीं. —[c]) Dc T2 G2–4 °समायुक्ता; T1 G1 M मतिस्मृतिसमायुक्ता (M1 °क्तां). —[d]) Dc2 Dn D6 transp. सा and राजन्. —D5 G2 ins. after 17 : D2, after 16 :

7* शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
ऊहापोहोऽपि विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ।

18 [a]) S दुःखें (for दुर्गें). —[b]) T G2–4 ह्या° (for व्या°). B4 T G M1 स्व(G2 वि)जनेषु; M2 व्यसनेषु (for स्वजनस्य). S (except G4 M2) [अ]पि (for च). —[c]) B1 शारीरंर् (for शारीर-). S शारीरे मानसे चैव (G1 °सेष्वेव). —[d]) S (except M2) न सीदंत्यसुखे बुधाः.

19 [a]) =(var.) 3. 1. 21[a]. D1. 2 S om. च. —[c]) Ś1 °पराः; K3 धर्म°. —[d]) Ś1 B1. 4 Dc D1–3. 5 श्लोका गीताः (by transp.); K3 गाथा गीताः.

20 [a]) K3m °मोह° (for °देह°). —[c]) D1. 2 तयोश्चैव विनाशाय.

21 [a]) S (except G4) °संयोगाच्. —After 21[ab], K3 reads 23[c]–24[b]. —[c]) G2 M1 एतच् (for दुःखं). T1 एतच्छरीरं कौंतेय. —After 20, D1. 2 ins. :

8* व्याधयोऽत्र शरीरेऽस्मिन्वातपित्तकफोद्भवाः ।
अजीर्णप्रभवाः सर्वे दुःखाः पापोद्भवास्तथा ।

22 [a]) K2 Dn D4. 6 तदा तत्; B (except B4) सदा तत् (for तदाशु-). —[b]) Ś1 K3 B2. 4 Dc D1–3 च वि-(B2 परि)वर्जनात् (for चाविं°). —[d]) D5 °त्वमेव; T G °बलेन; M1 °फलेन (for °द्वयेन). Ś1 B4 Dc Dn1 D1 T1 G1 च (for तु).

23 [ab]) S (except M2) व्यथोपेताः (for ह्यतो वैद्याः), and प्रायेण (for प्रागेव). —K3 reads 23[cd] (with 24[ab]) after 21[ab]. —[c]) Dc D1–3 प्रियाख्यान-. S (except M2) मानसाख्यं °ख्यानात्. —[d]) Dc1 T2 G1. 3 संभोगापं°.

24 For sequence in K3 cf. v.l. 21. —[a]) S

मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ २६
स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते ॥ २७
स्नेहात्कारणरागश्च प्रजज्ञे वैषयस्तथा ।
अश्रेयस्कावुभावेतौ पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥ २८
कोटराग्निर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत् ।
धर्मार्थिनं तथाल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ २९
विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमात् ।
विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निष्परिग्रहः ॥ ३०
तस्मात्स्नेहं स्वपक्षेभ्यो मित्रेभ्यो धनसंचयात् ।
स्वशरीरसमुत्थं तु ज्ञानेन विनिवर्तयेत् ॥ ३१
ज्ञानान्वितेषु मुख्येषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु ।
न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम् ॥ ३२

रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकृष्यते ।
इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा प्रवर्तते ॥ ३३
तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी नृणाम् ।
अधर्मबहुला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ॥ ३४
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥
अनाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणाम् ।
विनाशयति संभूता अयोनिज इवानलः ॥ ३६
यथैधः स्वसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।
तथाकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ॥ ३७
राजतः सलिलादग्नेश्चोरतः स्वजनादपि ।
भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ॥ ३८
यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः श्वापदैर्भुवि ।
भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वेण वित्तवान् ॥ ३९

C. 3. 86
B. 3. 2. 40
K. 3. 2. 41

(except T_2 G_3) [ग]व (for हि).

25 ^{b}) K_3 G_2 अंभसा (for अम्बुना). — ^{c}) N ($K_{1.4}$ missing) ह्यस्य (for दुःखे).

26 ^{a}) B_1 T_2 G_{2-4} M_2 हि (for तु). — ^{b}) G_1 अभिधीयते (for उपलभ्यते). — ^{c}) S_1 B_4 Dc D_1 G_2 M_1 च (for तु). — ^{d}) S_1 दुःखमोहम्; K_3 दुःखे सुखम्; B_4 दुःखमूलम्.

27 ^{c}) S शोको हर्षः. — ^{d}) T_1 G_2 M_1 स्नेहात्सर्वं (by transp.).

28 ^{a}) K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) भावोनुरागश्च; S कारुण्यरागौ च (G_1 °ण्यभावाच्च). — ^{b}) K_2 B_{1-3} Dc Dn $D_{2.4-6}$ विषये; K_3 D_3 विषयस् (for वैषयस्). B_4 मित्रेषु च धनेषु च; S प्रजास्वीर्ष्यो(T_2 G_3 °स्विष्टो)दयस्तथा (M_2 °स्पृहा).

29 ^{c}) K_2 B (except B_1) D (except $D_{1-3.5}$) धर्मार्थौ तु (for °र्थिनं). — ^{d}) S_1 K_3 D_5 रागद्वेषौ; Dc_1 Dn_2 (before corr.) T_1 G_{2-4} रागद्वेषो. B_1 रागो द्वेषश्च नाशयेत्.

30 ^{b}) K_3 समागतान्; Dn_1 समागमे. — ^{c}) S_1 K_3 विकारं; M_2 वैराग्यं (for विरागं). — ^{d}) N ($K_{1.4}$ missing) निरवग्रहः.

31 ^{a}) N ($K_{1.4}$ missing) न लिप्सेत (D_5 सुपक्षेभ्यः) (for स्वपक्षेभ्यः). — ^{b}) B_2 मित्रेषु च धनेषु च; G_2 धनधान्यं च संचं°. — ^{c}) N (except K_3; $K_{1.4}$ missing) च (for तु). — ^{d}) T_1 G_2 M_1 परिवर्जं° (for विनिवर्तं°).

32 ^{a}) S_1 K_3 $D_{1-3.5}$ स्निद्धेषु; K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ युक्तेषु (for मुख्येषु). — ^{b}) Dc सूक्तेषु च (for शास्त्र°).

33 ^{b}) D_3 °क्लिश्यते; T_1 M_2 °तुष्यते; G_2 °शुष्यते; M_1 °तप्यते. — B_2 om. 33^{cd}. — ^{c}) S_1 K_3 $B_{1.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ चास्य; B_3 ह्यस्य (for तस्य). — ^{d}) K_2 B_3 Dn $D_{4.6}$ विवर्धते; Dc D_5 प्रजायते (for प्रव°).

34 ^{a}) T $G_{3.4}$ [अ]पि (for हि). — ^{b}) T $G_{3.4}$ नित्योद्योग°. N ($K_{1.4}$ missing) स्मृता (for नृणाम्); cf. 36^b. — ^{d}) D_{1-3} घोररूपानु°.

35 = Ādi 840*, lines 5–6.

36 ^{b}) To avoid hiatus, S_1 Dc D_{1-3} ह्य° (for अ°)! — ^{c}) K_2 B D (except D_{1-3}) भूतानि (for संभूता). — ^{d}) S_1 K_3 D_3 अयोरज; B_3 आपो (m अयो)वज्र (m also as in text); $D_{1.2}$ लौहं रज; T_2 G_3 अयो घोर; G_1 अयोरुज; G_4 अयोराज; M_1 अयोजलम् (for अयोनिज). Nilp अयोनिजमिवानलं.

37 ^{a}) T G_3 यथा च; $G_{1.4}$ यथायः; G_2 यथैव; M_1 यथायं; M_2 यथाग[:] (for यथैधः). Dc सुसमिद्धेन (for स्वसमु°). — ^{b}) B_4 अर्हति; $D_{3.4.6}$ अर्छे° (for ऋच्छ°). — ^{c}) T_2 (by corr.) G_3 तथा तु स्वात्मलोभेन.

38 ^{b}) S_1 K_3 B (except B_2) Dc_2 Dn_2 D_{2-5} चौरतः. — After 38^{ab}, G_2 ins.:

9* अर्थिभ्यः कालतस्तस्मान्नित्यमर्थवतां भयम्।

C. 3. 87
B. 3. 2. 41
K. 3. 2. 42

अर्थ एव हि केषांचिदनर्थो भविता नृणाम् ।
अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो विन्दते नरः ।
तस्मादर्थागमाः सर्वे मनोमोहविवर्धनाः ॥ ४०
कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्वेग एव च ।
अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनाम् ॥ ४१
अर्थस्योपार्जने दुःखं पालने च क्षये तथा ।
नाशे दुःखं व्यये दुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् ॥ ४२
अर्था दुःखं परित्यक्तुं पालिताश्चापि तेऽसुखाः ।
दुःखेन चाधिगम्यन्ते तेषां नाशं न चिन्तयेत् ॥ ४३
असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
अन्तो नास्ति पिपासायाः संतोषः परमं सुखम् ।
तस्मात्संतोषमेवेह धनं पश्यन्ति पण्डिताः ॥ ४४
अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृध्येदेषु न पण्डितः ॥ ४५
त्यजेत संचयांस्तस्मात्तजं क्लेशं सहेत कः ।
न हि संचयवान्कश्चिद् दृश्यते निरुपद्रवः ॥ ४६
अतश्च धर्मिभिः पुंभिरनीहार्थः प्रशस्यते ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ ४७
युधिष्ठिरैवमर्थेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेप्सुता मम ।

— [c]) T$_2$ G$_{1.\ 3.\ 4}$ °वतो (for °वतां).

39 [c]) Dc भुज्य° (for भक्ष्य°). — [d]) N (except Ś$_1$; K$_{1.\ 4}$ missing) सर्वत्र (for सर्वेण).

40 [b]) K$_2$ B (except B$_1$) D (except D$_{1-3}$) अनर्थं. Ś$_1$ D$_{1-3}$ जायते; K$_2$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4-6}$ भजते; K$_3$ भवते (for भविता). B$_1$ लोकेनर्थाय कल्पते. — [c]) S (except T$_1$ M$_2$) अर्थे (for अर्थ-). — [d]) Ś$_1$ K$_3$ B$_4$ परं (for नरः). — [f]) Ś$_1$ मनोदोष-; S (except G$_3$) मदमोह-. D$_{1.\ 3}$ -निबंधनाः.

41 [c]) Ś$_1$ K$_3$ B$_4$ D$_{1-3.\ 5}$ हि केषांचित् (for विदुः प्राज्ञा). — [d]) K$_3$ एव हि (for एतानि).

42 [a]) K$_2$ B (except B$_4$) Dn D$_{4.\ 6}$ अर्थस्योत्पादने चैव. — [b]) Ś$_1$ K$_3$ B$_{1.\ 4}$ Dc D$_{3.\ 5}$ [अ]थ (for च). D$_{1.\ 2}$ रक्षणे (for च क्षये). K$_3$ B$_{2.\ 3}$ Dn D$_{4.\ 6}$ तथा क्षये (by transp.). G$_2$ आर्जितानां तु रक्षणे. — [c]) Ś$_1$ D$_{1.\ 2}$ संगाच्चैव; K$_2$ B Dc Dn D$_{4.\ 6}$ सहंति (B$_4$ °ते) च; K$_3$ त्यागाश्चैव; D$_3$ संयोगाच्च; D$_5$ संगे चैव (for नाशे दुःखं). N (K$_{1.\ 4}$ missing) महद् (for व्यये). — [d]) Ś$_1$ K$_3$ D$_{1-3}$ चाप्यर्थे°; B$_1$ चाप्यन्य°; B$_3$ Dc चैवात्म°.

43 = (var.) B. 12. 330. 18. — [a]) Ś$_1$ K$_3$ D$_{1-3}$ T$_2$ G$_{3.\ 4}$ दुःखाः (for दुःखं). T$_2$ G$_{3.\ 4}$ °त्यक्ताः (for °त्यक्तुं). — [b]) N (K$_{1.\ 4}$ missing) चैव (for चापि). K$_2$ B (except B$_1$) D (except D$_{1-3.\ 5}$) शत्रवः (for तेऽसुखाः). — [d]) K$_2$ B (except B$_4$) Dn D$_{4.\ 6}$ तस्माच्चाशं; T$_1$ नाशं तेषां (by transp.).

44 44^{cdef} = (var.) B. 12. 330. 21. — [a]) Ś$_1$ °रता (for °परा). — Ś$_1$ om. (hapl.) 44^{cdef}. — [c]) S विविप्सायाः (for पिपासा°). — [f]) K$_2$ Dn परं; D$_{4-6}$ वरं (for धनं).

45 = (var.) B. 12. 330. 14. — [a]) T$_1$ M$_1$ परमं (for यौवनं). — [b]) Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_3$ T$_1$ M$_1$ द्रव्यसंचयाः; K$_2$ B (except B$_4$) Dn D$_{4-6}$ रत्न(B$_2$ धन)संचयः; T$_2$ G$_{3.\ 4}$ द्रव्यमेत्र च. — B$_1$ om. 45^{cd}. — [c]) S आरोग्यं (for ऐश्वर्यं). — [d]) Ś$_1$ lacuna; K$_{2.\ 3}$ B$_{3.\ 4}$ Dn D$_{4.\ 6}$ तत्र (for एषु).

46 K$_2$ om. 46. — [a]) D$_{1.\ 2}$ त्यजेद्धि; D$_3$ °च (for °त). D$_{1.\ 2.\ 5}$ T$_2$ G$_{3.\ 4}$ संचयं. — [b]) T$_1$ सहेतुकः; G$_2$ सहेतुकं (for सहेत कः). Ś$_1$ तज्जः क्लेशान्सहेत्ततः; K$_3$ तत्क्लेशान्न सहेत च; B D तज्जान् (D$_{1-3}$ तज्जः; D$_5$ ऋजुः; D$_6$ जातान्) क्लेशान्सहेत च (Dc$_1$ D$_5$ वः; D$_2$ कः); M$_1$ तज्जः क्लेशः सहेतुकः. — [c]) Dc संचयकृत्. — [d]) B$_1$ जायते. Ś$_1$ निरुपप्लवः.

47 [a]) T$_2$ G$_{3.\ 4}$ पुन° (for अत°). K$_2$ B (except B$_4$) Dn D$_{4.\ 6}$ धार्मिकैः (for धर्मिभिः). G$_2$ सद्भिः (for पुंभिः). — [b]) K$_3$ D$_{1-3}$ G$_2$ M$_1$ अनीहार्थे. — After 47^{ab}, K$_2$ B (except B$_1$) D (except D$_3$) ins.:

10* धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।

[Dc धर्मार्था; D$_5$ °र्थः. D$_{1-3}$ यस्य चित्ते भवेदीहा (for the prior half). B$_4$ Dc D$_{1-3.\ 5}$ तस्यानीहा गरीयसी.]

— D$_2$ om. 47^{c}–48^{b}. — [cd]) Cited twice *verbatim* in the Śāṁkarabhāṣya on Brahmasūtra 3. 2. 22. T$_2$ G$_3$ तु (for हि). K$_2$ B$_{2.\ 3}$ Dn D$_4$ S (except T$_1$) श्रेयो (for दूराद्). B$_{2.\ 3}$ Dn D$_4$ न स्पर्शनं; S (except T$_1$) ह्यस्प°. K$_2$ B$_{1-3}$ Dn D$_4$ S नृणां (T परं) (for वरम्).

48 D$_2$ om. 48^{ab} (cf. v.l. 47). — [a]) D$_{1-3}$ त्वम् (for एवम्). K$_2$ B$_{2.\ 3}$ Dn D$_{4.\ 6}$ सर्वेषु (for अर्थेषु). — After 48, B$_4$ T$_2$ G$_{3.\ 4}$ ins. an addl. colophon

भरणार्थं तु विप्राणां ब्रह्मन्काङ्क्षे न लोभतः ॥ ४९
कथं ह्यस्मद्विधो ब्रह्मन्वर्तमानो गृहाश्रमे ।
भरणं पालनं चापि न कुर्यादनुयायिनाम् ॥ ५०
संविभागो हि भूतानां सर्वेषामेव शिष्यते ।
तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृहमेधिना ॥ ५१
तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ५२
देयमार्तस्य शयनं स्थितश्रान्तस्य चासनम् ।
तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ५३
चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।
प्रत्युद्गम्याभिगमनं कुर्याक्रियायेन चार्चनम् ॥ ५४
अग्निहोत्रमनड्वांश्च ज्ञातयोऽतिथिबान्धवाः ।
पुत्रदारभृताश्चैव निर्दहेयुरपूजिताः ॥ ५५
नात्मार्थं पाचयेदन्नं न वृथा घातयेत्पशून् ।
न च तत्स्वयमश्नीयाद्विधिवद्यन्न निर्वपेत् ॥ ५६
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेद्भुवि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ ५७
विघसाशी भवेत्तस्मान्नित्यं चामृतभोजनः ।
विघसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥ ५८
एतां यो वर्तते वृत्तिं वर्तमानो गृहाश्रमे ।
तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्र मन्यसे ॥ ५९

शौनक उवाच ।

अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् ।
येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ ६०
शिश्नोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विघसं बहु ।
मोहरागसमाक्रान्त इन्द्रियार्थवशानुगः ॥ ६१

C. 3. 111
B. 3. 2. 65
K. 3. 2. 65

(*adhy. no.* : T_2 G_4 2).

49 M_1 om. 49^{ab}. — [a]) K_3 B (except B_1) **नात्मोप°**; Dc **आत्मोप°** (see below); D_{1-3} **न ब्रह्मन्**; S (M_1 om.) **नात्मत्पोषणलिप्सार्थं**. ❀ Cn : आत्मोपभोगेति पाठो निर्मूलः। ❀ —. [b]) Dc **नेयम्** (for **इयम्**). — [d]) B_2 **विधानतः** (for **न लो°**).

50 [a]) K_3 B_2 S (except T_2 G_3) om. **हि**. S **विप्र** (for **ब्रह्मन्**).

51 [b]) K_2 $B_{2.3}$ Dn D_{4-6} $G_{1.2.3}$ (m as in text) **इष्यते**; B_1 **सिध्यति**; B_4 Dc D_2 **शस्यते**; D_3 **इष्य°**; G_3 **जाय°** (for **शिष्य°**). — [c]) K_3 **तथैवापच**(*sup. lin.* °**स्तु**)-**मानेषु**; B **तथैव या**(B_4 **प**)**चमानेभ्यः**; Dc_2 (*sup. lin.*) T_1 G_1 **तथैवाद्याच्च°**; T_2 $G_{3.4}$ **तथैवापि च मान्येभ्यः**.

52 =5. 36. 32 (q. v.); =(var.) Manu. 3. 101.

53 [b]) $\acute{S}_1$ **तथा**; K_3 T_1 $G_{2.4}$ M_1 **स्थिति-** (T_1 M_1 **°तिः**); G_1 **पथि**; M_2 **परि-** (for **स्थित-**).

54 54^{ab}=B. 13. 7. 6^{ab}. — [b]) N (except $\acute{S}_1$ B_2; $K_{1.4}$ missing) **सुभाषितां** (for **च सूनृताम्**); cf. 12* (line 1). — After 54^{ab}, N ($K_{1.4}$ missing) ins. :

11* **उत्थाय चासनं दद्यादेष धर्मः सनातनः ।**

— [c]) N ($K_{1.4}$ missing) **प्रत्युत्थाया**(B_4 **°ना**)**भि°**. — [d]) B_2 **अर्घ्याक्रियायेन**. K_2 Dn_2 **चार्चनां**; Dn_1 **चार्चनात्**.

55 [b]) $\acute{S}_1$ Dc D_{1-3} **जामयो** (for **ज्ञातयो**). — [c]) $\acute{S}_1$ K_3 $D_{1.2}$ **पुत्र**(D_1 **°त्रा**)**दारा भृताश्चैव**; K_2 B Dn D_{4-6} T_2 $G_{1.3}$ **पुत्रा** (G_1 **°त्र-**) **दाराश्च भृत्याश्च**.

56 [a]) $D_{1.3}$ **नात्मार्थं**. T $G_{1.3.4}$ M **तु पचेद्** (for **पाचयेद्**). K_2 $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ **आत्मार्थं पाचयेन्नान्नं**; G_2 **आत्मार्थं न पचेदन्नं**. — [b]) T_1 $G_{1.2}$ M_1 **पशुं**. — [c]) T_1 $G_{1.2}$ M **एकः**; T_2 $G_{3.4}$ **एव** (for **तत्**). — [d]) T_1 $G_{1.2}$ M_1 **°वर्जं न**; T_2 $G_{3.4}$ **°वच्चैव** (for **°वद्यन्न**).

57 [c]) S (except T_2 G_3) **इदं** (for **एतत्**). — [d]) K_3 $B_{2.3}$ Dn D_{4-6} **च दीयते**; K_3 B_4 Dc **प्रदी°**; B_1 **प्रवर्तते** (for **विधी°**).

58 =(var.) Manu. 3. 285. — [a]) K_3 B_4 D_{1-3} **नित्यं** (for **तस्मान्**). — [c]) K_2 B (except B_2) D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 **विघसो**. $\acute{S}_1$ K_2 $B_{1.3}$ Dn D_{4-6} T_2 $G_{1.3}$ **भुक्तशेषं** (B_1 **°षस्**); B_4 **भृत्यशेषस्**. — [d]) $\acute{S}_1$ **यज्ञशिष्टं**; B_4 **यज्ञशेषस्**. — After 58, N ($K_{1.4}$ missing; K_3 om. lines 1–2) ins. :

12* **चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृताम् ।**
अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ।
यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ।

[=B. 13. 7. 6–7. — (L. 1) =54^{ab}. $D_{1.2}$ **देवान्पितॄन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपंचमान्**. — (L. 2) Dc **पंचयज्ञः सदक्षिणः** (for the posterior half). — (L. 3) $D_{1.3}$ **निष्ठ°** (for **वर्त°**).]

59 [a]) K_2 B_{1-3} Dn $D_{3.4.6}$ **एवं यो**; T_2 $G_{3.4}$ **य एतां** (for **एतां यो**).

61 [a]) B_4 M_2 **[अ]थाज्ञः**; D_5 **त्वज्ञः**; T_1 G (G_3

C. 3. 112
B. 3. 2. 66
K. 3. 2 66

ह्रियते बुध्यमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः ।
विमूढसंज्ञो दुष्टाश्वैरुद्भ्रान्तैरिव सारथिः ॥ ६२
षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा ।
तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वसंकल्पजं मनः ॥ ६३
मनो यस्येन्द्रियग्रामविषयं प्रति चोदितम् ।
तस्यौत्सुक्यं संभवति प्रवृत्तिश्चोपजायते ॥ ६४
ततः संकल्पवीर्येण कामेन विषयेषुभिः ।
विद्धः पतति लोभाग्नौ ज्योतिर्लोभात्पतंगवत् ॥ ६५
ततो विहारैराहारैर्मोहितश्च विशां पते ।
महामोहमुखे मग्नो नात्मानमवबुध्यते ॥ ६६
एवं पतति संसारे तासु तास्विह योनिषु ।
अविद्याकर्मतृष्णाभिर्भ्राम्यमाणोऽथ चक्रवत् ॥ ६७
ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्तते ।
जले भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ॥ ६८

अबुधानां गतिस्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु ।
ये धर्मे श्रेयसि रता विमोक्षरतयो जनाः ॥ ६९
यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
तस्माद्धर्मानिमान्सर्वान्नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७०
इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः ।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ ७१
तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गः पितृयानपथे स्थितः ।
कर्तव्यमिति यत्कार्यं नाभिमानात्समाचरेत् ॥ ७२
उत्तरो देवयानस्तु सद्भिराचरितः सदा ।
अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ॥ ७३
सम्यक्संकल्पसंबन्धात्सम्यक्चेन्द्रियनिग्रहात् ।
सम्यग्व्रतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात् ॥ ७४
सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्चाध्ययनागमात् ।
सम्यक्कर्मोपसंन्यासात्सम्यक्चित्तनिरोधनात् ।

---

before corr.) M1 चाज्ञः (for ऽप्राज्ञः). — [b]) S (except M2) विघसं (T2 G3. 4 °घातं) कुरुते बहु. — [c]) K2 B D (except D1–3) °वशाक्रांतः (B1 °समापन्नः). — [d]) B1 D2 इंद्रियाणां व°.

62 [a]) D1 ज्ञान°; D2 ज्ञाय°; D3 जान° (for बुध्य°). — [b]) Dc S (except M2) मनो- (for नरो). — [d]) T G3. 4 उद्भ्रांत इव.

63 [bc]) T1 G1. 2 M1 transp. यदा and तदा. — [d]) Ś1 K2 D6 G1 M2 पूर्व (for पूर्व-).

64 [ab]) Ś1 °स्यैव; K3 °स्येह (for °ग्राम-). Ś1 K3 धावति (for चोदितम्). K2 B D मनो यस्येंद्रियस्येह विषयान्या(B1 D1–3 °यं या)ति सेवितुं (B1. 3. 4 Dc बोधितुं; D1–3 नोदितं). — [d]) Dc चैव जायते; D5 चैव विद्यते; G1 चापि जायते (for चोप°).

65 [a]) K2 B D (except D1–3) °बीजेन (for °वीर्येण). — [c]) K3 शोका° (for लोभा°).

66 G4 om. (hapl.) 66–67. — [a]) S (except M2; G4 om.) ततो दारैर्विहारैश्च. — [b]) Ś1 B1 K3 D1. 2 लोभितश्च; D3 क्षोभित°. Ś1 महेच्छया; K2 B Dn D4–6 यथेप्सया; K3 D1–3 महेप्सया; Dc यथेच्छया. — [c]) B2 D1. 3 °मोहे (D3 °मोह-) सुखे; Dn3 D6 °मोहे मुखे.

69 [c]) K3 D3 M2 धर्म- (for धर्मे). — [d]) D1–3 G2 °मतयो (for °रतयो). B2 T1 नराः (for जनाः).

70 70[ab] = B. 12. 241. 1[ab]; = (var.) 242. 3[ab]. — [a]) N (K1. 4 missing) तदिदं. K3 Dc1 Dn2 D1 देव° (for वेद°). In D3, the portion from जेति (in 70[b]) up to धि in 15[a] of the next adhy. is lost on a missing fol. (6). — [c]) T1 G1. 2 transp. धर्मान् and सर्वान्. — 70[d] = 72[d].

71 D3 missing (cf. v.l. 70). T1 G1 om. (hapl.) 71–72. — [b]) K3 D1. 2 दया (for दमः). — [d]) Ś1 मतः (for स्मृतः).

72 D3 missing (cf. v.l. 70). T1 G1 om. 72 (cf. v.l. 71). — [a]) K2 B (except B3) D (except D1–3) अत्र; M1 ततः (for तत्र). G2. 4 M1 चतुर्मार्गं; M2 चतुर्भागः. — [b]) Ś1 D1. 2 °यानपदे; B2. 3 Dn D4 G4 M2 °याणपथे. M1 हितः; M2 स्मृतः. K3 तत्सर्वमविशेषतः. — [c]) Ś1 K3 Dc D1. 2 तत् (for यत्). — [d]) = 70[d]. Ś1 K3 B3 D1. 2 न मत्सरात् (for समाचरेत्).

73 D3 missing (cf. v.l. 70). M1 om. (hapl.) 73. — [ab]) K3 (corrupt) उत्तरश्च चतुर्विज्ञो नामहात्मसुतिं सदा; S (M1 om.) उत्तरं °यानं तु °चरितं तदा (T2 G2–4 तथा).

74 D3 missing (cf. v.l. 70). — [a]) S °योगाच्च (for °संबन्धात्). — [b]) B1. 4 Dc S om. च. — [c]) T2 सत्य- (for सम्यग्). B4 Dc व्रतनिषेवाच्च; G2 प्रीतिविशेषाच्च. — B1 om. (hapl.) 74[d] – 75[a]. — [d]) D1. 2 सम्यग्गुरुनिषेवणात्; S (except G2 M2) सम्यग्गुरुषु सेवया.

75 D3 missing (cf. v.l. 70). B1 om. 75[a] (cf. v.l. 74). — [b]) B4 Dc1 D1. 2 T1 M1 om. च. G1 चाध्या°;

एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः ॥ ७५
रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता गताः ।
रुद्राः साध्यास्तथादित्या वसवोऽथाश्विनावपि ।
योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ॥ ७६
तथा त्वमपि कौन्तेय शममास्थाय पुष्कलम् ।
तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिं च भारत ॥ ७७
पितृमातृमयी सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते ।
तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ॥ ७८
सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वते तदनुग्रहात् ।
तस्मात्तपः समास्थाय कुरुष्वात्ममनोरथम् ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।
शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदम् ॥ १
प्रस्थितं मानुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
न चास्मि पालने शक्तो बहुदुःखसमन्वितः ॥ २
परित्यक्तुं न शक्नोमि दानशक्तिश्च नास्ति मे ।
कथमत्र मया कार्यं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥ ३
मुहूर्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य तां गतिम् ।
युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृतां वरः ॥ ४
पुरा सृष्टानि भूतानि पीड्यन्ते क्षुधया भृशम् ।

C. 3. 135
B. 3. 3. 5
K. 3. 3. 5

G4 स्वाध्या° (for चाध्य°). — c) Ś1 K3 Dc D1. 2. 5 सम्यक् (for एवं).

76 D3 missing (cf. v.l. 70). — b) S (except M2) ऐश्वर्यवशमागताः. — c) Ś1 K3 B4 Dc D2. 5 रु(Dc2 इ)द्रादित्यास्तथा साध्याः. — d) = 1. 1. 32d. Dc D2 [S]ष्टा° (for sथा°). K2 B1–3 Dn D4–6 तथाश्विनौ (for [अ]श्विनावपि). T1 अश्विनौ वसवस्तथा. — f) B4 D6 इमाः प्रजाः (by transp.).

77 D3 missing (cf. v.l. 70). — b) S (except M2) तप आ° (for शममा°). — K3 om. 77c–78b; D1 om. 77cd. — 77c = 78c.

78 D3 missing (cf. v.l. 70). Ś1 K3 om. 78ab (for K3 cf. v.l. 77). D1 transp. 78ab and 78cd. — c) = 77c. Ś1 यतस्व राजञ्छांतानां.

79 D3 missing (cf. v.l. 70). — b) K3 S अनुग्रहं.

Colophon. K1. 4 D3 missing. — *Major* (or *Sub-*) *parvan :* Ś1 Dn2. n3 T1 G2. 4 M आरण्य. — *Adhy. name :* Ś1 Dn1 D1. 5 शौनकवाक्यं; K2 B4 Dc Dn2. n3 D2. 4. 6 पांडवानां (Dc2 पांडव-) प्रव्रजनं; K3 सौनक्यं (sic); T2 G3. 4 शौनकसंवादः; G2 M2 युधिष्ठिरशौनकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn3 D1 T1 G1 M 2 (as in text); T2 G2–4 3. — *Śloka no. :* Dn 84 (Dn1 83).

3

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 In D3, the portion from 1 up to धि in 15c is lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 2. 70). — d) Ś1 Dc D1. 2. 5 भ्रातृभिः सहितोऽब्रवीत्; T2 G3 °मध्ये वचोऽब्रवीत्.

2 D3 missing (cf. v.l. 1). Before 2, B4 D2. 5 read युधिष्ठिर उ°. — a) S (except M2) प्रस्थितानुयातारो (T1 °ञ्जो). — c) K2 B Dn D4. 6 T2 G3 पोषणे (for पालने).

3 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K3 B4 Dc D1 2. 5 परिमोक्तुं. K2 B (except B4) D (except D1. 2. 5; D3 missing) G1. 2 M1 न शक्नोस्मि; T1 न युक्तोस्मि. — B3 om. (hapl.) 3cd. — d) Ś1 नु; M2 प्र- (for तद्). G2 ब्रवीहि. K2 B1. 3 Dn D4. 6 तद्ब्रूहि भगवन्मम.

4 D3 missing (cf. v.l. 1). Before 4, all MSS. except Ś1 K3 D1 (K1. 4 D3 missing) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — a) Ś1 अपि स; K3 अथ स; S मनसा (for इव स). — b) S अन्वी(G1 उद्वी)क्ष्य (for अन्विष्य).

5 D3 missing (cf. v.l. 1). Before 5, N (except Ś1

C. 3. 135
B. 3. 3. 5
K. 3. 3. 5

ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता इव ॥ ५
गत्वोत्तरायणं तेजोरसानुद्धृत्य रश्मिभिः ।
दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ॥ ६
क्षेत्रभूते ततस्तस्मिन्नोषधीरोषधीपतिः ।
दिवस्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ॥ ७
निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः स्रूयते भूगतो रविः ।
ओषध्यः षड्रसा मेध्यास्तदन्नं प्राणिनां भुवि ॥ ८
एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणम् ।
पितैष सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं व्रज ॥ ९
राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविशोधिताः ।
उद्धरन्ति प्रजाः सर्वास्तप आस्थाय पुष्कलम् ॥ १०
भीमेन कार्तवीर्येण वैन्येन नहुषेण च ।
तपोयोगसमाधिस्थैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ॥ ११
तथा त्वमपि धर्मात्मन्कर्मणा च विशोधितः ।
तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन्भर भारत ॥ १२
एवमुक्तस्तु धौम्येन तत्कालसदृशं वचः ।
धर्मराजो विशुद्धात्मा तप आतिष्ठदुत्तमम् ॥ १३
पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरम् ।
योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
गाङ्गेयं वार्युपस्पृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् ॥ १४

जनमेजय उवाच ।

कथं कुरूणामृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः ।

K$_3$ D$_1$; K$_{1.4}$ D$_3$ missing) ins. धौम्य उ°. — [d]) Ś$_1$ K$_3$ B$_4$ Dc D$_{2.5}$ °पितेव हि (B$_4$ D$_5$ ह); K$_2$ B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ °पिता यथा (for °पिता इव). — For 5[d], D$_1$ reads सवितारं पितामहः, and cont. :

13* सान्त्वयित्वा ततो देवः प्राणिकार्ये युयोज च ।

6 D$_3$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś$_1$ K$_3$ D$_{1.5}$ देवो; T$_2$ G$_{3.4}$ तेषां (for तेजो°). — [b]) T G$_{2-4}$ लोकान्; G$_1$ M लोकाद् (for रसान्). — [d]) D$_5$ तु प्रावृषद्; M$_2$ प्रविशते (for निवि°). S महीं वर्षति वारिणा (T$_1$ M$_1$ °भिः).

7 D$_3$ missing (cf. v.l. 1). B$_2$ om. 7[ab]. — [a]) T$_2$ G$_{3.4}$ क्षेम° (for क्षेत्र°). — [b]) A few MSS. औषधी° (in both places). — [c]) S (except M$_2$) रवेस् (for दिवस्).

8 D$_3$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K$_3$ D$_2$ निषक्तश्च; T$_1$ निक्षितं; G$_2$ M$_1$ निषिक्तं. — [b]) K$_3$ श्रूयते (for स्रू°). D$_5$ [अ]त्र गतो; T$_2$ G M$_1$ जगतो (for भूगतो). K$_2$ B Dc Dn D$_{2.4.6}$ स्वयोनौ निर्गते (B$_{1.3.4}$ Dc D$_2$ °तो) रविः. — [c]) Ś$_1$ K$_3$ B$_4$ D$_{1.5}$ ओषधीः.

9 D$_3$ missing (cf. v.l. 1). — [b]) T$_2$ G$_3$ प्रजानां (for भूता°). — [c]) K$_3$ पितैवं; B$_4$ Dc D$_{2.5}$ पितेव; S (except M$_1$) नाथोऽयं (for पितैष).

10 D$_3$ missing (cf. v.l. 1). — [b]) Cf. 12[b]. D$_1$ शुभे कर्मणि संस्थिताः. — [c]) G$_4$ धारयंति (for उद्ध°).

11 D$_3$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) B$_{1-3}$ धौम्येन (B$_{2m}$ हैमेन); T$_1$ G$_{1.2.4}$ भैमेन; T$_2$ G$_3$ M$_1$ भौमेन; M$_2$ गयेन. — [b]) A few MSS. वैण्येन. — [d]) K$_3$ चापदि; D$_1$ ह्यापदि.

12 D$_3$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś$_1$ धर्माशः; S कौंतेय (for धर्मात्मन्). — [d]) T$_1$ G$_{1.2}$ M$_1$ कौरव (for भारत).

13 D$_3$ missing (cf. v.l. 1). K$_2$ B Dc Dn D$_{2.4.6}$ read 13–14 after 33; Dc D$_2$ read 13 in its proper place *also*. Before 13, all MSS. ins. वैशं° उ°. — After 13[ab] (transposed), K$_2$ B$_2$.$_4$ Dn D$_{4.6}$ ins. :

14* विप्रत्यागसमाधिस्थः संयतात्मा दृढव्रतः ।;

while G$_2$ ins. :

15* ततस्त्वध्यापयामास मन्त्रं सर्वार्थसाधकम् ।
अष्टाक्षरं परं मन्त्रमार्तस्य सततं प्रियम् ।

14 D$_3$ missing (cf. v.l. 1). For the sequence of K$_2$ B D (except D$_{1.5}$; D$_3$ missing), cf. v.l. 13. — After 14[ab] (transposed), K$_2$ B Dc Dn D$_{2.4.6}$ ins. :

16* सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् ।

— [c]) B$_4$ Dc D$_2$ सं° (for [उ]प°). — After 14, K$_3$ B D (except D$_1$; D$_3$ missing) ins. a passage given in App. I (No. 1); while S reads adhy. 4 !

15 M$_2$ om. 15–33. D$_3$ missing up to धि in 15[c] (cf. v.l. 1). — After the ref., S (except M$_2$) ins. a variant of 14[abcd] :

17* पुष्पोपहारैर्बलिभिर्बहुशश्च यथाविधि ।
सर्वात्मभूतं संपूज्य यतप्राणो जितेन्द्रियः ।

— [a]) S (M$_2$ om.) स्तवेन (M$_1$ तेपेन) केन विप्रर्षे (T$_2$ G$_3$ °प्रेष). — [b]) G$_4$ स्तुत्वा (for स तु). — [d]) Ś$_1$ K$_3$ D$_{1.3}$ °विक्रमः; K$_2$ B Dc Dn D$_{2.4-6}$ °दर्शनं (for °विक्रमम्). — After 15, S (except M$_2$) ins. :

18* मयि स्नेहोऽस्ति चेद्ब्रह्मन्यद्यनुग्रहभागहम् ।
भगवन्नास्ति चेद्दुःखं तच्च मे ब्रूहि सांप्रतम् ।

विप्रार्थमाराधितवान्सूर्यमद्भुतविक्रमम् ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
शृणुष्वावहितो राजञ्शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
क्षणं च कुरु राजेन्द्र सर्वं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६
धौम्येन तु यथा प्रोक्तं पार्थाय सुमहात्मने ।
नाम्नामष्टशतं पुण्यं तच्छृणुष्व महामते ॥ १७
सूर्योऽर्यमा भगस्त्वष्टा पूषार्कः सविता रविः ।
गभस्तिमानजः कालो मृत्युर्धाता प्रभाकरः ॥ १८
पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणम् ।
सोमो बृहस्पतिः शुक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ॥ १९
इन्द्रो विवस्वान्दीप्तांशुः शुचिः शौरिः शनैश्चरः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणो यमः ॥ २०
वैद्युतो जाठरश्चाग्निरिन्धनस्तेजसां पतिः ।
धर्मध्वजो वेदकर्ता वेदाङ्गो वेदवाहनः ॥ २१
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिः सर्वामराश्रयः ।
कला काष्ठा मुहूर्ताश्च पक्षा मासा ऋतुस्तथा ॥ २२
संवत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः ।
पुरुषः शाश्वतो योगी व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥ २३
लोकाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्मा तमोनुदः ।
वरुणः सागरोंऽशुश्च जीमूतो जीवनोऽरिहा ॥ २४
भूताश्रयो भूतपतिः सर्वभूतनिषेवितः ।
मणिः सुवर्णो भूतादिः कामदः सर्वतोमुखः ॥ २५
जयो विशालो वरदः शीघ्रगः प्राणधारणः ।
धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवोऽदितेः सुतः ॥ २६
द्वादशात्मारविन्दाक्षः पिता माता पितामहः ।
स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ॥ २७

C. 3. 156
B. 3. 3. 26
K. 3. 3. 79

---

16 M_2 om. 16 (cf. v.l. 15). — [d]) K_2 B_2 Dn $D_{1.\,4-6}$ संप्र- (for सर्वं). S (M_2 om.) गुह्यं वक्ष्यामि ते हितं.

17 M_2 om. 17 (cf. v.l. 15). — [a]) N ($K_{1.\,4}$ missing) -पूर्वं (for प्रोक्तं). — [c]) G_2 अष्टोत्तरं (for अष्टशतं). N ($K_{1.\,4}$ missing) नामाष्टशतमाख्यातं. — [d]) B_4 D_1 $G_{1.\,4}$ महाद्युते. G_3 शतं तच्छृणु भूपते.

18 M_2 om. 18 (cf. v.l. 15). — Before 18, K_2 B (except B_1) D (except $D_{1.\,3}$) T_2 G_2 ins. धौम्य उ° (resp. धौम्यः); K_3 सूर्याय नमः.

20 M_2 om. 20 (cf. v.l. 15). — [a]) Dc D_2 विश्वात्मा (for दीप्तांशुः). — [d]) Dc Dn_1. n_2 (before corr.). n_3 वै वरुणो (for वैश्र°).

21 M_2 om. 21 (cf. v.l. 15). — [b]) $\acute{S}_1$ B_2 निधिः (for पतिः).

22 M_2 om. 22 (cf. v.l. 15). — [a]) B_2 Dc $D_{1.\,2}$ $G_{2.\,4}$ द्वापरं च. — [b]) K_2 B D (except $D_{1.\,3}$) सर्वमलाश्रयः. — [d]) $\acute{S}_1$ पक्षो मास ऋतुश्च यः; K_3 Dc D_2 क्षणा यामा लवाः क्षपाः; K_3 पक्षमासा ऋतेशयः; $B_{1.\,3}$ Dn D_{4-6} क्षपा याम- (Dn$_3$ D_6 °मा)स्तथा क्षणः (D_6 °णाः); B_3 क्षपा यामा नवाः क्षणाः; B_4 पक्षा मासा क्षपाः क्षणाः; D_1 पक्षा मासास्त्वहर्निशौ; D_3 पक्षा मासस्त्वहर्निशं (sic).

23 M_2 om. 23 (cf. v.l. 15). — [b]) $\acute{S}_1$ D_{1-3} कालचक्रं. — 23^d = (var.) 1. 1. 20^d.

24 M_2 om. 24 (cf. v.l. 15). — [a]) K_2 $B_{1.\,2}$ D (except $D_{1.\,3.\,5}$) G_1 काला° (for लोका°). $\acute{S}_1$ K_3 D_1 G_2 सुरा° (for प्रजा°). — [c]) $\acute{S}_1$ K_2 B_2 Dn D_{4-6} [s]शश्च; D_1 [s]भश्च (for sशुश्च).

25 M_2 om. 25 (cf. v.l. 15). — [a]) $\acute{S}_1$ K_3 B_3 भूताशयो. — [b]) K_2 B Dn $D_{4.\,6}$ °लोकनमस्कृतः (B_4 °भूतहिते रतः); Dc D_2 °भूतपतिर्विभुः; D_5 °भूतनिषेवकः. — After 25^{ab}, N ($K_{1.\,4}$ missing) ins.:

19* स्रष्टा संवर्तको वह्निः सर्वस्यादिरलोलुपः ।
अनन्तः कपिलो भानुः.

[$\acute{S}_1$ K_3 $B_{3.\,4}$ D_5 °करोचलः; $D_{1.\,3}$ °करोमलः (for °रलोलुपः).]

— 19* is followed by 25^d, 26^a, 20*, 25^e and 26^b (with v.l.), etc. — [c]) N ($K_{1.\,4}$ missing) मनः ($D_{1.\,2}$ मनुः; D_5 कल्पः) सुपर्णो. — [d]) B_3 (m as in text) °दः कामगो विभुः.

26 M_2 om. 26 (cf. v.l. 15). — [a]) $\acute{S}_1$ K_3 B_3m $D_{1.\,2}$ विषादो; M_1 °धाता (for °शालो). — After 26^a, N ($K_{1.\,4}$ missing) ins.:

20* सर्वधातुनिषेवितः ।
[K_2 B_2 Dn $D_{4.\,6}$ °निषेविता; B_4 सर्वभूत°.]

— [b]) K_2 B_2 °धारकः.

27 M_2 om. 27 (cf. v.l. 15). — [b]) D_5 मही नभः (for पिता°). — [d]) B (except B_2) Dc_1 D_4 त्रिपिष्टपं.

C. 3. 157
B. 3. 3. 27
K. 3. 3. 80

देहकर्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेण वपुषान्वितः ॥ २८
एतद्वै कीर्तनीयस्य सूर्यस्यैव महात्मनः ।
नाम्नामष्टशतं पुण्यं शक्रेणोक्तं महात्मना ॥ २९
शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यश्च तदनन्तरम् ।
धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ॥ ३०
सुरपितृगणयक्षसेवितं
ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दितम् ।
वरकनकहुताशनप्रभं
त्वमपि मनस्यभिधेहि भास्करम् ॥ ३१
सूर्योदये यस्तु समाहितः पठे-
त्स पुत्रलाभं धनरत्नसंचयान् ।
लभेत जातिस्मरतां सदा नरः
स्मृतिं च मेधां च स विन्दते पराम् ॥ ३२
इमं स्तवं देववरस्य यो नरः
प्रकीर्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः ।
स मुच्यते शोकदवाग्निसागरा-
ल्लभेत कामान्मनसा यथेप्सितान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

28 M_2 om. 28 (cf. v.l. 15). — [d]) $Ś_1$ (m as in text) B D (except $D_{1.3}$) मैत्रेयः करुणान्वितः; T_1 मैत्रेण वपुरन्वितः.

29 M_2 om. 29 (cf. v.l. 15). — [b]) N ($K_{1.4}$ missing) सूर्यस्यामिततेजसः. — [c]) K_3 $D_{1.3.5}$ प्रोक्तं (for पुण्यं). $Ś_1$ अष्टोत्तरं शतं नाम्नां; K_2 B Dc Dn $D_{2.4.6}$ नामाष्टशतकं चेदं. — [d]) K_2 B Dc Dn $D_{2.4.6}$ प्रोक्तमेतत्स्वयंभुवा; K_3 $D_{1.3.5}$ शक्रेण सुमहात्मना.

30 K_3 M_2 om. 30 (for M_2 cf. v.l. 15). K_2 B (except B_2) D (except $D_{1.3.5}$) read 30 in the course of passage No. 2 of App. I. — [a]) $Ś_1$ D_1 प्राप; $D_{2.3}$ प्राप्य (for प्राप्तो). — [b]) N ($K_{1.4}$ missing) तु (for च). — [c]) $D_{1.4.5}$ प्राप (for प्राप्य). — [d]) Dc $D_{2.5}$ अवाप्नुयात्.

31 M_2 om. 31 (cf. v.l. 15). — [a]) K_2 B (except B_4) D (except $D_{1.3}$) G_3 (by transp.) सुरगणपितृयक्ष°; G_2 सुरपितृगणसिद्धवंदितं (cf. 31[b]). — [b]) D_{1-3} om. हि. $Ś_1$ K_3 B_4 दितिजनिशा°; T $G_{3.4}$ M_1 निशिचरगणसिद्ध°; $G_{1.2}$ निशिचरचारण(G_1 °चरगण)यक्षसेवितं (cf. [a]). — [d]) $Ś_1$ K_3 $D_{1.3}$ त्वमपि नमस्व हिताय भा°; K_2 B Dc Dn $D_{2.4-6}$ प्रणिपतितोस्मि हिताय भा°.

32 M_2 om. 32 (cf. v.l. 15). — [a]) K_2 B D (except D_1) सु- (for तु). — [b]) K_2 B D (except D_{1-3}) °दारान्; K_3 °कामान् (for °लाभं). — [c]) K_2 B D (except D_{1-3}) transp. सदा and नरः. — [d]) K_2 $B_{1.2}$ Dn D_{4-6} धृतिं (for स्मृतिं). $Ś_1$ $B_{1.2m.3}$ D (except D_5) पुमान् (for पराम्).

33 M_2 om. 33 (cf. v.l. 15). — [a]) S (M_2 om.) कीर्तयेत् (for यो नरः). — [b]) Hypermetric! S (M_2 om.) श्रृणोति वा यः (for प्रकीर्तयेच्छुचि-). $Ś_1$ K_3 $B_{3.4}$ Dc D_{1-3} शुद्धमनाः (for शुचिसुमनाः). — [c]) K_2 B Dn D_{4-6} वि-; Dc प्र- (for स). — [d]) S (except G_4; M_2 om.) मनसो. — After 33, K_2 B Dc Dn $D_{2.4.6}$ read 13–14.

Colophon om. in $Ś_1$ $K_{2.3}$ B_{1-3} Dn D_6 T_1 M_2. $K_{1.4}$ missing. — *Major* (or *Subr*)*parvan*: $G_{2.3}$ आरण्य. — *Adhy. name*: B_4 Dc_1 सूर्यनामाष्टशतकं (Dc_1 °ष्टशतं); Dc_2 D_2 सूर्यनामाष्टकं शतं (D_2 °ष्टकशतं); Dn_1 सूर्याराधनं; D_1 धौम्योक्तं सूर्यध्यानं; D_3 धौम्यकृतस्तवः; T_2 G_3 सूर्यनामाष्टोत्तरं; G_2 सूर्यप्रसादः; to it B_4 Dc $D_{2.3}$ add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_1 $G_{1.2}$ M_1 3 (as in text); T_2 G_3 4. — *Śloka no.*: D_1 35.

4

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here. S reads the stanzas comprising this adhy. after 3. 3. 14; while K_2 B D (except $D_{1.3.5}$) read them after a passage given in App. I (No. 1), which these MSS. ins. after 3. 3. 14. Thus the sequence in K_2 B D (except $D_{1.3.5}$) is 3. 3. 1–12; 15–29; 31–33; 13–14 (with insertions); App. I (No. 1); 3. 4. 1–3; App. I (No. 2); 3. 4. 4–10.

४

वैशंपायन उवाच ।
ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवम् ।
दीप्यमानः स्ववपुषा ज्वलन्निव हुताशनः ॥ १
यत्तेऽभिलषितं राजन्सर्वमेतदवाप्स्यसि ।
अहमन्नं प्रदास्यामि सप्त पञ्च च ते समाः ॥ २
फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानसे ।
चतुर्विधं तदन्नाद्यमक्षय्यं ते भविष्यति ।
धनं च विविधं तुभ्यमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ ३
लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् ।
जग्राह पादौ धौम्यस्य भ्रातॄंश्चास्वजताच्युतः ॥ ४
द्रौपद्या सह संगम्य पश्यमानोऽभ्ययात्प्रभुः ।
महानसे तदान्नं तु साधयामास पाण्डवः ॥ ५
संस्कृतं प्रसवं याति वन्यमन्नं चतुर्विधम् ।
अक्षय्यं वर्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ॥ ६
भुक्तवत्सु च विप्रेषु भोजयित्वानुजानपि ।
शेषं विघससंज्ञं तु पश्चाद्भुङ्क्ते युधिष्ठिरः ।
युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमश्नाति पार्षती ॥ ७
एवं दिवाकरात्प्राप्य दिवाकरसमद्युतिः ।
कामान्मनोभिलषितान्ब्राह्मणेभ्यो ददौ प्रभुः ॥ ८
पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वसु ।
यज्ञियार्थाः प्रवर्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ॥ ९
ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः ।
द्विजसंघैः परिवृताः प्रययुः काम्यकं वनम् ॥ १०

C. 3. 218
B. 3. 3. 86
K. 3. 3. 63

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

1 K2. 3 B1–3 Dn D4. 6 S (which cont. the previous adhy.) om. the ref.; while B4 Dc D2. 3. 5 (which ins. the ref. before the last line of passage No. 1 of App. I) also om. the ref. here.

2 Before 2, Ś1 K2 B Dc Dn D4–6 M2 ins. **विवस्वानुवाच** (Ś1 om. उ°, but *not* M2); K3 D1–3 G2 **सूर्य उ°** (G2 om. उ°); T1 G1 M1 **आदित्यः**. — [a]) K2 B1. 2 Dn D4. 6 **किंचित्**; B3 **कामं** (for **राजन्**). — [b]) K2 B2 Dn D4. 6 **तत्त्वं सर्वम्**; B1 **तत्सर्वं त्वम्** (for **सर्वमेतद्**). B3 **तत्सर्वं समवा°**. — [d]) S **नव वर्षाणि त्रीणि च**. — After 2, K2 Dn D5. 6 (both latter marg.) ins. 21*.

3 [a]) Ś1 **यच्यं** (for **शाकं**). — D3 (marg. *sec. m.*) S ins. after 3[ab]: K2 Dn D5. 6 (both latter marg.), after 2:

21* **गृह्णीष्व पिठरं ताम्रं मया दत्तं नराधिप ।**
यावद्वाञ्छति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ।

[(L. 2) K2 Dn D5. 6 **वर्त्स्यति**; T1 **इच्छति** (for **वाञ्छति**). T1 **संभृता** (for **सुव्रत**).]

— After 3[cd], K2 B (except B1) Dn D4. 6 ins.:

22* **इतश्चतुर्दशे वर्षे भूयो राज्यमवाप्स्यसि ।**,

followed by **वैशं° उ°**.

— [ef]) D5 **चतुर्विधं** (for **च विविधं**). K2 B Dn D4. 6 **एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवांतरधीयत**. — 3[f] = 1. 12. 3[d]. — After 3, N (except K3 D1; K1. 4 missing) ins. a passage given in App. I (No. 2).

4 Before 4, all MSS. (except D1 T2 G3; K1. 4 missing) ins. **वैशं° उ°** (resp. **वैशं°**). — [d]) Ś1 B4 Dc D1–3. 5 **भ्रातृभिः स्वजनेन च**; K2 B1–3 Dn D4. 6 **भ्रातॄंश्च परिषस्वजे**. — After 4, B3. 4 ins.:

23* **युधिष्ठिर उवाच ।**
त्वत्प्रसादाद् द्विजश्रेष्ठ यदिष्टं प्राप्तवानहम् ।,

followed by **वैशं° उ°**.

5 [a]) D1. 3 **°द्या समुपागम्य**. — [b]) N (K1. 4 missing) **वंद्यमानो**; G1 **पच्** (for **पश्य°**). K2 B (except B4) Dn D4–6 **तया**; K3 **ययौ**; T1 G1. 3 M1 **[अ]पयात्** (for **ऽभ्य°**). — [c]) N (K1. 4 missing) **तदानीं**; T2 G1. 3. 4 **तदन्नं** (for **तदान्नं**). — T1 om. (hapl.) 5[d]–7[c].

6 T1 om. 6 (cf. v.l. 5). — [a]) Ś1 **यच्च** (for **याति**). M2 **संस्कृतं तच्च भवति**. — [b]) Ś1 **धन्यम्**; K2 B Dn D4. 5 **स्वल्पम्**; D6 **पक्वम्** (for **वन्यम्**). — [d]) S (T1 om.) **[अ]भोजयत** (for **भोज**).

7 T1 om. 7[abc] (cf. v.l. 5). — [a]) K3 D3 **तु**; G1. 2. 4 M1 **[अ]थ** (for **च**). — [b]) Dc D2 **द्विजान्**; D1 **[अ]नुगान्**. — [f]) K3 (? orig. gloss) **द्रौपदी** (for **पार्षती**).

५

C. 3. 219
B. 3. 4. 1
K. 3. 4. 1

वैशंपायन उवाच ।
वनं प्रविष्टेष्वथ पाण्डवेषु
प्रज्ञाचक्षुस्तप्यमानोऽम्बिकेयः ।
धर्मात्मानं विदुरमगाधबुद्धिं
सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ॥ १
प्रज्ञा च ते भार्गवस्येव शुद्धा
धर्मं च त्वं परमं वेत्थ सूक्ष्मम् ।
समश्च त्वं संमतः कौरवाणां
पथ्यं चैषां मम चैव ब्रवीहि ॥ २
एवं गते विदुर यदद्य कार्यं
पौराश्चेमे कथमस्मान्भजेरन् ।
ते चाप्यस्मान्नोद्धरेयुः समूला-
न्न कामये तांश्च विनश्यमानान् ॥ ३

विदुर उवाच ।
त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो नरेन्द्र
राज्यं चेदं धर्ममूलं वदन्ति ।
धर्मे राजन्वर्तमानः स्वशक्त्या
पुत्रान्सर्वान्पाहि कुन्तीसुतांश्च ॥ ४
स वै धर्मो विप्रलुप्तः सभायां
पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः ।
आहूय कुन्तीसुतमक्षवत्यां
पराजैषीत्सत्यसंधं सुतस्ते ॥ ५
एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राज-
ञ्शेषस्याहं परिपश्याम्युपायम् ।
यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापा-
न्मुक्तो लोके प्रतितिष्ठेत साधु ॥ ६

— *N. B.* After 7, most old printed ed. ins. a spurious line द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदस्मं क्षयमेति च ।, which was found only on the marg. of one inferior MS. collated for the edition but not included in our apparatus !

8 [b]) K₂ B D (except D₁. ₃) °समप्रभः; M₂ पात्रं हैरण्यमुत्तमं. — [c]) T₂ (by corr.) G₃ आत्मा° (for मनो°). G₁ कामात्मानोभिलषितान्. — [d]) Dn D₃ S [अ]ददात् (for ददौ).

9 [c]) K₂ B Dc D₂. ₄. ₅ यज्ञे पार्थाः; D₁ यज्ञार्थाय; T₂ यज्ञार्थे सं-; G M इज्यार्थे स्म (G₁ च; G₂ -भ्यः; G₃ सं-) (for यज्ञि°). T₁ इज्यार्थे समवर्तते. — [d]) M₂ विधिवन्मंत्र-कोविदाः.

10 [d]) Dc D₂ °युः काम्यके पुनः. — After 10, S reads 3. 3. 15–33.

Colophon om. in T₂ G M₁. K₁. ₄ missing. — *Major* (or *Sub-*) *parvan:* T₁ M₂ आरण्य. — *Adhy. name:* Ś₁ K₃ सूर्यस्तवः; K₂ B₁–₃ Dc Dn D₂. ₄–₆ काम्यकवन(B₂ D₂ om. वन)प्रवेशः; B₄ युधिष्ठिरादीनां काम्यकवनप्रवेशः; M₂ अर्कसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn T₁ M₂ 3; D₁ 4 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 83, D₁ 11.

5

☞ This adhy. is missing in K₁. ₄ (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 [d]) Ś₁ D₁. ₃ T₂ G₃–₆ सुखासीनं.

2 Dc₂ om. 2[a]–3[b]. Before 2, N (K₁. ₄ missing; Dc₂ om.) G₄ M ins. धृतराष्ट्र उ° (resp. धृतराष्ट्रः). — [a]) Ś₁ K₃ D₁ हि (for च). Ś₁ K₃ Dc₁ D₁–₃ वृद्धा (for शुद्धा). — [b]) B₃. ₄ वेत्सि; T G₃ वेद (for वेत्थ). — [c]) Dc₁ D₂ कामश्च (for सम°). — [d]) K₃ D₃ T₂ G₃. ₄ M₂ तेषां; G₂ चेदं (for चैषां). K₃ [इ]ह ब्रूहि (for ब्रवीहि).

3 Dc₂ om. 3[ab] (cf. v.l. 2). — [a]) T G₃ वीर (for विदुर). — [b]) K₃ त्वेते; B₂ Dc₁ D₄ च मे; T₂ G₃. ₄ च ते (for चेमे). — [d]) K₂ B (except B₁) Dn D₄. ₆ तत्त्वं ब्रूयाः साधु कार्याणि वेत्सि. — After 3, T₂ G₃–₄ ins.:

24* सौबलेनैव पापेन दुर्योधनहितैषिणा ।
क्रूरमाचरितं कर्म न मे प्रियमनुष्ठितम् ।
तथैवं हि कृते तत्र तद्भवान्क्षमार्हति ।
उत्तरं प्राप्तकालं च किमन्यन्मन्यते क्षमम् ।
नास्ति धर्मे सहायत्वमिति मे दीर्यते मनः ।
यत्र पाण्डुसुताः सर्वे क्लिश्यन्ति वनमागताः ।
[(L. 2) G₂ क्षत्तर् (for कर्म).]

4 [d]) K₂ B (except B₁) Dn D₄. ₆ पांडोः (for कुन्ती-).

तद्वै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां
यत्तद्राजन्नतिसृष्टं त्वयासीत् ।
एष धर्मः परमो यत्स्वकेन
राजा तुष्येन्न परस्वेषु गृध्येत् ॥ ७
एतत्कार्यं तव सर्वप्रधानं
तेषां तुष्टिः शकुनेश्चावमानः ।
एवं शेषं यदि पुत्रेषु ते स्या-
देतद्राजंस्त्वरमाणः कुरुष्व ॥ ८
अथैतदेवं न करोषि राज-
न्ध्रुवं कुरूणां भविता विनाशः ।
न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा
शेषं कुर्याच्छात्रवाणामनीके ॥ ९
येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्त्रो
धनुर्येषां गाण्डिवं लोकसारम् ।
येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा
तेषां लोके किं नु न प्राप्यमस्ति ॥ १०
उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुते ते
मया यत्ते हितमासीत्तदानीम् ।
पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्ये-
त्येतद्राजन्न च तत्त्वं चकर्थ ।
इदानीं ते हितमुक्तं न चेत्त्वं
कर्तासि राजन्परितप्तासि पश्चात् ॥ ११
यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते
संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यम् ।
तापो न ते वै भविता प्रीतियोगा-
त्त्वं चेन्न गृह्णासि सुतं सहायैः ।
अथापरो भवति हि तं निगृह्य
पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वाधिपत्ये ॥ १२

C. 3. 232
B. 3. 4. 14
K. 3. 4. 17

— After 4, De reads 7^{ab}, and S (except T_1) reads 10^{cd} (for the first time).

5 [a]) K_2 B Dn $D_{4.6}$ T_2 G **विप्रल(G_2 °लु)ब्धः**; K_3 **°युक्तः**; D_5 **°नष्टः**. — [c]) K_3 (corrupt) **आत्मप्रधानसुतमक्ष°**.

6 [b]) De **शेषं नान्यं** (for **शेषस्याहं**). — [d]) B_1 **तिष्ठते साधुवृत्तः**. A few MSS. **साधुः**.

7 De reads 7^{ab} after 4, *repeating* it here. D_5 om. (hapl.) 7^{b}–8^{c}. — [b]) $Ś_1$ **इति**; B Dn **अभि-**; $D_{1.2}$ **विनि-**; T_1 **अग्नि-** (for **अति-**). — Dn ins. after 7^{cd}: $Ś_1$ K_3, which om. 7^{cd}, ins. after 7^{ab}:

25* **यशो न नश्येज्ज्ञातिभेदश्च न स्या-**
द्धर्मो न स्याच्चैव चैवं कृते स्वाम्।

[(L. 2) Ś K_3 **जह्याद्धर्मो** (for **धर्मो न स्यात्**).]

8 D_5 om. 8^{abc} (cf. v.l. 7). — [a]) B_4 De Dn_2 D_1 **सर्वं**; S **धर्म-** (for **सर्वं-**). — [b]) S **°वमानात्**. — [c]) S **एतच्छ्रेयस्तव** (for **एवं शेषं यदि**). D_{1-3} **पुत्रस्य** (for **पुत्रेषु**).

9 [a]) K_2 $B_{1.2}$ $Dn_{1.n_2}$ $D_{4.6}$ **तथै°** (for **अथै°**).

10 [a]) $Ś_1$ De D_5 **गोप्ता**; B_1 **यंता**; $D_{1.2}$ **आस्ते**; D_3 **शास्ता** (for **योद्धा**). — S (except T_1) reads 10^{cd} after 4, *repeating* it here. — [d]) $Dn_{1.n_3}$ $D_{4.6}$ M_2 **नाप्राप्य°**; T_1 G_1 **दुष्प्राप°** (for **न प्राप्य°**). — After 10, T G_{2-4} ins.:

26* **येषां राजा धर्मपुत्रो महात्मा**
तेषां लोके किं नु दुष्प्रापमस्ति।,

the posterior half being a variant of 10^{d}.

11 [b]) S **तद्** (for **ते**). — [c]) De_1 D_2 **एनम्** (for **इमम्**). — [d]) K_2 B D **हितं परं** (for [इ]**त्येतद्राजन्**). T_1 **तदा**; T_2 G_{2-4} **तथा** (for **च तत्**). De (by transp.) **त्वं तच्चकर्थ**; G_1 **नन्ववेत्थ**. — [e/f]) N ($K_{1.4}$ missing) **इदं च राजन्** (for **इदानीं ते**), and **एवं कर्ता** (for **कर्तासि राजन्**).

12 D_2 om. 12^{abc}. — [a]) T_2 G_{2-4} transp. **एतत्** and **एवं**. — [cd]) N ($K_{1.4}$ missing; D_2 om.) om. **वै**. The same MSS. with M_2 read for 12^{d} **न चे**(M_2 **तस्मा**)**न्निगृह्णीष्व सुतं सुखाय**. T_2 $G_{3.4}$ **नि-** (for **न**). — [e]) $Ś_1$ D_5 **अथापरं**; D_3 **तथोपकारो**; G_1 **यथापरो**. K_2 $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ **दुर्योधनं त्वहितं वै** (B_1 **तं**) **निगृह्य**; K_3 (corrupt) **यत्तापस्करं भवति हितं निगृह्णीष्व**; B_3 **दुर्योधनमहितं वै विसृज्य**; B_4 **दुर्योधनं सहितं संनिगृह्य**; De **दुर्योधनं वै त्वहितं** (De_2 **चैव हि तं**) **निगृह्य**; $D_{1.2}$ **अपज्वरो भवति** (D_1 **°सि**) **हि तं प्रगृह्य**; M_2 **निगृह्य पुत्रं मानिनं पापबुद्धिं**. — [f]) $Ś_1$ De $D_{1-3.5}$ **°राज्ये** (for **°पत्ये**). — After 12, G_2 ins.:

27* **ध्रुवं विनाशस्तव पुत्रेण धीम-**
न्सबन्धुवर्गेण सहैव राजभिः।
चतुर्दशे चैव वर्षे नरेन्द्र
कुलक्षयं प्राप्स्यसि राजसिंह।
तस्मात्कुरुष्वाधिपत्ये नरेन्द्र
युधिष्ठिरं धर्मवतां वरिष्ठम्।

13 [d]) B_1 S (except M_2) **उपतिष्ठंति**.

14 [b]) T_2 G_{2-4} **पांडुपुत्रं**. $K_{2.3}$ B Dn $D_{4.6}$ M_2 **भजंतु**.

C. 3. 232
B. 3. 4. 14
K. 3. 4. 19

अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो
धर्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन् ।
ततो राजन्पार्थिवाः सर्व एव
वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः ॥ १३
दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रः
प्रीत्या राजन्पाण्डुपुत्रान्भजन्ताम् ।
दुःशासनो याचतु भीमसेनं
सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजां च ॥ १४
युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व
राज्ये चैनं स्थापयस्वाभिपूज्य ।
त्वया पृष्टः किमहमन्यद्वदेय-
मेतत्कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ॥ १५

धृतराष्ट्र उवाच ।

एतद्वाक्यं विदुर यत्ते सभाया-
मिह प्रोक्तं पाण्डवान्प्राप्य मां च ।
हितं तेषामहितं मामकाना-
मेतत्सर्वं मम नोपैति चेतः ॥ १६
इदं त्विदानीं कुत एव निश्चितं
तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्थ ।
तेनाद्य मन्ये नास्ति हितो ममेति
कथं हि पुत्रं पाण्डवार्थे त्यजेयम् ॥ १७
असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा
दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसूतः ।
स्वं वै देहं परहेतोस्त्यजेति
को नु ब्रूयात्समतामन्ववेक्षन् ॥ १८
स मा जिह्मं विदुर सर्वं ब्रवीषि
मानं च तेऽहमधिकं धारयामि ।
यथेच्छकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं
सुसान्त्व्यमानाप्यसती स्त्री जहाति ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽन्वपद्य-
दन्तर्वेश्म सहसोत्थाय राजन् ।
नेदमस्तीत्यथ विदुरो भाषमाणः
संप्राद्रवद्यत्र पार्था बभूवुः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

15 [b]) $D_{1.2}$ G_4 M_1 स्थापयित्वा°. M_2 स्वराज्ये (for [अ]भि°). G_1 राजन्वचोभिः कुशलैः प्रपूज्य. — [d]) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} भवाद्य (for ऽसि राजन्).

16 [a]) $Ś_1$ K_3 $D_{1-3.5}$ श्रुतं; Dc श्रुत्वा (for एतद्). D_5 सर्वं (for वाक्यं). S (except T_1) तत् (for ते). — [d]) N ($K_{1.4}$ missing) M_2 नावैति; G_2 नैवैति (for नोपैति); cf. 3. 6. 13[c].

17 [a]) B_1 Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 Cnp (!) गत एव; T_1 $G_{2.4}$ M_1 कृतमेव; M_2 मनसैव (for कुत एव). — [b]) $Ś_1$ K_3 G_2 यथात्थ; D_5 यदा तु; T_1 यदर्थः (for यदात्थ). — [c]) T_2 $G_{3.4}$ केना° (for तेना°). D_2 नाशहेतो; D_3 T_1 नास्ति हितो; T_2 G_3 नासि भीतो; G_1 नासि मनो; G_4 नासि भूतो; M_2 ह्यहितो (for नासि हितो). — [d]) $Ś_1$ D_{1-3} om. हि. T_2 $G_{3.4}$ पुत्रं नाहं; M_1 तथा हि पुत्रं; M_2 कथं नु पुत्रं.

18 [b]) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{1-3.5}$ G_2 om. तु. — [c]) B_2 त्वं वै; $D_{1.2}$ त्वं चैव; $G_{1.2}$ त्वकं; M_1 त्वकं वै (for त्वं वै). B_4 आत्मोद्भूतं (for त्वं वै देहं). — [d]) K_2 B D (except D_{1-3}) अन्ववेक्ष्य.

19 [a]) $K_{2.3}$ B D (for D_3 see below) $G_{1.2}$ मां (for मा). K_3 $D_{1.2}$ transp. जिह्मं and सर्वं. T_2 G_{2-4} M_1 त्वं (for सर्वं). D_3 मतां मतं विदुर जिह्मं ब्रवीषि. — [b]) G_2 मन्युं (for मानं च). — With 19[cd], cf. 2. 57. 12[cd]. — [c]) $Ś_1$ T_1 G_2 यथेष्टकं; G_1 तस्माद्यथेच्छं (for यथेच्छकं). T_2 $G_{3.4}$ transp. गच्छ and तिष्ठ. $Ś_1$ साधो (for वा त्वं). — [d]) M_1 om. सु-. $Ś_1$ K_3 Dc D_5 सुमांस्विनापि (K_3 Dc om. -पि); T G संसांत्व- (T_2 G_3 °न्य)माना; M_2 साध्यमाना (for सुसान्त्व्यमाना). $Ś_1$ K_3 Dc $D_{1-3.5}$ हि (for [अ]पि).

20 S (except G_2) om. the ref. — [a]) $Ś_1$ $K_{2.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ एवम् (for एतावद्). — [b]) K_3 Dc S राजा; B_4 तस्मात् (for राजन्). — [c]) Hypermetric! S om. अथ.

Colophon. $K_{1.4}$ missing. — *Major* (or *Sub-*)*parvan:* $Ś_1$ T_2 $G_{2.3}$ M_1 आरण्य; B_2 T_1 अरण्य. — *Adhy. name:* K_2 $B_{1.2}$ Dc Dn D_{4-6} विदुरवाक्यं; K_3 विदुरगमनं; $B_{3.4}$ विदुरवि(B_4 om. -वि)त्यागः; $D_{1.2}$ विदुरयानं; T_2 $G_{3.4}$ M_2 धृतराष्ट्रकोपः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 Dn$_3$ D_5 T_1 $G_{1.2}$ M 4; D_1 T_2 $G_{3.4}$ 5 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 22; D_1 21.

६

वैशंपायन उवाच ।
पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः ।
प्रययुर्जाह्नवीकूलात्कुरुक्षेत्रं सहानुगाः ॥ १
सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनां च निषेव्य ते ।
ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम् ॥ २
ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुधन्वसु ।
काम्यकं नाम ददृशुर्वनं मुनिजनप्रियम् ॥ ३
तत्र ते न्यवसन्वीरा वने बहुमृगद्विजे ।
अन्वास्यमाना मुनिभिः सान्त्व्यमानाश्च भारत ॥ ४
विदुरस्त्वपि पाण्डूनां तदा दर्शनलालसः ।
जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ॥ ५
ततो यात्वा विदुरः काननं त-
च्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना स्यन्दनेन ।
ददर्शासीनं धर्मराजं विविक्ते
सार्धं द्रौपद्या भ्रातृभिर्ब्राह्मणैश्च ॥ ६
ततोऽपश्यद्विदुरं तूर्णमारा-
दभ्यायान्तं सत्यसंधः स राजा ।
अथाब्रवीद्भ्रातरं भीमसेनं
किं नु क्षत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ॥ ७
कच्चिन्नायं वचनात्सौबलस्य
समाह्वाता देवनायोपयाति ।
कच्चित्क्षुद्रः शकुनिर्नायुधानि
जेष्यत्यस्मान्पुनरेवाक्षवत्याम् ॥ ८
समाहूतः केनचिदाद्रवेति
नाहं शक्तो भीमसेनापयातुम् ।
गाण्डीवे वा संशयिते कथंचि-
द्राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ॥ ९
तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः
प्रत्यगृह्णन्नृपते सर्व एव ।
तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो
यथोचितं पाण्डुपुत्रान्समेयात् ॥ १०
समाश्वस्तं विदुरं ते नरर्षभा-
स्ततोऽपृच्छन्नागमनाय हेतुम् ।
स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंस

C. 3. 250
B. 3. 5. 11
K. 3. 5. 11

6

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 b) K3 B3 D1–3 T2 G3. 4 भरतर्षभ. — c) K2 G1 M जाह्नवीतीरात्; D1 T G2–4 °तीरे (cf. 3a).

3 a) T1 G1. 4 M1 सरस्वतीतीरे (cf. 1c). — b) B2 समेता; B4 °स्य (for °षु).

5 a) Ś1 K2. 3 Dn D1–3. 5 G2. 4 अथ (for अपि). — b) Ś1 तथा; K2 B Dn D2. 4. 6 सदा (for तदा).

6 a) Ś1 यातो; K2 B Dc Dn D4. 6 गत्वा (B1 Dc2 ययौ); K3 यात्वाथ; G1 यात्वा तु (for यात्वा). Ś1 कानने; B Dn D4. 6 काम्यकं (for काननं). — b) S वाहितः (for वाहिना). — c) B2 Dn D4. 6 धर्मात्मानं (for धर्मं°). — d) K3 D2. 3 T1 G2 M1 transp. भ्रातृभिः and ब्राह्मणैः.

7 a) B3. 4 Dc मन्युमंतम् (for तूर्णमारात्). S एकम् (for आरात्). — b) D1–3 तदायांतं; S अभ्यागतं. K3 B1. 4 D1–3 सत्यसंधं. — c) S भीमसेनं समीक्ष्य (for भ्रातरं भीम°).

8 a) D1–3 वचसा (for °नात्). — b) K2 D1–3 G2 °ह्वातुं. K2 B Dc Dn D4. 5 °यातः (for °यानि). — c) G1. 2. 4 M1 कुशली (for शकुनिर्). Dc वा°; S (except T1 M2) चा° (for ना°). — d) S अस्माकं (for अस्मान्).

9 a) Dc आव्रजेति; S आहवाय (for आद्रवेति). — b) Dn3 T2 G2–4 उपयातुं (for अप°). — c) Some MSS. गांजीवे. K3 D1–3 om. वा. K2 B Dn D4. 6 च; Dc चेत् (for वा). Ś1 B Dc2 D1–3 कथं नु; K2. 3 Dc1 Dn D4–6 कथं तु; G4 कदाचिद्; M2 कथं तद् (for कथंचिद्). — d) Ś1 D1–3 पुनः (for राज्य-).

10 c) S स तैः (G2 ततः) समेतैः (T2 G3. 4 °तः) सत्कृतः (G2 सहितैः) पांडवेयैः. — d) T1 G1. 2 M पांडुपुत्रैः; T2 G3. 4 पांडवेयैः.

11 a) Dc वै विदुरं (for विदुरं ते). Ś1 K3 D1–3 वै (for ते). — b) Ś1 M2 आगमनस्य.

C. 3. 250
B. 3. 5. 11
K. 3. 5. 11

यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽम्बिकेयः ॥ ११
विदुर उवाच ।
अवोचन्मां धृतराष्ट्रोऽनुगुप्त-
मजातशत्रो परिगृह्याभिपूज्य ।
एवं गते समतामभ्युपेत्य
पथ्यं तेषां मम चैव ब्रवीहि ॥ १२
मयाप्युक्तं यत्क्षमं कौरवाणां
हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव ।
तद्वै पथ्यं तन्मनो नाभ्युपैति
ततश्चाहं क्षममन्यन्न मन्ये ॥ १३
परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं
न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः ।
यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं
न रोचते स्मास्य तदुच्यमानम् ॥ १४
न श्रेयसे नीयतेऽजातशत्रो
स्त्री श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा ।
ब्रुवन्न रुच्यै भरतर्षभस्य
पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ॥ १५
ध्रुवं विनाशो नृप कौरवाणां
न वै श्रेयो धृतराष्ट्रः परैति ।
यथा पर्णे पुष्करस्येव सिक्तं
जलं न तिष्ठेत्पथ्यमुक्तं तथास्मिन् ॥ १६
ततः क्रुद्धो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मां
यत्र श्रद्धा भारत तत्र याहि ।
नाहं भूयः कामये त्वां सहायं
महीमिमां पालयितुं पुरं वा ॥ १७
सोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राजं-
स्त्वां शासितुमुपयातस्त्वरावान् ।
तद्वै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां
तद्धार्यतां यत्प्रवक्ष्यामि भूयः ॥ १८
क्लेशैस्तीव्रैर्युज्यमानः सपत्नैः
क्षमां कुर्वन्कालमुपासते यः ।
संवर्धयन्स्तोकमिवाग्निमात्मवा-
न्स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ॥ १९

---

12 [a]) T_1 G_2 M_2 मा (for मां). $Ś_1$ स; B_2. 3 न; S [ऽ]भि- (for ऽनु-). — [b]) $Ś_1$ K_3 प्रति° (for परि°). — [d]) $Ś_1$ B_3. 4 D_1 T_1 चैषां (for तेषां). K_3 चैवेह ब्रूहि; D_1. 2 च ब्रूहि सौम्य (for चैव ब्रवीहि).

13 [a]) $Ś_1$ K_3 B_4 मयाप्युक्तः; Dc D_{1-3} मया ह्युक्तः; S मया तूक्तं. $Ś_1$ मत्त्विदं; D_1. 2 स च यत् (for यत्क्षमं). — [b]) S युक्तं (for पथ्यं). — [c]) $Ś_1$ K_2. 3 Dc D_5 तद्वै तस्य (K2. 3 °स्मै) न रुचित्वमभ्युपैति; B Dn_1 D_4. 6 तद्वै तस्मै न रुचामभ्युपैति; Dn_2 D_{1-3} तद्वै तस्मै (Dn_2 °स्य) चेतसि नाभ्यु°. — $Ś_1$ K_3 om. 13^d, 14^{ab} and 14^d.

14 $Ś_1$ K_3 om. 14^{abd} (cf. v.l. 13). — [a]) D_{1-3} मयोक्तो. — [b]) Dc तद्वाक्यं (for मे तच्च). — [c]) G_2 औषधं (for अन्नं). — [d]) K_2 Dc D_5 T_2 G_{2-4} तस्य; D_2 ह्यस्य; G_1 चास्य (for स्मास्य).

15 [a]) G_1. 2. 4 यतते (for नीयते). — [c]) G_1 ध्रुवं न (for ब्रुवन्न). $Ś_1$ K_3 नावैति लावण्यवयोपपन्ना (see below); K_2 B D ध्रुवं न रोचेद्भरत°. — [d]) T_2 G_2. 3 षाष्टिवर्षः. $Ś_1$ K_3 पतिं कुमारीव हि षष्टिवर्षं (cf. v.l. 16).

16 [a]) D_1. 2 एवं (for ध्रुवं). $Ś_1$ K_3 नैकप्रकारैरनुनीयमानः. —[b]) Dc_1 D_{1-3} T_2 $G_{3.4}$ धृतराष्ट्रं. — [c]) K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) ins. च after यथा. $Ś_1$ पत्रे (for पर्णे). N ($K_{1.4}$ missing) M_2 अवसिक्तं (K_2 अभिषिक्तं) (for इव सिक्तं).

17 [b]) B Dn $D_{4.6}$ यस्मिन्; M यदि (for यत्र). T_1 $G_{1.2}$ तात (G_2 तव) तत्र प्रयाहि; T_2 $G_{3.4}$ M_1 तत्र तात (M_1 च त्वं) प्रयाहि (for भारत etc.). — [c]) $Ś_1$ S (except G_2 M_1) त्वा (for त्वां). G_1 सभायां (for सहायं). — [d]) D_{1-3} पालयानः. $Ś_1$ $K_{2.3}$ सुदुष्टचित्तं (K_3 °चेष्टं) विपरीतचेष्टं (K_2 °बुद्धिं).

18 [a]) K_2 B D (except D_5) G_3 राज्ञा (for राजन्). — [b]) K_2 B (B_{1m} as in text) Dc Dn $D_{4.6}$ प्रशासि- (Dc °भाषि-)तुं त्वाम्; T_1 त्वां शायितुम्; T_2 $G_{3.4}$ त्वां श्रावितुम् (for त्वां शासितुम्). B_{1m} उपागतस्; T_1 corrupt. K_2 B_1 (m as in text). 2. 3 Dn $D_{4.6}$ °यातो नरेंद्र; Dc $D_{1-3.5}$ °यातोस्मि राजन् (for °यातस्त्वरावान्). — [c]) S (except M_2) युक्तं (for तद्वै). — [d]) S च (for प्र-). $Ś_1$ $K_{2.3}$ Dc D_{1-3} चान्यत् (for भूयः).

19 [a]) $Ś_1$ $K_{2.3}$ Dc $D_{1.2}$ G_1 योज्य° (for युज्य°). $Ś_1$ समंतात् (for सपत्नैः). — [b]) M_2 अवेक्षते (for उपासते).

यस्याविभक्तं वसु राजन्सहायै-
स्तस्य दुःखेऽप्यंशभाजः सहायाः ।
सहायानामेष संग्रहणेऽभ्युपायः
सहायाप्तौ पृथिवीप्राप्तिमाहुः ॥ २०
सत्यं श्रेष्ठं पाण्डव निष्प्रलापं
तुल्यं चान्नं सह भोज्यं सहायैः ।
आत्मा चैषामग्रतो नातिवर्ते-
देवंवृत्तिर्वर्धते भूमिपालः ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।
एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि
परां बुद्धिमुपगम्याप्रमत्तः ।
यच्चाप्यन्यद्देशकालोपपन्नं
तद्वै वाच्यं तत्करिष्यामि कृत्स्नम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

वैशंपायन उवाच ।
गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत भारत ॥ १
स सभाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहितः ।
समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपातविष्टचेतनः ॥ २
स तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।
समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३
भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।

C. 3. 266
B. 3. 6. 5
K. 3. 6. 5

---

20 [b]) S दुःखस्यांश° (for दुःखेऽप्यंश°). — [c]) K3 T1 अपि (for अभि-). — [d]) K3 D2. 3 M2 सहायावाप्तौ; T1 G1 M1 सहायावाप्तिं; T2 G3. 4 सहायप्राप्तिं (for सहायाप्तौ). — After 20, K2 ins. :

28* तस्मात्सत्यं सततं वै ब्रुवाणो
लोकस्य ह्यो भवतीति सद्भः ।

21 K3 om. 21. — [a]) Ś1 Dc2 D1. 3. 5 श्रेयः; Dc1 D2 श्रेयं (for श्रेष्ठं). K2 S पांडवा. Ś1 G2 निष्प्रलापः; K2 B (except B2) Dc Dn D4. 6 विप्रलापं; D2 निष्प्रभावं. — [b]) S तस्मिन् (M2 तस्मात्) (for तुल्यं). — [c]) Ś1 मा (for न). N (K1. 4 missing; K3 om.) स्म पूज्यो; M2 [अ]भिवर्तेद् (for [अ]ति°). — [d]) Dc2 T G1. 3. 4 एवंवृत्तिं; M1 °वृत्तं. D5 S (except M2) वर्तं° (for वर्धं°). — After 21, K2 ins. :

29* मित्रैः पुत्रैर्भूमिहस्त्यश्वभूरि
महीमिमां पालयितुं पुरस्तात् ।

22 [a]) S तथा (for एवं). D1–3 भवि° (for करि°). — [d]) K2 D5 सर्वं; K3 राजन्; S भूयः (for कृत्स्नम्).

Colophon. K1. 4 missing. — *Major* (or *Sub-*) *parvan:* Ś1 D5 G2–4 आरण्य; T1 अरण्य. — *Adhy. name:* K2 विदुरागमनं विदुरवाक्यं; K3 विदुरकाम्यकप्राप्तिः; B1. 2 Dc Dn D4. 6 विदुरनिर्वासः; B3. 4 D1–3 विदुरवाक्यं; G2 M2 विदुर- (M2 om. वि°)युधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 Dn T1 G1. 2 M 5; Dc2 D1 T2 G3. 4 6 (as in text). — *Śloka no.:* Dn D1 22.

7

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 [b]) D1–3 transp. आश्रमं and पाण्डवान्. — [d]) Ś1 परि° (for पर्य°). S दुर्मनाः (for भारत). — After 1, K2 Dn D5 ins. :

30* विदुरस्य प्रभावं च संधिविग्रहकारितम् ।
विवृद्धिं च परां मत्वा पाण्डवानां भविष्यति ।

2 [a]) K2 आगत्य; D1. 2. 5 आसाद्य (for आगम्य). G2 सभाद्वारमुपागम्य. — [b]) Cf. 6b. Ś1 K2. 3 D5 °स्नेह° (for °स्मार°). ❀ Cn: स्नेहेत्यपपाठः । ❀ — After 2ab, Ś1 (which om. 2cd) reads 3cd (with v.l.) *repeating* it in its proper place. — [d]) S विसंज्ञः (G2 विदुरः) प्रापतद्भुवि. — After 2, D2 ins. :

31* पपात सहसा राजा छिन्नद्रुम इवावशः ।

3 [a]) Ś1 K3 D1–3 transp. तु and लब्ध्वा. K2 ततः; S

C. 3. 266
B. 3. 6. 5
K. 3. 6. 5

तस्य स्मृत्वाद्य सुभृशं हृदयं दीर्यतीव मे ॥ ४
तमानयस्व धर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै ।
इति ब्रुवन्स नृपतिः करुणं पर्यदेवयत् ॥ ५
पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्मारकर्शितः ।
भ्रातृस्नेहादिदं राजन्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६
गच्छ संजय जानीहि भ्रातरं विदुरं मम ।
यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ७
न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किंचन ।
व्यलीकं कृतपूर्वं मे प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ८
स व्यलीकं कथं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
न जह्याज्जीवितं प्राज्ञस्तं गच्छानय संजय ॥ ९
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
संजयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं वनम् ॥ १०
सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।
रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरम् ॥ ११
विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
भ्रातृभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव शतक्रतुम् ॥ १२
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य पूजयामास संजयः ।
भीमार्जुनयमांश्चापि तदर्हं प्रत्यपद्यत ॥ १३
राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च संजयः ।
शशंसागमने हेतुमिदं चैवाब्रवीद्वचः ॥ १४
राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १५
सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।
नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि मानद ॥ १६
एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवत्सलः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्गजाह्वयम् ॥ १७
तमब्रवीन्महाप्राज्ञं धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।

चिरात् (for पुनः). — [b]) B$_1$ धरासनात् (for महीं). — Ś$_1$ *repeats* 3^{cd} here, reading it (with v.l.) for the first time after 2^{ab}. — [c]) Dc राजन् (for राजा). Ś$_1$ (first time) भ्रातृस्नेहादिदं राजा (cf. 6^c); D$_{1.2}$ समीपे संस्थिते राजन्.

4 [c]) T$_2$ G$_{3.4}$ तं च (for तस्य). K$_2$ B Dn D$_{4-6}$ G$_{1.3}$ स्मृत्या (for स्मृत्वा). — [d]) T$_2$ G$_{3.4}$ तप्यती (for दीर्यती). K$_2$ D$_{1-3}$ हृदयं दीर्यते मम; Dc D$_5$ मनो वै दीर्यते च मे.

5 [d]) N (except Ś$_1$; K$_{1.4}$ missing) T$_2$ G$_{3.4}$ कृपणं (for करुणं).

6 [b]) Cf. 2^b. Ś$_1$ K$_{2.3}$ कर्षितः; B D (except D$_{1-3}$) M$_2$ मोहितः. — [c]) S स्नेहान्वितो. B D (except D$_{1-3}$) G$_2$ M$_2$ राजा.

7 [b]) Ś$_1$ K$_2$ transp. भ्रातरं and विदुरं. T$_2$ G$_{3.4}$ मया (for मम). D$_{1-3}$ मम भ्रातरमाशु वै. — [cd]) Ś$_1$ K$_{2.3}$ निर्हतः; B$_{3.4}$ निंदितः; D$_5$ निर्वृतः (for निर्धुतः). D$_1$ मया पापात्रिषेधितः (for [d]). T$_1$ G$_{1.2}$ M मया मूढेन निकृतः कच्चिज्जीवति वा न वा; T$_2$ G$_{3.4}$ मूढेन निकृतः कश्चिद्यदि (G$_4$ कच्चिदद्य) जीवति वा न वा.

8 [c]) Ś$_1$ K$_2$ तु; K$_3$ B D वै (for मे). — [d]) Ś$_1$ कृतं (for [अ]मितं).

9 Dc$_1$ om. 9^{ab}. — [a]) D$_{1-3}$ व्यलीकं च (for स व्यलीकं). B Dn D$_{4-6}$ G$_4$ परं (B$_1$ बलं) (for कथं). — [c]) B$_1$ त्यक्त्वा हि; B$_2$ Dn D$_{4-6}$ त्यक्ष्यामि; B$_{3.4}$ त्यक्तासि (for न जह्याज्). K$_{2.3}$ B D (except D$_1$) प्राज्ञ.

10 [cd]) K$_2$ B$_4$ D प्रति (for वनम्). Ś$_1$ K$_3$ जगाम संजयस्तूर्णं यत्राऽऽस्ते विदुरो वने.

12 [a]) Dc D$_1$ T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ समा° (for सहा°). — [b]) Ś$_1$ समंततः (for सह°). — [c]) Ś$_1$ Dc D$_3$ M$_1$ चापि संगुप्तं; T$_1$ सहितं गुप्तं (for चाभिसं°). — [d]) Ś$_1$ K$_2$ B D (except D$_{1-3}$) पुरंदरं (for शत°).

13 [a]) B (except B$_2$) D (except D$_{1-3}$) उपागम्य (for अथाभ्येत्य). — [c]) N (except Dc$_2$ Dn$_2$; K$_{1.4}$ missing) °यमाश्रापि. — [d]) G$_1$ तदा सं° (for तदर्हं). N (K$_{1.4}$ missing) तद्युक्तं प्रतिपेदिरे.

14 [a]) Ś$_1$ राज्ञः (for राज्ञा). T$_2$ G$_{3.4}$ च; G$_2$ सु° (for स). — [d]) K$_2$ इदं वचनमब्रवीत्.

15 Before 15, N (K$_{1.4}$ missing) G$_4$ M$_1$ ins. संजय उ° (resp. संजयः). — [a]) G$_4$ त्वां स्मरते (for स्मरति ते). — [c]) Ś$_1$ K$_3$ धर्मज्ञ; D$_{1-3}$ त्वरितं; T$_1$ M$_3$ सुक्षिप्रं; M$_1$ स क्षिप्रं (for त्वं क्षिप्रं). — [d]) S नराधिपं (for च पार्थिवम्). Ś$_1$ K$_3$ त्वच्छोकाकुलितेंद्रियं.

16 [a]) Ś$_1$ कुरुश्रेष्ठ; Dc कुरून्सर्वान्; D$_3$ T$_1$ G$_2$ कुरुश्रेष्ठान् (for नर°). — [b]) K$_3$ कुंतिनंदनान्; T$_1$ G$_{1.2}$ M$_1$ कुरुनंदन. — [d]) Ś$_1$ K$_3$ D$_{1-3}$ भारत; K$_2$ B Dc Dn D$_{4-6}$ सत्तम (for मानद).

17 Before 17, Ś$_1$ K$_2$ B D (except D$_{1-3}$) S ins. वैशं° उ° (Ś$_1$ D$_{4-6}$ S om. उ°). — [b]) Dn$_{2.n3}$ °वल्लभः (for °वत्सलः). — [d]) T$_1$ पुरमागाद् (for पुनरायाद्). — After 17,

दिष्ट्या प्राप्तोऽसि धर्मज्ञ दिष्ट्या स्मरसि मेऽनघ ॥ १८
अद्य रात्रौ दिवा चाहं त्वत्कृते भरतर्षभ ।
प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ॥ १९
सोऽङ्कमादाय विदुरं मूर्ध्न्युपाघ्राय चैव ह ।
क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मया रुषा ॥ २०

विदुर उवाच ।

क्षान्तमेव मया राजन्गुरुर्नः परमो भवान् ।
तथा ह्यस्म्यागतः क्षिप्रं त्वद्दर्शनपरायणः ॥ २१
भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः ।
दीनाभिपातिनो राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ २२
पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशा मे सुतास्तव ।
दीना इति हि मे बुद्धिरभिपन्नाद्य तान्प्रति ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

अन्योन्यमनुनीयैवं भ्रातरौ तौ महाद्युती ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च लेभाते परमां मुदम् ॥ २४

C. 3. 286
B. 3. 6. 25
K. 3. 6. 25

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

M1 ins. :

32* सोऽभिगत्वा तदा वेश्म राज्ञः समभिवाद्य च ।
उपातिष्ठन्महात्मानं राजानं प्रेष्यवत्तदा ।

18 [a]) K2 De D1–3. 5 महाराजः; B Dn D4. 6 महातेजाः; G1. 4 M1 महाप्राज्ञः. Ś1 K3 आगतं विदुरं ज्ञात्वा (K3 दृष्ट्वा). — [b]) Ś1 K3 राजा वचनमब्रवीत्; De Dn D5 धृतराष्ट्रोंबिकासुतः (= 15[b]). — [d]) Ś1 K3 कांक्षमाणस्य दर्शनं.

19 [a]) B1. 2 Dn D4. 6 transp. रात्रौ and चाहं.

20 [a]) Ś1 G2 आरोप्य; K2 B D (except D1–3) आनीय (for आदाय). T2 G3. 4 स समादाय चैवैनं. — [b]) K2. 3 B De1 Dn D1. 3–6 मूर्धन्याघ्राय; D2 मूर्ध्नि चाघ्राय. Ś1 K3 D1–3. 6 T2 G चैव हि; B1 वै भृशं; T1 M2 भारत. — After 20[ab], D3 ins. :

33* धृतराष्ट्रो महाराज भ्रातृस्नेहादुवाच ह ।
युधिष्ठिरस्तु कुशली भ्रातृभिः सह तिष्ठति ।
अथ रात्रिं दिनं चाहं त्वत्कृते भरतर्षभ ।
प्रीतस्त्वमेव मे नित्यं भ्राता सर्वगुणान्वितः ।
[With line 3, cf. 19[ab].]

— [c]) B1 De D1–3 T1 G1 M होः (for चोः). — [d]) K2 B2 Dn D4. 6 [अ]नघ; D3 तदा (for रुषा).

21 [a]) D1–3 T2 G3. 4 एतत् (for एव). K2 De D1. 2 G1. 2 महाराज (for मया राजन्). — [b]) B D (except D1–3) मे (for नः). Ś1 K3 कः कोपः प्रभविष्णवे. — [c]) G1 [अ]स्मि ह्य; G2 [अ]हम् (for ह्यस्मि). K3 D1–3 शीघ्रं (for क्षिप्रं). K2 B De Dn D4–6 एषोहमागतः शीघ्रं. — [d]) Ś1 K3 आदेशात्तव सुव्रत (Ś1 orig. भारत and *sup. lin.* सुव्रत).

22 [a]) Ś1 K2. 3 D1–3 पुरुषव्याघ्र; S हि कुरुश्रेष्ठ. — [b]) S धर्मचेतनाः (G2 °चोदिताः). — [c]) S दीनानुपातिनो (T1 G2 °कंपिनो; G1 °वादिनो). — [d]) Ś1 B (except B2) De तत्र (for नात्र).

23 [a]) S (except G1) पुत्रा (for सुता). G1 M2 ते (for मे). — [b]) B De Dn D4–6 तादृशास्तव भारत; D1 °शा भवतः सुताः; T1 M1 °शास्ते सुता मम. — [c]) K2 B De1 Dn D4–6 इतीव मे; De2 M2 इति च मे. — [d]) De M2 प्रति° (for अभि°).

24 Ś1 K3 D3 T1 G1 M2 om. the ref. — [a]) K2 अनुनीयं वै; De उपनीयं वै; G2 अनुनाय्योभौ; M1 अभिनीयैवं. — [b]) K2 B D (except D1–3) G1. 4 द्वौ (for तौ). Ś1 B1 D1. 2 महामती.

Colophon. K1. 4 missing. — *Major* (or *Sub*) *parvan* : Ś1 B1 T G2–4 आरण्य. — *Adhy. name* : K2 B De Dn D4–6 T2 G3 M2 विदुरप्रत्यागमनं (B3. 4 De1 D5 °नयनं); K3 D2 विदुरागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn1. n3 T1 G1. 2. 4 M 6; D1 T2 G3 7 (as in text). — *Śloka no.* : Dn 23; D1 24.

8

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 [ab]) S तु (for च both times).

2 [a]) Ś1 K2. 3 B D (except D1–3) स सौबलेयमानाय्य. — [b]) K2 B D (except D1–3) तथा (for अपि). — [c]) S मधुरं वाक्यं (for वचनं राजा).

3 T2 G3 om. 3-4. — [b]) B (except B3) Dn D4–6 धीमतः (for सं°).

4 T2 G3 om. 4 (cf. v.l. 3). — [c]) De पांडवार्थे च यूयं तन्.

८

C. 3. 287
B. 3. 7. 1
K. 3. 7. 1

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञा च परिसान्त्वितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा पर्यतप्यत दुर्मतिः ॥ १
स सौबलं समानाय्य कर्णदुःशासनावपि ।
अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ॥ २
एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य संमतः ।
विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृद्विद्वान्हिते रतः ॥ ३
यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति ।
पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं हितं मम ॥ ४
अथ पश्याम्यहं पार्थान्प्राप्तानिह कथंचन ।
पुनः शोषं गमिष्यामि निरासुर्निरवग्रहः ॥ ५
विषमुद्बन्धनं वापि शस्त्रमग्निप्रवेशनम् ।
करिष्ये न हि तानृद्धान्पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ॥ ६

शकुनिरुवाच ।

किं बालिशां मतिं राजन्नास्थितोऽसि विशां पते ।
गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ॥ ७
सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।
पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ८
अथ वा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरम् ।
निरस्य समयं भूयः पणोऽस्माकं भविष्यति ॥ ९
सर्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्छन्दानुवर्तिनः ।
छिद्रं बहु प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंवृताः ॥ १०

दुःशासन उवाच ।

एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल ।
नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ॥ ११

कर्ण उवाच ।

काममीक्षामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितम् ।
ऐकमत्यं हि नो राजन्सर्वेषामेव लक्ष्यते ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नातिहृष्टमनाः क्षिप्रमभवत्स पराङ्मुखः ॥ १३
उपलभ्य ततः कर्णो विवृत्य नयने शुभे ।
रोषाद्दुःशासनं चैव सौबलेयं च तावुभौ ॥ १४
उवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना ।

---

5 [b]) S (except T_2 $G_{3.4}$) transp. **प्राप्तान्** and **इह**. — [c]) K_3 D_{1-3} **शोकं** (for **शोषं**). — [d]) K_2 B Dn $D_{4.6}$ Cnp **निरंबुर्**; Dc T_1 M_1 **निरसुर्**; D_{1-3} **निराशो** (for **निरासुर्**). G_2 **निष्परिं** (for **निरव°**). $Ś_1$ K_3 Cnp **वारणो वा नवग्रहः**. ❀ Cn : **निरसुरिति निरासुरिति च पाठौ चिन्त्यौ** । ❀

6 [a]) S (except G_2) **क्षिप्रम्** (for **विषम्**). D_5 **उग्रं वनं** (for **उद्ध°**). K_2 D_5 **चापि**; B_1 Dc Dn $D_{4.6}$ **चैव** (for **वापि**). — [b]) T_2 $G_{3.4}$ **विषम्** (for **शस्त्रम्**). — [c]) $Ś_1$ K_3 T_1 $G_{2.4}$ **वृद्धान्**; Dc $D_{3.5}$ G_1 **क्रुद्धान्**; $D_{1.2}$ **सर्वान्** (for **ऋद्धान्**).

7 [a]) K_2 B Dn $D_{4.6}$ **बालिश-**. — [c]) S **वै** (for **ते**).

8 T_2 $G_{3.4}$ om. (hapl.) 8–9. — [a]) K_3 **सत्याः सत्ये** (for **सत्य°**). — [b]) G_1 M **°र्षभाः**. — K_3 om. 8^{cd}. — [c]) $Ś_1$ $D_{2.3}$ **जातु**; K_2 D_1 **राजन्** (for **तात**).

9 Dn_3 T_2 $G_{3.4}$ om. 9 (for T_2 $G_{3.4}$ cf. v.l. 8). — [a]) K_3 **नैव ते समयं कृत्वा**. — [b]) K_3 **ते** (for **वा**). — After 9^{ab}, K_3 (which om. 9^{cd}) ins. :

34* **अथागमिष्यन्ति पुनः पाण्डवा वारणाह्वयम् ।**

— [c]) N ($K_{1.4}$ missing; K_3 om.) **सर्वे** (for **भूयः**).

10 [a]) S **भवाम**. — [d]) T_1 **सुसंयताः**.

11 [d]) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{1-3.5}$ **वि-** (for **हि**). — After 11, M_1 ins. :

35* **तथा तद्भविता राजन्नान्यथा तद्भविष्यति ।**

K_3 $D_{1-3.6}$ (marg.) ins. after 11 : $Ś_1$ B_4 Dn, after 12 :

36* **नागमिष्यन्ति ते वीरा अकृत्वा कालसंविदम् ।**
आगच्छेयुश्च ते मोहात्पुनर्यूतं न संशयः ।

[(L. 1) $Ś_1$ **नासमेष्यंति**. K_3 **राजन्** ; B_4 Dn D_6 **धीरा** (for **वीरा**). — (L. 2) B_4 Dn D_6 **आगमिष्यंति चेन्मोहात्पुनर्यूतेन ताजय.**]

12 K_3 om. 12. — [a]) B_3 **कालम्** (for **काममं**). $B_{1.4}$ **ईशा°** ; D_{1-3} G_2 **ईप्सा°** (for **ईक्षा°**). — [c]) K_2 Dc D_{3-4} **एक°** (for **ऐक°**). — [d]) N ($K_{1.4}$ missing; K_3 om.) **लक्षये** (for **लक्ष्यते**). — After 12, $Ś_1$ B_4 Dn ins. 36*.

14 [a]) $K_{2.3}$ **उपलक्ष्य**. — [d]) N ($K_{1.4}$ missing) **सौबलं च तमेव च**.

अहो मम मतं यत्तन्निबोधत नराधिपाः ॥ १५
प्रियं सर्वे चिकीर्षामो राज्ञः किंकरपाणयः ।
न चास्य शक्नुमः सर्वे प्रिये स्थातुमतन्द्रिताः ॥ १६
वयं तु शस्त्राण्यादाय रथानास्थाय दंशिताः ।
गच्छामः सहिता हन्तुं पाण्डवान्वनगोचरान् ॥ १७
तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिम् ।
निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयम् ॥ १८
यावदेव परिद्यूना यावच्छोकपरायणाः ।
यावन्मित्रविहीनाश्च तावच्छक्या मतं मम ॥ १९

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः ।
बाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ॥ २०
एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धा रथैः सर्वे पृथक्पृथक् ।
निर्ययुः पाण्डवान्हन्तुं संघशः कृतनिश्चयाः ॥ २१
तान्प्रस्थितान्परिज्ञाय कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २२
प्रतिषिध्याथ तान्सर्वान्भगवाँल्लोकपूजितः ।
प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

व्यास उवाच ।
धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम ।
वक्ष्यामि त्वा कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमम् ॥ १
न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनम् ।

C. 3. 312
B. 3 8. 2
K. 3. 8. 2

15 [b]) T1 G2 M आत्मवान् (for आत्मना). — [cd]) N (K1. 4 missing) अथो (D1–3 अहो) मम मतं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः.

16 [a]) K2 सदा; D1 क्षिप्रं (for प्रियं). K2 प्रियं; B3 D5 सर्वं (for सर्वे). Śi B Dc Dn D2. 4–6 करिष्यामो; D1 यतिष्यामो. — [b]) K3 किंकरवद्वयं; Dc किं करवाणि ते; D2 किं करवाम वै; S किं करवामहे (sic). — [cd]) D5 रणेस्य (for न चास्य). D1–3 स्थातुं (for सर्वे), and शश्वद् (for स्थातुम्). Śi K2. 3 B (except B2) Dc Dn D4–6 transp. सर्वे and स्थातुं, and read ह्य(Śi -प्य)तंद्रिताः (for अतन्द्रिताः).

17 [ab]) S ते वयं शस्त्रमादाय ·····दंसिताः. — [c]) T1 G1. 2 M गच्छाम.

18 [a]) K2 S (except G1. 2) transp. सर्वे° and शान्ते°. — [c]) Śi G2 निर्विषादा; B2 D1–3 निर्विशंका.

19 [c]) T1 G1. 2. 4 मंत्र° (for मित्र°). — [d]) Śi Dc शक्यं. K3 तावच्छक्यत्वमागताः; S (except M2) तावद्गच्छाम माचिरं.

20 [b]) K3 पूजयित्वा. — [c]) S प्रहृष्टमनसः सर्वे. — [d]) D3 om. from सूतजं up to संघशः (in 21[d]). Śi सूतजं प्रति; D3 सूतनंदनं. — After 20, M ins.:

37* एतत्कृत्यतमं राज्ञः कौरव्यस्य महात्मनः ।

21 D3 om. up to संघशः (cf. v.l. 20). — [a]) Śi K3 B3 Dc D1. 2. 5 सु(K3 तु)संनद्धा; K2 सुसंधाय; B1. 2. 4 Dn D4. 6 सुसंरब्धा (for तु संक्रुद्धा). — [b]) Śi G2. 4 M2 सर्वैः. — [d]) K2 BD (except D1. 2; D3 om.) सहिताः; M2 सर्वतः.

22 [a]) Śi D1 G1 प्रति°; G2. 4 प्रवि° (for परि°). — [b]) K3 B D (except D1–3) प्रभुः (for तदा). — [c]) S महायोगी (for विशु°).

23 [a]) D1. 2 च; S तु (for [अ]थ). — [d]) G2 जगादाभ्येत्य. B D (except Dc2 D1–3) सत्वरं. K3 उवाचावितथं वचः.

Colophon om. in B4 T2 G3. 4. K1. 4 missing. — *Major* (or *Sub*) *parvan*: Śi G2 आरण्य; T1 अरण्य. — *Adhy. name*: K2. 3 B1. 2 Dc Dn D1. 2. 4–6 व्यासागमनं; M कर्णसंरंभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc2 Dn1. n3 T1 G1. 2 M 7; D1 8 (as in text). — *Śloka no.*: Dn D1 24.

9

☞ This adhy is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 [c]) K3 B D त्वां; T1 M2 वः (for त्वा). D1 ह्यसंदिग्धं (for कौर°).

2 [c]) K2 Dn D5 निकृता° (for निर्जिता°). — [d]) K2 B2 Dn D4. 6 °पुरोगमैः.

C. 3. 312
B. 3. 8. 2
K. 3. 8. 2

निकृत्या निर्जिताश्चैव दुर्योधनवशानुगैः ॥ २
ते स्मरन्तः परिक्लेशान्वर्षे पूर्णे त्रयोदशे ।
विमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ॥ ३
तदयं किं नु पापात्मा तव पुत्रः सुमन्दधीः ।
पाण्डवान्नित्यसंक्रुद्धो राज्यहेतोर्जिघांसति ॥ ४
वार्यतां साध्वयं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः ।
वनस्थांस्तानयं हन्तुमिच्छन्प्राणैर्विमोक्ष्यते ॥ ५
यथाह विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयम् ।
यथा कृपश्च द्रोणश्च तथा साधु विधीयताम् ॥ ६
विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः ।
अधर्म्यमयशस्यं च मा राजन्प्रतिपद्यथाः ॥ ७
समीक्षा यादृशी ह्यस्य पाण्डवान्प्रति भारत ।
उपेक्ष्यमाणा सा राजन्महान्तमनयं स्पृशेत् ॥ ८
अथ वायं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः ।
पाण्डवैः सहितो राजन्नेक एवासहायवान् ॥ ९
ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्रस्य तव पाण्डवैः ।
यदि स्यात्कृतकार्योऽद्य भवेस्त्वं मनुजेश्वर ॥ १०
अथ वा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।
श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥ ११
कथं वा मन्यते भीष्मो द्रोणो वा विदुरोऽपि वा ।
भवान्वात्र क्षमं कार्यं पुरा चार्थोऽतिवर्तते ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

3 [b]) De transp. वर्षे and पूर्णे. — [c]) Śi क्रोधात् (for क्रुद्धाः).

4 [b]) K3 B1 Dn2 T1 म मंदधीः; G2 तु मंद° ; M2 सुयोधनः.

5 [a]) K3 D1–3 पापः (for मूढः). — [c]) Śi K3 D1–3 अपि (for तान्). — [d]) K2 B Dn D4–6 प्राणान्विमोक्ष्यति.

6 [a]) K2 B D यथा हि ; T2 G3. 4 यदाह. — D2 om. (hapl.) 6^b–7^a. — [d]) K2 B Dc Dn2 D1. 3. 5 साधुर् (for साधु). N (K1. 4 missing; D2 om.) भवानपि (for विधी°).

7 D2 om. 7^a (cf. v.l. 6). — [a]) Dc [s]पि (for हि). B1 महाबाहो (for °प्राज्ञ). — [c]) Dc Dn3 D4. 6 अधर्मम्. — [d]) Śi transp. मा and राजन्. K2 प्रतिपद्यत; Dc D5 प्रत्यपद्यथाः. [*N. B.* The form प्रतिपद्यनां of some printed ed. is *not* found in any MS. collated !]

8 [a]) K3 D5 समीक्ष्य ; D2 T2 °क्ष्या. K3 G2 यस्य ; D5 तस्य (for ह्यस्य). G2 समीक्ष्य यादृशीं बुद्धिं. — [c]) B4 मा ; G2 त्वं (for सा). — [d]) B4 समयं (for अनयं). B1–3 T1 M सृजेत् ; T2 G व्रजेत् (for स्पृशेत्).

9 [a]) Śi K3 Dc D1–3. 5 अथ वा स्य(Dc D5 सु)ज्यतां साधु. — [d]) T2 G3. 4 वनं प्रति (for [अ]सहायवान्).

10 [c]) S (except G1) कृतकृत्यस्त्वं. Śi वा ; B1 [s]यं (for ऽद्य). — [d]) S भवेथाः पुरुषर्षभ.

11 [b]) K3 D1 उपजायते ; M2 अनुवर्तते. — [c]) Dc M1 हि (for तन्). — [d]) T2 G3. 4 नोमृतस्यानुसर्पति ; Cnp न मृतस्यापि सर्पति.

12 [b]) K2 B Dn D4. 6 [s]थ ; Dc T2 G3. 4 [s]पि (for the first वा). D5 न द्रोणो विदुरो न वा. — [c]) K3 D1–3 वा यत् (for वात्र). S परं (for क्षमं). — [d]) N (except K3 D3 ; K1. 4 missing) वोर्थो ; G2 [अ]प्यर्थो (for चार्थो). Śi Dn3 D2 G1. 2 Cnp निवर्तते ; K2 B1 Dn2 [s]भिवर्धते ; Dn1 D4–6 [s]भिवर्तते ; Cnp also अतिवर्तते (as in text).

Colophon om. in K2. 3. K1. 4 missing. — *Major* (or *Sub-*) *parvan :* Śi G2. 4 आरण्य ; B2 T1 अरण्य ; Dc2 वन. — *Adhy. name :* B Dc Dn D4–6 T2 G3. 4 M व्यासवाक्यं ; D1 व्यासवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn1. n3 S 8 ; D1 9 (as in text). — *Śloka no. :* Dn D1 12.

10

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 [b]) K2 B D (except D1–3) द्यूतसंभवं. — [c]) K3 S तु (for तद्). K2 B Dn D4–6 °कृत्य (for °क्रम्य). — [d]) D1–3 महा (for [इ]ति वै).

2 [a]) T1 G1. 3 M1 न तद् (for नैतद्). — [b]) K2 द्रोणो वा विदुरोपि वा (=3. 9. 12[b]). — [c]) S गांधार्या नेष्यते द्यूतं. — [d]) B Dn1 D5 तत्र (for तच्च).

१०

धृतराष्ट्र उवाच ।
भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसंस्तवम् ।
मन्ये तद्विधिनाक्रम्य कारितोऽस्मीति वै मुने ॥ १
नैतद्रोचयते भीष्मो न द्रोणो विदुरो न च ।
गान्धारी नेच्छति द्यूतं तच्च मोहात्प्रवर्तितम् ॥ २
परित्यक्तुं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनम् ।
पुत्रस्नेहेन भगवञ्जानन्नपि यतव्रत ॥ ३

व्यास उवाच ।
वैचित्रवीर्य नृपते सत्यमाह यथा भवान् ।
दृढं वेद्मि परं पुत्रं परं पुत्रान्न विद्यते ॥ ४
इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः ।
अन्यैः समृद्धैरप्यर्थैर्न सुताद्विद्यते परम् ॥ ५
अत्र ते वर्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विशां पते ॥ ६
त्रिविष्टपगता राजन्सुरभिः प्रारुदत्किल ।
गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वकृपायत ॥ ७

इन्द्र उवाच ।
किमिदं रोदिषि शुभे कच्चित्क्षेमं दिवौकसाम् ।
मानुषेष्वथ वा गोषु नैतदल्पं भविष्यति ॥ ८

सुरभिरुवाच ।
विनिपातो न वः कश्चिद् दृश्यते त्रिदशाधिप ।
अहं तु पुत्रं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ॥ ९
पश्यैनं कर्षकं रौद्रं दुर्बलं मम पुत्रकम् ।
प्रतोदेनाभिनिघ्नन्तं लाङ्गलेन निपीडितम् ॥ १०
एतं दृष्ट्वा भृशं श्रान्तं वध्यमानं सुराधिप ।
कृपाविष्टास्मि देवेन्द्र मनश्चोद्विजते मम ॥ ११
एकस्तत्र बलोपेतो धुरमुद्वहतेऽधिकाम् ।
अपरोऽल्पबलप्राणः कृशो धमनिसंततः ।
कृच्छ्रादुद्वहते भारं तं वै शोचामि वासव ॥ १२
वध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ।
नैव शक्नोति तं भारमुद्वोढुं पश्य वासव ॥ १३
ततोऽहं तस्य दुःखार्ता विरौमि भृशदुःखिता ।

C. 3. 336
B. 3. 9. 14
K. 3. 9. 14

---

3 a) M इच्छेस्मि (for शक्नोमि). — b) = 1. 1. 98f. K2. 3 B1. 2 De D1-5 G1 M2 अचेतसं; D6 अमर्षणं. — d) B Dn D4. 6 प्रिय°; T2 G2. 3 महा°; T1 व्रतं तव (for यत°).

4 ab) G1 °वीर्य ते सत्यं यथाह भगवान्वचः. — c) K2 B De Dn D4-6 विद्मः (for वेद्मि). De M2 प्रियं (for परं). Ś1 K3 D1-3 दृढं पुत्रं वयं विद्मः.

5 b) B2 G1. 3 सुरभ्याः. — c) De1 D3 M1 समर्थैर् (for समृद्धैर्). — d) N (except B2 D1; K1. 4 missing) मन्यते (for विद्य°).

6 a) Ś1 K2. 3 M2 वर्णयिष्यामि (K2 °ष्येहं); D1 G2 कथं°; D2 कीर्तं°. — b) K2 इतिहासं पुरातनं; K3 महाख्यानमनुत्तमं.

7 a) B (as usual) त्रिपिष्ट°. — b) N (except Ś1 De1 D5; K1. 4 missing) सुरभी.

8 8b = 1. 91. 10d. — c) B D (except D1-3) T G3 मनुष्येष्वथ. K3 B D नागेषु (for वा गोषु). Ś1 K2 कारणं सुमहन्मन्ये.

9 K3 D1-3 सुरभ्युवाच. — a) B D (except D1-3) ते (for वः). — b) G4 M1 विद्म° (for दृश्य°). — d) B3. 4 (? gloss) वासव (for कौशिक).

10 T2 G3 om. 10. — a) K3 एनं; De D5 G2. 4 इमं (for एनं). Ś1 कार्षिकं; D1. 2 कर्षुकं. K2. 3 B D (except D1-3) G4 क्षुद्रं (B4 क्रुद्धं) (for रौद्रं). G1 (corrupt) पश्येम युग्यं तौ रौद्रं. — d) Ś1 K3 D1-3 G2 [अ]भि-; B De Dn D4-6 च (for नि-).

11 a) Ś1 एवं; D1-3 एनं; T1 एतद् (for एतं). K2 T G3. 4 शांतं (for श्रान्तं). B De Dn D4-6 निषीदमानं सोत्कंठं. — b) D1-3 वह°; G1 ताड्य° (for वध्य°). — c) K3 De2 देवेश. — d) S (except G2) उद्वेपते (for उद्विज°).

12 a) K3 D2. 3 त्वत्र (for तत्र). — b) K3 भृशं; De D1-3 G1 M2 [s]धिकं. — c) K2 B Dn D1. 4. 6 [s]प्य° (for ऽल्प°). — d) G1. 4 कृशोयमनिशं ततः. — f) B2 कौशिक (cf. 9); De पुत्रकं (for वासव).

13 b) S तथैव च (for पुनः पुनः). — c) T2 G3. 4 न वै (for नैव).

C. 3. 336
B. 3. 9. 14
K. 3. 9. 14

अश्रूण्यावर्तयन्ती च नेत्राभ्यां करुणायती ॥ १४

इन्द्र उवाच ।

तव पुत्रसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने ।
किं कृपायितमस्त्यत्र पुत्र एकोऽत्र पीड्यते ॥ १५

सुरभिरुवाच ।

यदि पुत्रसहस्रं मे सर्वत्र सममेव मे ।
दीनस्य तु सतः शक्र पुत्रस्याभ्यधिका कृपा ॥ १६

व्यास उवाच ।

तदिन्द्रः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः ।
जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजम् ॥ १७
प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्बणम् ।
कर्षकस्याचरन्विघ्नं भगवान्पाकशासनः ॥ १८
तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवास्तु ते तथा ।
सुतेषु राजन्सर्वेषु दीनेष्वभ्यधिका कृपा ॥ १९
यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्रक ।
विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ २०
चिराय तव पुत्राणां शतमेकश्च पार्थिव ।
पाण्डोः पञ्चैव लक्ष्यन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ॥
कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्धेयुरित्यपि ।
इति दीनेषु पार्थेषु मनो मे परितप्यते ॥ २२
यदि पार्थिव कौरव्याञ्जीवमानानिहेच्छसि ।
दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

14 [a]) K3 D3 त्वस्य; D1. 2 त्वद्य (for तस्य). N (K1. 4 missing) M1 शोकार्ता (for दुःखा°). — [b]) G2 शोचामि (for विरौ°). — [c]) K3 [इ]ह; B1. 2 Dc [इ]व (for च). S अश्रूण्य(G2. 3 °ण्या)वर्तयं चैव. — [d]) K3 Dn3 करुणावती; D1 भृशदुःखिता; D2. 3 कृपणा सती; D5 करुणागता.

15 Ś1 om. the ref. B Dn D4. 6 शक्र (for इन्द्र). — [b]) Ś1 वृद्धसारेषु; G1 विद्य° (for पीड्य°). — [c]) K2 B3. 4 Dn1 कृपायितवत्यत्र; T2 G3. 4 °मत्यर्थं; G2 °मप्यत्र; M2 °वत्यत्र. Cnp कृपायितं (as in text). — [d]) K2 B Dn3 D4. 6 एकत्र (for एकोऽत्र). Ś1 K3 B1. 3 D1–3 हन्यते; B3. 4 Dc Dn D4–6 हन्यति (for पीड्यते). T1 एक एव न पीड्यते; Cnp पुत्र एको हि हन्यते.

16 K2. 3 B D1–3 सुरभ्युवाच. — [a]) B D (except D1–3) °सहस्राणि (for °सहस्रं मे). — [b]) Ś1 K3 D1–3 सर्वं तत् (for सर्वत्र). B D (except D1–3. 5) समतैव (for सममेव). G1 सर्वत्र तु समा कृपा. — [c]) K2 तु यतः; K3 S तु ततः (G1 पुनः); B2. 3 Dc D5 तुद्यतः; Dn1 वशतः; D1. 2 वहतः (for तु सतः). — [d]) T2 G1. 3. 4 अप्य(G1 °भ्य)धिकं (for अभ्यधिका). G1 मम (for कृपा). D1–3 पुत्रस्यास्याधिका दया.

17 [a]) T1 सुरभिर्; G1 M1 सुरभेर् (for सुरभी-). — [b]) Ś1 K2 D1. 5 T1 (*sup. lin.* as in text) भृशदुःखितः. — [c]) Ś1 K2. 3 D1–3 G1 जीवितादपि. — [d]) K2 D3 [ऽ]पि (for ऽभि-).

18 [c]) Ś1 कार्षि°; K3 कार्ष°; Dc2 कृष°; D1. 2 कर्षु° (for कर्ष°). Dc D5 परं (for [आ]चरन्).

19 [a]) Ś1 सुरभीवाक्यं; K2. 3 B2–4 Dc2 Dn1. n3 D4. 6 सुरभी प्राह; D1–3 प्राह सुरभी. — [b]) K2 B2 Dc1 Dn D4. 5 G1 समवेतास्तु. D1–3 तत् (for ते). — [c]) Dc G1 दीने° (for सर्वे°). — [d]) K2 B Dn D5 हीनेऽभ्यधिका; Dc सर्वे°; G1 सर्वेषामधिका. Ś1 K3 D1–3 दया (for कृपा); cf. 16 and v.l.

20 Before 20, Dc2 G2 ins. व्यास उ° (G2 om. उ°). — [b]) M1 त्वं च (for मेऽसि). — [c]) Ś1 D2. 6 T1 G1. 2. 4 M महाप्राज्ञ. — [d]) B4 वदा° (for ब्रवी°). Ś1 K2. 3 B3 D1–3 ते (for [अ]हम्).

21 [b]) K2 B2–4 Dc2 D1. 2. 5 T1 G1. 2 M एकं च; T2 G3. 4 चैकं च (for एकश्च). N (except D1–3; Ś1 *sup. lin.*) भारत (for पार्थिव). — [d]) D1 T1 च; G1. 2 M हि (for ऽपि). T1 सुदुर्जयाः (for सुदुःखिताः).

22 [a]) K3 अत्यर्थं; G2 इत्येवं (for अत्यन्तं).

Colophon. K1. 4 missing. — *Major* (or *Sub-*) *parvan*: Ś1 D5 T G आ(G4 अ)रण्य. — *Adhy. name*: Ś1 T2 G3. 4 M सुरभींद्रसंवादः; K2 व्यासवाक्यं; K3 B D सुरभ्युपाख्यानं (D1 व्यासवचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 S 9; D1 10 (as in text). — *Śloka no.*: Dn 23; D1 24.

११

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने ।
अहं चैव विजानामि सर्वे चेमे नराधिपाः ॥ १
भवांस्तु मन्यते साधु यत्कुरूणां सुखोदयम् ।
तदेव विदुरोऽप्याह भीष्मो द्रोणश्च मां मुने ॥ २
यदि त्वहमनुग्राह्यः कौरवेषु दया यदि ।
अनुशाधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्योधनं मम ॥ ३

व्यास उवाच ।
अयमायाति वै राजन्मैत्रेयो भगवानृषिः ।
अन्वीय पाण्डवान्भ्रातृनिहैवास्मद्दिदृक्षया ॥ ४
एष दुर्योधनं पुत्रं तव राजन्महानृषिः ।
अनुशास्ता यथान्यायं शमायास्य कुलस्य ते ॥ ५
ब्रूयाद्यदेष राजेन्द्र तत्कार्यमविशङ्कया ।
अक्रियायां हि कार्यस्य पुत्रं ते शप्स्यते रुषा ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा ययौ व्यासो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत ।
पूजया प्रतिजग्राह सपुत्रस्तं नराधिपः ॥ ७
दत्त्वार्घ्याद्याः क्रियाः सर्वा विश्रान्तं मुनिपुंगवम् ।
प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ८
सुखेनागमनं कच्चिद्भगवन्कुरुजाङ्गले ।
कच्चित्कुशलिनो वीरा भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ॥ ९
समये स्थातुमिच्छन्ति कच्चिच्च पुरुषर्षभाः ।
कच्चित्कुरूणां सौभ्रात्रमव्युच्छिन्नं भविष्यति ॥ १०

मैत्रेय उवाच ।
तीर्थयात्रामनुक्रामन्प्राप्तोऽस्मि कुरुजाङ्गलम् ।
यदृच्छया धर्मराजं दृष्टवान्काम्यके वने ॥ ११

C. 3. 356
B. 3. 10. 11
K. 3. 10. 11

11

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 [b]) K2. 3 G1 **मे**; T2 G2–4 M **मां** (for **नो**). — M2 om. (hapl.) 1[c]–2[d]. — [c]) K2 **एवं**; G1 **एव**; G2 **चैवं**. K2 **च** (for **वि-**).

2 M2 om. 2 (cf. v.l. 1). — [a]) B3 Dn D4. 6 **च** (for **तु**). — [b]) Ś1 K2 D1–3 **गुणो°**; K3 D5 **कुलो°**; B Dc Dn D4. 6 **महो°** (for **सु-तो°**). — [cd]) G1 **तदेव तत्र भीष्मोपि द्रोणश्चैव महामुने**.

3 [b]) B1 Dn D4. 6 **कौरव्येषु**. — [c]) K2 B1 Dn D4. 6 **अन्व°** (for **अनु°**) !!

4 K2 om. 4. — [a]) K3 D1. 2 **ते**; T2 G3. 4 **मे** (for **वै**). — In D1, the portion from 3. 11. 4[c] to 3. 12. 17[b] is lost on a missing fol. (8). Ś1 om. (hapl.) 4[c]–5[b]. — [c]) B Dc Dn D4. 6 **अन्विक्ष्य**; G2 M **अन्वीक्ष्य** (for **अन्वीय**). K3 D2. 3. 5 **वीरान्**; G1 **सर्वान्** (for **भ्रातॄन्**). — [d]) Dn D4. 6 **[ए]ति** (for **[ए]व**).

5 Ś1 om. 5[ab]. D1 missing (cf. v.l. 4). — [d]) K2 **वै**; B3. 4 Dn D4. 6 **च** (for **ते**).

6 D1 missing (cf. v.l. 4). G1 om. 6[a]–7[b] — [a]) B D (except D2. 3. 5; D1 missing) **कौरव्य** (for **राजेन्द्र**). — [c]) B2. 4 Dn D4. 6 G2 **तु** (for **हि**).

7 D1 missing (cf. v.l. 4). G1 om. 7[ab] (cf. v.l. 6). S (except G2) om. the ref. — After 7[ab], K2 ins.:

38* **तमागतमृषिं दृष्ट्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।**
पूजयित्वा यथान्यायं पप्रच्छागमनक्रियाम् ।

— [d]) Ś1 D2. 3 **°सुत°** (for **°पुत्र°**). K3 **तं मुनिं नृपसत्तमः**.

8 D1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) K3 **सपाद्यादि**; B D (except D2. 3; D1 missing) **अर्घाद्याभिः** (for **दत्त्वा**). — [b]) B D (except D2. 3; D1 missing) **मुनिसत्तमं**; S (except G1. 2) **ऋषिपुंगवं**.

9 D1 missing (cf. v.l. 4). Before 9, D2. 3 read **धृतराष्ट्र उ°**. — [b]) Ś1 Dc2 D6 **°जांगलात्**; K2 B2. 3 Dn D5 **°जांगलान्**; K3 B1. 4 Dc1 D2–4 **°जंगलान्**; M2 **°जांगलं**.

10 D1 missing (cf. v.l. 4). — [b]) B D (except D2. 3; D1 missing) **भरत°** (for **पुरुष°**). — [d]) S (except M2) **अवि°** (for **अव्यु°**).

11 D1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) Ś1 K3 D2 M1 **परिक्रामन्**; D3 **परिक्रम्य** (for **अनु°**). B2 **तीर्थयात्राप्रसंगेन**. — [b]) Ś1 K3 Dc D3 **°जंगलं**; K2 B1. 3 Dn2. n3 D6 **°जांगलान्**; B3 D6 **°जांगलात्**; B4 **°जंगलात्**; Dn1 D4 **°जंगलान्**.

C. 3. 357
B. 3. 10. 12
K. 3. 10. 12

तं जटाजिनसंवीतं तपोवननिवासिनम् ।
समाजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ॥ १२
तत्राश्रौषं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमम् ।
अनयं द्यूतरूपेण महापायमुपस्थितम् ॥ १३
ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया ।
सदा ह्यभ्यधिकः स्नेहः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ॥ १४
नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भीष्मे च जीवति ।
यदन्योन्येन ते पुत्रा विरुध्यन्ते नराधिप ॥ १५
मेढीभूतः स्वयं राजन्निग्रहे प्रग्रहे भवान् ।
किमर्थमनयं घोरमुत्पतन्तमुपेक्षसे ॥ १६
दस्यूनामिव यद्वृत्तं सभायां कुरुनन्दन ।
तेन न भ्राजसे राजंस्तापसानां समागमे ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

ततो व्यावृत्य राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ॥ १८
दुर्योधन महाबाहो निबोध वदतां वर ।
वचनं मे महाप्राज्ञ ब्रुवतो यद्धितं तव ॥ १९
मा द्रुहः पाण्डवान्राजन्कुरुष्व हितमात्मनः ।
पाण्डवानां कुरूणां च लोकस्य च नरर्षभ ॥ २०
ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ॥ २१
सत्यव्रतपराः सर्वे सर्वे पुरुषमानिनः ।
हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणाम् ।
हिडिम्बबकमुख्यानां किर्मीरस्य च रक्षसः ॥ २२
इतः प्रच्यवतां रात्रौ यः स तेषां महात्मनाम् ।
आवृत्य मार्गं रौद्रात्मा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २३
तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनां वरः ।
जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २४

---

12 D_1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) M_1 जटावल्कल-संवीतं.

13 D_1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) S अहं राजन् (for महाराज). — [b]) B_2 $D_{2.3}$ विभ्रमात्; S विग्रहं. — [d]) K_2 B D_n $D_{4.6}$ महाभयम्; Dc महापापम् (for °पायम्). $\acute{S}_1$ $D_{2.3}$ महापातकमुत्थितं; K_3 D_5 °पापं समुत्थितं.

14 D_1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) T G_{2-4} M समनु° (for त्वामनु°). G_1 तस्मादहमनु°. — [b]) $\acute{S}_1$ D_2 T_2 $G_{2.3}$ अपे°; $G_{1.4}$ उपे° (for अवे°). — [c]) B_3 T_1 $G_{1.2}$ M_1 यदा ह्यभ्य°; T_2 $G_{3.4}$ यदस्य(G₄ °स्म)भ्यधिकः. — [d]) K_3 T_1 G_1 M मे विभो; B_2 भारत.

15 D_1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) B_2 मन्ये (for राजन्). — [c]) K_3 यदन्योन्यं हि; Dc °न्यं न; G_2 °न्यं च (for °न्येन). T_2 $G_{3.4}$ न ते पुत्रा विरुध्येरन्. — [d]) D_{c1} D_n $D_{4.6}$ विरो°; T_2 $G_{3.4}$ पांडुपुत्रैर् (for विरु°). B D (except $D_{2.3}$; D_1 missing) कथंचन (for नरा°).

16 D_1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) $\acute{S}_1$ K_3 मेधी°; $D_{3.5}$ $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{1.2.4}$ M मेधी° (for मेढी°). — [b]) K_2 B_3 Dc D_{n1} $D_{3.5}$ S निग्रह°; K_3 B_2 D_2 °हः; T_1 °हन्. — [d]) K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ उत्पद्यंतम्; D_5 उपयुक्तम्.

17 D_1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) D_3 इह (for इव). D_2 सं°; T_1 G_2 M वो; T_2 $G_{3.4}$ तद्; G_1 यो (for यद्). — [b]) $\acute{S}_1$ K_3 $D_{2.3}$ कुरुसंसदि. — [d]) K_3 यथा वह्निः स्थिते रवौ.

18 D_1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) $\acute{S}_1$ व्याहृत्य; G_1 [s]पावृत्य. K_3 इत्युक्त्वावृत्य राजानं.

19 D_1 missing (cf. v.l. 4). Before 19, D_{n1} D_4 G_1 ins. मैत्रेय उ° (G_1 om. उ°). — [a]) K_2 महाभाग (for °बाहो). — [b]) K_3 °ध वचनं हितं. — [c]) Dc वै (for मे). $\acute{S}_1$ D (except $D_{2.3.5}$; D_1 missing) महाभाग. — [d]) T_2 $G_{3.4}$ च (for यद्).

20 D_1 missing (cf. v.l. 4). — [b]) N ($K_{1.4}$ D_1 missing) प्रियम् (for हितम्). — [c]) = 1. 1. 11[e]. $\acute{S}_1$ K_3 D_3 transp. पाण्डवानां and कुरूणां. D_2 कौरवाणां पांडवानां. — [d]) Dc D_5 भरत° (for च नर°). — After 20, S (except M_1) reads 23[a]–26[b].

21 D_1 missing (cf. v.l. 4). T_2 G_3 om. 21[ab] (cf. v.l. 25). — [c]) $\acute{S}_1$ K_3 D_3 सर्वे नागशतप्रा($\acute{S}_1$ °त्रा)णाः.

22 D_1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) B Dc Dn D_{4-6} सत्यव्रतधराः सर्वे (B_2 सर्वे सत्यव्रतधराः); D_2 राजन्प्रीतिपराः सर्वे. — [c]) Some MSS. हिडंब°. — [f]) S (mostly) किम्मीरस्य.

23 D_1 missing (cf. v.l. 4). S (except M_1) reads 23[a]–26[b] after 20. — [a]) K_2 $B_{2.4}$ D_{c2} Dn $D_{3.4.6}$ प्रव्रजतां; D_{c1} D_5 प्रधावतां; D_2 प्रवसतां. S (except M_1) पांडवान्प्राप्य तान्रात्रौ. — [b]) $\acute{S}_1$ यः स्म; K_3 यदा; D_3 यस्मात् (for यः स). S (except M_1) किम्मी(M_2 °र्मी)रो नाम राक्षसः. — [c]) $\acute{S}_1$ K_3 $D_{2.3}$ दुष्टात्मा (for रौद्रा°).

24 D_1 missing (cf. v.l. 4). For S cf. v.l. 23.

पश्य दिग्विजये राजन्यथा भीमेन पातितः ।
जरासंधो महेष्वासो नागायुतबलो युधि ॥ २५
संबन्धी वासुदेवश्च येषां श्यालश्च पार्षतः ।
कस्तान्युधि समासीत जरामरणवान्नरः ॥ २६
तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
कुरु मे वचनं राजन्मा मृत्युवशमन्वगाः ॥ २७
एवं तु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विशां पते ।
ऊरुं गजकराकारं करेणाभिजघान सः ॥ २८
दुर्योधनः स्मितं कृत्वा चरणेनालिखन्महीम् ।
न किंचिदुक्त्वा दुर्मेधास्तस्थौ किंचिदवाङ्मुखः ॥ २९
तमशुश्रूषमाणं तु विलिखन्तं वसुंधराम् ।
दृष्ट्वा दुर्योधनं राजन्मैत्रेयं कोप आविशत् ॥ ३०
स कोपवशमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ।
विधिना संप्रयुक्तश्च शापायास्य मनो दधे ॥ ३१
ततः स वार्युपस्पृश्य कोपसंरक्तलोचनः ।
मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमशपद्दृष्टचेतसम् ॥ ३२
यस्मात्त्वं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि ।
तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ३३
त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते महत् ।
यत्र भीमो गदापातैस्तवोरुं भेत्स्यते बली ॥ ३४
इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भवेदिति ॥ ३५

मैत्रेय उवाच ।

शमं यास्यति चेत्पुत्रस्तव राजन्यथा तथा ।

C. 3. 381
B. 3. 10. 36
K. 3. 10. 36

— [a]) ❀ Cn: समरे जेतुमिति पाठे क्षम इत्यध्याहारः । ❀ — [b]) S (except M1) बलिनं (for बलेन).

25 D1 missing (cf. v.l. 4). T2 G3 om. 25[a]–26[b] (cf. v.l. 21). For S cf. v.l. 23. — [b]) Ś1 K3 D2. 3 भीमसेनेन (for यथा भीमेन). — [c]) T1 G1. 2. 4 M2 महीपालो (for महेष्वासो). — [d]) Ś1 D2. 3 °समो (for °बलो). Ś1 बले (for युधि).

26 D1 missing (cf. v.l. 4). T2 G3 om. 26[ab] (cf. v.l. 25). For S cf. v.l. 23. — [a]) K3 °देवस्य; D2. 3 T1 G1. 2. 4 M2 °देवस्तु. — [b]) S स्यालः. K2 हि; G1. 2 तु (for च). K3 Dc D2. 3 येषां श्यालाश्च (D2. 3 °स्तु) पार्षताः; B Dn D4. 6 श्यालाः सर्वे च पार्षताः. — [c]) K2 समाजेतुं; M1 समासीदेज्.

27 D1 missing (cf. v.l. 4). — [c]) S कुरुष्व (for कुरु मे). — [d]) K2 B Dn D4. 6 मन्यु° (for मृत्यु°). Dc आगमः (for अन्वगाः).

28 D1 missing (cf. v.l. 4). Before 28, S ins. वैशं°. — [c]) T1 गजगजाकारं; T2 G M1 करिकराकारं (more alliterative!). — [d]) T2 G3. 4 ह (for सः).

29 D1 missing (cf. v.l. 4). — [b]) K2 B Dn D4. 6 [ड]लिखन्; Dc D5 T2 G3 लिखन्. — [c]) K3 D2 अ- (for न). D5 धर्मो वा (for दुर्मेधास्). — [d]) K3 D3 अधोमुखः (for अवाङ्मुखः). Ś1 किंचिदासीदधोमुखः; T1 (*sup. lin.* as in text) तस्थौ गिरिरिवाचलः (= 23[d]).

30 D1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) Dc D5 तमधोमुखमासीनं. — [b]) Ś1 विलिखेसं (or °खन्तं). — [d]) B1. 3. 4 T1 G1. 2 M1 मैत्रेयः कोप(T1 M1 क्रोध)माविशत्.

31 D1 missing (cf. v.l. 4). Ś1 K3 D2. 3 om. 31[ab]. — [b]) S °यो भगवानृषिः. — [c]) Ś1 K3 मन्यु° (for विधि°). Ś1 [अ]सौ प्रकुपितः; K2 संप्रमुदितः; K3 Dc Dn D3–5 सं(K3 D3. 4 स; D5 [अ]यं)प्रणुदितः; B1. 2 D6 संप्रचुदतः; B4 चोदितः सोथ; D2 नोदितो विप्र (for संप्रयुक्तश्च). Cnp प्रचुदितः (cf. B1. 2 D6 above). B3 प्रचोदितो वै विधिना.

33 D1 missing (cf. v.l. 4). — [b]) D2 मोघां; T1 न मे (for नेमां). Ś1 न मे वाचं करिष्यसि; K3 कार्यमन्यच्चिकी°. — [c]) K2 G1 [अ]वमानस्य; K3 T2 G2–4 [अ]ति°; T1 [अ]प° (for [अ]भि°). — [d]) G1 अवाप्स्यसि (for अवामुहि).

34 D1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) K3 D6 त्वदभिप्राय°; Dc त्वमभिद्रोह°. — [b]) G2 M2 उत्पद्यते. — [c]) B Dn D4. 6 M2 तत्र (for यत्र). K2 B Dn D3. 4. 6 T G2–4 गदाघातैस्; K3 महाबाहुस्. — [d]) Ś1 K3 Dc2 D5 तवोरू. S बलात् (for बली).

35 D1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) S इत्युक्ते वचने तेन (G1. 2 °नैनैव). — [d]) Dn2 D4. 6 T2 G3. 4 भविष्यति; Dn3 भवत्विति.

36 D1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) D3 शमयिष्यति. — [b]) K2. 3 B Dc Dn D4–6 यदा तदा; D3 सदा तदा; T G2. 3 यथातथं. — [c]) Ś1 तर्हि; K2 राजन्; K3 ह्यस्य; T2 G3. 4 तेन (for तात).

37 D1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) Ś1 K3 B1 Dc

C. 3. 381
B. 3. 10. 36
K. 3. 10. 36

शापो न भविता तात विपरीते भविष्यति ॥ ३६
वैशंपायन उवाच ।
स विलक्षस्तु राजेन्द्र दुर्योधनपिता तदा ।
मैत्रेयं प्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ॥ ३७
मैत्रेय उवाच ।
नाहं वक्ष्याम्यसूया ते न ते शुश्रूषते सुतः ।
एष ते विदुरः सर्वमाख्यास्यति गते मयि ॥ ३८
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतम् ।
किर्मीरवधसंविग्नो बहिर्दुर्योधनोऽगमत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।
किर्मीरस्य वधं क्षत्तः श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ।
रक्षसा भीमसेनस्य कथमासीत्समागमः ॥ १
विदुर उवाच ।
शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः ।
श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ॥ २

Dn $D_{2.\,3.\,5}$ विलक्षयंस्तु; K_2 विलक्षणस्तु; B_{2-4} $D_{4.\,6}$ विलक्षंस्तत्र. ❀ Cn: विलक्षयन् भीमस्य बलं विशेषेण अयमस्मज्ज्यो न वेति राक्षसबलद्वारा लक्षयन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । विलक्षण इति पाठे दुर्योधनस्य दुराग्रहेण शापभयाद्विच्छायः । वलक्षस्तत्रेति पाठे वलक्षो धवलोऽर्जुनः इति कोशात् स एवार्थः । ❀ K_2 B D (except D_2; D_1 missing) राजेंद्रः. — [c]) $Ś_1$ किंदीरः; S किम्मीरः. — [d]) K_3 $D_{2.\,3}$ घातितः.

38 D_1 missing (cf. v.l. 4). — [a]) $K_{2.\,3}$ B Dc Dn $D_{4.\,6}$ ते भूयः (for [अ]सूया ते). $Ś_1$ वै; M_2 मे (for ते). $D_{2.\,3}$ न वक्ष्यामि तयोर्युद्धं. — [b]) T_1 M_2 मे (for ते).

39 D_1 missing (cf. v.l. 4). All MSS. om. वैशं° उ°! — [b]) D_2 स प्रातिष्ठद् (for प्राति°). T_1 G_2 यथासुखं. — [c]) $Ś_1$ किंदीरवधनिर्विण्णो; D_2 °संतप्तो; S किम्मीर°. — [d]) T G भयं; M_1 स हि; M_2 भृशं (for बहिर्). K_2 B D (except $D_{2.\,3}$; D_1 missing) ययौ; M_1 [s]भवत् (for ऽगमत्).

Colophon. $K_{1.\,4}$ D_1 missing. — *Major* (or *Sub-*) *parvan*: $Ś_1$ T_1 G_{2-4} आरण्य. — *Adhy. name*: K_2 B_4 D_6 T_2 $G_{3.\,4}$ M मैत्रेयशापः; K_3 D_5 दुर्योधनशापः; Dc मैत्रेयवाक्यं; D_2 दुर्योधनं प्रति मैत्रेयशापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_2 9; Dn S 10. — *Śloka no.*: Dn 39.

12

☞ This adhy. is missing in $K_{1.\,4}$ (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 The portion from stanza 1 up to विप्र in 17^{ab} is lost in D_1 on a missing fol. (cf. v.l. 3. 11. 4). Before 1, G_4 ins. श्रीकृष्णाय नमः. — [a]) Here and below $Ś_1$ (uniformly) किन्दीर° (for किर्मीर°). — [b]) $Ś_1$ तत्त्वतः (for कथ्यताम्).

2 D_1 missing (cf. v.l. 1). — After 2, D_2 ins.:

39* यं जघानैकचक्रायां भीमो भीमपराक्रमः ।
राक्षसं क्रोधताम्राक्षं दर्पोत्सिक्तं बलाधिकम् ।
तस्य भ्राता महावीर्यः कनीयानुरुविक्रमः ।
भ्रातृनाशसमुत्थेन छद्मो व्यसनभञ्जना ।
भीमसेनान्तरप्रेप्सुश्चचार पृथिवीमिमाम् । [5]
स निर्जितानुपाश्रौषीत्पाण्डवाननुलक्षये ।

3 D_1 missing (cf. v.l. 1). — [d]) Dc D_5 प्रति (for नाम). $Ś_1$ K_3 $D_{2.\,3}$ काननं (for तद्वनम्).

4 D_1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) $Ś_1$ स्वाधीले; K_2 Cnp संप्राप्ते; B_1 Dn_2 Cn स्वाभीले; D_3 चातीते; D_5 स्वाधीते; G_1 स्वाभीले; Cnp स्वाभीले (as in text). ❀ Cn: संप्राप्ते इत्यपपाठः । ❀ — [b]) $Ś_1$ गतेस्तेकमयं नृप. — [d]) B Dc Dn $D_{4.\,5}$ G_4 घोर° (B_3 भीह°) (for भीम°).

इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः ।
जग्मुस्त्रिभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तद्वनम् ॥ ३
रात्रौ निशीथे स्वाभीले गतेऽर्धसमये नृप ।
प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ४
तद्वनं तापसा नित्यं शेषाश्च वनचारिणः ।
दूरात्परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात्किल ॥ ५
तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमावृत्य भारत ।
दीप्ताक्षं भीषणं रक्षः सोल्मुकं प्रत्यदृश्यत ॥ ६
बाहू महान्तौ कृत्वा तु तथास्यं च भयानकम् ।
स्थितमावृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरूद्वहाः ॥ ७
दंष्टोष्ठदंष्ट्रं ताम्राक्षं प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहम् ।
सार्करश्मितडिच्चक्रं सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ८
सृजन्तं राक्षसीं मायां महारावविराविणम् ।
मुञ्चन्तं विपुलं नादं सतोयमिव तोयदम् ॥ ९
तस्य नादेन संत्रस्ताः पक्षिणः सर्वतोदिशम् ।
विमुक्तनादाः संपेतुः स्थलजा जलजैः सह ॥ १०
संप्रद्रुतमृगद्वीपिमहिषर्क्षसमाकुलम् ।
तद्वनं तस्य नादेन संप्रस्थितमिवाभवत् ॥ ११
तस्योरुवाताभिहता ताम्रपल्लवबाहवः ।
विदूरजाताश्च लताः समाश्लिष्यन्त पादपान् ॥ १२
तस्मिन्क्षणेऽथ प्रववौ मारुतो भृशदारुणः ।
रजसा संवृतं तेन नष्टर्क्षमभवन्नभः ॥ १३
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः ।
पञ्चानामिन्द्रियाणां तु शोकवेग इवातुलः ॥ १४
स दृष्ट्वा पाण्डवान्दूरात्कृष्णाजिनसमावृतान् ।
आवृणोत्तद्वनद्वारं मैनाक इव पर्वतः ॥ १५
तं समासाद्य वित्रस्ता कृष्णा कमललोचना ।
अदृष्टपूर्वं संत्रासाद्भयमीलयत लोचने ॥ १६

C. 3. 400 *
B. 3. 11. 16
K. 3. 11. 16

---

5 D1 missing (cf. v.l. 1). — [b]) Ś1 K2 B D (except D2. 3; D1 missing) M1 **गोपाश्च**; T2 G3. 4 **अशेषा**; G1 **शेषा वा** (for **शेषाश्च**). — [c]) S (except G1 M2) **°हरिष्यंति** (for **°हरन्ति स्म**).

6 D1 missing (cf. v.l. 1). — [d]) K3 Dn D4 T2 G3. 4 **°पद्यत** (for **°दृश्यत**).

7 D1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K2 G1. 2 M2 **[अ]थ**; Dn D4. 6 **च** (for **तु**). — [b]) Ś1 M2 **तु** (for **च**). D5 **भयंकरं** (for **भया°**).

8 D1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś1 **स्पष्टौष्टदंष्ट्रं**; K2 B Dc2 Dn D5. 6 **स्पष्टा(** Dn3 **°ष्टो)ष्ट°**; K3 **दष्टौष्ट°**; Dc1 **स्पृष्टाष्ट°**; D2 **दष्टोष्टदंतं**; D3 **दष्टौष्टदंतं**; D4 **स्पृष्टापदंष्ट्रं**; M1 **दष्टोग्र°**. — [c]) Ś1 D2. 3 **°तडिच्चित्रं**; K2 Dn3 **°तडिद्वक्त्रं**. ❀ Cn: **तडिद्वक्त्रमित्यपपाठः** । ❀

9 D1 missing (cf. v.l. 1). — [b]) Ś1 K3 Dc D4–6 **°रावनिनादितं** (Ś1 **°नं**); K2 Dn **°नादनिनादितं**; D2 **वराह-विनादितां** (hypermetric!); D3 **°रावविनादिनी**; M2 **अप-इयंस्ते महाबलाः**. — [c]) Ś1 **विमुखं नादं**; K2 D (except D2. 3; D1 missing) **विपुलाञ्जादान्**.

10 D1 missing (cf. v.l. 1). — [b]) A few MSS. **°दिशः** (for **°दिशम्**).

11 D1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś1 **समुद्भत°**; K3 **समुज्जृत°**; D2 **समाहित°**. — [d]) T G **आबभौ** (for **अभवत्**). Ś1 K2 D2. 3 **विस्रस्तमिव चाभवत्** (Ś1 **दारुवत्**).

12 D1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T1 **°वेगाभि°**; T2 G4 **°घाताभि°** (for **°वाताभि°**). — [c]) K3 D2 **°जातापि** (for **°जाताश्च**). K2 **विदुरश्चालिता जाताः** (sic); D3 **विदूरजा अपि लताः**. — [d]) B T1 G (except G3) M2 **°श्लिष्यंति**.

13 D1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K2 D2. 3 **च प्रववौ**; T2 G3. 4 **ह्यथ ववौ** (for **ऽथ प्रववौ**). — [b]) M2 **[ऽ]तीव** (for **भृश-**). — [c]) S **°सा संप्रवृत्तेन**. — [d]) D2. 3 **नष्टार्कम्** (for **नष्टर्क्षम्**). K3 B Dc Dn D4–6 **नष्ट-ज्योतिरभून्नभः**.

14 D1 missing (cf. v.l. 1). K2 om. (hapl.) 14[ab]. — [a]) T1 G1. 2 M2 **°नां पांडवेयानाम्**. — [b]) S (for T1 see below) **महात्रिपुः**. T1 **विज्ञानेनोपमाद्रिपुः**. — [c]) N (K1. 4 D1 missing) **°यार्थानां** (for **°याणां तु**). — [d]) K2 B2. 4 Dn D4. 6 **शोकावेश** (for **शोकवेग**). Dc2 **[आ]कुलः**; D5 S (except M2) **[आ]तुरः** (for **[अ]तुलः**).

15 D1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) S transp. **दृष्ट्वा** and **दूरात्**.

16 D1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T2 G3. 4 **सं°** (for **वि°**). — [c]) Ś1 K3 **°पूर्व-** (for **°पूर्व**). S **अत्यंतं** (M2 **पश्यंती**) (for **संत्रासान्**). — [d]) S **विषादमगमद्भृशं**.

C. 3. 401
B. 3. 11. 17
K. 3. 11. 17

दुःशासनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा ।
पञ्चपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ॥ १७
मोमुह्यमानां तां तत्र जगृहुः पञ्च पाण्डवाः ।
इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिम् ॥ १८
अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनाम् ।
रक्षोघ्नैर्विविधैर्मन्त्रैर्धौम्यः सम्यक्प्रयोजितैः ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् ॥ १९
स नष्टमायोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
काममूर्तिधरः क्षुद्रः कालकल्पो व्यदृश्यत ॥ २०
तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ।
को भवान्कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यताम् ॥२१
प्रत्युवाचाथ तद्रक्षो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
अहं बकस्य वै भ्राता किर्मीर इति विश्रुतः ॥ २२
वनेऽस्मिन्काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।
युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् ॥ २३
के यूयमिह संप्राप्ता भक्ष्यभूता ममान्तिकम् ।
युधि निर्जित्य वः सर्वान्भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ २४

युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य दुरात्मनः ।
आचचक्षे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ २५
पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते श्रोत्रमागतः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनार्जुनादिभिः ॥ २६
हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।
वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहम् ॥ २७
किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।
उपपादितमद्येह चिरकालान्मनोगतम् ॥ २८
भीमसेनवधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।
चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनमासादयाम्यहम् ॥ २९
सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितश्चिरम् ।
अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः ॥ ३०
वेत्रकीयगृहे राजन्ब्राह्मणच्छद्मरूपिणा ।
विद्याबलमुपाश्रित्य न ह्यस्त्यस्यौरसं बलम् ॥ ३१
हिडिम्बश्च सखा मह्यं दयितो वनगोचरः ।
हतो दुरात्मनानेन स्वसा चास्य हृता पुरा ॥ ३२
सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं गहनं वनम् ।

---

17 D1 missing up to °प्रकी- (cf. v.l. 1). — [ab]) Ś1 K2. 3 D2. 3 °करस्पर्शं; Dc °करोन्मृष्टं; T G1. 3 M1 °करोत्कृष्टं; G2 °करोक्षिप्तं (for °करोत्सृष्टं).

18 [a]) S विमुह्य° (for मोमुह्य).

19 [a]) T1 अतथां (for अथ तां). — [b]) D6 समुत्थां (for उत्थितां). T G3. 4 M1 °दर्शिनीं; G1 °रूपिणीं. — [f]) Ś1 T2 G3. 4 शमया°; T1 नवीया° (for नाशया°).

20 [b]) S (except T2 G3) °विप्फारितं. — [c]) K2 क्रूरमूर्ति°; B1 कामरूप°; T1 एकमूर्ति°. K2 क्रुद्धः; D (except D1–3) क्रूरः; T1 G1. 3 M1 क्षुब्धः (for क्षुद्रः). — [d]) T1 G1. 2 ह्य°; T2 G3. 4 [s]भ्य° (for व्य°).

21 [c]) K2 (by transp.) किं वा; K3 -चित् किं. S वा (for ते).

22 [a]) S तं (for तद्). — After 22, D1 ins.:

40* पैठीनगोत्रे उत्पन्नो नास्तिको वेदनिन्दकः ।

23 [b]) G2 वसामि विगतज्वरः.

24 [a]) K2 B D (except D1–3. 5) अभि-; T2 G3 अथ (for इह). — [b]) Some MSS. भक्ष° (for भक्ष्य°). — [c]) K3 T1 M1 युद्धे; G2 युद्धान्; M2 युधा (for युधि).

25 Before 25, Ś1 B D1–3 S (except M2) विदुर उ° (resp. विदुरः); K3 Dc Dn D4–6 वैशं उ°. — [d]) T2 G3 M2 °नामानि.

27 [b]) Dn2 T2 G (except G2) M2 कर्तुं (for वस्तुं). T2 G3. 4 °मनाः (for °मतिः). T2 G (except G1) स्थितः (for ततः).

28 Before 28, K2 Dn D4. 6 S ins. विदुर उ° (resp. विदुरः); Dc D2. 5 वैशं उ°. — K2 D2 cont.:

41* विस्मयं परमं गत्वा राक्षसो घोरदर्शनः ।

— [d]) Ś1 K3 D5 T2 G3 चिरकालं. K3 मनोहरं; B2 T G मनोरथं.

29 [c]) K2. 3 D1 सर्वां (for कृत्स्नां). — [d]) G1 एनम् (for नैनम्). N (except Dc D5; K1. 4 missing) चा(Dn2 त्वा-; D3 वा)साद° (for आसाद°).

31 [a]) = (var.) 1. 148. 9[a]. Dn2 वैत्रकीयवने; T1 G1 M1 वे(G1 वै)त्रकीयपुरे. Ś1 D3 राज्ञि; K3 पूर्वं (for राजन्). — [c]) = (var.) 1. 38. 39[d]. Ś1 K2 D3 समा°; Dc अपा°; D2 अथा° (for उपा°).

32 D4 om. 32[a]–33[b]. — [a]) A few MSS. हिडंबश्च. — [d]) T1 G2 M1 चास्याहता. T1 पुनः (for पुरा).

33 D4 om. 33[ab] (cf. v.l. 32). — [a]) D1–3 T

प्रचारसमयेऽस्माकमर्धरात्रे समास्थिते ॥ ३३
अद्यास्य यातयिष्यामि तद्वैरं चिरसंभृतम् ।
तर्पयिष्यामि च बकं रुधिरेणास्य भूरिणा ॥ ३४
अद्याहमनृणो भूत्वा भ्रातुः सख्युस्तथैव च ।
शान्तिं लब्धास्मि परमां हत्वा राक्षसकण्टकम् ॥ ३५
यदि तेन पुरा मुक्तो भीमसेनो बकेन वै ।
अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर ॥ ३६
एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरम् ।
संभक्ष्य जरयिष्यामि यथागस्त्यो महासुरम् ॥ ३७
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसंधो युधिष्ठिरः ।
नैतदस्तीति सक्रोधो भर्त्सयामास राक्षसम् ॥ ३८
ततो भीमो महाबाहुरारुज्य तरसा द्रुमम् ।
दशव्याममिवोद्विद्धं निष्पत्रमकरोत्तदा ॥ ३९
चकार सज्यं गाण्डीवं वज्रनिष्पेषगौरवम् ।
निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयोऽर्जुनः ॥ ४०

निवार्य भीमो जिष्णुं तु तद्रक्षो घोरदर्शनम् ।
अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठ तिष्ठेति भारत ॥ ४१
इत्युक्त्वैनमभिक्रुद्धः कक्ष्यामुत्पीड्य पाण्डवः ।
निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टोष्ठपुटो बली ।
तमभ्यधावद्वेगेन भीमो वृक्षायुधस्तदा ॥ ४२
यमदण्डप्रतीकाशं ततस्तं तस्य मूर्धनि ।
पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ॥ ४३
असंभ्रान्तं तु तद्रक्षः समरे प्रत्यदृश्यत ।
चिक्षेप चोल्मुकं दीप्तमशनिं ज्वलितामिव ॥ ४४
तदुदस्तमलातं तु भीमः प्रहरतां वरः ।
पदा सव्येन चिक्षेप तद्रक्षः पुनराव्रजत् ॥ ४५
किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पाट्य पाण्डवम् ।
दण्डपाणिरिव क्रुद्धः समरे प्रत्ययुध्यत ॥ ४६
तद्रक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोर्यथा श्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ॥ ४७

C. 3. 432
B. 3. 11. 48
K. 3. 11. 47

G3. 4 अद्यागतो; M1 आसादितो (for अभ्यागतो). — d) Ś1 समे स्थितः; K2. 3 B D स्थिते समे (D1 सति); G1 समागते.

34 a) Ś1 आसाद्य; K2 D1. 3 (by transp.) अस्याद्य; D2 अस्याहं; G1 अन्वास्य. Ś1 K2. 3 B1. 3 De1 Dn D1. 3–6 G1 पात°; B4 D2 घात° (for यात°). T2 G3. 4 अस्याहमानयिष्यामि; M1 अद्यैनं खाद°. (N. B. It is difficult to distinguish between Nāgarī प and य!). — b) B4 चिरसंहतं; De D5 चिरसंचितं; M2 अनुसंवृतं.

35 c) T1 G2 लप्स्यामि (for लब्धास्मि).

38 a) B De1 D4–6 स (for तु). — c) B2 सक्रोधं; Dn1 D1. 2 S (except G1) संक्रुद्धो; Dn2 स क्रोधाद्.

39 b) K3 आभज्य; D1 उत्पाट्य (for आरुज्य). B2 D1 S (except M2) तरुं (for द्रुमम्). — c) S शत° (for दश°). K2 B D (for D2 see below) T2 G3 अथ (for इव). K2. 3 आविद्धं; G2 उक्षिप्य; G4 उद्वृद्धं (for उद्विद्धं). D2 (corrupt) दशव्याममिथोद्विद्धं. — d) T2 G3. 4 ततः (for तदा).

40 a) Ś1 transp. चकार and सज्यं. A few MSS. सज्जं. D2 गांजीवं. — b) K2 D1. 2 °निर्घोष°; D2 T2 G3. 4 °निस्वनं; T1 G2 M1 °भैरवं.

41 a) D3 चाजौ (m भीमो as in text). B2. 4 D (except D1–3) तं (for तु). S (except M2) °र्यं जिष्णुं भीमोय. — b) B De Dn D4–6 मेघनिस्वनं; D3 T2 (before corr.) G1 M1 मोघगर्जितं; T1 (orig.) भीमगर्वितं; T2 (by corr.) G2–4 M2 मेघगर्जितं (for घोर°).

42 a) D1. 2 [ण]त्र (see below); S (except M2) तम् (for [ण]नम्). B (except B2) De G2 अति°; D1. 2 स सं (for अभि°). — b) Ś1 K2. 3 B (except B1) De D3–6 कक्षाम्; D1 कक्षम् (for कक्ष्याम्). D3 निष्पीड्य. — c) B2 T1 G2 M2 निष्पीड्य (for °ष्पिष्य). — d) N (except Dn2 D1; K1. 4 missing) G4 संदष्टौष्ठ°. — K3 om. (haplʼ) 42ᶠ–43ᶜ.

44 a) T2 G °भ्रांतस्तु. — b) N (except Dn D2; K1. 4 missing) प्रत्यतिष्ठत. — c) T2 G3. 4 तस्मै (for दीप्तम्). — d) Ś1 मघवान् (for ज्वलिताम्). T G तमग्नि (G1 तदग्नि; G2. 4 तमग्नि-) ज्वलितं यथा.

45 a) T1 G2. 4 तमुदस्तम्. — b) G4 भीमं प्रहरतां वरं. — cd) T2 G3. 4 transp. चिक्षेप and तद्रक्षः. Ś1 °पतत् (for °व्रजत्).

46 a) De D5 किर्मीरश्च सहसा. — d) B D (except D1–3) प्रत्यधावत; S (except G1 M1) °दृश्यत.

47 47a = 50a. — 47ab = 1. 151. 16ab. — After 47a, D1 ins. 50bc (with v.l.), *repeating* it in its proper place. — c) T1 G1. 2 M पूर्वं; T2 G3. 4 युद्धं (for

C. 3. 433
B. 3. 11. 48
K. 3. 11. 48

शीर्षयोः पतिता वृक्षा बिभिदुर्नैकधा तयोः ।
यथैवोत्पलपद्मानि मत्तयोर्द्विपयोस्तथा ॥ ४८
मुञ्चवज्जर्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः ।
चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने ॥ ४९
तद्भृक्षयुद्धमभवत्सुमुहूर्तं विशां पते ।
राक्षसानां च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च ॥ ५०
ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य युधि तिष्ठतः ।
प्राहिणोद्राक्षसः क्रुद्धो भीमसेनश्चचाल ह ॥ ५१
तं शिलाताडनजडं पर्यधावत्स राक्षसः ।
बाहुविक्षिप्तकिरणः स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ५२
तावन्योन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्तौ परस्परम् ।
उभावपि चकाशेते प्रयुद्धौ वृषभाविव ॥ ५३
तयोरासीत्सुतुमुलः संप्रहारः सुदारुणः ।
नखदंष्ट्रायुधवतोर्व्याघ्रयोरिव दृप्तयोः ॥ ५४
दुर्योधननिकाराच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवर्धत वृकोदरः ॥ ५५
अभिपत्याथ बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः ।
मातङ्ग इव मातङ्गं प्रभिन्नकरटामुखः ॥ ५६
तं चाप्यथ ततो रक्षः प्रतिजग्राह वीर्यवान् ।
तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनां वरः ॥ ५७
तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्बलिनोस्तदा ।
शब्दः समभवद्घोरो वेणुस्फोटसमो युधि ॥ ५८
अथैनमाक्षिप्य बलाद् गृह्य मध्ये वृकोदरः ।
धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमम् ॥ ५९
स भीमेन परामृष्टो दुर्बलो बलिना रणे ।
व्यस्पन्दत यथाप्राणं विचकर्ष च पाण्डवम् ॥ ६०
तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ६१

भ्रात्रोर्). — [d]) S भ्रात्रोः (for यथा). K2. 3 B D (except D1–4) स्त्री° (for श्री°). S इव (for पुरा).

48 [a]) K3 B1 पातिता. — [c]) B Dc D4–6 यथोत्पलानि (for यथैवोत्पल-). K2 D1–3 S -पत्राणि; Dn -मालानि (for -पद्मानि). — [d]) S मत्तयोर्द्विपमुख्ययोः (G1 द्विपयोरिव मुख्ययोः).

49 [a]) S मूर्ध्नि (T2 G3 °र्ध्वा) जर्जरभूतास्तु (G1 °श्च). — [d]) S विरेजुस्तत्र भारत (T2 G3. 4 पादपाः).

50 $50^a = 47^a$. — D1 *repeats* 50^{bc} here, reading it, for the first time, after 47^a. — [b]) Dc मुहूर्तार्धं; G2 मुहूर्तं तु (for सुमुहूर्तं). B2 Dn D4. 6 सु(B2 सुमु)हूर्तं भरतर्षभ; T G1. 3. 4 M1 मुहूर्तमिव (°र्तं तत्र) भारत.

51 [d]) N (K1. 4 missing) भीमश्च (Dc Dn1 D5 °स्तु) न चचाल ह; G1 तेन भीमश्चचार ह; M2 भीमश्च विचचाल ह.

52 [b]) N (except Ś1 D5; K1. 4 missing) पर्यधावत रा°. — [c]) G1 क्षिप्रं; G2 बभौ (for बाहु-). Ś1 बाहुविक्षेपकरणं; D1–3 T1 M व(D2 T1 M2 बा)हुविक्षेपकिरणं; D5 बाहुविक्षिप्तकरणः; T2 G3. 4 बाहू विक्षिप्य किर्मी(G4 °म्मी)रः.

53 [b]) K2. 3 D2. 3 M1 विकर्षतौ. — [c]) T G चकाशेतां. — [d]) Ś1 K3 B2. 4 D (except D1. 3) T2 G3 प्रवृद्धौ; K2 प्रयुद्धे.

54 [a]) K2. 3 D1–3 तयोर्ह्यासीत्. Dc2 D2 सुतुमलः; T2 G3. 4 सुविपुलः.

55 [c]) B1–3 °कटाक्षदृष्ट(B3 °ष्ट)श्च; Dc1 Dn2. n3 D6 °कटाक्षतृप्तश्च; T2 G (except G1) °नयनरुष्टश्च.

56 [a]) B Dn D1. 2. 4. 6 °पद्य; T1 °गत्य; T2 G M1 °हत्य (for °पत्य). B D (except D1–3) च (for [अ]थ). — [b]) T1 °वीक्षद्; T2 G3. 4 °वेक्षद्; G1 °पेक्षद् (for °गृह्णाद्). T1 अमर्षत; G1 (before corr.) अरिंदमः. — [c]) B D (except D1–3) M2 मातंगमिव मातंगः. — [d]) = (var.) 4. 30. 26^b. Ś1 K2. 3 B1. 3 D (except Dc) G1 °मुखं.

57 [a]) Ś1 K3 B2. 3 Dc D1. 5 तच्चाप्येनं; K2 तथाधिनं; B1 Dn D3. 4. 6 स चाप्येनं; B4 संसर्प्येनं; D2 तं चाप्येनं; M2 तं चाभ्येत्य. — [b]) B3. 4 Dc1 वीर्यवत्. — [c]) Ś1 K3 B4 Dc D1. 2. 5 तद् (for तम्).

58 [b]) Ś1 K2. 3 D1. 3 ततः; D2 T1 G2–4 तथा (for तदा).

59 [b]) S भीमसेनो महाबलः.

60 [a]) D1 S भीमसेनपरा°; D2 भीमेन स परा°. — [b]) Ś1 (by transp.) बलिना दुर्बलो; T1 बलेन बलिना. G1 बलेन बलिनां वरः (= 57^d). — [c]) Ś1 व्यस्पर्धच; D1 प्रास्पंदच; D2 प्रसादच (sic); D3 व्यस्पंदच; T2 G3. 4 व्यसर्पत; M1 प्रास्पंदत. — [d]) B2 S (except T2 G3) पांडवः.

☞ Stanzas 61–67 recur almost *verbatim* in passage No. 24 of App. I of the Virāṭa.

61 [a]) D1 चैव; D2. 3 चैनं; T2 G3. 4 तं सं (for एनं).

विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् ।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् ॥ ६२
तं विपीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः ।
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ॥ ६३
आक्रम्य स कटीदेशे जानुना राक्षसाधमम् ।
अपीडयत बाहुभ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ॥ ६४
अथ तं जडसर्वाङ्गं व्यावृत्तनयनोल्बणम् ।
भूतले पातयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ६५
हिडिम्बबकयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनम् ।
करिष्यसि गतश्वासि यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीर-
स्तं राक्षसं क्रोधविवृत्तनेत्रः ।
प्रस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्त-
मुद्भ्रान्तचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ६७

तस्मिन्हते तोयदतुल्यरूपे
कृष्णां पुरस्कृत्य नरेन्द्रपुत्राः ।
भीमं प्रशस्याथ गुणैरनेकै-
र्हृष्टास्ततो द्वैतवनाय जग्मुः ॥ ६८
एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप ।
भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ॥ ६९
ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः ।
द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवास ह ॥ ७०
समाश्वास्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभाः ।
प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशशंसुर्वृकोदरम् ॥ ७१
भीमबाहुबलोत्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः ।
विविशुस्तद्वनं वीराः क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ७२
स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्णो भयावहः ।
वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धृतः ॥ ७३

C. 3. 458
B. 3. 11. 73
K. 3. 11. 73

— [b]) B Dn D4. 6 G (G1 corrupt) °लक्ष्य (for °लभ्य). — T2 G3 om. (hapl.) 61c–64d.

62 T2 G3 om. 62 (cf. v.l. 61). — [a]) T1 तं नदंतं; G1 M नदंतं तं. — [b]) B1. 4 Dn D4–6 °स्वनं बली; B3 Dc °समं बली; D2 G1 °निभस्वनं; G4 °महास्वनं. — [d]) G1. 2 M विप्फुरंतम्. Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2 B4 Dc D5 T1 M1 अचेतनं.

63 T2 G3 om. 63 (cf. v.l. 61). — [c]) T1 तं हत्य; G1 तं गृह्य; G2 संगृह्य; G4 संहत्य (for प्रगृह्य). — 63d = 1. 142. 28d.

64 T2 G3 om. 64 (cf. v.l. 61). — [a]) N (K1. 4 missing) च (Ś1 D1–3 तु) (for स). — [b]) S (except G4; T2 G3 om.) राक्षसाधिपं. — [c]) B D पीडयामास (D1–3 अपीडयच्च). K3 B D पाणिभ्यां. — [d]) B D (except D1–3) तस्य कंठं (by transp.); T1 M कंठमस्य; G1 कंठमध्ये; G4 कर्णमस्य. G2 कंठं छिन्नमिवांबरं.

65 [a]) K2 B D (except D1–3) जर्जर° (for तं जड°). — [b]) K2 व्याविद्ध°; B Dn D1. 4. 6 व्याविद्धनयनांबरं; D2. 3 व्यावृत्तनयनोज्वलं. — [c]) B1. 3 Dn D4. 6 भ्राम° (for पात°).

66 [a]) MSS. हिडंब°, हिडिंबि° also. — [c]) K2. 3 Dc1 Dn D4. 6 गतश्चा(K3 °स्या)पि.

67 [b]) Ś1 क्रोधविरक्तनेत्रः; K2 B D (except D1–3) क्रोधपरीतचेताः; S घोर(T1 कोप°; G1 M2 क्रोध)विवृत्तनेत्रं (T1 °त्रः). — [c]) Ś1 D3 अस्रस्त°; K2 B Dc Dn D4–6 G2 विस्रस्त°; K3 प्रभ्रष्ट°; D1. 2 आस्रस्त°. — [d]) T G1. 3 M1 °नेत्रं (for °चित्तं)

68 [c]) S परिष्वज्य (for प्रश°). — [d]) G2 स्तुत्वा (for हृष्टास्). G1 ततोपेत्य; M1 ततोन्वेत्य (for ततो द्वैत°). M2 द्वैतवनं प्रजग्मुः.

69 Before 69, N (except Ś1 D1; K1. 4 missing) G1 ins. विदुर उ° (resp. विदुरः). — [b]) Some MSS. वसुधाधिप (*or* °पः). — [c]) Dc भीमेन च बलात्तस्य; M2 भीमसेनेन वचनात्. — [d]) T2 G3. 4 धीमतः (for कौरव).

70 [c]) K3 (marg. *sec. m.*) S धर्मात्मा (M2 °ज्ञा) (for °ज्ञो). — [d]) K3 G2 M वसतीं; D2 वसतीर्. K2 Dc तामुवाच ह; K3 अवसद्वने; D2 अवसत्ततः; S तामुषा(M2 तां समा)वसत्.

71 [a]) S हि (G1 तु) (for च). D3 तां समाश्वास्य ते सर्वे. — [b]) K2 T1 G1. 2 M पुरुष° (for भरत°). — [c]) S सर्वे (for प्रीत्या).

72 [ab]) S (except M2) °बलोक्षिप्ते निह(T1 °हि)ते राक्षसे तदा. — [c]) K3 B D (except D1–3) ते (for तद्). Dc D5 प्रीताः; S (except G2 M2) घोरं (for वीराः).

73 [b]) Ś1 K3 Dc D1–3 °नकः (for °वहः). — [c]) T2 G3 वसति (for महति). K3 तस्मिन्नरण्ये सहसा. — [d]) B1. 2 बलात्ततः; D1 T1 G1. 2. 4 M1 °बलाहतः; D2 °बलोद्धृतः; T2 G3 °बलो हतः.

C. 3. 459
B. 3. 11. 74
K. 3. 11. 74

तत्राश्रौषमहं चैतत्कर्म भीमस्य भारत ।
ब्राह्मणानां कथयतां ये तत्रासन्समागताः ॥ ७४
वैशंपायन उवाच ।
एवं विनिहतं संख्ये किर्मीरं राक्षसोत्तमम् ।
श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निश्श्वासार्तवत्तदा ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समाप्तं किर्मीरवधपर्व ॥

१३

वैशंपायन उवाच ।
भोजाः प्रव्रजिताञ्श्रुत्वा वृष्णयश्चान्धकैः सह ।
पाण्डवान्दुःखसंतप्तान्समाजग्मुर्महावने ॥ १
पाञ्चालस्य च दायादा धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
केकयाश्च महावीर्या भ्रातरो लोकविश्रुताः ॥ २
वने तेऽभिययुः पार्थान्क्रोधामर्षसमन्विताः ।
गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान्किं कुर्म इति चाब्रुवन् ॥ ३
वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते क्षत्रियर्षभाः ।
परिवार्योपविविशुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४

वासुदेव उवाच ।
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ५
ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
निकृत्योपचरन्वध्य एष धर्मः सनातनः ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।
पार्थानामभिषङ्गेण तथा क्रुद्धं जनार्दनम् ।
अर्जुनः शमयामास दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ७
संक्रुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फल्गुनः ।

---

74 [a]) S (except M_2) राजन् (for चैतत्). — [b]) T $G_{1.\ 3.\ 4}$ M_1 संयुगे ; G_2 दुष्करं (for भारत).

75 [b]) $Ś_1$ D_1 G_2 राक्षसाधमं ; K_2 नाम राक्षसं ; K_3 Dc $D_{2.\ 3.\ 5}$ T_1 M_2 राक्षसाधिपं ; B Dn $D_{4.\ 6}$ रक्षसां वरं.

Colophon. $K_{1.\ 4}$ missing. — *Major parvan :* $Ś_1$ T_1 $G_{2.\ 4}$ आरण्य ; D_4 अरण्यक. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ $K_{2.\ 3}$ $B_{1.\ 3.\ 4}$ D M_1 किर्मीरवध (to it $B_{1.\ 3}$ add समाप्त) ; T_2 G_3 किर्मारवध ; G_4 किम्मीरवध. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn S 11 ; D_1 12 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 75 ; $D_{1.\ 6}$ 76.

13

☞ This adhy. is missing in $K_{1.\ 4}$ (cf. v.l. 3. 1. 1) ; the MSS. are mostly ignored here.

2 [a]) $Ś_1$ K_3 B_3 Dn Dc $D_{4.\ 6}$ पंचालस्य. K_2 Dc T G (except G_1) तु (for च). $Ś_1$ K_2 B Dn D_{4-6} T_2 G (except G_1) दायादो ; T_1 (sic). — After 2[a], T_1 ins. :

42* धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
शिशुपालसुतः श्रीमान् .

— [c]) $K_{2.\ 3}$ $B_{3.\ 4}$ D (except D_{c1}) कैकेयाश्च. S महेष्वासा. — B_1 om. 2[d]–3[a].

3 B_1 om. 3[a] (cf. v.l. 2). — [a]) K_2 B (B_1 om.) D (except D_{1-3}) द्रष्टुं (for नेऽभि-). — [b]) $Ś_1$ ऊचुः किं करवामहे (cf. 43*). — After 3[ab], K_2 ins. :

43* केशवः सात्यकिश्चैव धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
अमात्यैः सह मित्रैश्च बलेन स्वजनेन च ।
वने तेन ययुः पार्थानूचुः किं करवामहे ।

— [d]) $Ś_1$ D_{1-3} धिक्पापान् (for किं कुर्म). K_2 धिक् धिक् पापानि चाब्रुवन्.

4 After 4, K_2 B D (except D_{1-3}) ins. :

44* अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठं विषण्णः केशवोऽब्रवीत् ।

5 M_1 om. 5 (with ref.) and 6[ab]. — [ab]) T_2 G (except G_1) transp. कर्णस्य and शकुनेः. — After 5, B (except B_1) Dn_2 $D_{1.\ 2}$ ins. :

45* एतान्निहत्य समरे ये च तेषां पदानुगाः ।
तांश्च सर्वान्विनिर्जित्य सहितान्सनराधिपान् ।

[(L. 1) Dn_2 तस्य (for तेषां). — (L. 2) $B_{2.\ 4}$ सहिताः सनराधिपाः.]

कीर्तयामास कर्माणि सत्यकीर्तेर्महात्मनः ॥ ८
पुरुषस्याप्रमेयस्य सत्यस्यामिततेजसः ।
प्रजापतिपतेर्विष्णोर्लोकनाथस्य धीमतः ॥ ९

अर्जुन उवाच ।

दश वर्षसहस्राणि यत्रसायंगृहो मुनिः ।
व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ॥ १०
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
पुष्करेष्ववसः कृष्ण त्वमपो भक्षयन्पुरा ॥ ११
ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां मधुसूदन ।
अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ॥ १२
अपकृष्टोत्तरासङ्गः कृशो धमनिसंततः ।
आसीः कृष्ण सरस्वत्यां सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १३
प्रभासं चाप्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितम् ।
तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
आतिष्ठस्तप एकेन पादेन नियमे स्थितः ॥ १४
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामादिरन्तश्च केशव ।
निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वं च सनातनः ॥ १५
निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ।
प्रथमोत्पादितं कृष्ण मेध्यमश्वमवासृजः ॥ १६
कृत्वा तत्कर्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् ।
अवधीस्त्वं रणे सर्वान्समेतान्दैत्यदानवान् ॥ १७
ततः सर्वेश्वरत्वं च संप्रदाय शचीपतेः ।
मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ॥ १८
स त्वं नारायणो भूत्वा हरिरासीः परंतप ।
ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः ॥ १९
वायुर्वैश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः ।
अजश्चराचरगुरुः स्रष्टा त्वं पुरुषोत्तम ॥ २०
तुरायणादिभिर्देव क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

C. 3. 482
B. 3. 12. 23
K. 3. 12. 24

---

8 [b]) N (except Ś1; K1. 4 missing) M2 फाल्गुनः; T G M1 भारत (for फल्गुनः).

11 [c]) Ś1 पुष्करे ह्यवसः; Dc T (T1 om.) G3 पुष्करेषु (Dc °त्व-) वसन्; D1. 2 °रे न्यवसत् (D2 °वसः).

12 [a]) T2 G3. 4 दश वर्षसहस्राणि (=10[a], 11[a]). — [b]) Ś1 K2 D1. 2 M1 °सूदनः. — D3 om. 12[c]–13[d]. — [c]) Some MSS. आतिष्ठदेकं°.

13 D3 om. 13 (cf. v.l. 12). — [a]) K2 B D (D3 om.) अवकृष्टोत्तरा°; S कृष्णाजिनोत्तरा°. — T2 G3 om. 13[c]–14[f]. — [c]) Some MSS. आसीत् (for आसीः). — [d]) Ś1 K2 D1. 2 सत्रे वर्षसहस्रि(D1. 2 °स्र)के.

14 T2 G3 om. 14 (cf. v.l. 13). — [a]) K2 B Dn D1. 4. 6 om. च. D2 प्रभासं च समा°. — [b]) T1 G4 M पुण्यजनार्चितं; G1 °जनाकुलं; G2 पुण्यं जनार्दन. — [c]) T1 G (G3 om.) M2 तत्र (for तथा). K2 S (T2 G3 om.) °बाहो (for °तेजा). — [d]) K2 B (except B3) Dc1 D4–6 M °सहस्रिकं. — [e]) Ś1 अतिष्ठंस्तप एकेन; K2 T1 G (G3 om.) M1 अतिष्ठ ए(T1 °दे-; G1 °मे-; G2 °स्वे)-कपादेन; B Dn D3–6 आ(Dn2. n3 अ)तिष्ठस्त्वमथैकेन; Dc अतिष्ठस्त्वं यदेकेन. — [f]) K2 वायुभक्षः शतं समाः; B Dn D4. 6 पादेन नियमस्थितः; Dc प(Dc2 पा)देन विषमः (Dc2 °म-) स्थितः; T1 G1. 2. 4 M1 नियमेन च संयुतः. — After 14, K2 B2 Dc Dn ins.:

46* लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् ।

15 [c]) D3 निधानं कृष्ण यज्ञस्त्वं; S तपसां च निधिः कृष्ण. — [d]) D3 तपसा (for यज्ञस्त्वं). — After 15, T2 G3. 4 ins.:

47* योगकर्ता हृषीकेश सांख्यकर्ता सनातनः ।
शीलस्त्वं सर्वयोगानां वीराणां नियमस्य च ।

16 [a]) T2 G3. 4 भीमम् (for भौमम्). — [c]) D1–3 T1 G2. 4 प्रथमोत्पतितं.

18 [a]) S (except M2) हि (for च). — [c]) T2 G3 मानुषोसि (for °षेषु).

19 [b]) Some MSS. आसीत् (for आसीः), and °तपः (for °तप). — [c]) Ś1 K3 B2 Dc1 transp. सोमः and सूर्यः. S विष्णुश्च (for सूर्य).

20 [ab]) T2 G3. 4 वसुर् (for वायुर्), and वायुः (for कालः). — [c]) Dc अजरश्चामरगुरुः. — [d]) Some MSS. पुरुषोत्तमः.

21 [a]) Ś1 K3 नारायणो देव भूत्वा (K3 -मूर्ति); K2 B Dc Dn D4–6 नारायणं देवमूर्धा (K2 °मूर्धे; B4 °मूर्ध्व; Dc °गुह्यं; Dn2 °मूर्धन्; Dn3 °मूर्धं; D4–6 °मूर्धं); D1–3 नारायणो ह्यभूः पूर्वं; T2 G3 त्वं दुरायणादिभिर्देव (hypermetric!); G1 चतुरायणा° (hypermetric!); M नारायणादिभिर्देव;

C. 3. 482
B. 3. 12. 23
K. 3. 12. 24

अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैत्ररथे वने ॥ २१
शतं शतसहस्राणि सुवर्णस्य जनार्दन ।
एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ॥ २२
अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ।
त्वं विष्णुरिति विख्यात इन्द्रादवरजो भुवि ॥ २३
शिशुर्भूत्वा दिवं खं च पृथिवीं च परंतप ।
त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवाननसि तेजसा ॥ २४
संप्राप्य दिवमाकाशमादित्यसदने स्थितः ।
अत्यरोचश्च भूतात्मन्भास्करं स्वेन तेजसा ॥ २५
सादिता मौरवाः पाशा निसुन्दनरकौ हतौ ।
कृतः क्षेमः पुनः पन्थाः पुरं प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ २६
जारूथ्यामाहुतिः क्राथः शिशुपालो जनैः सह ।
भीमसेनश्च शैब्यश्च शतधन्वा च निर्जितः ॥ २७
तथा पर्जन्यघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
अवाक्षीर्महिषीं भोज्यां रणे निर्जित्य रुक्मिणम् ॥ २८
इन्द्रद्युम्नो हतः कोपाद्यवनश्च कशेरुमान् ।
हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम् ॥ २९
इरावत्यां तथा भोजः कार्तवीर्यसमो युधि ।
गोपतिस्तालकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ॥ ३०
तां च भोगवतीं पुण्यामृषिकान्तां जनार्दन ।
द्वारकामात्मसात्कृत्वा समुद्रं गमयिष्यसि ॥ ३१
न क्रोधो न च मात्सर्यं नानृतं मधुसूदन ।
त्वयि तिष्ठति दाशार्ह न नृशंस्यं कुतोऽनृजु ॥ ३२
आसीनं चित्तमध्ये त्वां दीप्यमानं स्वतेजसा ।

---

text as in T1 G2. 4 ! — b) K3 क्रतुं सन् (for क्रतुभिर्). N (K1. 4 missing) मधुसूदन (or °नः) (for भूरि°). — c) Ś1 K3 D4 अजयो ; K2 Cnp अधृष्यो ; Dn3 D1 G1 अजेयो ; D2 अयजद् (for अयजो). ❀ Cn : अधृष्य इति पाठे त्वं यज इत्यध्याहारः । ❀ K2. 3 S त्वं (for वै).

22 a) Ś1 अदात् (for शतं). — b) Some MSS. जनार्दनः. — c) T1 यथा ; T2 G (except G4) M तथा (for तदा). — d) K2. 3 Dc S दत्तवान् ; D5 भारत (for भागशः).

23 b) Dc D5 दानवमर्दन (for यादव°). — c) Ś1 K2. 3 D1–3 G2 M1 त्वं (K2 तं) हि विष्णुरिति ख्यातः. — d) K2 B Dn D4. 6 G2 विभुः ; Dc युधि ; T1 दिवि (and भुवि as in text) ; M1 भवः ; M2 भव.

25 K2 D2. 3 om. (hapl.) 25. — a) T1 परम् ; G2 M1 पदम् ; M2 च तथा (for दिवम्). T2 G3. 4 संप्राप्येदमथाकाशं. — b) Ś1 °भुवने ; K3 °दर्शनो ; B Dn2 D2 °स्यंदने (for °सदने). — K3 om. (? hapl.) 25c–27d. — c) T2 G (except G2) अत्यरोचत. Dn3 G1 M2 भूतात्मा. — d) T G3. 4 M1 आदित्यं ; G1 अनादि (for भास्करं). G2 आदित्यस्तव रोचिषा. — After 25, Dn D6 ins. :

48* प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो ।
अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ।

26 K3 om. 26 (cf. v.l. 25). — a) G1 M सूदिता (for सा°). — b) Dc °षुंद° ; D1–3. 5 °शुंभ° ; T G °सुंभ° (for °सुन्द°). — c) Some MSS. कृत- (for कृतः). T G3. 4 कृतः (for पुनः).

27 K3 om. 27 (cf. v.l. 25). — a) Dn D4–6 T1 आहृतिः ; D1–3 संकृतिः ; T2 G3. 4 आहरत् ; M1 आहुतिः (for आहुतिः). T G3. 4 क्रोधात् ; G1 कोपाः ; G2 कोपात् (for क्राथः). S नृपैः (M2 [s]नुजैः) (for जनैः). — c) K2 B D (except D1–3) जरासंधश्च ; S भीमधन्वा च (for °सेनश्च). — d) Ś1 K2 D1–3. 6 वि- (for च).

28 c) K2 Dn1 अवाप्सीः ; B Dc Dn2. n3 D4. 6 उवाह ; D1 आदत्सीः ; D2 S अहार्षीः (G1 आभाषीः) ; D5 उवास (for अवाक्षीः). S (except M2) रु(G1 रौ)क्मिणीं (for महिषीं). B1 तेषां ; B3 भार्यां ; T1 M1 भैष्मीं ; T2 G1–3 भैमीं ; M2 देवीं (for भोज्यां). — d) Ś1 K2 Dc D1–3. 5 मृधे ; K3 युद्धे (for रणे).

29 a) T1 M2 क्रोधाद् (for कोपाद्). — b) K3 B1. 2 Dn D2. 3 कसेरुमान् ; D1 सकेरुमान् ; T1 कशेरुहः ; T2 G M1 कशेरुकः. — B1. 3 Dc D4. 6 om. 29cd. — c) K2 S (except G1) साल्वः. — d) K2 B2 S (except M2) सौभश्च पातितः. — After 29, B2–4 Dc Dn D4–6 ins. :

49* एवमेते युधि हता भूयश्चान्यान्शृणुष्व ह ।
[B2. 3 मे (for ह).]

30 a) B D (except D1–3) G4 हतो ; G2 ततो (for तथा).

32 T2 G3 om. (hapl.) 32c–34b. — d) Ś1 K3 B (except B1) Dc D3. 5. 6 G4 Cnp नानृशंस्यं (D3 G4 °सं) ; D1. 2 T1 G1. 2 M न नृशंसं (T1 °सुः ; G1. 2 M1 °सः). B3 D1. 2 T1 G (G3 om.) M1 °नृजुः.

33 T2 G3 om. 33 (cf. v.l. 32). — a) K2 Dn चैत्य° ; D3 चिति° (for चित्त°). B Dc D4–6 Cnp °नं नित्य(B2

आगम्य ऋषयः सर्वेऽयाचन्ताभयमच्युत ॥ ३३
युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन ।
आत्मन्येवात्मसात्कृत्वा जगदास्से परंतप ॥ ३४
नैवं पूर्वे नापरे वा करिष्यन्ति कृतानि ते ।
कर्माणि यानि देव त्वं बाल एव महाद्युते ॥ ३५
कृतवान्पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।
वैराजभवने चापि ब्रह्मणा न्यवसः सह ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तदात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।
तूष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः ॥ ३७
ममैव त्वं तवैवाहं ये मदीयास्तवैव ते ।
यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ॥ ३८
नरस्त्वमसि दुर्धर्ष हरिर्नारायणो ह्यहम् ।
लोकाल्लोकमिमं प्राप्तौ नरनारायणावृषी ॥ ३९
अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वमहं त्वत्तश्च भारत ।
नावयोरन्तरं शक्यं वेदितुं भरतर्षभ ॥ ४०
तस्मिन्वीरसमावाये संरब्धेष्वथ राजसु ।
धृष्टद्युम्नमुखैर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारिता ॥ ४१
पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं यादवैः सह ।
अभिगम्याब्रवीत्कृष्णा शरण्यं शरणैषिणी ॥ ४२
पूर्वे प्रजानिसर्गे त्वामाहुरेकं प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वभूतानामसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४३

C. 3. 510
B. 3. 12. 5(
K. 3. 12. 5(

Cnp चित्त)मध्यस्थं. — [c]) Ś1 S (T2 G3 om.) मुनयः. — [d]) K2 याचंतो˚; Dc D3. 5 S (T2 G3 om.) याचंत्य˚; D1. 2 याचंते˚ (for ऽयाचन्ता˚). A few MSS. अच्युतं.

34 T2 G3 om. 34[ab] (cf. v.l. 32). — [c]) K2. 3 B D (except D1–3) G3 आत्मनैवा˚; G2 लोकाश्चैवा˚. — [d]) Ś1 T2 G1. 4 आस्ते; K2. 3 B Dc1 Dn D4. 6 G3 आसीः; Dc2 D5 आसीत् (for आस्से). — After 34, K2 Dn ins.:

50* युगादौ तव वार्ष्णेय नाभिपद्मादजायत ।
ब्रह्मा चराचरगुरुर्यस्येदं सकलं जगत् ।
तं हन्तुमुद्यतौ घोरौ दानवौ मधुकैटभौ ।
तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरेः ।
ललाटाज्जातवान्शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः । [5]
इत्थं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवौ ।
त्वन्नियोगकरावेताविति मे नारदोऽब्रवीत् ।

[❀ Cn: युगादौ तव वार्ष्णेय इत्यादि सार्धश्लोकत्रयं क्वचित्र दृष्टम् । ❀]

— K2 Dn cont.: Ś1 K3 B Dc D1–6 ins. after 34:

51* तथा नारायण पुरा क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
इष्टवांस्त्वं महासत्रं कृष्ण चैत्ररथे वने ।

[(L. 1) = (var.) 21. D2 पुरा नारायणो भूत्वा (for the prior half). — (L. 2) B1 ˚यज्ञं; D1 ˚सत्व (for ˚सत्रं).]

35 [a]) T G (except G1) एवं (for नैवं). B1 Dn1 परे (for पूर्वे). Ś1 M2 परे चापि; D1–3 परे वापि; T G3. 4 नापरे ह. — [b]) Dc भवि˚ (for करि˚). Ś1 D1–3 वै; K3 Dc Dn2 च; B Dn1. n2 D4–6 वा (for ते). — [c]) B D (except D1–3) transp. कर्माणि and यानि. — [d]) B1 भवानेव; T2 G2. 4 बालभावे (for बाल एव). Ś1 Dn1 D2. 3. 5 महाबलः; K2. 3 Dc2 Dn2. n3 D4. 6 ˚बल; Dc1 ˚बलं (for ˚द्युते). D1 बलिनां बल एव हि.

36 [c]) N कैलास˚ (K3 D2–4 ˚श). T2 G3. 4 [s]पि त्वं (for चापि). — [d]) Ś1 K2. 3 B Dc Dn D4–6 G1 ब्राह्मणैर् (for ब्रह्मणा).

37 [a]) K2. 3 Dc D5 T G1–3 M स्वमा˚; B Dn D4. 6 महा˚ (for तदा˚). — [d]) B3 उवाच मधुसूदनः; S (except M2) अब्रवीत्स जना˚.

38 [a]) Ś1 D1. 2 मदीयस्त्वं. D1 त्वदीयोहं.

39 [b]) Ś1 [s]प्यहं; B2 त्वहं; D1 S (except M1) [s]स्म्यहं (for ह्यहम्). — [c]) B Dn D4–6 G3 काले (for लोकाल्).

40 [b]) B1. 2 Dn D4. 6 त्वत्तश्चाहं तथैव च; Dc अहं त्वत्तस्त्वथैव च; G2 त्वत्तोहं चैव भारत.

41 Before 41, all MSS. except T2 G3 (K1. 4 missing) ins. वैशं˚ (B Dn D1–3 cont. उ˚). — After the ref., K2 B (except B1) Dc Dn D4–6 ins.:

52* एवमुक्ते तु वचने केशवेन महात्मना ।;

while T G2. 4 ins.:

53* इत्युक्त्वा पुण्डरीकाक्षः पाण्डवं सुप्रियं प्रियम् ।
प्रीयमाणो हृषीकेशस्तूष्णीमासांबभूव ह ।

— [a]) Dc राज˚; S (except T2 G3) ˚समावापे. — [b]) S संक्रुद्धेष्वथ.

42 [b]) K3 पांडवैः; B Dc1 Dn D4. 6 भ्रातृभिः (for यादवैः). — [c]) B Dc Dn D4. 6 क्रुद्धा; T G कृष्णं (for कृष्णा).

43 Before 43, K2 B Dc2 Dn D4–6 ins. द्रौपद्युवाच; G1. 2 द्रौपदी; G4 कृष्णा. — B4 Dc2 D5 G2. 4 ins. after

C. 3. 511
B. 3. 12. 51
K. 3. 12. 54

विष्णुस्त्वमसि दुर्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन ।
यष्टा त्वमसि यष्टव्यो जामदग्न्यो यथाब्रवीत् ॥ ४४
ऋषयस्त्वां क्षमामाहुः सत्यं च पुरुषोत्तम ।
सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाब्रवीत् ॥ ४५
साध्यानामपि देवानां वसूनामीश्वरेश्वरः ।
लोकभावन लोकेश यथा त्वां नारदोऽब्रवीत् ॥ ४६
दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां च पृथिवी विभो ।
जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ४७
विद्यातपोभितप्तानां तपसा भावितात्मनाम् ।
आत्मदर्शनसिद्धानामृषीणामृषिसत्तम ॥ ४८
राजर्षीणां पुण्यकृतामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।
सर्वधर्मोपपन्नानां त्वं गतिः पुरुषोत्तम ॥ ४९
त्वं प्रभुस्त्वं विभुस्त्वं भूरात्मभूस्त्वं सनातनः ।
लोकपालाश्च लोकाश्च नक्षत्राणि दिशो दश ।
नभश्चन्द्रश्च सूर्यश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५०
मर्त्यता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसाम् ।
त्वयि सर्वं महाबाहो लोककार्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ५१
सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयान्मधुसूदन ।
ईशस्त्वं सर्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५२
कथं नु भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सभां कृष्येत मादृशी ॥ ५३
स्त्रीधर्मिणी वेपमाना रुधिरेण समुक्षिता ।
एकवस्त्रा विकृष्टास्मि दुःखिता कुरुसंसदि ॥ ५४
राजमध्ये सभायां तु रजसाभिसमीरिताम् ।

---

the ref. : De1 T G3 (which all om. the ref.), ins. after 42 :

51* वासुदेव वसूनां च वामवो बहुधाच्युत ।
देवदेवोऽसि लोकानां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।

[(L. 1) G2 हृषीकेश (for वसूनां च). T2 G2. 3 वामवाव-रजाच्युत. — (L. 2) G2 हि (for ऽसि). De1 T G2–4 देवा° (for लोका°). T G2–4 ईति (for कृष्ण-).]

— a) K2 B De Dn D4–6 °भि- (B2 De2 °वि-) (for °नि-). — c) B D (except D1–3) T1 सर्वलोकानाम्.

44 T1 om. (hapl.) 44. D5 transp. 44 and 45. — a) K3 De T2 G दुर्धर्षः. — b) De1 D3 T2 G3. 4 °सूदनः.

45 K3 om. 45a–46b; D1 om. (hapl.) 45–46; G1 om. (hapl.) 45. D5 transp. 44 and 45; Ś1 transp. 45 and 46. — c) S (G1 om.) स त्वं (for सत्याद्). D3 मायया चापि सं°. — d) K2 De D4. 5 T1 G2. 4 M काश्यपस्. Ś1 G2 त्वा.

46 Ś1 transp. 45 and 46. K3 om. 46ab; D1 om. 46 (cf. v.l. 45). — a) S अपि (for अपि). — b) Ś. विश्वेषाम्; K2 D2. 3. 5 विश्वानाम्; B De Dn D4. 6 शिवानाम् (for वसूनाम्). K2 Dn1. n2 D2–4. 6 G1. 2 °श्वर (for °श्वरः). — c) K2 B2 Dn3 D4 भूतभावन N (K1. 4 missing) भूतेश (Ś1 °शो). — d) Ś1 K3 M2 त्वा (for त्वां). — After 46, K2 Dn ins. :

55* ब्रह्मशंकरशक्राद्यैर्देववृन्दैः पुनः पुनः ।
क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनकैरिव ।

47 a) Ś1 K2. 3 Dn D1–3. 5 G1. 2 द्यौश्च (for दिवं). Ś1 K2. 3 Dn D1–3 G2 व्याप्ता. — K2 om. 47b–48c. — b) Ś1 B2 Dn D4. 6 प्रभो; D3 तथा (for विभो). — c) Ś1 D1. 2 च; T1 G2. 4 M1 स्वम्; G1 तु (for ते). Ś1 K3 D1–3 त्रयो (for इमे).

48 K2 om. 48abc (cf. v.l. 47). — c) K3 B Dn D4. 6 °तृप्तानां. — d) Ś1 K2. 3 B1. 2 Dn D2. 4–6 असि; B3 D1. 3 अपि (for ऋषि-). Ś1 K2 B1 Dn D4 सत्तमः.

49 d) K2 B1. 3 Dn1. n2 D2–4. 6 पुरुषर्षभ (B1 °भः).

50 a) G2 गुरुस् (for प्रभुस्). K3 Dn D4 च त्वं (for त्वं भूर्). — b) K2 Dn D4 भूतात्मा त्वं विचेष्टसे. — c) De D5 transp. लोक° and लोकाश्च. — d) S (except M2) तथा (for दश).

51 D3 om. (hapl.) 51. — a) Ś1 B2 De सत्य° (for मर्त्य°). — d) T G महत्- (for लोक-).

52 a) De D5 (by transp.) साहं ते. — c) Ś1 D1. 2 ईश्वरः (for ईशस्त्वं). T1 G1 M2 सर्वलोकानां. — d) T2 G2–4 मानवाः (for मानुषाः).

53 a) K2. 3 Dn1. n2 D1. 5. 6 तु भार्या; D3 भार्या च. K3 पांडु° (for पार्थां). — b) K2. 3 प्रिया; B2 D2 T1 प्रभो; M1 सनी (for विभो). — d) Ś1 परिक्लेश्येत; D1–3 परिकृष्येत; D3m. 5. 6 स मां कृष्येत.

54 b) K2 B D (except D1–3) शोणितेन (for रुधि°).

55 a) K2 B D (except D1–3) राज्ञां मध्ये. Ś1 K3 D1. 2 हि; B2 च (for तु). — b) Dn1. n2 D4 [अ]ति-;

दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्राहसन्पापचेतसः ॥ ५५
दासीभावेन भोक्तुं मामीषुस्ते मधुसूदन ।
जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ॥ ५६
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृता बलात् ॥ ५७
गर्हये पाण्डवांस्त्वेव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् ।
ये क्लिश्यमानां प्रेक्षन्ते धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ५८
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यौ मां विप्रकृतां क्षुद्रैर्मर्षयेतां जनार्दन ॥ ५९
शाश्वतोऽयं धर्मपथः सद्भिराचरितः सदा ।
यद्भार्यां परिरक्षन्ति भर्तारोऽल्पबला अपि ॥ ६०
भार्यायां रक्ष्यमाणायां प्रजा भवति रक्षिता ।
प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ॥ ६१
आत्मा हि जायते तस्यां तस्माज्जाया भवत्युत ।
भर्ता च भार्यया रक्ष्यः कथं जायान्ममोदरे ॥ ६२
नन्विमे शरणं प्राप्तान्न त्यजन्ति कदाचन ।
ते मां शरणमापन्नां नान्वपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ६३
पञ्चेमे पञ्चभिर्जाताः कुमाराश्चामितौजसः ।
एतेषामप्यवेक्षार्थं त्रातव्यास्मि जनार्दन ॥ ६४
प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरान्सुतसोमो वृकोदरात् ।
अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ ६५
कनिष्ठाच्छ्रुतकर्मा तु सर्वे सत्यपराक्रमाः ।
प्रद्युम्नो यादृशः कृष्ण तादृशास्ते महारथाः ॥ ६६
नन्विमे धनुषि श्रेष्ठा अजेया युधि शात्रवैः ।
किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहन्ते दुर्बलीयसाम् ॥ ६७
अधर्मेण हृतं राज्यं सर्वे दासाः कृतास्तथा ।
सभायां परिकृष्टाहमेकवस्त्रा रजस्वला ॥ ६८
नाधिज्यमपि यच्छक्यं कर्तुमन्येन गाण्डिवम् ।

C. 3. 537
B. 3. 12. 77
K. 3. 12. 80

D6 तु (for [अ]भि-). K2 B Dn D4. 6 M -परिप्लुता (M1 °तां); K3 De D3. 5 T2 G1 -समीरिता. — d) Ś1 D1. 2 व्यहसन्; K3 D3 विहसन्. — After 55, D2 ins.:

56* कृष्यमाणां तथा दीनामनाथामिव माधव ।
आहुश्चैतान्पण्डतिलान्पञ्च चैव तु पाण्डवान् ।
पतिमन्यं वृणीष्वेति सर्वे ते मधुसूदन ।

56 a) K3 D1–3 दासीभोगेन. Ś1 D1–3 संभोक्तुम्; K2 B1. 2 Dn D4. 6 G3 मां भोक्तुम् (by transp.). — b) D1. 2 मामीपुर्; D3 अन्वीपुर् (for ईपुस्ते). — d) K2 B (except B4) D (except D2. 3) G3 च; G1 स- (for [अ]थ).

57 d) S (except M2) याहं (for सा°). T G (except G1) transp. -कृता and बलात्.

58 a) Ś1 B4 स्वेवं; T1 स्वेषा; T2 G (except G1) चैव (for स्वेव). — c) K2 B (except B4) Dn D4 G2 M2 यत् (for ये). K3 मर्षते; De प्रेक्षंति; D1. 2 प्रैक्षंत; S (except M2) पश्यंति.

59 Cf. 70ab and v.l. — b) Ś1 च धन्विनां; K2 B Dn D4. 6 च गांडिवं; S (except M1) धनुष्मतः.

60 Cf. Manu. 9. 6. — a) K3 G1 धर्मपंथाः. — c) D5 °रक्षद्भिः; S (except M1) °रक्षंते. — d) S भर्तारोप्यबलीयसः.

61 = 4. 20. 27. Many N MSS. रक्ष° (in 61a and 61c).

62 c) T2 G2. 3 हि; M2 तु (for च). — d) K3 D2. 3 S (except T2 G3) जायेत्. T2 G4 मनोहरः.

63 a) De D5 न हीमे; M2 ते त्विमे (for नन्विमे). K2 B Dn D3–6 प्राप्तां; T1 G4 M2 प्राप्ता. — b) De D5 संत्यजंति; D2 विजहंति. — c) K2 B2. 4 D4. 6 शरणागतां मां राजानो (B2 कृष्ण); B1. 3 De D5 शरणागतां तु मां (B1 °तन्हं मां; B3 om. मां; D5 °तां हि मां) राजन् (hypermetric!). — d) S नान्वपद्यन्कथं वराः (G1 पुरः; M2 -चन). — After 63, S reads 67.

64 a) D1. 2 [ग]ते (for [इ]मे). K2 B De Dn D4–6 पंचभिः पतिभिर्जाताः. — b) K2 B Dn D4–6 मे; De ये; S तु (for च). K2 B D (except D1–3) महौजसः (for [अ]मितौ°).

65 = 1. 57. 102. — a) Ś1 K3 D1–3 युधिष्ठिरात्प्रतिविंध्यः. — c) Ś1 K3 B1. 4 Dn D1. 4–6 G3 च (for तु). — d) K3 D1 च; D3 [अ]थ (for तु).

66 a) Ś1 K2. 3 B Dn D4. 6 T2 G3 च (for तु).

68 a) T2 G (except G1) जितं (for हृतं). — b) K2 M2 तथा कृताः (by transp.); T2 G2. 3 कृतास्तदा. — cd) K3 D1 °क्लिष्टा (for °कृष्टा°). Ś1 transp. परिकृष्टा and एकवस्त्रा.

69 ab) D1. 3 तच्छक्यं (for य°). D2 T G (except G1) transp. शक्यं and कर्तुं. D2 गांजिवं. — c) G2 °बाहुं

C. 3. 537
B. 3. 12. 77
K. 3. 12. 80

अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ॥ ६९
धिग्भीमसेनस्य बलं धिक्पार्थस्य च गाण्डिवम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ७०
य एतानाक्षिपद्राष्ट्रात्सह मात्राविहिंसकान् ।
अधीयानान्पुरा बालान्व्रतस्थान्मधुसूदन ॥ ७१
भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषम् ।
कालकूटं नवं तीक्ष्णं संभृतं लोमहर्षणम् ॥ ७२
तज्जीर्णमविकारेण सहान्नेन जनार्दन ।
सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ॥ ७३
प्रमाणकोट्यां विश्वस्तं तथा सुप्तं वृकोदरम् ।
बद्ध्वैनं कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराव्रजत् ॥ ७४
यदा विबुद्धः कौन्तेयस्तदा संछिद्य बन्धनम् ।
उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ॥ ७५
आशीविषैः कृष्णसर्पैः सुप्तं चैनमदंशयत् ।
सर्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा ॥ ७६
प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्वान्सर्पानपोथयत् ।
सारथिं चास्य दयितमपहस्तेन जघ्निवान् ॥ ७७
पुनः सुप्तानुपाधाक्षीद्बालकान्वारणावते ।
शयानानार्यया सार्धं को नु तत्कर्तुमर्हति ॥ ७८
यत्रार्या रुदती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
महद्व्यसनमापन्ना शिखिना परिवारिता ॥ ७९
हा हतास्मि कुतो न्वद्य भवेच्छान्तिरिहानलात् ।
अनाथा विनशिष्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ॥ ८०
तत्र भीमो महाबाहुर्वायुवेगपराक्रमः ।
आर्यामाश्वासयामास भ्रातॄंश्चापि वृकोदरः ॥ ८१
वैनतेयो यथा पक्षी गरुडः पततां वरः ।
तथैवाभिपतिष्यामि भयं वो नेह विद्यते ॥ ८२
आर्यामङ्केन वामेन राजानं दक्षिणेन च ।
अंसयोश्च यमौ कृत्वा पृष्ठे बीभत्सुमेव च ॥ ८३
सहसोत्पत्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् ।

(for °भीमा°).

70 Cf. 59^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ D (except D$_2$. 4. 6) धिग्बलं भीमसेनस्य (= 59^{a}): S (except M$_2$) बलं धिग्भीमसेनस्य. — ^{b}) K$_3$ धनुष्मतां; B Dn D$_{4-6}$ च (B [अ]पि) पौरुषं; D$_2$ च गांजिवं; S (except M$_1$) धनुष्मतः. — ^{c}) D$_{1.2}$ S पापो (for कृष्ण). — After 70, Dc$_2$ ins.:

57* कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।
तत्कालेन कृतं मन्ये न तु पौरुषवर्धनम् ।
[Line 1 = (var.) l. 1. 188.]

71 M$_2$ om. 71. — ^{a}) Dn$_3$ D$_3$ G$_4$ य एनान्. T G भ्रातॄन् (for राष्ट्रात्). — ^{b}) Ś$_1$ विहिंसितुं; B$_1$ Dc$_2$ विहिंसितान्; D$_5$ विशां पते; S (M$_2$ om.) विहिंसकः (for [अ]विहिंसकान्). D$_3$ महामाय्यान्महांबिकान्.

☞ With stanzas 72–77, cf. 1. 119. 35 ff.

72 = (var.) 1. 119. 39. — ^{b}) K$_3$ D$_{1-3.5}$ पुनः (for पापः). — ^{c}) D$_{2.3}$ विषं (for नवं). S कालकूटनिभं तीक्ष्णं. — ^{d}) K$_3$ Dc D$_{5.6}$ T$_2$ G Cn संभूतं (G$_4$ भ्रातरं); B$_2$ संवृतं. S रोम°.

73 ^{c}) Ś$_1$ संशेषत्वान्; D$_3$ सशेषं तं; T$_1$ विशेषत्वान्; T$_2$ G (except G$_1$) सावशेषं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ D$_{1.3}$ भीमेन (for भीमस्य).

74 ^{b}) K$_3$ D$_5$ तदा सुप्तं; S (except M$_2$) पाशैर्बध्वा. — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{1-3.5}$ अथ° (for बद्ध्वै°). S तोये स भीमं (T$_1$ G$_1$ सुभीमे; M$_1$ तु भीमे; M$_2$ -पु कृष्ण) गंगायां (T$_1$ M °याः). — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ D$_{1.3}$ M$_2$ गृहम्; K$_2$ B Dc Dn D$_{4-6}$ पुरम् (for पुनर्). — After 74, D$_5$ reads 77.

75 = (var.) 1. 119. 35. — ^{a}) M$_1$ प्रबुद्धः. — ^{b}) Dc संछिन्नबंधनः.

76 = 1. 55. 12. Cf. 1. 119. 36 also. — ^{b}) K$_2$ B Dc Dn D$_{4-6}$ भीमसेनम्; G$_1$ सुप्तं चेमम्. D$_3$ सुप्तश्चैव स दंशितः. — ^{d}) T$_1$ G$_2$ M स; T$_2$ G$_{3.4}$ ह (for च).

77 = (var.) 1. 119. 38. — D$_5$ reads 77 after 74. — ^{a}) D$_5$ यदा विबुद्धः कौंतेयः (= 75^{a}). — ^{c}) D$_5$ तदा च सारथिं चास्य.

78 ^{a}) S ततः पुनर् (M$_2$ पुनः क्षिप्तान्) (for पुनः सुप्तान्).

80 ^{b}) Dc स्वस्ति (with hiatus); D$_5$ स्वस्तिर् (for शान्तिर्). T$_2$ G (except G$_1$) महा° (for इहा°).

81 ^{d}) K$_3$ D$_{3.5}$ S चैव (for चापि).

82 ^{b}) K$_3$ B Dc$_2$ Dn D$_{4-6}$ गरुत्मान् (for गरुडः). — ^{c}) S [अ]ति- (for [अ]भि-).

83 ^{b}) S (except M$_2$) दक्षिणेन युधिष्ठिरं. — ^{c}) Dc$_2$ यमौ चैव च बाहुभ्यां (m as in text).

85 ^{b}) K$_2$ B D (except D$_{1-3}$) सह मात्रा (by

भ्रातृनार्यां च बलवान्मोक्षयामास पावकात् ॥ ८४
ते रात्रौ प्रस्थिताः सर्वे मात्रा सह यशस्विनः ।
अभ्यगच्छन्महारण्यं हिडिम्बवनमन्तिकात् ॥ ८५
श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रेमे मात्रा सह सुदुःखिताः ।
सुप्तांश्चैनानभ्यगच्छद्धिडिम्बा नाम राक्षसी ॥ ८६
भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्सङ्गे ततो बलात् ।
पर्यमर्दत संहृष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ॥ ८७
तामबुध्यदमेयात्मा बलवान्सत्यविक्रमः ।
पर्यपृच्छच्च तां भीमः किमिहेच्छस्यनिन्दिते ॥ ८८

तयोः श्रुत्वा तु कथितमागच्छद्राक्षसाधमः ।
भीमरूपो महानादान्विसृजन्भीमदर्शनः ॥ ८९
केन सार्धं कथयसि आनयैनं ममान्तिकम् ।
हिडिम्बे भक्षयिष्यावो न चिरं कर्तुमर्हसि ॥ ९०
सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी ।
नैनमैच्छत्तदाख्यातुमनुक्रोशादनिन्दिता ॥ ९१
स नादान्विनदन्घोरान्राक्षसः पुरुषादकः ।
अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ॥ ९२
तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली ।

C. 3. 565
B. 3. 12. 105
K. 3. 12. 108

---

transp.); cf. v.l. 86. — [c]) B Dn$_2$ D$_{3.4}$ **महारण्ये**. — [d]) Some MSS., here and below, **हिडिंब**-. K$_3$ D$_3$ **अंतिके**; Dn$_1$ **अंतिकं**.

86 [a]) T$_2$ G (except G$_1$) [ग]**ते**; M$_2$ [ग]**त्र** (for [इ]**मे**). — [b]) Ś$_1$ B$_2$ Dc$_2$ D$_{1.2.5}$ **सह मात्रा** (by transp.); cf. v.l. 85. — [c]) T$_2$ G$_3$ **क्षेतान्**; G$_{2.4}$ **एतान्** (for **चैनान्**). — After 86, N (K$_1$. 4 missing) ins.:

58* **सा दृष्ट्वा पाण्डवं तत्र शयानं भ्रातृभिः सह ।**
हृच्छयेनाभिभूता हि भीमसेनमकामयत् ।

[(L. 1) B Dn D$_{4-6}$ पांडवान्. Dc$_1$ D$_{1.2}$ भीमं (for तत्र). B Dc Dn D$_{4.6}$ सुप्तान्मात्रा (Dc D$_4$ °न्भ्रात्रा) सह क्षितौ (for the posterior half). — (L. 2) B Dc Dn D$_{4.6}$ [अ]भिभूतात्मा; D$_3$ समाविष्टा (for [अ]भिभूता हि).]

87 [a]) D$_1$ transp. **पादौ** and **कृत्वा**. — [b]) D$_2$ **स्वोत्संगे तु**; D$_3$ **उत्संगेन**; D$_5$ **स्वोत्संगेव**; T G M$_1$ **स्वपतींके** (G$_1$ °गे) (for **स्व उत्सङ्गे**). K$_3$ D$_6$ **सुलोचना**; B (except B$_2$) Dc$_1$ Dn D$_6$ T$_1$ M$_2$ **ततोबला**. D$_1$ **साप्युत्संगे महाबला**. — [c]) T G$_{3.4}$ M$_1$ **पर्यं**(T$_2$ G$_{3.4}$ °रि)**ष्वजत**; G$_1$ **परिष्वज्य च**; G$_2$ (conflated) **पर्यष्वमर्द** (!).

88 [a]) Dc **तां तदाप्रतिमेयात्मा**. — [c]) K$_3$ **पर्यपृच्छस्त तां**; B$_1$ °च्छ तां; B$_3$ Dc Dn D$_5$ °त तां; D$_3$ °त्तदा. — [d]) D$_3$ **नंदिके** (for [अ]**निन्दिते**). Ś$_1$ D$_{1.2}$ **कस्य त्वमसि शोभने**. — After 88, all MSS. except T$_1$ G$_1$ M ins.:

59* **सैवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी ।**
भीमसेनं महात्मानमिदमाह शुचिस्मिता ।
पलायध्वमितः क्षिप्रं मम भ्राता सुवीर्यवान् ।
आगमिष्यति वो हन्तुं तस्माद्गच्छत माचिरम् ।
अथ भीमोऽभ्युवाचैनां साभिमानमिदं वचः । [5]
नोद्विजेयमहं तस्माद्विहनिष्येऽहमागतम् ।

[(L. 1) K$_3$ B$_3$ Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ om. सा. D$_{1.2}$ कामचारिणी. — (L. 2) K$_2$ B Dc Dn D$_{4.6}$ आह चैवमनिन्दिता (for the posterior half). — (L. 3) K$_3$ D$_5$ प्रबोधयामि वै क्षिप्रं (for the prior half). B Dc Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ [ए]ष (for सु-). — (L. 4) D$_{1.2}$ संहर्तुं; T$_2$ G$_2$ व हंतुं (for वो हन्तुं). — (L. 5) D$_1$ तां चा° (for भीमो°). K$_3$ Dc D$_3$. 5 [ऽ]पि (for ऽभि-). D$_2$ तां प्रत्युवाच (for भीमोऽभ्युवाच). D$_{1.2}$ [ए]ष (for [ए]नां). T$_2$ G$_{2-4}$ इवामुरीं (for इदं वचः). Ś$_1$ K$_3$ D$_{1-3}$ मात्मा परमवल्गुना (for the posterior half). — (L. 6) Ś$_1$ K$_3$ D$_{1-3.5}$ T$_2$ G$_{2-4}$ नोद्विजामि तव भ्रातुर्. Ś$_1$ D$_{1-3}$ न चैनान् (D$_{1.2}$ नैतांश्च; D$_3$ नेमांश्च) प्रतिबोधये; K$_3$ D$_5$ भयं नास्ति महाबलात् (D$_5$ °बलात्); T$_2$ G$_{2-4}$ निहन्मि च समागतं.

— Ś$_1$ K$_3$ D$_{1-3.5}$ cont.:

60* **आगतं प्रतियोत्स्यामि राक्षसं भ्रातरं तव ।**

89 [a]) K$_2$ B D (except D$_{1-3}$) **मंजल्पम्**; G$_1$ **वचनम्** (for **कथितम्**). — [b]) Ś$_1$ K$_3$ D$_{1-3}$ °धिपः (for °धमः). — [d]) Ś$_1$ **विदधद्**; K$_3$ **निनदन्**; D$_{1-3}$ G$_1$ M$_2$ **वि**(D$_3$ G$_1$ **व्य**)**नदन्** (for **विसृजन्**).

90 Before 90, K$_2$ B$_2$ Dc Dn D$_4$. 6 ins. **राक्षस उ°**; B$_4$ **हिडिंब उ°**; G$_4$ **पुरुषादकः**. On the other hand, K$_3$ D$_{2.3.5}$ ins. before 90:

61* **अथैनामब्रवीत्क्रुद्धो राक्षसः पुरुषादकः ।**

— [a]) Ś$_1$ **साकं** (for **सार्धं**). — [b]) To avoid hiatus, Ś$_1$ K$_3$ D$_1$ **ह्यानयैनं**; D$_2$ **ह्यानयस्व** (for **आनयैनं**). — [c]) Ś$_1$ **भक्षयिष्ये वां**; K$_2$ B$_{1.3}$ Dn$_{1.3a}$ D$_5$ °ष्यामो; B$_2$ Dn$_3$ T$_2$ G$_3$ °ष्यामि.

91 [a]) Ś$_1$ **क्षमा**°; M$_2$ **स्नेह**° (for **कृपा**°). — [c]) B$_1$ Dc **नैतम्**; S **नैतद्** (for **नैनम्**). Ś$_1$ Dc D$_2$ G$_1$ **इच्छत्**; K$_2$ Dn$_2$ **ऐक्षत्** (for **ऐच्छत्**). S **तदा कर्तुम्**.

92 K$_3$ om. 92[ab]. — [a]) B$_{1.3}$ **विविधान्**; S (except

C. 3. 565
B. 3. 12. 105
K. 3. 12. 108

अगृह्णात्पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ॥ ९३
इन्द्राशनिसमस्पर्शं वज्रसंहननं दृढम् ।
संहत्य भीमसेनाय व्याक्षिपत्सहसा करम् ॥ ९४
गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनोऽथ रक्षसा ।
नामृष्यत महाबाहुस्तत्राक्रुध्यद्वृकोदरः ॥ ९५
तत्रासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः ।
सर्वास्त्रविदुषोर्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ ९६
हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्थितो भ्रातृभिः सह ।
हिडिम्बामग्रतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ॥ ९७
ततश्च प्राद्रवन्सर्वे सह मात्रा यशस्विनः ।
एकचक्राममिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ॥ ९८
प्रस्थाने व्यास एषां च मन्त्री प्रियहितोऽभवत् ।
ततोऽगच्छन्नेकचक्रां पाण्डवाः संशितव्रताः ॥ ९९
तत्राप्यासादयामासुर्बकं नाम महाबलम् ।
पुरुषादं प्रतिभयं हिडिम्बेनैव संमितम् ॥ १००
तं चापि विनिहत्योग्रं भीमः प्रहरतां वरः ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्द्रुपदस्य पुरं ययौ ॥ १०१
लब्धाहमपि तत्रैव वसता सव्यसाचिना ।
यथा त्वया जिता कृष्ण रुक्मिणी भीष्मकात्मजा॥१०२
एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताहं मधुसूदन ।
स्वयंवरे महत्कर्म कृत्वा नसुकरं परैः ॥ १०३
एवं क्लेशैः सुबहुभिः क्लिश्यमानाः सुदुःखिताः ।

M$_2$) विपुलान् (for विनदन्). — ^{b}) T$_2$ G$_{3.4}$ (*inf. lin.* as in text) पिशिताशनः (for पुरुषा°). — ^{cd}) S कृत्वाभ्य(T$_2$ G$_{3.4}$ °ह्य)गच्छद् (for अभ्यद्रवत). Ś$_1$ संक्रुद्धो (for वेगेन), and महाबलः (for तदा किल). — After 92, K$_3$ D$_{3.5}$ (om. line 2) ins.:

62* तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलम् ।
उत्थाय सहसा रक्षो निजग्राह महाबलः ।,

which in K$_3$ is followed by 63* (cf. v.l. 93).

93 K$_3$ om. 93–96. — ^{ab}) Dc संरब्धो (for °क्रुद्धो). D$_5$ अभिद्रुत्य च संरब्धो (for ^{a}). Ś$_1$ D$_{1-3}$ transp. संक्रुद्धो and वेगेन. Ś$_1$ बलिनं; D$_1$ बलवद्; D$_{2.3}$ बलवान्; T$_2$ G$_{3.4}$ तरसा (for महता). D$_6$ भीमसेनं तदा बली (for ^{b}).

94 K$_3$ om. 94 (cf. v.l. 93); G$_2$ om. 94^a–95^b. — ^{c}) D$_{2.3.5}$ G$_4$ संहत्य; T$_1$ संगत्य. S (except G$_1$; G$_2$ om.) °सेनस्य.

95 K$_3$ om. 95; G$_2$ om. 95^{ab} (cf. v.l. 93, 94). — ^{a}) B$_2$ Dc D$_{2.6}$ गृहीत्वा; D$_3$ T$_1$ G$_4$ M$_1$ गृहीतः; G$_1$ संहत्य (cf. 94^c) (for गृहीतं). — ^{b}) Dc Dn D$_{4-6}$ °सेनस्य. B$_{1.2}$ Dc$_2$ Dn$_{2.n3}$ D$_1$ राक्षसः; D$_2$ राक्षसं. K$_2$ भीमसेनं तदा किल (= 92^d); G$_1$ °सेनेन रक्षसां.

96 K$_3$ om. 96 (cf. v.l. 93). — ^{ab}) Ś$_1$ D$_{1-3}$ अथा°; K$_2$ B (except B$_2$) Dc Dn D$_{4.5}$ तदा° (for तत्रा°). Ś$_1$ अभूत् (for आसीत्). A few MSS. तुमलं and हिडंबयोः. — Dn D$_{2-6}$ ins. after 96: K$_3$ (which om. 93–96) cont. after 62*:

63* विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ ।
निजघान महावीर्यस्तं तदा निर्बलं बली ।

[(L. 1) D$_2$ क्रीडित्वा; D$_6$ विक्रम्य (for विक्रीड्य). D$_5$ महाबल (for सहा°). — After line 1, D$_2$ ins.:

64* तलैरशनिकल्पैश्च मुष्टिभिश्चाहनत्तदा ।

— (L. 2) K$_3$ निर्जघान; D$_3$ निर्जग्राह. D$_2$ दुर्बलं; D$_6$ [अ]तिबलं; D$_6$ बलिनं (for निर्बलं).]

On the other hand, B$_2$ ins. after 96:

65* ततो भीमो महाबाहू रूपमास्थाय वै महत् ।
जघान राक्षसं क्रुद्धो वृत्रं देवपतिर्यथा ।

98 ^{a}) K$_2$ B D (except D$_{1-3}$) सं-; S ते (for च). — ^{b}) K$_2$ B D (except D$_{2.3}$) परंतपाः (for यशः). — ^{c}) S (except G$_1$ M$_2$) °गताः (for °मुखाः). — ^{d}) Ś$_1$ ब्राह्मणैः सह; K$_3$ °णैर्बुधैः; B$_2$ Dc T G$_{2.4}$ M °णव्रतैः; D$_2$ °णानुजैः; G$_1$ °णैर्वृतैः.

99 ^{a}) B$_1$ Dc विदुरस्तेषां; D$_3$ व्यास एवैषां; S विदुरश्चैषां (for व्यास एषां च). — ^{b}) K$_2$ B$_2$ Dn D$_{4.6}$ °हिते रतः; B$_1$ °हितेभवत्. — ^{d}) T$_2$ G (except G$_1$) पार्थिवाः (for पाण्डवाः). A few MSS. शंसितव्रताः.

102 ^{a}) Dc D$_5$ कृष्ण (for अपि). — ^{cd}) Ś$_1$ [अ]जिता; T$_2$ गता; G$_{2.4}$ हृता (for जिता). Dn$_2$ D$_{1.3}$ भीम° (for भीष्म°).

103 ^{a}) M$_1$ तथा सुयुद्धे; M$_2$ तत्रासुयुद्धे. — ^{d}) Ś$_1$ नासुकरं; B$_1$ यदुष्करं; T G$_4$ M$_1$ [अ]प्यसु°; G$_2$ M$_2$ त्वसु° (for नसुकरं).

104 ^{b}) K$_{2.3}$ B Dn D$_{1.2.4.6}$ °माना सुदुःखिता. — ^{c}) Ś$_1$ D$_{1.2}$ अवसन्; K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ निवसामि; K$_3$ D$_5$ G$_1$ M$_2$ निवसंति; Dc न्यवसन्; D$_3$ निवसन्. K$_2$ B$_{1.3.4}$ Dc$_1$ Dn D$_{1.4.6}$ T$_1$ G$_1$ आर्यया हीना; B$_2$ अवसन्नाहं; D$_2$

निवसामार्यया हीनाः कृष्ण धौम्यपुरःसराः ॥ १०४
त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः ।
विहीनैः परिक्लिश्यन्तीं समुपेक्षन्त मां कथम् ॥ १०५
एतादृशानि दुःखानि सहन्ते दुर्बलीयसाम् ।
दीर्घकालं प्रदीप्तानि पापानां क्षुद्रकर्मणाम् ॥ १०६
कुले महति जातास्मि दिव्येन विधिना किल ।
पाण्डवानां प्रिया भार्या स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ॥
कचग्रहमनुप्राप्ता सास्मि कृष्ण वरा सती ।
पश्चानामिन्द्रकल्पानां प्रेक्षतां मधुसूदन ॥ १०८
इत्युक्त्वा प्रारुदत्कृष्णा मुखं प्रच्छाद्य पाणिना ।
पद्मकोशप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ॥ १०९

स्तनावपतितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ ।
अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुबिन्दुभिः ॥ ११०
चक्षुषी परिमार्जन्ती निःश्वसन्ती पुनः पुनः ।
बाष्पपूर्णेन कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ॥ १११
नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा मधुसूदन ।
न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं न च बान्धवाः ॥
ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत् ।
न हि मे शाम्यते दुःखं कर्णो यत्प्राहसत्तदा ॥ ११३
अथैनामब्रवीत्कृष्णस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
रोदिष्यन्ति स्त्रियो ह्येवं येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ११४
बीभत्सुशरसंछन्नाञ्शोणितौघपरिप्लुतान् ।

C. 3. 589
B. 3. 12. 128
K. 3. 12. 132

आर्यया सार्धं; G1 आश्रयाहीना. — d) Dn D4. 6 °पुरःसरा; D1 °पुरःसरं; D3 °पुरस्कृताः.

105 b) B1 वीर्यवंतो दुरासदाः. — c) B (except B4) D1. 6 निहीनैः; S (except M2) अजिताः. K3 D2 T2 G2–4 M1 °कृप्यंतीं; Dn2 D3. 5 °क्लिश्यंति; T1 G1 M2 °तुष्यंति (M2 °तीं). — d) Ś1 समुदैक्षंत; K2 B De Dn D4. 6 G1 °पेक्षं(K2 Dn D4. 6 °पेक्ष्यं)ति; K3 D2. 3 M °पैक्षंत; D1 °पैक्षत; D5 °पेक्षसि.

106 b) K2 B D (except D1–3. 5) महती. — G1 om. 106c–107d. — c) K3 De D2. 3 M दीर्घकाल-; T1 °काले. Ś1 D1. 2 प्रसृष्टानि; K2 B Dn D4–6 प्रदीप्तास्मि; K3 -प्रतिष्ठानि; D3 -[उ]पसृष्टानि; M1 -प्रवृत्तानि. — B3 om. (hapl.) 106d–107a. — d) K2 B2 Dn D4. 6 पापकर्मणां; B4 क्षुद्रकर्मिणां.

108 a) T2 G (except G1) केशग्रहणमापन्ना. — b) K2 परा; Dn2 स्वसा; D1 च सा (for वरा). S का नु जीवेत मादृशी. — c) K2 B2 Dn D1. 4. 6 पांडुपुत्राणां (for इन्द्र°).

109 Before 109, T G ins. वैशं°. — bc) A few MSS. सं° (for प्र°), and °कोष° (for °कोश°).

110 b) B1 शुभदर्शनौ. — c) D2 अभ्यषिंचत. — d) Ś1 शोक°; T2 G1 मुख° (for दुःख°).

112 K2 B D (except D1–3) transp. मधुसूदन (in b) and न च बान्धवाः (in d).

113 b) Ś1 D1–3 मर्षयंति; T1 G1 M2 उपेक्षंते; T2 G2–4 उपेक्षंति; M1 उपैक्षंत. T2 G (except G1) विशेषतः. — c) K2 B D (except D1–3) च (for हि). — d) K3 यत्कर्णः (by transp.); B1 यल्लोकः. — After 113, N (K1. 4 missing) ins.:

66* चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्यास्मि नित्यशः ।
संबन्धाद्गौरवात्सख्यात्प्रभुत्वेनैव केशव ।

[(L. 1) Ś1 कृत्वा (for कृष्ण). Ś1 K3 D1–3. 5 त्रातव्यास्मि त्वयानघ (Ś1 जनार्दन; K3 D1 त्वयानघ) (for the posterior half). — (L. 2) Ś1 K3 D1. 3 वशित्वाद (for संबन्धाद्). Ś1 D2. 3 बंधुत्वेन; K3 D1 वधूत्वेन (for प्रभुत्वेन). B (except B2) De D1–3. 5 च (for [ए]व).]

— Thereafter B2 ins. a colophon.

114 Before 114, all MSS. except M2 (K1. 4 missing) ins. वैशं°: K2 B De Dn D1–3 cont.: उवाच. — a) K2 B2 Dn D4. 6 ताम्; B1. 3. 4 G3 [ए]ताम् (for [ए]नाम्). — After 114ab, B2. 4 ins.:

67* द्रौपद्यास्तद्वचः श्रुत्वा क्रोधामर्षसमन्वितः ।;

while B3 ins.:

68* सान्त्वयंश्च वरारोहां सुवाक्यैर्भरतर्षभ ।

Before 114cd, K2 B D (except D1–3. 5) ins. वासुदेव (B3 श्रीकृष्ण) उ°. — c) S (except G4) [ऽ]प्येवं (for ह्येवं). — d) D3 यैराकृष्टा (for येषां क्रुद्धा°). G2. 4 तु (for [अ]सि). K2 B1. 4 De Dn3 D4–6 भाविनि (K2 °नी).

115 a) K3 °छिन्नांगान्; D1 °संछिन्नान्; G2 °निर्भिन्नान्; G4 M1 °भिन्नांगान्. — b) K3 तच्छोणितपरि°. — K3 om. 115cd. — c) Ś1 द्रक्ष्यसि च तान्; K2 B1. 2 Dn D4. 6 वल्लभान्वीक्ष्य; B3 दुर्लभान्वीक्ष्य; D1. 2. 5 जीवितं त्यक्तान्; D3 जीवितान्त्यक्त्वा. — d) S धरणी° (for वसुधा°). D1. 2. 6 ins. after 115: K3 (which om. 115cd) ins. after 115ab:

C. 3. 589
B. 3. 12. 129
K. 3. 12. 132

निहताञ्जीवितं त्यक्त्वा शयानान्वसुधातले ॥ ११५
यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शुचः ।
सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञी भविष्यसि ॥ ११६
पतेद् द्यौर्हिमवाञ्शीर्येत्पृथिवी शकलीभवेत् ।
शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ॥११७

धृष्टद्युम्न उवाच ।

अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डी तु पितामहम् ।
दुर्योधनं भीमसेनः कर्णं हन्ता धनंजयः ॥ ११८
रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजेयाः स्म शुचिस्मिते ।
अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ ११९

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तेऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिताः ।
तेषां मध्ये महाबाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

वासुदेव उवाच ।

नेदं कृच्छ्रमनुप्राप्तो भवान्स्याद्वसुधाधिप ।
यद्यहं द्वारकायां स्यां राजन्संनिहितः पुरा ॥ १
आगच्छेयमहं द्यूतमनाहूतोऽपि कौरवैः ।

69* त्वं श्रोष्यस्यनवद्याङ्गि दुर्योधनमुखान्रिपून् ।

116 [a]) T G M1 यत्समक्षं. M2 यथा द्रक्ष्यसि पांचाली. — [b]) A few MSS. शुच (for शुचः). — [d]) T1 M राज्ञो राज्ञी.

117 [d]) Ś1 K3 D1–3. 5 मिथ्या (for मोघं). — N (K1. 4 missing) ins. after 117 (Ś1 K3 D1–3 however read line 1 after 118):

70* तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात् ।
साचीकृतमवैक्षत्सा पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
आबभाषे महाराज द्रौपदीमर्जुनस्तदा ।
मा रोदीः शुभताम्राक्षि यदाह मधुसूदनः ।
तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ।

[(L. 1) K3 अथाच्युतात्; B1 D1 अथाच्युतं; D3 अथोचतं. — B Dc D4–6 om. line 2. — (L. 3) Ś1 ततः कृष्णां; K3 D2 तदा कृष्णां; D1. 3 तथा कृष्णां (for महाराज). Ś1 K3 D1–3 अर्जुनः प्रहसन्निव (for the posterior half). — (L. 4) D3 शुचि° (for शुभ°). Ś1 K3 D1–3 यथाह वरवर्णिनी (Ś1 °नि); Dc2 यथाह मधुसूदनः. — (L. 5) Ś1 K3 D1–3 कृष्णेयं तत्तथा (D3 कृष्णे जनार्दनी) देवि (for the prior half). Ś1 K3 D1–3 चारुलोचने (for वर°).]

118 After 118, Ś1 K3 D1–3 ins. line 1 of 70*; while D5 ins.:

71* शकुनिं त्वक्षकितवं माद्रीपुत्रो हनिष्यति ।

119 [a]) Ś1 उपा°; K3 D3 G1 M2 समा°; D1. 2 व्युपा° (for व्यपा°). — [b]) Ś1 K3 D1. 2 ह्यजेयाः स्म; Dc विजेयाः स्म; D3 अजेयोस्मि; T2 G अजेयांश्च; M1 अजय्याः स्म. K2 B D (except D1–3) रणे स्वसः (for शुचि°). — [cd]) D3 T2 G (except G1) वृत्रहणं. T2 G (except G1) °राष्ट्रजान्.

120 Ś1 K3 D2. 3 T G2–4 M om. the ref. — [a]) D2 S इत्युक्त्वा. — [b]) B Dn1 उपास्थिताः; D1 उपाश्रिताः; T2 G (except G1) उपागताः.

Colophon. K1. 4 missing. — *Major parvan:* Ś1 T G2. 4 M2 आरण्य; D4 अरण्यक. — *Adhy. name:* B1. 3. 4 Dc वासुदेवागमनं (Dc2 °वाभिगमनं); D1. 2 द्रौपदीवाक्यं; D5 वासुदेवागमः; T2 G3. 4 M वासुदेव(M1 केशव)-प्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 12; D1 13 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 135; D1 128; D6 132.

14

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 Before the ref., G4 ins. श्रीकृष्णाय नमः. Ś1 B2 D2 श्री(D2 om. श्री)कृष्ण उ° (Ś1 om. उ°); D1 भगवानुवाच; T1 श्रीभगवान्. — [a]) K2 B D (except D1–3) नैतत् (B2 नैवं) (for नेदं).

2 [d]) K3 D1–3 तथा (for राज्ञा).

3 [b]) T1 G (except G3) M1 बहुदोषान्. Ś1 K3 D3

आम्बिकेयेन दुर्धर्ष राज्ञा दुर्योधनेन च ॥ २
वारयेयमहं द्यूतं बहून्दोषान्प्रदर्शयन् ।
भीष्मद्रोणौ समानाय्य कृपं बाह्लीकमेव च ॥ ३
वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव ।
पुत्राणां तव राजेन्द्र त्वन्निमित्तमिति प्रभो ॥ ४
तत्र वक्ष्याम्यहं दोषान्यैर्भवानवरोपितः ।
वीरसेनसुतो यैश्च राज्यात्प्रभ्रंशितः पुरा ॥ ५
अभक्षितविनाशं च दैवनेन विशां पते ।
सातत्यं च प्रसङ्गस्य वर्णयेयं यथातथम् ॥ ६
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानमेतत्कामसमुत्थितम् ।
व्यसनं चतुष्टयं प्रोक्तं यै राजन्भ्रश्यते श्रियः ॥ ७
तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकोविदाः ।
विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूते पश्यन्ति तद्विदः ॥ ८
एकाह्ना द्रव्यनाशोऽत्र ध्रुवं व्यसनमेव च ।
अभुक्तनाशश्चार्थानां वाक्पारुष्यं च केवलम् ॥ ९
एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गि कटुकोदयम् ।
द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याम्बिकासुतम् ॥ १०
एवमुक्तो यदि मया गृह्णीयाद्वचनं मम ।
अनामयं स्याद्धर्मस्य कुरूणां कुरुनन्दन ॥ ११
न चेत्स मम राजेन्द्र गृह्णीयान्मधुरं वचः ।
पथ्यं च भरतश्रेष्ठ निगृह्णीयां बलेन तम् ॥ १२
अथैनानभिनीयैवं सुहृदो नाम दुर्हृदः ।
सभासदश्च तान्सर्वान्भेदयेयं दुरोदरान् ॥ १३
असांनिध्यं तु कौरव्य ममानर्तेष्वभूत्तदा ।

C. 3. 610
B. 3. 13. 14
K. 3. 13. 14

प्रकीर्तयन्. — c) D1. 3 ममाग्र्याद्य; T2 G (except G1) °नीय; M2 °भाष्य. — d) Ś1 D1–3 बाह्लिकम्.

4 b) D5m T1 G4 अहं (for अलं).

5 a) K2 B1. 2 Dn D4. 6 [आ]चक्षमहं; D2 [आ]चक्षन्महा-; D3 [आ]चक्षामहे. — b) Ś1 K3 D6 व्यवरोपितः; K2 B Dc Dn D4 व्यति° (B4 अभि°); D1. 3 व्यप°; D2 उपतापितः; D5 प्रतिरो° (for अवरो°). — c) K2 B1. 3 Dn D2. 4. 6 तु (for च). — d) D1. 3 प्रध्वंसितः पुरा. — After 5, M2 ins.:

72* पुष्करेण नरेन्द्रेण ताञ्च वक्ष्यामि तस्य वै ।

6 a) Ś1 अभ्यर्थित-; K2. 3 B Dc Dn D3–6 अतर्कित- (K3 D3 °तो); D1 अभूत्क्षिति-; D2 अलक्षित-; T1 अभक्ष्यत; T2 G2–4 अहं क्षिति-; G1 अहक्षित- (sic); M1 अभिक्षित-; M2 अभिक्षत-. [Text reading अभक्षित- (cf. 9c) was found in a Telugu MS. (No. 155) borrowed from Yadugiri Yatiraj Math and in a Malayalam MS. (No. 927) borrowed from Paliyam Library, both MSS. being collated for the entire Aranyaka but not included in our apparatus. The reading has been adopted also by Prof. P. P. S. Sastri in his edition of the Southern Recension (vol. IV, part 1, p. 76), *apparently* supported by the unanimous evidence of all his MSS.!] N -विनाशश्च. — c) S स्वातंत्र्यं (G1 अस्वास्थ्यं; M2 सातत्थ्यं) द्यूतसंगस्य.

7 b) Dc कामं; D5 कालं (m त्याज्यं) (for काम-). D4 -समुपस्थितं; D6 उपस्थितं (for -समुत्थितम्). — K3 om. 7c–8d; T2 G3 om. 7c–9d. — c) Hypermetric! Ś1 K2 B D दुःखं (for व्यसनं). — d) Ś1 D1. 2 M2 अयं; K2 B Dc Dn D4–6 नरो; D3 इयं; G1 राज्याद्; M1 राजा (for राजन्).

9 T2 G3 om. 9 (cf. v.l. 7); T1 G (G3 om.) M1 transp. 8cd and 9ab. — a) K2 B Dn2. n3 D4. 6 G1 एकाहाद् (for एकाह्ना). — c) G2. 4 °नाशं (for °नाशश्च). M2 आत्मनाशो भवेत्तूर्णं.

10 a) S अविश्वास्यमनर्थं (G1 °र्थ्य) च. — b) Dc S प्रसंगे. — c) D1 °भाग; D2 °राज (for °बाहो).

11 c) D2 अनामयश्च. Ś1 B Dn D2–4. 6 G1 धर्मश्च; Dc धर्मज्ञ. — d) K3 B1. 3. 4 D (except D1–3) कुरुवर्धन; B2 मानवर्धन.

12 a) T1 M1 तन्; G1 तं (for स). T G2–4 न चेन्मम महाराज. — b) K3 D2 गृहीत (sic); D3 गृह्णीते. Ś1 K3 D1–3 वचनं हितं (for मधुरं वचः). — c) Ś1 K2 D1. 2 तथ्यं च.

13 a) D5 (before corr.) अपनीतेन, and (by corr.) अवनीपालान्; T2 G (except G2) अविनीयैव; M अनु(M2 °प)नीयैवं (for अभिनीयैवं). Ś1 K2 B Dc Dn D4. 6 अथैनमपनीतेन; K3 D1–3 ये चैनमन्ववर्तंत (K3 °प्रतीतेन). — c) Ś1 K3 D2. 3 °सदश्च सर्वांस्तान्; K2 B Dc Dn D4–6 °सदोनुवर्तेरन्. — d) Ś1 K3 D1–3 अथ सर्वान्; K2 B Dn D4. 6 तांश्च हन्यां; Dc D5 तान्निहन्यां (for भेदयेयं). S दुरोदरात्. — After 13, D1 ins.:

73* सर्वांस्ताननुगृह्णीम बद्ध्वा पाशैस्तु वारुणैः ।

14 a) Ś1 K3 D1–3 T1 कौंतेय (for कौरव्य). — b)

C. 3. 610
B. 3. 13. 14
K. 3. 13. 14

येनेदं व्यसनं प्राप्ता भवन्तो द्यूतकारितम् ॥ १४
सोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ द्वारकां पाण्डुनन्दन ।
अश्रौषं त्वां व्यसनिनं युयुधानाद्यथातथम् ॥ १५
श्रुत्वैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः ।
तूर्णमभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकामो विशां पते ॥ १६
अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ ।
ये वयं त्वां व्यसनिनं पश्यामः सह सोदरैः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

युधिष्ठिर उवाच ।
असांनिध्यं कथं कृष्ण तवासीद्वृष्णिनन्दन ।
क्व चासीद्विप्रवासस्ते किं वाकार्षीः प्रवासकः ॥ १
कृष्ण उवाच ।
शाल्वस्य नगरं सौभं गतोऽहं भरतर्षभ ।
विनिहन्तुं नरश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणम् ॥ २
महातेजा महाबाहुर्यः स राजा महायशाः ।
दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ॥ ३
यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति ।
स रोषवशसंप्राप्तो नामृष्यत दुरात्मवान् ॥ ४
श्रुत्वा तं निहतं शाल्वस्तीव्ररोषसमन्वितः ।
उपायाद्द्वारकां शून्यामिहस्थे मयि भारत ॥ ५
स तत्र योधितो राजन्बालकैर्वृष्णिपुंगवैः ।
आगतः कामगं सौभमारुह्यैव नृशंसकृत् ॥ ६

D$_5$ समये मे स्वभूत्तदा.

15 ^{a}) K$_3$ Dc [s]यम् (for sहम्). Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_{1-3.\ 5}$ अद्य (for एत्य). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ D$_3$ एत्य भारत; Dc$_1$ यदुनंदनः; Dc$_2$ कुरुनंदन; D$_1$ एत्य सत्वरः; D$_3$ अभि भारत (for पाण्डु°). — ^{c}) Ś$_1$ M$_2$ त्वा (for त्वां).

16 ^{b}) T$_1$ G$_4$ परमुद्विग्न°. — ^{d}) K$_3$ D$_{1.\ 3}$ S (except G$_1$) महीपते; D$_2$ यथातथं.

17 ^{b}) T$_1$ च; G$_2$ ते (for स्म). — ^{cd}) T$_2$ G$_2$ ते (for ये). N यो(Ś$_1$ K$_2$ Dn D$_{1.\ 2.\ 4.\ 6}$ सो)हं त्वां व्यसने मग्नं पश्यामि etc.

Colophon. K$_{1.\ 4}$ missing. — *Major parvan:* Ś$_1$ T G$_{2-4}$ आरण्य; D$_4$ अरण्यक. — *Adhy. name:* K$_2$ B$_2$ Dn$_{2.\ n3}$ D$_{4.\ 6}$ वासुदेवसमागमः; B$_{1.\ 3.\ 4}$ Dc D$_{1.\ 2}$ कृष्ण-(D$_2$ श्रीकृष्ण)वाक्यं; Dc T$_2$ G$_{3.\ 4}$ M वासुदेव(M$_1$ केशव)-वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn$_1$ *sup. lin.*) S 13; D$_1$ 14 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 17; D$_1$ 18.

15

☞ This adhy. is missing in K$_{1.\ 4}$ (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{d}) Dc Dn$_1$. n$_2$ D$_{2-4}$ G$_4$ चा°; T$_1$ त्वा° (for वा°). K$_2$ B Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G प्रवास(G$_2$ °सि)तः; D$_3$ °सगः.

2 K$_3$ D$_{2.\ 3}$ M$_2$ वासुदेवः; D$_1$ T$_1$ M$_1$ भगवान् (for कृष्णः). — ^{a}) Here and below S (generally) shows the spelling साल्व (for शाल्व). — ^{b}) D$_3$ T$_1$ G$_{2.\ 4}$ पुरुषर्षभ. — ^{c}) S (except M$_2$) नृप° (for नर°). K$_2$ B D (except D$_{1-3}$) निहंतुं कौरव(B$_{2.\ 3}$ भरत)श्रेष्ठ; K$_3$ अभवं पुरुषश्रेष्ठ. — ^{d}) S (except G$_4$) transp. तत्र and शृणु.

3 ^{a}) K$_3$ S महाबाहो (M$_2$ °कायो). — ^{b}) Ś$_1$ M$_2$ स च (for यः स).

4 ^{b}) K$_3$ B$_{1.\ 2}$ D$_{1.\ 2}$ T$_1$ G$_{2.\ 4}$ [s]हंणं. — ^{c}) K$_2$ B$_{2.\ 3}$ Dc Dn D$_{2.\ 4-6}$ °वशमापन्नो (B$_{3m}$ °वशतां प्राप्तो). D$_3$ स तु रोषवशं प्राप्तो; T$_1$ G$_1$ M सरोष इव संप्राप्तो; T$_2$ G$_{2-4}$ स रोषमभिसंप्राप्तो.

5 ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ D$_{1.\ 2}$ तु; D$_3$ [ए]वं (for तं). — ^{b}) S (except M$_2$) °कोप° (for °रोष°).

6 ^{a}) K$_2$ D$_{4.\ 6}$ तत्रायोधितो. Ś$_1$ K$_3$ D$_{1.\ 2}$ वीरैः; D$_3$ बालैः (for राजन्). G$_1$ स तत्र युद्धमकरोत्. — ^{b}) K$_2$ B Dc Dn D$_{4-6}$ कुमारैर् (for बालकैर्). D$_3$ वृष्णिभी राजपुंगवैः. — ^{c}) S निवृत्तः (for आगतः). — ^{d}) Dn D$_4$ आहत्य (for आरुह्य). K$_2$ B$_{1.\ 4}$ Dc Dn D$_{2.\ 4.\ 5}$ G$_1$ [ए]वं; K$_3$ D$_6$ [ए]नं (for [ए]व). K$_2$ Dn D$_{4.\ 6}$ T G नृशंसवत्. — After

ततो वृष्णिप्रवीरांस्तान्बालान्हत्वा बहूंस्तदा ।
पुरोद्यानानि सर्वाणि भेदयामास दुर्मतिः ॥ ७
उक्तवांश्च महाबाहो क्वासौ वृष्णिकुलाधमः ।
वासुदेवः सुमन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ॥ ८
तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयितास्म्यहम् ।
आनर्ताः सत्यमाख्यात तत्र गन्तास्मि यत्र सः ॥ ९
तं हत्वा विनिवर्तिष्ये कंसकेशिनिषूदनम् ।
अहत्वा न निवर्तिष्ये सत्येनायुधमालभे ॥ १०
क्वासौ क्वासाविति पुनस्तत्र तत्र विधावति ।
मया किल रणे युद्धं काङ्क्षमाणः स सौभराट् ॥ ११
अद्य तं पापकर्माणं क्षुद्रं विश्वासघातिनम् ।
शिशुपालवधामर्षाद्गमयिष्ये यमक्षयम् ॥ १२
मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः ।
शिशुपालो महीपालस्तं वधिष्ये महीतले ॥ १३
भ्राता बालश्च राजा च न च संग्राममूर्धनि ।
प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दनम् ॥ १४
एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः ।
कामगेन स सौभेन क्षिप्त्वा मां कुरुनन्दन ॥ १५
तमश्रौषमहं गत्वा यथा वृत्तः सुदुर्मतिः ।
मयि कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतको नृपः ॥ १६
ततोऽहमपि कौरव्य रोषव्याकुललोचनः ।
निश्चित्य मनसा राजन्वधायास्य मनो दधे ॥ १७
आनर्तेषु विमर्दं च क्षेपं चात्मनि कौरव ।
प्रवृद्धमवलेपं च तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥ १८
ततः सौभवधायाहं प्रतस्थे पृथिवीपते ।
स मया सागरावर्ते दृष्ट आसीत्परीप्सता ॥ १९
ततः प्रध्माप्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप ।
आहूय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ॥ २०
मुमुहूर्तमभूद्युद्धं तत्र मे दानवैः सह ।
वशीभूताश्च मे सर्वे भूतले च निपातिताः ॥ २१

C. 3. 634
B. 3. 14. 21
K. 3. 14. 21

6, S (except M_3) ins.:

74* चिरजीवी नृपः सोऽपि प्रसादात्पद्मजन्मनः ।

8 ^{c}) $Ś_1$ Dn G_1 स (for सु-).

9 ^{b}) S विन° (for नाश°). K_3 हि (for [अ]स्मि). K_2 B_{2-4} $D_{4.6}$ ह (for [अ]हम्).

10 T_2 G_3 M_1 om. (hapl.) 10^{bc}. — ^{b}) $Ś_1$ शिशुपालनिषूदनं; D_3 कृष्णं देवकिनंदनं; some MSS. °निसूदनं. — ^{c}) $Ś_1$ K_3 $D_{1.2}$ नाहत्वा विनि°.

11 ^{b}) K_2 B D (except $D_{2.3}$) M_2 प्र- (for वि-). — ^{c}) Dn $D_{4.6}$ S योद्धुं (for युद्धं).

12 ^{a}) $Ś_1$ K_3 $D_{1.2}$ [अ]हं (for तं). — ^{b}) Dc D_3 कुद्धं. K_3 D_3 S विश्वस्तघातिनं. — K_3 om. (hapl.) from वधा° up to शिशुपालो (in 13^c).

13 K_3 om. up to शिशुपालो (cf. v.l. 12). — ^{a}) Dc गोप° (for पाप°). — ^{c}) $Ś_1$ $D_{1.2}$ महावीर्यस्; K_3 महाशत्रुस् (for मही°). — ^{d}) $Ś_1$ K_3 $D_{1.2}$ हनि° (for वधि°). $Ś_1$ K_3 $D_{1.2}$ महाहवे; K_2 B $Dn_{2.ns}$ $D_{4.6}$ महीपते; D_3 जनार्दनं.

14 D_3 om. (hapl.) 14. — ^{b}) $D_{1.2}$ मम (for न च). $Ś_1$ °पूर्वविद्; S °कोविदः (for °मूर्धनि). — ^{d}) T_1 M_1 वधिष्ये.

15 After 15, $D_{1.2}$ ins.:

75* गतः कौरव्य दुष्टात्मा मार्तिकावतिको नृपः ।
[= (var.) 16^{cd}.]

16 D_3 transp. 16^{ab} and 16^{cd}. — ^{a}) $Ś_1$ D_{1-3} हतो (for अहं). — ^{b}) $Ś_1$ K_3 $B_{1.2}$ Dn_1 $D_{2.3.6}$ T_1 M_1 स (for सु-). — ^{d}) A few MSS. मार्तिकावतिको. Several MSS. नृप.

17 M_1 transp. 17 and 18. — ^{a}) T_2 $G_{2.3}$ अथ (for अपि). — ^{b}) $Ś_1$ °चेतनः; K_2 B D (except D_{1-3}) °मानसः. — ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ निश्चितं.

19 ^{b}) $Ś_1$ $D_{1.3}$ T_1 M_1 प्रस्थितः (for प्रतस्थे). — ^{c}) K_3 तन्; G_2 M_2 तं (for स). K_3 सागराभ्यासे; S सागरोपांते. — ^{d}) B_4 Dc T_2 G_3 परीप्सया; $D_{1.3}$ °प्सुना. K_3 दृष्टमासीत्पुरं पुरा.

20 ^{a}) $Ś_1$ K_3 M_1 प्रध्मा॰ $Ś_1$ °ध्मा)य. G_2 प्रध्माप्य जलजं शंखं. — ^{c}) D_3 आमाद्य (for आहूय). $Ś_1$ K_3 D_{1-3} transp. शाल्वं and समरे. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2.3}$ T_1 समुपस्थितः.

21 ^{a}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ T G_{2-4} M_1 तन् (for सु-). Dc $D_{1.5}$ G_1 मुहूर्तमभवद्युद्धं. — ^{c}) T_2 G_3 शयीं°; G_1 M_1 शवीं°; G_2 क्षयीं°; G_4 वधीं° (for वशीं°). D_1 T_1 $G_{2.4}$ M_1 ते (for मे). — ^{d}) K_3 D_5 वि-; T_2 G (except G_1) तु (for च).

22 ^{a}) D_1 कृत्वा; G_1 कृतं (for कार्यं). Dc महाराज

C. 3. 635
B. 3. 14. 22
K. 3. 14. 22

एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा । | श्रुत्वैव हास्तिनपुरं द्यूतं चाविनयोत्थितम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

युधिष्ठिर उवाच ।
वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते ।
सौभस्य वधमाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ १
वासुदेव उवाच ।
हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृपम् ।
उपायाद्भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ २
अरुन्धत्तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।
शाल्वो वैहायसं चापि तत्पुरं व्यूह्य विष्ठितः ॥ ३
तत्रस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ।
अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्तत ॥ ४
पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा ।
सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा ॥ ५
सोपतल्पप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा ।
सकचग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥ ६
सोष्ट्रिका भरतश्रेष्ठ सभेरीपणवानका ।
समित्तृणकुशा राजन्सशतघ्नीकलाङ्गला ॥ ७

— [b]) T1 M नागतः; G1 ह्यागतः. S पुरा (for तदा). — [c]) D3. 5 S ह(D3. 5 G1 हा)स्तिनपुरे. — [d]) D6 T2 G (except G1) चाप्यनयो°; D6 चाविनये स्थितं. — After 22, K2 B Dc Dn D2. 4–6 ins.:

76* द्रुतमागतवान्युष्मान्द्रष्टुकामः सुदुःखितान् ।;

while D1 ins.:

77* श्रुत्वैव तत्क्षणं वेगादागतोऽहं नराधिप ।

Colophon om. in B1. 4 Dc. K1. 4 missing. — *Major parvan:* Ś1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 Dn D4. 6 T2 G2–4 M2 (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध; B2 D6 likewise only शाल्ववध; and B3 only सौभवधोपाख्यान. — *Adhy. name:* D2 शाल्वगर्जनं; T2 G3. 4 वासुदेवसांनिध्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 14; D1 15 (as in text). — *Śloka no.:* Dn2. n3 D6 22; Dn1 D1 23.

16

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 [b]) S (except M2) महाद्युते. — [d]) Ś1 कथ्यति; K3 D1 T G M1 कथ्यतां; D2 केशव. M2 न हि मे तृप्यते मनः.

2 Ś1 B2 D6 T2 G श्रीकृष्णः; D1 T1 M1 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — [b]) B Dc Dn1. n2 D2. 3 G1 नृप. D1 दमघोषसुतं नृपं; T1 शिशुपालं मया रणे.

3 [a]) Ś1 K3 Dn2 अरुधत्; G (except G3) M अ(M2 न्य)रुणत्. K3 D1. 3. 5. 6 M1 स; M2 तु (for सु-). — [d]) G2 वीक्ष्य (for व्यूह्य). Ś1 वेष्टितः; K2. 3 B1–3 Dn D1–3. 5 धिष्ठितः; B4 T1 G1 तिष्ठति (G1 °त).

4 [a]) T G तत्र सोथ (G1 सौध-). Ś1 K3 D1–3 G1 M1 महीपाल; M2 महाराज. — [b]) T1 रोधयामास.

5 [c]) B2 सहुला (m सगजा); B3 D4 T2 (after corr.) G3 सगुडा; Dc1 सद्रणा; Dc2 D6 समुडा; D3 सध्वजा; D5 (m as in text) सगंदा; T1 बहुळा; T2 (before corr.) G1. 2. 4 M सहुळा (for सहुडा).

6 [a]) Ś1 °तप्त°; K2 B Dn D4. 6 °शल्य°; G1 °कल्प° (for °तल्प°). — [b]) T1 प्रासादाट्टालगोपुरा; G2. 4 साट्टालकसगोपुरा. — [c]) N (except K3; K1. 4 missing) T1 सचक्र- (for सकच-). Ś1 -ग्राहणी; T1 G4 M2 -ग्रहिणी. — In Dc1 the portion of the text from 6[c] up to 3. 17. 3[a] is lost on a missing fol.; the MS. is ignored up to the end of the lacuna. — [d]) S सोल्कापाता (M2 सोल्का चैव) सपोथिका.

7 [a]) Ś1 D3 सोष्ट्रीका; B4 D5 सोष्णि(D5 °ष्णी)का; Cnp सष्टिका. — [c]) K2. 3 m B Dc2 Dn D4–6 सतोमरांकुशा; D3 सयंतृणांकुशा; S साष्टिका सां(G1 -श्वां)कुशा. B2 चैव (for राजन्). — [d]) D2 M सशतघ्नी सलांगला.

सभुशुण्ड्यश्मलगुडा सायुधा सपरश्वधा ।
लोहचर्मवती चापि साग्निः सहुडशृङ्गिका ॥ ८
शास्त्रदृष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ ।
द्रव्यैरनेकैर्विविधैर्गदसाम्बोद्ववादिभिः ॥ ९
पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिबाधने ।
अभिख्यातकुलैर्वीरैर्दृष्टवीर्यैश्च संयुगे ॥ १०
मध्यमेन च गुल्मेन रक्षिता सारसंज्ञिता ।
उत्क्षिप्तगुल्मैश्च तथा हयैश्चैव पदातिभिः ॥ ११
आघोषितं च नगरे न पातव्या सुरेति ह ।
प्रमादं परिरक्षद्भिरुग्रसेनोद्ववादिभिः ॥ १२
प्रमत्तेष्वभिघातं हि कुर्याच्छाल्वो नराधिपः ।
इति कृत्वाप्रमत्तास्ते सर्वे वृष्ण्यन्धकाः स्थिताः ॥ १३
आनर्ताश्च तथा सर्वे नटनर्तकगायनाः ।
बहिर्विवासिताः सर्वे रक्षद्भिर्वित्तसंचयान् ॥ १४
संक्रमा भेदिताः सर्वे नावश्च प्रतिषेधिताः ।
परिखाश्चापि कौरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ॥ १५
उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः ।
समन्तात्क्रोशमात्रं च कारिता विषमा च भूः ॥ १६
प्रकृत्या विषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितम् ।
प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदानघ ॥ १७
सुरक्षितं सुगुप्तं च सर्वायुधसमन्वितम् ।
तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ॥ १८
न चामुद्रोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते ।
वृष्ण्यन्धकपुरे राजंस्तदा सौभसमागमे ॥ १९
अनु रथ्यासु सर्वासु चत्वरेषु च कौरव ।
बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २०

C. 3. 655
B. 3. 15. 20
K. 3. 15. 19

---

8 [a]) K2 Bt. 2. 4 Dn D4–6 सभुशुंड्यश्मगुडका; K3 D1. 2 सभुसंडी (D1 °मुषंढी; D2 °मुकुंठी) सलगुडा; D3 स तु सिंहस्वनभरा; S समुसुं(G2 °सं-; M °सुं)ढी सामिधारा. — [b]) K3 Dc1 Dn1 D1–5 °स्वधा; T2 G (except G4) °श्वथा (for °श्वधा). — [c]) A few MSS. °वर्मे (for °चर्मे). D1 साग्निः (for चापि). — [d]) K2 सगर्ल°; B1 सपट°; B2 सबहु°; B3 Dc1 Dn D4. 6 सगुड°; D5 साकुल°; S सहुळ (T1 समुल°; M2 स्वगळ°) (for सहुड°). D1 सहुडशृंगिका तथा.

9 [b]) Ś1 सयुक्ता; K2. 3 B Dn2. n3 D2. 4–6 सुयुक्ता. — [c]) K2 B Dc1 Dn D4–6 रथैर्; S दंसैर् (M2 तूसैर्) (for द्रव्यैर्). — [d]) K3 D5 गदसांबोल्मुकादिभिः; T1 गदाप्रासासियोधिभिः.

10 M2 om. (hapl.) 10–11. — [a]) T1 G (except G3) M1 राज° (for कुरु°). D1 पुरुषैः शार्दूलदर्पाभैः (hypermetric!). — [b]) S (M2 om.) समंतात् (for समर्थैः). K2 प्रतिचारणे; Dn D4–6 °वारणे; D1 °योधितः; D2 °बोधने; D3 °बोधनैः; T1 M1 परिवारिता; T2 G परिपालिता. — [c]) Ś1 B4 Dc1 Dn D4. 6 T2 G3 अति-; K2 अवि- (for अभि-). S -गुणैर् (for -कुलैर्).

11 M2 om. 11 (cf. v.l. 10). — [b]) K3 सारसंहिते; S सा पुरी तदा. K2 B2. 4 Dn D4. 6 रक्षिभिः सा सु(B4 साधु)रक्षिता. — [cd]) Ś1 T1 G1 तदा; Dc1 ततो; T2 G3–4 हयै (for तथा). D5 °गुल्मैश्चरतो. D5 प्रहैश्; T2 G3–4 रथैश् (for हयैश्). N (except D3) T1 G1 M1 च स- (for चैव). K2 B2 Dn D4. 6 -पताकिभिः (for पदातिभिः).

12 [b]) K2 B Dc2 Dn D4–6 चैः; D3 च; T1 हि (for ह). — K3 om. 12[c]–13[b].

14 [a]) D3 अनरण्यास्; T1 M1 आनर्तैश्च; G1 आगताश्च. Dc2 D5 ततः सर्वे. — [b]) K2 B1. 4 Dn D4. 6 G4 नटा (for नट-). D2 T1 G2 -नर्तन- (for -नर्तक-). K2 S (except T2 G3) -गायकाः. — [c]) K2 B D (except D2) M2 निवासिताः (B2 निःसारिताः). K2 B Dc2 Dn D4–6 क्षिप्रं; M2 चैव (for सर्वे). — [d]) B2 T1 G2. 4 रक्षिभिर्. K2 Dc2 Dn D4–6 G1 M2 °संचयं.

15 [d]) D3 तु (for सु-). K3 कीलकैः सुचिताः कृताः; S कीलकैः सुनिकीलिताः.

16 [a]) M1 च कौरव्य (for कुरुश्रेष्ठ). — [b]) K3 च (for [ण]त्र). T G2–4 M1 तथा (G4 °दा) वाप्यः करीषकाः; G1 तदा वाप्यः क्षितास्तदा; M2 तथा बाह्याश्च शोधिताः. — [d]) Ś1 K3 D1. 2 [अ]थ; D5 [आ]स- (for च). — After 16, T G3. 4 M1 ins.:

78* संक्रमा भेदिताः सर्वे प्राकाराश्च नवीकृताः ।

[Prior half = 15[a]. — After the prior half, G4 *repeats* 15[b] (v.l. नरा: for नाव:).]

17 [a]) S (except M2; G4 broken) सर्वं (for दुर्गं).

19 [a]) D3 न चाबुद्धो; S नामुद्रो हि (G1 [ऽ]भि-; M1 [ऽ]पि). D2 T G M2 वि-; D3 M1 हि (for [ऽ]भि-). — [b]) D3 चाबुद्धः (for चामुद्रः). — [d]) K2. 3 D3 T2 G (except G1) M2 तथा (for तदा).

20 [b]) T1 G2. 4 M1 [अ]थ; G1 [अ]पि (for च).

C. 3. 656
B. 3. 15. 21
K. 3. 15. 20

दत्तवेतनभक्तं च दत्तायुधपरिच्छदम् ।
कृतापदानं च तदा बलमासीन्महाभुज ॥ २१
न कुप्यवेतनी कश्चिन्न चातिक्रान्तवेतनी ।
नानुग्रहभृतः कश्चिन्न चादृष्टपराक्रमः ॥ २२
एवं सुविहिता राजन्द्वारका भूरिदक्षिणैः ।
आहुकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वासुदेव उवाच ।
तां तूपयात्वा राजेन्द्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
प्रभूतनरनागेन बलेनोपविवेश ह ॥ १
समे निविष्टा सा सेना प्रभूतसलिलाशये ।
चतुरङ्गबलोपेता शाल्वराजाभिपालिता ॥ २
वर्जयित्वा श्मशानानि देवतायतनानि च ।
वल्मीकांश्चैव चैत्यांश्च तन्निविष्टमभूद्बलम् ॥ ३
अनीकानां विभागेन पन्थानः षट्कृताभवन् ।
प्रवणा नव चैवासञ्शाल्वस्य शिबिरे नृप ॥ ४
सर्वायुधसमोपेतं सर्वशस्त्रविशारदम् ।
रथनागाश्वकलिलं पदातिध्वजसंकुलम् ॥ ५
तुष्टपुष्टजनोपेतं वीरलक्षणलक्षितम् ।

---

21 D_4 om. 21. — [c]) $Ś_1$ K_2 B Dc Dn $D_{1.\,5.\,6}$ कृतोपधा($Ś_1$ D_1 °दा)नं; K_3 कृतोपचारं; D_2 दृष्टावदानं; D_3 कृतावदानं; T_1 °पधानं. $Ś_1$ K_3 D_{1-3} तथा. — [d]) D_3 समाहितं; S विशां पते (for महाभुज).

22 [a]) B_2 G_1 M_1 न कुप्यवेतनः; D_3 न कूटवेननः; T_1 न कोपि वेतनः; T_2 G_{2-4} नादत्तवेतनः. — [b]) T G (except G_1) M_1 °वेतनः.

23 [b]) N °दक्षिणा (D_2 °दक्षणा; D_3 °लक्षणा). — [c]) D_1 M_2 सा (for च).

Colophon. $K_{1.\,4}$ Dc_1 missing. *Major parvan:* $Ś_1$ T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ D_{1-3} M_2 (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध; K_2 likewise only सौभोपाख्यान; B Dc_2 Dn D_4 only सौभवधोपाख्यान; and D_5 only शाल्ववध. — *Adhy. name:* D_2 द्वारकावेष्टने शाल्वयुद्धं; T_2 $G_{3.\,4}$ M द्वारकाकरण(M °दुर्गकरण)कीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn_1 *sup. lin.*) S 15; D_1 16 (as in text). — *Śloka no.:* Dn D_1 23; D_6 21.

17

☞ This adhy. is missing in $K_{1.\,4}$ (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 Dc_1 missing (cf. v.l. 3. 16. 6). — K_3 B_2 Dn_1 $D_{2.\,5}$ T_2 G कृष्णः (*or* श्रीकृष्णः); D_1 T_1 M_1 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — [a]) $Ś_1$ B_4 D_3 नान् (for तां). $Ś_1$ तूपायास्तु (sic); K_2 B Dc_2 Dn D_{4-6} तूपयातो; K_3 उपायाथ; D_1 उपेयाय; D_2 उपेय्याथ; D_3 तूपयाय (for तूपयात्वा). — [b]) Here and below S साल्व- (for शाल्व-).

2 Dc_1 missing (cf. v.l. 3. 16. 6). — [d]) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} °रक्षिता.

3 Dc_1 resumes from 3[b] (cf. v.l. 3. 16. 6). — [c]) K_2 B D (except $D_{1.\,3}$) °कांश्चैत्यवृक्षांश्च. — [d]) $D_{1.\,2}$ S (except M_2) संनिविष्टम्.

4 [a]) T_2 $G_{2.\,3}$ विगाहेन. — [b]) K_3 बलेन (for पन्थानः). K_2 B Dc Dn $D_{4.\,6}$ संवृताः; K_3 पतता; D_5 संभृताः; T G सु(T_1 स)कृताः; M_1 संस्कृताः; M_2 प्रथिताः (for षट् कृताः). S तदा (for [अ]भवन्). — G_2 om. 4^{cd}. — [c]) K_2 Dn $D_{4.\,6}$ प्रवणाय च नैवासन्; B Dc_2 प्रवणानि च नैवा(B_2 न चैवा-; B_4 च मेवा)सन्; D_1 प्रवणा इव नैवा°; D_3 पणवानक वै शब्दः; D_5 प्रबला न च नैवा°; T G (G_2 om.) M_1 प्रथि(T_1 °ति-; G_1 °थ)मा नवमा चैव (T_1 G_1 °मांश्चैव; M_1 °माश्चैव); M_2 संस्तुता नवमाश्चैव.

5 [a]) $Ś_1$ K_3 B_2 D_{1-3} M_2 °बलोपेतं. — [b]) $Ś_1$ K_2 $B_{2.\,4}$ Dn_1 $D_{1.\,2.\,6}$ T $G_{1.\,3}$ °शास्त्र°. — [d]) B_3 पत्तिध्वजसमाकुलं; S (except M_2) प(T_2 G_3 पा)दातिजनसं°.

6 [a]) $Ś_1$ B_2 $D_{1.\,2}$ हृष्ट- (for तुष्ट-). $Ś_1$ K_2 B D (except $D_{1.\,2.\,5}$) -बलोपेतं. — [c]) T_2 G (except G_1) °संछन्नं. — [d]) S (except M_2) °शर°.

7 [a]) $Ś_1$ D_{1-3} M_2 [ए]व; T_1 G (except G_2) M_1 तु

विचित्रध्वजसंनाहं विचित्ररथकार्मुकम् ॥ ६
संनिवेश्य च कौरव्य द्वारकायां नरर्षभ ।
अभिसारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् ॥ ७
तदापतन्तं संदृश्य बलं शाल्वपतेस्तदा ।
निर्याय योधयामासुः कुमारा वृष्णिनन्दनाः ॥ ८
असहन्तोऽभियानं तच्छाल्वराजस्य कौरव ।
चारुदेष्णश्च साम्बश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ९
ते रथैर्दंशिताः सर्वे विचित्राभरणध्वजाः ।
संसक्ताः शाल्वराजस्य बहुभिर्योधपुंगवैः ॥ १०
गृहीत्वा तु धनुः साम्बः शाल्वस्य सचिवं रणे ।
योधयामास संहृष्टः क्षेमवृद्धिं चमूपतिम् ॥ ११
तस्य बाणमयं वर्ष जाम्बवत्याः सुतो महत् ।
मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक् ॥ १२
तद्बाणवर्षं तुमुलं विषेहे स चमूपतिः ।
क्षेमवृद्धिर्महाराज हिमवानिव निश्चलः ॥ १३

ततः साम्बाय राजेन्द्र क्षेमवृद्धिरपि स्म ह ।
मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरम् ॥ १४
ततो मायामयं जालं माययैव विदार्य सः ।
साम्बः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ॥ १५
ततः स विद्धः साम्बेन क्षेमवृद्धिश्चमूपतिः ।
अपायाज्जवनैरश्वैः साम्बबाणप्रपीडितः ॥ १६
तस्मिन्विप्रद्रुते क्रूरे शाल्वस्याथ चमूपतौ ।
वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्बली ॥ १७
अभिपन्नस्तु राजेन्द्र साम्बो वृष्णिकुलोद्वहः ।
वेगं वेगवतो राजंस्तस्थौ वीरो विधारयन् ॥ १८
स वेगवति कौन्तेय साम्बो वेगवतीं गदाम् ।
चिक्षेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ॥ १९
तया त्वभिहतो राजन्वेगवानपतद्भुवि ।
वातरुग्ण इव क्षुण्णो जीर्णमूलो वनस्पतिः ॥ २०
तस्मिन्निपतिते वीरे गदानुन्ने महासुरे ।

C. 3. 679
B. 3. 16. 21
K. 3. 16. 21

(for च). Ś1 D1. 2 कौंतेय (for कौरव्य). — b) T1 G1. 2 द्वारकां भरतर्षभ. — c) Hypermetric! K3 अभिसारयत्स तदा; D1. 2 अभितः सारयामास; D5 (by corr.) आसारयामास तदा.

8 a) Dc तदापतत्तत्; Dn1. n2 D4 S (except G1 M2) °पतत्तु. Ś1 संवीक्ष्य; K3 D1. 3. 5. 6 M2 संप्रेक्ष्य; D2 संलक्ष्य. — b) D1. 2. 5. 6 सौभ° (for शाल्व°).

9 a) K2. 3 [S]भिसारं; D2 निपातं (for Sभियानं). T2 G1 (except G1) च (for तत्). — c) K2. 3 Dn3 D2. 3. 5 शांबश्च. —. d) A few MSS. महारथाः.

10 a) S (except T2 G3) दंसिताः. — b) D1 °भरणायुधाः; D3 (*sup. lin.* as in text). 5 °भरणस्रजः.

11 a) K2 B Dc Dn D4–6 T2 G3 कार्मुकं; D1. 2 [अ]थ धनुः (for तु धनुः). K2. 3 B (except B1) Dn3 D2–6 शांबः. — d) S क्षेमधू(T2 G2–4 °मू)र्तिं; cf. v.l. 13, 14, etc.

13 a) K3 विपुलं; Dc2 D2 तुमलं; M2 बहुलं. — b) D3 निषेध्य (for विषेहे). M1 om. 13c–14b. — c) S (M1 om.) °धू(T2 G2–4 °मू)र्तिर् (for °वृद्धिर्); cf. v.l. 11, 14, etc. — d) Ś1 हिमाचल इवाचलः (alliterative!).

14 M1 om. 14ab (cf. v.l. 13). — a) K3 B (except B1) Dc Dn1. n3 D2–6 शांबाय. — b) T G क्षेममू(T1 G1 °धू)र्तिर्; cf. v.l. 11, 13, etc. K2 B Dc Dn D2. 4–6 अपि स्वयं; D3 अपि स्मयन्; T G स्मयन्निव; M2 इव स्मयन् (for अपि स्म ह).

15 a) T1 राजन् (for जालं). — b) Ś1 K3 Dn1 D1–3. 5 निवार्य; K2 B D4. 6 विदीर्य. — c) K2. 3 B (except B1) Dc1 Dn1 D2–6 शांबः. — d) T2 G (except G1) रथमध्येभ्य°.

16 a) K2 B (except B1) Dc2 Dn1. n3 D3–6 शांबेन. — b) T1 G1. 4 (*inf. lin.*) M1 °धूर्तिं; T2 G2–4 °मूर्तिं (for °वृद्धिं). — d) K2. 3 B (except B1) Dc1 Dn1. n3 D2–6 शांब°.

17 a) D3 क्षेमे; T1 वीरे; T2 G M1 शूरे (for क्रूरे). — d) D2 मे प्राद्रवद्; D3 T2 G अभ्यद्रवद् (om. मे); T1 मे न्यपतद्.

18 a) T G °द्रुत°; M1 °श्रुत° (for °पन्न°). D1. 2 स (for तु). — b) K2. 3 Dc Dn1 D2–6 शांबो.

19 b) K3 B (except B1) Dc Dn1 D3–6 शांबो. — d) D2 भ्रामयन्; D3 व्याविशत्; S व्याविध्यन् (M2 °द्धा). Ś1 K2 D5 [अ]सह्य°; K3 [अ]सत्य° (for सत्य°).

20 b) K2 B1. 3 Dn D4. 6 न्यपतद्; G1 निपतद् (for अपतद्). B3 Dc वेपमानोपतद्भुवि. — c) K3 D1. 3 °भग्न; D5 °भुग्न (for °रुग्ण). Ś1 K3 D1–3. 5 क्षुद्रो; K2 छन्नो; G1 क्षिप्रं (for क्षुण्णो). — d) S शीर्ण° (for जीर्ण°).

C. 3. 679
B. 3. 16. 21
K. 3. 16. 21

प्रविश्य महतीं सेनां योधयामास मे सुतः ॥ २१
चारुदेष्णेन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः ।
महारथः समाज्ञातो महाराज महाधनुः ॥ २२
ततः सुतुमुलं युद्धं चारुदेष्णविविन्ध्ययोः ।
वृत्रवासवयो राजन्यथा पूर्वं तथाभवत् ॥ २३
अन्योन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योन्यं जघ्नतुः शरैः ।
विनदन्तौ महाराज सिंहाविव महाबलौ ॥ २४
रौक्मिणेयस्ततो बाणमग्न्यर्कोपमवर्चसम् ।
अभिमन्त्र्य महास्त्रेण संदधे शत्रुनाशनम् ॥ २५
स विविन्ध्याय सक्रोधः समाहूय महारथः ।
चिक्षेप मे सुतो राजन्स गतासुरथापतत् ॥ २६
विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तां च विक्षोभितां चमूम् ।
कामगेन स सौभेन शाल्वः पुनरुपागमत् ॥ २७

ततो व्याकुलितं सर्वं द्वारकावासि तद्बलम् ।
दृष्ट्वा शाल्वं महाबाहो सौभस्थं पृथिवीगतम् ॥ २८
ततो निर्याय कौन्तेय व्यवस्थाप्य च तद्बलम् ।
आनर्तानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ॥ २९
सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्वे पश्यन्तु मां युधि ।
निवारयन्तं संग्रामे बलात्सौभं सराजकम् ॥ ३०
अहं सौभपतेः सेनामायसैर्भुजगैरिव ।
धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ॥ ३१
आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराडद्य नश्यति ।
मयाभिपन्नो दुष्टात्मा ससौभो विनशिष्यति ॥ ३२
एवं ब्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन ।
विष्ठितं तद्बलं वीर युयुधे च यथासुखम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

21 [a]) K₂ B D (except D₁₋₃) G₂ विनिहते (for निपतिते). — [b]) S (except M₂) °रुग्ण (for °नुन्न).

22 [a]) Here and below Ś₁ uniformly चारुदोष्ण- (cf. v.l. सुदेष्णा : सुदोष्णा in the Virāṭa). K₂ B (except B₄) Dn₂ D₃. ₅ T₁ M₂ संयुक्तो. — [c]) Some MSS. °रथसमा°.

23 [c]) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃. ₅ M₂ आस्पीद् (for राजन्).

24 [a]) D₃. ₅ G₂ अपि (for अभि-). Ś₁ K₃ D₁₋₃ संरब्धौ. — [c]) K₂ B₂. ₃ Dc₂ Dn D₄. ₆ G₁ °रावान्; B₄ Dc₁ °नादान्; D₂ °नादं (for °राज). — [d]) K₃ बलोत्कटौ (for महा°).

25 [a]) Ś₁ K₃ D₁₋₃ T₂ G₃. ₄ तदा (for ततो). — [b]) K₃ D₁. ₂. ₅ T₁ G₁ M °कोरगवर्चसं; D₃ °कोरगसंनिभं; T₂ G₂₋₄ °कांगारवर्चसं.

26 [a]) K₃ D₃ M₂ संक्रुद्धः; D₂ सक्रोधं. Ś₁ विविंध्यायायतक्रोधः; D₅ विविंध्याय च संक्रुद्धः; T₂ G₂₋₄ स विव्याध स चुक्रोध (G₂ च क्रोधः). — [d]) S अवा° (for अथा°).

27 [b]) G₄ विक्षेपितां. — [d]) G₂. ₄ अवापतत् (for उपा°).

28 K₂ D₆ om. (hapl.) 28[c]–29[b]. — [d]) Ś₁ K₃ Dc D₅ M₂ भूपते तदा; B Dn D₄ नृपते तदा; D₁ भूपतिं तदा; D₂ पतितं तदा; T₁ पृथिवीगतः; M₁ पृथिवीपतिं. D₃ सौभस्तंभगतं सदा.

29 K₂ D₆ om. 29[ab] (cf. v.l. 28). — [ab]) B D (except D₁₋₃, D₆ om.) कौरव्य (for कौन्तेय), and अव° (for व्यव°).

31 [a]) K₃ B (except B₂) Dc₂ Dn D₄₋₆ G₂ अयं (K₃ m Dn₁ [by corr.] इमां); Dc₁ अथ; D₁ एष; D₃ एनां; T₁ अंगः (for अहं). — [b]) K₃ D₁₋₃ सायकैर् (for आयसैर्). S भुजगोपमैः. — [c]) B₄ Dc शरैर्धनुर्विनिर्मुक्तैर्; T₁ M₁ धनुर्मुक्तश्च नाराचैर्; T₂ G₂₋₄ धनुर्मुक्तैः शितै(G₂ शरै)र्भल्लैर्; G₁ निशितैश्चैव नाराचैर्; M₂ धनुर्विमुक्तैर्नाराचैर्. — [d]) B₁ सायकैः (for यादवाः).

32 [b]) D₁. ₂ नंक्ष्यति. K₃ सौभराजः प्रणश्यति; G₂ सौभराडद्य पश्यतु; M₂ सौभरावद्य संयुगे. — [d]) S (except M₂) सपदानुगः (for विन°).

33 [a]) D₅ G₄ वदति (for ब्रुवति). — [c]) Ś₁ वेष्टितं; K₂. ₃ Dn D₁₋₃. ₅ धिष्ठितं. T₁ G (except G₃) द्वारि (for वीर). — [d]) T₂ G₃ विविधं; G₄ विविधैश् (for युयुधे).

Colophon. K₁. ₄ missing. — *Major parvan*: Ś₁ T G₂₋₄ आरण्य. — *Sub-parvan*: Ś₁ B₁. ₂ D₁₋₃ M (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध; K₂ likewise only सौभोपाख्यान; K₃ D₅ only शाल्ववध; and B₃. ₄ Dc Dn D₄. ₆ only सौभवधोपाख्यान. — *Adhy. name*: D₂ शांबुयुद्धं चारुदेष्णयुद्धं प्रद्युम्नयुद्धं; M विविन्ध्यवेगवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 16; D₁ 17 (as in text). — *Śloka no.*: Dn D₁ 33.

१८

वासुदेव उवाच ।
एवमुक्त्वा रौक्मिणेयो यादवान्भरतर्षभ ।
दंशितैर्हरिभिर्युक्तं रथमास्थाय काञ्चनम् ॥ १
उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमलंकृतम् ।
उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हयैरन्वयात्परान् ॥ २
विक्षिपन्नादयंश्चापि धनुःश्रेष्ठं महाबलः ।
तूणखड्गधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ३
स विद्युच्चलितं चापं विहरन्वै तलात्तलम् ।
मोहयामास दैतेयान्सर्वान्सौभनिवासिनः ॥ ४
नास्य विक्षिपतश्चापं संदधानस्य चासकृत् ।
अन्तरं ददृशे कश्चिन्निघ्नतः शात्रवान्रणे ॥ ५
मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य
चेलुश्च गात्राणि न चापि तस्य ।
सिंहोन्नतं चाप्यभिगर्जतोऽस्य
शुश्राव लोकोऽद्भुतरूपमग्र्यम् ॥ ६
जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्थो
व्यात्ताननः सर्वतिमिप्रमाथी ।
वित्रासयन्राजति वाहमुख्ये
शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्र्यः ॥ ७
ततः स तूर्णं निष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्शनः ।
शाल्वमेवाभिदुद्राव विधास्यन्कलहं नृप ॥ ८
अभियानं तु वीरेण प्रद्युम्नेन महाहवे ।
नामर्षयत संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोद्वह ॥ ९
स रोषमदमत्तो वै कामगादवरुह्य च ।

C. 3. 701
B. 3. 17. 10
K. 3. 17. 10

18

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 Ś1 B2 D5 G2 कृष्णः; D1 T1 M1 भगवान् (for वासुदेवः). — b) K3 D3 S (except M2) यादवर्षभः (for भर°). — c) K3 D2. 3 S दंसितैर् (D2 °तो); D5 दंशिभिर्. — d) D1. 2 आरुह्य (for आस्थाय).

2 a) D3 G1. 2 उद्धृत्य; T1 उच्छिद्य. — b) K2 B D (except D1–3) G2 (*sup. lin.*) इवांतकं (for अलंकृतम्). — c) Dc T2 G (except G1) आकाशे. — d) D1. 2 अन्वगात्; M2 अभ्ययात्. T G M1 हयैरभ्यपतत्परान्.

3 a) Ś1 विनदन्नभ्यद्; K3 इदमब्रूभ्य (sic); D1–3 विनदब्रूभ्य; S आददानश्च (M2 निनदन्नादं). — b) Ś1 °रथं; K2 °बलैः; K3 D1–3. 6 °रथः (for °बलः). S (except M2) धनुर्ज्यामाक्षिपन्मुहुः. — c) Ś1 खड्गतूण° (by transp.); K3 D1. 2 S (except T1 G1) तूणीखड्ग°.

4 D4 om. 4a–5b. — a) Ś1 K3 B3 Dc D1. 2. 5 °ञ्चरितं; K2 B1. 2 Dn D6 °च्छु (K2 °च्छ)रितं. — b) T2 G2. 3 विचरन्वै; G1 विकिरन्वै. D3. 5 बलांतरं (D5 °रे); G1 कराल्करं.

5 D4 om. 5ab (cf. v.l. 4). — a) K2 D6 (before corr.) तत (sic); B Dc Dn D3. 5. 6 (by corr.) G4 M2 तस्य; M1 अस्य (for नास्य). — b) D3 पंचधा नवधासकृत्. — c) Ś1 K3 T1 G1. 2 अंतरं (as in text); D3 नोत्तरं; the rest नान्तरं.

6 a) K3 विचाल्यते; B4 D1 विका(B4 °क)ल्यते; D2 विलुप्यते; S विकंपते (M2 विलिप्यते). T1 च; M1 स्म (for ऽस्य). — b) T2 G2–4 वेपुश्च. — c) T2 G3 °गर्जनं च; G2 °गर्जितस्य; G4 °गर्जितं च. D3 सिंहोन्नतांस्य हि गर्जितस्य; M2 सिंहोन्नतं गर्जितमस्य लोकः. — d) Ś1 D6 G2 लोकेऽद्भुत-; T G3. 4 लोका°; M2 चाल्यद्भुत- (for लोकोऽद्भुत-). K2 B Dc Dn D4–6 -वीर्यम्; D3 -शब्दम् (for -रूपम्). K3 D1–3 G2 M2 उग्रं (for अग्र्यम्).

7 a) D1 °संश्रितो; D2 °संस्थितो (for °संस्थो). — b) D1. 3. 5 सर्वरिपु°; S शत्रुबल° (for सर्वतिमि°). — c) S व्यत्रासयद् (G2 वित्रासयद्; M2 व्यद्रावयद्) दानवराजमुख्यान्. — d) K3 ध्वजोत्स्य; T2 G3 तथाग्र्यः; G2. 4 तदाग्र्यः.

8 a) K2 B D (except D1–3) ततस्तूर्णं विनिष्पत्य. — b) Ś1 K3 B Dn D1. 2. 5. 6 °कर्षणः; D3 °सूदनः. — d) K2 B Dc Dn D4. 6 विधित्सुः; D5 विधाय. S निवार्या(M °हत्या)रिबलं रुषा.

9 a) T1 M °यातस् (for °यानं). Ś1 D1. 2 प्र- (for तु). — b) K2 B D (except D1–3) °रणे; G1 °मृधे (for °हवे). — c) B2 नामर्षत सुसंरब्धः; D1 T1 G (except G3) M1 °यत्सु- D1 °यत्स)संक्रुद्धः. — d) S साल्वः सौभपतिस्तदा (G1 °था).

C. 3. 701
B. 3. 17. 10
K. 3. 17. 10

प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरंजयः ॥ १०
तयोः सुतुमुलं युद्धं शाल्ववृष्णिप्रवीरयोः ।
समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ॥ ११
तस्य मायामयो वीर रथो हेमपरिष्कृतः ।
सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षः सतूणवान् ॥ १२
स तं रथवरं श्रीमान्समारुह्य किल प्रभो ।
मुमोच बाणान्कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ १३
ततो बाणमयं वर्ष व्यसृजत्तरसा रणे ।
प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव ॥ १४
स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् ।
शरान्दीप्ताग्निसंकाशान्मुमोच तनये मम ॥ १५
स शाल्वबाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।
मुमोच बाणं त्वरितो मर्मभेदिनमाहवे ॥ १६
तस्य वर्म विभिद्याशु स बाणो मत्सुतेरितः ।
विभेद हृदयं पत्री स पपात मुमोह च ॥ १७
तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि ।
संप्राद्रवन्दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुंधराम् ॥ १८
हाहाकृतमभूत्सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते ।
नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपतौ नृप ॥ १९
तत उत्थाय कौरव्य प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
मुमोच बाणं तरसा प्रद्युम्नाय महाबलः ॥ २०
तेन विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः ।
जत्रुदेशे भृशं वीरो व्यवासीदद्रथे तदा ॥ २१
तं स विद्ध्वा महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनम् ।
ननाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्महीम् ॥ २२
ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत ।
मुमोच बाणांस्त्वरितः पुनरन्यान्दुरासदान् ॥ २३
स तैरभिहतो बाणैर्बहुभिस्तेन मोहितः ।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

10 [a]) S (except M_2) °मंमत्तः (for °मत्तो वै). — [b]) $Ś_1$ वै; K_3 D_2. 3. 6 M_2 ह; B_4 T_2 G (except G_1) सः (for च).

11 [a]) T_2 G (except G_1) ततः (for तयोः). $Ś_1$ Dc_2 G_2 सतुमुलं; D_2 सुतुमलं. — [d]) D_1 वृत्र°; D_2 T_1 बल°.

12 [c]) K_2 B_2 Dn D_4. 6 सपताकः सध्वजश्च. — [d]) $Ś_1$ D_3 च तूण°; Dc प्रताप°; G_1 सतूणि°.

14 [b]) K_3 D_3 विसृजत्; D_5 विसृजन्. — [d]) T_2 G (except G_1) °हर्ष° (for °मोह°).

15 [a]) Dc परिवृतः (for अभिहतः). S संख्ये (T_2 G_3 °घे). — [b]) D_1 नामर्षत स सौभ°. — [c]) D_2 शरान्दीप्तान्प्राक्षिपन्स. — After 15, $Ś_1$ K_2 B D (except D_{1-3}) ins.:

79* तानापतत (sic!) बाणौघान्स चिच्छेद महाबलः ।
ततश्चान्यान्शरान्दीप्तान्प्रचिक्षेप सुते मम ।

[(L. 1) K_2 तानापतंतो. $Ś_1$ तान्बाणौघानापतत:; D_5 तमापतंतं बाणौघं (evident emendations!). ❀ Cn: आपतंतेति विसर्गलोप आर्षः। ❀ Dc transp. स and चिच्छेद. — (L. 2) $Ś_1$ K_2 B Dc पुनः (for ततः). $Ś_1$ om. च. $Ś_1$ प्राक्षिपत्स (for प्रचिक्षेप). D_5 प्राक्षिपत्तनये मम.]

16 [c]) K_3 बाणान्त्वरितो; G_1 बाणाभिहतो.

17 [a]) $Ś_1$ (*sup. lin.*) K_3 B_2 D_3. 5 T_1 G_4 M_2 मर्म. $Ś_1$ D_3 विभेद्याशु. — [c]) K_2 B D (except D_{1-3}) विव्याध; S विवेश. — [d]) $Ś_1$ D_1 मुमोच ह; S (except M_2) भृशा-(G_1 °शं)हतः (for मुमोह च). K_2 B Dc Dn D_{4-6} transp. पपात and मुमोह.

18 [a]) $Ś_1$ अस्मिन् (*sup. lin.* त° as in text). K_2 वीर (for वीरे). — [cd]) T_2 G (except G_1) transp. दानवेन्द्रा and दारयन्तो.

19 [a]) Dc हाहाभूतम्. T_2 G_3 महत् (for अभूत्). — [b]) T_2 G (except G_1) च महीपतेः (G_2 °ते) (for पृथिवी°). — [d]) K_2 B D (except $D_{2.3.5}$) नृपे.

20 [a]) S (except M_2) राजेंद्र (for कौरव्य). — [c]) N (except D_1. 3; K_1. 4 missing) G_1 बाणान्. K_2 B D (except D_{1-3}) सह° (for तर°).

21 [a]) K_2 B D (except D_{1-3}) तैः स (for तेन). S तेन बाणेन महता (M_2 तेनातिविद्धो बलवान्). — [c]) S (except M_2) विद्धो (for वीरो). — [d]) D_5 भृशं (for तदा). D_3 अवसादं गतस्तदा; T G (except G_1) व्यथितो दृश्यते तदा.

22 [a]) $Ś_1$ (by transp.) स तं विद्ध्वा; K_2 तं विद्धो स; D_1. 2 तं तु (D_2 नु) विद्ध्वा; T_1 तं विद्ध्वा स; M_2 स च विध्य. S (except M_2) तु राजेंद्र (for महा°). — [c]) Dc °नादेन; S (except M_2) °नादं च. — [d]) D_3 आनादयन् (for आपूरयन्). K_3 दिशः (for महीम्).

१९

वासुदेव उवाच ।

शाल्वबाणार्दिते तस्मिन्प्रद्युम्ने बलिनां वरे ।
वृष्णयो भग्नसंकल्पा विव्यथुः पृतनागताः ॥ १
हाहाकृतमभूत्सर्वं वृष्ण्यन्धकबलं तदा ।
प्रद्युम्ने पतिते राजन्परे च मुदिताभवन् ॥ २
तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः ।
रणादपाहरत्तूर्णं शिक्षितो दारुकिस्ततः ॥ ३
नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत् ।
धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसंज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ ४
सौते किं ते व्यवसितं कस्माद्यामि पराङ्मुखः ।
नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ ५
कच्चित्सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे ।
विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथम् ॥ ६

सूत उवाच ।

जानार्दने न मे मोहो नापि मे भयमाविशत् ।
अतिभारं तु ते मन्ये शाल्वं केशवनन्दन ॥ ७
सोऽपयामि शनैर्वीर बलवानेष पापकृत् ।
मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ॥ ८
आयुष्मंस्त्वं मया नित्यं रक्षितव्यस्त्वयाप्यहम् ।
रक्षितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वापयाम्यहम् ॥ ९
एकश्चासि महाबाहो बहवश्चापि दानवाः ।
नसमं रौक्मिणेयाहं रणं मत्वापयाम्यहम् ॥ १०

C. 3. 726
B. 3. 18. 10
K. 3. 18. 10

---

23 [a]) De D1–3. 5 M2 मोहसमा°. — [d]) S दुरात्मवान् (for दुरासदान्).

Colophon om. in K3. K1. 4 missing. — *Major parvan:* Ś1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 B D (all om. sub-parvan name) mention only सौभवधोपाख्यान (Ś1 B2. 4 D1–3. 6 सौभवध; D5 शाल्ववध); K2 likewise only सौभ. — *Adhy. name:* B4 De प्रद्युम्नसंमोहः; D2 शाल्वप्रद्युम्नयोर्युद्धं; T2 G3. 4 M1 प्रद्युम्नसाल्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 17; D1 18 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 25; D1 24.

19

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 K3 om. the ref. Ś1 K2 B2 श्रीकृष्णः; D1 T1 M1 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — [a]) T G2. 3 M1 °बाणार्पिते; M4 °चिते. — [b]) T1 M1 रतिवल्लभे (for बलिनां वरे)! — [cd]) K2 M2 transp. वृष्णयः and विव्यथुः. S (except M2) °मुखे (for °गताः).

2 [a]) Ś1 D1–3 पराङ्मुखम् (for हाहाकृतम्). De सैन्यं (for सर्वं). — [b]) De °मयं (for °बलं). N (K1. 4 missing) ततः (for तदा). — [c]) B D (except D1–3) मोहिते (for पतिते). K3 प्रद्युम्नो मोहितो राजन्. — [d]) B2 ते (for च). K2 B Dn D4. 6 भृशं (for [अ]भवन्). S (except M2) साल्वः प्रमुदितोभवत्.

3 [c]) T2 G (except G1) M2 शीघ्रं (for तूर्णं). — [d]) K2. 3 B2 Dn D4. 6 T2 G (except G1) M2 तदा; T1 तथा (for ततः).

7 K2 B (except B4) D (except D1–3. 5) सौतिः (for सूतः). — [b]) K2 B De Dn D4. 6 मां; T1 वा; M मा (for मे). — [c]) G2. 4 अहं (for तु ते). D2 अभिभवंतं वै मन्ये.

8 [a]) Śim K3 Dn3 (by corr.) सोपयाति; D6 °यासि; T2 G (except G1) सोभियाति. D5 T2 G (except G1) शरैर् (for शनैर्). — [c]) G3. 4 M2 वीरो (for शूरो). — [d]) T2 G3 रथे (for रथी).

9 [a]) Ś1 K3 D1–3 M2 हि (for त्वं). M1 रक्ष्यो (for नित्यं). — [b]) K3 D1–3 हि (for [अ]पि). — K3 B1. 2 om. (? hapl.) 9[cd]. — [c]) Ś1 D3 S रणे; B4 मया (for रथी). — [d]) D3 ज्ञात्वा°; M मत्वा° (for कृत्वा°); cf. v.l. 10.

10 [b]) Ś1 D1. 3 [अ]त्र; D2 [अ]स्य (for [अ]पि). Ś1 D1–3 शत्रवः (for दानवाः). — D1 om. 10[cd]. — [c]) G2. 4 रौक्मिणेयस्य; M2 °येदं. — [d]) B Dn D1. 4. 6 रणे; T G इति. Ś1 D2 त्यक्त्वा; K2 हित्वा; T2 G (except G2) कृत्वा (for मत्वा); cf. v.l. 9. K2. 3 B (except B2) D T1 G1 M1 वै (for [अ]हम्).

C. 3. 727
B. 3. 18. 11
K. 3. 18. 11

वासुदेव उवाच ।

एवं ब्रुवति सूते तु तदा मकरकेतुमान्
उवाच सूतं कौरव्य निवर्तय रथं पुनः ॥ ११
दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथंचन ।
व्यपयानं रणात्सौते जीवतो मम कर्हिचित् ॥ १२
न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति संगरम् ।
यो वा निपतितं हन्ति तवास्मीति च वादिनम् ॥ १३
तथा स्त्रियं वै यो हन्ति वृद्धं बालं तथैव च ।
विरथं विप्रकीर्णं च भग्नशस्त्रायुधं तथा ॥ १४
त्वं च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्मणि ।
धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ १५
स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे ।
अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथंचन ॥ १६
अपयातं हतं पृष्ठे भीतं रणपलायिनम् ।
गदाग्रजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ॥ १७
केशवस्याग्रजो वापि नीलवासा मदोत्कटः ।
किं वक्ष्यति महाबाहुर्बलदेवः समागतः ॥ १८
किं वक्ष्यति शिनेर्नप्ता नरसिंहो महाधनुः ।
अपयातं रणात्सौते साम्बश्च समितिंजयः ॥ १९
चारुदेष्णश्च दुर्धर्षस्तथैव गदसारणौ ।
अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ॥ २०
शूरं संभावितं सन्तं नित्यं पुरुषमानिनम् ।
स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संगताः ॥ २१
प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्त्यक्त्वा महाहवम् ।
धिगेनमिति वक्ष्यन्ति न तु वक्ष्यन्ति साध्विति ॥ २२
धिग्वाचा परिहासोऽपि मम वा मद्विधस्य वा ।
मृत्युनाभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ॥ २३
भारं हि मयि संन्यस्य यातो मधुनिहा हरिः ।

---

11 All MSS. except B_4 (K_1. 4 missing) om. the ref. D_4 om. 11^{ab}. — [a]) K_2 स; B_1 [ऽ]पि; B_3 वै (for तु). — [b]) $Ś_1$ K_2. 3 D_2. 3 स्वयन् (for तदा). D_1 M_2 °केतनः. — [c]) D_3 सौतिं (for सूतं). — [d]) S (except T_2 G_3) संनिवर्त्य (for निवर्तय). T_1 (both) प्रति and पुनः (as in text).

13 [a]) $Ś_1$ K_2. 3 D_{1-3} नासौ; G_1 कः स (for न स). — [b]) T_1 संकरं; T_2 G_{2-4} M_1 संयुगं (for संगरम्). — [c]) D_3 S (except M_2) यश्च (for यो वा). K_3 D_{1-3} S [अ]पि for नि-).

14 [a]) B_1 D_n T_2 G_3 च; B_{2-4} Dc D_{4-6} वा (for वै). $Ś_1$ K_2. 3 D_{1-3} M_2 यो वै स्त्रियं (by transp.). — [b]) B D (except D_{1-3}) बालं वृद्धं (by transp.); S (except M_2) वृद्धान्बालान्. — [c]) K_2. 3 S मुक्तकेशं (for विप्र°).

15 [b]) T_1 G (except G_3) M_1 विदितः (for विनी°). — [c]) K_3 D_{1-3} [अ]पि (for [अ]मि).

16 [a]) K_3 जानंश्च; S (except G_2 M_2) विजानन् (for स जानन्). — D_5 om. (hapl.) 16^{cd}. — [cd]) D_{n2} M_2 रणात् (for पुनः). D_2 transp. सौते and कार्षीः.

17 [a]) $Ś_1$ K_3 अपयांतं. — [b]) K_3 D_2 T_1 G (except G_3) M_1 भीरुं; D_{n1}. n_2 भ्रांतं; D_3 भीक्ष्णं (for भीतं). $B_{1.3}$ D_{n1} D_4 °पलायितं; B_2 °पराङ्मुखं. — [d]) K_2 T_2 G (except G_1) M मा (for मां).

19 D_3 om. 19^{ab}. — [b]) K_3 D_1 S रण° (for नर°). $Ś_1$ $D_{1.2}$ मदोत्कटः (cf. 18^b); $K_{2.3}$ महाबलः; Dc °हनुः; S (except M_2) °रथः (for °धनुः). — [c]) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ सूत; D_5 तत्र (for सौते). — [d]) $K_{2.3}$ B (except B_1) Dc D_{4-6} शांबश्च.

20 [d]) K_3 नो; D_5 M_2 वा; T_2 G (except G_1) M_1 मा (for मां); cf. v.l. 21.

21 [a]) T_1 $G_{1.2}$ M शूर-. G_2 M_2 -संभाविनं. K_2 $B_{1.3}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_1 शांतं; T G_{2-4} M_2 नित्यं (for सन्तं). — [b]) T_1 संतः; T_2 G (except G_1) M_2 तथा (for नित्यं). — D_4 om. 21^c–22^d. — [d]) G_1 M मा; G_2 वा (for मां); cf. v.l. 20. B Dn Dc संह(B $_1$ °हि)ताः (for संगताः). T_2 G_3. 4 किं वक्ष्यंति समागताः.

22 D_4 om. 22 (cf. v.l. 21). — [a]) K_2 B_4 इहा°; Dc $D_{3.5}$ T_1 G_2 M अपा° (for उपा°). — [b]) D_1 S (except T_2 G_3) रणाजिरं (for महा°). — [c]) G_2 धिग्धिग्भयादपानीतो. — [d]) T_1. 3 (before corr.) G_1. 4 M_1 साधु; G_2 यदि (for न तु). K_2 T G (except G_2) M_1 साध्विति मां प्रति (K_2 सर्वतः; G_1 वादिनः) (for वक्ष्यन्ति साध्विति). — T_2 G_3. 4 *repeat* 22^{cd}, with v.l. as in G_2.

23 [a]) S धिग्वचः (G_1 °ग्वाचः; G_2 °कतथा). B_4 Dc T G वा; D_5 M [ऽ]यं (for ऽपि). — [c]) D_3 S (except G_2 M_2) मृत्युतो° (for °ना°). — [d]) $Ś_1$ $K_{2.3}$ $D_{3.5}$ मा

यज्ञं भरतसिंहस्य पार्थस्यामिततेजसः ॥ २४
कृतवर्मा मया वीरो निर्यास्यन्नेव वारितः ।
शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठ त्वमिति सूतज ॥ २५
स च संभावयन्मां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः ।
तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथम् ॥ २६
उपयातं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजम् ॥ २७
सात्यकिं बलदेवं च ये चान्येऽन्धकवृष्णयः ।
मया स्पर्धन्ति सततं किं नु वक्ष्यामि तानहम् ॥ २८
त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।
त्वयापनीतो विवशो न जीवेयं कथंचन ॥ २९
स निवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन ।
न चैतदेवं कर्तव्यमथापत्सु कथंचन ॥ ३०
न जीवितमहं सौते बहु मन्ये कदाचन ।
अपयातो रणाद्भीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ ३१
कदा वा सूतपुत्र त्वं जानीषे मां भयार्दितम् ।
अपयातं रणं हित्वा यथा कापुरुषं तथा ॥ ३२
न युक्तं भवता त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज ।
मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वासुदेव उवाच ।
एवमुक्तस्तु कौन्तेय सूतपुत्रस्तदा मृधे ।
प्रद्युम्नमब्रवीच्छ्लक्ष्णं मधुरं वाक्यमञ्जसा ॥ १
न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान् ।

C. 3. 751
B. 3. 19. 2
K. 3. 19. 2

(Ś1 [before corr.] K3 स) मा त्वं; D1 मैवं त्वं; D2 मां त्वं; S तस्मान्मा (for स त्वं मा). Ś1 अपयाः (for व्यं°).

24 a) T G (except G1) वि- (for सं-). — c) Ś1 B1. 2 Dn1 D6 भारत°. — d) Ś1 न तु शक्योद्य सीदितुं; K2. 3 D1 न स शक्ष्येद्य सीदितुं; B न हि शक्ये (B1 °क्ष्ये) त्यमर्षितुं; Dc Dn D4–6 न हि (Dc स न) शक्येद्य मर्षितुं; D2 न स रक्षेद्य जीवितं; D3 स न शक्षेद्य सीदितुं; M2 राजसूयं महाक्रतुं.

25 ab) T2 G3. 4 महा- (for मया), and निर्यास्यन्हि निवारितः.

26 a) Ś1 D1–3 स च संभाव्य मामेव (D1. 2 °वं).

27 a) Dn D1 T2 G1. 3 M2 उपयांतं; D2 उपागतं.

28 b) T1 G1 M1 तत्र; T2 G2–4 कुरु (for Sन्धक-). — c) Ś1 K2. 3 D1–3 स्पर्धते ये मया नित्यं.

29 a) D1 °मुखं; D3 °महं; T2 G (except G1) °मिदं (for °मिमं). — b) = 31d. Dn2 T2 G3 [S]प्याहतः; D3 [S]भिहतः; T1 [S]भ्यागतः. B2. 4 परैः (for शरैः). — D3 G2 om. (hapl.) 29c–31d. — d) D1. 2 न जीवेहं.

30 D3 G2 om. 30 (cf. v.l. 29). — a) K2 B (except B2) Dc Dn2 D1. 4 T G3. 4 M संनिवर्त (Dc1 M2 °वृत्त; T1 G4 °वर्त्य); D2 निवर्तैक-. — d) Ś1 D1. 2 ममापत्सु; K3 Dc2 D5. 6 M2 अप्यापत्सु; T G3. 4 M1 आपत्सु च (for अथापत्सु).

31 D3 G2 om. 31 (cf. v.l. 29); B1 om. (hapl.) 31ab. — b) K3 मंस्ये. B2 Dn D4. 6 G1 कथंचन. — d) = 29b. T2 G3 [S]भ्याहतः; M2 च हतः. B2 M2 परैः (for शरैः).

32 a) B2. 3 Dn1 D4. 6 च; Dn2. n3 [अ]पि; T2 G (G2 त्वं) (for वा). — b) T G (except G2) वा; M मा (for मां). — d) B (except B2) D5 S कापुरुषस्.

33 a) Ś1 न च युक्तं भवेत्त्यक्तुं; K3 अयुक्तं कृतवान्यस्त्वं; D1. 2 न च युक्तं तव त्यक्तुं; D3 अयुक्तं तु भवेत्त्य°; S अयुक्तं तु मया त्य°. — c) M2 सति (for भृशं). — d) Ś1 D3 यतो रणः; T1 M1 रणाजिरं; G2. 4 ततो रणं.

Colophon. K1. 4 missing. — *Major parvan:* Ś1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K2. 3 B D M (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध (B1. 3. 4 सौभवधोपाख्यान; D5 शाल्ववध). — *Adhy. name:* B4 D2 प्रद्युम्नवाक्यं; T2 G2–4 M1 अपयानगर्हणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 S 18; D1 19 (as in text). — *Śloka no:* Dn D1 33; D6 32.

20

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 Ś1 B2 D6 श्रीकृष्णः; D1 T1 M1 श्रीभगवान् (for

C. 3. 751
B. 3. 19. 2
K. 3. 19. 2

युद्धज्ञश्चासि वृष्णीनां नात्र किंचिदतोऽन्यथा ॥ २
आयुष्मन्नुपदेशस्तु सारथ्ये वर्ततां स्मृतः ।
सर्वार्थेषु रथी रक्ष्यस्त्वं चापि भृशपीडितः ॥ ३
त्वं हि शाल्वप्रयुक्तेन पत्रिणाभिहतो भृशम् ।
कश्मलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ॥ ४
स त्वं सात्वतमुख्याद्य लब्धसंज्ञो यदृच्छया ।
पश्य मे हयसंयाने शिक्षां केशवनन्दन ॥ ५
दारुकेणाहमुत्पन्नो यथावच्चैव शिक्षितः ।
वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य महतीं चमूम् ॥ ६
एवमुक्त्वा ततो वीर हयान्संचोद्य संगरे ।
रश्मिभिश्च समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत्तदा ॥ ७
मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।
सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥ ८
प्रतोदेनाहता राजन्रश्मिभिश्च समुद्यताः ।
उत्पतन्त इवाकाशं विबभुस्ते हयोत्तमाः ॥ ९
ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिम् ।
दह्यमाना इव तदा पस्पृशुश्चरणैर्महीम् ॥ १०
सोऽपसव्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भरतर्षभ ।
चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ११
अमृष्यमाणोऽपसव्यं प्रद्युम्नेन स सौभराट् ।
यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समर्पयत् ॥ १२
दारुकस्य सुतस्तं तु बाणवेगमचिन्तयन् ।
भूय एव महाबाहो प्रययौ हयसंमतः ॥ १३
ततो बाणान्बहुविधान्पुनरेव स सौभराट् ।
मुमोच तनये वीरे मम रुक्मिणिनन्दने ॥ १४
तानप्राप्ताञ्शितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा ।
रौक्मिणेयः स्मितं कृत्वा दर्शयन्हस्तलाघवम् ॥ १५
छिन्नान्दृष्ट्वा तु तान्बाणान्प्रद्युम्नेन स सौभराट् ।

वासुदेवः). — [b]) K2 T G (except G1) तथा मृधे; B D (except D1–3) ततोब्रवीत्. — [cd]) B D (except D1–3) प्रद्युम्नं बलिनां श्रेष्ठं, and श्लक्ष्णम् (for वाक्यम्).

3 [a]) T2 G2. 3 उपदेशान्तु. — [b]) G4 शिक्षना; M2 शिक्षितः (for वर्तनां). Dc D3 श्रुतः; D2 मतः; T2 G2. 3 श्रुताः (for स्मृतः).

4 D4 om. 4[a]–5[b]. — [a]) T2 G3. 4 च (for हि). — [b]) B D (except D1–3; D4 om.) T2 G3 शरेण (for पत्रिणा). T2 G (except G1) भृशमाहतः (for [अ]भिहतो भृशम्). — [d]) K3 D3 M2 उपयातवान्.

6 [a]) Ś1 K3 Dc1 D1. 2 दारुकाच्चाहम् (K3 °च्चैवम्; D2 °द्योहम्) उत्पन्नो; T1 दारुकेण समुत्पन्नो. — [c]) Ś1 प्रतियास्ये तां; S (except T2 G3) प्रविशाम्येनां. — [d]) B D (except D1–3) प्रथितां चमूं.

7 Before 7, K2 B D (except D1–3) ins. वासुदेव (B2 श्रीकृष्ण) उ°. — [a]) D1–3 T2 G (except G1) M2 वीरो. — [b]) Ś1 संयुज्य; K2. 3 °नोद्य; D1. 2 °योज्य; D3 °नह्य. T1 G1 M2 संयुगे. — [c]) B D (except D1–3. 5) तु (for च).

8 [b]) T2 G या(G2 धा)वकानी°.

9 [a]) Ś1 K2. 3 Dc D1–3 हता (for [आ]हता). — [c]) Cf. 3. 18. 2[c]. Ś1 Dn D6 G1 आकाशे. — [d]) B (except B4) Dc Dn D4. 5 व्यचरंस्ते; D1 विविशुस्ते; D3 प्रवर्षंस्ते.

10 [a]) D1. 2 हया (for हस्त). — [c]) D6 T2 G ऊ(D6 उ)द्य° (for दह्य°). — [d]) K2 B D (except D1–3) T2 G3 नास्पृशन्; K3 [अ]पस्पृशन्; G4 [अ]पस्पृशय.

11 [a]) S (except T2 G3) सोपमव्यं. Ś1 K3 D2 तत्र; D1 कृत्वा; T2 G (except G1) तां च (for तस्य). — [b]) B पुरुषर्षभ; M2 समितिंजयः. — [d]) = 1. 1. 77[d]; 201. 9[d]; 4. 52. 15[d]; 53. 29[d] etc.

12 [b]) D2 प्रद्युम्नस्य. B Dn D1. 4. 6 च (for स). S साल्वः समितिदारुणः. — [d]) Ś1 B4 D3 समर्द°; K2 B1–3 Dc Dn D1. 2. 4. 6 समार्द°; K3 अमर्ष°; D5 अमर्द° (for समर्प°).

13 [a]) B D (except D1–3) तत्र (for तं तु). — [b]) Ś1 K2 D1. 2 °पातम्; K3 °घातम् (for °वेगम्). — [c]) T2 G (except G1) महाबाहुः. — [d]) K3 स (for प्र-). K2 B2. 3 Dn D4. 6 अपसव्यतः; D3 हयसंयुतः; T1 हरिसत्तमः; T2 G2–4 हयमार्गतः.

14 [a]) K2. 3 S बहुतरान्; D3 बहूञ्शाजन्. — [b]) T2 G भूय एव (for पुनरेव). — [c]) B1. 3. 4 Dn D2–4. 6 T1 वीर; B2 Dc1 M1 वीरो.

15 [d]) Ś1 K1. 2 D3 अस्त्र°; S (except M1) पाणि° (for हस्त°).

16 [a]) D3 दृष्ट्वा छिन्नान् (by transp.); T1 G2. 4 भिन्नान्दृष्ट्वा; G1 भग्नान्दृष्ट्वा. K2 D1. 2 ततो; D5 [अ]द्रुतान् (for

आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजच्छरान् ॥ १६
प्रयुज्यमानमाज्ञाय दैतेयास्त्रं महाबलः ।
ब्रह्मास्त्रेणान्तरा छित्त्वा मुमोचान्यान्पतत्रिणः ॥ १७
ते तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधू रुधिराशनाः ।
शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ १८
तस्मिन्निपतिते क्षुद्रे शाल्वे बाणप्रपीडिते ।
रौक्मिणेयोऽपरं बाणं संदधे शत्रुनाशनम् ॥ १९
तमर्चितं सर्वदाशार्हपूगै-
राशीर्भिरर्कज्वलनप्रकाशम् ।
दृष्ट्वा शरं ज्यामभिनीयमानं
बभूव हाहाकृतमन्तरिक्षम् ॥ २०
ततो देवगणाः सर्वे सेन्द्राः सहधनेश्वराः ।
नारदं प्रेषयामासुः श्वसनं च महाबलम् ॥ २१
तौ रौक्मिणेयमागम्य वचोऽब्रूतां दिवौकसाम् ।
नैष वध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः कथंचन ॥ २२
संहरस्व पुनर्बाणमवध्योऽयं त्वया रणे ।
एतस्य हि शरस्याजौ नावध्योऽस्ति पुमान्क्वचित् ॥२३
मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः ।
कृष्णः संकल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ॥ २४
ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमम् ।
संजहार धनुःश्रेष्ठात्तूणे चैव न्यवेशयत् ॥ २५
तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मनाः ।
व्यपायात्सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६
स द्वारकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्दितः ।
सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७

C. 3. 776
B. 3. 19. 27
K. 3. 19. 27

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

तु तान्). T_2 G (except G_1) बाणान्वै (for तान्बाणान्). — [b]) Dn $D_{3.6}$ च (for स). — [c]) $Ś_1$ B_2 D_3 M दारुणां; K_3 दानवीं. — [d]) $G_{2.4}$ [अ]वासृजं.

17 [c]) $Ś_1$ तं स्तुत्वा; $K_{2.3}$ B_{3m} D_{1-3} तं (D_3 स) ज्ञात्वा (for आज्ञाय). B_4 Dc तत्प्रयुज्यंतमाज्ञाय; S तां प्रयुक्तां (G_1 संप्रयुक्तं; M_2 तत्प्रयुक्तं) समाज्ञाय. — [b]) $K_{2.3}$ °हवे; B (except B_2) Dn D_{4-6} $G_{2.4}$ °बलं (for °बलः).

18 [a]) D_3 ततो हस्ताद्विनिःक्षिप्ता; S तस्य चास्त्रं (M_2 ते तदस्त्रं) विधूयाथ. — [b]) D_3 विधिवद्; T G विव्याथ; M_1 विव्याध; M_2 विविशू (for विव्यधू). B_1 रुधिराशनैः; T_1 G_1 M_1 °नान्; T_2 G_{2-4} °नं.

19 [c]) D_1 T_2 $G_{3.4}$ परं (for [अ]परं). — [d]) K_3 T_2 G_3 शत्रुतापनं; T_1 $G_{1.4}$ M_1 °तापनः; G_2 °शातनः.

20 [a]) $K_{2.3}$ B_2 $Dn_{1.ns}$ D_{1-5} G (except G_3) M_2 दशार्हैः. $Ś_1$ $K_{2.3}$ $D_{1-3.5}$ °मुख्यैर् (for °पूगैर्). — [b]) K_2 B D आशीविषाग्नि(B₂ Dc °र्क)ज्वलन(B₄ °ज्वलित)प्रकाशं; T_1 G_1 M आशीर्भिरग्नि(M_2 °हिम)ज्वलित(G_1 °ज्वलन)प्र°; T_2 G_{2-4} आशीर्भिराजज्ञनलप्र° (sic).

21 [b]) B_3 सहमहेश्वराः; D_3 सभुवनैः; T_2 G_3 सप्तदिगी°; $G_{2.4}$ सपतगै°. — [d]) B D (except D_{1-3}) मनोजवं (for महा°).

22 [a]) $Ś_1$ T $G_{3.4}$ आगत्य; G_1 M_1 आसाद्य.

23 K_3 om. 23. — [a]) $D_{1.2}$ महाबाणं. — [b]) Dc रणे त्वया (by transp.). — [c]) B D (except D_{1-3}) M_2 च (for हि).

24 [d]) Dn $D_{4.6}$ तन्मिथ्या न; D_3 M_2 न तन्मिथ्या (by transp). G_1 भविष्यति.

25 [d]) $K_{2.3}$ तूर्णं; S तूणौ. $Ś_1$ चैवं; K_3 B_2 Dc $D_{3.5}$ चैनं.

27 M_2 om. (hapl.) 27^{abc} (with 26^{bcd}). — [b]) T G (except G_3) M_1 साल्वो (for क्रूरो). B_1 Dn_2 T_2 G_3 आर्दितः.

Colophon om. in K_3. $K_{1.4}$ missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ K_2 B Dn Dc $D_{1.4.6}$ (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध ($B_{1.3.4}$ Dc सौभवधोपाख्यान); D_5 likewise only शाल्ववध. — *Adhy. name:* D_2 प्रद्युम्नेन शाल्वपराजयः; M_1 साल्वापयानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 19; D_1 20 (as in text). — *Śloka no.:* Dn $D_{1.6}$ 27.

21

☞ This adhy. is missing in $K_{1.4}$ (cf. v.l. 3.1.1); the MSS. are mostly ignored here.

1 B_2 $D_{2.5}$ T_2 G_{2-4} श्रीकृष्णः; D_1 T_1 M_1 श्रीभगवान्

२१

C. 3. 777
B. 3. 20. 1
K 3. 20. 1

वासुदेव उवाच ।

आनर्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा ।
महाक्रतौ राजसूये निवृत्ते नृपते तव ॥ १
अपश्यं द्वारकां चाहं महाराज हतत्विषम् ।
निःस्वाध्यायवषट्कारां निर्भूषणवरस्त्रियम् ॥ २
अनभिज्ञेयरूपाणि द्वारकोपवनानि च ।
दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमपृच्छं हृदिकात्मजम् ॥ ३
अस्वस्थनरनारीकमिदं वृष्णिपुरं भृशम् ।
किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु स मया विस्तरेणेदमब्रवीत् ।
रोधं मोक्षं च शाल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ॥ ५
ततोऽहं कौरवश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः ।
विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिम् ॥ ६
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समाश्वास्य पुरे जनम् ।
राजानमाहुकं चैव तथैवानकदुन्दुभिम् ।
सर्ववृष्णिप्रवीरांश्च हर्षयन्नब्रुवं तदा ॥ ७
अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ।
शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत ॥ ८
नाहत्वा तं निवर्तिष्ये पुरीं द्वारवतीं प्रति ।
सशाल्वं सौभनगरं हत्वा द्रष्टास्मि वः पुनः ।
त्रिसामा हन्यतामेषा दुन्दुभिः शत्रुभीषणी ॥ ९
ते मयाश्वासिता वीरा यथावद्भरतर्षभ ।
सर्वे मामब्रुवन्हृष्टाः प्रयाहि जहि शात्रवान् ॥ १०
तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशीर्भिरभिनन्दितः ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्प्रणम्य शिरसाहुकम् ॥ ११
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानादयन्दिशः ।
प्रध्माप्य शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ॥ १२
प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः ।

(for वासुदेवः). — a) D1 रम्यं (for मुक्तं). S °नगरीं मुक्तां (G1. 4 मुक्त्वा; M2 मुख्यां). — d) A few MSS. निर्वृत्ते. S (except M2) भरतर्षभ (for नृपते तव).

2 a) D3 चैनां; T1 G1 M1 चैव; T2 G2–4 चापि (for चाहं). — b) K2. 3 दूरादेव (for महा°). — d) Ś1 निर्भूषणमिव स्त्रियं; M2 निर्भूषामिव योषितं.

3 c) M2 दृष्ट्वाहं शंकमानो वै. — d) G1. 2 अपश्यं; G4 पप्रच्छ; M2 ह्यपृच्छं.

4 b) Dn T2 G3 °कुलं (for °पुरं). Ś1 वरं; D1. 2 महत् (for भृशम्). — d) = 1. 2. 1d; 31. 3d; 86. 8d; etc. Ś1 इच्छामि तेनघ; K2 B Dc Dn D4–6 °मि तत्त्वतः; K3 D1–3 °मि ते वचः (for इच्छामहे वयम्).

5 a) K2 B D (except D1–3) G2. 4 transp. तु and स. — d) Ś1 K3 Dc D1–3. 5 M2 वृष्णिसत्तमः (for राज°).

6 a) K2 B2 Dn D4. 6 T2 G3 भरतश्रेष्ठ. — b) K3 S श्रुत्वाप्रियमनुत्तमं; Dc D5 श्रुत्वा सुमहदप्रियं. — c) M1 सालराजविनाशाय.

7 e) K2 B D (except D1–3) M2 सर्वान् (for सर्व-). Ś1 K2. 3 D1–3 तान् (for च). — f) Dc D5 इदमब्रुवं (for अब्रुवं तदा).

8 d) K3 D1. 2 प्रायांतं मां; D3 [अ]भियातोस्मि.

9 a) T1 G1 M वि- (for तं). T2 G2–4 तं हत्वा विनिवर्तिष्ये. — e) Ś1 D1. 2 त्रि(Ś1 त्रिः)सामा ताड्यताम्; K2 B Dn3 D4. 6 T G1–3 M Cnp त्रिः समाहन्यताम्; Dc D5 त्रिः समा(D5 °मे) ताड्यताम्; Dn1. n2 G4 त्रिः सामाहन्यताम्; D3 भृशमावाद्यताम्. Cn cites त्रिःसामा (= त्रिस्वरा नीचमन्द्रतारभावेन). K2 D1. 3 S (except G1 M2) एष. K3 प्रशाम्य तान्यतामेषां. — f) K2 Dn D6 दुंदुभी. K2 B Dc Dn D4–6 °भीषणा; D1. 3 S (except G1 M2) °भीषणः.

11 a) K3 Dc1 D2. 4 प्रकृष्टा°. — d) Ś1 त्वहं; K2 B Dc Dn D1. 4–6 M भवं; K3 D3 च तान्; D2 तथा (for [आ]हुकं).

12 a) = 1. 212. 3c. K2 B D (except D1) शैब्य° (B3. 4 D5 सैब्य°). — b) D2 आनंद°; T G1. 3. 4 आच्छाद°; M1 उन्नाद°. — c) K3 प्रगृह्य; B1 Dn T2 G3 प्रध्माय. — d) K3 च भारत; S भयावहं (for अहं नृप).

13 a) Ś1 K3 D1–3 नरश्रेष्ठ; M2 महाराज (for नर°). — c) B2 G1 दसेन; M2 युक्तेन. — d) Ś1 K3 Dc Dn

क्लप्तेन चतुरङ्गेण बलेन जितकाशिना ॥ १३
समतीत्य बहून्देशान्गिरींश्च बहुपादपान् ।
सरांसि सरितश्चैव मार्तिकावतमासदम् ॥ १४
तत्राश्रौषं नरव्याघ्र शाल्वं नगरमन्तिकात् ।
प्रयातं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्वयाम् ॥ १५
ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः ।
समुद्रनाभ्यां शाल्वोऽभूत्सौभमास्थाय शत्रुहन् ॥ १६
स समालोक्य दूरान्मां समयन्निव युधिष्ठिर ।
आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धायैव मुहुर्मुहुः ॥ १७
तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ।
पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ॥ १८
स चापि पापप्रकृतिर्दैतेयापसदो नृप ।
मय्यवर्षत दुर्धर्षः शरधाराः सहस्रशः ॥ १९
सैनिकान्मम सूतं च हयांश्च समवाकिरत् ।
अचिन्तयन्तस्तु शरान्वयं युध्याम भारत ॥ २०
ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणाम् ।
चिक्षिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदानुगाः ॥ २१
ते हयान्मे रथं चैव तदा दारुकमेव च ।
छादयामासुरसुरा बाणैर्मर्मविभेदिभिः ॥ २२
न हया न रथो वीर न यन्ता मम दारुकः ।
अदृश्यन्त शरैश्छन्नास्तथाहं सैनिकाश्च मे ॥ २३
ततोऽहमपि कौरव्य शराणामयुतान्बहून् ।
अभिमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनाक्षिपम् ॥ २४
न तत्र विषयस्त्वासीन्मम सैन्यस्य भारत ।
खे विषक्तं हि तत्सौभं क्रोशमात्र इवाभवत् ॥ २५
ततस्ते प्रेक्षकाः सर्वे रङ्गवाट इव स्थिताः ।

C. 3. 803
B. 3. 20. 27
K. 3. 20. 28

D3. 5 यत्नेन; K2 B D1. 2. 4. 6 यत्तेन.

15 b) K2 B D (except D1–3) T2 G3. 4 M2 सागरम् (for नगरम्). D5 अंतिके. — c) B Dn1. n2. n3 (before corr.) D2 T G3 प्रयांतं. — d) K3 De D5 G1 [s]न्वगां; T1 [s]न्विषां. — After 15, S (except M2) ins.:

80* दृष्टवानस्मि राजेन्द्र साल्वराजमथान्तिके ।

16 b) S (except M2) चलों (for महो). — After 16, T G2–4 M1 ins.:

81* स मामालोक्य सहसा सेनां स्वां प्राहिणोन्मृधे ।
मद्बाहुना च सेनायां शिष्टायां किंचिदेव च ।

[(L. 1) T2 G3 स समालोक्य. G4 M1 युधि (for मृधे).]

17 a) D5 समालोक्य च; S (except M2) स मामालोक्य. S (except M2) सहसा (for दूरान्मां). — After 17, T1 reads 19cd–20ab, *repeating* the lines in their proper place.

18 T2 G2. 3 om. 18a–19b. G1 reads 18 after 20ab. — a) De M ततः (for तस्य). — c) G1 बलम्; M2 परो (for पुरं). D1 G1 om. न. D2 आच्छाद्य च (om. न); D5 नासाद्य स. M2 तदा (for शरैस्). — d) Some MSS. मा (for मां).

19 T2 G2. 3 om. 19ab (cf. v.l. 18). For T1 cf. v.l. 17. — a) T1 G4 M1 परमक्रुद्धो (for पाप). — b) T G4 M °यापशदो. G4 [s]भवत् (for नृप). — c) K3 T1 (second time) G1. 4 अभ्यवर्षत; D1 मय्यभ्यवर्षद्; D2 मय्यवर्षत्स; T1 (first time) पर्यवर्षत; T2 G2. 3 समं.

20 For T1 cf. v.l. 17. — a) Ś1 मां च; T1 (both times) G (except G3) M1 चैव (for मम). — b) K3 B1 Dn D4 म समां (for ममवां). D3 म हयांश्च समाकिरंत्. — After 20ab, G1 reads 18. — c) K3 D3 M2 च; T2 G2–4 [अ]स्य (for तु). G1 अचिंतयंस्तु म शरान्. — d) T G M1 योत्स्याम (for युध्यां). M2 प्रतियुध्यामहे परान्.

22 a) K2 B D (except D1–3) M2 च (for मे). — b) K3 स तं (? read सूतं); D1 तथा; D3 तच्च; S ध्वजं (for तदा). — d) B D तैर्बाणैर् (D1 सुबाणैर्; D5 शरैस्तैर्) मर्मभेदिभिः (D3 बाणैर्मर्मातिभेदिभिः); S (except M2) साल्वराजेन चोदिताः.

23 a) Ś1 D5 T2 G3. 4 वीरा (for °र). — b) Ś1 D2 न वरूथो (D2 °थं) न दारुकः; D1 न च रूपं न दारुकं; S (except M2: G4 broken) न ध्वजो न च दारुकः. — d) D3 ततोहं; T2 G2–4 न चाहं.

24 a) K2 B D (except D1–3) कौंतेय (for कौरव्य). — c) Hypermetric! K2 B De Dn D4. 5 आमंत्रितानां; K3 अभिमंत्रितेन; T1 अभिमंत्रितांश्च; T2 G अनुमंत्र्य तांश्च (G तां); M1 अभिमंत्रिताश्च. ❀ Cn: आमन्त्रितानां अभिमन्त्रितानां। ❀ S (except M2) धनुषि.

25 a) T1 विषयं; T2 G2. 3 विषयाश्. K3 D3. 5 चासीत्; T2 G2–4 चासन्. — c) S सैन्यं (for सौभं). — d) D3. 5m क्रोशमात्रम्.

26 b) De1 D3 M2 [आ]स्थिताः. T G M1 ते देवा (G1

C. 3. 803
B. 3. 20. 27
K. 3. 20. 28

हर्षयामासुरुच्चैर्मां सिंहनादतलस्वनैः ॥ २६
मत्कार्मुकविनिर्मुक्ता दानवानां महारणे ।
अङ्गेषु रुधिराक्तास्ते विविशुः शलभा इव ॥ २७
ततो हलहलाशब्दः सौभमध्ये व्यवर्धत ।
वध्यतां विशिखैस्तीक्ष्णैः पततां च महार्णवे ॥ २८
ते निकृत्तभुजस्कन्धाः कबन्धाकृतिदर्शनाः ।
नदन्तो भैरवान्नादान्निपतन्ति स्म दानवाः ॥ २९
ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभम् ।
जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयम् ॥ ३०
तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र शाल्वः सौभपतिस्तदा ।
मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि ॥ ३१
ततो हुडहुडाः प्रासाः शक्तिशूलपरश्वधाः ।
पट्टिशाश्च भुशुण्ड्यश्च प्रापतन्निशं मयि ॥ ३२
तानहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयम् ।
तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गैरयोधयत् ॥ ३३
ततोऽभवत्तम इव प्रभातमिव चाभवत् ।
दुर्दिनं सुदिनं चैव शीतमुष्णं च भारत ॥ ३४
एवं मायां विकुर्वाणो योधयामास मां रिपुः ।
विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव व्यनाशयम् ।
यथाकालं तु युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ॥ ३५
ततो व्योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् ।
शतचन्द्रं च कौन्तेय सहस्रायुततारकम् ॥ ३६

देवा वै) दिवमास्थिताः.

27 [a]) K_2 B (except B_2) D (except D_{1-3}) M_2 मत्कराग्रं°; T_2 G_{2-4} °विमुक्तास्ते. — [b]) $Ś_1$ D_{1-3} बाणास्ते वातरंहसः (D_2. 3 °सा); K_2 B Dc Dn D_{4-6} M_2 दानवानां शरास्तथा (B_3 °दा; M_2 °तः); K_3 बाणास्तान्दानवांस्ततः. — [c]) $Ś_1$ K_3 $D_{1.3.5}$ रुचि(K_3 °धि)रांगास्ते; K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ रुचिरापांगा; D_2 M_2 रुधिराशास्ते; T_1 रुधिरासक्ता.

28 [b]) $Ś_1$ $D_{1.5}$ T_2 G_3 व्यवर्तत; D_2 व्यवस्थितः; D_3 प्रवर्तत; T_1 ह्यवर्तत; $G_{1.2.4}$ M_1 [s]म्यवर्तत. — [c]) $Ś_1$ K_3 $D_{1.2}$ विद्धानां; D_3 विज्ञानं (for वध्यतां). K_3 $D_{1.2}$ निशितैं° (for विशिखैं°).

29 [c]) B (except B_4) Dc रुवंतो (for नदन्तो). — After 29, N (except K_3; $K_{1.4}$ missing) ins.:

82* पतितास्तेऽपि भक्ष्यन्ते समुद्राम्भोनिवासिभिः ।

[Dc तेपि मज्जंत; D_1 ते ह्यभक्ष्यंत (for तेऽपि भक्ष्यन्ते).]

31 [b]) K_2 Dn $D_{4.6}$ ततः; D_2 तथा (for तदा). T_2 G (except G_1) साल्वराजपुरस्कृतान्. — After 31, K_3 (which om. 32^{ab}) D_1 ins. 83*.

32 K_3 om. 32^{ab}. — [a]) K_2 Dn $D_{4.6}$ गदा हलाः; B Dc हला (Dc °ल-) गदाः; $D_{1.2}$ हुडा गुडाः; D_5 भिंडी गदाः; T_2 G_3 हि बहुळाः; M_1 गुळहुळ-; M_2 हुळगुण- (for हुडहुडाः). $Ś_1$ चापि (for प्रासाः). D_3 तान्येव लगुडप्रासाः. — [b]) B_3 Dn $D_{2-4.6}$ transp. शक्ति- and शूल-. Many N MSS. -परश्वधाः. — K_2 Dn D_2 ins. after 32^{ab}; K_3 (which om. 32^{ab}) D_1 ins. after 31:

83* असयः शक्तिमुशलपाशार्ष्टिकणपाः शराः ।

[K_2 -कुशल-; Dn -कुलिश- (for -मुशल-). K_2 Dn -चनपाः; D_2 -धनपाः (for -कणपाः).]

— [c]) S पट्टसाश्च (T_1 पट्टप्रास-). $K_{2.3}$ भुशंड्यं°; $D_{1.3}$ मुखंड्यं°; T_1 $G_{2.4}$ मुसं(G_4 °सुं)ड्यं°; T_2 G_3 मुसुंड्यं°; G_1 मुसूळां°; M मुसंड्यं° (for भुशुंड्यं°). — D_1 om. 32^{d}–34^{c}. — [d]) K_3 Dn $D_{2.3.5}$ T_1 प्रपतंति (D_3 °त); B पातयन् (for प्रापतन्). $B_{1.4}$ स्वनिशं; Dc निशिता (for अनिशं).

33 D_1 om. 33 (cf. v.l. 32). — [a]) $Ś_1$ K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ तामहं; G_2 ततोहं. — [b]) $G_{1.2}$ प्रतिहत्य. $K_{2.3}$ D_2 विनाशयं. — [c]) $Ś_1$ तु मया; D_2 मायां तु; M_2 दुष्टायां (for मायायां).

34 D_1 om. 34^{abc} (cf. v.l. 32). — [b]) N (D_1 om.; $K_{1.4}$ missing) T_2 (by corr.) G_3 प्रकाश; T_2 (orig.) $G_{2.4}$ प्रभात (for प्रभातम्). D_5 वाभवत्; M_2 चाभिभो. B_1 om. 34^{cd}. — [c]) B_2 सुदिनं दुर्दिनं चैव. — After 34, $Ś_1$ K_2 B D (except $D_{1.2}$) ins.:

84* अङ्गारपांशुवर्षं च शस्त्रवर्षं च भारत ।

35 [a]) $D_{n2.n3}$ D_6 प्र° (for वि°). — [b]) A few MSS. मा (for मां). — [d]) T_2 G (except G_1) तदा मायां (for माययैव). K_2 विनाशयं; D_3 M_2 वि(M_2 व्य)नाशयन्; T_1 विनाशनं; M_1 व्यशातयं. — K_3 om. $35^{e/}$; D_2 om. 35^{e}–36^{b}. — [e/]) B_2 यथाकालं च व्यधमं तामहं स°. — K_3 (which om. $35^{e/}$ and line 1 of the foll. passage) ins. after 35^{cd}: D_1, after $35^{e/}$:

85* स मोहयामास तदा मायया युधि दानवः ।
ततो हतायां च मया मायायां युधि दानवः ।

37 [a]) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{1-3.5}$ मया; M_2 विभो (for तदा). — [b]) $Ś_1$ तथा रात्रिर्दिवानिशं. — [c]) T_2 $G_{2.3}$ तम् (for

ततो नाज्ञायत तदा दिवारात्रं तथा दिशः ।
ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्रं समयोजयम् ।
ततस्तदस्त्रमस्त्रेण विधूतं शरतूलवत् ॥ ३७
तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
लब्धालोकश्च राजेन्द्र पुनः शत्रुमयोधयम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वासुदेव उवाच ।
एवं स पुरुषव्याघ्र शाल्वो राज्ञां महारिपुः ।
युध्यमानो मया संख्ये वियदभ्यागमत्पुनः ॥ १
ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च
दीप्तांश्च शूलान्मुसलानसींश्च ।
चिक्षेप रोषान्मयि मन्दबुद्धिः
शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ॥ २
तानाशुगैरापततोऽहमाशु
निवार्य तूर्णं खगमान्ख एव ।
द्विधा त्रिधा चाच्छिनमाशु मुक्तै-
स्ततोऽन्तरिक्षे निनदो बभूव ॥ ३
ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणाम् ।
दारुकं वाजिनश्चैव रथं च समवाकिरत् ॥ ४
ततो मामब्रवीद्वीर दारुको विह्वलन्निव ।
स्थातव्यमिति तिष्ठामि शाल्वबाणप्रपीडितः ॥ ५
इति तस्य निशम्याहं सारथेः करुणं वचः ।

C. 3. 823
B. 3. 21. 6
K. 3. 21. 6

तद्). K2 B D (except D1–3. 5) कौंतेय (for अस्त्रेण). — f) M2 विधूय. K3 D2. 3 °तूण° (for °तूल°). K2 B De Dn D4. 6 धूतं तूल(B2 ध्वतं तृण-; B3 धूतं तूण)मिवानिलैः; T2 G2–4 वायुना तूलराशिवत्.

38 a) Ś1 D1–3 तदा; S (except M2) एवं (for तथा). D2 M (except M2) समभवद्. — b) A few MSS. तुमलं. K2 S (except G4) रोम°. — c) D3 T2 G M1 °लोकं (for °लोकश्च). K2 B D (except D1–3) T1 तु (for च).

Colophon. K1. 4 missing. — *Major parvan:* Ś1 Dn2 T G1–3 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K4 B2 D1–3 T2 G2 M (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध; K2 likewise only सौभोपाख्यान; B1. 3. 4 De Dn1. n3 D4. 6 only सौभवधोपाख्यान; and D5 only शाल्ववध. — *Adhy. name:* D2 श्रीकृष्णशाल्वयुद्धं; T2 G3 साल्वसमागमः; M1 कृष्णसाल्वसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 20; D1 21 (as in text). — *Śloka no.:* Dn1 42; Dn2. n3 D6 41; D1 40.

22

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 Ś1 B2 D1. 2 श्रीकृष्णः; T1 M1 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — a) Ś1 K2 B (except B3) Dn D4. 6 T1 G1 पुरुषव्याघ्रः. — b) Ś1 K3 D1–3 सर्वराज्ञां; K2 B De Dn D4–6 T2 G (except G1) M2 शाल्वराजो; M1 साल्वो राजा. — d) K3 B D (except D1. 2) M2 अभ्यगमत्.

2 b) De Dn2. n3 D4. 6 मुशलान्; D1 च महान्. S (except M2) अपि (T1 G1 M1 °सि) सायकांश्च (for मुसलान°). D3 शूलांस्तथा मुद्गरकानसींश्च. — c) K3 D1–3 राजन् (for रोषान्).

3 a) Ś1 तानाशुगान्; K3 तैश्चासु तान्. D3 तानाशु बाणैश्च ततो महास्त्रैः. — b) K2 B4 Dn D4. 6 हंतुं (for तूर्णं). D3 शतशः (for खगमान्). D1 खगैश्च; D3 समेत्य (for ख एव). — c) B De D1. 2 चाच्छिदं; D3 छिद्यमानाः. D1 अस्त्रमुक्तैस्; D2 चाशु मुक्तौ; D3 सुमुक्तैस्.

4 d) T2 G (except G1) रथचक्रमवाकिरत्.

5 a) T1 वीरो; T2 G (except G1) M1 धीरो (for वीर). — b) T2 G (except G1) विह्वलन्निव दारुकः. — d) Cf. 9d. T2 G2. 3 [अ]भि- (for -प्र-). G4 साल्वराजाभिपी°. — After 5, K2 B De Dn1. n3 D4–6 ins.:

86* अवस्थातुं न शक्यामि अङ्गं मे व्यवसीदति ।

6 d) K2. 3 अवश्यं; D1–3 अतीव; T G अवशं (for अपश्यं). S (except M2) भृशं° (for शर°).

C. 3. 824
B. 3. 21. 6
K. 3. 21. 6

अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितम् ॥ ६
न तस्योरसि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ।
अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्यामि नहतं शरैः ॥ ७
स तु बाणवरोत्पीडाद्विस्रवत्यसृगुल्बणम् ।
अभिवृष्टो यथा मेघैर्गिरिर्गैरिकधातुमान् ॥ ८
अभीषुहस्तं तं दृष्ट्वा सीदन्तं सारथिं रणे ।
अस्तम्भयं महाबाहो शाल्वबाणप्रपीडितम् ॥ ९
अथ मां पुरुषः कश्चिद्द्वारकानिलयोऽब्रवीत् ।
त्वरितो रथमभ्येत्य सौहृदादिव भारत ॥ १०
आहुकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।
विषण्णः सन्नकण्ठो वै तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ११
द्वारकाधिपतिर्वीर आह त्वामाहुको वचः ।
केशवेह विजानीष्व यत्त्वां पितृसखोऽब्रवीत् ॥ १२
उपयात्वाद्य शाल्वेन द्वारकां वृष्णिनन्दन ।
विषक्ते त्वयि दुर्धर्ष हतः शूरसुतो बलात् ॥ १३
तदलं साधु युद्धेन निवर्तस्व जनार्दन ।
द्वारकामेव रक्षस्व कार्यमेतन्महत्तव ॥ १४
इत्यहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।
निश्चयं नाधिगच्छामि कर्तव्यस्येतरस्य वा ॥ १५
सात्यकिं बलदेवं च प्रद्युम्नं च महारथम् ।
जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ॥ १६
अहं हि द्वारकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।
तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने ॥ १७
बलदेवो महाबाहुः कच्चिज्जीवति शत्रुहा ।
सात्यकी रौक्मिणेयश्च चारुदेष्णश्च वीर्यवान् ।
साम्बप्रभृतयश्चैवेत्यहमासं सुदुर्मनाः ॥ १८
एतेषु हि नरव्याघ्र जीवत्सु न कथंचन ।
शक्यः शूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयम् ॥ १९
हतः शूरसुतो व्यक्तं व्यक्तं ते च परासवः ।
बलदेवमुखाः सर्वे इति मे निश्चिता मतिः ॥ २०

---

7 [a]) G2 M2 तस्योरसि ततो (M2 तथा) मूर्ध्नि. — [d]) Śi K3 D1–3 यद(K3 °दि)नाह(Śi °ह्)तं; K2 B Dn D4. 6 [अ](K2 om. अ)निचितं शरैः; Dc D5 निशितं (D5 °तैः) शरैः; G1. 2 M1 निहतं शरैः; M2 [अ]निहतं शरैः.

8 [a]) Śi °शरोत्पीडाद्; K3 D1–3 °वधोत्पीडाद्; S °मयोत्पीडो. — [b]) D3 विसृजन्नसृग्; S व्यसृजद्रुधिरं बहु (M2 conflated व्यसृजन्नासृगुल्बणं). — [c]) K2 Dn D4–6 T2 G3 अभिवृष्टे; B Dc अतिवृष्टे; G1 अतिसृष्टो. K2 B D (except D1–3) मेघे. — [d]) G1 °धातुभिः.

9 [a]) Śi S (except T2 G3) अभीशुं. — [c]) S (except G3; T2 before corr.) संस्तंभयं. — [d]) Cf. 5[d]. T2 G3. 4 °बाणाभिपी°.

10 [c]) B2 Dn D4. 6 आरोप्य (for अभ्येत्य).

11 [c]) M2 विवर्णः (for विषण्णः). K2 B D (except D1–3) °कंठेन; S (except M2) °कंठश्च.

12 [a]) Śi वीरम्. — [b]) D1. 2 प्राह (for आह). — [c]) K2 B Dn D4–6 [ए]हि; Dc [ए]तद्; T2 G3. 4 [ए]वं (for [इ]ह). Śi K3 D1–3. 5 विजानीहि.

13 [a]) Śi B3 Dc उपयाय; K2. 3 B1. 2. 4 Dn D4. 6 उपायाय; D1 उपगम्य; D2 उपायातो; D3 उपागत्य; D5 उपपद्य; T1 उपायात्वा. D3 च; D5 [अ]थ; T2 G2. 3 तु (for [अ]द्य). D2 शाल्वो वै. — [c]) D3 निसृते; D5 विमुक्ते; G1 प्रयाते (for विषक्ते). T2 G3. 4 दुर्धर्षे. — [d]) S (except G1) हृतः (for हतः); cf. v.l. 20[a].

14 [b]) Dc जनाधिप (for °र्दन). — [d]) B2. 4 Dc D5 महत्तरं; B1 महत्तमं.

15 [a]) S (except G3 M2) इत्येवं. T2 G वचनं तस्य (by transp.). — [d]) K2 Dn D2–6 च (for वा).

16 [b]) Śi D1–3 °बलं; K3 °बलीं (for °रथम्). — [c]) S विगर्हे. B3 सर्वान्; S (except G4 M2) वीरान् (for वीर). — [d]) K2 B Dc Dn D4–6 महदप्रियं; D1 ह्यप्रियं वचः.

18 [b]) K2 B2. 3 D4. 6 शत्रुहन्; M2 वा न वा (*sup. lin.* as in text). — [cd]) D3 सात्वतो (for सात्यकी). S transp. रौक्मि° and चारु°. — [e]) Some N MSS. शांब. D1 सर्वे; G4 चेमे (for चैव). — [f]) D1 हि (for [इ]ति). D3 om. इति.

19 [a]) D1. 2 S (except M2) च; D5 [अ]पि (for हि). — [c]) T1 G2. 4 M हर्तुम्; T2 G3 कर्तुम् (for हन्तुम्).

20 [a]) S (except G1) हृतः; cf. v.l. 13[d]. G1 चैव (for व्यक्तं). — [b]) K2 B Dc Dn D4. 6 चैते; T2 G2–4 M1 चैव (for ते च). D5 तेपि सर्वे पराजिताः; G1 वर्तते च परासवः. — 20[d] = 1. 77. 9[b]; 149. 15[d].

सोऽहं सर्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।
सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयोधयम् ॥ २१
ततोऽपश्यं महाराज प्रपतन्तमहं तदा ।
सौभाच्छूरसुतं वीर ततो मां मोह आविशत् ॥ २२
तस्य रूपं प्रपततः पितुर्मम नराधिप ।
ययातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महीतलम् ॥ २३
विशीर्णगलितोष्णीषः प्रकीर्णाम्बरमूर्धजः ।
प्रपतन्दृश्यते ह स्म क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २४
ततः शार्ङ्गं धनुःश्रेष्ठं करात्प्रपतितं मम ।
मोहात्सन्नश्च कौन्तेय रथोपस्थ उपाविशम् ॥ २५
ततो हाहाकृतं सर्वं सैन्यं मे गतचेतनम् ।
मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतासुमिव भारत ॥ २६
प्रसार्य बाहू पततः प्रसार्य चरणावपि ।
रूपं पितुरपश्यं तच्छकुनेः पततो यथा ॥ २७
तं पतन्तं महाबाहो शूलपट्टिशपाणयः ।
अभिघ्नन्तो भृशं वीरा मम चेतो व्यकम्पयन् ॥ २८
ततो मुहूर्तात्प्रतिलभ्य संज्ञा-
महं तदा वीर महाविमर्दे ।
न तत्र सौभं न रिपुं न शाल्वं
पश्यामि वृद्धं पितरं न चापि ॥ २९
ततो ममामीन्मनसि मायेयमिति निश्चितम् ।
प्रबुद्धोऽस्मि ततो भूयः शतशो विकिरञ्शरान् ॥ ३० C. 3. 848 B. 3. 21. 30 K. 3. 21. 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

21 [a]) D1 T2 G3 तु; T1 M1 च (for तं). — [c]) K3 D3 सविह्वलो; S अवि°. — [d]) M2 सौभम् (for शाल्वम्).

22 [b]) Dc रथं; D3 रथात् (for अहं). T G2–4 M1 नृप (for तदा). G1 प्रपपात महानृपः. — [c]) Ś1 D1. 3 T1 G2 M1 वीरं. — [d]) Ś1 M2 मा (for मां). D3 ततो मोहश्च माविशत्.

24 [a]) Ś1 K3 D1–3. 5 M2 विकीर्ण-. Ś1 -रणित-; K2 B Dn D3. 4. 6 -मलिन- (for -गलित-). K2 B1 Dn -उष्णीष-. — [b]) M1 स्रस्तकुंडलभूषणः. — [c]) K3 D3 भस्म; S (except M2) पार्थ (for ह स्म).

25 T2 G3 om. 25. — [a]) K3 Dc Dn D1. 4 T1 G4 शार्ङ्ग-. — [b]) T1 G1. 2. 4 M1 कराग्रात् प्रा(G1. 2 प्र)पतन्मम. — [c]) Ś1 K3 मोहात्मनश्च; K2 B Dc Dn D4–6 °पन्नश्च; D1 °स्सन्नस्य; D3 °स्सर्वत्र. T1 G1. 2. 4 तु (for च).

26 [b]) K3 Dc D3 गतचेतसं; D1 समपद्यत; G2 हतचेतनं. — [c]) M1 च रथोपस्थे (for रथनी°).

27 [c]) Ś1 T1 G4 M1 अपश्यंत; K2 B D (except D1–3) मे विबभौ; K3 अपश्यंति; T2 G3 अपश्यं तु; G1 M2 अपश्यंतः; G2 अपश्यंस्तु.

28 [b]) S °पट्टस°. — [c]) K2 B D (except D1–3. 5) M2 भृशं वीर; T1 G1 M1 भृशं वीरं; G4 महावीर. — [d]) K2 B1. 3 Dn D4. 6 व्यकंपयन्; B2 व्यमोह°; B4 त्वकंप°; D1 व्यचिंत°.

29 [a]) G2. 4 उप- (for प्रति-). — [b]) D3 °विमोहात्; T2 G3. 4 °विमर्दने. — [c]) Ś1 न पुरं; K3 D1. 2 नगरं; T2 G3. 4 न पुनः (for न रिपुं). K2 B (except B3) Dn D4. 6 T2 G3 च (for the third न).

30 [a]) D3 ततोसुराणां विज्ञाय. — [b]) B2 [ग]वम् (for [इ]यम्). T1 G1 निश्चयः; T2 G2–4 निश्चितः. — In D1, the portion of the text from 30c up to 3. 36. 20c is lost on a missing fol. — [c]) B2 तदा (for ततो). — [d]) K2 B2. 4 Dn D4. 6 M1 [s]वाकिरन्; B1 [s]म्यकिरन्; B3 M2 व्यकिरन्; D3 विसृजन् (for विकिरन्). D2 विकिरञ्शतशः शरान्.

Colophon om. in K3. K1. 4 D1 missing. — *Major parvan:* Ś1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 B2 D2. 3 (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध; K2 B1. 3. 4 Dn1. ns D4. 6 likewise only सौभवधोपाख्यान; and D5 only शाल्ववध. — *Adhy. name:* D2 श्रीकृष्णशाल्वयुद्धे मायासंदर्शने मायावसुदेववधः; M1 मायायुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 21. — *Śloka no.:* Dn 30; D6 31.

23

☞ This adhy. is missing in K1. 4 (cf. v.l. 3. 1. 1), and in D1 (cf. v.l. 3. 22. 30); the MSS. are mostly ignored here.

1 B2 D2. 5 श्रीकृष्णः; T1 M1 श्रीभगवान् (for वासु-

२३

C. 3. 849
B. 3. 22. 1
K. 3. 22. 1

वासुदेव उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
शरैरपातयं सौभाच्छिरांसि विबुधद्विषाम् ॥ १
शरांश्चाशीविषाकारानूर्ध्वगांस्तिग्मतेजसः ।
अप्रैषं शाल्वराजाय शार्ङ्गमुक्तान्सुवाससः ॥ २
ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोद्वह ।
अन्तर्हितं मायया भूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ॥ ३
अथ दानवसंघास्ते विकृताननमूर्धजाः ।
उदक्रोशन्महाराज विष्ठिते मयि भारत ॥ ४
ततोऽस्त्रं शब्दसाहं वै त्वरमाणो महाहवे ।
अयोजयं तद्बधाय ततः शब्द उपारमत् ॥ ५
हतास्ते दानवाः सर्वे यैः स शब्द उदीरितः ।
शरैरादित्यसंकाशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ॥ ६
तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् ।
शब्दोऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरान् ॥ ७
एवं दश दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च भारत ।
नादयामासुरसुरास्ते चापि निहता मया ॥ ८
ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत ।
सौभं कामगमं वीर मोहयन्मम चक्षुषी ॥ ९
ततो लोकान्तकरणो दानवो वानराकृतिः ।
शिलावर्षेण सहसा महता मां समावृणोत् ॥ १०
सोऽहं पर्वतवर्षेण वध्यमानः समन्ततः ।
वल्मीक इव राजेन्द्र पर्वतोपचितोऽभवम् ॥ ११
ततोऽहं पर्वतचितः सहयः सहसारथिः ।
अप्रख्यातिमियां राजन्सध्वजः पर्वतैश्चितः ॥ १२
ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन्सैनिकास्तदा ।

देवः). — [c]) T_2 G (except G_1) सर्व- (for सौभात्).

2 [a]) $Ś_1$ D_2 M_3 om. च. — [b]) M_3 सुपितान् (for ऊर्ध्वगान्). — [c]) $Ś_1$ $B_{1.\,2.\,4}$ Dn_1. n_2 $D_{2.\,3}$ M_2 प्रेषयं; $K_{2.\,3}$ B_3 Dc Dn_3 $D_{4.\,6}$ M_1 प्रैषयं; D_5 प्रेषयन् (for अप्रैषं). T_2 G (except G_1) साल्वराजस्य; M_1 सौभराजाय.

3 [a]) S रणे (for तदा). — [b]) T_2 G सौभः; M_1 साल्वः. — [c]) T_2 G (except G_4) M_1 अंतर्हितो.

4 [d]) $K_{2.\,3}$ B (except B_3) Dn $D_{2.\,3.\,5.\,6}$ धिष्ठिते; Cnp विष्ठिते (as in text).

5 T_1 om. 5–6. — [b]) K_3 B Dn $D_{4.\,6}$ महारणे (for °हवे).

6 T_1 om. 6 (cf. v.l. 5). — [b]) K_3 D_5 T_2 G_3 शब्दः स (by transp.). G_1 हतीरितः. $G_{2.\,4}$ M_2 यैः शब्दः समुदी°. — [c]) B_3 शस्त्रैर् (for शरैर्). — [d]) $Ś_1$ K_3 D_2 ज्वलद्भिः (for ज्वलितैः). K_3 इव पक्षगैः; B_3 शब्दशातनैः; D_2 शत्रुवेधनैः; G_1 शब्दपातनैः.

7 [b]) $Ś_1$ महत् (for ऽभवत्). D_5 विकृताननमूर्धजाः (= 4^b). — K_2 om. 7^c–8^b. — [c]) T_1 G (except G_3) M_1 यतो (for ऽपरो). — [d]) K_3 D_2 तत्राहं. $Ś_1$ चरान्; B Dc Dn D_{4-6} G_1 M_1 शरैः (for शरान्).

8 K_2 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — [a]) S नादैर् (for दश). — After 8, B_3 ins.:

87* शरैर्नानाविधाकारैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ।
अस्त्रैः शस्त्रैश्च विविधैः स्वस्था ह्यन्तर्हिता अपि ।

9 [a]) $Ś_1$ D_2 M_1 कृत्वा (for गत्व). — [b]) S (except M_2) [अ]पि (for वि-). — [c]) T_1 G_4 स सौभं कामगं वीर.

10 [a]) $Ś_1$ $D_{2.\,3}$ देवांत° (for लोकान्त°). — [b]) K_2 B D (except $D_{2.\,3}$; D_1 missing) दारुणा°; T G [s]थ नरा° (G_1 धनुरा°) (for वानरा°). — [cd]) M शैल° (for शिला°). $K_{2.\,3}$ B D (D_1 missing) T_1 G_1 M महता सहसा (by transp.). T $G_{3.\,4}$ समवा° (for मां समा°).

11 [b]) T_2 $G_{3.\,4}$ वार्यमाणः (for वध्य°). K_2 B D (except $D_{2.\,3}$; D_1 missing) पुनः पुनः (for समन्ततः). — [d]) $Ś_1$ K_3 B (except B_2) Dc $D_{3.\,5}$ सर्वतो° (for पर्वतो°). D_2 ततोहं पर्वतोभवं (cf. 12^a).

12 [b]) $Ś_1$ K_3 $D_{2.\,3}$ °रथः (for °हयः). — [c]) M_2 गतो (for हयां). D_3 वीरः (for राजन्). — [d]) $K_{2.\,3}$ B D (except $D_{2.\,5}$; D_1 missing) सर्वतः (for सध्वजः). D_2 सायुधः; M_2 सर्वतः (for पर्वतैः). D_2 तथा; M_2 तद् (for चितः).

13 [c]) K_2 B D (except $D_{2.\,3}$; D_1 missing) सर्वे (for सर्वाः). — [d]) $Ś_1$ च वि° (for विप्र°).

ते भयार्ता दिशः सर्वाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १३
ततो हाहाकृतं सर्वमभूत्किल विशां पते ।
द्यौश्च भूमिश्च खं चैवादृश्यमाने तथा मयि ॥ १४
ततो विषण्णमनसो मम राजन्सुहृज्जनाः ।
रुरुदुश्चुक्रुशुश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ॥ १५
द्विषतां च प्रहर्षोऽभूदार्तिश्चाद्विषतामपि ।
एवं विजितवान्वीर पश्चादश्रौषमच्युत ॥ १६
ततोऽहमस्त्रं दयितं सर्वपाषाणभेदनम् ।
वज्रमुद्यम्य तान्सर्वान्पर्वतान्समशातयम् ॥ १७
ततः पर्वतभारार्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः ।
हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ॥ १८
मेघजालमिवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविम् ।
दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन्पुनः ॥ १९
ततो मामब्रवीत्सूतः प्राञ्जलिः प्रणतो नृप ।
साधु संपश्य वार्ष्णेय शाल्वं सौभपतिं स्थितम् ॥ २०
अलं कृष्णावमन्यैनं साधु यत्नं समाचर ।
मार्दवं सखितां चैव शाल्वादद्य व्यपाहर ॥ २१
जहि शाल्वं महाबाहो मैनं जीवय केशव ।
सर्वैः पराक्रमैर्वीर वध्यः शत्रुरमित्रहन् ॥ २२
न शत्रुरवमन्तव्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
योऽपि स्यात्पीठगः कश्चित्किं पुनः समरे स्थितः ॥२३
स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ।
जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात्पुनः ॥ २४
नैष मार्दवमाध्यो वै मतो नापि सखा तव ।
येन त्वं योधितो वीर द्वारका चावमर्दिता ॥ २५
एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाहं सारथेर्वचः ।
तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धे मतिमधारयम् ॥ २६
वधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च निपातने ।
दारुकं चाब्रुवं वीर मुहूर्तं स्थीयतामिति ॥ २७
ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवत् ।

C. 3. 876
B. 3. 22. 28
K. 3. 22. 29

---

14 ^{ab}) K$_2$ B D (except D$_2$. 3; D$_1$ missing) transp. सर्वम् and अभूत्. K$_3$ अभूज्जगत्सर्वं (for सर्वमभूत्किल). — ^{c}) S द्यौरंतरिक्षं भूश्चैव (M$_2$ दिशो भूश्चैव खं चैवम्). — ^{d}) D$_2$ M$_1$ तदा (for तथा). M$_2$ अदृश्ये मयि भारत.

16 ^{a}) T$_1$ G (except G$_3$) M$_1$ सं-; M$_2$ तु (for च). — ^{b}) T$_1$ सुहृदाम् (for [अ]द्विषताम्). — ^{c}) S अज्ञात° (for विजित°). — ^{d}) D$_3$ अद्भुतं; D$_6$ G$_1$ अच्युतः.

17 ^{a}) T$_2$ G (except G$_1$) महास्त्रं (for ऽहमस्त्रं). K$_2$ B$_2$ Dn D$_4$. 6 इंद्र- (for अस्त्रं). — ^{d}) K$_3$ समंतात् (for पर्वतान्). K$_3$ B$_3$ °ताडयं (for °शातयम्).

18 For 18^{ab}, cf. v.l. 19. — ^{b}) T$_2$ G (except G$_1$) M$_1$ °प्राणा (for °प्राण-). B$_2$ -विचेतसः; T$_2$ G (except G$_1$) विचेतनाः (for -विचेष्टिताः). — ^{c}) S हया मे सहसा राजन्. — ^{d}) Ś$_1$ महाहवे; K$_3$ D$_2$. 3 इवावहन्.

19 ^{a}) K$_3$ B$_4$ Dn D$_3$. 4. 6 °जाल (for °जालम्). T$_2$ G$_3$ आकाशं. — ^{b}) M$_2$ विपाट्यां (for विदार्यां). Ś$_1$ D$_2$. 3 [अ]स्थुस्थितं. D$_3$ चिरं (for रविम्). — ^{c}) M$_2$ मामकाः (for बान्धवाः). — After 19, K$_2$ B D (except D$_2$. 3; D$_1$ missing) *repeat* 18^{ab}, with v.l. °भारार्तान् and विचेष्टितान् (B$_1$ विचेतसः).

20 ^{ab}) K$_2$ B D (except D$_2$. 3; D$_1$ missing) हयास्संदृश्य मां सूतः प्राह तात्कालिकं वचः.

21 ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ D$_2$ अवमन्यैवं (D$_2$ °च); S (except G$_1$) अवमन्यैनं; D$_3$ अवमानेन. — ^{b}) T$_2$ G$_3$ साल्वे; G$_2$. 4 साल्वं (for साधु). — ^{c}) T$_2$ G (except G$_1$) मुंच (for चैव). — ^{d}) Ś$_1$ D$_3$ °रम; M$_2$ °नुद (for °हर). T$_2$ G (except G$_1$) साल्वादुद्यम्य भारत.

22 T$_2$ G (except G$_1$) भीमः साल्वो (for जहि शाल्वं) (in ^{a}), and स वध्यः परवीरहा (G$_4$ °हन्) (for ^{d}).

23 23^{ab} = (var.) 5. 9. 21^{cd}. — ^{a}) M$_2$ शत्रुर्हि नावमंतव्यो. — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ D$_2$. 3 प्राकृतो° (for दुर्बलो°). — ^{c}) T$_1$ M पीठकः; T$_2$ G$_{2-4}$ क्षुल्लकः; G$_1$ पीडितः (for पीठगः).

24 ^{b}) T$_2$ G$_3$. 4 सर्वैर्यत्नैर्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ त्वा; S स्म (M$_2$ नः) (for त्वां). S (except M$_2$) अयं (for पुनः). — After 24, G$_1$ ins.:

88* जितवानसि दृश्यं यः कोटिवर्षगणान्बहून् ।
स एष नान्यैर्वध्यो हि त्वामृते नैव कश्चन ।

25 ^{b}) S (except M$_2$) नैष (for नापि).

28 T$_2$ G$_3$ om. 28 (with 27). In D$_3$, the portion of the text from -हतं up to 3. 33. 7^{a} is lost on a missing fol. The MS. is ignored up to the end of the lacuna. — ^{b}) S (T$_2$ G$_3$ om.) अच्छेद्यम्. K$_2$. 3 B$_1$ Dn$_1$. 11 D$_2$. 5. 6 °वान्; B$_3$. 4 °मत् (for °वत्). — ^{d}) G$_4$

C. 3. 877
B. 3. 22. 29
K. 3. 22. 29

आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्वसाहं महाप्रभम् ॥ २८
यक्षाणां राक्षसानां च दानवानां च संयुगे ।
राज्ञां च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ॥ २९
क्षुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमम् ।
अभिमन्त्र्याहमतुलं द्विषतां च निबर्हणम् ॥ ३०
जहि सौभं स्ववीर्येण ये चात्र रिपवो मम ।
इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्राहिणवं रुषा ॥ ३१
रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा ।
द्वितीयस्येव सूर्यस्य युगान्ते परिविष्यतः ॥ ३२
तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतत्विषम् ।
मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्विवोच्छ्रितम् ॥ ३३
द्विधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्धतम् ।
महेश्वरशरोद्धूतं पपात त्रिपुरं यथा ॥ ३४
तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात्करं मम ।
पुनश्चोद्धूय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवम् ॥ ३५

ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे ।
द्विधा चकार सहसा प्रजज्वाल च तेजसा ॥ ३६
तस्मिन्निपतिते वीरे दानवास्त्रस्तचेतसः ।
हाहाभूता दिशो जग्मुरर्दिता मम सायकैः ॥ ३७
ततोऽहं समवस्थाप्य रथं सौभसमीपतः ।
शङ्खं प्रध्माप्य हर्षेण सुहृदः पर्यहर्षयम् ॥ ३८
तन्मेरुशिखराकारं विध्वस्ताट्टालगोपुरम् ।
दह्यमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ॥ ३९
एवं निहत्य समरे शाल्वं सौभं निपात्य च ।
आनर्तान्पुनरागम्य सुहृदां प्रीतिमावहम् ॥ ४०
एतस्मात्कारणाद्राजन्नागमं नागसाह्वयम् ।
यद्यगां परवीरघ्न न हि जीवेत्सुयोधनः ॥ ४१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महाबाहुः कौरवं पुरुषोत्तमः ।
आमन्त्र्य प्रययौ धीमान्पाण्डवान्मधुसूदनः ॥ ४२

°भयं (for °प्रभम्). — After 28, K₂ B D (except D₂; D₁. ₃ missing) ins.:

89* योजयं तत्र धनुषा दानवान्तकरं रणे ।

29 ᵇ) T₂ G संयुगे नाशकृत्तदा.

30 ᶜᵈ) N (K₁. ₄ D₁. ₃ missing) अनु° (for अभि°). The same MSS. with M₂ वि- (for च).

32 ᵈ) Ś₁ परिवेशिनः; K₂ B₁. ₄ D₅ प्रपतिष्यतः; K₃ D₂ परिवेषिणः; B₂ Dc Dn D₄. ₆ G₃ प्रतपिष्यतः; B₃ प्रभविष्यतः; T₁ (corrupt) परिलेक्ष्यतः; T₂ (by corr.) परिपिष्यतः; G₁ M₁ परिवेष्यतः; M₂ परिधक्ष्यतः; text as in G₂. ₄ only!

33 T₂ G₃ om. 33-34. — ᶜ) T₁ चक्रं विदारया°; G (G₃ om.) मध्येन दारया°. — ᵈ) S (T₂ G₃ om.) महामेरु (G₂. ₄ °घ)मिवोच्छ्रितं.

34 T₂ G₃ om. 34 (cf. v.l. 33). — ᵃ) K₃ D₂ तु तत्; M₂ तदा (for ततः). Ś₁ द्विधाकृतेन तत्सौभं. — ᵇ) G₁. ₂. ₄ M °बलाहतं. — ᶜ) G₂ °शरैर्ध्वस्तं; G₄ M₂ °शरैर्धूतं. — ᵈ) G₁ M₁ अपतत्; G₂. ₄ M₂ अपरं (for पपात).

35 ᶜ) Ś₁ आधूय; K₂ B Dc Dn D₄₋₆ आदाय; K₃ आद्धाय; D₂ आधाय (for उद्धूय). — ᵈ) Dc अभ्युतं (for अब्रुवम्).

37 ᵃ) K₂ B₂ m. ₃. ₄ D (except D₂; D₁. ₃ missing) विनिहते (for निपतिते). Ś₁ K₃ D₂ पापे; M₂ साल्वे (for वीरे).

38 S transp. 38 and 39. — ᶜ) K₃ प्रध्माय. Ś₁ K₃ D₂ वेगेन (for हर्षेण). — ᵈ) T₁ M₂ संप्रहर्षयं; T₂ G (except G₁) चाप्यह°.

39 S transp. 38 and 39. — ᶜ) G₃ महीं प्रेक्ष्य; M₂ समुद्वीक्ष्य (for अभि°).

40 ᵇ) Ś₁ K₂ B (except B₄) Dn D₄. ₆ transp. शाल्वं and सौभं. — ᶜ) K₃ B (except B₃) D (except D₅. ₆; D₁. ₃ missing) S (except M₁) आनर्तात्. B₃ पुनरागत्य. — ᵈ) T₁ प्रियम् (for प्रीतिम्).

41 ᵃ) N (K₁. ₄ D₁. ₃ missing) तदेतत् (Ś₁ एतद्वै; K₃ त एतत्; Dc D₂ एतत्तत्; D₅ एतत्तु) कारणं राजन्. — ᵇ) Ś₁ M₂ येनाहं; K₂. ₃ B D (D₁. ₃ missing) यदहं (for नागमं). Ś₁ हस्तिनापुरं; T₁ G₁. ₂ गजसाह्वयं. — ᶜ) N (K₁. ₄ D₁. ₃ missing) M₂ नागमं; G₁ यद्यागं; G₂ यद्यागां. — ᵈ) G₂ जीयेत्. M₂ शासितुं तं सुयोधनं. — After 41, Dn₂ ins.:

90* मय्यागतेऽथवा वीर द्यूतं न भविता तथा ।

On the other hand, K₂ B Dc Dn ins. after 41 (Dn₂, after 90*):

91* अथाहं किं करिष्यामि भिन्नसेतुरिवोदकम् ।

अभिवाद्य महाबाहुर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
राज्ञा मूर्धन्युपाघ्रातो भीमेन च महाभुजः ॥ ४३
सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ॥ ४४
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ॥ ४५
ततः प्रयाते दाशार्हे धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
द्रौपदेयानुपादाय प्रययौ स्वपुरं तदा ॥ ४६
धृष्टकेतुः स्वसारं च समादायाथ चेदिराट् ।
जगाम पाण्डवान्दृष्ट्वा रम्यां शुक्तिमतीं पुरीम् ॥ ४७
केकयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा ।
आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्प्रययुस्तेऽपि भारत ॥ ४८
ब्राह्मणाश्च विशश्चैव तथा विषयवासिनः ।
विसृज्यमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ॥ ४९
समवायः स राजेन्द्र सुमहाद्भुतदर्शनः ।
आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ॥ ५०
युधिष्ठिरस्तु विप्रांस्ताननुमान्य महामनाः ।
शशास पुरुषान्काले रथान्योजयतेति ह ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्दशार्हाधिपतौ प्रयाते
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च ।
यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च
रथान्महार्हान्परमाश्वयुक्तान् ॥ १
आस्थाय वीराः सहिता वनाय

C. 3. 904
B. 3. 23. 2
K. 3. 23. 2

---

42 ^{c}) K$_{2.\ 3}$ B Dc$_{1}$ Dn D$_{2.\ 4-6}$ T$_{1}$ श्री(T$_{1}$ सी)मान्; T$_{2}$ G (except G$_{1}$) वीरान् (for धीमान्). **43** ^{c}) Ś$_{1}$ B$_{3.\ 4}$ उपघ्रातो. T$_{1}$ G (except G$_{3}$) M$_{1}$ राज्ञा च मूर्ध्न्युपाघ्रातो (T$_{1}$ °य). — ^{d}) T$_{1}$ ततो भीमो (for भीमेन च). D$_{2}$ महाबलः. — After 43, Ś$_{1}$ K$_{2.\ 3}$ B$_{2.\ 4}$ D (D$_{1.\ 3}$ missing) ins.:

92* परिष्वक्तश्चार्जुनेन यमाभ्यां चाभिवादितः ।
संमानितश्च धौम्येन द्रौपद्या चार्चितोऽश्रुभिः ।

44 G$_{2}$ om. 44; D$_{2}$ om. (hapl.) 44^{d}-45^{c}. — ^{d}) T$_{2}$ G (except G$_{1}$) प्रयातुं द्वारकां प्रति. **45** D$_{2}$ om. 45^{abc} (cf. v.l. 44). — ^{a}) = 1. 212. 3^{c}; 3. 21. 12^{a}; etc. K$_{2.\ 3}$ B D (D$_{1.\ 3}$ missing; D$_{2}$ om.) द्यौ(B$_{4}$ सै)न्य° (for सैन्य°). **46** ^{a}) M$_{2}$ प्रति- (for ततः). Dc दुर्धर्षे (for दाशार्हे). — ^{d}) S (except G$_{4}$ M$_{2}$) transp. प्रययौ and स्वपुरं. **47** ^{b}) Dc Dn$_{2}$ स समादाय चेदि°. **48** K$_{2}$ om. 48. — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ B$_{4}$ Dc Dn D$_{5.\ 6}$ कैकेयाश्; B$_{1-3}$ D$_{4}$ कैकयाश्च. Ś$_{1}$ D$_{2}$ T$_{2}$ G (except G$_{4}$) M$_{1}$ अभि- (for अपि). D$_{2}$ °ज्ञसाः; D$_{5}$ °गताः (for °ज्ञाताः). — ^{b}) D$_{5}$ T$_{1}$ M °तौजसः. — ^{d}) T$_{2}$ G (except G$_{1}$) चापि (for तेऽपि).

49 ^{a}) S महाभागास् (T$_{1}$ °बाहो) (for विशश्चैव). **50** ^{b}) Dc D$_{5}$ M$_{2}$ महानद्भुत° (om. सु-). **51** ^{a}) M तान्विप्रान् (by transp.). — ^{b}) Dc D$_{5}$ T$_{1}$ महात्मनः; T$_{2}$ G$_{3.\ 4}$ महायशाः. — ^{d}) D$_{2}$ रथं संयोजयेति. K$_{2}$ B Dn D$_{4.\ 6}$ वै; S सः (M$_{2}$ च) (for ह).

Colophon. K$_{1.\ 4}$ D$_{1.\ 3}$ missing. — *Major parvan:* Ś$_{1}$ T G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś$_{1}$ K$_{3}$ D$_{2}$ T G$_{3.\ 4}$ M (all om. sub-parvan name) mention only सौभवध; K$_{2}$ likewise only सौभवधाख्यान; B Dc Dn D$_{4.\ 6}$ only सौभवधोपाख्यान; and D$_{5}$ only शाल्ववध; to these Ś$_{1}$ K$_{2.\ 3}$ B$_{3.\ 4}$ Dc Dn D$_{2.\ 4.\ 5}$ M$_{2}$ add समास. — *Adhy. name:* D$_{2}$ श्रीकृष्णशाल्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_{1.\ n3}$ S 22. — *Śloka no.:* Dn D$_{6}$ 53.

24

☞ This adhy. is missing in K$_{1.\ 4}$ D$_{1.\ 3}$ (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

2 ^{d}) B$_{1}$ Dc$_{1}$ Dn$_{1.\ n3}$ D$_{4-6}$ T$_{2}$ G$_{3}$ प्रादाय.

C. 3. 904
B. 3. 23. 2
K. 3. 23. 2

प्रतस्थिरे भूतपतिप्रकाशाः ।
हिरण्यनिष्कान्वसनानि गाश्च
प्रदाय शिक्षाक्षरमन्त्रविद्भ्यः ॥ २
प्रेष्याः पुरो विंशतिरात्तशस्त्रा
धनूंषि वर्माणि शरांश्च पीतान् ।
मौर्वीश्च यन्त्राणि च सायकांश्च
सर्वे समादाय जघन्यमीयुः ॥ ३
ततस्तु वासांसि च राजपुत्र्या
धात्र्यश्च दास्यश्च विभूषणं च ।
तदिन्द्रसेनस्त्वरितं प्रगृह्य
जघन्यमेवोपययौ रथेन ॥ ४
ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः
प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ।
तं ब्राह्मणाश्चाभ्यवदन्प्रसन्ना
मुख्याश्च सर्वे कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ५
स चापि तानभ्यवदत्प्रसन्नः
सहैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः ।
तस्थौ च तत्राधिपतिर्महात्मा
दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानाम् ॥ ६
पितेव पुत्रेषु स तेषु भावं
चक्रे कुरूणामृषभो महात्मा ।
ते चापि तस्मिन्भरतप्रवर्हे
तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ॥ ७
ततः समासाद्य महाजनौघाः
कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्थुः ।
हा नाथ हा धर्म इति ब्रुवन्तो
ह्रिया च सर्वेऽश्रुमुखा बभूवुः ॥ ८
वरः कुरूणामधिपः प्रजानां
पितेव पुत्रानपहाय चास्मान् ।
पौरानिमाञ्जानपदांश्च सर्वा-
न्हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ९
धिग्धार्तराष्ट्रं सुनृशंसबुद्धिं
ससौबलं पापमतिं च कर्णम् ।
अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा
ये धर्मनित्यस्य सतस्तवोग्राः ॥ १०
स्वयं निवेश्याप्रतिमं महात्मा
पुरं महद्देवपुरप्रकाशम् ।
शतक्रतुप्रस्थममोघकर्मा

---

3 a) S परे (for पुरो). — b) Śi Ka Bi. 4 D2. 5 चित्राणि; K2 B2 Dc Dn D4. 6 शस्त्राणि; B3 दीप्तानि; T1 चर्माणि (for वर्माणि). K3 B Dc Dn D4–6 T2 G3 दीप्तान् (for पीतान्). — c) S (except M2) सु- (for the first च). T1 G1 कलापकांश्च; T2 G2–4 सुसायकांश्च (for च साय°).

4 b) S विभूषणं यत् (M2 °षणानि). — c) K2. 3 B (except B3) Dn1. n3 G1 त्वरितः. K3 G1 नि- (for प्र-). M2 परिगृह्य राजन् (for त्वरितं प्र°).

5 b) T1 M1 °सत्वं; T2 G (except G1) °चेतसं (for °सत्त्वाः). — c) B2 (m as in text) प्रहृष्टा; T1. 2 (before corr.) G4 प्रपन्ना. — d) Śi (*sup. lin.* as in text) K3 D2. 5 °पुंगवानां; B (except B3) Dc1 D4 °जंगलानां.

6 a) T G3. 4 प्रपन्नः. — d) Dc1 D2 °जंगलानां.

7 a) B (except B3) T2 G3 सुतेषु (for स तेषु). — b) D2 T2 G (except G1) M1 अधिपो (for ऋषभो). — c) B2 D5 T2 G (except G1) M2 °वीरे (for °वर्हे). — d) T G (except G1) तथा (for तदा).

8 ab) K2 B Dc Dn D2. 4. 6 T2 G3 तम् (for सम्-). Śi transp. महाजनौघाः and कुरुप्रवीरं. — c) B2 (repeating) नाथ (m as in text); T1 M1 कंष्टं (for धर्म). K2. 3 B D (D1. 3 missing) ब्रुवाणा (for ब्रुवन्तो). — d) K2. 3 B Dc Dn D4 ह्रीताश्च; D2 ह्रीनाश्च; D5. 6 भीताश्च (for ह्रिया च). Cnp भीताः. K2 B (B2 marg.) Dc Dn D4. 6 च राजन् (B2 orig. च तस्थुः) (for बभूवुः).

9 a) K3 पतिः; Dc ऊचुः; D2 T2 G (except G1) ततः; T1 M1 इतः; M2 कुतः (for वरः). — $9^d = 11^d$, 12^d.

10 a) K2 B3. 4 Dc D4–6 सुनृशंसमस्तु; D2 सुभृशं कुबुद्धिं; S सुनृशंसवृत्तं. — b) K3 Dn D2 धिक्सौबलं. — d) K2. 3 B3 Dn T2 (by corr.) G3 तवैवं (K3 °व); B2. 4 D4. 6 तवेमं (Dc °मे); G4 तवाद्यां (for तवोग्राः).

हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ ११
चकार यामप्रतिमां महात्मा
सभां मयो देवसभाप्रकाशाम् ।
तां देवगुप्तामिव देवमायां
हित्वा प्रयातः क्व नु धर्मराजः ॥ १२
तान्धर्मकामार्थविदुत्तमौजा
बीभत्सुरुच्चैः सहितानुवाच ।
आदास्यते वासमिमं निरुष्य
वनेषु राजा द्विषतां यशांसि ॥ १३
द्विजातिमुख्याः सहिताः पृथक्च
भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च ।
प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या
यथार्थसिद्धिः परमा भवेन्नः ॥ १४
इत्येवमुक्ते वचनेऽर्जुनेन
ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् ।
मुदाभ्यनन्दन्सहिताश्च चक्रुः
प्रदक्षिणं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥ १५
आमन्त्र्य पार्थं च वृकोदरं च
धनंजयं याज्ञसेनीं यमौ च ।
प्रतस्थिरे राष्ट्रमपेतहर्षा
युधिष्ठिरेणानुमता यथास्वम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यसंगरः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातॄन्सर्वान्युधिष्ठिरः ॥ १
द्वादशेमाः समास्माभिर्वस्तव्यं निर्जने वने ।
समीक्षध्वं महारण्ये देशं बहुमृगद्विजम् ॥ २
बहुपुष्पफलं रम्यं शिवं पुण्यजनोचितम् ।
यत्रेमाः शरदः सर्वाः सुखं प्रतिवसेमहि ॥ ३
एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनंजयः ।
गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनम् ॥ ४
अर्जुन उवाच ।

C. 3. 922
B. 3. 24. 4
K. 3. 24. 4

---

11 K₃ T₂ G₃ om. (hapl.) 11^{b}–12^{a}. — ^{b}) B (except B₃) Dn D₄₋₆ T₁ G₁ **महादेव°**. — ^{c}) K₂ B Dn D₄. ₆ **अमेय°** (B₂ **अजेय°**) (for **अमोघ°**). — $11^{d}=9^{d}$, 12^{d}.

12 K₃ T₂ G₃ om. 12^{a} (cf. v.l. 11). — ^{c}) Ś₁ K₃ D₂. ₅ **तां देवमायामिव देवकल्पो** (D₅ **°गुप्तां**). — $12^{d}=9^{d}$, 11^{d}.

14 ^{a}) S (except M₂) **पृथक्पृथक्** (for **पृथक्च**).

16 ^{d}) B₁ **यथार्थं**; D₅ **°सुखं**; T₂ G (except G₁) **°स्वयं**.

Colophon. K₁. ₄ D₁. ₃ missing. — *Major parvan:* Ś₁ T G **आरण्य**. — *Sub-parvan:* K₂ B Dc Dn D₄₋₆ (all om. sub-parvan name) mention only **द्वैतवनप्रवेश**. — *Adhy. name:* B₄ D₂ **पौरनिवर्तनं**; T₂ G₃. ₄ M₁ **पौरजनविसर्गः**. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 23. — *Śloka no.:* Dn 16.

25

☞ This adhy. is missing in K₁. ₄ D₁. ₃ (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{d}) T₁ G (except G₃) M₁ **सर्वान्भ्रातॄन्** (by transp.).

2 ^{a}) M₂ **[इ]ह** (for **[इ]माः**). K₃ Dn₂ **सहा°** (for **समा°**). T G M₁ **द्वादशेमानि वर्षाणि** (=4. 1. 5^{a}); but cf. 11^{a}. — ^{b}) T₁ G₂. ₄ M₂ **विजने वने**.

3 ^{a}) =10^{c}. Dc D₅ **°मूल°** (for **°पुष्प°**). — ^{b}) K₂ B D (except D₂; D₁. ₃ missing) **पुण्यजनावृतं**. — ^{c}) T₁ **द्वादशास्मासु**; T₂ G M₁ **द्वादश समाः** (for **शरदः सर्वाः**).

4 ^{c}) T₂ G₃. ₄ **गुरुं स** (for **गुरुवन्**). T₂ G (except G₁) **मानववरं**. — ^{d}) Ś₁ Dc₂ D₂ **यशस्विनं**; T₁ **तपस्विनं**.

C. 3. 923
B. 3. 24. 5
K. 3. 24. 5

भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता ।
अज्ञातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किंचन ॥ ५
त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
द्वैपायनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ॥ ६
यः सर्वलोकद्वाराणि नित्यं संचरते वशी ।
देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गन्धर्वाप्सरसामपि ॥ ७
सर्वा गतीर्विजानासि ब्राह्मणानां न संशयः ।
प्रभावांश्चैव वेत्थ त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ॥ ८
त्वमेव राजञ्जानासि श्रेयःकारणमेव च ।
यत्रेच्छसि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ॥ ९
इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजनोचितम् ।
बहुपुष्पफलं रम्यं नानाद्विजनिषेवितम् ॥ १०
अत्रेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये ।
यदि तेऽनुमतं राजन्किं वान्यन्मन्यते भवान् ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

ममाप्येतन्मतं पार्थ त्वया यत्समुदाहृतम् ।
गच्छाम पुण्यं विख्यातं महद्द्वैतवनं सरः ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते प्रययुः सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
ब्राह्मणैर्बहुभिः सार्धं पुण्यं द्वैतवनं सरः ॥ १३
ब्राह्मणाः साग्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः ।
स्वाध्यायिनो भिक्षवश्च सजपा वनवासिनः ॥ १४
बहवो ब्राह्मणास्तत्र परिवव्रुर्युधिष्ठिरम् ।
तपस्विनः सत्यशीलाः शतशः संशितव्रताः ॥ १५
ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बहुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
पुण्यं द्वैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ॥ १६
तच्छालतालाम्रमधूकनीप-
कदम्बसर्जार्जुनकर्णिकारैः ।
तपात्यये पुष्पधरैरुपेतं
महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १७
महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्थु-
र्मनोरमां वाचमुदीरयन्तः ।
मयूरदात्यूहचकोरसंघा-
स्तस्मिन्वने काननकोकिलाश्च ॥ १८

---

5 ^{cd}) T_2 G (except G_1) transp. मानुषे and भवतो.

6 ^{a}) T G [अ]भि- (for हि). — ^{b}) S (except M_2) वेदपारगाः (for भर°).

8 ^{a}) K_2 B_{1-3} D (except D_2; $D_{1.3}$ missing) अनुभावान्; B_4 T_2 G (except G_1) सर्वा गतिं; T_1 सद्गाग्गतिं. K_2 B (except B_4) Dn D_{4-6} च जानासि; K_3 विजानीत. — ^{c}) T_2 G (except G_1) आवासांश्चैव.

10 ^{b}) K_2 B_3 Dn $D_{4.5}$ °जलो° (for °जनो°); cf. 3^{b}. — $10^{c} = 3^{a}$.

11 ^{a}) K_2 B_3 Dn $D_{4.6}$ T_1 यत्र (for अत्र). K_2 D_{n3} $D_{4.5}$ [इ]मे; B_2 [ए]व (for [इ]मा). — ^{b}) B_3 T_1 G_1 विहरामे°; T_2 G_{2-4} विचरे(G2. 4 °रा)मे°. S_1 D_2 नराधिप; K_3 Dc D_6 [इ]ति मे मतिः; B_2 [इ]ति रोचते. — ^{c}) K_3 [ऽ]नुमतिं; D_2 रोचते. — ^{d}) S_1 K_3 Dc $D_{2.5}$ कथं वा; K_2 B (except B_4) Dn $D_{4.6}$ G_1 किमन्यन् (for किं वान्यन्).

12 ^{a}) S_1 K_3 Dc $D_{2.5}$ सर्वं (for पार्थ). — ^{b}) S_1 K_3 Dc $D_{2.5}$ यस्त्वया (by transp.). — ^{c}) K_2 $B_{1.4}$ Dn $D_{2.4.6}$ गच्छामः. K_2 B (except B_3) Dn $D_{2.4.6}$ पुण्यवि°; K_3 पुण्यं द्वैतवनं (hypermetric!). — ^{d}) K_3 सुविख्यातं महत्सरः.

14 ^{d}) $K_{2.3}$ B Dc Dn D_{4-6} तथैव; G_1 सद्वैत- (for सजपा). K_3 B_2 Dc D_5 वनचारिणः. S_1 जपाश्च वनवासिनः (*sup. lin.* प्रजाश्च वन° and जपाध्ययनचारिणः); D_3 जपस्वाध्यायचारिणः.

15 ^{c}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ तपः(K2 D_{n1} ततः)सिद्धा महात्मानः. — ^{d}) S_1 K_3 Dc $D_{2.5}$ G_2 सततं (for शतशः). MSS. संश्रित°, शंसित° also (as usual).

16 ^{a}) S_1 ते प्राप्य; D_{n3} प्रयाताः; G_4 ते याताः. T G (except G_1) ब्राह्मणैस्तत्र. — ^{b}) K_2 B_3 Dn $D_{4.6}$ T_1 ब्राह्मणैर्बहुभिः सह; T_2 G (except G_1) पांडवा बहुभिः सह. — ^{c}) T_2 G (except G_1) सर्वे (for रम्यं). — ^{d}) Some N MSS. °र्षभ.

17 ^{a}) S_1 $B_{1.4}$ Dn $D_{2.4}$ तत्साल°; K_3 corrupt. — ^{c}) S_1 Dc °वरै°; S °फलै° (for °धरै°). — ^{d}) K_2 D_{n3} महाबलं; S (except T_2 G_3) महद्वनं. M_2 द्वैतवनं प्रपेदुः (for राष्ट्रपतिर्ददर्श).

18 ^{b}) T_1 $G_{2.4}$ M मनोरमा वाच उदी°. — ^{c}) T_1 G_1 M_2 °नत्यूह° (for °दात्यूह°). — ^{d}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_3 बर्हिण°; D_3 सारस°; G_1 शारिकाः को°; M_1 कोकिलाः

करेणुयूथैः सह यूथपानां
मदोत्कटानामचलप्रभाणाम् ।
महान्ति यूथानि महाद्विपानां
तस्मिन्वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ॥ १९
मनोरमां भोगवतीमुपेत्य
धृतात्मनां चीरजटाधराणाम् ।
तस्मिन्वने धर्मभृतां निवासे
ददर्श सिद्धर्षिगणाननेकान् ॥ २०
ततः स यानादवरुह्य राजा
सभ्रातृकः सजनः काननं तत् ।
विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठ-
स्त्रिविष्टपं शक्र इवामितौजाः ॥ २१
तं सत्यसंधं सहिताभिपेतु-
र्दिदृक्षवश्चारणसिद्धसंघाः ।
वनौकसश्चापि नरेन्द्रसिंहं
मनस्विनं संपरिवार्य तस्थुः ॥ २२
स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वा-
न्प्रत्यर्चितो राजवदेववच्च ।
विवेश सर्वैः सहितो द्विजाग्र्यैः
कृताञ्जलिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २३
स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा
तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य ।
प्रत्यर्चितः पुष्पधरस्य मूले
महाद्रुमस्योपविवेश राजा ॥ २४
भीमश्च कृष्णा च धनंजयश्च
यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्रम् ।
विमुच्य वाहानवरुह्य सर्वे
तत्रोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः ॥ २५
लतावितानावनतः स पाण्डवै-
र्महाद्रुमः पञ्चभिरुग्रधन्विभिः ।
बभौ निवासोपगतैर्महात्मभि-
र्महागिरिर्वारणयूथपैरिव ॥ २६

C. 3. 944
B. 3. 24. 26
K. 3. 24. 26

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

शारिका च.

19 D_2 om. 19^a–20^b. — ^{ab}) T_2 G (except G_1) यूथवर्तिनां (for यूथपानां), and अमल° (for अचल°). — ^{c}) $Ś_1$ वृंदानि (for यूथानि).

20 D_2 om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{a}) D_5 मनोहरां. $Ś_1$ K_3 मोघ° ($Ś_1$ corr. to मेघ°; K_3 corr. to भोग° as in text). — ^{b}) K_2 B Dc Dn D_{4-6} पूतात्मनां; T_2 $G_{3.4}$ जिना°; M_2 महा°; $Ś_1$ corrupt.

21 ^{a}) $Ś_1$ K_3 D_2 वीरः (for राजा). — ^{b}) Dc $D_{3.5}$ T_2 G_{2-4} सजन-; T_1 M_1 स्वजनः; G_1 सुजनः (for सजनः). — ^{c}) B_2 M_1 धर्मात्मभृतां; B_3 Dc D_2 धर्मार्थव(D_2 °भृ)तां.

22 ^{a}) T_2 $G_{3.4}$ सहसा (for सहिताः). $Ś_1$ [अ]भ्यपेतुः; B_3 Dc D_5 T G_{2-4} M निपेतुः. — ^{d}) K_3 युधिष्ठिरं; D_2 T_1 मनस्विनः. K_2 B Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{2.3}$ तं (for सं-).

23 ^{a}) $Ś_1$ K_3 Dc_2 वृद्धान् (for सिद्धान्). K_3 वृद्धान् (for सर्वान्). T_1 $G_{1.2}$ M transp. सिद्धान् and सर्वान्. — ^{b}) $G_{2.4}$ °वर्चाः (for °वद्य).

24 ^{a}) $K_{2.3}$ सु- (for स). S (except T_1) पुण्यशीलैः. S (except M_2) सहितो (for पितृवन्). — ^{b}) T_1 $G_{2.4}$ °भृतैर् (for °परैर्). K_3 T_1 $G_{2.4}$ उपेतः.

25 ^{b}) MSS. नरेंद्र, °द्रः, °द्राः also. — ^{c}) $G_{3.4}$ M_1 विमोच्य; G_1 विमोह्य. — K_3 om. from अवरुह्य up to °पगतैः (in 26^c). K_2 B Dn $D_{4.6}$ अवशा(K_2 °शां)श्च; Dc D_5 अनुगाश्च; D_2 T_1 G_1 M अव(D_2 °वि)गाह्य (for अवरुह्य). — ^{d}) T_2 G (except G_1) तत्रैव (for तत्रोप-). MSS. °वर्हं, °वर्हान् also.

26 K_3 om. up to °पगतैः (cf. v.l. 25). — ^{a}) T_1 M °वितान-; $G_{2.4}$ °प्रतान- (for °वतान-). $Ś_1$ Dn_3 M_2 [अ]वततः (for -[अ]वनतः). — ^{b}) K_2 B Dn D_{4-6} एव (for उग्र-).

Colophon. $K_{1.4}$ $D_{1.3}$ missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ T G_{2-4} आरण्य; Dn_3 वन (!). — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $K_{2.3}$ B Dn Dc $D_{2.4-6}$ T_2 G_{2-4} M (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश. — *Adhy. name:* D_2 ब्राह्मणानुव्रजनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 24. — *Śloka no.:* Dn 26.

२६

C. 3. 945
B. 3. 25. 1
K. 3. 25. 1

वैशंपायन उवाच ।

तत्काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः
सुखोचिता वासमुपेत्य कृच्छ्रम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः शिवेषु
सरस्वतीशालवनेषु तेषु ॥ १

यतींश्च सर्वान्स मुनींश्च राजा
तस्मिन्वने मूलफलैरुदग्रैः ।
द्विजातिमुख्यानृषभः कुरूणां
संतर्पयामास महानुभावः ॥ २

इष्टीश्च पित्र्याणि *तथाग्रियाणि
महावने वसतां पाण्डवानाम् ।
पुरोहितः सर्वसमृद्धतेजा-
श्चकार धौम्यः पितृवत्कुरूणाम् ॥ ३

अपेत्य राष्ट्राद्वसतां तु तेषा-
मृषिः पुराणोऽतिथिराजगाम ।
तमाश्रमं तीव्रसमृद्धतेजा
मार्कण्डेयः श्रीमतां पाण्डवानाम् ॥ ४

स सर्वविद् द्रौपदीं प्रेक्ष्य कृष्णां
युधिष्ठिरं भीमसेनार्जुनौ च ।
संस्मृत्य रामं मनसा महात्मा
तपस्विमध्येऽस्मयतामितौजाः ॥ ५

तं धर्मराजो विमना इवाब्रवी-
त्सर्वे ह्रिया सन्ति तपस्विनोऽमी ।
भवानिदं किं स्मयतीव हृष्ट-
स्तपस्विनां पश्यतां मामुदीक्ष्य ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

न तात हृष्यामि न च स्मयामि
प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः ।
तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं
सत्यव्रतं दाशरथिं स्मरामि ॥ ७

26

☞ This adhy. is missing in K1. 4 D1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 a) Cnp तत्कारणं (for तत्काननं)! — b) S (except M2) दुःखम् (for वासम्). — c) T G °प्रतिमप्रकाशाः. — d) S भागीरथीसाल° (T2 G1. 3. 4 °साल्व°).

2 a) K2 B2 Dn D4. 6 transp. सर्वान् and राजा. — c) Ś1 नृपतिः (for ऋषभः).

3 a) M1 मुख्याश्च (for पित्र्याणि). N (K1. 4 D1. 3 missing) M तथा क्रियाश्च; T G3. 4 तथाग्रयाणि; G1 तथाश्रयाणि; G2 तथा क्रियाणि (for *तथाग्रियाणि). — b) S (except T2 G3) तस्मिन् (for महा-). — c) K2 B (except B1) D (except D2; D1. 3 missing) तत्र (for सर्व-). Ś1 पुरोहितः सत्यसमिद्धतेजाः. — d) K2 B Dc Dn D4. 5 नृपाणां; S महात्मा (for कुरूणाम्).

4 a) Ś1 B (except B4) च (for तु). — b) B1 Dc मुनिः (for ऋषिः). T1 [s]तित्वरो जगाम; M2 [s]भिजगाम राजन् (for ऽतिथिरा°). — c) Ś1 D2 तिग्म°; B1 प्रीति°; G1 सर्व° (for तीव्र°). — d) Here and below (generally) Ś1 मार्कांडेयः! — After 4, N (except K2; K1. 4 D1. 3 missing) T2 G2-4 ins.:

93* तमागतं ज्वलितहुताशनप्रभं
महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः ।
अपूजयत्सुरऋषिमानवार्चितं
महामुनिं ह्यनुपमसत्त्ववीर्यवान् ।

[(L. 1) = (var.) 1. 17. 21a. Ś1 B (except B2) °त्विषं (for °प्रभं). — (L. 4) Ś1 °वीर्यसत्ववान्; G2. 4 °सत्ववीर्यवान्).]

5 a) Ś1 K2 B2 D (except D2; D1. 3 missing) T G3 वीक्ष्य; G1 प्राप्य (for प्रेक्ष्य) K3 दीनां (for कृष्णां). — d) T G स्मयते (for ऽस्मयत). T2 G1-3 महौजाः (for [अ]मितौजाः).

6 b) S (except T2 G3) यांति (for सन्ति). K3 [s]पि; S (except T1) मां (for ऽमी). — c) Dc D2 G4 M2 स्मयते प्र-; T2 G3 स्मयतेव (for °तीव).

7 b) T2 G3. 4 प्रहर्षतो. K3 M2 मा (for मां). — c)

स चापि राजा सह लक्ष्मणेन
वने निवासं पितुरेव शासनात् ।
धन्वी चरन्पार्थ पुरा मयैव
दृष्टो गिरेर्ऋष्यमूकस्य सानौ ॥ ८
सहस्रनेत्रप्रतिमो महात्मा
मयस्य जेता नमुचेश्च हन्ता ।
पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं
वने वासं दाशरथिश्चकार ॥ ९
स चापि शक्रस्य समप्रभावो
महानुभावः समरेष्वजेयः ।
विहाय भोगानचरद्वनेषु
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १०
नृपाश्च नाभागभगीरथादयो
महीमिमां सागसन्तां विजित्य ।
सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोका-
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ ११
अलर्कमाहुर्नरवर्य सन्तं
सत्यव्रतं काशिकरूषराजम् ।
विहाय राष्ट्राणि वसूनि चैव
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १२
धात्रा विधिर्यो विहितः पुराण-
स्तं पूजयन्तो नरवर्य सन्तः ।
सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति
नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १३
महाबलान्पर्वतकूटमात्रा-
न्विषाणिनः पश्य गजान्नरेन्द्र ।
स्थितान्निदेशे नरवर्य धातु-
र्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १४
सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य
यथा यथावद्विहितं विधात्रा ।
स्वयोनितस्तत्कुरुते प्रभावा-
न्नेशे बलस्येति चरेदधर्मम् ॥ १५
सत्येन धर्मेण यथार्हवृत्त्या
ह्रिया तथा सर्वभूतान्यतीत्य ।

C. 3. 961
B. 3. 25. 17
K. 3. 25. 17

S (except T_2 G_3) तात (for स्वयं).

8 [a]) G_2 M रामः (for राजा). — [cd]) K_2 B_2 Dn $D_{4.6}$ मयैव दृष्टो (for पुरा मयैव), and गिरेः पुरा (with hiatus!) (for दृष्टो गिरेर्).

9 [b]) K_2 B Dn D_4 T $G_{1.3}$ यमस्य नेता; D_2 रणे विजेता; $D_{5.6}$ $G_{2.4}$ M_1 यमस्य जेता. $Ś_1$ K_3 $B_{1.2}$ Dc D_5 निहंता; D_2 यथेंद्रः (for च हन्ता). — [c]) M_2 अनयत् (for अनघः). — [d]) Dn_2 D_4 वासं वने (by transp.); D_2 रामो वने. Some N MSS. चचार (for चकार).

10 [a]) M_2 शक्रप्रतिमप्रभावो. — [c]) G (except G_3) M व्यच° (for अच°). — [d]) = 11^d, 12^d, 13^d, etc. $D_{2.5}$ T_2 G (except G_1) नेशो (for नेशे).

11 B_3 om. (hapl.) 11–12. — [a]) B (B_3 om.) $Dn_{2.3}$ भूपा° (for नृपा°). — G_3 om. 11^{cd}. — [c]) $G_{1.4}$ °प्र° (for स्प्य°). — [d]) = 10^d, 12^d, 13^d, etc. D_5 T_2 $G_{3.4}$ नेशो (for नेशे).

12 B_3 om. 12 (cf. v.l. 11); T_1 M_2 om. (hapl.) 12. — [a]) G_1 M_1 °देव (for °वर्य). B_1 नरधर्मसेतुं; G_1 M_1 नरदेववर्यं; $G_{2.4}$ नरवर्यमुत्तमं (for नरवर्य सन्तं). $Ś_1$ K_3 D_2 सिद्धं; T_2 G_3 मुक्तं (for सन्तं). — [b]) S (T_1 M_2 om.) °करूश°. — [c]) B (B_3 om.) Dn D_4 G M_1 राज्यानि (for राष्ट्राणि). — [d]) = 10^d, 11^d, etc. K_2 $D_{2.5}$ T_2 G_{3-4} नेशो. — After 12, T_2 G_{2-4} read 15.

13 B_1 om. (hapl.) 13. — [a]) $Ś_1$ K_2 $B_{2.4}$ Dn D_6 पुराणैस्; M_2 पुरस्तात्. — [b]) T_2 $G_{3.4}$ °वीर; G_2 °देव (for °वर्य). — [c]) T_2 G (except G_1) भ्रमंति (for प्रभान्ति). — [d]) = 10^d, 11^d, etc. Some MSS. नेशो (for नेशे).

14 [c]) T_1 G (except G_3) बलिनश्च सर्वान्. M नरदेव यंतुर् (for नरवर्य धातुर्). — [d]) = 10^d, 11^d, etc. Some MSS. नेशो.

15 T_1 G_1 om. (hapl.) 15. T_2 G_{2-4} read 15 after 12. — [b]) K_2 B Dn $D_{4.6}$ तथा (for the first यथा). M यथास्वं (for यथावद्). — [c]) $Ś_1$ K_3 D_5 M_1 कुर्वते न (M_1 तत्); K_2 $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ कर्म सदा (for तत्कुरुते). B_2 कर्म समाचरंति (for तत्कुरुते प्र°). $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ [आ]चरंति; Dc स्वभावात्; D_2 प्रभावं; M स्वभावं (for प्रभावात्). — [d]) = 10^d, 11^d, etc. Some MSS. नेशो.

16 [a]) $Ś_1$ (*sup. lin.*) D_2 यथार्थं°; K_3 तथार्थं°; S

C. 3. 961
B. 3. 25. 17
K. 3. 25. 17

यशश्च तेजश्च तवापि दीप्तं
विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ॥ १६
यथाप्रतिज्ञं च महानुभाव
कृच्छ्रं वने वासमिमं निरुष्य ।
ततः श्रियं तेजसा स्वेन दीप्ता-
मादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।
तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षि-
स्तपस्विमध्ये सहितं सुहृद्भिः ।
आमन्त्र्य धौम्यं सहितांश्च पार्थां-
स्ततः प्रतस्थे दिशमुत्तरां सः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।
वसत्स्वथ द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १
ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वतः ।
ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्द्वैतवनं सरः ॥ २
यजुषामृचां च साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
आसीदुच्चार्यमाणानां निस्वनो हृदयंगमः ॥ ३
ज्याघोषः पाण्डवेयानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४
अथाब्रवीद्धको दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
संध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५
पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपावकाम् ॥ ६
चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ।

(except T_2 G_3) यथानु°. — [b]) S (except T_2 G_3) श्रिया यथा (for ह्रिया तथा). — [c]) $Ś_1$ तव प्रदीप्तं; B_2 तथातिदीप्तं.

17 [a]) G_2. 4 M तु (for च). — [c]) K_2 B_2 Dn D_4 T_2 G_3 तेन (for स्वेन). — [d]) D_5 T_2 G (except G_1) कौरव पार्थिवेभ्यः (by transp.).

18 T_1 om. 18. — [b]) $Ś_1$ D_2 G_2. 4 सहितः सु°; K_3 D_5 नृप धर्मनंदनं. — [c]) G_1. 2 संमंत्र्य (for आ°).

Colophon om. in T_1. K_1. 4 D_1. 3 missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ T_2 G_{2-4} M_2 आरण्य. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ B_2. 3 Dc Dn1. n3 D_2. 4. 6 (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश; likewise B_4 D_5 only द्वैतवन; and G_1 only द्वैतवननिवास. — *Adhy. name:* B_4 T_2 G M_1 मार्कंडेयदर्शनं; Dc D_2 मार्कंडेयवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn T_2 G M 25. — *Śloka no.:* Dn1. n3 18; Dn2 19.

27

☞ This adhy. is missing in K_1. 4 D_1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 [a]) $Ś_1$ D_2 [अ]थो; Dn D_4. 6 वै (for [अ]थ).

2 [a]) K_3 D_5 पूर्यं° (for ईर्यं°). — [b]) K_3 D_5 ब्राह्मणौघेन. K_2 B_3. 4 Dc Dn D_{4-6} सर्वशः. — K_2 om. (hapl.) 2^c–3^b.

3 K_2 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — [a]) Hypermetric! K_3 B Dc Dn D_4. 6 om. the *first* च. — [b]) $Ś_1$ भाषाणां चैव; Dc D_2 भाष्याणां चैव; T_2 G (except G_1) निगमानां च. S भारत (for सर्वशः). B_1 भाष्याणां च सहस्रशः.

4 [a]) K_2 B_2 Dn D_4. 6 चैव पार्थानां; Dc D_2 पांडवानां च (for पाण्डवे°). — $4^c = 1.\ 76.\ 18^a$. — [d]) K_3 व्यरोचयत्; B_1 G_1 M व्यवर्धत; T_1 [अ]भिवर्धत; T_2 G_{2-4} M_3 [अ]भ्यवर्तत.

5 [a]) G (except G_3) तथा° (for अथा°). T_1 G_1 M [अ]भ्येत्य (for दाल्भ्यो).

6 [b]) $Ś_1$ K_3 B_1 D_2 महात्मनां (for तप°). — [d]) $Ś_1$ K_3 Dc2 °पावकं.

7 [b]) K_3 महावने; S (except T_2 G_3) महाव्रताः (for

भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७
आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः संगतास्त्वया ॥ ८
इदं तु वचनं पार्थ शृण्वेकाग्रमना मम ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेय यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ॥ ९
ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
उदीर्णौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १०
नाब्राह्मणस्तात चिरं बुभूषे-
दिच्छन्निमं लोकमसुं च जेतुम् ।
विनीतधर्मार्थमपेतमोहं
लब्ध्वा द्विजं नुदति नृपः सपत्नान् ॥ ११
चरन्नैःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितम् ।
नाध्यगच्छद्बलिर्लोके तीर्थमन्यत्र वै द्विजात् ॥ १२
अनूनमासीदसुरस्य कामै-
र्वैरोचनेः श्रीरपि चाक्षयासीत् ।
लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगा-
त्तेष्वाचरन्दुष्टमतो व्यनश्यत् ॥ १३
नाब्राह्मणं भूमिरियं सभूति-
र्वर्णं द्वितीयं भजते चिराय ।
समुद्रनेमिर्नमते तु तस्मै
यं ब्राह्मणः शास्ति नयैर्विनीतः ॥ १४
कुञ्जरस्येव संग्रामेऽपरिगृह्याङ्कुशग्रहम् ।
ब्राह्मणैर्विप्रहीणस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १५
ब्रह्मण्यनुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।
तौ यदा चरतः सार्धमथ लोकः प्रसीदति ॥ १६
यथा हि सुमहानग्निः कक्षं दहति सानिलः ।
तथा दहति राजन्यो ब्राह्मणेन समं रिपून् ॥ १७
ब्राह्मणेभ्योऽथ मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य च विवृद्धये ॥ १८
अलब्धलाभाय च लब्धवृद्धये

C. 3. 982
B. 3. 26. 19
K. 3. 26. 19

धृत°). — [d]) K₂ De D₅ T₂ G₃ कश्यपैः सह; K₃ कश्यपः सह; B₁ काश्यपास्तथा.

8 [b]) T₂ G (except G₁) °प्रभाः (for °व्रताः).

9 [b]) Ś₁ शृणुष्वैकमना; K₂ B De Dn D₄₋₆ शृणुष्व गदतो. — [c]) Ś₁ K₃ D₂. ₅ सभ्रातृभृत्यः (Ś₁ D₂ °भार्यः) कौंतेय. — [d]) K₂. ₃ B D (except D₂; D₁. ₃ missing) T₁ G₄ त्वां.

10 [c]) K₂ B D (except D₅; D₁. ₃ missing) T₂ G₃ M₂ उदीर्णे; G₁ °र्णं.

11 [b]) K₂ ईक्षन् (for इच्छन्). B₁ De G₄ इमं (for अमुं). T₂ G₂. ₃ transp. इमं and अमुं; T₂ G₃. ₄ transp. लोकं and जेतुम्. — [c]) S (except G₁) °दोषं (for °मोहं). — [d]) K₂ जयति; K₃ B₁. ₃ De D₅ S हंति; B₂ m D₆ नुदति; B₄ भूति (for नुदति). Ś₁ B₁ D₂ सदा; B₂ भूपः (for नृपः).

12 [a]) G (except G₃) निश्रेयसं. — [b]) T₁ G₂. ₄ राज्य°; G₁ राज° (for प्रजा°). — [c]) B₁ D₂ T G नाभ्यगच्छद्.

13 [a]) De D₅ M₂ अन्यूनम्; T G (except G₁) M₁ सानूनम्. K₂ विक्रमैर्; S राजन् (M₂ कामो) (for कामैर्). — [b]) K₂. ₃ De Dn₁ D₅ विरोचनेः. T₁. ₂ (before corr.) G (except G₃) M₁ श्रीरभिकांक्षिता या. — [d]) K₃ नष्टाचारो; T₁ G₁. ₂ M तेषां चरन् (G₁ चिरं). S (except M₂) दुःखम् (for दुष्टम्). K₂ B₂ Dn D₂. ₄₋₆ M₂ अथो (for अतो).

14 [a]) K₃ सहेत; G₄ सहैति. — [d]) K₂ B Dn D₄₋₆ नयैर्विनीतं; T G₂₋₄ नयेरितात्मा.

15 [b]) D₂ -त्यज्या°; M₂ -हाया° (for -गृह्या°). — [c]) T₁ G₁ M ब्र(T₁ M₂ ब्रा)ह्मणा विप्रहीणस्य; T₂ (before corr.) G₂. ₄ ब्राह्मणाभिप्र°. — [d]) Ś₁ हीयते (for क्षी°).

16 [a]) B₂. ₃. ₄ (m as in text) D₅ T₂ (by corr.) G₃ ब्राह्मणाक्षा(B₃ D₅ °त्र)परा; De ब्राह्मणानुपरा. — [b]) K₃ D₆ T₁ M₂ क्षत्रम्. G₁ M₁ क्षत्रे. Ś₁ अनुपमं; G₁ M₁ चाप्रतिमं. — [d]) K₂ B D (except D₂; D₁. ₃ missing) T₂ G₃ तदा (for अथ).

17 [a]) T₁ G₁. ₄ M तु; G₂ [अ]ति- (for हि). — [c]) K₃ S (except G₃; T₂ before corr.) चर° (for दह°). — [d]) K₂ B D (D₁. ₃ missing) समं रिपुं; K₃ M सहारिपु. T G ब्राह्मणैः सहितो रिपून् (T₁ G₁ सहचारिभिः; G₂. ₄ सहितोरिपु).

18 [a]) Ś₁ K₃ D₅ ब्राह्मणो ह्येव; K₂ B De Dn D₂. ₄. ₆ °णेष्वेव; M₂ °णस्यैव (for °णेभ्योऽथ). — [b]) B₃ बुद्धेः; T G₃. ₄ बुद्ध्या (for बुद्धि-). — [d]) K₂ B Dn D₄₋₆ परिवृद्धये; T₂ G₂₋₄ [अ]थ विवृ°.

C. 3. 982
B. 3. 26. 19
K. 3. 26. 19

यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय ।
यशस्विनं वेदविदं विपश्चितं
बहुश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ॥ १९
ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।
तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ २०
ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बकं दाल्भ्यमपूजयन् ।
युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ॥ २१
द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः ।
इन्द्रद्युम्नो भालुकिश्च कृतचेताः सहस्रपात् ॥ २२
कर्णश्रवाश्च मुञ्जश्च लवणाश्वश्च काश्यपः ।
हारीतः स्थूणकर्णश्च अग्निवेश्योऽथ शौनकः ॥ २३
ऋतवाक्च सुवाक्चैव बृहदश्च ऋतावसुः ।
ऊर्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ॥ २४
एते चान्ये च बहवो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ।
अजातशत्रुमानर्चुः पुरंदरमिवर्षयः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

वैशंपायन उवाच ।
ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया ।
उपविष्टाः कथाश्चक्रुर्दुःखशोकपरायणाः ॥ १
प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता ।
ततः कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २
न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किंचन ।

---

19 [a]) G1 °भावाय (for °लाभाय). — [b]) K3 यथावदर्हप्र° ; D6 यथार्हवृद्धप्र° ; T1 G1 °पादनाय च. — [cd]) Ś1 M1 तपस्विनं (for यश°). B1 transp विप° and बहु°. S वाग्मयेत् (for °य).

20 [a]) G2. 4 भक्तिः (for वृत्तिः). — [d]) K3 प्रथमं ; T1 G2. 4 [s]प्रतिमं (for प्रथितं).

21 Before 21, K2 B (except B1) Dn D4. 6 G2 M1 ins. वैशं° उ° (K2 Dn1 G2 om. उ°). — [d]) Ś1 K3 B1 D2 सर्वे ; T1 G1. 2 M पुनः (for भूयः).

22 [c]) Ś1 वालकिश्च ; K2 भालक° ; B2 भालुकि° ; T G3 दालुक° ; G4 दालुकि°. G1. 2 M1 °द्युम्नो (M1 °द्युम्नौ) द्दालुकिश्च. — Ś1 om. (hapl.) 22d–23c. — [d]) K2 D6 हृतचेताः ; S कृतमेधाः.

23 Ś1 om. 23abc (cf. v.l. 22). — [ab]) K3 B1 Dc मौंज° (for मुञ्ज°). S कण्वश्च लवणाश्वश्च (T2 G2–4 °र्णश्च) काश्यपश्च महातपाः. — [c]) K3 Dc D2 तृण° ; D5 G2 M1 स्थूल° ; T1 G4 M2 स्थल° (for स्थूण°). — [d]) Ś1 K3 B1 Dc D2 ins. अपि before अग्नि° (to avoid the hiatus!). Dc °होत्रो° (for °वेश्यो°). S कौशिकः (for शौन°).

24 [a]) K3 Dn D4. 6 कृत° (for ऋत°). Dc कृतवाक्सुवहश्चैव ; T1 ऋतवाग्वसुवाक्चैव. — [b]) Ś1 K2 B Dc Dn D4–6 T2 (by corr.) G3 विभा° (for ऋता°). — [c]) S बृहन् (for बृषा-).

25 [b]) S (except M2) मुनयः (for ब्राह्मणाः). MSS. संश्रित°, शंसित° etc. also (as usual). B1 मुनयो ब्राह्मणास्तथा. — [c]) Ś1 मान्यंत ; K3 Dc D2 G1 M1 अर्चतः ; D5 आर्छत (for आनर्चुः).

Colophon. K1. 4 D1. 3 missing. — *Major parvan :* Ś1 Dn2 T G2–4 M2 आरण्य. — *Sub-parvan :* K3 B1. 3 Dc D2 M2 (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश ; likewise B4 D5 only द्वैतवन ; and G1 only द्वैतवननिवास. — *Adhy. name :* D2 ब्राह्मणमाहात्म्यं ; T2 G M1 दाल्भ्यवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn S 26. — *Śloka no. :* Dn 25.

28

☞ This adhy. is missing in K1. 4 D1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1 ; 22. 30 ; 23. 28) ; the MSS. are mostly ignored here.

1 [c]) T G3. 4 कथां चक्रुर्.

2 [a]) K2 B Dn D4. 6 M2 अथ (for ततः). — [d]) T2 G (except G1) वचनं चेदमब्रवीत्.

3 Before 3, most MSS. ins. द्रौपद्युवाच (resp.

विद्यते धार्तराष्ट्रस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ॥ ३
यस्त्वां राजन्मया सार्धमजिनैः प्रतिवासितम् ।
भ्रातृभिश्च तथा सर्वैर्नाभ्यभाषत किंचन ।
वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः ॥ ४
आयसं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्मणः ।
यस्त्वां धर्मपरं श्रेष्ठं रूक्षाण्यश्रावयत्तदा ॥ ५
सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा ससुहृद्गणः ।
ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ॥ ६
चतुर्णामेव पापानामश्रु वै नापतत्तदा ।
त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ॥ ७
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः ।
दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य तथा दुःशासनस्य च ॥ ८
इतरेषां तु सर्वेषां कुरूणां कुरुसत्तम ।
दुःखेनाभिपरीतानां नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ॥ ९

इदं च शयनं दृष्ट्वा यच्चासीत्ते पुरातनम् ।
शोचामि त्वां महाराज दुःखानर्हं सुखोचितम् ॥ १०
दान्तं यच्च सभामध्ये आसनं रत्नभूषितम् ।
दृष्ट्वा कुशवृसीं चेमां शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ ११
यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितम् ।
तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १२
या त्वाहं चन्दनादिग्धमपश्यं सूर्यवर्चसम् ।
सा त्वा पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुह्यामि भारत ॥ १३
या वै त्वा कौशिकैर्वस्त्रैः शुभ्रैर्बहुधनैः पुरा ।
दृष्टवत्यस्मि राजेन्द्र सा त्वा पश्यामि चीरिणम् ॥ १४
यच्च तद्रुक्मपात्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ।
ह्रियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकम् ॥ १५
यतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनाम् ।
दीयते भोजनं राजन्नतीव गुणवत्प्रभो ।

C. 3. 1004
B. 3. 27. 16
K. 3. 27. 16

द्रौपदी).

4 [a]) M_2 त्वा (for त्वां). — [b]) S परिवारितं (T_2 G_3 °वासितं; G_1 °वारितः). — K_2 B_3 Dn D_{4-6} om. 4^{cd}. — [c]) $\acute{S}_1$ D_2 सहितः (for च तथा). — $\acute{S}_1$ K_3 D_2 om. 4^{ef}. $B_{1.\ 2.\ 4}$ Dc T_2 G_3 transp. 4^{cd} and 4^{ef}. — [e]) S (except G_1) दुर्मेधा (for दुष्टात्मा). — [f]) Dc S नानुतप्यति (Dc °त).

5 [b]) S तस्यासीत्क्रूरकर्मणः. — K_2 om. (hapl.) 5^c–6^b. — [c]) T_1 M_2 त्वा (for त्वां). $\acute{S}_1$ ज्येष्ठं (for श्रेष्ठं). — After 5, B_1 Dc_2 ins.:

94* वचनान्यमनोज्ञानि दुर्वाच्यानि च संसदि ।

7 K_3 om. 7 (with 6). — [b]) $\acute{S}_1$ $D_{2.\ 5}$ असूया दृश्य(D5 विद्य)ते त्वयि; K_2 B Dc Dn D_4 अस्रं न पतितं तदा (Dc भुवि).

8 G_2 transp. 8^b and 8^d. — [c]) B_2 दुर्दान्तस्; T_2 G (except G_1) दुर्हृदस् (for दुर्भ्रातुस्). M तव (for तस्य). — [d]) K_2 B (except B_1) Dc Dn $D_{4.\ 6}$ राजन् (for तथा). B_4 Dc वै; T_2 $G_{3.\ 4}$ तु (for च).

9 [a]) $\acute{S}_1$ T_2 G (except G_2) च (for तु). $K_{2.\ 3}$ B_1 अथेतरेषां स°. — [c]) T_1 G (except G_3) [अ]पि (for [अ]भि-).

10 [c]) $\acute{S}_1$ K_2 M_2 त्वा (for त्वां). T_2 G_2 °बाहो (for °राज). — [d]) S दृष्ट्वा भूतलशायिनं.

11 [c]) $\acute{S}_1$ $K_{2.\ 3}$ B Dc_1 Dn_2. n_3 D_4 °वृर्षीं; Dc_2 $D_{5.\ 6}$ °वृर्शीं. $\acute{S}_1$ एतां; T_2 $G_{2.\ 3}$ चैतां (for चेमां). — [d]) $\acute{S}_1$ K_3 G_2 M_2 मा (for मां). $\acute{S}_1$ K_3 मंथय°; B_1 प्रदह°; $D_{2.\ 5}$ S दारय° (for रुन्धय°).

13 T_1 om. (hapl.) 13–16. — [a]) T_2 G त्वा स्वक्-; M_1 त्वा सच् (for त्वाहं). — [c]) $K_{2.\ 3}$ B D ($D_{1.\ 3}$ missing) $G_{1.\ 4}$ त्वां (for त्वा).

14 T_1 om. 14 (cf. v.l. 13). — [a]) K_2 B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} T_2 G_3 या त्वाहं; K_3 या त्वां वै; B_1 D_2 G_4 या वै त्वां; M या वीतं. — [b]) K_3 Dc D_2 G (except G_3) M शुभैर् (for शुभ्रैर्). K_2 B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_3 आच्छादितं (B_1 बहुविधैः); K_3 $G_{1.\ 2.\ 4}$ बहुशतैः (for बहुधनैः). — [d]) $K_{2.\ 3}$ B Dc_1 Dn D_{4-6} G_1 सा त्वां; D_2 M_1 साद्य; M_2 साहं.

15 T_1 om. 15 (cf. v.l. 13). — [a]) T_2 G M_2 ते (for तद्). — [c]) Dc M_2 दीयते (for हि°). B_2 च; T_2 G (except G_1) त्वद्-; M_2 वै (for ते). — [d]) T_2 G (except G_1) सार्वकालिकं.

16 T_1 om. 16 (cf. v.l. 13). — [a]) $\acute{S}_1$ K_3 D_2 M_2 च; B_1 Dc तु (for ते). — After 16^{ab}, M_2 reads line 1 of 95*. — [c]) S (T_1 om.) यतीनां (for दीयते). — N (K_1. $_4$ $D_{1.\ 3}$ missing; $\acute{S}_1$ K_3 $D_{2.\ 5}$ om. line 1) ins. after 16^{cd}: M_2 ins. line 1 after 16^{ab} and line 2 after 16^{cd} (!):

C. 3. 1006
B. 3. 27. 18
K. 3. 27. 17

तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १६
यांस्ते भ्रातृन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
अभोजयन्त मृष्टान्नैः सूदाः परमसंस्कृतैः ॥ १७
सर्वांस्तानद्य पश्यामि वने वन्येन जीवतः ।
अदुःखार्हान्मनुष्येन्द्र नोपशाम्यति मे मनः ॥ १८
भीमसेनमिमं चापि दुःखितं वनवासिनम् ।
ध्यायन्तं किं न मन्युस्ते प्राप्ते काले विवर्धते ॥ १९
भीमसेनं हि कर्माणि स्वयं कुर्वाणमच्युत ।
सुखार्हं दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २०
सत्कृतं विविधैर्यानैर्वस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २१
कुरूनपि हि यः सर्वान्हन्तुमुत्सहते प्रभुः ।
त्वत्प्रसादं प्रतीक्षंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः ॥ २२
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
शरातिसर्गे शीघ्रत्वात्कालान्तकयमोपमः ॥ २३
यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपार्थिवाः ।
यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे ॥ २४
तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २५
दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखोचितम् ।
न च ते वर्धते मन्युस्तेन मुह्यामि भारत ॥ २६
यो देवांश्च मनुष्यांश्च सर्पाश्चैकरथोऽजयत् ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २७
यो यानैरद्भुताकारैर्हयैर्नागैश्च संवृतः ।
प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परंतपः ॥ २८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ २९
श्यामं बृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।

95* सत्कृतानि सहस्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे ।
सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजयथा द्विजान् ।
— $16^f = 12^d$.

17 ^{a}) N (K1. 4 D1. 3 missing) M2 यत्ते (for यांस्ते). — ^{b}) B2. 4 Dc2 D2. 4. 5 °कुंडलान्. — ^{c}) S (except G1. 4) अभोजयंश्च. K2 Dc D5 मिष्टान्नैः; T1 M निष्टान्नैः. — ^{d}) B2m. 4 M2 °सत्कृताः.

18 ^{a}) S पश्यन्त्या (for पश्यामि). — ^{b}) Dn D4. 6 जीविनः; M2 जीवितान् (for जीवतः).

19 ^{a}) K3 श्रुत्वा; Dc D5 M1 दृष्ट्वा (for चापि). — ^{c}) K2 B (except B2) Dn D4. 6 ध्यायतः. S (except T2 G3) नु (for न). — ^{d}) G2. 4 प्राप्तकाले. T1 G2. 4 M न (for वि-).

20 Dc1 M2 om. (hapl.) 20. — ^{b}) Ś1 K2 B1. 2 Dn D5 T2 G3. 4 °मच्युतं. — ^{c}) S (M2 om.) असुखं (for दुःखितं). — ^{d}) = 21^d, 25^d, 27^d, 29^d, 30^d, 31^d, 32^d. Ś1 कथं (for कस्मान्); cf. v.l. 21. S (M2 om.) कस्माद्राजन्नुपेक्षसे.

21 K2 B2 D6 M2 om. (hapl.) 21. — ^{a}) K3 M1 ज्ञानैर्; T1. 2 (before corr.) G2. 4 मान्यैर्; G1 मानैर् (for यानैर्). — ^{b}) K3 T1. 2 (before corr.) G (except G3) M1 वाक्यैर् (for वस्त्रैर्). — ^{d}) Ś1 कथं (for कस्मान्); cf. v.l. 20.

22 ^{a}) Ś1 K3 B4 Dc D2. 5 ह्ययं (for हि यः). K2 B (except B4) Dn D4. 6 अयं कुरून्रणे सर्वान्. — ^{b}) Ś1 K3 D2. 5 भृशं (for प्रभुः). — ^{c}) N (K1. 4 D1. 3 missing) M2 त्वत्प्रतिज्ञां. — ^{d}) Ś1 K3 B1 Dc D2. 5 M2 क्षम° (for सह°).

23 ^{c}) Ś1 K3 B2–4 Dc D2. 4–6 शरावसर्गे; K2 B1 Dn शरावमर्दे; M2 शरान्विसर्गे. K3 शीघ्रास्त्रो; T G °स्त्रे; M °स्त्रः.

25 ^{d}) = 20^d, 21^d, etc. N (K1. 4 D1. 3 missing) M2 कस्माद्राजन्न कुप्यसि (M2 °से).

26 M1 om. (hapl.) 26–27. G1 reads 26 after 29. — ^{b}) M2 दुःखानर्हं (for अदुःखार्हं). — ^{c}) Ś1 K3 D2 विद्य° (for वर्ध°). T2 G (except G1) न वर्धते च मन्युस्ते.

27 27^{ab} = (var.) 4. 18. 9^{ab}. M1 om. 27 (cf. v.l. 26). — ^{b}) B Dn D2. 4. 6 सर्पान् (as in text); Dc यक्षान्; the rest सर्वान्. T1 om. च. — $27^d = 20^d$, 21^d, etc.

28 T1 om. (hapl.) 28–29. — ^{b}) G1. 2 M हयनागै°. — ^{c}) T2 G2–4 स्वं योगृह्णात्; G1 M1 वित्तं गृह्णीयात्. — ^{d}) T2 G M1 पार्थिवानां. K3 B (except B3) Dn D2 परंतप.

30 ^{b}) B1 S (except G1) धन्विनाम्; B3 धर्मिणाम्; D2. 5. 6 वर्मि° (for चर्मि°). — T1 om. 30^{cd}; G1 om (hapl.) 30^c–31^d.

नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३०
दर्शनीयं च शूरं च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
सहदेवं वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३१
द्रुपदस्य कुले जातां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
मां ते वनगतां दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्धते ॥ ३२
नूनं च तव नैवास्ति मन्युर्भरतसत्तम ।
यत्ते भ्रातॄंश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ॥ ३३
न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम् ।
तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ॥ ३४
यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ॥ ३५
तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंचन ।
तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ॥ ३६
तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति ।
अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रेह च नश्यति ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

द्रौपद्युवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
प्रह्लादस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ १
असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्माणामागतागमम् ।
बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ॥ २
क्षमा स्विच्छ्रेयसी तात उताहो तेज इत्युत ।

C. 3. 1031
B. 3. 28. 3
K. 3. 28. 3

---

31 G1 om. 31 (cf. v.l. 30). — After 31c, N (K1. 4 D1. 3 missing) M2 ins.:

96* कस्मात्क्षमसि पार्थिव ।
नकुलं सहदेवं च दृष्ट्वा ते दुःखितावुभौ ।
अदुःखार्हौ मनुष्येन्द्र.
[(L. 2) K3 D5 दृष्ट्वा दुःखवशानुगौ.]

— After 31, M3 *repeats* 26 (using the plural instead of the singular in 26ab).

32 T1 om. (hapl.) 32. — After 32ab, K3 B Dc Dn D4–6 ins.:

97* धृष्टद्युम्नस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रताम् ।

— c) K3 B Dc Dn D4–6 वै (for ते). — d) K3 B (except B1) Dn D4. 6 कस्मात्क्षमसि पार्थिव (cf. 96*).

33 a) Dn D5 T2 G3 वै नास्ति (for नैवास्ति). — After 33ab, T1 G1 ins.:

98* त्यक्तवांस्त्वं विनाशाय व्यक्तं भृगुपतिर्यथा ।
[T1 त्यक्त्वा (for व्यक्तं).]

— d) D5 व्यथितं (for व्यथते).

34 a) M3 नामन्युः क्षत्रियोस्तीति. — b) Ś1 K3 Dc D2. 5 महत् (for स्मृतम्).

36 a) S (for M3 see below) न (for तत्), and तु (for न). M3 न च क्षमा त्वया कार्या. — c) Ś1 K3 D2 शक्यास्ते (by transp.). — d) Ś1 K3 D2. 5 M1 नियंतुं (for निहन्तुं).

37 d) D5 S (except M1) वि- (for च).

Colophon om. in K3. K1. 4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* B2. 3 Dc Dn1. n3 D4. 6 (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश; likewise B4 D5 only द्वैतवन; and D2 only द्वैतवनवास. — *Adhy. name:* B4 Dc T2 G M1 द्रौपदीवाक्यं; D2 द्रौपदीविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 27. — *Śloka no.:* Dn 40.

29

☞ This adhy. is missing in K1. 4 D1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 c) B Dc2 Dn3 D5. 6 प्रहादस्य (see below).

2 a) B1 S (except M2) °त्मानं (for °प्राज्ञं). — b) T2 G (except G1) अद्भुता° (for आगता°). — c) T1 G1. 2 M1 दैत्येन्द्रः. — d) B Dc2 D5. 6 प्रहादं.

3 Before 3, B Dc Dn D4–6 M3 ins. बलिरुवाच

C. 3. 1031
B. 3. 28. 3
K. 3. 28. 3

एतन्मे संशयं तात यथावद् ब्रूहि पृच्छते ॥ ३
श्रेयो यदत्र धर्मज्ञ ब्रूहि मे तदसंशयम् ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ ४
तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्टः पितामहः ।
सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ॥ ५

प्रह्लाद उवाच ।

न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसी क्षमा ।
इति तात विजानीहि द्वयमेतदसंशयम् ॥ ६
यो नित्यं क्षमते तात बहून्दोषान्स विन्दति ।
भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथैव च ॥ ७
सर्वभूतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन ।
तस्मान्नित्यं क्षमा तात पण्डितैरपवादिता ॥ ८
अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बहुदोषताम् ।
आदातुं चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽल्पचेतसः ॥ ९
यानं वस्त्राण्यलंकाराञ्शयनान्यासनानि च ।
भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ॥ १०
आददीरन्नधिकृता यथाकाममचेतसः ।
प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ॥ ११
न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कदाचन ।
अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन्मरणादपि गर्हितम् ॥ १२
क्षमिणं तादृशं तात ब्रुवन्ति कटुकान्यपि ।
प्रेष्याः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ॥ १३
अप्यस्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः ।
दाराश्चास्य प्रवर्तन्ते यथाकाममचेतसः ॥ १४
तथा च नित्यमुदिता यदि स्वल्पमपीश्वरात् ।
दण्डमर्हन्ति दुष्यन्ति दुष्टाश्चाप्यपकुर्वते ॥ १५
एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावताम् ।
अथ वैरोचने दोषानिमान्विद्धयक्षमावताम् ॥ १६
अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः ।
क्रुद्धो दण्डान्प्रणयति विविधान्स्वेन तेजसा ॥ १७
मित्रैः सह विरोधं च प्राप्नुते तेजसावृतः ।
प्राप्नोति द्वेष्यतां चैव लोकात्स्वजनतस्तथा ॥ १८

— [a]) K3 [अ]स्ति; S वा (for स्वित्). Ś1 K3 तेजः (for तात). — [b]) Ś1 K3 चात्र मे संशयो महान्; S तेजो वासुरसत्तम. — [c]) S (except M2) यथा (for एतन्), and संशयस् (for °यं). Ś1 K3 तन्मेपरिमितप्रज्ञ. — [d]) S (except M2) तथा त्वं (for यथावद्). Ś1 संशयं परिपृच्छतः; K3 सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते.

6 Ś1 om. the ref. B Dc2 D5 प्रह्लाद उ°. — [b]) M2 श्रेयसे मया (for °सी क्षमा). G4 यो नित्यं यः स्वयं क्षमी. — [d]) T2 G3 यद् द्वयं तदसंशयं.

7 K2 om. (hapl.) 7[b]–8[c]. — [c]) Ś1 भूताः (for भृत्याः). — [d]) B (except B1) Dc Dn D4. 6 तथारयः (for तथैव च).

8 K2 om. 8[abc] (cf. v.l. 7). — [b]) Dc D5 S नमंति. — [d]) K3 परिवर्जिता; B1 G2 अपि वर्जिता (for अपवादिता).

9 [a]) S च (for हि). — [b]) T1 °दोषवान्; G1 M1 °दोषतः. — [d]) D2 G2. 4 °तेजसः (for °चेतसः).

10 [a]) B2m. 3 M2 वस्त्रम्. S (except G1) अलंकारं. — [b]) D5 आसनं शयनानि च. — [c]) T2 G (except G1) माल्या° (for पाना°).

11 [b]) = 14[d]. G2 °तेजसः (for °चेतसः); cf. v.l. 9[d].

12 [a]) Dc2 D5 तत्र (for भर्तृ-). — [b]) Ś1 K3 B1 Dc D2. 5 M2 पूजयेयुः. K2. 3 B (except B1) Dc Dn D4–6 T2 G3 M2 कथंचन. — [c]) B4 Dc D2 G2. 4 अवज्ञातं

13 [a]) T1. 2 (before corr.) G4 क्षमिणां तादृशां. — [b]) D5 च (for [अ]पि). — [c]) K3 B (except B1) Dc D5 T2 G3 M2 transp. पुत्रा° and भृत्या°. D6 दासा° (for भृत्या°).

14 [a]) K3 (marg. *sec. m.*) Dn अथास्य; D5 अवाप्य (for अप्यस्य). — [b]) K3 D5 °भोक्तुं (for °भूय). — [c]) T1 न निव°; G (except G3) M1 [अ]प्यतिव° (for [अ]स्य प्रव°). — [d]) = 11[b]. G2. 4 °तेजसः (for °चेतसः); cf. v.l. 9[d], 11[b].

15 [b]) K2 नाल्पाम्; B Dn D4. 6 T2 G3 नाल्पम्; T1 G1. 4 M1 स्वल्पाम्. — [c]) S (except T2 G3) हानिम् (for दण्डम्). K3 अर्छंति; D2 G4 M ऋच्छंति; D5 T1 G1. 2 इच्छंति (for अर्हन्ति). T G3 दूष्यंति; M1 द्विष्यंति. — [d]) T1 G (except G3) M1 स्वामिनश्चापि (M1 °प-) कुर्वते.

17 [a]) S ह्य(T2 G3 [S]प्य)पि च (for यदि वा). — [b]) S चानुगामिनि (T1 G4 °नी; T2 G3 °नीं) (for रज°). — D2 om. (hapl.) 17[c]–18[b]. — [d]) S विविधांस्तेजसावृतः.

18 D2 om. 18[ab] (cf. v.l. 17). — [b]) S (except

सोऽवमानादर्थहानिमुपालम्भमनादरम् ।
संतापद्वेषलोभांश्च शत्रूंश्च लभते नरः ॥ १९
क्रोधाद्दण्डान्मनुष्येषु विविधान्पुरुषो नयन् ।
भ्रश्यते शीघ्रमैश्वर्यात्प्राणेभ्यः स्वजनादपि ॥ २०
योऽपकर्तृश्च कर्तृश्च तेजसैवोपगच्छति ।
तस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ २१
यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् ।
अन्तरं ह्यस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते ध्रुवम् ।
तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् ॥ २२
काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
स वै सुखमवाप्नोति लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ॥ २३
क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् ।
ये ते नित्यमसंत्याज्या यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ २४
पूर्वोपकारी यस्तु स्यादपराधेऽगरीयसि ।
उपकारेण तत्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ २५
अबुद्धिमाश्रितानां च क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ २६
अथ चेद्बुद्धिजं कृत्वा ब्रूयुस्ते तदबुद्धिजम् ।
पापान्स्वल्पेऽपि तान्हन्यादपराधे तथानृजून् ॥ २७
सर्वस्यैकोऽपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् ।
द्वितीये सति वध्यस्तु स्वल्पेऽप्यपकृते भवेत् ॥ २८
अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कृतो यदि ।
क्षन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ २९
मृदुना मार्दवं हन्ति मृदुना हन्ति दारुणम् ।

C. 3. 1059
B. 3. 28. 31
K. 3. 28. 32

T$_2$ G$_3$) यो नित्यं (for प्राप्नुते). Dc tamasā°. — ^{c}) K$_3$ B$_1$ Dn D$_{4.6}$ आप्नोति. S (except M$_2$) लोके (for चैव). — ^{d}) S (except M$_2$) भृत्यात् (for लोकात्). Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_5$ लोकस्यात्मन एव च.

19 ^{a}) K$_3$ S °मानार्थलोपौ (G$_4$ M$_2$ °भौ) च; B$_1$ सावमानाच्च हानिं च; B$_4$ °मानार्थहानिं च; Dc D$_5$ °मानावलेपौ च; D$_2$ °मानार्थलोपो वा. — ^{b}) Ś$_1$ उपलंभं; K$_3$ D$_2$ [अ]प्युपालंभं; B$_2$ सोपालंभं (for उपा°). S वाच्यता(T$_1$ °च्युत)मेष्यतीति च. — ^{c}) K$_2$ B (except B$_2$) Dn D$_{4.6}$ °द्वेषमोहांश्च; S °लोभमोहांश्च (T$_1$ °मोहलोभांश्च).

20 ^{a}) Ś$_1$ उग्रान् (for दण्डान्). — ^{b}) Ś$_1$ अनयानयं; K$_2$ B$_{1-3}$ Dn$_3$ (by corr.) D$_{4.6}$ पुरुषोदयात्; Dn$_1$. n$_2$ D$_{2.5}$ °षोनयात्. — ^{d}) T$_1$ G (except G$_3$) प्रजा° (for प्राणे°).

21 ^{a}) S सोपकर्तृंश्च (G$_2$ सोपि क्रूरांश्च). Ś$_1$ K$_2$ स्व- (for the first च). K$_2$ B Dn Dam T$_1$ G$_1$ हर्तृं° (B$_3$ हंतृं°); T$_2$ G$_{2-4}$ M शत्रूं° (for कर्तृं°). — M$_2$ om. (hapl.) 21^d–22^a.

22 M$_2$ om. 22^a (cf. v.l. 21). — ^{a}) Ś$_1$ K$_3$ D$_{2.5}$ ins. च before उद्विजते. — ^{b}) K$_3$ सुखं (for कथं). K$_3$ कथं; S रतिर् (for भवो). — ^{c}) K$_2$ B Dc Dn D$_{5.6}$ T$_2$ G$_3$ तस्य; D$_4$ स्व° (for ह्य°). — ^{d}) G$_4$ °क्रम° (for °कुरु°). — ^{e}) K$_3$ M [अ]भि- (for [अ]ति-). — ^{f}) Ś$_1$ K$_3$ [अ]पि (for च). — After 22, N (K$_{1.4}$ D$_{1.3}$ missing) M$_2$ ins.:

99* काले काले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ।
[Ś$_1$ K$_2$ D$_{2.5}$ [s]pi (for tu). B$_2$ [s]tha (for sPi).]

23 ^{c}) T$_1$ G$_{1.2}$ M स तु वै सुखमाप्नोति. — ^{d}) S लोकेस्मिंश्च परत्र च.

24 K$_3$ om. 24. — ^{a}) T$_2$ G (except G$_1$) च (for तु). — ^{b}) S (except M$_2$) वै (for नान्). — ^{c}) B$_1$ ते तु; G$_2$ M एते (for ये ते). T$_1$ एते न नित्यं संत्याज्याः.

25 B$_4$ om. 25^{ab}. — ^{a}) K$_2$ B$_{1.2}$ Dc Dn D$_{4-6}$ ते स्यात्; T$_2$ G (except G$_1$) स्वस्य (for तु स्यात्). — ^{b}) T G (except G$_1$) स्वापराधे. — B$_2$ om. 25^c–28^d. — ^{c}) B$_4$ पूर्वोपकारी (m °रे) (for उपकारेण). — ^{d}) T$_1$ G$_{2.4}$ M$_2$ अपराधितं (cf. v.l. 26); G$_1$ °नं.

26 B$_2$ om. 26 (cf. v.l. 25); G$_1$ om. 26^{ab}. — ^{a}) K$_2$ B$_{3.4}$ Dc Dn D$_{4-6}$ तु; T G (G$_1$ om.) हि (for च). — ^{b}) G$_{2.4}$ °राधितं (cf. v.l. 25). — ^{c}) T$_2$ G (except G$_1$) तु (for हि). — ^{d}) S पुरुषैरिह.

27 B$_2$ om. 27 (cf. v.l. 25). — ^{c}) T$_1$ G$_2$ पापे स्वल्पे; T$_2$ G$_{3.4}$ पापेत्यल्पे; G$_1$ पापेप्वल्पे; M पापे स्वल्पे (for पापान्स्वल्पे). T$_1$ तु (for sPi). — ^{d}) T$_1$ अपरास्ते; G$_4$ अपारो ये (for अपराधे). T$_1$ G$_{3.4}$ M$_1$ ततो° (for तथा°). G$_1$ अपराधकृते यदि.

28 B$_2$ om. 28 (cf. v.l. 25); G$_1$ om. 28^a–29^b. — ^{a}) D$_2$ T$_1$ G$_{2.4}$ M तु (for ते). — D$_5$ om. 28^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ द्वितीयस्त्वथ वध्योसौ.

29 G$_1$ om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — ^{d}) Ś$_1$ परीक्ष्य वा; T$_1$ M$_1$ °क्षकाः; T$_2$ G$_{2-4}$ °क्षकैः; G$_1$ °क्षितान्. K$_3$ तेषां वै (both words in marg. *sec. m.*) सुपरीक्षया.

30 ^{ab}) K$_2$ B (except B$_1$) Dc Dn D$_{4.6}$ दारुणं (for

C. 3. 1059
B. 3. 28. 31
K. 3. 28. 32

नासाध्यं मृदुना किंचित्तस्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः ॥ ३०
देशकालौ तु संप्रेक्ष्य बलाबलमथात्मनः ।
नादेशकाले किंचित्स्यादेशः कालः प्रतीक्ष्यते ।
तथा लोकभयाच्चैव क्षन्तव्यमपराधिनः ॥ ३१
एत एवंविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।
अतोऽन्यथानुवर्तत्सु तेजसः काल उच्यते ॥ ३२

द्रौपद्युवाच ।

तदहं तेजसः कालं तव मन्ये नराधिप ।
धार्तराष्ट्रेषु लुब्धेषु सततं चापकारिषु ॥ ३३
न हि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुरून्प्रति ।
तेजसश्चागते काले तेज उत्सृष्टुमर्हसि ॥ ३४
मृदुर्भवत्यवज्ञातस्तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
काले प्राप्ते द्वयं ह्येतद्यो वेद स महीपतिः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः ।
इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलौ भवाभवौ ॥ १
यो हि संहरते क्रोधं भावस्तस्य सुशोभने ।
यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे ।
तस्याभावाय भवति क्रोधः परमदारुणः ॥ २

मार्दवं), and the same MSS. except K2 [अ]दारुणं (for दारुणम्). — d) K2 B (except B1) Dn D4. 6 M तीव्र- (M °क्ष्ण)तरं मृदु; Dc D5 G1 तीक्ष्णतरं मृदुः.

31 After 31ab, S ins.:

100* अन्वीक्ष्य कारणं चैव कार्यं तेजः क्षमापि वा ।
[T2 G3. 4 क्षमावता (for क्षमापि वा).]

— B3 D4. 6 om. 31cd. — d) K2. 3 B1 D2 T1 M1 देशकालः (K2 T1 °लौ) प्रतीक्ष्यते; B2. 4 Dc D5 देशकालः (B2 D5 °लं) समीक्षते; Dn देशकालौ प्रतीक्षतां (!); T2 G2–4 देशं (G2. 4 °श-) कालं समीक्ष्य वै. — e) Ś1 S (except G2) चापि (for चैव). — f) S अपराधितं (G1 M2 °नं).

32 a) Ś1 एवमेवविधाः; K3 (by corr.) Dc एवं बहुविधाः; B3. 4 अत एवंविधाः. — c) T G3 M1 नु (for [अ]नु-). Ś1 K3 [अ]नुवर्तस्व; K2 °वर्तध्ये; Dc प्रवर्तत्सु; Dn D4 [अ]न्ववर्तत्सु (!); D2 विवृत्तस्तु; G2 सुवर्तते; M2 तु वर्तस्तु. — d) Ś1 आगते; B1 D2 इष्य° (for उच्य°).

33 All MSS. except T1 (K1. 4 D1. 3 missing) om. the ref. — b) Ś1 K3 D2 जना° (for नरा°).

34 a) Dc तेद्य; T1 G2 M2 किंचित् (for कश्चित्). — b) Dc तान्; T1 G2. 4 [ऽ]त्र; G1 च (for ऽद्य). — c) G2. 4 तेजसामागते. — d) Dc तदुत्सृष्टुमिहार्हसि.

35 a) Ś1 B Dn1 D6 अनु°; K2 T1 अवि° (for अव°). — b) T2 G (except G1) नरः (for जनः). — c) Ś1 D2 कालप्राप्तं; K3 काले प्राप्तं; D6 दाने प्राप्ते; M2 (by transp.) प्राप्ते काले. D5 क्षमा (for द्वयं). K2 B Dn D4. 6 चैतद्; D5 चैव (for ह्येतद्). — d) T1 G1 M1 वेत्ति (for वेद).

Colophon om. in K3. K1. 4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 B1 T G आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 D6 (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन; likewise B3 only द्वैतवनप्रवेश. — *Adhy. name:* B4 T2 G1. 3. 4 द्रौपदीवाक्यं; Dc D2 बलिप्रह्ला(Dc2 °ह्ला)दसंवादः; M1 द्रौपदीमतं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 28. — *Śloka no.:* Dn 36.

30

☞ This adhy. is missing in K1. 4 D1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 Before 1, Dc1 D2 ins.:

101* वैशंपायन उवाच ।
द्रौपद्या वचनं श्रुत्वा श्लक्ष्णाक्षरपदं शुभम् ।
उवाच द्रौपदीं राजा स्यमानो युधिष्ठिरः ।
कारणे भवती क्रुद्धा धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
येन क्रोधं महाप्राज्ञे बहुधा बहु मन्यसे ।
क्रोधं मूलहरं शत्रुं कारणैः शृणु तं मम ।

— c) A few MSS. महाप्रज्ञे.

2 a) Ś1 K3 B3. 4 Dc D3. 5 संसहते. — b) K3. 3 B

क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते ।
तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेल्लोकनाशनम् ॥ ३
क्रुद्धः पापं नरः कुर्यात्क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ।
क्रुद्धः परुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ॥ ४
वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति कर्हिचित् ।
नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते तथा ॥ ५
हिंस्यात्क्रोधादवध्यांश्च वध्यान्संपूजयेदपि ।
आत्मानमपि च क्रुद्धः प्रेषयेद्यमसादनम् ॥ ६
एतान्दोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।
इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुत्र चोत्तमम् ॥ ७
तं क्रोधं वर्जितं धीरैः कथमस्माद्विधश्चरेत् ।
एतद् द्रौपदि संधाय न मे मन्युः प्रवर्धते ॥ ८
आत्मानं च परं चैव त्रायते महतो भयात् ।
क्रुध्यन्तमप्रतिक्रुध्यन्द्वयोरेष चिकित्सकः ॥ ९
मूढो यदि क्लिश्यमानः क्रुध्यतेऽशक्तिमान्नरः ।
बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमन्ततः ॥ १०
तस्यात्मानं संत्यजतो लोका नश्यन्त्यनात्मनः ।
तस्माद् द्रौपद्यशक्तस्य मन्योर्नियमनं स्मृतम् ॥ ११
विद्वांस्तथैव यः शक्तः क्लिश्यमानो न कुप्यति ।
स नाशयित्वा क्लेष्टारं परलोके च नन्दति ॥ १२
तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।
क्षन्तव्यं पुरुषेणाहुरापत्स्वपि विजानता ॥ १३
मन्योर्हि विजयं कृष्णे प्रशंसन्तीह साधवः ।
क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतम् ॥ १४
सत्यं चानृततः श्रेयो नृशंसाच्चानृशंसता ।
तमेवं बहुदोषं तु क्रोधं साधुविवर्जितम् ।

C. 3. 1079
B. 3. 29. 15
K. 3. 29. 18

Dn D2. 4–6 M2 भव° ; T1 भवा° (for भाव°). Śi transp. भावः and तस्य. S शुभानने (but cf. 102*). — After 2ab, S (except M2) ins.:

102* यो न संहरते क्रोधं तस्याभावो भवत्युत ।
अभावकारणं तस्मात्क्रोधो भवति शोभने ।

— D5 om. 2cd. — c) T1 कोपं (for क्रोधं). — d) S विसृजते (M2 संहर°) (for न सह°). — e) Dc M2 तस्याभवाय.

3 d) Śi K3 B1 Dc D2. 5 विसृ° (for उत्सृ°).

4 a) T1 न कुर्यात्कः; G (except G3) न कः कुर्यात्. — M2 transp. 4cd and 5ab.

5 K3 D2 om. 5ab. M2 transp. 4cd and 5ab. — a) B2. 3 °वाड्यो; Dn D5 G2 °वाच्यौ; G4 M2 °वाच्यं (for °वाच्ये). — d) Śi नावध्यं (for °वाच्यं).

6 a) K2 Dn D5 तु (for च). — b) Śi B1. 2 संपूजयेत च; K2 B3. 4 Dc Dn D4. 6 °यीत च; D5 °येत्ततः. — c) S (except G4) वा (for च).

8 a) B3. 4 G1. 2 M निर्जितं; D2 T1 विजि° ; G4 निश्रि° (for वर्जि°); cf. 15d. Śi K3 D3. 5 G3. 4 वीरैः (for धीरैः). Cnp तं क्रोधं विक्रमं धीरैः. — c) S संस्मृ(G1 °ह)त्य (for संधाय). — d) K2. 3 B Dc D3. 4–6 G1 M2 प्रवर्तते.

9 a) K2 B1. 4 Dc Dn D4–6 च परान्; B3 अपरान् (for च परं). — 9b = Gītā (Vulg.) 2. 40d. — M2 om. 9c–20d. — d) Śi K3 B1 D3 जयेल्लोकांश्च शाश्वतान्.

10 M2 om. 10 (cf. v.l. 9). — b) Śi कुरुते; K3 B1 D2 कुप्य° ; B2. 4 Dn D4. 6 T G3 क्लिश्य° (for क्रुध्य°). — d) K2 B2–4 Dc Dn D4–6 आत्मना (for अन्ततः). Śi K3 B1 D2 आत्मनैव विपद्यते.

11 M2 om. 11 (cf. v.l. 9). — a) S (M2 om.) परित्यज्य (for संत्य°). — b) Śi K3 D2 अचेतसः (for अनात्मनः).

12 M2 om. 12 (cf. v.l. 9). — a) T2 G (except G1) तु चैव (for तथैव). — b) Śi K3 क्लेश्यमानो. S (M2 om.) प्र- (for न). — c) K2 B Dc Dn D2. 4–6 अ- (B2 वि-) (for स). Śi नाशयति. B2 G1 द्वेष्टारं; G2 क्षेप्तारं. — d) K3 परलोकं स; B1 परलोकेषु. B4 स; T1 G1 न; M2 तु (for च). K3 B4 विंदति; T1 विंदते; T2 G (except G1) M1 निंद्यते (for नन्दति).

13 M2 om. 13 (cf. v.l. 9). — b) T2 G3 नित्यशः; G4 °तः. — d) Śi K3 D2. 5 विपश्चिता (for विजानता).

14 M2 om. 14 (cf. v.l. 9). — b) T1 [ह्]व; G2 हि (for [ह्]ह). — d) Śi इति (for इह). B4 Dc D5 मतः (for मतम्).

15 M2 om. 15 (cf. v.l. 9). — a) Śi D2 चैवानृतात् (for चानृततः). G3 4 सत्याच्चानृतमश्रेयो. — b) Śi Dc2 D5 नृशंस्याच्चा° ; K2 नृशंसायानृशंसता; G2. 4 योनृशंस्यो नृशंसतः. — c) T1 G2. 4 तदेवं. — d) T1 G (except G3) M1 सद्भिर् (for साधु-). — e) B4 S (M2 om.) वि° (for प्र°). Śi को वै (for कस्मात्). — f) K3 °भवाद् (for °वधाद्). S (M2 om.) सर्वलोकविनाशनं.

C. 3. 1080
B. 3. 29. 16
K. 3. 29. 18

मादृशः प्रसृजेत्कस्मात्सुयोधनवधादपि ॥ १५
तेजस्वीति यमाहुर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।
न क्रोधोऽभ्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितम् ॥ १६
यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रज्ञया प्रतिबाधते ।
तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्यन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ १७
क्रुद्धो हि कार्यं सुश्रोणि न यथावत्प्रपश्यति ।
न कार्यं न च मर्यादां नरः क्रुद्धोऽनुपश्यति ॥ १८
हन्त्यवध्यानपि क्रुद्धो गुरून्वृद्धैस्तुदत्यपि ।
तस्मात्तेजसि कर्तव्ये क्रोधो दूरात्प्रतिष्ठितः ॥ १९
दाक्ष्यं ह्यमर्षः शौर्यं च शीघ्रत्वमिति तेजसः ।
गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमञ्जसा ॥ २०
क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते ।
कालयुक्तं महाप्राज्ञे क्रुद्धैस्तेजः सुदुःसहम् ॥ २१
क्रोधस्त्वपण्डितैः शश्वत्तेज इत्यभिधीयते ।
रजस्तल्लोकनाशाय विहितं मानुषान्प्रति ॥ २२
तस्माच्छश्वत्त्यजेत्क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् ।
श्रेयान्स्वधर्मानपगो न क्रुद्ध इति निश्चितम् ॥ २३
यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तममेधसाम् ।
अतिक्रमो मद्विधस्य कथं स्वित्स्यादनिन्दिते ॥ २४
यदि न स्युर्मनुष्येषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
न स्यात्संधिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ २५
अभिषक्तो ह्यभिषजेदाहन्याद्गुरुणा हतः ।
एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ॥ २६
आक्रुष्टः पुरुषः सर्वः प्रत्याक्रोशेदनन्तरम् ।
प्रतिहन्याद्धतश्चैव तथा हिंस्याच्च हिंसितः ॥ २७
हन्युर्हि पितरः पुत्रान्पुत्राश्चापि तथा पितॄन् ।

---

16 M_2 om. 16 (cf. v.l. 9). — [a]) $Ś_1$ D_2 S (M_2 om.) तेजस्विनं (for °स्वीति). $Ś_1$ D_6 यदाहुर्; K_3 तदाहुर्. K_3 B (except B_1) Dc D_2 T_1 G (except G_3) M_1 हि (for वै). K_3 om. (hapl.) 16[c]–17[d]. — [c]) $G_{2.4}$ ह्यंतरं; M_1 [s]भ्यंतरं. $Ś_1$ $B_{1.4m}$ तत्र (for तस्य).

17 K_3 M_2 om. 17 (cf. v.l. 9, 16). — [b]) S (M_2 om.) परि- (for प्रति-). — [c]) T_1 $G_{1.4}$ विदुषो (for विद्वांसो).

18 M_2 om. 18 (cf. v.l. 9). — [a]) $Ś_1$ Dc क्रोधो; T_1 $G_{2.4}$ क्रोधी (for क्रुद्धो). K_2 om. (hapl.) 18[cd]. — [c]) B $D_{2.5}$ M_1 नाकार्यं.

19 M_2 om. 19 (cf. v.l. 9). — [b]) $Ś_1$ $K_{2.3}$ B D ($D_{1.3}$ missing) क्रुद्धस् (Dc वृद्धं) (for रूक्षैस्). — [c]) T $G_{3.4}$ श्रेयसि (for तेज°). K_2 B Dn $D_{4.6}$ कर्तव्यः (for °व्ये). $Ś_1$ K_3 B_{4m} Dc $D_{2.5}$ तस्मात्तेजस्विभिर्नित्यं. — [d]) K_2 $B_{2.3}$ Dn D_4 दूरे; $B_{1.4}$ Dc दूर- (for दूरात्). $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2.5}$ विवर्जितः (for प्रति°).

20 M_2 om. 20 (cf. v.l. 9). — [a]) T_1 दाक्षिण्यमर्षं; G_1 दाक्ष्यं मर्षं च; M_1 दाक्ष्यमक्षश्च (for दाक्ष्यं ह्यमर्षः). T_2 G_{2-4} ह्यमर्षं शौंडीर्यं (for °र्षः शौर्यं च). — [b]) $Ś_1$ शीघ्रत्वाद्. $Ś_1$ G_1 अति-; T_1 असि; T_2 G_{2-4} अपि (for इति). T_2 G (except G_1) चेतसि (for तेजसः).

21 [c]) $D_{4.6}$ °प्रज्ञे; T_1 $G_{2.4}$ °प्राज्ञैः; G_1 °प्राज्ञः (for °प्राज्ञे). — [d]) B_4 सम्यक् (for क्रुद्धैस्). B_4 Dc D_5 तु (for सु-). S °दुर्लभं (for °दुःसहम्).

22 [a]) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 M_2 पंडितैः; T_1 पुरुषैः; Cnp [अ]पण्डितैः (as in text). $Ś_1$ पुमांसः पंडिताः क्रोधः; $K_{2.3}$ B_1 Dc $D_{2.5}$ पुमांसो(B_1 °सं)पंडिताः क्रोधं. — [b]) K_2 B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ M_2 °निश्चितं; K_3 B_1 Dc $D_{2.5}$ °जानते (for °धीयते). $Ś_1$ क्रोध इत्यवजायते (sic). — [c]) $Ś_1$ राज्ञि; K_3 राज्ञः; D_2 तेजः; T_1 राजन् (for रजः). $B_{2.4}$ Dc $D_{5.6}$ T_2 G तु (G_1 ते) (for तल्). — [d]) K_2 B Dc Dn D_{4-6} मानुषं प्रति.

23 [a]) K_3 नित्यं त्यजेत्; B_1 शक्तस्त्यजेत्; Dc D_5 समुत्सृजेत् (for शश्वत्त्यजेत्). — [c]) $Ś_1$ Dc D_5 M_2 स्वधर्मादपगो; K_3 °र्मादपि यो; B_1 °र्मणि रतो; T_1 G_1 °र्मानुवशो; T_2 G_{2-4} °र्मानुचरो.

24 [a]) B_1 यतः; Dc D_2 G_2 इति (for यदि). S (except T_2 G_3) अबुद्धानाम्. — [b]) $K_{2.3}$ B_2 Dn $D_{4.6}$ T_2 G अचेतसां (for अमेधसाम्). — [d]) $Ś_1$ K_3 B_1 हि स्याद्; B_2 (by transp.) स्यात्स्विद्; Dc $Dn_{2.3n}$ D_2 -चित्स्याद्.

25 [a]) K_2 Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 मानुषेषु. — [c]) K_3 T_2 G सिद्धिर् (for संधिर्).

26 $Ś_1$ om. 26[ab]. — [d]) $Ś_1$ B_1 अधर्मं(B_1 °र्मः)प्रतिमो; K_3 अधर्मप्रभवो.

27 [a]) T_2 G (except G_1) क्रुधितः (for पुरुषः). B_1 Dn T_2 G_3 सर्वं.

28 [a]) B (except B_2) S (except T_2 G_3) च (for हि).

हन्युश्च पतयो भार्याः पतीन्भार्यास्तथैव च ॥ २८
एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते ।
प्रजानां संधिमूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ॥ २९
ताः क्षीयेरन्प्रजाः सर्वाः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे ।
तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ॥ ३०
यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः ।
तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ॥ ३१
क्षन्तव्यं पुरुषेणेह सर्वास्वापत्सु शोभने ।
क्षमा भवो हि भूतानां जन्म चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३२
आक्रुष्टस्ताडितः क्रुद्धः क्षमते यो बलीयसा ।
यश्च नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ॥ ३३
प्रभाववानपि नरस्तस्य लोकाः सनातनाः ।
क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ३४
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
गीताः क्षमावता कृष्णे काश्यपेन महात्मना ॥ ३५
क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतम् ।
यस्तामेवं विजानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ॥ ३६
क्षमा ब्रह्म क्षमा सत्यं क्षमा भूतं च भावि च ।
क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमया चोद्धृतं जगत् ॥ ३७
अति ब्रह्मविदां लोकानति चापि तपस्विनाम् ।
अति यज्ञविदां चैव क्षमिणः प्राप्नुवन्ति तान् ॥ ३८
क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

C. 3. 1104
B. 3. 29. 40
K. 3. 29. 43

— [b]) S (except T_2 G_3) चैव (for चापि).

29 [a]) B_4 संक्षयिते; T_1 संक्षुभिते; G_2 संकुचिते; M_1 प्रकुपिते. — [b]) K_2 समः; K_3 धर्मः; B_{4m} De D_5 शर्म (for जन्म). — [c]) T_1 बुद्धि-; T_2 G_{2-4} M_1 वृद्धि-; G_1 विद्धि (for संधि-). — [d]) K_2 समं; B_{4m} De शर्म (for जन्म). S (except M_2) शुचिस्मिते (for शुभा°). — ❀ Cn: शम इति पाठे क्षमा। ❀

30 [a]) Dn_1 D_4 तां (for ताः). $Ś_1$ क्षयेरन्; K_2 B_2 क्षिये°; B_1 De $Dn_{1.\ n3}$ D_{4-6} T_2 G_3 क्षिपे°. — [b]) $T_{1.\ 2}$ (before corr.) $G_{2.\ 4}$ M तादृशाः; G_1 °शः.

31 Cf. 25^{ab}. — [a]) $Ś_1$ D_2 T_1 M_1 तस्मात्. $Ś_1$ De $D_{2.\ 5}$ लोकेषु; K_2 नु लोके; K_3 लोके ह (for तु लोके). — [d]) K_3 De $D_{2.\ 5}$ भवाय; B_1 भूयश्च; S (except G_1 M_2) भावश्च (cf. v.l. 32^c). $Ś_1$ धर्मश्च प्रथितो भवेत् (cf. 26^d).

32 [b]) K_2 B (B_1 corrupt) Dn $D_{4.\ 6}$ सर्वापत्सु सुशोभने. — [c]) $Ś_1$ K_3 De Dn $D_{2.\ 5.\ 6}$ T_2 G_3 -वतो; T_1 G_4 M_1 भावो; G_2 भावे (for भवो).

33 [a]) $Ś_1$ K_3 $B_{1.\ 2}$ De $D_{2.\ 5}$ G_2 क्षिप्तः; M_2 चैव (for क्रुद्धः). — [b]) $Ś_1$ K_3 D_2 सहते यो. $Ś_1$ D_2 बलीयसां; K_2 B (except B_1) $Dn_{1.\ n3}$ $D_{4.\ 6}$ °सः. — [c]) T G_{1-3} यस्तु (T_2 before corr. यः स्म); G_4 यस्मिन्; M_1 सत्यं; M_2 स तु (for यश्च).

34 [b]) $Ś_1$ K_2 G_1 लोकः °तनः. — [c]) $Ś_1$ K_3 B_2 T $G_{3.\ 4}$ स्वल्प° (for स्वल्प°).

35 [ab]) T $G_{2.\ 3}$ M_2 इमां. $D_{5.\ 6}$ T_2 $G_{2.\ 3}$ M_2 गाथां. K_3 क्षमावतः. — $35^b = 44^b$. — [c]) T $G_{2.\ 3}$ गीता. K_3 $B_{2.\ 4}$ Dn $D_{2.\ 4.\ 6}$ T $G_{1.\ 3.\ 4}$ क्षमावतां. — [d]) $Ś_1$ $K_{2.\ 3}$ D_2 कश्यपेन.

36 [a]) $Ś_1$ transp. धर्मः and यज्ञः. K_3 क्षमा यज्ञाः क्षमा धर्माः. — [b]) $G_{2.\ 4}$ M_2 दानं (for वेदाः). — [c]) $Ś_1$ D_2 एव (for एवं). $Ś_1$ K_3 De $D_{2.\ 5}$ विजानीते. K_2 B (except B_1) Dn $D_{4.\ 6}$ य एतदेवं जानाति.

37 [a]) $Ś_1$ K_3 De $D_{2.\ 5}$ विद्या (for सत्यं). — [d]) $Ś_1$ [ह्]व धृतं; K_2 B D ($D_{1.\ 3}$ missing) [ह्]दं धृतं; K_3 वै धृतं (for चोद्धृतं). — After 37, $Ś_1$ D_2 read 40 (followed by 103*), while K_3 reads 40^{abcd} only.

38 $Ś_1$ reads 38–39 in this sequence: 39, 38^{cd}, 38^{ab}. K_3 om. 38^{ab}. K_2 $B_{3.\ 4}$ De Dn D_{4-6} G_3 transp. (like $Ś_1$) 38^{ab} and 38^{cd}. — [a]) D_2 धर्म° (for ब्रह्म°). — After 38^{ab}, K_2 B_{2-4} De Dn D_{4-6} read 40^{ef}, followed by 103*. — B_2 D_2 om. 38^{cd}. — [c]) K_2 क्रियावतां; K_3 T_2 G (except G_1) यज्ञवतां; T_1 यंत्रवतां (for यज्ञविदां). K_2 Dn_1 चापि; $B_{1.\ 3.\ 4m}$ Dn $D_{4.\ 6}$ G_1 लोकान् (for चैव). — [d]) $Ś_1$ K_3 वै; K_2 D_1 हि; B (B_2 om.) De Dn D_{4-6} G_1 च (for तान्). — After 38, B_3 D_6 read 40^{ef}, followed by 103*.

39 For $Ś_1$ cf. v.l. 38. D_2 om. 39^{ab}. M_1 om. from ब्रह्म up to कथं (in 40^b). — After 39^{ab}, K_3 (which om. 39^{cd}) reads 41^{cd}, and B_1 reads 40^{ef} (followed by 103*). — [c]) D_5 (by transp.) सत्यवतां सत्यं. — [d]) $Ś_1$ K_2 B D ($D_{1.\ 3}$ missing) यज्ञः (for दानं). $Ś_1$ De -वतां; K_2 B Dn D_{4-6} शमः (Dn $_{1.\ n3}$ श्रमः) (for यशः). — After 39, D_2 reads 41^{cd}.

C. 3. 1104
B. 3. 29. 40
K. 3. 29. 43

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा दानं क्षमा यशः ॥ ३९
तां क्षमामीदृशीं कृष्णे कथमस्मद्विधस्त्यजेत् ।
यस्यां ब्रह्म च सत्यं च यज्ञा लोकाश्च विष्ठिताः ।
भुज्यन्ते यज्वनां लोकाः क्षमिणामपरे तथा ॥ ४०
क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।
यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४१
क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।
इह संमानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२
येषां मन्युर्मनुष्याणां क्षमया निहतः सदा ।
तेषां परतरे लोकास्तस्मात्क्षान्तिः परा मता ॥ ४३
इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावताम् ।
श्रुत्वा गाथाः क्षमायास्त्वं तुष्य द्रौपदि मा क्रुधः ॥४४
पितामहः शांतनवः शमं संपूजयिष्यति ।
आचार्यो विदुरः क्षत्ता शममेव वदिष्यतः ।
कृपश्च संजयश्चैव शममेव वदिष्यतः ॥ ४५
सोमदत्तो युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च ।
पितामहश्च नो व्यासः शमं वदति नित्यशः ॥ ४६
एतैर्हि राजा नियतं चोद्यमानः शमं प्रति ।
राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेल्लोभान्नशिष्यति ॥ ४७
कालोऽयं दारुणः प्राप्तो भरतानामभूतये ।
निश्चितं मे सदैवैतत्पुरस्तादपि भामिनि ॥ ४८
सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न विन्दति ।

---

40 Ś1 K3 D2 read 40^{abcd} after 37. M1 om. up to कथं (cf. v.l. 39). — [a]) B (except B3) Dn D4. 6 तादृशीं (for ईदृशीं). — [c]) S (except G1) यत्र (for यस्यां). Ś1 K3 Dc D2. 5 वेदाश् (for सत्यं). — [d]) T1 G1 यत्र (for यज्ञा). K2 B3. 4 Dn D4. 6 च धिष्ठिताः; B1. 3 प्रतिष्ठिताः (for च विष्ठिताः). Ś1 K3 Dc D2. 5 सर्वमेव (K3 सर्वं सम्यक्) प्रतिष्ठितं. — K2 B2–4 Dc Dn D4–6 read 40^{ef} after 38^{ab}; B1, after 39^{ab}. K3 om. 40^{c}–41^{b}. — [e]) Ś1 K2 B D (D1. 3 missing) अन्ये वै; T1 इज्येते; G1 इज्यंते; M2 अन्ये च (for भुज्यन्ते). K2 Dn D4. 6 यजुषां; B Dc D2. 5 G4 M2 यज्वनां (for यज्वनां). — [f]) Ś1 K2 B Dn D4. 6 कर्मिं°; D2. 5 धर्मिं° (for क्षमिं°). — After 40, Ś1 K2 B D (D1. 3 missing) ins.:

103* क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ।

[Dn3 ब्रह्मविदां; D2. 5 °लोकः. D5 लोकः परमपूजितः.]

41 Ś1 om. 41; K3 D2 om. 41^{ab} (for K3 cf. v.l. 40). — [c]) K3 Dc D2. 5 च (for हि).

42 $42^{ab} = 1.\ 38.\ 9^{cd}$. — For 42^{ab}, Ś1 *repeats* 39^{cd} (with v.l. यज्ञः for दानं and -वतां for यशः). — [b]) K2 Dc D2. 5 लोकः; B3 चापि (for चैव). — [c]) K2. 3 B1 Dc Dn D2. 6 T1 G4 सन्मानम्. Ś1 K2. 3 Dn1 D4 अर्छंति; B Dc D5 अर्हं(B2 °र्चं)ति; Dn2 D3 G1 इच्छंति (for ऋच्छन्ति). — [d]) S परां (for शुभां).

43 [b]) K2 [अ]भिहितः; B (except B1) Dn D4. 6 [अ]भिहतः (for निहतः). — [c]) Ś1 B2 Dc °तरा; K3 T1 G1. 4 M °तरो; G2 °मतो (for °तरे). T1 G1. 2. 4 M लोकः.

44 [a]) Dc D2. 5 G2. 4 गीता. Ś1 K2 D5 कश्यपेन.

45 K3 B D (D1. 3 missing) M2 ins. after 45^{ab}: K2, after 45^{cd}: G4, after 45^{ef}: M1, after 46:

104+ कृष्णश्च देवकीपुत्रः शमं संपूजयिष्यति ।

[Cf. 45^{b}. K2 समयं पूजयिष्यति; M2 शममेव वदि°.]

— T2 G3 om. 45^{cdef}. — [c]) K2. 3 D2 S (T2 G3 om.) चैव (for क्षत्ता). — [d]) K2 सममेव; Dc परमेव. Ś1 B2–4 Dn2. n3 D5 वदिष्यति. B1 शमं संपूजयिष्यति (= 45^{b}); S (T2 G3 om.) पौरवृद्धास्तथैव च. — D2 om. 45^{ef}. — [f]) T1 G1. 2. 4 M1 वदिष्यति.

47 G1 om. 47. — [b]) K2 नोद्यमानः. — [c]) S (G1 om.) आदास्यतेति (for राज्यं दातेति). — After 47, D2 ins.:

105* यत्र पार्थो धनुष्पाणिर्भीमः कृष्णश्च वीर्यवान् ।

48 [b]) Dc विपत्तये (for अभूतये). — After 48^{ab}, D2 ins.:

106* क्षयः सर्वस्य लोकस्य पृथिव्यामिति मे मतिः ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च किं शेषं तत्र पश्यसि ।

— [c]) K2 D5 सदा चैतत्. — [d]) K2 एव (for अपि). K2. 3 B D (D1. 3 missing) G1 भाविनि.

49 [b]) B2 विनिंदति; B3 न निंदति. S क्षमा मामेव विंदति. — [c]) B4 Dc Dn D2. 5 T2 G3 तत्र (for तस्य). K2 एवेह; B2–4 D (D1. 3 missing) G1 इत्येवं. B1 M2 अर्हस्तस्या अहमिति. — [d]) K3 G2. 4 M2 मा (for मां). Ś1 K2. 3 B1 विंदति.

अर्हस्तस्याहमित्येव तस्मान्मां विन्दते क्षमा ॥ ४९
एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः ।
क्षमा चैवानृशंस्यं च तत्कर्तास्म्यहमञ्जसा ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

द्रौपद्युवाच ।
नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव ।
पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ॥ १
नेह धर्मानृशंस्याभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च ।
पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ॥ २
त्वां चेद्व्यसनमभ्यागादिदं भारत दुःसहम् ।
यत्त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ ३
न हि तेऽध्यगमज्जातु तदानीं नाद्य भारत ।
धर्मात्प्रियतरं किंचिदपि चेज्जीवितादिह ॥ ४
धर्मार्थमेव ते राज्यं धर्मार्थं जीवितं च ते ।
ब्राह्मणा गुरवश्चैव जानन्त्यपि च देवताः ॥ ५
भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रेयौ च मया सह ।
त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्न तु धर्मं परित्यजेः ॥ ६
राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः ।
इति मे श्रुतमार्याणां त्वां तु मन्ये न रक्षति ॥ ७
अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते ।

C. 3. 1125
B. 3. 30. 9
K. 3. 30. 9

---

50 [a]) Ś1 धर्मवतां; K3 B1 D2 ह्यात्मवतां; M1 आत्मविदां. K3 धर्मम् (for वृत्तम्). — [c]) T G2. 3 क्षमां. Ś1 °नृशंसस्य; K2 °नृशंसा च.

Colophon. K1. 4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 Dn2 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* B3 D2 (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवनप्रवेश; likewise B4 D5 only द्वैतवन. — *Adhy. name:* K2 B4 G1 युधिष्ठिरवाक्यं; Dc युधिष्ठिरवाक्ये क्षमाप्रशंसा; D2 क्षमाप्रशंसा; T2 G2. 3 M1 क्षमास्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 29. — *Śloka no.*: Dn 53.

31

☞ This adhy. is missing in K1. 4 D1. 3 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 23. 28); the MSS. are mostly ignored here.

1 $1^a = 3.\ 38.\ 25^a$. — [c]) S (except T1 M2) राज्ये (for वृत्ते). — After 1, K2 B (except B1) Dc Dn D4–6 ins.:

107* कर्मभिश्चिन्तितो लोको गत्यागत्या पृथग्विधः ।
तस्मात्कर्माणि नित्यानि लोभान्मोक्षं यियासति ।

[(L. 1) K2 B2 (m as in text) Dn D5. 6 गत्यां गत्यां. D5 पृथक्पृथक्.]

2 [a]) D5 ते न (for नेह). K3 B Dc D5 T1 G (except G3) M2 °स्याभ्यां (for °स्याभ्यां). — [d]) Ś1 K2. 3 D2 न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः.

3 [b]) T G2 M दुष्पहं; G1 दुष्प्रभं. K3 इदं च भरतर्षभ. — [c]) K3 D5 न त्वं; B (except B3) Dc यस्त्वं; T G स त्वं; M1 राजन् (for यत्त्वं). — [d]) Ś1 K2. 3 Dc D2. 5 [ऽ]मितौजसः; B1 महायशाः; B4 बलीयसः (for महौ°).

4 [a]) T1 G1 M1 तु (for हि). Ś1 K3 D5 ते व्यगमज्; K2 B2. 3 M2 तेध्यगमज्; Dc तेध्यगमं; D2 ते ह्यभवज्; T1 corrupt; T2 G2–4 तेभ्यगमञ्. — [b]) Dc D5 om. न. T2 G (except G1) चाद्य (for नाद्य). — Dc2 om. (hapl.) 1^{cd}. — [c]) Dc1 D5 पर° (for प्रिय°). — [d]) D4 ते (for चेज्). Dc1 जीवितं. K2. 3 S अपि; Dc1 च ते (for इह).

6 [a]) K3 B Dn2. n3 D5. 6 T2 G3 चोभौ; Dn1 D4 T1 G1. 2. 4 M1 चेमौ (for चैव). — [b]) M2 यमौ चैव (for माद्रेयौ च). — [c]) T2 G (except G1) त्यजेयमिति ते बुद्धिर्. — [d]) B2 कदाचन (for परि°).

8 D2 *repeats* 8^{ab} (with v.l.). — [a]) D2 अत्यंतं हि (second time); T1 G4 त्यक्त्वान्या (T1 °न्यौ) हि; T2 G1–3 त्यक्त्वान्यान्हि (G1 °नि); M1 त्यक्त्वान्यत्तु; M2 अन्येभ्यो हि (for अनन्या हि). G1. 4 °व्याघ्राः; G2 °श्रेष्ठ. K3 D2 (first

C. 3. 1125
B. 3. 30. 9
K. 3. 30. 9

बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा ॥ ८
नावमंस्था हि सदृशान्नावराञ्श्रेयसः कुतः ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां न ते भृङ्गमवर्धत ॥ ९
स्वाहाकारैः स्वधाभिश्च पूजाभिरपि च द्विजान् ।
दैवतानि पितॄंश्चैव सततं पार्थ सेवसे ॥ १०
ब्राह्मणाः सर्वकामैस्ते सततं पार्थ तर्पिताः ।
यतयो मोक्षिणश्चैव गृहस्थाश्चैव भारत ॥ ११
आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ।
नादेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किंचन विद्यते ॥ १२
यदिदं वैश्वदेवान्ते सायंप्रातः प्रदीयते ।
तद्दत्त्वातिथिभृत्येभ्यो राजञ्शेषेण जीवसि ॥ १३
इष्टयः पशुबन्धाश्च काम्यनैमित्तिकाश्च ये ।
वर्तन्ते पाकयज्ञाश्च यज्ञकर्म च नित्यदा ॥ १४

अस्मिन्नपि महारण्ये विजने दस्युसेविते ।
राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ते नावसीदति ॥ १५
अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।
एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः ॥ १६
राजन्परीतया बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।
राज्यं वसून्यायुधानि भ्रातॄन्मां चासि निर्जितः ॥१७
ऋजोर्मृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
कथमक्षव्यसनजा बुद्धिरापतिता तव ॥ १८
अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ।
निशाम्य ते दुःखमिदमिमां चापदमीदृशीम् ॥ १९
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ईश्वरस्य वशे लोकस्तिष्ठते नात्मनो यथा ॥ २०
धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

---

time) इ(D_2 अ)निशक्तिर्यथाशक्तिः. — [b]) T_2 G (except G_1) नित्यता. K_3 D_5 धर्म सेवते (D_5 °ने); T_1 मा ममैव ते; T_2 G (except G_1) धर्म एव ने. — [c]) B_1 संततम्. — After 8, B_3 ins.:

108* छायेवान्वेति पुरुषं धर्मः साधु मयार्जितः।

9 [c]) $Ś_1$ K_3 Dc D_5 [अ]पि महीं; D_2 हि महीं (for पृथिवीं). S सर्वां (for कृत्स्नां). — [d]) D_2 प्रवर्धते (for अवर्धत).

10 [c]) T G_{2-4} देवांश्चैव; G_1 M देवता(G_1 °तां)श्च (for दैवतानि).

11 [a]) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2.5}$ कामभोगांस्ते; T_1 सर्वकामार्थैः. T_2 G_{2-4} च; M_1 तु (for ते). — M_2 om. (hapl.) 11^b–12^c. — [b]) B_3 पूजिताः (for तर्पिताः). $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2.5}$ सततं भुंजते गृहे. — [c]) M_1 व्रतिनो (for यतयो). — After 11, K_2 B Dc Dn D_{4-6} T_2 G_{2-4} ins.:

109* भुञ्जते रुक्मपात्रीभिर्यत्राहं परिचारिका।

12 M_2 om. 12^{abc} (cf. v.l. 11). — [a]) Dc आरण्यकेथ; T_1 आरण्येभ्योथ. $Ś_1$ K_3 Dc लोहानि; S (M_2 om.) वन्यानि. — [b]) B (except B_3) T_2 G (except G_1) M_1 भोजनानि.

13 [a]) $Ś_1$ $K_{2.3}$ B Dc Dn_2. n_3 $D_{2.4}$ T_2 $G_{3.4}$ वैश्वदेवं ते. — [b]) T_1 M विधी° (for प्रदी°). N ($K_{1.4}$ $D_{1.3}$ missing) शांतये ($Ś_1$ $D_{2.5}$ सायं च; K_3 सायं वै) क्रियते गृहे. — [c]) K_2 $B_{1.3}$ Dn_1. n_3 D_{4-6} T_2 $G_{1.3.4}$ °भूते° (for °भूत्वे°). $Ś_1$ K_3 D_2 श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च (= 3. 2. 57[a]); see below. — [d]) $Ś_1$ K_3 दत्त्वा (for राजन्). $Ś_1$ $K_{2.3}$ B Dc Dn D_{4-6} M_2 शिष्टेन (for शेषेण). D_2 यज्ञकर्म च सर्वदा (cf. 14[d]). — After 13, Dc_2 Dn_2 D_5 ins.:

110* श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च दत्त्वा शिष्टेन जीवसि।

[See above v.l. of $Ś_1$ K_3 D_2.]

14 [b]) B_2 $G_{1.4}$ M_2 काम्या (for काम्य-). — [d]) $Ś_1$ भारत (for नित्यदा). S सदा (T_2 G_3 °द्) यज्ञा(T_2 G_3 °ज्ञ)श्च तेनघ.

15 [b]) $Ś_1$ $B_{2.3}$ निर्जने (for वि°).

16 [b]) T_1 $G_{1.2}$ M पौंडरीको°. — [cd]) S इष्टास्त्वया महायज्ञा बहवोन्ये सदक्षिणाः.

17 [c]) B_2 वसूंश्चा°; D_2 पशूना° (for वसून्या°). $Ś_1$ राज्यं च वसून्यादाय; $K_{2.3}$ S पार्थ (K_3 राज्यं) मित्राणि चास्मांश्च. — [d]) B_1 अपि (for असि). $Ś_1$ भ्रातॄन् चापि विनिर्जितः; $K_{2.3}$ S वसूनि च पराजितः.

18 [a]) Dc D_5 अनसूयोर्व°. — [b]) S (except M_2) धीमतः. — [cd]) $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2.5}$ transp. कथं and बुद्धिः. T $G_{3.4}$ आपादिता (for आपतिता).

19 [a]) K_3 मा मोहयति; S मोह आयाति. — [b]) K_3 B Dn_3 D_5 G_1 °भूयते; D_2 °हीयते. — [c]) $Ś_1$ K_3 न शाम्यति (K_3 °ते); K_2 B Dc_2 $D_{5.6}$ निशम्य ते. S निशाम्य व्यसनं पार्थ. — [d]) $Ś_1$ दृष्ट्वानापदमीदृशीं; S तवेदमतिदुःसहं (M °दुष्पहं).

20 20^{ab} = 1. 29. 1^{ab}; etc. — [cd]) $Ś_1$ $K_{2.3}$ Dc Dn D_2 लोकास्तिष्ठंते.

दधाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २१
यथा दारुमयी योषा नरवीर समाहिता ।
ईरयत्यङ्गमङ्गानि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥ २२
आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वाणि भारत ।
ईश्वरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकम् ॥ २३
शकुनिस्तन्तुबद्धो वा नियतोऽयमनीश्वरः ।
ईश्वरस्य वशे तिष्ठन्नान्येषां नात्मनः प्रभुः ॥ २४
मणिः सूत्र इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः ।
धातुरादेशमन्वेति तन्मयो हि तदर्पणः ॥ २५
नात्माधीनो मनुष्योऽयं कालं भवति कंचन ।
स्रोतसो मध्यमापन्नः कूलाद्वृक्ष इव च्युतः ॥ २६
अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं नरकमेव च ॥ २७
यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः ।
धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ॥ २८
आर्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः ।
व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ॥ २९
हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।
येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विभुः ॥ ३०
पश्य मायाप्रभावोऽयमीश्वरेण यथा कृतः ।
यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ॥ ३१
अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिर्वेददर्शिभिः ।
अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ३२
अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।
अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥ ३३
यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाश्मना पुनः ।
अयसा चाप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।

C. 3. 1152
B. 3. 30. 36
K. 3. 30. 36

---

21 [a]) Ś1 धात्रैव; B2 T2 G (except G1) तथैव. Ś1 K3 Dc D2. 5 किल (for खलु). — [c]) Ś1 D2 T G2. 3 ददाति. — [d]) = 5. 31. 2[d].

22 [ab]) S (except M2) यथा दारुमयीं योषां नरो धीरः समाहितः. — [c]) Ś1 K2. 3 D2 चेष्टय(K2. 3 °यं)ति; B3 (m as in text) Dc इंग°; T1 G (except G3) M2 ईह°; M3 नेंग° (for ईर°). Ś1 °मर्माणि; K2. 3 °कर्माणि (for °मङ्गानि). Cnp चेष्टयन्त्यङ्गकर्माणि. — [d]) Dc D5 -भूता (for राजन्). M1 तथा धातुः प्रजा इमाः.

23 [a]) Ś1 K2. 3 Dc D2. 5 आकाशमिव. — [d]) K3 B पातकं (for पापकम्).

24 [a]) T1 G1. 2 °बद्धेव; M1 °बद्धो हि. — [b]) T1 G1. 2 M नीयते (for नियतो). — [c]) K2 Dn1. n3 D4 T2 G1. 3 तिष्ठेत् (for तिष्ठन्). — [d]) K3 T1 G1. 2 M1 om. the *second* न.

25 [a]) Ś1 स्तंभ (for सूत्र). — After 25[ab], B (B2 om.) reads 26[cd].

26 [a]) B3 नार्थाधीनो. — [b]) K2 B3. 4 Dn1. n3 D4. 6 T2 G (except G1) भजति (for भवति). B1 D2. 5 T1 G1. 4 किं° (for कं°). — B2 om. 26[cd]. — B (B2 om.) reads 26[cd] after 25[ab]. — [d]) K3 T1 G (except G3) M1 कूल- (for कूलाद्).

27 Cited (as a nyāya) in Sarvadarśanasaṁgraha (ed. Abhyankar), p. 176 (with v.l. वा श्वभ्रमेव वा for नरकमेव च); also in the Nyāyavārttika of Uddyotakara on Nyayasūtra 4. 1. 21. — [d]) Dc T2 G (except G4) M वा ' for च).

29 [a]) Dn D2. 5 6 T1 M आर्ये (for आर्य-). — [b]) T2 G3. 4 पापो (for पापे). — [c]) Ś1 K3 D2 M2 चरति.

30 [a]) B1 प्राप्तः (for धातुः). — [b]) Ś1 K3 B (except B2) D2. 5 क्षेत्रसंज्ञकं.

31 [c]) Ś1 यद्धंति; K3 युद्धंति (for यो हन्ति). — [d]) Ś1 B2 [अ]थ; K3 Dc D5 स्व-; B4 [अ]र्थ-; D2 स; G4 तु (for [आ]त्म-).

32 K3 om. 32[ab]. — [a]) D5 अथ वा (for अन्यथा). Dc परिद्रष्टास्मि. — [b]) M2 कविभिर्. K2 B4 तत्त्वदर्शिभिः; Dc2 वेदवादिभिः; T2 G (except G1) वेदपारगैः. — B1 M1 om. (hapl.) 32[d]–33[a].

33 B1 M1 om. 33[a] (cf. v.l. 32). — [a]) Ś1 एवं च (for एव हि). T G2–4 वर्तंते (for मन्यन्ते) G1 अन्यथा वा व्यवर्तते; M2 °था परिवर्तते. — [b]) T1 G1 M ह; T2 G2–4 हि (for च). Ś1 K3 Dc D2. 5 भविष्यंतीति मानवाः.

34 [a]) Ś1 काष्ठस्य (for वा काष्ठं). — [b]) K3 Dc2 D6 M2 वा° (for चा°). B2 om. च. Ś1 चाश्मानमश्मना; T1 अश्मनीवात्मना; G1 ह्यश्मानं चाश्मना; G2. 4 M1 अ(G2 ह्य)श्मना ह्यश्म वा. — [c]) Ś1 K3 B2. 4 G1. 4 M1 वा° (for चा°). — [d]) Ś1 Dc अचेतनः; K3 D2 अचेतसं.

35 [a]) T2 G (except G1) अंते (for देवः). — [c])

C. 3. 1152
B. 3. 30. 36
K. 3. 30. 36

हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्म कृत्वा युधिष्ठिर ॥ ३५
संप्रयोज्य वियोज्यायं कामकारकरः प्रभुः ।
क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥ ३६
न मातृपितृवद्राजन्धाता भूतेषु वर्तते ।
रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथायमितरो जनः ॥ ३७
आर्यांश्शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्शितान् ।
अनार्यान्सुखिनश्चैव विह्वलामीव चिन्तया ॥ ३८
तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।
धातारं गर्हये पार्थ विषमं योऽनुपश्यति ॥ ३९
आर्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि ।
धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते ॥ ४०
कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ।
कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥ ४१
अथ कर्म कृतं पापं न चेत्कर्तारमृच्छति ।
कारणं बलमेवेह जनाञ्शोचामि दुर्बलान् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

युधिष्ठिर उवाच ।
वल्गु चित्रपदं श्लक्ष्णं याज्ञसेनि त्वया वचः ।
उक्तं तच्छ्रुतमस्माभिर्नास्तिक्यं तु प्रभाषसे ॥ १
नाहं धर्मफलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ।
ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २
अस्तु वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
गृहानावसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३
धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।

K$_3$ T G$_{2.3}$ M$_1$ निहंति (for हिनस्ति). — ^{d}) T$_1$ M$_1$ जन्म (for छद्म).

37 ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ B$_2$ Dc D$_6$ T$_2$ G$_{3.4}$ एव (for इव). K$_3$ प्रकृत्या; S (except M$_2$) प्रयुक्तो (for प्रवृत्तो). K$_{2.3}$ Dc D$_5$ [s]सौ (for sयं).

38 ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ B Dn$_{2.}$ n$_3$ D$_{4.5}$ G$_4$ °कर्षितान्. — ^{d}) Ś$_1$ विह्वलयामीव चिंतया (hypermetric!); K$_2$ G$_{2.4}$ °लानि विचिंतये (K$_2$ °या); K$_3$ D$_2$ °लानीव चिंतया; B$_{1.2.4}$ Dc Dn D$_{4-6}$ °लानिव चिन्तया; B$_3$ T$_1$ M$_1$ °लामि वि(B$_3$ न)चिंतये; T$_2$ G$_3$ °लेव विचिंतये; G$_1$ चिंतयाम्यतिविह्वला; M$_2$ °लास्मि विचेतना. The reading विह्वलामीव was found in two of the MSS. collated for the ed., but not included in our apparatus. The conjecture was made already by Aufrecht; see PW s. v. वि+ह्वल्.

39 ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_2$ समं यो नानुपश्यति.

40 ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ D$_2$ Cnp धर्माभि(D$_2$ °ति)शंकिनि; K$_3$ चौर्यातिशंसिनि; D$_5$ धर्मविशंकिते.

41 ^{b}) Ś$_1$ नानुगच्छति; K$_2$ Dc नान्यमर्छति; B$_{2.4}$ °मर्चति. — K$_2$ D$_2$ om. (hapl.) 41^c–42^b. — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ Dc D$_5$ कर्मणा बहु(K$_3$ marg. *sec. m.* तेन)दोषेण.

42 K$_2$ D$_2$ om. 42^{ab} (cf. v.l. 41). — ^{b}) Ś$_1$ K$_3$ B (except B$_1$) D$_{4.6}$ अर्छति; Dc अर्हति.

Colophon. K$_{1.4}$ D$_{1.3}$ missing. — *Major parvan*: Ś$_1$ K$_2$ Dn$_2$ T$_2$ G आरण्य. — *Sub-parvan*: B$_4$ D$_5$ (bo om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — *Adh name*: K$_2$ B$_4$ Dc द्रौपदीवाक्यं; D$_2$ ईश्वरमाहात्म्यं; G$_{2-4}$ विधातृ(G$_4$ धातृ)गर्हणं; G$_1$ द्रौपदिमते विधातुक (sic). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 30. — *Śloka no.*: Dn 43.

32

☞ This adhy. is missing in K$_4$ D$_{1.3}$ (cf. v.l. 1. 1; 22. 30; 23. 28). 1^a–4^a is missing in K$_1$ (cf. v 3. 1. 1); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^{a}) B$_4$ बहु (for वल्गु). — ^{c}) K$_2$ D$_2$ S (exce G$_4$) यत्; B$_3$ Dc D$_5$ तु (for तत्). — ^{d}) D$_6$ च; S (for तु).

2 ^{a}) K$_2$ B$_{2.4m}$ Dn कर्म°; S °फलाकांक्षी. T$_1$ or (hapl.) 2^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ Dc Dn$_1$ D$_{4-6}$ G$_1$ M$_2$ ददाति T$_2$ G$_3$ ददाति. T$_2$ G$_{3.4}$ एवं (for एव). — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ D$_2$ अपि (for उत).

3 ^{a}) Ś$_1$ नात्र; D$_5$ G$_1$ चात्र; M$_2$ मेत्र (for वात्र). — K$_2$ गृहवासता नित्यं च; B Dn D$_{4.6}$ गृहे वा वसता कृ°; गृहे निवसता कृ°.

आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ।
धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् ॥ ४
न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोग्धुमिच्छति ।
यश्चैनं शङ्कते कृत्वा नास्तिक्यात्पापचेतनः ॥ ५
अतिवादान्मदाच्चैव मा धर्ममतिशङ्किथाः ।
धर्मातिशङ्की पुरुषस्तिर्यग्गतिपरायणः ॥ ६
धर्मो यस्यातिशङ्क्यः स्यादार्ष वा दुर्बलात्मनः ।
वेदाच्छूद्र इवापेयात्स लोकादजरामरात् ॥ ७
वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो यशस्विनि ।
स्थविरेषु स योक्तव्यो राजभिर्धर्मचारिभिः ॥ ८
पापीयान्हि स शूद्रेभ्यस्तस्करेभ्यो विशेषतः ।
शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्यो धर्ममतिशङ्कते ॥ ९

प्रत्यक्षं हि त्वया दृष्ट ऋषिर्गच्छन्महातपाः ।
मार्कण्डेयोऽप्रमेयात्मा धर्मेण चिरजीविताम् ॥ १०
व्यासो वसिष्ठो मैत्रेयो नारदो लोमशः शुकः ।
अन्ये च ऋषयः सिद्धा धर्मेणैव सुचेतसः ॥ ११
प्रत्यक्षं पश्यसि ह्येतान्दिव्ययोगसमन्वितान् ।
शापानुग्रहणे शक्तान्देवैरपि गरीयसः ॥ १२
एते हि धर्ममेवादौ वर्णयन्ति सदा मम ।
कर्तव्यममरप्रख्याः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ॥ १३
अतो नार्हसि कल्याणि धातारं धर्ममेव च ।
रजोमूढेन मनसा क्षेप्तुं शङ्कितुमेव च ॥ १४
धर्मातिशङ्की नान्यस्मिन्प्रमाणमधिगच्छति ।
आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः ॥ १५

C. 3. 1176
B. 3. 31. 17
K. 3. 31. 17

---

4 K3 om. 4^{ab}. K1 resumes from 4^{b}! — [d]) B Dc2 वृत्तिम्; G4 धर्मम् (for वृत्तम्). — Ś1 K1 D2 om. 4^{ef}; B Dc D4–6 read it after 5^{ab} (B4, after 111^{*}). — K2. 3 B Dc1 Dn D4–6 ins. after 4^{ef} (B4, after 4^{cd}): Ś1 K1 D2 (which om. 4^{ef}), after 4^{cd}:

111^{*} धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ।

[Ś1 K3 B2–4 D2. 5 °वाणिज्यको. Ś1 K3 D2. 5 दीनो (for हीनो).]

Thereafter Dc1 D6 *repeat* 5^{ab}.

6 [a]) D2. 6 T2 G3 अतिवादान्. Ś1 K1–3 वदाम्येतत्; B Dc Dn D4. 6 T2 G3 वदाम्येष (B3 वदत्येष); D2. 5 वदस्येतान् (D5 °तत्) (for मदाच्चैव). — [b]) K2 D6 नाधर्मम्; D5 न धर्मम्. Ś1 K1. 2 B Dc Dn D4–6 अभि- (Dc2 अवि-; Dn2 अपि); D2 इति (for अति-). Ś1 T1 G (except G3) M1 -शंकथाः. — D5 transp. 6^{cd} and 7^{ab}. — [c]) Ś1 K1. 2 B Dn2. n3 D4. 6 धर्माभिशंकी. — [d]) K2 D5 तिर्यग्योनि-; Dn D2 °गेति (!).

7 D5 transp. 6^{cd} and 7^{ab}. — [a]) Ś1 K1. 2 B Dc Dn D4–6 अभि- (for अति-). — [b]) K2 D5 Cnp अर्थे; K3 अर्थो; Dc1 दोषं; D2 आर्ष्यो (for आर्षं). G1 M1 अदोषो; M2 दृश्यते (for आर्षं वा). T G2. 3 दोषो दुर्बलम् (T1 °र्बोध) आत्मनः; G4 broken. — [d]) K2 D5 Cnp स्वर्लोकाद् (for स लो°).

8 [a]) Ś1 K1 D2 धर्मरतिः; G2 कर्मपरः. — [b]) B Dn D4. 6 G2 मन° (for यश°). — [c]) K2 न; Dc [अ]भि-; Dn2 D5 नि-; D2. 6 प्र- (for स). D3 om. (hapl.) 8^{d}–9^{c}. — [d]) K1 B1. 4 Dn D4. 6 राजर्षिर्. K1 धर्मवादिभिः; B2 धर्मयोक्तृभिः (m as in text). D2 न धर्ममतिशंकते (cf. 9^{d}).

9 D2 om. 9^{abc} (cf. v.l. 8). — [a]) K1. 2 B2. 3 Dc Dn D4–6 transp. हि and स. — [b]) Ś1 K1–3 [ऽ]पि वा पुनः; B (except B1) Dc Dn D4–6 विशिष्यते; G4 broken. — [c]) Ś1 M1 [ऽ]धर्म° (for मन्द°). — [d]) = 17^{b}. K1. 2 B Dc Dn D4–6 अभि° (for अति°).

10 [c]) Ś1 K1 मार्कांडेयो°. — [d]) Ś1 K2. 3 °जीविनः; K1 Dc D2 °तः; B1 °तं; B3. 4 Dn D4. 6 M1 °ता; M2 °कां.

11 [a]) Some MSS. वशिष्ठो. — [b]) Some S MSS. रोमशः शुकः; G1 रोमहर्षणः. — [c]) Ś1 K1. 3 Dc D5 S (avoiding hiatus!) चाप्यृषयः; K2 वा ऋषयः. B (except B2) Dn D4. 6 सर्वे (for सिद्धाः). — [d]) B3 T1 G (except G3) M1 सुतेजसः; B4 सुवेधसः.

12 [a]) Ś1 K1 Dc2 G1 M1 ह्येनान्. — [b]) M1 दिव्यान् शोभासम°. — [d]) K1. 2 B Dn D4–6 देवेभ्योपि.

13 [b]) B Dn D4. 6 [अ]नघे (for मम). — [c]) D2 कर्तारो ह्यम°.

14 [a]) T2 G (except G1) ततो (for अतो). — [b]) K3 कर्म (for धर्मम्). — D2 om. (hapl.) 14^{cd}. — [c]) B Dc Dn D4. 6 राज्ञि (for रजो-). — [d]) Ś1 K1 T1 वा (for च). — Ś1 K1. 2 B D (D1. 2 missing) ins. after 14 (D2, which om. 14^{cd}, ins. after 14^{ab}):

112^{*} उन्मत्तान्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् ।

C. 3. 1176
B. 3 31. 17
K. 3. 31. 17

इन्द्रियप्रीतिसंबद्धं यदिदं लोकसाक्षिकम् ।
एतावान्मन्यते बालो मोहमन्यत्र गच्छति ॥ १६
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममतिशङ्कते ।
ध्यायन्स कृपणः पापो न लोकान्प्रतिपद्यते ॥ १७
प्रमाणान्यतिवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः ।
कामलोभानुगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥ १८
यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्ममेवाभिपद्यते ।
अशङ्कमानः कल्याणि सोऽमुत्रानन्त्यमश्नुते ॥ १९
आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मानपरिपालयन् ।
सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ॥ २०
शिष्टैराचरितं धर्मं कृष्णे मा स्मातिशङ्किथाः ।
पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः ॥ २१
धर्म एव प्लवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
सैव नौः सागरस्येव वणिजः पारमृच्छतः ॥ २२
अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः ।
अप्रतिष्ठे तमस्येतज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ॥ २३
निर्वाणं नाधिगच्छेयुर्जीवियुः पशुजीविकाम् ।
विघातेनैव युज्येयुर्न चार्थं किंचिदाप्नुयुः ॥ २४
तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्याय एव च ।
दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥ २५

[K1 उन्मत्तो. K1 मूढः (for बालः). Dc2 D2 आगम° (for आगत°).]

15 a) K1. 2 B1. 3 Dc2 सर्वाभिशंकी; K3 साध्वाति°; B2. 4 Dc1 Dn D4. 6 धर्माभि°; D2. 5 सर्वाति°; T1 सर्वाव°. Ś1 K1 नान्यस्य; K2 B Dc Dn D4. 6 नान्यस्मात्. — c) K2 °प्रभाव (for °प्रमाण). Ś1 K1 Dc2 -सन्नद्धः; B3. 4 -तन्वज्ञः; S (except M2) चोन्नद्धः. — d) Ś1 K1–3 Dc D2. 5 T1 M1 [S]पि; G1. 4 [S]भि- (for हि). Dc D5 अवमानकः; S अवमन्यते.

16 a) B3 D2 T2 G1–3 M °प्रति°; T1 G4 °संबंध. — b) K3 लोकविश्रुतं; G4 कालसाक्षिकं. — D2 om. 16c–17b. — c) Ś1 K1. 2 B D (D1. 3 missing; D2 om.) T1 G1. 4 M एतावन्. B1. 4 लोको (for बालो).

17 D2 om. 17ab (cf. v.l. 16). — b) = 9d. Ś1 K1. 2 B D (D1. 3 missing; D2 om.) अभि- (for अति-). — c) K2. 3 पुण्यान् (for पापो). D2 धर्म प्रमाणमध्यायन्.

18 K3 om. (hapl.) 18a–19b. — a) K1 प्रमाणान्यनिवृत्तो; K2 D2 प्रमाणेत्यति°; B1 Dc2 Dn1. n3 D4. 5 प्रमाणाद्धि नि°; B2. 4 Dc1 Dn2 D6 प्रमाणाद्विनि°; B3 T G (except G1) प्रमाणादति°. — c) Ś1 K1 B Dc Dn D4–6 °तिगो; K2 D2 °न्वितो (for °नुगो). — d) M2 न लोकान् (for नरकं).

19 K3 om. 19ab (cf. v.l. 18); T1 om. (hapl.) 19ab. — a) G1 धर्म° (for कृत°). — b) M अनु° (for अभि°). — c) K3 पुण्यानि (for कल्याणि).

20 K1 om. 20. — a) K3 कर्म-; T1 आर्ष-; M1 यो हि (for आर्षं). K2 D2 T2 G3 उत्सृज्य (for उत्क्रम्य). — b) B Dn D4–6 T2 G3 धर्मं न प्रति(T2 G3 परि)पा°; Dc धर्मं प्रति न पा°. — c) Dc S (except G1 M2) धर्मं (for सर्वं). — d) K2 अशुभं जन्म विंदति; K3 आजन्मं तु न वि°; B4 भृशं जन्मसु वि°; Dc D5 सुजन्म न स (D5 स न) वि°; D2 corrupt; T1 आजन्म स निकृंतति; T2 G1. 3. 4 M2 आजन्म स (M2 -सु) न नंदति; G2 आत्मानं संविनश्यति; M1 आ जन्मसु न वि°. — Ś1 K2 B D (D1. 3 missing) T2 G2–4 ins. after 20: K1, which om. 20, ins. after 19:

113* यस्य नार्षं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भामिनि ।
नैव तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः ।

[(L. 1) K2 यस्यानार्षं; B3 यस्य नार्यं. Ś1 शिष्टाचारैस्स; K1 °चाराश्चे; D5 °चारस्य. B Dc Dn D4 भाविनि. — (L. 2) Ś1 Dn D2. 3 G2. 4 न वै (for नैव).]

21 b) K3 B1 मा मा; T1 मास्तु; M2 नास्मान् (for मा स्म). Ś1 K1. 3 B Dc Dn D4–6 अभिशंकि(Dn3 °क by corr.)थाः; K2 S (except G1) [अ]ति(M2 वि)शंकथाः. — c) K3 दृष्टं (for प्रोक्तं).

22 a) T1 G1 नान्यत् (for नान्यः). — c) S स वै (G1 सेव; M2 स च) नौः. K3 D2 पारगस्येव. — d) N (K4 D1. 3 missing) पारमिच्छतः.

23 b) Ś1 K1–3 B1 Dc2 D2. 5 धर्मदर्शिभिः. — c) Ś1 K1 [आ]रात्; K3 स्यात् (for [ण]तत्). — d) K3 चेदम् (for मजेद्).

24 c) D5 युज्येरन्; T1 युंजीयुर्; T2 (before corr.) G2. 4 युंजेयुर्; M1 युंजीरन् (for युज्येयुर्). Ś1 K1–3 B1 Dn D2. 4. 6 T2 (by corr.) G3 विद्यां (Ś1 K2 °द्या) ते नैव युज्येयुर् (Ś1 K1–3 D2 °ज्येरन्); B2. 3 Dc विद्यया नैव युंजेयुर् (Dc पूज्येयुर्). — d) K1 T1 M1 कंचिद्; K2 B D (D1. 3 missing) केचिद् (for किंचिद्). Ś1 आयुषः (for आप्नुयुः).

25 b) Ś1 K1–3 Dc D2. 5 स्वाध्यायशीलता.

नाचरिष्यन्परे धर्मं परे परतरे च ये ।
विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ २६
ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्धर्ममादृताः ॥ २७
फलदं त्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि ध्रुवे ।
धर्मं ते ह्याचरन्कृष्णे तद्धि धर्मं सनातनम् ॥ २८
स चायं सफलो धर्मो न धर्मोऽफल उच्यते ।
दृश्यन्तेऽपि हि विद्यानां फलानि तपसां तथा ॥ २९
त्वय्येतद्वै विजानीहि जन्म कृष्णे यथा श्रुतम् ।
वेत्थ चापि यथा जातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ॥ ३०
एतावदेव पर्याप्तमुपमानं शुचिस्मिते ।
कर्मणां फलमस्तीति धीरोऽल्पेनापि तुष्यति ॥ ३१
बहुनापि ह्यविद्वांसो नैव तुष्यन्त्यबुद्धयः ।
तेषां न धर्मजं किंचित्प्रेत्य शर्मास्ति कर्म वा ॥ ३२
कर्मणामुत पुण्यानां पापानां च फलोदयः ।
प्रभवश्चाप्ययश्चैव देवगुह्यानि भामिनि ॥ ३३
नैतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र प्रजा इमाः ।
रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाया हि देवताः ॥ ३४
कृशाङ्गाः सुव्रताश्चैव तपसा दग्धकिल्बिषाः ।
प्रसन्नैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः ॥ ३५
न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः ।
यष्टव्यं चाप्रमत्तेन दातव्यं चानसूयता ॥ ३६

C. 3. 1198
B. 3 31. 38
K. 3. 31. 38

---

26 [a]) K₂ T₁ परे धर्मं; G₁ पनेद्धर्मं. — [b]) Ś₁ K₁. ₃ परैः. S [s]पि च (for च ये). K₂ वरैः परचरे च यैः (sic). — [d]) K₁ विफलाः (for अ°).

27 [a]) K₂. ₃ D₂ हि (for [ण]त्र). — [b]) K₁ °र्वोरग° (for °र्वासुर°). — [d]) Ś₁ K₁. ₃ Dc D₂. ₅ M₂ ईदृशं (for आदृताः).

28 [b]) K₂ B₂ Dn D₄–₆ ध्रुवं; S (except M₂) स्थितं (for ध्रुवे). — [c]) B Dn D₄. ₆ G₁ व्य(G₁ व्या)चरन्; T₂ प्राच°; G₂–₄ [s]प्याच°; M₁ ह्याच°. — [d]) Ś₁ K₁–₃ Dc D₂. ₅ श्रेयः; Dn₁ धर्म्यं; Dn₂ धर्मः; Dn₃ T₁ धर्मं; B (except B₄) D₄. ₆ G₁ M₁ शर्म; M₂ वर्म्म (for धर्मं). T₂ G₂–₄ स हि धर्मः सनातनः.

29 [a]) M₁ न (for स). Ś₁ M₁ अफलो (for स°). K₁ न चायमपरो धर्मो; K₂ सदायमफलो धर्म्यो; K₃ B D (D₁. ₃ missing) स नायमफलो धर्मो. — [b]) T G₃ नाधर्मो (for न धर्मो). Ś₁ °फलवानपि (for °फल उच्यते). K₁–₃ B D (D₁. ₃ missing) नाधर्मो(K₂ Dc D₂ °र्मः)फलवानपि; M₂ नाधर्मः फलमृच्छति. — [c]) Ś₁ K₁–₃ Dc D₂. ₅ ह्यपि; M₁ [s]पि च (for sपि हि). Dnim यज्ञानां (for विद्यानां).

30 [a]) Ś₁ K₁ स्व(K₁ स्व)मेव तद्; K₂. ₃ B D (D₁. ₃ missing) T₂ G₃ स्वमात्मनो; M₂ स्वय्येवैतद्. K₂ विजानासि; K₃ Dc D₂. ₅ °नीषे. — [b]) Ś₁ श्रुता; K₂ [अ]श्रुवं; M₂ [अ]ग्नितः (for श्रुतम्). — [c]) K₃ वेद्यां (for वेत्थ). K₃ B₄ T₂ G (except G₁) वापि (for चापि).

31 [b]) Ś₁ K₁–₃ Dc D₂ अनुमानं; D₅ उपायानां (for उपमानं). — [c]) Dn आप्नोति (for अस्तीति)!

32 [a]) K₃ B₁ Dn D₄. ₆ ह्यपि (Dn₁. ₂ °प्य-) विद्वांसो (for [अ]पि ह्यवि°). — [c]) B (except B₁) Dc S (except G₄) येषां (for तेषां). S (except M₂) धर्मनः — [d]) T₂ G M₁ transp. शर्म and कर्म. Ś₁ K₁ नर्म वा; K₂. ₃ B₁ Dn D₂. ₅ वा पुनः; T₁ [अ]शर्म वा; M₂ वर्म च (for कर्म वा).

33 [a]) Ś₁ शत-; K₁ बत; K₂ गुप्त-; B Dc Dn D₄. ₆ श्रुत-; T₁ युक्त-; T₂ G (except G₁) अपि (for उत). — [c]) Ś₁ K₁ B₂ Dc₁ Dn D₄. ₆ T₂ [अ]व्यय°; B₁. ₄ Dc₂ D₅ G₁ M₂ [अ]व्यय°; M₁ द्विजा° (for [अ]प्यय°). — [d]) K₁ वेद° (for देव°). B Dc Dn D₄–₆ भाविनि.

34 [a]) Ś₁ K₁. ₃ Dc Dn D₂. ₄. ₅ एतानि वेद (om. न); T₂ G (except G₁) तानि वेद न. — [b]) B Dn D₄. ₆ मुह्यंतेत्र. Ś₁ K₁–₃ Dc D₂. ₅ M₂ मानवः शुभदर्शने. — After 34[ab], Ś₁ K₁–₃ B₄ D (D₁. ₃ missing) ins.:

114* अपि कल्पसहस्रेण नरः श्रेयोऽधिगच्छति ।
[B₄ Dn D₄–₆ न स (for नरः).]

35 G₁ om. 35. — [a]) D₂. ₅ कृशाशाः (for कृशाङ्गाः). Ś₁ सुकृशाशाः सुवृत्ताशाः; K₁ सुव्रताः सुकृशाशाश्च; K₂. ₃ कृशाशाः सुव्रताशाश्च; B Dc Dn D₄. ₆ कृ(Dc ह्)ताशाश्च व्रताशाश्च. — [b]) K₁ तथैव. M₁ G₂. ₄ दग्धकल्मषाः. — [c]) N (K₄ D₁. ₃ missing) प्रसादैर् (for प्रसन्नैर्). — [d]) Ś₁ K₂ Dc₂ पश्यंते तानि (for °त्येतानि). D₂ पश्यंतीह फलोदयं.

36 [b]) T₂ G₂. ₃ शंकितव्या. — T₁ om. (hapl.) from चाप्रमत्तेन up to ईश्वरं (in 39[a]). — [c]) B Dc Dn D₄–₆ T₂ G च प्रयत्नेन. — [d]) Ś₁ K₃ T₂ G (except G₁) चानसूयया.

37 T₁ om. 37 (cf. v.l. 36). — [a]) K₂ B Dc Dn D₄–₆ [इ]ह (for [इ]ति). — [b]) Ś₁ D₂ यथैतद्; K₃ Dc

C. 3. 1198
B. 3. 31. 39
K. 3. 31. 39

कर्मणां फलमस्तीति तथैतद्धर्म शाश्वतम् ।
ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषिर्वेद काश्यपः ॥ ३७
तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु ।
व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज ॥ ३८
ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा विचिक्षिपः ।
शिक्षस्वैनं नमस्वैनं मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ ३९
यस्य प्रसादात्तद्भक्तो मर्त्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।
उत्तमं दैवतं कृष्णे मातिवोचः कथंचन ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

द्रौपद्युवाच ।
नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथंचन ।
ईश्वरं कुत एवाहमवमंस्ये प्रजापतिम् ॥ १
आर्ताहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत ।
भूयश्च विलपिष्यामि सुमनास्तन्निबोध मे ॥ २
कर्म खल्विह कर्तव्यं जातेनामित्रकर्शन ।
अकर्माणो हि जीवन्ति स्थावरा नेतरे जनाः ॥ ३
आ मातृस्तनपानाच्च यावच्छय्योपसर्पणम् ।
जङ्गमाः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर ॥ ४
जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ ।

तथैव. K1 कर्म (for धर्म). T2 G M1 -शासनं (for शाश्वतम्). — c) Ś1 K1 देवानां; M2 पुत्रेभ्यः (for पुत्राणां). — d) D6 S (T1 om.) काश्यपः.

38 T1 om. 38 (cf. v.l. 36). — c) S (except M2; T1 om.) विमृश्य (for व्यवस्य). — d) D4. 6 नास्तिकं. G1 M2 उत्सृजेः. D2 नास्तिभावं समुत्सृज.

39 T1 om. ईश्वरं (cf. v.l. 36). — a) Ś1 K1. 3 D2 सर्व- (for चापि). — b) Ś1 K1 माधिचिक्षिपः; K2 B Dc Dn D4. 6 मा च वै (B3. 4 Dc वि-) क्षिप; K3 T2 G3 मा विचिक्षिप. — c) K3 योक्षस्वैनं; D2 बुध्य°; D5 रक्ष° (by corr. स्तुद°); G4 ईड° (for शिक्ष°).

40 a) Ś1 K1. 3 D2 संभूतो; Dc D5 तत्वज्ञा; M2 तद्भक्त्या (for तद्भक्तो). — b) K2 Dc D5 M2 मर्त्या गच्छंत्य°. — c) K1–3 B D (D1. 3 missing) T1 G1 M उत्तमां (G1 °रां) देवतां. — d) K1. 2 B1. 2 Dn D4. 6 T2 G3 मावमंस्थाः; B3 मा च निंदीः; B4 मा राधेथाः.

Colophon. K4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1 T1 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 D5 (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — *Adhy. name:* K1 द्रौपदीवाक्यं; B4 Dc युधिष्ठिरवाक्यं; D2 धर्मप्रशंसा; T2 G2. 3 नास्तिक्यनिराकरणं; G1 द्रौपदीमते नास्तिक्यनिन्दाकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn S 31. — *Śloka no.:* Dn 41.

33

☞ This adhy. is missing in K4 D1 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30); the MSS. are mostly ignored here.

1 1–7a missing in D3 (cf. v.l. 3. 23. 8). — a) M2 °मंस्ये (for °मन्ये). D5 G1 च (for the *second* न). — b) K3 D2 कदाचन. — d) T1 M1 °मन्ये (for °मंस्ये).

2 D3 missing (cf. v.l. 1). — d) K2 B Dn त्वं; G1 सन् (for तन्).

3 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1 कर्तव्यं किल; K3 Dc D2. 5 कर्म वै (D5 कर्मैव) किल; B1 धर्म खल्विह. — b) K3 B (except B3) Dn D4. 5 T2 G3 जानता; Dc न ज्ञाता (for जातेन). Ś1 B D5 °कर्षण. — c) Ś1 D2 अकर्मणेह (D2 °णे हि); K3 स्वकर्मणा हि; D5 सुकर्मणो हि; D6 T2 G3 अकर्मणो हि; T1 G1. 3 M अकर्मिणो हि (T1 -पि). — d) K3 स्थावराणि न चेतनी; D5 T1 स्थावराणीतरे जनाः.

4 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) N (K4 D1. 3 missing) यावद्गोस्तन° (Ś1 °दुत्थान°; B3 Dc1 D6 °द्गोः स्तन°). — b) Ś1 K1 छायोपमं (K1 °मे) नृणां; K2. 3 B Dc Dn D4–6 छायोपसेवनात् (K3 Dc °सर्पणात्; Dn1 °सर्पणां); D2 इच्छोपसर्पणात्. — c) Ś1 जंतुश्च; K1. 3 B Dn2. ns D4–6 T2 G3 जंतवः (for जङ्गमाः). — Ś1 D2 om. (hapl.) 4d–5c. — d) T1 प्राप्नुवंति. K1 प्रयांति प्रेत्य चेह च (cf. 5d).

इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्तुं प्रेत्य चेह च ॥ ५
उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत ।
प्रत्यक्षं फलमश्नन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकम् ॥ ६
पश्यामि त्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः ।
अपि धाता विधाता च यथायमुदके बकः ॥ ७
स्वकर्म कुरु मा ग्लासीः कर्मणा भव दंशितः ।
कृत्यं हि योऽभिजानाति सहस्रे नास्ति सोऽस्ति वा ॥
तस्य चापि भवेत्कार्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा ।
भक्ष्यमाणो ह्यनावापः क्षीयते हिमवानपि ॥ ९
उत्सीदेरन्प्रजाः सर्वा न कुर्युः कर्म चेद्यदि ।
अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्वतो जनान् ।
नान्यथा ह्यभिजानन्ति वृत्तिं लोके कथंचन ॥ १०
यश्च दिष्टपरो लोके यश्चायं हठवादकः ।
उभावपसदावेतौ कर्मबुद्धिः प्रशस्यते ॥ ११
यो हि दिष्टमुपासीनो निर्विचेष्टः सुखं स्वपेत् ।
अवसीदेत्सुदुर्बुद्धिरामो घट इवाम्भसि ॥ १२
तथैव हठबुद्धिर्यः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् ।
आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः ॥ १३
अकस्मादपि यः कश्चिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः ।
तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यत्नो न कस्यचित् ॥ १४

C 3.1217
B. 3. 32. 16
K. 3. 32. 16

---

5 D_3 missing (cf. v.l. 1). $Ś_1$ D_2 om. 5^{abc} (cf. v.l. 4). — [a]) K_3 जंगमानां. — [d]) D_2 चेह वा; T_2 G (except G_1) चैव हि (for चेह च).

6 D_3 missing (cf. v.l. 1). B_3 om. 6^{ab}. — [a]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_2 °नंदंति (for °जानन्ति). — [d]) T_2 G_3 कर्मिणां.

7 D_3 resumes from 7^b (cf. v.l. 1)! — [a]) $Ś_1$ K_{1-3} Dn D_2 सर्वे हि; B_3 S (except T_2 G_3) पश्यंतः (for पश्यामि). $G_{1.2}$ स्वयमु° (for स्वं समु°). — [d]) T_2 G_{2-4} [अं]इजः (for बकः). — After 7, N (K_4 D_1 missing) T_2 $G_{1.3}$ ins. :

115* अकर्मणां वै भूतानां वृत्तिः स्यान्न हि काचन ।
तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्यात्कथंचन ।

[(L. 1) K_3 Dc_2 $D_{2.3.5}$ T_2 G_3 अकर्मणा. K_3 तृप्तिः (for वृत्तिः). $D_{4.6}$ T_2 G_3 नैव (for न हि). — (L. 2) $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_2 °धेरन्; B_1 °धेयुः (for °धेत). $Ś_1$ K_1 D_2 विहन्युः; B_1 Dc_2 हि हन्यात्. $K_{1.2}$ Dc_1 Dn $D_{4.6}$ कदा° (for कथं°).]

8 [a]) N (K_4 D_1 missing) G_1 स (for स्व-). G_2 -धर्मं (for -कर्मं). D_3 श्लाघीः; $G_{2.4}$ M_2 हासीः (for ग्लासीः). — [b]) D_5 M_1 कर्मणो; M_2 कर्मणे. K_3 वंदितः; S (except T_1) दंसितः. — [c]) N (K_4 D_1 missing) कृतं (for कृत्यं). $Ś_1$ $K_{1.3}$ $D_{2.3}$ यो वि°; B_2 ष्यति° (for योऽभि°). — [d]) $Ś_1$ K_1 वास्ति वा न; K_3 B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 M_2 सोस्ति नास्ति (by transp.); K_3 D_5 सोस्ति वा न. $B_{1.3}$ Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 च (for वा). D_5 सहस्रेष्वस्ति वा न वा. D_3 broken.

9 T_1 om. 9-10. — [b]) K_1 [s]पि वा (for तथा). — [c]) $Ś_1$ K_1 Dc $D_{2.3.6}$ निरादा(Dc_1 D_2 °दी)नः; K_2 B Dn $D_{4.6}$ ह्यनादानात्; K_3 निराहारः (for ह्यनावापः). — [d]) K_2 B Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} क्षीयेत.

10 T_1 om. 10 (cf. v.l. 9). — [a]) $Ś_1$ K_1 M_1 उत्सीदेयुः. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ B_4 D_2 इह; K_2 $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ भुवि; D_3 broken; T_2 G_3 अपि (for यदि). — After 10^{ab}, $Ś_1$ $K_{1.3}$ B_4 Dc Dn $D_{2.3.5}$ ins. :

116* तथा ह्येना न वर्धेरन्कर्म चेदफलं भवेत् ।
[$Ś_1$ न हृष्येरन्; Dc न वर्तेरन्.]

— B_3 om. 10^{cd}. — [c]) K_1 Dc अपि चास्य फलं; T_2 G (except G_1) दृष्ट्वापि च फलं. — [e]) B Dc D_4 M_2 om. न. K_1 ह्यधि-; K_2 B_1 Dn D_5 ह्यपि; B_2 वै वि-; Dc ह्यति-; D_6 त्वभि- (for ह्यभि-). $Ś_1$ K_{1-3} Dc Dn $D_{2.5}$ गच्छंति (for जानन्ति). — [f]) Dn वृत्तिं लोकाः; G_1 लोके वृत्तिं (by transp.). B Dc $D_{2.4-6}$ M_2 संतो (B_2 शांता; M_2 संति) लोके हि दांभिकाः (D_2 °कान्).

11 [b]) $Ś_1$ K_1 चैव; K_3 Dc G_1 चाहं; B_3 Dn $D_{2.3}$ T_2 G_{2-4} चापि; D_5 चार्थ- (for चायं). $Ś_1$ K_1 B Dn D_{3-6} °वादिकः; Dc °वेदिनः; M_1 °वाचकः. — [c]) K_2 Dn D_4. 5 अपि शठौ; Cnp अपसदौ (as in text).

12 [a]) $Ś_1$ उदासीनो; B Dc D_4 S उपासीत. — [b]) B_2 निर्विशंकः. $K_{2.3}$ B Dn $D_{4.6}$ M_2 सुखं स्वपन् (K_2 Dn शयेत्; K_3 सचेत्); T G M_1 स्वपन्सुखं. — [c]) $K_{1.3}$ B Dn $D_{4.5}$ G_4 M_1 स (for सु-). — [d]) K_2 Dn T_1 इवोदके (for इवाम्भसि).

13 [a]) $Ś_1$ K_1 तथेति (for तथैव). Dn °दुर्बुद्धिः (for °बुद्धिर्यः)! — [b]) D_5 अपुण्य° (for अकर्म°). — [c]) K_3 D_5 आसीनो; B_4 आसीदेन्. T_2 $G_{2.3}$ कृपणं (for न चिरं).

14 [a]) K_2 B Dc Dn D_{4-6} M_2 इह (for अपि). $Ś_1$ K_1 $D_{2.3}$ अकस्मात्कस्यचिद्योर्थं; K_3 अकस्माद्धेवधः कश्चित् (sic).

C. 3. 1218
B. 3. 32. 17
K. 3. 32. 17

यच्चापि किंचित्पुरुषो दिष्टं नाम लभत्युत ।
दैवेन विधिना पार्थ तद्दैवमिति निश्चितम् ॥ १५
यत्स्वयं कर्मणा किंचित्फलमाप्नोति पूरुषः ।
प्रत्यक्षं चक्षुषा दृष्टं तत्पौरुषमिति स्मृतम् ॥ १६
स्वभावतः प्रवृत्तोऽन्यः प्राप्नोत्यर्थानकारणात् ।
तत्स्वभावात्मकं विद्धि फलं पुरुषसत्तम ॥ १७
एवं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात्कर्मणस्तथा ।
यानि प्राप्नोति पुरुषस्तत्फलं पूर्वकर्मणः ॥ १८
धातापि हि स्वकर्मैव तैस्तैर्हेतुभिरीश्वरः ।
विदधाति विभज्येह फलं पूर्वकृतं नृणाम् ॥ १९
यद्धयं पुरुषः किंचित्कुरुते वै शुभाशुभम् ।
तद्धातृविहितं विद्धि पूर्वकर्मफलोदयम् ॥ २०
कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि कर्मणि ।
स यथा प्रेरयत्येनं तथायं कुरुतेऽवशः ॥ २१
तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेश्वरः ।
सर्वभूतानि कौन्तेय कारयत्यवशान्यपि ॥ २२
मनसार्थान्विनिश्चित्य पश्चात्प्राप्नोति कर्मणा ।
बुद्धिपूर्वं स्वयं धीरः पुरुषस्तत्र कारणम् ॥ २३
संख्यातुं नैव शक्यानि कर्माणि पुरुषर्षभ ।
अगारनगराणां हि सिद्धिः पुरुषहैतुकी ॥ २४
तिले तैलं गवि क्षीरं काष्ठे पावकमन्ततः ।
धिया धीरो विजानीयादुपायं चास्य सिद्धये ॥ २५
ततः प्रवर्तते पश्चात्कारणेष्वस्य सिद्धये ।
तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मणामिह जन्तवः ॥ २६
कुशलेन कृतं कर्म कर्त्रा साधु विनिश्चितम् ।
इदं त्वकुशलेनेति विशेषादुपलभ्यते ॥ २७
इष्टापूर्तफलं न स्यान्न शिष्यो न गुरुर्भवेत् ।
पुरुषः कर्मसाध्येषु स्याच्चेदयमकारणम् ॥ २८

— [b]) K3 De D5 मानवः (for पूरुषः). Ś1 K1 D2. 3 प्राप्नोत्यनयपूरुषः; T1 फलमाप्नोति पू°. — [c]) K3 हठादिति (for हठे°). K3 D2 मन्येत (for मन्यन्ते). — [d]) T1 G2. 4 M1 तु (for हि).

15 G1 om. 15. — [a]) S (G1 om.) यश्चापि कश्चित्पुरुषो. — [b]) Ś1 K1. 2 B2. 3 Dn भज°; D2. 3 वद° (for लभ°). B1 दिष्टं नालभते क्षित (sic); T2 G2–4 दि(G4 ह)ष्टादुपलभत्युत; M2 दिष्टं नाम लभेत वै.

16 [a]) B3 M2 यत्स्वयं; T G (except G1) M1 यत्नवान् (for यत्स्वयं). K3 D5 कर्मणां; T2 G3 कर्मणः. — [c]) Ś1 K1–3 De Dn D2. 3. 5 (m as in text) प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु. — [d]) K2. 3 Dn श्रुतं; T1 स्फुटं (for स्मृतम्).

17 K2 om. 17[a]–18[b]. — [a]) B Dc Dn D4. 6 यः (for स्यः). — [b]) B (except B3) Dn D4. 6 T2 G (except G1) M2 अर्थं (for अर्थान्). K3 B Dn D3. 4. 6 T G (except G1) न कारणात्; M1 अकारणं.

18 K2 om. 18[ab] (cf. v.l. 17). — [c]) T2 G यद्यत् (G1 यदि); M2 यच्च (for यानि). — [d]) Ś1 K1–3 Dc Dn D2. 3. 5 पूर्व(D2 सर्व)कर्मणां.

20 [a]) Ś1 B Dn3 यद्ययं; K1. 3 D2. 3 M2 यदयं; Dc D5 यत्स्वयं; T1 यद्धि यत्; G (except G3) M1 यद्धि यः (for यद्धयं). D2 S (except G1 M2) कश्चित्. — [c]) S (except T1 M2) धात्रा (for धातृ-).

21 [b]) B Dc Dn D4. 6 T2 G3 कर्मणि वर्तते; D5 कर्म प्रवर्तते (for कर्मणि कर्मणि). — [d]) K1 म (for [अ]यं).

22 [b]) Ś1 K3 Dc D2. 5 °योज्य; G2. 4 °युक्तो; M2 °युज्य (for °योक्ता).

23 [a]) Ś1 म न पार्थ; D5 मनसात्मा. — [c]) Ś1 K1. 2 B Dn D2–4. 6 वीर; K3 Dc D5 वीरः (for धीरः).

24 [c]) Ś1 आगारं न°; K1. 3 D3. 6 आगारन°. M °दीनां (for °णां हि). — [d]) Ś1 K1 °हेतुका; K3 °दैविकी; D3 T1 G1 °हेतुकी.

25 [b]) K2 °संततिः; D3 °मेव च (for °मन्ततः). T1 G (except G3) M1 काष्ठे वा पावकं ततः. — [c]) T G एवं (for धिया). — [d]) Ś1 K2 उपायाश्च; D2. 3 उपायांश्च. Ś1 K1–3 Dc D2. 3. 5 चार्थ-; B2 चापि; M1 तस्य (for चास्य).

26 B2. 3 om. (hapl.) 26[ab]. — [b]) Ś1 K1–3 D2. 3. 5 सिद्धिस्तस्येह कारणैः; B1. 4 Dc Dn D4. 6 M2 कारणैस्तस्य सिद्धये; G1 कारणेष्वर्थसि°. — [d]) Ś1 K1. 3 B1 Dn D2–6 कर्मजाम्; Cnp कर्मणाम् (as in text).

27 [b]) K2. 3 Dc D3. 5. 6 T1 G4 कर्ता (for कर्त्रा). K1 स्वनिष्ठितं; K2 त्वनिष्ठितं; K3 Dn D4. 5 स्वनुष्ठितं; D3 M2 सुनिष्ठितं (for विनि°). Ś1 कर्त्रा साधुष्वनुष्ठितं; D2 कर्ता साधुष्वनु(धि)ष्ठितं. — [c]) Ś1 त्वाकुशलेनेति; K2 तु कुं°; T2 G M1 चाकुं°. T1 इदं चाकुलतां नेति.

कर्तृत्वादेव पुरुषः कर्मसिद्धौ प्रशस्यते ।
असिद्धौ निन्द्यते चापि कर्मनाशः कथं त्विह ॥ २९
सर्वमेव हठेनैके दिष्टेनैके वदन्त्युत ।
पुरुषप्रयत्नजं केचित्त्रैधमेतन्निरुच्यते ॥ ३०
न चैवैतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे ।
अस्ति सर्वमदृश्यं तु दिष्टं चैव तथा हठः ।
दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाच्चार्थस्य संततिः ॥ ३१
किंचिद्दैवाद्धठात्किंचित्किंचिदेव स्वकर्मतः ।
पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणम् ।
कुशलाः प्रतिजानन्ति ये तत्त्वविदुषो जनाः ॥ ३२
तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः ।
यदि न स्यान्न भूतानां कृपणो नाम कश्चन ॥ ३३
यं यमर्थमभिप्रेप्सुः कुरुते कर्म पूरुषः ।
तत्तत्सफलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुराकृतम् ॥ ३४
त्रिद्वारामर्थसिद्धिं तु नानुपश्यन्ति ये नराः ।
तथैवानर्थसिद्धिं च यथा लोकास्तथैव ते ॥ ३५
कर्तव्यं त्वेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ।
एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ ३६
कुर्वतो हि भवत्येव प्रायेणेह युधिष्ठिर ।
एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यल्पकः क्वचित् ॥ ३७
असंभवे त्वस्य हेतुः प्रायश्चित्तं तु लक्ष्यते ।
कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृण्यमवाप्यते ॥ ३८

C. 3. 1242
B. 3. 32. 41
K. 3. 32. 41

---

29 D₂ om. 29ᵃᵇ (along with 28). — ᵃ) Ś₁ ह्येव; K₃ S (except M₂) चैव (for एव). — ᶜ) G₂. ₄ असिद्ध्यां. — ᵈ) Ś₁ K₁ कर्मसिद्धौ; B₁. ₂. ₄ Dn T₂ G₃ कर्मनाशात्; B₃ Dc D₄. ₆ कर्ता नासीत्; D₂ कर्तृनाशः.

30 ᵃ) S एतद् (for एव). — ᵇ) K₂ B Dn D₄. ₆ दैवे° (for दिष्टे°). G₂. ₄ भवंति (for वदन्ति). K₂ पुनः (for उत). — ᶜ) Hypermetric! K₂ पौरुषः; B₂ Dn D₅ G₄ पुंसः (for पुरुष°). B₁ प्रभूतं (for °प्रयत्नजं). K₂ B Dc Dn₃ D₄. ₅ किंचित् (for के°). Ś₁ K₁ पौ(Ś₁ पु)रुषं यत्नजं विद्धि (Ś₁ किंचित्). — ᵈ) K₂ corrupt. K₃ न चैवेतद्; D₅ S दैवमेतद् (T G₃ °मेव) (for त्रैधमेतत्). Ś₁ निरुच्य- (*sup. lin.* च्य)ते; K₃ D₃ विकृष्यते; Dc D₅ हि दृश्यते; S विशिष्यते (M₂ प्रतीयते). D₂ त्रेधा ह्येतद्विभज्यते.

31 ᵃ) D₃ किंचित् (for कार्यं). Ś₁ K₁. ₂ न चैवं (Ś₁ चैनं; K₂ च वै) तावता कार्यं; B D₄. ₆ न चैवैतानि कार्याणि (D₄. ₆ कर्माणि). — ᵇ) Dc मंस्यंत (for मन्यन्त). D₃ किंचिदेव स्वभावतः. — ᶜ) K₃ D₂ तद् (for तु). Ś₁ K₁ अस्ति पूर्वमदृष्टं (K₁ °ष्टे) तत्. — ᵈ) K₂ [अ]दृष्टं; K₃ दृष्टं; T₁ G₁ M दैवात्; T₂ G₂₋₄ दैवं (for दिष्टं). K₂ B₁ D₃. ₅ दैवं; K₃ चैतत्; S दिष्टं (for चैव). T₁ G₄ हठे; T₂ G₂. ₃ हठं (for हठः). — ᵉ) Ś₁ [ऽ]पि; S वै (for हि). — ᶠ) Ś₁ D₄. ₆ दृष्टात् (for दिष्टात्). B₁. ₃. ₄ Dc₂ D₅ चै(B₃m दै)वार्थ-; B₂ D₄. ₆ दैवाच्च; Dc₁ सर्वार्थ-; G₁ अस्य (for चार्थस्य). T₁ M₁ संनिधिः; M₂ संनतिः.

32 32ᵃᵇ = (var.) 3. 181. 32ᵃᵇ. — ᵇ) Ś₁ K₁ चैव (for एव). Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₂. ₃. ₅ स्वभावतः; B D₄. ₆ M₂ °कर्मभिः; T₁ °कर्मणा; text as in T₂ G M₁. — ᵈ) K₁ T₂ G₃. ₄ नैव; D₃ नार्थ- (for नात्र). — ᶠ) Ś₁ K₁ तत्त्वनिपुणा. K₂ Dn D₂. ₃. ₅ M₁ ये वै (M₁ च) तत्त्वविदो जनाः; B Dc D₄. ₆ एतद्धि (B₂ D₄. ₆ °द्वै) विदुषो जनाः.

34 ᵈ) T₁ G₁. ₂ M₁ इदं (for यदि). S (except G₃; T₂ before corr.) किलासुत्वं (for पुराकृतम्).

35 ᵃ) K₂ त्रिविधाम्; K₃ त्रिधानाम्; D₃ त्रिधाराम्; T₁ अद्वाराम् (for त्रिद्वाराम्). — ᵇ) D₅ तां न (for नानु-). — ᶜ) Ś₁ M₂ तु; D₂. ₃ वै (for च). — ᵈ) Ś₁ K₁₋₃ B₄ D₂. ₃ बालास् (B₄ °लस्); B₁₋₃ Dc D₄. ₅ M₂ लोकस् (B₃m अंधस्); Dn [ए]वात्मा(!) (for लोकास्). Cnp यथा लोकाः (as in text).

36 ᵃ) K₂ D₃ G₁ चैव; Dn एव (!) (for त्वेव). D₂ कर्तव्यं कर्म चैवेति. — ᵇ) K₁ एवं (for एष). D₅ कर्मणामेव निश्चयः. — After 36ᵃᵇ, M₁ ins.:

117* आ मृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ।

— ᶜ) K₂ ह्यनीशो°; T₂ G₁ M₁ ह्यनीहे°; G₂. ₄ M₂ ह्यनर्थो°. — ᵈ) S वर्ततेस्मासु संप्रति. — After 36, S (except G₄) ins.:

118* तत्तु निःसंशयं न स्यात्स्वव्यकर्मण्यवस्थिते ।

37 G₄ om. 37ᵃ–41ᵇ. — ᵃ) T₁ [ऽ]भि-; G₁ [ऽ]पि (for हि). K₃ [ए]ते; Dc D₅ [ए]वं (for [ए]व). Ś₁ भवंतोपि भवंत्येव; K₁ कुर्वंतोपि भवंतोपि; D₂ कुरुते लभते सिद्धिं. — ᵇ) K₃ Dc D₄. ₆ M₁ हि; T G₂. ₃ [ए]व (for [ह]ह). — ᶜ) Ś₁ K₁ च (for तु). — ᵈ) Ś₁ K₁. ₃ D₂ विंदत्यल्पसाः.

38 G₄ om. 38 (cf. v.l. 37). — ᵃ) K₃ D₅ असंभवस्. Ś₁ यस्य हेतुः; K₂ T₁ G₁ M तत्र हेतुः; K₃ D₅ त्वत्र हेतुः; B Dc त्व(B₁ वा; Dc तु)हेतुः स्यात्; T₂ G₂. ₃ तस्य हेतुः. — ᵇ) K₁ च (for तु). K₂ लक्षति; K₃ B Dc Dn D₄₋₆ लक्ष्यते. — ᶜ) Ś₁ कृतकर्माणि; K₁ कृत्वा कर्माणि; K₂ कृते कर्माणि.

C. 3. 1243
B. 3. 32. 42
K. 3. 32. 42

अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरम् ।
निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्नुते ॥ ३९
अनर्थं संशयावस्थं वृण्वते मुक्तसंशयाः ।
धीरा नराः कर्मरता न तु निःसंशयं क्वचित् ॥ ४०
एकान्तेन ह्यनर्थोऽयं वर्ततेऽस्मासु सांप्रतम् ।
न तु निःसंशयं न स्याच्चयि कर्मण्यवस्थिते ॥ ४१
अथ वा सिद्धिरेव स्यान्महिमा तु तथैव ते ।
वृकोदरस्य बीभत्सोर्भ्रात्रोश्च यमयोरपि ॥ ४२
अन्येषां कर्म सफलमस्माकमपि वा पुनः ।
विप्रकर्षेण बुध्येत कृतकर्मा यथा फलम् ॥ ४३
पृथिवीं लाङ्गलेनैव भित्त्वा बीजं वपत्युत ।
आस्तेऽथ कर्षकस्तूष्णीं पर्जन्यस्तत्र कारणम् ॥ ४४
वृष्टिश्चेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः ।
यदन्यः पुरुषः कुर्यात्कृतं तत्सकलं मया ॥ ४५
तच्चेदफलमस्माकं नापराधोऽस्ति नः क्वचित् ।
इति धीरोऽन्ववेक्ष्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ॥ ४६
कुर्वतो नार्थसिद्धिर्मे भवतीति ह भारत ।
निर्वेदो नात्र गन्तव्यो द्वावेतौ ह्यस्य कर्मणः ।
सिद्धिर्वाप्यथ वासिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ॥ ४७
बहूनां समवाये हि भावानां कर्म सिध्यति ।

— [d]) B Dn D4. 6 अवाप्नुते.

39 G4 om. 39 (cf. v.l. 37). — [a]) Ś1 K1 नाशयति; B (except B1) D4. 6 लंघयति (for आविशति). Ś1 एव; K1. 3 एवं (for एनं). — [d]) Ś1 K1 एवं (for दक्षो). Ś1 बुद्धिम्; K1 पूतिम्; D6 भूमिम् (for भूतिम्).

40 G4 om. 40 (cf. v.l. 37). — [a]) K3 D2 अनर्थं संशयावस्था; Dn अनर्थाः संशयावस्थाः (!). — [b]) Ś1 K1. 3 Dc1 D6 शृण्वं(K1. 3 °ण्व)ते; B Dc2 D4 शृणुते; Dn मिध्यंते (!); D2 G1 M2 वृणुते; D5 शृणु मे; T1 शृण्वंतो (for वृण्वते). K1. 3 Dc D2. 4. 5 मुक्तसंशयः. T2 G3 गृणंत्यामुक्त°; G2 गृह्णंत्यामुक्त°. — [c]) K2. 3 T1 वीरा (for धीरा). M1 °कराः (for °रताः). — [d]) K2 B (except B3) Dn D2. 4. 6 ननु; G1 न च (for न तु). Ś1 K1–3 Dn D2. 3 निःसंशयाः.

41 G4 om. 41[ab] (cf. v.l. 37). — [a]) Ś1 K1 एकार्थेन; D4 एकन्वेन. — [b]) K1 संप्रतं; B (except B1) Dc D4–6 T2 G3 M2 संप्रति. — [c]) K2. 3 B (except B4) D (except D2; D1 missing) T2 G3 स (for the first न). Ś1 K1 D2. 3 निःसंशयो. Dc यः (for the second न). Ś1 om. (hapl.) 41[d]–42[a]. — [d]) K1 महिमा ह्ययमेव ते (cf. 42[b]).

42 Ś1 om. 42[a] (cf. v.l. 41). — [a]) K2 सिद्धयेव. — [b]) Ś1 K2. 3 Dc D2. 3 महिमानं; K1 साभिमानं; B Dn D4. 6 T2 G1. 3 अभिमानं; D5 अभिमानात् (for महिमा तु). Ś1 K3 D3 तमेव; K1 B Dn D2. 4. 6 T2 G3 तदेव; K2 मयेव (for तथैव). Dc च (for ते).

43 [c]) K3 D3 युध्येत; T2 G युज्येत (G1 दुर्बुद्धे) (for बुध्येत). — [d]) T1 G1. 4 M1 कथं कर्म; G2 कृतं कर्म. G2. 4 M यथाबलं.

44 [a]) K2 B Dn D2–4. 6 M2 [इ]ह; K3 Dc D5 [इ]व (for [ए]व). — [b]) S कृष्ट्वा (for भित्त्वा). T1 बीजानि (for बीजं). K1. 3 वपंत्युत; K2 च यत्पुनः; T1 उपंत्युत. — [c]) K1 [S]त्र; K2 D2 प्र-; T1 G1 M1 स; T2 G2–4 स्म (for ऽथ). Ś1 कार्षिक°; K1 कर्षिक°. — [d]) Ś1 K2 Dc2 D2. 3 भावकः (Ś1 *sup. lin.* कारणं as in text); K3 पावकः; B (except B2) साधकः; D5 भावुकः; M2 भावनः.

45 B1 om. 45[ab]. — [a]) Ś1 °गृह्णीत. — [b]) Ś1 K1 निरर्थो; K2 D2. 3 निर्दोषस्; M2 अनृणस् (for अनेनास्). Ś1 K1 ननु (for तत्र). Ś1 K3 कार्षकः; K1 कार्षिकः. — [d]) B1 Dn3 तत्कृतं (by transp.). B Dc Dn D5. 6 T2 G3 सफलं. T2 G (except G1) त्वया (for मया).

46 [a]) Ś1 B Dc D6 G2 M1 तच्चेदं फलम्. — [b]) B Dn D4. 6 अप° (for नाप°). K1 नरः; K2 B D4–6 [S]स्ति न; Dn न मे (!) (for ऽस्ति नः). — [c]) K3 G4 °वेक्ष्यैवं; B Dc D6 °वेक्षेत.

47 [a]) Ś1 नाऽम-; Dn2 नास्ति; D3 G1. 2 M1 नात्र (for नार्थ-). — [b]) Ś1 G4 [इ]ह; K1 B Dc D4. 6 T2 G (except G4) M1 हि; D2 च (for ह). — [c]) K2 नानु-; Dc नाव- (for नात्र). Ś1 K1 B Dn D4. 6 T2 G3. 4 कर्तव्यो; K2. 3 D6 मंतव्यो (for गन्तव्यो). — [d]) Ś1 K2. 3 D2. 3 G1 M2 अंतौ; Ś1m K1 B4 D4. 6 अन्यौ; B1. 2(m as in text). 3 Dc अर्थौ (for एतौ). Ś1m K1 B1. 3. 4 Dn D4. 6 ह्यत्र; B2 तत्र; G1 यस्य; M2 अस्य (for ह्यस्य). Ś1m K1 B Dn D4. 6 कारणं (for कर्मणः). — [f]) T2 G (except G1) न प्रवृत्तिर् (for अप्र°).

48 [a]) B1. 2 D5 समवायो हि; D2 हि समावाये. — [b]) B (B2m as in text) Dn D4. 6 कर्मसिद्धयः (B4 °धे); D5 °भिर्धृतिः. — [d]) T1 G4 M1 फल° (for भव°). K2 Dn D4–6 च (for वा). — [e]) Ś1 K1–3 Dn D2. 3 हि न; B3

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव वा ।
अनारम्भे तु न फलं न गुणो दृश्यतेऽच्युत ॥ ४८
देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्ति वृद्धये ।
युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ ४९
अप्रमत्तेन तत्कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः ।
भूयिष्ठं कर्मयोगेषु सर्व एव पराक्रमः ॥ ५०
यं तु धीरोऽन्ववेक्षेत श्रेयांसं बहुभिर्गुणैः ।
साम्नैवार्थं ततो लिप्सेत्कर्म चास्मै प्रयोजयेत् ॥ ५१
व्यसनं वास्य काङ्क्षेत विनाशं वा युधिष्ठिर ।
अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मर्त्यधर्मिणः ॥ ५२
उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे ।
आनृण्यमाप्नोति नरः परस्यात्मन एव च ॥ ५३
न चैवात्मावमन्तव्यः पुरुषेण कदाचन ।
न ह्यात्मपरिभूतस्य भूतिर्भवति भारत ॥ ५४
एवंसंस्थितिका सिद्धिरियं लोकस्य भारत ।
चित्रा सिद्धिगतिः प्रोक्ता कालावस्थाविभागतः ॥ ५५
ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वामयामास पण्डितम् ।
सोऽस्मा *अर्थमिमं प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ॥ ५६
नीतिं बृहस्पतिप्रोक्तां भ्रातृन्मेऽग्राहयत्पुरा ।
तेषां सांकथ्यमश्रौषमहमेतत्तदा गृहे ॥ ५७
स मां राजन्कर्मवतीमागतामाह सान्त्वयन् ।
शुश्रूषमाणामासीनां पितुरङ्के युधिष्ठिर ॥ ५८

C. 3. 1263
B. 3. 32. 62
K. 3. 32. 62

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

T$_2$ G$_3$ न तु (by transp.). — ^{f}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_3$ Dc Dn D$_{2.\,3.\,5}$ क्वचित्; T$_2$ G$_{1.\,3}$ M च्युत; G$_2$ [s]च्युत (for ऽच्युत).

49 ^{a}) K$_1$ D$_4$ G$_1$ उपायं च; K$_3$ T$_1$ G$_2$ उपायाश्च. — ^{b}) K$_1$ S (except M$_2$) सिद्धये (for वृ°). — ^{c}) K$_3$ D$_4$ G$_1$ वीरो; G$_{2.\,4}$ वीतो (for धीरो). — ^{d}) K$_1$ B$_{2.\,3}$ D$_4$ यथोत्साहं; B$_{1.\,4}$ S यथायोगं (for °शक्ति).

50 ^{a}) K$_2$ कर्तुमानेन (sic); T$_1$ G$_1$ M अभ्युपायेन; T$_2$ G$_{2-4}$ अप्युपायेन (for अप्रमत्तेन). — D$_2$ om. (hapl.) 50^{cd}. — ^{c}) B$_1$ °योगेन; M$_2$ °योगे तु. — ^{d}) Ś$_1$ दृष्टम्; K$_1$ दृष्ट; K$_{2.\,3}$ D$_3$ दिष्टम्; B (except B$_1$) Dc D$_{5.\,6}$ T$_2$ G$_3$ सिद्धिर्; Dn D$_4$ दृश्यम् (for सर्व). Ś$_1$ पराक्रमं; B$_{2-4}$ Dc D$_{5.\,6}$ °क्रमे; B$_1$ °क्रमाः. M$_2$ सिध्यंत्येव पराक्रमाः.

51 ^{a}) B (except B$_3$) Dc D$_5$ G$_1$ यस्तु; Dn यत्र; D$_4$ T$_1$ यत्तु; M$_1$ येन (for यं तु). K$_2$ D$_2$ T$_1$ G$_1$ वीरो; Dn धीमान् (!) (for धीरो). K$_2$ ह्यवें°; Dn अवें° (!) (for ऽन्ववे°). — ^{b}) B$_1$ श्रेयान्स (for श्रेयांसं). — ^{c}) M$_2$ स्वल्पेप्यर्थे (for साम्नैवार्थं). K$_2$ तथा (for ततो). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ कर्मणास्मै; K$_3$ कर्म चास्मिन्; D$_3$ कर्म नास्मै; T$_2$ G कर्म वास्मै (G$_4$ वा सं-).

52 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ D$_2$ नाप्यवेक्षेत; K$_2$ वाथ व्यक्षंत (sic); K$_3$ कस्य लिप्सेत; B (except B$_3$) Dc D$_4$ चास्य कांक्षेत; D$_3$ चास्य वेक्षेत; D$_5$ नास्य वीक्षेत; T$_1$ G$_{3.\,4}$ नाभिकांक्षेत; G$_1$ M वाभिकां°. — ^{b}) Ś$_1$ D$_{2.\,3}$ निधनं वा; K$_1$ न निपातं; K$_2$ निवासं वा; Dn विवासं वा (!).

53 ^{b}) K$_3$ अंतरेक्षणे; Dc D$_3$ अंतरेषणे; D$_3$ अंतरैषणः; D$_5$ मंत्ररक्षणे; S अंतरेक्षणः. — ^{c}) K$_1$ ततः (for नरः). — ^{d}) Dc$_1$ D$_2$ परमात्मन. Ś$_1$ वा (for च). K$_1$ परेषामात्मनस्तथा.

54 ^{a}) K$_2$ Dn$_{2.\,n3}$ स्वैं (for चैं). K$_1$ D$_5$ न (for [अ]व-). — ^{d}) K$_2$ B Dn D$_{4.\,6}$ T$_2$ (by corr.) G$_3$ शोभना (for भारत).

55 Ś$_1$ om. (hapl.) 55^{ab}. — ^{a}) K$_1$ तत्र (for एवं). K$_1$ सिद्धिगतिः; K$_3$ सांसारिका; B$_2$ संस्थितिजा; B$_3$ Dc D$_3$ सांस्थितिका; D$_2$ हि संस्थिका; S (except M$_2$) सुसंस्थिता; Cnp सांसिद्धिकी (for -संस्थितिका). — ^{b}) S पांडव (M$_2$ सत्तम) (for भारत). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{2.\,3}$ Dn D$_3$ तत्र (for चित्रा). K$_1$ B D$_{4.\,6}$ चित्रावस्था; M$_2$ विचित्रा हि (for चित्रा सिद्धि-). Ś$_1$ K$_2$ Dn G$_1$ सिद्धिर्गतिः. — ^{d}) K$_3$ Dc$_2$ S °भागशः.

56 In D$_3$, the portion of the text from 56^{b} up to 3. 34. 23^{ab} is lost on a missing fol. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ धारयामास; Dc चाल°; T$_2$ G (except G$_1$) वर°. B D$_{4.\,6}$ वै गृहे (for पण्डितम्). — ^{c}) Ś$_1$ सोस्मायाहमिदं; K$_1$ सोस्मायार्थमिमं; K$_2$ B Dc Dn D$_{4-6}$ सोपि सर्वोमिमां; K$_3$ विस्मायर्थमिमं; D$_2$ सोस्मयार्थमिति; T G सर्वं चार्थमिदं (T$_1$ G$_1$ °मं); M$_1$ स स्म चार्थमिमं; M$_2$ सोस्माचार्थमिदं.

57 D$_3$ missing (cf. v.l. 56). — ^{c}) K$_2$ Dn सकाशाद्; K$_3$ संकथाम्; B$_{1.\,2}$ D$_4$ संकथ्यम्; S (except T$_2$ G$_3$) संकथम् (for सांकथ्यम्). — ^{d}) K$_2$ B$_1$ Dn एतां (for एतत्). B$_2$ पुरा (for तदा).

58 D$_3$ missing (cf. v.l. 56). — ^{a}) T$_1$ G (except G$_3$) मा (for मां). — ^{d}) T$_1$ एव (for अङ्के).

३४

C. 3. 1264
B. 3. 33. 1
K. 3. 33. 1

वैशंपायन उवाच ।

याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
निःश्वसन्नुपसंगम्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ॥ १
राज्यस्य पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचिताम् ।
धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ॥ २
नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न चौजसा ।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन नः ॥ ३
गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् ।
आमिषं विघसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतम् ॥ ४
धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
अर्थमुत्सृज्य किं राजन्दुर्गेषु परितप्यसे ॥ ५
भवतोऽनुविधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ॥ ६
कुणीनामिव बिल्वानि पङ्गूनामिव धेनवः ।
हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ॥ ७
भवतः प्रियमित्येवं महद्व्यसनमीदृशम् ।
धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ॥ ८
कर्शयामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
आत्मानं भवतः शास्त्रे नियम्य भरतर्षभ ॥ ९
यद्वयं न तदैवैतान्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ।
भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ॥ १०
अथैनामन्ववेक्षस्व मृगचर्यामिवात्मनः ।

Colophon om. in K3. K4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn2 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 D5 (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — *Adhy. name:* K2 B4 Dc Dn D4. 6 द्रौपदीवाक्यं; D2 कर्मप्रशंसा; T2 G1. 3 M1 द्रौपदीमतोपन्यासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 32. — *Śloka no.:* Dn 62.

34

☞ This adhy. is missing in K4 D1 (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30); the MSS. are mostly ignored here. 1–23^{ab} is missing in D3 (cf. v.l. 3. 33. 56); the MS. is ignored up to the end of the lacuna.

1 ^{b}) Ś1 K1. 3 Dc D2. 5 महामनाः; B1. 3 Dn D4. 6 ह्यमर्षणः (for ऽत्यमर्षणः). — ^{d}) D2 वचनम् (for राजानम्). M2 राजानमिदमब्रवीत्.

2 ^{a}) T2 G2–4 राजन्स्व(G2. 4 °न्सत्)पदवीं. — ^{b}) T2 G4 भज (for व्रज). — ^{c}) Dc D5 धर्मार्थकामहीनानां.

3 ^{b}) A few MSS. नार्जवेण. Dc न तेजसा; G4 तथौजसा (for न चौजसा). — ^{c}) K1 (? gloss) °मायाम् (for °कूटम्). — ^{d}) Ś1 D5 कृतं (for हृतं). K2 B Dn D4. 6 M2 वै; Dc D5 मे; D2 च; T2 G (except G1) तत् (for नः).

4 ^{d}) D5 तत्र; G (except G3) M1 महद् (for तद्वद्).

5 ^{a}) K2 धर्मेण स प्रति°. — ^{b}) T2 G2. 3 प्रभावाद्; M1 प्रभावं. — ^{c}) S (except M2) अर्थान् (for अर्थम्). — ^{d}) K2 B Dn D4. 6 दुःखेषु; T G दुःखेन (for दुर्गेषु).

6 ^{a}) N (K4 D1. 3 missing) [s]नवधानेन. — ^{d}) K2. 3 D2 G4 °धन्विना.

8 ^{a}) K1 B1 D2. 5 T G2. 3 M1 एव (for एवं). — ^{b}) K3 (marg. *sec. m.*) प्राप्तं (for महद्). — ^{c}) K1 B1 D2 S (except G1 M2) धर्मकाम-; K3 कर्मकाम्य-; B2 धर्मकाम्ये; B3 धर्मकार्ये. K2 om. from तस्य up to यद्वयं न (in 10^{a}). D2 -प्रदीपस्य; G4 -प्रपन्नस्य; M2 -परीतस्य (for -प्रतीतस्य). ❀ Cn: धर्मकाम्याप्रतीतस्य इति पाठे धर्मेच्छायां विश्वस्तस्य । ❀

9 K2 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^{a}) Ś1 B Dn D4–6 कर्षं; K1 हर्षयंतः (for कर्शं). Ś1 Dc1 D2 स्म; K3 Dc2 स-; B1. 3 T2 G M च; D5 सु- (for स्व-). T1 कथयामास मिं. — ^{b}) G2. 4 न जयामः (for नन्दयामः). Dc D2 G2 स्म; D5 स्व- (for च). K1 बांधं (for शात्रं). — ^{c}) B2. 4 Dn D4 भवतां; T1 अभवः (for भवतः). K3 B Dc Dn D4–6 T2 G3 शास्त्रैर्.

10 ^{a}) K2 om. यद्वयं न (cf. v.l. 8). K1 न यद्वयं (by transp.). Ś1 तु; K3 Dc D2 S (except T2 G3) हि (for न). Dc तदेव (for तदैव). K1. 3 D5 S (except T2 G3) एनान् (for एतान्). — ^{b}) D2 G1 न (for नि-). D5 G1 हन्मि हि. — ^{c}) K3 D2 S (except T1) आस्थाय (for आदा°).

अवीराचरितां राजन्न बलस्थैर्निषेवितां ॥ ११
यां न कृष्णो न बीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सृञ्जयः ।
न चाहमभिनन्दामि न च माद्रीसुतावुभौ ॥ १२
भवान्धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्शितः ।
कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीबजीविकाम् ॥ १३
दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं सर्वघातिनम् ।
अशक्ताः श्रियमाहर्तुमात्मनः कुर्वते प्रियम् ॥ १४
स भवान्दृष्टिमाञ्शक्तः पश्यन्नात्मनि पौरुषम् ।
आनृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ॥ १५
अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः ।
अशक्तानेव मन्यन्ते तद्दुःखं नाहवे वधः ॥ १६
तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्ममनिवर्तिनाम् ।
सर्वशो हि वधः श्रेयान्प्रेत्य लोकाँल्लभेमहि ॥ १७
अथ वा वयमेवैताञ्जिहत्य भरतर्षभ ।
आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः ॥ १८
सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
काङ्क्षन्तां विपुलां कीर्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षताम् ॥ १९
आत्मार्थं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ।
अन्यैरपहृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ॥ २०
कर्शनार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
व्यसनं नाम तद्राजन्न स धर्मः कुधर्म तत् ॥ २१
सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् ।
जहतस्तात धर्मार्थौ प्रेतं दुःखसुखे यथा ॥ २२
यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्न स पण्डितः ।

C. 3. 1286
B. 3. 33. 23
K. 3. 33. 23

---

11 [a]) K₃ Dc D₅ M₃ अथेमाम्; M₁ अंगेमाम् (for अथैनाम्). — [c]) K₂ B Dc Dn D₄. ₆ दुर्बलां; G₁ M₂ अधीरां (for अवीरां).

12 [b]) Ś₁ K₁ Dc₂ D₂ संजयः; K₂. ₃ B Dc₁ Dn D₄. ₅ T₁ G₁. ₂ M₂ सृंजयाः. — [c]) T₂ G (except G₁) अपि (for अभि-).

13 [a]) Ś₁ K₁ भजन् (for भवान्). — [b]) T₂ G (except G₁) वृत्ति- (for व्रत-). Ś₁ K₁. ₃ B D₂. ₄–₆ कर्षितः (B₄ कालतः) (for कर्शितः). — [c]) T₂ G₃ राजा (for राजन्). — [d]) T₁ पापजीविकां; G₂. ₄ क्लीबजीवितां. — After 13, D₂ ins.:

119* अशक्यमिति वा कश्चित्क्षात्रं नैव स्मरिष्यसि ।;

while T₁ M₃ ins.:

120* दुर्मनुष्या हि निर्वेदादापन्नाः क्लीबजीविकाम् ।

[Prior half = (var.) 14[a]; posterior half = (var.) 13[d]. T₁ दुर्मनुष्यो, and आपन्नः.]

14 Ś₁ om. 14. — [a]) K₃ Dc₂ D₂. ₅ दुर्मनुष्यो. — [b]) K₁ B (except B₁) Dc सर्वघातकं; K₂ Dn D₄ स्वार्थघातकं; K₃ D₅ G₁ सर्वघातिनां. — After 14[ab], B₃. ₃ ins.:

121* प्रतिपन्ना विषीदन्ति पङ्के गौरिव दुर्बला ।

B₃ cont.:

122* यदस्मान्सर्वकार्येषु समर्था धृतराष्ट्रजाः ।

— [c]) K₁. ₃ Dc D₂. ₅ T₁ G₁ अशक्तः. Dc स्वयम्; D₅ प्रियम् (for श्रियम्). — [d]) K₃ Dc D₂. ₅ कुरुते.

15 [a]) Dc D₅ तुष्टिं (for दृष्टिं). — [b]) K₂ B (B₃m as in text) Dn D₂. ₄. ₆ T₂ G (except G₁) M₃ अस्मासु (for आत्मनि). — [d]) S (except G₁) आत्मार्थम्.

16 [ab]) S (except M₁) क्षमी (for अमी), and S (except M₂) अहिंसतः (for अलं सतः). — [c]) Ś₁ K₁ हृह; K₂. ₃ D₂ हृति; B Dc Dn D₄–₆ M₁ इव (for एव). — [d]) K₃ नो महक्षप (for नाहवे वधः).

17 [c]) K₁ S सर्वधा (K₁ T₁ M₁ °था; M₃ °तो) (for सर्वशो). K₃ D₅ S [s]पि (for हि).

18 [a]) T G एतान्हि (for एवैतान्).

19 [a]) K₁ सर्वतः; G₂ सर्वधा. B₃ T₂ G₃. ₄ एवं (for एतत्). — K₃ om. 19[c]–20[b]; K₃ om. (hapl.) 19[cd]. — [d]) Ś₁ °जिहीर्षतां; D₂ °जिगीषतां.

20 K₃ om. 20[ab] (cf. v.l. 19). — [b]) Ś₁ K₁ विचित्रे; S (except M₃) जीविते (for विदिते). K₃ T₁ कृतं; B Dc D₄ T₂ G₃ नृपं (B₃ कार्यं) (for कृत्यं). — [c]) Ś₁ K₁. ₃ B Dc Dn D₄–₆ G अपि (for अप-).

21 [a]) Ś₁ K₁ कर्मणोर्थो; K₃ B Dc Dn D₄–₆ कर्षणार्थो; D₂ G₁ कर्शनार्थं. — [b]) G₁ M₁ विप्राणाम् (for मित्राणाम्). — [c]) Dc न स धर्मः स्मृतो नूनं. — [d]) Dn₂ (by transp.) धर्मः स; D₂ च धर्मः. B₁. ₃ कुधर्मतः; D₅ S (except G₁) कुवर्त्म तत्. K₃ स धर्मः कुरुवर्त्म तत्; Dc एतद्राजन्नधर्मवत्.

22 Dn₂ om. 22. — [a]) B₃ M₃ सर्वदा. — [b]) T G (except G₄) M₁ धनं; M₂ कर्मं (for धर्मं). — [c]) Ś₁ K₃ B₃ जहीतस्; K₁ जहीमस्; K₂ B₂ Dn₁ D₄. ₆ त्यजतस्; M₁ जुह्वतस् (for जहतस्). K₁ तं हि; B₁ तत्र; T₁ तौ तु (for तात). Ś₁ K₁ B₂ D₂ कामार्थौ. — [d]) Ś₁ K₁ सुखदुःखे (by transp.).

C. 3. 1286
B. 3. 33. 23
K. 3. 33. 23

न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ॥ २३
यस्य चार्थार्थमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः ।
रक्षते भृतकोऽरण्यं यथा स्यात्तादृगेव सः ॥ २४
अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ॥ २५
सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते ॥ २६
तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं ध्रुवम् ।
कामतो रममाणस्य मीनस्येवाम्भसः क्षये ॥ २७
तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः ।
प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ॥ २८
सर्वथा धर्ममूलोऽर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
इतरेतरयोनी तौ विद्धि मेघोदधी यथा ॥ २९
द्रव्यार्थस्पर्शसंयोगे या प्रीतिरुपजायते ।
स कामश्चित्तसंकल्पः शरीरं नास्य विद्यते ॥ ३०
अर्थार्थी पुरुषो राजन्बृहन्तं धर्ममृच्छति ।
अर्थमृच्छति कामार्थी न कामादन्यमृच्छति ॥ ३१
न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् ।
उपयोगात्फलस्येव काष्ठाद्भस्मेव पण्डितः ॥ ३२
इमाञ्शकुनिकात्राजन्हन्ति वैतंसिको यथा ।
एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु च विहिंसताम् ॥ ३३
कामाल्लोभाच्च धर्मस्य प्रवृत्तिं यो न पश्यति ।

---

23 [a]) Ś1 [अ]नर्थज्ञः; D2 T G2. 3 M धर्मार्थः. — [c]) Ś1 दुःख° (for धर्म°). — D3 resumes from धर्मस्य! — [d]) Ś1 K1 अंतः (for अन्धः).

24 Ś1 om. 24. — [a]) K3 B De Dn D4. 6 T2 G3 चात्मार्थम्; T1 सर्वार्थ; G1 चार्थस्य (with hiatus!); G2. 4 M2 चार्थार्थ; M1 चात्मार्थ (for चार्थार्थम्). — [c]) K1 रक्षितो; K2. 3 Dn D2–4. 6 M2 रक्षेत. K1–3 Dn D2. 3 [S]रण्यं; S पुण्यं (for ऽरण्यं). — [d]) K2. 3 Dn D2–4 गास् (for स्यात्).

25 K1 reads 25[ab] after 26[ab]. — [a]) T1 G (except G3) M1 तु (for हि). — [b]) Ś1 D5 नेतरान्. D5 उप° (for अनु°). — Ś1 De1 D2 om. (hapl.) 25[c]–26[b]; T1 om. 25[c]–27[b].

26 Ś1 De1 D2 om. 26[ab]; T1 om. 26 (cf. v.l. 25). — [a]) B (except B3) कामार्थं; T2 G3 कामार्थो. K1 D4. 6 यस्य धर्मश्च कामार्थं; Dn3 यश्च धर्मश्च कामार्थी. — After 26[ab], K1 reads 25[ab]. — [d]) K1 मित्रार्थाभ्यां स हीयते.

27 T1 om. 27[ab] (cf. v.l. 25). — [b]) De कामार्थे. — [c]) S क्रीडतो (for काम°). — After 27, G4 reads 29.

28 D3 om. 28[a]–30[b]. T2 G2–4 read 28 after 30. — [b]) D5 T1 न प्रमाद्यति पंडितः. — [c]) D2 G1. 2 M तौ हि; T1 °स्थो हि; T2 G3 स्मार्थ-; G4 तर्हि (for सा हि). — [d]) S (except M2) यथारणिः (by transp.).

29 D3 om. 29 (cf. v.l. 28). G4 reads 29 after 27. — [a]) K1 स यथा; G2 सर्वधा. — [b]) M2 धर्मश्चार्थस्य दृश्यते. — [c]) K3 De D2 G2 °योनी तौ (as in text); M2 अन्योन्ययोनी तौ राजन्; the rest °योनीती. — [d]) B2 G2. 4 इव (for यथा).

30 D3 om. 30[ab] (cf. v.l. 28). — [b]) G2 चोप° (for उप°). — [d]) M2 नान्यदस्य वै (for नास्य विद्यते). K2. 3 B De Dn D4–6 G1 दृश्य° (for विद्य°). — After 30, T2 G2–4 read 28.

31 [b]) Ś1 K2. 3 B Dn D2. 4–6 इच्छति. De न धर्मं हंतुमिच्छति. — [c]) N (K4 D1 missing) T2 G3 इच्छति (for ऋ°). T1 M1 धर्मार्थी; G2 कामार्थं. — [d]) K1 D3 अन्यद्; T2 G (except G1) अर्थम् (for अन्यम्). N (K4 D1 missing) T2 G3 इच्छति. — After 31, T2 G (except G1) ins.:

123* कामार्थी चैव यः कामं न कामादन्यमृच्छति ।
[T2 G3 इच्छति (for ऋच्छति).]

32 [a]) Ś1 K1 न कामेन च (Ś1 न) (for न हि कामेन). — [b]) B (except B1) T1 G2. 4 M1 सिध्यते. De सिध्त्यफल°. — [c]) B De D2. 4 उपभोगात्; G1 उपभोग. De भवति (for फलस्य). Ś1 K1. 3 D2. 3 इह; K2 अथ; B De Dn D5 G4 M1 एव; M2 आहुः (for इव). — [d]) D3 काष्ठ-; G2 कस्माद् (for काष्ठाद्). K1 भस्मीति (for भस्मेव). K3 इह; D2 M1 एव (for इव). Ś1 De पिंडितं; K1 पंडितैः; K3 पंडितान्; B1 विंदति; B2 पिंडितैः; B3. 4 पिंडितः; D2 जायते; D3 पंडितं; M2 पंडिताः.

33 [a]) Ś1 K3 De Dn D2–4. 6 T1 M1 शकुनकान्. — [c]) T2 G (except G1) एष (for एतद्). — [d]) K2 Dn D4–6 हि; D2 [ए]व (for च). Ś1 K1. 3 D3 वि(Ś1 नि)हिंसतः; K2 Dn D5 °ता; D2 M °नं; T G °कः. B1 भूतेषु विहितं सतां.

34 [a]) Ś1 K1 कामलोभाच्च. — [b]) K2 B De Dn D4–6

स वध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ॥ ३४
व्यक्तं ते विदितो राजन्नर्थो द्रव्यपरिग्रहः ।
प्रकृतिं चापि वेत्थास्य विकृतिं चापि भूयसीम् ॥ ३५
तस्य नाशं विनाशं वा जरया मरणेन वा ।
अनर्थमिति मन्यन्ते सोऽयमस्मासु वर्तते ॥ ३६
इन्द्रियाणां च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च ।
विषये वर्तमानानां या प्रीतिरुपजायते ।
स काम इति मे बुद्धिः कर्मणां फलमुत्तमम् ॥ ३७
एवमेव पृथग्दृष्ट्वा धर्मार्थौ काममेव च ।
न धर्मपर एव स्यान्न चार्थपरमो नरः ।
न कामपरमो वा स्यात्सर्वान्सेवेत सर्वदा ॥ ३८
धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् ।
अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ३९
कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् ।
वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ॥ ४०
धर्मं चार्थं च कामं च यथावद्ददतां वर ।
विभज्य काले कालज्ञः सर्वान्सेवेत पण्डितः ॥ ४१
मोक्षो वा परमं श्रेय एष राजन्सुखार्थिनाम् ।
प्राप्तिर्वा बुद्धिमास्थाय सोपायं कुरुनन्दन ॥ ४२
तद्वाशु क्रियतां राजन्प्राप्तिर्वाप्यधिगम्यताम् ।
जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्तिनः ॥ ४३
विदितश्चैव ते धर्मः सततं चरितश्च ते ।
जानते त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनाम् ॥ ४४
दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
एष धर्मः परो राजन्फलवान्प्रेत्य चेह च ॥ ४५
एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुम् ।
अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ॥ ४६
धर्ममूलं जगद्राजन्नान्यद्धर्माद्विशिष्यते ।

C. 3. 1311
B. 3. 33. 48
K. 3. 33. 48

प्रकृतिं (for प्रवृत्तिं). — [c]) Ś1 स शत्रुः; K3 D2. 3 स शंक्यः; M1 न शंक्यः; M2 (*sup. lin.*) न वध्यः. — [d]) G2 चैव हि (for चेह च).

35 [a]) K1 D2 T1 विदितं; D3 विहितं (for विदितो). — [b]) Ś1 K1. 3 D2 अर्थ-; Dn1 D5 नार्थो; T1 कामो; T2 G कामाद् (G1 अर्थे) (for अर्थो). — [c]) Ś1 K3 D2. 3 प्रतिपत्तिं च (for प्रकृतिं चापि). T1 त्वं (for [अ]स्य). — [d]) Ś1 K3 D2. 3. 5 विवृद्धिं (for विकृतिं). Ś1 K1 चैव; K3 B3 Dc D2. 3 चास्य (for चापि).

36 [a]) K2 B Dc Dn D4–6 नाशे विनाशे. Dc च (for वा). — After 36[ab], D2 ins.:

124* द्रव्यपरिग्रहायार्थो गरीयान्दुर्बलात्मनः ।

— [c]) K2 B Dc Dn D4–6 अनर्थ इति. B4 मंस्यंते.

39 [a]) K3 B2 D2. 3 S (except T2 G3) पूर्वं. — [b]) S (except M2) एव च (for आचरेत्). — [c]) K2 वयसि (for अहनि): cf. 40[c]. S (except G1 M2) अहन्यहन्यनुचरेत्. — 39[d] = 40[d].

40 Ś1 K1. 2 D2. 3 G1 om. (hapl.) 40. — [a]) K3 B1 T2 G3 पूर्वं (for °र्वं). — 40[d] = 39[d].

41 [a]) K1 T2 G (except G1) om. the first च. — [b]) M2 जयतां (for वद°). — [c]) Ś1 धर्मज्ञान्; K1. 3 G1 कालज्ञ.

42 [a]) T G M1 मोक्षं (G1 °क्षे). Dc G1 परमश्रेयः. — [b]) B (except B1) D4. 6 एषां (for एष). M2 नित्य- (for राजन्). Ś1 K1. 3 D2. 3 T1 सुखार्थिनः; D5 शुभार्थिनां. — [c]) K1. 2 B1 Dn D4. 6 प्राप्तिं; S (except M2) प्राप्तं. S (except M2) च (for वा). — [d]) K1–3 B (except B1) Dc Dn D2. 4–6 सोपायां.

43 [a]) Dc तत्राशु; Dn1 तथाशु; D3 T G (except G4) M1 तदाशु; M2 तच्चाशु. K1 क्रियते. — [b]) Dn2 D4 M2 प्राप्तिं वा. Ś1 K1 उपदिश्यतां (for अधि°). — [c]) S (except M2) जीविका.

44 [a]) B2 Dn D4. 6 मे (for ते). — [b]) B1 G1. 2 चरितं च. Dn2. n3 D5 मे (for ते). Dc सततं चरिते शुभे. — M2 om. 44[c]–46[b]. — [c]) K2 Dn D4. 5 T2 G3 जानतस्; B2 T1 M1 जानतस्. S (M2 om.) तु प्रशं° (for त्वयि शं°).

45 M2 om. 45 (cf. v.l. 44). — [a]) Ś1 K2 Dn D4. 6 यज्ञाः. — [b]) Ś1 वेदपारंगमात्परं. — [c]) K3 राज्ञः (for राजन्). — [d]) K2 B (except B1) Dn D4. 6 G4 M1 बल° (for फल°). T2 G3 चेह वै; G1 चेह वा; G2 चैव वै; G4 चैव च.

46 K1 om. (hapl.) 46–47; M2 om. 46[ab] (cf. v.l. 44). — [a]) T2 G2. 3 स च (for एष). G4 स चार्थानर्थहीनेन. — D5 om. (hapl.) 46[c]–47[d]. — [c]) B1. 4 सुखिनः; Dc आत्मनः (for अखिलाः). — [d]) D2 गुणाः शूरेषु संस्थिताः; S (except M2) गुणाः सीदंति निर्धने.

C. 3. 1311
B. 3. 33. 48
K. 3. 33. 48

धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुम् ॥ ४७
न चार्थो भैक्षचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
वेत्तुं शक्यः सदा राजन्केवलं धर्मबुद्धिना ॥ ४८
प्रतिषिद्धा हि ते याच्ञा यया सिध्यति वै द्विजः ।
तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ॥ ४९
भैक्षचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका ।
क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ॥ ५०
उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राहुर्मनीषिणः ।
उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि ॥ ५१
अनुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्थ धर्मान्सनातनान् ।
क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुद्विजते जनः ॥ ५२
प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
एष ते विहितो राजन्धात्रा धर्मः सनातनः ॥ ५३
तस्माद्विचलितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
स्वधर्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५४
स क्षात्रं हृदयं कृत्वा त्यक्त्वेदं शिथिलं मनः ।
वीर्यमास्थाय कौन्तेय धुरमुद्वह धुर्यवत् ॥ ५५
न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५६
जिह्मां दत्त्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५७
भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।

---

47 K1 D5 om. 47 (cf. v.l. 46). — [b]) Ś1 D3 T2 G (except G1) नान्यः; Dc नान्यं (for नान्यद्). Ś1 D3 तस्माद् (for धर्माद्).

48 [a]) Some N MSS. भैक्ष्य°. — [b]) Ś1 K1. 3 Dc D2. 3. 5 M1 केनचित्. — [c]) Ś1 K1 जेतुं (for वेत्तुं). T1 तदा; T2 G (except G1) ततो; M1 तथा; M2 त्वया (for सदा).

49 [a]) T1 हितो राज्ञे (for हि ते याच्ञा). — [b]) Ś1 यथा (for यया). D2. 6 S (except M2) सिध्यंति वै द्विजाः. — K3 om. 49[cd]. — [c]) D2. 3 ओजसैवार्थं°. — [d]) Ś1 K1 D3 भरतर्षभ.

50 [a]) Some MSS. भैक्ष्यचर्या. — [c]) T2 G3 M2 क्षत्रियस्तु. — [d]) T1 M1 धर्मः स्यात्; T2 G3 धर्मस्य. Ś1 K1 परम् (for बलम्). D5 ओजसं. — After 50, Ś1 K1. 3 B (except B3) Dc Dn D3–5 T2 (om. line 2) G2. 3 (om. line 2). 4 ins.:

125* स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून्समागतान् ।
धार्तराष्ट्रवनं पार्थ मया पार्थेन नाशय ।

[(L. 1) T2 G3 सनातनान् (for समागतान्). — (L. 2) K3 °राष्टे; D3 °राष्ट्रं (for °राष्ट्र-). Dc Dn1 -बलं (for -वनं). K1 राजन् (for पार्थ). G2. 4 धार्तराष्ट्रान्रणं प्राप्य पार्थ सर्वान्निनाशय.]

51 T2 G3 om. (hapl.) 51[a]–52[b]. In D3, the portion of the text from °मेव up to 3. 37. 32[b] is lost on a missing fol. D2 om. 51[ab]. — [a]) K3 एवं; G1 एतद्; M2 एतं (for एव). B3 उदारा धर्मविद्वांसो. — [b]) K1 Dc D5 आहुर् (for प्राहुर्). K3 T1 G1. 3 M2 द्विजातयः (for मनीषिणः). — [c]) D2 स्वधर्मं (for उदारं).

52 D3 missing (cf. v.l. 51). T2 G3 om. 52[ab] (cf. v.l. 51). — [a]) B1. 4 अनुगच्छस्व; T1 G1. 2. 4 M1 प्रतिपद्यस्व; M2 अवबुध्यस्व. — [b]) T1 G1. 2. 4 स्वार्थ- (for वेत्थ). Ś1 K1 धर्मं सनातनं. — [c]) G1 °कर्मा हि (for °कर्माभि-).

53 D3 missing (cf. v.l. 51). — [b]) S (except M2) राज्ञां (for तव). — [d]) B1. 4 S (except G1) transp. धात्रा and धर्मः.

54 D3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) Ś1 K1 D2 अस्माद् (for तस्माद्). N (K4 D1. 3 missing) अपचितः (for विचलितः). — [b]) Ś1 K1 D2 हास्यो भविष्यसि. — [c]) B2 मनुष्येंद्र (for °ष्याणां). — [d]) B4 च्यवनं (for चलनं).

55 D3 missing (cf. v.l. 51). — [b]) D2 त्यजेदं. — [c]) G2 धियम्; M2 धैर्यम् (for वीर्यम्). K1. 2 B2 Dn D4. 6 कौरव्य (for कौन्तेय).

56 D3 missing (cf. v.l. 51). — [c]) Dc T G3. 4 [s]प्य°; G2 [s]म्य°; M2 ह्य° (for ध्य°).

57 D3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) D5 वाचं; S जिह्मां (M2 °ह्मः). B3 लुत्वा; D5 ऋद्धां; M1 कृत्वा; M2 छित्वा (for दत्त्वा). — [b]) D6 क्षुब्धानां. Ś1 K1. 3 Dc D2. 5 पापचेतसां; K2 लब्ध°; D6 (m as in text) क्षुब्ध°. ❀ Cn: शल्यकः श्वावित् क्षुद्रान्मधुमक्षिकाविशेषान् जिह्मां दत्त्वा बहिर्निःसार्य भक्षयति तद्वज्जिह्मां वाचं दत्त्वा शत्रून् जहि इति प्राह्ः । ❀ Similar explanations have been given by Arjunamiśra and Caturbhuja.

58 D3 missing (cf. v.l. 51). — [b]) K3 सर्वतः.

निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पाण्डवर्षभ ॥ ५८
एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्वा महीपते ।
जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितः ॥ ५९
न ह्यर्जुनसमः कश्चिद्युधि योद्धा धनुर्धरः ।
भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६०
सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
न प्रमाणेन नोत्साहात्सत्त्वस्थो भव पाण्डव ॥ ६१
सत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा ।
न तु प्रसक्तं भवति वृक्षच्छायेव हैमनी ॥ ६२
अर्थत्यागो हि कार्यः स्यादर्थं श्रेयांसमिच्छता ।
बीजौपम्येन कौन्तेय मा ते भूदत्र संशयः ॥ ६३
अर्थेन तु समोऽनर्थो यत्र लभ्येत नोदयः ।
न तत्र विपणः कार्यः खरकण्डूयितं हि तत् ॥ ६४
एवमेव मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाल्पकं नरः ।
बृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितः ॥ ६५
अमित्रं मित्रसंपन्नं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः ।
भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं दुर्बलं कुरुते वशे ॥ ६६
सत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन्सुबलवानपि ।
नोद्यमेन न होत्राभिः सर्वाः स्वीकुरुते प्रजाः ॥ ६७
सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।
अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ६८
यथा राजन्प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्तिभिः ।
अत्ति चैव तथैव त्वं सवितुः सदृशो भव ॥ ६९
एतद्ध्यपि तपो राजन्पुराणमिति नः श्रुतम् ।

C. 3. 1335
B. 3. 33. 72
K. 3. 33. 72

— [d]) Ś1 K1. 3 Dc D2. 5 पांडुनंदन; K2 Dn D4. 6 पार्थिवर्षभ.

59 D3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) Ś1 K1 Dc D2 बलवतां; K3 विलपतां. — [b]) M2 विशां (for महीं). Ś1 K1 इति बृद्धानुशासनं. — [d]) Ś1 K3 निवृतिम्; K1 निवृत्तिर् (for निकृतिम्). S (except M2) आस्थितान्.

60 D3 missing (cf. v.l. 51). — Ś1 K1 om. (hapl.) 60^{bc}. — [b]) B (except B2) Dn D4. 6 योधो (for योद्धा). Dc धनंजयः (for धनुर्). — [c]) K3 D2 न; Dc [अ]न्यः (for वा). M2 नरः (for पुमान्). — [d]) K3 यो; D2 S (except M2) [स]न्यो (for वा).

61 D3 missing (cf. v.l. 51). — $61^{ab} = 67^{ab}$. — [b]) Ś1 K1. 3 D2 न (for सु-). — [c]) B1 चोत्साहात्. K3 Bim Dc D2. 5 Cnp अप्रमादी महो(Dc सदो-; D2 मदो)त्साही. — [d]) K3 शत्रून्प्रभव (for सत्त्वस्थो भव). S (except M2) पार्थिव (for पाण्डव).

62 D3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) K3 धर्मस्य (for अर्थस्य). — [b]) D2 धिगयं; G4 विततं (for वितथं). Dc यत्ततो; T2 G3 तु ततो; G2. 4 हि ततो (for यदतो). — [d]) B2m D5 ताल° (for वृक्ष°).

63 D3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) K1. 2 B Dc Dn D4–6 [स]पि (for हि). — [b]) M2 भूयांसम् (for श्रेयांसम्). — Ś1 om. 63^{c}–64^{d}. — [c]) K1. 3 D2 बीजोपपत्या कौं°.

64 D3 missing (cf. v.l. 51). Ś1 K1 om. 64 (for Ś1 cf. v.l. 63). — [a]) T2 G3 सत्त्वेन (for अर्थेन). B2. 3 D2 T2 G3 समो नार्थो; T1 समानार्थो. — [b]) T1 G1 M यत्र लभ्यो धनोदयः; T2 G2–4 यत्र लब्धो महोदयः. — [c]) D2 [अ]न्वेषणा कार्या (for विपणः कार्यः). — [d]) K3 Dc D2 T2 G3. 4 M2 °कंडूयनं.

65 D3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) K3 B2 Dc Dn1 D4–6 T2 G (except G1) एतत् (for एव). — [c]) D2 T2 G (except G1) बृहद्धर्ममवाप्नोति. — [d]) Dn3 D4. 6 संबुद्ध. K2. 3 B Dc Dn D4–6 G1 निश्चितं; D2 निश्चयः.

66 D3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) K3 अमित्रेण च संयुक्तं. — [b]) Ś1 B1. 2 विंदंति; K2 भेदंति. — [c]) M1 °त्यक्तान् (for °त्यक्तं). — [d]) K2 Dn D4 युवानं; M1 दुर्बलान्; Cnp दुर्बलं (as in text). B4 D2. 5 कुर्वते. K2 B Dn D4. 6 G4 वशं.

67 D3 missing (cf. v.l. 51). K3 om. 67. — $67^{ab} = 61^{ab}$. — [b]) Ś1 K1 D2 अबल° (for सुबल°). Ś1 असि (for अपि). — Ś1 K2 D2 om. (hapl.) 67^{c}–68^{b}; K1 om. 67^{cd}. — [c]) S मात्राभिः (for होः).

68 D3 missing (cf. v.l. 51). Ś1 K2 D2 om. 68^{ab} (cf. v.l. 67). — [a]) K3 D5 T G2–4 M सहितैर् (for संहतैर्). G1 सर्वा स हि मतैरेव (sic). — [c]) M1 जेतुं (for हन्तुं). — [d]) Dc D5 अपि (for इव).

69 D3 missing (cf. v.l. 51). — [c]) S (except M2) हंति (for अत्ति). G4 तथैकस् (for तथैव). — [d]) K1. 2 B Dn D4. 6 सदृशः सवितुर् (by transp.); T2 G (except G1) सूर्यस्य सदृशो.

C. 3. 1335
B. 3. 33. 72
K. 3. 33. 72

विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥ ७०
अपेयात्किल भाः सूर्याल्लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा ।
इति लोको व्यवसितो दृष्ट्वेमां भवतो व्यथाम् ॥ ७१
भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
कथायुक्ताः परिषदः पृथग्राजन्समागताः ॥ ७२
इदमभ्यधिकं राजन्ब्राह्मणा गुरवश्च ते ।
समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसंधताम् ॥ ७३
यन्न मोहान्न कार्पण्यान्न लोभान्न भयादपि ।
अनृतं किंचिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७४
यदेनः कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७५
ब्राह्मणेभ्यो ददद्ग्रामान्गाश्च राजन्सहस्रशः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्य इव चन्द्रमाः ॥ ७६
पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
सवृद्धबालाः सहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ७७
श्वदतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ७८
इति निर्वचनं लोके चिरं चरति भारत ।
अपि चैतत्स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमिव कुर्वते ॥ ७९
स भवान्रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।

70 D_3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) K_3 यथा (for एतद्). K_2 Dn_1. n_2 D_2 चापि; T_1 वापि (for ह्यपि). K_1 B Dc Dn_3 D_{4-6} त्व(B$_{4m}$ D_5 तु)वितथं; T_2 G_3 ह्यवितथं (for ह्यपि तपो). Cnp एतच्चावितथं. — [b]) $Ś_1$ K_1 निश्चितं (for नः श्रुतम्). — After 70, K_2 B Dc_2 Dn D_5. 6 ins.:

126* न तथा तपसा राजँल्लोकान्प्राप्नोति क्षत्रियः ।
यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ।

71 D_3 missing (cf. v.l. 51). — [b]) $Ś_1$ K_3 D_2 लक्ष्म (for लक्ष्मीश्).

72 D_3 missing (cf. v.l. 51). — [b]) Dc ते (for च). — [c]) S कथयंत्यः (for कथा˚). — [d]) T_1 ˚हिताः; M_2 ˚सते (for ˚गताः). T_2 G राजन्प्रथममागताः.

73 D_3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) S (except M_2) इमाम् (for इदम्). D_2. 5 अभ्यधिकं; T_2 G_1. 3 M_1 अभ्यधिकां. — [b]) $Ś_1$ K_1. 2 B Dc Dn D_{4-6} कुरवश्च (for गु˚). — [d]) G_3. 4 मृदुतां. M_1 सत्यसंधतः; M_2 ˚संधतान्.

74 D_3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) $Ś_1$ K_1. 3 Dc_2 D_2 लोभा˚ (for मोहा˚). — [b]) $Ś_1$ K_1. 3 Dc D_2. 6 क्रोधा˚ (for लोभा˚).

75 D_3 missing (cf. v.l. 51). — [b]) T_1 किंचिद्; T_2 G_3 राज्यं; G_1. 2. 4 M_1 राजन् (for राजा). D_2 T_1 M_1 भूतिम् (for भूमिम्). T_2 G_3 अवाप्नुयात्. — [c]) $Ś_1$ K_1 तत्सर्वं (by transp.). T G M_1 नुदति तत् (for तन्नुदते). M_2 पश्चान्नुदति तत्सर्वं.

76 D_3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) $Ś_1$ K_1 D_2 वित्तं; T_1 राजन् (for ग्रामान्). — [b]) T_1 ग्रामान् गाश्च सह˚. — [c]) T_1 G_1. 2 M वीर (for सर्व˚). — [d]) D_5 मेघेभ्य; T_2 G तमोभिर् (for तमोभ्य).

77 D_3 missing (cf. v.l. 51). — [a]) T_2 G (except G_1) राजन् (for सर्वे). — [c]) $Ś_1$ सर्वांश्च; K_2 Dn_2. n_3 D_6 समृद्धा; B Dn_1 D_4 सवृद्धा (for सवृद्ध˚). K_3. 3 B_2. 3 Dn D_{4-6} G_4 M_2 -बाल- (for -बालाः). B_4 G_2 सबालवृद्ध- (G_2 ˚द्धाः)सहिताः; D_2 सहिताः सबालवृद्धाः. — [d]) $Ś_1$ K_1 T_1 M त्वा. — After 77, T_2 G_{2-4} ins.:

127* धार्तराष्ट्रीं महाराज न शंसन्ति मतिं जनाः ।

followed by stanzas 83–85.

78 D_3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T_2 G_{2-4} cf. v.l. 77. — [a]) $Ś_1$ K_1 क्षीरमावृत्तं; B_1. 3 Dc_2 D_5 क्षीरमासिक्तं; T_2 G_{2-4} वा पयः सि(G_2. 4 स)क्तं; G_1 क्षीरमादत्तं.

79 D_3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T_2 G_{2-4} cf. v.l. 77. — [a]) N (K_4 D_1. 3 missing) transp. निर्वचनं and लोके. — [b]) $Ś_1$ पुरं; K_2 B_1. 2 Dn_1. n_3 D_5 पुरश्; K_3 D_2 चिराच्; B_3. 4 Dc Dn_2 D_4. 6 पुनश् (for चिरं). $Ś_1$ K_1 भवति (for चरति). — [c]) $Ś_1$ चैतः; K_1 G_4 चेतः; K_2 B Dc Dn D_4. 6 T_2 G_3 चैताः; D_2 चैव; D_5 चेत्ताः (for चैतत्). — [d]) $Ś_1$ K_1 अपि; K_2 B (except B_3) Dn D_4. 6 अधि- (for इव). — After 79, K_1. 2 B Dc Dn D_{4-6} ins.:

128* इमामवस्थां च गते सहास्माभिररिंदम ।
हन्त नष्टाः स्म सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ।,

which is followed by 130* in K_1.

80 D_3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T_2 G_{2-4} cf. v.l. 77. — [b]) $Ś_1$ K_1 B_2 D_2 ˚नि च (for ˚न्वितम्). S प्रनि(T_1 अनु)ज्ञाय तथेति नः. — [c]) D_2 वि-; T G_3 हि (for ऽभि-). — [d]) $Ś_1$ K_3 D_3 -घातकं; T_1 M_1 -पादकः (for -पादकम्). K_1 सर्वानर्थविघातकं; K_2 B Dn D_{4-6} विप्रेभ्योर्थविभावकः (B_2 ˚भाजकः; B_{3m} ˚तारकः); Dc

त्वरमाणोऽभिनिर्यातु चिरमर्थोपपादकम् ॥ ८०
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयम् ।
अस्त्रविद्भिः परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ।
आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ॥ ८१
अमित्रांस्तेजसा मृद्नन्नसुरेभ्य इवारिहा ।
श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८२

न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्ध्रवाससाम् ।
स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ॥ ८३
न स वीरो न मातङ्गो न सदश्वोऽस्ति भारत ।
यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८४
सृञ्जयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनामृषभेण च ।
कथं स्विद्युधि कौन्तेय राज्यं न प्राप्नुयामहे ॥ ८५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

युधिष्ठिर उवाच ।
असंशयं भारत सत्यमेत-

घन्मा तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोपि ।
न त्वा विगर्हे प्रतिकूलमेत-

C. 3. 1355
B. 3. 34. 2
K. 3. 34. 2

किल स्वार्थोपपत्तये.

81 D_3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T_2 G_{2-4} cf. v.l. 77. — [a]) Dc D_5 द्विजान्स्वस्ति (for द्विजश्रेष्ठान्). — [b]) D_5 अद्यैव च गजाह्वयं. — [d]) $Ś_1$ K_1 सह (for दृढ-). — [e]) K_1 Dc D_2 वीर (for वीरैर्).

82 D_3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T_2 G_{2-4} cf. v.l. 77. B_3 om. (hapl.) 82^{ab}. — [a]) G_2 तरसा (for तेजसा). — [b]) K_{1-3} B_2 Dc Dn $D_{2.\,4.\,6}$ T_2 G_3 असुरानिव (K_3 सुरेभ्य इव) वृत्रहा. — [cd]) K_2 Dn_1. n_2 श्रेय (for श्रियम्). $Ś_1$ K_3 M °राष्ट्रीं (for °राष्ट्रान्). — For 82^{cd}, T_2 G_3 subst. धार्तराष्ट्रं महाराजञ्च शंसंति तथा जनाः; and read 82^{cd} (as in text) after 85.

83 D_3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T_2 G_{2-4} cf. v.l. 77. — [a]) Dc_2 D_2 गांजीव°. — [b]) S (except G_4 M_2) गृध्र° (for गार्ध्र°). — [c]) $Ś_1$ K_1 वेगम् (for स्पर्शम्). — [d]) K_1 न च (for मर्त्यः). — After 83, Dc ins.:

129* कः पैरैर्हियमाणानामात्मभावेन संसहेत् ।

84 D_3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T_2 G_{2-4} cf. v.l. 77. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.\,2}$ B Dc Dn $D_{4.\,6}$ T_2 G_3 च सोश्वो (for सदश्वो). $Ś_1$ K_3 Dc $D_{2.\,5}$ कश्चन (for भारत).

85 D_3 missing (cf. v.l. 51). For sequence of T_2 G_{2-4} cf. v.l. 77. — [a]) Dc चैव (for सह). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.\,3}$ Dc $D_{2.\,5}$ प्रवरेण; $B_{1.\,2}$ Dn D_4 T_2 G_3 वृषभेण; D_5 भरतस्य (for ऋषभेण). — [c]) $Ś_1$ K_1 D_5 कथंचिद्. T G विद्धि (for युधि). — [d]) $K_{2.\,3}$ B Dn $D_{4.\,6}$ M_2 न राज्यं (by transp.). — K_1 ins. after 128*: K_2 B Dc Dn D_{4-6}, after 85:

130* शत्रुहस्तगतां राजन्कथं स्विन्नाहरेर्महीम् ।
इह यत्नमुपाहृत्य बलेन महतान्वितः ।

Colophon. K_4 $D_{1.\,3}$ missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_1 Dn_2 T G आरण्य (G_2 अरण्य). — *Sub-parvan:* B_4 D_5 (both om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन; likewise T_2 G_3 only द्वैतवननिवास. — *Adhy. name:* B_4 Dn_3 भीमवाक्यं; Dc भीमवाक्ये त्रिगुणप्रशंसा; D_2 त्रिगुणप्रशंसा; T_2 $G_{2.\,3}$ M_1 भीमस्या(M_1 °स्या)भिप्रायकथनं; G_1 भीमसेनमतं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 33. — *Śloka no.:* Dn_1. n_3 89; Dn_2 90.

35

☞ This adhy. is missing in K_4 $D_{1.\,3}$ (cf. v.l. 3. 1. 1; 22. 30; 34. 51); the MSS. are mostly ignored here.

1 Before 1, $K_{1.\,2}$ B Dc Dn D_{4-6} ins.:

131* वैशंपायन उवाच ।
स एवमुक्तस्तु महानुभावः
सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा ।
अजातशत्रुस्तदनन्तरं वै
धैर्यान्वितो वाक्यमिदं बभाषे ।

— [b]) $K_{2.\,3}$ B D ($D_{1.\,3}$ missing) T_2 $G_{1.\,3}$ मां (for

C. 3. 1355
B. 3. 34. 2
K. 3. 34. 2

न्ममानयाद्धि व्यसनं व आगात् ॥ १
अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्ष-
त्राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।
तन्मा शठः कितवः प्रत्यदेवी-
त्सुयोधनार्थे सुबलस्य पुत्रः ॥ २
महामायः शकुनिः पार्वतीयः
सदा सभायां प्रवपन्नक्षपूगान् ।
अमायिनं मायया प्रत्यदेवी-
त्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ३
अक्षान्हि दृष्ट्वा शकुनेर्यथाव-
त्कामानुलोमानयुजो युजश्च ।
शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा
मन्युस्तु हन्ति पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ४
यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण
मानेन वीर्येण च तात नद्धः ।
न ते वाचं भीमसेनाभ्यसूये
मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ५
स नो राजा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
न्यपातयद्व्यसने राज्यमिच्छन् ।
दास्यं च नोऽगमयद्भीमसेन
यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः ॥ ६
त्वं चापि तद्वेत्थ धनंजयश्च
पुनर्द्यूतायागतानां सभां नः ।
यन्माब्रवीद्धृतराष्ट्रस्य पुत्र
एकग्लहार्थं भरतानां समक्षम् ॥ ७
वने समा द्वादश राजपुत्र
यथाकामं विदितमजातशत्रो ।
अथापरं चाविदितं चरेथाः
सर्वैः सह भ्रातृभिश्छद्मगूढः ॥ ८
त्वां चेच्छ्रुत्वा तात तथा चरन्त-
मवभोत्स्यन्ते भारतानां चराः स्म ।
अन्यांश्चरेथास्तावतोऽब्दांस्ततस्त्वं

मा). T G °शरैः (for °शल्यैः). — c) K2. 3 B D (D1. 3 missing) T2 G त्वां (for त्वा). K2. 3 B2. 3 Dn D4. 6 एव (for एतत्). — d) Ś1 om. हि. K1 वै; D5 ते (for हि). B1 D5 समागात्; S (except M2) समागाः (for व आगात्). D2 ममानयाद्व्यसनं यत्तदागात्.

2 a) S अन्वपद्ये. D5 जिहीर्षुः. — b) Ś1 D2 T2 G3. 4 M2 °राड्- (for °राष्ट्रस्य). M2 -पुत्रैः. — c) K1–3 B Dn D2. 4–6 T2 G तन्मां; T1 M तं मां.

3 b) Ś1 सदा सदः; K1 सभासदः; K2. 3m B D (D1. 3 missing) सभामध्ये (K3 orig. सत्यं सदा); M2 स वै सर्वान् (for सदा सभायां). K3 प्रक्षिपन्. — c) N (K4 D1. 3 missing) °जैषीत् (for °देवीत्).

4 a) K2 B Dn D4. 6 G1 च; T G2–4 M तु (for हि). — b) Ś1 K1 Dc कामानु(Ś1 °नु)लोभान्; K2 Dn D4 कामानुकूलान्; K3 जयानुलोमान्. Ś1 K1 Dc नयुजो (for अयुजो). K3 जये च; Dn3 च तत्र (for युजश्च). — c) D2 S (except M2) शक्यो (for शक्यं). B2 S (except M2) न भविष्यद्. M2 एनान् (for आत्मा). — d) K2 B Dn D4. 6 हन्यात्; T2 G3 हंते (for हन्ति). K3 Dc D5 मन्युस्तु (D5 °श्च) धैर्यं पुरुषस्य हंति.

5 a) Ś1 K1 D2. 5 मानुषेण; T1 पूरुषेण. — c) Ś1 K1. 2 B Dn D4–6 वाचो (for वाचं). — d) Ś1 D2 भवितेति सत्यं (for भवितव्यमासीत्).

6 a) K3 D2 °राट्रः सपुत्रो.

7 b) G2 द्यूतं च (for द्यूताय). K2 Dn T1 आगतांस्तां (T1 °स्तान्). D2 सभार्यां; M1 सभायां (for सभां नः). — c) K3 D (D1. 3 missing) G4 यन्मां ब्रवीद्. Ś1 K1 °राट्रः सपुत्र. — d) Ś1 M2 एकग्लहाद्; K1. 3 D2 °ग्लहार्थे; T2 G2–4 एतद्ग्लहार्थं. Ś1 K1 T1 G2 M2 भारतानां; D5 भवतां (for भरतानां).

8 b) B M2 विजितम्; D2 विहितम् (for विदितम्). — c) K3 B (except B4) Dc D5 तथा° (for अथा°). Ś1 विदितैः; K1 अविदितः (om. च); K2. 3 Dn D2. 4 T1 M चाविदितः. Ś1 च तैरथ; M2 चरेस्त्वं (for चरेथाः). — d) T2 G2–4 सहैतया (for सर्वैः सह). Ś1 छद्मरूढः; T1 G1. 3 छद्मरूपः; T2 G3. 4 M1 छद्मरूपः.

9 a) T1 तं चेन्मुक्त्वा; G1 तं चेत्यक्त्वा; G2. 4 M2 तं वै त्वां (M2 त्वा); M1 तं चेत्तु त्वां (for त्वां चेच्छ्रुत्वा). — b) Ś1 K1 एवं भोत्स्यंते; K3 अवज्ञात्स्यंति; D2 अवगच्छंते; T1 विबोध्यंते; T2 G2–4 बुध्येरन्वै; G1 M2 अवबोध्यंते; M1 अनु-

निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ॥ ९
चरैश्चैनोऽविदितः कालमेतं
युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् ।
ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह
तवैव ता भारत पञ्च नद्यः ॥ १०
वयं चैवं भ्रातरः सर्व एव
त्वया जिताः कालमपास्य भोगान् ।
वसेम इत्याह पुरा स राजा
मध्ये कुरूणां स मयोक्तस्तथेति ॥ ११
तत्र द्यूतमभवन्नो जघन्यं
तस्मिञ्जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे ।
इत्थं च देशाननुसंचरामो
वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ॥ १२
सुयोधनश्चापि न शान्तिमिच्छ-
न्भूयः स मन्योर्वशमन्वगच्छत् ।
उद्योजयामास कुरूंश्च सर्वा-
न्ये चास्य केचिद्वशमन्वगच्छन् ॥ १३
तं संधिमास्थाय सतां सकाशे
को नाम जह्यादिह राज्यहेतोः ।
आर्यस्य मन्ये मरणाद्वरीयो
यद्धर्ममुत्क्रम्य महीं प्रशिष्यात् ॥ १४
तदैव चेद्वीरकर्माकरिष्यो
यदा द्यूते परिघं पर्यमृक्षः ।
बाहू दिधक्षन्वारितः फल्गुनेन
किं दुष्कृतं भीम तदाभविष्यत् ॥ १५
प्रागेव चैवं समयक्रियायाः
किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः ।
प्राप्तं तु कालं त्वभिपद्य पश्चा-

C. 3. 1370
B. 3. 34. 17
K. 3. 34. 17

वेत्स्यंते (for अवभोत्स्यन्ते). K3 D5 M1 भरतानां. K2. 3 B1 Dn D4 च; S वै (for स्म). — c) K1 चरे° (for चरेथा°). Ś1 समास्तथा; K1. 2 B1 Dn D4 तथा त्वं; K3 यथा त्वं; D2 तदा मे (for ततस्त्वं). — d) T1 om. तत्. B3 D3 M2 [ए]तत्; T2 G2–4 त्वं (for तत्). D2 प्रब्रवीहि (for प्रतिजानीहि).

10 a) Ś1 चरेश्च नो; K1. 2 चरैश्च नो; K3 चरेश्चैनो; B2 चरेश्छन्नो; D2 नरैस्त्वं नो; T G1–3 चा(T2 G3 च)रैश्छन्नो; G4 चरेच्छन्नो; M1 चारैश्चेन्नो; M2 चारैश्च नो (for चरैश्चेन्नो). K3 T1 G1 M1 अविदितं. — b) K2 D6 मुक्तो; T1 व्यक्तो (for युक्तो). — c) T2 G2–4 ब्रवीहि. — d) K3 तदैव; D5 तथैव (for तवैव). °D2 G1 M [ए]ता (for ता).

11 T1 om. 11a–12b. — a) Ś1 K1. 3 Dc D5 M2 चैव; K2 B Dn D4. 6 चैतद्; D2 वै ते (for चैवं). K2 B Dn D4 M2 भारत; T2 G M1 कौरवाः (for भ्रातरः). — c) S (except M2; T1 om.) चरेम (for वसेम). Ś1 K1 पुनश्च; D5 पुरा स्म; T2 G पुनः स (for पुरा स).

12 T1 om. 12ab (cf. v.l. 11). — b) T2 G M1 यस्मिन् (for तस्मिन्). M1 om. from प्रव्रजिताः (in 12b) up to चापि न (in 13a). Ś1 K1. 3 Dc D2. 5 स्म (for च). — c) K3 Dn D4. 6 T1 G1 तु (for च). — d) S (M1 om.) दुर्गाणि (for कृच्छ्र°). T G घोर° (for कृच्छ्र°).

13 M1 om. सुयोधनश्चापि न (cf. v.l. 12). — a) Ś1 K1. 3 ऐच्छद् (for इच्छन्). — b) T1 G1. 2. 4 M1 च (for स). Ś1 K2 D2 अभ्यगच्छत्; T1 अद्य ग°. — B1 om. 13cd. — d) K1 D2. 5 अभ्य° (for अन्व°).

14 a) Ś1 तांस्तान्; K1 तं सत्यम्; T G तां (G1 सं-) सिद्धिम् (for तं संधिम्). Ś1 अवस्थाय (for आस्थाय). — b) S कस्य (for राज्य-). — d) T2 G2–4 M2 उत्सृज्य (for उत्क्रम्य). K1 प्रशासे; K2 B Dn D4. 6 M2 प्रशासेत् (for प्रशिष्यात्).

15 a) Ś1 B1 Dc °कर्माकरिष्ये; T1 G1. 2. 4 तथा (T1 G1 °दा) करिष्ये; M1 तथाकरिष्यो. — c) Ś1 K1 फल्गुणेन; K2 B D (D1. 3 missing) T2 G3 फाल्गुनेन. K3 बाहून् विधक्षन् वारितमर्जुनेन. — d) S (except G4 M2) को (for किं). G2 दुष्करं (for दुष्कृतं). Ś1 T G2–4 भीम तथा; K2 D5 भीमसेन (for भीम तदा). T G [अ]करिष्यत्; M [अ]करिष्यः (for [अ]भविष्यत्).

16 a) K2 B Dn D5 (by corr.). 6 °क्रियायां. — b) Ś1 नाब्रवीत्; T2 G2. 3 नोब्रवीत्; G4 नोब्रवीः; M2 माब्रवीः. S (except G4 M2) पुरुषम् (for पौरुषम्). K3 B2 आददानः; D5 (after corr.) आदधानः; S मा विजानन् (M2 मा तदानीं) (for आविदानः). — c) K1 प्रतिपद्य; Dc अभिपद्य; D2 अभिपत्य; S (except T2 G3) अतिपात्य (for त्वभिपद्य). — d) T1 G1. 2. 4 M1 वा त्विदानीम् (for मामिदानीम्). Dc °मात्रं त्वम् (for °वेलम्).

C. 3. 1370
B. 3. 34. 17
K. 3. 34. 17

किं मामिदानीमतिवेलमात्थ ॥ १६
भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन
दूये विषस्येव रसं विदित्वा ।
यद्याज्ञसेनीं परिकृष्यमाणां
संदृश्य तत्क्षान्तमिति स्म भीम ॥ १७
न त्वद्य शक्यं भरतप्रवीर
कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये ।
कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य
पक्तिं फलानामिव बीजवापः ॥ १८
यदा हि पूर्वं निकृतो निकृत्या
वैरं सपुष्पं सफलं विदित्वा ।
महागुणं हरति हि पौरुषेण
तदा वीरो जीवति जीवलोके ॥ १९
श्रियं च लोके लभते समग्रां
मन्ये चास्मै शत्रवः संनमन्ते ।
मित्राणि चैनमतिरागाद्भजन्ते
देवा इवेन्द्रमनुजीवन्ति चैनम् ॥ २०
मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां
वृणे धर्ममृताज्जीविताच्च ।
राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च
सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

भीमसेन उवाच ।
संधिं कृत्वैव कालेन अन्तकेन पतत्रिणा ।
अनन्तेनाप्रमेयेन स्रोतसा सर्वहारिणा ॥ १
प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन्कालबन्धनः ।

17 a) K3 भूयो हि; Dc2 दूये हि (for भूयोऽपि). B2. 4 वीर्यं (for भीमं). — b) K2 Dc2 M1 भूयो; K3 जातं; D5 (before corr.) भूये (for दूये). K2. 3 B D (D1. 3 missing) T2 G3 हि पीत्वा (for विदित्वा); cf. 19b. — c) K2 B Dn D4. 6 G1 परिक्लिश्यमानां. — d) Ś1 अमृष्य; K1 अवीक्ष्य (for संदृश्य). K3 ते; T1 G (except G3) M1 तां; M2 नः (for तत्). T2 G (except G1) अपीह (for इति स्म).

18 b) Dc D5 कर्तुं (for कृत्वा). T2 G3 यदथ (for यदुक्तं). Dc D5 मिथ्या (for -मध्ये). — c) T2 G (except G1) सुखोदयाय.

19 a) Ś1 K1 निकृतो निकर्तें; K2 B Dc Dn D4. 6 निकृतो निकृंतेद्; K3 निकृतौ हि कर्णे; D2 corrupt; D5 निकृतानि कर्तुं. — b) K3 वैरं च निर्यातयितुं समर्थः. — c) B (except B3) om. हि.

20 b) K1 Dc D5 S संनमंति. — c) K2 B D (except D2; D1. 3 missing) अचिराद् (for अतिरागाद्). — d) B1 दिवीव चेंद्रम्; D4. 6 देवा दिवीवेंद्रम्. K2 B Dn D4. 6 उप° (for अनु°).

21 b) Ś1 K1 वृणोमि (for वृणे). K1 सत्याद्; D5 न धर्मम्; G2. 4 सत्यम् (for धर्मम्). Ś1 K1. 3 Dc D5 हि (for च).

Colophon. K4 D1. 3 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 D5 M1 (all om. sub-parvan name) mention only द्वैतवन. — *Adhy. name:* B4 Dc D2 G1 युधिष्ठिरवाक्यं; T2 G2. 3 M1 युधिष्ठिरस्या (M1 °स्या) भिप्रायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 S 34. — *Śloka no:* Dn 22.

36

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v.l. 3. 34. 51); the MS. is mostly ignored here. — 1a–20c is missing in D1 (cf. v.l. 3. 22. 30); D1 is ignored up to 20c.

1 K4 begins from 1 (cf. v.l. 3. 1. 1). — a) T1 मत्वा (for कृत्वा). Ś1 [ण]क-; K3 Dc T2 G2. 3 M [इ]व (for [ए]व).

फेनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ॥ २
निमेषादपि कौन्तेय यस्यायुरपचीयते ।
सूच्येवाञ्जनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ॥ ३
यो नूनमिमितायुः स्यादथ वापि प्रमाणवित् ।
स कालं वै प्रतीक्षेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ४
प्रतीक्षमाणान्कालो नः समा राजंस्त्रयोदश ।
आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ॥ ५
शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितम् ।
प्रागेव मरणात्तस्माद्राज्यायैव घटामहे ॥ ६
यो न याति प्रसंख्यानमस्पष्टो भूमिवर्धनः ।
अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ॥ ७
यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वोद्यमः पुमान् ।
अफलं तस्य जन्माहं मन्ये दुर्जातजायिनः ॥ ८
हैरण्यौ भवतो बाहू श्रुतिर्भवति पार्थिव ।
हत्वा द्विषन्तं संग्रामे भुक्त्वा बाह्वर्जितं वसु ॥ ९
हत्वा चेत्पुरुषो राजन्निकर्तारमरिंदम ।
अह्नाय नरकं गच्छेत्स्वर्गेणास्य स संमितः ॥ १०
अमर्षजो हि संतापः पावकादीप्तिमत्तरः ।
येनाहमभिसंतप्तो न नक्तं न दिवा शये ॥ ११
अयं च पार्थो बीभत्सुर्वरिष्ठो ज्याविकर्षणे ।
आस्ते परमसंतप्तो नूनं सिंह इवाशये ॥ १२
योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वाँल्लोके धनुर्भृतः ।
सोऽयमात्मजमूष्माणं महाहस्तीव यच्छति ॥ १३
नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसूः ।
तवैव प्रियमिच्छन्त आसते जडमूकवत् ॥ १४
सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सृञ्जयैः ।
अहमेकोऽभिसंतप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ॥ १५
प्रियमेव तु सर्वेषां यद्ब्रवीम्युत किंचन ।

C. 3. 1391
B. 3. 35. 16
K. 3. 35. 16

G_1 विशालेन (for [ए]व कालेन). M_2 वदसि (for कालेन). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B D ($D_{1.3}$ missing) ह्यंतकेन (to avoid hiatus!). — [c]) D_5 हरंति नाᵒ (for अनन्तेनाᵒ).

3 [c]) Cnp शून्येव (for सूच्येव). $Ś_1$ ᵒमूलस्य; $K_{3.4}$ ᵒपूर्णायाः; D_2 ᵒचूर्णाय; D_5 Cnp ᵒपूर्णस्य; S (except T_2G_3) ᵒचूर्णानि. ❀ Cn: पूर्णस्येत्यपपाठः । ❀

4 B_1 om. 4^{ab}. — [b]) K_4 B (B_1 om.) T_2 G_3 M_2 वा स्यात; T_1 $G_{1.2.4}$ M_1 वायुः (for वापि). — [c]) D_2 स च कालं (for स कालं वै).

5 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B D (except D_2; $D_{1.3}$ missing) T_2 G_3 प्रतीक्षमाणः. $Ś_1$ K_1 D_2 कालेन (for कालो नः).

6 [a]) $Ś_1$ $K_{3.4}$ Dc $D_{2.5}$ आस्थितं (for आश्रितम्). — K_2 om. (hapl.) from 6^c up to सोऽव- (in 7^d). — [d]) Dc यताᵒ (for घटाᵒ). — After 6, $Ś_1$ K_1 ins.:

132* कालो नूनं मनुष्यस्य नित्यं संनिहितोऽमृतः ।

7 K_2 om. up to सोऽव- (cf. v.l. 6). — [a]) K_4 यो नायाति; T_1 यो न यातो. T_1 न (for प्र-). — [b]) K_1 अस्फुटो; B Dc D_5 संस्पृष्टो; D_4 संस्पष्टो; D_6 संस्पृष्टे. $Ś_1$ $G_{2.4}$ M_2 भूतिᵒ; K_4 भूतᵒ (for भूमिᵒ).

8 [b]) T_2 G_{2-4} अपᵒ (for अल्पᵒ). — [c]) K_2 $B_{2.4}$ Dn $D_{4.5}$ transp. तस्य and जन्म. — [d]) $K_{3.4}$ $D_{5.6}$ दुर्या- (K_4 *sup. lin.* ᵒर्जा)त-; T_2 $G_{2.3}$ दुर्जीव- (for दुर्जात-). $K_{1.4}$ B_3 $D_{2.5.6}$ -यायिनः; T G_{2-4} -जीविनः (for -जायिनः).

9 [b]) $Ś_1$ K_3 भवतु. K_{2-4} B D (except D_2; $D_{1.3}$ missing) पार्थिवी. — [d]) $K_{2.3}$ B (except B_2) D ($D_{1.3}$ missing) T_2 G_3 भुंक्ष्व (for भुक्त्वा). $K_{1.2}$ B_2 बाहुजितं; T_1 बहुमतं; T_2 G (except G_4) M बाह्वार्जितं.

10 [a]) K_2 Dn D_4 वै (for चेत्). — [b]) S (except M_2) अरिं (G_4 ᵒरीन्) नृप (for अरिंदम). — [d]) $Ś_1$ D_6 स्वर्गेणापि. $Ś_1$ [अ]समन्वितः; K_2 समस्मितः; K_4 समंततः; T_1 सुसंमतिः; G_1 सुनिर्मितं; $G_{2.4}$ M_1 सुसंमितं; M_2 समं स्मृतं.

11 [a]) M_2 अमर्षिणो हि. — [c]) T G अपि; M_1 अस्मि (for अभि-). — [d]) B_2 (?gloss) रात्रौ (for नक्तं).

12 [b]) Dc D_5 विशिष्टो; M_2 वर्षिष्टो (for वरिष्ठो). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.4m}$ नुन्नः; K_3 क्षिप्तः; K_4 D_2 सन्नः (for नूनं). Dc D_5 इवावटे.

13 [a]) B_{1-3} Dc $D_{5.6}$ न; B_4 M_2 [ऽ]नु- (for ऽभि-). $Ś_1$ [ऽ]भिमन्येत; T G_{1-3} M_1 नुदेत्सर्वान्; G_4 जयेद्राजन् (for ऽभिमनुते). — [b]) $Ś_1$ D_2 राजन्लोके; T_1 G_{1-3} M_1 लोके राजन्; M_2 सर्वान्लोक-.

14 [c]) K_4 B (except B_1) $D_{4.6}$ M_2 तवैते (for तवैव). K_4 बलम् (for प्रियम्). K_4 B_2 D_6 (with hiatus!) इच्छंति (for इच्छन्त).

15 [b]) $D_{2.4.6}$ सृंजयैः सह (by transp.). — [c]) K_2 $B_{2.4}$ Dc Dn च; K_4 [ऽ]ति-; B_3 D_2 [ऽ]पि (for ऽभि-). S (except M_2) इयमेका च संतप्ता.

C. 3. 1391
B. 3. 35. 16
K. 3. 35. 16

सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६
नेतः पापीयसी काचिदापद्राजन्भविष्यति ।
यन्नो नीचैरल्पबलै राज्यमाच्छिद्य भुज्यते ॥ १७
शीलदोषाद्गुणाविष्ट आनृशंस्यात्परंतप ।
क्लेशांस्तितिक्षसे राजन्नान्यः कश्चित्प्रशंसति ॥ १८
घृणी ब्राह्मणरूपोऽसि कथं क्षत्रे *अजायथाः ।
अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ॥ १९
अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान्यथा वै मनुरब्रवीत् ।
क्रूरान्विकृतिसंयुक्तान्विहितानशमात्मकान् ॥ २०
कर्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमास्से पीठसर्पवत् ।
बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च ॥ २१
तृणानां मुष्टिनैकेन हिमवन्तं तु पर्वतम् ।
छन्नमिच्छसि कौन्तेय योऽस्मान्संवर्तुमिच्छसि ॥ २२
अज्ञातचर्या गूढेन पृथिव्यां विश्रुतेन च ।
दिवीव पार्थ सूर्येण न शक्या चरितुं त्वया ॥ २३
बृहच्छाल इवानूपे शाखापुष्पपलाशवान् ।
हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति ॥ २४
इमौ च सिंहसंकाशौ भ्रातरौ सहितौ शिशू ।
नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः ॥ २५
पुण्यकीर्ती राजपुत्री द्रौपदी वीरसूरियम् ।
विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति ॥ २६
मां चापि राजञ्जानन्ति आकुमारमिमाः प्रजाः ।
अज्ञातचर्यां पश्यामि मेरोरिव निगूहनम् ॥ २७
तथैव बहवोऽस्माभी राष्ट्रेभ्यो विप्रवासिताः ।
राजानो राजपुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः ॥ २८
न हि तेऽप्युपशाम्यन्ति निकृतानां निराकृताः ।

---

17 [a]) K2 B3 Dc Dn D2 T2 G3 M2 नातः; D5 ततः (for नेतः). K1. 4 D2 राजन् (for काचिद्). — [b]) K1 D2 काचिदापद्; K4 आपत्काचित्; D4. 6 अवस्था सं- (for आपद्राजन्). — [c]) Dc °प्राणै (for °बलै). — [d]) K3 युद्धे नाच्छिद्य भु°.

18 [a]) D5 °दोष- (for °दोषाद्). — [d]) M2 नाथ (for नान्यः). Ś1 प्रशस्यति; T2 G2–4 प्रशास्ति हि (for प्रशंसति). — After 18, K2. 4 B Dc Dn D4–6 ins.:

133* श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ।

[= (var.) 5. 130. 6. — (L. 1) K4 B Dc D5 [अ]ल्पमेधसः (for [अ]विपश्चितः). — (L. 2) K4 D5 सूक्ष्मार्थदर्शिनी.]

19 [b]) Ś1 K1. 3. 4 Dc D2. 5 क्षत्रेन्वजायथाः; K2 B Dn क्षत्रेषु जा° (B2 क्षत्रे त्वजा°); D4 क्षत्रे तु जा°; D6 क्षत्रे नु जा°; T G3 क्षत्रे ह्यजा°; G1. 2. 4 M2 क्षत्रे व्यजा°; M1 क्षत्रेभ्यजा° (for क्षत्रे *अजा°). Some MSS. -जायिथाः. — [c]) B2 G1 यस्यां. G2. 4 योनौ हि (by transp.).

20 [a]) K4 तान् (for त्वं). — [b]) Ś1 K1 D2 [ए]व (for वै). — [c]) G1. 2 विकृति- (for निकृति-). K3 B2. 4 Dn -संपन्नान् (for -संयुक्तान्). — D1 resumes from 20[d]. — [d]) Ś1 न समात्मकान्; M2 निश्चयात्मकान् (for अशमात्मकान्). — After 20, K1. 2. 4 B D (except D1; D3 missing) ins.:

134* धार्तराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः ।;

while K3 ins.:

135* ज्ञाने तपसि शौर्ये वा यस्य न प्रथितं यशः ।
विद्यायामथ लाभे वा मातुरुच्चार एव सः ।

21 [a]) Ś1 मन्वाह; K1 नत्वैवं (for कर्तव्ये). Ś1 K1. 3 Dc D1. 2. 5 पुरुषश्रेष्ठ; K4 सति राजेंद्र. — [b]) T1 G1. 4 समास्से (T1 °से); G2 समानः (for किमास्से).

22 [b]) Ś1 M1 नु; K1. 2 B D (except D2. 5; D3 missing) T2 G3 च; M3 हि (for तु). — [c]) M2 भेत्तुम् (for छन्नम्). — [d]) T1 संहर्तुम्; T2 G2–4 संयंतुम्; G1 संयातुम् (for संवर्तुम्).

24 [a]) K1–3 Dc D4 S (except T2 G3) साल (for शाल). S [अ]नूपः (M2 °प्यः). — [b]) Ś1 K1 D1. 3 शाखी पुष्प°; K3 साक्षी पुष्प°; K4 बहुपुष्पफलैश्चितः; D5 शाखापुष्प इवासवान्; G1 °फलान्विता.

25 [a]) T1 G (except G3) M1 हि (for च). Dc सिंहविक्रांतौ. — [b]) Ś1 K1. 3 Dc2 D1. 3 सदृशौ (for सहितौ).

27 [b]) Ś1 ह्याकुमारा; K1. 2 B Dc Dn D4 T2 G3 M1 ह्याकुमारम्; K3. 4 D1. 6 आकुमारा; D2. 5 °रः; G1 °रान्. T1 G1 इव (for इमाः). — [c]) N (D3 missing) M2 ना(K1 न)ज्ञात° (for अज्ञात°). Dc शक्यामि; T G पश्यंति (for पश्यामि). — [d]) G1 विनिग्रहं (for निगूहनम्).

28 [b]) K4 राज्यार्द्वै; Dc राष्ट्राद्या (for राष्ट्रेभ्यो). — [d]) S धार्त° (for धृत°).

29 [a]) K4 D3 ह्युप-; Dc D1 ह्युप- (for ऽप्युप-). Ś1

अवश्यं तैर्निकर्तव्यमस्माकं तत्प्रियैषिभिः ॥ २९
तेऽप्यस्मासु प्रयुञ्जीरन्प्रच्छन्नान्सुबहूञ्जनान् ।
आचक्षीरंश्च नो ज्ञात्वा तन्नः स्यात्सुमहद्भयम् ॥ ३०
अस्माभिरुषिताः सम्यग्वने मासास्त्रयोदश ।
परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ३१
अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३२
अथ वानडुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ।
सौहित्यदानादेकस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३३
तस्माच्छत्रुवधे राजन्क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य तु सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

वैशंपायन उवाच ।
भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
निःश्वस्य पुरुषव्याघ्रः संप्रदध्यौ परंतपः ॥ १
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येतिकृत्यताम् । C. 3. 1114 B. 3. 36. 4 K. 3. 36. 4

K1 De D1 -शाम्येरन्; D8 (m as in text) -शाम्येत (for -शाम्यन्ति). — b) K1-3 B De Dn D4-6 T2 G3 निकृता वा; K4 अस्माभिस्तु; M1 निराकारैः (for निकृतानां). — c) K2 निवर्तव्यं; K3 तु क°; De न क°; D1. 3. 5 विक° (for निक°). K4 ततस्तैः प्रतिकर्तव्यं. — d) K3 विप्रियैषिभिः.

30 a) De ये (for ते). Ś1 पाप्मासु; K1 चास्मासु; T1 [s]भ्यस्मासु; K1 M1 ह्यस्मासु (for sभ्यस्मासु). — b) K3 युगपज् (for सुबहून्). K2 B1. 2 Dn D1. 4. 6 M2 चरान् (for जनान्). — d) Ś1 तत्र स्यात्; D2 De Dn D4 G4 ततः स्यात्. K3 सुमहात्ययं.

31 b) Ś1 समा°; T1 G1. 2 वासा° (for मासा°). K1 त्रयोदश समा वने. — c) Ś1 K4 D1 T2 G (except G1) परिणामे . K3 परिमाणीकृतान्पश्य. — d) D5 M2 तावंतः (for तावतः). K4 त्रयोदश समा इव.

32 a) Ś1 K1. 4 De1 Dn3 D1. 2. 6 T G (except G1) M1 मास (for मासः). — c) Ś1 K4m D2 प्रतीकानीव; K1 पूतिक इव; K3 पुत्तिका इव; K4 De पूतिकानीव; B2. 3 पूतिकामिव; D4 पूतकानिव; M2 पूतिकमिव. — d) T1 तदेतं; T2 G (except G1) तथैव (for तथेदं). T2 G (except G1) इदं (for इति).

33 a) K1 वानर्नहो (sic); K3 D2. 3 G2 M2 वानडुहो; B2 वानन्वहो. — b) Ś1 B1 साधवो; K1 मधवो; D2 माधवे. Ś1 K (except K3) B2 D2 साधुवाहिनः; B1 °वासिनः; D1 °वाहितं. — c) K (except K4) B De Dn D4. 6 T1 G1 M एतस्माद् (for एक°). — d) K3 De D5 एनसा. Ś1 D2 प्रवि°; K3 De विप्र°; D1. 3 T1 M1 परि° (for प्रति-).

34 a) K4 भूत°; S (except G4) रिपु° (for शत्रु°). — c) K2 B2 Dn D4 हि (for तु). — d) T1 M1 धर्मो नान्योस्ति (by transp.).

Colophon. D2 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn2 D2 T G3. 4 आरण्य; D1 वन; G2 अरण्य. — *Sub-parvan:* D5 (om. sub-parvan name) mentions only द्वैतवन; likewise G1 only द्वैतवननिवास. — *Adhy. name:* K4 B4 D1 T2 G3 भीमवाक्यं; De D2 भीमसेनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 35; D1 36 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 35; D1 33.

37

☞ 1a–32b is missing in D2 (cf. v.l. 3. 34. 51); the MS. is ignored up to 32b.

1 After 1, K2 B D (except D1. 2: D2 missing) S ins.:
136* श्रुता मे राजधर्माश्च वर्णानां च पृथक्पृथक् ।
आयत्यां च तदात्वे च यः पश्यति स पश्यति ।
धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमध्यां सुदुर्विदाम् ।
कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्दनम् ।
[(L. 1) De वर्ण° (for राज°). De D5 राज्ञां चैव (for वर्णानां च). K2 B De Dn D4-6 वि(D5 सु)निश्चयाः (for पृथक्पृथक्). — (L. 3) T2 G3 ज्ञायमानेन; G2. 4 ज्ञायमानोहं (for जानमानोऽहं). M2 °विंदां (for °विंदाम्). — (L. 4) T1 बाल्यात्; G1 बंधात् (for बलात्). S विवर्तनं (for विमर्दनम्).]
2 a) K3. 4 D2. 6 (before corr.) T1 M2 सु (for स).

C. 3. 1414
B. 3. 36. 4
K. 3. 36. 4

भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ॥ २
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
इदमन्यत्समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ॥ ३
महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ॥ ४
सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ५
त्वं तु केवलचापल्याद्भलदर्पोच्छ्रितः स्वयम् ।
आरब्धव्यमिदं कर्म मन्यसे शृणु तत्र मे ॥ ६
भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसंधश्च वीर्यवान् ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७
धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः ।
सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ॥ ८
राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च सांप्रतम् ॥ ९
दुर्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत ।
पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति रक्षणे ॥ १०
सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ॥ ११
दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ॥ १२
समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।
द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ॥ १३
अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः ।
तस्मात्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ॥ १४
सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ॥ १५
अमर्षी नित्यसंहृष्टस्तत्र कर्णो महारथः ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्य अभेद्यकवचावृतः ॥ १६
अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ॥ १७
न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
अति सर्वान्धनुर्ग्राहान्सुतपुत्रस्य लाघवम् ॥ १८
एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।

---

3 Before 3, K (except K_3) B D (except D_2; D_3 missing) ins. युधिष्ठिर उ°. — M_3 om. (hapl.) 3^c–4^d. — ^{c}) D_6 एतत् (for अन्यत्). K_3 त्वम् (for समम्). K_2 B Dc Dn D_1 G_4 M_1 °दस्व (for °धत्स्व).

4 M_3 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{a}) K_3 महोपायानि; K_{4m} महामात्राणि; T_1 °पथानि; G_2. 4 M_2 °पायानि. $Ś_1$ K (except K_3) Dc D_1. 3 कार्याणि.

6 ^{a}) K_2 B Dn D_{4-6} M_3 यत्त; Dc यत्र; T_2 G (except G_1) तत्तु (for त्वं तु). M_2 °कार्पण्यात् (for °चापल्यात्). — ^{b}) K_2 B_1 Dn °दर्पोत्थितः. — ^{c}) $Ś_1$ K D (except D_6; D_3 missing) M_2 कार्यं (for कर्म).

7 D_4 om. (hapl.) 7^{cd}. — ^{c}) B D_6 transp. द्रोणः and कर्णः. — ^{d}) D_1 तथैव च; T G (except G_1) प्रतापवान् (for च वीर्यं°).

9 D_3 om. 9^a–10^b. — ^{a}) K_4 राजानो राजपुत्राश्च. — ^{b}) K_4 ये चास्मद्- (for येऽस्माभिर्). — ^{c}) K_6 संश्रिताः; D_6 माश्रिताः; G (except G_3) M_3 ते श्रिताः. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ Dc D_1 संप्रति; K_2 Dn तं प्रति; M_3 तान्प्रति (for सांप्रतम्).

10 D_3 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{d}) K_2 Dn संगरे (for रक्षणे).

11 K_4 om. 11. — ^{a}) Dc $D_{2.5}$ M_1 सर्व- (for सर्वे). — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ संविभक्तानि-; $D_{1.3}$ °नि; T_1 G_1 °भि-. K_3 मात्रा हि; D_6 महता (for मात्राभिर्). — ^{d}) $D_{1.3}$ भागैर् (for भोगैर्). K_1 नित्यशः (for सर्व°).

14 $Ś_1$ D_4 om. (hapl.) 14^{ab} (along with 13). — ^{a}) K_3 (marg. *sec. m.*) $D_{1.3}$ भर्तृ° (for राज°). K_3 अवश्यं राज्यकामैस्ते. — ^{b}) $K_{1.3}$ $D_{6.3}$ D_1 T_1 $G_{1.3}$ निवेश्य इति; M_1 निर्वेश्यामीति. — ^{d}) S (except T_1 M_1) च (for सु-). K_4 ब्राह्मणा अपि जीवितं.

15 $Ś_1$ om. 15. — ^{a}) K_4 सर्वास्त्र°; T G °विदुषः. M_1 दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे. — ^{d}) K_4 इति सर्वैः; $B_{1.3.4}$ D_6 M_2 अपि सर्वैः; B_3 सर्वैरपि. K_4 B Dc D_{4-6} M_3 सुरासुरैः (for सवासवैः).

16 ^{a}) K_1 प्रति-; K_3 तत्र (for नित्य-). $Ś_1$ K (except K_4) B_3 D (except $D_{4.6}$; D_3 missing) -संरब्धः; M_3 -संरंभी. — ^{d}) To avoid hiatus, N (except B_3 D_4; D_3 missing) T_3 G_3 M_3 ह्यभेद्य°; G_1 त्वभेद्य° (for अभेद्य°).

19 Before 19, all MSS. except T_3 G_3 (D_3 miss-

बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किंचन ॥ १९
तयोः संवदतोरेवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः ।
आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ २०
सोऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः ।
युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ २१
युधिष्ठिर महाबाहो वेद्मि ते हृदि मानसम् ।
मनीषया ततः क्षिप्रमागतोऽस्मि नरर्षभ ॥ २२
भीष्माद् द्रोणात्कृपात्कर्णाद् द्रोणपुत्राच्च भारत ।
यत्ते भयममित्रघ्न हृदि संपरिवर्तते ॥ २३
तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन हेतुना ।
तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय ॥ २४
तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्यो युधिष्ठिरम् ।
अब्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ॥ २५
श्रेयस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम ।
येनाभिभविता शत्रूञ्रणे पार्थो धनंजयः ॥ २६

गृहाणेमां मया प्रोक्तां सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ।
विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ।
यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति ॥ २७
अस्त्रहेतोर्महेन्द्रं च रुद्रं चैवाभिगच्छतु ।
वरुणं च धनेशं च धर्मराजं च पाण्डव ।
शक्तो ह्येष सुरान्द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ॥ २८
ऋषिरेष महातेजा नारायणसहायवान् ।
पुराणः शाश्वतो देवो विष्णोरंशः सनातनः ॥ २९
अस्त्राणीन्द्राच्च रुद्राच्च लोकपालेभ्य एव च ।
समादाय महाबाहुर्महत्कर्म करिष्यति ॥ ३०
वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
निवासार्थाय यद्युक्तं भवेद्वः पृथिवीपते ॥ ३१
एकत्र चिरवासो हि न प्रीतिजननो भवेत् ।
तापसानां च शान्तानां भवेदुद्वेगकारकः ॥ ३२
मृगाणामुपयोगश्च वीरुदोषधिसंक्षयः ।

C. 3. 1447
B. 3. 36. 37
K. 3. 36. 37

---

ing) ins. वैशं॰ उ॰ (resp. वैशं॰). — [c]) K₃ तस्थौ; K₃ स्वस्थो (for त्रस्तो). S (except M₃) बभूव शांतिसंयुक्तो. — [d]) D₆ न चै प्रो॰ (for न चैवो॰). S (except M₃) गुरोर्वचनवारितः. — After 19, B₃ ins. an addl. colophon.

20 [a]) G₂. ₄ ततः (for तयोः). D₄ T₁ G₂. ₄ M₁ एव (for एवं). — [b]) T₃ G (except G₄) M₁ तथा (for तदा). S (except M₃) राजन्ययोर् (for पाण्डवयोर्).

21 [b]) K₁ S (except T₃ G₃) अभि॰ (for प्रति॰).

22 Before 22, all MSS. except G₁ (D₃ missing) ins. व्यास उ॰ (resp. व्यासः). — [b]) Ś₁ K₁. ₄ (by marg. corr.) D₁. ₃ हृदि संस्थितं; K₃ Dn हृदयस्थितं (for हृदि मानसं). — [d]) K₄ D₁ भरतर्षभ (for ऽस्मि नर॰).

23 [a]) D₁ तथा (for कृपात्). — [b]) D₁ तथैव च (for च भारत). — After 23[ab], K₃ B Dc Dn D₄₋₆ ins.:

137* दुर्योधनाच्च सुतात्तथा दुःशासनादपि ।

— [cd]) M₂ संप्रति (for संपरि-). Dc यत्ते हृदि तु शत्रुघ्न भयं सं॰.

24 [a]) S (except M₃) प्रशम॰ (for ऽहं नाश॰). — [b]) K₃. ₃ B Dn D₄. ₆ कर्मणा (for हेतुना). — After 24, K₃ B D (except D₃; D₃ missing) ins.:

138* प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः क्षिप्रं ज्वरं जहि ।

[B₁ D₅ प्रतिपद्य; Dc अभिपद्य. Dc रिपुं (for ज्वरं).]

25 [a]) K₁. ₃ B₁ Dc D₅. ₆ आनीय; K₃ उत्तीर्य; K₄ S आनाय्य (for उन्नीय).

26 Before 26, B₄ D₁ ins. व्यास उ॰. — [d]) K₃ Dn धनुर्धरः; K₃ युधिष्ठिरः (for धनं॰).

27 [b]) T₃ G (except G₁) ॰मयीम् (for ॰मतीम्).

28 [c]) Ś₁ K₁ कुबेरं; K₂. ₃ Dn D₁. ₄ कुबेरं (for धनेशं). D₂ इंद्रं चैव वरुणं च. — [d]) B₂ D₅. ₆ T₃ G₃. ₄ पांडवः (for पाण्डव).

29 [d]) Ś₁ K₃ Dn त्व(Ś₁ अ)जेयो निष्णुरच्युतः; K₁ D₁. ₃ अजेयो (K₁ हि जयो) वि(D₃ जि)ष्णुरच्युतः; G₁ विष्णुरीशः सना॰.

30 [a]) T₁ देवा॰ (for रुद्रा॰). B (except B₁) D₆ M₂ अस्त्राणि रुद्रादिद्राच्च. — [c]) K₃ आदाय स (for समादाय).

31 [c]) K₄ B₃ D₃. ₆ S नि(T₁ वि)वासार्थं तु (G₄ प्रवासार्थाय). — [d]) K₄ (marg. *sec. m.* as in text) वेत्थ त्वं; Dc D₅ भवेयुः; G₁ भवेद्यः (for भवेद्वः).

32 32[a]=1. 156. 8[a]. — D₃ resumes from ·नो भवेत् (in [b]). — [c]) K₃ हि; K₄ D₃ तु (for च). Ś₁ K B₁ D (except D₄. ₆) सर्वेषां (for शान्तानां).

33 [a]) Ś₁ K₁ उपसंभोगः; K₃ B₃ D₃ ॰भोगश्च; S ॰रोधश्च. — [b]) MSS. वीरुदौ॰, वीरुधौ॰ etc. — [c]) K₃ B Dn D₁₋₆ बिभर्षि च; T₃ G (except G₁) त्वं बिभर्षि.

C. 3. 1447
B. 3. 36 37
K. 3. 36. 37

बिभर्षि हि बहून्विप्रान्वेदवेदाङ्गपारगान् ॥ ३३
एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान्प्रभुः ।
प्रोवाच योगतत्त्वज्ञो योगविद्यामनुत्तमाम् ॥ ३४
धर्मराज्ञे तदा धीमान्व्यासः सत्यवतीसुतः ।
अनुज्ञाय च कौन्तेयं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३५
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः ।
धारयामास मेधावी काले काले समभ्यसन् ॥ ३६
स व्यासवाक्यमुदितो वनाद् द्वैतवनात्ततः ।
ययौ सरस्वतीतीरे काम्यकं नाम काननम् ॥ ३७

तमन्वयुर्महाराज शिक्षाक्षरविदस्तथा ।
ब्राह्मणास्तपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ॥ ३८
ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः ।
न्यविशन्त महात्मानः सामात्याः सपदानुगाः ॥ ३९
तत्र ते न्यवसन्राजन्कंचित्कालं मनस्विनः ।
धनुर्वेदपरा वीराः शृण्वाना वेदमुत्तमम् ॥ ४०
चरन्तो मृगयां नित्यं शुद्धैर्बाणैर्मृगार्थिनः ।
पितृदैवतविप्रेभ्यो निर्वपन्तो यथाविधि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

वैशंपायन उवाच ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
संस्मृत्य मुनिसंदेशमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं भरतर्षभम् ।

— [d]) K4 वेदाध्ययनतत्परान्.

34 Before 34, N (K4 D8 marg.) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — [b]) B (except B3) Dc D4 M2 विभुः; T G M1 शुचिः (for प्रभुः). — [c]) Ś1 योगतः कृष्णो; K3 Dn D4 लोकतत्त्वज्ञो; K4 योगशास्त्रज्ञो. — [d]) K3 B1 Dn योगी (for योग°).

35 [a]) B3 D5 T G °राजं; Dc D4. 6 °राजे (for °राज्ञे). T1 M तथा; T2 G (except G1) ततो (for तदा). Ś1 K1. 2 Dn D1–3 धर्मराजाय धीमान्स. — 35[b] = 1. 157. 1[d]. — [c]) T1 G (except G3) M1 अनुज्ञाप्य. K4 M2 स (for च).

36 [ab]) K3m तद्ब्रह्म धर्मात्मा (by transp.). — [d]) Ś1 K B3. 4 Dn D1–6 G1 सदाभ्य° ; B1. 2 Dc M2 तदाभ्य°.

37 [a]) K4 व्यासवाक्यप्रमुदितो. — [b]) Ś1 K1 वनं (for वनाद्). — [c]) K3 B Dn D2–4. 6 M2 °कूले; Dc D5 °कूलं (for °तीरे). — [d]) K4 (m as in text) S (except M2) काननं महत् (for नाम काननम्).

38 [a]) Ś1 K1 B3 °राजं (for °राज). — [b]) K3 Dn °विशारदाः.

39 [a]) T2 G (except G1) ततः काम्यं समासाद्य. — After 39[a], K4 ins.:

139* °र्षयो देवपतिं यथा ।
संप्राप्य तद्वनं रम्यं.

— [b]) T1 G1 यत्तास्ते; T2 G2–4 M1 वनं ते (for पुनस्ते). K2. 4 B1. 2 Dn T1 G1 M1 भरतर्षभ. — [c]) K3 अवसंत; K4 B3 D1 न्यवसंत; D3 निवसंतो; M2 प्रविशंत (for न्यविशन्त). — [d]) Ś1 K1–3 Dn सपरिच्छदाः; D1 सपुरोहिताः.

40 [b]) K1. 3. 4 Dn D1–3. 5. 6 T3 G3 किंचित् (for कं°). — [c]) Ś1 K1 M2 °धीनाः; K3. 4 D3. 8 धीराः; T1 शूराः (for वीराः). — [d]) K3. 8 Dn T1 M2 शृण्वंतो. B D4. 6 M3 वेदनिः (B4 D6 M3 °नि) स्वनं.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn3 T G2–4 आरण्य; D1 वन (!). — *Adhy. name:* K3 Dn1 काम्यकगमनं; B4 काम्यकं; Dc व्यासदर्शने प्रतिस्मृतिप्राप्तिः; Dn3 काम्यकवनागमनं; D1 व्यासवाक्यं; D3 व्यासगमने विद्याप्रदानः (sic); D5 प्रवेशः; D6 काम्यकवनं; T3 G2. 3 काम्यकवनप्रवेशः; G1 व्यासागमननिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn S 36; D1 37 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 45; D1 43.

38

2 [a]) K4 विधिना; D8 विविक्तं. K3 B4 D3 विदितप्राज्ञम्; T3 G3 विदिताप्रज्ञम्; G3 विदत°; G4 वितथ°. — [b])

सान्त्वपूर्वं स्मितं कृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ॥ २
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिंदमः ।
धनंजयं धर्मराजो रहसीदमुवाच ह ॥ ३
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत ।
धनुर्वेदश्चतुष्पाद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ॥ ४
ब्राह्मं दैवमासुरं च सप्रयोगचिकित्सितम् ।
सर्वास्त्राणां प्रयोगं च तेऽभिजानन्ति कृत्स्नशः ॥ ५
ते सर्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिसान्त्विताः ।
संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुरुवत्तेषु वर्तते ॥ ६
सर्वयोधेषु चैवास्य सदा वृत्तिरनुत्तमा ।
शक्तिं न हापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः ॥ ७
अद्य चेयं मही कृत्स्ना दुर्योधनवशानुगा ।
त्वयि व्यपाश्रयोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ।
तत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिंदम ॥ ८

कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया ।
तया प्रयुक्तया सम्यग्जगत्सर्वं प्रकाशते ॥ ९
तेन त्वं ब्रह्मणा तात संयुक्तः सुसमाहितः ।
देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय ॥ १०
तपसा योजयात्मानमुग्रेण भरतर्षभ ।
धनुष्मान्कवची खड्गी मुनिः सारसमन्वितः ।
न कस्यचिद्दर्शनमार्गं गच्छ तातोत्तरां दिशम् ॥ ११
इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनंजय ।
वृत्राद्धीतैस्तदा देवैर्बलमिन्द्रे समर्पितम् ।
तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२
शक्रमेव प्रपद्यस्व स ते ऽस्त्राणि प्रदास्यति ।
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ॥ १३
एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत प्रभुः ।
दीक्षितं विधिना तेन यतवाक्कायमानसम् ।

C. 3. 147?
B. 3. 37. 17
K. 3. 37. 18

K₂ B De Dn D₁₋₅ T₂ G₁. ₃ M पुरुषर्षभ (B₃. ₄ D₂ M₂ °भः; Dn₂ D₁. ₂ T₂ G₁. ₃ M₁ °भं); B₃. ₄ D₆ भरतर्षभ.

4 Before 4, most N MSS. ins. युधिष्ठिर उ°. — [a]) Ś₁ पक्षे कर्णे; K₄ च कर्णे च (for कृपे कर्णे). — [b]) K₄ विशेषतः (for च भारत).

5 [a]) Ś₁ K B₂ D (except D₄. ₆) दैवं ब्राह्मं (by transp.). N मानुषं (Ś₁ °व्यं); G₂. ₄ चासुरं (for आसुरं). T₂ G₃ ब्राह्मं दैवासुरं चैव. — [b]) Ś₁ K Dn D₁. ₂ सयत्नं सचिकित्सितं; B D₄₋₆ वायव्यं सचि°; De स[र]हस्यं चि°; D₃ मंत्रसक[? read समंत्रक]चि°; T G (except G₁) स(T₂ G₃ सं)प्रयोगं चि°. — [c]) K₂ Dn तम् (Dn₂ ते) (for च). — [d]) K₂ Dn अभिजा°; K₄ ते वै जा°; T G₁₋₃ ते विजा°; G₄ विजानंति हि (for तेऽभि°).

6 [d]) B₃ भृत्य° (for गुरु°). K₃ T₁ G₂₋₄ M₂ चैषु (for तेषु). G₁ गुरुष्वेषु प्रवर्तते. — After 6, K₄ D₂ ins.:

140* ऐकात्म्यं च गताः सर्वे धार्तराष्ट्रेण भारत ।

7 [b]) K₄ D₂ समा (for सदा). K₂ Dn प्रीतिर्; K₃ धृतिर् (for वृत्तिर्). — After 7[ab], K₁. ₂ B D (except D₁₋₃) ins.:

141* आचार्या मानितास्तुष्टाः शान्तिं व्यवहरन्त्युत ।

8 After 8[ab], K₂ De₂ Dn ins.:

142* सग्रामनगरा पार्थ ससागरवनाकरा ।

— [c]) M₁ त्वं हि (for त्वयि). K₁. ₃. ₄ D₃ त्वपा°; D₁. ₂ तूपा° (for व्यपा°). Ś₁ अयि त्वमाश्रयोऽस्माकं; K₂ Dn भवानेव प्रियोऽस्माकं. — [d]) Ś₁ समाश्रितः; K₄ समर्पितः (for समाहितः). — Ś₁ om. (hapl.) 8[c]–10[b]. — [e]) K₂ B₂ Dn अत्र; K₄ D₂ तत्ते (for तत्र). K₄ B D₄. ₆ प्रवक्ष्यामि.

9 Ś₁ om. 9 (cf. v.l. 8). — [c]) K₄ M₂ तया गृहीतया स°; T G M₁ गृहीतया तया स°.

10 Ś₁ om. 10[ab] (cf. v.l. 8). — [a]) G₂. ₄ भ्रातः (for तात). — [b]) K₁. ₃. ₄ D₂. ₃ M₂ संप्रयुक्तः; De D₅ सुसंयुक्तः (for संयुक्तः सु-). — K₁ om. (hapl.) 10[c]–11[d]. — [d]) K₂. ₄ D₂. ₃ प्रतिपालयन्; D₁ परिपालयन्; D₆ S (except M₁) परिपालय.

11 K₁ om. 11[abcd] (cf. v.l. 10). — [d]) Ś₁ K₂₋₄ B D T₂ M₂ साधु (D₁₋₃ मौन-) (for सार-). K₂ Dn व्रते स्थितः; B₁₋₃ De D₁. ₄₋₆ T₂ (after corr.) -समाहितः (for -समन्वितः). — [f]) B₂ D₄. ₆ transp. गच्छ and तात.

12 [cd]) T₁ transp. भीतैः and देवैः. Ś₁ K₁ B₁. ₂ तथा; S (except M₂) पुरा (for तदा). K₂ Dn transp. तदा and बलं. K₂ Dn शक्रे (for इन्द्रे). — [e]) T₂ G (except G₁) एवास्त्राणि (for एकस्थानि). K₄ B₁ T₂ G (except G₁) दिव्यानि (for सर्वाणि). — After 12, S ins.:

143* अनेन ब्रह्मणा तात सर्वं संप्रतिपद्यते ।

[M₂ स सर्वं प्रतिपत्स्यसे (for the posterior half).]

13 [e]) K₂ शक्रमेवाभिवीक्षस्व. — After 13[ab], K₄ D₂. ₆ ins. a passage given in App. I (No. 3).

14 [a]) K₄ तु धर्मज्ञस् (for धर्मराजस्). — [b]) G₂. ₄ तद्

C. 3. 1472
B. 3 37. 17
K. 3. 37. 18

अनुजज्ञे ततो वीरं भ्राता भ्रातरमग्रजः ॥ १४
निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुं देवं पुरंदरम् ।
धनुर्गाण्डीवमादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ॥ १५
कवची सतलत्राणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
हुत्वाग्निं ब्राह्मणान्निष्कैः स्वस्ति वाच्य महाभुजः ॥१६
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरासनः ।
वधाय धार्तराष्ट्राणां निःश्वस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च ॥ १७
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेयं प्रगृहीतशरासनम् ।
अब्रुवन्ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्हितानि च ।
क्षिप्रं प्राप्नुहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ॥ १८
तं सिंहमिव गच्छन्तं शालस्कन्धोरुमर्जुनम् ।
मनांस्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमब्रवीत् ॥ १९
यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्धनंजय ।
तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ॥ २०
मास्माकं क्षत्रियकुले जन्म कश्चिदवाप्नुयात् ।
ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं येषां युद्धे न जीविका ॥ २१
नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे ।
रंस्यन्ते वीरकर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ॥ २२
नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ॥ २३
त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते ।
जीवितं मरणं चैव राज्यमैश्वर्यमेव च ।

(for तम्). D1 उपाध्यापयन्; T1 अध्यापयति. T2 G3 प्रभुम्. — c) Ś1 K2. 3 D (except D1. 2. 6) [अ]नेन (for तेन). — d) Ś1 K Dn D1–3. 5 T1 G1 M1 धृत° (for यत°). — e) K2. 3 B Dn D4. 6 T2 G3. 4 तदा (for ततो). T2 G3 धीरं (for वीरं).

15 b) Ś1 K1–3 Dn D1–3 द्रष्टुकामः; D4. 6 देवं द्रष्टुं (by transp.). — c) K4 Dc2 D2 गांडीवम्. — d) K2 B Dn D3–6 T1 अक्षय्ये.

16 a) K4 B3. 4 Dc D1. 5 °तनु° (for °तल°). — b) = 1. 212. 5b; 216. 16b. T G1–3 खड्गी; G4 M खड्ग- (for बद्ध-). — c) B2. 4 T2 G (except G1) हुत्वाग्नीन्; M हुताग्निर्.

17 K2 M1 om. (hapl.) 17c–18b. — d) Ś1 [ए]वम् (for [ऊ]र्ध्वम्). Ś1 K1 अवेक्ष्य च; T2 G (except G1) उदैक्षत; M2 निरीक्ष्य च (for उदीक्ष्य च).

18 K2 M1 om. 18ab (cf. v.l. 17). — After 18cd, K4 D2. 5 S ins. a passage given in App. I (No. 4). — S om. 18e/. — e) K2. 3 Dn D3–6 क्षिप्रमाप्नुहि. — f) Dc ध्रुवोस्तु विजयस्तव (cf. 145*); Dn1 यद्यदिच्छसि भारत. — After 18, N (except Dc) ins.:

144* अब्रुवन्ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाशिषः ।

[K4 B D4. 6 इति कृत्वा जयाशीस्ते ब्राह्मणा वाक्यमब्रुवन्.] K1. 2 B Dn D4–6 cont.:

145* संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोऽस्तु विजयस्तव ।

19 S transp. 19ab and 19cd. — a) K2 B Dn D4. 6 तं तथा (B1. 2. 4 D4. 6 तदा) प्रस्थितं वीरं. — b) S सिंहस्कंधोरसं तदा. — d) S प्रयातः पुरुषर्षभः.

☞ For stanzas 20–25, S subst. a passage given below as 153* (cf. v.l. 25).

20 a) Dc यद्यत्; D4 यत्तत् (for यत्ते).

21 a) K3 मा स्माहं; K4 मा चाहं. — b) K3. 4 D2 पुनर्जन्ममवा(D3 समा)प्नुयात्. — c) Ś1 K1 [ऽ]पि वा नित्यं. — d) K2 B Dn D4–6 भैक्ष्येण (for युद्धे न). — After 21, N (K1 om. lines 2–4) ins.:

146* इदं च मे परं दुःखं यत्त्वां पार्थ सुयोधनः ।
दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन्राजसंसदि ।
तस्मादुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ।
यदस्मान्प्रति सभ्येषु बह्वयुक्तमभाषत ।

[(L. 1) K2 B Dn D4. 6 मे परमं; D2. 5 च प मं (for च मे परं). K1 यद्वा पार्थ; K2 B D (except D1–3) यः स पापः; K3 यत्तदा वै (for यत्त्वां पार्थ). — (L. 2) B3. 4 जन्म°; D2 कुरु° (for राज°). — (L. 4) K2 B Dc Dn D4–6 यत्तत्परिषदो मध्ये; K4 यस्मादस्मान्प्रहस्यैव; D1 यस्मादन्यत्प्रहस्यैव (for the prior half).]

22 d) K2 B Dc Dn D4. 6 कथ° (for कीर्त°).

23 b) K3 नोत्र; Dc D2. 5. 6 नोप- (for नोत). — c) K3 भूतिर्; D2 पुष्टिर् (for बुद्धिर्).

24 c) K4 [ऽ]सि हि (for मेऽसि). — f) Ś1 K3 D1–3. 5 कौरव; K1. 2. 4 B Dc Dn D4. 6 भारत (for पाण्डव). — After 24, N (Ś1 K1. 2. 4 D1–3 om. line 2) ins.:

147* बलवद्भिर्विरुद्धेन कार्यमेतत्त्वयानघ ।
प्रयाह्यविघ्नेनैवाशु विजयाय महाबल ।

[(L. 1) K1 विरोधोत्थं; K2 Dn1. n2 विरुद्धं न; K4 (m as above) विरुद्धो न; D2 विरोधेन (for विरुद्धेन). B4 D4. 6 बलवद्भिर्विरोधो वै न कार्यस्ते कदाचन. — (L. 2) K2 B D4. 6

आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्रामुहि पाण्डव ॥ २४
नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ ह्यनामयम् ।
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यो ये चान्ये परिपन्थिनः ॥ २५

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातॄन्धौम्यं च पाण्डवः ।
प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २६
तस्य मार्गादपाक्रामन्सर्वभूतानि गच्छतः ।
युक्तस्यैन्द्रेण योगेन पराक्रान्तस्य शुष्मिणः ॥ २७

C. 3. 149*
B. 3. 37. 38
K. 3. 37. 31

चाशु; De [u]वारतु (for [u]वाशु).]

25 Śi K1. 3 D1. 3 om 25^{ab}. — ^{b}) K4 D2 वनाद्वनं; B4 ह्यनामयः. — After 25^{ab}, K4 D2 ins.:

148* धर्मस्त्वां द्विषतः पातु भास्करश्च विभावसुः ।

— K4 D2 cont.: K2 B (B1 om. line 2) De Dn D4-6 ins. after 25^{ab}:

149* ह्रीः श्रीः कीर्तिर्धृतिः पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती ।
इमा वै तव पान्थस्य पालयन्तु धनंजय ।

[(L. 1) K2 B1 Dn D4. 5 धृतिः (for धृतिः).]

— K2. 4 B (B1 om. line 1) D (except D1. 3) cont. after 149*:

150* ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनकारकः ।
प्रपद्येऽहं वसून्रुद्रानादित्यान्मरुद्गणान् ।
विश्वेदेवांस्तथा साध्याञ्शान्त्यर्थं भरतर्षभ ।

[(L. 1) D4. 6 Cnp ज्येष्ठोपचार्यो. K4 B4 De D2 °मास्थितः (for °कारकः).]

— ^{c}) K2 स्वाम् (for तेऽस्तु). K2 B1. 3 तु (for ऽस्तु). Śi K2. 4 B1. 3 De D2. 3. 5 अंत° (for आन्त°). — ^{d}) Śi K1. 3 D1-3 सर्वशः; B3 पार्थिव (for भारत). — ^{e}) Śi देवेभ्यश्चैव; K4 पार्थिवेभ्यश्च. — After 25, K2 B De Dn D4-6 ins.:

151* एवमुक्त्वाशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी ।;

while G4 ins after 25^{ef} (transposed):

152* अवरोधाद्वने वासात्सर्वस्वहरणादपि ।
इदं दुःखतरं मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनम् ।

☞ For stanzas 20-25, S subst. the foll. passage of 33 lines (with some v l. which have been ignored):

153* प्राञ्जलिः पाण्डवं कृष्णा देवानां कुर्वती नमः ।
वाग्भिः परमशक्ताभिर्मङ्गलाभिरभाषत ।
(25^{ab}) नमो धात्रे विधात्रे च स्वस्ति गच्छ वनाद्वनम् ।
धर्मस्त्वां जुषतां पार्थ भास्करश्च विभावसुः ।
ब्रह्मा त्वां ब्राह्मणाश्चैव पालयन्तु धनंजय । [5]
ज्येष्ठापचायी ज्येष्ठस्य भ्रातुर्वचनमास्थितः ।
प्रपद्येथा वसून्रुद्रानादित्यान्समरुद्गणान् ।
विश्वेदेवांस्तथादित्याञ्शान्त्यर्थं भरतर्षभ ।
(25^{cd}) स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यो दिव्येभ्यो भरतर्षभ ।
(25^{ef}) पार्थिवेभ्यश्च सर्वेभ्यो ये केचित्परिपन्थिनः । [10]
अवरोधाद्वने वासात्सर्वस्वहरणादपि ।
इदं दुःखतरं मन्ये पुत्रेभ्यश्च विवासनात् ।
(21^{ab}) मा स्माहं क्षत्रियकुले जातुचित्पुनराभवम् ।
(21^{cd}) ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामि येषां नायुधजीविका ।
ध्वंसितः स्वगृहेभ्यश्च राष्ट्राच्च भरतर्षभ । [15]
वने प्रतिष्ठितो भूत्वा सौहार्दादवनिष्ठसे ।
जेता यः सर्वशत्रूणां यः पावकमतर्पयत् ।
जनस्त्वां पश्यतीदानीं गच्छन्तं भरतर्षभ ।
अस्मिन्नृते महारण्ये भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
त्वत्कथाः कथयिष्यन्ति चारणा ऋषयस्तथा । [20]
(20^{ab}) यत्तत्कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्वनंजय ।
(20^{cd}) तत्ते सर्वं तथैवास्तु यथा च मनसेच्छसि ।
वसुदेवस्वसा देवी त्वामार्या पुनरागतम् ।
सा पश्यतु पृथा पार्थ सहस्राक्षमिवादितिः ।
(22^{ab}) नूनं ते भ्रातरः सर्वे त्वत्कथाभिः प्रजागरे । [25]
(22^{cd}) रंस्यन्ते तव कर्माणि कीर्तयन्तः पुनः पुनः ।
(23^{ab}) नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नोत जीविते ।
(23^{cd}) तुष्टा बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि ।
आशा संजायते वीर त्वय्यरण्यं प्रपद्यति ।
(24^{ab}) त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे प्रतिष्ठिते । [30]
(24^{cd}) जीवितं मरणं चैव स्वर्गोऽथ नरकस्तथा ।
(24^{ef}) आपृष्टो मेऽसि कौन्तेय स्वस्ति प्रामुहि पाण्डव ।
कृतास्त्रं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ।

— After 25, K2 B De Dn D4-6 ins.:

154* एवमुक्त्वाशिषः कृष्णा विरराम यशस्विनी ।

26 ^{a}) T G3. 4 M1 प्रदक्षिणं ततः (by transp°); G1 प्रदक्षिणं पुनः. — After 26^{ab}, K1 B4 De D1-3. 5 ins.:

155* कृष्णाकटाक्षपाथेयं हृदि कृत्वा ततोऽर्जुनः ।

— ^{d}) S सुमनाः प्रीतिमांस्तदा. — After 26, T G1. 3. 4 M1 ins.:

156* शनैरिव दिशं वीर उदीचीं भरतर्षभः ।
संहरंस्तरसा वृक्षाल्लतावल्लीश्च भारत ।
असज्जमानो वृक्षेषु जगाम सुमहाबलः ।

27 ^{a}) A few MSS. अप° (for अपा°). — T2 G3 om. 27^{cd}. — After 27, K2 B D (except D1-3) ins.:

157* सोऽगच्छत्पर्वतांस्तात तपोधननिषेवितान् ।

C 3. 1494
B. 3. 37. 39
K. 3. 37. 72

सोऽगच्छत्पर्वतं पुण्यमेकाह्नैव महामनाः ।
मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथानिलः ॥ २८
हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
अत्यक्रामत्स दुर्गाणि दिवारात्रमतन्द्रितः ॥ २९
इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्धनंजयः ।
अन्तरिक्षे हि शुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा ॥ ३०
ततोऽपश्यत्सव्यसाची वृक्षमूले तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं पिङ्गलं जटिलं कृशम् ॥ ३१
सोऽब्रवीद्दर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः ।
कस्त्वं तातेह संप्राप्तो धनुष्मान्कवची शरी ।
निबद्धासितलत्राणः क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ३२
नेह शस्त्रेण कर्तव्यं शान्तानामयमालयः ।
विनीतक्रोधहर्षाणां ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ॥ ३३
नेहास्ति धनुषा कार्यं न संग्रामेण कर्हिचित् ।
निक्षिपैतद्धनुस्तात प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३४
इत्यनन्तौजसं वीरं यथा चान्यं पृथग्जनम् ।
तथा वाचमथाभीक्ष्णं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् ।
न चैनं चालयामास धैर्यात्सुदृढनिश्चयम् ॥ ३५
तमुवाच ततः प्रीतः स द्विजः प्रहसन्निव ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिसूदन ॥ ३६
एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोद्वहः ॥ ३७

दिव्यं हैमवतं पुण्यं देवजुष्टं परंतपः ।
[Cf. 28, 29.]

28 T_2 G_3 om. 28^{a}–29^{b}. — ^{a}) $Ś_1$ स गच्छन्; K_1 Dn_1 आगच्छत्; K_2 $B_{2.3}$ $Dn_{2.n5}$ D_{4-6} अगच्छत्. K_4 D_1 रम्यम् (for पुण्यम्). — ^{b}) S (T_2 G_3 om.) सु- (for [ए]व). K_4 °बलः (for °मनाः) — ^{c}) K_4 स तत्र जवगो भूत्वा. — ^{d}) $Ś_1$ K_1 महाबलाः; D_5 महा(m यथा as in text)निलः.

29 T_2 G_3 om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — ^{cd}) $Ś_1$ अनु°; K_3 अत्यक्रामत (om. स); K_4 अभ्य° (for अत्य°). K_1 Dc Dn_1 D_5 T_1 G_1 M सु- (for स). T_2 G_{2-4} दिवारात्रं (for स दुर्गाणि), and ध्यायन्नक्षाणि (for दिवारात्रम्). T_1 अरिंदमः (for अतन्द्रितः).

30 ^{a}) B (except B_1) इंद्रकीलकमासाद्य. — ^{b}) K_1 Dn_3 M_2 तत्रा° (for ततो°). — ^{c}) $K_{2.3}$ Dn D_{4-6} °रिक्षेति; B °रि($B_{2.3}$ °री)क्षे च (for °रिक्षे हि). D_2 ह; T_1 सु-; T_2 $G_{3.4}$ [स]थ; $G_{1.2}$ M स (for हि). — ^{d}) D_1 तिष्ठ तिष्ठ (for तिष्ठेति स). D_3 स्म; S च (for स). — After 30, $K_{2.4}$ B D (except $D_{1.3}$) ins.:

158* तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ।

— K_4 D_2 (both om. lines 3–4) cont.: S (except G_2 M_2) ins. after 30:

159* गत्वा स षडहोरात्रान्सप्तमेऽहनि पाण्डवः ।
प्रस्थेन्द्रकीलस्य शुभे तपोयोगपरोऽभवत् ।
ऊर्ध्वबाहुर्न चाङ्गानि प्रास्पन्दयत किंचन ।
समाहितात्मा नियतः सहस्राक्षसुतोऽच्युतः ।

[(L. 4) T_2 G_3 सहस्राक्षं सारस्थितः (for the posterior half).]

31 ^{a}) K_1 इति; K_2 B Dn D_{4-6} अथ (for ततो). G_4 सव्यसाची तपोपश्यद्.

32 ^{c}) $Ś_1$ K_1 $B_{3.4}$ निबद्धासितनु°; M_2 बद्धासिः सतल°.

33 ^{b}) K_2 B_3 Dn $D_{4.6}$ एष (for अयम्).

34 ^{a}) $G_{3.4}$ नेहात्र. — ^{b}) $K_{2.3}$ B Dc Dn D_{4-6} न संग्रामोत्र (B3 °स्ति); D_{1-3} न च युद्धेन.

35 M_2 om. 35^{ab}. — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ D_4 अनन्या- (K_1 D_4 °नंता)मोजसा; K_2 Dn ओजसा तेजसा; B Dc D_6 अनंतमोजसा (B_4 अनिंद्यनौजसा); $D_{1.5}$ अनन्य(D_5 °न्या)-मोजसा; D_3 अनन्याश्चोजसाः D_5 अलभ्यमोजसा; T_2 G_3 इत्यलं तेजसा (for इत्यनन्तौजसं). N T_1 वीर (Dc वीरो). — ^{b}) N नान्यः; T_1 चान्यः (for चान्यं). $Ś_1$ K_{1-3} Dc Dn D_{1-5} पुमान्कचित्; K_4 B D_6 T_1 पृथग्जनः. — ^{cd}) $K_{1.4}$ Dc_1 $D_{2.3}$ यथा. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_{1-3} तत्त्वम्; K_3 B Dc Dn D_{4-6} हसन् (for वाचम्). N इवाभीक्ष्णं ($Ś_1$ °क्ष्णो); T $G_{3.4}$ अभीक्ष्णं स; M_2 तथाभीक्ष्णं (for अथाभीक्ष्णं). G_2 न चोवाच ततोभीक्ष्णं ब्राह्मणोत्तममर्जुनः. — ^{f}) D_5 वीर्यात् (for धैर्यात्). $Ś_1$ सुकृति°; $K_{1.2.4}$ B Dn $D_{1.4.6}$ सुधृत°; K_3 सुधृति°; $D_{2.3}$ सुकृत°; G_1 सुदृढनिश्चयः; M_1 °निश्चितं.

36 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ Dc D_{1-3} उवाच तं (by transp.). — $Ś_1$ om. 36^{b}–37^{a}. — After 36^{ab}, K_3 B $D_{4.6}$ read 39^{cd}, *repeating* it in its proper place. — ^{cd}) B_3 कामान्वृणीष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोसि परमां गतिं (cf. 39^{ef}).

37 $Ś_1$ om. 37^{a} (cf. v.l. 36). — ^{ab}) K_3 B (except B_4) Dn $D_{4.6}$ transp. प्रत्युवाच and सहस्राक्षं. K_1 महा

ईप्सितो ह्येष मे कामो वरं चैनं प्रयच्छ मे ।
त्वत्तोऽद्य भगवन्नस्त्रं कृत्स्नमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३८
प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव ।
इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्रैस्तव धनंजय ।
कामान्वृणीष्व लोकांश्च प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ ३९
एवमुक्तः प्रत्युवाच सहस्राक्षं धनंजयः ।
न लोकान्न पुनः कामान्न देवत्वं कुतः सुखम् ॥ ४०
न च सर्वामरैश्वर्यं कामये त्रिदशाधिप ।
भ्रातॄंस्तान्विपिने त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च ।
अकीर्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं शाश्वतीः समाः ॥ ४१
एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनम् ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ४२
यदा द्रक्ष्यसि भूतेशं त्र्यक्षं शूलधरं शिवम् ।
तदा दातास्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ४३
क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ।
दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः स्वर्गमेष्यसि ॥ ४४
इत्युक्त्वा फल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं ततः ।
अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्थौ योगसमन्वितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

जनमेजय उवाच ।
भगवञ्श्रोतुमिच्छामि पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
विस्तरेण कथामेतां यथास्त्राण्युपलब्धवान् ॥ १
कथं स पुरुषव्याघ्रो दीर्घबाहुर्धनंजयः ।
वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मनुष्यमभीतवत् ॥ २
किं च तेन कृतं तत्र वसता ब्रह्मवित्तम ।

C. 3. 1518
B. 3. 38. 3
K. 3. 38. 3

भुजः (for धनं°). — [c]) Śi K4 B3 Dc D1–3 T1 प्रयतो (for °णं°).

38 [a]) K2 B Dn D1. 4. 6 वै (for मे). — [b]) K4 B4 S चैव (M2 स्वेनं); B2 चेमं; D5 श्रेष्ठं (for चैनं). Śi K1. 3 D1–3 वरश्चैष प्रदीयतां; Dc वरश्रेष्ठं प्रयच्छति.

39 K4 D1 om. (hapl.) 39c–40b. — 39f = 34d. — [e f]) B2 Dn D4. 6 त्वं (for च). For 39e f, K2 subst. a v.l. of 36cd.

40 K4 D1 om. 40ab (cf. v.l. 39); T1 om. 40–41. — 40a = 42a. — [c]) Śi K2 B4 Dn D3–6 लोभान्न (for लोकान्न). — [d]) B1 Dn पुनः (for कुतः).

41 T1 om. 41 (cf. v.l. 40). — [c]) G (except G3) M विजने (for विपिने).

43 [b]) Śi K1 रुद्रं; K3 (? gloss) त्र्यंबकं (for त्र्यक्षं). B3 हरं (for शिवम्). B4 त्र्यंबकं शूलपाणिनं. — [c]) K3 कौंतेय (for ते तात).

44 [c]) Śi K1. 3 Dc Dn3 D1–3. 5 M1 देवस्य (for कौन्तेय).

45 [a]) N G1 फाल्गुनं (Śi K1 भगवान्; K3 अर्जुनं [? gloss]) (for फल्गुनं). — [b]) K2 B Dc Dn D4–6 T2 G3 पुनः; D1 गतः (for ततः). — [c]) Dc एकस् (for एव). — [d]) Śi K1 D1–3 योगबलान्वितः.

Colophon om. in B1 D4. 6. G4 partly broken. — *Major parvan:* Śi K1 Dn2 T G2. 3 आरण्य; M2 अरण्यक. — *Sub-parvan:* K1 कैरात; T2 G1. 3 M2 किरातार्जुनीय. — *Adhy. name:* K4 अर्जुनयोगाश्रयः; Dc इन्द्रकीलानुगमने इन्द्रदर्शनं; D1. 3. 5 इन्द्रकीलगमनं (D3 °गमः); D2 इन्द्रकीलगमने इंद्रागमनः (sic); T1 G1 M शक्र(T1 इन्द्र)-दर्शनं; G2 इन्द्रार्जुनसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 37; D1 38 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 59; D1 53.

39

2 D3 om. 2. — [a]) K2 B Dn D4–6 T2 G3 यथा च (for कथं स).

3 [a]) S [अ]नेन (for तेन). K4 तात; D3. 5 कर्म (for तत्र). — Śi om. (hapl.) 3c–4b. — [c]) S रुद्रो (for स्थाणुर्).

C. 3. 1518
B. 3. 38. 3
K. 3. 38. 3

कथं च भगवान्स्थाणुर्देवराजश्च तोषितः ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्प्रसादाद्द्विजोत्तम ।
त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यं च मानुषं चैव वेत्थ ह ॥ ४
अत्यद्भुतं महाप्राज्ञ रोमहर्षणमर्जुनः ।
भवेन सह संग्रामं चकाराप्रतिमं किल ।
पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः संग्रामेष्वपराजितः ॥ ५
यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षातिविस्मयात् ।
शूराणामपि पार्थानां हृदयानि चकम्पिरे ॥ ६
यद्यच्च कृतवानन्यत्पार्थस्तदखिलं वद ।
न ह्यस्य निन्दितं जिष्णोः सुसूक्ष्ममपि लक्षये ।
चरितं तस्य शूरस्य तन्मे सर्वं प्रकीर्तय ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः ।
दिव्यां कौरवशार्दूल महतीमद्भुतोपमाम् ॥ ८
गात्रसंस्पर्शसंबन्धं त्र्यम्बकेण सहानघ ।
पार्थस्य देवदेवेन शृणु सम्यक्समागमम् ॥ ९
युधिष्ठिरनियोगात्स जगामामितविक्रमः ।
शक्रं सुरेश्वरं द्रष्टुं देवदेवं च शंकरम् ॥ १०
दिव्यं तद्धनुरादाय खड्गं च पुरुषर्षभः ।
महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्यसिद्धये ।
दिशं ह्युदीचीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति ॥ ११
ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन्सर्वलोकमहारथः ।
त्वरया परया युक्तस्तपसे धृतनिश्चयः ।
वनं कण्टकितं घोरमेक एवान्वपद्यत ॥ १२
नानापुष्पफलोपेतं नानापक्षिनिषेवितम् ।
नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ १३
ततः प्रयाते कौन्तेये वनं मानुषवर्जितम् ।
शङ्खानां पटहानां च शब्दः समभवद्दिवि ॥ १४
पुष्पवर्षं च सुमहन्निपपात महीतले ।
मेघजालं च विततं छादयामास सर्वतः ॥ १५

---

4 Ś1 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — [c]) Ś1 K1 हि (for च). K2 Dn1. n3 त्वं हि सर्वं भविष्यंति. — [d]) Ś1 K1 मानुष्यं. Ś1 K1 किं न; T2 G2–4 चापि (for चैव). T2 G2–4 हि (for ह).

5 [a]) Ś1 K1. 3. 4 महाब्रह्मन्; B4 Dc D1–3. 5. 6 इदं (B4 अहं; D1. 3. 5 इह) ब्रह्मन् (for महाप्राज्ञ). K2 B1–3 Dn D4 अत्यद्भुततमं ब्रह्मन्. — [b]) K3. 4 (by corr.) B Dc D1. 4–6 लोम° (for रोम°).

6 [a]) B2 Dc D5 S (except T2 G3 M2) तच्छ्रुत्वा. — [c]) K4 D1 शूराणां पार्थिवानां च.

7 [a]) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3. 5 यच्चापि कृ°. — [b]) Ś1 K1. 3 Dc D1–3. 5 अपि मे (for अखिलं). — [c]) M1 कर्म (for जिष्णोः). — [e]) K4 शौर्यं च (for शूरस्य). — [f]) T1 transp. तन्मे and सर्वं. Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3. 5 तस्मात्त्वमपि कीर्तय.

8 [a]) Ś1 K1. 3 Dc D1–3. 5 राजन् (for तात). K4 अहं ते कथयिष्यामि. — [c]) K2 Dn D4. 6 T2 G3 पौरव° (for कौ°).

9 [a]) N (K4 marg.) G1 M1 °संस्पर्शसंबद्धां (Ś1 B2 D2 °बद्धं; Dc M1 °बंधां); K2 M2 °स्पर्शनसंभाषं (M2 °बंधां). — [b]) K2 B Dn S (except T1 G1 M1) त्र्यंबकेण (as in text); the rest °न. K2 Dc1 D5 महानघ; S (except G4) महाहवे. — [d]) Dc D5 राजन् (for सम्यक्).

10 Ś1 K1 om. 10^{ab}. — [a]) K3 D1 T2 G (except G1) च; M2 तु (for स).

11 [a]) G2. 4 च (for तद्). — [b]) K2 B Dn D4. 6 कनकरसरुं; K3. 4 Dc2 D1. 3 T2 G1. 3 पुरुषर्षभ. — [d]) Ś1 K3 Dc D5 प्रागुदीचीमरिंदम; K1 D1–3 प्रागुदीचीं धनंजयः. — [e]) Ś1 K1. 3 Dc D1–3. 5 प्रतस्थे (for ह्युदीचीं).

12 T2 G (except G1) ऐंद्रिः स्थिरो महाराज (for [a]), श्रिया परमया युक्तः (for [c]), and कृत° (for धृत° in [d]). — [e]) Ś1 K2. 3 B (except B3) D5 कंटकिनं. Ś1 K (except K2) Dc D2. 3. 5 दुर्गं (for घोरं). — [f]) G2 M2 एकमेकोन्व°.

13 [b]) S °नि(G1 M1. 2 °वि)नादितं. — After 13, M1 ins.:

160* गन्धर्वैरप्सरोभिश्च क्रीडद्भिरुपशोभितम् ।
मत्तैः किंपुरुषैश्चैव पानभूमिगतैस्तथा ।
तत्प्रियाभिः समन्ताच्च व्यावृत्य परिवीक्षितः ।
जगाम नरशार्दूलो देवं द्रष्टुं पिनाकिनम् ।

— 13^{c} = 1. 173. 6^{c}.

14 Ś1 K1 om. (hapl.) 14^{ab}. — [a]) S बीभत्सौ (for कौन्तेये).

15 [a]) K2. 4 B3 Dn D1. 6 [अ]नु- (for सु-). — [c])

अतीत्य वनदुर्गाणि संनिकर्षे महागिरेः ।
शुशुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ॥ १६
तत्रापश्यद् द्रुमान्फुल्लान्विहगैर्वल्गु नादितान् ।
नदीश्च बहुलावर्ता नीलवैडूर्यसंनिभाः ॥ १७
हंसकारण्डवोद्गीताः सारसाभिरुतास्तथा ।
पुंस्कोकिलरुताश्चैव क्रौञ्चबर्हिणनादिताः ॥ १८
मनोहरवनोपेतास्तस्मिन्नतिरथोऽर्जुनः ।
पुण्यशीतामलजलाः पश्यन्प्रीतमनाभवत् ॥ १९
रमणीये वनोद्देशे रममाणोऽर्जुनस्तदा ।
तपस्युग्रे वर्तमान उग्रतेजा महामनाः ॥ २०
दर्भचीरं निवस्याथ दण्डाजिनविभूषितः ।
पूर्णे पूर्णे त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाशनः ।
द्विगुणेनैव कालेन द्वितीयं मासमत्यगात् ॥ २१
तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरन् ।
शीर्णं च पतितं भूमौ पर्ण समुपयुक्तवान् ॥ २२
चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासि पूर्णे ततः परम् ।
वायुभक्षो महाबाहुरभवत्पाण्डुनन्दनः ।
ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ॥ २३
सदोपस्पर्शनाच्चास्य बभूवुरमितौजसः ।
विद्युदम्भोरुहनिभा जटास्तस्य महात्मनः ॥ २४
ततो महर्षयः सर्वे जग्मुर्देवं पिनाकिनम् ।
शितिकण्ठं महाभागं प्रणिपत्य प्रसाद्य च ।
सर्वे निवेदयामासुः कर्म तत्फल्गुनस्य ह ॥ २५
एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमाश्रितः ।
उग्रे तपसि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः ॥ २६
तस्य देवेश न वयं विद्मः सर्वे चिकीर्षितम् । C. 3. 1545 B. 3. 38. 30 K. 3. 38. 31

S सततं (for वि°). — [d]) Ś1 K1 B4 D1–3 सर्वशः.

16 [a]) K2. 4 B Dn D4. 6 T1 G1. 4 M सोतीत्य.

17 [a]) T1 G1 पुण्य-; T2 G2–4 M2 तत्र; M1 पुण्यान् (for [अ]पश्यद्). — [b]) Dc1 D1. 3 विहंगैर्. K4 corrupt. — [c]) K2 Dn D4 S विपुलावर्ता. — [d]) Ś1 K1. 3 Dc D1–3. 5 °सप्रभाः; K2. 4 B Dn D4. 6 वैदू(*or* °डू)र्यविम(K4 °सलि)लप्रभाः.

18 [d]) Ś1 K1 हंस°.

20 Ś1 om. 20^{ab} (along with 19^{cd}). — [b]) T2 G (except G1) °रथस्ततः.

21 After 21^{ab}, K2 B Dn D4. 6 read 22^{cd}. — [c]) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1. 3. 5 तु; K2 B2 Dn D2. 4. 6 हि; B1. 3. 4 T1 च (for °[ण]च). — [f]) Ś1 K1. 3. 4 B1. 4 Dc Dn3 D1–3. 5 अभ्यगात्; B3 Dn1 अत्ययात्; Dn2 D4. 6 अभ्ययात्. K3 द्वितीयं च समभ्ययात्.

22 [b]) T2 G (except G1) क्रमेण (for पक्षेण). Ś1 B D5 T1 G1 आचरत्. — K2 B Dn D4. 6 read 22^{cd} after 21^{ab}. — [c]) S जीर्णं (for शी°). — [d]) Ś1 K1 T2 G (except G1) °भुक्तवान्.

23 [a]) Ś1 K3 Dc1 D1–3. 5 [ऽ]पि; M2 हि (for तु). Ś1 अत्र-; T1 अति- (for अथ). K1 चतुर्थे प्रथमं प्राप्तौ. — [b]) K2. 4 B Dn D4. 6 मासे भरतसत्तमः (K2 B2. 3 °म). — [cd]) K4 निराहारः (for महा°), and स तदा (for अभवत्). — [f]) B2 Dc2 D3 G4 पदांगुष्ठाग्र-. Ś1-निष्ठितः; K B Dn1. n2 D3. 5. 6 -धिष्ठितः; T2 G3 -पीडिताः.

24 [a]) Ś1 K1 Dc2 D5 चैव; K3 तस्य; K4 D1–3 तत्र; M2 चापि (for चास्य). — [c]) Ś1 Dc °दर°; K1. 3 D1–3. 5 °धर° (for °रुह°).

25 [b]) Ś1 K1 transp. जग्मुः and देवं. — After 25^{ab}, K (except K3) B Dn D4. 6 M1 (most of which om. 25^{cd}) ins.:

161* निवेदयिषवः पार्थं तपस्युग्रे समास्थितम् ।
[K4 व्यवस्थितं; B2 समाहितं.]

— K2. 4 B Dn D4. 6 om. 25^{cd}. — [c]) T2 G नीलकंठ. S महादेवं. — [d]) Dc D5 S अ(Dc D5 ते)भिवाद्य प्रणम्य च. — [cf]) Dc D1–3. 5 फाल्गुनस्य. K2. 4 B Dn D4. 6 तं (K2 B2–4 ते) प्रणम्य महादेवं शशंसुः पार्थकर्म तत्.

26 [a]) S (except M1) एकः (for एष). — [b]) B3 G4 °पार्श्वम् (for °पृष्ठम्). K1. 2 B4 Dn D4 G4 आस्थितः; K4 आगतः (for आश्रितः). — [d]) K4 Dc1 Dn3 D1. 3 S धूमापयन्. K4m धूममुत्पादयन्दिशः.

27 [b]) Dc D5 कर्म (for सर्वे). S (except T1 M) विजानीमो मनीषितं. — After 27, K1. 2 B D (except D1–3) ins.:

162* तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनाम् ।
उमापतिर्भूतपतिर्वाक्यमेतदुवाच ह ।

28 Ś1 देवदेव आह; K1. 3 Dn महादेव उ°; K3. 4 D1 ईश्वर उ°; D2 G4 श्रीमहेश्वर उ° (G4 om. उ°). — After

C. 3. 1546
B. 3. 38. 31
K. 3. 38. 31

संतापयति नः सर्वानसौ साधु निवार्यताम् ॥ २७

महेश्वर उवाच ।

शीघ्रं गच्छत संहृष्टा यथागतमतन्द्रिताः ।
अहमस्य विजानामि संकल्पं मनसि स्थितम् ॥ २८
नास्य स्वर्गस्पृहा काचिन्नैश्वर्यस्य न चायुषः ।
यत्त्वस्य काङ्क्षितं सर्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

ते श्रुत्वा शर्ववचनमृषयः सत्यवादिनः ।
प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथास्वं पुनराश्रमान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।

गतेषु तेषु सर्वेषु तपस्विषु महात्मसु ।
पिनाकपाणिर्भगवान्सर्वपापहरो हरः ॥ १
कैरातं वेषमास्थाय काञ्चनद्रुमसंनिभम् ।
विभ्राजमानो वपुषा गिरिर्मेरुरिवापरः ॥ २
श्रीमद्धनुरुपादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
निष्पपात महार्चिष्मान्दहन्कक्षमिवानलः ॥ ३
देव्या सहोमया श्रीमान्समानव्रतवेषया ।
नानावेषधरैर्हृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ॥ ४
किरातवेषप्रच्छन्नैः स्त्रीभिश्चानु सहस्रशः ।
अशोभत तदा राजन्स देवोऽतीव भारत ॥ ५
क्षणेन तद्वनं सर्वं निःशब्दमभवत्तदा ।

---

the ref., K1. 2 B D (except D1–3) T2 G (except G1) ins.:

163* न वो विषादः कर्तव्यः फल्गुनं प्रति सर्वशः ।

[Some MSS. फाल्गुनं. T2 G (except G1) सर्वथा.]

29 [a]) Ś1 D3 T1 स्वर्गे (for स्वर्ग-). — [b]) K2 B Dn D4. 6 तथा˚; D1–3 च ना˚ (for न चा˚). — [c]) K2 B1. 3. 4 Dn D4. 6 T2 G M2 तस्य; B2 M1 अस्य (for स्वस्य). T1. 2 (before corr.) G2. 4 M1 प्राप्तुं; G1 M2 प्राप्तं (for सर्वं). — [d]) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3. 5 तदद्य (Dc तदस्य; D5 तत्सर्वं) करवाण्यहं.

30 Ś1 om. 30. Most MSS. om. वैशं˚ उ˚. — [a]) K2. 4 B Dn D1. 4–6 तच्छ्रुत्वा. K1. 4 Dc D1–3. 5 भगवद्वाक्यं; K2 तस्य वचनं; K3 ऋषयो वाक्यं; M1 सत्यवचनं. — [d]) N (except K1 Dc; Ś1 om.) यथास्वान्. K1 Dc T G पुनराश्रमं (T1 G1 ˚मात्); K2 B Dn D4. 6 ˚लयान्.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1. 3 B4 Dc कैरात; K2 B2 Dn1. n3 D4. 6 T G1. 3 किरातार्जुनीय; D3 कैरातार्जुन. — *Adhy. name:* B4 D5 शंभु(D5 महादेव)वाक्यं; D1 G3 M1 अर्जुनतपश्चरणं (D1 ˚श्चर्या); D3 इंद्रकील अर्जुनतपश्चर्या; D3 तपश्चर्या; T2 G3 तपश्चरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn T2 G M 38; D1 39 (as in text); T1 36. — *Śloka no.:* Dn 35; D1 33.

40

2 Ś1 om. 2. — [a]) D2 T1 G2. 4 रूपम् (for वेषम्). — [b]) Dc T G2. 3 M2 ˚संनिभः. — [c]) K2 B1. 4 Dn D4. 6 विपुलो (for वपुषा).

3 [a]) Ś1 K1 D1–3 चित्रं; K4 D5 श्रीमान् (for श्रीमद्). — 3[b] = 9[b]. — [c]) Ś1 K3 Dn D1–3 महावेगो (for महार्चिष्मान्). — [d]) Ś1 K1. 3 D1. 3 T1 दहनः कक्षवानिव; K2 B Dc Dn D4–6 दहनो देहवानिव.

4 [a]) Ś1 K2 D6 (before corr.) दिव्या (for देव्या). — [c]) T1 नानाचराचरैर्हृष्टैः. — [d]) B1. 4 D1. 6 अनुगतैस्. K1. 3 B1. 4 D4. 6 तथा; Dc D5 प्रभुः; D1 सदा (for तदा).

5 [a]) K1. 2 B Dn D4. 6 T2 G3 ˚संछन्नाः. — [b]) K2. 4 B D (except D5) T1 अपि (for अनु). — [c]) Ś1 M1 महाराज (for तदा राजन्). — [d]) N (except Ś1 K1) M2 देशो (for देवो).

6 [a]) K3 D1 बलं (for वनं). — [d]) D1 om. च. K1 D1. 3. 5 च व्युपारमत्; K3 चाथ सारसान् (for चाप्युपा˚) — After 6, K4 D2 ins.:

नादः प्रस्रवणानां च पक्षिणां चाप्युपारमत् ॥ ६
स संनिकर्षमागम्य पार्थस्याक्लिष्टकर्मणः ।
मूकं नाम दितेः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥ ७
वाराहं रूपमास्थाय तर्कयन्तमिवार्जुनम् ।
हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाथ फल्गुनः ॥ ८
गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाशीविषोपमान् ।
सज्यं धनुर्वरं कृत्वा ज्याघोषेण निनादयन् ॥ ९
यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागसमिहागतम् ।
तस्मात्त्वां पूर्वमेवाहं नेष्यामि यमसादनम् ॥ १०
तं दृष्ट्वा प्रहरिष्यन्तं फल्गुनं दृढधन्विनम् ।
किरातरूपी सहसा वारयामास शंकरः ॥ ११
मयैष प्रार्थितः पूर्वं नीलमेघसमप्रभः ।
अनादृत्यैव तद्वाक्यं प्रजहाराथ फल्गुनः ॥ १२
किरातश्च समं तस्मिन्नेकलक्ष्ये महाद्युतिः ।
प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमम् ॥ १३
तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समं तत्र निपेततुः ।
मूकस्य गात्रे विस्तीर्णे शैलसंहनने तदा ॥ १४
यथाशनिविनिष्पेषो वज्रस्येव च पर्वते ।
तथा तयोः संनिपातः शरयोरभवत्तदा ॥ १५
स विद्धो बहुभिर्बाणैर्दीप्तास्यैः पन्नगैरिव ।
ममार राक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणम् ॥ १६
ददर्शाथ ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभम् ।
किरातवेषप्रच्छन्नं स्त्रीसहायममित्रहा ।
तमब्रवीत्प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव ॥ १७
को भवानटते शून्ये वने स्त्रीगणसंवृतः ।
न त्वमस्मिन्वने घोरे बिभेषि कनकप्रभ ॥ १८
किमर्थं च त्वया विद्धो मृगोऽयं मत्परिग्रहः ।
मयाभिपन्नः पूर्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः ॥ १९
कामात्परिभवाद्वापि न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
न ह्येष मृगयाधर्मो यस्त्वयाद्य कृतो मयि । C. 3. 1571 B. 3. 39. 21 K. 3. 39. 21

164* प्रेषयित्वा तु दितिजं मूकं वा पार्थनिश्चितम् ।
मयेप्सितं मदीयैस्तु वस्तुं सह महाबलः ।
तस्मादर्जुनबाणैस्त्वं निर्विद्धो हि ममैव च ।
देहं त्यक्त्वा महाबाहो मामेवैष्यसि दानव ।

7 a) Śi Ki T2 G3 आगत्य. — c) K2 B Dc2 Dn D4–6 दनोः (for दितेः). — d) Ki T G (except G1) अद्भुतविक्रमं; D6 अमितविक्रमं.

8 b) D2 S (except T2 G3 M2) तर्ज° (for तर्क°). — c) B2. 3 तूर्णं (for हंतुं). — d) N (except Śi Ki) फाल्गुनः.

9 a) K4 D2 गांजीवं. — 9b = 3b. — Śi om. 9cd. — d) Ki. 3 B3 Dc2 D1–3. 5 T1 M2 विनादयन्.

10 b) Śi K3 मनागपि मृगाधमं; D1–3 मृगाधमनिरागसं. — d) Śi नयामि; K B D नेताद्य (K4 D5 °स्मि) (for नेष्यामि).

11 a) K2 B2 Dn D4. 6 transp. तं and दृष्ट्वा. — b) Ki अर्जुनं; K2–4 B D फाल्गुनं. — c) Śi Ki. 3 Dc D1–3. 5 M2 भगवान् (for सहसा).

12 a) Śi सर्वं (for पूर्वं). — b) K2 B Dn D4. 6 इंद्रकी(B2–4 °नी)लसमप्रभः. — c) Śi Ki. 4 B4 Dc D5 तु; K2. 3 B1–3 Dn D1–4. 6 च (for [ए]व). — d) Śi K3. 4 Dc D1–3 [ए]व (for [अ]थ). K2–4 B D फाल्गुनः.

Ki फल्गुनः परवीरहा. — After 12, Ki ins.:

165* मुमोच निशितं बाणं वज्राशनिसमं बलम् ।

13 b) Śi K4 B (except B3) D5 T1 G2. 4 M एकलक्षे; Dc °लक्ष्यः. — c) Śi K3 Dc D1–3. 5 प्रजहारा°.

14 c) Ki (? gloss) संनिपातः अभिघातः (cf. 15c). — d) S शैलपृष्ठनिभे तदा.

15 a) Śi Ki. 3 B4 Dc D1. 5 यथा(K3 महा)शनिविनिर्घोषो; K2. 4 B1–3 Dn D3. 4. 6 यथाशनेर्विनिर्घोषो (B3 °निष्पेषो); D2 अशनेरिव निर्घोषो. — c) Śi Dc D2. 5 स निर्घातः; D1. 3 विनिर्घातः (for संनिपातः). — d) Śi Ki. 3 Dc D1–3. 5 श्रूयते शरयोर्भुवि.

16 d) S सुदारुणं (for विभी°).

17 a) K2 B Dn D4. 6 स ददर्श (for ददर्शाथ). — c) Cf. 5a. Śi Ki B1 Dn D1 °संछन्नं; K4 किरातं धर्मवंतं वै.

18 a) D3 रमते; M2 आगतः (for अटते). — b) Śi Ki वने स्त्रीगणसेवितः; Dc वारस्त्रीगणसंवृतः. — d) MSS. °प्रभः, °प्रभं also.

19 b) K2 B Dc Dn D4. 6 वराहो मत्; D6 मृगो ह्यस्मत्.

20 a) K4 Dc S चापि (for वापि). — 20b = 23d. — c) Śi T2 G2. 3 त्वा (for त्वां). K6 एवं च ते वधिष्यामि, and marg. तेन त्वां ध्वंसयिष्यामि. — f) MSS.

C. 3. 1571
B. 3. 39. 21
K. 3. 39. 21

तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीवितात्पर्वताश्रय ॥ २०
इत्युक्तः पाण्डवेयेन किरातः प्रहसन्निव ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा पाण्डवं सव्यसाचिनम् ॥ २१
ममैवायं लक्ष्यभूतः पूर्वमेव परिग्रहः ।
ममैव च प्रहारेण जीविताद्व्यवरोपितः ॥ २२
दोषान्स्वान्नार्हसेऽन्यस्मै वक्तुं स्वबलदर्पितः ।
अभिषक्तोऽस्मि मन्दात्मन्न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ॥ २३
स्थिरो भवस्व मोक्ष्यामि सायकानशनीनिव ।
घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि सायकान् ॥ २४
ततस्तौ तत्र संरब्धौ गर्जमानौ मुहुर्मुहुः ।
शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम् ॥ २५
ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् ।
तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ॥ २६
मुहूर्तं शरवर्षं तत्प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २७
स दृष्ट्वा बाणवर्षं तन्मोघीभूतं धनंजयः ।
परमं विस्मयं चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २८
अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखरालयः ।
गाण्डीवमुक्तान्नाराचान्प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ॥ २९
कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद्रुद्रो यक्षः सुरेश्वरः ।

°श्रयं, °श्रयः, °श्रयात् also.

21 T_1 om. 21–22. — After 21. K_1 (om. lines 5–8). $_2$ B D (except D_{1-3}) ins.:

166* न मत्कृते त्वया वीर भीः कार्या वनमन्तिकात् ।
इयं भूमिः सदास्माकमुचिता वसतां वने ।
त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः ।
वयं तु बहुसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्तपोधन ।
भवांस्तु कृष्णवर्त्मभिः सुकुमारः सुखोचितः । [5]
कथं शून्यमिमं देशमेकाकी विचरिष्यति ।
अर्जुन उवाच ।
गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसंनिभान् ।
निवसामि महारण्ये द्वितीय इव पावकिः ।
एष चापि मया जन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः ।
राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः । [10]
किरात उवाच ।
मयैष धनुर्निर्मुक्तैस्ताडितः पूर्वमेव हि ।
बाणैरभिहतः शेते नीतश्च यमसादनम् ।

[(L. 3) $B_{2.3}$ प्रचोदितः; D_c D_5 प्रयोजितः (for प्रयो°). — (L. 4) D_c D_{n3} D_5 °स्तपोवने. — (L. 7) B_2 शरांश्चाग्नि-समप्रभान्. — (L. 8) B (except B_2) D_c $D_{4.5}$ पावकः. — (L. 9) $B_{3.4}$ D_c D_5 °स्थितः (for °श्रितः). — (L. 11) D_{n2} धन्व° (for धनु°). B_4 D_c D_6 मयैवैष धनुर्मुक्तैस्.]

22 T_1 om. 22 (cf. v.l. 21). — [a]) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_c $D_{1-3.5}$ **ममैष लक्ष्य**(*or* °क्ष)**भूतो वै**; K_1 **ममैष लक्ष्यते भूतो**; B D_n $D_{4.6}$ **ममैष लक्ष्य**(*or* °क्ष)**भूतो हि**. — [b]) B D_n $D_{4.6}$ **मम पूर्वपरिग्रहः**. — [c]) $Ś_1$ K_1 **मम चैक**°; $K_{2.3}$ D_{1-3} **मम चैव**; D_c D_5 **मम चैष** (for **ममैव च**). — [d]) $K_{3.4}$ D_2 **अव**°; B (except B_4) D_n $D_{1.3.4.6}$ G_1 **व्यप**° (for **व्यव**°).

23 [a]) $Ś_1$ K_1 [S]**न्यस्य** (for **ऽन्यस्मै**). — [c]) K_1 B D_c D_n D_{4-6} **अवलिप्तोसि**; K_4 **अभिपन्नोसि**; D_{1-3} $G_{1.3}$ (before corr.) M_1 **अभिषिक्तोस्मि** (D_{1-3} °**पि**); T_2 G_3 (after corr.) **अधिक्षिप्तोस्मि**. — $23^d = 20^b$.

24 [a]) $Ś_1$ **स्थितो** (for **स्थिरो**). $Ś_1$ **भव त्वं**; $K_{3.4}$ D_2 T_2 $G_{2.3}$ M_1 **भव वि**- (for **भवस्व**). — [b]) $K_{2.3}$ $D_{1-3.5}$ M_2 **अशनीरिव**; K_4 **अशनिप्रभान्**. — After 24, K_1 B D (except D_{1-3}) T_2 G_3 (both latter om. lines 3–6) ins.:

167* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः ।
ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ।
भूयो भूय इति प्राह मन्द मन्देत्युवाच ह ।
प्रहरस्व शरैरेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः । [5]
इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुनः ।

[(L. 5) K_1 D_{n1}. n_2 शरान् (for शरैर्).]

25 [b]) B_1 D_n $D_{4.6}$ **राज**° (for **गर्ज**°). — [c]) K_4 °**विषप्रख्यैः** (for °**विषाकारैः**). — [d]) K_4 D_5 **युयुधाते** (for **ततक्षाते**).

26 [a]) K_1 D_5 **बाणवर्षं**; D_{c1} T_2 (before corr.) **शरं वर्षं**; T_2 (by corr.) G_3 **शरान्घोरान्**. — [c]) B (except B_2) **तं** (for **तत्**).

27 [a]) $Ś_1$ K (except K_4) D_c $D_{1-3.5}$ **बाण**° (for **शर**°). K_3 S (except G_2) **तु**; K_4 **तं**; B_1 **च** (for **तत्**). — [b]) K_2 **प्रगृह्य च** (for **प्रति**°). $Ś_1$ °**भृत्**; K_1 °**धृत्** (for °**धृक्**). — $27^d = 1.179.14^d$; 181.4^d: $4.54.13^d$.

28 [a]) K_4 $B_{1.3}$ T_2 G M_2 **तं**; $B_{2.4}$ D_n $D_{4.6}$ T_1 M_1 **तु** (for **तत्**).

29 [b]) $Ś_1$ K_{1-3} D_c $D_{1-3.5}$ °**वत्पर्वताश्रयः**; K_4 B (except B_3) D_n $D_{4.6}$ °**वच्छिखराश्रयः**. — [d]) $Ś_1$ K_4 B_4

विद्यते हि गिरिश्रेष्ठ त्रिदशानां समागमः ॥ ३०
न हि मद्बाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ॥ ३१
देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ ३२
ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
व्यसृजच्छतधा राजन्मयूखानिव भास्करः ॥ ३३
तान्प्रसन्नेन मनसा भगवाँल्लोकभावनः ।
शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ॥ ३४
क्षणेन क्षीणबाणोऽथ संवृत्तः फल्गुनस्तदा ।
वित्रासं च जगामाथ तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ॥ ३५
चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ॥ ३६
किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।
अयं च पुरुषः कोऽपि बाणान्ग्रसति सर्वशः ॥ ३७
अहमेनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् ।
नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ॥ ३८
संप्रायुध्यद्धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्रास गिरिगोचरः ॥ ३९
ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
युद्धस्यान्तमभीप्सन्वै वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ४०
तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ।
तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ॥ ४१
ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फल्गुनः ।
यथा वृक्षान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ॥ ४२
किरातरूपी भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ।
मुष्टिभिर्वज्रसंस्पर्शैर्धूममुत्पादयन्मुखे ।

C. 3. 160B
B. 3. 39. 5K
K. 3. 39. 5

D$_3$ विव्यथः; D$_{1.5}$ निर्विषः; D$_2$ चाव्यथः (for [अ]विह्वलः).

30 ^{a}) G$_{2.4}$ भवः (for भवेत्). — ^{b}) D$_2$ देवः; M$_2$ इंद्रः (for यक्षः). Ś$_1$ K$_1$ [अ]थ वासुरः; K$_{2.3}$ Dc D$_{1-3.5}$ [अ]थ वा पुनः; K$_4$ [अ]सुरोपि वा; Dn$_{1.n2}$ D$_4$ सुरोसुरः. B$_1$ रुद्रो यक्षेश्वरेश्वरः. — ^{c}) Dc D$_5$ [स]त्र; G$_1$ च (for हि).

32 ^{a}) Dc कुबेरो (for देवो वा). K$_1$ transp. वा and यक्षः. K$_2$ शोटशक्तो(sic)तिदेवो वा; K$_4$ देवो वा दानवो वापि. — ^{b}) S रुद्रो वान्यो (T$_1$ रक्षो) (for रुद्रादन्यो). Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{2.3.5}$ यदि (for व्यव-). K$_4$ रुद्रो वापि स्वयं स्थितः.

33 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ प्रीतं (for हृष्टं). — ^{c}) K$_2$ व्यसृज्य; T$_2$ G$_3$ असृजत्. K$_4$ M$_2$ शतशः (for °धा). Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ तत्र (for राजन्). G$_2$ असृजच्च महाराज; G$_3$ अवासृजत्तथा राजन्.

35 ^{b}) N (except Ś$_1$ K$_1$) फाल्गुनः. T$_{1.2}$ (before corr.) G$_{2.4}$ तथा (for तदा). — ^{c}) K$_3$ विषादं (for वित्रासं). K$_{1.2}$ D$_{1-3}$ तु; K$_4$ वि- (for च). Ś$_1$ स वित्रासं जगामाथ; B Dn D$_{4.6}$ भीमसेनमाविशत्तीव्रा. — ^{d}) K$_4$ (m as in text) यन्मे बाणाः क्षयं गताः (= 37^b).

36 ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ पुरा तावक्षयौ. — ^{d}) S मे येन (for येनास्य).

37 ^{d}) K$_4$ गृह्णाति (for ग्रसति).

38 ^{a}) Ś$_1$ K (except K$_2$) D$_3$ M$_2$ अयमेनं; B Dn D$_{4.6}$ हत्वा चैनं; K$_{4m}$ D$_1$ अयमेव. — K$_1$ om. (hapl.) 38^b–39^a. — ^{b}) Ś$_1$ तोत्रां (for शूलां). — After 38, B D (except D$_{1-3}$) ins.:

168* प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।
मुष्टिभिश्चापि हतवान्वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ।

39 K$_1$ om. 39^a (cf. v.l. 38). — ^{a}) Ś$_1$ B$_2$ स प्रयुद्धो; K$_{3.4}$ B$_{3m}$ स (K$_4$ B$_3$ सं) प्रबुद्धो; K$_{4m}$ B$_{1.4}$ D संप्रयुद्धो (Dc$_1$ D$_{1.5}$ °क्षो); G$_1$ M$_1$ सं(M$_1$ स)प्राविध्यद्. — ^{d}) K$_4$ Dc D$_{1.3.6}$ M जग्रास (as in text); the rest जग्राह (cf. 40^a). K$_4$ वनगोचरः.

40 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ स्रस्तं (for ग्रस्तं). — ^{b}) K$_1$ व्यदृश्यत; K$_4$ (m as in text) D$_1$ अदृश्यत (for अतिष्ठत). — D$_1$ om. 40^{cd}. — ^{c}) K (except K$_1$) D$_{2.3}$ G$_1$ M स (for वै).

41 ^{e}) K$_2$ G$_1$ तस्य मूर्ध्नि (G$_1$ °र्ध्ना) समासाद्य. — ^{f}) M$_1$ विलीनोसिवरो; M$_2$ विफलोसिवरो. K$_3$ Dc T G (except G$_2$) M$_2$ [स]थ; M$_1$ [स]पि (for हि).

42 ^{b}) N (except Ś$_1$) फाल्गुनः. — ^{c}) N (except Ś$_1$) T$_2$ (by corr.) G$_{1.3}$ M य(Dn$_2$ त)दा (for यथा). K$_2$ D$_1$ T$_1$ G$_{2.4}$ M महाकायान्. — ^{d}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5.6}$ प्रतिगृह्णात्यथो.

43 ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ B Dn D$_{1.4.6}$ °संकाशैर् (for °संस्प-

C. 3. 1605
B. 3. 39. 55
K. 3. 39. 55

प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ॥ ४३
ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
किरातरूपी भगवानर्दयामास फल्गुनम् ॥ ४४
ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समजायत ।
पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ॥ ४५
सुमुहूर्तं महद्युद्धमासीत्तल्लोमहर्षणम् ।
भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४६
जहाराथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ।
पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोऽप्यहनद्बलात् ॥ ४७
तयोर्भुजविनिष्पेषात्संघर्षेणोरसोस्तथा ।
समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ॥ ४८
तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितम् ।
तेजसा व्याक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् ॥ ४९
ततो निपीडितैर्गात्रैः पिण्डीकृत इवाबभौ ।
फल्गुनो गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ॥ ५०
निरुच्छ्वासोऽभवच्चैव संनिरुद्धो महात्मना ।

शैर्).

44 [a]) K3 °स्पर्शैर्; Dc D5 °प्रख्यैर् (for °समैर्). — [d]) Ś1 K1 धर्षं°; K4 G1 मर्दं°; Dc2 D1 दर्शं°; G4 ताड° (for अर्द°). N (except Ś1 K1) फाल्गुनं.

45 [b]) K4 B Dn D4. 6 समपद्यत. — [cd]) K4 transp. पाण्ड° and किरा°. Ś1 K1 युध्यतोः.

46 [a]) K4 B1. 2. 4 Dn D4. 6 तु (K4 हि) तद्युद्धं; Dc D5 अभूद्युद्धं; S तयोर्युद्धं (for महद्युद्धं). K2 D1. 3 मुहूर्तं सुमहद्युद्धं; B3 मुहूर्तमिव तद्युद्धं; D2 मुहूर्तं समभवद्युद्धं (hypermetric). — [b]) D2 आसीत्सु-; K4 B Dn D4. 6 अभवत् (for आसीत्तत्). S आसील्लोक (G1 °द्रोम-; M2 °ल्लोम)-प्रहर्षणं. — Dc2 om. 46[cd]. — [c]) K3 Dc1 D5 भुजाभ्यामेव संसक्तं; K4 भुजप्रहारान्संरब्धं; T2 G M2 भुजप्रहारसंसक्तं (M2 °भूतं).

47 [a]) K1. 3 B D (except D2. 3. 5) M1 जघानाथ; T G1-3 महाराज; G4 अताडयत्; M2 प्रजहार (for जहाराथ). — [c]) K2 स; K4 Dc2 G1 तं; Dc1 तु (for च). K1 पांडवं चापि निष्टंतं; D2. 3 पांडवं चैव चेष्टंतं. — [d]) Ś1 K1 [s]प्यहरद्; Dc2 S (except M1) [s]भ्य (G2 ह्य)हनद्; D2 प्यहरद्; D3 [s]थ हरद्; K2 B Dn D1. 4-6 M1 बली.

48 [a]) T2 G (except G1) युद्धं° (for भुजं°). — [b]) Ś1 K1 Dc D1-3 [उ]रसस् (D1 °सान्); T1 [उ]रसा. K4 T2 G2-4 तदा; T1 तयोः (for तथा).

49 [a]) K1 ततस्तं च; T1 तत एतं; G4 ततोर्जुनं. — [b]) K2 B1-4 Dc D5 गात्रैः प्रपी (B4 सुता)डितं; K3 T2 G (except G1) गात्रेषु पीडितं. — [c]) K2 D3 T1 [अ]त्याक्रमत्; B Dn D4. 6 व्यक्रमत्; T2 G M [अ]त्यक्रमत्. — [d]) T2 G3 तेजस्तस्य. Ś1 K1. 4 व्यमोहयत्.

50 [a]) B1. 2 Dn [s]भि-; B3. 4 D5 T2 G3 [s]ति- (for नि-). — After 50[ab], K2 ins.:

169* सुमुहूर्तं तथा ध्यात्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।
ततः प्रीतो भवस्तस्य भगवान्कामनाशनः ।

[Line 1 = (var.) line 1 of 171*.]

— [c]) N (except K1) फाल्गुनो. — [d]) Ś1 K Dc2 D1-3. 5 महा° (for देव°).

51 [a]) D1 पार्थः; G1 M1 चैष (for चैव). G4 निरुच्छ्वासः कृत इव. — [b]) T1 om. from महात्मना up to भगवन्तं in line 3 of 171*. K2 D2. 3 G1. 2 महामनाः (for °त्मना). — After 51[ab], K1 reads line 1 of 173* (*repeating* it after 54); while D1 ins.:

170* आत्मानं दर्शयामास फाल्गुनः परवीरहा ।
धृतिमास्थाय महतीं तोलयामास शंकरम् ।
तावदास्थाय रूपं स्वमुवाच भगवान्भवः ।

— K1 reads 51[cd] first as in text and then as in B D (except D2. 3). — [cd]) B D (except D2. 3) पपात भूम्यां निश्चेष्टो गतसत्त्व इवाभवत्. — After 51, K1 B D (except D2. 3) S ins.:

171* स मुहूर्तं तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः ।
रुधिरेणाप्लुताङ्गस्तु पाण्डवो भृशदुःखितः ।
शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम् ।
मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ।
तच्च माल्यं तदा पार्थः किरातशिरसि स्थितम् । [5]
अपश्यत्पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रकृतिं गतः ।
पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः ।

[T1 om. up to भगवन्तं in line 3. — (L. 4) D5 G2. 4 मृण्मयं. S (except T2 G2. 4) स्थंडिले. T1 हरं (for भवम्). — (L. 5) T2 G (except G1) तथा (for तदा). — (L. 7) The posterior half = 51[d].]

— K1 (om. line 2) B D (except D2. 3; D1 om. line 2) cont.: K2 ins. after 51:

172* उवाच चैनं वचसा मेघगम्भीरगीर्हरः ।
जातविस्मयमालोक्य ततः क्षीणाङ्गसंहतिम् ।

ततः पपात संमूढस्ततः प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ५१
भगवानुवाच ।
भो भो फल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाप्रतिमेन ते ।
शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ ५२
समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ ।
प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां पुरुषर्षभ ॥ ५३
ददानि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्वऋषिर्भवान् ।
विजेष्यसि रणे शत्रूनपि सर्वान्दिवौकसः ॥ ५४
वैशंपायन उवाच ।
ततो देवं महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
ददर्श फल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिम् ॥ ५५
स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ।
प्रसादयामास हरं पार्थः परपुरंजयः ॥ ५६
अर्जुन उवाच ।
कपर्दिन्सर्वभूतेश भगनेत्रनिपातन ।
व्यतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हसि शंकर ॥ ५७
भगवद्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तोऽस्मीमं महागिरिम् ।
दयितं तव देवेश तापसालयमुत्तमम् ॥ ५८

C. 3. 1631
B. 3. 39. 81
K. 3. 39. 81

[(L. 1) K1 प्रणतं; K2 मनसि; Dc2 भगवान् (for वत्सला). — (L. 2) K2 B (except B2) Dc आलक्ष्य (for आलोक्य). K2 B2. 3 Dc D1. 5. 6 तपः (for ततः).]

52 K1. 4 D2 M2 (!) श्रीभगवानुवाच; K2. 3 रुद्र उ°; B (except B1) D1 D4. 6 भव उ°; D1 ईश्वर उ°; T1 G1. 4 महेश्वरः. — [a]) N (except Ś1 K1) फाल्गुन.

53 [b]) D1–3. 5 मम चाद्य तवानघ. — [c]) S प्रीतस्तेन (for °स्तेऽहं). — [d]) K4 B D (except D1–3. 5) S (except T1 G1 M1) भरतर्षभ.

54 T2 G3. 4 om. 51^{ab}. — [a]) N (except Ś1 K1 Dc1) T1 G2 ददामि. — [b]) K2 दिव्यान्यस्त्राणि यैर्भवान्; K4 चक्षुः पूर्वविभावनं; S (T2 G3. 4 om.) चक्षुः पूर्वं मुनिर्भवान्. — [c]) T1 G1 °व्यसे; G2. 4 °व्यते. — [d]) T1 G2 देवा; T2 G1. 3. 4 M2 देवान् (for सर्वान्). — After 54, K2 reads 57^{ab}, followed by line 2 of 174*. — B D (except D1–3) ins. after 54: K1 ins. after 51^{ab} (*repeating* line 1 only after 54):

173* प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि यदस्त्रमनिवारितम् ।
त्वं हि शक्तो मदीयं तच्छस्त्रं धारयितुं क्षणात् ।

[(L. 1) K1 B4 Dc D5 अवधां (for अनिवा°). — (L. 2) K1 Dn अस्त्रं (for शस्त्रं). K1 D6 क्षमः (for क्षणात्).]

55 [b]) Many MSS. गिरीशं. — [c]) N (except Ś1 K1) फाल्गुनस्. — [d]) D1 T G2. 3 M2 महाद्युतिः.

56 [a]) D1 जानुभ्यां धरणीं गत्वा. — [b]) Ś1 च प्रणम्य; K (except K4) Dc D1–3. 5 [अ]भिप्रणम्य (for प्रणिपत्य). Ś1 K1. 2 D2. 3 वै (for च).

57 K2 reads 57^{ab} (with line 2 of 174*) after 54. — [a]) K3 B (except B2) Dn D4. 6 सर्वदेवेश. — N T2 G3. 4 ins. after 57^{ab} (Ś1 K2–4 D2. 3 om. line 1; K2 transp. line 2; see above):

174* देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर ।
कारणानां च परमं जाने त्वां त्र्यम्बकं विभुम् ।
देवानां च गतिं देवं त्वत्प्रसूतमिदं जगत् ।
अजेयस्त्वं त्रिभिर्लोकैः सदेवासुरमानुषैः ।
शिवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे । [5]
दक्षयज्ञविनाशाय हरिरुद्राय वै नमः ।
ललाटाक्षाय शर्वाय मीढुषे शूलपाणये ।
पिनाकगोप्त्रे सूर्याय मार्जालीयाय वेधसे ।
प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतमहेश्वर ।
गणेशं जगतः शंभुं लोककारणकारणम् । [10]
प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मतरं हरम् ।

[(L. 1) K1 D5 °कंठ (for °ग्रीव). — (L. 2) K2–4 Dc D1–3. 5 अपि परं (for च परमं). Ś1 K1 कारणं च परं जाने. Ś1 K1 हरं (for जाने). D2 भुवि; T2 G2. 3 प्रभुं (for विभुम्). — (L. 3) Ś1 K1. 3 त्वं (for च). Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3 T2 G3 गतिर्देवं; K2 B1. 3. 4 Dn1. n2 D4. 5 गतिं देव. — (L. 4) Ś1 K2. 3 D1 °मानवैः (for °मानुषैः). — (L. 5) K (except K1) Dc D1–3. 5 T2 G2. 3 शिवरूपाय विष्णवे. — (L. 6) K4 (marg. *sec. m.*) B1 हरिभद्राय वै; B2 Dc T2 G2. 3 हरिरूपाय वै (T2 G2. 3 ते). — D2 om. lines 7–8. — (L. 7) K3 D1. 3 शूलपाणिने. — (L. 8) K2 B (except B2) D1 मार्जनीयाय; T2 G2. 3 मंगल्याय च. — (L. 9) Om. in K4 D5. Ś1 K3 त्वां (for त्वां). — K2 om. (hapl.) from the posterior half of line 9 up to 57[c]. Ś1 K1. 3 Dc D1–3 सर्वभूत(Ś1 °देव)नमस्कृतं (°त *or* °तः); T2 G2. 3 सर्वलोकमहेश्वर. — (L. 10) Dc महेश्वरमुमापतिं (for the posterior half). — (L. 11) Ś1 K3 °पुरुषादित्यः (K3 °त्यं); K1. 4 D1–3 °पादिभ्यः.]

— [d]) Ś1 प्रसीद क्षंतुमर्हसि.

58 [a]) N (except K4 D1. 3. 5) भगवन्. — [b]) G4

C. 3. 1632
B. 3. 39. 81
K. 3. 39. 81

प्रसादये त्वां भगवन्सर्वभूतनमस्कृत ।
न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिसाहसात् ॥ ५९
कृतो मया यदज्ञानाद्विमर्दोऽयं त्वया सह ।
शरणं संप्रपन्नाय तत्क्षमस्वाद्य शंकर ॥ ६०

वैशंपायन उवाच ।
तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं क्षान्तमित्येव फल्गुनम् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

भगवानुवाच ।
नरस्त्वं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् ।
बदर्यां तप्तवानुग्रं तपो वर्षायुतान्बहून् ॥ १
त्वयि वा परमं तेजो विष्णौ वा पुरुषोत्तमे ।
युवाभ्यां पुरुषाभ्यां तेजसा धार्यते जगत् ॥ २

शक्राभिषेके सुमहद्धनुर्जलदनिस्वनम् ।
प्रगृह्य दानवाः शस्तास्त्वया कृष्णेन च प्रभो ॥ ३
एतत्तदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितम् ।
मायामास्थाय यद्भस्तं मया पुरुषसत्तम ।
तूणौ चाप्यक्षयौ भूयस्तव पार्थ यथोचितौ ॥ ४

संप्राप्तोऽहं महा°. — [c]) Ś1 K1 देव- (for तव).

59 [a]) Ś1 S (except G1) त्वा (for त्वां). — [b]) Ś1 K1 D1 सर्वभूतगुरुं विभुं; K2 D2. 3 °विभुं गुरुं; K3 °नमस्कृतं; K4 Dc T1 °देवनमस्कृतं (T1 °तं); B Dn D4. 6 G2 °लोकनमस्कृतं (B2 G2 °तं); D5 °भूतमहेश्वरं.

60 [ab]) B Dn D4–6 [अ]यम् (for यद्), and यस् (for स्यं). — [c]) B Dn D4. 6 प्रतिपन्नाय; G1 मे प्रप°; G4 M1 त्वां (M1 सं-) प्रपन्नोस्मि. — [d]) Ś1 K1. 2 D1–3 प्रसीदस्वाद्य.

61 Dn3 om. 61. — [b]) T G (except G1) प्रहसन् (for °स्य). — [d]) K2 D1–3 कौरव; K3 भारत; K4 B Dc Dn (Dn3 om.) D4–6 फाल्गुनं. — After 61, all MSS. except Ś1 K1. 3 D1. 3 ins.:

175* परिष्वज्य च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान्हरः ।
पुनः पार्थं सान्त्वपूर्वमुवाच वृषभध्वजः ।

[(L. 1) D2 युज्य सांत्वमिदं वचः (for the posterior half). — (L. 2) Om. in D2. K4 उवाचेदं (for सान्त्वपूर्वम्). K5 सांत्वपूर्वमिदं वचः; Dc D5 उवाचेदं वृषध्वजः.]

— S (except M2) cont.:

176* गङ्गाङ्कितजटः शर्वः पार्थस्यामिततेजसः ।
प्रगृह्य रुचिरं बाहुं वृत्तं ताम्रतलाङ्गुलिम् ।
[(L. 2) Prior half = 61c.]

Colophon. K4 reads it in marg. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G आरण्य. — *Sub-parvan:* K1. 2 B3. 4 Dc D3. 5 कैरात; B2 Dn D4. 6 T1 G2 किरातार्जुनीय; T2 G3. 4 किरातार्जुन. — *Adhy. name:* D1 शिवार्जुनयुद्धं; D2 M1 किरातार्जुनीययुद्धं (D2° युद्धे मूकवधः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 39; D1 40 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 84; D1 74.

41

1 Ś1 K1 M2 श्रीभगवान्; K2 D1 महादेव उ°; K3 Dc Dn D2–4. 6 देवदेव उ°; K4 ईश्वर उ°; B देव (B2 शिव) उ°; T1 रुद्रः; T2 G शंकरः; M1 देवः. — 1b = 3. 37. 29b.

2 [b]) Ś1 Dc G1 पुरुषोत्तम. — [d]) Ś1 K2. 3. 4m Dc D1–3. 5 transp. तेजसा and धार्यते. K4 जगद्व्याप्यातितेजसा.

3 [b]) Some MSS. निःस्वनं. — [c]) Ś1 K1 (before corr.) शक्षास्; K2 B1. 4 D3 शास्तास्; K3 न्यस्तास्; M1 शांतास् (for शस्तास्).

4 [a]) B1. 3 Dn D4. 6 transp. एतत् and तत्. B3 तदेव देवगांडीवं; B4 T2 G3. 4 एतत्ते देवगांडीवं. — [c]) K3 च; T2 G (except G4) तद् (for यद्). Ś1 K1 गुप्तं (for ग्रस्तं). K4 तदिदं ग्रसितं तात. — [d]) Cnp त्वया (for मया). — Ś1 om. 4ef. — [e]) G (except G3) तूणी (for तूणौ). K4 चैव (for चापि). K3 तूणिरावक्षयौ भूयः. — [f]) K3 तथोचितौ; Dc2 T2 G M1 करों; T1 वधों. — After 4, B D (except D1–3) S ins.:

177* भविष्यति शरीरं च नीरुजं कुरुनन्दन ।

प्रीतिमानस्मि वै पार्थ तव सत्यपराक्रम ।
गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितं यन्नरर्षभ ॥ ५
न त्वया सदृशः कश्चित्पुमान्मर्त्येषु मानद ।
दिवि वा विद्यते क्षत्रं त्वत्प्रधानमरिंदम ॥ ६

अर्जुन उवाच ।

भगवन्ददासि चेन्मह्यं कामं प्रीत्या वृषध्वज ।
कामये दिव्यमस्त्रं तद्घोरं पाशुपतं प्रभो ॥ ७
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम रौद्रं भीमपराक्रमम् ।
युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ॥ ८
दहेयं येन संग्रामे दानवान्राक्षसांस्तथा ।
भूतानि च पिशाचांश्च गन्धर्वानथ पन्नगान् ॥ ९
यतः शूलसहस्राणि गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।
शराश्चाशीविषाकाराः संभवन्त्यनुमन्त्रिताः ॥ १०
युध्येयं येन भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ।
सूतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा ॥ ११
एष मे प्रथमः कामो भगवन्भगनेत्रहन् ।
त्वत्प्रसादाद्विनिर्वृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ॥ १२

भगवानुवाच ।

ददानि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं महत् ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चापि पाण्डव ॥ १३
नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् ।
वरुणो वाथ वा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ॥ १४
न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।
जगद्विनिर्दहेत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ॥ १५

C. 3. 1652
B. 3. 40. 17
K. 3. 40. 17

---

5 [a]) Śi K1. 2 D1–3. 5 राजर्षे; K3 Dc देवर्षे; B Dn D4. 6 ते पार्थ. K4 प्रीतोहं शौर्यभावेन. — [b]) B Dn D4. 6 भवान् (for तव). N (except Śi Dc2 D1. 2) M1 °पराक्रमः. — [c]) Śi K1 वचनं मत्तः; K2 D1–3 च वरं मत्तः; K3 वरमस्त्रं तं (for वरमस्मत्तः). K4 वरं गृहाण मत्तस्त्वं; G4 वरं गृहाण चास्मत्तः. — [d]) Śi K Dc D1–3. 5 पुरुषर्षभ (K4 मुनिसत्तम); B Dn D4. 6 पुरुषोत्तम (for यन्नरर्षभ).

6 [a]) B Dn D4 पुरुषः (for सदृशः). — [b]) S भारत (for मानद). — [c]) B (except B3) Dn T2 G3 वर्तते (for विद्यते).

7 [a]) Hypermetric! Śi K1 प्रभो; D2. 5 S (except T1 G1 M2) वरं (for भगवन्). — [cd]) T2 G transp. दिव्यं and घोरं., Śi K1 विभो (for प्रभो).

8 [a]) Śi K1 यत्ते; K2 यत्र; B (except B3) यत्तु (for यत्तद्). — After 8, K1. 4 B D (except D1–3) ins.:

178* कर्णभीष्मकृपद्रोणैर्भविता तु महाहवः ।
त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान्यथा युधि ।

[(L. 1) B2 सु-; B4 Dc2 D5 मे (for तु). K4 तथान्यैर्योधसत्तमैः. — After line 1, K4 ins.:

179* ब्रह्मास्त्रज्ञानसंपन्नैर्भविता मे महाहवः ।]

9 [a]) S जयेयं (for दहें). K4 संग्रामे दानवांश्चैव. — [b]) G1 transp. दानवान् and राक्षसान्. Śi K1 तदा (for तथा). K4 राक्षसांश्च महाप्रभो. — [c]) K4 यक्षांश्चापि; S राज्ञश्चैव (for भूतानि च).

10 [a]) B Dn D4. 6 M2 यस्मिन्; T G M1 यत्र (for यतः). — [d]) K1 [उ]त मंत्रिते; K2 D2 [अ]नुमंत्रितान्; K4 B Dn D4. 6 M2 [अ]नु(M2 °भि)मंत्रिते; Dc D5 [अ]ग्निसंनिभाः.

11 [a]) Śi K1 यदि (for येन). G4 दुर्योधनेन भीं.

12 [a]) K3 परमः (for प्रथमः). — [c]) Śi K1. 3 Dc D5 विमर्दे वै; K2. 4m B3 D1–3 विमर्देषु; B1 विनिर्वृत्तं; B4m रिपून्हंतुं; G4 विनिर्मुक्तः; M2 हि निर्वृत्ते.

13 Śi T G2–4 M2 श्रीभगवान्; K1. 4 G1 श्रीभगवानुवाच; K2 रुद्र उं; K3 D2. 3 देवदेव उं; B Dc1 Dn D4. 6 भव उं; D1 महादेव उं. — [a]) N (except Śi K1) T1 M2 ददामि. — [b]) Śi K2 D1 परं; K1 D3 वरं; K3 प्रभो; B Dc Dn D4–6 विभो (for महत्). — [d]) Śi K1 B (except B3) D (except D1–3. 5) M1 चासि; G4 [ऽ]पि च (for चापि).

14 [a]) K3 S (except G4) तद् (for [ए]तद्). Śi K1 सहस्राक्षः (for महेन्द्रोऽपि). — [b]) Śi K1 नापि (for न च). — [c]) K2. 3 D3 च; B (except B3) Dn D4. 6 [अ]पि (for the first वा). Śi K (except K4) D1–3 वापि देवानां; T1 वासवो वायुः (for वाथ वा वायुः). — [d]) T1 न तद् (for कुतो). Śi K (except K4) D1–3. 5 ज्ञास्यंति; Dc ज्ञास्यसि (for वेत्स्यन्ति). K2 D2. 3 T2 G मानुषाः (for मानवाः).

15 [a]) T G1–3 M त्वया (for त्वेतत्). Śi K (except K4) Dc D2. 3. 5 वीर; D1 तात (for पार्थ). G4 नाल्पतेजसि वै पार्थ. — K3 om. 15c–16b. — [c]) M2 एतद् (for जगद्). B Dn D4. 6 M2 वि(M2 हि)नाशयेत्; T G हि निर्दहेत्. Śi K1. 2 Dc D1–3. 5 एतद् (for सर्वम्).

C. 3. 1653
B. 3. 40. 18
K. 3. 40. 18

अवध्यो नाम नास्त्यस्य त्रैलोक्ये सचराचरे ।
मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
उपसंगृह्य विश्वेशमधीष्वेति च सोऽब्रवीत् ॥ १७
ततस्त्वध्यापयामास सरहस्यनिवर्तनम् ।
तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवान्तकम् ॥ १८
उपतस्थे महात्मानं यथा त्र्यक्षमुमापतिम् ।
प्रतिजग्राह तच्चापि प्रीतिमानर्जुनस्तदा ॥ १९
ततश्चचाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।
ससागरवनोद्देशा सग्रामनगराकरा ॥ २०
शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च भेरीणां च सहस्रशः ।
तस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते निर्घातश्च महानभूत् ॥ २१
अथास्त्रं जाज्वलद्घोरं पाण्डवस्यामितौजसः ।
मूर्तिमद्विष्ठितं पार्श्वे ददृशुर्देवदानवाः ॥ २२
स्पृष्टस्य च त्र्यम्बकेन फल्गुनस्यामितौजसः ।
यत्किंचिदशुभं देहे तत्सर्वं नाशमेयिवत् ॥ २३
स्वर्गं गच्छेत्यनुज्ञातस्त्र्यम्बकेन तदार्जुनः ।
प्रणम्य शिरसा पार्थः प्राञ्जलिर्देवमैक्षत ॥ २४

ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी
महामतिर्गिरिश उमापतिः शिवः ।
धनुर्महद्दितिजपिशाचसूदनं
ददौ भवः पुरुषवराय गाण्डिवम् ॥ २५

ततः शुभं गिरिवरमीश्वरस्तदा
सहोमया सिततटसानुकन्दरम् ।
विहाय तं पतगमहर्षिसेवितं
जगाम खं पुरुषवरस्य पश्यतः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

---

16 K₃ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15); D₄ om. 16^{a}–17^{b}. — [a]) D (except D₁₋₃. ₆; D₄ om.) G₄ अत्र (for अस्य). — [c]) Ś₁ K₁ चैव (for वाचा). — [d]) K₂ B₄ D₆ निपातिते; some printed ed. (erroneously) निपातयेत्.

17 D₄ om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — [c]) Ś₁ K₁. ₃ B D (except D₁₋₃) T₂ G₃ M₂ उपसंगम्य. Ś₁ देवेशम् (for विश्वेशम्). — [d]) Ś₁ K₁. ₃ Dc T₂ G₃ वचो; K₂. ₄ B Dn D₁₋₄. ₆ [अ]थ मो (for च मो).

19 [a]) K₄ (m as in text) B Dn D₄. ₆ च तत्पा(K₄ तं पा)र्थं (for महा°). — [b]) K₄ (m as in text) तदस्त्रं त्र्यंबके पुरा. — [cd]) Ś₁ K (K₄ marg.) Dc D₁₋₃. ₅ पार्थः (for चापि), and अरिमर्दनः (for अर्जुनस्तदा).

21 [a]) Ś₁ B₂ Dn₂ D₁. ₅ °निर्घोषा; K₁. ₄ G₂ °निर्घोषो; Dc T G₁. ₃ M₁ °घोषश्च; D₃. ₄. ₆ °घोषांश्च. — [c]) M₂ निर्घातः (for संप्राप्ते). — [d]) K₄ भुवि (for अभूत्). B Dn D₄. ₆ निर्घाताश्चापतन्मुहुः; M₂ तदा ममभवद् भृशं.

22 [a]) D₁. ₃ प्राज्वलद्. — [b]) Ś₁ K₁ महात्मनः; K₂. ₃ Dc D₁₋₃. ₅ महौजसः (for [अ]मितौजसः). — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 22^{c}–24^{b}; K₃ om. (hapl.) 22^{c}–23^{b}. — [c]) B Dn D₄. ₆ वै स्थितं; D₁₋₃. ₅ धिष्ठितं (for विष्ठितं). K₄ Dc₁ D₁. ₂ T₂ G₂ पार्थे (for पार्श्वे). K₃ मूर्तिमंतस्थितं पार्श्वे.

23 Ś₁ K₁ om. 23; K₂ om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — [a]) B Dn D₄. ₆ स्पृष्टस्य त्र्यंबकेनाथ. — [b]) N (Ś₁ K₁ om.) फाल्गुन°. — [d]) K₃. ₄ Dc₂ Dn₃ T G₂. ₃ नाशमेयिवान्; B (except B₂) Dn₁ D₄ °मीयिवत् (Dn₁ °वान्); D₆ °भागतं. G₄ तत्सर्वं द्राग्विनीनशत्.

24 Ś₁ K₁ om. 24^{ab} (cf. v.l. 22). — [a]) S (except M₂) स्वर्गच्छेत्यभ्यनुज्ञातः. — [b]) K₃. ₃ Dc D₁₋₃. ₅ T₁ महात्मना; B₂ T₂ G M₂ त(G₂. ₄ य)थार्जुनः. — [c]) K₄ Dn D₅. ₆ T G M₂ राजन्; B D₄ M₁ देवं (for पार्थः). — [d]) S भवम् (for देवम्).

25 K₁ D₂ om. 25. — [a]) K₄ B (except B₂) Dc D₁. ₄ G₁ त्रिदश° (for त्रिदिव°). — [b]) K₄ B₂ M °द्युतिर् (for °मतिर्). — [c]) T₂ G₃. ₄ दीप्त°; G₁ मत्त°; G₂ दैत्य° (for दितिज°). — [d]) K₄ B₂ हरः; T₂ G₂₋₄ वरं; G₁ M₁ पुनः (for भवः).

26 [a]) Ś₁ K (except K₄) D₂. ₃ अव्ययस्; D₁ अगात् (for ईश्वरस्). — [c]) Ś₁ K₁ प्रवर°; K₂ ज्वलन°; K₃. ₄ D₂. ₃ पवन° (for पतग°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁ Dn₃ T G₂₋₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K₁ B₁. ₃. ₄ Dc D₅ कैरात; B₂ Dn₁. ₂ D₄. ₆ T G₁₋₃ M₁ किरातार्जुनीय. — *Adhy. name:*

४२

वैशंपायन उवाच ।

तस्य संपश्यतस्त्वेव पिनाकी वृषभध्वजः ।
जगामादर्शनं भानुर्लोकस्येवास्तमेयिवान् ॥ १
ततोऽर्जुनः परं चक्रे विस्मयं परवीरहा ।
मया साक्षान्महादेवो दृष्ट इत्येव भारत ॥ २
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया त्र्यम्बको हरः ।
पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः स्पृष्टश्च पाणिना ॥ ३
कृतार्थं चावगच्छामि परमात्मानमात्मना ।
शत्रूंश्च विजितान्सर्वान्निर्वृत्तं च प्रयोजनम् ॥ ४
ततो वैडूर्यवर्णाभो भासयन्सर्वतो दिशः ।
यादोगणवृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः ॥ ५
नागैर्नदैर्नदीभिश्च दैत्यैः साध्यैश्च दैवतैः ।
वरुणो यादसां भर्ता वशी तं देशमागमत् ॥ ६
अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महार्चिषा ।
कुबेरः समनुप्राप्तो यक्षैरनुगतः प्रभुः ॥ ७
विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
धनानामीश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः ॥ ८
तथा लोकान्तकृच्छ्रीमान्यमः साक्षात्प्रतापवान् ।
मूर्त्यमूर्तिधरैः सार्धं पितृभिर्लोकभावनैः ॥ ९
दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् ॥ १०
त्रीँल्लोकान्गुह्यकांश्चैव गन्धर्वांश्च सपन्नगान् ।
द्वितीय इव मार्तण्डो युगान्ते समुपस्थिते ॥ ११
भानुमन्ति विचित्राणि शिखराणि महागिरेः ।
समास्थायार्जुनं तत्र ददृशुस्तपसान्वितम् ॥ १२
ततो मुहूर्ताद्भगवानैरावतशिरोगतः ।
आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥ १३
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।

C. 3. 1677
B. 3. 41. 14
K 3. 41. 14

K₂ B₁ D₁ पाशुपतास्त्रप्राप्तिः ; K₄ कैरातवरप्रदानं ; D₂ इंद्रकीले देवदेवात्पाशुपतास्त्रप्राप्तिः ; D₃ अर्जुनस्य पाशुपतास्त्रप्राप्तिः ; T₂ G₁₋₃ M दिव्यास्त्रलाभः (M₁ दिव्यास्त्रदानं). — *Adhy. no.* figures, words or both): Dn S 40; D₁ 41 (as in text). — *Śloka no.:* Dn₁. n₃ 29; Dn₂ D₁ 28.

42

1 [a]) T₁ G₂ तं (for सं-). Śi K₁ D₂. ₃ त्वेवं; K₃ तत्र (for त्वेव). — [b]) T₁. ₂ (before corr.) G₃. ₄ M गोवृष° (for वृषभ°). — [d]) K B Dn D₄. ₆ ईयिवान् (for एयि°).

2 [d]) S इत्यसकृत्प्रभुः (G₄ °कृद् भुवन्).

4 [a]) K₃. ₄ (*sup. lin.* as in text) कृतास्त्रं. — [b]) B Dn D₄. ₆ आहवे (for आत्मना). D₂ यस्स्पृष्टः परमात्मना. — [c]) T₁ विनिवृत्य तु तान्सर्वान्. — [d]) K₁ निसिद्धि (sic); K₃. ₄ D₁. ₂. ₄. ₅ T₁ G₂ M निवृत्तं. — After 4, K₁ B D (except D₁₋₃) T₂ (marg. *sec. m.*) ins.:

180* इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामिततेजसः ।

5 [a]) Some MSS. वैदूर्य°. — [b]) Śi शम°; S द्योत° (for भास°). T₁ G₂. ₄ M₁ दिशं.

6 [b]) S मरुद्गणैः (for च दैवतैः). — [d]) Śi K₁ आगतं; B₃ D₁ आगतः (for आगमत्).

7 [d]) K₄ यक्षरक्षोगणैर्वृतः.

8 [c]) T₂ G (except G₁) अधिपः (for ईश्वरः). K₄ साक्षात् (for श्रीमान्). — [d]) T₁ द्रुतम् (for द्रष्टुम्). Śi K₂. ₃ D₁₋₃ आगमत्; K₁ आययौ (for आगतः).

9 [a]) K₁. ₂ D₃ M₂ ततो (for तथा). K₂. ₃ D₁. ₃ T₂ G (except G₁) लोकांतकः (for °कृत्). — [c]) Śi K₁. ₂. ₄ B₄ Dn D₂. ₆ मर्त्यमूर्तिं°; K₃ मूर्तामूर्तं°; B₁₋₃ मृत्युमूर्तिं°; D₁ मूर्त्यमूर्तं°; D₅ मूर्त्यमूर्त्य°.

10 [d]) D₂ T₂ G₁. ₃. ₄ [ण]व (for [अ]व-).

11 [b]) K₂. ₃ De अथ; T G चैव; M₁ अपि (for च स-). — [c]) Śi K₁ S (except G₁) मार्तांडो.

12 [a]) Śi च (for वि-). K₃. ₄ B D (except D₁₋₃) M ते भानुमंति चित्राणि.

13 [b]) Śi K₁. ₂ D₂. ₃ ऐरावण°. — [c]) Śi D₁ महेंद्राण्या.

14 [a]) = 3. 44. 17[a]. S पांडरेणा°. — [c]) K₂ तारकाराज्ञः; K₃ °इंदुः; K₄ (marg. *sec. m.*) °चंद्रः (orig. gloss)

C. 3. 1678
B. 3. 41. 14
K. 3. 41. 14

शुशुभे तारकाराजः सितमभ्रमिवाश्रितः ॥ १४
संस्तूयमानो गन्धर्वैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्थौ सूर्य इवोदितः ॥ १५
अथ मेघस्वनो धीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ।
यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ १६
अर्जुनार्जुन पश्यास्मांल्लोकपालान्समागतान् ।
दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हो हि दर्शनम् ॥ १७
पूर्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
नियोगाद्ब्रह्मणस्तात मर्त्यतां समुपागतः ।
त्वं वासवसमुद्भूतो महावीर्यपराक्रमः ॥ १८
क्षत्रं चाग्निसमस्पर्शं भारद्वाजेन रक्षितम् ।
दानवाश्च महावीर्या ये मनुष्यत्वमागताः ।
निवातकवचाश्चैव संसाध्याः कुरुनन्दन ॥ १९
पितुर्ममांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः ।
कर्णः स सुमहावीर्यस्त्वया वध्यो धनंजय ॥ २०
अंशाश्च क्षितिसंप्राप्ता देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
त्वया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जिताम् ।
गतिं प्राप्स्यन्ति कौन्तेय यथास्वमरिकर्शन ॥ २१
अक्षया तव कीर्तिश्च लोके स्थास्यति फल्गुन ।
त्वया साक्षान्महादेवस्तोषितो हि महामृधे ।
लघ्वी वसुमती चापि कर्तव्या विष्णुना सह ॥ २२
गृहाणास्त्रं महाबाहो दण्डमप्रतिवारणम् ।
अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ॥ २३
प्रतिजग्राह तत्पार्थो विधिवत्कुरुनन्दनः ।
समन्त्रं सोपचारं च समोक्षं सनिवर्तनम् ॥ २४
ततो जलधरश्यामो वरुणो यादसां पतिः ।
पश्चिमां दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन्प्रभुः ॥ २५
पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ।
पश्य मां पृथुताम्राक्ष वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ॥ २६
मया समुद्यतान्पाशान्वारुणाननिवारणान् ।

S नागराजस्थः (M2 नारकानाथः). — d) Ś1 K1. 2 Dc1 D1–3. 5 [आ]श्रितः; B1. 4 D4. 6 T2 G3 M2 स्थितः (for [आ]स्थितः). K3 सितमभ्रश्रियान्वितः; K4 सिताभ्रमिव चाश्रितः.

17 b) K (except K4) Dc D1–3. 5 इहा° (for समा°). — d) K4 अर्होंथ; B D (except D1–3) T2 G3 अर्हति (for अर्हो हि). K (except K3) D1 T2 (by corr.) G3 दर्शने.

18 c) K1. 2 B Dn D4. 6 G1. 2. 4 त्वया च (G1. 2. 4 स) वसुसंभूतो; T1 त्वं वा वसुषु संभूतो; T2 G3 त्वया वसुश्च संभूतो. — f) K2 B Dn D4. 6 T1 G M1 महावीर्यः (T1 M1 °र्य) पितामहः; K3 महाबलपराक्रमः. — After 18, K1. 2 B Dc Dn D4–6 T2 G (except G1) ins.:

181* भीष्मः परमधर्मात्मा संसाध्यश्च रणेऽनघ ।

[G2. 4 जेतव्य° (for संसाध्य°). Dc T2 (before corr.) G4 त्वया (for रणे).]

On the other hand, K4 D1–3 ins. after 18:

182* त्वया सह समुद्भूतो महावीर्यः पितामहः ।

19 d) K3 B4 मनुष्यत्वमुपागताः; D2 ये मानुष्यमुपागताः. — f) Ś1 K1 ससंख्याः; K2 B Dn D4. 6 दानवाः; D3 त्वत्साध्याः (for संसाध्याः).

20 a) D1. 3 पितुर्मम सुतश्चैव. — c) K2. 3 B Dn D4. 6 च; T1 तु (for स). K4 Dc1 D1–3 तु (for सु-). Dc2 D5 सु(D5 तु)महातेजास्.

21 a) Ś1 K1. 3 Dc D1–3. 5 T1 क्षितिसंभूताः. — b) K2 B2 Dn D4. 6 °दानव°. — d) D5 T G1. 4 °निर्जिताः; G3 M2 °निर्जितान्. — e) Ś1 K1. 3 Dc D1–3. 5 धर्मज्ञ; K4 दुर्धर्ष (for कौन्तेय). — f) K2. 3 D (except D5) यथास्वाम्. K4 अरिमर्दन; a few MSS. °कर्षण.

22 a) T1 G M1 अक्षया तावकी (T1 G4 °ती; G2 °का) कीर्तिः. — b) Ś1 K1 यास्यति (for स्था°). Ś1 K2. 3 B D फाल्गुन; K4 पांडव. — d) T2 G3. 4 महाहवे.

24 Before 24, most N MSS. ins. वैशं° उ°. — a) T2 G (except G4) पार्थोपि (for तत्पार्थो). — b) Some MSS. °नंदन. — c) T2 (before corr.) G (except G3) सोपरोधं (for °चारं). — d) K1 Dn1 विनिवर्तनं; T2 G M2 सं(G1 च)निवर्तनं. K2–4 B Dn2 D3. 4. 6 समोक्षवि-(K3. 4 D3 °स)निवर्तनं.

25 d) Ś1 उद्गारयत्; K3 चोदीरयत्; B3 M2 उच्चारयत् (for उच्चारयन्).

27 b) Ś1 K1 दारुणान्; K2. 3 वरुणान्. K2. 3 B Dn D4. 6 T2 G3 अ(B2 वि)निवारितान्; K4 अतिमंत्रितान्; Dc

प्रतिगृह्णीष्व कौन्तेय सरहस्यनिवर्तनान् ॥ २७
एभिस्त्वदा मया वीर संग्रामे तारकामये ।
दैतेयानां सहस्राणि संयतानि महात्मनाम् ॥ २८
तस्मादिमान्महासत्त्व मत्प्रसादात्समुत्थितान् ।
गृहाण न हि ते मुच्येदन्तकोऽप्याततायिनः ॥ २९
अनेन त्वं यदास्त्रेण संग्रामे विचरिष्यसि ।
तदा निःक्षत्रिया भूमिर्भविष्यति न संशयः ॥ ३०
ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत ।
दत्तेष्वस्त्रेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ॥ ३१
सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन ।
सहास्माभिर्भवाञ्श्रान्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ॥ ३२
मत्तोऽपि त्वं गृहाणास्त्रमन्तर्धानं प्रियं मम ।
ओजस्तेजोद्युतिहरं प्रस्वापनमरातिहन् ॥ ३३

ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत्कुरुनन्दनः ।
कौबेरमपि जग्राह दिव्यमस्त्रं महाबलः ॥ ३४
ततोऽब्रवीद्देवराजः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ ३५
कुन्तीमातर्महाबाहो त्वमीशानः पुरातनः ।
परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिं गतः ॥ ३६
देवकार्यं हि सुमहत्त्वया कार्यमरिंदम ।
आरोढव्यस्त्वया स्वर्गः सज्जीभव महाद्युते ॥ ३७
रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता त्वत्कृते महीम् ।
तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्यस्त्राणि कौरव ॥ ३८
तान्दृष्ट्वा लोकपालांस्तु समेतान्गिरिमूर्धनि ।
जगाम विस्मयं धीमान्कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ ३९
ततोऽर्जुनो महातेजा लोकपालान्समागतान् ।

C. 3. 171 I
B. 3. 41. 47
K. 3. 41. 48

D6 अतिदारुणान्; D1-3 अरिवारणा(D3 °रिता)न्. — d) Ś1 K1 G2 M2 °निवर्तनं.

28 d) K4 S महौजसां (for महात्मनाम्).

29 b) K1 समुद्धतं; K4 समुद्यतान् (for समुत्थि°). K2 B Dn D1-4. 6 मत्प्रसादसमुत्थि(K2 Dn °ष्ठि !)तान्; K3 मत्प्रसादमुपस्थितान्. — c) T1 [ह्]हि न; T2 G3 [ण्]भिर्न; G2. 4 [ण्]हि न; M2 (by transp.) हि न. — d) Ś1 K1. 4 D1-3 जरातिगः; K3 प्रजांतकः (for [आ]ततायिनः).

30 After 30, T G ins.:

183* ततस्तान्वारुणान्दिव्यानस्त्रानस्त्रविदां वरः ।
प्रतिजग्राह विधिवद्वरुणाद्वासवित्सदा ।

31 d) Ś1 K1. 3 De D1-3 transp. वरुणेन and यमेन. — After 31, K2 B D (except D1-3) ins.:

184* प्रीतोऽहमपि ते प्राज्ञ पाण्डवेय महाबल ।
त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च ।

32 D1 om. 32c-33b. — After 32, K1. 2 B D (except D1-3) ins.:

185* दर्शनात्ते स्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ ।
अमनुष्यान्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ।

33 D1 om. 33ab (cf. v.l. 32). — a) K2 B Dn D4. 6 मत्तश्चैव भवानाशु. — K2 B Dn D4. 6 ins. after 33a: De2 (om. line 1 and *repeating* 33b after line 3) ins. after 33ab:

186* गृह्णात्वस्त्रमनुत्तमम् ।
अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य धक्ष्यसि ।
तदिदं प्रतिगृह्णीष्व.

— c) K2 B D (except D1-3. 5) °करं. — d) Ś1 पुरातनं; K1 अरातिनं; K2 B De Dn D4. 6 अरातिनुत्; D5 अमित्रहन्. — After 33, K1. 2 B D (except D1-3) ins.:

187* महात्मना शंकरेण त्रिपुरं निहतं यदा ।
तदैतदस्त्रं निर्मुक्तं येन दग्धा महासुराः ।
त्वदर्थमुद्यतं चेदं मया सत्यपराक्रम ।
त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव ।

34 b) Some MSS. °नंदन. — c) K2 B2. 3 Dn2. n3 D4. 6 अभि-; K3 B1. 4 Dn1 अधि- (for अपि).

35 d) T2 G दिव्य°; some MSS. °निःस्वनः.

36 Before 36, a few MSS. ins. इंद्र उ° (resp. इंद्रः). — b) Ś1 K1. 4 B1. 4 D3 ईशो नः (for ईशानः). B3 प्रतापवान् (for पुरातनः). — c) K4 त्वं हि (for परां). — d) K3 De D5 तस्माद् (for साक्षाद्).

37 a) Ś1 K1 च; K2 B D (except D1-3) तु (for हि). K2 महता (for सुमहत्).

38 b) K3 G (except G3) आगतस्. S (except M2) मम (for महीम्). — d) S सर्वाणि (for दिव्यानि). K3 De D5 सर्वशः (for कौरव).

40 K4 om. 40ab. — a) K3 De D5 ततः प्रणम्य तान्सर्वान्.

C. 3. 1711
B. 3. 41. 47
K. 3. 41. 48

पूजयामास विधिवद्वाग्भिरद्भिः फलैरपि ॥ ४०
ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिपूज्य धनंजयम् ।
यथागतेन विबुधाः सर्वे काममनोजवाः ॥ ४१
ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभः ।
कृतार्थमिव चात्मानं स मेने पूर्णमानसः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तं कैरातपर्व ॥

४३

वैशंपायन उवाच ।
गतेषु लोकपालेषु पार्थः शत्रुनिबर्हणः ।
चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथागमम् ॥ १
ततश्चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः ।
रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ॥ २
नभो वितिमिरं कुर्वञ्जलदान्पाटयन्निव ।
दिशः संपूरयन्नादैर्महामेघरवोपमैः ॥ ३
असयः शक्तयो भीमा गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।
दिव्यप्रभावा प्रासाश्च विद्युतश्च महाप्रभाः ॥ ४
तथैवाशनयस्तत्र चक्रयुक्ता हुडागुडाः ।
वायुस्फोटाः सनिर्घाता बर्हिमेघनिभस्वनाः ॥ ५
तत्र नागा महाकाया ज्वलितास्याः सुदारुणाः ।
सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च यथोपलाः ॥ ६
दश वाजिसहस्राणि हरीणां वातरंहसाम् ।
वहन्ति यं नेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथम् ॥ ७
तत्रापश्यन्महानीलं वैजयन्तं महाप्रभम् ।

---

41 b) Śi Ki प्रतिमुच्य ; K2 °मानं ; K3 B3 D4. 6 °गृह्य ; Dc Dn D1–3. 5 °मान्य. — d) D1. 2 G1. 2 M2 कामं (for काम-).

42 a) T2 G (except G1) महाराज (for मुदं लेभे). — b) K3 लब्धार्थः. A few MSS. °र्षभ. — c) K1. 3 कृतास्त्रम्. Śi K1. 3 Dc D2. 3. 5 एव ; K2. 4 B Dn D4. 6 अथ ; T1 G1 M2 इति (for इव). K1 om. च. — d) Śi K1. 3. 4 Dc D1–3. 5 मेने सं- (for स मेने). K2 B1. 3 Dn D4. 6 °मानसं.

Colophon. — *Major parvan:* Śi K1 T G आरण्य. — *Sub-parvan:* Śi K B1. 3. 4 Dc Dn D2–6 कैरात (to it all MSS. except B1. 3. 4 add समाप्त) ; B2 किरातार्जुनीय. — *Adhy. name:* D1 वरप्रदानः ; D2 इन्द्रवरुणधनदयमसमागमे अस्त्राणां लब्धिः ; T2 G1–3 M1 लोकपालास्त्रदर्शनं (G1 M1 °प्रदानं). — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn S 41 : D1 42 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 49 ; D1 43.

43

1 d) K2 B (except B3) Dn D4. 6 °रथं प्रति ; K4 °समागमं.

2 a) T2 G (except G1) तस्य (for ततश्).

3 a) B1 T G ततो (for नभो). — c) K1 च (for सं-).

4 c) K (except K2) D2. 3 पाशाश्च. D1 दिव्याश्च वारुणाः पाशाः ; G4 दिव्यः प्रपादाःपाशाश्च. — d) T2 G3 ऋष्टयश्च ; G2. 4 शक्तयश्च.

5 a) K1. 2 B2 Dn D4. 6 T2 G (except G1) चैव (for तत्र). — b) T2 G3 शक्तियुक्ता. K1 Dc2 हलागुडाः ; K2 गुडागुलाः ; B Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 तुलागुडाः ; Dc1 D1. 2. 5 हुलागुडाः ; T2 (before corr.) G1. 2. 4 M हुलाहुलाः. — d) Cf. 3. 45. 4d. K2 B Dn D4. 6 महामेघस्वनास्तथा ; K3 वह्निज्वालाविभीषणाः ; K4 D2. 3 बर्हिमेघनिभा (K4 °स्वना) स्तथा ; Dc D5 प्रावृण्मेघनिभस्वनाः ; S शंखमेघनिभास्तथा (G1. 2 °दा) ; text as in Śi K1 D1. — Cf. Hopkins, *JAOS.* 14 (1890). clxi.

6 d) Śi K1 D3 महिताश्च. Śi K1. 4 B1. 2 D1–3 महाबलाः ; K2. 3 B3 Dc Dn D4–6 तथोपलाः ; M2 महोपलाः.

7 c) N (except K1 Dc1) ये (for यं). — d) Dc दिव्यं च परमं सुखं.

8 a) K4 तदा पार्थः ; S महीपालः (for महानीलं). — d) S (except M2) कनकभूषितं.

ध्वजमिन्दीवरश्यामं वंशं कनकभूषणम् ॥ ८
तस्मिन्रथे स्थितं सूतं तप्तहेमविभूषितम् ।
दृष्ट्वा पार्थो महाबाहुर्देवमेवान्वतर्कयत् ॥ ९
तथा तर्कयतस्तस्य फल्गुनस्याथ मातलिः ।
संनतः प्रश्रितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १०
भो भो शक्रात्मज श्रीमाञ्शक्रस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
आरोहतु भवाञ्शीघ्रं रथमिन्द्रस्य संमतम् ॥ ११
आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः ।
कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ॥ १२
एष शक्रः परिवृतो देवैर्ऋषिगणैस्तथा ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीक्षते ॥ १३
अस्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशासनशासनात् ।
आरोह त्वं मया सार्धं लब्धास्त्रः पुनरेष्यसि ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

मातले गच्छ शीघ्रं त्वमारोहस्व रथोत्तमम् ।
राजसूयाश्वमेधानां शतैरपि सुदुर्लभम् ॥ १५
पार्थिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः ।
दैवतैर्वा समारोढुं दानवैर्वा रथोत्तमम् ॥ १६
नातप्ततपसा शक्य एष दिव्यो महारथः ।
द्रष्टुं वाप्यथ वा स्प्रष्टुमारोढुं कुत एव तु ॥ १७
त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्थे स्थिरवाजिनि ।
पश्चादहमथारोक्ष्ये सुकृती सत्पथं यथा ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः ।
आरुरोह रथं शीघ्रं हयान्येमे च रश्मिभिः ॥ १९
ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाप्लुतः शुचिः ।
जजाप जप्यं कौन्तेयो विधिवत्कुरुनन्दनः ॥ २०
ततः पितॄन्यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि ।
मन्दरं शैलराजं तमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २१
साधूनां धर्मशीलानां मुनीनां पुण्यकर्मणाम् ।
त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणाम् ॥ २२
त्वत्प्रसादात्सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विशः ।
स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति स्म देवैः सह गतव्यथाः ॥ २३
अद्रिराज महाशैल मुनिसंश्रय तीर्थवन् ।

C. 3. 1737
B. 3. 42. 24
K. 3. 42. 24

---

9 b) Śi Ki मातलिं हेमभूषितं; Ks. 4 De Ds मातलिं हेम(K4 स्वर्ण)भूषणं; Di तप्तहेमविभूषणं; S हेममाला(T1 M °जाल)विभूषितं. — d) S देवराजमतर्कं°.

10 b) N (except Śi Ki. 3) फाल्गुनस्य. S (except M2) स (for [अ]थ). — c) K2 Dn2. n3 प्रस्थितो; Ks. 4 B1. 4 D1–3 G1 °सृतो; Ds °यतो (for °श्रितो).

11 Before 11, all MSS. except Ds T1 G4 ins. मातलिरुं (resp. मातलिः). — a) Śi Ki. 3. 4 Bs. 4 De Dn D1–3 T Gs. 4 श्रीमान् (as in text); the rest श्रीमन्.

12 a) Śi Ki De Dn2 त्वाम् (for माम्). — d) Śi Ks M1 त्रिदिवालयाः.

13 b) D1 S (except T2 G3) सर्षि° (for ऋषि°).

14 c) K2 B2. 3 D6 S आरोहस्व; D5 °हय (for °ह त्वं).

15 a) K2 B (except B3) De1 D1. 3 शीघ्र त्वम् (for शीघ्रं त्वम्). — b) Śi Ki. 3 De D1–3. 5 आरोह रथमुत्तमं; K2 त्वमारोह रथोत्तमं.

16 c) Śi Ki दानवैश्च; K3 D4 T1 G4 देवतैर्वा. T2 G दुरारोहं (for समारोढुं). — d) Śi Ki दैवतैर्वा. S महारथं (M °थैः).

17 M2 om. 17ab. — a) Śi K3 D3 शक्यम्. — b) S (except T2 G3; M2 om.) ह्येष (for एष). Śi Ki. 3 De D1–3. 5 रथोत्तमः (for महा°). — d) K2 Dn D4 M1 च; B (except B2) वा; T G हि (for तु).

18 b) D4. 6 T G2. 3 स्थितवाजिनि; M2 रथवाहिनि. G1 रथस्ते धृतवाहिनः. — d) G (except G3) सत्फलं (for सत्पथं). Śi Ki विमानं सुकृती यथा.

19 d) K3 D5 संयम्य; K4 योज्यैव; S (except M2) जग्राह (for येमे च).

21 a) K4 पितॄन्पूज्य (for ततः पितॄन्). — b) Śi Ki. 3 De2 D5 च देवताः (for यथा°). — c) K4 M2 शैलराजानं (for °राजं तं).

22 a) K2. 4 Dn D2. 3 T G पुण्य° (for धर्म°).

23 a) K4 D1–3 S (except M2) महा- (for सदा). — cd) S (except M2) अपि (for सह). K3 प्राप्नुवंति गतिं पुण्यामिह तप्त्वा परं तपः.

24 b) T1 G1 मुनिसंश्रित. Śi K (except K1) B1 D3. 5. 6 तीर्थवत्; D1 G2. 4 M2 °वान्. — c) Śi Ki. 3 B1 Dn D2. 3. 5. 6 [आ]मंत्रयित्वा. Śi T1 M2 त्वा (for त्वां). — d)

C. 3. 1737
B. 3. 42. 24
K. 3. 42. 24

गच्छाम्यामन्त्रयामि त्वां सुखमस्म्युषितस्त्वयि ॥
तव सानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रस्रवणानि च ।
तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ॥ २५
एवमुक्त्वार्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा ।
आरुरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः ॥ २६
स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मणा ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे धीमान्प्रहृष्टः कुरुनन्दनः ॥ २७
सोऽदर्शनपथं यात्वा मर्त्यानां भूमिचारिणाम् ।
ददर्शाद्भुतरूपाणि विमानानि सहस्रशः ॥ २८
न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।
स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्यलब्धया ॥ २९
तारारूपाणि यानीह दृश्यन्ते द्युतिमन्ति वै ।
दीपवद्विप्रकृष्टत्वादणूनि सुमहान्त्यपि ॥ ३०
तानि तत्र प्रभास्वन्ति रूपवन्ति च पाण्डवः ।
ददर्श स्वेषु धिष्ण्येषु दीप्तिमन्ति स्वयार्चिषा ॥ ३१
तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।
तपसा च जितस्वर्गाः संपेतुः शतसंघशः ॥ ३२
गन्धर्वाणां सहस्राणि सूर्यज्वलनतेजसाम् ।
गुह्यकानामृषीणां च तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ३३
लोकानात्मप्रभान्पश्यन्फल्गुनो विस्मयान्वितः ।
पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स चाप्येनमुवाच ह ॥ ३४
एते सुकृतिनः पार्थ स्वेषु धिष्ण्येष्ववस्थिताः ।
यान्दृष्टवानसि विभो तारारूपाणि भूतले ॥ ३५
ततोऽपश्यत्स्थितं द्वारि सितं वैजयिनं गजम् ।
ऐरावतं चतुर्दन्तं कैलासमिव शृङ्गिणम् ॥ ३६
स सिद्धमार्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसत्तमः ।

G1. 2. 4 अभ्युषितस् (for अस्म्यु°).

25 After 25, K1. 2 B D (except D1–3) S ins.:

188* फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि ततस्ततः ।
सुसुगन्धाश्च वार्योघास्त्वच्छरीरविनिःसृताः ।
अमृतास्वादनीया मे पीताः प्रस्रवणोदकाः ।
शिशुर्यथा पितुरङ्के सुसुखं वर्तते नग ।
तथा तवाङ्के ललितं शैलराज मया प्रभो । [5]
अप्सरोगणसंकीर्णे ब्रह्मघोषानुनादिते ।
सुखमस्म्युषितः शैल तव सानुषु नित्यदा ।

[(L. 2) G2. 4 त्वच्छरीराद् (for त्वच्छरीर°). — (L. 3) K2 Dc Du1 अमृतस्वादनीया मे; D5 अमृतं स्वादनीयं मे; T G (except G1) अमृतास्वादसदृशाः. D5 पीतः प्रस्रवणोदकं; T G2–4 M1 पीताः (G2. 4 शैल)प्रस्रवणोदकाः. — (L. 4) D5 मातुर् (for पितुर्). T1 चागे; T2 G2–4 चोके; G1 त्वंके (for अङ्के). B1 Dc [s]नघ (for नग). S सुखं शेते तदे तथा. — (L. 5) S मया (for तथा). T2 G3 ललितं; M1 शयितं. S (except G2 M2) महा° (for मया). — (L. 6) Dc S °घोषनिनादिते. — (L. 7) T2 G (except G1) अभ्यु° (for अस्म्यु°). M सानूनि (for सानुषु). T2 G सुसुखे तव सानुनि.]

26 b) S आमंत्रयत शत्रुहा (G4 °हन्).

27 a) Ś1 K3 Dc D1–3 बहु°; K4 दिव्य°; D5 नर° (for [आ]दित्य°).

28 a) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3. 5 G3 गत्वा; K2 B (B4m as in text) Dn D4. 6 यातो; T1 धृत्वा (for यात्वा). — b) Dn धर्म° (for भूमि°)!!

29 a) K1 D1 G1 (by transp.) सोमः (K1 °म-) सूर्यो; T2 G2–4 सोमसूर्यौ. — b) T2 G3. 4 द्योतंते. S नोत (for न च). — cd) S युक्ता (for तत्र), and °लक्षणाः (for °लब्धया).

30 c) T G आकाशे; M1 अत्यंत°; M2 द्वीपवद्. — d) K2 B D (except D1–3) तनूनि; G2. 4 उडूनि (for अणूनि).

31 a) Ś1 K1 D1–3 विमानानि; K3. 4 सुभास्वंति; S च भास्वंति. — b) Ś1 K1 D1–3 स्म (for च). — d) Ś1 K1. 3 Dc D1. 2 द्युतिमंति; K2 Dn1 दीप्तिमंतः.

32 c) K4 D1–3 तापसाश्. Ś1 K1 B4 स्वर्जितस्वर्गाः; K2 Dn च जितं स्वर्गं; K3 चार्जितं स्वर्गं. — d) T2 G (except G1) समुपेताश्च सं°.

33 b) K (except K1) B D (except Dc D1) T1 G1 M °ज्वलित°. — d) K2. 4 B4 Dn D1. 2. 4. 6 T2 G3 गणान्.

34 b) N (except Ś1 K1. 3) फाल्गुनो. — c) Ś1 संपूज्य; K1 अपृच्छन् (for पप्रच्छ). — d) Ś1 K1. 3 D1–3 चास्यैदम् (for चाप्येनम्).

35 b) S विष्ठिताः (for [अ]वस्थिताः). — c) K3 Dn तान् (for यान्). K3 Dc D5 दृष्टवानसि यानि (K3 °ग्नि) त्वं.

36 b) K2 B Dn D4. 6 शुभं; K3 स्थिरं; S (except M2) मत्तं (for सितं). K3. 4m D1. 3 S विजयिनं; Dc D5 वैजयिकं. — c) Ś1 K1. 3 D2. 3 ऐरावणं. K4 Dc चतुर्दंष्ट्रं. — d) Ś1 K1. 3 D1–3 स्तूयमानं महर्षिभिः

व्यरोचत यथा पूर्वं मान्धाता पार्थिवोत्तमः ॥ ३७
अतिचक्राम लोकान्स राज्ञां राजीवलोचनः ।
ततो ददर्श शक्रस्य पुरीं तामरावतीम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

वैशंपायन उवाच ।
स ददर्श पुरीं रम्यां सिद्धचारणसेविताम् ।
सर्वर्तुकुसुमैः पुण्यैः पादपैरुपशोभिताम् ॥ १
तत्र सौगन्धिकानां स द्रुमाणां पुण्यगन्धिनाम् ।
उपवीज्यमानो मिश्रेण वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
नन्दनं च वनं दिव्यमप्सरोगणसेवितम् ।
ददर्श दिव्यकुसुमैराह्वयद्भिरिव द्रुमैः ॥ ३
नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना ।
स लोकः पुण्यकर्तॄणां नापि युद्धपराङ्मुखैः ॥ ४
नायज्वभिर्नानृतकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः ।
नानाप्लुताङ्गैस्तीर्थेषु यज्ञदानबहिष्कृतैः ॥ ५
नापि यज्ञहनैः क्षुद्रैर्द्रष्टुं शक्यः कथंचन ।
पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ॥ ६
स तद्दिव्यं वनं पश्यन्दिव्यगीतनिनादितम् ।
प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुरीम् ॥ ७
तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः ।
संस्थितान्यभियातानि ददर्शायुतशस्तदा ॥ ८
संस्तूयमानो गन्धर्वैरप्सरोभिश्च पाण्डवः ।

C. 3. 1764
B. 3. 43. 9
K. 3. 43. 9

---

38 [a]) K2 B1. 3 Dn D5 T2 G3 अभि°; K4 अनु° (for अति°). — After 38[ab], K2 B D (except D1–3) ins.:

189* एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायशाः ।

— [d]) Ś1 K1 D1–3 नाम्ना° (for ताम°).

Colophon lost in B1. G1 partly broken. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn1. ns T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3 B3. 4 De D1. 3. 5 इन्द्रलोकगमन; K4 अर्जुनस्येंद्रलोकगमन; D2 अर्जुनइंद्रलोकगमन; T2 G1–3 M2 इन्द्रलोकाभिगमन. — *Adhy. name:* D2 अमरावतीदर्शनः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn S 42; D1 43 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 42; D1 38; D6 40.

44

1 [a]) K3 B1 Dn D4. 6 G1 transp. स and ददर्श.

2 [a]) K2 B Dn D4. 6 T2 (by corr.) G3 च (for स). — [b]) K3 B D (except D1–3) T2 G3 पुष्पाणां (for द्रुमाणां). — D2 om. (hapl.) 2[cd]. — [c]) Hypermetric! K2 B Dn D4. 6 T2 G3 उद्गीज्यमानो; K3 उदीक्ष्यमाणो; K4 उपसेव्यमानो; De तद्गीज्य°; D5 तान्वीज्य°.

3 [a]) K3 De S पुण्यम् (for दिव्यम्). — [c]) Ś1 K1. 3 D1–3 दिव्यविहगैर्.

4 [a])=3. 43. 17[a]. Ś1 K1. 4 D1–3 T1 M शक्यं; G1 शक्त. — [b]) S नापि चानाहिता°. — [c]) K3. 4 T G M2 पुण्यकृति- (M2 °कीर्ती)नां. M1 स हि लोकः पुण्यकृतां. — [d]) K2 B D (except D1. 2) युद्धे (for युद्ध-).

5 [a]) Ś1 नानृतिकैर्; K1 B Dn D4. 6 नाव्रतिकैर्; K3 नावृतिकर्. — [b]) K3 D1 T2 G2. 3 वेदश्रुतिविवर्जितैः (K3 °र्जकैः); T1 न वै श्रुतिविवर्जितैः. — [c]) G4 नानाप्लुतैश्च (for °प्लुताङ्गैस्). K1 सर्वे° (for तीर्थे°). T1 नाप्लुतांगैः सुतीर्थेषु.

6 [a]) Ś1 D3 यज्ञहविः; K2 B2 De D4. 6 Cnp हरैः; K3 जिह्मैरपि; K4 D1 यज्ञहभिः; D2 °हलिः (for °हनैः). ❀ Cn: यज्ञहरैरित्यपपाठः । ❀ Ś1 K1 D1–3 क्रुद्धैः; De द्रष्टुं (for क्षुद्रैः). — [b]) Ś1 K1. 3 D1–3. 5 शक्यं (K3 D5 °क्यो) द्रष्टुं; K2 G1. 2 M द्रष्टुं शक्यं; De क्षुद्रैः शक्यः; T1 द्रष्टुं यज्ञः. — [c]) K4 न पापैर्; D5 मानसैर्; G2 सुरापैर् (for पानपैर्). — [d]) Ś1 K (except K2) B2. 3 De D1. 3. 5 च; D2 न (for वा).

7 [b]) K1 °समन्वितं; K3 B4 D2. 3 T1 G2. 4 M °विनादितं; K4 °विभावितं.

8 [c]) K3 De D1–3. 5 °तान्यभिजातानि; S स्थितान्यपि (T1 G1 °भि-) प्रयातानि. — [d]) K3 B3 De T1 M1 तथा (for तदा). K1 ददर्शायुतशोर्जुनः.

C. 3. 1764
B. 3. 43. 9
K. 3. 43. 9

पुष्पगन्धवहैः पुण्यैर्वायुभिश्चानुवीजितः ॥ ९
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
हृष्टाः संपूजयामासुः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ॥ १०
आशीर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादित्रनिस्वनैः ।
प्रतिपेदे महाबाहुः शङ्खदुन्दुभिनादितम् ॥ ११
नक्षत्रमार्गं विपुलं सुरवीथीति विश्रुतम् ।
इन्द्राज्ञया ययौ पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ॥ १२
तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽश्विनावपि ।
आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १३
राजर्षयश्च बहवो दिलीपप्रमुखा नृपाः ।
तुम्बुरुर्नारदश्चैव गन्धर्वौ च हहाहुहू ॥ १४
तान्सर्वान्स समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः ।
ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिंदमम् ॥ १५
ततः पार्थो महाबाहुरवतीर्य रथोत्तमात् ।
ददर्श साक्षाद्देवेन्द्रं पितरं पाकशासनम् ॥ १६
पाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन चारुणा ।
दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ॥ १७
विश्वावसुप्रभृतिभिर्गन्धर्वैः स्तुतिवन्दनैः ।
स्तूयमानं द्विजाग्र्यैश्च ऋग्यजुःसामसंस्तवैः ॥ १८
ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाभ्यनमद्बली ।
स चैनमनुवृत्ताभ्यां भुजाभ्यां प्रत्यगृह्णत ॥ १९
ततः शक्रासने पुण्ये देवराजर्षिपूजिते ।
शक्रः पाणौ गृहीत्वैनमुपावेशयदन्तिके ॥ २०
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय देवेन्द्रः परवीरहा ।
अङ्कमारोपयामास प्रश्रयावनतं तदा ॥ २१
सहस्राक्षनियोगात्स पार्थः शक्रासनं तदा ।
अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥ २२
ततः प्रेम्णा वृत्रशत्रुर्जुनस्य शुभं मुखम् ।
पस्पर्श पुण्यगन्धेन करेण परिसान्त्वयन् ॥ २३
परिमार्जमानः शनकैर्बाहू चास्यायतौ शुभौ ।

---

9 After 9, D_{c2} ins.:
190* पुष्पोत्करैः शुभैः सोऽथ कीर्यमाणो नरर्षभः ।

13 ^{b}) $K_{2.4}$ B (except B_2) Dn $D_{4.6}$ T_1 G_1 M तथा (for अपि). — $13^{d} = 5.17.8^{d}$.

14 ^{a}) $Ś_1$ K_1 $D_{1.2}$ बहुशो; G_1 तत्रासन् (for बहवो). — ^{b}) K_3 B_1 Dc D_5 G_4 तथा (for नृपाः). $Ś_1$ K_1 D_{1-3} दिलीपनहुषादयः. — ^{c}) A few MSS. तुंबरुर्. — ^{d}) K_3 M_1 गंधर्वाश्च. $Ś_1$ K_2 $B_{2.3}$ D_{n3} D_4 हाहाहुहू; $K_{1.4}$ हहाहूहू; K_3 $D_{2.3}$ T_2 $G_{3.4}$ हहाहूहूः; $B_{1.4}$ $D_{n1.n2}$ हाहाहूहूः (unmetrical!). Cf. 1.59.49^{d}; and PW s.v. हहा.

15 ^{c}) $K_{1.2.4}$ $B_{1.4}$ $D_{n1.n3}$ $D_{2.3.5}$ T_2 G_3 transp. सर्वान् and स. K_3 तांश्च सर्वान्समा°; D_1 तान्स चान्यान्समागत्य. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 $D_{1.3}$ तत्रा° (for ततो°). — ^{d}) K_3 Dn S (except G_4) अरिंदमः.

16 ^{c}) K_3 Dn देवेशं (for देवेन्द्रं).

17 ^{a}) = 3.42.14^{a}. S (mostly) पांडरेणा°. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 B_3 दिव्यगंधादिवासेन; $B_{1.2.4}$ दिव्यं गंधाधि°; T_1 दिव्यगंधसु°; M_2 दिव्यगंधांबु°. — ^{d}) K_3 Dc D_5 च धूयता; S च (G_4 [अ]पि) वीजितं (for विधू°).

18 ^{b}) K_3 B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ स्तुतिवंदिभिः; B_1 Dc D_5 °वादिभिः; D_1 °वंदिकैः. — ^{d}) $K_{2.4}$ $B_{1.3}$ D (except D_{1-3}) T_3 G_3 °संभवैः.

19 ^{b}) $K_{2.3}$ Dc Dn $D_{3.4.6}$ [अ]भ्यगमद्; K_4 D_3 न्यपतद्; S प्राणमद्. K_4 D_3 वशी (for बली). — ^{cd}) $K_{2.4}$ B Dn $D_{4.6}$ M_1 वृत्तपीनाभ्यां (for अनुवृत्ता°), and बाहु° (for भुजा°). $Ś_1$ $K_{1.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रत्यगृह्णात्स चापि तं.

20 ^{a}) $K_{2.3}$ D_{c1} $D_{1.5}$ तत्र (for ततः). — ^{b}) K_3 B Dn $D_{4.6}$ T_1 देवर्षिगणसेविते (B_4 T_1 °पूजिते); T_3 G देवराजर्षिसेविते.

21 ^{b}) G_1 परिरभ्य दृढं हरिः.

22 ^{a}) $Ś_1$ K_1 T_1 च (for स). — ^{b}) K_3 B Dn $D_{4.6}$ गतः; D_1 तथा (for तदा). — ^{c}) $Ś_1$ D_3 अध्याक्रामद्; K_1 यथाक्रामद्; K_3 अभ्या°; K_4 D_1 अध्याक्रमद्; B_1 प्राध्यक्रामद्; $T_{1.3}$ (before corr.) $G_{3.4}$ आरुरुक्षुर्; M_1 समारुक्षद्. T_3 G_3 आरुरोहाप्रमेयात्मा.

23 ^{a}) T_1 M_1 प्रेम्णाग्रतः शक्रः. — ^{b}) $K_{1.3}$ B_3 D_{1-3} M_3 transp. शुभं and मुखं. — After 23^{ab}, K_1 ins.:
191* दिव्यकान्ताकराहूतवालव्यजनमारुतैः ।
— $Ś_1$ om. (hapl.) 23^{c}–25^{a}.

24 $Ś_1$ om. 24 (cf. v. l. 23); K_1 om. 24^{c}–25^{b}.

ज्याशरक्षेपकठिनौ स्तम्भाविव हिरण्मयौ ॥ २४
वज्रग्रहणचिह्नेन करेण बलसूदनः ।
मुहुर्मुहुर्वज्रधरो बाहू संस्फालयञ्शनैः ॥ २५
स्मयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक् ।
हर्षेणोत्फुल्लनयनो न चातृप्यत वृत्रहा ॥ २६
एकासनोपविष्टौ तौ शोभयांचक्रतुः सभाम् ।
सूर्याचन्द्रमसौ व्योम्नि चतुर्दश्यामिवोदितौ ॥ २७
तत्र स्म गाथा गायन्ति साम्ना परमवल्गुना ।
गन्धर्वास्तुम्बुरुश्रेष्ठाः कुशला गीतसामसु ॥ २८

घृताची मेनका रम्भा पूर्वचित्तिः स्वयंप्रभा ।
उर्वशी मिश्रकेशी च डुण्डुगौरी वरूथिनी ॥ २९
गोपाली सहजन्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा ।
चित्रसेना चित्रलेखा सहा च मधुरस्वरा ॥ ३०
एताश्चान्याश्च ननृतुस्तत्र तत्र वराङ्गनाः ।
चित्तप्रमथने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ॥ ३१
महाकटितटश्रोण्यः कम्पमानैः पयोधरैः ।
कटाक्षहावमाधुर्यैश्चेतोबुद्धिमनोहराः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

वैशंपायन उवाच ।
ततो देवाः सगन्धर्वाः समादायार्घ्यमुत्तमम् ।

शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरञ्जसा ॥ १
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिग्राह्य नृपात्मजम् ।

C. 3. 1789
B. 3. 44. 2
K. 3. 43. 34

— [a]) Hypermetric! K₂ B Dn D₂. ₄. ₅ प्रमार्जमानः; T₁ G₁. ₂. ₄ M₁ परिमार्जंश्च; T₂ G₃ परिमृज्याथ; M₂ परिमार्जयंश्च. — [b]) D₅ om. च. T₁ बाहू ज्याघातलांछनैः. — [c]) D₁. ₂ ज्याशरा°; D₃ आसना°; M₂ शरज्या°.

25 Ś₁ om. 25ᵃ; K₁ om. 25ᵃᵇ (cf. v.l. 23, 24). — [b]) K₂ B Dn D₄. ₆ परिसांत्वयन् (for बलसूदनः); cf. 23ᵈ. — [d]) Ś₁ संस्मारयन्; K₁ G₁ संस्पर्शं; K₂ B Dn D₄. ₆ चास्फोट°; K₄ संतोल°; D₅ संस्फोट°. Dc D₂ शुभौ (for शनैः).

26 [a]) D₁. ₃ स्वयमेव (for स्मयन्निव). — [c]) S (except M₂) विस्मयो°. — [d]) Ś₁ चातर्पत; D₁. ₃ S ततर्प च (for चातृप्यत). K₃ Dc D₅ नातृप्यद्बलवृत्रहा.

27 [b]) K₁ शोभयामासतुः. — [c]) K₂ B D (except D₁–₃) T₂ G₃ व्योम (for व्योम्नि). — [d]) S (except G₁) पौर्णमास्यामिवो°.

28 [c]) K (except K₂) Dc Dn₁ D₁. ₂. ₄ तुंबरु°.

29 [b]) Ś₁ K₁. ₃ D₁–₃. ₅ विप्र° (for पूर्व°). — [d]) K₁ ज्योत्स्ना गौरी; K₂ B Dn D₄. ₆ दंडगौरी; K₃ तार्क्ष्या गौरी; K₄ D₁–₃ दंडा गौरी; Dc D₅ वपुर्गौरी; T₁ सुस्थुगौरी; T₂ G₂. ₃ भूम्रगौरी; G₄ भूम्रकेशी (for डुण्डु°). Ś₁ K (except K₂) D₁–₃. ₅ विभावरी (for वरू°).

30 [b]) Ś₁ K₁ B₄ (m as in text) D₁–₃. ₅ पूर्वचित्तिः; K₃ विप्रचित्तिः (for कुम्भ°); cf. 29ᵇ and v.l. Ś₁ K₁. ₄ D₁–₃ तथैव च; K₃ प्रभावनी; B₄ (m as in text) सहामता; D₅ M₂ प्रभाकरी (for प्रजा°). — [d]) Ś₁ K₁ Dn₁ T₂ G₁. ₃ मधुरस्वना.

31 D₅ transp. 31ᵃᵇ and 31ᶜᵈ. — [b]) K₃ B₂ D (except D₁–₃. ₅) सहस्रशः; K₄ B₁. ₃ सुविस्मिताः; B₄ S शुचिस्मिताः (for वरा°). — [cd]) N चित्तप्रसादने. G₁ चित्तप्रमथनार्थाय पुंसां च विधिना कृताः.

32 [c]) K₃ कटाक्षभावमधुरैश्च; K₄ रूपयौवनमाधुर्यैश्च; B₁. ₃ S कटाक्षभाव°. — [d]) N (except Ś₁ K₁ D₃) °मनोहरैः.

Colophon. G₁ partly lost. — *Major parvan:* Ś₁ K₁ T G₂–₄ आरण्य; Dn₂ वन (!). — *Sub-parvan:* K₂ Dc Dn D₁. ₃–₆ M₁ इंद्रलोकाभिगमन; K₄ चंद्रलोकगमन (sic); B इंद्र(B₁ स्वर्ग)लोकगमन; G₁ **लोकाभिगमन. — *Adhy. name:* D₂ अर्जुनइंद्रसमागमः; T₂ G₃. ₃ M₁ इंद्रदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 43 (G₄ 40!); D₁ 44 (as in text). — *Śloka no.:* Dn D₁. ₃ 32.

☞ After adhy. 44, S ins. two addl. adhy. given in App. I (No. 6); cf. v.l. 3. 45. 8.

C. 3. 1789
B. 3. 44. 2
K. 3. 43. 34

प्रवेशयामासुरथो पुरंदरनिवेशनम् ॥ २
एवं संपूजितो जिष्णुरुवास भवने पितुः ।
उपशिक्षन्महास्त्राणि ससंहाराणि पाण्डवः ॥ ३
शक्रस्य हस्ताद्दयितं वज्रमस्त्रं दुरुत्सहम् ।
अशनीश्च महानादा मेघबर्हिणलक्षणाः ॥ ४
गृहीतास्त्रस्तु कौन्तेयो भ्रातॄन्समार पाण्डवः ।
पुरंदरनियोगाच्च पञ्चाब्दमवसत्सुखी ॥ ५
ततः शक्रोऽब्रवीत्पार्थं कृतास्त्रं काल आगते ।
नृत्तं गीतं च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ॥ ६
वादित्रं देवविहितं नृलोके यन्न विद्यते ।
तदर्जयस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ॥ ७
सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरंदरः ।
स तेन सह संगम्य रेमे पार्थो निरामयः ॥ ८
कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः ।
जगाम शक्रभवनं पुरंदरदिदृक्षया ॥ ९
स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महामुनिः ।
ददर्शार्धासनगतं पाण्डवं वासवस्य ह ॥ १०
ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे ।
निषसाद द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ११
तस्य दृष्ट्वाभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितम् ।
कथं नु क्षत्रियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ॥ १२
किं त्वस्य सुकृतं कर्म लोका वा के विनिर्जिताः ।

45

2 ^{b}) K (except K_2) $D_{1.3}$ T $G_{2.3}$ M_1 °गृह्य. T_2 $G_{2.3}$ °त्मजः.

3 ^{c}) S_1 K_1 B_4 $D_{1.2}$ उपाशिक्ष°.

4 T_2 G_3 om. (haplʼ.) 4^{a-5^b}. — ^{a}) $G_{2.4}$ स शक्र-हस्ताद्. — ^{b}) S_1 K_1 D_{1-3} सुदारुणं; K_2 $Dm_{1.n2}$ M_1 च (M_1 सु-) दुःसहं; K_3 D_5 सुदुर्जयं; Dc दुरासदं (for दुरु°). — ^{c}) D_5 S (T_2 G_3 om.) अशनिं च °नादां. — ^{d}) Cf. 3. 43. 5. S (T_2 G_3 om.) °बर्हिण(G_2 °बृंहित; G_4 °बृंहण)-लक्षणां.

5 T_2 G_3 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{cd}) $K_{1.2}$ B D (except $D_{1-3.5}$) M पंचाब्दान्. $B_{2.3}$ सुधीः; T_2 G_{2-4} सुखं (for सुखी). G_1 पंचाब्दमवसत्तत्र पाकशासनशासनात्.

6 ^{a}) S_1 K_1 D_3 वाक्यं (for पार्थं). — ^{c}) S_1 $K_{1.3}$ D_3 (by transp.) गीतं नृत्तं; $K_{2.4}$ B Dc Dn $D_{4.6}$ $G_{1.4}$ T_1 नृत्यं गीतं; $D_{1.2.5}$ गीतं नृत्यं.

7 ^{a}) S_1 $K_{1.4}$ D_3 वादितं. — ^{c}) T_1 G_1 M तदाज्ञाय च; T_2 G_{2-4} मदाज्ञया च (for तदर्ज°).

8 ^{d}) $D_{1.3}$ G_1 धनंजयः (for निरा°). — After 8, K_2 B D (except $D_{2.3}$) ins.:

192* गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह ।
तथापि नालभच्छर्म तरस्वी द्यूतकारितम् ।
दुःशासनवधामर्षी शकुनेः सौबलस्य च ।
तनस्तेनातुलां प्रीतिमुपगम्य क्वचित्क्वचित् ।
गान्धर्वमतुलं नृत्यं वादित्रं चोपलब्धवान् । [5]
स शिक्षितो नृत्यगुणाननेका-
न्वादित्रगीतार्थगुणांश्च सर्वान् ।
न शर्म लेभे परवीरहन्ता
भ्रातॄन्स्मरन्मातरं चैव कुन्तीम् ।
Colophon.

[(L. 4) B_2 उपलभ्य; Dc Dm_1 D_4 उपागम्य. — (L. 5) Dc Dm_1 D_4 नित्यं (for नृत्यं). — (L. 7) $B_{2.3}$ Dc D_1 °गीतानु° (for °गीतार्थ°). — After line 9, D_5 ins.:

192a* तदिन्द्रस्तस्य विज्ञाय चिकीर्षितमनुत्तमम्.]

☞ A passage (comprising two adhy. and describing the temptation of Arjuna by Urvaśī) given in App. I (No. 6) is ins. in K_2 B Dc Dn $D_{1.4-6}$ after 192*, and in K_4 $D_{2.3}$, after st. 8 of this adhy., but in S, after adhy. 44 ! There is no reference to this episode in Kṣemendra's Bhāratamañjarī. Note the *phalaśruti* at the end of this interpolation.

9 Before 9, $K_{1.2}$ B D (except D_3) ins. वैशं° उ°. — ^{a}) K_4 कदाचिद्भगवांस्तत्र. — ^{b}) T G (except G_1) अथ (for उत).

10 ^{a}) G_1 नमस्कृत्वा. — ^{d}) K_2 B (except B_3) Dn $D_{4.6}$ G_2 M_1 हि; Dc_2 तु; G_1 च (for ह).

11 ^{b}) $K_{1.4}$ B_4 D_1 विष्टरोत्तमे; S चास्तृतोत्तरे.

13 ^{a}) B_3 M त्वस्य; T G चास्य (for त्व°). K_3 Dc D_5 किं वानेन कृतं कर्म. — ^{b}) B $D_{4.6}$ वै के (B_1 के वै) (for वा के). S_1 K_1 D_5 M_3 लोका वा के न निर्जिताः; K_2 Dn के लोका वै विनि°; T_2 G (except G_1) लोकपाल-विनिर्जितं. — ^{c}) K_2 B_4 Dn स; K_4 Dc D_4.5 यद् (for य). T_2 G (except G_1) एनं (for एवं). $K_{2.4}$ B Dn

य एवमुपसंप्राप्तः स्थानं देवनमस्कृतम् ॥ १३
तस्य विज्ञाय संकल्पं शक्रो वृत्रनिषूदनः ।
लोमशं प्रहसन्वाक्यमिदमाह शचीपतिः ॥ १४
ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विवक्षितम् ।
नायं केवलमर्त्यो वै क्षत्रियत्वमुपागतः ॥ १५
महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्त्यां जातो महाभुजः ।
अस्त्रहेतोरिह प्राप्तः कस्माच्चित्कारणान्तरात् ॥ १६
अहो नैनं भवान्वेत्ति पुराणमृषिसत्तमम् ।
शृणु मे वदतो ब्रह्मन्योऽयं यच्चास्य कारणम् ॥ १७
नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
ताविमावभिजानीहि हृषीकेशधनंजयौ ॥ १८
यन्न शक्यं सुरैर्द्रष्टुमृषिभिर्वा महात्मभिः ।
तदाश्रमपदं पुण्यं बदरी नाम विश्रुतम् ॥ १९
स निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च ।
यतः प्रवृत्ते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ॥ २०
तौ मन्नियोगाद्ब्रह्मर्षे क्षितौ जातौ महाद्युती ।
भूमेर्भारावतरणं महावीर्यौ करिष्यतः ॥ २१
उद्वृत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति ।
विप्रियेषु स्थितास्माकं वरदानेन मोहिताः ॥ २२
तर्कयन्ते सुरान्हन्तुं बलदर्पसमन्विताः ।
देवान्न गणयन्ते च तथा दत्तवरा हि ते ॥ २३
पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः ।
सर्वे देवनिकाया हि नालं योधयितुं स्म तान् ॥ २४
योऽसौ भूमिगतः श्रीमान्विष्णुर्मधुनिषूदनः ।
कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ॥ २५
येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलम् ।
दर्शनादेव निहताः सगरस्यात्मजा विभो ॥ २६
तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं द्विजसत्तम ।

C. 3. 1898
B. 3. 47. 20
K. 3. 45. 28

D1. 6 M अनु- (for उप-).

14 [b]) Ś1 K1 B (except B1) D6 M1 °निसूदनः; T2 G3. 4 °विमर्दनः; G2 °विनाशनः. — [d]) D1–3 प्राह (for आह).

15 [a]) S देवर्षे (for ब्रह्मर्षे). T2 G (except G1) यत्तत् (for यत्ते). — [b]) K3 D5 T2 G (except G1) मनस्येतद्. Ś1 K1 Dc D1–3 विचिंतितं; K3 विचेष्टितं; D5 व्यवस्थितं. — [c]) S [s]भूत् (for वै). — [d]) K2 B (except B2) Dn D1. 6 मानुष° (for क्षत्रिय°).

18 Ś1 om. (? hapl.) 18^{ab} (along with 17^{cd}). G4 reads 18 after 16^{ab} (with v.l.), *repeating* it here. — [a]) = 5. 94. 42^{a}. K4 तौ हि; D2. 3 यौ तु; T G (except G1) एतौ (for यौ तौ). — [c]) K2 Dn D4 अनु- (for अभि-). — [d]) G4 (first time) यतो जातो महाभुजः. — After 18, K1 (om. line 1). 2 B D (except D1–3) ins.:

193* विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषी ।
कार्यार्थमवतीर्णौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रयाम् ।

Thereafter K1 *repeats* 18^{cd}!

19 [a]) T G न स शक्यः (G2 न शक्यः स) सु°.

20 [c]) Dc D1–3 प्रवर्तते. T2 G (except G1) यतः प्रवृत्ता गंगा सा.

22 [a]) Dc उद्भूता; Dn2 T G2–4 M उद्धता; Dn3 D1. 2 उद्वृत्ता. — [c]) S विप्रियेष्वास्थिता°. — [d]) Ś1 K1. 3 Dc D1–3. 5 दर्पिताः (for मोहिताः).

23 D1 om. (hapl.) 23^{ab}. — [a]) Ś1 K1. 4 तर्कयंति; D2 T2 G1. 3 °यंतः. — [b]) Ś1 K1. 3 Dc D2. 3. 5 °वीर्यं° (for °दर्पं°). — [c]) K2 B Dn D4. 6 T2 G3 गणयंत्येते (for °यन्ते च). — [d]) Ś1 K1 इति (for हि ते).

24 [c]) K1. 2 B D (except Dc2 D1. 2) सर्वं (for सर्वे). — [d]) K2 B D (except D1–3) हि (for स्म). — After 24, Ś1 K1. 3 D1–3 read 28, K1 *repeating* it in its proper place.

25 [a]) Ś1 K3 Dc D1–3. 5 यस्तु (for योऽसौ). — [b]) Ś1 K1 B M मधुनिसूदनः; K3 Dc °निहा हरिः. — [c]) K3 M1 देवेशः (for देवोऽसौ). — [d]) Ś1 K1 भगवानमितो हरिः; K3 Dc D6 °नजितोऽव्ययः.

26 [b]) Ś1 K1. 3 Dc D1–3. 5 महीं° (for रसा°). — [c]) Ś1 K1. 3 Dc D6 निर्दग्धाः (for निहताः).

27 [a]) T2 G (except G1) कर्म (for कार्यं). — [b]) S °कं हि द्विजोत्तम. — [d]) K2 B Dn D4. 6 न संशयः (for असंशयम्). — After 27, K1. 2 B D (except D1–3. 5) ins.:

194* सोऽसुरान्दर्शनादेव शक्तो हन्तुं सहानुगान् ।
निवातकवचान्सर्वान्नागानिव महाह्रदे ।
किं तु नाल्पेन कार्येण प्रबोध्यो मधुसूदनः ।

C. 3. 1898
B. 3. 47. 20
K. 3. 45. 28

पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यामसंशयम् ॥ २७
अयं तेषां समस्तानां शक्तः प्रतिसमासने ।
तानिहत्य रणे शूरः पुनर्यास्यति मानुषान् ॥ २८
भवांश्चास्मन्नियोगेन यातु तावन्महीतलम् ।
काम्यके द्रक्ष्यसे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरम् ॥ २९
स वाच्यो मम संदेशाद्धर्मात्मा सत्यसंगरः ।
नोत्कण्ठा फल्गुने कार्या कृतास्त्रः शीघ्रमेष्यति ॥ ३०
नाशुद्धबाहुवीर्येण नाकृतास्त्रेण वा रणे ।
भीष्मद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुम् ॥ ३१
गृहीतास्त्रो गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः ।
नृत्तवादित्रगीतानां दिव्यानां पारमेयिवान् ॥ ३२
भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रष्टुमर्हत्यरिंदम ॥ ३३
तीर्थेष्वाप्लुत्य पुण्येषु विपाप्मा विगतज्वरः ।
राज्यं भोक्ष्यसि राजेन्द्र सुखी विगतकल्मषः ॥ ३४
भवांश्चैनं द्विजश्रेष्ठ पर्यटन्तं महीतले ।
त्रातुमर्हति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः ॥ ३५
गिरिदुर्गेषु हि सदा देशेषु विषमेषु च ।
वसन्ति राक्षसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षेत्सदा भवान् ॥ ३६
स तथेति प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः ।
काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्महीतलम् ॥ ३७
ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्मराजमरिंदमम् ।
तापसैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वतः परिवारितम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः प्रदहेज्जगत् ।
[(L. 4) K₂ Dn D₄ सुमहाराशिः.]

28 D₅ om. 28. Ś₁ K₁ (with v.l.). 3 D₁₋₃ read 28 after 24; K₁ *repeats* it here. B₃ *repeats* 28 (with v.l.) in marg. — [a]) Ś₁ च शक्तानां (for समस्तानां). K₁ (first time) अयं च तेषां सक्तानां; B₃m अयं तेषां तु शत्रूणां. — [b]) K₁ (first time). 4 D₁₋₃. 6 °समापने; S °निवारणे; cf. v.l. 31. K₁ (second time) शक्रप्रतिमतेजसा. — [d]) K₄ S मानुषं.

29 [a]) K₂. 4 B D (except D₁₋₃) om. च.

30 [c]) K (except K₁) B D फाल्गुने (K₂. 3 त्वर्जुने). — [d]) Ś₁ K₃ Dc D₁₋₃. 5 क्षिप्रम्; K₁ पुनर् (for शीघ्रम्).

31 [cd]) K₁ वीराः शक्याः; S (by transp.) शक्या युद्धे. K₄ °समापितुं; T₂ G °समाधितुं; cf. v.l. 28.

32 [ab]) Ś₁ K (except K₁) Dc D₁₋₃. 5 transp. गुडाकेशो and महाबाहुर्. Ś₁ K₁. 3 Dc D₁₋₃. 5 परंतपः (for महामनाः). — [c]) N (except Ś₁ K₁ D₃) नृत्य°. — [d]) K₁. 2 B Dc Dn₁. n₂ D₅ ईयिवान् (for एयि°). K₄ परं पारं समेयिवान्.

33 D₁ om. 33[cd]. — [d]) Ś₁ K (except K₂) D₂ M₂ अर्हसि (for अर्हति).

34 [a]) D₁₋₃ रम्ये° (for पुण्ये°). — [c]) S धर्मेण (for राजेन्द्र). K₁ राजेंद्र भोक्ष्यसे राज्यं.

35 [a]) K₃ T₂ G₃ [ए]व; G₁ M₁ [ए]तद् (for [ए]नं). Ś₁ K₁ पर्यटंतं (for द्विज°). — [b]) Ś₁ K₁ तीर्थेषु च (for पर्य°). K₂ B Dn D₄. 6 °तलं. — [c]) Ś₁ K (except K₂) B₃ Dc D₁₋₃. 5 अर्हसि. — [d]) Ś₁ K₁. 3 Dc D₅ °समन्वयात्.

36 [a]) N (except Ś₁ K₃) च सदा; M₂ देशेषु (for हि सदा). — [b]) T₂ G₂. 3 वने°; G₄ M₂ समे° (for देशे°). — [c]) K₄ D₁₋₃ घोरास् (for रौद्रास्). — [d]) G₂. 4 transp. सदा and भवान्. K₂ B Dn D₄. 6 तेभ्यो रक्षां विधास्यति. — K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₂₋₄ ins. after 36 (T₂ G₂₋₄ om. lines 3-4):

195* एवमुक्ते महेन्द्रेण बीभत्सुरपि लोमशम् ।
उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेथाः पाण्डुनन्दनम् ।
यथा गुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम ।
दानं दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महामुने ।

37 Before 37, most MSS. ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — [a]) K₂ B Dn D₄. 6 तथेति स (B₁ Dn सं-) प्र°; T₁ G₁ M तथेत्यथ प्र°. — [b]) T₂ G (except G₁) °यशाः (for °तपाः).

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁ T G₃. 4 आरण्य; B₃ वन (!); G₂ अरण्य. — *Sub-parvan:* K₃. 4 D₁₋₃. 5 T₂ G₃ M₁ इंद्रलोकाभि(K₃ D₅ om. अभि-)गमन; to it K₃ D₁₋₃ add समाप्त. — *Adhy. name:* B₄ लोमशगमनं; Dc लोमशानुशासनं; Dc₂ लोमशतीर्थयात्रा; D₂ लोमशइंद्र-

४६

जनमेजय उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः ।
धृतराष्ट्रो महातेजाः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

शक्रलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाम्बिकासुतः ।
द्वैपायनादृषिश्रेष्ठात्संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
श्रुतं मे सूत कार्त्स्न्येन कर्म पार्थस्य धीमतः ।
कच्चित्त्वयापि विदितं यथातथ्येन सारथे ॥ ३
प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु मन्दात्मा पापनिश्चयः ।
मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ४
यस्य नित्यमृता वाचः स्वैरेष्वपि महात्मनः ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ ५
अस्यतः कर्णिनाराचांस्तीक्ष्णाग्रांश्च शिलाशितान् ।
कोऽर्जुनस्याग्रतस्तिष्ठेदपि मृत्युर्जरातिगः ॥ ६
मम पुत्रा दुरात्मानः सर्वे मृत्युवशं गताः ।
येषां युद्धं दुराधर्षैः पाण्डवैः प्रत्युपस्थितम् ॥ ७
तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि य एनमुदियाद्रथी ॥ ८
द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि भीष्मोऽपि वा रणे ।
महान्स्यात्संशयो लोके न तु पश्यामि नो जयम् ॥ ९
घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्थविरो गुरुः ।
अमर्षी बलवान्पार्थः संरम्भी दृढविक्रमः ॥ १०
भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजितम् ।
सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ॥ ११
अपि सर्वेश्वरत्वं हि न वाञ्छेरन्पराजिताः ।
वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तेषां वा फल्गुनस्य वा ॥ १२

C. 3. 1925
B. 3. 48. 12
K. 3. 46. 12

लोकगमने इंद्रवाक्यं; T_2 G_3 M_1 लोमशविसर्जनं; G_1 M_3 लोमशविसर्गः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc_2 S 45 (as in text); Dn_1. n_3 47; D_1 48. — *Śloka no.*: Dn 34; D_1 29.

46

1 [c]) K_2 B Dn $D_{4.6}$ G_1 महाप्राज्ञः; Dc D_5 M महाराजः. — [d]) S (except M_2) तत्र (for विप्र).

2 [ab]) S पार्थं श्रुत्वा महाबाहो (T1 M_2 तदा राजा; G_1 M_1 महाराज) धृतराष्ट्रोंबिकासुतः.

3 Before 3, a few MSS. ins. धृतराष्ट्र उ° (resp. धृतराष्ट्रः). — [d]) $K_{2.4}$ B D (except Dn_2 $D_{1.4}$) T_2 G_3 M_1 याथा° (for यथा°).

4 [a]) K_4 Dc1 प्रवृत्तो. Ś1 K1 D_{1-3} ग्राम्यभोगेषु; Dc °धर्मेण. — D_2 om. 4^c–6^d.

☞ Stanzas 5–17 = (var.) 5. 51. 1–16.

5 = (var.) 5. 51. 1. — Ś1 has lacuna for 5^{ab}; D_2 om. 5 (cf. v.l. 4); K_3 om. 5^c–6^b. — [d]) K_4 transp. योद्धा and यस्य.

6 6^{ab} = (var.) 5. 51. 3. — D_2 om. 6; K_3 om. 6^{ab} (cf. v.l. 4, 5). — [a]) Ś1 $K_{1.4}$ Dc $D_{1.3}$ कर्णि(K1 D_1 °र्ण)नालीकान्. — [b]) Ś1 K1 शिलीमुखान्. — [c]) S ना° (for को°). — [d]) Ś1 $K_{1.3}$ B_3 $D_{4.6}$ M1 मृत्यु- (for मृत्युर्).

7 7^a = (var.) 1. 1. 183^a. — [b]) K_2 B Dn $D_{4.6}$ मृत्युवशानुगाः. — [c]) $D_{4.6}$ M_2 नेषां (for येषां). — [d]) S समु° (for प्रत्यु°).

8 = (var.) 5. 51. 2. — [a]) K_2 B (except B_4) Dn $D_{4.6}$ तथैव (for तस्यैव). T_2 G_3 हि न; G_4 न हि (for च न). — [b]) Ś1 K (except K1) D_2 $G_{2.4}$ °धन्विनः. — [c]) D_{1-3} वै (for ऽपि). — [d]) K1 T1 उदयाद्; K_3 D_1 उपयाद्. K1 रणे; B_3 वशी; S (except M_1) युधि (for रथी).

9 = (var.) 5. 51. 40. — [c]) K_4 सुमहान् (for महान्स्यात्). — [d]) Ś1 K1 न च; K_2 B Dn $D_{4.6}$ तत्र; M1 न हि (for न तु). K_4 तं; D_{1-3} वै (for नो).

10 = (var.) 5. 51. 5^{abcd}. — [d]) M_2 दृढधन्वा जितक्लमः.

11 = (var.) 5. 51. 5^{ef}–6^{ab}. — [a]) Ś1 $K_{1.3.4}$ भवेत्तु; K_2 B Dn $D_{4.6}$ संभवेत् (for भवेत्सु-). — [b]) K1 M_3 सर्वतः; K_4 T G M1 सर्वस्य (for सर्वशः). M_2 ह्यपराजयं (for ऽप्य°).

12 = (var.) 5. 51. 6^{cdef}. — [a]) Ś1 K1 अथ (for अपि). — [b]) Ś1 $K_{1.4}$ B_1 Dn $D_{1-3.5}$ ते वांछंत्यपराजिताः;

C. 3. 1926
B. 3. 46. 13
K. 3. 46. 13

न तु हन्तार्जुनस्यास्ति जेता वास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति समुत्थितः ॥ १३
त्रिदशेशसमो वीरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
जिगाय पार्थिवान्सर्वान्राजसूये महाक्रतौ ॥ १४
शेषं कुर्याद्विरेवज्रं निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
न तु कुर्युः शराः शेषमस्तास्तात किरीटिना ॥ १५
यथा हि किरणा भानोस्तपन्तीह चराचरम् ।
तथा पार्थभुजोत्सृष्टाः शरास्तप्स्यन्ति मे सुतान् ॥ १६
अपि वा रथघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ।
प्रतिभाति विदीर्णेव सर्वतो भारती चमूः ॥ १७
यदुद्वपन्प्रवपंश्चैव बाणा-
न्स्थाताततायी समरे किरीटी ।
सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
भवेद्यथा तद्वदपारणीयः ॥ १८

संजय उवाच ।

यदेतत्कथितं राजंस्त्वया दुर्योधनं प्रति ।
सर्वमेतद्यथात्थ त्वं नैतन्मिथ्या महीपते ॥ १९
मन्युना हि समाविष्टाः पाण्डवास्तेऽमितौजसः ।
दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीतां धर्मपत्नीं यशस्विनीम् ॥२०
दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वा ते दारुणोदयाः ।
कर्णस्य च महाराज न स्वप्स्यन्तीति मे मतिः ॥ २१
श्रुतं हि ते महाराज यथा पार्थेन संयुगे ।
एकादशतनुः स्थाणुर्धनुषा परितोषितः ॥ २२
कैरातं वेषमास्थाय योधयामास फल्गुनम् ।
जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान्स्वयम् ॥ २३
तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरर्जुनम् ।

K2 ते वांछंति परां ; K3 वांछेत्यप्यपरां ; B2. 3 वांछेरन्नपरां. — d) Ś1 K1 नैषां वा ; K2 Dn D5 एतेषां ; K4 D1–3 एषां वा (for तेषां वा). N (except Ś1 K1. 3) फाल्गुनस्य.

13 = (var.) 5. 51. 7. — b) Ś1 K1 B3. 4 De1 D1. 5. 6 चास्य (for वास्य). — d) Ś1 K1. 3. 4 B4 D1–3. 5 मां (Ś1 मा) वै प्रति. De समुच्छ्रितः ; T2 G3 °द्यतः. K2 B1–3 Dn D4. 6 मां चैव प्रतिसंहितः.

14 = (var.) 5. 51. 9. — a) K1. 3 De D5 M2 त्रिदशेशं विनिर्जित्य.

15 = (var.) 5. 51. 13. — a) K2 B Dn D4. 6 वज्रो. — c) K3 D1–3 च (for तु). — d) Ś1 K1. 3. 4m De D1–3. 5 मुक्ताम् ; K2 B Dn D4. 6 क्षिप्ताम् (for अस्ताम्).

16 c) S °करो° (for °भुजो°). — d) Ś1 K3 G4 तप्यंति. K2 B (except B2) D (except D1–3. 5) मत- (for मे). T1 शरास्तप्यंति मेदिनीं.

17 = (var.) 5. 51. 16. — a) K2 B4 De Dn D4–6 तद् ; K3 मे ; K4 [इ]र्यं ; B1–3 सा (for वा). Ś1 K1 D1–3 मे शर° (for वा रथ°). — b) Ś1 B1. 4 De2 D1. 2. 6 S भयार्ताः. D5 भारती चमूः (for सव्य°) ; see below. — c) K2. 3 De1 Dn D3. 4. 6 च ; De2 D5 [ण]व (for [इ]व). — d) Ś1 K1 सर्वथा. D5 सर्वतः सव्यसाचिना.

18 Ś1 has lacuna for 18. — a) K2 Dn D2–6 यदुद्वमन् ; B1 °द्वहन् ; D1 °हहन् ; T G समुद्धरन् ; M1 यदोद्वहन् ; M2 यथोद्ववन् (for यदुद्वपन्). K3 (corrupt) सन्यसव्यगवाश्चैव बाणान् ; K4 अस्यन्नमर्षेण शरानने कान्. — b) K4 स त्वा° ; B1. 3 De नाना° ; S (except M1) तथा° (for स्थाता°). — c) T2 G (except G1) हि (for वि-). — d) K3 तत्कथं रक्षणीयं ; S तद्वदवारणीयः. — After 18, N (except K3) M1 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: Dn 48 ; D1 49 ; M1 46).

19 a) T2 G (except G1) यथा ; M1 तद् (for यद्). — c) Ś1 K1. 4m D2. 3 यथार्थत्वं ; S यथातथ्यं (G1 °वृत्तं). — d) K3 B1 T1 M2 नन् ; T2 G (except G1) तु (for [ण]तन्). K3. 4 D1–3 भविष्यति (for महीं°).

20 b) S (except G1 M2) तु (for ते). K2 Dn D4. 6 महौ° (for ऽमितौ°). — cd) S transp. कृष्णां and नीतां.

21 ab) De D5 तां वाचं. Ś1 K1 S (except G1) वै (for ते). K3 S (except G1) कटुकोदयाः ; De D5 दारुणोदयां. K4 (m as in text) दुःशासनसमाविष्टामेकवस्त्रां रजस्वलां. — d) Ś1 K1. 3. 4 न क्षंस्यतीति ; K2 B4 Dn D4. 6 जुगुप्सतीं°.

22 a) K1. 2 B Dn D1. 4–6 M मे (for ते). K4 श्रूयते च महा°. — b) Ś1 K1. 3 De D1–3. 5 धीमता (for संयुगे). — d) K1 तपसा (for धनुषा).

23 a) B1 D1. 5 कैरात-. K4 वपुर् (for वेषम्). — b) N (except Ś1 K1. 3 D3) फाल्गुनं. — After 23, S ins. :
196* लेभे पाशुपतं चापि परमास्त्रं महाद्युतिः ।

24 b) K2 B Dn D4. 6 G1 M2 अच्युतं (for अर्जुनम्).

अस्त्रहेतोः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभम् ॥ २४
नैतदुत्सहतेऽन्यो हि लम्बुमन्यत्र फल्गुनात् ।
साक्षाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ॥ २५
महेश्वरेण यो राजन्न जीर्णो ग्रस्तमूर्तिमान् ।
कस्तमुत्सहते वीरं युद्धे जरयितुं पुमान् ॥ २६
आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ॥ २७
यत्र विस्फुरमाणोष्ठो भीमः प्राह वचो महत् ।
दृष्ट्वा दुर्योधनेनोरू द्रौपद्या दर्शितावुभौ ॥ २८
ऊरू भेत्स्यामि ते पाप गदया वज्रकल्पया ।
त्रयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्द्यूतदेविनः ॥ २९
सर्वे प्रहरतां श्रेष्ठाः सर्वे चामिततेजसः ।
सर्वे सर्वास्त्रविद्वांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ॥ ३०
मन्ये मन्युसमुद्भूताः पुत्राणां तव संयुगे ।
अन्तं पार्थाः करिष्यन्ति वीर्यामर्षसमन्विताः ॥ ३१

धृतराष्ट्र उवाच ।

किं कृतं सूत कर्णेन वदता परुषं वचः ।
पर्याप्तं वैरमेतावद्यत्कृष्णा सा सभां गता ॥ ३२
अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः ।
येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ॥ ३३
ममापि वचनं सूत न शुश्रूषति मन्दभाक् ।
दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विचेष्टमचेतनम् ॥ ३४
ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौबलकादयः ।
तेऽप्यस्य भूयसो दोषान्वर्धयन्ति विचेतसः ॥ ३५
स्वैरमुक्ता अपि शराः पार्थेनामिततेजसा ।
निर्दहेयुर्मम सुतान्किं पुनर्मन्युनेरिताः ॥ ३६
पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृताः ।
दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ॥ ३७
यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृच्चैव जनार्दनः ।
हरिस्त्रैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निर्जितम् ॥ ३८

C. 3. 1951
B. 3. 49. 20
K. 3. 46. 38

— [d]) A few MSS. °र्षभ.

25 [a]) T₂ G₃ उत्पस्यते; G₄ उत्पद्यते (for उत्सहते). K₂ B Dn D₄. 6 चान्यः; K₄ [s]न्यो वै; M₂ [s]न्योपि. — [b]) N (except Ś₁ K₁) फाल्गुनात्.

26 [b]) Ś₁ विदीर्णो; K₁ D₃ न दीर्णो. K₁. 2. 4 B Dc Dn D₄–6 ह्यष्ट(D₅ °स्र)मूर्तिना; K₄m D₂. 3 ग्रस्तमूर्तिना. K₃ जीर्णो ग्रस्तश्च मूर्ति°. — [c]) K₂ B Dn D₄. 6 S वीरः (for वीरं).

27 [b]) Dc D₂ तुमलं. K₁ S रोम° (for लोम°). — [c]) M₂ अप° (for परि°).

28 [a]) K₂ B Dn D₃. 4. 6 यत्तु; K₃ एवं. Ś₁ K₁. 3. 4 Dc D₅ विस्फुरमाणौष्ठो; K₂ B Dn D₁–4. 6 प्रस्फुरमाणौ(D₁–3 °णो)ष्ठो. — [b]) T₂ G₃ प्रति- (for प्राह). K₂ B₂ Dn D₄. 6 [s]र्थवत्; T₂ G₃ [s]वदत्; G₄ वदन् (for महत्). — [d]) K₄ (m as in text) दर्शितं बलात् (for दर्शितावुभौ).

29 [a]) Ś₁ पार्थः; B₃ पार्थ; D₁–3 राजन्; M₂ मंद (for पाप). — [b]) K₂. 4 B D (except D₁–3) भीमवेग(K₄ °रूप)या (for वज्र°).

30 [c]) K₄ S सर्वास्त्रविदुषः सर्वे.

31 D₃ om. 31. — [a]) Ś₁ K₁ सर्वे (for मन्ये). N (except K₂ Dn₁; D₃ om.) G₁ °समुद्भूताः. — [b]) S (except G₁) संगरे (for संयुगे). — [d]) K₁. 2 B (except B₁) D (except D₁. 2; D₃ om.) भार्या°.

32 [c]) Ś₁ Dc Dn₂. n₃ D₃. 4. 6 पर्याप्त° (for पर्याप्तं). — [d]) K₃ कृष्णा सा हि; K₄ D₂ यस्मात्कृष्णा; B₁ S यस्मा कृष्णा; D₁. 3 कृष्णा यस्मा (for यत्कृष्णा सा). T G₃. 4 M₁ सभा गता; G₁ [अ]थ भारत.

33 [b]) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁–3. 5 तिष्ठेयुर्; K₄ (marg. *sec. m.*) थ्रियेरन् (for तिष्ठेरन्). — [c]) K₁ D₂ T G (except G₁) गुरुः श्रेष्ठो; K₄ कुरुश्रेष्ठो. — [d]) Ś₁ K₃. 4 B₃ °तिष्ठति.

34 [b]) K₁ (by transp.) शुश्रूषति न; K₄ न शृणोति हि. — [d]) Dc D₁–3 T₂ G₁–3 अचेतसं; G₄ अरिंदमः.

35 [a]) Ś₁ K₁. 4 B₁ D₁–3 [s]प्यस्य; G₁ स्वस्य (for चास्य). — [c]) Ś₁ ये (for ते). K₂. 3 Dn D₄. 6 G₁ तस्य (for ऽप्यस्य).

36 [a]) Ś₁ B₃ Dc स्वैरं (for स्वैर). Ś₁ च हि; K₂. 3 B Dc Dn D₄. 6 G₁ M₁ ह्यपि; K₄ D₂ [अ]पि हि (for अपि). — [d]) B₃m D₄. 6 मन्युनाति(B₃m °भि)समीरिताः.

37 [c]) K₄ (marg. *sec. m.*) °नुदिताः; D₅ G₂. 4 °विदिताः; M °चुदिताः. — [d]) Ś₁ K₁. 3 Dc D₂. 3. 5 घात°; B₁ D₁ पात°; B₃ G₂. 4 साध° (for साद°).

38 [a]) Dn D₆ तस्य (for यस्य). — [b]) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁–3. 5 सारथिश्च (for सुहृच्चैव). — [c]) K₁ T₁. 2 (before corr.) G₁. 2 M सन्; T₂ G₃ स्यात् (for स). — [d]) Ś₁ K (except K₂) D₂. 3 तेन (for तस्य).

C. 3. 1952
B. 3. 49. 21
K. 3. 46. 39

इदं च सुमहच्चित्रमर्जुनस्येह संजय ।
महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ॥ ३९
प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा ।
फल्गुनेन सहायार्थे वह्नेर्दामोदरेण च ॥ ४०
सर्वथा नास्ति मे पुत्रः सामात्यः सहबान्धवः ।
क्रुद्धे पार्थे च भीमे च वासुदेवे च सात्वते ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

जनमेजय उवाच ।
यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने ।
प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १
कथं हि राजा पुत्रं स्वमुपेक्षेताल्पचेतसम् ।
दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान्कोपयानं महारथान् ॥ २
किमासीत्पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यताम् ।
वानेयमथ वा कृष्टमेतदाख्यातु मे भवान् ॥ ३
वैशंपायन उवाच ।
वानेयं च मृगांश्चैव शुद्धैर्बाणैर्निपातितान् ।
ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन्पुरुषर्षभाः ॥ ४
तांस्तु शूरान्महेष्वासांस्तदा निवसतो वने ।
अन्वयुर्ब्राह्मणा राजन्साग्नयोऽनग्नयस्तथा ॥ ५
ब्राह्मणानां सहस्राणि स्नातकानां महात्मनाम् ।
दश मोक्षविदां तद्वद्यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ६
रुरून्कृष्णमृगांश्चैव मेध्यांश्चान्यान्वनेचरान् ।
बाणैरुन्मथ्य विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥ ७

---

39 [a]) Śi K1. 4 D4 तु; K2 B1 Dn हि (for च). — [b]) K3 न संशयः; B2 [इ]ह संयुगे (for [इ]ह संजय). — [d]) Śi K3. 4 B1 Dc D1–3 यः (for यत्). B2 D6 स्मृतिः; G1 श्रुतं; M2 श्रुतः.

40 [c]) Śi K2. 3 B D फाल्गुनेन; K4 पांडवेन. K3. 4 (by corr.) D1–3 G4 महायेन; T2 G3 [अ]महायेन (for सहायार्थे). — [d]) T2 G3. 4 विना (for वह्नेर्).

41 Dc1 *repeats* 41[ab] as in Dn! — [a]) B2. 3 समर्था; D4 शमार्था (for सर्वथा). K2 B (except B1) Dn D4. 6 T2 G (except G1) न हि (for नास्ति), and पुत्राः (for पुत्रः). K4 सर्वे न संति मे पुत्राः. — [b]) G4 बंधुभिः (for -बान्धवः). K2 B (except B1) Dn D4. 6 महामात्याः समौबलाः; K4 T2 G2. 3 सामात्याः सहबांधवाः. — [c]) Śi K (except K2) Dc D1–3. 5 transp. पार्थे and भीमे.

Colophon om. in K3. — *Major parvan*: Śi K1 Dn2 T G2–4 आरण्य. — *Adhy. name*: K4 D6 धृतराष्ट्रवाक्यं; B4 Dc धृतराष्ट्रपरिदेवनं; D1 धृतराष्ट्रविलापः; D2 धृतराष्ट्रसंजयसंवादः; T2 G3 M1 धृतराष्ट्रशोकवाक्यं; G1 धृतराष्ट्रसंतापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 49; D1 50; S (as in text) 46 (M1 47). — *Śloka no.*: Dn D1 23.

47

2 [a]) K2 B2 Dn D4. 6 च; M1 नु (for हि). Śi K1. 2 B1. 3 Dn2 D1. 4–6 T G3. 4 राजपुत्रं (for राजा पुत्रं). K2 B2. 3 Dn D4. 6 तम् (for स्वम्). — [b]) Śi B3 Dc1 °चेतनं.

3 [c]) T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M वन्यं वाप्य° (for वानेयम°). — [d]) B1 Dn1. n2 D2. 3. 5 नो (for मे). K3. 4 T1 एतदाख्यातुमर्हसि.

4 D3 om. 4[a–5b]. — [a]) Dc S वा(T1 G4 M2 व)नेयांश्च (for वानेयं च). T1 G1 M ते तु (for चैन). — [d]) K1 ह्यभुंजन् (for अभुंजन्). D1 भरत° (for पुरुष°). K4 ह्युपभुंजन्नरर्षभाः; S अभुंजत (T1 भुंजते ते; G2 M2 अभुंजंत) महारथाः.

5 D3 om. 5[ab] (cf. v.l. 4). — [a]) T1 G1 M1 स्म शूरान्; T2 G2–4 श्रुत्वाथ (for तु शूरान्). — [b]) T2 G3. 4 M तदानीं वस°.

6 [c]) K2 B (except B1) D (except D1–4) G1 तत्र; K4 राजन् (for तद्वद्).

7 [b]) T G मनोरमान्; M1 महारथाः (for वनेचरान्). — [c]) Śi विशिखैर्; K B D (except D3) विविधैर् (for विधिवद्). — [d]) Śi K4 D2. 5 निवेदयन्; K3 D3. 6 न्यवेदयन्.

न तत्र कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो वाप्यदृश्यत ।
कृशो वा दुर्बलो वापि दीनो भीतोऽपि वा नरः ॥ ८
पुत्रानिव प्रियाञ्ज्ञातीन्भ्रातॄनिव सहोदरान् ।
पुपोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ९
पतींश्च द्रौपदी सर्वान्द्विजांश्चैव यशस्विनी ।
मातेव भोजयित्वाग्रे शिष्टमाहारयत्तदा ॥ १०
प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो
यमौ प्रतीचीमथ वाप्युदीचीम् ।
धनुर्धरा मांसहेतोर्मृगाणां
क्षयं चक्रुर्नित्यमेवोपगम्य ॥ ११
तथा तेषां वसतां काम्यके वै
विहीनानामर्जुनेनोत्सुकानाम् ।
पञ्चैव वर्षाणि तदा व्यतीयु-
रधीयतां जपतां जुह्वतां च ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।
सुदीर्घमुष्णं निःश्वस्य धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
अब्रवीत्संजयं सूतमामन्त्र्य भरतर्षभ ॥ १
देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युती । C. 3. 1971 B. 3. 51. 5 K. 3. 48. 5

---

8 [a]) Ś1 K1 transp. तत्र and कश्चित्. B1. 4 दुर्वृत्तो; D1–3. 5 मलिनो (for दुर्वर्णो). — [b]) T G (except G1) व्यथितो. K2. 4 B D (except Dc2) वापि दृश्यते. — [d]) K1. 2 B4 D (except Dc1 D5) पुनः; B2 भवेत् (for नरः). — After 8, S ins.:

197* न तत्राविनयः कश्चिददृश्यत तदा द्विजः ।

9 [ab]) K2 B (except B1) Dn D1. 4. 6 transp. ज्ञातीन् and भ्रातॄन्.

10 [a]) T G (except G1) यतींश्च (for पं). K3. 4 B1 Dc D5 तु (for च). — [b]) K2. 4 B (except B1) Dn D4–6 G1 द्विजातींश्च (for द्विजांश्चैव). — [c]) K2 B2. 3 Dn D1. 4. 6 मातृवद् (for मातेव). K4 भोजयेत्पुत्रान्.

11 [c]) D3. 5 धनुर्धराणां सहितो मृगाणां. — [d]) Dc क्षेमं; D4 क्षेपं (for क्षयं). Dc D5 कुर्युर् (for चक्रुर्). B2 अभि° (for उप°).

12 [a]) K1 तेषां तथा (by transp.); K4 एवं तथा; B1 तथैव तेषां; B4 तदा तेषां; Dc D5 तदा (Dc1 तथा) चैषां; T2 G2. 3 यथाजोषं. — K1 transp. 12[c] and 12[d]. — [c]) K3 Dc D5 [अ]थ (for [ए]व). K2. 3 B Dn D1. 4–6 S (except G1) तथा; K4 ततो (for तदा). K3 व्यतीता; B4 [अ]भ्यतीयुर्. — Ś1 om. 12[d]. — [d]) K3 व्यधीयतां; T2 G3. 4 अधीयिनां. K4 अधीयतां जुह्वतां चैव राजन्.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Adhy. name:* K4 M1 धृतराष्ट्रपरितापः; D2 धृतराष्ट्रसंजयसंवादे पांडवभक्षकथनः; D5 पांडवव्यवहारः; T2 G1. 3 पांडवाभ्यवहारकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 50; D1 51; T1 46; T2 G M2 47 (as in text); M1 48. — *Śloka no.:* Dn D1 12.

48

1 K1. 2 B D (except D2. 3) ins. after वैशं उ°: T2 G (except G1). after 199*:

198* तेषां तच्चरितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतम् ।
चिन्ताशोकपरीतात्मा मन्युनाभिपरिप्लुतः ।

[(L. 1) T2 G (except G1) तु (for तत्). K1 B (except B2) Dc T2 G (except G1) ईदृशं (for अद्भुतम्). — (L. 2) T2 G (except G1) च (for [अ]भि-).] D1 om. 1. — [a]) T G M2 स (for सु-). K1. 2 B (except B1) D (except Dc1 D5; D1 om.) M1 दीर्घमुष्णं च निः°. — [d]) K2 Dn D5 पुरुषर्षभ. — K1. 2 B Dc Dn D4–6 T2 G (except G1) ins. after 1: D1 (which om. 1) ins. after 198*:

199* न रात्रौ न दिवा सूत शान्तिं प्राप्नोमि वै क्षणम् ।
संचिन्त्य दुर्नयं घोरमतीतं द्यूतजं हि तत् ।
तेषामसह्यवीर्याणां शौर्यं धैर्यं धृतिं पराम् ।
अन्योन्यमनुरागं च भ्रातॄणामतिमानुषम् ।

[(L. 1) K1. 2 Dn2. n3 D4 रात्रिं (for रात्रौ). T2 G3. 4 आप्नोमि; G2 आप्नोति. — (L. 2) T2 G3 निर्णयं (for दुर्नयं). — (L. 3) T2 G2–4 तेषामशक्यं (G2 °षां शक्यं तु) वीराणां

C. 3. 1971
B. 3. 51. 5
K. 3. 48. 5

नकुलः सहदेवश्च पाण्डवौ युद्धदुर्मदौ ॥ २
दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ ।
शीघ्रहस्तौ दृढक्रोधौ नित्ययुक्तौ तरस्विनौ ॥ ३
भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्धनि ।
स्थास्येते सिंहविक्रान्तावश्विनाविव दुःसहौ ।
न शेषमिह पश्यामि तदा सैन्यस्य संजय ॥ ४
तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।
द्रौपद्यास्तं परिक्लेशं न क्षंस्येते त्वमर्षिणौ ॥ ५
वृष्णयो वा महेष्वासा पाञ्चाला वा महौजसः ।
युधि सत्याभिसंधेन वासुदेवेन रक्षिताः ।
प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ ६
रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सूतनन्दन ।
न शक्यः सहितुं वेगः पर्वतैरपि संयुगे ॥ ७
तेषां मध्ये महेष्वासो भीमो भीमपराक्रमः ।
शैक्यया वीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ॥ ८
तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
गदावेगं च भीमस्य नालं सोढुं नराधिपाः ॥ ९
ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः ।
स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया या न कृताः पुरा ॥१०

संजय उवाच ।

व्यतिक्रमोऽयं सुमहांस्त्वया राजन्नुपेक्षितः ।
समर्थेनापि यन्मोहात्पुत्रस्ते न निवारितः ॥ ११
श्रुत्वा हि निर्जितान्द्यूते पाण्डवान्मधुसूदनः ।
त्वरितः काम्यके पार्थान्समभावयदच्युतः ॥ १२
द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
विराटो धृष्टकेतुश्च केकयाश्च महारथाः ॥ १३
तैश्च यत्कथितं तत्र दृष्ट्वा पार्थान्पराजितान् ।
चारेण विदितं सर्वं तन्मया वेदितं च ते ॥ १४
समागम्य वृतस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः ।
सारथ्ये फल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान्हरिः ॥ १५

शौर्यधैर्यधनु(T₂ G₃ °धृति)धानां.]

— Thereafter T₂ G (except G₁) ins. 198*.

3 [a]) Ś₁ De D₅ M₂ दूरपानी; K₁. ₃. ₄ D₂. ₃ °पाते; B₄m T G (except G₁) दुराधर्षौ. — [b]) B₁ उभौ च; T₂ G₂. ₃ तौ युद्धे (for युद्धे च). — [d]) D₁ तपस्विनौ; S रथे स्थितौ.

4 [c]) D₁ रण-; S युधि (for सिंह-). — [e]) Dn₁ हि प्र-; S अनु- (for इह). — [f]) K (except K₄) B (except B₁) De Dn D₄. ₆ मम (for तदा). K₄ (m as in text) पुत्र° (for सैन्य°).

5 [a]) S (except M₁) ततस्तौ ह्यप्रतिरथौ. — [c]) Ś₁ K₁ सं- (for तं-). — [d]) K₃. ₄ D₁. ₂ क्षंस्यंते; T₂ G (except G₁) क्षमेते. Ś₁ सुमर्षिणौ; K₁ De D₁. ₅ ह्यमर्ष(K₁ °र्षि)णौ; K₃ हि मोक्षणे; K₄ D₂. ₃ S [s]त्य(G₁ त्व)मर्षणौ; B₁ तरस्विनौ.

6 [a]) K₂ B₄ Dn D₃. ₄. ₆ [s]थ (for वा). — [b]) B₁. ₄ पंचाला. K₁ महारथः; S (except T₁ G₂) [अ]मितौजसः (for महौ°). — [d]) Ś₁ K₁. ₃ D₁–₃ पालिताः (for रक्षि°). — [e]) B₁ D₁–₃ वीराः (for पार्थाः).

7 [a]) Dn₂ T₂ G (except G₁) °प्रतीतानां. — [d]) K₂ B (except B₁) Dn D₄–₆ सर्वैस्तैरपि. S (except M₂) दुःसहः (for संयुगे).

8 8^b = 1. 2. 184[b]; 114. 9[d]; 141. 18[b]; 4. 21. 47[b]; etc. — [c]) K (except K₂) D₃ T₁ G₂ M सैक्यया; G₁ सैन्यया; G₄ महत्या.

10 [a]) B₂ तत्राहं; De अनो°; M तदा°. — [d]) K₁ De transp. मया and या; K₃ transp. मया and पुरा.

12 [a]) Ś₁ तान्; K₁ M₁ वि-; K₃ B₃ [अ]पि; G₂. ₄ यन्; M₂ च (for हि). K₃ सर्वान् (for द्यूते). — [b]) T₂ G धर्मचारिणः (for मधु°).

13 [d]) Ś₁ केकेया°; K₂ De Dn D₁–₃. ₆ कैकेया°; K₄ B₃ D₄. ₅ कैकया°.

14 [a]) K₃ De D₁ तत् (for यत्). K₂ B (except B₁) Dn D₄. ₆ राजन् (for तत्र). — Ś₁ om. (hapl.) 14^b–15^a. — [b]) K₁ समागतैः; S तथागतान् (for परा°). — T₂ G₃ om. (hapl.) 14^c–16^b. — [c]) K₁. ₄ S (T₂ G₃ om.) कथितं (for विदितं). — [d]) T₁ G₂. ₄ M यन्मया. K₁ तत्र; D₅ च ये (for च ते).

15 T₂ G₃ om. 15; Ś₁ om. 15^a (cf. v.l. 14). — [a]) G₂. ₄ तत° (for वृत°). — [c]) N (except K₁) M₁ फाल्गुनस्य. — [d]) D₅ ततोभ्याह. Ś₁ स (for च).

16 T₂ G₃ om. 16^{ab} (cf. v.l. 14). — [a]) T₁ G (G₂

अमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थांस्तथागतान् ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरम् ॥ १६
या सा समृद्धिः पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह ।
राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ॥ १७
यत्र सर्वान्महीपालाञ्शस्त्रतेजोभयार्दितान् ।
सवङ्गाङ्गान्सपौण्ड्रोड्रान्सचोलद्रविडान्ध्रकान् ॥ १८
सागरानूपगांश्चैव ये च पत्तनवासिनः ।
सिंहलान्बर्बरान्म्लेच्छान्ये च जाङ्गलवासिनः ॥ १९
पश्चिमानि च राज्यानि शतशः सागरान्तिकान् ।
पह्लवान्दरदान्सर्वान्किरातान्यवनाञ्शकान् ॥ २०
हारहूणांश्च चीनांश्च तुखारान्सैन्धवांस्तथा ।
जागुडान्रमठान्मुण्डान्स्त्रीराज्यानथ तङ्गणान् ॥ २१

एते चान्ये च बहवो ये च ते भरतर्षभ ।
आगतानहमद्राक्षं यज्ञे ते परिवेषकान् ॥ २२
सा ते समृद्धिर्यैर्गत्ता चपला प्रतिसारिणी ।
आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहम् ॥ २३
रामेण सह कौरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।
अक्रूरगदसाम्बैश्च प्रद्युम्नेनाहुकेन च ।
धृष्टद्युम्नेन वीरेण शिशुपालात्मजेन च ॥ २४
दुर्योधनं रणे हत्वा सद्यः कर्णं च भारत ।
दुःशासनं सौबलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ २५
ततस्त्वं हास्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् ।
धार्तराष्ट्रीं श्रियं प्राप्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ २६
अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन्वीरसमागमे ।

C 3. 1997
B. 3. 51 31
K. 3. 48. 31

---

om.) M_1 अमर्षी स (for °र्षितो). B_1 T_1 $G_{1.4}$ ह; B_3 Dc_2 [s]पि; D_1 M_2 च (for हि). B_3 D_1 हि (for [s]पि).

18 [a]) T G सर्व- (for सर्वान्). — [c]) $Ś_1$ अंगवंगपुंड्रोत्थान्; K_1 अंगान्वंगान्कलिंगांश्च; K_3 सवंगांगासजलान्; K_4 Dc_1 D_2 सवंगांगपुलिंदोड्र-; Dc_2 D_3 °गसपुंड्रोड्रान्; D_1 °गमरुंडोंडान्; T_1 सवंकांगान्मरून्पौंड्रान्; T_2 G_3 °गान्सपौंड्रांश्च; G_1 सवान्कानगरून्पुंड्रान्; G_2 सर्वकांकमरून्पुंड्रान्; G_4 अंगवंगकरूशांश्च; M अंगवंगमरुत्पौंड्रान्. — [d]) S_1 K_1 सचोलान्द्र-(K_1 °न्द्रा)मिडाञ्छकान्; K_2 Dn D_5 सचोलद्राविडांध्रकान्; K_3 सचोडहविगंध्रकान्; K_4 सचोडद्रविडांद्रकान् (m °द्रमिडांध्रकान्); $B_{3.4}$ सचोलद्राविडांधकान्; Dc_1 D_{1-3} सचौडद्रविडांध्र(Dc_1 D_1 °ध)कान्; Dc_2 सचोलद्राविडाञ्छकान्; T_1 सचोलाद्रमिढांद्रकान्; T_2 $G_{2.3}$ सचोलद्रमिडांधकान्; $G_{1.4}$ M_1 सचोलद्रमिळांध्रकान्; M_2 सचोलद्रमिळांतकान्. S (mostly) -चोळ- (for °चोल-).

19 [a]) $K_{2.3}$ B D सागरानूपकां($K_{2.3}$ $D_{4.5}$ °रूपकां-; B_1 °नूपजां)श्चैव; G_1 सागरानापगांश्चैव. — $Ś_1$ K_1 om. (? hapl.) 19^{bc}. — [b]) K_2 प्रांतनिवासिनः; K_4 Dc_1 प्रत्यंत°; $B_{1.3}$ Dc_2 D_5 पर्वत°; Dn D_{1-3} प्रांताभि°. — B_1 om. (hapl.) 19^{cd}. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_{1-3} तथा; K_4 यथा (for ये च). N लंकानिवासिनः; T_2 G (except G_1) मुद्गल°.

20 [a]) K_2 $B_{3.4}$ Dn राष्ट्राणि (for राज्यानि). K_4 पश्चिमावर्तराज्यानि. — [b]) M सागरांतिके. — [c]) K_3 दुर्वान्; B_3 M_1 दार्वान्; M_2 चैव (for सर्वान्).

21 T_2 $G_{3.4}$ om. 21^{ab}. — [a]) $Ś_1$ दीनांश्च; K_3 Dn (Dn1 m as in text) गुल्मांश्च. — [b]) K_{2-4} D (except Dc) T_1 G_1 M तुषारान (for तुखा°). $Ś_1$ K_1 चीनाश्च (K_1 दीनान्वै) तुखरांस्तथा; K_4 तुषारान्सैंधवानपि; G_2 तुषारांश्चैव सैंधवान्. — [c]) $Ś_1$ K_1 जाहुडान्हमिडान्हीनान्; K_3 जाहुडान्मागधान्हूणान्; K_4 जांगलान्रमठांश्चापि; B_1 जागुडान्मागमन्पुंड्रान्; B_4 जारुथ्यान्रमलान्मुंडान्; Dc_1 जागुडान्रामहान्कुंडान्; Dc_2 °न्रामठान्हुंडान्; Dn_2 °न्रामठान्मुंडान्; $D_{1-3.5}$ जाहुडान् (D_1 जान्हुरान्; D_3 जांगणान्) रा(*or* र)मठान्हूणान्; T_1 G_1 M जागरान्रमया(M_2 °न्द्रमिळा)न्पुंड्रान्; T_2 G_3 सैंधकान्पौंड्रकांस्तत्र; G_2 सागरानूपजान्पौंड्रान्; G_4 सैंधवान्पुंड्रकांस्तत्र. — [d]) $K_{2.3}$ B_2 Dn D_{1-3} स्त्रीराज्यमथ; T_2 $G_{2.3}$ स्त्रीराज्यान्यथ. T_1 G_2 M_2 कंकणान्; T_2 $G_{3.4}$ कोंकणान्; G_1 शंकणान् $Ś_1$ स्त्रीराज्यान्सैंधवांस्तथा; K_1 तथा स्त्रीराज्यतंगणान्.

22 K_3 om. 22^{ab}. — [ab]) N (K_3 om.) केक(कैके *or* कैक)यान्मालवांश्चैव तथा काश्मीरकानपि. — After 22^{ab}, M_2 ins.:

200+ तांश्चान्यांश्च सुबहूनाहूतान्भरतर्षभ ।

— [c]) N अद्राक्षमहमाहूतान्. — [d]) B_4 तथा देशविदेशकान्.

23 [a]) T_2 G (except G_1) येषां (for सा ते). $K_{1.3}$ B_{2m} Dc S (except M_1) आसा (for आत्ता). — [d]) $Ś_1$ K_1 ते महीं (for तामहम्).

25 [d]) $Ś_1$ K_3 D_{1-3} यो वान्यः. S (except M_1) प्रतियोत्स्यति.

26 [a]) S (except M_1) हस्तिन°. — [cd]) T_2 G (except G_2) धार्तराष्ट्रात्. T_2 G (except G_1) सं- (for प्र°). M_2 जितारिः पृथिवीपाल सुहृदो नंदयिष्यसि.

C. 3. 1997
B. 3. 51. 32
K. 3. 48. 31

शृण्वत्सु तेषु सर्वेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ॥ २७
प्रतिगृह्णामि ते वाचं सत्यामेतां जनार्दन ।
अमित्रान्मे महाबाहो सानुबन्धान्हनिष्यसि ॥ २८
वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव ।
प्रतिज्ञातो वने वासो राजमध्ये मया ह्ययम् ॥ २९
तद्धर्मराजवचनं प्रतिश्रुत्य सभासदः ।
धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा ।
केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरमर्षितम् ॥ ३०
पाञ्चालीं चाहुरक्लिष्टां वासुदेवस्य शृण्वतः ।
दुर्योधनस्तव क्रोधाद्देवि त्यक्ष्यति जीवितम् ।
प्रतिजानीम ते सत्यं मा शुचो वरवर्णिनि ॥ ३१
ये स्म ते कुपितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा ।
मांसानि तेषां खादन्तो हसिष्यन्ति मृगद्विजाः ॥ ३२
पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा ।
उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैस्त्वं कृष्टा सभातले ॥ ३३
तेषां द्रक्ष्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले ।
क्रव्यादैः कृष्यमाणानि भक्ष्यमाणानि चासकृत् ॥ ३४
परिक्लिष्टासि यैस्तत्र यैश्चापि समुपेक्षिता ।
तेषामुत्कृत्तशिरसां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३५
एवं बहुविधा वाचस्तदोचुः पुरुषर्षभाः ।
सर्वे तेजस्विनः शूराः सर्वे चाहतलक्षणाः ॥ ३६
ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् ।
पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ॥ ३७
रामश्च कृष्णश्च धनंजयश्च
प्रद्युम्नसाम्बौ युयुधानभीमौ ।
माद्रीसुतौ केकयराजपुत्राः

---

27 c) B (except B2) शृणुष्व. K2 B (except B2) Dn1. n2 D5 [ग]तेषु (for तें). K2 B2 D (except D1–3. 5) वीरेषु (for सर्वें). — d) Ś1 K (except K2) B (except B2) De D1–3. 5 M2 वै (for च).

28 Before 28, a few N MSS. read युधिष्ठिर उ°. — a) K2 प्रतिवाचमिमां सत्यां. — b) K2 नसत्यां च; B2 Dn D4. 6 T2 G3 इमां सत्यां (for सत्यामेतां). T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M2 सत्यामभिगतो (T1 G1. 4 °हितो) ह्यसि; M1 सत्यां मम हितो ह्यसि.

29 d) K4 S (except M2) राज्ञां (for राज-). Ś1 तथा; D1–3 यथा (for मया). S च य(G1 त)त् (for ह्ययम्).

30 a) S धर्मराजस्य त्व°. — b) Ś1 K1 श्रुत्वा सर्वे (for प्रति°). — c) Ś1 K1 De च (for तें). — d) K3 B Dn2 M Cn सम° (for शम°). ❀ Cn: समयामासुः समं युक्तमित्याचख्युः। समशब्दात्तदाचष्ट इति णिच् लिटि आम्। ❀ — f) T2 G कालयुक्तम्.

31 a) Ś1 K3 B D (except D1–3) M1 प्राहुर् (for चाहुर्). G1 पांचालीं चाबुवं क्लिष्टां. — e) B1 G1 M1 प्रतिजानामि. G2. 4 ते नित्यं. Ś1 K1. 3 De D1–3. 5 सत्यं ते (Ś1 च) प्रतिजानीमः; K2 B2–4 Dn D4. 6 प्रतिजानीमहे सत्यं.

32 ab) K3 येषां त्वं; K4 यस्किंचित्; D1 ते स्म ते; D2 ये तत्र; D3 यस्मात्ते; G4 ये च ते. K2 B2. 3 D (except D1–3) [S]श्नजितां; S कुरवः (for कुपितां). Ś1 transp. कृष्णे and दृष्ट्वा; De D2 transp. दृष्ट्वा and त्वां. — d) B2. 4 Dn2. n3 G1 M हरिष्यंति; T G2–4 भविष्यंति. Ś1 K1 De वृका द्विजाः; K2. 4 Dn D5 वृक°; T2 G3 मृगा द्विजाः.

33 b) K4 De D5 T2 G1–3 M2 गृध्रगोमा°. G4 गृध्रगोमायुवायसाः. — c) K4 (m as in text) अंगैरंगानि कर्षन्तो. — d) K2 B (except B1) Dn D4. 6 कृष्टासि; K4 (m as in text) आकृष्टा (for त्वं कृष्टा). B2 महीं° (for सभां°). B1 यैस्त्वं कृष्टासि भाविनि; S यैस्त्वं नीता सभां पुरा (M2 गता).

34 De2 om. (hapl.) 34ab. — a) Ś1 K1. 3 De1 D1–3. 5 कल्याणि (for पाञ्चालि). — b) De1 D5 शिरांसि (for गात्राणि). — cd) Ś1 transp. कृष्य° and भक्ष्य°.

35 b) K1. 2 B1. 3 Dn D1. 4. 6 T2 G2. 3 M1 [अ]सि (for [अ]पि). — c) K1. 4 (m as in text) उत्कृत्य; K3 उत्कृष्य (for उत्कृत्त-). — 35d = 3. 13. 5d.

36 b) Ś1 K1 D1. 3. 6 तामूचुः; K2 B De Dn D4. 5 त ऊचुः; K3 ऊचुस्ते; K4 D2 तामुक्त्वा; T2 G3 ते चोचुः. Ś1 K1. 3 B2. 3 De D1–3. 5 भरतर्षभ; K2. 4 B4 Dn D4. 6 भरतर्षभाः. — d) K2. 4 B2–4 Dn1. n3 D1. 4–6 T2 G3 Cnp चाहवलक्षणाः; T1 G1. 2. 4 M1 चाहित°; Ś1 K1. 3 B1 De Dn2 D2. 3 M2 Cn as in text. [Nil. and Arj., misunderstanding the word, have the gloss अहतलक्षणाः = अखण्डितध्वजाः.]

37 c) Ś1 K1. 3 De D1. 3. 5 पुरस्कृत्य समेष्यंति.

38 a) S रामं च कृष्णं च धनंजयं च. — c) Some MSS. कैकय-. S °राजपुत्रान्. — d) S °पुत्रान्. K2. 3 Dn

पाञ्चालपुत्राः सह धर्मराज्ञा ॥ ३८
एतान्सर्वाल्लोकवीरानजेया-
न्महात्मनः सानुबन्धान्ससैन्यान् ।
को जीवितार्थी समरे प्रत्युदीया-
त्क्रुद्धान्सिंहान्केसरिणो यथैव ॥ ३९

धृतराष्ट्र उवाच ।

यन्माब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले
त्वं पाण्डवाञ्जेष्यसि चेन्नरेन्द्र ।
ध्रुवं कुरूणामयमन्तकालो
महाभयो भविता शोणितौघः ॥ ४०
मन्ये तथा तद्भवितेति सूत
यथा क्षत्ता प्राह वचः पुरा माम् ।
असंशयं भविता युद्धमेत-
द्गते काले पाण्डवानां यथोक्तम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

जनमेजय उवाच ।

अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

अस्त्रहेतोर्गते पार्थे शक्रलोकं महात्मनि ।
न्यवसन्कृष्णया सार्धं काम्यके पुरुषर्षभाः ॥ २
ततः कदाचिदेकान्ते विविक्त इव शाद्वले ।
दुःखार्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया ।
धनंजयं शोचमानाः साश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः ॥ ३
तद्वियोगाद्धि तान्सर्वाञ्शोकः समभिपुप्लुवे ।
धनंजयवियोगाच्च राज्यनाशाच्च दुःखिताः ॥ ४
अथ भीमो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ।
निदेशात्ते महाराज गतोऽसौ पुरुषर्षभः ।
अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन्प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५

C. 3. 2018
B 3. 52. 6
K 3. 49. 6

D5 मत्स्य°; K4 D2 S मद्र° (for धर्म°).

39 a) K4 D2. 6 एतान्हि (K4 एवं हि) सर्वान्समरेष्वजेयान्. — c) K1 प्रत्युपेयात्; K2 B Dn D4. 6 [S]म्युदीयात्. — d) Ś1 K1. 4 D1. 2 क्रोष्टा (for क्रुद्धान्).

40 a) K3 B1. 3 Du D1. 3–5 यन्मां ब्रवीद्; B4 यन्मामब्र°; T1 यो माममब्र°. — b) T2 G (except G1) पांडवं. — d) K3 Dc T1 M1 महाहवो; D5 महाभयं. K4 घोररूपः (for शोणि°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Adhy. name:* K4 G1 M धृतराष्ट्रसंजयसंवादः (G1 °संलापः); D1 संजयधृतराष्ट्रयोर्वाक्यं; D4. 6 धृतराष्ट्रविलापः; D5 धृतराष्ट्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc2 M1 49; Dn (Du1 *sup. lin.*) 51; D1 52; T G M3 48 (as in text). — *Śloka no.:* Dn D1 46.

49

1 $1^{ab} = 2^{ab}$. — b) B1 इंद्र° (for शक्र°). — K3 B1 om. (hapl.) 1^{c}–2^{b}. — d) K1. 2 B Dn D4–6 T2 G अकुर्वत.

2 K3 B1 Dc2 om. 2^{ab} (for K3 B1 cf. v.l. 1). — $2^{ab} = 1^{ab}$. — c) K2 B1 Dn आवसन्; K4 निवसन्. — d) K (except K3) B3. 4 D (except D1–3. 5) M भरतर्षभाः; B2 पांडव°.

3 B3 om. (hapl.) 3^{a}–5^{d}. — b) D1–3 S मृदु (for इव). K4 Dc D6 S शाद्वले. — c) T2 G3 पुरुषश्रेष्ठा. — d) Ś1 D1–3 transp. सह and कृष्णया. — f) K4 S साश्र(K4 °श्रु)नेत्राः (for साश्रुकण्ठाः).

4 K2 D2 (both hapl.) and B3 om. 4 (for B3 cf. v.l. 3). — a) K1. 4 D4–6 तद्वियोगान्वितान्; B Dn °र्दितान् (for °द्धि तान्). S सर्वेषां (for तान्सर्वान्). — d) B1. 2 Dn D4. 6 राज्यभ्रंशाच्च.

5 B3 om. 5^{abcd} (cf. v.l. 3). — c) T2 G (except G1) नियोगात्ते. K4 D6 महाबाहुर्; M1 महाभाग. — d) K2. 4 B2. 4 Dn D3. 4. 6 T2 G3. 4 M1 भरतर्षभः (*or* °भ); K3 पुरुषर्षभ.

C. 3. 2019
B. 3. 52. 7
K. 3. 49. 7

यस्मिन्विनष्टे पाञ्चालाः सह पुत्रैस्तथा वयम् ।
सात्यकिर्वासुदेवश्च विनश्येयुरसंशयम् ॥ ६
योऽसौ गच्छति तेजस्वी बहून्क्लेशानचिन्तयन् ।
भवन्नियोगाद्बीभत्सुस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ७
यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ ८
यस्य प्रभावान्न मया सभामध्ये धनुष्मतः ।
नीता लोकमिमं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ॥ ९
ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः ।
सहामहे भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ॥ १०
वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान्परान् ।
स्वबाहुविजितां कृत्स्नां प्रशासेम वसुंधराम् ॥ ११
भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपप्लुताः ।
अहीनपौरुषा राजन्बलिभिर्बलवत्तमैः ॥ १२
क्षात्रं धर्मं महाराज समवेक्षितुमर्हसि ।
न हि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ।
राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः ॥ १३
स क्षत्रधर्मविद्राजन्मा धर्म्यान्नीनशः पथः ।
प्राग्द्वादश समा राजन्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ॥ १४
निवर्त्य च वनात्पार्थमानाय्य च जनार्दनम् ।
व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महाहवे ।
धार्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विशां पते ॥ १५
सर्वानहं हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
दुर्योधनं च कर्णं च यो वान्यः प्रतियोत्स्यते ॥ १६
मया प्रशमिते पश्चात्त्वमेष्यसि वनात्पुनः ।
एवं कृते न ते दोषो भविष्यति विशां पते ॥ १७

---

6 [a]) D1. 3 तस्मिन्वि°. — [b]) De1 D1. 5 -पुत्रास्तथा. — [d]) K2 B3. 4 Dn D1–3. 6 न संशयः; K3. 4 B2 D4 नसंशयं.

7 [a]) K2 B2 Dn D4. 6 धर्मात्मा (for तेजस्वी). — [b]) N विचिंतयन् (for अ°). — [c]) K4 गर्हयं याति बीभत्सुः. — 7^d = (var.) 1. 138. 22^d.

8 [cd]) Ś1 K1 जितामाजौ. Ś1 K4 De D1 परां प्राप्तां; K1 सर्वान्प्राप्तां; K3 D3 परान्प्राप्तान्. — S ins. after 8 (G1 om. line 1, ins. after 9^{ab}):

201* यस्य प्रभावाद्धि वयं सभामध्ये धनुष्मतः ।
जितान्मन्यामहे सर्वान्धार्तराष्ट्रान्ससौबलान् ।
[Line 1 = (var.) 9^{ab}.]

9 [a]) G1 यस्य प्रसादाद्धि वयं (cf. 201*). — [b]) Ś1 K1. 4 वपुष्मतः; K3 De D5 S (except G1) महाबलाः (for धनु°). — After 9^{ab}, G1 ins. line 2 of 201*. — [c]) K3 नीताः सर्वे मृत्युलोकं. — [d]) Ś1 धार्तराष्ट्रश्च सौबलः; M3 °ष्ट्रा महाबलाः.

11 [a]) T2 G (except G1) M1 मया (for वयं). — [d]) K3 T2 G3 प्रशास्येमां; G2. 4 M1 प्रशाधीमां.

12 [c]) K2 Dn D4. 6 बाला (for राजन्). Ś1 K1. 3. 4 D3. 5 अहीनाः (K3 °न-) पौरुषाद्राजन् (K4m अहीनपौरुषाः सर्वे). — [d]) D2 रिपुभ्यो; G2 बाहुभिर् (for बलिभिर्). N °त्तराः (for °त्तमाः).

13 [a]) Ś1 K (except K4) De D1–3 G4 क्षत्रधर्मं. — [b]) Ś1 K1 त्वमु(K1 °म)पेक्षितुम्; K2 De Dn D1–3. 5 त्वमवें°; K3. 4 त्वमेवें°; D4. 6 नन्ववें°.

14 [a]) Ś1 K4 न; K1 D3 त्वं (for म). K2 B Dn D4. 6 T1 G1 राजा (for राजन्). — [b]) K2. 4 D (except D1–3. 5) G1. 4 धर्मात् (for धर्म्यात्). T G (except G2) विनशः (for नीनशः). — [c]) S (except G1. 2) -समाद् (for समा). Ś1 K1 यच्च (for राजन्). K3. 4 प्राग्द्वादशेभ्यः सामात्यान् (K4 °शभ्यः समाभ्यः). — After 14^c, De D1 ins.:

202* हृदयेन विचिन्त्यनाम् ।
तदुत्तिष्ठ महाबाहो.

— [d]) D1–3 निहन्महे.

15 [a]) Ś1 K1. 3 D2 T G वचनात् (for च वनात्). D1 निवर्तय वनात्पार्थं. — [c]) Ś1 व्यूढानीके; K1. 2. 4 De D1 T1 G1. 2 M2 °नीका. K3 सर्वे वै मिलितान्सर्वान्. — [d]) N (except Ś1 K1) M2 महामते (for °हवे). — [f]) Ś1 नाशयामि; K1 B1 T G M1 गमयाम; K3 De D1–3. 5 M3 गमयामो.

16 [a]) K4 T1 वधि° (for हनि°). — [b]) G4 महाहवे (for ससौब°). — Cf. 5. 48. 25^{cd}. — [d]) K3 De D5 S यश्चान्यः; K4 यथान्यः. B2 D1. 3 T G (except G1) °योत्स्यति.

17 [a]) S (except M3) प्रशासिते (for प्रशमिते). — [b]) K2 B Dn D4. 6 वनं (for वनात्). De D5 S ततः (for पुनः). — [cd]) K2 Dn1. n3 दोषा भविष्यंति.

18 D1 om. 18^a–19^b. — [a]) Ś1 K (except K3)

यज्ञैश्च विविधैस्तात कृतं पापमरिंदम ।
अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमम् ॥ १८
एवमेतद्भवेद्राजन्यदि राजा न बालिशः ।
अस्माकं दीर्घसूत्रः स्याद्भवान्धर्मपरायणः ॥ १९
निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः ।
न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ॥ २०
तथा भारत धर्मेषु धर्मज्ञैरिह दृश्यते ।
अहोरात्रं महाराज तुल्यं संवत्सरेण हि ॥ २१
तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो ।
संवत्सरो महाराज पूर्णो भवति कृच्छ्रतः ॥ २२
यदि वेदाः प्रमाणं ते दिवसादूर्ध्वमच्युत ।
त्रयोदश समाः कालो ज्ञायतां परिनिष्ठितः ॥ २३
कालो दुर्योधनं हन्तुं सानुबन्धमरिंदम ।
एकाग्रां पृथिवीं सर्वां पुरा राजन्करोति सः ॥ २४
एवं ब्रुवाणं भीमं तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच सान्त्वयन्राजा मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ॥ २५
असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनम् ।
वर्षात्त्रयोदशादूर्ध्वं सह गाण्डीवधन्वना ॥ २६
यच्च मा भाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो ।
अनृतं नोत्सहे वक्तुं न ह्येतन्मयि विद्यते ॥ २७
अन्तरेणापि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयम् ।
हन्ता त्वमसि दुर्धर्ष सानुबन्धं सुयोधनम् ॥ २८
एवं ब्रुवति भीमं तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
आजगाम महाभागो बृहदश्वो महानृषिः ॥ २९
तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा संप्राप्तं धर्मचारिणम् ।
शास्त्रवन्मधुपर्केण पूजयामास धर्मराट् ॥ ३०
आश्वस्तं चैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः ।
अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः कृपणं बह्वभाषत ॥ ३१
अक्षद्यूतेन भगवन्धनं राज्यं च मे हृतम् ।
आहूय निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ॥ ३२

C. 3. 2055
B. 3. 52. 43
K. 3. 49. 42

Dc D2. 3 5 पार्थ; T2 G (except G1) दानैः (for तात). — d) Ś1 K1 D3 गच्छेयुः; K3 गच्छेथाः.

19 D1 om. 19ab (cf. v.l. 18). — a) Dc G4 एव (for एतद्). Ś1 राष्ट्रं; K (except K2) D2. 3 राज्यं (for राजन्). — c) D1. 3 °सूत्रत्वाद् (for °सूत्रः स्याद्).

20 b) S इति निश्चितं. — After 20, K1 (which om. 21–24) ins. a passage given in App. I (No. 7).

21 K1 om. 21–24; Dc2 om. 21a–22b; Ś1 om. 21ab. — a) T2 G3. 4 M2 भरतधर्मेषु. — D2 om. (hapl.) 21d–22c. — d) K2. 3 B D (Dc2 D2 om.) ह; K4 तु (for हि).

22 K1 om. 22; D2 om. 22abc; Dc2 om. 22ab (cf. v.l. 21). — b) S (except G1) दृश्यते (for श्रूय°).

23 K1 om. 23 (cf. v.l. 21). — a) K2 B (except B3) Dn2. n3 D4. 6 प्रमाणास्ते. — b) K2. 3 Dn2 D1. 3 उच्यते (for अच्युत). — c) D2. 3 त्रयोदशसमः कालो; S त्रयोदशादितः (G4 °शदिनः; M1 °शोदितः) कालो.

24 K1 om. 24 (cf. v.l. 21). — c) S (except G1. 4) कृत्स्नां (for सर्वां). — A passage given in App. I (No. 7) is ins. in K2 B (except B1) D (except D1–3) after 24, in K1 (which om. 21–24) after 20.

25 Before 25, N (except B2) T1 G1. 2 M ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — c) Ś1 K1. 3 T1 राजन्; K4 वाक्यं (for राजा). — d) Some MSS. पांडवः.

27 a) K2–4 B2–4 Dn D4. 6 यत्त्वम्; S (except T1 G1 M2) यदि (for यच्च). K1 B1. 4 Dc Dn1 D1–3 5 मां भाषसे; K2–4 B2. 3 Dn2. n3 D4. 6 आभाषसे; S त्वं मन्यसे (for मा भाषसे). — b) Ś1 K1. 3 D3 प्राप्तकालम्; B3 Dc D1. 2. 4. 5 T1 G2 प्राप्तकाल. — c) Ś1 K3. 4 B2 Dc D1–3. 5 कर्तुं; K1 हंतुं (for वक्तुं). — d) Ś1 K2 B D (except Dn1 D1–3) मम (for मयि).

28 c) K2 B2 Dn1. n3 D4. 6 दुर्धर्ष. G1 निहनिष्यसि दुर्धर्ष.

29 c) K3. 4 (before corr.) Dn3 T2 G2–4 M2 महाबाहो; D1 °राज; D2. 3 G1 °योगी; T1 M1 °तेजा (for °भागो). — d) Ś1 महामतिः; K4 B3 D1. 3 महामुनिः (for °नृषिः).

31 a) K3 आमने (for आश्वस्तं). K3 B4 D6 चैवम् (for चैनम्). D1 आमने समुपासीनम्. — b) Ś1 उपास्वस्थो; D1 आश्वास्य च (for उपासीनो). — d) D1 तमृषिं (for कृपणं). K3 सोभ्यभाषत; D1 प्रत्य°; T2 G (except G1) सम°.

32 a) K1. 3 Dn1. n3 D4–6 °द्यूते च (for °द्यूतेन).

33 a) K1 G1 च (for हि). K3 अनक्षज्ञतयाहं वै.

. 3. 2056
. 3. 52. 44
. 3. 49. 43

अनक्षज्ञस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः ।
भार्या च मे सभां नीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ ३३
अस्ति राजा मया कश्चिदल्पभाग्यतरो भुवि ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ।
न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ ३४

बृहदश्व उवाच ।

यद्ब्रवीषि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् ।
अल्पभाग्यतरः कश्चित्पुमानस्तीति पाण्डव ॥ ३५
अत्र ते कथयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।
यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३६

वैशंपायन उवाच ।

अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति ।
इमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवम् ॥ ३७

बृहदश्व उवाच ।

शृणु राजन्नवहितः सह भ्रातृभिरच्युत ।
यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासीत्पृथिवीपते ॥ ३८

— [c]) T_2 G (except G_1) [अ]पि (for च). — After 33, $K_{1.2}$ B D (except D_{1-3}) S (T G M_2 om. line 10) ins.:

203* पुनर्द्यूतेन मां जित्वा वनवासं सुदारुणम् ।
प्राव्राजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितम् ।
अहं वने दुर्वसतीर्वसन्परमदुःखितः ।
अक्षद्यूताधिकारे च गिरः शृण्वन्सुदारुणाः ।
आर्तानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृति शंसताम् । [5]
अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्वरात्रीर्विचिन्तयन् ।
यस्मिंश्चैव समस्तानां प्राणा गाण्डीवधन्वनि ।
विना महात्मना तेन गतसत्त्व इवाभवम् ।
कदा द्रक्ष्यामि बीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरागतम् ।
प्रियवादिनमक्षुद्रं दयायुक्तमतन्द्रितम् । [10]

[(L. 3) S (except G_4) सोहं (for अहं). S (except G_4 M_2) दुर्वसतिं. T_1 G_1 M_1 शये; T_2 G_{2-4} M_2 वसे (for वसन्). — (L. 4) S अक्षद्यूताभि(M_2 °नु)पंगेण. T_1 गिरेः शृंगान्सुदारुणान्. — (L. 5) K_1 मर्मगः; $B_{1.3.4}$ सङ्गगाः; B_2 D_6 मर्मगाः; Dc D_4 सङ्गगां; D_5 सङ्गगः (for शंसताम्). S संप्राप्तानां च सुहृदां शृण्वन्सत्याभिसंश्रिताः (T_1 °त्यं हि संश्रिताः; $G_{2.3}$ °श्रितः; G_4 °श्रितां). — (L. 6) $B_{1.2}$ कृताः; Dc स्थिताः (for श्रिताः). T_1 G_1 द्यूतान्प्रभृति धर्मज्ञो; T_2 G_{2-4} M द्यूतात्र(G3 M_1 °तप्र)भृति मर्मज्ञो (M_2 °ज्ञा) (for the prior half). K_2 Dc D_6 सर्वा रात्रीः; S रात्रीः सर्वा (for सर्वरात्रीः). — (L. 7) S यस्मिंश्च वयमायत्ताः (for the prior half). T_2 G M_2 सदा; M_1 सर्वे (for प्राणा). — (L. 8) S महात्मना तेन विना (G_1 by transp. विना तेन) गतसत्त्वा इवा-(G_4 °हा)स्महे. — (L. 10) K_2 B_1 Dn °द्रितः (for °द्रितम्).] — S cont.:

204* इति सर्वे महेष्वासं चिन्तयाना धनंजयम् ।
अनेन तु विषण्णोऽहं कारणेन सहानुजः ।
वनवासान्निवृत्तं मां पुनस्ते पापबुद्धयः ।
जयन्तः प्रीयमाणा वै देवने भ्रातृभिः सह ।
द्यूतेनैवाह्वयिष्यन्ति बलादक्षेषु तद्विदः । [5]
आहूतश्च पुनर्द्यूते नास्मि शक्तो निवर्तितुम् ।
पणे च मम नास्त्यर्थं विद्यते वसु किंचन ।
एतत्सर्वमनुध्यायंश्चिन्तयानो दिवानिशम् ।
न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीह कश्चन ।

[(L. 1) T_1 M_2 महेष्वासाः; T_2 $G_{3.4}$ महात्मानं (G_4 °नः). — (L. 7) T_1 नाप्यर्थः; T_2 G_3 नात्यर्थं; M_1 नारत्यर्थां. T_2 G_{2-4} वसु किंचिन्न ($G_{2.4}$ °चन) विद्यते.]

34 [a]) T G नास्ति; M_1 अपि (for अस्ति). — [d]) K_2 B (except B_1) D (except D_{c2} $D_{1.5}$) क्वचित् (for भवेत्). — After 34, K_4 D_2 ins.:

205* अल्पभाग्यतरो वापि कश्चिदस्ति महामुने ।;

while $D_{1.3}$ ins.:

206* इति ब्रुवाणं राजानं बृहदश्वोऽब्रवीन्मुनिः ।;

and finally, S ins.:

207* एवं ब्रुवन्तं दुःखार्तमुवाच भगवानृषिः ।
शोकं व्यपनुदन्राज्ञो धर्मराजस्य धीमतः ।

35 After the ref., S ins.:

208* न विषादे मनः कार्यं त्वया बुद्धिमतां वर ।
आगमिष्यति बीभत्सुरस्त्रांश्च विजेष्यते ।

[(L. 2) T_1 G_1 M विजेष्यति.]

— D_3 om. 35^c–41^b.

36 D_3 om. 36 (cf. v.l. 35). — [a]) K_2 D_6 वर्त°; Dn D_4 वर्ण° (for कथ°). — [b]) T G नृप (for ऽनघ). — $36^{cd} = 38^{cd}$. — [d]) K_3 D_2 °पतिः; K_4 D_{c1} D_1 G_1 °तले (for °पते).

37 D_3 om. 37 (cf. v.l. 35); G_3 om. (hapl.) 37–38. — [a]) B [ए]वम् (for [ए]नम्). — [d]) M तं नृपं (for पार्थिवम्).

38 D_3 G_3 om. 38 (cf. v.l. 35, 37). — [b]) $D_{1.2}$ भ्रातृभिः सह यत्नतः. — $38^{cd} = 36^{cd}$. — [c]) K_3 G_1 यस्त्वया (for यस्त्वत्तो). — [d]) K_4 °तले; $D_{1.2}$ °पतिः (for °पते).

निषधेषु महीपालो वीरसेन इति स्म ह ।
तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ३९
स निकृत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतम् ।
वनवासमदुःखार्हो भार्यया न्यवसत्सह ॥ ४०
न तस्याश्वो न च रथो न भ्राता न च बान्धवाः ।
वने निवसतो राजञ्शिष्यन्ते स्म कदाचन ॥ ४१
भवान्हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसंमितैः ।
ब्रह्मकल्पैर्द्विजाग्र्यैश्च तस्मान्नार्हसि शोचितुम् ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

विस्तरेणाहमिच्छामि नलस्य सुमहात्मनः ।
चरितं वदतां श्रेष्ठ तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

५०

बृहदश्व उवाच ।

आसीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली ।
उपपन्नो गुणैरिष्टै रूपवानश्वकोविदः ॥ १
अतिष्ठन्मनुजेन्द्राणां मूर्ध्नि देवपतिर्यथा ।
उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ॥ २
ब्रह्मण्यो वेदविच्छूरो निषधेषु महीपतिः ।
अक्षप्रियः सत्यवादी महानक्षौहिणीपतिः ॥ ३
ईप्सितो वरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः ।
रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुः स्वयम् ॥ ४
तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः ।

C 3. 2076
B. 3. 53. 5
K. 3. 50. 5

---

39 D$_3$ om. 39 (cf. v.l. 35); K$_1$ om. 39–42. — [a]) K$_3$. $_4$ महीपाल. — [b]) K$_2$ B Dn D$_4$. $_6$ G$_2$. $_4$ श्रुतः (for स्म ह). — [d]) T G$_3$ M$_1$ नळो (for नलो). K$_3$ B Dn D$_4$. $_6$ M °कोविदः; D$_1$ °तत्त्ववित्; G$_2$ °दर्शनः.

40 K$_1$ D$_3$ om. 40 (cf. v.l. 39, 35). — [a]) Ś$_1$ K$_3$. $_4$ D$_1$. $_2$ M$_2$ राज्यं; B$_3$. $_6$ T$_1$ G$_1$ राजन् (for राजा). — [c]) K$_2$ B (except B$_1$) Dn D$_4$. $_6$ °वासं सुदुःखार्तः. — [d]) D$_2$ तदा; G$_1$ सुधीः (for सह). Ś$_1$ न्यवसत्सह भार्यया.

41 K$_1$ om. 41; D$_3$ om. 41^{ab} (cf. v.l. 39, 35). — [a]) Ś$_1$ K (K$_1$ om.) B$_1$ Dc Dn D$_1$. $_4$. $_5$ न तस्य दासा (Ś$_1$ D$_5$ दासो; K$_3$ corr. to देशो) न रथो; B$_{3-4}$ D$_6$ M न तस्याश्वा न च रथो (M °था); D$_2$ न तस्याश्वो नानुचरो; G$_1$ न चाप्यश्वा न च रथा. — [b]) B$_3$ D$_1$ T G बांधवः. — [d]) Ś$_1$ K$_3$. $_4$ B$_1$ D$_{1-3}$ दृश्यते स्म; T$_1$ G$_1$ M अशूर्यंत; T$_2$ G$_{2-4}$ नाशूयत (for शिष्यन्ते स्म).

42 K$_1$ om. 42 (cf. v.l. 39). — [a]) Dc स भवान् (for भवान्हि). Ś$_1$ D$_1$ M सहितो (for संवृतो). B$_3$ भवानसि वृतो वीरैः; D$_2$. $_3$ कृष्णया सहितो वीर. — [b]) Ś$_1$ T$_1$ °संमतैः; K$_3$ °संनिभैः; T$_2$ G$_3$ °निर्मितैः. — [d]) D$_2$ T$_2$ G$_2$. $_3$ M नार्हति.

43 [d]) B$_1$ S तदाख्यातुमिहा(T$_1$ °तु त्वम)र्हसि.

Colophon om. in K$_4$ B$_1$. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_1$ Dn$_2$ T G आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Ś$_1$ Dn$_2$; K$_4$ B$_1$ om.) T$_2$ G$_2$. $_3$ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* D$_2$ आदौ बृहदश्वगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc$_2$ M$_1$ 50; Dn (Dn$_1$ *sup. lin.*; Dn$_2$ in words) 52; Dn$_3$ (in figures) D$_1$ 53; T G M$_2$ 49 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 59; D$_1$ 45.

50

☞ Here begins the celebrated Nala-Damayanti episode.

1 [a]) Here and below some S MSS. नळ- for नल-. — [c]) Ś$_1$ युक्तो; K (except K$_2$) Dc D$_{1-3}$. $_5$ सर्वै (for इष्टै); cf. 9^c. — [d]) K$_4$ D$_1$. $_3$ अक्ष°; B$_1$ अर्थ°; D$_2$ अक्ष° (for अश्व°). — After 1, S ins.:

209* यज्वा दानपतिर्दक्षः सदा शीलपुरस्कृतः ।

2 [d]) Ś$_1$ K$_1$. $_4$ D$_1$. $_2$ तेजसां.

3 [a]) Ś$_1$ शांतो; K$_3$ क्रांतो (for शूरो). — K$_4$ om. 3^{cd}. — [d]) K$_3$ D$_2$ G (except G$_3$) अक्षौ° (for अक्षौ°).

4 [a]) K$_2$ D$_3$ M नर° (for वर°). — [b]) K$_3$. $_4$ D$_1$. $_3$ संजितेंद्रियः.

C. 3. 2076
B. 3. 53. 5
K. 3. 50. 5

शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ॥ ५
स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत्सुसमाहितः ।
तमभ्यगच्छद्भगवानृषिर्दमनो नाम भारत ॥ ६
तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् ।
महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसम् ॥ ७
तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ ।
कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान्महायशाः ॥ ८
दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् ।
उपपन्नान्गुणैः सर्वैर्भीमान्भीमपराक्रमान् ॥ ९
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा ॥ १०
अथ तां वयसि प्राप्ते दासीनां समलंकृतम् ।
शतं सखीनां च तथा पर्युपास्ते शचीमिव ॥ ११
तत्र स्म भ्राजते भैमी सर्वाभरणभूषिता ।
सखीमध्येऽनवद्याङ्गी विद्युत्सौदामिनी यथा ।
अतीव रूपसंपन्ना श्रीरिवायतलोचना ॥ १२
न देवेषु न यक्षेषु तादृग्रूपवती क्वचित् ।
मानुषेष्वपि चान्येषु दृष्टपूर्वा न च श्रुता ।
चित्तप्रमाथिनी बाला देवानामपि सुन्दरी ॥ १३
नलश्च नरशार्दूलो रूपेणाप्रतिमो भुवि ।
कन्दर्प इव रूपेण मूर्तिमानभवत्स्वयम् ॥ १४
तस्याः समीपे तु नलं प्रशशंसुः कुतूहलात् ।
नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ॥ १५
तयोरदृष्टकामोऽभूच्छृण्वतोः सततं गुणान् ।
अन्योन्यं प्रति कौन्तेय स व्यवर्धत हृच्छयः ॥ १६
अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा ।

---

5 For 5^b, cf. 1. 2. 181^b; 114. 9^d; 141. 18^b; 3. 50. 9^d; 71. 19^d; 4. 21. 47^b; etc. — [c]) K_3 शूरः सर्वैर्गुणैर्युक्तः; K_4 B_1 G_1 शूरः सर्वगुणोपेतः; T_1 शूरश्च सद्गुणैर्युक्तः. — [d]) T_2 G transp. सः and च.

6 [a]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ प्रजार्थं. — [b]) $Ś_1$ D_3 स; K_4 च (for सु). — [c]) D_1 देवर्षिर् (for ब्रह्म°). — [d]) $D_{2.3}$ पार्थिवः; M_2 भार्गवः (!) (for भारत).

7 [a]) K_3 transp. तं and स. — [c]) D_3 G_2 राजेंद्रः. — [d]) $Ś_1$ K_1 $B_{3.4}$ $D_{1.6}$ सुवर्चसा; $K_{3.4}$ (before corr.) समाहितः (cf. 6^b). — After 7, K_1 reads 9^{cd}.

8 G_1 om. 8^b–10^a. — [c]) K_4 $D_{1.3}$ त्रीन् (for च). — [d]) K_3 चतुरोभून्महा°; K_4 $D_{1.3}$ उदारान्सुमहा°.

9 G_1 om. 9 (cf. v.l. 8). — [a]) $Ś_1$ शमं (for दमं). — [b]) K_3 सुवर्णं सूर्यवर्चसं. — K_1 reads 9^{cd} after 7. — [c]) K_1 (in addition to text reading) $D_{4.6}$ सर्वान् (for सर्वैर्). — [d]) Cf. 5^b. K_4 $B_{3.4}$ M भैमान् (for भीमान्).

10 G_1 om. 10^a (cf. v.l. 8). — [a]) T_2 G_3 दमयंत्यति (for °यन्ती तु). — [b]) S (except M_2) वपुषा (for यशसा). — [c]) K_3 D_3 लोकेस्मिन् (for °षु). — [d]) D_5 तादृग्रूपवती क्वचित् (= 13^b).

11 [a]) D_2 अथैतां वः. D_{1-3} प्राप्तां (for °प्ते). — [b]) $D_{2.3}$ दासीभिः. $Ś_1$ K_4 D_{1-3} °कृतां. K_3 दासीदासमलंकृतां. — [c]) T_1 समं (for शतं). $Ś_1$ K_1 B_1 च शतं; D_{1-3} सततं; S (except G_1 M_2) च तदा (for च तथा). K_3 B_{2-4} Dc Dn D_{4-6} शतं शतं सखीनां च; K_3 सतीं सखिगणां चैतां. — [d]) $Ś_1$ $K_{2.4}$ B D (except D_1) पर्युपासत्; $K_{1.3}$ G_1 °पास्त.

12 [a]) $Ś_1$ ततः स; T_1 G_1 ततः सा; T_2 G_{2-4} सा तदा (G_4 तथा) (for तत्र स्म). K_2 B D (except D_{c2} D_{1-3}) राजते (for भ्रा°). — [d]) $B_{2.3}$ D_{c2} D_{n1} सौदामनी.

13 [c]) $D_{2.3}$ मनुष्येष्वपि. $Ś_1$ वाक्येषु; K_3 राजेंद्र; K_4 वा नान्या; B_1 S वा चान्या (G_1 नैवान्या; M_2 वाथान्या) (for चान्येषु). K_1 मानुषीष्वपि चान्यासु; D_1 मानुषीषु तथान्यासु. — [d]) K_2 B (except B_3) Dn D_{4-6} T_2 G_{2-4} [अ]थ वा; K_4 [अ]पि वा; D_3 न वा; G_1 तथा (for न च). T_1 °पूर्वा श्रुताथवा. — [e]) Cf. 1. 61. 97^d. $Ś_1$ K_{1-3} $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{2.4.5}$ M_2 °प्रसादनी; K_4 $D_{1.3.6}$ M_1 °प्रसादिनी; B_3 $G_{2.4}$ °प्रमथनी; T_1 G_1 °प्रमथिनी. Cf. Hopkins, *Great Epic* (1920), p. 411, No. 66. — [f]) Dc इव (for अपि).

14 [a]) $D_{2.3}$ नलस्तु. B_2 T G (except G_1) °शार्दूल. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc $D_{1.3.5}$ गुणैर्; K_2 B $D_{2.4.6}$ G_1 लोकेषु (for रूपेण).

15 [c]) $Ś_1$ K_1 B_3 Dc $D_{4.6}$ च (for तु). — [d]) $D_{1.3}$ जनाः पुनः; B_3 पुनर्जनाः.

16 [a]) $K_{1.4}$ D_{1-3} G_4 °दृष्टकामो (as in text); D_5 °दृष्टपूर्वो; the rest °दृष्टः कामो. — [b]) K_1 transp. शृण्वतोः and सततं. — [d]) $K_{1.4}$ D_1 संव्यवर्धत; T G सोभ्यवर्ध (T_2 G_3 °र्त)त; M_1 सोभ्यपद्यत.

17 [ab]) D_5 अगच्छच्च (for अशक्नुवन्). K_1 transp. नलः and तदा. K_4 D_5 हृदि (for हृदा). — [c]) $Ś_1$ K_4

अन्तःपुरसमीपस्थे वन आस्ते रहोगतः ॥ १७
स ददर्श तदा हंसाञ्जातरूपपरिच्छदान् ।
वने विचरतां तेषामेकं जग्राह पक्षिणम् ॥ १८
ततोऽन्तरिक्षगो वाचं व्याजहार तदा नलम् ।
न हन्तव्योऽस्मि ते राजन्करिष्यामि हि ते प्रियम् ॥१९
दमयन्तीसकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध ।
यथा त्वदन्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ॥ २०
एवमुक्तस्ततो हंसमुत्ससर्ज महीपतिः ।
ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ॥ २१
विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदान्तिके ।
निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्शाथ तान्खगान् ॥ २२
सा तानद्भुतरूपान्वै दृष्ट्वा सखिगणावृता ।
हृष्टा ग्रहीतुं खगमांस्त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २३
अथ हंमा विसस्रुपुः सर्वतः प्रमदावने ।
एकैकशस्ततः कन्यास्तान्हंमान्समुपाद्रवन् ॥ २४
दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके ।
स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ २५
दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः ।
अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ॥ २६
तस्य वै यदि भार्या त्वं भवेथा वरवर्णिनि ।
सफलं ते भवेज्जन्म रूपं चेदं सुमध्यमे ॥ २७
वयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् ।
दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ॥ २८
त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः ।

C. 3. 2101
B. 3. 53. 30
K. 3. 50. 31

(before corr.) D_2. 3 T_2 G_3 °समीपस्थः; K_3 अंतःपुरं प्रविश्याथ. — [d]) K_3 ततोतिष्ठन दुर्मनाः; G_1 corrupt. — After 17, M_2 ins.:

210* कस्यचित्त्वथ कालस्य नलः पार्थिवसत्तमः ।

18 [a]) N (except $Ś_1$ K_1. 4 D_1. 2) G_2 M_2 ततो (for तदा). — [b]) N (except K_1. 3 D_1. 3) °परिष्कृतान् (cf. 3. 58. 11[d]).

19 [b]) B Dn D_{4-6} (by transp.) नलं तदा; T_2 G_2. 3 ततो नलं. — [c]) B_3. 4 Dn D_{4-6} हंतव्योस्मि न ते राजन्. — [d]) K_4 °व्यामीति ते; B Dn D_{4-6} °व्यामि तव; M_1 °व्यामि च ते.

20 [b]) G_2 तेनघ (for नैषध). — B_1 om. 20[cd]. — [d]) $Ś_1$ K (except K_2) सा न (by transp.); D_2. 3 नानु-; T_1 न स्म. K_2 कांक्षयति; T_1 रंस्यति (for मं°). Dc न च सा कामयिष्यति. — After 20, D_{c1} D_5 S (except M_2) ins.:

211* तव चैव यथा भार्या भविष्यति तथानघ ।
विधास्यामि नरव्याघ्र सोऽनुजानातु मा भवान् ।

[(L. 1) D_{c1} D_5 तथा वै; T_1 G_1. 4 तदानघ (for तथा°). — (L. 2) D_{c1} D_5 विधास्यामः. T_1 नो; T_2 G_3 मां (for मा). D_{c1} स मामुत्सृष्टुमर्हसि; D_5 सोत्र जानात्तनो भवान्.]

21 [c]) G_1 स तु हंसः स°. — [d]) K (except K_1) B_3. 4 D (except D_n) विदर्भाम्. $Ś_1$ K_1 पुनः; T_1 तदा or ततः).

22 [a]) K_1 B_3 Dc °नगरं. — [b]) $Ś_1$ Dc D_3 दमयंत्यास्तदंतिके; K_3 °त्यासनांतिके; B $D_{4.6}$ M °तीसमंतिके. — [d]) $Ś_1$ K_3. 4 Dc D_{1-3} ददर्शाथ च; K_1. 2 B Dn $D_{4.6}$ G_1 M सा ददर्श च. $D_{n1.}$ n_2 तान्गणान्. D_5 ददर्शाथ वनान्खगान्.

23 [b]) D_{n3} D_4 सखी° (for सखि°, shortening *metri causa*). — [c]) B_1 स्वयं (for हृष्टा). K_2 खमृगान्; D_3 च खगान् (for खगमान्). D_1 खगान्ग्रहीतुं हृष्टा सा.

24 [a]) M_1 ते तु (for अथ). — [b]) $Ś_1$ सर्वथा; M_2 मततं (for सर्वतः). — [c]) K_2 B (except B_3) D_{c2} Dn D_6 तदा (for ततः). $Ś_1$ एकैकशस्ततः सख्यः; K_1 D_5 T_1 $G_{1.\ 2.\ 4}$ °शश्च कन्यास्ताः; K_3. 4 D_{1-3} T_2 G_3 °शश्च कन्यास्तान्. — [d]) K_1 खगमान्; K_4 हंसास्ताः; D_1 हंसाश्च; D_2. 3 हंसास्तु; T_2 G_3 हंसान्वै (for तान्हंसान्).

25 [a]) B_3 Dc $G_{1.\ 2}$ तं (for यं). — [b]) T G_{2-4} अंतिकं; M अंतिकात् (for °कें). G_1 उपाधावत्तदंतिके.

26 Before 26, T_2 G (except G_4) M_2 ins. हंसः. — [d]) D_1 मानवाः (for मानुषाः). T_1 G_1 न समस्त(G_1 °मोस्य)स्य मानुषः. — After 26, $K_{1.\ 2}$ B (except B_1) D (except D_{1-3}) *repeat* 14[cd].

27 [a]) K_1 transp. तस्य and यदि. B_2 D_5 तस्यैव; $D_{2.\ 3}$ G_2 तस्य त्वं (for तस्य वै). D_2. 3 भार्या स्याः; G_2 वै भार्या (for भार्या त्वं). — [b]) D_2 सभाग्या; D_3 सभार्या (for भवेथा). Some MSS. °वर्णिनी.

28 [ab]) M_1 तु (for हि). K_3 G_4 °गंधर्वान्मनुष्योरग°; $D_{2.\ 3}$ °गंधर्वसयक्षोरग°. — [c]) G_1 दृष्ट्वाग्रं ते (for दृष्ट°).

29 [b]) K_1 नराणां (for नरेषु). D_1 नलः पुमान्; T_2 G (except G_1) वरो नलः (by transp.). — [c]) $K_{2.\ 4}$ B (except B_3) Dn $D_{1-3.\ 5}$ T_2 $G_{1.\ 3}$ विशिष्टया; Dc °ष्टेषु (for °ष्टाया). — [d]) K_2 $D_{n2.\ n3}$ (before corr.) Cn

C. 3. 2101
B. 3. 53. 31
K. 3. 50. 31

विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान्भवेत् ॥ २९
एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विशां पते ।
अब्रवीत्तत्र तं हंसं तमप्येवं नलं वद ॥ ३०
तथेत्युक्त्वाण्डजः कन्यां वैदर्भस्य विशां पते ।
पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

बृहदश्व उवाच ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत ।
तदा प्रभृति नस्वस्था नलं प्रति बभूव सा ॥ १
ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा ।
बभूव दमयन्ती तु निःश्वासपरमा तदा ॥ २
ऊर्ध्वदृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना ।
न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति कर्हिचित् ॥ ३
न नक्तं न दिवा शेते हा हेति वदती मुहुः ।
तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जज्ञुरिङ्गितैः ॥ ४
ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ।
न्यवेदयत नस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वर ॥ ५
तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीमो दमयन्तीसखीगणात् ।

संग्रामः ; Cnp संगमः (as in text). D_2 पुण्यवान्.

30 ^{b}) K_3 सुविस्मिता (for विशां पते). — ^{c}) $Ś_1$ K (except K_2) $D_{2.\ 3}$ अब्रवीत्साधु तत्र त्वं ; Dc_2 °वीत्तं द्रुतं हंसं. — ^{d}) N (except $Ś_1$ $K_{1.\ 3}$) M_1 त्वम् (for तम्). K_2 B_1 Dn $D_{3.\ 5.\ 6}$ नले (for °लं).

31 ^{b}) $K_{2.\ 4}$ $B_{1.\ 2}$ Dn $D_{4.\ 6}$ विदर्भस्य ; Dc वैदर्भेषु. — ^{c}) $Ś_1$ D_1 निषधं (for °धान्). — After 31, D_1 ins. :

212* वयं हि देवगन्धर्वाः शक्राश्चेन्द्रेण कारणात् ।
अस्मान्संस्पृश्य पाणिभ्यां यथा मोक्षे व्रजामहे ।
एवमुक्तस्ततो हंसान्प्रममज्जाथ नैषधः ।
नैषधेन तु संस्पृष्टा इन्द्रलोकं पुनर्गताः ।

Colophon. B_1 reads it in marg. — *Major parvan :* $Ś_1$ K_1 $Dn_{1.\ n2}$ T_1 $G_{1.\ 2.\ 4}$ आरण्य. — *Sub-parvan :* N (except $Ś_1$; B_1 marg.) T_1 G_2 M_2 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name :* B_4 दमयंतीहंससंवादः ; D_2 नलेन हंसप्रेषणे दमयंती प्रति हंसेन नलसंदेशकथनः ; T_2 $G_{2.\ 3}$ हंसदौ(G $^°$दू)त्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K_1 T G M_2 50 (as in text) ; Dc_2 M_1 51 ; $Dn_{2.\ n3}$ 53 ; D_1 54. — *Śloka no. :* Dn_1 33 ; $Dn_{2.\ n3}$ 32 ; D_1 34.

51

1 ^{a}) G_4 ततः (for तु तत्). M_2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — ^{c}) K_2 B (except B_1) D (except D_{1-3}) ततः (for तदा). G_1 चास्वस्था (for नस्वस्था) ; cf. 5^c. — ^{d}) D_1 सुमध्यमा (for बभूव सा).

2 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.\ 3}$ Dc D_3 °पराधीना (for °परा दीना). — ^{b}) Dc D_5 °वदनाकृतिः. — ^{d}) Dc तथा ; G_1 सदा (for तदा). K_3 सा निःश्वासपरायणा.

3 ^{b}) $D_{2.\ 3}$ °चेतना (for °दर्शना). — After 3^{ab}, N ins. :

213* पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृच्छयाविष्टचेतना ।
[K_3 $D_{1.\ 3}$ °चेतसा (for °चेतना).]

— ^{d}) $Ś_1$ K (except K_2) D_{1-3} बध्नाति (for विन्दति). — K_1 reads 3–13 in the following sequence : 3, 9^{cd}–10^{ab}, 4^{cd}–9^{ab}, 11^{cd}–12^{cd}, 10^{cd}–11^{ab}, 4^{ab}, 13 !

4 For sequence in K_1, cf. v.l. 3. — ^{a}) M_1 वापि (for शेते). — ^{b}) K_2 $B_{1.\ 3.\ 4}$ D (except $D_{1-3.\ 5}$) रुदती (for वै°). K_2 B_{2-4} Dn $D_{4.\ 6}$ पुनः (for मुहुः). — ^{c}) K_4 D_{1-3} G_1 अवस्थां (for अस्वस्थां). $Ś_1$ महाकारां ; K_1 G_1 तथा° ; K_3 तदा दृष्ट्वा ; M अनाहारां (for तदाकारां). — ^{d}) $G_{1.\ 2}$ सख्यस्तां ; M तत्सख्यः (for सख्यस्ताः). K_4 ययुर् (for जज्ञुर्). D_1 सख्यस्ता जज्ञिरेंगितैः ; D_3 सख्यो ज्ञात्वा तदिंगितैः.

5 ^{b}) $K_{1.\ 3}$ $B_{2.\ 4}$ Dn $D_{4.\ 6}$ सखीजनः. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 Dc D_5 नस्वस्था ($Ś_1$ °स्ता) ; $K_{3.\ 4}$ T G_{2-4} M_1 चास्व(K$_4$ °व)स्थां ; D_2 G_1 चास्वस्था (for नस्वस्थां) ; cf. 1^c. K_2 B_{2-4} Dn $D_{1.\ 3.\ 4.\ 6}$ न्यवेदयत्तामस्व(D_1 °व)स्थां. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.\ 3}$ Dc D_{4-6} G_1 दमयंती. K_2 B_{2-4} Dn $D_{1-4.\ 6}$ नरेश्वरे.

चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्त्वां सुतां प्रति ॥ ६
स समीक्ष्य महीपालः त्वां सुतां प्राप्तयौवनाम् ।
अपश्यदात्मनः कार्यं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ॥ ७
स संनिपातयामास महीपालान्विशां पते ।
अनुभूयतामयं वीराः स्वयंवर इति प्रभो ॥ ८
श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
अभिजग्मुस्तदा भीमं राजानो भीमशासनात् ॥ ९
हस्त्यश्वरथघोषेण नादयन्तो वसुंधराम् ।
विचित्रमाल्याभरणैर्बलैर्दृश्यैः स्वलंकृतैः ॥ १०
एतस्मिन्नेव काले तु पुराणावृषिसत्तमौ ।
अटमानौ महात्मानाविन्द्रलोकमितो गतौ ॥ ११
नारदः पर्वतश्चैव महात्मानौ महाव्रतौ ।
देवराजस्य भवनं विविशाते सुपूजितौ ॥ १२
तावर्चित्वा सहस्राक्षस्ततः कुशलमव्ययम् ।
पप्रच्छानामयं चापि तयोः सर्वगतं विभुः ॥ १३

नारद उवाच ।

आवयोः कुशलं देव सर्वत्रगतमीश्वर ।
लोके च मघवन्कृत्स्ने नृपाः कुशलिनो विभो ॥ १४

बृहदश्व उवाच ।

नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्रहा ।
धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्यक्तजीवितयोधिनः ॥ १५
शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः ।
अयं लोकोऽक्षयस्तेषां यथैव मम कामधुक् ॥ १६
क्व नु ते क्षत्रियाः शूरा न हि पश्यामि तानहम् ।

C. 3. 2122
B. 3. 54. 19
K. 3. 51. 19

---

6 [a]) T_2 G_3 भूपतिर् (for नृपतिर्). — [b]) K_1. 3 D_2. 3 T_1 G_1 दमयंत्याः; K_4 B_2. 4 Dn D_5. 6 T_2 G_3. 4 दमयंतीं. — 6^{cd} = (var.) 3. 57. 2^{cd}. — K_3 om. (hapl.) 6^d–7^c. — [d]) D_2. 3 सुहृद्वत्तया; D_4 S (except G_1 M_1) सुमहत्त्व-. — After 6, K_2 B D (except D_2. 3) T G ins.:

214* किमर्थं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्थेव लक्ष्यते ।

[T_1 किमस्मद्-; T_2 G_{2-4} किमत्र. T_2 G_{2-4} °स्वस्थोपलक्ष्यते.]

7 K_3 om. 7^{abc} (cf. v.l. 6); D_2 om. (hapl.) from 7^b up to महीपालान् (in 8^b). — [c]) K_2 B D (except D_1. 3; D_2 om.) आत्मना.

8 D_2 om. up to °पालान् (cf. v.l. 7); $Ś_1$ om. 8^a–10^b; D_3 om. (hapl.) 8^a–9^b. — [a]) K_2. 3 B D (D_3 om.) °मंत्र° (for °पात°); cf. 3. 53. 3^d. — [b]) K_2 B Dn D_4. 6 पतिः (for पते). — [c]) Hypermetric! K_3 S एषोनुभूयतां वीराः; Dc अन्वीयतामयं वीराः; D_5 आहूयतां महावीराः. — [d]) K_4 D_1 स्म ह; D_2 प्रभुः (for प्रभो).

9 $Ś_1$ om. 9; D_3 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). For sequence in K_1, cf. v.l. 3. — [a]) K_3 T_2 $G_{2.3}$ [अ]थ (for तु). — [c]) K (except K_2) Dc $D_{1-3.5}$ अभिपेतुः. K_2 B Dn D_4. 6 M ततो; Dc यथा; D_5 तथा (for तदा). T G वीरा (for भीमं). — [d]) K_1 corrupt.

10 For sequence in K_1, cf. v.l. 3. $Ś_1$ om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). — [a]) K_1 °वेगेन. — [b]) K_2 B (except B_1) Dn D_4. 6 पूर° (for नाद°). K_4 दमयंत्याः स्वयंवरं (= 9^b). — [c]) M °भरणा. — [d]) K_3 शोभमानाः समंततः; D_3 M बलैर्दृश्यै(Ds °रथै)रलंकृताः; T G ध्वजैश्चित्रै(T_1 °र्दृश्यै)रलंकृतैः.

— After 10, K_2 B D (except D_{1-3}) ins.:

215* तेषां भीमो महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनाम् ।
यथार्हमकरोत्पूजां तेऽवसंस्तत्र पूजिताः ।

11 For sequence in K_1, cf. v.l. 3. D_4 om. 11. — [b]) K_1. 2 B (except B_1) Dc_1 Dn D_6 सुराणामृषि°. — [cd]) K_4 transp. महात्मानौ and इन्द्रलोकं. $Ś_1$ K (except K_2) D_{1-3} समा-; T_2 G (except G_1) उपा- (for इनो).

12 For sequence in K_1, cf. v.l. 3. — [b]) K_2 B Dn D_4. 6 T_2 G (except G_2) महाप्राज्ञौ. Dc M_2 महाप्रभौ; T G M_1 महाद्युती.

13 For sequence in K_1, cf. v.l. 3. — [a]) D_3 T_1 अर्चयित्वा (for तावर्चित्वा). K_2. 4 Dn G_1 तावर्चयित्वा मघवा (K_4 देवेंद्रस्; G_1 भगवान्). — [b]) $Ś_1$ K (except K_2) D_{1-3} ततो वचनमब्रवीत्. — [c]) $Ś_1$ $K_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ चैव; K_1 देवस् (for चापि). — [d]) $D_{1.3}$ भुवि; T G_{2-4} प्रभुः (for विभुः). G_1 तथा सर्वगतः प्रभुः.

14 [a]) $Ś_1$ K (except K_2) B_1 Dc $D_{1-3.5}$ वीर (for देव). — [c]) $Ś_1$ K_1 लोकेषु; G_2 लोकेश (for लोके च). K_4 $B_{1.2}$ D_5 T G (except G_2) भगवन् (for मघ°). K_1 सर्वे; D_3 T G कृत्स्ना (for कृत्स्ने). — [d]) K_3 लोकाः; K_4 भूपाः (for नृपाः).

15 S om. the ref. — [b]) T_1 M वल° (for बल°). $Ś_1$ K (except K_2) D_1 शक्रः प्रोवाच शत्रुहा. — [d]) D_1 संग्रामे त्यक्तजीविताः.

17 [b]) Dc D_4 नाहं; $G_{1.3}$ नेह (for न हि). — [d]) K_2 B Dn D_4. 6 M transp. अतिथीन् and दयितान्. B_2 इव;

C. 3. 2122
B. 3. 54. 19
K. 3. 51. 19

आगच्छतो महीपालानतिथीन्दयितान्मम ॥ १७
एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ।
शृणु मे भगवन्येन न दृश्यन्ते महीक्षितः ॥ १८
विदर्भराजदुहिता दमयन्तीति विश्रुता ।
रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्यां सर्वयोषितः ॥ १९
तस्याः स्वयंवरः शक्र भविता नचिरादिव ।
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ॥ २०
तां रत्नभूतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः ।
काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण बलवृत्रनिषूदन ॥ २१
एतस्मिन्कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साग्निकाः ।
आजग्मुर्देवराजस्य समीपममरोत्तमाः ॥ २२
ततस्तच्छुश्रुवुः सर्वे नारदस्य वचो महत् ।
श्रुत्वा चैवाब्रुवन्हृष्टा गच्छामो वयमप्युत ॥ २३
ततः सर्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः ।
विदर्भानभितो जग्मुर्यत्र सर्वे महीक्षितः ॥ २४
नलोऽपि राजा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमम् ।
अभ्यगच्छददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः ॥ २५
अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितम् ।
साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मन्मथं रूपसंपदा ॥ २६
तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविम् ।
तस्थुर्विगतसंकल्पा विस्मिता रूपसंपदा ॥ २७
ततोऽन्तरिक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः ।
अब्रुवन्नैषधं राजन्नवतीर्य नभस्तलात् ॥ २८
भो भो नैषध राजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् ।
अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

D$_5$ विभो (for मम).

18 Before 18^{cd}, K$_2$ B D (except D$_{1-3}$) ins. नारद उ°. — ^{c}) K$_2$ B D (except D$_{1.\ 2}$) M$_1$ मघ° (for भग°).

19 ^{a}) K$_2$ B (except B$_1$) Dn D$_{4.\ 6}$ °राज्ञो दुहिता; K$_3$ °राजर्षिसुता; K$_4$ D$_1$ T$_1$ G$_1$ °राजतनया. **20** ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ सहस्रशः; Dc D$_5$ च वासव (for च सर्वशः). **21** ^{a}) G$_1$ रत्नभूमिं. — ^{b}) D$_2$ मनीषिणः (for महीं). — ^{d}) A few S MSS. वलं°; some MSS. °सूदन. **22** ^{a}) T$_1$ एतेषु; M$_2$ एतच्च (for एतस्मिन्). Ś$_1$ K$_{1.\ 3.\ 4}$ B$_1$ D$_{1-3}$ एवं क(K$_3$ B$_1$ एतत्क)थयतस्तस्य (Ś$_1$ K$_1$ °त्र); T$_2$ G$_{2.\ 3}$ एतेषु कथ्यमानेषु. **23** ^{a}) K$_{2.\ 3}$ B$_{2-4}$ Dn D$_{4.\ 6}$ ते; B$_1$ T$_1$ तु; D$_1$ च (for नत्). — ^{c}) K$_2$ B$_{2.\ 4}$ Dn D$_{4.\ 6}$ श्रुत्वैव चाब्रुवन्. K$_4$ T G सर्वे; B$_1$ द्रष्टुं (for हृष्टा). — ^{d}) T$_1$ G$_{2.\ 4}$ M गच्छाम. Ś$_1$ T$_1$ अच्युत; B$_3$ इन्युत (for अप्युत). **24** ^{c}) K$_{3.\ 4}$ B$_{1.\ 3}$ Dc D$_{1-5}$ विदर्भान् (for °र्भान्). K$_2$ B (except B$_1$) Dn D$_{3.\ 4.\ 6}$ अभिजग्मुस्ते (for अभितो जग्मुर्). — ^{d}) K$_2$ B (except B$_1$) Dn D$_{3.\ 4.\ 6}$ यतः; T G यथा (T$_1$ तथा; G$_1$ यदा) (for यत्र). **25** ^{a}) T$_1$ (by transp.) राजा नलोपि. — ^{c}) K$_1$ S (except G$_1$ M$_2$) अमेयात्मा (for अदीना°). — ^{d}) B$_1$ यतव्रतः; T$_2$ G अनुस्मरन् (for अनुव्रतः).

28 ^{a}) B अंतरीक्षे. K$_4$ D$_{2.\ 3}$ [ऽ]वष्टभ्य (for वि°). — ^{d}) Ś$_1$ K (except K$_2$) D$_{2.\ 3}$ त्रिविष्टपात्; T$_1$ नभःस्थलात्. **29** ^{a}) K$_2$ B$_2$ Dn D$_{4-6}$ G$_1$ निषध- (for नैषध). — ^{b}) D$_1$ नल सत्यपराक्रम. — ^{d}) K$_4$ B$_3$ Dn$_2$ नरेश्वर (for नरो°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ T G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Ś$_1$ Dn$_2$) T$_1$ (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* D$_2$ दमयंतीस्वयंवरे नलागमे इंद्रवरुणधनदयमाग्नि-समागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc$_2$ M$_1$ 52; Dn$_{2.\ n3}$ 54; D$_1$ 55; T G M$_2$ 51 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 31; D$_1$ 30.

52

1 D$_2$ om. 1. — ^{a}) Ś$_1$ K (except K$_2$) B$_1$ Dc D$_1$ नृपः (for नलः). — ^{c}) N (except Ś$_1$ K$_1$ B$_1$; D$_2$ om.) अर्थतान् (for °नान्). — ^{d}) K$_2$ B (except B$_1$) Dn D$_{4.\ 6}$ M$_1$ उप- (for अव-). **2** ^{a}) G$_1$ भवंतश्च (for वै भवन्तः). — ^{c}) G$_1$ वा (for च). K$_2$ B (except B$_1$) Dn D$_{4-6}$ तद्वो (for तत्र). Dc तत्त्वेन परिपृच्छामि.

५२

बृहदश्व उवाच ।
तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत ।
अथैनान्परिपप्रच्छ कृताञ्जलिरवस्थितः ॥ १
के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूत ईप्सितः ।
किं च तत्र मया कार्यं कथयध्वं यथातथम् ॥ २
एवमुक्ते नैषधेन मघवान्प्रत्यभाषत ।
अमरान्वै निबोधास्मान्दमयन्त्यर्थमागतान् ॥ ३
अहमिन्द्रोऽयमग्निश्च तथैवायमपांपतिः ।
शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ॥ ४
स वै त्वमागतानस्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
लोकपालाः सहेन्द्रास्त्वां समायान्ति दिदृक्षवः ॥ ५
प्राप्तुमिच्छन्ति देवास्त्वां शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतित्वे वरयस्व ह ॥ ६
एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
एकार्थसमवेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ॥ ७
देवा ऊचुः ।
करिष्य इति संश्रुत्य पूर्वमस्मासु नैषध ।
न करिष्यसि कस्मात्त्वं व्रज नैषध माचिरम् ॥ ८
बृहदश्व उवाच ।
एवमुक्तः स देवैस्तैर्नैषधः पुनरब्रवीत् ।
सुरक्षितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ॥ ९
प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत ।
जगाम स तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेशनम् ॥ १०
ददर्श तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृताम् ।

C. 3 214b
B. 3. 55. 12
K. 3. 52. 13

---

3 [a]) K₃ B₃. ₄ Dc S (except M₂) उक्तो (for उक्ते). — [b]) G₁ भगवान् (for मघ°). K₂ B₂. ₃ Dn D₄. ₆ अभ्य° (for प्रत्य°).

4 [a]) B₁. ₄ Dc D₅ तु (for च). — T₁ om. 4[bc]. — [c]) D₂. ₃ यः सर्वांतकरो नृणां.

5 [a]) K₂ Dn त्वं (for स). K₃ D₅ त्वं (for वै). K₂. ₃ B (except B₁) Dn D₃–₆ G₁ समां (for त्वमां). K₃ D₅ सर्वान् (for अस्मान्). — [b]) G₁ निबोधय (for निवेद°). — [c]) Ś₁ K₃ G₁ सहेंद्रास्त्वा; K₂. ₄ B₂–₄ Dn D₄. ₆ म(K₄ B₄ स)हेंद्राद्याः. — [d]) D₅ समायाता; T G दमयंति.

6 6 = (var.) 22. — [c]) Ś₁ K (except K₂) Dc D₁. ₂. ₅ एषाम् (for तेषाम्). K₁ एकतरं (for अन्यतमं). — [d]) K₃ B₁ S वरयेति (for °यस्व). K₃ Dc M च (for ह). D₂. ₃ वरय स्वयं (for °यस्व ह).

7 [a]) K₁. ₄ B₁ D₁. ₂ तु (for स). — [c]) K₁ B₂. ₄ Dn₂ D₆ एकार्थं समुपेतं; K₂ B₃ Dn₁. n₂ D₄ °र्थैसमुपेतं; B₁ D₂. ₅ G₁ °र्थं (D₂ °र्थः; D₅ °र्थे) समवेतं. — [d]) B₂ D₁ अर्हसि (for अर्हथ). — After 7, all MSS. except Ś₁ K₄ D₁–₃ ins.:

216* कथं तु जातसंकल्पः स्त्रियमुत्सहते पुमान् ।
परार्थमीदृशं वक्तुं तत्क्षमन्तु महेश्वराः ।

[(L. 1) K₂ B₃. ₄ Dc नु; S हि (for तु). S (except M₁) °संकल्पां. K₃ S (except G₂ M₂) नरः (for पुमान्). — (L. 2) B₄ क्षमध्वं. B₃ D₅ ममेश्वराः; Dc [अ]मरेश्वराः (for महे°). K₃ T₂ G तद्वै (K₃ °द्धि; G₁ °व) पश्यामरेश्वर; T₁ पश्य माममरेश्वर; M तद्वै पश्य सुरेश्वर.]

— S cont.:

217* एवमुक्तो नैषधेन मघवान्पुनरब्रवीत् ।

8 S om. the ref. — After 8, T G ins.:

218* स वै त्वमागतानस्मान्दमयन्त्यै निवेदय ।
श्रेयसा योक्ष्यसे हि त्वं कुर्वन्नमरशासनम् ।
[(L. 1) T₁ G₂ न्यवेदय; G₁ निबोधय.]

9 K₁ om. 9[a]–11[b]. T₂ G₃. ₄ om. the ref. — [a]) K₄ एवमुक्तोथ; D₁. ₃ °क्तस्तु. B₂ वै दैवैर्; G₁ M₂ देवेन (for देवैस्तैर्). Ś₁ K₃ B₁ Dc D₂. ₃. ₅ नु; K₃ च; D₁ स (for तैर्). — [b]) Ś₁ K₃. ₄ D₁–₃ व्रजन्नेव स उक्तवान्; Dc D₅ °धः प्रत्युवाच ह. — After 9, T₂ G₃ ins.:

219* अस्माकं मायया छन्नस्त्वं प्रवेक्ष्यसि निश्चयम् ।
इति शक्रो नैषधं तं पुनरेवाभ्यभाषत ।
[With line 2, cf. 10[ab]]

10 K₁ om. 10 (cf. v.l. 9). — [c]) K₃ M transp. जगाम and स.

11 K₁ om. 11[ab] (cf. v.l. 9). — [a]) K₃m राजा (for तत्र). — [b]) Ś₁ T₂ G (except G₄) °जन° (for °गण°). — B₃ om. 11[cd]. — [c]) Ś₁ K₁. ₄ D₁–₃ दीप्य-

C. 3. 2146
B. 3. 55. 12
K. 3. 52. 13

देदीप्यमानां वपुषा श्रिया च वरवर्णिनीम् ॥ ११
अतीव सुकुमाराङ्गीं तनुमध्यां सुलोचनाम् ।
आक्षिपन्तीमिव च भाः शशिनः खेन तेजसा ॥ १२
तस्य दृष्ट्वैव ववृधे कामस्तां चारुहासिनीम् ।
सत्यं चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृच्छयम् ॥ १३
ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः ।
आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ॥ १४
प्रशशंसुश्च सुप्रीता नलं ता विस्मयान्विताः ।
न चैनमभ्यभाषन्त मनोभिस्त्वभ्यचिन्तयन् ॥ १५
अहो रूपमहो कान्तिरहो धैर्यं महात्मनः ।
कोऽयं देवो नु यक्षो नु गन्धर्वो नु भविष्यति ॥ १६
न त्वेनं शक्नुवन्ति स्म व्याहर्तुमपि किंचन ।
तेजसा धर्षिताः सर्वा लज्जावत्यो वराङ्गनाः ॥ १७
अथैनं स्मयमानेव स्मितपूर्वाभिभाषिणी ।
दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ॥ १८
कस्त्वं सर्वानवद्याङ्ग मम हृच्छयवर्धन ।
प्राप्तोऽस्यमरवद्वीर ज्ञातुमिच्छामि तेऽनघ ॥ १९
कथमागमनं चेह कथं चासि न लक्षितः ।
सुरक्षितं हि मे वेश्म राजा चैवोग्रशासनः ॥ २०
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
नलं मां विद्धि कल्याणि देवदूतमिहागतम् ॥ २१
देवास्त्वां प्राप्तुमिच्छन्ति शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ।
तेषामन्यतमं देवं पतिं वरय शोभने ॥ २२
तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽहमलक्षितः ।
प्रविशन्तं हि मां कश्चिन्नापश्यन्नाप्यवारयत् ॥ २३
एतदर्थमहं भद्रे प्रेषितः सुरसत्तमैः ।
एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुरुष्व यथेच्छसि ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

मानां स्ववपुषा.

12 [c]) Ś1 K1. 4 B3. 4 D4. 6 च भाः (as in text); K2 B1 Dn प्रभां; K3 च सा; D5 विभाः; M2 विभां; the rest च तां. D1 आक्षिपंनीमिवाभिख्यां; D2. 3 °पंतीं प्रभां भानोः. — [d]) S शशिनं.

13 [d]) K3 Dc T2 G (except G4) वार° (for धार°).

15 [a]) K4 तु सुप्रीता; B1–3 च संप्रीत्या (B3 °ता); T2 G (except G1) तदा प्रीता. — [b]) K3 T G तं (for ता). — [d]) K2 B Dn D3. 4. 6 °भ्यपूजयन्.

16 G4 om. 16–17. — [ab]) T G (G4 om.) transp. कान्तिर् and धैर्यं. — [c]) T G (G4 om.) नु (for स्यं). Dc D3. 5 [S]थ (for the *first* नु). K2 B2–4 Dn D4. 6 [S]थ वा यक्षः (for नु यक्षो नु). Ś1 K4 B1 D2. 3 G1 वा; K3 [S]थं; Dc D5 [S]थ (for the *second* नु). — [d]) K2 B Dn D4. 6 वा; Dc D5 [S]थ (for नु).

17 G4 om. 17 (cf. v.l. 16). — [a]) K1. 2 B (except B1) Dn1. n2 D4. 6 तान्तं; K3 चैनं; D2 M2 त्वेवं; T G (G4 om.) त्वेव (for त्वेनं). — [c]) Ś1 श्रुत्वा; K (except K3) B (except B1) Dn D4. 6 तस्य (for सर्वा). — After 17, T2 G2. 3 *repeat* 15[cd].

18 [a]) K2 B (except B1) Dn D4. 6 स्मयमानं तु (for °मानेव). — [c]) D3 वीक्ष्य (for वीरम्). — [d]) B4 (m as in text) विस्मया[त्?]; D3 लज्जया; M भामिनी.

19 [a]) Ś1 K1 कथं (for कस्त्वं). K3 D2. 3 °वद्यांगः. — [b]) K3 D3 G2. 3 °वर्धनः — [d]) G1 °च्छाम हेनघ.

20 [a]) Ś1 चागमनं (for आग°). T2 G3 चैव (for चेह). — [b]) Ś1 वासि न; Dc आसीर्न; M2 आसीन्न (for चासि न). D5 कथं वा नासि लक्षितः; T2 G (except G1) कथमासीदलक्षितः. — [c]) S (except G1 M1) च (for हि). Ś1 K1 मद् (for मे). — [d]) D2. 3 राज्ञश्चैवोग्रशासनात्.

21 [b]) K1 D2. 3 T G प्रत्यभाषत (for प्रत्युवाच ह). — Before 21[cd], K2 B D (except D1. 2) ins. नलं उ°.

22 = (var.) 6. — [a]) K3 द्रष्टुम् (for प्राप्तुम्). — [c]) K1 एकतरं; K3 एकतमं (for अन्य°). G1 वीरं (for देवं).

23 [a]) B D4. 6 प्रभावेण. — [b]) D3 न लक्षितः (for अल°). — [c]) K2 B (except B1) Dn D4. 6 न (for हि). K3 नैवं (for कश्चिन्). — [d]) K2 B Dn D4. 6 अपश्यन् (for नाप°). K3 D1. 3 नाप(D3 °पि)वारयत्; S (except G1) नाभ्य°.

24 [a]) D3 °दर्थे ह्यहं (for °दर्थमहं). — [c]) S (except M2) तु मे वाक्यं (for शुभे बुद्धिं). — [d]) Dc प्रकुरु त्वं. K4 D5 यथेप्सितं.

५३

बृहदश्व उवाच ।
सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् ।
प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्किं करवाणि ते ॥ १
अहं चैव हि यच्चान्यन्ममास्ति वसु किंचन ।
सर्वं तत्तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ॥ २
हंसानां वचनं यत्तत्तन्मां दहति पार्थिव ।
त्वत्कृते हि मया वीर राजानः संनिपातिताः ॥ ३
यदि चेद्भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद ।
विषमग्निं जलं रज्जुमास्थास्ये तव कारणात् ॥ ४
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तां प्रत्युवाच ह ।
तिष्ठत्सु लोकपालेषु कथं मानुषमिच्छसि ॥ ५
येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मनाम् ।
न पादरजसा तुल्यो मनस्ते तेषु वर्तताम् ॥ ६
विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति ।
त्राहि मामनवद्याङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ॥ ७
ततो बाष्पकलां वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
प्रव्याहरन्ती शनकैर्नलं राजानमब्रवीत् ॥ ८
अस्त्युपायो मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर ।
येन दोषो न भविता तव राजन्कथंचन ॥ ९
त्वं चैव हि नरश्रेष्ठ देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
आयान्तु सहिताः सर्वे मम यत्र स्वयंवरः ॥ १०
ततोऽहं लोकपालानां संनिधौ त्वां नरेश्वर ।

C. 3. 2180
B 3. 56. 21
K. 3. 53. 21

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 De1 T G **आरण्य**. — *Sub-parvan:* N (except Ś1 Dn2) T1 (om. sub-parvan name) mention only **नलोपाख्यान**. — *Adhy. name:* B4 **दमयन्तीदर्शनं**; D2 **दमयंतीस्वयंवरे नलदमयन्ती-समागमे नलवाक्यं**. — *Adhy. no.* (figures, words or both): De2 M1 53; Dn (Dn1 *sup. lin.*) 55; D1 56; T G M2 52 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 25; D1 24.

53

1 b) T G **प्रहसंतीदमब्रवीत्**. — c) Ś1 **वरं** (for **प्रणं**). D1 **महाराज** (for **यथां**). D2 **प्रणयं भावयंत्यस्मिन्**.

2 a) De D1. 5 transp. **चैव** and **हि**. K1 **किंचित्** (for **चान्यत्**). — b) T1 **यच्चास्ति** (for **ममास्ति**). K1 **पार्थिव** (for **किंचन**). — c) K2 B (except B1) Dn D4. 6 **तत्सर्वं** (by transp.); K3 **सर्वतस्**; D1 **सर्वं तु**; D3 **सर्वं नस्**. K1 T1 G2. 4 M **विस्रब्धं**; G1 **विश्रब्धः**.

3 a) Ś1 K4 B D2. 3 **यत्तु**; K3 D1. 5 M2 **श्रुत्वा**; Dn2 **यच्च** (for **यत्तत्**). — b) Ś1 D4 G1. 2 M **मा** (for **मां**). — c) K3 **महाराज** (for **मया वीर**). — d) K3. 4 D1–3. 5 **संनिमंत्रिताः**.

4 a) Ś1 K3. 4 De D1–3. 5 **वै**; K1 **मां**; K2 B Dn D4. 6 **त्वं** (for **चेद्**). K1 De **वै** (for **मां**). — d) T1 G1 **मृत्यु-** (for **तव**).

5 In G1 the portion of the text from st. 5 up to **समाह्वानं** in 8b of adhy. 56 is lost on a missing fol. (190). — a) Ś1 K (except K2) De D1–3 M **उक्ते तु** (for **उक्तस्तु**). — b) K1 T2 G (G1 missing) **प्रत्यभाषत** (for **प्रत्युवाच ह**). — d) T G **अर्हसि** (for **इच्छ°**).

6 G1 missing (cf. v.l. 5). Ś1 om. (haplt.) 6a–7b. — a) S (except M1; G1 missing) **°भृताम्** (for **°कृताम्**). — d) D1 T1 M **मनस्तेषु प्रवर्ततां**.

7 G1 missing (cf. v.l. 5). Ś1 om. 7ab (cf. v.l. 6). — b) B3. 4 **मन्युम्** (for **मृत्युम्**). K1. 3 De D1. 2 **इच्छति**; B Dn1. n3 De **अर्छे°**; D5 **अर्हं°** (for **ऋच्छ°**). — c) Ś1 K (except K2) De D1–3. 5 **पाहि** (for **त्रा°**). — After 7, K1. 2 B D (except D1–3) ins. a passage given in App. I (No. 8).

8 G1 missing (cf. v.l. 5). — a) K2. 3 B2 Dn D1. 3. 6 G2 **बाष्पाकुलां**; B1 **वार्याकुलां**; T1 **बाष्पाकुला**; T2 G3 **बाष्पाकुलं**. — c) Ś1 K Dn D1. 2. 4–6 **प्रत्या°**; D3 **अपा°** (for **प्रत्या°**).

9 G1 missing (cf. v.l. 5). — a) K2 B2. 3 Dn D4. 6 **उपायोयं** (for **अस्त्युपायो**). Ś1 **नलो** (for **मया**). — c) B1 **यथा** (for **येन**).

10 G1 missing (cf. v.l. 5). — a) B2 De **स्वयैव** (for **त्वं चैव**). — b) K (except K1) B D **देवाश्चेंद्र**(B1 **देवाः साग्नि**; D3 **देवा इंद्र**)**पुरो°**; M3 **लोकपालाश्च साग्निकाः** (= 3. 51. 22b).

C. 3. 2180
B. 3. 56. 21
K. 3. 53. 21

वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं दोषो भविष्यति ॥ ११
एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलो राजा विशां पते ।
आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ॥ १२
तमपश्यंस्तथायान्तं लोकपालाः सहेश्वराः ।
दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन्वृत्तान्तं सर्वमेव तत् ॥ १३

देवा ऊचुः ।

कच्चिद्दृष्टा त्वया राजन्दमयन्ती शुचिस्मिता ।
किमब्रवीच्च नः सर्वान्वद भूमिपतेऽनघ ॥ १४

नल उवाच ।

भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेशनम् ।
प्रविष्टः सुमहाकक्ष्यं दण्डिभिः स्थविरैर्वृतम् ॥ १५
प्रविशन्तं च मां तत्र न कश्चिद्दृष्टवान्नरः ।
ऋते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ॥ १६
सख्यश्चास्या मया दृष्टास्ताभिश्चाप्युपलक्षितः ।
विस्मिताश्चाभवन्दृष्ट्वा सर्वा मां विबुधेश्वराः ॥ १७
वर्ण्यमानेषु च मया भवत्सु रुचिरानना ।
मामेव गतसंकल्पा वृणीते सुरसत्तमाः ॥ १८
अब्रवीच्चैव मां बाला आयान्तु सहिताः सुराः ।
त्वया सह नरश्रेष्ठ मम यत्र स्वयंवरः ॥ १९
तेषामहं संनिधौ त्वां वरयिष्ये नरोत्तम ।
एवं तव महाबाहो दोषो न भवितेति ह ॥ २०
एतावदेव विबुधा यथावृत्तमुदाहृतम् ।
मयाशेषं प्रमाणं तु भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

---

11 G1 missing (cf. v.l. 5). D5 om. 11^{ab}. — ^{a}) K1 M1 तत्राहं. — ^{b}) Ś1 त्वा (for त्वां). D1. 3. 6 नरेश्वरं. — ^{d}) T G (G1 missing) नैष (for नैवं).

12 G1 missing (cf. v.l. 5). — ^{b}) Ś1 K (except K2) D1–3 महायशाः; B3 G4 विशां पतिः. — ^{c}) Ś1 नलस्; K1 जवात्; K3. 4 D1–3 ननस् (for पुनस्). — D4 om. 12^{d}–13^{a}. — ^{d}) Ś1 K (except K2) D1–3 सवासवाः; M व्यवस्थिताः (for समा°).

13 G1 missing (cf. v.l. 5). D4 om. 13^{a} (cf. v.l. 12). — ^{a}) T2 G3 तत्रा° (for तम°). M अथा° (for तथा°). — ^{b}) = 3. 54. 20^{b}. Ś1 K2 B Dc Dn D1. 4. 6 महेश्वराः; K1 M नरेश्वरं (for सहे°). — ^{c}) B3. 4 M1 अथा°; T G (G1 missing) तथा° (for ननो°). — ^{d}) K2. 4 Dn D4. 6 M2 तं (for तत्).

14 G1 missing (cf. v.l. 5). K2 B (except B2) Dn D4. 6 om. the ref. — ^{a}) Ś1 K1 वीर (for दृष्टा). Ś1 K1 दृष्टा; K3. 4 Dc D1–3 वीर (for राजन्). — ^{d}) K1 नल (for ऽनघ).

15 G1 missing (cf. v.l. 5). — ^{a}) T2 G2. 3 त्वहम् (for अहम्). — ^{c}) D2. 3 M2 सुमहत् (for सुमहा-). N (except Ś1 K1 D1) spells कक्षं.

16 G1 missing (cf. v.l. 5). — ^{ab}) K4 D1 transp. तत्र and कश्चित्. — ^{c}) Ś1 K (except K2) Dc2 D1–3. 5 M विना (for ऋते).

17 G1 missing (cf. v.l. 5). — ^{a}) Ś1 K (except K2) Dc D1–3. 5 तस्या (for चास्या). — ^{b}) D2. 3 om. च. Ś1 K1. 3 B1 अस्मि (for अपि). — ^{cd}) K2 B (except B1) Dn D4. 6 M transp. दृष्ट्वा and सर्वा.

18 G1 missing (cf. v.l. 5). — ^{c}) T1 G2. 4 M1 मामेवागत°. — ^{d}) D1–3 M2 वृणोति. K2 B (except B1) Dn D4–6 सा सुरोत्तमाः.

19 G1 missing (cf. v.l. 5). — ^{a}) K3 Dc2 मा (for मां). — ^{b}) K3 S (except M2; G1 missing) सुरसत्तमाः (for सहिताः सुराः); cf. 18^{d}. — ^{c}) K2 B Dn D4. 6 M1 नरव्याघ्र (for °श्रेष्ठ).

20 G1 missing (cf. v.l. 5). — ^{a}) Ś1 G4 M2 त्वा (for त्वां). — ^{b}) K1 नरेश्वर; Dc नृपोत्तम; D3 न संशयः (for नरो°). K2 B Dn D4. 6 वरयिष्यामि नैषध (B1 सत्तम). — ^{c}) K3 एव (for तव). D3 °भाग (for °बाहो). — ^{d}) K3. 4 (by transp.) न दोषो. K (except K1) D3 भवितेति हि; B2 D1 °तेति च; D5 °ता स्विह; T2 G3. 4 °ता तव.

21 G1 missing (cf. v.l. 5). — ^{a}) T2 G (G1 missing) एवं; M1 एतद् (for एव). — ^{b}) K2 B1 Dn D4. 6 उपा° (for उदा°). — ^{c}) K1. 2 B Dn D4–6 मया शेषे; M अतः परं. — ^{d}) D3 भवंतु. M सुरसत्तमाः (for त्रिदशे°).

Colophon. G1 missing. B1 reads it in marg.

५४

बृहदश्व उवाच ।
अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा ।
आजुहाव महीपालान्भीमो राजा स्वयंवरे ॥ १
तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे हृच्छयपीडिताः ।
त्वरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीप्सवः ॥ २
कनकस्तम्भरुचिरं तोरणेन विराजितम् ।
विविशुस्ते महारङ्गं नृपाः सिंहा इवाचलम् ॥ ३
तत्रासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीक्षितः ।
सुरभिस्रग्धराः सर्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ ४
तां राजसमितिं पूर्णां नागैर्भोगवतीमिव ।
संपूर्णां पुरुषव्याघ्रैर्व्याघ्रैर्गिरिगुहामिव ॥ ५
तत्र स्म पीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः ।
आकारवन्तः सुश्लक्ष्णाः पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ६
सुकेशान्तानि चारूणि सुनासानि शुभानि च ।
मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ॥ ७
दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेश शुभानना ।
मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षूंषि च मनांसि च ॥ ८
तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनाम् ।
तत्र तत्रैव सक्ताभून्न चचाल च पश्यताम् ॥ ९
ततः संकीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत ।
ददर्श भैमी पुरुषान्पञ्च तुल्याकृतीनिव ॥ १०
तान्समीक्ष्य ततः सर्वान्निर्विशेषाकृतीन्स्थितान् ।

C. 3. 2201
B. 3. 57. 11
K. 3. 54. 11

— *Major parvan:* Śi Ki Bi Dn2 T G2–4 **आरण्य**. — *Sub-parvan:* N (except Śi) T G3 Mi (all om. sub-parvan name) mention only **नलोपाख्यान**. — *Adhy. name:* B4 **नलदौत्यं**; D2 **दमयंतीस्वयंवरे नलदमयंतीवाक्ये विदुधान्प्रति नलप्रत्यागमनः**. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc2 Mi 54; Dn (Dn1 *sup. lin.*) 56; Di 57; T G2–4 M2 53 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 31; Di 21.

54

☞ This adhy. is missing in G1 (cf. v.l. 3. 53. 5); the MS. is mostly ignored here.

1 a) D3 **तु सं-** (for **शुभे**). — b) Śi K4 D2 **पुण्यक्षणे**; T1 M **पुण्यर्क्षेगे** (T1 **°के**). — d) Ki. 4 **राजन्** (for **राजा**).

2 a) K3 **ते श्रुत्वा**. K4 **तु मही°** (for **पृथिवी°**). D5 **एतच्छ्रुत्वा मही°**.

3 a) K4 Dc Di–3 **°रचितं**. — b) D3 **मणिरत्नविभूषितं**. — cd) T2 G (G1 missing) **तं** (for **ते**). K3 **तदा** (for **महा-**). K2 Dn transp. **महा-** and **नृपाः**.

4 d) = 4. 17. 19d; 65. 13b; 67. 29d. Cf. 1. 73. 17b. K2 Bi Dn D5 **प्र-**; T1 **सं-**; T2 G3 **स-** (for **सु-**).

5 Mi om. 5. — a) Ki. 2 B Dc Dn D4. 6 **पुण्यां**; Di. 3 **यूनां** (for **पूर्णां**). — b) K4 (by corr.) Di–3 **यथा** (for **इव**). — After 5ab, T2 G (G1 missing) ins.:

220* **प्रविवेश ततो देवैः पुण्यश्लोको नराधिपः ।**

— c) K3 **सुपूर्णां**; K2 Dn3 G2 **संपूर्णं**. Bi Dc D5 S (G1 missing; Mi om.) **ऋ**(Bi **वृ**)**षभस्कंधैर्**. — d) B3 **सिंहैर्** (for **व्याघ्रैर्**). — After 5, Di ins.:

221* **देवगन्धर्वपतयो ददृशुर्विस्मयान्विताः ।**
पौरजानपदाश्चैव ये तत्रासन्समाहिताः ।

6 a) Bi **नृपाः सु-** (for **तत्र स्म**). S (except M2; G1 missing) **तेषां** (for **पीना**). — b) B2 **परिघोपमबाहवः**. — c) K2 Dn2. n3 D4. 6 **आकारवर्णसुश्लक्ष्णाः**; Bi Di. 3 **°वंतः सुश्लिष्टाः**; Dn1 **°वंतः सुश्लाघ्याः**.

7 b) Śi Ki. 4 Dc D5 (before corr.) **सुनस्यानि**; Mi **सुहा°**. K2 B Dn D4. 5 (after corr.). 6 **सुनासाक्षिभ्रुवाणि च**. — c) Bi Dc **दृश्यंते** (for **शोभन्ते**).

10 d) K2 B (except Bi) D4–6 T2 (before corr.) **इह**; K4 **अथ** (for **इव**).

11 T1 G4 om. 11ab. — a) Śi Ki. 4 Di. 2 **[अ]थ सा**; D3 **[अ]थ वै** (for **ततः**). — b) Bi **असौ**; Dc D2 T2 G2. 3 Mi **इव** (for **स्थितान्**). K3. 4 B2 **°कृति**(B2 **°कृती**)**स्थितान्**. — d) Śi K (except K4) Bi Dn Di. 3. 5. 6 M2 **नाभ्यजानन्**; Dc1 **नाज्ञासीच्च**. T2 G2. 3 **तथा**; G4 **तदा** (for **नृपम्**). — After 11cd, S (G1 missing) ins.:

C. 3. 2201
B. 3. 57. 11
K. 3. 54. 11

संदेहादथ वैदर्भी नाभ्यजानान्नलं नृपम् ।
यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपम् ॥ ११
सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याथ तर्कयामास भामिनी ।
कथं नु देवाज्ञानीयां कथं विद्यां नलं नृपम् ॥ १२
एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ।
श्रुतानि देवलिङ्गानि चिन्तयामास भारत ॥ १३
देवानां यानि लिङ्गानि स्थविरेभ्यः श्रुतानि मे ।
तानीह तिष्ठतां भूमावेकस्यापि न लक्षये ॥ १४
सा विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
शरणं प्रति देवानां प्राप्तकालममन्यत ॥ १५
वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।
देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् ॥ १६
हंसानां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।
पतित्वे तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे ॥ १७
वाचा च मनसा चैव यथा नाभिचराम्यहम् ।
तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १८
यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे ॥ १९
स्वं चैव रूपं पुष्यन्तु लोकपालाः सहेश्वराः ।
यथाहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपम् ॥ २०
निशम्य दमयन्त्यास्तत्करुणं परिदेवितम् ।
निश्चयं परमं तथ्यमनुरागं च नैषधे ॥ २१
मनोविशुद्धिं बुद्धिं च भक्तिं रागं च भारत ।
यथोक्तं चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे ॥ २२
सापश्यद्विबुधान्सर्वानस्वेदान्स्तब्धलोचनान् ।
हृषितस्रग्रजोहीनान्स्थितानस्पृशतः क्षितिम् ॥ २३

222* निर्विशेषवयोवेषरूपाणां तत्र सा शुभा ।
— Ś1 om. (hapl.) 11c–12d: K3 om. 11c–12b. — c) D1 पश्यते; D3 (corrupt) दर्शयन् (for ददृशे).

12 Ś1 om. 12: K3 om. 12ab (cf. v.l. 11). — a) K1 तु; T2 G3 तं; G4 सा (for [अ]थ). K4 D1–3 सा तु (D1 सा तं; D2 सा च; D3 सैव) चिंतयती बुद्ध्या (cf. v.l. 13a). — D1 om. (hapl.) 12b–13a. — b) K2 B D (except D2. 3; D1 om.) भाविनी (B1 कामिनी); T2 G2. 3 M1 मानिनी. — c) K2 B Dn D4. 6 M1 हि (B1 न) (for तु).

13 D1 om. 13a (cf. v.l. 12). — a) Ś1 K (except K2) D2. 3 सैवं (Ś1 °व) चिंतयती बुद्ध्या (cf. v.l. 12a). — D5 om. 13cd. — d) K2 B Dn D4. 6 M2 तर्कयामास; T2 G2. 3 गण°. Ś1 K (except K2) B1 D1–3 भामिनी; Dc भाविनी (cf. 12b).

14 b) D2. 3 स्थविरेषु. M2 वै (for मे).

15 a) S (except M2; G1 missing) एवं विचिंत्य (for सा विनि°). Ś1 K (except K2) D1–3 मनसा; T2 G3 विबुधा (for बहुधा). — b) = 1. 57. 41b. Dn3 सा विचार्य (for विचार्य च).

17 c) K1. 3 D3 सत्येन (for सत्येन). — d) Ś1 K1 D3 देवाः संप्रति संतु मे.

18 Ś1 om. (hapl.) 18–19. — a) = 16a. B D4. 6 वचसा (for वाचा च). K2 Dn मनसा वचसा चैव. — b) K4 B1. 3 Dn1 S (except T1; G1 missing) नातिचरामि; D1 नान्यं वृणोमि. K1. 4 Dc D2. 3. 5 तं (for [अ]हं). — 18cd = (var.) 19cd.

19 Ś1 K3. 4 D1 om. (hapl.) 19 (for Ś1, cf. v.l. 18). — 19cd = (var.) 18cd. — c) T G2. 3 वै (for मे). B2 Dc M2 विबुधास् (for मे देवास्). D2 पतित्वे तेन सत्येन (= 17c). — d) D2 विबुधाः (for नमेव). — After 19, K1. 2 B Dn D4–6 ins.:

223* यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया ।
[(L. 1) B1. 4 D5 आदिष्टं (for आरब्धं). D5 वरणे (for [आ]राधने).]
— 223* is followed by a *repetition* of 19cd!

20 a) Ś1 K1 B1 पश्यंतु; K2 B2–4 Dc Dn D2–4. 6 कुर्वंतु; K3 D1. 5 पुष्णंतु (for पुष्यन्तु). — b) = 3. 53. 13b. K1. 2 B D (except D1–3) M2 महे° (for सहे°). — c) Ś1 K4 D2. 5 G2. 4 अपि (for अभि-).

21 a) K4 D2. 3 तु (for तत्). — b) K2 B1 Dn D4 प्रति- (for परि-). — c) M2 च परं (for परमं). Ś1 K3. 4 D1–3 तस्या (for तथ्यम्). G2. 4 निश्चयं परमत्यर्थं.

22 Dc D4. 5 om. 22ab. — a) T1 मनोविशुद्धां. T2 G (G1 missing) भक्तिं च. D1 महाबुद्धिं च भक्तिं च. — b) T2 G (G1 missing) बुद्धिं (for भक्तिं). K2 B Dn नैषधे (for भारत). — d) Ś1 K (except K2) Dc D1–3. 5 समस्तं. The same MSS. (except D5) लिंगधारणं.

23 a) M2 विविधान् (for विबुधान्). M1 देवान् (for सर्वान्). — b) K4 निःस्वेदान्. K3 स्तब्धचक्षुषः. — c)

छायाद्वितीयो म्लानस्रग्रजःस्वेदसमन्वितः ।
भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः ॥ २४
सा समीक्ष्य ततो देवान्पुण्यश्लोकं च भारत ।
नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण भारत ॥ २५
विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना ।
स्कन्धदेशेऽसृजच्चास्य स्रजं परमशोभनाम् ।
वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी ॥ २६
ततो हा हेति सहसा शब्दो मुक्तो नराधिपैः ।
देवैर्महर्षिभिश्चैव साधु साध्विति भारत ।
विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्भिर्नलं नृपम् ॥ २७

वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे नलायाष्टौ वरान्ददुः ॥ २८
प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिं चानुत्तमां शुभाम् ।
नैषधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥ २९
अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः ।
लोकानात्मप्रभांश्चैव ददौ तस्मै हुताशनः ॥ ३०
यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिम् ।
अपांपतिरपां भावं यत्र वाञ्छति नैषधः ॥ ३१
स्रजं चोत्तमगन्धाढ्यां सर्वे च मिथुनं ददुः ।
वरानेवं प्रदायास्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ॥ ३२

C. 3. 2229
B. 3. 57. 39
K. 3. 54. 39

De1 हृषितस्त्रजोनुलिप्तांगान्; D1 हृषितस्तनुलिप्तांगान्; D3 हृषितास्त्रग्रजोधारान्; T1 corrupt; T2 (by corr.) G2–4 अम्लानस्त्रग्रजोहीनान् (T2 G3 °पेतान्).

24 [ab]) K3 छायान्वितो हि (for °द्वितीयो). T1 (corrupt) छाया सा तृतीयमाम्लानस्त्रग्; G2. 4 M1 छायाद्वितीय- (M1 °यं) म्लानस्त्रग्. D2 रजःस्वेदसमाहतैः; T1 G3 °समन्वितं. T2 G3 छायाद्वितीयमम्लानस्त्रग्रजःस्वेदसंयुतं. — [c]) K3. 4 B4 D1–3 M2 भूमिस्थो; T1 भूमिष्ठं; T2 G (G1 missing) भूमिस्थं. S (except M2; G1 missing) नैषधं चैव. — [d]) B1 सूचिते; S (G1 missing) °तं.

25 T1 om. 25[a]–26[d]. — [a]) K2 B Dn D4. 6 तु तान्; K3. 4 De D1–3. 5 T2 G तदा (for ततो). — [b]) De D5 भाविनी; D2. 3 भामिनी; M1 नैषधं (for भारत). — Ś1 om. (hapl.) 25[cd]. — [c]) M1 वरयामास तं तत्र. — [d]) K2 B (except B3) Dn D4. 6 पांडव; K4 D1 M2 पार्थिव (for भारत).

26 T1 om. 26[abcd]. — [a]) K1 B4 वस्त्रांतं (!). — [c]) T2 G (G1 missing) कंठ° (for स्कन्ध°). Ś1 K (except K2 D1–3 स्रजं (for [s]सृजच्). K2 B D (except D1–3) तस्य (for चास्य). — [d]) Ś1 K (except K2) D1. 3 [अ]सृजत् (for स्रजं). Ś1 D4 परमशोभना; D2 प्राक्षिपद्वरवर्णिनी. — [f]) Ś1 K (except K2) De D1–3 धर्मवत्सला; D5 धर्मतः स्थिता; M2 धर्मसंस्थिता (for वर°).

27 [a]) B1 वचसा; S (except M2; G1 missing) संजज्ञे (for सहसा). — [b]) K1. 2 B Dn D4–6 मुक्तः शब्दो (by transp.). Ś1 K (except K2) D1–3 जनाधिपैः; T1 M1 नरेतरैः; T2 G (G1 missing) नरोत्तमैः. — [c]) K2 B2. 4 Dn D4. 6 तत्र (for चैव). — [e]) Ś1 K1 ईरितैः शब्दैः. — [f]) D2 transp. नलं and नृपं. — After 27, K1. 2 B D (except D1–3) ins.:

224* दमयन्तीं तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः ।
आश्वासयद्वरारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
यत्त्वं भजसि कल्याणि पुमांसं देवसंनिधौ ।
तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचनं रतम् ।
यावच्च मे धरिष्यन्ति प्राणा देहे शुचिस्मिते । [5]
तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
दमयन्ती तथा वाग्भिरभिनन्द्य कृताञ्जलिः ।
तौ परस्परतः प्रीतौ दृष्ट्वा त्वग्निपुरोगमान् ।
तानेव शरणं देवानाजग्मतुर्मनसा तदा ।

[(L. 4) K1 एनं; K2 B1. 3 De D5 एवं; B2. 4 D4 एनं (for एतत्). — (L. 7) K2 दमयंति; Dn2 D4 °यंती.]

29 [a]) K1 दर्शनं प्रति यज्ञस्य. — [b]) K4 मतिं (for गतिं). K3 स्थितिं (for शुभाम्).

30 After 30[ab], K3 reads 31[cd]. — 30[b] = 31[d]. — [c]) K1 (corrupt) तां लोकानात्मप्रभवांश्च; K3 D1. 2 S (G1 missing) लोकानात्मभवांश्चैव.

31 [b]) S (G1 missing) मनसः (for परमां). Ś1 K1 D1 गतिं (for स्थितिम्). — After 31[ab], De1 D1 ins.:

225* वरद्वयं ददौ तस्मै प्रीयमाणोऽर्कनन्दनः ।

— K3 reads 31[cd] after 30[ab]. — 31[d] = 30[b].

32 [a]) M1 om. च. K2 B D (except D1. 4. 6) स्रजश्चोत्तमगंधाढ्याः. — [c]) D5 एतान् (for एवं). D1. 3 [अ]स्मै (for [अ]स्य). — [f]) K1 सर्वे ते (for देवास्ते). Ś1 K1. 4 De D1–3. 5 ययुः (for गताः). — After 32, S (except M2; G1 missing) ins.:

226* एतत्सर्वं नलोऽपश्यद्दमयन्ती च भारत ।
यथा स्वप्नं महाराज तथैव ददृशुर्जनाः ।
ततः स्वयंवरं चक्रे भीमो राजातिमानुषम ।

C. 3. 2230
B. 3. 57. 39
K. 3. 54. 43

पार्थिवाश्चानुभूयास्या विवाहं विस्मयान्विताः ।
दमयन्त्याः प्रमुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ ३३
अवाप्य नारीरत्नं तत्पुण्यश्लोकोऽपि पार्थिवः ।
रेमे सह तया राजा शच्येव बलवृत्रहा ॥ ३४
अतीव मुदितो राजा भ्राजमानोऽशुमानिव ।
अरञ्जयत्प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन् ॥ ३५
ईजे चाप्यश्वमेधेन ययातिरिव नाहुषः ।
अन्यैश्च क्रतुभिर्धीमान्बहुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ ३६
पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च ।
दमयन्त्या सह नलो विजहारामरोपमः ॥ ३७
एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिपः ।
ररक्ष वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

बृहदश्व उवाच ।
वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः ।
यान्तो ददृशुरायान्तं द्वापरं कलिना सह ॥ १
अथाब्रवीत्कलिं शक्रः संप्रेक्ष्य बलवृत्रहा ।

समागतेषु सर्वेषु भूपालेषु विशां पते ।
दमयन्त्यपि तद् दृष्ट्वा राजमण्डलमृद्धिमत् । [5]
अन्वीक्ष्य नैषधं वव्रे भैमी धर्मेण भारत ।
[(L. 6) = var. 25^{cd}.]

33 ^{ab}) K$_2$. $_4$ B Dc$_2$ Dn D$_4$. $_6$ [अ]स्य (for [अ]स्या). S (except M$_2$; G$_1$ missing) वृते च नैषधे भैम्या निवृत्ते च स्वयंवरे. — ^{c}) K$_2$ B Dn D$_4$. $_6$ च मुदिताः; K$_3$ ततः सर्वे (for प्रमु°). S (except M$_2$; G$_1$ missing) सर्व एव महीपालाः. — ^{d}) Ś$_1$ K (except K$_2$) Dc D$_{1-3}$. $_5$ M$_2$ विप्र° (for प्रति°). — After 33, K$_1$. $_2$ B D (except D$_{1-3}$) S (except M$_2$; G$_1$ missing) ins.:

227* गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः ।
विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च ।

[(L. 2) Dc भैम्या धर्मेण भारत (for the posterior half); cf. 25^{d}.]

K$_1$. $_2$ B D (except D$_{1-3}$) cont.:

228* उष्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदां वरः ।
भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम् ।

[(L. 1) K$_1$ B$_1$ Dc तस्य (for उष्य). Dc यथाकालं.]

34 ^{a}) K$_2$ B Dn D$_4$–$_6$ T G (G$_1$ missing) तु; Dc च (for तत्). — ^{b}) B$_3$ नराधिपः; M$_2$ [स]पि भारत. — ^{c}) K$_2$ B D (except D$_{2.3.5}$) राजन् (for राजा). — ^{d}) A few S MSS. वल° (for बल°). G$_4$ यथा शच्या पुरंदरः.

35 ^{a}) T$_2$ G$_3$ भ्राजते (for मुदितो). — ^{c}) Ś$_1$ K (except K$_2$) Dc D$_{1-3.5}$ रंजयन्वसुधां वीरो. — ^{d}) K$_3$ Dc प्रति° (for परि°).

36 ^{a}) D$_2$ इयाजा° (for ईजे चा°). Ś$_1$ K$_1$ (by transp.) [स]पि च; Dc D$_5$ चैव. — ^{b}) K$_{3.4}$ नाघुषः. — ^{cd}) K$_{2.4}$ B Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_3$ (by transp.) बहुभि- (B$_1$. $_2$ विविधै)र्धीमान्क्रतुभिश्च. Ś$_1$ K$_1$ प्राप्त°; G$_{2.4}$ स्वाप्त°; M स्वाप्त° (for चाप्त°).

37 ^{a}) B$_3$ पुरेषु; D$_3$ पुण्येषु (for पुनश्च). — ^{b}) T G$_{2.3}$ M$_1$ जले° (for वने°). — After 37, Dc$_1$ Dn D$_{1-3}$ ins.:

229* जनयामास च नलो दमयन्त्यां महामनाः ।
इन्द्रसेनं सुतं चापि इन्द्रसेनां च कन्यकाम् ।

38 ^{a}) Dc$_1$ D$_1$ G$_{2.4}$ सं- (for स). D$_{1-3}$ तु (for च). — ^{b}) D$_3$ तु (for च).

Colophon. G$_1$ missing. — *Major parvan:* Ś$_1$ Dn$_2$ T G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Ś$_1$ D$_2$) T$_1$ M$_1$ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* Dn$_1$. $_{n3}$ M$_1$ दमयंती-स्वयंवरः; D$_2$ दमयंत्या नलवरणो नाम स्वयंवरः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc$_2$ M$_1$ 55; Dn$_{2.n3}$ 57; D$_1$ 58; T G$_{2-4}$ M$_2$ 54 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 49 (Dn$_1$ 50); D$_1$ 40.

55

☞ This adhy. is missing in G$_1$ (cf. v.l. 3. 53. 5); the MS. is mostly ignored here.

1 1^{ab}=3. 54. 28^{ab}. — After 1, M$_2$ ins. a passage

द्वापरेण सहायेन कले ब्रूहि क्व यास्यसि ॥ २
ततोऽब्रवीत्कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
गत्वाहं वरयिष्ये तां मनो हि मम तद्गतम् ॥ ३
तमब्रवीत्प्रहस्येन्द्रो निर्वृत्तः स स्वयंवरः ।
वृतस्तया नलो राजा पतिरस्मत्समीपतः ॥ ४
एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः ।
देवानामन्त्र्य तान्सर्वानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ५
देवानां मानुषं मध्ये यत्सा पतिमविन्दत ।
ननु तस्या भवेद्व्याप्यं विपुलं दण्डधारणम् ॥ ६
एवमुक्ते तु कलिना प्रत्यूचुस्ते दिवौकसः ।
अस्माभिः समनुज्ञातो दमयन्त्या नलो वृतः ॥ ७
कश्च सर्वगुणोपेतं नाश्रयेत नलं नृपम् ।
यो वेद धर्मानखिलान्यथावच्चरितव्रतः ॥ ८
यस्मिन्सत्यं धृतिर्दानं तपः शौचं दमः शमः ।
ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे ॥ ९
आत्मानं स शपेन्मूढो हन्याच्चात्मानमात्मना ।
एवंगुणं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ॥ १०
कृच्छ्रे स नरके मज्जेदगाधे विपुलेऽप्लवे ।
एवमुक्त्वा कलिं देवा द्वापरं च दिवं ययुः ॥ ११
ततो गतेषु देवेषु कलिर्द्वापरमब्रवीत् ।
संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वत्स्यामि द्वापर ॥ १२
भ्रंशयिष्यामि तं राज्यान्न भैम्या सह रंस्यते ।
त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि ॥ १३

C. 3. 2253
B. 3. 58. 14
K. 3. 55. 15

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

---

of 8 lines given in App. I (No. 9).

2 ^{ab}) T_2 G (G_1 missing) **प्रेक्ष्य** (for **शक्रः**), and **शक्रः स** (for **संप्रेक्ष्य**). D_1 **परवीरहा**; S (mostly) **वल्लवृत्रहा**. — ^{c}) **Śi सहासीनं**; $K_{1.3}$ B_3 T G (G_1 missing) **सहानेन**. — ^{d}) M_1 **क्व यास्यसि कले वद**.

3 ^{c}) K_2 B D_n $D_{4.6}$ S (except M_2; G_1 missing) **हि** (for **[अ]हं**). — ^{d}) K_2 B D_n $D_{4.6}$ **तां**; T_1 **हृद्-** (for **तद्-**). K_3 (corrupt) **ममापि मनस्तद्गतं**.

4 ^{a}) K_4 D_{1-3} **ततो°** (for **तम°**). — ^{b}) Śi K (except K_2) Dc $D_{1-4.6}$ T_2 $G_{2.3}$ M **निवृत्तः**. — ^{cd}) T G (G_1 missing) **नलो राजा पतिस्तस्या बभूव स महाद्युतिः** (T_1 G_2 **°ते**).

6 ^{c}) K_2 B Dc D_n D_{4-6} **तत्र**; $D_{1.3}$ **ततस्** (for **ननु**). T_2 G_3 **तस्य** (for **तस्या**).

7 ^{b}) K (except K_2) $D_{1.3}$ **तं** (for **ते**). — ^{c}) K (except K_1) B D_n $D_{2.4-6}$ M_2 **°ज्ञाते** (for **°ज्ञातो**). — D_{c2} (which om. 8) ins. 230* after 7.

8 D_{c2} om. 8. T G (G_1 missing) transp. 8^{ab} and 8^{cd}. — ^{a}) K_2 D_n D_4 M_2 **का च**; K_3 $D_{2.3}$ **कश्चित्**; T_1 $G_{2.4}$ **किं च**; M_1 **का स्वित्**. D_{c1} **धर्मगुणो°**. — $K_{1.2}$ B Dc D_n D_{4-6} T G (G_1 missing) ins. after 8 (D_{c2}, which om. 8, ins. after 7): M ins. line 1 only after 8^{ab}:

230* **योऽधीते चतुरो वेदान्सर्वाख्यानपञ्चमान् ।**
नित्यं तृप्ता गृहे यस्य देवा यज्ञेषु धर्मतः ।
अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः ।

[(L. 1) M_1 सांगान् (for सर्वान्). — (L. 2) T G (G_1 missing) नित्य- (for नित्यं). — (L. 3) B_1 D_5 T G (G_1 missing) अहिंसायां रतो. Dc नित्यं (for यश्च). T G (G_1 missing) धर्म° (for सत्य°).]

— Thereafter K_1 ins. 231*.

9 ^{a}) B Cn **दाक्ष्यं** (B_1 **दानं**); M_2 **सम्यक्**; Cnp **सत्यं** (as in text). B_4 D_n **ज्ञानं**; B_1 **दाक्ष्यं** (for **दानं**). — ^{b}) Śi K (except K_2) $B_{1.3}$ Dc $D_{1-3.5}$ **शौर्यं** (for **शौचं**). Śi $K_{1.3}$ **क्षमा दमः**; T_1 **सदा क्षमा**; T_2 G (G_1 missing) **दया क्षमा** (for **दमः शमः**) — K_2 B Dc D_n $D_{4.6}$ ins. after 9: K_1, after 230*:

231* **एवंरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।**,

which is a v.l. of 10^{cd}.

10 ^{a}) K_3 B_1 $G_{2.4}$ M_2 **संशपेन्**; B_2 **शपते**; Dc **शमयेन्**. — ^{b}) K_2 B D_n $D_{2-4.6}$ G_4 om. **च**. — D_4 om. 10^{cd}. — ^{c}) K_4 **एवंभूतं**. T G (G_1 missing) **हि** (for **वै**). — ^{d}) T_1 **शासितुं**; G_4 **वासितुं**; M_1 **पीडितुं** (for **शपितुं**).

11 ^{a}) T G (G_1 missing) **असकृन्** (for **कृच्छ्रे स**). — ^{b}) K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) **विपुले ह्रदे**; $K_{3.4}$ D_3 **विपुलप्लवे**.

12 ^{a}) T G (G_1 missing) **गतेषु तेषु दे°**. — ^{c}) S (G_1 missing) **संयंतुं** (for **संहर्तुं**).

५६

C. 3. 2254
B. 3. 59. 1
K. 3. 56. 1

बृहदश्व उवाच ।
एवं स समयं कृत्वा द्वापरेण कलिः सह ।
आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ॥ १
स नित्यमन्तरप्रेक्षी निषधेष्ववसच्चिरम् ।
अथास्य द्वादशे वर्षे ददर्श कलिरन्तरम् ॥ २
कृत्वा मूत्रमुपस्पृश्य संध्यामास्ते स्म नैषधः ।
अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिराविशत् ॥ ३
स समाविश्य तु नलं समीपं पुष्करस्य ह ।
गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीव्य नलेन वै ॥ ४
अक्षद्यूते नलं जेता भवान्हि सहितो मया ।
निषधान्प्रतिपद्यस्व जित्वा राजन्नलं नृपम् ॥ ५
एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्ययात् ।
कलिश्चैव वृषो भूत्वा गवां पुष्करमभ्ययात् ॥ ६
आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा ।
दीव्यावेत्यब्रवीद्भ्राता वृषेणेति मुहुर्मुहुः ॥ ७
न चक्षमे ततो राजा समाह्वानं महामनाः ।

---

13 [a]) K_4 D_2 ध्वंस° (for भ्रंश°). — [b]) D_1. 3 रंस्यति. — [d]) K_1. 2 B_2 Dn D_4. 6 (by transp.) साहाय्यं कर्तुम्; T G (G_1 missing) कर्तुं मे साह्यम्; M साह्यं मे कर्तुम्. — After 13, T G (G_1 missing) ins.:

232* मम प्रिये कृते तस्मिन्कृतवांश्च भविष्यसि ।

Colophon om. in D_2. 3. G_1 missing. — *Major parvan*: $Ś_1$ Dn_2 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan*: N (except $Ś_1$ B_4: D_2. 3 om.) T G_3 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name*: B_4 कलिद्वापरमन्त्रणं; T_2 G_3 इंद्रकलिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dc_2 M_1 56; Dn (Dn_1 *sup. lin.*) 58; D_1 59; T G_{2-4} M_2 55 (as in text). — *Śloka no.*: Dn 14; D_1 13.

56

1 The portion of the text from 1[a] up to समाह्वानं (in 8[b]) is missing in G_1 (cf. v.l. 3. 53. 5). — [b]) T G (G_1 missing) तदा (for सह). — [c]) $Ś_1$ K_1 कलिस् (for ततस्).

2 G_1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K_2 B Dn D_4. 6 T_2 G_3 °प्रेप्सुर् (for °प्रेक्षी).

3 G_1 missing (cf. v.l. 1). — [b]) K_4m D_2. 5 शय्याम् (for संध्याम्). K_2 अध्यास्त; K_4 D_2. 3 S आस्ते स; K_4m D_5 भेजे स; B (except B_1) Dn_1. n_2 Cn अन्वास्त (Cnp सोऽऽस्ते स्म); Dn_3 D_4. 6 अन्वास्य (for आस्ते स्म).

4 G_1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K_2 B Dn D_4. 6 च (for तु). — [b]) K (except K_4) B D (except D_{1-3}. 5) T_2 G_3. 4 च; G_2 M_2 तु (for ह). — [d]) D_1 अक्षैर् (for एहि).

5 G_1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) B_2 D_2 जित्वा (for जेता). — [b]) K_4 च; Dc स (for हि). — [d]) K_2. 3. 4m B Dn D_{3-6} T_2 G_3 राज्यं (for राजन्). — After 5, K_4 ins.:

233* एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करस्तमभाषत ।

K_4 (om. lines 2–3) cont.: K_3 D_1 ins. after 5:

234* पुष्कर उवाच ।
पणेन दीव्यते वीर नास्ति वित्तं पणाय मे ।
वित्तहीनेन च नलः क्रीडते न मया सह ।
पुष्करेणैवमुक्तस्तु कलिर्वचनमब्रवीत् ।
भविष्येऽहं वृषश्रेष्ठस्तेन दीव्य पणेन वै ।

[(L. 2) D_1 कथं क्रीडेन् (for क्रीडते न). — (L. 4) K_4 भविष्येहं नरश्रेष्ठ सखा दीव्य नलेन वै.]

6 G_1 missing (cf. v.l. 1). — [b]) D_1 T_2 G (G_1 missing) अभ्यगात्. — $Ś_1$ D_3 om. (hapl.) 6[cd]. — [d]) T G (G_1 missing) M_1 तं वै; M_2 बहून् (for गवां). $D_{1.2}$ M_2 अभ्यगात्; T G (G_1 missing) अन्वियात्; M_1 अन्वगात्.

7 G_1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) $Ś_1$ K (except K_2) D_{1-3} च (for तु). — [c]) T G (G_1 missing) प्रीत्या; M_2 भ्रात्रा (for भ्राता). K_3 Dc Dn_2 D_5 एहि दीव्याम (Ks Dn_2 °व)हे राजन्. — [d]) K_1 T $G_{3.4}$ पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः).

8 G_1 missing up to समाह्वानं in 8[b] (cf. v.l. 1). — [b]) D_1 समाहूय. T G (except G_1) महायशाः. — [c]) B_3 S वैदर्भ्यां °माणायां. — [d]) S (except M_2) प्राप्त° (for पण°). — After 8, K_3 ins.:

वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः पणकालममन्यत ॥ ८
हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥ ९
तमक्षमदसंमत्तं सुहृदां न तु कश्चन ।
निवारणेऽभवच्छक्तो दीव्यमानमचेतसम् ॥ १०
ततः पौरजनः सर्वो मन्त्रिभिः सह भारत ।
राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरम् ॥ ११
ततः सूत उपागम्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
एष पौरजनः सर्वो द्वारि तिष्ठति कार्यवान् ॥ १२
निवेद्यतां नैषधाय सर्वाः प्रकृतयः स्थिताः ।
अमृष्यमाणा व्यसनं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ॥ १३
ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्शिता ।
उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ॥ १४
राजन्पौरजनो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः ।
मन्त्रिभिः सहितः सर्वैं राजभक्तिपुरस्कृतः ।
तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनः पुनरभाषत ॥ १५
तां तथा रुचिरापाङ्गीं विलपन्तीं सुमध्यमाम् ।
आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किंचन ॥ १६
ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे ते चैव पुरवासिनः ।
नायमस्तीति दुःखार्ता व्रीडिता जग्मुरालयान् ॥ १७
तथा तदभवद् द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
युधिष्ठिर बहून्मासान्पुण्यश्लोकस्त्वजीयत ॥ १८

C. 3. 2271
B. 3. 59. 18
K. 3. 56. 20

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

235* आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि पणादपि ।; while S (M om. line 2) ins.:

236* ततः स राजा सहसा देवितुं संप्रचक्रमे ।
भ्रात्रा दैवाभिभूतेन दैवाविष्टो जनाधिपः ।

9 [b]) Ś1 K1 रत्नानां चैव; T2 G3 यानयुग्यसु-. G2. 4 वाससः. — [d]) B3 हीयते; D2 G1 दीव्यते (for जीयते). De D1. 5 पुनः पुनः (for नलस्तदा).

10 [d]) K4 (marg. *sec. m.* as in text) दीव्यते तम् (for दीव्यमानम्). N अरिंदमं (K1. 2 B De Dn3 D4 °म) (for अचेतसम्).

11 [a]) K2. 4 Dn D5. 6 T G °जनाः सर्वे. — [b]) Ś1 K1. 3. 4 De D1–3. 5 दुःखशोकसमन्वितः (K4 D2. 3. 5 °ताः). — [c]) K1 transp. राजानं and द्रष्टुं. D3 इच्छंति (for आगच्छत्). — [d]) Ś1 K1. 3. 4 D1–3 आतुराः (K1. 3 D1 °रः).

12 G1 om. 12. — [a]) D2 तत्र (for सूत). — [c]) K2 B D (except D1–3) देवि (for सर्वो). T G (G1 om.) पौरजानपदः सर्वो (T1 °दाः सर्वे). — [d]) D2. 3 द्वारे.

14 [a]) Ś1 K3 D1. 2 ततः स; K4 ततस्ता; T1 स दृष्ट्वा. — [b]) T1 चार्ता (for वाचा). Ś1 K (except K2) D1–3. 5 मूर्छिता; some MSS. कर्षिता.

15 [ab]) K1. 3 एष (for राजन्). K1. 3 De M1 उपस्थितः. Ś1 K4 D1–3 मंत्रिणस्त्वां (Ś1 °स्त्वा; D2 °स्ते) महाराज दिदृक्षव उपस्थिताः. — Ś1 K3. 4 D1–3 om. 15[cd]. — [c]) K1 T1 G1 M1 सर्वो (for सर्वैं). — [d]) T2 G (except G1) राजन् (for राज-). K1 °पुरःसरः; B3 °पुरस्कृतैः. — After 15[cd], K1 ins. the reading of 15[ab] given by Ś1 K4 etc. (see above); while S ins.:

237* वृद्धैर्ब्राह्मणमुख्यैश्च वणिग्भिश्च समन्वितः ।
आगतं सहितं राजंस्त्वत्प्रसादावलम्बिनम् ।

— [e]) Ś1 K (except K2) D1–3 तान् (for तं).

16 [a]) Ś1 G1 रुचिरापांगां. — [b]) K2 B Dn D4–6 तथाविधां (B3 मुहुर्मुहुः); S (except M1) शुचिस्मितां (for सुम°).

17 [b]) D2. 3 G2 तथैव (for ते चैव). — [d]) D2. 5 T G आलयं.

18 [a]) K4 T2 G3 तदा (for तथा). T2 G (except G1) सम° (for तद°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 Dn2 T G आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Ś1 D2) T G3 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 द्यूतं; D2 नलशरीरे कलिप्रवेशे अक्षक्रीडायां नलपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn1 *sup. lin.*) 59; D1 60; T G M2 56 (as in text): M1 57. — *Śloka no.:* Dn 18; D1 20.

57

1 [a]) T2 G तथा (G1 तु तं) (for ततो). — [d]) T1 G1 दैवेन (for देवने). D3 गतचेतनं; T2 G2–4 कृतचेतसं (G4 °नं).

2 [b]) Ś1 K1 वैदर्भी ससुता; K3 राज्ञी भीमसुता. — 2[cd]

५७

C. 3. 2272
B. 3. 60. 1
K. 3. 57. 1

बृहदश्व उवाच ।
दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यश्लोकं नराधिपम् ।
उन्मत्तवदनुन्मत्ता देवने गतचेतसम् ॥ १
भयशोकसमाविष्टा राजन्भीमसुता ततः ।
चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ॥ २
सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तत्प्रियम् ।
नलं च हृतसर्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ॥ ३
बृहत्सेने व्रजामात्यानानाय्य नलशासनात् ।
आचक्ष्व यद्धृतं द्रव्यमवशिष्टं च यद्वसु ॥ ४
ततस्ते मन्त्रिणः सर्वे विज्ञाय नलशासनम् ।
अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्त्वा पुनराव्रजन् ॥ ५
तास्तु सर्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः ।
न्यवेदयद्भीमसुता न च तत्प्रत्यनन्दत ॥ ६
वाक्यमप्रतिनन्दन्तं भर्तारमभिवीक्ष्य सा ।
दमयन्ती पुनर्वेश्म व्रीडिता प्रविवेश ह ॥ ७
निशम्य सततं चाक्षान्पुण्यश्लोकपराङ्मुखान् ।
नलं च हृतसर्वस्वं धात्रीं पुनरुवाच ह ॥ ८
बृहत्सेने पुनर्गच्छ वार्ष्णेयं नलशासनात् ।
सूतमानय कल्याणि महत्कार्यमुपस्थितम् ॥ ९
बृहत्सेना तु तच्छ्रुत्वा दमयन्त्याः प्रभाषितम् ।
वार्ष्णेयमानयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १०
वार्ष्णेयं तु ततो भैमी सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया गिरा ।
उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दिता ॥ ११
जानीषे त्वं यथा राजा सम्यग्वृत्तः सदा त्वयि ।
तस्य त्वं विषमस्थस्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १२
यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणेह जीयते ।

= (var.) 3. 51. 6^{cd}. — ^{d}) K$_1$ नैषधं (for पार्थिवं).

3 ^{a}) K$_1$ शंकमाना च; K$_{3.\,4}$ D$_3$ आशंकमाना. K$_3$ Dc तत्कार्यं (cf. 2^{c}). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ चिकीर्षतं. K$_2$ तत्कथं; Dc तत्परं. — ^{d}) M$_1$ °लक्ष्ये° (for °लभ्ये°). — After 3, K$_{1.\,2}$ B D (except Dn$_2$ D$_{1-3}$) ins.:

238* बृहत्सेनामतियशां तां धात्रीं परिचारिकाम् ।
हितां सर्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषिताम् ।

4 ^{b}) K$_4$ आसाद्य; D$_{1.\,3}$ आनीय. B$_3$ नृपशासनात्. — ^{c}) Ś$_1$ B$_4$ D$_6$ G$_1$ दिव्यं; D$_{1.\,3}$ वित्तं (for द्रव्यं). — ^{d}) D$_{1-3}$ तु (for च). — After 4, S ins.:

239* इत्येवं सा समादिष्टा बृहत्सेना नरेश्वर ।
उवाच देव्या वचनं मन्त्रिणां सा समीपतः ।
[(L. 2) G$_2$ M transp. देव्या and वचनं.]

5 K$_1$ om. 5^{ab}. — ^{c}) M$_1$ अपीदानीं विधेयं स्याद्. — ^{d}) K$_2$ B D (except D$_{1-3}$) नलम् (for पुनर्). D$_1$ अब्रुवन् (for आव्रजन्).

6 K$_4$ om. 6^{ab}. — ^{a}) T G M$_2$ प्रकृतीस्तास्तथा (G$_4$ M$_2$ °तो) दृष्ट्वा. — ^{d}) D$_3$ स (for न). K$_1$ स (for च). Ś$_1$ K$_{3.\,4}$ Dc D$_1$ M स; D$_2$ तं; D$_3$ ताः (for तत्). K$_1$ प्रत्यपद्यत.

7 ^{a}) D$_1$ प्रतिवाक्यमदातारं. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.\,3}$ प्रसमीक्ष्य; G$_2$ अपि वीक्ष्य (for अभि°).

8 ^{a}) M निशाम्य. S (except M$_1$) हि (for च). D$_{1.\,3}$ निशम्य चाक्षान्वै सर्वान्. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ °पराक्रमान् (K$_1$ °क्रमं).

9 ^{a}) S (except M$_1$) गत्वा (for गच्छ). — ^{b}) M$_1$ मम (for नल-). — ^{c}) Ś$_1$ आनाय. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ बृहत् (for महत्).

10 ^{a}) K$_2$ B$_4$ Dn$_{1.\,n2}$ D$_6$ तु सा; D$_3$ ततः (for तु तत्). — ^{b}) D$_{1.\,3-6}$ T$_2$ G$_3$ M$_2$ दमयंत्या. — ^{c}) K$_3$ सूतं तम् (for वार्ष्णेयम्). Ś$_1$ K$_{1.\,4}$ D$_{1-3}$ सूतमानाययामास. — ^{d}) K$_1$ आशु° (for आप्त°).

11 ^{a}) K$_4$ वासुदेवं (for वार्ष्णेयं तु). D$_{2.\,3}$ च (for तु). T$_2$ G$_{3.\,4}$ तथा (for ततो). — ^{b}) = 1. 92. 30^{b}; 166. 5^{d}. Ś$_1$ B Dc$_2$ Dn$_3$ D$_{2.\,4}$ सांत्वयत् (B$_1$ सारथिं); K$_1$ सांत्वया; D$_{1.\,3}$ सांत्वित (for सान्त्वयन्). T G M$_1$ श्लक्ष्णया परया (T$_1$ M$_1$ मधुरं; G$_1$ स्निग्धया) गिरा; M$_2$ श्लक्ष्णं मधुरया गिरा. — ^{d}) D$_3$ देश° (for प्राप्त°). T$_2$ G$_3$ अरिंदम (for अनिन्दिता).

12 ^{a}) K$_4$ D$_{4.\,6}$ सदा; G$_2$ यदा (for यथा).

13 ^{b}) K$_2$ B Dn D$_{4-6}$ M$_1$ [ए]व; T$_1$ G$_1$ M$_2$ हि (for [ह्]इ). — ^{c}) K$_1$ D$_1$ भूयो वै; K$_2$ Dn D$_{4.\,6}$ (by transp.) वै द्यूते; G$_4$ भूयोपि. — ^{d}) K$_1$ G$_4$ द्यूते रागो; K$_4$ D$_3$ (by transp.) भूयो रागो; D$_1$ रागो द्यूते. Ś$_1$ T$_2$ G$_{1.\,3}$

तथा तथास्य द्यूते वै रागो भूयोऽभिवर्धते ॥ १३
यथा च पुष्करस्याक्षा वर्तन्ते वशवर्तिनः ।
तथा विपर्ययश्चापि नलस्याक्षेषु दृश्यते ॥ १४
सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावन्न शृणोति च ।
नूनं मन्ये न शेषोऽस्ति नैषधस्य महात्मनः ॥ १५
यत्र मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।
शरणं त्वां प्रपन्नास्मि सारथे कुरु मद्वचः ।
न हि मे शुध्यते भावः कदाचिद्विनशेदिति ॥ १६
नलस्य दयितानश्वान्योजयित्वा महाजवान् ।
इदमारोप्य मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ॥ १७
मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ स्यन्दनं तथा ।
अश्वांश्चैतान्यथाकामं वस वान्यत्र गच्छ वा ॥ १८
दमयन्त्यास्तु तद्वाक्यं वार्ष्णेयो नलसारथिः ।
न्यवेदयदशेषेण नलामात्येषु मुख्यशः ॥ १९
तैः समेत्य विनिश्चित्य सोऽनुज्ञातो महीपते ।
ययौ मिथुनमारोप्य विदर्भांस्तेन वाहिना ॥ २०
हयांस्तत्र विनिक्षिप्य सूतो रथवरं च तम् ।
इन्द्रसेनां च तां कन्यामिन्द्रसेनं च बालकम् ॥ २१
आमन्त्र्य भीमं राजानमार्तः शोचन्नलं नृपम् ।
अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीं तदा ॥ २२
ऋतुपर्णं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः ।
भृतिं चोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ॥ २३

C. 3. 2396
B. 3. 60. 25
K. 3. 57. 26

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

[S]पि; K1 B1. 3 D3 G2 M2 वि-; K3 हि; K4 [S]स्य; G4 [S]थ (for Sभि-). D2 (corrupt) वैरायेण ह भूयते.

14 a) K2 Dn D5. 6 G1 तथा (for यथा). K3. 4 D1–3 M1 हि (for च). — b) K2 B Dn D4–6 पतंति; T2 G2. 3 पतंते (for वर्तन्ते). — d) D1 वर्तते (for दृश्य°).

15 a) G1 सुहृत्सुजन°. — b) T1 यथायं न; T3 (orig.) G (except G3) M यथा यं न. D2. 3 सः; G1 यः (for च). — After 15ab, K1. 2 B D (except D1–3) S ins.:

240* ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ।

[Cf. 16ab. — S (except T1 M1) transp. अपि and च. Dc D4 G4 यथा (for तथा). M1 °जानाति (for °नन्दति). T2 G (except G1) नैषधः (for मोहितः).]

— S cont.:

241* यूथा राज्ञः प्रदीप्तानां भाग्यानामद्य सारथे ।

[T1 G1 तथा (for यथा). M तथास्य राज्ञो दीप्तानां (for the prior half). T1 अस्य; G1 अत्र (for अद्य).]

— c) K1. 2 B D (except D1–3) दोषो (for शेषो). T1 नूनमन्ये विरोधोस्ति.

16 M1 om 16ab. — a) K2 B (except B3) Dn D4–6 यत्तु मे; D1 ममैव; M2 तत्र मे (for यत्र मे). — c) K1 D2. 3 त्वा (for त्वां). — d) K1 B2 D1–3 मे (for मद्-). — f) K2 D5 विनमेद् (for विनशेद्). K3 B D (except D1–3) अपि (for इति). S विनाशं प्रति सारथे.

17 b) K2. 4 B D (except D1–3) G2 मनो° (for महा°). — c) Cf. 20c. S रथम् (for इदम्). K3 (marg. *sec. m.* as in text) नगरं (for मिथुनं). — d) K4 विदर्भं (for कुण्डिनं).

18 b) Ś1 K (except K2) B1 Dc D1–3 स्यंदनं बालकौ (Ś1 °कं) तथा. — c) K2 B Dn D4–6 चेमान्; S (except M1) चैव (for चैतान्). T2 G (except G1) विनिक्षिप्य (for यथाकामं). — d) K4 D1. 3 वमेहान्यत्र. M1 वात्रैव; M2 वान्येन (for वान्यत्र). Ś1 K1. 3 मम वाक्येन गच्छथाः (K3 °त).

19 a) M2 ततो (for तु तद्). — D2 om. 19c–20d. — d) Ś1 M2 नित्यशः; K1 सर्वशः; K3. 4 D1. 3 मुख्यतः.

20 D2 om. 20 (cf. v.l. 19). — c) Cf. 17c. B2 आदाय (for आरोप्य). — d) Ś1 K3. 4 B D1. 3. 4. 6 विदर्भां तेन. Ś1 K1. 3 D1. 3 यायिना.

21 a) D2. 3 ततो (for तत्र). Ś1 K1. 3 Dc D1 स विन्यस्य (for विनिक्षिप्य). M1 हयांस्तु तत्र निक्षिप्य.

22 b) Dc प्रति (for नृपम्). — After 22ab, T2 G (except G1) ins.:

242* क्व नु यास्यामि मनसा चिन्तयानो मुहुर्मुहुः ।

— c) K4 ततः सूतो (S) [अ]योध्यायां. — d) D2 तथा; G4 ततः (for तदा).

23 Dc1 om. 23. — a) K1. 3 D1 च; K4 तु (for स). — b) K3 त्वरान्वितः (for सुदुः°). — c) Ś1 K1 D2. 3 तत्र (for तस्य). D1 लेभे तत्र भृतिं सोपि; S भृतिं च स ददौ चास्य. — d) Ś1 सात्मजेन. K2. 3 B1 Dc2 Dn1 D1–3. 6 महीपते; S नि(T1 तु; G1 M च)योजितः.

Colophon om. in K1 Dc1. — *Major parvan:* N

५८

C. 3. 2297
B. 3. 61. 1
K. 3. 58. 1

बृहदश्व उवाच ।
ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः ।
पुष्करेण हृतं राज्यं यच्चान्यद्वसु किंचन ॥ १
हृतराज्यं नलं राजन्प्रहसन्पुष्करोऽब्रवीत् ।
द्यूतं प्रवर्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ॥ २
शिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यद्धृतं मया ।
दमयन्त्याः पणः साधु वर्ततां यदि मन्यसे ॥ ३
पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना ।
व्यदीर्यतेव हृदयं न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥ ४
ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्युमान् ।
उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशाः ॥ ५
एकवासा असंवीतः सुहृच्छोकविवर्धनः ।
निश्चक्राम तदा राजा त्यक्त्वा सुविपुलां श्रियम् ॥ ६
दमयन्त्येकवस्त्रा तं गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् ।
स तया बाह्यतः सार्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ॥ ७
पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे ।
नले यः सम्यगातिष्ठेत्स गच्छेद्वध्यतां मम ॥ ८
पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य विद्वेषणेन च ।
पौरा न तस्मिन्सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ॥ ९
स तथा नगराभ्याशे सत्कारार्हो न सत्कृतः ।

(except Dn2: K1 De1 om.) T G3 (all om. sub-parvan name) mention only **नलोपाख्यान**. — *Adhy. name:* D2 **पुष्करेण सहाक्षक्रीडायां दमयंतीविलापे दमयंतीवाक्यं**. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn3 60; D1 61; T G M2 57 (as in text); M1 58. — *Śloka no.:* Dn 25.

58

1 a) K3 प्र- (for तु). — b) T1 धीमतः (for दीव्य°). — d) = 4. 63. 32b; 66. 26b. B1 यद्वान्यद्; T G यच्चापि.

2 b) K4 पुष्करो वाक्यमब्रवीत्. — d) Ś1 K1 तु (for [अ]स्ति).

3 b) Ś1 B1 एतद् (for अन्यद्). K2. 3 B2. 4 De Dn D2. 3. 5. 6 जितं (for हृतं). D4 पूर्वं सा विजिता मया. — c) K1. 3 B2. 3 D3. 6 M1 दमयंत्या.

4 a) De उक्तस्तु; D3 उक्तश्च (for °स्य). — b) D2 मन्युमत्. D3 नलः परममन्युना (cf. 5b). — K3 om. (? hapl.) 4c–5b. — c) Ś1 K4 D2. 3 G4 विदीर्यतेव; De व्यदीर्यतास्य.

5 K3 om. 5ab (cf. v.l. 4). — b) De D3 G1 °मन्युना. — After 5ab, T G ins.:

243* उवाच विद्यतेऽन्यच्च धनं मम नराधम ।
पणरूपेण निक्षिप्य पुण्यश्लोकस्तु दुर्मनाः ।
उत्तरीयं तदा वस्त्रं तस्याश्चाभरणानि च ।

[(L. 2) T1 पणत्विव च निक्षिप्य; G1 पणोस्त्विति विनिक्षिप्य. — (L. 3) T1 G1 तथा (for तदा).]

— c) T G उद्धृत्य. — d) Ś1 K (except K2) De D1–3 महामनाः (for °यशाः).

6 a) K2 B De Dn D4–6 T2 (orig.) ह्यसंवीतः; D1 सुसंवीतः; D2. 3 परीधानः (for असं°). S (T2 by corr.) एकवासोभि(G4 °सो हि; M1 °सः सु)संवीतः. — b) K3 सुहृच्छोकसमन्वितः; S सुहृदां शोकवर्धनः. — c) K2 B Dn D2. 5. 6 T1 ततो; K3 महा-; S (except G1) नलो (for तदा). T1 राजन् (for राजा). — d) Ś1 स (for सु-). S त्यक्त्वा तु विपुलं धनं.

7 a) Ś1 De1 T1 एकवस्त्रां; K3. 4 G (except G3) M2 °वस्त्रं. B (except B3) Dn D4. 6 [अ]थ; D1–3 तु; D5 च (for तं). — b) Ś1 [S]भ्यगात्; K B1. 3. 4 De Dn D1. 2. 4–6 M [S]न्त्रगात्; B2 D3 T1 [S]न्वयात्. — c) G2. 4 तथा (for तया). T G M2 नगरा(T2 G3 नैषधा)भ्याशे (for बाह्यतः सार्धं). — d) T1 तां रात्रीं (for त्रिरात्रं). K1 नैषधः सहितोवसत्.

8 a) De °स्तु महाभागः. — c) G1 अनुव्रजेन्नलं यस्तु. — d) K4 (by transp.) मम वध्यतां; T G2–4 M वध्यतामिति. G1 गच्छेद्वै वध्यतामिति.

9 a) T2 G (except G1) च (for तु). — b) Ś1 D1 प्रजा-; K3. 4 D2. 3 द्यूत- (for तस्य). — c) K2 B Dn D4–6 न तस्य (B1 तस्य न) (for न तस्मिन्). — d) T1 नराधिप (for युधि°).

10 a) T1 M2 तया; G1 नलो (for तथा). K (except K1) B De D1–5 नगराभ्यासे. — c) K1 भूत्वो (sic); D2

त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्तयन् ॥ १०
क्षुधासंपीड्यमानस्तु नलो बहुतिथेऽहनि ।
अपश्यच्छकुनान्कांश्चिद्धिरण्यसदृशच्छदान् ॥ ११
स चिन्तयामास तदा निषधाधिपतिर्बली ।
अस्ति भक्षो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ॥ १२
ततस्तानन्तरीयेण वाससा समवास्तृणोत् ।
तस्यान्तरीयमादाय जग्मुः सर्वे विहायसा ॥ १३
उत्पतन्तः खगास्ते तु वाक्यमाहुस्तदा नलम् ।
दृष्ट्वा दिग्वाससं भूमौ स्थितं दीनमधोमुखम् ॥ १४
वयमक्षाः सुदुर्बुद्धे तव वासो जिहीर्षवः ।
आगता न हि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ॥ १५

तान्समीक्ष्य गतानक्षानात्मानं च विवाससम् ।
पुण्यश्लोकस्ततो राजा दमयन्तीमथाब्रवीत् ॥ १६
येषां प्रकोपादैश्वर्यात्प्रच्युतोऽहमनिन्दिते ।
प्राणयात्रां न विन्दे च दुःखितः क्षुधयार्दितः ॥ १७
येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः ।
त इमे शकुना भूत्वा वासोऽप्यपहरन्ति मे ॥ १८
वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः ।
भर्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ॥ १९
एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् ।
अवन्तीमृक्षवन्तं च समतिक्रम्य पर्वतम् ॥ २०
एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ।

C. 3. 2318
B. 3. 61. 22
K 3. 58. 23

राजन् (for राजा). — After 10, K1. 2 B D (except D1–3) ins.:

244* पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् ।
प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमन्वगात् ।

[(L. 1) K1 क्षुधः संपीड्यमानश्च फल°. B2 वर्ष° (for कर्ष°). — (L. 2) K1 तनोन्वगात्; B2 तनोन्वियात् (for तमन्व°).]

11 a) K1. 2 B Dn D4–6 T G क्षुधया; M1 तथा सं- (for क्षुधासं-). Ś1 °मानश्च; K4 °मानोपि. — b) Ś1 °तिथं; K4 D3 °तिथो (for °तिथे). Ś1 पथि; K (except K2) D1–3 [S]ध्वनि (for [S]हनि).

12 c) Ś1 B Dn1. n2 D1. 4. 6 G1 भक्ष्यो; K1 भक्ष्यं. K1 समादेशं; K2 ममाद्याहं; K3 D1 ममाद्योयं; Dc ममापीह; T G M2 ममाद्यापि; M1 मम ह्यद्य. — d) Ś1 K3 बहु (for वसु).

13 a) Ś1 K1. 3. 4 D1–3 T2 G1. 3 M2 उत्तरीयेण; K2 B Dc Dn D4–6 परिधानेन (for अन्तरीयेण as in T1 G2. 4 M1). — b) Ś1 समवावृणोत्; K2. 4 B D (except D2. 3) T1 स स(K4 म)मावृणोत्; T2 M2 स समास्तृ°; T3 (by corr.) G3 स समावृणोत् (for समवास्तृणोत्). M1 वस्त्रेणैव समावृणोत्. — c) Ś1 K1. 3. 4 D1–3 T3 (by corr.) G (except G2) M2 तस्योत्तरीयम्; K2 B Dc Dn D4–6 तस्य तद्वस्त्रम्. K4 D3 आसाद्य. — d) K2 B Dn D4–6 transp. जग्मुः and सर्वे. K3 D1 विहायसः; D2. 3 विहंगमाः; T G1. 3 M1 विहायसं.

14 a) Ś1 तत्तु; K1 तं तु; K2 B Dn D4–6 वाक्यं (for ते तु). — b) Ś1 K2 B Dn D4–6 एतद् (for वाक्यम्). K2 B (except B3) Dc Dn D5 S (except G1) ततो (for तदा). — c) B2 दिष्ट्या (for दृष्ट्वा). Ś1 K1 दीनं (for भूमौ). — d) Ś1 K1 स्थितमेनम्; K3. 4 Dc D1–3 (by transp.) दीनं स्थितम्.

15 b) K1 तव वासोपहारिणः. — c) K4 अस्माकं हि कथं प्रीतिः; D2 नागच्छति ततः प्रीतिः. — d) M1 सु- (for स-).

16 a) Ś1 K2 Dn D4–6 समीप- (for समीक्ष्य). — b) D3 गत- (for च वि-). — c) K1. 2 B Dn D1. 4–6 G2 M2 तदा; G1 [S]पि वै (for ततो). K2 B Dn D3–6 M2 राजन् (for राजा). — d) Ś1 D2 तथा°; T1 तदा° (for अथा°).

17 a) G2. 4 M2 एषां (for येषां). — c) K2. 3 Dn D1–3. 5 विंदेयं; Dc विंदेत (for विंदे च). — d) K2. 4 B Dn D4–6 T2 G3 क्षुधयान्वितः; D1 क्षुत्तृषार्दितः; M1 च क्षुधान्वितः. K1 क्षुधितो दुःखितस्तथा.

18 a) G4 एषां. B2 प्रकोपात् (for कृते न); cf. 17a. — b) D2–4 S (except T2 G3) मम (for मयि). — c) K2 B (except B3) Dn D4–6 transp. ते and इमे. — d) K2 B Dn D4–6 वासो भीरु; K3 वासो व्यप-; T G वास- श्रापि.

19 c) T1 G (except G3) ते सं-; M ते सा (for तेऽहं).

20 a) D2. 3 बहुशः (for बहवः). — b) K1 M2 °मुखं; M1 °दिशं (for °पथम्). — c) B2 T1 G (except G3) अवंतीनृक्ष°.

21 a) S (except T1 G4 M2) महाञ् (for महा-). — d) K2 B Dn D4–6 बहुमूलफलां°; Dc D1 द्रुमाः पुष्प- फलां°; M2 अमी पुष्पफलद्रुमाः.

C. 3. 2318
B. 3. 61. 22
K. 3. 58. 23

आश्रमाश्च महर्षीणाममी पुष्पफलान्विताः ॥ २१
एष पन्था विदर्भाणामयं गच्छति कोसलान् ।
अतः परं च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २२
ततः सा बाष्पकलया वाचा दुःखेन कर्शिता ।
उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ॥ २३
उद्वेपते मे हृदयं सीदन्त्यङ्गानि सर्वशः ।
तव पार्थिव संकल्पं चिन्तयन्त्याः पुनः पुनः ॥ २४
हृतराज्यं हृतधनं विवस्त्रं क्षुच्छ्रमान्वितम् ।
कथमुत्सृज्य गच्छेयमहं त्वां विजने वने ॥ २५
श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य चिन्तयानस्य तत्सुखम् ।
वने घोरे महाराज नाशयिष्यामि ते क्लमम् ॥ २६
न च भार्यासमं किंचिद्विद्यते भिषजां मतम् ।
औषधं सर्वदुःखेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २७

नल उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं दमयन्ति सुमध्यमे ।
नास्ति भार्यासमं मित्रं नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ २८
न चाहं त्यक्तुकामस्त्वां किमर्थं भीरु शङ्कसे ।
त्यजेयमहमात्मानं न त्वेव त्वामनिन्दिते ॥ २९

दमयन्त्युवाच ।

यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिहेच्छसि ।
तत्किमर्थं विदर्भाणां पन्थाः समुपदिश्यते ॥ ३०
अवैमि चाहं नृपते न त्वं मां त्यक्तुमर्हसि ।
चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ॥ ३१
पन्थानं हि ममाभीक्ष्णमाख्यासि नरसत्तम ।
अतोनिमित्तं शोकं मे वर्धयस्यमरप्रभ ॥ ३२
यदि चायमभिप्रायस्तव राजन्व्रजेदिति ।

22 [b]) K2 B Dn D4–6 असौ; K4 T G M2 एष (for अयं). T G M2 यास्यति (for गच्छति). K2 B2. 3 Dn3 D4–6 कोशलां; K3 कौशलान्; K4 B4 Dn1. n2 D2. 3 कोशलान्; Dc कौशलां; D1 कोशलं. M1 रमणीयः शिवः समः. — [c]) G1 M2 ततः (for अतः). — [d]) T G M2 दक्षिणो (for °णे). M1 विदर्भाणां महाद्युते. — After 22, K1. 2 B D (except D1–3) ins.:

245* एतद्वाक्यं नलो राजा दमयन्त्यां समाहितः ।
उवाचासकृदार्तो हि भैमीमुद्दिश्य भारत ।

[(L. 2) K1. 2 B2 D4–6 उवाच चासकृदार्तः.]

23 $23^{ab} = 3.56.14^{ab}$. — [b]) Ś1 K1. 3 पीडिता; B Dn D4. 6 कर्षिता; D1 मूर्छिता. — [c]) K4 D4 D1. 2 [ह्]दं (for तं). — [d]) D5 परमं; G1 कृपणं (for करुणं).

24 [a]) B4 संवेपते; Dn D1. 3 उद्वेजते. — [b]) K3 D1. 4. 6 T1 सर्वतः; B2n भारत (for सर्वशः).

25 [a]) G1 हृतराष्ट्रं. K2 B (except B2) Dn D4–6 S (except T1 M1) हृतद्रव्यं. — [b]) K4 क्षुत्प्रपीडितं; B2 क्षुधयान्वितं; Dc1 D2 क्षुत्श्रमसमन्वितं; G2. 4 तृट्श्रम(G4 °श्रमा)न्वितं. — [d]) B2 M (by transp.) त्वामहं; G4 विसृज्य. Ś1 T1 त्वा; G2 हि (for त्वां). K1. 2 B (except B1) Dn D2. 4–6 निर्जने (for वि°).

26 [a]) K1 Dc2 च (for ते). — [d]) K2 B3 Dn D4–6 G1 M [अ]हं; B2 तं (for ते).

27 [a]) Ś1 K (except K2) Dc D1–3 हि (for च). — [b]) K4 D1–3 भेषजामृतं; T1 G2. 4 M2 भेषजं मतं; T2 G3 भैषजं मतं; G1 ह्येष मन्मतं. — [c]) S (except M1) नित्यं हि (for औषधं). — After 27, D1 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 62).

28 [a]) = 1. 143. 16[a]. T2 G2. 3 सत्यम् (for एवम्). D3 एव (for एतद्). — [c]) Ś1 रम्यं; K1. 4 M1 किंचित्; T1 वित्तं (for मित्रं). — [d]) K1. 4 विद्यते भेषजं मतं (K4 °षजामृतं).

29 [a]) Ś1 K (except K2) Dc D1–3 त्यक्तुमिच्छामि. — [b]) K2 B1. 4 Dn D4–6 किमलं (for किमर्थं). Ś1 K1. 3 भाषसे (for शङ्क°). — [c]) Dc1 प्रजह्याम्; Dc2 प्रसह्यम् (for त्यजेयम्). — [d]) K2 B D (except D1) चैव (for त्वेव).

30 [a]) Dn2 M2 मा (for मां). — [cd]) K4 एष पंथा विदर्भाणां किमर्थमुपदिश्यते.

31 [b]) K2. 3 Dn D4–6 तु; B3 च (for त्वं). Ś1 K1. 4 D1. 2 इच्छसि (for अर्हसि). — [c]) G1 तेजसा. T G (except G1) त्वपकृष्टस्त्वं. — [d]) Ś1 K3 Dn2 D6 मा (for मां).

32 [a]) K4 D1. 3 पंथानो. — [b]) Ś1 K1 Dc विबुधोत्तम; K2 B Dn D4–6 च (D5 त्वं) नरोत्तम; K3. 4 D2. 3 M1 विबुधोपम; D1 यत्सुरोपम (for नर°). — [c]) D2. 3 शोको; M1 शंका. — [d]) K2 B Dn D4–6 अमरोपम; G1 अनलप्रभ. Ś1 K3. 4 Dc D1 वर्धयिष्यति (K4 D1 °सि) शंकया; K1 वर्धयिष्यसि मानद; D2. 3 वर्धते चानिशं प्रभो; M1 वर्तते त्वयि नैषध.

सहितावेव गच्छावो विदर्भान्यदि मन्यसे ॥ ३३
विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद ।
तेन त्वं पूजितो राजन्सुखं वत्स्यसि नो गृहे ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

नल उवाच ।
यथा राज्यं पितुस्ते तत्तथा मम न संशयः ।
न तु तत्र गमिष्यामि विषमस्थः कथंचन ॥ १
कथं समृद्धो गत्वाहं तव हर्षविवर्धनः ।
परिद्यूनो गमिष्यामि तव शोकविवर्धनः ॥ २

बृहदश्व उवाच ।
इति ब्रुवन्नलो राजा दमयन्तीं पुनः पुनः ।
सान्त्वयामास कल्याणीं वाससोऽर्धेन संवृताम् ॥ ३
तावेकवस्त्रसंवीतावटमानावितस्ततः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां कांचिदुपेयतुः ॥ ४
तां सभामुपसंप्राप्य तदा स निषधाधिपः ।
वैदर्भ्या सहितो राजा निषसाद महीतले ॥ ५
स वै विवस्त्रो मलिनो विकचः पांसुगुण्ठितः ।
दमयन्त्या सह श्रान्तः सुष्वाप धरणीतले ॥ ६
दमयन्त्यपि कल्याणी निद्रयापहृता ततः ।
सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ॥ ७

C. 3. 2339
B 3. 62. 7
K. 3. 59. 8

---

33 [a]) B_1 D_1 G_4 वा° (for चा°). — [b]) M_1 इति; M_2 इयं (for तव). $K_{1.2}$ B D (except D_{1-3}) M ज्ञातीन् (for राजन्). K_3 भवेदिति; $D_{2.3}$ कथंचन; T G भविष्यति (for व्रजेदिति). — [c]) $D_{2.3}$ गच्छामो; T_1 G (except G_3) गच्छाव. — [d]) $Ś_1$ $K_{2.4}$ B D_{c1} $D_{1.2.5}$ विदर्भां यदि.

34 [a]) $Ś_1$ K_1 त्वा (for त्वां). T G ततः स राजा त्वां दृष्ट्वा. — [b]) $Ś_1$ पूजयित्वा च मानद. — [c]) $D_{2.3}$ ततस् (for तेन). — [d]) K_4 D_1 मे (for नो).

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_4 D_{n2} T G M_2 आरण्य. — *Sub-parvan:* N T_1 (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* D_2 नलपरित्यागे अक्षरूपाणि द्वापरेण नलवस्त्रापहारेण दमयंतीवाक्यं (sic). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{n1} (*sup. lin.*) 36 (!); $D_{n2.n3}$ 61; D_1 63; T G M_3 58 (as in text); M_1 59. — *Śloka no.:* D_n 36; D_1 7.

59

1 For नल उ°, S subst.:
246* बृहदश्वः ।
इत्युक्तः स तदा देव्या नळो वचनमब्रवीत् ।
[T_1 M_1 तया (for तदा).]
— [a]) K_2 B D_c D_n D_{4-6} T_2 G_3 तव पितुस् (for पितुस्ते तत्). K_1 D_1 T_1 G_1 ते तु; K_4 (nil as in text) त्वेतत्; $D_{2.3}$ स्वेवं; $G_{2.4}$ M ते वै (for ते तत्). — [b]) $Ś_1$ (corrupt) मे (for मम). — [c]) D_3 M_1 च (for तु). — [d]) K_1 तव शोकविवर्धनः (= 2[d]).

2 [a]) $Ś_1$ K_1 भूत्वा° (for गत्वा°). — $Ś_1$ T_2 G_3 om. (hapl.) 2[cd]. — [c]) K_1 कथं दीनो; K_2 B (except B_2) D_{c2} D_n D_{4-6} परिच्युतो; D_1 परिभूतो; M_1 कृपणोद्य.

3 All MSS. except B_4 om. the ref. — [a]) $D_{2.3}$ एवं (for इति). M_2 ततो (for नलो). — [d]) D_1 वाससार्धेन; $D_{2.3}$ वस्त्रार्धेन तु. S संवृतः.

4 [b]) K_1 समंततः (for इतस्ततः). — [d]) D_3 प्रपां (for सभां). K_2 D_5 उपस्थितौ; Cnp उपोपतुः (for उपेयतुः). M_2 सभामाप्तेदतुः क्वचित्.

5 [a]) $D_{1.3}$ तां प्रपाम्. K_4 तु सुं°; D_1 अनु° (for उप°). — [b]) G_1 वनमध्ये खिलीकृतां. — [c]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ B_3 D_1 M_1 राजन् (for राजा). — [d]) D_3 महीपतिः (for °तले).

6 D_{c2} om. (hapl.) 6. — [ab]) K_3 $D_{3.4.6}$ चैकवस्त्रो (for वै विवस्त्रो). K_2 D_n D_5 विकटो; T_1 G_1 M_2 विकचो (for मलिनो). K_2 D_n D_5 T_1 G_1 M_2 मलिनः; B (except B_3) $D_{4.6}$ विकटः (for विकचः). $K_{3.4}$ B $D_{1-3.5}$ पांशुगुंठितः; S पांसुकुंठितः.

7 [b]) T G M_2 पतिता (for [अ]पहृता). $Ś_1$ K (except K_2) B_2 D_{1-3} तदा (for ततः). M_1 निद्रयोपहृता तदा. — [d]) $Ś_1$ $D_{2.3}$ सुकुमारा. $Ś_1$ K (except K_2) D_{1-3} मनस्विनी.

C. 3. 2340
B. 3. 62. 8
K. 3. 59. 9

सुप्तायां दमयन्त्यां तु नलो राजा विशां पते ।
शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म शेते यथा पुरा ॥ ८
स तद्राज्यापहरणं सुहृत्त्यागं च सर्वशः ।
वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ॥ ९
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥ १०
मामियं ह्यनुरक्तेदं दुःखमाप्नोति मत्कृते ।
मद्विहीना त्वियं गच्छेत्कदाचित्स्वजनं प्रति ॥ ११
मया निःसंशयं दुःखमियं प्राप्स्यत्यनुत्तमा ।
उत्सर्गे संशयः स्यात्तु विन्देतापि सुखं क्वचित् ॥ १२
स विनिश्चित्य बहुधा विचार्य च पुनः पुनः ।
उत्सर्गेऽमन्यत श्रेयो दमयन्त्या नराधिपः ॥ १३
सोऽवस्त्रतामात्मनश्च तस्याश्चाप्येकवस्त्रताम् ।
चिन्तयित्वाध्यगाद्राजा वस्त्रार्धस्यावकर्तनम् ॥ १४
कथं वासो विकर्तेयं न च बुध्येत मे प्रिया ।
चिन्त्यैवं नैषधो राजा सभां पर्यचरत्तदा ॥ १५
परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।
आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमम् ॥ १६
तेनार्धं वाससश्छित्वा निवस्य च परंतपः ।
सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतचेतनः ॥ १७
ततो निबद्धहृदयः पुनरागम्य तां सभाम् ।
दमयन्तीं तथा दृष्ट्वा रुरोद निषधाधिपः ॥ १८

---

8 [c]) De शोकोन्मथितचित्तोसौ; G1 M1 शोकोन्मथन- (M1 शोकोपहत)चित्तः सन्. — [d]) T1 पुनः; G (except G3) M -पुरं (for पुरा).

9 [c]) D1 निवासं च अरण्यस्य; D2. 3 वनेन च परिक्लिष्टं.

10 $10^{ab} = 5.\ 34.\ 19^{ab}$. — [c]) Ś1 K3. 4 स्यात्तु; K1 T G (except G1) स्याद्धु; D1 स्याच्च (for किं नु). — [d]) De वै; Dn2 D6 G1 च (for वा).

11 [a]) K1 मयेयं; De यामियं. Ś1 K1 om. हि. T1 G1 M2 तु (for हि). K2. 3 B2–4 Dn D4–6 T2 (by corr.) G3 [ए]वं; B1 T2 G2. 4 [इ]यं (for [इ]दं). D1–3 मामेवात्यनुरक्तेयं. — [b]) K3. 4 De प्राप्नोति (for आप्नो°). T2 G M दारुणं (G1 सुस्थिते) (for मत्कृते). — [c]) D3 कथं; T1 G1 स्वयं (for त्वियं). K1 मद्वियोगाद्धि यं गच्छेत्; K2 मद्विहीना न्वयं गच्छेत्. — [d]) K4 स्वगृहं (for स्वजनं).

12 K2 om. 12^{ab}. — [a]) N (K2 om.) T1 G1 मयि (for मया). — [b]) K4 M1 इदं (for इयं). K1. 4 प्राप्नोति; G1 (corrupt) लब्धति (for प्राप्स्यति). K1. 3 [अ]निन्दिता; B Dn D4–6 T2 G (except G1) [अ]नुव्रता; D2 M1 [अ]नुत्तमं. — [c]) De च (for तु). Ś1 उत्सर्गे दमयंत्यास्तु. — [d]) K2 विन्दतेपि; K4 D1 विंदेच्चापि; De °थापि; D3 °द्वापि. D3 transp. सुखं and क्वचित्.

13 K2 om. 13^{ab}. — [a]) Ś1 विबुधो; K1 मनसा (for बहुधा). — $13^{b} = 1.\ 57.\ 41^{b}$. — [c]) K1. 2 B D (except De1 D1–3) G1 उत्सर्गं. Ś1 K1. 2 B D (except D1–3) G1 मन्यते (for ऽमन्यत). — [d]) K2. 4 Dn D1. 4–6 G3 M1 नराधिप. — After 13, K1. 2 B D (except D1–3) ins.:

247* न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्धर्षयितुं पथि ।
यशस्विनी महाभागा मद्भक्तेयं पतिव्रता ।
एवं तस्य तदा बुद्धिर्दमयन्त्यां न्यवर्तत ।
कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्जने ।

14 [a]) De वि- (for सो). — [b]) D5 तथा चाप्यें. — [c]) Ś1 K1 [अ]भ्यगाद्; B2 G (except G3) [अ]त्यं; D1–3 तदा (for [अ]ध्यगाद्). — [d]) Ś1 K1. 3. 4 D1–3 वस्त्रस्यार्धाव(Ś1 °र्धं)कर्तनं; G1 वस्त्रार्धस्यावकृंतनं.

15 [a]) Ś1 [ऽ]धिकृत्येयं; K1 De [ऽ]वकृत्तेयं; K3 विकर्तेव्यं; K4 T1 M1 [ऽ]वकर्तेयं; D3 निकृत्येयं; T2 G2–4 [ऽ]वकृंतेयं; G1 M2 [ऽ]पकर्तेयं (for विकर्तेयं). — [c]) T2 G (except G1) M1 ध्यात्वैवं (for चिन्त्यैं). N विचिंत्यैवं नलो राजा. — [d]) K1 De स तां; D3 प्रपां (for सभां). D2. 3 तां पर्यटत् (for पर्यचरत्). T1 M2 नृपः (for तदा). D1 तां प्रपां पर्यटंस्तदा.

16 [b]) T1 M2 (*inf. lin.*) सत्वरः; G1 सत्वरं; M2 सर्वशः (for भारत). — [c]) D1 प्रपादेशे; D2. 3 सभामध्ये (for सभो°). — [d]) B (except B1) विकोषं.

17 [a]) De G2 वाससि (for °सश्). K3 तेनार्धं वास आच्छिद्य. — [b]) K3 व्यवस्य; D1 T1 G1 निश्चस्य; G2. 4 निरस्य. K2 D5 [ए]व; De [अ]थ (for च). Ś1 K3 परंतप; K1 नरर्षभः; K2 D4. 5 परं ततः. — D2 om. 17^{c}–24^{b}. — [c]) Ś1 छित्वा चोत्सृज्य; K1 स तामुत्सृज्य. — [d]) Ś1 K2 B (except B1) De Dn D4–6 गतचेतनां; D1 हृतचेतनः.

18 D2 om. 18 (cf. v.l. 17). — [a]) K2 B De Dn D4–6 निवृत्तहृदयः; K4 निबद्धस्नेहेन; D1 निरुद्धहृदयः; T2 G2–4 M [ऽ]वब(G4 M2 °वधु)द्धं°. — [b]) De D3 आगत्य.

यां न वायुर्न चादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियाम् ।
सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनाथवत् ॥ १९
इयं वस्त्रावकर्तेन संवीता चारुहासिनी ।
उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्वा भविष्यति ॥ २०
कथमेका सती भैमी मया विरहिता शुभा ।
चरिष्यति वने घोरे मृगव्यालनिषेविते ॥ २१
गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः ।
आकृष्यमाणः कलिना सौहृदेनापकृष्यते ॥ २२
द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा ।
दोलेव मुहुरायाति याति चैव सभां मुहुः ॥ २३
सोऽपकृष्टस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः ।
सुप्तामुत्सृज्य तां भार्यां विलप्य करुणं बहु ॥ २४
नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तद्विगणयन्नृपः ।
जगामैव वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ॥ २५

C. 3. 2
B. 3. 6
K. 3. 5

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

K$_2$ शुभां; K$_3$ सतीं; D$_{1.3}$ प्रपां (for सभाम्). — ^{c}) K$_{1.3}$ ततो; K$_4$ B$_1$ Dn D$_{1.5}$ तदा (for तथा). — ^{d}) T$_1$ G$_1$ M$_2$ °द स नराधिपः.

19 In G$_1$, the portion of the text from st. 19 up to 3. 61. 35^c is lost on missing fol. D$_2$ om. 19 (cf. v.l. 17). — ^{a}) T$_1$ G$_4$ यावन्न वायुरा(G$_4$ वायुर्ना)दित्यः. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{1.3}$ मे पश्यतां (D$_1$ °न; D$_3$ °तः; K$_4$ [अ]पश्यत नां; Dc मे पश्यति (by transp.). — ^{c}) D$_{1.3}$ प्रपा° (for सभा°).

20 D$_2$ om. 20 (cf. v.l. 17). G$_1$ missing (cf. v.l. 19). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_3$ वस्त्रार्ध°. — ^{c}) B$_{1.3}$ Dc S (G$_1$ missing) मया हीना (for वरारोहा). — ^{d}) Ś$_1$ K (except K$_2$) Dc Dn$_2$ D$_{1.3.4.6}$ T$_2$ G$_3$ M$_2$ बुद्धा; T$_1$ G$_{2.4}$ M$_1$ °ध्या (for °द्ध्वा).

21 D$_2$ om. 21 (cf. v.l. 17). G$_1$ missing (cf. v.l. 19). — ^{a}) Ś$_1$ K (except K$_2$) Dc D$_{1.3}$ एकाकिनी (for एका सती). — ^{d}) = 1. 109. 5^b: 4. 5. 13^d. T$_1$ M °समाकुले. — After 21, K$_2$ B D (except D$_{1-3}$) T$_2$ (marg. *sec. m.*; om. line 4) G$_3$ ins.:

248* आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्गणौ ।
रक्षन्तु त्वां महाभागे धर्मेणासि समावृता ।
एवमुक्त्वा प्रियां भार्यां रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
कलिनापहृतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ।
[(L. 4) B$_4$ नलः प्रातिष्ठतान्यतः.]

22 D$_2$ om. 22 (cf. v.l. 17). G$_1$ missing (cf. v.l. 19). — ^{b}) D$_{1.3}$ प्रपां; M मुहुर् (for सभां). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ सोपकृष्टस्तु क° (= 24^a). — ^{d}) K$_4$ सौहार्देना°. K$_2$ B$_{2.4}$ Dn D$_{4-6}$ M$_2$ [अ]वकृष्यते.

23 D$_2$ om. 23 (cf. v.l. 17). G$_1$ missing (cf. v.l. 19). — ^{a}) Ś$_1$ द्विरेव; K$_3$ Dc D$_3$ T$_1$ G$_2$ द्विधैव; B$_{1.3}$ द्विविधं. — ^{c}) K$_4$ M$_1$ पुनर्; D$_5$ बहिर् (for मुहुर्). — ^{d}) K$_1$ सभां पुनः; K$_2$ B Dn D$_{4-6}$ M$_2$ सभां प्रति; D$_{1.3}$ प्रपां पुनः; T G (G$_1$ missing) मुहुर्मुहुः.

24 G$_1$ missing (cf. v.l. 19). D$_2$ om. 24^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{a}) K$_2$ B$_2$ Dn D$_{4-6}$ अव° (for सोऽप°). Dc च (for तु). — ^{c}) K$_1$ बालां (for भार्यां). — ^{d}) K$_1$ B$_3$ Dc D$_3$ मुहुः (for बहु).

25 G$_1$ missing (cf. v.l. 19). — ^{a}) S (except M$_2$; G$_1$ missing) [आ]विष्टस् (for स्पृष्टस्). — ^{b}) T$_1$ M बहु; T$_2$ G (G$_1$ missing) मुहुः (for नृपः). — ^{c}) K$_2$ B Dn D$_{4-6}$ जगामैकां; K$_4$ D$_1$ T$_1$ M$_1$ °मैवं; Dc °मैको; T$_2$ G$_3$ °म वै (for °मैव). K$_1$ काननं (for [ए]व वने). Ś$_1$ घोरे; B$_1$ नान्यां (for शून्ये). — ^{d}) T$_2$ G (G$_1$ missing) मोहितः (for दुःखि°).

Colophon. G$_1$ missing. — *Major parvan*: Ś$_1$ T G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan*: N T$_1$ (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name*: D$_2$ नलेन वस्त्रार्धच्छेदने दमयंतीपरित्यागे नलविलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn$_1$ *sup. lin.*) 62; D$_1$ 64; T G$_{2-4}$ M$_2$ 59 (as in text); M$_1$ 60. — *Śloka no.*: Dn 29; D$_1$ 25.

60

☞ This adhy. is missing in G$_1$ (cf. v.l. 3. 59. 19): the MS. is mostly ignored here.

1 ^{c}) Dc$_2$ अवबुध्य (for अबु°). K$_3$ महाराज (for वरा°).

2 ^{a}) K$_2$ B (except B$_3$) Dn D$_{4-6}$ अपश्यमाना (for सा°). T$_2$ G (G$_1$ missing) M$_1$ भर्तारं सा त्वपश्यंती. — ^{b}) K$_2$ B Dn D$_{4-6}$ T$_1$ M$_2$ शोकदुःख° (by transp.).

६०

C. 3. 2362
B. 3. 63. 1
K. 3. 60. 1

बृहदश्व उवाच ।

अपक्रान्ते नले राजन्दमयन्ती गतक्लमा ।
अबुध्यत वरारोहा संत्रस्ता विजने वने ॥ १
सापश्यमाना भर्तारं दुःखशोकसमन्विता ।
प्राक्रोशदुच्चैः संत्रस्ता महाराजेति नैषधम् ॥ २
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्किं जहासि माम् ।
हा हतास्मि विनष्टास्मि भीतास्मि विजने वने ॥ ३
ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि ।
कथमुक्त्वा तथासत्यं सुप्तामुत्सृज्य मां गतः ॥ ४
कथमुत्सृज्य गन्तासि वश्यां भार्यामनुव्रताम् ।
विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ॥ ५
शक्ष्यसे ता गिरः सत्याः कर्तुं मयि नरेश्वर ।
यास्त्वया लोकपालानां संनिधौ कथिताः पुरा ॥ ६
पर्याप्तः परिहासोऽयमेतावान्पुरुषर्षभ ।
भीताहमस्मि दुर्धर्ष दर्शयात्मानमीश्वर ॥ ७
दृश्यसे दृश्यसे राजन्नेष तिष्ठसि नैषध ।
आवार्य गुल्मैरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ८
नृशंसं बत राजेन्द्र यन्मामेवंगतामिह ।
विलपन्तीं समालिङ्ग्य नाश्वासयसि पार्थिव ॥ ९
न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किंचन ।
कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिमि ॥ १०
कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्शितः ।

— [c]) K3 साक्रोश° ; D1 आक्रोश°. — [d]) T1 M2 हा राजन्निति भारत.

3 M1 om. (hapl.) 3^{b}–4^{a}. — [b]) Ś1 K1. 3. 4 D1 स्वामिन्कि त्रि(D1 त्वं)जहासि मां. — [d]) D2. 3 भीताहं ; T2 G (G1 missing) हीनास्मि (for भीतास्मि).

4 Ś1 om. (hapl.) 4 ; M1 om. 4^{a} (cf. v.l. 3). — [b]) K4 De1 D3 G2. 4 सत्यवानसि ; T1 M2 इति विश्रुतः. — [c]) K3 D3 मां त्वं ; D2 M1. 2 सांत्वं (for [अ]सत्यं). K4 कथं मुक्त्वा तथा साध्वीं ; D1 कथमुत्सृज्य तां सुप्तां ; T G (G1 missing) कथं तथाविधस्त्वं हि. — [d]) K4 Dn D2m. 3 कानने (D2 orig. नैषध) (for मां गतः). D1 गतवान्काननादतः.

5 [a]) Ś1 K1. 4 क्व त्वम् ; D3 वनम् (for कथम्). Ś1 K1 यातोसि (for गन्ता°). D1 क्व परित्यज्य गंतासि ; M1 पुनः कथं नु भविता. — [b]) K2 B Dn D4–6 दक्षां ; M1 त्यक्त्वा (for वश्यां). D2. 3 च सुव्रतां (for अनुव्रतां). — 5^{cd} = I. 141. 3^{cd}. — [c]) K1 B2 T1 M नापकृते ; De T2 G (G1 missing) नापकृतः ; Dn3 D1. 3 [s]नपकृतां ; D2 मम कृते (for sनपकृते). — [d]) Ś1 K1 [अ]पि कृते ; D1. 3 T2 G (G1 missing) [अ]पकृतो ; D2 [उ]पेक्षितो (for [अ]पकृते). D1. 3 भवान् ; D2 T2 G (G1 missing) ह्यसि (for मति).

6 [a]) Ś1 K1 वक्ष्यसे ; K2 B De Dn D1. 5. 6 शक्यसे ; D2 वदस्व. D4 T2 (by corr.) G3 शक्यमेता (for शक्यसे ता). K2 सा ; D1. 3 T1 G2. 4 M2 न (for ता). K2 B (except B1) Dn D4–6 सम्यक् (for सत्याः). — [b]) De transp. कर्तुं and मयि. B1 कर्तुं मे निषधेश्वर ; D2 सांप्रतं च मया सह. — [c]) K2 B Dn D4–6 नेषां ; K3 स्वयं (for त्वया). — After 6, K2 B D (except D1–3) ins.:

249* नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ ।
यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुहूर्तमपि जीवति ।

7 [b]) K3. 4 B1 Dn1. n2 D1. 3 M2 एतावत् ; T1 ते भवान् (for एतावान्). — [c]) K2. 3 B (except B1) Dn D2. 4–6 अति (for अस्मि). T2 G (G1 missing) भृशं भीतास्मि दुं°.

8 [b]) K1. 3. 4 De D1–3 T1 M2 तिष्ठति ; K2 B Dn D4–6 G4 दृष्टोसि. K3. 4 De D1. 2 T1 M2 नैषधः. G2 न तिष्ठसि नरेश्वर. — After 8^{ab}, D2. 3 ins.:

250* आधार्यमाणेषु मया शोकमूलेषु दुःखितः ।

— [c]) K3 (marg. *sec. m.*) D1 आच्छाद्य (for आवार्य).

9 [a]) K3. 4 D1–3 तव (for बत). — [b]) K1 M2 किं (for यत्). — D3 om. 9^{c}–10^{d}. — [c]) Ś1 K1. 3 समालोक्य ; K2 B Dn D4–6 °गम्य ; T1 °साद्य (°लिङ्ग्य).

10 D3 om. 10 (cf. v.l. 9). — [b]) D1 T2 G (G1 missing) तथा° (for न चा°). — After 10^{ab}, B4 ins.:

251* सत्यवागसि मां त्यक्त्वा गतसत्यः कथं भवान् ।

— [c]) De भविता सम्यक् (for °स्येक). — [d]) G2 M2 त्वा (for त्वां). K2 T1 G2. 4 M2 शोचये ; B (except B2) De रोदिमि (for शोचिमि). Ś1 इति त्वां शोचयाम्यहं ; K1 इति त्वामनुशोचिमि ; K3 इति मत्वा तु शोचिमि ; K4 इति शोचाम्यहं नृप ; D1 इति शोचाम्यनुव्रत ; D2 इति मत्वा तु रोदिमि ; M1 इति मत्वानुशोचये.

सायाह्ने वृक्षमूलेषु मामपश्यन्भविष्यसि ॥ ११
ततः सा तीव्रशोकार्ता प्रदीप्तेव च मन्युना ।
इतश्चेतश्च रुदती पर्यधावत दुःखिता ॥ १२
मुहुरुत्पतते बाला मुहुः पतति विह्वला ।
मुहुरालीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति ॥ १३
सा तीव्रशोकसंतप्ता मुहुर्निःश्वस्य विह्वला ।
उवाच भैमी निष्क्रम्य रोदमाना पतिव्रता ॥ १४
यस्याभिशापाद्दुःखार्तो दुःखं विन्दति नैषधः ।
तस्य भूतस्य तद्दुःखाद्दुःखमभ्यधिकं भवेत् ॥ १५
अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलम् ।
तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवत्वसुखजीविकाम् ॥ १६

एवं तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः ।
अन्वेषति स्म भर्तारं वने श्वापदसेविते ॥ १७
उन्मत्तवद्भीमसुता विलपन्ती ततस्ततः ।
हा हा राजन्निति मुहुरितश्चेतश्च धावति ॥ १८
तां शुष्यमाणामत्यर्थं कुररीमिव वाशतीम् ।
करुणं बहु शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ॥ १९
सहसाभ्यागतां भैमीमभ्याशपरिवर्तिनीम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो महाकायः क्षुधान्वितः ॥ २०
सा ग्रस्यमाना ग्राहेण शोकेन च पराजिता ।
नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषधम् ॥ २१
हा नाथ मामिह वने ग्रस्यमानामनाथवत् ।

C. 3. 2384
B. 3. 63. 23
K. 3. 60. 23

11 [b]) Ś1 K B2–4 Dn D4–6 श्रमकर्षितः; B1 °पीडितः. — [c]) K4 °मूले त्वं; De °मूले तु. — [d]) S (G1 missing) निवत्स्यसि (for भवि°). D2 मामपश्यसि दुःखितः.

12 [a]) T1 M2 एवं (for ततः). Ś1 K1 तीव्रदुःखार्ता; K3. 4 D1–3 [अ]तीव दुःखार्ता; Dn2. n3 M1 [अ]तीव शोकार्ता. — [b]) T1 प्रदीप्तेन. Ś1 K1. 3. 4 De D1–3 संप्रदीप्तेव (K3 De °न) मन्युना. — [d]) K4 D1–3 °धावत्सुदुःखिता. — After 12, D2. 3 ins.:

252* मां त्वं संभाषय विभो अनाथां निर्जने वने ।
इतश्चेतश्च धावन्ती शोकव्याकुलचेतसा ।
सहसा मुह्यते बाला मुहू रोदिति शोचती ।

[(L. 1) D3 संभाषय विभो मां त्वं (for prior half), and विजने (for निर्जने). — (L. 2) D3 °लोचना (for °चेतसा). — (L. 3) Cf. 13[ab]. D3 बामा (for बाला).]

13 D3 om. 13. — [b]) K1 T1 दुःखिता (for विह्वला). — [c]) K1. 4 D1. 2 चापि; K3 बाला; De तेन (for भीता). — [d]) G2 शोचति (for रोदिति).

14 [a]) Ś1 K1. 2 D5 G2 सातीव; Dn अतीव (for सा तीव्र-). — [b]) D2. 3 निष्ठति (for निःश्वस्य). B D4. 6 दुःखिता (for विह्वला); cf. v.l. 13. — After 14[ab], D2. 3 ins.:

253* पतिव्रता सा रुदती भर्तृशोकसमाकुला ।
[D3 भर्तृशोकपरायणा.]

— [c]) Ś1 K1 तथा च (for उवाच)! K2. 4 Dn D1–3. 5 निःश्वस्य; B D4. 6 निष्क्रांता (for निष्क्रम्य). — [d]) Ś1 K1 रुदती स्म; K2 D5 रुदंत्यथ; K3 रुदित्वा स्म; K4 D1 रुदती सा; De रुदतीति; Dn रुदत्यथ (Dn2 °तीत्थं); D2. 3 रुदंती सा (for रोदमाना).

15 [a]) B1 °शापदुःखार्तो; D1. 3 °तापदुःखार्तो. — [b]) Ś1 K1. 3 निष्ठति (for विन्दति). S (except M1. G1 missing) नैष नंदति नैषधः. — B1 om. 15[c]–16[d]. — [cd]) B (B1 om.) D (except D1–3. 5) नो (for तद्-). Ś1 K D1–3. 5 transp. दुःखाद् and दुःखं. K (except K1) B (B1 om.) Dn1. n2 D4. 6 अपि (for अभि-).

16 B1 om. 16 (cf. v.l. 15). — [b]) K2 D1 G4 एनं (for एवं). — [c]) K1 अभ्यधिकं (for दुःखतरं).

17 [a]) De सं-; D2. 3 हि (for तु). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 De Dn D1–3. 5 अन्वेषमाणा (Ś1 K1. 2 D5 °ना); K3 B D4. 6 अन्वेषयति (for °षति स्म). — [d]) D2 °जीवित्वे; T1 (*sup. lin.* as in text) °चेष्टिते (for °सेविते).

18 [b]) D1 दमयंती (for विल°). K2 Dn D5 इतस्; D2. 3 यतस् (for ततस्). — [c]) D2. 3 महाराज (for राजन्नि-ति). — [d]) Ś1 K (except K4) D5 भारत (for धावति).

19 [a]) B D2–6 T1 सं-; De मा (for तां). K2 Dn D5 क्रंदमाना° (for शुष्यमाणा°). De अत्यंतं (for अत्यर्थं). K3 संशुष्कमाणा भर्तारं; K4 D1 संभ्य(D1 °रू)प्यमाणा पत्यर्थं. — [b]) A few MSS. वासतीं; D1 तां सतीं. — [c]) K2. 3 De2 Dn2 शोचंती. — [d]) K2. 3 De D2. 3 विलपंती. B1. 4 T1 M पुनः पुनः; T2 G (G1 missing) सुमध्यमां.

20 [a]) B (except B4) De D4. 6 T2 G (G1 missing) भीरुम् (for भैमीम्). D5 सहसाजगरो भैमीं; T1 M सहसैवानवद्यांगीं. — [b]) Ś1 मध्ये संपरि°; K (except K1) B De D1. 2 अभ्यासपरि°; D5 अभ्यासवशं. — [c]) D5 [अ]-भिमुखो (for [अ]जगरो). — [d]) De दमयंतीं (for महा°).

21 [a]) G4 संगृह्यमाणा (for सा ग्रस्य°). — [b]) B Dn D4. 6 T2 (by corr.) G3 परिप्लुता (for परा°).

C. 3. 2384
B. 3. 63. 23
K. 3. 60. 23

ग्राहेणानेन विपिने किमर्थं नाभिधावसि ॥ २२
कथं भविष्यसि पुनर्मामनुस्मृत्य नैषध ।
पापान्मुक्तः पुनर्लब्ध्वा बुद्धिं चेतो धनानि च ॥ २३
श्रान्तस्य ते क्षुधार्तस्य परिग्लानस्य नैषध ।
कः श्रमं राजशार्दूल नाशयिष्यति मानद ॥ २४
तामकस्मान्मृगव्याधो विचरन्गहने वने ।
आक्रन्दतीमुपश्रुत्य जवेनाभिससार ह ॥ २५
तां स दृष्ट्वा तथा ग्रस्तामुरगेणायतेक्षणाम् ।
त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगितः ॥ २६
मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन ह ।
निर्विचेष्टं भुजंगं तं विशस्य मृगजीवनः ॥ २७
मोक्षयित्वा च तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन च ।
समाश्वास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत ॥ २८
कस्य त्वं मृगशावाक्षि कथं चाभ्यागता वनम् ।
कथं चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यसि भामिनि ॥ २९
दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशां पते ।
सर्वमेतद्यथावृत्तमाचचक्षेऽस्य भारत ॥ ३०
तामर्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधराम् ।
सुकुमारानवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ ३१
अरालपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।
लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वशमेयिवान् ॥ ३२
तामथ श्लक्ष्णया वाचा लुब्धको मृदुपूर्वया ।

---

22 ^{b}) B$_{1.\ 3.\ 4}$ D$_{4.\ 6}$ T$_2$ (by corr.) अनागसं; S अनागसीं (for अनाथवत्). — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ B$_{2.\ 4}$ Dn D$_5$ T$_2$ G$_3$ विजने (for विपिने). — ^{d}) K$_1$ नैष; K$_2$ Dn D$_{4.\ 6}$ नानु (for नाभि).

23 ^{a}) K$_2$ कथं भवसि च पुनः. — ^{b}) K$_3$ D$_2$ इहोत्सृज्य; T$_1$ M$_2$ अभिस्मृत्य. — After 23^{ab}, Dn ins.:

254* कथं भवाञ्जगामाद्य मामुत्सृज्य वने प्रभो ।!

— Ś$_1$ D$_3$ om. (haplᵗ.) 23^{c}–24^{b}. — ^{c}) K (except K$_4$) Dc Dn$_1$ D$_{1.\ 2.\ 5}$ G$_2$ M$_1$ शापान् (for पापान्).

24 Ś$_1$ D$_3$ om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). — ^{a}) B$_1$ Dc च (for ते). — ^{b}) K$_1$ परिश्रांतस्य; Dc D$_{2.\ 5}$ M$_1$ °म्लानस्य. — ^{c}) S (except T$_1$; G$_1$ missing) का (for कः). Ś$_1$ नृप° (for राज°). — ^{d}) K$_2$ D$_5$ मां विना; B Dn D$_{4.\ 6}$ T$_1$ M ते(B$_3$ चा)नघ (for मानद).

25 Before 25, S (G$_1$ missing) ins. बृहदश्वः. — ^{a}) K$_2$ Dn D$_5$ ततः कश्चिन्; T$_2$ G (G$_1$ missing) तां तु कश्चिन् (for तामकस्मान्). — ^{b}) D$_2$ विजने (for गहने). — T$_1$ om. 25^{c}–26^{d}. — ^{c}) B$_3$ Dc D$_{4.\ 6}$ आक्रंदितम्; D$_3$ आरुंधतीम्. T$_2$ G (G$_1$ missing) अभि° (for उप°). K$_2$ B$_{1.\ 2.\ 4}$ Dn D$_5$ आक्रंदमानां संश्रुत्य. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ वेगेनाभि°.

26 T$_1$ om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{a}) K$_2$ B$_1$ Dn D$_{5.\ 6}$ तु दृष्ट्वा; Dc (by transp.) दृष्ट्वा स. — ^{d}) Ś$_1$ K$_3$ Dc Dn$_3$ D$_{1.\ 2.\ 4.\ 6}$ M$_1$ समतिक्रम्य; T$_2$ G (G$_1$ missing) समभिद्रुत्य. K (except K$_3$) B$_4$ Dn D$_{1–3.\ 5}$ वेगतः. M$_2$ संचरन्गहने वने. — After 26, M$_2$ ins.:

255* समतिक्रम्य वेगेन सत्वरः स वनेचरः ।

27 B$_2$ om. 27^{ab}. — ^{a}) T$_2$ G$_{2.\ 3}$ मुखे तं (for मुखतः). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{2.\ 3}$ B$_1$ Dn D$_{1.\ 5}$ T$_1$ M$_2$ च (for ह). — ^{d}) Ś$_1$ B$_2$ निशाम्य; K$_1$ विशाव्य; K$_{2.\ 3}$ निशम्य; D$_1$ विहत्य (for विशस्य). K$_3$ T$_2$ G$_{2.\ 3}$ °जीवकः; G$_4$ °जीविकं; some MSS. °जीविनः (cf. 37^{d}).

28 ^{a}) D$_3$ मोचयित्वा. K$_3$ [अ]थ; B Dn D$_{1.\ 4.\ 6}$ स; D$_2$ तु (for च). K$_2$ D$_5$ T$_2$ G (G$_1$ missing) मृग-; D$_3$ शुभां (for च तां). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ B Dn D$_{4–6}$ ह; K$_3$ D$_{2.\ 3}$ हि; Dc वै (for च). — ^{c}) M$_1$ च तां भीरुम् (for कृताहाराम्).

29 ^{a}) M$_1$ (*inf. lin.*) कासि (for कस्य). D$_{2.\ 3}$ हि विशालाक्षि (for मृग°). — ^{b}) K$_1$ D$_1$ चाभ्यागतं; K$_4$ चैवागता; B$_2$ D$_{4.\ 6}$ T$_1$ G$_{2.\ 4}$ चास्या°. — ^{c}) D$_{2.\ 3}$ कष्टं (for कृच्छ्रं). — ^{d}) K$_2$ B D (except D$_{1–3}$) भाविनि.

30 ^{b}) K$_1$ मनस्विनी (for विशां पते). — ^{c}) K (except K$_2$) D$_{1.\ 5}$ सर्वमेव. T$_2$ C$_3$ यथातथ्यम्. — ^{d}) Dc Dn$_2$ [स]थ (for स्य). D$_{2.\ 3}$ भामिनी (for भारत).

31 31^{b} = (var.) 1. 96. 54^{d}: 4. 8. 11^{b}. — ^{c}) K$_2$ Dc D$_5$ सुविभक्तानव°. — 31^{d} = (var.) 1. 213. 69^{d}: 4. 8. 12^{d}. — After 31, K$_1$ ins.:

256* प्रफुल्लपद्मनयनां तथा मधुरभाषिणीम् ।

32 ^{a}) Ś$_1$ ***पद्मनयनां; K$_2$ D$_5$ पद्मपत्राभ°; K$_4$ मरालपक्ष्म°; D$_{1–3}$ मृणालपत्र°; T$_{1.\ 2}$ (by corr.) G$_{2.\ 4}$ M स्वरालपक्ष्म°. — ^{b}) K (except K$_4$) Dc बिंबोष्ठीं तनुमध्यमां. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ B$_{1.\ 2}$ Dn D$_5$ ईयिवान्.

33 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ तां तथा; K$_2$ Dn D$_5$ तामेवं; B$_1$ अथ तां (by transp.); G$_4$ तामधि-. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ सांत्वपूर्वया; B$_2$ मृग°; D$_1$ G$_4$ मृदुपूर्णया. — ^{d}) K$_4$ B$_1$ Dc D$_{1–3}$ तम°; D$_5$

सान्त्वयामास कामार्तस्तदबुध्यत भामिनी ॥ ३३
दमयन्ती तु तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
तीव्ररोषसमाविष्टा प्रजज्वालेव मन्युना ॥ ३४
स तु पापमतिः क्षुद्रः प्रधर्षयितुमातुरः ।
दुर्धर्षां तर्कयामास दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३५
दमयन्ती तु दुःखार्ता पतिराज्यविनाकृता ।
अतीतवाक्पथे काले शशापैनं रुषा किल ॥ ३६
यथाहं नैषधादन्यं मनसापि न चिन्तये ।
तथायं पततां क्षुद्रः परासुर्मृगजीवनः ॥ ३७
उक्तमात्रे तु वचने तया स मृगजीवनः ।
व्यसुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव द्रुमः ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

बृहदश्व उवाच ।
सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा ।
वनं प्रतिभयं शून्यं झिल्लिकागणनादितम् ॥ १
सिंहव्याघ्रवराहर्क्षरुरुद्वीपिनिषेवितम् ।
नानापक्षिगणाकीर्णं म्लेच्छतस्करसेवितम् ॥ २
शालवेणुधवाश्वत्थतिन्दुकेङ्गुदकिंशुकैः ।
अर्जुनारिष्टसंछन्नं चन्दनैश्च सशाल्मलैः ॥ ३
जम्ब्वाम्रलोध्रखदिरशाकवेत्रसमाकुलम् ।

C. 3. 2404
B 3. 64. 4
K. 3. 61. 4

तदा° ; T G (G1 missing) तत्त्व° (for तद°). K2 B Dn D4. 5 भाविनी; Dc G4 M1 कामिनी.

34 a) K2 B Dn D4. 5 T2 G3 दमयंत्यपि; D5 °यंतीति (for °यन्ती तु). K3 दृष्ट्वा; D2 दृष्ट्वा; D5 दुःखम् (for दुष्टम्). — b) D3 उपलक्ष्य. — c) T1 M2 °शोक°; T2 G2. 4 M1 °कोप° (for °रोष°).

35 a) Ś1 K1. 3 हि (for तु). Dc1 Dn1 D2 क्रुद्धः (for क्षुद्रः). — b) B2 D1 उद्यतः (for आतुरः). — c) Ś1 K2 दुर्धर्षं; D4. 5 उद्धर्षात् (for दुर्धर्षां).

36 a) K3 दमयंतीति; B (except B2) D4 °यंत्यपि; D2 °यंती च (cf. 34a). — b) B3 पतिना च विना°; B4 पतिराज्यनिरा°. — c) Dn2 D5 अतीव; D1 अतीते. — d) K2 B1. 4 Dn D5 रुषान्विता (for रुषा किल).

37 a) K2 B4 Dn D5 यद्यहं. T1 राज्ञो (for अन्यं). — b) K4 न कामये; M2 विचिंतये. — d) K2 Dn D1–3. 5 गतासुर्; B4 दग्धः सन्. D1–3 मृगजीवकः; T1 मृतजीवनः; T2 G (G1 missing) गत° (cf. 27d, 38b).

38 K1. 4 D5 om. 38ab. — b) K2 D (except Dc) तथा (for तया). T2 G (G1 missing) मृगजीवकः (cf. 27d, 37d). — c) D5 स पपाताशु मे°.

Colophon om. in D3. Dn2 has a lacuna in place of it. G1 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Dn2: D3 om.) T1 (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* K3 मृगव्याधशापः; D2 दमयंतीविलापे नलावलोकने ग्राहेण दमयंतीग्रहणे व्याधेन ग्राहवधे दमयंत्या व्याधशापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n3 63; D1 65; T G2–4 60 (as in text); M1 61; M2 62. — *Śloka no.:* Dn 39; D1 38.

61

☞ G1 is missing up to 35c (cf. v.l. 3. 59. 19); the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 c) K4 B2 (n as in text) घोरं (for शून्यं). — d) Ś1 जिल्लीक°; K1 झिल्लीक°; K3 D3 झिल्लीका°; K4 शृगाल°; D2 जिल्लीका°; G2 झल्लिका°.

2 D5 om. 2ab. — ab) Ś1 K3. 4 D1–3 -मृग-; K1 -मरु- (for -रुरु-). K2 B Dc Dn D4. 5 सिंहद्वीपिरुरुव्याघ्र (B2 सिंहव्याघ्ररुरुद्वीपि) महिषर्क्षगणैः (B3 Dc °मृगै) र्युतं. — T2 G3 om. (hapl.) 2cd. — c) Dc D4. 5 °गणैः कीर्णं.

3 Some MSS. show the spelling साल- and [इं]गुदि. — d) K2 B D स्यंदनैश्च. Ś1 K1 S (except T2 G3; G1 missing) सशाल्मलैः; K2 Dn1. n3 सशाल्मकैः.

C. 3. 2404
B. 3. 64. 4
K. 3. 61. 4

काश्मर्यामलकप्लक्षकदम्बोदुम्बरावृतम् ॥ ४
बदरीबिल्वसंछन्नं न्यग्रोधैश्च समाकुलम् ।
प्रियालतालखर्जूरहरीतकविभीतकैः ॥ ५
नानाधातुशतैर्नद्धान्विविधानपि चाचलान् ।
निकुञ्जान्पक्षिसंघुष्टान्दरीश्चाद्भुतदर्शनाः ।
नदीः सरांसि वापीश्च विविधांश्च मृगद्विजान् ॥ ६
सा बहून्भीमरूपांश्च पिशाचोरगराक्षसान् ।
पल्वलानि तडागानि गिरिकूटानि सर्वशः ।
सरितः सागरांश्चैव ददर्शाद्भुतदर्शनान् ॥ ७
यूथशो ददृशे चात्र विदर्भाधिपनन्दिनी ।
महिषान्वराहान्गोमायूनृक्षवानरपन्नगान् ॥ ८
तेजसा यशसा स्थित्या श्रिया च परया युता ।
वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती तदा ॥ ९
नाबिभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राथ कस्यचित् ।
दारुणामटवीं प्राप्य भर्तृव्यसनकर्शिता ॥ १०
विदर्भतनया राजन्विललाप सुदुःखिता ।
भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलसमाश्रिता ॥ ११

दमयन्त्युवाच ।

सिंहोरस्क महाबाहो निषधानां जनाधिप ।
क्व नु राजन्गतोऽसीह त्यक्त्वा मां निर्जने वने ॥ १२

---

4 [ab]) Ś1 K1 °रोध्रवदि(K1 °द)रैः साल°; K2 D1. 6 T1. 2 (by corr.) °लोध्रखदिरशाल°; K3 °रोध्रखदिरैः शाल°; K4 D2. 3 °रोध्रखदिरशा(K4 °सा)ल°; B Dc Dn D4 °लोध्रखदिरसाल°; D5 जंबूलोध्राक्षखदिरशाल°. — K1. 3 D1 om. (hapl.) 1c–5b. — [cd]) S (mostly) काश्मर्या-. Ś1 Dc2 काश्मर्यमललली(Dc2 °मलक)प्लक्ष-; K2 Dn D5 पद्मकामलकप्लक्ष-. B -कदंबोदुंबरावृतं; T2 G3. 4 -कदंबोदुंबरान्वितं.

5 K1. 3 D1 om. 5[ab] (cf. v. l. 4). — [b]) S (except T1; G1 missing) परिष्कृतं (for समा°). — [cd]) Ś1 पिद्धालसालखर्जूर°; K1–3 Dc2 Dn D5. 6 T1 प्रियालतालखर्जूरहरीतकि°; K4 D1 प्रियालुमेलु(D1 °साल)खर्जूर°; B पियाल(sic)तालखर्जूरहरीतकि(B1. 3 °क)बि°; D2. 3 प्रियालशाल(D3 °द्रुम)खर्जूर°. S (mostly) -विभीतकैः.

6 [a]) Ś1 K1 °शतानीकान्; K3 D5 G2. 4 °शतानद्धान्; D3 °समानद्धान्; M1 °शरानद्धान्; M2 °शतोन्नद्धान्. — D4 om. (hapl.) 6b–6c. — [c]) K2 B2. 4 Dn D1 परि° (for पक्षि°). B3 M1 विकूजत्पक्षिसंघुष्टाः (M1 °ष्टान्); Dc D6 निकुंजपक्षिसंघुष्टाः; T1 M2 सिंहर्क्षव्याघ्रसंघुष्टान्. — [e]) K2 D5 नद्यः (for नदीः). K2 Dn D6 वाप्यः (for वापीः). — [f]) T1 वन्यानपि (for विवि°). B1 D1 मृगद्विपान्. T2 G (G1 missing) विविधांश्चरतो द्विजान्.

7 [a]) K3 B Dc2 D4. 6 S (G1 missing) सु- (for सा). — [c]) Ś1 K1 T2 G3 तडाकांश्च; K3 तडागांश्च; T1 M तटाकानि; G2. 4 तटाकांश्च. — [d]) K1 °कुंजांश्च; K3 °कूटांश्च. G2 सर्वतः. — [e]) K2 Dc Dn D4. 6 निर्झरांश्चैव; K3. 4 D1. 3 संगमां°; B2. 3 जंगमां°; D5 विविधा°. S (G1 missing) सरित्सरांसि च तथा (T2 G3 °दा). — [f]) D5 S (G1 missing) °दर्शनाः (*or* °ना).

8 [a]) K1 चाथ; B Dc D4 T2 G (G1 missing) तत्र (for चात्र). — [b]) G4 विदर्भाणां च नं°. — [c]) Hypermetric! Ś1 महिषान्व****यून्; K2. 4 B1 Dc Dn D1. 5 महिषांश्च वराहांश्च. — [d]) Ś1 K1. 3 B3. 4 D2. 3 ऋक्षपन्नगवानरान् (B3 °राक्षसान्); K2 Dn D5 ऋक्षांश्च वनपन्नगान्; K4 B1 D1 गोमायूनृक्षपन्नगान् (B1 °वानरान्); Dc2 G4 ऋक्षवानरपुंगवान्; T1 ऋक्षपुंगववानरान्. — After 8, K4 reads 11.

9 [ab]) Ś1 K B2 Dn D1–3. 5 लक्ष्म्या स्थित्या (for स्थित्या श्रिया). K1 B (except B2) Dc D4. 6 परमया (for च परया). B3 (*sup. lin.*) शुभा (for युता). — [c]) S (G1 missing) विचचारैका. — [d]) K4 पतिम् (for नलम्). D5 सती; M2 सदा (for तदा). — After 9, B4 ins.:

257* अतिभीमे वने तत्र यूथभ्रष्टा मृगी यथा ।

10 [a]) Ś1 नातृप्यत्सा; K1 निवृत्यात्मा; D3 नाबिभेत्सा; D5 नाभ्यसूया (for नाबिभ्यत्सा). — [b]) Ś1 K1. 3 D2. 3 तत्रापि. Ś1 K1 B2. 4 D4. 6 कर्हिचित्; K4 वा क्व°; D1 कुत्र° (for कस्य°). — K4 om. 10[cd]. — [d]) Ś1 °दुःखिता; Śm K2. 3 Dn D1. 5 °पीडिता; K1 B °कर्षिता.

11 K4 reads 11 after 8. — [d]) K2 Dn D5 °मथाश्रिता; K3 T1 °समाश्रया; T2 G (G1 missing) M °सुपाश्रिता.

12 B3 Dc Dn3 D4 S om. the ref. — After the ref., B4 ins.:

258* यथोक्तं च त्वया कान्त मत्समक्षं च मत्प्रियम् ।
स्मर्तुमर्हसि कल्याण वचः पार्थिवनन्दन ।,

repeating it after 14! — [a]) K2 Dn D5 व्यूढोरस्क; B2 सिंहस्कंध. — [b]) K2 B (except B4) Dn D4. 5 नैषधानां. Ś1 G4 नराधिप; D3 पतेः प्रभो. D2 निषधाधिपते प्रभो. — [c]) Ś1 गतः सोसि; K2. 3 Dn D5 गतोस्यद्य; K4 T2 (before corr.) G2. 4 M2 गतो मेसि; D1. 3 T1 गतोसि त्वं;

अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
कथमिष्ट्वा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्तसे ॥ १३
यत्त्वयोक्तं नरव्याघ्र मत्समक्षं महाद्युते ।
कर्तुमर्हसि कल्याण तदृतं पार्थिवर्षभ ॥ १४
यथोक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप ।
मत्सकाशे च तैरुक्तं तदवेक्षितुमर्हसि ॥ १५
चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः ।
स्वधीता मानवश्रेष्ठ सत्यमेकं किलैकतः ॥ १६
तस्मादर्हसि शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर ।
उक्तवानसि यद्वीर मत्सकाशे पुरा वचः ॥ १७
हा वीर ननु नामाहमिष्टा किल तवानघ ।
अस्यामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ १८
भर्त्सयत्येष मां रौद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः ।
अरण्यराड् क्षुधाविष्टः किं मां न त्रातुमर्हसि ॥ १९
न मे त्वदन्या सुभगे प्रिया इत्यब्रवीस्तदा ।
तामृतां कुरु कल्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ॥ २०
उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप ।
ईप्सितामीप्सितो नाथ किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २१
कृशां दीनां विवर्णां च मलिनां वसुधाधिप ।
वस्त्रार्धप्रावृतामेकां विलपन्तीमनाथवत् ॥ २२
यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोचन ।
न मानयसि मानार्हे रुदतीमरिकर्शन ॥ २३

C. 3. 2424
B 3. 64* 24
K. 3. 61. 24

D₃ गतो यासि; M₁ गतोसीति. — [d]) K₂ Dn D₅ विसृज्य (for त्यक्त्वा मां). K (except K₁) B₁. ₄ D (except D₁. ₄. ₆) T₁ विजने (for निर्जने).

13 [b]) Ś₁ वीरदक्षिणैः; K₁. ₂. ₄ Dn D₁–₃. ₅ G₄ भूरि°; K₃ B₁. ₃ D₄. ₆ चास°; T G₃. ₃ M₂ स्वास°. — [c]) G₂ किमिष्ट्वा त्वं नर°. — D₅ om. (hapl.) 13[d]–14[a].

14 D₅ om. 14[a] (cf. v.l. 13). — [a]) K₂ B (B₁ marg.) Dc Dn D₄. ₆ नरश्रेष्ठ; D₂. ₃ महाराज. — [b]) K₁ मत्समीपे; T₂ G (G₁ missing) वने त्वस्मिन्. T₁ महावने. — [c]) Ś₁ K₂. ₄ B₁ Dn D₂. ₃. ₅ स्मर्तुम् (for कर्तुम्). — [d]) K₂ B₃ Dn D₅ वचनं; T₁ तत्सर्वं; M₂ तत्सत्यं. T₁ पार्थिवोत्तम; T₂ G (G₁ missing) पुरुषर्षभ. — After 14, B₄ *repeats* 258*.

15 [a]) K₂ B Dc Dn D₄. ₆ यश्चोक्तं; D₅ यथोक्तैर्. K₄ भूप (for हंसैः). D₂ यथोक्तं च विहंगैश्च. — [b]) D₅ ममापि (for समीपे). K₁. ₃ B₂ पार्थिव; D₂ नैषध (for भूमिप). — [c]) K₃ मत्समीपे. K₂ Dn D₅ मत्समक्षं यदुक्तं च. — [d]) K₁ तत्समीक्षितुं°.

16 [a]) D₁ ह्येकतो (for ए°)! B Dc D₄. ₆ T₁ एकतश्चतु- (B₂ °त्वा)रो वेदाः (cf. 1. 1. 208[a] and v.l.). — [c]) Ś₁ K₁ B₁. ₄ D₃ अधीताः; T₁ स्वाधीतास्; G₂ स्वधीतं. Ś₁ K Dn D₁. ₅ मनुजव्याघ्र; D₂. ₃ पुरुषव्याघ्र; T₁ ते नरश्रेष्ठ. — After 16, B₄ ins.:

259* अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्रात्तु सत्यमेवातिरिच्यते ।

[=(var.) 1. 69. 23; C. 12. 6002; C. 13. 3651[cd]–3652[ab]; etc.]

17 K₃ om. 17[ab]. — [c]) Ś₁ K₁. ₄ D₁–₃ राजेंद्र (for शत्रुघ्न).

18 [a]) M₁ नाथ (for वीर). K₂. ₄ B₃ Dn D₂. ₅ M₂ नल; B₁. ₄ Dc D₄. ₆ तत्र (for ननु). D₁ हा वीर नरनाथाहं; D₃ हा वीर जीवितात्कामं. — [b]) Dn₁. ₁₂ D₅ नष्टा (for इष्टा). K₁ T₂ G₃. ₄ transp. किल and तव. — [d]) B (except B₁) Dc D₄. ₆ कस्मान्न (for किं मां न). K₂ T₁ G₄ M₁ मा (for मां).

19 [a]) K₂ Dn D₂. ₅ भक्षयति (!); B Dc D₄. ₆ कर्ष° (for भर्त्स°). Dc [ए]व; D₆ [अ]द्य (for [ए]ष). Ś₁ K₁. ₄ D₁–₃ दुष्टो; K₃ व्याधो (for रौद्रो). G₄ भर्त्सयत्यतिरौद्रोयं. — [d]) D₃ प्रतिभाषसे (for त्रातुमर्हसि); cf. 18[d].

20 [a]) N काचिद्धि; G₂ सुभगा; M₁ काचिद्वै. — [b]) Ś₁ K₁. ₃. ₄ B Dc D₁. ₄. ₆ प्रियेत्यसकृदब्रवीः (K₃. ₄ Dc D₁ °ब्रवीत्); K₂ Dn D₂. ₃. ₅ प्रियास्तीत्यब्रवीः सदा (D₂ °त्यसकृद्वदन्; D₃ °त्यसकृद्रुवन्); T₂ G₃ प्रिया इत्यब्रवीत्सदा. — [d]) D₃ दारुणां नृप; G₂ (by transp.) नृप भारतीं. K₂ D₅ मम; K₃ इव; T₁ नळ (for नृप).

21 [a]) T₁ उन्मत्तवद्विलपंतीं. — Ś₁ K₁ om. 21[c]–22[b]. — [c]) K₂ Dn D₅ [ऽ]सि त्वं (for नाथ). — [d]) = 18[d], 24[d]. D₄ G₄ M₁ मा (for मां). T₁ M प्रतिनंदसे.

22 Ś₁ K₁ om. 22[ab] (cf. v.l. 21). — [a]) T G₃ M₂ मां (for च). — [c]) Dc °संवृतामेकां.

23 [b]) Ś₁ K₁. ₃ हरिणेक्षण; K₄ D₁. ₆ हरिणेक्षणां; D₂. ₃ हरिणेक्षणः; T₁ G₂ पृथुलोचनां. — [c]) K₂ Dn D₅ मामार्य; T₁ मे नाथ; G₂ मानार्हां. Ś₁ K₁ नाश्वासयसि कस्मात्त्वं; K₄ D₁–₃ न मां नयसि कस्मात्त्वं. — [d]) K (except K₁) Dn D₂. ₃. ₆ T₂ G₃ रुदंतीम्. Some N MSS. °कर्षण.

24 [b]) D₆ अहमै° (for मामिहै°). Dc₁ एकाकिनी. B₁

C. 3. 2425
B. 3. 64. 25
K. 3. 61. 25

महाराज महारण्ये मामिहैकाकिनीं सतीम् ।
आभाषमाणां त्वां पत्नीं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २४
कुलशीलोपसंपन्नं चारुसर्वाङ्गशोभनम् ।
नाद्य त्वामनुपश्यामि गिरावस्मिन्नरोत्तम ।
वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते ॥ २५
शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ।
प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्धन ॥ २६
कं नु पृच्छामि दुःखार्ता त्वदर्थे शोककर्शिता ।
कच्चिद्दृष्टस्त्वयारण्ये संगत्येह नलो नृपः ॥ २७
को नु मे कथयेदद्य वनेऽस्मिन्विष्ठितं नलम् ।
अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनम् ॥ २८

यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणम् ।
अयं स इति कस्याद्य श्रोष्यामि मधुरां गिरम् ॥ २९
अरण्यराडयं श्रीमांश्चतुर्दंष्ट्रो महाहनुः ।
शार्दूलोऽभिमुखः प्रैति पृच्छाम्येनमशङ्किता ॥ ३०
भवान्मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन्कानने प्रभुः ।
विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि माम् ॥ ३१
निषधाधिपतेर्भार्यां नलस्यामित्रघातिनः ।
पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्शिताम् ।
आश्वासय मृगेन्द्रेह यदि दृष्टस्त्वया नलः ॥ ३२
अथ वारण्यनृपते नलं यदि न शंससि ।
मामदस्व मृगश्रेष्ठ विशोकां कुरु दुःखिताम् ॥ ३३

सती. Śi K B1 Dn D1–5 ह्य(K2. 3 B1 Du D5 अ)हमेकाकिनी सती. — c) Śi K B3 Dn D1–3. 5 दमयंत्यभिभाषे त्वां (Śi त्वा); B1. 2 4 De D4. 6 T1 स्व(B1 स्वां; B2 स; T1 त्वत्)पत्नीमभिभाषंतीं. — d) = 18d, 21d. De1 G2 M मा (for मां).

25 M1 om. 25ab. — a) K2 B De Dn D2. 4–6 °पसंपन्न (Dn1 °न्ना); K3 D3 °पपन्नं च; T2 G (G1 missing) M2 °पसंपन्नां. — b) B D4 °दर्शन; De Dn2 D2. 3. 5. 6 °शोभन; Dn1 °शोभना; T2 G (G1 missing) M2 °शोभनां. — After 25ab, T2 G2–4 M2 ins.:

260* अनुव्रतां महाराज किं मां न प्रतिभाषसे ।
[Posterior half = 18d, 21d, 24d.]

— c) D1 कदा (for नाद्य). K2 त्वा (for त्वां). K2 Dn D5 प्रति- (for अनु-). — d) T2 G3. 4 अद्य (for अस्मिन्). — e) Śi K1 वनेऽप्यस्मिन्.

26 a) Śi D2 च (for वा). — b) D2. 3 मनुजाधिप; T1 G2. 4 वसुधा°. — c) B De D4. 6 उपस्थितं; D2 प्रस्थितो वा. B2. 3 De D4. 6 नरव्याघ्र; T2 (by corr.) G (G1 missing) M नृपश्रेष्ठ. — d) K2 Dn3 D5 °विवर्धनं; D1 °विवर्धनः; S (G1 missing) °निबर्हण (T1 °विनाशन).

27 a) Śi K3. 4 De2 D1. 3 S (G1 missing) किं (for कं). Śi K1 पश्यामि (for पृच्छामि). Śi B1 De D6 शोकार्ता. — b) Śi B D6 त्वदर्थं; K4 त्वत्कृते. Some MSS. °कर्षिता; K1 °पीडिता. — d) T2 G3. 4 M [द्]नि (for [द्]ह).

28 a) B4 मां (for मे). K1 को नु मे कथये**; K2 Dn1. n2 D5 को नु मे वाथ प्रष्टव्यः; Dn3 को नु मे वा* कथयेत्. — b) K2 Dn D5 प्रस्थितं; K3. 4 B D1–3 धिष्ठितं (for विष्ठितं). Śi बलं; B1. 4 De D4. 6 S (except M1) नृपं (for नलम्). — c) T1 महाकुलं; T2 G (G1 missing) अनुरूपं (for अभि°). — d) De D4. 6 Cnp परव्यसनाशनं.

29 a) Śi K1 यमन्वेषि च. — b) Śi K3. 4 D1–3 बाल-; K2 D5 महा-; T1 M2 बालं (for नलं). — c) T1 इति च (for स इति). — d) G2 मधुरा गिरः.

30 b) K2 पत्रश्रेष्ठो; D1 चतुर्दंतो. — c) K2 D5 ह्येति; B De Dn D4. 6 [अ]भ्येति; D2. 3 याति (for प्रैति). K4 शार्दूलो मामभिमुखं. — d) Śi B4 प्रेक्षाम्येनम्; K1 प्रक्षा°; K2 Dn D5 T2 (before corr.) व्रजा°; K3 B2. 3 De D2. 6 प्रक्ष्या°; K4 प्रख्या°; D1. 3. 4 M2 प्रेक्ष्या°. — After 30, B4 ins.:

261* इति भ्रमन्ती ददर्श शार्दूलं च महाहनुम् ।
तमुवाच रुदन्ती तु त्वमेवात्र नराधिपः ।

31 c) T1 G2 M2 °तनया. — d) K1 दमयंतीं तु (for °यन्तीति).

32 a) De D3 भार्या. — b) Śi °कर्षितः; K1. 3 B2 °कर्षिणः; K2 D1. 5 °कर्षण; K4 °कर्शन; D2. 3 °कर्शिनः. — d) T1 दुःख°; some MSS. °कर्षितां. — e) De मृगेंद्रस्त्वं (for मृगेन्द्रेह). — D2 om. (haplography) 32f–33c. — After 32, S (except M2; G1 missing) ins.:

262* सिंहस्कन्धो महाबाहुः पद्मपत्रनिभेक्षणः ।

33 D2 om. 33abc (cf. v.l. 32). — a) Śi K1 अथारण्यस्य नृपते; K2 Dn D5 अथ वा त्वं वनपते. — b) K1 शंससे; D5 दृष्टवान्; S (G1 missing) पश्यसि. — c) Śi खादस्व; K Dn D1. 3. 5 खादय; B3 वदस्व; G2 अदस्त्वं; G4

श्रुत्वारण्ये विलपितं ममैष मृगराट् स्वयम् ।
यात्येतां मृष्टसलिलामापगां सागरंगमाम् ॥ ३४
इमं शिलोच्चयं पुण्यं शृङ्गैर्बहुभिरुच्छ्रितैः ।
विराजद्भिर्दिवस्पृग्भिर्नैकवर्णैर्मनोरमैः ॥ ३५
नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभूषितम् ।
अस्यारण्यस्य महतः केतुभूतमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
सिंहशार्दूलमातङ्गवराहर्क्षमृगायुतम् ।
पतत्रिभिर्बहुविधैः समन्तादनुनादितम् ॥ ३७
किंशुकाशोकबकुलपुंनागैरुपशोभितम् ।
सरिद्भिः सविहंगाभिः शिखरैश्चोपशोभितम् ।
गिरिराजमिमं तावत्पृच्छामि नृपतिं प्रति ॥ ३८
भगवन्नचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शन विश्रुत ।
शरण्य बहुकल्याण नमस्तेऽस्तु महीधर ॥ ३९
प्रणमे त्वाभिगम्याहं राजपुत्रीं निबोध माम् ।
राज्ञः स्नुषां राजभार्यां दमयन्तीति विश्रुताम् ॥ ४०
राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथः ।
भीमो नाम क्षितिपतिश्चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ ४१
राजसूयाश्वमेधानां क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
आहर्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वञ्चितेक्षणः ॥ ४२
ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनसूयकः ।

C. 3. 2446
B. 3. 64. 46
K. 3. 61. 47

आदस्व; M1 अदत्स्व. Ś1 K (except K2) D1. 3 मृगेंद्राद्य; B2 नृपश्रेष्ठ. T1 M2 मां भक्षयित्वा शार्दूल. — d) K2 Dn D5 दुःखादस्माद्विमोचय.

34 a) K3 [s]पि तं स्वाद्य; T1 विलपनीं (for विलपितं). — b) De ममैव; T1 मामेकां; M2 ममैषा. K2 Dn D5 न मामाश्वासयत्ययं. — c) K2 Dn D5 यामी(Dn2 °मि)मां; B2 (m as in text) D1 यास्येतां; De यद्येतां; T2 G (G1 missing) यात्येष. Ś1 K Dn D1–3. 5 स्वादु° (for मृष्ट°). — d) K4 अपेतां; D5 अपारां (for आपगां). B1 सागरांगनां; T2 G (G1 missing) सागरोपमां.

35 G1 resumes from 35cd! — a) T2 G (G1 missing) पृच्छे (for पुण्यं). — b) K1 T1 M1 उच्छ्रितं. — c) Ś1 K1. 3 विजयद्भिर्; T2 G (G1 missing) विराजितं (for °जद्भिर्). K1 D3. 4 S (G1 missing) दिविस्पृग्भिर्; K3 Dn D5 इवानेकैर्; K4 नैकवर्णैः; B2 मुनियुतैर् (for दिव°). — d) Ś1 एकवर्णैर्; K4 शोभनैश्च; B2 दिवस्पृग्भिर् (for नैक°). B De D4. 6 T1 G1 M2 मनोहरैः. D3 नैकवर्णमनोपमं.

36 b) Ś1 K1. 3 विविधद्रुमभूषितं; B1 विविधोपलसेवितं; B3 De D1. 4 T1 G2 °शोभितं. — T1 om. (hapl.) 36c–38b. — d) Ś1 K1–3 Dn D5 इवोत्थितं; B De D1. 3 T1 M2 इव स्थितं; D4. 6 अवस्थितं (for इवोच्छ्रितम्).

37 T1 om. 37 (cf. v.l. 36). — ab) Cf. 2ab. K4 -मृगान्वितं; D1–3 -मृगैर्युतं; G1 -समाकुलं (for -मृगायुतम्). Ś1 K1. 3 सिंहमातंगशार्दूलवराहर्क्षगणायुतं (K3 °मृगायुतं); K2 सिंहशार्दूलमातंगवराहर्क्षमृगांतकं. — c) K3 एभिर्मृगैर्बहु°.

38 T1 om. 38ab (cf. v.l. 36). — ab) Ś1 K1 विशोकाशोक°; B De D4 किंशुकाशोकसरलैः (B2 °वनैः) पुंनागैर्; D1–3 °बकुलैः पुंनागैर्. K4 अभि° (for उप°). — After 38ab, K2 B (except B1) De Dn D4. 6 ins.:

263* कर्णिकारधवप्लक्षैः सुपुष्पैरुपशोभितम् ।

— K1. 4 om. 38cd. — d) B1. 3 M1 शिखिभिः (for शिखरैः). Ś1 B2 De D4 om. च. Ś1 उपशोभितैः; K2 Dn D5. 6 च समाकुलं; T2 G3. 4 M1 च विराजितं; G1 चापि शोभितं; G2 च विनादितं; M2 चाभिशोभितं. — After 38cd, T2 G2–4 M1 ins.:

264* पृथिव्या रुचिराकारं चूडामणिमिव स्थितम् ।

— e) Ś1 अहं; B2 अमुं; D3 इदं (for इमं). — f) Ś1 प्रेक्षामि; K1. 4 B De D4 T1 G4 प्र(B1 प्रे)क्ष्यामि; K3 वक्ष्यामि. K4 नलं; B2 D1–3 T1 G1. 2 M पतिं; G4 प्रियं (for प्रति). K4 (by corr.) प्रवक्ष्यामि पतिं नलं.

39 b) K4 (marg. *sec. m.* as in text) दिग्विदिश (for दिव्यदर्शन). Some MSS. विश्रुतः. — c) T2 G (except G1) नमस्ते (for शरण्य). — After 39, K4 reads 41cd.

40 a) K2. 4 D4 त्वभिगम्याहं; B2–4 De D5 त्वाभिगम्येह (D5 °हं); D1–3 त्वामुपागम्य; T2 G2–4 त्वामहं भैमीं. B1 प्रणमेद्वाभिगम्याहं; G1 प्रणमाम्यभिगम्याहं. — M1 om. 40cd. — c) Ś1 K (except K2) D1–3 T1 M2 राजस्नुषां. B2 राजभार्यां राजवधूं. — d) K1. 4 विश्रुता.

41 a) K2 Dn D5 विदर्भराजाधिपतिः. — b) K4 महीधर (for महा°). — D1–3 read 43cd after 41ab; K4 reads 41cd after 39. — d) K1. 3 D2. 3 T1 G2. 4 चातुर्वर्ण्यस्य.

42 a) B (except B2) M वाजपेया°. — b) Ś1 K1 यज्ञानां (for क्रतूं). — c) Some MSS. °श्रेष्ठ. — d) = 1. 58. 50d. D1–3 पृथुवक्षाः शुभेक्षणः.

43 a) K1 ब्राह्मण्यः; K4 सुरूपः. — D1–3 read 43cd after 41ab. — c) Ś1 K Dn D1–3. 5. 6 वीर्यसंपन्नः; De

C. 3. 2446
B. 3. 64. 46
K. 3. 61. 47

शीलवान्सुसमाचारः पृथुश्रीर्धर्मवित्शुचिः ॥ ४३
सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जितारिगणः प्रभुः ।
तस्य मां विद्धि तनयां भगवंस्त्वामुपस्थिताम् ॥ ४४
निषधेषु महाशैल श्वशुरो मे नृपोत्तमः ।
सुगृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्म ह ॥ ४५
तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान्सत्यपराक्रमः ।
क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशास्ति ह ॥ ४६
नलो नामारिदमनः पुण्यश्लोक इति श्रुतः ।
ब्रह्मण्यो वेदविद्वाग्मी पुण्यकृत्सोमपोऽग्निचित् ॥ ४७
यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रशासिता ।
तस्य मामचलश्रेष्ठ विद्धि भार्यामिहागताम् ॥ ४८
त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनाथां व्यसनान्विताम् ।
अन्वेषमाणां भर्तारं तं वै नरवरोत्तमम् ॥ ४९
खमुल्लिखद्भिरेतैर्हि त्वया शृङ्गशतैर्नृपः ।
कच्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ॥ ५०
गजेन्द्रविक्रमो धीमान्दीर्घबाहुरमर्षणः ।
विक्रान्तः सत्यवाग्धीरो भर्ता मम महायशाः ।
निषधानामधिपतिः कच्चिद्दृष्टस्त्वया नलः ॥ ५१
किं मां विलपतीमेकां पर्वतश्रेष्ठ दुःखिताम् ।
गिरा नाश्वासयस्यद्य स्वां सुतामिव दुःखिताम् ॥ ५२

D_4 सुसदाचारः; T G सत्यवाञ्छूरः.

44 ^{b}) T G_{2-4} निहतारिगणः (T_1 G_4 °णं). — ^{d}) B_1. 4 M भगवंतमुपस्थितां; B_2. 3 Dc D_4 भवंतं समुपस्थितां (B_2 °पागतां); T G भगवन्समुप°.

45 ^{a}) $Ś_1$ K D_{1-3} महाराज; B_1 महासेनः; Dn $D_{5.6}$ महाराजः; T_1 G_1 M_2 महीपालः. — ^{b}) K_2 B_3 Dn $D_{5.6}$ मे नरोत्तमः; D_4 नृपसत्तमः. — ^{c}) Hypermetric! $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ B (except B_3) Dn D_6 T G (all om. सु-) गृहीतनामा (K_3 T_1 °म-); K_2 D_5 गृहीतमानो; D_1 (? gloss) सुप्रसिद्धनामा. D_2 विप्रेंद्र; T_2 G (except G_1) विद्वद्भिर्. D_3 (corrupt) सुगृहीत न मे ख्याता. — ^{d}) $B_{3.4}$ T_2 $G_{3.4}$ श्रुतः; M_1 स्मृतः (for स्म ह).

46 ^{a}) D_5 महा- (for सुतो). — ^{c}) B Dc D_4 इह (B_1 इदं); S (except M_1) तु यो (for पितुः). K_1 स्वस्य; K_3 चायं; B M_1 स्वं तु; D_5 स्वं वै; T G M_2 राज्यं (for स्वं यो). — ^{d}) $Ś_1$ K_3 राज्यं स्व(K_3 स)मनुशासति; K_1 $B_{1.3}$ Dc D_4 M_1 यो राज्यमनुशास्ति ह (K_1 M_1 वै); D_{1-3} राज्यं स्वमनुशास्ति च; T G M_2 पितुः स्वमुप(T M_2 समुप-; G_1 समनु)-शासति.

47 ^{a}) K_2 Dn $D_{5.6}$ नलो नामारिहा श्यामः (Dn_3 श्रीमान्). — ^{b}) $D_{1.3}$ प्रकाशितः (for इति श्रुतः). $Ś_1$ $K_{1.4}$ स्म ह; K_3 Dc $D_{2.4}$ T_2 G_3 M_1 स्मृतः (for श्रुतः). — ^{c}) M_1 पुण्यश्लोक इति ख्यातः (see below). — ^{d}) G_4 ब्रह्मण्यः (for पुण्यकृत्). B Dc Dn D_{4-6} [ऽ]ग्निमान्; D_1 [ऽ]ग्निकृत्. M_1 ब्रह्मण्यो वेदवित्तमः (cf. 265*).

48 ^{b}) G_2 स्वंवं; M_2 एव (for चैव). — After 48^{ab}, T_2 $G_{3.4}$ ins.:

265* पुण्यश्लोक इति ख्यातो ब्रह्मण्यो वेदवित्तमः ।
[Cf. v.l. 47.]

— ^{c}) K_2 Dn $D_{5.6}$ अबलां श्रेष्ठां (for अचल°). — M_2 om. (hapl.) 48^d–50^c. — ^{d}) K_1 उपागतः (for इहागताम्).

49 M_2 om. 49 (cf. v.l. 48). — ^{a}) B_2 D_5 त्यक्तश्रियां; T G_3 M_1 त्यक्तां श्रिया. $G_{2.4}$ इह प्राप्ताम् (for भर्तृ°). — ^{b}) B_1 °दितां; $G_{2.4}$ °द्भुतां (for °न्वितां). — ^{d}) T_2 G_3 वने; $G_{2.4}$ नलं (for तं वै). $Ś_1$ K B_4 D (except Dc D_4) त्वं मां पर्वतसत्तम.

50 M_2 om. 50^{abc} (cf. v.l. 48). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.3}$ खमुत्पतद्भिर्; K_2 $B_{1.2}$ Dc_2 Dn $D_{5.6}$ समुल्लिखद्भिर्; K_4 D_{1-3} समुत्पतद्भिर्. — ^{b}) T_2 G_3 गिरेः (for नृपः). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 नगश्रेष्ठ; K_3 D_1 नरश्रेष्ठः; G_1 नृपश्रेष्ठः. — ^{d}) K_2 Dn $D_{5.6}$ वनेस्मिन्वा नलो नृपः.

51 ^{a}) B_1 G_2 महेंद्र°; B_2 D_4 स चेंद्र°; Dc corrupt; T_2 $G_{2.3}$ मृगेंद्र°. — ^{b}) T_1 G_1 M_2 अरिंदमः (for अमर्षणः). — ^{c}) $D_{1.3}$ विद्वांश्च (for विक्रान्तः). K_2 Dn $D_{1.5.6}$ सत्ववान्; B_2 T_2 G_3 सत्ववाग्; T_1 M_2 सत्यवान्. K (except K_1) B_1 Dc Dn D_{4-6} T_2 $G_{1.3}$ वीरो; D_{1-3} सौम्यो. — ^{d}) K_1 T_2 G (except G_1) transp. भर्ता and मम. — G_1 om. 51^e–53^b. — ^{f}) B_4 त्वयाचल; Dc_2 T_2 G_3 °नघः; $G_{2.4}$ °नघ. — $D_{1.3}$ ins. after 51: D_2 subst. for 51^{ef}:

266* यदि दृष्टः क्वचित्ते स नलो राजा मम प्रियः ।

T G_{2-4} M ins. after 51:

267* महीधरसमो धैर्ये महीधर महीपतिः ।,

— a line curiously ignored altogether in P. P. S. Sastri's ed. of the Southern Recension!

52 G_1 om. 52 (cf. v.l. 51). — ^{a}) S (except M_2; G_1 om.) विलपंतीं किमेकां मां. — ^{b}) N (except Dc D_4) विह्वलां (for दुःखिताम्). — ^{c}) T_2 G_3 भीतामाश्वासयस्वाद्य.

वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसंध महीपते ।
यद्यस्यस्मिन्वने राजन्दर्शयात्मानमात्मना ॥ ५३
कदा नु स्निग्धगम्भीरां जीमूतस्वनसंनिभाम् ।
श्रोष्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोपमाम् ॥ ५४
वैदर्भीत्येव कथितां शुभां राज्ञो महात्मनः ।
आम्नायसारिणीमृद्धां मम शोकनिबर्हिणीम् ॥ ५५
इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी ।
दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ ५६
सा गत्वा त्रीनहोरात्रान्ददर्श परमाङ्गना ।
तापसारण्यमतुलं दिव्यकाननदर्शनम् ॥ ५७
वसिष्ठभृग्वत्रिसमैस्तापसैरुपशोभितम् ।
नियतैः संयताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ॥ ५८
अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्च पत्राहारैस्तथैव च ।
जितेन्द्रियैर्महाभागैः स्वर्गमार्गदिदृक्षुभिः ॥ ५९
वल्कलाजिनसंवीतैर्मुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।
तापसाध्युषितं रम्यं ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ६०
सा दृष्ट्वाश्रमपदं नानामृगनिषेवितम् ।
शाखामृगगणैश्चैव तापसैश्च समन्वितम् ॥ ६१
सुभ्रूः सुकेशी सुश्रोणी सुकुचा सुद्विजानना ।
वर्चस्विनी सुप्रतिष्ठा स्वञ्चितोद्यतगामिनी ॥ ६२
सा विवेशाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।
योषिद्रत्नं महाभागा दमयन्ती मनस्विनी ॥ ६३

C. 3 2467
B. 3. 64 67
K. 3. 61. 67

— [d]) K4 S (G1 om.) स्व- (for स्वां). T G3 M2 मानद (for दुःखिताम्). D1 सुतामिव सुदुः°.

53 G1 om. 53[ab] (cf. v.l. 51). — [b]) K3 T1 °धर्म (for °संघ). — [c]) K1 B2 Dc Dn2 D1–4 अस्मिन्घोरे; B3 यद्यप्यस्मिन्; T2 G3 यद्यस्त्वस्मिन्. T2 G3. 4 गिरौ (for वने). Ś1 अस्मिन्घोरवटे राजन्; K4 वने घोरे महाराजन्; T1 G2 यद्यस्मिन्विपिने राजन्; M2 यद्यप्यस्मिन्वनोद्देशे.

54 [a]) K2. 4 B1. 4 Dn D5. 6 कदा सु-; B2 D1. 3 कदाचित्. — [b]) K3 °स्वनसंभवां; B °स्वननिस्वनां; Dc D4 °घननिःस्वनां.

55 [a]) T2 G (except G1) M1 वैदर्भ्येहीति (for °र्भीत्येव). K2 Dn D5. 6 विस्पष्टां (for कथितां). — [b]) D1. 3 श्रुतां; T1 अस्य; G1 तस्य (for शुभां). T2 G (except G1) M1 राज्ञा महात्मना. — D1 om. 55[cd]. — [c]) S आत्माभिधायिनी (G1 °याहिनी-; M2 °सारिणी) मृद्धां. — [d]) Ś1 K Dn D2. 3. 5. 6 °विनाशि (K4 D3 °श) नीं; B4 Dc D4 °निबर्हणीं. — After 55, N (except D1) ins.:

268* भीतामाश्वासय च मां नृपते धर्मवत्सल ।
[K2 B1 Dn D5. 6 °श्वासयत मां. K3 B1 °वत्सलां.]

56 [a]) Ś1 K (except K2) B2 नृप° (for गिरि°).

57 [d]) Ś1 K Dn D1–3. 5. 6 °शोभितं; Dc1 D4 T2 (before corr.) G1 °दर्शितं; T2 (after corr.) G3 °संनिभं.

58 Ś1 K2 om. (hapl.) 58[ab]. — [a]) Some MSS. वशिष्ठ-. K2 °संघैस्; G4 °सदृशैस् (hypermetric); M2 °मुख्यैस्.

59 [a]) D3 अंबुभक्षैर्वायुभक्षैः. — [b]) K1 D4 पर्णाहारैः. — [c]) K3 महाबोधैः; T1 °राज (for °भागैः). — [d]) T2 G3 °मार्गं.

60 [b]) Dc2 D1. 2 संजितेंद्रियैः. — [c]) Dc पुण्यं (for रम्यं). — [d]) Dc D2 ददर्श मुनिमंडलं.

61 [a]) G1 सा च दृष्ट्वाश्रम°. — [b]) B2 मृगचारु°; Dc चारुमृग°. — G1 reads 61[cd] after 62; M2, after 63. — [d]) T2 G (except G1) [उ]पशोभितं; M समाश्वसत् (for समन्वितं). — Ś1 K Dn D1–3. 5. 6 subst. for 61: T1 (om. line 1) ins. after 63:

269* नानामृगगणैर्जुष्टं शाखामृगगणैर्युतम् ।
तापसैः समुपेतं च सा दृष्ट्वैव समाश्वसत् ।
[(L. 1) K1. 2 Dn D5. 6 °मृगगणायुतं. — (L. 2) D2. 3 °सैः संयुतं तच्च.]

— After 61, T2 G (except G1) ins.:

270* सा दृष्ट्वाश्रमपदं दमयन्ती समाश्वसत् ।
[Cf. 61[a] and 269 (line 2).]

62 [a]) K3 सुकेशी चैव; K4 सधूमकेशी (for सुभ्रूः सुकेशी). — [b]) K2 D5 शुचिः शुद्धद्विजा°; K3 सुकुमारा शुभानना; T2 G2–4 सुकुचा सुभुजा°; G1 सुकुमारी द्विजा°. — [c]) K4 मनस्विनी; B Dc D4 स्व (B1. 4 अ) र्चिष्मती (for वर्च°). — [d]) Ś1 D1. 3 सु (Ś1m श्री) सितायतलोचना; K Dn D2. 5. 6 स्व (K3 अ) सितायतलोचना; T2 G2. 3 स्वंचितोद्धतगामिनी. — After 62, G1 reads 61[cd].

63 G1 om. 63 — [d]) Ś1 K1. 2. 4 Dn D1–3. 5 T1 तप°; K3 यश° (for मन°). — After 63, M2 reads 61[cd]; while T1 ins. line 2 of 269*. On the other hand, T2 G2–4 ins. after 63:

C. 3. 2467
B. 3. 64. 68
K. 3. 61. 68

साभिवाद्य तपोवृद्धान्विनयावनता स्थिता ।
स्वागतं त इति प्रोक्ता तैः सर्वैस्तापसैश्च सा ॥ ६४
पूजां चास्या यथान्यायं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।
आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे ॥ ६५
तानुवाच वरारोहा कच्चिद्भगवतामिह ।
तपस्यग्निषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः ।
कुशलं वो महाभागाः स्वधर्मचरणेषु च ॥ ६६
तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रेति यशस्विनी ।
ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ६७
दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिं च परमामिह ।
विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ६८
अस्यारण्यस्य महती देवता वा महीभृतः ।
अस्या नु नद्याः कल्याणि वद सत्यमनिन्दिते ॥ ६९
साब्रवीत्तानृषीन्नाहमरण्यस्यास्य देवता ।
न चाप्यस्य गिरेर्विप्रा न नद्या देवताप्यहम् ॥ ७०
मानुषीं मां विजानीत यूयं सर्वे तपोधनाः ।
विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्वशः ॥ ७१
विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महाद्युतिः ।
तस्य मां तनयां सर्वे जानीत द्विजसत्तमाः ॥ ७२
निषधाधिपतिर्धीमान्नलो नाम महायशाः ।
वीरः संग्रामजिद्विद्वान्मम भर्ता विशां पतिः ॥ ७३
देवताभ्यर्चनपरो द्विजातिजनवत्सलः ।

271* आश्वासिता तदा भैमी तापसैः सह संगता ।,
— a line again ignored in P. P. S. Sastri's ed. of the Southern Recension (cf. 267*).

64 [a]) T_2 G (except G_1) M_1 **अभिवाद्य** (om. **सा**). $K_{1.3}$ T_2 G (except G_1) **ततो वृद्धान्**. — [b]) K_4 **चिंतया वनसंस्थिता**. — K_2 om. 64^c–71^b. — [d]) K_4 D_2 T_1 $G_{1.2}$ **तथा**; D_1 **तदा**; D_3 **स्थिता** (for **च सा**). B Dc $D_{4.6}$ **तैः सर्वैस्तापसोत्तमैः**. — After 65, T_1 M_2 ins. :

272* पूजां चक्रे यथान्यायसृषीणां सा मनस्विनी ।
[Cf. 65^{ab} and v.l.]

65 K_2 om. 65 (cf. v.l. 64). — [ab]) T_1 G_1 M_2 **ततस्ते पूजिता विप्राः प्रयतेंद्रियमानसाः**. — [c]) D_2 **अवोचंस्ते**; $G_{2.4}$ **अवोचुस्ते** (for **अथो°**). — [d]) $Ś_1$ K_1 B_2 D_1 **करवाम** ($Ś_1$ **°णि**) **ते**; $B_{1.3.4}$ Dc $D_{4.6}$ T G **°म च** (for **°महे**).

66 K_2 om. 66 (cf. v.l. 64). — [a]) B Dc D_4 **महाभागा** (for **वरा°**). — [c]) $B_{2.4}$ $Dn_{2.\,n3}$ $D_{4.6}$ G_1 **तपःस्वग्निषु**. T_1 M **धर्मे च** (for **धर्मेषु**). — [d]) T_1 G_1 M_2 **सर्वेषु मृगपक्षिषु**; T_2 G_{2-4} **नित्ययज्ञेषु चानघाः**. — After 66^{cd}, S ins. :

273* अपि स्वाध्याययोगेषु धर्मदेहेषु वा पुनः ।
[T_1 °योगेषु (for °देहेषु). T_2 $G_{3.4}$ M_1 चाप्युत (for वा पुनः).]
— [c]) S प्रियतपाः (for **महा°**). — [f]) $Ś_1$ K_1 $B_{2.4}$ Dc $Dn_{2.\,n3}$ (by corr.) $D_{1.6}$ **स्वधर्मा°**.

67 K_2 om. 67 (cf. v.l. 64). Before 67, T_2 G (except G_1) M_1 ins. **बृहदश्वः**. — [a]) T_1 G_1 M_2 **तंश्रोक्तं**. $Ś_1$ K_1 **सर्वं** (for **भद्रे**). — [b]) S **तपस्विभिः**; a few MSS. **यशस्विनि**.

68 K_2 om. 68 (cf. v.l. 64). — [d]) B_2 $D_{4.6}$ **सा विश्वसिहि** (for **समा°**). Some MSS. **शुच**.

69 K_2 om. 69 (cf. v.l. 64). — [ab]) $Ś_1$ $K_{3.4}$ B D **देवी त्वं** (for **महती**). K_1 **देवी त्वमुउ** (sic) **वास्य** (for **महती देवता वा**). $Ś_1$ B Dc Dn D_{3-6} **उताहो**($Ś_1$ D_3 °**त वा**)**स्य**; $K_{3.4}$ D_2 **सुता वास्य** (for **देवता वा**). M_1 **गिरेः शुभे** (for **महीभृतः**). — [c]) $Ś_1$ **नो**; B Dc Dn $D_{4.6}$ **च**; $D_{2.3}$ **हि** (for **नु**). — [d]) $Ś_1$ **स्वार्थ्यम्**; K_1 B_2 Dc Dn_2 $D_{4.6}$ **का त्वं**; D_2 **स्वार्थम्** (for **सत्यम्**). B_2 Dc Dn_2 $D_{4.6}$ **शुचिस्मिते** (for **अनिन्दिते**).

70 K_2 om. 70 (cf. v.l. 64). — [b]) K_1 T_2 $G_{3.4}$ transp. **अरण्यस्य** and **अस्य**. — $Ś_1$ K_3 om. (hapl.) 70^{cd}. — [c]) K_4 D_3 **चास्यापि**; D_1 **चास्यास्य**; D_2 **चैवास्य** (for **चाप्यस्य**). — [d]) $B_{3.4}$ **[अ]स्मि**; T_2 $G_{3.4}$ M_1 **हि** (for **[अ]पि**). $K_{1.4}$ Dn $D_{2.3.5}$ **नैव नद्याश्च** (K_4 D_3 °**स्तु**) **देवता**; D_1 **नद्या नैवास्मि देवता**.

71 K_2 om. 71^{ab} (cf. v.l. 64). — [a]) $D_{2.3}$ **विजानीध्वं**. — [b]) G_1 **तपस्विनः** (for **तपो°**). — [d]) $Ś_1$ K_1 **तत्वतः**; K_3 **सर्वतः**.

72 [b]) B_3 **नाम्ना भीमो** (for **भीमो नाम**). K_2 Dn D_5 **महीपतिः** (for **महा°**). K_4 **भीमो भीमपराक्रमः** (epic tag !). — K_2 om. 72^c–77^b.

73 K_2 om. 73 (cf. v.l. 72). — [c]) T_2 G (except G_1) M_1 **नैक-** (for **वीरः**). K_4 **नित्यं** (for **विद्वान्**). — [d]) K_4 transp. **मम** and **भर्ता**.

74 K_2 om. 74 (cf. v.l. 72). — [a]) D_1 **देवानामर्चन-**

गोप्ता निषधवंशस्य महाभागो महाद्युतिः ॥ ७४
सत्यवाग्धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसंधोऽरिमर्दनः ।
ब्रह्मण्यो दैवतपरः श्रीमान्परपुरंजयः ॥ ७५
नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः ।
मम भर्ता विशालाक्षः पूर्णेन्दुवदनोऽरिहा ॥ ७६
आहर्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः ।
सपत्नानां मृधे हन्ता रविसोमसमप्रभः ॥ ७७
स कैश्चिन्निकृतिप्रज्ञैरकल्याणैर्नराधमैः ।
आहूय पृथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ।
देवने कुशलैर्जिह्मैर्जितो राज्यं वसूनि च ॥ ७८
तस्य मामवगच्छध्वं भार्यां राजर्षभस्य वै ।
दमयन्तीति विख्यातां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ७९
सा वनानि गिरींश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।
पल्वलानि च रम्याणि तथारण्यानि सर्वशः ॥ ८०
अन्वेषमाणा भर्तारं नलं रणविशारदम् ।
महात्मानं कृतास्त्रं च विचरामीह दुःखिता ॥ ८१
कच्चिद्भगवतां पुण्यं तपोवनमिदं नृपः ।
भवेत्प्राप्तो नलो नाम निषधानां जनाधिपः ॥ ८२
यत्कृतेऽहमिदं विप्राः प्रपन्ना भृशदारुणम् ।
वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगसेवितम् ॥ ८३
यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपम् ।
आत्मानं श्रेयसा योक्ष्ये देहस्यास्य विमोचनात् ॥८४
को नु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभम् ।
कथं भविष्याम्यद्याहं भर्तृशोकाभिपीडिता ॥ ८५
एवं विलपतीमेकामरण्ये भीमनन्दिनीम् ।
दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यवादिनः ॥ ८६

C. 3. 2491
B. 3. 64. 91
K. 3. 61. 90

परः; M₂ गुरुपादार्चनरतः. — [b]) K₄ (before corr.) B₃ D₃ °वल्लभः. — K₃ om. (hapl.) 74[cd]. — [d]) Ś₁ K₁. ₄ Dn D₁–₃. ₅ महातेजा महाबलः.

75 K₂ om. 75 (cf. v.l. 72). — [a]) K₁ B₂. ₄ Dn D₅ T₁ G₁ सत्यवान्. B (except B₄) Dc D₄. ₆ अस्त्र° (for धर्म°).

76 K₂ om. 76 (cf. v.l. 72); T₂ G₂–₄ om. 76[ab]. — [a]) Dc₂ D₆ M₁ नर° (for नृप°). — [c]) K₄ B (except B₄) Dc D₁. ₄. ₆ स मे (for मम).

77 K₂ om. 77[ab] (cf. v.l. 72). — [c]) B₁ (? gloss) रणे (for मृधे). — [d]) B₁. ₃ Dc D₁ °सोमसमद्युतिः; B₂ D₄. ₆ °सोमानलद्युतिः.

78 [a]) T₁ G₁ M₂ धूर्तैर् (for कैश्चिन्). B₄ D₃ निकृतप्रज्ञैः. — [b]) Ś₁ K₁. ₃. ₄ D₁ नृपोत्तमः; B₁. ₄ T₁ नराधिपः; B₃ M नराधिपैः. K₂ Dn D₅ अनार्यैरकृतात्मभिः; D₂. ₃ वंचयित्वा महायशाः (D₃ °मनाः). — [f]) K₂ Dn D₅ G₄ हृतं; T₂ G₃ हृतो (for जितो). K₁ (? gloss) धनानि (for वसूनि) — After 78, S ins.:

274* विवासितश्च नगराद्वनवासमुपेयिवान् ।

79 [b]) Ś₁ G₁ च; K₁ ह (for वै). — [d]) K₂ Dn D₅ M₂ भर्तुर्दर्शनलालसां; B Dc D₄. ₆ भर्तृव्यसनकर्षितां. Cf. Hopkins, *Great Epic*, Parallel Phrases, No. 165 (p. 424).

80 K₁ om. 80[bc]. — [c]) T₁ पर्वतानां च; G₁ तपोवनानि (for पल्वलानि च). Ś₁ K₂. ₄ Dn D₁–₃. ₅ च सर्वाणि; K₃ गिरींश्चैव; B₂ विचित्राणि; M₁ च पुण्यानि (for च रम्याणि).

81 [a]) Cf. 49[c]. T₁ G₁ M₂ अन्वेषनी तु (T₁ म); T₂ G₃ M₁ अन्वेषंती तु; G₂. ₄ अन्वेषयंती (for °माणा). B₁. ₃ तं वीरं (for भर्तारं). — [b]) G₁ वीरं (for रण-). — [c]) D₂ वै (for च). B₂ Dc D₄. ₆ धर्मात्मानं कृतज्ञं च (D₆ कृतप्रज्ञं). — [d]) D₂. ₃ सु- (for [ह्]ह). T₁ चरामीह सुदुःखिता.

82 [a]) K₂ Dn D₅ रम्यं (for पुण्यं). — [b]) T₁ G₁. ₂ M₂ महत् (for नृपः). — G₄ om. (hapl.) 82[c]–84[b]. — [c]) G₁ transp. भवेत् and प्राप्तः. — [d]) S (except M₂; G₄ om.) नरा° (for जना°).

83 G₄ om. 83 (cf. v.l. 82). — [a]) T₂ G₂. ₃ M₁ तत्कृते°. K₂ अहो (for हृदं). K₂. ₃ B D (except D₁–₃) M₂ ब्रह्मन्; T₁ दुर्गं; G₁ दुःखं (for विप्राः). — [b]) K₁ संप्राप्ता भृश°; G₁ प्राप्तं नाभृश°. — [c]) B₁ रौद्रं (for घोरं). — [d]) D₆ सिंहशार्दूल°; G₁ शार्दूलवृक°.

84 G₄ om. 84[ab] (cf. v.l. 82). — [b]) B (except B₃) D₄. ₆ पश्यामि (for द्रक्ष्या°). — [d]) Ś₁ K (except K₂) समापनात्; D₂. ₃ S विमोक्षणात्. — After 84, K₄ D₁ ₂ ins.:

275* नारीणामधमा नारी या भर्तुः प्राणसंक्षये ।
पश्चाज्जीवति निस्तेजाः कलेव शशिनो दिवा ॥

85 [a]) B₂ न (for को). B Dn₃ D₄. ₆ हि (for नु). — [b]) K₃ G₂ पुरुषोत्तमं.

86 [a]) Ś₁ K D (except D₆) G₁ तथा (for एवं). — [d]) Ś₁ K D (except D₂–₄. ₆) सत्यदर्शिनः.

C. 3. 2491
B. 3. 64. 92
K. 3. 61. 91

उदर्कस्तव कल्याणि कल्याणो भविता शुभे ।
वयं पश्याम तपसा क्षिप्रं द्रक्ष्यसि नैषधम् ॥ ८७
निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिघातिनम् ।
भैमि धर्मभृतां श्रेष्ठं द्रक्ष्यसे विगतज्वरम् ॥ ८८
विमुक्तं सर्वपापेभ्यः सर्वरत्नसमन्वितम् ।
तदेव नगरश्रेष्ठं प्रशासन्तमरिंदमम् ॥ ८९
द्विषतां भयकर्तारं सुहृदां शोकनाशनम् ।
पतिं द्रक्ष्यसि कल्याणि कल्याणाभिजनं नृपम् ॥ ९०
एवमुक्त्वा नलस्येष्टां महिषीं पार्थिवात्मजाम् ।
अन्तर्हितास्तापसास्ते साग्निहोत्राश्रमास्तदा ॥ ९१
सा दृष्ट्वा महदाश्चर्यं विस्मिता *अभवत्तदा ।
दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपस्नुषा ॥ ९२
किं नु स्वप्नो मया दृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् ।
क्व नु ते तापसाः सर्वे क्व तदाश्रममण्डलम् ॥ ९३
क्व सा पुण्यजला रम्या नानाद्विजनिषेविता ।
नदी ते च नगा हृद्याः फलपुष्पोपशोभिताः ॥ ९४
ध्यात्वा चिरं भीमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता ।
भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाभवत् ॥ ९५
सा गत्वाथापरां भूमिं बाष्पसंदिग्धया गिरा ।
विललापाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाशोकतरुं ततः ॥ ९६
उपगम्य तरुश्रेष्ठमशोकं पुष्पितं तदा ।
पल्लवापीडितं हृद्यं विहंगैरनुनादितम् ॥ ९७
अहो बतायमगमः श्रीमानस्मिन्वनान्तरे ।
आपीडैर्बहुभिर्भाति श्रीमान्द्रमिडराडिव ॥ ९८

---

87 [d]) D1–3 पश्य° (for द्रक्ष्य°).

88 [a]) T2 G2–4 M1 भर्तारं तु (M1 ते) महाभागे. — [b]) Ś1 D1 °विघातिनं; K1 D2. 3 °विनाशनं; K2 Dn D5 °निपातिनं. — [c]) Ś1 नृपं धर्मवतां; K1 सर्वधर्मभृतां. — [d]) Dc S (except G1) द्रष्टासि (for द्रक्ष्यसे).

89 [b]) B1 Dc °समावृतं; B3 D1 T1 G1 M2 °विभूषितं. — [c]) Ś1 तदेको; G1 स्वमेव; G2 M1 नमेव. K1. 2 Dn D2. 3. 5 G1 नगरं श्रेष्ठं; B Dc D4. 6 °रं भूयः; D1 च नरश्रेष्ठं. — [d]) D3 द्रक्ष्यसे विगतज्वरं (= 88[d]); G1 प्रविशंतमरिंदमं.

90 [c]) T G एष्यसि (for द्रक्ष्यसि). — [d]) M2 कल्याणजननं नृपं.

91 [a]) D2. 3 नरश्रेष्ठ; T2 G नलस्यैनां (G1 °स्येमां). — [c]) Ś1 ****स्तापसास्ते; K D (except D4. 6) तापसांतर्हिताः सर्वे. — [d]) K1 ततः; K2. 4 Dn D1. 5 तथा (for तदा). D2. 3 साग्निहोत्रसमाश्रमाः.

92 [a]) B1. 3. 4 प्रहृष्टा (for सा दृष्ट्वा). — [b]) Ś1 K B1. 3. 4 Dc Dn D1–3. 5 ह्यभवत्; S स्व(G1 चा)भवत् (for *अभवत्). Dc T2 G2. 3 M ततः (for तदा). B2 D4. 6 प्रहृष्टा विस्मयान्विता. — [d]) Ś1 K1. 3 °सुतप्रिया; T1 G1 M2 °स्नुषा नृप. — After 92, T1 G1 M ins.:

276* चिन्तयामास वैदर्भी किमेतद्दृष्टवत्यहम् ।

93 [b]) Dc अथाभवत्; T1 G1 हृहागतः.

94 [b]) K1 नानापक्षि°; K2 Dc Dn D1. 5 नदीद्विज°; B4 नानाजन°. — [c]) K2 Dc Dn D4. 5 क्व नु (for नदी). K2 B2 Dn D5 ते ह; K4 D6 च ते (by transp.); Dc तेद्य. B2–4 पुण्याः; D2. 3 दिव्याः (for हृद्याः). K1 नदी सुमहती हृद्या. — [d]) Ś1 K1. 4 D1–3 सा(D1–3 शा)लवृक्षोपशोभिताः (K1 °ता). — After 94, S (except M1) ins.:

277* इत्येवं नरशार्दूल विस्मिता कमलेक्षणा ।

95 Dc transp. 95[ab] and 95[cd]. — [b]) K2. 3 B2 सुविस्मिता (for शुचि°). — [c]) Ś1 K1 °पराधीना; T G2–4 °वशा दीना; G1 M °कृशा दीना. — [d]) S विवर्णा परुषाभवत् (G1 °र्णाभरणा तथा).

96 [a]) K4 T1 G1 M2 च (for [अ]थ). Ś1 K (except K2) D1. 3 T1 परां (for [अ]परां). — [d]) K3 B2 तदा (for ततः).

97 [a]) Ś1 K4 D1 तरुं सा च; K1 तरुं तं च; D2. 3 तरुं साथ (for तरुश्रेष्ठम्). — [b]) Ś1 K1 [अ]प्यशोकं (for अशोकं). Ś1 K Dn D1–3. 5 M2 वनं; B2 ततः; Dc वनं; G (except G3) तथा (for तदा). — [c]) K3 B3 T2 G (except G1) M1 °पीडनं. T1 रम्यं (for हृद्यं). — [d]) Ś1 K2. 4 Dc T1 G (except G3) M1 विहगैर् (for विहंगैर्). K3 उप°; B1. 3 D4. 6 T1 M अभि° (for अनु°).

98 D1 om. 98[ab]. — [d]) Ś1 प्रमिडराड्; K1 द्रसिणराड्; K2 B4 Dn D5 पर्वतराड्; K3 Dc D2. 6 T2 G3 द्रविडराड्; K4 B1–3 D4 D1. 3 स द्रुमराड्. G1 श्रीमद्भिर्पादपैर्वृतः. — After 98, K4 D2 ins.:

278* तमुवाच ततोऽशोकं विदर्भाधिपनन्दिनी ।
कृताञ्जलिपुटा दीना भर्तृदर्शनलालसा ।
[(L. 1) D2 समीपमुपसंगम्य विदर्भा°.]

On the other hand, D1 ins. after 98:

279* तमुवाच महावृक्षं दमयन्ती तथागता ।

विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन ।
वीतशोकभयाबाधं कच्चित्त्वं दृष्टवान्नृपम् ॥ ९९
नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिम् ।
निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियम् ॥ १००
एकवस्त्रार्धसंवीतं सुकुमारतनुत्वचम् ।
व्यसनेनार्दितं वीरमरण्यमिदमागतम् ॥ १०१
यथा विशोका गच्छेयमशोकनग तत्कुरु ।
सत्यनामा भवाशोक मम शोकविनाशनात् ॥ १०२
एवं साशोकवृक्षं तमार्ता त्रिः परिगम्य ह ।
जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ॥ १०३
सा ददर्श नगान्नैकान्नैकाश्च सरितस्तथा ।
नैकांश्च पर्वतान्रम्यान्नैकांश्च मृगपक्षिणः ॥ १०४
कन्दरांश्च नितम्बांश्च नदांश्चाद्भुतदर्शनान् ।
ददर्श सा भीमसुता पतिमन्वेषती तदा ॥ १०५
गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता ।
ददर्शाथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ १०६
उत्तरन्तं नदीं रम्यां प्रसन्नसलिलां शुभाम् ।
सुशीततोयां विस्तीर्णां ह्रदिनीं वेतसैर्वृताम् ॥ १०७
प्रोद्घुष्टां क्रौञ्चकुररैश्चक्रवाकोपकूजिताम् ।
कूर्मग्राहझषाकीर्णां पुलिनद्वीपशोभिताम् ॥ १०८
सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी ।
उपसर्प्य वरारोहा जनमध्यं विवेश ह ॥ १०९
उन्मत्तरूपा शोकार्ता तथा वस्त्रार्धसंवृता ।
कृशा विवर्णा मलिना पांसुध्वस्तशिरोरुहा ॥ ११०

C. 3. 2514
B. 3. 64. 115
K. 3. 61. 115

Finally, T1 G1 M2 ins. after 98:

280* अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतसम् ।
त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियसंदर्शनाद्धि माम् ।

[= Lines 5–6 of passage No. 791* of Adi (p. 318)! — (L. 2) M2 कुरुष्वत्वं (for कुरु क्षिप्रं). T1 °संदर्शनेन मां.]

99 a) K1 S (except T2 G3) अशोकां (for वि°). K4 T1 मे; De1 मा (for मां). — c) K1 °भयाबा*; K4 Dn3 (by corr.) °भयाबाध; B3 °भयक्रोधं; D1 °भया चापि; T1 °भयाबाधः; M2 °भयां चैव. — d) D1–3 कचित्त्वं; D4. 6 कदाचित्; G4 कच्चित्तं. De T1 G1 नलं; D2 असि (for नृपम्).

100 b) B (except B2) D4. 6 T1 G1 M2 प्रभुं (for पतिम्). — d) B2 D4. 6 मत्प्रियं; T2 G (except G1) मे पतिं.

101 c) B D4. 6 दीनम्; M1 भीमम् (for वीरम्). — d) D2. 3 °ण्यं सहसागतं.

102 b) K4 D1 अशोक मम; D2. 3 T1 M अशोकवर. De अशोक क्रमतः कुरु; G1 अशोक कुरु मां तथा. — d) K2 Dn De अशोकः शोकनाशनः; K3. 4 B D1–6 मम शोकविनाशन (B4 D1–3 °नः); M1 मम शोकं विनाशय.

103 b) K2 Dn D5 वै (for त्रिः). T1 G1 उपगम्य; T2 G2–4 परिगृह्य (for परिगम्य). Ś1 K1 T2 G (except G1) M1 च (for ह). De परिगम्य जगाम ह; D2 आर्ताभ्यर्च्य गतान्यतः. — c) B D4. 6 दारुणतमं; T1 G1 M2 दारुणं देशं. — d) D2. 3 transp. देशं and भैमी. T1 G1 M2 वैदर्भी (G1 वैदेही) कमलेक्षणा.

104 a) D2 वनानि (for नगान्). Ś1 D2. 4 एकान्; G4 एकं (for नैकान्). — b) Ś1 एकाश्च; D1 अनेकाः; D2 पर्वतान्; D3 सरांसि (for नैकाश्च). — c) D2. 3 °श्च वनखंडांश्च. — d) D1 अनेकान्; D2. 3 रम्यांश्च (for नैकांश्च).

105 a) D2. 3 गुहान्रम्यान् (for नितम्बांश्च). — b) K3 corrupt; De नदीं°; D3 ह्रदां°; G1 नगां° (for नदीं°). D1 om च. K2 B2 Dn D5. 6 T2 (before corr.) G2. 4 M1 नदीश्चाद्भुतदर्शनाः. — c) K2 ता; B1–3 D (except D1–3. 5) G1 तान्; T2 G2–4 M1 [ए]का (for सा). — d) B D4. 6 सती; T1 M2 शुभा; G1 सदा (for तदा).

106 a) S (except G1 M1) सा गत्वा दूरमध्वानं. — b) K3 D4 सुविस्मिता (for शुचि°).

107 b) T2 G2–4 शिवां (for शुभाम्). — d) Ś1 क्रंदिनी; K1 क्रदंतीं (sic); De Dn3 T1 M ह्लादिनीं; T2 (by corr.) G2. 4 ह्लादिनीं; G1 ह्लादनैः (for ह्रदिनीं). Ś1 K1. 3 तापसैर्वृतां; T1 G1 M2 पादपैः; T2 G3 वैतसैः; M1 पक्षिसंकुलां.

108 a) D2. 3 क्रौंचमिथुनैश्च; G1 °कारंडैश्च. — b) K4 B3 De D1–3. 5 S चक्रवाकोप(S °कैश्च)शोभितां. — c) B De D2–4. 6 °समां (for °झषां). — d) K2 Dn D5 विपुलद्वीपं; T2 G (except G1) M2 पुलिनद्वीपराजितां.

109 a) G1 सु- (for [ए]व) — b) G1 M2 दमयंती (for नल°). T2 G तपस्विनी (G1 शुचिस्मिता) (for यश°). — c) K1 T1 G1 M2 उपसृत्य; K2 De Dn D1. 4–6 उपसर्प (sic); K4 D3 उपासर्पद्. ❀ Cn: उपसर्प उपसस्मर्प। अभ्यासलोप आर्षः। ❀

110 a) Ś1 K1. 3. 4 D1–3 उन्मत्तवद्भीमसुता. — c)

C. 3. 2515
B. 3. 64. 116
K. 3. 61. 116

तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्भीताः प्रदुद्रुवुः ।
केचिच्चिन्तापरास्तस्थुः केचित्तत्र विचुक्रुशुः ॥ १११
प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्त चापरे ।
चक्रुस्तस्यां दयां केचित्पप्रच्छुश्चापि भारत ॥ ११२
कासि कस्यासि कल्याणि किं वा मृगयसे वने ।
त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्मेह कच्चित्त्वमसि मानुषी ॥११३
वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः ।
देवता त्वं हि कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥ ११४
यक्षी वा राक्षसी वा त्वमुताहोऽसि वराङ्गना ।
सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वास्माननिन्दिते ॥ ११५

यथायं सर्वथा सार्थः क्षेमी शीघ्रमितो व्रजेत् ।
तथा विधत्स्व कल्याणि त्वां वयं शरणं गताः ॥११६
तथोक्ता तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा ।
प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनदुःखिता ।
सार्थवाहं च सार्थं च जना ये चात्र केचन ॥११७
यूनः स्थविरबालाश्च सार्थस्य च पुरोगमाः ।
मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुताम् ।
नृपस्नुषां राजभार्यां भर्तृदर्शनलालसाम् ॥ ११८
विदर्भराण्मम पिता भर्ता राजा च नैषधः ।
नलो नाम महाभागस्तं मार्गाम्यपराजितम् ॥ ११९

Ks कृशां विवर्णां मलिनां; De2 D1–4 कृशा विवर्णमलिना (D2. 3 °वदना).

111 b) G1 विरूपां केपि दुद्रुवुः. — c) T1 तापपरा°; M2 भीताः परा° (for चिन्तापरा°). K2 Dn D5 जग्मुः (for तस्थुः).

112 ab) D2. 3 केचित्तत्राभ्यसूयंति केचिन्निंदंति चापरे. — c) Ś1 Ks B1. 2 De D1 चक्रुस्तस्या; K2 Dn D5 अकुर्वन; D2. 3 चक्रुः केचिद्; S कुर्वत्यस्यां (G1 °त्यन्ये; G2 °त्यस्या; M1 °तोस्यां). D2 तस्यां; D3 तत्र (for केचित्). — d) K1 तां च; D3 चैव (for चापि).

113 c) T1 चैने; G1 सर्वे; M2 चैव (for स्मेह). — d) T1 M2 नराः सार्थनि(T1 स्वार्थवि)वासिनः; T2 G2–4 वयं भीताश्च शोभने.

114 a) T2 G3 देवता त्वं (for वद सत्यं). G4 देवता मीह सुभगे. — b) G4 त्वं वनस्य (for पर्वतस्य). K3 [अ]पि; B3 D2 T G2–4 [अ]स्य; G1 च (for [अ]थ). — d) K4 transp. त्वां and वयं. K2 D1 किं वा मृगयसे वने (= 113b).

115 T1 om. 115–116. — a) De पन्नगी (for राक्षसी). B D4. 6 वासि; M2 वापि (for वा त्वम्). — b) K4 उताहो स्विद्; M2 त्वमुताहो (for उताहोऽसि). De सुरांगना. B3 D4. 6 T2 G M1 उताहो (G2. 4 °त वा) स्वित्सुरांगना. — d) K3 Dn2 D2. 5. 6 G1 रक्ष वा°; K4 De Dn1. n3 T2 G2–4 M2 रक्ष चा°; D1 रक्षया° (for रक्षस्वा°). B2 वरांगने (for अनिन्दिते). M1 त्वां वयं शरणं गताः (= 114d, 116d).

116 T1 om. 116 (cf. v.l. 115). — a) T2 G2. 3 M1 सर्वशः; G1 सर्वतः; G4 सदशः. G1 स्वार्थं (for सार्थः). D2. 3 यथायं सर्वसार्थश्च. — b) K3 D1 क्षेमः; D3 °मं (for °मी). B D4. 6 सर्वं; M2 क्षिप्रम् (for शीघ्रम्). T2 G क्षेमं गच्छेदशंकितः. — c) T2 G (except G1) त्रायस्व (for विधत्स्व). — d) = 114d. K D (except D4. 6) यथा श्रेयो हि नो भवेत् (K3 यथा श्रेयो भवेच्च नः).

117 a) Ś1 D3 यथोक्ता. — b) K1 शुभानना; G1 शुचिस्मिता (for नृपा°). — c) Ś1 K (except K2) D1–3 सार्थं (for साध्वी). — d) K2 De Dn D5 °व्यसनपीडिता; B D3. 4. 6 G1 °व्यसनकर्शि(or °र्षि)ता; T1 M2 °शोकनिपीडिता; T2 G2–4 °दर्शनलालसा (cf. 118f). — e) D1. 3 S (except G1) °वाहश्च सार्थश्च. — f) De जना वा; D3 ये चान्ये (for जना ये). B D4. 6 तत्र; De येत्र; D3 वात्र; T2 G3 चास्य (for चात्र).

118 a) Ś1 युवानः स्थविरबालाः; K1–3 De Dn D1. 5 T2 G2–4 युवस्थविरबाला(De °लां)श्च; K4 B3 D2. 4. 6 M यूनः स्थविरबालांश्च; D3 युवा स्थविरबालाश्च. — b) K4 [ण]त्र; S (except G1) [अ]स्य (for च). K3. 4 B De D2. 4. 6 M पुरोगमान्. — c) D2. 3 G1 विजानीध्वं. — e) D1 राजस्नुषां. G1 राजपत्नीं. — 118f = (var.) 3. 62. 1d.

119 b) Ś1 K1 च मम (for राजा च). — After 119ab, K4 ins.:

281* क्व नु मां कितवश्छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ।
वैषम्यमपि संप्राप्तो गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्योत्थितसर्गा न संशयः ।
क्व नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ताराते तपस्विनी । [5]
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य क्व वामायोपतिष्ठति ।

[L. 1-2 = (var.) 3. 67. 9. — L. 3-4 = (var.) 3. 68. 8abcd. — L. 5-6 = (var.) 3. 64. 10.]

— c) T1 G1 महाराज (for °भागस्). — d) Ś1 मृग्या°; D3 मृगा° (for मार्गा°). K3 corrupt.

यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं शंसत मे प्रियम् ।
नलं पार्थिवशार्दूलममित्रगणसूदनम् ॥ १२०
तामुवाचानवद्याङ्गीं सार्थस्य महतः प्रभुः ।
सार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कल्याणि मद्वचः ॥ १२१
अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिते ।
मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ॥ १२२
कुञ्जरद्वीपिमहिषशार्दूलर्क्षमृगानपि ।
पश्याम्यस्मिन्वने कष्टे अमनुष्यनिषेविते ।
तथा नो यक्षराडद्य मणिभद्रः प्रसीदतु ॥ १२३
साब्रवीद्वणिजः सर्वान्सार्थवाहं च तं ततः ।
क्व नु यास्यति सार्थोऽयमेतदाख्यातुमर्हथ ॥ १२४

सार्थवाह उवाच ।

सार्थोऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ॥ १२५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

बृहदश्व उवाच ।

सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
अगच्छत्तेन वै सार्धं भर्तृदर्शनलालसा ॥ १
अथ काले बहुतिथे वने महति दारुणे ।
तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ॥ २
ददृशुर्वणिजो रम्यं प्रभूतयवसेन्धनम् ।

C. 3. 2534
B. 3. 65. 3
K. 3. 62. 3

---

120 [a]) B_2 $D_{4.6}$ M_1 **जानीथ** (for **°त**). — [b]) D_6 **शंसथ**. D_{c1} **मत्**; D_{c2} **मां** (for **मे**). D_3 **पतिं** (for **प्रियम्**). — [c]) $D_{2.3}$ **नृपं** (for **नलं**). $Ś_1$ K D (except $D_{4.6}$) **पुरुष°**. — [d]) T_2 G_3 **°मर्दनं**.

121 [d]) T_1 G_1 M_2 **दमयंतीं नराधिप**.

123 M_2 om. 123 (along with 122[bcd] and 124[a]). — [ab]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 G_4 **कुंजरद्वीप°**; $B_{1.2}$ De $D_{2-4.6}$ **°द्वीपिमहिषाऽऽशा**(De **°षं शा**)**र्दूल°**; T_1 G_1 **गोमायुकुंजरद्वीपिमहिषर्क्षमृगान्**. S (M_2 om.) **अहं** (for **अपि**). — [cd]) K_2 Dn D_5 **कृच्छ्रे**; K_4 D_3 **घोरे**; T_2 G (except G_1) **शून्ये** (for **कष्टे**). To avoid the hiatus, all MSS. except T_2 $G_{3.4}$ M_1 ins. **हि** between the two halves of the line! — After 123[cd], K_1 B D (except $D_{1-3.5}$) ins.:

282* **ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने ।**;

while T_2 G_{2-4} M_1 ins.:

283* **यतो वयं न पश्यामो नलं पार्थिवमत्र वै ।**

— [e]) $Ś_1$ K_1 **यथा नो**; T G **ततोस्य** (T_1 **°यं**; G_1 **°नो**). — [f]) K_2 D_{c1} D_2 T_1 $G_{2.4}$ M_1 **माणिभद्रः**.

124 M_2 om. 124[a] (cf. v.l. 123). — [a]) G_1 **व्रजतः** (for **वणिजः**). K_3 **सार्थं** (for **सर्वान्**). — [b]) K_1 **तद्वचः**; T_1 $G_{1.2.4}$ **तत्वतः** (for **तं ततः**). — [d]) $K_{2.4}$ Dn D_5 **अर्हसि** (for **अर्हथ**).

125 [b]) $Ś_1$ K Dn $D_{2.3.5.6}$ **सत्यदर्शिनः**; D_1 **प्रियदर्शनः**. — [d]) B De $D_{4.6}$ **नृवरा°**; G_1 **जनपा°** (for **मनुजा°**).

Colophon om. in $Ś_1$ K_1. — *Major parvan:* Dn_2 T G_{2-4} **आरण्य**. — *Sub-parvan:* N ($Ś_1$ K_1 om.) T_1 G_1 M_1 (all om. sub-parvan name) mention only **नलोपाख्यान**. — *Adhy. name:* D_2 **नलावलोकने दमयंतीविलापः**. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 64; D_1 66; T G M_2 (after corr.) 61 (as in text); M_1 62; M_2 (before corr.) 63. — *Śloka no.:* Dn 134.

62

☞ For stanzas 1–17, K_4 D_{1-3} subst. a passage of 96 lines (forming by itself a separate adhy.) given in App. I (No. 10), a passage which is totally different in wording from the constituted text, but has on the other hand many lines in common with the K_2 Dn passage (in other words, with the Vulgate version); cf. passages No. 11–12 of the same App.

1 M_2 om. 1[c]–17[d]. — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} De Dn D_5 **जगाम सह तेनैव**; B $D_{4.6}$ **जगाम तेन** (B_4 **°मानेन**) **सार्थेन**; T_1 **अगच्छद्राजशार्दूल**; G_1 **अगच्छत्तेन राजेंद्र**. — [d]) $Ś_1$ K_{1-3} De Dn D_5 **सार्थेन पतिलालसा**; T_1 M_1 **दुःखशोकसमन्विता** (M_1 **°परायणा**).

2 M_2 om. 2 (cf. v.l. 1); M_1 om. 2–17. — [c]) $Ś_1$ K_1 **तडाकं**; T G **तटाकं**. — [d]) T G **°सौगंधिकायुतं**.

C. 3. 2534
B. 3. 65. 3
K. 3. 62. 3

बहुमूलफलोपेतं नानापक्षिगणैर्वृतम् ॥ ३
तं दृष्ट्वा मृष्टसलिलं मनोहरसुखावहम् ।
सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः ॥ ४
संमते सार्थवाहस्य विविशुर्वनमुत्तमम् ।
उवास सार्थः सुमहान्वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ ५
अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा ।
सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
पानीयार्थं गिरिनदीं मदप्रस्रवणाविलाम् ॥ ६
मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्याः सार्थमुत्तमम् ।
सुप्तं ममर्द सहसा चेष्टमानं महीतले ॥ ७
हाहारवं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणार्थिनः ।
वनगुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा महतो भयात् ।
केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचित्पद्भ्यां हता नराः ॥ ८
गोखरोष्ट्राश्वबहुलं पदातिजनसंकुलम् ।
भयार्तं धावमानं तत्परस्परहतं तदा ॥ ९
घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।

3 M om. 3 (cf. v.l. 1, 2). — [c]) Ś1 K1–3 B De Dn D5 °पुष्प° (for °मूल°). — [d]) Ś1 K1–3 De Dn D5 °पक्षिनिषेवितं; G1 °मृगगणैर्वृतं.

4 M om. 4 (cf. v.l. 1, 2). — [a]) Ś1 K1–3 De Dn D5 निर्मलस्वादु°; B4 तं दृष्ट्वारण्य°. — [b]) Ś1 K2. 3 De Dn D5 मनोहारि सुशीतलं; K1 सुमनोहारि शीतलं; B1. 3. 4 D4. 6 मनोरमसुखावहं; B2 (m as in text) मनोहरसुखावृतं.

5 M om. 5 (cf. v.l. 1, 2). — [b]) B3 G1 दद्युर् (for विविशुर्). — [c]) B D4. 6 उवास स महासार्थः. — [d]) K1 गिरिम् (for वेलाम्). Ś1 शैलमासाद्य पश्चिमं; T G निशामासाद्य पद्मिनीं.

☞ For 6–10[cd], D5 subst. a passage given in App. I (No. 11), which is a variant version of lines 13–96 of passage No. 10 of the same App.

6 M om. 6 (cf. v.l. 1, 2). — [b]) Ś1 तथा; B D4 [s]नघ (for तदा). T G निःशब्दे (T1 °ब्द-) तिमिरे तदा. — [d]) Ś1 K1 हस्तियूथ उपा°. — [e]) T G °तटात् (for °नदीं). Ś1 K1. 3 अथ सार्थं गिरिनिभा (Ś1 °भं). — [f]) Ś1 K1 मदप्रस्रवणा (K1 °विणो) गजाः; K3 °प्रश्रावणाविलाः; B1. 3 D4 T1 G1 °प्रस्रव(G1 °वि)णाविलं; T2 G2–4 °प्रस्रवणोल्बणं (G2. 4 °ढलं). — Dn1. n2 ins. after 6: D5, after 10:

284* अथापश्यत सार्थं तं सार्थजान्सुबहून्गजान् ।
ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ।
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागानां मार्गा नष्टा वनोद्भवैः ।,

which in D5 is followed by passage No. 12 of App. I.

7 M om. 7 (cf. v.l. 1, 2). — [a]) Ś1 K1 सार्थं (for मार्गं). T2 G1. 3. 4 निरुध्य (for सं°). G2 सुप्तं तं (for संसुप्तं). — [b]) Ś1 K1. 3 तीरमुत्तमं (K3 °रे); K2 De तीर उत्तरे (for सार्थमुत्तमम्). — [c]) K2 B2. 3 Dn1 D4. 6 सतं; G1 सुप्तान्. Ś1 K3 Dn ममर्दुः; K1 मम*. T2 G3. 4 तरसा. — [d]) Ś1 K1 T G (except G1) वेष्ट° (for चेष्ट°).

8 M om. 8 (cf. v.l. 1, 2). — [a]) Ś1 K3 De2 हाहारावं; K2 B3. 4 Dn G1 हाहाकारं; De1 दाहाहाराः; T G2–4 महारवं. K3 De1 विमुंचतः; D4. 6 वियुंजंतः. — T1 om. (haplol.) 8[b]–10[a]. — [b]) T2 G3. 4 बुध्यंत; G1 वणिजः; G2 वध्यंते (for सार्थिकाः). K1 साक्षिकाः शरणैषिणः. — [d]) T2 G निद्रया (for निद्रान्धा). Ś1 K1–3 De Dn बहवो (for महतो). Dn [s]भवन् (for भयात्)! — [e]) G1 नखैः (for करैः). — [f]) De गजैर् (for हता). Ś1 K1–3 B2 Dn1. n2 गजैः; De हताः (for नराः). T2 G केचित्पद्मिनैरा हताः.

9 T1 M om. 9 (cf. v.l. 1, 2, 8). — [a]) Ś1 K1. 3 Dn निहतोष्ट्राश्वबहुलाः; K2 गोखरोष्ट्रांश्च बहुलान्; De गोखरोष्ट्राश्वबहुलाः. — [b]) Ś1 °जनवत्सलाः; K1–3 De Dn °जन(De °ध्वज)संकुलाः; B1. 3. 4 D4. 6 °नरसंकुलं. — [c]) Ś1 K3 भयार्ता धावमानाश्च; K1. 2 B4 De Dn भयादाधावमानाश्च (B4 °स्ते); B1. 2 D4 भयार्तमाद्रवत्सार्थः (D4 °न्सर्वे); B3 D6 °र्तमद्रवत्सर्वं. — [d]) Ś1 K1–3 B4 De Dn °हतास्. T2 G तथा (for तदा).

10 M om. 10 (cf. v.l. 1, 2); T1 om. 10[a] (cf. v.l. 8). — [a]) B1. 4 D4. 6 कष्टां वाचं; B2. 3 कष्टा वाचो; T2 G (except G1) घोरं नादं. G4 प्र° (for वि°). — [c]) K2 (corrupt) वृक्षेथासज्य संतुष्टाः; B Dn D4. 6 वृक्षमा(Dn वृक्षेष्वा)रुह्य संरब्धाः; De वृक्षेथारुह्य संविग्नाः. — K2 Dn ins. after 10[cd]: D5, before 10[e/]:

285* एवं प्रकारैर्बहुभिर्दैवेनाक्रम्य हस्तिभिः ।

— [e]) K2 Dn D5 राजन् (for तथा). K2 Dn T G विनिहतं (for तत्रि°). — [f]) K3 समस्तं (for समृद्धं). G1 सार्थ-

वृक्षेष्वासज्य संभग्नाः पतिता विषमेषु च ।
तथा तन्निहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ॥ १०
अथापरेद्युः संप्राप्ते हतशिष्टा जनास्तदा ।
वनगुल्माद्विनिष्क्रम्य शोचन्तो वैशसं कृतम् ।
भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायं च जनाधिप ॥ ११
अशोचत्तत्र वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतम् ।
योऽपि मे निर्जनेऽरण्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ।
हतोऽयं हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तु ॥ १२
प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं मया नूनमसंशयम् ।
नाप्राप्तकालो म्रियते श्रुतं वृद्धानुशासनम् ॥ १३
यन्नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता ।
न ह्यदैवकृतं किंचिन्नराणामिह विद्यते ॥ १४
न च मे बालभावेऽपि किंचिद्व्यपकृतं कृतम् ।
कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतम् ॥ १५
मन्ये स्वयंवरकृते लोकपालाः समागताः ।
प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः ।
नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्नुवत्यहम् ॥ १६
एवमादीनि दुःखानि सा विलप्य वराङ्गना ।
हतशिष्टैः सह तदा ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
अगच्छद्राजशार्दूल दुःखशोकपरायणा ॥ १७
गच्छन्ती सा चिरात्कालात्पुरमासादयन्महत् ।
सायाह्ने चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यवादिनः ।
वस्त्रार्धकर्तसंवीता प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ १८
तां विवर्णां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्जनाम् ।

C. 3. 2577
B. 3. 65. 46
K 3. 62. 47

वाह मसंडलं. — After 10, D_6 ins. 284*. — A passage of 37 lines given in App. I (No. 12) is ins. in K_2 Dn after 10; in D_6, after 284*. Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 70.

11 M om. 11 (cf. v.l. 1, 2). — [a]) De Dn_3 तथा° (for अथा°). — [b]) K_2 B $D_{4.6}$ T_1 G_2 हतशिष्टो जन(° K_2 °ष्टजन-; T_1 °ष्टा जन-; G_2 °ष्टजना)स्तदा. — [c]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_5 तस्माद्देशाद्; K_2 De देशात्तस्माद्; B $D_{4.6}$ वनदुर्गाद् (for वनगुल्माद्). $D_{4.6}$ विनिःसृत्य. — [d]) $Ś_1$ K_3 शोचंस्ते; K_1 ह्यशोचन्; K_2 $B_{1.4}$ De_1 Dn_1 D_5 G_4 शोचंते; $B_{2.3}$ $D_{4.6}$ शुशोच; De_2 प्रोचुस्ते (for शोचन्तो). — [e/f]) G_1 दयितं (for पितरं), and पितरं (for सखायं). $Ś_1$ K_{1-3} Dn D_5 T G_3 नरा° (for जना°). — After 11, T G ins.:

286* हन्यमाने तथा सार्थे दमयन्ती शुचिस्मिता ।
ब्राह्मणैः सहिता तत्र वने तु न विनाशिता ।

12 M om. 12 (cf. v.l. 1, 2). — [b]) T_1 एतद् (for नु मे). K_1 वैशसं (for दुष्कृतं). — G_1 om. (hapl.) 12^c–15^b. — [d]) $Ś_1$ [s]स्मि (for ऽयं). — [e]) $Ś_1$ K_{1-3} De Dn D_5 स हतो (for हतोऽयं). — [f]) B $D_{4.6}$ T_2 G_3 मंदभाग्यं. K_2 B Dn $D_{4.6}$ तत्; K_3 च (for तु).

13 G_1 M om. 13 (cf. v.l. 12, 1, 2). — [b]) $Ś_1$ K_{1-3} De Dn D_5 नूनमद्यापि वै मया. — [c]) De_1 T_2 G (G_1 om.) °काले; Dn_1. n_3 (by corr.) $D_{4.6}$ T_1 °कालं.

14 G_1 M om. 14 (cf. v.l. 12, 1, 2). — [a]) Dn D_6 या (for यन्). — [c]) T G (G_1 om.) नान्यद् (for न हि). $Ś_1$ K_2 [अ]दैवकृतं; T G (G_1 om.) दै(T_1 दे)वकृतात्. — [d]) K_3 B $D_{4.6}$ दृश्य° (for विद्य°).

15 M om. 15 (cf. v.l. 1, 2); G_1 om. 15^{ab} (cf. v.l. 12). — [a]) K_3 हि (for च). — [b]) $Ś_1$ अप°; K_2 Dn D_5 पाप° (for व्यप°).

16 M om. 16 (cf. v.l. 1, 2). — [c]) De नेषां नूनं (by transp.).

17 M_1 om. 17; M_2 om. 17^{abcd} (cf. v.l. 1, 2). — [a]) $Ś_1$ K_{1-3} De Dn $D_{4.5}$ दुःखार्ता; T_1 दुःखेन (for दुःखानि). — [b]) De विलप्य च (for सा विलप्य). K_1 वरानना. — After 17^{ab}, K_2 Dn D_5 ins.:

287 प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ।

— [c]) $Ś_1$ K_{1-3} De Dn D_5 हतशेषैः. — [e]) B_1 अगमद्; M_2 आगच्छद्. — [f]) $Ś_1$ K_{1-3} B De Dn D_{4-6} चंद्रले(° $B_{1.3.4}$ $D_{4.6}$ विद्युले)खेव शारदी; M_2 दुःखशोकसमन्विता.

18 Before 18, D_{1-3} ins.:

288* बृहदश्व उवाच ।
एवं सा दुःखसंतप्ता भर्तृव्यसनकर्शिता ।

— [a]) K_4 Dn_3 M_1 गच्छती. K_4 D_{1-3} न (for सा). $K_{2.4}$ Dn $D_{1-3.5}$ बाला (for कालात). — [b]) D_2 बृहत (for महत्). — [c]) De चेदिराष्ट्रस्य. — [d]) $Ś_1$ K (except K_3) Dn $D_{1-3.5}$ सत्यदर्शिनः. — For 18^{cd}, cf. 3. 61. 125^{ab}. — After 18^{cd}, S ins.:

289* सा तु तच्चारुसर्वाङ्गी सुबाहोस्तुङ्गगोपुरम् ।

— [e]) K_1 M वस्त्रावकर्त°; K_2 Dn D_5 अथ वस्त्रार्ध°; K_3 De एकवस्त्रार्ध°; K_4 D_{1-3} कृत्तवस्त्रार्ध°; B $D_{4.6}$ वस्त्रार्धकाय°; T G वस्त्रार्धेन च (T_1 सु-) संवीता.

C. 3. 2578
B. 3. 65. 47
K. 3. 62. 47

उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः ॥ १९
प्रविशन्तीं तु तां दृष्ट्वा चेदिराजपुरीं तदा ।
अनुजग्मुस्ततो बाला ग्रामिपुत्राः कुतूहलात् ॥ २०
सा तैः परिवृतागच्छत्समीपं राजवेश्मनः ।
तां प्रासादगतापश्यद्राजमाता जनैर्वृताम् ॥ २१
सा जनं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमम् ।
आरोप्य विस्मिता राजन्दमयन्तीमपृच्छत ॥ २२
एवमप्यसुखाविष्टा बिभर्षि परमं वपुः ।
भासि विद्युदिवाभ्रेषु शंस मे कासि कस्य वा ॥ २३
न हि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्जितम् ।
असहाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे ॥ २४
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् ।
मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रताम् ॥ २५
सैरन्ध्रीं जातिसंपन्नां भुजिष्यां कामवासिनीम् ।
फलमूलाशनामेकां यत्रसायंप्रतिश्रयाम् ॥ २६
असंख्येयगुणो भर्ता मां च नित्यमनुव्रतः ।
भर्तारमपि तं वीरं छायेवानपगा सदा ॥ २७
तस्य दैवात्प्रसङ्गोऽभूदतिमात्रं स्म देवने ।
द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेकोऽभ्युपेयिवान् ॥ २८
तमेकवसनं वीरमुन्मत्तमिव विह्वलम् ।

---

19 [a]) K₂ Dn D₅ विह्वलां (for विवर्णां). — [b]) K₃ M₁ मुक्तकेशाम्. Ś₁ K Dc Dn D₁₋₃. ₅ अमार्जितां; B₁. ₃. ₄ वरांगनां; B₂ D₄. ₆ वराननां (for अमार्जनाम्). T₁ G₂ M₂ मलिनां मुक्तमूर्धजां.

20 [a]) M₁ निर्विशतीं. K₄ तदा (for तु तां). T₂ G (except G₁) तां तु प्रविशन्तीं दृष्ट्वा. — [b]) Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃ °पुरं. — [c]) Ś₁ K D (except D₅) तत्र (for ततो). — [d]) Ś₁ राजपुत्र्यः; K₁₋₃ राजपुत्राः; K₄ D₁₋₃ राजपुत्रीं; D₄ T₁ M₁ ग्रामपुत्राः; T₂ (by corr.) G₃ पौरपुत्राः; G₁ राजपुत्रां; G₂. ₄ M₂ ग्राम्यपुत्राः.

21 [d]) B D₄. ₆ transp. जनैः and वृतां. — After 21. K₁₋₃ B D (except D₁. ₂) ins.:

290* धात्रीमुवाच गच्छैनामानयेह ममान्तिकम् ।
जनेन क्लिश्यते बाला दुःखिता शरणार्थिनी ।
याद्यग्रपां च पश्यामि विद्योतयति मे गृहम् ।
उन्मत्तवेषप्रच्छन्ना श्रीरिवायतलोचना ।

[(L. 1) K₂ D₅ चैवैनाम्; Dc च इमाम्; D₃ गच्छेमाम् (for गच्छैनाम्). K₃ [ए]नां; B D₄. ₆ [इ]नि (for [इ]ह). — (L. 2) K₁. ₃ क्लिश्यते; B₂ क्लिष्यते; B₃ कृष्यते (for क्लिश्यते). B₁₋₃ Dc₂ D₄. ₆ [स]नाथा (for बाला). B₄ Dc₁ जनैरा (Dc₁ °नैना) क्लिश्यतेनाथा. — (L. 3) K₂ B₂ Dc Dn D₅ तादृग्रूपं (B₂ Dc °पां). — (L. 4) K₁ B उन्मत्तवेश°; K₂ Dn D₅ उन्मत्तवेषा कल्याणी. Dc श्रीरिवोत्पललोचना.]

22 [a]) Ś₁ K₄ D₁₋₃ तं; K₁ तां (for सा). Ś₁ K₁ D₁. ₂ [अ]थ; K₂ तु; K₄ च; Dc तत्; S नां (for तं). — [c]) K₂ D₄. ₆ आरोह्य; B₃. ₄ आरुह्य (for आरोप्य).

23 [a]) K₂ D₅ एवमप्यशुभे काले. — [c]) D₅ नभो- (for भासि). — [d]) D₁ कस्य कस्य; T₂ G₁. ₃. ₄ (by transp.) कस्य कासि. K₂ D₅ भाविनि; D₁ कन्यके (for कस्य वा).

24 [a]) B D₅ S (except G₁) च (for हि). — [c]) D₂. ₃ असह्यं यं नरेभ्यस्त्वं. — [d]) D₁₋₃ °र्षभे (for °प्रभे).

25 [a]) K₃ transp. श्रुत्वा and तस्याः. — [c]) Ś₁ मानुष्यहं विजा°.

26 [a]) K (except K₄) D₂. ₅. ₆ T₂ (before corr.) G₂. ₄ M₁ सैरंध्री-; B Dc D₄ सैरिंध्रीं (spelling seen in the Virāṭa also). Ś₁ K (except K₂) D₁₋₃. ₅ व्रतसंपन्नां. — [b]) Ś₁ यथार्हा; K₄ D₁ यथार्हं; D₂. ₃ यथार्हं (for भुजिष्यां). B₂ कामचारिणीं. K₃ भुजिष्या °वासिनी. — [c]) B₁. ₃ D₄. ₆ °शिनीम् (for °शनाम्). — [d]) Ś₁ °प्रतिश्रयात्; G₁ °तनाश्रयां.

27 [c]) Ś₁ भर्तारम्; K₁ तथाहम्; K₂ B Dn D₄. ₆ M₁ (*inf. lin.*) भक्ताहम् (for भर्तारम्). K₁ अनु (for अपि). T₂ G₂₋₄ अहं चानुगता वीरं. — [d]) G₁ सीतेव (for छायेव). K₂. ₄ B₃ Dn D₁. ₂. ₅ G₁ M₁ [अ]नुगता (for [अ]नपगा). K₂ Dn D₅ पथि (for सदा). K₃ छायेव अनुगा सदा; B₁. ₂. ₄ D₄. ₆ छायेवानपगामिनी. — M₂ (which om. 28[a]–29[b]) ins. 291* after 27.

28 M₂ om. 28[a]–29[b]. — [b]) K₂ B₁ Dn D₅ सु-; D₁₋₃ S (M₂ om.) हि (for स्म). — [c]) Dc वि- (for स). — [d]) K₂ Dn D₅ °मेक उपेयिवान्.

29 M₂ om. 29[ab] (cf. v.l. 28). — [a]) T₂ G₂₋₄ छन्नम् (for वीरम्). G₁ तमेकमवनीवीरं. — [b]) T₂ G (except G₁) अति- (for इव). — T₁ G₁ ins. after 29[ab]: M₂ (which om. 28[a]–29[b]) ins. after 27:

291* स केनचिदमेयात्मा कारणेन वराङ्गने ।
दुःखितः सर्वमुत्सृज्य प्रविवेश महावनम् ।
ततस्तं दुःखितं दृष्ट्वा प्रविशन्तं च काननम् ।

आश्वासयन्ती भर्तारमहमन्वगमं वनम् ॥ २९
स कदाचिद्वने वीरः कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
क्षुत्परीतः सुविमनास्तदप्येकं व्यसर्जयत् ॥ ३०
तमेकवसनं नग्नमुन्मत्तं गतचेतसम् ।
अनुव्रजन्ती बहुला न स्वपामि निशाः सदा ॥ ३१
ततो बहुतिथे काले सुप्तामुत्सृज्य मां क्वचित् ।
वाससोऽर्धं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसम् ॥ ३२
तं मार्गमाणा भर्तारं दह्यमाना दिनक्षपाः ।
न विन्दाम्यमरप्रख्यं प्रियं प्राणधनेश्वरम् ॥ ३३
तामश्रुपरिपूर्णाक्षीं विलपन्तीं तथा बहु ।
राजमाताब्रवीदार्तां भैमीमार्ततरा स्वयम् ॥ ३४
वसस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे त्वयि वर्तते ।
मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ॥ ३५
अथ वा स्वयमागच्छेत्परिधावन्नितस्ततः ।
इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलप्स्यसे ॥ ३६
राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
समयेनोत्सहे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ॥ ३७
उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्यां पादधावनम् ।
न चाहं पुरुषानन्यान्संभाषेयं कथंचन ॥ ३८
प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिद्दण्ड्यस्ते स पुमान्भवेत् ।
भर्तुरन्वेषणार्थं तु पश्येयं ब्राह्मणानहम् ॥ ३९
यद्येवमिह कर्तव्यं वसाम्यहमसंशयम् ।

C. 3. 2601
B. 3. 65. 79
K. 3. 62. 71

— [d]) K2 B2 Dn D5 G1 अभ्यगमं; T2 G2–4 M1 अभ्यागता (for अन्व°). B D4 पतिं; D5 प्रति; T1 M2 तदा (for वनम्).

30 [a]) B2–4 D4. 6 T1 G1 M पुनर् (for वने). T2 G2–4 महारण्ये (for वने वीरः). — [c]) Ś1 K2 Dn D2. 3. 5 T1 G1. 2 M2 तु; K1. 3 B4 स (for सु-). — [d]) K1 D4 तदाप्येकं; K3 वस्त्रमेकं; D1 तदा मां स; D5 मामप्येकं; S (except M1) वासश्चैकं. K1 विसर्जयेत्; K3. 4 G1 विसर्जयत्; D3 व्यसर्जयेत्. D2 तदाप्येनो विनिर्गतः.

31 [a]) K1 D5 S (except G1 M2) तमेकवसना. D1 वीरम् (for नग्नम्). — [b]) Ś1 lacuna; K De Dn D1–3. 5 उन्मत्तवदचेतसं (K1 D3 °नं); B3. 4 G1 M1 उन्मत्तं ग(M1 °त्ता ह)तचेतनं. — [d]) D3 अनुयामि; D3 न स्वपिमि; D5 ह्यनुयामि (for न स्वपामि). K3. 4 निशां. K2. 3 Dc2 Dn D5 तदा (for सदा).

32 [b]) K1 मा; K3 D2. 3 स (for मां). — [d]) S (except G1) अनागसीं.

33 [b]) K1 गणयंती (for दह्य°). K2 D5 दिनक्षयं; K4 °क्षिपां; B2 Dn D4. 6 T2 G M1 दिवानिशं; B3 T1 दिनक्षपं; D1. 2 °क्षिपं; M2 °क्षपां. — After 33[ab], K1 B D (except D1–3. 5) ins.:

292* साहं कमलगर्भाभमपश्यन्ती हृदि प्रियम् ।

— [d]) Ś1 K D (except D4. 6) प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुं. — After 33, S (except M1) ins.:

293* इत्युक्त्वा सानवद्याङ्गी राजमातरमप्युत ।
स्थिताश्रुपरिपूर्णाक्षी वेपमाना सुदुःखिता ।

34 [c]) Ś1 K1–3 B2–4 Dn D1. 3. 4. 6 आर्ता (for आर्तां). — [d]) K2 D (except D4. 6) आर्तस्वरां; K3. 4 T1 M2 °स्वरा; B3. 4 °तरां. D1 भृशं (for स्वयम्). Ś1 K1 भैमीमार्ततरस्वनां; T2 G (except G1) आर्तां भैमीं स्वयं तदा.

35 [a]) K4 D1–3 वस त्वं मयि; T2 G (except G1) वस त्वमिह. — [b]) Ś1 K D (except D4. 6) परमा त्वयि; B2 त्वयि वर्धते. — D3 om. (haplʼ) 35[d]–36[c].

36 D3 om. 36[abc] (cf. v.l. 35). — [a]) K2 B D (except D1. 3; D3 om.) M1 अपि (for अथ). B3 D4. 6 च (for वा). G1 सोयम् (for स्वयम्). — [b]) B (except B3) D4. 6 M1 अचेतनः; G1 ततस्ततः (for इत°). — [c]) G इह वै वसितं भद्रे. — [d]) D1–3 भर्तारमनु(D2 °मुप)लप्स्यसि; G1 लब्ध्वा भर्तारमाप्स्यसि.

38 Cf. 4. 8. 29, 32. — [a]) K2 D3. 4 उत्सृष्टं (for उच्छिष्टं). T2 G2. 3 न च; G4 न तु (for नैव). — [d]) Ś1 आभाष्येयं; K1. 3. 4 De D1. 4 आभाषेयं; K2 Dn D2. 3. 5 प्रभाषेयं. K1 S कदाचन.

39 [a]) K4 (m as in text) प्रब्रवीद् (for प्रार्थयेद्). — [b]) K3 दृप्य°; D1 M1 वध्य° (for दण्ड्य°). D2. 3 पुनर् (for पुमान्). Ś1 क्वचित् (for भवेत्). — After 39[ab], K1. 2 B D (except D1–3) ins.:

294* वध्यश्च नेऽसकृन्मन्द इति मे व्रतमाहितम् ।

— [c]) Ś1 K1 D1 °र्थं च; K3 °र्थे च; K4 °र्थं हि; G2 °र्थाय. — [d]) K1 पृच्छेयं; B1 2 Dc2 पश्येहं; B4 यजेयं; D2. 3 प्रेषये.

40 [a]) Ś1 अद्येव° (for यद्येव°). K2 Dn D5 वत्स्यामि; S वस्तव्यं (for कर्तव्यं). — [b]) B D4. 6 वत्स्यां (for वसा°). K2 Dn D5 स्वत्सकाशे न संशयः. — [c]) B3 ततोन्यथा; Dc2

C. 3. 2602
B. 3. 65. 71
K. 3. 62. 71

अतोऽन्यथा न मे वासो वर्तते हृदये क्वचित् ॥ ४०
तां प्रहृष्टेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ।
सर्वमेतत्करिष्यामि दिष्ट्या ते व्रतमीदृशम् ॥ ४१
एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विशां पते ।
उवाचेदं दुहितरं सुनन्दां नाम भारत ॥ ४२
सैरन्ध्रीमभिजानीष्व सुनन्दे देवरूपिणीम् ।
एतया सह मोदस्व निरुद्विग्नमनाः स्वयम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

बृहदश्व उवाच ।
उत्सृज्य दमयन्तीं तु नलो राजा विशां पते ।
ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने ॥ १
तत्र शुश्राव मध्येऽग्नौ शब्दं भूतस्य कस्यचित् ।
अभिधाव नलेत्युच्चैः पुण्यश्लोकेति चासकृत् ॥ २
मा भैरिति नलश्चोक्त्वा मध्यमग्नेः प्रविश्य तम् ।
ददर्श नागराजानं शयानं कुण्डलीकृतम् ॥ ३
स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानो नलं तदा ।

M₂ अथोन्यथा. B₂ D₄. ₆ वासे. — [d]) G₂ गेच° (for वर्त°). B₁. ₂ Dc D₄. ₆ हृदयं.

41 [a]) T G (except G₁) इत्युक्ता दमयंत्या तु.

43 [a]) B (as usual) सैरिंध्रीम्. K₄ B₁–₃ D₁–₄. ₆ अभि(K₄ D₁ °नु)जानीहि; Dc₂ अवजानीषे. — After 43[ab], K₁ ins. 296*. — K₂ B D (except D₁–₃) ins. after 43[ab]: K₁, after 43[cd]:

295* वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तव भविष्यति ।
[K₁ भविष्यति (for भवत्रियम्).]

— K₁ reads 43[cd] after 296*. — [d]) K₂. ₃ Dc Dn D₅ सदा (for स्वयम्). Ś₁ K₄ D₁–₃ निरुद्विग्नमनामयं; K₁ °द्वेगमनाः सदा; B₄ D₄. ₆ °द्विग्ना यथासुखं. — K₂ B Dn D₄. ₆ ins. after 43: K₁, after 43[ab]:

296* ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् ।
दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ।
सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत ।
सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्वेगावसत्तदा ।

On the other hand, Dc (Dc₂ om. lines 3–4) D₅ ins. after 43:

297* ततः सुनन्दा राजेन्द्र संप्रहृष्टमनाकृती ।
सैरन्ध्रीसहितागच्छत्स्वमेवावसथं तदा ।
ततः सुनन्दया सार्धं दमयन्त्यवसत्सुखम् ।
सर्वकामैः समुदिता पतिदर्शनलालसा ।

And finally, S ins. after 43:

298* सह सा न्यवसद्राजन्राजपुत्र्या सुनन्दया ।
चिन्तयन्ती नलं वीरमनिशं वामलोचना ।

Colophon om. in D₂. ₃. Dn₂ has a lacuna in place of it. — *Major parvan*: Ś₁ K₁ T G₂–₄ आरण्य. — *Sub-parvan*: N (except Dn₂; D₂. ₃ om.) T G₁. ₃ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ (*inf. lin.*). n₃ 65; D₁ 68; T G M₂ (after corr.) 62 (as in text); M₁ 63; M₂ (before corr.) 64. — *Śloka no.*: Dn 74.

63

1 After the ref., D₁ ins.:

299* नलस्य चरितं राजञ्छृणु मे वदतोऽद्भुतम् ।

— [ab]) T₁ विसृज्य (for उत्सृज्य). T₂ G₂–₄ उत्सृज्य तु नलो राजा दमयन्तीं विशां पते. — [d]) T₂ G₂–₄ विजने (for गहने).

2 [a]) K₂ T₁ ततः; B D₄. ₆ अथ (for तत्र). K₃ Dn D₅ शब्दं वै; D₁. ₃ T₁. ₂ (by corr.) G₁. ₂. ₄ M मध्येग्नेः (for मध्येऽग्नौ). — [b]) K₂ Dn D₅ मध्ये; T₁ इदं (for शब्दं). S (except G₁ M₁) सत्व° (for भूत°). — [c]) Ś₁ K₂. ₃ अभिधावन्; K₁ D₃ अभ्यधावन्; G₁. ₄ अभिधाय (for अभिधाव).

3 K₁ om. 3. — [a]) G₁ नलेनोक्तः (for नलश्चोक्त्वा). — [b]) Ś₁ प्रविश्य तत्; K₃ G₄ प्रविश्य तां; K₄ प्रजाधिप; Dc T₁ G₁ M प्रविश्य सः; D₄. ₆ प्रतिश्रुतं. D₂. ₃ मध्येग्नेः प्रविवेश ह. — [c]) T₁ M₁ नागराजं तु; G₁ M₂ °राजं तं. — [d]) T₁ G₁ M₂ पर्वतोपमं; M₁ मंडलीकृतं.

4 [a]) M₁ पन्नगः (for स नागः). — [c]) K₂ Dn D₅

उवाच विद्धि मां राजन्नागं कर्कोटकं नृप ॥ ४
मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिरनागाः सुमहातपाः ।
तेन मन्युपरीतेन शप्तोऽस्मि मनुजाधिप ॥ ५
तस्य शापान्न शक्नोमि पदाद्विचलितुं पदम् ।
उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्त्रातुमर्हति मां भवान् ॥ ६
सखा च ते भविष्यामि मत्समो नास्ति पन्नगः ।
लघुश्च ते भविष्यामि शीघ्रमादाय गच्छ माम् ॥ ७
एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ।
तं गृहीत्वा नलः प्रायादुद्देशं दाववर्जितम् ॥ ८
आकाशदेशमासाद्य विमुक्तं कृष्णवर्त्मना ।
उत्स्रष्टुकामं तं नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ॥ ९
पदानि गणयन्गच्छ स्वानि नैषध कानिचित् ।
तत्र तेऽहं महाराज श्रेयो धास्यामि यत्परम् ॥ १०
ततः संख्यातुमारब्धमदशद्दशमे पदे ।
तस्य दष्टस्य तद्रूपं क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ११
स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्थावात्मानं विकृतं नलः ।
स्वरूपधारिणं नागं ददर्श च महीपतिः ॥ १२
ततः कर्कोटको नागः सान्त्वयन्नलमब्रवीत् ।
मया तेऽन्तर्हितं रूपं न त्वा विद्युर्जना इति ॥ १३
यत्कृते चासि विकृतो दुःखेन महता नल ।
विषेण स मदीयेन त्वयि दुःखं निवत्स्यति ॥ १४
विषेण संवृतैर्गात्रैर्यावत्त्वां न विमोक्ष्यति ।
तावत्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवत्स्यति ॥ १५
अनागा येन निकृतस्त्वमनर्हो जनाधिप ।

C. 3. 2624
B. 3. 66. 17
K. 3. 63. 17

---

transp. विद्धि and मां. B3. 4 S नाम्ना (for राजन्). — d) Here and below, S (as usual) कार्को° (for कर्को°).

5 a) K2 प्रदृष्टो; K3 (marg. *sec. m.* as in text) °दग्धो; D5 °दष्टो. K3m B Dn D3. 6 महर्षिर्; K4 विप्रर्षिर्; G1 राजर्षिर् (for ब्रह्मर्षिर्). — b) K2 D5 नीरागः; K3m B D (except D1. 2) नारदः (for अनागाः). G1 वीरनागा महातपाः. ※ C1: मया प्रलब्धो ब्रह्मर्षिर्नारद इति पाठान्तरम्। ※ — c) K4 तेनेमां प्रापितोवस्थां. — After 5, K1. 2 B D (except D1–3. 5) ins.:

300* तिष्ठ त्वं स्थावर इव यावदेव नलः क्वचित् ।
इतो नेता हि तत्र त्वं शापान्मोक्ष्यसि मत्कृतात् ।

[(L. 1) B1m Dc एति (for एव). K1 B3. 4 D4 नरः (for नलः).]

6 a) Ś1 वि- (for न). K1. 2 Dn D5 शक्तोस्मि (for शक्नोमि). — b) Ś1 मंदाद् (for पदाद्). — c) K4 D1. 2 उपदेक्ष्यामि. G1 भूयस् (for श्रेयस्). — d) K3 D1 T2 G2–4 अर्हसि. B1. 3. 4 D4. 6 नो; T1 तत्; M1 मा (for मां). T G2–4 प्रभो (for भवान्).

8 d) K2 B1 Dn D5 देशं दाववर्जितं.

9 a) D1 आक्रोशादेशम्; D3 (*sup. lin.*) आक्रोशदेशम्; T G3. 3 M आकाशं देशम्. T2 (marg. *sec. m.*) अन्यं देशं समासाद्य. — c) D2 G1 तं नागं; T1 M2 नृपतिं. — d) T1 M2 नागो वचनमब्रवीत्.

10 a) Dc नागं (for गच्छ). — c) Ś1 K B2. 4 Dn D1–3. 5 महाबाहो. — d) G1 भूयो (cf. v.l. 6). Ś1 K1. 3 T G (except G4) दास्यामि. T1 G1. 2 M1 तत्परं.

12 a) G1 तस्माद् (for तस्थौ). — d) Ś1 K1–3 Dn D5 G1 ददर्श स; D3 स ददर्श (for ददर्श च).

13 a) K1 S कार्को°. — b) T1 G1. 4 इदम् (for नलम्). — d) Ś1 K1 D4 G2. 4 M1 त्वा (for त्वां). — After 13, D1 ins.:

301* कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ।,

repeating the phalaśruti after 3. 78. 9 (q.v.).

14 a) Ś1 K4 D1. 5 चापि (for चासि). Ś1 संसक्तो; K1–3 D2. 5 संयुक्तो; K3m. 4 B Dc Dn D4. 6 निकृतो; D1 संतप्तो. D3 यत्कृते दंशसंयुक्तो. — c) Ś1 K1 D3 G1 च; D5 तन् (for स). — d) B1. 3 S (by transp.) दुःखं त्वयि. Ś1 K1 Dc निवर्स्यति.

15 Ś1 K1. 4 D5 om. (haplʼ.) 15. — a) K2 संवृतं गात्रं. — b) B1 T2 G1. 3 त्वं (for त्वां). K2 विमोक्षसि; K3 B1 T2 G3 °क्ष्यसे; B2 D4 विमुंचति; Dc D1 T1 G1. 2. 4 M विमोक्ष्यते; Dn2 °क्ष्यसि. — c) T G1. 3. 4 तु त्वां; G2 त्वां न; M1 तु त्वा; M2 कृत्वा (for त्वयि). — d) S क्लेशेस्मिन् (for दुःखं वै). B2 त्वयि (for वै स). K2 समवत्स्यति; B4 संनिवत्स्यति; Dc स निवत्स्यते; T G2. 3 स नियोक्ष्यति; G1 संनियोक्ष्यते; G4 M1 संनियोक्ष्यति; M2 स नियोक्ष्यते.

16 a) Dc2 निष्क्रांतस्; D5 M2 विकृतस् (for निकृतस्). — b) T1 M अनेन; G1 मया हि (for अनर्हो). B D4. 6 S नराधिप. — c) K2 D5 त्वं; B2 T1 त्वां; G2 [अ]थ (for तं). D1 क्रोधादव्यग्रचित्ता त्वं; G1 क्रोधादसूयता राजन्. — d)

C. 3. 2624
B. 3. 66. 17
K. 3. 63. 17

क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ॥ १६
न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः शत्रुतोऽपि वा ।
ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता मत्प्रसादान्नराधिप ॥ १७
राजन्विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति ।
संग्रामेषु च राजेन्द्र शश्वज्जयमवाप्स्यसि ॥ १८
गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
समीपमृतुपर्णस्य स हि वेदाक्षनैपुणम् ।
अयोध्यां नगरीं रम्यामद्यैव निषधेश्वर ॥ १९
स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ।
इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ॥ २०
भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ।
समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ।
राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २१
स्वरूपं च यदा द्रष्टुमिच्छेथास्त्वं नराधिप ।
संस्मर्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवासयेः ॥ २२
अनेन वाससाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपत्स्यसे ।
इत्युक्त्वा प्रददावस्मै दिव्यं वासोयुगं तदा ॥ २३
एवं नलं समादिश्य वासो दत्त्वा च कौरव ।
नागराजस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

बृहदश्व उवाच ।
तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ॥ १
स राजानमुपातिष्ठद्बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
अश्वानां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ॥ २
अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च ।

D1 वै; G1 नु; M2 ते (for मे).

17 a) K3 मा (for न). B De D4. 6 महावीर (for नर°). — b) D1 सर्पतो (for शत्रुतो). B De D4. 6 शत्रुभ्यो दंष्ट्रिणोपि वा. — c) K1 B (except B4) De D4. 6 ब्रह्मर्षिभ्यश्च; K2 °विद्भिश्च; D1 M °विद्भ्यो; D2. 3m T G (except G1) °विश्वं च.

19 a) D2 स्थानाद् (for सूतो). — c) B1–3 समीपं ऋतु° (sic). — d) K2 B4 Dm1. n2. n3 (before corr.). D5 चैवाक्ष° (for वेदाक्ष°). — f) B2. 4 Dm1 अद्य वै (for अद्यैव). Ś1 निषधेष्विव; D4. 6 T1 M1 निषधाधिप; M2 वसुधाधिप.

20 d) G1 स ते मित्रं भवि°.

21 c) K2 B2. 4 Dm1. n2 D5 समेष्यसि (for समेष्यसि च). K4 स; D1 हि (for च). G1 संयोक्ष्यसे सदारैश्च. — d) D3 T2 G च (for स्म).

22 a) Ś1 K2–4 B3 Dn2 D2–5 T1 G1 स्वं रूपं च; G4 स्वस्वरूपं. — c) B De D4. 6 स्मर्तव्यश्च; D3 स्मर्तव्यस्तु (for संस्मर्तव्यस्). T1 G1 M2 त्वया चाहं (for तदा तेऽहं). — d) M1 इदं वासो (for वासश्चेदं). K4 विवासय; D1. 4 T G निवासय; M2 निवासकृत.

23 b) Ś1 K3. 4 B2. 4 D (except Dm1 D1. 2. 5) T1 M2 स्वं रूपं. D3 प्रतिलप्स्यसि. — c) K2. 3 Dn D5 T2 G3. 4 तस्मै; D1. 2 चास्मै (for अस्मै).

24 a) K2 Dn D5 च संदिश्य; T1 समुद्दिश्य (for समा°). — c) G1 कर्कोटकस्तदा राजन्. — 24d = 1. 92. 16b; 93. 43b; 94. 27d; etc., etc.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1 Dn2 T G3–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N T1 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 कर्कोटकसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 66; D1 69; T G M2 (after corr.) 63 (as in text); M1 64; M2 (before corr.) 65. — *Śloka no.:* Dn D6 26; D1 27.

64

2 d) Ś1 K1 B2 G1 मे (for मत्).

अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ॥ ३
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन्यच्चाप्यन्यत्सुदुष्करम् ।
सर्वं यतिष्ये तत्कर्तुमृतुपर्ण भरस्व माम् ॥ ४

ऋतुपर्ण उवाच ।

वस बाहुक भद्रं ते सर्वमेतत्करिष्यसि ।
शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धार्यते मे विशेषतः ॥ ५
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम ।
भवेयुरश्वाध्यक्षोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥ ६
त्वामुपस्थास्यतश्चेमौ नित्यं वार्ष्णेयजीवलौ ।
एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुक ॥ ७

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः ।
ऋतुपर्णस्य नगरे सहवार्ष्णेयजीवलः ॥ ८
स तत्र निवसन्राजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् ।
सायं सायं सदा चेमं श्लोकमेकं जगाद ह ॥ ९
क्व नु सा क्षुत्पिपासार्ता श्रान्ता शेते तपस्विनी ।
स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साद्योपतिष्ठति ॥ १०
एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जीवलोऽब्रवीत् ।
कामेनां शोचसे नित्यं श्रोतुमिच्छामि बाहुक ॥ ११
तमुवाच नलो राजा मन्दप्रज्ञस्य कस्यचित् ।
आसीद्बहुमता नारी तस्या दृढतरं च सः ॥ १२
स वै केनचिदर्थेन तया मन्दो व्ययुज्यत ।
विप्रयुक्तश्च मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः ॥ १३
दह्यमानः स शोकेन दिवारात्रमतन्द्रितः ।

C. 3. 2647
B. 3. 67. 14
K. 3. 64. 15

---

4 [b]) Ś1 K1 यच्चाप्यन्यस्य दुष्करं; K2 Dn D5 यच्चैवान्यत्सुदु°; K3. 4 D2 यद्यच्चान्यत्सु(D2 °च्च)दु°; D1. 3 यच्चान्यच्च सु(D3 °न्यत्सर्व)दु°; T1 M2 यच्चाप्यन्यैः सुदु°. — [c]) B1 सर्वं यदि यतिष्ये तत्. — [d]) Ś1 K D1–3. 5 G2 M1 (*unf. lin.* as in text) भज° (for भर°). — After 4, S (except M1) ins.:

302* इत्युक्तः स नलेनाथ ऋतुपर्णो नराधिपः ।
उवाच सुप्रीतमनास्तं प्रेक्ष्य च महीपते ।

[(L. 2) T1 G1 M2 नलं प्रेक्ष्य (for तं प्रेक्ष्य च).]

5 K4 T1 G1. 4 M2 om. the ref. B2–4 ऋत° (for ऋतु°). — [b]) Ś1 K1 G1 भविष्यति (for करिष्यसि). — [d]) Ś1 B1. 2. 4 Dn D2. 4. 6 G1. 2. 4 म्रियते; Dc धार्यते (Dc1 °ति); D1 दीयतां; M1 नीयतां (for धीयते).

6 [a]) Ś1 B4 योगत्वं; K3. 4 D2 संयोगं; G4 योगं त्वं; M1 शीघ्रं त्वं (for योगं तं). — [b]) Ś1 K2. 4 Dn1 D1. 2 T2 G3 शीघ्रहया. — After 6[ab], B1 (which om. 6[cd]) reads 3. 65. 21[cd], repeating it in its proper place. — [d]) K2 D1. 3. 5 S शतं (for शताः).

7 [a]) K2 Dn1. n3 D5 चैव (for चेमौ). — [b]) K1 °जीविनः; K2 °जीवनैः; Dn1 (before corr.). n3 D3. 4. 6 °जीवनौ. — K1 om. (hapl.) 7[c]–8[d]. — [c]) G1 ताभ्यां च (for एताभ्यां). — [d]) Ś1 D2 G1 त्वं (for वै).

8 K1 om. 8 (cf. v.l. 7). Ś1 K3. 4 D1. 2. 4. 6 G4 om. the ref. — [a]) G1 तत्र (for तेन). — [b]) B Dc D4. 6 नित्य (for तत्र). K3 वसंस्तेन सुपूजितः; G1 न्यवसत्तेन वै सदा. — [d]) K2 °जीवनौ; B4 Dn2. n3 D3. 4. 6 °जीवनः.

9 [a]) K2. 4 T2 G न्यवसद् (for निवसन्). Ś1 मा स्म तत्राभवद्राजा; K1. 3 Dn D1–3. 5 स स्म (Dn स वै; D1 स तु; D2 शश्वत्; D5 समं) तत्रावसद्राजा. — [b]) B1 अन्वचिन्तयत्. — [c]) T1. 3 (before corr.) G (except G3) M साये साये. Ś1 K4 G2 तदा; Dc यदा; D2 तथा (for सदा). D1 महाराज (for सदा चेमं). K4 D2 राजा; B (except B1) D4. 6 चैतं; S स्मैवं (T1 G1 M2 °नं) (for चेमं). — [d]) T2 G2. 3 च (for ह).

10 [d]) B (except B2) Dc T1 G1 °तिष्ठते.

11 [b]) K4 D1 निशम्य; Dc निर्जने (for निशायां). K2 B4 Dn3 D3. 4. 6 जीवनो. — [c]) K4 B1. 3. 4 D4. 6 एतां; Dc इमां; D1 एकां; T2 G2–4 M1 एवं (for एनां). — After 11, K2. 4 B Dc Dn D4–6 ins.:

303* आयुष्मन्कस्य वा नारी यामेवमनुशोचसि ।

[K4 B3 Dc सा (for वा). Dc वै त्वम् (for एवम्).]

12 [a]) T1 अवोचत् (for उवाच). S (except G1) ततो (for नलो). — [d]) D1 S (except T2 G3 M2) तस्यां. S दृढतरश्. K2 Dn D2. 4 वचः (for च सः); then reading probably तस्यादृढतरं (= तस्य+अदृढ°). ❋ Cn: अदृढतरं दमयन्त्यां मिथ्याप्रतिज्ञातं स्वस्यानुसंधायेयमुक्तिः । ❋

13 [a]) K4 स वै केनापि दोषेण. — [c]) Ś1 K2 Dc1 Dn D2. 5 G1 विप्रयुक्तः स; K3 Dc2 D1 °स्तु; K4 °स्य. — [d]) K4 वस° (for भ्रम°).

14 D2 om. 14[ab]. — [c]) K2 D5 अस्याः (for तस्याः). — [d]) B3 D4 एनं; G4 एवं (for एकं). B1–3 D1. 4. 6 T2 G2. 3 स (for स्म).

C. 3. 2648
B. 3. 67. 15
K. 3. 64. 15

निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेकं स्म गायति ॥ १४
स वै भ्रमन्महीं सर्वां क्वचिदासाद्य किंचन ।
वसत्यनर्हस्तद्दुःखं भूय एवानुसंस्मरन् ॥ १५
सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति ॥ १६
एका बालानभिज्ञा च मार्गाणामतथोचिता ।
क्षुत्पिपासापरीता च दुष्करं यदि जीवति ॥ १७
श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
त्यक्ता तेनाल्पपुण्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष ॥ १८
इत्येवं नैषधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
अज्ञातवासमवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

बृहदश्व उवाच ।
हृतराज्ये नले भीमः सभार्ये प्रेष्यतां गते ।
द्विजान्प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ॥ १
संदिदेश च तान्मीमो वसु दत्त्वा च पुष्कलम् ।
मृगयध्वं नलं चैव दमयन्तीं च मे सुताम् ॥ २
अस्मिन्कर्मणि निष्पन्ने विज्ञाते निषधाधिपे ।
गवां सहस्रं दास्यामि यो वस्तावानयिष्यति ।
अग्रहारं च दास्यामि ग्रामं नगरसंमितम् ॥ ३

---

15 [a]) K2. 3 Dn D5 वि- (for वै). M1 कृत्स्नां (for सर्वां). — [b]) S नासाद्य (for आसाद्य). K4 वेतनं (for किंचन). — [c]) D3 दुःखं तु (for तद्दुःखं). — [d]) T1 M2 अभि- (for अनु-). Dc भूय एवेत्यनुस्मरन्.

16 K4 om. (hapl.) 16^a–19^b. — [a]) M1 च (for तु). — [b]) D2 कृच्छ्रेष्वनु°. — [c]) = 18^c. B3 D4. 6 S (except T1 M2) °भाग्येन. — [d]) = 17^d. D2 सुदुःखं (for दुष्करं).

17 Ś1 K3. 4 D4 om. 17 (Ś1 K D4 hapl.; for K4 cf. v.l. 16). — [a]) G1 एकात्मा न लभेत्तां च. — [b]) D3 दुःखाणाम् (for मार्गाणाम्). B2. 3 अयथोचिता; D1 एव शोचते. G1. 2 मार्गमाणां तथोचितां. — [c]) B Dc Dn D6 °परीतांगी; G1 °परीतां च. — [d]) = 16^d. G1 स तु (for यदि).

18 K4 M1 om. 18 (for K4 cf. v.l. 16); D6 om. 18^{ab}. — [c]) = 16^c. Ś1 K (K4 om.) B D (except D1) °भाग्येन. — [d]) Ś1 मंदभाग्येन; K1 मंदपुण्येन; D3 तां तु शोचामि.

19 K4 om. 19^{ab} (cf. v.l. 16). — [a]) B2 D4. 6 एष (for एवं). — [c]) K2 Dn D5 न्यवसत् (for अवसत्). — [d]) D5 transp. राज्ञः and तस्य.

Colophon. Dn2 has a lacuna in place of it. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Dn2) T1 G1 M1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* D2 ऋतुपर्णनगरे नलनिवासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n3 67; D1 70; T G M2 (after corr.) 64 (as in text); M1 65; M2 (before corr.) 66. — *Śloka no.:* K2 20; Dn D1 19.

65

1 [b]) K1 च वनं; S [S]दर्शनं (M1 [S]प्रख्यतां) (for प्रेष्यतां). — [c]) D3 (marg. *sec. m.*) संप्रेष° (for प्रस्थाप°). — [d]) Ś1 K1 Dc °लालसः.

2 [a]) T2 G2. 3 स (for च). — [b]) K1 B2–4 D4 M2 सु-; K4 D6 तु; D2 [अ]ति- (for च). M1 दत्त्वा च वसु पु°. — [c]) B D4. 6 यूयं (for चैव).

3 [a]) B1 T2 G3 तस्मिन्. K2 B2 D (except D1–3) संपन्ने (for निष्पन्ने). — [b]) Dc वसुधाधिपे. — [c]) T2 G3 सहसा वसु दास्यामि. — K1 om. (hapl.) 3^d–4^c; Ś1 D2 om. (hapl.) 3de. — [d]) K2 D5 transp. यः and वः. S (except G1 M1) वा (for वस्). D1 यो वस्तां चानयिष्यति. — [e]) K2 B2 Dn D4. 6 अग्रहारांश्च. — [f]) K3 ग्रामं नगरसंनिभं; B3. 4 ग्रामान्नगरसंमितान्. — After 3, S ins.:

304* हिरण्यं च सुवर्णं च दासीदासं तथैव च ।

न चेच्छक्याविहानेतुं दमयन्ती नलोऽपि वा ।
ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशशतं धनम् ॥ ४
इत्युक्तास्ते ययुर्हृष्टा ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
पुरराष्ट्राणि चिन्वन्तो नैषधं सह भार्यया ॥ ५
ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै द्विजः ।
विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेश्मनि ।
पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थिताम् ॥ ६
मन्दप्रख्यायमानेन रूपेणाप्रतिमेन ताम् ।
पिनद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥ ७
तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ ८

सुदेव उवाच ।

यथेयं मे पुरा दृष्टा तथारूपेयमङ्गना ।
कृतार्थोऽस्म्यद्य दृष्ट्वेमां लोककान्तामिव श्रियम् ॥ ९
पूर्णचन्द्राननां श्यामां चारुवृत्तपयोधराम् ।
कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ १०
चारुपद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ।
इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ ११
विदर्भसरसस्तस्माद्दैवदोषादिवोद्धृताम् ।
मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव तां भृशम् ॥ १२
पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तनिशाकराम् ।
पतिशोकाकुलां दीनां शुष्कस्रोतां नदीमिव ॥ १३
विध्वस्तपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ।
हस्तिहस्तपरिक्लिष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीम् ॥ १४

C. 3. 2669
B. 3. 68. 15
K. 3. 65. 20

---

4 K1 om. 4^{abc} (cf. v.l. 3). — [a]) Ś1 B D4. 6 T G शक्यमिह (for शक्याविह). Ś1 [आ]गंतुं (for [आ]नंतुं). — [b]) Ś1 K4 B2. 3 D1 G2. 4 दमयंती. Ś1 च मे सुतां; D1 नलं च वा; G2. 4 नलं तथा (for नलोऽपि वा). — [c]) T1 M2 प्र- (for ऽपि). Ś1 गवां सहस्रं दास्यामि; K3 ज्ञातेपि च प्रदास्यामि. — [d]) K3 चैव शतं; K4 शतशतं; G1 शतदशं (for दशशतं). B2 गवां दशगुणं शतं.

5 [c]) T2 G (except G1) M1 °राष्ट्रेषु. — [d]) K4 transp. सह and भार्यया. — After 5, Dn D1 ins.:

305* नैव क्वापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकाम् ।

6 After 6^{cd}, S ins.:

306* कृशां विवर्णां मलिनां भर्तृशोकपरायणाम् ।

☞ Some of the stanzas from 7 to 25 agree, in part almost verbatim, with parts of adhy. 18, 19, 21, 29 of the Sundarakāṇḍa of the Rāmāyaṇa (ed. Gorresio).

7 = (var.) Rām. 5. 18. 4. — [a]) K2 B Dn D4–6 मंदं (for मन्द-). — [c]) K2. 3 B1. 2 D (except D1. 2) निबद्धां; B4 विबद्धां (for पिनद्धां).

8 = (var.) Rām. 5. 18. 22. — [c]) T1 वैदर्भीं (for भैमीति). — [d]) D2 G1 कारणैरुपपादिभिः. — After 8, K4 reads an addl. colophon.

9 = (var.) Rām. 5. 18. 23^{cd}, 27^{ab}. — M2 om. the ref. — G4 द्विजः (for सुदेव उ°). — [a]) S (except T1 M2) वै (for मे). — [b]) G1 दिव्य° (for तथा°). — [c]) K4 [ए]वं; D3 [ए]नां (for [इ]मां). — [d]) K4 नल° (for लोक°).

10 = (var.) Rām. 5. 18. 24. — [a]) K2 Dn1. n2 पूर्णचंद्रनिभां. — [c]) Ś1 K1 D2. 3 कुर्वंती; K3. 4 B2–4 D1. 4. 6 M2 कुर्वतीं; De कुर्वती. De1 D1 देवी; M2 तत्र.

11 = (var.) Rām. 5. 18. 26 — [a]) B1. 3. 4 Dn °विशालाक्षीं. — [b]) K1 G1 रतिं यथा; T1 M2 [इ]व तां रतिं (for रतीमिव). — D3 G4 om. 11^{cd}. — [c]) K2 Dn D5 इष्टां समस्तलोकस्य.

12 = (var.) Rām. 5. 19. 15^{cd}; 18. 16^{cd}. — [b]) B3 D1 T2 G2. 3 M1 दैवयोगाद्; G4 दैवदोषाद्; M2 दैवयोगाद् (for दैवदोषाद्). K4 मृणालीमिव चोद्धृतां. — 12^{cd} = (var.) Rām. 5. 15. 37^{ab}. — [c]) D4. 6 मलपंकाभि°. — [d]) K3 व्याकुलां; B1. 2 तादृशीं; Dn D5 चोद्धृतां (for तां भृशम्). Ś1 K1. 4 D1. 2 व्याकुलामिव पद्मिनीं; K2 (corrupt) मृणाली च वचोद्धृतां; D3 मृणालीमचिरोद्धृतां; S (except T1 G1 M2) म्लानां नलिनीमिव.

13 = (var.) Rām. 5. 21. 14^{ab}, 15^{cd}. — [a]) K3. 4 Dn1 D5 पूर्णं (for पौर्णं). Ś1 कलां (for निशां). — [b]) K1 °दिवाकरं. — [c]) B D4. 6 बालां (for दीनां). G1 शोकेन पंकिलां दीनां. — [d]) K1 M2 शुष्कतोयां; B (except B2) शुष्कस्रोतो-; T2 G3 कृशस्रोतां; G2. 4 कृतस्रोतां.

14 = (var.) Rām. 5. 21. 14^{cd}–15^{ab}. — [a]) D1 विध्वस्तपत्रं; G4 °पर्णविहगां. — [b]) D1 वित्रस्तविहगाकुलां. — [c]) Ś1 K B2 D T2 G3 °परामृष्टां (B2 D4. 6 °परिक्षिप्तां). — [d]) Ś1 K3 आकुलाम्. G2 आकुलां पद्मिनीमिव.

15 = (var.) Rām. 5. 21. 16^{cd}–17^{ab}. — [a]) D2 T

C. 3. 2669
B. 3. 68. 16
K. 3. 65. 21

सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।
दह्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १५
रूपौदार्यगुणोपेतां मण्डनार्हाममण्डिताम् ।
चन्द्रलेखामिव नवां व्योम्नि नीलाभ्रसंवृताम् ॥ १६
कामभोगैः प्रियैर्हीनां हीनां बन्धुजनेन च ।
देहं धारयतीं दीनां भर्तृदर्शनकाङ्क्षया ॥ १७
भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणैर्विना ।
एषा विरहिता तेन शोभनापि न शोभते ॥ १८
दुष्करं कुरुतेऽत्यर्थं हीनो यदनया नलः ।
धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ १९
इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणाम् ।
सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः ॥ २०
कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।
भर्तुः समागमात्साध्वी रोहिणी शशिनो यथा ॥ २१
अस्या नूनं पुनर्लाभान्नैषधः प्रीतिमेष्यति ।
राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्ध्वेव मेदिनीम् ॥ २२
तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।
नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ २३
युक्तं तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्ववतो मया ।
समाश्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनलालसाम् ॥ २४
अयमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
अदृष्टपूर्वां दुःखस्य दुःखार्तां ध्यानतत्पराम् ॥ २५

बृहदश्व उवाच ।

एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्षणैश्च ताम् ।
उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २६
अहं सुदेवो वैदर्भि भ्रातुस्ते दयितः सखा ।

G3. 4 सुकुमारां. G1 विशालाक्षीं (for सुजा°). — b) Ś1 K3 B (except B3) Dc D3. 4. 6 °गृहोषितां; M °गृहोपमां. — c) Ś1 K1–3 Dn D3. 5 [अ]र्कैण (for [उ]ष्णेन). — d) M1 नलिनीम् (for मृणालीम्). K2. 3 B1 Dc Dn D5 इव चोद्धृतां (for अचिरो°).

16 16^b = Rām. 5. 18. 16^d.

17 = (var.) Rām. 5. 19. 23^{cd}–24^{ab}. — Ś1 K1. 3 read 16^{cd} after 17. — c) Ś1 K1 भीमं; K4 Dn D5 दीनं (for दीनां). D3 देहं संधारयंती हि. — d) G1 °कांक्षिणी.

18 = (var.) Rām. 5. 19. 25^{cd}–26^{ab}. — a) K1 हि भूषणं; T1 G1 हि परमं (for नाम परं). K4 Dc1 भार्या (for नार्या). Ś1 भर्तारं परमं नार्या. — b) K1 परमं (for भूषणं). — c) K2. 4 B3 D (except D4–6) हि (for वि-). K3 एषा हि तेन रहिता. — d) Ś1 K B1 D (except D4. 6) शोभमाना; T2 G2. 3 शोभनार्हा; G4 भूषणार्हा (for शोभनापि). M1 वि- (for न).

19 = (var.) Rām. 5. 19. 26^{cd}–27^{ab} (*repeated* in Rām. with v.l.). — a) K2 Dn D5 [ऽ]त्यंतं (for ऽत्यर्थं). T2 G3. 4 दुष्करं कर्म कुरुते. — b) K3 T1 हीनो अद्यानया. K2 [अ]निलः; G1 M1 प्रभुः (for नलः). — d) K3 Dn D5 अपि (for अव-).

20 = (var.) Rām. 5. 19. 27^{cd}–28^{ab}. — a) T1. 2 (before corr.) G (except G1) ह्यसित° (for असित°). — b) T1 G2 शतपत्रनिभेक्षणां. — d) K3 B (except B3) D3. 4. 6 G1. 2 व्यथितं (for व्यथते).

21 21^{ab} = (var.) Rām. 5. 19. 28^{cd}. — b) T1 G1 गच्छति (for यास्य°). K4 D1. 2 भामिनी (for वै शुभा). — d) Ś1 K4 D1–3. 5 G1 शशिना (for शशिनो).

22 = (var.) Rām. 5. 19. 22^{cd}–23^{ab}. — a) Ś1 भैम्या (for लाभान्). — b) D3 सुखम्; G1 प्रियम् (for प्रीतिम्). — c) G1 राज्यात् (for राज्य-). — d) K3 B1 Dn D5 लब्ध्वा च; T3 G (except G1) प्राप्येव (for लब्ध्वेव).

23 = (var.) Rām. 5. 19. 32. — a) T2 G °वृत्तां. — b) Ś1 K3 B1. 3 Dc Dn D5 G1 °संवृतां; T G3–4 °लक्षणां.

24 = (var.) Rām. 5. 29. 6. — a) T1 युक्तं चास्या°; G1 युक्तमस्या°; G4 वियुक्तस्या°. — b) T1 M3 तस्य सत्वं°; T3 G3 वीर्यसत्य°. — d) K1 भर्तृ°.

25 25^{ab} = (var.) Rām. 5. 30. 7^{ab} (ed. N. S. P.); 25^{cd} = (var.) 5. 29. 7^{ab} (ed. Gorresio). — a) K Dn D1–3. 5 S अहम्; B4 स्वयम् (for अयम्). B3 D4. 6 [ए]तां (for [ए]नां). — cd) T3 G (except G1) M1 अदृष्टदुःखां दुःखार्तां ध्यानरोदनतत्परां.

26 b) B1 एतां; Dc शुभां (for च ताम्). — c) Ś1 K3 B3 Dn D1. 5 T3 G3 उपागम्य. T3 G देवीं (for भैमीं). — d) D5 T1 G1. 3 M3 वाक्यम् (for ब्राह्मणो).

27 Before 27, B1 (marg.) Dc D1–3 M ins. सुदेव

भीमस्य वचनाद्राज्ञस्त्वामन्वेष्टुमिहागतः ॥ २७
कुशली ते पिता राज्ञि जनित्री भ्रातरश्च ते ।
आयुष्मन्तौ कुशलिनौ तत्रस्थौ दारकौ च ते ।
त्वत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ॥ २८
अभिज्ञाय सुदेवं तु दमयन्ती युधिष्ठिर ।
पर्यपृच्छत्ततः सर्वान्क्रमेण सुहृदः स्वकान् ॥ २९
रुरोद च भृशं राजन्वैदर्भी शोककर्शिता ।
दृष्ट्वा सुदेवं सहसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमम् ॥ ३०
ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककर्शिताम् ।
सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीं च भारत ॥ ३१
जनिन्यै प्रेषयामास सैरन्ध्री रुदते भृशम् ।
ब्राह्मणेन समागम्य तां वेद यदि मन्यसे ॥ ३२
अथ चेदिपतेर्माता राज्ञश्चान्तःपुरात्तदा ।
जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् ॥ ३३
ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विशां पते ।
पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भामिनी ॥ ३४
कथं च नष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्वा वामलोचना ।
त्वया च विदिता विप्र कथमेवंगता सती ॥ ३५
एतदिच्छाम्यहं त्वत्तो ज्ञातुं सर्वमशेषतः ।
तत्त्वेन हि ममाचक्ष्व पृच्छन्त्या देवरूपिणीम् ॥ ३६
एवमुक्तस्तया राजन्सुदेवो द्विजसत्तमः ।
सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथम् ॥ ३७

C. 3. 2693
B. 3. 68. 39
K. 3. 65. 44

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

उ° (resp. सुदेवः). — [b]) T_1 मातुस्ते (for भ्रा°). $G_{2.4}$ विदितः (for दयितः).

28 [a]) S राजा (for राज्ञि). — [b]) $K_{2.4}$ B_2 D (except D_{c1}) T_2 G जननी (for जनित्री). T_1 जनितृभ्रातृभिश्च ते. — K_3 om. 28^{cd}. — [d]) K_2 $B_{1.2.4}$ Dn $D_{3.4.6}$ G_1 तौ (for ते). — After 28^{cd}, M ins.:

307* किं तु राजा दृढं भीमो जनित्री भ्रातरश्च ते ।
[Posterior half = 28^b.]

— [e]) $K_{3.4}$ D_{c1} M_2 बंधुवर्गः. B_{1-3} Dc $D_{3.4.6}$ ते (for च). — [f]) K_4 सत्त्वहीना (for गत°). — After 28, K_2 B (except B_1) Dc Dn D_6 ins.:

308* अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीम् ।

29 Before 29, $Ś_1$ K_{1-3} B D (except $D_{1.2}$) T_1 G_1 M_2 read बृहदश्व उ°. — [a]) $K_{2.4}$ D_{c2} Dn D_5 तं (for तु). — [b]) K_4 विशां पते (for युधि°). — [c]) K_4 D_3 M_2 तदा (for ततः). K_2 Dn D_5 पर्यपृच्छत तान्सर्वान्.

30 [a]) K_4 $D_{1.2}$ बाला (for राजन्). — [b]) $Ś_1$ K_1 $B_{1.2}$ $D_{2.3}$ °कर्षिता. — K_4 om. (hapl.) 30^c-31^b. — [d]) $Ś_1$ K_1 मित्रं (for इष्टं).

31 K_4 om. 31^{ab} (cf. v.l. 30). — [a]) T $G_{3.4}$ M_2 रुदं(M₂ °द)तीं तामथो दृष्ट्वा; $G_{1.2}$ M_1 रुदंतीं तां (M₁ by transp. तां रुदंतीं) तथा दृष्ट्वा. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ $B_{1.2.4}$ $D_{3.4.6}$ °कर्षिता (*or* °तां); K_2 Dc Dn $D_{1.5}$ T_1 G_1 M °कर्शिता. — [c]) M_1 तथैं (for सहै°).

32 [a]) K_2 Dn D_5 जनिन्याः; $B_{1.2.4}$ जनन्यैः; B_3 $D_{1.4.6}$ जनन्यै. K_2 B_3 Dn $D_{1.5}$ कथयामास. — [b]) B Dc सैरिंध्री (also in the Virāṭa, *passim*); G_1 सैरंध्रीं. $Ś_1$ K_1 B_4 T_1 G_1 रुदती (G₁ °तीं) भृशं; K_2 D_5 रोदितीति वै; K_4 Dc रुदतीति वै; D_1 T_2 G_3 रुदि(D₁ °द)तीति च; G_2 रोदतेति च; G_4 रोदितीति च; M_1 रोदते भृशं. — [c]) K_2 Dn D_5 T_2 G सहा° (for समा°). — [d]) B_{2-4} Dc $D_{1.3.4.6}$ वेत्थ; $G_{1.2.4}$ विद्धि (for वेद).

33 [b]) $Ś_1$ चेदिपुरात्; K_3 M_2 चांतःपुरे; M_1 चांतःपुरं. K_1 तुतः (sic); K_4 ततः; G_1 M_2 तथा (for तदा). — [d]) K_4 समं गता (for सहाभवत्).

34 [d]) K_2 B D (except D_{1-3}) भाविनी (for भामिनी).

35 [b]) K_1 भर्तुश्चासितलोचना.

36 [ab]) $Ś_1$ K_{1-3} Dc D_5 तत्त्वं; K_4 B Dn $D_{1.4.6}$ श्रोतुं; $D_{2.3}$ ज्ञातुं (for त्वत्तो). K_4 D_{1-3} तत्त्वं; B Dn $D_{4.6}$ त्वत्तः (for ज्ञातुं). — [c]) D_2 सत्येन (for तत्त्वे°). $Ś_1$ K_1 D_1 S (except G_1 M_1) च (for हि). $K_{3.4}$ Dc समा° (for ममा°). — [d]) T_2 (by corr.) पृच्छे त्वां (for पृच्छन्त्या). T_1 G_1 त्वं द्विजोत्तम; G_4 दिव्यरूपिणीं; M_2 देववर्णिनीं.

37 [a]) T_1 G_1 M_2 ततो (for तया). — [b]) D_1 सुदेवो हि द्विजोत्तमः. — [c]) K_2 Dn_2 D_2 T_1 G_2 आचष्टे; Dc चाचष्ट. — [d]) T_1 G_1 M_2 दमयंतीं.

Colophon om. in D_2. Dn_2 has a lacuna in place of it. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_1 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except Dn_2; D_2 om.) T_1 G_1 (all om.

६६

C. 3. 2694
B. 3. 69. 1
K. 3. 66 1

सुदेव उवाच ।

विदर्भराजो धर्मात्मा भीमो भीमपराक्रमः ।
सुतेयं तस्य कल्याणी दमयन्तीति विश्रुता ॥ १
राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः ।
भार्येयं तस्य कल्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ॥ २
स वै द्यूते जितो भ्रात्रा हृतराज्यो महीपतिः ।
दमयन्त्या गतः सार्धं न प्रज्ञायत कर्हिचित् ॥ ३
ते वयं दमयन्त्यर्थे चरामः पृथिवीमिमाम् ।
सेयमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ॥ ४
अस्या रूपेण सदृशी मानुषी नेह विद्यते ।
अस्याश्चैव भ्रुवोर्मध्ये सहजः पिप्लुरुत्तमः ।
श्यामायाः पद्मसंकाशो लक्षितोऽन्तर्हितो मया ॥ ५
मलेन संवृतो ह्यस्यास्तन्वभ्रेणेव चन्द्रमाः ।
चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्मितः ॥ ६
प्रतिपत्कलुषेवेन्दोर्लेखा नाति विराजते ।
न चास्या नश्यते रूपं वपुर्मलसमाचितम् ।
असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसंनिभम् ॥ ७
अनेन वपुषा बाला पिप्लुनानेन चैव ह ।
लक्षितेयं मया देवी पिहितोऽग्निरिवोष्मणा ॥ ८

बृहदश्व उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विशां पते ।
सुनन्दा शोधयामास पिप्लुप्रच्छादनं मलम् ॥ ९

---

sub-parvan name) mention only **नलोपाख्यान**. — *Adhy. no* (figures, words or both): Dn(*sup. lin.*). n3 68; D1 71; T G M2 (after corr.) 65 (as in text); M1 66. M2 (before corr.) 67. — *Śloka no.*: Dn D1 39.

66

1 a) G1 धृतिमान् (for धर्मात्मा). — b) K2 Dc Dn D5 भीमो नाम महाद्युतिः; G1 श्रीमान्सत्यपराक्रमः.

2 D2 om. 2^{ab}. — a) B D4. 6 वीरो; T1 G1 धीमान् (for नाम). — c) D2 नलस्य राज्ञो दयिता. — d) T1 विश्रुता; G1 संमता (for धीमतः).

3 a) K2. 4 Dn D2. 3. 5 द्यूतेन; B2 वै द्यूत- (for वै द्यूते). S राजा (for भ्रात्रा). Dc D1 स द्यूते निर्जितो भ्रात्रा. — b) S महामनाः (for महीं). — c) T1 दमयंत्यास्तु यो भर्ता; G1 दमयंत्या च सहितः. — d) K2 B D (except Dc2 D1. 3) प्राज्ञायत; K4 प्रज्ञायेत. K1 D5 कुत्रचित्; K2 Dn कस्यचित्; B2 कंचन; D2 (m as in text) G4 किंचन. T1 G1 नलो न ज्ञायते नृपः.

4 a) Some MSS. दमयंत्यर्थं. — c) D2 [अ]स्माभिस् (for बाला). — d) Dn2 D3 पुत्रि; S देवि (for पुत्र-). D2 स्वपुरेत्र निवे°.

5 b) Dc D5 मानुषे. K2 B (except B1) Dn D5 न हि; D3 नात्र; T1 G1 M2 नैव (for नेह). Ś1 K1. 3. 4 D2 मानुषी नोपपद्यते. — c) Ś1 K D (except D4. 6) ह्येष (K3 एष) (for चैव). — d) T1 G1. 2. 4 विप्रुडु (T1 °रु)त्तमः.

— After 5^{cd}, T1 ins.:

309* स दृष्टो बहुशो नाद्य लक्षितोऽन्तर्हितो मया ।

— e) G1 स दृष्टो बहुशो नाद्य (cf. 309*).

6 a) Dc तस्याः; D1 [S]प्यस्याः (for ह्यस्याः). — b) K2. 4 B2. 4 Dn D5 छन्नोभ्रेण; D1. 2 महाभ्रेण; D3 स्तोकाभ्रेण. — c) D5 चिह्नरूपो; T1 ऋद्धिभूतो. T2 G M1 स चा(G1 सदा)त्यर्थं (for विभूं°).

7 a) T1 G1. 2 च (for [ह्]व). K2 B1. 2. 4 D (except D1. 3. 5) °त्कलुषस्येंदोर्; T2 G3 (corrupt) °त्कलुषेनेंदोर्; G4 (corrupt) °त्कलुषो वेदो. — b) T G1–3 लेखेव न विरा°; G4 लेखा नातीव राजते. — c) K2 D5 क चास्या; B4 नैतस्या; D2 न तस्या; T2 G2–4 अस्यास्तु (for न चास्या). K2. 4 Dc D2. 3(marg. *sec. m.*). 5 T G M2 दृश्यते; K3 गम्य°; D1 M1 विद्य° (for नश्य°). Ś1 K1. 3. 4 D1. 2. 3 (marg. *sec. m.*) दिव्यं (for रूपं). — d) K1 रूपं. T2 G2–4 मलसमन्वितं. — e) K2 B (except B1) Dn D3. 5 अभि- (for अपि). — f) T1 भवत्यस्य स्वभावतः.

8 b) T1 विप्लुना°; G1. 4 विप्रुषा°. K3 D1. 3 तेन (for [अ]नेन). K3 D1–3 T G चैव हि; K4 B Dc Dn D4. 6 सूचिता (for चैव ह). K2 (corrupt) पिप्लुनानेस्तरंतिता; D5 तिलकेन च चैव ह. — c) G1 चैव (for देवी). — d) Ś1 निन्हुतो°; K1 निहुतो°; K2 B2. 4 Dn D5 G1 निभृतो°; K3. 4 D2 निहितो°; D3 निहतो°.

9 N (except B2. 3) G4 om. the ref. — a) K4 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — d) G1. 4 विप्रुट्-; G2 विप्लुत्- (for पिप्लु-).

स मलेनापकृष्टेन पिप्लुस्तस्या व्यरोचत ।
दमयन्त्यास्तदा व्यभ्रे नभसीव निशाकरः ॥ १०
पिप्लुं दृष्ट्वा सुनन्दा च राजमाता च भारत ।
रुदन्त्यौ तां परिष्वज्य मुहूर्तमिव तस्थतुः ।
उत्सृज्य बाष्पं शनकै राजमातेदमब्रवीत् ॥ ११
भगिन्या दुहिता मेऽसि पिप्लुनानेन सूचिता ।
अहं च तव माता च राजन्यस्य महात्मनः ।
सुते दशार्णाधिपतेः सुदाम्नश्चारुदर्शने ॥ १२
भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः ।
त्वं तु जाता मया दृष्टा दशार्णेषु पितुर्गृहे ॥ १३
यथैव ते पितुर्गेहं तथेदमपि भामिनि ।
यथैव हि ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ॥ १४
तां प्रहृष्टेन मनसा दमयन्ती विशां पते ।
अभिवाद्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५
अज्ञायमानापि सती सुखमस्म्युषितेह वै ।
सर्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ॥ १६
सुखात्सुखतरो वासो भविष्यति न संशयः ।
चिरविप्रोषितां मातर्मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ १७
दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ ।
पित्रा विहीनौ शोकार्तौ मया चैव कथं नु तौ ॥ १८
यदि चापि प्रियं किंचिन्मयि कर्तुमिहेच्छसि ।
विदर्भान्यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ॥ १९
बाढमित्येव तामुक्त्वा हृष्टा मातृष्वसा नृप ।
गुप्तां बलेन महता पुत्रस्यानुमते ततः ॥ २०
प्रस्थापयद्राजमाता श्रीमता नरवाहिना ।
यानेन भरतश्रेष्ठ स्वन्नपानपरिच्छदाम् ॥ २१

C. 3. 2716
B. 3. 69. 23
K 3. 66 23

---

10 [a]) T1 °सृष्टेन (for °कृष्टेन). — [b]) T1 G2 विप्लुस्; G1 विप्लुट्; G4 विप्लुर् (for पिप्लुस्). D5 तस्यां; T2 G3. 4 अस्या (for तस्या). K1. 4 तस्यावरोचत; T1 मद्यो विरोचत; G1 तस्या अरो°; G2 अस्यावरो°. — [c]) Ś1 K3 B4 D2. 3 तथा; K1. 2 B2 Dn D5 यथा (for तदा). — [d]) Ś1 नभस्येव. K4 B1. 3 (m as in text) Dc D1 S दिवाकरः.

11 [a]) K2 T1 G2. 4 विप्लुं; G1 विप्लुह् (for पिप्लुं). — [b]) B4 T2 G (except G1) विशां पते; D4. 6 [अ]थ भारत (for च भारत).

12 [a]) T1 विप्लुतानेन; G1 विप्लुवा°; G2. 4 विप्लुना°. — [d]) K2. 4 B D (except D2. 3. 5) राज्ञस्तस्य म°. — [f]) T1 G1 M2 चारुलोचने.

13 [c]) Ś1 K1 च (for तु). — [d]) K4 D2. 3. 5 दशार्णस्य; T1 °र्णे तु. T1 M2 (by transp.) गृहे पितुः.

14 K2 om. 14[ab]. — [b]) B1 तवे° (for तथे°). K3 B4 Dn D4. 6 [ए]व (for [इ]दम्). K3 B Dn D3. 4. 6 G1 मम; D1 इति (for अपि). B D (except D1. 2. 6) G1 भाविनि. — D2 om. 14[cd]. — [c]) B1 यथेदं. Ś1 K B1. 2 D (except D4. 6; D3 om.) च; B4 [इ]दं (for हि). — [d]) D5 [ए]व ते (for तव). K1 तथैव तव भामिनि.

15 [a]) B2–4 G1 सा प्र°; Dc D1 T1 संप्र°; M2 ततो हृष्टेन. — [c]) Hypermetric! K2 B Dn D4–6 S प्रणम्य (for अभिवाद्य).

16 [b]) T2 G2–4 सुखमध्युषिता. Ś1 K1. 2 Dn D5 T2 G3 त्वयि; B3 [इ]ति वै (for [इ]ह वै). — [d]) K4 B1 transp. सदा and त्वया.

17 [a]) Ś1 K3 B D4. 6 सुखतरं. G1 लाभो (for वासो). — [c]) K3 Dc D1. 4. 5 चिरविप्रोषिता; K4 D3 चिरं विप्रोषितां; B1 चिरं पर्युषितां.

18 G1 transp. 18 and 19. — [a]) K1 B4 अपि; T1 G1 M2 चैव (for च हि). K3 T1 G1 दीनौ (for नीतौ). — [d]) T1 G1 M2 चापि (for चैव).

19 G1 transp. 18 and 19; B D4. 6 G1 transp. 19[ab] and 19[cd]. — [ab]) K2. 4 Dc D2 S (except M2) वापि; B D4 चैव; D3 वा मे (for चापि). K4 D2 कर्तुं (for किंचिन्). S मम (for मयि). K4 D2 किंचिद् (for कर्तुम्). — [c]) Ś1 K4 B Dc Dn1. n3 D2. 5. 6 विदर्भां (for °र्भान्). B D4. 6 गंतुम् (for यातुम्). — [d]) T1 M2 transp. शीघ्रं and यानं.

20 [a]) T2 G2–4 प्राह (for उक्त्वा). T1 G1 M2 बाढमित्येवमुक्त्वा तां. — [b]) K4 T1 तदा (for नृप). — [d]) Ś1 स्थिता; G1 तथा (for ततः). D2. 3 पुत्रस्यानुमतेन तां.
— After 20, M2 ins.:

310* प्राहिणोदमयन्तीं तां तदा विप्रपुरस्कृताम् ।

21 [a]) K1. 2 B Dn D2. 4–6 T2 G1. 3 M1 प्रा° (for प्र°). — [b]) Dn D4. 6 श्रीमतीं. B2 D4 शीघ्रवाहिना. — [d]) Ś1 K1 T1 सान्नपानपरिच्छदां (T1 °दं); K2 D4–6 T2 G3 ह्यन्नपानपरिच्छदां (D4 °दं); K3 G2. 4 स्वन्नपानपरिच्छदं; D2. 3 G1 शुभान्नेन (D3 स्वर्णजाल-; G1 स्वनमान-) परिच्छदा.

22 [a]) K1 transp. ततः and सा. — [b]) Ś1 K2–4 B3

C. 3. 2717
B. 3. 69. 24
K. 3. 66. 24

ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमच्छुभा ।
तां तु बन्धुजनः सर्वः प्रहृष्टः प्रत्यपूजयत् ॥ २२
सर्वान्कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान्दारकौ च तौ ।
मातरं पितरं चैव सर्वं चैव सखीजनम् ॥ २३
देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी ।
विधिना परेण कल्याणी दमयन्ती विशां पते ॥ २४
अतर्पयत्सुदेवं च गोसहस्रेण पार्थिवः ।
प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां ग्रामेण द्रविणेन च ॥ २५
सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्मनि भामिनी ।
विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

दमयन्त्युवाच ।
मां चेदिच्छसि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते ।
नरवीरस्य वै तस्य नलस्यानयने यत ॥ १
बृहदश्व उवाच ।
दमयन्त्या तथोक्ता तु सा देवी भृशदुःखिता ।
बाष्पेण पिहिता राजन्नोत्तरं किंचिदब्रवीत् ॥ २
तदवस्थां तु तां दृष्ट्वा सर्वमन्तःपुरं तदा ।
हाहाभूतमतीवासीद्भृशं च प्ररुरोद ह ॥ ३
ततो भीमं महाराज भार्या वचनमब्रवीत् ।
दमयन्ती तव सुता भर्तारमनुशोचति ॥ ४
अपकृष्य च लज्जां मां स्वयमुक्तवती नृप ।
प्रयतन्तु तव प्रेष्याः पुण्यश्लोकस्य दर्शने ॥ ५

Dn3 D2. 3(before corr.). 4. 6 विदर्भाम्. K2 Dn D5 पुनः; B3 D2. 4. 6 शुभां. — d) T1 G1 M2 वैदर्भीं (for प्रहृष्टः). K2 Dn D5 G4 मम° (for प्रत्य°).

23 c) Ś1 K D (except D4) चोभौ (for चैव).

24 b) D1 T2 G2–4 M1 तप° (for यश°). — T2 G3 om. (hapl.) 24c–26b. — c) Hypermetric! K2. 4 B Dn D4–6 परेण विधिना देवी (K4 दृष्टा; B D4. 6 तात); K3 Dc2 D2 S (T2 G3 om.) विधिना तेन (K3 °नापर-; D2 °नापार-; T1 M °नानेन) कल्याणी; text as in Ś1 K1 Dc1 D1. 3!

25 T2 G3 om. 25 (cf. v.l. 24). — c) Ś1 D2 स्वतनयां; K1 सुतनयां; K3 [ए]व कल्याणी; K4 [अ]थ तनयां (for [ए]व तनयां). — d) D2 ग्रामाणि नगराणि च

26 T2 G3 om. 26ab (cf. v.l. 24). — a) Ś1 व्युषिता; K1. 3 व्युषित्वा; Dc1 सा व्युष्टा; D2 साध्युष्य; G2 M2 साप्युष्य; G4 M1 सा व्युष्य (for सा व्युष्टा). D5. 6 T1 रजनी. Dc D1 नां तु (for तत्र). — b) K2 B D (except D1. 2) भाविनी. — d) Dc D1 भैमी (for इदं).

Colophon om. in K2 Dn D2. 5. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 3 B Dc D1. 3. 4. 6 T1 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* D3 दमयंतीविदर्भगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 72; T G M2 66 (as in text); M1 67. — *Śloka no.:* D1 28.

67

1 b) D5 (? gloss) वदामि (for ब्रवीमि). — cd) K1. 3. 4 B Dn D1–3. 5 चैतस्य (for वै तस्य). T1 G1 M2 नलस्यान्वेषणे यत्नः क्रियतामि(G1 कर्तव्य इ)ति सांप्रतं; T2 G2–4 M1 नलस्य नरवीरस्य यतस्वानयने पुनः (M1 ततः).

2 All MSS. om. the ref.! — a) T2 G (except G1) M1 सा (for तु). B3 दमयंतीं तथेत्युक्त्वा. — b) T2 G (except G1) M1 देवी सुभृश°. — c) Ś1 K1 बाष्पेण विहिता; K2. 4 B Dn D3. 4. 6 T2 G3 °नापिहिता. K2. 3 B3 D (except D4. 6) राज्ञी; K4 देवी.

3 a) K3 ततो (for तु तां). Ś1 प्राप्तां (for दृष्ट्वा). — b) T2 G2–4 महसांतः°. — c) G1 अभूत्तत्र (for अतीवासीद्). — d) B D4. 6 चैव (for च प्र-).

4 a) Ś1 K1. 4 D2 महाभागा; K3 Dn D5 T2 G1. 3 °राजं; Dc D1 °बाहुं (for °राज). — c) S नृप भृशं (T1 M2 -सुता) (for तव सुता).

5 a) Ś1 Dc1 मां; K3. 4 Dn D2. 3 सा (for मां). — b) T2 G2–4 विभो (for नृप). — c) B2–4 D4. 6 T1 M2 प्रयतंतां; D1 प्रयांतु च; D2 प्रगच्छंतु; T2 G3 प्रेष्यतां च (for

तया प्रचोदितो राजा ब्राह्मणान्वशवर्तिनः ।
प्रास्थापयद्दिशः सर्वा यतध्वं नलदर्शने ॥ ६
ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणर्षभाः ।
दमयन्तीमथो दृष्ट्वा प्रस्थिताः स्मेत्यथाब्रुवन् ॥ ७
अथ तानब्रवीद्भैमी सर्वराष्ट्रेष्विदं वचः ।
ब्रुवध्वं जनसंसत्सु तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ ८
क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ ९
सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
दह्यमाना भृशं बाला वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ १०
तस्या रुदन्त्याः सततं तेन शोकेन पार्थिव ।
प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं ददस्व च ॥ ११
एतदन्यच्च वक्तव्यं कृपां कुर्याद्यथा मयि ।
वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ॥ १२
भर्तव्या रक्षणीया च पत्नी हि पतिना सदा ।
तन्नष्टमुभयं कस्माद्धर्मज्ञस्य सतस्तव ॥ १३
ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुक्रोशश्च त्वं सदा ।
संवृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १४
स कुरुष्व महेष्वास दयां मयि नरर्षभ ।
आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतम् ॥ १५

C. 3. 2736
B. 3 69. 43
K. 3. 67. 15

प्रयतन्तु). G1 ब्राह्मणाः सर्वतः प्रेष्याः. — d) Ś1 K D (except D4. 6) मार्गणे (for दर्शने); cf. v.l. 6.

6 K4 om. (hapl.) 6. Before 6, T1 G1. 3. 4 M2 ins. बृहदश्वः. — a) G2. 4 M2 तथा (for तया). K2 Dn D5 प्रदेशितो; K3 D3. 8 °नोदितो; B2 °बोधितो. — c) Ś1 D3 T1 G1. 2 प्रस्थाप°. D2 प्रस्थापयन्नुवाचेदं. — d) K1. 3 D (except D4. 6) °मार्गणे; cf. v.l. 5.

7 b) Ś1 K D (except D4. 6) ब्राह्मणास्तदा; T1 G1 °णास्तु ते; G1 द्विजपुंगव (for ब्राह्मणर्षभाः). — c) K1 अथो पृष्ट्वा; K2 D5 अथोत्सृष्ट्वा; Dn1. n2. n3 (before corr.) अथो सृत्वा; D2 ततो दृष्ट्वा; T1 तथासाद्य; T2 G2–4 M2 अथापृच्छय; G1 तदापृच्छय; M1 समापृच्छय (for अथो दृष्ट्वा). — d) K2 Dn D5 ते तथा°; D2 स्म तथा° (for स्मेत्यथा°).

8 b) T2 G2–4 सर्वदेशेष्विदं (G4 °प्वयं) पृथक्. — c) Ś1 K1 ब्रूयास्थ; K2. 4 Dn D4. 5 Cn ब्रूयास्त (D4 °स्तं); K3 ब्रूयुः स्व°; B1–3 D6 ब्रूयास्त्वं; D3 ब्रूयाच्च; S (except M1) ब्रूत वै; text (ब्रुवध्वं) as in B4 M1 Cnp. ❀ Cn: ब्रुवध्वमिति पाठे त्वार्षस्तङ्। ❀ B D4. 6 राजसंसत्सु; D3. 5 जनसंघं तु (D3 °घेषु). Dc D1 ब्रूयास्सं(D1 °ल्प)राजसंसत्सु; D2 कथयध्वं स संसत्सु.

9 =3. 72. 18. — a) Dc D1 कुत्र (for क्व नु). Ś1 K1 किं (for त्वं). T2 (by corr.) G3 छित्त्य (for छित्त्वा). — b) T2 G2–4 वासोर्धं. K2 D5 तदा (for मम). — c) D2 विजने (for विपिने).

10 =(var.) 3. 72. 19. — a) D2 सा वै त्वया; G1 सा तथैव. K2 Dn D5 त्वया दृष्टा; K4 त्वयादिष्टा; D2 यथादिष्टा; G1 समादिश्य. — b) K2–4 B D2–6 तथास्ते; Dc Dn D1 तथा ते (Dn2 वै). Ś1 K1 Dc Dn2 D1 तत्; G1 त्वं (for त्वत्). K4 (by corr.) G1 प्रतीक्षणे; Dc °क्षते; a few MSS. °प्रतीक्षणी. — c) T2 G2–4 M1 [अ]निशं (for भृशं). — d) K2. 4 Dn D5 °नापि; D3 °न च; D4 °नासि; T G (except G1) °नैव (for °नाभि-).

11 =(var.) 3. 72. 20. — c) B3 D2 मे (for वै). T2 G2–4 देव (for वीर). — d) K1. 2. 4 D (except D3) वदस्व; T1 G1 M2 प्रयच्छ (for ददस्व). K3 M2 मे (for च).

12 a) K2 Dn D5 एवम् (for एतद्). T2 G2–4 M1 चान्यच्च (for अन्यच्च). B1. 2 Dc D1. 4. 6 वक्तव्यः. — b) K3 B3 मम (for मयि). — c) Ś1 K1. 3. 4 D2 ध्माय° (for धूय°). K3 B1 Dc D1 [s]पि (for हि). — d) K1. 3 दह्यति (for दहति). — After 12, M1 ins.:

311* तथा दहति शोकाग्निर्हृदयं मम नित्यशः ।

13 a) K4 स्मर्तव्या; M2 कर्तव्या. K4 रक्षितव्या च. — b) K4 S (except T1) पत्नी पत्या (G2. 4 पत्न्या) हि (G1 च) नित्यदा (K4 सर्वदा; T2 G3 नित्यतः).

14 a) Ś1 K1 ज्ञातप्रज्ञः (for ख्यातः प्राज्ञः). K1 °नस्त्वं (for °नश्च). — b) K1 T1 G1. 2 M च वै; K2. 3 Dn D3. 5 भवान्; T2 G3. 4 च मन् (for च त्वं). K4 D2 सर्वदा (for त्वं सदा). Dc D1 सानुक्रोशमतिः सदा. त्वं apparently does *not* make position here! — c) T2 G2–4 सद्वृत्तो (for संवृत्तो).

15 a) K2 Dc Dn D1. 5 तत् (for स). T1. 2 (by corr.) G2. 4 M2 कुरु त्वं (for कुरुष्व). Ś1 महीष्वास; K2 Dn D5 नरव्याघ्र. — b) G2. 4 कृपां मयि. K1. 3. 4 B D4. 6 नरेश्वर; G4 नराधिप. — d) K4 श्रुतं; B Dc D1. 4 G1 मया; T1 M2 श्रुतो (for हि मे). K2. 3 B1 D (except D4. 6) T2 G3 श्रुतः; K4 T1 M2 मया (for श्रुतम्).

16 a) D2 सततं (for यदि वः). — b) Ś1 K2–4 D

C. 3. 2737
B. 3. 69. 44
K. 3. 67. 16

एवं ब्रुवाणान्यदि वः प्रतिब्रूयाद्धि कश्चन ।
स नरः सर्वथा ज्ञेयः कश्चासौ क्व च वर्तते ॥ १६
यच्च वो वचनं श्रुत्वा ब्रूयात्प्रतिवचो नरः ।
तदादाय वचः क्षिप्रं ममावेद्यं द्विजोत्तमाः ॥ १७
यथा च वो न जानीयाच्चरतो भीमशासनात् ।
पुनरागमनं चैव तथा कार्यमतन्द्रितैः ॥ १८
यदि वासौ समृद्धः स्याद्यदि वाप्यधनो भवेत् ।
यदि वाप्यर्थकामः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितम् ॥ १९
एवमुक्तास्त्वगच्छंस्ते ब्राह्मणाः सर्वतोदिशम् ।
नलं मृगयितुं राजंस्तथा व्यसनिनं तदा ॥ २०
ते पुराणि सराष्ट्राणि ग्रामान्घोषांस्तथाश्रमान् ।
अन्वेषन्तो नलं राजन्नाधिजग्मुर्द्विजातयः ॥ २१
तच्च वाक्यं तथा सर्वे तत्र तत्र विशां पते ।
श्रावयांचक्रिरे विप्रा दमयन्त्या यथेरितम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

बृहदश्व उवाच ।
अथ दीर्घस्य कालस्य पर्णादो नाम वै द्विजः ।
प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
नैषधं मृगयानेन दमयन्ति दिवानिशम् ।

(except D_3. 4. 6) कथंचन (for हि कश्चन). — [c]) K_2 D_n D_5 नलः (for नरः). — [d]) $Ś_1$ K_1 क्व (for कश्च). K_2. 3 D_n D_5 नु; K_4 स (for the *second* च).

17 [a]) $Ś_1$ K_3 T_2 G_3 M_1 यश्च वो; K_2 D_c D_n D_1. 5. 6 यश्चैवं; K_4 यश्चेदं; B D_4 यदि वो; D_2 यथेदं; D_3 यथैव (for यच्च वो). B_2 ब्रूयात् (for श्रुत्वा). — [b]) B_2 श्रुत्वा प्रति-; G_2. 4 प्रतिब्रूयाद् (by transp.). D_2 त्वया प्रतिवचो मम. — [c]) K_2. 4 D (except D_4. 6) तस्य (for क्षिप्रं).

18 [a]) D_c D_1 अथ (for यथा). K_1. 2. 4 B D_n (D_{n3m} as in text) D_4. 5 T_2 G_1. 3 M_2 Cnp वचः (B₃ च नः); K_3 यूयं; D_c D_1 वाचः (for च वः). K_3 B_2 D_2 T_1 वि- (for न). $Ś_1$ यथा वो न नु जानीयाः. — [b]) $Ś_1$ त्वरितं; K_1 चरितं; K_2 D_n D_5 ब्रुवतो; T_2 G_3 चरद्भिर्. B_2 D_n D_5 मम शासनात्; M_2 भीमचोद°. — [c]) D_c D_1 सद्भिर्; G_2. 4 चेह (for चैव). — [d]) $Ś_1$ यथा; D_c D_1 इह (for तथा).

19 [a]) K_3 B (except B_3) D_1 M_1 चासौ (for वा°). — K_3 om. (hapl.) 19^{bc}. — [b]) T_1 वापिधनो; M_1 चाप्य-धनो. D_c D_1 T_2 G_{2-4} [s]पि वा (for भवेत्). — [c]) M_2 अथ (for यदि). $Ś_1$ K_1 वासौ विरूपः; K_2. 4 D_n D_2. 3. 5 वाप्यसमर्थः (for वाप्यर्थकामः). — [d]) $Ś_1$ K_1. 3 B D_c D_1. 4. 6 तस्य (for अस्य). T_2 G_3 विवक्षितं (for चिकी°).

20 Before 20, T_2 G_2. 3 M_1 ins. बृहदश्वः. — [a]) K_4 त्वगच्छंत; D_{c1} D_1 तु गच्छंते; D_2 त्वगच्छन्वै. — [b]) B T_1. 2 (by corr.) G_1 °दिशः. — [d]) B_1. 4 D_n D_{4-6} G_1 transp. तथा and तदा. K_1 B_2 D_3 G_4 तदा (for तथा). K_2 T_1 तथा; B_2 नृपं; D_c D_1 भवेत (for तदा).

21 [a]) K_3 T_1 च; G_1 सु- (for स-). — [b]) D_6 T_2 G_3. 4 तदा° (for तथा°). — [c]) T_1 अन्विषंते; T_2 G_{2-4} M_1 अन्विच्छंतो. — [d]) D_2 विजग्मुस्ते (for नाधिजग्मुर्). B_2 द्विजोत्तमाः.

22 [a]) T_2 G_{2-4} तस्या (for तच्च). K_4 D_2 ततः; M_1 तदा (for तथा). D_5 सर्वं (for सर्वे). — [c]) $Ś_1$ K_1. 3. 4 D_2. 3. 5 वीर; G_1 सर्वे (for विप्रा). — [d]) K_2 D_2. 5 तथेरितं; D_{c1} D_1 यथेप्सितं; D_3 T_2 G_{2-4} यथोदितं.

Colophon om. in D_2. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_1 T G आरण्य. — *Sub-parvan:* N (D_2 om.) (om. sub-parvan name) mentions only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 T G M_2 67 (as in text); Dn (D_{n1} *sup. lin.*) M_2 (before corr.) 69; D_1 73; M_1 68. — *Śloka no.:* Dn 50; D_1 22.

68

1 [c]) D_c D_1 अभ्येत्य; D_2 प्राविशन् (for प्रत्येत्य). D_4. 6 नगरीं. D_2 मध्यम् (for भैमीम्).

2 [b]) $Ś_1$ K_3 D_3. 5 मयानिशं; K_1 मयाचितं; K_2 Dn D_5 मया नलं; K_4 ह्यहर्निशं (for दिवा°). — [c]) D_4. 6 T_1 अयो-ध्या- (for अयोध्यां). $Ś_1$ अयोध्यानगरीमस्य; K_1 अयोध्यां नगरीशश्च. — [d]) $Ś_1$ lacuna; K_1 भंगस्वरिर्; K_2 (? gloss)

अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गस्वरिरुपस्थितः ॥ २
श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने ।
ऋतुपर्णो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ॥ ३
तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत्किंचिद्दतुपर्णो नराधिपः ।
न च पारिषदः कश्चिद्भाष्यमाणो मयासकृत् ॥ ४
अनुज्ञातं तु मां राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् ।
ऋतुपर्णस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ॥ ५
सूतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः ।
शीघ्रयाने सुकुशलो मृष्टकर्ता च भोजने ॥ ६
स विनिःश्वस्य बहुशो रुदित्वा च मुहुर्मुहुः ।
कुशलं चैव मां पृष्ट्वा पश्चादिदमभाषत ॥ ७
वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ।
रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ॥ ८
विषमस्थेन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन च ।
यत्सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ॥ ९
प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ १०
सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ ११
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा त्वरितोऽहमिहागतः ।
श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ॥ १२
एतच्छ्रुत्वाश्रुपूर्णाक्षी पर्णादस्य विशां पते ।
दमयन्ती रहोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ॥ १३

C 3. 2757
B. 3. 70. 14
K. 3. 68. 14

ऋतुपर्णम्; Ks. 4 M1 भार्गस्वरिर् (K4 °रिम्); B भांगस्वरिम्; Dn D4. 6 भांगासुरिम्; D3 भांगासुरिर्; D5 (? gloss) ऋतुपर्ण; T1 भागस्वरिर्; G1 भागस्करिर्; G2 भागस्वरिम्; G4 भागस्वरिर्; M2 as in text! De D1 मार्गं चाभिमुखः स्थितः; D2 भार्गवस्वरितः स्थितः; T2 G3 भास्वरीं समुपेयुषा. Cf. v.l. 3. 69. 10; 70. 2, 6; 71. 30; 72. 11; 74. 23; 76. 18.

3 a) De Dn1 D1. 5 M2 श्रावितं च; D2 श्रावितस्य. K1 त्वदीयं मे (for मया वाक्यं). — b) K1 महावाक्यं (for त्वदीयं स). Ś1 मे; K3 D5 च; B1–3 सु- (for स). K3 त्वदीयं च सभासने; T2 G (except G1) त्वदीयं जनसंसदि. — c) Here and below B (mostly) ऋतपर्णो. K D3. 5 T2 G (except G1) M1 महाभागे. — d) K4 यथावद् (for यथोक्तं).

4 b) K1 महामनाः; B2 महीपतिः; D3 महानृपः (for नरा°). — c) T1 G1 M1 न चास्य (G1 तत्रासौ) पार्षदः कश्चिद्. — d) G2 भाष्यमाणे. T2 G2–4 M1 (by transp.) [s]सकृन्मया.

6 a) K2 Dn2. n3 D5 ततस् (for सूतस्). D2 न च तत्र नृपेंद्रस्य. — c) T1 G1 दीर्घयाने; M2 शीघ्रयानः. K3. 4 De D1. 3. 5 T G2–4 च (for सु-). K2 B Dn D2. 4. 6 शीघ्रयानेषु कुशलो. — d) K3. 3 B4 Dn3 D3–5 मिष्ट° (for मृष्ट°).

7 b) K2 B3 Dn D5 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः). — c) D1 व्याकुलं (for कुशलं). D2 स च (for चैव).

8 8 ff. = (var.) 3. 72. 25 ff. — b) B3 T2 (by corr.) G2–4 गोपयंति. — G1 om. 8cd. — c) D3. 6 सद्यो (for सत्यो). — d) K3. 4 Dn D1. 2. 3 (before corr.). 5 जितः (K4 °त) स्वर्गो. — e) B De D4. 6 T1 G3 M2 साध्व्यो (B4 सत्या); T2 G1. 2. 4 M1 चापि (for चैव). — f) K2 Dn D5 G1 कुर्व्यंति. M1 कथंचन. — After 8, K1 B D (except D2. 3. 5) S ins.:

312* प्राणांश्चारित्रकवचान्धारयन्ति वरस्त्रियः ।

[K1 S (except M2) °कवचा. De D1 प्राणं चा(D1 °णाश्चा)-रित्रकं चैव. De D1 कुल° (for वर°). B4 S धारयंतीह (G4 °ति हि) सत्स्त्रियः.]

9 c) B2 पत्या (for यत्सा). K2 [अ]नेन; K3 T2 G (except G1) वने; K1 [अ]न्येन (for तेन). — d) Ś1 K1 ततो (for तत्र).

11 K4 D2 transp. 11ab and 11cd. — d) = 10d. Ś1 K Dn D1–3. 5 क्षुधितं व्यसनाप्लुतं (K1 °नान्वितं; K4 D2. 3 °नप्लुतं).

12 a) T2 G2–4 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं. — d) T2 G2–4 M राज्ञे (for राज्ञश्च). K1. 4 B2 चैवं (for चैव).

13 Before 13, T G1. 3 M ins. बृहदश्वः. — a) T1 G1 M2 एवं (for एतत्). K3 विशालाक्षी (for [अ]श्रुपूर्णाक्षी). — c) K2 D5 T2 G2–4 ततोभ्येत्य, De D1 वचोभ्येत्य; D2 महाराज (for रहो°). — d) D2 सर्वं मात्रे न्यवेदयत्. — After 13, G1 ins.:

313* अयमर्थो मृषा न स्याद्ब्राह्मणस्य कथंचन ।

14 b) G2 M2 भीमो (for भीमे). K2. 3 B2 Dn D5 G1 कदा° (for कथं°). — c) Ś1 K De Dn D1–3. 5 नियो-

C. 3. 2758
B. 3. 70. 15
K. 3. 68. 15

अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कथंचन ।
त्वत्संनिधौ समादेक्ष्ये सुदेवं द्विजसत्तमम् ॥ १४
यथा न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत मे मतम् ।
तथा त्वया प्रयत्तव्यं मम चेत्प्रियमिच्छसि ॥ १५
यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् ।
तेनैव मङ्गलेनाशु सुदेवो यातु माचिरम् ।
समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः ॥ १६
विश्रान्तं च ततः पश्चात्पर्णादं द्विजसत्तमम् ।
अर्चयामास वैदर्भी धनेनातीव भामिनी ॥ १७
नले चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ।
त्वया हि मे बहु कृतं यथा नान्यः करिष्यति ।
यद्भर्त्राहं समेष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ॥ १८
एवमुक्तोऽर्चयित्वा तामाशीर्वादैः सुमङ्गलैः ।
गृहानुपययौ चापि कृतार्थः स महामनाः ॥ १९
ततश्चानाय्य तं विप्रं दमयन्ती युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्संनिधौ मातुर्दुःखशोकसमन्विता ॥ २०
गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपम् ।
ऋतुपर्णं वचो ब्रूहि पतिमन्यं चिकीर्षती ।
आस्थास्यति पुनर्भैमी दमयन्ती स्वयंवरम् ॥ २१
तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्वशः ।
यथा च गणितः कालः श्वोभूते स भविष्यति ॥ २२
यदि संभावनीयं ते गच्छ शीघ्रमरिंदम ।
सूर्योदये द्वितीयं सा भर्तारं वरयिष्यति ।
न हि स ज्ञायते वीरो नलो जीवन्मृतोऽपि वा ॥ २३
एवं तया यथोक्तं वै गत्वा राजानमब्रवीत् ।
ऋतुपर्ण महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

क्ष्येहं (Ś1 °क्ष्येते); B D4. 6 समा(D4 मया)योक्ष्ये. — d) Ś1 K De D1–3. 5 सुदेवं ब्राह्मणं यथा (Ś1 K1. 4 D3 तथा).

15 a) Ś1 K1–3 D2. 5 च; D3 (by corr.) T2 G3 स; G1 M तु (for न). — b) K3 नैव तत्; K4 D3 मे मतिं; G1 धर्मतः (for मे मतम्). — c) Ś1 K2 B2 Dn D1–3 T1 G1. 2. 4 प्रकर्तव्यं; K1 De3 D4 °पत्तव्यं; K3 °मंतव्यं; K4 B4 T2 G3 M °वक्तव्यं. — d) B3 यदि मत् (for मम चेत्). B1 D5 S transp. प्रियं and इच्छसि.

16 a) B D4 यथैवाहं समा°; De2 यथा त्वाहं समा°; D3. 6 यथाहं सुसमा(D6 समुपा)नीता. — b) S [इ]ह (for [आ]शु). K2 D5 बंधुवत् (for बान्ध°). — c) S श्वः (for [आ]शु). — d) Ś1 समायातुं; K3 समानीते; G2. 4 M1 तमानेतुं. — f) De T1 G1 अयोध्यानगरीमितः (T1 G1 °रीं प्रति). — After 16, S ins.:

314* ऋतुपर्णस्य भवने निवसन्तमरिंदमम् ।

17 a) K2 B Dn D4. 6 तु (for च). — c) Ś1 K1. 3 अतर्पयत (K3 °च्च); K2 De D1. 3. 5. 6 तर्पयामास. — d) K1 भारत; K2 B D (except Dn1 D1–3) भाविनी. — After 17, S ins.:

315* उवाच चैनं महता संपूज्य द्रविणेन वै ।

18 a) G2 M2 चैवा° (for चेहा°). B2 ब्रह्मन्; Dn2 तत्र (for विप्र). — d) K2 Dn D5 यदन्यो न (for यथा नान्यः). — e) K1 (corrupt) यच्छच्च ह समे°.

19 ab) Ś1 G2 उक्त्वा° (for उक्तो°). Ś1 साशीर्वादैः (sic) (for तामाशी°). K2 Dn D2. 5 स एवमुक्तोथा(D2 °क्त्वा चा)श्वास्य (for a). K1. 3 B2 De D1. 3. 4. 6 T1 M2 समंगलैः; D2 तथाविधं (for सुम°). — c) K2. 4 Dn1. n2 D5 उपाययौ; B4 De D1 S अनु(G1 अथ)ययौ. — d) Ś1 स्म महामनाः; K1–3 Dn D4–6 सुमहा°; K4 G1 M1 सु(G1 तु)महातपाः; De D1 स (D1 सु-) महायशाः.

20 a) T G2–4 M भूयश्च (for ततश्च). D4 आनाय्य; T1 चानीय (for चानाय्य). K2. 4 De Dn D1–3. 5 G1 ततः सुदेवमाभाष्य (K4 °नामानं; De D1. 3 G1 °मानाय्य).

21 b) S (except T1 M2) अयोध्यां तत्र तं नृपं. — d) S चिकीर्षति (G1 वरिष्यति) (for चिकीर्षती). Ś1 K1 सामात्यं सपुरोहितं; K2 D5 संपन्नमिव कामगः; K3 B De Dn D1–4. 6 संपतन्निव कामगः (K3 D3 °तः); K4 इदं द्विजवरोत्तम. — e) D2. 3 (marg. sec. m.) करिष्यति (for आस्था°).

22 a) K3 D1 तत्रागच्छंति. — c) K2 Dn G1 तथा च; M2 याथावद् (for यथा च). K1 यथा च गणिते काले; D3. 5 यथावद्गणितः कालः. — d) B1 सं-; T2 G2–4 M2 च (for स).

23 Ś1 K3 D3 om. (hapl.) 23^{abcd}. — a) K1. 4 B3. 4 De D1. 3. 5 T G2. 3 M यदि संभाव(or °वि)नीयस्ते (T1 M2 °या ते). — d) B3 वरं वै (for भर्तारं). K1 वरमेष्यति (for वरयि°). — e) M transp. न and स. K1. 3 B4 D3 T1 सं-; K4 D1 वि- (for स). — f) B Dn D3. 4. 6

६९

बृहदश्व उवाच ।

श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्णो नराधिपः ।
सान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ॥ १
विदर्भान्यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
एकाह्ना हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ॥ २
एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा नलस्य ह ।
व्यदीर्यत मनो दुःखात्प्रदध्यौ च महामनाः ॥ ३
दमयन्ती भवेदेतत्कुर्याद्दुःखेन मोहिता ।
अस्मदर्थे भवेद्वायमुपायश्चिन्तितो महान् ॥ ४
नृशंसं बत वैदर्भी कर्तुकामा तपस्विनी ।
मया क्षुद्रेण निकृता पापेनाकृतबुद्धिना ॥ ५
स्त्रीस्वभावश्चलो लोके मम दोषश्च दारुणः ।
स्यादेवमपि कुर्यात्सा विवशा गतसौहृदा ।
मम शोकेन संविग्ना नैराश्यात्तनुमध्यमा ॥ ६
न चैवं कर्हिचित्कुर्यात्सापत्या च विशेषतः ।
यदत्र तथ्यं पथ्यं च गत्वा वेत्स्यामि निश्चयम् ।
ऋतुपर्णस्य वै काममात्मार्थं च करोम्यहम् ॥ ७
इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः । ८

C. 3. 2779
B. 3. 71. 9
K. 3. 69. 9

T₂ (by corr.) G₃ नलो जीवति वा न वा; D₂ नलो जीवेन्मृ-येत वा.

24 ᵃ) K₁. ₄ D₁ तथोक्तं; K₂ Dn D₅ यथोक्तो; D₃ नियुक्तो.

Colophon om. in D₃. — *Major parvan:* Ś₁ K₁ T G₂₋₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* N (D₃ om.) T₁ (om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B₄ सुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn₁ *sup. lin.*) M₃ (before corr.) 70; D₁ 74; T G M₃ (after corr.) 68 (as in text); M₁ 69. — *Śloka no.:* Dn D₁ 27.

69

1 ᵃ) T₂ G₃ वाचः. — ᵇ) B (as usual) ऋतपर्णो. T₁ G₁ M₃ जनाधिपः. — After 1ᵃᵇ, T₂ G₂₋₄ ins.:

316* सारथीन्स समानीय वार्ष्णेयप्रभृतीन्नृपः ।
कथयामास यद्वृत्तं ब्राह्मणेन श्रुतं तथा ।
बाहुकं च समाहूय दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।

2 ᵃ) K (except K₁) B De Dn D₂₋₆ विदर्भां (B₂ वैदर्भीं). K₃ B De Dn₂. ₁₃ D₄. ₆ M₂ गंतुमिच्छामि. — ᶜ) K₄ एकाह्ने; D₁. ₂ एकाह्नात्. — ᵈ) K₃ वक्ष्य° (for मन्य°).

3 ᵃ) Ś₁ K₁ एवमुक्ते तु; B₁ D₂. ₆ °क्तस्तु. — ᵇ) B₂. ₄ De₂ Dn₃ D₄ S च (for ह). — ᶜ) B₂. ₄ व्यदीर्यतेव हृदयं. — ᵈ) K₂ D₆ प्रहृष्टश्च; T₂ G₂. ₄ सं(G₄ स)प्रदध्यौ (for प्रदध्यौ च). Ś₁ महामतिः; K₁ महीपतिः; K₃ महाद्युतिः; T₁ G₁ M₂ महायशाः.

4 ᵃ) K₁. ₂ Dn D₄. ₆ वदेदेतत्; K₄ न चैवेदं; D₁₋₃ कथं चैतत्; T₂ G भवेदेवं (G₁ वचो नैतत्) (for भवेदेतत्). — ᵇ) T₂ G (except G₁) किं नु (for कुर्याद्). — ᶜ) G (except G₃) M अस्मदर्थं. — ᵈ) B D₄. ₆ उपायः परिचिन्तितः.

5 ᵃ) Ś₁ तव; D₂ कर्म; T₁ G₁ M मा तु (for बत). — ᵇ) Ś₁ K₁. ₂ B₁. ₃. ₄ Dn D₄. ₆ T₂ G₃ भर्तृकामा. K₁ मनस्विनी; K₃ De T₁ G₁ M यश°. — ᶜ) Ś₁ निहिता; K₁ निहता (for निकृता). — ᵈ) Ś₁ K D (except D₄ ₆) कृपणा पापबुद्धिना.

6 ᵃ) Ś₁ K₁. ₄ B₂ T₂ G₃ स्त्रीस्वभावश्च चपलः; K₃ स्त्री स्वभावाच्च [च]पला; T₁ G₁. ₂. ₄ M₂ स्त्रीभावश्चपलो लोके. — ᶜ) D₃ एतद् (for एवम्). D₂ स्यादेवं नैव सा कुर्यात्. — ᵈ) K₂ Dn₁. ₁₃ विवासाद्; D₂ ममापि; D₅ विवास- (for विवशा). K₁ काममोहिता (for गत°). — ᵉ) T₁ G₁ M₂ दोषेण (for शोकेन). K₃ संतप्ता; K₄ विवशा (for संविग्ना). — ᶠ) Ś₁ एकाह्नात् (for नैराश्यात्).

7 ᵃ) Ś₁ न मैवं; K₂. ₄ Dn D₁₋₃. ₅ नैवं मा; K₃ S न मैवं (G₁ नस्त्वैनं) (for न चैवं). — ᵇ) G₁ transp. तथ्यं and पथ्यं. Ś₁ K Dn D₁. ₂. ₅ य(Ś₁ K₁. ₃ त)दत्र सत्यं वासत्यं; B D₄. ₆ यदत्रातथ्यं (B₂ °थ्या) तथ्यं (B₄ पथ्यं) च; De सत्यं यदत्रासत्यं वा; D₃ सत्यं वा यदि वासत्यं. — ᵈ) K₃ निश्चितं. — ᵉ) T₂ G₂₋₄ कार्यं यद् (for वै काममम्). — ᶠ) K₃ आत्मनश्च; De₁ D₄. ₆ आत्मार्थे च; T₂ G₃ ममार्थं च; G₄ मदर्थं च.

8 ᵃ) D₂ स वि- (for इति). — ᵈ) K₂ Dn D₅ जनाधिपं; De नरेश्वरं (for नरा°).

C. 3. 2779
B. 3. 71. 9
K. 3. 69. 9

कृताञ्जलिरुवाचेदमृतुपर्णं नराधिपम् ॥ ८
प्रतिजानामि ते सत्यं गमिष्यसि नराधिप ।
एकाह्ना पुरुषव्याघ्र विदर्भनगरीं नृप ॥ ९
ततः परीक्षामश्वानां चक्रे राजन्स बाहुकः ।
अश्वशालामुपागम्य भाङ्गस्वरिनृपाज्ञया ॥ १०
स त्वर्यमाणो बहुश ऋतुपर्णेन बाहुकः ।
अध्यगच्छत्कृशानश्वान्समर्थानध्वनि क्षमान् ॥ ११
तेजोबलसमायुक्तान्कुलशीलसमन्वितान् ।
वर्जिताल्लक्षणैर्हीनैः पृथुप्रोथान्महाहनून् ।
शुद्धान्दशभिरावर्तैः सिन्धुजान्वातरंहसः ॥ १२
दृष्ट्वा तानब्रवीद्राजा किंचित्कोपसमन्वितः ।
किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धव्या हि ते वयम् ॥ १३
कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम ।
महानध्वा च तुरगैर्गन्तव्यः कथमीदृशैः ॥ १४

बाहुक उवाच ।

एते हया गमिष्यन्ति विदर्भान्नात्र संशयः ।
अथान्यान्मन्यसे राजन्ब्रूहि कान्योजयामि ते ॥ १५

ऋतुपर्ण उवाच ।

त्वमेव ह्यतत्त्वज्ञः कुशलश्चासि बाहुक ।
यान्मन्यसे समर्थांस्त्वं क्षिप्रं तानेव योजय ॥ १६

बृहदश्व उवाच ।

ततः सदश्वांश्चतुरः कुलशीलसमन्वितान् ।

9 K1 om. (hapl.) 9^{ab}. — [a]) De अभि° (for प्रति°). Śi K (K1 om.) D (except D4. 6) वाक्यं (for सत्यं). — [b]) N (K1 om.) गमिष्यामि. — [c]) K3. 4 D1. 2 एकाह्नात; B D4. 6 एकाहात. — [d]) K3. 4 D1 विदर्भां नगरीमितः (K3 °रीं नृप); B1. 3. 4 D4. 6 विदर्भनगरं नृप; D2 विदर्भां नगराधिपः; D3 विदर्भानगरीं त्वतः; T2 G2–4 M1 विदर्भनगरं ध्रुवं. — After 9, D3 (marg. *sec. m.*) ins.:

317* एवमुक्तोऽब्रवीद्राजा बाहुकं प्रहसंस्तदा ।
यद्येवं भविता श्वो वै किं ते कामं करोम्यहम् ।

10 [b]) D2 (by transp.) राजंश्चक्रे; S चक्रे राज्ञः. — D1 om. (hapl.) 10^{c}–11^{b}. — [c]) G1 उपागत्य. — [d]) Śi भर्गश्वरिं°; K1 भंगस्वरिं°; K2 Dn D3. 4. 6 T2 (before corr.) G3 भांगासुरिं°; K3. 4 D2. 5 M भार्गस्वरिं°; B1. 3. 4 भांगसुरिं°; Dc1 भागासुरिं°; Dc2 भृंगासुरिं°; T1 G1. 2. 4 भागस्व- (G1 °स्क)रिं°; text as in B2!

11 D1 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — [a]) Śi K1. 3 D2. 3. 5 स वार्यमाणो; B4 M स त्वार्यं°; G1 संत्वर्यं°. K4 बहुधा; Dc च भृशम् (for बहुश). — After 11^{ab}, K1 B D (except D1–3. 5) ins.:

318* अश्वाभिज्ञासमानो वै विचार्य च पुनः पुनः ।

— [c]) D3 T1 M2 अभ्य°; D5 अथा° (for अध्य°). — [d]) K4 D1. 2 सुवेगान् (for समर्थान्).

12 K3 om. 12^{bc}. — [b]) = 17^{b}. D2 °समायुतान्; M1 °जवान्वितान्. — [d]) K4 पृथुनासान्; D3 °घोणान्; D5 °श्रेष्ठान्. D2 महानूजून्; D5 महाबलान्. — [e]) Dc देशान्; S शुभान् (for शुद्धान्). — After 11, S ins.:

319* दृश्यमानान्कृशानङ्गैर्जवेनाप्रतिमान्पथि ।
[M कृशैर् (for कृशान्). T1 भुवि (for पथि).]

13 [ab]) T2 G2–4 तान्दृष्ट्वा दुर्बलान्राजा (G4 °लानश्वान्) प्राह कोप°. — [c]) K4 D1. 2 कर्म (for कर्तुं). — [d]) K2 B Dn D4. 6 T2 G2–4 न (for हि). Dc corrupt.

14 [b]) Śi K1. 3 वहिष्यंति; K2 D1. 2 T2 G2–4 वहंतीमे; D3 वास्यंतीमे. S (except T1) रथं (for मम). Cf. 22^{b}. — [c]) K2 B Dc Dn D4. 6 महदध्वानमपि च; D3. 5 महानध्वायमपि च; T1 G1 M1 महांतमपि चाध्वानं; T2 G2–4 M2 महानध्वा स चैकाह्ना. — [d]) K2 B Dn D2–4. 6 T1 M गंतव्यं; G1 गंताहं.

15 After the ref., K2 B3 Dn D5 ins.:

320* एको ललाटे द्वौ मूर्ध्नि द्वौ द्वौ पार्श्वोपपार्श्वयोः ।
द्वौ द्वौ वक्षसि विज्ञेयौ प्रयाणे चैक एव तु ।

[This, being the *rahasya*, should not have been divulged here! ❀ Cn: एको ललाटे ... इति श्लोकः कचिन्न दृश्यते । ❀]

— [a]) B2 वै तान् (for हया). — [b]) Śi K2. 3 B1 Dc D1. 2 विदर्भां नात्र. — [c]) K2 B Dn D4. 6 यान् (for अथ). T2 G (except G1) अथान्यान्ब्रूहि राजेंद्र. — [d]) K3 कान्; T2 G (except G1) हयान् (for ब्रूहि). K2 B Dn D2. 4–6 G1 M2 तान्; K3 अन्यान् (for कान्). Śi K1 D1 योजयाम्यहं; D2 योजये हयान्. — After 15, D3 (erroneously) ins. an addl. colophon.

16 T1 G4 राजा (for ऋतु उ°). — [b]) K2 B Dn D4. 6 कुशलो ह्यसि. — [c]) G1 समर्थांश्वान् (for समर्थांस्त्वं). — [d]) D2 तान्विनि- (for तानेव).

17 All MSS. om. the ref.! — [b]) = 12^{b}. M1 °जवान्वितान्. — [c]) K4 स नलो (for कुशलो). — [d]) K4 रथे ततः; D2 नलो रथे (by transp.); D3 तथा नलः; T2

योजयामास कुशलो जवयुक्तान्रथे नलः ॥ १७
ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्त्वरान्वितः ।
अथ पर्यपतन्भूमौ जानुभिस्ते हयोत्तमाः ॥ १८
ततो नरवरः श्रीमान्नलो राजा विशां पते ।
सान्त्वयामास तानश्वांस्तेजोबलसमन्वितान् ॥ १९
रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः ।
सूतमारोप्य वार्ष्णेयं जवमास्थाय वै परम् ॥ २०
ते चोद्यमाना विधिना बाहुकेन हयोत्तमाः ।
समुत्पेतुरिवाकाशं रथिनं मोहयन्निव ॥ २१
तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान्वहतो वातरंहसः ।
अयोध्याधिपतिर्धीमान्विस्मयं परमं ययौ ॥ २२
रथघोषं तु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणं च तत् ।
वार्ष्णेयश्चिन्तयामास बाहुकस्य हयज्ञताम् ॥ २३
किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः ।
तथा हि लक्षणं वीरे बाहुके दृश्यते महत् ॥ २४
शालिहोत्रोऽथ किं नु स्याद्धयानां कुलतत्त्ववित् ।
मानुषं समनुप्राप्तो वपुः परमशोभनम् ॥ २५
उताहो स्विद्धवेद्राजा नलः परपुरंजयः ।
सोऽयं नृपतिरायात इत्येवं समचिन्तयत् ॥ २६
अथ वा यां नलो वेद विद्यां तामेव बाहुकः ।
तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाहुकस्य नलस्य च ॥ २७
अपि चेदं वयस्तुल्यमस्य मन्ये नलस्य च ।
नायं नलो महावीर्यस्तद्विद्यस्तु भविष्यति ॥ २८
प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च विरूपणैः ॥ २९
भवेत्तु मतिभेदो मे गात्रवैरूप्यतां प्रति । C. 3. 2803 B. 3. 71. 32 K. 3. 69. 35

G_{2-4} रथोत्तमे; M_2 रथेन तु.

18 [a]) T_2 G_{2-4} सन्नद्धस्तु; M_1 तथा युक्तं (for ततो युक्तं).

19 [a]) T_2 G_{2-4} प्रीतो (for श्रीमान्).

20 [a]) D_1 तस्मिन्रथे; D_2 रश्मिभिस्तु. — [b]) Dc गंतुम् (for यातुम्). D_2 नलो याति सुवेगतः; T_2 G_{2-4} नलो गंतुं प्रचक्रमे. — [d]) Śi नैषधं; K_1 नैषधः (for वै परम्).

21 [a]) $K_{3.4}$ Dn $D_{1.2}$ ते नोद्यमाना. $K_{2.4}$ D (except $D_{3.4.6}$) विधिवद्; T_1 G_1 M_1 बहुधा. — [c]) N अथा° (for ह्वा°). — [d]) Dc (? erroneous gloss) बाहुकं (for रथिनं). D_2 S (except M_1) मोहयंति च.

22 [a]) K_1 $B_{1.2.4}$ Dc D_6 T_1 (by transp.) दृष्ट्वा तु; K_4 $D_{1.2}$ च दृष्ट्वा. B_3 दृष्ट्वा तथा तु ता°. — [b]) $B_{1.2.4}$ Dc बहवो; D_{n3} $D_{3.4}$ वहंतो; T_1 व्रजतो (for वहतो). Śi $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ मनोमारुतरंहसः. — [c]) Śi K Dn D_5 T_2 $G_{1.3.4}$ श्रीमान् (for धीमान्). — [d]) G_1 गतः (for ययौ).

23 [a]) $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ T_2 G_{2-4} च (for तु). T_2 G_{2-4} तत् (for तं). $K_{2.3}$ D_5 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — [b]) T_1 G_1 M_1 हयानां ग्रहणं. K_1 च तं; Dc D_{n3} च यत्.

24 [a]) K_1 घोष (for अयं). — [c]) K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ तल् (for हि).

25 [a]) K_3 नु; K_4 T G_{1-3} [S]पि; D_{1-3} M_1 हि (for sथ). — [c]) B Dc $D_{1.2}$ मानुष्यं. B_1 अनुसंप्राप्तो; T_1 G_1 परमं प्राप्तो (for समनु°). — [d]) D_3 परमगर्हितं; D_5 °दुःखितः (for परमशोभनम् = परम्+अशोभनम्. Commonly, though erroneously, taken as a compound परम + शोभनम्!).

26 [ab]) D_1 रथे; G_1 नलो (for भवेद्). G_1 भवेत् (for नलः). — [c]) K_1 अयं (for सोऽयं). — [d]) K_2 Dn D_5 अनु° (for सम°).

27 [a]) Śi K_3 D_1 अथ वायं; K_2 Dn (Dnsm as in text) D_5 अथ चेह (for अथ वा यां). Śi K Dn (Dnsm as in text) $D_{1-3.5}$ विद्यां (for वेद). Dc अथ वा नलतुल्योयं; T G अथ वायं नलाप्राप्तः (T1 G1 °द्वेद). — [b]) Śi K_{1-3} Dn (Dnsm as in text) D_5 वेत्ति; D_2 विद्यात्; D_3 विंद्यात् (for विद्यां). K_3 तामेष; Dc वेत्ति च (for तामेव). G_1 विद्यामेव स बा°.

28 Śi K_1 $D_{1.2}$ G_2 om. (hapl.) 28^{ab}. — [a]) K_3 चेयं; B Dc $D_{4.6}$ चापि; T_2 $G_{3.4}$ M_1 चाद्य (for चेदं). — [b]) $K_{2.4}$ Dn $D_{3.5}$ बाहुकस्य; T_2 $G_{1.3}$ अद्य (G1 °स्ति) मन्ये (for अस्य मन्ये). — [c]) K_4 यथा (for नायं). Śi $K_{1.3}$ स्वतोनेन नलं (Śi °लो) मन्ये. — [d]) K_2 B_2 Dn D_5 च (for तु).

29 [b]) Śi $K_{1.3}$ वसुधातले; T_2 $G_{3.4}$ वसुधामिमां (for पृथिवी°). — K1 om. 29^c–30^d. — [d]) T_2 G_{2-4} संयुक्ताश्च. Śi $D_{2.3}$ विभूषणैः; K_2 Dn $D_{1.5}$ निरूपणैः; T_1 M_1 विरूपिताः; G_1 निरूपितः; M_2 विरूपकैः. B Dc $D_{4.6}$ प्रच्छन्नाश्चापि रूपतः.

C. 3. 2803
B. 3. 71. 32
K. 3. 69. 35

प्रमाणात्परिहीनस्तु भवेदिति हि मे मतिः ॥ ३०
वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्ययः ।
नलं सर्वगुणैर्युक्तं मन्ये बाहुकमन्ततः ॥ ३१
एवं विचार्य बहुशो वार्ष्णेयः पर्यचिन्तयत् ।
हृदयेन महाराज पुण्यश्लोकस्य सारथिः ॥ ३२
ऋतुपर्णस्तु राजेन्द्र बाहुकस्य हयज्ञताम् ।
चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवार्ष्णेयसारथिः ॥ ३३
बलं वीर्यं तथोत्साहं हयसंग्रहणं च तत् ।
परं यत्नं च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

बृहदश्व उवाच ।
स नदीः पर्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च ।
अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ॥ १
तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
उत्तरीयमथापश्यद्भ्रष्टं परपुरंजयः ॥ २
ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा ।
ग्रहीष्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः ॥ ३
निगृह्णीष्व महाबुद्धे हयानेतान्महाजवान् ।

---

30 K1 om. 30 (cf. v.l. 29). — [a]) D2 तं वेत्तुं (for भवेत्तु). K3 B4 Dn D6 न; B1 स्व (for तु). — [b]) Dc D1 गात्रवैषम्यतां; T1 G1 चि(G गा)त्रवैरूप्यकं. — [c]) D5 प्रमाणतस्तत्प्रमाणः; T2 G2–4 M1 प्रमाणपरिहीन(M1 °ण)स्तु. — [d]) D3 न भवेत्तु (for भवेदिति). N (except Ś1 K3; K1 om.) मतिर्मम (for हि मे मतिः).

32 [a]) Dc D4. 6 बहुधा (for °शो). T2 G2–4 इत्येवं बहुशो धीमान्. — [b]) Ś1 T1 परिचिंतयत्; K3 Dn1. n2 D5. 6 T2 G3 M1 पर्य(Dn2 °रि-; D5 °थि)चिंतयन्; B1. 3. 4 Dc प्रत्यचिंतयत्; D1 सम°; D2 त्वभ्य°. — [d]) K1 धीमतः (for सारथिः).

33 Ś1 K4 M1 om. (haplol.) 33. — [a]) K1 D2 T2 G2–4 ऋतुपर्णस्य; K2 Dn D3. 5 °श्च. K1. 2 Dn D1–3. 5 T2 G2–4 राजेंद्रो; B2 राजर्षिर्; T1 G1 M2 दृष्ट्वैव. — [c]) S (M1 om.) वीरः (for राजा).

34 [a]) K2 Dn D5 ऐक्ष्वाक्यं च; T1 G1 M2 बलं शौर्यं. K2 Dn2 D5 यथोत्साहं; K3 M1 अथो°. — [b]) K3 D5 T2 G2–4 °संग्रहणे. Dc Dn2. n3 D2 च यत्; T2 G2–4 तथा. — [c]) Dc परं प्रयत्नं सं°; T2 G2–4 कौशलं चापि सं°. — [d]) Ś1 G4 च; T1 G1. 2 M2 सः (for ह).

Colophon om. in D2. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except B4; D2 om.) T1 M1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 ऋतपर्णप्रयाणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn1 *sup. lin.*) M2 (before corr.) 71; D1 75; T G M2 69 (as in text); M1 70. — *Śloka no.:* Dn 36; D1 34.

70

1 [b]) M1 वनान्युपवनानि च. — [c]) K4 (before corr.) Dc1 T2 (before corr.) G2. 4 अभि- (for अति-). — [d]) K1 D1–3 M खचरः; K4 विचरन्; T2 G1. 3 स्यंदनः.

2 [a]) Ś1 नृपे (for रथे). — [b]) =6[b]. K4 D3. 6 S तथा (for तदा). K3. 4 D2 भार्ग्यस्वरिं°; B Dc1 Dn D3. 4. 6 T2 (after corr.) G3 भांगा(B1 °गं-; B3. 4 °ग-; D3 °गि)सुरिं°; Dc2 भृंगासुरिं°; D1. 5 M1 भार्गस्वरिं°; T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 भागस्व(G1 °स्क)रिं°; M2 भार्ङ्गस्वरिं°. Ś1 भार्गश्चरितो नृपः; K1 भंगस्वरिरथो नृपः; K2 सुरथेन महाजनाः. — K2 om. 2[c]–3[d]. — [c]) B1. 2 अथो°; B4 Dn1. n3 D4. 6 T2 (after corr.) G3 अधो°; T1 तथा°; T2 (before corr.) G2. 4 तदा° (for अथा°).

3 K2 om. 3 (cf. v.l. 2). — [b]) K4 D1 नृपः; D5 तथा (for तदा). — [c]) Ś1 K3 च (for [ह्]ति). — [d]) D2 प्राह (for आह).

4 [a]) D2 महाबाहो (for °बुद्धे). — [b]) T2 G2–4 M1 मनो° (for महा°). — [c]) Ś1 K1–3 Dn1 D1. 3. 5 G1 एनं; B3. 4 Dc T G2–4 M1 एतत् (for एनं). D5 वै (for मे). D2 वार्ष्णेयं त्वब्रवीद्राजा. — [d]) D2. 3 T1 G1 आ(D2 चा)-

वार्ष्णेयो यावदेतं मे पटमानयतामिति ॥ ४
नलस्तं प्रत्युवाचाथ दूरे भ्रष्टः पटस्तव ।
योजनं समतिक्रान्तो न स शक्यस्त्वया पुनः ॥ ५
एवमुक्ते नलेनाथ तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
आससाद वने राजन्फलवन्तं बिभीतकम् ॥ ६
तं दृष्ट्वा बाहुकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभाषत ।
ममापि सूत पश्य त्वं संख्याने परमं बलम् ॥ ७
सर्वः सर्वं न जानाति सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।
नैकत्र परिनिष्ठास्ति ज्ञानस्य पुरुषे क्वचित् ॥ ८
वृक्षेऽस्मिन्यानि पर्णानि फलान्यपि च बाहुक ।
पतितानि च यान्यत्र तत्रैकमधिकं शतम् ।
एकपत्राधिकं पत्रं फलमेकं च बाहुक ॥ ९
पञ्च कोट्योऽथ पत्राणां द्वयोरपि च शाखयोः ।
प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे याश्चाप्यन्याः प्रशाखिकाः ।
आभ्यां फलसहस्रे द्वे पञ्चोनं शतमेव च ॥ १०
ततो रथादवप्लुत्य राजानं बाहुकोऽब्रवीत् ।
परोक्षमिव मे राजन्कन्थसे शत्रुकर्शन ॥ ११
अथ ते गणिते राजन्विद्यते न परोक्षता ।
प्रत्यक्षं ते महाराज गणयिष्ये बिभीतकम् ॥ १२
अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं न वेति च ।

C. 3. 2821
B. 3. 72. 14
K 3. 70. 14

नीयताम् (for आनयताम्). K1. 2 B De Dn D4. 6 T2 G3 M2 इह (for इति). D5 पटमानयतीति मे; T2 (before corr.) G2. 4 M1 °यतेति ह.

5 a) B2 D6 तु (for तं). Ś1 K1 नलस्तं च प्रत्युवाच. — b) K3 T दूर- (for दूरं). — d) D2 G1 च (for स). K4 D1. 2. 5 transp. त्वया and पुनः. K2 B1–3 De Dn D3. 4. 6 नाहर्तुं (D3 °नेतुं) शक्यते पुनः; K3 न शक्यः स पुनस्त्वया.

6 a) K1 De Dn1. n2 T1 G1. 2. 4 M2 उक्तो (for उक्ते). G2. 4 [आ]सीत् (for [अ]थ). — b) – 2b. B3 T1 M तथा (for तदा). Ś1 भार्गश्चरिं; K1 भंगस्वरिं; K2 De1 Dn D3. 4. 6 भांगासुरिं; K3. 4 D2 भार्ग्यस्वरिं; B1 भांगंसुरिं; De2 भोगासुरं; D1. 5 M भार्गस्वरिं; T1 भागस्वरिं; G1 भागस्करिं. T2 G2–4 नातिप्रीतमना नृपः. — c) K4 D1 राजा (for राजन्). — d) K4 फलितं तु (for फल°). M1 विभी° (for बिभी°).

7 b) D1. 2 [s]भ्युवाच तं (for sभ्यभाषत).

8 a) K2 सर्वं सर्वं; B3 Dn3 (by corr.) De सर्वं सर्वो; D4 सर्वं सर्वे. B D4. 6 न जानीते. — d) G1 (corrupt) न ज्ञानः पुरुषः क्वचित्.

9 a) Ś1 B1. 3 D4. 6 T2 G3 पत्राणि (for पर्णानि). — After 9ab, B4 ins.:

321* संख्यातानि मयैतानि सर्वाण्यस्य वनस्पतेः ।

On the other hand, after 9ab, D1 reads 10ab, which in turn is followed by a variant of 10cd:

322* प्रविलुप्तस्य शाखे द्वे पञ्चान्या या प्रशाखिका ।

— K1 om. 9cd. — c) Ś1 K2 Dn D5 [अ]पि (for च). — d) T1 G1. 2. 4 कृतं; M स्मृतं (for शतम्). K3 तत्रैक्ष नाधिकं शतं. — e) K1. 4 B एकमत्राधिकं; K2 D5 एकविंशा°; K3 एवं पत्रा°; Dn2 एकमात्रा°; G4 एकं पत्रा°. Ś1 K1–3 De Dn D5 चात्र (for पत्रं). — After 9, D1 ins.:

323* अयुतं चैव पत्राणामनयोरपि शाखयोः ।;

while D3 ins.:

324* लक्ष्यं ह्यशीतिसाहस्रं पत्रेषु च फलेषु च ।

10 D1 reads 10ab after 9ab. — a) T2 (by corr.) G3 [s]पि (for sथ). Ś1 K1. 3. 4 D2. 3 अयुतं चापि (K1 चास्ति; K3 D2. 3 चैव) पत्राणां; K2 D5 अयुतं चैव पर्णानां; T1 फलकोट्यथ पत्राणि; T2 (before corr.) G2. 4 M फलकोट्यपि (M °थ) पत्राणां; G1 फलकोटिसहस्राणि. — b) K2. 4 D2. 3. 5 अनयोरपि शा°. — c) K3 परिमुह्यस्य; K4 प्रथिते ह्यस्य; D1. 2 प्रतिमुह्यंति; D3 (by corr.) प्रचिनुह्यनं; G1 प्रभिन्नान्यस्य. — d) T G याश्चान्याः प्रतिशाखिकाः; M1 ये चाप्यन्ये प्रशाखिके. — e) Ś1 K D1–3. 5 (before corr.) आसां (for आभ्यां). — f) K3 एकोनं; G1 M1 पंचानां (for पञ्चोनं).

11 a) Ś1 K Dn D1–3. 5 रथमवस्थाप्य. — d) B Dn3n D2. 4. 6 शंससे. Ś1 K1. 3 B1. 2. 4 D1–3 शत्रुकर्षण. — After 11, K2. 4 Dn D5 ins.:

325* प्रत्यक्षमेतत्कर्तास्मि शातयित्वा बिभीतकम् ।

[Cf. 12cd.]

12 a) Ś1 K1 अथास्य; K2. 4 B1. 2 De Dn1. n2 D1. 5 अथात्र; D2 अथानु; D3 यथात्र; M1 (corrupt) अथ कें. — b) S (except M1) विजानाम्यपरोक्षतां. — Dn3 om. 12cd. — d) K2. 3 B D (except D1. 2; Dn3 om.) M1 शातयिष्ये. T1 M1 बिभीतकं.

13 b) B2 D4. 6 इह; D1 T1 M2 एतत् (for एवं). B4 चेदिह; G2 चेति च (for वेति च). K3 B1 G4 ह; B2 D1. 4. 6 M2 वा; De वै (for च). — d) K3 पश्य त्वं च

C. 3. 2822
B. 3. 72. 15
K. 3. 70. 15

संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप ।
मुहूर्तमिव वार्ष्णेयो रश्मीन्यच्छतु वाजिनाम् ॥ १३
तमब्रवीन्नृपः सूतं नायं कालो विलम्बितुम् ।
बाहुकस्त्वब्रवीदेनं परं यत्नं समास्थितः ॥ १४
प्रतीक्षस्व मुहूर्तं त्वमथ वा त्वरते भवान् ।
एष याति शिवः पन्था याहि वार्ष्णेयसारथिः ॥ १५
अब्रवीदृतुपर्णस्तं सान्त्वयन्कुरुनन्दन ।
त्वमेव यन्ता नान्योऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक ॥ १६
त्वत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भान्ह्यकोविद ।
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विघ्नं कर्तुमर्हसि ॥ १७
कामं च ते करिष्यामि यन्मां वक्ष्यसि बाहुक ।
विदर्भान्यदि यात्वाद्य सूर्यं दर्शयितासि मे ॥ १८
अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्यायेमं बिभीतकम् ।
ततो विदर्भान्यास्यामि कुरुष्वेदं वचो मम ॥ १९
अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह ।
सोऽवतीर्य रथात्तूर्णं शातयामास तं द्रुमम् ॥ २०
ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् ।
गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ॥ २१
अत्यद्भुतमिदं राजन्दृष्टवानस्मि ते बलम् ।
श्रोतुमिच्छामि तां विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप ॥ २२
तमुवाच ततो राजा त्वरितो गमने तदा ।
विद्ध्यक्षहृदयज्ञं मां संख्याने च विशारदम् ॥ २३

(for पश्यतस्ते). Śi K1 नराधिप. — a) K1. 4 D1 एव; K2 B3 Dn D4. 5 अपि; D2 एकं; D3 T2 (by corr.) G3 इह (for इव).

14 a) B1 ततोब्र°. T2 G2–4 ततोब्रवीन्नृपसुतः. — d) K3 B उप°; D4. 6 उपा° (for समा°). T2 G2–4 M1 परमं यत्नमास्थितः.

15 a) K3 प्रातीक्ष वै (for प्रतीक्षस्व). K3 B1–3 D4. 6 तु (for त्वं). — b) Śi K2. 3 D2. 3. 5 त्वरिनो; D1 त्वरसे. D5 भव (for भवान्). — c) K3 एवं (for एष).

16 a) K2 Dn D5 तु (for तं). K3 B D4. 6 अथाब्रवीदृतुपर्णः. — G4 om. (hapl.) 16b–19a. — c) K2 Dn (Dn3m as in text) D5 शास्ता (for यन्ता). — d) D3 चैव (for अपि).

17 G4 om. 17 (cf. v.l. 16); Śi K2 D2 om. (hapl.) 17a–18b. — a) K3 त्वत्कृपां (for त्वत्कृते). — b) K2. 4 B Dc Dn3 D1. 4. 6 T1 विदर्भां (B2 वैदर्भीं); M2 वैदर्भान्. T1 जयकोविद; G1 नय°; M1 अश्व°. K1 राज्यं सर्वं विनिश्चितं. — K1 om. 17c–18b. — c) D3 त्वा (*sup. lin.* च) (for त्वां). — d) G1 निर्विघ्नं (for न विघ्नं).

18 G4 om. 18; Śi K1. 2 D2 om. 18ab (cf. v.l. 16, 17). — a) B1 transp. च and ते. — b) M मा (for मां). K4 विदर्भां हयकोविद (cf. 17b). — c) Śi K2–4 B3 Dc Dn2. n3 D1. 5 विदर्भां; D3. 6 विदर्भं. Śi K1 वा यात्वा; K3 गत्वाद्य; D3 चासाद्य (for यात्वाद्य). D2 विदर्भायां ततो गत्वा. — d) K2 D5 भैमीं (for सूर्यं). T2 G3 च (for [अ]सि).

19 G4 om. 19a (cf. v.l. 16). — a) K3 B Dc D4 ततः (for अथ). — b) K2 Dn D5 संख्याय च; K3 T2 G2. 3 °येदं; D2 °यैनं; G1 °योयं; G4 संख्या एतं. Śi K1 विभो तरुं; T1 M1 विभी° (for बिभी°). — c) Śi K2–4 B3 Dc Dn2. n3 D1. 2. 5. 6 विदर्भां; D3 विदर्भं. — d) Dn D4 G2 कुरुष्वैवं. Śi K1. 4 D1. 2 न ते विघ्नो (Śi °घ्नं) भविष्यति.

20 a) T2 G2–4 एव (for इव). — b) K3 गणयंस्ये तु बाहुक (marg. *sec. m.* बिभीतकं); D1 गणस्व प्रत्युवाच ह. — K2 Dn ins. after 20ab: K4, after 20:

326* एकदेशं च शाखायाः समादिष्टं मयानघ ।
गणयस्वाशुतस्त्वञ्च ततस्त्वं प्रीतिमावह ।

K4 cont.:

327* ततस्तं बाहुको राजञ्छाखैकोद्देशमप्युत ।
फलानि परिसंख्यातुं त्वरमाणोपचक्रमे ।

— d) Dc G1 तं (G1 वै) द्रुतं (for तं द्रुमम्). D1 शातयित्वा स वै द्रुमं; T G2–4 M गणयामास शाखिकं (T1 M1 वै द्रुमं).

21 B4 transp. 21ab and 21cd. — a) K4 D1 तु (for स). — b) M1 बाहुको (for राजानम्). T2 G2–4 M1 वाक्यम् (for इदम्). T1 M2 राजा वचनमब्रवीत्. — c) T2 G2–4 यथोक्तं वै (for यथोक्तानि). — d) K3 तान्येव च; G3 यावंत्येव. Śi K1. 2 Dn D1–3. 5 T1 G1 M तु; G2 वै (for च).

22 a) B2. 3 D4. 6 अथाद्भुत°. — c) B2 M ते विद्यां; T2 G2–4 का विद्या. — d) K B1. 3. 4 Dc Dn1. n2 D3. 5. 6 M2 यथै°; G2 M1 येनै° (for यथै°). D1 श्रूयते (for ज्ञा°).

23 b) D2 गमनोत्सुकः. K2 Dn D5 नृप; G1 तथा (for तदा).

24 a) G3 बाहुकस्तद्वचः श्रुत्वा. — b) D1. 5 नृप (for मम). T2 G2–4 देहि विद्याद्वयं च मे. — d) T2 G2–4 त्वं

बाहुकस्तमुवाचाथ देहि विद्यामिमां मम ।
मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ ॥ २४
ऋतुपर्णस्ततो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् ।
हयज्ञानस्य लोभाच्च तथेत्येवाब्रवीद्वचः ॥ २५
यथेष्टं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम् ।
निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु बाहुक ।
एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णो नलाय वै ॥ २६
तस्याक्षहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ।
कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात्सततमुद्वमन् ॥ २७
कलेस्तस्य तदार्तस्य शापाग्निः स विनिःसृतः ।
स तेन कर्शितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् ॥ २८

ततो विषविमुक्तात्मा स्वरूपमकरोत्कलिः ।
तं शप्तुमैच्छत्कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ॥ २९
तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
कोपं संयच्छ नृपते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥ ३०
इन्द्रसेनस्य जननी कुपिता माशपत्पुरा ।
यदा त्वया परित्यक्ता ततोऽहं भृशपीडितः ॥ ३१
अवसं त्वयि राजेन्द्र सुदुःखमपराजित ।
विषेण नागराजस्य दह्यमानो दिवानिशम् ॥ ३२
ये च त्वां मनुजा लोके कीर्तयिष्यन्त्यतन्द्रिताः ।
मत्प्रसूतं भयं तेषां न कदाचिद्भविष्यति ॥ ३३
एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत्कोपमात्मनः ।

C. 3. 2845
B. 3. 72. 37
K. 3. 70. 38

नराधिप (for पुरुष°).

25 [d]) K$_2$ B$_2$ Dn D$_{2.5}$ तं तथेत्यब्रवीद्वचः; G$_4$ तथैवेत्यब्रवीच्च तं.

26 [a]) K$_2$ तथोक्तं त्वं; K$_4$ D (except D$_8$) यथोक्तं त्वं; B$_4$ अथेष्टं त्वं; G$_1$ यथास्वेष्टं. B$_2$ D$_{2.4.6}$ तद्; T$_2$ G$_{2-4}$ M वै (for त्वं). S गृहाण त्वम्. — [b]) D$_2$ परमं (for हृदयं). K$_4$ D$_3$ मम (for परम्). — [c]) Ś$_1$ K$_1$ चाश्व°; K$_{2.4}$ De D$_{1.2.6}$ ह्याश्व° (for मेऽश्व°). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_{3.4}$ Dn (Dn$_3$ before corr.) D$_{2.3}$ T$_{1.2}$ (before corr.) G$_{1.2}$ तिष्ठति. — [f]) Ś$_1$ नलस्य (for नलाय). — After 26, D$_{1.2}$ ins.:

328* इदावेकमना भूत्वा शुचिः पुरुषसत्तमः।

27 [c]) K$_1$ S कार्कोटक(T$_2$ G$_{2-4}$ °कं)विषं. G$_1$ M$_2$ तीव्रं. — [d]) K$_2$ Dn$_{2.n3}$ (n as in text) D$_{1.5}$ उद्वहन्; K$_4$ D$_2$ उद्गिरन् (for उद्वमन्). T$_1$ G$_1$ M$_2$ मुखात्स्म तु समुद्वमन्.

28 [a]) D$_{4.6}$ T$_1$ M ततस् (for तस्य). De तथा°; G$_3$ सदा° (for तदा°). K$_4$ कलिस्तु पुरुषव्याघ्र. — [b]) K$_4$ D$_{2.5}$ इव; D$_1$ च वि- (for स वि-). — [c]) T$_1$ यष्टितो (for कर्शितो). K$_1$ D$_5$ M$_2$ राजन् (for राजा). — [d]) Ś$_1$ K$_1$ अवासवान् (for अनात्म°). — After 28, G$_3$ ins.:

329* तं भ्रान्तरूपं निःशोभं संक्लिष्टमकरोत्कलिः।

29 [a]) S (except M$_1$) विषाद् (for विष-). K$_3$ °विमुक्तोभूत्. — [b]) Ś$_1$ K$_1$ B$_{3.4}$ Dc$_2$ Dn$_{1.n2}$ D$_{1.5}$ स्वं (for स्व-). — [c]) D$_2$ इच्छन् (for ऐच्छत्). De शप्तुमैच्छत्प्रकुपितो. — [d]) Ś$_1$ बली; B Dn$_3$ D$_{4.6}$ कलिं (for नलः).

30 [a]) T$_1$ G$_1$ M$_2$ ततो (for कलिर्). — [c]) D$_1$ नियच्छ. — [d]) T$_1$ G$_1$ प्रीतिं (for कीर्तिं). K$_2$ D$_{1.3}$ M$_1$ धास्यामि; D$_6$ यास्यमि (for दास्यामि). D$_5$ वै (for ते).

31 [b]) K$_2$ B$_1$ Dc$_2$ Dn D$_{4-6}$ G$_1$ मां शपत्; K$_4$ D$_{1.3}$ माशपत्; D$_3$ (marg. *sec. m.*) माभवत्. K$_3$ T$_1$ कुपितामशप(T$_1$ °वद)त्पुरा. — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ Dc D$_{1-3}$ तेनाहं (for ततो°).

32 D$_3$ om. (hapl.) 32^{ab}. — [a]) K$_4$ B$_{1.2.4}$ Dc$_1$ D$_1$ अवसंस्त्वयि. — [b]) Ś$_1$ B$_1$ G$_2$ अपराजिता; K Dc Dn$_{3m}$ D$_{4.6}$ T G$_{1.3}$ अपराजितः. Dn (Dn$_{3m}$ as in text) D$_1$ सुखदुःखपराजितः. — After 32. K$_1$ ins. 332*. — K$_{2.3}$ B D (except D$_{1.2.5}$) ins. after 32: K$_1$, after 33:

330* शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि शृणु चेदं वचो मम।

33 [a]) Ś$_1$ Dn$_2$ D$_3$ M$_2$ त्वा (for त्वां). — [b]) G$_2$ कथं (for कीर्तं°). T$_1$ [अ]निंदिताः (for [अ]नन्द्रिं°). — [c]) K$_4$ B$_3$ मत्प्रभूतं; B$_1$ मत्प्रसूतं. — [d]) T$_1$ मत्प्रसादाद् (for न कदाचिद्). — After 33, S (except M$_1$) ins.:

331* न तेषां मानसं किंचिच्छारीरं वाचिकं तथा।
भविष्यति नृणां राजन्कीर्तयिष्यन्ति ये नलम्।

[(L. 1) M$_2$ मानसं तदा (for वाचिकं तथा). — (L. 2) T$_2$ G$_3$. 4 महाराज (for नृणां राजन्).]

— S (except M$_1$) cont.: K$_2$ B D (except B$_{1.2.5}$) ins. after 33: K$_1$ ins. after 32:

332* भयार्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शप्स्यसे।

[D$_3$ जातं; D$_6$ T$_2$ G$_{2.3}$ यांतं; T$_1$ G$_1$ राजन् (for यातं). K$_1$ Dc शप्स्यसि.]

— After 33, K$_1$ ins. 330*.

34 [a]) G$_1$ राजन् (for राजा). B$_3$ एवमुक्तोथ राजा स.

C. 3. 2846
B. 3. 72. 38
K. 3. 70. 38

ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश बिभीतकम् ।
कलिस्त्वन्येन नादृश्यत्कथयन्नैषधेन वै ॥ ३४
ततो गतज्वरो राजा नैषधः परवीरहा ।
संप्रनष्टे कलौ राजन्संख्यायाथ फलान्युत ॥ ३५
मुदा परमया युक्तस्तेजसा च परेण ह ।
रथमारुह्य तेजस्वी प्रययौ जवनैर्हयैः ।
बिभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ॥ ३६
हयोत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ।
नलः संचोदयामास प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ३७
विदर्भाभिमुखो राजा प्रययौ स महामनाः ।
नले तु समतिक्रान्ते कलिरप्यगमद्गृहान् ॥ ३८
ततो गतज्वरो राजा नलोऽभूत्पृथिवीपते ।
विमुक्तः कलिना राजन्नूपमात्रवियोजितः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि समतितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

७१

बृहदश्व उवाच ।
ततो विदर्भान्संप्राप्तं सायाह्ने सत्यविक्रमम् ।
ऋतुपर्णं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यवेदयन् ॥ १
स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत्पुरम् ।

— [b]) K3 प्रायच्छत्; T1 G1 संयच्छत्. — [d]) K4 प्रविशत्तं; T1 M2 विवेश च; G2 M1 आविवेश. T1 G1 M विभीतकं. — After 34[cd], D1. 2 ins.:

333* कलिसंसर्गदोषेण अपवित्रो बिभीतकः ।

— [e]) K3 T2 G2. 3 M1 नो दृष्टः (for नादृश्यत्). Ś1 K1 कलिं त्वन्ये तु (K1 च) नापश्यन्; K2 Dn D5 कलिस्त्वन्यैस्तदादृश्यः; K4 °न्यैर्न चादृश्यत; D1. 2 °न्यैरनादृश्यः; T1 G1 M2 ततस्तेनैव नादृश्यत. — [f]) K3 B D4. 6 T2 G2. 3 M1 ह (for वै).

35 D1 om. 35[c]–36[b]. — 35[a]=39[a]. — [c]) Ś1 K1 B1–3 Dc1 G2. 4 संप्रणष्टे; K4 D4 T1 संप्रविष्टे. K2 B3 D (except D4. 6; D1 om.) T2 G2–4 राजा (for राजन्). — [d]) K2 B2 Dn1. n3 D5 G1 संख्यायास्य; K3 °नार्थं; B1. 3. 4 Dc M1 °य च; D4. 6 °यत; T1 M2 °य तु. B Dc D4. 6 फलान्यथ; T2 G विभीतकं (G1 फलानि च)

36 D1 om. 36[ab] (cf. v.l. 35); D5 om. 36[a]–37[b]. — [b]) K2 B2 Dn D4. 6 [अ]थ (for च). T2 G2–4 M1 बलेन (for परेण). K2 B D (except D2. 3; D1. 5 om.) वै; T2 G2–4 M1 च (for ह). K4 तेजसा परमेण ह. — [c]) K3 वेगेन (for तेजस्वी). — M2 om. (hapl.) 36[d]–38[a]. — [ef]) T2 G2 बिभीतकोप्रशस्तः संवृत्तः स कलिं. — After 36, K4 D1–3 ins.:

334* ततः प्रभृति राजेन्द्र लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।

37 D5 om. 37[ab]; M2 om. 37 (cf. v.l. 36). — [c]) K2 Dn1. n2 D5 संनोदयामास; D1 संबोध°.

38 M2 om. 38[a] (cf. v.l. 36). — [b]) K2–4 B D °यशाः (for °मनाः). — [d]) K3 (*sup. lin.*) Dc2 Dn2 T2 G2 M2 अप्यागमद्; D3 अभ्यगमद्; G1 अप्यपतद्. K2. 3 (*sup. lin.* as in text). 4 B D गृहं; G1 द्रुमात्; M1 स्वयं.

39 39[a]=35[a]. — [b]) Ś1 K1. 2 B1. 3. 4 Dn D2. 4–6 °पतिः (for °पते). — [c]) G1 वियुक्तः. B D4. 6 राजा; T2 G2–4 M1 तत्र (for राजन्). — [d]) T2 G2–4 °विपर्ययः.

Colophon om. in D2. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except K3; D2 om.) T1 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 कलिनिर्गमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn1 *sup. lin.*) M2 (before corr.) 72; D1 76; T G M2 (after corr.) 70 (as in text); M1 71. — *Śloka no.:* Dn D1 43; D5 42.

71

1 [a]) Ś1 K2–4 B2. 4 Dc Dn2 D1. 4–6 विदर्भा. D2 विदर्भायां तु संप्राप्तं. — [c]) G1 तदा (for जना). B1 महाराजं (for जना राज्ञे). K4 Dc D1. 2. 5 S राजन् (for राज्ञे). — [d]) K2 Dn D5 प्रत्यपादयन्; D3 च निवेदयन्.

2 [a]) K3 ज्ञप्तः; Dc D3 राजन् (for राजा). — [d]) K2 Dc Dn D3. 5 स विदिशो; K3 सायं°; K4 स प्रा°; B2. 4 D4. 6

नादयन्रथघोषेण सर्वाः सोपदिशो दश ॥ २
ततस्तं रथनिर्घोषं नलाश्वास्तत्र शुश्रुवुः ।
श्रुत्वा च समहृष्यन्त पुरेव नलसंनिधौ ॥ ३
दमयन्ती च शुश्राव रथघोषं नलस्य तम् ।
यथा मेघस्य नदतो गम्भीरं जलदागमे ॥ ४
नलेन संगृहीतेषु पुरेव नलवाजिषु ।
सदृशं रथनिर्घोषं मेने भैमी तथा हयाः ॥ ५
प्रासादस्थाश्च शिखिनः शालास्थाश्चैव वारणाः ।
हयाश्च शुश्रुवुस्तत्र रथघोषं महीपतेः ॥ ६
ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।
प्रणेदुरुन्मुखा राजन्मेघोदयमिवेक्ष्य ह ॥ ७

दमयन्त्युवाच ।

यथासौ रथनिर्घोषः पूरयन्निव मेदिनीम् ।
मम ह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः ॥ ८
अद्य चन्द्राभवक्त्रं तं न पश्यामि नलं यदि ।
असंख्येयगुणं वीरं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ९
यदि वै तस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमन्तरम् ।
प्रविशामि सुखस्पर्शं विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १०
यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैषधः ।
अद्य चामीकरप्रख्यो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ ११
यदि मां सिंहविक्रान्तो मत्तवारणवारणः ।
नाभिगच्छति राजेन्द्रो विनशिष्याम्यसंशयम् ॥ १२
न स्मराम्यनृतं किंचिन्न स्मराम्यनुपाकृतम् ।
न च पर्युषितं वाक्यं स्वैरेष्वपि महात्मनः ॥ १३

चोप° ; $D_{1.2}$ स(D_2 च)प्र° ; T_1 G_2 चाथ दिशो ; T_2 G_3 ताः प्र° ; G_1 अपि दिशो ; G_4 स्म वि° (for सोप°). K_4 B D (except $D_{4.6}$) दिशः (for दश). $Ś_1$ K_1 सर्वतः सदिशो दश. [सोपदिशो, syllabic haplology for सोपदिशो दिशो ?]

3 ^{b}) $Ś_1$ चुक्रुशुः (for शुश्रुवुः). K_3 नलाश्वास्ते विशुश्रुवुः ; D_3 नलास्तत्र प्रशुश्रुवुः. — ^{c}) K_2 B_3 Dn $D_{4.6}$ श्रुत्वा तु ; K_4 $B_{1.2}$ Dc $D_{2.3}$ श्रुत्वाथ. D_3 तत्राहृष्यंत ; M_2 संप्रहृ°.

4 ^{a}) K_4 B_3 D (except $D_{1.4.6}$) G_1 M_2 तु (for च). — ^{b}) $Ś_1$ $D_{3.5}$ तत् ; D_2 तु ; T_1 G_1 M_3 वै (for तम्). — ^{c}) T_2 $G_{3.4}$ निनदं ; G_1 निनदो (for नदतो). — ^{d}) $Ś_1$ G_1 गंभीरो. — After 4, $K_{2.3}$ B D (except $D_{1.2.5}$) ins. :

335*. परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनम् ।

6 ^{ab}) $Ś_1$ शैल° (for शाला°). T_2 $G_{1.3.4}$ चापि (for चैव). K_4 कुंजराः (for वारणाः). D_2 प्रासादशिखिनः शाला स्थाणुश्चैव च वारणाः. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D (except $D_{4.6}$) तस्य (for तत्र). — ^{d}) T_3 G_{2-4} मनोहरं ; some MSS. महीपते.

7 ^{a}) K_2 Dn D_5 तच्छ्रुत्वा ; K_4 श्रुत्वा तु ; D_2 श्रुत्वाथ (for ते श्रुत्वा). — ^{d}) B_1 D_1 मेघनादम् ; B_4 मेघनाद (for मेघोदयम्). D_1 इवोन्मुखाः ; D_5 T_1 M_3 अवेक्ष्य वा (D_5 ह) ; G_1 इवेच्छया. $Ś_1$ K_1 मेघोदयवशाद्यथा ; K_{2-4} Dc Dn $D_{2.3.5}$ मेघनाद इ(K_4 °दमि)वोत्सुकाः ; T_2 G_{2-4} M_1 इङ्गे($G_{2.4}$ °ङ्गै)व जलदोदयं ; text as in $B_{2.3}$ D_4 !

8 ^{a}) K_4 श्रुत्वा तु ; D_{4-6} यथायं ; T_1 G_1 यथैव (for यथासौ). — ^{b}) M_2 रोदसी (for मेदिनीम्). B $D_{4.6}$ transp. पूरयन्निव and मेदिनीं. — ^{c}) K_{2-4} B D G_4 M_2 ममाह्लाद°. — ^{d}) M_2 नान्य (for नल). K_3 D_3 T G एव (for एष). D_3 M_2 महीपतेः ; M_1 तथा नृपः.

9 ^{a}) K_3 Dn D_{1-3} अथ. K_4 चंद्रार्कवक्त्रं. — ^{d}) = 10^d, 11^d, 12^d. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B D विनंक्ष्या(K_1 $D_{1.3}$ °नक्ष्या ; K_4 D_2 °नश्या)मि न संशयः.

10 ^{c}) $Ś_1$ K_1 D_1 प्रवेक्ष्यामि. — ^{d}) N (except K_3) न भविष्यामि (for विनशि°). $Ś_1$ असंशयः.

11 $Ś_1$ G_1 om. (hapl.) 11. — ^{a}) B_1 मेघगंभीरं ; D_3 M_1 हंसनिर्घोषो. — ^{c}) K_2 D (except $D_{1.2.4.6}$) °प्रख्यं. — K_1 om. (hapl.) 11^d–12^c. — ^{d}) $K_{2.3}$ Dc Dn D_5 प्रवेक्ष्यामि हुताशनं ; K_4 B $D_{1-4.6}$ विनंक्ष्या(D_{1-3} °नश्या)मि न संशयः.

12 K_1 om. 12^{abc} (cf. v.l. 11). — ^{b}) $K_{2.3}$ B Dn $D_{3.4.6}$ S (except T_1 G_1 M_3) °विक्रमः. — ^{d}) $Ś_1$ K D (except $D_{3.4.6}$) विनंक्ष्या($K_{1.3}$ D_1 °नक्ष्या ; D_2 °नश्या)मि न संशयः.

13 ^{a}) M_1 वाक्यं (for किंचिन्). — ^{b}) $Ś_1$ K_1 $D_{4.6}$ [अ]नपाकृतं ; K_3 Dn D_5 [अ]पकारतां ; K_3 च पापकृत् ; T G [अ]नुपातकं (G_1 [अ]नृतं कृतं). B न च ($B_{2.4}$ om. च) स्मराम्यपाकृतं. — ^{c}) $Ś_1$ K_1 वचः (for न च). $Ś_1$ वापि ; K_1 चापि (for वाक्यं). — ^{d}) $Ś_1$ सुरेष्वपि ; K_2 D_5 स्वेच्छयापि. $K_{2.4}$ D (except $D_{3.4.6}$) कदाचन.

14 ^{a}) K_4 वाग्मी च ; T_2 G_{2-4} वीरोपि. — ^{b}) $Ś_1$ K_3. $_4$ D_2 दाता चाप्यधिको नृपैः ; K_1 धाता चाभ्यधिकं नृपैः ;

C. 3. 2865
B. 3. 73. 14
K. 3. 71. 14

प्रभुः क्षमावान्वीरश्च मृदुर्दान्तो जितेन्द्रियः ।
रहोऽनीचानुवर्ती च क्लीबवन्मम नैषधः ॥ १४
गुणांस्तस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिशम् ।
हृदयं दीर्यत इदं शोकात्प्रियविनाकृतम् ॥ १५

बृहदश्व उवाच ।

एवं विलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।
आरुरोह महद्वेश्म पुण्यश्लोकदिदृक्षया ॥ १६
ततो मध्यमकक्षायां ददर्श रथमास्थितम् ।
ऋतुपर्णं महीपालं सहवार्ष्णेयबाहुकम् ॥ १७
ततोऽवतीर्य वार्ष्णेयो बाहुकश्च रथोत्तमात् ।
हयांस्तानवमुच्याथ स्थापयामासतू रथम् ॥ १८
सोऽवतीर्य रथोपस्थादृतुपर्णो नराधिपः ।
उपतस्थे महाराज भीमं भीमपराक्रमम् ॥ १९
तं भीमः प्रतिजग्राह पूजया परया ततः ।
अकस्मात्सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स्म विन्दति ॥ २०
किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टश्च भारत ।
नाभिजज्ञे स नृपतिर्दुहित्रर्थे समागतम् ॥ २१
ऋतुपर्णोऽपि राजा स धीमान्सत्यपराक्रमः ।
राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कंचन ।
नैव स्वयंवरकथां न च विप्रसमागमम् ॥ २२
ततो विगणयन्राजा मनसा कोसलाधिपः ।
आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ॥ २३
राजापि च स्मयन्भीमो मनसाभिविचिन्तयत् ।
अधिकं योजनशतं तस्यागमनकारणम् ॥ २४

K$_2$ De Dn D$_1$. $_5$ दाता चाभ्यधिको नृपः (De गुणैः; Dn$_1$ नृपैः). — ^{c}) T G अहो (for रहो). G$_4$ [s]तीवानु˚ (for ऽनीचानु˚). — ^{d}) K$_2$. $_4$ De D$_{1-3}$. $_5$ बलवान् (for क्लीबवन्). K$_3$ क्लिश्यन्मन्मथनैषधः.

15 ^{c}) K$_4$ चेदं; T$_2$ G$_{2-3}$ M$_1$ इव (for इदं).

16 All MSS. om. the ref.! — ^{a}) Ś$_1$ विलप्य˚; D$_2$ प्रलप्य˚. — ^{b}) G$_1$ भामिनी (for भारत). — ^{c}) G$_1$ महावेश्म.

17 ^{ab}) G$_1$ नृपम् (for रथम्). T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ आलोक(T$_2$ G$_3$ ˚रोह)यंती ददृशे भैमी राजन्मनस्विनी. — ^{c}) T$_2$ G महाराजं (G$_1$ सवार्ष्णेयं) (for महीं˚). — G$_4$ om. (hapl.) 17^d–19^c. — ^{d}) T$_1$ M$_2$ सवार्ष्णेयं सबाहुकं; G$_1$ महीपालं सबाहुकं.

18 K$_3$ G$_4$ om. 18 (for G$_4$ cf. v.l. 17). — ^{b}) T$_2$ G$_{2.3}$ महारथात् (for रथो˚). — ^{c}) De [आ]शु (for [अ]थ). — ^{d}) K$_2$ B$_1$ Dn ˚मास वै रथं; K$_4$ D$_{1.5}$ ˚मास तं रथं; D$_3$ (*sup. lin.* as in text) ˚मास भूरथं; T$_1$ (*inf. lin.* as in text) ˚मास कूबरं.

19 G$_4$ om. 19^{abc} (cf. v.l. 17). — ^{a}) T$_1$ रथात्तस्माद् (for रथोप˚). — ^{b}) K$_4$ D$_5$ महारथः; B De D$_{4.6}$ T$_1$ महीपतिः (for नरा˚). — K$_1$ om. 19^c–20^b. — ^{c}) K$_{2.3}$ B$_{2.4}$ De$_1$ Dn D$_{4.6}$ T G (G$_4$ om.) महाराजं. — ^{d}) = (var.) 3. 50. 5^b, 9^d (q.v.). B$_3$. $_4$ De D$_{4.6}$ ˚पराक्रमः.

20 K$_1$ om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^{b}) B$_{1.4}$ G$_1$ युतः; T$_2$ G$_{2-4}$ मुदा; M$_1$ तदा (for ततः). D$_1$ पूजयामास भारत. — After 20^{ab}, Ś$_1$ K$_{2.3}$ Dn D$_{1.3}$ (marg.). $_5$ ins.:

336* स तेन पूजितो राज्ञा ऋतुपर्णो नराधिपः ।
स तत्र कुण्डिने रम्ये वसमानो महीपतिः ।
न च किंचित्ततोऽपश्यत्प्रेक्ष्यमाणो मुहुर्मुहुः ।
स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ।

— ^{d}) B De Dn$_2$. $_{1-3}$ D$_4$. $_6$ T$_1$ G$_1$ श्रीमंतं (for स्त्रीमन्त्रं). Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_2$ T$_1$ न स विंदति; K$_4$ D$_5$ स न विंदति; T$_2$ G M$_1$ न ह्यविंदत (G$_1$ नाभ्यविंदत); M$_2$ न स्म विंदते.

21 ^{b}) Ś$_1$ K Dn D$_{1-3}$. $_5$ स (for च). — ^{d}) B De D$_4$. $_6$ S (T$_1$ corrupt) दुहित्रर्थं. K$_{1.3}$. $_4$ S तमा(G$_1$ ˚था)गतं.

22 ^{a}) Ś$_1$ वै राजन्; K$_1$ वै राजा; B D$_4$. $_6$ [अ]सौ राजा; De राजन्स; Dn$_3$ T$_2$ G$_{2.3}$ राजासौ (for राजा स). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ स धीमान्सत्यविक्रमः (K$_1$ ˚संगरः). — ^{d}) D$_2$ स (for स्म). K$_{3.4}$ Dn$_3$ (before corr.) D$_2$ किंचन; G$_2$ कश्चन. D$_5$ न पश्यति कदाचन. — ^{e}) T$_1$ G$_2$ ˚कथा (for ˚कथां). — After 22, T$_2$ G$_{2.3}$ M ins.:

337* न चान्यं किंचिदारम्भं स्वयंवरविधिं प्रति ।

23 ^{a}) K$_{2.3}$ B De$_2$ Dn D$_{4.5}$ विगणयद्; T$_1$ व्यगणयद्; G$_1$ [s]प्यगणयद्. — ^{b}) N (except Ś$_1$ K$_1$ Dn$_2$) कोशलं˚.

24 ^{a}) D$_5$ स (for च). Ś$_1$ K De D$_{1-3}$. $_5$ T$_1$ G$_{2.4}$ M स्वयं (for स्वयन्). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ De मनसाभि(De ˚सा स)विचिंतयन्; K$_2$ B$_{1.2.4}$ D$_{1.5.6}$ ˚सा समचिंतयत्; K$_3$ G$_1$ M$_1$ ˚सापि (M$_1$ ˚भि-) व्यचिंतयन्; K$_4$ B$_3$ Dn D$_{2-4}$ ˚सा समचिंतयन् (sic); T G$_3$ ˚सापि (T$_1$ ˚सा हि) व्यचिंतयत्.

ग्रामान्बहूनतिक्रम्य नाध्यगच्छद्यथातथम् ।
अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणम् ॥ २५
नैतदेवं स नृपतिस्तं सत्कृत्य व्यसर्जयत् ।
विश्राम्यतामिति वदन्क्लान्तोऽसीति पुनः पुनः ॥ २६
स सत्कृतः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः ।
राजप्रेष्यैरनुगतो दिष्टं वेश्म समाविशत् ॥ २७
ऋतुपर्णे गते राजन्वार्ष्णेयसहिते नृपे ।
बाहुको रथमास्थाय रथशालामुपागमत् ॥ २८
स मोचयित्वा तानश्वान्परिचार्य च शास्त्रतः ।
स्वयं चैतान्समाश्वास्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥ २९

दमयन्ती तु शोकार्ता दृष्ट्वा भाङ्गस्वरिं नृपम् ।
सूतपुत्रं च वार्ष्णेयं बाहुकं च तथाविधम् ॥ ३०
चिन्तयामास वैदर्भी कम्पैप रथनिस्वनः ।
नलस्येव महानासीन्न च पश्यामि नैषधम् ॥ ३१
वार्ष्णेयेन भवेन्नूनं विद्या सैवोपशिक्षिता ।
तेनास्य रथनिर्घोषो नलस्येव महानभूत् ॥ ३२
आहो स्विदृतुपर्णोऽपि यथा राजा नलस्तथा ।
ततोऽयं रथनिर्घोषो नैषधस्येव लक्ष्यते ॥ ३३
एवं वितर्कयित्वा तु दमयन्ती विशां पते ।
दूतीं प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे नृप ॥ ३४

C. 3. 2889
B. 3. 73. 36
K. 3. 71. 36

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

— $24^d = 25^d$. — After 24, B_2 $D_{4.6}$ ins.:

338* राज्ञश्चान्यानतिक्रम्य प्राप्तोऽयमभिवादकः ।

25 [a]) $Ś_1$ (by transp.) ग्रामानतिक्रम्य बहून्; K_1 पुरग्रामानति°. — [b]) $Ś_1$ अध्यगच्छद्; K_1 D_1 नाधिगच्छद्. $Ś_1$ K_1 यथागतं; D_c यथासुखं. — [c]) B_2 T_1 अपि कार्यं; B_4 स्वल्पकार्यं; T_2 $G_{2.3}$ अल्पं कार्यं. $Ś_1$ $K_{1.3}$ $D_{1.3}$ अनिर्दिष्टं; D_2 इदं चैतत् (for विनिर्दिष्टं). D_5 अनल्पकार्यं निर्दिष्टं; G_1 अल्पकार्यनिविष्टं तं. — $25^d = 24^d$. — After 25, K_2. 4 B_{2-4} Dn $D_{3.4.6}$ ins.:

339* पश्चादुदर्के ज्ञास्यामि कारणं यद्भविष्यति ।

26 [b]) $Ś_1$ $K_{1.4}$ विसर्जयत्; D_3 (by corr.) समर्चयत्. — [c]) $Ś_1$ K_1 $B_{1.3}$ $D_{1.3-6}$ G_1 विश्रम्यताम्. K_2 Dn D_5 इत्युवाच; K_3 S इति तदा; K_4 D_c D_{1-3} इत्यवदत्. — [d]) $Ś_1$ K_1 D_c D_1 T_1 श्रांतोसीति. K_3 वदन्मुहुः (for पुनः पुनः).

27 [a]) D_2 transp. स and सत्कृतः. — [d]) K_1 समासदत्; B $D_{4.6}$ तदाविशत्; D_c समादिशत्; D_3 G_1 °गमत्.

28 T_1 om. (haplr.) 28–29. — [c]) $K_{1.2}$ B Dn D_6 रथमादाय. — [d]) G_2 अश्वशालाम्. B_2 $D_{1.2}$ उपाविशत्.

29 D_1 T_1 om. 29 (for T_1 cf. v.l. 28). — [a]) B $D_{4.6}$ S (T_1 om.) मोक्ष° (for मोच°). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $B_{1.2.4}$ D_c $D_{3.4.6}$ परिचर्य; K_2 B_3 Dn D_5 उपचर्य; D_2 परिवार्य. — D_3 om. from 29^{cd} up to 12^a of the next adhy. — [c]) $Ś_1$ K_1 अथ; K_3 समं (for स्वयं). $Ś_1$ K_1 B_{2-4} D_4 M_1 चैनान्. — [d]) D_2 रथोपस्थमुपा°.

30 D_3 om. 30 (cf. v.l. 29). — [a]) K_2 B $D_{n2.n3}$ $D_{4.6}$ [अ]पि; K_3 D_1 च (for तु). — [b]) $Ś_1$ भार्गश्वरिं; K_1 भंगस्वरिं; K_2 D_c Dn $D_{4.6}$ T_2 (after corr.) G_3 भांगासुरिं; K_3 भार्ग्रस्वरिं; K_4 भार्ग्रं°; $D_{1.2.5}$ M_2 भार्ग°; $T_{1.3}$ (before corr.) $G_{2.4}$ भाग°; G_1 भागस्करिं; M_1 भार्गसुरिं. — [d]) G_1 बाहुकं रथमागतं.

31 D_3 om. 31 (cf. v.l. 29). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ $B_{1.4}$ D_{c2} $D_{n1.n2}$ D_2 T_2 G_3 °निःस्वनः. — [c]) K_3 नलस्य च; D_c °स्येह; D_{n1} T_1 G_2 °स्यैव. — [d]) B_1 D_6 transp. च and पश्यामि.

32 D_3 om. 32 (cf. v.l. 29). — [b]) B_4 D_2 °लक्षिता (for °शिक्षिता). — [c]) $Ś_1$ K D_c Dn $D_{1.5}$ G_4 तेनाद्य. — K_2 om. (haplr.) 32^d–33^c. — [d]) B D_4 T_2 G_3 महात्मनः (for महानभूत्). D_1 नैषधस्येव दृश्यते.

33 D_3 om. 33 (cf. v.l. 29); K_2 D_2 om. 33^{abc} (for K_2 cf. v.l. 32). — [a]) K_1 $D_{n1.n2}$ $D_{1.6}$ अहो; B_4 संघो (for आहो). D_6 [ऽ]सौ (for ऽपि). — [b]) K_1 transp. नलः and तथा. — [c]) $Ś_1$ Dn D_5 G_1 M_1 तथायं; T_1 यथायं (for ततोऽयं). — [d]) B $D_{4.6}$ नलस्येवेह लक्ष्यते (B_2 °क्षये).

34 D_3 om. 34 (cf. v.l. 29). — [a]) K_{2-4} Dc Dn D_5 सा; $D_{1.2}$ प्र-; T_1 G_1 M_2 च (for वि-). — B_4 $D_{4.6}$ एवं वितर्कयंती सा. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc Dn D_5 शुभा (for नृप). K_3 नैषधान्वेषणेन तु; K_4 $D_{1.2}$ केशिनीं नाम सुप्रियां (D_2 नामतः).

Colophon om. in $D_{2.3}$. G_4 broken. — *Major parvan*: $Ś_1$ T $G_{2.3}$ आरण्य. — *Sub-parvan*: N (except D_{n2}, $D_{2.3}$ om.) T_1 G_1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn M_2 (before corr.) 73; D_1 77;

७२

C. 3. 2890
B. 3. 74. 1
K. 3. 72. 1

दमयन्त्युवाच ।

गच्छ केशिनि जानीहि क एष रथवाहकः ।
उपविष्टो रथोपस्थे विकृतो ह्रस्वबाहुकः ॥ १
अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदुपूर्वं समाहिता ।
पृच्छेथाः पुरुषं ह्येनं यथातत्त्वमनिन्दिते ॥ २
अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः ।
तथा च मे मनस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ॥ ३
ब्रूयाश्चैनं कथान्ते त्वं पर्णादवचनं यथा ।
प्रतिवाक्यं च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते ॥ ४

बृहदश्व उवाच ।

एवं समाहिता गत्वा दूती बाहुकमब्रवीत् ।
दमयन्त्यपि कल्याणी प्रासादस्थान्ववैक्षत ॥ ५

केशिन्युवाच ।

स्वागतं ते मनुष्येन्द्र कुशलं ते ब्रवीम्यहम् ।
दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ॥ ६
कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः ।
तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ ७

बाहुक उवाच ।

श्रुतः स्वयंवरो राज्ञा कौसल्येन यशस्विना ।
द्वितीयो दमयन्त्या वै श्वोभूत इति भामिनि ॥ ८
श्रुत्वा तं प्रस्थितो राजा शतयोजनयायिभिः ।
हयैर्वातजवैर्मुख्यैरहमस्य च सारथिः ॥ ९

केशिन्युवाच ।

अथ योऽसौ तृतीयो वः स कुतः कस्य वा पुनः ।

T G_{1-3} M_2 (after corr.) 71 (as in text); M_1 72. — *Śloka no.:* D_n 37; D_1 36.

72

1 D_3 om. 1–12[a] (cf. v.l. 3. 71. 29). — [b]) $Ś_1$ रथवाहनः; T_1 G_1 M_2 °सारथिः. — [c]) B_3 म निविष्टो (for उप°). — [d]) T_1 G_1 M_2 ह्रस्वो विकृतबाहुकः.

2 D_3 om. 2 (cf. v.l. 1). — [c]) $Ś_1$ ह्येतं; K_1 त्वेनं. — [d]) T_1 G_1 यथा वक्ष्यत्यनिंदिते; M_2 याथातथ्यमनिंदिते.

3 D_3 om. 3 (cf. v.l. 1); $D_{2.5}$ om. (hapl.) 3–4. — [b]) K_3 आवेदय (for भवेदेष). — [c]) N (except Dc; $D_{2.3.5}$ om.) G_1 यथा (for तथा). $Ś_1$ $K_{3.4}$ Dc D_1 G_1 हि (for च). $K_{2.4}$ B Dn $D_{1.4.6}$ मनसस् (for मे मनस्).

4 $D_{2.3.5}$ om. 4 (cf. v.l. 1, 3). — [a]) K_4 चैवं; T_1 G_1 त्वेनं (for चैनं). — [b]) K_3 तथा (for यथा). — [d]) G_1 पृच्छें (for बुध्ये°).

5 D_3 om. 5 (cf. v.l. 1). All MSS. om. the ref.! — [a]) K_2 Dn D_6 ततः (for एवं). T_2 G_3 भूत्वा (for गत्वा). — [b]) D_4 G_2 दूती वाक्यमथाब्रवीत्. — [d]) $Ś_1$ K_2 Dc$_1$ Dn ह्युपेक्षत; K_1 [अ]भ्युपैक्षत; K_3 [अ]भ्युदीक्षते; K_4 ह्यवेक्ष्यते; Dc$_2$ [अ]भ्युदैक्षत; $D_{1.2}$ ह्युदैक्षत; D_6 [अ]प्युदैक्षत; T $G_{3.4}$ न्यवै(T$_1$ °वे)क्षत; G_1 M ह्यवैं°; G_2 [अ]भ्यवैं°.

6 D_3 om. 6 (cf. v.l. 1). $Ś_1$ K_1 केश्युवाच (sic)! — [c]) T_1 G_1 सौम्य (for साधु). — [d]) K_1 मनुजर्षभ

7 D_3 om. 7 (cf. v.l. 1). — [a]) T_1 कदा हि; G_1 कदापि. — [b]) $K_{3.4}$ $B_{1.3.4}$ Dc °मिहमागताः (sic)! — [c]) K_3 सत्यं (for तत्त्वं).

8 D_3 om. 8 (cf. v.l. 1). — [b]) K_2 Dn D_1 कोश(Dn$_2$ °स)लेन; $K_{3.4}$ B_{2-4} Dc $D_{4.6}$ कौशल्येन; B_1 T_2 G कौसलेन; $D_{2.5}$ T_1 कौशलेन. $K_{2.4}$ D (except $D_{4.6}$; D_3 om.) महात्मना. — [d]) K_1 T_1 G_4 इव (for इति). B $D_{4.6}$ भाविनि; T_1 G_4 M_1 भामिनी. K_{2-4} Dc Dn $D_{1.2.5}$ भविता श्व इति द्विजात्.

9 D_3 om. 9 (cf. v.l. 1). — [a]) K_1 श्रुतस्. $K_{2.4}$ Dc Dn $D_{2.5}$ [ए]तत्; K_3 G_1 तत्; D_1 [ए]व (for तं). T_1 तत्र स्थितो; T_2 G_3 चाभ्यागतो; $G_{2.4}$ त्वभ्यागतो; M_1 तं ह्यागतो (for तं प्रस्थितो). — [c]) T_2 $G_{2.3}$ M_1 वातसमैर्. — [d]) B D_4 अप्यस्य; G_1 अश्वस्य (for अस्य च).

10 D_3 om. 10 (cf. v.l. 1). $Ś_1$ K_1 केश्युवाच (sic)! — [a]) B_3 T_1 द्वितीयो (for तृतीयो). D_{n3} D_1 T_1 वा; T_2 $G_{2.3}$ वै (for वः). G_1 अथ कोसौ नृपसुतः. — [b]) Dc संगतः; G_1 सत्कृतः (for स कुतः). K_3 वागतः (for वा पुनः). — [c]) M_1 त्वयि (for त्वं च). K_1 चेह; K_3 वास्य (for चेदं).

त्वं च कस्य कथं चेदं त्वयि कर्म समाहितम् ॥ १०

बाहुक उवाच ।

पुण्यश्लोकस्य वै सूतो वार्ष्णेय इति विश्रुतः ।
स नले विद्रुते भद्रे भाङ्गस्वरिमुपस्थितः ॥ ११
अहमप्यश्वकुशलः सूदत्वे च सुनिष्ठितः ।
ऋतुपर्णेन सारथ्ये भोजने च वृतः स्वयम् ॥ १२

केशिन्युवाच ।

अथ जानाति वार्ष्णेयः क्व नु राजा नलो गतः ।
कथंचित्त्वयि वैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ॥ १३

बाहुक उवाच ।

इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्याशुभकर्मणः ।
गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधम् ॥ १४
न चान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि ।
गूढश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टरूपो महीपतिः ॥ १५
आत्मैव हि नलं वेत्ति या चास्य तदनन्तरा ।
न हि वै तानि लिङ्गानि नलं शंसन्ति कर्हिचित् ॥ १६

केशिन्युवाच ।

योऽसावयोध्यां प्रथमं गतवान्ब्राह्मणस्तदा ।
इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ॥ १७
क्व नु त्वं कितव छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो मम ।
उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ॥ १८
सा वै यथा समादिष्टा तत्रास्ते त्वत्प्रतीक्षिणी ।
दह्यमाना दिवारात्रं वस्त्रार्धेनाभिसंवृता ॥ १९
तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव ।
प्रसादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं प्रयच्छ च ॥ २०
तस्यास्तत्प्रियमाख्यानं ब्रूहि महामते ।

C. 3. 2910
B. 3. 74. 21
K. 3. 72. 21

---

11 D_3 om. 11 (cf. v.l. 1). — [a]) D_1 T_2 G_{2-4} M_1 transp. वै and सूतो. — [c]) $B_{1.2.4}$ $D_{4.6}$ प्र° (for वि°). — [d]) K_2 $B_{3.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 (after corr.) G_3 भांगासुरिम्; K_3 D_2 भार्ग्रस्वरिम्; K_4 $D_{1.5}$ भार्गं°; $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{2.4}$ भाग°; G_1 भागस्करिम्; M_1 भार्गस्वरिम्; M_2 भार्ङ्गं°. D_1 उपाश्रितः.

12 D_3 om. 12^a (cf. v.l. 1). D_1 om. 12^{ab}. — [a]) T_1 G_1 M_2 अश्व° (for अश्व°). — [b]) N T_2 (by corr.) $G_{3.4}$ M_2 सूतत्वे; G_1 सूदने (for सूदत्वे). Cf. 3. 73. 22^c and v.l., where also there is confusion between सूत and सूद. K_{2-4} D (except D_4. 6; D_1 om.) G_1 प्रतिष्ठितः; B_1 सुनिश्चितः; B_3 विनिश्चितः; T_2 G_3 विनिष्ठितः. T_1 सितत्वेपि च निष्ठितः; G_2 सूदकर्मसु निष्ठितः. — [c]) B_3 ऋतपर्णस्य. — [d]) K_2 वै; T_2 G_3 [s]पि (for च). Śi K_1 धृतः (for वृतः). D_3 corrupt.

13 Śi K_1 केश्युवाच (sic)! — [b]) D_1 कुतो (for क्व नु). G_1 (by transp.) गतो नलः; M_2 नलो नृपः. — [c]) $K_{2.3}$ B D (except $D_{1.2}$) T G कथं च (for कथंचित्). $K_{2.4}$ Dn D_5 S (except M_2) चैतेन; B Dc $D_{3.4.6}$ वा तेन; D_1 एतेन (for वैतेन). — [d]) K_2 Dc_2 M_2 नु; D_2 च (for तु).

14 [b]) Śi K B_3 Dn $D_{1.5}$ T_1 G_1 M शुभकर्मणः; Dc शुभलक्षणः; T_2 G_{2-4} प्रियदर्शनौ (for [अ]शुभ°). D_3 तस्यैव शुभ°. — [c]) $K_{3.4}$ D_2 सूतो (for ततो).

15 [a]) Dc_1 D_2 चास्य (for चान्यः). — [b]) T_1 न तु; G_1 न च (for नलं). B_2 नलं जानाति वै नृपं. — [c]) G_4 लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्).

16 [a]) D_2 आत्मानं (for आत्मैव). Śi K_{2-4} Dn $D_{1.2.5}$ T_1 G_1 तु (for हि). K_{2-4} Dn $D_{1.4.5}$ वेद (for वेत्ति). — [b]) D_5 यो वास्य; T_2 G_3 या वास्य; G_1 यश्चास्य (for या चास्य). Śi K_1 G_4 तदनंतरं. Dn_2 न चैवान्योपि कश्चन; D_1 दमयंती स्यादनंतरा; D दमयंतीं पतिं प्रभुं. — [c]) K_3 Dn D_5 वै स्वानि; K_3 Dc $D_{1.2.6}$ T_2 G_{2-4} चैतानि (for वै तानि). — [d]) Śi नरः; K_{2-4} $B_{1.2.4}$ D (except Dc) नलः. N (except B_3 Dc_1) T_1 शंसति. $K_{3.4}$ कस्यचित्.

17 Śi K_1 केश्युवाच (sic)! — [b]) K_2 Dn D_5 गतोसौ ब्राह्मणस्तदा; S (except T G_1) ब्राह्मणो गतवांस्तदा. — [c]) T_1 G_1 तानि (for नारी·). — [d]) M_1 पठन्युक्तः (for कथ°).

18 = 3. 67. 9

19 = (var.) 3. 67. 10. — [a]) Śi K_1 तथा (for यथा). — [b]) K_{2-4} B D (except D_1) T_2 G तथास्ते. Śi K_1 Dc D_5 तत् (for त्वत्). Some MSS. -प्रतीक्षणी. — [c]) K_2 Dn $D_{1.5}$ दिवा रात्रौ.

20 = (var.) 3. 67. 11. — K_4 om. 20^b–21^a. — [c]) $K_{2.3}$ B_4 Dn $D_{2.4-6}$ मे वीर; Dc वीर त्वं (for वै वीर). — [d]) K_1 Dc D_3 ददस्व च; K_2 Dn $D_{1.2.5}$ वदस्व च; $B_{1.2}$ T_2 G_3 प्रयच्छत; $D_{4.6}$ प्रयच्छ हि.

21 K_4 om. 21^a (cf. v.l. 20). — [a]) B_2 ततस् (for तस्यास्). T_1 M_2 आख्यातुं; T_2 G_{2-4} M_1 आख्यास्ये (for आख्यानं). — [b]) Śi K D (except D_4. 6) प्रवदस्व; B_2

C. 3. 2910
B. 3. 74. 21
K. 3. 72. 21

तदेव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ॥ २१
एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं त्वया किल ।
यत्पुरा तत्पुनस्त्वत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ॥ २२

बृहदश्व उवाच ।

एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन ।
हृदयं व्यथितं चासीदश्रुपूर्णे च लोचने ॥ २३
स निगृह्यात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः ।
बाष्पसंदिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ २४
वैषम्यमपि संप्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः ।
आत्मानमात्मना सत्यो जितस्वर्गा न संशयः ॥ २५
रहिता भर्तृभिश्चैव न क्रुध्यन्ति कदाचन ।
प्राणांश्चारित्रकवचा धारयन्तीह सत्स्त्रियः ॥ २६
प्राणयात्रां परिप्रेप्सोः शकुनैर्हृतवाससः ।
आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ॥ २७
सत्कृतासत्कृता वापि पतिं दृष्ट्वा तथागतम् ।
भ्रष्टराज्यं श्रिया हीनं क्षुधितं व्यसनाप्लुतम् ॥ २८
एवं ब्रुवाणस्तद्वाक्यं नलः परमदुःखितः ।
न बाष्पमशकत्सोढुं प्ररुरोद च भारत ॥ २९
ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
तत्सर्वं कथितं चैव विकारं चैव तस्य तम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

तद्ब्रवीहि ; B3. 4 T1 G1 प्रब्रवीमि ; G2 °वीपि. M1 यथामति. — D2 om. (hapl.) 21d-22c.

23 a) K4 Dn2 G1 एवमुक्ते तु ; Dc D3 T1 °क्तस्तु. — c) T1 G1. 4 transp. हृदयं and व्यथितं. — d) D3 M2 वि (for च).

24 a) Ś1 स न गृह्या° ; K2 B3. 4 Dn D5 T2 G3 स निग्राह्या° ; K3 B1. 2 संनिग्राह्या° ; D2 संगृह्य चात्मनो ; T1 G1. 2. 4 संनिगृह्य मनो-. D1 वेगं (for दुःखं). — d) Ś1 K1. 4 D1. 2 बाहुकश्चै° (for पुनरेवे°).

25 = 3. 68. 8abcd. — Before 25, K2 B D (except D2. 5) T G1-3 ins. बाहुक उ° (resp. बाहुकः). — Ś1 K1 om. 25cd. In D3, the portion from मात्मना (in 25c) up to त्वरि in 21c of the next adhy. is lost on a missing fol. (105). G1 जित्वा (for सत्यो). — d) K3. 4 B2 Dn D1. 2. 5 M2 जितः स्वर्गो ; T1 जितस्वर्गो. G1 स्वर्गं गच्छंत्यसंशयं.

26 26ab = (var.) 3. 68. 8cf. — D3 missing (cf. v.l. 25). — a) K2. 4 Dc Dn D2. 5 T2 G2-4 M चापि ; B4 सर्वा ; T1 G1 साध्व्यो (for चैव). — b) K4 D2 न कुप्यंति. T2 G2-4 M1 कथंचन. — c) Ś1 K2 B D (D3 missing) °कवचान् (Dc °कं चैव) ; K3 °कवचं. — d) K1 [इ]ति मप्रियः ; K2 Dn D2. 5 वरस्त्रियः ; K4 Dc D1 कुलस्त्रियः (for [इ]ह सत्स्त्रियः). — After 26, K4 B4 Dn D4. 6 S *repeat* 3. 68. 9 (some MSS. with slight v.l.).

27 = 3. 68. 10. — D3 missing (cf. v.l. 25). K4 D6 om. 27.

28 = (var.) 3. 68. 11. — D3 missing (cf. v.l. 25). — b) K1 ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). K1. 2 Dn D5 T2 G2-4 M1 तथाविधं ; Dc1 यथागतं. — c) K2 Dn D5 राज्यभ्रष्टं (for भ्रष्टराज्यं). — d) Ś1 K1. 3 दुःखितं. K3. 4 Dc D1. 2. 5 व्यसनप्लुतं.

29 D3 missing (cf. v.l. 25). — b) K2 D (except D2. 4. 6) परमदुर्मनाः. — c) K1 D1 रोद्धुं (for सोढुं). — d) B D4. 6 [अ]थ (for च).

30 D3 missing (cf. v.l. 25). — a) D2 G1 तत्र (for ततः). — c) T2 G2. 3 यत्तेन (for तत्सर्वं). — d) K2 B1. 2 Dn D5 M2 transp. चैव and तस्य. Ś1 K1. 3 B4 D5 M1 तत् ; K2 ह ; T2 G3. 4 वै (for तम्). T1 G1 विकारश्चैव भामिनी.

Colophon om. in D2. D3 missing. — *Major parvan :* Ś1 Dn2 D6 T G2-4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan :* N (D2 om. ; D3 missing) T1 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn M2 (before corr.) 74 ; D1 78 ; T G M2 (after corr.) 72 (as in text) ; M1 73. — *Śloka no.:* Dn 30 ; D1 29.

73

1 1-21c missing in D3 (cf. v.l. 3. 72. 25). — ab) Ś1 [इ]ति (for तु). S (except T1 G1 M2) केशिन्यास्तद्वचः श्रुत्वा दमयंती विशां पते. — c) Dc चैव (for तं वै).

७३

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा ।
शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ १
गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहुके ।
अब्रुवाणा समीपस्था चरितान्यस्य लक्षय ॥ २
यदा च किंचित्कुर्यात्स कारणं तत्र भामिनि ।
तत्र संचेष्टमानस्य संलक्ष्यं ते विचेष्टितम् ॥ ३
न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि भामिनि ।
याचते न जलं देयं सम्यगत्वरमाणया ॥ ४
एतत्सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय ।
यच्चान्यदपि पश्येथास्तच्चाख्येयं त्वया मम ॥ ५
दमयन्त्यैवमुक्ता सा जगामाथाशु केशिनी ।
निशाम्य च हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् ॥ ६
सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
निमित्तं यत्तदा दृष्टं बाहुके दिव्यमानुषम् ॥ ७

केशिन्युवाच ।

दृढं शुच्युपचारोऽसौ न मया मानुषः क्वचित् ।
दृष्टपूर्वः श्रुतो वापि दमयन्ति तथाविधः ॥ ८
ह्रस्वमासाद्य संचारं नासौ विनमते क्वचित् ।
तं तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखम् ।

C. 3. 2930
B. 3. 75. 9
K. 3. 73. 9

---

2 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) D_2 transp. गच्छ and भूयः. De गच्छ (for भूयस्). — [b]) T_2 G_{2-4} बाहुकस्य समीपतः. — [d]) T_1 उप- (for अस्य). D_2 M_2 चरितं तस्य लक्षय.

3 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) $G_{2.4}$ transp. किंचित् and कुर्यात्. D_2 वै कुर्यात् (for कुर्यात्स). D_1 $G_{2.4}$ च (for स). T_2 G_3 यदा च कुर्याद्यत्किंचित्; G_1 कुर्याद्यत्कि च चरितं. — [b]) B $D_{4.6}$ कौशलं (for कारणं). K_2 B Dc_1 Dn_3 $D_{4.5}$ भाविनि (*or* °नी); Dc_2 भावितं; T_2 G_{2-4} चाधिकं. G_1 स तस्यास्ति परीक्षणं. — D_3 om. (hapl.) 3^c–4^b. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc Dn $D_{1.5}$ लक्षयंती; $K_{3.4}$ संलक्षंती; B_1 संलक्षते; B_3 संवक्ष्यंते; T G_{2-4} M_2 संलक्ष्ये(*or* °क्षे)थाः; G_1 लक्षयेथाः; Cnp संलक्ष्यं ते (as in text).

4 D_3 missing (cf. v.l. 1). D_2 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — [a]) T_1 $G_{1.2}$ न चास्याप्रतिं; M_1 न चास्मै प्रतिं. — [b]) K_2 $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ केशिनि; B_3 Dc D_5 भाविनि. — [d]) $Ś_1$ त्वरया त्वरमाणया; $K_{1.3}$ त्वया सत्वरं; K_2 Dn D_1 सर्वथा त्वरं; K_4 सकृदत्वरं; Dc M सक्तमत्वरं; $D_{3.5}$ सर्वमत्वरं; T_1 सकृत्संचरं; T_2 $G_{3.4}$ सकृच्च त्वरं; G_1 किंचिदत्वं; G_2 असकृच्चरं.

5 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) G_1 समाचक्ष्व (for समीक्ष्य त्वं). — [b]) K_4 Dc T_2 G त्वरितं (for चरितं). D_1 चरितानि च वेदय. — After 5^{ab}, K_2 B_3 Dn D_5 ins. (a v.l. of 7^{cd}):

340* निमित्तं यत्त्वया दृष्टं बाहुके दैवमानुषम् ।

— [c]) K_3 अथा° (for यच्चा°). G_1 यच्चाप्यन्यदपश्येथाः. — [d]) $K_{3.4}$ B_3 तदाख्येयं; G_1 तत्रा°. K_1 त्वयानघे.

6 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [b]) K_2 Dn D_5 च; $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ G_1 सु- (for [आ]शु). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $B_{1.3.4}$ Dn D_5 T_2 G_3 निशम्य. K_2 Dn D_5 [अ]थ; G_1 तु (for च). B $D_{4.6}$ यथान्यायं; D_2 तथा तस्य (for हय°). K_4 (by corr.) निशम्य चाह राजश्च; Dc निशम्य तानि चान्यानि. — [d]) D_2 आगता (for अगमत्).

7 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) B_2 यथादृष्टं; $D_{4.6}$ °न्यायं; G_1 °तस्त्वं. — [b]) D_2 निवेदयत्. — With 7^{cd} cf. 340* above. — [c]) K_2 B_{1-3} Dc Dn $D_{4.5}$ T_2 G_3 M_2 तया; K_3 B_4 D_1 त्वया; K_4 यथा; D_6 मया (for तदा). D_3 निमित्तं च यथावृत्तं. — [d]) $Ś_1$ K_3 देव°; $K_{1.2.4}$ B_3 Dn $D_{1.5}$ दैव° (for दिव्य°). D_3 बाहुकेनैव मानुषं.

8 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K_2 D_5 तस्योपचारो°; K_3 शुद्धोप°; Dc गुह्योप°; T_2 $G_{3.4}$ शुच्यपदानो°; G_1 शुभापदानो°; G_2 दिव्यापदानो°; M_1 दिव्योपचारो°. T_1 दृढं शुच्यपचारेण. — [c]) K_1 दृष्टपूर्वा; K_3 G_2 दृष्टपूर्व-; Dn_3 D_3 दृष्टः पूर्वं. — [d]) K_4 M_2 यथाविधः.

9 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T_1 G_1 स्वयम् (for ह्रस्वम्). T_2 G_{2-4} तु द्वारं (for संचारं). — [c]) K_3 D_1 तत्र; Dc तं च (for तं तु). K_4 transp. तु and दृष्ट्वा. K_4 T_2 $G_{2.3}$ तथासंगम्. — [d]) K_2 न सर्पति; K_4 D_2 स सर्पति; G_1 अर्पयंति (for उत्सर्पं). — [e]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ [ऽ]प्यत्र; S (except T_1) तस्य (for ऽप्यस्य). $Ś_1$ K_{2-4} D (except $D_{3.4.6}$) सुमहान् (for सुमहद्). — [f]) T_1 G_1 कुरुते; T_2

C. 3. 2930
B. 3. 75. 10
K. 3. 73. 9

संकटेऽप्यस्य सुमहद्विवरं जायतेऽधिकम् ॥ ९
ऋतुपर्णस्य चार्थाय भोजनीयमनेकशः ।
प्रेषितं तत्र राज्ञा च मांसं सुबहु पाशवम् ॥ १०
तस्य प्रक्षालनार्थाय कुम्भस्तत्रोपकल्पितः ।
स तेनावेक्षितः कुम्भः पूर्ण एवाभवत्तदा ॥ ११
ततः प्रक्षालनं कृत्वा समधिश्रित्य बाहुकः ।
तृणमुष्टिं समादाय आविध्यैनं समादधत् ॥ १२
अथ प्रज्वलितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः ।
तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताहमिहागता ॥ १३
अन्यच्च तस्मिन्सुमहदाश्चर्यं लक्षितं मया ।
यदग्निमपि संस्पृश्य नैव दह्यत्यसौ शुभे ॥ १४
छन्देन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतम् ।
अतीव चान्यत्सुमहदाश्चर्यं दृष्टवत्यहम् ॥ १५
यत्स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः ।
मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि तान्यथ ॥ १६
भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति च ।
एतान्यद्भुतकल्पानि दृष्ट्वाहं द्रुतमागता ॥ १७

बृहदश्व उवाच ।

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितम् ।
अमन्यत नलं प्राप्तं कर्मचेष्टाभिसूचितम् ॥ १८
सा शङ्कमाना भर्तारं नलं बाहुकरूपिणम् ।
केशिनीं श्लक्ष्णया वाचा रुदती पुनरब्रवीत् ॥ १९

G_{2-4} M भवते (for जायते). K_2 B_1 Dc Dn D_5 विचरो जायतेधिकः (B_1 °कं); K_3. 4 D_1. 2 विचारो जायतेधिकः.

10 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [b]) K_2 D_5 स्वनेकशः (for अने°). — [c]) $Ś_1$ K_1. 2 D (except D_4. 6; D_3 missing) तु (for च). — [d]) $Ś_1$ K_1. 2 B_2. 4 Dc Dn D_5 बहु च; K_3. 4 B_3 D_4. 6 च बहु; B_1 बाहुक (for सुबहु). K_2 D_5 पायसं; T_1 G_1 पेशलं; T_2 G_2. 3 पाशुकं; G_4 पाचकं (for पाशवम्). D_1. 2 मांसं चैव (D_1 बहु) प्रभूतवत्.

11 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) D_1 प्रक्षालनार्थं च; T_2 G (except G_1) चैव जलार्थाय. — [b]) D_4. 6 [अ]थ; T_1 G_1. 2 [अ]पि; T_2 G_3. 4 M [अ]भि- (for [उ]प-). K_2 Dn D_5 कुंभास्तत्रोपकल्पिताः. — [c]) $Ś_1$ K_1 वीक्षितः; T_1 G_1 वेक्षितः (for [अ]वेक्षितः). K_2 Dn D_5 ते (K_2 स) तेनावेक्षिताः कुंभाः. — [d]) $Ś_1$ K_1. 3. 4 ततः (for तदा). K_2 Dn D_5 पूर्यमाणाभवंस्ततः.

12 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [b]) K_2 D_5 संविसृज्य च; K_3 समधिसृत्य; D_2 T_1 G_4 °श्रुत्य. — [c]) K_1 B D_4. 6 उपादाय (B_2 अवेक्ष्याथ); Dc समास्थाय; M_2 समाधाय. — [d]) $Ś_1$ समृद्धेग्नौ; K_1 समिद्धेग्नौ; K_2 D_5 समिध्यंतं; K_3 समिद्धे तं; K_4 सोपध्मातुं; B_1. 2. 4 Dn D_4. 6 सवितुस्तं; B_3 Dc समिधे तं; D_1. 2 समृद्धयर्थं; G_1 ह्याधि ध्यैनं. $Ś_1$ K_1. 3 D_1. 2 समासृजत्; K_4 समादधे; D_5 अवासृजत्.

13 D_3 missing (cf. v.l. 1). — After 13^{ab}, T_1 G_1 read 17^{cd} followed by 341*. — [c]) $Ś_1$ T_1 तम् (for तद्). K_3 D_1 तदद्भुतमिदं दृष्ट्वा; T_2 G_{2-4} तस्यैतच्चरितं दृष्ट्वा.

14 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K_3 transp. तस्मिन् and सुमहत्. — K_1 om. (hapl.) 14^b–15^c. — [c]) B_2 D_4. 6 उप- (for अपि). — [d]) B_2 Dc D_4. 6 T_2 G_{2-4} न च (for नैव). K (K_1 om.) D (except D_4. 6; D_3 missing) [अ]सौ दह्यते; G_1 दह्येदसौ (for दह्यत्यसौ).

15 D_3 missing (cf. v.l. 1). K_1 om. 15^{abc} (cf. v.l. 14). — [a]) G_1 शयेन (for छन्देन). K_4 T_1 G_1 [ए]व (for च). — [b]) $Ś_1$ T_1 G_1 भवत्या° (for वहत्या°). D_4. 6 बहु; G_1 ध्रुवं; M_1 घटं (for द्रुतम्). T_2 G_{2-4} भवत्यावर्जिताद्भटात्. — [c]) $Ś_1$ (corrupt) अवतीर्य (for अतीव). K_3 तस्य (for चान्यत्). — [d]) D_2 °र्यं पश्यती ह्यहं.

16 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Dc यानि; D_2 यतः; M_2 यस्तु (for यत्स). — [b]) K_4 पाणिभ्यां (for हस्ता°). T_2 $G_{3.4}$ ममृशे; G_2 अमृशत् (for ममृदे). — [c]) T_2 G_{2-4} मृद्यमानानि. K_3 पुष्पाणि; G_4 बाहुभ्यां. — [d]) $Ś_1$ चान्यथा; K_2 Dc2 Dn D_2 T_2 G_{2-4} नान्यथा; T_1 G_1 तान्यपि (for तान्यथ).

17 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) $Ś_1$ K_3 भूयश्चापि; K_1 भूयस्तानि; G_1 भूत्वा भूयः. $Ś_1$ K_1. 3 सुगंधानि. — [b]) K_1 [अ]पि; K_2. 3 B_4 D (except D_3. 4. 6; D_3 missing) T_2 G_3 हि; B_1 वै; M_2 [उ]त (for च). T_1 हृषितानि तथैव च. — T_1 G_1 read 17^{cd} after 13^{ab}. — [c]) $Ś_1$ K Dc Dn D_1. 2. 3 °लिंगानि; B D_4. 6 T_1 G_1 °रूपाणि (for °कल्पानि). — [d]) K_1 पुनरागता; S भृशविस्मिता (M_2 °मागता). — After 17, S ins.:

341* चेष्टितानि विशालाक्षि बाहुकस्य समीपतः ।

18 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) $Ś_1$ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). — $Ś_1$ K_1 om. (hapl.) 18^{cd}. — [d]) Dc कर्मचेष्टित°.

19 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K_4 आशंक° (for सा शङ्क°). — [b]) $Ś_1$ K Dn D_{1-3}. 5 बाहुकं पुनरिं-

पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहुकस्योपसंस्कृतम् ।
महानसाच्छृतं मांसं समादायैहि भामिनि ॥ २०
सा गत्वा बाहुके व्यग्रे तन्मांसमपकृष्य च ।
अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणं प्रियकारिणी ।
दमयन्त्यै ततः प्रादात्केशिनी कुरुनन्दन ॥ २१
सोचिता नलसिद्ध्यस्य मांसस्य बहुशः पुरा ।
प्राश्य मत्वा नलं सूदं प्राक्रोशद्भृशदुःखिता ॥ २२
वैकृव्यं च परं गत्वा प्रक्षाल्य च मुखं ततः ।
मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत ॥ २३
इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय बाहुकः ।
अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्कमानयत् ॥ २४
बाहुकस्तु समासाद्य सुतौ सुरसुतोपमौ ।
भृशं दुःखपरीतात्मा सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ २५
नैषधो दर्शयित्वा तु विकारममकृत्तदा ।
उत्सृज्य सहसा पुत्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् ॥ २६
इदं सुमदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयोः ।
ततो दृष्ट्वैव सहसा बाष्पमुत्सृष्टवानहम् ॥ २७
बहुशः संपतन्तीं त्वां जनः शङ्केत दोषतः ।
वयं च देशातिथयो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते ॥ २८

C. 3. 2950
B. 3. 75. 28
K. 3. 73. 28

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

गितैः. — [c]) Ś1 Dc1 केशिनी. — [d]) Ś1 K2–4 D (except D4. 6) T1 G1 M2 रुदंती; G2 शंसंतीं.

20 D3 missing (cf. v.l. 1). D2 om. from 20[b] up to 1[a] of the next adhy. — [b]) T1 [ए]व संवृतं; T2 G M सुसंस्कृतं (G1 [ए]व संप्रतं) (for [उ]पसंस्कृतम्). — [c]) Ś1 K4 B1 Dn2 M2 श्रितं; B2 च तं; T2 G3 द्रुतं; G2. 4 धृतं (for श्रृतं). K3 G1 महानसाश्रि(G1 °श्रृ)तं मांसं. — [d]) Ś1 समादायेह; K1 B2 °य हि; K2 Dn D5 आनयस्वेह; Dc समादायैव; T2 G2–4 M1 आदायेहै(G2 °यैह्वे-; G4 °यैहै)-हि. K2 भाविनी; B Dc Dn2. n3 D4–6 भाविनि (B2 केशिनी).

21 D2 om. 21 (cf. v.l. 20). D3 resumes from ता in 21[c] (cf. v.l. 3. 72. 25). — [a]) K2. 3 (by corr. *sec. m.*) Dn D5 बाहुकस्याग्रे (for °के व्यग्रे). — [b]) K3 M2 उप° (for अप°). Ś1 K3. 4 D1 M ह (for च). — [d]) K2. 4 D (except D4. 6; D2 om.) तत्क्षणात्. — [e]) T2 G2–4 तदा (for ततः). — [f]) K3 कुरुसत्तम; G1 °पुंगव.

22 D2 om. 22 (cf. v.l. 20). — [a]) K4 (by corr.) सूचिता; T G2–4 M साशिता (for सोचिता). G1 प्राशिता नलसिध्यर्थं. — [c]) K2. 4 B D (except D1. 3; D2 om.) T1 M2 सूतं (for सूदं).

23 D2 om. 23 (cf. v.l. 20). — [a]) K2 D5 वैकल्यं; B D3 क्लैब्यं च; D4 क्लैब्यं च. K2–4 B D (D2 om.) T2 G1. 3 परमं; T1 च पुनर्; M2 तु परं. — [b]) T1 G1 वदनं (for च मुखं). — [d]) T2 G3. 4 मानिनी; G2 भामिनी (for भारत).

24 D2 om. 24 (cf. v.l. 20). — [b]) G1 M2 तद्-(M2 °दा)भिज्ञाय. T2 G2–4 तां विज्ञाय च नैषधः; M1 तदा विज्ञाय नैषधः. — [c]) D1 सोभिकृत्य (for अभि°). Dc2 नलो; S (except T1 G1) तदा (for ततो). — [d]) Ś1 K1 परिपूज्यांक°.

25 D2 om. 25 (cf. v.l. 20). — [c]) Ś1 M2 भृश- (for भृशं). — [d]) Ś1 म स्वयं; K1 B2 Dc मस्वनं; K3. 4 B4 Dn D1. 3–6 G4 सुस्वरं.

26 D2 om. 26 (cf. v.l. 20). — [a]) T1 G1 M2 [अ]थ; G4 तौ (for तु). — [b]) Dc असृजत् (for असकृत्). T1 G1 तथा.

27 D2 om. 27 (cf. v.l. 20). — [a]) Ś1 K2 Dn D5 च; K3 D3 (by corr.) तु; B1 D4. 6 स्व- (for सु-). — [c]) Ś1 K D (except D4. 6) T1 G1 M2 अतो (for ततो). D1 -निमित्तं (for दृष्ट्वैव).

28 D2 om. 28 (cf. v.l. 20). — [a]) K2 D5 संवदंतीं (for संप°). — [b]) S (except T1 G1 M2) दोषवत् (for °तः). — [d]) Dc2 transp. गच्छ and भद्रे. B D (except D1. 3. 5; D2 om.) S (except T1 G1 M2) यथासुखं (for नमोऽस्तु ते).

Colophon om. in D2. — *Major parvan:* Ś1 Dn2 D5 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (D2 om.) T1 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn M2 (before corr.) 75; D1 79; T G M2 (after corr.) 73 (as in text); M1 74. — *Śloka no.:* Dn 29.

७४

C. 3. 2951
B. 3. 76. 1
K. 3. 74. 1

बृहदश्व उवाच ।
सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।
आगत्य केशिनी क्षिप्रं दमयन्त्यै न्यवेदयत् ॥ १
दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीम् ।
मातुः सकाशं दुःखार्ता नलशङ्कासमुत्सुका ॥ २
परीक्षितो मे बहुशो बाहुको नलशङ्कया ।
रूपे मे संशयस्त्वेकः स्वयमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
स वा प्रवेश्यतां मातर्मा वानुज्ञातुमर्हसि ।
विदितं वाथ वाज्ञातं पितुर्मे संविधीयताम् ॥ ४
एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् ।
दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानाच्च पार्थिवः ॥ ५
सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता मात्रा च भरतर्षभ ।
नलं प्रवेशयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ॥ ६
तं तु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा ।
तीव्रशोकसमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ॥ ७
ततः काषायवसना जटिला मलपङ्किनी ।
दमयन्ती महाराज बाहुकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८
दृष्टपूर्वस्त्वया कश्चिद्धर्मज्ञो नाम बाहुक ।
सुप्तामुत्सृज्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियम् ॥ ९
अनागसं प्रियां भार्यां विजने श्रममोहिताम् ।
अपहाय तु को गच्छेत्पुण्यश्लोकमृते नलम् ॥ १०
किं नु तस्य मया कार्यमपराद्धं महीपतेः ।
यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रया हृताम् ॥ ११
साक्षाद्देवानपाहाय वृतो यः स मया पुरा ।

74

1 D₂ om. 1ᵃ (cf. v.l. 3. 73. 20). — ᵃ) D₃ एवं (for सर्वं). S (except T₁ G₁ M₂) तत् (for तु). — ᶜ) S (except T₁ G₁) आगम्य. Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn D₅ सर्वं; K₄ D₁₋₃ शीघ्रं (for क्षिप्रं).

2 ᵈ) Ś₁ K₁. ₄ D₁. ₂ नलशंकासमन्विता; K₂. ₃ Dc Dn D₃. ₅ °दर्शनकांक्षया (Dc °क्षिणी).

3 ᵃ) K₄ M₁ [s]पि; B Dc D₄. ₆ [s]थ (for मे). — ᶜ) K₂ D₂. ₅ रूपं मे; B₃. ₄ Dc S (except M₁) रूपेण.

4 ᵃ) D₁ म च; D₂ तं च (for स वा). — ᵇ) D₃ M₁ मा (for मां). Dc om. वा. K₂ चैवाज्ञातुम्; K₃ वा चाज्ञातुम्; D₁. ₂. ₅. ₆ चानुज्ञातुम्; M₂ वोनुज्ञातुम्. — ᶜ) K₃ Dc D₁ चाथ (for वाथ). Ś₁ K₁. ₂ D₂ M₂ वा ज्ञातुं; Dc विज्ञातं (for वाज्ञातं). D₅ T₂ G₂₋₄ विदितं वा यथाज्ञातं; T₁ G₁ विदितं मे यथाज्ञातं (G₁ °था ज्ञात्वा).

5 ᵇ) K₄ जननी (for सा देवी). — ᶜ) D₂ स्वम् (for तम्). — ᵈ) Ś₁ अभिजानात्; Dc D₃ अनुजानात्; G₁ अन्वजानन्. K₂ B₄ Dn D₅ T₂ G स (for च). K₄ अनुजानीष्व पार्थिव.

6 ᵇ) D₁ [ए]व पुनः पुनः; T₁ G₁ M₂ कुरुनंदन (for भरत°). — After 6, N ins.:

342ᵇ तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः ।
आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूवाश्रुपरिप्लुतः ।

[(L. 1) D₂ तां म; D₃ तस्मिन्; D₄. ₆ तां तु (for तां स). Ś₁ om. (hapl.) from the posterior half of line 1 up to 7ᵃ. D₄. ₆ तदा (for नलो). K₁ तदा (for नृपः). — (L. 2) K₄ D₂ दुःखशोकाभ्यां (for शोक°). D₄. ₆ मन्युनाभिपरिप्लुतः.]

7 Ś₁ om. 7ᵃ (cf. v.l. 6); K₄ D₁. ₂ om. 7. - ᵃ) K₃ Dc D₃ च (for तु). — ᵇ) Dc T₂ G₂ तथा (for तदा). — ᶜ) T₁ G₁ M₂ °समायुक्ता.

9 ᵃ) K₂ Dn D₅ पूर्वं दृष्टस् (for दृष्टपूर्वस्). — ᶜ) Dc G₁ गहने; D₂ विजने (for विपिने). — T₁ om. (hapl.) 9ᵈ–11ᶜ. — ᵈ) B₂ Dc transp. गतः and यः.

10 T₁ om. 10 (cf. v.l. 9). — ᵃ) Ś₁ K₃ (by corr.) Dc₂ D₁ अनागसां; S (except G₁; T₁ om.) °सीं. — ᵇ) M₁ विपिने. B₁ T₂ G₂₋₄ M₁ श्रमकर्शितां; G₁ M₂ शोकमोहितां. — ᵈ) D₂ S (T₁ om.) °श्लोकादृते नलात्.

11 T₁ om. 11ᵃᵇᶜ (cf. v.l. 9). — ᵃ) K₃ B₁ Dn D₁. ₅ किमु (for किं नु). N (except Ś₁ K₁) बाल्यात्; T₂ G₃. ₄ चीर्णं (for कार्यं). — ᵇ) G₁ अपकारं. — ᶜ) K₄ गतवान्; D₄ विजने (for विपिने). — ᵈ) K₄ विपिने (for गतवान्). K₂ Dn D₅ [अ]र्दितां (Dn₂ °न्वितां) (for हृताम्).

12 ᵃ) Ś₁ अपास्यायं; D₃ विहायेह (for अपाहाय). — ᵇ) K₂. ₄ D (except D₁. ₄. ₆) transp. मया and पुरा

अनुव्रतां सामिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान्कथम् ॥ १२
अग्नौ पाणिगृहीतां च हंसानां वचने स्थिताम् ।
भरिष्यामीति सत्यं च प्रतिश्रुत्य क्व तद्गतम् ॥ १३
दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिंदम ।
शोकजं वारि नेत्राभ्यामसुखं प्रास्रवद्बहु ॥ १४
अतीव कृष्णताराभ्यां रक्तान्ताभ्यां जलं तु तत् ।
परिस्रवन्नलो दृष्ट्वा शोकार्त इदमब्रवीत् ॥ १५
मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान्स्वयम् ।
कलिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजम् ॥ १६
त्वया तु धर्मभृच्छ्रेष्ठे शापेनाभिहतः पुरा ।
वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां विवाससम् ॥ १७
स मच्छरीरे त्वच्छापाद्दह्यमानोऽवसत्कलिः ।
त्वच्छापदग्धः सततं सोऽग्नाविव समाहितः ॥ १८
मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः ।
दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नौ शुभे ॥ १९
विमुच्य मां गतः पापः स ततोऽहमिहागतः ।
त्वदर्थं विपुलश्रोणि न हि मेऽन्यत्प्रयोजनम् ॥ २०
कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतम् ।
उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ॥ २१
दूताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् ।
भैमी किल स्म भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ॥ २२
स्वैरवृत्ता यथाकाममनुरूपमिवात्मनः ।
श्रुत्वैव चैत्रं त्वरितो भाङ्गस्वरिरुपस्थितः ॥ २३
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितम् ।
प्राञ्जलिर्वेपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ॥ २४

C. 3. 2975
B. 3. 76. 25
K. 3. 74. 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

— [c]) D₂ अनुजातां. T₁ G₁ M₂ अभिमतां; T₂ G₂₋₄ M₁ अभीकामां.

13 [a]) Ś₁ K₁. ₃ D₂. ₃ अग्निं पाणौ गृहीत्वा तु; K₂. ₄ B De Dn D₁. ₄₋₆ अग्नौ पाणिं गृहीत्वा तु (B₁. ₃ च). — [b]) K₁ B₃n Dn D₂. ₄. ₆ देवानां (for हंसा°). Ś₁ K₁. ₄ B₁. ₃. ₄ Dn D₂. ₄. ₆ T₁ G₁ अग्रतः; K₂ D₅ वचनं; K₃ B₂ De D₃ °नात् (for °ने). Ś₁ K₁ पुरा; K₂ D₅ यथा; K₃. ₄ B De Dn D₂. ₄. ₆ T₁ G₁ तथा; D₁. ₂ तदा (for स्थिताम्). — [c]) N (except De₁ D₁. ₃) भविष्या°. G₁ संश्रुत्य (for सत्यं च). Ś₁ K₁ तत्; K₂ Dn D₁. ₃. ₅ तु; K₃. ₄ D₂ यत् (for च). — [d]) D₁ कृतव्रतां; D₃ तु सोगमत् (for क्व तद्गतम्).

14 [a]) B₃ S (except T₁ G₁ M₂) दमयंत्यां ब्रुवंत्यां तु; De दमयंत्यब्रुवंत्यास्ते. — [c]) G₁ श्रुत्वा तु शोकजं वारि. — [d]) K₃ D₃ आपतद्; K₄ D₁ प्रापतद्; M₂ प्राद्रवद्. K₄ जलं (for बहु). Ś₁ उदकं प्राश्रुवन्मुहुः; G₁ नेत्राभ्यामसृजद्बहु.

15 [a]) N (except Ś₁) कृष्णसाराभ्यां. — [b]) K₃ हि तत्; K₄ तु यत् (for तु तत्). D₂ नेत्राभ्यां च जलं तदा; S रक्ताभ्यां सलिलं तु तत्. — [c]) D₃ T₂ G₂₋₄ राजा (for दृष्ट्वा). D₂ पतितं सहसा दृष्ट्वा. — [d]) B D (except De₁ D₁) शोकार्ताम्. T₁ G₄ शोकार्ता (for शोकार्त). G₁ शोकार्ता तामुवाच ह.

16 [a]) Ś₁ K₁. ₃ B De D₄ T₁ G₁. ₄ प्रणष्टं. — [b]) Ś₁ K₁ transp. नाहं and तत्. — [c]) T₁ G₁ च; M₂ तु (for तत्).

17 [a]) K₂ Dn यस्त्वया धर्मकृच्छ्रे तु; K₃ De त्वया तु पापकृच्छ्रेण; K₄ D₁. ₂ त्वया तु धर्मकृच्छ्रेषु (D₁ °च्छ्रे तु); B D₃. ₄. ₆ त्वया धर्मभृतां श्रेष्ठे; D₅ यस्त्वया पापकृच्छ्रेण; G₁ त्वया च धर्मविच्छ्रेष्ठे; G₂ त्वया तु धर्मरतया. — [b]) D₄. ₆ हि (for [अ]भि-). — [c]) K₄ D₂ त्वया दुःखात् (for दुःखि°). — [d]) Ś₁ K₁. ₃. ₄ Dn D₁. ₂. ₃ (by corr.) दिवानिशं; G₄ सवाससं.

18 [a]) De मच्छरीरेपि त्व°; D₂. ₃ मच्छरीरे तथा (D₃ त्वया) शापात्. — After 18[ab], K₄ D₂. ₃ ins.:

343* कर्कोटकविषाद्दग्धो मम सत्येन शोभने ।

— [c]) T₂ G₂₋₄ स (for त्वत्). K₄ संदग्धः; D₂ संतप्तः (for सततं). — [d]) B₃ De D₄. ₆ योग्नां°; T₁ G₁ M₂ अग्नां° (for सोऽग्नां°). K₁. ₂. ₄ Dn D₁. ₂. ₅ सोग्नावग्निरिवाहितः.

19 [b]) T₁ G₁ च वि- (for चैव). — D₂ om. 19[cd]. — [c]) K₄ वा तेन; D₁ T₁ चान्येन; T₂ G₂₋₄ चैतेन (for चानेन). — [d]) K₄ नः सुखं; Dn₃ D₁. ₃ नः शुभे; S शोभने (for नौ शुभे).

20 [b]) De उपा° (for इहा°). K₂ Dn D₁. ₃. ₅ ततोहमिह चागतः. — After 20[ab], K₃ ins.:

344* आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बाष्पधारापरिप्लुतः ।

23 [a]) T₁ G₁ स्वैरवृत्त्या. — [c]) B De D₁. ₄ G₄ चैतत्; T₂ G₁₋₃ चैव. — [d]) Ś₁ भार्गश्वरि°; K₁ भंगस्वरि°;

७५

C. 3. 2976
B. 3. 76. 26
K. 3. 74. 31

दमयन्त्युवाच ।

न मामर्हसि कल्याण पापेन परिशङ्कितुम् ।
मया हि देवानुत्सृज्य वृतस्त्वं निषधाधिप ॥ १
तवाभिगमनार्थं तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः ।
वाक्यानि मम गाथाभिर्गायमाना दिशो दश ॥ २
ततस्त्वां ब्राह्मणो विद्वान्पर्णादो नाम पार्थिव ।
अभ्यगच्छत्कोसलायामृतुपर्णनिवेशने ॥ ३
तेन वाक्ये हृते सम्यक्प्रतिवाक्ये तथाहृते ।
उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ॥ ४
त्वामृते न हि लोकेऽन्य एकाह्ना पृथिवीपते ।
समर्थो योजनशतं गन्तुमश्वैर्नराधिप ॥ ५
तथा चेमौ महीपाल भजेऽहं चरणौ तव ।
यथा नासत्कृतं किंचिन्मनसापि चराम्यहम् ॥ ६
अयं चरति लोकेऽस्मिन्भूतसाक्षी सदागतिः ।
एष मुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ७
तथा चरति तिग्मांशुः परेण भुवनं सदा ।
स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ८
चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् ।

K$_2$ Dc Dn D$_{4.6}$ T$_2$ (by corr.) G$_3$ भांगासुरिं; K$_3$. $_4$ D$_{1-3.5}$ M$_1$ भार्गस्वरिं; T$_{1.2}$ (before corr.) G$_{2.4}$ भागस्वरिं; G$_1$ भागस्करिं; M$_2$ भार्ङ्गस्वरिं. — After 23, Ś$_1$ K$_3$ ins.:

345* कथमुत्सृज्य भर्तारं निभृतैव वधूश्चरेत् ।

24 ^{a}) B$_4$ D$_{1.4}$ T$_2$ G$_3$ च; Dn$_{2.n3}$ [इ]ति (for तु). — ^{b}) D$_2$ M$_1$ परिदेवनं. — ^{d}) Ś$_1$ भैमी; K$_1$ नलं (for भीता.)

Colophon om. in K$_{2.4}$ Dn$_{1.n2}$ D$_{2.3.5}$. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_1$ T G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K$_{1.3}$ B$_{1-3}$ Dc D$_{1.4.6}$ T$_1$ G$_1$ (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_3$ M$_2$ (before corr.) 76; D$_1$ 80; T G M$_2$ (after corr.) 74 (as in text); M$_1$ 75. — *Śloka no.*: Dn$_3$ 25; D$_1$ 24.

75

1 ^{b}) K$_2$ B Dn D$_{4.6}$ दोषेण (for पापेन). — ^{c}) K$_4$ D$_{1.2}$ T$_1$ तु (for हि). Ś$_1$ K$_{1.3}$ Dc मया देवान् समुत्सृ(K$_1$ परित्य)ज्य.

2 ^{a}) K$_{3.4}$ D$_{4.6}$ G$_{2.4}$ M तवाधिं; T$_1$ विवाहां (for तवाभिं). — ^{b}) T$_2$ G$_{2-4}$ transp. सर्वतः and ब्राह्मणाः.

3 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ त्वां; D$_2$ तु (for त्वां). — ^{b}) K$_3$ वै द्विजः (for पार्थिव). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B Dc M अध्यगच्छत्; D$_2$ G$_1$ अभ्यां; D$_3$ अध्यां. N (mostly) कोशलायां. T$_2$ G$_{2-4}$ सं(G$_{2.4}$ त्वां)दृष्टवान्कोसलेषु.

4 ^{a}) K$_2$ Dn D$_5$ वाक्ये कृते; K$_4$ (after corr.) D$_3$ वाक्येरिते; B$_4$ Dc D$_3$ G$_1$ M ंन ते; T$_2$ G$_{2-4}$ ंन वै (for वाक्ये हृते). Ś$_1$ D$_{1.2}$ तस्मिन् (for सम्यक्). K$_1$ B$_{1-3}$ D$_{4.6}$ तेन वाक्येन सम्यक्तं. — ^{b}) D$_3$ अभिज्ञाने (for प्रतिं). Ś$_1$ K$_1$ तथागते; K$_3$ B$_4$ Dc D$_3$ तथा कृते; K$_4$ हृते त्वया; D$_1$ त्वया कृते; D$_2$ कृते त्वया; T$_2$ G$_{2-4}$ समाहृते. — ^{d}) K$_4$ D$_2$ नैषधागमने.

5 ^{a}) S त्वद् (M$_1$ यद्) (for त्वाम्). — ^{b}) Ś$_1$ एकाह; K$_3$ D$_{1.2}$ एकाह्नात्; G$_1$ एकाह्नौ. D$_1$ पृथिवीतले.

6 ^{ab}) T$_1$ G$_1$ M$_2$ च मां (M$_2$ मा); T$_2$ (before corr.) G$_{2.4}$ [अ]पि मां; T$_2$ (after corr.) G$_3$ [अ]पीमौ; M$_1$ चाह (for चेमौ). B$_1$ T$_{1.2}$ (before corr.) G$_{1.2.4}$ M$_2$ भजेतां; B$_2$ शपेहं; B$_3$ M$_1$ भजेयं (for भजेऽहं). Ś$_1$ K D (except D$_4$. $_6$) स्पृशेयं तेन सत्येन पादावेतौ महीपते. — ^{c}) B$_4$ नापकृतं; T G ना(T$_1$ नौ; G$_1$ न)संमतं; M न विकृतं (for नासत्कृतं). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ मनसाभिचरां; K$_1$ D$_{2.3}$ (*sup. lin.*) ंसापि स्मरां; D$_1$ ंसा विस्मरां; T$_1$ M ंसा विचरां. — After 6, G$_1$ M read 9.

7 D$_2$ T$_1$ om. (hapl.) 7-8. G$_1$ M transp. 7 and 8. — ^{a}) M$_2$ अंतश्च (for अयं). — 7^{cd} = (var.) 8^{cd}, 9^{cd}. — ^{c}) G$_1$ M$_2$ स वि- (for एष). K$_2$ Dn D$_5$ transp. मुञ्चतु and मे.

8 Ś$_1$ om. (hapl.) 8-10; D$_2$ T$_1$ om. 8 (cf. v.l. 7). G$_1$ M transp. 7 and 8. In K$_4$, 8^{ab} is cancelled. — ^{a}) Dn यथा (for तथा)! — ^{b}) D$_1$ प्रायेण; S (except T$_1$) परितो (G$_1$ करेण) (for परेण). K$_1$ तथा; D$_3$ स्विषा (for सदा). — K$_4$ om. 8^{cd}. — 8^{cd}=9^{cd}; cf. 7^{cd}. — ^{c}) N (Ś$_1$ K$_4$ D$_2$ om.) स मुंचतु मम प्राणान्.

9 Ś$_1$ D$_5$ om. 9 (for Ś$_1$ cf. v.l. 8). G$_1$ M read 9

स विमुञ्चतु मे प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ ९
एते देवास्त्रयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै ।
विब्रुवन्तु यथासत्यमेते वाद्य त्यजन्तु माम् ॥ १०
एवमुक्ते ततो वायुरन्तरिक्षादभाषत ।
नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ११
राजञ्शीलनिधिः स्फीतो दमयन्त्या सुरक्षितः ।
साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन्परिवत्सरान् ॥ १२
उपायो विहितश्चायं त्वदर्थमतुलोऽनया ।
न ह्येकाह्ना शतं गन्ता त्वदृतेऽन्यः पुमानिह ॥ १३
उपपन्ना त्वया भैमी त्वं च भैम्या महीपते ।
नात्र शङ्का त्वया कार्या संगच्छ सह भार्यया ॥ १४
तथा ब्रुवति वायौ तु पुष्पवृष्टिः पपात ह ।
देवदुन्दुभयो नेदुर्ववौ च पवनः शिवः ॥ १५
तदद्भुततमं दृष्ट्वा नलो राजाथ भारत ।
दमयन्त्यां विशङ्कां तां व्यपाकर्षदरिंदमः ॥ १६
ततस्तद्वस्त्रमरजः प्रावृणोद्वसुधाधिपः ।
संस्मृत्य नागराजानं ततो लेभे वपुः स्वकम् ॥ १७
स्वरूपिणं तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा ।
प्राक्रोशदुच्चैरालिङ्ग्य पुण्यश्लोकमनिन्दिता ॥ १८
भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा ।
सस्वजे स्वसुतौ चापि यथावत्प्रत्यनन्दत ॥ १९
ततः स्वोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना ।
परीता तेन दुःखेन निशश्वासायतेक्षणा ॥ २०
तथैव मलदिग्धाङ्गी परिष्वज्य शुचिस्मिता ।
सुचिरं पुरुषव्याघ्रं तस्थौ साश्रुपरिप्लुता ॥ २१
ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च ।

C. 3. 3002
B. 3. 76. 47
K. 3. 74. 52

---

after 6. — $9^{cd} = 8^{cd}$; cf. 7^{cd}. — c) N (Ś1 D5 om.) स मुंचतु मम प्राणान् (cf. v.l. 8).

10 Ś1 om. 10 (cf. v.l. 8). — a) K3 जगत् (for त्रयः). — c) K1 तेब्रुवंतु; B D4. 6 ते ब्रुवंतु; Dn2 विवदंतु. B D4. 6 यथातथ्यम्. — d) Dn एतद् (for एते). K2 Dn D5 G1 देवास्; K3 चान्यत्; B1. 3 D1. 3 चाद्य; B4 त्वद्य; D2 सद्यस्; T1 वाक्यं (for वाद्य).

11 a) K2 Dc Dn D5 उक्तस् (for उक्ते). K2 Dn1 D5 तया; K3. 4 Dc D1–3 तदा; Dn2. n3 तथा (for ततो). — b) D3 °रिक्षेभ्यभाषत.

13 b) B2 D5 तु नल (for अतुलो). Ś1 [s]नघ; K2 Dc मया; G1 महान् (for ऽनया). — c) Ś1 न ह्यस्या हृदयं गंता; K4 B3 D4. 6 न ह्येकाह्नाच्छतं गंता; B1. 4 न ह्येकाह्नाच्च तं गंता; T2 G2–4 नैकाह्ना दूरतो गंता. — d) K3 Dn1. n2 D5 त्वामृते°. T1 M2 इति (for इह). K4 त्वदन्यः कः पुमानिह; G1 ऋतेन्यः पुण्यवानिति.

14 b) K4 D2 त्वं चास्या हि; D1 उभाभ्यां च (for त्वं च भैम्या). Dc विशां पते (for मही°). — c) T2 G2–4 न तु (for नात्र). — d) K3 transp. सह and भार्यया (unmetrical!).

15 a) K4 D2 एवं; B D4. 6 ततो (for तथा). — d) B3 शुचिः; T1 शुभं; G1 सुखं; M2 शुभः (for शिवः). D1 ववुश्च मरुतः शिवाः.

16 a) K2 Dn D1. 5 तदद्भुतमयं; K3 T1 G2 M2 तमद्भुततमं. — b) T2 G2. 3 M1 विशां पते (for [अ]थ भारत). — c) K1. 4 D5 G2 M1 दमयंत्या; Dn1 T1 G1 °यंतीं. D1 विशंकायां; T1 विशंकंतीं; G1 मनःकांतां. — d) Ś1 K1 G4 व्यपकर्षद्; K2 Dn D5 उपा°; D1 अपा°; D2 त्वपा°. A few MSS. अरिंदम.

17 a) K2. 4 (n as in text) B2. 4 Dn2. n3 D4. 6 अजरं; G (except G3) अरजं. — c) K1–3 Dn D1. 5 G1 M1 नागराजं तं; K4 Dc D2. 3 T1 M2 °राजं तु (for °राजानं). — d) Dc Dn2 D3 नलो (for ततो). K2 Dn D5 transp. वपुः and स्वकं.

18 a) T1 G1 M2 स्वरूपेण.

19 b) B D4. 6 भजमानां; Dc Dn3 भ्राजमानां. D2 यथामरः; T1. 2 (before corr.) G2. 4 M °पुरं.

20 a) Ś1 K1. 3. 4 B2. 3 D4. 6 M सोरसि; B1 शिरसि; G1 चोरसि. K3 विन्यस्ता. — b) K3 महात्मनः (for शुभा°). — c) T1 G1 M परिश्रांतेव दुःखेन; T2 G2–4 परिश्रांता सुदुःखेन. — d) Ś1 D2 विशश्वास; K1 निःश°; K4 निःश्वसच्च.

21 a) B D (except D1–3. 5) °दिग्धांगीं. — b) K2 B1. 3. 4 D (except D1–3. 5) शुचिस्मितां; B2 [आ]यतेक्षणां; S (except T1 G1 M2) शुभानना. — c) K2 B D (except D1–3) T1 G1 M2 °व्याघ्रम्. — d) K2 B D (except D1–3) शोकपरिप्लुतः; S (except T1 G1 M2) चाश्रुपरिप्लुता.

23 a) K4 B3 Dc D1. 3. 4. 6 G4 M1 महाराज. — b) K4 D2 मलं; D1 नलं; G1 मुदा (for अहं). D1 नृपं (for

C. 3. 3002
B. 3. 76. 47
K. 3. 74. 52

भीमायाकथयत्प्रीत्या वैदर्भ्या जननी नृप ॥ २२
ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलम् ।
दमयन्त्या सहोपेतं काल्यं द्रष्टा सुखोषितम् ॥ २३
ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनम् ।
वने विचरितं सर्वमूषतुर्मुदितौ नृप ॥ २४
स चतुर्थे ततो वर्षे संगम्य सह भार्यया ।
सर्वकामैः सुसिद्धार्थो लब्धवान्परमां मुदम् ॥ २५
दमयन्त्यपि भर्तारमवाप्याप्यायिता भृशम् ।
अर्धसंजातसस्येव तोयं प्राप्य वसुंधरा ॥ २६
सैवं समेत्य व्यपनीततन्द्री
शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा ।
रराज भैमी समवाप्तकामा
शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

बृहदश्व उवाच ।
अथ तां व्युषितो रात्रिं नलो राजा स्वलंकृतः ।
वैदर्भ्या सहितः काल्यं ददर्श वसुधाधिपम् ॥ १
ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः ।
तस्यानु दमयन्ती च ववन्दे पितरं शुभा ॥ २
तं भीमः प्रतिजग्राह पुत्रवत्परया मुदा ।

नलम्). T_2 G_{2-4} कृतार्थं तमहं नलं. — [c]) D_1 सुग्वो° (for सहो°). — [d]) $Ś_1$ कले; $K_{1.\ 3}$ काले; $K_{2.\ 4}$ (before corr.) B D कल्यं (K_4 marg. *sec. m.* तल्पे); G_1 नलं (for काल्यं). $Ś_1$ $K_{1.\ 3}$ D_5 द्रक्ष्ये; K_4 Dn_1 D_{1-3} $G_{1.\ 2.\ 4}$ दृष्ट्वा; B_3 प्रष्टा (for द्रष्टा). $Ś_1$ $K_{1.\ 3.\ 4}$ $D_{1.\ 4}$ सुखोचितं; D_2 सहोचितं; G_1 सहोषितं.

24 [a]) $Ś_1$ K_3 Dc T_1 रात्रौ (for रात्रिं). — [b]) B_2 परस्परं (for पुरा°). — [c]) K_3 सन्निर् (for वने). — [d]) $Ś_1$ K_1 ऊचतुर्. — After 24, N ins.:

346* गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखैषिणौ ।
वसेतां हृष्टसंकल्पौ वैदर्भी च नलश्च ह ।

25 [a]) D_1 चतुर्थे तु (for स चतुर्थे). Dc नलो (for ततो). — [b]) K_3 स नलः सह; K_4 (by corr.) D_2 संगत्य सह; M_1 सह संगम्य (by transp.). — [c]) K_4 Dc $D_{1.\ 2.\ 4.\ 6}$ T_2 G_{2-4} M समृद्धार्थो (for सुसि°). T_1 G_1 सर्वकामसमृद्धात्मा.

26 [b]) $K_{3.\ 5}$ Dc Dn $D_{3.\ 5}$ आसाद्य° (for अवाप्या°). T_1 वाचाप्यायिता शुभं (भृशं also). — [c]) $Ś_1$ अवशीजात°. — [d]) K_4 D_2 जलं (for तोयं).

27 $Ś_1$ om. 27. — [a]) B_4 सोयं; Dc D_3 सा वै; S (except T_1 G_1 M_2) सा तं (for सैवं). K_1 व्यपीत; D_1 समेता (for समेत्य). K_2 Dn D_6 व्यपनीय तंद्रां (K_2 °द्रा; D_6 °द्रीं); Dc $D_{4.\ 6}$ °नीततंद्रा. K_3 (marg. *sec. m.*) सैवं समेत्याथ नलेन राजन्. — [b]) K_1 D_1 S (except T_2 G_3 M_1) °विबुद्ध°; B_2 $D_{4.\ 6}$ °विशुद्ध° (for °विवृद्ध°).

Colophon. — *Major parvan:* Dn_2 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* N (except B_4) T_1 G_1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 दमयंतीसमागमः; D_3 विदर्भानगरे दमयंतीनलसंयोगः; T_1 दमयंतीनलसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn_1 *sup. lin.*) M_1 76; D_1 81; T G M_2 (after corr.) 75 (as in text); M_2 (before corr.) 77. — *Śloka no.:* Dn 53; D_1 28.

76

1 [a]) $Ś_1$ K_1 $Dn_{1.\ n_2}$ D_5 व्युषितां; B $D_{3.\ 4.\ 6}$ उषितो. — [b]) T_1 G_1 विशां पते (for स्वलं°). — K_3 om. 1c–2b. — [c]) K (K_3 om.) Dn D_5 काले; B Dc $D_{4.\ 6}$ कल्यं; $D_{1.\ 3}$ कल्ये; D_2 कल्यो (for काल्यं). G_1 वैदर्भीसहितः कार्यं. — [d]) D_2 T_1 G_1 °धिपः.

2 K_3 om. 2ab (cf. v.l. 1). — [a]) T_2 G_{2-4} ततो भीमं महाराजं. — [b]) G_1 transp. प्रयतः and श्वशुरं. $B_{2.\ 3}$ Dc $D_{4.\ 6}$ T G_{2-4} M प्रणतः; D_3 प्रयतं. — [c]) $K_{1.\ 2.\ 4}$ Dn $D_{2.\ 3.\ 5}$ ततोनु; G_1 तथा च (for तस्यानु). — [d]) B_1 तदा (for शुभा). B_2 ववंदे चरणौ पितुः.

यथार्हं पूजयित्वा तु समाश्वासयत प्रभुः ।
नलेन सहितां तत्र दमयन्तीं पतिव्रताम् ॥ ३
तामर्हणां नलो राजा प्रतिगृह्य यथाविधि ।
परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत्प्रत्यवेदयत् ॥ ४
ततो बभूव नगरे सुमहान्हर्षनिस्वनः ।
जनस्य संप्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ५
अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनम् ।
सिक्तसंमृष्टपुष्पाढ्या राजमार्गाः कृतास्तदा ॥ ६
द्वारि द्वारि च पौराणां पुष्पभङ्गः प्रकल्पितः ।
अर्चितानि च सर्वाणि देवतायतनानि च ॥ ७
ऋतुपर्णोऽपि शुश्राव बाहुकच्छन्निनं नलम् ।
दमयन्त्या समायुक्तं जहृषे च नराधिपः ॥ ८
तमानाय्य नलो राजा क्षमयामास पार्थिवम् ।
स च तं क्षमयामास हेतुभिर्बुद्धिसंमतः ॥ ९
स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मयान्वितः ।
दिष्ट्या समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ॥ १०
कच्चित्तु नापराधं ते कृतवानस्मि नैषध ।
अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे निषधाधिप ॥ ११
यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यद्यबुद्धानि कानिचित् ।
मया कृतान्यकार्याणि तानि मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १२

नल उवाच ।

न मेऽपराधं कृतवांस्त्वं स्वल्पमपि पार्थिव ।

C. 3. 3022
B 3. 77. 14
K. 3. 75. 14

---

3 [a]) T1 परि° (for प्रति°). — D2 om. (hapl.) [b]–[e]. — [c]) Dc सुभृशं; T1 तदा तं; G1 तथा सं- (for यथार्हं). Dc वर्ध° (for पूज°). Ś1 [अ]थ; K B Dc Dn D4–6 च; D3 स (for तु). — [d]) D6 स समासाद्य तं प्रभुः. — [e]) G2. 4 दृष्ट्वा (for तत्र). — [f]) D1 शुचिस्मितां; T2 G2–4 मुदान्वितः (for पति°). — After 3, S ins.:

347* अनुजग्राह महता सत्कारेण क्षितीश्वरः ।

4 [a]) Dc वैदर्भ्या सहितो राजा.

5 [b]) K1. 2. 4 Dn D1–3. 5 हर्षजः स्वनः. — [cd]) D2 तथाविधं (for °गतम्). T2 G2–4 जनाश्च सर्वे संहृष्टा राजा चोत्सवमाचरन्.

6 [a]) K3 Dn3 D1. 2. 4. 6 अशोभयंत; K4 B4 °यत्तं. T1 G1 M2 नगरीं. — [b]) T1 G1. 2. 4 M2 पताकध्वजमालिनीं (G2. 4 °नं). — [c]) Ś1 K1 सिक्तसं(K1 °मा)मृष्टपुष्पाढ्यं; K2. 4 Dn D5 सिक्ताः सु(K4 स)मृष्टपुष्पाढ्याः; B2 सिक्तसंमृष्टपुष्पाढ्यैः; D2 सिक्तं संमृष्टपुष्पाढ्यं. — [d]) Ś1 D3 G1 तदा कृताः; K1. 3 Dc1 D4. 6 कृतास्तथा; K2 Dc2 Dn D5 स्वलंकृताः; K4 D2 ततस्तदा; T1 M2 तथागताः.

7 [a]) K3 D2 S (except T1 G1 M2) द्वारे द्वारे. Ś1 K1 स (for च). D1 सर्वेषां; M2 सूत्राणां (for पौराणां). — [b]) K3 Dn3 पुष्पभागेपि (Dn3 °भंगोप) कल्पिताः; Dn1 D5 °भारोपकल्पिताः (D5 °तः); D3 °भंग्याः प्रकल्पिताः; G1 °भागः प्रकल्पितः. — [c]) K1 D1 [अ]पि; B2 D4. 6 G4 तु (for च). K3. 4 D1. 2. 3 (marg. *sec. m.*) वेश्मानि; B4 D4. 6 पुष्पैश्च (for सर्वाणि). — [d]) Ś1 K3 Dc [अ]पि (for च). D3 दैवतायतनान्यपि; T1 G1 M2 दैवतानि च भारत.

8 [b]) Ś1 K1 G1 °छन्ना; T1 °छन्निकं; G2 °छन्नकं. — [c]) K4 समासक्तं; Dc T2 G2–4 सहोपेतं. — [d]) Dc2 T2 G2. 3 जहर्ष. B4 D1 स (for च). Dc परंतप; D4. 6 T2 G2. 3 नराधिप; T1 G1 परंतपः; M जनाधिपः. K1 जहर्ष वसुधाधिपः.

9 [a]) G1. 2 ताम् (for तम्). K2 Dn D5 T G नलं. — [b]) K3. 4 D1 क्षामया°. D3. 4. 6 पार्थिव; T G पार्थिवः. — [c]) K3. 4 D1 क्षामया°. — [d]) Ś1 °संमतैः; K1 D5 °संमितैः; K2 Dn °संमितः; B2 T1 °सत्तमः; G1 °वित्तमः; M1 °संमतं.

10 [a]) G2. 4 M1 सत्कृत्य (for °तो). — [b]) K2 B Dn D4–6 विस्मिताननः (Dn3 D4 °नं); Dc विस्मितो नलं. — After 10[ab], Dn D1. 3 (marg. *sec. m.*) ins.:

348* उवाच वाक्यं तत्त्वज्ञो नैषधं वदतां वरः ।

— [c]) T1 G1 M2 त्वं (for स्वैर्). — T1 om. (hapl.) [d]–13[a]. — [d]) K4 D5 भवानित्यभिनंदितः; G1 M2 इत्युक्त्वा च नलं नृपं.

11 T1 om. 11 (cf. v.l. 10). — [a]) K3 Dn1. n2 D5 किंचित्तु; B1. 3 D1 क्वचित्तु; Dc कच्चिच्च. Ś1 K1 किंचि(K1 कश्चि)दूनापराधं ते. — [c]) B4 Dn3 °वासे. Dc उषितो (for वसतो). — [d]) K4 मे गृहे. K1. 3 Dn D1. 3 T2 G2–4 वसुधाधिप.

12 T1 om. 12 (cf. v.l. 10); Ś1 K1 om. 12[ab]. — [a]) G1 ते (for वा). — [b]) K2 Dn D5 यद्यबुद्ध्यापि; B1 यद्यनुक्तानि. D1 G1 कर्हिचित्. — [c]) Dc कार्या° (for कृता°). Ś1 K B2 Dn1 D2 G1 कार्याणि (for [अ]का°). — [d]) K2. 3 Dn D5 G1 त्वं (for मे).

13 T1 om. 13[a] (cf. v.l. 10); K3 om. (hapl.) 13[b]–14[c]. — [b]) B3 D1. 3 T2 G2. 3 अल्पम् (for स्वल्पम्).

C. 3. 3022
B. 3. 77. 14
K. 3. 75. 14

कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ॥ १३
पूर्वं ह्यसि सखा मेऽसि संबन्धी च नराधिप ।
अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ॥ १४
सर्वकामैः सुविहितः सुखमस्म्युषितस्त्वयि ।
न तथा स्वगृहे राजन्यथा तव गृहे सदा ॥ १५
इदं चैव हयज्ञानं त्वदीयं मयि तिष्ठति ।
तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ॥ १६

बृहदश्व उवाच ।
एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णाय नैषधः ।
स च तां प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
ततो गृह्याश्वहृदयं तदा भाङ्गस्वरिर्नृपः ।
सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव हि ॥ १८
ऋतुपर्णे प्रतिगते नलो राजा विशां पते ।
नगरे कुण्डिने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

— D5 om. 13^{c}–14^{b}.

14 K2 om. 14^{abc}; D5 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — [a]) K1 अपि; K4 B Dn D3. 4. 6 T2 G3 M1 ह्यपि (for ह्यसि). B2 यथा (for सखा). D1 मेपि; D2 मेति; T1 चासि; G1 M2 चापि (for मेऽसि). — [b]) B1 जनार्दन (!); B2–4 D (except D1–3; D5 om.) T2 G3 जनाधिप (for नरा°). — [c]) B Dc Dn2. n3 D4. 6 अतश्चोर्ध्वं. D1 S (except G4) च (for तु). B Dc महाभाग; Dn2. n3 D4. 6 महाराज; Dsm अपि विभो (for तु भूयस्त्वं). — [d]) K2 D5 प्रीतिमान्क्षंतुमर्हसि (cf. 349*). — After 14, Dn2. n3 ins.:

349* अत ऊर्ध्वं तु भूयस्त्वं प्रीतिमान्क्षन्तुमर्हसि ।
[Prior half = 14^{c}. Cf. v.l. 14^{d}.]

15 [a]) K (except K4) B D (except D1–3. 5) सुविहितः; G4 च सहितः. — [b]) = 3. 43. 24^{d}. B1. 4 T2 G अध्यु° (for अस्म्यु°). — [c]) T1 G1 M2 स्वे (for स्व-).

16 [a]) D3 G1 हि यज् (for हय-). — [c]) B4 उपाहर्तुम्; D5 T2 (before corr.) G2. 4 M1 अपाकर्तुम्. — [d]) D4. 6 यदि मन्यसि पा°.

17 All MSS. except B4 D3 om. the ref. The portion from 17^{c} up to 22^{d} of adhy. 77 is lost in D3 on a missing fol. (109). — [d]) = 1. 13. 37^{b}; 53. 13^{d}; 96. 52^{d}; etc. S (except T1 G1 M2) शास्त्र° (for विधि°).

18 D3 missing (cf. v.l. 17). — [a]) K2 न कर्मणा गृहीत्वा च; Dn D5 गृहीत्वा चाश्वहृदयं. — [b]) Ś1 तथा; K1 नृपो; K2. 4 Dn D1. 2. 5 राजन्; T1 ततो; T2 G2. 4 प्रीतो; G1 ददौ (for तदा). Ś1 भा*श्वरि°; K1 भंगिस्वरि°; K2 भार्गसुरि°; K3 भार्ग्रस्वरि°; K4 D1. 2. 5 M1 भार्गि°; B3 भांगपुरि°; Dc Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 भांगासुरि°; T1. 3 (before corr.) G2. 4 भागस्वरि°; G1 भागस्करि°; M2 भार्ङ्गस्वरि°. — After 18^{ab}, K1. 2. 4 B1. 3. 4 D (except D1. 2. 5; D3 missing) ins.:

350* निषधाधिपतेश्चापि दत्वाक्षहृदयं नृपः ।

— [d]) K1. 3 Dn D5 M1 ह; B Dc D4. 6 तत्; T2 G2–4 तु (for हि). T1 G1 M3 प्रययौ स्वपुरीं (G1 स्वां पुरीं; M3 स्वपुरं) प्रति.

19 D3 missing (cf. v.l. 17). — [a]) K2 Dn D5 गते राजन् (for प्रति°). — [d]) B1 °दीर्घ (for °दीर्घम्). D1 उवास सः (for इवावसत्).

Colophon om. in D2. D3 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1 T G2–4 आरण्य; Dn2 अरण्य. — *Sub-parvan:* N (D2 om.; D3 missing) T1 G1 (all om. sub-parvan name) mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn1 *sup. lin.*) M1 77; D1 82; T G M2 (by corr.) 76 (as in text); M2 (before corr.) 78. — *Śloka no.:* Dn1. n3 21; Dn2 22; D1 20.

77

1 In D3, stanzas 1–22 are lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 76. 17). — [c]) D1 जगामाल्प°; D2 पुरात्स्वल्प°. — [d]) K4 D2 ययौ स; D1 कुंडिनान् (for जगाम).

2 D3 missing (cf. v.l. 1). — [b]) D1 चापि (for परि-). — [c]) T1 G1 M2 चापि (for चैव).

3 D3 missing (cf. v.l. 1). — [b]) T2 G2–4 महापुरीं (for महीं°). — Dn1 om. 3^{cd}. — [c]) K2 B4 Dn2. n3 D5 G1 [अ]थ; B1–3 D4. 6 सु-; T2 G2–4 M1 [अ]भि- (for [अ]ति-). — [d]) Ś1 K1 D2 महामतिः; K2. 3 Dn2. n3 D1. 3

७७

बृहदश्व उवाच ।

स मासमुष्य कौन्तेय भीममामन्त्र्य नैषधः ।
पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान्प्रति ॥ १
रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडशैः ।
पञ्चाशद्भिर्हयैश्चैव षट्शतैश्च पदातिभिः ॥ २
स कम्पयन्निव महीं त्वरमाणो महीपतिः ।
प्रविवेशातिसंरब्धस्तरसैव महामनाः ॥ ३
ततः पुष्करमासाद्य वीरसेनसुतो नलः ।
उवाच दीव्याव पुनर्बहु वित्तं मयार्जितम् ॥ ४
दमयन्ती च यच्चान्यन्मया वसु समर्जितम् ।
एष वै मम संन्यासस्तव राज्यं तु पुष्कर ॥ ५
पुनः प्रवर्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः ।
एकपाणेन भद्रं ते प्राणयोश्च पणावहे ॥ ६
जित्वा परस्वमाहृत्य राज्यं वा यदि वा वसु ।
प्रतिपाणः प्रदातव्यः परं हि धनमुच्यते ॥ ७
न चेद्वाञ्छसि तद् द्यूतं युद्धद्यूतं प्रवर्तताम् ।
द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव वा मम वा नृप ॥ ८
वंशभोज्यमिदं राज्यं मार्गितव्यं यथा तथा ।
येन तेनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनम् ॥ ९
द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर ।
कैतवेनाक्षवत्यां वा युद्धे वा नम्यतां धनुः ॥ १०
नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव ।
ध्रुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याह पृथिवीपतिम् ॥ ११
दिष्ट्या त्वयार्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध ।
दिष्ट्या च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः क्षयं गतम् ।

C. 3. 3041
B. 3. 78. 12
K. 3. 76. 12

महीपतिः (for महा°). K4 तत्रैव च महामतिः; De सह सैन्येन भूपतिः.

4 D3 missing (cf. v.l. 1). D2 om. 4^{ab}. — b) Ś1 बलः; K1 B D4. 6 बली (for नलः); cf. 3. 50. 1^{b}.

5 D3 missing (cf. v.l. 1). B2 M1 om. 5^{ab}. — a) S (M1 om.) दमयंत्या. De च किं; D2 तथा (for च यच्). D1 दमयंत्या रहितं चान्यत् (hypermetric). — b) B (B2 om.) Dn3 D4. 6 T1 G1 M समार्जितं. K2. 3 De Dn1. n2 D5 मम (De न मे) किंचन विद्यते; D1. 2 मया वित्त(D2 धन)-मुपार्जितं; T2 G2–4 जय त्वं सुसमार्जितं. — c) D2 एष मे वै पणः सर्व-.

6 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) De ततः (for पुनः). — c) = 18^{c}. K1. 2 Dn D5 पणेनैकेन (for एक-पाणेन). — d) K3 De D4. 6 पणयोश्च. D2 पणामहे.

7 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) B3 आसाद्य; De आकृष्य (for आहृत्य). — c) T1 G1 प्रतिपाणं. Ś1 K1. 3 तु दातव्यः; T1 G1 प्रदातव्यं. — d) T2 G2–4 प्राणो (for परं). B2 G2 पणम् (for धनम्). Ś1 K3 परं धर्ममिति स्मृतं; K1 परो धर्म इति स्मृतिः; K2 Dn D5 परमो धर्म उच्यते; D1 परो हि धर्ममुच्यते (metrically defective).

8 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K De D1. 2 व्यवसितं; M1 इच्छसि पुनर् (for वाञ्छसि तद्). B D4. 6 द्यूतं त्वं; Dn त्वं द्यूतं (for तद् द्यूतं). — b) B D4. 6 प्राणद्यूतं; De युद्धपूर्वं; G1 भवान्युद्धं. — c) Ś1 De द्वैरथो नास्ति; K1 B2. 4 Dn2 द्वैरथेनास्ति; T1 °नापि; G1 °नाप. K4 यदा (for [अ]स्तु वै). Ś1 K1 D1. 2 वा; G2 सा (for वै). K3 द्विरथेनास्तु शांतिर्वा. — d) T2 G2–4 पुष्कर (for वा नृप).

9 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) D1 वंश्यं भोग्यम्; G1 वीरभोज्यम्. T2 G2–4 परहस्तगतं राज्यं. — b) K2 B3 Dn D5 अर्थितव्यं; D1 आद्रितव्यं; T2 G2–4 आर्जितव्यं. K4 T1 G1. 2 M2 यथातथं. — c) Ś1 तेनान्युपायेन; K1. 3. 4 D1. 5 केनाभ्यु°; K2 B De D4. 6 तेनाभ्यु°; Dn D2 S केनाप्यु°. — d) K3 G1 अनु- (for इति).

10 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) De तयोर् (for द्वयोर्). K3. 4 D2 °तरा; D1 °तमे (for °तरे). — b) D1. 2 इति (for अद्य). — B2 om. 10^{cd}. — c) K2 Dn D5 तु (for वा). — d) Ś1 K1 बध्यतां; K3–4 B (B2 om.) De Dn D4. 6 M2 नाम्यतां; G2. 4 नह्यतां. K1 मनः (for धनुः). D1 नाम्यतां धनुरुत्तमं; D5 युद्धे चानम्य तद्धनुः; G1 युद्धेनानम्यतां धनुः.

11 D3 missing (cf. v.l. 1). — b) D1 प्रहसन्निव पुष्करः; T2 G2–4 पुष्करो राज्यगर्वितः. — d) T2 G2–4 M1 निषधाधिपं; G1 M2 पृथिवीपतिः.

12 D3 missing (cf. v.l. 1). D1 om. 12^{ab}. — a) D2 T1 G1 M2 द्रव्यं (for वित्तं). — K2 om. (hapl.) 12^{c}–14^{b}. — c) S (except T1 G1) वै (for च). B2. 4

C. 3. 3042
B. 3. 78. 13
K. 3. 76. 13

दिष्ट्या च ध्रियसे राजन्सदारोऽरिनिबर्हण ॥ १२
धनेनानेन वैदर्भी जितेन समलंकृता ।
मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः ॥ १३
नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षामि च नैषध ।
देवने च मम प्रीतिर्न भवत्यसुहृद्गणैः ॥ १४
जित्वा त्वद्य वरारोहां दमयन्तीमनिन्दिताम् ।
कृतकृत्यो भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि ॥ १५
श्रुत्वा तु तस्य ता वाचो बह्वबद्धप्रलापिनः ।
इयेष स शिरश्छेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः ॥ १६
स्वयंस्तु रोषताम्राक्षस्तमुवाच ततो नृपः ।
पणावः किं व्याहरसे जित्वा वै व्याहरिष्यसि ॥ १७
ततः प्रावर्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः ।
सरत्नकोशनिचयः प्राणेन पणितोऽपि च ॥ १८
जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मम सर्वमिदं राज्यमव्यग्रं हतकण्टकम् ॥ १९
वैदर्भी न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुम् ।
तस्मात्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः ॥ २०
न तत्त्वया कृतं कर्म येनाहं निर्जितः पुरा ।
कलिना तत्कृतं कर्म त्वं तु मूढ न बुध्यसे ।

Dc1 G1 दुष्करं; G4 सुकृतं. — [c]) D1 [अ]सि; T2 G (except G1) वै (for च). K1 Dn3 G1 म्रियते; Dc T1. 2 (after corr.) G2. 4 म्रीयसे; D1 दृश्यसे; D5 [आ]प्यायसे; T2 G3 म्रीयसे. — [f]) K1 Dn D5 सदारोद्य (K1 °रि) महाभुज; K3. 4 D1 T1 °रोरिनिबर्हणः; B3 (corrupt) सदा वा विनिवर्तनं; T2 G (except G1) लाभाय मम नैषधः. — After 12, S ins.:

351* पुनर्यूते च ते बुद्धिर्दिष्ट्या पुरुषसत्तम ।

13 D3 missing (cf. v.l. 1). K2 om. 13 (cf. v.l. 12). — [a]) K4 D2 पाणेनानेन; T1 G1 जितेना°. Ś1 K1 D (except D2. 4. 6; D3 missing) M1 वै भैमी (for वैदर्भी). — [b]) D1 वित्तेन; T1 G1 धनेन (for जितेन). — [c]) G1 क्षिप्रं (for व्यक्तं). — [d]) K3. 4 Dc इवामराः; T1 G1 M शची यथा.

14 D3 missing (cf. v.l. 1). K2 om. 14[ab] (cf. v.l. 12). — [a]) Ś1 K1 Dc [s]पि (for हि). Ś1 M त्वा (for त्वां). G1 corrupt. — [b]) K1 संप्रक्ष्यामि; B1. 2 Dc Dn D5 प्रतीक्षेपि; G2. 4 M1 प्रतीक्षे च. M1 [ए]व (for च). G2. 4 परंतप (for च नैषध). — [c]) Ś1 K D (except D4. 6) G2 देवनेन (*or* °ने न) (for °ने च). — [d]) T2 G2–4 भवत्येव (for न भवति). T2 (after corr.) G3 सुहृद्गणैः (for [अ]सुहृद्गणैः). B2 Dc D4. 6 अभवन्न सुहृद्गणैः.

15 D3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T1 G1 [अ]द्यैव; M2 [अ]द्याहं (for त्वद्य). — [d]) Ś1 K1 या (for सा).

16 D3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) B2–4 D4. 6 T2 G2. 3 M transp. तु and तस्य. K4 B2–4 Dc D1. 2. 4. 6 T1 G1 M2 तां वाचं; K2 तद्वाचो (for ता वाचो). B1 श्रुत्वा तस्याशुभां वाचं. — [b]) K2. 3 T1 G1 बह्वबद्धः (K2 G1 °द्धं) प्रलापिनः; B3. 4 बह्वबद्धप्रणादि (B4 °शि)नः; D2 बुध्वाबद्धप्रलापिनीं; T2 G2–4 ह्यसंबद्धप्रलापिनः; M2 बह्वबद्धं प्रलापिनं. — [c]) T2 G2. 3 M1 तत् (for स).

17 D3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K3 D2 सु; K4 स; B2. 3 Dc D1. 4. 6 च (for तु). — [b]) Ś1 K D (except D4. 6; D3 missing) T1 M2 नलो (for ततो). T2 G नलः (for नृपः). — [c]) K1 Dc1 D5 G1 पणाव; T1 M पणाय; T2 (before corr.) वैधेयः; G2 वधाय; G4 वैधेयं (for पणावः). K3 G4 व्याहरसि. — [d]) Ś1 K1. 3. 4 B4 Dn D1. 2. 5 जितो न; K2 ततो न; T1 M2 जितो वै; G1 कैतव्ये; M1 जिते वै.

18 D3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Dc पुनः (for ततः). Ś1 K1 प्रवर्तितं; K4 M2 प्रवर्ततां. — [c]) = 6[c]. B D4. 6 वीरेण (for भद्रं ते). — [e]) K2 Dn D5 °निचयैः. — [f]) K1–3 B1. 3 D4. 6 T G2 पाणेन; B2 G1 पणेन (for प्राणेन). K3 पणतो°; K4 पाणितो°; D4. 6 गणितो°. M2 यत् (for च).

19 D3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś1 G1 जित्वा तु; T2 G2. 3 M1 स जित्वा. Dc प्रहसन् (for पुष्करं). — [b]) Dc पुष्करं चेदमब्रवीत्. — [c]) Ś1 न च; M2 जितं (for मम). Dc transp. सर्वं and राज्यं. — [d]) T2 G2–4 प्राप्तं निहतकंटकं.

20 D3 missing (cf. v.l. 1). — [b]) K1 S राजापशद. — [c]) B1. 2 D4. 6 यस्मात्त्वं.

21 D3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś1 K Dc Dn D1. 2. 5 (by transp.) त्वया तत्; B D4. 6 T2 G3 च त्वया. — [b]) K2 B1. 3. 4 Dc Dn D5 S (except T2 G3) विजितः (for निर्जितः). B1. 3. 4 Dc D4. 6 तदा; B2 T1 G1 M त्वया (for पुरा). — [c]) T1 M2 तु; G1 च (for तत्). Dc D4. 6 S (except T1 G1 M2) सर्वं (for कर्म). — [d]) K2 Dn D1. 5 च (for तु). K1 रूप; T1 G1 M2 नीच (for मूढ). D2 त्वं मूढ न च बुध्यसे. — [e]) K4 D1. 3 पापं (for दोषं).

नाहं परकृतं दोषं त्वय्याधास्ये कथंचन ॥ २१
यथासुखं त्वं जीवस्व प्राणानभ्युत्सृजामि ते ।
तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ॥ २२
सौभ्रात्रं चैव मे त्वत्तो न कदाचित्प्रहास्यति ।
पुष्कर त्वं हि मे भ्राता संजीवस्व शतं समाः ॥ २३
एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः ।
स्वपुरं प्रेषयामास परिष्वज्य पुनः पुनः ॥ २४
सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तम् ।
पुण्यश्लोकं तदा राजन्नभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ २५
कीर्तिरस्तु तवाक्षय्या जीव वर्षायुतं सुखी ।
यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानं च पार्थिव ॥ २६
स तथा सत्कृतो राज्ञा मासमुष्य तदा नृपः ।
प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्वजनावृतः ॥ २७
महत्या सेनया राजन्विनीतैः परिचारकैः ।
भ्राजमान इवादित्यो वपुषा पुरुषर्षभ ॥ २८
प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयम् ।
प्रविवेश पुरं श्रीमानत्यर्थमुपशोभितम् ।
प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः ॥ २९

C. 3. 3061
B. 3. 78. 32
K. 3. 76. 32

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

---

22 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K_{2-4} Dc Dn $D_{1.\,2.\,5}$ T_1 G_1 M वै; B_{2-4} $D_{4.\,6}$ T_2 G_{2-4} च (for त्वं). $K_{2.\,3}$ Dc Dn D_5 T_2 G_{2-4} M_1 जीव त्वं; B_1 संजीव; T_1 G_1 M_2 त्वं जीव (for जीवस्व). — [b]) K_3 Dn D_5 अवसृजामि; T_2 G_{2-4} अप्युत्सृजामि. Śi वै (for ते). — After 22[ab], $K_{1.\,2}$ B D (except $D_{1.\,2.\,5}$; D_3 missing) ins.:

352* तथैव सर्वसंभारं स्वमंशं वितरामि ते ।

— [c]) Śi K_1 यथैव. B_{2-4} $D_{4.\,6}$ च त्वयि; M_1 (by transp.) मम च. — [d]) B_2 $D_{4.\,6}$ मम चैव; $B_{3.\,4}$ मम वीर; T_2 G_{2-4} M_1 त्वयि चैव (for त्वयि वीर).

23 D_3 resumes! — [a]) K_2 B_1 Dn D_5 सौहार्द (for सौभ्रात्रं). Śi K D (except $D_{4.\,6}$) चापि; T_2 G_3 हि च (for चैव). K_4 ते (for मे). Dc नित्यं (for त्वत्तो). — [b]) T_2 (before corr.) $G_{2.\,4}$ प्रयास्यति. — [c]) T_1 G_1 M_2 च (for हि). — [d]) K_3 D_4 M स जीवस्व; T G स (T_1 G_1 सं-) जीव त्वं (for संजीवस्व). Śi K_4 Dc $D_{1.\,3}$ सं(Śi स)जीव शरदां शतं; $K_{1.\,2}$ Dn $D_{3.\,5}$ सं(D_3 त्वं)जीव शरदः शतं.

24 [a]) K_3 $B_{1.\,3}$ D_3 शांतयित्वा. — [c]) T_1 G_1 M_2 पुष्करं क्षमयामास; T_2 G_{2-4} वचनैस्तोष°. — [d]) T_1 G_1 M_2 सांत्वयित्वा (for परि°).

25 [a]) D_1 अथ; D_2 M_3 एव (for एवं). T_1 G_1 नलेन सांत्वितो तेन (sic). — [b]) K_4 $B_{2.\,3}$ D_{c2} $D_{3.\,5.\,6}$ ह (for तम्). K_3 प्रत्युवाच स तं नलं. — [c]) Dc यदा राजन्; D_3 महाराजं.

26 [b]) K_1 वर्षशतं. $D_{3.\,5}$ T_2 G_{2-4} M_1 सुखं; T_1 समी (for सुखी). — [c]) Śi K_1 वितरति; K_2 °से.

27 [a]) Dc सत्कथा (for स तथा). T_1 G_1 M_2 स तथा सांत्वितो राजा (G_1 °ज्ञा). — T_2 G_3 om. (hapl.) 27[b]–29[a]. — [b]) Śi समाज्ञाय; B_1 समाधिष्य (for मास°). K_3 B_{2-4} $D_{4.\,6}$ ततो नृपः; K_4 $D_{2.\,3}$ G_4 M तदा नृप; G_1 नराधिप. — [cd]) K_2 Dn D_6 transp. स्वपुरं and पुष्करः. K_3 B_{2-4} स्वजनान्वितः; Dc स्वजनैर्वृतः.

28 T_2 G_3 om. 28 (cf. v.l. 27). — [a]) Śi K D (except $D_{4.\,6}$) $G_{1.\,4}$ सार्धं (for राजन्). — [b]) T_1 नादितैः; $G_{1.\,4}$ विजितैः (for विनीतैः). — [d]) G_1 वपुष्मान्. Śi $K_{1.\,2.\,4}$ $D_{2.\,5}$ पुरुषर्षभः; K_3 B $D_{4.\,6}$ भरतर्षभ; T_1 G_1 M_2 कुरुनंदन. $G_{2.\,4}$ ययौ वीरश्रिया ज्वलन्.

29 T_2 G_3 om. 29[a] (cf. v.l. 27). — [c]) Śi $K_{2.\,4}$ D (except $D_{1.\,3}$) G_1 M_1 पुरीं; B_1 स्वकं (for पुरं). $K_{1.\,3}$ T_2 G_{2-4} M_1 श्रीमद्; B_1 धीमान्; B_2 राजा; D_2 G_1 रम्यां; T_1 M_2 रम्यं (for श्रीमान्). — [d]) B_2 चात्यर्थम्; G_1 अत्यंतम् (for अत्यर्थम्). Śi K_4 B_1 D (except $D_{1.\,6}$) M_1 उपशोभितां; T_2 G_3 उपभोगितं. — [f]) $B_{1.\,3}$ $D_{4.\,6}$ T_1 G_1 M_2 पौरान्स; B_2 स पौरान् (for पौरांश्च). — K_2 B D (except D_3) ins. after 29: K_1, after 4[ab] of the next adhy.:

353* पौरा जानपदाश्चापि संप्रहृष्टतनूरुहाः ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः ।
अद्य स्म निर्वृता राजन्पुरे जनपदेऽपि च ।
उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव शतक्रतुम् ।

On the other hand, K_4 ins. after 29:

354* आश्वासयत्तदामात्यान्सर्वाञ्जानपदांस्तदा ।

Finally, S (except T_2 G_3) ins. after 29:

355* हितेषु चैषां सततं पितेवावहितोऽभवत् ।

Colophon. D_{n1} reads it in marg. — *Major parvan:* Śi K_1 D_{n3} D_6 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* N T $G_{1.\,3}$ (all om. sub-parvan name)

७८

C. 3. 3063
B. 3. 79. 1
K. 3. 77. 1

बृहदश्व उवाच ।
प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे संप्रवृत्ते महोत्सवे ।
महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ॥ १
दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा ।
प्रस्थापयदमेयात्मा भीमो भीमपराक्रमः ॥ २
आगतायां तु वैदर्भ्यां सपुत्रायां नलो नृपः ।
वर्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ॥ ३
तथा प्रकाशतां यातो जम्बूद्वीपेऽथ राजसु ।
पुनः स्वे चावसद्राज्ये प्रत्याहृत्य महायशाः ॥ ४
ईजे च विविधैर्यज्ञैर्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणैः ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र ससुहृद्द्रक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ५
दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरंजयः ।
देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्यो भरतर्षभ ॥ ६
एकाकिनैव सुमहन्नलेन पृथिवीपते ।
दुःखमासादितं घोरं प्राप्तश्चाभ्युदयः पुनः ॥ ७
त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्णया चैव पाण्डव ।
रमसेऽस्मिन्महारण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥ ८
ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ।

---

mention only नलोपाख्यान. — *Adhy. name:* B₄ नलराज्यप्राप्तिः; D₂ अयोध्यागमने अक्षक्रीडायां नलेन पुष्करपराजये नलराज्यप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn M₁ 78; D₁ 83; T G M₂ (by corr.) 77 (as in text); M₂ (before corr.) 79. — *Śloka no.:* Dn D₁ 33.

78

1 [a]) B₁ प्रविष्टे; T₁ प्रशास्ते. S (except T₁ M₂) नगरे (for तु पुरे). Ś₁ K₁. ३. ४ B₃ D₁. २ प्रयाते पुष्करे हृष्टे; B₂ संप्रशांते प्रहृष्टे च. — [b]) D₂ om. from वृत्ते up to तीर्थ (in 19[c]). K₃ संप्रहृष्ट-; B₄ संप्रवृत्त-; T₁ सुप्रवृत्ते; G₂₋₄ M सुप्रवृत्त-. — [c]) B₁₋₃ D₄. ६ G₁ राजन् (for राजा). — [d]) B₁ M₂ अथा°; T₂ G₂. ३ समा° (for उपा°). — After 1, T G ins.:

356* पुण्यश्लोकं तु राज्यस्थं श्रुत्वा भीमो महीपतिः ।
मुदा परमया युक्तो बभूव भरतर्षभ ।
अथ हृष्टमना राजा महत्या सेनया सह ।
सुतां प्रस्थापयामास पुण्यश्लोकाय धीमते ।

2 D₂ om. 2 (cf. v.l. 1). — [a]) T₂ G₂₋₄ M₁ तथा (for पिता). — K₃ om. 2[c]-3[d]. — [c]) K₁. ३ B Dn₁ D₃. ४. ६ M प्रास्थापयद्. B₁ अदीनात्मा (for अमेया°). — 2[d] = 1. 2. 184[b]; 114. 9[d]; 144. 18[b]: 4. 21. 47[b]; etc.

3 K₃ D₂ om. 3 (cf. v.l. 1, 2). — [c]) T₂ G₂₋₄ अतीव मुदितो वीरो.

4 D₂ om. 4 (cf. v.l. 1). — [a]) Ś₁ K₁ B₂₋₄ D₄. ६ ततः (for तथा). — [b]) Ś₁ K₁. ३. ४ Dc D₃ M च; B Dn D₁. ६ स (for Sथ). K₃ D₅ जंबूद्वीपे रराज सः; D₁ °पे चराचरे; G₁ °द्वीपादिराजसु. — After 4[ab], K₁ ins. 353*. — [c]) K₁ D₁ चैवा°; D₅ स चा°; G₁ चैत्या° (for स्वे चा°). K₄ D₆ राज्यं; G₁ राजा (for राज्ये). K₂ B₁₋₃ Dn D₃. ४. ६ पुनः शशास तद्वा (B₁. ३ D₃. ४. ६ वै रा)ज्यं; T₁ M पुनः स्वे न्यवसद्राज्ये. — [d]) Ś₁ K₁ प्रत्यावृत्य; B₁ °गत्य. K₁ महामनाः.

5 D₂ om. 5 (cf. v.l. 1). — [b]) D₁ G₁ विविधैः (repeated!); T₂ G₂₋₄ विधिना (for विधिवत्). Ś₁ भूरिदक्षिणैः; K₁. ३. ४ Dn D₁. ६ G₂ चाप्त°; B₂. ३ D₃ प्राप्त°; T₂ G₃. ४ वाप्त°; G₁ आप्त°. K₃ समाप्तवरदक्षिणैः. — [d]) K₂ Dc सुहृदो; K₃ स्वपुरं; B₁. ३. ४ स्वराज्यं; D₃. ६ स्वं राज्यं (for ससुहृद्). K₂ Dc द्रक्ष्यसे; K₃ B₁. ३. ४ D₃. ६ प्राप्स्यसे; K₄ प्रेक्षसे; D₅ प्रवसन्; T₁ G₂ यक्ष्यसे; T₂ G₃. ४ M रक्ष्यसे; G₁ रक्षसे. M₁ [s]चिरं.

6 D₂ om. 6 (cf. v.l. 1). — [a]) B₄ तत्तादृशं (for एतादृशं). T₂ G₂₋₄ एवं च व्यसनं प्राप्तो. — [c]) K₃ D₁. ३ नरश्रेष्ठः; B₁. ३ Dc D₄. ६ G₁ M₁ नृपश्रेष्ठ.

7 D₂ om. 7 (cf. v.l. 1). — [ab]) B D₄. ६ वै; D₁ [अ]पि (for [ए]व). G₁ एकाकिना नलेनैव सुमहत्कर्म यत्कृतं. — [c]) M₂ एतादृशं (for आसादितं). — [d]) K₂ T₂ G₂₋₄ प्राप्तं. K₄ B₃ Dc₂ Dn₂ D₅ T₂ G₂₋₄ चाभ्युदयं. G₁ तथा (for पुनः).

8 D₂ om. 8 (cf. v.l. 1). — [b]) G₁ सह (for चैव). B₁ (m as in text) D₁ भारत; B₂. ३ D₄. ६ पार्थिव; T₂ G₂₋₄ भार्यया (for पाण्डव). — [c]) Ś₁ रमया°; K₁. ३ रमस्वा°; Dc वससे°; G₁ समये° (for रमसे°). T₂ G₂₋₄ कथाश्चापि समाकर्ण्य.

9 D₂ om. 9 (cf. v.l. 1). — [d]) = Gītā (Vulg.) 2. 28. Ś₁ K (except K₁) B₃ D₁. ३ परिवेदना. — After

नित्यमन्वास्यसे राजंस्तत्र का परिदेवना ॥ ९
इतिहासमिमं चापि कलिनाशनमुच्यते ।
शक्यमाश्वासितुं श्रुत्वा त्वद्विधेन विशां पते ॥ १०
अस्थिरत्वं च संचिन्त्य पुरुषार्थस्य नित्यदा ।
तस्याये च व्यये चैव समाश्वसिहि मा शुचः ॥ ११
ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् ।
श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालक्ष्मीस्तान्भजिष्यति ।
अर्थास्तस्योपपत्स्यन्ते धन्यतां च गमिष्यति ॥ १२
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ।
पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैव वेत्स्यते नृषु चाग्र्यताम् ।
अरोगः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ॥ १३
भयं पश्यसि यच्च त्वमाह्वयिष्यति मां पुनः ।

C. 3. 3080
B. 3. 79. 18
K. 3. 77. 20

9, D_{n_2} ins.:

357* अक्षाणां हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य संनिधौ ।
नलेन याचितं राज्ञा कलिना च प्रतिश्रुतम् ।

D_{n_2} cont.: K_2 D_{c_1} D_{n_1}. n_3 D_1 ins. after 9: K_4, after 360*:

358* कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ।

[In D_1, this *phalaśruti* occurs twice; cf. 301*.]

10 D_2 om. 10 (cf. v.l. 1). — [a]) K_4 B_2 राजन्; $B_{3.4}$ $D_{4.6}$ तात; D_1 चैव; M_2 चेह (for चापि). K_1 इतिहासं पुरं चासि. — [b]) $Ś_1$ K_1 कलेर् (for कलि॰). K_1 उत्तमं; K_2 B D_{c_1} D_{n_1} D_5 M अच्युत; $D_{4.6}$ अप्युत (for उच्यते). — After 10[ab], D_{n_2} ins. (another *phalaśruti*):

359* य इदं पठते नित्यं य इदं शृणुयान्नरः ।
न तस्य विद्यते राजन्भयं वै कलिकारकम् ।
धर्मनित्यस्य युक्तस्य सदार्जवरतस्य च ।
दान्तस्य च वदान्यस्य कलिः पुंसः करोति किम् ।

— [c]) B D_{n_3}. n_3 $D_{3.4.6}$ G_2 M_2 आश्वसितुं; G_1 अध्यासितुं. — After 10, K_4 ins.:

360* इदमेवान्यदत्रैव व्यासेन परिकीर्तितम् ।
कलिना च नृपे दत्तं राजन्वरमनुत्तमम् ।
अक्षाणां हृदये प्राप्ते ऋतुपर्णस्य संनिधौ ।
नलेन पठितः श्लोकः कलिनाशाय भारत ।,

followed by 358*.

11 D_2 om. 11 (cf. v.l. 1). — [a]) $Ś_1$ K_1 सुस्थिरत्वं (!). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 च संप्रेक्ष्य. — [b]) K_1 D_5 M_1 पुरुषो(M$_1$ °षे)र्थस्य. K_4 सिद्धये; Dc निश्चयं; G_4 सर्वदा (for नित्यदा). — D_5 om. 11[cd]. — [c]) K_{2-4} B D_{n} $D_{1.4.6}$ [उ]दये (B$_1$ [अ]पि च); $T_{1.2}$ (after corr.) $G_{1.3}$ M_2 [अ]प्याये (for [आ]ये च). K_2 B_{2-4} D_{n} $D_{4.6}$ चापि (for चैव). Dc D_3 व्यसने चोदये चैव; T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ तस्याप्यायस्य वै चैव. — After 11[c], K_2 B_2 Dc D_n D_6 ins.:

361* न चिन्तयितुमर्हसि ।
श्रुत्वेतिहासं नृपते.

[(L. 1) Dc नावसादितुम् (for न चिन्त॰).]

— [d]) Dc D_1 शुच. D_3 न विषीदितुमर्हसि; S तदाश्वासितुमर्हसि (M$_1$ सुस्थिरो भव मा शुचः). — $K_{2.3}$ D_n ins. after 11: D_5 (which om. 11[cd]) ins. after 11[ab]:

362* व्यसने त्वं महाराज न विषीदितुमर्हसि ।

$K_{2.3}$ D_n D_5 cont.: $Ś_1$ $K_{1.4}$ B Dc $D_{3.4.6}$ ins. after 11:

363* विषमावस्थिते दैवे पौरुषेऽफलतां गते ।
विषादयन्ति नात्मानं सत्त्वापाश्रयिणो बुधाः ।

[(L. 1) $Ś_1$ देशे (for दैवे). B_{1-3} $D_{4.6}$ विलयं; B_4 Dc विफलं (for ऽफलतां). K_3 पौरुषेफलवंति ते. — (L. 2) K_1 Dc सत्त्वोपा॰; B_1 सिद्धापा॰. K_2 D_{n_3} D_5 नराः; $D_{n_1.n_2}$ जनाः (for बुधाः).]

12 D_2 om. 12 (cf. v.l. 1). — [a]) K_4 D_1 य इदं; S (except G_1 M_1) ये चैतत् (for ये चेदं). K_4 कीर्तं॰ (for कथ॰). — [c]) $Ś_1$ K_1 B_4 ये; D_1 हि (for वै). T_1 संश्रोष्यंति चाभीक्ष्णं वै; T_2 G_{2-4} संश्रोष्यंतीव चा(G_4 °ति च मे)भीक्ष्णं. — [d]) $Ś_1$ नाश्रीस्तेषां; K_4 D_1 लक्ष्मीस्तेषां. $Ś_1$ K_4 $B_{1.5}$ $D_{n_2.n_3}$ D_1 भविष्यति. — K_3 M_1 om. (hapl.) 12[cd]. — [e]) $Ś_1$ तेभ्यो; S (M_1 om.) चास्य (for तस्य). $Ś_1$ व्यवस्यंति; K_1 [उ]पसंग्रांते (corrupt); Dc D_1 S (except G_2; M_1 om.) [उ]पपद्यंते. — [f]) $Ś_1$ K_1 धन्यता च भविष्यति; B_3 °तां चागमिष्यति.

13 D_2 om. 13 (cf. v.l. 1). — [a]) G_1 पुण्यं (for श्रुत्वा). — [c]) B_1 पुत्रपौत्रान्. T_2 $G_{2.3}$ श्रियः; G_1 सखीन्; G_4 श्रियं (for पशून्). $K_{2.4}$ D (except $D_{4.6}$) चापि (for चैव). — [d]) K_2 D_n D_5 लभते; B_1 T_1 $G_{2.4}$ M_2 वेत्स्यंते; B_2 लप्स्यते; B_3 वास्यते; T_2 G_3 लप्स्यंते; G_1 लप्स्यसे. — [e]) K_2 आरोग्यां; B_{2-4} $D_{4.6}$ नीरोगः; D_{n_1} D_5 आरोग्यः. $D_{n_2.n_3}$ आरोग्यप्रीतिमांश्चैव; T_2 G_{2-4} अरोगाः प्रीतिमंतश्च. — [f]) T_2 G_{2-4} भविष्यंति. — After 13, B_4 ins. an addl. colophon.

14 D_2 om. 14 (cf. v.l. 1). — [a]) D_3 रूपं (for भयं)

C. 3. 3080
B. 3. 79. 18
K. 3. 77. 20

अक्षज्ञ इति तत्तेऽहं नाशयिष्यामि पार्थिव ॥ १४
वेदाक्षहृदयं कृत्स्नमहं सत्यपराक्रम ।
उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ततो हृष्टमना राजा बृहदश्वमुवाच ह ।
भगवन्नक्षहृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १६
ततोऽक्षहृदयं प्रादात्पाण्डवाय महात्मने ।
दत्त्वा चाश्वशिरोऽगच्छदुपस्प्रष्टुं महातपाः ॥ १७
बृहदश्वे गते पार्थमश्रौषीत्सव्यसाचिनम् ।
वर्तमानं तपस्युग्रे वायुभक्षं मनीषिणम् ॥ १८
ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः संपतञ्श्चस्ततस्ततः ।
तीर्थशैलवरेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ॥ १९
इति पार्थो महाबाहुर्दुरापं तप आस्थितः ।
न तथा दृष्टपूर्वोऽन्यः कश्चिदुग्रतपा इति ॥ २०
यथा धनंजयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः ।
मुनिरेकचरः श्रीमान्धर्मो विग्रहवानिव ॥ २१
तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तप्यमानं महावने ।
अन्वशोचत कौन्तेयः प्रियं वै भ्रातरं जयम् ॥ २२
दह्यमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने ।
ब्राह्मणान्विविधज्ञानान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

K$_2$ Dn D$_5$ भयात्त्वस्यसि (for भयं पश्यसि). G$_1$ यत्र (for यच्च). — ^{b}) Ś$_1$ T$_2$ G$_{3.4}$ M आह्वयिष्यंति; K$_4$ आकर्षयसि; G$_1$ आश्रयिष्यसि. Ś$_1$ मा (for मां). — ^{c}) K$_1$ T$_1$ G$_2$ M अक्षज्ञा. — ^{d}) K$_1$ भारत (for पार्थिव).

15 D$_2$ om. 15 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K$_1$ (? gloss) सर्वम् (for कृत्स्नम्). — After 15^{ab}, T$_2$ ins.:

364* उपपद्यति मत्तश्च भविष्यति न संशयः ।

— ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_5$ प्रपन्नाय; K$_3$ सत्यमेतद्; B$_1$ प्रसन्नोस्मि.

16 D$_2$ om. 16 (cf. v.l. 1). — ^{a}) T$_2$ G$_{2-4}$ राजन् (for राजा). — ^{d}) G$_1$ श्रोतुम् (for ज्ञातुम्). K$_4$ [अ]धीष्व भो; D$_1$ वै प्रभो (for तत्त्वतः). — After 16, T$_2$ G$_{2-4}$ ins.:

365* कौन्तेयेनैवमुक्तस्तु बृहदश्वो महामुनिः ।

17 D$_2$ om. 17 (cf. v.l. 1). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ पार्थिवाय (for पाण्ड°). D$_1$ विशां पते (for महा°). — After 17^{ab}, S (except M$_1$) ins.:

366* लब्ध्वा च पाण्डवो राजा विशोकः समपद्यत ।
कथामेवं तथा कृत्वा नलस्य चरिताश्रयाम् ।
आमन्त्र्य पाण्डवान्सर्वान्बृहदश्वो जगाम ह ।

— ^{cd}) T$_1$ G$_1$ om. 17^{cd}. D$_5$ गतश्चाशु सरो राजन्; T$_2$ G (G$_1$ om.) उक्त्वा चाशु शिरोगच्छद्. D$_5$ तपस्तप्तुं (for उपस्प्रष्टुं). M$_1$ दत्त्वा चास्य महातेजा तत्रैवांतरधीयत.

18 D$_2$ om. 18 (cf. v.l. 1). — ^{ab}) Ś$_1$ K$_1$ D$_5$ पार्थस्वश्रौषीत्. — G$_1$ om. (hapl.) 18^{cd}. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ तपस्विनं; D$_1$ युधिष्ठिरः; T$_2$ G (G$_1$ om.) जितेंद्रियं (for मनी°).

19 D$_2$ om. up to तीर्थ in 19^c (cf. v.l. 1). — ^{b}) K$_1$ इतस्ततः; K$_3$ समंततः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ °शैलचरेभ्यश्च; K$_4$ Dc D$_2$ °शीलच(K$_4$ °च; D$_2$ °प)रेभ्यश्च; B$_{2.3}$ Dn D$_{3.4.6}$ T G (except G$_2$) °शैलवनेभ्यश्च. — ^{d}) B D$_4$ T$_2$ G$_3$ दृढव्रतं; D$_1$ तथैव च.

20 ^{b}) Ś$_1$ दुष्कृतं; K$_1$ दुष्करं; S (except G$_1$ M$_1$) उदारं (for दुरापं). — ^{c}) T G M$_2$ transp. न and तथा. M$_1$ स (for न). D$_2$ G$_4$ दृष्टपूर्वं. K$_4$ D$_1$ वा; D$_3$ वै; D$_4$ T$_{1.2}$ (before corr.) G$_{2.4}$ M$_1$ नः (for ऽन्यः). — ^{d}) D$_1$ क्वचिद्; D$_3$ श्रुत. D$_{4.6}$ इव (for इति).

21 ^{a}) K$_2$ Dc$_2$ Dn D$_{2.5}$ G$_1$ तथा; M$_1$ स वै (for यथा). — ^{b}) B$_1$ G$_1$ नियतेंद्रियः. — ^{c}) K$_1$ °नरः; K$_{2.4}$ D$_{4.5}$ °वरः (for °चरः). Dc मुनिवेषधरः श्रीमान्; G$_2$ मुनिरेकश्चरन्धीमान्.

22 ^{a}) Dc D$_5$ पांडवा; D$_3$ पांडवं. Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ G$_1$ राजा; Dc वीरं (for राजन्). — ^{b}) Ś$_1$ तपमानं. — ^{c}) K$_4$ Dn$_1$ T$_1$ कौंतेयं; T$_2$ (before corr.) G$_{2.4}$ चैकांते. K$_2$ Dc D$_{3.5}$ अन्वशोचंत कौंतेयाः. — ^{d}) D$_{4.6}$ transp. प्रियं and जयं. T$_2$ G$_{2-4}$ तं प्रियं (for प्रियं वै). G$_1$ भ्रातरं च धनंजयं.

23 ^{a}) Dc च; D$_{3.5}$ सु- (for तु). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{2.3}$ Dn$_1$ D$_{2.3.5}$ प्रवृत्यर्थं; K$_1$ तप्यमानो (for शर°). — After 23, S ins.:

367* प्रतिगृह्याक्षहृदयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आसीद्धृष्टमना राजन्भीमसेनादिभिर्वृतः ।
स्वभ्रातॄन्सहितान्पश्यन्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अपश्यन्नर्जुनं तत्र बभूवाश्रुपरिप्लुतः ।
संतप्यमानः कौन्तेयो भीमसेनमुवाच ह । [5]
कदा द्रक्ष्यामि वै भीम पार्थमत्र तवानुजम् ।
मत्कृते हि कुरुश्रेष्ठस्तप्यते दुश्चरं तपः ।
तस्याक्षहृदयज्ञानमाख्यास्यामि कदा त्वहम् ।

७९

जनमेजय उवाच ।

भगवन्काम्यकात्पार्थे गते मे प्रपितामहे ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १
स हि तेषां महेष्वासो गतिरासीदनीकजित् ।
आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ॥ २
तेनेन्द्रसमवीर्येण संग्रामेष्वनिवर्तिना ।
विनाभूता वने वीराः कथमासन्पितामहाः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

गते तु काम्यकात्तात पाण्डवे सव्यसाचिनि ।
बभूवुः कौरवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ॥ ४
आक्षिप्तसूत्रा मणयश्छिन्नपक्षा इव द्विजाः ।
अप्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ॥ ५
वनं च तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्मणा ।
कुबेरेण यथा हीनं वनं चैत्ररथं तथा ॥ ६

C. 3. 3095
B. 3. 80. 6
K. 3. 78. 6

स हि श्रुत्वाक्षहृदयं समुपात्तं मया विभो ।
प्रहृष्टः पुरुषव्याघ्रो भविष्यति न संशयः । [10]

[(L. 2) T1 G1. 2 M1 राजा (for राजन्). — (L. 3) G1 M1 स (for स्व-). — (L. 6) T1 G1 M कुंतीपुत्रं धनंजयं (for the posterior half). — (L. 7) T1 G1 M यत्कृते. T2 G परमं (for दुश्चरं). — (L. 8) M [अ]प्यहं (for न्वहं). — (L. 9) T1 G1 M उपादत्तं (for समु°). T1 G1 M2 विभुः.]

Colophon. *Major parvan:* Ś1 K1 D6 T G2–4 **आरण्य**. — *Sub-parvan:* All MSS. (om. sub-parvan name) mention only **नलोपाख्यान** (B4 prefixing **काम्यके** to it) followed by **समाप्त** (B1. 2 M2 om. **समाप्त**). — *Adhy. name:* M2 **बृहदश्वगमनं**. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T G M2 (after corr.) 78 (as in text); Dn1 (*sup. lin.*) 76; Dn2 M1 79; Dn3 M2 (before corr.) 80; D1 84. — *Śloka no.:* Dn1. n3 27; D1 25. — *Aggregate Śloka no.:* K4 1251.

79

1 K3 (which om. the portion of the text from st. 1 of this adhy. up to line 127^{ab} of adhy. 81) ins. a line which, along with the continuations added in the margins (*sec. m.*), reads as follows:

368* **वैशंपायन उवाच ।**
तीर्थानां चैव माहात्म्यं पुलस्त्येनाभिभाषितान् ।
कदाचित्तीर्थयात्रायां नारदो भगवानृषिः ।
तीर्थानि पर्यटंस्तत्र युधिष्ठिरमुपागमत् ।
विनयावनतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ।
तीर्थाभिधानं पुण्यं च नारदाय महात्मने ।
नारद उवाच ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि शृणु धर्मभृतां वर ।
पुलस्त्युवाच ।

— ^{c}) Dn D6 **अकुर्वंस्ते** (for **अकुर्वन्त**). T G1. 3 M2 **किमकुर्व(M2 °र्वं)त पार्थास्ते**. — ^{d}) M1 **विना** (for **ऋते**).

2 ^{b}) D3. 5 **सपत्नजिद्** (for **गतिरासीद्**). Ś1 K1 B1 De D1. 2 **अमित्रजित्**; K4 D3. 5 M2 **अनंत°**; B2 G1 **अनेक°**. — After 2^{c}, K4 ins.:

369* **रुद्राणां चैव शंकरः ।**
त्रिदशानां महेन्द्रश्च.

— ^{d}) S (except G1 M2) **मा** (for **मे**).

3 ^{a}) Ś1 K1 **देवेंद्रसम°**. — ^{b}) Ś1 K1 B D4. 6 **समरे°** (for **संग्रामे°**). — ^{c}) Ś1 **विना तेन**; D6 **विना तात**; T2 G2–4 **विनाकृता**. K4 **महा-**; B1 D1. 2 **च ते** (for **वने**). K1 **तेन**; T1 G2 M2 **पार्थाः**; G1 **पार्थ** (for **वीराः**).

4 ^{ab}) Ś1 D (except D4. 6) T1 transp. **काम्यकात्** and **पाण्डवे**. Ś1 K1 **राजन्**; K4 B1 **पार्थे** (for **तात**). N (K3 om.) **सत्यविक्रमे** (for **सव्य°**). — ^{c}) Ś1 K1. 2 D (except D4) M1 **पांडवेयास्ते**. K4 **जाता विमनसः सर्वे**. — ^{d}) K4 **भ्रातृ°**.

5 ^{a}) Ś1 D2. 3 **°सूत्रमणयः**; D6 **विच्छिन्नसूत्रा मणयः**. — ^{b}) T2 G3 **भिन्न°** (for **छिन्न°**). De (by transp.) **द्विजा इव**; G2 **इवांडजाः**. — ^{d}) K4 **इह**; S **तत्र** (for **अथ**).

6 ^{a}) K2 D (except D1. 2. 4. 6) **तु** (for **च**).

7 ^{a}) M1 **तं विना** (for **तमृते**); cf. v.l. 12^{c}, 13^{d}, 14^{c}, 19^{c}, 22^{c}, 25^{a}, 29^{c}. Ś1 **पुरुषव्याघ्राः**; K2. 4 B1 D (except D4) T1 G1 M **ते नरव्याघ्राः**. T2 G2–4 **ऋते तेन नरव्याघ्राः**. — ^{cd}) D3 **सुखम्** (for **मुदम्**). Dn3 D3 **अप्रासवंतः**; D1 **अवाप्नुवंतः**. Dn3 D1. 2 **ते** (for **वै**). K4

C. 3. 3096
B. 3. 80. 7
K. 3. 78. 7

तमृते पुरुषव्याघ्रं पाण्डवा जनमेजय ।
मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंस्तदा ॥ ७
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ताः शुद्धैर्बाणैर्महारथाः ।
निघ्नन्तो भरतश्रेष्ठ मेध्यान्बहुविधान्मृगान् ॥ ८
नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिंदमाः ।
विप्रसृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ॥ ९
एवं ते न्यवसंस्तत्र सोत्कण्ठाः पुरुषर्षभाः ।
अहृष्टमनसः सर्वे गते राजन्धनंजये ॥ १०
अथ विप्रोषितं वीरं पाञ्चाली मध्यमं पतिम् ।
स्मरन्ती पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११
योऽर्जुनेनार्जुनस्तुल्यो द्विबाहुर्बहुबाहुना ।
तमृते पाण्डवश्रेष्ठं वनं न प्रतिभाति मे ।
शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ १२
बह्वाश्चर्यमिदं चापि वनं कुसुमितद्रुमम् ।
न तथा रमणीयं मे तमृते सव्यसाचिनम् ॥ १३
नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गविक्रमम् ।
तमृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे ॥ १४
यस्य स्म धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनिनिस्वनः ।
न लभे शर्म तं राजन्स्मरन्ती सव्यसाचिनम् ॥ १५
तथा लालप्यमानां तां निशम्य परवीरहा ।
भीमसेनो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ १६
मनःप्रीतिकरं भद्रे यद्ब्रवीषि सुमध्यमे ।
तन्मे प्रीणाति हृदयममृतप्राशनोपमम् ॥ १७
यस्य दीर्घौ समौ पीनौ भुजौ परिघसंनिभौ ।

काम्यके भीमनकुला निवसंतीह दुःखिताः.

8 K1 om. 8. — a) K4 D1. 2 परिक्रांताः. — b) K4 तीक्ष्णबाणैर्; G2. 4 शुद्धा बाणैर्. Ś1 महामृगान्. — c) D1 भरतव्याघ्राः; D4. 6 T G2–4 M2 °श्रेष्ठाः. M1 न्यघ्नन्भरतशार्दूल. — D1. 2 om. 8d–9a. — d) Ś1 तथा (for मृगान्).

9 D1. 2 om. 9a (cf. v.l. 8). — a) K2. 4 °व्याघ्र. — b) K2 D5 पांडवा जनमेजय; K4 M1 वन्याहारा अरिंदमाः; D6 T G M2 वन्याहारा ह्य(T1 °राण्य)रिंदमाः. — c) K1. 4 विप्रहृत्य; K2 B2 Dn D1. 6 उपाकृत्य; B3 विनिःसृत्य; D2 उपाहृत्य; D3 विप्रकृत्य; D5 उपकृत्य; T G3. 4 M प्रविसृत्य; G1 परिसृत्य; G2 प्रविहृत्य (for विप्र°).

10 a) K2 Dn D5 सर्वे सं- (for एवं ते). — b) B2. 4 D4. 6 शोकार्ताः (for सोत्कण्ठाः). — c) Ś1 प्रहृष्टमनसः (!); T G M2 विषण्णवदनाः (T1 M2 °मनसः).

11 a) Ś1 D1 अथैनं; K1 अथ तं (for अथ वि-). S (except M1) राजन् (for वीरं). K2 Dc Dn D5 विशेषतस्तु (Dc2 °श्च) पांचाली. — b) K2 Dc Dn D5 स्मरंती (for पाञ्चाली). D3 पांचाली आयुधं प्रति. — c) K2 Dn D5 उद्विग्नं; Dc उद्विग्ना; D3 आत्मानं (for स्मरन्ती). Ś1 M1 पांडवं ज्येष्ठम्; K4 D1 पांडवज्येष्ठम्. — After 11, D1. 2 read 14c–15d.

12 c) M1 तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7a, etc. K2. 4 B4 D (except D4. 6) T1 °श्रेष्ठ; M1 °ज्येष्ठ. — d) K4 काम्यकं न विराजते; S (except T2 G3) वनं नाभाति मामिदं. — e) T2 G2–4 एव (for इव). K2 D5 S (except M1) प्र- (for च). — After 12, M1 ins.:

370* विना तेन महीनाथ शक्रप्रतिमतेजसा ।

13 c) Ś1 K1. 2 B1. 4 Dn D5 वै; K4 ते (for मे). — d) M1 तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7a, etc.

14 a) Ś1 D1 नीलांजनसमप्रख्यं; K4 D4. 6 नीलांबुदचयप्रख्यं. — b) K2. 4 B4 D (except D4. 6) M1 °गामिनं. — For sequence in D1. 2, cf. v.l. 11. — c) M1 तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7a, etc. — d) D1. 2 वनं न (for काम्यकं). D1. 2 प्रतिभाति; D3 नाद्य भाति; M1 नाभ्यभाति. G2. 4 मा (for मे).

15 For sequence in D1. 2 cf. v.l. 11. — a) K2. 4 Dn D5 वा (for स्म). — b) Dn3 श्रूयते चाशनिस्वनः; D3 श्रूयतेस्यास्य निस्वनः. — c) K1. 4 ते; K2 B Dn D4. 6 वै (for तं). M1 तस्याहं (for तं राजन्). M2 लभे शर्म न ते राजन्. — d) M1 सव्यसाचिनः. B D4. 6 तं स्मरंती किरीटिनं.

16 b) B2 S (except T1 G1) निशाम्य; D2 निवास्य (for निशम्य). — c) Ś1 K1 महाबाहुर् (for महाराज). — d) K4 वाक्यम् (for हृदम्).

17 Before 17, K2 B3. 4 Dc1 Dn3 D4. 6 ins. भीम उ°; Dc2 Dn1. n2 D3 भीमसेन उ°; G1 M भीमः. — a) Dc D1. 2 T1. 2 (before corr.) G1. 2 मम (for मनः).

18 ab) K1. 4 transp. समौ and भुजौ. — c) K1 T1 G4 मौर्वीकिणकृतौ वृत्तौ. — d) Ś1 खड्गायुधधरौ समौ; K1 खड्गयुद्धधरौ उभौ; K2. 4 Dc Dn D3. 5 खड्गायुध(Dn3 खड्गयुद्ध)धनुर्धरौ; B चारुरूपौ (B3 उग्रायुध-) गदाधरौ; D1. 2

मौर्वीकृतकिणौ वृत्तौ खड्गायुधगदाधरौ ॥ १८
निष्काङ्गदकृतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।
तमृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिदं वनम् ॥ १९
यमाश्रित्य महाबाहुं पाञ्चालाः कुरवस्तथा ।
सुराणामपि यत्तानां पृतनासु न बिभ्यति ॥ २०
यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः ।
मन्यामहे जितानाजौ परान्प्राप्तां च मेदिनीम् ॥ २१
तमृते फल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिम् ।
शून्यामिव च पश्यामि तत्र तत्र महीमिमाम् ॥ २२

नकुल उवाच ।

य उदीचीं दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् ।
गन्धर्वमुख्याञ्शतशो हयाँल्लेभे स वासविः ॥ २३
राजंस्तित्तिरिकल्माषाञ्श्रीमाननिलरंहसः ।
प्रादाद्भ्रात्रे प्रियः प्रेम्णा राजसूये महाक्रतौ ॥ २४
तमृते भीमधन्वानं भीमादवरजं वने ।
कामये काम्यके वासं नेदानीममरोपमम् ॥ २५

सहदेव उवाच ।

यो धनानि च कन्याश्च युधि जित्वा महारथान् ।
आजहार पुरा राज्ञे राजसूये महाक्रतौ ॥ २६
यः समेतान्मृधे जित्वा यादवानमितद्युतिः ।
सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य संमते ॥ २७
तस्य जिष्णोर्वृसीं दृष्ट्वा शून्यामुपनिवेशने ।

C. 3. 4019
B. 3. 80. 29
K. 3. 78. 30

खड्गयुद्धविशारदौ; G_4 M_2 खड्गायुधगदायुधौ.

19 K_4 (which om. 19^c–20^d) reads सुवर्णकठकावेव कृतावापीडजायथौ (corrupt) as *pāṭhāntara* probably for 19^{ab}. — ^{c}) = 7^a. M_1 तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7^a etc. — ^{d}) K_1 नष्टसूर्यसमं; S °निभं. D_1 जगत् (for वनम्). K_2 Dn D_6 नष्टसूर्यमिवांबरं.

20 K_4 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^{b}) B_1 Dc D_4 पंचालाः. — ^{d}) S विव्यथुः (for बिभ्यति).

21 ^{a}) $Dn_{2.}$ n_3 D_2. $_4$. $_6$ T_3 $G_{2.}$ $_3$ बाहुं. — ^{c}) Śi निहत्याजौ; K_1 हतानाजौ (for जिता°).

22 $D_{1.}$ $_2$ om. 22. — ^{a}) M_1 तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7^a etc. N (except Śi) T_3 G_3 फाल्गुनं. — ^{b}) B_2 Dn_3 रतिं (for धृतिम्). Śi धृतिं न लभते वने. — K_{2-4} Dn D_5 om. 22^{cd}. — ^{cd}) = 12^{cd}. Śi D_6 अपि (for इव). D_3 शून्यमेव जगत्सर्वमखिलं प्रतिभाति मे. — N (Śi K_4 $D_{1.}$ $_2$ om. line 1) ins. after 22 (K_2 Dn D_5, which om. 22^{cd}, ins. after 22^{ab}):

371* पश्यामि च दिशः सर्वास्तिमिरेणावृता इव ।
ततोऽब्रवीत्साश्रुकण्ठो नकुलः पाण्डुनन्दनः ।
[(L. 2) Śi अश्रु° (for साश्रु°).]

23 $K_{1.}$ $_4$ $Dn_{1.}$ n_3 D_1 om. the ref. — N ins. after नकुल उ° ($K_{1.}$ $_4$ $Dn_{1.}$ n_3 D_1, which om. the ref., ins. after 371*):

372* यस्मिन्दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाजिरे ।
देवा अपि युधां श्रेष्ठं तमृते का रतिर्वने ।

[(L. 1) K_1 B_{1-3} Dc $D_{4.}$ $_6$ यस्य; K_4 यदि (for यस्मिन्). Śi $K_{1.}$ $_4$ Dc D_3 transp. दिव्यानि and कर्माणि. D_2 विधाश्च; D_5 कर्माणि (for दिव्यानि). D_6 दृष्टानि (for कर्माणि). — (L. 2) K_4 D_{1-3} युधां श्रेष्ठं; B_4 सुराः श्रेष्ठाम् (for युधां श्रेष्ठं). Śi K_1 गतिः (for रतिर्).]

— ^{a}) Śi $K_{1.}$ $_2$ Dn D_5 transp. यः and उदीचीं. — ^{b}) B_1 S (except T_2 G_3 M_1) transp. जित्वा and युधि. — D_3 om. from शतशो up to 24. — ^{d}) K_2 Dc Dn D_5 महाद्यु(Dc °म)तिः (for स वासविः).

24 D_3 om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{a}) K_4 तदा; B_2 $D_{1.}$ $_2$. $_5$ राज्ञे; M_1 हयान् (for राजन्). Some MSS. तित्तिर°. — ^{b}) B_{2-4} Dn $D_{4.}$ $_6$ श्रीमतोनिल°. — 24^d = 26^d.

25 ^{a}) M_1 तं विना (for तमृते); cf. 7^a etc. Śi K_1 D_1 भीमकर्माणं. — ^{b}) B_4 अनवरं (for अवरजं). K_4 सर्वशास्त्रभृतां वरं. — ^{c}) K_1 चरये काम्यके; T G_{2-4} (by transp.) काम्यके कामये. — ^{d}) Śi $K_{1.}$ $_3$ $B_{2.}$ $_4$ D_3 $G_{1.}$ $_2$ M_1 अमरोपम.

26 ^{a}) $D_{1.}$ $_2$ कन्यां च. — ^{b}) Śi K_2 B_1 Dn D_5 महारथः; K_4 °बलः; T_2 G_{2-4} °बलान्. — ^{cd}) K_4 महा-; Dc परान्; D_3 पुनर् (for पुरा). B_4 Dc D_5 राज्ञः; D_3 जज्ञे (for राज्ञे). S शतशो घातयित्वारीन्पृतनामध्यगस्तदा. — 26^d = 24^d.

27 ^{a}) K_1 युधि; D_{1-3} पुरा (for मृधे). — ^{c}) T G एकः सुभद्रामारोप्य; M_2 एकः सुभद्रामहरद्. — ^{d}) $B_{1.}$ $_4$ सङ्गनि (for संमते). — After 27, B_4 Dc S (except M_1) ins.:

373* येनार्धराज्यमाच्छिद्य द्रुपदस्य महात्मनः ।
आचार्यदक्षिणा दत्ता गुरोर्द्रोणस्य भारत ।
[(L. 1) B_4 Dc येन राज्यं समाच्छिद्य.]

28 ^{ab}) D_1 शून्यामिह दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा शून्यामुप-). Śi

C. 3. 4019
B. 3. 80. 29
K. 3. 78. 30

हृदयं मे महाराज न शाम्यति कदाचन ॥ २८
न हि नस्तमृते वीरं रमणीयमिदं वनम् ॥ २९
वनादस्माद्विवासं तु रोचयेऽहमरिंदम ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ समाप्तमिन्द्रलोकाभिगमनपर्व ॥

८०

वैशंपायन उवाच ।
धनंजयोत्सुकास्ते तु वने तस्मिन्महारथाः ।
न्यवसन्त महाभागा द्रौपद्या सह पाण्डवाः ॥ १
अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिं तत्र नारदम् ।
दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या दीप्ताग्निसमतेजसम् ॥ २
स तैः परिवृतः श्रीमान्भ्रातृभिः कुरुसत्तमः ।
विबभावतिदीप्तौजा देवैरिव शतक्रतुः ॥ ३
यथा च वेदान्सावित्री याज्ञसेनी तथा सती ।
न जहौ धर्मतः पार्थान्मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ४
प्रतिगृह्य तु तां पूजां नारदो भगवानृषिः ।
आश्वासयद्धर्मसुतं युक्तरूपमिवानघ ॥ ५
उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

K1 B3 Dc Dn1 D5 इव; K2 B1. 2. 4 Dn2. n3 D6 मम; K4 T G2–4 अपि (for उप-).

29 b) B2 D1. 3. 6 [S]यम् (for sहम्). K4 Dc अनिंदिते (for अरिंदम). — c) M तं विना (for तमृते); cf. v.l. 7a etc.

Colophon om. in Ś1 K3. — *Major parvan:* K1 T G2–4 M1 आरण्य. — *Adhy. name:* K4 D1. 2 धनंजयोत्कण्ठा; B4 काम्यके पाण्डवपरिदेवनम्; T2 G3 पाण्डवोत्कण्ठा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 M1 80; Dn3 M2 (before corr.) 81; D1 85; T G M2 (after corr.) 79 (as in text). — *Śloka no.:* Dn 31; D1 30.

80

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 3. 79. 1); the MS. is mostly ignored here.

1 d) S कृष्णया (for पाण्डवाः). — After 1, N (except D4. 6; Ś1 K1 om. line 1; K3 missing) ins.:

374* धनंजयोत्सुकानां तु भ्रातॄणां कृष्णया सह ।
श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ।

[(L. 1) D1. 2 एवं शोकयुतांस्तांस्तु (for the prior half). K4 D1. 2 सह भार्यया (for कृष्णया सह). — (L. 2) Ś1 K1 महायशाः (for sप्यजायत).]

2 d) Ś1 K1 D1. 2 M सूर्याग्निं; K2. 4 Dn D5 हुताग्निष-मिवानलं. — K2. 4 D ins. after 2 (Dc ins. line 2 after 4; D1. 2 om. line 1, but ins. line 2 after 4): Ś1 K1 ins. after 4:

375* तमागतमभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् ।
प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजां चक्रे महात्मने ।

3 K4 D5 om. 3–4; Dc om. 3ab. — b) K1 B4 कुरुनंदन. — c) Ś1 विभाति स्म सुदिप्तौजा; K1 विबभौ हि सुं; T1 G1 M2 प्रबभां. — d) Ś1 पितामहः (for शत°).

4 K4 D5 om. 4 (cf. v.l. 3). — a) D1. 2 यथेव (for यथा च). Ś1 वेदानि; K1 वेदान्हि; T1 च वेदैः; G4 M2 च देवान् (for च वेदान्). — b) K1 transp. तथा and सती. K2 B1. 5 Dn D2. 4. 6 T2 G3 पतीन्; T1 पती (for सती). — After 4, Ś1 K1 ins. 375*, while Dc D1. 2 ins. line 2 only of that insertion. On the other hand, S ins. after 4:

376* अर्घ्यं पाद्यमथानीय स्वभ्यवादयदच्युतम् ।
नारदस्तु महातेजाः स्वस्त्यस्त्वित्यभ्यभाषत ।

T2 G2–4 cont.:

377* ततो युधिष्ठिरो राजा दृष्ट्वा देवर्षिसत्तमम् ।
यथार्हं पूजयामास विधिवत्कुरुनन्दनः ।

5 a) K2 Dn D5. 6 च तां; K4 B1–3 Dc D3. 4 ततः; B4 M1 शुभां; T G M2 स तां (for तु तां). — c) K4 B2. 4 T1 आश्वासयन्. — d) B4 D1. 4. 6 इहा° (for इवा°). K4 Dc D5 उवाच वदतां वरः.

6 B1 om. 6a–9b; K4 Dc D5 om. 6ab. — a) G1 महाप्राज्ञं. — b) Ś1 K1 M1 °पुत्रं (for °राजं). — d) T2

ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददामि ते ॥ ६
अथ धर्मसुतो राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं नारदं देवसंमितम् ॥ ७
त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ॥ ८
यदि त्वहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
संदेहं मे मुनिश्रेष्ठ हृदिस्थं छेत्तुमर्हसि ॥ ९
प्रदक्षिणं यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः ।
किं फलं तस्य कात्स्न्र्येन तद्ब्रह्मन्वक्तुमर्हसि ॥ १०

नारद उवाच ।

शृणु राजन्नवहितो यथा भीष्मेण भारत ।
पुलस्त्यस्य सकाशाद्वै सर्वमेतदुपश्रुतम् ॥ ११
पुरा भागीरथीतीरे भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
पित्र्यं व्रतं समास्थाय न्यवसन्मुनिवत्तदा ॥ १२
शुभे देशे महाराज पुण्ये देवर्षिसेविते ।
गङ्गाद्वारे महातेजा देवगन्धर्वसेविते ॥ १३
स पितॄंस्तर्पयामास देवांश्च परमद्युतिः ।
ऋषींश्च तोषयामास विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १४
कस्यचित्त्वथ कालस्य जपन्नेव महातपाः ।
ददर्शाद्भुतसंकाशं पुलस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १५
स तं दृष्ट्वोग्रतपसं दीप्यमानमिव श्रिया ।
प्रहर्षमतुलं लेभे विस्मयं च परं ययौ ॥ १६
उपस्थितं महाराज पूजयामास भारत ।
भीष्मो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७
शिरसा चार्घ्यमादाय शुचिः प्रयतमानसः ।
नाम संकीर्तयामास तस्मिन्ब्रह्मर्षिसत्तमे ॥ १८
भीष्मोऽहमस्मि भद्रं ते दासोऽस्मि तव सुव्रत ।
तव संदर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्वकिल्बिषैः ॥ १९
एवमुक्त्वा महाराज भीष्मो धर्मभृतां वरः ।
वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा तूष्णीमासीद्युधिष्ठिर ॥ २० C. 3. 4041 B. 3. 81. 21 K. 3. 79. 24

M केनार्थी. Śi B3 Dn1 M ददानि.

7 B1 om. 7 (cf. v.l. 6). — b) D2 प्रत्यभाषत सत्तम. — D2 om. 7c–8d. — c) N (except B D3. 4; K3 missing) भूत्वा (for वाक्यं). — d) K2 Dn D5 G2. 4 M1 देवसंमतं; T2 G3 °सत्तमं.

8 B1 D2 om. 8 (cf. v.l. 6, 7). — a) K4 (by transp.) तुष्टे त्वयि; T1 त्वयि दृष्टे. B2 S (except M1) महाभागे. — c) K1 संदेहं; B3 D4. 6 मन्यामि; D1 मन्यामः (for मन्येऽहं).

9 B1 om. 9ab (cf. v.l. 6). — a) T2 G2–4 तेहम् (for त्वहम्). — d) Śi K2. 4 D (except D3. 4. 6) तत्त्वतश्; K1 तत्त्वविच् (for हृदिस्थं). Śi अर्हति. B4 G1 M2 हृदि संछे(B4 °वे)त्तुमर्हसि.

10 D5 om. 10. — ab) Śi K2 B2–4 Dn D3 G2. 4 प्रदक्षिणां; T1 प्रतीक्षणं. K4 D1. 2 G1 M2 transp. कुरुते and पृथिवीं. M1 पृथिवीं (for कुरुते), and कुर्याद्वै (for पृथिवीं). — d) D3 (by transp.) ब्रह्मन् तद्; S (except M1) त्वं ब्रह्मन्. K2 B1 Dn भवान्; B3 फलं (for ब्रह्मन्).

11 b) N (except B2–4 D4. 6; K3 missing) M1 धीमता (for भारत). — c) B3. 4 D1. 2 हि (for वै).

12 a) Śi पैत्र्यं. B1 पित्र्यं व्रतमास्थाय. — d) Śi K (K3 missing) Dn D1–3. 5 मुनिभिः सह (for °वत्तदा).

13 a) Śi K1 B3 Dn D2. 5. 6 तथा (Śi °दा) राजन् (for महा°). — b) B2 देवर्षिवर्जिते; B3. 4 Dc D4. 6 M1 °पूजिते. — D1 om. 13cd. — c) Śi K (K3 missing) Dc D2. 3 °भाग; T2 G2–4 °देशे (for °तेजा).

14 B4 om. (hapl.) 14bc. — b) T2 G3 (both marg.) परमर्षिभिः. — c) K1. 2 B1. 3 Dn D3. 5 तर्प° (for तोष°). — 14d = 17d.

15 b) K2. 4 Dc Dn D5 °यशाः; B2–4 D4. 6 °मनाः; D3 °रथः (for °तपाः). — c) K1 ददर्शादित्यसंकाशं; B1 D3 T2 G2–4 °द्भुतकर्माणं.

16 d) Śi K (K3 missing) Dn D1. 2. 4–6 G1 M2 परमं (for च परं).

17 a) Śi °भागः K (K3 missing) D (except D3. 4. 6) °भागं (for °राज). — 17d = 14d.

18 a) K2 B1–3 Dn1. 2 D1. 4–6 चार्घम् (for चार्घ्यम्). D2 शिरसा चार्चयामास. — d) B4 ब्राह्मणसत्तमे; T2 G3. 4 ब्रह्मर्षिसेविते.

19 a) B2–4 D4. 6 इति (for अस्मि). D1 धर्मात्मन्; D2 धर्मज्ञ (for भद्रं ते). — b) K1 D1. 2 तव दासोस्मि सु°. — d) D1 °संशयैः; T2 G2–4 °किल्बिषात्.

20 a) Śi K1 °बाहुर् (for °राज). — c) K1 S (except M1) प्रयतो; B4 प्रणतो (for प्राञ्जलिर्).

C. 3. 4042
B. 3. 81. 22
K. 3. 79. 25

तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायान्नायकर्शितम् ।
भीष्मं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाभवत् ॥ २१

पुलस्त्य उवाच ।

अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्रयेण दमेन च ।
सत्येन च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सर्वशः ॥ २२
यस्येदृशस्ते धर्मोऽयं पितृभक्त्याश्रितोऽनघ ।
तेन पश्यसि मां पुत्र प्रीतिश्चापि मम त्वयि ॥ २३
अमोघदर्शी भीष्माहं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यद्वक्ष्यसि कुरुश्रेष्ठ तस्य दातास्मि तेऽनघ ॥ २४

भीष्म उवाच ।

प्रीते त्वयि महाभाग सर्वलोकाभिपूजिते ।
कृतमित्येव मन्येऽहं यदहं दृष्टवान्प्रभुम् ॥ २५
यदि त्वहमनुग्राह्यस्तव धर्मभृतां वर ।
वक्ष्यामि हृत्स्थं संदेहं तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २६
अस्ति मे भगवन्कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।
तमहं श्रोतुमिच्छामि पृथक्संकीर्तितं त्वया ॥ २७
प्रदक्षिणं यः पृथिवीं करोत्यमितविक्रम ।
किं फलं तस्य विप्रर्षे तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २८

पुलस्त्य उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि यदृषीणां परायणम् ।
तदेकाग्रमनास्तात शृणु तीर्थेषु यत्फलम् ॥ २९
यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३०
प्रतिग्रहादुपावृत्तः संतुष्टो नियतः शुचिः ।

---

21 [b]) Ś1 स्वाध्यायान्नायकर्षितं; K1 °मुत्तमं; B4 D4. 6 स्वाध्यायेन च कर्षितं; D2 स्वाध्यायाच्च विकर्षितं; D3 स्वाध्यायेनाथ कर्षितं. — After 21[ab], G2 ins.:

378* ततः स मधुरेणाथ स्वरेण सुमहातपाः ।
उवाच वाक्यं धर्मज्ञः पुलस्त्यः प्रीतमानसः ।

— [c]) Ś1 K1 कुरुवरश्रीमान्; B1. 3. 4 D4. 6 M2 कुरुवरश्रेष्ठं. — [d]) K1 प्रीतामनो (sic) अभूत्; B1 D2 प्रीतोभवत्तदा; T1 G1. 4 प्रीतमनाब्रवीत्; M1 प्रीतमना अभूत्. — After 21, Dn D3. 4. 6 S (except M1) ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* Dn1 T G M2 80; Dn3 82).

22 [b]) D1. 2 प्रणयेन (for प्रश्र°). — [d]) K1 [ऽ]हं (for ऽस्मि). K1 नित्यशः; K2. 4 Dn Dc D1–3. 5 सुव्रत (for सर्वशः). B3 तुष्टोस्मि भरतर्षभ; S परितुष्टोस्मि सर्वशः.

23 K1 om. 23–25. — [b]) K2. 4 Dc D1. 2. 5 °भक्त्या श्रु(K4 श्रि)तेन च; D3 °भक्त्या ततोनघ; S °वाक्याश्रितोनघ. — [d]) T G2–4 अस्ति; G1 M3 ह्यस्ति; M1 चास्ति (for चापि). K2. 4 D (except D3. 4. 6) प्रीतिश्च परमा त्वयि.

24 K1 om. 24 (cf. v.l. 23). — [a]) D1–3 T G3 भीष्मोहं.

25 K1 om. 25 (cf. v.l. 23). — After the ref. K4 (marg.) *repeats* 10[ab]. — 25[ab]=(var.) 8[ab]. — [a]) T2 G2. 3 त्वयि तुष्टे (for प्रीते त्वयि). B (except B1) D4. 6 महाब्रह्मन्; T2 G1–3 °भागे. — [c]) =8[c]. B D4. 6 मन्यामि; D3 पश्यामि (for मन्येऽहं). K2 Dn D5 कृतमेतावता मन्ये; T1 M1 मन्येहं कृतमित्येव. — [d]) Ś1 यदिष्टं दिष्टवान्प्रभुं; D1. 2 यत्तु त्वां दिष्टवानहं; T1 M1 दृष्टवानस्मि (M1 °सि) यत्प्रभुं.

26 Cf. 9. — [c]) Ś1 K (K3 missing) Dn D1–3 संदेहं ते (Ś1 °हात्ते; D1. 2 °हं तु) प्रवक्ष्यामि; B2–4 D4. 6 प्रक्ष्यामि कृत्स्नं संदेहं. — [d]) Ś1 K (K3 missing) B3. 5 Dn D1. 3 क्षेत्तुम्; D2 वेत्तुम् (for वक्तुम्).

27 [a]) Ś1 K1. 2 Dn D5 हृदये (for भगवन्). — [b]) Ś1 धर्मसंचयं; D4 °संग्रहः. S तीर्थानि प्रति (T1 सुमहान्हृदि) संशयः. — [c]) Ś1 G2. 4 यदहं (for तमहं). — [d]) Ś1 K (K3 missing) B1 D (except D5) तद्भवान्वक्तुमर्हति (K1. 4 Dn3 D1–3 °सि); T1 G2. 4 त्वत्तो वै मुनिसत्तम. — After 27, K4 ins. an addl. colophon.

28 =(var.) 10. — [a]) Ś1 K1. 2 B Dn D2–4. 6 प्रदक्षिणां. D1. 2 कुरुते (for पृथिवीं). — [b]) Ś1 K1 B1–3 D3 T1 G1. 4 M करोत्यमितविक्रमः; K3 Dc Dn D5 करोत्यमरसंनिभ (Dc D5 °भं); K4 D1. 2 पृथिवीं (K4 कुरुते) तीर्थतत्परः. — [c]) T1 G2. 4 यत् (for किं). K2 Dc ब्रह्मर्षे; D1. 2 देव° (for विप्र°). — [d]) K1 यथातथं; K2 Dn D5 सुनिश्चितं; K4 Dc विनिश्चितं (for तपो°).

29 [a]) Ś1 K1. 4 Dc हंत (Dc अहं) ते संप्रवक्ष्यामि; K2 Dn D5 हंत ते कथयिष्यामि; B2–4 D4 T2 G3 M1 कथयिष्यामि तदहं (M1 तत्सर्वं); D1. 2 अहं तत्ते प्रवक्ष्यामि. — [b]) B1–3 D4 T2 G3 M1 transp. यत् and ऋषीणां. B1 पुरातनं (for परा°). T1 तीर्थयात्रां परायणं. — [c]) Ś1 K (K3 om.) B4 D (except D3. 4. 6) पुत्र (for तात). M1 तदेकाग्रेण मनसा. — [d]) B1 D3 या गतिः (for यत्फलम्).

31 K3 om. 31[a]–32[b]; D1 om. 31. — [a]) K1. 4

अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३१
अकल्कको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्वदोषैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३२
अक्रोधनश्च राजेन्द्र सत्यशीलो दृढव्रतः ।
आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥ ३३
ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् ।
फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥ ३४
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते ।
बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ ३५
प्राप्यन्ते पार्थिवैरेते समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् ।
नार्थन्यूनोपकरणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ ३६
यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।
तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तं निबोध युधां वर ॥ ३७
ऋषीणां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम ।
तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ ३८
अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।
अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते ॥ ३९
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ ४०
नृलोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ॥ ४१
दश कोटिसहस्राणि तीर्थानां वै महीपते ।
सांनिध्यं पुष्करे येषां त्रिसंध्यं कुरुनन्दन ॥ ४२
आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्गणाः ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव नित्यं संनिहिता विभो ॥ ४३
यत्र देवास्तपस्तप्त्वा दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा ।
दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महतान्विताः ॥ ४४
मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।

C. 3. 4066
B. 3. 82. 24
K. 3. 80. 24

Dn1. n3 G1. 4 अपावृत्तः (for उपा°). — b) Ś1 K1. 4 D (except D3. 4. 6; D1 om.) °ष्टो येन केनचित्. — 31d = 30d, 32d, 33d.

32 K1 om. 32; K2 om. 32ab (cf. v.l. 31). Ś1 transp. 32 and 33. — a) B1. 4 D2 G1. 2 °लंभो; D3 T2 G3 °लंबो (for °रम्भो). — c) Ś1 सर्वदोषेभ्यः; K2 Dn °पापेभ्यः; K4 D1. 2 °दोषैस्तु; B1 D3 °दोषैश्च. K2 विद्या तपश्च कीर्तिश्च. — 32d = 30d, 31d, 33d.

34 a) Ś1 K1 क्रतुभिः (for क्रतवः). — b) B1. 3 Dn D1. 2 देवेषु; B2 देवेभ्यः (m वेदेभ्यः) (for वेदेषु). K1 T1 च; B1. 2m. 4 Dc D3. 4. 6 [अ]पि; D1. 2 [ए]व; G1 M2 [इ]व (for [इ]ह). — c) K2 Dn D5 यथातथ्यं; B1 °वृत्तं.

36 a) Ś1 K1. 2 B3 Dc Dn D3. 4–6 G4 M2 एतैः; B1 चैव; B2 वेत्ति; D3 एव (for एते). — b) B4 सह (for क्वचित्). — c) Ś1 नार्थहीनैरवगणैः. K1. 2 B2–4 Dc Dn1. n3 D3(marg. sec. m.). 4. 6 °न्यूनैर्नावगणैः; K4 Dn3 M1 °न्यूनैरव(M °प)गुणैः; B1 °घृणैरपि गणैः; D1. 2 °न्यूनैरविगुणैः; D3 (orig.) तीर्थान्यूनैरवगणैः; G4 कार्थन्यूनोपकरणैः. — d) Ś1 Dn3 परात्मभिः; G1 तुल्या°. Ś1 असंहितं; K1 B2–4 Dc Dn D3. 4. 6 M असाधनैः (Dn3 असंवृतं); K4 D1. 2 असंयतैः; T2 G1. 3 अहिंसकैः.

37 b) Some MSS. जने° (for नरे°). — Ś1 om. 37cd. — d) K (K3 missing) Dn3 D4. 5 तनू (for तं). B2–4 D4. 6 T2 G3 महीपते (for युधां वर).

39 a) Ś1 K त्रिरात्रं तु (for °त्राणि). — b) T2 G2–4 [अ]नुपसेव्य; G1 [अ]नवगाह्य (for [अ]नभिगम्य). — c) T1 G2. 4 गां (for गाः).

40 c) T1 M समश्नाति; G1 समांशेन (for अवाप्नोति).

41 a) K2 D1. 2. 5 त्रिलोके; T1 M त्रिलोक-; G1 त्रिलोक्यां (for नृलोके). T2 G2–4 सर्वतीर्थेषु राजेंद्र. — c) B Dc D3. 4. 6 पुष्करं तीर्थमासाद्य. — d) S (except M1) °राज (for °भागः). B Dc D4. 6 देवदेवसमो भवेत्; D3 नरो देवसमो भवेत्.

42 a) T1 शत- (for दश). — b) Ś1 K2. 4 Dn D5. 6 महामते; K1 महाद्युते (for महीं°). — c) Ś1 यांति; K1 तेषां; D3 तीर्थे; T1 ह्येषां (for येषां). — d) Dc भरतर्षभ; M1 पुरुषर्षभ (for कुरु°).

43 a) B1 D3 चैव (for रुद्राः). — b) B1 D3 रुद्राः साध्या मरुद्गणैः. — d) B1. 3 D3. 4. 6 M1 तत्र (for नित्यं). Some MSS. प्रभो (for विभो).

44 b) Ś1 K1 साध्याश्च मरुतस्तथा. — After 44ab, T2 G2–4 M1 ins.:

379* तपोविशेषैर्बहुभिः स्थानान्यापुर्महौजसः ।

— M1 om. 44cd. — c) G1. 2. 4 दिव्ययोगान्.

45 a) Ś1 K1 हि (for [अ]पि). — b) B1 M1 महात्मनः (for मन°). — c) B2–4 Dc D4. 6 पुनंति; M1 नश्यंति

C. 3. 4066
B. 3. 82. 24
K. 3. 80. 24

पूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ॥ ४५
तस्मिंस्तीर्थे महाभाग नित्यमेव पितामहः ।
उवास परमप्रीतो देवदानवसंमतः ॥ ४६
पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
सिद्धिं समभिसंप्राप्ताः पुण्येन महतान्विताः ॥ ४७
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४८
अप्येकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः ।
तेनासौ कर्मणा भीष्म प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ४९
शाकमूलफलैर्वापि येन वर्तयते स्वयम् ।
तद्वै दद्याद्ब्राह्मणाय श्रद्धावाननसूयकः ।
तेनैव प्राप्नुयात्प्राज्ञो हयमेधफलं नरः ॥ ५०

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
न वियोनिं व्रजन्त्येते स्नातास्तीर्थे महात्मनः ॥ ५१
कार्तिक्यां तु विशेषेण योऽभिगच्छेत पुष्करम् ।
फलं तत्राक्षयं तस्य वर्धते भरतर्षभ ॥ ५२
सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्जलिः ।
उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतीर्थेषु भारत ।
प्राप्नुयाच्च नरो लोकान्ब्रह्मणः सदनेऽक्षयान् ॥ ५३
जन्मप्रभृति यत्पापं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
पुष्करे स्नातमात्रस्य सर्वमेव प्रणश्यति ॥ ५४
यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ।
तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते ॥ ५५
उष्य द्वादश वर्षाणि पुष्करे नियतः शुचिः ।

(for पूयन्ते). — [d]) D_3 मोद° (for पूज्य°).

46 [a]) $Ś_1$ B_1 $D_{4.6}$ अस्मिंस्तीर्थे. $Ś_1$ K (K_3 missing) B_3 D (except $D_{4.6}$) महाराज; S महाभागः. — [d]) $Ś_1$ K_1 °संमितः; K_2 Dn D_5 भगवान्कमलासनः; D_3 T_2 G_{2-4} देवदानवसत्तमः; M_1 °सेवितः.

47 [a]) D_2 पुष्करेण. K_1 महाराज; Dc D_2 T_2 $G_{2.3}$ °भागाः; M तपस्तप्त्वा. — [b]) $Ś_1$ K_1 सर्षिगणास्तथा; $K_{2.4}$ Dn $D_{3.5}$ सर्षिगणाः पुरा; $D_{1.2}$ ऋषिपुरोगमाः. — [c]) K_4 च समभिप्राप्ताः; B $D_{4.6}$ परमिकां प्रा°; D_3 M_1 हि समनुप्रा°; G_2 समनुसंप्रा°.

48 [a]) Dc transp. यः and कुर्यात्. — [b]) T_2 G_3 पितृदेवांश्च तर्पयेत्. — [cd]) = 3. 80. 87[cd]; 83. 4[cd]. $K_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ Dc Dn D_5 अश्वमेधाद् (for °मेधं). Dn D_5 फलं प्राहुर्मनीषिणः (for [d]). S सोश्वमेधमवाप्नोति (T_2 G_3 सर्वपापविनिर्मुक्तः) ब्रह्मलोके च पूज्यते.

49 [b]) G_2 पुष्करं तीर्थमाश्रितः. — [c]) B_{2-4} $D_{4.6}$ तेनाप्नोत्यजिताँल्लोकान्. — [d]) M_1 नंदति (for मोदते). B_{2-4} $D_{4.6}$ ब्रह्मणः सदने स्थितान्.

50 [a]) Dc G_2 शाकैर् (for शाक-). K_2 Dn D_5 शाकैर्मूलैः फलैर्वापि. — [b]) Dc $D_{4.6}$ वा वर्तते (for वर्तयते). — T_1 G_1 M om. 50[cd]. — [d]) K_2 श्रद्धयाननुसूयवे; Dc श्रुत्वा वाननसूयवान्; D_5 श्रद्धावाननुसूयवे. — [e]) K_4 B_3 $D_{4.6}$ M_1 चाप्नुं (for प्राप्नुं). $Ś_1$ K_1 सर्वं (for प्राज्ञो). — After 50, T_2 G_{2-4} ins.:

380* अपि चाप्युदपात्रेण ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ।
तेनापि पूजनेनाहुः प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ।

51 [ab]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 D (except $D_{1.2.4}$) M_1 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राज°. — [c]) $B_{2.3}$ वै (for वि-). K_2 Dn D_5 न वै योनौ प्रजायंते. — [d]) K_2 $D_{3.5}$ स्नात्वा (for स्नातास्). G_1 स्नात्वा तीर्थेषु भारत.

52 [a]) $K_{2.4}$ B Dc Dn $D_{1.2.4-6}$ T_1 G_1 M कार्तिकीं (D_1 M_1 °की); D_3 °के (for °क्यां). $D_{1.2}$ च (for तु). — [b]) $Ś_1$ K_2 Dn $D_{3.5}$ G_1 M_1 योभिगच्छति. — After 52[ab], $K_{1.2}$ B_{2-4} D (except D_3) read 53[ef]. K_2 B_{2-4} D (except D_{1-3}) om. 52[cd]. — [c]) B_1 तु चा° (for तत्रा°). K_4 $D_{1.2}$ राजन्; S (except T_1 M_1) तेन (for तस्य). — [d]) T_1 भविता; T_2 G M_2 लभते; M_1 भवते (for वर्धते). K_4 B_1 D_{1-3} भवतीत्य(D_3 °हा)नुशुश्रुमः.

53 $Ś_1$ K_4 D_3 om. 53[ef]. $K_{1.2}$ B_{2-4} D (except D_3) read 53[ef] after 52[ab]. — [e]) $D_{4.6}$ आप्नुयात् (for प्राप्नुं). K_1 D (D_3 om.) स (for च).

54 [b]) $Ś_1$ B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 स्त्रिया वा; K_2 स्त्रियं वा. K_2 पुरुषोपि वा; Dc1 Dn °षेण वा; D_5 °षेपि वा. — [d]) $Ś_1$ सर्वमेतत्; S तदशेषं (for सर्वमेव). $D_{1.2}$ विनश्यति. B_1 D_3 तत्सर्वं संप्रणश्यति.

55 [c]) $Ś_1$ K_1 S (except T_2 G_3 M_1) पुष्करो (for °रं).

56 [a]) $Ś_1$ K_4 $D_{1.2}$ प्रोप्य; K_1 प्रोक्ष्य; B Dn $D_{4.6}$ उष्ट्वा (B_1 व्युष्य) (for उष्य); cf. v.l. 59. $Ś_1$ M_1 रात्राणि (for वर्षाणि). K_2 Dc D_5 उषित्वा दश वर्षाणि; D_3 वसते दश रात्राणि. — [c]) Cn ऋतून्; Cnp ऋतून् (as in text). — [d]) $Ś_1$ K_2 Dn D_5 S (except M_1) स (for च).

57 [b]) K_4 उपाचरेत्; $D_{4.6}$ उपाश्नुते (for उपासते).

क्रतून्सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५६
यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।
कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् ॥ ५७
दुष्करं पुष्करं गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।
दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुं चैव सुदुष्करम् ॥ ५८
उष्य द्वादशरात्रं तु नियतो नियताशनः ।
प्रदक्षिणमुपावृत्तो जम्बूमार्गं समाविशेत् ॥ ५९
जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ६०
तत्रोष्य रजनीः पञ्च षष्ठकालक्षमी नरः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् ॥ ६१
जम्बूमार्गादुपावृत्तो गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोके च पूज्यते ॥ ६२
अगस्त्यसर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ६३
शाकवृत्तिः फलैर्वापि कौमारं विन्दते पदम् ।
कण्वाश्रमं समासाद्य श्रीजुष्टं लोकपूजितम् ॥ ६४
धर्मारण्यं हि तत्पुण्यमाद्यं च भरतर्षभ ।
यत्र प्रविष्टमात्रो वै पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ६५
अर्चयित्वा पितॄन्देवान्नियतो नियताशनः ।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ ६६
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा ययातिपतनं व्रजेत् ।
हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै ॥ ६७
महाकालं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥ ६८
ततो गच्छेत धर्मज्ञ पुण्यस्थानमुमापतेः ।

C. 3. 4091
B. 3. 82. 50
K. 3. 80. 51

— After 57, Dn ins. :

381* त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्यस्तत्र कारणम् ।

[Line 1 occurs (with v.l.) as 3. 125. 15^{ab}. ❀ C$_1$: अत्र पुष्करस्तुतिप्रस्तावे विषमश्लोकव्याख्यायां त्रीणि शृङ्गाणि..इति श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च । इदानीं मन्दबुद्धिभिर्दुर्व्याख्येयतया परित्यक्त इति न पुस्तकान्तरेषु दृश्यते । अत्र प्राचां व्याख्या । श्रयतेः शृणातेर्वा शृङ्गाणि मुमुक्षुभिराश्रयणीयानि पापाहिंसकानि वा... । ❀]

58 ^{a}) Ś$_1$ Dn$_2$ D$_1$. $_2$ T$_2$ G$_{1-3}$ **पुष्करं** (for **दुष्करं**). Ś$_1$ K$_2$ B$_{1.\ 4}$ Dn$_2$ D$_{1-3.\ 5}$ G$_1$ M$_2$ **पुष्करे** (for **पुष्करं**). — ^{b}) B$_2$ transp. **दुष्करं** and **पुष्करे**. Ś$_1$ D$_1$ T$_2$ G$_3$ **पुष्करं** (for **दुष्करं**). Ś$_1$ K$_1$ **पुष्करं** (for **पुष्करे**).

59 ^{a}) Ś$_1$ **तत्र**; K$_1$ **यद्वा**; B D$_4$ **उष्ट्वा** (B$_1$ **व्युष्य**); Dc **तस्माद्** (for **उष्य**); cf. v.l. 56. Ś$_1$ K$_1$ B$_1$ **वर्षाणि**; K$_2$ **-रात्रि तु**; B$_4$ Dc **रात्राणि** (for **-रात्रं तु**). — ^{b}) Ś$_1$ **नियतात्मनः**; K$_1$ **°त्मकः**. — ^{c}) Ś$_1$ D$_4$. $_6$ **उपावृत्तं**; K$_2$. $_4$ Dc Dn D$_1$. $_{2.\ 5}$ **उपावृत्य**. — ^{d}) K$_1$. $_2$ T$_1$ G$_1$ M **जंबुमार्गं**; D$_3$ (*sup. lin.* as in text) **जंबूमार्गात्**. B$_1$. $_2$ **उपाविशेत्**; D$_3$ (m as in text) **उपाश्नुते**.

60 ^{a}) K$_1$ G$_1$. $_2$ M **जंबुमार्गं**; Dn$_2$ **जांबुं**. Ś$_1$ **समाश्रित्य**; B$_1$ **उपाविश्य**; S **समासाद्य**. — ^{b}) B$_{2-4}$ Dc D$_4$. $_6$ **पितृदेवर्षिपूजितं**. — ^{d}) G$_2$ M$_2$ **स** (for **च**). K (K$_3$ missing) Dn D$_1$. $_{2.\ 4.\ 5}$ **सर्वकामसमन्वितः** (Ś$_1$ D$_1$. $_2$ **°तं**).

61 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ **पूतात्मा भवते नरः**; K$_2$ Dn D$_5$ **पू(** K$_2$ **भू)तात्मा जायते नरः**; K$_4$ D$_{1-3}$ **पूतात्मा मा(**D$_1$. $_2$ **म)नवो भवेत्**. — G$_4$ om. (hapl.) 61^{d}–62^{c}. — ^{d}) Ś$_1$ **आप्नोति**; B D$_2$. $_6$ **चाप्नोति** (B$_1$ **गच्छति**) (for **प्राप्नोति**). B$_{2-4}$ Dc D$_3$. $_6$ **[अ]नुत्तमां** (for **चोत्तमाम्**).

62 K$_1$ om. 62; G$_4$ om. 62^{abc} (cf. v.l. 61). — ^{a}) T$_1$ G$_1$. $_3$ M$_2$ **जंबुमार्गाद्**. K$_2$ B$_2$. $_4$ Dn D$_5$ **उपावृत्य**. — ^{b}) K$_2$. $_4$ D (except Dc) **तंदुलिकां**; B$_1$ **तुंडलिकां**; T$_2$ G$_2$. $_3$ **स्थंडिलिकां**. D$_5$ **यो गच्छेत्तिदुकाश्रमं**. — ^{c}) M$_1$ **तत्रास्य क्षीयते पापं**. — ^{d}) Ś$_1$ K$_4$ **ब्रह्म(**K$_4$ **स्वर्ग)लोकेषु पूज्यते**; K$_2$ Dc Dn D$_5$ G$_4$ **ब्रह्मलोकं च गच्छति**; T **ब्राह्मलोके च पूज्यते**; G$_1$ (by corr.) **विष्णुलोकं च गच्छति**.

63 ^{a}) K$_2$ Dn$_1$. $_{n3}$ D$_5$ T$_2$ G$_3$. $_4$ **आगस्त्यं सर**; B$_1$. $_4$ **आगस्त्यसर**; Dc Dn$_2$ **अ(**Dn$_2$ **आ)गस्त्यतीर्थम्**. — 63^{b}=48^{b}.

64 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$. $_4$ Dn$_2$ G$_1$ **फलं**; D$_3$ **यदि** (for **पदम्**). — ^{c}) K$_2$ Dn D$_5$ **ततो गच्छेत्**; D$_1$. $_2$ **समाश्रित्य** (for **°साद्य**). — ^{d}) S **लोकविश्रुतं**.

65 ^{b}) T$_1$ **हि** (for **च**). K$_4$ D$_1$. $_2$ **आद्यं भारतसत्तम**; Dc D$_3$ **आसाद्य पुरुष(**D$_3$ **भरत)र्षभ**. — ^{c}) D$_1$ B$_3$ **[**S**]सौ**; D$_2$ T$_1$ **[**S**]पि** (for **वै**). — ^{d}) K$_2$ Dn D$_5$ **सर्वपापैः प्रमुच्यते**.

66 ^{a}) K$_2$ **पितृ-** (for **पितॄन्**). — Ś$_1$ om. (hapl.) 66^{c}–68^{b}. — ^{c}) G$_2$ **°समृद्धः स्याद्**.

69 ^{a}) N (except Dc D$_{4.\ 6}$; K$_3$ om.) **धर्मज्ञः** (for **°ज्ञ**). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$. $_4$ Dc D$_1$. $_2$ **स्थाणुतीर्थम्**; K$_2$ Dn D$_5$ **स्थाणोस्तीर्थम्**; B$_{1-3}$ **ख्यातं तीर्थम्**; D$_3$ **ख्यातस्तीर्थम्**; D$_4$. $_6$ **स्थानं तीर्थम्**; G$_{2-4}$ M **पुण्यं स्थानम्**. B$_4$ (corrupt) **स्थाणोस्पूण्यक्षपापतेः**. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ D$_1$. $_2$ **रुद्र°** (for **भद्र°**).

C. 3. 4092
B. 3. 82. 50
K. 3. 80. 51

नाम्ना भद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ६९
तत्राभिगम्य चेशानं गोसहस्रफलं लभेत् ।
महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ७०
नर्मदामथ चासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
तर्पयित्वा पितॄन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७१
दक्षिणं सिन्धुमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति विमानं चाधिरोहति ॥ ७२
चर्मण्वतीं समासाद्य नियतो नियताशनः ।
रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ७३
ततो गच्छेत धर्मज्ञ हिमवत्सुतमर्बुदम् ।
पृथिव्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमासीद्युधिष्ठिर ॥ ७४
तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७५
पिङ्गातीर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
कपिलानां नरव्याघ्र शतस्य फलमश्नुते ॥ ७६
ततो गच्छेत धर्मज्ञ प्रभासं लोकविश्रुतम् ।
यत्र संनिहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः ।
देवतानां मुखं वीर अनलोऽनिलसारथिः ॥ ७७
तस्मिंस्तीर्थवरे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७८
ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च संगमे ।
गोसहस्रफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
दीप्यमानोऽग्निवन्नित्यं प्रभया भरतर्षभ ॥ ७९
त्रिरात्रमुषितस्तत्र तर्पयेत्पितृदेवताः ।

---

70 [a]) B_{2-4} $D_{4.6}$ तु (for च). — [c]) K_1 °प्रसादेन. — [d]) S_1 K (K_3 missing) Dc Dn $D_{1.2.5}$ स ($K_{1.2}$ Dn $D_{1.5}$ च) विंदति (for अवाप्नुयात्). — After 70, K_2 B D (except $D_{1.2.5}$) S ins.:

382* समृद्धमसपत्नं च श्रिया युक्तं नरोत्तम ।

[D_3 समृद्धः सर्वरत्नैः च. D_3 श्रिया युक्तो. K_2 D_4 नरोत्तमं; Dn नरोत्तमः; M_1 नराधिप.]

— S cont.:

383* राज्ञश्चैवाधिपत्यं हि तत्र गत्वा समाप्नुयात् ।

71 [a]) M_1 संप्राप्य (for चासाद्य). K_2 B_1 $D_{3.6}$ नर्मदामथमासाद्य (sic); B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 नर्मदां तु (Dn स) समा°; $D_{1.2}$ नर्मदापथमा°.

73 B_1 om. 73; T_1 om. 73, with 72^{cd}. — [a]) G_1 M चर्मिला (G_1 चर्मस्था) मथ संप्राप्य. — [b]) D_3 नदीं त्रैलोक्यविश्रुतां (= 71^b). — [c]) S_1 $K_{1.4}$ B_2 Dn D_2 M °ज्ञातं; D_{c1} D_1 T_2 $G_{1.3.4}$ °ज्ञाता; G_2 °ज्ञानात्. — [d]) B_4 स्वग्नि°; D_3 ह्यग्नि° (for अग्नि°).

74 B_1 T_2 G_3 om. (hapl.) 74–75. — [a]) K_4 $D_{1.2}$ धर्मज्ञो; D_4 °ज्ञं; S (T_2 G_3 om.) राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — [c]) D_4 M पृथिव्याः (for °व्यां).

75 B_1 T_2 G_3 om. 75 (cf. v.l. 74). — [a]) S_1 K_1 आश्रमं; M_1 आश्रमे. S_1 Dn_1 $D_{4.6}$ वशिष्ठस्य. — [b]) S_1 K_1 विश्रुतं.

76 [a]) S_1 गंगातीरम्; K_1 B_2 गंगातीर्थम्; K_4 B_4 $Dn_{2.3}$ $D_{1.3}$ T_1 G_1 पिंग°; $D_{3.4}$ M_1 पिंगतीर्थं; D_5 पिंडतीर्थम्; T_2 G_3 कपि°. — [b]) B (except B_1) Dc $D_{3.4.6}$ M_1 नराधिप (Dc °पः); T G M_2 समाहितः (for जितेन्द्रियः). — [c]) $K_{2.4}$ Dc Dn D_5 S (except M_1) °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र). — After 76, D_3 ins.:

384* ततो गच्छेत तद्वृत्तं तीर्थं देवनिषेवितम् ।
स्नात्वा तत्र नरो भाति विमलश्चन्द्रमा यथा ।

(Cf. 98^{cd}). Thereafter D_3 reads 99–115, followed by 77–98 (om. 77^d–79^e).

77 [a]) S_1 Dn D_5 S राजेंद्र; K_4 D_3 धर्मज्ञः (for °ज्ञ). — [b]) S_1 K_1 Dn D_5 तीर्थमुत्तमं (for लोक°). — After 77^{ab}, S ins.:

385* तीर्थं देवगणैः पूज्यमृषिभिश्च निषेवितम् ।

— [c]) K_2 Dn D_5 तत्र; Dc अत्र (for यत्र). — D_3 om. (hapl.) 77^d–79^e. — [e]) S_1 K_1 चैव; G_1 M_1 राजन् (for वीर). — [f]) S_1 $K_{1.4}$ Dc Dn D_1 ज्वलनो; D_2 ज्वलने (for अनलो).

78 D_3 om. 78 (cf. v.l. 77). — [a]) $K_{2.4}$ D (D_3 om.) तीर्थे नरः (for तीर्थवरे).

79 D_3 om. 79^{abcde} (cf. v.l. 77). — [b]) S_1 संगमः; $B_{2.3}$ Dc $D_{4.6}$ G_1 M_1 °मं (for °मे). — [c]) S_1 $K_{2.4}$ Dc Dn तस्य; K_1 लब्ध्वा; $D_{1.2}$ चैव (for प्राप्य). — [d]) S_1 $K_{1.2}$ D (except $D_{4.6}$; D_3 om.) स्वर्गलोकं. S_1 स गच्छति; K_1 Dc D_5 च गच्छति; K_2 Dn $D_{1.2}$ च विंदति (for महीं). — [ef]) S_1 K (K_3 missing) D (except $D_{3.4.6}$) प्रभया दीप्यते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ. — After 79, K_2 B D (except $D_{3.4.6}$) read 85^{cd}; while S ins.:

386* तत्र स्नात्वा च राजेन्द्र विमलार्कसमद्युतिः ।

प्रभासते यथा सोमो अश्वमेधं च विन्दति ॥ ८०
वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ।
विष्णोर्दुर्वाससा यत्र वरो दत्तो युधिष्ठिर ।
वरदाने नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८१
ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ८२
तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिताः ।
अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिंदम ॥ ८३
त्रिशूलाङ्कानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरुनन्दन ।
महादेवस्य सांनिध्यं तत्रैव भरतर्षभ ॥ ८४
सागरस्य च सिन्धोश्च संगमं प्राप्य भारत ।
तीर्थे सलिलराजस्य स्नात्वा प्रयतमानसः ॥ ८५
तर्पयित्वा पितॄन्देवानृषींश्च भरतर्षभ ।
प्राप्नोति वारुणं लोकं दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ ८६
शङ्कुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ८७
प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ८८
यत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् ।
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् ।
जन्मप्रभृति पापानि कृतानि नुदते नरः ॥ ८९
दमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिष्टुता ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ९०
जित्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना ।
पुरा शौचं कृतं राजन्हत्वा दैवतकण्टकान् ॥ ९१

C. 3. 5017
B. 3. 82. 75
K. 3. 80. 76

[M विराजेत (for च राजेन्द्र).]

80 B$_{2. 3}$ om. 80–85. — [a]) K$_2$ B$_{1. 4}$ Dc Dn D$_5$ स्नातस्; K$_4$ स्नात्वा (for तत्र). — [b]) Dc D$_{1. 2}$ S तर्पयन्. — [c]) Ś$_1$ प्रभासति; B$_4$ D$_{4. 6}$ विराजति. — [d]) Ś$_1$ K$_{2. 4}$ B$_4$ Dc Dn D$_5$ सोश्वमेधं; K$_1$ हयमेधं; B$_1$ D$_3$ (*sup. lin.* as in text). $_{4. 6}$ S वाजि°. D$_{1. 2}$ सोश्वमेधफलं लभेत्.

83 B$_{2. 3}$ om. 83 (cf. v.l. 80). — T$_1$ अस्मिंस्तीर्थे. D$_{1. 2. 4. 6}$ T$_1$ G$_1$ M$_2$ महाराज. — [b]) G$_{2. 4}$ पुण्यलक्षण-लक्षितः. — [d]) Ś$_1$ K$_1$ इवोत्तमं (for अरिंदम).

84 B$_{2. 3}$ om. 84 (cf. v.l. 80). — [d]) Ś$_1$ K$_2$ B$_{1. 4}$ Dn D$_5$ तत्र वै (for तत्रैव). Ś$_1$ K$_1$ कुरुसत्तम; K$_2$ Dn D$_5$ पुरुषर्षभ.

85 B$_{2. 3}$ om. 85 (cf. v.l. 80). — [b]) K$_4$ D$_{1. 2}$ संगमे. K$_1$ प्रेत्य भारत; K$_4$ D$_{1–3}$ भरतर्षभ; T$_2$ G$_{2–4}$ प्राप्य दुर्लभं.

86 [b]) K$_4$ लोकानाप्नोति वारुणान्; D$_{1. 2}$ ऋषीन्प्रयत-मानसः. — K$_4$ om. 86[cd]. — [d]) K$_2$ B$_1$ Dn D$_5$ G$_2$ दीप्यमानं.

87 [b]) T$_1$ विशां पते (for युधि°). — 87[cd]=3. 80. 48[cd]; 83. 4[cd]. — [c]) K$_{1. 2}$ B$_1$ Dn D$_5$ S (except M$_1$) अश्वमेधाद्.

88 [a]) K$_4$ D$_{1. 2}$ उपावृत्तो. — [c]) K$_4$ D$_{1. 2}$ S °कुल° (for °वर°). — [d]) T$_2$ G सर्वदेवैरभिष्टुतं. — [e]) K$_{1. 4}$ B$_1$ Dn$_2$ D$_1$ G$_4$ दमी; B$_{2–4}$ Dc D$_{3. 4. 6}$ द्रिमी; D$_2$ M$_2$ द्रमी; D$_5$ दशी; T$_1$ M$_1$ द्रुमी; T$_2$ G$_{2. 3}$ शमी; G$_1$ रमी (for दमी); cf. v.l. 90. M$_1$ चात्र (for नाम्ना). Ś$_1$ K$_1$ प्रथितं; D$_3$ विज्ञा° (for विख्या°). — [f]) Ś$_1$ K$_{1. 2}$ Dn D$_5$ °प्रणाशनं; K$_4$ D$_{1. 2}$ °विनाशनं.

89 [a]) K$_2$ Dn D$_5$ तत्र (for यत्र). — [b]) K$_4$ B D$_{1–3}$ M$_1$ महेश्वरमुपासतं. — [c]) K$_2$ Dn D$_5$ च पीत्वा च; B$_1$ चार्चयित्वा (for [अ]र्चयित्वा च). B$_2$ तु (for च). — [e]) Ś$_1$ K$_{1. 2}$ Dn D$_{1. 2. 5}$ यत्पापं (for पापानि). — [f]) Ś$_1$ K$_{1. 2. 4}$ Dn D$_{1. 2}$ तन्नातस्य प्रणश्यति; B$_1$ कृतानि प्र[णु]-दन्नरः; B$_2$ कृत्वा निर्दहते नरः; Dc कृत्वा प्रणुदते नरः; D$_3$ कृतानि प्रणुदेन्नरः.

90 [a]) K$_{1. 4}$ B$_1$ Dn$_2$ D$_1$ दमी; B Dc D$_{3. 4. 6}$ द्रिमी (B$_1$ त्रिमी); D$_5$ दशी; T$_1$ M$_2$ द्रमी; T$_2$ G शमी (G$_1$ रमी); M$_1$ द्रुमी (for दमी); cf. v.l. 88. — [b]) Ś$_1$ K$_{1. 2. 4}$ Dn D$_{2. 5. 6}$ M$_2$ अभिष्टुतः; B$_1$ अधिष्ठिता; Dc$_1$ अभिप्रुतः; Dc$_2$ °प्लुता. — [c]) B$_{2–4}$ Dc$_1$ D$_{4. 6}$ M$_1$ °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र).

91 [a]) Ś$_1$ K$_1$ चिता; K$_2$ Dn D$_5$ T$_2$ G$_{2–4}$ गत्वा; K$_4$ (m as in text) दृष्ट्वा; D$_{1. 2}$ दृष्ट्वा; D$_6$ (m as in text) स्नात्वा (for जित्वा). K$_4$ (m as in text) B$_{2–4}$ Dc D$_{4. 6}$ तत्र (for यत्र). Ś$_1$ K$_1$ °यज्ञा; K$_4$ D$_{1. 2}$ °यज्ञैर् (K$_4$m °यज्ञे) (for °प्राज्ञ). — [c]) Ś$_1$ K$_{1. 4}$ D$_{1–3}$ तत्र (for पुरा). — [d]) K$_{2. 4}$ Dn D$_{1. 2. 5}$ हत्वा दैतेयदानवान्.

92 [b]) B$_{2–4}$ D$_{4. 6}$ वसुधाराम्. — [c]) Ś$_1$ तस्यैव; K$_1$ तस्य वै; B$_1$ D$_3$ राजेंद्र; D$_1$ तस्यां तु; D$_4$ M$_2$ तस्या हि (for

C. 3. 5018
B. 3. 82. 76
K. 3. 80. 77

ततो गच्छेत धर्मज्ञ वसोर्धारामभिष्टुताम् ।
गमनादेव तस्यां हि हयमेधमवाप्नुयात् ॥ ९२
स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा तु मानवः ।
तर्प्य देवान्पितॄंश्चैव विष्णुलोके महीयते ॥ ९३
तीर्थं चात्र परं पुण्यं वसूनां भरतर्षभ ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसूनां संमतो भवेत् ॥ ९४
सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्धहु सुवर्णकम् ॥ ९५
ब्रह्मतुङ्गं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति सुकृती विरजा नरः ॥ ९६
कुमारिकाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं शक्रलोकमवाप्नुयात् ॥ ९७
रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं देवनिषेवितम् ।
तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो विमलश्चन्द्रमा यथा ॥ ९८
अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
पञ्च यज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥ ९९
ततो गच्छेत धर्मज्ञ भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा तु योन्यां वै नरो भरतसत्तम ॥ १००
देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तप्तकुण्डलविग्रहः ।
गवां शतसहस्रस्य फलं चैवाप्नुयान्महत् ॥ १०१
गिरिमुञ्जं समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
पितामहं नमस्कृत्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ॥ १०३
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ वाजपेयमवाप्नुयात् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ॥ १०४

तस्यां हि). — [d]) Ś1 K2. 4 Dn D1. 2. 5 °मेधफलं लभेत्.

93 D4 om. (hapl.) from कुरु° up to स्नात्वा (in 94[c]). — [a]) K4 D1. 2 T1 G1 कुरुकुलश्रेष्ठ. T2 G2–4 तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ. — [b]) K1 तु भारत; K2 Dn D6 समाहितः; Dc च मानवः; D3 [अ]नुशोचते. — [c]) S चापि (for चैव). K1. 4 B Dc Dn2 D1. 2. 6 तर्पयित्वा पितॄन्देवान्; D3 संतर्प्य पितृदेवांश्च.

94 D4 om. up to स्नात्वा (cf. v.l. 93). — [a]) B Dc D6 T G चापि (for चात्र). K2 Dn1. n2 D3. 5 सरः; Dn3 G1 वरं; D1. 2 पुनः (for परं). B Dc D6 T G तत्र (B1 रूपं) (for पुण्यं). — Ś1 om. (hapl.) 94[c]–95[b]; K4 om. 94[cd].

95 Ś1 om. 95[ab] (cf. v.l. 94). — [b]) K4 B1 D1–3 °विनाशनं.

96 [a]) K2 Dn D5 भद्रतुंगं; D3 ब्रह्मदत्तं; T2 G2–4 ब्रह्मतीर्थं. — [b]) Ś1 K (K3 missing) Dn D1. 2. 5 शुचिः (Ś1 शुचि-) शीलसमन्वितः. — [d]) Ś1 K (K3 missing) B2. 3 Dn D1. 2. 6 गतिं च परमां व्रजेत्.

97 [a]) S (except M1) कुमारकाणां. — [b]) T1 विधि°; G4 शक्र° (for सिद्ध°). — [c]) B2–4 Dc D3. 4. 6 नरश्रेष्ठ; M1 नरः शीघ्रं for (नरः क्षिप्रं). — [d]) Ś1 ब्रह्मलोकम्; K1. 2. 4 Dn D1. 2. 5 M1 स्वर्गलोकम्. T G M2 वासवं लोकमाप्नुयात्.

98 [b]) Ś1 K1. 2 Dn D5 सिद्ध° (for देव°). S तीर्थं देवर्षिसेवितं. — Ś1 om. (hapl.) 98[c]–100[b]. — [c]) B1. 3. 4 Dc D4. 6 transp. तत्र and स्नात्वा. K1. 4 D1. 3 मर्त्यो (for विप्रो). B1 D3 स्नात्वा तत्र नरो भाति. — [d]) K2 Dn D5 निर्मल° (for विमल°). D4. 6 द्रव (for यथा).

99 D3 reads 99–115 after 384*. Ś1 om. 99 (cf. v.l. 98). — [d]) G1. 2. 4 क्रमतो (for क्रमशो). B3 येत्र; Dc D3 ये प्र-; T1 ये तु.

100 Ś1 om. 100[ab] (cf. v.l. 98). — [a]) K2. 4 Dn D5 G1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — B3 om. (hapl.) 100[b]–103[a]. — [c]) T G न (for तु). — [d]) D3 ततो; T G भवेद् (for नरो). B1 D3 नृपतिसत्तम; D2 भारत°.

101 B3 om. 101 (cf. v.l. 100). — [a]) D4. 6 राजा (for राजन्). — [b]) K4 D1. 2 S तप्तकुंडलभूषणः (G4 °कांचनभूषणं; M1 °कांचनकुंडलः). — [d]) M1 नरः (for महत्). Ś1 K (K3 missing) B1 Dn D1–3. 5 फलं प्रा(K1 Dn3 D3 फलमा)प्नोति मानवः.

102 B3 om. 102 (cf. v.l. 100). — [a]) Ś1 K1. 2 Dn D2. 5 श्रीकुंजं तु (D2 च); K4 श्रीकुंभं तु; B1. 2. 4 Dc D3. 4. 6 M1 गिरिकुंजं; Dn D1 श्रीकुंडं तु (D1 च). — Ś1 T1 om. (hapl.) 102[c]–105[b]. — [c]) M2 नमस्कृत्वा.

104 Ś1 T1 om. 104 (cf. v.l. 102). — [a]) K1 नरो नूनं; K2 B1. 3. 4 Dc Dn D3–6 नरः क्षिप्रं; K4 D1. 2 नरो राजन्; B2 M नरव्याघ्र. — [b]) K2. 4 B1. 3. 4 D (except D4. 6) वासवं लोकमाप्नुयात्; T2 G3. 4 सौवर्णकमवा°; G2 वाजपेयफलं लभेत्. — K1 B1. 4 om. 104[cd]. — [c])

ततो गच्छेत मलदां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
पश्चिमायां तु संध्यायामुपस्पृश्य यथाविधि ॥ १०५
चरुं नरेन्द्र सप्तार्चेर्यथाशक्ति निवेदयेत् ।
पितॄणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १०६
गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान्सप्तार्चिषश्चरुः ॥ १०७
ततो निवृत्तो राजेन्द्र वस्त्रापदमथाविशेत् ।
अभिगम्य महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ १०८
मणिमन्तं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
एकरात्रोषितो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १०९
अथ गच्छेत राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुताम् ।
प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ॥ ११०
त्रिशूलपाणेः स्थानं च त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरम् ॥ १११
यथाशक्ति चरुं तत्र निवेद्य भरतर्षभ ।
सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ ११२
कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवर्षिसेवितम् ।
तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिमाप्नोति भारत ॥ ११३

C. 3. 5047
B. 3. 82. 105
K. 3. 80. 106

B$_2$ °विमुक्तात्मा. — [d]) K$_{2.4}$ B De Dn D$_{3.5}$ G$_1$ गच्छेत; D$_1$ लभते; D$_2$ लभेत; G$_4$ भजेच्च. D$_{4.6}$ परमिकां (for च परमां). — After 104, K$_{1.2}$ B De Dn D$_{4.6}$ ins.:

387* वितस्तां च समासाद्य संतर्प्य पितृदेवताः ।
नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ।
काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ।
वितस्ताख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ।

Thereafter the same MSS. *repeat* (with v.l.) 104!

105 Ś$_1$ T$_1$ om. 105[ab] (cf. v.l. 102). — [a]) D$_3$ गच्छेच्च (for गच्छेत). K$_1$ मडवां; K$_2$ D$_6$ मलवां; K$_4$ Dn वडवां; B$_1$ मनलां; B$_2$ वरवां; B$_3$ De मनवां; D$_{1.2}$ मांडव्यं; D$_3$ मचलं (m वटपं); D$_4$ मवलं; D$_5$ वडवं (for मलदां). — [b]) D$_{1-3}$ विश्रुतं. — [c]) B$_3$ D$_{4.6}$ T G$_3$ च (for तु).

106 [a]) Ś$_1$ K$_1$ सप्तारुचं (K$_1$ °चैकं) चरुं राजन्; K$_{2.4}$ B D चरुं सप्तार्चिषे (K$_4$ D$_{1.2}$ °सरुचे) राजन्. — [b]) K$_1$ G$_4$ °विधि (for °शक्ति). — After 106, K$_{1.4}$ Dn D$_{1.2.3}$ (marg. *sec. m.*). 6 ins.:

388* ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
गुह्यकाः किंनरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ।
राक्षसा दितिजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप ।
नियतः परमां दीक्षामास्थायाब्दसहस्रिकीम् ।
विष्णोः प्रसादनं कुर्वंश्चरुं च श्रपयंस्तथा । [5]
सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केशवम् ।
ददावष्टगुणैश्वर्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः ।
यथाभिलषितानन्यान्कामान्दत्त्वा महीपते ।
तत्रैवान्तर्दधे देवो विद्युदभ्रेषु वै यथा ।
नाम्ना सप्तचरुं तेन ख्यातं लोकेषु भारत । [10]

[(L. 2) K$_3$ नृपाः; K$_4$ D$_{1.2}$ तथा (for नराः). — (L. 3) D$_3$ नागा (for रुद्रा). — (L. 4) K$_1$ D$_2$ नियताः. K$_{2.4}$ Dn °सहस्रकीं; D$_1$ °सकां. — (L. 5) D$_{1.2}$ विष्णोः प्रसादं कुर्वन्: (for the prior half). Dn तदा (for तथा). D$_{1.2}$ चरुमश्रपयंस्तत:; D$_3$ चरुं मंश्रपयंस्तथा. — (L. 6) D$_{1.2}$ ऋग्भिरतुष्टुवुरच्युतं (for the posterior half). — (L. 7) Om. in K$_1$. D$_{1.2}$ ततस् (for तेषां). — (L. 10) K$_3$ Dn$_{2.3}$ D$_6$ विश्रुतं (for भारत).]

107 B$_3$ om. (hapl.) 107[bc]. — [d]) M समः (for श्रेयान्). Ś$_1$ K$_4$ D$_{1.2}$ सप्तरुचे चरुः; K$_1$ D$_2$ सप्तरुचश्चरुः; Dn D$_3$ सप्तार्चिषे चरुः (D$_3$ वचः); D$_3$ (marg. *sec. m.*) सप्तऋचस्तथा.

108 B$_1$ om. 108–109; T$_1$ om. (hapl.) 108[b]–110[a]. — [b]) K$_1$ B$_2$ रुद्रापदम्; K$_2$ B$_4$ De Dn$_{2.3}$ D$_{4.6}$ रु(B$_4$ De रौ)द्रं पदम्; K$_4$ श्रेयापथम्; B$_3$ रुद्रात्पदम्; D$_{2.5}$ वस्रापथम्; T$_2$ G$_{2-4}$ भद्रापादम्; G$_1$ भद्रापथम्; M भद्रापदम्. D$_1$ तत्रापि नियतो वसेत्. — [c]) Ś$_1$ अभिगत्वा; K$_{2.4}$ Dn D$_{1.2.5}$ अर्चयित्वा (for अभिगम्य).

109 Ś$_1$ B$_1$ T$_1$ om. 109 (for B$_1$ T$_1$ cf. v.l. 108). — [c]) B$_4$ De त्रिरात्रोपोषितो. — [d]) K$_1$ गोसहस्रफलं; G$_4$ अश्वमेधं.

110 T$_1$ om. 110[a] (cf. v.l. 108). — [a]) B$_1$ T$_2$ G$_{2-4}$ ततो (for अथ). B$_1$ निवृत्तो (for गच्छेत). — Ś$_1$ om. (hapl.) 110[c]–111[b]. — [c]) Dim अभयं तत्र; D$_2$ अभयं यत्र (for प्रसूतिर्यत्र).

111 Ś$_1$ om. 111[ab] (cf. v.l. 110). — [a]) K$_4$ Dim.$_{2.3}$ तत्स्थानं; B$_1$ तु स्थानं (for स्थानं च). — [b]) B$_{2.4}$ De D$_{4.6}$ यत्र (for त्रिषु). — [d]) B$_{2-4}$ De D$_{4.6}$ अभ्यर्च्य च; D$_3$ T G M$_2$ त(M$_2$ अ)थाभ्यर्च्य (for समं°).

113 [a]) K$_1$ B$_{1.3}$ D$_{4.6}$ तस्य (for तत्र). — [b]) Ś$_1$ K (K$_3$ missing) Dn D$_{1.2.5}$ M$_1$ देवनिषेवितं; B De D$_{4.6}$ देवर्षिसंमतं; D$_3$ (marg. *sec. m.*) सिद्धनिषेवितं. — [d]) K$_{2.4}$ Dn D$_{1.2.5}$ प्राप्नोति (for आ°).

C. 3. 5048
B. 3. 82. 106
K. 3. 80. 107

यजनं याजनं गत्वा तथैव ब्रह्मवालुकाम् ।
पुष्पन्यास उपस्पृश्य न शोचेन्मरणं ततः ॥ ११४
अर्धयोजनविस्तारां पञ्चयोजनमायताम् ।
एतावद्देविकामाहुः पुण्यां देवर्षिसेविताम् ॥ ११५
ततो गच्छेत धर्मज्ञ दीर्घसत्रं यथाक्रमम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
दीर्घसत्रमुपासन्ते दक्षिणाभिर्यतव्रताः ॥ ११६
गमनादेव राजेन्द्र दीर्घसत्रमरिंदम ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११७
ततो विनशनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मरुपृष्ठे सरस्वती ।
चमसे च शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ॥ ११८

स्नात्वा च चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् ॥ ११९
शशयानं च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
शशरूपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत ॥ १२०
सरस्वत्यां महाराज अनु संवत्सरं हि ते ।
स्नायन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तां वै कार्तिकीं सदा ॥ १२१
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र द्योतते शशिवत्सदा ।
गोसहस्रफलं चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ १२२
कुमारकोटिमासाद्य नियतः कुरुनन्दन ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
गवामयमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२३

---

114 [a]) K2 Dn D5 चैव (for गत्वा). — [b]) K4 B1. 3 D1. 2 तत्रैव (for तथैव). Ś1 K1. 4 B3 D (except Dc D1) °वालुकं; K2 °वाकुलं. — [c]) K2 पुष्पभिश्च; K4 B1 D1. 2 T2 G3 पुष्पन्यासम्; Dn D5 पुष्पांभश्च; D3 पुष्पांजन; T1 G1 M पुष्पंजय (M2 °यम्); G2. 4 पुष्पजायाम् (for °न्यास). — [d]) T2 G (except G1) मरणे (for °णं). K2 Dn D5 गतः; K4 D6 नरः (for ततः).

115 G4 om. 115[a]–116[d]. — [a]) K1 D3 M °विस्तारं; K4 Dn D1. 2. 3 (before corr.). 5 °विस्तारा. — [b]) K4 Dn D1. 2. 5 आयता; M आयतं. — [c]) T G (G4 om.) एतां हि (for एतावद्). Ś1 K1 एतावती देविकां तु (K1 च); K2 Dn D2. 3. 5 M एतावती (D2 °ता) देविका तु; K4 D1 एतावती वेदिका तु. — [d]) K4 D (except Dc D6) पुण्या °सेविता; B2. 3 पुण्यां °संमितां; G2 पुण्यां राजर्षिसेवितां; M1 पुण्या राजनिषेविता.

116 G4 om. 116[abcd] (cf. v.l. 115); D3 om. 116[b]–118[b]. — [b]) T G (G4 om.) यथाश्रुतं. — [c]) K2 Dn D5 तत्र (for यत्र). — [e]) T2 G2. 3 उपासंत; G4 उपागम्य (for उपासन्ते). K4 उपासते दीर्घसत्रं. — [f]) Ś1 K1. 4 D1. 2. 5 दक्षिणा (K1 °क्षणे; K4 D1. 2 °क्षिण) नियतव्रताः; K2 B Dc Dn D4. 6 दीक्षिता नियत°.

117 D3 om. 117 (cf. v.l. 116). — [d]) G1. 2 आप्नोति (for प्रा°). Ś1 G1. 4 भारत (for मानवः).

118 D3 om. 118[ab] (cf. v.l. 116). — [d]) Ś1 K1. 2 B Dc Dn D3–6 T2 G3 M2 मेरु° (for मरु°). — [e]) K2 D5 क्रमशः (for चमसे). K (K3 missing) Dn D5 [अ]थ; Dc म (for च). S चमसो° (for च शिवो°). — After 118, S (except M2) reads 122.

119 [a]) B D (except D1. 2) तु (for च). — [b]) D3 चाग्निष्टोमफलं (marg. *sec. m.* वाजिपेय°); S गोसहस्र°. — [c]) T2 G शिलोद्भेदे. — M1 om. (haplol.) 119[de]. — [d]) B1 G1 M2 गोसहस्रमवाप्नुयात्. — G1 om. 119[ef].

120 [a]) S शतहृदं (for शश°). — [c]) Ś1 D3. 4 °प्रतिच्छन्ना; S शतरूप°.

121 [a]) Ś1 K1 B D3. 4. 6 M1 °भाग (for °राज). — [b]) Ś1 K1 G2 त्वनु; T1 G1 शत-; T2 G3 शतं (for अनु). Ś1 K1 Dc G1 संवत्सरा. K2 Dn D5 च ते; Dc इति; G3 हि मे (for हि ते). — [c]) Ś1 K1. 4 B3 Dc Dn D1–3. 5 दृश्यंते; K2 दृश्यते; T1 जायंते (for स्नायन्ते). — [d]) Dc T1 G4 तथा; G1 M तदा (for सदा).

122 S (except M2) reads 122 after 118. — [b]) B Dc D3. 4 M2 शिववत् (for शशि°). Ś1 K1. 4 Dc D1. 2. 5 नरः (for सदा).

123 [a]) N (except D3; K3 missing) T2 G3. 4 कुमारकोटीम्. — D5 om. 123[cd]. — [c]) Ś1 गनामेयम्; K1 अनामयम्; K4 D3 S गवां मेधम् (for गवामयम्). K2 Dc Dn D1. 2. 4–6 गवामयुत (D2 °यन) माप्नोति.

124 [a]) B1 D3 S राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — [b]) Ś1 K4 B D3. 5 रुद्रकोटीं. G1. 2 समास्थितः. — [d]) Ś1 मुनिकोटीं; K1. 2. 4 B1 D2 मुनिकोटी- (*or* °टि-); B2. 4 ऋषिकोटी-; Dc Dn D5 मुनिकोटिः; D3 मुनिकोव्यः. K2. 4 B1 Dc2 Dn D1. 5 G4 समागता; D2 M2 °हिता; D3 °हितः; D3 (*sup. lin.*)

ततो गच्छेत धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः ।
पुरा यत्र महाराज ऋषिकोटिः समाहिता ।
प्रहर्षेण च संविष्टा देवदर्शनकाङ्क्षया ॥ १२४
अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजम् ।
एवं संप्रस्थिता राजन्नृषयः किल भारत ॥ १२५
ततो योगेश्वरेणापि योगमास्थाय भूपते ।
तेषां मन्युप्रणाशार्थमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ १२६
सृष्टा कोटिस्तु रुद्राणामृषीणामग्रतः स्थिता ।
मया पूर्वतरं दृष्ट इति ते मेनिरे पृथक् ॥ १२७
तेषां तुष्टो महादेव ऋषीणामुग्रतेजसाम् ।
भक्त्या परमया राजन्वरं तेषां प्रदिष्टवान् ।
अद्य प्रभृति युष्माकं धर्मवृद्धिर्भविष्यति ॥ १२८
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकोट्यां नरः शुचिः ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२९
ततो गच्छेत राजेन्द्र संगमं लोकविश्रुतम् ।
सरस्वत्या महापुण्यमुपासन्ते जनार्दनम् ॥ १३०
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ।
अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीम् ॥ १३१
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र विन्देद्धहु सुवर्णकम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १३२
ऋषीणां यत्र सत्राणि समाप्तानि नराधिप ।
सत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३३

C. 3. 5070
B. 3. 82. 128
K. 3. 80. 128

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

T₂ G₁. ₃ °गताः; G₂ °गतः. T₁ (corrupt) ऋषिकोससमागताः. — ᵉ) Ś₁ K (K₃ missing) B₁ Dn D₃ हर्षेण महता विष्टा; B₂₋₄ Dc D₄. ₆ हर्षेण च समाविं; D₁. ₂ हर्षेण महता तिष्ठे(D₃ °ष्ठ)द्; M₁ हर्षेण महता युक्ता. — ᶠ) K₂ Dc Dn रुद्रं° (for देवं°).

125 ᵃ) T₁ अहं पूर्वं समासाद्य. — ᵇ) Ś₁ K₁ प्रेक्षामि (for द्रक्ष्यामि). S (except T₁ G₁ M₂) द्रक्ष्यामीति वृषध्वजं.

126 K₁ om. 126. — ᵃ) K₂ Dn D₅ G₄ योगी° (for योगे°).

127 ᵃ) Ś₁ सृष्ट्वा; T₂ G₁. ₃ हृष्टा (for सृष्टा). K₂ Dn D₅ कोटीति; K₄ Dc D₁. ₂ कोटी तु; D₄. ₆ तु कोटी (for कोटिस्तु). B सृष्टा तु कोटिरुद्राणां (B₂ रुद्रकोटीणां). — ᵇ) Ś₁ K₁. ₄ T₂ G₃ स्थिताः (for स्थिता). — ᶜ) K₂ पूर्वं नरं; G₄ पूर्वमयं. Ś₁ K₁ B₃ दृष्टं; D₂. ₅ दृष्टा (for दृष्टः).

128 ᵃ) K₄ D₁. ₂ एवं (for तेषां). T₁ G₁ M₂ हृष्टो (for तुष्टो). Ś₁ K₂ Dn D₅ महादेवः. — ᵇ) Ś₁ Dn D₅ मुनीनां (for ऋषीणाम्). Ś₁ K₁. ₄ Dn D₁. ₂. ₅ भावितात्मनां (cf. 126ᵈ). — ᶠ) Ś₁ धर्मबुद्धिर्; B₂ D₄. ₆ धर्मे बुद्धिर्.

129 K₄ om. (hapl.) 129ᵇ–132ᵃ; K₁ om. 129ᶜ–131ᵇ.

130 K₁. ₄ om. 130 (cf. v.l. 129). — ᶜ) Ś₁ सरस्वतीं; B₁ Dc D₂ S °त्यां. Ś₁ महापुण्याम्; G₁ °राज. — ᵈ) B₁. ₃ उपासते; D₃ उपासीत. K₂ Dn D₁. ₂. ₅ केशवं समुपासते; M₁ जनार्दनमुपासते.

131 K₄ om. 131; K₁ om. 131ᵃᵇ (cf. v.l. 129). — ᵇ) K₂ Dn ऋषयश्च तपोधनाः. — ᵈ) B₂ D₄ चैत्रे (for चैत्र-). Ś₁ K₁ G₂ चैत्रं (Ś₁ चैत्र-) शुक्लत्रयोदशीं.

132 K₄ om. 132ᵃ (cf. v.l. 129). — ᵇ) Ś₁ लभेद् (for विन्देद्). — ᵈ) D₄. ₆ शक्रलोकं (for ब्रह्म°). D₁. ₂ T₁ G₁ M स गच्छति; T₂ G₂₋₄ गमिष्यति. Ś₁ K₁ ब्रह्मलोके महीयते (K₁ °ति).

133 ᵇ) K₁ समस्तानि (for समा°). T G समवाप्नोति मानवः. — ᶜ) Ś₁ K₁. ₂ Dn D₅ T₁ M₂ तत्रावसानम्; T₂ G तत्र च स्नानम्.

Colophon. K₃ missing — *Major parvan:* Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — *Sub-parvan:* Dn₃ T₁ तीर्थयात्रा. Ś₁ K₁. ₂ B Dc Dn₁. n₂ D₁. ₂. ₄₋₆ T₂ G₁₋₃ (all om. sub-parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा; K₄ D₃, likewise, only पुलस्त्ययात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁. n₂ 82; Dn₃ M₂ (before corr.) 83; D₁ 86; S (M₂ after corr.) 81. — *Śloka no.:* Dn₁. n₂ 28; Dn₃ 29; D₁ 145.

81

☞ 1–127ᵃᵇ is missing in K₃ (cf. v.l. 3. 79. 1); the MS. is mostly ignored here up to the end of the lacuna.

1 ᶜ) M₁ पापानि (for पापेभ्यो). K₁. ₂ Dn यत्र मुच्यंते;

८१

C. 3. 5071
B. 3. 83. 1
K. 3. 81. 1

पुलस्त्य उवाच ।
ततो गच्छेत राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।
पापेभ्यो विप्रमुच्यन्ते तद्गताः सर्वजन्तवः ॥ १
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥ २
तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्यां युधिष्ठिर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयः सिद्धचारणाः ॥ ३
गन्धर्वाप्सरसो यक्षाः पन्नगाश्च महीपते ।
ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छन्ति भारत ॥ ४
मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर ।
पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ ५
गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरूद्वह ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६
ततो मचक्रुकं राजन्द्वारपालं महाबलम् ।
यक्षं सममिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७
ततो गच्छेत धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
सततं नाम राजेन्द्र यत्र संनिहितो हरिः ॥ ८
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ९
ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १०
पृथिव्यास्तीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ।
दशाश्वमेधिके स्नात्वा तदेव लभते फलम् ॥ ११

M$_1$ यत्र नश्यंति (for विप्रमु°). — ^{d}) K$_3$ Dn दर्शनात्; T$_1$ तद्गत्वा (for तद्गताः). K$_1$ स्नानमात्रेण सर्वशः; M$_2$ प्रविष्टस्यैव भारत.

2 ^{a}) D$_{1.2}$ G$_1$ °क्षेत्रे. — ^{d}) Ś$_1$ D$_1$ K$_{1.2}$ सोपि पापात्; K$_3$ B$_{2.4}$ Dn सर्वपापैः; K$_4$ सर्वपापात्. B$_3$ विमुच्यते. — After 2, K$_4$ Dn D$_{1.2}$ ins.:

389* पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ।
दक्षिणेन सरस्वत्या दृषद्वत्युत्तरेण च ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ।
[Lines 3-4 = (var.) 175.]

3 ^{a}) Ś$_1$ K (K$_3$ missing) D$_6$ वै सं°; D$_1$ वासं (for मासं). B$_2$ D$_{4.6}$ S (except T$_1$ G$_1$ M$_2$) धीरः (for वीर). — ^{b}) B$_2$ जनेश्वर; D$_6$ M$_1$ नराधिप; T G M$_2$ युधां वर (for युधि°). — D$_2$ om. 3^{c}–4^{b}. — ^{c}) K$_{1.2}$ D$_5$ तत्र (for यत्र). — ^{d}) K$_1$ सिद्धा (sic) चारणतापसाः; B D$_{4.6}$ यत्र सिद्धर्षिचारणाः.

4 D$_2$ om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^{a}) M$_2$ चैव (for यक्षाः). — ^{c}) T$_1$ ब्रह्मक्षेत्रे. Ś$_1$ K$_1$ महत्पुण्यम्.

5 ^{a}) = 3. 80. 45^{a}. T$_1$ मनागप्यभिकामस्य; T$_2$ G$_3$ मनसा गंतु°; G$_{1.2.4}$ मनसा मुक्ति°. — ^{b}) S (except M$_1$) युधां वर (for युधि°). — Ś$_1$ om. 5^{c}–6^{b}. — ^{d}) Dc S स्वर्गलोकं; D$_{1.2}$ स्वर्गलोके. D$_1$ महीयते; S स गच्छति.

6 Ś$_1$ om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). — ^{cd}) Ś$_1$ K (K$_3$ missing) D (except D$_{3.4.6}$) फलं प्राप्नोति च तदा (K$_1$ नरः; K$_4$ D$_{1.2}$ तथा) राजसूयाश्वमेधयोः.

7 ^{a}) Ś$_1$ मदाक्रुकं; K$_1$ मदक्रुकं; K$_2$ अक्रुणकं; K$_4$ मचकुणं; B$_2$ मरुंतकं; B$_4$ मवक्रकं (m अरणकं); Dc D$_4$ मचकुकं; Dn मंकु(Dn$_1$ °क)णकं; D$_1$ मत्कुणकं; D$_2$ मकुणकं; D$_5$ वः बहुकं (sic); T$_2$ G$_3$ स्वमंतकं; G$_2$ चमन्तुकं; G$_4$ तुमन्तुकं; M$_1$ मचन्दुकं; M$_2$ चमंदुकं (for मचक्रुकं). — Ś$_1$ K (K$_3$ missing) Dn D$_5$ नाम (for राजन्). D$_3$ ततोर्ध्वंचक्रकं राजन्.

8 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ T G$_{3.4}$ विष्णुस्थानम्. Ś$_1$ K$_1$ अरिंदम.

9 ^{a}) Ś$_1$ D$_1$ च गत्वा; K$_{1.2}$ च नत्वा; K$_4$ D$_{2.3}$ [अ]भिगम्य; B Dc D$_{4.6}$ च दृष्ट्वा (for [अ]र्चयित्वा). K$_4$ D$_3$ [अ]थ; D$_2$ [अ]पि (for च). — ^{b}) K$_{1.4}$ D$_{1.2}$ त्रैलोक्य° (for त्रिलोक°). — ^{d}) Dc D$_1$ T G स (for च).

10 ^{a}) K$_4$ D$_{1.2}$ S (except T$_1$ M$_1$) परिप्लवं. — ^{d}) D$_1$ S (except T$_1$ M$_1$) आप्नोति; D$_6$ चा° (for प्रा°). K$_3$ Dn D$_5$ भारत (for मानवः).

11 ^{a}) Ś$_1$ K (K$_3$ missing) Dn D$_{1.2.5}$ G$_2$ पृथिवी°; T$_1$ M$_1$ °व्यां (for °व्यास्). B$_{1.4}$ आगम्य (for आसाद्य). — ^{b}) G$_{1.2.4}$ M$_2$ गोसहस्रमवाप्नुयात्. — ^{c}) T$_2$ G$_3$ शल्मलिकं; G$_2$ शलुलिकं; M$_2$ शाकलिनीं. — ^{e}) K$_{2.4}$ Dn D$_{1.2.5}$ दशाश्वमेधे स्नात्वा च; G$_{1.4}$ °मेधके स्नात्वा. — ^{f})

सर्पदर्वीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च विन्दति ॥ १२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ द्वारपालं तरन्तुकम् ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३
ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
कोटितीर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ।
अश्विनोस्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ॥ १४
ततो गच्छेत धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
विष्णुर्वाराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १५
ततो जयन्त्या राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ।
एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६
कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेन्नरः ॥ १७
ततो मुञ्जवटं नाम महादेवस्य धीमतः ।
तत्रोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ १८
तत्रैव च महाराज यक्षी लोकपरिश्रुता ।
तां चाभिगम्य राजेन्द्र पुण्याँल्लोकानवाप्नुयात् ॥१९
कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥ २०
संमिते पुष्कराणां च स्नात्वार्च्य पितृदेवताः ।
जामदग्न्येन रामेण आहृते वै महात्मना ।
कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्वमेधं च विन्दति ॥ २१
ततो रामह्रदान्गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
यत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दीप्ततेजसा ।
क्षत्रमुत्साद्य वीर्येण ह्रदाः पञ्च निवेशिताः ॥ २२
पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरेणेति नः श्रुतम् ।

C. 3. 5098
B. 3. 83. 28
K. 3. 81. 28

Dn D$_5$ तदेव फलमाप्नुयात्.

12 D$_3$ om. 12^a–14^d. — ^{a}) Ś$_1$ सर्पिदर्शीं; K$_2$ Dn D$_{2.5}$ सर्पदेवीं; B$_1$ सर्पिदावीं; B$_2$ सार्पदीवीं; B$_3$ सर्पि दवीं; B$_4$ सर्पिदेवीं; Dc सर्पिदध्नां; D$_4$. $_6$ सर्पग्रीवीं. — ^{d}) T$_2$ G$_{3.4}$ स (for च). B Dc$_2$ T$_2$ G$_3$ गच्छति (for विन्दति).

13 D$_3$ om. 13 (cf. v.l. 12). G$_1$ damaged. — ^{b}) K$_1$ तरंडुकं; K$_4$ D$_4$ तुरंडुकं; B$_1$. $_2$ अनंतकं; B$_4$ अवंतकं; Dc वसंतकं; D$_5$ तरंडकं; T G$_{2.3}$ अरुंदुकं; G$_1$ M$_2$ अरंदुकं; G$_4$ अरिंतुदं; M$_1$ अरिंदुकं (for तरन्तुकम्).

14 D$_3$ om. 14^{abcd} (cf. v.l. 12). — ^{a}) T$_1$ G$_1$ पंचवटीं; M ˚वटं. — ^{c}) Dc D$_4$. $_6$m आगम्य (for आसाद्य).

15 M$_2$ om. 15–16. — ^{c}) Ś$_1$ B$_4$ Dc D$_{1-3}$ वराह˚ (for वाराह˚). — ^{d}) M$_1$ transp. पूर्वं and यत्र. B (except B$_1$) D$_{3.4.6}$ पुरा (for पूर्वं). S विभुः (G$_4$ भुवि) (for ऽभवत्). — ^{e}) D$_3$ (*sup. lin.* as in text) यत्र (for तत्र). K$_{2.4}$ Dc Dn D$_5$ नरश्रेष्ठ.

16 T$_1$ G$_{1.4}$ M$_2$ om. 16 (for M$_2$ cf. v.l. 15). — ^{b}) T$_2$ G$_2$ अनुव्रजेत्; G$_3$ समाव्रजेत् (for ˚विशेत्). — ^{c}) K$_4$ स्नात्वा च फलमाप्नोति. — ^{d}) D$_1$ भारत (for मानवः). — ^{e}) D$_5$ एकाहं च; T$_2$ G$_3$ एकाह्नेन (for एकहंसे).

17 ^{b}) K$_{1.2}$ Dn D$_5$ नराधिप (for कुरू˚). — ^{c}) S पौंडरीकम्. — ^{d}) Ś$_1$ Dc तु सः; K (K$_3$ missing) Dn D$_{1-3}$ G$_1$ च सः; B$_1$ सदा; B$_{2.4}$ D$_{4.6}$ स च (for नरः).

18 ^{a}) B$_{3.4}$ D$_{4.6}$ T$_2$ G$_3$ मुं(B$_3$ मं)जावटं. — ^{b}) K$_{2.4}$ Dc Dn D$_5$ स्थाणोः स्थानं (K$_4$ Dc by transp. स्थानं स्थाणोर्) महात्मनः. — ^{c}) K$_2$ Dn D$_5$ उपोष्य (for तत्रोष्य).

19 M$_2$ om. 19. — ^{b}) K$_1$ D$_3$ यक्षिणीं लोकविश्रुतां; K$_2$ D$_{1.2}$ यक्षिणी ˚विश्रुता; B$_{2.3}$ D$_{4.6}$ यक्षीं ˚परिश्रुतां. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B Dn D$_{3-6}$ स्नात्वा˚ (for तां चा˚). D$_{1.2}$ तत्र स्नात्वाभिगत्वा च. — ^{d}) Ś$_1$ D$_{1-4.6}$ सर्वकामान्; K (K$_3$ missing) B Dn D$_5$ सर्वान्कामान्; Dc सर्वकामम्; T$_1$ पुण्यलोकम्; M$_1$ सर्वलोकान्.

20 ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_{1.2}$ M$_1$ नराधिप (for समा˚).

21 ^{a}) B$_3$ संमितां; Dn ˚तं (!) (for ˚ते). B D$_{3.4.6}$ तु (for च). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ आहृतानि; K$_2$ Dn हृतं तत्सु˚ (!); K$_4$ आहितानि; B$_3$ D$_6$ M$_1$ आहृतो वै; Dc प्राकृते वै; D$_{1.2}$ आहृतं तन्; D$_5$ कृतं तत्सु˚; T G$_{2.4}$ M$_2$ आहृते सु˚; G$_1$ (corrupt) हृदाते सु˚ (for आहृते वै). — ^{f}) Ś$_1$ T$_2$ G$_{2-4}$ अश्वमेधफलं लभेत्; K$_1$ ˚मवाप्नुयात्.

22 ^{a}) B Dc Dn$_3$ D$_{3.4.6}$ M रामहृदं; G$_{2.4}$ रक्तह्रदान्. T$_1$ पश्येत्; G$_{2.4}$ पश्यन्. — ^{b}) K$_2$ Dn D$_5$ समाहितः (for नरा˚); cf. 20^d. — ^{c}) K$_2$ Dn D$_5$ तत्र; D$_3$ अत्र (for यत्र). — ^{e}) K$_4$ D$_3$ उत्सार्य; B$_3$ उत्सृज्य; T$_2$ G (except G$_1$) आसाद्य (for उत्साद्य). Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_1$ Dn D$_5$ वीरेण. — ^{f}) Ś$_1$ K$_1$ प्रकल्पिताः (for निवे˚).

23 ^{b}) T G रुधिरस्येति. K$_2$ B$_3$ Dn D$_5$ विश्रुतं; T$_1$

C. 3. 5098
B. 3. 83. 28
K. 3. 81. 28

पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव च पितामहाः ।
ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्महीपते ॥ २३
राम राम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ॥ २४
एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतां वरः ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पितॄन्स गगने स्थितान् ॥ २५
भवन्तो यदि मे प्रीता यद्यनुग्राह्यता मयि ।
पितृप्रसादादिच्छेयं तपसाप्यायनं पुनः ॥ २६
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं मया ।
ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसा ह्यहम् ।
ह्रदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ॥ २७
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ।
प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ॥ २८
तपस्ते वर्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः ।
यच्च रोषाभिभूतेन क्षत्रमुत्सादितं त्वया ॥ २९
ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं कर्मभिस्ते च पातिताः ।
ह्रदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ३०
ह्रदेष्वेतेषु यः स्नात्वा पितॄन्संतर्पयिष्यति ।
पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभम् ।
ईप्सितं मनसः कामं स्वर्गलोकं च शाश्वतम् ॥ ३१
एवं दत्त्वा वराञ्राजन्रामस्य पितरस्तदा ।
आमन्त्र्य भार्गवं प्रीतास्तत्रैवान्तर्दधुस्तदा ॥ ३२
एवं रामह्रदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ।
स्नात्वा ह्रदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः ।
राममभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्ध्रुवं सुवर्णकम् ॥ ३३
वंशमूलकमासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
स्ववंशमुद्धरेद्राजन्स्नात्वा वै वंशमूलके ॥ ३४
कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ।
शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः ।
शुद्धदेहश्च संयाति शुभाँल्लोकाननुत्तमान् ॥ ३५
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

M₂ नः श्रुतिः. — [d]) N (K₃ missing) प्र- (for च). — [f]) K₂ B₄ Dn D₁. ₂. ₅ नराधिप (for महीं°).

24 For 24–32, cf. passage 71* of the Ādi (vol. 1, p. 33); and Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI.* 18. 6. — Before 24, B₁. ₃. ₄ Dc Dn ins. पितर ऊचुः. — [d]) B D₄. ₆ [ऽ]नघ (for विभो). — [f]) T₂ G (except G₁) M₂ यदिच्छसि. B D₄. ₆ महामते.

25 [a]) S तु (for स). — [d]) K₄ D₁. ₃ तान्; Dc स्वान् (for स).

26 [a]) K₄ D₁. ₃ भवंत्योघ यदि प्रीता. — [c]) K₂ B₁. ₃ Dn D₅ पितृप्रसादम्. — [d]) K₂. ₄ Dn D₅ तपआप्यायनं; D₁ तपसोप्या°; T₁ G₂. ₄ तपःस्वाध्यायनं.

27 27[ab] = (var.) 29[cd]. — [c]) S (except G₁ M₁) तु (for च). Ś₁ K₁ D₃ ततः पापात्प्रमुच्येयं. — [d]) K₁ भवतां (for युष्माकं). Ś₁ ह्ययं; Dn D₅ [अ]प्यहं (for ह्यहम्).

28 [d]) B D₃. ₄. ₆ तोष° (for हर्ष°).

30 K₁ om. 30[ab] (with 29). — [a]) K₂ तु (for त्वं). — [b]) Ś₁ न (for च). K₂. ₄ Dn D₁. ₃. ₅ पतितास्ते स्वकर्मभिः; B Dc D₃. ₄. ₆ M₁ निहतास्ते स्व(D₃ *sup. lin.* °स्तेन)कर्मभिः (D₃ °णा).

31 [a]) K₂. ₄ Dc Dn D₅ S (except M₁) ह्रदेषु तेषु. T G₂–₄ M₁ (by transp.) स्नात्वा यः. — G₁ om. 31[cdef]. — [e]) K₂ B₄ Dn D₅ च मनः-; D₁. ₃ मनसा (for मनसः). T₁ समीप्सितं मनःकामं; M₂ स ह्रप्सितं मनःकामं. — [f]) K₄ Dc D₁–₃ S (G₁ om.) स्वर्गवासं.

32 [a]) K₄ B D₄ T₁ G₃. ₄ वरं (for वरान्). — [c]) K₂ Dn D₅ प्रीत्या (for प्रीतास्). — [d]) K₁. ₂ Dc Dn D₅ अंतर्हिताः (for °र्दधुः). K₁ ययुः; K₂ B Dn D₅ S (except G₁ M) ततः; K₄ स्वयं (for तदा).

33 K₄ om. 33[a]–34[b]. — [d]) D₃ S शुचि° (for शुभ°). — T₁ om. 33[c]–35[b].

34 T₁ om. 34; K₄ om. 34[ab] (cf. v.l. 33). — [a]) K₁ Dc₁ Dn D₃–₆ वंशमूलक आ°. — [c]) D₃ G₁ स (for स्व-). T₂ G₃ श्रीमान् (for राजन्). K₂ Dn स्वयं समुद्धरेद्राजन्.

35 T₁ om. 35[ab] (cf. v.l. 33). — [cd]) K₄ B Dc D₁–₄. ₆ M₁ शरीरशुद्धिमा(M₁ °द्धि प्रा)प्नोति. The same MSS. except Dc स्नातस्मिन् (for तस्मिंस्तीर्थे). — [f]) D₁. ₃ G₄ शुद्धा° (for शुभा°).

लोका यत्रोद्धृताः पूर्वं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ३६
लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
स्नात्वा तीर्थवरे राजल्लँलोकानुद्धरते स्वकान् ।
श्रीतीर्थं च समासाद्य विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ३७
कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च दैवतानि पितॄंस्तथा ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥ ३८
सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
अर्चयित्वा पितॄन्देवानुपवासपरायणः ।
अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ३९
गवांभवनमासाद्य तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४०
शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
देव्यास्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमम् ॥ ४१
ततो गच्छेत राजेन्द्र द्वारपालमरन्तुकम् ।
तस्य तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ४२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ ब्रह्मावर्तं नराधिप ।
ब्रह्मावर्ते नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ४३
ततो गच्छेत धर्मज्ञ सुतीर्थकमनुत्तमम् ।
यत्र संनिहिता नित्यं पितरो दैवतैः सह ॥ ४४
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधमवाप्नोति पितृलोकं च गच्छति ॥ ४५
ततोऽम्बुवश्यं धर्मज्ञ समासाद्य यथाक्रमम् ।
कोशेश्वरस्य तीर्थेषु स्नात्वा भरतसत्तम ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४६

C. 3. 6027
B. 3. 83. 5
K. 3. 81. 5

---

36 M$_2$ om. 36^a–37^d. — ^{a}) Ś$_1$ K (K$_3$ missing) D (except D$_4$. $_6$) धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — 36^b = 37^b. — Ś$_1$ D$_2$ om. (hapl.) 36^c–37^b. — ^{c}) B$_2$. $_3$ T$_1$ M$_1$ लोकयात्रोद्धृताः; G$_4$ लोको यत्रोद्धृतः. — 36^d = 5. 13. 9^b.

37 Ś$_1$ D$_2$ om. 37^{ab}; M$_2$ om. 37^{abcd} (cf. v.l. 36). — ^{b}) = 36^b. K$_1$ तीर्थं ते लोकविश्रुतं; K$_2$ Dn D$_5$ तीर्थं त्रैलोक्यपूजितं; T$_1$ G (except G$_3$) तीर्थसेवी कुरूद्वह (=41^b). — After 37^c, K$_2$ Dn D$_2$. $_5$ ins.:

390* स्नात्वा नियतमानसः ।
अर्चयित्वा पितॄन्देवान् .

38 D$_2$ om. 38^a–39^c. — ^{a}) D$_1$ कपिलं; S कापिलं (for कपिला-). — G$_4$ om. 38^c–39^b. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ पितॄन्देवांस्तथैव च; K$_2$. $_4$ Dc Dn D$_5$ पितॄन्स्वान्दैवतान्यपि (Dc °नि च); B$_2$ देवानि स्वपितॄंस्तथा; D$_1$ पितॄंश्च देवतांस्तथा; D$_4$. $_6$ देवानिह पितॄंस्तथा; G$_1$ देवताश्च पितॄंस्तदा. — ^{f}) K$_4$ D$_1$. $_3$ S (G$_4$ om.) भारत (for मानवः).

41 ^{a}) D$_1$. $_3$ M तत (for तत्र). T$_2$ G$_2$ चासाद्य. Ś$_1$ शंखिनीं त्वं समासाद्य; K$_1$ B Dc D$_2$. $_4$. $_6$ T$_1$ शंखिनीतीर्थमासाद्य. — ^{b}) B D$_4$. $_6$ नराधिप; D$_1$ यथाक्रमं (for कुरू°). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ तीर्थम्; B D$_2$. $_4$. $_6$ वीर्यम् (for रूपम्).

42 K$_4$ D$_2$. $_4$ om. 42; G$_4$ om. 42^b–44^a. — 42^{ab} = (var.) 13^{ab}. — ^{b}) Ś$_1$ B$_2$ Dc$_2$ अर्हं(Ś$_1$ अरं)तकं; K$_2$ Dn$_1$. $_2$ D$_6$ तरंडकं; B$_1$ D$_3$ अनंतकं; B$_3$. $_4$ अवर्णकं; Dn$_3$ D$_6$ मचक्रुकं; T$_1$ अरुंदकं; T$_2$ G$_3$ अरुंदुकं; M अनुत्तमं (for अरन्तुकम्). K$_1$ ब्रह्मावर्तं नरोत्तमं. — ^{c}) K$_1$. $_2$ Dn D$_1$. $_5$ G$_2$ तच्च; B$_2$ D$_3$ (*sup. lin.* as in text) यस्य; M$_1$ तत्र (for तस्य). T$_1$ G$_1$ M$_2$ समासाद्य; T$_2$ G$_3$ महापुण्यं (for सरस्वत्यां). — D$_2$. $_4$ G$_2$ om. 42^{ef}; G$_1$ om. 42^f–44^c.

43 G$_1$. $_4$ om. 43 (cf. v.l. 42). — ^{a}) Ś$_1$ ब्रह्मज्ञ; K$_2$ B$_4$ Dn D$_5$ S राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — K$_2$ om. (hapl.) 43^b–44^a. — ^{b}) Ś$_1$ D$_5$ नरोत्तम; Dn नरोत्तमः (for नरा°). K$_4$ द्वारपालमरंतुकं (=42^b). — ^{d}) T$_2$ G$_2$. $_3$ लभते रूपमुत्तमं.

44 G$_1$ om. 44^{abc}; K$_2$ G$_4$ om. 44^a (cf. v.l. 42, 43). — ^{a}) Ś$_1$ K$_4$ धर्मात्मन्; Dn D$_5$ T$_1$ M राजेंद्र; T$_2$ G$_2$. $_3$ धर्मात्मा (for धर्मज्ञ). — ^{b}) Cf. v.l. 46^b. K$_4$ वसुतीर्थम् (for सुतीर्थकम्). — ^{c}) K$_2$ Dc Dn D$_5$ T G$_2$–$_4$ तत्र (for यत्र). D$_1$. $_2$ S राजन् (for नित्यं). — ^{d}) A few MSS. देवतैः. K$_1$ देवताः पितृभिः सह.

45 ^{d}) Dc$_2$ T$_2$ G (except G$_1$) स (for च).

46 ^{a}) K$_1$ G$_2$. $_4$ ततोंबुपश्यं; K$_2$ Dn D$_5$ °बुम(K$_2$ °मा)त्यां; B$_2$ °श्वत्यां; B$_3$ °भ्युपत्यां; Dc °बुवत्यां; D$_3$. $_4$. $_6$ ततो युवत्यां; T$_1$ M$_1$ °बपश्यन्; M$_3$ °बपश्यं. K$_4$ D$_1$. $_2$ ततो भवस्य धर्मात्मन्. — ^{b}) K$_2$ Dn D$_5$ सुतीर्थकमनुत्तमं (=44^b). — ^{c}) K$_1$. $_2$ B$_1$–$_3$. $_5$ कामेश्वरस्य; K$_4$ B$_2$. $_4$ Dc Dn D$_4$. $_6$ काशी°; G$_2$ M केशे°. Ś$_1$ K (K$_3$ missing) Dn D$_1$. $_2$ तीर्थे च (for तीर्थेषु).

47 ^{b}) K$_1$ M$_3$ तत्र (for यत्र). K$_4$ निश्चितं; B D$_3$. $_4$. $_6$ पार्थिव; T$_2$ G$_2$–$_4$ धीमतः (for भारत). Ś$_1$ स्नात्वा यस्तत्र

C. 3. 6028
B. 3. 83. 58
K. 3. 81. 58

मातृतीर्थं च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत ।
प्रजा विवर्धते राजन्ननन्तां चाश्नुते श्रियम् ॥ ४७
ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभम् ॥ ४८
पुनाति दर्शनादेव दण्डेनैकं नराधिप ।
केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन्पूतो भवति भारत ॥ ४९
तीर्थं तत्र महाराज श्वानलोमापहं स्मृतम् ।
यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ॥ ५०
श्वानलोमापनयने तीर्थे भरतसत्तम ।
प्राणायामैर्निहरन्ति श्वलोमानि द्विजोत्तमाः ।
पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ ५१
दशाश्वमेधिकं चैव तस्मिंस्तीर्थे महीपते ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत परमां गतिम् ॥ ५२
ततो गच्छेत राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतम् ।
यत्र कृष्णमृगा राजन्व्याधेन परिपीडिताः ।
अवगाह्य तस्मिन्सरसि मानुषत्वमुपागताः ॥ ५३
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ५४
मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीपते ।
आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ॥ ५५
श्यामाकभोजनं तत्र यः प्रयगच्छति मानवः ।
देवान्पितॄंश्च उद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् ।
एकस्मिन्भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ॥ ५६
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च दैवतानि पितॄंस्तथा ।

भारत. — c) T_2 G_{2-4} प्रज्ञा (for प्रजा). K_1 [अ]भिवर्धते; D_3 सं° (for वि°). S_1 प्रजाभिर्विधिना राजन्. — d) K_1 $D_{1.\ 3}$ प्राप्नुते; K_4 चाप्नुते; B_3 चाप्नुयात्; De लभते. Dn D_5 अतन्द्रीं (D_5 महतीं) श्रियमश्नुते.

48 G_4 om. 48^{a-50^b}. — a) K_2 D_6 सीत°; Dn D_5 सीता° (for शीत°). — c) K_4 (by transp.) तत्र तीर्थं; S (except G_1 M_1; G_4 om.) तीर्थं तत्र. — d) T_1 लभेद् (for महद्). M_2 मनुष्याणां सुदुर्लभं.

49 G_4 om. 49 (cf. v.l. 48). — a) K_4 गमनाद् (for दर्शनाद्). K_2 Dn_3 $D_{3.\ 5}$ G_1 M एकं; $D_{1.\ 2}$ चैकं; T_1 एनं (for एव). K_2 Dn D_5 पुराभिगमनादेकं (Dn_2° व). — b) ❀ Arj.: दण्डेनैकं नराधिपेति । एकमिति तृतीयार्थे द्वितीया । ❀ S_1 K (K_3 missing) Dn D_5 दृष्टमेकं; $D_{1.\ 2}$ स्नात्वा चैकं; D_3 दृष्टेनैव; G_2 कुलमेकं (for दण्डेनैकं). — c) $G_{1.\ 2}$ M केशेना° (for केशाना°). De_1 चैतस्मिन्; Dn (Dn_1 by corr.) $D_{1.\ 2}$ चैकस्मिन् (for वै त°).

50 G_4 om. 50^{ab} (cf. v.l. 48). — a) K_4 transp. तीर्थं and तत्र. B De $D_{3.\ 4.\ 6}$ तत्र तीर्थवरं चान्यत् (De स्नात्वा; D_3 राजन्). — K_2 om. 50^{b-51^a}. — b) Cf. 51^a and v.l. K_1 B_3 $D_{4.\ 6}$ स्नान(D_6 स्नानु)लो°; B_1 स्नानलो°; De नखलो°; $Dn_{1.\ n3}$ श्वाविलो°; D_1 स्नानं लो°. Dn_2 महदन्यत्र दुर्लभं (= 48^d). — c) K_4 B Dn_2 D_6 तत्र. — After 50, B D (except $D_{2.\ 5}$) T_2 G (except G_1) ins.:

391* गतिं गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम ।

[B_3 Dn_2 $D_{1.\ 4.\ 6}$ प्रीतिं (for गतिं). T_2 G_{2-4} स्नाता (for स्नात्वा).]

51 K_2 om. 51^a (cf. v.l. 50); De_1 D_3 om. 51^{ab}. — a) Cf. 50^b and v.l. K_1 $B_{1.\ 2}$ De_2 $D_{1.\ 6}$ स्नान(D_6 स्नानु)लो°; K_4 Dn श्वाविलो°; B_4 स्नात्वा लो°; $D_{1.\ 2}$ स्थाने लो°. — c) S_1 विहिंसंति; K_1 विहंसंति; $D_{1.\ 2}$ न्यस्तलोमा; T_1 निर्हरंत; T_2 $G_{3.\ 4}$ हरंतीह (for निर्हरन्ति). D_3 M_1 ब्रह्मायामेन निघ्नंति. — d) S_1 K_2 B De Dn D_{3-6} स्वलोमानि; K_1 स्वालोमानि; $D_{1.\ 2}$ निरजस्का; T_1 M_2 श्वानलोमा; T_2 $G_{1.\ 3.\ 4}$ श्वानलोमाद्; G_2 corrupt.

52 a) T_2 G_{2-4} चापि (for चैव). — b) K_1 De महामते; M_2 महायशाः (for महीं°). $D_{1.\ 2}$ तीर्थं भुवि सुदुर्लभं. — c) $D_{1.\ 2}$ गत्वा तत्र नर°. — d) K_1 लभते; $B_{2.\ 4}$ D_6 गच्छंति; $D_{1.\ 2}$ गच्छते; D_3 गच्छेच्च.

53 c) B तत्र (for यत्र). De $D_{4.\ 6}$ कृष्णा मृगा. — d) N (K_3 missing) शरपीडिताः. — S_1 K_1 G_1 om. 53^{cd}. — e) Hypermetric! K_2 B D (except D_{1-3}) S (except M_1; G_1 om.) वि° (for अव°). K_4 D_3 अवगाह्य सरस्तद्धि; $D_{1.\ 2}$ अवगाह्य जलं तद्धि.

54 b) K_2 B Dn D_{4-6} समाहितः (for जित°).

56 a) S_1 श्यामकं; K (K_3 missing) De $D_{1.\ 2.\ 4-6}$ श्यामाकं (for श्यामाक-). Dn श्यामाकं भोजने तत्र (!). — c) N (K_3 missing) T_2 G_3 समुद्दिश्य; $G_{1.\ 4}$ च वोद्दिश्य; M चैवोद्दिश्य (for च उद्दिश्य). — D_6 G_4 om. 56^{e-57^d}.

57 D_6 G_4 om. 57 (cf. v.l. 56). — b) Cf. v.l. 64^b. S_1 स्वान्पितॄन्देवतानि च; K_1 De T_1 G_2 M_2 पितॄन्स्वान् दे(K_1 T_1 M_2 दे)वतानि च; $K_{2.\ 4}$ Dn पितॄन्वै दैवतानि च;

उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ५७
ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
ब्रह्मोदुम्बरमित्येव प्रकाशं भुवि भारत ॥ ५८
तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य कुरुपुंगव ।
केदारे चैव राजेन्द्र कपिष्ठलमहात्मनः ॥ ५९
ब्रह्माणमभिगम्याथ शुचिः प्रयतमानसः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ६०
कपिष्ठलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
अन्तर्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ६१
ततो गच्छेत राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् ।
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामभिगम्य वृषध्वजम् ।
लभते सर्वकामान्हि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ६२
तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ।
रुद्रकोटिस्तथा कूपे ह्रदेषु च महीपते ।
इलास्पदं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥ ६३
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च पितॄन्देवांश्च भारत ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६४
किंदाने च नरः स्नात्वा किंजप्ये च महीपते ।
अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यं च भारत ॥ ६५
कलश्यां चाप्युपस्पृश्य श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६६
सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ अनाजन्मेति विश्रुतम् ॥ ६७
तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणांश्चोत्सृज्य भारत ।
नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान्प्राप्नोति दुर्लभान् ॥ ६८
शुक्लपक्षे दशम्यां तु पुण्डरीकं समाविशेत् ।

C. 3. 6053
B. 3. 83. 83
K. 3. 81. 83

D1. 2 पितॄंश्च देवतानपि (D2 °नि च); T2 G3 पितॄंस्तान्देवतानि च.

58 a) K1 B D4 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — b) Ś1 K1 D3 ब्रह्मस्थानमनुत्तमं. — c) Ś1 K1 एतत्; B2–4 Dc D4. 6 एवं (for एव). G4 ब्रह्मणोदरमित्येव. — d) Dn2 (? gloss) प्रख्यातं (for प्रकाशं). S (except M1) भरतर्षभ (for भुवि भा°).

59 a) Ś1 K1. 4 Dc ब्रह्मर्षि-; K2 समेषु (for सप्तर्षि-). — b) Ś1 K2 Dn D5 नरपुंगव; K1 B2–4 D3. 4. 6 T1 भरतर्षभ; K4 Dc M1 कुरुनंदन; G4 कुरुसत्तम. — d) K (K3 missing) कपिल(D5 °ष्ठ)स्य महा°; T G M2 कपिष्ठ(T2 G3. 4 कपिंज)लमहामुनेः.

60 a) Ś1 K2 D5 G2 अधिगत्वा; K1. 4 B1 D1. 2 अभिगत्वा; D3 M2 अधिगम्य (for अभिगम्य). Ś1 K1. 2 B1 D1. 2. 5 G2 च; K4 [आ]शु (for [अ]थ).

61 a) K1 Dn2 D1. 3(*sup. lin.*). 4. 6 कपिलस्य च; K2 D5 कपिस्थलस्य; D3 कपिपापिष्ठ-; T2 G3 कपिंजलस्य.

62 b) Ś1 शनकं; K1 T1 M2 शरकं; K2 Dn1. n2 D5 T2 G2–4 शंकरं; M1 शरभं (cf. v.l. 63b, 67a). — c) B4 D1 S कृष्णपक्ष- (T1 ततः कृष्ण-). — e) B1. 2. 4 Dn1. n2 D4 लभेत. K1 सर्वकामांश्च; B2 °कामान्वै; T1 °कामानि.

63 b) K1 शनके; B1 Dn1 T1 M2 शरके; B2 सवंके; D3 सरंके; T2 G शंकरे; M2 शरभे (cf. v.l. 62b, 67a). — c) Ś1 K1 D5 भद्रकोट्यां; K2 B1. 2. 4 Dc D1. 2. 4 रुद्रकोटी; K4 Dn D3 (*sup. lin.*) °कोट्यां; D3 (orig.) M2 °कोटिं (for °कोटिस्). T2 G2–4 रुद्रकोट्यां तु (G2 °कोट्यस्तु) पुण्यायां. — d) B D3. 4. 6 समंततः (for महीं°). — D5 om. (hapl.) 63c–65b. — e) Ś1 K1. 4 D1. 2 इडास्पदं; T G शुद्धा(G1 इळा)स्पदं.

64 D5 om. 64 (cf. v.l. 63). — b) Cf. v.l. 57b. Ś1 K1 Dc पितॄन्स्वान्दैवतानि च; K4 स्वपितॄंश्चैव तानि च; B Dn D4. 6 दैवतानि पितॄनपि (B2 °तॄंस्तथा; Dn D4. 6 °तॄनथ); D1–3 स्वपितॄन्दै(D3 °न्दे)वतानि च; M1 पितॄन्देवांस्तथैव च. — T1 M2 om. (hapl.) 64c–65d.

65 D5 om. 65ab; T1 M2 om. 65 (cf. v.l. 63, 64). — b) Ś1 Dc D1. 2 T2 G2. 4 किंजपे च (Dc2 °प्येन). — d) B D4. 6 तथैव च (for च भारत). D3 तदानंतं तथैव च.

66 a) Ś1 कोलश्यां; K2 B2. 4 D1 कलश्यां. B1. 2. 4 Dc2 Dn D3. 4. 6 T2 (by corr.) G3 वार्युपस्पृश्य. — b) Ś1 K1 ब्रह्मचारी (for श्रद्द°).

67 a) K1 T1 M2 शरकस्य; D5 T2 G2–4 शंकरस्य; M1 शरभस्य (cf. v.l. 62b, 63b). — c) K2 Dn D1. 2. 5 G2 M1 तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ; B D3. 4. 6 कुरुश्रेष्ठ शुभं तीर्थं. — d) Dn2 अंबाजन्मेति(!); D1. 2 अन्यज°; D3 मम ज°.

68 K1 om. (hapl.) 68a–70b. — a) D3 transp. तत्र and स्नात्वा. K4 D1. 2 तस्मिन् (for तत्र). — b) Ś1 K2. 4 D (except D4. 6) om. च. — d) Dc D1–4 आप्नोति (for प्रा°). K2 Dn D5 [अ]नुत्तमान् (for दुर्ल°).

69 K1 om. 69 (cf. v.l. 68). — a) B1 S शुक्लपक्ष-.

C. 3. 6053
B. 3. 83. 83
K. 3. 81. 83

तत्र स्नात्वा नरो राजन्पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ६९
ततस्त्रिविष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रमोचनी ॥ ७०
तत्र स्नात्वार्चयित्वा च शूलपाणिं वृषध्वजम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ७१
ततो गच्छेत राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमम् ।
यत्र देवाः सदा राजन्फलकीवनमाश्रिताः ।
तपश्चरन्ति विपुलं बहुवर्षसहस्रकम् ॥ ७२
दृषद्वत्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति भारत ॥ ७३
तीर्थे च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ।
गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ७४
पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।
राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकं च गच्छति ॥ ७५

ततो गच्छेत राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ॥ ७६
व्यासेन नृपशार्दूल द्विजार्थमिति नः श्रुतम् ।
सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ॥ ७७
ततो व्यासवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७८
गत्वा मधुवटीं चापि देव्यास्तीर्थं नरः शुचिः ।
तत्र स्नात्वार्चयेद्देवान्पितॄंश्च प्रयतः शुचिः ।
स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ७९
कौशिक्याः संगमे यस्तु दृषद्वत्याश्च भारत ।
स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८०
ततो व्यासस्थली नाम यत्र व्यासेन धीमता ।
पुत्रशोकाभितप्तेन देहत्यागार्थनिश्चयः ॥ ८१
कृतो देवैश्च राजेन्द्र पुनरुत्थापितस्तदा ।

K$_2$ Dn D$_5$ च (for तु). — ^{d}) S पौंडरीक° (G$_4$ सर्वयज्ञ°).

70 K$_1$ om. 70^{ab} (cf. v.l. 68). — ^{a}) T G तत्र (for ततस्). B D$_4$ त्रिपिष्टपं. — ^{d}) K$_{1.2}$ Dn D$_3$ T$_2$ G$_{2-4}$ पापप्रणाशिनी.

72 ^{b}) T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_2$ फलजी(G$_2$ M$_3$ °लं जी)वनम् (cf. ^{d}). — ^{c}) K$_2$ B D (except Dc) T$_1$ तत्र; K$_4$ अत्र (for यत्र). — ^{d}) G M$_3$ फलजी(G$_2$ M$_3$ °लं जी)वनम् (cf. ^{b}). — ^{f}) K$_{1.4}$ B D$_{3.4.6}$ M$_3$ °सहस्रिकं. — After 72, T$_2$ G ins.:

392* तत्र स्नात्वा नरो राजन्सर्वयज्ञफलं लभेत् ।

73 G$_1$ om. 73^{ab}. — ^{a}) B$_{2-4}$ दृशद्वत्यां. — K$_1$ om. 73^c–74^d. — ^{d}) K$_5$ T$_2$ G$_{2.4}$ मानवः (for भारत).

74 K$_1$ D$_2$ om. 74 (for K$_1$ cf. v.l. 73); Dc om. 74^c–75^b. — ^{c}) B$_1$ (m as in text) गोसहस्रं च रा°. — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ Dn D$_{1.5}$ T$_1$ M विंदति; B$_{2.3}$ D$_{4.6}$ आप्नोति (for प्राप्नोति).

75 K$_1$ transp. 75^{ab} and 75^{cd}. Dc om. 75^{ab} (cf. v.l. 74). — ^{a}) B$_2$ D$_4$ पाणिख्याते; B$_3$ T$_1$ G$_4$ M °पाते; G$_1$ °पादे; M$_2$ °पाने. K$_2$ तर्प्य (for स्नात्वा). — M$_2$ om. (hapl.) 75^b–78^c. — After 75^{ab}, K$_2$ Dn D$_5$ *repeat* 73^{cd}. — ^{c}) B D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{3.4}$ अवाप्नुते (B$_4$ अवाप्नोति) राजसूयं; D$_3$ अवाप्नुयाद्राजसत्रं. — ^{d}) T$_2$ G$_{3.4}$ स (for च). K$_2$ Dn D$_5$ विंदति (for गच्छति).

76 M$_2$ om. 76 (cf. v.l. 75). — ^{a}) B D$_{3.4.6}$ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — ^{b}) B D$_{c2}$ D$_{3.4.6}$ लोकविश्रुतं (for तीर्थमु°). — ^{c}) T G$_{1-3}$ यत्र (for तत्र). D$_{1.2}$ T G$_{1-3}$ सर्वाणि (for राजेन्द्र). M$_1$ तत्र सर्वाणि तीर्थानि.

77 M$_2$ om. 77 (cf. v.l. 75). — ^{a}) K$_4$ D$_{1.2}$ T$_2$ G$_{1-3}$ नरशार्दूल; M$_1$ वेदविदुषा. — ^{b}) G$_{1.2.4}$ द्विजार्थ (for द्विजार्थम्). — After 77, K$_1$ ins.:

393* स वै स्नात्वार्चयित्वा च मिश्रके पितृदेवताः।

78 M$_2$ om. 78^{abc} (cf. v.l. 75). — ^{a}) T G गत्वा (for गच्छेन्).

79 T G om. 79. — ^{a}) Ś$_1$ मधुवटं; K$_2$ B$_3$ D$_5$ °मतीं; M$_1$ °पदीं; M$_3$ °द्वतीं. K$_2$ B$_{1.2}$ Dn M चैव (for चापि). — ^{b}) K$_2$ Dc$_1$ Dn M तीर्थे; B D$_6$ स्थानं; D$_4$ स्थानं (for तीर्थं). D$_3$ अनुत्तमं (for नरः शुचिः). — ^{c}) K (K$_3$ missing) Dc$_2$ Dn D$_{1-3.5}$ स्नात्वार्चयित्वा च. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{2.4}$ Dc Dn D$_{1-3.5}$ M$_2$ पितॄन् (Dn$_3$ D$_3$ पितृ-) देवांश्च पूरुषः; K$_1$ देवान्पितॄंश्च पूरुषः; M$_1$ पितॄंश्च प्रयतस्तु यः.

80 ^{b}) B दृशद्वत्यां. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ स्नायात् (for स्नाति). Ś$_1$ सु-; K$_1$ तु; K$_4$ Dc D$_{1-3}$ यो (for वै).

81 ^{d}) K$_{2.4}$ Dc Dn D$_3$ देहत्यागे कृता मतिः; B D$_{4.6}$ G$_1$ M देहत्यागाय (M$_2$ °गश्च) निश्चयः.

82 ^{a}) K$_{2.4}$ Dc Dn D$_{3.5}$ ततो (for कृतो). Ś$_1$ K$_3$ Dn D$_5$ तु (for च). S (except M$_1$) कृतो वै देवराजेन.

अभिगम्य स्थलीं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ८२
किंदत्तं कूपमासाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ।
गच्छेत परमां सिद्धिमृणैर्मुक्तः कुरूद्वह ॥ ८३
अहश्च सुदिनं चैव द्वे तीर्थे च सुदुर्लभे ।
तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ॥ ८४
मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र गङ्गाह्रदे स्नात्वा समभ्यर्च्य च मानवः ।
शूलपाणिं महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ॥ ८५
देवतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
अथ वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ८६
तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ८७
कुलंपुने नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं नरः ।
पवनस्य ह्रदं गत्वा मरुतां तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ॥ ८८
अमराणां ह्रदे स्नात्वा अमरेषु नराधिप ।
अमराणां प्रभावेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ८९
शालिहोत्रस्य राजेन्द्र शालिशूर्पे यथाविधि ।
स्नात्वा नरवरश्रेष्ठ गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९०
श्रीकुञ्जं च सरस्वत्यां तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९१
ततो नैमिषकुञ्जं च समासाद्य कुरूद्वह ।
ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपोधनाः ।
तीर्थयात्रां पुरस्कृत्य कुरुक्षेत्रं गताः पुरा ॥ ९२

C. 3. 6080
B. 3. 83. 110
K. 3. 81. 110

— [c]) K₂ B₁ Dn D₅ M₁ अभिगत्वा. K₂ T₂ G₂ M₁ तत्र; T₁ चैव (for तस्य).

83 G₄ om. 83–84. — K₄ om. (hapl.) 83[b]–84[c]. — [c]) S (except M₁; G₄ om.) गच्छेत्परमिकां सिद्धिं. — [d]) B₁. ₄ D₃ M₁ युधिष्ठिर; B₂. ₃ D₄. ₆ नरेश्वर (for कुरू°). — After 83, K₂ B Dc Dn D₄. ₆ M₁ ins.:

394* वेदीतीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।

84 G₄ om. 84; K₄ om. 84[abc] (cf. v.l. 83). — [a]) Ś₁ K₁ बहुं च; K₂ D₅ आहुं च; D₁. ₂ अहं च; D₃ अह्नं च; T₂ G₃ हयश्च; M₂ अहं च. D₄ T₂ G₁. ₃ सुदिनश्; M₁ [अ]नुदिनं (for सुदिनं). — [b]) B D₄. ₆ M तु (for च). K₂ Dc Dn D₁. ₂. ₅ द्वे तीर्थे लोकविश्रुते; D₃ तीर्थे चैव सुदुर्लभे; T₁ द्वे तीर्थेषु सुदुर्लभे. — [c]) T G₂. ₃ तत्र (for तयोः).

85 T₁ om. 85–90. — [a]) D₄. ₆ नृगधूमं; S (T₁ om.) व्यंग°. — [c]) B D₄. ₆ रुद्रपदे (for गङ्गा°). Ś₁ K (K₃ missing) Dc Dn D₁–₃. ₅ तत्राभिषेकं कुर्वीत. — After 85[c], G₁ reads 89[b]–90[b], om. 85[d]–86[b]. — [d]) Ś₁ K (K₃ missing) D (except D₄. ₆) गंगायां नृप(Ś₁ K₁ कुरु)सत्तम; T G (T₁ G₁ om.) ह्यर्चयित्वा च भारत. — [e]) Ś₁ K (K₃ missing) D (except D₄. ₆) अर्चयित्वा (for शूल°). B D₄. ₆ M₁ महात्मानम् (for महा°).

86 T₁ om. 86; B₃ G₁ om. 86[ab] (for T₁ G₁ cf. v.l. 85). — [ab]) Ś₁ K (K₃ missing) Dn D₁. ₂. ₅ देव्यास्तीर्थे; B Dc D₄. ₆ कोटि° (for देव°). — [c]) Ś₁ K (K₃ missing) D (except D₄. ₆) ततो (for अथ). B D₄. ₆ M₁ गत्वा (for गच्छेत्).

87 K₄ T₁ om. 87 (for T₁ cf. v.l. 85). — [a]) T₂ G₂. ₃ विष्णुह्रदे. — [b]) B D₄. ₆ S (T₁ om.) समभ्यर्च्य; D₃ पूजयित्वा (for अर्च°). — [d]) Ś₁ K₁ Dc च गच्छति; K₂ Dn D₁. ₂. ₅ स गच्छति (for अवा°).

88 D₁ T₁ om. 88 (for T₁ cf. v.l. 85). — [b]) Ś₁ K₁ च कुलं; D₂ स्वजनं (for स्वकुलं). Ś₁ K₁ महत्; K₂ Dn D₅ ततः; D₃ नृप (for नरः). — [c]) K₂ Dn D₅ ह्रदे स्नात्वा. — [f]) K₂ B₄ Dn D₅ विष्णु° (for वायु°).

89 D₅ T₁ om. 89 (for T₁ cf. v.l. 85); T₂ G₃ om. 89–90; G₁ om. 89[a]. — [b]) Ś₁ ह्यमरेषु; G₂ अमरे च (for अमरेषु). K₁. ₂ B₂–₄ Dn D₃–₆ समभ्यर्च्यां(D₃ °र्च्य न)राधिपं. — [c]) G₂. ₃ M₂ प्रसादेन (for प्रभा°). — After 89, Ś₁ K₁ B₁. ₃ Dc D₃ ins.:

395* अमरैः सह संयाति विमानवरमास्थितः ।

90 T G₃ om. 90 (cf. v.l. 85, 89). — [a]) K₃ B₄ Dn D₅ तीर्थं (B₄ Dn₂ तीर्थे) च (for राजेन्द्र). — [b]) Ś₁ शालिशीर्षे; K₁ °शीर्ये; K₂ B Dc Dn D₁. ₂. ₄. ₆ °सूर्ये; K₄ D₃. ₅ °होत्रे.

91 D₂ om. 91. — [a]) T₂ G₂–₄ श्रीकुञ्जे च. K₃ Dn₂. n₃ D₅ T₁ G₁ M₁ सरस्वत्याः; B₁ समासाद्य. Ś₁ श्रीकुंजरं सरस्वत्याः. — Dc om. (hapl.) 91[b]–93[a]. — [b]) T₂ G₂. ₃ तीर्थे. — Ś₁ M₁ om. (hapl.) 91[c]–93[b]. — [c]) K₂ Dn D₅ नरश्रेष्ठ (for नरो राजन्). — [d]) S (M₁ om.) °ष्टोममवाप्नुयात्.

92 Ś₁ Dc M₁ om. 92 (cf. v.l. 91). — [a]) T₁ G₁ M₂ नैमिशकुंजं; T₂ G₂–₄ नैमिशकुञ्जं. — [b]) B D₄. ₆

C. 3. 6080
B. 3. 83. 110
K. 3. 81. 110

ततः कुञ्जः सरस्वत्यां कृतो भरतसत्तम ।
ऋषीणामवकाशः स्याद्यथा तुष्टिकरो महान् ॥ ९३
तस्मिन्कुञ्जे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
कन्यातीर्थे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ९४
ततो गच्छेन्नरव्याघ्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छेत परमां गतिम् ॥ ९५
ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ सोमतीर्थमनुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ९६
सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ।
यत्र मङ्कणकः सिद्धो महर्षिर्लोकविश्रुतः ॥ ९७
पुरा मङ्कणको राजन्कुशाग्रेणेति नः श्रुतम् ।
क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ ९८

स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टो महातपाः ।
प्रनृत्तः किल विप्रर्षिर्विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥ ९९
ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्थावरं जङ्गमं च यत् ।
प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ १००
ब्रह्मादिभिः सुरै राजन्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
विज्ञप्तो वै महादेव ऋषेरर्थे नराधिप ।
नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १०१
ततः प्रनृत्तमासाद्य हर्षाविष्टेन चेतसा ।
सुराणां हितकामार्थमृषिं देवोऽभ्यभाषत ॥ १०२
अहो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुंगव ॥ १०३

ऋषिरुवाच ।

किं न पश्यसि मे देव कराच्छाकरसं स्रुतम् ।

सुदुर्लभं; S (M1 om.) यथाक्रमं (for कुरू°). — d) Some MSS. नैमिशेयास्. K2 Dn D5 तपस्विनः (for तपो°). — After 92, T2 G2–4 ins.:

396* तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।

93 Śi M1 om. 93ab; Dc om. 93a (cf. v.l. 91). — a) K1. 4 B2–4 D3. 4. 6 T1 M2 तत्र (for ततः). B3 D1 T1 कुंज-; D3 कुंजं; D5 कुंजाः; T2 G3. 4 कुब्ज- (for कुञ्जः); cf. 94. K1 T1 G1 M2 सरस्वत्या; Dn1. n3 D5 G4 M1 °त्याः. — c) Śi ऋषीणां सावकाशः स्याद्; D5 °णामवकाशस्य; T2 G2–4 °णामुपकारः स्याद्. — d) D1. 2 पुष्टिकरो. Śi K1 T1 G1 M2 भवेत् (for महान्).

94 K4 om. (hapl.) 94b–95c. — b) Śi K1. 2 D (except D4. 6) T1 G1 M2 अग्निष्टोमफलं लo (= 94d). — After 94ab, K1. 2 B D (except D1. 2. 5) T2 G1. 2. 4 ins.:

397* ततो गच्छेत धर्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।

— d) Śi K1. 2 D (except D4. 6) T1 G1 M2 गोसहस्रफलं; T2 G2–4 अग्निष्टोम° (cf. 94b).

95 K4 om. 95abc (cf. v.l. 94); D3 om. 95ab. — a) K2 Dn D5 ततो गच्छंत राजेंद्र. — b) Śi K1. 2 Dc Dn1. n3 D1. 2. 5 T1 G1 M2 तीर्थम् (for स्थानम्). Dn2 ब्रह्मतीर्थमनुत्तमं. — c) K1 S (except G1) यत्र (for तत्र). S (except G1 M1) वर्णावरः. Dc तत्र स्नात्वा नरो राजन्. — e) Śi K1 D4 T1 G1 तु (for च). — f) T2 G2–4 गच्छेत्परमिकां गतिं.

96 a) B D4. 6 T1 G1 नरव्याघ्र (for °श्रेष्ठ).

☞ This story of Maṅkaṇaka (st. 98–115) recurs *verbatim* in B. 9. 38. 39 ff., which is a part of the Baladevatirthayatra.

98 d) T2 G1–3 M तत्र (for तस्य).

99 b) Śi K (K3 missing) Dn D1–3. 5 प्रनृत्तवान् (for महा°). — Śi K Dn1. n3 D1. 2. 5 om. 99cd. — 99d = (var.) 1. 122. 18b; 126. 1b; etc.

100 D3 om. 100a–101a. — a) K3 B4 Dn D5 M1 तु (for वै).

101 D3 om. 101a (cf. v.l. 100). — a) B D3. 4. 6 ततो देवैर् (for सुरै राजन्). M1 ततो ब्रह्मादिभिर्देवैः. — d) Śi K1. 4 Dc D3. 4 मुनेर् (for ऋषेर्). — e) S (except M1) यथा न नृत्यते दे°.

102 a) Śi K (K3 om.) Dc Dn D1. 2 तं प्रनृत्तं समासाद्य; B D3. 4. 6 M3 ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा. — cd) B1–3 D3. 4. 6 M1 नृत्यंतमब्रवीच्चैनं सुराणां हितकाम्यया.

103 a) K3. 4 Dn D1. 2. 3 (*sup. lin.*). 5 भो भो; B1–3 Dc D3 (orig.). 4. 6 हंहो; T G3. 3 M2 विभो; G4 विप्रो (for अहो). — c) D3 किमिव (for किमर्थं). K4 Dc D1. 2 च; D3 ते (for वा).

104 After the ref., Śi K1 B D (except D1. 2. 5) ins.:

398* तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।

[= B. 9. 38. 45ab. — K1 मुनिपुंगव; D3 सुरसत्तम (for द्विज°).]

यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्तो वै हर्षेण महतान्वितः ॥ १०४
पुलस्त्य उवाच ।
तं प्रहस्याब्रवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितम् ।
अहं वै विस्मयं विप्र न गच्छामीति पश्य माम् ॥ १०५
एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता ।
अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनघ ॥ १०६
ततो भस्म क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसंनिभम् ।
तदृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोर्गतः ॥ १०७
नान्यं देवमहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।
सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ १०८
त्वया सृष्टमिदं विश्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
त्वामेव भगवन्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १०९
देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।
त्वयि सर्वे च दृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनघ ॥ ११०
सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह ।
त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।
एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥ १११
ऋषिरुवाच ।
त्वत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ॥ ११२
पुलस्त्य उवाच ।
ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् ।
तपस्ते वर्धतां विप्र मत्प्रसादात्सहस्रधा ॥ ११३
आश्रमे चेह वत्स्यामि त्वया सार्धं महामुने ।
सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु माम् ॥ ११४
न तेषां दुर्लभं किंचिदिह लोके परत्र च ।
सारस्वतं च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ११५

C. 3. 7004
B. 3. 83. 134
K. 3. 81. 134

— [a]) Ś1 K1 D1. 2 मे विप्र; K2 B De Dn D4. 6 मे ब्रह्मन्; T1 देवेश (for मे देव). — [b]) B2–4 D4. 6 क्षतात् (for करात्). — [c]) D1. 2 हि; D3. 4. 6 M1 सं- (for [अ]हं). K2 B Dn D1. 3. 4. 6 M [ऽ]हं; D2 यं; D5 [ऽ]स्मि (for वै). **105** All MSS. except T2 G3 M om. the ref. — [b]) K4 De D1. 2 S मुनिं (as in text); the rest ऋषिं. — [c]) Ś1 च; K (K3 om.) Dn D1. 2. 5 तु; De न (for वै). — [d]) D1. 2 T2 G2. 3 M3 पश्या° (for गच्छा°). B1. 3. 4 D4. 6 M1 [इ]ह (for [इ]ति). Ś1 K1 वै (for माम्). De गच्छामीति प्रपश्य मां. **106** [b]) B De D3. 4. 6 T1 G1 M1 वै तदा (for धीमता). — [c]) S (except M1) अंगुष्ठाग्रेण. — [d]) Ś1 D1. 2 स्वांगुष्ठम्; T2 G2–4 स्वांगुलिस्. De T G [ऽ]भवत्; D1. 2 पुनः; D3 यथा (for ऽनघ). M2 स्वांगुष्ठात्स्राविताभवत्. **107** [b]) B D4. 6 निःसृतं (for निर्गतं). — [c]) Ś1 K1. 4 यद्; K2 B1 De Dn1 D3. 4. 6 S (except T1) तं (for तद्). **108** Before 108, T G3. 4 ins. ऋषिः. — [a]) K4 B1. 4 De D1. 2. 4. 6 M1 अन्य(De °न्या)द्. K2. 4 B2–4 D देवात् (for देवम्). K2 B3 Dn D5 परं मेने (for अहं मन्ये). — Ś1 om. 108c. — [c]) K1 D1. 2 G1 चराचरस्य. M1 त्रयाणामपि लोकानां. **109** [a]) K2. 4 Dn D1. 4 सर्वम् (for सृष्टम्). K2. 4 Dn D1–3 सृष्टं; De S (except M1) सर्वं (for विश्वं). — [c]) Ś1 K1. 4 De D1. 2 त्वामेव सर्वं विशति; K2 Dn D5 त्वमेव सर्वान्ग्रससि. — [d]) Ś1 K (K3 missing) Dn D1. 2. 5 पुनरेव; De पुनश्चैव (for प्रविशन्ति). **110** [a]) S (except G4) शक्यं ते (for शक्यस्त्वं). — [b]) S परं (for परि-). — [c]) K2 Dn D5 सर्वे प्र-; K4 B2–4 D3. 4. 6 T1 G1 M2 सर्वेश; B1 D1. 2 सर्वे स्म; De सर्वेण (for सर्वे च). **111** [a]) K1 G4 M1 सर्वं; K4 D5 शर्वस्; De कार्यस्; G1 गतिस् (for सर्वस्). — [d]) K4 D1. 2 मोदंते ह्यकुतो°; S (except M1) निवसंत्य°. — [e]) De1 S (except M1) उक्त्वा (for स्तुत्वा). — [f]) K4 ऋषिभिः; De S (except M1) ऋषिः स (by transp.). K4 B De [ऽ]ब्रवीत् (for ऽभवत्). K2 Dn D1. 2. 5 ऋषिर्वचनमब्रवीत्. **113** All MSS. om. the ref. (here as in the previous stanza). — K4 om. 113ab (with 112). — [d]) T2 G2–4 सहस्रशः (for °धा). **114** [a]) T G3. 4 चैव (for चेह). — [b]) K2 Dn D5 त्वया सह. T2 G2–4 मुने वने (for महा°). — [d]) S यो मामर्चयिता द्विज (T1 °यते नरः; G2 M °यते द्विज). **115** [a]) S तस्य (for तेषां). — [c]) De तं; T G2. 3 वै (for ते). B D4. 6 गच्छेत्सारस्वतं चापि; M1 गच्छेत्सारस्वतांश्चैव. — [d]) B D4. 6 M1 लोकान्ना(B2 D3. 6 °कं ना)-स्त्यत्र संशयः. — After 115, N (K3 missing) T2 ins.:

399* एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।

C. 3. 7005
B. 3. 83. 135
K. 3. 81. 135

ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ११६
कार्तिकेयश्च भगवांस्त्रिसंध्यं किल भारत ।
सांनिध्यमकरोत्तत्र भार्गवप्रियकाम्यया ॥ ११७
कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११८
अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
अग्निलोकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ११९
विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा महाराज ब्राह्मण्यमभिजायते ॥ १२०
ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ १२१
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ॥ १२२
अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
यत्किंचिदशुभं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना ॥ १२३
तत्सर्वं नश्यते तस्य स्नातमात्रस्य भारत ।
अश्वमेधफलं चापि स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १२४
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात्सरस्वतीम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकम् ॥ १२५
उत्तमे सर्वतीर्थानां यस्त्यजेदात्मनस्तनुम् ।
पृथूदके जप्यपरो नैनं श्वोमरणं तपेत् ॥ १२६
गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
वेदे च नियतं राजन्नभिगच्छेत्पृथूदकम् ॥ १२७
पृथूदकात्पुण्यतमं नान्यत्तीर्थं नरोत्तम ।
एतन्मेध्यं पवित्रं च पावनं च न संशयः ॥ १२८

---

116 Before 116, T G_{2-4} ins. पुलस्त्यः. — [a]) B_1 Dc च (for तु). Dc T_2 $G_{1.\ 3.\ 4}$ [उ]शनसं (for [औ]श°).

117 [c]) K_1 $D_{1.\ 2}$ तस्मै; $K_{3.\ 4}$ Dc Dn D_3 T_1 G_1 नित्यं (for तत्र).

118 [a]) $Ś_1$ K_1 D_2 नाम (for तीर्थं). — [b]) D_2 तीर्थं पापप्र°; T G_{2-4} सर्वपापप्रणाशनं.

119 [b]) Dc_1 नरोत्तम; Dc_2 नराधिप (for नर°). $B_{1.\ 3.\ 4}$ स्नात्वा भरतसत्तम; B_2 D_4 स्नात्वा च भरतर्षभ. — [c]) $Ś_1$ K_4 $D_{1.\ 2}$ अग्निष्टोमम्.

120 $Ś_1$ $D_{1.\ 2}$ om. 120[c]–121[b]. — [c]) K_1 Dc नरो राजन्; K_2 Dn D_6 नरश्रेष्ठ; K_4 B_3 T_1 M_1 नरव्याघ्र (for महा°). — [d]) $K_{1.\ 2}$ Dn D_5 अधिगच्छति (for अभि°).

121 $Ś_1$ $D_{1.\ 2}$ om. 121[ab] (cf. v.l. 120). — [c]) $Ś_1$ K_1 स्वकुलं; D_3 (*sup. lin.* as in text) च कुलं (for [आ]सप्तमं). D_3 वीर (for चैव). — [f]) $Ś_1$ K_1 D_3 (*sup. lin.* as in text) सप्तमं नात्र संशयः.

122 [c]) T_2 G_{2-4} समासाद्य; M_2 इति ख्यातः. — [d]) S (except M_1) धीमतः (for वै नृप). — After 122[cd], D_3 ins. (the superfluous gloss):

400* पापं प्रणश्यते तत्र स्नातमात्रस्य भारत ।
[Cf. 124[ab].]

124 [a]) $Ś_1$ तेन; K (K_3 missing) B D (except D_2) M_1 तत्र; M_2 तात (for तस्य). — [c]) $K_{2.\ 4}$ Dn $D_{1.\ 2.\ 5}$ चास्य (for चापि). — [d]) T_1 स (for च). K_1 विंदति (for गच्छति). B $D_{4.\ 6}$ लभते स्वर्गमेव च; M_1 लभते नात्र संशयः.

125 [b]) $Ś_1$ K (K_3 missing) Dn D_{1-5} T_2 G_{1-3} M_2 सरस्वती.

126 K_4 om. (hapl.) 126–127; D_1 om. 126[ab]. — [a]) K_1 Dn D_3 उत्तमं. — [c]) $Dn_{2.\ 3}$ D_5 जाप्य°; T_1 जप° (for जप्य°). — [d]) $Ś_1$ नूनं; K_1 $B_{3.\ 4}$ Dc $D_{4.\ 6}$ नैवं (for नैनं). $Ś_1$ भवेत् (for तपेत्). K_2 Dn D_5 नैतस्य मरणं भवेत्; D_2 नैवात्मा मरणं व्रजेत्.

127 K_4 B_3 om. 127 (for K_4 cf. v.l. 126). K_3 resumes from 127[cd]. — [a]) T G_{2-4} श्रुतं; M_2 पीतं (for गीतं). — [b]) B_2 व्यासेन च महर्षिणा; T_2 $G_{3.\ 4}$ °नापि च धीमता. — [c]) K_2 Dn D_5 एवं स (Dn_2 सु-) (for वेदे च). K_3 पूर्वं सारस्वतं राजन्.

128 [a]) $Ś_1$ $K_{1.\ 4}$ $D_{1.\ 2}$ T_1 G_1 पुण्यतरं; K_2 Dn तीर्थतमं; T_2 G_{2-4} तीर्थतरं. — [b]) K_1 नास्तीवान्यत्; K_2 M_1 नान्यतीर्थं; G_1 नास्ति तीर्थं. $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ Dn D_5 कुरूद्वह; K_3 Dc $D_{1.\ 2}$ नराधिप; $B_{1.\ 4}$ M_1 युधिष्ठिर. — T_1 M_2 om. (hapl.) 128[c]–130[b]. — [c]) K_2 Dn D_5 तन्मेध्यं तत् (for एतन्मेध्यं).

129 D_4 om. 129[a]–130[b]; T_1 M_2 om. 129 (cf. v.l. 128). — [b]) To remove the hiatus between the pādas,

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति अपि पापकृतो जनाः ।
पृथूदके नरश्रेष्ठ प्राहुरेवं मनीषिणः ॥ १२९
मधुस्रवं च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १३०
ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ तीर्थं देव्या यथाक्रमम् ।
सरस्वत्यारुणायाश्च संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १३१
त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं विन्दति मानवः ।
आसप्तमं कुलं चैव पुनाति भरतर्षभ ॥ १३२
अवतीर्णं च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह ।
विप्राणामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा ॥ १३३
व्रतोपनयनाभ्यां वा उपवासेन वा द्विजः ।
क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ॥ १३४
क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
चीर्णव्रतो भवेद्विप्रो दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३५
समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा ।
येषु स्नातो नरव्याघ्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां विन्दते च सः ॥ १३६
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं शतसहस्रकम् ।
साहस्रकं च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविश्रुते ॥ १३७
उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
दानं वाप्युपवासो वा सहस्रगुणितं भवेत् ॥ १३८
ततो गच्छेत राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १३९
विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः ।

C. 3. 7032
B. 3. 83. 161
K. 3. 81. 161

Śi त्वपि; K1 ह्यपि; K2 Dn Dc G4 येपि; K3 ये च (for अपि). K1. 2 Dn D5 G1. 4 नराः; D3 (*sup. lin.*) दिवं (for जनाः). D1. 2 स्वशरीरेण मानवाः. — c) K4 नरः स्नात्वा (for नर°). — d) Śi K1. 2 Dn D2. 5 एवमाहुर् (for प्राहुरेवं).

131 M1 om. 131ab. — a) Śi K1. 2 Dn D5 गच्छेत राजेंद्र. — b) K2 Dn D5 तीर्थं मेध्यं; D1. 2 तीर्थसेवी (for तीर्थं देव्या). — T2 G3 om. 131c–132d. — c) Śi K3 D1. 2 सरस्वत्य(K3 °त्यो)रुणा°. — d) G2. 4 M1 संगमे.

132 T2 G3 om. 132 (cf. v.l. 131). — d) Śi K1 D3 भारत (for मानवः). B D4. 6 M1 फलं चैव समश्नुते. — e/f) Śi सप्तमं च (for आसप्तमं). B D4. 6 M1 पुनात्यासप्तमं चैव कुलं नास्त्यत्र संशयः (= 121e/f).

133. a) K2 Dn D5 अर्धकोलं; K3 B Dc D1–4. 6 अवकीर्णं; T1 G1 °चीर्णं. — G2. 4 हि (for च). — d) Śi (*sup. lin.*) दल्भिणा; K2 Dn ब्रह्मणा; S शार्ङ्गिणा (M1 दक्षिणा).

134 a) K1. 3. 4 B Dc Dn3. n3 D2–4 G3 च (for वा). — b) To remove the hiatus between the pādas, Śi K1. 2 B Dc Dn D1. 3–6 [अ]प्युपवासेन; D2 [अ]त्युप°; T2 G1. 3. 4 M2 ह्युप°; K2 Dn D5 [अ]प्युत वासेन. — After 134ab, Śi D1. 2 read 135. — d) K3 तत्र स्नात्वा महाभुज.

135 Śi D1. 2 read 135 after 134ab. — a) Śi K1. 3. 4 D2 वा (for sपि). D3 क्रियामंत्रैरुपेतश्च. — b) D3 ब्राह्मणः स्यान्न संशयः; T2 G2–4 स्नात्वा च भरतर्षभ. — c) K2 चीर्णव्रती; D5 चीर्णं व्रती. K2 Dn D5 विद्वान् (for विप्रो). Śi K1. 3. 4 D1–3 चीर्णव्रतोपनयनः (K1 °ने; D2 °नं). — d) G4 दृष्टमेतत्. B1 Dn T1 G1. 4 पुरातनैः; B2–4 Dc D4. 6 °नं. Śi K1. 3. 4 D1–3 उपवाससमन्वितः.

136 a) K3 [अ]त्र (for [अ]पि). — b) T G शार्ङ्गिणात्र; M1 दर्भिणात्र; M2 दर्विणा च (for समानीताश्). K4 सुदर्भिणा; S समाहि(G1 °ह्)ताः (for च दर्भिणा). D3 आनीता सुमहात्मना. — c) K2 Dn D2. 5 तेषु; B2 D3 S (except M1) यत्र; D4. 6 तत्र (for येषु). B2–4 Dc D4. 6 T1 G3 M1 स्नात्वा (for स्नातो). Śi K1–3 B2 Dn D1. 2. 5 नरश्रेष्ठ. — f) K1 फलं; K3 तु वै; D5 पुनः; T2 G3 [s]पि सः; G4 हि सः (for च सः). Śi K1 D1–3 चत्वार्यामोति मानवः; M1 चतुर्णां स च विन्दति.

137 a) K Dn D1–3. 5 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — b) K1. 3 Dc D1–3 M शतसहस्रिकं; D5 °स्रशः; G4 बहुसहस्रकं. — c) K1. 4 D1–3 G1. 4 साहस्रिकं; K3 Dn1 T G2. 3 सहस्रकं; M2 सहस्रिकं.

138 a) Śi K1 एतयोर्हि. K3 om. (hapl.) 138c–139f; G2 om. 138cd. — c) Dc D3. 4 M1 च (for the first वा). — d) B1. 3. 4 Dc °गुणितो; B2 D4. 6 °संमितो.

139 K3 om. 139 (cf. v.l. 138). — c) K2 Dn तीर्थाभिषेकं. — After 139, S reads 147–148.

140 a) Dc D3. 4. 6 G1 M विमोचन उप°. — Śi K1 T1 G1 M2 om. (hapl.) 140c–141b. — c) B1–3 Dc D4. 6 पापैः (for दोषैः). T2 G (G1 om.) प्रतिग्रह(G2 °हा-; G4 °ह्य)गतैः पापैः. — d) T2 G (G1 om.) च (for स).

C. 3. 7032
B. 3. 83. 161
K. 3. 81. 161

प्रतिग्रहकृतैर्दोषैः सर्वैः स परिमुच्यते ॥ १४०
ततः पञ्चवटं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ॥ १४१
यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव वृषध्वजः ।
तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ॥ १४२
औजसं वारुणं तीर्थं दीप्यते स्वेन तेजसा ।
यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिश्च तपोधनैः ।
सेनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा ॥ १४३
औजसस्य तु पूर्वेण कुरुतीर्थं कुरूद्वह ।
कुरुतीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा कुरुलोकं प्रपद्यते ॥ १४४
स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १४५
ततो गच्छेदनरकं तीर्थसेवी नराधिप ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४६
तत्र ब्रह्मा स्वयं नित्यं देवैः सह महीपते ।
अन्वास्ते नरश्रेष्ठ नारायणपुरोगमैः ॥ १४७
सांनिध्यं चैव राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरूद्वह ।
अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १४८
तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिम् ।
अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १४९
नारायणं चाभिगम्य पद्मनाभमरिंदमम् ।
शोभमानो महाराज विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥ १५०
तीर्थे तु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ ।
सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते शशिवत्सदा ॥ १५१
ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १५२

---

141 Śi Ki Ti Gi M2 om. 141^{ab} (cf. v.l. 140). — ^{a}) K2 Dn D3. 5 G4 पंचवटीं; K3 T2 G2. 3 °नदीं; K4 D1. 2. 3m °नदं. — ^{b}) K4 D1. 2 °चारी समाहितः.

142 ^{a}) Śi K1. 3. 4 Dc D1–3 तत्र; T Gi M2 ततो (for यत्र). — ^{c}) Śi अर्चित्वा तं महादेवं; K1 तमर्चित्वा महादेवं. — ^{d}) G2. 3 गिरमिष्टामवाप्नुयात्.

143 ^{a}) Śi K3. 4 D2 G4 M2 ओजसं; K1 तेजसं; K2 B Dc Dn D3. 4. 6 तैजसं. — ^{b}) K2 Dn D5 दीप्यमानं स्वतेजसा; Dc दीप्यते तेजसा स्वयं; T1 G1. 2 M2 स्ना(T1 न)त्वा दीप्यति तेजसा; T2 G3. 4 स्नात्वा दिव्यं (G4 तीर्थं) जितेंद्रियः. — T G3 om. 143^{c}–144^{d}. — ^{e}) K1 सेनाधिपत्ये; B सैनापत्येन; G2. 4 सेनापत्ये च. — ^{f}) K3. 4 D1–3 पुरा (for तदा).

144 T G3 om. 144^{abcd} (cf. v.l. 143). — ^{a}) Śi K3. 4 D2 G4 M2 ओजसस्य; K1 तेज°; K2 B D3. 4. 6 तैज°. D1 ओजसस्य च पूर्वे तु; D5 corrupt. — ^{f}) Śi K1. 2 Dn D5 T2 G3 ब्रह्म°; B D4. 6 रुद्र°; Dc देव° (for कुरु°).

145 Śi om. 145. — ^{c}) B Dc D4. 6 अग्निष्टोममवा°. — ^{d}) Some MSS. स (for च).

146 ^{a}) Śi अनवकं; D1 चानवकं; M1 अगरुकं (for अनरकं). T2 G M2 ततो गच्छेत राजेंद्र (G1 M2 नरकं). — ^{b}) S (except M1) कुरूद्वह (for नरा°).

147 S reads 147–148 after 139. — K1 om. 147–148. — ^{a}) K4 B1. 3. 4 D3 तस्मिन्; B2 Dn2 D4. 6 यत्र (for तत्र). — ^{c}) D3 T1 G1 M1 कुरुश्रेष्ठ. K (K1 om.) B D (except D3) अन्वास्ते पुरुषव्याघ्र (K4 D1. 2 °श्रेष्ठ).

148 For sequence in S cf. v.l. 147. K1 om. 148 (cf. v.l. 147). — ^{a}) K2 Dn D5 तत्र (for चैव). Śi यत्र नित्यं च सांनिध्यं. — In D3, the portion of the text from 148^{c} up to 60^{d} of the next adhy. is missing. — ^{c}) T G M2 अर्चयित्वा; M1 अभिगत्वा. Śi ततो; D4. 6 तु तां; T1 M2 नदीं; G1 दिनं (for च तां).

149 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^{a}) Dc तथैव च; S (except M1) तत्र चैव (by transp.).

150 D3 missing (cf. v.l. 148). K1 om. 150. — ^{b}) Śi K2 Dn D1. 5. 6 T1 G1. 4 M1 अरिंदम. — ^{c}) Śi K2. 3 Dn1. n3 D5 रोच°; Dn2 राज° (for शोभ°). — ^{d}) K2 Dn D5 च गच्छति (for प्रप°).

151 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^{a}) K2 B D (except D2. 5) G1. 2 तीर्थेषु (for तीर्थे तु). — ^{b}) T1 M1 सन् (for स). Śi K1. 3 स्नात्वा भरतसत्तम; B Dc D4. 6 स्नातमात्रो (Dc °त्रे) नराधिप. — ^{c}) K4 B Dc D4. 6 सर्वदुःख°; D1 अपि (for परि-). — ^{d}) D1. 2 M2 शिववत् (for शशि°). K1 तदा; K2–4 Dn D1. 2. 5 M2 नरः (for सदा).

152 D3 missing (cf. v.l. 148). — ^{a}) K2 स्वस्ति पुनर्; K3 B Dc D4. 6 स्वस्थि(D5 °सि)पुरं (for स्वस्ति°).

गङ्गाह्रदश्च तत्रैव कूपश्च भरतर्षभ ।
तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन्कूपे महीपते ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोकं प्रपद्यते ॥ १५३
आपगायां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरम् ।
गाणपत्यमवाप्नोति कुलं चोद्धरते स्वकम् ॥ १५४
ततः स्थाणुवटं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥ १५५
बदरीपाचनं गच्छेद्वसिष्ठस्याश्रमं ततः ।
बदरं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १५६
सम्यग्द्वादश वर्षाणि बदरान्भक्षयेत्तु यः ।
त्रिरात्रोपोषितश्चैव भवेत्तुल्यो नराधिप ॥ १५७
इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।
अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते ॥ १५८
एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोषितो नरः ।
नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके महीयते ॥ १५९
ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
आदित्यस्याश्रमो यत्र तेजोराशेर्महात्मनः ॥ १६०
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुम् ।
आदित्यलोकं व्रजति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १६१
सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
सोमलोकमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १६२
ततो गच्छेत धर्मज्ञ दधीचस्य महात्मनः ।
तीर्थं पुण्यतमं राजन्पावनं लोकविश्रुतम् ॥ १६३
यत्र सारस्वतो राजन्सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः ।

C. 3. 7058
B. 3. 83. 187
K. 3. 81. 187

Ś1 K3 गत्वा; K1 प्राप्य (for गच्छेत्). — b) Ś1 K1. 3 तीर्थान्वेषी (for तीर्थं°). — After 152ab, Ś1 K Dn D5. 6 ins.:

401* प्रदक्षिणमुपावृत्य गोमहस्फलं लभेत् ।

— c) T G वामनं (for पावनं). — f) K2. 3 B1. 4 D (except Dn3 D1) T1 M भारत (for मानवः).

153 D3 missing (cf. v.l. 148). — a) T2 G2. 3 M °हृदं च. — c) T G च (for तु). — f) K1 B Dc D4. 6 ब्रह्म° (for स्वर्ग°). K4 D1. 2 स्वर्गलोके महीयते.

154 D3 missing (cf. v.l. 148). — d) Ś1 K1 om. च. T1 नृप (for स्वकम्). K2–4 B D (D3 missing) कुलं चैव समुद्धरेत् (D1 त्रिषु लोकेषु विश्रुतं).

155 D3 missing (cf. v.l. 148). D2 om. 155ab. — a) T2 G2–4 M1 तत्र (for ततः). Ś1 K1 M1 स्थाणुपदं; T G M2 °वनं.

156 D3 missing (cf. v.l. 148). — a) Ś1 K4 D1 M बदरीपचनं; K1 °पंचकं; K3 Dc Dn2 D4. 6 G1 °पावनं; D2. 5 °पवनं; T2 G2–4 °काननं. Ś1 K1 गत्वा. — b) Dn गतः (!); D1 तदा (for ततः). T2 G2–4 वसिष्ठाश्रममंततः. D1. 2 om. 156cd. — c) Ś1 K1. 4 B3. 4 Dc D5 बदरान्; K2. 3 B1. 2 Dn D4. 6 बदरीं. B2 D4. 6 भक्षते. B2 यत्र; T2 G2. 3 राजन् (for तत्र).

157 D3 missing (cf. v.l. 148). — b) K3 बदरां; B2 Dn D1. 2 बदरीं; D4. 6 बदरं. B1. 3. 4 भक्षयीत यः. T1 G1 M बदरादस्य य(M2 त)त्फलं; T2 G2–4 बदर्या तस्य यत्फलं. — c) Ś1 K2 B1. 3 Dn D5 तेन; K1 B4 तत्र (for चैव). T G °पोषितस्येह (T1 G1 °स्यैव). — d) S तुल्यं.

158 D3 missing (cf. v.l. 148). Dc om. 158ab. — a) Dn D1. 5 रुद्रमार्गं; S इंद्रतीर्थं. — b) Ś1 K1 त्रिरात्रोपोषितो नरः (= 156d). — d) Ś1 B2–4 D4. 6 स्वर्ग° (for शक्र°).

159 D3 missing (cf. v.l. 148). Ś1 K1 om. 159. — b) To avoid hiatus, K4 Dc त्वेक° (for एक°)!

160 D3 missing (cf. v.l. 148). — a) Ś1 K1. 2 Dn D5 राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — c) Ś1 आदित्यस्याथ सोमस्य; S °श्रमं गत्वा (M1 गच्छेत्). — After 160, Dc ins.:

402* तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा स्थानं महदवाप्नुयात् ।

[Cf. v.l. 161.]

161 D3 missing (cf. v.l. 148). K2. 3 om. (hapl.) 161b–162a. — b) S स्थानं महदवाप्नुयात् (cf. 402*).

162 D3 missing (cf. v.l. 148). K2. 3 om. 162a (cf. v.l. 161). — a) S °तीर्थं नरो गत्वा. — b) Ś1 K1. 2 B2 Dn D5 नराधिप (for कुरू°). G1 वाजपेयफलं लभेत् (= 161d). — G1 om. 162c–164d. — d) S (except M2; G1 om.) स वै (for नरो).

163 D3 missing (cf. v.l. 148). G1 om. 163 (cf. v.l. 162). — b) Ś1 [आ]श्रमं ततः; B Dc D4. 6 नराधिप (for महा°).

164 D3 missing (cf. v.l. 148). G1 om. 164abcd (cf. v.l. 162). — a) K2 B1. 3 Dn D5 यातः; K3 T1 राजा; K4 B2. 4 Dc D1. 2. 4. 6 M जातः (for राजन्). — b) K3 T1 om. सः. K1. 4 D1. 2. 5 T1 M1 तपसां (for °सो). — d) K1–3 B1. 4 D (except D4. 6; D3 missing) वाजि-

C. 3. 7058
B. 3. 83. 188
K. 3. 81. 188

तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
सारस्वतीं गतिं चैव लभते नात्र संशयः ॥ १६४
ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्नुपवासपरायणः ।
लभेत्कन्याशतं दिव्यं ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥ १६५
ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थं संनिहितीमपि ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मासि मासि समायान्ति पुण्येन महतान्विताः ॥ १६६
संनिहित्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
अश्वमेधशतं तेन इष्टं भवति शाश्वतम् ॥ १६७
पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरिक्षचराणि च ।
नद्यो नदास्तडागाश्च सर्वप्रस्रवणानि च ॥ १६८
उदपानाश्च वप्राश्च पुण्यान्यायतनानि च ।
मासि मासि समायान्ति संनिहित्यां न संशयः ॥ १६९
यत्किंचिद्दुष्कृतं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।
स्नातमात्रस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १७०
अभिवाद्य ततो यक्षं द्वारपालमरन्तुकम् ।

मेधफलं. — [c]) K2 B Dc D4 मतिं (for गतिं).

165 D3 missing (cf. v.l. 148). G1 om. 165. — [a]) Ś1 K1 B Dc D4. 6 गत्वा (for गच्छेन्). — [b]) B1. 3 D4. 6 T G ब्रह्मचर्यया; B4 नियताशनः; M2 ब्रह्मचार्यथ. — [c]) K4 D4. 6 T1 M2 त्रिरात्रमुषितो. — [d]) Ś1 K1 सत्यवान्नि(K1 °ङ्नि)यतेंद्रियः; K2 Dn D1. 2. 5 नियतो नियताशनः. — [e]) Ś1 पुत्रं; K4 D2 पुण्यं; D1 राजन् (for दिव्यं). — [f]) K2. 3 Dn D5 स्वर्गलोकं; Dc स्वर्गं लोकं; T1 पुण्यलोकं. Ś1 K1 ब्रह्मलोकं व्रजेत्तथा.

166 D3 missing (cf. v.l. 148). — [b]) Ś1 K4 B Dc Dn3 D1. 2 T1 M2 संनिहिताम्; K1 °हितम्; K2 Dn2 G1 °हनीम्; K3 D5. 6 °हनाम्. K1 मया (for अपि). — [c]) K2. 4 Dn1. n3 तत्र (for यत्र). — [e]) = 169[c]. Ś1 K3 B Dc D4. 6 M2 समेष्यंति; K1 अमावास्यां (for समा°). — [f]) K1 ब्रह्मलोकं व्रजेत्ततः.

167 D3 missing (cf. v.l. 148). K1 om. 167. — [a]) Ś1 K2–4 B1. 3 Dn D1. 2. 5. 6 संनिहत्याम्. — [c]) K3 तस्य; K4 Dc D1. 2 तत्र (for तेन). Ś1 अश्वमेधसहस्रं तु; S °शतस्याग्रं. — [d]) Ś1 K2–4 Dc Dn D1. 2. 5 तेने(K2. 4 Dn तत्रे)ष्टं शाश्वतं भवेत्; S फलं प्राप्नोति मानवः.

168 D3 missing (cf. v.l. 148). K3 om. 168. — [b]) B अंतरीक्ष°. — [c]) K2 Dn D5 ह्रदास् (for नदास्). Ś1 K1 तथा कूपाः; K4 B2. 4 D1. 4. 6 तडागानि; D2 S तटाकानि (for तडा°). — [d]) Ś1 K1 ह्रदाः (for सर्व°).

169 D3 missing (cf. v.l. 148). D5 om. (hapl.) 169[ab]. — [a]) Ś1 K1 तडागानि च; K2. 3 Dn M2 उदपानानि. K B4 Dn D1 वाप्यश्च; B1 कूपाश्च. — [b]) Dn तीर्था° (for पुण्या°). Ś1 K1 पुण्यापुण्यमलांभसः (K1 °सा); K2 सर्वप्रस्रवणानि च (= 168[d]). — After 169[ab], Ś1 K1. 2 B Dn D4. 6 ins.:

403* निःसंशयममावास्यां समेष्यन्ति नराधिप ।

— Dc om. 169[cd]. — [c]) = 166[c]. Ś1 K1. 3 B Dn D4–6 नरव्याघ्र; K3. 4 D1 समेष्यंति (for समा°). — [d]) K1 B1. 2 Dn D1. 5 G1 संनिहत्यां; D4. 6 संनीतायां. Ś1 B1. 4 युधिष्ठिर; B2. 3 D4. 6 नरेश्वर (for न संशयः). — After 169, N (except Dc D1. 2; D3 missing) ins.:

401* तीर्थसंनयनादेवं संनीता भुवि विश्रुता ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ।
अमावास्यां तु तत्रैव राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्तस्य पुण्यफलं शृणु ।
अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम् । [5]
स्नात एव तदाप्नोति कृत्वा श्राद्धं च मानवः ।

[(L. 1) K2 D5 तीर्थसंनिहतादेव; K4 तीर्थे संनय°; B3 Dn2 तीर्थसंनह°; Dn3 तीर्थसंनिह°. K3 Dn D5 संनिहत्येति विश्रुता; K4 संनातिरिति वि°. — (L. 2) Ś1 K1 ब्रह्म° (for स्वर्ग°). — (L. 3) Ś1 K1 B3 अमावास्यां तु; B1. 2. 4 °वास्यायां (for °वास्यां तु). Posterior half = 167[b]. — (L. 4) Ś1 K1 B2 तत्र (for मर्त्यस्). — (L. 5) Ś1 K1 अग्निष्टोमस्य (for सम्यगि°). — (L. 6) K2 Dn D5 समाप्नोति (for तदा°).]

170 D3 missing (cf. v.l. 148). D2 om. 170[ab] (cf. v.l. 169). — [b]) Ś1 K1. 3. 4 D1 T1 G1 M1 स्त्रियो वा. K2 B2 Dn D5 पुरुषेण वा. — [d]) T2 G दह्य° (for नश्य°). — [f]) K2. 4 Dn D1. 2. 5 प्रपद्यते (for स गच्छति).

171 D3 missing (cf. v.l. 148). — [a]) Ś1 K1 अभिगम्य. — [b]) K2 Dn D5 प्रचु(Dn2 °च)क्षुकं; K3 B D4. 6 अचक्रकं; K4 अवक्रुकं; Dc अवक्षुकं; D1. 2 चमत्कुणं; T1 चमंदुकं; T2 G अरुंदु(G4 °तु)कं; M1 अथंदुकं; M2 मचंतुकं (for अरन्तुकम्). — [c]) Ś1 कोटिकोपम्; K1 कोटीतीर्थम्; K2. 4 B D (D3 missing) T2 G3 कोटितीर्थम्; K3 कोटीरूपम्; G1 M कोटिरूप.

कोटिरूपमुपस्पृश्य लभेद्धहु सुवर्णकम् ॥ १७१
गङ्गाह्रदश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नातस्तु धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं विन्दति शाश्वतम् ॥ १७२
पृथिव्यां नैमिषं पुण्यमन्तरिक्षे च पुष्करम् ।
त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ॥ १७३
पांसवोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः ।
अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ १७४
दक्षिणेन सरस्वत्या उत्तरेण दृषद्वतीम् ।
ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे ॥ १७५
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
अप्येकां वाचमुत्सृज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७६
ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
तदावसन्ति ये राजन्न ते शोच्याः कथंचन ॥ १७७
तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं
रामह्रदानां च मचक्रुकस्य ।
एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते ॥ १७८

C. 3. 7078
B. 3. 83. 208
K. 3. 81. 207

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

---

172 D_3 missing (cf. v.l. 148). — [a]) S (except T_1 G_1 M_2) गंगाह्रदं च. M_2 कूपश्च (for तत्रैव). — [b]) T_2 G_{2-4} तीर्थं परमपावनं; M_2 तत्रैव भरतर्षभ. — [c]) $Ś_1$ K_1 स्नात्वा तु; K_{2-4} B D (D_3 missing) स्नायीत (for स्नातस्तु). $Ś_1$ K_1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — [d]) $Ś_1$ K_1 जितेंद्रियः (for समा°). — [f]) N (except $Ś_1$ K_1 $D_{1.2}$) मानवः (for शाश्व°).

173 D_3 missing (cf. v.l. 148). — [a]) T G_{2-4} M नैमिशं. K_2 Dn D_5 तीर्थम् (for पुण्यम्). G_1 पृथिव्यां नैमिशारण्यं. — [d]) $D_{4.6}$ विशां पते (for विशि°).

174 D_3 missing (cf. v.l. 148). K_3 om. from 174[a] up to 10[d] of the next adhy. — [a]) $Ś_1$ K (K_3 om.) Dn $D_{1.2.5}$ कुरुक्षेत्राद्. — [b]) $B_{1.3..4}$ Dc $D_{4.6}$ वायुनापि समीरिताः.

175 D_3 missing (cf. v.l. 148). K_3 om. 175 (cf. v.l. 174). — [ab]) $K_{2.4}$ Dc Dn $D_{1.2}$ उत्तरेण दृषद्वत्यां दक्षिणेन सरस्वतीं. — Cf. 389* (lines 3–4).

176 =(var.) 3. 81. 2. D_3 missing (cf. v.l. 148). — K_3 om. 176 (cf. v.l. 174). — [a]) K_2 $D_{1.2.4.6}$ कुरुक्षेत्रे. — [c]) K_4 इत्येतां; Dc G_1 M_1 अप्येतां; $D_{1.2}$ अथैतां (for अप्येकां). — [d]) T_2 $G_{2.3}$ M_1 वि° (for प्र°). B Dc $D_{4.6}$ स्वर्गलोके महीयते.

177 D_3 missing (cf. v.l. 148). K_3 om. 177 (cf. v.l. 174). — T_2 G_{2-4} transp. 177[ab] and 177[cd]. — [a]) $Ś_1$ K_1 ब्रह्मवेद्यां; B_4 °वेदिः; T_1 $G_{1.2}$ ब्राह्मी वेदिः (G_2 °दिं); T_2 $G_{3.4}$ ब्रह्मादिभिः; M_1 ब्राह्मी वेदी. $Ś_1$ K_1 कुरुक्षेत्रे. — [b]) $Ś_1$ K_1 पुण्ये. $Ś_1$ K_1 ब्रह्मर्षिसेविते; $D_{1.2}$ महर्षिसेवितं; T_2 G_{2-4} देवर्षि°. — [c]) B Dc Dn $D_{4.6}$ तस्मिन्वसंति; T_1 M_1 सदा°; G_4 मंदा° (for तदा°). K_2 Dn D_5 मर्त्या (for राजन्). $Ś_1$ K_1 ये वसंति महात्मानः. — [d]) $Ś_1$ K_1 B_2 $D_{4.6}$ कदा° (for कथं°).

178 D_3 missing (cf. v.l. 148). K_3 om. 178 (cf. v.l. 174). — [a]) K_1 तरंडुकारंडुकयोः; T_1 G_2 अरुंदुकारुंदुकयोः; T_2 $G_{3.4}$ अरुंतुकारुंतुकयोः; G_1 अरंदुकारंदुकयोः; M_1 अरल्लिकारल्लिकयोः; M_2 अरलुकातिंदुकयोः. — [b]) G_1 रामं (for राम-). $Ś_1$ K_1 मरंडुकस्य; K_4 मचंतुकस्य; Dc सचक्रुकस्य; $D_{1.2}$ मचक्रुणस्य; T_1 $G_{1.2.4}$ चमंदुकस्य; T_2 G_3 तु पंचकस्य; M मचंदुकस्य. — [c]) Dc एवं (for एतत्). — [d]) $D_{1.2}$ प्रजापतेरुत्तर°.

Colophon om. in K_2. D_3 missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_1 Dn_2 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* T_1 तीर्थयात्रा. N (K_3 om.; D_3 missing) G_1 (all om. sub-parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_2 83; Dn_3 M_2 (before corr.) 84; D_1 87; S (M_2 after corr.) 82. — *Śloka no.:* Dn 210; D_1 199.

82

☞ In D_3, stanzas 1–60 are missing (cf. v.l. 3. 81. 148); the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 K_3 om. 1–10[d] (cf. v.l. 3. 81. 174). — [a]) $K_{2.4}$ Dc Dn $D_{2.5}$ ततो गच्छेन्महाराज (D_2 °प्राज्ञ). — [b]) K_2 Dn $D_{1.5}$ अनुत्तमं (for पुरा°). — After 1[ab], N (K_3 om.;

८२

C. 3. 7079
B. 3. 84. 1
K. 3. 82. 1

पुलस्त्य उवाच ।
ततो गच्छेत धर्मज्ञ धर्मतीर्थं पुरातनम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्धर्मशीलः समाहितः ।
आसप्तमं कुलं राजन्पुनीते नात्र संशयः ॥ १
ततो गच्छेत धर्मज्ञ कारापतनमुत्तमम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकं च गच्छति ॥ २
सौगन्धिकं वनं राजंस्ततो गच्छेत मानवः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ३
सिद्धचारणगन्धर्वाः किंनराः समहोरगाः ।
तद्वनं प्रविशन्नेव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४
ततो हि सा सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।
प्लक्षाद्देवी स्रुता राजन्महापुण्या सरस्वती ॥ ५
तत्राभिषेकं कुर्वीत वल्मीकान्निःसृते जले ।
अर्चयित्वा पितॄन्देवानश्वमेधफलं लभेत् ॥ ६
ईशानाध्युषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभम् ।
षट्सु शम्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः ॥ ७
कपिलानां सहस्रं च वाजिमेधं च विन्दति ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ८
सुगन्धां शतकुम्भां च पञ्चयज्ञां च भारत ।
अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते ॥ ९
त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः ।
गाणपत्यं स लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ॥ १०
ततो गच्छेत राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभम् ।

D3 missing) ins. :

405* यत्र धर्मो महाभागस्तपश्चानुत्तमं तपः ।
तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च चिह्नितम् ।

[(L. 1) Ś1 Dc महाभाग; K1. 4 °राज (for °भागस्). — (L. 2) D4. 6 महत् (for कृतं). D1. 2 तेन (for स्वेन). K2 Dn D6 विश्रुतं (for चिह्नि°).]

— T1 om. (hapl.) 1de. — c) K2. 4 B D (except Dc; D3 missing) चैव (for राजन्).

2 K3 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1. 2 Dc Dn D5 T2 G2–4 राजेंद्र (for धर्मज्ञ). — b) Ś1 कारपांचनम्; K1 D6 T2 G3 कारुषं वनम्; K2 Dn ज्ञानपावनम्; K4 D2. 5 करपावनम्; B1. 4 कारापचनम्; B2 कारापावनम्; B3 कालापवनम्; Dc कालञ्जवनम्; D4 कारापंठनम्; G2. 4 मारापतनम्; M2 कारपतनम्. D1 करपानमनुत्तमं; G1 कायापतमनुं. — After 2ab, B2–4 ins. :

406* कृच्छ्रेण महता गत्वा तत्र स्नात्वा समाहितः ।

— d) Ś1 K1 सूर्यं°; B Dc D4. 6 विष्णुं (for मुनिं°).

3 K3 om. 3 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1 गच्छेत् (for राजन्). — b) Ś1 K1 ततः प्रयतमानसः. — c) K2. 4 Dn D1. 2. 5 तत्र (for यत्र).

4 K3 om. 4 (cf. v.l. 1). — b) K2 Dn D5 च (for स-).

5 K3 om. 5 (cf. v.l. 1). — a) K2. 4 Dn D1. 2. 5 चापि (for हि सा). K4 नदी (for सरित्). — c) K2 B1. 2. 4 Dn D6 प्लक्षा देवी स्मृ(B1 सु)ता राजन्; B3 प्लक्षा देवी क्षता राजन्; Dc D1. 2. 4. 6 प्लक्षा देवी श्रु(D1 स्तु)ता राजन्; T1 प्लक्षादेवस्य ता राजन्; T2 G2–4 प्लक्षदेवसुता (G2 °तो) राजन्; G1 M प्लक्षा देव (M1 °वी) स्रुता. — d) Dn पुण्या देवी (for महा°)!

7 K3 om. 7 (cf. v.l. 1). — a) G2 कवेराध्युषितं; G4 कवेराभ्यु°. Ś1 K1 चापि (for नाम). — After 7, M1 reads 10cd.

8 K3 om. 8 (cf. v.l. 1). — a) K1 Dc सहस्रस्य (for °स्रं च). — b) G2. 4 वाजपेयं (for वाजि°). K4 Dc फलं विंदति मानवः. — d) K1. 4 T2 G2. 3 पुरातनं; K3 Dc D1. 2. 5 °नैः.

9 K3 om. 9 (cf. v.l. 1). — a) Dc D1. 2 शतगंधां; T2 G3 शातकुंभां; G4 चितकुंभान्. — b) K1 B2. 3 D4. 6 (by corr.) T2 G3 पंचयज्ञं; K2 °पक्षां; K4 °गंधां; Dn °यक्षां; T1 G1. 2. 4 °यज्ञाघ्; M1 °यज्ञाश्. — After 9ab, Ś1 K1 *repeat* 6cd. — c) D1. 2 अभिगत्वा. Dc नरव्याघ्र.

10 K3 om. 10abcd (cf. v.l. 1). — a) T G2. 4 त्रिशूलघातं. Ś1 K1 आसाद्य (for तत्रैव). — After 10ab, D1. 2 read 21d–22a. — b) B D6 दुर्लभं (for भारत). Ś1 K1 तीर्थं भरतसत्तम. — M1 reads 10cd after 7. — c) K2. 3 D (D3 missing) च (for स).

शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ११
दिव्यं वर्षसहस्रं हि शाकेन किल सुव्रत ।
आहारं सा कृतवती मासि मासि नराधिप ॥ १२
ऋषयोऽभ्यागतास्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः ।
आतिथ्यं च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ।
ततः शाकंभरीत्येव नाम तस्याः प्रतिष्ठितम् ॥ १३
शाकंभरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
त्रिरात्रमुषितः शाकं भक्षयेन्नियतः शुचिः ॥ १४
शाकाहारस्य यत्सम्यग्वर्षैर्द्वादशभिः फलम् ।
तत्फलं तस्य भवति देव्याश्छन्देन भारत ॥ १५
ततो गच्छेत्सुवर्णाक्षं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत्पुरा ॥ १६
वरांश्च सुबहूँल्लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान् ।
उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत ॥ १७
अपि चास्मत्प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ।
त्वन्मुखं च जगत्कृत्स्नं भविष्यति न संशयः ॥ १८
तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ॥ १९
धूमावतीं ततो गच्छेत्त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
मनसा प्रार्थितान्कामाँल्लभते नात्र संशयः ॥ २०
देव्यास्तु दक्षिणार्धेन रथावर्तो नराधिप ।
तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
महादेवप्रसादाद्धि गच्छेत परमां गतिम् ॥ २१
प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ।
धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न शोचति नराधिप ॥ २२

C. 3. 6004
B. 3. 64. 26
K. 3. 82. 24

---

11 [a]) B$_4$ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). B$_{1-3}$ De ततो राजगृहं गच्छेत् (B$_1$ गत्वा). — [b]) S (except T$_2$ G$_3$ M$_2$) तीर्थं (for स्थानं). — [c]) D$_5$ S (except G$_4$) विख्यातं. — [d]) Ś$_1$ K$_1$ De$_1$ D$_5$ G$_2$ M भारत; T$_1$ G$_1$. $_4$ विश्रुतं; T$_2$ G$_3$ दुर्लभं (for विश्रुता).

12 T$_1$ om. 12[a]–16[b]. — [a]) Ś$_1$ K$_1$. $_{3.4}$ D$_1$. $_2$ M$_2$ तु; B$_2$ D$_4$. $_6$ च (for हि). G$_1$ °सहस्राणि (for °स्रं हि). — [b]) K$_2$ Dn D$_2$. $_5$ M$_1$ सुव्रता; B D$_4$. $_6$ भारत; M$_2$ तर्पिका (for सुव्रत). T G °न भरतर्षभ (cf. v.l. 13). — K$_4$ om. 12[c]–13[d].

13 T$_1$ om. 13; K$_4$ om. 13[abcd] (cf. v.l. 12). — [b]) Ś$_1$ K$_1$ B$_4$ D$_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ भक्तास् (for भक्त्या). — [d]) T$_2$ G$_{2-4}$ °न भरतर्षभ (cf. v.l. 12). — [e]) K$_3$ तदा; De T$_2$ G$_{3.4}$ तत्र; M$_1$ अतः (for ततः).

14 T$_1$ om. 14 (cf. v.l. 12). — [b]) K$_1$ तपस्विनः (sic) (for ब्रह्म°). Ś$_1$ K$_1$ M$_2$ नराधिप; K$_3$ D$_1$ जितेंद्रियः (for समा°). — [d]) K$_4$ De भक्षयन्. Ś$_1$ K$_1$. $_2$ Dn D$_5$ भक्षयित्वा नरः शुचिः.

15 T$_1$ om. 15 (cf. v.l. 12). — [a]) K$_2$ Dn D$_5$ किंचिद् (for सम्यग्), and कृतं (for फलम्).

16 T$_1$ om. 16[ab] (cf. v.l. 12); M$_2$ om. 16–17. — [a]) Ś$_1$ K B$_{1.3.4}$ Dn D$_5$ सुवर्णाख्यं; B$_2$ D$_4$. $_6$ °क्षीं; D$_{1.2}$ M$_3$ सुपर्णाख्यं (M$_3$ °क्षं). — [c]) Ś$_1$ K Dn D$_{1.2.5}$ तत्र (for यत्र).

17 M$_2$ om. 17 (cf. v.l. 16). — [b]) B D$_4$. $_6$ M$_1$ देवैरपि (for दैवतेषु). K$_4$ D$_1$. $_2$ दे(K$_4$ दै)वतैरपि दुर्लभान्. — [c]) S उक्तं च. — [d]) Ś$_1$ सोनघ; K$_1$ मेनघ; De चानघ (for भारत).

18 [a]) D$_1$ न; D$_2$ तु (for च). Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ B D$_2$ [अ]स्मात्; K$_2$ Dn D$_5$ त्वं; De [अ]र्थात्; D$_1$ [अ]न्यत्; T$_1$ G$_1$ M$_1$ [अ]न्यैः (for [अ]स्मत्). K$_4$ G$_1$ प्रियतमो. M$_2$ न मे त्वत्तः प्रियतरः. — [b]) D$_1$. $_2$ लोके विष्णोर्; M$_2$ (by transp.) कृष्ण लोके. B$_{3.4}$ De$_1$ D$_{1.2}$ T$_1$ M$_2$ भविष्यति. — [c]) K$_{2.4}$ Dn D$_{1.2.5}$ T G$_{1.3}$ सर्वं (for कृत्स्नं).

19 K$_3$ T$_1$ om. (hapl.) 19–20. — [a]) G$_4$ अत्रा° (for तत्रा°). Ś$_1$ K$_1$ [अ]भिषेके; D$_{1.2}$ [अ]भिगत्वा; M$_2$ [अ]पि गत्वा (for [अ]भिगम्य). — [b]) D$_{1.2}$ M$_2$ अर्च° (for पूज°).

20 K$_3$ T$_1$ om. 20 (cf. v.l. 19). — [a]) G$_1$ गत्वा (for गच्छेत्). — [b]) B De D$_4$. $_6$ त्रिरात्रमुषितो. — [c]) T$_2$ G लोका° (for कामा°).

21 [a]) K$_4$ Dn$_2$ G$_1$ दक्षिणार्धं च (G$_1$ तु). — K$_3$ om. 21[c]. — For sequence in D$_1$. $_2$ cf. v.l. 10. — [c]) B$_{2.3}$ D$_4$. $_6$ °प्रसादाद्धि; T$_2$ G °देन (G$_1$ °दाच्च).

22 For D$_1$. $_2$ cf. v.l. 10. — [b]) K$_4$ D$_1$. $_2$ गच्छेद्भरतसत्तम; S (except M$_2$) ततो गच्छेत भारत. — [c]) K$_2$ Dn G$_1$ महाप्राज्ञः. — [d]) K$_3$ De Dn D$_5$ °प्रमोचनीं; B$_{1.2.4}$ °प्रणाशनीं. — [e]) D$_1$ महाप्राज्ञ; T$_2$ G$_{2.3}$ महाराज (for नर°).

C. 3. 8004
B. 3. 84. 26
K. 3. 82. 24

ततो गच्छेत धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिम् ।
स्वर्गद्वारेण यत्तुल्यं गङ्गाद्वारं न संशयः ॥ २३
तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ।
पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ २४
सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्ते च तर्पयन् ।
देवान्पितॄंश्च विधिवत्पुण्यलोके महीयते ॥ २५
ततः कनखले स्नात्वा त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ २६
कपिलावटं च गच्छेत तीर्थसेवी नराधिप ।
उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २७
नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ।
तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतम् ॥ २८
तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप ।
कपिलानां सहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ २९
ततो ललितिकां गच्छेच्छंतनोस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ३०
गङ्गासंगमयोश्चैव स्नाति यः संगमे नरः ।
दशाश्वमेधानाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ३१
ततो गच्छेत राजेन्द्र सुगन्धां लोकविश्रुताम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२
रुद्रावर्तं ततो गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ॥ ३३
गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च संगमे ।
स्नातोऽश्वमेधमाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३४

— [f]) D1. 2 न संशयः; T G नरो भुवि (for नरा°).

23 After 23[ab], S (except M1) ins.:

407* अशीतिं योजनशतं पुष्करं स्वर्गमुच्यते ।
अशीतिं धर्मपृष्ठात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः ।
षष्टिं प्रयागाद्राजेन्द्र कुरुक्षेत्रात्तु द्वादश ।
संयुक्तमेव राजेन्द्र गङ्गाद्वारं त्रिविष्टपम् ।

— [d]) Ś1 K1 नराधिप (for न संशयः).

24 [a]) G2. 4 ततो° (for तत्रा°). — [b]) K4 न संशयः; B1 नराधिप; D1. 2 नरः शुचिः (for समा°). M2 पितृदेवार्चने रतः. — After 24[ab], M2 ins.:

408* कोटितीर्थं महाराज शुचिः प्रयतमानसः ।

— [c]) T G पौंड° (for पुण्ड°). Ś1 लभते पौंडरीकं च; K1 लभेत पौंडरीकाक्षं; B D4. 6 लभते पुंडरीकं तु; M1 लभेद्धि पौंडरीकं च. — [d]) M2 स्वर्गलोकं च गच्छति. — After 24, K2. 4 B Dc Dn D1. 6 ins.:

409* उष्यैकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।

25 M2 om. 25–26. — [b]) T2 G2. 4 चक्रावर्ते. K1. 3. 4 T2 G तर्पयेत्. — [d]) Dn D1. 5 पुण्ये लोके. G2 विधीयते.

26 M2 om. 26 (cf. v.l. 25); Ś1 om. 26–30. — [a]) D1. 2 transp. कनखले and स्नात्वा.

27 Ś1 om. 27 (cf. v.l. 26). — [a]) D1. 2 कपिलावटश्च. K1–3 Dc Dn D5 ततो गच्छेत्; K4 D1. 2 च तत्रैव; M2 तु गच्छेत (for च गच्छेत). — [c]) K2 Dn D5 उपोष्य (for उष्यैकां). K1 उपोष्य रात्रिं तत्रैकां; K4 उपोष्यैकां च रजनीं; S (except M2) तत्रोष्य रजनीमेकां.

28 Ś1 om. 28 (cf. v.l. 26). — [a]) D1. 2 तत्रैव (for राजेन्द्र). — [b]) K4 D1. 2 तक्षकस्य (for कपि°). — [c]) K4 D1. 2. 5 तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ; S (except M2) तीर्थं तु (M1 तद्) भरतश्रेष्ठ. — [d]) K1 सर्वतीर्थेषु; K2. 4 D1. 2 T1 M1 त्रिषु लोकेषु; G1 स्वर्ग°.

29 Ś1 om. 29 (cf. v.l. 26). — [d]) K2 Dn D5 विंदति (for प्राप्नोति).

30 Ś1 om. 30 (cf. v.l. 26). — [a]) K2 Dn1. n2 D5 ललितकं; K3 लडतिकां; K4 G1 ललित°; B3 ललितिकं; Dc1 ललतिकां; D1. 2 ललतिकं; T1 कुलिनिकां; T2 G2. 4 तु ललितां; G2 नलिनिकां; M1 विलपि°; M2 विदित°. — D4 om. (hapl.) 30[b]–33[a]. — [b]) B Dc शांतनोस्. — [c]) S (except M2) नरव्याघ्र (for नरो राजन्).

31 D4 om. 31 (cf. v.l. 30). — [a]) K1. 2. 4 B D (D3 missing; D4 om.) M1 गंगायमुनयोः; K3 °सुगंगयोः; G1 °समुद्रयोः; G4 °सागरयोः; M2 °समंगयाः (for °संगमयोः). K2 Dn D5 मध्ये; B D6 चापि (for चैव). — [b]) Ś1 पुनः; K4 नृप (for नरः). — [cd]) Ś1 अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकं च गच्छति.

32 D4 om. 32 (cf. v.l. 30). — [b]) K4 Dn सुगंधं °विश्रुतं. — [d]) Ś1 स्वर्गलोके. T2 G2–4 स्वर्गलोकं च गच्छति.

33 D4 om. 33[a] (cf. v.l. 30); Ś1 D3 M2 om. 33. — [a]) T2 G2. 3 मद्रावर्तं; G4 मंत्रा°. — After 33[ab], K3 ins.:

410* गोसहस्रमवाप्नोति कलेन **तोत्तम ।

— [d]) S (M2 om.) देवलोके. Dn च गच्छति (for महीं)।

34 K2 om. 34. — [a]) Ś1 K1 [य]व राजेन्द्र (for नर°). — [c]) Ś1 K1. 3 B2. 3 Dn D5 स्नात्वा° (for स्नातो°). K1. 3

भद्रकर्णेश्वरं गत्वा देवमर्च्य यथाविधि ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३५
ततः कुब्जाम्रकं गच्छेत्तीर्थसेवी यथाक्रमम् ।
गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३६
अरुन्धतीवटं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
सामुद्रकमुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
गोसहस्रफलं विन्देत्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ३७
ब्रह्मावर्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३८
यमुनाप्रभवं गत्वा उपस्पृश्य च यामुने ।
अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ३९
दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ४०
सिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितम् ।
तत्रोष्य रजनीः पञ्च विन्द्याद्धहु सुवर्णकम् ॥ ४१
अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमाम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ४२
ऋषिकुल्यां समासाद्य वासिष्ठं चैव भारत ।
वासिष्ठं समतिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥ ४३
ऋषिकुल्यां नरः स्नात्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते ।

C. 3. 8027
B. 3. 84. 49
K. 3. 82. 49

B1. 3. 4 D (except De2 D6) प्राप्नोति (for आप्नोति).

35 T2 G3. 4 om. 35–36. — a) B D4. 6 भद्र(B1 तत्र)कर्णह्रदे स्नात्वा (B3 भद्रकर्णे नरः स्नात्वा). — b) B De D4. 6 देवमभ्यर्च्य शंकरं; D1. 2 तीर्थसेवी नराधिप; M2 अर्चयित्वा यथा°. — d) Ś1 K D (except D4. 6; D3 missing) M2 नाकपृष्ठे च पूज्यते (M2 मोदते).

36 T2 G3. 4 om. 36 (cf. v.l. 35). — a) K1 कुंजस्रकं; K2 Dn D4. 6 कुब्जाम्रके; B3 कुब्जाश्रमं; De कुंजाम्रकं; T1 कुंजावतं; G1 कुंजावनं; G2 कुब्जवतीं; M1 कुजंबरं; M2 कुंजावकं. — b) K3 De Dn D1. 2 M2 नराधिप (for यथा°); cf. v.l. 37. — d) Ś1 K1 नाग° (for स्वर्ग°).

37 a) G2. 4 °पदं (for °वटं). K4 D1. 2 T1 M गत्वा (for गच्छेत्). T2 G3 मद्रावर्तं ततो गच्छेत् (cf. v.l. 33a). — b) S (except G1 M1) यथाक्रमं (for नरा°); cf. v.l. 36. — After 37ab, D1 ins.:

411* तत्र स्नात्वा नरो राजन्स्वर्गलोके महीयते ।

— c) Ś1 K1 सामुद्रक; Dn2 G2 °द्रिकम्. — After 37c, K2 Dn D6 ins.:

412* ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति.

— e) K2 De1 Dn1 D5. 6 विद्यात्; K3 B De2 Dn2. n3 D1. 2. 4 विंद्यात्; T2 G2. 3 गच्छेत् (for विन्देत्).

38 G4 om. 38. K4 reads 38–40 after 45. — b) Ś1 K1. 4 जितेंद्रियः (for समा°). — d) Ś1 K De1 Dn D1. 2 सोम° (for स्वर्ग°). G2 स्वर्गलोके महीयते; M पुनात्यासप्तमं कुलं.

39 K3 om. 39–42; M2 om. (hapl.) 39b–41a. — b) Ś1-K1. 2 B D (except D2; D3 missing) समुपस्पृश्य (for उपस्पृश्य च). T1 G1 M2 सु° (for च). Ś1 K2 Dn D6 यामुनं; K1 यामुनां. T2 G3 सिद्धगंधर्वसेवितं. — T2 G3 om. 39c–41b. — c) G2. 4 °मेधमवाप्नोति. — d) B1. 2. 4 D6 ब्रह्मलोके. K4 D4 स्वर्गलोकं च गच्छति.

40 K3 T2 G3 M2 om. 40 (cf. v.l. 39). — a) K2 दधिसंक्रमणं; K4 दीर्घं°; Dn2. n3 देवी°; D5 दधिचक्रमणं; T1 दर्वीवंगमनं; M1 डर्वीसंक्रमणं. — b) K2 Dn D5 °पूजितं. — d) Ś1 K1 De ब्रह्म° (for स्वर्ग°). K4 D1. 2 कुलं चैव समुद्धरेत् (=37f).

41 K3 om. 41; T2 G3 om. 41ab; M2 om. 41a (cf. v.l. 39); G4 om. 41–42. — b) K4 D1. 2 °चारण°. — c) De उपोष्य (for तत्रोष्य). D4. 6 उपोष्य रजनीमेकां; T G1–3 M2 तत्रोषित्वा निशाः (T2 G3 नरः) पंच. — d) K2 Dn D5 S (T2 G3. 4 om.) विंदेद् (for विन्द्याद्).

42 K3 G4 om. 42 (cf. v.l. 39, 41). — a) D1. 2 अंतर् (for अथ). K2 B1 De M1 देवीं; D1. 2 नदीं; T G2 M2 वेदिं (for वेदीं). — Ś1 K1 om. (hapl.) 42b–43a; K2 om. 42b–45a; M1 om. 42b–44a. — d) T G2. 3 om. च. De Dn D5 स्वर्गलोकं च गच्छति.

43 Ś1 K1 om. 43a; K2 D2 M1 om. 43 (for Ś1 K1. 2 M1 cf. v.l. 42). — b) Ś1 K (K2 om.) D1. 5 वासिष्ठीं; Dn2 T1 वसिष्ठं. — c) Ś1 K3 Dn D1. 5 वासिष्ठीं. — d) De2 Dn3 S (except G2; M1 om.) सर्व° (for सर्वे).

44 K3 om. 44; M1 om. 44a (cf. v.l. 42). — a) Dn D1. 2 ऋषिकुल्यां समासाद्य (=43a); S (M1 om.) नरः स्नात्वर्षिकुल्यायां. [ऋषिकुल्यां = ऋषिकुल्यायां (haplology)?] — After 44a, Dn D1. 2 ins.:

413* नरः स्नात्वा विकल्मषः ।
देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा.

— c) K3 ततः संध्यां समासाद्य. — d) K4 D1. 2 जितेंद्रियः

C. 3. 8028
B. 3. 84. 50
K. 3. 82. 50

यदि तत्र वसेन्मासं शाकाहारो नराधिप ॥ ४४
भृगुतुङ्गं समासाद्य वाजिमेधफलं लभेत् ।
गत्वा वीरप्रमोक्षं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४५
कृत्तिकामघयोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।
अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति पुण्यकृत् ॥ ४६
ततः संध्यां समासाद्य विद्यातीर्थमनुत्तमम् ।
उपस्पृश्य च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥ ४७
महाश्रमे वसेद्रात्रिं सर्वपापप्रमोचने ।
एककालं निराहारो लोकानावसते शुभान् ॥ ४८
षष्ठकालोपवासेन मासमुष्य महालये ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४९
अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेविताम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेच्चौशनसीं गतिम् ॥ ५०
अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितम् ।
रूपस्य भागी भवति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ ५१
ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पद्मवर्णेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥ ५२
ततश्च नैमिषं गच्छेत्पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैर्वृतः ॥ ५३
नैमिषं प्रार्थयानस्य पापस्यार्धं प्रणश्यति ।
प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४
तत्र मासं वसेद्धीरो नैमिषे तीर्थतत्परः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि नैमिषे तानि भारत ॥ ५५
अभिषेककृतस्तत्र नियतो नियताशनः ।

(for नरा°). — After 44, T G$_{2-4}$ ins.:

414* द्वादशाहस्य यज्ञस्य फलं स लभते नरः ।

45 K$_2$ om. 45^a (cf. v.l. 42). — ^{a}) T$_1$ G$_1$ M भृगुतुंदं. — ^{c}) Ś$_1$ चीरप्रमोक्षं; B$_3$ तीर°. — After 45, K$_3$ reads 38–40.

46 ^{a}) B$_1$. 3. 4 Dc कृत्तिकायामुपोष्यैव; T G$_{3.4}$ °माघयोश्चैव; G$_2$ °मनसां चैव. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ B$_{2.4}$ D$_{4.6}$ M$_1$ दुर्लभं (for भारत). — K$_3$ om. 46^c–47^d. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ T$_2$ G$_{3.4}$ °ष्टोममवाप्नोति. — ^{d}) K$_4$ B Dc Dn om. प्र. Dn मानवः (for पुण्य°). Ś$_1$ K$_1$ G$_4$ स्वर्गलोकं च गच्छति.

47 K$_3$ om. 47 (cf. v.l. 46). — ^{a}) K$_2$ Dn D$_5$ तत्र (for ततः). — ^{c}) B$_{1.3.4}$ Dc D$_{4.6}$ M$_1$ उपस्पृशेत्. B$_2$ T$_1$ G$_4$ M$_2$ स (for च). Ś$_1$ K$_1$ तां विद्यां; K$_2$ Dn D$_{1.2.5}$ वै विद्यां; K$_4$ विद्यां वै (for विद्यानां). — ^{d}) Ś$_1$ K (K$_3$ om.) Dn D$_{1.2.5}$ यत्र न(Ś$_1$ य)त्रोपपद्यते.

48 ^{d}) S (except M$_1$) लोकान्प्राप्नोति पुष्क(M$_2$ मंग)लान्.

49 ^{a}) T G$_{2-4}$ एक° (for षष्ठ°). — ^{b}) K$_4$ D$_2$ (by transp.) उष्य मासं; D$_1$ उष्य कालं; M$_2$ समासुष्य. K$_4$ उमालये. T G$_{2-4}$ तीर्थसेवी नराधिप. — After 49, B Dc ins.:

415* तीर्णस्तारयते जन्तुर्दश पूर्वान्दशापरान् ।
दृष्ट्वा माहेश्वरं दिव्यं पदं सुरनमस्कृतम् ।
कृतार्थः सर्वकृत्येषु न शोचेन्मरणं नरः ।

— ^{d}) Ś$_1$ Dc D$_2$ M$_1$ विद्याद्; K$_2$ B$_1$ Dn D$_5$ T G M$_2$ विंदेद्; K$_4$ लभेद् (for विन्द्याद्). — After 49, K$_1$ ins. 416*.

50 Ś$_1$ K$_{2.3}$ Dn D$_5$ ins. after 50^{ab}: K$_1$, after 49: 416* दशापरान्दश पूर्वान्नरानुद्धरते कुलम् ।
[Ś$_1$ कुलानुद्धरते नरः (for the posterior half).]
— ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ वैतसकं; K$_3$ वतसिकां; B$_2$ कुंत्येसिकां; B$_3$ T$_1$ G$_4$ वैतसिकां; D$_5$ वेतसकं; M$_2$ वेतसिकं. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_5$ M$_2$ °वितं; G$_1$ °वितः. — Ś$_1$ K$_1$ om. (hapl.) 50^c–51^b. — ^{d}) M$_1$ लभेच् (for गच्छेच्). K$_2$ Dn D$_5$ T$_2$ G$_{2-4}$ om. च. B D$_{4.6}$ गतिं च परमां व्रजेत्.

51 Ś$_1$ K$_1$ om. 51^{ab} (cf. v.l. 50). — ^{b}) K$_2$ सिद्धिं; D$_{4.6}$ तीर्थं°. — D$_2$ om. (hapl.) 51^c–53^b. — ^{d}) K$_3$ Dn D$_{1.5}$ G$_2$ पुरातनैः.

52 D$_2$ om. 52 (cf. v.l. 51). — ^{a}) K$_3$ अथ वै. T$_1$ G$_{1.2}$ M$_2$ ब्राह्मणं. T$_2$ G$_3$ गच्छेद् (for गत्वा). B Dc D$_{4.6}$ ततो ब्राह्मणिकां गत्वा; T$_2$ G$_{3.4}$ तथैव गत्वा ब्रह्माणं. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ B D$_{4.6}$ G$_1$ समाहितः (for जितें°).

53 D$_2$ om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). — ^{a}) K$_{2.3}$ Dc Dn D$_5$ G$_2$ ततस्तु. S नैमिशं. — ^{b}) B D$_{4.6}$ द्विज° (for सिद्ध°). — ^{c}) B$_2$ D$_{1.2.4.6}$ निवसते. — ^{d}) K$_2$ Dc Dn D$_{1.5}$ T$_2$ G$_{2-4}$ सह (for वृतः).

54 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ नैमिषे; S नैमिशं. Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn$_{1.n2}$ D$_5$ मृगयानस्य; B$_1$ पार्थमासाद्य. — ^{d}) B$_{1.3.4}$ D$_{4.6}$ T$_2$ G$_3$ सर्वपापात्.

55 S नैमिशे (in ^{b} and ^{d}).

56 ^{a}) To remedy the "bad" compound (documented by S): Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn D$_5$ कृताभिषेकस्तत्रैव; K$_3$ अभिषेका-

गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।
पुनात्यासप्तमं चैव कुलं भरतसत्तम ॥ ५६
यस्त्यजेन्नैमिषे प्राणानुपवासपरायणः ।
स मोदेत्स्वर्गलोकस्थ एवमाहुर्मनीषिणः ।
नित्यं पुण्यं च मेध्यं च नैमिषं नृपसत्तम ॥ ५७
गङ्गोद्भेदं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतश्च जायते ॥ ५८
सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
सारस्वतेषु लोकेषु मोदते नात्र संशयः ॥ ५९
ततश्च बाहुदां गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
देवसत्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ६०
ततश्चीरवतीं गच्छेत्पुण्यां पुण्यतमैर्वृताम् ।
पितृदेवार्चनरतो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ ६१
विमलाशोकमासाद्य विराजति यथा शशी ।
तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ॥ ६२
गोप्रतारं ततो गच्छेत्सरय्वास्तीर्थमुत्तमम् ।
यत्र रामो गतः स्वर्गं सभृत्यबलवाहनः ॥ ६३
देहं त्यक्त्वा दिवं यातस्तस्य तीर्थस्य तेजसा ।
रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत ॥ ६४
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥ ६५
रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ।
अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ६६
शतसाहस्रिकं तत्र तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्रोपस्पर्शनं कृत्वा नियतो नियताशनः ।
गोसहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ६७

C. 3. 80
B. 3. 84
K. 3. 82

स्रस्तत्र; K_3 $D_{1.2}$ अभिषेके कृत्वा तत्र; B_1 अभिषेकं कृतस्तत्र; $B_{2.3}$ D_c $D_{4.6}$ अभिषेकं तत्र कृ(D_6 ग)त्वा; B_4 अभिषेकं ततः कृत्वा. — [c]) K_3 D_c Dn $G_{3.4}$ M_1 गवांमेधस्य (for गवाम°). K_2 गवामयुतदानस्य. — [d]) D_{c1} T_2 G_{2-4} om. प्र-. $K_{1.4}$ D_c $D_{1.2}$ S मानवः (for भारत).

57 [a]) S नैमिशे. — [c]) S_1 B_2 स्वर्गलोकस्तु; B_1 Dn_1 °लोकेषु; $Dn_{2.n3}$ सर्वलोकेषु; G_1 M_2 सर्वलोकस्थ. — [e]) $K_{2.4}$ Dn $D_{1.2}$ transp. पुण्यं and मेध्यं. K_3 सेव्यं (for पुण्यं). — [f]) S नैमिशं.

58 D_5 om. 58^{cd}. — [d]) G_1 ब्रह्मलोकं च. S_1 K_1 M_1 भवेच्च सः; K_2 B Dn $D_{4.6}$ भवेत्सदा (for च जायते).

59 Dn$_3$ om. 59^{ab}. — [b]) K_3 B_{2-4} $D_{1.2}$ M_1 तर्पयन् (for °येत्).

60 [a]) S_1 बाहुलां; K_3 बाहुकां; G_2 बहुदां. — [b]) B $D_{4.6}$ तीर्थसेवी नराधिप. — After 60^{ab}, S_1 $K_{1.2}$ $B_{2.4}$ (marg.) Dn D_{4-6} ins.:

417* तत्रोष्य रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ।

— [c]) K_4 $D_{1.2}$ अग्निष्टोमस्य यं°. — [d]) T_2 G_{2-4} om. प्र-. S_1 $K_{1.3}$ M_2 भारत; K_2 Dn D_5 कौरव (for मानवः).

61 D_3 resumes (cf. v.l. 3. 81. 148). — [a]) K_3 Dn D_5 क्षीरवतीं; K_4 $D_{1.2}$ चीरवटीं; B Dc $D_{4.6}$ ची(D$_6$ चि)रनदीं; T_2 G_3 शरनदीं; G_2 शरावतीं; G_4 शतवतीं; M_2 क्षीप्रवतीं. — [b]) K_2 Dc Dn D_5 G_1 पुण्यतरैर्; K_4 B_3 D_{c2} $D_{3.4.6}$ M_2 °जनैर्; T_2 $G_{3.4}$ °जलैर्. — [c]) K_2 Dn D_5 T_1 M °र्चनपरः. — [d]) $K_{1.3.4}$ $D_{1.2}$ वाजिमेधमवा°.

62 [a]) B_2 विमलालोकमा°; $D_{1.2}$ विमलातीर्थमा°; T G_{2-4} विश्वालोकं समासाद्य. — [b]) S_1 K_1 विरोचति. $K_{2.3}$ Dc Dn D_5 ब्रह्मचारी समाहितः; $D_{1.2}$ ब्रह्मचारी जितेंद्रियः. — [c]) T G तत्रोषित्वा निशामेकां. — [d]) S_1 K_1 गोसहस्रफलं लभेत्.

63 S_1 K_1 om. 63^{ab}. — [a]) K_3 गोप्रचारे; B_1 (*sup. lin.*). 2 °चारं; D_2 °भारं; G_4 °कारं (cf. 65). — [b]) $D_{1.2}$ सरयूतीर्थं.

64 [a]) T_2 G_{2-4} स च वीरः (for देहं त्यक्त्वा). S_1 K_1 B_{2-4} D_{4-6} M_1 पुरा राजन्; K_2 B_1 Dn D_5 महाराज; K_3 दिवं यांति; Dc दिवं गत्वा (for दिवं यातस्). — [c]) S_1 K_1 M प्रभावेन (S_1 °ण). — [d]) T G व्यवसायेन चानघ.

65 [b]) K_3 $B_{1.2}$ गोप्रचारे; G_4 °कारे (cf. 63). — D_2 om. 65^{cd}. — [d]) T_2 G_{2-4} विष्णुलोके म°.

66 K_2 om. 66^{ab}. — [d]) K_4 D_{c1} D_1 स्व- (for च). B_2 स्वकं (for नरः). S_1 K_1 कुलं चैव समुद्धरेत्.

67 [a]) K_3 B $D_{3.4.6}$ G_1 शतसाहस्रकं. S_1 K Dc Dn $D_{3.5}$ तीर्थं; $D_{1.2}$ चैव. — [b]) S_1 K Dc Dn $D_{3.5}$ त(S$_1$ $K_{1.4}$ Dc अ)त्रैव भरतर्षभ. — [c]) S_1 K_1 गोसहस्रमवाप्नोति. — [f]) Dc $D_{3.4.6}$ M_2 om. प्र-. M_2 पुरुषर्षभ. S_1 K_1 नरो नास्त्यत्र संशयः.

68 [a]) K_3 B Dc $D_{3.4.6}$ धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — After 68^{ab}, Dn D_5 ins.:

C. 3. 8054
B. 3. 84. 76
K. 3. 82. 75

ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्चयित्वा गुहं नृप ।
गोसहस्रफलं विन्देत्तेजस्वी च भवेन्नरः ॥ ६८
ततो वाराणसीं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजम् ।
कपिलाह्रदे नरः स्नात्वा राजसूयफलं लभेत् ॥ ६९
मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभम् ।
गोमतीगङ्गयोश्चैव संगमे लोकविश्रुते ।
अग्निष्टोममवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ७०
ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ॥ ७१
तत्राक्षयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
पितॄणां तत्र वै दत्तमक्षयं भवति प्रभो ॥ ७२
महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
अक्षयान्प्राप्नुयाल्लोकान्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ ७३
ततो ब्रह्मसरो गच्छेद्धर्मारण्योपशोभितम् ।
पौण्डरीकमवाप्नोति प्रभातामेव शर्वरीम् ॥ ७४
तस्मिन्सरसि राजेन्द्र ब्रह्मणो यूप उच्छ्रितः ।
यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥ ७५
ततो गच्छेत राजेन्द्र धेनुकां लोकविश्रुताम् ।
एकरात्रोषितो राजन्प्रयच्छेत्तिलधेनुकाम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद् ध्रुवम् ॥ ७६
तत्र चिह्नं महाराज अद्यापि हि न संशयः ।

418* अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । — [d]) B$_2$ G$_2$ ह्यर्चं (for अर्चं). Ś$_1$ K$_1$ शुचिस्तत्र नराधिप; K$_3$ Dc M$_1$ गुहमर्च्य नराधिप (M$_1$ यथाविधि). — [e]) K$_{2.4}$ B Dn D$_5$ विद्यात्; K$_3$ Dc D$_{1-4}$ विंद्यात् (for विन्देत्). — [f]) D$_{4.6}$ °स्त्री चापि जायते.

69 T$_1$ G$_1$ transp. 69 and 70. — [b]) Ś$_1$ K$_1$ Dc$_2$ D$_3$ देवमर्च्य; K$_4$ D$_1$. $_2$ पूजयित्वा; G$_2$ ह्यर्चयित्वा. — [c]) Hypermetric! K$_3$ कपिलाहृदं संस्पृश्य; K$_4$ D$_1$. $_2$ °हृदमु(K$_4$ °हृदे उ)पस्पृश्य; B$_{1-3}$ Dc D$_{4.6}$ S कपिलानां हृदे स्नात्वा; D$_3$ कपिलस्य हृदे स्नात्वा. — [d]) D$_6$ वाजपेयफलं; T$_1$ G$_1$ गोसहस्रफलं. Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn राजसूयमवाप्नुयात्. — After 69, Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn D$_5$ ins.:

419* अविमुक्तं समासाद्य तीर्थसेवी कुरूद्वह ।
दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्यया ।
प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।;

while M$_3$ ins. 421*.

70 K$_3$ om. 70. T$_1$ G$_1$ transp. 69 and 70. — [a]) Ś$_1$ K$_1$ मार्कंडेयस्य. — After 70[ab], T G$_{3.4}$ ins.:

420* अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ।

— D$_5$ om. (hapl.) 70[c]–72[b]. — [e]) Ś$_1$ K$_1$ M$_1$ स्नात्वाग्निष्टोममाप्नोति. — T G$_{2-4}$ ins. after 70: M$_3$, after 69:

421* वाराणस्यां विशेषेण यत्र विश्वेश्वरः शिवः ।
देव्या सह महाबाहो गङ्गां समवगाहते ।
तत्र मासं वसेद्धीरो ब्रह्मचारी समाहितः ।
यावज्जीवकृतं पापं मासेनैकेन शुध्यति ।

71 D$_5$ om. 71 (cf. v.l. 70). — [b]) K$_{2.4}$ B Dn D$_{1.2.4.6}$ G$_1$ समाहितः (for जितें). — [d]) K$_4$ ब्रह्मलोकं च गच्छति; Dn$_{1.n3}$ कुलं चैव समुद्धरेत्; T$_1$ गयायानेन भारत.

72 D$_5$ om. 72[ab] (cf. v.l. 70). — [a]) K$_3$ B$_{1.2.4}$ Dc G$_1$ M$_1$ यत्रा°. K$_4$ D$_{1.2}$ S [अ]क्षयवटो. — [c]) M$_1$ पितृभ्यस्. Ś$_1$ K$_1$ पितॄणां दत्तमक्षं हि; K$_{2-4}$ Dc Dn D$_{1.2.5}$ तत्र (K$_{3.4}$ यत्र) दत्तं पितृभ्यस्तु (D$_{1.2}$ °श्र); T G M$_3$ तत्र (G$_{1.2}$ अत्र) दत्तं पितॄणां तु (M$_3$ च). — [d]) Ś$_1$ K$_1$ [इ]ति वै (for प्रभो). K$_{2-4}$ Dn D$_5$ भवत्यक्षयमुच्यते (K$_4$ °मव्ययं); D$_3$ क्षयं भवति भारत ( ); T G अक्षय्यमुपपद्यते.

74 Ś$_1$ K$_1$ read 74[ab] after 105. — [a]) T G$_{2-4}$ ब्राह्मं (for ब्रह्म-). K$_2$ B$_3$ Dn D$_5$ गत्वा (for गच्छेत्). — [b]) T G$_{1-3}$ M$_3$ ब्रह्मारण्यो°. Ś$_1$ K$_1$ D$_{4.6}$ °सेवितं (for °शोभितम्). — K$_1$ om. 74[cd]. — [c]) K$_{3.4}$ Dc Dn D$_{1-3.5}$ ब्रह्मलोकम्; B$_3$. $_3$ D$_4$. $_6$ पुंडरीकम्. — [d]) Ś$_1$ चैव; Dn$_3$ D$_1$. $_2$ T$_2$ G$_3$ इव; M$_3$ एक- (for एव). K$_3$ Dn$_3$ D$_{3.4.5}$ G$_{3.4}$ शर्वरी. — After 74, D$_3$ *repeats* 74[ab], followed by a variant of 72[cd].

75 [a]) K$_{2-4}$ D (except D$_6$) M$_3$ ब्रह्मणा तत्र सरसि. — [b]) K$_{3.4}$ B Dc Dn D$_{1.2.5}$ यूप(K$_{3.4}$ °पः)श्रेष्ठः समुच्छ्रितः; K$_3$ प्रायः पुण्योपकल्पितः; D$_3$ यूपश्रेष्ठः समन्वितः; D$_4$. $_6$ यूपः श्रेष्ठः समुत्थितः. — [c]) K$_3$ Dn D$_5$ प्रदक्षिणी-. — [d]) K$_4$ D$_3$ वाजिमेधफलं; D$_3$ राजसूय°.

76 [b]) Ś$_1$ K B Dc Dn D$_{4-6}$ M$_1$ धेनुकं (Ś$_1$ वैनवं; K$_4$ धेनवं; D$_{1.2}$ धैनवं; D$_5$ वेणवं) °विश्रुतं; D$_3$ धेनुलोकं च विश्रुतं. — [d]) Dn$_{3.n3}$ D$_{3.5}$ तिलधेनुकं. — [f]) B$_1$ G$_3$ वसेद्; T$_1$ भवेद्; T$_3$ G$_{3.4}$ विशेद् (for व्रजेद्). M$_1$ सोमलोकं स गच्छति.

77 [a]) K$_4$ Dn D$_3$ T$_1$ G$_{1.2}$ M$_3$ महद्राजन् (for महाराज). — [b]) D$_{1.2}$ च (for हि). Ś$_1$ K$_{1.4}$ Dn D$_5$ अद्यापि सुमहद्भूतं; K$_{3.4}$ अत्रा(K$_3$ °द्या)पि सुमहद्भूतं; Dc अद्यापि

कपिला सह वत्सेन पर्वते विचरत्युत ।
सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ ७७
तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपसत्तम ।
यत्किंचिदशुभं कर्म तत्प्रणश्यति भारत ॥ ७८
ततो गृधवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजम् ॥ ७९
ब्राह्मणेन भवेच्चीर्णं व्रतं द्वादशवार्षिकम् ।
इतरेषां तु वर्णानां सर्वपापं प्रणश्यति ॥ ८०
गच्छेत तत उद्यन्तं पर्वतं गीतनादितम् ।
सावित्रं तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ॥ ८१
तत्र संध्यामुपासीत ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
उपास्ता च भवेत्संध्या तेन द्वादशवार्षिकी ॥ ८२
योनिद्वारं च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ ।
तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिसंकरात् ॥ ८३
कृष्णशुक्लावुभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः ।
पुनात्यासप्तमं राजन्कुलं नास्त्यत्र संशयः ॥ ८४
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ८५
ततः फल्गुं व्रजेद्राजंस्तीर्थसेवी नराधिप ।
अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिं च महतीं व्रजेत् ॥ ८६
ततो गच्छेत राजेन्द्र धर्मपृष्ठं समाहितः । C. 3. 80?
यत्र धर्मो महाराज नित्यमास्ते युधिष्ठिर । B. 3. 84. K. 3. 82.

महदद्भुतं. — c) B D3. 4. 6 -वत्सा वै (for वत्सेन). Ś1 K1. 2 Dn D5 कपिलायाः सवत्सायाः; K3 सवत्सा कपिला तत्र; K4 D1. 2 कपिला सा सवत्सा तु; Dc (corrupt) कपिला सहस्रा वत्सा वै. — d) Ś1 K1. 2 Dn D5 च(K3 त्व)त्या: पर्वते कृतं; K3 पर्वते विचरेत्पुनः; Dc पर्वते हि चरेत्पुनः; D3 पर्वते विचरन्पुनः. — e) K3 पदानस्य; B D4. 6 पदान्यस्या; Dc पदन्यासा; M3 पदान्यद्य (for पदानि स्म). T1 सवत्सां गां प्रदाति स्म. — f) K3 चापि; M1 [ऽ]त्रापि (for ऽद्यापि). K3 T G M1 तत्र वै (for भारत). M3 दृश्यंते भरतर्षभ.

78 D1 om. 78. — a) G1 पादेषु (for राजेन्द्र). — b) G1 स्वर्गच्छेत् (for पदेषु). S कुरुनंदन (G4 °सत्तम). — c) Ś1 K1 T1 M1 पुंसः; K3 किंचित् (repeated!); B D4. 6 पापं (B2 तस्य) (for कर्म).

79 b) Dc D3 शूलिनः (for धीमतः). — c) T3 G3 स्नापिता. — d) Dn3 D1. 2 नमस्कृत्य (for अभि°). Dc D4. 6 संगम्य वृषभध्वजं.

80 ab) Dc व्रतं (for भवेच्). S transp. भवेत् and व्रतं. — c) Ś1 K1 च (for तु). — d) K4 B2–4 Dn3 D3. 4. 6 सर्वं (for सर्व-).

81 a) D3 T1 transp. गच्छेत and ततः. K2–4 Dc Dn D1. 2. 5 उद्यंतं च ततो गच्छेत्; T3 G M3 उदयं तु (M3 तं) ततो गच्छेत् (G1 ततोधिगच्छेदुद्यंतं); M1 उद्यंतमथ गच्छेत. — b) Ś1 K1 शीतनादितं; K3 D1 गीतवादिनं; D3 T1 G1. 2. 4 M3 °वादितं. — c) Ś1 K1. 2 Dn D5 सावित्र्यास्तु. D1. 2 तस्मिन् (for तत्र). K3 सावित्र्याः पर्वतं तत्र; M1 सावित्र्यास्तत्र तु पदं.

82 b) Some MSS. (as usual) शंसित°. — c) D1 T G1 उपासिता (for उपास्ता च). Ś1 K1. 2 Dn D5 तेन ह्युपास्ता भवति. — d) Ś1 K1. 2. 4 Dn D5 संध्या (for तेन).

83 b) Dc3 दृश्यते (for विश्रुतं). — c) K4 D1. 2 [अ]भिगत्वा. — d) Ś1 K D (except D3) योनिसंकटात्.

84 a) Ś1 K1 B शुक्लकृष्णावुभौ; D3 इत्यकृष्णा°; M3 कृष्णपक्षा°. G1 कृष्णपक्षचतुर्दश्यां. — b) Ś1 D1 G1 गंगायां. Ś1 K4 D1 नृप (for नरः). — c) Ś1 K1 लोके; K4 D1. 2 चैव (for राजन्).

85 b) D3 M यदि कश्चिद् (for यद्येकोऽपि). — After 85ab, T3 G3 ins.:

422* यावज्जीवकृतं पापं मासेनैकेन शुध्यति ।
ततो गयां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।,

of which the second line is a v.l. of 71ab. — c) T G1–3 M3 गौरीं वा वरयेत्कन्यां; M1. 2 (*inf. lin.*) यजेद्वा वाजिमेधेन.

86 b) K3 M3 नराधिपः; B D4. 6 शुचिर्नरः. — d) K3 Dc1 परमां (for महतीं). K3. 4 Dc1 लभेत् (for व्रजेत्). — After 86, T3 G3–4 read 88.

87 K4 om. 87. — b) Ś1 धर्मस्वस्थं; K1–3 Dn D5 धर्मप्रस्थं. K3 Dc1 D1. 2 नराधिप. — c) K3 B3. 4 D (except D3) तत्र (for यत्र). — K1 (om. line 5). 2 B3. 4 Dc Dn D4. 6 ins. after 87cd: D3, after 87ef:

423* तत्र कूपोदकं पीत्वा तेन स्नातः शुचिस्तथा ।
पितॄन्देवांस्तु संतर्प्य मुक्तपापं दिवं व्रजेत् ।
मतङ्गस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भावितात्मनः ।
तं प्रविश्याश्रमं श्रीमच्छ्रमशोकविनाशनम् ।
गवामयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

C. 3. 8080
B. 3. 84. 102
K. 3. 82. 102

अभिगम्य ततस्तत्र वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ८७
ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्रार्चयित्वा राजेन्द्र ब्रह्माणममितौजसम् ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ८८
ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप ।
उपस्पृश्य तपोदेषु काक्षीवानिव मोदते ॥ ८९
यक्षिण्या नैत्यकं तत्र प्राश्नीत पुरुषः शुचिः ।
यक्षिण्यास्तु प्रसादेन मुच्यते भ्रूणहत्यया ॥ ९०
मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
नैत्यकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य मानवः ॥ ९१
दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम् ।
तत्रोष्य रजनीमेकां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९२
ततो गच्छेत ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं नृप ।
अहल्याया ह्रदे स्नात्वा व्रजेत परमां गतिम् ।
अभिगम्य श्रियं राजन्विन्दते श्रियमुत्तमाम् ॥ ९३
तत्रोदपानो धर्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ॥ ९४
जनकस्य तु राजर्षेः कूपस्त्रिदशपूजितः ।

[(L. 1) $B_{3.4}$ Dn कृत्वा (D_{n2} गत्वा) (for पीत्वा). — (L. 2) $D_{3.4.6}$ च (for तु). — (L. 4) D_3 श्रेष्ठं (for श्रीमत्). — (L. 5) Dc गवांमेधस्य; D_{n1} गवामयन-; D_3 गोमेधस्य च (for गवामयस्य).]

— K_1 cont. (with a gloss):

424* अष्टौ यस्य तु शुक्लानि लाङ्गूलककुदः शिरः ।
उरः शिरश्च चत्वारः स वृषो नील उच्यते ।,

which is followed by a *repetition* of 81^{cd} (with v.l.). — On the other hand, S (except T_1) ins. after 87^{cd}:

425* गत्वा च तत्र धर्मात्मन्नश्वमेधफलं लभेत् ।
[M_1 अभिगत्वा तत्र धर्ममश्व° etc.]

— K_1 om. 87^e–88^d; K_4 S (except T_2 G_3) om. 87^{ef}. — ^{e}) K_2 B Dc Dn $D_{4.6}$ धर्मं तत्रापि संस्पृश्य ($B_{1.4.5}$ °गम्य); T_2 G_3 गत्वा च तत्र धर्मात्मन्. — ^{f}) $K_{2.3}$ Dc Dn D_5 °मेधमवाप्नुयात्.

88 K_1 om. 88^{abcd} (cf. v.l. 87). T_2 G_{2-4} read 88 after 86. — ^{b}) Ś$_1$ K_2 Dn D_5 ब्रह्मज्ञानमनुत्तमं; D_3 ब्राह्मणं च यतव्रत. — ^{c}) Ś$_1$ K (K_1 om.) B Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ M_3 तत्राभिगम्य राजेंद्र (B $D_{4.6}$ ब्रह्माणम्); D_3 सावित्र्यास्तु पदं तत्र (cf. 81^c). — ^{d}) Ś$_1$ K_2 Dn D_5 पुरुषर्षभ; $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ भरतर्षभ; Dc नियतव्रतः (for अमितौ°). $B_{1.2.4}$ $D_{4.6}$ अर्चयेन्नियतव्रतः; B_3 अर्चयित्वा यतव्रतः; D_3 दृष्ट्वा भरतसत्तम. — ^{e}) $D_{1.2}$ °सूयमवाप्नोति. — ^{f}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn विंदति (for प्राप्नोति). $B_{1.2.4}$ $D_{4.6}$ भारत (for मानवः). $D_{1.2}$ तत्र स्नात्वा नरोत्तम (D_1 °नघ).

89 B_3 om. 89^{bc}. — ^{c}) Ś$_1$ K B (B_3 om.) Dc Dn $D_{1.4.6}$ ततस्तत्र; D_3 ततो देवं; D_5 नरस्तत्र; T_1 च देवेषु; T_2 G_{2-4} च तोयेषु; G_1 ततोदेषु (for तपोदेषु). — ^{d}) S कक्षी° (for काक्षी°). T_2 $G_{3.4}$ रोचते (for मोद°).

90 ^{a}) K_3 उदकं; B_2 D_4 नित्यकं (for नैत्यकं). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_{c1} D_{1-3} प्राश्नीयात्. — ^{d}) Ś$_1$ K B D (except $D_{1.2}$) ब्रह्म° (K_4 भ्रातृ°) (for भ्रूण°).

91 ^{a}) K_4 B $D_{4.6}$ M_3 गच्छेद् (for गत्वा). — ^{c}) $K_{2.4}$ Dc Dn D_5 T_1 M_1 तैथिकं; K_3 तैखिकं; D_1 तथैकं; D_2 तेथिकं (for नैत्यकं). K_4 $D_{1.2}$ भजते (for भुञ्जते). D_3 तैथिकं भुक्तवांस्तत्र. — ^{d}) K_2 Dn D_5 M_2 भारत (for मानवः). D_3 फलं लेभेत तैथिकं. — After 91, D_3 ins.:

426* भुक्तवांस्तत्र मणिना तीर्थाभिगम्य मानवः ।

92 ^{a}) B_{1-3} $D_{4.6}$ [अ]स्य (for [अ]पि). — ^{b}) $K_{3.4}$ B Dc $D_{1.2.4.6}$ विषं न क्रमते भुवि (B Dc $D_{4.6}$ नृप); G_4 न तस्याक्रमते विषं; M_2 विषं नाक्रमते नृप. — ^{d}) K_2 Dn D_5 गोसहस्रफलं लभेत् (=91^b).

93 ^{a}) K_3 राजेंद्र; $D_{4.6}$ विप्रर्षेर्; T_2 G_3 धर्मज्ञ (for ब्रह्मर्षेर्). — ^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn D_5 प्रियं; K_4 महत्; M_3 नरः (for नृप). T G M_1 गौतमस्याश्रमं ततः. — ^{c}) Some MSS. अहिल्याया. T_2 $G_{3.4}$ ह्रदं (for ह्रदे). G_4 गत्वा (for स्नात्वा). — ^{d}) K_3 Dc S (except M_3) गच्छेत; $B_{1.2.4}$ D_3 व्रजते (for व्रजेत). — ^{e}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ $B_{1.2.4}$ Dn $D_{1.2.4.5}$ अभिगत्वा; G_2 अभिक्रम्य. K_3 Dn $D_{3.5}$ [आ]श्रमं; G_1 श्रुतं (for श्रियं). — ^{f}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ Dn D_5 आत्मनः (for उत्तमाम्). T_2 G_{2-4} शोभते नात्र संशयः.

94 94^a=108^a. — ^{ab}) Ś$_1$ K D (except $D_{4.6}$) तत्रोपदानं, and विश्रुतं. — D_5 om. 94^c–95^d. — ^{c})=95^c. Ś$_1$ कुर्वाणं; $K_{1.3.4}$ कुर्वीत (for कृत्वा तु). — Ś$_1$ om. (hapl.) 94^d–95^c. — ^{d}) K_1 M_3 विष्णुलोकम्. K_3 D_3 °मेधफलं लभेत्.

95 $D_{1.5}$ om. 95 (for D_5 cf. v.l. 94); Ś$_1$ om. 95^{abc} (cf. v.l. 94); D_3 om. 95^{cd}. — ^{e}) =94^e. D_3 M_3 कुर्वीत (for कृत्वा तु).

तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ९५
ततो विनशनं गच्छेत्सर्वपापप्रमोचनम् ।
वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकं च गच्छति ॥ ९६
गण्डकीं तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् ।
वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९७
ततोऽधिवंश्यं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनम् ।
गुह्यकेषु महाराज मोदते नात्र संशयः ॥ ९८
कम्पनां तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेविताम् ।
पुण्डरीकमवाप्नोति सूर्यलोकं च गच्छति ॥ ९९
ततो विशालामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुताम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १००

अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य नराधिप ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १०१
दिवौकसां पुष्करिणीं समासाद्य नरः शुचिः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयं च विन्दति ॥ १०२
महेश्वरपदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः ।
महेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १०३
तत्र कोटिस्तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ ।
कूर्मरूपेण राजेन्द्र असुरेण दुरात्मना ।
ह्रियमाणाहृता राजन्विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १०४
तत्राभिषेकं कुर्वाणस्तीर्थकोट्यां युधिष्ठिर ।
पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०५

C. 3. 8100
B. 3. 84. 122
K. 3. 82. 122

---

96 ^{b}) G$_2$ °प्रणाशनं. — Ś$_1$ K$_4$ om. (hapl.) 96^{d}–97^{c}. — ^{d}) K$_2$. $_3$ D$_5$ M$_2$ सूर्यलोकं (cf. 97^{d}). — After 96, S (except T$_1$ G$_1$ M$_1$) ins.:

427* ततो विपाशं धर्मज्ञ समाविश्य ततोऽनघ ।
गुह्यलोके महाराज मोदते नात्र संशयः ।

[(L. 1) T$_2$ G$_3$ विपाशां. T$_2$ G$_3$ समाविश्येत्; G$_2$ समासाद्य. G$_4$ M$_2$ तपोधन (for ततोऽनघ). — (L. 2)=(var.) 98^{cd}. G$_2$ M$_2$ गुह्यकेषु; G$_4$ गुह्यलोकं.]

97 Ś$_1$ K$_4$ om. 97^{abc} (cf. v.l. 96); K$_2$. $_3$ D$_2$. $_5$ M$_2$ om. 97; B$_3$ om. 97–100. — ^{a}) K$_1$ गंडकीं यः; D$_1$ °कीं यां; T$_1$ °कीलं; T$_2$ G$_{2-4}$ °कीयं (for °कीं तु). G$_1$ गंडकीयं सर्वतीर्थं. — ^{b}) G$_1$ शुद्धं ब्रह्मजलो°. — 97^{d} = 99^{d}. — After 97, Ś$_1$ K$_1$ read 100^{a} followed by 99^{bcd} (om. hapl. 98, 99^{a} and 100^{bcd}), and K$_2$ D$_{c2}$ Dn D$_5$ M$_1$ read 100.

98 Ś$_1$ K$_1$ B$_3$ T$_2$ G$_3$ om. 98 (for Ś$_1$ K$_1$ B$_3$ cf. v.l. 97); M$_1$ om. (hapl.) 98–99. — ^{a}) K$_2$ Dn G$_{2.4}$ M$_2$ °वंगं; K$_4$ Dc D$_{1.2}$ °वंशं; B$_2$ °रम्यं (for °वंश्यं). D$_3$ शर्वज्ञं (for धर्मज्ञ). G$_1$ ततो विहंगान्धर्मज्ञ. — ^{b}) D$_{1.2}$ समासाद्य. K$_4$ D$_{1.3}$ T$_1$ तपोधनः; D$_3$ तपोधनं; D$_6$ G$_4$ ततो वनं. For 98^{cd}, cf. line 2 of 427*. — ^{c}) D$_{c1}$ D$_{3.4}$ °भाग (for °राज).

99 Ś$_1$ K$_1$ om. 99^{a}; B$_3$ om. 99 (cf. v.l. 97); M$_1$ om. 99 (cf. v.l. 98). — ^{a}) K$_2$ किंपुण्यां; K$_4$ किंपुमां; B$_2$ कंवदां (B$_{3m}$ किंपुनां and कसुमां); D$_{4.6}$ कर्बुदां; D$_{1.2}$ कथकं (for कम्पनां). S (M$_1$ om.) अथ कंपुनमासाद्य. — ^{b}) D$_{1.2}$ S (M$_1$ om.) नदं °निषेवितं; D$_3$ तीर्थं °निषेवितं. — ^{c}) T G पौंडरीकम्. — ^{d}) =97^{d}. K$_{2.3}$ B$_{2-4}$ Dc Dn D$_6$ स्वर्गलोकं; B$_1$ D$_{3.4.6}$ G$_4$ सोम°.

100 B$_3$ om. 100 (cf. v.l. 97). — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ B$_2$ Dn D$_{1.2}$ T$_1$ M विशल्यां (for विशालां). — Ś$_1$ K$_1$ om. 100^{bcd} (cf. v.l. 97). — ^{d}) D$_1$ सूर्यलोकं. K$_{3.4}$ Dc वाजिमेधं च विंदति.

101 G$_4$ om. 101–102. — ^{b}) K$_2$ Dn D$_6$ धराधिप; G$_2$ युधिष्ठिर (for नरा°). — K$_3$ om. (? hapl.) 101^{c}–102^{b}. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ सूर्यलोकं च गच्छति (=97^{d}, 99^{d}).

102 G$_4$ om. 102; K$_3$ om. 102^{ab} (cf. v.l. 101). — ^{b}) K$_2$ Dc$_1$ Dn D$_5$ M$_2$ नराधिप; K$_4$ D$_{1.2}$ युधिष्ठिर (for नरः शुचिः). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D (except D$_{1.2.4.6}$) T$_1$ M वाजिमेधं; T$_2$ G$_{2.3}$ स्वर्गलोकं. D$_3$ च विद्यति; G$_2$ च गच्छति. G$_1$ वाजिपेयफलं लभेत्.

103 ^{a}) Ś$_1$ K$_{3.4}$ D$_{2.3}$ M$_2$ अथ मापपदं (M$_2$ °वणं); K$_1$ D$_{c1}$ Dn D$_{1.4-6}$ अथ सोमपदं; B अथ मासपदं (for महेश्वर°). — ^{c}) K$_{2.3}$ B$_{1.3}$ Dn D$_{2.4-6}$ माहेश्वर°. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ वाजपेयफलं ल°.

104 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_{2.4}$ Dn D$_{4-6}$ M$_2$ कोटी; B$_{1.3}$ D$_3$ कोटि (for कोटिस्). B$_3$ [ह्]ति; D$_5$ च (for तु). — ^{c}) S (except M$_2$) °रूपेणासुरेण. — ^{d}) K$_2$ Dn D$_5$ ह्यसुरेण; T$_1$ G$_1$ राजन्यो वै; T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ रजन्यां वै. Dc D$_{4.6}$ महात्मना. — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_3$ ह्रियमाणा धृता; K$_2$ D$_5$ °णोद्धृता; T$_1$ °णो हृतः. K$_4$ T G$_{1-3}$ पूर्वं (for राजन्).

105 ^{a}) N (except Ś$_1$ K$_1$) M$_2$ कुर्वीत (for कुर्वाणस्). — D$_{1.2}$ om. 105^{bc}. — ^{b}) D$_{4.6}$ नराधिप; T$_1$ युधां वर; G$_4$ कुरूद्वह (for युधि°). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ S पौंडरीकम्. — ^{d}) K$_3$ T$_2$ G$_{2.3}$ स (for च). Ś$_1$ K$_1$ विंदति (for गच्छति).

. 3. 8100
. 3. 84. 122
. 3. 82. 122

ततो गच्छेत राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य तु ।
सदा संनिहितो यत्र हरिर्वसति भारत ।
शालग्राम इति ख्यातो विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥ १०६
अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ १०७
तत्रोदपानो धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनः ।
समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे संनिहिताः सदा ।
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ १०८
अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्ययम् ।
विराजति यथा सोम ऋणैर्मुक्तो युधिष्ठिर ॥ १०९
जातिस्मर उपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः ॥ ११०
वटेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा तु केशवम् ।
ईप्सिताल्लभते कामानुपवासान्न संशयः ॥ १११
ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
अभिवाद्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥ ११२
भरतस्याश्रमं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ।
कौशिकीं तत्र सेवेत महापातकनाशिनीम् ।
राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ११३
ततो गच्छेत धर्मज्ञ चम्पकारण्यमुत्तमम् ।

K4 D1. 2 विष्णुलोके महीयते. — After 105, Ś1 K1 read 74^{ab}.

106 G1 om. (hapl.) 106–107. T2 G3 read 106–107 after 120. — [a]) K4 B De1 D1–4. 6 M2 ततो गच्छेन्नर (K4 °रूप)श्रेष्ठ. — [b]) K2 Dn D3. 5 च; K3 ह; S (except M2; G1 om.) वै (for तु). — Ś1 K1 om. 106^{cd}. — [d]) K2 Dn D5 विष्णुर्; K3 रविर् (for हरिर्). — After 106^{cd}, K2. 3 B1. 2. 4 De1 Dn D3. 4. 6 ins.:

428* यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
आदित्या वसवो रुद्रा जनार्दनमुपासते ।
[(L. 2) B1. 2 उपासताः (for उपासते).]

— [c]) Ś1 K1. 3 De1 शालिग्राम; S (G1 om.) साळ°. D3 M2 ख्यातं. — [f]) K Dn D3. 5 G4 विष्णुर् (for विष्णोर्). K4 अद्भुतदर्शनः; Dn अद्भुतकर्मकः.

107 G1 om. 107 (cf. v.l. 106). For T2 G3 cf. v.l. 106. — [a]) K1 D1. 2 अभिगत्वा. T2 G2. 3 हृषीकेशं (for त्रिलो°). — [b]) = 109^{b}. D1. 2 तं देवं (for वरदं). B D4. 6 अच्युतं (for अव्ययम्). — De2 M om. (hapl.) 107^{c}–109^{b}. — [d]) G2 स (for च). D1. 2 विष्णुलोके महीयते.

108 De2 M om. 108 (cf. v.l. 107). — [a]) = 91^{a}. Ś1 K Dn2. n3 D1–3 T2 G1. 3 तत्रोदपानं (D3 °णं); Dn1 D5 °पदानं; G2. 4 °दपाने. — [b]) Ś1 K Dn D1. 2. 3. 5 °प्रमोचनं; T2 G3 °प्रणाशनं; G2. 4 °प्रणाशनः. — K2 Dn1. n3 om. 108^{cdef}. — [c]) T G चापि (for तत्र). — [d]) K1 D5 G1 तदा; B2 शुभाः; B3 शुचिः (for सदा). — After 108, Ś1 K1 D1. 2. 5 read 113^{ab}, *repeating* it in its proper place.

109 De2 M om. 109^{ab} (cf. v.l. 107). — [a]) D1. 2 अभिगत्वा. De1 T G त्रिलोकेशं (for महा°). — [b]) = 107^{b}. K2–4 Dn D1. 2. 5 रुद्रम् (for विष्णुम्). — [c]) B1–3 D1. 2. 4. 6 विराजते. Ś1 K1 मेरुस् (for सोम). — [d]) K2 Dn D5 मेघैर्; De ऋक्षैर् (for ऋणैर्). Ś1 K1 तस्मिंस्तीर्थे युधिष्ठिर.

110 [a]) K1 जातिं स्मरेद्; K2. 3 B2–4 Dn D5 जातिस्मरम्. M1 तु स्पृष्ट्वापः (for उपस्पृश्य). — [c]) Ś1 K B3 Dn D3–6 M2 om. प्र-. T2 G2–4 जातिस्मरो भवेद्राजन्. — [d]) Ś1 K1 स्नातस्; M2 ज्ञात्वा (for स्नात्वा). Ś1 K1 तस्मिन् (for तत्र). De विष्णुलोकं च गच्छति; T2 G2–4 पुरुषो नात्र संशयः.

111 [a]) K2 Dn D3. 5 माहेश्वरपुरं गत्वा; K3. 4 D1. 2 वटेश्वरपुरोगं च; T1 °पुरे स्नात्वा; T2 G1. 3. 4 °पुरे योगी. — [b]) G2 ह्यर्चयित्वा; M2 समभ्यर्च्य. Ś1 K1 हरं विभुं; K2 Dn D5 वृषध्वजं; K3. 4 De D1. 2 G2 च केशवं; T2 G3. 4 M1 [अ]थ केशवं; M2 हरिं प्रभुः. — [cd]) Ś1 K1 ईप्सितार्थाल्लभेत्कामानुपवासपरायणः. — After 111, D3 ins.:

429* तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

112 [b]) = 113^{b}. K1 T2 G2–4 °प्रणाशनं. — [c]) Ś1 K Dn D3. 5 T1 G1 °गम्य (for °वाद्य). K1 महा-; D1. 2 नरं (for हरिं).

113 Ś1 K1 D1. 2. 5 read 113^{ab} after 108, *repeating* it here. — [a]) Ś1 K1. 2 Dn D5 कुशिक° (for भरत°). K2 Dn D5 गच्छेत् (for गत्वा). — [b]) = 112^{b}. Ś1 K1 सर्वपापप्रणाशनं; T2 G2–4 महापातकनाशनं. — K3 T2 G2–4 om. 113^{cd}. — [c]) T1 G1 M अभि (for तत्र). Ś1 K1 सेवीत. — [d]) K2 Dn D5 महापापप्रणाशिनीं. — [e]) Ś1 K1 वाजि° (sic) (for राज°)!

114 [a]) K2. 3 Dn D5 G1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ).

तत्रोष्य रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११४
अथ ज्येष्ठिलमासाद्य तीर्थं परमसंमतम् ।
उपोष्य रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ११५
तत्र विश्वेश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिम् ।
मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ॥ ११६
कन्यासंवेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
मनोः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति भरतर्षभ ॥ ११७
कन्यायां ये प्रयच्छन्ति पानमन्नं च भारत ।
तदक्षयमिति प्राहुर्ऋषयः संशितव्रताः ॥ ११८
निश्चीरां च समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकं च गच्छति ॥ ११९
ये तु दानं प्रयच्छन्ति निश्चीरासंगमे नराः ।
ते यान्ति नरशार्दूल ब्रह्मलोकं न संशयः ॥ १२०
तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् ॥ १२१
देवकूटं समासाद्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२२
ततो गच्छेत राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्ह्रदम् ।
यत्र सिद्धिं परां प्राप्तो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ १२३
तत्र मासं वसेद्वीर कौशिक्यां भरतर्षभ ।
अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्मासेनाधिगच्छति ॥ १२४
सर्वतीर्थवरे चैव यो वसेत महाह्रदे ।

C. 3. 8122
B. 3. 84. 14
K. 3. 82. 14

---

115 [a]) T1 ततः (for अथ). Ś1 K2 Dn D5 जेष्ठिल°; K3 ज्योष्ठिल°; B D4. 6 गोष्ठिल°; Dc गोष्टिन°; T3 G2. 3 M3 ज्यैष्ठिल°; G1 जातिल°; M1 ज्योतिल°. D1. 3 अथ ज्ये(D3 प)ष्ठिं समासाद्य. — T3 G3 om. (hapl.) 115[b]–117[a]. — [b]) Ś1 K1. 2 Dn D5 परमदुर्लभं; Dc1 परममंगलं; T1 परमसंमितं; G1 M3 भरतसत्तम. K3. 4 D1–3 तीर्थसेवी कुरूद्वह. — D1. 2 om. 115[c]–116[b]. — [c]) K3. 4 Dn D5 G2. 4 तत्रोष्य (for उपोष्य). — [d]) Ś1 K1 Dn D4. 5 गोसहस्रफलं ल°.

116 T3 G3 om. 116; D1. 2 om. 116[ab] (cf. v.l. 115). — [a]) Ś1 K1. 3. 4 D3 प्राप्नोति; B D4. 6 आप्नुयात्. K4 B Dc D4. 6 S (T3 G3 om.) भरतर्षभ. — After 116, N ins.:

430* त्रिरात्रोपोषितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

[K4 D3 वह्नि- (for अग्नि-). K4 D1–3 ष्टोममवाप्नुयात् (for ष्टोमफलं लभेत्).]

117 T3 G3 om. 117[a] (cf. v.l. 115). — [a]) K3 कन्यासंवेद्य°; Dc कन्यासंभेद°; D1. 2 °सवमथासाद्य; G3 °संवेद्यमानस्य; M3 °वेद्यां समासाद्य. — T3 G3–4 om. 117[cd]. — [d]) K3. 4 D3 M3 प्राप्नोति (for आप्नोति). Ś1 K1. 3 Dn D5 T1 पुरुषर्षभ.

118 [a]) Ś1 K1. 3 D1 कन्यानां; T3 G3. 4 कन्यका; G3 कन्यकां (for कन्यायां). Dc D5 यत् (for ये). — [b]) N M1 दानम् (for पानम्). Ś1 K B1 Dn D1. 2. 5 M1 अण्वपि; B3 अर्थं च; Dc1 अन्नोथ; D3 एकेपि (for अन्नं च). — [c]) Dc D1. 5° अक्षय्यम्. K3. 4 D3 G1. 2. 4 M इह (for इति). T3 G3 इतीहाहुर्. — [d]) S (except M3) मुनयः (for ऋषयः).

119 [a]) Ś1 निचीरां च; K1 निवीरा च; B1. 2 निश्चीनां तु (B2 च); T G M1 निश्चिरां तु. K2. 4 Dn D1. 2. 5 ततो निर्वीरमासाद्य; K3 ततो निचीरामासाद्य; M3 ततोभिगम्य निश्चीरां (cf. v.l. 120[b]). — [b]) K3 Dn D1–3. 5 M1 विश्रुतं. — [d]) Ś1 K1 कुलं चैव समुद्धरेत्; K3 Dc पुनात्यासप्तमं कुलं.

120 [a]) G1. 2. 4 [इं]धनं (for दानं). — [b]) Cf. 119[a]. K2 निवीरा°; K4 Dn D5 निर्वीरा°; D1. 2 निर्विराः संगमे; D3 निश्चिता°; T1 G1 निश्चिरा°; M3 निश्चीराः संगमे. T3 G2–4 निश्चीरायां नरर्षभ. — [d]) Ś1 K3 B Dn D4–6 शक्र(D4. 6 ब्रह्म)लोकमनामयं. — After 120, T3 G3 read 106–107.

121 [d]) K1 वाजिपेयम्; K3 T3 G2. 3 वाजिमेधम्. Dn3 वाजपेयफलं लभेत्; G4 वाजिमेधफलं लभेत्.

122 [a]) K3 देवरूपं. T3 G3 देवर्षिकूटमासाद्य. — [b]) B3 D4. 6 देवर्षिं.

123 [a]) Ś1 तत्र (for ततो). Ś1 K1. 4 Dc D1–3 M1 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — [c]) K4 तत्र (for यत्र). K1. 3 पुरा (for परां). B2. 3 Dc D4. 6 प्राप (Dc2 प्राप्य) (for प्राप्तो).

124 [a]) K3. 4 वसन् (for वसेद्). B3 D4. 6 वीरः; T3 G धीमान् (G1 धीर); M धीरः (for वीर). — [c]) S (except M3) अश्वमेधेन. — [d]) K3 तत्पुण्यमधिं°; T1 तमनेनाधिं°.

125 [d]) Ś1 लभेद्; K B Dn1. n3 D1–3. 5. 6 विंद्याद्; Dc D4 विद्याद् (for विन्देद्). Dn3 नरो नास्त्यत्र संशयः (= 126[d]).

C. 3. 8123
B. 3. 84. 145
K. 3. 82. 145

न दुर्गतिमवाप्नोति विन्देद्बहु सुवर्णकम् ॥ १२५
कुमारमभिगत्वा च वीराश्रमनिवासिनम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १२६
अग्निधारां समासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति न च स्वर्गान्निवर्तते ॥ १२७
पितामहसरो गत्वा शैलराजप्रतिष्ठितम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वाणो अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ १२८
पितामहस्य सरसः प्रसृता लोकपावनी ।
कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ १२९
यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति ।
षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १३०
शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
समारुह्य नरः श्राद्धः स्तनकुण्डेषु संविशेत् ॥ १३१
तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
हयमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३२
ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३३
नन्दिन्यां च समासाद्य कूपं त्रिदशसेवितम् ।
नरमेधस्य यत्पुण्यं तत्प्राप्नोति कुरूद्वह ॥ १३४
कालिकासंगमे स्नात्वा कौशिक्यारुणयोर्यतः ।
त्रिरात्रोपोषितो विद्वान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३५
उर्वशीतीर्थमासाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः ।

---

126 [a]) N (except $D_{1.2}$) अभिगम्याथ (for अभिगत्वा च). $D_{1.2}$ T_2 G_{2-4} तु (for च). M_2 अभिगम्य कुमारं च. — [b]) T_2 G_3 पुरा˚; G_4 सरा˚. — K_3 om. (hapl.) 126^{d}–127^{c}.

127 K_3 om. 127^{abc} (cf. v.l. 126). — [a]) $Ś_1$ अग्निधामं; $D_{1.2}$ ˚वासं; T_2 $G_{2.3}$ ˚धारं. — [b]) $Ś_1$ $D_{1.2}$ G_4 विश्रुतं; K_2 D_3 विश्रुता. D_3 विष्णुलोकेति विश्रुतं. — K_2 om. (hapl.) 127^{c}–129^{d}. — [c]) Dn तत्राभिषेकं कुर्वाणः! — [d]) K_4 नरो नास्त्यत्र संशयः (= 126^{d}); B न दुर्गतिमवाप्नुयात्; Dn D_5 ह्य(Dn2. n3 अ)ग्निष्टोममवाप्नुयात्; D_3 M_1 न च दुर्गाणि पश्यति (M_1 सेवते); $D_{4.6}$ न च दुर्गतिमाप्नुयात्. — After 127, K_1 B Dc Dn $D_{4.6}$ *repeat* 109^{ab}.

128 K_2 D_5 om. 128 (for K_2 cf. v.l. 127). — [b]) Dn $D_{1.2.4.6}$ ˚समीपतः. — [d]) $Ś_1$ K_4 $B_{1.4}$ Dc Dn D_{1-3} T_1 G_1 अ(B1. 4 ह्य-; D_3 त्व)ग्निष्टोममवाप्नुयात्; T_2 G_{2-4} न दुर्गतिमवाप्नुयात्.

129 K_2 om. 129 (cf. v.l. 127). — [b]) $K_{1.3}$ T_2 G_{2-4} प्रसूता; T_1 प्रवृत्ता (for प्रसृता). $Ś_1$ K_2 D_3 ˚भाविनी; $K_{3.4}$ ˚भावनी.

130 [a]) $Ś_1$ $D_{1.2}$ M_2 तत्र. — [b]) $Ś_1$ Dc T_2 G_3 अधिगच्छति; B $D_{4.6}$ उपलक्षयेत्. — After 130, $Ś_1$ K B_1 D (except $D_{3.4.6}$) M_1 ins.:

431* ततो गच्छेत धर्मज्ञ तीर्थसेवनतत्परः ।

[$D_{1.2}$ M_1 राजेंद्र (for धर्मज्ञ). $Ś_1$ $D_{1.2}$ M_1 तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं; K_1 तीर्थसेवी नराधिप.]

131 K_4 om. 131–132. — [ab]) B_{2-4} $D_{3.4.6}$ M_2 ततो गौर्यास्तु शिखरं देव्यास्त्रैलोक्य˚. — [c]) $Ś_1$ तत्रा˚; $K_{1.3}$ M_1 तमा˚ (for समा˚). K_1 ततः (for नरः). $Ś_1$ K_1 श्रद्धी; $B_{1.4}$ शुद्धः; D_2 स्रग्वी; D_3 T_1 G_2 M_1 श्राद्धी; T_2 G_3 दृष्ट्वा; M_2 श्रीमान् (for श्राद्धः). — [d]) K_3 पुनः कुंडेषु; B $D_{4.6}$ ततः कुंडेषु; G_2 देव˚ (for स्तन˚). K_1 संवसेत्. Dc ततः कुंडं समाविशेत्; G_4 स्तनकुंडे समा˚. — After 131, N (except K_4 D_{3-6}) ins.:

432* स्तनकुण्डमुपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ।

[K_3 पुनः (for स्तन-). $K_{1.3}$ Dc D_2 वाजिमेध˚ (for वाजपेय˚).]

132 $K_{1.3.4}$ om. 132 (for K_4 cf. v.l. 131). — [b]) D_3 वाजिमेधफलं लभेत्. — D_3 om. 132^{cd}.

133 M_2 om. 133^{ab}. — [a]) K_2 B_{1-3} D_5 ताम्रारुणं. — K_3 om. (hapl.) 133^{b}–134^{a}. — [d]) K_2 B_2 Dn $D_{1.5}$ ब्रह्मलोकं; B_4 (*sup. lin.*) स्वर्ग˚.

134 K_3 om. 134^{a} (cf. v.l. 133). — [a]) T_2 G_3 नळिन्याश्; G_2 M_1 नंदिन्याश् (for नन्दिन्यां). — [b]) K_1 Dc M_2 त्रिदशपूजितं; K_2 Dn D_5 देवनिषेवितं. — [d]) $Ś_1$ K_2 Dn $D_{3.5}$ om. प्र-. K_2 Dn D_5 नराधिप; G_2 न संशयः (for कुरू˚). — After 134, $D_{4.6}$ ins.:

433* वाजिमेधफलं प्राप्य शक्रलोकं च गच्छति ।

135 [a]) K_3 कालंके; $D_{3.4}$ कलिंगां; T G_3 कालिका-; G_1 कालिन्यां; M_1 कालिन्याः; M_2 कालिकां (for कालिका-). — [b]) K_1 B $Dn_{2.3}$ D_5 कौशिक्यरुणयोः; K_2 Dn_1 D_3 कौशिका˚; K_4 कौशिक्यामुभयोः; $D_{1.2}$ कोशकारुणयोः. K_4 तथा; B_4 Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 गतः; T_1 पुरा; $G_{1.2.4}$ पुनः (for यतः). — [c]) $Ś_1$ K_3 Dn D_5 राजन् (for विद्वान्).

136 [b]) $Ś_1$ तदा; $D_{1.3.4}$ तथा; G_3 यत्र (for ततः).

कुम्भकर्णाश्रमे स्नात्वा पूज्यते भुवि मानवः ॥ १३६
स्नात्वा कोकामुखे पुण्ये ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
जातिस्मरत्वं प्राप्नोति दृष्टमेतत्पुरातने ॥ १३७
सकृन्नन्दां समासाद्य कृतात्मा भवति द्विजः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकं च गच्छति ॥ १३८
ऋषभद्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिषूदनम् ।
सरस्वत्यामुपस्पृश्य विमानस्थो विराजते ॥ १३९
औद्दालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४०
धर्मतीर्थं समासाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिसेवितम् ।
वाजपेयमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ १४१
तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
दण्डार्कमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १४२
लवेडिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपसेविताम् ।
वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ॥ १४३

C. 3. 8142
B. 3. 84. 162
K. 3. 82. 163

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

S व्रजेत् (for बुधः). K₂ कूपं देवनिषेवितं (cf. 134ᵇ). — ᶜ) B₄ गत्वा (for स्नात्वा). K₂. ₄ Dn D₁. ₂. ₅ T₂ G₂–₄ °श्रमं गत्वा. — ᵈ) K₄ T₁ M₂ दिवि (for भुवि).

137 ᵃ) Ś₁ काकमुखे; B₁ कोक°; T₂ G₂–₄ कोकामृते. K₁. ₂. ₄ Dn D₁. ₅ कोकामुख(K₁ °क)मुपस्पृश्य; K₃ कोकातीर्थे ततो गत्वा; Dc D₂ M₂ कौ(M₂ को)कामुख उ(D₂ °खमु)पस्पृश्य. — ᵇ) K₄ Dc जितेंद्रियः; B D₃. ₄. ₆ समाहितः (for यत°). M₂ उपवासपरायणः. — ᶜ) Ś₁ K B₄ Dn D₁. ₅ om. प्र-. — ᵈ) K₂. ₅ B₄ Dc D₃ D₅ T G₃–₄ पुरातनैः; D₁. ₂ °नं. — After 137, T₁ G₁. ₂. ₄ ins.:

434* मृगतुङ्गं समासाद्य विपाप्मा भवति द्विजः ।
सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं च गच्छति ।
[Cf. 138 and v.l.]

138 ᵃ) K₂ शक्रनदीं; K₄ D₁ शक्रनंदां; Dc D₃. ₅ सकृन्नदी (D₅ °दीं); Dn₁ (before corr.). n₃ प्राक्नदीं च; D₃ शक्रनिदां; T₂ G₃ मृगतुंगं (cf. 434*); G₁ सकृन्नलां. — ᵇ) B₁ पूतात्मा; T₃ विपाप्मा (for कृतात्मा). — ᵈ) B स्वर्गलोकं; T₂ G₃ ब्रह्मलोकं. Ś₁ पूज्यते भुवि मानवः (= 136ᵈ); D₃ शक्रलोके च पूज्यते; D₅ स्वर्गलोके महीयते.

139 ᵃ) Ś₁ स्वर्णद्वीपं समासाद्य. — ᵇ) K₂ B₁ Dn D₅ मेध्यं; S (except G₂) देवं. Ś₁ कांजनिसूदनं; K₁. ₄ D₄. ₆ कौंजनिषूदनं; Dn₃ D₅ °निषूदकं; G₃ मुनिनिषेवितं (cf. 140ᵇ) Some MSS. °निसूदनं. Dc देवकुंजनिषेविते; D₃ मेध्यकुंजनिसूदनं.

140 ᵃ) Ś₁ K₄ D₁. ₃ उद्दालकं; K₁ D₃ उद्दालके; K₃ M₃ औद्दालके. Dc तदा राजन्; G₁ समासाद्य; M₂ महातेजाः (for महाराज). — Ś₁ om. (hapl.) 140ᶜ–141ᵇ. — ᶜ) K₁. ₂. ₄ Dn° D₁. ₂. ₅ कृत्वा वै; Dc D₃ कृत्वैव; M₁ कृत्वा तु (for कुर्वीत).

141 Ś₁ om. 141ᵃᵇ (cf. v.l. 140). — ᵃ) K₁ B D₄. ₆ ब्रह्मतीर्थं. — K₃ om. (hapl.) 141ᵇ–142ᵃ. — ᵇ) B₃. ₄ M ब्रह्मनिषेवितं; T₁ धर्मनिषेवितं; T₃ G₁–₃ देवर्षिसेवितं. — 141ᶜ=143ᶜ. — ᵈ) Ś₁ K (K₃ om.) Dn D₁. ₂. ₅ T₁ विमानस्थश्च पूज्यते (=143ᵈ).

142 Cf. 436*. — K₃ D₃ om. 142ᵃ (for K₃ cf. v.l. 141); D₅ T₁ om. 142–143. — Ś₁ reads 142–143 after पुलस्त्य उ° of the next adhy. (83). — ᵃ) Ś₁ K₁. ₂ D (except D₄. ₆; D₃ om.) अथ (for तथा). Ś₁ चंडं; T₂ G₃–₄ M₃ पंपां (for चम्पां). — ᶜ) Ś₁ दंडर्षम्; K₂ Dn D₂ M₃ दंडार्तम्; K₃ दंडार्थम्; K₄ D₁ दंडार्षम्; D₃ दंडार्द्धिम्. Ś₁ K₂ Dn D₁. ₂ अभिगत्वा. K₂ Dn D₁. ₂ तु (for [ए]व). K₁ B Dc D₄. ₆ दंडार्पणं समासाद्य (B₁. ₂ चाभिवाद्य).

143 Cf. 437*. — K₃ D₅ T₁ om. 143 (for D₅ T₁ cf. v.l. 142). — ᵃ) B Dc₂ D₆ नवेडिकां; D₁. ₂ ललतिकां; D₃ लवेलिकां; Dc₁ D₄ लपेडिकां. S (T₁ om.) ततो लविलकां (G₁ M₁ लवलि°; G₂. ₄ लेवलि°; M₂ लवेलि°) गच्छेत्. — ᵇ) Ś₁ B D₆ G₄ पुण्यनिषेवितां; K₁. ₃. ₄ Dc D₁–₄ M₁ पुण्योपशोभितां. — ᶜ) =141ᶜ. K₄ Dc₂ वाजिमेध°; D₁. ₂ राजसूय°.

Colophon om. in D₅. — *Major parvan:* Ś₁ Dn₂ T G₂–₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* D₃ M₂ तीर्थयात्रा. N (except D₃; D₅ om.) T₂ G₃ (all om. sub-parvan name) mention only पुलस्त्य(B₄ अगस्त्य)तीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* T₁ तीर्थप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁. n₃ 84; Dn₃ M₂ (before corr.) 85; D₁ 88; S (M₂ after corr.) 83. — *Śloka no.:* Dn₁ 163; Dn₂ 164; Dn₃ 165; D₁ 155.

८३

C. 3. 8143
B. 3. 85. 1
K. 3. 83. 1

पुलस्त्य उवाच ।
अथ संध्यां समासाद्य संवेद्यं तीर्थमुत्तमम् ।
उपस्पृश्य नरो विद्वान्भवेन्नास्त्यत्र संशयः ॥ १
रामस्य च प्रसादेन तीर्थं राजन्कृतं पुरा ।
तल्लोहित्यं समासाद्य विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ २
करतोयां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति कृते पैतामहे विधौ ॥ ३
गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च संगमे ।
अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४
गङ्गायास्त्वपरं द्वीपं प्राप्य यः स्नाति भारत ।
त्रिरात्रोपोषितो राजन्सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ ५
ततो वैतरणीं गत्वा नदीं पापप्रमोचनीम् ।
विरजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ॥ ६
प्रभवेच्च कुले पुण्ये सर्वपापं व्यपोहति ।
गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति च कुलं नरः ॥ ७
शोणस्य ज्योतिरथ्याश्च संगमे निवसञ्शुचिः ।
तर्पयित्वा पितॄन्देवानग्निष्टोमफलं लभेत् ॥ ८
शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन ।
वंशगुल्म उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ॥ ९
ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप ।

83

1 After the ref., Ś1 reads 3. 82. 142–143. — [b]) K3 T G संवेद्ये (G1 संबंधे); B1 D6 संवेद्या; B3 संविष्टे; M संवेध्ये (for संवेद्यं). K1. 3 B3. 4 D6 S तीर्थ उ(K1. 3 B4 T2 G3 °र्थमु)त्तमे. — [c]) K1 स्नात्वा; K2 Dn D5 विद्यां; D2 राजन् (for विद्वान्). — [d]) K2 Dn D5 लभते नात्र सं°; G2 भवत्येव न सं°.

2 [a]) K4 रामचंद्र°; T2 G2–4 रामस्य तु. Ś1 K1. 2 Dn D5 प्रभावेण; T1 प्रदानेन. — [b]) K2. 3 Dc D4. 6 तीर्थराजं कृतं; D3 तीर्थराजा कृतः; T1 G2 तीर्थराजीकृतं. T2 G3 इदं (for कृतं). — [c]) Ś1 K1. 4 B Dc Dn3 D1. 3. 4. 6 तं (for तल्). Ś1 K3 Dc Dn D2. 5. 6 T1 लौहित्यं; D3 T2 G3 लोहितं; G4 लौहितं. — [d]) K1 T G M2 विंदेद्बहु; K2 D6 M1 विद्या°.

3 [c]) Ś1 K1 सौत्रामणिमवा°. — [d]) K2 Dn D5 प्रजापतिकृतो विधिः; K3 पितामहविधौ कृते; K4 D1–3 T1 G1 M पितामहकृतो विधिः; B Dc D4. 6 शक्र(B4 D4. 6 स्वर्ग)लोकं च गच्छति (B2 स्वर्गलोके महीयते); T2 G2–4 पितामहस्य लोकतां.

4 [a]) K2 Dn D5 तत्र (for त्वथ). — [c]) T2 G2–4 M2 अश्वमेधाद्.

5 D3 om. 5–7. — [a]) K3. 4 Dc D1. 2 S (except M1) च (for तु). K3. 4 B3 Dc Dn2 D1. 2. 4. 6 S परं (for [अ]परं). K2. 3 Dn D6 पारं (for द्वीपं). — [b]) K2 Dn D1. 5 मानवः; K4 माधवः (for भारत). — [c]) K2–4 Dn D2. 5 T1 G1 M त्रिरात्रमुषितो. — [d]) Ś1 K1 स्वर्गलोकमवा°; K2 Dn D5 सर्वपापैः प्रमुच्यते.

6 D3 om. 6 (cf. v.l. 5). — [a]) G4 नदीं (for ततो). Ś1 K D (except D4. 6) M2 गच्छेत् (for गत्वा). — [b]) K2 Dn D5 G4 सर्व- (for नदीं). B3 G2 M2 °प्रमोचिनीं; D1. 2 °प्रणाशिं(D2 °श)नीं. — [c]) Ś1 K1. 3. 4 D5. 6 वैराजं; Dc G1 M विरजस्; T1 G2 °जा-; T2 G3 °जास्; G4 °जां. — After 6[c], D1. 2 ins.:

435* त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
अश्वमेधमवाप्नोति.

7 D3 om. 7 (cf. v.l. 5); M2 om. 7[a]–8[b]. — [a]) Ś1 K1 B1 प्रभवं च; K2 Dn D5 प्रतरेच्च; T2 G2–4 प्रजायेच्च. N (except D1. 2; D3 om.) कुलं. Ś1 K1. 2 B3 Dc Dn D5 पुण्यं; K3 पुंसां; K4 पुण्याः; B1. 2. 4 D4. 6 पूत्वा. — [b]) Ś1 प्रणश्यति; D1. 2 अपोहति (for व्यपो°). — [d]) K2. 4 B Dc1 Dn D4. 5 M1 स्व-; D6 स (for च). Ś1 K1 नृप (for नरः).

8 M2 om. 8[ab] (cf. v.l. 7); K3 om. (hapl.) 8–10. — [a]) Ś1 K (K3 om.) Dn D3. 5 °रथ्यायाः (for °रथ्याश्च). — [b]) K2. 4 Dn D1. 2. 5 नियतः शुचिः; T G स्नाति यो नरः.

9 K3 om. 9 (cf. v.l. 8); G4 om. 9–10; M1 om. 9[ab]. — [b]) K2 Dn D5 प्रभेदे; D1. 3 प्रभवेत्. B D4. 6 कुरुपुंगव. — [c]) K4 D1. 2 T1 °गुल्मम्.

10 K3 G4 om. 10 (cf. v.l. 8, 9). — [b]) K1 कोमलायां; D1 कौशलायां; T G3 कौसल्यायां; G1 कौसलायां;

वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ॥ १०
कोशलायां समासाद्य कालतीर्थ उपस्पृशेत् ।
वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः ॥ ११
पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
गोसहस्रफलं विन्द्यात्कुलं चैव समुद्धरेत् ॥ १२
ततो बदरिकातीर्थे स्नात्वा प्रयतमानसः ।
दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १३
ततो महेन्द्रमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितम् ।
रामतीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ॥ १४
मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५
श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीर उपस्पृशेत् ।
अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ १६
श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
न्यवसत्परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैर्वृतः ॥ १७
तत्र देवह्रदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिं च गच्छति ॥ १८
ऋषभं पर्वतं गत्वा पाण्ड्येषु सुरपूजितम् ।

C. 3. 8163
B. 3. 85. 21
K. 3. 83. 21

G₂ M कोसलायां. — [c]) K₁ B D₁. ₆ वाजिमेध°. — After 10, K₂. ₄ Dn D₅ (marg.) T₂ G₃ read 12[cd]; all these MSS. except K₄ T₂ G₃ *repeat* it in its proper place.

11 K₄ T₂ G₃ om. 11–12. — [a]) Ś₁ K₂. ₃ Dn D₅ कोशलां तु (K₃ च); K₁ G₂ M₂ कोसलायां; D₁. ₂ कौशिलां तु; D₃ कोशलं तु; T₁ कौसल्यां तु; G₁ कौसलां तु; G₄ कौसल्यायां; M₁ कोसलां तु. — [b]) K₂. ₃ B₂–₄ Dn D₁–₃. ₅ G₂. ₄ M₁ कालतीर्थम्; Dc यस्त्रिकालम्. — D₅ om. 11[cd]. — [c]) Ś₁ K₁ D₁–₃ G₁. ₂ M ऋषभं° (for वृषभं°). G₄ सर्वपापविनिर्मुक्तो. — [d]) D₃ G₄ भवेन्नास्त्यत्र संशयः.

12 K₄ T₂ G₃ om. 12 (cf. v.l. 11). — [a]) Ś₁ K₁. ₃ पुष्पन्यास (K₃ °सम्) (for °वत्याम्). — K₂. ₄ Dn D₅ (marg.) T₂ G₃ read 12[cd] after 10; all these MSS. except K₄ T₂ G₃ repeat it here. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ Dn D₅ (K₃ Dn D₅ all second time) लब्ध्वा; S विंदेत् (for विन्द्यात्). — [d]) Ś₁ K₁ पुनाति च कुलं नरः; K₃ Dn D₅ (all second time) पुनाति स्वकुलं नृप.

13 G₄ om. (hapl.) 13. — [a]) Ś₁ K₁ °तीर्थं. — [b]) Ś₁ K₁. ₂ Dn D₅ स्नात्वा भरतसत्तम. — [c]) B Dc D₃. ₄. ₆ दीर्घायुष्ट्व(D₃ *sup. lin.* ष)म्; T₁ दिव्यमायुर्; M दीर्घायुष्यम्. — After 13, Dn D₅ ins. a variant of 3. 82. 112:

436* तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः ।
दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ।

— Dn D₅ cont. with a variant of 3. 82. 143:

437* लपेटिकां ततो गच्छेत्पुण्यां पुण्योपशोभिताम् ।
वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते ।

14 [d]) K₃. ₄ Dn D₅ अश्वमेध°; D₁–₃ वाजपेय°.

15 K₂ G₄ om. (hapl.) 15. — [a]) B₁–₃ Dc D₁. ₃. ₄. ₆ केदारं. — [b]) Ś₁ K₁ B D₄. ₆ भरतर्षभ; D₃ नरपुंगव (for कुरु°). — [c]) Ś₁ K₁ नरव्याघ्र; K₄ नरश्रेष्ठो; Dc D₁ M₂ नरश्रेष्ठ; Dn D₂. ₅ कुरुश्रेष्ठ (for नरो राजन्).

16 [b]) K₂ Dn₁. ₂ D₅ T₂ (orig.) G₄ नदीतीरम्; K₃. ₄ D₁–₃ °तीर्थम्; Dn₃ T₂ (after corr.) G₃ °नीरम्; T₁ °तीर्थ; G₂ तत्र तीर्थम्. — T₂ G₃ om. 16[c]–18[d]. — [d]) Ś₁ K₁. ₂ सूर्य° (for स्वर्ग°). B D₄. ₆ परां सिद्धिं च गच्छति (=18[d]); Dn D₅ पूजयित्वा वृषध्वजं.

17 T₂ G₃ om. 17 (cf. v.l. 16). K₃ om. from महादेवो up to तत्र (in 18[a]). — [c]) S (T₂ G₃ om.) वसते (for न्यवसत्). — [d]) G₂. ₄ ब्रह्मादित्रि°. Ś₁ K₁. ₂ अपि; Dn D₅ G₂. ₄ सह (for वृतः).

18 T₂ G₃ om. 18 (cf. v.l. 16); K₃ om. तत्र (cf. v.l. 17). — [d]) D₃ स्वर्गलोकं (for परां सिद्धिं). B₄ विंदति (for गच्छति). K₃. ₄ पूजयित्वा वृषध्वजं; Dc D₁. ₂ G₂ सिद्धिं च (D₁. ₂ संसिद्धिं) परमां व्रजेत्; G₄ कुलं चैव समुद्धरेत्.

19 G₂. ₄ transp. 19 and 20. — [a]) K₃. ₄ D₁–₃ पांड्येषु; T₂ G₃. ₄ वृषभं (for ऋषभं). — [b]) M पौंड्रेषु. T₂ G₂–₄ नृपपूजितं. K₃. ₄ Dn₁. ₂ D₁–₃. ₅ ऋषभं देवपूजितं. — [c]) K₃ Dc वाजिमेधम्; M₁ पौंडरीकम्. — [d]) Ś₁ K₁–₃ स्वर्गलोके च. Ś₁ पूज्यते; K₁. ₂ पूजिते; K₃ गच्छति.

☞ Between 19 and 25 (both inclusive) the transposition and repetitions of the MSS. of S re-

C. 3. 8164
B. 3. 85. 21
K. 3. 83. 21

वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १९
ततो गच्छेत कावेरीं वृतामप्सरसां गणैः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २०
ततस्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थ उपस्पृशेत् ।
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २१
अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ २२
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
भूतयक्षपिशाचाश्च किंनराः समहोरगाः ॥ २३
सिद्धचारणगन्धर्वा मानुषाः पन्नगास्तथा ।
सरितः सागराः शैला उपासन्त उमापतिम् ॥ २४
तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
दशाश्वमेधमाप्नोति गाणपत्यं च विन्दति ।
उष्य द्वादशरात्रं तु कृतात्मा भवते नरः ॥ २५
तत एव तु गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ २६
निदर्शनं च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप ।
गायत्रीं पठते यस्तु योनिसंकरजस्तथा ।
गाथा वा गीतिका वापि तस्य संपद्यते नृप ॥ २७
संवर्तस्य तु विप्रर्षेर्वापीमासाद्य दुर्लभाम् ।

cension are so numerous and complicated that they could not be easily followed from our collation sheets and the MSS. were not all available here for checking. They have therefore been mostly ignored, especially as they were of no great consequence for the constitution of the text.

20 $G_{2.4}$ transp. 19 and 20. T_2 G_3 om. 20. — [a]) $Ś_1$ K_2 **कौवेरीं**; K_1 **कौवीरीं** (for **कावेरीं**). — [b]) T_1 **विस्यतामप्सरोगणैः**; $G_{2.4}$ **आवृतामप्सरो°**; M_2 **वृतमप्सरसो°**. — After 20, M_2 ins.:

438* कावेर्याः संगमे चैव स्नात्वा दशगुणो भवेत् ।
सेतुतीर्थं समासाद्य ब्रह्महत्यामपोहति ।

21 K_4 om. 21. — [b]) K_3 $B_{1.2.4}$ D (except $D_{4.6}$) T_2 G_{2-4} **कन्यातीर्थम्**. — G_4 om. 21^c–22^d.

22 G_4 om. 22 (cf. v.l. 21). — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ **तीर्थं समा°** (for **गोकर्णमा°**). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ **सर्वलोकेषु विश्रुतं**; $D_{1.2}$ **सर्वभूतनम°**; D_3 **सर्वपापैः प्रमुच्यते**.

23 [a]) $G_{3.4}$ M **तत्र** (for **यत्र**). — [b]) $K_{3.4}$ B_{2-4} Dc D_3 **मुनयश्च** (for **ऋष°**). — G_4 om. 23^c–24^d. — [cd]) T_1 **भूताश्चैव**; M_2 **भूतयक्षाः** (for **भूतयक्ष-**). T_2 G_3 **सिद्धचारणगंधर्वाः सर्षिसंघाः सहोरगाः**.

24 G_4 om. 24 (cf. v.l. 23). — [a]) K_4 Dn D_3 **गंधर्व-**. — [b]) K_1 $D_{1.2.5}$ G_1 M **पतगाः** (for **पन्नगाः**). T_1 G_2 **सर्षिसंघाः सहोरगाः**; M_2 **ऋषिसंघाप्सरोगणाः**. — T_1 om. 24^{cd}. — [c]) $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ S (T_1 G_4 om.) **चैव** (for **शैला**). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ **उपासंति**; D_2 **उपासंते**. K_3 **य उपासंत्युमापतिं**; T_1 G_{1-3} M_1 **महादेवमुपासते**.

25 [a]) K_4 **समासाद्य**; Dc **समुद्दिश्य** (for **समभ्यर्च्य**). S (except G_1) **ईशानं तत्र चाभ्यर्च्य**. — [c]) $Ś_1$ K B Dc $D_{1.2.4.6}$ G_1 M **दशाश्वमेधानाप्नोति**; Dn D_5 **अश्वमेधमवाप्नोति**. — [d]) S (except G_1 M_1) **कुलं चैव समुद्धरेत्**. — [e]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ **तस्य**; B_2 **तच्च** (for **उष्य**). To avoid the solecism (**उष्य**), $B_{1.2.4}$ $D_{2.4.6}$ **उपोष्य द्वादशं रात्रं**; Dc **उपोष्य द्वादशीं राजन्**; T_2 G_{3-4} **उषित्वा दशरात्रं तु**. — [f]) B_3 $_4$ Dc **कृतार्थो** (for **कृतात्मा**). $K_{3.4}$ $B_{1.2.4}$ Dc $D_{4.6}$ **जायते**; D_3 **तु भवेत्**; M_2 **भवति** (for **भवते**). $D_{1.2}$ **नृप**; M_2 **प्रभो** (for **नरः**). Dn D_5 **पूतात्मा च भवेन्नरः**; G_2 **कृती भवति मानवः**.

26 [a]) B $D_{4.6}$ **तस्मिन्** (for **तत**). K_3 **प्रवर-**; K_4 B_3 Dc Dn D_5 **एव च**; T_1 (corrupt) **सव्येति** (for **एव तु**). — [b]) Dn D_5 **°पूजितं**; G **°मुत्तमं**.

27 [c]) D_3 S **योत्र** (for **यस्तु**). — [d]) B Dc $D_{4.6}$ **°जो द्विजः** (B_3 **°जो नरः**); T_1 $G_{1.2.4}$ M **°संभवः**. T_2 G_3 **योनिसंस्कारसंभवं**. — [e]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 D_3 T_2 G_{2-4} **गाथां** (for **गाथा**). K_3 Dn D_5 **च** (for the first **वा**). $Ś_1$ **गीथिकां**; $K_{1.2}$ D_3 T_2 G_{2-4} **गीतिकां**; Dc **गीथिका**; D_{n3} D_4 Cn **गाथिका**; Cnp **गीतिका** (as in text). $K_{1.4}$ B_3 Dn D_3 G_1 **चापि**; K_3 (marg. *sec. m.*) **तत्र** (for **वापि**). — [f]) $D_{1.2}$ **सर्वं**; T_2 $G_{2.3}$ **तत्र** (for **तस्य**). D_3 **तदा**; T_2 G_{3-4} **नरः** (for **नृप**). — After 27, $Ś_1$ $K_{1.2}$ B D (except $D_{1.2}$) ins.:

439* अब्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ।
[B Dc $D_{4.6}$ **पठतः सावित्रीं तु** (for **सावित्रीं पठतस्तु**).]

28 [a]) $Ś_1$ K_1 **ब्रह्म°** (for **विप्र°**). — G_4 om. 28^{cd}. — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ **रूपभागी च भवति**. — [d]) Dn D_5 **प्र-** (for **[ए]व**).

29 [a]) $Ś_1$ **वीणां**; K D (except $D_{1.2}$) **वेणां** (for **वेण्णां**). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ **तर्पयन्** (for **°येत्**). $K_{3.4}$ Dc

रूपस्य भागी भवति सुभगश्चैव जायते ॥ २८
ततो वेण्णां समासाद्य तर्पयेत्पितृदेवताः ।
मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः ॥ २९
ततो गोदावरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिषेविताम् ।
गवामयमवाप्नोति वासुकेर्लोकमाप्नुयात् ॥ ३०
वेण्णायाः संगमे स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
वरदासंगमे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रमुषितो नरः ।
गोसहस्रफलं विन्देत्स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ ३२
कुशप्लवनमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३३
ततो देवह्रदे रम्ये कृष्णवेण्णाजलोद्भवे ।
जातिमात्रह्रदे चैव तथा कन्याश्रमे नृप ॥ ३४
यत्र क्रतुशतैरिष्ट्वा देवराजो दिवं गतः ।
अग्निष्टोमशतं विन्देद्गमनादेव भारत ॥ ३५
सर्वदेवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
जातिमात्रह्रदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः ॥ ३६
ततोऽवाप्य महापुण्यां पयोष्णीं सरितां वराम् ।
पितृदेवार्चनरतो गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३७
दण्डकारण्यमासाद्य महाराज उपस्पृशेत् ।
गोसहस्रफलं तत्र स्नातमात्रस्य भारत ॥ ३८
शरभङ्गाश्रमं गत्वा शुकस्य च महात्मनः ।
न दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ॥ ३९
ततः शूर्पारकं गच्छेज्जामदग्न्यनिषेवितम् । C. 3. 81.
B. 3. 85.
K. 3. 83.

Dn D$_5$ त्रिरात्रोपोषितो नरः. — [d]) K$_3$ Dc नृप (for नरः). S विमानमधिरोहति.

30 [b]) K$_3$ पुण्यां; S नदीं (for नित्यं). — [c]) K$_3$ Dc गवां मेधम् (for गवामयम्). Ś$_1$ K$_1$. 2 D$_1$. 2 अवाप्यैव (for अवाप्नोति). D$_3$ गोमेधस्य फलं प्राप्य; S अवाप्य गोमेधफलं. — [d]) Dn D$_5$ उत्तमं (for आप्नुयात्). B Dc D$_4$. 6 वायुलोकं च गच्छति; D$_3$ G$_2$ वायु(G$_2$ वसोर्)लोकमवाप्नुयात्.

31 [a]) Ś$_1$ K$_1$. 2 सिंधुगा-; K$_3$. 4 D (except D$_2$) वेणायाः; T$_2$ G$_3$ M$_2$ वेण्णायां. — [b]) K$_3$. 4 Dn D$_3$. 5 S (except M$_2$) वाजिमेधफलं; B$_3$ Dc गोसहस्रं. Ś$_1$ K$_1$. 2 वाजपेयमवाप्नुयात्. — After 31[ab], D$_1$. 2 ins.:

440* बाहुदासंगमे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।

— B$_2$. 3 G$_1$. 4 om. (hapl.) 31[cd]; B$_1$. 4 read it in marg.

32 D$_1$. 2 M$_1$ om. (hapl.) 32–33. — [a]) K$_1$ D$_3$ °स्थलं; K$_4$ B$_1$. 2. 4 Dc D$_4$ °स्थूणां (for °स्थानं). — [b]) Ś$_1$ K$_1$. 2 B$_3$ Dn D$_5$. 6 G$_4$ M$_2$ त्रिरात्रोपोषितो. — [c]) Ś$_1$ K$_1$. 2 लब्ध्वा; K$_3$. 4 B D (D$_1$. 2 om.) विंद्यात् (for विन्देत्). — [d]) B$_2$. 3 विंदति (for गच्छति). Ś$_1$ K$_1$. 2 °लोके महीयते.

33 D$_1$. 2 G$_4$ M$_1$ om. 33 (for D$_1$. 2 M$_1$ cf. v.l. 32). — [a]) K$_1$ शश-; B$_1$ शक्र- (for कुश-). Dc G$_2$ कुशं (G$_2$ कुश-) ध्रुवं समासाद्य. — [b]) Dc पुण्यं राजन्नुपस्पृशेत्. — Dc om. 33[cd]. — [c]) K$_3$. 4 B D$_4$. 6 त्रिरात्रोपोषितः. — [d]) Ś$_1$ त्र्यश्वमेध°; K$_4$ G$_1$ वाजिमेध°; B D$_4$ गोसहस्र°; D$_3$ T$_2$ G$_3$. 5 हयमेध°. T$_1$ विंदेद्बहु सुवर्णकं.

34 [a]) K$_4$ T$_1$ G$_3$. 4 M$_2$ पुण्ये; Dc चैव (for रम्ये). — [b]) Ś$_1$ K$_1$. 2 Dc Dn D$_3$–6 °वेणा°; K$_3$. 4 D$_1$. 2 °वेण्या° (for °वेण्णा°). — After 34[ab], T$_2$ G$_3$. 4 *repeat* 31[ab] (v.l. गोसहस्रं for वाजपेय°). — [c]) K$_4$ D$_1$. 2 पितामह°; B$_1$. 3 Dc D$_4$. 6 ज्योतिमात्र°; B$_2$. 4 ज्योतिर्मात्र°; Dn D$_5$ जातिस्मर°. Ś$_1$ K$_1$. 3 Dn D$_5$ G$_4$ स्नात्वा (for चैव). — [d]) K$_3$ [अ]पि च (for नृप). Ś$_1$ K$_1$–3 Dn D$_5$ G$_4$ भवेज्जातिस्मरो नरः (G$_4$ नृप) (=36[d]).

35 T$_2$ G$_3$. 4 om. 35–36. — [c]) K$_2$. 4 Dn D$_3$. 5. 6 G$_2$ M$_2$ °फलं (for °शतं). Ś$_1$ K B Dc$_2$ Dn D$_4$. 5 M$_2$ विंद्याद्; Dc$_1$ D$_3$. 6 M$_1$ विद्याद् (for विन्देद्). — [d]) B$_4$ तत्र तु (for भारत).

36 T$_2$ G$_3$. 4 om. 36 (cf. v.l. 35). — [a]) Dn D$_5$ ततः सर्व° (for सर्वदेव°). — [b]) K$_4$ भवेज्जातिस्मरो नरः (=36[d]). — Ś$_1$ K$_1$. 3. 4 Dn D$_2$. 5 om. 36[cd].

37 Ś$_1$ K$_1$ om. 37. T G read 37–39 after 42. — [a]) K$_4$ D$_1$. 2 तत्र (for ततो). K$_3$ वाप्यां; K$_4$ D$_1$. 2 प्राप्य; B Dc Dn D$_4$. 6 वापीं (D$_{n2}$ तापीं); M$_2$ व्यास (for ऽवाप्य). K$_2$ B$_2$ D$_4$ समासाद्य; T$_2$ G$_3$ महत्पुण्यं (for महा°). — [c]) D$_3$. 5 T$_1$ G$_1$ M °परो.

38 For sequence in T G, cf. v.l. 37. — [b]) Ś$_1$ K D (except D$_4$. 6) पुण्यं राजन् (for महा°). — [c]) Ś$_1$ K$_1$–3 Dn D$_5$. 6 T$_1$ G$_2$ तस्य (for तत्र).

39 For sequence in T G, cf. v.l. 37. — [a]) D$_1$. 2 प्राप्य (for गत्वा). — [b]) Ś$_1$ K$_1$. 2 शुक्र° (for शुक°). T G विंदेद्बहु सुवर्णकं (cf. 40[d]). — T G om. 39[cd].

40 [a]) T$_2$ G$_3$. 4 M$_2$ तत्र (for ततः). K$_1$ S (except

C. 3. 81 86
B. 3. 85. 43
K. 3. 83. 43

रामतीर्थे नरः स्नात्वा विन्द्याद्बहु सुवर्णकम् ॥ ४०
सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकं च गच्छति ॥ ४१
ततो देवपथं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
देवसत्रस्य यत्पुण्यं तदवाप्नोति मानवः ॥ ४२
तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा ॥ ४३
तत्र वेदान्प्रनष्टांस्तु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
उपविष्टो महर्षीणामुत्तरीयेषु भारत ॥ ४४
ॐकारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्तस्य समुपस्थितम् ॥ ४५
ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
हरिर्नारायणो देवो महादेवस्तथैव च ॥ ४६
पितामहश्च भगवान्देवैः सह महाद्युतिः ।
भृगुं नियोजयामास याजनार्थे महाद्युतिम् ॥ ४७
ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४८
आज्यभागेन वै तत्र तर्पितास्तु यथाविधि ।
देवास्त्रिभुवनं याता ऋषयश्च यथासुखम् ॥ ४९
तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ।
पापं प्रणश्यते सर्वं स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ॥ ५०
तत्र मासं वसेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन्पुनीते च कुलं नरः ॥ ५१
मेधाविकं समासाद्य पितॄन्देवांश्च तर्पयेत् ।
अग्निष्टोममवाप्नोति स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ ५२
ततः कालंजरं गत्वा पर्वतं लोकविश्रुतम् ।

G$_2$) शूर्पाकरं; K$_{2-4}$ B$_{1.\ 2.\ 4}$ D (except Dn) सूर्पारकं. — ^{d}) D$_3$ M$_1$ विद्याद्; T G M$_3$ विंदेद् (for विन्द्याद्).

42 D$_1$ om. (hapl.) 42^{a} (together with 41^{bcd}); D$_2$ M$_1$ om. (hapl.) 42^{ab} (together with 41^{cd}); G$_4$ om. 42. — ^{a}) K$_3$ सुर°; T G$_{2.\ 3}$ देवपदं; M$_2$ °गतिं. Dn D$_5$ गत्वा (for गच्छेत्). — ^{d}) Ś$_1$ K B$_2$ Dn D$_{1.\ 3.\ 5}$ T G$_3$ तदेवाप्नोति. D$_{1-3}$ भारत (for मानवः). — D$_{4.\ 6}$ *repeat* 39^{cd} for 42^{cd}. — After 42, T G read 37–39.

43 ^{b}) K$_4$ D$_{1-3}$ समाहितः (for जिते°). — ^{c}) Dc T$_1$ G$_1$ M °पयत्तत्र; T$_2$ G$_3$ °पयामास (for °पयत्तत्र). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ B D$_{4.\ 6}$ M$_1$ मुनीन्; Dc D$_{1-3}$ ऋषीन् (for ऋषिः). Ś$_1$ K$_2$ सारस्वतान् (for °स्वतः). Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ तथा (for पुरा).

44 ^{a}) K$_{3.\ 4}$ D$_{1-3}$ ततो (for तत्र). Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ Dn D$_6$ वेदेषु नष्टेषु; M$_2$ वेदान्पुनर्नष्टान्. D$_{1.\ 2}$ च (for तु). — ^{b}) Ś$_1$ K$_2$ G$_1$ मुनिर्; K$_{3.\ 4}$ Dc D$_3$ M$_2$ ऋषिर्; D$_{1.\ 2.\ 5}$ ऋषेर् (for मुनेर्). — ^{cd}) K$_{3.\ 4}$ D (except D$_{1.\ 4.\ 6}$) M$_2$ ऋषीणामुत्तरीयेषु (M$_2$ °मंतरीये तु). The same MSS. except M$_2$ उप(Dn D$_6$ सूप)विष्टेषु भारत.

45 ^{a}) Ś$_1$ °न्याय्यं (for °न्यायं). — ^{b}) T$_2$ G$_{2-4}$ सकृद् (for सम्यग्). K$_2$ Dc D$_{1-3}$ G$_1$ उच्चारि° (for उच्चारि°). K$_4$ B$_{1.\ 4}$ Dn D$_{2-4.\ 6}$ ह; D$_1$ हि (for च). — ^{d}) K$_{3.\ 4}$ Dc Dn D$_{1-5}$ तत्सर्वं; B D$_6$ T$_1$ M (by transp.) तत्स्य तत्. Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ तच्च तस्योपतिष्ठते.

46 ^{c}) T$_1$ G$_1$ M$_1$ तथा; T$_2$ G$_{2-4}$ यथा (for हरिर्). K$_{2-4}$ D (except D$_6$) तत्र (for देवो).

47 Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ om. (hapl.) 47^{b}–48^{a}. — ^{b}) Dc सह शतक्रतुः. — ^{c}) Dn$_{2.\ n3}$ D$_5$ T$_2$ G$_{1-3}$ °मासुः. — ^{d}) K$_4$ D$_{1-3}$ G$_4$ यजनार्थं (*or* °र्थे); Dn$_1$ T G$_{1-3}$ M$_2$ याजनार्थं. Some MSS. °द्युतिः.

48 Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ om. 48^{a} (cf. v.l. 47). — ^{d}) K$_{3.\ 4}$ B$_3$ देवदृष्टेन; B$_{1.\ 2.\ 4}$ Dc D$_{1-4.\ 6}$ M$_2$ वेद°.

49 ^{a}) Ś$_1$ तत्रैव; K$_{3.\ 4}$ Dc D$_{1-3}$ M$_2$ वै देवान्; Dn D$_6$ तत्राग्निं (for वै तत्र). T$_1$ आज्येन रूप्यभागेन. — ^{b}) K$_{3.\ 4}$ D (except D$_{4.\ 6}$) तर्पयित्वा (for तर्पितास्तु). K$_1$ तं; T$_2$ G$_{2-4}$ च (for तु). — ^{c}) K$_{1.\ 2}$ त्रिविष्टपं; Dn D$_{3.\ 5}$ स्वभ(D$_3$ °भु)वनं (for त्रिभु°). — ^{d}) Dn D$_5$ °क्रमं (for° सुखम्).

50 ^{c}) Ś$_1$ K Dc Dn D$_{1-3.\ 5}$ प्रणश्यत्यखिलं; B D$_{4.\ 6}$ विनश्यते सद्यः. — ^{d}) K$_{1.\ 2}$ D (except D$_{1-3}$) T$_2$ G$_{2-4}$ स्त्रिया वा.

51 ^{c}) Ś$_1$ K °लोके वसेद्राजन्. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ M$_1$ पुनीयाच्च. D$_{4.\ 6}$ पुनः (for नरः). K$_{3.\ 4}$ Dc Dn D$_{1-3.\ 5}$ T G M$_3$ कुलं चैव समुद्धरेत्.

52 G$_4$ om. 52. — After 52^{a}, D$_{1.\ 2}$ ins.:

441* नदीं पापप्रमोचनीम् ।
तत्राभिषेकं कुर्वीत.
[Cf. 55^{d}–56^{a}.]

On the other hand, T$_1$ ins. after 52^{a}:

442* ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

तत्र देवह्रदे स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५३
आत्मानं साधयेत्तत्र गिरौ कालंजरे नृप ।
स्वर्गलोके महीयेत नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ५४
ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशां पते ।
मन्दाकिनीं समासाद्य नदीं पापप्रमोचनीम् ॥ ५५
तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवार्चने रतः ।
अश्वमेधमवाप्नोति गतिं च परमां व्रजेत् ॥ ५६
ततो गच्छेत राजेन्द्र भर्तृस्थानमनुत्तमम् ।
यत्र देवो महासेनो नित्यं संनिहितो नृप ॥ ५७
पुमांस्तत्र नरश्रेष्ठ गमनादेव सिध्यति ।
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५८

प्रदक्षिणमुपावृत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ।
अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी ॥ ५९
तत्र कूपो महाराज विश्रुतो भरतर्षभ ।
समुद्रास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर ॥ ६०
तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
नियतात्मा नरः पूतो गच्छेत परमां गतिम् ॥ ६१
ततो गच्छेत्कुरुश्रेष्ठ शृङ्गवेरपुरं महत् ।
यत्र तीर्णो महाराज रामो दाशरथिः पुरा ॥ ६२
गङ्गायां तु नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ।
विधूतपाप्मा भवति वाजपेयं च विन्दति ॥ ६३
अभिगम्य महादेवमभ्यर्च्य च नराधिप ।

C. 3. 8210
B. 3. 85. 68
K. 3. 83. 68

ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु.

— [b]) T_2 G_{1-3} पितृ- (for पितॄन्).

53 [a]) B_4 T_2 G_{2-4} तत्र; Dn_1. n_3 D_5 अत्र (for ततः). K_3 पुण्यजले; T_1 कालांजनं; T_2 G कारंजरं. Dn_1. n_3 D_5 नाम (for गत्वा).

54 [a]) K_1. $_2$ यत्नौनं; Dn_1. n_2 D_5 योत्नातः (D_5 °तं); G_1 योत्माकं; M योत्मानं (for आत्मानं). Dn D_5 त्नाप°; T_2 G_{2-4} तार° (for साध°). — [b]) T_1 काळांजने; T_2 G कारंजरे. — [c]) $Ś_1$ K_1. $_2$ महीयेत्स; S स पूज्येत (for महीयेत). K_4 D_{1-3} महीयते स्वर्गलोके.

55 [b]) K_1. $_2$ नरोत्तमः (for विशां पते). — [d]) $Ś_1$ K_1. $_2$ B_4 Dn D_1. $_5$ सर्व- (for नदीं). K_1. $_2$ G_2 °प्रमोचिनीं; Dn D_5 °प्रणाशिनीं.

56 [a]) D_1 T_2 G_{2-4} कुर्वीत (for कुर्वाणः). — [d]) T_1 लभेत् (for व्रजेत्). $Ś_1$ K_1. $_2$ परां सिद्धिं च गच्छति; T_2 G_{2-4} तथा स्नानाद (G₂ स्नानम) नुत्तमम्.

57 [a]) K_3. $_4$ D (except D_4. $_6$) G_4 धर्मज्ञ (for राजेन्द्र). — [c]) T_2 G_{2-4} तत्र (for यत्र). K_3. $_4$ Dc Dn D_1. $_2$. $_5$ M_2 नित्यं; M_1 सेनो (for देवो). $Ś_1$ K_1. $_2$ B_2 G_1 °देवो (for °सेनो). D_3 (*sec. m.* on pasted slip) यत्र वै चागता राजन्. — [d]) K_3. $_4$ Dc Dn D_1. $_2$. $_5$ G_4 गुहः (for नित्यं). $Ś_1$ K_1. $_2$ विभुः; K_3 Dc [s]नघ; B_2 स्थितः; T_1 गुहः (for नृप).

58 [a]) K_3. $_4$ Dc Dn D_1. $_2$ M_2 तत्र गत्वा; D_3 तत्र स्नात्वा; D_5 तत्र तीर्थे (for पुमांस्तत्र). Dn D_5 M_2 नृपश्रेष्ठ. — [c]) $Ś_1$ K_1. $_2$ °तीर्थं समासाद्य. — D_1. $_2$ om. from 58[d] up to अभिगम्य (in 59[c]). — [d]) G_1 ब्रह्मचारी समाहितः (= 63[b]). — After 58, T_1 ins.:

443* ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थयात्रापरो नृप ।;
while G_1 ins.:

444* गोसहस्रमवाप्नोति फलं चैव सुपुष्कलम् ।

59 D_1. $_2$ om. up to अभिगम्य (cf. v.l. 58). — [a]) K_4 D_3 M_2 °वृत्तो (for °वृत्य). D_3 (*sec. m.* on a pasted slip) तत्र चैव वसित्वा तु. — [b]) K_3 $D_{4.6}$ श्रेष्ठ° (for ज्येष्ठ°). — B_3 om. 59[cd].

60 [a]) T_2 G_{2-4} यत्र (for तत्र). Dc ह्रदो; Dn D_5 कूपे (for कूपो). — [b]) B_3 Dn_1. n_3 D_5 विश्रुता. — [c]) B Dc D_4. $_6$ M यत्र; T_1 तस्य (for तत्र).

61 G_4 om. 61. — [b]) K_4 D_3 G_1 M_2 चाभि-; D_1. $_2$ M_1 चैव; D_4 वापि (for चापि). $Ś_1$ K_1. $_2$ Dn D_5 पितृदेवार्चने रतः; K_3 Dc ब्रह्मचारी समाहितः (= 63[b]). — [c]) $Ś_1$ K_1. $_2$ प्रीतो; D_3 कृत्वा (for पूतो). — [d]) $Ś_1$ K_1. $_2$ गच्छेच्च (for °त).

62 [a]) $Ś_1$ K_1. $_2$ गच्छेच्च धर्मज्ञ; K_4 B_2 D_{1-3} °त्नरश्रेष्ठ; Dn D_5 T_2 G_{2-4} °त राजन्. — [b]) $Ś_1$ K_1 शृंगवीरपुरं; T G शृंगिबेर°; M शृंगिवेर°. $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{4.6}$ प्रति (for महत्). — [c]) $Ś_1$ K_1. $_2$ तीर्थे (for तीर्णो). B_1 M_1 °प्राज्ञ; B_3 °प्राज्ञो (for °राज). — After 62, Dn D_5 ins.:

445* तस्मिंस्तीर्थे महाबाहो स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

63 [b]) K_1 B Dc $D_{4.6}$ जितेंद्रियः (for समा°). — After 63, B Dc Dn $D_{4.6}$ ins.:

446* ततो मुञ्जवटं गच्छेत्स्थानं देवस्य धीमतः ।
[Cf. 3. 82. 79[ab].]

64 [b]) K_3. $_4$ D_{1-4}. $_6$ समभ्यर्च्य (for अभ्यर्च्य च). K_4 T_2 G_{2-4} यथाविधि (for नरा°). $Ś_1$ K_1. $_2$ Dn D_5 अभिवाद्य च भारत. — [c]) K_4 D_{1-3} S (except T_1) °वृत्तो (for

C. 3. 82[1]1
B. 3. 85. 68
K. 3. 83. 68

प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६४
ततो गच्छेत राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतम् ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ ६५
लोकपालाश्च साध्याश्च नैर्ऋताः पितरस्तथा ।
सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ॥ ६६
अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे ।
तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रचरास्तथा ॥ ६७
सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ६८
तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्ये च जाह्नवी ।
प्रयागादभिनिष्क्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता ॥ ६९
तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
यमुना गङ्गया सार्धं संगता लोकपावनी ॥ ७०
गङ्गायमुनयोर्मध्यं पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
प्रयागं जघनस्यान्तमुपस्थमृषयो विदुः ॥ ७१
प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतरौ तथा ।
तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥ ७२
तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो युधिष्ठिर ।
प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः ।
यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रचरा नृप ॥ ७३
ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु भारत ।
प्रयागः सर्वतीर्थेभ्यः प्रभवत्यधिकं विभो ॥ ७४

°वृत्य). — After 64, Śi K B2. 4 De Dn D8. 5 ins.:

447* तस्मिंस्तीर्थे तु जाह्नव्यां स्नात्वा पापैः प्रमुच्यते ।

[Śi K1. 2 च (for तु). B2 नरः कुर्यां; De नर कुर्च्यं (De2 °र्ज्यं) (for तु जाह्नव्यां).]

65 b) K3 ऋषिसंश्रुतं; D1. 2 °भिष्टुतं; S (except M1) °भिः स्तुतं.

66 a) K3 B De D4. 6 M2 सिद्धाश्च. — b) B D4. 6 नियताः; M1 निरताः (for नैर्ऋताः). K3. 4 De Dn D1–3. 5 T G M2 पितरो लोकसंमताः (T2 G °सत्तमाः). — d) K1–3 S तत्रैव. B D4. 6 च महर्षयः; T2 भरतर्षभ and परमर्षयः also (as in text).

67 G4 om. 67. — b) Śi K1–3 Dn D5 [s]मलाः; De गणाः (for ऽपरे). — c) T2 G2. 3 सुपर्णनागा° (for नागाः सुपर्णा°). B1 सरितः सागराश्चैव (=68a). — d) K B2–4 De D4. 6 चक्रध(K4 °व)रा°; D1. 2 च प्रवरा°; M1 च खचरा° (for चक्रचरा°). B1 तथा ब्रह्मर्षयोपरे (=67b); T G1–3 M2 सिद्धाश्च परमर्षयः.

68 a) Śi K3. 4 De D1–3 M1 शैला (for चैव). — b) Dn D5 [अ]पि च (for तथा). — D3 om. 68c–69d.

69 D3 om. 69 (cf. v.l. 68). — a) K4 D1. 2 S (except M1) त्रीणि चाप्यग्नि(K4 D1. 2 °त्र)कुंडानि. — b) Dn3 T2 G2–4 तेषां (for येषां). K4 B1. 2. 4m Dn1. n2 D1. 2. 5 T1 G1 M मध्येन; De मध्ये तु (for मध्ये च). — c) K1 T G2–4 अपि (for अभि-). K4 B1. 3. 4 De Dn D1. 2. 5 वेगेन (De प्रयागं) समतिक्रांता. — D1. 2 om. 69d–70a.

70 D1. 2 om. 70a (cf. v.l. 69); K3 om. 70. — a) Śi K1. 2 यत्र; K4 Dn D3. 5 S देवी (for तत्र). — b) D1. 2 सर्व- (for त्रिषु). — D1. 2 om. 70cd. — c) M2 समागता महाभागा. — D5 om. 70d–71a. — d) Śi संमिता; K1. 2 सस्मिता; S सततं (M2 यमुना). B3. 4 De लोकभाविनी; D3 °भावनी.

71 D5 om. 71a (cf. v.l. 70). — a) Śi K1. 3. 4 De2 D3. 6 मध्ये; T1 सार्धं (for मध्यं). — b) De पृथिवी- (for पृथिव्या). — c) K1 B2 Dn1. n3 D4–6 °स्थानम् (for °स्यान्तम्). — d) K3. 4 De D1–3 मुनयो (for ऋषयो).

72 a) K4 D1. 2 प्रयागे; D3 प्रयोगे. K2 अप्रति°; K3 D1–3 T1 M2 संप्रति°; G4 सुप्रति°. — b) B De1 D6 M1 उभौ (for तथा). — c) Śi K1. 2 चैषा (for चैव). K3. 4 De D1–3 भोग(K3 तोय-; D3 भग)वत्यपि या चैषा. — d) K3 वेदिरिका; K4 D (except D4. 6) वेदिरेषा; S नदी प्रोक्ता (for वेदी प्रोक्ता). B1. 3. 4 M2 °पते (for °पतेः).

73 a) Śi K1. 2 ततो; T2 G2–4 यत्र (for तत्र). D1. 2 T2 G2–4 M2 देवा° (for वेदा°). K4 transp. वेदा° and यज्ञा°. — c) K2 °संति; B De D4. 6 T G3 M2 °संत (for °सन्ते). — d) Śi K1. 2 M1 मुनयश्च. Dn D5 तपोधनाः. — f) K1–3 B D (except D3. 5) °धरा; M °परा (for °चरा). Dn D5 G1 नृपाः (for नृप). T1 तथा चक्रुर्नराधिपः.

74 a) B2 Dn D5 T1 नाम (for नास्ति). — c) N (except D1–3) प्रयागं; M2 °गे. — d) K3 B D (except D1–3. 6) प्रवदंत्यधिकं. Śi बभौ; K1. 2 T2 G2–4 प्रभो; K4 भवेत्; D1. 2 भुवि (for विभो).

75 a) Dn D5 G2 गमनात्तस्य. K4 श्रवणाच्च प्रयागस्य. — c) Śi K1 B2–4 De Dn1 मृत्तिकालभनात्; B1 Dn2. n3

श्रवणात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात्प्रमुच्यते ॥ ७५
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्संगमे संशितव्रतः ।
पुण्यं स फलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ७६
एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता ।
तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत ॥ ७७
न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति ॥ ७८
दश तीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः ।
येषां सांनिध्यमत्रैव कीर्तितं कुरुनन्दन ॥ ७९
चातुर्वेदे च यत्पुण्यं सत्यवादिषु चैव यत् ।
स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसंगमे ॥ ८०
तत्र भोगवती नाम वासुकेस्तीर्थमुत्तमम् ।
तत्राभिषेकं यः कुर्यात्सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ॥ ८१
तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
दशाश्वमेधिकं चैव गङ्गायां कुरुनन्दन ॥ ८२
यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनम् ।
सिद्धक्षेत्रं तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥ ८३
इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च ।
सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ८४
इदं धर्म्यमिदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं सुखम् ।
इदं स्वर्ग्यमिदं रम्यमिदं पावनमुत्तमम् ॥ ८५

C. 3. 8242
B. 3. 85. 99
K. 3. 83. 99

D1. 2. 4. 6 मृत्युकालभयात्. B1 Dn D5 चापि (for वापि). — d) B D4. 6 सर्वपापैः; D3 सर्वपापात्; M1 नरः पापैः.

76 Dn1 om. 76. — b) Ś1 K1. 2 Dn (Dn1 om.) D5 लोकविश्रुते; D1-3 शंसितव्रतः; G4 सागरस्य च; M1 स श्रितव्रतः. — c) Ś1 K Dc D1-3 तुल्यं (for पुण्यं). K3. 4 Dc D1. 2 T G1. 3. 4 M फलमवाप्नोति; B D4. 6 सु(B2 स)-महदा°; D3 रूपमवा° (for स फलमा°).

77 b) Ś1 K1. 2 Dn D3. 5 M2 अभि- (K1 अपि also as in text); M2 इति. Ś1 K4 Dn D5 संस्कृता; D3 संमता (for सत्कृता). — c) K3. 4 D1-3 यत्र दत्तं; B1-3 Dn3 D4. 6 दत्तं तत्र (by transp.); B4 Dc S (except G4) अत्र दत्तं. B Dn3 D4. 6 स्वल्पमपि; S (except M1) हि (T1 G1 M2 सु-) सूक्ष्मं च.

78 Stanza recurs (sometimes with v.l.) in many of the Purāṇas *e.g.* Agni, Padma, Matsya, Kūrma, etc. — a) B1. 3 T2 G3 देव° (for वेद°). — d) B D1-4 प्रयागे (for प्रयाग-). K2 -शरणं; B4 (m as in text) S -गमनं (for -मरणं). D3 प्रयागेष्वेव वै प्रति. Cf. Kshotreśachandra Chaṭṭopādhyāya, *Jour. of the U.P. Hist. Society*, vol. 10, pp. 65 ff.

79 b) Ś1 K2. 3 B Dn D5 षष्टिः (B3 शत-); M1 दश- (for षष्टि-). — c) Ś1 K1. 2 येषां तत्रैव सांनिध्यं.

80 D3 om. (hapl.) 80-82. — a) Ś1 T चातुर्वेद्ये च; K3 D1. 2 चतुर्वेदेषु; K4 B3-4 Dc Dn D6-8 चा(D5. 6 च)-तुर्विद्ये च (K4 °द्येषु); B1 सर्ववेदेषु; G1. 3 M1 चातुर्वैद्ये च; G2 चातुर्वेद्या च; G4 M2 चातुर्वेद्य च. — c) T2 G3-4 तत्र (for एव).

81 D3 om. 81 (cf. v.l. 80). — a) B D4. 6 ततो (for तत्र). — d) Ś1 K1. 2 om. सः. K3 D (except D4. 6; D3 om.) S (except M1) °फलं लभेत् (for °मवाप्नुयात्).

82 D3 om. 82 (cf. v.l. 80). — a) Ś1 K1. 3 ततो; G1 यत्र (for तत्र). T2 G2-4 गंगा°; G1 °प्रभवनं. — d) K2. 3 B2 T1 गंगायाः. — After 82, K1. 2 B Dc Dn D4. 6 ins. a passage given in App. I (No. 13).

83 c) K4 Dn1 D1. 2. 6 S सिद्धि- (G2 °द्धि) (for सिद्ध-). K3. 4 B D T1 G1 M च (for तु). B1. 2. 4 D4. 6 विज्ञेयं; T2 G2-4 तत्रैव (for तज्ज्ञेयं). — d) Ś1 K1. 2 °तीर्थ-; K3 G4 °तीरं (for °तीर-). — After 83, T2 G2-4 M2 read 86^{cd}, all MSS. except M2 *repeating* it in its proper place.

84 a) T2 G3 सर्वं (for सत्यं). — b) T2 G2-4 आत्म-नोपि (for आत्मजस्य). Ś1 K D3 वा; T2 G2-4 यत् (for च). — c) B Dc D4. 6 सूक्तं चैव (for सुहृदां च). D1. 2 M1 वा (for च). T G समेतानां (for जपेत्कर्णे). D3 सुहृदां सत्यशीलानां. — d) D1-3 वा (for च). Ś1 K1. 2 शिष्यायानुगताय च.

85 a) K3. 4 B D धन्यम्; T2 G3. 4 धर्मम्; M सत्यम् (for धर्म्यम्). Ś1 K B2-4 D M2 मेध्यम् (K1 वापि); B1 M1 स्वर्ग्यम् (for पुण्यम्). — b) Ś1 K B4 Dc Dn D5-8 M2 स्वर्ग्यम्; B2. 3 स्वर्गम्; T1 सत्यम् (for मेध्यम्). Dn D5 अनुत्तमं (for इदं सुखम्). D1. 2 इदं स्वर्गस्य वै सुखं. — G4 om. 85^{cd}. — c) N इदं पुण्यमिदं (B1. 3. 4 °तमं; D4. 6 °तरं). B2 M2 धर्म्यम्; T2 G1-3 राजन् (for रम्यम्).

C. 3. 8242
B. 3. 85. 100
K. 3. 83. 100

महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनम् ।
अधीत्य द्विजमध्ये च निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ ८६
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थपुण्यं सदा शुचिः ।
जातीः स स्मरते बह्वीर्नाकपृष्ठे च मोदते ॥ ८७
गम्यान्यपि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च ।
मनसा तानि गच्छेत सर्वतीर्थसमीक्षया ॥ ८८
एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
ऋषिभिर्देवकल्पैश्च श्रितानि सुकृतैषिभिः ॥ ८९
एवं त्वमपि कौरव्य विधिनानेन सुव्रत ।
व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्धते ॥ ९०
भावितैः कारणैः पूर्वमास्तिक्याच्छ्रुतिदर्शनात् ।
प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः ॥ ९१

नाव्रतो नाकृतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ९२
त्वया तु सम्यग्वृत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना ।
पितरस्तारितास्तात सर्वे च प्रपितामहाः ॥ ९३
पितामहपुरोगाश्च देवाः सर्षिगणा नृप ।
तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ॥ ९४
अवाप्स्यसि च लोकान्वै वसूनां वासवोपम ।
कीर्तिं च महतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीम् ॥ ९५

नारद उवाच ।

एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाप्य पुलस्त्यो भगवानृषिः ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ९६
भीष्मश्च कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् ।

— [d]) N M2 पावनं धर्म्यं (K1. 3. 4 Dc D4 धर्मं; B2 रम्य)-मुत्तमं.

86 [a]) B1. 1 (*sup. lin.* as in text) ग्राह्यं; S (except T1 M1) पुण्यं (for गुह्यं). — [b]) T2 G2–4 °प्रणाशनं. — M2 reads 86[cd] after 83; T2 G2–4 read it (for the first time) after 83, *repeating* it here. — [c]) Ś1 D1. 2 तु (for च). — [d]) K3. 4 D (except D4) निर्मलः स्वर्गं (Dc सुख)मामुयात्. — After 86, B Dc (om. line 4) Dn D4. 6 ins :

448* श्रीमत्स्वर्ग्यं तथा पुण्यं सपत्नशमनं शिवम् ।
मेधाजननमग्र्यं वै तीर्थवंशानुकीर्तनम् ।
अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ।
महीं विजयते राजा वैश्यो धनमवाप्नुयात् ।
शूद्रो यथेप्सितान्कामान्ब्राह्मणः पारगः पठन् ।

87 87[a]=(var.) 1. 56. 14[b]. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3 तीर्थवंशं; S तीर्थं पुण्यं. Ś1 K1. 2. 4 B2 Dn D1–3. 6 नरः (for सदा). — [c]) B2. 4 Dc Dn D3. 6 M1 सं-; B3 D3 T G M2 च (for स). Dn3 स्मरते नित्यं; S (except M1) बह्वीः स्मरते (M2 °ति) (by transp.). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 पूज्यं (for मोद°).

88 [a]) S अन्या° (for गम्या°). — [b]) K3 उत्तमानि; T1 G2–4 M2 आगमानि (for अग°). — [c]) Dn3 तात (for तानि). K3 Dc गम्यानि (for गच्छेत).

89 G4 om. 89[cd]. — [d]) K3 भूतानि; Dn D5 M2 स्नातानि; D1. 2 G1 कृतानि; G2. 4 श्रुतानि. D3 तथा चैव कृतैषिभिः.

90 [a]) Ś1 K4 D1. 2 कौंतेय (for कौरव्य). — [d]) Ś1 K1. 2 Dn D5 वर्धयन्; K4 °ति; D3 °येत्.

91 [a]) T G1–3 भाषितैः. K4 D (except D1–3) M1 करणैः. K3 पूर्वैर्. G4 कारणैः पूर्वमासीत. — [d]) K3. 4 Dc Dn D3. 5 शास्त्रानु°; D4. 6 शिष्टार्थं°; D1. 2 शास्त्रानुवर्तिभिः; S शास्त्रार्थदर्शिभिः. — After 91, T2 G2–4 ins. :

449+ सद्भिः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञैर्ब्राह्मणैः सह गम्यताम् ।

92 [a]) K3. 4 D (except D4. 6) T1 नाव्रती. T2 G2–4 नाकृताचारो. — K4 D1–3 transp. 92[b] and 92[d]. — Ś1 om. 92[cd]. — [d]) T2 G3 क्रूर° (for वक्र°).

93 [a]) G1 त्वया यत्सत्यं; M1 त्वया सम्यक्प्र°. — [b]) K4 B1 Dc D1–3 धर्मानुदर्शिना; B2 D4. 6 °नुवर्तिना. — [c]) B Dc D4. 6 तर्पितास् (for तारितास). Ś1 तेन; K3 सर्वे; G1 ते च (for तात). Dn D5 पिता पितामहश्चैव (D5 °महा ये च); T2 G2–4 पितरस्तात सर्वे च. — [d]) T2 G2–4 तारिताः (for सर्वे च).

94 [c]) D4. 6 transp. धर्मेण and धर्मज्ञ. — [d]) T2 G3. 4 °रक्षिताः.

95 [a]) Dn1. n3 D3. 5 त्वं (for च). S त्वं (for वै). — [b]) Ś1 K1–3 Dc वासवो यथा; B D4. 6 शा (B1 श)श्वतानथ. — [c]) T2 G3 कीर्तिश्च महती. — [d]) D4. 6 भुवि प्राप्स्यसि शा°; T2 G1. 3. 4 प्राप्यते भुवि शाश्वती.

96 K3 om. 96. — [a]) Ś1 K1. 2 [अ]पि; T1 M2 हि (for [अ]भि-). Ś1 K1. 2 Dc Dn D5 -[अ]नुज्ञाय; S (except M2) -[अ]नुज्ञातः (for -[अ]नुज्ञाप्य). — [c]) T2 G2–4 पश्यतामेव सर्वेषां.

पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीमनुचक्रमे ॥ ९७
अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं संचरिष्यति ।
अश्वमेधशतस्याग्र्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यते ॥ ९८
अतश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ।
नेता च त्वमृषीन्यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलम् ॥ ९९
रक्षोगणावकीर्णानि तीर्थान्येतानि भारत ।
न गतिर्विद्यतेऽन्यस्य त्वामृते कुरुनन्दन ॥ १००
इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थार्थसंश्रितम् ।
यः पठेत्कल्यमुत्थाय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०१

ऋषिमुख्याः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वथ काश्यपः ।
आत्रेयस्त्वथ कौण्डिन्यो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥
असितो देवलश्चैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
भरद्वाजो वसिष्ठश्च मुनिरुद्दालकस्तथा ॥ १०३
शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च जपतां वरः ।
दुर्वासाश्च मुनिश्रेष्ठो गालवश्च महातपाः ॥ १०४
एते ऋषिवराः सर्वे त्वत्प्रतीक्षास्तपोधनाः ।
एभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज ॥ १०५
एष वै लोमशो नाम देवर्षिरमितद्युतिः ।

C. 3. 82c6
B. 3. 85. 123
K. 3. 83. 123

---

97 ^{b}) K$_3$ °दर्शनः; K$_4$ B$_1$(m as in text). 3. 4 D$_{1-4.6}$ T$_1$ M$_1$ °दर्शनात्. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ °दर्शनादेव. — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ उपचक्रमे (K$_3$ संचरिष्यति); Dn D$_5$ परिचक्रमे. — After 97, B De Dn D$_4$. 6 ins.:

450* एवमेषा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता ।
तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ।

[(L. 1) B$_{1.3}$ De °राज; B$_{2.4}$ Dn$_3$ D$_6$ °भाग (for °भागा).]

98 K$_3$ om. (hapl.) 98^{ab}. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ पृथिव्यां. K$_1$ B De D$_6$ पर्यटिष्यति. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ °सहस्राग्र्यं; K$_3$ B$_2$ Dn D$_5$ T$_1$ G$_1$ °शतं साग्रं; K$_4$ B$_1$ °शतस्याग्रं; De °शतं चान्यत्; T$_2$ G$_{2-4}$ °फलं ग्रामं (G$_2$ साग्रं; G$_4$ सांद्रं); M$_2$ °फलस्याग्र्यं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ पुण्यं (for फलं). K$_3$ G$_4$ प्रेत्य च; D$_5$ (by transp.) स प्रेत्य; T$_1$ च प्रेत्य; T$_2$ G$_3$ प्रेत्येह; G$_1$ M$_1$ संप्रेत्य; G$_2$ प्राप्य च. B$_2$ Dn D$_5$ M$_1$ भोक्ष्यति.

99 ^{a}) K$_{2.3}$ अथ; B D (except D$_{1-3}$) T G$_{2-4}$ ततश् (for अतश्). — After 99^{ab}, K$_{1.2}$ B$_{2-4}$ De Dn D$_4$. 6 ins.:

451* भीष्मः कुरूणां प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ।

— ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.4}$ नेता तु; D$_{1.2}$ तेन चेत्; M$_2$ नेतासि (for नेता च). D$_5$ एतान् (for यस्मात्). T G ऋषीन्ने(T$_2$ G$_3$ ऋषिर्ने)तासि यस्मात्त्वं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ त्वष्ट. K$_1$ लभेत्; D$_{1.2.4}$ स्मृतं (for फलम्).

100 ^{a}) N (except D$_{1-3}$) M$_1$ °गणविकी. — ^{c}) K$_{3.4}$ Dn D$_{1-4}$ न गतानि मनुष्यैर्दैः; S (except M$_1$) अगम्यानि मनुष्यैस्तु.

101 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ °र्थसंभृतं; K$_2$ °भिसंभृतं; K$_3$ De D$_{3.5}$ °भिसंश्रितं; K$_4$ °भिसंसृतं; B$_{2.3}$ °नुसंश्रितं; Dn D$_{1.2}$ °भिसंवृतं; T$_1$ °नुचिंतनं; T$_2$ G °नुसंचितं; M$_1$ °र्थसंश्रयं; M$_2$ सर्वतीर्थसमन्वितं. — ^{c}) Ś$_1$ B$_1$ D$_1$ T$_1$ प्रातर्; K$_1$ Dn$_3$ कल्य; K$_3$. 4 D$_{2.6}$ G$_1$ M कात्यम् (for कल्यम्). T$_2$ G$_{2-4}$ शृणुयाद्वा(G$_4$ °द्धा)पि (for कल्यमुत्थाय). — ^{d}) T$_2$ G$_{3.4}$ सोपि (for सर्व-).

102 ^{a}) T$_2$ G$_{2.3}$ ऋषिर्व्यासः (for ऋषिमुख्याः). Ś$_1$ K$_{1.2}$ M कोहंड(M$_1$ कहोळो; M$_2$ कोहळो)देवशर्मा च. — ^{b}) G$_4$ om. तु. Ś$_1$ K$_{1.2}$ कपणस्तथा; K$_4$ Dn D$_{1-3.5.6}$ त्वथ कश्यपः; B$_1$ त्वथ कौशिकः; M$_1$ काश्यपस्तथा. — K$_3$ om. 102^{c}–103^{d}. — ^{c}) Ś$_1$ K (K$_3$ om.) De Dn D$_{2.3.5}$ M$_1$ आत्रेयः कुंड(M$_1$ कण्व)जठरो (= 1. 48. 8^{c}); D$_1$ आत्रेयकुंडजठरौ. — ^{d}) M च (for [अ]थ). Ś$_1$ K (K$_3$ om.) D$_{1-3}$ रुरुः काश्यप एव च (Ś$_1$ K$_{1.2}$ उच्यते).

103 K$_3$ om. 103 (cf. v.l. 102). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ मार्कंडेयोथ. Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1.2}$ गौतमः. — D$_3$ om. 103^{c}–104^{b}. K$_4$ D$_{1.2}$ transp. 103^{cd} and 104^{ab}. — ^{c}) K$_4$ D$_{1.2}$ भार° (for भर°). Ś$_1$ K$_{1.2}$ च धर्मात्मा (for वसि°). S (except M$_1$) वसिष्ठश्च महातेजाः. — ^{d}) S औद्दालकिस् (T$_2$ G$_3$ °लिकस्; G$_4$ °लकस्) (for उद्दालकस्).

104 D$_3$ T$_2$ G$_{2-4}$ om. 104^{ab} (for D$_3$ cf. v.l. 103). K$_4$ D$_{1.2}$ transp. 103^{cd} and 104^{ab}; K$_3$ transp. 104^{ab} and 104^{cd}. — ^{b}) B Dn D$_{4-6}$ तप°; De वद° (for जप°). — ^{c}) K$_3$ T$_1$ G$_1$ M$_2$ भ(M$_2$ भा)रद्वाजो; T$_2$ G$_{2-4}$ शौनकोथ (G$_4$ °कश्च) (for दुर्वा°). — ^{d}) K$_3$ B De Dn D$_{4-6}$ जाबालिश्च; K$_4$ D$_3$ गौतम°; T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_2$ दुर्वासा°; T$_2$ G$_3$ संवर्त°. — After 104, K$_3$ ins.:

452* वसिष्ठश्च मुनिश्रेष्ठो दुर्वासाश्च महातपाः ।

105 ^{a}) M$_1$ [ऽ]प्यृषि° (for ऋषि°). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ एतैः सह. B De D$_4$. 6 महाभाग.

106 ^{a}) Ś$_1$ वो; K$_3$ B D (except D$_{1-3}$) ते (for वै). T$_2$ G$_3$ लोकदेवानां; G$_{2.4}$ देवलोकानां (for लोमशो नाम). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B Dn D$_5$ महर्षिर्. — ^{c}) K$_{3.4}$ B$_2$ De

3. 8267
3. 85. 123
3. 83. 123

समेष्यति त्वया चैव तेन सार्धमनुव्रज ॥ १०६
मया च सह धर्मज्ञ तीर्थान्येतान्यनुव्रज ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं यथा राजा महाभिषः ॥ १०७
यथा ययातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरूरवाः ।
तथा त्वं कुरुशार्दूल स्वेन धर्मेण शोभसे ॥ १०८
यथा भगीरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।
तथा त्वं सर्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ १०९
यथा मनुर्यथेक्ष्वाकुर्यथा पूरुर्महायशाः ।
यथा वैन्यो महातेजास्तथा त्वमपि विश्रुतः ॥ ११०
यथा च वृत्रहा सर्वान्सपत्नान्निर्दहत्पुरा ।
तथा शत्रुक्षयं कृत्वा प्रजास्त्वं पालयिष्यसि ॥ १११
स्वधर्मविजितामुर्वीं प्राप्य राजीवलोचन ।
ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्तवीर्यार्जुनो यथा ॥ ११२

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वास्य राजानं नारदो भगवानृषिः ।
अनुज्ञाप्य महात्मानं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ११३
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
तीर्थयात्राश्रयं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ॥ ११४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

D1–3 M2 त्वया राजन्; Dn D4. 5 T G महाराज; M1 त्वया सार्धं (for त्वया चैव). — d) M1 चैवम् (for सार्धम्). T2 G2–4 लोमशः सुमहानपाः.

107 B2 om. 107ab. — a) Dn D5 मयापि; T2 G2–4 एतेन (for मया च). — b) Ś1 K2 °क्रमं; K3. 4 D3 °क्रम; Dn D5 °क्रमात् (for °व्रज). — T2 G3 om. 107cd. — c) Ś1 K1. 2 परमां (for महतीं). T1 G1 सिद्धिं (for कीर्तिं). — d) S (T2 G3 om.) महाभिषक्.

108 a) T2 G3 तीर्थज्ञो; G2. 4 धर्मज्ञो (for धर्मात्मा). — K3 om. (hapl.) 108b–109a. — c) Ś1 K1. 2 भरत°; B1. 2 Dn D5 त्वं राज° (for त्वं कुरु°).

109 K3 om. 109a (cf. v.l. 102); T2 G2–4 om. 109cd. — c) K2 सर्वराजन्यो; K3 सर्वं राजन्ये; D5 च स राजन्यो; T1 G1 M2 अपि राजेंद्र (for सर्वराजभ्यो). — d) K1. 2 B Dc2 D1. 2. 4. 6 राजसे. T1 M2 रश्मिमानिव.

110 K1. 2 om. 110. — b) B Dn3 D4 °रथः (for °यशाः). — c) K3. 4 B Dc Dn1 D3. 6 यथा वैण्यो. Ś1 Dn D1. 2. 5 महाराज.

111 a) K4 स; B D4. 6 वै (for च). — b) Ś1 K1. 2 व्यदहत्; K4 D1–3 S अदहत्; B Dc Dn D5. 6 निर्दहन् (for निर्दहत्). — After 111ab, N (except D1. 2) ins.:

453* त्रैलोक्यं पालयामास देवराड्विगतज्वरः ।

— d) K3. 4 B D M त्वं प्रजाः (by transp.); T2 G2–4 प्रजाः सं.

112 a) Ś1 K1. 2 स्वधर्मेण विजित्योर्वीं; B1 °र्मावजिता-मुर्वीं; B4 °र्मेणार्जितामुर्वीं; T2 G3 °र्मविजितं सर्वं. — c) Dc कीर्तिं. Ś1 यास्यति; G1 प्राप्स्यसि. B D4. 6 वीर्येण; Dn1 T2 G3 धर्मज्ञ. M1 कर्मणा यास्यसि ख्यातिं. — d) K1. 3. 4 B1. 2 D2. 3 M °वीर्योर्जुनो.

113 Ś1 K1. 2 T2 G2–4 om. the ref. — b) Ś1 K1. 2 मुनिसत्तमः (for भग°). — c) K3. 4 B Dn D3–6 M1 °राज; Dc D1. 2 G4 M2 °राजं; G1 °ज्ञानं (for °त्मानं).

114 Ś1 om. 114cd. — c) K1. 2. 4 °मयं; K3 °श्रियं; Dn D5 T G M2 °श्रितं (G4 °श्रुतं) (for °श्रयं).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn1. n2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* T1 तीर्थयात्रा. All MSS. except T1 (om. sub-parvan name) mention only पुलस्त्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्ता (K1 B2 D4 G1 om. समाप्ता). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 85; Dn2 M2 (before corr.) 86; D1 89; S (M2 after corr.) 84. — *Śloka no.:* Dn1 131; Dn2 130; Dn3 133; D1 112.

84

1 d) B D4 M1 इदमाह (for प्राह राजा).

2 Before 2, B1. 3. 4 Dc D4. 6 ins. युधिष्ठिर उ°. — a) B D4. 6 तु स नर° (for स पुरुष°). — d) S (except M1) प्र° (for वि°).

3 b) K1. 3. 4 B1. 2 Dn3 D3. 4 T2 G1. 3. 4 तपोधनः. — c) K4 भृशशस्त्रेषु; D1. 2 °मर्थेषु; D3 °मस्त्रेषु. — d) K4 D3. 3 इव प्रभो; B D4. 6 -समः प्रभुः (B2 -समप्रभः); M1 इवाजितः.

4 a) D4 स्वेता° (for श्वेता°). — b) Ś1 K1 Dn1. n2 D5 °विघातिनौ; G4 M1 °निषू(M1 °निसू)दनौ. — d) K3

८४

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातॄणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः ।
पितामहसमं धौम्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ॥ १
मया स पुरुषव्याघ्रो जिष्णुः सत्यपराक्रमः ।
अस्त्रहेतोर्महाबाहुरमितात्मा विवासितः ॥ २
स हि वीरोऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन ।
कृती च भृशमप्यस्त्रे वासुदेव इव प्रभुः ॥ ३
अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन्कृष्णावरिनिघातिनौ ।
अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ।
त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ४
नारदोऽपि तथा वेद सोऽप्यशंसत्सदा मम ।
तथाहमपि जानामि नरनारायणावृषी ॥ ५
शक्तोऽयमित्यतो मत्वा मया संप्रेषितोऽर्जुनः ।
इन्द्रादनवरः शक्तः सुरस्नुनुः सुराधिपम् ।
द्रष्टुमस्त्राणि चादातुमिन्द्रादिति विवासितः ॥ ६
भीष्मद्रोणावतिरथौ कृपो द्रौणिश्च दुर्जयः ।
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण वृता युधि महाबलाः ।
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वेऽस्त्रकुशलास्तथा ॥ ७
योद्धुकामश्च पार्थेन सततं यो महाबलः ।
स च दिव्यास्त्रवित्कर्णः सूतपुत्रो महारथः ॥ ८
सोऽश्ववेगानिलबलः शरार्चिस्तलनिस्वनः ।
रजोधूमोऽस्त्रसंतापो धार्तराष्ट्रानिलोद्धतः ॥ ९
निसृष्ट इव कालेन युगान्तज्वलनो यथा ।
मम सैन्यमयं कक्षं प्रधक्ष्यति न संशयः ॥ १०
तं स कृष्णानिलोद्धूतो दिव्यास्त्रजलदो महान् ।
श्वेतवाजिबलाकाभृद्गाण्डीवेन्द्रायुधोज्ज्वलः ॥ ११

C. 3. 8288
B. 3. 86. 12
K. 3. 84. 12

S यथा (for तथा). K3. 4 D3 T G परंतपौ (T2 G3 °पः). — e) T1 G3. 4 M त्रियुगं.

5 a) D1 T2 G3. 4 यथा (for तथा). Ś1 वेदात् (for वेद). — b) K3 Dn1. n2 De यो° (for सो°). T2 G3–4 तथा (for सदा). — c) T1 G1 M2 यथा (for तथा). Ś1 K1. 2 ताव् (for [अ]हम्). K4 D1. 2 T1 अभि- (for अपि).

6 a) B De D4. 6 श(B स)र्वमाराधयस्वेति. — b) K1. 2. 4 B3. 4 De Dn1. n2 D1. 4. 5 G4 स; T1 तु (for सं-). — c) Ś1 इंद्रारुणवरः; K4 D2 S °दनवमः. Ś1 K3 De शक्रः; K2 Dn1. n2 D1–3 शक्रं. — d) B1–3 D4. 6 °पुत्रः (for °सूनुः).

7 b) B सु (B4 स); M1 तु (for च). Ś1 K1. 2 G1 दुर्जयौ; M2 °याः. — d) B3 G1 धृता युधि; T2 (before corr.) सुवृताः सु-; T2 (after corr.) G3 सुकृताः सु-; G2 सुधृताः सु-; G4 सुव्रताः सु-. Ś1 K D (except D4. 6) महारथाः. — f) K3 D1–3. 5 M1 सर्वास्त्रकुशलाः; B D4 सर्वेस्त्रविदुषः; Dn De सर्वास्त्रविदुषः; T2 G3 सर्वे सुकुशलाः. K3. 4 De D1–3 रणे; G2 तदा (for तथा). — After 7, S (except G1. 3) ins.:

454* सर्वे महारथाः ख्याताः सर्वे जितपरिश्रमाः ।
[T2 मुख्याः (for ख्याताः). G4 सर्वे रथिमहामुख्याः (for the prior half). G2 सर्वेमितपराक्रमाः (for the posterior half).]

8 a) Ś1 K1–3 B De Dn D5. 6 T G1. 3. 4 °कामाश्च; K4 D1. 2 °कामस्तु; D3 °कामः स. — b) K2 B De Dn D4–6 T2 G1. 3 ये (B De D4–6 T2 [by corr.] ते; G1 वै) महाबलाः. — De om. 8c–10d; D2 om. (hapl.) 8c–9a. — c) D3 M1 सर्व- (for स च). — d) Ś1 K1. 2 °मनाः; K3 B3 °बलः (for °रथः).

9 De om. 9; D2 om. 9a (cf. v.l. 8). — a) K B Dn2 D1. 3–6 T2 G3 सोल्क°; Dn1. n3 योल्क°. — c) Ś1 B D4. 6 G1 °धूमाल्क-; K3 °धूम्रोल्क-. B Dn D4–6 M2 -संपातो; K2 -संत्रासो.

10 De om. 10 (cf. v.l. 8). — b) K4 B D (De om.) S (except G2. 4) युगांते ज्व°. Ś1 K B1. 2 D (De om.) M2 महान् (for यथा). — D1. 2 om. (hapl.) 10c–11b. — d) S (except M1) महाबलः (for न संशयः).

11 D1. 2 om. 11ab (cf. v.l. 10). — a) Ś1 K1. 2 स च (for तं स). — b) Dn °ज्वलनो (for °जलदो)! — c) Ś1 K1 बलाकाभिर्; K2 °भ्यो; K3 °भो; De °वान्; D1. 2 M1 °भृग्; D3 °सृग्; D5 °श्च. — d) Ś1 °ज्वलं; B1. 2 Dn1 D4 °ल्बणः; B3 °र्जुनः; D3 °ज्वरः.

12 a) Ś1 K2–4 Dn D1–3 M1 संरब्धः; K1 B De D4. 6

C. 3. 8288
B. 3. 86. 13
K. 3. 84. 13

सततं शरधाराभिः प्रदीप्तं कर्णपावकम् ।
उदीर्णोऽर्जुनमेघोऽयं शमयिष्यति संयुगे ॥ १२
स साक्षादेव सर्वाणि शक्रात्परपुरंजयः ।
दिव्यान्यस्त्राणि बीभत्सुस्तत्त्वतः प्रतिपत्स्यते ॥ १३
अलं स तेषां सर्वेषामिति मे धीयते मतिः ।
नास्ति त्वतिक्रिया तस्य रणेऽरीणां प्रतिक्रिया ॥ १४
तं वयं पाण्डवं सर्वे गृहीतास्त्रं धनंजयम् ।
द्रष्टारो न हि बीभत्सुर्भारमुद्यम्य सीदति ॥ १५
वयं तु तमृते वीरं वनेऽस्मिन्द्विपदां वर ।
अवधानं न गच्छामः काम्यके सह कृष्णया ॥ १६
भवानन्यद्वनं साधु बह्वन्नं फलवच्छुचि ।
आख्यातु रमणीयं च सेवितं पुण्यकर्मभिः ॥ १७
यत्र कंचिद्वयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमम् ।
प्रतीक्षामोऽर्जुनं वीरं वर्षकामा इवाम्बुदम् ॥ १८
विविधानाश्रमान्कांश्चिद्द्विजातिभ्यः परिश्रुतान् ।
सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्वतान् ॥ १९
आचक्ष्व न हि नो ब्रह्मन्नोचते तमृतेऽर्जुनम् ।
वनेऽस्मिन्काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां दिशं प्रति ॥

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वैशंपायन उवाच ।
तान्सर्वानुत्सुकान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
आश्वासयंस्तदा धौम्यो बृहस्पतिसमोऽब्रवीत् ॥ १
ब्राह्मणानुमतान्पुण्यानाश्रमान्भरतर्षभ ।

सं(D6 स)वर्षन्; D5 संनद्धः; M2 सततः. — b) Dn D5 सुदीप्तं. — c) N अर्जुनोदीरितो मेघः. — d) Ś1 K1. 2 [अ]संशयं (for संयुगे).

13 a) Ś1 K1. 2 T1 M2 इव (for एव). Dc कार्याणि (for सर्वाणि). K4 साक्षादेव स स°; D3 साक्षादेवस्य स°. — Ś1 om. (hapl.) from शक्रात् up to अस्त्राणि. — d) Dn D5 ततश्च; S यथावत् (M1 संयतः) (for तत्त्वतः).

14 c) D1. 2 नाम्मिन् (for नास्ति). Ś1 त्वतिकृते; K1 तत्त्वकृता; K2. 4 B D त्वनि(D1. 2 अति-; D3 त्वनि)कृता; K3 त्वनिकृतौ; T1 त्वयि क्रिया; M1 त्वत्र क्रिया (for त्वतिक्रिया). Ś1 K B1. 3 D2. 3. 5 नाम (K1 तात); B2. 4 Dn D1. 4. 6 [अ]र्थानां; Dc [अ]स्त्राणां (for तस्य).

15 a) B2 Dn1. n2 D1–3 ते वयं (B2m तत्स्वयं) (for तं वयं). T1 द्रष्टुमिच्छामः (for पाण्डवं सर्वे). — b) K3. 4 D (except D4. 6) अरिंदमं (for धनं°).

16 b) MSS. वरः, वरं also (for वर). — c) T G2. 3 अवसानं (for °धानं). T1 पश्यामः (for गच्छा°).

17 a) G2. 4 यद्यद् (for अन्यद्). M1 तस्माद् (for साधु). — b) S ब्रह्मण्यं (T1 ब्रह्मण्यं) (for बह्वन्नं). S (except M1) जल° (G1 बल°) (for फल°). K3 B3. 4 D1 T1 G2 M2 शुचिः. — c) Ś1 K1. 2 तु; K4 ते; D3 मे; D5 वा; M1 नः (for च).

18 a) Ś1 क्वचिद्; K2 कं च; B2. 3 Dn2 D3 G1. 2 किंचिद् (for कंचिद्). — c) K4 M1 °क्षेमा°; G2. 4 °क्षामा° (for °क्षामो°). — d) Ś1 K4 वस्तुकामाः; K1 वनि°; K3 वसु°; Dc वर्षाकाले; Dn D1 वृष्टिकामा; D2. 3 M वसु°; D5 वसु°.

19 b) Ś1 B1 Dn D3. 5 M2 प्रति° (for परि°). T1 द्विजातिजनविश्रुतान्; M1 सर्वदिग्भ्यः परि°.

20 a) K4 B1. 4 D (except D4–6) मे (for नो).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn1 T G M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B1. 2 Dc Dn2 D4 G1 M2 तीर्थयात्रा; Ś1 K1–3 B3. 4 Dn1. n3 D1–3. 5 (marg. *sec. m.*) (all om. sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Dc युधिष्ठिरवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1(*sup. lin.*). n3 86; Dn2 M2 (before corr.) 87; D1 90; S (M2 after corr.) 85. — *Śloka no.:* Dn 21.

85

1 c) Dn तथा (!); T1 M ततो (for तदा).

2 a) Ś1 K1. 2 °भिमतान्; B Dc D4. 6 °जुगतान् (for

दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे गदतो नृप ॥ २
पूर्वं प्राचीं दिशं राजन्राजर्षिगणसेविताम् ।
रम्यां ते कीर्तयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मृति ॥ ३
तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत ।
यत्र तीर्थानि देवानां सुपुण्यानि पृथक्पृथक् ॥ ४
यत्र सा गोमती पुण्या रम्या देवर्षिसेविता ।
यज्ञभूमिश्च देवानां शामित्रं च विवस्वतः ॥ ५
तस्यां गिरिवरः पुण्यो गयो राजर्षिसत्कृतः ।
शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदशर्षिभिः ॥ ६
यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्तयन्ति पुरातनाः ।
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ ७
महानदी च तत्रैव तथा गयशिरोऽनघ ।
यत्रासौ कीर्त्यते विप्रैरक्षय्यकरणो वटः ।
यत्र दत्तं पितृभ्योऽन्नमक्षय्यं भवति प्रभो ॥ ८
सा च पुण्यजला यत्र फल्गुनामा महानदी ।
बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्रोऽभ्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ॥ ९
गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगीरथः ।
अयजत्तात बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ १०
पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावतम् ।
विश्वामित्रोऽयजद्यत्र शक्रेण सह कौशिकः ।
यत्रानुवंशं भगवाञ्जामदग्न्यस्तथा जगौ ॥ ११

C. 3. 8312
B. 3. 87. 16
K. 3. 85. 16

°नुमतान्). M1 ब्राह्मणाश्चैव ये पुण्याः. — b) M1 तत्रासन् (for आश्रमान्). — c) M1 अथ (for दिशस्). T2 G2. 3 तीर्थांश्च (for तीर्थानि). — d) Dn D2. 5 S (except M1) वदतो. Dc मम; Dn D3. 5 S (except T1) [s]नघ (for नृप). — After 2, B Dc Dn D4. 6 T2 (marg.) G3 ins.:

455* याञ्श्रुत्वा गदतो राजन्विशोको भवितासि ह ।
द्रौपद्या चानया सार्धं भ्रातृभिश्च नरेश्वर ।
श्रवणाच्चैव तेषां त्वं पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव ।
गत्वा शतगुणं चैव तेभ्य एव नरोत्तम ।

3 a) Ś1 पूर्वां प्राचीं; T2 G2–4 शृणु पूर्वां. — b) K1 B D1. 2. 6 M1 ब्रह्मर्षि°; T2 G3. 4 देवर्षि°. — c) K4 B3 Dn D5 कथ° (for कीर्त°). — d) Ś1 K1. 2 यथाविधि; K4 D3. 4. 6 यथाश्रुति; B2 महामते.

4 b) S (except T2 G3) नैमिशं. Ś1 K1. 2 भरतर्षभ (for नाम भारत). — c) B Dc D4. 6 तत्र (Dc1 अत्र) (for यत्र). — d) B Dn D3–6 पुण्यानि च (for सुपु°).

5 ab) D3 transp. पुण्या and रम्या. S (except T2 G3) नाम (for पुण्या), and पुण्या (for रम्या). Ś1 K1. 2. 4 D1. 2 °पूजिता (for °सेविता). B D4 देवर्षिपितृसेविता (for b). — d) Ś1 K2 सावित्री; K1 सावित्रौ; K3 सांनिध्यं.

6 a) K B3 D1–3. 5 T1 G1. 2 M1 यस्यां. — b) K3. 4 D1. 2 S °सेवितः; Dc °सत्तम. — c) K2. 3 D5 G1 ब्रह्म-शिरो; K4 D1 गय(K4m धर्म)शिरो; D2 गयसरो. — d) K3 त्रिवशालयैः.

7 a) Dn3. n3 यदर्थे. — b) T1 G1 पुरा नराः (for °तनाः). — c) 7cd = 3. 82. 85ab. — d) B3 यद्यप्येको (by transp.); T1 G1 M यदि कश्चिद्. — After 7, K1. 2. 4 (om. line 2) Dc (om. line 2) Dn D4. 6 T2 G2–4 (G2. 4 both om. line 2) ins.:

456* यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।
उत्तारयति संतत्या दश पूर्वान्दशावरान् ।

[(L. 1) = 3. 82. 85cd. T2 G2–4 गौरीं वा वरयेत्कन्यां (for the prior half).]

8 b) Ś1 D1–3 यथा (for तथा). Ś1 K Dn D1–3. 5 M2 नृप (for Sनघ). — c) D4. 6 देवैर् (for विप्रैर्). — f) K3 B Dc2 Dn1. n3 D3. 4. 6 G2 अक्षयं. T2 G2–4 ध्रुवं (for प्रभो).

9 a) Dn D5 तत्र (for यत्र). Ś1 K1 पुण्याश्रमजला यत्र. — b) Ś1 K4 Dn1. n3 D3 G2 M2 फल्गु नाम; Dc Dn2 D1. 2. 5 फल्गुर्नाम. — c) D1. 2. 4. 6 वापि; S (except M1) चैव (for चापि). — e) Ś1 K2 [s]भ्ययाद्यत्र; K1 B Dc Dn D1. 2. 4–6 °ध्यगा°; K3 D3 °प्यगा°. — M2 om. (hapl.) 9f–11c.

10 M2 om. 10 (cf. v.l. 9). — c) Dn तत्र (for तात)! D5 बहुभी राजा (for तात बहुभिः). K3 पुण्याभिः; B D4. 6 T1 G1 M1 बहुशः (for °भिः).

11 M2 om. 11abc (cf. v.l. 9); K3 om. 11ab. — a) K4 B1. 2 Dc D1–4. 6 पंचालेषु. — b) K1. 4 Dn1. n3 D1–3 M1 °वनं; B2 °वृतं; Dc °लिनं (for °वतम्). — c) T1 °पिबत्सोमं (for °यजद्यत्र). — d) Dn D3. 5 पुत्रेण (for शक्रेण). K3. 4 B Dc D1. 2. 4. 6 यज्ञं परमशोभनं. — e) K4 T2 G तत्र (for यत्र). D1. 4. 6 [आ]त्म- (for [अ]नु-). — f) Ś1 K B Dc D1. 2. 4. 6 जमदग्निस् (for जामदग्यस्). D1. 3. 5 G2 M1 तदा (for तथा). B3 [ए]व च (for जगौ).

C. 3. 8312
B. 3. 87. 16
K. 3. 85. 16

विश्वामित्रस्य तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीम् ।
कन्यकुब्जेऽपिबत्सोममिन्द्रेण सह कौशिकः ।
ततः क्षत्रादपाक्रामद्ब्राह्मणोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ १२
पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमम् ।
गङ्गायमुनयोर्वीर संगमं लोकविश्रुतम् ॥ १३
यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः ।
प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भरतसत्तम ॥ १४
अगस्त्यस्य च राजेन्द्र तत्राश्रमवरो महान् ।
हिरण्यबिन्दुः कथितो गिरौ कालंजरे नृप ॥ १५
अत्यन्यान्पर्वतान्राजन्पुण्यो गिरिवरः शिवः ।
महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः ॥ १६
अयजद्यत्र कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ।
यत्र भागीरथी पुण्या सदस्यासीद्युधिष्ठिर ॥ १७
यत्रासौ ब्रह्मशालेति पुण्या ख्याता विशां पते ।
धूतपाप्मभिराकीर्णा पुण्यं तस्याश्च दर्शनम् ॥ १८
पवित्रो मङ्कलीयश्च ख्यातो लोके सनातनः ।
केदारश्च मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तमः ॥ १९
कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ।
नैषधस्तृषितो यत्र जलं शर्म च लब्धवान् ॥ २०
यत्र देववनं रम्यं तापसैरुपशोभितम् ।
बाहुदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिमूर्धनि ॥ २१
तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्यायतनानि च ।
प्राच्यां दिशि महाराज कीर्तितानि मया तव ॥ २२
तिसृष्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।
सरितः पर्वतांश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

---

12 [a]) K3 D1. 2 °मित्रस्तु (for °मित्रस्य). — [b]) T1 G1 त्वति°; T2 G2–4 चाति° (for अति°). — [c]) K3 D3. 5 S (except G4) कन्या°; K4 B1. 3. 4 Dc Dn2 कान्य° (for कन्य°). — [d]) Ś1 K1 मित्रेण (for इन्द्रेण). — [e]) Ś1 K1. 2 Dc D5 T2 G3 अपक्रामद्. — [f]) Ś1 K1 चाब्रुवन् (for चाब्रवीत्).

14 [b]) K3 सर्वलोक°; B1 सर्वमेव (for पूर्वमेव). — Ś1 om. (hapl.) 14[c]–17[b]. — [c]) K3. 4 D1. 2 प्रयाग इति.

15 Ś1 om. 15 (cf. v.l. 14). — [a]) K3. 4 D (except D2. 4. 6) G2 तु (for च). — [b]) B4 S (except M2) °पदं (for °वरो). K D (except D4. 6) M2 नृप; B4 T G M1 महत् (for महान्); see below. — After 15[ab], B2–4 Dc Dn D4. 6 ins.:

457* तत्तथा तापसारण्यं तापसैरुपशोभितम् ।

— [d]) K2–4 Dn1 D3. 5 कालिंजरे; T2 G कारंजरे. K D (except D4. 6) M2 महान् (for नृप); see above.

16 Ś1 om. 16 (cf. v.l. 14). — [a]) K4 इति (for अति). K3 B Dc D4. 6 T2 G3 अस्त्यन्यः (K3 अनन्य°; Dc अथान्यः; D4 T2 G3 अगस्त्य°; D6 आगस्त्य°) पर्वतो राजन्; Dn अ(Dn3 आ)गस्त्यपर्वतो रम्यः (!); D1. 2 अस्मतः पर्वतो यत्र; D5 अस्त्यन्यपर्वताद्रम्यः.

17 Ś1 om. 17[ab] (cf. v.l. 14). — [a]) K1. 2 Dn D5 T2 G2–4 तत्र (for यत्र). — [c]) B1–3 D5 तत्र (for यत्र). T1 G1. 2. 4 M2 गंगा (for पुण्या). — [d]) K1 B Dn D1. 4. 6 G1 सरस्यासी°.

18 [a]) Dn D1. 3. 5 T1 G1 M सा; T2 G2–4 च (for [अ]सौ). B4 पुण्यशालेति; Dc ब्रह्मशैलेति. — [c]) K3 Dn1. n2 D5 T1 G4 आकीर्णं. Ś1 धूतपाप्मा विशाकीर्णा.

19 [a]) Ś1 K3. 4 मंगलो यश्च; D1. 3 मुद्गलीयश्च; D5 जांगली°. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 Dn D1–3. 5 महात्मनः (for सना°). — [c]) K2. 3 D1–3 T1 G1 केदारस्य; B2. 3 D4. 6 °स्तु.

20 [b]) Ś1 K1. 2 °फलागमः.

21 [a]) Ś1 K1. 2 Dn D3. 5 पुण्यं; M2 दिव्यं (for रम्यं). — [b]) D1. 2 °सेवितं (for °शोभितम्). — [c]) T1 G1. 2. 4 M1 बहुला (for बाहुदा).

22 K4 M2 om. (hapl.) 22[c]–23[d]. — [c]) T2 G3. 4 पूर्वस्यां दिशि राजेंद्र.

23 K4 M2 om. 23 (cf. v.l. 22). — [a]) Ś1 Dn2 D3. 5 G1 M1 तिसृष्वन्यानि; K1 °स्तु; G2. 4 त्रिष्वन्यानि च. T1 G1. 2. 4 राजेंद्र (for पुण्यानि). — [b]) D3 शृणु; T2 G2–4 सर्व (for दिक्षु). Ś1 K1. 2 सर्वासु (for तीर्थानि). Dc सर्वशः; D3 पांडव (for मे शृणु). — After 23[ab], D3 ins.:

458* विस्तारेण यथाबुद्धि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।

— Ś1 K1. 2 om. 23[cd].

Colophon om. in B1. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T G2–4 M1 आरण्य; B3 वन. — *Sub-parvan:* B2. 4 Dc

८६

धौम्य उवाच ।

दक्षिणस्यां तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत ।
विस्तरेण यथाबुद्धि कीर्त्यमानानि भारत ॥ १
यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी ।
बह्वारामा बहुजला तापसाचरिता शुभा ॥ २
वेण्णा भीमरथी चोभे नद्यौ पापभयापहे ।
मृगद्विजसमाकीर्णे तापसालयभूषिते ॥ ३
राजर्षेस्तत्र च सरिन्नृगस्य भरतर्षभ ।
रम्यतीर्था बहुजला पयोष्णी द्विजसेविता ॥ ४
अपि चात्र महायोगी मार्कण्डेयो महातपाः ।
अनुवंश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपतेः ॥ ५
नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतम् ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ६
माठरस्य वनं पुण्यं बहुमूलफलं शिवम् ।
यूपश्च भरतश्रेष्ठ वरुणस्रोतसे गिरौ ॥ ७
प्रवेण्युत्तरपार्श्वे तु पुण्ये कण्वाश्रमे तथा ।
तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥ ८
वेदी शूर्पारके तात जमदग्नेर्महात्मनः ।

C. 3. 8337
B. 3. 88. 12
K. 3. 86. 12

T$_1$ G$_1$ **तीर्थयात्रा**. Ś$_1$ K$_{1.\ 3.\ 4}$ B$_3$ Dn D$_{1-6}$ (all om. sub-parvan name) mention only **धौम्यतीर्थयात्रा**. — *Adhy. name:* T$_2$ G$_3$ **धौम्यप्राचीतीर्थगमनं**. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ (*sup. lin.*). n$_3$ 87; Dn$_3$ M$_2$ 88; D$_1$ 91; T G M$_1$ 86. — *Śloka no.:* Dn 29; D$_1$ 25.

86

1 ^{ab}) T$_1$ G$_{1.\ 2.\ 4}$ M$_2$ **दक्षिणेन**. Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ transp. **पुण्यानि** and **तीर्थानि**. K$_{3.\ 4}$ D$_{1-3}$ **पांडव** (for **भारत**). T$_1$ **तीर्थानि भरतर्षभ** (for ^{b}). — G$_1$ om. 1^{cd}. — ^{c}) B D$_4$. $_6$ **यथान्यायं** (for **°बुद्धि**). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ Dn D$_{3.\ 5}$ **तानि वै**; K$_{3.\ 4}$ B Dc D$_{1.\ 2.\ 4.\ 6}$ **भूमिप**; G$_2$ M **पार्थिव** (for **भारत**).

2 K$_1$ om. 2^a–3^b. — ^{c}) T$_2$ G$_{3.\ 4}$ **बहुधारा व°**. — K$_3$ om. (hapl.) 2^d–4^c. — ^{d}) K$_4$ Dn D$_{1-3.\ 5}$ M$_1$ **शिवा** (for **शुभा**).

3 K$_1$ om. 3^{ab}; K$_3$ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ **वैणा**; K$_4$ D (except D$_1$) **वेणा**; B **वेण्वा**. Ś$_1$ K$_2$ M **भैमरथी**; T$_2$ G **है**(G$_1$ **भै**)**मवती**. K$_4$ D (except D$_{4.\ 6}$) G$_1$ **चैव** (for **चोभे**). — G$_4$ om. 3^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ **°पक्षि°**; K$_2$ **°पक्ष°** (for **°द्विज°**). — ^{d}) K$_4$ Dc D$_{1.\ 2}$ T$_2$ G$_{2.\ 3}$ **°शोभिते**.

4 K$_3$ om. 4^{abc} (cf. v.l. 2). — ^{a}) Dn D$_5$ T$_2$ G$_{3.\ 4}$ M **तस्य** (for **तत्र**). K$_{1-4}$ Dc **तु** (for **च**). — ^{d}) Dc **द्विजशोभिता**. — After 4, D$_1$ ins. lines 1–5 of 459*.

5 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.\ 3}$ **महामनाः**; K$_{3.\ 4}$ D (except D$_{4.\ 6}$) **°यशाः**. — ^{c}) Ś$_1$ **अनुवेगं**; K$_{1-3}$ D$_{1.\ 2}$ T$_2$ G$_{2-4}$ **°वंशं**. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ **धरणीपते**; K$_4$ B$_{1.\ 2}$ D$_3$ **धरणीतले**; S **वसुधाधिप** (M$_1$ **°तले**).

6 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ T$_1$ **वि-** (for **नः**). — K$_{1.\ 2}$ (both om. lines 4–5) B$_{2.\ 4}$ Dc Dn D$_{1.\ 4.\ 6}$ ins. after 6 (D$_1$ however ins. lines 1–5 after 4):

459* **पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थ उत्तमे ।**
उद्धृतं भूतलस्थं वा वायुना समुदीरितम् ।
पयोष्ण्या हरते तोयं पापमामरणान्तिकम् ।
स्वर्गादुत्तुङ्गममलं विषाणं यत्र शूलिनः ।
स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यः शिवपुरं व्रजेत् । [5]
एकतः सरितः सर्वा गङ्गाद्याः सलिलोच्चयाः ।
पयोष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम ।

[(L. 4) B$_4$ Dc D$_{4.\ 6}$ **स्वर्गम्** (for **स्वर्गाद्**). B$_{2.\ 3}$ **विश्रामं** (for **विषाणं**). — (L. 5) D$_1$ **सद्यः** (for **मर्त्यः**). — (L. 6) Dc **सश्लिलोच्चयाः** (for **सलिलो°**).]

— On the other hand, B$_3$ T$_2$ G$_{3.\ 4}$ M$_2$ ins. after 6:

460* **मरुतः परिवेष्टारः सदस्याश्च दिवौकसः ।**

[B$_3$ **तस्यास्मत्पृथिवीपते** (for the posterior half).]

7 ^{a}) K$_3$ **मागधस्य**; K$_4$ **मातस्य च** (m **मावरस्य**); D$_3$ **माथुरस्य**; G$_1$ **अमारस्य**. Ś$_1$ K$_1$ **रम्यं** (for **पुण्यं**).

8 ^{a}) B D$_4$ **-गात्रेषु**; D$_6$ **-गात्रे तु**; Dc **-गा तत्र**; Dn D$_5$ **-मार्गे तु** (for **-पार्श्वे तु**). Ś$_1$ K$_{1.\ 3}$ **प्रवेणी** (Ś$_1$ **पूर्वेण**) **तूत्तरे पार्श्वे**; K$_3$ **पूर्वेणोत्तरपार्श्वे च**.

9 ^{a}) G$_{1.\ 4}$ **वेदिः**. Ś$_1$ **शीर्पार्भके** (sic); K$_{3.\ 4}$ B$_{1.\ 2.\ 4}$ D$_{3.\ 6}$ **सूर्पारके**; T$_2$ G$_3$ M **शूर्पाकरे**; G$_4$ **शूर्पकरा**. K$_{1.\ 2}$ G$_4$ **तत्र**; K$_3$ **तावज्** (for **तात**). — ^{d}) K$_{3.\ 4}$ Dc D$_{3.\ 5}$ **पुरी**

C. 3. 8338
B. 3. 88. 12
K. 3. 86. 12

रम्या पाषाणतीर्था च पुरश्चन्द्रा च भारत ॥ ९
अशोकतीर्थं मर्त्येषु कौन्तेय बहुलाश्रमम् ।
अगस्त्यतीर्थं पाण्ड्येषु वारुणं च युधिष्ठिर ॥ १०
कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्ड्येष्वेव नरर्षभ ।
ताम्रपर्णी तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तां शृणु ॥ ११
यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे ।
गोकर्णमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १२
शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात शिवश्च सः ।
ह्रदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः ॥ १३
तत्रैव तृणसोमाग्नेः संपन्नफलमूलवान् ।
आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसभे गिरौ ॥ १४
वैडूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमान्मणिमयः शिवः ।
अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः ॥ १५
सुराष्ट्रेष्वपि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।
आश्रमान्सरितः शैलान्सरांसि च नराधिप ॥ १६
चमसोन्मज्जनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ।
प्रभासं चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १७
तत्र पिण्डारकं नाम तापसाचरितं शुभम् ।
उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ १८
तत्र देवर्षिवर्येण नारदेनानुकीर्तितः ।
पुराणः श्रूयते श्लोकस्तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १९
पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेविते ।

चंद्रा; B Dn D4. 6 T2 G3 पुनश्चंद्रा; D1. 2 सरिच्चंद्रा. K4 [अ]थ (for च). Śi K1. 2 पुरी चंद्रनिभा नृप.

10 a) B Dc Dn D4. 6 M1 तत्रैव; T G2-4 मत्स्येषु (for मर्त्येषु). Śi K1. 2. 4 D1. 2 °तीर्था मर्त्ये च (K4 D1. 2 °षु); D3. 5 °तीर्थावर्तेषु; G1 °तीर्थमध्येषु. — b) G1 पुण्यं च (for कौन्तेय). Śi K2-4 D1-3. 5 बहुलाश्रमाः (Śi K4 °मा; K2 °मां; D1. 2 °मे); B D6 विपुलाश्रमं; T2 G2-4 प्रबलाश्रमः (G2 °मं).

11 b) K4 च भारत; D4. 6 नराधिप (for नर°). K4 S पांड्येषु (K4 पांड्ये च) भरतर्षभ. — c) Śi K2 ताम्रवर्णं; K1 °वर्ण्यं; K3 °पर्णा; Dc Dn2 D1. 2. 6 T1 M1 °पर्णी; D5 °पर्णा. — d) Śi K1. 2 B Dc D4. 6 तत् (for तां). M1 देवाश्रमपदं तथा.

12 c) Śi K D (except D4. 6) गोकर्ण इति. Śi K B1. 2. 4 Dn D3. 5. 6 विख्यातम्. — d) B3 विश्रुतं; Dn D6 विश्रुतः (for भारत).

13 b) K3 श्रोतः; B Dc Dn3 D4. 6 तत्र; T2 G3 चात्र (for तात). K3 श्रवश्च सः; Dc शिलोच्चयः (for शिवश्च सः). Śi K1. 2 शुचिः; Dn शुभः (!); D3 श्रयः (for च सः). — M3 om. 13d-15c. — d) K1 श्रीमान्मणिमयो गिरिः (cf. 15b).

14 K1 M3 om. 14 (for M3 cf. v.l. 13). — a) Śi K2 B3. 3 तृणसोमांग; B1 °सोमाख्यः; B4 °सोमांकैः; Dc D4. 6 °सोमांके; D5 °सोमांगैः; T G3-4 °धूमाग्नेः. Dn D1. 2 तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च. — b) Śi K4 B Dn D1. 2. 5 T1 संपन्नः; M1 आश्रमः (for संपन्न-). — d) Dc2 G2. 4 पुण्ये (for पुण्यो). Śi K2 D1. 3 M1 देवसभो; K3 °सहो; K4 B3 (m as in text) Dn D3. 4-6 °समो; Dc G4 °समे; T1 °सखे; T2 G3 °सभा-; G2 °सहे. Śi K (K1 om.) B2 (m as in text) D (except Dc) M1 गिरिः.

15 M3 om. 15abc (cf. v.l. 13). — a) B Dn1. n3 D3 वैदूर्यं°. — b) Śi K1. 2 गिरिः; B D1. 2. 4 शुभः (for शिवः). — B3 om. (hapl.) 15c-18b. — c) G2 आश्रमं. Śi K1. 2 B2 D6 तत्र (for चैव). K3 अगस्त्यस्याश्रमस्यैव.

16 B3 om. 16 (cf. v.l. 15). — G4 om. 16cd. — c) B4 Dn D3. 5 चैव (for शैलान्).

17 B3 om. 17 (cf. v.l. 15). — a) K1 चमसो मज्जनं; K4 तमसां मज्जनं (m as in text); B (B3 om.) Dc Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 चमसोद्भेदनं; T1 G1 तमसो मज्जनं; T2 (before corr.) तपसोन्मज्जनं; G2. 4 तपसा (G4 °सो) मज्जनं. — b) B1. 2 D4. 6 तथैव; B4 तत्रैव. T2 (before corr.) G2. 4 रचयंत्युत. — c) B (B3 om.) D4. 6 M चोदधेः. M1 यत्र; M3 तत्र (for तीर्थं). — d) T G2-4 त्रिषु लोकेषु विश्रुतं.

18 B3 om. 18ab (cf. v.l. 15); D2 om. 18. — b) Śi K1. 2 Dn D1. 5 G1 M2 शिवं (for शुभम्). — c) Śi K2. 3 D5 ऊर्जं°; G4 मज्ज° (for उज्ज°); cf. v.l. 20 also. — d) Śi K3 Dc1 D3 G4 M3 क्षिप्र- (for क्षिप्रं).

19 a) Śi K3. 4 B1 Dc Dn D1-3. 5 देवर्षिवीरेण; B2-4 D4. 6 °धीरेण. — G4 om. 19cd. — d) K3. 4 Dc D1. 2 जनाधिप (for युधि°).

20 B3 om. 20cd. — c) Śi K1-3 D5 ऊर्जयंतः (Śi °त; K3 D5 °ते); G4 मज्जयंते; cf. v.l. 18 also. T G3. 4 हि; G1 [s]पि; G2 [s]भि- (for स्म). — After 20, T1

उज्जयन्ते स्म तत्राङ्गो नाकपृष्ठे महीयते ॥ २०
पुण्या द्वारवती तत्र यत्रास्ते मधुसूदनः ।
साक्षाद्देवः पुराणोऽसौ स हि धर्मः सनातनः ॥ २१
ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।
ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥ २२
पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।
पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ २३
त्रैलोक्यं पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ।
आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

धौम्य उवाच ।
अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्तयिष्यामि ते दिशि ।
यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
प्रियङ्ग्वाम्रवनोपेता वानीरवनमालिनी ।
प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ॥ २
निकेतः ख्यायते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः ।
जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ॥ ३
वैडूर्यशिखरो नाम पुण्यो गिरिवरः शुभः ।
दिव्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ॥ ४
तस्य शैलस्य शिखरे सरस्तत्र च धीमतः ।

C. 3. 8360
B. 3. 89. 7
K. 3. 87. 7

---

ins.:

461* एष नारायणः श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः ।
नागपर्यङ्कमुत्सृज्य ह्यागतो मथुरां पुरीम् ।

21 [a]) K1. 2 B2 T2 G2. 3 M2 यत्र (for तत्र). — [b]) K3. 4 B4 D (except D4. 6) G4 यत्रासौ. — G4 om. 21[cd]; G1 om. (hapl.) 21[d]–23[c]. — [d]) Ś1 K1. 2 पुरातनः.

22 G1 om. 22 (cf. v.l. 21); K4 om. 22[ab]. — [c]) K4 जगन्नाथं (for ते वदन्ति). D1. 2 M महाबाहो.

23 G1 om. 23[abc] (cf. v.l. 21); G4 om. 23[ab]. — After 23[ab], T1 ins.:

462* मङ्गलं भगवान्विष्णुर्मङ्गलं मधुसूदनः ।
मङ्गलं पुण्डरीकाक्षो मङ्गलं गरुडध्वजः ।

24 [a]) Dn D3 T2 G3 त्रैलोक्ये. — After 24[ab], N (except K3) ins.:

463* अव्ययात्मा महात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः ।
[Dn1. n3 D1. 4–6 व्ययात्मा (for महात्मा).]

— [d]) K3 Dc पुराणः (Dc तत्रैव) पुरुषोऽव्ययः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* T1 तीर्थयात्रा. N G1 (om. sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थ (Dn2 om. तीर्थ) यात्राः. — *Adhy. name:* T2 G3 धौम्यदक्षिणतीर्थकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n2 88; Dn3 M2 89; D1 92; T G M1 87. — *Śloka no.:* Dn1. n3 D1 27; Dn2 28.

87

1 [a]) Cn आनर्तेषु; Cnp अवन्तिषु (as in text)! T1 प्रतीच्यां राजशार्दूल. — B1 om. 1[cd]. — [d]) = 3. 88. 1[d]. S (except M3) तीर्थान्याय°.

2 G4 om. 2[ab]. — [a]) T2 G2. 3 प्रियंग्वाम्रासवोपेता. — [b]) Ś1 K2. 3 Dn D1–3. 5. 6 °फल°; B3 °धन°; B4m D4. 6 °शालिनी. — [c]) K4 तत्र; B1 रम्या (for पुण्या). K3 पुण्यश्रोतां नदीं पुण्यां. — After 2, K1 B Dc Dn D4. 6 ins.:

464* त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः ।
नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सह सिद्धर्षिचारणैः ।
स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत ।
[(L. 1) Posterior half = 3. 87. 1[d]; 88. 1[d]. — (L. 3) Dc महर्षिसिद्धचारणाः (for the posterior half).]

3 [a]) Ś1 K1. 2. 4 Dn D1–3. 5 M2 श्रूयते (for ख्या°). — [b]) K1. 2 तत्र. Ś1 विश्रवतो; K3 D3. 5 विश्रावसोर्; B3 विश्रवनो. Ś1 K1–3 D3 मुनिः.

4 [a]) K4 B Dn1 D3 वैदूर्य°. — [b]) Ś1 K1. 2 शुचिः; K3. 4 Dn D3. 5 M शिवः (for शुभः). — [c]) B3 Dn D1. 3. 5 नित्य°. — [d]) T2 G2–4 हरिच्छदनाः (for °तच्छदाः).

C. 3. 8360
B. 3. 89.7
K. 3. 87.7

प्रफुल्लनलिनं राजन्देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
बह्वाश्चर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते ।
पुण्ये स्वर्गोपमे दिव्ये नित्यं देवर्षिसेविते ॥ ६
ह्रदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षेस्तत्र वै सरित् ।
विश्वामित्रनदी पारा पुण्या परपुरंजय ॥ ७
यस्यास्तीरे सतां मध्ये ययातिर्नहुषात्मजः ।
पपात स पुनर्लोकाल्लेभे धर्मान्सनातनान् ॥ ८
तत्र पुण्यह्रदस्तात मैनाकश्चैव पर्वतः ।
बहुमूलफलो वीर असितो नाम पर्वतः ॥ ९
आश्रमः कक्षसेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर ।
च्यवनस्याश्रमश्चैव ख्यातः सर्वत्र पाण्डव ।
तत्राल्पेनैव सिध्यन्ति मानवास्तपसा विभो ॥ १०
जम्बूमार्गो महाराज ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
आश्रमः शाम्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजगणायुतः ॥ ११
ततः पुण्यतमा राजन्सततं तापसायुता ।
केतुमाला च मेध्या च गङ्गारण्यं च भूमिप ।
ख्यातं च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितम् ॥ १२
पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम भारत ।
वैखानसानां सिद्धानामृषीणामाश्रमः प्रियः ॥ १३
अप्यत्र संस्तवार्थाय प्रजापतिरथो जगौ ।
पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनां वर ॥ १४
मनसाप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः ।
पापानि विप्रणश्यन्ति नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

---

5 [b]) Ś1 K1–3 D1. 2 तस्य (for तत्र). Dn D3. 5 पुण्यं महीपते; T G तरुलता(T1 °कुला-; G1 °वना)कुलं (for तत्र च धीमतः). — [c]) K3 प्रोत्फुल्लनलिनं रा°; Dn D5 फुल्लपद्मं महाराज.

6 [c]) K4 रम्ये; Dn D3–5 चैव; D6 तत्र (for दिव्ये). — [d]) K4 मुनि-; T G M2 देव- (G1 पुण्य-) (for नित्यं). Dn D3. 5 देवर्षिगणसेविते.

7 [a]) K1. 2 ह्लादिनी; G1 ह्लष्टानि; M2 ह्लदनी. — [b]) Ś1 K1. 2 राजर्षे. — [c]) Ś1 K D (except Dc D4) राजन्; B1 रम्या (for पारा). T1 विश्वामित्रा नदिवरा; T2 G3. 4 विश्वामित्रेण तपसा; G2 विश्वामित्रस्य नीवाराः. — [d]) T2 G3. 4 निर्मिता सर्वपावनी.

8 [a]) Ś1 गतो; K1–3 D4. 6 सभा- (for सतां). — [d]) Ś1 K2 लेभे धर्म्यान्; K4 D1. 2 लेभे लोकान्; T2 G2. 3 M1 लेभे पुण्यान्; G4 पुण्यान् लेभे. B D4. 6 च शाश्वतान् (for सना°).

9 [a]) Ś1 K1. 2. 4 D1. 2 यत्र (for तत्र). K3. 4 Dn D1–3. 5 G4 M1 पुण्यो ह्रदः; B Dc D4. 6 M2 पुण्या ह्रदाः; T1 पुण्यतमः (for पुण्यह्रदः). Ś1 K1. 2 चैव; B1. 3 तत्र; Dn D1. 5 ख्यातो (for तात). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 B3. 4 तत्र पर्वतः; B1 पर्वतोत्तमः (for चैव पर्वतः). — [cd]) N T1 °फलोपेतस्. N स्वसितो (K3 प्रशितो; Dc D4. 6 तुषितो) (for असितो).

10 [a]) M1 कक्षदेवस्य. — [b]) Ś1 K3 पुत्रः; K1. 2 पूतः (for पुण्यः). K3 यत्र (for तत्र). — [c]) B3 D4. 6 T2 G2–4 तत्र (for चैव). — [d]) Ś1 K1. 2 भारत (for पाण्डव). Dn D5 विख्यातस्तत्र पांडव. — [e]) T1 अल्पेनैव च कालेन; T2 G2–4 अल्पाल्पेनैव सिध्यंति (T2 G3 [by corr.] सिद्धाः स्युः).

11 [a]) K1. 3. 4 D1. 2 °मार्गे (for °मार्गो). — Ś1 K1. 2 D5 G4 om. (hapl.) 11[b]–12[a]. — [b]) K3. 4 Dc D1–3 S (G1 om.) मुनीनां (for ऋषीणां). — [c]) K3 श्रम्यतां; K4 D2 श्रीमं°; Dc सरिं°; D1. 2 तप°; T2 G3 M श्राम्यं°; G1 श्राव्य° (for शाम्य°). — [d]) K4 °गणः पुनः; B3 °गणावृतः; Dc1 G1 °गणायुतं; Dc2 °समायुतः; Dn D4. 6 °निषेवितः; T2 G2. 3 मृगपक्षिगणायुतः.

12 D3 om. 12[ab]; Ś1 K1. 2 D5 G4 om. 12[a] (cf. v.l. 11). — [a]) K3. 4 D1. 2 T G1–3 M2 जंबूमार्गो महाराज (=11[a]). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 Dn D5 T G तापसैर्युतः (Dn °र्युता; T2 G2–4 °वृतः); K3 D1. 3 तपसायुतः. — [d]) Ś1 K1 गंगाद्वारे; K3. 4 Dn D1–3. 5 M1 °द्वारं. — [f]) Ś1 K1. 2 तीर्थं; T2 G2–4 रम्यं (for पुण्यं). B3 द्विजगणावृतं; S मुनिनिषेवितं. — After 12, B3 *repeats* 12[ab] (v.l. निवेदितं for तापसायुता).

13 [b]) Ś1 K Dn D3. 5 M2 नामतः; B2 विश्रुतं (for भारत).

14 [a]) K3 संश्रवार्थाय; B2–4 संभवा°; Dn D3. 5 संश्रया°; T2 G2. 3 संस्तवं पार्थ; G4 संस्तवप्राप्त. — [b]) K1 इमं जगौ; B Dc D4. 6 इमां जगौ; S उदाजगौ (T2 [after corr.] G3 उपाजगौ). — [d]) T G2–4 M2 शृणु; G1 जगौ (for वर).

८८

धौम्य उवाच ।
उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै ।
तानि ते कीर्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ॥ १
सरस्वती पुण्यवहा ह्रदिनी वनमालिनी ।
समुद्रगा महावेगा यमुना यत्र पाण्डव ॥ २
तत्र पुण्यतमं तीर्थं प्लक्षावतरणं शिवम् ।
यत्र सारस्वतैरिष्ट्वा गच्छन्त्यवभृथं द्विजाः ॥ ३
पुण्यं चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ ।
सहदेवोऽयजद्यत्र शम्याक्षेपेण भारत ॥ ४
एतस्मिन्नेव चार्थेयमिन्द्रगीता युधिष्ठिर ।
गाथा चरति लोकेऽस्मिन्गीयमाना द्विजातिभिः ॥ ५
अग्नयः सहदेवेन ये चिता यमुनामनु ।
शतं शतसहस्राणि सहस्रशतदक्षिणाः ॥ ६
तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्ती महायशाः ।
विंशतिं सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ॥ ७
कामक्रुद्यो द्विजातीनां श्रुतस्तात मया पुरा ।
अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः सरकस्तस्य विश्रुतः ॥ ८
सरस्वती नदी सद्भिः सततं पार्थ पूजिता ।

C. 3. 838
B. 3. 90.
K. 3. 88.

15 a) T_2 G_3 हि (for [अ]पि). — b) B $D_{4.6}$ M_1 तप° (for मन°). — c) $Dn_{1.n3}$ $D_{3.5}$ विप्रण(*or* °न)श्यंति पापानि (by transp.). — d) $K_{1.2}$ शोभते; $B_{3.4}$ D_{4-6} T_1 G_1 M पूज्य° (for मोद°).

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T G_{2-4} M_1 आरण्य. — *Sub-parvan:* T_1 तीर्थयात्रा. N (except Dn_2) (all om. sub-parvan name) mention only धौम्यतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* G_1 धौम्यतीर्थानुक्रमणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 89; Dn_2 (wrongly) 99; Dn_3 M_2 90; D_1 93; T G M_1 88. — *Śloka no.:* Dn 18; D_1 16.

88

1 b) K_4 D_{1-3} तीर्था° (for पुण्या°). — B_3 om. 1^{cd}. — d) = 3. 87. 1^d. K_3 $B_{3.4}$ Dc $D_{4.6}$ T_1 G_1 M_1 तीर्था° (for पुण्या°). — After 1, B (B_3 om. line 2) Dc Dn $D_{4.6}$ ins.:

465* श्रृणुष्वावहितो भूत्वा मम मन्त्रयतः प्रभो ।
कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धां जनयते शुभाम् ।
[(L. 1) $B_{1.3.4}$ Dc राजन् (for भूत्वा).]

2 a) B Dc $D_{4.6}$ पुण्यजला; Dn $D_{3.5}$ महापुण्या; S पुण्यतमा (for °वहा). — b) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_1 G_4 ह्रादिनी. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ Dn $D_{1-3.5}$ तीर्थमालिनी; B D_6 वप्र°; Dc D_4 विप्र°; M_1 मेघ°; M_2 च प्रमाथिनी. — c) B_{1-3} $D_{4.6}$ महापुण्या; M_1 वेगवहा (for महावेगा). — d) $D_{1.2.4.6}$ तत्र. $D_{1.2}$ T_1 M_2 भारत (for पाण्डव).

3 G_4 om. 3. — a) $Ś_1$ K_4 Dn $D_{1.2}$ M_1 यत्र (for तत्र). Dn $D_{1.3.5}$ पुण्यतरं. — b) Dn $D_{3.5.6}$ S (except M_1) शुभं (for शिवम्). — c) T_2 $G_{2.3}$ M_2 सारस्वतीर्. — d) K_4 अवभृतैर्; Dn $D_{3.5}$ °भृथैर्; M_2 °भृथान्.

4 a) $Ś_1$ $K_{1.2}$ ख्यापयते; K_3 तमक्षयं; K_4 S (except G_4 M_2) च ख्यायते. — b) B_{1-3} °सरो (for °शिरो). B_2 Dc $D_{4.6}$ महत् (for ऽनघ).

5 a) K_3 चार्थेषु; B D (except D_3) चार्थेसौ (B_3 चाप्यर्थे) (for चार्थेयम्). — D_2 om. 5^b–6^a; $Ś_1$ om. 5^{cd}. — cd) M श्लोकश् (for गाथा), and गीयमानो.

6 D_2 om. 6^a (cf. v.l. 5). — b) B_2 Dn $D_{4.6}$ सेविता (for ये चिता). — c) $Ś_1$ K_{2-4} $D_{1-3.5}$ शतं सहस्रदक्षिणाः; K_1 B Dc Dn $D_{4.6}$ ते तस्य कुरुशार्दूल. — d) $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ सहस्रं शत°.

7 a) Dc_2 T_2 G_{2-4} अत्रैव; $D_{1.2}$ तथै° (for तत्रै°). — c) $Ś_1$ $K_{2.3}$ D (except $D_{3.4}$) T_1 M Cn विंशतिः; Cnp as in text. — d) T_2 G उदाहरत्.

8 G_4 om. 8. — a) B Dc $D_{4.6}$ °क्रुस्स (for °क्रुद्धो). — b) $Ś_1$ Dn $D_{3.5}$ यथा (for मया). — c) K_3 अत्रैव; D_5 अत्यर्थम्; M_1 अद्यापि (for अत्यन्तम्). K_3 M_1 चाश्रमः; G_2 आश्रयः. — d) $Ś_1$ M_1 शरकस्; K_1 $B_{2.3}$ $D_{4.6}$ सरसस्; K_2 चरकस्; T G (G_4 om.) M_2 शंकरस् (for सरकस्). $D_{4.6}$ T G (G_4 om.) M_2 तत्र (for तस्य). B $D_{4.6}$ भारत (for विश्रुतः). $K_{3.4}$ Dc Dn $D_{1-3.5}$ शरभंगस्य वि°.

9 b) $Ś_1$ K $D_{1.2}$ तात (for पार्थ). B_2 $D_{4.6}$ T_2 G_3 सेविता (for पूजि°). — c) K_4 B Dc D_3 वालिखिल्यैर्.

C. 3. 8361
B. 3. 90. 10
K. 3. 88. 10

वालखिल्यैर्महाराज यत्रेष्टमृषिभिः पुरा ॥ ९
दृषद्वती पुण्यतमा तत्र ख्याता युधिष्ठिर ।
तत्र वैवर्ण्यवर्णौ च सुपुण्यौ मनुजाधिप ॥ १०
वेदज्ञौ वेदविदितौ विद्यावेदविदावुभौ ।
यजन्तौ क्रतुभिर्नित्यं पुण्यैर्भरतसत्तम ॥ ११
समेत्य बहुशो देवाः सेन्द्राः सवरुणाः पुरा ।
विशाखयूपेऽतप्यन्त तस्मात्पुण्यतमः स वै ॥ १२
ऋषिर्महान्महाभागो जमदग्निर्महायशाः ।
पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजताभिभूः ॥ १३
यत्र सर्वाः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमम् ।
स्वं स्वं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ॥ १४

अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वावसुर्जगौ ।
इमं श्लोकं तदा वीर प्रेक्ष्य वीर्यं महात्मनः ॥ १५
यजमानस्य वै देवाञ्जमदग्नेर्महात्मनः ।
आगम्य सरितः सर्वा मधुना समतर्पयन् ॥ १६
गन्धर्वयक्षरक्षोभिरप्सरोभिश्च शोभितम् ।
किरातकिंनरावासं शैलं शिखरिणां वरम् ॥ १७
बिभेद तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारे युधिष्ठिर ।
पुण्यं तत्ख्यायते राजन्ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ १८
सनत्कुमारः कौरव्य पुण्यं कनखलं तथा ।
पर्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरूरवाः ॥ १९
भृगुर्यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेवितः ।

---

10 [a]) Dn D3. 5 महापुण्या (for पुण्य°). — [b]) B Dn D1. 3–6 यत्र (for तत्र). K3 T G3. 4 [आ]ख्याता (for ख्याता). — After 10[ab], B Dc Dn D4. 6 M2 (om. lines 2–4) ins.:

466* न्यग्रोधाख्यस्तु पुण्याख्यः पाञ्चाल्यो द्विपदां वर ।
दाल्भ्यघोषश्च दाल्भ्यश्च धरणीस्थो महात्मनः ।
कौन्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्यामितौजसः ।
आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

[(L. 1) B1. 3. 4 पुण्याक्षः; Dc Dn2 वै पुण्यः; Dn1. n3 पांचाल्यः (for पुण्याख्यः). Dc पांचाल्यो; D6 पंचाल्यो. — (L. 2) B1. 3. 4 दांत्यघोषश्च दांत्यश्च; Dc दांड्य° दांड्यश्च (for the prior half). B1. 2 धरण्याख्यो; Dc °णीस्थो (for °णिस्थो). Dc D4. 6 °मनाः (for °त्मनः).]

— K3. 4 om. 10[c]–11[d]; D1 G4 om. 10[cd]. — [c]) Ś1 K2 नैवं ववर्णवर्णौ च; K1 तेनैव वर्णसुवर्णौ च (hypermetric!); B1 नैतावववर्णौ वर्णौ च; B2–4 Dc Dn D4. 6 नैता(Dc नैक-; Dn D1. 6 एता)वर्णाव(B3 °वि)वर्णौ च; D2 नारदः पर्वतश्चैव; D3 नैवर्तुवर्णावर्णौ च; D5 तौ चार्कवर्णावर्णौ च. — [d]) Dn D2 विश्रुतौ (for सुपुण्यौ).

11 K3. 4 om. 11 (cf. v.l. 10). — [a]) B2 D4. 6 वेदज्ञैर्. K1. 2 Dn D1–3. 5 वेदविद्वांसौ. — [b]) Dc °विशारदौ; Dn D1–3. 5 वेदविद्या° (by transp.). — [c]) Ś1 K1. 2 Dn D1. 2. 4 ईजाते; B Dc D3. 5. 6 यजतः (for यजन्तौ). B1–3 D4. 6 तत्र; Dn D3. 5 मुख्यैः (for नित्यं). — [d]) Ś1 K1. 2 पुण्ये; D1. 2 पुण्यौ (for पुण्यैर्).

12 [a]) Ś1 K1. 2 सहिता; T1 बहवो (for बहुशो). — [b]) Ś1 K1. 2 D2 सर्षिगणाः पुरा; K3 सवरुणायुताः. — [c]) Ś1 K1. 2 विशाखा-; Dn2. n3 विश्राम-; D5 विश्राम्य (for विशाख-). — [d]) Dn D5 G1 तेन (for तस्मात्). Ś1 K1. 2 सदा; K3. 4 Dc D1. 2 S स च; Dn D3. 5 च सः (for स वै).

13 [a]) Ś1 K1. 2 राजन् (for महान्). — [b]) K Dc D1. 2 M1 °तपाः (for °यशाः). — [cd]) B2–4 D3. 4. 6 T2 G2–4 transp. पुण्येषु and रम्येषु. Ś1 [अ]यजते; K1. 2 ह्ययजद्; B Dc Dn D4–6 M2 यजत (B1. 3 D4 °तः) (for [अ]यजत). Ś1 K1. 2 विभुः; K3. 4 D3 [अ]भिभुः; B Dc Dn D4–6 M2 प्रभुः; D1. 2 [अ]भिभो (for [अ]भिभूः).

15 [a]) B D4. 6 चात्रैव (B4 चाप्यत्र) राजेंद्र (for चात्र महाराज). — [c]) Ś1 K1. 2 महावीर; T2 G3 महावीर्य; G2. 4 महाराज; M1 महाबाहो; M2 तथा वीर (for तदा वीर). — [d]) S वीक्ष्य (G1 यज्ञं) (for प्रेक्ष्य). Ś1 वीरं; Dn (Dn3m as in text) D3. 5 दीक्षां; G1 वीक्ष्य (for वीर्यं).

16 D6 om. (hapl.) 16[ab]. — [a]) B1–3 Dc D4 वै राजन्; D3. 5 T G2–4 M1 वै देवा; M2 देवानां (for वै देवान्). — [c]) Ś1 K1. 2 आगताः; K3. 4 D1 °गत्य (for °गम्य). Ś1 K1. 2 विप्रा; K3 विप्रं; K4 D (except D4. 6) विप्रान् (for सर्वा). — [d]) B Dc D4. 6 M [अ]तर्पयन्द्विजान् (for समत°).

17 [b]) K3. 4 B4 Dn D1–3. 5 M2 सेवितं (for शोभि°).

18 [b]) Ś1 K1. 2 B2–4 D (except Dc) गंगाद्वारं.

19 D3. 6 om. (hapl.) 19[a]–20[b]; G4 om. 19[ab]. — [a]) Ś1 K D1. 2 आकुमारं स्म; D5 सुकुमारं च (for सनत्कुमारः). Ś1 K1. 2. 4 Dc कौंतेय; T1 कुरवः. — [b]) S (G4 om.) पुण्यः कनखलस्तथा. — [c]) Ś1 पुनर्यत्र; K1. 2 पुरुर्यत्र; Dc1 Dn2 D1 पुनर्नाम. — [d]) B Dn2. n3 यातः; G [आ]स्यत (for जातः).

20 D3. 6 om. 20[ab] (cf. v.l. 19). — [a]) Ś1 K

स राजन्नाश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः ॥ २०
यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च पुरुषर्षभ ।
नारायणः प्रभुर्विष्णुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ॥ २१
तस्यातियशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ।
आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २२
उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयवहापरा ।
सुवर्णसिकता राजन्विशालां बदरीमनु ॥ २३
ऋषयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ।
प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं विभुम् ॥ २४
यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ।
तत्र कृत्स्नं जगत्पार्थ तीर्थान्यायतनानि च ॥ २५
तत्पुण्यं तत्परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ।
तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥ २६
आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ।
पुण्यानामपि तत्पुण्यं तत्र ते संशयोऽस्तु मा ॥ २७
एतानि राजन्पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
कीर्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च ॥ २८
एतानि वसुभिः साध्यैरादित्यैर्मरुदश्विभिः ।
ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥ २९
चरस्वैतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः ।
भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कण्ठां विजहिष्यसि ॥ ३० C. 3. 8406 B. 3. 90. 34 K. 3. 88. 33

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

B Dc D2. 4 तत्र (for यत्र). — b) Śi K1–3 °संवृतः; B Dn D4. 5 °सेविते; Dc °संवृते; G4 °पूजितः. — c) Dn D5 राजन्स (by transp.). Śi K1–3 नामतः (for आश्रमः). — d) B Dc D4. 6 °तुंगे °गिरौ; T1 G1 M °तुंदो °गिरिः.

21 a) K3 B Dn D1. 3–6 M यः स; Dc D2 T1 यः सं- (for यच्च). K3 B Dc D3. 4. 6 भविष्यं च. — b) K3 भविष्यत् (for भवच्च). B Dn D4–6 T1 G1 M भरत° (for पुरुष°). — K1 om. 21cd. — c) B D4. 6 विभुर्; Dc भृगुर्; T1 परं (for प्रभुर्). T2 G2. 3 जिष्णुः (for विष्णुः).

22 K4 D3 G1 om. (hapl.) 22c–23d. — d) S (G1 om.) भारत (for विश्रुतः).

23 K4 D3 G1 om. 23 (cf. v.l. 22). — ab) D1 transp. उष्ण- and शीत-. T2 G2–4 M2 कृष्ण° (for उष्ण°). T2 (before corr.) G2. 4 श्वेत° (for शीत°). Śi K1. 2 B Dn D1. 4. 6 T2 G2. 3 पुरा; G4 वरा; M2 च या (for [अ]परा).

24 D3 reads 24–27ab after 3. 89. 11c. — a) Śi K1. 2 [स]त्र हि (for यत्र). — b) Śi K1. 2 [अ]मितौ° (for महौ°). — c) G2. 4 प्राप्ता (for प्राप्य). D1. 2 तं च (for नित्यं). B2 D4. 6 नमंति स्म; T1 G1 नमस्यंते; T2 G2–4 उपासंते. — d) B D4. 6 M1 नारायणमजं (for देवं नारा°). Śi K1. 2. 4 B1–3 Dc Dn D5 प्रभुं; D1 विभो; T2 G3 भुवि (for विभुम्).

25 c) B4 Dn D1 सर्वं (for पार्थ). — 25d = 28d.

26 a) D3 तीर्थं (for पुण्यं). Śi K B2. 4 D परमं (D4. 6 तत्पुनर्) (for तत्परं). — b) K3 तीर्थं च; T2 G2–4 पवित्रं (for तत्तीर्थं). — After 26ab, B Dc Dn D4. 6 ins.:

467* तत्परं परमं देवं भूतानामीश्वरेश्वरम् ।
शाश्वतं परमं चैव धातारं परमं पदम् ।
यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः ।

— d) Śi K1. 2 देव (for चैव).

27 c) K3 M2 यत् (for तत्). — d) Śi K Dn D1–3. 5. 6 अत्र (for तत्र). Śi K1. 2 मे; B2 वा (for मा). S मा भूत्ते संशयोत्र वै.

28 c) Śi K1. 2 कुरु° (for नर°). — K3 om. 28d–29c. — d) = 25d. B1 D1. 3. 4. 6 पुण्या° (for तीर्था°). Dc सेवितानि महर्षिभिः (cf. 29d and v.l.).

29 K3 om. 29abc (cf. v.l. 28). — c) Śi K1. 2 देवताकल्पैः; Dn D1–3. 5 G1 M1 देवकल्पैश्च. — d) K3 Dc महर्षिभिः (for महा°); cf. v.l. 28.

30 b) B1. 3. 4 Dc D4. 6 सहितैः (Dc2 सेवितैः). B D4. 6 ब्रह्मवादिभिः; Dc ब्राह्मणर्षिभिः. — c) Śi K1. 2 °वेगैर् (for °भागैर्). — d) Śi K1–3 सोत्कंठो (for उत्कण्ठां). Śi K Dn D3. 5 M विहरिष्यसि (K1. 2. 4 °ति); T G विजयिष्यसे (G2 °सि).

Colophon. — *Major parvan:* Śi K2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* T G1. 3 तीर्थयात्रा. N (om. sub-parvan name) mentions only धौम्यतीर्थयात्रा, followed by समाप्ता (B2 Dn3 D1. 6 om. समाप्ता). — *Adhy. name:* T2 G3 धौम्यतीर्थानुक्रमणं; G2 धौम्यतीर्थकथनं.

८९

C. 3. 8407
B. 3. 91. 1
K 3. 89. 1

वैशंपायन उवाच ।
एवं संभाषमाणे तु धौम्ये कौरवनन्दन ।
लोमशः सुमहातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ॥ १
तं पाण्डवाग्रजो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते ।
उदतिष्ठन्महाभागं दिवि शक्रमिवामराः ॥ २
तमभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
पप्रच्छागमने हेतुमटने च प्रयोजनम् ॥ ३
स पृष्टः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् ॥ ४
संचरन्नस्मि कौन्तेय सर्वलोकान्यदृच्छया ।
गतः शक्रस्य सदनं तत्रापश्यं सुरेश्वरम् ॥ ५
तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यसाचिनम् ।
शक्रस्यार्धासनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ।
आसीत्पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ॥ ६
आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुसुतानिति ।
सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं द्रष्टुकामस्त्वां सहानुजम् ॥ ७
वचनात्पुरुहूतस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
आख्यास्ये ते प्रियं तात महत्पाण्डवनन्दन ॥ ८
भ्रातृभिः सहितो राजन्कृष्णया चैव तच्छृणु ।
यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्रार्थं पाण्डवर्षभ ॥ ९
तदस्त्रमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं महत् ।
यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागतम् ॥ १०
अमृतादुत्थितं रौद्रं तल्लब्धं सव्यसाचिना ।
तत्समन्त्रं ससंहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलम् ॥ ११
वज्रं चान्यानि चास्त्राणि दण्डादीनि युधिष्ठिर ।
यमात्कुबेराद्वरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन ।
अस्त्राण्यधीतवान्पार्थो दिव्यान्यमितविक्रमः ॥ १२
विश्वावसोश्च तनयाद्गीतं नृत्तं च साम च ।

— *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 M2 90; Dn3 91; D1 94; T G M1 89. — *Śloka no.*: Dn1. n2 31; Dn3 35; D1 29.

89

1 b) K4 Dc1 D2. 6 कौरवनंदनं; T1 कौरव्यनंदन. — c) Ś1 Dn T2 G3. 4 स; K3 नु (for सु-).

2 b) K4 D1. 2 M2 ये (for ने). — D3 om. 2c–4b. — c) Dn D5 उपातिष्ठन्. B1. 3. 4 D4. 6 M2 महाभागाः; B2 T2 G2–4 °राज; Dc D1 T1 °भाग; G1 M1 °त्मानं.

3 D3 om. 3 (cf. v.l. 2). — a) Ś1 Dn D1. 4 सम° (for तम°). — b) Dn D5. 6 धर्मपुत्रो. — d) T1 गमने (for अटने). M2 महर्षिं लोकविश्रुतं.

4 D3 om. 4ab (cf. v.l. 2). — b) B2 °मतिः; B3 Dc S (except G1. 2) °त्मना; D4. 6 °मते; D5 °तपाः (for °मनाः).

5 a) Ś1 K1. 3 इव (for अस्मि). — b) Ś1 K Dn D1–3. 5 T2 G3 सर्वान् (for सर्व°). — c) Ś1 K Dn D3. 5 T2 G2–4 भवनं (for सदनं).

7 a) Ś1 K Dc D1. 2 transp. आह and तत्र. B2 D4. 6 प्राह (for आह). Ś1 K B2 Dc D2 देवेंद्रो (for देवेशो). — b) K4 Dc Dn D3. 5 प्रति (for इति). — d) K4 D1 महाभुजं; Dc सभागतं; M2 महाभुज (for सहा°).

8 c) Ś1 K1. 2 राजन्; B4 तावद् (for तात). — d) B4 अहं (for महत्). K3 महांतं कुरुनंदन; K4 B1–3 Dc D1. 2. 4. 6 सुमहत्पांडुनंदन.

9 a) Dn2. n3 D5 ऋषिं (for भ्रातृ°). — b) T2 G2–4 सह (for चैव). — c) K3 B1. 2 D4. 6 S (except M2) यस्; B4 तत् (for यत्). Ś1 K1. 2 T1 त्वयोक्तं; B4 च प्रोक्तं (for त्वयोक्तो). Ś1 K1. 2 स्वयं भ्रातुर् (for महा°). — d) Ś1 K1. 2 Dn D5 भरतर्षभ; B2 पांडवो गतः; Dc D1. 2 G2 पांडुनंदनः; T2 G3. 4 M1 पांडवर्षभः.

10 a) Ś1 तदस्त्रं प्राप्तं; K1. 2 D1. 2 प्राप्तं तदस्त्रं; T2 G1. 3 तदस्त्रमाप्तं. — b) Ś1 K1–3 D (except D3. 4. 6) विभो (for महत्). — d) Dn D3. 5 आगमत् (for आगतम्).

11 c) Ś1 K1. 2 तं (for तत्). Cf. v.l. 3. 88. 24.

12 a) T2 G2. 3 शस्त्राणि (for चास्त्राणि). Ś1 K1–3 D1. 2 वज्रं चास्त्राणि च तथा; B4 Dn D3 वज्रम (B4 वज्रं चा)-स्त्राणि चान्यानि. — b) Ś1 K1. 2 दंडनीतिर्; K3 इंद्रादीनि; T1 दंडानीति; G2 दंड्यादीनि. — e) B2. 3 Dn1 D4. 6 [अ]वाप्त° (for [अ]धीत°). — f) B D4. 6 कुरुनंदन (for

वादित्रं च यथान्यायं प्रत्यविन्दद्यथाविधि ॥ १३
एवं कृतास्त्रः कौन्तेयो गान्धर्वं वेदमाप्तवान् ।
सुखं वसति बीभत्सुरनुजस्यानुजस्तव ॥ १४
यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ।
तच्च ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ॥ १५
भवान्मनुष्यलोकाय गमिष्यति न संशयः ।
ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे द्विजोत्तम ॥ १६
आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्त्रः क्षिप्रमर्जुनः ।
सुरकार्यं महत्कृत्वा यदशक्यं दिवौकसैः ॥ १७
तपसा तु त्वमात्मानं भ्रातृभिः सह योजय ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ १८
अहं च कर्णं जानामि यथावद्भरतर्षभ ।
न स पार्थस्य संग्रामे कलामर्हति षोडशीम् ॥ १९
यच्चापि ते भयं तस्मान्मनसिस्थमरिंदम ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यसाचाविहागते ॥ २०
यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमां प्रति ।
तच्च ते लोमशः सर्वं कथयिष्यत्यसंशयम् ॥ २१
यच्च किंचित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत ।
महर्षिरेष यद्ब्रूयात्तच्छ्रद्धेयमनन्यथा ॥ २२

C. 3. 8431
B. 3. 91. 25
K. 3. 89. 26

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

[अ]मितविक्रमः).

13 [a]) Dn D5. 6 तु (for च). — [b]) T1 G1 गीत-; M2 दिव्यं (for गीतं). N (except Ś1 K2) नृत्यं (for नृत्तं). — [d]) Ś1 K1. 2 °गृह्णाद् (for °विन्दद्).

14 [d]) G2 [अ]त्वरस् (for [अ]नुजस्). T1 अनुजस्तव सुव्रतः.

15 [a]) K2 B1-3 Dc D4. 6 यच्च (Dc यश्च) मां स (for यदर्थं मां). K2 नर° (for सुर°). — [c]) K2 तत्त्वतः; Dc यच्च ते. K1 B1 M1 कीर्तयिष्यामि. — [d]) T G तत् (for मे).

16 [a]) Ś1 K1. 2 °लोकं हि; Dn1. n3 D5 °लोकेपि; Dn2 T2 G °लोकेषु (G1 °लोकात्त्वं). K4 भगवान्मानुषे लोके (m as in text).

17 [b]) T2 G2-4 कृतार्थः (for °स्रः). — [d]) Ś1 K D2 दिवालयैः; D1 सुरालयैः; S दिवौकसां.

18 [a]) B Dc D4. 6 तत् (B4 च); Dn D5 [अ]पि (for तु). T2 G2-4 तत्तम् (for तु त्वम्). G1 तपसा त्वं च तीर्थेन. — [b]) Ś1 K D (except D4. 6) M1 योजय भ्रातृभिः सह.

19 T1 om. 19-20. — After 19[ab], K1. 2 B Dc Dn D4. 6 ins.:

468* सत्यसंधं महोत्साहं महावीर्यं महाबलम् ।
महाहवेष्वप्रतिमं महायुद्धविशारदम् ।
महाधनुर्धरं वीरं महास्त्रं वरवर्णिनम् ।
महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुम् ।
तथा ज्ञानगतिं स्कन्धं सहजोत्क्वणपौरुषम् ।

[(L. 1) B1. 2 Dc महात्मानं (for महो°). — (L. 3) Dc कृतास्त्रं (for महास्त्रं), and °वर्मिणं (for °वर्णिनम्). — (L. 5) Dc स्कन्धं (K1. 2 °दं); Cnp तथा ज्ञान° etc. (as above). B1. 2 Dc सहसो(Dc °जो)ज्वलकुंडलं; B4 महस्रनयनोपमं (for the posterior half).]

— [c]) Ś1 K1. 3. 4 D1. 2 च (for म).

20 T1 om. 20 (cf. v.l. 19). — [a]) Ś1 K Dn D1-3. 5 कर्णान् (for तस्मान्). — [b]) K3 अनिंदित (for अरिंदम). M1 मनसि स्थितमच्युत. — [c]) B D4. 6 M2 °ष्येहं (for °ष्यामि). — [d]) N G1 °साचिनि (for °साचाव्). Ś1 K4 B Dc D2-4. 6 [अ]तो गते; K1-3 Dn D1. 5 [उ]पागते; T2 G3 [इ]तो गते (for [इ]हागते).

21 Ś1 K1. 2 om. 21. — [a]) T2 G2-4 दुःखं (for वीर). — [c]) K3. 4 B Dc Dn2 D1. 3-6 महर्षिर्लोमशस्ते वै (K3. 4 D1. 3. 5 °शस्तत्ते); Dn1. n3 D2 स महर्षिर्लोमशस्तं.

22 [c]) Ś1 K D (except D3. 5. 6) G1. 4 ब्रह्मर्षिर् (for महर्षिर्). Ś1 K2 Dc Dn2 एव (for एष). B (B4 marg.) Dn3 D4. 6 लोमशो ब्रूयात् (for एष ब्रूयात्). B4 वै; G2. 4 तद् (for यद्). K3. 4 Dc Dn1. n2 D2. 3. 5 ब्रूयास्त्वं (Dn1. n2 D3. 5 °स्ते) (for ब्रूयात्). — [d]) B3 तच्छ्रुत्वेयम्; B4 तज्ज्ञेयम्; T1 तच्छ्रेयोयं; G4 तच्छ्रद्धेयं (for तच्छ्रद्धेयम्). K3 T G न चान्यथा (for अनन्यथा). Dn1. n2 D3. 5 न तच्छ्रद्धेयमन्यथा.

Colophon om. in K3. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn1. n2 T G2-4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* D2 T2 G1. 3 तीर्थयात्रा. K4 B3. 4 Dn1. n2 D1. 2. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2 लोमशवाक्यं; B4 इन्द्रवाक्यं; T1 लोमशगमनं; T2 G3 लोमशाभिगमनं; G1 लोमशागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 91;

९०

C. 3. 8432
B. 3. 92. 1
K. 3. 90. 1

लोमश उवाच ।
धनंजयेन चाप्युक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर ।
युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेधर्म्यया श्रिया ॥ १
त्वं हि धर्मान्परान्वेत्थ तपांसि च तपोधन ।
श्रीमतां चापि जानासि राज्ञां धर्मं सनातनम् ॥ २
स भवान्यत्परं वेद पावनं पुरुषान्प्रति ।
तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थपुण्येन पाण्डवम् ॥ ३
यथा तीर्थानि गच्छेत गाश्च दद्यात्स पार्थिवः ।
तथा सर्वात्मना कार्यमिति मां विजयोऽब्रवीत् ॥ ४
भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्वशः ।
रक्षोभ्यो रक्षितव्यश्च दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ५
दधीच इव देवेन्द्रं यथा चाप्यङ्गिरा रविम् ।
तथा रक्षस्व कौन्तेयं राक्षसेभ्यो द्विजोत्तम ॥ ६
यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्वतोपमाः ।
त्वयाभिगुप्तान्कौन्तेयान्नातिवर्तेयुरन्तिकात् ॥ ७
सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्नियोगाद्दर्जुनस्य च ।
रक्षमाणो भयेभ्यस्त्वां चरिष्यामि त्वया सह ॥ ८
द्विस्तीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन ।
इदं तृतीयं द्रक्ष्यामि तान्येव भवता सह ॥ ९
इयं राजर्षिभिर्याता पुण्यकृद्भिर्युधिष्ठिर ।
मन्वादिभिर्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ॥ १०
नानृजुर्नाकृतात्मा च नावैद्यो न च पापकृत् ।
स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ॥ ११
त्वं तु धर्ममतिर्नित्यं धर्मज्ञः सत्यसंगरः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो भूय एव भविष्यसि ॥ १२
यथा भगीरथो राजा राजानश्च गयादयः ।

Dn3 M2 92; D1 95; T G M1 90. — *Śloka no.:* Dn 25; D1 23.

90

1 [a]) K1 D1. 5 [अ]स्मि; K3 [अ]स्ति (for [अ]पि). Ś1 K D1. 3. 5 [उ]क्तः (for [उ]क्तं). — [b]) Ś1 K1. 2 B3 D1. 2 M2 तच्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु). T1 M1 नराधिप (for युधि°). D6 फलं तीर्थेषु भारत. — [c]) T2 G भ्रातरं मेनुजैः सार्धं. — [d]) Ś1 K1. 3. 4 D6 G2 M2 योजयेद् (for °येर्). Ś1 K2 वंद्यया (for धर्म्यया). K1 B3 Dc Dn3 D4. 6 T G3 M गिरा; B1. 2. 4 G1. 2. 4 धिया (for श्रिया). D1. 2 योजयेथास्तपश्रिया.

2 [a]) K1 S (except M1) धर्मं परं. B Dc D4. 6 वेत्सि (for वेत्थ). — [c]) T2 G2–4 चाभि-; M1 च वि- (for चापि). — [d]) Dn D6 M1 धर्मं राज्ञां (by transp.); D3 धर्मं राज्यं.

3 [a]) B D (except D1–3) परमं (for यत्परं). — [b]) K3 Dn D3. 5 T2 G2–4 पुरुषं (for °षान्). — [d]) K3. 4 B D (except D1. 2) पांडवान्; M1 पार्थिवं.

4 [a]) Ś1 तीर्थेन (for तीर्थानि). — [b]) T2 G2–4 गत्वा (for गाश्च). — [c]) T2 G2–4 सर्वं त्वया (for सर्वा°). — [d]) Ś1 K Dn D1–3. 5 अर्जुनो (K3 विजने) (for विजयो).

6 [c]) K3. 4 B Dn D4–6 G1 M कौंतेयान् (for °यं). D1 तथा रक्ष्यश्च कौंतेयो.

7 [a]) T1 G2. 4 च (for हि). — [c]) Ś1 [अ]भियुक्तं; K2 Dn D3. 5 [अ]भिगुप्तं; Dc1 हि गुप्तान्; Dc2 गुप्तान्हि (for [अ]भिगुप्तान्). Ś1 K2 Dn D2. 3. 5 कौंतेयं. — [d]) K3 B3 Dn2 T1 M1 नाभिवर्तेयुर्; Dc नाभिवर्धेयुर्; Dn1. n3 D5 न विवर्तेयुर्. Ś1 Dn D3. 5 अंतिकं.

8 After 8[ab], D1. 2 ins.:
469* आगतस्त्वां महाबाहो कुरु पुण्यं युधिष्ठिर ।

9 [a]) Ś1 K2 द्विस्तीर्णानि; K1 द्विवारंथा (?); M2 विस्तीर्णानि. K1 महाबाहो; K3 (corrupt) मयाबाहो. — [b]) M2 तीर्थानि (for दृष्टानि). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 D3 इमं (for इदं). K3. 4m यास्यामि; K4 B3 Dc वक्ष्यामि (for द्रक्ष्यामि).

10 [d]) T G M1 शुभावहा (G4 युधिष्ठिर) (for भया°).

11 [a]) T2 G2–4 नानृती (for नानृजुर्). M2 नानृतात्मा च. — [b]) K1 तृतीयं; B Dn D1. 2. 4. 6 नाविद्यो.

12 T1 om. (hapl.) 12[ab]. — [a]) S (T1 om.) °रतिर् (for °मतिर्). — [c]) B1. 2. 4 Dn D4. 6 M2 सर्वसंगेभ्यो.

13 [d]) T2 G2–4 पार्थिव (for पाण्डव).

यथा ययातिः कौन्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

न हर्षात्संप्रपश्यामि वाक्यस्यास्योत्तरं क्वचित् ।
स्मरेद्धि देवराजो यं किं नामाभ्यधिकं ततः ॥ १४
भवता संगमो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।
वासवः स्मरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ॥ १५
यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति ।
धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ॥ १६
तद्यदा मन्यसे ब्रह्मन्गमनं तीर्थदर्शने ।
तदैव गन्तास्मि दृढमेष मे निश्चयः परः ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

गमने कृतबुद्धिं तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् ।
लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

भिक्षाभुजो निवर्तन्तां ब्राह्मणा यतयश्च ये ।
ये चाप्यनुगताः पौरा राजभक्तिपुरस्कृताः ॥ १९
धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु चैव ते ।
स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भृतिः ॥ २०
स चेद्यथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।
अस्मत्प्रियहितार्थाय पाञ्चाल्यो वः प्रदास्यति ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारसमाहिताः ।
विप्राश्च यतयो युक्ता जग्मुर्नागपुरं प्रति ॥ २२
तान्सर्वान्धर्मराजस्य प्रेम्णा राजाम्बिकासुतः ।
प्रतिजग्राह विधिवद्धनैश्च समतर्पयत् ॥ २३
ततः कुन्तीसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह ।
लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काम्यकेऽवसत् ॥ २४

C. 3. 8457
B. 3. 92. 2
K. 3. 90. 2

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

---

14 D_3 om. 14^a–15^b. — ^{b}) T G मुने (for क्वचित्). — ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1.2}$ मां; D_5 G_4 M_1 यत् (for यं). — ^{d}) B De Dn $D_{4.6}$ T_2 (after corr.) को नामाभ्यधिकस्ततः (= 15^d).

15 De D_3 om. 15^{ab} (for D_3 cf. v.l. 14); $Ś_1$ om. (hapl.) 15. — ^{b}) $K_{2.3}$ $B_{1.4}$ Dn D_{4-6} T_1 M चैव (for यस्य). — ^{d}) $K_{2.4}$ T_1 $G_{1.4}$ M_2 किं (K_2 G_1 M_2 को) नामाभ्यधिकं ततः (= 14^d).

16 ^{a}) T_2 G_{2-4} तद्; G_1 M_2 मा (for मां). — ^{b}) T G_{2-4} गमनं (for दर्शनं). — ^{d}) $D_{1.2}$ तथैव (for कृतैव). — After 16, B_3 ins. 470*.

17 B_3 om. 17^a–19^b. — ^{a}) $Ś_1$ De यद्; K_3 स (for तद्). $Ś_1$ $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{1.2.4}$ यथा (for यदा). T G द्रष्टुं (G_1 दृष्ट्वा) (for ब्रह्मन्). — ^{cd}) $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{2.4}$ तथैव (for तदैव). B_{2-4} De Dn $D_{4.6}$ तीर्थान्येष; T_2 G_{3-4} परमेष (for दृढं).

18 B_3 om. 18 with the ref. (cf. v.l. 17); T_2 $G_{3.4}$ om. the ref. — ^{a}) B (B_3 om.) De Dn $D_{4.6}$ तु (for तं).

19 B_3 om. 19^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{b}) K_3 तापसाश्च ये; K_4 ये तपस्विनः (for यतयश्च ये). $D_{1.2}$ तथा (for च ये). — K_1 B De Dn $D_{4.6}$ ins. after 19^{ab} (B_3, which om. 17^a–19^b, ins. after 16):

470* क्षुत्तृष्णाध्वश्रमायासशीतार्तिमसहिष्णवः ।
ते सर्वे विनिवर्तन्तां ये च मिष्टभुजो द्विजाः ।
पक्वान्नलेह्यपानानां मांसानां च विकल्पकाः ।
तेऽपि सर्वे निवर्तन्तां ये च सूदानुयायिनः ।
मया यथोचिता जीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः ।

[(L. 2) De °वर्ततु (for °वर्तन्तां). — (L. 3) K_1 $D_{4.6}$ °लेह्यमानानां; B °पानलेह्यानां; De °पानभोज्यानां. K_1 विकल्पनं; De विकत्थनाः. — (L. 4) $B_{1.3}$ सूदाभिरनुयायिनः; De मुदाभिरनुजीविनः (for the posterior half). — (L. 5) B_3 De सदा (for मया). B_3 D_6 यथोचितैर्. B_3 De वीनैः; D_6 द्रव्यैः (for जीव्यैः).]

— ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{3.5}$ [अ]न्ये (for [अ]पि). — ^{d}) K_4 Dn $D_{4.6}$ G_2 °पुरःसराः; T_1 $G_{1.4}$ ये च भक्तिपुर°.

20 ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ तेभि- (for अभि-). $Ś_1$ $K_{3.4}$ चैव ह; $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ चैव हि; B De Dn $D_{4.6}$ ते च (Dc त्र) वै (for चैव ते). — ^{c}) T_1 G_1 ददाति (for दास्यति).

21 ^{b}) M_1 पृथिवीपतिः (for मनुजे°). —) S पांचालो.

22 B_3 $D_{1.2}$ G_4 om. the ref. — ^{b}) K_1 B D (except $D_{1-3.5}$) °प्रपीडिताः; T G गुरौ (G_4 °रु-) भारे समाहिते (T_2 G_3 °ताः). — ^{c}) B_3 मुनयो (for यतयो). N (except $Ś_1$) M_1 मुख्या; G_4 विप्रा (for युक्ता).

९१

C. 3. 8458
B. 3. 93. 1
K. 3. 91. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयान्तं कौन्तेयं ब्राह्मणा वनवासिनः ।
अभिगम्य तदा राजन्निदं वचनमब्रुवन् ॥ १
राजंस्तीर्थानि गन्तासि पुण्यानि भ्रातृभिः सह ।
देवर्षिणा च सहितो लोमशेन महात्मना ॥ २
अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव ।
अस्माभिर्हि न शक्यानि त्वदृते तानि कौरव ॥ ३
श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
अगम्यानि नरैरल्पैस्तीर्थानि मनुजेश्वर ॥ ४
भवन्तो भ्रातरः शूरा धनुर्धरवराः सदा ।
भवद्भिः पालिताः शूरैर्गच्छेम वयमप्युत ॥ ५
भवत्प्रसादाद्धि वयं प्राप्नुयाम फलं शुभम् ।
तीर्थानां पृथिवीपाल व्रतानां च विशां पते ॥ ६
तव वीर्यपरित्राताः शुद्धास्तीर्थपरिप्लुताः ।
भवेम धूतपाप्मानस्तीर्थसंदर्शनान्नृप ॥ ७
भवानपि नरेन्द्रस्य कार्तवीर्यस्य भारत ।
अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह ॥ ८
भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव ।
ध्रुवं प्राप्स्यसि दुष्प्रापाँल्लोकांस्तीर्थपरिप्लुतः ॥ ९
प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् ।
गङ्गाद्याः सरितश्चैव प्लक्षादींश्च वनस्पतीन् ।
त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयम् ॥ १०
यदि ते ब्राह्मणेष्वस्ति काचित्प्रीतिर्जनाधिप ।
कुरु क्षिप्रं वचोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ ११

---

24 [b]) Ś1 K1. 2 भ्रातृभिः (for ब्राह्मणैः). B3 वृतः (for सह).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B1 Dn1 D4. 6 T G1. 3 तीर्थयात्रा. K3. 4 B2–4 Dc Dn3 D1–3. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name,:* T2 G3 अर्जुनकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 92; Dn3 M2 93; D1 96; T G M1 91. — *Śloka no.:* Dn 27; D1 24.

91

1 [a]) K2–4 B1 Dc Dn1 D2. 3. 5 T1 प्रयातं. — [c]) K4 Dc T1 महाराजं (for तदा राजन्).

2 [c]) B Dn D4. 6 ऋषिणा चैव सं°.

3 [b]) Ś1 D1. 2 इच्छसि (for अर्हसि). — [c]) G1 M transp. हि and न. — Dc om. (hapl.) 3[d]–4[a]. — [d]) S (except M1) कुरुनंदन (for तानि कौरव).

4 Dn3 om. 4; Dc om. 4[a] (cf. v.l. 3). — [a]) D1. 2 T2 G2–4 °जुष्टानि; T1 G1 °सृष्टानि; M2 °विष्टानि. — [c]) K3. 4 B2. 3. 4m D1. 3. 5 अन्यैस् (for अल्पैस्). — [d]) B3 भरतर्षभ (for मनुजे°).

5 [a]) K4 Dn2. n3 D3 T2 G2. 3 भवतो (for °न्तो). G4 भ्रातरो भवतः शूरा. — [b]) M2 पराः (for सदा). — [d]) Dn Dc गच्छाम; D3–5 गच्छामो (for गच्छेम).

6 [b]) K4 B1–3 D प्राप्नुयामः. Ś1 K1. 2 D3. 4 फलं सुखं; K4 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 M2 सुखं (B2 M2 शुभं) फलं. — D2 om. 6[d]–7[c].

7 D2 om. 7[abc] (cf. v.l. 6). — [b]) D1 शुभ°; T1 G1 शुभास् (for शुद्धास्). — [d]) T2 G2–4 °संस्पर्शं (for °संदर्शं). D1. 2 पावनं तीर्थदर्शनं.

8 [b]) Ś1 K B3 D1–3. 5 धीमतः (for भारत). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 D1. 2 तु (for च). — [d]) B3 D1. 2. 5, T1 G1 चैव हि; T2 G2–4 चानघ.

9 [a]) Dc दिलीपस्य (for च वीरस्य). — [b]) K4 भारत; B4 धीमतः; S (except M2) पांडव (for पार्थिव). — [c]) B1–3 Dc1 Dn1. n3 D3. 4. 6 T2 G3 M2 प्राप्स्यति; D5 यास्यसि.

10 [a]) Dc पुण्यानि (for तीर्थानि). — [c]) M महाराज (for महीं°). — After 10, S ins.:

471* भवद्भिः पालिताः शूरैस्तीर्थान्यायतनानि च ।
[Prior half = 5[c].]

11 [b]) T1 प्रीतिरस्ति (for काचित्प्रीतिर्). Ś1 K1. 2 B3 Dc D3. 5 T G3 नरा° (for जना°). — [d]) T G तत्र; M वचः (for ततः).

तीर्थानि हि महाबाहो तपोविघ्नकरैः सदा ।
अनुकीर्णानि रक्षोभिस्तेभ्यो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १२
तीर्थान्युक्तानि धौम्येन नारदेन च धीमता ।
यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः ॥ १३
विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यटस्व नराधिप ।
धूतपाप्मा सहास्माभिर्लोमशेन च पालितः ॥ १४
स तथा पूज्यमानस्तैर्हर्षादश्रुपरिप्लुतः ।
भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
बाढमित्यब्रवीत्सर्वांस्तानृषीन्पाण्डवर्षभः ॥ १५
लोमशं समनुज्ञाप्य धौम्यं चैव पुरोहितम् ।
ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ।
द्रौपद्या चानवद्याङ्ग्या गमनाय मनो दधे ॥ १६
अथ व्यासो महाभागस्तथा नारदपर्वतौ ।
काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजग्मुर्मनीषिणः ॥ १७
तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजां चक्रे यथाविधि ।
सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथाब्रुवन् ॥ १८
युधिष्ठिर यमौ भीम मनसा कुरुतार्जवम् ।
मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ १९
शरीरनियमं ह्याहुर्ब्राह्मणा मानुषं व्रतम् ।
मनोविशुद्धां बुद्धिं च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः ॥ २०
मनो ह्यदुष्टं शूराणां पर्याप्तं वै नराधिप ।
मैत्रीं बुद्धिं समास्थाय शुद्धास्तीर्थानि गच्छत ॥ २१
ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
दैवं व्रतं समास्थाय यथोक्तं फलमाप्स्यथ ॥ २२
ते तथेति प्रतिज्ञाय कृष्णया सह पाण्डवाः ।
कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे मुनिभिर्दिव्यमानुषैः ॥ २३
लोमशस्योपसंगृह्य पादौ द्वैपायनस्य च ।
नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ॥ २४
धौम्येन सहिता वीरास्तथान्यैर्वनवासिभिः ।
मार्गशीर्ष्यामतीतायां पुष्येण प्रययुस्ततः ॥ २५

C. 3. 8484
B. 3. 93. 26
K. 3. 91. 27

---

12 [a]) M तु (for हि). — [b]) Ś1 K1 G1 सह (for सदा). — [c]) Ś1 K1. 2 अव° (for अनु°).

13 [a]) Ś1 K1. 2 तानि ह्युक्तानि; K4 तथान्यु°; D1 तथाप्यु°; D3 तथेत्यु° (for तीर्थान्यु°). — After 13[ab], B3 ins.:

472* नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च ।
[Cf. 17[ab].]

— [c]) K3 यान्युवाचाथ; D1–3. 5 यानि वक्ता च. T1 यान्यान्युवाच देवर्षिर्.

14. B4 transp. 14[ab] and 14[cd]. — [b]) Ś1 K D1–3. 5 महीपते (for नरा°). — After 14[ab], K1. 4 D1–3 ins.:

473* ऋषिकुल्याश्च कात्स्न्र्येन लोडयस्व युधिष्ठिर ।

— [d]) K2 B D (except D1–3. 5) T1 G1 M [अ]भि- (for च).

15 [a]) K3 तदा; B D (except D1–3. 5) राजा (for तथा). — D4 om. (hapl.) 15[d]–16[c]. — [e]) Ś1 K1. 2. 4 D1. 2. 5. 6 भरतर्षभ (D5. 6 °भः) (for पाण्ड°).

16 D4 om. 16[abc] (cf. v.l. 15). — [a]) K2 T G3. 4 °प्राप्य (for °ज्ञाप्य).

17 [b]) B2–4 Dn D4 पर्वतनारदौ (by transp.). — [c]) Ś1 K Dc D1–3. 5 M1 पांडवान्. K2 प्रष्टुं; T1 द्रष्टा (for द्रष्टुं).

19 Before 19, B4 Dc Dn D4. 6 ins. ऋषय ऊचुः. — K1 om. 19[ab]. — [b]) Ś1 °सेन सु°; K4 D1. 5 T1 M1 मनःसु; D2 मनस्य; D3 मानसं; T2 G2–4 M2 मनसः (for मनसा). — [d]) = 21[d]. N M1 यास्यथ (Ś1 Dc2 Dn1 °त); M2 गच्छथ (for गच्छत).

20 G1 om. (hapl.) 20–21. — [a]) K1. 2 शारीरं नियमं. Ś1 K1. 2 B2 Dn प्राहुर्; D5 त्वाहुर् (for ह्याहुर्). — K3 om. 20[b]–21[d], and (erroneously) *repeats* instead 3. 90. 9[d]–19[b]. — [b]) Ś1 B1. 3. 4 T2 (after corr.) G3 मानसं (for मानुषं). B3 महत् (for व्रतम्). B2 D4. 6 ब्राह्मणानां च सांप्रतं; D5 °णानां महद्व्रतं. — [c]) K (K3 om.) B2 D1–3 M2 मनोविशुद्धिं; Dc °शुद्ध्या; T1 °शुद्धं. — [d]) D3. 5 बुधाः (for द्विजाः).

21 K3 G1 om. 21 (cf. v.l. 20). — [a]) B1. 3. 4 Dn D4. 6 शौचाय (Dn2 °र्थं) (for शूराणां). — Ś1 K1. 2 om. 21[cd]. — [d]) = 19[d]. K4 M2 गच्छथ; B Dn D4. 6 द्रक्ष्यथ (B2 यास्यथ) (for गच्छत).

22 [a]) Ś1 मनसः; K1. 2 मनुषैः; K4 D2. 3 M1 मानुषैः (for मानसैः). K3 ये चाप्यनुगताः पौराः.

23 [d]) T2 G2–4 देव° (for दिव्य°).

25 [b]) B Dn D4. 6 तथा तैर्.

26 [a]) B3 कांचनानि; G1 कार्मुकाणि (for कठि°). — [c]) T2 G2–4 M2 अभेद्य° (for °द्यैः). — [d]) Ś1 B4 Dc D3. 5

C. 3. 8484
B. 3. 93. 27
K. 3. 91. 28

कठिनानि समादाय चीराजिनजटाधराः ।
अभेद्यैः कवचैर्युक्तास्तीर्थान्यन्वचरंस्तदा ॥ २६
इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यै रथैः परिचतुर्दशैः ।
महानसव्यापृतैश्च तथान्यैः परिचारकैः ॥ २७
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः समार्गणाः ।
प्राङ्मुखाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा जनमेजय ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

युधिष्ठिर उवाच ।
न वै निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम ।
तथास्मि दुःखसंतप्तो यथा नान्यो महीपतिः ॥ १
परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्मरतानपि ।
ते च लोमश लोकेऽस्मिन्नृध्यन्ते केन हेतुना ॥ २

लोमश उवाच ।
नात्र दुःखं त्वया राजन्कार्यं पार्थ कथंचन ।
यदधर्मेण वर्धेरन्नधर्मरुचयो जनाः ॥ ३
वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ ४
मया हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते ।
वर्धमाना ह्यधर्मेण क्षयं चोपगताः पुनः ॥ ५
पुरा देवयुगे चैव दृष्टं सर्वं मया विभो ।
अरोचयन्सुरा धर्मं धर्मं तत्यजिरेऽसुराः ॥ ६
तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशन्भारतासुराः ।
तानधर्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ॥ ७
दर्पान्मानः समभवन्मानात्क्रोधो व्यजायत ।
क्रोधाद्ह्रीस्ततोऽलज्जा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ॥ ८

अनुचरन्; K₃ उपच°; T₂ G₂₋₄ अभ्यच°. Ś₁ K₁. ₂. ₄ Dc तथा; B₂ Dn D₄. ₆ ततः (for तदा)

28 ᵇ) T G₂. ₃ तूणावंतः. T₂ G₃ समार्गणैः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ Dn₂ T G₂₋₄ M₁ आरण्य. — *Sub-parvan:* B₁₋₃ Dc₁ Dn₁. n₂ D₄. ₆ T₁ तीर्थयात्रा (B₂ cont. लोमशतीर्थयात्रा); K₃. ₄ B₄ Dc₂ Dn₃ D₁₋₃. ₅ T₂ G₁. ₃ (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* T₂ G₃ पाण्डवप्रस्थानं; G₁ पाण्डवप्रस्थापनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ (*sup. lin.*). n₂ 93; Dn₃ M₂ 94; D₁ 97; T G M₁ 92. — *Śloka no.:* Dn 29; D₁ 30.

92

2 ᵇ) T₁ G₁ M तानधर्म- (M₂ °में); T₂ G₂₋₄ तथाधर्म- (for न च धर्म-). Ś₁ K₃ B₂ Dn D₂₋₄. ₆ -गतान्; K₄ -परान् (for -रतान्). — ᵈ Ś₁ K₃ तप्यंते; K₁ स्पृश्यं°; K₂ नंदं°; K₄ दृश्यं°; B₁. ₄ Dc D₅ तृप्यं°; D₁. ₂ वर्ध°; D₃ दीप्यं°; T₁ बुध्यं° (for ऋध्यन्ते).

3 ᵃᵇ) K₃ G₂. ₄ transp. राजन् and कार्यं. Dc कर्तव्यं तत् (for कार्यं पार्थ). K₃. ₄ D₁₋₃ कदा° (for कथं°). — ᶜ) Dn D₄. ₆ वर्धेयुर्; T₂ G₂₋₄ सिध्येरन्. — ᵈ) Ś₁ K D₁₋₃. ₅ तेधर्मरु°; B₁ अधर्मरतयो; B₂ °मतयो. Dc D₃. ₅ T₂ G₃. ₄ नराः.

4 ᵃ) K₄ अधर्मेणैव ते तावत्; Dc D₃. ₅ अधर्मेणैधते राजन्. — ᵈ) Ś₁ K₁₋₃ D₅ समूलं. Ś₁ K D₁. ₂. ₅ च (for तु). — After 4, S (except M₂) ins.:

474* यत्र धर्मेण वर्धन्ते राजानो राजसत्तम ।
सर्वान्सपत्नान्बाधन्ते राज्यं चैषां विवर्धते ।

6 ᵃ) Ś₁ K D₁. ₂ M₂ चैतत्; G₄ सर्वं (for चैव). — ᵇ) Ś₁ K B₁. ₂ D₁. ₂ सर्वं दृष्टं (by transp.). Dc चैवं; G₄ चैव (for सर्वं). K₄ Dn₂ D₁. ₂ प्रभो (for विभो). — ᶜ) T₂ G₃ धर्मान् (for धर्मं). — ᵈ) Ś₁ K₁. ₂ अधर्मं भेजिरे; G₁ धर्मं तं भेजिरे (for धर्मं तत्यजिरे).

7 Ś₁ om. (hapl.) 7ᵃᵇ. — ᵃ) D₅ देवास्तीर्थानि (by transp.). — ᵇ) G₂ पार्थिवा° (for भारता°). — ᵈ) K₃ सर्वान् (for पूर्वम्).

8 K₃ om. 8. — ᵃ) K₄ transp. मानः and समभवत्. — ᵇ) B₃ [s]स्य जायते; Dn₁. n₂ G₄ [s]म्यजायत; D₃ [s]भ्यजायते; T₁ ह्यजायत; T₂ G₃. ₃ [s]भिजायते; G₁ [s]व्य-

तानलज्जान्गतह्रीकान्हीनवृत्तान्वृथाव्रतान् ।
क्षमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात्प्रजहुस्ततः ।
लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरान्नृप ॥ ९
तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दर्पोपहतचेतसः ।
दैतेयान्दानवांश्चैव कलिरप्याविशत्ततः ॥ १०
तानलक्ष्मीसमाविष्टान्दानवान्कलिना तथा ।
दर्पाभिभूतान्कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः ॥ ११
मानाभिभूतानचिराद्विनाशः प्रत्यपद्यत ।
निर्यशस्यास्ततो दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः ॥ १२
देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च सरांसि च ।
अभ्यगच्छन्धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च ॥ १३
तपोभिः क्रतुभिर्दानैराशीर्वादैश्च पाण्डव ।
प्रजहुः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे ॥ १४

एवं हि दानवन्तश्च क्रियावन्तश्च सर्वशः ।
तीर्थान्यगच्छन्विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमाम् ॥ १५
तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ।
पुनर्वेत्स्यसि तां लक्ष्मीमेष पन्थाः सनातनः ॥ १६
यथैव हि नृगो राजा शिबिरौशीनरो यथा ।
भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुरूरवाः ॥ १७
चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादम्भसश्च ते ।
तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मनाम् ॥ १८
अलभन्त यशः पुण्यं धनानि च विशां पते ।
तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्धासि विपुलां श्रियम् ॥ १९
यथा चेक्ष्वाकुरचरत्सपुत्रजनबान्धवः ।
मुचुकुन्दोऽथ मान्धाता मरुत्तश्च महीपतिः ॥ २०
कीर्तिं पुण्यामविन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ।

C. 3. 8507
B. 3. 94. 21
K. 3. 92. 23

जायत. — [c]) D1. 2 मोहस्; D5 नश्यत्; T1 G2 अश्रीस्; G1 अभीस् (for अह्रीस्). Ś1 राज्ञां; K1. 2 राजन् (for ऽलज्जा). K4 D3 क्रोधोद्भवात्तथा तेषां. — [d]) Ś1 K (K3 om.) लज्जा वृत्तं; D3 प्रज्ञा वृत्तं; M2 वृत्तमेषां (for वृत्तं तेषां).

9 [a]) K4 D1 G1 विलज्जान्; T G2–4 M2 निर्लज्जान् (for अलज्जान्). K4 Dc D3 नष्टवृत्तान्; B Dn1. n2 अनह्रीकान्; D1 T G2–4 गतश्रीं; M2 हतश्रीं (for गतह्रीं). D5 तान्नष्टलज्जान्निवृत्तान्. — [b]) K4 D3 वृथाचारान्; Dc पापाचारान्; D5 वृथादानान् (for हीनवृत्तान्). Ś1 K1. 2 D1. 2 वृथामतीन्; K3 तथामतीन्; B2 गतव्रतान्; G1 तथागतान्; G4 वृथा स्थितान् (for वृथा°). — [c]) K3. 4 D5 समं (for क्षमा). D3 सत्यं (for लक्ष्मीश्). K1. 2 च दर्पश्च; D4 स्वधर्मश्च. — [d]) K3. 4 D1–3. 5 च (for तु).

11 Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 11[a] (with 10[bcd]); G4 om. 11[ab]. — 11[a] = 10[a]. — [b]) Ś1 K D3. 5 भृशं; B Dc Dn D1. 2. 4. 6 हतान् (B2 सह); T1 तदा (for तथा). — K3 om. 11[cd]; Dn3 D3. 5 om. (hapl.) from कौन्तेय (in 11[c]) up to °भूतान् (in 12[a]).

12 K3 reads 12[ab] after 10[ab]. Dn3 D3. 5 om. मानाभिभूतान् (cf. v.l. 11). — [b]) Dn D3. 4. 6 S (except M2) समं (for प्रत्य°). — K3 om. 12[cd]. — [c]) Dn1 S निर्यशस्कास्. B1 Dn D5 तथा; D4. 6 तदा (for ततो). — After 12, S ins.:

475* अधर्मरुचयो राजन्नलक्ष्म्या समधिष्ठिताः ।

13 [a]) Dn1. n2 D3. 5. 6 M2 देवांस्तु (for देवा°). K3 D1. 2 च (for तु). T G M1 ततो देवाः सागरांश्च. — [c]) T2 G2–4 पुण्य° (for धर्म°).

14 [c]) K3. 4 D1. 2 M2 प्राजहुः. Ś1 K Dc D1 M1 सर्वदुःखानि (K3 °दुष्टानि).

15 [ab]) N M2 आदान° (K3 ते दान°) (for हि दान°), and निरादाना° (for क्रियावन्त°). — [d]) T1 धृतिम्; G4 धर्मम् (for भूतिम्). G4 उत्तमम् (for उत्तमाम्).

17 [d]) G2. 4 यथा (for गयः). Ś1 K1. 2 गयः पूरूरवा यथा.

18 [a]) K4 D1–3 -नित्याः; T G -युक्ताः (for नित्यं).

19 [a]) T2 G2–4 तेलभंत (for अलभन्त). — [d]) Ś1 K1–3 B Dn D2. 3. 6 लब्ध्वा सु- (Ś1 K1. 2 च); D4 लब्ध्वाशु; D5 लप्स्यसे (for लब्धासि).

20 [a]) K4 B Dc Dn D4. 6 अभवत्; D5 -कुरवः (for अचरत्).

21 [d]) K4 T G लप्स्यसे; B Dn D3–6 M2 वेत्स्यसि (for °से).

22 [ab]) K1 G1 धार्तराष्ट्रः. Ś1 K1. 2 च (for तु). B Dn D4. 6 G4 [अ]धर्मेण (for दर्पेण). D3. 5 transp. दर्पेण and मोहेन. K1 G1 वशीकृतः. — [c]) N नचिराद्धि (B Dc Dn D4. 6 °द्वै) विनंक्ष्यंति (D3. 5 नशिष्यंति).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4

C. 3. 8508
B. 3. 94. 22
K. 3. 92. 23

देवर्षयश्च कात्स्न्र्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसे ॥ २१
धार्तराष्ट्रास्तु दर्पेण मोहेन च वशीकृताः ।
नचिराद्विनशिष्यन्ति दैत्या इव न संशयः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

वैशंपायन उवाच ।

ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र ह ।
क्रमेण पृथिवीपाल नैमिषारण्यमागताः ॥ १
ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप ।
कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तं च भारत ॥ २
तत्र देवान्पितॄन्विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः ।
कन्यातीर्थेऽश्वतीर्थे च गवां तीर्थे च कौरवाः ॥ ३
वालकोट्यां वृषप्रस्थे गिरावुष्य च पाण्डवाः ।
बाहुदायां महीपाल चक्रुः सर्वेऽभिषेचनम् ॥ ४
प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते ।
ऊषुरापॢत्य गात्राणि तपश्चातस्थुरुत्तमम् ॥ ५
गङ्गायमुनयोश्चैव संगमे सत्यसंगराः ।
विपाप्मानो महात्मानो विप्रेभ्यः प्रददुर्वसु ॥ ६
तपस्विजनजुष्टां च ततो वेदीं प्रजापतेः ।
जग्मुः पाण्डुसुता राजन्ब्राह्मणैः सह भारत ॥ ७
तत्र ते न्यवसन्वीरास्तपश्चातस्थुरुत्तमम् ।
संतर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा द्विजान् ॥ ८
ततो महीधरं जग्मुर्धर्मज्ञेनाभिसत्कृतम् ।
राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमद्युते ॥ ९
सरो गयशिरो यत्र पुण्या चैव महानदी ।

M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B1–3 T1 तीर्थयात्रा; K3. 4 B4 D G1 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2 B4 लोमशवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*) 94; Dn3 M2 95; D1 98; T G M1 93. — *Śloka no.:* Dn 22.

93

1 a) T2 G2–4 नदा (for तथा). — b) B2 T1 हि (for ह). — c) K1. 2 G1. 2 °पालाः. — d) S (except T1 G4) नैमिशा°.

3 a) D3. 5 चैव (for विप्रान्). — c) B3 D5 (with hiatus) °तीर्थे अश्वतीर्थे; D2 °तीर्थे च श्वतीर्थे; G1 °तीर्थे ये च भक्त्या; G4 M1 °तीर्थे च तीर्थे च. — d) D2 स्नातास्तीर्थे; D5 महातीर्थे (for गवां तीर्थे). K3 च कौरव; Dn D3. 5. 6 M2 च भारत. D1 स्नाताः सर्वे तु पांडवाः.

4 a) Ś1 K1–3 कालकूट्यां; D कालकोट्यां; G2. 4 पाल°. N G1. 2 M2 विषप्रस्थे (D3 रवि°; D5 विषप्रस्थैः). — b) Dn कौरवाः (for पाण्डवाः)!

5 c) K B3 Dc D1. 2. 5 T1 G1 M2 आप्लाव्य; T2 G2–4 चाप्लाव्य (for आप्लुत्य).

6 G1 om. (hapl.) 6a–8b. — a) T G (G1 om.) चापि (for चैव). — T1 om. 6c–8b.

7 T1 G1 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) D1 °संजुष्टाः; D2 °संघुष्टाः; M1 °संजुष्टां (for °जुष्टां च). Ś1 वा (for च). — b) K4 (m as in text) देशान्; T2 G3 वेदिं (for वेदीं). Ś1 K3. 4 Dc D1–3. 5 विशां पते (for प्रजा°).

8 T1 G1 om. 8ab (cf. v.l. 6); G4 om. 8. — a) Ś1 K Dc D1. 2 राजन् (for वीराः). — b) D3. 5 om. च.

9 b) D3. 5 [अ]नु-; T G3 [अ]पि (for [अ]भि-). B Dn D1. 2. 4. 6 -संस्कृतं; D3. 5 -पालितं; T2 G -सत्कृताः (G1 -रक्षितं) (for -सत्कृतम्). — d) D1 G4 °द्युता (for °द्युते). — After 9, K1 ins. 476* (om. line 2).

10 a) B Dn D4. 6 नगो (for सरो). B3 नाम (for यत्र). — b) Ś1 K1. 2 यत्र पुण्या; B2 D5 पुण्या यत्र (for पुण्या चैव). — B D (except D1–3. 5) ins. after 10ab: K1 (om. line 2) ins. after 9:

476* वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिता ।
दिव्यं पवित्रकूटं च पवित्रधरणीधरम् ।

ऋषिजुष्टं सुपुण्यं तत्तीर्थं ब्रह्मसरोत्तमम् ॥ १०
अगस्त्यो भगवान्यत्र गतो वैवस्वतं प्रति ।
उवास च स्वयं यत्र धर्मो राजन्सनातनः ॥ ११
सर्वासां सरितां चैव समुद्भेदो विशां पते ।
यत्र संनिहितो नित्यं महादेवः पिनाकधृक् ॥ १२
तत्र ते पाण्डवा वीराश्चातुर्मास्यैस्तदेजिरे ।
ऋषियज्ञेन महता यत्राक्षयवटो महान् ॥ १३
ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजग्मुस्तपोधनाः ।
चातुर्मास्येनायजन्त आर्षेण विधिना तदा ॥ १४
तत्र विद्यातपोनित्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
कथाः प्रचक्रिरे पुण्याः सदसिस्था महात्मनाम् ॥ १५
तत्र विद्याव्रतस्नातः कौमारं व्रतमास्थितः ।
शमठोऽकथयद्राजन्नामूर्तरयसं गयम् ॥ १६
अमूर्तरयसः पुत्रो गयो राजर्षिसत्तमः ।
पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ॥ १७
यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वन्नो बहुदक्षिणः ।
यत्रान्नपर्वता राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८
घृतकुल्याश्च दध्नश्च नद्यो बहुशतास्तथा ।
व्यञ्जनानां प्रवाहाश्च महार्हाणां सहस्रशः ॥ १९
अहन्यहनि चाप्येतद्याचतां संप्रदीयते ।
अन्यत्तु ब्राह्मणा राजन्भुञ्जतेऽन्नं सुसंस्कृतम् ॥ २०
तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः ।

C. 3. 8532
B. 3. 95. 22
K. 3. 93. 24

[(L. 2) B1 पवित्रं चित्रकूटं च (for the prior half). B1. 2 De पवित्रे धरणीधरे (for the posterior half).]

— c) K1. 2 स्वर्गपुण्यं; B1 De Dn3 सुपुण्यं च; B3 सुपुण्यं तु; G4 सुपूर्णं तत्. — d) Ś1 K1 ब्रह्मसरो नृप; K3 D1 °सरोत्तुलं; K4 °सरोमलं; D2 °सरो अलं; D3. 5 °सरोभवत्; S पुण्य- (M ब्रह्म)सरोत्तुलं (T1 °जलं).

11 a) S (except M2) यत्र भगवान् (by transp.). — c) Ś1 K1. 2. 4 B1. 2. 4 Dn D4. 6 G4 तत्र (for यत्र). — d) K4 B D (except D1–3. 5) धर्मराजः; T1 राजधर्मः; T2 G2. 3 M राजन्धर्मः (by transp.); G1 राजा धर्मः; G4 राजधर्म.

12 a) K3 D3. 5 यत्र (for चैव). — b) T2 G1. 3. 4 समुद्भेदे. D5 [s]पि दृश्यते (for विशां पते). — d) Ś1 °धृत् (for °धृक्).

13 a) S (except M2) राजन् (for वीराः). — b) Ś1 K1. 2 तथेजिरे; K3 च भेजिरे (for तदेजिरे). D1. 2. 5 चातुर्मास्येन ईजिरे. — d) Ś1 K1. 2 G2 तत्र (for यत्र). K B1. 2 D1. 2 T1 M अक्षय्य-; T2 G2–4 अक्षय्यो (for अक्षय-). T2 G2–4 महावटः (for -वटो महान्). — After 13, B De Dn D4. 6 ins.:

477* अक्षये देवयजने अक्षयं यत्र वै फलम् ।
ते तु तत्रोपवासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ।

[(L. 1) De तत्र (for यत्र). — (L. 2) De नियत° (for निश्चित°).]

14 cd) S वर्तमानेषु वै तस्य चातुर्मास्येषु भारत.

15 Ś1 om. (hapl.) 15. — a) D5 यत्र (for तत्र). K1 (corrupt) °वर्णा; K3 B Dn D4. 6 °वृद्धा; K3. 4 De D1–3. 5 T1 °युक्ता. — c) K1. 2 B Dn D4. 6 T G2–4 कथां (for कथाः). K1 पुत्राः; K3 पुण्यं; B Dn D4. 6 पुण्यां; T2 G2–4 सर्वे (for पुण्याः). — d) D3. 5 सर्व एव; M सदस्याढ्या (for °सिस्था).

16 a) Ś1 B2 (m as in text) °तप°; K1. 2 °उप° (sic) (for °व्रत°). — b) Ś1 K1. 2 M1 कौमार-. — B3 om. from 16cd up to 3. 94. 6. — d) T G आधूतरजसं; M आसूतरय(M2 °ज)सं.

17 B3 om. 17 (cf. v.l. 16). Before 17, K3. 4 B (B3 om.) D G2 M ins. शमठ उ° (G2 M om. उ°). — a) S आधू(T2 G3 अधू-; G1 नाधू-; M आसू)तरजसः पुत्रो. — b) Ś1 K2 D1 G1 °सत्तम. — c) De S (except M2) तस्य (for यस्य). — d) D3. 5 पांडव (for भारत).

18 B3 om. 18 (cf. v.l. 16). — a) K3. 4 De G4 M तस्य (for यस्य). — b) T2 G3. 4 वसतो. D1 T2 G3. 4 भूरिदक्षिणः. — d) S (except T1) आसञ्शतसह°.

19 B3 T1 (hapl.) om. 19 (for B3 cf. v.l. 16). — c) K4 D1. 2 प्रकाराश्च; G2. 4 प्रवाहश्च. — d) Ś1 K1. 2 च सर्वशः (for सह°).

20 B3 om. 20 (cf. v.l. 16). — a) B (B3 om.) Dn D4. 6 T2 G3 एवं (for एतद्). — b) Ś1 K D1 च (for सं-). — c) Ś1 K1. 2 ततः स्म; K3 तत्र स्म; K4 अन्यत्र; B (B3 om.) Dn D4. 6 अन्ये च; De अन्ये तत्; D1. 2 तत्र स्म; D3. 5 अन्यं तु; G1 अभ्यंतु (for अन्यत्तु).

21 B3 om. 21 (cf. v.l. 16). — a) K1. 2 T2 G3. 4 तत्रैव (for तत्र वै). — G4 om. 21cd. — c) B2 D (except D1. 2) च; T2 G3 सं- (for स्म). — d) K4 D5 ब्रह्मघोषेण.

C. 3. 8532
B. 3. 95. 22
K. 3. 93. 24

न स्म प्रज्ञायते किंचिद्ब्रह्मशब्देन भारत ॥ २१
पुण्येन चरता राजन्भूर्दिशः खं नभस्तथा ।
आपूर्णमासीच्छब्देन तदप्यासीन्महाद्भुतम् ॥ २२
तत्र स्म गाथा गायन्ति मनुष्या भरतर्षभ ।
अन्नपानैः शुभैस्तृप्ता देशे देशे सुवर्चसः ॥ २३
गयस्य यज्ञे के त्वद्य प्राणिनो भोक्तुमीप्सवः ।
यत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ॥ २४
न स्म पूर्वे जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युतिः ॥ २५
कथं नु देवा हविषा गयेन परितर्पिताः ।
पुनः शक्ष्यन्त्युपादातुमन्यैर्दत्तानि कानिचित् ॥ २६
एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञे महात्मनः ।
बभूवुरस्य सरसः समीपे कुरुनन्दन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।
ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः ।
अगस्त्याश्रममासाद्य दुर्जयायामुवास ह ॥ १
तत्र वै लोमशं राजा पप्रच्छ वदतां वरः ।

---

22 B₃ om. 22 (cf. v.l. 16). — [a]) Ś₁ K₁. ₂ **पुण्येनाचरता**; T₂ G₃ °**नोच्चारिता**; G₂. ₄ °**नोच्चरिता**. — [b]) K₂ **नभस्तदा**; K₃ **दिवस्तथा**; D₃. ₅ **वियत्तदा**; T G₂–₄ M **तथा** (T₂ G₂. ₃ °**दा**) **नृप**. — [d]) K₄ D₁. ₂ T G₃ M₁ **अस्यासीन्**; D₃. ₅ **अस्य च** (for **अप्यासीन्**). Ś₁ K₁–₃ **तदासीन्महदद्भुतं**; G₁ **तत्तदासीन्महाद्भुतं**.

23 B₃ om. 23 (cf. v.l. 16). — [a]) Ś₁ K₁. ₂ **ततः**; Dn₂ G₁ **यत्र** (for **तत्र**). — [b]) Ś₁ K₁. ₂ **गयस्य** (for **मनुष्या**). — [c]) S (except T₂ G₃) **गुणैस्** (for **शुभैस्**).

24 B₃ om. 24 (cf. v.l. 16). — [a]) K₂ B (B₃ om.) **त्वद्य**; D₃ **त्वङ्ग**; D₆ **त्वत्र**; M₁ **त्वस्य** (for **त्वद्य**). — [b]) K₁. ₂ Dc **इच्छवः** (for **ईप्सवः**). — [c]) B₁ Dn D₄–₆ **तत्र**. Ś₁ K₁. ₂ °**शिष्टाश्च**; S °**शेषस्य**.

25 B₃ om. 25 (cf. v.l. 16). — [a]) K₃ **पुरा स्म**; B (B₃ om.) Dn D₄. ₆ **तत्पूर्वे**; Dc **स्म पृष्ठे** (for **स्म पूर्वे**). T₂ G₃. ₄ **नरा**° (for **जना**°). — [c]) Ś₁ K₁. ₂ **यथा**° (for **यद**°).

26 B₃ om. 26 (cf. v.l. 16). — [a]) K₄ D (except D₃. ₅) **तु** (for **नु**). — After 26, N (except D₃. ₅) ins.:

478* **सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।**
यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाः स्म केनचित् ।
तथा गणयितुं शक्या गययज्ञे न दक्षिणाः ।

[(L. 1) Ś₁ K₁. ₂ **च** (for the first **वा**). — (L. 2) Ś₁ K₁. ₂ **वर्षाभसां** (for **वा वर्षतो**). B₄ **च काश्चन** (for **स्म केनचित्**).]

27 B₃ om. 27 (cf. v.l. 16). — [a]) T₂ G M₂ **स्युर्** (G₁ **तु**; M₂ **सु**-) **बहुशः** (for **सुबहवः**). Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ **एवं बहुविधा वाचः**. — [b]) B (B₃ om.) Dn D₄. ₆ T₁ G₁ **यज्ञा** (for **यज्ञे**). Ś₁ K B₂ Dn D₂. ₄. ₆ **महीपतेः**; B₁. ₄ Dc D₁. ₃. ₅ **महीपतेः**. — [c]) K₃. ₄ D₃ **तस्य** (for **अस्य**). G₁ **गाथाश्च** (for **सरसः**).

Colophon om. in B₃. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ Dn₂ T G₂–₄ M₁ **आरण्य**. — *Sub-parvan:* B₂ Dn₁. n₂ D₄. ₆ T₁ **तीर्थयात्रा** (B₂ cont. **लोमशतीर्थयात्रा**); K₃. ₄ B₄ Dc Dn₃ D₁–₃. ₅ G₁ (all om. sub-parvan name) mention only **लोमशतीर्थयात्रा**. — *Adhy. name:* K₃ **गयवृत्तांतं**; Dc₂ **गययज्ञाख्यानं**; T₂ G₃ **गययज्ञस्तुतिः**. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁. n₂ 95; Dn₃ M₂ 96; D₁ 99; T G M₁ 94. — *Śloka no.:* Dn 29.

94

2 B₃ om. 2–6 (cf. v.l. 3. 93. 16). — [a]) K₃. ₄ B (B₃ om.) Dn D₁. ₃–₆ **तत्रैव** (for **तत्र वै**). — [b]) T₂ G₂–₄ **द्विपदां**; G₁ M₂ **गदतां** (for **वदतां**). K₃ D₃. ₅ **वरः**; K₃ M₁ °**रं** (for °**रः**).

अगस्त्येनेह वातापिः किमर्थमुपशामितः ॥ २
आसीद्वा किंप्रभावश्च स दैत्यो मानवान्तकः ।
किमर्थं चोद्वृतो मन्युरगस्त्यस्य महात्मनः ॥ ३

लोमश उवाच ।

इल्वलो नाम दैतेय आसीत्कौरवनन्दन ।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५
तस्मै स ब्राह्मणो नादात्पुत्रं वासवसंमितम् ।
चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६
समाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्देहमास्थाय जीवन्न्म प्रतिदृश्यते ॥ ७
ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ ८
तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन्राजन्निश्चक्राम विशां पते ॥ ९
एवं स ब्राह्मणान्राजन्भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १०
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन्काल एव तु ।
पितॄन्ददर्श गर्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥ ११
सोऽपृच्छल्लम्बमानांस्तान्भवन्त इह किंपराः ।
संतानहेतोरिति तं तमूचुर्ब्रह्मवादिनः ॥ १२
ते तस्मै कथयामासुर्वयं ते पितरः स्वकाः ।
गर्तमेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ॥ १३

C. 3. 8555
B. 3. 96. 16
K. 3. 94. 16

---

3 B$_3$ om. 3 (cf. v.l. 2). — [c]) K$_4$ D1. 3 T G3. 4 M$_2$ चोद्वृतो; B1. 2 De D4. 6 चोद्यतो; B$_4$ Dn D$_4$ चोदितो; G1. 2 चोद्यते; M$_1$ चोत्थितो.

5 B$_3$ om. 5 (cf. v.l. 2). — [b]) Ś$_1$ K1. 2. 4 D1. 2 उक्तवान् (for उवाच). — K$_1$ om. 5[cd].

6 B$_3$ om. 6 (cf. v.l. 2). — [a]) Ś$_1$ K$_2$. 3 Dn D4. 6 तस्मिन्स; M$_2$ स तस्मै (by transp.). Ś$_1$ K B$_1$ (m as in text) De D1–3. 5 नैच्छत् (for नादात्). — [b]) Ś$_1$ K B$_1$ (m as in text) De D1–3 पुत्रं दातुं तथाविधं. — [c]) Ś$_1$ K1. 2 दितिजस् (for सोऽसुरस्). T G2–4 M तस्मै (for तस्य). G$_1$ चुक्रोध वज्री तस्मै तु. — [d]) K$_4$ S ब्राह्मणाय (for °णस्य). — After 6, Ś$_1$ (om. lines 1-2) K (K2–4 om. lines 1-2) B (B1. 3 om. lines 3-4) D (De om. lines 3-4; D1–3. 5 om. lines 1-2) S (T$_1$ G1. 2. 4 om. lines 3-4; T$_2$ reading lines 3-4 in marg.) ins.:

479* तदा प्रभृति राजेन्द्र ब्रह्महासुरसत्तमः ।
मन्युमान्भ्रातरं छागं मायावी प्रचकार ह ।
मेषरूपी च वातापिः कामरूपोऽभवत्क्षणात् ।
संस्कृत्य भोजयति तं विप्रान्स्म जिघांसति ।

[(L. 1) K$_1$ B De Dn D4. 6 इल्वलो ब्रह्महासुरः (for the posterior half). — (L. 2) K$_1$ B De Dn D4. 6 ह्यकरोत्ततः (for प्रचकार ह). — (L. 3) Ś$_1$ K1. 2 D$_5$ °रूपश् (for °रूपी). B2. 4 Dn D4. 6 T$_2$ G$_3$ °रूपी (for °रूपो). — (L. 4) K$_3$ भोजयामास; B2. 4 Dn D4. 6 T$_2$ G$_3$ च (T$_2$ G$_3$ तं) भोजयति (for भोजयंति तं). K$_3$ ब्राह्मणान्स जिघांसया; B2. 4 Dn D4. 6 T$_2$ G$_3$ ततो विप्रं जिघांसति.]

7 [a]) K$_3$ B D (except D3. 5) M स चा° (for समा°). Ś$_1$ K B1. 3 De D1. 3. 5 तं (for यं). — [d]) B$_4$ स; De Dn$_1$ D1. 3 G1 सं-; T$_2$ G2–4 च (for स्म). Ś$_1$ K1–3 B1. 3. 4 D प्रत्यदृश्यत; G$_1$ परिदृश्यते.

8 [c]) D1. 2 T G ब्राह्मणं भोजयित्वासौ (D1. 2 °त्वा तं; G$_1$ °त्वा स). — [d]) M सोसुरः पुनराह्वयत्. — After 8, K$_1$ B D (except D2. 3. 5) S ins.:

480* तामिल्वलेन महता स्वरेण गिरमीरिताम् ।
श्रुत्वातिमायो बलवान्क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ।

[(L. 1) B3. 4 De [अ]सुरेण (for स्वरेण). K$_1$ B De Dn D1. 4. 6 वाचम् (for गिरम्).]

9 B$_3$ om. 9[a]–10[b]. — [a]) M$_1$ (? gloss) कुक्षिं (for पार्श्वं). Ś$_1$ K D1. 2. 5 स तस्य पार्श्वं निर्भिद्य. — [d]) Ś$_1$ K1. 2 महामते; M$_1$ महीपते (for विशां पते).

11 [b]) K1. 2 D$_5$ एकस्मिन्; K$_3$ स तस्मिन्. Ś$_1$ K D1. 2 आगते; D$_5$ आगतः (for एव तु). — 11[cd] = (var.) 1. 41. 3[cd]. — [c]) De कौंतेय; T$_2$ G गर्तं तु. — [d]) K$_4$ B$_4$ (m as in text) D1. 2 T G1–3 M$_2$ अवाङ्मुखान् (for अधो°).

12 [a]) Ś$_1$ K De D1–3. 5 M$_1$ लंबतस्तानपृच्छत्स. — [b]) T$_2$ G2–4 भगवंतश्च (for भवन्त इह). K$_3$ इति; De Dn D$_4$ G$_1$ इव (for इह). K$_3$ के परे; K$_4$ के पराः; B$_3$m कल्पिताः; Dn D$_4$ कंपिताः; D$_3$ G$_4$ किं पुरा; D$_5$ केचन; G$_1$ किं वरः (for किंपराः). — After 12[ab], S ins.:

481* किमर्थं वेह लम्बध्वं गर्ते यूयमधोमुखाः ।

— M om. 12[cd]. — [d]) K$_3$ B Dn D4–6 प्रत्यूचुर्. Ś$_1$ K1. 2 ब्रह्मचारिणः; K3. 4 De D1–3. 5 G$_4$ ब्रह्मचारिणं.

C. 3. 8556
B. 3. 96. 16
K. 3. 94. 17

यदि नो जनयेथास्त्वमगस्त्यापत्यमुत्तमम् ।
स्यान्नोऽस्मान्निरयान्मोक्षस्त्वं च पुत्रामुया गतिम् ॥१४
स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः ।
करिष्ये पितरः कामं व्येतु वो मानसो ज्वरः ॥ १५
ततः प्रसवसंतानं चिन्तयन्भगवानृषिः ।
आत्मनः प्रसवस्यार्थे नापश्यत्सदृशीं स्त्रियम् ॥ १६
स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमम् ।
संभृत्य तत्समैरङ्गैर्निर्ममे स्त्रियमुत्तमाम् ॥ १७
स तां विदर्भराजाय पुत्रकामाय ताम्यते ।
निर्मितामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ॥ १८
सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सौदामिनी यथा ।
विभ्राजमाना वपुषा व्यवर्धत शुभानना ॥ १९
जातमात्रां च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः ।
प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत भारत ॥ २०
अभ्यनन्दन्त तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप ।
लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रिरे नाम ते द्विजाः ॥ २१
ववृधे सा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् ।
अग्निवोत्पलिनी शीघ्रमग्नेरिव शिखा शुभा ॥ २२
तां यौवनस्थां राजेन्द्र शतं कन्याः सलंकृताः ।
दासीशतं च कल्याणीमुपतस्थुर्वशानुगाः ॥ २३
सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च ।
आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभो ॥ २४
यौवनस्थामपि च तां शीलाचारसमन्विताम् ।
न वव्रे पुरुषः कश्चिद्भयात्तस्य महात्मनः ॥ २५
सा तु सत्यवती कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति ।
तोषयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ॥ २६
वैदर्भी तु तथायुक्तां युवतीं प्रेक्ष्य वै पिता ।
मनसा चिन्तयामास कस्मै दद्यां सुतामिति ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

---

14 G1 om. 14c–16d. — d) T1 त्वं पुत्र प्राप्नुया गतिं; M लोकांश्चैवाप्नुयामहे.

15 G1 om. 15 (cf. v.l. 14). — After 15, K3 ins.:

482* स चाथ जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।
लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्राजन्यथेप्सितान् ।
[Line 1 = (var.) 495*.]

16 G1 om. 16 (cf. v.l. 14). — After 16, K3 (marg. *sec. m.*) ins.:

483* ऋषिर्हि प्रतपा नाम विधाय वरमुत्तमम् ।

17 c) K3 D3 T2 G2–4 संहत्य; B Dn D4. 6 संगृह्य; Dc तद्वद्य; D5 M2 संहृत्य; T1 संसृत्य; M1 संस्मृत्य. Ś1 K1. 2. 4 D1. 2. 5 तन्मयैर् (for तत्समैर्).

18 a) B D (except D1–3. 5) °राजस्य. — b) Ś1 K D1–3. 5 धीमते; G1 श्रम्य°; M शाम्य° (for ताम्य°). B Dc Dn D4. 6 पुत्रार्थं तप्यतस् (Dc °ते) तपः.

19 b) = 3. 50. 12d. Ś1 K3 B1 D5 सौदामनी. — c) Cf. 1. 65. 11a. — d) K3 M वरा° (for शुभा°).

20 a) Ś1 K1. 2 D1. 2 तु (for च).

21 a) T2 G3 तं (for तां). — b) G1 पृथिवीपते (for वसु°).

23 a) T2 G2–4 तां यौवनगतां राजन्; G1 शुभां तां यौवनगतां. — c) B Dn D4–6 दास्यः (for दासी-). — D3 om. from च (in 23c) up to 24d. — d) K2 B2 Dn1 उपातस्थुर्; K3 M उपतस्थे. K2. 4 Dc वशं गताः; M वशानुगं.

24 D3 om. 24 (cf. v.l. 23). — d) B1. 4 Dc Dn D4–6 G4 दिवि प्रभा; G1 दिवप्रभ.

25 a) Ś1 K Dc D1. 2. 5 शुभां (for च तां). — b) M तथा रूप° (for शीलाचार°).

26 a) T2 G3. 4 च (for तु). — b) Ś1 [अ]प्सरसामति; K3 T1 [अ]प्यप्सरोपमा; D5 [अ]प्सरसो ह्यति; T2 G2–4 [अ]प्सरसोपमा; G1 [अ]तीव सुंदरी. D3 रोहिणीव दिवि प्रभो (= 24d). — d) Ś1 K1. 2 प्रति (for तथा).

27 ab) Ś1 K Dc D1–3. 5 तां यौवनवतीं दृष्ट्वा वैदर्भाधिपतिर्नृपः. — d) B Dn D4. 6 G1 इमां सुतां (B3m शुभां); T2 G2–4 M2 सुतामिमां (for °मिति).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn3 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Dc Dn3 T1 तीर्थयात्रा; (Dc cont. आगस्त्य). Omitting sub-parvan name, K3. 4 B2 D1. 2 mention only लोमशतीर्थयात्रा (K4 B2 cont. आगस्त्य); B1. 3. 4 Dn1 D3–6 only आगस्त्य (or अगस्त्य); and Dn3 only अगस्त्यतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* T2 G3

९५

लोमश उवाच ।
यदा त्वमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति ।
तदाभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिम् ॥ १
राजन्निवेशे बुद्धिर्मे वर्तते पुत्रकारणात् ।
वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ॥ २
एवमुक्तः स मुनिना महीपालो विचेतनः ।
प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुमपि नैच्छत ॥ ३
ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शापाग्निना दहेत् ॥ ४
तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिम् ।
लोपामुद्राभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ ५
न मत्कृते महीपाल पीडामभ्येतुमर्हसि ।
प्रयच्छ मामगस्त्याय त्राह्यात्मानं मया पितः ॥ ६
दुहितुर्वचनाद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने ।
लोपामुद्रां ततः प्रादाद्विधिपूर्वं विशां पते ॥ ७
प्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रामभाषत ।
महार्हाण्युत्सृजैतानि वासांस्याभरणानि च ॥ ८
ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च ।
समुत्ससर्ज रम्भोरूर्वसनान्यायतेक्षणा ॥ ९
ततश्चीराणि जग्राह वल्कलान्यजिनानि च ।
समानव्रतचर्या च बभूवायतलोचना ॥ १०
गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसत्तमः ।
उग्रमातिष्ठत तपः सह पत्न्यानुकूलया ॥ ११
सा प्रीत्या बहुमानाच्च पतिं पर्यचरत्तदा ।
अगस्त्यश्च परां प्रीतिं भार्यायामकरोत्प्रभुः ॥ १२
ततो बहुतिथे काले लोपामुद्रां विशां पते ।
तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ॥ १३
स तस्याः परिचारेण शौचेन च दमेन च ।
श्रिया रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुहाव ताम् ॥ १४
ततः सा प्राञ्जलिर्भूत्वा लज्जमानेव भामिनी । C. 3. 8584
B. 3. 97. 15
K. 3. 95. 15

लोपामुद्रोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*) 96; Dn3 M2 97; D1 100; T G M1 95. — *Śloka no.*: Dn 30; D1 29.

95

1 b) B1. 4 M2 क्षमामिव; T G अनिंदितां (for क्षमामिति). Ś1 K2–4 De D1–3. 5 योग्य (K4 °ग)रूपामिवात्मनः.

2 a) Ś1 K1. 2 विवाहे; T2 G निवेश- (for निवेशे). — b) Ś1 K De D1. 2. 5 M1 [s]पत्य° (for पुत्र°). — c) Ś1 K1. 2 त्वा (for त्वां). T2 G2–4 महाभाग; M1 महाराज (for मही°).

3 a) Ś1 K D1–3. 5 तु (for स). K3. 4 D1. 2 ऋषिणा (for मुनिना). — d) Ś1 K1. 2 वापि; K3. 4 De D1. 2. 5 चापि; B Dn D3. 4. 6 T1 M चैव (for अपि).

4 a) D1. 2 आहूय (for अभ्येत्य). — b) M1 स मही° (for पृथिवी°).

6 a) S (except M1) मत्कृते न (by transp.). — d) Ś1 K De D1. 2 पाहि; D3 रक्ष (for त्राहि).

7 a) Ś1 K1. 2 M2 राजन् (for राजा). — d) M1 प्रीतिपूर्वं. T2 G2–4 महात्मने (for विशां पते).

9 K1 om. (hapl.) 9a–10b. — ab) S ततः सा तानि वासांसि तनूनि च मृदूनि (G1 मृदून्याभरणानि) च. — c) K2. 3 De D2–4 M1 रंभोरुर्. — d) S दिव्यान्या(T1 सर्वाण्या)भरणानि च.

10 K1 om. 10ab (cf. v.l. 9). — d) D3 चचार (for बभूव). Ś1 K De D1. 2. 5 [अ]स्य तदा नृप; D3 वशवर्तिनी (for [आ]यतलो°).

11 a) Ś1 K1. 2 अथासाद्य; T2 G1. 3. 4 उपागम्य.

12 a) De Dn D1 प्रीता (for प्रीत्या). — d) B D3. 6 T1 आचरत्; De Dn D4. 5 M2 अचरत्; T2 G2–4 M1 अगमत्; G1 अहरत् (for अकरोत्). B1 पुनः; D3 तदा (for प्रभुः).

14 b) K1. 2 शमेन (for शौचेन). — c) D3. 5 प्रीत्या (for प्रीतो). — d) Ś1 K1. 2 B1. 2. 4 om. [आ-].

15 b) B (B1 marg.) De Dn1. 2 D4–6 भाविनी. — d) S भर्तारमिदमब्रवीत्.

C. 3. 8564
B. 3. 97. 15
K. 3. 95. 15

तदा सप्रणयं वाक्यं भगवन्तमथाब्रवीत् ॥ १५
असंशयं प्रजाहेतोर्भार्यां पतिरविन्दत ।
या तु त्वयि मम प्रीतिस्तामृषे कर्तुमर्हसि ॥ १६
यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम ।
तथाविधे त्वं शयने मामुपैतुमिहार्हसि ॥ १७
इच्छामि त्वां स्रग्विणं च भूषणैश्च विभूषितम् ।
उपसर्तुं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ॥ १८

अगस्त्य उवाच ।

न वै धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम ।
यथाविधानि कल्याणि पितुस्तव सुमध्यमे ॥ १९

लोपामुद्रोवाच ।

ईशोऽसि तपसा सर्वं समाहर्तुमिहेश्वर ।
क्षणेन जीवलोके यद्वसु किंचन विद्यते ॥ २०

अगस्त्य उवाच ।

एवमेतद्यथात्थ त्वं तपोव्ययकरं तु मे ।
यथा तु मे न नश्येत तपस्तन्मां प्रचोदय ॥ २१

लोपामुद्रोवाच ।

अल्पावशिष्टः कालोऽयमृतौ मम तपोधन ।
न चान्यथाहमिच्छामि त्वामुपैतुं कथंचन ॥ २२
न चापि धर्ममिच्छामि विलोप्तुं ते तपोधन ।
एतत्तु मे यथाकामं संपादयितुमर्हसि ॥ २३

अगस्त्य उवाच ।

यद्येष कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः ।
हन्त गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

---

16 B$_3$ om. 16^{cd}. — ^{c}) S तथा (for या तु). M$_1$ [अ]पि या (for त्वयि).

17 T$_1$ om. 17–18. — ^{a}) K$_4$ B$_3$ De D$_5$ T$_2$ G$_{1.3}$ M$_2$ पितृगृहे (for पितुर्गृहे). — B$_3$ om. 17^{c}–19^{d}; G$_1$ om. 17^{c}–19^{b}.

18 B$_3$ T$_1$ G$_1$ om. 18 (cf. v.l. 17). — ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ D$_{1.2}$ M त्वा (for त्वां). — ^{b}) K$_{3.4}$ D$_{1.2}$ [अ]पि (for वि-). — ^{c}) K$_2$ उपासितुं; K$_3$ उपपन्नं; D$_{1.3.5}$ °भोक्तुं (for °सर्तुं). — ^{d}) K$_3$ D$_{1-3}$ G$_{2.4}$ °भूषितं; D$_6$ M$_1$ °भूषितां. — After 18, B$_{1.2.4}$ De Dn D$_{4.6}$ T$_2$ (marg.) G$_3$ ins.:

484* अन्यथा नोपनिष्टेयं चीरकाषायवासिनी ।
नैवापवित्रो विप्रर्षे भूषणोऽयं कथंचन ।

19 B$_3$ om. 19; G$_1$ om. 19^{ab} (cf. v.l. 17). — ^{a}) B (B$_3$ om.) D (except D$_{1-3.5}$) ते (for वै).

20 ^{b}) Ś$_1$ ममाहर्तुम्; D$_{3.5}$ उपा°. K$_1$ B De Dn D$_{4-6}$ तपोधन (B$_3$ द्विजोत्तम); K$_2$ महेश्वर; S ममेप्सितं. — ^{d}) B वसु विद्यति (B$_4$ विद्यते वसु) किंचन; D$_3$ वसु विद्येत किंचन.

21 G$_4$ ऋषिः (for अगस्त्य उ°). — ^{a}) = 1. 143. 16^{a}. G$_3$ एव (for एतद्). K$_1$ °र्थत्वं; T$_1$ °तत्वं (for °त्थ त्वं). — ^{b}) B$_2$ हि तत्; Dn D$_{4.6}$ तु तत्; D$_5$ मम (for तु मे). — ^{c}) T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_3$ मे न प्रणश्येत्; T$_2$ G$_3$ न प्रणश्येत (for मे न नश्येत). — ^{d}) Ś$_1$ मा; B$_1$ मे (for मां). K$_{3.4}$ D$_2$ प्रणोदय. S तपस्तदुपधारय.

22 ^{b}) B D (except D$_{1-3.5}$) ऋतोर् (for ऋतौ). — ^{c}) K B$_2$ De D$_{1.2.5}$ S इच्छेयं (for इच्छामि).

23 D$_4$ om. (hapl.) 23^{ab}. — ^{b}) K$_{1.2}$ B$_2$ Dn D$_6$ G$_1$ कथंचन (for तपो°). — ^{c}) N (except D$_{3.5}$) एवं (for एतत्). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1.2}$ मे त्वं; K$_3$ एतद्; D$_{3.5}$ सर्वं (for तु मे). Dn$_3$ यथाकालं; D$_{3.5}$ °तत्वं. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ संपादयसि तत्कुरु.

24 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ तथैष (Ś$_1$ K$_1$ °व) (for यद्येष). — After 24^{a}, Ś$_1$ K D$_{1.2.3}$ (om. line 2). $_{5.6}$ (marg. *sec. m.*) ins.:

485* मम धर्मविलोपकः ।
कामे कृते चरिष्यामि धर्मं दृष्टं यथास्मृति ।
यद्ययं चेप्सितः कामः.

— ^{c}) Dn D$_{4.5}$ G$_1$ हर्तुं (for हन्त). — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ धर्मम् (for काममम्).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn$_2$ T G$_{2-4}$ M$_1$ आरण्य. — *Sub-parvan:* T$_1$ तीर्थयात्रा. Omitting sub-parvan name, K$_3$ B$_2$ D$_{1-3.5}$ G$_1$ mention only लोमशतीर्थयात्रा (K$_4$ B$_3$ D$_5$ cont. आगस्त्य); B$_{1.2}$ De Dn$_1$. n$_2$ D$_{4.6}$ only आगस्त्य; Dn$_3$ only अगस्त्योपाख्यान. — *Adhy. name:* B$_4$ लोपामुद्रागस्त्यसंवादः; T$_2$ G$_3$ लोपामुद्रावाक्यं; G$_1$ लोपामुद्रापरिणयः. — *Adhy. no.* (figures,

९६

लोमश उवाच ।
ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु ।
श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ॥ १
स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागमत् ।
विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णात्सुसत्कृतम् ॥ २
तस्मै चार्घ्यं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः ।
प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थिताम् ॥ ३
अगस्त्य उवाच ।
वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ मे ॥ ४
लोमश उवाच ।
तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत् ।
अतो विद्ध्यनुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे ॥ ५
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ६
स श्रुतर्वाणमादाय वध्र्यश्वमगमत्ततः ।
स च तौ विषयस्यान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ७
तयोरर्घ्यं च पाद्यं च वध्र्यश्वः प्रत्यवेदयत् ।
अनुज्ञाप्य च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ॥ ८
अगस्त्य उवाच ।
वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्ध्यावां पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नौ ॥ ९
लोमश उवाच ।
तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत् ।

C. 3. 8604
B. 3. 98. 10
K. 3. 96. 10

---

words or both): Dn1(*sup. lin.*). n2 97; Dn3 M2 98; D1 101; T G M1 96. — *Śloka no.:* Dn1 24; Dn2 D1 25.

96

1 a) T2 G2–4 तत्रैव (for कौरव्य). — b) Ś1 K1. 2 धनम् (for वसु). — c) D5 राजानं श्रुतवर्माणं.

2 a) Ś1 K1. 2 विदित्वा च; B1 °त्वाथ; M1 °त्वैव. T2 G2–4 स तं विदित्वा नृपतिः. — b) Ś1 K Dc D1–3. 5 °योनिमुपस्थितं. — cd) Ś1 K1. 2 स च तं विषयस्यांते पूजयित्वा यथाविधि.

3 Ś1 K1. 2 om. 3ab. — a) K3. 4 तस्मादर्घं (sic); D2 तस्य चार्घ्यं; D5 तस्मा अर्घं. — b) K3. 4 Dc D1–3. 5 M2 उपहृत्य (K4 °पात्य; Dc °गृह्य; M2 उपानीय) महीपतिः. — c) B2 Dc S (except G1) प्रणतो (for °य°). — d) Ś1 K Dc D1–3. 5 आगमनक्रियां; T2 G2–4 आगमने द्विजं. — After 3, M2 ins.:

486* किमर्थमागमो ब्रह्मन्ब्रूह्योऽस्मागमनेन ते ।

4 a) Ś1 K Dc D1–3 इह (K3. 4 अहं) (for अनु). — 4cd=(var.) 9cd. — c) Ś1 D2 °शक्त्या°; K2 °वद° (for °शक्त्य°).

5 b) T2 G2–4 राजा तस्मै (by transp.). — c) Ś1 K1. 2 B4 D2 T1 ततो (for अतो). T2 G2–4 ततो ज्ञात्वा समादत्स्व. — d) Ś1 K1. 3. 4 D1–3 बहु (for वसु). T1 यदन्यत्राधिकं वसु; T2 G2–4 यदत्र व्यतिरिच्यते; G1 M यदत्राभ्यधिकं वसु.

6 b) Ś1 तत्तत् (for समौ).

7 a) D5 T2 G3 तं (for स). G2. 4 श्रुतर्वाणमथादाय. — b) K1 B1. 2. 4 Dc Dn D4. 6 T2 G3 ब्रह्मश्वम्; T1 G1 M2 वाध्र्यश्वम्; G2. 4 वाध्रीयम्.

8 M1 om. (hapl.) 8a–13b. — a) K3. 4 तयोरर्घं; B4 ततस्त्वर्घ्यं; D1. 2 ततश्चार्थं; T1 G1. 2. 4 ततः सोर्घ्यं. Ś1 K1. 4 D1. 2 राज्यं (for पाद्यं). — b) MSS. ब्रह्मश्व-, वाध्र्यश्व-, वाध्रीय- (as in 7). — G1 om. (hapl.) 8c–10b. — After 8, G2. 4 ins.:

487* वद कामं मुनिश्रेष्ठ धन्योऽस्म्यागमनेन ते ।

9 G1 M1 om. 9 (cf. v.l. 8). — 9cd=(var.) 4cd. — c) Ś1 K1–3 D2 यथाशक्त्या°. — d) K3 B2 D3–5 G4 मे (for नौ).

10 G1 om. 10ab; M1 om. 10 (cf. v.l. 8). — 10ab=(var.) 5ab. — b) Ś1 K Dc D1. 2 M2 राजा ताभ्यां (by transp.); D3. 5 तयो राजा. — cd) B1. 4 Dn D4. 6 T G3 अतो (for ततो). K1. 2 तु गृह्णाति; B Dn D4. 6 T2 G3 तु (T2 G3 नु) गृह्णीतं; T1 समादाय (for °दत्तां). K1. 2 व्यतिरिच्यते; G1 [अ]प्यतिरिं°. Ś1 K3. 4 Dc D1–3. 5 M2

C. 3 8604
B. 3. 98. 10
K. 3 96. 10

ततो ज्ञात्वा समादत्तां यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १०
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ ११
पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् ।
अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च वध्यश्वश्च महीपतिः ॥ १२
त्रसदस्युश्च तान्सर्वान्प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।
अभिगम्य महाराज विषयान्ते सवाहनः ॥ १३
अर्चयित्वा यथान्यायमिक्ष्वाकू राजसत्तमः ।
समाश्वस्तांस्ततोऽपृच्छत्प्रयोजनमुपक्रमे ॥ १४

अगस्त्य उवाच ।

वित्तकामानिह प्राप्तान्विद्धि नः पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १५

लोमश उवाच ।

तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।
अतो ज्ञात्वा समादद्ध्वं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥ १६
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥ १७
ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम् ।
इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १८
अयं वै दानवो ब्रह्मन्निल्वलो वसुमान्भुवि ।
तमभिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं याचामहे वसु ॥ १९
तेषां तदासीद्रुचितमिल्वलस्योपभिक्षणम् ।
ततस्ते सहिता राजन्निल्वलं समुपाद्रवन् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

यदत्र व्यतिरिक्तं वै तेन कार्यं प्रवर्त(De1 De5 °र्त्य)तां. K1 *repeats* 10^{cd} with v.l. as in Ś1 above (reading व्यतिरिक्तं).

11 11=6. T2 G3 M1 om. 11 (for M1 cf. v.l. 8). — ^{b}) T1 G1. 2. 4 M2 तदा (for द्विजः). — ^{d}) De1. 2 अपश्यताम्; T1 M2 अमन्यताम्; G2. 4 विचिंत्य च (for अमन्यत).

12 M1 om. 12 (cf. v.l. 8). — ^{a}) Ś1 K1. 2 B1 Dc D3 पौरकुत्सं; K3 पौरकुत्स्यं; K4 पौरुकुत्सिं; D1 पुरुकुत्सं; D2 पौरुकुत्सुं; T1 G2 M2 पौरुकुत्स्यं. — ^{c}) Ś1 K1. 2 [अ]थ (for च). Ś1 K1. 2 श्रुतर्वाणो (for °र्वा च). — ^{d}) MSS. ब्रह्मश्च-, वाध्यश्च-, वाध्रीय- etc. (as in 7, 8). Ś1 स (for च).

13 M1 om. 13^{ab} (cf. v.l. 8). — ^{a}) Ś1 K B Dn D1. 4. 6 M3 तु; T2 G3–4 स (for च). B Dn D1. 4. 6 दृष्ट्वा (for सर्वान्). — ^{b}) G2. 4 पर्यं° (for प्रत्यं°). — ^{d}) B Dn D4. 6 महामनाः; T1 G1 M1 स चाहतः; T2 G2–4 स तान्नृपः (for सवा°).

14 ^{b}) T2 G2–4 ऐक्ष्वाको (for इक्ष्वाकू). — ^{c}) B1. 2. 4 Dc Dn D1. 4. 6 समस्तांश्च; D5 समासीनान्; M1 समाश्वस्तौ (for °श्वस्तान्).

15 15=(var.) 4, 9. — ^{c}) Ś1 K2. 3 D3. 5 यथाशक्त्या°.

16 16=(var.) 10. — All MSS. except B4 Dn D1 G1 om. the ref. D5 om. 16. — ^{b}) K3 (by transp.) राजा तेषां; S तेभ्यो (M1 ताभ्यां) राजा. — B3 om. 16^{cd}. — ^{c}) N (B3 D5 om.) M2 एतज्; T2 G1. 3 ततो (for अतो). N (B3 D5 om.) M2 ह्यपा(M2 [अ]प्युपा)दध्वं (K °दत्स्व; D2 °दत्त) (for समादद्ध्वं). — ^{d}) Ś1 K Dc D2. 3 यदन्यद्. K1. 2 अति°; T1 ह्यति° (for व्यति°).

17 17=6, 11. — ^{b}) M1 तदा (for द्विजः). T G तस्यापि स मुनिस्तदा (G1 स तस्य मुनिसत्तमः). — ^{d}) M °पश्य° (for °मन्य°).

18 ^{a}) B4 समेत्याशु; M1 समेतास्ते. — ^{b}) Ś1 K Dc D1. 2 तपोधनं (K4 °नाः) (for महा°). M1 नृपास्ते मुनिसत्तमं.

19 ^{a}) Ś1 K2. 3 D1–3. 5 हि (for वै). — ^{b}) T1 धनवान् (for वसुमान्). T2 G M1 धनवा(G1 बलवा-; M1 वसुमा)न्निल्वलो भुवि. — ^{c}) Ś1 K1–3 D3 उप°; K4 B Dn D5 अति°; D2 अप° (for अभि°). D1. 2 G2 संवेद्य (for सर्वेऽद्य). — ^{d}) Dn1. n2 चार्थो° (for याचा°).

20 D5 om. 20. — Before 20, K4 Dn D1 S (except T1 G2) ins. लोमश उ° (resp. लोमशः); B Dc D4. 6 ins. वैशं° उ°. — ^{a}) Ś1 रुदितम्; K1. 4 B1 Dc2 Dn D1. 2 S (except M1) उचितम् (for रुचितम्). — ^{b}) Ś1 B Dc Dn D4. 6 [ए]व; K1. 2 [उ]त; K3 [इ]ति; K4 M1 [अ]थ; T G2–4 च (for [उ]प-).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* D3 T1 तीर्थयात्रा. Omitting sub-parvan name, K3. 4 B2 D1. 2. 5 mention only लोमशतीर्थयात्रा (K4 B2 D5 cont. आगस्त्य); B1. 3. 4 Dc

९७

लोमश उवाच ।
इल्वलस्तान्विदित्वा तु महर्षिसहितान्नृपान् ।
उपस्थितान्सहामात्यो विषयान्तेऽभ्यपूजयत् ॥ १
तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत्तदा ।
स संस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना किल ॥ २
ततो राजर्षयः सर्वे विषण्णा गतचेतसः ।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् ॥ ३
अथाब्रवीदगस्त्यस्तान्राजर्षीनृषिसत्तमः ।
विषादो वो न कर्तव्यो अहं भोक्ष्ये महासुरम् ॥ ४
धुर्यासनमथासाद्य निषसाद महामुनिः ।
तं पर्यवेषदैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५
अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापिं बुभुजे ततः ।
भुक्तवत्यसुरोऽऽह्वानमकरोत्तस्य इल्वलः ॥ ६
ततो वायुः प्रादुरभूदगस्त्यस्य महात्मनः ।
इल्वलश्च विषण्णोऽभूदृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ॥ ७
प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ।
किमर्थमुपयाताः स्थ ब्रूत किं करवाणि वः ॥ ८
प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्निल्वलं तदा ।

C. 3. 86?5
B. 3. 99. 11
K. 3. 97. 14

Dn D_6 G_1 only आगस्त्य (*or* अगस्त्य). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_2 98; Dn_3 M_2 99; D_1 102; T G M_1 97. — *Śloka no.*: Dn D_1 20.

97

1 [a]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ विदित्वा च; D$_{3.5}$ °त्वाथ; M$_1$ °त्वैव. — Ś$_1$ om. 1^c–2^b. — [c]) K$_4$ De D$_{1.2.5}$ उपतस्थे; D$_3$ °तस्थौ; G_1 आगतांस्तान् (for उपस्थितान्). — [d]) B Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G_1 ह्यपूजयत्; De [अ]भिपूज°.

2 Ś$_1$ om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — [ab]) K$_{1.2.4}$ B D (except D$_{2.3.5}$) T$_2$ G$_3$ ins. तु between the pādas (to avoid hiatus!). — B$_3$ om. (hapl.) 2^{cd}. — [d]) B (B$_3$ om.) Dn D$_{1.4.6}$ M$_2$ तदा; T G M$_1$ नृप (for किल).

4 B$_3$ om. 4^{cd}. — [b]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ मुनिसत्तमः; K$_3$ द्विज°; D$_{1.2}$ नृपसत्तम; D$_3$ राजसंसदि; G_1 राजसत्तमः. — [c]) B$_1$ M$_1$ न भवद्भिर् (M$_1$ by transp. भवद्भिर्न) भयं कार्यं; T G$_{3-4}$ मा विषादो नृपा वो हि. — [d]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_{2-4}$ De D$_{1.2.5}$ त्वहं; K$_4$ Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G$_1$ M$_2$ ह्यहं; D$_3$ स्वयं (for अहं). B$_1$ M$_1$ सुरद्विषं (for महा°).

5 B$_3$ om. 5^{ab}. — [a]) B$_1$ अतिक्रम्य; M अथाक्रम्य (for अथासाद्य). T G स धुर्यासनमाक्रम्य (G$_2$ °मासाद्य). — [b]) B$_2$ Dn D$_{4-6}$ महानृषिः. — [c]) Ś$_1$ संन्यवेशद्; K$_{1.2}$ प्रत्यवेश्य; B पर्यवेशद्.

6 [a]) K$_4$ D$_1$ G_1 तं कृत्स्नं; B$_1$ D$_3$ कृत्स्नं तं; T$_2$ G$_{2.3}$ तत्कृत्स्नं (for कृत्स्नं तु). — After 6^{ab}, T$_2$ G$_{2-4}$ ins.:

488* बह्वन्नाशापि ते मेऽस्तीत्यवदन्नक्षयन्नयन् ।

[G$_{2.4}$ मेस्तीति अवदद् (for ते मेऽस्तीत्यवदद्).]

— [d]) All MSS. except T G$_{3.4}$ चेल्वलः (for इ°), to avoid hiatus! — After 6, S ins.:

489* वातापे प्रतिबुध्यस्व दर्शयन्बलतेजसी ।
तपसा दुर्जयो यावदेष त्वां नातिवर्तते ।
ततस्तस्योदरं भेत्तुं वातापिर्वेगमाहरत् ।
तमबुध्यत तेजस्वी कुम्भयोनिर्महातपाः ।
स वीर्यात्तपसोग्रस्तु ननर्द भगवानृषिः ।
एष जीर्णोऽपि वातापे मया लोकस्य शान्तये ।
इत्युक्त्वा स्वकराग्रेण उदरं समताडयत् ।
त्रिरेवं प्रतिसंरब्धस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।

7 [a]) D$_5$ T$_2$ G$_3$ आसीद् (for अभूद्). — [b]) B$_{2.4}$ Dn D$_{4.6}$ अधस्तस्य (for अगस्त्यस्य). — After 7^{ab}, K$_{1.2}$ B De Dn D$_{1.4.6}$ ins.:

490* शब्देन महता तात गर्जन्निव यथा घनः ।
वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह ।
तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ।

[(L. 1) B$_{1.2}$ राजन् (for तात). K$_{1.2}$ B$_{1.2}$ महा- (for यथा). — (L. 4) B$_1$ De$_2$ शक्तिर् (for शक्तो). K$_1$ ततोसुरः (for तु सोऽसुरः).]

— [c]) B D (except D$_{1-3.5}$) G$_4$ तु (for च).

8 [a]) B$_1$ स प्रांजलिः (for प्राञ्जलिश्च). B$_3$ स सामात्यैर्; S सहामात्य. — [c]) Ś$_1$ K$_2$ D$_{1.2}$ स्म (for स्थ).

9 [ab]) B$_1$ S (except M$_2$) तमगस्त्यो (T$_1$ अगस्त्योथ) हसन्वाक्यमिल्वलं प्रत्यभाषत (B$_1$ °पद्यत). — [c]) T G$_{2-4}$ ईशोस्यसुर. T$_1$ G$_{1.2}$ M$_2$ विद्म. G$_2$ M त्वा. — [d]) B$_1$

C. 3. 8625
B. 3. 99. 11
K. 3. 97. 14

ईशं ह्यसुर विद्मस्त्वां वयं सर्वे धनेश्वरम् ॥ ९
इमे च नातिधनिनो धनार्थश्च महान्मम ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान्संविभागं प्रयच्छ नः ॥ १०
ततोऽभिवाद्य तमृषिमिल्वलो वाक्यमब्रवीत् ।
दित्सितं यदि वेत्सि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ॥ ११

अगस्त्य उवाच ।

गवां दश सहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर ।
तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं ते महासुर ॥ १२
मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः ।
मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर ।
जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्तमेष हिरण्मयः ॥ १३

लोमश उवाच ।

जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासीद्धिरण्मयः ।
ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु ॥ १४
विवाजश्च सुवाजश्च तस्मिन्युक्तौ रथे हयौ ।
ऊहतुस्तौ वसून्याशु तान्यगस्त्याश्रमं प्रति ।
सर्वान्राज्ञः सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत ॥ १५
अगस्त्येनाभ्यनुज्ञाता जग्मू राजर्षयस्तदा ।
कृतवांश्च मुनिः सर्वं लोपामुद्राचिकीर्षितम् ॥ १६

लोपामुद्रोवाच ।

कृतवानसि तत्सर्वं भगवन्मम काङ्क्षितम् ।
उत्पादय सकृन्मह्यमपत्यं वीर्यवत्तरम् ॥ १७

M1 धनार्थिनः (for धने°).

10 [a]) B2 Dn D4. 6 एते (for इमे). — 10[cd]= 3. 96. 15[cd]; cf. ibid. 4[cd], 9[cd]. — [c]) Ś1 K2. 3 D3. 5 यथाशक्त्या°.

11 [a]) K4 D2. 3. 5 [ś]भिमान्य; B1 [ś]नुमान्य; D1 [ś]भिगम्य; T1 G2. 4 M2 [ś]वमत्य; G1 [ś]पगत्य (for [ś]भिवाद्य). — [c]) K3 S (except M1) ईप्सितं (for दित्सितं). T2 G यदिह ब्रूहि (for यदि वेत्सि त्वं). K1 नो वेत्सि; K3 B1 Dc D1. 2 T1 M मे वेत्सि; K4 D5 ते वेद्मि (for वेत्सि त्वं). Ś1 K2 दित्सां मुने ममावेत्सि. — [d]) T1 तत्ते; T2 G तद्धि (for ततो). M दातास्मि (for दास्यामि). T1 [अ]हं (for ते).

12 [a]) K4 D2. 3 S शत- (for दश). — [b]) Ś1 G1 M1 वसु; M2 नृप (for ऽसुर). — 12[cd]=13[cd]. — K3 om. (hapl.) 12[c]–13[d]; K3 G1 om. (hapl.) 12[cd].

13 K3 om. 13[abcd] (cf. v.l. 12). — [b]) S (except T1) रथं and °मयं. D5 चाथ (for चैव). — 13[cd]=12[cd]. — Dn1 om. (hapl.) 13[cdef]; B1 D5 om. 13[cd]. — [c]) S (except G4 M1) महा° (for मनो°). T2 G2. 3 द्वौ (for च). — After 13[cd], S ins.:

491* लोमशः ।
इल्वलस्तु मुनिं प्राह सर्वमस्ति यथात्थ माम् ।
रथं तु यमवोचो मां नैनं विद्म हिरण्मयम् ।
अगस्त्यः ।
न मे वागनृता काचिदुक्तपूर्वा महासुर ।

[(L. 1) T1 G2. 4 M2 यदात्थ. — After line 1, G2 ins.:

492* सर्वमेतत्प्रदास्यामि हिरण्यं गाश्च यद्धनम् ।

— (L. 2) G1 रथस्तु स ह याचामो (for the prior half). T2 G3. 4 नैव (for नैनं). G2 असत्यं व्याहृतं ब्रह्मन्नथो नैष हिरण्मयः.]

— B1 D5 om. 13[ef]. — [e]) D3 विज्ञास्यतां; S विज्ञायतां (cf. v.l. 14). S साधु (G4 M2 °धुर्) (for सद्यो). — [f]) B2. 3 D (except D2; Dn1 D5 om.) व्यक्त (for व्यक्तम्). S एव (M1 अस्ति) (for एष).

14 K2 B2 Dn D4–6 om. 14[ab] (with the ref.). Ś1 K B Dc D1–3 om. the ref. — [a]) S विज्ञाय° (for जिज्ञास्य°); cf. v.l. 13. — [cd]) B2–4 S स (for प्र-).

15 [a]) B D4 विराज(B1. 4 D4 °जा)श्च सुराज(B1. 4 D4 °जा)श्च; Dc D5 वि(D5 न)वाजाश्च सुवाजाश्च; Dn D1. 6 विरावश्च सुरावश्च; D3 विचित्रौ च सुवर्णेन; T1 M विवाजिश्च सुवाजिश्च; T2 G1. 3. 4 व(G1 वि)वाजी च सुवाजी च; G2 ववाजिश्च सुवाजिश्च. — [c]) Ś1 K1. 2. 4 D3. 4 सुबहून्या(K4 D3. 4 °ना)शु; K3 चैव तानर्थान्; B Dc Dn3 D1 M2 सवसूना(B1 M2 °न्या)शु; Dn1. n3 D5. 6 स्म वसूनाशु; D2 स्म बहूनाशु; T1 च वसून्याशु (for तौ वसून्याशु). — [d]) Ś1 K1. 2 B3 Dc D1–3. 5. 6 तान°; B1. 2. 4 Dn D4 M2 ताव°; T1 तदा° (for तान्य°). — [e]) K3 सहामात्यान्; D1 सहागस्त्यो. — [f]) Ś1 K Dc D1–3 इति (K4 एव) (for इव). — After 15, T2 G2–4 ins.:

493* इल्वलस्त्वनुगम्यैनमगस्त्यं हन्तुमैच्छत ।
भस्म चक्रे महातेजा हुंकारेण महासुरम् ।;

while M ins.:

494* मुनेराश्रममश्वौ तौ निन्यतुर्वातरंहसौ ।

17 K1 transp. 17[ab] and 17[cd]. — [cd]) K3 तत्पादय (for उत्पा°)! D3 [अ]सकृन् (for सकृन्). Ś1 K1. 3 °त्तमं;

अगस्त्य उवाच ।

तुष्टोऽहमस्मि कल्याणि तव वृत्तेन शोभने ।
विचारणामपत्ये तु तव वक्ष्यामि तां शृणु ॥ १८
सहस्रं तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसंमितम् ।
दश वा शततुल्याः स्युरेको वापि सहस्रवत् ॥ १९

लोपामुद्रोवाच ।

सहस्रसंमितः पुत्र एको मेऽस्तु तपोधन ।
एको हि बहुभिः श्रेयान्विद्वान्साधुरसाधुभिः ॥ २०

लोमश उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवन्मुनिः ।
समये समशीलिन्या श्रद्धावाञ्श्रद्दधानया ॥ २१
तत आधाय गर्भं तमगमद्वनमेव सः ।
तस्मिन्वनगते गर्भो ववृधे सप्त शारदान् ॥ २२
सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यवत्स महाकविः ।
ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ।
साङ्गोपनिषदान्वेदाञ्जपन्नेव महायशाः ॥ २३
तस्य पुत्रोऽभवद्दृषेः स तेजस्वी महानृषिः ।
स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने ।
इध्मानां भारमाजह्रे इध्मवाहस्ततोऽभवत् ॥ २४
तथायुक्तं च तं दृष्ट्वा मुमुदे स मुनिस्तदा ।
लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्राजन्यथेप्सितान् ॥ २५
अगस्त्यस्याश्रमः ख्यातः सर्वर्तुकुसुमान्वितः ।
प्राह्लादिरेवं वातापिरगस्त्येन विनाशितः ॥ २६
तस्यायमाश्रमो राजन्रमणीयो गुणैर्युतः ।
एषा भागीरथी पुण्या यथेष्टमवगाह्यताम् ॥ २७

C. 3. 8646
B. 3. 99. 31
K. 3. 97. 37

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

K₂ °त्तमः (for °त्तरम्). M₁ तस्मात्सकृन्मय्यपत्यं त्वमुत्पादय वीर्यवत्.

18 [c]) D₁. ₂ अपत्येत्र; D₃. ₅ T₁ °त्येषु (for °त्ये तु). — [d]) Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ तव (K₁. ₂. ₄ Dc₂ D₅ शृणु) वक्ष्यामि यामहं (K₃ D₁–₃ तत्त्वतः; D₅ यत्त्वहं); S वक्ष्यामि श्रूयतां (T₁ शृणु तन्; M शृणुतां) मम.

19 [b]) S तत्समं तव (G₁ समं तपः *sic*). — [c]) K₃. ₄ D₃ तु; D₁. ₂ च; D₅ ते; M₁ वै (for स्युर्). — [d]) Ś₁ K₁–₃ वाथ; Dc D₁–₃. ₅ M₁ वास्तु (for वापि). Ś₁ K₂. ₄ B₁ D₁. ₂ °वान्; K₁ B₂–₄ Dc Dn D₄. ₆ °जित्; K₃ D₃. ₅ °भाक् (for °वत्).

20 [b]) B D (except D₁–₃. ₅) M₂ [s]प्यस्तु; G₂ वास्तु (for मेऽस्तु). — [c]) K D₂. ₃ G₂ M₁ [s]पि (for हि).

21 K₂ B₄ Dn D₄. ₆ T₂ G₃. ₄ M₂ om. the ref. — [b]) B₃ S समगमन्. — After 21[ab], Ś₁ K₁. ₂ ins. 495* (with v.l.).

23 [a]) D₄. ₆ T₂ G वापि (for चापि). — [b]) Ś₁ K₁. ₂ प्रादुर्भूत्; T₂ G₃ प्रज्ञावान् (for प्राच्यवत्). — [c]) Some MSS. प्रभावेण. — [d]) T G दृढच्युर् (for °स्युर्). — [e]) K₄ B₃ D₃ °निषदो (for °निषदान्). — [f]) K₁. ₃ B₂ D (except D₁–₃. ₅) जपन्निव. B D (except Dc₂ D₁. ₂) M₁ महातपाः; T G °मनाः; M₂ °त्मनाः.

24 [a]) D₁ राजन् (for ऋषेः). K₁. ₂ ऋषेस्तस्याभवत्पुत्रः (normal rhythm!). — [b]) B₁. ₂. ₄ Dn D₄. ₆ महाद्विजः. D₁ तेजस्वी भगवानृषिः.

25 [a]) B₁. ₂. ₄ Dn D₄. ₆ T G तु (for च). — B D (except D₁–₃. ₅) S ins. after 25[ab]: Ś₁ K₁. ₂, after 21[ab]:

495* एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमम् ।

[Cf. 482*. Ś₁ K₁. ₂ स चाथ; G₁ M₂ एवं सं- (for एवं स).]

26 [a]) B₃ S चायं (for ख्यातः). B₁. ₂. ₄ Dn D₄. ₆ तत ऊर्ध्वमयं ख्यातः. — [b]) B₁. ₂. ₄ Dn D₄. ₆ त्वगस्त्यस्याश्रमो भुवि; B₃ S अत ऊर्ध्वं विशां पते; Dc तत ऊर्ध्वमयं भुवि. — After 26[ab], S ins.:

496* ख्यातो भुवि महाराज तेजसा तस्य धीमतः ।

— [c]) Ś₁ K₃ T₂ G₁. ₃ M प्राह्लादिः; K₃ प्रह्लादिः; T₁ G₂ प्रह्लादिः. M चापि (for एवं). — After 26[c], S ins.:

497* ब्रह्मघ्नो दुष्टचेतनः ।
एवं विनाशितो राजन् .

— [d]) B D (except D₁–₃. ₅) [उ]पशमितः; S महात्मना (for विना°).

27 [b]) K₄ D₁. ₃. ₅. ₆ S (except M₁) रमणीय-; B₂. ₄ Dn D₄ रमणीयैः. K₁. ₂ G₄ गुणान्वितः; B₂. ₃ D₄. ₆ T₁ गुणैर्वृतः; G₁ गुणोच्युतः. — [c]) Dc गंगा (for पुण्या). — [d]) K₁. ₂ रमणीयैर्गुणान्विता (K₂ °र्गुणैर्वृता); B Dn D₄. ₆ देवगंधर्वसेविता. — After 27, K₁. ₂ B D (except D₁–₃. ₅)

९८

C. 3. 8689
B. 3. 100. 1
K. 3. 99. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

भूय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः ।
कर्मणां विस्तरं श्रोतुमगस्त्यस्य द्विजोत्तम ॥ १

लोमश उवाच ।

शृणु राजन्कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीम् ।
अगस्त्यस्य महाराज प्रभावममितात्मनः ॥ २
आसन्कृतयुगे घोरा दानवा युद्धदुर्मदाः ।
कालेया इति विख्याता गणाः परमदारुणाः ॥ ३
ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः ।
समन्तात्पर्यधावन्त महेन्द्रप्रमुखान्सुरान् ॥ ४
ततो वृत्रवधे यत्नमकुर्वन्त्रिदशाः पुरा ।
पुरंदरं पुरस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ॥ ५
कृताञ्जलींस्तु तान्सर्वान्परमेष्ठी उवाच ह ।
विदितं मे सुराः सर्वं यद्वः कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ६
तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं वधिष्यथ ।
दधीच इति विख्यातो महानृषिरुदारधीः ॥ ७
तं गत्वा सहिताः सर्वे वरं वै संप्रयाचत ।
स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ८
स वाच्यः सहितैः सर्वैर्भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः ।
स्वान्यस्थीनि प्रयच्छेति त्रैलोक्यस्य हिताय वै ।
स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्थीनि प्रदास्यति ॥ ९
तस्यास्थिभिर्महाघोरं वज्रं संभ्रियतां दृढम् ।
महच्छत्रुहणं तीक्ष्णं षडश्रं भीमनिस्वनम् ॥ १०
तेन वज्रेण वै वृत्रं वधिष्यति शतक्रतुः ।
एतद्वः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ ११
एवमुक्तास्ततो देवा अनुज्ञाप्य पितामहम् ।

---

ins. a passage given in App. I (No. 14).

Colophon. — *Major parvan:* Śi K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B3 T1 G1 तीर्थयात्रा (T1 cont. अगस्त्य). Omitting sub-parvan name, K1–3 D3 mention only आगस्त्य (*or* अगस्त्य); K4 B2 Dc Dn D1. 2. 4–6 लोमशतीर्थयात्रा (K4 Dc D5 cont. आगस्त्य). — *Adhy. name:* Śi K1. 2 वातापिवधः; B4 रामोपाख्यानं; Dn2 आगस्तिवातापिभक्षणं; T G1. 3 दृध्मवाहोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n2 99; Dn3 M2 100; D1 103; T G M1 98. — *Śloka no.:* Dn1. n3 71; Dn2 33; D1 70.

98

2 d) B3 Dn D4. 6 G4 अमितौजसः; D5 अतिमानुष° (for अमितात्मनः).

3 a) Śi K D1–3. 5 राजन्; Dc तात (for घोरा). — c) Śi K1. 2 कालेय इति विख्यातो; B D (except D1–3. 5) G4 कालकेया इति ख्याताः. — d) Śi K1. 2 गणः °दारुणः.

4 a) D1. 2 तत्र (for ते तु). Śi K B1 °साद्य (for °श्रित्य).

6 a) K4 D1. 2 °लीन्सुरान्; T2 G3 °लिपुटान् (for °लींस्तु तान्). G1 दिव्यान् (for सर्वान्). — b) Dc परमेष्ठिम्; G1. 2 M परमेष्टिर्; G4 प्रजापतिर् (for परमेष्ठी). K D2. 3. 5 [अ]भ्युवाच; B Dn D4. 6 [इ]त्युवाच; T1 जगाद; T2 G3 ह्युवाच (for उवाच). — c) B1. 3 D1. 3. 5 G2 सर्वे (for सर्वं).

7 ab) Śi K1. 2 तत्रो° (for तमु°), and येन (for यथा).

8 b) Śi K1. 2 यूयं प्र°; K3 च सम°; D1. 2 विप्रं प्र° (for वै संप्र°). — c) D1. 2 वै (for वो).

9 c) Śi K1. 2 दधीचास्थीन् (for स्वान्य°). — e) T1 स्वशरीरात्; T2 G1. 3. 4 M2 शरीरास्त (for स शरीरं). D3. 5 G2 M2 परित्यज्य (for समु°).

10 b) Śi K3 संभ्रियते; K1 B1. 2. 4 Dn1. n3 D1. 4–6 संस्क्रियतां; K4 संश्रयता; D3 संपाद्यतां. — c) Śi K1. 2 °हनं (for °हणं). B Dc Dn D4. 6 M घोरं; D1. 2 तीव्रं; T G भीमं (for तीक्ष्णं). — d) K2. 4 D3. 5 षडस्रं; K3 M2 षडश्रि; B Dc Dn D4 षडस्रि; D1. 2 G4 षडस्रं; D6 षडस्रि; G1 षडश्रु. D1. 2 तीव्र- (for भीम-). Śi K1. 2 -विक्रमं (for -निस्वनम्).

11 K3 om. 11. — b) Dc D3 हनिं (for वधिं).

12 c) Śi K Dc D1–3 शतक्रतुं (for नारां).

13 b) K4 D3. 5 °वृते; B2 °चितं; T2 G M1 °युतं (G1

नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः ॥ १२
सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतम् ।
षट्पदोद्गीतनिनदैर्विघुष्टं सामगैरिव ।
पुंस्कोकिलरवोन्मिश्रं जीवं जीवकनादितम् ॥ १३
महिषैश्च वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ।
तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ॥ १४
करेणुभिर्वारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः ।
सरोवगाढैः क्रीडद्भिः समन्तादनुनादितम् ॥ १५
सिंहव्याघ्रैर्महानादान्नदद्भिरनुनादितम् ।
अपरैश्चापि संलीनैर्गुहाकन्दरवासिभिः ॥ १६
तेषु तेष्ववकाशेषु शोभितं सुमनोरमम् ।
त्रिविष्टपसमप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ॥ १७
तत्रापश्यन्दधीचं ते दिवाकरसमद्युतिम् ।
जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लक्ष्म्या पितामहम् ॥ १८
तस्य पादौ सुरा राजन्नभिवाद्य प्रणम्य च ।
अयाचन्त वरं सर्वे यथोक्तं परमेष्ठिना ॥ १९

ततो दधीचः परमप्रतीतः
सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच ।
करोमि यद्वो हितमद्य देवाः
स्वं चापि देहं त्वहमुत्सृजामि ॥ २०
स एवमुक्त्वा द्विपदां वरिष्ठः
प्राणान्वशी स्वान्सहसोत्ससर्ज ।
ततः सुरास्ते जगृहुः परासो-
रस्थीनि तस्याथ यथोपदेशम् ॥ २१
प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवा-
स्त्वष्टारमागम्य तमर्थमूचुः ।
त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य
प्रहृष्टरूपः प्रयतः प्रयत्नात् ॥ २२
चकार वज्रं भृशमुग्ररूपं
कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः ।
अनेन वज्रप्रवरेण देव
भस्मीकुरुष्वाद्य सुरारिमुग्रम् ॥ २३

C. 3. 8712
B. 3. 100. 24
K. 3. 99. 24

°युते) (for °वृतम्). — G4 om. 13c–17b. — c) M °निनदं. — d) T G (G4 om.) M2 सं- (for वि-). M सारसैरपि (for सामगै°). — f) Ś1 K1. 2 D2. 5 जीव- (for जीवं).

14 G4 om. 14 (cf. v.l. 13). — b) D5 शूकरैश्च; T2 G2. 3 भ्रमरैश्च; G1 कोकिलैर् (for सृमरैश्च). Ś1 K3 चामरैर्; G1 भ्रमरैर् (for चमरैर्). M2 सृमरैश्च सशंबरैः. — c) Ś1 K D2. 5 °चरितैः. — d) S (except M1; G4 om.) मृगेंद्र°.

16 T1 G1. 4 om. 16 (for G4 cf. v.l. 13); K2 B1. 3 D1. 2 G2 om. 16cb. Dc1 D4 transp. 15 and 16; T2 G3 transp. 16ab and 16cd. — a) Dn1. n2 D4. 6 सिंहैर् (for सिंह-). T2 G3 °व्याघ्र- (for °व्याघ्रैर्). K1 D3 °नादैर्; D5 M1 °नादं; T2 G3 °नागैर् (for °नादान्). — b) T2 G3 महद्भिर् (for नदद्भिर्). — c) Ś1 चमरैं°; K1. 2 D5 चामरैं°; Dc पामरैं° (for अपरैं°). Ś1 K1. 2 चानु- (for चापि). — d) K4 B D (except D2. 5) °शायिभिः (Dc2 °गामिभिः).

17 G4 om. 17ab (cf. v.l. 13). — b) Ś1 K2. 3 नादितं. K4 D2. 5 T2 G (G4 om.) M सुमनोहरं. — c) B2. 3 त्रिपिष्टप°; T2 G °सदः प्रख्यं. — d) S (except M1) आगताः (for आगमन्).

18 d) S साक्षात् (for लक्ष्म्या).

20 c) T2 G2. 3 तद्वो (for यद्वो). — d) K4 B2. 4 Dn D1. 4. 6 स्वयम्; B3 इह (for स्वहम्).

21 b) K4 D1. 2 स्वयमु° (for सहसो°). — cd) Ś1 K Dc D1–3. 5 सुरास्ततोस्थीनि गतायुषस्ते यथोपजोषं जगृहुः स्म तस्य.

23 b) Ś1 K Dc D2. 3. 5 °वीर्यं (for °रूपं). — b) Ś1 K2 अब्रवीत्प्रहृष्टः (metrically bad!); T2 G2–4 समुवाच हृष्टः. — c) Ś1 K1–3 D1. 2 शस्त्रं° (for वज्र°). K शक्र; D2. 5 वीर (for देव).

24 G4 om. 24ab. — a) D1. 2 सुखं त्वं; D5 सुखी त्वं (for सुखं वै). K2 तं (for वै). — b) Ś1 K1. 2 वरिष्ठ; K4 Dc Dn2 D1. 2. 5 S (except G1; G4 om.) दिविस्थः. — Ś1 om. 24cd. — c) K4 B1. 2. 4 Dn D1. 2. 4. 6 तु (for स). B D (except D1–3. 5) तद् (for तु). — d) K2 [S]भिगृं; B Dc Dn ह्यगृं; D5 [S]न्वगृं; T2 G2–4 त्वगृं (for ऽभ्यगृं). G1 प्रहृष्टरूपः प्रथितो ह्यगृह्णात्.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* T1 तीर्थयात्रा. Omitting sub-parvan name, K1. 2. 4 Dc Dn2 D1. 2 mention only

C. 3. 87.13
B. 3. 100. 25
K. 3. 94. 25

ततो हतारिः सगणः सुखं वै
प्रशासि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्ठः ।
त्वष्ट्रा तथोक्तः स पुरंदरस्तु
वज्रं प्रहृष्टः प्रयतोऽभ्यगृह्णात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

९९

लोमश उवाच ।
ततः स वज्री बलिभिर्दैवतैरभिरक्षितः ।
आससाद ततो वृत्रं स्थितमावृत्य रोदसी ॥ १
कालकेयैर्महाकायैः समन्तादभिरक्षितम् ।
समुद्यतप्रहरणैः सभृङ्गैरिव पर्वतैः ॥ २
ततो युद्धं समभवद्देवानां सह दानवैः ।
मुहूर्तं भरतश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ॥ ३
उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः ।
आसीत्सुतुमुलः शब्दः शरीरेष्वभिपात्यताम् ॥ ४
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च अन्तरिक्षान्महीतलम् ।
तालैरिव महीपाल वृन्ताद्भ्रष्टैरदृश्यत ॥ ५
ते हेमकवचा भूत्वा कालेयाः परिघायुधाः ।
त्रिदशानभ्यवर्तन्त दावदग्धा इवाद्रयः ॥ ६
तेषां वेगवतां वेगं सहितानां प्रधावताम् ।
न शेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ७
तान्दृष्ट्वा द्रवतो भीतान्सहस्राक्षः पुरंदरः ।
वृत्रे विवर्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ॥ ८
तं शक्रं कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः ।
स्वतेजो व्यदधाच्छक्रे बलमस्य विवर्धयन् ॥ ९
विष्णुनाप्यायितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणास्ततः ।
स्वं स्वं तेजः समादध्युस्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ १०
स समाप्यायितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह ।

लोमशतीर्थयात्रा (K$_3$. $_4$ Dc D$_3$ cont. आगस्त्य): likewise B$_3$ D$_2$. $_5$ only आगस्त्य. — *Adhy. name:* K$_1$ वृत्रवधः; B$_4$ वृत्रवधोपाख्यानं; T$_2$ G$_3$ दधीचाख्यानं; G$_1$ वज्रोत्पत्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ 100; Dn$_3$. $_{ns}$ M$_2$ 101; D$_1$ 104; T G M$_1$ 99. — *Śloka no.:* Dn$_1$. $_{ns}$ D$_1$ 25.

99

1 ^{a}) G$_3$. $_4$ नु (for स). Śi K G$_1$ M सवज्रो (for स वज्री). B D$_5$. $_6$ G$_2$ M$_3$ बलभिद् (for बलिभिर्). — ^{b}) Some MSS. देवतैर्. Dn$_2$ D$_3$ परि- (for अभि-). D$_{1.2}$ देवैः समभिरक्षितः. — ^{c}) Śi K$_{1.2}$ Dc तदा (for ततो).

3 ^{b}) B$_1$ अपि दानवैः; B$_{2.4}$ Dn D$_{1.2.4.6}$ M दानवैः सह (by transp.).

4 ^{a}) T$_1$ M$_3$ °सृष्टानां; T$_3$ G$_{2-4}$ °विद्धानां. — ^{c}) T$_3$ G$_{2.3}$ तु (for सु-). — ^{d}) K$_4$ T$_3$ (after corr.) G$_3$ °पातितः; T$_3$ (before corr.) G$_{3.4}$ °पातिनां.

5 ^{ab}) N (except K$_{3.4}$) M ins. अपि between the pādas (to avoid hiatus!). B$_3$ °तले (for °तलम्). — ^{c}) B Dn D$_{4-6}$ महाराज (for महीं°).

6 ^{c}) Śi K$_1$. $_3$ °वर्तेरन्; D$_5$ °वर्षंत; T G °धावंत. — ^{d}) Śi K B$_3$ Dc D$_{2.5}$ इव द्रुमाः (for इवाद्रयः).

7 ^{b}) K$_1$ महतां च; K$_3$ सहतां च; B D (except D$_{1-3}$) साभिमानं (for सहिं°). — ^{c}) Śi D$_1$ T$_1$ G$_4$ सहिताः; K$_{1.3}$ संहताः (for त्रिदशाः).

8 ^{c}) B$_1$ [ऽ]पि; Dc$_2$ [ऽ]ति-; M [ऽ]भि- (for वि-). Śi K D$_{3.5}$ तु; D$_{1.2}$ [ऽ]पि (for च). — After 8, B D (except D$_{1-3.5}$) ins.:

498* कालेयभयसंत्रस्तो देवः साक्षात्पुरंदरः ।
जगाम शरणं शीघ्रं तं तु नारायणं प्रभुम् ।

9 ^{c}) B Dn D$_{2.4.6}$ व्यदधत्. — ^{d}) Śi K$_{1.3}$ D$_3$ व्यवर्धयत् (K$_1$ °न्); D$_6$ [अ]भिवर्धयन्.

10 ^{ab}) Śi K$_3$ धिष्ठितं; K$_1$ दिष्टितं; B D (except D$_{1-3.5}$) गोपितं (for [आ]प्यायितं). S transp. शक्रं and दृष्ट्वा. Śi K Dn D$_{1.2}$ G$_1$ तदा; Dc तथा (for ततः). — ^{c}) B$_{1.2.4}$ D (except D$_{1-3.5}$) सर्वे (for स्वं स्वं). Śi K$_{1.3}$ T$_3$ G$_{1-3}$ समादधुस्; K$_{3.4}$ Dc$_1$ D$_1$ M सम(K$_4$ °मा)दधुस्;

ऋषिभिश्च महाभागैर्बलवान्समपद्यत ॥ ११
ज्ञात्वा बलस्थं त्रिदशाधिपं तु
ननाद वृत्रो महतो निनादान् ।
तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च
खं द्यौर्नगाश्चापि चचाल सर्वम् ॥ १२
ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः
श्रुत्वा रवं घोररूपं महान्तम् ।
भये निमग्नस्त्वरितं मुमोच
वज्रं महत्तस्य वधाय राजन् ॥ १३
स शक्रवज्राभिहतः पपात
महासुरः काञ्चनमाल्यधारी ।
यथा महाञ्शैलवरः पुरस्ता-
त्स मन्दरो विष्णुकरात्प्रमुक्तः ॥ १४
तस्मिन्हते दैत्यवरे भयार्तः
शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुम् ।
वज्रं न मेने स्वकरात्प्रमुक्तं
वृत्रं हतं चापि भयान्न मेने ॥ १५
सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा
महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः ।
सर्वांश्च दैत्यांस्त्वरिताः समेत्य
जघ्नुः सुरा वृत्रवधाभितप्तान् ॥ १६
ते वध्यमानास्त्रिदशैस्तदानीं
समुद्रमेवाविविशुर्भयार्ताः ।
प्रविश्य चैवोदधिमप्रमेयं
झषाकुलं रत्नसमाकुलं च ॥ १७
तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रु-
स्त्रैलोक्यनाशार्थमभिस्मयन्तः ।
तत्र स्म केचिन्मतिनिश्चयज्ञा-
स्तांस्तानुपायाननुवर्णयन्ति ॥ १८
तेषां तु तत्र क्रमकालयोगा-
द्घोरा मतिश्चिन्तयतां बभूव ।
ये सन्ति विद्यातपसोपपन्ना-
स्तेषां विनाशः प्रथमं तु कार्यः ॥ १९
लोका हि सर्वे तपसा ध्रियन्ते

C. 3. 8734
B. 3. 101. 21
K. 3. 100. 21

B₃ स्वमादाय.

12 [a]) Ś₁ K D₁–₃. ₅ तं (for तु). — [b]) M विविधान् (for महतो). Ś₁ K₁. ₂ [s]थ (for नि-). — [d]) K₃. ₄ [अ]भि- (for [अ]पि).

13 [b]) Ś₁ K₁. ₃. ₄ D₂ घोरमुग्रं; B₂ °शब्दं; D₅ °तरं (for °रूपं). S (except M₁) घोरमुदग्रकल्पं (for घोररूपं महा°). .Dc₂ श्रुत्वा च वाचमथ घोररूपं. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ योद्धुं (for भये). Ś₁ B₂–₄ D (except D₂. ₅) त्वरितो (for °तं).

14 [b]) T₂ G₃ °माल° (for °माल्य°). — [c]) N महा- (for महाञ्). — [d]) N (except K₁. ₂. ₄) वि° (for प्र°).

15 [c]) Ś₁ K Dn D₁. ₂ च; B D₄. ₆ स; Dc स्म; D₃. ₅ तु (for न). K₁. ₂ शक्रस्य (for मेने स्व-). Ś₁ च; K₃. ₄ D₁–₃. ₅ T₁ स; B Dc Dn D₄. ₆ न (for स्व-). K₁. ₂ B₂–₄ Dn D₁–₃. ₅. ₆ वि- (for प्र-). — [d]) B Dc Dn D₄. ₆ M₁ transp. हतं and भयात्. Ś₁ K D₁–₃. ₅ वृत्रं भयाच्चैव हतम- (K₄ D₁–₃. ₅ हतं स्व)पश्यत्; M₂ वृत्रं भयाच्च निहतं न मेने.

16 [a]) Ś₁ K₁. ₂ सहिताः (for मुदि°). — [b]) D₂ T₁ G₁. ₂. ₄ अथ (for अभि-). — After 16[ab], Ś₁ K₁. ₂ read 18[cd]; while S ins.:

499* वृत्रं हतं संददृशुः पृथिव्यां
वज्राहतं शैलमिवावकीर्णम् ।

— [c]) Ś₁ K D₂. ₃ M शेषान् (for सर्वान्). T₂ G₁–₃ M₁ तु (for च).

17 [a]) B D (except D₁–₃) तैस् (B₁. ₃ ते) त्रास्य° (for ते वध्य°). B Dn D₄–₆ समेतैः (for तदानीं). — [d]) K₃ B D (except D₂. ₃) G₄ नक्र°; K₄ वृत्र° (for रत्न°).

18 [b]) T₁ °प्रयाताः; T₂ G °प्रयत्नात् (G₁ °प्रयुक्ताः); M₁ °प्रवृत्ताः; M₂ °प्रयत्नाः (for °स्मयन्तः). — Ś₁ K₁. ₂ read 18[cd] after 16[ab]. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ ततः (for तत्र). — [d]) Ś₁ K₂ नृप; K₁. ₃. ₄ B D (except D₃) उप-; T₁ अभि- (for अनु-). Ś₁ K B₁ D₁. ₂ -वर्णयंतः (for -वर्णयन्ति).

19 D₂ om. (hapl.) 19[abc]. — [a]) Ś₁ K₁–₃ D₃. ₅ क्षय- (for क्रम-). K₃ S (except T₁ G₁) -योगकालाद् (for -कालयोगाद्).

20 T₂ G₂–₄ read 20[ab] after 20[ef]. — [b]) B₃. ₅ चरध्वं; D₃ यत° (for स्वर°). — [c]) K₃ B Dn D₄. ₆ च; T₁ तु (for हि). — [f]) A few MSS. प्रणष्टेषु, and प्रणष्टं.

C. 3. 8734
B 3. 101. 21
K. 3. 100. 21

तस्माच्चरध्वं तपसः क्षयाय ।
ये सन्ति केचिद्धि वसुंधरायां
तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
तेषां वधः क्रियतां क्षिप्रमेव
तेषु प्रनष्टेषु जगत्प्रनष्टम् ॥ २०

एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा
जगद्विनाशे परमप्रहृष्टाः ।
दुर्गं समाश्रित्य महोर्मिमन्तं
रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

लोमश उवाच ।
समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।
कालेयाः संप्रवर्तन्त त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥ १
ते रात्रौ समभिक्रुद्धा भक्षयन्ति सदा मुनीन् ।
आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्वायतनेषु च ॥ २
वसिष्ठस्याश्रमे विप्रा भक्षितास्तैर्दुरात्मभिः ।
अशीतिशतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ॥ ३
च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं द्विजनिषेवितम् ।
फलमूलाशनानां हि मुनीनां भक्षितं शतम् ॥ ४
एवं रात्रौ स्म कुर्वन्ति विविशुश्चार्णवं दिवा ।
भरद्वाजाश्रमे चैव नियता ब्रह्मचारिणः ।
वाय्वाहाराम्बुभक्षाश्च विंशतिः संनिपातिताः ॥ ५
एवं क्रमेण सर्वांस्तानाश्रमान्दानवास्तदा ।
निशायां परिधावन्ति मत्ता भुजबलाश्रयात् ।
कालोपसृष्टाः कालेया घ्नन्तो द्विजगणान्बहून् ॥ ६
न चैनानन्वबुध्यन्त मनुजा मनुजोत्तम ।

Dc D2 S (except M1) हि (for the second प्र-).

21 a) Ś1 K1 दत्वा (for सर्वे). — b) D3 परमं (for परम-). — d) Ś1 K1. 2. 4 °लयं च; Dc °लयस्य (for °लयं स्म).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 D3. 6 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* T1 तीर्थयात्रा, followed by अगस्त्यचरित. Omitting sub-parvan name K3. 4 Dn2 D3 mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य; B Dc Dn1 D4–6 only आगस्त्य (*or* अगस्त्य); D1. 2 only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ś1 G1 वृत्रवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2. n3 M3 102; D1 105; T G M1 100. — *Śloka no.:* Dn 23; D1 21.

100

1 a) K3 समुद्रांतः; T G °द्रांतं; M3 °द्रांते Ś1 K (except K3) Dc D1–3 G4 °साद्य (for °श्रित्य). — b) Ś1 K1. 2. 4 B1. 2 Dn1. n3 D3 G1 वरुणं; D3 वरुणिं. K3 B Dn1. n3 D6 G4 निधिमंभसः. T2 G3 वरुणालयमंभसां. — c) Ś1 K1. 2 Dc समवर्तंत; K3. 4 D1–3. 5 समपद्यंत; D4. 6 T G1–3 संप्रवर्तंते. M संप्रावर्तत कालेयाः.

2 a) B3 समतिक्रुद्धा; T G2. 3 सहिताः क्रुद्धा. — b) K1. 2 महामुनीन्; T2 G2–4 सदा ऋषीन्.

3 c) Ś1 K1. 4 अशीतिं; K2 B D (except D2) अशीतिः. — d) M नियता ब्रह्मचारिणः (= 5d).

4 a) Dn आश्रमे (for आश्रमं)!

5 a) Ś1 K2 प्रवर्तंते; K1 प्रवर्तंतौ; Dc2 विकुर्वंति; T2 G2–4 प्रकुर्वंति (for स्म कु°). — After 5ab, S ins.:

500* कालेयास्ते दुरात्मानो भक्षयन्तस्तपोधनान् ।

— c) Ś1 Dn3 D4 भार° (for भर°). — f) Ś1 सर्वदेवताः; K1 संति देवताः; K3. 4 Dc Dn2 D3 स्म निषूदिताः; B सं(B1 तु)निसूदि°; D1. 2 विनिपूदि°; G1 संनिवेशि°; G4 सुनिपाति°.

6 D3 om. (hapl.) 6a–7b. — c) Ś1 K D1. 2 पर्यधावंत; B4 Dn D4. 6 परिबाधंते. — d) S समुद्रांबुबलाश्रयात् (T1 °श्रयाः). — B3 om. 6c–8a. — f) Ś1 K D1. 2 मुनि° (for द्विज°).

एवं प्रवृत्तान्दैत्यांस्तांस्तापसेषु तपस्विषु ॥ ७
प्रभाते समदृश्यन्त नियताहारकर्शिताः ।
महीतलस्था मुनयः शरीरैर्गतजीवितैः ॥ ८
क्षीणमांसैर्विरुधिरैर्विमज्जान्त्रैर्विसंधिभिः ।
आकीर्णैराचिता भूमिः शङ्खानामिव राशिभिः ॥ ९
कलशैर्विप्रविद्धैश्च स्रुवैर्भग्नैस्तथैव च ।
विकीर्णैरग्निहोत्रैश्च भूर्बभूव समावृता ॥ १०
निःस्वाध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियम् ।
जगदासीन्निरुत्साहं कालेयभयपीडितम् ॥ ११
एवं प्रक्षीयमाणाश्च मानवा मनुजेश्वर ।
आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवन्त दिशो भयात् ॥ १२
केचिद्गुहाः प्रविविशुर्निर्झरांश्चापरे श्रिताः ।
अपरे मरणोद्विग्ना भयात्प्राणान्समुत्सृजन् ॥ १३
केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमदर्पिताः ।
मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ॥ १४
न चैतानधिजग्मुस्ते समुद्रं समुपाश्रितान् ।
श्रमं जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ॥ १५
जगत्युपशमं याते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये ।
आजग्मुः परमामार्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ॥ १६
समेत्य समहेन्द्राश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे ।
नारायणं पुरस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितम् ॥ १७
ततो देवाः समेतास्ते तदोचुर्मधुसूदनम् ।

C. 3. 8755
B. 3. 102. 19
K. 3. 101. 20

---

7 D₃ om. 7^{ab}; B₂ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) K₃. ₄ B₁. ₃ Dc D₁. ₂. ₆ T₁ चैतान्; T₂ G₂–₄ वै तान् (for चैनान्). B₃ अनु-; Dc M₂ अव-; G₁ एव (for अन्व-). — ^{b}) Ś₁ K Dc D₁. ₂. ₅ मनुजाधिप (for °जोत्तम). — ^{c}) D₅ S प्रवृत्ताः (for प्रवृत्तान्). D₃ तांस्तत्र; D₆ ते तत्र; T G ते दैत्याः; M₁ दैत्यास्ते; M₂ दैतेयाः (for दैत्यांस्तान्). — ^{d}) Ś₁ K₁ आश्रमेषु (for तापसेषु). — After 7, S (except G₁) ins.:

501* क्षयाय जगतः क्रूराः पर्यटन्ति स्म मेदिनीम् ।

8 B₂ om. 8^{a} (cf. v.l. 6). — ^{b}) B₁. ₃ D₅. ₆ S नियमाहार-. Ś₁ K₁–₃ -कर्षिताः.

9 ^{a}) Ś₁ K₁. ₂ क्षीणवासैर्; G₁ क्षतमांसैर् (for क्षीणमांसैर्). — ^{b}) K₁. ₂ निर्मज्जं तैर्; K₃ निर्मज्जांतां; Dc विकपाटैर्; D₁. ₂ विसृष्टांत्रैर्; T₁ मज्जामात्रैर्; G₂ निर्मज्जांत्रि-. — ^{c}) Ś₁ K₂. ₄ D₃ विकीर्णैर्; K₁ विकर्णैर्; D₁. ₂ आकीर्णा. Ś₁ K₁. ₂. ₄ B₂–₄ Dc Dn D₂–₆ आवभौ; K₃ B₁ आवृता; D₁. ₂ चास्थिभिर्; G₁ रुचिरा (for आचिता). — ^{d}) K₃ T₂ G₂–₄ राजिभिः (for राशि°).

10 ^{a}) B₁ चापविद्धैश्च; D₅ विप्रभग्नैश्च. — ^{b}) B₁ च भारत (for तथैव च). — ^{c}) Ś₁ K D₁–₃. ₅ विशीर्णैर्; B₂ आकीर्णैर्. — ^{d}) T G₂–₄ बभूव च (for भूर्बभूव). Ś₁ K₄ D₃. ₅ समाकुला. K₁. ₂ बभूव वसुधावृता.

12 ^{a}) B₄ Dn D₆ सं- (for प्र-). Ś₁ K D₃. ₅ स्म; D₁. ₂ M तु (for च). — ^{d}) Ś₁ K₃ D₃. ₃. ₆ T₁ G₁ M प्र(D₃. ₃ प्रा)द्रवंति. Ś₁ K₁–₃ D₁. ₅ T₂ G₂–₄ दिशो दश.

13 ^{a}) Ś₁ K₁ गृहान्; B₁ D₆₂ T₂ G₂. ₃ M₂ गुहां (for गुहाः). — ^{b}) Ś₁ K₄ B Dc Dn D₁. ₂. ₄. ₆ चापरे तथा; K₁–₃ D₃. ₅ च तथापरे (for चापरे श्रिताः). — ^{c}) Ś₁ K₁–₃ च भयोद्विग्नाः; M तत्रयादेव. — ^{d}) Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₃. ₅ अवासृजन्; K₃ T₂ G₂–₆ समत्य° (for समुत्सृ°). M सहसासून्समत्यजन्.

14 ^{a}) Ś₁ K Dc D₁. ₂ M तत्र (for अत्र). — ^{b}) B Dn D₄. ₆ परमहर्षिताः. — The portion of the text from परमदर्पिताः up to 3. 104. 18^{c} is lost in G₁ on a missing fol.

15 D₂ om. (hapl.) 15^{a}–17^{b}. G₁ missing (cf. v.l. 14). — ^{a}) Ś₁ K₁–₃ Dc₁ D₅ M चैनान् (for चैतान्). Ś₁ K₁–₃ अनुजज्ञुस्ते; T G₂–₄ M₁ अभिजग्मु(M₁ °ह्व)स्ते. — ^{b}) K₃ समुपासृतान्; D₃. ₅ °पस्थितान्. — ^{c}) Ś₁ K₁. ₂ जज्ञुश्च. S (except M₂; G₁ missing) श्रमं च परमं जग्मुः. — ^{d}) K₁. ₂ आजज्ञुः; K₄ संजग्मुः; D₁ न जग्मुः (for आजग्मुः). D₁ ते (for च).

16 D₂ om. 16 (cf. v.l. 15). G₁ missing (cf. v.l. 14). — ^{b}) Ś₁ K₁. ₂ °संज्ञो° (for °यज्ञो°). — ^{c}) K₁. ₂ ते (for आ-). — ^{d}) S (G₁ missing) मनुजाधिप (T₁ °जा इव).

17 D₂ om. 17^{ab} (cf. v.l. 15). G₁ missing (cf. v.l. 14). — ^{a}) Ś₁ K D₁. ₃ तु (for च). — After 17^{ab}, B D (except D₁–₃. ₅) ins.:

502* शरण्यं शरणं देवं नारायणमजं विभुम् ।

— ^{c}) B D (except D₁–₃. ₅) तेभिगम्य (B₁ Dc °त्वा) (for नारा°). K₄ B Dn D₁. ₃. ₄. ₆ नमस्कृत्य (for पुर°).

18 G₁ missing (cf. v.l. 14). — ^{a}) B Dn D₄. ₆ G₂ समस्ता° (for समेता°). — ^{b}) Ś₁ K D₂. ₃. ₅ G₂ तमूचुर्; B₁ तुष्टुवुर्; B₂ Dc तत्रोचुर्. — ^{c}) Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ गोप्ता; B₂–₄ Dn D₄. ₆ कर्ता (Dn₃ भर्ता) (for पाता). B₁ त्वं नः कर्ता च स्रष्टा च. — ^{d}) B Dn D₄. ₆ M हर्ता (for

C. 3. 8756
B. 3. 102. 20
K. 3. 101. 21

त्वं नः स्रष्टा च पाता च भर्ता च जगतः प्रभो ।
त्वया सृष्टमिदं सर्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥ १८
त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात्पुष्करेक्षण ।
वाराहं रूपमास्थाय जगदर्थे समुद्धृता ॥ १९
आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुस्त्वया ।
नारसिंहं वपुः कृत्वा सूदितः पुरुषोत्तम ॥ २०
अवध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः ।
वामनं वपुराश्रित्य त्रैलोक्याद्भ्रंशितस्त्वया ॥ २१
असुरश्च महेष्वासो जम्भ इत्यभिविश्रुतः ।
यज्ञक्षोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः ॥ २२
एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते ।
अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ २३
तस्मात्त्वां देव देवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे ।
रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रं च महतो भयात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

देवा ऊचुः ।
इतः प्रदानाद्वर्तन्ते प्रजाः सर्वाश्चतुर्विधाः ।
ता भाविता भावयन्ति हव्यकव्यैर्दिवौकसः ॥ १
लोका ह्येवं वर्तयन्ति अन्योन्यं समुपाश्रिताः ।

भर्ता). — [e]) Śi K De D1. 2 जगत् (for इदं). B Dn D3. 4. 6 विश्वं; De D1. 2 कृत्स्नं (for सर्वं). — [f]) Dn3 G3 नेंगते; D1. 2 T1 नेंगितं; G4 नेंगतं (for °ति). K1 यच्चेंगेभ्यश्च नेंगते; M स्थावरं जंगमं च यत्. — After 18, S (G1 missing) ins.:

503* त्वय्येव पुण्डरीकाक्ष पुनस्तत्प्रविलीयते ।

19 G1 missing (cf. v.l. 14). — [a]) D1. 2. 5 M2 सृष्टा (for नष्टा). — [b]) Śi D1. 3 समुद्राः; T1 °द्रं; G2 °द्रे (for °द्रात्). — D3 om. 19[cd] and *repeats* 18[ef] in its place. — [c]) Śi वराह- (for वाराहं). B Dn D4–6 T1 M वपुर् (for रूपम्). B Dn D4–6 M आश्रित्य (for आस्थाय).

20 G1 missing (cf. v.l. 14). — [b]) B2 Dn D4. 6 T2 G2–4 पुरा (for त्वया). — [c]) D1. 2 T1 G2 M1 नारसिंह-.

21 G1 missing (cf. v.l. 14). B3 om. 21–23. — [b]) Śi K1 नाम; D5 चैव (for चापि). — [c]) K4 D2 वपुरास्थाय; T2 G2–4 रूपमास्थाय.

22 B3 G4 om. 22 (for B3 cf. v.l. 21). G1 missing (cf. v.l. 14). T1 om. 22[cd]. — [c]) B1 जगत्- (for यज्ञ-). B1 क्रुद्धस्; De D2. 5 T2 G2. 3 M शूरस् (for क्रूरस्).

24 G1 missing (cf. v.l. 14). G4 om. 24[ab]. — [a]) Śi D1. 3 त्वं; K2. 4 त्वा (for त्वां). Śi अपि; T1 M एव (for देव). — [c]) B3 De D2. 3 transp. लोकांश्च and देवांश्च. — After 24, T2 G2–4 M1 ins.:

504* शरणागतसंत्राणे त्वमेकोऽसि दृढव्रतः ।

[G2 M1 धृत° (for दृढ°).]

Colophon om. in D1. 2. G1 missing. — *Major parvan:* Śi K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* De तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. Omitting sub-parvan name, K2 B2. 3 Dn2. n3 D4. 5 mention only आगस्त्य; K3. 4 D3 only लोमशतीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य; T1 only अगस्त्यचरित. — *Adhy. name:* B4 De वृत्रवधोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2. n3 M2 103; T G2–4 M1 101. — *Śloka no.*: Dn 26.

101

☞ This adhy. is missing in G1 (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored here.

1 [a]) Śi K1–3 B1. 3. 4 Dn D1. 4–6 T2 G2. 3 तव; K4 De D2. 3 भवत्- (for इतः). N (for B2 see below) T2 G2–4 प्रसादाद् (for प्रदानाद्). K2. 4 B3 D (except D3. 5) G2 वर्धते (for वर्तन्ते). B2 त्वत्प्रसादात्प्रवर्तते.

2 [a]) K3 De प्रवर्तते; B Dn D1. 4. 6 विवर्धते; D3 वर्धयंति (for वर्तयन्ति). — [b]) To avoid the hiatus, Śi K1. 3 तेन्योन्यं; K4 B D (except D5) M1 ह्यन्योन्यं (for अं). — [c]) K3 B1. 3 त्वत्प्रभावान्. — [d]) = (var.) 5[d]. B2 त्वया वै (for त्वयैव).

त्वत्प्रसादान्निरुद्विग्नास्त्वयैव परिरक्षिताः ॥ २
इदं च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमम् ।
न च जानीम केनेमे रात्रौ वध्यन्ति ब्राह्मणाः ॥ ३
क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी क्षयमेष्यति ।
ततः पृथिव्यां क्षीणायां त्रिदिवं क्षयमेष्यति ॥ ४
त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्वे जगत्पते ।
विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिरक्षिताः ॥ ५

विष्णुरुवाच ।

विदितं मे सुराः सर्वं प्रजानां क्षयकारणम् ।
भवतां चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतज्वराः ॥ ६
कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः ।
तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्वं प्रबाधितम् ॥ ७
ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा सहस्राक्षेण धीमता ।
जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयम् ॥ ८
ते प्रविश्योदधिं घोरं नक्रग्राहसमाकुलम् ।
उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति मुनीनिह ॥ ९
न तु शक्याः क्षयं नेतुं समुद्राश्रयगा हि ते ।
समुद्रस्य क्षये बुद्धिर्भवद्भिः संप्रधार्यताम् ।
अगस्त्येन विना को हि शक्तोऽन्योऽर्णवशोषणे ॥ १०
एतच्छ्रुत्वा वचो देवा विष्णुना समुदाहृतम् ।
परमेष्ठिनमाज्ञाप्य अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ॥ ११
तत्रापश्यन्महात्मानं वारुणिं दीप्ततेजसम् ।
उपास्यमानमृषिभिर्देवैरिव पितामहम् ॥ १२
तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतम् ।

C. 3. 8776
B. 3. 103. 14
K. 3. 102. 21

---

3 D_2 om. (hapl.) 3–5. — [b]) M इत्युत (for उत्तमम्). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ न हि जानंति; $K_{3.4}$ Dc $D_{1.3.5}$ जानीमो न च; B_4 कालका नाम (for न च जानीम). $Ś_1$ $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ M केनैते; K_1 विध्यंते; K_2 वध्यंते; B_5 केपि[? पी]मे; D_1 केनैव; T $G_{2.3}$ केनेति (for केनेमे). Dn_2 न च जानीमहे केन. — [d]) S (G_1 missing) वै द्विजाः (for ब्राह्मणाः). $Ś_1$ K B_{1m} Dc $D_{1.3.5}$ वध्यंते (K_1 केनैते; K_2 केनैव) ब्राह्मणा निशि.

4 D_2 om. 4 (cf. v.l. 3). — [a]) $Ś_1$ K Dc transp. क्षीणे° and ब्राह्म°. T_2 G_{2-4} हि (for च). — $Ś_1$ K_3 om. (hapl.) 4^{cd}.

5 D_2 om. 5 (cf. v.l. 3). — [c]) $G_{2.4}$ नाति-; M_1 नाभि-; M_2 नैव (for नाधि-). — [d]) =(var.) 2^d. Dc T $G_{2.3}$ त्वयैव (for त्वया वै).

6 D_3 कृष्ण उ°; T_2 G (G_1 missing) श्रीभगवान् (for विष्णुरु°). — [b]) S (G_1 missing) पृथिवी- (for प्रजानां).

7 [ab]) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ T $G_{2.3}$ M कालेया. $D_{1.2}$ S (except M_2; G_1 missing) विख्याता, गणाः, and °दारुणाः. — [d]) K_2 $B_{2.3}$ D (except $D_{2.3.5}$) प्रमाथितं (for प्रबा°).

9 [b]) K B_1 $D_{1–3.5}$ S (G_1 missing) नाना- (for नक्र-). — [c]) $Ś_1$ $K_{1–3}$ D_1 लोकस्य (for लोकानां). — [d]) Dn D_4. 6 ऋषीन् (for मुनीन्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ अथ (for इह).

10 [a]) B_1 S (except M_1; G_1 missing) हि (for तु). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ समुद्रक्षयगा; S (G_1 missing) °द्राश्रयिणो. K_4 समुद्राश्रयमाश्रिताः; D_3 (marg. *sec. m.*) समुद्रस्य क्षयं विना; D_5 समुद्रक्षयगामिनः. — D_5 reads 10^{cd} after 505*. — [d]) $Ś_1$ K Dc $D_{1–3.5}$ संविधीयतां (for संप्रधा°). — S om. 10^{ef}. — After 10, N (except $Ś_1$ $K_{1.2}$) ins.:

505* अन्यथा हि न शक्यास्ते विना सागरशोषणम् ।

11 [a]) $B_{2.3}$ ततो; B_4 Dn D_4. 6 G_4 तदा (for वचो). — After 11^{ab}, S (G_1 missing) ins.:

506* विष्णुमेव पुरस्कृत्य ब्रह्माणं समुपस्थिताः ।
ते तस्मै प्रणता भूत्वा तमेवार्थं न्यवेदयन् ।
सर्वलोकविनाशार्थं कालेयाः कृतनिश्चयाः ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पद्मयोनिः सनातनः ।
उवाच परमप्रीतस्त्रिदशानर्थवद्वचः । [5]
विदितं मे सुराः सर्वं दानवानां विचेष्टितम् ।
मनुष्यादेश्च निधनं कालेयैः कालचोदितैः ।
क्षयस्तेषामनुप्राप्तः कालेनोपहताश्च ये ।
उपायं संप्रवक्ष्यामि समुद्रस्य विशोषणे ।
अगस्त्य इति विख्यातो वारुणिः सुसमाहितः । [10]
तमुपागम्य सहिता इममर्थं प्रयाचत ।
स हि शक्तो महातेजाः क्षणात्पातुं महोदधिम् ।
समुद्रे च क्षयं नीते कालेयान्निहनिष्यथ ।
एवं श्रुत्वा वचो देवा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

[(L. 2) $G_{2.4}$ ततस्ते; M ते नीचैः (for ते तस्मै). — (L. 7) M_1 मनुष्याणां च (for °ष्यादेश्च). — (L. 9) M_1 [अ]पि (for वि-). — (L. 12) M_1 °भागः (for °तेजाः).]

— [cd]) B_1 आश्रित्य; $D_{1.2}$ अनुज्ञाप्य (for आज्ञाप्य). $Ś_1$ K D_5 परमेष्ठ्यभ्यनुज्ञाता (for [c]). S (G_1 missing) समनुज्ञाप्य ब्रह्माणं वारुणिं समुपस्थिताः.

13 K_4 om. 13. 13^b=(var.) 3. 103. 3^b. — [d])

C. 3. 8776
B. 3. 103. 14
K. 3. 102. 21

आश्रमस्थं तपोराशिं कर्मभिः स्वैरभिष्टुवन् ॥ १३
देवा ऊचुः ।
नहुषेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा ।
भ्रंशितश्च सुरैश्वर्याल्लोकार्थं लोककण्टकः ॥ १४
क्रोधात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः ।
वचस्तवानतिक्रामन्विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ १५
तमसा चावृते लोके मृत्युनाभ्यर्दिताः प्रजाः ।
त्वामेव नाथमासाद्य निर्वृतिं परमां गताः ॥ १६
अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवान्गतिः ।
ततस्त्वार्ताः प्रयाचामस्त्वां वरं वरदो ह्यसि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

१०२

युधिष्ठिर उवाच ।
किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्छितः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ॥ १
लोमश उवाच ।
अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्वतम् ।
उदयास्तमये भानुः प्रदक्षिणमवर्तत ॥ २
तं तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्यमथाब्रवीत् ।
यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ।
प्रदक्षिणं च क्रियते मामेवं कुरु भास्कर ॥ ३
एवमुक्तस्ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ।
नाहमात्मेच्छया शैल करोम्येनं प्रदक्षिणम् ।
एष मार्गः प्रदिष्टो मे येनेदं निर्मितं जगत् ॥ ४

K$_3$ B$_4$ Dc D$_{1.\ 2}$ अभिष्टुतं; B$_1$ D$_{3.\ 5}$ अधिष्ठितं; S (G$_1$ missing) तु तुष्टुवुः (for अभिष्टुवन्).

14 [a]) B$_{2.\ 4}$ Dn$_{1.\ 3a}$ G$_4$ नाहुषेण. — [b]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ त्वं देवानां; K$_4$ D$_{3.\ 5}$ देवानां त्वं (for त्वं लोकानां). — [d]) K$_2$ लोकार्थे; K$_3$ B$_{2.\ 4}$ Dn D$_{4.\ 6}$ स्वर्लोकाल् (for लोकार्थं).

15 [a]) K$_{1.\ 3.\ 4}$ D$_2$ सुमहान्; T$_1$ G$_4$ तरणं; G$_2$ सरणं; M तरसा (for सहसा). — [b]) T G$_{2.\ 3}$ नभोगतः; G$_4$ नभोत्तमः (for नगोत्तमः). — [c]) B$_1$ °क्रम्य (for °क्रामन्).

16 [a]) Ś$_1$ दर्पितं; K$_1$ संवृते; D$_2$ चार्दिते; D$_5$ च वृते; M$_1$ ह्यावृते. T$_2$ G$_{2-4}$ °सा चावृतो लोको. — [b]) T$_1$ M$_1$ ह्य° (for °भ्य°).

17 [b]) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ ऋषिः (for गतिः). — [c]) B$_4$ Dc प्रयाचाम. — [d]) B D (except D$_{2.\ 3.\ 5}$) वरं त्वां (by transp.); T$_1$ वरदं; T$_2$ G$_{2-4}$ त्वां वयं; M$_2$ त्वां परं. M °दोत्तम (for °दो ह्यसि).

Colophon. G$_1$ missing. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ Dn$_2$ T G$_{2-4}$ M$_1$ आरण्य. — *Sub-parvan:* B$_4$ तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. K D$_1$ (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थ(K$_2$ om. तीर्थ)यात्रा (followed by आगस्त्य in K$_{3.\ 4}$); B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4-6}$, likewise, only आगस्त्य. — *Adhy. name:* Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ कालेयवधः; T$_1$ अगस्त्यचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ T G (G$_1$ missing) M$_1$ 102; Dn$_{2.\ 3}$ M$_2$ 104; D$_1$ 106. — *Śloka no.:* Dn 18; D$_1$ 43.

102

☞ This adhy. is missing in G$_1$ (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored here.

1 1^{cd} = (var.) 3. 104. 4^{ab}. — [c]) T$_2$ G$_{2.\ 3}$ इच्छामहे (for °म्यहं). — [d]) M °मते (for °मुने).

2 [a]) T$_2$ (before corr.) G$_{2.\ 4}$ °सारं (for °राजं). T$_2$ G$_{2-4}$ °राज (for °शैलं). — [b]) Ś$_1$ K$_2$ एकं; K$_1$ अर्थं (for मेरुं). — [c]) N (except Ś$_1$ K$_1$ D$_2$) °स्रमने.

3 [a]) Dc तत्र; M$_2$ अथ (for तं तु). D$_2$ T$_1$ transp. तु and दृष्ट्वा. K$_{3.\ 4}$ B Dc T$_1$ तदा (for तथा). — [c]) K$_{1.\ 2}$ transp. हि and मेरुर्. Ś$_1$ यथा मेरुर्भगवता. — [e]) N प्रदक्षिणश्च.

4 [c]) K$_{1.\ 2.\ 4}$ B Dn$_2$ D$_{1-3.\ 5}$ T$_1$ शैलं; Dc शैलः (for शैल). — [f]) B Dn D$_{4.\ 6}$ T$_1$ M$_2$ यैर् (for येन).

5 [a]) K$_4$ क्रुद्धः (for क्रोधात्). — [b]) D$_2$ M$_2$ स महा-

एवमुक्तस्ततः क्रोधात्प्रबृद्धः सहसाचलः ।
सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं रोद्धुमिच्छन्परंतप ॥ ५
ततो देवाः सहिताः सर्व एव
सेन्द्राः समागम्य महाद्रिराजम् ।
निवारयामासुरुपायतस्तं
न च स्म तेषां वचनं चकार ॥ ६
अथाभिजग्मुर्मुनिमाश्रमस्थं
तपस्विनं धर्मभृतां वरिष्ठम् ।
अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यदीप्तं
तं चार्थमूचुः सहिताः सुरास्ते ॥ ७

देवा ऊचुः ।

सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।
शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥ ८
तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद्द्विजोत्तम ।
ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥ ९

लोमश उवाच ।

तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् ।
सोऽभिगम्याब्रवीद्विन्ध्यं सदारः समुपस्थितः ॥ १०
मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम ।
दक्षिणामभिगन्तास्मि दिशं कार्येण केनचित् ॥ ११
यावदागमनं मह्यं तावत्त्वं प्रतिपालय ।
निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वर्धस्व कामतः ॥ १२
एवं स समयं कृत्वा विन्ध्येनामित्रकर्शन ।
अद्यापि दक्षिणादेशाद्वारुणिर्न निवर्तते ॥ १३
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विन्ध्यो न वर्धते ।
अगस्त्यस्य प्रभावेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १४
कालेयास्तु यथा राजन्सुरैः सर्वैर्निषूदिताः ।
अगस्त्याद्वरमासाद्य तन्मे निगदतः शृणु ॥ १५
त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् ।
किमर्थमभियाताः स्थ वरं मत्तः किमिच्छथ ।
एवमुक्तास्ततस्तेन देवास्तं मुनिमब्रुवन् ॥ १६
एवं त्वयेच्छाम कृतं महर्षे
महार्णवं पीयमानं महात्मन् ।
ततो वधिष्याम सहानुबन्धा-

C. 3. 8798
B. 3. 104. 18
K. 3. 103. 19

चलः; D_3 M_1 स महाबलः. — [c]) = 8^a. $K_{1.4}$ M_1 सूर्यं (for सूर्या°). — [d]) T G_{2-4} M_1 °मैच्छत् (for °मिच्छन्).

6 [b]) B D (except $D_{1-3.5}$) विंध्यं (B_1 तदा) (for सेन्द्राः). K_3 B_2 समागत्य. K_6 B_1 D_{1-3} तम् (for महा-). — [c]) $Ś_1$ K_1 स्म (for तं). — [d]) $D_{1.2}$ T G_{2-4} [ए]व; M [अ]पि (for स्म).

7 [c]) $K_{1.4}$ D_{C2} $D_{1-3.5}$ °दीप्तवीर्यं; B D_{C1} Dn $D_{4.6}$ M °वीर्यवंतं (for °वीर्यदीप्तं). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ च; $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ T M_2 तं (for ते).

9 [c]) S (G_1 missing) त्वद्(T_1 °द्भ्)ते हि (for ऋते त्वां हि). — [d]) T_1 $G_{3.4}$ एतं (for एनं).

10 [a]) D_C देवः (for विप्रः). — [b]) D_C अभ्ययात्. — [d]) $B_{3.4}$ D_C Dn $D_{4.6}$ G_4 °स्थितं (for °स्थितः).

11 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ दातुं; B_1 यातुं (for दत्तं). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °गच्छामि (for गन्तास्मि).

13 [c]) D_C ते; $D_{3.5}$ तु (for स). — [b]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ [अ]त्रिवरेण ह ($Ś_1$ $K_{1.2}$ हि); B [अ]मित्रकर्षण ($B_{3.4}$ °णः).

14 [c]) Some MSS. प्रभावेण. — [d]) $Ś_1$ K_1 M_2 मा (for मां).

15 [b]) M_1 यथा (for सुरैः). D_C M_2 सर्वे; M_1 देवैर् (for सर्वैर्). $Ś_1$ K_1 B_{1-3} निसूदिताः; T निवेदिताः; M निपातिताः. — [c]) $Ś_1$ K_1 T $G_{3.4}$ अगस्त्यद्वारमा°; G_2 M अगस्त्यं द्वारमा°.

16 [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तथेति मुनिरब्रवीत् (= 18^b). — Before 16^{cd}, D_C ins. अगस्त्य उ°. — B_3 om. (hapl.) 16^c–18^b. — [c]) $Ś_1$ K D_C D_{1-3} उप- (for अभि-). $Ś_1$ D_C स्म (for स्थ). — [d]) D (except $D_{2.3.5}$) कम् (for किम्). — After 16^{cd}, D_C reads 18^{cd}, *repeating* it in its proper place. — [e]) $Ś_1$ K D_{C2} $D_{1-3.5}$ तदा (for ततस्). Dn तेथ; D_4 ते तं (for तेन). — [f]) $D_{n1.n3}$ $D_{4.6}$ देवता (for देवास्तं). — After 16, S ins.:

507* सर्वे प्राञ्जलयो भूत्वा पुरंदरपुरोगमाः ।

17 B_3 om. 17 (cf. v.l. 16); K_3 om. 17^{ab}. — [a]) D_C D_3 M_1 एकं; M_2 एतं (for एवं). $D_{3.5}$ वयं (for कृतं). $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ हि कार्यं (for महर्षे). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ महांतं (for महात्मन्). — [d]) T_3 G_{3-4} M_3 कालोपसृष्टान्;

C. 3. 8798
B. 3. 104. 18
K. 3. 103. 19

न्कालेयसंज्ञान्सुरविद्विषस्तान् ॥ १७
त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् ।
करिष्ये भवतां कामं लोकानां च महत्सुखम् ॥ १८
एवमुक्त्वा ततोऽगच्छत्समुद्रं सरितां पतिम् ।
ऋषिभिश्च तपःसिद्धैः सार्धं देवैश्च सुव्रतः ॥ १९
मनुष्योरगगन्धर्वयक्षकिंपुरुषास्तथा ।
अनुजग्मुर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २०
ततोऽभ्यगच्छन्सहिताः समुद्रं भीमनिस्वनम् ।
नृत्यन्तमिव चोर्मीभिर्वल्गन्तमिव वायुना ॥ २१
हसन्तमिव फेनौघैः स्खलन्तं कन्दरेषु च ।
नानाग्राहसमाकीर्णं नानाद्विजगणायुतम् ॥ २२
अगस्त्यसहिता देवाः सगन्धर्वमहोरगाः ।
ऋषयश्च महाभागाः समासेदुर्महोदधिम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

लोमश उवाच ।
समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
उवाच सहितान्देवानृषींश्चैव समागतान् ॥ १
एष लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥ २
एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरच्युतः ।
समुद्रमपिबत्क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ३
पीयमानं समुद्रं तु दृष्ट्वा देवाः सवासवाः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥ ४
त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावनः ।
त्वत्प्रसादात्समुच्छेदं न गच्छेत्सामरं जगत् ॥ ५
संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा

T$_1$ कालेयसृष्टान्; M$_1$ कालेन सृष्टान् (for कालेयसंज्ञान्). K$_3$ सुरविद्विषास्त्वान्; K$_4$ असुरद्विषां गणान्; D$_{1.2}$ सुरविद्विषाणान्; D$_3$ °विद्विषो गणान्; T$_1$ असुरद्विषस्तान्; M$_2$ सुरविद्विषांश्च.

19 ^{c}) Ś$_1$ K De D$_{1-3.5}$ तपःसिद्धैश्च मुनिभिः. — ^{d}) K$_{3.4}$ B$_{1.3.4}$ Dn D$_{2.4-6}$ सुव्रत; T$_2$ G$_3$ M$_1$ सुव्रतैः; G$_2$ संवृतः; G$_4$ संवृतं.

22 D$_3$ om. 22 (with 21^{cd}). — ^{b}) K$_4$ D$_{1.2}$ कंदरैरिव (for °रेषु च). T$_2$ G$_3$ (after corr.) [अ]पि; G$_{2.3}$ (before corr.). ^{4} M$_1$ [द्र]व (for च). T$_1$ कंदरेषु च नादितं. — G$_4$ om. 22^{cd}. — ^{d}) K$_2$ B$_3$ Dn D$_{1.4.6}$ °गणान्वितं; B$_2$ °निषेवितं; D$_5$ °गणैर्युतं.

Colophon. G$_1$ missing. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ T G$_{2-4}$ M$_1$ आरण्य. — *Sub-parvan:* De$_1$ तीर्थयात्रा, preceded by आगस्त्य. K$_1$ B Dn D$_{3-6}$ (all om. sub-parvan name) mention only आगस्त्य; K$_{3.4}$ D$_1$, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K$_{3.4}$); and De$_2$ only अगस्त्यतीर्थयात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_{2.n3}$ M$_2$ 105; D$_1$ 107; T G (G$_1$ missing) M$_1$ 103. — *Śloka no.:* Dn D$_1$ 25.

103

☞ This adhy. is missing in G$_1$ (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored here.

1 ^{a}) B$_2$ D$_{1.3.5.6}$ S (G$_1$ missing) स समुद्रं (by transp.). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ मुनिः (for ऋषिः). — ^{c}) K$_4$ सर्वान् (for देवान्). — ^{d}) K$_4$ देवर्षींश्च; T G$_{2.3}$ ऋषींश्चापि.

2 ^{a}) Dn D$_6$ T$_1$ G$_2$ अहं (for एष). T$_2$ G$_{2-4}$ °हितार्थाय. — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ भगवान्; K$_{1.3.4}$ D$_{1-3.5}$ भवतां (for भवद्भिर्).

4 ^{a}) Ś$_1$ B Dn$_3$ D$_{4.6}$ T$_2$ G$_3$ M$_1$ तं (for तु). — ^{b}) B Dn D$_{4.6}$ T$_1$ M सेंद्राः (for देवाः). B$_1$ तथा सुराः; Dn D$_{4.6}$ T$_1$ M तदा मराः; T$_2$ G$_{2-4}$ सहामराः (for सवा°). — ^{d}) Ś$_1$ K$_4$ D$_1$ T G$_3$ [अ]भ्यपूं; K$_2$ [अ]पि पूं (for [अ]प्यपूं).

5 ^{a}) De देवता त्वं (for त्वं नस्त्राता). — ^{b}) K$_{2.3}$ B Dn$_1$ D$_{2.5.6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ °भावन; T$_1$ °पावनः.

गन्धर्वतूर्येषु नदत्सु सर्वशः ।
दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्यमाणो
महार्णवं निःसलिलं चकार ॥ ६
दृष्ट्वा कृतं निःसलिलं महार्णवं
सुराः समस्ताः परमप्रहृष्टाः ।
प्रगृह्य दिव्यानि वरायुधानि
तान्दानवाञ्जघ्नुरदीनसत्त्वाः ॥ ७
ते वध्यमानास्त्रिदशैर्महात्मभि-
र्महाबलैर्वेगिभिरुन्नदद्भिः ।
न सेहिरे वेगवतां महात्मनां
वेगं तदा धारयितुं दिवौकसाम् ॥ ८
ते वध्यमानास्त्रिदशैर्दानवा भीमनिस्वनाः ।
चक्रुः सुतुमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ॥ ९
ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
यतमानाः परं शक्त्या त्रिदशैर्विनिषूदिताः ॥ १०
ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः ।
निहत्य बहुशोभन्त पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ११
हतशेषास्ततः केचित्कालेया मनुजोत्तम ।
विदार्य वसुधां देवीं पातालतलमाश्रिताः ॥ १२
निहतान्दानवान्दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुंगवम् ।
तुष्टुवुर्विविधैर्वाक्यैरिदं चैवाब्रुवन्वचः ॥ १३
त्वत्प्रसादान्महाभाग लोकैः प्राप्तं महत्सुखम् ।
त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरविक्रमाः ॥ १४
पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन ।
यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन्पुनरुत्सृज ॥ १५
एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान्मुनिपुंगवः ।
जीर्णं तद्धि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ।
पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्भिर्यत्नमास्थितैः ॥ १६
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षेर्भावितात्मनः ।
विस्मिताश्च विषण्णाश्च बभूवुः सहिताः सुराः ॥ १७
परस्परमनुज्ञाप्य प्रणम्य मुनिपुंगवम् ।
प्रजाः सर्वा महाराज विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ १८
त्रिदशा विष्णुना सार्धमुपजग्मुः पितामहम् ।
पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्याभिपूरणम् ॥ १९

C. 3. 8824
B. 3. 105. 20
K. 3. 104. 21

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

6 [a]) K2. 4 B Dn D1. 4–6 G4 M1 स (for सं-). T2 G2–4 महात्मभिः (for महात्मा). — [b]) Ś1 K1. 2 मृदंग° (for गन्धर्व°). Ś1 K Dc D1–3. 5 चैव (for सर्वशः). — [c]) Ś1 K1. 2 अनु° (for अव°).

7 [a]) B3 S (G1 missing) समुद्रं (for महार्णवं). — [c]) Ś1 K2 चापानि; B1 सर्वाणि (for दिव्यानि).

8 [b]) Ś1 K1–3 B2 D2. 3. 5 S (G1 missing) °बला (for °बलैर्). K3. 4 B2. 3 T2 G2–4 M वेगितैर्; D2 वेगत (for वेगिभिर्). K1 उन्नमद्भिः; B3 उल्लसद्भिः; D3 तैर्नदद्भिः.

9 [b]) Some MSS. °निःस्वनाः. — [c]) Some MSS. सुतुमलं.

10 D5 om. 10. — [d]) Ś1 K1. 2 B M °सूदिताः; K3 °पातिताः.

12 [a]) Ś1 K B1 D1–3. 5 °शिष्टास् (for °शेषास्). — [d]) Dn D1. 4. 6 आस्थिताः (for आश्रिताः).

13 [d]) Dn D4. 6 इदं वचनमब्रुवन्.

14 [a]) K1. 4 B Dc Dn D1. 4. 6 महाबाहो; D3 T1 M मुनिश्रेष्ठ (for महाभाग). — [c]) T G2–4 वि- (for च). — [d]) Ś1 °कर्मणः (*sup. lin.* °विक्रमाः as in text).

15 D5 om. 15. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 °विप्र; K3 °भागः; D1–3 G2 M1 °भाग (for °बाहो). — [b]) Ś1 K1. 2 लोक-भावनं; D3 T G2–4 °पावनं.

16 [b]) T2 G2–4 °सत्तमः (for °पुंगवः). — After 16[ab], S (except G4; G1 missing) ins.:

508* तांस्तथा सहितान्देवानगस्त्यः सपुरंदरान् ।
[T2 G3 नान्हि; M1 तदा (for तथा).]

19 Ś1 om. 19[ab]. — [b]) B2. 4 उपाजग्मुः. — [d]) Ś1 K D1–3 मंत्रयंतः. K3 D1. 2 परस्परं (for पुनः पुनः). B3m भवद्भिर्यत्नमास्थितैः (= 16[f]) — After 19[cd], S (G1 missing) ins.:

509* ते धातारमुपागम्य त्रिदशाः सह विष्णुना ।

— [e]) B प्रोचुः (for ऊचुः). — [f]) K4 D5 [अ]पि (for [अ]भि-). K2 B1 Dc Dn3 °पूर्णे (for °पूरणम्). — T1 om. from 19[f] up to 3. 104. 1[c].

१०४

C. 3. 8825
B. 3. 106. 1
K. 3. 105. 1

लोमश उवाच ।

तानुवाच समेतांस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
गच्छध्वं विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेप्सितम् ॥ १
महता कालयोगेन प्रकृतिं यास्यतेऽर्णवः ।
ज्ञातीन्वै कारणं कृत्वा महाराज्ञो भगीरथात् ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन्कारणं चात्र किं मुने ।
कथं समुद्रः पूर्णश्च भगीरथपरिश्रमात् ॥ ३
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कथ्यमानं त्वया विप्र राज्ञां चरितमुत्तमम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराज्ञा महात्मना ।
कथयामास माहात्म्यं सगरस्य महात्मनः ॥ ५

लोमश उवाच ।

इक्ष्वाकूणां कुले जातः सगरो नाम पार्थिवः ।
रूपसत्त्वबलोपेतः स चापुत्रः प्रतापवान् ॥ ६
स हैहयान्समुत्साद्य तालजङ्घांश्च भारत ।
वशे च कृत्वा राज्ञोऽन्यान्स्वराज्यमन्वशासत ॥ ७
तस्य भार्ये त्वभवतां रूपयौवनदर्पिते ।
वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैब्या च भरतर्षभ ॥ ८

Colophon om. in B_4 $D_{3.5}$ T_1. G_1 missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T_2 G_{2-4} M_1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K D_1 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in $K_{3.4}$); $B_{2.3}$ Dc Dn $D_{4.6}$, likewise, only आगस्त्य. — *Adhy. name:* $Ś_1$ K_1 मंत्रः; Dc कालेयवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 T_2 G (G_1 missing) M_1 104; $Dn_{2.3}$ M_2 106; D_1 108. — *Śloka no.:* Dn D_1 20.

104

☞ G_1 missing up to 18^c of this adhy. (cf. v.l. 3. 100. 14). The MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 T_1 om. 1^{abc} (cf. v.l. 3. 103. 19). — After 1^{ab}, T_2 $G_{2.3}$ M ins.:

510* निर्हादिन्या गिरा राजन्देवानाश्वासयंस्तदा ।

2 ^{c}) $Ś_1$ D_3 तु; Dn_3 $D_{2.5}$ T_2 G_{2-4} च (for वै). — ^{d}) K_4 °राजाद्; B_3 T_2 G_3 °राजो; G_2 °भोगो; G_4 °भागो (for °राज्ञो). B_3 T G_{2-4} M_1 भगीरथः. — After 2, Dc_2 Dn_2 ins.:

511* आनयिष्यद्यदा गङ्गां तदा पूर्णो भविष्यति ।

— K_1 B Dc Dn $D_{4.6}$ ins. after 2 (Dc_2 Dn_2, after 511*):

512* पितामहवचः श्रुत्वा सर्वे विबुधसत्तमाः ।
कालयोगं प्रतीक्षन्तो जग्मुश्चापि यथागतम् ।

After the above, B_4 ins. colophon (omitted at the end of adhy. 103). On the other hand, S (G_1 missing) ins. after 2:

513* पूरयिष्यति तोयौघैः समुद्रं निधिमम्भसाम् ।
[G_2 M_2 स मुनिर् (for समुद्रं).]

3 ^{b}) K_4 $D_{2.3}$ चाभवन् (for चात्र किं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 M_2 वै (for किं). — ^{c}) $Ś_1$ K Dc D_2 तु (for च). — ^{d}) B Dc Dn $D_{4.6}$ °प्रतिश्रयात्; D_5 T_2 G_3 °परिश्रयात्; T_1 °परिश्रमैः.

5 G_4 om. 5. — ^{a}) T_2 $G_{2.3}$ राजेंद्र (for विप्रेन्द्रो). — ^{b}) T $G_{2.3}$ M धर्मराजेन धीमता. — K_2 om. (hapl.) 5^{cd}.

6 ^{c}) $D_{1.3.4}$ °गुणोपेतः.

7 ^{a}) K_3 हैहयान्स (by transp.). $Ś_1$ K_1 S (G_1 missing) हेहयान्. $Ś_1$ समुद्राद्यान्; K_2 समुत्साद्यान् (for समुत्साद्य). — ^{b}) $Ś_1$ मलंकांश्चैव; K_1 ससंकां चैव; K_2 सलंकां चैव (for तालं°). — ^{c}) $K_{2.4}$ Dc D_{1-3} M (by transp.) कृत्वा च; B_1 कृत्वा तु; T_2 G_{2-4} कृत्वा स. B Dn $D_{4.6}$ राजन्यान् (for राज्ञोऽन्यान्). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ स (for स्व-). $Ś_1$ $K_{2.4}$ $D_{1-3.5}$ चान्वशा($Ś_1$ °गा)त्ततः; K_1 नाम शाश्वतः; K_3 Dc चान्वशासत; $B_{1.2}$ अनुशासत; S (G_1 missing) अनुशिष्टवान् (for अन्वशासत).

8 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ उ($Ś_1$ ष्णु)भे राजन्; K_4 Dc $D_{1.2}$ ह्यभवतां; D_5 तु भवतां. — ^{d}) $Ś_1$ K_2 पांडुनंदन; K_1 [अ]प्सरसोपमा; K_3 [अ]प्सरसां समे; K_4 D_3 [अ]प्सरसोपमे; D_5 [अ]प्सरसा समे; M कुरुनंदन (for भरत°).

9 ^{b}) B Dn $D_{4.6}$ तप्यते; Dc_1 तेपे च; Dc_2 प्रतेपे (for

स पुत्रकामो नृपतिस्तताप सुमहत्तपः ।
पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासं गिरिमाश्रितः ॥ ९
स तप्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः ।
आससाद महात्मानं त्र्यक्षं त्रिपुरमर्दनम् ॥ १०
शंकरं भवमीशानं शूलपाणिं पिनाकिनम् ।
त्र्यम्बकं शिवमुग्रेशं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ११
स तं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः ।
प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ॥ १२
तं प्रीतिमान्हरः प्राह सभार्यं नृपसत्तमम् ।
यस्मिन्वृतो मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरम् ॥ १३
षष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः समरदर्पिताः ।
एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां तव नरोत्तम ॥ १४
ते चैव सर्वे सहिताः क्षयं यास्यन्ति पार्थिव ।
एको वंशधरः शूर एकस्यां संभविष्यति ।
एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १५
स चापि सगरो राजा जगाम स्वं निवेशनम् ।
पत्नीभ्यां सहितस्तात सोऽतिहृष्टमनास्तदा ॥ १६
तस्याथ मनुजश्रेष्ठ ते भार्ये कमलेक्षणे ।
वैदर्भी चैव शैब्या च गर्भिण्यौ संबभूवतुः ॥ १७
ततः कालेन वैदर्भी गर्भालाबुं व्यजायत ।
शैब्या च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणम् ॥ १८
तदालाबुं समुत्स्रष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ।
अथान्तरिक्षाच्छुश्राव वाचं गम्भीरनिस्वनाम् ॥ १९
राजन्मा साहसं कार्षीः पुत्रान्न त्यक्तुमर्हसि ।
अलाबुमध्यान्निष्कृष्य बीजं यत्नेन गोप्यताम् ॥ २०
सोपस्वेदेषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु भागशः ।

C. 3. 8846
B. 3. 106. 22
K. 3. 105. 24

ततप). B Dn1. n3 D6 स्म; Dc2 च (for सु-). — d) Śi Ki Bi. 3 Mi कैलास-; K2 कैलाश-; K3. 4 Dc2 D2. 3 कैलाशं.

10 T1 om. 10a–12b. — d) M शर्वं (for त्र्यक्षं). Śi K Dc D1. 2 त्रिपुरघातिनं; M1 त्रिभुवनेश्वरं; M2 त्रिपुरघातकं.

11 T1 om. 11 (cf. v.l. 10); B2 om. 11ab. — a) D3. 5 शर्वम् (for भवम्). — b) B1 Dn D4. 6 पिनाकिं शूलपाणिनं. — c) M उग्रेषुं (for उग्रेशं). T2 G2–4 त्रियंबकं शिवं श्रेष्ठं. — After 11, K B1 Dc D1–3. 5 ins.:

514* लोकधातारमजरममरेशं पुरातनम् ।
दिग्वाससं वृषरथमचिन्त्याद्भुतयोगिनम् ।

13 a) Dc भवः (for हरः). — c) Śi Ki. 2 अस्मिन् (for य°). — d) T1 G2. 4 M1 [ए]व (for [इ]ह). Ki. 2 वरः (for वरम्).

14 a) Śi K D1–3. 5 पुत्राः षष्टिसह°. — b) K1 B D (except D1–3) परम° (for समर°). — c) K3. 4 D1. 2 एकस्याः (for °स्यां). Śi K1. 3. 4 Dc D1. 2 ते (for सं-). — d) K3. 4 D1. 4 पत्न्या (for °त्यां). Śi K B Dc Dn D3–6 नरवरोत्तम; D1. 2 नृपवरात्मज; T1 ते च नरोत्तम (for तव नरो°).

15 a) T G2–4 तथैव; M ते चापि (for ते चैव). Śi K2 प्रागेव हि (for चैव सर्वे). K3 Dc D1–3. 5 S (G1 missing) सहिताः सर्वे (by transp.). — c) T2 G2–4 M1 वंशकरः. — d) Śi K1. 4 G2 एकस्याः (for °स्यां). — e) Śi K1–3 ततो (for तु तं).

16 c) Dn D1. 2 तत्र (for तात). — d) Śi K1. 2 नाति°; K3 संप्र°; M1 सोपि (for सोऽनि°). — After 16, S (G1 missing) ins.:

515* कालं शंभुवरप्राप्तं प्रतीक्षन्सगरोऽनयत् ।
[M °प्राप्तेः (for °प्राप्तं).]

17 a) Śi तस्यार्थे; B Dn D4. 6 तस्य ते; T G2–4 तस्येमे. D3 T1 M2 भरतश्रेष्ठ. — B2 transp. 17b and 17d. — b) Śi K1. 2. 4 Dc D1. 2 द्वे (for ते). B Dn D4. 6 T G2–4 भार्ये कमललोचने.

18 a) T2 G2. 3 काले तु (for कालेन). — b) K1–3 गर्भालाबु; K4 D1. 2 M1 °लांबु; T2 G2–4 गर्भतुंबं. Śi K2. 3 Dc असूयत; K4 D1. 2 व्यसूयत. — G1 resumes from 18d.

19 a) K3 तमलाबुं; K4 तदलांबु; D1. 2 अलांबु तत्; T G2–4 ततस्तुंबं (cf. v.l. 18). — b) T1 M [s]थ (for स). — c) Śi K Dc D1–3. 5 ततो (for अथ). T2 G2–4 [अं]तरिक्षे (for °क्षात्). — d) Some MSS. °निःस्वनाः.

20 c) K1 Dn2 निष्काम्य; K4 D5 M2 निष्कम्य; G2 निष्कृत्य. — d) T G धार्य° (for गोप्य°).

21 a) Śi K Dc D1–3. 5 भांडेषु (for पात्रे°). — c) D1. 2 T1 तत्र (for ततः). — d) K1. 2 भागशः; K4 Dn D1. 3–6 T1 भारत (for पार्थिव).

22 a) D3 T2 G निर्दिष्टं; T1 दत्तं तत्; M दिष्टं तत् (for दिष्टं ते). — b) B1. 3. 4 जना° (for नरा°). — d) Śi K1. 4

C. 3. 8847
B. 3. 106. 23
K. 3. 105. 24

ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि पार्थिव ॥ २१
महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्म नराधिप ।
अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

लोमश उवाच ।
एतच्छ्रुत्वान्तरिक्षाच्च स राजा राजसत्तम ।
यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्दधद्भरतर्षभ ॥ १
षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः ।
रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजायन्त पार्थिव ॥ २
ते घोराः क्रूरकर्माण आकाशपरिसर्पिणः ।
बहुत्वाच्चावजानन्तः सर्वाँल्लोकान्सहामरान् ॥ ३
त्रिदशांश्चाप्यबाधन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् ।
सर्वाणि चैव भूतानि शूराः समरशालिनः ॥ ४
वध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्मन्दबुद्धिभिः ।
ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदैवतैः ॥ ५
तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः ।
गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्धं यथागतम् ॥ ६
नातिदीर्घेण कालेन सागराणां क्षयो महान् ।
भविष्यति महाघोरः स्वकृतैः कर्मभिः सुराः ॥ ७
एवमुक्तास्ततो देवा लोकाश्च मनुजेश्वर ।

D₂ भूद् (for ते). D₃. ₆ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा.

Colophon om. in D₅. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ Dn₂ D₆ T₂ G₂–₄ M₁ आरण्य. — *Sub-parvan:* B₄ Dc तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. K₁. ₃. ₄ D₁. ₃ (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K₄); B₁–₃ Dn D₄. ₆, likewise, only आगस्त्य. — *Adhy. name:* K₃ सगरोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn S 105 (Dn₂. n₃ M₂ 107); D₁ 109. — *Śloka no.:* Dn D₁ 23.

105

1 ᵃ) B₂–₄ अंतरीक्षात्. G₁. ₂ वै; M स (for च). — ᵇ) M राजा वै (for स राजा). B₁. ₄ Dc Dn₁. n₃ D₃ T₂ G₁. ₃ °सत्तमः (for °सत्तम). Ś₁ K₁. ₂ राजा राजन्यसत्तम. — ᵈ) Ś₁ K₁. ₂ D₁. ₃. ₅ श्रद्धावान् (for श्रद्दधद्). — After 1, K₁. ₂ B (B₃ om. lines 2-4) D (except D₁–₃. ₅) G₃ M₂ ins.:

516* एकैकशस्ततः कृत्वा बीजं बीजं नराधिपः ।
घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्भागान्विदधे ततः ।
धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्पुत्ररक्षणतत्परः ।
ततः कालेन महता समुत्तस्थुर्महाबलाः ।

[(L. 1) K₁ जीवं जीवं; B₁ De बीजं (B₁ °ज-) पूर्णं (for बीजं बीजं). B₁. ₂. ₄ De °षिप (for °षिपः). — (L. 2) B₁. ₄ कुंडेषु (for कुम्भेषु). B₁ De गर्भान् (for भागान्). De निदधे (for विदधे). B₂ De पुनः (for ततः). — (L. 4) K₁ कालेन महता पष्टिः (for the prior half).]

2 B₃ om. 2ᵃ–3ᵇ. — 2ᵃ=3. 104. 14ᵃ. — ᵈ) T G सगरस्य महात्मनः.

3 B₃ om. 3ᵃᵇ (cf. v.l. 2). — ᵇ) D₁. ₂ आकाशे; D₄ आकाशं. — ᵈ) B₂ सहेश्वरान्; T G₂–₄ सुरासुरान्; G₁ चराच°; M₂ सहासु° (for सहाम°).

4 ᵃ) Ś₁ K B₁. ₃ Dc D₁–₃. ₅ T₁ [अ]भ्य (B₁. ₃ D₁ [अ]प्य) धावंत (for [अ]प्यधा°). — ᶜ) Dc तथा सर्वाणि भूतानि.

5 ᵃ) Dc T₁ G₁ M₂ तदा; T₂ G₂–₄ तथा (for ततो). — ᵈ) Ś₁ K₁. ₂ T₁ सर्वदेवताः; D₆ T₂ G °देवतैः; M₂ °वेदितैः.

6 ᵃ) K₂ Dc D₂ T₂ G₂ महाभाग; B₂ ततो ब्रह्मा. — 6ᵇ=1. 6. 5ᵇ; 204. 24ᵇ. — K₂ om. (hapl.) 6ᵇᶜ. — ᵈ) Ś₁ K₁. ₂ °क्रमं (for °गतम्).

7 After 7, M₂ ins.:

517* कपिलं ते समासाद्य विनशिष्यन्त्यसंशयम् ।

8 ᵃ) K₄ च ते; B₂. ₄ D (except D₁. ₃. ₅) तु ते; G₁ तदा (for ततो). — ᵇ) B₁. ₃ G₁ M मनुजोत्तम; T₁ °जाधिप. — ᵈ) G₄ M प्रति° (for विप्र°).

पितामहमनुज्ञाप्य विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ ८
ततः काले बहुतिथे व्यतीते भरतर्षभ ।
दीक्षितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ।
तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं पुत्रैः सुपरिरक्षितः ॥ ९
समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनम् ।
रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १०
ततस्ते सागरास्तात हृतं मत्वा हयोत्तमम् ।
आगम्य पितुराचख्युरदृश्यं तुरगं हृतम् ।
तेनोक्ता दिक्षु सर्वासु सर्वे मार्गत वाजिनम् ॥ ११
ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वासु तं हयम् ।
अमार्गन्त महाराज सर्वं च पृथिवीतलम् ॥ १२
ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परम् ।
नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्तारमेव च ॥ १३

आगम्य पितरं चोचुस्ततः प्राञ्जलयोऽग्रतः ।
ससमुद्रवनद्वीपा सनदीनदकन्दरा ।
सपर्वतवनोद्देशा निखिलेन मही नृप ॥ १४
अस्माभिर्विचिता राजञ्शासनात्तव पार्थिव ।
न चाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्तारमेव च ॥ १५
श्रुत्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्छितः ।
उवाच वचनं सर्वांस्तदा दैववशानृप ॥ १६
अनागमाय गच्छध्वं भूयो मार्गत वाजिनम् ।
यज्ञियं तं विना ह्यश्वं नागन्तव्यं हि पुत्रकाः ॥ १७
प्रतिगृह्य तु संदेशं ततस्ते सगरात्मजाः ।
भूय एव महीं कृत्स्नां विचेतुमुपचक्रमुः ॥ १८
अथापश्यन्त ते वीराः पृथिवीमवदारिताम् ।
समासाद्य बिलं तच्च खनन्तः सगरात्मजाः ।

C. 3. 8871
B. 3. 107.
K. 3. 106.

9 [a]) K1 महतिभिर् (for बहु°). T G1. 3. 4 ततो बहुतिथे काले. — [c]) K1 व्यचरन्; K4 विचरन्; G2 [s]प्यचरद् (for व्यचरद्). Ś1 K1 Dc भूमौ (for भूमिं). — [f]) K3 च; K4 B Dc Dn D4. 6 स; D5 तु; G2 M2 तैः (for सु-). — After 9, S ins.:

518* सर्वैरेव महोत्साहैः स्वच्छन्दप्रचरो नृप ।

[T1 महाभागैः (for महां°). G1 °प्रचरान्; M1 °प्रसरो (for °प्रचरो).]

10 [a]) B1 Dc D5 S स समुद्रं (by transp.). D1. 2 च (for स).

11 [a]) T G3 तत्र (for तात). — [b]) K1. 4 Dc S (except G2 M2) ज्ञात्वा; D1. 2 दृष्ट्वा (for मत्वा). — [c]) Dc D3 G1 आगत्य (for आगम्य); cf. v.l. 14. K1 Dc2 D3 आचक्षुर् (for °ख्युर्). — [f]) Ś1 K D1–3 भूयो; T G पुत्रा (for सर्वे). — After 11, B1 ins. a variant of 17cd (v.l. नागंतव्यमृते हयं for the posterior half); while S ins.:

519* ससमुद्रवनद्वीपां विचिन्वन्तो वसुंधराम् ।

12 [a]) D5 ततः पित्राज्ञया सर्वे. — [c]) Ś1 K D1–3. 5 मृगयंतो (for अमार्गन्त). D3. 5 महीपाल; G2 हयं राजन् (for महा°). — [d]) Ś1 K D3. 5 संचेरुः; Dc सर्वं हि; D1. 2 चेरुश्च (for सर्वं च).

13 [d]) Ś1 K D1. 2 अभि- (for अश्व-). B3. 4 Dc वा (for च); cf. v.l. 15.

14 T1 om. (hapl.) 14–15. — [a]) Dc G1 आगत्य (for आगम्य); cf. v.l. 11. Ś1 K1. 2 पितरं प्रोचुः; K3 पितुरुद्विग्नाः. — After 14ab, S (T1 om.) ins.:

520* स्थित्वा सर्वे महीपालाः सागराः सहितास्तदा ।

— [f]) Ś1 K D1–3. 5 नि(D5 ह्य)खिलेयं (for °लेन).

15 T1 om. 15 (cf. v.l. 14). — [a]) Ś1 K1. 2 (? gloss) मार्गिता (for विचिता); cf. 18d. — D3 reads 15b–16b after 17a. — [c]) Dc अव°; T3 G2–4 अभि° (for अधि°). — [d]) B1. 3. 4 Dc वा (for च); cf. v.l. 13.

16 For D3, cf. v.l. 15. — [a]) K1. 3 B1 D3 तेषां वचनं (by transp.). — [c]) Ś1 K D1–3. 5 तनयान्; G1 सहितान् (for वचनं).

17 After 17a, D3 reads 15b–16b. — [c]) K3 [अ]प्यश्वं; K4 [अ]श्वं मे; T3 G3. 4 चाश्वं (for ह्यश्वं).

18 [b]) B Dn D3. 4. 6 T3 G3 पितुं (for तत°). — K3 T3 G3 om. (hapl.) 18c–19d. — [c]) K (K3 om.) Dc D1–3. 5 G3 M1 सर्वां (for कृत्स्नां).

19 K3 T3 G3 om. 19abcd (cf. v.l. 18). — [a]) G2 M2 °पश्यंस्ततो (for °पश्यन्त ते). — After 19ab, T1 G1. 3. 4 M ins.:

521* समुद्रे पृथिवीपाल पदमार्गं च वाजिनः ।

— [c]) D1. 2 G3. 4 तत्र (for तच्च). — [d]) B D (except D1–3. 5) G2 M1 [अ]प्यखनन्; T1 खनंश्च (for खनन्तः). — [e]) Ś1 K1. 2 अंकुशैं°; K3 चातुशैं°; K4 हंसुकैं°; B3 हेसुकैं°; B4 हिसुकैं°; Dc D4. 6 हेषुकैं°; D3 हंसुखैं°; D5 सुमुखैं°; S मुसलैं° (for हेषुकैं°). D1 कुद्दालकैसुकैश्चैव; D2 सकुद्दाद्विस-

C. 3. 8871
B. 3. 107. 23
K. 3. 106. 24

कुद्दालैर्हरिभिश्चैव समुद्रमखनंस्तदा ॥ १९
स खन्यमानः सहितैः सागरैर्वरुणालयः ।
अगच्छत्परमामार्तिं दार्यमाणः समन्ततः ॥ २०
असुरोरगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च ।
आर्तनादमकुर्वन्त वध्यमानानि सागरैः ॥ २१
छिन्नशीर्षा विदेहाश्च भिन्नजान्वस्थिमस्तकाः ।
प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२
एवं हि खनतां तेषां समुद्रं मकरालयम् ।
व्यतीतः सुमहान्कालो न चाश्वः समदृश्यत ॥ २३
ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते ।
विदार्य पातालमथ संक्रुद्धाः सगरात्मजाः ।
अपश्यन्त हयं तत्र विचरन्तं महीतले ॥ २४
कपिलं च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमम् ।
तपसा दीप्यमानं तं ज्वालामिरिव पावकम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

१०६

लोमश उवाच ।
ते तं दृष्ट्वा हयं राजन्संप्रहृष्टतनूरुहाः ।
अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः ।
संक्रुद्धाः समधावन्त अश्वग्रहणकाङ्क्षिणः ॥ १
ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिसत्तमः ।
वासुदेवेति यं प्राहुः कपिलं मुनिसत्तमम् ॥ २
स चक्षुर्विवृतं कृत्वा तेजस्तेषु समुत्सृजन् ।
ददाह सुमहातेजा मन्दबुद्धीन्स सागरान् ॥ ३

कैश्चैव. — [1]) B D (except D1-3. 5) G2 M यत्नमास्थिताः (for अखनंस्तदा). T2 G1. 3. 4 ततः (for तदा).

20 B4 om. 20. — [d]) B (B4 om.) Dc Dn1. n2 D3 दीर्यमाणः.

22 [b]) Ś1 K1. 2 संभिन्नकुक्षिसंधयः; K3 भिन्नयंत्रास्थिसंधयः; K4 °जान्वस्थिसंधयः; B Dc Dn D4-6 °स्वगस्थिसंधयः (B1 °जस्वस्थिसंचयाः); D3 °जास्वस्थिसंधयः; G1 °जास्वस्थिमज्जताः.

23 [a]) T2 G3 वि-; G2 M1 तु; M2 नि- (for हि). — [b]) K3 B D (except D3. 5) वरुणा° (for मकरा°).

24 [b]) Ś1 K D3 विशां (for मही-). — After 24[ab], M2 ins.:

522* विदार्यमाणां पृथिवीं सागरैर्बलदर्पितैः ।

— [c]) Ś1 K1. 2. 4 °मधः; D1. 2. 5 °तलं; T G2. 3 M1 °मथो (for °मथ). M2 ते प्रविष्टास्तु पातालं. — T1 om. 24[c]-25[d]. — [f]) Ś1 K2. 4 D1-3. 5 M1 महीपते; Dc महीतलं; M2 विशां पते (for महीतले).

25 T1 om. 25 (cf. v.l. 24). — [c]) Ś1 K2 B D (except D1-3) तेजसा (for तपसा). B2. 4 Dn D4. 6 M2 तु (for तं). — [d]) T2 G ज्वलंतम् (for ज्वालाभिर्). — S (T1 om.) ins. after 25 (G2 M2, after 25[ab]):

523* दृष्ट्वा हि हृषिताः सर्वे बभूवुः सागरास्तदा ।

Colophon om. in B Dc Dn D3-6. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2-4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* D2 तीर्थयात्रा. K3. 4 D1 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K3. 4). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 110; S 106 (M2 108).

106

1 [a]) Ś1 K1. 2 Dc तं (for ते). Ś1 K1. 2 T2 G1. 3. 4 M1 तु; Dc ते (for तं). Dc महात्मानं; D1. 2 महाराज (for हयं राजन्). — [d]) D1. 3. 5 कालनोदिताः. — [e]) B Dn D4. 6 संप्र° (for सम°). — [f]) To avoid hiatus, Ś1 K1. 3. 4 ह्यश्व°; D3. 5 तेश्व°; S (except M1) वाजि°.

2 [a]) T2 G M °भागः (G1 °तेजाः) (for °राज). — [b]) Ś1 K1. 2 D3. 5 देवसत्तमः; S (except G1) राजसत्तम. D1. 2 कपिलाख्यो महामुनिः. — [d]) D5 देव- (for मुनि-). B Dn D2. 4. 6 T1 G1. 4 M -पुंगवं (Dn1 °वाः) (for -सत्तमम्).

3 [a]) N G1 M2 विकृतं (for विवृतं). — [b]) Ś1 K1 T1 °सृजत् (for °सृजन्). — [c]) K2 स; G4 M1 च (for सु-). D1. 2 -महत्तेजो (for -महातेजा). — [d]) D1. 2 नृपात्मजान्; D6 समागतान् (for स सागरान्). — After 3, S (except

तान्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्नारदः सुमहातपाः ।
सगरान्तिकमागच्छत्तच्च तस्मै न्यवेदयत् ॥ ४
स तच्छ्रुत्वा वचो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतम् ।
मुहूर्तं विमना भूत्वा स्थाणोर्वाक्यमचिन्तयत् ।
आत्मानमात्मनाश्वास्य ह्यमेवान्वचिन्तयत् ॥ ५
अंशुमन्तं समाहूय असमञ्जःसुतं तदा ।
पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
षष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितौजसाम् ।
कापिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ॥ ७
तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयानघ ।
धर्मं संरक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छता ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजम् ।
त्यक्तवान्दुस्त्यजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ९

लोमश उवाच ।

असमञ्जा इति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् ।
यं शैब्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ।
खुरेषु क्रोशतो गृह्य नद्यां चिक्षेप दुर्बलान् ॥ १०
ततः पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिप्लुताः ।
सगरं चाभ्ययाचन्त सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ ११
त्वं नस्त्राता महाराज परचक्रादिभिर्भयैः ।
असमञ्जोभयाद्घोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि ॥ १२
पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः ।
मुहूर्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् ॥ १३
असमञ्जाः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्यताम् ।
यदि वो मत्प्रियं कार्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम् ॥ १४

C. 3. 8893
B. 3. 107. 44
K. 3. 107. 17

M₂) ins.:

524* षष्टिं सहस्राणि तदा युगपन्मुनिसत्तमः ।

4 K₁ om. (hapl.) 4ᵇ–5ᶜ. — ᶜ) D₁ T₁ आगम्य; D₂ आगत्य; D₃ आसाद्य (for आगच्छत्). — ᵈ) Ś₁ K₂ ततस्तस्मै; M₂ तस्मै सर्वं (for तच्च तस्मै).

5 K₁ om. 5ᵃᵇᶜ (cf. v.l. 4); D₅ om. (hapl.) 5ᵃᵇᶜᵈ. — ᵇ) Ś₁ K₂. ₄ D₃ °द्भवं (for °द्भूतम्). — After 5ᶜᵈ, S (except G₁) ins.:

525* स पुत्रनिधनोत्थेन दुःखेन समभिप्लुतः ।

— Ś₁ B₄ Dn D₄. ₆ G₁ om. (? hapl.) 5ᵉᶠ. — ᵉ) K₁ B₂. ₃ Dc T₂ G₃ M₂ आत्मनात्मानम् (by transp.); B₁ आत्मैवात्मानम्. — ᶠ) K₁–₃ D₁. ₂. ₅ हयमेधं व्यचिंतयत् (K₁. ₃°विचिंतयन्).

6 ᵇ) Ś₁ K₁. ₂ त्वसमंजःसुतं; K₄ D₃. ₅ सोसमंजः°; Dc समंजसः सुतं; S असमंजसुतं.

7 ᵃ) K₄ D₃ T₂ G₃. ₄ षष्टिस्तात; D₁. ₂ मम षष्टि- (for षष्टिस्तानि). — ᵇ) Ś₁ K D₃. ₅ M₁ मे महौ° (for अमितौ°).

8 ᵃ) D₃ तत्र; T G₁. ₃ M₂ वत्स; G₂. ₄ तावत् (for तात). — ᵇ) D₁. ₂ पुरा (for [अ]नघ). — ᶜ) A few MSS. संरक्ष्य°.

9 ᵃ) G₂ M₁ ऋषिशार्दूल (for राजशार्दूलः). — ᵇ) Ś₁ K Dc पुत्रं सगर (by transp.) G₁ आत्मनः; M₁ औरसं; M₂ आत्मजः (for आत्मजम्).

10 ᵃ) Ś₁ K₁–₃ S असमंज. — ᵇ) Ś₁ K B₃ Dc D₁. ₂ M₁ [अ]भवत्; T₂ G₂–₄ त्वभूत् (for ह्यभूत्). — ᵈ) D₁–₃. ₅ T₁ हि स (by transp.). T₂ G₃ M₂ स पौराणां सु(M₂ हि)-दारकान्. — After 10ᶜᵈ, S ins.:

526* क्रीडतः सहसासाद्य तत्र तत्र महीपते ।
[T₂ G₃ M₁ [अ]भ्येत्य (for [आ]साद्य).]

— ᵉ) Ś₁ K₃ D₁. ₃ पुरेषु; K₂ B Du D₄. ₆ M₁ गले°; K₄ गते°; Dc गले वि-; D₅ पुरा वि-; T G चूडासु; M₂ कुलेषु (for खुरे°). D₁. ₂ बालकान्; S क्रीडतो (for क्रोशतो). — ᶠ) Ś₁ K₂ D₃. ₅ T₂ G₂–₄ दुर्मतिः (for दुर्बलान्). M₁ तत्र तत्र महीपते (cf. 526*).

11 ᶜ) Ś₁ K ते (for च). D₃. ₅ G₁. ₂ M₁ [अ]पि (for [अ]भि-). D₁ -[अ]भाषंत; T G₃ -[अ]धावंत (for -[अ]याचन्त). — ᵈ) T₂ G₂–₄ तदा (for स्थिताः).

12 Before 12, B₄ M₁ ins. पौराः (B₄ cont.: ऊचुः). — ᵇ) K D₁. ₂ °दितो; D₃. ₅ °दिकाद् (for °दिभिर्). Ś₁ K B₂. ₃ Dn D₁–₃. ₅ भयात् (for भयैः). — ᶜ) K₃ S असमंजभया°. — ᵈ) Ś₁ K M₁ तस्मान्; D₁. ₂ राजन्; D₃ अस्मान्; D₅ कस्मान् (for ततो). T₂ G₃. ₄ [स]स्मान् (for नस्).

14 Before 14, B₄ M₁ ins. सगरः (B₄ cont.: उवाच). — ᵃ) Ś₁ K₁–₃ D₃. ₄ S असमंजः. Ś₁ K D₃. ₅ [अ]द्य नगरात्; G₂ M कुमारोद्य (for पुरा°). — ᵇ) Ś₁ K Dc D₃. ₅ पुत्रो मे; G₂ M नगराद् (for सुतो मे). T₂ G₃. ₄ सं° (for वि°). — ᶜ) S (except G₂ M₁) चेन् (for वो). D₁. ₂. ₅ मे प्रियं. — ᵈ) Ś₁ K₂ शीघ्रमेतद् (by transp.).

15 ᵃ) Ś₁ K एवमुक्ते. — ᵈ) D₁. ₂ राज्ञां राज्ञो भयात्तदा;

C. 3. 8893
B 3. 107. 44
K 3. 107. 18

एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथाज्ञापितवान्नृपः ॥ १५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना ।
पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः ॥ १६
अंशुमांस्तु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण ह ।
तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ १७

सगर उवाच ।

पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
अलाभेन तथाश्वस्य परितप्यामि पुत्रक ॥ १८
तस्माद्दुःखाभिसंतप्तं यज्ञविघ्नाच्च मोहितम् ।
हयस्यानयनात्पौत्र नरकान्मां समुद्धर ॥ १९

लोमश उवाच ।

अंशुमानेवमुक्तस्तु सगरेण महात्मना ।
जगाम दुःखात्तं देशं यत्र वै दारिता मही ॥ २०
स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।
अपश्यच्च महात्मानं कपिलं तुरगं च तम् ॥ २१
स दृष्ट्वा तेजसो राशिं पुराणमृषिसत्तमम् ।
प्रणम्य शिरसा भूमौ कार्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ २२
ततः प्रीतो महातेजाः कपिलोऽशुमतोऽभवत् ।
उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत ॥ २३
स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
द्वितीयमुदकं वव्रे पितॄणां पावनेप्सया ॥ २४
तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुंगवः ।
ददानि तव भद्रं ते यद्यत्प्रार्थयसेऽनघ ॥ २५
त्वयि क्षमा च धर्मश्च सत्यं चापि प्रतिष्ठितम् ।
त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता ॥ २६
तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवादानयिष्यति ।
पावनार्थं सागराणां तोषयित्वा महेश्वरम् ॥ २७
हयं नयस्व भद्रं ते यज्ञियं नरपुंगव ।
यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ॥ २८
अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना ।
आजगाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ॥ २९
सोऽभिवाद्य ततः पादौ सगरस्य महात्मनः ।

T$_2$ G$_{2-4}$ यथाज्ञां कृतवान्नृपः.

16 ^{c}) Ś$_1$ K प्रियकामेण (K$_3$ °कामार्थं); M विप्रिये तिष्ठन् (for हित°).

17 ^{b}) K$_3$ B$_2$ Dn D$_4$. $_6$ हि; D$_1$. $_2$ च (for ह).

18 ^{a}) T$_2$ (before corr.) G$_{2.4}$ देश- (for तेऽहं). D$_{1.2}$ M$_1$ त्यागात्तव पितुश्चापि. — ^{b}) M$_1$ शेषाणां (for पुत्रा°). — ^{c}) M$_1$ सुतानामश्वनाशाच्च. — ^{d}) G$_2$ M$_2$ पौत्रक (for पु°). M$_1$ मनो मे तात मोहितं.

19 G$_1$ om. 19–20. — ^{c}) G$_4$ अश्वस्य (for हयस्य). T G$_{3.4}$ [आ]गमनात् (for [आ]नयनात्). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1-3.5}$ T$_1$ G$_2$ पुत्र (for पौत्र). — After 19, Ś$_1$ K$_{1.2}$ ins. an addl. colophon.

22 ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.3.4}$ Dc D$_3$ तस्मै (for अस्मै).

23 ^{a}) B Dn D$_{3.4.6}$ °राज (for °तेजाः). — M$_1$ om. (hapl.) 23^b–25^a.

24 M$_1$ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{a}) K$_{3.4}$ D$_{3.5}$ तं तु (for तत्र). — ^{c}) B Dn D$_{4.6}$ वरकं; D$_{1.2}$ च वरं (for उदकं). — ^{d}) K$_3$ B Dc Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G$_4$ पावनेच्छया; D$_{1.2}$ °नाय वै.

25 M$_1$ om. 25^a (cf. v.l. 23). — ^{c}) K$_{3.4}$ Dc$_2$ Dn$_2$ D$_{1-3.5}$ T$_2$ G$_{2.3}$ ददामि. Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dc D$_{1-3.5}$ तुभ्यं (for तव). — ^{d}) D$_1$ यच्च; T G$_{2-4}$ यत्वं (for यद्यत्).

26 Dc om. 26^c–28^b. — ^{d}) Ś$_1$ K D$_3$ कृतस्त्वया; B$_2$ तथा पिता; D$_6$ त्वया कृतः (for त्वया पिता).

27 Dc om. 27 (cf. v.l. 26). — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1.4.5}$ प्रभावेण; D$_3$ G$_1$ प्रसादेन. — After 27^{ab}, Ś ins.:

527* शलभत्वं गता एते मम क्रोधहुताशने ।
[G$_3$ कृता ये ते; M$_1$ गता ये ते; M$_3$ अवापुस्ते.]

— ^{c}) K$_{3.4}$ M$_2$ प्लावनार्थं; B$_1$ प्लव° (for पाव°).

28 Dc om. 28^{ab} (cf. v.l. 26). — ^{b}) K$_3$ T G$_{1.3.4}$ याज्ञियं; G$_2$ M याज्ञीयं. — G$_4$ om. 28^{cd}. — ^{c}) D$_{1.2}$ चास्य; T G (G$_4$ om.) तस्य; M$_1$ तत्र (for तात).

29 Dc om. (hapl.) 29; D$_6$ om. (? hapl.) 29^{cd}. — ^{d}) K$_3$ सुसत्त्वरः; K$_4$ महामनाः; D$_{1.2}$ पितुस्सदा; M महायशाः (for महात्मनः).

30 ^{a}) B$_2$ D$_2$ पितुः (for ततः). — ^{b}) Ś$_1$ K Dc D$_{3.5}$ G$_{3.4}$ M महीपतेः (Ś$_1$ K$_{1-3}$ °ते) (for महा°). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ M$_1$ [अ]भि- (for [अ]पि). K$_{3-4}$ D$_1$ [उ]पाघ्राय. — ^{d})

मूर्ध्नि तेनाप्युपाघ्रातस्तस्मै सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३०
यथा दृष्टं श्रुतं चापि सागराणां क्षयं तथा ।
तं चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतम् ॥ ३१
तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् ।
अंशुमन्तं च संपूज्य समापयत तं क्रतुम् ॥ ३२
समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्वैः सभाजितः ।
पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं वरुणालयम् ॥ ३३
प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः ।
पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ॥ ३४
अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलाम् ।
प्रशशास महाराज यथैवास्य पितामहः ॥ ३५
तस्य पुत्रः ममभवद्दिलीपो नाम धर्मवित् ।
तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ॥ ३६
दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितॄणां निधनं महत् ।
पर्यतप्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ॥ ३७
गङ्गावतरणे यत्नं सुमहच्चाकरोन्नृपः ।
न चावतारयामास चेष्टमानो यथाबलम् ॥ ३८
तस्य पुत्रः समभवच्छ्रीमान्धर्मपरायणः ।
भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनसूयकः ॥ ३९
अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः ।
तपःसिद्धिसमायोगात्स राजा भरतर्षभ ।
वनाज्जगाम त्रिदिवं कालयोगेन भारत ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

लोमश उवाच ।
स तु राजा महेष्वासश्चक्रवर्ती महारथः ।
बभूव सर्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ॥ १
स शुश्राव महाबाहुः कपिलेन महात्मना ।

C. 3. 9921
B. 3. 108. 2
K. 3. 108. 2

Śi K D3 सर्वं तस्मै (by transp.).

31 a) K3. 4 B1 Dc D1–3 वापि (for चापि). — b) Śi K1. 2 B1 T1 G1 M2 तदा (for तथा). — d) K4 उपस्थितं; G1 महात्मनः (for उपागतम्).

34 c) D1. 2 G2 M1 राज्यं (for भारं). — d) Śi K2 ततः; S नृपः (for तदा).

35 c) Śi K1 °राज्यं; D1. 2 G1 °तेजा; T1 °राजो (for °राज).

36 b) Śi K3–4 भारत; D5 वीर्यवान्; G1 धार्मिकः (for धर्म°). — G1 om. 36c–38d. — c) D1–3 T G2. 3 M तस्मिन् (for तस्मै). Śi K1. 2 समादाय; T2 G3. 4 °वेश्य. — d) To avoid hiatus, Śi K1. 2. 4 त्वंशु°; D5 ह्यंशु° (for अंशु°). Śi K1–3 D3. 5 प्रस्थितो वनं (K2 °भवत्; D5 दिवं) (for अपि संस्थितः).

37 G1 om. 37 (cf. v.l. 36). — b) Śi K3 नृप (for महत्). — d) S (G1 om.) गतिं तेषां विचिंतयन्.

38 G1 om. 38 (cf. v.l. 36). — b) S (G1 om.) महांतं (for सुमहच्च). — c) D1. 2 गंगावतरणे सक्तः. — d) Śi K1. 2 चेष्टयानो. — After 38, D1. 2 ins.:

528* स राजर्षिर्दिलीपस्तु युयुजे कालधर्मणा ।

40 G1 om. 40ab (with 39cd). — a) Śi K1. 2 Dc G2 च (for तु). D1. 2 अभ्यषिंचत तं राज्ये. — b) B1. 3 D1–3. 5 आस्थितः (for आश्रितः). — After 40ab, S (except G1) ins.:

529* भगीरथं महात्मानं सत्यधर्मपरायणम् ।

— G4 om. 40cd. — d) T G1–3 M1 वसुधाधिप (T1 G1. 2 °पः) (for भरत°).

Colophon. — *Major parvan:* Śi K1. 2 Dn2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* D2 तीर्थयात्रा. K3. 4 D1. 3 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K4 D3); B2. 3 Dc Dn1. n2 D4–6, likewise, only आगस्त्य — *Adhy. name:* Śi गंगावतारः; K1. 2 गंगावतरणं; K3 सगरोपाख्यानं; B4 भगीरथाभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 106 (as in text); Dn2. n3 108; D1 111; S 107 (M2 109). — *Śloka no.:* Dn1. n2 70; Dn3 71; D1 44.

C. 3. 9921
B. 3. 108. 2
K. 3. 108. 2

पितॄणां निधनं घोरमप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ॥ २
स राज्यं सचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता ।
जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वरः ॥ ३
आरिराधयिषुर्गङ्गां तपसा दग्धकिल्बिषः ।
सोऽपश्यत नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमम् ॥ ४
भृङ्गैर्बहुविधाकारैर्धातुमद्भिरलंकृतम् ।
पवनालम्बिभिर्मेघैः परिष्वक्तं समन्ततः ॥ ५
नदीकुञ्जनितम्बैश्च सोदकैरुपशोभितम् ।
गुहाकन्दरसंलीनैः सिंहव्याघ्रैर्निषेवितम् ॥ ६
शकुनैश्च विचित्राङ्गैः कूजद्भिर्विविधा गिरः ।
भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूहैर्जलकुक्कुटैः ॥ ७
मयूरैः शतपत्रैश्च कोकिलैर्जीवजीवकैः ।
चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुत्रप्रियैरपि ॥ ८
जलस्थानेषु रम्येषु पद्मिनीभिश्च संकुलम् ।
सारसानां च मधुरैर्व्याहृतैः समलंकृतम् ॥ ९
किंनरैरप्सरोभिश्च निषेवितशिलातलम् ।
दिशागजविषाणाग्रैः समन्ताद्घृष्टपादपम् ॥ १०
विद्याधरानुचरितं नानारत्नसमाकुलम् ।
विषोल्बणैर्भुजंगैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितम् ॥ ११
क्वचित्कनकसंकाशं क्वचिद्रजतसंनिभम् ।
क्वचिदञ्जनपुञ्जाभं हिमवन्तमुपागमत् ॥ १२
स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो घोरं समाश्रितः ।
फलमूलाम्बुभक्षोऽभूत्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ १३
संवत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी ।

107

1 [a]) B1 महाभागश् (for महे°). — [b]) Ś1 K Dc D3. 5 भगीरथः; S महायशाः (for °रथः). — K4 om. 1^{d}–3^{a}. — [d]) Ś1 K (K4 om.) D1. 2 °हृदय° (for °नयन°).

3 K4 om. 3^{a} (cf. v.l. 1). — [b]) = 1. 53. 6^{b}. T1 G1 विदीर्यता; T2 G3. 4 विदार्यता (for विदू°). — [d]) K1. 4 B4 Dn D1. 4. 6 नरेश्वर.

4 [c]) K2 D3 °श्रेष्ठो (for °श्रेष्ठ). D1. 2 सोथापश्यन्नरेंद्रस्तु; T1 G1 सोपश्यद्भरतश्रेष्ठ. — [d]) Ś1 K1. 2 Dc D3. 5 नगेश्वरं; K3 महागिरिं; K4 नरेश्वरः; M1 नरेश्वर (for नगो°).

5 G4 om. 5–10. — [b]) Ś1 K2 °बद्धैर्; K1 °बलैर्; K3. 4 M1 °नद्धैर् (for °मद्भिर्). — Ś1 K1. 2 read 5^{cd}–6^{ab} after 7^{ab}. — [d]) Ś1 K प्रनृत्यंतं; B Dc Dn D4–6 G1 परिषिक्तं; D3 स नृत्यंतं (for परि°).

6 G4 om. 6 (cf. v.l. 5). For Ś1 K1. 2 cf. v.l. 5. — [b]) B1. 2. 4 Dn1. n2 D4. 6 प्रासादैर्; Dc सोदरैर् (for सोदकैर्). — [c]) K3 Dn D4. 6 °संलीन-. — [d]) Ś1 K2. 3 B3. 4 Dn D1. 2. 4–6 G1 सिंहव्याघ्र-; B2 Dc सिंहैर्व्याघ्रैर्.

7 G4 om. 7 (cf. v.l. 5). — After 7^{ab}, Ś1 K1. 2 read 5^{cd}–6^{ab}. D3 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — [c]) Ś1 K1. 2 गंगावेगैस् (for भृङ्गराजैस्). D1. 2 गजैर् (for तथा). Ś1 चंप-; K1. 2 चंच-; K3 चाषैर्; D1. 2 M2 मत्तैर्; D6 चाइम-; T G (G4 om.) राजन्; M1 भासैर् (for हंसैर्). — [d]) Ś1 K Dc दात्यूह-; T1 G1. 2 M2 नत्यूहैर्.

8 G4 om. 8 (cf. v.l. 5). D3 transp. 7^{cd} and 8^{ab}. — [b]) B D (except D1–3. 5) जीवजीवककोकिलैः; T1 कोकिलैश्च निषेवितं; G1 कोकिलैश्च सुकूजितैः.

9 G4 om. 9 (cf. v.l. 5). — [b]) Ś1 K1. 2 °हंस- (for °भिश्च). — T1 om. (hapl.) 9^{c}–11^{b}. — [d]) D1. 2 आरावैः (for व्याहृतैः). Ś1 K1–3 D5 सुनि(K3 D5 च वि)नादितं (for समलं°).

10 G4 T1 om. 10 (cf. v.l. 5, 9); Ś1 om. (? hapl.) 10^{c}–11^{b}. — [c]) K1 आशागज-; K2 आशागण-; K3 B Dn D4. 6 दिग्वारण-; K4 दिशोगज-; Dc D1. 2. 5 दिशांगज-; D3 दिग्गजानां; T2 (after corr.) G3 दिक्कुंजर- (T2 before corr. दिग्गजेन); G1. 2 M1 दिग्गजेंद्र- (for दिशागज- in M2 only). Cf. Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, p. 6 f. — Cf. also 1. 60. 64^{c}. — [d]) G2 M2 घुष्ट° (for घृष्ट°).

11 Ś1 T1 om. 11^{ab} (cf. v.l. 9, 10). — [b]) D3 M1 °द्रुम-; D5 °सरव- (for °रव-). K Dc -समाचितं; D5 -समाश्रितं; M1 -लताकुलं (for -समा°). — G4 om. 11^{c}–12^{d}. — [c]) K2 B D (except D1–3) विषोल्बण-. T G2. 3 M2 भुजंगेंद्रैः.

13 [a]) Dc नृप° (for नर°). — [b]) B2 Dc D1. 2 G1 M2 समास्थितः; D3 उपास्थितः. Ś1 K2–4 D5 तपोयोगसमन्वितः. — [c]) B D (except D1–3. 5) °संभक्षः (for °भक्षोऽभूत्). — [d]) Dn1. n2 D3 T2 G2–4 M2 सहस्र-.

14 [b]) Ś1 K D3 तत्र; D1. 2 T2 (before corr.) G1. 2 दिव्या (for दिव्ये).

15 [b]) K2. 3 T G किंचिद्; D3 किं स्विद् (for किं च). K B2. 3 Dc D1–3. 5 S (except M1) ददामि. — [c]) Ś1

दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्तिमती स्वयम् ॥ १४

गङ्गोवाच ।

किमिच्छसि महाराज मत्तः किं च ददानि ते ।
तद्ब्रवीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ॥ १५

लोमश उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा ।
पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि ।
अन्वेषमाणास्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ १६
षष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनाम् ।
कापिलं तेज आसाद्य क्षणेन निधनं गताः ॥ १७
तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ।
यावत्तानि शरीराणि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि ॥ १८
स्वर्गं नय महाभागे मत्पितॄन्सगरात्मजान् ।
तेषामर्थेऽभियाचामि त्वामहं वै महानदि ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो गङ्गा लोकनमस्कृता ।
भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रीता समभाषत ॥ २०
करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र संशयः ।
वेगं तु मम दुर्धार्यं पतन्त्या गगनाच्च्युतम् ॥ २१
न शक्तस्त्रिषु लोकेषु कश्चिद्धारयितुं नृप ।
अन्यत्र विबुधश्रेष्ठान्नीलकण्ठान्महेश्वरात् ॥ २२
तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरम् ।
स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ।
करिष्यति च ते कामं पितॄणां हितकाम्यया ॥ २३
एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्महाराजो भगीरथः ।

C. 3 9944
B. 3. 108. 25
K. 3. 108. 26

K1. 2 D5 यद्ब्रवीषि; K4 तद्ब्रूहि वा; D1. 2 तद्वै ब्रूहि (for तद्ब्रवीहि). Dc मुनिं (for नरं). G2 तद्ब्रूहि नृपतिश्रेष्ठ.

16 All MSS. om. the ref. ! — [b]) Dc तथा; S (except M1) नदीं (for तदा). — After 16[ab], S (except G4) ins.:

530* तदा भगीरथो राजन्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।

[G1 तथा; M1 नदीं (for तदा). G2 राजा (for राजन्).] — [d]) K1 D1. 2 T1 G1 M1 °स्मना (for °नदि); cf. v.l. 17.

17 [b]) Ś1 K1–3 °नदि (for °स्मनाम्); cf. v.l. 16. — [c]) K2 B D (except D2. 5) T1 G1 M1 कपिलं (for का°). B1. 2. 4 D (except D1. 2. 5) T1 G1 M1 देवम् (for तेज).

18 [a]) Ś1 K1. 2 गर्व- (for एवं). — [b]) B1 D3 T1. 2 (before corr.) G1. 2 M स्वर्गवासो. — [c]) D1–3 सहस्राणि (for शरी°). — [d]) D1. 2 S जलैस्त्वं (by transp.). D3 S (except M1) नाभिवर्षसि (D3 °से). — After 18, Ś1 K D5 ins.:

531* तावत्स्वर्गे न वत्स्यंति मम पूर्वपितामहाः ।;

while B Dc Dn D3. 4. 6 ins.:

532* तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ।

19 [c]) K4 B Dn D4–6 अर्थेन याचामि; D1 अर्थे याचयामि; D3 अर्थेभियाचेहं; T G3 अर्थे हि याचामि. — [d]) D1. 2 स्वर्गवाहिनि; D3 शिरसा नदि (for वै महा°).

20 Before 20, all MSS. except T1 G1. 4 ins. लोमश उ°. — [a]) Ś1 K1. 2 वचो राजन्; K3 महाराज (for वचो राज्ञो). — [d]) K3. 4 प्रीता सा; Dc प्रीतात्मा; D3 प्रतीता (for सुप्रीता). G2 प्रत्य° (for सम°). Ś1 साधुत्वं सा स्वभाषत; K1 प्रीता तं सा स्वभा°; K2 प्रीता त्वं साधु भा°; D3 प्रीता सम्यगभा°; D5 सा प्रीत्या तमभा°; M1 प्रीता समनुभाषत.

21 K3 reads 21[cd]–22[ab] after 25[ab]. — [c]) D1. 2 तं (for तु). Ś1 K1. 2 दुष्पारं; K3 दुर्वारं; D1. 2 दुःसाहं; D3 दुर्वीजं; G4 निर्धार्यं. K4 D5 दुर्धरो मम वेगस्तु; Dc मम वेगं तु दुर्वार्यं. — [d]) Ś1 K1. 2 पतंतं; K4 °तीं (for °न्त्या). K1 भुवि; K4 M2 च्युतां; B Dc D5 द्रुतं; Dn D1. 4. 6 भुवं; D2. 3 (*sup. lin.*) नृप; D3 च्युतः.

22 For K3 cf. v.l. 21. — [ab]) K3 क्षमस् (for शक्तस्). K3 न तु मां शक्यते कश्चिच्च्युतां धारयितुं बलात्.

23 [c]) B Dn D4. 6 T2 G3 स करिष्यति (for करिष्यति च). D5 हि (for च). D1. 2 साह्यं; T2 G3. 4 कर्म (for कामं). — After 23, S ins.:

533* तपसाराधितः शंभुर्भगवाल्लोकभावनः ।

24 [a]) B Dn D4. 6 ततो राजन्; S (except G2 M1) महाराज (for वचो राजन्). — [b]) Dc °भागो (for °राजो). G1 भगीरथनृपस्तदा. — [c]) Some MSS. कैलासं.

25 [a]) N (except K1) तपस् (for ततस्). N तीव्रं (for तेन). Ś1 K1. 2. 4 समासाद्य; K3 B Dn D3–6 उपागम्य; Dc उपाव्रज्य (for समा°). — After 25[ab], K3 reads 21[cd]–22[ab]; while S ins.:

534* गङ्गावतरणं राजन्नयाचत महीपतिः ।

— [d]) Dn D1–4. 6 M1 धारणे (for °णं). K3 B1 Dc D1. 2 G4 नृपः (for नृप). — [e]) Ś1 K1 स्वर्गावासं; B Dc Dn D3–6 G4 स्वर्गे वासं. — [f]) Ś1 K1. 2. 4 D5 नरसत्तम; K3

C. 3. 9945
B 3. 108. 26
K. 3. 108. 26

कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शंकरम् ॥ २४
ततस्तेन समागम्य कालयोगेन केनचित् ।
अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणं नृप ।
स्वर्गवासं समुद्दिश्य पितॄणां स नरोत्तमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

लोमश उवाच ।
भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थं च दिवौकसाम् ।
एवमस्त्विति राजानं भगवान्प्रत्यभाषत ॥ १
धारयिष्ये महाबाहो गगनात्प्रच्युतां शिवाम् ।
दिव्यां देवनदीं पुण्यां त्वत्कृते नृपसत्तम ॥ २
एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् ।
संवृतः पार्षदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ ३
ततः स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह ।
प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीम् ।
पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् ॥ ४
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्वेण समुदाहृतम् ।
प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् ॥ ५
ततः पुण्यजला रम्या राज्ञा समनुचिन्तिता ।
ईशानं च स्थितं दृष्ट्वा गगनात्सहसा च्युता ॥ ६
तां प्रच्युतां ततो दृष्ट्वा देवाः सार्धं महर्षिभिः ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि समाजग्मुर्दिदृक्षया ॥ ७
ततः पपात गगनाद्गङ्गा हिमवतः सुता ।
समुद्भ्रान्तमहावर्ता मीनग्राहसमाकुला ॥ ८
तां दधार हरो राजन्गङ्गां गगनमेखलाम् ।
ललाटदेशे पतितां मालां मुक्तामयीमिव ॥ ९

तव [read नर ?]सत्तमः ; D₂. ₄. ₆ स नरोत्तम.

Colophon om. in D₃. ₅. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ Dn₂ T₁ G₂–₄ M₁ आरण्य; D₆ वन (!). — *Sub-parvan:* B₄ M₁ तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. K₃. ₄ Dc D₁. ₂ (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in K₄ Dc); B₁–₃ Dn D₅, likewise, only आगस्त्य. — *Adhy. name:* Ś₁ K₁. ₂ गंगावतारः; K₃ सगरोपाख्यानं; T₂ G₂. ₃ भगीरथवरलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ 107 (as in text); Dn₂. n₃ 109; D₁ 112; S 108 (M₂ 110). — *Śloka no.:* Dn D₁ 27.

108

2 ᵃ) D₃. ₆ T₂ G₃. ₄ ˚भाग (for ˚बाहो); cf. v.l. 13. — M₂ om. (hapl). 2^{b}–4^{c}. — ᵇ) T₂ G₃ शुभां (for शिवाम्).

3 M₂ om. 3 (cf. v.l. 2). — ᶜ) K₁ स वृतः; G₁ सर्वतः (for संवृतः). Ś₁ K₃ पर्वतैर्; K₁ (orig.) परमं; K₁ (*sup. lin.*) D₂ पर्षतैर् (for पार्षदैर्). K₄ B₂. ₃ Dc Dn D₁. ₃–₆ M₁ वृतः पा(Dn₂ D₃. ₄ M₁ प)रिषदैर्घोरैः.

4 M₂ om. 4^{abc} (cf. v.l. 2). — ᵃ) B Dc Dn D₃–₆ G₂. ₄ M₁ तत्र (for ततः). K₄ T₂ G₃ श्रुत्वा (for स्थित्वा). Ś₁ K₁. ₂. ₄ B₂ नरश्रेष्ठ; T₂ G₂. ₃ नृपश्रेष्ठं. — After 4^{cd}, S ins.:

535* पितॄणां पावनार्थं ते तामहं मनुजाधिप ।

— ᶠ) B Dc₁ D₄ त्रिपिष्टपात्.

5 ᵃ) T₁ G₁ M₂ ततो (for वचो). — ᵇ) D₁. ₂ शंकरेण उदीरितं (with hiatus!). — ᵈ) K₁. ₃. ₄ तामन्प˚; D₅ तावद˚; S (except M₁) हि सम˚ (for समनु˚); but cf. 6^{b}.

7 ᵃ) B₂ M₂ प्रच्युतां तां (by transp.). B₁. ₃. ₄ Dn D₁–₄. ₆ अथो; B₂ S (except M₁) तथा (for ततो). — ᵇ) Ś₁ K Dc S (except T₁ G₁) देवैः (for देवाः). B₃ Dn₂ सर्वे; D₁. ₂ सह (for सार्धं). Ś₁ K₁. ₂. ₄ Dc G₁ महर्षयः; T₂ G₂–₄ M प्रजापतिः (for महर्षिभिः). — ᶜ) B Dn D₁. ₂. ₄. ₆ T₂ G₃. ₄ ˚यक्षाश्च; D₃ G₂ M₁ ˚यक्षैश्च (for ˚रक्षांसि). — ᵈ) D₃ संजग्मुश्च; G₃ M समागच्छन्. B D (except D₅) T₁ G₁. ₄ दिदृक्षवः.

8 ᶜ) Ś₁ Dn₂ समुद्भूत˚; K₁. ₂ Dc₂ D₁. ₂ ˚भूत˚; K₃. ₄ Dn₁. n₃ D₅ ˚द्भूत˚; B ˚द्भुत्त˚; Dc₁ D₃. ₄. ₆ G₄ ˚द्भूत˚.

9 ᵃ) Ś₁ K₁. ₂ महा (for हरो). — ᵈ) Ś₁ K₃ पुण्य˚

सा बभूव विसर्पन्ती त्रिधा राजन्समुद्रगा ।
फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः ॥ १०
क्वचिदाभोगकुटिला प्रस्खलन्ती क्वचित्क्वचित् ।
स्वफेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाव्रजत् ।
क्वचित्सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमम् ॥ ११
एवं प्रकारान्सुबहून्कुर्वन्ती गगनाच्च्युता ।
पृथिवीतलमासाद्य भगीरथमथाब्रवीत् ॥ १२
दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहम् ।
त्वदर्थमवतीर्णास्मि पृथिवीं पृथिवीपते ॥ १३
एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।
पावनार्थं नरश्रेष्ठ पुण्येन सलिलेन ह ॥ १४

गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।
कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्रिदशैः सह ॥ १५
समुद्रं च समासाद्य गङ्गया सहितो नृपः ।
पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयम् ॥ १६
दुहितृत्वे च नृपतिर्गङ्गां समनुकल्पयत् ।
पितॄणां चोदकं तत्र ददौ पूर्णमनोरथः ॥ १७
एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।
पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता ॥ १८
समुद्रश्च यथा पीतः कारणार्थे महात्मना ।
वातापिश्च यथा नीतः क्षयं स ब्रह्महा प्रभो ।
अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १९

C. 3. 9967
B. 3. 109. 21
K. 3. 109. 22

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

(for मुक्ता˚).

10 [a]) B_1 [अ]व˚ (for वि˚). D_3 G_2 M_1 बभौ सा विप्रसर्पती. — [b]) G_2 तथा; M_1 तत्र (for त्रिधा). — G_4 om. 10^{cd}; D_4 om. 10^{d}–11^{e}. — [d]) T G_{1-3} पंक्तिभिः (for पङ्क्तयः).

11 D_4 om. 11^{abcde}. — [b]) S_1 $K_{1.2.4}$ T_1 [इ]व च (for the first क्वचित्). — [c]) K_3 $D_{1.2}$ सु˚; B Dc Dn D_6 सा (for स्व˚). — [e]) T_1 वा; G_4 स˚; M स्व˚ (for सा). S_1 K_2 D_3 क्वचित्तथा प्रयातेन; K_1 ˚त्तथा प्रपातेषु; $K_{3.4}$ ˚त्तथा प्रपातेन; $D_{1.2}$ ˚त्स(D_2 ˚त्सा)तोयनिनदा; D_5 ˚त्तथा प्रयातेषु. — [f]) D_4 हसंती (for नदन्ती). — After 11, S (except G_1) ins.:

536* क्वचिदाकाशमावर्तैः संक्षिपन्तीव सर्वशः ।

[T_1 आपत्ते; T_2 (after corr.) G_3 आवृत्य (for आवर्तैः).]

12 [b]) S_1 $K_{3.4}$ B Dn D_{1-5} G_4 M कुर्वती. $D_{1.2.6}$ गगनच्युता. — [d]) S (except M_1) उवाच ह (for अथा˚).

13 [a]) S_1 $K_{1.2}$ ˚बाहो; $K_{3.4}$ Dc $D_{3.5}$ T_2 G_3 M_1 ˚भाग (for ˚राज).

14 [a]) S_1 K_{1-3} M_1 राजन् (for राजा). — After 14^{cd}, M ins.:

537* प्रापयामास धर्मज्ञः पितृदेवान्तिकं नदीम् ।

[M_3 प्लाव˚ (for प्राप˚), and ˚देहा˚ (for ˚देवा˚).]

— [e]) K_{3-4} B D (except $D_{1.2}$) M_1 प्लाव˚ (for पाव˚). — [f]) S_1 K_{3-4} Dc वै; K_1 Dn D_{4-6} G_1 च; M_1 सः (for ह).

16 [a]) S_1 $K_{1.2}$ स (for च). B Dn $D_{4.6}$ समासाद्य समुद्रं च. — [d]) $K_{3.4}$ D_3 सागरं (for समुद्रं). — After 16, $D_{1.2}$ ins.:

538* जह्नुना च धृता मुक्ता जाह्नवी तेन संस्मृता ।

17 [a]) K_4 $B_{1.3}$ Dn_2 ˚त्वेन (for त्वे च). — [b]) S_1 $K_{1.2}$ समव˚; K_3 च सम˚; K_4 D_6 स सम˚; $D_{1.2}$ तां सम˚; D_3 समुप˚; M_1 हि सम˚ (for समनु˚).

18 [d]) K_4 Dc D_3 पृथिव्याम्. — After 18, S ins.:

539* कालेयाश्च यथा राजंस्त्रिदशैर्विनिपातिताः ।

[T_2 G_{2-4} महाराज (for यथा राजन्).]

19 [b]) S_1 K $D_{3.5}$ कालेयार्थे ($D_{3.5}$ ˚र्थं); B Dc Dn $D_{4.6}$ कारणार्थं; $D_{1.2}$ देवार्थं वै (for कारणार्थे). — [c]) S_1 K_{1-3} वातापी च. — [d]) K_3 राजन्महा˚ (for स ब्रह्महा). S_1 K Dc $D_{3.5}$ [अ]सुरः; T_1 तथा; G_1 विभो (for प्रभो).

Colophon. — *Major parvan:* S_1 $K_{1.2}$ Dn_2 T G_{2-4} M_1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Dc M_1 तीर्थयात्रा, followed by आगस्त्य. $K_{3.4}$ $D_{1.3.5}$ (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by आगस्त्य in $K_{3.4}$ $D_{3.5}$); B Dn $D_{3.4.6}$, likewise, only आगस्त्य. $K_{3.4}$ $B_{1.3.4}$ Dc Dn D_{2-5} M_1 cont. समाप्त. — *Adhy. name:* S_1 K_2 गंगावतारः; K_1 $D_{1.2}$ T_2 G_3 गंगावतरणं; K_3 सगरचरित्रं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 108 (as in text); $Dn_{2.3}$ 110; D_1 113; S 109 (M_3 111). — *Śloka no.:* Dn 21.

१०९

C. 3. 9968
B. 3. 110. 1
K. 3. 110. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ ।
नन्दामपरनन्दां च नद्यौ पापभयापहे ॥ १
स पर्वतं समासाद्य हेमकूटमनामयम् ।
अचिन्त्यानद्भुतान्भावान्ददर्श सुबहून्नृपः ॥ २
वाचो यत्राभवन्मेघा उपलाश्च सहस्रशः ।
नाशक्नुवंस्तमारोढुं विषण्णमनसो जनाः ॥ ३
वायुर्नित्यं ववौ यत्र नित्यं देवश्च वर्षति ।
सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ ४
एवं बहुविधान्भावानद्भुतान्वीक्ष्य पाण्डवः ।
लोमशं पुनरेव स्म पर्यपृच्छत्तदद्भुतम् ॥ ५

लोमश उवाच ।

यथाश्रुतमिदं पूर्वमस्माभिररिकर्शन ।
तदेकाग्रमना राजन्निबोध गदतो मम ॥ ६
अस्मिन्नृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः ।
अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो भृशम् ॥ ७
स वै संभाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह ।
य इह व्याहरेत्कश्चिदुपलानुत्सृजेत्तदा ॥ ८
वातं चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः ।
व्याहरंश्चैव पुरुषो मेघेन विनिवार्यते ॥ ९
एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ।
कृतानि कानिचित्कोपात्प्रतिषिद्धानि कानिचित् ॥ १०

109

1 [a]) D1. 2 प्रति- (for ततः). Ś1 K1. 3 D1. 2. 5 प्रयानाः कौंतेयाः. — [c]) Ś1 K2 अमर°; K1 असुर°; K4 T1 G2. 4 परम°; D1. 2 चापर° (for अपर°).

2 [a]) Dn D4. 6 पर्वतं स (by transp.); D1. 2 ते पर्वतं; G1 देवकूटं. Ś1 K D3 ततो गिरिवरं पुण्ये. — [b]) T2 G3. 4 महागिरिं (for अनामयम्). Ś1 K D3 हेमकूटे विशां पते. — [d]) K4 D1. 2 T1 नृप; D3. 5 अपि (for नृपः).

3 [a]) K3 बहुवाता°; K4 B1. 4 D3 G1 M2 Cnp वाचा यत्रा°; B2. 3 Dc G2 वाता यत्रा°; Dn D4. 6 वाताबद्धा°; D1. 2 सदा चैवा°; T1 वाचालां चा°; T2 (after corr.) G3 वातबद्धा° (for वाचो यत्रा°). — [c]) Ś1 K1. 3. 4 Dc D1–3. 5 M2 समा° (for तमा°). — [d]) T2 G2. 3 [S]भवन् (for जनाः).

4 [a]) K B Dc Dn D3–6 M तत्र (for यत्र). D1. 2 ववौ च प्रबलो वायुः. — After 4[ab], B D (except D1–3. 5) ins.:

540* स्वाध्यायघोषश्च तथा श्रूयते न च दृश्यते ।

— After 4, B D (except D1–3. 5) ins.:

541* मक्षिकाश्चादशंस्तत्र तपसः प्रतिघातिकाः ।
निर्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः ।

5 [b]) K Dc Dn1. n3 D3. 5 प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य). Dn2 अद्भुतानुपलक्ष्य सः; D1. 2 दृष्ट्वा तत्राथ भारत. — [c]) K3 G2 पुनरेवं स; K4 D3. 5 परिपप्रच्छ; B Dc Dn D1. 2. 4. 6 पुनरेवाथ; T2 G3. 4 °वास्य. — [d]) B2 युधिष्ठिरः (for तदं°).

K4 D3. 5 स चापीदमुवाच ह. — After 5, S (except M2) ins.:

542* युधिष्ठिरः ।
यदेतद्भगवंश्चित्रं पर्वतेऽस्मिन्महौजसि ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महाद्युते ।

6 [b]) Ś1 K1–3 B D1 अरिकर्षण; T2 G2–4 भरतर्षभ. — [d]) G1. 2. 4 M2 वदतो (for गं°).

7 [a]) K1. 4 T2 G2–4 वृषभं°; T1 पर्वतं° (for ऋषभं°). B2. 4 S तु (M1 वै) (for ऽभूद्). — [b]) Ś1 K2 T2 G1. 3. 4 वृषभो (for ऋषभो). Ś1 राक्षसः (for तापसः).

8 [a]) Ś1 K1–3 D3. 5 च (for वै). K4 वै (for ऽन्यैः). — [c]) Ś1 K1. 4 यदीह; K3 यदिच्छाद् (for य इह). D1. 2 यदि व्याहरते कश्चित्. — [d]) Ś1 M2 उत्पलान् (for उपलान्). Ś1 K4 Dc D3 G1 M उत्सृजेत् (for °जेस्). B Dn D4. 6 G4 M2 तथा (for तदा). K3 उपलांस्त्वं समुत्सृज; D1. 2 उपलैरभिहन्यते; T1 G2 उपलानुत्सृजेत वा.

9 [a]) Ś1 K1 वाचं (for वातं). S (except T2 G3) शब्द (for शब्दम्). — [c]) K1 व्याहरेत्; K3 विहरन्. K3. 4 B Dc Dn D3–6 G2 M चेह; D1 एव; D2 एष (for चैव). Ś1 K1. 2 तपसो; D5 पुरुषं (for पुरुषो). — [d]) D1. 2 परिं° (for विनिं°). K3 मेघैरिह निवा°; B Dn D4. 6 S (except M1) मेघशब्देन वा°; D5 मेघो ह्यपि निवा°.

10 [a]) Dc एवमादीनि. — [b]) Ś1 K Dc महात्मना (for महर्षिणा). — [c]) B Dn D3–6 T2 G3 क्रोधात् (for कोपात्).

नन्दामभिगतान्देवान्पुरा राजन्निति श्रुतिः ।
अन्वपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः ॥ ११
ते दर्शनमनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् ॥ १२
तदा प्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।
नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् ॥ १३
नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः ।
आरोढुं वापि कौन्तेय तस्मान्नियतवाग्भव ॥ १४
इह देवाः सदा सर्वे यज्ञानाजह्रुरुत्तमान् ।
तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ॥ १५
कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरियम् ।
यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चेमे विशां पते ॥ १६
देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ।
तेषां सायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्यवाहनः ॥ १७
इहाप्लुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्मा विहन्यते ।
कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ॥ १८
ततो नन्दाप्लुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियास्यसि ।
विश्वामित्रेण यत्रोग्रं तपस्तप्तमनुत्तमम् ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तत्र समाप्लुत्य गात्राणि सगणो नृपः ।
जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां शिवजलां नदीम् ॥ २० C. 3. 9999 B. 3. 110. 21 K. 3. 110. 22

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

---

11 [a]) Śi K De D1–3. 5 चाभि-; B Dn D4. 6 स्वभि- (for अभि-). B D (except D3. 5) T1 -गता देवाः (for -गतान्देवान्). — [b]) Śi K इहाश्रमे; D1–3. 5 इति श्रुतं (for इति श्रुतिः).

12 [a]) D1. 2 M1 तद् (for ते). B Dn D4. 6 T1 G1 M2 स्वनिच्छंतो (for अनि°). Śi K1. 2. 4 D3. 5 ते स्वदर्शनमिच्छंतो; K3 ते [s]दर्शनमभिप्राप्ताः; T2 G2–4 तेनादर्शनमि°. — [b]) Śi K De D3 इंद्र° (for शक्र°). — [d]) Śi K1. 2 B4 D (except D3. 5. 6) G1 गिरिं (for गिरि-).

13 [a]) Śi K3 De D3. 5 ततः (for तदा). — K4 D3 om. (hapl.) 13[b]–14[c]. — [c]) Śi K (K4 om.) De D5 न शक्नुवंति (for नाशक्नुवन्). De D2 अति-; T1 G1 M2 अपि (for अभि-). — [d]) B1–3 T2 G3 अभि° (for अधि°).

14 K4 D3 om. 14[abc] (cf. v.l. 13). — [b]) D1. 2 गिरिरेषोभिवीक्षितुं.

15 [a]) Śi K1. 2 सगंधर्वा; K4 B Dn D4–6 तदा सर्वे; T G1. 3. 4 तथा सर्वे; M2 तथा वन्ये (for सदा सर्वे). — [c]) Śi K1. 2 एषाम् (for तेषाम्). — [d]) Śi K De D3. 5 M1 भरतर्षभ (for ऽद्यापि भारत).

16 [a]) T G M1 कुशाकारेण (G1 आकाशरेणु). T1 दुर्गोयं; T2 (before corr.) G M दुर्गेयं (for दूर्वेयं). — [b]) D5 संस्तीर्णा चापि; T2 G3. 4 स्वास्तीर्णेव च. S मेदिनी (for भूरियम्). — [c]) D1. 2 यूपाकाराश्च वै.

17 [a]) T1 G1 M चापि (for the first च)! — [c]) Śi K1. 2 एवं (for तेषां). D1. 2 तेषां चैव प्रभावेण.

18 [b]) Śi K1. 2 मनः- (for सद्यः). T2 G पापं (for पाप्मा). Śi नि-; B D (except D3) [अ]भि-; T1 [अ]प-; M2 च (for वि-). T2 (before corr.) -धीयते (for -हन्यते). — [c]) K3 G2 M1 स्वं (for वै). — [d]) G2 M1 अस्मिन् (for तस्मात्).

19 [a]) T1. 2 (before corr.) G4 °प्लुतो गत्वा (for °प्लुताङ्गस्त्वं). — [b]) Śi K1. 2 उपयास्यसि; K3. 4 T2 G2–4 अनुया°; D2 पुनरेष्यसि (for अभिया°). — [d]) S (except M1) महात्मना (for अनुत्तमम्).

20 K3. 4 B D (except D1–3. 5) om. the ref. — [a]) Śi K D1–3 समाप्लाव्य; D5 समाप्याथ; T1 G1 स गात्राणि (for °प्लुत्य). — [b]) T1 G1 सम्यगाप्लुत्य भूपतिः. — [d]) B Dn D1. 2. 4–6 M1 शीत° (for शिव°). B Dn D4. 6 शुभां (for नदीम्).

Colophon om. in Dn D3. 4. 6. — *Major parvan:* Śi K1 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* B1. 4 De G1 M1 तीर्थयात्रा. K3. 4 B2 D1. 2. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* K3 ऋषभोपाख्यानं; T2 G3 हेमकूटदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 114 (in words) and 113 (in figures); S 110 (M2 112). — *Śloka no.:* D1 20.

१९०

C. 3. 4989
B. 3. 110. 22
K. 3. 111. 1

लोमश उवाच ।

एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
विश्वामित्राश्रमो रम्यो एष चात्र प्रकाशते ॥ १
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः ।
ऋश्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः ॥ २
तपसो यः प्रभावेन वर्षयामास वासवम् ।
अनावृष्ट्यां भयाद्यस्य ववर्ष बलवृत्रहा ॥ ३
मृग्यां जातः स तेजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
विषये लोमपादस्य यश्चक्राद्भुतं महत् ॥ ४
निवर्तितेषु सस्येषु यस्मै शान्तां ददौ नृपः ।
लोमपादो दुहितरं सावित्रीं सविता यथा ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

ऋश्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
विरुद्धे योनिसंसर्गे कथं च तपसा युतः ॥ ६
किमर्थं च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः ।
अनावृष्ट्यां प्रवृत्तायां ववर्ष बलवृत्रहा ॥ ७
कथंरूपा च शान्ताभूद्राजपुत्री यतव्रता ।
लोभयामास या चेतो मृगभूतस्य तस्य वै ॥ ८
लोमपादश्च राजर्षिर्यदाश्रूयत धार्मिकः ।
कथं वै विषये तस्य नावर्षत्पाकशासनः ॥ ९
एतन्मे भगवन्सर्वं विस्तरेण यथातथम् ।
वक्तुमर्हसि शुश्रूषोर्ऋश्यशृङ्गस्य चेष्टितम् ॥ १०

लोमश उवाच ।

विभाण्डकस्य ब्रह्मर्षेस्तपसा भावितात्मनः ।

110

2 [a]) D2 T2 G3 [ए]ष; D5 [अ]त्र (for [ए]त्र). — [c]) Ś1 ऋषि°; K1. 2. 4 B De Dn2 D1–3. 5. 6 Cnp ऋष्य° (K4 रुष्य°); K3 D4 ऋष° (for ऋश्य°). ❀ Cn: ऋश्येति तालव्यादिः । मूर्धन्यादिपाठः प्रामादिकः । ❀

3 [a]) K3 तपसोष्म-; B1. 4 De °सोस्य (for °सो यः). Ś1 K1. 2 D1 प्रभावेण; De °वस्य. — [b]) T2 G3 हर्षं° (for वर्षं°). — 3^{cd}=(var.) 7^{cd}. — [c]) T2 G3. 4 यत्र (for यस्य). — [d]) De2 M1 वल° (for बल°).

4 [b]) D1. 2 सुनेर्नृप; G2 महात्मनः (for सुतः प्रभुः). — [c]) Here and below, T G (as usual) रोम° (for लोम°); the variant is mostly ignored in the sequel.

5 [a]) K3 B De D3. 4. 6 प्रव°; Dn2. n3 G4 निर्वं° (for निव°). — [b]) B2 सुतां नृपः; D3 सुतां ददौ (for ददौ नृपः). K3 D3 प्रभुः (for नृपः). — [c]) Ś1 K1. 2 °पादं (for °पादो).

☞ For higher criticism of the Ṛśyaśṛṅga episode, cf. Lüders, "Die Sage von Ṛśyaśṛṅga," *Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl., 1897, Heft 1, pp. 87–135; 1901, Heft 1, pp. 28–56.

6 K2 reads (irrelevently) 6–10 before 1. — [a]) Ś1 ऋषि°; K1. 3. 4 B De Dn2. n3 D1–4. 6 ऋष्य° (K4 रुष्य°); K2 Dn1 D5 ऋष्यः शृंगः. — [c]) K3. 4 D3 G1. 2. 4 विरुद्ध-. T2 G3 °संगर्गात्; G2. 4 °संगर्गः. — [d]) D5 कथं स भगवान्प्रभुः.

7 [ab]) K1. 2 M1 transp. शक्रः and तस्य. G2 यस्य (for तस्य). — 7^{cd}=(var.) 3^{cd}.

8 K4 om. (hapl.) 8^{a}–9^{b}; G4 om. 8–9. — [a]) Ś1 K1. 2 कथं च रूपा (K1 °प) (for कथंरूपा च). Dn D3. 4. 6 सा शांता; M2 शांता च (for शान्ताभूद्). — [b]) D1. 2 यशस्विनी; T2 G2. 3 पतिव्रता (for यत°). — [d]) Ś1 K1. 2 मृगरूपस्य; T G1. 3 मृगीभूतस्य. D2 वै द्विज; T2 G3 वै तदा (for तस्य वै).

9 K4 om. 9^{ab}; G4 om. 9 (cf. v.l. 8). — [b]) S (except G1; G4 om.) यथा° (for यदा°). B4 De पार्थिवः (for धार्मिकः). Ś1 K (K4 om.) श्रूयते धार्मिको यदा. — [c]) Ś1 K D1. 2 न (for वै). Ś1 K वृष्टवान् (for विषये). — [d]) Ś1 K विषये; D1. 2 प्रावर्षत् (for नावर्षत्).

10 [c]) K3 विप्रर्षे; K4 शुश्रूषे; D1. 2 [अ]शेषेण (for शुश्रूषोर्). — [d]) N ऋष्य- (K3 ऋषि-) (for ऋश्य-). Ś1 K1. 2 -शृंगन्यवस्थितं (K1 °तिं); D1. 2 -शृंगविचेष्टितं (for -शृङ्गस्य चे°).

11 [a]) Ś1 (corrupt) विभवादस्य; T1 G2. 4 M विभंडकस्य. K4 B1 राजर्षे; B2 Dn D3 विप्रर्षेस्; D1. 2 राजेंद्र. — [b]) K1. 2 विभवाद्; D1. 2 महर्षेर् (for तपसा).

अमोघवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः ॥ ११
शृणु पुत्रो यथा जात ऋश्यशृङ्गः प्रतापवान् ।
महाह्रदे महातेजा बालः स्थविरसंमतः ॥ १२
महाह्रदं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
दीर्घकालं परिश्रान्त ऋषिर्देवर्षिसंमतः ॥ १३
तस्य रेतः प्रचस्कन्द दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ।
अप्स्वप्सृशतो राजन्मृगी तच्चापिबत्तदा ॥ १४
सह तोयेन तृषिता सा गर्भिण्यभवन्नृप ।
अमोघत्वाद्विधेश्चैव भावित्वाद्दैवनिर्मितात् ॥ १५
तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः ।
ऋश्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एव व्यवर्धत ॥ १६
तस्यर्श्यशृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः ।
तेनर्श्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥ १७
न तेन दृष्टपूर्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
तस्मात्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्येऽभवन्नृप ॥ १८
एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ।
लोमपाद इति ख्यातो अङ्गानामीश्वरोऽभवत् ॥ १९
तेन कामः कृतो मिथ्या ब्राह्मणेभ्य इति श्रुतिः ।
स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतीपतिः ॥ २०
पुरोहितापचाराच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया ।

C. 3. 10010
B. 3. 110. 43
K. 3. 111. 21

---

12 [a]) D1. 2 जज्ञे (for जात). — [b]) N ऋष्य° (K2 ऋषि°) (for ऋश्य°). — [c]) Ś1 महापुत्रो; K1 °ह्रदा; K2 ब्रह्मपुत्रो; K3 महाप्रहे (*sup. lin.* °ह्र); K4 °बलो; B1. 3 Dc महार्हः स; B2 Dn D4–6 G1 °र्हस्य; T1 °ह्रतो (for °ह्रदे); cf. 13[a].

13 [b]) D3. 5 तप आस्थितः (for तपसि स्थितः). — [c]) Ś1 K1. 4 D3 T2 G3. 4 M2 °काल- (for °कालं). — [d]) To avoid hiatus, Ś1 K D3. 5 मुनिर् (for ऋषिर्). K3. 4 B3 °संमितः; D3. 5 T2 G2–4 M2 °सत्तमः. Dc Dn B2 D4. 6 ऋषिः स (Dc Dn2 by transp. स ऋषिर्) देवसंमितः; G1 स ऋषिर्देवसत्तमः.

15 [a]) Ś1 K1. 2 सा हि (for सह). — [b]) Ś1 K1. 2 ह्यंतर्वत्न्यभवत्; B Dc Dn D4. 6 गर्भिणी चा(B1. 4 Dc2 सा)-भवत् (for सा गर्भिण्यभवत्). Ś1 K1–3 B3. 4 Dc Dn D2–6 ततः; K4 B1. 2 D1 G1 तदा (for नृप). — After 15[ab], K1. 2 B Dc Dn D3(marg. *sec. m.*). 4. 6 T2 (*sec. m.*) G3 ins.:

543* सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं सूय विमोक्ष्यसे ।

[Occurs (with v.l.) in a Padmapurāṇa MS. (Beng. Rec.); *vide* Lüders, *op. cit.*, pp. 99 ff.]

— [c]) Ś1 K2 ऋषेश्चैव; K1. 4 च बीजस्य; K3 च जीवस्य; D1. 2 च ववृधे; D3. 5 हि वीर्यस्य (for विधेश्चैव). — [d]) Ś1 K2 D4 भवित्वा; K1 भवितात्. K1. 4 B D2 S (except G1 M3) देव-. K2 -निर्मितं; K3 B1. 4 -निर्मितः; B2 -निर्मिता.

16 [b]) D1. 2 तस्य चैव ऋषेः सुतः. — [c]) Ś1 K1. 3. 4 B D (except Dn1. n3) ऋष्य°; K2 ऋषि° (for ऋश्य°). Ś1 K3 D3. 5 इति ख्यातो; K1. 3. 4 D1. 2 T1 ततो नित्यं (T1 °त्यो) (for तपो°). — [d]) Dc बाल (for वन). K3 चैव; D1. 2 तस्मिन् (for एव). B1. 3 [अ]भ्यवर्धत; B2. 4 Dc Dn D4. 6 [अ]भ्यवर्तत; T1 विवर्धत (for व्य°). Ś1 स तदा पांडवर्षभ!

17 Ś1 om. 17[a]–18[b]. — [a]) K1. 2 T1 G1 तस्य शृंगः (T1 G1 °गं) स शिरसि; K3 B D तस्यर्षेः (D2 °षि-) शृंगं (B1 शृंगं तु) शिरसि; T2 G2–4 तस्य शृंगं शिरसि वै. — [c]) K B1. 3. 4 D (except Dn1. n3) तेनर्श्य°; T1 स ऋश्य°. K3 D6 T2 G M इत्युक्तः; K4 D3 T1 इत्येव; D1. 2 इत्येतत् (for इत्येवं). — [d]) K4 नाम्ना (for तदा). K3 D6 S (except T1) स तदा (K3 भवत्) पांडवर्षभ; B2 तदाभूत्प्रथितो हि सः; D1. 2 नाम्ना चक्रे पिता ततः.

18 Ś1 om. 18[ab] (cf. v.l. 17). — [b]) K D3. 5 M1 विना पित्रा तु (for पितुरन्यत्र). T2 G3. 4 मानवः (for मानुषः). — [d]) D1. 2 व्यवस्थितं; T1 G1 व्यवर्धत (for [स]भवन्नृप).

19 [b]) Ś1 K1–3 D1–3. 5 स राजा राजसत्तम. — [d]) To avoid hiatus, Ś1 K D1–3. 5. 6 त्वं(K3 वं)गानाम्; B Dn1 S ह्यंगानाम् (for अङ्गानाम्). — After 19, T1 ins.:

544* प्रेमोषितापचारेण तस्य राज्ञो युधिष्ठिर ।

[Cf. 3. 110. 21[ab].]

20 [a]) N G1 कामात्; M3 कामाः (for कामः). N (except Ś1 K1) T2 G3 कृतं; T1 G1. 2 M2 कृता (for कृतो). — [b]) D3 ब्राह्मणेषु (for °भ्य). K2 श्रुतं (for श्रुतिः). B Dc Dn D4. 6 ब्राह्मणस्येति नः श्रुतिः (B3. 4 Dc °तं). — After 20[ab], S ins.:

545* दैवोपहतसत्त्वेन धर्मज्ञेनापि भारत ।

— [d]) Dc1 om. 20[d]. Dc2 T1 तथा; Dn ततो (for तदा). B1. 3. 4 Dn D4 वै जगतः पतिः; S भरतसत्तम.

21 Ś1 om. (hapl.) 21–22. — [a]) K3 S °चारेण

C. 3. 10011
B. 3. 110. 43
K. 3. 111. 21

न ववर्ष सहस्राक्षस्ततोऽपीड्यन्त वै प्रजाः ॥ २१
स ब्राह्मणान्पर्यपृच्छत्तपोयुक्तान्मनीषिणः ।
प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान्पृथिवीपतिः ॥ २२
कथं प्रवर्षेत्पर्जन्य उपायः परिदृश्यताम् ।
तमूचुश्चोदितास्तेन स्वमतानि मनीषिणः ॥ २३
तत्र त्वेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिं चर ॥ २४
ऋश्यशृङ्गं मुनिसुतमानयस्व च पार्थिव ।
वानेयमनभिज्ञं च नारीणामार्जवे रतम् ॥ २५
स चेदवतरेद्राजन्विषयं ते महातपाः ।
सद्यः प्रवर्षेत्पर्जन्य इति मे नात्र संशयः ॥ २६

एतच्छ्रुत्वा वचो राजन्कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
स गत्वा पुनरागच्छत्प्रसन्नेषु द्विजातिषु ।
राजानमागतं दृष्ट्वा प्रतिसंजगृहुः प्रजाः ॥ २७
ततोऽङ्गपतिराहूय सचिवान्मन्त्रकोविदान् ।
ऋश्यशृङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ॥ २८
सोऽध्यगच्छदुपायं तु तैरमात्यैः सहाच्युतः ।
शास्त्रज्ञैरलमर्थज्ञैर्नीत्यां च परिनिष्ठितैः ॥ २९
तत आनाययामास वारमुख्या महीपतिः ।
वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ॥ ३०
ऋश्यशृङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायतः ।
लोभयित्वाभिविश्वास्य विषयं मम शोभनाः ॥ ३१

(for °चाराच्च). — [b]) T$_2$ G$_{2.3}$ राष्ट्रं (for राज्ञो). G$_1$ (*sup. lin.*) युधिष्ठिर (for यद°).

22 Ś$_1$ om. 22 (cf. v.l. 21); G$_1$ om. 22–23. — [a]) D$_1$ नृपोपृ° (for पर्यपृ°). — G$_4$ om. 22[cd]. — [d]) K$_{1.2}$ T$_1$ G$_2$ समर्थः; T$_{2m}$ °र्थं (for °र्थान्). B D (except D$_{1-3.5}$) °पते (for °पतिः).

23 G$_1$ om. 23 (cf. v.l. 22). — [c]) K$_3$ वर्षेत; D$_{1.2}$ वर्षेत्तु; T$_2$ G (G$_1$ om.) हि वर्षेत् (for प्रवर्षेन्). — [b]) K$_3$ Dc D$_2$ °चित्य°; T$_1$ G$_2$ °मृश्य°; T$_3$ G$_3$ M$_1$ °मृग्य°; M$_2$ °गम्य° (for °दृश्य°). — [c]) K$_4$ G$_4$ त ऊचुश्च; Dc$_1$ नोचुस्तं (for तमूचुश्च). Ś$_1$ K$_{1.2}$ तत्र; K$_4$ तं च; B$_4$ Dn D$_{4-6}$ ते तु; Dc$_1$ राजन् (for तेन). — [d]) K$_3$ प्रमन्नाश्च; B$_4$ स्वमतेन; Dc$_1$ ब्राह्मणास्ते; D$_{1.2}$ ब्राह्मणाश्च (for स्वम°).

24 [ab]) D$_{1.2}$ एकस्तत्राब्रवीद्वाक्यं राजानं मुनिपुंगवः. — [d]) D$_{1.2}$ °णाः समितिंजय.

25 [a]) N ऋष्य° (K$_{1.2}$ ऋषि°). Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_2$ D$_3$ T$_1$ G$_2$ M$_2$ °वरम् (for °सुतम्). — [b]) T$_1$ G$_1$ आह्वयस्व (for आन°). D$_{1.2}$ [ह्]ह (for च). — [c]) K$_1$ वानीय°; K$_4$ मानेय°; D$_{1.2}$ वार्तायां°; T$_2$ G$_{2-4}$ ऐणेय° (for वानेय°). Ś$_1$ K$_2$ वरणीयमभिज्ञं च.

26 [a]) D$_{1.2}$ स च वै यत्र भवति. — [b]) Dc$_2$ D$_{1.2}$ विषयांते (for विषयं ते). — [d]) K$_3$ नास्त्यत्र; T$_2$ G M मे नास्ति (M$_2$ नास्ति न) (for मे नात्र). D$_2$ निश्चितं मनः (for नात्र संशयः).

27 [a]) T$_2$ G$_3$ ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). T G$_{1.3.4}$ M वनं (for वचो). K$_{1.4}$ Dc D$_{1-3}$ T$_3$ G$_{3.4}$ M राजा (for राजन्). K$_3$ G$_2$ तच्छ्रुत्वा च वचो (G$_2$ वचनं) राजा. — [b]) K$_4$ D$_3$ चक्रे; S गत्वा (T$_1$ G$_1$ राजा) (for कृत्वा). — [c]) S कृत्वा (for गत्वा). D$_{1.2}$ आगम्य; M$_1$ आयातः (for आगच्छत्). — [e]) B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_1$ श्रुत्वा; D$_{1.2}$ मत्वा; T G$_{2-4}$ M$_2$ ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). — [f]) B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_1$ °जह्नुः (for °जगृहुः). Ś$_1$ K D$_{3.5}$ तं प्रजा (K$_3$ by transp. प्रजास्तं; D$_5$ ते पूजां) जगृहुस्तदा; D$_{1.2}$ प्रजाः सर्वाः प्रजहर्षिरे (hypermetric!). — After 27, S ins.:

546* स च ताः प्रतिजग्राह पितेव हितकृत्सदा ।

28 [a]) D$_{1.2}$ मंत्रिणश्च समाहूय. — [b]) D$_{1.2}$ संचिंत्य (for सचिवान्). B$_1$ D$_{1.2}$ T$_2$ G$_{2.3}$ (T$_2$ G$_3$ both before corr.) M$_2$ मंत्रकोविदः. — [c]) N (except Dn$_{1.n3}$) ऋष्य°. Ś$_1$ K$_{1.2}$ ऋष्यशृंगं समागम्य. — [d]) T$_1$ G$_2$ मंत्रनिश्चयः (G$_2$ °यं); T$_2$ G$_{3.4}$ मंत्रिणश्च ये. Ś$_1$ K$_{1.2}$ चक्रतुर् (K$_1$ चक्रुस्तन्) मंत्रनिश्चयं.

29 K$_{1.2}$ om. 29. — [a]) Ś$_1$ K$_4$ G$_2$ M$_1$ सोभ्य° (for सोऽध्य°). K$_4$ Dc$_2$ D$_3$ उपायान्. B$_{1-3}$ तं; Dc$_2$ नु (for तु). — [b]) K$_4$ B$_{1-3}$ T$_1$ G$_4$ M$_1$ सहाच्युत (M$_1$ °तं); D$_5$ नृपोत्तमः. — T$_2$ G$_{3.4}$ om. 29[cd]. — [c]) K$_3$ विमलप्रज्ञैर्; T$_1$ G$_2$ M$_2$ सचिवैर्नित्यं; G$_1$ सकलैर्नित्यं (for अलमर्थज्ञैर्). — [d]) T$_1$ हिते च; G$_2$ मंत्रज्ञैः (for नीत्यां च).

30 [a]) D$_5$ तत्र (for तत). K$_3$ Dn D$_6$ चानाय°. B$_{1.3.4}$ आज्ञाप° (for आनाय°). M आनया(M$_2$ आनायया)मास पुरुषैः. — [c]) K$_3$ D$_{1.2}$ विख्यातास्; D$_3$ निपुणास् (for निष्णातास्).

31 [a]) N ऋष्य° (K$_2$ ऋषि°; K$_4$ रुष्य°) (for ऋश्य°). — [c]) K$_{1.2}$ Dc G$_{1.2}$ [अ]ति-; K$_3$ D$_{1-3}$ च; T$_1$ तु; T$_3$ G$_{3.4}$ [अ]पि (for [अ]भि-). Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dc °विश्वस्य; S

ता राजभयभीताश्च शापभीताश्च योषितः ।
अशक्यमूचुस्तत्कार्यं विवर्णा गतचेतसः ॥ ३२
तत्र त्वेका जरद्योषा राजानमिदमब्रवीत् ।
प्रयतिष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनम् ॥ ३३
अभिप्रेतांस्तु मे कामान्समनुज्ञातुमर्हसि ।
ततः शक्ष्ये लोभयितुमृश्यशृङ्गमृषेः सुतम् ॥ ३४
तस्याः सर्वमभिप्रायमन्वजानात्स पार्थिवः ।
धनं च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ॥ ३५
ततो रूपेण संपन्ना वयसा च महीपते ।
स्त्रिय आदाय काश्चित्सा जगाम वनमञ्जसा ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

लोमश उवाच ।
सा तु नाव्याश्रमं चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये ।
संदेशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ॥ १
नानापुष्पफलैर्वृक्षैः कृत्रिमैरुपशोभितम् ।
नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ॥ २
अतीव रमणीयं तदतीव च मनोहरम् ।
चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनम् ॥ ३
ततो निबध्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात् ।
चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ॥ ४
ततो दुहितरं वेश्या समाधायेतिकृत्यताम् ।

C. 3. 10031
B. 3. 111. 5
K. 3. 112. 5

-विश्वस्तं (for -विश्वास्य). — After 31, Śi1 K1. 2 D3. 5 ins.:
547* नियोजयामास च तास्तस्य बालस्य लोभने ।

32 D5 om. 32c–33b. — c) Śi1 K2 तत्कालं; D1. 2 तत्काले (for तत्कार्यं). — d) K3 S विषण्णा (for विवर्णा). Śi1 K1. 2 विचरंतमचेतसः; D1. 2 विषण्णवदनार्चिषः.

33 D5 om. 33ab (cf. v.l. 32). — a) K3 काचिद् (for त्वेका). K3 ब्रवीद्योषा; D1 वरारोहा; D3 जराविष्टा (for जरद्योषा). — d) K3 B4 आनेतुं तं (by transp.). B2 मुनेः सुतं (for तपो°).

34 b) B Dn D2. 4. 6 T1 G1 M2 त्वमनु° (for समनु°). — c) K1 शिक्ष्ये; K2 शक्ष्ये; K3 D1. 6 शक्ष्याम; K4 शिष्ये; B शक्यामि; Dc शक्ष्यसि; Dn D4 शक्ष्यामि; D2 शिष्यम्; D5 शक्ष्यो (for शक्ष्ये). B D (except D3. 5) [आ]नं (for लोभ°). — d) N (except B1. 2 Dn1) ऋष्य° (K1 ऋषि°). K3 तपोधनं; Dc मुनेः सुतं (for ऋषेः सुतम्).

35 a) B D (except D1–3. 5) °प्रेतम् (for °प्रायम्). K4 तस्याः सर्वानुपायार्थान्; T2 G3. 4 स तस्याः समभिप्रायम् (G4 °प्रेतम्). — b) Śi1 D5 अनु°; M1 अभि° (for अन्व°). K4 अभिप्रेत्य महीपतिः.

36 b) Śi1 K1. 3. 4 D3 विशां पते (for मही°).

Colophon. — *Major parvan:* Śi1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* M1 तीर्थयात्रा, followed by ऋश्यशृंगोपाख्यान. K1 B1. 3. 4 Dc Dn D2–6 T2 G3 (all om. sub-parvan name) mention only ऋष्य (T2 G3 °इय) शृंगोपाख्यान; K3. 4 B2 D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृंगोपाख्यान. — *Adhy. name:* T2 G3 योषित्प्रेरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2. n3 S 111 (M2 113); D1 115. — *Śloka no.:* Dn 58; D1 37.

111

2 G4 om. 2a–3b. — b) K3 नृप शोभितं; B2 Dn D4. 6 M2 उपशोभितैः.

3 G4 om. 3ab (cf. v.l. 2). — a) Śi1 K1. 4 B1. 4 M तम् (for तद्). — b) K3. 4 सु- (for च). D1. 2 G2 M °रमं (for °हरम्).

4 a) D1. 2 निबध्याथ ततो मायां. — b) D1. 2 सादूरे; D5 ब्य° (for अ°). Śi1 K2 काश्यपाश्रमं; K4 काश्यपाश्रमात्.

5 D5 om. 5ab. — a) N (except K3 Dn3 D3; D5 om.) G1 M1 वेश्यां. — b) Śi1 °साद्य; K3. 4 °श्वास्य; K3 °दृश्य; D1. 2 °दिश्य; D3 °शास्य; M °ध्याप्य (for °धाय). B D (except D1–3; D5 om.) °कार्यतां (for °कृत्यताम्). G1 (corrupt) समवाये निकृत्यतां. — c) T1 G1 M [आ]श्रमं; T2 G2–4 [आ]त्मजं (for [अ]न्तरं).

C. 3. 10031
B. 3. 111. 5
K. 3. 112. 5

दृष्ट्वान्तरं काश्यपस्य प्राहिणोद्बुद्धिसंमताम् ॥ ५
सा तत्र गत्वा कुशला तपोनित्यस्य संनिधौ ।
आश्रमं तं समासाद्य ददर्श तमृषेः सुतम् ॥ ६

वेश्योवाच ।

कच्चिन्मुने कुशलं तापसानां
कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतम् ।
कच्चिद्भवान्रमते चाश्रमेऽस्मि-
स्त्वां वै द्रष्टुं सांप्रतमागतोऽस्मि ॥ ७
कच्चित्तपो वर्धते तापसानां
पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः ।
कच्चित्त्वया प्रीयते चैव विप्र
कच्चित्स्वाध्यायः क्रियते ऋश्यशृङ्ग ॥ ८

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

ऋद्धो भवाञ्ज्योतिरिव प्रकाशते
मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयम् ।
पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामा-
द्यथाधर्मं फलमूलानि चैव ॥ ९
कौश्यां बृस्यामास्स्व यथोपजोषं
कृष्णाजिनेनावृतायां सुखायाम् ।
क्व चाश्रमस्तव किं नाम चेदं
व्रतं ब्रह्मंश्चरसि हि देववत्त्वम् ॥ १०

वेश्योवाच ।

ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्य-
स्त्रियोजनं शैलमिमं परेण ।
तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं नो
न चोदकं पाद्यमुपस्पृशामः ॥ ११

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।

फलानि पक्वानि ददानि तेऽहं
भल्लातकान्यामलकानि चैव ।
परूषकाणीङ्गुदधन्वनानि

---

6 [a]) $D_{1.2}$ पद्मिरेव ततो गत्वा. — [b]) $Ś_1$ K D_3 G_1 तपोयुक्तस्य. $D_{1.2}$ ऋष्यशृंगमुवाच सा; D_5 पुरुषान्प्रददर्श ह. — [cd]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ च; K_3 तत् (for तं). $K_{1.2}$ °गम्य (for °साद्य). T_3 G_{2-4} ददर्श (for ददर्श). $D_{1.2}$ रहोपगम्य चकिता काश्यपस्य महात्मनः.

7 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 18. — [a]) D_5 वनेषु (for मुने). — [b]) $D_{1.2}$ साधो; D_5 वने (for च वो). $D_{1.2}$ फलमूलं (for मूलफलं). B Dc T G पिता च ते कच्चिदहीनतेजाः (=8[b]). — [c]) $D_{1.2}$ स्वे (for ऽस्मिन्). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_3 M च (for वै). $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{1.3}$ T_2 $G_{3.4}$ M_1 आगतास्मि. K_4 त्वां सांप्रतं द्रष्टुमुपागतास्मि.

8 [b]) $B_{1.2.4}$ Dc कच्चिच्च मूलं च फलं प्रभू(Dc° सू)तं; B_3 T_2 G कच्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतं (G1 प्रसूतं; G_2 समृद्धं) (cf. 7[b]); $D_{1.2}$ पिता च ते कुशली विप्रमुख्यः. — [c]) $Ś_1$ K $D_{1.2}$ चापि (for चैव). — [d]) N ऋष्य° (K_1 ऋषि°; B Dc Dn $D_{4.6}$ to avoid hiatus चर्ष्य°; D_3. 5 वै यथावत्); T_1 $G_{1.4}$ M (to avoid hiatus) चर्श्य° (for ऋश्य°).

9 [a]) $K_{1.2}$ B Dc Dn D_{4-6} ऋद्धया; K_3 T_1 वृद्धो; T_2 G शुद्धो (for ऋद्धो). — [b]) K_4 वन्येनाहं त्वमभिवा°. — [c]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5.6}$ च ते; S ते वै (for वै ते). — [d]) K_3 यथोचितं; G_1 यथा च मे (for °धर्मं). K_2 Dc $D_{1.2}$ T $G_{3.4}$ M मूलफलानि; G_1 स्याकुशलानि (for फल°).

10 [a]) $Ś_1$ दृश्याम्; K_3 B Dc D_{1-6} बृष्याम्; K_4 Dn बृश्याम् (for बृस्याम्). — [b]) $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ शुभायां; T_2 $G_{2.3}$ सुखाय (for सुखायाम्). — [d]) K_3 Dc Dn_2 T_1 om. हि. T_2 G_3 ह; G_2 [ह्]ह (for हि). G_1 वने वद त्वं (for हि देववत्त्वम्). D_2 °कल्पः (for °वत्त्वम्).

11 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 19[cd]. — [b]) $D_{1.2}$ न दूरतो दृश्यते योजनानि. — [c]) $Ś_1$ K D_{1-3} ह्यभि°; B Dn नाभि° (for ऽनभि°). D_5 ह्यभिवादयतो (for ऽनभिवादनं नो). $Ś_1$ $K_{1.2}$ च; B Dc Dn $D_{4.6}$ G_1 मे; $D_{1.2}$ ते (for नो). — [d]) $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_{1-3} अपि स्पृशामः; B_{3-4} Dn $D_{4.6}$ उपस्पृशामि; D_5 अभिस्पृशामः. — After 11, $K_{1.2}$ B Dc Dn D_3(marg. *sec. m.*). 4. 6 ins.:

548* भवता नाभिवाद्योऽहमभिवाद्यो भवान्मया ।
व्रतमेतादृशं ब्रह्मन्परिष्वज्यो भवान्मया ।

[Occurs (with v.l.) in a Padmapurāṇa MS. (Beng. Rec.); *vide* Lüders, *op. cit.*, pp. 99 ff.]

12 [a]) $K_{3.4}$ B Dn_2 $D_{1-3.5}$ ददामि. — [c]) $Ś_1$ सरूष°; K_2 मरूष°; B Dc Dn $D_{4.6}$ करूष°; D_1 प्ररूढ°; S (except M_1) बिल्वानि चैव (for परूषकानि). — [d]) $Ś_1$ K_{1-3} प्रियालानां; $B_{1.2.4}$ Dc Dn_1. n_3 $D_{3.4.6}$ पिप्पलानां; $B_{1m.3}$

प्रियालानां कामकारं कुरुष्व ॥ १२

लोमश उवाच ।

सा तानि सर्वाणि विसर्जयित्वा
भक्षान्महार्हान्प्रददौ ततोऽस्मै ।
तान्यृश्यशृङ्गस्य महारसानि
भृशं सुरूपाणि रुचिं ददुर्हि ॥ १३
ददौ च माल्यानि सुगन्धवन्ति
चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।
पानानि चाघ्र्याणि ततो मुमोद
चिक्रीड चैव प्रजहास चैव ॥ १४
सा कन्दुकेनारमतास्य मूले
विभज्यमाना फलिता लतेव ।
गात्रैश्च गात्राणि निषेवमाणा
समाश्लिषच्चासकृदृश्यशृङ्गम् ॥ १५
सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृक्षा-
न्प्रपुष्पितानवनाम्यावभज्य ।
विलज्जमानेव मदाभिभूता
प्रलोभयामास सुतं महर्षेः ॥ १६
अथर्श्यशृङ्गं विकृतं समीक्ष्य
पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य ।
अवेक्षमाणा शनकैर्जगाम
कृत्वाग्निहोत्रस्य तदापदेशम् ॥ १७
तस्यां गतायां मदनेन मत्तो
विचेतनश्चाभवदृश्यशृङ्गः ।
तामेव भावेन गतेन शून्यो
विनिःश्वसन्नार्तरूपो बभूव ॥ १८
ततो मुहूर्ताद्धरिपिङ्गलाक्षः
प्रवेष्टितो रोमभिरा नखाग्रात् ।
स्वाध्यायवान्वृत्तसमाधियुक्तो
विभाण्डकः काश्यपः प्रादुरासीत् ॥ १९

C. 3. 10047
B. 3. 111. 20
K. 3. 112. 20

D_5 T_1 प्रियालकानां (D_5 °कान्). T_2 G_{2-4} कांक्षितं वै (for कामकारं). For 12^d, Dn_2 $D_{1.2}$ read प्रियालतिंदूकमधूनि यानि, and cont.:

549* गृहाण कामाद्धि ममोपकारा-
त्कुरुष्व कामं यदभीप्सितं मे ।

13 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ विसृष्य वेश्या; K$_{3.4}$ $D_{3.5}$ विसृज्य वे(K$_3$ वै)श्या; B_3 Dn $D_{4.6}$ विवर्जयित्वा; $D_{1.2}$ विहाय राजन् (for विसर्जं). — ^{b}) K$_1$ $B_{3.3}$ Dn $D_{4.6}$ भक्ष्याण्यनर्हाणि ददौ (B_3 °णि प्रददौ) (for भक्षान्महार्हान्प्रददौ). K$_3$ B_1 $D_{3.5}$ T_2 $G_{3.4}$ च तस्मै; B_{3-4} Dc Dn $D_{4.6}$ ततोस्य (Dc$_2$ तु तस्य); G_1 नृपोस्मै (for ततोऽस्मै). — ^{c}) Ś$_1$ ताम्; D_3 तान् (for तानि). N (except B_3 Dc$_2$ Dn$_{1.n_2}$) ऋष्य°; T G M_2 °शृंगाय (G_1 °शृंगश्च). — ^{d}) Dc स्व°; T_2 G_3 स° (for सु°). D_3 रुचिप्रदानि; S (except M_1) च मोदकानि (for रुचिं ददुर्हि).

14 K$_1$ om. 14^b. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ पापानि; K$_3$ याना°; B D (except $D_{1-3.5}$) G_1 पेया° (for पाना°). Ś$_1$ K$_{1.2}$ ददौ बहूनि; D_5 ततो मुमोह; T_1 G_1 तदा मुमोद. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ मुमोद (for चिक्रीड). Ś$_1$ K$_{1.2}$ $D_{3.5}$ चापि; K$_3$ सापि; K$_4$ वापि; $D_{1.2}$ चैवं (for the first चैव).

15 ^{a}) $D_{1.2}$ [आ]रमती सलीलं (for [अ]रमतास्य मूले). Ś$_1$ K$_{1.2}$ सा (K$_1$ स-) कामुकं भारत चास्य मूले. — ^{b}) Ś$_1$ K B$_3$ $D_{3.5}$ °लंब° (K$_3$ °लंब्य°); $B_{1.4}$ °लज्ज°; $D_{1.2}$ M_1 °नम्य°; G_2 °नद्य° (for °भज्य°). — ^{c}) T_2 G_{2-4} निषेव्य°; a few MSS. °माना. — ^{d}) N (except B_3) ऋष्य°.

16 ^{a}) T_2 $G_{3.4}$ स्तबकां° (for तिलकां°). — ^{b}) Ś$_1$ K $D_{3.5}$ प्रोत्फुल्लितान्; B Dc Dn $D_{4.6}$ T G_3 सुपुष्पितान्. Ś$_1$ K$_{1.2}$ S (except G_1 M_3) अवनम्या°; $D_{1.2}$ चैव विनामयानां (for अवनाम्यावभज्य). — ^{c}) $D_{1.2}$ रहोगता सा मदा° (sic).

17 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ D_1 अथार्ष्य°; K$_3$ Dc $Dn_{2.n_3}$ D_{2-4} अथर्ष्य°. D_5 निरीक्ष्य (for समी°). — Ś$_1$ K$_2$ om. from पीड्य (in 17^b) up to विचेतनः (in 18^b). — After 17^a, K$_1$ reads 18^{bcd}. — ^{b}) K (K$_2$ om.) D_3 गात्रम् (for कायम्). — ^{c}) K$_3$ D_3 T_1 M अवेक्ष° (as in text); T_2 G_3 अन्वेष°; G_4 अन्वेक्ष°; the rest अवेक्ष्य°.

18 K$_1$ reads 18^{bcd} after 17^a. Ś$_1$ K$_2$ om. up to विचेतन (cf. v.l. 17). — ^{b}) Ś$_1$ K Dc $Dn_{1.n_2}$ D_{1-6} ऋष्यशृंगः. — ^{c}) K$_{3.4}$ $D_{2.3.5}$ गतः स; T_2 G_{2-4} गतोथ (for गतेन). Ś$_1$ K$_2$ Dn $D_{1.4.6}$ T_2 G शून्ये.

19 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D_{1-3} लोमभिर् (for रोमभिर्). Ś$_1$ K$_2$ D_3 आनखादि; K$_3$ आजटाभिः; K$_4$ Dc आनखाग्रं; $D_{1.2}$ आनखांतः. — ^{d}) S विभंडकः.

20 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ एकां (for एकं). Ś$_1$ K $D_{3.5}$ °बुद्धि

C. 3. 10048
B. 3. 111. 21
K. 3. 112. 21

सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरूर्ध्वदृष्टिं
विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥ २०
न कल्प्यन्ते समिधः किं नु तात
कच्चिद्धुतं चाग्निहोत्रं त्वयाद्य ।
सुनिर्णिक्तं स्रुक्स्रुवं होमधेनुः
कच्चित्सवत्सा च कृता त्वयाद्य ॥ २१
न वै यथापूर्वमिवासि पुत्र
चिन्तापरश्चासि विचेतनश्च ।
दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किं नु
पृच्छामि त्वां क इहाद्यागतोऽभूत् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

ऋश्यशृङ्ग उवाच ।
इहागतो जटिलो ब्रह्मचारी
न वै ह्रस्वो नातिदीर्घो मनस्वी ।
सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः
सुतः सुराणामिव शोभमानः ॥ १
समृद्धरूपः सवितेव दीप्तः
सुशुक्लकृष्णाक्षतरश्चकोरैः
नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा
हिरण्यरज्जुग्रथिताः सुदीर्घाः ॥ २
आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे

(for °चित्तम्). — [d]) S (except G4) विभंडकः. M तमुवाचाथ (for पुत्रमुवाच).

21 [a]) B1 विद्यंते; T2 G2–4 कल्पिताः (for कल्प्यन्ते). — [b]) T2 G2–4 ना° (for चा°). — [c]) B स्रुक्श्रुवं. — [d]) Ś1 सर्वात्मा (for सवत्सा). Ś1 K2 B2 Dn D1. 2. 4. 6 [अ]द्य; K1 [अ]थ; D5 न (for च). Ś1 B2 Dn D2–4. 6 च (for [अ]द्य).

22 [a]) Ś1 इहास्य (sic); K1. 2 इहाद्य; De एवासि; D1. 2 इवाद्य (for इवासि). — [b]) Ś1 T G3. 4 M1 [अ]पि (for [अ]सि). — [c]) Ś1 K D1. 2. 3 (before corr.). 5 M1 [s]निमित्तं (K1 °यमात्रं) (for ऽतिमात्रं). K2 त्वमहादि (sic); D1. 2 T1 G1 M किमिहाद्य; T2 G2–4 किमिवाद्य. N G1 किं नु (D1 कच्चित्); T G2–4 खिन्नः; M1 पुत्र (for किं नु, as in M2 only!). — [d]) Ś1 K1 M त्वा (for त्वां). G1 M2 किम् (for क). D1. 2 T2 G2–4 M1 [अ]भि-; D3 [अ]पि (for [अ]द्य).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* M1 तीर्थयात्रा, followed by ऋश्यशृंगोपाख्यान. K4 D1 (om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृंगोपाख्यान; B De Dn D3–6, likewise, only ऋष्यशृंगोपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 विभांडकप्रभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 16 (=116); Dn1 110; Dn2. n3 S 112 (M2 114); D1 116. — *Śloka no.:* Dn 23; D1 28.

112

1 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 28. — [b]) D1. 2 न चानि-; M1 नाति- (for न वै). — [c]) Ś1 K1. 2 °यतेक्षणः (for °यताक्षः). — [d]) K4 सुरासुराणाम्; Dn D4. 6 G4 स्वतः सुराणाम्. G1 लोभ° (for शोभ°).

2 [a]) K4 समिद्धरूपः. — [b]) D1 स (for सु-). K2. 4 (marg. *sec. m.*) °क्षितरश्; K4 (orig.) °क्षिधरश्; D2 °क्षरतश्; M1 °क्षिकृनश् (for °क्षतरश्). K2. 4 (marg. *sec. m.* as in text) D6 च गौरः; D1 च गात्रैः; M2 चकोरात् (for चकोरैः). K1 B1 De सुशुक्लकृष्णाक्षिरती (K1 °ते)व गौरः; K3 °कृष्णाक्षतलश्चकोरात्; B2–4 Dn D3. 4. 6 सुश्लक्ष्ण(B3 °कक्ष)कृष्णाक्षिरतीव (D3 °तरश्; *sup. lin.* °रतीव) गौरः (B4 दीप्तः); T1 G1 सुश्लक्ष्णकृष्णाक्ष(G1 °क्षि)तरश्चकोरात्; T2 G2–4 सुश्लक्ष्णवाकृष्णतार(G4 °तरा)श्चकोरात् (T2 [after corr.] G3 °श्च गौरः); text exactly as in Ś1 only! — [c]) Ś1 K D3. 5 transp. प्रसन्नाः and सुगन्धाः.

विभ्राजते विद्युदिवान्तरिक्षे ।
द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठ-
मजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥ ३
विलग्नमध्यश्च स नाभिदेशे
कटिश्च तस्यातिकृतप्रमाणा ।
तथास्य चीरान्तरिता प्रभाति
हिरण्मयी मेखला मे यथेयम् ॥ ४
अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीयं
विकूजितं पादयोः संप्रभाति ।
पाण्योश्च तद्वत्स्वनवन्निबद्धौ
कलापकावक्षमाला यथेयम् ॥ ५
विचेष्टमानस्य च तस्य तानि
कूजन्ति हंसा सरसीव मत्ताः ।
चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि
नेमानि तद्वन्मम रूपवन्ति ॥ ६
वक्त्रं च तस्याद्भुतदर्शनीयं
प्रव्याहृतं ह्लादयतीव चेतः ।
पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणी
तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ॥ ७
यथा वनं माधवमासि मध्ये
समीरितं श्वसनेनाभिवाति ।
तथा स वात्युत्तमपुण्यगन्धी
निषेव्यमाणः पवनेन तात ॥ ८
सुसंयताश्चापि जटा विभक्ता

C. 3. 1005*
B. 3. 112.
K. 3. 113.

---

3 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 29. — D1. 2 read 3 after 5. — [a]) Śi K1. 2 Bim.am आश्चर्यरूपा (Śi °रूपः); K3. 4 (marg. *sec. m.*) D1–3 T2 G आधाराभूता (G1. 2. 4 °तः); B3 अवाल° (m आधार°); T1 आधाररूपः; M1 आधाररूपं. K4 आश्चर्यभूतान्प-रिशुष्य कंठे; D5 आश्चर्यरूपाणि विमुंच्य कंठे. — [b]) B2. 3 अंतरीक्षे. — [c]) T2 G2–4 [अ]थ वृत्त(G2 रक्त)रूपौ (for [अ]धरेण कण्ठम्). K2. 3 B Dc Dn D4–6 कंठात्; D3 कक्षात्; M2 कर्णः (for कण्ठम्). — [d]) Śi °लोमं; K D1–3. 5 G1 M1 °लोमौ; G4 °रूपौ (for °रोमौ). Śi °हरं (for °हरौ). S मे (for च).

4 [b]) Śi कश्चित्; K1. 2 कश्चित्; S (except T1) कटी (for कटिश्). D3 तु (for च). Śi K1. 2 कस्य (for तस्य). K3 [अ]विकृति-; D3 [अ]तिशय- (for [अ]तिकृत-). Śi K1. 2 -प्रणामः (for -प्रमाणा). — [c]) B Dn D4. 6 G1 M1 चीरां-तरतः; T2 G3. 4 M2 °तरता. K1. 3. 4 D1–3 वि- (for प्र-). — After 4, D1. 2 ins.:

550* अन्यच्च तस्याद्भुतदर्शनीया
विभाति माला कनकप्रभासा ।
कण्ठे स्थिता वक्षसि घूर्णमाना
यथाक्षमाला भवता निबद्धा ।

5 Śi K1. 2 om. 5. — [b]) K3. 4 B4 (*sup. lin.* as in text) Dc D3 T1. 2 (before corr.) G3. 4 M2 विकुंचितं (for विकूजितं). K3. 4 D1–3. 5 संवि° (for संप्र°). — [c]) B1 पाणौ च; D1 पाण्यौ च (for पाण्योः). K3. 4 M1 तद्-द्वभतुर्; D1 तौ सस्वनतुर्; D3 तद्वद्विभृक्ष्नन् (sic); T1 तस्याश्च तनू; G1. 2. 4 तद्वच्च तनू; M3 तद्वद्वहुसं- (for तद्वत्स्वनवन्). — After 5, D1. 2 read 3.

6 [a]) D1. 2 तस्य तात; M (by transp.) तानि तस्य. — [b]) Śi K1. 2 transp. हंसाः and मत्ताः. D5 शरदीव (for सरसीव). — [c]) D1. 2 °द्भुतरूपवंति. — [d]) Śi K1. 2 तत्तत्सम- (for तद्वन्मम).

7 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gātha 30. — [a]) D1. 2 वक्त्रं हि चंद्रप्रतिमं च तस्य. — [b]) Śi K3 प्रह्लादयत्; K4 प्रत्याहृतं; T1 G1 M2 सव्याहृतं; T2 G3. 4 संव्या°; G2 सुव्या°. D5 चित्तं (for चेतः). — [d]) K3 reads 8[d] before 7[d]. K1 T1 व्यथते°; K4 [S]व्यथता° (for व्यथितो°). K3 शृण्वं ततो मे व्यथितांतरात्मा.

8 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 36. — [a]) B1. 3 Dc D5 T1. 2 (before corr.) G2–4 M माधवमासमध्ये; D1. 2 माधवे चैव मासि. — [b]) D4. 6 समी-रिते. Śi [आ]वि-; K1. 3 D3. 4. 6 [ए]व; K3. 4 [अ]ति-; B1. 3 Dc D5 G2 [अ]व-; B2. 4 Dn D1. 2 [इ]व (for [अ]-भि-). All MSS. except K4 G4 M1 -भाति (for -वाति). Cf. Lüders, *op. cit.*, 1897, p. 123. — [c]) B Dn D3–6 S (except M1) भाति; Dc ताम् (for वाति). D1 तथा च साप्युत्तम°. K3 °गंधवंति (for °पुण्यगन्धी). — [d]) K3 reads 8[d] before 7[d]. Some N MSS. °मानः (for °माणः). Śi K1 पुनरेव (for पवनेन). K3 निष्पिष्यमाणस्य वनेन तातं.

9 [a]) K3 Dc असंयताश्; B3 सुसंवृताश्. D1. 2 M1 चास्य (for चापि). — D5 om. from जटा up to वृत्तम् (in 10[a]). K4 विमुक्ता; Dn D4. 6 °भक्ता (for °भक्ता).

C. 3. 10059
B. 3. 112. 9
K. 3. 113. 9

द्वैधीकृता भान्ति समा ललाटे ।
कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवालैः
समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ॥ ९
तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं
समाहनत्पाणिना दक्षिणेन ।
तद्भूमिमासाद्य पुनः पुनश्च
समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः ॥ १०
तच्चापि हत्वा परिवर्ततेऽसौ
वातेरितो वृक्ष इवावधूर्णः ।
तं प्रेक्ष्य मे पुत्रमिवामराणां
प्रीतिः परा तात रतिश्च जाता ॥ ११
स मे समाश्लिष्य पुनः शरीरं
जटासु गृह्याभ्यवनाम्य वक्त्रम् ।
वक्त्रेण वक्त्रं प्रणिधाय शब्दं
चकार तन्मेऽजनयत्प्रहर्षम् ॥ १२
न चापि पाद्यं बहु मन्यतेऽसौ
फलानि चेमानि मयाहृतानि ।
एवंव्रतोऽस्मीति च मामवोच-
त्फलानि चान्यानि नवान्यदान्मे ॥ १३
मयोपयुक्तानि फलानि तानि
नेमानि तुल्यानि रसेन तेषाम् ।
न चापि तेषां त्वगियं यथैषां
साराणि नैषामिव सन्ति तेषाम् ॥ १४
तोयानि चैवातिरसानि मह्यं
प्रादात्स वै पातुमुदाररूपः ।
पीत्वैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षो
ममाभवद्भूश्चलितेव चासीत् ॥ १५
इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति
माल्यानि तस्योद्ग्रथितानि पट्टैः ।
यानि प्रकीर्येह गतः स्वमेव
स आश्रमं तपसा द्योतमानः ॥ १६
गतेन तेनास्मि कृतो विचेता

— [b]) Ś1 द्विधी°; K1. 2 G1. 2 द्विधा° (for द्वैधी°). K3 B De Dn D4. 6 नानि-; D1. 2 साति- (for भान्ति). S ललाटदेशे (for समा ललाटे). — [c]) K4 B1. 4 D1. 2 S (except T1 G1) वि-; D3 तु (for च). S (except M1) वर- (for इव). K1. 3 B De Dn D3. 4. 6 T2 G1–3 M1 चक्रवाकैः; D1. 2 वक्रचक्रैः (for चक्रवालैः).

10 Cf. Jātaka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 37. — D5 om. up to वृत्तम् (cf. v.l. 9); Ś1 K1. 2 om. 10. — [b]) K4 B Dn D4–6 °हरन्; D1. 2 T1 G1 °हतं; T2 G2–4 °हतं (for °हनत्). — K4 repeats 10 (reading °वह्निः [cf. 9[d]] for °मुच्चैः first time).

11 [a]) K1. 2 D3 G4 तथापि; B1–3 Dn D4. 6 तच्चाभि-; D1. 2 तथा हि; D5 तच्चाव- (for तच्चापि). Ś1 K1. 2. 4 D3 हित्वा; G1 गत्वा (for हत्वा). Ś1 K1. 2 D5 स्म; K4 D1–3 सः (for ऽसौ). — [b]) D5 हरिद्वनं (for वातेरितो). Ś1 K प्रघूर्णन्; B D G1. 4 [अ]वघूर्णन् (D5 °चूर्णयन्); T2 G3 [अ]वघूर्णः; G2 [अ]वघूर्णितः (for [अ]वघूर्णः). — [c]) Ś1 K D1. 3. 5 संप्रेक्ष्य तं (Ś1 ते); B De Dn D4. 6 तं प्रेक्षतः (for तं प्रेक्ष्य मे). — [d]) Ś1 K2 पुरा; T2 G3. 4 तदा (for परा). D1. 2 पुनश्च (for रतिः). Ś1 K1–3 D3 मेभूत् (for च जाता). — After 11, K4 reads 16–17.

12 [b]) Ś1 K1. 2 गृह्णाति (for गृह्याभि-). Ś1 T G2–4 M °नम्य (for °नाम्य). G1 जटासु नम्याभ्यवरुह्य वक्त्रं. — [c]) D1 T1 G1 M वक्त्रे च (for वक्त्रेण). — [d]) T2 G2–4 च (for प्र-).

13 [a]) T1 परिगृह्यते (for बहु मन्यते). Ś1 K D3. 5 सः (for ऽसौ). — [b]) K4 D5 समा° (for मया°). — [d]) K2. 3 B Dn D4. 6 समाददन्मे; De स चाददन्मे; D1. 2 च मे प्रयच्छत्; D3 विधान्यदान्मे; D5 नवाददान्मे (for नवान्यदान्मे). Ś1 अदन् (for अदान्).

14 [a]) Ś1 K2 D1–3. 5 G2 M2 °भुक्तानि (for °युक्तानि). B2–4 De Dn D4. 6 G1. 2 यानि; D1. 2 तात (for तानि). — [b]) K3 D1–3. 5 फलानि (for रसेन). — After 14, K1 ins. 551*.

15 [c]) S (except T1 G1) तानि (for यानि). D1. 2 T G3. 4 [अ]भ्यधिकं (for °कः)

16 For sequence of K4 cf. v.l. 11. — [b]) D1 T G ग्रथितानि (for [उ]द्ग्रथि°). D1. 2 चाग्र मे (for पट्टैः). — [c]) T2 (before corr.) G1. 2. 4 [ए]व (for [ह्]ह). Ś1 K D3 तपस्वी; D1. 2 तरस्वी (for स्वमेव). — [d]) Ś1 K D1–3 स्वम्; T1 तम् (for स).

17 For sequence of K4 cf. v.l. 11. — [b]) K3 B

गात्रं च मे संपरितप्यतीव ।
इच्छामि तस्यान्तिकमाशु गन्तुं
तं चेह नित्यं परिवर्तमानम् ॥ १७
गच्छामि तस्यान्तिकमेव तात
का नाम सा व्रतचर्या च तस्य ।
इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्धं
यथा तपः स चरत्युग्रकर्मा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

विभाण्डक उवाच ।
रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुत्र
रूपेण तेनाद्भुतदर्शनेन ।
अतुल्यरूपाण्यतिघोरवन्ति
विघ्नं सदा तपसश्चिन्तयन्ति ॥ १
सुरूपरूपाणि च तानि तात
प्रलोभयन्ते विविधैरुपायैः ।
सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति
तान्युग्रकर्माणि मुनीन्वनेषु ॥ २
न तानि सेवेत मुनिर्यतात्मा
सतां लोकान्प्रार्थयानः कथंचित् ।
कृत्वा विघ्नं तापसानां रमन्ते

C. 3. 10072
B. 3. 113. 3
K. 3. 114. 3

De Dn D4–6 °दृश्यतीव; G2 °तप्यते च; M2 °तप्यमेव (for °तप्यतीव). — [c]) G1 [आ]श्रमम् (for [अ]न्तिकम्). M1 एव (for आशु). — [d]) Ś1 K2 M1 तं चेह; K1. 4 ते चेह; K3 तथैव; G1 तं नेह; G2 तं चैव (for तं चेह).

18 [a]) T1 M गच्छाव (for गच्छामि). Ś1 K D3. 5 इच्छामि विज्ञातुमहं हि (K1. 2 च) तात. — [b]) Ś1 K2. 3 D5 सा स्याद् (for सा). K4 Dn D4. 6 ब्रह्म° (for व्रत°). Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 हि (for च). — [d]) Ś1 K1 D1. 5 सं- (for स). B2. 4 Dn D4. 6 आर्यधर्मा; T1 G2 M उग्रधर्मा; T2 G3 उग्रधर्म; G1 इत्युग्रधर्मा; G4 आर्यधर्मः (for उग्रकर्मा). — K2 B3. 4 Dn D2 (marg. *sec. m.*). 4. 6 ins. after 18: K1, after 14:

551* चर्तुं तथेच्छा हृदये ममास्ति
दुनोति चित्तं यदि तं न पश्ये ।

Colophon. G4 partly broken. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 M1 तीर्थयात्रा, followed by ऋष्य(M1 °इय)श्रृंगोपाख्यान. K1. 4 B1–3 Dc Dn D2–6 (all om. sub-parvan name) mention only ऋष्यश्रृंगोपाख्यान; K3 D1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यश्रृंगोपाख्यान (D1 *vice versa*). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 17 (=117); Dn2. n3 S (G4 broken) 113 (M2 115); D1 117. — *Śloka no.:* Dn 19: D1 21.

113

1 For stanzas 1–4, cf. Jataka (ed. Fausböll), vol. 5, No. 526, Gāthā 56. — [b]) B4 °द्भुतदर्शनानि. — [c]) K3 अघोररूपाणि; K4 B3. 4 Dc Dn D4–6 T2 G1. 3 M2 अतुल्यवीर्याणि; D1. 2 तुल्यप्रचाराणि (for अतुल्यरूपाणि). B Dc अतिरूप°; Dn D4. 6 अभिरूप° (for अतिघोर°). — [d]) T2 (before corr.) तात; G4 तथा (for सदा).

2 Cf. v.l. 1. — [a]) Ś1 T2 G3. 4 स्वरूप° (for सुरूप°). D1. 2 हि तानि; T2 G2–4 कृतानि; G1 M2 तु तात; M1 च तात (for च तानि). D5 तानि नो; S कृत्वा (G1 भूत्वा) (for तात). — [b]) Ś1 K1. 2 तैर्लोभयित्वा; K3 ते लोभ्य चैतान्; K4 Dc D3 तैर्लोभ्यमानान् (Dc °माना); D5 विलोभयित्वा; S प्रलोभ्य (T M1 विलोभ्य; G1 विमोह्य) भूयो (for प्रलोभयन्ते). D1. 2 तैर्लोभ्यमानोतिविधेयरूप (D2 °पी). — T1 om. 2[d]–3[d]. — [d]) B3 D (except D1–3. 5) S (except M1; T1 om.) °रूपाणि (for °कर्माणि). D1. 2 वने चरंति (for मुनीन्वनेषु).

3 Cf. v.l. 1. — T1 om. 3 (cf. v.l. 2). — [b]) Ś1 K D3. 5 T2 G3 कदा° (for कथं°). — [d]) K1. 2. 4 B1 G1 तपसा; K3 D5 ता(D5 त)पसां; B2–4 Dn D3. 4. 6 तापसः

C. 3. 10072
B. 3. 113. 3
K. 3. 114. 3

पापाचारास्तपसस्तान्यपाप ॥ ३
असज्जनेनाचरितानि पुत्र
पापान्यपेयानि मधूनि तानि ।
माल्यानि चैतानि न वै मुनीनां
स्मृतानि चित्रोञ्छबलगन्धवन्ति ॥ ४
लोमश उवाच ।
रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं
विभाण्डकस्तां मृगयांबभूव ।
नासादयामास यदा त्र्यहेण
तदा स पर्यावृतेऽऽश्रमाय ॥ ५
यदा पुनः काश्यपो वै जगाम
फलान्याहर्तुं विधिना श्रामणेन ।
तदा पुनर्लोभयितुं जगाम
सा वेशयोषा मुनिमृश्यशृङ्गम् ॥ ६
दृष्ट्वैव तामृश्यशृङ्गः प्रहृष्टः
संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीम् ।
प्रोवाच चैनां भवतोऽऽश्रमाय
गच्छाव यावन्न पिता ममैति ॥ ७
ततो राजन्काश्यपस्यैकपुत्रं
प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावम् ।
प्रलोभयन्त्यो विविधैरुपायै-
राजग्मुरङ्गाधिपतेः समीपम् ॥ ८
संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु
संतारितां नावमतीव शुभ्राम् ।
तीरादुपादाय तथैव चक्रे
राजाश्रमं नाम वनं विचित्रम् ॥ ९
अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा
विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रम् ।
ददर्श देवं सहसा प्रवृष्ट-
मापूर्यमाणं च जगज्जलेन ॥ १०

(for तपसः). K₃ चाप्यपाप; B₁ De तानपास्य (De °स्येत्); B₂. ₃ Dn D₃. ₄. ₆ तान्न पश्येत्; B₃ तान्न पास्ये; D₅ तापयंति; T₂ G₂. ₃ पातयंति; G₁. ₄ प्रापयंति (for तान्यपाप). D₁. ₂ M पापाचाराण्यतपस्कान्यपाप (D₁. ₂ °पापे).

4 Cf. v.l. 1. — [a]) Ś₁ K₁₋₃ °जनैराचरि°; D₁. ₂ °जनेनावग° (for °जनेनाचरि°). — [b]) K₁. ₃ B₁₋₃ De Dn₂ D₅ G₃ M पानानि (for पापानि). B₃ तत्र; D₅ G₁ तात; T₁ पुत्र (for तानि). — [d]) De पूतानि; T₁ ऋ°; T₂ G₃ व्र° (T₂ वृ° also); G₁ भृ°; G₂ धृ° (for स्मृ°). Ś₁ K₂. ₃ D₁₋₃. ₅ तान्युत्तमगंध°; K₁. ₄ चित्रोत्तमगंध°.

5 B₁ D (except D₁₋₃. ₅) S om. the ref. — [b]) S (except G₃) विभंडकः. K₃ T G₂. ₃ तं (for तां). — [c]) K₁ तदा; Dn₃ सदा; D₁ यथा (for यदा).

6 [b]) K₃. ₄ De D₁₋₃. ₅ विविधानि (for विधिना). K₁ B Dn D₄. ₆ [अ]श्रावणेन; K₂ श्रम°; De D₁₋₃. ₅ G₃. ₄ [आ]श्रमाच्च (D₁₋₃ °मान्मः; D₅ °मेभ्यः; G₃. ₄ °मेभौ); T₁ श्रमकेन; T₂ G₃ ममेति; G₁ काननानि; M₁ श्रमेण; M₂ चाश्रमेण (for श्राम°). — [d]) Ś₁ K₃ T₂ G₃ सा वेश्ययोषा; K₁ सा वेष्य°; K₄ G₁ सा वेश्या योषिन्; D₁ विवेश योषा; D₆ सा वैश्मयोषा; T₁ G₂. ₄ M सा वेशयोषिन्. D₁. ₂ ऋषिम् (for मुनिम्). N ऋष्य° (for ऋश्य°).

7 [a]) N ऋष्य° (for ऋश्य°). — [b]) G₂. ₄ स श्रांत° (for संभ्रान्त°). K₂ De D₁ न्यपतत्; B₂ G₄ [स]म्यगमत्; D₆ [स]म्यवदत्; T₁ G₂ ह्यभवत्; M₂ [स]म्यभवत् (for Sभ्यपतत्). — [c]) B₁. ₃ चैनं (for चैनां). Ś₁ K₁. ₂ B₁D₃. ₆ T₁ G₁. ₂. ₄ M₂ भवदाश्रमाय; K₄ Dn₃ °तः श्रमाय. — [d]) D₆ [अ]भ्युपैति; D₆ समेति (for ममैति).

8 Before 8, S (except T₁ G₄) ins. लोमशः. — [a]) D₁. ₂ [आ]मजं तं; T₁ G₁ [आ]शु पुत्रं; M₁ [ए]व पुत्रं (for [ए]कपुत्रं). — [b]) Ś₁ K₁ प्रालोभ्य; K₂ प्रलोभ-; K₃ पुण्यप्र-; K₄ पुण्येन; K₄m D₃. ₅ प्रलोभ्य (for प्रवेश्य). S (except M₂) वेगेन (for योः). Ś₁ K₁. ₂ विमुष्य मानं K₄ D₁. ₂ विमु(D₁ °मो)ह्यमानं. — Ś₁ om. 8[cd]. — [c]) K₁. ₂ B D G₁ M₂ °मोद° (for °लोभ°).

9 [a]) T G₂₋₄ M₁ °दर्शनाय; M₂ °दर्शनेषु (for °दर्शने तु). — [b]) B₁. ₄ De इहाति-; Dn D₄₋₆ अथाति- (for अनीव). — [c]) K₁ Dn₃ D₁ G₁ नीराद् (for तीराद्). — [d]) K₄ B₂₋₄ Dn D₄₋₆ नाव्या° (for राजा°).

10 [a]) De तत्र; D₁. ₂ तात; D₄ ते तु (for तं तु). — After 10[a], T₁ reads 12[a] (with v.l.) for the first time, *repeating* it in its proper place. — [b]) S विभंडक°. D₁. ₂ यज्ञरूपं (for एकपुत्रम्). — [c]) B₁ ववर्ष (for ददर्श). B₁ देवः; D₁ चैवं; D₂ चैनं; S (except M₂) मेघैः (for देवं). K₂ B₁ De D₁ T₁ G₂. ₄ प्रहृष्टम्; B₂. ₄ Dn₃ D₅ M₃ प्रवि°

स लोमपादः परिपूर्णकामः
सुतां ददावृश्यशृङ्गाय शान्ताम् ।
क्रोधप्रतीकारकरं च चक्रे
गोभिश्च मार्गेष्वभिकर्षणं च ॥ ११
विभाण्डकस्यात्रजतः स राजा
पशून्प्रभूतान्पशुपांश्च वीरान् ।
समादिशत्पुत्रगृद्धी महर्षि-
र्विभाण्डकः परिपृच्छेद्यदा वः ॥ १२
स वक्तव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः
पुत्रस्य ते पशवः कर्षणं च ।
किं ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे
दासाः स्म सर्वे तव वाचि बद्धाः ॥ १३
अथोपायात्स मुनिश्चण्डकोपः
स्वमाश्रमं फलमूलानि गृह्य ।
अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं
ददर्श चुक्रोध ततो भृशं सः ॥ १४
ततः स कोपेन विदीर्यमाण
आशङ्कमानो नृपतेर्विधानम् ।
जगाम चम्पां प्रदिधक्षमाण-
स्तमङ्गराजं विषयं च तस्य ॥ १५
स वै श्रान्तः क्षुधितः काश्यपस्ता-
न्घोषान्समासादितवान्समृद्धान् ।
गोपैश्च तैर्विधिवत्पूज्यमानो
राजेव तां रात्रिमुवास तत्र ॥ १६
संप्राप्य सत्कारमतीव तेभ्यः
प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्थ सौम्याः ।
ऊचुस्ततस्तेऽभ्युपगम्य सर्वे
धनं तवेदं विहितं सुतस्य ॥ १७

C. 3. 10086
B. 3. 113. 17
K. 3. 114. 17

(for प्रवृ°). — D2 om. 10d–11a. — d) D1 ऋषेः सुतं तं सहस्राभिपूज्य. — After 10, D1 ins.:

552* समायाते ऋष्यशृङ्गेऽथ राजन् .

11 D2 om. 11a (cf. v.l. 10). — a) K4 °चेताः (for °कामः). — b) T2 G2–4 अदात् (for ददौ). N (except B Dn3 D1) ऋष्य° (for ऋश्य°). — c) Ś1 K1. 3. 4 तस्य (for चक्रे). D1. 2 °करामदात्सः (for °करं च चक्रे). — d) N गाश्चैव (D1–3 गावश्च) (for गोभिश्च). Ś1 च कर्मणा हि; K B D च कर्षणानि (for [अ]भिकर्षणं च).

12 a) S (except G1 M3) विभंडक°. — b) K3 पशुपान्प्रवीरान्; B4 °पांश्च धीमान्; D1. 2 °पालांश्च (D1 °पालकांश्च) धीरान्; T2 G2–4 °पालांश्च वीरान्; M1 °पांश्च धीरान्. — c) K1. 2 T2 G2–4 M1 पुत्रगृध्नुर्; D1. 2 यत्र चासौ; T1 M2 पुत्रगृद्धिर्. — d) S विभंडकः.

13 a) D1. 2 तत एवं (for प्राञ्जलिभिर्). — b) T2 G2. 3 कर्षणानि (for °णं च). — c) Ś1 K1. 4 B1 Dc D3 S किं (for वै). D3 transp. वै and क्रियतां. K3 किं कर्म ते करवामो महर्षे. — d) D1. 2 प्रब्रूहि (for दासाः स्म). D5 बालवृद्धाः; M2 चापि बद्धाः (for वाचि बद्धाः). K3 D3 दासाः सर्वे तव वाचि प्रवि(D3 °ब)द्धाः. — After 13, D1. 2 ins.:

553* तत्कोपशान्तेः प्रतिकारमेवं
कृत्वा सुखी संबभूवाथ राजा ।

14 a) K1. 3 T1 G2. 4 M2 अथापयात्. D1. 2 तीव्र°; G1. 4 बद्ध° (for चण्ड°). — b) Ś1 K1–3 D5 मूलफलानि (D5 °दि) (for फलमूलानि). K4 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 मूलफलं (Dc D6 फलमूलं) गृहीत्वा (D1. 2 विहाय); D3 फलमूले गृहीत्वा; S मूलफलं प्रगृह्य. — d) Ś1 चुकोप; K2 D1. 2 G4 चुक्रोश (for चुक्रोध). Ś1 K1–3 D1. 2. 5 T1 भृशं ततः स्म (K3 D5 सः; D1. 2 T1 [अ]सौ); K4 भृशं महात्मा; G1 तदा भृशं सः.

15 a) B1 Dc Dn3 D4 G2. 4 विदार्यमाण. — b) Ś1 K B4 Dc D1. 2. 5 आशंस°; T G तं (G2 तत्) शंक° (for आशंक°). K3 नृपतिर्; T G [अं]गपतेर् (for नृपतेर्). Ś1 K1. 3. 4 D1. 2. 5 विनाशं (for विधानम्). — c) K3 ययावरण्यात् (for जगाम चम्पां). D3 वेश्यां; T G3. 4 पंपां (for चम्पां). Ś1 K1. 2 B Dc Dn D1. 5 G1. 3. 4 M1 प्रतिधक्ष्यमाणस्; K3 प्रतिदिक्ष°; K4 प्रतिधक्ष°; D2. 4 प्रतिवक्ष्य°; D3 प्रतिवीक्ष्य°; D5 प्रदिदक्ष°; T1 प्रतियक्ष्य°. — d) B Dc Dn D4. 6 °राजं सपुरं सराष्ट्रं; D3 °राजं प्रति जातकोपः.

16 D1 om. 16b. — c) Ś1 K1 D1. 2 घोषैः (for गोपैः). Ś1 K1. 3 तु (for च). T2 G2–4 विविधैः (for विधिवत्). — d) D1. 2 हृष्टः; D3 वीरः (for तत्र).

17 a) Ś1 K3. 4 D1–3 तं प्राप्य; K1 स प्राप्य; K2 B Dc Dn D4. 6 अवाप्य (for संप्राप्य). S (except T1) हृष्टः (for तेभ्यः). — b) T2 G2–4 तस्य (for कस्य). Dc प्रहिताः; T1 M प्रकृताः; T2 G3. 4 प्रकृतान्; G2 प्रकृतीन् (for प्रथिताः). Ś1 K1. 2 स्म; T1 स-; T2 G2–4 च (for स्थ). B Dn D3–6 गोपाः; T2 G2–4 सर्वान् (for सौम्याः). D1. 2 प्रोवाच कस्यो-

C. 3. 10087
B. 3. 113. 18
K. 3. 114. 18

देशे तु देशे तु स पूज्यमान-
स्तांश्चैव शृण्वन्मधुरान्प्रलापान् ।
प्रशान्तभूयिष्ठरजाः प्रहृष्टः
समाससादाङ्गपतिं पुरस्थम् ॥ १८
संपूजितस्तेन नरर्षभेण
ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रम् ।
शान्तां स्नुषां चैव ददर्श तत्र
सौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ॥ १९
ग्रामांश्च घोषांश्च सुतं च दृष्ट्वा
शान्तां च शान्तोऽस्य परः स कोपः ।
चकार तस्मै परमं प्रसादं
विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ॥ २०

स तत्र निक्षिप्य सुतं महर्षि-
रुवाच सूर्याग्निसमप्रभावम् ।
जाते पुत्रे वनमेवाव्रजेथा
राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा ॥ २१
स तद्वचः कृतवानृश्यशृङ्गो
ययौ च यत्रास्य पिता बभूव ।
शान्ता चैनं पर्यचरद्यथाव-
त्खे रोहिणी सोममिवानुकूला ॥ २२
अरुन्धती वा सुभगा वसिष्ठं
लोपामुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् ।
नलस्य वा दमयन्ती यथाभू-
द्यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥ २३

न्पथि मत्स्यसंघाः. — After 17, D_2 ins.:

554* गोपास्तथैते कर्षणं चैवमेते.

18 [a]) K_3 B_2 Dn $D_{4.6}$ देशेषु देशेषु; $B_{1.3.4}$ Dc S एवं स देशेषु; D_3 देशेथ देशेथ. S_1 K_1 सं-; B Dc S [अ]भि- (for स). $B_{1.4}$ -सज्ज° (for पूज्य°). — [b]) B_4 तथैव; D_3 तांस्तान् (for तांश्चैव). S_1 $K_{1.2}$ Dn_3 D_3 G_2 मधुरप्र°; K_4 मधुरान्प्रवदान्; $D_{1.2}$ मधुरां च वाचं. — [c]) S_1 K_{2-4} D_5 °तरं (for °रजाः). $Dn_{2.n3}$ $D_{4.6}$ प्रविष्टः; T_2 G_{2-4} सुहृ° (for प्रहृ°). — [d]) S_1 $K_{1.2}$ D_3 °मदद् (for °समाद). S_1 K_{1-3} $D_{1.2}$ अंगपतेः; D_3 राष्ट्रपतिं. S_1 K_{1-3} $D_{1.2}$ पुरं तत्; K_4 प्रहृष्टं; G_1 पुनस्तं (for पुरस्थम्).

19 [a]) $K_{2.3}$ B_{1-3} Dn $D_{1.3-6}$ T_2 G_3 M_1 स (for सं-). — [b]) S त्रिदिवे (for दिवि देवं). — [c]) S ततः (for शान्तां), and शांतां (for तत्र). — [d]) S_1 $K_{1.2}$ B $Dn_{1.n3}$ $D_{1.4-6}$ T_2 $G_{1.3}$ सौदामनीम्; G_4 असौ मुनिर् (for सौदामिनीम्). K_4 प्रचरंतीं; T_1 द्युच्° ; T_2 (after corr.) G_3 आच°; M द्युच्च° (for उच्च°). T_2 (orig.) G_4 विद्युदिवाचरंतीं (for उच्चरंतीं यथैव). $K_{2.4}$ तथैव; G_2 यथावत्; G_3 यथा वै (for यथैव).

20 [a]) K_1 सुतांश्च; B Dc Dn $D_{4.6}$ सुतस्य; D_2 सुतां च (for सुतं च). — [b]) G_1 प्र- (for च). S_1 [अ]पि पुनः; $K_{1.2}$ [अ]स्य पुनः; K_3 स परं; S परमो (for [अ]स्य परः). S_1 $K_{1.2.4}$ प्र-; K_3 स्म; D_5 च; S [अ]स्य (for स). — [c]) S_1 K Dc D_5 तस्याथ परं; $B_{1.3}$ Dn $D_{3.4.6}$ तस्यैव परं; B_2 तस्योपसरं; B_4 M_1 तस्मै च परं (for तस्मै परमं). — [d]) S विभंडको. T_2 (after corr.) G_3 भूपतये (for भूमिपतेर्).

21 [b]) B Dc Dn $D_{4.6}$ T G M_1 सूर्याग्निसमप्रभावः; $D_{1.2}$ M_3 °ग्निसमानतेजाः; D_5 °तिशयप्रभावं. — [c]) S_1 $K_{1.2.4}$ $D_{3.5}$ [s]पत्ये; B_{1-3} Dn_1 D_4. 6 तु पुत्रे; B_4 Dn_3 $D_{1.2}$ T_2 G_3 च पुत्रे (for पुत्रे). S_1 Dc T_1 G_1 वनमेव व्र°; $B_{1.3}$ स वनं व्र°; B_4 वनमेव गच्छेः; $D_{1.2}$ त्वमिहाव्र° (for वनमेवाव्र°). — [d]) S_1 $K_{1.2.4}$ $D_{3.5}$ कार्याणि; K_3 कर्मा° (for प्रिया°). — After 21, $D_{1.2}$ ins.:

555* कृत्वा तथैवास्य नृपस्य राजन्;

while G_1 ins.:

556* इत्युक्त्वासावृश्यशृङ्गं महात्मा
विभण्डको रोमपादेन राजा ।
संपूजितो हृष्टचेता महर्षि-
र्ययौ वनं मुनिवर्यैः प्रजुष्टम् ।

22 [a]) N (except B_4) ऋष्यशृंगो. — [b]) D_1 जगाम (for ययौ च). T_2 G_{2-4} स्व- (for [अ]स्य). — [c]) $B_{1.3}$ यथा वै; $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ नरेंद्र; $D_{1.2}$ तथावत्; T $G_{1.3.4}$ तथा वै (for यथावत्). — [d]) K_4 एका यथैव; B_1 एकं तथास्य; B_4 यथानुकूला; Dc एकं तथैव; T_1 G_1 M_1 इवानुरक्ता (for इवानुकूला). S_1 K_{1-3} $D_{1.2.5}$ M_3 यथा खे वै (K_3 by transp. वै खे; D_5 च वै) रोहिणी सोममेका (K_3 चंद्रकांतं; $D_{1.2}$ सोममेकं).

23 G_4 om. 23^{ab}. — [a]) K_3 शुभगा वा; G_3 चापि यथा (for वा सुभगा). M_1 [इ]व (for वा). — B_3 om. from वसिष्ठं up to शोभयन् (in 25^b). — [b]) S_1 K_1 वेह; K_{2-4} D_5 चेह; $B_{2.4}$ $Dn_{1.n3}$ $D_{4.6}$ G_1 वा; D_2 G_3 चापि (for वापि). — [c]) Dn $D_{4.6}$ वै (for वा). S_1 $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ यथावद्; K_3 यथैव; D_5 यथा वा (for यथाभूद्).

24 B_3 om. 24 (cf. v.l. 23); G_4 om. 24^{ab}. — [a])

नाडायनी चेन्द्रसेना यथैव
वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ ।
तथा शान्ता ऋश्यशृङ्गं वनस्थं
प्रीत्या युक्ता पर्यचरन्नरेन्द्र ॥ २४

तस्याश्रमः पुण्य एषो विभाति
महाह्रदं शोभयन्पुण्यकीर्तेः ।
अत्र स्नातः कृतकृत्यो विशुद्ध-
स्तीर्थान्यन्यान्यनुसंयाहि राजन् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

वैशंपायन उवाच ।
ततः प्रयातः कौशिक्याः पाण्डवो जनमेजय ।
आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्युत ॥ १
स सागरं समासाद्य गङ्गायाः संगमे नृप ।
नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाप्लवम् ॥ २
ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिङ्गान्प्रति भारत ॥ ३

लोमश उवाच ।
एते कलिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्मोऽपि देवाञ्शरणमेत्य वै ॥ ४
ऋषिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितम् ।
उत्तरं तीरमेतद्धि सततं द्विजसेवितम् ॥ ५

C. 3. 10099
B. 3. 114. 5
K. 3. 115. 5

B (B₃ om.) D (except D₁. ₂) M₂ नारायणी; T G (G₄ om.) M₁ नाळायणी (for नाडायनी). Ś₁ K₄ De₂ चंद्रसेना; K₁ चंद्रसेनं; K₂ चंद्रसीनं; B₂ D₄ T₂ G₃ वेंद्रसेना. K₃ Dn D₃. ₄. ₆ T₃ G₃ बभूव (for यथैव). — After 24ᵃᵇ, D₁. ₂ ins.:

557* राकोदितेन्दूदयतुल्यकीर्तेः.

T G ins. after 24ᵃᵇ (G₄, which om. 24ᵃᵇ, ins. after 23):

558* यथा सीता दाशरथेर्महात्मनो
यथा तव द्रौपदी पाण्डुपुत्र ।

— ᶜ) After शान्ता; B₃. ₄ T₁ G₁. ₃ M ins. [अ]पि, T₂ G₃ हि (to avoid hiatus). N (except D₆; B₃ om.) ऋष्य°.

25 B₃ om. up to शोभयन्. — ᵃ) B₂ D (except D₁–₃) [अ]व-; G₁ [अ]भि- (for वि-). — ᵇ) Ś₁ K₁–₃ °तीर्थैः; B Dn D₄. ₆ T₁ °कीर्तिः; D₁. ₃. ₅ °तीर्थः (for °कीर्तेः). — ᵈ) B₁ De T₂ G उप- (for अनु-). Ś₁ K B₁ De D₁. ₃ -यातासि; D₆ -यातः स (for -संयाहि). D₆ राजा (for राजन्).

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ Dn₂ T G₂–₄ M₁ आरण्य. — *Sub-parvan:* B₃. ₄ M₁ तीर्थयात्रा, followed by ऋष्य(M₁ °इय)शृंगोपाख्यान. Ś₁ K₁–₃ B₂ De Dn D₂–₄. ₆ M₂ (all om. sub-parvan name) mention only ऋष्य(M₂ °श्य)शृंगोपाख्यान; K₄ B₁ D₁. ₅, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by ऋष्यशृंगोपाख्यान. To ऋष्यशृंगोपाख्यान, Ś₁ K₁. ₃ B₁ D₁–₃. ₅ M add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ 112; Dn₂ 113 (as in text): Dn₃ S 114 (M₂ 116): D₁ 118. — *Śloka no.:* Dn 25; D₁ 26.

114

1 ᵃ) D₁–₃ प्रयाताः. K₄ B₁ D₃. ₅ S (except M₁) कौशिक्यां. — ᵇ) D₁–₃. ₅ पांडवा. — ᶜ) Ś₁ K De₂ D₁–₃ °पूर्वेण (for °पूर्व्येण). D₁. ₂ तीर्थानि (for सर्वाणि). — ᵈ) D₁. ₂ जग्मुर् (for जगाम). K₃ D₁. ₂. ₅ T₁ च; B₃. ₃ Dn D₄. ₆ [अ]थ (for [उ]त).

2 ᵃ) K₃ सागरः स; K₄ D₅ सागरं स (by transp.); B₁ सागरं च. Ś₁ K₁. ₂ सागरं समुपासाद्य. — ᵇ) B₂. ₃ G₁ M₂ नृपः.

3 ᵃ) Ś₁ समुद्रतीराणि; K₃. ₄ D₃. ₅ °तीर्थानि; B₃ °तीर्थेन. — ᵇ) B₃ om. 3ᵇ. Ś₁ G₁ T₂ (before corr.) °धाधिप.

4 ᵇ) K₃ Dn D₃. ₆ G₄ तत्र (for यत्र). — ᶜ) K₃ तत्रा°; D₁ अत्रा° (for यत्रा°). T₂ G₃. ₄ वै (for ऽपि). — ᵈ) D₁. ₂ देवाश्चापि युधिष्ठिर.

5 ᵃ) T G₃ सत्रिभिः; G₁ भ्रातृभिः; G₄ शत्रुभिः. D₁. ₂ तु सदा जुष्टं; T₂ G₃ सुमुदा युक्तं; G₄ सोमपायुक्तं. — ᵇ) D₁. ₂

C. 3. 11000
B. 3. 114. 6
K. 3. 115. 6

समेन देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः ।
अत्र वै ऋषयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरीजिरे ॥ ६
अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादत्तवान्मखे ।
रुद्रः पशुं मानवेन्द्र भागोऽयमिति चाब्रवीत् ॥ ७
हृते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ ।
मा परस्वमभिद्रोग्धा मा धर्मान्सकलान्नशीः ॥ ८
ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्ते रुद्रमस्तुवन् ।
इष्ट्या चैनं तर्पयित्वा मानयांचक्रिरे तदा ॥ ९
ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् ।
अत्रानुवंशो रुद्रस्य तं निबोध युधिष्ठिर ॥ १०
अयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमम् ।
देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्रुद्रस्य शाश्वतम् ॥ ११

इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः ।
देवयानस्तस्य पन्थाश्चक्षुश्चैव प्रकाशते ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्रौपदी तथा ।
अवतीर्य महाभागा तर्पयांचक्रिरे पितॄन् ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

उपस्पृश्यैव भगवन्नस्यां नद्यां तपोधन ।
मानुषादस्मि विषयादपेतः पश्य लोमश ॥ १४
सर्वाँल्लोकान्प्रपश्यामि प्रसादात्तव सुव्रत ।
वैखानसानां जपतामेष शब्दो महात्मनाम् ॥ १५

लोमश उवाच ।

त्रिंशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर ।

S याज्ञि(G4 M °ज्ञी)यं (for यज्ञियं). K3. 4 D1. 2 गिरिशोभनम्; B2 °मुत्तमम्. — c) Ś1 K1. 2 D3 T2 G2. 3 तीर्थम् (for तीरम्). T1 G1 आप्याद्य (for एतद्धि). — d) Ś1 K1. 2 देव° (for द्विज°).

6 a) K1 B2 Dn D4. 6 समानं; K3 अनेन; K4 समेत (*sup. lin.* as in text); B3. 4 De शुभेन; D1. 2 संमितं; D3 सोमेन (for समेन). — b) K1. 3. 4 Dn2 D1. 4. 6 T1 यथा (for पथा). — c) De D5 यत्र. Ś1 K B1 D3. 5 देवर्षयो; T1 G1 M चैवर्षयो; G2. 4 एवर्षयो (for वै ऋ°). — d) B2. 3 De ममेति (for ऽयमिति).

7 c) Ś1 K1–3 D1–3 आखुं; K4 M1 हत्वा; B1 अदात्; B2m. 3. 4 De आर्द्रं; D5 अश्वं; M3 रौद्रं (for रुद्रः). G2 पशुर् (for पशुं). B2. 4m Dn D4. 6 पशुमादाय राजेंद्र. — d) B2. 3 De ममेति (for ऽयमिति).

8 a) Ś1 K1. 2 कृते; K3 De D3 हते (for हृते). K3 B2 T G3 ततो (for तदा). — d) Ś1 वदीः; K3 न सः; B Dn D1. 4. 6 T2 G3 वशीः (B3 °धीः); T1 G1. 2. 4 M1 मा धर्म्यान्नी(G4 °द्वि)नशः पथः.

9 Ś1 om. from अस्तुवन् up to °यानेन (in 10b). — cd) K1. 3 De Dn2. n3 D1. 2 T1 G4 दृष्ट्वा; K2 दृष्टा; D3. 5 दृष्ट्वा (for दृष्ट्या). B2 मानयित्वा तर्पयांचक्रिरे. D1. 2 सुराः (for तदा). — After 9, D3 ins.:

559* एष ते रुद्र भागो वै मा नो यज्ञमिमं जहि ।
अयं ते पशुरित्येवमूचुर्देवाः समागताः ।

10 ab) Ś1 om. up to °यानेन (cf. v.l. 9). Ś1 संभवान् (for जग्मिवान्). — c) K4 B2–4 Dn D4–6 T2 G3. 4 तत्र (for अत्र). T2 G3. 4 M3 [अ]नुवंशं.

12 D3 om. from 12 up to 3. 118. 15c; the MS. is generally ignored hereafter up to the end of the lacuna. — ab) B4 अनु- (for अत्र). B2. 3 De S (except T2 G3) उप- (for अपः). B4 स्पर्शति (for स्पृ°). Ś1 K B1 D5 इमां सुश्रुत्य (K1 सुस्तुत्य; K3 संस्तुत्य; K4 B1 गायन्स्म) यो (K3 वै) गाथां तत्रो(K3. 4 D5 अत्रो; B1 यत्रो)पस्पृशते नरः; D1. 2 इमां गायति यो गाथामपः संस्पृशते तु यः. — c) D2 सिद्धश् (for पन्थाश्). Ś1 D5 देवयानस्य पंथाः स्यात्; K3 देवयाने पथं प्यास्यात् (sic); B2. 3 Dn D4. 6 T2 G3 देवयानोस्य पंथाश्च. — d) B1. 2 De Dn D4. 6 T2 G3 चक्षुषाभि-; B3. 4 °श्चानि-; T1 °षो वै (for °श्चैव). Ś1 K प्रवर्तते; D1 प्रवर्धते; G2. 4 प्रजायते.

14 G1 (hapl.) om. 14a–16b. — a) K1 B2–4 Dn D4. 6 T2 G3 [इ]ह (for [ए]व). B Dn D4. 6 T2 G3 विधिवद् (B1 सलिलं) (for भगवन्). — b) K3. 4 D1. 6 नद्यामस्यां (by transp.); De तस्यां नद्यां. N T2 G3 °बलात् (for °धन). — c) D1. 2 T1 M1 अद्य (for अस्मि). M3 विषयादस्मात् (for अस्मि विषयाद्). — d) M1 अपेतान्; M3 अपेतं (for अपेतः).

15 G1 om. 15 (cf. v.l. 14). — a) = 3. 129. 19a. T1 G2. 4 M1 प्रपश्यामः. — b) Ś1 K B1 De D5 भगवंस्तव (for तव सुव्रत).

16 G1 om. 16ab (cf. v.l. 14). — a) Ś1 K B1. 4 De D5 त्रिंशद्भूमेः (K3 °मि-); D3 त्रिंशतिं वै. — c) T1 G1. 2 M1 शृणोमि. Ś1 K2 B1 D1 एतं; K3 एवं; G1 एष; M एतत् (for एनं). — d) Ś1 यस्व; K4 यास्व; B1. 4 आस्थ;

यत्र ध्वनिं शृणोष्येनं तूष्णीमास्स्व विशां पते ॥ १६
एतत्स्वयंभुवो राजन्वनं रम्यं प्रकाशते ।
यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥ १७
यस्मिन्यज्ञे हि भूर्दत्ता कश्यपाय महात्मने ।
सपर्वतवनोद्देशा दक्षिणा वै स्वयंभुवा ॥ १८
अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।
उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥ १९
न मां मर्त्याय भगवन्कस्मैचिद्दातुमर्हसि ।
प्रदानं मोघमेतत्ते यास्याम्येषा रसातलम् ॥ २०
विषीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा कश्यपो भगवानृषिः ।
प्रसादयांबभूवाथ ततो भूमिं विशां पते ॥ २१
ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव ।
पुनरुन्मज्ज्य सलिलाद्वेदीरूपा स्थिता बभौ ॥ २२
सैषा प्रकाशते राजन्वेदी संस्थानलक्षणा ।
आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान्वै भविष्यसि ॥ २३
अहं च ते स्वस्त्ययनं प्रयोक्ष्ये
यथा त्वमेनामधिरोक्ष्यसेऽद्य ।
स्पृष्टा हि मर्त्येन ततः समुद्र-
मेषा वेदी प्रविशत्याजमीढ ॥ २४
अग्निर्मित्रो योनिरापोऽथ देव्यो
विष्णो रेतस्त्वममृतस्य नाभिः ।
एवं ब्रुवन्पाण्डव सत्यवाक्यं

C. 3. 11021
B. 3. 114. 27
K. 3. 115. 28

De आस्सीद् (for आस्स्व). D1. 2 तूष्णीं स्थास्यंति संप्रति.

17 b) K1. 4 B1. 2. 4 Dn D2. 4. 6 M दिव्यं; D1 G2 सर्वं (for रम्यं). — c) B2–4 Dn D1. 2. 4. 6 राजेंद्र; T G धर्मात्मा (for कौन्तेय).

18 a) K1. 2 अस्मिन्; K3 B1 D5 तस्मिन् (for यस्मिन्). Ś1 K3. 4 D1. 2. 5 तदा (for हि भूर्). G1 भद्रात्मा (for भूर्दत्ता). — b) Ś1 B1 D1 S काश्यपाय. — d) Ś1 K4 D5 दक्षिणा भूः; K1. 2 B2 Dn D4–6 °णार्थे; K3 °णाभूत्; B3 °णार्थं (for °णा वै).

19 a) Ś1 D1. 2. 5 अथा°; K1 अत्रा° (for अवा°). — b) D5 वसुंधरा; T1 G1 स्वयंभुवा (for मही तदा). — c) D1 कुपिता राजन् (for चापि कुपिता). T2 G2–4 M वाचा (for चापि). T1 G1 मही तदा नु कुपिता. — d) D1. 2 M वचः (for प्रभुम्). T1 G1 वाचोवाच स्वयंभुवं.

20 a) Ś1 K1. 2 M मा (for मां). D1. 2 न च मामद्य भगवन्. — After 20, M ins.:

560* इत्येवमुक्त्वा पृथिवी जगाम च रसातलम् ।
निममज्ज कुरुश्रेष्ठ याच्यमानापि भारत ।

21 a) Ś1 अवसीदं तु तां दृष्ट्वा; K3 तां दृष्ट्वा चावसीदंतीं; Dc सीदंतीं तां तु गां दृष्ट्वा. — b) Dc Dn2. n3 D4 S (except G4) काश्यपो.

22 b) K4 तप्यमानस्य (for तपसा तस्य). K1. 2 B2 पार्थिव (for पाण्डव). — c) B Dn D4. 6 उन्नद्ध (for उन्मज्ज्य). S उत्सृष्टसलिला (for उन्मज्ज्य सलिलाद्). Dc यतिता (for सलिलाद्). — d) Ś1 K3 T2 G2–4 M °भूता (for °रूपा). K1. 2 तदा (for स्थिता). Dc D5 [अ]भवत् (for बभौ). T1 G1 सैषातीव (T1 सैषा राजन्) प्रकाशते (cf. 23a).

23 ab) G1 प्रकाशतेद्य ते राजन् (for a). Ś1 K3. 4 D5 ततो बभूव सा वेदी सैषा (Ś1 ह्येषा) राजन्प्रकाशते. — c) Dc आरोहेमां; D1. 2 प्रारोहस्व; S (except G1) आरोहात्र (for आरुह्यात्र). — d) S (except M2) त्वं (for वै). — After 23, N (except D5; D3 missing) ins.:

561* सैषा सागरमासाद्य राजन्वेदी समाश्रिता ।
एतामारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तर सागरम् ।

[L. 1) K3 प्रकाशते; D1. 2 समास्थिता (for °श्रिता). — (L. 2) Ś1 K3. 4 D1. 2 आरोह; B आरुह; Dc आहर (for आरुह्य). Dc त्वमेकं भरतर्षभ (for the posterior half).]

24 b) Ś1 K यदा (for यथा). Ś1 K4 B1 Dc T1 M1 एनाम् (for एनाम्). K3 °रोष्यसि; Dn D5. 6 °रोहसे (for रोक्ष्यसे). K3 [ह्]ह; K4 न; T G3. 4 [स्]त्र (for स्व). — c) M सर्वेण (for मर्त्येन). S (except M2) पुनः (for ततः). — d) K1. 2 Dc देवी; some S MSS. वेदिः (for वेदी). — After 24, Dn D1. 2. 6 (marg.) ins.:

562* ॐ नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते ।
सांनिध्यं कुरु देवेश सागरे लवणाम्भसि ।

[(L. 1) D1. 2 सर्व- (for the second नमो).]

In D1. 2, 562* is followed by 563*, which in its turn is followed in D2 by 25cd.

25 D1 om. 25; D2 om. 25ab. — b) T G1. 3. 4 रेतस्य (for रेतस्). Ś1 K1. 3. 4 Dc त्वमृतस्यास्य; T G1. 3. 4 अस्य भूमिश्च (G1 °मिं च); G2 त्वमृतस्यैव; M2 त्वममृतस्यास्य (for त्वममृतस्य). — D2 reads 25cd after 563*. — c) K4 सत्यवाक्यं नरेंद्र; G1 पांडवेत्येव वक्ष्यन् (for पाण्डव सत्य°). — d) Ś1 B1 ततो वेदीं (for वेदीमिमां). — K1. 2 B Dc Dn D4. 6 T2 (marg. *sec. m.*) G3 ins. after 25: D1. 2,

C. 3. 110 21
B. 3. 114. 27
K. 3. 115. 28

वेदीमिमां त्वं तरसाधिरोह ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा
युधिष्ठिरः सागरगामगच्छत् ।
कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्वं
महेन्द्रमासाद्य निशामुवास ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

११५

वैशंपायन उवाच ।
स तत्र तामुषित्वैकां रजनीं पृथिवीपतिः ।
तापसानां परं चक्रे सत्कारं भ्रातृभिः सह ॥ १
लोमशश्चास्य तान्सर्वानाचख्यौ तत्र तापसान् ।
भृगूनङ्गिरसश्चैव वासिष्ठानथ काश्यपान् ॥ २
तान्समेत्य स राजर्षिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
रामस्यानुचरं वीरमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ३
कदा नु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति ।
तेनैवाहं प्रसङ्गेन द्रष्टुमिच्छामि भार्गवम् ॥ ४
अकृतव्रण उवाच ।
आयानेवासि विदितो रामस्य विदितात्मनः ।
प्रीतिस्त्वयि च रामस्य क्षिप्रं त्वां दर्शयिष्यति ॥ ५

---

after 562*:

563* अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो
रेतोधा विष्णोरमृतस्य नाभिः ।
एवं जपन्पाण्डव सत्यवाक्यं
ततोऽवगाहेत पतिं नदीनाम् ।
अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपां पतिः । [5]
कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्प्रष्टव्यो महोदधिः ।

[(L. 1) Dc इष्टां च देहे (for इडा च देहो). B1 corrupt; D1. 2 अग्निश्च तेजस्तव देव देहे. — (L. 2) D1. 2 T2 G2 विष्णुर् (for विष्णोर्). — D1. 2 ins. after line 2:

564* घृतबर्हिर्घृतयोनिस्त्वगर्हो
स तेषां वै पयसां संनिधानम् ।

— (L. 3) D1. 2 एतद् ब्रुवन् (for एवं जपन्). B4 एवं ब्रुवन्सत्यवाक्यं च राजन्. — (L. 4) B1. 2 Dc °गाहस्व (for °गाहेत). — After line 4, D2 ins.:

565* आ जन्मशतमाहस्राद्यत्पापं कुरुते नरः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्नात्वा तु लवणाम्भसि ।

— (L. 6) K1. 2 कौरव्य (for कौन्तेय).]

— After 563*, D2 reads 25cd.

26 b) K2 प्रीतमनान्वगच्छत्; B1 सागरमाजगाम; Dc D4 °मभ्यगच्छत्; Dn D6 °मध्यगच्छत्; D1. 2 °मागमत्तं (for °गामगच्छत्). — c) B4 T1 G1 M1 तु (for च).

Colophon. — *Major parvan*: Ś1 K2 T2 G M1 आरण्य. — *Sub-parvan*: B1. 2. 4 G1 तीर्थयात्रा. K B2 Dc Dn1. n2 D1–6 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 113; Dn2 114 (as in text); Dn2 S 115 (M2 117); D1 119. — *Śloka no.*: Dn 30; D1 31.

115

☞ This adhy. is missing in D2 (cf. v.l. 3. 114. 12); the MS. is generally ignored here.

1 a) T G M1 [ए]वम् (G1. 4 [ए]कम्) (for ताम्). Ś1 स उषित्वा च तत्रैकां; D1. 2 स च तत्रोषितो वीरो.

2 a) Ś1 K4 B1 D2 T1 चापि; K2 स्वस्थ; B2. 3 Dc Dn D1. 4. 6 तस्य (for चास्य). — T1 om. 2cd. — d) B Dn1. n2 D5. 6 G1 वसिष्ठान्. G2 वासिष्ठान्काश्यपांस्तथा.

3 c) D1. 2 तत्र; T1 G1 धीरम्; T2 G2–4 विप्रम् (for वीरम्). — d) D1. 2 स पप्रच्छ (for अपृच्छद्).

4 a) K4 B4 Dn D1. 2. 4. 6 T1 G1. 2 तु (for नु). K1–3 Dc D5 तापसानां कदा (K1. 2 यदा) रामो. — b) K1. 2 Dc2 भगवन्; K3 Dc1 D5 भगवान् (for तापसान्). — T2 om. (hapl.) 4c–5d. — c) D1. 2 M तमहं तपसा युक्तं.

5 T2 om. 5 (cf. v.l. 4). — a) Ś1 आयानेवापि; K1. 2 अयानेवासि; K3 अयञ्जिवास; D1. 2. 5 S (except G2; T2 om.) आ(D1 अ)यञ्जेवासि. — c) K1. 2 च त्वयि (by transp.); B4 त्वयि हि. — d) Ś1 K2 त्वा (for त्वां).

चतुर्दशीमष्टमीं च रामं पश्यन्ति तापसाः ।
अस्यां रात्र्यां व्यतीतायां भवित्री च चतुर्दशी ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

भवाननुगतो वीरं जामदग्न्यं महाबलम् ।
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ॥ ७
स भवान्कथयत्वेतद्यथा रामेण निर्जिताः ।
आहवे क्षत्रियाः सर्वे कथं केन च हेतुना ॥ ८

अकृतव्रण उवाच ।

कन्यकुब्जे महानासीत्पार्थिवः सुमहाबलः ।
गाधीति विश्रुतो लोके वनवासं जगाम सः ॥ ९
वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञेऽप्सरःसमा ।
ऋचीको भार्गवस्तां च वरयामास भारत ॥ १०
तमुवाच ततो राजा ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
उचितं नः कुले किंचित्पूर्वैर्यत्संप्रवर्तितम् ॥ ११
एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
सहस्रं वाजिनां शुल्कमिति विद्धि द्विजोत्तम ॥ १२
न चापि भगवान्वाच्यो दीयतामिति भार्गव ।
देया मे दुहिता चेयं त्वद्विधाय महात्मने ॥ १३

ऋचीक उवाच ।

एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
दास्याम्यश्वसहस्रं ते मम भार्या सुतास्तु ते ॥ १४

अकृतव्रण उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय राजन्वरुणमब्रवीत् ।
एकतःश्यामकर्णानां पाण्डुराणां तरस्विनाम् ।
सहस्रं वाजिनामेकं शुल्कार्थं मे प्रदीयताम् ॥ १५
तस्मै प्रादात्सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा ।
तदश्वतीर्थं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ॥ १६
गङ्गायां कन्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा ।

C. 3. 1015 3
B. 3. 115. 28
K. 3. 116. 28

---

6 K$_3$ D$_5$ om. 6^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K$_4$ चतुर्दश्यामष्टम्यां वा (K$_4$ °श्यां तथाष्टम्यां). — ^{c}) Ś$_1$ K$_4$ इतो रजन्यां पंचम्यां. — ^{d}) B Dc Dn D$_{4-6}$ श्वश् (for च). — After 6, Ś$_1$ K Dc D$_1$. $_2$. $_{4-6}$ ins.:

566* तत्र द्रक्ष्यसि रामं त्वं कृष्णाजिनजटाधरम् ।

7 ^{a}) Ś$_1$ K B$_1$ नित्यं; B$_{2.3}$ Dc Dn D$_{4-6}$ T$_2$ (after corr.) G$_3$ रामं (for वीरं).

8 ^{a}) Ś$_1$ K$_4$ T$_1$ G$_1$ भगवान् (for स भवान्). B$_4$ Dn D$_6$ G$_2$ [अ]थ (for [ए]तद्). — ^{b}) K$_{1-3}$ D$_5$ घातिताः (for निर्जिताः). — ^{c}) Ś$_1$ K$_4$ शूराः (for सर्वे). — After 8, K$_{1.2}$ B$_3$ Dc Dn D$_4$. $_6$ G$_3$ ins. a passage given in App. I (No. 15).

9 ^{a}) K$_2$ B$_{1.4}$ Dc कान्यकुब्जे; D$_5$ S कन्या°. — After 9^{ab}, B$_1$ Dc ins.:

567* कुशिकस्यात्मजो राजञ्जज्ञे वंशसमुद्भवः ।

— ^{d}) Ś$_1$ B$_{1.2}$ Dn D$_4$. $_6$ G$_4$ M$_1$ ह (for सः).

10 ^{a}) B$_1$ transp. तस्य and वसतः. B$_2$ कन्या (for तस्य). K$_4$ वने च वसतो जज्ञे; D$_{1.2}$ G$_1$ वने निवसतस्तस्य. — ^{b}) Ś$_1$ K B$_{1.4}$ Dc D$_5$ (by transp.) जज्ञे कन्या (K$_4$ कन्या तस्य); B$_2$ जज्ञे तस्य; G$_1$ कन्यासीद्; G$_{2.4}$ कन्याभूद्. B$_{1.4}$ D$_{1.2}$ S [अ]प्सरोपमा (for [अ]प्सरःसमा). — After 10^{ab}, B$_4$ ins.:

568* बभूव शतपत्राक्षी रूपेणासदृशी भुवि ।

— ^{c}) K$_4$ तु; D$_2$ S वै (for च). — ^{d}) T$_2$ G$_{3.4}$ पार्थिव (for भारत).

11 ^{a}) Ś$_1$ K$_4$ B$_1$ स (B$_1$ च) राजर्षिर्; K$_{1-3}$ B$_{2-4}$ D (D$_3$ missing) ततो गाधिर्; T$_2$ G$_{3.4}$ ततो राजन् (for ततो राजा). — ^{b}) K$_{1.2}$ ब्रह्माणं (for ब्राह्मणं). K$_{1-3}$ B$_4$ Dc D$_5$ तपसि स्थितं (for संशित°). Ś$_1$ K$_4$ गाधिर्ब्राह्मणसत्तमं. — ^{c}) K$_{1.2}$ विदितं (for उचितं). — ^{d}) K$_{1.2}$ पूर्ववत् (for पूर्वैर्यत्). D$_{1.2}$ यत्पूर्वैः संप्रकीर्तितं.

12 Cf. 5. 104. 26; 114. 5; 117. 5; etc. — ^{b}) S पांडराणां (for पाण्डु°). K Dc D$_{1.2.5}$ शुभ्राणां (K$_3$ शुभानां; Dc D$_{1.2}$ हयानां) चंद्रवर्चसां. — ^{cd}) D$_{1.2}$ सहस्रं शुल्कमित्येतद्विद्धि त्वं हि द्विजोत्तम.

13 ^{a}) Ś$_1$ ततश्च; K$_1$ तच्चापि (for न चापि). — ^{c}) K$_1$ [अ]येयं; B Dn D$_4$. $_6$ T$_2$ G$_3$ M$_1$ चैव (for चेयं).

14 ^{b}) S पांडराणां. — ^{d}) D$_{1.2.5}$ T$_2$ G$_{3-4}$ [अ]स्तु (D$_{1.2}$ हि) ते सुता (for सुतास्तु ते).

15 S om. the ref. — ^{a}) Ś$_1$ D$_5$ तं तथा; K$_{1-3}$ तत्तथा (for तथेति). — ^{d}) S (except G$_1$) पांडराणां. — ^{f}) Dn प्रतिदी° (!); D$_2$ संप्रदी°; T$_1$ दीयतां मम (for मे प्रदी°).

16 ^{a}) K$_{1.2}$ सहस्राणि; Dc सहस्रं ते (for सहस्रं वै).

17 ^{a}) B Dc D$_5$ G$_4$ कान्य°; T G$_{1.3}$ कन्या° (for कन्य°). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{4.6}$ गाधिसुतां. B$_{3-4}$ Dc Dn

C. 3. 10153
B. 3. 115. 2ª
K. 3. 116. 28

ततो गाधिः सुतां तस्मै जन्याश्चासन्सुरास्तदा ।
लब्ध्वा हयसहस्रं तु तांश्च दृष्ट्वा दिवौकसः ॥ १७
धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचीको द्विजसत्तमः ।
यथाकामं यथाजोषं तया रेमे सुमध्यया ॥ १८
तं विवाहे कृते राजन्सभार्यमवलोककः ।
आजगाम भृगुश्रेष्ठः पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द च ॥ १९
भार्यापती तमासीनं गुरुं सुरगणार्चितम् ।
अर्चित्वा पर्युपासीनौ प्राञ्जली तस्थतुस्तदा ॥ २०
ततः स्नुषां स भगवान्प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेप्सितम् ॥ २१
सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् ।
आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादं च चकार सः ॥ २२

भृगुरुवाच ।

ऋतौ त्वं चैव माता च स्नाते पुंसवनाय वै ।
आलिङ्गेतां पृथग्वृक्षौ साश्वत्थं त्वमुदुम्बरम् ॥ २३
आलिङ्गने तु ते राजंश्चक्रतुः स्म विपर्ययम् ।
कदाचिद्भृगुरागच्छत्तं च वेद विपर्ययम् ॥ २४
अथोवाच महातेजा भृगुः सत्यवतीं स्नुषाम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रवृत्तिर्वै तव पुत्रो भविष्यति ॥ २५
क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्तव सुतो महान् ।
भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ॥ २६
ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः ।

D4. 6 G4 चास्मै (for तस्मै). — d) K3 कन्यां; T1 प्रीनाश्; M2 कन्याश् (for जन्याश्). K3 om. from चासन् up to °सहस्रं तु (in 17c). K1. 2 B1 D2 सुरर्षयः; T2 G3 सुतास्तदा (for सुरास्तदा). K4 D1 कन्यां तां च (D1 प्रादात्) सुरर्षये; G2 तदा कन्यां नृपोत्तम. — e) K1. 2. 4 D1 दत्त्वा; D3 दत्ता; T1. 2 (before corr.) G1 2 4 M1 लब्ध्वं (for लब्ध्वा). K1. 4 D1. 2. 5 T1 G1 M तत्; B1 Dc T2 G2–4 च (for तु). — f) K1. 3 T2 G1. 3 तां (for तान्). K1. 2. 4 D1. 2 [अ]भ्यर्च्य (for दृष्ट्वा). D1. 2 मुदं ययौ (for दिवौ°). — After 17, T2 G2–4 ins.:

569* विस्मयं परमं जग्मुस्तमेव दिवि संस्तुवन् ।

19 b) D1. 2 सभार्यो मुनिपुंगवः. — c) D2 मुनिं (for भृगुं). — d) B2 Dn D4. 6 ह (for च).

20 a) S (except G1) समासीनं. — b) G2. 4 भृगुं (for गुरुं). D5 सुरासुरं°. — c) Dc D1 G2 अर्चयित्वा स्नुषां° (Dc °भ्युषां°).

21 a) K1. 2. 4 विप्रर्षिः (for भगवान्). — b) K3 प्रहृष्टं; D1. 2 M दृष्ट्वा वै (for प्रहृष्टो). K1. 2 वाक्यम्; Dc T1 गुरुर्; T2 G3 मुनिर् (for भृगुर्).

22 a) K1. 2 B1 Dc T G तु; K4 च (for वै). K1. 2. 4 D1. 2 प्रचोद° (for प्रसाद°). K D5 स्म वरं वरयामास. — b) Ś1 K1. 4 भृगुं तं; K3 Dc D5 गुरुं तं (by transp.). — d) T G वै (for च). Ś1 K B1 D1. 2. 5 ददौ तच्च स (Ś1 K2 तच्चास्य; B1 तं च स; D1. 2 तच्चापि) भारत.

23 Ś1 K D5 T G3. 4 om. the ref. (K4 ins. it in marg. *sec. m.*). — c) Ś1 K1 आलिंग्यतां; K2 °गेथाः; K3 T G1. 2 M2 °गेथां; K4 D1. 2 °गतां; Dc1 Dn1. n2 D6 °ग्येतां. — d) B2–4 उडुंबरं. — After 23, K1. 2 B Dc Dn D4. 6 T2 (marg. *sec. m.*) G3 ins.:

570* चरुद्वयमिदं भद्रे जनन्याश्च तवैव च ।
विश्वमावर्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितम् ।
प्राशितव्यं प्रयत्नेन तेन्युक्त्वादर्शनं गतः ।

[(L. 1) K3 D6 तथैव (for तवैव). — (L. 2) Dc त्वया (for मया). — (L. 3) Dc च (for the second प्र-), and इत्यु° (for नेत्यु°).]

24 a) D5 आलिंगनं. Ś1 D5 G3 तु तं राजन्; K1 B Dc Dn D4. 6 T G3 चरौ चैव (B1 T1 राजन्); D1. 2 तु राजेंद्र (for तु ते राजन्). — b) Ś1 K1. 2 B2–4 Dn D4. 6 T2 G3 ते; G1 तु; G4 सं- (for स्म). — cd) Ś1 तं स्म; K3 तत्त्वं; D5 T2 G2. 3 तच्च (for तं च). — K2 B Dc Dn D4. 6 subst. for 24cd (B1. 2 ins. after 24):

571* ततः पुनः स भगवान्काले बहुतिथे गते ।
दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ।

25 Ś1 om. 25ab. — After 25ab, K1. 2 B Dc Dn D4. 6 T2 (marg. *sec. m.*) G3 ins.:

572* उपयुक्तश्चरुर्भद्रे वृक्षे चालिङ्गनं कृतम् ।
विपरीतेन ते सुभ्रूर्मात्रा चैवासि वञ्चिता ।

[(L. 1) Dc मात्रा (for भद्रे). — (L. 2) Dn2 D4. 6 T2 G3 सुभ्रु; Dc भद्रे (for सुभ्रूर्).]

— B4 om. 25cd. — c) Ś1 K1. 2 क्षत्रवृत्तो वै (K1 °सौ); K4 क्षात्रवृत्तिर्वै; D1. 2 क्षत्रियमतिस्.

27 b) T2 G2–4 तु; M1 वा (for सा). — c) Ś1 K1. 2 तादृक् (for ईदृक्). — d) K1. 2 मम (for कामं). K2. 3 पुत्रो (for पौत्रो). T1 भविष्यति (for भवेदिति).

न मे पुत्रो भवेदीदृक् कामं पौत्रो भवेदिति ॥ २७
एवमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिनन्दिता ।
जमदग्निं ततः पुत्रं सा जज्ञे काल आगते ।
तेजसा वर्चसा चैव युक्तं भार्गवनन्दनम् ॥ २८
स वर्धमानस्तेजस्वी वेदस्याध्ययनेन वै ।
बहूनृपीन्महातेजाः पाण्डवेयात्यवर्तत ॥ २९
तं तु कृत्स्नो धनुर्वेदः प्रत्यभाद्भरतर्षभ ।
चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्करोपमवर्चसम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

११६

अकृतव्रण उवाच ।
स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः ।
तपस्तेपे ततो देवान्नियमाद्वशमानयत् ॥ १
स प्रसेनजितं राजन्नधिगम्य नराधिपम् ।
रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ॥ २
रेणुकां त्वथ संप्राप्य भार्यां भार्गवनन्दनः ।
आश्रमस्थस्तया सार्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ॥ ३
तस्याः कुमाराश्चत्वारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः ।
सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीज्जघन्यजः ॥ ४
फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
रेणुका स्नातुमगमत्कदाचिन्नियतव्रता ॥ ५
सा तु चित्ररथं नाम मार्तिकावतकं नृपम् ।

C. 3. 10176
B 3. 116. 6
K. 3. 117. 6

---

28 After 28^{ab}, S ins.:
573* कालं प्रतीक्ष्य तं गर्भं धारयामास यत्नतः ।
— ^{d}) Dn D4. 6 जज्ञे सा (by transp.). — ^{e}) T1 G1 यशसा; T2 G2–4 तपः (for वर्चः).

29 ^{b}) T1 G4 °ध्ययने रतः (for °ध्ययनेन वै). B2–4 Dc Dn D4. 6 T2 G2. 3 च (for वै). — ^{d}) B2–4 Dc G1 अभ्यव° (for अत्यव°). D1. 2 तोषयामास पांडव.

30 ^{a}) B1 तस्य; D3 तं च (for तं तु). — ^{b}) M2 प्रत्यगाद्. — D1 om. 30^{cd}. — ^{c}) Dn2 T2 G2. 3 शास्त्राणि (for चा°). — ^{d}) Ś1 °वर्चसः; K4 D2 °दर्शनं; B1. 2 °तेजसः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2–4 M आरण्य. — *Sub-parvan:* K3 B1. 3. 4 Dc Dn D1. 2. 4–6 (all om. sub-parvan name) mention only कार्तवीर्योपाख्यान; K4 B2 D3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by कार्तवीर्योपाख्यान in B2 D3). — *Adhy. name:* T1 G1 जामदग्न्य(G1 °ग्नि)चरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 114; Dn2 115 (as in text); Dn3 S 116 (M2 118); D1 120. — *Śloka no.:* Dn 46; D1 32.

116

☞ This adhy. is missing in D3 (cf. v.l. 3. 114. 12); the MS. is generally ignored here.

1 ^{c}) B2. 4 Dc Dn1. n3 D4. 6 ततो वेदान्; T1 महातेजा (for ततो देवान्). — After 1, K4 D1. 2 ins.:
574* तं तप्यमानं ब्रह्मर्षिमूचुर्देवाः सवासवाः ।
किमर्थं तप्यसे ब्रह्मन्कः कामः प्रार्थितस्तव ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच देवान्ब्रह्मर्षिसत्तमः ।
स्वर्गहेतोस्तपस्तप्ये लोकाश्च स्युर्ममाक्षयाः ।
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य तदा देवास्तमूचिरे । [5]
नासंततेर्भवेल्लोकः कृत्वा धर्मशतान्यपि ।
स श्रुत्वा वचनं तेषां त्रिदशानां कुरूद्वह ।
[(L. 5) D2 ब्रह्मर्षिणैवमुक्ते तु पुनरूचुर्दिवौकसः. — (L. 6) D2 ब्रह्मर्षे नानपत्यस्य लोकाः संतीह चाक्षयाः.]

2 ^{b}) K1. 4 B1 D1. 2 S (except G1 M1) अभि° (for अधि°). — B1 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^{d}) Ś1 K1. 2 नृप (for नृपः).

3 ^{a}) D1. 2 अथ; G1 चापि (for त्वथ). K4 रेणुकां तु समासाद्य. — ^{c}) D1. 2 आश्रमे स (for °मस्थस्).

4 ^{a}) S (except G4) तस्यां (for तस्याः). — ^{c}) T G2–4 च (for तु).

7 ^{b}) D1. 2 S (except T2 G3) हेम° (for पद्म°). — ^{c}) K3. 4 G2 M1 ऋद्धिमत्तां.

8 ^{a}) B2 Dn D4. 6 च (for तु). Ś1 K3 वै तस्मात्; K4 S सा तस्मिन्; Dn (by transp.) तस्मात्सा. D1. 2 व्यभि-

C. 3. 10176
B. 3. 116. 6
K. 3. 117. 6

ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥ ६
क्रीडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
ऋद्धिमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥ ७
व्यभिचारात्तु सा तस्मात्क्लिन्नाम्भसि विचेतना ।
प्रविवेशाश्रमं त्रस्ता तां वै भर्तान्वबुध्यत ॥ ८
स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्ब्राह्मया लक्ष्म्या विवर्जिताम् ।
धिक्शब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥ ९
ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमण्वान्नाम नामतः ।
आजगाम सुषेणश्च वसुर्विश्वावसुस्तथा ॥ १०
तानानुपूर्व्याद्भगवान्वधे मातुरचोदयत् ।
न च ते जातसंमोहाः किंचिदूचुर्विचेतसः ॥ ११
ततः शशाप तान्कोपात्ते शप्ताश्चेतनां जहुः ।
मृगपक्षिसधर्माणः क्षिप्रमासञ्जडोपमाः ॥ १२
ततो रामोऽभ्यगात्पश्चादाश्रमं परवीरहा ।
तमुवाच महामन्युर्जमदग्निर्महातपाः ॥ १३
जहीमां मातरं पापां मा च पुत्र व्यथां कृथाः ।
तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥ १४
ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः ।
कोपो *अगच्छत्सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीदिदम् ॥ १५
ममेदं वचनात्तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
वृणीष्व कामान्धर्मज्ञ यावतो वाञ्छसे हृदा ॥ १६
स वव्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्पर्शं भ्रातॄणां प्रकृतिं तथा ॥ १७
अप्रतिद्वन्द्वतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
ददौ च सर्वान्कामांस्ताञ्जमदग्निर्महातपाः ॥ १८
कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो ।
अथानूपपतिर्वीरः कार्तवीर्योऽभ्यवर्तत ॥ १९
तमाश्रमपदं प्राप्तमृषेर्भार्या समर्चयत् ।

चारेण सा चैव. — [b]) Ś1 K1. 2 क्लिन्नांगा वै; K3 Dc D5 क्लिन्नांगी वै; K4 D1. 2 संक्लिन्नांगी (for क्लिन्नाम्भसि). — After 8[ab], T (T1 marg.) G2–4 ins.:

575* अन्तरिक्षात्क्षिपतिता नर्मदायां महाह्रदे ।
उत्तीर्य चापि सा यत्नाज्जगाम भरतर्षभ ।

— [c]) T G [अ]थ संत्रस्ता (for [आ]श्रमं त्रस्ता). — [d]) T G1. 3. 4 तस्यै (for तां वै). T2 G3. 4 त्ववुं; G1 [अ]नुवुं (for [अ]न्ववुं).

9 [a]) D1. 2 दृष्ट्वा तां प्रच्युतां धैर्याद्. — [b]) K1. 2 ब्रह्म· (for ब्राह्मया). — [c]) D1. 2 °वीर्यो (for °तेजा). — [d]) D1. 2 जगाद स तु वीर्य°.

10 [b]) K3 मरुता; K3 समन्वा; D1 सुतपो; T1 जमंडो (for रुमण्वान्). D2 भारत (for नामतः). — [d]) Dc T2 G2–4 तदा (for तथा).

11 [a]) K3. 4 B1–3 Dn2. n3 D1. 2. 4–6 °पूर्व्या (for °पूर्व्याद्). — [c]) K1 जातसंदोहाः; K4 G1 °संमोहात्; B2. 4 Dn D4. 6 °सं(Dn1 D4. 6 °स)मोहाः. — [d]) T2 G3. 4 अचे° (for विचे°).

12 [a]) B2–4 Dn D4. 6 T1 G4 M क्रोधात् (for कोपात्). — [b]) Dc सर्वे (for शप्ताश्).

13 [a]) B2. 4 Dn D4. 6 G4 M1 [s]भ्ययात्. — [b]) D1. 2 °मं स्वं युधिष्ठिर. — [c]) B2. 4 Dn D4. 6 °बाहुर् (for °मन्युर्). — [d]) Ś1 K D5 प्रतापवान्; T2 G2–4 महायशाः (for °तपाः).

14 D4 om. (hapl.) 14[a]–15[b]. — After 14[ab], G1 ins.:

576* इत्युक्तो गुरुणा राजन्क्रोधात्तु जमदग्निना ।

15 D4 om. 15[ab] (cf. v.l. 14). — [a]) Ś1 K1. 2 °बाहोर् (for °राज). — [c]) Ś1 K3. 4 D5 व्यगच्छत्; K1. 2 D2 G4 M [s]भ्यग°; B Dn D1. 4. 6 T2 G1–3 [s]म्यग°; Dc [s]भ्यगाद्वै; T1 ह्यगच्छत् (for *अगच्छत्). — [d]) Dc सुतं (for इदम्). Ś1 K B1 D5 स प्रसन्नोब्रवीत्सुतं (B1 °स्तु तं).

16 [a]) Ś1 K B1 Dc राम (for तात). — [b]) T1 G1 कृतं कर्म सुदुष्करं. — [c]) D1. 2 T2 (before corr.) G1. 2. 4 कामं (for कामान्). Ś1 K धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ). — [d]) K3. 4 यावंतो; Dc यांश्च त्वं; D1. 2 यावत्त्वं (for यावतो). Ś1 K1. 4 मत्त इच्छसि; D1. 2 मन्यसे हृदा (for वाञ्छसे हृदा).

17 [b]) Ś1 K D5 वधं प्रति (for वधस्य वै).

18 [c]) Ś1 K1. 4 स (for च). Dc D1. 2 सर्वकामांस्तान्; K4 सकलान्कामान्; T2 G2–4 M1 कामान्सर्वांस्तान् (for सर्वान्कामांस्तान्). Dn2 तान्कामान् (by transp.). T2 G2 स (for तान्). T1 ददौ तस्मै स कामांस्तान्.

19 [b]) G1 सु· (for वि·). — [c]) D1. 2 ततो°; G2 तदा°; G4 अथो° (for अथा°).

20 [b]) D5 मुनिभार्यां; G2. 4 ऋषिरभ्यात् (for ऋषेर्भार्यां). Dn D4–6 T2 G2. 4 समार्च° (for समर्च°). Ś1 K2. 4 ऋषिः

स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथार्चनम् ॥ २०
प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धोमधेन्वास्तदा बलात् ।
जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥ २१
आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयम् ।
गां च रोरूयतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ॥ २२
स मन्युवशमापन्नः कार्तवीर्यमुपाद्रवत् ।
तस्याथ युधि विक्रम्य भार्गवः परवीरहा ॥ २३
चिच्छेद निशितैर्भल्लैर्बाहून्परिघसंनिभान् ।
सहस्रसंमितान्राजन्प्रगृह्य रुचिरं धनुः ॥ २४
अर्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ।
आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् ॥ २५
ते तं जघ्नुर्महावीर्यमयुध्यन्तं तपस्विनम् ।
असकृद्राम रामेति विक्रोशन्तमनाथवत् ॥ २६
कार्तवीर्यस्य पुत्रास्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।
घातयित्वा शरैर्जग्मुर्यथागतमरिंदमाः ॥ २७
अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नौ तथागते ।
समित्पाणिरुपागच्छदाश्रमं भृगुनन्दनः ॥ २८
स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा मृत्युवशं गतम् ।
अनर्हन्तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ॥ २९

C. 3. 10200
B. 3. 116. 29
K. 3. 117. 30

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

पत्न्या सहार्चयत्; K₃ Dc ऋषिभार्या तमर्च(Dc समार्ष)यत्; D₁. ₂ सभार्यो मुनिरर्चयत्; T₂ G₃ ऋषिर्भोवास्यमार्च°. — c) K₁ बाहुमद°; T₂ G₃. ₄ युद्धमानसो मत्तो. — d) K₃. ₄ Dn₃ D₁. ₃. ₄. ₆ अथ; T₂ G₂₋₄ तद् (for तथा). Ś₁ अर्चनात्; K₂ T₂ G₂₋₄ M अर्चनां (for अर्चनम्). T₁ नाभ्यनंदत भारत.

21 a) T₁ प्रगृह्य; T₂ G₂₋₄ प्रमत्तश्च (for प्रमथ्य). Ś₁ आश्रमात्; M₂ चार्चनां (for चाश्रमात्). G₁ तां पूजां कार्तवीर्योऽथ. — b) Ś₁ K₁. ₂ कामधेन्वास्; K₃ होमधेनुर्; K₄ B Dc Dn D₂. ₄₋₆ होमधेनोस्; D₁ T₁ होमधेनुं. K₃ महा-; K₄ B₄ Dn D₂. ₄. ₆ तथा; Dc S ततो; D₁ यथा (for तदा). — d) K₁. ₂ °द्रुमम् (for °द्रुमान्).

22 b) D₁. ₂ T₂ G₂₋₄ M₂ तमा° (for तदा°). — c) B Dc Dn D₄. ₆ G₄ रोरुदतीं (for रोरू°). D₁. ₂ तथाविधं तु तं दृष्ट्वा.

23 a) K₁. ₄ B₂. ₄ Dn D₄. ₆ मृत्यु° (for मन्यु°). K₃ B₂₋₄ Dn D₄. ₆ आपन्नं (for आपन्नः). — c) Ś₁ संगम्य; K₂ संक्रम्य (for वि°). G₁ स्वयं च कार्तवीर्यस्य. — d) G₁ भार्गवः (for महात्मा).

24 K₁. ₂ B₂₋₄ Dc Dn D₄. ₆ T₂ (marg.) G₃ ins. after 24: B₁, after 24ab:

577* अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्मणा ।

B₄ cont.:

578* आगत्य कर्म तत्पित्रे निवेद्य गतवान्वनम् ।

25 a) D₁. ₂ च (for [अ]थ). — c) Ś₁ K₁. ₂ D₁. ₂ तदा राजन् (for विना रामं).

26 a) Dc तं ते जग्मुर्महावीर्या.

27 c) Ś₁ K₃ पात°; K₁. ₂. ₄ B Dc Dn D₄₋₆ M₂ पीड°; T₂ G₃ माद° (for घात°). Ś₁ D₁. ₂ क्षुद्रा (for जग्मुर्). — d) M °दम (for °दमाः). Ś₁ D₁. ₂ जग्मुर्येनागता नृप (Ś₁ °पाः). — After 27, B₄ ins. a colophon.

28 a) Ś₁ K₁. ₂ B₁. ₃. ₄ Dc Dn₂. ₁₃ D₂. ₆ T₁ चैतेषु (for चैतेषु). — b) D₁. ₂ मृते (for -गते).

29 b) K₄ D₁. ₂ तदा (for तथा). — c) Ś₁ K₂. ₄ अनागसं; K₁ D₁. ₂ S (except M₁) अतदर्हं (for अन°). Ś₁ K D₅ महात्मानं (for तथा°).

Colophon om. in K₃ B₄ D₅. G₄ broken. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ D₆ T G₂. ₃ M₁ आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś₁ K (K₃ om.) B (B₄ om.) Dc Dn₁. ₁₃ D₂₋₄. ₆ (all om. sub-parvan name) mention only कार्तवीर्यो(B₁ °वीर्यवधो)पाख्यान; D₁, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by कार्तवीर्योपाख्यान. — *Adhy. name:* T₁ जमदग्निवधः; G₁ जामदग्न्यचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₃ 116 (as in text); Dn₁₃ S (G₄ broken) 117 (M₂ 119); D₁ 121. — *Śloka no.:* Dn 29; D₁ 33.

117

☞ This adhy. is missing in D₃ (cf v.l. 3. 114. 12); the MS. is generally ignored here.

4 b) K₄ महत्सु च; D₁. ₂ मुमूर्षवः (for सुहृत्सु च). Ś₁ K₁. ₂ वा (for च). — d) T G₂₋₄ तातं (for एकं). K₄ D₁. ₂ गतत्रपाः; B₂₃ नराधमाः (for [अ]नपत्रपाः).

११७

C. 3. 10201
B. 3. 117. 1
K. 3. 118. 1

राम उवाच ।

ममापराधात्तैः क्षुद्रैर्हतस्त्वं तात बालिशैः ।
कार्तवीर्यस्य दायादैर्वने मृग इवेषुभिः ॥ १
धर्मज्ञस्य कथं तात वर्तमानस्य सत्पथे ।
मृत्युरेवंविधो युक्तः सर्वभूतेष्वनागसः ॥ २
किं नु तैर्न कृतं पापं यैर्भवांस्तपसि स्थितः ।
अयुध्यमानो वृद्धः सन्हतः शरशतैः शितैः ॥ ३
किं नु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च ।
अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वानपत्रपाः ॥ ४

अकृतव्रण उवाच ।

विलप्यैवं स करुणं बहु नानाविधं नृप ।
प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितुश्चक्रे महातपाः ॥ ५
ददाह पितरं चाग्नौ रामः परपुरंजयः ।
प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्वक्षत्रस्य भारत ॥ ६
संक्रुद्धोऽतिबलः शूरः शस्त्रमादाय वीर्यवान् ।
जघ्निवान्कार्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तकोपमः ॥ ७
तेषां चानुगता ये च क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
तांश्च सर्वानवामृद्नाद्रामः प्रहरतां वरः ॥ ८
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥ ९
स तेषु तर्पयामास पितॄन्भृगुकुलोद्वहः ।
साक्षाद्ददर्श चर्चीकं स च रामं न्यवारयत् ॥ १०
ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
तर्पयामास देवेन्द्रमृत्विग्भ्यश्च महीं ददौ ॥ ११
वेदीं चाप्याददद्धैमीं कश्यपाय महात्मने ।
दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां विशां पते ॥ १२
तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा ।
व्यभजंस्तेन ते राजन्प्रख्याताः खाण्डवायनाः ॥ १३

---

5 N T1 om. the ref. — a) Ś1 विलाप्यैवं; K1. 3 B De Dn D4–6 T2 G3 लालं°. K1 सु-; D5 तु (for स). — b) T2 (before corr.) G4 बहुना विधिवन्नृप. — d) Ś1 damaged. K D2. 5 परंतपः (K4 D5 °तप) (for महातपाः).

6 c) T1 G2 M तेषां (for चापि). — d) S चासकृत् (for भारत).

7 Ś1 damaged. — a) K3. 4 B1. 3 M2 स क्रुद्धो; M1 क्रुद्धोति- (for संक्रुद्धो). T G भार्गवः; M1 बलवान् (for ऽतिबलः). B2. 3 Dn D4. 6 संख्ये; B4 यातः (for शूरः). — d) K4 Dc D1. 2 एवांतको°; M1 एको महाबलः; M2 एकांतको°.

8 Ś1 damaged. — a) T1 G1 तांश्चैवा° (for तेषां चा°). K D1. 2. 5 M तेषां ये चानुगाः (M2 येनुगताः) केचित्. — c) K1. 3 अपामृद्नन्; K4 उपामृद्नाद्; Dc अथामृ°; D1. 2 T2 G3 M अपामृ°; D5 अगृह्णीत (for अवामृ°). — d) Dc रामः परपुरंजयः; M रामः शस्त्रभृतां वरः.

9 Ś1 damaged. — b) K1. 3 D5 ततः; K3 Dc विभुः; D3 प्रभो; T2 G3 पुनः (for प्रभुः). — d) B1. 3. 4 Dc रुधिरैर्; B2 D4–6 रौधिरान् (for रुधिर-). — Cf. Sukthankar, "Epic Studies (VI)", *Annals of the Bhandarkar Or. Res. Inst.*, vol. 18 (1936), p. 24.

10 Ś1 damaged. — b) K2 Dn D1. 2. 4–6 भृगून् (for पितॄन्). K3. 3 Dc D5 भृगुकुलोद्वह; T G कुरुकुलोद्वह. — c) K3. 4 (marg. *sec. m.*) B1 D1. 2 T2 G1–3 चार्चीकं; K4 चार्शकं; B4 चार्वाकं (for चर्चीकं). — d) B3 Dn D4. 6 न्यवेद° (for न्यवार°). K Dc D5 स च तं प्रत्य(D5 पर्य)वार°; B2 स रामं संन्यवेद°.

11 Ś1 damaged. — d) K D5 ऋत्विजे (for ऋत्विग्भ्यश्). B2 Dn D4. 6 प्र-; D1. 2 [अ]थ (for च). B2 Dn D4. 6 ददौ महीं (by transp.).

12 Ś1 damaged up to °व्यामा (in c). — a) K1. 4 T G2. 3 M2 चाप्याददात्; D1. 2 M1 च प्रददौ. — b) Dc Dn1 D4. 6 S काश्यपाय. — c) B Dc T1 G1 °व्यामां तु तां; T2 (before corr.) G2 °व्यामयुतां; G4 व्यायतनं. ❀ Cn: व्यायामेति प्रमादपाठः । ❀ — d) Ś1 K3 Dc T1 G1 नरो° (for नवो°). D1. 2 हिरण्मयीं (for विशां पते).

13 a) B1. 4 Dc G1. 2 M काश्यपस्य. — b) Ś1 K2. 4 तु ये (K4 ते); K1 D1. 2 G2 तथा (for तदा). — c) K4 तेन वै; B2. 4 Dn D4–6 G1 ते तदा (for तेन ते). D1. 2 व्यभंजंत ततो राजन्. — d) Ś1 K1. 2 खं(Ś1 खां)डवाहनाः.

स प्रदाय महीं तस्मै कश्यपाय महात्मने ।
अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ॥ १४
एवं वैरमभूत्तस्य क्षत्रियैर्लोकवासिभिः ।
पृथिवी चापि विजिता रामेणामिततेजसा ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः ।
दर्शयामास तान्विप्रान्धर्मराजं च सानुजम् ॥ १६
स तमानर्च राजेन्द्रो भ्रातृभिः सहितः प्रभुः ।
द्विजानां च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ॥ १७
अर्चयित्वा जामदग्न्यं पूजितस्तेन चाभिभूः ।
महेन्द्र उष्य तां रात्रिं प्रययौ दक्षिणामुखः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

वैशंपायन उवाच ।
गच्छन्स तीर्थानि महानुभावः
पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा ।
सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि
क्वचित्क्वचिद्भारत सागरस्य ॥ १
स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः

C. 3. 1021
B. 3. 118.
K. 3. 119

580* महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ।
राममामन्त्र्य धर्मात्मा.

14 a) B1. 2 De D5 T2 (after corr.) G3. 4 M1 सं- (for स). D2 महीं च तस्मै प्रादाय. — b) B1 De2 D4. 6 T G2. 3 M काश्यपाय. D1. 2 जामदग्न्यो महातपाः. — Ś1 K B1. 2. 4 D5 T1 ins. after 14ab: De G1, after 14:
579* तपः सुमहदास्थाय महाबलपराक्रमः ।
— c) K1. 4 De2 D1 T2 G3 M1 महेंद्र. — T1 transp. महेन्द्रे and वसति (in d).

15 Before 15, K1. 2. 4 D1. 2 ins. अकृतव्रण उ°. — b) Ś1 K1. 2. 4 D5 भरतर्षभ; D1. 2 लोकविश्रुतैः. — c) Ś1 पृथुना (for पृथिवी). Ś1 K D1. 2. 5 च (K4 D2 वि-) जिता कृत्स्ना (for चापि विजिता).

16 a) Ś1 K1. 2 चतुर्दश्यां (for °र्दशीं). D1. 2 चतुर्दश्यां वृतो रामः. — b) Ś1 K1 D5 °त्मना; K3. 4 D1. 2 S °तपाः (for °मनाः). — d) B4 °नुगं (for °नुजम्). Ś1 K De D1. 2. 5 पांडवं च (K1 °वांश्च) सहानुगं (K4 महाभुजं; D1. 2 युधिष्ठिरं; D5 सहानुजं).

17 a) K4 De D1. 2. 5 अभ्यर्च्य (for आनर्च). K2. 3 B Dn D4. 6 G1 राजेंद्र. — b) B1 प्रभुं (for प्रभुः). — c) K3. 4 S स च (T2 G3–4 हि) तस्मै; D1. 2 ब्राह्मणानां (for द्विजानां च).

18 a) K3 B Dn D2. 4. 6 अर्चित्वा जामदग्न्यं स. — b) De चापि (for तेन). Ś1 K1. 2 च प्रभो; K3 वाभिभुः; B Dn D4. 6 चोदितः; De तेन सः; D5 वै विभुः (for चाभिभूः). — c) Ś1 उषित्वा; K1. 2 उषितां (for उष्य तां). D1. 2 तामेव च निशामुष्य. — After 18c, D1. 2 ins.:

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 तीर्थयात्रा. Ś1 K1–3 B1. 2 De Dn1. n3 D2–6 (all om. sub-parvan name) mention only कार्तवीर्यो(B1 °वीर्यवधो)पाख्यान; K4 D1. likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by कार्तवीर्य-वधो(K4 °र्यस्यो)पाख्यान; and Dn2 only कार्तवीर्यवध. To कार्तवीर्योपाख्यान, Ś1 D1–3. 5 add समाप्त. — *Adhy. name:* B4 जामदग्न्योपाख्यानं; T2 G3 जामदग्न्यविजयकथनं; G1 जामदग्न्यचरितसमाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 117 (as in text); Dn3 S 118 (M2 120); D1 122. — *Śloka no.:* Dn 18.

118

☞ D2 is missing up to 15c (cf. v.l. 3. 114. 12); the MS. is generally ignored up to 15ab.

1 b) K3 [अ]रण्यानि (for रम्याणि). — c) Ś1 K2–4 समानि (for सर्वाणि).

2 a) Ś1 K1. 2. 4 D5 स धर्मराजः सु(K1 °राजाभि-; D5 °राजश्च)कृ°; D1. 2 समुद्रतीर्थेषु कृ°. — b) Ś1 K1. 2 T2 G3. 4 °पौत्रैः; K3 °पौत्रवान् (for °पौत्रः). — c) D1. 2 समुद्रगाः °तमाः °स्ताः. — De om. 2cd. — d) T2 G2. 3 M

C. 3. 10215
B. 3. 118. 2
K. 3. 119. 2

महानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः ।
समुद्रगां पुण्यतमां प्रशस्तां
जगाम पारिक्षित पाण्डुपुत्रः ॥ २
तत्रापि चाप्लुत्य महानुभावः
संतर्पयामास पितॄन्सुरांश्च ।
द्विजातिमुख्येषु धनं विसृज्य
गोदावरीं सागरगामगच्छत् ॥ ३
ततो विपाप्मा द्रविडेषु राज-
न्समुद्रमासाद्य च लोकपुण्यम् ।
अगस्त्यतीर्थं च पवित्रपुण्यं
नारीतीर्थान्यथ वीरो ददर्श ॥ ४
तत्रार्जुनस्याग्र्यधनुर्धरस्य
निशम्य तत्कर्म परैरसह्यम् ।
संपूज्यमानः परमर्षिसंघैः
परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ॥ ५
स तेषु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः
कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च ।
संपूजयन्विक्रममर्जुनस्य
रेमे महीपालपतिः पृथिव्याम् ॥ ६
ततः सहस्राणि गवां प्रदाय
तीर्थेषु तेष्वम्बुधरोत्तमस्य ।
हृष्टः सह भ्रातृभिरर्जुनस्य
संकीर्तयामास गवां प्रदानम् ॥ ७
स तानि तीर्थानि च सागरस्य
पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् ।
क्रमेण गच्छन्परिपूर्णकामः
शूर्पारकं पुण्यतमं ददर्श ॥ ८
तत्रोदधेः कंचिदतीत्य देशं
ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद ।
तप्तं सुरैर्यत्र तपः पुरस्ता-
दिष्टं तथा पुण्यतमैर्नरेन्द्रैः ॥ ९
स तत्र तामग्र्यधनुर्धरस्य

पारीक्षित. K₄ पुत्रपौत्रः (for पाण्डु°).

3 ᵃ) Śi K₁. ₂ °भावान् (for °भावः). — ᵇ) K₃ T₁ G₂ M₂ सुरान्पितॄंश्च (by transp.); B₂ पितॄंश्च देवान्.

4 ᵃ) Śi K₃ T₁ G₂ M₁ द्रमिडेषु; K₁ विडमेषु; G₁. ₄ M₂ द्रमिळेषु. K₃ Dc T G₂ M राजा (for राजन्). D₂ ततो वितीर्थानि ददर्श पंच. — D₂ om. 4ᵇᶜᵈ. — ᶜ) K₃. ₄ D₁ परमं पवित्रं; B Dc Dn D₄. ₆ च महापवित्रं; D₅ च अतीव पुण्यं; M₁ च जगाम पुण्यं (for च पवित्र°). — ᵈ) T₂ G₃. ₄ अन्यानि (for नारी-). K₃ अथ वाप्यभ्यपश्यत्; D₅ अथ समेत्य पश्यन्; T₁ G₁ अथ चैवाभ्यगच्छत्; T₂ G₂₋₄ अथ सोभ्यगच्छत्; M अत्र (M₂ तत्र) चैवाभ्यगच्छत् (for अथ वीरो ददर्श). D₁ नाराचतीर्थानि ददर्श पंच.

5 ᵃ) Śi ततो; D₅ तथा; T G₁. ₃. ₄ तेषु; M₁ तस्य (for तत्र). Śi K₁. ₃. ₄in Dc₂ Dn₂ D₁. ₅ G₁ अग्र-; T₂ G₂₋₄ अथ (for अग्र्य-). — ᵇ) K₃. ₄ निशाम्य. Śi K B Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ नरैर् (K₁ करैर्) (for परैर्). B Dn D₄. ₆ अशक्यं (for असह्यम्). — ᶜ) Śi K₁. ₂ D₅ संपूजयामास महर्षिसंघान्. — ᵈ) K₃ तनु सदा (sic); K₄ M तत्र तदा (for पाण्डुसुतः). B₂ च; M₂ [उ]प (for स). Śi K₁. ₂ D₅ अन्वागतश्चापि महर्षिसंघैः; D₁. ₂ मुदं परां तत्र स चैव लेभे.

6 K₃ om. (hapl.) 6ᵈ–8ᵃ. — ᵈ) B Dn D₁. ₂. ₄₋₆ M₁ पृथिव्याः (for °व्याम्).

7 K₃ om. 7 (cf. v.l. 6). — ᵃ) T₁ G₁ द्विजातिमुख्येषु महीपतिः स (= [var.] 3ᶜ). — ᵇ) Śi K₂ °त्तरस्य (for °त्तमस्य). — After 7, M ins.:

581* ततस्तु कावेरिमनन्ततोयां
दिव्याश्रमैर्निर्त्यमुपात्ततोयाम् ।
सहानुजः संप्रविगाह्य पुण्यां
ननन्द नष्टक्लमशोकपापः ।

8 K₃ om. 8ᵃ (cf. v.l. 6). — ᵇ) D₅ धन्यानि (for चा°). K₁ निषेव्य (for बहूनि). Dc D₁. ₂ राजा; T₁ G₁ गच्छन् (for राजन्). K₃ बहूनि चान्यानि निषेव्य राजन्. — ᶜ) K₄ T₁ G₁ राजन् (for गच्छन्). — ᵈ) S (except G₁. ₂) शूर्पाक(T₁ °का)रं (for °रकं).

9 ᵃ) B₂ ततोदधिं; Dc ततोदधेः. K₁. ₂ B₁ D₁ T₁ G₂ M₁ किं (for कं°). — ᶜ) T₂ (before corr.) G₄ ततः (for तप्तं). K₁. ₂ transp. सुरैः and तपः. Dn D₅. ₆ अत्र (for यत्र). — ᵈ) K₁ °तमं; B Dn D₄₋₆ °परैर् (for °तमैर्).

10 ᵃ) Cf. 5ᵃ. K₁. ₂. ₄ D₅ तामग्र्यतपोधनस्य. — ᵇ)

वेदीं ददर्शायतपीनबाहुः ।
ऋचीकपुत्रस्य तपस्विसंघैः
समावृतां पुण्यकृदर्चनीयाम् ॥ १०
ततो वसूनां वसुधाधिपः स
मरुद्गणानां च तथाश्विनोश्च ।
वैवस्वतादित्यधनेश्वराणा-
मिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ॥ ११
भगस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य
पतेरपां साध्यगणस्य चैव ।
धातुः पितॄणां च तथा महात्मा
रुद्रस्य राजन्सगणस्य चैव ॥ १२
सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव
पूष्णश्च ये चाप्यमरास्तथान्ये ।
पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां
ददर्श राजा सुमनोहराणि ॥ १३
तेषूपवासान्विविधानुपोष्य
दत्त्वा च रत्नानि महाधनानि ।
तीर्थेषु सर्वेषु परिप्लुताङ्गः
पुनः स शूर्पारकमाजगाम ॥ १४
स तेन तीर्थेन तु सागरस्य
पुनः प्रयातः सह सोदरीयैः ।
द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भि-
स्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ॥ १५
तत्राभिषिक्तः पृथुलोहिताक्षः
सहानुजैर्देवगणान्पितॄंश्च ।
संतर्पयामास तथैव कृष्णा
ते चापि विप्राः सह लोमशेन ॥ १६
स द्वादशाहं जलवायुभक्षः
कुर्वन्क्षपाहःसु तदाभिषेकम् ।
समन्ततोऽग्नीनुपदीपयित्वा
तेपे तपो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ १७
तमुग्रमास्थाय तपश्चरन्तं
शुश्राव रामश्च जनार्दनश्च ।
तौ सर्ववृष्णिप्रवरौ ससैन्यौ
युधिष्ठिरं जग्मतुराजमीढम् ॥ १८
ते वृष्णयः पाण्डुसुतान्समीक्ष्य
भूमौ शयानान्मलदिग्धगात्रान् ।
अनर्हतीं द्रौपदीं चापि दृष्ट्वा

C. 3. 102.2
B. 3. 118. 19
K. 3. 119. 19

K$_4$ D$_5$ °बाहुरम्यां (for °पीनबाहुः). — [c]) K$_3$ B$_2$ S आर्चीक° (for ऋचीक°). — [d]) K$_{1.4}$ °चितां; K$_3$ °श्रितां (for °वृतां).

12 G$_4$ om. 12^{ab}. — [a]) K$_3$ B De Dn D$_{4.6}$ भव° (for भृग°). — [b]) K$_4$ पत्युस्त्वपां (for पतेरपां). — [c]) T$_2$ G पार्थः (for धातुः). — [d]) Ś$_1$ K चापि (for चैव). D$_{1.2}$ सगणाधिपस्य (for सगणस्य चैव).

13 G$_4$ om. 13^{ab}. — [b]) B$_4$ Dn पुण्याश्च; De पूज्या° (for पूष्ण°). G$_1$ [अ]परास (for [अ]मरास्). — [c]) Ś$_1$ K D$_{1.2.5}$ तीर्था° (for चाप्या°).

14 [b]) D$_{1.2}$ दानानि (for रत्नानि). K$_4$ S महानुभावः; B De Dn D$_{4.6}$ महांति राजा; D$_{1.2}$ तथा द्विजेभ्यः (for महा°). — [c]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1.2.5}$ पुण्ये°; K$_4$ M रम्ये° (for सर्वे°). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ G$_1$ च (for स). K$_{2-4}$ De D$_{1.4.5}$ सूर्पारकम्; S (except G$_2$) शूर्पाकरम्. T$_2$ G$_{1.3}$ आमसाद (for आज°).

15 [a]) K S (except G$_4$ M$_2$) तीरेण (for तीर्थेन). T$_2$ G$_{2-4}$ च (for तु). — G$_4$ om. 15^{cd}. — [c]) S (G$_4$ om.) कथितं (for प्र°). T$_2$ G$_3$ ब्रुवद्भिस् (for महद्भिस्). — D$_3$ resumes! — [d]) K$_4$ D$_{1-3}$ च ततो ज° (for समुपाज°).

16 D$_5$ (om. hapl.) 16^b–17^a. — [b]) B$_2$ ऋषींश्च (for पितॄं°). — [d]) G$_1$ तैश्चापि (for ते चापि).

17 D$_5$ om. 17^a (cf. v.l. 16). — [b]) Ś$_1$ K$_2$ सदाहःसु; K$_3$ D$_1$ G$_4$ क्षपाहः स; T G$_{2.3}$ क्षपाहं स (for क्षपाहःसु). D$_5$ T$_2$ G$_{2-4}$ तथा°; T$_1$ M ततो° (for तदा°). — [c]) Ś$_1$ °दंस°; K$_{1.2}$ °जीव° (for °दीप°).

18 [a]) S स(M त)मागतं तत्र (for तमुग्रं°). Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_{3.5}$ तपो वसंतं (for तप°). D$_{1.2}$ तमुग्ररूपे तपसि प्रपन्नं. — [c]) D$_{1.2}$ वृष्णिलोक°; T$_2$ G$_{3.4}$ वृष्णिवीर° (for सर्ववृष्णि°). D$_{1.2}$ प्रवीरौ (for ससैन्यौ).

19 [a]) Ś$_1$ K$_2$ सुतीक्ष्णान्; K$_4$ निरीक्ष्य (for समीक्ष्य). — [b]) Ś$_1$ K De D$_{3.5}$ °पंकदिग्धान् (for °दिग्धगात्रान्). — [c]) T$_2$ G$_{3.4}$ सुदुःखितां (for अनर्हतीं). — [d]) G$_{1.4}$

C. 3. 10232
B. 3. 118. 19
K. 3. 119. 19

सुदुःखिताश्चुक्रुशुरार्तनादम् ॥ १९
ततः स रामं च जनार्दनं च
कार्ष्णिं च साम्बं च शिनेश्च पौत्रम् ।
अन्यांश्च वृष्णीनुपगम्य पूजां
चक्रे यथाधर्ममदीनसत्त्वः ॥ २०
ते चापि सर्वान्प्रतिपूज्य पार्थां-
स्तैः सत्कृताः पाण्डुसुतैस्तथैव ।
युधिष्ठिरं संपरिवार्य राज-
न्नुपाविशन्देवगणा यथेन्द्रम् ॥ २१
तेषां स सर्वं चरितं परेषां
वने च वासं परमप्रतीतः ।
अस्त्रार्थमिन्द्रस्य गतं च पार्थं
कृष्णे शशंसामरराजपुत्रम् ॥ २२
श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीता-
स्तांश्चापि दृष्ट्वा सुकृशानतीव ।
नेत्रोद्भवं संमुमुचुर्दशार्हा
दुःखार्तिजं वारि महानुभावाः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

जनमेजय उवाच ।
प्रभासतीर्थं संप्राप्य वृष्णयः पाण्डवास्तथा ।
किमकुर्वन्कथाश्चैषां कास्तत्रासंस्तपोधन ॥ १
ते हि सर्वे महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ।

सुदुःखितान्. K3 M चक्रुरनीव नादान् (M2 °नादं) (for चुक्रु° etc.). B1 D3. 5 T2 G2–4 आर्तनादान्; De T1 G1 °नादाः (for °नादम्).

20 a) M2 राजा ह (for ततः स). — b) D1. 2 वृष्णींश्च (for कार्ष्णिं च). K4 D5 शांबं च; D1. 2 सर्वांश्च (for साम्बं च). K1. 2 T2 G3 पुत्रं (for पौत्रम्). — c) Ś1 K B4 D1–3. 5 राजा (for पूजां). — d) Ś1 अधीन°; Dn2. n3 D6 G4 अहीन° (for अदीन°). D1. 2 चक्रे यथासंविदं धर्मसूनुः.

21 a) De D1. 3 सर्वे (for सर्वान्). D1 सर्वास् (for पार्थान्). Ś1 K D5 तैश्चापि सर्वैः प्रतिपूजि(K1 °पादि)तश्च (K3. 4 °तः सः). — b) Ś1 K D3. 5 ते; De सु- (for तैः). Ś1 K1. 2 D1 T1 G1. 2. 4 M1 °सुतास् (for °सुतैस).

22 a) Ś1 K D3. 5 M नु; De Dn2 D2 च (for स). — c) G1 M इंद्रं च (for इन्द्रस्य). — d) T2 G3. 4 कृष्णः (for कृष्णे). B De Dn D4. 6 निवेशनं हृष्टमनाः शशंस.

23 a) Ś1 K1. 3. 4 D1–3. 5 च (for तु). Ś1 K2 पुनः (for वचः). — b) T2 G2–4 सुकृतीन्; G1 [अ]तिकृशान् (for सुकृ°). — c) Ś1 °द्भवाश्रुं; K2 °द्भवासुं (for °द्भवं सं-). B Dn D4. 6 G2 महार्हा (for दशार्हा). — d) D1. 2 सर्वे तदा (for दुःखा°). Ś1 K D1–3. 5 दुःखकरा (K3 D2 °करं; D1 °तरं) रिपूणां (for वारि महा°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B1. 3. 4 De Dn D4. 6 तीर्थयात्रा. K4 B2 D1. 2 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2 वृष्णिसमागमः; K3 वृष्ण्यागमनं; B4 कृष्णागमनं; D3. 5 वृष्णिपांडवयोः (D5 °डव-) समागमः; M2 वासुदेवदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 117; Dn2 118 (as in text); Dn3 S 119 (M2 121); D1 123. — *Śloka no.:* Dn D1 23.

119

1 a) Ś1 K1. 2 B2 Dn D1. 2. 4. 6 आसाद्य (for संप्राप्य); cf. v.l. 3. — b) Dn D4. 6 पांडवा वृष्णयस् (by transp.). Ś1 K1. 2 T1 तदा (for तथा). — c) K3 D5 चैव; D1–3 T2 (before corr.) G4 तेषां (for चैषां). — d) Ś1 K1. 2 के; G1 ते (for कास्). Dn2 D4. 6 तथा (for तत्र). Ś1 K1. 2 °वने (for °धन).

2 a) De [S]पि; T2 G2–4 च (for हि). — b) T2 G3. 4 सर्वे शास्त्र° (for सर्वशास्त्र°).

3 a) B2 D1–3 T2 G3. 4 आसाद्य (for संप्राप्य); cf.

वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदश्च परस्परम् ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यं तीर्थं महोदधेः ।
वृष्णयः पाण्डवान्वीरान्परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३
ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः ।
वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्षणम् ॥ ४
न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय
जन्तोरधर्मश्च पराभवाय ।
युधिष्ठिरो यत्र जटी महात्मा
वनाश्रयः क्लिश्यति चीरवासाः ॥ ५
दुर्योधनश्चापि महीं प्रशास्ति
न चास्य भूमिर्विवरं ददाति ।
धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-
नितीव मन्येत नरोऽल्पबुद्धिः ॥ ६
दुर्योधने चापि विवर्धमाने
युधिष्ठिरे चासुख आत्तराज्ये ।
किं न्वद्य कर्तव्यमिति प्रजाभिः
शङ्का मिथः संजनिता नराणाम् ॥ ७
अयं हि धर्मप्रभवो नरेन्द्रो
धर्मे रतः सत्यधृतिः प्रदाता ।
चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्थो
धर्मादपेतश्च कथं विवर्धेत् ॥ ८
कथं नु भीष्मश्च कृपश्च विप्रो
द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः ।
प्रव्राज्य पार्थान्सुखमामुवन्ति
धिक्पापबुद्धीन्भरतप्रधानान् ॥ ९
किं नाम वक्ष्यत्यवनिप्रधानः
पितॄन्समागम्य परत्र पापः ।
पुत्रेषु सम्यक्चरितं मयेति
पुत्रानपापानवरोप्य राज्यात् ॥ १०
नासौ धिया संप्रतिपश्यति स्म
किं नाम कृत्वाहमचक्षुरेवम् ।
जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु
प्रव्राज्य कौन्तेयमथापि राज्यात् ॥ ११

C. 3. 10247
B. 3. 119. 11
K. 3. 120. 11

---

v.l. 1). De प्रभासं ते समासाद्य. — [b]) K1 D3 पुण्यं तीरे; K3 पुण्ये तीरे; K4 पुण्यतीरे; B1. 3 De S पुण्यनीर्थं; D1 पुण्यतीर्थे; D2 पुण्ये तीर्थे; D6 पुण्यं तीरं. — [c]) N (except K1 B1 De3 D1) वीराः (for वीरान्).

6 [c]) Dn2. n3 G1 वरीयान् (for गरी°). — [d]) K1. 2 M [ए]व (for [इ]व). D1. 2 धर्मं च विदामि महानुभाव.

7 Ś1 damaged. — [a]) K B3 De D3. 5 °धनं वीक्ष्य; D1. 2 °धनं चापि (for °धने चापि). The same MSS. °मानं (for °माने). — [b]) K B3 De D1–3. 5 युधिष्ठिरं. K B De Dn D3–6 चा(B1 वा)सुखम्. K B3 De D6 आत्तराज्यं; D3 अंतरोष्णं; D6 आसवंतं; T1 आत्तसारे; T2 G2. 4 आर्तं(T2 °र्ति)राज्ये. D1. 2 वा वनवासक्लिष्टं (for चासुख आत्त°). — After 7[ab], T1 G1 ins.:

582* हृतस्वराज्यायतनार्थभार्ये
दुर्योधनेनाल्पधिया च पार्थे ।

— [c]) K1. 4 B De D1. 2 T1 G1 किं स्वद्य; K2. 3 Dn D4–6 G2 किं स्वत्र; T3 G3. 4 किंचित्र; M2 किं न्वत्र. D3 वर्तव्यम्; T1 कर्ताहम्; G4 वक्तव्यम् (for कर्तव्यम्). K1. 3. 4 De D1. 3. 6 S (except G1) इह; D3 ऊचुः (for इति). — [d]) D1. 2 सशंकता (for शङ्का मिथः).

8 [a]) B De Dn D4 M2 स (for हि). — [b]) K3 वृतः; K4 D1–3 स्थितः; B1. 3. 4 De Dn D4–6 धृतः; T2 G3 रतिः G1 धृतिः (for रतः). Ś1 K2. 4 B1 D1–3. 5 महात्मा (for प्रदाता). — [c]) Ś1 K1. 3 B3 D1–3 चलेच्च; K4 D6 M °त (for °द्धि). De राज्यार्थसुखाच्च. T G चलेत राज्यादिति संशयो मे. — [d]) Ś1 K D1–3. 5. 6 अपेतं. K4 B2 Dn D4 T2 G3 तु (for च). Ś1 K D1–3. 5. 6 नु कुर्यात् (for विवर्धेत्). T2 G3. 4 धर्मादधर्मश्चरितो गरीयान् (= 6[c]).

9 [a]) Ś1 K1. 2 De G1 च; Dn1. n2 D3 तु (for नु). — [b]) K3 कुलस्य वृद्धाः; K4 कुलप्रवृद्धः; D6 कुले च वृद्धाः.

10 [c]) T1 G1 सत्यं (for सम्यक्). Ś1 K1. 2 [ए]व (for [इ]ति). — [d]) B Dn D4 व्यप° (for अव°). Ś1 K1. 2 राज्यम् (for राज्यात्).

11 K4 om. (haplr.) 11. — [a]) B2 °पश्यते; G1 पृच्छति (for °पश्यति). — [c]) Ś1 K (K4 om.) D3. 5. 6 इह; D1. 2 G2 M1 अपि (for इति). — [d]) B1. 4 इतः; B2. 3 De Dn D4 इति (for अथ). Ś1 K (K4 om.) D1–3. 5. 6 [अ]धि-; B1. 4 De स्व-; B2. 3 Dn D4 स्म (for

C. 3. 10248
B. 3. 119. 12
K. 3. 120. 12

नूनं समृद्धान्पितृलोकभूमौ
चामीकराभान्क्षितिजान्प्रफुल्लान् ।
विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः
कृत्वा नृशंसं बत पश्यति स्म ॥ १२
व्यूढोत्तरांसान्पृथुलोहिताक्षा-
न्नेमान्स्म पृच्छन्स शृणोति नूनम् ।
प्रस्थापयद्यत्स वनं ह्यशङ्को
युधिष्ठिरं सानुजमात्तशस्त्रम् ॥ १३
योऽयं परेषां पृतनां समृद्धां
निरायुधो दीर्घभुजो निहन्यात् ।
श्रुत्वैव शब्दं हि वृकोदरस्य
मुञ्चन्ति सैन्यानि शकृत्समूत्रम् ॥ १४
स क्षुत्पिपासाध्वकृशस्तरस्वी
समेत्य नानायुधबाणपाणिः ।
वने स्मरन्वाममिमं सुघोरं
शेषं न कुर्यादिति निश्चितं मे ॥ १५
न ह्यस्य वीर्येण बलेन कश्चि-
त्समः पृथिव्यां भविता नरेषु ।
शीतोष्णवातातपकर्शिताङ्गो
न शेषमाजावसुहृत्सु कुर्यात् ॥ १६
प्राच्यां नृपानेकरथेन जित्वा
वृकोदरः सानुचरान्रणेषु ।
स्वस्त्यागमद्योऽतिरथस्तरस्वी
सोऽयं वने क्लिश्यति चीरवासाः ॥ १७
यो दन्तकूरे व्यजयन्नृदेवा-
न्समागतान्दाक्षिणात्यान्महीपान् ।
तं पश्यतेमं सहदेवमद्य
तपस्विनं तापसवेषरूपम् ॥ १८
यः पार्थिवानेकरथेन वीरो
दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धशौण्डः ।

[अ]पि). Śi K1. 2 राज्यं (for राज्यात्).

12 d) S संपश्यतीदं हि (G2 नि-) कृतं नृशंसं.

13 a) K3 मिहोन्नतांसान्; B2. 3 व्यूढोत्तरांशान्; D3 व्यूढोरस्कान् (m as in text); T1 G1. 2 M व्यूढांतरांसान्; T2 G3. 4 व्यूढांतरांस्तान्. D1. 2 मूढांतरास्मा निकृतिस्वभावो. — b) K4 B De Dn D3–6 M om. न. Śi स; K1. 2 न; T2 G2. 3 M2 च (for स्म). Śi K1. 3. 4 M न; G2 च (for स). Dn3 शृणाति (see below). D1. 2 भ्रातुः सुतानां स नृशंसकर्ता. ❀ Cn: शृणाति हिनस्ति । शृणोतीति लेखकप्रमादः । न शृणोतीति गौडपाठे तु ...। ❀ — c) B1. 2. 4 Dn D1. 4–6 प्रास्था° (for प्रस्था°). B3 प्रस्थापयामास (for °यद्यत्स्म). S यत्र (for यत्स्म). K2 निशंको; Dn म°; D5 भृशं यो; T G1–3 विशंको; G4 सशोको (for ह्य°). — d) Śi K1. 3. 4 D3. 5. 6 °राज्यं (for °शस्त्रम्).

14 a) T2 G3. 4 सोयं. Śi K1. 3 D1 पृतनाः समृद्धाः. — b) Śi K D3. 5 °बाहुर् (for °भुजो). B3 D3 वि-; De [s]भि- (for नि-). — c) Śi K1 [अ]पि; K2 D5 हि (for [ए]व). K2 D1. 2 T1 G1 M च; T2 G2–4 तु (for हि).

15 a) D1. 2 °सार्नि°; T2 G2–4 °साद्धि° (for °साध्व°). B1 D1. 2 T2 G2. 3 तपस्वी (for तर°). — c) D1. 2 क्लेशानिमान्संस्मरन्घोरतापो. — d) D1. 2 हन्यात्स वीर्याद् (for शेषं न कुर्याद्). Śi K1. 2 D3. 5 निश्चयो (for निश्चितं).

16 a) K1 reads 16ab after 17. S (except M1) वीर्ये च बले च. D1. 2 न चास्य कश्चिद्धि बलेन तुल्यो. — b) B De Dn D4. 6 समः पृथिव्यामपि विद्यतेन्यः; D1. 2 भवेत्पृथिव्यामथ वामरेषु. — K4 om. (haplʼ) 16c–17b. — c) B De Dn D4. 6 T G स शीत- (for शीतोष्ण-). Śi K3 B1. 2 D4–6 कर्षितांगो. — d) D1. 2 निः- (for न). Dn1 [अ]सुहृत्स (for [अ]सुहृत्सु).

17 K4 om. 17ab (cf. v.l. 16). — a) Śi K1 Dn2 D1. 4 T2 G3 प्राच्यान् (for प्राच्यां). — After 17, K1 reads 16ab.

18 a) K2 B De Dn D4. 6 सिंधुकूले; K3. 4 D3. 5 दंत- (D5 [s]नंत-)वक्त्रान्; D1. 2 शूरवर्यो; T1 G1 M1 दन्तकूरे; T2 दंडकूटे; G2 दंतिकूटे; G3. 4 दंतकूटे (for दन्तकूरे). K3. 4 D3. 5 अजयन्; T1 G2. 4 न्यज°; G1 [s]त्यज°; M1 ह्यज° (for व्यज°). K3. 4 D3. 5 G1 समस्तान्; D1. 2 T G2–4 M समेतान् (for नृदेवान्). — c) Śi K1–3 D5 पश्य चैनं; K4 De °तेनं (for °नेमं). Śi उद्यतं; K3. 4 D1. 2 वनस्थं (for अद्य). — d) B De Dn D4. 6 G2. 4 M2 तरस्विनं. Śi K1 °वेशरूपं; T2 G2–4 °रूपवेषं.

19 a) Śi K2 वीरान्; K1 जिग्याद्; K3. 4 B D (except D3. 5) जिग्ये (for वीरो). — b) D1. 2 बद्धतूणः (for युद्ध°). — c) Śi K D3 माद्रीसुतो (for सोऽयं वने). — K3 फल-

सोऽयं वने मूलफलेन जीव-
झटी चरत्यद्य मलाचिताङ्गः ॥ १९
सत्रे समृद्धेऽतिरथस्य राज्ञो
वेदीतलादुत्पतिता सुता या ।
सेयं वने वासमिमं सुदुःखं
कथं सहत्यद्य सती सुखार्हा ॥ २०
त्रिवर्गमुख्यस्य समीरणस्य
देवेश्वरस्याप्यथ वाश्विनोश्च ।
एषां सुराणां तनयाः कथं नु
वने चरन्त्यल्पसुखाः सुखार्हाः ॥ २१
जिते हि धर्मस्य सुते सभार्ये
सभ्रातृके सानुचरे निरस्ते ।
दुर्योधने चापि विवर्धमाने
कथं न सीदत्यवनिः सशैला ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

१२०

सात्यकिरुवाच ।
न राम कालः परिदेवनाय
यदुत्तरं तत्र तदेव सर्वे ।
समाचरामो ह्यनतीतकालं
युधिष्ठिरो यद्यपि नाह किंचित् ॥ १
ये नाथवन्तो हि भवन्ति लोके
ते नात्मना कर्म समारभन्ते ।
तेषां तु कार्येषु भवन्ति नाथाः

C. 3. 10260
B. 3. 120. 2
K. 3. 121. 2

मूलेन (for मूलफलेन). D_5 S जिग्ये रणे तं नकुलं वनेस्मिन् (D_5 नकुलं तं वनेषु). — [d]) Dn_2 चलत्यद्य; $D_{1.2}$ चरत्पंक- (for चरत्यद्य). S संपश्यतेमं मलदिग्धगात्रं. — After 19, $Ś_1$ ins.:

583* जिग्ये रणे तं नकुलं वनेषु
संपश्यते मेऽद्य मनः सुदीनम् ।

20 [b]) K_3 सुनेयं; $D_{1.2}$ सुमध्यमा (for सुता या). — [c]) B_2 सुघोरं (for सुदुःखं). — [d]) K_{2-4} $D_{3.5}$ वमत्यद्य (for सहं). B_2 transp. कथं and सती.

21. $Ś_1$ damaged. K_2 D_5 om. (haplʼ) 21. — [a]) G_1 तथैव वायोर् (for समी°). — [b]) D_1 S तथा (for [अ]थ वा). — [c]) S (except G_4) तेषां (for एषां). $G_{2.4}$ वने (for नु). $D_{1.2}$ एषां सुता दीर्घभुजा वनेस्मिन्. — [d]) $D_{1.2}$ कथं (for वने). T_2 G_{2-4} चरंत्यमी (for वने चरन्ति). Dn [S]-चरन् (!) (for चरन्ति). B De $D_{4.6}$ अस्तं°; Dn ह्यस्तं° (!) (for अल्प°).

Colophon lost in $Ś_1$. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_2 T G_{2-4} M_1 आरण्य. — *Sub-parvan:* De तीर्थयात्रा. $K_{3.4}$ $B_{1.2}$ D_{1-3} (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* $K_{1.2.4}$ रामवाक्यं; B_4 D_5 बलदेववाक्यं; De प्रभासे बलदेववाक्यं; Dn_3 प्रभासे यादवसंगमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 118; Dn_2 119 (as in text); Dn_3 S 120 (M_2 122); D_1 124. — *Śloka no.:* $Dn_{1.3}$ 21; Dn_2 D_1 22.

120

1 $Ś_1$ damaged. — [a]) $D_{1.2}$ परिदेवितस्य. — [b]) $K_{1.2}$ B_{2-4} Dn D_{4-6} त्वत्र (for तत्र). — After 1^{ab}, $D_{1.2}$ ins.:

584* कुर्वीनहे यच्च हितं भवेत्तु
राज्ञे ह्यस्मायाजमीढाय नित्यम् ।

— [c]) T $G_{1.3}$ समं°; G_4 M त्वनं° (for ह्यनं°). $D_{1.2}$ मया च रामाद्य वृतः स कालो.

2 $Ś_1$ damaged. — [a]) M ते (for ये). K_2 Dn $D_{3.4-6}$ [S]द्य; B_3 [S]त्र; B_3 नु (for हि). — [b]) K $D_{1-3.5}$ न ते स्वयं (D_{3m} ते नात्मना as in text). M ये (for ते). $B_{1.3}$ °चरंति (for °रभन्ते). — [c]) K_{1-3} $D_{1-3.5}$ M तेषां ($D_{3.5}$ येषां) समर्थो वि(M हि)चरति नाथाः. — [d]) K_1 Dn_3 D_6 शिष्यां°; $D_{1.2.3}$ (m as in text) शय्यां° (for शैल्यां°). ❀ Cn: शिष्यादय इत्येव पाठः । शैल्यादय इति पाठे तु स्वार्थे ष्यञ् । ❀

C. 3. 10260
B. 3. 120. 2
K. 3. 121. 2

शैब्यादयो राम यथा ययातेः ॥ २
येषां तथा राम समारभन्ते
कार्याणि नाथाः स्वमतेन लोके ।
ते नाथवन्तः पुरुषप्रवीरा
नानाथवत्कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ॥ ३
कस्मादयं रामजनार्दनौ च
प्रद्युम्नसाम्बौ च मया समेतौ ।
वसत्यरण्ये सह सोदरीयै-
स्त्रैलोक्यनाथानधिगम्य नाथान् ॥ ४
निर्यातु साध्वद्य दशार्हसेना
प्रभूतनानायुधचित्रवर्मा ।
यमक्षयं गच्छतु धार्तराष्ट्रः
सबान्धवो वृष्णिबलाभिभूतः ॥ ५
त्वं ह्येव कोपात्पृथिवीमपीमां
संवेष्टयेस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा ।
स धार्तराष्ट्रं जहि सानुबन्धं
वृत्रं यथा देवपतिर्महेन्द्रः ॥ ६
भ्राता च मे यश्च सखा गुरुश्च
जनार्दनस्यात्मसमश्च पार्थः ।
यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमं त-
त्करोति कर्माढ्यमपारणीयम् ॥ ७
तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रै-
र्विहत्य सर्वाणि रणेऽभिभूय ।
कायाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः
शरोत्तमैरुन्मथितास्मि राम ॥ ८
खड्गेन चाहं निशितेन संख्ये
कायाच्छिरस्तस्य बलात्प्रमथ्य ।
ततोऽस्य सर्वाननुगान्हनिष्ये
दुर्योधनं चापि कुरूंश्च सर्वान् ॥ ९
आत्तायुधं मामिह रौहिणेय

---

3 G_4 om. 3. — [a]) K_3. 4 B_1 D_{1-3} M_1 तेषां (for येषां). K_4 °चरंति; M_1 °चरंते (for °रभन्ते). — [b]) $Ś_1$ समतेन; K_2 सुमतेन; B_3 स्वयमेव; $D_{1.2}$ स्वबलेन (for स्वम°). T_2 (before corr.) समयेन लोकाः (for स्वमतेन लोके).

4 [a]) $G_{3.4}$ तस्माद् (for कस्माद्). K_1 असौ; B_{1-3} D_c अमी; B_4 D_n $D_{4.6}$ इमौ; D_3 इमे (for अयं). — K_3 om. 4^b–5^a. — [b]) K_4 B $D_{4.5}$ °शांबौ. — [c]) $K_{1.4}$ $B_{1.3}$ M वसत्यरण्ये (as in text); $D_{1.2}$ दीनोथ राजा; the rest वसंत्यरण्ये. — [d]) $B_{1.2.4}$ D_n $D_{1-4.6}$ G_2 M_2 अभि° (for अधि°). K_1 B_1 D_n $D_{3m.4.6}$ पार्थाः (K1 °थैः); B_4 पार्थान् (for नाथान्).

5 K_3 om. 5^a (cf. v.l. 4). — [a]) $D_{1.2}$ सा ह्यद्य; T $G_{3.4}$ स्वाध्वद्य (for साध्वद्य). — [b]) $Ś_1$ K_4 D_3 °नागायुध-; $D_{1.2}$ °पादा युधि; D_5 °नागा युधि (for °नानायुध-). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_{n1} D_5 -चित्रकर्मा; M -चित्रवर्मिणी (for -चित्रवर्मा).

6 [a]) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ स्वमेव; D_5 स्वं देव (for स्वं ह्येव). — [b]) $D_{1.2}$ वासुदेवः (for शार्ङ्गं). — [d]) $D_{1.2}$ सुरेंद्रः; S (T_2 before corr.) नरेंद्र (for महेन्द्रः).

7 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ [अ]पि (for first च). K_3 B D (except $D_{1-3.5}$) T_1 G_1 M स (for second च). — [b]) D_c [अ]द्य (for [आ]त्म-). K_4 -सखः स; M_1 -सखश्च (for -समश्च). $D_{1.2}$ कृष्णस्य चात्मा मम चैव पार्थः. — After 7^{ab}, $B_{1.2.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) ins.:

585* यदर्थमैच्छन्मनुजाः सुपुत्रं
शिष्यं गुरुश्चाप्रतिकूलवादम् ।
[([b]) B_1 D_n युरं (for गुरुश्च).]

— [c]) $D_{1.2}$ T_1 G_1 M_1 तदर्थम्; T_2 G_3 यदर्थं; $G_{2.4}$ M_2 तदर्थं (for यदर्थम्). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ अभ्युद्यमम्. $Ś_1$ K D_5 च (for तत्). $D_{1.2}$ एको हि यदद्य मन्ये; S एको हि (M_2 [s]थ) य उद्यमन्वै (M_1 एकोभिसमुद्वहन्वै) (for अभ्युद्यतमुत्तमं तत्). — [d]) $G_{2.4}$ करोतु. K_3 कर्णस्तम्; $D_{1.2}$ कर्णेऽम्; S कर्णोऽम् (for कर्माढ्यम्). S (except M_2) अवारणीयं.

8 [a]) $Ś_1$ K_2 प्राप्या° (for तस्या°). G_1 °शस्त्राणि (for °वर्षाणि). — [b]) $Ś_1$ K $B_{2.4}$ D_3 M_1 नि° (for वि°). $Ś_1$ K_2 शस्त्राणि; D_3 शत्रूंश्च (for सर्वाणि). $D_{1.2}$ विधूय (for ऽभिभूय). — [c]) $Ś_1$ K_2 तस्य (for सर्प-).

9 [a]) T_1 M संखे; T_2 (before corr.) G_2 संघे (for संख्ये). — [c]) $Ś_1$ K D_c $D_{1-3.5}$ निहंस्ये; G_1 वधिष्ये (for हनिं°).

10 [a]) S युधि (for इह). — [b]) $Ś_1$ K_2 भोजा; K_1 भूजा; K_3 $D_{1.2}$ भूपा; K_4 चेमे; B D_c D_n $D_{5.6}$ भैमा; S सर्वे (for भौमा as in $D_{3.4}$ only). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ निहन्मि श्लोकः (for निघ्नन्तमेकं). G_1 °वीरं; G_2 M_1 °यौधं (for °योधं). — [d]) $B_{1.4}$ D_c D_{n2} अग्निद्; $B_{2.3}$ $D_{n1.n3}$

पश्यन्तु भौमा युधि जातहर्षाः ।
निघ्नन्तमेकं कुरुयोधमुख्या-
न्काले महाकक्षमिवान्तकाग्निः ॥ १०
प्रद्युम्नमुक्तान्निशितान्न शक्ताः
सोढुं कृपद्रोणविकर्णकर्णाः ।
जानामि वीर्यं च तवात्मजस्य
कार्ष्णिर्भवत्येष यथा रणस्थः ॥ ११
साम्बः ससूतं सरथं भुजाभ्यां
दुःशासनं शास्तु बलात्प्रमथ्य ।
न विद्यते जाम्बवतीसुतस्य
रणेऽविषह्यं हि रणोत्कटस्य ॥ १२
एतेन बालेन हि शम्बरस्य
दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुन्नम् ।
वृत्तोरुरत्यायतपीनबाहु-
रेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः ।
को नाम साम्बस्य रणे मनुष्यो
गत्वान्तरं वै भुजयोर्धरेत ॥ १३
यथा प्रविश्यान्तरमन्तकस्य
काले मनुष्यो न विनिष्क्रमेत ।
तथा प्रविश्यान्तरमस्य संख्ये
को नाम जीवन्पुनरावृजेत ॥ १४
द्रोणं च भीष्मं च महारथौ तौ
सुतैर्वृतं चाप्यथ सोमदत्तम् ।
सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः
प्रधक्ष्यते सायकवह्निजालैः ॥ १५
किं नाम लोकेष्वविषह्यमस्ति

C 3. 10275
B 3 120. 17
K 3 121. 18

D4. 6 अग्निं (for काले). Ś1 K1. 2 महान्कक्षम्; S महत्कक्षम्. K3 S अनलं (T2 G3 °लो) वै; K4 अंतराग्निं; B De Dn D4. 6 अंतकाले; D1–3 अंतकाग्निं.

11 a) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 M विशिखान् (for निशितान्). — b) Ś1 K1. 2 D5 M °द्रौणिं (for °द्रोण°). — c) Ś1 G1 जानाति; B2 T G3. 4 °सि (for °मि). B1 तु; S (except M3) हि (for च). K1 B2–4 Dn D4. 6 जयात्म°; K4 यदात्म°; B1 तवानु°; D2 T1 तदात्म°; G1. 2 M3 मदात्म° (for तवात्म°). — d) K3 Dn1. n2 [ण]व (for [ण]व). Ś1 K2. 3 D5 T1 G1 यथा (K3 °दा) रथस्थः; T2 G2–4 रथांतरस्थः (for यथा रणस्थः).

12 a) K3 साम्बः; B1. 2. 4 De D4. 6 शांबः (for साम्बः). Ś1 K1. 2 D1. 2 रथस्थं; K3. 4 D3. 5 रणस्थं (for भुजाभ्यां). — b) Ś1 K2. 4 De D3 शस्त्र°; D1. 2 सास्त्र° (for शास्तु). D1. 5 बलं (for बलात्). Ś1 K1. 2. 4 D1–3 निहन्यात् (for प्रमथ्य). — d) Ś1 K D3. 5 हि मदो(K4 °हो)त्कटस्य; Dn3 De3 D2 हरिणोत्क°

13 a) D1. 2 एकेन येनाहवशोभिना तदा. — b) D1. 2 (? gloss) शाल्वस्य (for दैत्यस्य). D1. 2 तरसा (for सहसा). B3 (corrupt) प्रशस्तं; B4 प्रपन्नं; D5 प्रभग्नं (for प्रणुन्नम्). — After 13ab, T G2–4 ins.:

586* हतः स पापो युधि केवलेन
युद्धेऽद्वितीयो हरितुल्यरूपः ।

— c) Ś1 K1. 2. 4 B1 De D3. 5 M वृत्तोरुरप्यायत°; K3 वृत्तोभयप्यायत°; D1. 3 °रुवक्षायत°; T2 G3 °रुरम्यायत°. — d) Ś1 K B1 D3. 5 M एकेन (for एतेन). T1. 2 (after corr.) G1. 3. 4 M संखे; T2 (before corr.) G2 संघे (for संख्ये). Ś1 [अ]श्वचक्रः; B2m T2 (after corr.) G3 [अ]श्वचक्रः; T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M च चक्रः (for [अ]श्वचक्रः). D1. 2 एकेन भग्नस्तस्मा नृवीरः. — D2 om. 13cd. — e) K4 De शांबस्य. B Dn D4. 6 महारथस्य (for रणे मनुष्यो). D1 कार्ष्णिं समासाद्य हि को विमुच्येद. — f) D1 om. 13f. Ś1 K1. 2 De D3. 5 ध्रियेत; K3 भृयेत; G2 M प्रमुच्येत् (for धरेत). B Dn D2. 4. 6 रणे (B1 °थे) समक्षं रथमभ्युदीयात. — After 13, S (except G4 M1) ins.:

587* यथैव यत्तस्य पुरंदरस्य
हरिध्वजं स्यन्दनमास्थितस्य ।

14 Ś1 K2 om. 14ab; G4 om. 14. — b) D4 कालो मनुष्येण (for काले मनुष्यो न). T1 नु (for न). Dn1 विनिष्क्रमोस्य; D1. 2 नु विक्रमेत (for विनि°). — After 14ab, D1 ins.:

588* संप्राप्य वै तादृशीं योधलक्ष्मीं.

— K3 D2 om. 14cd. — c) Ś1 कथं; K4 यथा (for तथा). T2 (before corr.) G2 संघे; T2 (after corr.) G1. 3 M संखे. — d) B1. 3. 4 De Dn D4. 6 T1 °व्रजेच्च (for °व्रजेत).

15 a) De भीष्मं च द्रोणं च (by transp.). D1. 2 कृपं च द्रौणिं (for महारथौ तौ). — b) G1 वा° (for चा°). D1. 2 M2 हि; T1 स- (for [अ]थ). G2 द्रौणिं च वीरं सहसोमदत्तं. — d) T G °वह्निनाजौ (for °वह्निजालैः).

16 a) B4 G4 लोकेषु विषह्यम्; D4 G1 लोके ह्यविष-

C. 3. 10275
B. 3. 120. 17
K. 3. 121. 18

कृष्णस्य सर्वेषु सदैवतेषु ।
आत्तायुधस्योत्तमबाणपाणे-
श्चक्रायुधस्याप्रतिमस्य युद्धे ॥ १६
ततोऽनिरुद्धोऽप्यसिचर्मपाणि-
र्महीमिमां धार्तराष्ट्रैर्विसंज्ञैः ।
हृतोत्तमाङ्गैर्निहतैः करोतु
कीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरेषु ॥ १७
गदोल्मुकौ बाहुकभानुनीथाः
शूरश्च संख्ये निशठः कुमारः ।
रणोत्कटौ सारणचारुदेष्णौ
कुलोचितं विप्रथयन्तु कर्म ॥ १८
सवृष्णिभोजान्धकयोधमुख्या
समागता क्षत्रियशूरसेना ।
हत्वा रणे तान्धृतराष्ट्रपुत्रा-
ँल्लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु ॥ १९
ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु
यावद्व्रतं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
युधिष्ठिरः पारयते महात्मा
द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ॥ २०
अस्मत्प्रमुक्तैर्विशिखैर्जितारि-
स्ततो महीं भोक्ष्यति धर्मराजः ।
निर्धार्तराष्ट्रां हतसूतपुत्रा-
मेतद्धि नः कृत्यतमं यशस्यम् ॥ २१

वासुदेव उवाच ।

असंशयं माधव सत्यमेत-
द्ब्रूमीम ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं
नेच्छेत्कुरूणामृषभः कथंचित् ॥ २२
न ह्येष कामान्न भयान्न लोभा-
द्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ वा
तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ॥ २३

द्यम्. — [b]) B De Dn D4. 6 सदैवकेषु (for सदै°). — G4 om. 16[cd]. — [d]) K D3 संख्ये (for युद्धे).

17 [a]) K2. 4 D2. 6 तथा° (for ततो°). — [c]) B कृत्नो°; De D3 कृंनो° (for हतो°). — [d]) K1–3 D3m तीर्णां (D3 [orig.] नीक्ष्णां) (for कीर्णां). — After 17, S (except G4) reads 19[cd].

18 T2 G3. 4 read 18[a] after 18[d]. — [a]) K3. 4 B De T G2. 3 M2 गदोल्मुकाः; M1 °ल्मुकं. K3 M2 गाबहु-; K4 गाहव-; De M1 गावह-; D3 G1 गाविह-; T G2. 3 शावह- (for बाहुक-). K3 -भानुनाशाः; B2 De °नाथाः; D5 °नीपाः. D1. 3 गदोल्मुकौ माननीयौ च संख्ये. — [b]) D1. 2 om. 18[b]. Śi K1. 2 शूराश्च; T2 G3 कुरूंश्च. T G1. 3 M संखे; G2 संघे. Śi K1. 2 निहटः (for निशठः). — [d]) B1 De D1. 2 M1 वै (for वि-). D1. 2 S (except M2) लोके (for कर्म).

19 G4 om. 19[ab]. — [a]) K1. 4 सा वृष्णिभोजांधक-; D1. 2 सवृष्णिभोज्यंधक-; G1 सवृष्णियौधांधक-. K1 -योध-मुख्य-; K3. 4 De D1–4 M -योधमुख्याः. — After 19[a], D1. 2 ins.:

589* समाहितः पृथिवीं साधु राजा ।
यशोभृतां धर्मभृतां वरिष्ठः
युधिष्ठिरः पालयतां महात्मा ।

— [b]) K3 B2–4 De D3. 4 S (G4 om.) समागताः; D1. 2 सहांधकैः. B2 D1. 2 T2 G3 M1 क्षत्रियाः; Dn D4. 6 T1 सात्वत- (for क्षत्रिय-). K3 De D3 S (G4 om.) -शूरसेनाः. — S (except G4) reads 19[cd] after 17. — [c]) T2 G3. 4 धृतराष्ट्रस्य पुत्रान्. — [d]) Śi K4 अपाकरोतु. D1. 2 लोके यशस्वी पुरुषप्रवीरः. — After 19, Dn2 reads वासुदेवः, followed by st. 22.

20 [c]) Śi K B1 D3 T2 G2–4 पालयते; D1 पारयतां; D2 पालयतां (for पारयते). — [d]) Śi K1. 4 द्यूते यथोक्तः; D1. 2 द्यूतं यदुक्तं.

21 [a]) Śi damaged. K1. 4 De D1–4 T2 G2. 3 M1 °प्रयुक्तैः; M2 °विमुक्तैः (for °प्रमुक्तैः). — [d]) M लोके यशः स्फीतमुपाकरोतु (=19[d]). — After 21, Śi K1. 2 ins. an addl. colophon (*adhy. name:* सात्यकिवाक्यं).

22 T1 श्रीभगवान्; G1 श्रीकृष्णः (for वासु° ड°). — [c]) K1–3 B2 De D3 T2 (before corr.) G2 M द्वाभ्यां; B4 आ° (for स्वा°). — [d]) Śi K1. 2 Dc अधिपः (for ऋषभः).

23 [c]) K1. 3 B2–4 Dn D1. 2. 4. 6 M1 च (for वा).

उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां
वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासे-
न्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम् ॥ २४
यदा तु पाञ्चालपतिर्महात्मा
सकेकयश्चेदिपतिर्वयं च ।
योत्स्याम विक्रम्य परांस्तदा वै
सुयोधनस्त्यक्ष्यति जीवलोकम् ॥ २५
युधिष्ठिर उवाच ।
नैतच्चित्रं माधव यद्भवीषि
सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः
कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ॥ २६
यदैव कालं पुरुषप्रवीरो
वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।
तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर
सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ॥ २७
प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा
द्दढोऽस्मि नाथैर्नरलोकनाथैः ।
धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया
द्रष्टास्मि भूयः सुखिनः समेतान् ॥ २८
वैशंपायन उवाच ।
तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाभिवाद्य
वृद्धान्परिष्वज्य शिशूंश्च सर्वान् ।
यदुप्रवीराः स्वगृहाणि जग्मू
राजापि तीर्थान्यनुसंचचार ॥ २९
विसृज्य कृष्णं त्वथ धर्मराजो
विदर्भराजोपचितां सुतीर्थाम् ।
सुतेन सोमेन विमिश्रितोदां
ततः पयोष्णीं प्रति स ह्युवास ॥ ३० C. 3. 10290 B. 3. 120. 32 K. 3. 121. 33

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

---

24 [a]) Śi Ki पृथिव्यां विश्रुतौ (unmetrical!); K2 विश्रुतौ पृथिव्यां; K4 Dc प्रथितौ पृथिव्यां. — [c]) Śi विशिष्यान्; K प्रशिष्यान् (K4 प्रशास्यान्); Bi नु शासेन् (for प्रशासेन्). — [d]) Di. 2 M2 [s]सौ (for स्यम्).

25 [a]) K3 Dc Di. 2 पंचालपति°. — [b]) Śi Ki D5 सकेकयैश्; K4 Bi Dc Dn1. n3 D3. 4. 6 G1 सकैकयश्. — [c]) B (B3 corrupt) Dn D4. 6 युध्येम; Dc योत्स्यामि (for योत्स्याम). Śi Ki. 2 Di. 2 आक्रम्य (for विक्रम्य). B Dn D4. 6 रणे समेताः (B3 °तान्) (for परांस्तदा वै). — [d]) B Dn D4. 6 तदैव सर्वे रिपवो हि न स्युः.

26 [a]) B Dn D4. 6 नेदं (for नैतच्). Śi Ki. 2 Dc D3. 5 चिरान् (for चित्रं). D2 (? gloss) सात्यके (for माधव). — [b]) T G °मिदं (for °तमं). — [c]) K3. 4 D3. 5 एव (for एकः).

27 [a]) T1. 2 (before corr.) G2. 4 यदेव; G1 °थैव (for °दैव). Di. 2 पुरुषोत्तमोसौ (for पुरुष°). — Śi K2 om. (hapl.) 27[bc]. — [d]) Śi Ki. 2. 4 D2 जेष्यति (for °सि).

28 [b]) Ki. 2 B D (except Di) T2 G3 द्रष्टोस्मि (for द्दढोऽस्मि). Śi नववीर°; K Dc D5 नरवीर°; Di–3 G1 M2 नरदेव° (for नरलोक°). — [c]) Ki. 2 Di–4 T2 G2–4 प्रसादं; D5 प्रमाणं (for ऽप्रमादं). Śi K2 T2 G3 [अ]प्रमेयान्. — [d]) Śi Ki. 2 द्रक्ष्यामि; K3 धक्ष्यामि (for द्रष्टास्मि). Śi Ki–3 D3 सुखितान्; T2 G2–4 स्वजनैः (for सुखिनः). Di. 2 समस्तान् (for समेतान्).

29 B D (except D3. 5) G4 om. the ref. — [a]) Śi K D3. 5 ततो° (for तथा°). — [d]) B2–4 Dn D4. 6 ते चापि; D2 स चापि (for राजापि). B Dn D4. 6 विचेरुः (B1 °विवेश) (for °चचार). Di. 2 राजापि सर्वैरभिवादितश्च.

30 [a]) B1 कृष्णं च स; T G वृष्णीनथ (T2 G3. 4 °ननु) (for कृष्णं स्वथ). — [b]) Śi Ki. 2 D6 °पचितान्. Śi Ki. 2 स तीर्थान्; K4 सुतीर्थे; Di. 2 महात्मा; T1 स तीर्थां (for सुती°). — After 30[ab], Ki. 2 B D (except Di. 2. 5; D3 marg.) T G ins.:

590* जगाम पुण्यां सरितं पयोष्णीं
सभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ।

[(L. 1) T1 G2. 4 सरितां. — (L. 2) °ः सह वा; Dc °भिश्च सह; G1 °भिः सह वै (for °भृत्यः सह).]

— G4 om. 30[cd]. — [c]) K1 Dc D5 विमिश्रितोयं; K2. 3 B Dn D4. 6 विमिश्रतोयां; T1 सभूमितोदां. Di. 2 महानदीं पुण्यतमां सुतोयां. — [d]) K3 B Dn D6 T G1. 3 पयः (for ततः). Di. 2 अभितः ससार (for प्रति स ह्यु°). Śi Dc स

१२१

C. 3. 10291
B. 3. 121. 1
K. 3. 122. 1

लोमश उवाच ।
नृगेण यजमानेन सोमेनेह पुरंदरः ।
तर्पितः श्रूयते राजन्स तृप्तो मदमभ्यगात् ॥ १
इह देवैः सहेन्द्रैर्हि प्रजापतिभिरेव च ।
इष्टं बहुविधैर्यज्ञैर्महद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २
आमूर्तरयसश्चेह राजा वज्रधरं प्रभुम् ।
तर्पयामास सोमेन हयमेधेषु सप्तसु ॥ ३
तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्धिरण्मयम् ।
वानस्पत्यं च भौमं च यद् द्रव्यं नियतं मखे ॥ ४
तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः ।
सप्तैकैकस्य यूपस्य चषालाश्चोपरि स्थिताः ॥ ५
तस्य स्म यूपान्यज्ञेषु भ्राजमानान्हिरण्मयान् ।
स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः सेन्द्रा युधिष्ठिर ॥ ६
तेषु तस्य मखाग्र्येषु गयस्य पृथिवीपतेः ।
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ ७
सिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः ।
यथा वा वर्षतो धारा असंख्येयाश्च केनचित् ॥ ८
तथैव तदसंख्येयं धनं यत्प्रददौ गयः ।

ष्युवास; K1 B2. 4 Dn D3–6 सोध्युं; K2 सो ष्युं; K3 -पद्युं; K4 -मध्युं; B1 T1 G1 सोभ्युं (for स द्युं). — K1. 2 B D (except D1. 5; D3 marg.) T G ins. after 30 (G4, which om. 30cd, ins. after 590*):

591* द्विजातिमुख्यैर्मुदितैर्महात्मा
संस्तूयमानः स्तुतिभिर्वराभिः ।

[(L. 1) K2 मुनिभिर्; T2 G3 त्रिदिवौ; G2 मुदितो (for मुदितैर्). — (L. 2) T G पुष्कलाभिः (for वराभिः).]

Colophon om. in B3. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 D6 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B1 Dc तीर्थयात्रा. K3. 4 B2 Dn1. n3 D1. 2. 4–6 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2 प्रभासतीर्थयात्रा; K1 (addl.) D6 वृष्णिगमनं; K4 Dc B1 वृष्णिपांडव (B1 °यादव) संवादः; B4 कृष्णप्रयाणं; D1–3 यादव (D3 वृष्णि-) पांडवसमागमः; D5 वृष्णिप्रत्यागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 119; Dn2 120 (as in text); Dn3 S 121 (M2 123); D1 125. — *Śloka no.:* Dn D1 32.

121

1 a) Ś1 D1. 6 नृगेन; S (except M2) गयेन (for नृगेण). — d) K2. 4 B D (except D1–3) S (except G4 M1) मुदम् (for मदम्); cf. 7c.

2 a) B Dn D4–6 च; D1. 2 S तु (for हि). — d) D1. 2 S बहुभिर् (for महद्भिर्).

3 a) Ś1 K1 Dc D6 अमूर्तरयसश्चेह; K4 आपूर्तरयमश्चेह (m अमूर्तिरयसः पुत्रः); D1 अमूर्तरयसं चेह; D2 अमूर्तरयसा वेह; D3 अमूर्तरयसश्चैव; T G1–3 आधूर्तरजमश्चैह (G1 °श्चैव); M असूर्तरजमश्चेह. — b) Dn D4. 6 प्रभुः; S स्वयं (for प्रभुम्).

4 a) Ś1 K D3. 5 सवेषु (for यज्ञें). — d) Ś1 K2. 4 D3 दीयते; K1 देयते (for नियतं). — After 4, N (except K3) ins.:

592* चषालयूपचमसाः स्थाल्यः पात्र्यः स्रुचः स्रुवाः ।

[K1 पात्रं; Dc पात्री: (for पात्र्यः). K1. 2 B1. 3. 4 D3. 5 transp. स्रुचः and स्रुवाः.]

5 b) T2 G2. 3 मुनयः; M1 प्रयोगात् (for प्रयोगाः). — c) D3 T2 G1. 3. 4 M1 यज्ञस्य (for यूपस्य). — d) K1. 2 चषाला हि; K3 D1–3. 5 S (except G3. 4) चषालेषु (for चषालाश्च). G4 M1. 2 प्रतिष्ठिताः (for [उ]परि स्थिताः).

6 a) K1. 2 D1. 2 यस्य स्म; K4 गमस्य; T2 G3. 4 ते तस्य (for तस्य स्म). — d) T2 G3. 4 सर्वे (for सेन्द्रा).

7 a) D3 प्रसङ्गेषु; G1 महाश्रेष्ठ (for मखा°). Dc तस्य सर्वमखाग्र्येषु; D1. 2 तस्य सर्वेषु यज्ञेषु. — b) Ś1 K1. 3. 4 Dc D3 G2 M2 धरणीपतेः (G2 M2 °ते). — After 7, B D (except D1–3. 5) ins.:

593* प्रसंख्यानानसंख्येयान्प्रत्यगृह्णद्द्विजातयः ।

[B1. 5 प्रसंख्यकालसंख्येयान्; B2 असंख्यातान°; B4 असंख्येकान°; Dc प्रसंख्याकालसंख्येयं.]

8 a) Ś1 K1. 2 G4 च; D1. 2 वै (for वा). D1. 2 गांग्यो (for लोके). — c) G2 च (for वा) K1 यथा वर्षाबुधाराश्च. — d) K3. 4 B Dc T2 G2. 3 M1 स्म (for च).

सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु ॥ ९
भवेत्संख्येयमेतद्वै यदेतत्परिकीर्तितम् ।
न सा शक्या तु संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ॥ १०
हिरण्मयीभिर्गोभिश्च कृताभिर्विश्वकर्मणा ।
ब्राह्मणांस्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ॥ ११
अल्पावशेषा पृथिवी चैत्यैरासीन्महात्मनः ।
गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विशां पते ॥ १२
स लोकान्प्राप्तवानैन्द्रान्कर्मणा तेन भारत ।
सलोकतां तस्य गच्छेत्पयोष्ण्यां य उपस्पृशेत् ॥ १३
तस्मात्त्वमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽनघ ।
उपस्पृश्य महीपाल धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

स पयोष्ण्यां नरश्रेष्ठः स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह ।
वैडूर्यपर्वतं चैव नर्मदां च महानदीम् ।
समाजगाम तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघः ॥ १५
ततोऽस्य सर्वाण्याचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ।
तीर्थानि रमणीयानि तत्र तत्र विशां पते ॥ १६
यथायोगं यथाप्रीति प्रययौ भ्रातृभिः सह ।
ददमानोऽसकृद्वित्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ १७

लोमश उवाच ।

देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकताम् ।
वैडूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवतीर्य च ॥ १८
संधिरेष नरश्रेष्ठ त्रेतायाः द्वापरस्य च ।
एतमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९
एष शर्यातियज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ।
साक्षाद्यत्रापिबत्सोममश्विभ्यां सह कौशिकः ॥ २०
चुकोप भार्गवश्चापि महेन्द्रस्य महातपाः ।
संस्तम्भयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः ।

C. 3. 10313
B. 3. 121. 22
K 3. 122. 23

---

10 [a]) K2. 3 B2 Dn D3–6 हि (for वै). — [c]) S1 K1. 2. 4 D1. 2 न तु शक्यास्तु (K4 D1. 2 °क्या हि); K3 B De Dn D3–6 न तस्य शक्याः (for न सा शक्या तु). M2 च यज्ञेषु (for तु संख्यातुं). — [d]) G4 दक्षिणां; M2 संख्यातुं (for दक्षिणा).

11 [a]) K3 D1–3. 5 तु; K4 हि (for च). — [b]) K3 S स यज्ञेषु (T2 G2. 3 M2 by transp. यज्ञेषु स) विशां पते.

12 [a]) D1. 2 M1 अल्पावकाशा पृ°; G1 अल्पया शेषया पृथ्वी. — [b]) Ś1 K1 चित्यैर्; D1. 2 चित्रैर् (for चैत्यैर्). M चासीत् (for आसीन्). D1. 2 समागतैः; T2 G2. 3 M समाचिता; G4 समावृतः (for महा°).

14 [a]) Ś1 K1. 2 De D1 T1 G1 अपि; T2 G3–4 अस्यां (for अत्र). — [b]) K3 B2–4 D (except D1–3) [S]च्युत; T2 G2. 3 नृप; M1 [S]प्युत (for Sनघ). — [d]) Ś1 K D5 धुतपाप्मा; T1 पूत°.

15 [a]) Ś1 K1–3 Dn S (except G1) नरश्रेष्ठ. — [c]) B G4 वैदूर्य°; D1. 2 वैडूर्य. — After 15[cd], S ins.:

594* उद्दिश्य पाण्डवश्रेष्ठः स प्रतस्थे महीपतिः ।
[T1 प्रतस्थेयं; M2 (by transp.) प्रतस्थे स.]

— G4 om. 15[ef]. — [e]) Ś1 K1. 2. 4 D3 अवगाहत; B2 (m as in text) Dn D4. 6 समागमत; De स जगाम स; D1. 2 विभ्राजमानस्; G2 M1 समानवेषैस्; M2 समानवर्षैस् (for °जगाम). — [f]) K3. 4 B2. 4 De Dn D3–6 M [S]नघ; D1. 2 ययौ (for Sनघः).

16 [a]) B Dn D4–6 तत्रास्य (for ततो°). — [d]) K4 T1 यानि (for the first तत्र). K1 B Dn D4. 6 पुण्यान्यायतनानि च (= 1. 207. 4[d]. 14[b]; 210. 1[b]; etc.).

17 [c]) K3 B Dn D4. 6 तत्र तत्र; S ददानो हि (T1 ददौ सो हि) (for ददमानो). B Dn D4. 6 [अ]दद्द् (for Sसकृद्).

18 G1 om. 18[ab]. — [c]) B Dn वैदूर्य°; D1. 2 वैडूर्य (for वैडूर्य°).

19 [a]) K3 T1 G2 M1 संधिरेषा; B1 सलिलेषु (for संधिरेष). — [b]) T1 G1. 2 M त्रेतायां (for °या). — G4 om. 19[cd]. — [c]) Ś1 K1 De M1 एतां; K4 Dn D5 एनम्; D3 (*sup. lin.* as in text) एवम्; T2 (by corr.) एतद् (for एतम्).

20 [a]) K1 शर्यातिवीर्यस्य; K2. 4 B2 सर्यातियज्ञस्य; T1 M शर्य्याति°; G2 शंयाति°. — [b]) D1. 2 देशोयं संप्रका°. — [d]) S (except M2) वासवः (for कौशिकः).

21 [a]) T2 G3 चुक्रोध. Ś1 K D3. 5 चैव; De तस्य (for चापि). — [b]) S महेंद्राय. — G1 om. 21[ef]. — [e]) De नाम; D1. 2 T2 G (G1 om.) अपि (for चापि). De D1. 2 च (for स). — S reads 23[ab] (with v.l.) after 21, *repeating* it in its proper place.

23 S *repeats* 23[ab] here, reading it with v.l. (for

C. 3. 10313
B. 3. 121. 22
K. 3. 122. 24

सुकन्यां चापि भार्यां स राजपुत्रीमवाप्तवान् ॥ २१
युधिष्ठिर उवाच ।
कथं विष्टम्भितस्तेन भगवान्पाकशासनः ।
किमर्थं भार्गवश्चापि कोपं चक्रे महातपाः ॥ २२
नासत्यौ च कथं ब्रह्मन्कृतवान्सोमपीथिनौ ।
एतत्सर्वं यथावृत्तमाख्यातु भगवान्मम ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

१२२

लोमश उवाच ।
भृगोर्महर्षेः पुत्रोऽभूच्च्यवनो नाम भार्गवः ।
समीपे सरसः सोऽस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ॥ १
स्थाणुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव ।
अतिष्ठत्सुबहून्कालानेकदेशे विशां पते ॥ २
स वल्मीकोऽभवद्दपिर्लताभिरभिसंवृतः ।
कालेन महता राजन्समाकीर्णः पिपीलिकैः ॥ ३
तथा स संवृतो धीमान्मृत्पिण्ड इव सर्वशः ।
तप्यति स्म तपो राजन्वल्मीकेन समावृतः ॥ ४
अथ दीर्घस्य कालस्य शर्यातिर्नाम पार्थिवः ।
आजगाम सरो रम्यं विहर्तुमिदमुत्तमम् ॥ ५
तस्य स्त्रीणां सहस्राणि चत्वार्यासन्परिग्रहः ।
एकैव च सुता शुभ्रा सुकन्या नाम भारत ॥ ६
सा सखीभिः परिवृता सर्वाभरणभूषिता ।
चङ्क्रम्यमाणा वल्मीकं भार्गवस्य समासदत् ॥ ७
सा चैव सुदती तत्र पश्यमाना मनोरमान् ।

---

the first time) after 21. — [a]) S (first time) महाभाग (for कथं ब्रह्मन्). — [b]) Ś1 सोमपीयिनौ; K4 °पायिनौ; B °पीतिनौ.

Colophon om. in Ś1 K1. 2 B4. — *Major parvan:* Dn2 D6 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 D1–3 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by सौकन्य in D3); B (B4 om.) Dc Dn D4. 6, likewise, only सौकन्य. — *Adhy. name:* K3. 4 D5 गययज्ञवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 120; Dn2 121 (as in text); Dn3 S 122 (M2 124): D1 126. — *Śloka no.:* Dn D1 24.

122

1 [a]) B1. 4 वै; D3 तु (for [अ]भूच्). — [b]) D2 om. from नाम up to वीर- (in 2[b]). Ś1 K Dc D1. 3. 5 नामतः; B Dn D4. 6 भारत (for भार्गवः); cf. 6[d], and v.l. — [c]) Ś1 K1. 2 B3 D3. 5 सौम्य; B2 Dn D1. 4. 6 तस्य (for सोऽस्य). — [d]) Ś1 K महामुनिः (for °द्युतिः).

2 D2 om. up to वीर- (cf. v.l. 1). — [b]) D1. 2 तस्थिवान् (for पाण्डव). — [c]) K3. 4 D1. 2 T2 G1. 2 M2 स बहून्कालान्; B सुचिरं कालम्. Dn D4. 6 अतिष्ठत चिरं कालम्. — [d]) Ś1 K D5 महीं- (for विशां). M1 एकपादेन भारत.

3 [b]) D1. 2 वल्लीभिर् (for लताभिर्). K1. 2 B2. 4 Dn D4–6 इव; D1 बहु; T2 G2 चाभि- (for अभि-). — [d]) Some N MSS. °लकैः (for °लिकैः).

4 T2 G2 om. 4. — [a]) K1 सु-; G1 [अ]पि; G4 च (for स). — [b]) Ś1 K D1–3 सर्वतः (K4 संवृतः) (for सर्वशः). — [c]) K2 B2 Dn D4–6 G4 तप्यते. K1 T1 ततो (for तपो). B D (except D2. 5) G4 घोरं (for राजन्).

5 [b]) K3. 4 D2 सर्यातिर्; S (except T2 G2) शर्याति-र्. — [c]) D2 T1 G1 राजन् (for रम्यं).

6 [c]) Ś1 K1. 3. 4 तु; D1. 2 हि (for च). M1 शुभा (for सुता). B D4. 6 T G2–4 सुभ्रूः; Dc Dn सुभ्रुः; D1. 2 तासां; D3 सिद्धा (for शुभ्रा). — [d]) Ś1 K Dc D2. 5 नामतः; T1 G1 पार्थिव (for भारत); cf. 1[b], and v.l.

7 [b]) B Dn D4. 6 दिव्या°. — [d]) B1 T2 G2–4 भार्गवं सा; T1 भार्गवं च (for °वस्य). D1. 2 ददर्श ह (for समासदत्).

8 [a]) Ś1 K3 B2–4 Dn1 D5 सुमतीं; K2 Dn2 D3. 4. 6 °मती (for °दती). Dn3 T1 G1 M2 सा वै वसुमतीं तत्र; D1. 2 सा च कृच्छ्रमतीत्येवं. — [b]) K4 वीक्ष्यमाना; B Dn

वनस्पतीन्विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ॥ ८
रूपेण वयसा चैव मदनेन मदेन च ।
बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ॥ ९
तां सखीरहितामेकामेकवस्त्रामलंकृताम् ।
ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतम् ॥ १०
तां पश्यमानो विजने स रेमे परमद्युतिः ।
क्षामकण्ठश्च ब्रह्मर्षिस्तपोबलसमन्वितः ।
तामाबभाषे कल्याणीं सा चास्य न शृणोति वै ॥ ११
ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।
कौतूहलात्कण्टकेन बुद्धिमोहबलात्कृता ॥ १२
किं नु खल्विदमित्युक्त्वा निर्बिभेदास्य लोचने ।
अक्रुध्यत्स तया विद्धे नेत्रे परममन्युमान् ।
ततः शर्यातिसैन्यस्य शकृन्मूत्रं समावृणोत् ॥ १३
ततो रुद्धे शकृन्मूत्रे सैन्यमानाहदुःखितम् ।
तथागतमभिप्रेक्ष्य पर्यपृच्छत्स पार्थिवः ॥ १४
तपोनित्यस्य वृद्धस्य रोषणस्य विशेषतः ।
केनापकृतमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।
ज्ञातं वा यदि वाज्ञातं तद्दतं ब्रूत माचिरम् ॥ १५
तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विद्मोऽपकृतं वयम् ।
सर्वोपायैर्यथाकामं भवांस्तदधिगच्छतु ॥ १६
ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोग्रेण च स्वयम् ।
पर्यपृच्छत्सुहृद्वर्गं प्रत्यजानन्न चैव ते ॥ १७
आनाहार्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम् ।
पितरं दुःखितं चापि सुकन्येदमथाब्रवीत् ॥ १८
मयाटन्त्येह वल्मीके दृष्टं सत्त्वमभिज्वलत् ।
खद्योतवदमिज्ञातं तन्मया विद्धमन्तिकात् ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु शर्यातिर्वल्मीकं तूर्णमाद्रवत् ।
तत्रापश्यत्तपोवृद्धं वयोवृद्धं च भार्गवम् ॥ २०

C. 3. 10337
B. 3. 122. 22
K 3. 123. 20

D4. 6 S पश्यंती सु-; D1. 2 वनोद्देशे. Ś1 K3 B1. 3. 4 Dc1 Dn D5 T1 मनोरमां; B2 T2 G M2 °हरां; D1. 2 °रमं; D4. 6 °रमा. — c) T1 G4 वनस्पतिं. G2. 4 प्रचिन्वंती; M प्रचिन्वाना.

9 B3 om. 9–11. — a) M2m सुकन्या (for रूपेण). — b) Ś1 K D3. 5 सुरापान-; B1 सुरूपेण; Dc संमोहेन; D1. 2 मधुपान- (for मदनेन). T1 M2 दमेन (M2 मदेन) मदनेन च.

10 B3 om. 10 (cf. v.l. 9); M1 om. 10a–11d. — d) G4 चलंतीम् (for चरन्तीम्).

11 B3 om. 11 (cf. v.l. 9); M1 om. 11abcd (cf. v.l. 10); K3 om. 11cd. — c) K4 B Dc Dn D3–6 विप्रर्षिस् (for ब्रह्मर्षिस्). D1. 2 ब्रह्मर्षिः काममंतमस्. — e) Ś1 K2 आभाषत; K4 बभाषे च (for आबभाषे). — f) Ś1 K1. 2 तस्य (for चास्य).

13 c) D1. 2 T1 G2 सहसा (for स तया). D1 नेत्रे; T G2. 3 M1 विद्धो; G4 विप्रो (for विद्धे). — d) D1 विद्धे (for नेत्रे). T1 G1 तथा नेत्रेतिमन्युमान्. — e) K4 सर्यातिं; T1 G2 M शर्यातिं; G1 शैर्यातिं. — f) K2–4 B D (except D3) T2 G3 M °न्मूत्रे.

14 a) D1. 2 शकृन्मूत्रे ततो रुद्धे. — b) K4 M1 सैन्यमेत्याह दुःखितं; B2 सैन्यमानाह दुष्कृतं; Dc D1. 2. 4. 6 T G M2 सैन्यमासीत्सुदुःखितं. — d) Ś1 K2. 4 Dc D1. 3 M2 पर्यतप्यत; K1 °पृच्छंश्च.

15 e) D1. 2 ज्ञानाद्वाप्यथ वाज्ञानात्. — f) K4 M2 तदिदं; B1. 3 तत्कृतं; Dc Dn D2. 4 तद् द्रुतं (for तद्दतं). D1. 2 T G नानृतं (T1 G1. 2 तद् द्रुतं; T2 G3. 4 द्रुतं वै) वदतानघाः.

16 b) K3 T1 G1. 2 M विद्मा° (for विद्मो°). D1. 2 नानृतं करवामहे. — c) Dc2 सर्वेषां वै (for सर्वोपायैर्). — d) T1 G1 transp. भवान् and तद्. Ś1 K Dc D3. 5 समधिं; G4 तदभिं (for तदधिं).

17 a) D1. 2 ततस्तु स महीपालः. — c) B1 यं यं (for पर्य-). B2. 4 G1 सुहृद्वर्गान्. — d) B3 Dn D4. 6 G1 पर्यं (for प्रत्यं).

18 a) K1 अनाहार्थां; D1. 2 परमार्तं; T1 आनाश्यार्तं; G2. 4 सा तदार्तं (for आनाहार्तं). G1 ततः सैन्यं (for ततो दृष्ट्वा). — Ś1 om. 18bc. — b) G4 ततो दृष्ट्वा (for तत्सैन्यम्). — c) B D (except D1–3) दृष्ट्वा (for चापि). — d) D1. 2 (with hiatus) सुकन्या इदमब्रवीत्.

19 a) Ś1 K1. 2 मया किलेह; K4 मयाटव्ये हि; D1. 2 मया भ्रमंत्या; D3 मयागत्येह; G2 मयाटंत्या च. — b) Ś1 K1 G1 दृष्ट्वा (for दृष्टं). — c) Ś1 K1. 2 D1. 2. 5 खद्योतवनविज्ञानात्; K3. 4 °वदवज्ञानात्; S °वदभि(M1 °वि)ज्ञाय.

20 Ś1 om. 20ab. — ab) B2. 4 D4. 6 transp. शर्यातिः and वल्मीकं. K4 Dc2 सर्यातिर्; S (except T2 G3) शर्या-

C. 3. 10337
B. 3. 122. 22
K. 3. 123. 21

अयाचदथ सैन्यार्थं प्राञ्जलिः पृथिवीपतिः ।
अज्ञानाद्बालया यत्ते कृतं तत्क्षन्तुमर्हसि ॥ २१
ततोऽब्रवीन्महीपालं च्यवनो भार्गवस्तदा ।
रूपौदार्यसमायुक्तां लोभमोहबलात्कृताम् ॥ २२
तामेव प्रतिगृह्याहं राजन्दुहितरं तव ।
क्षमिष्यामि महीपाल सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३
ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् ।
ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ॥ २४
प्रतिगृह्य च तां कन्यां च्यवनः प्रससाद ह ।
प्राप्तप्रसादो राजा स ससैन्यः पुनराव्रजत् ॥ २५
सुकन्यापि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता ।
नित्यं पर्यचरत्प्रीत्या तपसा नियमेन च ॥ २६
अग्नीनामतिथीनां च शुश्रूषुरनसूयिका ।
समाराधयत क्षिप्रं च्यवनं सा शुभानना ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

१२३

लोमश उवाच ।
कस्यचित्त्वथ कालस्य सुराणामश्विनौ नृप ।
कृताभिषेकां विवृतां सुकन्यां तामपश्यताम् ॥ १
तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजसुतामिव ।
ऊचतुः समभिद्रुत्य नामत्यावश्विनाविदम् ॥ २
कस्य त्वमसि वामोरु किं वने वै करोषि च ।

तिर् (for शर्यातिर्). K4 B2. 4 De1 अभ्यगात्; D4. 6 अभ्ययात् (for आद्रवत्). — After 20c, T2 G2–4 ins.:

595* चन्द्रादित्यसमप्रभम् ।
ज्ञानवृद्धं वयोवृद्धं.
[(L. 2) T2 G3 शील° (for वयो°).]

21 D5 om. 21. — a) K3 अयाचत स; M °चताथ (for °चदथ). — b) Ś1 K1. 3. 4 De म महीपतिः (for पृथिवी°). — After 21, D3 ins.:

596* इमामेव च ते कन्यां ददामि सुदृढव्रत ।
भार्यार्थी त्वं गृहाणेमां प्रसीदस्व च भार्गव ।

22 After 22ab, B D (except D1–3. 5) ins.:

597* अपमानादहं विद्धो ह्यनया दर्पपूर्णया ।

— d) Ś1 K D3 लोभमोहसमावृतां; D5 °समावृतः; M बुद्धिमोहबलात्कृतां.

23 c) B2 Dn D4. 6 क्षंस्यामीति (for क्षमि°).

24 Before 24, all MSS. except G4 ins. (the superfluous) लोमश उ°.

25 a) T G नु (for च). — c) Ś1 K D3. 5 प्राप्ते प्रसादे. K4 राजन्स; B De Dn D4. 6 राजा वै; D1. 2 राजासौ; D5 राजा च; T G राजर्षिः (for राजा स). — d) K2. 4 B D (except D1. 2) T2 G3 पुरम् (for पुनर्). K3 सैन्यः पुरमथाव्रजत्.

27 b) Ś1 K1–3 D1. 2 अनसूयया; De2 D3 G2. 4 M1 अनसूयका; M2 अनसूयना.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 T1 तीर्थयात्रा, followed by सौकन्य. Ś1 K1. 2 (all om. sub-parvan name) mention only सुकन्योपाख्यान; K3. 4 D1. 5, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य; and B1–3 De Dn1. n3 D2–4. 6 T2 G3 only सौकन्य. — *Adhy. name:* T G3 सुकन्याप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 27 (= 127); Dn1 (*sup. lin.*) 121; Dn2 122 (as in text); Dn3 S 123 (M2 125); D1 127. — *Śloka no.:* Dn 29; D1 31.

123

1 b) Ś1 K De D5 नामत्याव्; B2. 3 D3. 4. 6 त्रिदश्याम्; D1. 2 पुराणाम्; G1 सीराणाम् (for सुराणाम्). D1. 2 उभौ; G1 तदा (for नृप).

2 d) D6 नृप (for [इ]दम्); cf. 1b.

3 a) Ś1 K1. 2 अथ (for असि). — b) Ś1 K D3. 5 किं वनेस्मिन् (D3 वनेस्मिन्कि) चिकीर्षसि; B De Dn D4. 6 वनेस्मिन्कि करोषि च (D6 वा); D1. 2 किं चात्र क्रियते त्वया. — c) Ś1 K D3. 5 इच्छाम (K1. 2. 4 °व) स्त्वां वयं ज्ञातुं; D1. 2

इच्छाव भद्रे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाख्याहि शोभने ॥ ३
ततः सुकन्या संवीता तावुवाच सुरोत्तमौ ।
शर्यातितनयां वित्तं भार्यां च च्यवनस्य माम् ॥ ४
अथाश्विनौ प्रहस्यैतामब्रूतां पुनरेव तु ।
कथं त्वमसि कल्याणि पित्रा दत्ता गताध्वने ॥ ५
भ्राजसे वनमध्ये त्वं विद्युत्सौदामिनी यथा ।
न देवेष्वपि तुल्यां हि त्वया पश्याव भामिनि ॥ ६
सर्वाभरणसंपन्ना परमाम्बरधारिणी ।
शोभेथास्त्वनवद्याङ्गि न त्वेवं मलपङ्किनी ॥ ७
कस्मादेवंविधा भूत्वा जराजर्जरितं पतिम् ।
त्वमुपास्से ह कल्याणि कामभोगबहिष्कृतम् ॥ ८
असमर्थं परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते ।
साधु च्यवनमुत्सृज्य वरयस्वैकमावयोः ।
पत्यर्थं देवगर्भाभे मा वृथा यौवनं कृथाः ॥ ९
एवमुक्ता सुकन्या तु सुरौ ताविदमब्रवीत् ।
रताहं च्यवने पत्यौ मैवं मा पर्यशङ्किथाः ॥ १०
तावब्रूतां पुनस्त्वेनामावां देवभिषग्वरौ ।
युवानं रूपसंपन्नं करिष्यावः पतिं तव ॥ ११
ततस्तस्यावयोश्चैव पतिमेकतमं वृणु ।
एतेन समयेनैनमामन्त्रय वरानने ॥ १२
मा तयोर्वचनाद्राजन्नुपसंगम्य भार्गवम् ।
उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुसुतं प्रति ॥ १३
तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।
भर्त्रा सा समनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् ॥ १४

C. 3. 10360
B. HAPL. 2M.
K. 3. 124. 16

ज्ञातुं त्वामिच्छतो भद्रे.

4 [a]) B De Dn $D_{3.\,4.\,6}$ T_2 G_3 **सव्रीडा** (for **संवीता**). — [b]) G_4 **उवाच च** (for **तावुवाच**). $D_{1.\,2}$ **उवाच सुरसत्तमौ**. — [c]) K_4 **सर्याति-**; T_1 G_2 M **शय्याति-**; G_1 **शय्यातेस**. — [d]) B Dn $D_{1.\,6}$ transp. **च** and **माम्**. D_3 **तु** (for **च**). — After 4, S ins.:

598* **नाज्ञा चाहं सुकन्येति नृलोकेऽस्मिन्प्रतिष्ठिता ।**
साहं सर्वात्मना नित्यं भर्तारमनुवर्तिनी ।

[(L. 1) M_2 **चापि** (for **चाहं**). M_1 transp. **सुकन्येति** and **नृलोकेऽस्मिन्**. M_1 **च विश्रुता** (for **प्रति°**). — (L. 2) T_1 G_1 M_2 **भर्तारं प्रति वि(G₁ नि)ष्ठिता**; M_1 **पतिं प्रति सुनि°**.]

5 [a]) Śi K $D_{1-3.\,5}$ **ततो°** (for **अथा°**). K_3. 4 De $D_{3.\,5}$ T $G_{1.\,2}$ M **[ए]नां**; T_2 G_3 **[ह]मां** (for **[ए]तां**). — [d]) Śi K_2 **गताध्वरे**; K_3 **°त्मने**; D_3 **°धमे**; D_5 **°बुधे**; S **गता वने** (G_1 **वरानने**).

6 [a]) De **यं** (for **त्वं**). Śi $K_{1.\,2}$ D_3 **भ्राजस्य(D_3 °मे)स्मिन्वनोद्देशे**; K_4 B Dn $D_{4.\,6}$ **भ्राजसेस्मिन्वने भीरु**; $D_{1.\,2}$ **भ्राजसे तनुमध्या त्वं**. — [b]) = 3. 50. 12[d]. $K_{1.\,2}$ $B_{1.\,2}$ **°सौदामनी**. — [c]) $G_{1.\,2}$ **तुल्यांगीं** (for **तुल्यां हि**). — [d]) K_{1-3} D_1 **तव** (for **त्वया**). K_4 B_{1-3} D_1 **पश्यामि**. B De Dn D_{3-6} **भाविनि** (for **भामिनि**). — After 6, B D (except $D_{1-3.\,5}$) S ins.:

599* **अनाभरणसंपन्ना परमाम्बरवर्जिता ।**
शोभयस्यधिकं भद्रे वनमप्यनलंकृता ।

[(L. 2) S **शोभसेभ्य(T_1 G_2 °ब्ध)धिकं**. S **एवम्** (for **वनम्**). T_2 G_3 **पुनरलंकृता** (for **अप्यनलं°**).]

7 G_4 om. 7^{ab}. — [c]) Śi K **शोभेस्त्वम्**; $B_{2.\,3}$ Dn $D_{1-4.\,6}$ **शोभसे नु** ($D_{1.\,2}$ **हि**); D_5 **शुभे त्वं** (for **शोभेथास्तु**). M_2 **अहीनांगी** (for **अनव°**). — [d]) $G_{2.\,4}$ **त्वेव** (for **त्वेवं**).

8 [c]) D_{1-3} **त्वमुपास्मसि**; T_2 $G_{3.\,4}$ **त्वमुपास्यसि**; G_2 M_1 **त्वमुपासे हि** (for **त्वमुपास्से ह**). — [d]) D_3 G_1 **°विवर्जितं**.

9 [b]) Śi K De **वा**; Dn **तु** (for **च**). — [c]) Śi K D_3 **साध्य**; B_2 De Dn $D_{1.\,2.\,4.\,6}$ G_1 **मा त्वं** (for **साधु**). Śi $K_{1.\,2}$ **व्यसनम्** (for **च्यवनम्**). — [d]) G_2 M_2 **वरयैकं त्वम्** (for **वरयस्यैकम्**).

10 [a]) B D (except D_{1-3}) **[अ]पि** (for **तु**). G_1 **सुकन्या चैवमुक्ता च**; M_2 **एवमुक्ता तु सा कन्या**. — [c]) $D_{1.\,2}$ **प्रीत्या** (for **पत्यौ**). Śi $K_{1.\,2}$ **पत्यौ रताहं च्यवने**. — [d]) De **नैवं** (for **मैवं**). $K_{3.\,4}$ B_{2-4} D **मां** (for **मा**). Śi **पहशंकतां** (sic); K_{2-4} De $D_{1.\,2}$ **पर्यशंकतां** (De_1 **°तं**); B_3 **°शंकितं**; B_4 **परिशंकिथाः**; D_3 **परिशंकितं**.

11 [b]) M **एवं** (for **आवां**). B_2 M_2 **देवभिषक्तमौ**; D_3 **देवौ भिषग्वरौ**.

12 [a]) M **त्वम्** (for **तस्य**). — [b]) S **एकतरं**. B Dn $D_{4.\,6}$ **वृणीष्वान्यतमं पतिं**. — [c]) Śi $K_{1.\,2.\,4}$ **आवाम्**; De **एवम्**; $D_{1.\,2}$ **एव**; T_1 **एतम्**; T_2 G_3 **इमम्** (for **एनम्**). — [d]) Śi K De Dn **सुमध्यमे**; B $D_{4.\,6}$ **पतिं शुभे**; D_3 **शुचिस्मिते** (for **वरा°**).

14 K_1 Dn_1 om. (hapl.) 14^c–15^b. — [c]) $D_{1.\,2}$ S transp. **भर्त्रा** and **सा**.

15 K_1 Dn_1 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — [a]) M_1

C. 3. 10360
B. Hapl. om.
K. 3. 124. 17

श्रुत्वा तदश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः क्रियतामिति ।
ऊचतू राजपुत्रीं तां पतिस्तव विशत्वपः ॥ १५
ततोऽम्भश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थी प्रविवेश ह ।
अश्विनावपि तद्राजन्सरः प्रविशतां प्रभो ॥ १६
ततो मुहूर्तादुत्तीर्णाः सर्वे ते सरसस्ततः ।
दिव्यरूपधराः सर्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
तुल्यरूपधराश्चैव मनसः प्रीतिवर्धनाः ॥ १७
तेऽब्रुवन्सहिताः सर्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे ।
अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्णिनि ।
यत्र वाप्यभिकामासि तं वृणीष्व सुशोभने ॥ १८

सा समीक्ष्य तु तान्सर्वांस्तुल्यरूपधरान्स्थितान् ।
निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवी वव्रे स्वकं पतिम् ॥ १९
लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यां वयोरूपं च वाञ्छितम् ।
हृष्टोऽब्रवीन्महातेजास्तौ नासत्याविदं वचः ॥ २०
यथाहं रूपसंपन्नो वयसा च समन्वितः ।
कृतो भवद्भ्यां वृद्धः सन्भार्यां च प्राप्तवानिमाम् ॥ २१
तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याहं सोमपीथिनौ ।
मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीमि वाम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ दिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।
च्यवनोऽपि सुकन्या च सुराविव विजह्रतुः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

ततो° (for तद°). Śi K2–4 Dn2. n3 D1–3. 5 T1 G2. 4 तच्छ्रुत्वा चाश्विनौ वा(Śi °नोर्वा)क्यं. — b) Śi K2. 3 Dn2. n3 D1–3. 5 तस्यास्तौ; K4 T1 G2. 4 (by transp.) तस्यास्तत्.

16 b) T G3. 4 M तत्; G1 तां (for ह). — d) K4 B2–4 Dn D4–6 T2 G1–3 M1 प्राविशतां; B1 Dc D1. 2 प्राविशतौ; G4 प्राविशतान्. B1 Dc D1. 2 उभौ; B2–4 Dn D4. 6 M1 तदा (for प्रभो).

17 b) B Dn D4. 6 तदा; S त्रयः (for ततः). — c) K3 D2. 5 चैव (for सर्वे). — e) N (except B1 D1) °वेष° (for °रूप°). K1. 3 D1. 2. 5 सर्वे (for चैव).

18 After 18cd, S (except G1) ins.:

600* तमश्विनोरन्यतमं च्यवनं वा मनस्विनि ।
[T1 G2 M यशस्विनि.]

— e) D1. 2 यं तु (for यत्र). K1. 4 B3 Dc D1. 2. 4. 6 चा° (for वा°). T1 G1 यमेवमभि°; T2 G3 यमेव त्वं हि कामासि; G2 यं त्वमेवाभि°; G4 यमेव त्वभि°. — f) Dc D1. 2 S शुभा(T1 G1 वरा)नने (for सुशो°).

19 a) K4 च (for तु). — c) K4 D1. 2 साध्वी; M1 हित्वा (for बुद्ध्या). — d) T G ततो; M देवौ (for देवी). K3 D1. 2 S transp. स्वकं and पतिम्. K4 देवौ ताविदमब्रवीत्. — After 19, K4 D3 ins.:

601* यद्यहं मनसा नान्यं पतिमिच्छे स्वकं विना ।
तेन सत्येन मे देवौ प्रयच्छेतां पतिं मम ।

[(L. 1) D3 यथाहमंगना नान्यं (for the prior half). — (L. 2) D3 स्वकं (for मम).]

K4 D3 cont.: D1 ins. after 19:

602* एवमुक्तौ तथा साध्व्या नासत्यौ सुरसत्तमौ ।
दर्शयामासतुस्तस्याः सुकन्याया भृगोः सुतम् ।

Thereafter K4 *repeats* 19cd (!), and then cont.:

603* ततो देवाः सुतुष्टाश्च च्यवनं तं पतिं ददुः ।

21 a) Śi K1 यदर्थं; K3 D3 यदहं (for यथाहं).

22 b) Śi K1. 3. 4 D3 सोमपा(Śi °पी)थिनौ.

23 b) D1. 2 जग्मतुस्ततः (for प्रति°). — c) K3 B D4. 6 च (for [अ]पि). — After 23, D1. 2 ins.:

604* तस्मिन्नेव सरस्तीरे बिभ्रतौ रूपमुत्तमम् ।

Colophon. — *Major parvan:* Śi K1 Dn3 D6 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* M2 तीर्थयात्रा, followed by सौकन्य. Śi K1. 2 (all om. sub-parvan name) mention only सुकन्योपाख्यान; K3. 4 D1. 3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य; and B Dc Dn D2. 4–6, only सौकन्य. — *Adhy. name:* T2 G3 च्यवनरूपप्राप्तिकथनं; M2 च्यवनरूपलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 122; Dn2 123 (as in text); Dn3 S 124 (M2 126); D1 128. — *Śloka no.:* Dn 25; D1 28.

124

1 Dn2 T G3 om. the ref. — a) B D (except D3. 5) T2 (after corr.) G4 शुश्राव; T1. 2 (before corr.) G1–3 M संश्रुत्य (for श्रुत्वा तु). K4 सर्यातिर्; S (except T2 G3. 4) शर्याति. — b) S (except M1) युवानं (for

१२४

लोमश उवाच ।

ततः श्रुत्वा तु शर्यातिर्वयःस्थं च्यवनं कृतम् ।
संहृष्टः सेनया सार्धमुपायाद्भार्गवाश्रमम् ॥ १
च्यवनं च सुकन्यां च दृष्ट्वा देवसुताविव ।
रेमे महीपः शर्यातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव ॥ २
ऋषिणा सत्कृतस्तेन सभार्यः पृथिवीपतिः ।
उपोपविष्टः कल्याणीः कथाश्चक्रे महामनाः ॥ ३
अथैनं भार्गवो राजन्नुवाच परिसान्त्वयन् ।
याजयिष्यामि राजंस्त्वां संभारानुपकल्पय ॥ ४
ततः परमसंहृष्टः शर्यातिः पृथिवीपतिः ।
च्यवनस्य महाराज तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ५
प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्वकामसमृद्धिमत् ।
कारयामास शर्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥ ६
तत्रैनं च्यवनो राजन्याजयामास भार्गवः ।
अद्भुतानि च तत्रासन्यानि तानि निबोध मे ॥ ७
अगृह्णाच्च्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा ।
तमिन्द्रो वारयामास गृह्यमाणं तयोर्ग्रहम् ॥ ८

इन्द्र उवाच ।

उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः ।
भिषजौ देवपुत्राणां कर्मणा नैवमर्हतः ॥ ९

च्यवन उवाच ।

मावमंस्था महात्मानौ रूपद्रविणवत्तरौ ।
यौ चक्रतुर्मां मघवन्वृन्दारकमिवाजरम् ॥ १०
ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवम् ।
अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरंदर ॥ ११

इन्द्र उवाच ।

चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ ।
लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ॥ १२

लोमश उवाच ।

एतदेव यदा वाक्यमाब्रेडयति वासवः ।

C. 3. 10983
B. 3. 124. 13
K. 3. 125. 13

वयःस्थं). — [c]) Śi K De D3. 5 M प्रहृष्टः; Dn G2 सु° (for सं°).

2 T1 M2 om. 2[cd]. — [c]) B2. 3 D (except D1–3. 5) सभार्यः (for महीपः). MSS. शय्यातिः, शंयाति, etc.: hereafter these variants are completely ignored! — [d]) D1. 2 कृत्स्नां लब्ध्वे मेदिनीं.

3 Śi om. 3[cd]. — [c]) T2 G3–4 M2 कल्याणीं. — [d]) S (except G1) कथां (for कथाश्च). K2 B Dn D4. 6 मनोरमाः (B1 महीपतिः) (for महा°).

4 [ab]) Śi च्यवनश्च महाराजं प्रोवाच परि°. — [d]) B Dn1. n3 D4. 6 अव° (for उप°).

5 [b]) B De Dn D4. 6 अवनी° (for पृथिवी°).

6 [a]) S (except G4) याज्ञीये. — [b]) Śi K1. 2 D5 °द्धिमान्.

7 [c]) D1. 2 T1 G1 अन्य(D1. 2 यान्य)द्भुतानि (for अद्भुतानि च). — [d]) D1. 2 तानि मे गदतः शृणु.

8 [d]) Śi मा गृहाणे (sic); K1. 2 मा गृहाण; K3 D5 गृह्णानं तु; B2–4 De Dn D4 गृह्णानं स (for गृह्य°). B1 प्रतिग्रहं; D1. 2 तयोर्हविः; D5 तयोः सवं. K4 D1–3 मा गृहाणैतयोर्ग्रहं. — After S, Śi reads 13[cd].

9 [b]) K2. 4 D5 नासत्यौ देवतास्विह (D5 °स्विनौ). — [c]) Śi K D3 देवतानां हि; B De Dn D4–6 दिवि देवानां; D1. 2 देवलोकस्य (for °पुत्राणां). — [d]) T2 G3. 4 कर्मणां (for °णा). Śi K1. 2. 4 D1–3 तेन गर्हितौ; K3 B De Dn D4–6 तेन नार्हतः (for नैव°).

10 Śi om. (haplʼ.) 10–12. — [a]) B Dn D4. 6 महोत्साहौ; De नावमंस्था. — [b]) K4 D3 °वर्चसौ; D1. 2 °संमतौ; T2 G3 °वत्तमौ; G4 °वित्तमौ.

11 Śi om. 11 (cf. v.l. 10). — [a]) K1 D5 ऋते त्वा; M त्वदृते (for ऋते त्वां). D1. 2 तौ तस्माद्विबुधश्रेष्ठ. — [b]) M2 नैवां (for वै नां). B4 स्वरं; De2 T1. 2 (before corr.) स्वयं (for सवम्). D1. 2 नेदृग्वक्तुं त्वमर्हसि. — [d]) K3. 4 D3. 5 T2 G2–4 परंतप; De परंतपौ; D1. 2 सुरोत्तमौ (for पुरं°).

13 [a]) D1 G1 यथा; T2 G2–4 तदा (for यदा). — [b]) K1. 2 S (except M2) वासवे; B Dn D4–6 देवराट् (for वासवः). — [c]) Śi T2 G2–4 नु तद्वाक्यं; D1 तु तं शक्रं; D2 च तं शक्रं (for ततः शक्रं); cf. 14[a] and v.l.

C. 3. 10383
B. 3. 124. 13
K. 3. 125. 13

अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः ॥ १३
ग्रहीष्यन्तं तु तं सोममश्विनोरुत्तमं तदा ।
समीक्ष्य बलभिद्देव इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहीष्यसि यदि स्वयम् ।
वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम् ॥ १५
एवमुक्तः स्मयन्निन्द्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः ।
जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम् ॥ १६
ततोऽस्मै प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः ।
तस्य प्रहरतो बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ॥ १७
संस्तम्भयित्वा च्यवनो जुहुवे मन्त्रतोऽनलम् ।
कृत्यार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ॥ १८
ततः कृत्या समभवद्दंष्टास्तस्य तपोबलात् ।
मदो नाम महावीर्यो बृहत्कायो महासुरः ।
शरीरं यस्य निर्देष्टुमशक्यं तु सुरासुरैः ॥ १९
तस्यास्यमभवद्घोरं तीक्ष्णाग्रदशनं महत् ।
हनुरेका स्थिता तस्य भूमावेका दिवं गता ॥ २०
चतस्र आयता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतम् ।
इतरे त्वस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः ।
प्राकारसदृशाकाराः शूलाग्रसमदर्शनाः ॥ २१
बाहू पर्वतसंकाशावायतावयुतं समौ ।
नेत्रे रविशशिप्रख्ये वक्त्रमन्तकसंनिभम् ॥ २२
लेलिहज्जिह्वया वक्त्रं विद्युच्चपललोलया ।
व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्ग्रसन्निव जगद्बलात् ॥ २३
स भक्षयिष्यन्संक्रुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् ।
महता घोररूपेण लोकाञ्शब्देन नादयन् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

---

14 [a]) Śi Ki. 2 Di. 2 Mi ततः; Ks. 4 सुतं (for तु तं). — [c]) Mi वल° (for बल°).

15 [c]) Di. 2 प्रेषयिष्यामि (for प्रहरि°). — [d]) Di. 2 दुरासदं (for अनुत्तमम्).

16 Gi om. 16[ab]. — [b]) T2 G2–4 [अ]थ (for स). — Śi Di T2 G3 (hapl.) om. 16[c]–17[d].

17 Śi Di T2 G3 om. 17 (cf. v.l. 16). — [ab]) Ks. 4 Di कोपाद्वज्रमिन्द्रः (for वज्रं घोररूपं).

18 [a]) K2–4 B Dc Dn D3–6 तं (for सं-). Gi तं बाहुं (for च्यवनो). Di. 2 च्यवनः स्तंभयामास. — [b]) Di. 2 जुहाव. T2 (by corr.) [ऽ]नले. — [c]) B2 T2 (by corr.) कृत्यार्थं. Di. 2 स (for सु-). — [d]) Śi Ki देवान् (for देवं). Di. 2 देवेशं हंतुमुद्यतः.

19 [a]) Di. 2 तत्र (for ततः). Śi K D3. 5 तत्र कृत्योद्भवो जज्ञे; B Dc D4. 6 ततः कृत्याथ संजज्ञे. — [b]) N (except Di. 2) मुनेस् (for ऋषेस्). — [c]) Di. 2 °कायो (for °वीर्यो). — [d]) Ti Gi महारवः (for °सुरः). Di. 2 महावीर्यो महाबलः. — [e]) Dc T G2. 3 तस्य (for यस्य). — [f]) Śi Ki वै; K4 D3 M नृ-; Di. 2 स- (for तु). — After 19. Śi Ki. 2. 4 Di–3 ins.:

605* तस्य प्रमाणं वपुषा न तुल्यमिह विद्यते ।

20 [b]) B2 Di. 2 M तीक्ष्णोग्रदशनं; Ti तीक्ष्णं तद्दशनं; G4 तीक्ष्णाग्रं दशनं. — [c]) Śi K Di–3. 5 हनुरेकः स्थितस्. Bi. 3. 4 Dc Dn D4. 6 M त्वस्य (for तस्य). — [d]) Śi K Di–3. 5 भूमावेको दिवं गतः.

21 [a]) Śi K B Dn Di. 3–6 चा(K4 त्वा)यता (for आ°). Dc आयताश्चतुरो दंष्ट्रा. — [c]) Śi Ki. 2 Bi. 2. 4 Dn D4. 6 T G3. 4 तस्य (for त्वस्य). — [e]) Śi प्राकारदशना°; Ki. 3. 4 D3 °शिखरा°; K2 B Dc Dn D4–6 प्रासादशिखरा°; Di. 2 प्राकारपरिखा°; T2 G3 M2 प्रासादसदृशा°.

22 Dc2 om. 22[ab]. — [a]) T G परिघसंकाशौ. — [b]) S व्यायतौ (for आयतौ). K2 चायुतं; D5 अयुतौ; T2 G3. 4 भीषणौ (for अयुतं). Śi समं; K2 शमं; G3 शतं (for समौ). — [c]) Gi. 2. 4 शशिरवि° (by transp.). — [d]) B Dn D4. 6 वक्त्रं कालाग्निसंनिभं.

23 [b]) K3. 4 D5 विद्युच्चलित°; Di. 2 विद्युच्चापल्य°; D3 विद्युच्चंचल°. — [d]) T2 G3. 4 जगद्बली.

24 [a]) Śi Dc Di. 2 सं- (for स). — [c]) Śi Ki. 3. 4 D3. 5 घोरनादेन. — [d]) K3 B2 Dc Di. 2. 5 S (except M2) पूर° (for नाद°).

Colophon. — *Major parvan:* Śi Ki. 2 Dn2 T G2–4 Mi आरण्य. — *Sub-parvan:* N (om. sub-parvan name) mentions only सौकन्य (K4 Di लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य). — *Adhy. name:* T2 G3 पुरंदरवज्रस्तंभनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 123; Dn2 124 (as in text); Dn3 S 125 (M3 127); Di 129. — *Śloka no.:* Dn Di 25.

१२५

लोमश उवाच ।
तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः ।
आयान्तं भक्षयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ १
भयात्संस्तम्भितभुजः सृक्किणी लेलिहन्मुहुः ।
ततोऽब्रवीद्देवराजश्च्यवनं भयपीडितः ॥ २
सोमार्हावश्विनावेतावद्य प्रभृति भार्गव ।
भविष्यतः सत्यमेतद्वचो ब्रह्मन्ब्रवीमि ते ॥ ३
न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष परो विधिः ।
जानामि चाहं विप्रर्षे न मिथ्या त्वं करिष्यसि ॥ ४
सोमार्हावश्विनावेतौ यथैवाद्य कृतौ त्वया ।
भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव ॥ ५
सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्तिः प्रथेदिति ।
अतो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनम् ।
तस्मात्प्रसादं कुरु मे भवत्वेतद्यथेच्छसि ॥ ६
एवमुक्तस्य शक्रेण च्यवनस्य महात्मनः ।
स मन्युर्व्यगमच्छीघ्रं मुमोच च पुरंदरम् ॥ ७
मदं च व्यभजद्राजन्पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
अक्षेषु मृगयायां च पूर्वसृष्टं पुनः पुनः ॥ ८
तथा मदं विनिक्षिप्य शक्रं संतर्प्य चेन्दुना ।
अश्विभ्यां सहितान्देवान्याजयित्वा च तं नृपम् ॥ ९
विख्याप्य वीर्यं सर्वेषु लोकेषु वदतां वरः ।
सुकन्यया सहारण्ये विजहारानुरक्तया ॥ १०

C. 3. 10406
B. 3. 125. 11
K. 3. 126. 11

125

2 [a]) D1. 2 स तथा (for भयात्सं-). — [b]) Ś1 K1. 3. 4 D2 T2 G2. 3 सृक्किणी; B सृक्कणी; D3 सृक्कर्णी; G1 सृक्कर्णि; M1 स्रुक्कणी; M2 स्रुक्किणी. G1. 4 परिलेलिहन् (for लेलिह-न्मुहुः). — [c]) D5 पांडवेय (for देवराजश्). Ś1 K D5 प्रणतोब्रवीत्पांडवेय (hypermetric!).

3 B4 om. 3–4. — [c]) D1. 2 भविष्येते वचः सत्यं. — [d]) Ś1 K1. 2 Dc सत्यं (for ब्रह्मन्). K3. 4 B Dn D1–6 वचो विप्र (D1. 2 सर्वमेतत्) प्रसीद मे.

4 B4 om. 4 (cf. v.l. 3). — [a]) Ś1 K1. 2. 4 मा (for न). — [b]) K1. 2 D3 भवति (for भवतु). T1 G2. 4 M2 एषोपरो (for एष परो). Ś1 K D1 तपोधन (for परो विधिः). — [c]) D1. 2 त्वाहं (for चाहं). B1 देवर्षे; B2. 3 S ब्रह्मं (for विप्रं).

5 [a]) T2 G1–3 सोमपौ (for सोमार्हौ). — [b]) Dn D5 यथा वाद्य; G1 तथैं (for यथैं). K4 D1–3 T1 transp. कृतौ and त्वया. — After 5[ab], S ins.:

606* तथैव मामपि ब्रह्मन्श्रेयसा योक्तुमर्हसि ।

— T2 om. 5[c]–6[f].

6 T2 om. 6 (cf. v.l. 5). — [b]) T1 G (G3 om.) M2 transp. लोके and कीर्तिः. Ś1 K1. 3. 4 D5 भवेदिति; K3 D1. 2 भविष्यति (for प्रथें). — [c]) D1. 2 एवं; S (except G3; T2 om.) ततो (for अतो). D1. 2 [ए]व (for [ए]तद्). M प्रथितं (for विहितं). — After 6[cd], D1. 2 ins.:

607* इह रिरंसया देवाः पितरश्च महर्षयः ।
अर्चयन्ति महाप्राज्ञ क्रतुं तव महाबलाः ।

— [f]) B Dc Dn D4. 6 S (except M2; T2 om.) एवं (for एतद्). Ś1 K1. 2 यदि (for यथें).

7 [b]) B Dn D4. 6 भार्गवस्य (for च्यवं). — [c]) Ś1 K1. 2 मन्युर्व्यपागमं; K3 D5 मन्युर्व्युपाशमं; K4 D3 मन्युर्व्यपारमं; Dc G2 स मन्युरगमं; D1. 2 T2 G3 स मन्युरशमं; G4 स मन्युर्व्यशमं; M शमं मन्युरगां.

8 [d]) K1 D1. 2. 4 पूर्वं (for पूर्व-). D1. 2 महात्मना (for पुनः पुनः).

9 [a]) B Dn D4. 6 G1 M2 तदा मदं; Dc ततो मदं; D1. 2 मदमेवं. Ś1 K1. 2 च (for वि-). — [c]) B1. 2 'भ्यां सह देवाभ्यां.

10 [ab]) B D (except D3. 5) T2 G2–4 transp. सर्वें and लोकें. T2 (before corr.) G2. 4 ददतां (for व). T1. 2 (before corr.) वर. — [c]) G4 तदारण्ये (for सहा). — [d]) B2 Dc Dn D1. 2. 4. 6 [अ]नुकूलया; D3 [अ]नुरक्तवान्. — After 10, D1. 2 ins.:

608* अद्यापीह प्रगायन्ति गाथां तस्यैव धीमतः ।
तां श्रुत्वा चक्षुषोर्हानिं नाप्नुवन्तीह मानवाः ।
शर्यातिं च सुकन्यां च च्यवनं शक्रमश्विनौ ।
ये भुक्त्वा संस्मरिष्यन्ति तेषां चक्षुर्न हीयते ।

C. 3. 10406
B. 3. 125. 11
K. 3. 126. 12

तस्यैतद्विजसंघुष्टं सरो राजन्प्रकाशते ।
अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितॄन्देवांश्च तर्पय ॥ ११
एतदृष्ट्वा महीपाल सिकताक्षं च भारत ।
सैन्धवारण्यमासाद्य कुल्यानां कुरु दर्शनम् ।
पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ॥ १२
आर्चीकपर्वतश्चैव निवासो वै मनीषिणाम् ।
सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम् ।
चैत्याश्चैते बहुशतास्त्रिदशानां युधिष्ठिर ॥ १३
एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते ।
वैखानसाश्च ऋषयो वालखिल्यास्तथैव च ॥ १४
शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च ।
सर्वाण्यनुपरिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश ॥ १५
शंतनुश्चात्र कौन्तेय शुनकश्च नराधिप ।
नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम् ॥ १६
इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः ।
आर्चीकपर्वते तेपुस्तान्यजस्व युधिष्ठिर ॥ १७
इह ते वै चरून्प्राश्नन्नृषयश्च विशां पते ।
यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः ॥ १८

---

11 [b]) D1 M दिव्यं (for राजन्). T1 G1 विशां पते (for प्रका°). — After 11[ab], Ś1 K D3 read 13[abcd]. — [d]) T1 G1 समर्चय (for च तर्पय). — After 11, T1 ins.:

609* तर्पयाद्य पितॄन्देवान्पयसा पावनेन च ।

12 [a]) Ś1 K2 T1 एतं; K1 एवं (for एतद्). D1. 2 एतत्पश्य च राजेंद्र. — [b]) K1 B3 Dc सिकनाख्यं; K3 शिनिकाक्षं; K4 D3 शितिकंठश्च; T1 G M1 सिकनाख्यश्च (G1 सिकतस्य). D1. 2 सितिकंठस्य च प्रभो. — [d]) Ś1 K1. 2 कुरुनंदन; D2 (by transp.) दर्शनं कुरु. — [e]) K3. 4 महाभाग; D3 T G महीपाल (T1 G1 च सर्वेषु) (for महाराज). — [f]) T1 G1 महाराज (for सर्वेषु च). Dc D3 [ण]त्र; T2 G3. 4 [ण]षु (for च). D3 [उ]दकं (for जलं). K1 B Dc स्पृशन्. — After 12, K1. 2 B1 (om. line 3). 2. 3 (om. line 4) D (except D1–3. 5) ins.:

610* स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन्सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत ।
संधिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ त्रेतायाः द्वापरस्य च ।
अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशनः ।
अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्वपापप्रणाशने ।
[(L. 1) B1–3 यास्यसि (for प्राप्स्यसि).]

— After 12, the sequence in D1 is 13[ef]–14[ab], 13[abcd], 610*, 11[cd], 15 etc.

13 Ś1 K D3 read 13[abcd] after 11[ab]. For sequence in D1 cf. v.l. 12; D2 reads 13[abcd] after 14. — [a]) Ś1 K1 T2 G2. 3 M अर्चीक°; B3 D1 G1 आर्चिकः; Dc2 आवीकः. — [c]) Ś1 K1 नित्याश्; K4 याज्याश्; D1 चित्याश्; T1 G1 चित्याश्; M1 चित्यश्; M2 चित्यश् (for चैत्याश्). B1. 4 Dc चैव; T1 G1. 2. 4 M1 चैता; M2 corrupt (for चैते). Ś1 K1 D3 बहुमतास्; K2 B Dc Dn D4. 5 °विधास्; M1 °शिवास्.

14 For sequence in D1 cf. v.l. 12. — [a]) K1. 2 D3. 5 S चंद्रसरो; B2 चंद्रमसं. K1–3 D3. 5 राजन्; S नित्यं (for तीर्थं). — [b]) K3 D5 S अर्चयन्त्य (K3 आजहुः ऋ°; D5 आजहनृ)षयः सदा. — [c]) K3. 4 B Dc Dn D2. 4. 5 बाल(K4 B Dc2 °लि)खिल्याः; D1 पुरा केचिद्; M पुराणाश्च (for च ऋषयो). T G वैखानसप्रभृतयो. — [d]) K3. 4 B Dc Dn D2. 4–6 पाव(K3 Dc परा°; K4 D5 पारा)का वायुभोजनाः. — After 14, D2 reads 13[abcd].

15 Cf. 381* and note thereon. — Ś1 om. 15[ab]. — After 15[ab], B2 ins.:

611* आदिसिद्धानि कौन्तेय न विघ्नस्तत्र कारणम् ।

[Cf. Nil.'s gloss on B. 3. 125. 18, and on B. 3. 82. 38.]

16 [a]) Dc Dn2. n3 D4. 5 शांतनु°. B Dc Dn D4. 5 राजेंद्र (for कौन्तेय). — [b]) N (except K3 Dc) नराधिपः. — [d]) Dc प्राप्य; D1. 2 M1 प्राप्तौ (for प्राप्ताः).

17 [a]) S नित्याश्रया. — [b]) K3 D3 M सहर्षिभिः (for म°). — [c]) Ś1 अर्चीकपर्वतौ तेषु; K1. 2 अर्चीकपर्वतश्रेष्ठ; K3 D5 आर्चीकपर्वते पुण्ये; K4 D1–3 आ(K4 अ)र्चीकपर्वते रम्ये; T2 G आर्ची(T2 G3 अर्ची°; G1 आर्चि)के पर्वतवरे. — [d]) K1. 4 तान्नमस्य; K2 मान्नमस्य; K3 Dc D3 तान्नमस्व; D1. 2 स्थानमस्ति; T2 G2. 3 ते यजंते; G4 ते युज्यंते (for तान्यजस्व).

18 [a]) T1 इह कृत्स्नं; G इतरे वै (for इह ते वै). Ś1 K1. 2 Dc (Dcm as in text) D3 चरवः कार्याः; K3 न वचः कार्याः; K4 D1. 2 तरवः कार्याः; B1 वै चरुः कार्यः; D5 च तपः प्राशन्; M1 वै चरुप्राशाः; M2 वै चरून्प्राशः (for वै चरून्प्राश्नन्). — [b]) Ś1 K Dc D1. 3 अ(K1. 4 D3 आ)तिथेयाः (K3 आतिथ्यं च); B1 आतिथेयः; D5 तिथयश्च; S त्रिदशाश्च (M1 स्थिताश्चैव) (for ऋषयश्च). — After 18[ab], T G read 20[cd]–21[ab]. — [c]) K1 Dn3 D5 G3. 4 M2 °स्रोता (for °स्रोताः). — [d]) T G3. 4 कृष्णा. D3 त्विह; T2 G1–4 चैव

यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्शन ।
सर्वे चात्र गमिष्यामः सुकृशाः सुतपस्विनः ॥ १९
एतत्प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजाधिप ।
यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्ध्वमागताः ॥ २०
इह ते न्यवसन्राजन्क्षान्ताः परमधर्मिणः ।
मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः ॥ २१
एषा सा यमुना राजन्राजर्षिगणसेविता ।
नानायज्ञचिता राजन्पुण्या पापभयापहा ॥ २२
अत्र राजा महेष्वासो मान्धातायजत स्वयम् ।
सहदेवश्च कौन्तेय सोमको ददतां वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

युधिष्ठिर उवाच ।
मान्धाता राजशार्दूलस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
कथं जातो महाब्रह्मन्यौवनाश्वो नृपोत्तमः ।
कथं चैतां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः ॥ १
यस्य लोकास्त्रयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः ॥ २
यथा मान्धातृशब्दश्च तस्य शक्रसमद्युतेः ।
जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ ३

C. 3. 10426
B. 3. 126. 3
K. 3. 127. 4

(for चेह). K4 D1 तपोरताः; S तपोधनः (T2 G3 °नाः; G1 °रः).

19 b) Ś1 K1–3 B D1 °कर्षण. — d) B De Dn D4. 6 स्वयैव सह पांडव.

20 a) K4 B2. 4 D1 प्रश्रवणं. — b) B Dn D4. 6 मनुजेश्वर (B1 पुरुषर्षभ) (for मनुजा°). — cd) S अत्र (for यत्र). D1. 2 अत्र धाता च वरुणो मित्रश्च स्वर्गमागताः.

21 a) Ś1 निवसन्; B Dn D4. 6 [S]प्यवसन् (for न्यवसन्). — b) K1 क्षतः; K2 धृतौ (sic) (for क्षान्ताः). D1 कांक्षंतः सिद्धिमुत्तमां; D2 कांक्षितः सिद्धिमुत्तमं; S कांक्षंतः सर्वे(M °ह)धर्मिणः. — c) Ś1 K1. 2 ऋद्धबुद्धीनाम्; K3 D5 मृदुबुद्धीनाम् (for ऋजु°). — d) D2 S शिवः (for शुभः).

22 b) K3 B De1 Dn D4–6 महर्षि° (for राजर्षि°). — c) D1–3 नानायूप°. D1–3 S पुण्या (for राजन्). — d) D1–3 S सर्व- (for पुण्या).

23 a) T1 अत्रारामे महातेजाः. — Ś1 K1. 2 om. 23cd. — c) K3 Dn D4. 5 M साहदेवि°; B De सह देवै° (De2 इह देवि°); D6 (m as in text) साहदैवि°. B2 विक्रांत; D1. 2 M2 राजेंद्र (for कौन्तेय). — d) De D1. 2 S (except T1 G1 M1) वदतां (for द°). D1. 4 G2 M2 वर.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* B4 M1 तीर्थयात्रा (followed by लोमशतीर्थयात्रा and सौकन्य in B4 and only सौकन्य in M1). Ś1 K1. 2 B1–3 De Dn D2–4. 6 G2 M2 (all om. sub-parvan name) mention only सौकन्य; K3. 4 D1. 5, likewise, mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by सौकन्य. To सौकन्य, K B1 3. 4 De D1–3. 5 G2 M add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 124; Dn2 125 (as in text); Dn3 S 126 (M2 128); D1 130. — *Śloka no.:* Dn 26; D1 28.

126

1 a) K3 De D1 T1 राजशार्दूल. — c) Ś1 K1. 2 महेष्वासो; S (except G4 M2) महान्ब्रह्मन्. — d) D1. 2 M1 युवनाश्वा(D2 °श्व)न्; G4 M2 यु(M2 य)वनाश्वो. B2 T1 G1 महीपतिः (for नृपो°). — e) K1 Dn D2 4. 6 चैनां; B1. 4 De चैव; T G च तां (for चैतां). B1. 4 De पदं (for परां) B1 कष्टां; D3 कीर्तिं; S ख्यातिं (for काष्ठां).

2 K3 om. 2cd. — After 2, S ins.:
612* सत्यकीर्तेर्हि मान्धातुः कथ्यमानं त्वयानघ ।

3 a) D3 °पाद° (for °शब्द°). Ś1 K1. 3. 4 स; K3 D3. 5 वै (for च). — b) Ś1 K1. 3 तुल्यः (for तस्य). K3 क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः; D3. 5 लोकेषु परिगीयते. — K3 om. 3c–4d; D5 om. 3cd.

4 K3 om. 4 (cf. v.l. 3). — After 4ab, B1. 4 ins.:
613* यथा चासौ समभवच्चरितं तस्य धीमतः ।

C. 3. 10426
B. 3. 126. 4
K. 3. 127. 5

लोमश उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजन्राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
यथा मान्धातृशब्दो वै लोकेषु परिगीयते ॥ ४
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो महीपतिः ।
सोऽयजत्पृथिवीपालः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ ५
अश्वमेधसहस्रं च प्राप्य धर्मभृतां वरः ।
अन्यैश्च क्रतुभिर्मुख्यैर्विविधैराप्तदक्षिणैः ॥ ६
अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा दृढव्रतः ।
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननित्यो बभूव ह ॥ ७
शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मना ।
पिपासाशुष्कहृदयः प्रविवेशाश्रमं भृगोः ॥ ८
तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः ।
इष्टिं चकार सौद्युम्नेर्महर्षिः पुत्रकारणात् ॥ ९
संभृतो मन्त्रपूतेन वारिणा कलशो महान् ।
तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ।
यत्प्राश्य प्रसवेत्तस्य पत्नी शक्रसमं सुतम् ॥ १०
तं न्यस्य वेद्यां कलशं सुषुपुस्ते महर्षयः ।
रात्रिजागरणश्रान्ताः सौद्युम्निः समतीत्य तान् ॥ ११
शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पानीयार्थी भृशं नृपः ।
तं प्रविश्याश्रमं श्रान्तः पानीयं सोऽभ्ययाचत ॥ १२
तस्य श्रान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।
नाश्रौषीत्कश्चन तदा शकुनेरिव वाशितम् ॥ १३
ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्णं स पार्थिवः ।
अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाम्भो व्यवासृजत् ॥ १४
स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तो महीपतिः ।
निर्वाणमगमद्धीमान्सुसुखी चाभवत्तदा ॥ १५
ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त ऋषयः सनराधिपाः ।
निस्तोयं तं च कलशं ददृशुः सर्व एव ते ॥ १६

— [c]) D$_3$ म (for वै). — [d]) D$_2$ M लोकेस्मिन्. Ś$_1$ K$_{1.2}$ परिकीर्त्यते. D$_3$ तस्य शक्रसमद्युतेः (= 3[b]).

5 5[a] = 1. 91. 1[a]. — 5[d] = 1. 144. 16[d].

6 [b]) S (except M$_2$) प्राप. Ś$_1$ K$_1$ वर. — [c]) De D$_{1.2}$ अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैर्. — [d]) B D$_{1}$ D$_6$ अजयत्त्वास्; De मुख्यैश्चैवास्; D$_{1.2}$ अवासवर.

7 [a]) Ś$_1$ K De D$_{1-3.5}$ स (K$_1$ सु-); B$_{1.3.4}$ च (for तु). — [b]) Ś$_1$ K De D$_{1-3.5}$ सु- (for स). B D$_{1}$ D$_{4.6}$ महाव्रतः; De$_2$ धृत् (for दृढ्). — [d]) K$_1$ T$_1$ वने (for वन-).

8 Ś$_1$ om. 8[a]. — [b]) B$_{1.4}$ D$_{1}$ D$_{4-6}$ M$_2$ आत्मवान् (for आत्मना). — After 8[ab], K$_2$ B De D$_{1}$ (marg.)$_{4.6}$ ins.:

614* स कदाचिन्नृपो राजन्नुपवासेन दुःखितः ।

— [c]) D$_{1.2}$ शुष्ककंठः सन्; T G पिपासुः शुष्क् (T$_1$ खिन्न्).

9 [b]) Ś$_1$ K D$_{3.5}$ भृगुरप्यथ. — [c]) Ś$_1$ सौद्युम्नो; K$_1$ ॰म्नीं; K$_4$ ॰म्नेर्; M$_2$ ॰म्नं. — [d]) B$_3$ महर्षेः.

10 [f]) G$_{2.4}$ शक्रसमद्युतिं. — After 10, S ins.:

615* तद्वारि विधिवद्राजन्यस्मिन्नासीत्सुमंस्कृतम् ।

[T$_1$ रात्रौ पिहितं; G$_4$ वारि विहितं (for वारि विधिवद्).]

11 [c]) K$_{1.2}$ रात्रिं (K$_2$ त्रि-) जागरणं श्रांतः; K$_{3.4}$ De D$_{2.3.5}$ M$_1$ रात्रिजागरणश्रांतान्; B$_4$ T$_1$ G$_2$ ॰श्रांतः; Dn D$_4$ G$_{1.4}$ ॰णाच्छ्रांतान्; D$_1$ रात्रौ जागरणश्रांताः; D$_3$ रात्रौ राजन्सुविश्रांताः; D$_6$ रात्रिजागरणाच्छ्रांताः. — [d]) De समतीतवान्; T$_1$ स तु पार्थिव; T$_2$ G$_{1-3}$ स च पार्थिव; M$_1$ समुपेत्य तान् (for समतीत्य तान्). K$_{3.4}$ D$_{3.5}$ युवनाश्वोभ्यतीत्य तान्; D$_{1.2}$ सुषुपुः स(D$_2$ सं)हिता नृप.

12 [a]) D$_{1.2}$ ततो राजन् (for पिपा॰). — [b]) Some MSS. पानीयार्थं. — [c]) K$_4$ D$_3$ सं-; D$_{1.2}$ स (for तं). B$_{2-4}$ De Dn D$_{4.6}$ शांतः (for श्रान्तः). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B$_{1.4}$ De D$_{1.2}$ पानीयं सम(B$_4$ ॰यमन्व)याचत; K$_3$ D$_5$ वार्ययाचत पार्थिव.

13 [ab]) K$_{3.4}$ De transp. शुष्केण and कण्ठेन. — [c]) K$_{3.4}$ D$_3$ गिरं; M$_2$ ततः (for तदा). D$_{1.2}$ नाश्रौषन्मुनयो राजन्. — [d]) K$_{2.4}$ D$_2$ वासितं; B$_2$ De D$_{4-6}$ वासतः; B$_4$ भाषतः; Dn M$_3$ वाशतः; D$_{1.2}$ भाषितं (for वाशितम्).

14 [b]) K$_3$ वारिपूर्णं; D$_{1.2}$ तोयं॰. — [d]) Ś$_1$ जलं (for पीत्वा). Ś$_1$ पीत्वा; K$_{1.2}$ चैनं; T$_1$ चांगो; T$_2$ G$_{3-4}$ चापो (for चाम्भो). B$_{1.3}$ De Dn$_3$ व्यपासृजत्; T$_1$ [S]प्यवासृ॰; T$_2$ G$_3$ ह्यवासृ॰; G$_{2.4}$ [S]भ्यवासृ॰.

15 [a]) Ś$_1$ K D$_{3.5}$ पीत्वा तु (for स पीत्वा). D$_3$ वारि (for तोयं). — [c]) D$_{1.2}$ परं निर्वाणमगमत्. — [d]) K$_{3.4}$ B$_4$ स सुखी; M$_2$ स सखी (for सुसुखी). D$_{1.2}$ सुखी चैवाभवत्तदा.

16 [b]) K$_{1.2}$ G$_3$ स नराधिपः; D$_3$ ॰धिपं; G$_2$ M$_1$ ते नराधिप. B$_{2-4}$ De Dn D$_{4.6}$ मुनयः सतपोधनाः. — [c]) D$_{1.2}$ T$_2$ G$_4$ तत्र (T$_2$ G$_4$ ॰त्र) कलशं; T$_1$ तत्र ददृशुः; G$_1$

कस्य कर्मेदमिति च पर्यपृच्छन्समागताः ।
युवनाश्वो मयेत्येव सत्यं समभिपद्यत ॥ १७
न युक्तमिति तं प्राह भगवान्भार्गवस्तदा ।
सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव संभृताः ॥ १८
मया ह्यत्राहितं ब्रह्म तप आस्थाय दारुणम् ।
पुत्रार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम ॥ १९
महाबलो महावीर्यस्तपोबलसमन्वितः ।
यः शक्रमपि वीर्येण गमयेद्यमसादनम् ॥ २०
अनेन विधिना राजन्मयैतदुपपादितम् ।
अब्भक्षणं त्वया राजन्नयुक्तं कृतमद्य वै ॥ २१
न त्वद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।
नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृतवानसि ॥ २२

पिपासितेन याः पीता विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसंभृताः ।
ताभ्यस्त्वमात्मना पुत्रमेवंवीर्यं जनिष्यसि ॥ २३
विधास्यामो वयं तत्र तवेष्टिं परमाद्भुताम् ।
यथा शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि वीर्यवान् ॥ २४
ततो वर्षशते पूर्णे तस्य राज्ञो महात्मनः ।
वामं पार्श्वं विनिर्भिद्य सुतः सूर्य इवापरः ॥ २५
निश्चक्राम महातेजा न च तं मृत्युराविशत् ।
युवनाश्वं नरपतिं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २६
ततः शक्रो महातेजास्तं दिदृक्षुरुपागमत् ।
प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्ये शक्रः समभिसंदधे ॥ २७
मामयं धास्यतीत्येवं परिभाष्टः स वज्रिणा ।

C. 3. 10453
B. 3. 126. 30
K. 3. 127. 31

कलशं तत्र (for तं च कलशं). — [d]) T1 सर्वे एव महामते.

17 [a]) K2 B3–4 Dn D4–6 ते (for च). — [b]) D1. 2 T2 G2–4 समाहिताः. — [c]) B De Dn D3. 4. 6 G2 मम; D1. 2 [अ]हम् (for मया). K2 B D (except D3) T G3. 4 [ग]त्वं (for [ग]त्व). — [d]) T1 G1 सर्वं (for सत्यं).

18 [b]) Ś1 K D3. 5 M1 वै (M1 म) भृगुस् (for भार्गवस्). — [c]) K3 सुतार्थे; D1 सुतीर्थं (for सुतार्थं). Ś1 K1. 2 संभृता (for स्थापिता). De च (for हि). — [d]) Ś1 K1. 2 संयुताः (for °भृताः).

19 [a]) Ś1 K1 यत्रा° (for ह्यत्रा°). — [b]) K1. 2 युक्ताय (for आस्थाय). Ś1 K De D1–3. 5 केवलं (for दारुणम्). — [c]) T2 G1–3 अस्य (for तव). — [d]) K1. 2 Dn3 T G °क्रमः; D3 °क्रमं.

20 [a]) D1. 2 महाबाहुर्; T G °कायो (G4 °वीर्यो); M1 °बाहो (for महाबलो). T2 G3 महायोगस्; G4 °कायस्; M2 तपोवीर्यस् (for महावीर्यस्). — [b]) D1. 2 सुतो बल°; S तपोयोग°. — [c]) Ś1 De अति- (for अपि).

21 [c]) K2 B4 De D3–6 अब्भक्षणात्. D1. 2 आपः पीतास्त्वया राजन्. — [d]) K3 D5 अन्यथैवोपपादितं.

22 T2 om. 22[a]–23[d]. — [ab]) Ś1 K De D3. 5 transp. शक्यं and कर्तुं. B1 एवं (for एतत्). T1 G1 कर्म ततो (for कर्तुमतो). — [c]) D1 किं नु; D3 किं नु (for नूनं). K1 चैव कृतं; D3 कर्मं°; T1 M2 देवं° (for दैवं°). D1. 2 मन्ये (for ह्येतद्). — [d]) K1 एव; S (G3 om.) एतत् (for एवं).

23 T2 om. 23[abcd] (cf. v.l. 22); K4 om. 23. — [a]) Ś1 K (K4 om.) D3. 5 यत् (for याः). — [c]) Ś1 K1. 2 D3 महावीर्यं. — [d]) K1 मत्तपोवीर्यसंभृताः; D1. 2 S (T2 om.) न युक्तं कृतमद्य वै. — [e]) De D1 ताभिस्; D3 तेभ्यस्; G2. 3 M तस्मात् (for ताभ्यस्). — Ś1 om. (hapl.) 23[f]–24[c]. — [f]) D1. 2 अति° (for एवं°). B De Dn D4. 6 ईदृशं जनयिष्यसि.

24 Ś1 om. 24[abc] (cf. v.l. 23). — [a]) K De D1–3. 5 चात्र; S तात (for तत्र). — [c]) K3. 4 ततः; De1 यस्य; De2 यस्त्वं; M यदा (for यथा). — After 24, K2 B De Dn D4. 6 ins.:

616* गर्भधारणजं वापि न खेदं समवाप्स्यसि ।;

while D5 ins.:

617* इति श्रुत्वा वचस्तस्य राजा त्विति तथाब्रवीत् ।;

and, finally, S ins.:

618* न च प्राणैर्महाराज वियोगस्ते भविष्यति ।
[M1 तदा; M2 तथा (for न च).]

25 [c]) K3. 4 B1. 3 D3 T2 G1–3 वामपार्श्वं; D1. 2 वामं कुक्षिं. — [d]) M2 स्थितः (for सुतः). K1 सद्य (for सूर्य). B Dn D4. 6 स्थितः (for [अ]परः).

27 D2 om. 27[ab] (along with 26[bcd]). — [a]) Ś1 तस्य (for ततः). — After 27[ab], K1. 2 B2–4 De Dn D4. 6 ins.:

619* ततो देवा महेन्द्रं तमपृच्छन्धास्यतीति किम् ।
[K1. 2 Dn1. n2 De1 कं; De2 के (for किम्).]

— T1 om. 27[c]–29[b]. — [c]) Ś1 कृतोस्म्या°; D1. 2 च तस्या° (for ततोऽस्या°). — [d]) D1. 2 शिशोः (for शक्रः). T2

C. 3. 126.451
B. 3. 126. 31
K. 3. 127. 31

मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥ २८
प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्वाद्य स शिशुस्तदा ।
अवर्धत महीपाल किष्कूणां च त्रयोदश ॥ २९
वेदास्तं सधनुर्वेदा दिव्यान्यस्त्राणि चेश्वरम् ।
उपतस्थुर्महाराज ध्यातमात्राणि सर्वशः ॥ ३०
धनुराजगवं नाम शराः शृङ्गोद्भवाश्च ये ।
अभेद्यं कवचं चैव सद्यस्तमुपसंश्रयन् ॥ ३१
सोऽभिषिक्तो मघवता स्वयं शक्रेण भारत ।
धर्मेण व्यजयल्लोकांस्त्रीन्विष्णुरिव विक्रमैः ॥ ३२
तस्याप्रतिहतं चक्रं प्रावर्तत महात्मनः ।
रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ॥ ३३
तस्येयं वसुसंपूर्णा वसुधा वसुधाधिप ।
तेनेष्टं विविधैर्यज्ञैर्बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ ३४
चितचैत्यो महातेजा धर्मं प्राप्य च पुष्कलम् ।
शक्रस्यार्धासनं राजल्लब्धवानमितद्युतिः ॥ ३५
एकाह्ना पृथिवी तेन धर्मनित्येन धीमता ।
निर्जिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ॥ ३६
तस्य चित्यैर्महाराज क्रतूनां दक्षिणावताम् ।
चतुरन्ता मही व्याप्ता नासीत्किंचिदनावृतम् ॥ ३७
तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना ।
ब्राह्मणेभ्यो महाराज दत्तानीति प्रचक्षते ॥ ३८
तेन द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां महात्मना ।

G1-3 स्वामभिसंदधात्; M ममभिसंदधात.

28 T1 om. 28 (cf. v.l. 27). — a) G2 M [ग]त्र (for [ग]त्रं). — b) K3. 4 D1-3 परिभाष्य म; B De Dn D4. 6 भाषिते चैव; T2 G भाषितं चैव; D5 परिष्वज्य च (for परिभाष्टः म as in Ś1 K1. 2). D1-3 वज्रभृत् (for वज्रिणा). M परितुष्ट इवाभवत.

29 T1 om. 29ab (cf. v.l. 27). — b) K1. 2 De2 आसाद्य म; D5 प्रस्थाप्य म (*sup. lin.* समासाद्य); T2 G3 आस्वाद्यास्य (for आस्वाद्य म). — c) B2-4 De Dn D4. 6 G4 M2 महातेजाः; D3 T2 G3 महीपालः. — d) B De Dn D4. 6 किष्कूनाजन्; T2 G3 °णां स्म; G1 शिशुनाशु; M किष्कूणां तु (for °णां च). Ś1 K D1-3. 5 किष्कूनथ चतुर्दश.

30 a) T1 सधनुर्वेदं; M2 तु धनुर्वेदः. — b) T2 G2-4 सर्वाण्य° (for दिव्यान्य°). — c) Ś1 K1. 2 M महात्मानं; T2 G3 महाराजं. — d) K3 ध्यानं मात्राणि; B2 Dn D4. 6 T2 G3 ध्यानमात्रस्य; De ध्यानमात्रस्य; T1 जातमात्रे च.

31 a) D1. 2 चाजगवं (for आज°) B De Dn D4. 6 आजगवं नाम धनुः. — c) D3. 6 G1 M1 अभेद्य-. D1. 2 चैवं (for चैव). — d) Ś1 K B De Dn D3-6 उपशिश्रियुः; T1 उपसंश्रयात्; G2 M1 समुपाश्रयन् (for उपसंश्रयन्). D1. 2 उपतस्थे नराधिप.

32 a) K3 S (except G4 M2) भग° (for मघ°); cf. v.l. 3. 51. 14, 18. — c) K4 D3 कर्मणा (for धर्मेण). S [ए]वाजय° (M2 [अ]पालय°) (for व्यजय°). — d) D1. 2 च क्रमैः (for वि°).

33 b) Ś1 K1. 2 प्रवर्तत. — c) Ś1 K1. 2 राज्यं च; K3. 4 D1. 3. 5 सर्वाणि (for राजर्षि).

34 a) K4 [ए]षा; T2 G3. 4 [ए]त्र (for [इ]यं). — c) K1. 2 बहुभिर् (for विविधैर्). — d) Ś1 K1. 2 विविधैः (for बहुभिः). Ś1 K1. 2 स्वाप्त°; K3 D1. 3 T G1-3 चाप्त°; K4 G4 भूरि° (for स्वाप्त°).

35 a) K1 चितचित्यो; K2 D3. 5 S कृतकृत्यो (M2 चिताश्चित्यो); K3. 4 चैतनित्यो; B4 चित्रचित्यो; D1. 2 विनिवृत्तो (for चित°). — b) K3. 4 D5 सु-; D1. 2 [ए]त्र; D3 स (for च). B De Dn D4. 6 धर्मान्प्राप्य च पुष्कलान्. — c) Ś1 K1 शक्रस्य शासनं; K3 D5 शक्रस्याराधनं. Ś1 K D3. 5 चैव; D1. 2 राजा (for राजन्). — d) Ś1 K1. 2 G4 प्राप्त° (for लब्ध°).

36 a) B Dn D4. 6 एकाहात् (for °ह्ना). K3 D5 एकाहेन मही तेन. — b) M2 वै तदा (for धीमता). D1. 2 वीर्येणामितबुद्धिना. — c) B2 Dn D4. 6 विजिता (for निर्जिता). Ś1 K2 राजन्; K1 तेन; D1. 2 तस्य (for एव). — d) K2 M °पट्टना; K3 D5 सवनाकरपत्तना; D1. 2 स्थिताः सर्वे महीक्षितः.

37 De2 om. 37a-38a. — a) K1. 2 B De1 Dn D1-4. 6 चैत्यैर्; T2 G3 चित्रैर् (for चित्यैर्). K4 ब्राह्मणेभ्यो महाराज. — c) D1. 2 व्याप्ता मही महाराज. — d) T1 काचिद् (for किंचिद्). B2 अनामयं; T G1-3 M असंवृता (M °तं); G4 अनावृता (for अनावृतम्).

38 De2 om. 38a (cf. v.l. 37). — a) B1 ततः (for तेन). De1 [अ]र्बुद° (for पद्म°). — c) B Dn D1. 2. 4. 6 ब्राह्मणानां.

39 b) Ś1 K1. 2 अनावृष्टौ. T G नराधिप (for महा°). — c) Ś1 वृष्टयं; B4 °ष्टि (for °ष्टं). K3 T2 G3 वृष्टिं सस्य-

वृष्टं सस्यविवृद्ध्यर्थं मिषतो वज्रपाणिनः ॥ ३९
तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्महान् ।
गर्जन्निव महामेघः प्रमथ्य निहतः शरैः ॥ ४०
प्रजाश्चतुर्विधास्तेन जिता राजन्महात्मना ।
तेनात्मतपसा लोकाः स्थापिताश्चापि तेजसा ॥ ४१
तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्चसः ।
पश्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ॥ ४२
एतत्ते सर्वमाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् ।
जन्म चाग्र्यं महीपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

युधिष्ठिर उवाच ।
कथंवीर्यः स राजाभूत्सोमको वदतां वर ।
कर्माण्यस्य प्रभावं च श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
लोमश उवाच ।
युधिष्ठिरासीन्नृपतिः सोमको नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्याशतं राजन्सदृशीनामभूत्तदा ॥ २
स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः ।
कंचिन्नासादयामास कालेन महता अपि ॥ ३

C. 3. 10472
B. 3. 127. 3
K. 3. 128. 3

समृध्यर्थं; B₂ वृष्टिं समाधिवृं; De वृष्टिमस्याभिवृं; D₂ इष्टं च सस्यवृं; G₁. ₂ M वृष्टं सस्य(G₁ सर्व)समृं. — [d] T₁ G₁ वृत्रवैरिणः (for वज्रं).

40 [a]) Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₃ तेनासौ (K₄ D₅ ˚न वै) तुमुले युद्धे. — [b]) K₁. ₂ गां(K₁ गं)धर्वाधिं. — [d]) Ś₁ K₁ निशितैः (for निहतः).

41 [a]) D₁. ₂ चापि (for तेन). — [b]) Ś₁ K₁. ₃. ₄ D₅ कृताः; K₂ B₃ Dn D₄. ₆ त्राताः (for जिताः). K₄ तेन (for राजन्). B₁. ₃ Dn D₄–₆ कृतात्मना (for महा˚). D₁–₃ पालिता सुमहात्मना. — [c]) Ś₁ K₂. ₄ D₃ T₂ G₂–₄ तेन स्व तपसा; K₃ स्वेनापि तपसा; B₄ तेनार्थं˚; D₅ स्वेनार्ति˚; T₁ तेनार्थं˚; G₁ तेनात्य˚. — [d]) Ś₁ K₁. ₂ B Dn D₄. ₆ तापिताश्च (for स्थापिताश्). K₃ D₅ च महौजसा; K₄ D₃ चामितौजसा; B De Dn D₄. ₆ M₁ चानितेजसा; T G₂. ₃ M₃ चात्मतेजसा.

42 D₁ om. 42[ab]. — [b]) B₂ D₁ S आदित्यतेजसः (G₁ ˚सं). — [c]) Dn D₄. ₆ यस्य; T₁ G₁ तस्य; T₂ G₂. ₄ पुण्यं (for पश्य). Ś₁ K₁. ₂ पुण्यतमा देशाः. — [d]) Ś₁ K₁ मध्यगाः; D₁–₃ धीमतः. — After 42, T G ins.:

620* तथा त्वमपि राजेन्द्र मान्धातेव महीपतिः ।
धर्मं कृत्वा महीं रक्षन्स्वर्गलोकमवाप्स्यसि ।

43 After 43, K₁ B De Dn D₃ (marg. *sec. m.*). ₄. ₆ S ins.:

621* **वैशंपायन उवाच ।**
एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा ।
पप्रच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रति भारत ।

[(L. 1) S तु (for स). De राजेंद्रो (for कौन्तेयो). B₂. ₃ D₃ S महात्मना (for महा˚).]

Colophon om. in B₄. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ Dn₂ T G₂–₄ M₁ आरण्य. — *Sub-parvan:* B₂ तीर्थयात्रा, followed by लोमशतीर्थयात्रा K₄ D₅ (both om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* Ś₁ K₁. ₂ मांधातृकथा; K₃. ₄ B₁–₃ Dn D₄–₆ मांधातो(K₄ D₆ ˚तृ˚; B₁–₃ D₅ ˚त्रु˚; D₄ ˚तु)पाख्यानं; De मांधातृशक्रोपाख्यानं; D₁ मांधातुरुपाख्यानसमाप्तिः; D₂. ₃ मांधातुराख्यानं; M₃ मांधातृचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ 125; Dn₂ 126 (as in text); Dn₃ S 127 (M₃ 129); D₁ 131. — *Śloka no.:* Dn 47; D₁ 44.

127

1 [b]) K₁. ₃ D₃. ₅ T₂ G₂. ₃ M ददतां (for व˚). Ś₁ K₁–₃ De D₁–₃. ₅. ₆ S वरः (for वर).

3 [c]) K₁ De D₁. ₂. ₄ किंचिन्; K₃ कष्टान् (for कंचिन्). — [d]) To avoid the hiatus, Ś₁ तयोः, K₁. ₂ तथा; K₃. ₄ D₃. ₅ त्वपि; B₁ T G M₁ [अ]पि च; B₂ De Dn D₄. ₆ M₃ ह्यपि (for अपि).

4 [b]) N (except K₃ De D₁) घट˚ (for यत˚); cf. 14[c]. — [c]) D₃ T G तस्य (T₁ G₁ राजन्); M तस्यां

C. 3. 10473
B. 3. 127. 4
K. 3. 128. 4

कदाचित्तस्य वृद्धस्य यतमानस्य यत्नतः ।
जन्तुर्नाम सुतस्त्रिंस्त्रीशते समजायत ॥ ४
तं जातं मातरः सर्वाः परिवार्य समासते ।
सततं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान्विशां पते ॥ ५
ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददशत्स्फिजि ।
स दष्टो व्यनदद्राजंस्तेन दुःखेन बालकः ॥ ६
ततस्ता मातरः सर्वाः प्राक्रोशन्भृशदुःखिताः ।
परिवार्य जन्तुं सहिताः स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७
तमार्तनादं सहसा शुश्राव स महीपतिः ।
अमात्यपरिषन्मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजैः ॥ ८
ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः ।
तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचक्षे सुतं प्रति ॥ ९
त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः ।
प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्वासयदरिंदमः ॥ १०
सान्त्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्क्रम्यान्तःपुरान्नृपः ।
ऋत्विजैः सहितो राजन्सहामात्य उपाविशत् ॥ ११

सोमक उवाच ।

धिगस्त्विहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् ।
नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ॥ १२
इदं भार्याशतं ब्रह्मन्परीक्ष्योपचितं प्रभो ।
पुत्रार्थिना मया वोढुं न चासां विद्यते प्रजा ॥ १३
एकः कथंचिदुत्पन्नः पुत्रो जन्तुरयं मम ।
यतमानस्य सर्वासु किं नु दुःखमतः परम् ॥ १४
वयश्च समतीतं मे सभार्यस्य द्विजोत्तम ।
आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ॥ १५
स्यान्नु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् ।

(for तस्मिन्). — [d]) S (except M$_2$) ज्येष्ठायां (for स्त्रीशते).

5 [b]) K$_3$. 4 D$_3$. 5 [उ]पतस्थिरे; D$_1$. 2 समासत; T$_1$ समाधिरे; T$_2$ G समामिरे. — [c]) Ś$_1$ K$_2$. 3 D$_{1-3}$ सापत्नं; K$_1$. 4 D$_5$ सापत्न्यं (for सततं). — After 5, D$_1$. 2 ins.:

622* ममायमिति मन्वाना मनोभिः पुत्रमौरसम् ।

6 [a]) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ पिपीलि(Ś$_1$ K$_1$. 2 °ल)को. — [b]) K$_4$ B$_1$ D$_{1-3}$ स्फिजे; Dc °चि; Dn D$_4$. 6 °चि; M$_1$ °जौ (for °जि). T$_1$ कदाचिद्दंशत त्वचि. — [c]) Ś$_1$ व्यानदद्; T$_1$ G$_2$ ह्यरुदद्; T$_2$ G$_3$. 3 ह्यनदद्; G$_4$ [S]भ्यनदद्. Dn D$_4$. 6 नादं (for राजन्).

7 [a]) D$_1$. 2 मानरस्तास्ततः सर्वाः. — [b]) Hypermetric! B Dc Dn D$_4$. 6 प्रवार्य; G$_1$ परीतो (for परिवार्य). Ś$_1$ K$_1$. 2 बालं तं; Dn सहसा (for सहिताः). K$_4$ D$_3$ परिवार्य तु (D$_3$ च) तं बालं; D$_1$ परिवार्य तं सहिताः. — [d]) A few MSS. तुमलः.

8 [a]) Ś$_1$ K$_1$. 2 °शब्दं (for °नादं). Ś$_1$ K$_1$. 2 तुमुलं (for सहसा). — [c]) B Dn D$_4$. 6 अमात्यपर्षदो; D$_5$ आगत्य परिषन्. K$_4$ G$_2$ M मध्य (for मध्ये). — [d]) Ś$_1$ K$_1$. 2 ह्युपविष्टः. K$_3$. 4 D$_3$. 5 T$_1$ G$_1$ M$_2$ सहर्त्विजः; B Dc Dn D$_4$. 6 °जाः; D$_1$. 2 G$_2$ सऋत्विजः.

9 [d]) T$_2$ G$_3$. 4 च तं सुतं (for सुतं प्रति).

10 [a]) T$_1$ स संभ्रमात् (for त्वर°). T G$_3$ सहोत्थाय (for स चो°). — [c]) Ś$_1$ K$_1$. 2 तत्र (for पुत्रम्). — [d]) B$_3$ Dn$_2$. n$_3$ D$_4$. 6 अरिंदम; Dc अरिंदमाः.

11 [b]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ नृप; K$_4$ D$_{1-3}$ S ततः (for नृपः). — [c]) Ś$_1$ ऋत्विजः; K B Dn D$_{3-6}$ T G M$_2$ ऋत्विजा (K$_3$ ऋषिभिः); Dc D$_1$. 2 M$_1$ ऋत्विग्भिः (for °जैः). Ś$_1$ K D$_{1-3}$. 5 M$_1$ राजा; B$_2$ ततः (for राजन्). — *N. B.* The reading ऋत्विजैः was found in some MSS. collated, but not included in the crit. app. — [d]) Ś$_1$ K D$_3$. 5 सभायां (K$_3$ D$_5$ सामात्यः) समुपाविशत्.

12 Ś$_1$ लोमश उ°; G$_4$ राजा. — [a]) D$_1$. 2 धिग्धिगस्तु; T$_2$ G$_3$. 4 धिगस्तु हि (for धिगस्त्विह). T G$_1$. 3. 4 [ए]कपुत्रत्वाद्. — [b]) M$_2$ अपुत्रं वै (for अपुत्रत्वं). — [c]) D$_5$ नित्यांतरत्वाद्; M$_1$ अनित्यत्वाच्च. S (except M$_2$) मर्त्यानां (for भूता°).

13 [b]) Dc Dn D$_4$. 6 सदृशं; G$_3$. 4 [उ]पचितं. D$_1$. 2 M$_2$ मया (for प्रभो). Ś$_1$ K D$_3$. 5 सदृशीनां यतव्रत (D$_3$ °तः; D$_5$ °तं); G$_1$ अनपत्योचितं मया. — D$_1$. 2 om. 13^c–14^d. — [c]) K$_1$ होढुं; K$_3$ होहं; T$_1$ चाथ; T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ चोढं; M$_2$ वोढा (for वोढुं). — [d]) B Dn D$_4$. 6 तासां (for चा°).

14 D$_1$. 2 om. 14 (cf. v.l. 13). — [c]) B$_{2-4}$ Dc Dn D$_4$. 6 यतमानासु (for °नस्य). — [d]) = 1. 9. 3^d; 4. 18. 36^d. Ś$_1$ K$_1$. 2 दुःखतरं नृप; K$_3$. 4 D$_3$. 5 M °तरं (D$_5$ °करं) ततः.

15 [b]) Dc द्विजोत्तमाः; D$_1$. 2 द्विजर्षभ; G$_2$ नरोत्तम.

महता लघुना वापि कर्मणा दुष्करेण वा ॥ १६

ऋत्विगुवाच ।

अस्ति वै तादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् ।
यदि शक्नोषि तत्कर्तुमथ वक्ष्यामि सोमक ॥ १७

सोमक उवाच ।

कार्यं वा यदि वाकार्यं येन पुत्रशतं भवेत् ।
कृतमेव हि तद्विद्धि भगवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १८

ऋत्विगुवाच ।

यजस्व जन्तुना राजंस्त्वं मया वितते क्रतौ ।
ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ॥ १९
वपायां हूयमानायां धूममाघ्राय मातरः ।
ततस्ताः सुमहावीर्याञ्जनयिष्यन्ति ते सुतान् ॥ २०
तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः ।
उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

सोमक उवाच ।

ब्रह्मन्यद्यद्यथा कार्यं तत्तत्कुरु तथा तथा ।
पुत्रकामतया सर्वं करिष्यामि वचस्तव ॥ १

लोमश उवाच ।

ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना ।
मातरस्तु बलात्पुत्रमपाकर्षुः कृपान्विताः ।

C. 3. 10492
B. 3. 128. 2
K. 3. 129 2

— [d]) D_6 चैव; S [अ]स्मिन् (for चात्र).

16 [a]) $Ś_1$ K $B_{1mn.\ 2.\ 3}$ Dc Dn $D_{2.\ 4-6}$ T_2 $G_{1.\ 3.\ 4}$ स्यातु; D_3 तस्मात् (for स्याद्यु). D_3 समा-; T_1 कथं; G_1 क्रिया- (for तथा).

17 [a]) B Dc Dn_1 D_6 T_1 $G_{1.\ 3.\ 4}$ चैतादृशं; T_2 चेत्ता° (for वै ता°). — M_3 om. (hapl.) 17[c]–18[b]. — After 17, D_8 ins.:

623* क्रियतामविचारेण ततः प्राप्स्यसि पुत्रकान् ।

18 M_2 om. 18[ab] (cf. v.l. 17). — [c]) K_4 D_5 M_3 [इ]इ; B Dc Dn $D_{4.\ 6}$ T G M_1 [इ]ति (for हि). $D_{1.\ 2}$ कृतमेतद्धि भगवन्. — [d]) $Ś_1$ K B_1 Dc $D_{3.\ 5}$ तद्भवान्; T_2 G_3 M भगवन् (for भगवान्). M प्रब्रवीहि. $D_{1.\ 2}$ तदिदानीं ब्रवीहि मे.

19 [b]) $Ś_1$ K_3 $D_{1.\ 2}$ विहिते; G_4 च चिते (for वितते). — [c]) T_1 राजन्; T_2 G धीमन् (for श्रीमद्). — [d]) M_3 उत्तिष्ठेद° (for भविष्यत्य°). K_3. 4 Dc D_5 वै (for ते).

20 [a]) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ वसायां. — [b]) $Ś_1$ K_{1-3} आघ्रंतु; K_4 D_3 M_3 आघ्रांतु (for आघ्राय). — [c]) T_1 तान् (for ताः). $Ś_1$ सुमहावीरान्; $K_{1.\ 3}$ $D_{1.\ 2}$ सुमहावीर्या. — [d]) $Ś_1$ तान् (for ते). $D_{1.\ 2}$ भविष्यंति सुताः प्रभो.

21 [b]) G_1 जीविता स नरात्मजः. — [c]) K_3 $D_{1.\ 2.\ 5}$ S लक्षणं (for उत्तरे). — [d]) K_3 सव्ये; D_2 M_1 वामे; D_5 मध्ये; T G M_3 वाम- (for लक्ष्म).

Colophon om. in K_3 D_5. G_4 broken. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_1 T_2 $G_{2.\ 3}$ M_1 आरण्य. — *Sub-parvan:* D_3 तीर्थयात्रा. $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ (all om. sub-parvan name) mention only सोमक; K_4 D_1, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by जन्तूपाख्यान; and $B_{1.\ 2.\ 4}$ Dc Dn $D_{2.\ 4.\ 6}$ M_2, only जन्तूपाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 ऋत्विग्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_1 28 (= 128); Dn_1 126; Dn_2 127 (as in text); Dn_3 S (G_4 broken) 128 (M_2 130); D_1 132. — *Śloka no.:* Dn 21; D_1 20.

128

1 [a]) $Ś_1$ K_1 D_1 अद्य यथा; B_1 यद्य यथा; B_3 यथा यथा (for यद्यद्यथा). Dc कामं; $D_{1.\ 2}$ कर्म (for कार्यं). — [b]) B Dc Dn D_{3-6} तत्कुरुष्व (for तत्तत्कुरु). T_2 $G_{3.\ 4}$ यथा (for the *first* तथा). $D_{1.\ 2}$ तत्कर्तव्यं यथाक्रमं. — [c]) K_4 Dc $D_{1.\ 2}$ °कामनया. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.\ 3.\ 4}$ D_3 चिकीर्षामि (for करि°).

2 After the ref., G_1 ins.:

624* स सोमकवचः श्रुत्वा ब्राह्मणो वेदपारगः ।

— [a]) $D_{1.\ 2}$ S (except G_1) स याजयामास तदा (M_2 ततः). — [c]) T G_{2-4} तदा (for बलात्). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.\ 3}$ $D_{1.\ 2}$

C. 3. 10493
B. 3. 128. 3
K. 3. 129. 3

हा हताः स्मेति वाशन्त्यस्तीव्रशोकसमन्विताः ॥ २
तं मातरः प्रत्यकर्षन्गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
सव्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति ॥ ३
कुररीणामिवार्तानामपाकृष्य तु तं सुतम् ।
विशस्य चैनं विधिना वपामस्य जुहाव सः ॥ ४
वपायां हूयमानायां गन्धमाघ्राय मातरः ।
आर्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन ।
सर्वाश्च गर्भानलभंस्ततस्ताः पार्थिवाङ्गनाः ॥ ५
ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विशां पते ।
जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्वासु भारत ॥ ६
जन्तुर्ज्येष्ठः समभवज्जनित्र्यामेव भारत ।
स तासामिष्ट एवासीन्न तथान्ये निजाः सुताः ॥ ७
तच्च लक्षणमस्यासीत्सौवर्णं पार्श्व उत्तरे ।
तस्मिन्पुत्रशते चाग्र्यः स बभूव गुणैर्युतः ॥ ८
ततः स लोकमगमत्सोमकस्य गुरुः परम् ।
अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत्परम् ॥ ९
अथ तं नरके घोरे पच्यमानं ददर्श सः ।
तमपृच्छत्किमर्थं त्वं नरके पच्यसे द्विज ॥ १०
तमब्रवीद्गुरुः सोऽथ पच्यमानोऽग्निना भृशम् ।
त्वं मया याजितो राजंस्तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ११
एतच्छ्रुत्वा स राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् ।
अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ।
मत्कृते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ॥ १२

धर्म उवाच ।

नान्यः कर्तुः फलं राजन्नुपभुङ्क्ते कदाचन ।
इमानि तव दृश्यन्ते फलानि ददतां वर ॥ १३

समाकर्षन्; Ks. 4 Ds. 5 M अपाकर्षन्; Dn3 D6 T G3 °कार्षुः (for °कर्षुः). — e) K1. 2 G1 हतास्मि (for हताः स्म). Ś1 K1. 2 M2 [ह्]ति वाचंत्यः; Ks. 4 B D1. 3. 4 [ह्]ति वासंत्यः; Dc [अ]भिभाषंत्यः; G2. 4 [ह्]ति वाश्यंत (for [ह्]ति वाशन्त्यः). — f) T1 G2 तीव्रकोप-. Ś1 K1. 2. 4 B1. 3. 4 Dn D3. 4 समाहताः; K3 B2 D1. 2 समाहिताः. Dc तीव्रशोकाः सुविह्वलाः.

3 a) Ś1 K1. 2 प्रकर्षति; K3. 4 D5 पर्यकर्षन्; Dc पर्यपृच्छत्; D3 (hypermetric) कर्षयंति स्म (for प्रत्यकर्षन्). B Dn D4. 6 रुदंत्यः करुणं वा(B चा)पि. — T1 om. 3c–5b. — d) Ś1 K1. 2 [s]पि प्रकर्षति; K3 D3. 5 व्यपकर्षत; K4 [s]पि व्यकर्षत; Dc [s]पि व्यकर्षयत् (for sपि स्म कर्षति).

4 T1 om. 4 (cf. v.l. 3). — b) Ś1 K1. 2 अपाकर्षन्; B Dn D1. 2. 4 समाकृष्य (for अपाकृष्य). Ś1 K Dc D3. 5 सुतं तदा; D1. 2 S (T1 om.) ततः सुतं (for तु तं सुतम्). — c) K1 याजकश्; K2 याजकैश् (for विशस्य). Ś1 K1. 2 चैव; D4 चैतं (for चैनं). B4 Dn विधिवद् (for °ना).

5 T1 om. 5ab (cf. v.l. 3). — a) Ś1 K1. 2 वसां (for वपां). S (T1 om.) जंतोर्वपायां हूयंत्यां. — b) K3. 4 B1 D1–3. 5 धूमम् (for गन्धम्). Ś1 K1. 2 आदाय (for आघ्राय). — f) B D (except D1–3. 5) परमांगनाः (for पार्थिं).

7 a) D1. 2 transp. ज्येष्ठः and समभवत्. — b) D1. 2 जनन्यां चैव (for जनिं). N (except K2 Dc) पार्थिव (for भारत). — d) K3 Dn D4–6 T1 G2. 4 M ते; G1 मे (for [अ]न्ये).

8 a) B2 D3 T1 G1 M2 तस्य (for तच्च). Ś1 K1. 2 B1 T1 एत्र; B2. 3 D3. 6 G1 M2 अपि (for अस्य). D1. 2 तदेव चास्य सौवर्णं. — b) D1. 2 लक्षणं (for सौवर्णं). — d) Ś1 K4 D2 इति; K1 B D1. 3. 4. 6 अपि; T1 वृतः (for युतः). — After 8, D1. 2 ins.:

625* राजा पृथिव्यां विख्यातः सदा धर्मपरायणः ।

9 a) K3 D5 S कालम् (for लोकम्). K3 D5 S (except T2 G3) अकरोत् (for अगमत्). — b) Dn3 Dsin. 4. 6 (before corr.) भृगुः; M1 गुरून् (for गुरुः). K3 D5 नृप (for परम्). — Ś1 om. (hapl.) 9cd. — c) K3 अनुक्रमेण पश्चात्तु; D5 S अन्वक्षमेव पश्चात्तु.

10 a) K3 D5 S नरके पच्यमानं तं (G4 तु); D1. 2 अथापश्यत तं राजा. — b) K1 पश्यं (for पच्यं). K3 D5 स ददर्श पुरोहितं; D1. 2 पच्यंतं नरके गुरुं; S ददर्श स तु सोमकः (M1 स्वपुरोहितं). — c) K3 कथं तु; D5 S कथं नु (for किमर्थं). Ś1 K1. 2. 4 D3 सोमकस्तमुवाचेदं; D1. 2 अपृच्छच्च कथं त्वं वै. — d) Ś1 K1. 2. 4 किमर्थं पच्यसे; D1. 2 (by transp.) पच्यसे नरके. T1 G1 transp. पच्यसे and द्विज.

12 b) D1. 2 S धर्मराजमथाब्रवीत्. — c) D1. 2 पाच(D2 °त)यस्वेह मां देव. — After 12, S ins.:

626* सोऽहमात्मानमाधास्ये नरके मुच्यतां गुरुः ।

13 D1. 2 S यमः (for धर्मः). — a) T1 G1 कर्म (for कर्तुः). Ś1 K1–4 D1–3 महाराज (for फलं राजन्). — b) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 फलं भुंक्ते (for उप°). Dc D1. 2 M कर्म-

सोमक उवाच ।

पुण्यान्न कामये लोकानृतेऽहं ब्रह्मवादिनम् ।
इच्छाम्यहमनेनैव सह वस्तुं सुरालये ॥ १४
नरके वा धर्मराज कर्मणास्य समो ह्यहम् ।
पुण्यापुण्यफलं देव सममस्त्वावयोरिदम् ॥ १५

धर्म उवाच ।

यद्येवमीप्सितं राजन्भुङ्क्ष्वास्य सहितः फलम् ।
तुल्यकालं सहानेन पश्चात्प्राप्स्यसि सद्गतिम् ॥ १६

लोमश उवाच ।

स चकार तथा सर्वं राजा राजीवलोचनः ।
पुनश्च लेभे लोकान्स्वान्कर्मणा निर्जिताञ्शुभान् ।
सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः ॥ १७
एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते ।
क्षान्त उष्यात्र षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः ॥ १८
एतस्मिन्नपि राजेन्द्र वत्स्यामो विगतज्वराः ।
षड्रात्रं नियतात्मानः सज्जीभव कुरूद्वह ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

१२९

लोमश उवाच ।

अस्मिन्किल स्वयं राजन्निष्टवान्वै प्रजापतिः ।
सत्रमिष्टीकृतं नाम पुरा वर्षसहस्रिकम् ॥ १
अम्बरीषश्च नाभाग इष्टवान्यमुनामनु ।

C 3. 105:4
B. 3. 129. 2
K. 3. 131. 2

चन. — After 13^{ab}, D$_1$ ins.:

627* यदि तेऽस्य फलं राजन्नुपभोज्यं कथंचन ।

— ^{c}) M दिव्यानि (for इमा°). — ^{d}) Ś$_1$ रुदतां वर; K$_{3.4}$ B De Dn D$_{4-6}$ वदतां वर; D$_{1.2}$ सुबहूनि च. K$_2$ वसमस्त्वावयोरिदं (sic). — After 13, D$_{1.2}$ ins.:

628* दुष्कृतं चास्य विन्देथा मुच्यते त्वद्गुरुर्यथा ।

14 ^{a}) K$_1$ D$_1$ कामयेल्. — ^{b}) K$_2$ De तमृते; G$_1$ ऋते तं; M$_2$ ये विना (for ऋतेऽहं). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ [ह्]ह (for [न्]व). D$_{1.2}$ वस्तुं विप्रेण वै सह.

16 S (except M$_2$) यमः (for धर्मः). — ^{b}) B$_{1.3}$ De D$_1$ भुक्त्वास्य (De$_2$ भुक्तस्य); T$_1$ G$_{2.4}$ भुंक्ष्वाद्य; T$_2$ G$_3$ भुंक्ष्वार्य- (for भुङ्क्ष्वास्य). — ^{c}) T$_1$ G$_1$ अनेनेह (for सहानेन). — ^{d}) De$_2$ G$_1$ यास्यसि (for प्राप्स्यसि). K$_3$ G$_1$ तद्गतिं (for सद्गतिम्).

17 S om. the ref. — ^{b}) D$_{1.2}$ राजा धर्मेण भाषितं. — After 17^{ab}, N M$_1$ ins.:

629* क्षीणपापश्च तस्मात्स विमुक्तो गुरुणा सह ।
[Ś$_1$ K$_1$ पश्चात्स (for तस्मा°).]

— ^{c}) De यान् (for स्वान्). B लेभे लोकाञ्शुभा(B$_2$ °कांस्तु ता)न्राजन्; Dn D$_{4.6}$ लेभे कामाञ्छुभान्राजन्. — ^{d}) B Dn D$_{4.6}$ निर्जितान्स्वयं; D$_{1.2}$ S स्वेन निर्जितान्. — ^{e}) T$_2$ G$_3$ transp. तेन and एव. — ^{f}) Ś$_1$ K D$_{3.5}$ गुरुणा गुरुवत्सलः; D$_{1.2}$ गुरुणा सोमको नृपः.

18 ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1.2}$ धर्मस्याग्र्यो; T G य एषोत्र (for य एषोऽग्रे). T$_2$ G$_{2-4}$ प्रकाशते (for विरा°). M$_2$ य एष दिवि रोचते. — ^{c}) D$_{1.2}$ उषित्वा तत्र; T$_1$ G$_1$ क्षांतश्चोष्याथ; T$_2$ G$_3$ °श्चोष्य च; G$_{2.4}$ °श्चोष्यात्र (for क्षान्त उष्यात्र). — ^{d}) K$_4$ प्राप्नोति परमां गतिं; D$_{1.2}$ आप्नुयात्स्वर्गतिं नरः; D$_3$ प्राप्नोति सुकृतिर्नरः.

19 ^{c}) B$_2$ नियताहारः; D$_{1.2}$ संयतात्मानः. De$_2$ षड्रात्रं नियताहाराः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn$_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ M$_1$ आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ (all om. sub-parvan name) mention only सोमकोपाख्यान; K$_3$ D$_{3.5}$, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by जन्तूपाख्यान; and K$_4$ B De Dn D$_{1.2.4.6}$ T$_2$ G$_3$ M$_1$ only जन्तूपाख्यान (followed by समाप्त in B$_{1.4}$ D$_{1.2}$ M$_1$). — *Adhy. name:* T$_2$ G$_3$ यमसोमकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ 127; Dn$_2$ 128 (as in text); Dn$_3$ S 129 (M$_2$ 131); D$_1$ 133. — *Śloka no.:* Dn 21; D$_1$ 23.

129

1 ^{c}) K$_4$ D$_{1.2}$ S (except G$_4$) इष्ट्(K$_4$ °ष्टा-; G$_1$ °ष्टि)कृतं. — ^{d}) D$_5$ T G वर्षसहस्रकं.

2 ^{b}) K$_{4m}$ इष्टवंतौ महाबलौ. — After 2^{ab}, B$_{3-4}$

C. 3. 10515
B. 3. 129. 3
K. 3. 131. 3

यज्ञैश्च तपसा चैव परां सिद्धिमवाप सः ॥ २
देशो नाहुषयज्ञानामयं पुण्यतमो नृप ।
यत्रेष्ट्वा दश पञ्चानि सदस्येभ्यो निसृष्टवान् ॥ ३
सार्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः ।
स्पर्धमानस्य शक्रेण पश्येदं यज्ञवास्त्विह ॥ ४
पश्य नानाविधाकारैरग्निभिर्निचितां महीम् ।
मज्जन्तीमिव चाक्रान्तां ययातेर्यज्ञकर्मभिः ॥ ५
एषा शम्येकपत्रा सा शरकं चैतदुत्तमम् ।
पश्य रामह्रदानेतान्पश्य नारायणाश्रमम् ॥ ६
एतदार्चीकपुत्रस्य योगैर्विचरतो महीम् ।
अपसर्पणं महीपाल रौप्यायाममितौजसः ॥ ७
अत्रानुवंशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन ।
उलूखलैराभरणैः पिशाची यदभाषत ॥ ८
युगंधरे दधि प्राश्य उषित्वा चाच्युतस्थले ।
तद्वद्भूतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमिच्छसि ॥ ९
एकरात्रमुषित्वेह द्वितीयं यदि वत्स्यसि ।

Dn D4. 6 read 3cd. — d) Śi K B1 De D1-3 T1 G1. 4 M ह (for मः). — After 2, K4 D1. 2 ins.:

630* तेषामिष्टानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ।
येषां लिङ्गैर्महाराज संस्तीर्णैव च भूरियम् ।
स्वयं प्रकाशवहवो वृक्षाश्चैते विशां पते ।
देवाश्च ऋषयश्चैव समागच्छन्ति नित्यशः ।
तस्मिं सायं तथा प्रातर्दृश्यन्ते ते हुताशनाः । [5]
हूहाहुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्मा विहन्यते ।
कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात्कुरु सहानुजः ।
ततो नत्वाप्लुताङ्गस्त्वं कौशिकीमनुयास्यसि ।
विश्वामित्रेण वै तत्र तपस्तप्तमनुत्तमम् ।
ततस्तत्र समाप्लुत्य गात्राणि सगणो नृपः । [10]
जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां स्फीतजलां नदीम् ।

Colophon.

लोमश उवाच ।

एषैव च नदी पुण्या कौशिकी नाम भारत ।
विश्वामित्राश्रमो रम्य एष तत्र प्रकाशते ।
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः कश्यपस्य महात्मनः ।

[K4 भारत (for नित्यशः) in line 4, and एष तात (for एव तत्र) in line 13.]

3 a) Śi देवश्च नहुषश्चास्यां; K1. 2 B De Dn D4. 6 देशश्च ना(K1. 2 De2 न)हुषस्यायं. — b) Śi K1. 2 B De Dn D4. 6 यज्वनः पुण्यकर्मणः. — c) Śi K1. 2 अत्रेष्टा दश; K3. 4 अत्रेष्ट्वा दश; D5 अत्र द्वादश. — d) D2 ब्राह्मणेभ्यो (for सद°). D (except D3. 5) [s]भि- (for नि-).

4 b) D1. 2 अमितद्युतेः (for अमितौ°). — d) K1 B3. 5 D4. 6 यस्येदं; B4 De Dn तस्यें (for पश्ये°). Śi K1. 2 D3 यज्ञियं बहु (for यज्ञवा°). D1. 2 पश्येमां यज्ञसंस्थितिं.

5 b) K1 G4 विचितां (for नि°). — c) K3. 4 De निमज्जंतीमिवाक्रांतां. — d) De पुण्य-; D1. 2 T2 G M नृप; T1 तूप- (for यज्ञ-).

6 a) K1 B De D4. 6 शम्येकपत्रा या; K3 समीषणा यक्षी; D1. 2 सा चैकपत्रा सा; G1 शम्येकपत्राख्या; G3 °पत्राख्याः. — b) K1 शरदं; K3. 4 B De Dn D2-4. 6 सरकं (B1 शरणं); D5 दारवं; T2 G1-3 शकटं (for शरकं). Śi K De D3. 5 चेदम्; D1. 2 वनम् (for चैतद्). — c) D1. 2 यत्र देवाः सगंधर्वाः.

7 a) Śi K1-3 D5 G4 अर्चीक°; B Dn D4. 6 चर्चीक°; De चार्चीक°. — b) D1. 2 सुयज्ञैरर्चितां महीं. — c) Hypermetric! K1-3 D (except D1-3) प्र° (for अप°). D3 महाराज (for महीं°). S अपसर्पणमुर्वीश. — d) Śi K3. 4 रौ(K4 रो)च्यायम्; K1 रौप्यायम्; D1. 2 T G2-4 M2 व्याख्यातम्; G1 विख्यातम्; M1 प्रख्यातम् (for रौप्यायाम्).

8 8cd (with 10cd) cited in some MSS. of the Kāśikā on Pāṇini 2. 1. 45 and commented on in Nyāsa (*ad loc.*). — a) M अनुवंशान्. D1. 2 गदतः; D3 पठती; T G2-4 नृपते (for पठतः). — After 8, D3. 5 (marg. *sec. m.*) ins.:

631* अत्र स्थास्यन्ति ये नित्यं तेषां विघ्नो भवेदिति ।
[D3 भविष्यति (for भवेदिति).]

9 a) Śi K3 च विश्रुत्यां; T2 G3. 4 पयः प्राश्य; G2 पयः पीत्वा (for दधि प्राश्य). — c) De एतद् (for तद्वद्). K2. 3 B Dn2 D3 भूत°; Cnp भूति° (as in text). — d) Śi K1. 2 B4 De D4-6 अर्हसि (for इच्छसि). D1-3 पुत्रानाप्स्यसि सुव्रतान्.

10 10cd is cited in some MSS. of the Kāśikā (*ad* Pāṇini 2. 1. 45) with v.l. च द्रक्ष्यसि (for अतोऽन्यथा); cf. v.l. 8abc. — b) K3. 4 D1 द्वितीयां. T G2-4 वत्स्यसे. G1 द्वितीयं दिवसं यदि. — c) Śi K B1 D1-3 तु (for वै). Śi K1. 2 तद्; S (except G1) मे (for ते). K3 De S (except G1) नृत्तं (for वृत्तं). — d) D1-3 M1 G4 रात्रि- (for रात्रौ). Śi De S (except G3) नृत्तम् (for वृत्तम्). — After 10, D1. 2 ins.:

632* एवमेतद्विदित्वा त्वं रात्रिं वस महामते ।

एतद्वै ते दिवा वृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ॥ १०
अत्राद्याहो निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम ।
द्वारमेतद्धि कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ॥ ११
अत्रैव नाहुषो राजा राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
ययातिर्बहुरत्नाढ्यैर्यत्रेन्द्रो मुदमभ्यगात् ॥ १२
एतत्प्लक्षावतरणं यमुनातीर्थमुच्यते ।
एतद्वै नाकपृष्ठस्य द्वारमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
अत्र सारस्वतैर्यज्ञैरीजानाः परमर्षयः ।
यूपोलूखलिनस्तात गच्छन्त्यवभृथाप्लवम् ॥ १४
अत्रैव भरतो राजा मेध्यमश्वमवासृजत् ।
असकृत्कृष्णसारङ्गं धर्मेणावाप्य मेदिनीम् ॥ १५
अत्रैव पुरुषव्याघ्र मरुत्तः सत्रमुत्तमम् ।
आस्ते देवर्षिमुख्येन संवर्तेनाभिपालितः ॥ १६
अत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वाँल्लोकान्प्रपश्यति ।
पूयते दुष्कृताच्चैव समुपस्पृश्य भारत ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

तत्र सभ्रातृकः स्नात्वा स्तूयमानो महर्षिभिः ।
लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १८
सर्वाँल्लोकान्प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।
इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवाहनम् ॥ १९

लोमश उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो पश्यन्ति परमर्षयः ।
सरस्वतीमिमां पुण्यां पश्यैकशरणावृताम् ।
यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ॥ २० C. 3. 10533 B. 3. 129. 21 K. 3. 131. 21

---

11 B1. 3 om. 11^{ab}. — [a]) Ś1 K1. 2 अत्रायेह; B2. 4 Dn D4. 6 अद्य चात्र; Dc अद्यात्र च; D1. 2 अन्यत्रैव; D3 अत्र लोकां; T1 G1 अन्यत्राहो; T2 G2. 3 अत्राप्यहो (for अत्राद्याहो). — [b]) K3. 4 च भरतर्षभ (for भरत°). D1. 2 भयाच्चात्र नृपोत्तम. — [c]) B Dn D1. 2. 4–6 तु (for हि). — [d]) D1. 2 विश्रुतं (for भारत).

12 [a]) Ś1 K1. 2 अत्रापि; K3 अत्रैवं. Ś1 K1. 2 नहुषो; K3 D2 नाघुषो. — [b]) D1. 2 भूरि-; D3 बहु- (for राजन्). — [c]) K1. 3 B1. 3 °रत्नाधैर्; K4 °रत्नाधैर्; B2. 4 D (except D3) T1 G1. 4 °रत्नौघैर्. — [d]) Ś1 K1 पदम्; K3. 4 B1 D3 मदम् (for मुदम्).

13 [b]) B1. 3 G1. 2 यमुनातीरम्. B D (except D3. 5) उत्तमं (for उच्यते).

14 [ab]) T1 M यत्र (for अत्र). Ś1 K1–3 B Dn D3. 4. 6 यज्ञै राजानः (for यज्ञैरी°). — [c]) B Dc D4. 6 °खलिकास्; T1 °खलितस् (for °खलिनस्). K4 स्नातुं; S तत्र (for तात). — [d]) B D (except Dn) [अ]वभृथप्लवं.

15 [a]) T1 G1 तत्रैव (for अ°). B1. 3. 4 D (except D1–3. 5) G4 M वै (for [ए]व). — After 15^{a}, B D (except D1–3. 5) ins.:

633* राजन्क्रतुभिरिष्टवान् ।
हयमेधेन यज्ञेन.

— [c]) D1 क्लसभारांगां; G3 कृष्णसारंगाद्; G4 °सारंगान्. — [d]) Ś1 K1 कर्मणाप्य स; K3 कर्मणापि स; K3 कर्मणावाप्य; K4 धर्मेण प्राप्य; B1 Dn D4. 6 धर्मेणाप्य च.

16 [a]) D1. 2 यत्रैव (for अ°). D2 M वै (for [ए]व). — [c]) K1 D3 आस्त; K3 अस्ति; Dc प्राप; M1 आस (for आस्ते). B Dn D4. 6 प्राप चैवर्षिमुख्येन. — [d]) Ś1 K1. 2 [अ]नुपालितः; B2 [अ]पि पालितः.

17 T1 G1 om. from st. 17 up to st. 12 of the next adhy. — [b]) K4 D3 सर्वलोकान्. K4 D1 प्रपश्यमि; Dc2 अवाप्स्यसि. — [c]) D1. 2 मुच्यते दुष्कृतैश्चैव. — [d]) B Dc Dn D4. 6 अत्रापि समुपस्पृश (Dc °स्पृशन्); T G (T1 G1 om.) अत्रापः समुपस्पृशन्.

18 T1 G1 om. 18 (cf. v.l. 17). — [b]) D1–3 पूज्य° (for स्तूय°).

19 T1 G1 om. 19 (cf. v.l. 17). — Before 19, T2 G2. 3 ins. युधिष्ठिरः. — [a]) = 3. 114. 15^{a}. T2 G3. 4 M स तान् (for सर्वान्). — [b]) Ś1 K D3. 5 सत्यसंगर; D1. 2 [अ]हं तपोधन. — [c]) D1. 2 °स्थः पांडवं चैव.

20 T1 G1 om. 20 (cf. v.l. 17). — T2 G3 रोमशः. — [a]) Dc2 G2 महाभाग; T2 G3. 4 महाराज (for महाबाहो). — After 20^{ab}, S (T1 G1 om.) ins.:

634* इह स्नात्वा तपोयुक्तांस्त्रीँल्लोकान्सचराचरान् ।

— K3 om. 20^{c}–21^{b}. — [c]) D1. 2 महा- (for इमां). — [d]) Ś1 Dc D3 पश्यैकशरणान्वि(D3 °श्रि)तान्; K1 B2. 4 Dn D4–6 पुण्यैकशरणावृ(K1 °न्वि)तां; K4 (marg. *sec. m.*) D1. 2 पश्यामोत्र महामते; G2 पश्यैकां शरणावृतां. — [e]) Ś1 D1. 2 तत्र; B2 Dc2 S (T1 G1 om.) अ° (for य°). Ś1 K1. 3 D3 स्नातो. — [f]) Ś1 K1. 4 धुतपाप्मा; Dn M पूत°. Dc2 T2 G2. 3 भविष्यति.

21 T1 G1 om. 21 (cf. v.l. 17); K3 om. 21^{ab} (cf.

C. 3. 10534
B. 3. 129. 21
K. 3. 131. 22

इह सारस्वतैर्यज्ञैरिष्टवन्तः सुरर्षयः ।
ऋषयश्चैव कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ॥ २१
वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात्पञ्चयोजना ।
कुरोर्यैं यज्ञशीलस्य क्षेत्रमेतन्महात्मनः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

लोमश उवाच ।
इह मर्त्यास्तपस्तप्त्वा स्वर्गं गच्छन्ति भारत ।
मर्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ॥ १
एवमाशीः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा ।
इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजितो नराः ॥ २
एषा सरस्वती पुण्या दिव्या चोघवती नदी ।
एतद्विनशनं नाम सरस्वत्या विशां पते ॥ ३
द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां द्वेषात्सरस्वती ।
प्रविष्टा पृथिवीं वीर मा निषादा हि मां विदुः ॥ ४
एष वै चमसोद्भेदो यत्र दृश्या सरस्वती ।
यत्रैनामभ्यवर्तन्त दिव्याः पुण्याः समुद्रगाः ॥ ५
एतस्मिन्धोर्महत्तीर्थं यत्रागस्त्यमरिंदम ।
लोपामुद्रा समागम्य भर्तारमवृणीत वै ॥ ६
एतत्प्रभासते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते ।

---

v.l. 20). — [a]) Śi K Ds सत्रैर् (for यज्ञैर्). — [b]) D1. 2 अयजंश्च (for इष्ट°). Śi K1 महर्षयः; B1 D1. 2 सुरर्षभाः. — [c]) B4 ब्राह्मणा ऋषयश्चैव; D1. 2 ऋषयश्च महाभागास्.

22 T1 G1 om. 22 (cf. v.l. 17). — [a]) T2 G3. 4 वेदिः (for वेदी). — [b]) M2 दश° (for पञ्च°). — [c]) Śi K1. 2 Ds M1 कुरोश्च; D1. 2 ययातेर् (for कुरोर्यै). — [d]) Śi K1. 2 प्रकाशते (for महा°).

Colophon om. in T1 G1. — *Major parvan*: Śi K1. 2 T2 G2–4 M1 आरण्य; D6 वन (!). — *Sub-parvan*: B1. 3. 4 Dc Dn1. ns D4. 6 तीर्थयात्रा. K3. 4 B2 D1–3. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name*: T2 G3 यमुनादर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 128; Dn2 129 (as in text); Dn3 T2 G2–4 M1 130; D1 135; M2 132. — *Śloka no.*: Dn1. n3 D1 23, Dn2 22.

130

1 T1 G1 om. 1–12 (cf. v.l. 3. 129. 17). — [a]) D1. 2 महर्षयस् (for इह मर्त्यास्). Śi K2 तपःसिद्धाः; K1 B Dn D4–6 तनूस्त्यक्त्वा; K3. 4 Dc T2 (by corr.) G3 तनुं त्यक्त्वा (T2 [before corr.] तपस्त्यक्त्वा) (for तपस्तप्त्वा). — [cd]) Śi K Dc1 D1–3. 5 मर्तुकामा इहायांति पृथिव्याः (D1. 2 °व्यां) स्वर्गकांक्षिणः.

2 T1 G1 om. 2 (cf. v.l. 1). — [b]) D1. 2 दक्षेण परमर्षिणा. — [cd]) Śi K D3. 5 त्यजेयुर्य इह प्राणांस्ते गच्छेयुर्नरा दिवं.

3 T1 G1 om. 3 (cf. v.l. 1) — [a]) B D (except D3. 5) रम्या (for पुण्या). — [b]) Śi K D3. 5 रम्या (for दिव्या). B Dn D3. 4. 6 चौघवती; Dc घोषवती; G4 चोर्ध्ववती. — [d]) D1. 2 M1 सरस्त्यां. Śi K D3. 5 महीपते; D1. 2 प्रकाशते (for विशां पते).

4 T1 G1 om. 4 (cf. v.l. 1). — [a]) Śi K1 निषधराजस्य; B2 D2 Dc2 निषादराजस्य. — [b]) K2 D1. 2 एषा. Dn Dc दोषात्; D1. 2 प्राची (for द्वेषात्). — After 4[ab], Śi ins.:

635* क्षीणपापा शुभाँल्लोकान्प्राप्नुते नात्र संशयः ।

— Śi om. (hapl.) 4[c–5b]. — [d]) G2. 4 M स्म (for हि). D1. 2 मा निषादभयाद्भृशं.

5 T1 G1 om. 5 (cf. v.l. 1); Śi om. 5[ab] (cf. v.l. 4). — [c]) D1. 2 G4 यत्रैनाम् (for °नाम्). Śi अभ्यधावंत; K2 नात्यवर्तत; M अन्ववर्तत. D1. 2 यत्र नष्टा महाभागाः. — [d]) B D (except D1–3. 5) सर्वाः (for दिव्याः).

6 T1 G1 om. 6 (cf. v.l. 1). — [a]) K4 D3 महातीर्थं. K4 (marg. *sec. m.*) D1. 2 तस्मिन्स्नात्वा महातीर्थे. — [b]) D1. 2 महामुनिं (for अरिंदम). — [c]) D2 महाभागा (for समा°). — [d]) Śi K D1–3. 5 भर्तारमवृणोत्सदा.

7 T1 G1 om. 7 (cf. v.l. 1). — [a]) K4 B D (except D3. 5) प्रकाशते. — [b]) Śi पुष्करद्युते; some MSS. भास्कर-

इन्द्रस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥ ७
एतद्विष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमम् ।
एषा रम्या विपाशा च नदी परमपावनी ॥ ८
अत्रैव पुत्रशोकेन वसिष्ठो भगवानृषिः ।
बद्ध्वात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥ ९
काश्मीरमण्डलं चैतत्सर्वपुण्यमरिंदम ।
महर्षिभिश्चाध्युषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह ॥ १०

अत्रोत्तराणां सर्वेषामृषीणां नाहुषस्य च ।
अग्नेश्चात्रैव संवादः काश्यपस्य च भारत ॥ ११
एतद्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते ।
वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतम् ॥ १२
एष वातिकषण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः ।
नाभ्यवर्तत यद्वारं विदेहानुत्तरं च यः ॥ १३
एष उज्जानको नाम यवक्रीर्यत्र शान्तवान् ।

C. 3. 10552
B. 3. 130. 17
K. 3. 132. 17

द्युतेः. K4 (marg. *sec. m.*) हाटकं क्षेत्रमुत्तमं. — c) Ś1 K1. 2 D1. 3 चंद्रस्य; D2 शक्रं (for इन्द्रं). K1 तीर्थं; D1. 2. 5 S नित्यं (for पुण्यं).

8 T1 G1 om. 8 (cf. v.l. 1). — After 8ab, K4 ins.:

636* यत्र गयाशरो नाम पितॄणां तुष्टिकारकम् ।
यत्र तीर्थान्यनेकानि देवतायतनानि च ।
मुनीनामाश्रमाश्चैव सर्वाः स्वर्गमयाः शुभाः ।
यत्र गयाशिरो नाम तीर्थं पापभयापहम् ।
क्षेत्रमेतन्महीपाल प्रणमस्व यथाविधि ।
सर्वतीर्थसमावायो दृश्यते विबुधाचलः ।

— c) Ś1 K D1–3. 5 पुण्या (for रम्या). — d) Ś1 K D3–5 परमपावना. — For identification of "Viṣṇupada", cf. D. R. Bhandarkar, *Indian Culture*, 1937, p. 512 f.

9 T1 G1 om. 9 (cf. v.l. 1). — a) B Dc Dn D2. 4. 6 M अत्र वै (for अत्रैव). — d) K3. 4 Dc D5 विपाशश्चोत्थितः पुनः. — After 9, K4 ins.:

637* सर्वतीर्थसमावायो दृश्यतेऽत्रार्बुदाचलः ।
[Cf. 636* above (line 6).]

10 T1 G1 om. 10 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1. 2 B1. 3 कश्मीरं. Ś1 K1. 2 D1 चैव; K4 D3 पुण्यं (for चैतत्). — b) Ś1 K2 सर्वं तीर्थम्; K1 D3 सर्वतीर्थम्; B2. 3 Dc G2 M2 सर्वं पुण्यम्; D1. 2 महत्पुण्यम् (for सर्वपुण्यम्). K1 अयं परं (for अरिंदम). K3. 4 पश्य पार्थिवसत्तम. — Ś1 K2 D1. 2 ins. after 10cd: K1. 3. 4 D3. 5 (which om. 10cd) ins. after 10ab; B Dc Dn ins. after 16:

638* वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीम् ।
महर्षिभिश्चाध्युषितां शीततोयां सुनिर्मलाम् ।

— d) G4 [ह्]मं (for [ह्]दं).

11 T1 G1 om. 11 (cf. v.l. 1). — a) Dn1. n3 यत्र; Dn2 तत्र (for अत्र). T2 G2. 3 [उ]त्तरेण (for [उ]त्तराणां). — b) K3. 4 D3. 5 G4 नहुषस्य; Dc उत्तरस्य; D1. 2 वासवस्य; M2 बाहुकस्य. — c) K3. 4 B Dn D3–6 transp. अत्र and एव. M2 आसीद्धि (for चात्रैव). — d) Ś1 K D3. 5 कश्यपस्य. D1. 2 कश्यपस्याभवत्पुरा.

12 T1 G1 om. 12 (cf. v.l. 1). — c) G2. 4 वर्षकस्य. Ś1 K1. 2 D1 शृंगे (for मध्ये).

13 a) K1 वाभिकपंडो; K4 Dc Dn D5 वातिकखंडो; D3 वार्तिकखंडो; T1 चातिकपंडो; G4 चानीकषोढो; M1 वातकपंडो; M2 पातिकं. D1. 2 एष रामसमो वीरः; G2 एषायाति क्रमार्यस्थः. — b) Ś1 K1–3 D3. 5 विख्यातः (for प्रं). A few MSS. सत्यविक्रम. — K3 D5 om. 13cd. — c) Ś1 K1. 2 D3. 4. 6 नान्य(Ś1 °त्य-; D4. 6 °न्व)वर्तयत द्वारं; K4 B Dc Dn D1. 2 नात्य(D1 °न्य)वर्तन तद् द्वारं. — d) K1 B Dc Dn D3–6 T2 G2 विदेहाद्; K4 विदेहस्य; D1. 2 वैदेहाद् (for विदेहान्). K4 T1 G1. 2. 4 M उत्तरान् (for उत्तरं). K4 B1–3 Dc D1–3 M जयः; T1 जयत्; G2. 4 जयान् (for च यः). — After 13, N ins.:

639* इदमाश्चर्यमपरं देशेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
क्षीणे युगेऽपि कौन्तेय शर्वस्य सह पार्षदैः ।
सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः ।
अस्मिन्सरसि रम्ये वै चैत्रे मासि पिनाकिनम् ।
यजन्ति याजकाः सम्यक्परिवारं शुभार्थिनः । [5]
अत्रोपस्पृश्य सरसि श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
क्षीणपापः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुते नात्र संशयः ।

[(L. 2) K4 च; B Dc Dn D4. 6 तु (for ऽपि). — (L. 3) Dc कुशलं (for दर्शनं). Ś1 K1. 3 D5 काष्टरूपिणः. — (L. 4) B1 सत्ये; B2 सत्रे; B3 सर्वे; B4 Dn D4. 6 सत्रैर्; Dc पुण्ये (for रम्ये). D1. 2 तु (for वै). K3. 4 D1–3. 5 चैत्रमासे पिनाकिनः. — (L. 5) B Dn D4. 6 यजंते. B Dn3 D6 परिवारः; Dc D1 परिचारः; D1 परिचारं. — (L. 7) Ś1 प्राप्नोति.]

14 a) K1. 2 उजलको; D1. 2 उजनको; T2 G2. 3 उजतको; M उजानुको. — b) K3 D5 शक्रो वै; B2 Dn D3(by corr.). 4. 6 पावकिर् (for यवक्रीर्). D1. 2 सत्यं (for शान्तं). — d) Some MSS. वशिष्ठो.

C. 3. 10553
B. 3. 130. 17
K. 3. 132. 17

अरुन्धतीसहायश्च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १४
ह्रदश्च कुशवानेष यत्र पद्मं कुशेशयम् ।
आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राशाम्यदकोपना ॥ १५
समाधीनां समासस्तु पाण्डवेय श्रुतस्त्वया ।
तं द्रक्ष्यसि महाराज भृगुतुङ्गं महागिरिम् ॥ १६
जलां चोपजलां चैव यमुनामभितो नदीम् ।
उशीनरो वै यत्रेष्ट्वा वासवादत्यरिच्यत ॥ १७
तां देवसमितिं तस्य वासवश्च विशां पते ।
अभ्यगच्छत राजानं ज्ञातुमग्निश्च भारत ॥ १८
जिज्ञासमानौ वरदौ महात्मानमुशीनरम् ।
इन्द्रः श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतुः ॥ १९
ऊरुं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाद्भयात् ।
शरणार्थी तदा राजन्निलिल्ये भयपीडितः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

श्येन उवाच ।
धर्मात्मानं त्वाहुरेकं सर्वे राजन्महीक्षितः ।
स वै धर्मविरुद्धं त्वं कस्मात्कर्म चिकीर्षसि ॥ १
विहितं भक्षणं राजन्पीड्यमानस्य मे क्षुधा ।
मा भाङ्क्षीर्धर्मलोभेन धर्ममुत्सृष्टवानसि ॥ २

राजोवाच ।
संत्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज ।
मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृध्नुरयं द्विजः ॥ ३

---

15 c) G₂ [ए]व (for [ए]च). K₄ [अ]रुंधत्या (for रुक्मिण्या). — d) T₁ [अ]श्रम्यद्; M₁ [अ]शम्यद्. D₂ तपोबलात् (for अकोपना).

16 a) K₃ T₁ G₂ M₂ समाधिना; T₂ G₃ °सीनां (for °धीनां). Śi K₂ समापन्नं; K₁. ₃. ₄ °धानं; B₂ °धिस्तु; D₁ °धिं तु (for °मस्तु). — b) D₅ पांडवानां. Śi K D₅ T₁ G₁ श्रुतं (for श्रुतस्). T₁ मया (for त्वया). — c) T₁ G₁. ₂ M₂ त्वं (for तं). D₁. ₂ M महीपालः; T₂ G₃ महाभाग. — d) D₂ भृगुं तुंगं; S भृगुतुंगं. — After 16, B Dc Dn D₄. ₆ ins. 638*; while Śi K D₁₋₃. ₅ ins.:

640* मण्डवां च तथा संध्यां द्रक्ष्यस्यमितविक्रम ।

[Śi मडुवां; K₂ वडवा; K₃ मंडकं; D₁₋₃ मांडवाः; D₅ मंडलं (for मण्डवां).]

17 c) D₂ औशीनरो. — d) D₂ वासवं च (for वासवाद्). D₁. ₆ अतिरिच्यत; S अतिरिच्यते.

18 a) Śi K₁. ₂ तं (for तां). Śi K D₅ देवाः; D₂ देवौ (for देव-). — c) D₁. ₂ M₂ अभ्यगच्छंत. B Dn D₄. ₆ अभ्या(D₄ °भ्य)गच्छन्नृपवरं. — d) T₁ जमदग्निं (for ज्ञातुमग्निश्). Colophon om. in K₃ D₅. — *Major parvan:* Śi K₁. ₂ D₆ T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य. — *Sub-parvan:* Śi K₁ B Dc Dn₁. ₃ D₂₋₄. ₆ T₂ G₂ (all om. sub-parvan name) mention only श्येनकपोतीय (Śi °कपोत; K₁ °कापोत); K₄ D₁, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by श्येनकपोतीय in D₁). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ 129; Dn₂ T₁ G₁ 130 (as in text); Dn₃ T₂ G₂₋₄ M₁ 131; D₁ 136; M₂ 133. — *Śloka no.:* Dn₁. ₃ 24; D₁ 25.

131

1 Before the ref., Dc ins.:

641* शृणु त्वं तत्र वै राजञ्श्येनो यदभिभाषत ।

— a) Śi K D₁₋₃. ₅ त्वामिहैकं; Dc त्वामिह वै; G₁ चाहुरेकं; G₄ M प्राहुरेकं. — b) Śi K Dc D₁₋₃. ₅ राजन्प्राहुर्मनीषिणः. — c) Dn T₂ G₃ सर्व- (for स वै).

2 a) D₁. ₂ विधिना विहितं भक्ष्यं. — c) K₁ मा रक्षेः; B D T₂ G₃ मा रक्षीर् (D₁. ₂ मां रक्ष); T₁ G₂. ₄ मा हिंसीर् (for मा भाङ्क्षीर्). Śi K₁. ₂ D₅ G₂ धर्मलोपेन. — d) K₁. ₂ S धर्ममुत्सृज्य मा नशीः.

3 D₁. ₂ शिबिरुवाच. — a) K₃ D₁. ₂ T₁ प्राणार्थी

एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः ।
अप्रदाने परोऽधर्मः किं त्वं श्येन प्रपश्यसि ॥ ४
प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोतः श्येन लक्ष्यते ।
मत्सकाशं जीवितार्थी तस्य त्यागो विगर्हितः ॥ ५

श्येन उवाच ।

आहारात्सर्वभूतानि संभवन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥ ६
शक्यते दुस्त्यजेऽप्यर्थे चिररात्राय जीवितुम् ।
न तु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरम् ॥ ७
भक्ष्याद्विलोपितस्याद्य मम प्राणा विशां पते ।
विसृज्य कायमेष्यन्ति पन्थानमपुनर्भवम् ॥ ८
प्रमृते मयि धर्मात्मन्पुत्रदारं नशिष्यति ।
रक्षमाणः कपोतं त्वं बहून्प्राणान्नशिष्यसि ॥ ९
धर्मं यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्म तत् ।
अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥ १०
विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुदाचरेत् ॥ ११
गुरुलाघवमाज्ञाय धर्माधर्मविनिश्चये ।
यतो भूयांस्ततो राजन्कुरु धर्मविनिश्चयम् ॥ १२

राजोवाच ।

बहुकल्याणसंयुक्तं भाषसे विहगोत्तम ।
सुपर्णः पक्षिराट् किं त्वं धर्मज्ञश्चास्यसंशयम् ।

C. 3. 10574
B. 3. 131. 14
K. 3. 133. 14

(T1 °र्थं). — b) D1. 2 [उ]द्विग्नो (for भीतो). Ś1 K D3. 5 [स]यमातुरः (for महा°). — Dn1 om. 3c-4d; T2 om. 3c-5b. — d) Ś1 K4 D3 प्राणगृद्धीर्; D1. 2 प्राणान्मुमुर्. Ś1 K2-4 D3. 5 द्विजोत्तमः (for अयं द्विजः).

4 Dn1 T2 om. 4 (cf. v.l. 3). — a) Ś1 K D3. 5 [अ]स्य; Dc2 [अ]द्य; D1. 2 [अ]हं (for [इ]ह). — b) Ś1 K2 D3 ममांतिकं (for [अ]भयार्थिनः). — c) Ś1 K D3. 5 [स]पराधं मे (K1 कथं धर्मं); B Dn2. n3 D4. 6 परं धर्मं; D1. 2 न चैवास्य (for परोऽधर्मः). — d) Ś1 K2-4 D3. 5 कं त्वं; B Dc Dn2. n3 D4. 6 कथं (for किं त्वं). D1. 2 कर्म (for श्येन). K1 B Dc Dn2. n3 D4. 6 T2 G4 न पश्यसि; D1. 2 चिकीर्षसि; T1 G2 [ह]ह पश्यसि (for प्रपश्यसि).

5 T2 om. 5ab (cf. v.l. 3). — b) M आगतः (for लक्ष्यते). — c) K Dc D4. 6 T G मत्सकाशे (K1 Dc °शी). — d) Dn2. n3 विवर्जितः; T2 G4 न शक्यते (for विग°). — e After 5, K1. 2 B Dc Dn D4. 6 G3 ins.:

642* यो हि कश्चिद् द्विजान्हन्याद्गां वा लोकस्य मातरम् ।
शरणागतं च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकम् ।

Dc2 Dn2 G3 cont.: D1 ins. after 5:

643* एकतः क्रतवः सर्वे समाप्तवरदक्षिणाः ।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणधारणम् ।

[(L. 1) Dn2 G3 एकतो हरिवासराः (for the posterior half).]

6 b) Dc Dn2 D1. 2 महीतले. — c) D1. 2 [ए]व (for वि-). — d) Ś1 K2. 3 D3 सर्वशः (for जन्तवः). D1. 2 संभवंति च सर्वशः.

7 a) K1 दुस्त्यजेत्यर्थे; D1. 2 दुःकृतेप्यर्थे; T G पुष्कलस्यार्थे. — d) D1. 2 वै जीवितुं (for वर्त°).

8 a) Ś1 D4 T1 G1 M भक्षाद्. B Dn D4. 6 वियोजितस्याद्य; T1 M2 विलोभि°. — c) Ś1 K D1. 2. 5 यास्यंति (for एष्यन्ति). — d) B D (except D1-3. 5) अकुतोभयं (for अपुनर्भवम्).

9 a) K1 B4 D4 प्रसृते; Dc1 मन्मते; Dc2 मन्मृते; T1 प्रमीते; M2 मृते तु (for प्रमृते). — b) Ś1 K Dc D1. 2. 5 T2 G2-4 मरिष्यति; B D4. 6 विनंक्ष्यति; D3 भविष्यति (for नशि°). D1 पुत्रदारादि नंक्ष्यति. — c) K1. 2. 4 D3. 5 M2 राजन्रक्षन्; a few MSS. रक्ष्य° (for रक्ष°). — d) N T1 G1 M न रक्षसि (for नशि°).

10 a) S बहून् (for धर्मं). — b) K3 Dn2 D1. 2 S कुवर्त्म तत्; B3 D3 कुधर्मवि(D3 °व)त्; D5 कथंचन (for कुधर्मं तत्). — c) B Dn D4. 6 अविरोधात्; Dc अविरोधे. Ś1 K Dc1 हि; Dc2 [स]पि; D1. 2 च (for तु). — d) D1. 2. 5 सन्निरुच्यते; a few MSS. सत्यविक्रमः.

11 a) B1. 2 Dc विरोधेषु. — b) D1 नित्यं जंतुषु सर्वशः. — d) K1. 4 B2-4 Dn D3. 4. 6 M1 समुपाचरेत्; B1 Dc °पाचर; D5 T G °दाचर; M2 °दाहृतं. D1. 2 धर्मं तं विबुधा विदुः.

12 Ś1 K1. 2 om. 12ab. — a) B Dn D4. 6 आदाय; D1 T2 G3 M2 अज्ञाय; G2 आस्थाय (for आज्ञाय). — d) B2. 4 Dn D1. 6 कुरुष्व धर्मनिश्चयं (unepic cadence!).

13 c) Ś1 K1. 2 D3 त्वं हि (for किं त्वं). D2 सुवर्णपक्षकस्त्वं हि. — d) K3 Dc [अ]पि (for [अ]सि). D1 धर्मज्ञ बहु भाषसे; S धर्मं (G1 °र्मान्) ज्ञात्वा वि(T1 °भि-; M1 प्र)भाषसे. — e) T2 G2-4 [अ]पि (for हि). D5 सर्वसंयुक्तं; G1 त्वं समा° (for धर्मसं°). D1. 2 तथा धर्मविचित्रार्थां. — f) Dc2 किंचित् (for चित्रं). B Dn D4. 6 च;

C. 3. 10575
B. 3. 131. 15
K 3. 133. 15

तथा हि धर्मसंयुक्तं बहु चित्रं प्रभाषसे ॥ १३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदिति त्वा लक्षयाम्यहम् ।
शरणैषिणः परित्यागं कथं साध्विति मन्यसे ॥ १४
आहारार्थं समारम्भस्तत्र चायं विहंगम ।
शक्यश्चाप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्त्वया ॥ १५
गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।
त्वदर्थमद्य क्रियतां यद्वान्यदभिकाङ्क्षसे ॥ १६

श्येन उवाच ।

न वराहं न चोक्षाणं न मृगान्विविधांस्तथा ।
भक्षयामि महाराज किमन्नाद्येन तेन मे ॥ १७
यस्तु मे दैवविहितो भक्षः क्षत्रियपुंगव ।
तमुत्सृज महीपाल कपोतमिममेव मे ॥ १८

श्येनाः कपोतान्खादन्ति स्थितिरेषा सनातनी ।
मा राजन्मार्गमाज्ञाय कदलीस्कन्धमारुह ॥ १९

राजोवाच ।

राज्यं शिबीनामृद्धं वै शाधि पक्षिगणार्चित ।
यद्वा कामयसे किंचिच्छ्येन सर्वं ददानि ते ।
विनेमं पक्षिणं श्येन शरणार्थिनमागतम् ॥ २०
येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्मणा पक्षिसत्तम ।
तदाचक्ष्व करिष्यामि न हि दास्ये कपोतकम् ॥ २१

श्येन उवाच ।

उशीनर कपोते ते यदि स्नेहो नराधिप ।
आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतम् ॥ २२
यदा समं कपोतेन तव मांसं भवेन्नृप ।

T1 वि- (for प्र-). D1. 2 भाषसे गिरमुत्तमां.

14 b) N (except Ś1 K1. 2) त्वां (for त्वा). — c) Hypermetric! D1. 2 शरणैषिणां. K3. 4 D3. 5 शरणागतसंत्यागं; B De Dn D4. 6 T G शरणैषिपरित्यागं. — d) D1 कस्मात्; M कश्च (for कथं). Ś1 K1. 2 D1 त्वं साधु (for साध्विति). M मन्यते. D2 कस्मात्त्वमभिमन्यसे. — After 14, M1 ins.:

641* ह्रियमाणं तथाहारमुत्पन्नं क्षुधितस्य वै ।

15 a) S आहारार्थे. — M2 om. 15cd. — c) K3 D5 [अ]धिकं (D5 °कः) (for [अ]न्यथा). K3 कर्म (for कर्तुम्). — d) K1. 3. 4 B4 De2 D1. 2 G2 [S]भि-; B1. 3 [S]ति- (for Sपि). D5 आहारः पक्षिणां वर.

16 b) T G3–4 transp. मृगो and महिषो. Dn D4 माहिषो. — c) T G3. 4 अत्र (for अद्य). Ś1 K1. 2 D1–3 एतत्ते क्रियतामद्य. — d) Ś1 M यद्वान्यम्; B1 Dn D4–6 यच्चान्यद्; T1 यदर्थम्; T2 G2–4 यदन्यद् (for यद्वान्यद्). Ś1 K B4 De D1–3 अभिकांक्षसि (K4 अपि कांक्षसि); B2 इह कांक्षसे; Dn D4–6 इह कांक्षसि.

17 b) Ś1 K De D1–3 न मृगांश्च पृथग्विधान्. — d) Ś1 K2 तेनघ; D1. 2 ते मम (for तेन मे). K1 नान्यं भक्षमहं वृणे; B De Dn D4–6 किं ममान्येन केनचित्.

18 a) Ś1 K1. 2 D5 विहितो भक्ष्यो; K3 De Dn D2. 3 T G1. 3. 4 देवविहितो. — b) B Dn1. n3 D1. 2. 4–6 भक्ष्यः. Ś1 K1. 2 विधात्रा क्षत्रियर्षभ. — c) Ś1 K1. 2. 4 De Dn3 D1. 2. 5 G2 उत्सृज्य. G2 M1 महाराज (for मही°). — d) K1 नान्यं भक्ष्यमिहास्ति मे; K3 De D5 नान्यं भक्ष्यमहं वृणे.

19 a) B D (except D1–3) श्येनः कपोतानत्तीति. — b) G1. 2 श्रुतिर् (for स्थितिर्). B2 D4. 6 पुरातनी (for सना°). — c) K1. 2 B Dn D4. 6 T2 G3 सारम् (for मार्गम्). N G1. 2 अ(K1. 2 आ)ज्ञात्वा (for आज्ञाय). — d) K4 D1. 2 S (except M2) कदलीस्तंभम्. Ś1 D3 आरुज; B1. 4 आव्रज; B3 De Dn D4. 6 T1 G1 M2 आसज; M1 आश्रय (for आरुह). K1 कदलीकंदभक्षनः (sic).

20 a) Dn D4. 6 राष्ट्रं (for राज्यं). Ś1 K1. 2 च; K3. 4 D1–3. 5 M1 हि (for वै). G1 राज्यं च शिबीनामृद्धं. — b) K4 पक्षिगणार्चितः; D1–3 °गणान्वितः; T G2–4 °भिरर्कितः. G1 (corrupt) वै शाधी पक्षिभिश्चितं; B De Dn D4. 6 ददानि तव खेचर. — After 20ab, S ins.:

645* कृत्स्नमेतन्मया दत्तं राजवद्विहगोत्तम ।

— c) B2. 4 यं च; B3 Dn D4. 6 यं वा (for यद्वा). B Dn D4. 6 कामं (for किंचित्). — d) K3. 4 D1–3. 5 G2. 4 ददामि (for °नि). Ś1 K1–3 D1. 2. 5 तत् (for ते). — Ś1 K2 om. 20e–21d. — e) T2 G2. 3 [ए]नं (for [इ]मं).

21 Ś1 K2 om. 21 (cf. v.l. 20). — a) S स्थाप° (for वर्ज°). — b) K3. 4 D3. 5 द्विजं दानेन मे द्विज. — d) K1 D1. 3 न दास्ये (D1 मुच्यैनं; D3 मुंचेमं) शरणागतं; D2 मुचेनं (sic) शरणार्थिनं.

22 a) K3 B1 D3 औशीनर. — c) S आत्ममांसं समुद्- (M °त्कृ)त्य. — d) N (except De2 Dn3 D2) कपोतं (for कपोत-). — After 22, K1 reads 25.

तदा प्रदेयं तन्मह्यं सा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ २३

राजोवाच ।

अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यन्माभियाचसे ।
तस्मात्तेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतम् ॥ २४

लोमश उवाच ।

अथोत्कृत्य स्वमांसं तु राजा परमधर्मवित् ।
तुलयामास कौन्तेय कपोतेन सहाभिभो ॥ २५
ध्रियमाणस्तु तुलया कपोतो व्यतिरिच्यते ।
पुनश्चोत्कृत्य मांसानि राजा प्रादादुशीनरः ॥ २६
न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतम् ।
तत उत्कृत्तमांसोऽसावारुरोह स्वयं तुलाम् ॥ २७

श्येन उवाच ।

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञ कपोतो हव्यवाडयम् ।
जिज्ञासमानौ धर्मे त्वां यज्ञवाटमुपागतौ ॥ २८
यत्ते मांसानि गात्रेभ्य उत्कृत्तानि विशां पते ।
एषा ते भास्वरी कीर्तिर्लोकानभिभविष्यति ॥ २९
यावल्लोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।
तावत्कीर्तिश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाश्वताः ॥ ३०

लोमश उवाच ।

तत्पाण्डवेय सदनं राज्ञस्तस्य महात्मनः ।

C. 3. 10595
B 3. 131. 33
K. 3. 133. 36

---

23 M1 om. (hapl.) 23–24. — b) B Dn D4. 6 नृपोत्तम; D1. 2 T G3. 4 नराधिप (for भवें). — c) T2 G3. 4 त्वया (for तदा). B2–4 Dn D4. 6 देयं तु (for प्रदेयं). T1 देयं तव तदा मह्यं; G1 देयं तत्तुलया मह्यं. — d) Ś1 K2 D3 मांसे (for सा मे).

24 M1 om. 24 (cf. v.l. 23). — After the ref., K4 ins.:

646* यदि प्राण्युपकाराय देहोऽयं नोपयुज्यते ।
ततः किमुपचारोऽस्य प्रत्यहे क्रियते वृथा ।

— ab) K4 °भाषसे (for °याचसे). D1. 2 अनुग्रहं श्येन मन्ये यन्मे मांसं हि याचसे. — c) D1. 2 तदद्य (for तस्मात्ते). D1. 2 ते; T1 स्म; T2 G2–4 [s]इं (for ऽद्य).

25 Ś1 K1. 3. 4 D5 G4 M3 om. the ref. — a) Ś1 K D3. 5 उत्कृत्य च स्वमांसानि (K2 तत उत्कृत्य मांसानि); B Dc Dn D4. 6 उत्कृत्य स स्वयं मांसं; D1. 2 एवमुक्त्वा स्वमांसानि. — b) D1. 2 समुत्कृत्य स धर्मवित्. — c) K2. 4 D1–3. 5 तोलयामास. D1. 2 राजेंद्र (for कौन्तेय). — d) Ś1 K3. 4 सहाविभो; K1. 2 सहाभिभोः; B Dc Dn D5 समं विभो; D1. 2 समं यथा; D3 सह प्रभो; D4 समप्रभो; G4 सहाभिभूः.

26 a) B D (except D1–3. 5) कपोतस्तु (for तु तुलया). — b) K2. 3 D3. 5 व्यतिरिच्यत. B Dc Dn D4. 6 मांसेनात्यतिरिच्यते. — c) D1. 2 भूय° (for पुन°).

27 c) K4 स; M स्वं (for [अ]सौ). Ś1 K1–3 D3. 5 तत उत्कृत्य (Ś1 D3 °त्त-) मांसं स; D1. 2 आरुरोह तदा राजन्. — d) K2. 4 D3. 5 G1 transp. स्वयं and तुलां. D1. 2 स्वयमेव तुलां नृप.

28 a) Ś1 K1. 2 D3 राजेंद्र; D1. 2 भद्रं ते (for धर्मज्ञ). — b) G1. 2 हव्यवाहनः. — c) K4 धर्मेण; B Dn धर्मं त्वां (for धर्मे त्वां). — d) Ś1 K1. 2 यज्ञे ते समुपागतौ.

29 b) D1. 2 समुत्कृत्तानि पार्थिव. — c) K3. 4 B2 D1–3. 5 G1 भास्वरा; B3 Dc Dn D4. 6 T1 भास्वती; T2 G2–4 M1 शाश्वती. — d) D3 अतिचरिष्यति; T G अभि-(G2 °धि-)गमिष्यति. D1. 2 लोके स्थास्यति शाश्वती.

30 a) Ś1 K1. 3 त्वा; D1. 2 G1 च (for त्वां). — c) D1. 2 तावत्ते शाश्वतो लोकः. — d) K3 D5 तपसा शुभाः (for तव शाश्वताः). D1. 2 भविष्यति न संशयः. — After 30, K1. 2 B D (except D1–3. 5) ins.:

647* इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ।
उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी ।
विभ्राजमानो वपुषाप्यारुरोह त्रिविष्टपम् ।

[(L. 3) K1 Dn3 D4. 6 प्रारुरोह; Dc2 आरुरोह (for [अ]प्यारुरोह). B त्रिपिष्टपं.]

31 All MSS. except D3. 3 om. the ref. — D3. 3 ins. after the ref.: D1, after 30:

648* इत्युक्त्वा तं दानपतिमिन्द्राग्नी तौ तदा नृप ।
पूर्णदेहं स्वकं कृत्वा जग्मतुस्त्रिदशालयम् ।

[(L. 2) D1 स्वर्णदेहत्वं कृत्वा (for the prior half).] — a) D1. 2 यत् (for तत्). K1. 3. 4 B Dc Dn D3–6 तदेतत्स(K4 एतत्ते स)दनं राजन्. — K3 om. 31c–32d. — c) D1–3 पश्य च (for पश्यस्व). G4 [ए]नं (for [ए]तत्). — d) K1. 2 D3. 5 T G पापप्रणाशनं.

32 K3 om. 32 (cf. v.l. 31). — a) B1 Dn D4. 6 तत्र (for अत्र). D1. 2 S (except G4) [ए]व (for वै). — b) D1. 2 T1 G1 M तपोधनाः (for सना°). — c) D3 G1 ब्राह्मणा. K1 D1. 2 सार्धं (for राजन्). — d) T1 G1. 2 M पुण्यकृद्भिर्. B2 महात्मनः; T G °व्रतैः (for °त्मभिः). Ś1 K (K3 om.) D3 तपोबलसमन्विताः (Ś1 °तैः).

C. 3. 10595
B. 3. 131. 34
K. 3. 133. 35

पश्यस्वैतन्मया सार्धं पुण्यं पापप्रमोचनम् ॥ ३१
अत्र वै सततं देवा मुनयश्च सनातनाः ।
दृश्यन्ते ब्राह्मणैः राजन्पुण्यवद्भिर्महात्मभिः ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

१३२

लोमश उवाच ।
यः कथ्यते मन्त्रविदग्र्यबुद्धि-
रौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्याम् ।
तस्याश्रमं पश्य नरेन्द्र पुण्यं
सदाफलैरुपपन्नं महीजैः ॥ १
साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श
सरस्वतीं मानुषदेहरूपाम् ।
वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां
सरस्वतीं श्वेतकेतुर्बभाषे ॥ २
तस्मिन्काले ब्रह्मविदां वरिष्ठा-
वास्तां तदा मातुलभागिनेयौ ।
अष्टावक्रश्चैव कहोडसूनु-
रौद्दालकिः श्वेतकेतुश्च राजन् ॥ ३
विदेहराजस्य महीपतेस्तौ
विप्रावुभौ मातुलभागिनेयौ ।
प्रविश्य यज्ञायतनं विवादे

Colophon. — *Major parvan*: Ś1 K1. 2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan*: N T G1. 3 M1 (all om. sub-parvan name) mention only इयेनकपोतीय (Ś1 K1. 2 °कपोतोपाख्यान; D1. 6 लोमशतीर्थयात्रा, followed by इयेनकपोतीय); to इयेनकपोतीय, K4 B1. 4 Dc D1. 2 M1 add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 36 (= 136); Dn1 130; Dn2. n3 T1 131 (as in text); D1 37; T2 G 132; M1 (erroneously) 120; M2 134. — *Śloka no.*: Dn1 31; Dn2. n3 36; D1 35.

132

1 a) K3 B2 T2 G3. 4 यत् (for यः). Ś1 °विदश्च°; K2 Dn D4. 6 °विदग्ध°; B2 Dc2 D5 T G °विदग्र (for °विदग्र्य°). — c) Ś1 K1. 2 D3 तस्याश्रमं पांडव पश्य चेमं; D1. 2 °मं पश्यत पांडवाग्र्याः; S °मं पश्यत पांडवेयाः.

2 a) M2 transp. साक्षात् and अत्र. — b) K3 M1 मानुषदेव°; T1 G1 मानुषतुल्य°.

3 K3 om. 3. — a) Ś1 K (K2 om.) B2 D (except Dc2 D1. 5) अस्मिन्. Ś1 K4 D3 उग्रौ; K1. 3 B Dc Dn D4–6 युगे (for काले). K3 धर्मभृतां; Dn1. n3 (*sup. lin.* as in text) D4. 6 ब्रह्मकृतां; Dn2 पुण्यकृतां (for ब्रह्म°). — b) N (except D1. 2; K2 om.) मुनी; T G3. 4 तथा; M1 उभौ (for तदा). — c) T1 G1 om. एव. Ś1 K1 D3 कहोडपुत्र; S कहोलसुनुर्. — d) B1m. 2 Dn D4. 6 पृथिव्यां (for च राजन्); cf. 1b.

4 a) K4 D1. 2 S समीपतस् (for महीपतेस्). — b) K3 वीरा°; S धीरा° (for विप्रा°). — c) B4 हि (for वि-). — d) S वंदि. D1. 2 निजग्राह तम् (for °ग्राहतुर्). N (except Ś1 D1. 2) G1 अप्रमेयौ. — K1. 2 B Dc Dn D1. 3. 4. 6 ins. after 4: D3, after 4ab: Ś1 K3 D5 ins. lines 1–4 after 5 and lines 5–6 after 6: K4 ins. lines 5–6 after 4 and lines 1–4 after 5:

649* उपास्स्व कौन्तेय सहानुजस्त्वं
तस्याश्रमं पुण्यतमं प्रविश्य ।
यस्य दौहित्रमाहु-
र्योऽसौ बन्दि जनकस्याथ यज्ञे ।
वादी विप्राग्र्यो बाल एवाभिगम्य [5]
वादे भङ्क्त्वा मज्जयामास नद्याम् ।

[Before line 1, Ś1 K4 D5 read लोमश उ°. — (L. 1) D1. 2 अथात्र (for उपास्स्व), and च (for त्वं). — (L. 2) D3 प्रपश्य. — (L. 4) K4 यः स; D1. 2 यथा च (for योऽसौ). Ś1 D1 जज्ञे; K1 यज्ञं; K3. 4 D5 राज्ञः (for यज्ञे). — (L. 5) Ś1 K3. 4 D1–3. 5 वादे (for वादी). K3 Dc विप्राग्र्यं; D3 °ग्रो; D5 °ग्र्ये. Ś1 K3. 4 D1–3 तमेव यज्ञे निजधान बंदिं.]

बन्दिं निजग्राहतुरप्रमेयम् ॥ ४
युधिष्ठिर उवाच ।
कथंप्रभावः स बभूव विप्र-
स्तथायुक्तं यो निजग्राह बन्दिम् ।
अष्टावक्रः केन चासौ बभूव
तत्सर्वं मे लोमश शंस तत्त्वम् ॥ ५
लोमश उवाच ।
उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको
नाम्ना कहोडेति बभूव राजन् ।
शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्ती
दीर्घं कालं सोऽध्ययनं चकार ॥ ६
तं वै विप्राः पर्यभवंश्च शिष्या-
स्तं च ज्ञात्वा विप्रकारं गुरुः सः ।
तस्मै प्रादात्सद्य एव श्रुतं च
भार्यां च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् ॥ ७
तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः
सोऽधीयानं पितरमथाभ्युवाच ।
सर्वां रात्रिमध्ययनं करोषि
नेदं पितः सम्यगिवोपवर्तते ॥ ८
उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः
स तं कोपादुदरस्थं शशाप ।
यस्मात्कुक्षौ वर्तमानो ब्रवीषि
तस्माद्वक्रो भवितास्यष्टकृत्वः ॥ ९
स वै तथा वक्र एवाभ्यजाय-
दष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ।
तस्यासीद्वै मातुलः श्वेतकेतुः

C. 3. 10609
B. 3 132. 12
K. 3. 134. 12

---

5 [a]) Śi K1. 2 विप्र. — [b]) Śi K2 तथायुक्तो; K1. 4 B Dc Dn D3. 4–6 तथाभूतं; K3 तथाभूतिं; D1. 2 तथाभियुक्तं. S वंदिं. — After 5[ab], S ins.:

650* किं चाधिकृत्याथ तयोर्विवादो
विदेहराजस्य समीप आसीत् ।

— T1 G1 om. 5[cd]. — [c]) Śi K2 को नु (for केन). G4 M1 वासौ; M2 वासो (for चासौ). G2 मुनिश्च (for बभूव). — [d]) Śi K1. 2 D3 सर्वं ह्येतत्; K4 तन्मे सर्वं; D1. 2 सर्वं त्वं मे; T2 G (G1 om.) M1 तत्सर्वं नो; M2 सर्वं तज्जो (for तत्सर्वं मे). T3 G (G1 om.) [आ]चक्ष्व (for शंस). D1. 2 विप्र; T2 G2. 3 विद्वन्; G4 सर्वं (for तत्त्वम्).

6 [a]) D1. 2 उद्दालकस्यैकशिष्यो विनीतो. — [b]) Śi B1 D3. 5, 6 कहोडेति (B1m कहोड इति); K3 B2–4 Dc Dn D4. 6 कहोड इति; K2 कपोडेति; K4 कहोलेति; S कहोलेति. B (B1 marg.) Dn D4. 6 विश्रुतोभूत् (for बभूव राजन्). — [d]) T2 G1–3 om. सः. T1 M हि (for सः).

7 [a]) K3. 4 पर्यवदन्; D1. 2 °हसन्; D5 °चरन्. Śi K D5 M1 स; T1 G1 तु (for च). D1. 2 सुशिष्यं; M2 महात्मा (for च शिष्यास्). B Dc Dn D3. 4. 6 तं वै विप्रः पर्यचरत्स-शिष्यः. — [b]) B Dc Dn D4. 6 T2 G3. 4 तां; T1 G1. 2 M2 तत् (for तं). M चाजानात् (for च ज्ञात्वा). B Dc Dn D3m. 4. 6 T2 G3 परिचर्यां (for विप्रकारं). D1. 2 ज्ञात्वा विकारं तस्य सर्वं तदानीं. — After 7[ab], D1 ins.:

651* तस्यैव शिष्यस्य परां च शिष्यतां
ज्ञात्वा विकारांस्तस्सुतायास्तदानीम् ।

— [c]) Śi K1. 2 सर्वम्; T1 सत्य (for सद्य). K1. 2 द्रुतं (for श्रुतं). — [d]) K1 भार्यां चैव; D3. 6 भार्यां वै; D3 T3 G3 भार्यार्थं वै; G2 भार्यां चैवं (for भार्यां च वै).

8 [a]) K3. 4 B1 Dc Dn2 D1 S (except G4) तस्यां. — [b]) K1 D1. 2 om. अथ. B Dc Dn D4–6 चाप्युवाच; D3 सोभ्युवाच (for अथाभ्यु°). — [d]) Dc2 M इह (for इव). T2 G2–4 [अ]भवत्ते (for [उ]पवर्तते). — After 8, K1 B Dc2 Dn2. n3 D6 ins.:

652* वेदान्साङ्गान्सर्वशास्त्रैरुपेता-
नधीतवानस्मि तव प्रसादात् ।
इहैव गर्भे तेन पितर्ब्रवीमि
नेदं त्वत्तः सम्यगिवोपवर्तते ।

[Line 4 = (var.) 8[d].]

9 [b]) Śi K D3. 5 क्रोधाद् (for कोपाद्). — [c]) T2 G वक्रं वर्ध° (G1 क्रुद्धो वर्त°) (for कुक्षौ वर्त°). — [d]) Śi K2 G1 अष्टवक्रः; T1 अष्टधैव (for अष्टकृत्वः).

10 [a]) G2 पितृशापाद् (for वक्र एव). K4 Dc D3 [अ]भिजज्ञे; G2 [अ]जायद् (for [अ]भ्यजायद्). — [b]) K4 Dc D3 त्वष्टा° (for अष्टा°). M2 कथितो (for प्रथितो). D3 ब्राह्मणेषु; S मानवेषु (for वै महर्षिः). — [c]) B1–3 Dc D3. 4. 6 अस्य; T1 G1 M2 तथा; M1 यथा (for तस्य). S [अ]प्या(T1 ह्यस्या-; G1 M [अ]स्या)सीन् (for [आ]सीद्वै). — [d]) K4 संबभूव; S वै ब° (for ब°).

11 [a]) D1. 2 सा (for सं-). Dc D1. 2 [अ]थ (for तु). Śi K Dc D1–3 M2 ततः; G4 तथा (for तदा). T1 स

C. 3. 10609
B. 3. 132. 12
K. 3 134. 12

स तेन तुल्यो वयसा बभूव ॥ १०
संपीड्यमाना तु तदा सुजाता
विवर्धमानेन सुतेन कुक्षौ ।
उवाच भर्तारमिदं रहोगता
प्रसाद्य हीनं वसुना धनार्थिनी ॥ ११
कथं करिष्याम्यधना महर्षे
मासश्चायं दशमो वर्तते मे ।
न चास्ति ते वसु किंचित्प्रजाता
येनाहमेतामापदं निस्तरेयम् ॥ १२
उक्तस्त्वेवं भार्यया वै कहोडो
वित्तस्यार्थे जनकमथाभ्यगच्छत् ।
स वै तदा वादविदा निगृह्य
निमज्जितो बन्दिनेहाप्सु विप्रः ॥ १३
उद्दालकस्तं तु तदा निशम्य
सूतेन वादेऽप्सु तथा निमज्जितम् ।
उवाच तां तत्र ततः सुजाता-
मष्टावक्रे गूहितव्योऽयमर्थः ॥ १४
ररक्ष सा चाप्यति तं सुमन्त्रं
जातोऽप्येवं न स शुश्राव विप्रः ।
उद्दालकं पितृवच्चापि मेने
अष्टावक्रो भ्रातृवच्छ्वेतकेतुम् ॥ १५
ततो वर्षे द्वादशे श्वेतकेतु-
रष्टावक्रं पितुरङ्के निषण्णम् ।
अपाकर्षद्गृह्य पाणौ रुदन्तं
नायं तवाङ्कः पितुरित्युक्तवांश्च ॥ १६
यत्तेनोक्तं दुरुक्तं तत्तदानीं
हृदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् ।
गृहं गत्वा मातरं रोदमानः
पप्रच्छेदं क्व नु तातो ममेति ॥ १७
ततः सुजाता परमार्तरूपा

माता (for सुजाता). — [b]) B De Dn D4–6 T2 G3 सा; D1. 2 प्र- (for वि-). — [c]) T1 G1. 2. 4 वचो रहः (for रहोगता). — [d]) T1 G2. 4 M1 हीना (for हीनं). Ś1 K1 वसु नाम चार्थिनी.

12 [a]) K4 B1 Dn2. n3 D1. 2 अधुना (for अधना). — [c]) B2 Dn D4. 6 T2 G3 [ग्]व (for च). K2 B4 T1 G2. 4 M1 मे (for ते). K3 तव; D2 T1 G1 वस्तु (for वसु). B1. 4 (m as in text) प्रदातुं; De सुजाता; D1 T1 प्रजातं; D2 प्रसूता; T2 (m as in text) G2 प्रदाता. K4 M2 न चास्ति किंचिद्वसु ते (M2 मे) प्रजाता. — [d]) B1 G4 M2 एनाम् (for एताम्).

13 [a]) K4 चैवं; T2 स्वयं; G3 स्वेकं; G4 स्वयं (for स्वेवं). D1 जायया (for भार्यया). S कहोळो. — [b]) G1 वित्तार्थी सम् (for वित्तस्यार्थे). — [c]) Ś1 K2. 3 D1–3 तथा; T2 G जल्पन् (for तदा). De वेदविदा; T2 G2–4 वारिवदा वै. — [d]) A few S MSS. वंदिना. K1 चाप्सु; D1 [ह्]हास्य; S ह्यप्सु (M2 [ग्]वाप्सु) (for [ह्]हाप्सु). Ś1 K1. 2 पुत्र (for विप्रः).

14 [a]) Ś1 lacuna; K De D1–3. 5 तथा (for तदा). — [b]) K1 De G1 वादेन (for वादेऽप्सु). K3 Dn D4. 6 transp. तथा and निमज्जितं. T1 ततो; T2 G2–4 तदा (for तथा). K4 B De D1–3. 5 निमज्जितं तदा (K4 D5 °तं च; D1–3 °तं वै); G1 निमज्जती तं (for तथा निं°). — [d]) Ś1 K D5 अष्टावक्रं नायमर्थो निवेद्यः.

15 [a]) Ś1 K1. 2 तथा; K3. 4 D5 ततः; T1 G1. 2 अनिशं; T2 G3 उदितं; M1 अथ तं; M2 अधिकं (for अति तं). D1. 2 M स्म (for सु-). B De Dn D3. 4. 6 तमस्य (for [अ]ति तं सु-). — [b]) D1. 2 T1 G1 हि (for ऽपि). B D (except D5) M2 असौ; T1 G1 M1 एनं; G2 उदंतं (for एवं). B D (except D5) T1 M2 नैव; T2 G3 तच्च; G1. 2. 4 न च (for न स). — [c]) D1–3 वै पितरं स; M पितरं सोभि- (for पितृवच्चापि). — [d]) B D (except D1–3) तथाष्टा° (for अष्टा°). D1–3 M भ्रातरं (for भ्रातृवत्).

16 [b]) K4 त्वष्टा° (for अष्टा°). — [c]) Ś1 K1. 2 अपाकृष्यद्; D1. 2 उपाकर्षद्. Ś1 K1. 2 गृह्यमाणो (for गृह्य पाणौ). — [d]) Ś1 K1. 2 T1 G1. 4 हत्युवाच; K3. 4 D1. 3. 4 (om. इति) उक्तवांश्च; D2 आवर्तमानः.

17 [a]) S (except T1) तत् (for यत्). Ś1 K3 द्वारतस्तत्; K1. 4 D1. 2. 5 दुरितं तत्; S दुश्चरितं (for दुरुक्तं तत्). — [b]) K4 तु; G2 तद् (for सु-). M हृदि स्थितं शल्यमिवातिविद्धं (M2 °दुःखं). — [c]) K3 पृच्छमानः; B De Dn D4. 6 सोभिगम्य; D1. 2 M2 सोथ राजन्; D3 सोभिवाद्य; T G सोथ विप्रः (for रोदमानः). M1 गत्वा गृहं रोदमानो जननीं.

18 [b]) S तत्त्वमस्या° (for सर्वमेवा°). — [c]) K4 De

शापाद्भीता सर्वमेवाचचक्षे ।
तद्वै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय मातु-
रित्यब्रवीच्छ्वेतकेतुं स विप्रः ॥ १८
गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो
बह्वाश्चर्यः श्रूयते तस्य यज्ञः ।
श्रोष्यावोऽत्र ब्राह्मणानां विवाद-
मन्नं चाद्यं तत्र भोक्ष्यावहे च ।
विचक्षणत्वं च भविष्यते नौ
शिवश्च सौम्यश्च हि ब्रह्मघोषः ॥ १९
तौ जग्मतुर्मातुलभागिनेयौ
यज्ञं समृद्धं जनकस्य राज्ञः ।
अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य
उत्सार्यमाणो वाक्यमिदं जगाद ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

१३३

अष्टावक्र उवाच ।
अन्धस्य पन्था बधिरस्य पन्थाः
स्त्रियः पन्था वैवधिकस्य पन्थाः ।
राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य
समेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ॥ १
राजोवाच ।
पन्था अयं तेऽद्य मया निसृष्टो
येनेच्छसे तेन कामं व्रजस्व ।

C. 3. 10622
B. 3. 133. 2
K. 3. 135. 2

---

transp. तत्त्वं and सर्वं. Ś1 आदाय; G1 आख्याय (for आज्ञाय). B Dn D4. 6 T1 G1. 2 रात्रौ; T2 G3. 4 मात्रा (for मातुर्).

19 b) T2 G3. 4 ह्याश्चर्यं वा (for बह्वाश्चर्यः). D1–3 G1 M2 चास्य; T2 G2–4 M1 ह्यस्य (for तस्य). K3 T2 G3. 4 राज्ञः (for यज्ञः). — c) Dc प्रेक्षावस्त्रत्र; S श्रोष्यावहे (for श्रोष्यावोऽत्र). K3. 4 D1–3 M1 विवादान् (for °दम्). — d) Dn D4. 6 अर्थं; D5 ज्ञानं (for अन्नं). Ś1 K1–3 D1–3 M2 भोक्ष्याव विप्र (M2 तात); D5 श्रोष्यावहे च.

20 d) N प्रोत्सा° (for उत्सा°). S बभाषे (for जगाद).

Colophon om. in Ś1 K1–3 D5. — *Major parvan:* T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 D1 (both om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय; B Dc Dn1. n3 D2–4. 6 T G1. 3 M2, likewise, only अष्टावक्रीय (G1 °वक्रोपाख्यान). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 131; Dn2. n3 T1 132 (as in text); D1 138; T2 G M1 133; M2 135. — *Śloka no.:* Dn1. n3 23; Dn2 D1 22.

133

1 Cf. Āpastamba Dharma Sūtra 2. 5. 11. 5–7 (Kashi Skt. Series, Benares, 1932). — a) G1. 3 M1. 2 (*sup. lin.* as in text) स्थविरस्य (for बधि°). — b) K4 D1 स्त्रियश्च; B1. 3 Dc स्त्रियाश्च; B2 Dn2 D3 स्त्रियाः (for स्त्रियः). K4 विकलस्य; B Dc Dn Dsm. 4. 6 T2 G3 भारवाहस्य (D3 orig. वेत्रधिकस्य); D1. 5 वधिकस्य; G2. 4 M वै पथिकस्य (for वैव°). — c) Dn1. n3 D5 ब्राह्मणानां समेत्य; D1–3 ब्राह्मणानां च पंथाः.

2 a) T2 (before corr.) G4 अध्वा (for पन्था). Ś1 K B Dc D4 [अ]निसृष्टो; Dn [अ]तिदिष्टो; M विसृष्टो (for निसृष्टो). D1. 2. sm पंथा मया तेयमथावसृष्टो (D3 orig. पंथा विप्रो वदति तथैव तद् ध्रुवं) — b) B1. 3. 4 Dn D4. 6 [इ]च्छसि. — c) Ś1 K1. 3 ब्राह्मणेभ्यो (for पावको). Ś1 K2 बलीयान्; K1 गरी° (for लघी°). — d) T2 G2. 4 om. अपि. Dc सं- (for नित्यं). — After 2, S ins.:

653* लोमशः ।
स एवमुक्तो मातुलेनैव सार्धं
यथेष्टमार्गो यज्ञनिवेशनं तत् ।
धर्मेण संप्राप्य निवारितः स-
न्द्वारि द्वाःस्थं वाक्यमिदं बभाषे ।
[(L. 1) T1 G1 M2 om. स.]

3 a) D1. 2 स्म राजन्; G1 स्म तात (for स्व तात). Ś1 K1–3. 4m Dc2 D3. 6 प्राप्तौ स्व (K1. 3 सु-) यज्ञं तव

C. 3. 10622
B. 3. 133. 2
K. 3. 135. 2

न पावको विद्यते वै लघीया-
निन्द्रोऽपि नित्यं नमते ब्राह्मणानाम् ॥ २

अष्टावक्र उवाच ।

यज्ञं द्रष्टुं प्राप्तवन्तौ स्व तात
कौतूहलं नौ बलवद्वै विवृद्धम् ।
आवां प्राप्तावतिथी संप्रवेशं
काङ्क्षावहे द्वारपते तवाज्ञाम् ॥ ३
ऐन्द्रद्युम्नेर्यज्ञदृशाविहावां
विवक्षू वै जनकेन्द्रं दिदृक्षू ।
न वै क्रोधाद्व्याधिनैवोत्तमेन
संयोजय द्वारपाल क्षणेन ॥ ४

द्वारपाल उवाच ।

बन्देः समादेशकरा वयं स्म
निबोध वाक्यं च मयेर्यमाणम् ।
न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा
वृद्धा विद्वांसः प्रविशन्ति द्विजाग्र्याः ॥ ५

अष्टावक्र उवाच ।

यद्यत्र वृद्धेषु कृतः प्रवेशो
युक्तं मम द्वारपाल प्रवेष्टुम् ।
वयं हि वृद्धाश्चरितव्रताश्च
वेदप्रभावेन प्रवेशनार्हाः ॥ ६
शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च
ज्ञानागमे चापि गताः स्म निष्ठाम् ।
न बाल इत्यवमन्तव्यमाहु-
र्बालोऽप्यग्निर्दहति स्पृश्यमानः ॥ ७

द्वारपाल उवाच ।

सरस्वतीमीरय वेदजुष्टा-
मेकाक्षरां बहुरूपां विराजम् ।
अज्ञात्मानं समवेक्षस्व बालं
किं श्लाघसे दुर्लभा वादसिद्धिः ॥ ८

संदिदृक्षू (K₄ orig. प्राप्तावावां तव यज्ञं दिदृक्षू); B De₁ Dn D₄. 6 प्राप्तौ स्व यज्ञं नृप सं(B₁ Dn₂ नृपनिर्)दिदृक्षू. — [b]) T G om. नौ. M₁ transp. नौ and बलवत्. N M₁ om. वै. G₄ transp. बलवत् and वै. N नरेंद्र (for विवृद्धम्). — [c]) Ś₁ K D₅ M₁ transp. आवां and प्राप्तौ. D₁. 2 ins. हि after आवां. K₃ M संप्रवेशे; D₁. 3 स्वस्मकाशं; T G संप्रवेष्टुं. B De Dn D₄. 6 प्राप्ताविहावामतिथी प्रवेशं. — [d]) Ś₁ K₁. 2 B D (except De) द्वारपतेस; K₄m द्वारपाले.

4 [a]) N T₂ G₃. 4 ऐंद्रद्युम्ने. — [b]) Dn₂ जनकं व; G₄ जनकं तं (for जनकेन्द्रं). D₁. 2 विवक्षू वै जनकं संप्रयातौ. — [c]) M₂ मा (for न). T₃ क्रुद्धो; G₁ क्रुद्धौ (for क्रोधाद्). Ś₁ व्यधनेन; K₂ वाधनेन (for व्याधिनैव). K₁. 3. 4 B De Dn D₁–4. 6 नौ वै (K₁. 4 D₃ तव; K₃ स च; D₁. 2 आवां) क्रोधव्याधिना दह्यमानौ. — [d]) Ś₁ K₂ D₅ संयोजय. M₁ ins. [आ]वां after °योजय. Ś₁ K₂ द्वारपाले. M₂ क्षणे त्वा (for क्षणेन). K₁. 3. 4 B De Dn D₁–4. 6 वयं (K₁ D₁. 3 अयं; K₃ स्वयं; K₄ आवां) च नौ द्वारपालो रुणद्धि. — After 4, D₁. 2 ins.:

654* मा च त्वमावां व्याधिना तप्यमाना-
वभिभूत्वं बालकौ बालिशौ च ।
समायातौ मातुलभागिनेयौ
संमोक्तव्यौ द्वारपाल क्षणेऽस्मिन् ।

5 [a]) Ś₁ B De D₄. 6 T₂ G₂. 3 M वंदेः; K₁. 2. 4 Dn D₅ T₁ G₄ वंद. Ś₁ K₁–3 स्मः; D₃ हि; D₅ भो (for स्म). — [b]) K₃ तं वाक्यं (for वाक्यं च). T G मयेरितं त्वं (for मयेर्य°). B₄ M निबोध तद्वा(M₂ तं वा)क्यमितोधिगम्य. — [c]) Ś₁ K D₃ विप्र; G₄ वृद्धा (for विप्रा). D₁ ममैव वाक्यं च ततोधिगम्य. — [d]) D₁ न वै; G₄ विप्रा (for वृद्धा). K₄ D₃ विद्वांसश्च; B Dn D₄. 6 विदग्धाः; D₁ बालाः; D₂ ये स्युः; S ह्यत्र (for विद्वांसः). B Dn D₄. 6 [अ]त्र विप्राः (for द्विजाग्र्याः). — After 5, Ś₁ K₁. 2 ins. a colophon.

6 [b]) T G M₁ मया (for मम). B Dn D₂. 4. 7 M₂ युक्तं प्रवेष्टुं मम द्वारपाल. — [d]) Ś₁ K D₁. 3 वे(D₁ वा)दप्रवादेन; D₅ M वेद(M₁ देव)प्रतापेन; T G तपःप्रभावे(G₄ °वेशे)न. B₁–3 Dn D₄. 6 समन्वितश्च; T G निवेशनार्हाः.

7 [b]) T G ज्ञानागमैश्च. D₁. 2 M चैव (for चापि). D₁ गताश्च (for गताः स्म). M परे निविष्टाः (for गताः स्म निष्ठाम्). — [c]) Ś₁ K₁. 2 B Dn₁ D₅ T₁ G इत्येव (for इत्यव-). — [d]) Ś₁ K₂ हि (for sपि). S दहते.

8 [a]) K₄ T₁ G₁. 2. 4 ईरयन्; M₁ ईरयेद्; M₂ ईरयेद् (for ईरय). Dn₂ M₁ देव° (for वेद°). — [b]) Ś₁ K D₅ हि विप्र; T₁ विजानन्; G₁ विजानात्; M₁ विराजन् (for विराजम्). — [d]) B De Dn D₄. 6 दुर्लभो (B₁ °र्बलो) वै मनीषी.

अष्टावक्र उवाच ।
न ज्ञायते कायवृद्ध्या विवृद्धि-
र्यथाष्ठीला शाल्मलेः संप्रवृद्धा ।
ह्रस्वोऽल्पकायः फलितो विवृद्धो
यश्चाफलस्तस्य न वृद्धभावः ॥ ९

द्वारपाल उवाच ।
वृद्धेभ्य एवेह मतिं स्म बाला
गृह्णन्ति कालेन भवन्ति वृद्धाः ।
न हि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं
कस्माद्बालो वृद्ध इवावभाषसे ॥ १०

अष्टावक्र उवाच ।
न तेन स्थविरो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ ११
न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः ।
ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १२
दिदृक्षुरस्मि संप्राप्तो बन्दिनं राजसंसदि ।
निवेदयस्व मां द्वाःस्थ राज्ञे पुष्करमालिने ॥ १३

द्रष्टास्यद्य वदतो द्वारपाल
मनीषिभिः सह वादे विवृद्धे ।
उताहो वाप्युच्चतां नीचतां वा
तूष्णीं भूतेष्वथ सर्वेषु चाद्य ॥ १४

द्वारपाल उवाच ।
कथं यज्ञं दशवर्षो विशेस्त्वं
विनीतानां विदुषां संप्रवेश्यम् ।
उपायतः प्रयतिष्ये तवाहं
प्रवेशने कुरु यत्नं यथावत् ॥ १५

C. 3. 10636
B. 3. 133. 16
K. 3. 135. 17

---

9 [a]) D1. 3 न सा वृद्धिर्या च कायस्य वृद्धिः. — [b]) G2 M शल्मलेः. Ś1 K1. 3 यथा वने शल्मलिः संप्रवृद्धः; Dc D1 T1 G4 यथाष्ठीलाः शाल्मलेः संप्रवृद्धाः. — [c]) T2 G2–4 यश्च (for ह्रस्वो). M [s]ल्पको यः (for ऽल्पकायः). D1 सुप्रवृद्धो; D2 T2 G3 संप्रवृद्धो; T1 G1. 4 स वृक्षो; G2 M स वृद्धो (for विवृद्धो). — [d]) K1 यश्चा°; B1 T1 यथा°; D1 यस्या° (for यश्चा°). T2 G1–3 M1 नो (for न).

10 G1 om. the ref. B1 Dc1 द्वाःस्थ उ°. — [a]) Ś1 K1–3 एवेत्य (for एवेह). T2 (after corr.) G3 मतीस्; G4 मतिस्. Ś1 K1. 3 सु-; D1 च; T2 G3. 4 तु (for स्म). — [c]) T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 ज्ञातुम् (for ज्ञानम्). Ś1 K1 D2 अल्पजातेन; K3. 4 Dc D1. 3 °वीर्येण. — [d]) Ś1 K1–3 प्रज्ञ; K4 D3 M प्राज्ञ; B Dc Dn D1. 2. 4–6 स्थविर (for वृद्ध). Ś1 K1–3 D1. 3 T2 G3 [आ]बभाषे; K4 B1 Dc D3 T1 G1 M [अ]भिभाषसे; Dn D4–6 प्रभाषसे (for [अ]वभाषसे).

11 =(var.) Manu 2. 156. — [a]) Hypermetric! Ś1 K1. 3 D1. 2 वृद्धो (for स्थविरो). K4 D3 स स्याद् (for भवति). — [c]) D1. 2 यो वै युवाप्यधीयानः (cf. Manu, *loc. cit.*).

12 =Manu 2. 154. — [b]) Dc D1 S (except M3) वित्तेन च (for वित्तेन न).

13 [b]) S (mostly) वंदिनं. — [c]) T2 G3. 4 विद्वन्; many MSS. द्वास्थ (for द्वाःस्थ).

14 [a]) K4 दृश्यसेद्य (for द्रष्टा°). G2. 4 द्वाद्य (for [अ]द्य). Ś1 ब्रुवतो; T1 G1. 2. 4 [आ]वयोर् (for वदतो). T2 G3 ins. अस्मान् after वदतो (anuṣṭubh rhythm); see below B D. K1 द्रष्टास्यत्येभ्यक्ष्यते द्वारपाल. — For 14[ab], B D subst. (changing over to anuṣṭubh rhythm):

655* द्रष्टास्यद्य वदतोऽस्मान्द्वारपाल मनीषिभिः ।
सह वादे विवृद्धे तु बन्दिनं चापि निर्जितम् ।

[(L. 1) D1. 3 द्रष्टव्योत्र महाप्राज्ञ. — (L. 2) D1. 3 उच्चताप्यथ नीचता.]

— K4 T2 G3 ins. after 14[ab]: B D (except D1. 3) ins. after 655*:

656* पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णविद्याः
सहैव राज्ञा सपुरोधमुख्याः ।

[(L. 2) K4 सपुरोहितेन (for सपुरोध°).]

— D1. 3 om. 14[cd]. — [c]) M1 स्विद् (for वापि). — [d]) B1 S [ए]वु; B2–4 Dn D4–6 [ए]व (for [अ]थ). Ś1 चास्य; B Dn D4. 6 T2 G (G1 corrupt) [अ]थाद्य; T1 चाथ; M [अ]थो वै (for चाद्य).

15 T G2. 3 द्वार्स्थः (for द्वारपाल उ°). — [a]) D1. 3 [s]द्य विप्र (for विशेस्त्वं). — After 15[a]. D1. 3 ins.:

657* प्रवेक्ष्यसे बन्दिनं नानुमन्य्य ।

— [b]) Ś1 K1. 3 संप्रविश्यं; B Dc2 Dn D4–6 T2 G1. 3 M संप्रवेशं; T1 G2. 4 संप्रवेशः. D1. 3 विनीतानां स्थविराणां प्रविश्यं. — T1 om. 15[cd]; D1 om. 15[d]. — T2 G2–4 M1 ins. after 15: T1 (which om. 15[cd]) ins. after

C. 3. 10637
B. 3. 133. 17
K. 3. 135. 19

अष्टावक्र उवाच ।
भो भो राजञ्जनकानां वरिष्ठ
सभाज्यस्त्वं त्वयि सर्वं समृद्धम् ।
त्वं वा कर्ता कर्मणां यज्ञियानां
ययातिरेको नृपतिर्वा पुरस्तात् ॥ १६
विद्वान्बन्दी वेदविदो निगृह्य
वादे भग्नानप्रतिशङ्कमानः ।
त्वया निसृष्टैः पुरुषैराप्तकृद्भि-
र्जले सर्वान्मज्जयतीति नः श्रुतम् ॥ १७
स तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशा-
द्ब्रह्मोद्यं वै कथयितुमागतोऽस्मि ।
क्वासौ बन्दी यावदेनं समेत्य
नक्षत्राणीव सविता नाशयामि ॥ १८
राजोवाच ।
आशंससे बन्दिनं त्वं विजेतु-
मविज्ञात्वा वाक्यबलं परस्य ।
विज्ञातवीर्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं
दृष्टश्चासौ ब्राह्मणैर्वादशीलैः ॥ १९
अष्टावक्र उवाच ।
विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि

15^{ab} :
658* एष राजा संश्रवणे स्थितस्ते
स्तुह्येनं त्वं वचसा संस्कृतेन ।
स चानुज्ञां दास्यति प्रीतियुक्तः
प्रवेशने यच्च किंचित्तवेष्टम् ।

16 ^{b}) K1. 2. 4 D1 सभार्यस्त्वं; K3 D2. 3 (before corr.) सभाग्यस्त्वं; B Dn D3. 4. 6 T2 G3 त्वं वै सम्राट्; Dc सम्राट् त्वं वै; T1 G1 सुसाम्राज्यं; T2 (before corr.) G4 साम्राज्यं यत्; G2 साम्राज्यं वै; M1 सम्राट् त्वं; M2 साम्राज्यं त्वं (for सभाज्यस्त्वं). — ^{c}) Dc D1. 2 M वै (for वा). T2 G2. 3 M याज्ञियानां.

17 ^{a}) K1. 2 (by transp.) बंदी विद्वान्; Dn1. n3 D2 वृद्धान्बंदी. S (mostly) बंदी. K4 B D (except D1–3. 5). T2 (before corr.) G3 वाद° (for वेद°). K1. 2 विगृह्य. — ^{b}) D2 रुग्णान् (for भग्नान्). D1 T1 G1 वादे न (D1 तु) भग्नान्प्रति°. — ^{c}) Ś1 K1–3 D3 सृष्टैः; B Dc Dn D4. 6 [अ]भिसृष्टैः; D1. 2 T2 G3. 4 वि°; D5 [अ]नु° (for नि°).

18 ^{a}) B D4. 6 M3 स तं (B3 मुनं); Dc T2 G2–4 एतत्; Dn सोहं; T1 G1 तदहं; M1 तद्वै (for स तत्). D1. 2 ततोहं वै (for स तच्छ्रुत्वा). B1. 3 D1 T G समीपे; B2. 4 Dn D4. 6 सकाशे; M समीपाद् (for सकाशाद्). — ^{b}) Ś1 K4 D1. 2 T1 G1 ब्रह्माद्य वै; K1 ब्रह्मादिभिः; K2. 3 B4 Dn D4. 6 ब्रह्माद्वैतं; B2 ब्रह्माद्वैतं; D3 T2 G2–4 ब्रह्मार्थं वै; D5 ब्रह्मघ्नं वै. D1. 2 शंसितुम् (for कथयितुम्). — ^{c}) S वंदी.

19 K1 om. the ref. D1. 2 जनक उ°. — ^{a}) K2 B Dn D4–6 T1 वै (for त्वं). — ^{b}) K1 सोविज्ञात्वा; K2 B2–4 Dc Dn D4–6 अविज्ञाय त्वं; B1 D1 अविज्ञाता; D2 अविज्ञाय; T1 G1 विज्ञाय वा (for अविज्ञात्वा). Dc वाक्यवरं; G3 वादबलं. T G2. 3 M स्वमस्य; G1 स्वमस्मि (for परस्य). K4 अविज्ञाय वाक्यं च बलं परस्य; G4 अज्ञाय वाक्यं च बलं स्वमस्य. — ^{c}) T2 G2–4 अज्ञात° (for विज्ञात°). Dc वाक्य° (for शक्य°). — ^{d}) K4 Dc1 Dn D4. 6 T1 G1 वेद° (for वाद°). — After 19, K4 B2–4 Dc Dn D4. 6 (marg.). 6 T G ins.:
659* आशंससे त्वं बन्दिनं वै विजेतु-
मविज्ञात्वा तु बलं बन्दिनोऽस्य ।
समागता ब्राह्मणास्तेन पूर्वं
न शोभन्ते भास्करेणेव ताराः ।
आशंसन्तो बन्दिनं जेतुकामा- [5]
स्तस्यान्तिकं प्राप्य विलुप्तशोभाः ।
विज्ञानमत्ता निःसृताश्चैव तात
कथं सदस्यैर्वचनं विस्तरेयुः ।

[Lines 1–2 = (var.) 19^{ab}. — (L. 1) B4 D5 T1 आशंसमानो; T2 G °माना (for °स त्वं). T G कुमारः (for विजेतुम्). — (L. 2) B2 अविज्ञाय. K4 D5 ते बलं; B4 वाग्बलं. K4 D5 हि (for ऽस्य). T1 अविज्ञाना वंदिना हंत जेतुं; T2 G अविज्ञानात्ते ह्य(G1 °त्तम)शक्ता विजेतुं. — (L. 3) K4 D5 संघशस्तं (for तेन पूर्वं). — (L. 5) T G आशानुबंधो हि तवात्र बलः (G1. 2 यत्तत्). — (L. 6) T G स वंदिमासाद्य तथा विनश्यति (T1 °द्य सदोधिगच्छेत्; G1 °द्य सदोध गच्छेत्; G4 °द्य तवाद्य नश्यति). — (L. 7) K4 D5 विज्ञानवंतो निभृताश्च तात; T G विज्ञानवंतो निकृतास्तु (T1 G1 °ता यत्र) तात. — (L. 8) K4 D5 कथं सदसि त्वमिमं वै समर्थः; T G कथं सदस्तर्तुमिदं समर्थः.]

20 ^{a}) Dc D1. 2 न नु; S (except G1) न तु. D1. 2 मादृशेन; T2 G3. 4 मादृशैरिह. — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 D3 सोहं कृतस्; D1. 2 नांगी°; G4 डंभी°. D1. 2 तैश्च (for तेन). — ^{d}) Ś1 K1. 2 B Dc Dn D3–6 इवाचलाक्षं (for इवाव°). K3

सिंहीकृतस्तेन वदत्यमीतः ।
समेत्य मां निहतः शेष्यतेऽद्य
मार्गे भग्नं शकटमिवाबलाक्षम् ॥ २०

राजोवाच ।

षण्णाभेर्द्वादशाक्षस्य चतुर्विंशतिपर्वणः ।
यस्त्रिषष्टिशतारस्य वेदार्थं स परः कविः ॥ २१

अष्टावक्र उवाच ।

चतुर्विंशतिपर्व त्वां षण्णाभिं द्वादशप्रधिं ।
तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु सदागतिं ॥ २२

राजोवाच ।

वडवे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवौकसाम् ।
कस्तयोर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च कम् ॥ २३

अष्टावक्र उवाच ।

मा स्म ते ते गृहे राजञ्शात्रवाणामपि ध्रुवम् ।
वातसारथिराधत्ते गर्भं सुषुवतुश्च तम् ॥ २४

राजोवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।
कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ २६

राजोवाच ।

न त्वा मन्ये मानुषं देवसत्त्वं
न त्वं बालः स्थविरस्त्वं मतो मे ।
न ते तुल्यो विद्यते वाक्प्रलापे
तस्माद्वारं वितराम्येष बन्दी ॥ २७

C. 3. 10650
B. 3. 133. 30
K. 3. 135. 32

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

D1. 2 M1 मार्गे भग्नः शकट इवाबलाक्षः.

21 a) N त्रिंशकद्वादशांग(Ś1 K1. 2 D6 °शार-; B Dn °शांश)स्य; T1 G1 षण्णाभेर्द्वादशारस्य. — d) G2. 4 वरः (for परः).

22 M1 om. (hapl.) 22-23. — a) Ś1 K1. 2 °पर्वार्धं; K3 M2 °पर्व त्वा; K4 D6 °पर्वं तु; D1. 2 °पर्वार्धं; D3 G2 °पर्व त्वं; T G1. 3. 4 °पर्वस्थात्. — b) K1 द्वादशाप्रति; T1 G4 M2 द्वादशः पथि; G1 द्वादशः प्रथिः; G2 द्वादशप्रथि. — c) Ś1 K2. 3 Dc D3 च; K1 मे; K4 D1 त्वां; D2 त्वं (for वै). — d) MSS. °गतिः, °गतिं also.

23 M1 om. 23 (cf. v.l. 22). — a) S बडवे, बडबे. K4 B2 D2. 3 संपृक्ते; G4 संवृत्ते. — b) T1 G1. 3. 4 M2 श्येनं पाते. — G1 om. 23cd.

24 a) D1. 3 मास्तु (for मा स्म). S भूत् (G3 भूस्) (for the *first* ते). T2 G2–4 स्वद्; M स्व- (for the *second* ते). K3 स्यातां (for राजम्). — b) K3 इह; T2 G2–4 वेद् (for अपि). Ś1 K1. 4 (before corr.) ध्रुवे. — c) Ś1 °सारथिम्. Ś1 आगंतु; K B Dc Dn D4–6 आगंता (K3 आधत्ता); D1–3 T1 G1 आधाता; T2 G3 आधत्त; M आहर्ता (for आधत्ते); cf. 23c. — d) = (var.) 23d. Ś1 K1 ते; K4 यं (for तम्). B1 नृप (for च तम्).

25 a) Hypermetric! Dn1. n3 स्वमङ्क; D1. 3 M सुसो; G1 सुसान् (for सुसं). T G om. न. Ś1 K D1–3 M निमिषेत्; B4 (corrupt) [अ]ति सति (for निमिषति). ❀ C11: स्वप्नडिति स्वपितृयोर्नजिडिति । जकारान्तस्य स्वप्नजशब्दस्य स्वप्नावस्थावद्वाचित्वम् । सुषुप्त्यवस्थां प्राप्तं किं न निमिषति लुप्तदृङ् न भवतीति प्रश्नार्थः । ❀ — b) T2 G3. 4 जानन् (for जातं). Ś1 K1. 2 चोपते; T2 G2–4 चेंगते (cf. v.l. 26).

26 D1 om. (hapl.) 26. — a) T G om. न. K1. 3. 4 M2 निमिषेद्. — b) T1 अंडे जातं; M2 अंडाजातं. K1 चोपते; T2 G2–4 चेंगते (cf. v.l. 25).

27 a) All MSS. except Ś1 K1–3 M2 त्वां (for त्वा). K3. 4 B D (except D1. 5) G4 M1 देवसत्त्व. — b) Ś1 B2–4 Dn D4. 6 सं- (for the *second* त्वं). — c) D1 G2 M1 वाक्प्रलापैस्. — d) Dc T2 G2–4 विद्वन्; M2 वादिन् (for बन्दी).

Colophon om. in Ś1 K1. 3. — *Major parvan :* T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan :* D3 तीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय. K3 D1. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय; and K4 B Dc Dn1. n3 D2. 4. 6 T G1. 3, likewise, only अष्टावक्रीय (G1 °वक्रोपाख्यान). — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Dn1 132; Dn2. n3 133 (as in text); D1 139; S 134 (M2 136). — *Śloka no.:* Dn 30; D1 28.

१३४

C. 3. 106 51
B. 3. 134. 1
K 3. 136. 1

अष्टावक्र उवाच ।

अत्रोग्रसेनसमितेषु राज-
न्समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु ।
न वै विवित्सान्तरमस्ति वादिनां
महाजले हंसनिनादिनामिव ॥ १
न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानि-
न्ग्लहं प्रपन्नः सरितामिवागमः ।
हुताशनस्येव समिद्धतेजसः
स्थिरो भवस्वेह ममाद्य बन्दिन् ॥ २

बन्धुवाच ।

व्याघ्रं शयानं प्रति मा प्रबोधय
आशीविषं सृक्किणी लेलिहानम् ।
पदाहतस्येव शिरोऽभिहत्य
नादष्टो वै मोक्ष्यसे तन्निबोध ॥ ३
यो वै दर्पात्संहननोपपन्नः
सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति ।
तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्यते
न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ॥ ४

134

1 [a]) Śi K1 °मेनः. Dn2 °प्रमुखेषु; D1. 3 °स्वमितेषु; M °समितौ तु (for °समितेषु). Śi K D1–3. 5 राजसु (see below); M सत्रे (for राजन्). — [b]) K1. 2 स सागरेषु (for समा°). Śi K D1–3. 5 राजन् (see above); T1 सत्सु (for राजसु). — [c]) G2. 4 मे (for वै). T1 विवक्षांतरम्; G2 विवत्सांतरम्. Śi K1. 2 न वै तितिक्षाम्यहमत्र वादिनः; K3. 4 D5 न वै विवक्षांतरमत्र वादिनां; B Dc Dn D3 (marg. *sec. m.*). 4. 6 नावैमि बंदि वरमत्र वादिनां; D1–3 न वै तितिक्षाम्यहमद्य वादिनां. — [d]) S (except G1 M2) महाजने. K3. 4 T1 G1 हंसविवादिनां; D1 G4 °विनादिनां; D2. 3 T2 G2. 3 M °विनादिनां; D5 हंस च वादिनां. Śi महाहंसः सरसि निनादिनामिव; K1. 2 महाहंसाः सरसि निरादिनामिव; B Dc Dn D4. 6 महाजले हंसमिवाददामि; D3 (marg. *sec. m.*) महाहंसः शरदि विनादिनामिव.

2 [a]) Śi K3 [अ]तिवादमानि; K1. 2 °वादमछिर्; K4 D2. 5 °वादमानिन् (*or* °मानी). T1 G1 न वंदिनं (G1 मेद्य) वै मोक्ष्यति वादिमानी; T2 G3. 4 न मोक्ष्यसे वै वदमानो निमज्जन्; G2 न मोक्ष्यसे वदमानो हि मेद्य; M न मेद्य मोक्ष्यस्यतिवादवादिन्. — [b]) Śi B D1. 6 ग्रहं; K1. 2 गृह; K3. 4 (m as in text) Dc अहं; S जलं (for ग्लहं). T1 M2 प्रसन्नः; G1 प्रसन्नं. Dc इवागतः; T1 अवगाहः; T2 G2–4 इवाध्वगः. — [c]) K4 D1–3 G1 समृद्ध° (for समिद्ध°). — [d]) Śi K1. 2 स्थितो (for स्थिरो). S वंदिन्.

3 All MSS. except T G2. 4 M1 om. the ref. — [a]) S (except M2) om. मा. K1 बोधयस्व; K2 B4 Dn D2–6 प्रबोध; B1–3 विबोध; Dc निबोध; T G M1 बोधयित्वा; M2 बुबोधीर् (for प्रबो°). — [b]) MSS. सृक्विनी, सृक्किणी, सृक्किणि, सृक्णी, सृक्णी, etc. B1 (m as in text) D (except D1–3. 5) संलिहानं. — [c]) K1. 4 B1. 4m Dc D1–3 पदा म तस्य; K3 पदाग्रतस्य; D4. 6 G1. 2. 4 M1 पदाहितस्य; T1 पादाहतस्य. Śi K1. 4 B1. 4 G2. 4 M2 [प्]व; K2 B4m Dn D4–6 T G1. 3 [ह्]ह (for [ह्]व). K1 [S]भिहन्व; K3 T1 G1 M2 निहत्य; K4 [S]भिहन्यान्. — [d]) K1 न दृश्यसे; T2 (before corr.) तेनादत्ते; G4 तेनादष्टो (for नादष्टो वै). K1. 3. 4 B1 D1–3 मे; T1 G1. 2 [S]यं (for वै). T1 G1 M2 मोक्ष्यते.

4 [a]) D1. 2 T1 G1. 2. 4 [उ]पपन्नं. — [b]) Śi K1. 3. 4 D1. 2 आविखाति; D3 अभिहन्यात्; T1 अभिघाति; T2 G2–4 आशु हंति; G1 M अभिहंति. — [c]) K1 [S]वशीर्यते; B4 Dn D4. 6 विदीर्यते. — [d]) S चापि (for चैव). T2 G2–4 च (for हि).

5 Before 5, S (except M2) ins. अष्टावक्रः. — [c]) Śi K1. 4 D1 नीचैर्भूताश्च; K3 D3. 5 T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M निकर्षभूता; D2. 3 (*sup. lin.*) नीचीभूताश्च (for निकृष्ट°). — [d]) K1. 4 अनुदुहो; B Dn D4. 6 T2 G3 ह्यनदुहो. — After 5, D1. 2 ins.:

660* आसनं तु समास्थैवं संवादं बन्दिना सह ।
अष्टावक्रः संचिकीर्षन्प्रजगर्ह हसन्मुहुः ।

D1 cont.: K1. 2 B Dc Dn D4. 6 T2 (marg. *sec. m.*) G3 ins. after 5:

661* यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां
नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव ।

सर्वे राज्ञो मैथिलस्य मैनाकस्येव पर्वताः ।
निकृष्टभूता राजानो वत्सा अनड्वहो यथा ॥ ५

लोमश उवाच ।

अष्टावक्रः समितौ गर्जमानो
जातक्रोधो बन्दिनमाह राजन् ।
उक्ते वाक्ये चोत्तरं मे ब्रवीहि
वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ॥ ६

बन्ध्युवाच ।

एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यते
एकः सूर्यः सर्वमिदं प्रभासते ।
एको वीरो देवराजो निहन्ता
यमः पितॄणामीश्वरश्चैक एव ॥ ७

अष्टावक्र उवाच ।

द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ
द्वौ देवर्षी नारदः पर्वतश्च ।
द्वावश्विनौ द्वे च रथस्य चक्रे
भार्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा ॥ ८

बन्ध्युवाच ।

त्रिः सूयते कर्मणा वै प्रजेयं
त्रयो युक्ता वाजपेयं वहन्ति ।
अध्वर्यवस्त्रिपवणानि तन्वते
त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ॥ ९

अष्टावक्र उवाच ।

चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं
चत्वारो युक्ता यज्ञमिमं वहन्ति ।
दिशश्चतस्रश्चतुरश्च वर्णा-
श्चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ॥ १०

बन्ध्युवाच ।

पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्ति-
र्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि ।
दृष्टा वेदे पञ्चचूडाश्च पञ्च
लोके ख्यातं पञ्चनदं च पुण्यम् ॥ ११

अष्टावक्र उवाच ।

C. 3. 10663
B. 3. 134. 13
K. 3. 136. 13

षडाधाने दक्षिणामाहुरेके

तथा नृपाणां प्रवरस्त्वमेको
बन्दि समभ्यानय मत्सकाशम् ।

[(L. 3) B_4 D_1 एव (for एको). — (L. 4) B_1 समाध्यानय; B_3 संमील्यानय; B_4 समाभ्यां; D_1 समाभ्यां. B_4 D_1 वै मत्काशं; De मे समीपं.]

6 G_1 M om. the ref. — [a]) N (except $K_{2.4}$ $D_{1.2}$) ins. एवं *before* अष्टावक्रः. S_1 K_{1-3} B D (except $D_{1.2}$) हि गर्जन्; De हि राजन् (for गर्ज°). — [b]) S (mostly) वंदिनम्. S_1 $K_{1.2}$ आजुहाव (for आह राजन्). — [c]) S_1 K $D_{1-3.5}$ [s]थ; M तु (for च). S_1 K_{1-3} $D_{1.2.5}$ प्र (for मे). — [d]) S_1 $K_{1.4}$ [ए]व; D_1 T_1 M वा (for च). T_2 G_{2-4} [अ]हम् (for चापि).

7 [b]) N विभाति (for प्रभासते). — [c]) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{3.4}$ [s]रिहंता; D_{1-3} हिनस्ति; D_5 T_1 नियंता; G_3 विहंता (for निहन्ता). — [d]) D_{c2} चैव एकः; M चैवमेकः (for चैक एव).

8 [a]) G_4 सहायौ (for सखायौ). — [b]) B Dn $D_{4.6}$ नारदपर्वतौ (for नारदः पर्वतश्च). — [c]) S_1 $K_{1.2}$ रथस्यैव; K_3 च रथे च; B_{1-3} D (except D_{1-3}) रथस्यापि (for च रथस्य).

9 [a]) S_1 $K_{1.2}$ transp. सूयते and कर्मणा. B_2 प्रसूयति; B_4 प्रसूयते; De प्रसूते (for सूयते). G_1 त्रिः सूयते कर्मणा प्राणिनस्ते. — [b]) $B_{2.3m}$ चरंति (for वहन्ति). — [c]) S_1 $B_{1.4}$ De $D_{1.5}$ त्रिः सवनानि; K $B_{2.3}$ Dn $D_{3.4.6}$ त्रिसव (K3 त्रिवस)नानि. $D_{1.2}$ तन्वतः; D_3 चैव; G_4 कुर्वते (for तन्वते).

10 [a]) S_1 K1 निकेतुश्; $K_{3.4}$ D_{1-3} °तश्; T_2 G_{2-4} °तनं (for °तं). — [b]) Cf. 9[b]. B D (except $D_{1-3.5}$) वर्णा (for युक्ता). — [c]) T G_{2-4} वेदाश् (for वर्णाश्). N दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयं च. — [d]) T_2 G_3 चतुष्पादा.

11 [a]) S_1 $K_{1.2}$ D_5 पंच पादा. — [b]) T_1 om. एव. S_1 K_{1-3} De D_3 यज्ञाः पंचोक्ताः (S_1 K1 °क्तः) पंच चैवेंद्रियाणि; K_4 $D_{1.2.5}$ यज्ञाः पंच पंच चैवेंद्रि°; G_1 पंचैव यज्ञास्त्वथ पंचेंद्रि°. — [c]) K_3 $D_{1.2}$ देवे (for वेदे). N (except S_1 $K_{2.3}$ D_5) पंचचूडाप्सराश्च; T_1 °चूडाश्च लोके. — [d]) T_1 पंच (for लोके). S_1 $K_{1.3}$ विख्यातं (for ख्यातं). De तीर्थं (for पुण्यम्).

12 [a]) S_1 K $D_{1-3.5}$ दक्षिणा. K_3 चाहुर्. — [b])

C. 3. 10663
B. 3. 134. 13
K. 3. 136. 13

षडेवेमे ऋतवः कालचक्रम् ।
षडिन्द्रियाण्युत षट् कृत्तिकाश्च
षट् साद्यस्काः सर्ववेदेषु दृष्टाः ॥ १२

बन्ध्युवाच ।

सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः
सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति ।
सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि
सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥ १३

अष्टावक्र उवाच ।

अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति
तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती ।
अष्टौ वसून्शुश्रुम देवतासु
यूपश्चाष्टास्रिर्विहितः सर्वयज्ञः ॥ १४

बन्ध्युवाच ।

नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां
तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् ।
नवाक्षरा बृहती संप्रदिष्टा
नवयोगो गणनामेति शश्वत् ॥ १५

अष्टावक्र उवाच ।

दशा दशोक्ताः पुरुषस्य लोके
सहस्रमाहुर्दश पूर्णं शतानि ।
दशैव मासान्बिभ्रति गर्भवत्यो
दशेरका दश दाशा दशार्णाः ॥ १६

बन्ध्युवाच ।

एकादशैकादशिनः पशूना-
मेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः ।
एकादश प्राणभृतां विकारा
एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १७

अष्टावक्र उवाच ।

संवत्सरं द्वादश मासमाहु-
र्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि ।
द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो
द्वादशादित्यान्कथयन्तीह विप्राः ॥ १८

बन्ध्युवाच ।

त्रयोदशी तिथिरुक्ता महोग्रा
त्रयोदशद्वीपवती मही च ॥ १९

B1. 3. 4 D4. 6 G1 षट् वै च; Dc Dn षट् चैव (for षडेव). B2 चेमे; G1 वै (for [इ]मे). B3 धातवः (for ऋ°). — a) Ś1 K4 D1–3 सद्यस्काः; K3 यद्यस्काः; T2 G1. 3 M1 वै यज्ञाः; G2. 4 एव यज्ञाः (for साद्यस्काः). Ś1 K2 D5 सर्वेदेहेषु.

13 a) Ś1 K2 D5 सप्तारण्याः; K1 Dn2. n3 D4 सप्त वान्याः; B Dc सप्त धान्याः (for सप्त वन्याः). — c) D3m वाराश्च यत्र (for चाप्यर्हणानि). — d) B2 सप्तस्वरा; D3 (n as in text) सप्तशूरा (for सप्ततन्त्री). D3. 5 G1 चापि (for चैव). Ś1 K Dc D1. 2 सप्तस्वरा (K3 D1 °राः) प्रथिता चापि वीणा.

14 a) Ś1 K1. 2 D1. 3. 5 वदंति (for वहन्ति). T2 G अष्टौ दिगीशान्यतमानान्वदंति (G1 अष्टौ दिगीशाः प्रतिमानं वहंति). — c) K3. 4 D1–3 शुश्रुमो. — d) D1 T1 M अष्टाश्रीर्. K3. 3 D1. 3 सार्वयज्ञः; Dn D4. 6 T1 G1 M सर्वयज्ञे. D5 यूपा अष्टौ विहिताः सर्वयज्ञाः; T2 G2–4 यूपश्चाष्टाश्रिः सर्वयज्ञेषु दृष्टः.

15 a) T1 G1 M1 नव वेदोक्ताः (for नवैवोक्ताः). — d) K2 Dc Dn D4. 5 T2 G2–4 नवैव योगो; B1. 3 नवायोगो; B4 नवधा योगो; D3 नावायोगो. G1 M विश्वं (for शश्वत्).

16 a) Ś1 दिशा; B Dc Dn D5 T2 G3 दिशो; D4 देशो (for दशा). S पुरुषस्येह लोके. — b) Ś1 ईयुर् (for आहुर्). — B2–4 om. 16cd. — d) Ś1 K1 Dc2 D1. 2 दाशेरका; K2. 3 Dc1 Dn D3–5 T G1. 3. 4 दशैरका; B1 दशेरकान्. Ś1 K2 Dn D4. 6 दश दासा; K4 दिश**; D1. 3 दश दिशो; G1 दश देशा (for दश दाशा). N दशार्हाः.

17 a) T2 G2–4 [ए]कादशिनां; M3 °दशनिः. M पृथिव्याम् (for पशूनाम्). — b) Ś1 K1–3 D2. 3. 5 एकादशैकत्र (for °शैवात्र). K4 एकादशैकाः प्रभवंति यूपाः.

18 b) K1. 4 Dc2 पादौ; D1. 2 पादा (for पादो). — c) Dc2 सुद्वादशाहाः (for द्वादशाहः). Ś1 K1. 2 पुण्यकृतो; K3 G2. 4 प्रकृतो; Dc T1 G1 M1 प्राकृत (for प्राकृतो). — d) Ś1 K1–3 वीराः; K4 B1. 3. 4 D (except D5) धीराः (for विप्राः).

19 a) B D (except D1–3. 5) प्रशस्ता (for महोग्रा).

लोमश उवाच ।

एतावदुक्त्वा विरराम बन्दी
श्लोकस्यार्धं व्याजहाराष्टवक्रः ।
त्रयोदशाहानि ससार केशी
त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः ॥ २०
ततो महानुदतिष्ठन्निनाद-
स्तूष्णींभूतं सूतपुत्रं निशम्य ।
अधोमुखं ध्यानपरं तदानी-
मष्टावक्रं चाप्युदीर्यन्तमेव ॥ २१
तस्मिंस्तथा संकुले वर्तमाने
स्फीते यज्ञे जनकस्याथ राज्ञः ।
अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयु-
र्विप्राः सर्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ॥ २२

अष्टावक्र उवाच ।

अनेन वै ब्राह्मणाः शुश्रुवांसो
वादे जित्वा सलिले मज्जिताः किल ।
तानेव धर्मानयमद्य बन्दी
प्राप्नोतु गृह्याप्सु निमज्जयैनम् ॥ २३

बन्द्युवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञ-
स्तत्रास सत्रं द्वादशवार्षिकं वै ।
सत्रेण ते जनक तुल्यकालं
तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाग्र्याः ॥ २४
एते सर्वे वरुणस्योत यज्ञं
द्रष्टुं गता इह आयान्ति भूयः ।
अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं
यस्य हेतोर्जनितारं समेष्ये ॥ २५

अष्टावक्र उवाच ।

विप्राः समुद्राम्भसि मज्जितास्ते
वाचा जिता मेधया आविदानाः ।

C. 3. 10676
B 3. 134. 26
K. 3. 136. 26

— After 19^{ab}, K_3 D_5 read 21^{ab}.

20 K_3 Dc S (except T_1) om. the ref. — Before 20^{cd}, N (except $Ś_1$ K_1) G_2 M_2 ins. **अष्टावक्र उ°** (M_2 om. **उ°**). — [c]) $Ś_1$ K_1 **त्रयोदशादीनि**. K_1 **वानरः** (for **केशी**). — [d]) D_3 T_1 $G_{1.3}$ **त्रयोदशानि** (for **°दशादीनि**). T_1 **°छंदांस्यथाहुः**. G_1 om. **च**.

21 Before 21, $Ś_1$ K B_3 Dc $D_{1-3.5}$ ins. **लोमश उ°**. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $D_{2.3}$ **तूष्णी-** (for **तूष्णीं-**). K_3 G_1 M **निशाम्य**.

22 $Ś_1$ K_1 om. 22^{ab}; K_3 D_5 read it after 20^{ab}. — [a]) B_3 G_2 M_2 **तदा** (for **तथा**). $K_{3.4}$ D_{1-3} **वर्तमाने विवादे** (for **संकुले वर्ते°**). — [b]) G_1 **स्थिते** (for **स्फीते**). K (K_1 om.) B Dc $D_{na.na}$ D_4. 6 **[उ]त** (for **[अ]थ**). T_2 G_{2-4} **[आ]जमीढ** (for **[अ]थ राज्ञः**). T_1 G_1 M_2 **जग्मुः** (for **राज्ञः**). — After 22, $B_{1.3}$ Dc D_{1-3} S ins. an addl. colophon [*adhy. no.*: D_1 140; S 135 (M_2 137)].

23 [a]) K_2 B_{2-4} D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_{2-4} **[ए]व**; K_4 **[ए]के**; D_{1-3} **ये** (for **वै**). — [b]) B_1 (m as in text). 2 Dc Dn D_3 (*sup. lin.*). 4. 6 T_2 (before corr.) G_3 **प्राक्**; $D_{1.2}$ **वै**; G_1 **च** (for **किल**). — [c]) D_{1-3} **सर्वान्** (for **धर्मान्**). $Ś_1$ K Dn D_{3-6} **एव** (for **अद्य**). — [d]) $D_{1.2}$ **संप्राप्नुतां**; T G **प्राप्तो निगृह्य** (for **प्राप्नोतु गृह्य**). K_4 $D_{3.5}$ **नीत्वा** (for **गृह्य**). K_1 Dn D_4. 6 **[आ]शु** (for **[अ]प्सु**).

24 [a]) K_4 **अहं हि पुत्रो**. T_2 G **[इ]ह** (G_1 **[ए]व**) (for **[उ]त**). — D_2 om. (hapl.) 21^b–25^a. — [b]) G_4 **स तत्र**; M_2 **तत्रापि** (for **तत्रास**). $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ Dc D_1 T_1 $G_{1.2}$ M_1 om. **आस**. K_2 **च** (for **वै**). — [c]) K_4 **समान°** (for **तुल्य°**). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_2 T_2 G_{2-4} **मे**; $K_{3.4}$ $D_{1.3}$ **वै** (for **ते**). D_3 **प्रेषितास्**; T_2 G_{2-4} **प्रेरिता** (for **प्रहिता**). $Ś_1$ $K_{1.2}$ **संप्रहिता** (for **प्रहिता मे**). K_4 B_2 $D_{1.3}$ **ते**; T G **वै** (for **मे**). T_1 **द्विजाश्च** (for **द्विजाग्र्याः**)

25 D_2 om. 25^a (cf. v.l. 24). — [a]) $Ś_1$ K_{1-3} **त एते**; B_1 **ते तु वै**; B_2 Dc1 Dn $D_{4.6}$ **ते नु**; B_3 Dc2 T_2 (by corr.) G_3 **ते वै**; B_4 **एते वै**; D_5 **य एते** (for **एते**). B_4 $D_{1.3}$ M **राज्ञो** (for **यज्ञं**). — [b]) $D_{1.3}$ **यज्ञं**; M **द्रष्टा** (for **द्रष्टुं**). $Ś_1$ K B_1 Dc2 $D_{3.5}$ **गतास्ते**; B_4 M **यज्ञं**; D_1 **यातास्ते** (for **गता**). $Ś_1$ **इह यांति**; $K_{1.3.4}$ D_1 **इहायांति**; $B_{1.3}$ Dc Dn $D_{4.6}$ **इम आयांति**; B_2. 4 M **इममायांति**; D_5 **इहायांतु**. — [c]) $Ś_1$ B_1 G_4 **पूजयेः**; K_4 **पूजयन्**; D_{1-3} T_1 M **पूजय**.

26 [a]) T_1 **निर्जिताम्** (for **मज्जिताम्**). $K_{2.4}$ B D M **ये** (for **ते**). — [b]) B_4 D_6 **वादे** (for **वाचा**). To avoid hiatus, B Dc D_1 T_2 (by corr.) G_3 **चाविदानाः**; Dn $D_{3.5.6}$ **वा°** (for **आ°**). — [c]) B_3 G_1 **तन्**; Dc **तान्**

C. 3. 1067b
B. 3. 134. 26
K. 3. 136. 26

तां मेधया वाचमथोज्जहार
यथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २६
अग्निर्दहञ्जातवेदाः सतां गृहा-
न्विसर्जयंस्तेजसा न स्म धाक्षीत् ।
बालेषु पुत्रेषु कृपणं वदत्सु
तथा वाचमवचिन्वन्ति सन्तः ॥ २७
श्लेष्मातकी क्षीणवर्चाः शृणोषि
उताहो त्वां स्तुतयो मादयन्ति ।
हस्तीव त्वं जनक वितुद्यमानो
न मामिकां वाचमिमां शृणोषि ॥ २८

जनक उवाच ।

शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपा-
ममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साक्षात् ।
अजैषीर्यद्बन्दिनं त्वं विवादे
निसृष्ट एष तव कामोऽद्य बन्दी ॥ २९

अष्टावक्र उवाच ।

नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे बन्दिना नृप ।
पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयैनं जलाशये ॥ ३०

बन्द्युवाच ।

अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञो
न मे भयं सलिले मज्जितस्य ।
इमं मुहूर्तं पितरं द्रक्ष्यतेऽय-
मष्टावक्रश्चिरनष्टं कहोडम् ॥ ३१

लोमश उवाच ।

ततस्ते पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना ।
उदतिष्ठन्त ते सर्वे जनकस्य समीपतः ॥ ३२

कहोड उवाच ।

इत्यर्थमिच्छन्ति सुताञ्जना जनक कर्मणा ।
यदहं नाशकं कर्तुं तत्पुत्रः कृतवान्मम ॥ ३३
उताबलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः ।
उत वाविदुषो विद्वान्पुत्रो जनक जायते ॥ ३४

बन्द्युवाच ।

शितेन ते परशुना स्वयमेवान्तको नृप ।
शिरांस्यपाहरत्वाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते ॥ ३५

(for तां). Ś1 K3 श्रेयसो; K2. 4 श्रेयसे (for मेधया). K D1. 2 अथो जहार; T1 G1 अथाजहार; G2. 4 अथौ जहार (for अथोज्जहार). M1 ते वै तथा वाचमथो उदाहरन्. — d) = (var.) 26d. Ś1 K1 M1 अविचिन्वंति; T G अवभासंति (for अवचि°).

27 K3 D5 M om. (hapl.) 27. — a) T G गृहान्वै (for सतां गृहान्). — b) Ś1 K1. 4 विवर्जयन्; D1 विवर्धयन्; T2 G3 विस्पर्धमानः. Ś1 K1 नः; D3 मा (for न). T G1. 3. 4 [अ]प्यधाक्षीत्; G2 व्यधा° (for स्म धा°). — c) T1 बाले पुत्रे (for बालेषु पुत्रेषु). T1 G1 ins. वै after कृपणं. — d) Ś1 K1 D1 अवि-; T2 G उप- (G1 अपि) (for अव-).

28 a) K3 D5 T1 G2 श्लेष्मातकः; K4 °ष्मांतकिः; Dc2 °ष्मांतकी; D1–3 °ष्मांतकः; T2 G3 °ष्मातकिः; G4 °तकीः; M °तंकः. T2 G3 क्षीणवाचा. Ś1 K1. 2 शृणोति; T1 शृणोमि. — b) Ś1 K1 M2 त्वा (for त्वां). T2 G3 स्तुतये. K3 मावहंति; K4 B1 Dc T1 G1 M2 मोदयंति; D5 मादयंतु; T2 G2–4 मोहयंति. — c) K3–4 Dn D2. 3. 5 वितुद्यमानो; S तुद्यमानो (G3 यत्तुद्य°). — d) K3. 4 D1–3 मामकीं; M चैव मे.

29 G4 om. the ref. Ś1 K3 राजा. — a) Ś1 K1 तुल्यरूपाम्; K3 T1 G1 M देवरूपाम्; T2 G2–4 विप्राद्य मुख्याम् (for दिव्यरूपाम्). — b) K3. 4 Dc D1. 3 S देव° (for दिव्य°). — d) T2 G1–3 M1 विसृष्ट (for नि°). K1 D3 M एव (for एष). Ś1 K1–3 D5 तव विप्राद्य; K4 तव वाक्याच्च; B2 Dc M तव कामेद्य; D2. 3 तव कामाद्धि; T2 G2–4 क्षतकामोद्य.

30 D2 om. (hapl.) 30. — b) Ś1 K1. 2 वै (for मे). — c) Ś1 K1 [ए]व (for [अ]स्य).

31 b) K3 B Dn D4–6 विद्यते (for सलिले). — c) K4 D1 M द्रक्ष्यसे. K4 [S]द्य; G1 M त्वम् (for Sयम्). — d) K3 चिरदृष्टं; T2 G2–4 चिरकांक्षं. S कहोळं.

32 a) Ś1 K1 सर्वे (for विप्रा). — c) K3. 4 B4 Dc D1–3 S वै (for ते). B1–3 Dn D4–6 उदतिष्ठंस्ततः (B1 D4. 6 °था; B2. 3 °दा) सर्वे. — d) Ś1 K3 महात्मनः; D1. 3 महीपतेः (for समी°).

33 ab) Ś1 K1. 2 transp. सुताम् and जनाः. G1 तथा (for जना). Dn1 D5 जनन- (for जनक). K4 जनक कर्मणाधिकान्.

35 Dn D4. 6 T G1. 3 M3 om. the ref. — c) K1 B3 Dn3 D1. 4. 6 अपहरन्; K3 B4 Dn1. n3 D3 G1 अपा-

महदुक्थ्यं गीयते साम चाग्र्यं
सम्यक्सोमः पीयते चात्र सत्रे ।
शुचीन्भागान्प्रतिजगृहुश्च हृष्टाः
साक्षाद्देवा जनकस्येह यज्ञे ॥ ३६

लोमश उवाच ।

समुत्थितेष्वथ सर्वेषु राज-
न्विप्रेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु ।
अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा
विवेश तोयं सागरस्योत बन्दी ॥ ३७

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा
संपूजितो ब्राह्मणैस्तैर्यथावत् ।
प्रत्याजगामाश्रममेव चाग्र्यं
जित्वा बन्दिं सहितो मातुलेन ॥ ३८

अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिस्त्वं
सुखोषितः सह विप्रैः प्रतीतः ।
पुण्यान्यन्यानि शुचिकर्मैकभक्ति-
र्मया सार्धं चरितास्याजमीढ ॥ ३९

C. 3. 10691
B. 3. 134. 41
K. 3. 136. 41

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

हरन्; K3 D2. 3 अपाहरत्; K4 B2 De T1 G2. 4 M1 अपहरतु; M3 अपहरति. K1. 3 D1. 2 त्वाजौ; D3 चाजौ (for [आ]जौ).

36 a) Ś1 K1. 2 महदुक्तं; K3. 4 D3 °दुक्थं; B Dn D4–6 °दौक्थ्यं (B3 °दौकथं); De1 °दौथ्यं; De2 °दौस्थां; D2 महेंद्रोष्टयं; T2 (by corr.) G3 महदौग्ध्यं; G1 ब्रह्मदुरधं. — c) K4 D1 भोगान्; M1 भारान् (for भागान्). De प्रतिजहुश्च; T1 अभिजगृहुश्च; T2 G3 उज्जगृहुश्चात्र; G2. 4 जगृहुश्चात्र. T G2–4 तुष्टाः (for हृष्टाः). B4 शुचींश्च भोगाञ्जगृहुश्च हृष्टाः. — d) B1–3 देव; M3 देवान् (for देवा). B2. 3 Dn D4. 6 [उ]त; D5 T1 [इ]व (for [इ]इ). K4 B1–3 D (except D1. 2) राज्ञः; G1 राज्ञे (for यज्ञे).

37 D1 T1 om. the ref. — a) Ś1 K1 De om. अथ. G1 धर्मेषु (for सर्वेषु). K4 D1–3. 5 एवं हि सर्वेषु समुत्थितेषु. — b) K4 D1–3. 5 राजन्विप्रेषु (for विप्रेषु तेषु). Ś1 K1 De om. तेषु. T G3 [अ]धिकप्रभेषु; G2. 4 [अ]त्यधिकप्रभेषु. B1 स्वप्रभेषु; G1 संप्रभेषु. — c) De जनकस्य. D1. 2 M1 [इ]इ; T1 G1 M3 [ए]व (for [अ]थ). — d) K3. 4 B2 D1–3. 5 M1 [अ]थ; B4 [इ]ति; De [इ]व; G1 [ए]व (for [उ]त).

38 c) Ś1 K1. 2 D3 अभ्या° (for प्रत्या°). K3. 4 De D1. 2 आशु (for एव). S हृष्टो (for चाग्र्यं). — d) B2. 3 D (except D1–3. 5) सौर्ति (for बन्दि). — After 38, K1. 2 B D (except D1. 2. 5; D3 marg.) ins.:

662* ततोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पिता
नदीं समंगां शीघ्रमिमां विशस्व ।
प्रोवाच चैनं स तथा विवेश
समैरक्षैश्चापि बभूव सद्यः ।
नदी समंगा च बभूव पुण्या [5]
यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाद्धि ।
स्वमप्येनां स्नानपानावगाहैः
सभ्रातृकः सहभार्यो विशस्व ।

[(L. 1) De [s]पि (for पिता). — (L. 2) B1 गंगां (for नदीं). De पिता समंगां (for नदीं समंगां). — (L. 3) De तथा तां (for तथा). — (L. 5) B1 De मा (for च). — (L. 6) B2 किल्बिषेण (for °षाद्धि). De वै (for हि). — (L. 7) B De [ए]वं (for [ए]नां).]

39 a) De तत्र (for अत्र). — b) K3 सुखोचितः; B2 स्नातोषितः; D1. 2 उषोषितः; T1 सुखोषितैः. — c) K3 शुचिर्; M1 शुभकर्मा (for शुचिकर्मा). Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 शुचिकर्मा ततस्त्वं; B1 पास्यसि पुण्यनद्या; T1 आशुकर्मैकभक्तिः; T2 G2–4 आशु कर्माणि कर्तुं; G1 आशुकर्मेह भक्तिः. — d) T2 G2–4 संचरतु (for चरितासि). Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 चरस्व तीर्थान्यभितान्या(D5 °ण्यपराण्या)जमीढ. — For 39cd, B1 subst.:

662a* पुण्यान्यन्यानि पास्यसि ।
पुण्यनद्याः सुतीर्थानि धुतपाप्मा गतक्लमः ।
भावेन दृढभक्त्या च मया सार्धं चरिष्यसि ।

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* De D3 M तीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय. K1. 2. 4 B2–4 Dn1. n3 D4. 6 T G1. 3 (all om. sub-parvan name) mention only अष्टावक्रीय (G1 °वक्रोपाख्यान); K3 B1 D1. 2. 5, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by अष्टावक्रीय. To अष्टावक्रीय, K B1. 3. 4 De2 D1–3 T2 G1. 3 M1 add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 133; Dn2. n3 134 (as in text); D1 141; S 136 (M3 138). — *Śloka no.:* Dn1 42; Dn2. n3 35.

१३५

C. 3. 10692
B. 3. 135. 1
K. 3. 137. 1

लोमश उवाच ।
एषा मधुविला राजन्नमंगा संप्रकाशते ।
एतत्कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनम् ॥ १
अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रं हत्वा शचीपतिः ।
आप्लुतः सर्वपापेभ्यः समंगायां व्यमुच्यत ॥ २
एतद्विनशनं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ ।
अदितिर्यत्र पुत्रार्थं तदन्नमपचत्पुरा ॥ ३
एनं पर्वतराजानमारुह्य पुरुषर्षभ ।
अयशस्यामसंशब्द्यामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ ॥ ४
एते कनखला राजन्नृषीणां दयिता नगाः ।
एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ॥ ५
सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात्पराम् ।
आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ ६
अपां ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम् ।
तूष्णीं गङ्गां च कौन्तेय सामात्यः समुपस्पृश ॥ ७
आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते ।
अत्र मानं च कौन्तेय क्रोधं चैव विवर्जय ॥ ८
एष रैभ्याश्रमः श्रीमान्पाण्डवेय प्रकाशते ।
भारद्वाजो यत्र कविर्यवक्रीतो व्यनश्यत ॥ ९
युधिष्ठिर उवाच ।
कथंयुक्तोऽभवद्दर्षिर्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
किमर्थं च यवक्रीत ऋषिपुत्रो व्यनश्यत ॥ १०

135

1 [a]) D1 मधुश्रवा; T1 °लिहा; T2 G2. 3 °वहा; G4 °वना (for °विला). S नाम (for राजन्). — [b]) K4 समंतात् (for समंगा). Ś1 K1. 2 D5 च (for सं-). — [c]) K1 G1 कर्दविलं; T1 कर्दबलिर्; T2 G2–4 मधुविलं; M1 कर्दविलं.

2 [a]) D1–3 ह्यत्र; D5 यत्र (for किल). — [b]) Ś1 K1. 2 पुरंदरः; B4 M1 शतक्रतुः (for शची°). — [d]) K4 D2 T2 (before corr.) G4 म गंगायां (for समं°). Ś1 K1. 2 व्ययुज्यत; D1 विमुच्यते; D2 च मुच्यते; S प्रमुच्यते.

3 [a]) K1 D4 T1. 2 (by corr.) G3 विनाशनं. — [c]) S पुत्रार्थे. — [d]) K3 तपश्चर्यां पुराचरत्; K4 B3 D3 तपस्तीव्रं समा(K4 पुरा)चरत्; B1 Dc तपः समचरत्पुरा; D1. 2 तपस्तीव्रमुपाचरत्.

4 [a]) Ś1 K1. 2 D3–5 T1 M एतं (for एनं). D5 पर्वतमारुह्य; T1 G1. 2 M पर्वतराजेंद्र. — [b]) D1 राजानः (for आरुह्य). K3 D5 T G3. 4 M1 भरतर्षभ; B Dc Dn D4. 5 G1 भरतर्षभाः; D1. 2 पुरुषर्षभाः. — [c]) Ś1 K4 G2 अयशस्यम्. K1 असंशम्याम्; K4 अशब्दं च; D3 असंशिष्याम्; D5 असंस्पृश्याम्; T1 असभ्यां च; T2 (after corr.) G3 असंशाब्याम् (T2 before corr. अशंस्यं त्वम्); G1 M असह्यां च; G2 अधर्म्यां त्वम्; G4 अशस्यां त्वम् (for असंशब्द्याम्). — [d]) K4 व्यपनेष्यति; D1–3 व्यपनेष्यथ (D3 °सि); T1 G1 अपनोत्स्यथ; T2 G3–4 अपनोत्स्यसि; M1 अपनोत्यथ; M2 अपनेष्यथ.

5 [a]) Ś1 K1. 2 कनखले. — [b]) T1 G1 गमिता; T2 G2–4 गदिं (for दयिं°). — [d]) D1–3. 5 S यशस्विनी (for महा°).

6 [b]) K1. 2 Dc2 Dn3 D3 यत्र (for अत्र). B1. 2. 4 D (except D2. 3) T2 G2–4 पुरा (for पराम्). — [c]) K3 T2 G1. 3 M1 [ए]तां (for [ए]नां). — [d]) S (except T1 G1) विमोक्ष्यसे.

7 [b]) T1 G1. 4 M भृगुतुंदं. — [c]) B1 Dn D4. 5 उष्णीगंगे; D5 उष्णीं गंगां. B4 राजेंद्र (for कौन्तेय). G1 तूष्णीं कौंतेय गंगायां. — [d]) T G सानुजः (T2 G3 °गः) (for सामात्यः). Ś1 K Dc D1. 2. 3 (m as in text). 5 सभ्रातृक उपस्पृश.

8 Ś1 om. (hapl.) 8^c–9^b. — [c]) T1. 2 (before corr.) G1. 3. 4 अति (for अत्र). — [d]) K1. 3 Dc2 D2. 3. 5 G1. 4 M3 विसर्जय; T1 समुत्सृज.

9 Ś1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — After 9^{ab}, D5 ins.:

663* नानापुष्पसमाकीर्णः फलपुष्पोपशोभितः ।
नानाविहगसंघुष्टस्तापसालय उत्तमः ।
रैभ्यस्यैष महाराज आश्रमः पुण्यकर्मणः ।

— [c]) S transp. यत्र and कविः. — [d]) G1. 2 [s]प्यनश्यत (for व्यनश्यत).

10 [a]) B1. 2 (both marg.). 3 मृतो; G4 वृत्तो (for युक्तो). K1 बभूव (for Sभवद्). K4 विप्रो (for ऋषिर्). — [b]) Ś1 K3. 4 Dn3 D1–3. 5 T2 G3. 4 M भारद्वाजः. — [d])

एतत्सर्वं यथावृत्तं श्रोतुमिच्छामि लोमश ।
कर्मभिर्दैवकल्पानां कीर्त्यमानैर्भृशं रमे ॥ ११

लोमश उवाच ।

भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ संबभूवतुः ।
तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमाणौ वनान्तरे ॥ १२
रैभ्यस्य तु सुतावास्तामर्वावसुपरावसू ।
आसीद्यवक्रीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ॥ १३
रैभ्यो विद्वान्सहापत्यस्तपस्वी चेतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यतुला प्रीतिर्बाल्यात्प्रभृति भारत ॥ १४
यवक्रीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमसत्कृतम् ।
दृष्ट्वा च सत्कृतं विप्रै रैभ्यं पुत्रैः सहानघ ॥ १५
पर्यतप्यत तेजस्वी मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
तपस्तेपे ततो घोरं वेदज्ञानाय पाण्डव ॥ १६
सुसमिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् ।
जनयामास संतापमिन्द्रस्य सुमहातपाः ॥ १७
तत इन्द्रो यवक्रीतमुपगम्य युधिष्ठिर ।
अब्रवीत्कस्य हेतोस्त्वमास्थितस्तप उत्तमम् ॥ १८

यवक्रीरुवाच ।

द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्चित ।
प्रतिभान्त्विति तप्येऽहमिदं परमकं तपः ॥ १९
स्वाध्यायार्थे समारम्भो ममायं पाकशासन ।
तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कौशिक ॥ २०
कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखाद्विभो ।
प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

अमार्ग एष विप्रर्षे येन त्वं यातुमिच्छसि ।
किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखात् ॥ २२

लोमश उवाच ।

एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवक्रीरपि भारत ।
भूय एवाकरोद्यत्नं तपस्यमितविक्रम ॥ २३

C. 3. 10714
B. 3. 135. 23
K. 3. 137. 23

De T1 ऋषेः पुत्रो. T2G3 हि; G2 [S]पि (for वि-). B1. 2. 4 Dn D4. 6 पुत्रोनश्यत वै मुनेः.

11 b) B2–4 Dn D1. 2. 4–6 तत्वतः (for लोमश).

12 a) Ś1 Dn3 G1 M2 भारद्वाजश्च. — b) Ś1 K1. 2 तौ; K3 D1–3 वै; D5 द्वौ (for सं-). — c) Ś1 K D3 [अ]न्योन्यं (for [अ]त्यन्तं). — d) B Dn D4. 6 M अनंतरं; T2 G2–4 मनोहरौ (for वनान्तरे).

13 a) T1 G1 द्वौ; T2 G3 च (for तु). — c) T2 G3. 4 तथा (for आसीद्). B1 च; T G1. 3. 4 वै (for तु). — d) Ś1 D1. 2 G1 M2 भारद्वाजस्य.

14 D1 om. (hapl.) 14. — b) K3. 4 De D2. 3. 5 नियतो; G1 तापसो; M श्वितरो (for चेतरो). Ś1 K1 तपस्वी नियतो भवेत्; T1 तपः कर्तुं समाद्रवत्; T2 G2–4 तपस्यभिरतोभवत्. — c) B2. 4 Dn D4. 6 कीर्तिर् (for प्रीतिर्). — d) S अभवद्भरतर्षभ.

15 b) Ś1 K1. 2 D1–3 T2 G2–4 तपस्विभिर् (for तपस्विनम्). — d) De2 सहानघः; D1. 6 T G °नघं (G2 °नुजं); M2 °न्वयं.

16 c) K1 G1. 4 ततस् (for तपस्). Ś1 K1. 2 T G1. 3. 4 M2 तपो (for ततो). De ततोऽमानं (for ततो घोरं). G2 यवक्रीतस्तपस्तेपे.

17 a) Ś1 K4 सुसमृद्धे; K2 B D (except D1–3) G4 म समिद्धे. — d) Ś1 K1. 2 च महात्मनः; T1 च महातपाः (for सुमहा°).

18 b) K4 B4 D1–3 T1 G1. 4 उपागम्य. Ś1 K1. 2 विशां पते (for युधि°).

19 K3. 4 B D T2 G1–3 M2 यवक्रीत उ° (S MSS. om. उ°). — B3 om. (hapl.) 19–21 and the ref. in 22. — c) Ś1 K1. 2 तस्यार्थम् (for तप्येऽहम्).

20 B3 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) Ś1 स्वाध्यायार्थी; K2 B4 T G °र्थं (as in text); the rest °र्थं. D5 तपः सम्यक् (for समा°). — b) D5 [इ]दं (for [अ]यं).

21 B3 om. 21 (cf. v.l. 19). — b) D1. 2 G2 प्रभो (for विभो). — d) G1. 2 M वै (for मे).

22 B3 om the ref. (cf. v.l. 19). — a) D1. 2 T G1. 3 ब्रह्मर्षे (for विप्र°). — b) T G ज्ञातुम् (for यातुम्). — c) T2 G2–4 वापथेन (for विघा°). S विप्रर्षे (for ते विप्र). — d) Ś1 K B2 De D1–3 T1 G1 गच्छाधीष्व; T2 (before corr.) G4 गच्छस्वेति.

23 Ś1 K1 om. the ref. — a) Ś1 K1. 2 एवमुक्तस्तु शक्रेण. — b) Ś1 K1. 2 यवक्रीरिति; B1 °क्रीतोपि. — d) K3. 4 B1 Dn D4–6 °विक्रमः.

24 b) Ś1 M1 महातपः; K2 B1–3 Dn D4–6 T2 (by corr.) G3 महत्तपः; B4 महायशाः. — d) B4 S देवराज-

C. 3. 107.15
B. 3. 135. 24
K. 3. 137. 24

घोरेण तपसा राजंस्तप्यमानो महातपाः ।
संतापयामास भृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतम् ॥ २४
तं तथा तप्यमानं तु तपस्तीव्रं महामुनिम् ।
उपेत्य बलभिद्देवो वारयामास वै पुनः ॥ २५
अशक्योऽर्थः समारब्धो नैतद्बुद्धिकृतं तव ।
प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ॥ २६

यवक्रीरुवाच ।

न चैतदेवं क्रियते देवराज ममेप्सितम् ।
महता नियमेनाहं तप्स्ये घोरतरं तपः ॥ २७
समिद्धेऽग्नावुपकृत्याङ्गमङ्गं
होष्यामि वा मघवंस्तन्निबोध ।
यद्येतदेवं न करोपि कामं
ममेप्सितं देवराजेह सर्वम् ॥ २८

लोमश उवाच ।

निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मनः ।
प्रतिवारणहेत्वर्थं बुद्ध्या संचिन्त्य बुद्धिमान् ॥ २९
तत इन्द्रोऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
अनेकशतवर्षस्य दुर्बलस्य सयक्ष्मणः ॥ ३०
यवक्रीतस्य यत्तीर्थमुचितं शौचकर्मणि ।
भागीरथ्यां तत्र सेतुं वालुकाभिश्चकार सः ॥ ३१
यदास्य वदतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः ।
वालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ॥ ३२
वालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् ।
सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवक्रीतं निदर्शयन् ॥ ३३
तं ददर्श यवक्रीस्तु यत्नवन्तं निबन्धने ।
प्रहसंश्चाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुंगवः ॥ ३४
किमिदं वर्तते ब्रह्मन्किं च ते ह चिकीर्षितम् ।
अतीव हि महान्यत्नः क्रियतेऽयं निरर्थकः ॥ ३५

इन्द्र उवाच ।

बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति ।

मिति श्रुतिः.

25 [b]) T1 ममास्थिति; T2 G3. 4 महाद्युति (for महा°). — [c]) A few S MSS. वलभिद्. — [d]) T2 G2–4 तं (for वै). B4 T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M प्रभुः (for पुनः).

26 [a]) T1 G1 अशक्यार्थः; T2 (before corr.) G2–4 अशक्यंर्थे; T2 (after corr.) अशक्यार्थे. De T G2–4 समारंभो. — T1 om. 26[cd]. — After 26, B2 De ins. a colophon (cf. v.l. 28).

27 G4 om. the ref. K3 B D T2 G3 M2 °यवक्रीत उ° (S MSS. om. उ°). — [b]) S (except G4) समीप्सितं (for ममे°). — [d]) T2 G2. 3 M1 तप्ये. B1 Dn3 D1. 2. 4–6 घोरतमं.

28 [a]) T1 G1 अंगमंगं निकृत्य; T2 (before corr.) G2. 4 अहमंगान्निकृत्य; T2 (after corr.) G3 अहमंगं निकृत्य; M1 अथ चोत्कृत्य मेंगं; M2 उत्कृत्यांगमंगं (for उपकृत्या°). — [c]) Ś1 K1 [ए]वमेतच्च; K3 T2 G2. 3 [ए]वमेतं; G4 [ए]वमेवं (for [ए]तदेवं). — After 28, B4 ins. a colophon (cf. v.l. 26).

29 T1 M2 om. the ref. — [a]) B1 T2 G3 अभिप्रायं (for अभिज्ञाय). — [d]) B4 निश्चित्य (for संचिन्त्य). K1. 2 वीर्यवान् (for बुद्धि°). De न स चक्रे द्विजोत्तम (cf. 32[b]).

30 [d]) T1 G1. 2. 4 सलक्षणं (for सयक्ष्मणः).

31 [c]) Ś1 K1 भागीरथ्यास्. B2 T1 G1 ततः (for तत्र). — [d]) K3. 4 De D1–3 चकार ह; B4 समाकरोत्; T G सुरेश्वरः.

32 [b]) Ś1 K D2. 3 करोति; B4 च कुर्याद् (for स चक्रे). — [c]) Ś1 K D1–3 तदा (for ततः). T2 G3. 4 चक्रे (for शक्रो). — [d]) K1. 2 समनुपूरयन्; K4 च समपूरयन्; B1 De D4. 6 M समभिपूरयत्.

33 [b]) Ś1 K D1–3 समुत्सृजन् (K3 D2 °त्); Dn3 T1 G1 विसर्जयत् (G1 °न्). — [c]) K3 बंधम्; K4 D2. 3 T1 बद्धुम्; De D1 G1 M बंधुम् (for सेतुम्). Ś1 K1 समारभत्; T G अभ्यागतं (T1 G1 °तः). — [d]) B2 De1 निदर्शयत्; T1 न्यदर्शयेत्; T2 G अ(G1 न्य)दर्शयत्.

34 [a]) K2. 3 B D (except D1. 2) G2 यवक्रीतो (for °क्रीस्तु). — [b]) T1 G1 प्रयत्नं तं (for यत्नवन्तं). — [d]) D1. 2 एतत् (for इदं). B4 सुनिसत्तमः.

35 Before 35, K4 D2 ins. यवक्री उ°; D1 यवक्रीत उ°. — [b]) K3 D1–3 G2. 4 किं तवेह; K4 De किं च तेत्र; D3 किंचित्तेत्र; T2 G3 किं तवेदं (for किं च ते ह). — [d]) T1 G1 तन्; T2 G3 ह; G2. 4 हि; M2 यन् (for स्यं).

36 G1 M2 om. the ref. Ś1 शक्रः (for इन्द्र उ°). — [b]) T2 G सुखं (for सुखः). — [c]) K1. 2 [s]त्र; G1. 2 [s]यं (for हि). Ś1 K De D1–3. 5 M2 सर्वस् (for तात). — [d]) Dn3 G2 रममाणः; M2 स्वरमाणः.

क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनः पुनः ॥ ३६

यवक्रीरुवाच ।

नायं शक्यस्त्वया बद्धुं महानोघः कथंचन ।
अशक्याद्विनिवर्तस्व शक्यमर्थं समारभ ॥ ३७

इन्द्र उवाच ।

यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम् ।
अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समुद्यतः ॥ ३८

यवक्रीरुवाच ।

यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्त्रिदशेश्वर ।
तथा यदि ममापीदं मन्यसे पाकशासन ॥ ३९
क्रियतां यद्भवेच्छक्यं मया सुरगणेश्वर ।
वरांश्च मे प्रयच्छान्यान्यैरन्यान्भवितास्म्यति ॥ ४०

लोमश उवाच ।

तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्तवान्यान्महातपाः ।
प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेप्सिताः ॥ ४१
यच्चान्यत्काङ्क्षसे कामं यवक्रीर्गम्यतामिति ।
स लब्धकामः पितरमुपेत्याथ ततोऽब्रवीत् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

यवक्रीरुवाच ।

प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मम तातस्य चोभयोः ।
अति चान्यान्भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ॥ १

C. S. 10734
B. 3. 135. 43
K. 3. 137. 43

भरद्वाज उवाच ।

---

37 T1 om. 37. K2. 3 B D T2 G M2 यवक्रीत उ˚ (S MSS. om. उ˚). — a) Ś1 K1–3 D3. 5 रोद्धुं; G1. 2 M बंधुं (for बद्धुं); cf. 1. 3. 21 and v.l. — b) T2 (before corr.) G4 मार्गः (for ओघः). B Dn D4. 6 तपोधन; G3 प्रयत्नतः (for कथं˚). — c) Ś1 K D1–3. 5 कर्म; Dc कर्तुं (for अर्थं). K B4 D1–3. 5 समाचर (for ˚रभ).

38 T1 om. the ref. K4 ब्राह्मण उ˚. — a) T G M2 यथैव तव तातेदं (G4 तपो यथैव तातेदं). — b) G4 त्वया (for तपो). — c) Ś1 K1–3 D1–3 अशक्यस्. — d) Ś1 K1. 2 आरंभोर्यं; D5 परं भारः. B1–3 Dn D4. 6 समाहितः (for समु˚). K4 गंगासेतोश्च बंधनं.

39 K3 B1. 3. 4 T2 G2. 3 M2 यवक्रीत उ˚ (S MSS. om. उ˚). — c) T2 G3. 4 [ए]व हि (for यदि). T2 G2–4 ममारंभं (for ˚पीदं).

40 a) D1. 2 कृत्यं च (for क्रियतां). — b) Ś1 K D1–3 अन्यत् (K3 अन्यं); B Dc Dn D4–6 T1 त्वया; T2 G3. 4 मह्यं (for मया). — c) D1. 2. 3 (in as in text) प्रदीयंतां (for प्रयच्छान्यान्). — d) D3 (mrg. *sec. m.*) यैरर्थैर्भविता स्मृतिः; S यैर्विद्वान्भवितास्म्य(M2 ˚ता ह्य)हं.

41 b) Ś1 K Dc D1–3. 5 तपोधनः (Ś1 K3 D1. 5 ˚न) (for महा˚). — d) D1 G1. 2 M यथेप्सितं.

42 a) B4 यान् (for यत्). T1 अन्यं; G4 M1 अन्यान् (for अन्यत्). S मन्यसे (for काङ्क्षसे). Ś1 K D1–3. 5 तात; B4 कामान् (for कामं). — b) Dn2. n3 D4. 6 T2 G2. 4 यवक्रिन्. G2. 4 गृह्यं (for गम्य˚). — c) Ś1 K1 लब्धकामः स पितरम्. — d) Ś1 K1 समुपेत्य; K2 Dn समेत्याथ; K3 Dc D5 अभ्युपेत्य; K4 B1m. 2. 3 D4. 6 अभ्येत्याथ; B1 (orig.) उपेत्य च; D1–3 अभिगम्य (for उपेत्याथ). Ś1 K B1–3 D [इ]दमब्रवीत्; B4 M1 वचो˚ (for ततो˚).

Colophon om. in K3 B Dc Dn D4. 6. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 T1 (both om. sub-parvan name) mention only यवक्रीत; K4 D1. 5, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यवक्रीत (D1 ˚क्रीतोपाख्यान); and D2. 3 G1 only यवक्रीतोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 142; S 137 (M2 139). — *Śloka no.:* D1 41.

136

1 K3 B D S (except T1 G1 M1) यवक्रीत उ˚ (S MSS. om. उ˚). — b) K3 पित्रा सह यथेप्सिताः. — c) Ś1 अतीवान्ये; K1 अति चान्यद्; B2 Dn D3. 4. 6 T1 अती-

C. 3. 10735
B. 3. 135. 44
K. 3. 137. 44

दर्पस्ते भविता तात वराल्लब्ध्वा यथेप्सितान् ।
स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनश्यसि ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः ।
ऋषिरासीत्पुरा पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ॥ ३
स पुत्रशोकादुद्विग्नस्तपस्तेपे सुदुश्चरम् ।
भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्धवांश्च सः ॥ ४
तस्य प्रसादो देवैश्च कृतो न त्वमरैः समः ।
नामर्त्यो विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भविष्यति ॥ ५

बालधिरुवाच ।

यथेमे पर्वताः शश्वत्तिष्ठन्ति सुरसत्तमाः ।
अक्षयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भवेदिति ॥ ६

भरद्वाज उवाच ।

तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावी क्रोधनः सदा ।
स तच्छ्रुत्वाकरोद्दर्पमृषींश्चैवावमन्यत ॥ ७
विकुर्वाणो मुनीनां तु चरमाणो महीमिमाम् ।
आससाद महावीर्यं धनुपाक्षं मनीषिणम् ॥ ८
तस्यापचक्रे मेधावी तं शशाप स वीर्यवान् ।
भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ॥ ९
धनुपाक्षस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयम् ।
निमित्तमस्य महिषैर्भेदयामास वीर्यवान् ॥ १०
स निमित्ते विनष्टे तु ममार सहसा शिशुः ।
तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ॥ ११
लालप्यमानं तं दृष्ट्वा मुनयः पुनरार्तवत् ।
ऊचुर्वेदोक्तया पूर्वं गाथया तन्निबोध मे ॥ १२
न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथंचन ।
महिषैर्भेदयामास धनुपाक्षो महीधरान् ॥ १३

वान्यान्. K1 भविष्यंति.

2 M2 om. the ref. Ś1 K D3. 5 T2 G3 भारद्वाज उ° (T2 G3 om. उ°). — c) D1 दर्पपूर्णः सुकृपणः; T2 G2–4 दर्पपूर्णः कृपणकः. — d) Ś1 प्रणश्यति; K1. 2 प्रणश्यसि; K3. 4 B D विनंक्ष्यसि (D3 °ति); T G1. 3 विनश्यति; G4 नशिष्यसि.

3 a) K4 B4 Dc D1. 2 T G1. 3. 4 [इ]मां; G2 [इ]मं (for [इ]मा). — b) K4 B4 Dc D1. 2 T1 G1 गाथां; T2 G3. 4 कथां (for गाथा). K4 B4 Dc D1. 2 T G1. 3. 4 उदाहृतां. G2 इतिहासं पुरातनं. — c) B1–3 Dn D4. 6 मुनिर् (for ऋषिर्). S विप्र (T1 विद्वान्) (for पुत्र). — d) A few S MSS. बालधिर्. S विश्रुतः (for वीर्यं°).

4 b) B D (except D1. 3) सुदुष्करं. — d) B4 M तल् (for तं). Dc2 T2 G3. 4 इति लब्धवर(Dc2 °रां)श्च सः; D3 इति कृत्वा ततान ह.

5 a) D1. 2 तस्य प्रसादाद्; D5 लब्धप्रसादो. B4 दैवस्य; Dn D4. 6 वै देवैः (for देवैश्च). — c) Ś1 K1. 2 न मर्त्यो (for नामर्त्यो).

6 S (mostly) बाल° (for बाल°). — d) Ś1 K1 एतस्यायुर्; T1 सुतस्तद्वद्; G1 ब्रह्मचर्यं (for सुतस्यायुर्). B1–3 Dn D4. 6 भविष्यति; B4 S भवेद् ध्रुवं.

7 S (except T1 G1) om. the ref. Ś1 D3 G1 भार° (for भर°). — a) T G2. 3 तथा (for तदा). — b) Ś1 K1. 2 Dn D3–6 G1 तदा; T1 तथा (for सदा). — c) M2 तु लब्ध्वा (for तच्छ्रुत्वा). T G M1 स तु लब्ध(T1 G2 दत्त)वरो दर्पाद्. — d) T1 G1 M अत्य° (for अव°).

8 a) B2 Dn D4. 6 च (for तु). — b) B1–3 Dn D4. 6 व्यचरस्स (for चरमाणो). — d) Ś1 K1. 2 B2. 3 Dc धनुषाख्यं. K4 D1. 2 अमर्षणं; B2 तपस्विनं (for मनी°).

9 b) K3. 4 स मन्युमान्; D1–3 सुदुःखितः; D5 च वीर्यवान्. — c) K4 Dn2 D1–3 S (except G1. 4 M2) सन् (for स).

10 a) Ś1 K1. 2 B2. 3 Dc धनुषाख्यस्. — M2 om. (hapl.) 10b–12a. — After 10ab, T2 G2–4 ins.:

664* मुनिस्तत्कारणं ज्ञात्वा स्वयं महिषरूपधृक् ।
शृङ्गेणाद्रीनचलयत्ततोऽयं भस्मसादभूत् ।

— c) B1 T1 महर्षिर्; T2 G2–4 ब्रह्मर्षिर् (for महिषैर्). — d) T G सादयामास पर्वतान् (G1 वीर्यवान्).

11 M2 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) K3. 4 D1–3. 5 transp. निमित्ते and विनष्टे. — c) T2 G3. 4 हतं (for मृतं).

12 M2 om. 12a (cf. v.l. 10). — b) B Dn D4. 6 परमार्तवत् (B1 पुनरार्द्रवत्); Dc2 पर्यवारयन्; D5 पुनरार्त्रजन्; G1 पुनरब्रुवन्. — c) G1 सर्वे (for पूर्वं). B Dn D4. 6 ऊचुर्वेदविदः सर्वे. — d) B Dn D4. 6 गाथां यां; T G2–4 गाथया (for गाथ°). Ś1 K1. 2 Dc तं; K3 B Dn D1. 4–6 तां (for तन्). Ś1 K1. 2 निबोधत; G4 निबोधनं.

13 a) B4 न दृष्टं; D3 तदेष्टम्; D5 निर्दिष्टम् (for न दिष्टम्). B4 मृत्युम् (for अर्थम्). Ś1 lacuna; K4 अभ्यतिक्रांतुम् (for अर्थमत्येतुम्). B2 D1. 2. 4. 5 अभ्येतुम् (for अत्येतुम्). — c) T1 G2. 4 महर्षिर् (for महिषैर्). — d)

एवं लब्ध्वा वरान्बाला दर्पपूर्णास्तरस्विनः ।
क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा न स्यात्तथा भवान् ॥ १४
एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रौ चास्य तथाविधौ ।
तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कुर्यास्त्वतन्द्रितः ॥ १५
स हि क्रुद्धः समर्थस्त्वां पुत्र पीडयितुं रुषा ।
वैद्यश्चापि तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ॥ १६

यवक्रीरुवाच ।

एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथंचन ।
यथा हि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः पिता मम ॥ १७

लोमश उवाच ।

उक्त्वा स पितरं श्लक्ष्णं यवक्रीरकुतोभयः ।
विप्रकुर्वन्नृषीनन्यानतुष्यत्परया मुदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

१३७

लोमश उवाच ।

चङ्क्रम्यमाणः स तदा यवक्रीरकुतोभयः ।
जगाम माधवे मासि रैभ्याश्रमपदं प्रति ॥ १
स ददर्शाश्रमे पुण्ये पुष्पितद्रुमभूषिते ।
विचरन्तीं सुपां तस्य किंनरीमिव भारत ॥ २
यवक्रीस्तामुवाचेदमुपतिष्ठस्व मामिति ।
निर्लज्जो लज्जया युक्तां कामेन हृतचेतनः ॥ ३
सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च बिभ्यती ।

C. 3. 137.5
B. 3. 136. 4
K. 3. 138. 4

Śī K1. 2 B3 De1 धनुषाख्यो.

14 [a]) K4 D1 M लब्धवरान्; T2 G2–4 लब्ध्वा वरं. K3. 4 D1. 2 T1 M2 बाल्याद्; D3 मौढ्या (for बाला). — [b]) K3 D2 दर्पपूर्णस्. B2–4 Dn D4. 6 T1 G1 तपस्विनः. — [c]) K3 D2. 3 हि नश्यंति; K4 हनिष्यंति; G4 नशिष्यंति (for विन°). — [d]) T1 G1 नश्येत्; T2 G2–4 अन्ये न (for न स्यात्). Śī K D3 भव (for भवान्).

15 [b]) K4 om. च. Śī K1. 2 पुत्रश्चास्य तथाविधः. — [c]) S तान् (for तं). De2 D1 नान्वेषि; T2 (by corr.) G3 M2 नाभ्यैषीस्. — [d]) K2 अतंद्रितः; K3 D2 स्वतंद्रितः (for स्व°).

16 [a]) Śī G1 M त्वा; B Dn D4. 6 च (for त्वां). — [b]) K3 D1–3 पुत्रं (for पुत्र). D2. 3 तथा; G2 क्षणात् (for रुषा). — [c]) K1. 2 B De Dn D1. 4. 6 T G रैभ्यश्च; D2 विदग्धश्च; D5 वेदवित् (for वैद्यश्च). Śī K De D1. 5 हि; D2 च; D3 [ए]व (for [अ]पि).

17 G4 om. the ref. K3 B D T2 G2. 3 M2 यवक्रीत उ° (S MSS. om. उ°). — [d]) Śī K G2 पितुर् (for पिता).

Colophon om. in D5; D6 reads it in marg. — *Major parvan:* Śī K1. 2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Śī K1. 2. 4 B3 De D2. 3 (all om. sub-parvan name) mention only यवक्रीत; K3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत; B1. 2. 4, only यावक्रीत; Dn D4 T1 G1, only यवक्रीय; and D1, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यवक्रीतोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 135 (Dm1 134), D1 143, S 138 (M2 140). — *Śloka no.:* Dm1 57; Dn2 59; Dn3 60; D1 18.

137

1 [a]) K3 D2. 3 तु तदा; B3 स यदा; T1 स तथा; T2 G2–4 सततं. — [b]) D5 यवक्रीतोकुतो°. — [c]) T2 G2–4 मासे (for मासि).

2 [a]) K3. 4 B D M रम्ये (for पुण्ये). — [b]) Śī K2 °भूमिके; B2. 4 T1 G1 °शोभिते. — [c]) B1 (m as in text) दृष्ट्वा; T2 (before corr.) G4 तत्र (for तस्य).

3 [a]) D5 यवक्रीत (for यवक्रीस्ताम्). — [b]) B D (except D1–3. 5) उपातिष्ठस्व. K3 मानिनि; D6 G1 भामिनि (for मामिति). — [d]) Śī K2 [आ]वृतचेतनः; B4 De1 हृतचेतनः; De2 D1 हृतचेतसः.

4 [c]) K2 D2. 3 तेजस्विनी; G4 तेजस्विनश्. — [d]) Śī K1. 2 T G सा (for ह). — G1 (which om. 5[a]–6[a]) ins. after 4:

C. 3. 1075b
B. 3. 136. 4
K. 3. 138. 4

तेजस्विनां च रैभ्यस्य तथेत्युक्त्वा जगाम सा ॥ ४
तत एकान्तमुन्नीय मज्जयामास भारत ।
आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिंदम ॥ ५
रुदन्तीं च स्नुषां दृष्ट्वा भार्यामार्तां परावसोः ।
मान्त्वयञ्श्लक्ष्णया वाचा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिर ॥ ६
सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
प्रत्युक्तं च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वं तदात्मना ॥ ७
शृण्वानस्यैव रैभ्यस्य यवक्रीतविचेष्टितम् ।
दहन्निव तदा चेतः क्रोधः समभवन्महान् ॥ ८
स तदा मन्युनाविष्टस्तपस्वी भृशकोपनः ।
अवलुप्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृते ॥ ९
ततः समभवन्नारी तस्या रूपेण संमिता ।
अवलुप्यापरां चाथ जुहावाग्नौ जटां पुनः ॥ १०
ततः समभवद्रक्षो घोराक्षं भीमदर्शनम् ।
अब्रूतां तौ तदा रैभ्यं किं कार्यं करवामहे ॥ ११
तावब्रवीदृषिः क्रुद्धो यवक्रीर्वध्यतामिति ।
जग्मतुस्तौ तथेत्युक्त्वा यवक्रीतजिघांसया ॥ १२
ततस्तं समुपास्थाय कृत्या सृष्टा महात्मना ।
कमण्डलुं जहारास्य मोहयित्वा तु भारत ॥ १३
उच्छिष्टं तु यवक्रीतमपकृष्टकमण्डलुम् ।
तत उद्यतशूलः स राक्षसः समुपाद्रवत् ॥ १४
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य शूलहस्तं जिघांसया ।
यवक्रीः सहसोत्थाय प्राद्रवद्येन वै सरः ॥ १५
जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवक्रीस्त्वरितः पुनः ।
जगाम सरितः सर्वास्ताश्चाप्यासन्विशोषिताः ॥ १६
स काल्यमानो घोरेण शूलहस्तेन रक्षसा ।

665* अथाश्रमपदं प्राप्य यवक्रीतेन याचिता ।
पतिव्रता यवक्रीत.

5 G1 om. 5^a–6^a; G2 reads 5^{ab} after 666*. — a) K4 De1 D1. 3 T2 G3. 4 आनीय; B4 आमाद्य; De2 M1 आनाय्य; T1 आमार्य (for उन्नीय). — b) K3 क्रीडयामास; B4 T1 लज्ज°; De D1. 3 Cnp सज्ज°; T2 G3. 4 M2 मर्द°; M1 धर्ष°. — c) Ś1 K1. 2. 4 D5 T2 G2. 3 ततो (for तदा). — d) Ś1 K D5 स्वमाश्रमपदं तथा.

6 G1 om. 6^a (cf. v.l. 5). — a) K2 B2. 3 De1 Dn1 D4–6 M2 रुदतीं च; B4 रोदमानां. B3 T2 G3. 4 M तु; D2. 3 T1 तां (for च). T1 तदा (for स्नुषां).

7 b) D5 G2 यवक्रीतस्य भाषितं. — K3 om. (hapl.) from यवक्रीतं in 7^c up to 8^a. — d) K1. 2 D5 प्रेक्ष्य पूर्वं. K4 D2. 3 T2 G3. 4 यथात्मना; B De Dn D1. 4. 6 G1. 2 M1 तथात्मना; D6 यतात्मनः; M2 महात्मनः.

8 K3 om. 8^a (cf. v.l. 7). — a) K4 D2. 3 शृण्वतश्चैव; B4 शृण्वतस्तस्य; De D1 शृण्वानश्चैव; S तच्छ्रुत्वा तस्य. — b) B Dn D4. 6 M यवक्रेस्तद्वि(M2 °स्य)चेष्टितं (Dn1. n3 °ष्टनं); T G यवक्रीतस्य चेष्टितं.

9 a) Ś1 K B4 De D1–3. 5 भृशं (for तदा). — b) Ś1 K1. 2 B1–3 Dn D4–6 °स्वी कोपनो भृशं. — c) K1 (by corr.) B अवलुं(B4 °लो)प्य; K2–4 D T2 (by corr.) G3 अवलुंच्य (D3 °ञ्च्य); cf. v.l. 10. — d) K2 Dn D4 सुसंस्कृतः; K4 B4 D1–3. 5 सुसंस्कृते.

10 c) K3. 4 B2. 4 D1 अवलुच्य; B1. 3 De Dn D2. 4–6 T2 (by corr.) G3 अवलुंच्य; D3 अवलुंञ्च्य (cf. v.l. 9). Ś1 De D1 परां (for [अ]परां). Ś1 K1. 2 B D3 चापि (for चाथ).

11 b) Ś1 K1. 2 भीमाक्षं घोरदर्शनं; B4 S दीप्तास्यं घोर°. — c) D5 तं; T2 G2–4 च (for तौ). — d) Ś1 K3 D5 करवामहै; K1 D6 °वहै; K3 B1. 2. 4 De1 Dn1 D3 T2 G2–4 M2 °वहे.

12 After 12, G2 ins.:

666* ततः स्नुषाकृतीकृत्य यवक्रीतमुपागमत् ।
यवक्रीतोऽपि रैभ्यस्य स्नुषां मत्वा जगाम ताम् ।,

which is followed by 5^{ab}!

13 G1 om. (hapl.) 13^a–15^b. — a) Ś1 K B1 De D1–3. 5 T1 M1 सा (for तं). Ś1 K1. 2. 4 B1. 2 Dn3 D1. 2 G2 समुपस्थाय; D3 तमुपा°. — d) Ś1 K1. 2 B1 [इ]ह; B2–4 Dn D4. 6 G4 [इ]व (for तु).

14 G1 om. 14 (cf. v.l. 13). — b) De D1 अपनीत°; T1 अपहृत्य; M2 अपकृष्य. — c) B4 M1 उद्यम्य शूलं; De D1 उद्यम्य शूलः; T2 G (G1 om.) उद्धृत°.

15 G1 om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — a) Ś1 K1. 2 तमाव्रजंतं; K3. 4 B2–4 D तमाद्रवंतं; T2 G (G1 om.) समापतंतं. — b) Ś1 K1. 2 शूलपाणिं. — d) De Dn2 D1 S (except M2) यत्र (for येन).

16 b) S (except G4) त्वरितं.

17 K1 om. (hapl.) 17^c–19^b. — c) B3. 4 Dn3 अग्निहोत्रे. — d) Ś1 K2 समुपाविशत्; B Dn D4. 6 T2 (by

अग्निहोत्रं पितुर्भीतः सहसा समुपाद्रवत् ॥ १७
स वै प्रविशमानस्तु शूद्रेणान्धेन रक्षिणा ।
निगृहीतो बलाद्द्वारि सोऽत्यतिष्ठत पार्थिव ॥ १८
निगृहीतं तु शूद्रेण यवक्रीतं स राक्षसः ।
ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ १९
यवक्रीतं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् ।
अनुज्ञातस्तु रैभ्येण तया नार्या सहाचरत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

लोमश उवाच ।
भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम् ।
समित्कलापमादाय प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ १
तं स्म दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः ।
न त्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाग्नयः ॥ २
वैकृतं त्वग्निहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
तमन्धं शूद्रमासीनं गृहपालमथाब्रवीत् ॥ ३
किं नु मे नाग्नयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनम् ।
त्वं चापि न यथापूर्वं कच्चिन्क्षेममिहाश्रमे ॥ ४
कच्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानल्पचेतनः ।
एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मनः ॥ ५
शूद्र उवाच ।
रैभ्यं गतो नूनमसौ सुतस्ते मन्दचेतनः ।
तथा हि निहतः शेते राक्षसेन बलीयसा ॥ ६

C. 3. 10777
B. 3. 137. 6
K. 3. 139. 6

---

corr.) G_3 प्रविवेश ह.

18 K_1 om. 18 (cf. v.l. 17). — [d]) $Ś_1$ $K_{2.4}$ D_{1-3} [ऽ]वतिष्ठत; D_5 [ऽ]प्यतिष्ठत; S [ऽ]तिष्ठत्तत्र. B_4 वारितः; T G भारत (for पार्थिव).

20 [b]) $B_{1.4}$ आगतः (for आगमत्). — [c]) B_1 T_2 $G_{2.3}$ M_2 च (for तु). — [d]) D_6 T_1 M_1 तथा (for तया). B_1 समाचरत्; $B_{2.3}$ D (except $D_{1-3.5}$) T_2 (by corr.) G_3 सहावसत्.

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 D_6 T G_{2-4} M_1 आरण्य. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B_1 Dc $D_{2.5}$ (all om. sub-parvan name) mention only यवक्रीत; K_3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत; $B_{2.3}$ D_3, only यावक्रीत; B_4, only यवक्रीयेतवधः (sic); Dn $D_{4.6}$ G_1, only यवक्रीय; D_1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by यवक्रीतोपाख्यान); and T_3 G_3, only यवक्रीतवध. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 136 (Dn_1 135); D_1 144; S 139 (G_4 140; M_3 141). — *Śloka no.:* Dn D_1 20.

138

1 [a]) $Ś_1$ K_3 G_3 M_3 भारद्वाजस्. — [c]) K_3 समित्कलशम्.

2 [a]) S transp. दृष्ट्वा and सर्वे. — [c]) K_4 न च; D_3 तथा (for न तु). $Ś_1$ $K_{1.3}$ $D_{1.5}$ T_2 $G_{2.3}$ M_2 उपतिष्ठंत; D_2 T_1 G_4 उदतिष्ठंत; D_3 नोपतिष्ठंति; G_1 M_1 उदतिष्ठंति. — After 2, T G ins.:

667* पुत्रमृत्युजमाशौचं भरद्वाजो न जज्ञिवान् ।
[G_1 पुत्रं पंचत्वमापन्नं.]

3 [a]) $Ś_1$ K_1 चाग्निहोत्रं (for त्वग्निहोत्रे).

4 Before 4, T_2 $G_{2.3}$ ins. भरद्वाजः. — [a]) $D_{1.3}$ तु मे; T_2 G_{2-4} त्विमे (for नु मे).

5 $Ś_1$ $K_{1.2}$ om. 5[ab]. — [b]) Dc मंद° (for अल्प°). — [c]) Dc सर्वं (for शीघ्रं). — [d]) $K_{3.4}$ $B_{1.3}$ D (except D_3) शुध्यति मे (for मे शुध्यते).

6 [a]) B_{2-4} Dc1 $Dn_{1.n2}$ $D_{4.6}$ G_1 यातो (for गतो). B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ G_1 अयं; D_5 एष (for असौ). M_1 स तु रैभ्यो गतो नूनं. — [b]) K_2 B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) पुत्रस्ते (for सुत°). — [c]) K_3 D_5 यथा. $Ś_1$ $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ M_1 वि-; T_1 [अ]भि- (for हि).

7 [a]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ $D_{1.2}$ परिं (for प्र°). Dc तेनासौ; T_1 G_1 सहसा. — [b]) T_1 G_1 तेनायं शूलपाणिना. — [c]) $Dn_{1.n3}$ S (except G_3 M_3) अग्यगारं. T_3 $G_{3.4}$ व्रजन्; $G_{1.2}$ व्रज (for प्रति). $Ś_1$ $K_{1.2}$ तथा द्वारं (for प्रति द्वारि). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ शीघ्रं (for दोर्भ्यां).

C. 3. 10778
B. 3. 137. 7
K. 3. 139. 7

प्रकाल्यमानस्तेनायं शूलहस्तेन रक्षसा ।
अभ्यागारं प्रति द्वारि मया दोर्भ्यां निवारितः ॥ ७
ततः स निहतो ह्यत्र जलकामोऽशुचिर्ध्रुवम् ।
संभावितो हि तूर्णेन शूलहस्तेन रक्षसा ॥ ८

लोमश उवाच ।

भरद्वाजस्तु शूद्रस्य तच्छ्रुत्वा विप्रियं वचः ।
गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ॥ ९
ब्राह्मणानां किलार्थाय ननु त्वं तप्तवांस्तपः ।
द्विजानामनधीता वै वेदाः संप्रतिभान्त्विति ॥ १०
तथा कल्याणशीलस्त्वं ब्राह्मणेषु महात्मसु ।
अनागाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ॥ ११
प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यावसथदर्शनात् ।
गतवानेव तं क्षुद्रं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२
यः स जानन्महातेजा वृद्धस्यैकं ममात्मजम् ।
गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ॥ १३
पुत्रशोकमनुप्राप्य एष रैभ्यस्य कर्मणा ।
त्यक्ष्यामि त्वामृते पुत्र प्राणानिष्टतमान्भुवि ॥ १४
यथाहं पुत्रशोकेन देहं त्यक्ष्यामि किल्बिषी ।
तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागसम् ॥ १५
सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते ।
ते पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथासुखम् ॥ १६
ये तु पुत्रकृताच्छोकाद्भृशं व्याकुलचेतसः ।
शपन्तीष्टान्सखीनार्तास्तेभ्यः पापतरो नु कः ॥ १७
परासुश्च सुतो दृष्टः शप्तश्चेष्टः सखा मया ।
ईदृशीमापदं को नु द्वितीयोऽनुभविष्यति ॥ १८
विलप्यैवं बहुविधं भरद्वाजोऽदहत्सुतम् ।
सुसमिद्धं ततः पश्चात्प्रविवेश हुताशनम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

---

8 K1. 2 om. S. — [a]) K3 मोत्र; B1 D6 चात्र; De शेते; T1 यत्र; M1 [S]प्यत्र (for ह्यत्र). Ś1 B3. 4 Dn D4. 6 M2 ततः स वि(Ś1 स्म नि-; B3 स्म वि)हनाशोत्र; K4 ततो विनिहतः मोत्र; B2 ततः स विहतः शेते; D1–3 ततः स्म प्रविशत्रत्र. — [c]) Ś1 K3. 4 D1–3 हतः स (D1. 2 स्म) इति वै तूर्णं; B1 संभावितोतिवेगेन; B2. 4 Dn D4. 6 निहतः मोतिवेगेन; B3 सभाजयति वेगेन; De निहतः मेति वै तूर्णं; D5 हतः स इह वै तूर्णीं; T1 G1 पातितो हि स तूर्णेन (G1 शूलेन); G4 संभावितो हि तूर्णं स; M1 °तोतितूर्णं वै.

9 N (except K4) om. the ref. — [ab]) Ś1 K1 D2 G1 M2 भारद्वाजस्. B3. 4 च (for तु). B2 Dn D4. 6 transp. शूद्रस्य and तच्छ्रुत्वा. Ś1 K1. 2 तच्छुम्वा; K3. 4 De D1–3. 5 शूद्राद्वै (for शूद्रस्य). Ś1 K1. 2 शूद्राद्वै; D5 श्रुत्वा तद् (for तच्छ्रुत्वा). N M2 महत् (for वचः).

10 Before 10, K3. 4 B D ins. भरद्वाज उ°. — [a]) T2 G3. 4 हिता° (for किला°). — [d]) Ś1 K1. 2 °भांति हि.

11 [c]) De अनाशाः. — [d]) Ś1 K1. 2. 4 B1m De D1–3. 5 कथं मृत्युम् (for कर्कशत्वम्). K3 कथं मृत्युवशं गतः.

12 [ab]) Ś1 K प्रतिषिद्धोसि च मया मा गा रैभ्याश्रमं प्रति (K3. 4 सुत). — [c]) Ś1 K De D1–3. 5 असि (for एव). B Dn D4. 6 द्रष्टुं; M1 विप्रं (for क्षुद्रं).

13 [a]) K4 De1 सं-; T2 G2. 3 तु (for स). — [d]) De भृशं (for वशं).

14 [a]) N (except Ś1) अनुप्राप्त. — T1 om. (hapl.) 14[b]–16[c]. — [c]) Ś1 K1. 3 D1 त्वदृते; D3 त्वत्कृते; S (T1 om.) त्वां विना (for त्वामृते). — [d]) De इष्टतरान्. Ś1 K De अहं; D1–3 भृशं; G1 इमान् (for भुवि).

15 T1 om. 15 (cf. v.l. 14). — [b]) G2 [अ]किल्बिषं; M2 [अ]किल्बिषी (for किल्बिषी). — [c]) K3. 4 De D3 G2 ज्येष्ठसुतो. — [d]) G2. 4 हन्याच् (for हिंस्याच्).

16 T1 om. 16[abc] (cf. v.l. 14). — [a]) Ś1 K D5 ते (for वै), and लोके (for येषां). — [b]) D3 G1 transp. जात्या and पुत्रो. Ś1 K D5 येषां (for जात्या). — [c]) K3. 4 B D (except D1. 2) ये (for ते).

17 [c]) Ś1 K आर्तान् (for आर्ताः). — [d]) De [S]त्र (for नु). T1 G1 किं (for कः).

18 [a]) D5 परासुं च सुतं दृष्ट्वा. — [c]) B D (except D1–3. 5) [S]त्र; G2 हि (for नु). — [d]) S [S]नुसहिष्यति.

19 Before 19, K1. 3 B Dn D4. 6 S (except G2) ins. लोमश उ° (S MSS. om. उ°). — [a]) Ś1 K1. 3 विलाप्यैवं. — [b]) A few MSS. भार°. Ś1 K1. 3 De2 महत् (for ऽदहत्).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 3 Dn3 T G3–4

१३९

लोमश उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु बृहद्द्युम्नो महीपतिः ।
सत्रमास्ते महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ॥ १
तेन रैभ्यस्य वै पुत्रावर्वावसुपरावसू ।
वृतौ सहायौ सत्रार्थे बृहद्द्युम्नेन धीमता ॥ २
तत्र तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः ।
आश्रमे त्वभवद्रैभ्यो भार्या चैव परावसोः ॥ ३
अथावलोककोऽगच्छद्गहानेकः परावसुः ।
कृष्णाजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ॥ ४
जघन्यरात्रे निद्रान्धः सावशेषे तमस्यपि ।
चरन्तं गहनेऽरण्ये मेने स पितरं मृगम् ॥ ५
मृगं तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः ।
अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ॥ ६
स तस्य प्रेतकार्याणि कृत्वा सर्वाणि भारत ।
पुनरागम्य तत्सत्रमब्रवीद्भ्रातरं वचः ॥ ७
इदं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथंचन ।
मया तु हिंसितस्तातो मन्यमानेन तं मृगम् ॥ ८
सोऽस्मदर्थे व्रतं साधु चर त्वं ब्रह्महिंसनम् ।
समर्थो ह्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ॥ ९

अर्वावसुरुवाच ।
करोतु वै भवान्सत्रं बृहद्द्युम्नस्य धीमतः ।
ब्रह्महत्यां चरिष्येऽहं त्वदर्थं नियतेन्द्रियः ॥ १०

C. 3. 10600
B. 3. 138. 10
K. 3. 140. 10

M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2 (all om. sub-parvan name) mention only रैभ्य; K3, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत; K4 B1 De D5, only यवक्रीत; B2. 3, only यावक्रीत; B4 Dn D4. 6 T1, only यवक्रीय; D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by परावसूपाख्यान); D2, only परावसूपाख्यान; D3, only यवक्रीतोपाख्यान; and G1, only यवक्रीसमाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 137 (Dn1 136); D1 145; S 140 (M2 142). — *Śloka no.:* Dn D1 19.

139

1 c) B2–4 Dn D3m. 4–6 तेने (for आस्ते). K3 T1 G1 M महाभौमो; T2 (before corr.) G2. 4 महाभाग.

2 c) B1 D4 पुत्रार्थं; B2–4 Dn D1. 6 सत्रार्थं; M2 पुत्रार्थे (for सत्रार्थे).

3 c) Ś1 K1. 2 चाभवद्; D1. 2 अभवद्; D3 तु भवद् (for त्वभवद्). — d) D1–3. 5 चैका (for चैव).

4 b) K4 भार्याम् (for गृहान्). T G एव (for एकः). — d) Ś1 K D1–3. 5 ततः; B2 मुनेः (for वने).

5 a) K4 D1. 2. 3 (by corr.) T2 (before corr.) G2. 4 जघान रात्रौ; T1 G1 जघन्यरात्रौ. B2 निद्रालुं (for निद्रान्धः). — b) Ś1 K2 [अ]थ; K1 च (for [अ]पि). — c) Ś1 K1. 2 पुण्ये (for ऽरण्ये).

6 T1 om. (hapl.) 6–8. — After 6, G1 ins.:
668* ततः समीपमासाद्य पितरं दृष्टवान्हतम् ।
अज्ञानात्पितरं हत्वा मृगबुद्ध्या परावसुः ।
विलप्य बहुधा राजन्रैभ्यस्य च महात्मनः ।

7 T1 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) K1 हतस्य; B2–4 Dn D1–3 (by transp.) तस्य म; G1 स कृत्वा (for म तस्य). — c) Ś1 K1 आगत्य. T2 (before corr.) G2 M2 सर्वम् (for सत्रम्). — d) Ś1 K1. 2 ततः (for वचः).

8 T1 om. 8 (cf. v.l. 6). — c) B D (except D1–3. 5) T2 G च (for तु). — d) K1 D3 S (T1 om.) वै (for तं). Ś1 K2 मन्यमानो वने मृगं; K3. 4 D1. 2. 5 मन्यता तु वने मृगं (D5 by transp मृगं वने).

9 a) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3. 5 अर्थं (for अर्थे). K4 De1 भ्रातश्च; B De2 Dn D4. 6 तात (for साधु). — b) Ś1 K1. 2 ब्रह्महिंसकं; T1. 2 (m as in text) G1. 2. 4 ब्रह्मरक्षणे. — c) B De1 Dn1. n3 D4. 6 [स]पि; De2 Dn2 [स]स्मि; D1 न (for हि).

10 K3 और्व उ°. — a) K3. 4 D1–3. 5 [इ]दं (for वै). — c) B D (except D1–3. 5) ब्रह्मवध्यां; G1 ब्रह्मचर्यं. Ś1 K1. 2 चरिष्ये वै; M1 चरिष्यामि. — d) M1 यदर्थं. T2 G2–4 त्वदर्थं निभृतेंद्रियः. — After 10. Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 ins.:
669* सोऽगच्छद्वनमेकाग्रो ब्रह्महत्याव्रतं चरन् ।;
while G2 ins.:

C. 3. 10801
B. 3. 138. 11
K 3. 140. 11

लोमश उवाच ।

स तस्या ब्रह्महत्यायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर ।
अर्वावसुस्तदा सत्रमाजगाम पुनर्मुनिः ॥ ११
ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितम् ।
बृहद्द्युम्नमुवाचेदं वचनं परिषद्गतम् ॥ १२
एष ते ब्रह्महा यज्ञं मा द्रष्टुं प्रविशेदिति ।
ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पीडयेच्चां न संशयः ॥ १३
प्रेष्यैरुत्सार्यमाणस्तु राजन्नर्वावसुस्तदा ।
न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनः पुनः ॥ १४
उच्यमानोऽसकृत्प्रेष्यैर्ब्रह्महन्निति भारत ।
नैव स प्रतिजानाति ब्रह्महत्यां स्वयं कृताम् ।
मम भ्रात्रा कृतमिदं मया तु परिरक्षितम् ॥ १५
प्रीतास्तस्याभवन्देवाः कर्मणार्वावसोर्नृप ।
तं ते प्रवरयामासुर्निरासुश्च परावसुम् ॥ १६
ततो देवा वरं तस्मै ददुरग्निपुरोगमाः ।
स चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः ॥ १७
अनागस्त्वं तथा भ्रातुः पितुश्चास्मरणं वधे ।
भरद्वाजस्य चोत्थानं यवक्रीतस्य चोभयोः ॥ १८
ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्व एव युधिष्ठिर ।
अथाब्रवीद्यवक्रीतो देवानग्निपुरोगमान् ॥ १९
समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ।
कथं नु रैभ्यः शक्तो मामधीयानं तपस्विनम् ।

670* तच्छ्रुत्वार्वावसुः पश्चात्प्रायश्चित्तं विधाय च ।

11 B_3 om. 11–13. $Ś_1$ K $D_{1-3.\ 5}$ S (except T_1 G_1) om. the ref. — [a]) $K_{3.\ 4}$ $D_{1-3.\ 5}$ तदा; B (B_3 om.) D_{11} $D_{4.\ 6}$ T_1 $G_{1.\ 4}$ तस्य; De यदा (for तस्या). B Dn $D_{4.\ 6}$ G_3 ब्रह्मवध्यायाः

12 B_3 om. 12 (cf. v.l. 11). — [d]) $D_{1.\ 5}$ भ्रातरं (for वचनं). $Ś_1$ K $D_{1-3.\ 5}$ T_1 परिषद्गतः; $B_{1.\ 2.\ 4m}$ De Dn $D_{4.\ 6}$ T_2 (by corr.) G_3 हर्षगद्गदं (B_4 [orig.] परिसंगतं).

13 B_3 om. 13 (cf. v.l. 11). — [a]) $K_{3.\ 4}$ D_{1-3} वै (for ते) S मत्रं (for यज्ञं). — [b]) S (by transp.) द्रष्टुं मा (T_1 अमौ न). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ नात्र (for त्वां न) $B_{2.\ 4}$ Dn $D_{4.\ 6}$ असंशयं (for न संशयः). — After 13, K_2 B_4 Dn $D_{4.\ 6}$ ins.:

671* लोमश उवाच ।
तच्छ्रुत्वैव तदा राजा प्रेष्यानाह स विदपते ।

14 K_1 reads 14^{ab} after 672*. — [b]) $Ś_1$ K_2 राजा ह्यर्वा°.

15 D_8 om. 15^{ab}. — [b]) S (with hiatus!) ब्रह्महा (for ब्रह्महन्). — [c]) $K_{1.\ 4}$ नैवम्; K_2 T_2 $G_{3.\ 4}$ न वै; De नैष (for नैव). B_{1-3} De Dn $D_{3.\ 4.\ 6}$ स्म (for स). $Ś_1$ $K_{2.\ 3}$ स स्म प्रजानाति; $K_{1.\ 4}$ अस्मि प्रजानामि; $D_{1.\ 2}$ तां स प्रजानाति; D_8 वाहं प्रजानामि; S (except G_3 M_2) संप्रतिजानाति. — [d]) B_{1-3} $Dn_{2.\ 8}$ $D_{4.\ 6}$ ब्रह्मवध्यां. — [f]) B D (except $D_{1-3.\ 5}$) T_2 G_3 स (B_4 च) (for तु). $Ś_1$ $K_{3.\ 4}$ D_3 चरितं व्रतं; $K_{1.\ 2}$ B De Dn $D_{1.\ 2.\ 4-6}$ T_2 G_3 परिमोक्षितः; T_1 कृतरक्षितं; G_4 परिमोक्षितं; M_2 परिरक्षितुं; text as in G_1. $_2$ M_1. — After 15, $K_{1.\ 2}$ B D (except $D_{1-3.\ 5}$) S (except M_2) ins.:

672* स तथा प्रवदन्क्रोधात्तैश्च प्रेष्यैः प्रभाषितः ।
तूष्णीं जगाम ब्रह्मर्षिर्वनमेव महातपाः ।
उग्रं तपः समास्थाय दिवाकरमथाश्रितः ।
रहस्येवेदं कृतवान्सूर्यस्य द्विजसत्तमः ।
मूर्तिमांस्तं ददर्शाथ स्वयमग्रभुगव्ययः ।
[(L. 1) G_2 प्रादृवत् (for प्रवदन्). M_1 आर्तस् (for क्रोधात्). $B_{1.\ 3.\ 4}$ De $T_{1.\ 2}$ (before corr.) $G_{1.\ 2.\ 4}$ विप्रैः (for प्रेष्यैः). De स भाषितः; T_1 प्रवासितः. M_1 विप्रैश्चैव विवासितः. — (L. 2) $B_{2.\ 3}$ De G_4 विप्र° (for ब्रह्म°). — (L. 4) T_1 G_{2-4} M_1 रहस्यमेवं.]
— Thereafter K_1 reads 14^{ab}.

16 Before 16, N ins. लोमश उ°. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ कर्मणा सह वासवाः. — [c]) $Ś_1$ K $D_{1-3.\ 5}$ ततस्तं व($Ś_1$ D_1 वा)र्यामासुर्. — [d]) $D_{2.\ 3}$ निरस्तश्च; D_5 T_2 (by corr.) G_3 निरस्य च; G_2 निरस्तं च; G_4 परासुश्च.

17 [b]) De S इंद्र° (for अग्नि°).

18 [a]) $Ś_1$ अनागास्त्वं; De T_1 अनागसं. $B_{2.\ 4}$ D (except $D_{1-3.\ 5}$) ततो (for तथा). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ B_4 om. च. — [c]) $Ś_1$ K_1 T_1 $G_{1.\ 4}$ M_2 भारद्वा°. — [d]) $Ś_1$ K_{2-4} $D_{1-3.\ 5}$ चोद्भवं (for चोभयोः). — After 18, B D (except $D_{1-3.\ 5}$) T_2 (marg. *sec. m.*) G_3 ins.:

673* प्रतिष्ठां चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः ।
एवमस्त्विति तं देवाः प्रोचुश्चापि वरान्ददुः ।
[(L. 2) $B_{1.\ 3}$ De प्रीता° (for प्रोचु°).]

20 [a]) $Ś_1$ K $D_{1-3.\ 5}$ समधीता मया वेदा. — T_1 om.

तथायुक्तेन विधिना निहन्तुममरोत्तमाः ॥ २०

देवा ऊचुः ।

मैवं कृथा यवक्रीत यथा वदसि वै मुने ।
ऋते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्त्वया पुरा ॥ २१
अनेन तु गुरून्दुःखात्तोषयित्वा स्वकर्मणा ।
कालेन महता क्लेशाद्ब्रह्माधिगतमुत्तमम् ॥ २२

लोमश उवाच ।

यवक्रीतमथोक्त्वैवं देवाः साग्निपुरोगमाः ।
संजीवयित्वा तान्सर्वान्पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ २३
आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः ।
अत्रोष्य राजशार्दूल सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

लोमश उवाच ।

उशीरबीजं मैनाकं गिरिं श्वेतं च भारत ।
समतीतोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पार्थिव ॥ १

एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ ।
स्थानं विरजसं रम्यं यत्राग्निर्नित्यमिध्यते ॥ २
एतद्वै मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमप्युत ।

C. 3 10822
B. 3. 139. 3
K. 3. 141. 3

20^{c}–22^{b}. — ^{c}) K$_{1. 3. 4}$ D$_{1. 3. 5}$ तु; B Dn D$_{4. 6}$ M$_{1}$ च (for तु).

21 T$_{1}$ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ वेद (for कृथा). — ^{c}) S (T$_{1}$ om.) विना (for ऋते). — ^{d}) T$_{2}$ G$_{2–4}$ स्वयं (for सुखं).

22 T$_{1}$ om. 22^{ab} (cf. v.l. 20). — ^{a}) Ś$_{1}$ K Dc D$_{1–3}$ गुरुं पूर्वं; D$_{5}$ गुरून्पूर्वं; M$_{1}$ गुरुं दुःखात्. — ^{b}) B$_{1–3}$ Dn D$_{4. 6}$ [आ]ग्नः; D$_{5}$ T$_{2}$ G$_{2–4}$ सु- (for स्व-). — ^{d}) K$_{1}$ °प्राप्तम् (for °गतम्).

23 ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1–3}$ D$_{1–3. 5}$ [इ]दं (for [ए]वं). — ^{b}) Cf. 19^{d}. B$_{1}$ Dn D$_{4. 6}$ सेंद्र°; B$_{2. 3}$ शक्र°; B$_{4}$ ह्यग्नि°; D$_{3}$ अग्नि°; D$_{5}$ तेग्नि° (for साग्नि°). — ^{d}) B$_{1. 3. 4}$ त्रिपिष्टपं. — After 23, T G ins.:

674* ततो वै स यवक्रीतो ब्रह्मचर्यं चचार ह ।
अष्टौ दश च वर्षाणि त्रिंशतं च युधिष्ठिर ।

[(L. 2) T$_{1}$ अष्टा- (for अष्टौ). G$_{1}$ अष्टौ दशसहस्राणि. T$_{1}$ त्रिंशतं.]

24 ^{b}) T$_{1}$ G$_{1}$ सदाफलयुतद्रुमः. — ^{d}) B$_{1}$ सर्वपापात्; B$_{3}$ Dn D$_{4. 6}$ सर्वं पापं; B$_{3}$ सर्वपापं; B$_{4}$ सर्वं पापैः. K$_{4}$ प्रमुच्यते; B$_{1–3}$ Dn D$_{4. 6}$ M$_{2}$ प्रमोक्ष्यसि; G$_{4}$ विमोक्ष्यसे.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_{1}$ K$_{1. 3}$ T G$_{2–4}$ M$_{1}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś$_{1}$ K$_{1. 3. 4}$ B$_{1. 4}$ Dn$_{1. 2}$ D$_{5}$ T$_{2}$ G$_{2. 3}$ M (all om. sub-parvan name) mention only यवक्रीत; K$_{3}$, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा, followed by यावक्रीत; B$_{2. 3}$ Dc, only यावक्रीत; Dn$_{2}$, only यवक्रीतीय; D$_{1}$, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by यवक्रीतोपाख्यान); D$_{2. 3}$, only यवक्रीतोपाख्यान; D$_{4}$, only यावक्रीय; and D$_{6}$, only यवक्रीय. To the above details, all MSS. except T$_{1}$ G$_{1. 4}$ add समाप्त. — *Adhy. name:* T G$_{1. 3}$ अर्वावसुवरलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 138 (Dn$_{1}$ 137); D$_{1}$ 146; S 141 (M$_{2}$ 143). — *Śloka no.:* Dn 28 (Dn$_{3}$ 29); D$_{1}$ 25.

140

1 D$_{4}$ M$_{2}$ om. the ref. — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ स प्रतीतोस्मि; B$_{2. 4}$ समतीतोस्मि; T$_{1}$ G$_{1. 2. 4}$ M समतीताः स्म (G$_{4}$ °स्तु). — ^{d}) Cf. 675*. Ś$_{1}$ K$_{1. 2}$ भारत; M$_{1}$ पर्वतं (for पार्थिव). T G कैलासं चापि पर्वतं.

2 T$_{1}$ om. (hapl.) 2$^{a–b}$. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1. 2}$ भ्राजते (for रा°). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{2}$ एतद् (for स्थानं). Ś$_{1}$ K$_{2}$ B$_{1}$ Dc M$_{1}$ विरजसो; K$_{3. 4}$ D$_{1–3}$ G$_{4}$ M$_{2}$ °सां. K$_{3. 4}$ B$_{1–3}$ D T$_{1}$ पुण्यं (for रम्यं).

3 T$_{1}$ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{1. 2}$ [इ]ह (for [अ]द्य). — ^{b}) D$_{5}$ transp. शक्यं and द्रष्टुं. Ś$_{1}$ K Dc D$_{1–3. 5}$ उत्तमं; B Dn D$_{4. 6}$ अद्भुतं; T$_{2}$ G$_{3}$ M$_{2}$ अच्युत (for अप्युत). — After 3, B D (except D$_{2. 3. 5}$) ins.:

675* एतद्दृश्यति देवानामाक्रीडं चरणाङ्कितम् ।
अतिक्रान्तोऽसि कौन्तेय कालशैलं च पर्वतम् ।

C. 3. 10822
B. 3. 139. 3
K. 3. 141. 3

समाधिं कुरुताव्यग्रास्तीर्थान्येतानि द्रक्ष्यथ ॥ ३
श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरं चैव पर्वतम् ।
यत्र माणिचरो यक्षः कुबेरश्चापि यक्षराट् ॥ ४
अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रचारिणः ।
तथा किंपुरुषा राजन्यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः ॥ ५
अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।
यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ॥ ६
तेषामृद्धिरतीवाद्भ्या गतौ वायुसमाश्च ते ।
स्थानात्प्रच्यावयेयुर्ये देवराजमपि ध्रुवम् ॥ ७
तैस्तात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः ।
दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ॥ ८
कुबेरसचिवाश्चान्ये रौद्रा मैत्राश्च राक्षसाः ।
तैः समेष्याम कौन्तेय यत्तो विक्रमणे भव ॥ ९
कैलासः पर्वतो राजन्पञ्चयोजनशतान्युत ।
यत्र देवाः समायान्ति विशाला यत्र भारत ॥ १०
असंख्येयास्तु कौन्तेय यक्षराक्षसकिंनराः ।
नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं प्रति ॥ ११
तान्विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च ।
रक्ष्यमाणो मया राजन्भीमसेनबलेन च ॥ १२
स्वस्ति ते वरुणो राजा यमश्च समितिंजयः ।
गङ्गा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ॥ १३

इन्द्रस्य जाम्बूनदपर्वताग्रे
शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे ।
गोपाययेमं सुभगे गिरिभ्यः
सर्वाजमीढापचितं नरेन्द्रम् ।
भवस्व शर्म प्रविविक्षतोऽस्य

[(L. 1) B1 Dn1 द्रक्ष्यसि. — (L. 2) Cf. 1d. B2 अतीव नमः (for आतक्रान्तोऽसि), and महागिरिं (for च पर्वतम्).]

4 T1 om. 1ab (cf. v.l. 2). — c) Ś1 K1. 2 D1 मणिचरो; K4 B De Dn D2–6 T2 G3. 4 माणिवरो. — d) B D (except D1–3. 5) चैव (for चापि).

5 b) B1–3 De Dn D4. 6 गंधर्वाः शीघ्रगामिनः; B4 M °र्वाः श्री(B4 स्त्री)विहारिणः; D1–3 T G °र्वाणां विहारिणां. — c) Ś1 K1. 2 चैव (for राजन्).

6 b) Ś1 K1. 2 तथा (for च ते). — c) K3 D5 T1 G1 M यक्षेंद्रा; De यक्षं तं. M पुरुषव्याघ्र (M2 °श्रेष्ठ). — d) Ś1 K1. 2 D1. 3 मणिभद्रम्.

7 a) Ś1 K2 B Dn D4–6 [अ]त्र (B2 [अ]थ); K1 De [अ]न्या; K3. 4 D1–3 M2 [अ]न्यान्; M1 [अ]न्यं (for [अ]द्या). — b) M जवे (for गतौ). D1–3 कुबेरेण समाश्च ते. — c) Ś1 K De D1–3. 5 हि; M च (for ये).

8 a) T2 G3. 4 बहु° (for बलि°). — d) Ś1 K3. 3 D1. 2 G2. 4 परमां; B4 उत्तमं (for परमं). K4 D3. 5 स समाधिं परां कुरु.

9 b) Ś1 K2 भारत (for राक्षसाः). — c) De समेष्यामि; D1–3. 5 °प्यसि. — d) B De Dn D4. 6 संयतो विक्रमे भव (Dn1. n2 विक्रमेण च); M1 युक्तो विक्रमणो भव.

10 a) Some N MSS. कैलाशः. — b) B1–3 D3 °शनोच्छ्रितः; B4 Dn D4. 6 G1 °समुच्छ्रितः; De °गतोच्छ्रितः; D1. 2 T2 G2–4 °शतायतः; T1 °गुणान्वितः; M1 °शतान्वितः.

11 d) De T2 G2–4 कुबेरभवनं.

12 a) Ś1 K1 तं (for तान्). B2 S कौंतेय (for पार्थाद्य). — b) S नियमेन (for च दमेन). — c) D1. 2 महाराज (for मया राजन्). — d) B1 (m as in text) भीमार्जुनबलेन च; T1 G1 °सेनेन भारत.

13 a) G1 इंद्रश्च (for स्वस्ति ते). T1 इंद्रः कुबेरो वरुणो. — b) Ś1 K पितृभिः सह; D1. 3 G2 M2 समितिंजय. — d) T1 G1 सर्वे स्वस्ति (G1 कालं) दिशंतु ते; T2 G2–4 M1 पर्वताश्च दिशंतु (M1 तथैव) ते. — After 13, K1. 2 B D (except D1–3. 5) ins.:

676* मरुतश्च सहाश्विभ्यां सरितश्च सरांसि च ।
स्वस्ति देवासुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ।
[(L. 2) B1 De विशां पतं (for महा°).]

14 a) B Dn D4. 6 °नदपर्वताद्वै. — c) K3. 4 B1 D1–3 गोपाययेमं त्वं; S गोपायैनं त्वं (for गोपाययेमं). K4 [s]सुरेभ्यः; T2 G2–4 रिपुभ्यः (for गिरिभ्यः). — d) Ś1 K B4 Dn1 D5 G4 सर्वाजमीढोपचितं (K3 °तिं); D1. 2 सदाजमीढं प्रथितं; T G2. 3 सर्वाजमीढापचितिं (G2 °तिर्). — e) K2 B De Dn D4–6 ददस्व; D2 T G भज° (for भव°). De S धर्मं (M1 धर्मात्) (for शर्म). De परिवेक्षतो. — After 14, N M1 ins.:

677* उक्त्वा तथा सागरगां स विप्रो
यत्तो भवस्वेति शशास पार्थम् ।
[(L. 1) Ś1 K1 तदा; M1 यथा. K1 गां सविता (for सागरगां). — (L. 2) Ś1 K1. 2 शशंस.]

शैलानिमाञ्शैलसुते नृपस्य ॥ १४
युधिष्ठिर उवाच ।
अपूर्वोऽयं संभ्रमो लोमशस्य
कृष्णां सर्वे रक्षत मा प्रमादम् ।
देशो ह्ययं दुर्गतमो मतोऽस्य
तस्मात्परं शौचमिहाचरध्वम् ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
ततोऽब्रवीद्भीममुदारवीर्यं
कृष्णां यत्तः पालय भीमसेन ।
शून्येऽर्जुनेऽसंनिहिते च तात
त्वमेव कृष्णां भजसेऽसुखेषु ॥ १६
ततो महात्मा यमजौ समेत्य
मूर्धन्युपाघ्राय विमृज्य गात्रे ।
उवाच तौ बाष्पकलं स राजा
मा भैष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

युधिष्ठिर उवाच ।
अन्तर्हितानि भूतानि रक्षांसि बलवन्ति च ।
अग्निना तपसा चैव शक्यं गन्तुं वृकोदर ॥ १
संनिवर्तय कौन्तेय क्षुत्पिपासे बलान्वयात् ।
ततो बलं च दाक्ष्यं च संश्रयस्व कुरूद्वह ॥ २
ऋषेस्त्वया श्रुतं वाक्यं कैलासं पर्वतं प्रति ।
बुध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ॥ ३
अथ वा सहदेवेन धौम्येन च सहाभिभो ।

C. 3. 10843
B. 3. 140 4
K. 3. 142. 4

— Thereafter Śi K1. 2 ins. a colophon. — On the other hand, S ins. after 14 (M1, after 677*):

678* शिवप्रदा सर्वसरित्प्रधाने
सभ्रातृकस्येह युधिष्ठिरस्य ।

15 G1. 4 om. the ref. — [b]) B Dn1 D4–6 ins. च after कृष्णां. T1 G1. 2. 4 प्रमादः. — [c]) Śi K Dc2 D1–3. 5 दुर्गमो वै (for दुर्गतमो).

16 Śi K1 T1 G1 M2 om. the ref. — [c]) Śi K1. 3. 4 D1–3 गते (for शून्ये). — [d]) Śi K3 D2. 3 कृष्णा (for कृष्णां). K2 B D (except D1–3) T2 (by corr.) G3 त्वामेव कृष्णा भजते भयेषु.

17 [a]) B Dn D4. 6 सयमौ (for यमजौ). — [b]) G2 M2 विमृश्य. Śi K B1. 3 D1–3. 5 T1 G1 नेत्रे; G2 गात्रैः. — [c]) T2 (before corr.) G4 तान् (for तौ). T2 G3. 4 हि (for स). — [d]) K4 B2 Dc मा भष्टमागच्छतमा(K4 चा)प्रमत्तौ; D5 मा भैष्टमागच्छतमप्रमादं; T1 G1. 2. 4 M मा भैष्टं चागच्छत चाप्रमत्ताः (T1 °तमाप्रमादाः; G2. 4 °तमाप्रमत्ताः); T2 (before corr.) मा भैष्टं चागच्छतमप्रमत्तौ.

Colophon om. in D5; Śi K1. 2 read it after st. 14 of this adhy.; B1 reads it in marg. — *Major parvan:* Śi K1. 2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1 B1. 3. 4 Dc Dn2 D3 तीर्थयात्रा. K3 B2 D1. 2 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* K B4 D1–3 गन्धमादनप्रवेशः; T1 कैलासगिरिप्रवेशः; M2 मन्दरगिरिप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn3 139; Dn1. n2 138; D1 147; S 142 (G4 140 [as in text]; M2 144). — *Śloka no.:* Dn 20; D1 18.

141

1 [b]) K4 प्रभवंति (for बल°). B2. 3 Dn D4. 6 बलवंति महांति च.

2 [a]) K1. 2 Dc D1–3 संनिवर्तस्व; T1 G1 °धापय. — [b]) Śi K1. 2 G1 क्षुत्पिपास(sic)बलान्वयात्; K3. 4 B D T2 G2. 3 °से बलाश्रयात्. — [c]) K3. 4 D1–3. 5 तपो (for ततो). — [d]) B Dn D4. 6 वृकोदर (for कुरू°).

3 [a]) Śi K D1–3. 5 श्रुतं त्व(D1. 2 म)या लोमशस्य. — D2 om. 3[c]–4[b]. — [c]) T1 प्रविश्य; M2 प्रपत.

4 D2 om. 4[ab] (cf. v.l. 3). — [b]) D1 [ए]व (for च). B1. 4 Dc महात्मना; B2. 3. 4m Dn D4. 6 समं विभो; D3

C. 3. 10843
B. 3. 140. 4
K. 3. 142. 4

सूदैः पौरोगवैश्चैव सर्वैश्च परिचारकैः ॥ ४
रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्लेशासहाः पथि ।
सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्तस्वायतेक्षण ॥ ५
त्रयो वयं गमिष्यामो लघ्वाहारा यतव्रताः ।
अहं च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः ॥ ६
ममागमनमाकाङ्क्षन्गङ्गाद्वारे समाहितः ।
वसेह द्रौपदीं रक्षन्यावदागमनं मम ॥ ७

भीम उवाच ।

राजपुत्री श्रमेणार्ता दुःखार्ता चैव भारत ।
व्रजत्येव हि कल्याणी श्वेतवाहदिदृक्षया ॥ ८
तव चाप्यरतिस्तीव्रा वर्धते तमपश्यतः ।
किं पुनः सहदेवं च मां च कृष्णां च भारत ॥ ९
रथाः कामं निवर्तन्तां सर्वे च परिचारकाः ।
सूदाः पौरोगवाश्चैव मन्यते यत्र नो भवान् ॥ १०
न ह्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् ।
शैलेऽस्मिन्नाक्षसाकीर्णे दुर्गेषु विषमेषु च ॥ ११
इयं चापि महाभागा राजपुत्री यतव्रता ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र नोत्सहेद्विनिवर्तितुम् ॥ १२
तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।
न जातु विनिवर्तेत मत्तो ह्यहमस्य वै ॥ १३
अपि चात्र महाराज सव्यसाचिदिदृक्षया ।
सर्वे लालसभूताः स्म तस्माद्यास्यामहे सह ॥ १४
यद्यशक्यो रथैर्गन्तुं शैलोऽयं बहुकन्दरः ।
पद्भिरेव गमिष्यामो मा राजन्विमना भव ॥ १५
अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्ष्यति ।
इति मे वर्तते बुद्धिर्मा राजन्विमना भव ॥ १६
सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दिकरावुभौ ।
दुर्गे संतारयिष्यामि यद्यशक्तौ भविष्यतः ॥ १७

सहैव भो; D_8 तथा विभो (for सहा°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_1 धौम्येन सहिता प्र(T₁ -भि)भो; G_2 धौम्येन सह कृष्णया. — [c]) Cf. 10[c], 28[c]. K_4 $D_{1.2}$ सूदैः (as in text); the rest सूनैः. — $Ś_1$ om. (hapl.) 4[d]-6[c].

5 $Ś_1$ om. 5 (cf. v.l. 4). — [cd]) $K_{3.4}$ एतैस् (for सर्वैस्). K_4 तु; M_2 तां (for त्वं). S वीर (for भीम). Dc $D_{1.2.3.5}$ (the latter two marg. as in text) निवर्त सहितैः (D₁.₂ °तः) सर्वैर्यावद्वयमिहागताः.

6 $Ś_1$ om. 6[abc] (cf. v.l. 4). — [b]) T_2 G_{2-4} धृत° (for यत°).

7 [a]) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ समा° (for ममा°). — [c]) T_1 वसेस्तु; G_1 °स्त्वं (for °ह). $K_{3.4}$ रक्ष (for रक्षन्). — [d]) K_3 D_2 चा(D₂ आ)गमनात्.

8 $Ś_1$ K_1 G_1 भीमसेन उ° ($Ś_1$ G_1 om. उ°). — [d]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ °वाहनकांक्षया. — After 8, M_1 ins.:

679* अपश्यन्नीह तं वीरमेवमेषा सुदुःखिता ।
किं पुनर्नकुलं त्वां च तं च वीरं धनंजयम् ।

9 [b]) B D_{c1} Dn $D_{8.5.6}$ T_2 G_{2-4} M_2 वर्तते; D_8 पर्व°; T_1 G_1 विद्य° (for वर्ध°). — After 9[ab], N ins.:

680* गुडाकेशं महात्मानं संग्रामेष्वपलायिनम् ।

— T_1 G_1 om. 9[cd].

10 [a]) K_1 B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 (after corr.) G_3 द्विजाः; $D_{1.2}$ यथा-; T_2 (before corr.) तथा (for रथाः). D_{c2} D_{n3} M_2 कामान्; T_2 (before corr.) $G_{3.4}$ कथं (for कामं). — [c]) Cf. 4[c], 28[c]. K_{1-3} B Dn D_{1-5} S सूनाः (for सूदाः). Cf. 4. 4. 2[c], 4[d]. — [d]) T_2 $G_{3.4}$ मन्यंते. M_1 यदि (for यत्र). M_2 वै (for नो). $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ यत्र वै (D₁.₂ °था वा; D_3 °त्र वा) मन्यते भवान्; B Dn $D_{4.6}$ यं च मन्येत नो भवान्.

11 [c]) T_1 G_1 राक्षसैः कीर्णं (for राक्षसा°).

12 [a]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ पांचाली च (for इयं चापि). T_2 G_{2-4} महाराज. — [b]) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ $G_{1.2}$ पतिं (for यतं). — [c]) $K_{3.4}$ $D_{1.2.5}$ त्वदृते; S त्वां विना. — [d]) D_3 नोत्सहेद्वै निवर्तितुं; S नोत्सहेत निव°.

13 [d]) B D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 मनोज्ञो (for मत्तो). T G [s]स्मि (for हि). $T_{1.2}$ (before corr.) G अद्य (for अस्य). M_2 मनो ह्यस्य विषीदति.

14 [a]) Dc महाभागा. — [d]) T G_{2-4} वयं (for सह).

15 [d]) =16[d]. M_1 हि भूः; M_2 [अ]भिभूः (for भव). T_2 G_{2-4} तस्मात्किं भविता भयं.

16 $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.5}$ om. (hapl.) 16. — [c]) T_1 रक्षामि; T_2 (before corr.) G_4 M वक्ष्यामि; $G_{1.2}$ रक्ष्यामि (for वहिष्ये). — [b]) K_3 शक्ष्यते; Dc $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{1.4}$ शक्यते. — [d]) =15[d]. M_1 हि भूः; M_2 [अ]भिभूः (for भव).

17 [a]) T_2 G_{2-4} महावीर्यौ (for तथा वीरौ). — [b])

युधिष्ठिर उवाच ।
एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्धताम् ।
यस्त्वमुत्सहसे वोढुं द्रौपदीं विपुलेऽध्वनि ॥ १८
यमजौ चापि भद्रं ते नैतदन्यत्र विद्यते ।
बलं च ते यशश्चैव धर्मः कीर्तिश्च वर्धताम् ॥ १९
यस्त्वमुत्सहसे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ।
मा ते ग्लानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।
ततः कृष्णाब्रवीद्वाक्यं प्रहसन्ती मनोरमा ।
गमिष्यामि न संतापः कार्यो मां प्रति भारत ॥ २१

लोमश उवाच ।
तपसा शक्यते गन्तुं पर्वतो गन्धमादनः ।
तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योक्ष्यामहे वयम् ॥ २२
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पार्थिव ।
अहं च त्वं च कौन्तेय द्रक्ष्यामः श्वेतवाहनम् ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।
एवं संभाषमाणास्ते सुबाहोर्विषयं महत् ।
ददृशुर्मुदिता राजन्प्रभूतगजवाजिमत् ॥ २४
किराततङ्गणाकीर्णं कुणिन्दशतसंकुलम् ।
हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्वाश्चर्यसमाकुलम् ॥ २५
सुबाहुश्चापि तान्दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्णत ।
विषयान्ते कुणिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकम् ॥ २६
तत्र ते पूजितास्तेन सर्व एव सुखोषिताः ।
प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति ॥ २७
इन्द्रसेनमुखांश्चैव भृत्यान्पौरोगवांस्तथा ।
सूदांश्च परिबर्हं च द्रौपद्याः सर्वशो नृप ॥ २८

C. 3. 1086ff
B. 3. 140. 28
K. 3. 142. 28

K₂. ₃ M₁ माद्रीनंदकरौ; D₅ ममानंद°; T G माद्र्यानंद°. B₄ S (except G₁. ₂) [इ]मौ (for [उ]भौ). — [d]) B₁. ₃ Dn D₄. ₆ T₂ G₃ यत्रा° (for यद्य°).

18 [c]) Cf. 20[a]. K₂ B Dn D₄–₆ T₂ G₃ यत् (for यस्). B₄m D₁–₃ नेतुं (for वोढुं). — [d]) Dc पांचालीं (for द्रौपदीं). Ś₁ K₃. ₄ विषमे (for विपुले). B₂ Dn D₄. ₆ पांचालीं च यशस्विनीं; B₃ द्रौपदीं विपुलेक्षणां; B₄m भ्रातरौ सह कृष्णया; D₅ द्रौपदीं विषमेष्वपि.

19 [b]) Ś₁ K D₁. ₃. ₅ अन्यस्य (for अन्यत्र). Ś₁ K₂ वर्धते (for विद्य°). — [c]) B₂. ₄ Dn D₄. ₆ तव (for च ते).

20 [a]) Cf. 18[c]. B Dn D₄. ₆ G₁ यत् (for यस्). Ś₁ K₁. ₂ B₂ वोढुं (for नेतुं). — [b]) K₂ द्रौपदीं विपुलेऽध्वनि (= 18[d]); D₁. ₂ भ्रातरौ कृष्णया सह. — [d]) M₂ परिश्रमः (for परा°).

21 [b]) Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ मनोरमं; B₄ मनोहरा. — [c]) T₁ G₁ संदेहः (for °तापः).

22 [b]) Ś₁ K₁. ₂ D₁. ₂ पर्वते °मादने; B Dc Dn D₃–₆ पर्वतं °मादनं. — B₂ om. 22[c]–25[b].

23 B₂ om. 23 (cf. v.l. 22). — [b]) S पांडव (for पार्थिव).

24 B₂ om. 24 (cf. v.l. 22). K₄ G₂. ₄ om. the ref. — [b]) Ś₁ K D₁–₃. ₅ सुबाहोर्नगरं; B Dn D₄. ₆ सुबाहु-विषयं. — [c]) T₁ विविशुर्; G₁ प्राप्ताश्च (for ददृशुर्).

25 B₂ om. 25[ab] (cf. v.l. 22). — [a]) K₁. ₂ B₁ D₅ किराततंक(B₁ °जंग)णाकीर्णं; K₄ किरातगणसंकीर्णं; D₁. ₂ T G₂–₄ M₂ तं किरातगणा(G₄ °शना)कीर्णं; G₁ M₁ तत्किरात-गणा°. — [b]) Ś₁ K₃ B₁ Dc कुलिंद°; K₁. ₂ B₂. ₄ Dn D₃–₆ पुलिंद° (for कुणिन्द°). — D₃ M₁ om. (hapl.) 25[cd]. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ हिमवत्यचले जुष्टं; D₁. ₂. ₄ °वत्परमै-र्जुष्टं; G₁ °वत्त्रिदशैर्जुष्टं. — [d]) G₂ °समन्वितं.

26 [b]) Dc प्रत्यपूजयत्; B₃ D₂. ₅ प्रत्यगृह्णत. D₁ पूज-यामास भारत. — [c]) Ś₁ K₂. ₃ B₁. ₃ Dc Dn D₃–₆ G₄ कुलिंदानां; K₁ B₂. ₄ T₂ (by corr.) G₃ पुलिंदानां. M₂ वमध्वमिति चोवाच.

27 [a]) B₂–₄ D (except D₁–₃. ₅) M₂ ततस् (for तत्र).

28 [a]) B₁–₃ Dn D₄. ₆ M₂ चापि (for चैव). — [c]) Cf. 4[c], 10[c]. Ś₁ K₁–₃ T₂ G₂. ₃ M₂ सूतांश्च (for सूदांश्च). Ś₁ K₂ B₂ पारिबर्हं; K₄ D₁–₃ परिचारान्; B₁. ₄ Dc Dn D₄–₆ T₁ G₄ पा(B₁ Dc₂ D₄ T₁ प)रिबर्हान्. — [d]) Ś₁ सहगो (for सर्वशो). M₂ तथा (for नृप). T G M₁ द्रौपद्याः सर्वमेव हि (T₁ G₁ च).

29 [a]) M₂ रथान् (for राज्ञः). Ś₁ K₂ B Dc Dn D₄. ₅ कुलिंदाधिपतेः; K₁ D₃ पुलिंदा°; D₆ कुलिंदनृपतेः. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ महावीरा.

30 G₄ om. 30. — [b]) B₁. ₃ कृष्णामादाय पांडवाः. — [c]) T₁. ₂ (before corr.) G₁. ₂ तस्मिन्देशे (for तस्माद्दे-शात्). K₂. ₃ Dc₂ D₁–₃. ₅ संप्रहृष्टा.

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁ Dn₂ T G₂–₄ M₁ आरण्य. — *Sub-parvan:* D₂. ₃ M₂ तीर्थयात्रा

C. 3. 10868
B. 3. 140. 28
K. 3. 142. 28

राज्ञः कुणिन्दाधिपतेः परिदाय महारथाः ।
पद्भिरेव महावीर्या ययुः कौरवनन्दनाः ॥ २९
ते शनैः प्राद्रवन्सर्वे कृष्णया सह पाण्डवाः ।
तस्मादेशात्सुसंहृष्टा द्रष्टुकामा धनंजयम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

१४२

युधिष्ठिर उवाच ।
भीमसेन यमौ चोभौ पाञ्चालि च निबोधत ।
नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान्वनेचरान् ॥ १
दुर्बलाः क्लेशिताः स्मेति यद्ब्रवीथेतरेतरम् ।
अशक्येऽपि व्रजामेति धनंजयदिदृक्षया ॥ २
तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ।
यच्च वीरं न पश्यामि धनंजयमुपान्तिके ॥ ३
तस्य दर्शनतृष्णं मां सानुजं वनमाश्रितम् ।
याज्ञसेन्याः परामर्शः स च वीर दहत्युत ॥ ४
नकुलात्पूर्वजं पार्थं न पश्याम्यमितौजसम् ।
अजेयमुग्रधन्वानं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ५
तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च ।
चरामि सह युष्माभिस्तस्य दर्शनकाङ्क्षया ॥ ६
पञ्च वर्षाण्यहं वीरं सत्यसंधं धनंजयम् ।
यन्न पश्यामि बीभत्सुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ७
तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
न पश्यामि महाबाहुं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ८
कृतास्त्रं निपुणं युद्धे प्रतिमानं धनुष्मताम् ।

(followed by गंधमादनप्रवेश in D2. 3). K1 D1. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा, followed by गन्धमादनप्रवेश; and K3. 4 B De Dn1. n3 D4. 6, likewise, only गंधमादनप्रवेश. — *Adhy. name:* T2 G3 परिवर्हनिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Dn3 M1 140; Dn1. n2 139; D1 148; T G 143; M2 145. — *Śloka no.:* Dn1 D1 29; Dn2. n3 30

142

1 B3 om. 1ab. — a) S (except M2) चैव (for चोभौ). — b) Ś1 K1. 2 निबोध मे. — c) T2 G3. 4 दुःखस्य (for भूत°).

2 a) Ś1 K3 D1–3. 5 दुर्बलैः (for °लाः). Ś1 K1. 2 स्मेह (for स्मेति). — b) K1 B1m. 2 Dn2 D4. 6 T2 (after corr.) G3 यद्ब्रु(B2 °ब्र)वामें; K3 D1–3. 5 यद्ब्रूम ह्ं; K4 गच्छाम ह्ं; Dn1 यद्ब्रवामें; Dn3 यद्ब्रजामें; T1. 2 (before corr.) G4 यद्ब्रवीतें (for यद्ब्रवीथें). Ś1 K2 यद्ब्रूयां योगमात्मनः; B1. 3. 4 De यद्ब्रूतान्योन्यमात्मना. — c) K4 अशक्येस्मिन्; G1 अशक्योपि. Ś1 K2 G4 व्रजामि; K1. 3. 4 B D व्रजामः (for व्रजाम). K1. 3. 4 De D2. 3 [अ]द्य; B Dn D1. 4. 6 यत्; D5 [अ]त्र (for [इ]ति). — d) B4 °दिदृक्षवः.

3 d) B1–3 Dn D4. 6 उपांतिकात्. B4 फाल्गुनं तमिहागतं.

4 a) Ś1 K2 D1. 2 °तृष्णार्तः; K1 °तृष्णांतः; K3. 4 °तृष्णा मां; B2 °तृष्णं वै; B3 °दृष्टं मां; D3 °तुष्ट्या मां. S तस्यादर्शनतप्तं मां. — b) Ś1 K1. 2 D1 मानुजो, and आस्थितः. B2 T2 G2–4 आश्रितं (for आस्थितम्). — d) T1 G1 ह (for च). T1 G1 वीरा; G2 वीरान् (for वीर). D5 [अ]दहत्पुरा (for °त्युत). D1. 2 तेन तप्ये वृकोदर (= 5d).

5 a) T2 G2–4 बालं (for पार्थं). — b) Ś1 K B4 D1–3. 5 M2 श्वेताश्वम् (for न पश्यामि). — c) Ś1 K1–3 D1–3. 5 यन्न पश्यामि बीभत्सुं; K4 न वः पश्यामि तं येन. — 5d = 7d.

6 G2 M2 om. (hapl.) 6-7. K3 D2. 3 transp. 6 and 7. — a) T1 तत्तीर्थान्याचरिष्यामि; T2 G1. 3. 4 M1 तीर्थानि च चरिष्यामि.

7 G2 M2 om. 7 (cf. v.l. 6). K3 D2. 3 transp. 6 and 7. — b) Ś1 K मत्तमातंगगामिनं. — 7d = 5d.

8 K2 D5 G4 M2 om. (hapl.) 8; K4 D2 G1. 3 M1 om. (hapl.) 8-9.

9 K4 D2 G1. 3 M1 om. 9 (cf. v.l. 8). — c) K1 B4 D3 नरश्रेष्ठ; K2 B1–3 Dn D4–6 कुरुश्रेष्ठं (K2 Dn1. n2 D4 °ष्ठ); K3 धनुःश्रेष्ठ.

न पश्यामि नरश्रेष्ठं तेन तप्ये वृकोदर ॥ ९
चरन्तमरिसंघेषु कालं क्रुद्धमिवान्तकम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनंजयम् ॥ १०
यः स शक्रादनवरो वीर्येण द्रविणेन च ।
यमयोः पूर्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ॥ ११
दुःखेन महताविष्टः स्वकृतेनानिवर्तिना ।
अजेयमुग्रधन्वानं तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १२
सततं यः क्षमाशीलः क्षिप्यमाणोऽप्यणीयसा ।
ऋजुमार्गप्रपन्नस्य शर्मदाताभयस्य च ॥ १३
स तु जिह्मप्रवृत्तस्य मायया भिजिघांसतः ।
अपि वज्रधरस्यापि भवेत्कालविपोपमः ॥ १४
शत्रोरपि प्रपन्नस्य सोऽनृशंसः प्रतापवान् ।
दाताभयस्य बीभत्सुरमितात्मा महाबलः ॥ १५
सर्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽरीणां प्रमर्दिता ।
आहर्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां नः सुखावहः ॥ १६
रत्नानि यस्य वीर्येण दिव्यान्यासन्पुरा मम ।
बहूनि बहुजातानि यानि प्राप्तः सुयोधनः ॥ १७
यस्य बाहुबलाद्वीर सभा चासीत्पुरा मम ।
सर्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ॥ १८
वासुदेवसमं वीर्ये कार्तवीर्यसमं युधि ।
अजेयमजितं युद्धे तं न पश्यामि फल्गुनम् ॥ १९
संकर्षणं महावीर्यं त्वां च भीमापराजितम् ।
अनुजातः स वीर्येण वासुदेवं च शत्रुहा ॥ २०
यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरंदरः ।
जवे वायुर्मुखे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ॥ २१
ते वयं तं नरव्याघ्रं सर्वे वीर दिदृक्षवः ।

C. 3. 10892
B. 3. 141. 22
K. 3. 143. 23

---

10 [b]) B_{2-4} D (except Dc) काले (for कालं). S क्रुद्धं कालमिवानघ. — G_4 om. 10^{cd}.

11 [a]) Dn_2 D_3 om. स. D_5 तु (for स). S °वमो (for °वरो). — [b]) K_4 S च बलेन; Dc_2 विनयेन (for द्रवि°). — After 11, S (except M_2) ins.:

681* नारायणसमो युद्धे सत्यसंधो दृढव्रतः ।
तं ममापश्यतो भीम न शान्तिर्हृदयस्य वै ।

[(L. 2) M_1 अपश्यतोश्च तं (for तं ममापश्यतो). T_1 G_1 M_1 मे (for वै).]

12 [b]) K_1 [अ]नवर्तिनः; K_4 G_1 [अ]नुवर्तिना; D_1 [अ]भिवर्तिना; D_3 T_1 [अ]तिवर्तिना; M_1 निवर्तिना (for [अ]निवर्तिना). B Dc Dn D_{4-6} M_1 तं न पश्यामि फा(M_1 फ)ल्गुनं; G_2 चिंतयामि दिवानिशं. — S (except M_2) om. 12^{cd}. — [d]) D_{1-3} न तं (by transp.). $Ś_1$ K_1 फलगुणं; K_3. 4 D_{1-3} फाल्गुनं (for फ°). B Dc Dn D_{4-6} तेन तप्ये वृकोदर (= 7^d, 8^d, 9^d).

13 [a]) T_1 $G_{1.2}$ च; T_2 $G_{3.4}$ तु (for यः). — [c]) T G ऋजुमार्ग° (T_1 °र्गः); M_1 °रार्ति (for मार्ग°). B_4 M_2 -प्रवृत्तस्य (for -प्रपन्नस्य). — K_4 om. (hapl.) 13^d–15^a. — [d]) $Ś_1$ K (K_4 om.) Dc Dn_3 $D_{1-3.5}$ भयेषु (for [अ]भयस्य). K_3 Dc D_3 यः; B_4 T_1 G_1 M_2 वै; D_5 सः (for च).

14 K_4 om. 14 (cf. v.l. 13); $Ś_1$ $K_{1.2}$ om. (hapl.) 14^b–15^a. — [b]) T_2 $G_{3.4}$ [अ]प°; G_2 [अ]पि; M_1 वि- (for [अ]भि-). T_2 $G_{2.3}$ °जिघांसकः. — [c]) K_3 Dc $D_{1-3.5}$ [आ]जौ; T_2 G_{2-4} [अ]थ (for the second [अ]पि).

15 $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ om. 15^a (cf. v.l. 13, 14). — [a]) K_3 B_1 $D_{1-3.5}$ T_1 G_1 M सुरैर्; T_2 G_{2-4} अरैर् (for शत्रोर्). K_3 अभ्यपिप°; Dc अप्यभिप° (for अपि प्रप°). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ स्वा($Ś_1$ स्व)नृशंस्यः; K_3 स्वानृशंस्यात्; K_4 नृशंसस्य; Dc योनृशंसः. — [d]) T G अदीनात्मा (for अमितात्मा).

16 G_4 om. 16^{ab}. — [a]) $Ś_1$ K B_3 Dc D_{1-3} संश्रयो; D_5 संशये (for आश्रयो).

17 [ab]) $Ś_1$ सर्वाणि (for रत्नानि). $K_{1.2}$ transp. रत्नानि and दिव्यानि. $Ś_1$ रत्नानि; Dn_2 दिव्यश्च; T $G_{3.4}$ दीप्तानि (for दिव्यानि). — [c]) B_{2-4} D (except D_3) $G_{1.4}$ बहुजातीनि. — [d]) $Ś_1$ K प्राप (for प्राप्तः).

19 G_4 om. 19^{ab}. — [c]) B Dn $D_{4.5}$ अमितं (for अजितं). — [d]) D_3 M न तं (by transp.). N (except $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1) फाल्गुनं.

20 [c]) K_4 B D (except $D_{3.5}$) M_2 अनुयातः. K_3 B D (except $D_{1.2.5}$) G_1 M_2 स्व°; K_4 तु (for स). T_2 G_3 अनुजातस्य वीर्येण.

21 B_3 om. 21^{ab}. — [a]) T $G_{3.4}$ M_2 तस्य; G_2 ना° (for य°). — [b]) $Ś_1$ $B_{1.2}$ Dc $D_{1-3.5}$ M_2 स्वभावे (for प्र°). $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ वा (for च).

22 [a]) T_1 G_1 वयं चैते (for ते वयं तं). K_1 ते; B_1 हि; Dc तु (for तं). — [b]) $B_{1.3}$ Dc D_5 T_2 $G_{1.3.4}$ M वीरं; D_3 वीरा (for वीर). $D_{1.2}$ G_2 दिदृक्षया. — [c]) $Ś_1$ प्रवेक्ष्यावो; B_1 T_1 $G_{1.4}$ °क्ष्याम.

10892
141. 22
143. 23

प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२
विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः ।
तं सदाध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम् ॥ २३
कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
पद्भिरेव गमिष्यामस्तप्यमाना महत्तपः ॥ २४
नातप्ततपसा शक्यो देशो गन्तुं वृकोदर ।
न नृशंसेन लुब्धेन नाप्रशान्तेन भारत ॥ २५
तत्र सर्वे गमिष्यामो भीमाजुनपदैषिणः ।
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशाः सह विप्रैर्महाव्रतैः ॥ २६
मक्षिकान्मशकान्दंशान्व्याघ्रान्सिंहान्सरीसृपान् ।
प्राप्नोत्यनियतः पार्थ नियतस्तान्न पश्यति ॥ २७
ते वयं नियतात्मानः पर्वतं गन्धमादनम् ।
प्रवेक्ष्यामो मिताहारा धनंजयदिदृक्षवः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

१४३

वैशंपायन उवाच ।
ते शूरास्तधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १
परिगृह्य द्विजश्रेष्ठाञ्श्रेष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
पाञ्चालीसहिता राजन्प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २
सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।

23 [ab]) T2 G1. 3 विशालबदरी. Ś1 K D1–3. 5 M2 यत्र (for नर-; K3 D2 om. [hapl.] one यत्र). — [d]) Ś1 K1. 2 D5 द्रक्ष्यामि.

24 [b]) Dn D4–6 अभिसेवितां; G अभिसंवृतां. — [c]) Ś1 K1. 2 पद्भ्याम् (for पद्भिर्), and °भ्यामि (for °भ्यामस्). — [d]) Ś1 K1. 2 De तप्यमानो.

25 [ab]) K3. 4 B De Dn D3–6 T1 M न स (Dc2 Dn D4. 6 च) यानवता; D1. 2 न मया भवता; G1 मनसा भवता (for नातप्त°). Ś1 K1. 2 शक्यं (for शक्यो). M1 transp. शक्यो and गन्तुं. Ś1 K1. 2 देशं गंतुं; B1–3 Dn D4. 6 गंतुं देशो (by transp.). De कथंचन (for वृको°). — [c]) G4 नृशंसेन च लु°.

26 [a]) M ततः (for तत्र). — [b]) B1–3 D (except D1–3. 5) °गवे° (for °पदै°). — G4 om. 26[cd]. — [d]) B2–4 Dn D4. 6 सार्धं (for सह). Ś1 K B4 D1–3. 5 M2 महात्मभिः (for °व्रतैः).

27 [a]) K3. 4 B D (except D1–3. 5) मक्षिका- (for °कान्). Ś1 K2 पक्षिकान्दंशान्; B Dn D4. 6 °दंशमशकान् (for मशकान्दंशान्). — [b]) Ś1 K2 D1. 2 सिंहव्याघ्रान्; K1. 4 Dn D4. 6 सिंहान्व्याघ्रान् (by transp.); K3 सिंहान्व्याघ्र°; B4 Dc D5 सिंहव्याघ्र°; D3 ऋक्षान्व्याघ्रान्. — [d]) Ś1 K2 नियमस् (for नियतस्). T1 G4 तन् (for तान्). T1 निधावति (for न पश्यति).

28 [a]) Ś1 K1 प्रयतात्मानः; T1 G4 M2 संयता°; G1 संहिता°; G2 संशिता°. — [d]) K Dn1 D1–3 T1 G1 °दिदृक्षया.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B D T2 G3 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (D1 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश; D5 T2 G3 गंधमादन). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 140 (Dn3 141); D1 149; S 144 (M2 146). — *Śloka no.:* Dn D1 28.

☞ After adhy. 142, B D (except D1–3) ins. an addl. adhy. given in App. I (No. 16).

143

1 [a]) K3. 4 D4 S (except G4 M2) वीराः; D5 शूल- (for शूराः). Dn3 बद्धधन्वानः; D5 वरध°; T1 पांडवा राजन्; T2 G2–4 सज्जध°; G1 समवर्तत; M आत्तध° (for ततध°). — [b]) T1 M तुणा°; T2 G2–4 तूणी° (for तूण°).

2 After 2[a], D3 reads 4[b]–5[c] for the first time, *repeating* the lines in their proper place. — [b]) Dn1. n2 ज्येष्ठाः (for श्रेष्ठाः). — D5 om. 2[cd].

3 T1 om. 3[c]–4[f]; G4 om. 3[ef]. — [c]) T2 G (G4

वृक्षांश्च बहुलच्छायान्ददृशुर्गिरिमूर्धनि ।
नित्यपुष्पफलान्देशान्देवर्षिगणसेवितान् ॥ ३
आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाशनाः ।
चेरुरुच्चावचाकारान्देशान्विषममंकटान् ।
पश्यन्तो मृगजातानि बहूनि विविधानि च ॥ ४
ऋषिसिद्धामरयुतं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम् ।
विविशुस्ते महात्मानः किंनराचरितं गिरिम् ॥ ५
प्रविशत्स्वथ वीरेषु पर्वतं गन्धमादनम् ।
चण्डवातं महद्घर्षं प्रादुरासीद्दिशां पते ॥ ६
ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबहुलो महान् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव तमसावृणोत् ॥ ७
न स्म प्रज्ञायते किंचिदावृते व्योम्नि रेणुना ।
न चापि शेकुस्ते कर्तुमन्योन्यस्याभिभाषणम् ॥ ८
न चापश्यन्त तेऽन्योन्यं तमसा हतचक्षुषः ।
आकृष्यमाणा वातेन साश्मचूर्णेन भारत ॥ ९
द्रुमाणां वातभग्नानां पततां भूतले भृशम् ।
अन्येषां च महीजानां शब्दः समभवन्महान् ॥ १०
द्यौः स्वित्पतति किं भूमौ दीर्यन्ते पर्वता नु किम् ।
इति ते मेनिरे सर्वे पवनेन विमोहिताः ॥ ११
ते यथानन्तरान्वृक्षान्वल्मीकान्विषमाणि च ।
पाणिभिः परिमार्गन्तो भीता वायोर्निलिल्यिरे ॥ १२
ततः कार्मुकमुद्यम्य भीमसेनो महाबलः ।
कृष्णामादाय संगत्या तस्थावाश्रित्य पादपम् ॥ १३
धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १४
नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
वृक्षानासाद्य संत्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ १५
मन्दीभूते च पवने तस्मिन्नजसि शाम्यति ।
महद्भिः पृषतैस्तूर्णं वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १६
ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वन्त्यः समन्ततः ।

C. 3. 10981
B. 3. 143. 19
K. 3. 145. 19

---

om.) दिव्य- (for नित्य-). Dc T_2 G_3. 3 -फलोपेत (for -फलान्देशान्). — [f]) $Ś_1$ K_1. 2 देवगंधर्व°.

4 T_1 om. 4 (cf. v.l. 3). — [b]) $Ś_1$ K_1. 2 D (except D_{1-3}) °शिनः (for °शनाः). — [d]) $Ś_1$ K_1. 2 D_1. 2 विषय- (for विषम-). B_1 (m as in text). 3 S (T_1 om.) -कंटकान् (for -संकटान्). — [e]) D_1. 2. 4. 6 मृगजातीनि; D_3 °यूथानि; D_5 °जालानि. — [f]) M विविधानि बहूनि च.

5 [d]) T_2 G_3 शिरं; G_4 शुभं (for गिरिम्). $Ś_1$ K $D_{1-3.6}$ हिमवंतं महागिरिं.

6 [a]) K_3 च; D_1 [अ]पि; T_1 G_1 [ए]व (for [अ]थ). — [c]) K_4 T_1 G_1 महावर्षं. — [d]) $Ś_1$ K_1 महीं (for विशां).

7 [a]) $Ś_1$ G_3 M समुद्भूतः. — [c]) B_{2-4} चांतरीक्षं; T_2 G_3. 4 अंतरिक्षं (om. च). — [d]) T_1 दिशश्च (for द्यां चैव). B Dc Dn D_4. 6 T_2 G_3 सहसा (for तमसा). $Ś_1$ K D_3. 5 दिशश्चैव समावृणोत्.

8 [a]) T_1 सं-; G_2 च; G_4 तत् (for स्म). — [c]) B_4 D (except $D_{1-3.5}$) तत् (for ते). — [d]) Dc अन्योन्यं प्रति; T G_3 अन्योन्यस्यापि (for °स्याभि-).

9 [a]) K_3 B Dn D_{4-6} [अ]पश्यंस्ततो; K_4 Dc [अ]पश्यंश्च ते (for [अ]पश्यन्त ते). S (except M_3) न चान्योन्यमपश्यंत (T_1 G_1 °तः). — [b]) B D (except D_1. 2) [आ]वृत° (for हत°). — [c]) $Ś_1$ K_1. 3. 4 आक्रम्यमाणा; D_1 प्रमृद्य°; D_2 प्रमृज्य°; D_3 प्रसृज्य°. — [d]) D_5 G_1 M_3 साश्मपूर्णेन.

10 [b]) N (except D_3) M_2 [ऽ]निशं (for भृशम्).

11 [a]) B_1 किं पततां (for पतति किं). B_{2-4} D (except $D_{1-3.5}$) M भूमिर् (for भूमौ). — [b]) B_3 Dn D_4. 6 T_2 G_3 दीर्यते पर्वतो. $Ś_1$ K D_5 ध्रुवं; M_1 च किं (for नु किम्). — [d]) B D_4. 6 [अ]भि-; Dn [अ]पि (for वि-).

12 [a]) D_5 तद् (for ते). K_2 B Dc D_6 पथा° (for यथा°).

13 [a]) B D_{c1} Dn D_4. 6 आदाय (for उद्यम्य). — [c]) T_2 G_3. 4 आगम्य (for आदाय). B D (except D_{1-3}) G_4 संगम्य; T_2 G_3. 3 M_2 °त्य (for °त्या). — [d]) D_{n3}. n3 तथा चाश्रित्य (for तस्थावा°). $Ś_1$ K_1. 2 पादपान्.

14 [b]) $Ś_1$ K_1. 2 B_4 विलिल्याते. — [d]) B_1. 2 M_3 च (for तु). Dn D_4. 6 पर्वतं.

15 [c]) D_2. 3 आश्रित्य (for आसाद्य). M_1 संत्रासात् (for संत्रस्तास्). — [d]) $Ś_1$ K_1. 2 वि° (for नि°).

16 [a]) K_3. 4 B_4 D (except D_{1-3}) तु; B_2 [ऽ]थ (for च). — [c]) T_2 G_{3-4} M_1 पूर्णं (for तूर्णं). B Dn D_4. 6 महद्भिर्जलधारौघैः (B_1 °धाराभिः). — After 16, $Ś_1$ K Dn D_3. 5 ins.:

682* भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां क्षिप्यतामिव ।
ततस्ताः चञ्चलाभासश्चेरुरभ्रे च विद्युतः ।

C. 3. 10981
B. 3. 143. 19
K. 3. 145. 19

प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १७
ततः सागरगा आपः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
प्रादुरासन्सकलुषाः फेनवत्यो विशां पते ॥ १८
वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतम् ।
परिमस्रुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ १९
तस्मिन्नुपरते वर्षे वाते च समतां गते ।
गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २०
निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
प्रतस्थुश्च पुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रयातमात्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
पञ्चमानुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ १
श्रान्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च ।
सौकुमार्याच्च पाञ्चाली संमुमोह यशस्विनी ॥ २
सा पात्यमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा ।
वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरू समवलम्बत ॥ ३
आलम्बमाना सहितावूरू गजकरोपमौ ।
पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ॥ ४
तां पतन्तीं वरारोहां सज्जमानां लतामिव ।
नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५

नकुल उवाच ।

[(L. 1) K1 क्षपितामिव; K4 D3 पतनां°.]

17 G4 om. (hapl.) 17c–18b. — c) D2 G2 नि- (for प्र-). T1 G1 अशनीस् (for अनिशं). Ś1 K Dc D2. 3. 5 राजन् (for तत्र). — d) Ś1 K Dc D2. 3. 5 तीव्रवात°; T2 G3 दीर्घवायु°; G2 खरवायु°.

18 G4 om. 18ab (cf. v.l. 17). — a) K4 Dc1 Dn D4. 6 तत्र (for ततः). T2 G2. 3 ह्यापः (for आपः). Ś1 K1. 2 ततस्ताः सागरा ह्यापः; G1 सनगाः सागरा ह्यापः. — b) Ś1 K1–3 D3 M किर° (for कीर्य°). — c) D4. 6 सुकलुषाः; G1 सकल्माषाः.

19 a) Ś1 K1. 2 विपुलं (for बहुलं). — b) K1 फेनोत्प°; D1 फेनोद्रुम°; T1 फेनोडुश्च; G1 M2 फेनोडुं च. Ś1 K1. 2 -परिष्कृतं; T1 -परिच्छदं (for -परिप्लुतम्). — c) T1 परिवस्रुर्; G2 °पूर्णा. K4 G2 महानद्यः; Dc °तेजाः. — d) S महाद्रुमान् (for महीं°).

20 a) Ś1 K1 B Dn D4. 6 M2 शब्दे (for वर्षे). — c) K1. 3 गर्भे (for गते). Ś1 K B2 Dc D1. 2. 5 गतेंभसि च (for गते ह्यम्भसि). D3 S व्यपयाते च पानीये.

21 a) B2 ततः (for शनैः). D3 S संप्रा(D3 T1 M1 °प्र)हृ(T2 G3. 4 °प)ष्यंत ते सर्वे. — c) B Dn D4. 6 प्रतस्थिरं (B2 °स्थुस्ते). K4 महावीराः. T2 G2–4 प्रतस्थुर्मुदिता (G2 °स्थुः सहिता) वीराः. — d) S सहिता (G2 मुदिता) (for पर्वतं).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B Dc Dn1. n3 D1–6 T2 G3 M1 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (D1. 5 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 142 (Dn3 143 as in text); D1 150; S 145 (M3 147). — *Śloka no.:* Dn 23; D1 22.

144

1 a) D3 °मात्रेण; D3 °मात्रे तु (for °मात्रेषु). K1 B Dc Dn D4. 6 क्रोशमात्रं प्रयातेषु; T G ततः प्रयाता मार्गेषु. — 1b = 1. 132. 1b; 157. 1b; 198. 25b; 205. 4b: 4. 28. 5b; etc.

2 b) Ś1 K Dc D1–3. 5 चा(K1 म)र्दिता (for तेन च). — c) Dc हि (for च). T1 पांचाली तु वरारोहा. — d) B1 T G1–3 सा (for सं-). B D (except D1–3. 5) तप° (for यश°).

3 a) K4 पीड्यमाना; Dn D4 कंप°.

4 a) T2 G3. 4 सा भीता (for सहितौ). — b) G2 करिं° (for गज°).

5 b) K1. 3 B D (except D1–3) T2 G2–4 भज्य° (B1

राजन्पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा ।
श्रान्ता निपतिता भूमौ तामवेक्षस्व भारत ॥ ६
अदुःखार्हा परं दुःखं प्राप्तेयं मृदुगामिनी ।
आश्वासय महाराज तामिमां श्रमकर्शिताम् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

राजा तु वचनात्तस्य भृशं दुःखसमन्वितः ।
भीमश्च सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवन् ॥ ८
तामवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशाम् ।
अङ्कमानीय धर्मात्मा पर्यदेवयदातुरः ॥ ९
कथं वेश्मसु गुप्तेषु स्वास्तीर्णशयनोचिता ।
शेते निपतिता भूमौ सुखार्हा वरवर्णिनी ॥ १०
सुकुमारौ कथं पादौ मुखं च कमलप्रभम् ।
मत्कृतेऽद्य वराहार्याः श्यामतां समुपागतम् ॥ ११
किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना ।
आदाय कृष्णां चरता वने मृगगणायुते ॥ १२
सुखं प्राप्स्यति पाञ्चाली पाण्डवान्प्राप्य वै पतीन् ।
इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ॥ १३
तत्सर्वमनवाप्यैव श्रमशोकाद्धि कर्शिता ।
शेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मभिः ॥ १४
तथा लालप्यमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजग्मुर्द्विजोत्तमाः ॥ १५
ते समाश्वासयामासुराशीर्भिश्चाप्यपूजयन् ।
रक्षोघ्नांश्च तथा मन्त्राञ्जेपुश्चक्रुश्च ते क्रियाः ॥ १६
पठ्यमानेषु मन्त्रेषु शान्त्यर्थं परमर्षिभिः ।
स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ॥ १७
सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना ।
पाञ्चाली सुखमासाद्य लेभे चेतः शनैः शनैः ॥ १८
परिगृह्य च तां दीनां कृष्णामजिनसंस्तरे ।
तदा विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीम् ॥ १९
तस्या यमौ रक्ततलौ पादौ पूजितलक्षणौ ।

C. 3. 11005
B. 3. 144. 20
K. 3. 146. 20

मुद्य° (for सज्ज°). — After 5, Śi ins. a colophon.

6 [a]) Ks. 4 B Dn D4–6 पंचाल° (for पाञ्चाल°).

7 [b]) Śi K Ds. s. 5 अनु° (for मृदु°). — [c]) T1 °बाहो (for °राज). — [d]) Śi K Dc D1. 3 स्वमिमां. Śi K1–3 B1. 2. 4 D (except D1–5) श्रमकर्षितां.

8 K2 G4 om. the ref. — [b]) Śi K1. 2 शोक° (for दुःख°). — [d]) Śi K1. 2 °गमन् (for °द्रवन्).

9 [b]) Dc M1 विषण्ण° (for विवर्ण°). D1 M1 भृशं (for कृशाम्). — [c]) K3. 4 D1–3 आदाय; T1 G1 आरोप्य (for आनीय).

10 Before 10, B D (except D2. 3. 5) S (except G4) ins. युधिष्ठिर उ° (resp. युधिष्ठिरः). — [c]) =14[e]. B2. 4 Dn D4. 6 transp. शेते and भूमौ.

11 [d]) K1. 2 D1–3 °गमत् (for °गतम्).

12 K1 om. 12[e]–13[d]. — [c]) Śi K2 चरामि कृष्णामादाय. — [d]) S °कुले (for °युते).

13 K1 om. 13 (cf. v.l. 12). — [a]) B4 Dn1. n2 M2 प्राप्स्यसि (for °ति). N (K1 om.) कल्याणी (B4 Dn1. n2 °णि) (for पाञ्चाली). — [b]) Śi K (K1 om.) Dc D1–3. 5 प्राप्य पांडुसुतान् पतीन्. — [d]) Śi K2. 3 Dc D5 सुता (for पित्रा).

14 [a]) Dc अनवद्या (for अनवाप्य). K2. 3 B1 D5 T2 G2. 3 [ग]वं; K4 B2–4 Dc Dn D1–4. 6 G4 M [इ]यं (for [ग]व). — [b]) Śi K2 °शोकसु°; K1. 4 °शोकाच्च; K3 B D °शोकाध्व°; T2 G2. 3 °शोकाद्रि°; G4 °शोकवि°; M1 °शोकाभि°; M3 °शोकार्ति° (for °शोकाद्धि). Śi K1–3 B1–3 Dc Dn3 °कर्षिता. — 14[c]=10[c]. — G1 om. 14[c]–16[b]. — [d]) K3 Dc D1–3. 5 S (G1 om.) मम पापस्य (by transp.). Śi K Dc D1–3. 5 M3 कर्मणा (for कर्मभिः).

15 G1 om. 15 (cf. v.l. 14). Before 15, B D (except D2. 3. 5) S (except G4; G1 om.) ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — [b]) T1 राजपुत्रे (for धर्मे°). — [d]) D3 T1 समा° (for तत्रा°). Śi K1. 2 महर्षयः (for द्विजो°).

16 G1 om. 16[ab] (cf. v.l. 14); D2 om. 16–17. — [a]) Śi K D1. 3. 5 °यांचक्रुः (for °यामासुः). — [b]) Śi चाशीर्भिश्च (for आशीर्भिश्च). D3 [अ]भि° (for [अ]पि). Śi [अ]योज° (for [अ]पूज°). Dc आशीर्वादैः सुमंगलैः. — [c]) Śi K2. 3 D1. 3. 5 ततो (for तथा). — [d]) K4 Dc तथा; D3 च वै; S च ताः (for च ते). Śi K1–3 D3 जेषुश्च नियतेंद्रियाः.

17 D2 om. 17 (cf. v.l. 16). — [b]) T2 G M शांत्यर्थं. T1 ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः. — [d]) Śi पांडवास्ते; K D1. 3. 5 °वैः सा (for °वैश्च).

19 [c]) K1 B D (except D1–3. 5) पार्था (for तदा).

C. 3. 11005
B. 3. 144. 20
K. 3. 146. 20

कराभ्यां किणजाताभ्यां शनकैः संववाहतुः ॥ २०
पर्याश्वासयदप्येनां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ २१
बहवः पर्वता भीम विषमा हिमदुर्गमाः ।
तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ॥ २२

भीमसेन उवाच ।

त्वां राजन्राजपुत्रीं च यमौ च पुरुषर्षभौ ।
स्वयं नेष्यामि राजेन्द्र मा विषादे मनः कृथाः ॥ २३
अथ वासौ मया जातो विहगो मद्बलोपमः ।
वहेदनघ सर्वान्नो वचनात्ते घटोत्कचः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मार राक्षसम् ।
घटोत्कचश्च धर्मात्मा स्मृतमात्रः पितुस्तदा ।
कृताञ्जलिरुपातिष्ठदभिवाद्याथ पाण्डवान् ॥ २५
ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ।
उवाच भीमसेनं स पितरं सत्यविक्रमः ॥ २६
स्मृतोऽस्मि भवता शीघ्रं शुश्रूषुरहमागतः ।
आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्तास्म्यसंशयम् ।
तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्तु राक्षसं परिषस्वजे ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञो बलवाञ्शूरः सद्यो राक्षसपुंगवः ।
भक्तोऽस्मानौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु मातरम् ॥ १
तव भीम बलेनाहमतिभीमपराक्रम ।

— [d]) Śi K Ds. 5 मन° (for तप°).

20 [b]) S पादौ परपुरंजयौ. — [c]) Śi K1. 2 किणविद्धाभ्यां; K3 D1–3. 5 °बद्धाभ्यां; S (except M2) °युक्ताभ्यां.

22 [b]) S हि सुदु° (for हिमदु°). — [c]) Śi K De D1–3. 5 °भागा (K4 De D5 °भाग) (for °बाहो).

23 [b]) Śi K2 भरतर्षभ; K1 भरतर्षभौ; Dn D3 पुरुषर्षभ.

24 [a]) T2 G3. 4 यो (for [अ]सौ). B Dn D4. 6 हैडिंब(D6 °बि)श्च महावीर्यो. — [b]) K2 B1 Dn3 D4 विहंगो. G2 राक्षसो ह्यचलोपमः. — [c]) D1. 2 प्रवहेदथ (for वहेदनघ). — After 24, B4 ins.:

683* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीमसेनस्य धर्मराट् ।
भीमं संपूजयंस्तुष्ट एवमस्त्वित्यभाषत ।

25 D2 om. 25–27; S om. 25[ab], and reads 25[c–27f] after 3. 115. 3. — [a]) Śi K De D1–3. 5 सोनु° (for अनु°). — [c]) B De Dn D4. 6 नु (for च). — [d]) Śi K D1. 5 G4 पितृन् (for पितुः). K4 De D5 S तथा (for तदा). — [f]) Śi K D1. 3. 5 च (for [अ]थ).

26 D2 om. 26. For sequence of S (which om. 26[ab]) cf. v.l. 25. — [b]) Śi K1. 2 स एतैश्चाभि°. — [c]) Śi K1. 2. 4 च (for स). — [d]) Śi K1. 2 D1. 3 भीमविक्रमः; K3. 4 B De Dn D4–6 भीमविक्रमं (for सत्य°).

27 D2 om. 27. For sequence of S cf. v.l. 25. D1 S om. 27[ab]. — [a]) Śi K D3. 5 [s]हं; De [s]सि (for [s]स्मि). — [b]) Śi K D3. 5 सहसा समुपागतः.

Colophon om. in Śi K1–3 D3–5. — *Major parvan:* Dn2 T G2. 3 M1 आरण्य; D6 वन (!). — *Sub-parvan:* K4 B De Dn1. n3 D1. 2. 4. 6 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (D1 लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश); T2 G3, likewise, only गंधमादन. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 143 (Dn3 144 as in text); D1 151; S 146 (M2 148). — *Śloka no.:* Dn D1 28.

145

1 [b]) K1. 2 सभ्यो; K3. 4 B D M सत्यो (for सद्यो). — [d]) K4 D1–3 S नेतुमर्हति (D2. 3 °सि) (for भीम गृह्णातु). Dn माचिरं (for मातरम्)!

2 [a]) B D (except D1–3. 5) बाहु- (for भीम). S (except M2) सुते° (for बले°). Śi [अ]यम् (for [अ]हम्). — [b]) T G1. 3 M1 नीतो; G2 इतो; G4 भीतो (for अति-).

अक्षतः सह पाञ्चाल्या गच्छेयं गन्धमादनम् ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

भ्रातुर्वचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचम् ।
आदिदेश नरव्याघ्रस्तनयं शत्रुकर्शनम् ॥ ३
हैडिम्बेय परिश्रान्ता तव मातापराजिता ।
त्वं च कामगमस्तात बलवान्वह तां खग ॥ ४
स्कन्धमारोप्य भद्रं ते गध्येऽस्माकं विहायसा ।
गच्छ नीचिकया गत्या यथा चैनां न पीडयेः ॥ ५

घटोत्कच उवाच ।

धर्मराजं च धौम्यं च राजपुत्रीं यमौ तथा ।
एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताद्य सहायवान् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णामुवाह स घटोत्कचः ।
पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ॥ ७
लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः ।
स्वेनैवात्मप्रभावेन द्वितीय इव भास्करः ॥ ८
ब्राह्मणांश्चापि तान्सर्वान्समुपादाय राक्षसाः ।
नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ॥ ९
एवं सुरमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
आलोकयन्तस्ते जग्मुर्विशालां बदरीं प्रति ॥ १०
ते त्वाशुगतिभिर्वीरा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ।
उह्यमाना ययुः शीघ्रं महदध्वानमत्पवत् ॥ ११
देशान्म्लेच्छगणाकीर्णान्नानारत्नाकरायुतान् ।
ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ॥ १२

C. 3. 11026
B. 3. 145. 13
K. 3. 147. 17

Śi K1. 2 -वीर्य- (for -भीम-).

3 D1. 2 T2 G3. 4 M2 om. the ref. — cd) B °कर्षणः (B3 °कर्शनः) (for °कर्शनम्). Śi K D3. 5 उवाच श्लक्ष्णया वाचा सांत्वपूर्वमिदं वचः; D1. 2 चिंतयामास तं प्राप्तमित्युवाच वृकोदरः; S चिंतयामास बलवान्महाभीमपराक्रमं (T2 G3 °मः) [T2 G3 as in D1. 2 also (v.l. °या समनु- for °यामास तं)]. — After 3 (transposed), S reads 3. 144. 25c–27f: cf. v.l. 3. 144. 25.

4 Before 4, B4 D (except D5) ins. भीमसेन उ°. — ab) K3 B1. 3 Dc D5 T1 G1. 2 हैडिंबेयं. K3. 4 D5 तपस्विनी; B Dc M2 [अ]पराजित (for [अ]पराजिता). Śi K1. 2 हैडिंब तव मातेयं (Śi °बेयं तव माता) परिश्रांता तपस्विनी. — c) K4 °गतस्; D1. 2 °गतिस् (for °गमस्). — d) Śi K1. 3 वहतां वरः; K4 D2. 3 वह मातरं; D1 मातरं वह (for वह तां खग). Dc2 T2 G2. 3 खगः (for खग).

5 a) Śi K D5 जननीं; T1 तां मध्ये; G1 तां वीर (for भद्रं ते). — b) T1 अस्माकं च (for मध्येऽस्माकं). — c) K3 नैचिकया; K4 नाधि°; B4 नीच°; T2 G2–4 नीचतया. — d) K4 D3 पीडयेत् (for °येः).

6 a) T2 G2–4 त्वां चापि धर्मराजं च. — b) Dc °पुत्रौ (for °पुत्रीं). B Dn D4. 6 कृष्णां च यमजौ तथा; G4 यमौ चापि महाबल. — c) Śi K1. 2. 4 D1. 2 हि (for ऽपि). Dc [ए]नामहं (for [अ]हमलं). T1 सोढुं (for वोढुं). — After 6, B D (except D1–3. 5) ins.:

684* अन्ये च शतशः शूरा विहगाः कामरूपिणः ।
सर्वान्वो ब्राह्मणैः सार्धं वक्ष्यन्ति सहितानघ ।

On the other hand, T G ins. after 6:

685* मन्दं मन्दं गमिष्यामि वहन्द्रुपदनन्दिनीम् ।

7 Śi K1–3 Dn D1–6 om. the ref. — c) K4 मध्यतो; B3 D5 °मो (for °गो). K3 Dc1 Dn2. ns वीर. — d) Śi K2 D1. 2 चापरान्; K3 कंबरे (sic); D5 चांबरे (for चापरे).

8 a) D1. 2 म तथा (for लोमशः). — c) T G तेनैव (for स्वे°). Śi K D1–3. 5 [अ]ति-; B Dn D4. 6 T2 G3 स; Dc [अ]भि- (for [आ]त्म-). A few MSS. -प्रभावेण. — d) B3 पावकः (for भास्करः).

9 a) Śi K1. 2 om. च. — b) D1. 2 G1 उपादायाथ (for समुपादाय). — c) K3. 4 Dc निदेशाद्राक्ष°.

10 b) Śi K D1–3. 5 वनानि च सरांसि च; Dc वनानि सरितांसि च (sic). — c) G1 transp. ते and जग्मुः. — d) S अनु (for प्रति).

11 a) Śi K1. 2 वीरै; Dc वीर (for वीरा). — b) Śi K1. 2 ते; K3. 4 Dc D1–3. 5 सु- (for तैर्). Śi K1–3 B Dn D2–6 T1 °जवैः; K4 °भुजैः (for °बलैः). — d) Śi K Dc D1–3. 5 दीर्घम° (for महद°).

12 a) B Dn D4. 6 °जना°; D1 °समा°; G4 °करा° (for °गणा°). — b) T1 G1 नानारत्नगणायुतान् (T1 °कुलान्). — D3 om. 12cd. — c) Śi K Dc D1. 2. 5 °दुर्गाश्च; G1 °धातूंश्च (for °पादांश्च). — d) Śi K2 °समायुतान्; Dn2 D1. 2 °समन्वितान्. — D3 ins. after 12: D3 (which om. 12cd) ins. after 12ab:

686* आसेवितान्किंपुरुषैर्गन्धर्वैश्च समन्ततः ।

C. 3. 11027
B. 3. 145. 14
K. 3. 147. 18

विद्याधरगणाकीर्णान्युतान्वानरकिंनरैः ।
तथा किंपुरुषैश्चैव गन्धर्वैश्च समन्ततः ॥ १३
नदीजालसमाकीर्णान्नानापक्षिरुताकुलान् ।
नानाविधैर्मृगैर्जुष्टान्वानरैश्चोपशोभितान् ॥ १४
ते व्यतीत्य बहून्देशानुत्तरांश्च कुरूनपि ।
ददृशुर्विविधाश्चर्यं कैलासं पर्वतोत्तमम् ॥ १५
तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम् ।
उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदापुष्पफलोपगैः ॥ १६
ददृशुस्तां च बदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम् ।
स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युताम् ॥ १७
पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभाम् ।
विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्विताम् ॥ १८
फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम् ।
मधुस्रवैः सदा दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगणैर्युताम् ॥ १९
अदंशमशके देशे बहुमूलफलोदके ।

[Cf. 13^{cd}.]

13 G$_4$ om. 13. S (G$_4$ om.) transp. 13^{ab} and 13^{cd}. — ^{a}) Dn D$_4$. $_6$ °मगा° (for °गणा°). S (G$_4$ om.) विद्याधरैराचरितान् (M$_1$ °रैः समाकीर्णान्). — D$_6$ reads 13^b–14^c in marg. *sec. m.* — ^{b}) T$_1$ G$_1$. $_4$ युक्तान्; G$_3$ यक्ष° (for युतान्). M$_1$ चामरैश्च निषेवितान्. — ^{c}) S (G$_4$ om.) आसेवितान्किंपुरुषैर्. — With 13^{cd}, cf. 686*. — ^{d}) Ś$_1$ K D$_1$. $_2$. $_5$ ततस्ततः (for समन्ततः). — After 13, B Dc Dn D$_4$. $_6$ S (G$_4$ om. line 1; T$_1$ om. line 2) ins.:

687* सूमरैश्चमरैश्चैव वानरैः रुरुभिस्तथा ।
वराहैर्गवयैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ।

[(L. 1) Dn D$_4$. $_6$ मयूरैः; M$_1$ सुमनैः (for सूमरैः). S (G$_4$ om.) चापि हरिणैः (G$_1$ हरिभिः) (for चैव वानरैः). Dc वारणैः (for वानरैः). G$_1$ रुरुभिः शनकैस्तदा (for the posterior half). — (L. 2) S (T$_1$ om.) चापि (for चैव). T$_2$ G$_2$ ऋक्षैश्चापि; G$_1$ वृकैश्चापि; G$_3$ M पृषतैश्च; G$_4$ वृक्षैश्चापि (for महिषैश्च). G$_1$ M °चितान् (for °वृतान्).]

— G$_4$ cont.:

688* नानाविधैर्मृगैरन्यैरुपेतान्सौम्यदर्शनैः ।

14 T$_1$ om. 14^a–15^b. Dc reads 14^{abc} in marg. *sec. m.* (cf. v.l. 13). T$_2$ G$_1$–$_3$ M transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ नंदीजलसमाकीर्णां; K$_4$ T$_2$ G M$_2$ नदीशतसमाकीर्णान्; B$_4$ नदीजलं°; D$_1$. $_2$ नदांजलं°; D$_3$ विद्याधरगणा°. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ °समाकुलां; Dc °रुतान्बहून्; Dn D$_4$. $_6$ M$_2$ °युतान्बहून्; T$_2$ G चारणैश्च निषेवितान्; M$_1$ युतान्वानरकिंनरैः. — G$_4$ om. 14^{cd}. — ^{c}) Ś$_1$ B$_4$ Dn D$_1$. $_2$. $_6$ °विध° (for °विधैर्). Ś$_1$ K$_1$. $_2$ जुष्टां; K$_3$ घुष्टान्; S (T$_1$ G$_4$ om.) चान्यैर् (for जुष्टान्). — ^{d}) K$_3$ चामरैः; K$_4$ D$_1$–$_3$ चारणैः; B$_1$. $_2$. $_4$ वारणैः; S (T$_1$ G$_4$ om.) उपेतान्सौम्यदर्शनैः. — After 14, B Dc Dn D$_4$. $_6$ S (except T$_1$) ins.:

689* समदैश्चापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा ।

[S (except T$_1$) मदामदैश्च (for समदैश्चापि). Dc अचितान्; G$_1$. $_2$. $_4$ M आवृतान् (for अन्वितान्).]

15 ^{a}) K$_4$ Dc D$_1$. $_2$. $_5$ S त्वतीत्य; B Dn D$_4$. $_6$ [S]त्वतीर्य (for व्यतीत्य). — ^{b}) D$_2$ प्रति; T$_1$ तथा (for अपि). Ś$_1$ K D$_3$. $_5$ उत्तमाद्रि(K$_4$ D$_5$ °मधि)समावृ(D$_3$ °यु)तान्. — ^{d}) K$_4$ D$_2$. $_4$. $_6$ कैलाशं. Ś$_1$ K$_1$. $_2$ पर्वतं गंधमादनं.

16 ^{a}) K$_2$–$_4$ B$_2$–$_4$ Dc D$_1$–$_3$. $_5$ तस्याभ्यासे. Dc[S]थ; S (except G$_2$) च (for तु). — ^{c}) K$_4$ भूषितं (for उपेतं). D$_3$ रम्यैः (for दिव्यैः). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ °फलान्वितैः; K$_4$ Dc °फलोपमैः; T$_2$ G$_3$ °फलोदकैः.

17 D$_2$ om. (hapl.) from °रलच्छायां (in 17^c) up to °शाखां वि (in 18^c). — ^{c}) S रम्यस्निग्धघनच्छायां. — K$_2$ om. 17^d–18^a. — ^{d}) Ś$_1$ K (K$_2$ om.) Dc D$_1$. $_3$. $_5$ नानाद्विज(K$_3$ °पक्षि)गणा(D$_5$ °णैर्)युतां (K$_1$ °वृतां).

18 K$_2$ om. 18^a; D$_2$ om. up to °शाखां वि (cf. v.l. 17); Ś$_1$ K$_3$ D$_5$ om. (hapl.) 18–19. — ^{b}) K$_1$ उपेत्य (for उपेतां). K$_4$ D$_1$. $_3$ S (for G$_1$ see below) शुभैः; B$_4$ कृतां (for शुभाम्). G$_1$ निरंतरफलैः शुभैः.

19 Ś$_1$ K$_3$ D$_5$ om. 19 (cf. v.l. 18); G$_4$ om. 19^{abcd}. — ^{a}) K$_4$ B$_1$. $_2$ Dc D$_1$–$_3$ उपचितां (for उपचितैर्). K$_4$ B$_3$ Dc D$_1$–$_3$ S (G$_4$ om.) ह्रचैर्; B$_1$ कृत्यैर् (for दिव्यैर्). — ^{b}) K$_4$ D$_1$–$_3$ अमृत° (for आचितां). B$_4$ वृतां (for भृशम्). B$_1$ अमृतास्वादसंमितैः; B$_3$ आचितां स्वादुसंमितैः; Dc अमृतस्वादुसंनिभैः. — ^{c}) K$_4$ Dc D$_1$. $_3$. $_4$ मधुश्रवैः; T$_2$ G$_2$. $_3$ °स्रावैः. K$_1$ $_4$ D$_1$–$_3$ S (except G$_1$; G$_4$ om.) दिव्यैर् (for दिव्यां). — K$_1$ om. 19^{ef}. — ^{e}) K$_4$ D$_1$–$_3$ सदा (for मद°). M$_1$ नृत्यं (for नित्यं). B$_1$. $_4$ Dc मुनिभिर्मु(B$_1$ °नौ)दितैर्नित्यं; B$_3$ सेवितां मुनिभिर्नित्यं. — ^{f}) D$_1$. $_2$ G$_1$ M$_1$ °गणायुतां.

20 ^{a}) T$_1$ सदंश° (for अदंश°). — ^{b}) Ś$_1$ K Dc D$_1$–$_3$. $_5$ बहुपुष्प°; K$_3$ बहुमूलफलोपमे; Dc °फलोपगे; T$_2$

नीलशाद्वलसंछन्ने देवगन्धर्वसेविते ॥ २०
सुसमीकृतभूभागे स्वभावविहिते शुभे ।
जातां हिममृदुस्पर्शे देशेऽपहतकण्टके ॥ २१
तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ।
अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ॥ २२
ततस्तमाश्रमं पुण्यं नरनारायणाश्रितम् ।
ददृशुः पाण्डवा राजन्सहिता द्विजपुंगवैः ॥ २३
तमसा रहितं पुण्यमनामृष्टं रवेः करैः ।
क्षुत्तृट्शीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनम् ॥ २४
महर्षिगणसंबाधं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम् ।
दुष्प्रवेशं महाराज नरैर्धर्मबहिष्कृतैः ॥ २५
बलिहोमार्चितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनम् ।
दिव्यपुष्पोपहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितम् ॥ २६
विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैराचितं शुभैः ।
महद्भिस्तोयकलशैः कठिनैश्चोपशोभितम् ।
शरण्यं सर्वभूतानां ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ २७
दिव्यमाश्रयणीयं तमाश्रमं श्रमनाशनम् ।
श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितम् ॥ २८
फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः ।
सूर्यवैश्वानरसमैस्तपसा भावितात्मभिः ॥ २९
महर्षिभिर्मोक्षपरैर्यतिभिर्नियतेन्द्रियैः ।
ब्रह्मभूतैर्महाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३०

C. 3. 11047
B. 3. 145. 34
K. 3. 147. 36

G2–4 M °फले शुभे. T1 G1 समे च सजले (G1 विषमे) शुभे. — D3 om. (hapl.) 20c–21d. — c) K3 Dc Dn3 D1 S (except T1 G4) °शाद्वल°. — d) K4 महर्षिगण°.

21 D3 om. 21 (cf. v.l. 20). — a) Ś1 K2–4 B1 Dc D1. 2. 5 °संकाशे; S सु(T1 ते; G1 M2 सा)भूमिभागे विशदे. — b) Ś1 K Dc D1. 2. 5 °विमले; G1 °विशदे (for °विहिते). — G4 om. 21cd. — c) Ś1 K1. 2 जित (sic); K3 D3 M2 जाता; Dc जाती; T1 जातं (for जातां). K3 Dc2 D1. 2. 5 S (G4 om.) मृदुहिम° (by transp.). — d) M1 दिव्ये (for देशे). Ś1 K1. 2. 4 B Dc D2 [s]पहृत°; S (G4 om.) विह(M2 विग)त° (for ऽपहत°).

22 a) K1. 2 तम् (for ताम्). G1 समेत्य (for उपेत्य). — b) K3 T1 G1. 2 सहितैर्; G4 सहिता (for सह तैर्). Dc ब्राह्मणर्षिभिः; D1. 2 °णैः सह; D3 °णैस्ततः. — Ś1 om. 22c–37b. — d) B1 Dc रक्षसां स्कंधतः; S रक्षःस्कंधगताः.

23 Ś1 om. 23 (cf. v.l. 22). — a) K1. 2. 4 B Dn D1. 4–6 रम्यं (for पुण्यं). — b) K1 T1 °श्रमं; B3 °जितं; Dc D1. 2. 5 G1. 2 M °चितं; D2 °न्वितं. — K1. 2 om. 23c–37d. — d) K3 सहितैर्; K4 Dc D1–3. 5 सह तैर् (for सहिता). K3. 4 D1–3. 5 ब्राह्मणर्षभैः; Dc ब्राह्मणर्षिभिः; S विप्रपुंगवैः.

24 Ś1 K1–3 D3 om. 24 (for Ś1 K1. 2 cf. v.l. 22, 23). — a) K4 D3 रम्यम्; D2 दिव्यम् (for पुण्यम्). — b) K4 Dc D1–3 अनास्पृष्टं; S नातिस्पृ(T1 °स्पृ)ष्टं (for अनामृष्टं). — c) S (except M1) °शोकैश्च.

25 Ś1 K1–3 D3 om. 25 (cf. v.l. 22–24). — a) D3 (after corr.) °संघुष्टं. — b) D2 T2 G3 समावृतं; T1 समाकुलं (for सम°). — B3 om. 25c–27f. — c) K4 D1. 2 M2 दुष्प्रवेश्यं. — d) T2 G2. 3 जनैर्; G3 द्विजैर् (for नरैर्). T G2–4 ब्रह्म° (for धर्म°).

26 Ś1 K1–3 B3 D3 om. 26 (cf. v.l. 22–25); G4 om. 26ab. — a) T G3 °न्वितं (for °चितं). B (B3 om.) Dc पुण्यं (for दिव्यं). — c) M2 दिव्यं पुष्पविहारैश्च.

27 Ś1 K1–3 B3 D3 om. 27 (cf. v.l. 22–25); G4 om. 27abcd. — a) K4 D1–3 T1 G1. 2 M विमलश्चा(G2 °र)ग्नि°. — b) K4 स्रुग्भाण्डैश्; G2 स्रुग्गंधैश्. K4 B1 Dc D1–3 T2 G3 चार्चितं; G2 M चाचितं (for आचितं). — c) D1 समिद्भिस् (for महद्भिस्). — d) Dc2 कांचनै° (for कठिनै°). — After 27cd, K4 D1. 2 read 29–30cd. — D3 om. 27e–29b. — f) M °विना° (for °निना°).

28 Ś1 K1–3 D3. 5 om. 28 (cf. v.l. 22–24, 27). — a) T G1. 3. 4 च रमणीयं (for आश्रयणीयं). G1 च; G2. 3 (before corr.). 4 तद् (for तम्). — G4 om. 28cd. — c) K4 D1. 2 S (G4 om.) युक्तम् (for युतम्). — d) Ś1 D1. 2 M तं (M ते) बदर्योप°; T G1. 3 देवदर्शोप°; G2 देवदेशोप°.

29 Ś1 K1–3 D3. 5 om. 29 (cf. v.l. 22–24, 27). K4 D1. 2 read 29–30cd after 27cd. — b) B4 Dn D4. 6 चारु° (for चीर°). — d) K4 B2 D1. 2 तापसैर् (for तपसा).

30 Ś1 K1–3 D3 om. 30 (cf. v.l. 22–24); G4 om. 30ab. — a) K4 B1 D1–3 S (G4 om.) ब्रह्मर्षि° (for महर्षि°). K4 D1. 2 S (G4 om.) तपोवृद्धैर् (for मोक्षपरैर्). — b) K4 D1. 2 यतिभिर्नियतात्मभिः. — D3 om. 30cd. K4 D1. 2 read 30cd after 29, and *repeat* it here (with v.l. as in 30).

31 Ś1 K1–3 D3 om. 31 (cf. v.l. 22–24). — b)

C. 3. 11047
B. 3. 145. 34
K. 3. 147. 37

सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन्नियतः शुचिः ।
भ्रातृभिः सहितो धीमान्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३१
दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरम् ।
अभ्यगच्छन्त सुप्रीताः सर्व एव महर्षयः ।
आशीर्वादान्प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरता भृशम् ॥ ३२
प्रीतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः ।
उपाजहुश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचि ॥ ३३
स तैः प्रीत्याथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः ।
प्रयतः प्रतिगृह्याथ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४
तं शक्रसदनप्रख्यं दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
प्रीतः स्वर्गोपमं पुण्यं पाण्डवः सह कृष्णया ॥ ३५
विवेश शोभया युक्तं भ्रातृभिश्च सहानघ ।
ब्राह्मणैर्वेदवेदाङ्गपारगैश्च सहाच्युतः ॥ ३६
तत्रापश्यत्स धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितम् ।
नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितम् ॥ ३७
मधुस्रवफलां दिव्यां महर्षिगणसेविताम् ।
तामुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन्ब्राह्मणैः सह ॥ ३८
आलोकयन्तो मैनाकं नानाद्विजगणायुतम् ।
हिरण्यशिखरं चैव तच्च बिन्दुसरः शिवम् ॥ ३९
भागीरथीं सुतीर्थां च शीतामलजलां शिवाम् ।

B1. 3. 4 D (except D1. 3; D5 om.) प्रयतः (for नि°). — c) K4 D1–3 कामाद्; B1 Dc श्रीमान्; B2 राजन् (for धीमान्). — d) =34d. B2. 4 °राजो (for °पुत्रो).

32 Ś1 K1–3 D5 om. 32 (cf. v.l. 22–24). — c) T1 G1 सुप्रीत्या; G4 महसा (for सुप्रीताः). — d) S दिव्या देवमह°. — e) D1. 2 T2 G2. 3 आशीर्वादं. M प्रयुंजतः. — f) D1. 4 T2 G2–4 °नियता भृशं.

33 Ś1 K1–3 D5 om. 33 (cf. v.l. 22–24). — c) Dc D1–3 T1 G1. 2 M2 उप° (for उपा°). K4 D1. 2 सु-; B3 Dc G2. 4 M म- (for च). — d) T1 G1 °फलानि च (for °फलं शुचि)

34 Ś1 K1–3 D5 om. 34 (cf. v.l. 22–24). — a) B1 Dc T2 G2. 3 प्रीतोथ (for प्रीत्या°). T1 ब्राह्मणैर्ऋषिभिः श्रेव; G1 तदा प्रभूतं सत्कारम्. — b) K4 D1–3 S °तं महात्मभिः. — c) S प्रति(G1 परि)जग्राह. — d) =31d. B Dn D4. 6 °राजो (for °पुत्रो).

35 Ś1 K1–3 D5 om. 35 (cf. v.l. 22–24). — a) K4 D3 ब्रह्म° (for शक्र°). D1. 2 तं ब्रह्मसदनं क्षिप्रं. — b) B3 Dc D1–3 T1 G4 M2 °गंध- (for °गन्धं). B4 D2. 3 T1 °हरं (for °रमम्). — c) K4 B2 रम्यं; D2 दिव्यं (for पुण्यं).

36 Ś1 K1–3 D5 om. 36 (cf. v.l. 22–24). — b) B1 D1. 3 G1. 4 M महानघः; T1 °घाः. — G4 om. 36cd. — d) K4 M2 सहाच्युत; B Dc Dn D4. 6 सहस्रशः; D3 सहाच्युतं; T1 महाद्युतिः; G1 महार्चितः.

37 Ś1 K3 D5 om. 37ab; K1. 2 om. 37 (cf. v.l. 22–24). — a) B Dn D4. 6 [अ]पश्यत; D2 G4 पश्यत्स (for [अ]पश्यत्स). — D2 om. 37d–38a. — d) Ś1 K3. 4 D1. 3. 5 गंगयैव (K3. 4 °या च) (for भागीरथ्या). B2 परिप्लुतं (for [उ]पशो°). — After 37, N (except D2) ins.:

690* पश्यन्तस्ते नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ।

38 D2 om. 38a (cf. v.l. 37). — a) K2–4 Dc D1. 5 °श्रव- (for °स्रव-). B Dc Dn D4–6 -फलं दिव्यं (for -फलां दिव्यां). S तस्मिन्मधुस्रवफलां (T1 °लं). — b) K3 B D (except D2) S ब्रह्मर्षि- (for महर्षि-). B D (except D1–3) -सेवितं; T1 -भाविनं; T2 G M2 -भाविनीं; M1 -पावनीं. — c) B Dc Dn D4. 6 तद्; D5 तम् (for नाम्). Dc D6 उत्पत्य; D4 उत्पात्य (for उपेत्य). S बदरीं तामुपाश्रित्य (G4 °मुपस्पृश्य; M2 °मपाश्रित्य). — d) Ś1 K1. 2 तु (for ते). T1 ब्राह्मणैः सह पांडवाः; T2 G2–4 M पांडवो भ्रातृभिः सह; G1 पांडवा ब्राह्मणैः सह. — After 38, B D (except D1–3. 5) S ins.:

691* मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ।

[Cf. 690*. — B2 पांडवाः; T2 G1. 3. 4 M ते सदा; G2 तत्र ते (for ते तदा).]

39 b) T1 नानामृग°; G1 °धातुसमंवतं. — d) Ś1 K1. 2. 4 Dc तत्र; T G मध्ये (for तच्च). D1. 2 शुभं (for शिवम्). — After 39, K1. 2 B Dc Dn D4. 6 read 3. 146. 1ef–5cd, of which K1. 2 *repeat* stanzas 2–4, while Dc *repeats* all the stanzas in their proper place.

40 a) Ś1 उपतीर्थां; K1. 2 D3. 5 सूपतीर्थां; K3 सोपतीर्थां; K4 महातीर्थां; D1. 6 तपस्तीर्थां (for सुतीर्थां च). — b) K2–4 B2. 4 Dn D3–6 सीतां (sic); B1 गीतां; D2 शांतां (for शीत-). ❀ Cn: सीतां नामतः । ❀. N विमलपंकजां (for [अ]मलजलां शिवाम्). — After 40ab, K1. 2 D5 ins.:

692* प्राप्य पुण्यां देवनदीं विशालां बदरीं तथा ।
[K2 अनु (for तथा).]

मणिप्रवालप्रस्तारां पादपैरुपशोभिताम् ॥ ४०
दिव्यपुष्पसमाकीर्णां मनसः प्रीतिवर्धनीम् ।
वीक्षमाणा महात्मानो विजह्रुस्तत्र पाण्डवाः ॥ ४१
तत्र देवान्पितॄंश्चैव तर्पयन्तः पुनः पुनः ।
ब्राह्मणैः सहिता वीरा न्यवसन्पुरुषर्षभाः ॥ ४२
कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।
विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

वैशंपायन उवाच ।
तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः ।
षड्रात्रमवसन्वीरा धनंजयदिदृक्षया ।
तस्मिन्विहरमाणाश्च रममाणाश्च पाण्डवाः ॥ १
मनोज्ञे काननवरे सर्वभूतमनोरमे ।
पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामितैः ॥ २

C. 3. 11059
B. 3. 145. 46
K. 3. 148. 3

— K₃ om. 40^{c}–41^{b}; D₅ om. 40^{c}–41^{d}. — ^{c}) Ś₁ °प्रस्तीर्णां; K₁. ₂ °विस्तीर्णां; De D₁ °विस्तारां.

41 K₃ om. 41^{ab}; D₅ om. 41 (cf. v.l. 40). — ^{a}) Ś₁ K (K₃ om.) De D₁–₃ चित्रपुष्पफलाकीर्णां. — ^{b}) B₄ Dn T₂ G₃ मनःप्रीतिविव°; T₁ मनसा प्रीतिव°. Some MSS. °वर्धिनीं. — G₄ om. 41^{cd}. — ^{c}) T₂ °प्रीत्या (for °त्मानो). K₃. ₄ D₃ प्राप्य (K₄ प्रोप्य) पुण्यां देवनदीं (cf. 692*). — ^{d}) N (D₅ om.) विशालां बदरीमनु (K₃ °रीं तथा) (cf. 692*); T₂ G₃ न्यवसन्पांडुनंदनाः. — After 41, B D (except D₁–₃. ₅) S (except T₂ G₃) ins.:

693* तस्मिन्देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे ।
भागीरथीपुण्यजले तर्पयांचक्रिरे तदा ।
देवानृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौचमास्थिताः ।

[(L. 2) T₁ G₁. ₂. ₄ M °जले पुण्ये (for °पुण्यजले). B₁–₃ De T₁ G₁. ₂. ₄ M पितॄन् (for तदा). — (L. 3) B₃ वेदान् (for देवान्). B₂ चैव हि (for ऋषींश्च).]

42 T₂ G₃ om. 42. — ^{a}) De ऋषीन् (for पितॄन्). K₃ D₅ तर्पयंतः पितॄन्देवान्; K₄ ते तर्पयंतः पितॄन् (catalectic); B Dn D₄. ₆ तत्र ते तर्पयंतश्च. — ^{b}) K₃. ₄ B Dn D₄–₆ जपंतश्च कुरूद्वहाः (D₅ °ह). — G₄ om. 42^{cd}. — ^{c}) T₁ G₁. ₂ M प्रीत्या (for वीरा). — ^{d}) B Dn D₄. ₆ न्यवसन् (for न्यव°). T₁ G₁. ₂ M पांडुनंदनाः (for पुरु°).

43 ^{a}) De D₁. ₂ S (except M₁) कृष्णया (for कृष्णायास्). Ś₁ K D₁–₃. ₅ ते ततस्तत्र (K₄ दर्शयंतस्ते); G₁. ₂ सह पश्यंतः (for तत्र प°). — ^{b}) Ś₁ K₁–₃ D₁–₃. ₅ अमित° (for अमर°). B₁ क्रीडितान्पुरुषर्षभाः (m as in text). — ^{c}) Ś₁ K₁–₃ D₅ पश्यंतो हि (K₃ D₅ वै) (for विचि°). K₄ च रूपाणि; T₁ M नरव्याघ्र. D₁–₃ पश्यंतः पुरुषव्याघ्रा. — ^{d}) K₄ तस्मिन्बहुलपादपे.

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ T G₂–₄ M₁ आरण्य. — *Sub-parvan:* D₂. ₃ तीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश (D₂ °मादनवनप्रवेश). K₂–₄ B De Dn D₁. ₄. ₆ T₂ G₃ (all om. sub-parvan name) mention only गंध(De₂ सौगंध)मादनप्रवेश (D₁ लोमशतीर्थयात्रा, followed by गंधमादनप्रवेश). — *Adhy. name:* K₂ बदरीयागमनं (sic); K₄ D₅ बदर्याश्रमदर्शनं; De D₃ बदर्याश्रमगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 114 (Dn₃ 115 as in text): D₁ 152; S 147 (M₂ 149). — *Śloka no.:* Dn₁ 55; Dn₂. n₃ 51; D₁ 45.

146

1 ^{a}) Ś₁ K T₁ G₁ M₁ ततस्ते (K₄ ते तत्र by transp.). — ^{b}) K₄ S (except M₁) परं शौचं समा(K₄ उपा)श्रिताः. — ^{d}) K₃. ₄ B₂. ₅ Dn₁. n₅ D₂. ₄–₆ G₄ °दिक्षवः. — K₁. ₂ B De Dn D₄. ₆ read 1^{ef}–5^{cd} after 3. 145. 39, of which K₁. ₂ *repeat* here stanzas 2–4, and De *repeats* all the stanzas. — ^{f}) Ś₁ K₃. ₄ D₁–₃. ₅ रमंतश्चैव पांडवा:; K₁. ₂ B De Dn D₄. ₆ पांडवाः सह कृष्णया.

2 For the sequence of K₁. ₂ B De Dn D₄. ₆, cf. v.l. 1. — ^{a}) K₄ T₁ G₁ M मनोज्ञ-; De₂ (second time) मनोज्ञैः (for मनोज्ञे). Ś₁ K₁. ₂ (both second time). ₃ D₁–₃. ₅ काननोद्देशे; K₄ कानने देशे; De₂ (first time) T₁ M काननवने. — ^{b}) Ś₁ K₁. ₂ (both second time) सर्वर्तुकुसुमान्विते (K₁ first time सर्वं तु कुसुमोज्ज्वलं); K₂ (first time) B De Dn D₄. ₆ सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वले (De₂

C. 3. 11059
B. 3. 145. 46
K. 3. 148. 3

शोभितं सर्वतोरम्यैः पुंस्कोकिलकुलाकुलैः ।
स्निग्धपत्त्ररविरलैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ ३
सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
कमलैः सोत्पलैस्तत्र भ्राजमानानि सर्वशः ।
पश्यन्तश्चारुरूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ॥ ४
पुण्यगन्धः सुखस्पर्शो ववौ तत्र समीरणः ।
ह्लादयन्पाण्डवान्सर्वान्सकृष्णान्सद्विजर्षभान् ॥ ५
ततः पूर्वोत्तरो वायुः पवमानो यदृच्छया ।
सहस्रपत्त्रमर्काभं दिव्यं पद्ममुदावहत् ॥ ६
तदपश्यत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमम् ।
अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ॥ ७
तच्छुभा शुभमासाद्य सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अतीव मुदिता राजन्भीमसेनमथाब्रवीत् ॥ ८
पश्य दिव्यं सुरुचिरं भीम पुष्पमनुत्तमम् ।
गन्धसंस्थानसंपन्नं मनसो मम नन्दनम् ॥ ९
एतत्तु धर्मराजाय प्रदास्यामि परंतप ।
हरेरिदं मे कामाय काम्यके पुनराश्रमे ॥ १०
यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बहूनीमान्युपाहर ।
तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ ११
एवमुक्त्वा तु पाञ्चाली भीमसेनमनिन्दिता ।
जगाम धर्मराजाय पुष्पमादाय तत्तदा ॥ १२
अभिप्रायं तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः ।
प्रियायाः प्रियकामः स भीमो भीमपराक्रमः ॥ १३
वातं तमेवाभिमुखो यतस्तत्पुष्पमागतम् ।

---

second time °लैः); K₃ D₁. ₂ सर्वर्तुकुसुमायुते; K₄ सर्वत्र कुसुमाचिते; D₃ G₄ M₂ सर्वभूतमनोहरे. — G₄ om. 2^{c-3d}. — [c]) K₄ D₁. ₂ विकचैः पुष्पैः (for पुष्प°). — [d]) D₃ -वि- (for -[अ]व-). K₁. ₂ (both MSS. both times) B₂ Dn D₄. ₆ °नाभिभिः.

3 G₄ om. 3 (cf. v.l. 2). — [a]) B₂. ₄ शोभितैः; Dn₁. n₂ °ते; D₃ °तान्; T₁ G₁ M °तः. K₃ तु चलं; K₄ D₁. ₂ पर्वतं; D₂ पर्वतान्; T₁ G₁ M₂ पर्वतो; G₂ पर्वते (for सर्वतो). Ś₁ K₃ Dc (first time) D₁. ₂. ₅ रम्यं (for रम्यैः). — [b]) Ś₁ K₃. ₄ D₂ °कुलाकुलं; K₁. ₂ °कुलावृतं; B₁. ₂ °कु(B₃ °क)लायुतैः; B₄ Dn₁. n₃ D₄. ₆ °गणायुतैः; Dc (first time) °शनायुतैः; Dn₂ °गणैर्युतं; D₁. ₂ °रवाकुलं. — Ś₁ K₃ D₁. ₅ om. 3^{c-4d}.

4 Ś₁ K₃ D₁. ₅ om. 4^{abcd} (cf. v.l. 3). — [c]) K₁. ₂ B₂₋₄ Dn D₄. ₆ चैव (for तत्र). — [d]) D₂ नानापुष्पसमन्वितैः. — [f]) = 3. 145. 43^{d}.

5 Ś₁ K₃. ₄ D₂ om. 5. — [a]) K₁. ₂ Dc (second time) Dn D₄. ₆ T₁ G₄ पुण्यगंध-. — [b]) T₁ G₁ शीतस्तत्रानिलो ववौ. — [c]) D₁. ₂ वीरान् (for सर्वान्). — [d]) Dc (second time) सहृष्टान् (for सकृष्णान्). K₁. ₂ B Dc (first time) Dn D₄. ₆ द्रौपद्या सहितान्प्रभो.

6 [a]) Ś₁ K₁ तत्र (for ततः). Ś₁ K₁. ₂ Dn T₁ G₁ पूर्वोत्तरे; D₂ सर्वोत्तरो. — [b]) Ś₁ K₁. ₂ वह°; K₃ म्लध° (sic); K₄ B D T₂ (after corr.) G₃ प्लव° (for पव°). M आनयत्पुष्पमुत्तमं. — [c]) T₂ G₂₋₄ आदाय (for अर्काभं). — [d]) D₁ दिव्यपद्मम्; D₂ G₂ दिव्यपुष्पम्; T₂ G₃. ₄ दिव्यं पुष्पम्; M दिव्यं गंधम्. K₁ B Dc Dn D₄. ₆ T₂ G₃ उपाहरत्; G₂. ₄ उदाहरत्; M₂ उपावहत्.

7 [a]) K₃ तम्; B₁ ततो (for तद्). K₁ अपश्यच्च; B Dn D₄. ₆ अवैक्षत (for अपश्यत). — [b]) = 3. 145. 35^{b}. T₂ G₃ °गंध- (for °गन्धं). B₄ D₃. ₅ °हरं (for °रमम्). — [c]) T₂ G₃. ₄ अनिलाद् (for °लेन). — [d]) Ś₁ K D₁₋₃. ₅ जलजं पतितं शुचि.

8 [a]) G₂ शुभांबुजम् (for शुभा शुभम्). — [b]) T G अनूपमं (for अनुत्तमम्).

9 Before 9, K₄ D₁₋₃ ins. द्रौपद्युवाच; G₁ पांचाली. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ पद्मसंस्थानसंज्ञं. — [d]) Ś₁ K₁₋₃ D₅ मनोहृदय-; K₄ D₁. ₂ मनोनयन- (for मनसो मम).

10 [a]) B Dn D₄. ₆ इदं च; D₁. ₂ एतद्वै (for एतत्तु). — After 10^{ab}, T₂ G₂₋₄ ins.:

694* गृह्यापराणि पुष्पाणि बहूनि पुरुषर्षभ ।

— [c]) B D (except D₁. ₂. ₅) हरेदं मम कामाय; T₂ G₂₋₄ प्रीतये मम नेष्यामि (G₄ पुनरेष्यामि). — [d]) Dc S काम्यकं पुनराश्रमं (= 11^{d}).

11 [a]) Ś₁ K₁. ₂ यदि भीम प्रिया तेहं. — [b]) S [अ]न्यानि (for [इ]मानि).

12 [a]) B Dn D₄. ₆ शुभापांगी (for तु पाञ्चाली). — [cd]) B₂₋₄ Dn D₄. ₆ transp. धर्मराजाय and पुष्पमादाय. Ś₁ K Dc D₁₋₃. ₅ भामिनी; T₁ G₁ तत्तथा (for तत्तदा).

13 [b]) D₃ भरतर्षभः; T₁. ₂ (before corr.) G₃ पुरुषर्षभ. — G₄ om. 13^{cd}. — [d]) = 1. 2. 184^{b}; 114. 9^{d}; 141. 18^{b}; 4. 21. 47^{b}; etc., etc. B Dn D₄. ₆ प्रायान्नीमो

आजिहीर्षुर्जगामाशु स पुष्पाण्यपराण्यपि ॥ १४
रुक्मपृष्ठं धनुर्गृह्य शरांश्चाशीविषोपमान् ।
मृगराडिव संक्रुद्धः प्रमिन्न इव कुञ्जरः ॥ १५
द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ १६
स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलशिलातलम् ।
गिरिं चचारारिहरः किंनराचरितं शुभम् ॥ १७
नानावर्णधरैश्चित्रं धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
सर्वभूषणसंपूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ॥ १८
सर्वर्तुरमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
सक्तचक्षुरभिप्रायं हृदयेनानुचिन्तयन् ॥ १९
पुंस्कोकिलनिनादेषु षट्पदाभिरुतेषु च ।
बद्धश्रोत्रमनश्चक्षुर्जगामामितविक्रमः ॥ २०
जिघ्रमाणो महातेजाः सर्वर्तुकुसुमोद्भवम् ।
गन्धमुद्दाममुद्दामो वने मत्त इव द्विपः ॥ २१
ह्रियमाणश्रमः पित्रा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
पितुः संस्पर्शशीतेन गन्धमादनवायुना ॥ २२
स यक्षगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।
विलोडयामास तदा पुष्पहेतोररिंदमः ॥ २३
विषमच्छेदरचितैरनुलिप्तमिवाङ्कुलैः ।
विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः ॥ २४
सपक्षमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः ।
मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रस्रवणोदकैः ॥ २५
अभिरामनदीकुञ्जनिर्झरोदरकन्दरम् ।

C. 3. 11092
B. 3. 146. 23
K. 3. 149. 28

महाबलः; D1. 2 भीमसेनः पराक्रमी.

14 B4 om. 14. — a) Ś1 K1. 2 °मुखं (for °मुखो). — d) Ś1 K1. 2 T2 G2–4 च (for [अ]पि).

15 After 15, K4 B D (except D5) ins.:

695* ददृशुः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्धरम् ।
न ग्लानिर्न च वैक्लव्यं न भयं न च संभ्रमः ।
कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ।

[(L. 3) K4 B1 (m as above). 4 D1–3 भजते (for जुषते).]

16 G4 om. 16ab. — b) Ś1 सु-; Dn D1 T2 G3 स (for स्व-). — c) K1 T1 °बलं (for °भयं). — d) K3. 4 Dc D1–3. 5 अभ्य(D5 °भ्या)गमद् (for °पतद्). T1 तस्मिञ्छैलेपतद्बली. — After 16, Ś1 K1. 2 ins. an addl. colophon.

17 Before 17, Ś1 K1. 2 ins. वैशं°. — a) Ś1 K D1–3. 5 °कीर्णं (for °गुल्म-). S लतागुल्मतृणच्छन्नं (T1 om. तृणच्छन्नं with 17b). — b) S (T1 om.) इंद्र- (for -च्छन्नं). — c) Ś1 K D1–3. 5 °निहा (for °हरः).

18 G4 om. 18ab. — c) T1 G1. 2 °संपन्नं.

19 a) K4 B1. 3. 4 Dn2. n3 D6 सर्वत्र (for सर्वर्तु-). T2 G3. 4 -रमणीयं च (for -रमणीयेषु). — c) B3 रक्तचक्षुर्; G1 स गृहीतुम् (for सक्त°). K3 B Dc2 Dn D1. 2. 4. 6 G1 अभिप्रायान्; K4 °प्रायो; Dc1 T2 (before corr.) G2. 4 M °प्रायात् (for °प्रायं). — d) K4 कमलानि (for हृदयेन). T2 G3. 4 [आ]शु (for [अ]नु-).

20 b) N °दाचरितेषु (for °दाभिरुतेषु). — c) D1. 2 दधत् (for बद्ध-).

21 a) B D (except D1–3. 5) आजिघ्रन्म (for जिघ्रमाणो). — c) B D (except D1–3) T2 (after corr.) G3 उद्ध(B4 °द्र)तम् (for उद्दामम्). — After 21, B Dc Dn D4. 6 ins.:

696* वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना ।
[Dc °द्रुमसु° (for °कुसुम°).]

22 B2 om. 22ab; G4 om. 22c–23b. B1. 3. 4 Dn D4. 6 transp. 22ab and 22cd.

23 G4 om. 23ab (cf. v.l. 22). — a) Ś1 °गंधर्वप्रभं; K1. 2 °गंधर्वपुरं; K4 B1 T1 G1 °सुर(B1 °[अ]सुर)गंधर्व-; Dc °रक्षोगंधर्व- (for °गन्धर्वसुर-). — b) Ś1 K Dc D5 -महर्षिं (for -ब्रह्मर्षिं). — c) K4 विलोड° (as in text); T2 G2–4 M विलोळ°; the rest विलोक°. D1–3 गिरिं (for तदा).

24 a) B1. 2 °च्छदै; Dn1. n2 °च्छद- (for °च्छेद-). Ś1 K D1–3. 5 -रुचिरैर्; G4 -रहितैर् (for -रचितैर्). — b) K3 B D (except D1–3. 5) °लिप्त इव (for °लिप्तमिव). — c) B2 Dn1 बलिभिर्; D2 विपमैर् (for विमलैर्). — d) Ś1 K1. 2 B4 Dc2 D1 °राजितैः.

25 b) S °सक्तैः (for °लग्नैः). — c) B1–3 विरचितं; M2 उप° (for इव चितं). — d) K1 च्युतं; K3 D1. 3 च्युत-; T1 G1 धूतैः (for च्युतैः). K2. 4 D1 प्रश्रव° (for प्रस्रव°).

26 a) B D (except D1–3. 5) T2 G3 °दरी- (for °नदी-). Ś1 B1 -कुंजं; Dc -दुर्गाः; G1 -कूलं (for -कुञ्ज-). — b) Ś1 damaged; K1. 2 [अ]तिमनोहर-; K4 -प्रश्रवणोदर-; K3 B2–4 Dn D2. 4. 6 G1. 2. 4 -निर्झरोदक-; Dc -निर्वारोदक-

C. 3. 11092
B. 3. 146. 24
K. 3. 148. 28

अप्सरोनूपुरखैः प्रनृत्तबहुबर्हिणम् ॥ २६
दिग्वारणविषाणाग्रैर्घृष्टोपलशिलातलम् ।
स्रस्तांशुकमिवाक्षोभ्यैर्निम्नगानिःसृतैर्जलैः ॥ २७
सशष्पकवलैः स्वस्थैरदूरपरिवर्तिभिः ।
भयस्याज्ञैश्च हरिणैः कौतूहलनिरीक्षितः ॥ २८
चालयन्मरुवेगेन लताजालान्यनेकशः ।
आक्रीडमानः कौन्तेयः श्रीमान्वायुसुतो ययौ ॥ २९
प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतश्चारुलोचनः ।
प्रांशुः कनकतालाभः सिंहसंहननो युवा ॥ ३०
मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् ।
मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ॥ ३१
प्रियपार्श्वोपविष्टाभिर्व्यावृत्ताभिर्विचेष्टितैः ।
यक्षगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ॥ ३२
नवावतारं रूपस्य विक्रीणन्निव पाण्डवः ।
चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ॥ ३३
संस्मरन्विविधान्क्लेशान्दुर्योधनकृतान्बहून् ।
द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः ॥ ३४
सोऽचिन्तयद्गते स्वर्गमर्जुने मयि चागते ।
पुष्पहेतोः कथं न्वार्यः करिष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३५
स्नेहान्नरवरो नूनमविश्वासाद्वनस्य च ।
नकुलं सहदेवं च न मोक्ष्यति युधिष्ठिरः ॥ ३६
कथं नु कुसुमावाप्तिः स्याच्छीघ्रमिति चिन्तयन् ।
प्रतस्थे नरशार्दूलः पक्षिराडिव वेगितः ॥ ३७
कम्पयन्मेदिनीं पद्भ्यां निर्घात इव पर्वसु ।
त्रासयन्गजयूथानि वातरंहा वृकोदरः ॥ ३८
सिंहव्याघ्रगणांश्चैव मर्दमानो महाबलः ।

(for -निर्झरोदर-). K₃ -कुंजरं; B₃ -मंदिरं (for -कन्दरम्). — [c]) Ś₁ साप्सरो- (for अप्सरो-). K₁. ₂ G₁ सा(G₁ अ)प्सरोनूपुरारावैः; M °नूपुरख-. — [d]) B₁. ₃. ₄ Dn D₄. ₆ °वर-; B₂ °मिव; Dc इव (for °बहु-). K₁. ₂ -कंदरं (for -बर्हिणम्).

27 [a]) D₁. ₂ T₁. ₂ (before corr.) G₁. ₂. ₄ M °विषाणाग्र-. — [c]) K₃ G₂ अक्षोभ्यं; G₄ °भ्यां (for °भ्यैर्). — [d]) K₃. ₄ B₁ (m as in text). ₃ Dc D₃ G₂. ₄ M वि° (for निः°).

28 [c]) Ś₁ K₁. ₂ भयप्राज्ञैश्च; B Dn D₄–₆ T₂ (after corr.) G₃ भयानभिज्ञैर्.

29 [a]) Ś₁ K₂ D₁. ₂. ₅ उरु-; M चैव (for उरु-). B Dn D₄. ₆ चालयानः स्व(B च)वेगेन. — G₄ om. 29[cd]. — [c]) B Dn D₄. ₆ हृष्टात्मा; T₁ सहसा (for कौन्तेयः).

30 [c]) B Dn D₄. ₆ °वर्णाभः (for °तालाभः).

32 [b]) K₁ व्यावृत्तैर्वा; K₃ D₁–₃. ₅ M₁ °त्तार्ध-; K₄ °त्यार्ध-; T₁ °त्ताथ; T₂ G₃–₄ °त्तान्य-; M₂ °द्धार्ध- (for व्यावृत्ताभिर्). K₁. ₃. ₄ D₃. ₅ -विलोकितैः; D₁. ₂ -विलोचनैः (for विचेष्टितैः). Ś₁ व्यावृत्तावलोकितैः; K₂ °त्तार्धावलोकितैः. — [c]) Ś₁ गंधर्वयक्ष° (by transp.); K₁. ₂ गंधमादन°; D₂ यक्षराक्षस°. — [d]) M अवेक्षितः (for निरी°). — After 32, K₄ ins.:

697* यक्षराक्षसगन्धर्वनागकन्यापणाजिरे ।

33 [b]) B D (except D₁–₃. ₅) T₂ (after corr.) G₃ विक्रीडन्; T₁ विकरन्; T₂ (before corr.) G₃. ₄ विकीर्णन्; G₁ विकिरन् (for विक्रीणन्).

35 [a]) D₁. ₂ S तदा पार्थो (for गते स्वर्गम्). — [b]) D₁. ₂ मयि त्वत्रापराध्यति; T₁ G₁. ₂ M मयि त्विह विलंबति; T₂ G₃. ₄ मयि त्वथ विलंबिनि. — [c]) Ś₁ K₂ कथंकारं; K₁ कथं त्वार्थं; B₁ G₄ कथं चार्यः; B₂. ₃ Dc कथं वार्यः; D₄ कथं त्वार्याः; T₁ कथं कार्यं. — [d]) Ś₁ K₁. ₂ भवि° (for करि°). D₁. ₂ नराधिपः (for युधि°).

36 Ś₁ K₃ om. (hapl.) 36. — [a]) T₂ G₃. ₄ सोयं (for स्नेहान्). T₁ नरेश्वरो (for नरवरो). — [b]) K₁ B Dn D₄. ₆ बलस्य (for वनस्य). T G विश्वासाद्वनदस्य च. — [d]) K₄ D₁–₃ नियोक्ष्यति; B₂ न त्यक्ष्यति (for न मो°). S (except G₂) नराधिपः (for युधि°).

37 [a]) K₁ B₁. ₄ च; K₄ Dn D₁–₃. ₆ G₄ तु (for नु). — [d]) D₁. ₃ T₂ (after corr.) G₃ वेगतः. Dn₂. n₃ पपात रुचिराननः ! — After 37, B D (except D₁–₃) read (in anticipation) 3. 150. 24, *repeating* the stanza in its proper place.

38 [c]) B₃ मृगयूथानि; B₄ सर्वभूतानि (for गज°).

39 G₄ om. 39[ab]. — [a]) Ś₁ B₂. ₃ Dc D₁ °मृगान्; K₁. ₂ Dn D₅ °मृगाः (for °गणान्). — [b]) B₁–₃ Dn D₄. ₆ T₁ G₃ मर्दयानो. D₃ वृकोदरः (for महा°). — After 39[ab], K₃ *repeats* 33[c]–36[b] and 37[c]–39[b], together with the stanza सज्जमानमनो° (3. 150. 24), mentioned in v.l. 37 above. — G₁ reads 41[ab] before 39[cd]. — [d]) T₁ G₂. ₄ पात° (for पोथ°). Dn D₄–₆ तरसा बली; T₂ G₃. ₄ च महाबली (for चोरसा बली).

उन्मूलयन्महावृक्षान्पोथयंश्चोरसा बली ॥ ३९
लतावल्लीश्च वेगेन विकर्षन्पाण्डुनन्दनः ।
उपर्युपरि शैलाग्रमारुरुक्षुरिव द्विपः ।
विनर्दमानोऽतिभृशं सविद्युदिव तोयदः ॥ ४०
तस्य शब्देन घोरेण धनुर्घोषेण चाभिभो ।
त्रस्तानि मृगयूथानि समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ ४१
अथापश्यन्महाबाहुर्गन्धमादनसानुषु ।
सुरम्यं कदलीषण्डं बहुयोजनविस्तृतम् ॥ ४२
तमभ्यगच्छद्वेगेन क्षोभयिष्यन्महाबलः ।
महागज इवास्रावी प्रभञ्जन्विविधान्द्रुमान् ॥ ४३
उत्पाट्य कदलीस्कन्धान्बहुतालसमुच्छ्रयान् ।
चिक्षेप तरसा भीमः समन्ताद्बलिनां वरः ॥ ४४
ततः सत्त्वान्युपाक्रामन्बहूनि च महान्ति च ।
रुरुवारणसंघाश्च महिषाश्च जलाश्रयाः ॥ ४५

C. 3. 11123
B. 3. 146. 54
K. 3. 148. 58

40 [a]) Ś1 विमर्द°; D1. 2 स नर्द°; S जला(M2 जिता)-वलंबो (for विनर्दमानो). — After 40, S ins.:

698* व्यनदत्सुमहानादं भीमसेनो महाबलः ।

41 [a]) B D (except D1–3. 5) S तेन (for तस्य). G2 नादेन (for शब्देन). B D (except D1–3. 5) महता (for घोरेण). — [b]) Ś1 चाविभो; K1. 2. 4 D3. 5 चाभिभोः. B Dc Dn D4. 6 S भीमस्य प्रतिबोधिताः. — After 41[ab], B Dc Dn D4. 6 S ins.:

699* गुहाः संतत्यजुर्व्याघ्रा निलिल्युर्बिलवासिनः ।

[B Dn3. n3 D4. 6 T1 गुहां. B Dc Dn D4. 6 वन° (for बिल°).]

— [cd]) B D (except D1–3. 5) S समुपेतुः खगास्त्रस्ता मृगयूथानि दुद्रुवुः. — After 41, B Dc Dn D4. 6 S (G4 om. lines 1. 7. 8) ins.:

700* ऋक्षाश्चोत्ससृजुर्वृक्षांस्तत्यजुर्हरयो गुहाम् ।
व्यजृम्भन्त महासिंहा महिषाश्चावलोकयन् ।
तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः ।
तद्वनं संपरित्यज्य जग्मुरन्यन्महावनम् ।
वराहमृगसंघाश्च महिषाश्च वनेचराः । [5]
व्याघ्रगोमायुसंघाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ।
रथाङ्गसाह्वदात्यूहा हंसकारण्डवप्लवाः ।
शुकाः पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ।
तथान्ये दर्पिता नागा महिषाश्च महाबलाः ।

[(L. 1) T G (G4 om.) M1 निषेतुर्; M2 पेतुश्च (for तत्यजुर्). T G2. 3 M गुहाः (for गुहाम्). — After line 1, T2 G3 *repeat* 698*. — (L. 2) S वनेचराः (M1 व्यलोकयन्) (for [अ]वलोकयन्). — (L. 4) T1 G1 M गहद्वनं (for महावनम्). — (L. 5) B2. 3 Dc T G2. 3 °सिंहाश्च (for °संघाश्च). — M1 om. (haplᵈ) the posterior half of line 5 and the prior half of line 6. T G1–3 महिषांश्च. T G1–3 M2 व्यलोकयन् (for वनेचराः). — (L. 6) T1 G1 M2 तथा; T2 G2. 3 तदा (for व्याघ्र-). B1 S (except G4) पृषतैः; Dc पृषतैः (for गवयैः). — (L. 7) T2 G2. 3 रथांगाह्वय- (for रथाङ्गसाह्व-). S (except M2; G4 om.) -त्यूहा (for -दात्यूहा). S (G4 om.) °कारंडवैः सह (for °प्लवाः). — (L. 8) S (G4 om.) पारावताः (for पुंस्को°). — (L. 9) B1m. 2. 4 Dn D4. 6 करेणुशत(B2 Dn °शर)पीडिताः; B3 महिषाश्च वनेचराः (for the posterior half).]

42 B Dc Dn D4. 6 S (except T1) read 42–45 after 49. T2 G3 om. 42[a]–43[b]. — [a]) Dn2. n3 D4. 6 °बाहो (for °बाहुर्). — 42[b]=33[d]. — [c]) Some S MSS. कदळी°; many N MSS. °खंडं.

43 For sequence, cf. v.l. 42. — T2 G3 om. 43[ab] (cf. v.l 42). — [a]) D1. 2 तद् (for नम्). — [b]) G2. 4 पोथ° (for क्षोभ°). — [c]) S गजो मदोत्कट (G1 शूरो मत्तद्विप) इव. — [d]) Ś1 K D3. 5 काननद्रुमान्; Dc D1. 2 काननोत्तमं (for विविधान्द्रु°).

44 For sequence, cf. v.l. 42. — [a]) K1 कदलीकंदान्; K4 (m as in text) B D (except D3. 5) T1 G2 °स्तंभान्; G1 °पंडान्; G4 च तरुस्कंधान्. — [b]) Dn1 D1. 2. 5 T G °समुच्छ्रितान्. — [c]) Ś1 K1. 2 Dc D5 T1 वीरः (for भीमः). — [d]) S (except M1) बलवद् (T1 G4 °वान्) बली (for बलिनां वरः). — After 44, S ins.:

701* महान्तमकरोत्तत्र तरूणां पाण्डवो बली ।

— S cont.: B D (except D5) ins. after 44: K4, after 47[ab]:

702* विमर्दं सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ।

[K4 विमृद्नन्; B Dc Dn D4. 6 G1 विनदन्; D1–3 विमृद्नन् (for विमर्द).]

45 For sequence, cf. v.l. 42. — [ab]) K1 अप°; K2. 3 Dc D3. 4. 6 अपा° (for उपा°). K4 B4 Dn D4. 6 सु- (for the first च). B1–3 Dc सुबहूनि महांति च (for [b]). S ततः स (T2 G3. 4 ते) न्यपतंस्तत्र सुबहूनि बृहंति च. — [c]) K4 B2–4 Dn D4. 6 °वानर- (for °वारण-). K1 -संघश्च; K3. 4 B Dn D2. 3. 6 -सिंहाश्च; D4 -सिंहश्च; S -यूथानि (for -संघाश्च). — [d]) K4 B2–4 Dn D4. 6 महिषांश्च; D1. 3

C. 3. 11114.
B. 3. 146. 45
K. 3. 148. 50

सिंहव्याघ्राश्च संक्रुद्धा भीमसेनमभिद्रवन् ।
व्यादितास्या महारौद्रा विनदन्तोऽतिभीषणाः ॥ ४६
ततो वायुसुतः क्रोधात्स्वबाहुबलमाश्रितः ।
गजेनाघ्नन्गजं भीमः सिंहं सिंहेन चाभिभूः ।
तलप्रहारैरन्यांश्च व्यहनत्पाण्डवो बली ॥ ४७
ते हन्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरक्षवः ।
भयाद्विसस्रुपुः सर्वे शकृन्मूत्रं च सुस्रुवुः ॥ ४८
प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्शब्देनापूरयन्दिशः ॥ ४९

तेन शब्देन चोग्रेण भीमसेनरवेण च ।
वनान्तरगताः सर्वे वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ॥ ५०
तं शब्दं सहसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितम् ।
जलार्द्रपक्षा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ५१
तानौदकान्पक्षिगणान्निरीक्ष्य भरतर्षभः ।
तानेवानुसरन्रम्यं ददर्श सुमहत्सरः ॥ ५२
काश्चनैः कदलीषण्डैर्मन्दमारुतकम्पितैः ।
वीज्यमानमिवाक्षोभ्यं तीरान्तरविसर्पिभिः ॥ ५३
तत्सरोऽथावतीर्याशु प्रभूतकमलोत्पलम् ।

पक्षिणश्च. K4 B2–4 Dn D2. 4. 6 जलाशयान्; M1 °शयं. — After 45. B2 3 (om. line 1) T2 G1–3 M ins.:

703* प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।
वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्शब्देनापूरयन्दिशः ।

[(L. 1) G2 शीघ्रं (for क्षिप्रं). — (L. 2) B2. 3 एवं (for वनं), and त्रयां (for श्रीमान्).]

— B2 ins. after, and B3 before, line 2 of 703*:

703a* दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ।

46 For sequence, cf. v.l. 42. D1 om. 46–49: G1 om. 46ab — a) B1. 4 D4. 6 G2 सिंहा (for सिंह°). — b) Ś1 अभ्यद्रवन् (sic); K1. 2 अभिद्रुताः; K4 D2. 3 उपाद्रवन्; B De Dn D4. 6 अथाद्रवन् (for अभिद्रवन्). S (G1 om.) भीममभ्यद्रवन्द्रुतं. — B De Dn D4. 6 T1 G1. 2 M ins. after 46ab: T2 G3, after 48:

704* शकृन्मूत्रं च मुञ्चानां भयविभ्रान्तमानसाः ।

[T G1–3 M शकृन्मूत्रान् (T2 G3 °त्रं) विमुंचतो.]

— d) K3 D2. 3 विनदंतो (for विनदन्तो). D2 बिभीषणाः; D5 [S]तिभीषणं. Ś1 विनदंतोरुभीषणाः; B De Dn D4. 6 G1 व्यनदन्भीषणास्त्रवान्; T G2–4 M नदंतो भैरवास्त्रवान् (epic tag).

47 For sequence, cf. v.l. 42. D1 om. 47 (cf. v.l. 46). — a) T2 G2. 3 M तत्र (for ततो). T2 G2–4 M भीमः (for क्रोधात्). T1 तेजसा भीमसेनश्च. — After 47ab, K4 ins. 702*. — c) Ś1 K1–3 D5 [अ]हन्; K4 [अ]न्यं; B De Dn D4. 6 [अ]न्यान् (for [अ]घ्नन्). Ś1 B De Dn D2. 4. 6 T G M2 गजान् (G1 भीमः) (for गजं). N (except D2; D1 om.) G1 श्रीमान् (for भीमः). — d) T1. 2 (after corr.) G1. 3 सिंहान्; M2 सिंहः (for सिंहं). K2. 4 B De Dn D3–6 वा (for च). Ś1 K2. 4 B De Dn D3–6 विभुः; K1 [S]भिभोः (for [अ]भिभूः). — e) Ś1 K1. 2 ताल° (for तल°). — f) Ś1 K1 व्यहरत्; K3 B1. 3 T G न्यहनत्; K4 D3 न्यवधीत्; De व्यनदन्; D2 [अ]प्यहनत् (for व्यहनत्).

48 For sequence, cf. v.l. 42. D1 om. 48 (cf. v.l. 46). — a) B De Dn D4–6 वध्य° (for हन्य°). — b) Ś1 K1. 2 °व्याघ्रास्तरक्षिनः. — c) S (except G1) सर्वे (for भयाद्). Ś1 K2. 3 B (B1 marg.) Dn D4–6 विससृजुः; B1 (orig.) De विनिःसृताः; T1 G1 विसुस्रुवुः; T2 G3 [S]पि सुस्रुवुः; G4 विदुद्रुवुः (for विससृपुः). B (B1 marg.) Dn D4. 6 भीमं; S तूर्णं (for सर्वे). — d) S भीमसेनभयार्दिताः. — After 48, T2 G3 ins. 704*.

49 For sequence, cf. v.l. 42. D1 om. 49 (cf. v.l. 46). — ab) S तानपास्य तु स क्षिप्रं (T1 °स्य सुसंत्रस्तान्; G1 °स्तान्कृतः क्षिप्रं) प्रविवेश महाबलः. — T2 G3 om. 49cd. — d) Ś1 K1. 2 [आ]नादयन् (for [आ]पूरयन्).

50 G4 om. 50. — a) Ś1 K De D1–3. 5 घोरेण; B Dn D4. 6 चैवाथ (for चोग्रेण). — b) Ś1 K De D1–3. 5 भीमसेनस्य नर्दतः; M1 मृगाणां विरुतेन च. — c) T G3 वनांतरं. B Dn D4. 6 चापि (for सर्वे).

51 a) S तस्मिन्नथ प्रवृत्ते तु — b) De D1–3 नाना- (for मृग-). Ś1 K D5 नानापक्षिगणास्ततः; S संक्षोभे मृगपक्षिणां.

52 ab) K3 om. from तानौ° up to निरीक्ष्य. K3. 4 M2 °षंभ (for °षंभः). — c) Ś1 Dn1. n3 D1. 2. 5. 6 G1 °सरद् (for °सरन्). Ś1 K1. 2 दिव्यं (for रम्यं). — d) Ś1 K D1–3 विमलं; D4. 6 स महत् (for सुमहत्).

53 a) K2–4 De Dn1. n3 D2–6 °खंडैर् (for °षण्डैर्). — G4 om. 53cd. — d) Dn तीरासीर° !

54 a) K3 Dn3. n3 D2 [S]पि; G1 सो (for स्थं). Dn D4. 6 [अ]थ (for [आ]शु). — b) B Dn D4. 6 °नलिनो°;

महागज इवोद्दामश्चिक्रीड बलवद्बली ।
विक्रीड्य तस्मिन्सुचिरमुत्ततारामितद्युतिः ॥ ५४
ततोऽवगाह्य वेगेन तद्वनं बहुपादपम् ।
दध्मौ च शङ्खं स्वनवत्सर्वप्राणेन पाण्डवः ॥ ५५
तस्य शङ्खस्य शब्देन भीमसेनरवेण च ।
बाहुशब्देन चोग्रेण नर्दन्तीव गिरेर्गुहाः ॥ ५६
तं वज्रनिष्पेषसममास्फोटितरवं भृशम् ।
श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्मुक्तो महास्वनः ॥ ५७
सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत ।
मुक्तो विरावः सुमहान्पर्वतो येन पूरितः ॥ ५८
तं तु नादं ततः श्रुत्वा सुप्तो वानरपुंगवः ।
प्राजृम्भत महाकायो हनूमान्नाम वानरः ॥ ५९
कदलीषण्डमध्यस्थो निद्रावशगतस्तदा ।
जृम्भमाणः सुविपुलं शक्रध्वजमिवोच्छ्रितम् ।
आस्फोटयत लाङ्गूलमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ६०
तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्वतः स गुहामुखैः ।

C. 3. 11140
B. 3. 146. 71
K. 3. 148. 76

De °सलिलो° (for °कमलो°). — [d]) T₂ G₂₋₄ विचरन् (for बलवद्). — After 54[cd], Ś₁ K₁. ₂ ins. an addl. colophon, followed by वंशं उ°. — [e]) K₁ विक्रीड; Dn₂ D₁₋₃ चिक्रीड्य; T₂ G₂. ₃ चिक्रीड (for विक्रीड्य). B₄ Dn₁. n₂ D₅. ₆ रुचिरम्; M₂ सुरुचिरम् (sic) (for सुचिरम्). Ś₁ स क्रीडित्वास्मिन्सुचिरं; K₂ स क्रीडित्वा सुरुचिरं. — [f]) De D₁₋₃ M₂ महा°; M₁ [अ]मर° (for [अ]मित°). T G₂. ₃ पपौ जलमनुत्तमं. — After 54, S ins.:

705* क्षोभयन्सलिलं भीमः प्रभिन्न इव वारणः ।

55 [a]) B₁ [ऽ]वगाहद्; B₂. ₃ व्यगाहद्; Dn [ऽ]ध्यगंतुं; D₄. ₆ [ऽ]ध्यगात्तु; T G₂. ₄ जगाम; G₁. ₂ बभंज; M जगाहे (for ऽवगाह्य). — [c]) K₂ G₁ स शंखं; T₂ G₂. ₃ M शंखं च (by transp.). — After 55, B De Dn D₄. ₆ ins.:

706* आस्फोटयच्च बलवान्भीमः संनादयन्दिशः ।

56 M₂ om. (hapl.) from भीम° (in 56[b]) up to शब्देन (in 709*). — [d]) K₁. ₂ B₂₋₄ Dn₂ D₁. ₂. ₅ T₂ G₂₋₄ M₁ नदंतीव. — After 56, Ś₁ K D₁₋₃. ₅ ins.:

707* ततः शङ्खस्वनं श्रुत्वा नर्दितं च मुहुर्मुहुः ।
वृक्षाणां भज्यमानानां शब्दं श्रुत्वा तदा गिरौ ।
गन्धमादनपार्श्वस्थो रामस्याभिमतः सखा ।
हनूमान्नाम स कपिर्लाङ्गूलमधुनोत्ततः ।
तस्य दोधूयमानस्य लाङ्गूलं लीलया मुहुः । [5]
तेन लाङ्गूलशब्देन स्वनन्तीव दिशो दश ।
ततः पृथ्वी च शैलाश्च प्रकम्पितमिवाभवत् (!) ।

[(L. 1) Ś₁ K₁ नादितं (for नर्दितं). — (L. 4) Ś₁ K₁ दोधुनत् (for अधुनोत्). — (L. 5) Ś₁ K₁ तस्य दोधुनतो राजन् (for the prior half). — (L. 7) Ś₁ सशैला च (for च शैलाश्च). Ś₁ K₁ प्रकंपित (for °पितम्).]

57 G₄ M₂ om. 57 (for M₂ cf. v.l. 56). — [b]) Ś₁ K₂. ₃ D₁₋₃. ₅ °रवं महत्; K₁ °वरं महत्; K₄ °रवं तदा; B Dn D₄. ₆ °महारवं; De °रवं तथा (for °रवं भृशम्). — [c]) De नादं; T₂ G₃ चैव (for शैल-). Ś₁ K₁. ₂ °सक्तैः (for °सुप्तैः).

59 M₂ om. 59 (cf. v.l. 56). — [b]) N मुक्तं वारणपुंगवैः (Ś₁ K₁. ₂ वारणपुंगवः; D₁. ₂ वानरपुंगवैः) — After 59[ab], N (B₂ om. line 7) ins.:

708* भ्रातरं भीमसेनं तु विज्ञाय हनुमान्कपिः ।
दिवंगमं रुरोधाथ मार्गं भीमस्य कारणात् ।
अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः ।
आस्त एकायने मार्गे कदलीषण्डमण्डिते ।
भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवरुध्य वै । [5]
मात्र प्राप्स्यति शापं वा धर्षणां वेति पाण्डवः ।
कदलीषण्डमध्यस्थ एवं संचिन्त्य वानरः ।

[(L. 1) Ś₁ K De तं; D₁. ₂ च (for तु). — (L. 2) B₂. ₄ विहंगमं; De दिवंगतो (for दिवंगमं). — (L. 3) Ś₁ K₁. ₂ मार्गे; B₄ भीमो; De नैव (for मा वै). — In lines 4 and 7 some MSS. °खंड- (for °षण्ड-). — (L. 6) Cf. 3. 117. 40[ef]. K₂ मोत्र; D₅ मत्तः (for मात्र). — (L. 7) B₄ Du D₄. ₆ ह्येवं (for एवं). — K₄ D₂ om. (hapl.) from एवं (in line 7) up to 66[a].]

— [c]) K₂ De D₃ T₁ G₁. ₄ व्याजृं°; B₁. ₂ D₅ T₂ G₂. ₃ व्यजृं° (for प्राजृं°). — [d]) Some N MSS. हनुमान्. Ś₁ K₁₋₃ De D₁. ₅ वानरर्षभः (for नाम वानरः).

60 K₄ D₂ om. 60[a] (cf. v.l. 708*): M₂ om. 60[ab] (cf. v.l. 56). — [a]) K₂. ₃ De Dn₁. n₂ D₁. ₃₋₆ °खंड° (for °षण्ड°). — [b]) K₁ D₅ निद्रामथ (for निद्रावश-). — After 60[ab], S ins.:

709* तेन शब्देन महता व्यबुध्यत महाकपिः ।

[M₂ om. तेन शब्देन (cf. v.l. 56). M₁ महसा (for महता).]

— [e]) B De Dn D₄. ₆ T₂ G₃ आस्फोटयच्च (B₂ °यंश्च). — [f]) B₃. ₄ °समप्रभं.

61 [a]) T₂ (after corr.) G₃ °निनदः. — [b]) K₂ T₂ G₂₋₄ पर्वतस्य (for पर्वतः स). K₄ सु- (for स). — G₄

C. 3. 11140
B. 3. 146. 71
K. 3. 148. 76

उद्गारमिव गौर्नर्दमुत्ससर्ज समन्ततः ॥ ६१
स लाङ्गूलरवस्तस्य मत्तवारणनिस्वनम् ।
अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ॥ ६२
स भीमसेनस्तं श्रुत्वा संप्रहृष्टतनूरुहः ।
शब्दप्रभवमन्विच्छंश्चचार कदलीवनम् ॥ ६३
कदलीवनमध्यस्थमथ पीने शिलातले ।
स ददर्श महाबाहुर्वानराधिपतिं स्थितम् ॥ ६४
विद्युत्संघातदुष्प्रेक्ष्यं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ।
विद्युत्संघातसदृशं विद्युत्संघातचञ्चलम् ॥ ६५
बाहुस्वस्तिकविन्यस्तपीनह्रस्वशिरोधरम् ।
स्कन्धभूयिष्ठकायत्वात्तनुमध्यकटीतटम् ॥ ६६
किंचिच्चाभुग्नशीर्षेण दीर्घरोमाञ्चितेन च ।
लाङ्गूलेनोर्ध्वगतिना ध्वजेनेव विराजितम् ॥ ६७
रक्तोष्ठं ताम्रजिह्वास्यं रक्तकर्णं चलभ्रुवम् ।
वदनं वृत्तदंष्ट्राग्रं रश्मिवन्तमिवोडुपम् ॥ ६८
वदनाभ्यन्तरगतैः शुक्लभासैरलंकृतम् ।
केसरोत्करसंमिश्रमशोकानामिवोत्करम् ॥ ६९
हिरण्मयीनां मध्यस्थं कदलीनां महाद्युतिम् ।
दीप्यमानं स्वपुषा अर्चिष्मन्तमिवानलम् ॥ ७०
निरीक्षन्तमवित्रस्तं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ।

---

om. 61^{cd}. — ^{c}) T$_1$ उद्धातम् (for उद्गारम्). K$_4$ सोनर्दम्; D$_1$. $_2$ सौहित्याद्; T$_1$ गोनर्दम् (for गौर्नर्दम्). K$_2$ मंदम्; K$_3$ B De Dn D$_3$. $_4$. $_6$ नर्दन्; D$_5$ नादम् (for नर्दम्). T$_2$ G$_2$. $_3$ निमित्तीकृत्य गौर्नादं. — B De Dn D$_4$. $_6$ M$_1$ ins. after 61: T G$_{2-4}$, after 63:

710* लाङ्गूलास्फोटशब्दाच्च चलितः स महागिरिः ।
विघूर्णमानशिखरः समन्तात्पर्यशीर्यत ।

[(L. 1) De °शब्दश्च; T$_2$ G$_3$ °शब्दैश्च (for °शब्दाच्च). — (L. 2) T$_1$ विघूर्णः महसा तस्य; T$_2$ G$_3$. $_4$ °मानः महसा (for the prior half). T G$_3$. $_4$ M$_1$ च (M$_1$ स) व्यशीर्यत.]

62 T$_1$ om. 62^{ab}. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$. $_4$ B$_1$ De D$_3$ G$_1$ M$_1$ °निः (*or* °नि)स्वनः. — ^{c}) Ś$_1$ K De D$_{1-3}$. $_5$ विशालेषु (for विचित्रेषु). — ^{d}) S (except M$_1$) समार (for चचार). D$_1$ गंधमादनमानुषु. — After 62, Ś$_1$ K D$_1$. $_3$. $_5$ ins.:

711* तस्य श्रुत्वा तु निनदं महामेघरवस्वनम् ।
प्रतिनेदुर्गजाः सिंहा वित्रेसुश्च मृगद्विजाः ।

63 ^{a}) K$_4$ B D (except D$_1$. $_3$) तत् (for तं). T$_2$ G$_3$. $_4$ भीमसेनस्तु तं श्रुत्वा (G$_4$ दृष्ट्वा). — ^{b}) De वि- (for सं-). — After 63, T G$_{2-4}$ ins. 710*.

64 ^{a}) Ś$_1$ K D$_1$. $_3$. $_5$ °खंडं (*or* °पंडं) (for °वनं). — ^{b}) Ś$_1$ T$_2$ G$_2$. $_3$ M$_3$ अथ पीन-; K$_1$. $_2$ अथ पीनं; K$_4$ मधुपीते; D$_5$ अथ नीले; T$_1$ G$_4$ हनूमंतं. — ^{c}) B Dn D$_4$. $_6$ ददर्श सु-; D$_2$ T$_1$ संददर्श (for स ददर्श) — ^{d}) B Dn D$_4$. $_6$ तदा (for स्थितम्).

65 ^{a}) B Dn D$_4$. $_6$ °स्संपात-; G$_1$ °स्संघेव (for °स्संघात-). B$_1$. $_4$ G$_2$ -संप्रेक्ष्यं; some MSS. दुष्प्रेक्षं. — ^{b}) B Dn D$_4$. $_6$ °स्संपात- (for °स्संघात-). De D$_3$ (*sup. lin.*) T$_2$ G -चंचलं; T$_1$ -वर्चसं (for -पिङ्गलम्). — B$_3$ D$_3$ T G om. (hapl.) 65^{cd}. — ^{c}) B (B$_3$ om.) Dn D$_4$. $_6$ °स्संपात- (for °स्संघात-). B (B$_3$ om.) De Dn D$_4$. $_6$ -निनदं (for -सदृशं). — ^{d}) B (B$_3$ om.) Dn D$_4$. $_6$ °स्संपात- (for °स्संघात-). De -पिंगलं (for -चञ्चलम्).

66 ^{a}) Ś$_1$ °स्वस्तिपु; K$_1$. $_2$ °स्तंभसु- (for °स्वस्तिक-). Ś$_1$ K$_3$ D$_5$ G$_2$ M -विन्यस्तं. — ^{b}) S °वृत्त° (for °ह्रस्व°).

67 ^{a}) T G$_{2-4}$ om. च. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ ध्वजेनैव. K$_3$ B Dn D$_4$. $_6$ T G$_1$. $_3$. $_4$ M$_1$ विराजना.

68 ^{a}) N M$_2$ ह्रस्वोष्ठं (*or* ह्रस्वौष्ठं) (for रक्तोष्ठं). Ś$_1$ K D$_5$ दंष्ट्रं (K$_3$ दंत)ताम्राक्षं. — ^{b}) K$_2$. $_4$ B$_1$. $_3$. $_4$ De Dn D$_{1-4}$. $_6$ M$_1$ रक्तवर्णं; K$_3$ B$_2$ D$_5$ T$_1$ G$_1$. $_2$. $_4$ M$_2$ °कंठं. K$_3$ B$_2$ De D$_1$. $_2$. $_4$ चलभ्रुवं; D$_5$ चलद्रुतं. — After 68^{ab}, B D (except D$_{1-3}$. $_5$) ins.:

712* विवृत्तदंष्ट्रादशनं शुक्लतीक्ष्णाग्रशोभितम् ।
[Dn$_1$. $_{3}$ De$_1$ शुष्क°; D$_4$ शुक्ल° (for शुक्ल°).]

— ^{c}) T$_2$ om. 68^{c}. T$_1$ G$_4$ वदनं. K$_1$ D$_1$. $_2$ वदनोद्भूत-दंष्ट्राग्रं; B De Dn D$_4$. $_6$ अपश्यद्वदनं तस्य (De इयामं); D$_3$ वदनावृत्तदं°. — ^{d}) D$_5$ G$_1$. $_2$ M$_2$ रश्मिमंतम्.

69 ^{b}) K$_4$ D$_3$ T$_2$ G$_3$ शुक्लाभासैर्; B De Dn D$_4$. $_6$ T$_1$ शुक्लैर् (De T$_1$ °क्ल-) दंतैर्; D$_1$. $_2$ मुक्ताभासैर्; M$_1$ शुक्ल-हासैर्. — ^{d}) T G$_{2.3}$ अमलानामिवो°; G$_4$ सवनानामिवो°.

70 ^{c}) B$_1$ $_3$ दीप्यमानं सु-; B$_2$. $_4$ Dn D$_4$. $_6$ °मानेन (for °मानं स्व-). — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ B Dn D$_4$. $_6$ T G$_3$. $_4$ M स्वर्चिष्मंतम्; K$_1$. $_3$. $_4$ De D$_{1-3}$. $_5$ मूर्तिमंतम्; G$_1$ रश्मिमंतम्; G$_2$ स्वर्चिष्मंतम् (for अर्चिष्मन्तम्). The text reading अर्चिष्मन्तम्, which causes hiatus, was found only in a Yadugiri Math Grantha MS. collated but not included in the crit. app.

71 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ इव (K$_1$ °वा-) त्रस्तैर्; K$_2$ B De Dn D$_{4-6}$ अभिन्नं; K$_3$. $_4$ D$_{1-3}$ G$_4$ इवा(K$_4$ G$_4$ °व)स्तं (for

तं वानरवरं वीरमतिकायं महाबलम् ॥ ७१
अथोपसृत्य तरसा भीमो भीमपराक्रमः ।
सिंहनादं समकरोद्बोधयिष्यन्कपिं तदा ॥ ७२
तेन शब्देन भीमस्य वित्रेसुर्मृगपक्षिणः ।
हनूमांश्च महासत्त्व ईषदुन्मील्य लोचने ।
अवैक्षदथ सावज्ञं लोचनैर्मधुपिङ्गलैः ॥ ७३
क्षितेनाभाष्य कौन्तेयं वानरो नरमब्रवीत् ।
किमर्थं सरुजस्तेऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ॥ ७४
ननु नाम त्वया कार्या दया भूतेषु जानता ।
वयं धर्मं न जानीमस्तिर्यग्योनिं समाश्रिताः ॥ ७५
मनुष्या बुद्धिसंपन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु ।
क्रूरेषु कर्मसु कथं देहवाक्चित्तदूषिषु ।
धर्मघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ७६
न त्वं धर्मं विजानासि वृद्धा नोपासितास्त्वया ।
अल्पबुद्धितया वन्यानुत्सादयसि यन्मृगान् ॥ ७७
ब्रूहि कस्त्वं किमर्थं वा वनं त्वमिदमागतः ।
वर्जितं मानुषैर्भावैस्तथैव पुरुषैरपि ॥ ७८
अतः परमगम्योऽयं पर्वतः सुदुरारुहः ।
विना सिद्धगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ॥ ७९
कारुण्यात्सौहृदाच्चैव वारये त्वां महाबल । C. 3. 11169 B. 3. 146. 94 K. 3. 148. 99

अवित्रस्तं). — 71^{b}=73^{l}. — After 71^{ab}, T G$_{2-4}$ M$_{1}$ ins. 713*. — ^{c}) B Dn D$_{4.6}$ धीमान्; M धीरम् (for वीरम्). — K$_{4}$ B D (except D$_{3.5}$) G$_{1}$ M$_{2}$ ins. after 71: T G$_{2-4}$ M$_{1}$, after 71^{ab}:

713* स्वर्गपन्थानमावृत्य हिमवन्तमिव स्थितम् ।

[S स्थितं (for स्वर्ग-). D$_{1.2}$ हनूमंतमवस्थितं; S पादं हे-(M$_{1}$ है)मगिरेरिव (for the posterior half).]

— K$_{4}$ B D (except D$_{3.5}$) cont.:

714* दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकस्तस्मिन्महावने ।

72 G$_{1}$ om. 72^{a}-74^{c}. — ^{b}) =1. 2. 181^{b}; 114. 9^{d}: 4. 21. 47^{b}: 5. 50. 12^{d}; etc. etc. Ś$_{1}$ K D$_{3.5}$ महावीर्योपराजितः; B Dn D$_{4.6}$ विभीर्भीमस्ततो बली (cf. 715*). — After 72^{ab}, Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ (D$_{1.2}$ om. line 1) ins.:

715* भीमो भीमबलस्तत्र प्रविष्टः कदलीवनम् ।
अपश्यद्वानरं सुप्तमेकायनगते पथि ।

— ^{cd}) Ś$_{1}$ K D$_{3.5}$ स सिंहनादमकरोद् (for ^{c}). B Dn D$_{4.6}$ सिंहनादं चकारोग्रं वज्राशनिसमं बली; Dc D$_{1.2}$ कपिप्रबोधनार्थाय सिंहनादमथाकरोत्.

73 G$_{1}$ om. 73 (cf. v.l. 72). — ^{e}) Some MSS. हनुमान्. Ś$_{1}$ K D$_{5}$ तु (for च). K$_{1.2}$ °वीर्य (for °सत्त्व). — ^{f}) Ś$_{1}$ K D$_{1-3.5}$ तमवैक्षत सा°; B Dn D$_{4.6}$ दृष्ट्वा तमथ सा°; Dc तदवेक्षत सा°. — ^{l}) =71^{b}. Ś$_{1}$ K D$_{3.5}$ भीमसेनं महाबलं. — After 73, T$_{1}$ G$_{2.4}$ M ins.:

716* ततः पवनजः श्रीमानन्तिकस्थं महौजसम् ।

74 G$_{1}$ om. 74^{abc} (cf. v.l. 72). — ^{ab}) B Dn D$_{4.6}$ क्षितेन चैनमासाद्य (B$_{1-3}$ Dn$_{2}$ D$_{4.6}$ °भाष्य) हनूमानिदमब्रवीत्. — Before 74^{cd}, N (except Ś$_{1}$ K$_{1.2}$) ins. हनूमानुवाच.

75 ^{d}) N (except Ś$_{1}$ K$_{1.2}$) उपा° (for समा°).

76 ^{a}) B Dn D$_{4.6}$ नरास्तु (B °स्तद्-) (for मनुष्या). — ^{c}) G$_{2}$ तथा (for कथं). D$_{5}$ कथं कर्मसु क्रूरेषु. — ^{d}) K$_{1}$ मनो-; T$_{1}$ देव- (for देह-). D$_{5}$ -चारित्र-; T$_{1}$ M$_{2}$ -वाग्वित्त- (for -वाक्चित्त-). B$_{1}$ -दुःखिषु; B$_{2}$ Dc -भूयिषु (for -दूषिषु). K$_{4}$ देहिनो बुद्धिदूषिषु.

77 ^{a}) K$_{4}$ S न धर्मं त्वं वि(G$_{2}$ M$_{2}$ न)जानीषे. — ^{b}) B$_{1.2.4}$ Dn D$_{4.6}$ बुधा (Dn$_{3}$ बुद्धा) (for वृद्धा). — ^{c}) Ś$_{1}$ K$_{1-3}$ B D (except D$_{1-3}$) बाल्याद्; K$_{4}$ यन्माम्; T$_{2}$ G$_{3}$ चान्यान् (for वन्यान्). — ^{d}) Ś$_{1}$ K विन्नासयसि (K$_{4}$ उत्थाप°) (for उत्सादं°). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ मादृशान्; K$_{4}$ चापलात् (for यन्मृगान्).

78 ^{b}) Dn D$_{4.6}$ किमिदं वनमागतः; G$_{1}$ वनांतं त्वमिहागतः. — ^{c}) K$_{4}$ सर्वैर् (for भावैस्). — ^{d}) K$_{4}$ देवताभिश्च सेवितं. — After 78, K$_{4}$ B D (except D$_{3.5}$) S (except M$_{2}$) ins.:

717* क्व वा त्वयाद्य गन्तव्यं प्रब्रूहि पुरुषर्षभ ।

[Dn$_{1}$ D$_{6}$ T G च (for वा). K$_{4}$ D$_{1.2}$ [अद्य नाम (for त्वयाद्य). K$_{4}$ D$_{1.2}$ T$_{1}$ G$_{1.2}$ M$_{1}$ ब्रवीहि; B$_{1}$ यद्बूहि; T$_{2}$ G$_{3.4}$ त्वं ब्रूहि (for प्रब्रूहि).]

— Thereafter, B$_{4}$ reads 81^{ab} for the first time, *repeating* it in its proper place.

79 ^{b}) K$_{1}$ °दृशः; K$_{2}$ °हरः; D$_{5}$ °सदः (for °रुहः). T$_{1}$ पर्वतस्तु सुदारुणः. — ^{c}) K$_{1}$ सिद्धगतं; K$_{4}$ D$_{1}$ सिद्धिगतं; Dc$_{2}$ D$_{3}$ सिद्धिगतिं. — After 79, B D (except D$_{1-3.5}$) ins.:

718* देवलोकस्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा ।

80 ^{a}) B Dn D$_{4.6}$ कारुण्यात्त्वामहं वीर. — ^{b}) Ś$_{1}$ K$_{1}$ वारयित्वा (for वारये त्वां). B Dn D$_{4.6}$ वारयामि निबोध मे. — ^{cd}) Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ परतरं (for परं त्वया). S transp.

C. 3. 11164
B. 3. 146. 94
K. 3. 148. 99

नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्वसिहि प्रभो ॥ ८०
इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च ।
भक्षयित्वा निवर्तस्व ग्राह्यं यदि वचो मम ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

वैशंपायन उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः ।
भीमसेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्शनः ॥ १
को भवान्किंनिमित्तं वा वानरं वपुराश्रितः ।
ब्राह्मणानन्तरो वर्णः क्षत्रियस्त्वानुपृच्छति ॥ २
कौरवः सोमवंशीयः कुन्त्या गर्भेण धारितः ।
पाण्डवो वायुतनयो भीमसेन इति श्रुतः ॥ ३
स वाक्यं भीमसेनस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् ।
हनूमान्वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ॥ ४
वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यथेप्सितम् ।
साधु गच्छ निवर्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ५
भीम उवाच ।
वैशसं वास्तु यद्वान्यत्र त्वा पृच्छामि वानर ।
प्रयच्छोत्तिष्ठ मार्गं मे मा त्वं प्राप्स्यसि वैशसम् ॥ ६

शक्यं and गन्तुम्. T1 G2 M आश्वासिहि (for आश्व°). — After 80, K4 B D (except D1–3. 5) S ins.:

719* स्वागतं सर्वथैवेह तवाद्य मनुजर्षभ ।

[K4 [अ]येह; T1 चेव; T2 G2–4 चेह; M1 वै ह (for [ए]वेह). K4 मनुजोत्तम; B1 °जेश्वर; T2 G पुरुषर्षभ (G1 भरतर्षभ) (for मनु°).]

81 After 81c, K4 B D (except D1–3. 5) ins.:

720* मा वृथा प्राप्स्यसे वधम् ।

— cd) Ś1 K1. 2 D5 G1 यदि ग्राह्यं (by transp.). K4 B D (except D1–3. 5) read मह्यं for मम, converting the posterior half of 81cd into prior half and completing the line by adding as posterior half हितं मनुजपुंगव.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2. 3 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 तीर्थयात्रा, followed by सौगंधिकाहरण and गंधमादनप्रवेश. K3 D1 (both om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D1): K4 B3, likewise, only कदलीखंडप्रवेश; B1. 2. 4 Dn D2–3. 6, only गंधमादनप्रवेश (to it, B1. 2. 4 Dn D4. 6 add कदलीखं[B1. 2. 4 °षं]ड); and Dc, only सौगंधिकाहरण (followed by कदलीखंड). — *Adhy. name:* K3. 5 D1. 3. 5 हनुमद्भीममसमागमः; B2 Dc T2 G1. 3 हनूमद्दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 145 (Dn3 146 as in text); D1 153; S 148 (M2 150). — *Śloka no.:* Dn 97.

147

1 d) K4 S प्रोवाचामितविक्रमः. Some N MSS. °कर्षणः (for °कर्शनः).

2 Before 2, B D (except D1–3. 5) ins. भीम उ°. — b) K3. 4 B1. 2. 4 D (except D1) आस्थितः (for आश्रितः). — d) B1. 3. 4 D (except D2. 3. 5) त्वां तु; T1 त्वाभि-; T2 G2–4 साधु; M2 चानु- (for त्वानु-).

3 a) K3 Dc D1–3 T1 G1 कौरव्यः. — b) Ś1 K1. 2 गर्भे तु (for गर्भेण).

4 Before 4, K3 B1. 2 Dc D1–3. 5 ins. वैशं° उ°. — a) K3. 4 B D कुरुवीरस्य (Dc °राजस्य). — b) K3 प्रत्यगृह्णत; K4 B Dc1 D2. 3. 5 S (except G4) परिगृह्य तत्. — c) Ś1 K1 Dc Dn3 D1 हनुमान्.

5 Before 5, B D (except D1–3) ins. हनूमानुवाच; T2 G3 वानरः; M1 हनुमान्. — For 5cd, Ś1 reads 6cd for the first time, *repeating* it in its proper place. — d) = 6d. K4 प्राप्स्यसे वैशसं महत्.

6 G1 om. (hapl.) 6–7. — b) N (except Ś1 K1. 2) T2 G2–4 त्वां (for त्वा). — c) Dc मे मार्गं (by transp.). K4 शीघ्रमुत्तिष्ठ मामत्र; B Dn D4. 6 M प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ. — d) = 5d. K4 त्वं प्राप्स्यसि हि वैशसं; B Dn D4. 6 M मा मत्तः प्राप्स्यसे (M °सि) व्यथां; Dc मा त्वं प्राप्स्यसि वै व्यथां.

7 G1 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) Ś1 K1. 2 D5 नास्ति

हनूमानुवाच ।

नास्ति शक्तिर्ममोत्थातुं व्याधिना क्लेशितो ह्यहम् ।
यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि माम् ॥ ७

भीम उवाच ।

निर्गुणः परमात्मेति देहं ते व्याप्य तिष्ठति ।
तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लङ्घये ॥ ८
यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम् ।
क्रमेयं त्वां गिरिं चेमं हनूमानिव सागरम् ॥ ९

हनूमानुवाच ।

क एष हनुमान्नाम सागरो येन लङ्घितः ।
पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ॥ १०

भीम उवाच ।

भ्राता मम गुणश्लाघ्यो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः ।
रामायणेऽतिविख्यातः शूरो वानरपुंगवः ॥ ११
रामपत्नीकृते येन शतयोजनमायतः ।
सागरः प्लवगेन्द्रेण क्रमेणैकेन लङ्घितः ॥ १२
स मे भ्राता महावीर्यस्तुल्योऽहं तस्य तेजसा ।
बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव निग्रहे ॥ १३
उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य वा मेऽद्य पौरुषम् ।
मच्छासनमकुर्वाणं मा त्वा नेष्ये यमक्षयम् ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

विज्ञाय तं बलोन्मत्तं बाहुवीर्येण गर्वितम् ।
हृदयेनावहस्यैनं हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ १५
प्रसीद नास्ति मे शक्तिरुत्थातुं जरयानघ ।

C. 3. 111f
B. 3. 147.
K. 3. 149.

शक्यं ममोत्थानं (D_5 °तुं). — [b]) S (G_1 om.) जरया (for व्याधिना). K_1 T_2 G_{2-4} [s]स्म्यहं; K_3 ह्ययं; K_4 भृशं (for ह्यहम्).

8 [a]) K_4 स; B De Dn $D_{4.6}$ तु; D_{1-3} ते; T G_{2-4} [अ]मौ; G_1 [अ]यं; M [अ]त्र (for [इ]ति). — [b]) K_2 ते (for ते). B_2 आवृत्य; B_3 प्राप्याव- (for ते व्याप्य). $B_{1.4}$ D (except D_5) देहं व्याप्यावतिष्ठते. — [c]) A few MSS. and Cnp ज्ञानविज्ञेयं.

9 [a]) $Ś_1$ निर्णीयं; $K_{1.3}$ De $D_{1-3.5}$ जानीयां; K_2 निर्णेयं; K_4 विज्ञेयं; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ विद्यां च (for विन्देयं). — [c]) $Ś_1$ K_1 क्रामयित्वा; K_2 क्रामये त्वा; D_3 क्रमये त्वां (for क्रमेयं त्वां). K_4 श्रस्तं; B Dn D_{4-6} $G_{1.4}$ चैव (for चेमं). — [d]) A few MSS. हनुमान्; K_4 विश्वस्तम्.

10 [c]) All MSS. except $Ś_1$ T_2 G_3 M_2 त्वां (for त्वा). K_4 S सतां; B D (except D_{1-3}) नरः (for कुरु-). — [d]) B ज्ञायते यदि (for यदि शक्यते).

11 [a]) S (except G_4) गुणैः (for गुण-). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ De $D_{1.3}$ T_2 G_3 °गुणा°; B_4 G_4 °सम°; T_1 °गणा° (for °बला°). — K_4 om. 11^c–12^d. — [c]) De M_1 [s]भि-; $D_{1.2}$ हि; T G च (for sति-). — [d]) B Dn $D_{4.6}$ श्रीमान्; De श्रुतो (for शूरो). K_{1-3} B_3 De $D_{1.3.5}$ (repeating the word) -वानरः (for -पुंगवः).

12 K_4 om. 12 (cf. v.l. 11). — [a]) $Ś_1$ K (K_4 om.) Bim D_6 $D_{1-3.5}$ °पत्न्याः (for °पत्नी-). — [b]) B Dn $D_{4.6}$ °योजनविस्तृतः.

13 [c]) T_1 परदमे; G_4 वरतमो (for परा°). — [d]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ च (for [अ]हं). T_1 तस्य (for तव). — After 13, S ins.:

721* इदं देशमनुप्राप्तः कारणेनास्मि केनचित् ।

14 [a]) T G_{1-3} मार्गं मे (by transp.). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ वा मम; K_4 B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ मे चा(B_2 D_4 वा)द्य (for वा मेद्य). — G_1 om. 14^{cd}. — [d]) K_3 मत्वा; K_4 मा च; B_1 De D_{1-3} मा त्वां; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ त्वां वा; T G_{2-4} अहं; M_2 हत्वा (for मा त्वा).

15 [b]) K_1 गर्हितं; B Dn $D_{4.6}$ दर्पितं; De_2 गर्जितं; G_1 M_2 पांडवं (for गर्वितं). — [c]) $Ś_1$[अ]वहास्य; De विहस्य; S [अ]पहा(G_4 °ह)स्य (for [अ]वहस्य). $Ś_1$ [इ]मं; $K_{1.2}$ [इ]दं; Dn_2 T_1 [ए]वं (for [ए]नं). — [d]) A few MSS. हनुमान्. G_1 M इदम् (for वाक्यम्).

16 Before 16, B D (except $D_{2.3.5}$) G_1 ins. हनूमानुवाच (G_1 om. उ°). — [b]) D_6 संतप्तो (for उत्थातुं). $Ś_1$ K De $D_{2.3.5}$ रुजया (for जरया). G_1 M हि वै (for [अ]नघ). D_1 उत्थानं तु रुजानघ. — [c]) $Ś_1$ $K_{2.3}$ De स्वेनं; K_1 स्वेतं; K_4 न्वेतत्; D_5 [ए]वाद्य; T $G_{1.3}$ ह्येतत्; G_2 वीर; G_4 राजन् (for स्वेतत्). — [d]) T G उद्यम्य (G_1 उच्छ्रिष्य) (for उत्थार्य). — After 16, B De Dn $D_{4.6}$ ins.:

722* **वैशंपायन उवाच ।**
एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्यपराक्रमम् ।
मनसाचिन्तयद्भीमः स्वबाहुबलदर्पितः ।
पुच्छे प्रगृह्य तरसा हीनवीर्यपराक्रमम् ।
सालोक्यमन्तकस्यैनं नयाम्यद्येह वानरम् ।

C. 3. 11182
B. 3. 147. 16
K. 3. 149. 16

ममानुकम्पया त्वेतत्पुच्छमुत्सार्य गम्यताम् ॥ १६
सावज्ञमथ वामेन स्मयञ्जग्राह पाणिना ।
न चाशकच्चालयितुं भीमः पुच्छं महाकपेः ॥ १७
उच्चिक्षेप पुनर्दोर्भ्यामिन्द्रायुधमिवोच्छ्रितम् ।
नोद्वर्तुमशकद्भीमो दोर्भ्यामपि महाबलः ॥ १८
उत्क्षिप्तभ्रूर्विवृत्ताक्षः संहतभ्रुकुटीमुखः ।
खिन्नगात्रोऽभवद्भीमो न चोद्वर्तुं शशाक ह ॥ १९
यत्नवानपि तु श्रीमाँल्लाङ्गूलोद्वरणोद्युतः ।
कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्थौ व्रीडादधोमुखः ॥ २०
प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
प्रसीद कपिशार्दूल दुरुक्तं क्षम्यतां मम ॥ २१
सिद्धो वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाथ गुह्यकः ।
पृष्टः सन्कामया ब्रूहि कस्त्वं वानररूपधृक् ॥ २२

हनूमानुवाच ।

यत्ते मम परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
तत्सर्वमखिलेन त्वं शृणु पाण्डवनन्दन ॥ २३
अहं केसरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुषा ।
जातः कमलपत्राक्ष हनूमान्नाम वानरः ॥ २४
सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ।
सर्ववानरराजानौ सर्ववानरयूथपाः ॥ २५
उपतस्थुर्महावीर्या मम चामित्रकर्शन ।
सुग्रीवेणाभवत्प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा ॥ २६

On the other hand, S (except M_2) ins. after 16:

723* एवमुक्तस्तु बलवान्भीमो भीमपराक्रमः ।

[Before the line, G_1 M_1 ins. वैशं°. — G_1 म (for तु).]

17 Before 17, $Ś_1$ $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ M_2 ins. वैशं°; $K_{3.4}$ D_{1-3} cont. उवाच. — [b]) S स्वयं (for स्मयञ्). $D_{1.2.5}$ पांडवः (for पाणिना). — [c]) $Ś_1$ K_1 D_5 तं न; Dc_1 न वा; Dn_2 न तु (for न च). G_1 [अ]शक्तश् (for [अ]शकच्).

18 [a]) T_1 उच्चैः क्षिप्तुं; T_2 G_3 उच्चिक्षिप्तं; G_1 M_2 °क्षिप्सुः; G_2 उत्क्षेप्तुं च; G_4 M_1 उच्चिक्षिपुः (for °क्षेप). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ इंद्राशनिमिवो°; T_2 G_3 M_1 इंद्रध्वजमिवो°. — [c]) K_3 $D_{1.2}$ T_1 M नोद्यंतुम् (for नोद्वर्तुम्).

19 [a]) D_1 उत्क्षिप्य भ्रूः; G_1 M उच्चिक्षिप्सुर् (G_1 °प्सुं). Dc_2 विवृत्तास्यः. — [b]) Dc_2 °तलं. — [d]) B D (except $D_{1-3.5}$) तं (for ह).

20 [a]) Dc तन्; D_3 T_1 च (for तु). Dc शीघ्रं; $G_{1.2}$ M क्षिप्रं (for श्रीमान्). — [b]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ लांगूलोद्धरणाय सः (D_5 च); B Dc G_1 °णोद्यतः; Dn °णोद्धरः; D_4 °णोद्धृतः; T_1 G_{2-4} °णे ततः; M °णोद्धृतः; text as in D_6 only! — [c]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ जानुभ्यामगमद् (for कपेः पार्श्वगतो). T $G_{3.4}$ पार्श्वे (for पार्श्व-). T_1 G_4 ततो (for -गतो). G_2 तस्थौ; M_2 राजन् (for भीमस्). — [d]) G_2 भीमो (for तस्थौ). $Ś_1$ K D_{1-3} व्रीडन्नधो°; B Dc Dn D_{4-6} व्रीडानताननः; T_2 G_{2-4} °दवाङ्मुखः.

21 [a]) T $G_{3.4}$ M प्रणम्य चैनं (for प्रणिपत्य च). B_2 तु; G_1 [ए]व (for च).

22 [b]) D_5 $T_{1.2}$ (after corr.) G_{2-4} वापि (for वाथ). — [c]) T G हि मया (for कामया). $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ काम्यया (D_1 को मया; $D_{2.3}$ कामया; D_5 कृपया) पृच्छतो ब्रूहि. — [d]) G_1 °पुंगव (for °रूपधृक्). $Ś_1$ श्रोतव्यं स्याद्यदा मयि. — After 22, N (except $Ś_1$) ins.:

724* न चेद्दुःखं महाबाहो श्रोतव्यं चेन्नवेन्मम ।

[K_4 ते (for the first चेद्). K $D_{1-3.5}$ °भाग (for °बाहो). K B_2 Dc $D_{1-3.5}$ स्याद् (for the second चेद्). $K_{1.2}$ यदा मयि; $K_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ मया यदि. B_{1-3} भवेन्मया.] — B Dc Dn $D_{4.6}$ cont.:

725* शिष्यवत्त्वां तु पृच्छामि उपपन्नोऽस्मि तेऽनघ ।

23 [a]) $K_{3.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ यदि ते मत् (for यत्ते मम). $Ś_1$ K_1 Dn_2 D_5 -परिज्ञानं. — [c]) Dc D_6 तच्छृणुष्व यथाश्रद्धं (D_6 मया तथ्यं). — [d]) $K_{3.4}$ D_{1-3} कौरव° (for पाण्डव°). Dc वदतो मे नरोत्तम; D_5 कथ्यमानं नरोत्तम.

24 [b]) $K_{1.2.4}$ B D °युना (D_3 °त्मना) (for °युषा). — [d]) A few MSS. हनुमान्. $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ नामतः (for वानरः).

25 [c]) B D (except $D_{1-3.5}$) T_1 G_1 सर्वे (for सर्व-). $Ś_1$ $K_{3.4}$ D_{1-3} -राजौ तौ; B Dc Dn $D_{4.6}$ T_1 M_1 -राजानः; T_2 $G_{3.4}$ -राजानं. — [d]) B Dn $D_{4.6}$ M तथा; T G_{2-4} सर्वे; G_1 तदा (for सर्व-). — After 25, B_1 ins. line 1 of 726*.

26 [a]) Dc °त्मानो (for °वीर्या). K_3 जातः कमलपत्राक्षः. — $Ś_1$ K Dc $D_{1-3.5}$ ins. after 26[a]: B_1 (leaving lacuna for line 2), after 25:

726* तयोर्भ्रात्रोर्महात्मनोः ।
तयोर्नासीत्समो वीर्ये.

[(L. 1) B_1 °भाग (for °त्मनोः). — (L. 2) K_4 $D_{1-3.5}$ द्वयोर् (for तयोर्). $Ś_1$ K_1 om. न.]
— [b]) $Ś_1$ K_{1-3} B Dn D_{4-6} G_1 °कर्षण (for °कर्शन).

निकृतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित्कारणान्तरे ।
ऋश्यमूके मया सार्धं सुग्रीवो न्यवसच्चिरम् ॥ २७
अथ दाशरथिर्वीरो रामो नाम महाबलः ।
विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधामिमाम् ॥ २८
स पितुः प्रियमन्विच्छन्सहभार्यः सहानुजः ।
सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ २९
तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ।
वञ्चयित्वा महाबुद्धिं मृगरूपेण राघवम् ॥ ३०

हृतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन्स राघवः ।
दृष्टवाञ्शैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ ३१
तेन तस्याभवत्सख्यं राघवस्य महात्मनः ।
स हत्वा वालिनं राज्ये सुग्रीवं प्रत्यपादयत् ।
स हरीन्प्रेषयामास सीतायाः परिमार्गणे ॥ ३२
ततो वानरकोटीभिर्यां वयं प्रस्थिता दिशम् ।
तत्र प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण प्रतिपादिता ॥ ३३
ततोऽहं कार्यसिद्ध्यर्थं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

C. 3. 112
B. 3. 148
K. 3. 150

— [c]) Śi K1. 2 D1. 2 सुग्रीवे च (for °वेण).

27 [a]) D4. 6 स्म; T1 तु (for स). T G2. 3 तदा (for ततो). — [c]) N T2 G3. 4 ऋष्य° (K1 ऋषि°) (for ऋश्य°). — [d]) D1–3 न्यवसच् (for न्य°). T G2–4 पुरा (for चिरम्).

28 [d]) N (except Śi K2) वसुधातलं; G1 M °तले (for °मिमाम्).

29 [a]) T G2–4 यः (for स). — [b]) B1 सभार्यः सह चा°; D1. 2 सभार्यश्च सहा°. — [d]) Śi K1–3 B3 °स्थितः; D5 °गतः (for °श्रितः).

30 [a]) K4 हृता वीर; M1 हृता सीता (for जनस्थानाद्). — M1 om. (hapl.) 30[b] and the prior half of line 1 of 727*. — [b]) B D (except D1–3. 5) S (M1 om.) छलेनापहृता for (रावणेन हृता). K2 बलाद्धृता (by transp.). K3 पुरा; T1 वने; T2 G M2 वनात् (for बलात्). K4 शुभा जनकनंदिनी. — After 30[ab], K4 B D (except D1–3. 5) S ins.:

727* राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरात्मना ।
सुवर्णरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा ।

[(L. 1) M1 om. the prior half (see above). — (L. 2) K4 G4 सुवर्णचित्ररूपेण; Dc सुवर्णवर्णचित्रेण. T1 हरिणेन स राक्षसः; T2 G2–4 रक्षसा मृगरूपिणा.]

— [c]) K4 S नरश्रेष्ठं; B Dn D4. 6 नरव्याघ्रं; D1. 2 महाबाहुं; D5 महात्मानं (for महाबुद्धिं). — [d]) K4 B Dc Dn D4. 6 G1. 2. 4 मारीचेन तदानघ (Dc तु राघवं; G1. 2 तदा वने; G4 दुरात्मना). — After 30, K4 B D (except D5) S ins. an addl. colophon [*Adhy. name*: K4 M2 हनूमत्समागमः; B Dn D4. 6 G1 हनूमद्भीमसंवादः; Dc D2. 3 हनूमद्भीमसमागमः; D1 गंधमादनप्रवेशे हनूमद्भीमसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 146; Dn3 147; D1 154; T1 139; T2 G M1 149; M2 151. — *Śloka no.*: Dn1 33; Dn2. n3 34; D1 35.]

31 * Before 31, K4 B D (except D5) S ins. हनूमानुवाच (S om. उवाच). — [b]) Dc सबांधवः (for स राघवः). Śi K1–3 D1–3. 5 रामोऽथ रघुनंदनः.

32 [b]) Śi K1. 2 राघवेण; K4 T1 M1 सुग्रीवस्य (for राघवस्य). — [c]) Śi K2 Dc D3 राज्यं (for राज्ये). — [d]) K1. 2 Dc सुग्रीवे. B Dn D4. 6 अभिषिक्तवान् (for प्रत्य°). — [e]) K4 B D (except D1–3. 5) S स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः. — K3 om. (hapl.) 32[f]–33[c]. — After 32, K4 B D (except D1–3. 5) S ins.:

728* वानरान्प्रेषयामास शतशोऽथ सहस्रशः ।

33 K3 om. 33[abc] (cf. v.l. 32). — After 33[a], K4 B D (except D1–3. 5) S ins.:

729* महितोऽहं नरर्षभ ।
सीतां मार्गन्महाबाहो.

— [b]) K4 B Dc Dn D4. 6 S प्रयातो (K4 B1 Dc T1 G1. 2. 4 M1 प्रस्थितो; M2 सहितो) दक्षिणां दिशं; D1. 2 यां दिशं प्रस्थिता वयं; D5 जीववान्प्रस्थितो दिशं. — [c]) K1. 4 B Dn D3–6 T2 G3 M ततः (for तत्र). — [d]) K3 गृध्रेंद्रेण महात्मना; B D (except D1–3. 5) S गृध्रेण सुमहात्मना. — After 33, K3. 4 B D (except D1–3. 5) S ins.:

730* संपातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ।

[Posterior half = 35[b].]

34 T1 om. (hapl.) 34[a]–35[b]. — After 34[ab], S (except T1) ins.:

731* संपातिगृध्राधिगतप्रवृत्तिः पाण्डुनन्दन ।

[T2 G2–4 °वार्ताया[ग]ता प्रवृत्तिः; G1 °गृध्राधिपतिप्रवृत्त्या.]

— [c]) K3 B D (except D3) T2 G1. 3 °विस्तारम्. — [d]) K4 [अ]प्लुवं (for [आ]प्लुतः). Śi K1. 2 आप्लुतः सहसार्णवं; Dc अंतरं सहसाप्लुतं. — After 34, K3. 4 B D (except D1–3. 5) S (except T1) ins.:

732* अहं स्ववीर्यादुत्तीर्य सागरं मकरालयम् ।
सुतां जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमाम् ।

[(L. 1) K4 M2 स्ववीर्यादहमुत्तीर्य. G1 M2 वरुणा° (for मकरा°).]

C. 3. 11206
B. 3. 148. 6
K. 3. 150. 6

शतयोजनविस्तीर्णमर्णवं सहसाप्लुतः ॥ ३४
दृष्टा सा च मया देवी रावणस्य निवेशने ।
प्रत्यागतश्चापि पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ॥ ३५
ततो रामेण वीरेण हत्वा तान्सर्वराक्षसान् ।
पुनः प्रत्याहृता भार्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा ॥ ३६

ततः प्रतिष्ठिते रामे वीरोऽयं याचितो मया ।
यावद्रामकथा वीर भवेल्लोकेषु शत्रुहन् ।
तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ॥ ३७
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
राज्यं कारितवान्रामस्ततस्तु त्रिदिवं गतः ॥ ३८

---

35 T_1 om. 35^{ab} (cf. v.l. 34). — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ दृष्ट्वा (for दृष्टा). D_{1-3} च सा (by transp.). $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ सीता (for देवी). $K_{3.\ 4}$ B De Dn $D_{4.\ 6}$ S (T_1 om.) दृष्टवान् भरत(K_4 S [T_1 om.] पांडव)श्रेष्ठ. — ^{b}) $Ś_1$ K_2 राक्षसस्य (for राव°). — After 35^{ab}, $K_{3.\ 4}$ B D (except $D_{1.\ 2.\ 5}$; D_3 marg. *sec. m.*) S ins. :

733* समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं रावणप्रियाम् ।
दग्ध्वा लङ्कामशेषेण साट्टप्राकारतोरणाम् ।

[(L. 2) K_4 D_3 S (except G_3) सप्राकारां स (T_2 $G_{3.\ 4}$ M °राट्ट)तोरणां (for the posterior half).]

— M_3 om. 35^c–36^b. — ^{c}) K_4 S (M_3 om.) पुनश्चापि (by transp.); B_{1-3} De $D_{1.\ 3.\ 5}$ चास्मि पुनर्; B_4 Dn $D_{2.\ 4.\ 6}$ चास्य पुनर्. — ^{d}) T_1 तस्य (for तत्र). — After 35, K_4 B D (except $D_{1.\ 2.\ 5}$; D_3 marg. *sec. m.*) S ins. :

734* मद्वाक्यं चावधार्याशु रामो राजीवलोचनः ।
अबद्धपूर्वमन्यैश्च बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ।
वृतो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवम् ।

[(L. 2) B_{2-4} De Dn $D_{3.\ 4.\ 6}$ स बुद्धिपूर्वं सैन्यस्य (for the prior half). — (L. 3) Cf. 33^a. K_4 T_1 $G_{1.\ 4}$ M_1 °त्तीर्य (for °त्तीर्णो).]

36 K_3 om. 36; K_4 S om. 36^{ab}. — ^{a}) Dn D_4 वीर्येण (for वीरेण). — ^{b}) B_4 Dn D_{4-6} एव (for सर्व-). — B D (except $D_{1-3.\ 5}$) ins. after 36^{ab}: K_4 S (M_3 om. line 1), after 734* :

735* रणे स राक्षसगणं रावणं लोकरावणम् ।
निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सभ्रातृसुतबान्धवम् ।
राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् ।
धार्मिकं भक्तिमन्तं च भक्तानुगतवत्सलम् ।

[(L. 1) T_1 [s]थ (for स). — (L. 2) T G_{2-4} वै (for तु). K_4 °बल°; B_4 °पुत्र° (for °सुत°). T G_{2-4} सभृत्यं सहबांधवं (for the posterior half). — (L. 4) K_4 दृढभक्तिं; G_4 बुद्धिमंतं (for भक्तिं°). B_2 T G_{2-4} M_1 °वत्सलः.] — ^{c}) B (B_1 marg.) D (except $D_{1-3.\ 5}$) ततः (for पुनः). K_4 S प्रत्याहृत्य ततः सीतां. — ^{d}) K_4 S नष्टां वेदश्रुतिं यथा (K_4 G_1 M °श्रुतीमिव !). — After 36, K_4 B D (except $D_{1-3.\ 5}$) S ins. :

736* तयैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशाः ।
गत्वा ततोऽतित्वरितः स्वां पुरीं रघुनन्दनः ।
अध्यावसत्ततोऽयोध्यामयोध्यां द्विषतां प्रभुः ।

[(L. 1) K_4 राज्यं प्राप्य (for साध्व्या पत्न्या). De प्रीत्या (for पत्न्या). — (L. 2) T G_3 हि; G_1 वै; $G_{2.\ 4}$ M_1 [s]भि- (for sति-). K_4 रेमे दाशरथिर्वीरो ह्ययोध्यामागतस्ततः. — (L. 3) T $G_{3.\ 4}$ अध्युवास (for अध्यावसत्). K_4 ततः पार्थ (for ततोऽयोध्याम्). B_{1-3} विभुः; $G_{1.\ 2}$ M गणैः (for प्रभुः). K_4 प्रजारंजनतत्परः; T $G_{3.\ 4}$ द्विषतां कंटको विभुः (for the posterior half).]

37 ^{a}) K_4 B D (except $D_{1-3.\ 5}$) प्रतिष्ठितो (B_4 प्रीतः स्थितो). K_4 $B_{1.\ 2}$ D (except $D_{1-3.\ 5}$) राज्ये; S राजन् (for रामे). — ^{b}) K_3 $D_{1-3.\ 5}$ वरो (for वीरो). K_4 B De Dn $D_{4.\ 6}$ S रामो (S र ज्ये) नृपत्तिसत्तमः (T_1 [s]सौ रघुसत्तमः). — After 37^{ab}, K_4 B D (except $D_{1-3.\ 5}$) S ins. :

737* वरं मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः ।

— ^{c}) K_4 B D (except $D_{1-3.\ 5}$) T G_{1-3} M_1 [इ]यं ते; G_4 M_2 लोके (for वीर). — ^{d}) K_4 T $G_{2.\ 3}$ M तिष्ठेल्लोकेषु; G_1 त्रिषु लोकेषु; G_4 तिष्ठंति तव. K_4 शाश्वती (for शत्रु°). — ^{e}) $Ś_1$ $K_{1.\ 3}$ D_{1-3} तिष्ठेयम्; B_1 जीवेहम् (for जीवेयम्). D_1 T G_{3-4} इत्येव; G_1 इत्युक्तः (for इत्येवं). K_4 तावत्प्राणान्धारयेयं. — ^{f}) K_4 मां तथेति (for तथास्त्विति). B_4 D_1 वचो (for च सो). — After 37, K_3. 4 B D (except $D_{1-3.\ 5}$) S ins. :

738* सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिंदम ।
उपतिष्ठन्ति दिव्या हि भोगा भीम यथेप्सिताः ।

[(L. 1) S (except G_1) तदा (for सदा). — (L. 2) K_3 मे दिव्या; S दिव्या वै (for दिव्या हि). B_2 transp. दिव्या and भोगा. G_1 मया (for यथा).]

38 ^{c}) K_3 च रतवान्; G_1 च कृतवान् (for कारितवान्). K_4 राज्यं कृत्वा महाबाहुस्; M_3 रामो राज्यं पालयित्वा. — ^{d}) K_3 ततश्च; K_4 ततोसौ; T_1 स ततः; T_2 G M_1 ततः स (for ततस्तु). Bim. 2 De Dn $D_{1.\ 3.\ 4.\ 6}$ स्वभ(D_1 °भु)वनं; Bim D_3 त्रिभुवनं; B_4 स्वर्भवनं; M_3 स्वर्गमितो (for तु त्रिदिवं).

तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदानघ ।
तस्य वीरस्य चरितं गायन्त्यो रमयन्ति माम् ॥ ३९
अयं च मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ।
ततोऽहं रुद्धवान्मार्गं तवेमं देवसेवितम् ।
धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भारत ॥ ४०
दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः ।
यदर्थमागतश्चासि तत्सरोऽभ्यर्ण एव हि ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

१४८

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
प्रणिपत्य ततः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा हनूमन्तं कपीश्वरम् ॥ १
मया धन्यतरो नास्ति यदार्यं दृष्टवानहम् ।
अनुग्रहो मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव दर्शनात् ॥ २
एवं तु कृतमिच्छामि त्वयार्याद्य प्रियं मम ।
यत्ते तदासीत्प्लवतः सागरं मकरालयम् ।

C. 3. 11227
B. 3. 149. 4
K. 3. 151. 4

---

39 D₃ reads 39–41 after 3. 148. 3. — [a]) K₁. ₂ तमिहा˚; K₄ सदेवा˚; T₁ सदिहा˚ (for तदिहा˚). — [b]) T₁ G₄ तदा˚; T₂ G₃ तथा˚; G₁. ₂ यथा˚ (for सदा˚). — [c]) T₁ राम˚ (for वीर˚). — [d]) B De D₄ M गायंतो. K₄ वै मनोरमं; D₁ रमयंति च.

40 For D₃ cf. v.l. 39. — [a]) Ś₁ K₁. ₂ मार्गस्तु; D₅ स मार्गो (for च मार्गो). — [b]) K₄ G₁ M पुरुषर्षभ; B₂ भरतर्षभ (for कुरु˚). — [d]) B₁ तमिमं; B₂. ₃ De T₁ तवेदं (De₂ तदेवं); Dn₂. n₃ D₆ T₂ (before corr.) G₂ तमेवं (for तवेमं). K₄ भीम दुर्गमं; S दुर्गमं नरैः (for देव˚). — After 40[cd], S ins.:

739* स्वामनेन पथा यान्तं यक्षो वा राक्षसोऽपि वा ।

— De₂ om. 40[ef]. — [e]) Ś₁ त्वा; K₁–₃ D₁–₃. ₅ त्वां (for [अ]पि). — [f]) M कौरव (for भारत).

41 For D₃ cf. v.l. 39. — [b]) T G₃. ₄ मानवाः (for मानुषाः). — [c]) K₃ G₄ [अ]पि; K₄ (m as in text) T₁ G₁. ₂ M त्वं (for [अ]सि). — [d]) D₃ वा (for हि). K₄ (m as in text, with v.l. तु for हि) त एव सरमश्च तु; B De Du D₄. ₆ T G₃. ₄ M अत एव सरश्च तत् (M₁ हि तत्सरः); D₅ सरसोभ्यास एष हि; G₁ तत्सर्वं वेद्मि पांडव; G₂ अतोवसरतश्च तत् (sic).

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ T₂ G₂–₄ आरण्य; D₄ [आ]र्वे [S]रण्येय (sic). — *Sub-parvan:* K₄ (om. sub-parvan name) mentions only कदलीखंड; De, likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed by सौगंधिकाहरण and कदलीखंड); D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश); T₂ G₃, only गंधमादन (followed by सौगंधिकयात्रा); and G₁, only सौगंधिकाहरण. — *Adhy. name:* K₃ D₁–₃. ₅ हनुमद्भीम (D₂ ˚द्भीमसेन) समागमः; B De Du D₄. ₆ G₁ हनु (MSS. ˚नू also) मद्भीमसंवादः; T₂ G₃ हनुमद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁. n₂ 147 (as in text); Dn₃ 148; D₁ 155; S 150 (M₂ 152). — *Śloka no.:* Dn₁ 23; Dn₂. n₃ 22.

148

1 [b]) Ś₁ K₁. ₂ महाबलः (for प्रता˚). — Ś₁ K₁ om. 1[cd]. — [c]) K₄ B₁ प्रीतो (for प्रीत्या). — [d]) K₃ वानरं (for भ्रातरं). — [f]) A few MSS. हनुमंतं. Ś₁ K₁. ₂ महाकपिं (for कपी˚).

2 Before 2, M₁ ins. भीमः. — [a]) T₁ यथा; T₂ G₂–₄ मत्तो (for मया). De M ˚तमो (for ˚तरो). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ De D₅ तुष्टिश्च; D₁–₃ G₁. ₂ M₁ प्रीति˚ (for तृप्ति˚). T G₃. ₄ तथा तृप्तिं (T₁ ˚प्तश्च दर्शनात्.

3 [a]) K₃ B₂. ₃ D₂. ₄. ₆ S एकं (G₁ एतत्) (for एवं). — [b]) Ś₁ K₁. ₂ D₅ त्वयाचार्य; K₃ त्वया ह्यार्य˚; T G₂–₄ त्वयार्येण; G₁ त्वयैवाद्य (for त्वयार्याद्य). D₁. ₂ मम प्रियं (by transp.); D₃ मनःप्रियं. K₄ त्वया यद्यप्रियं वचः; B De Du D₄. ₆ त्वयाद्य (B₄ यस्त्वया) प्रियमात्मनः. — [c]) B₄ Dn₁. n₃ T₂ G₁. ₃ यस्त्वेतदासीत्प्लु˚. — [d]) Ś₁ K₁. ₂ वरुणा˚ (for मकरा˚). — [f]) Ś₁ तम् (for तद्). — After

C. 3. 11227
B. 3. 149. 4
K. 3. 151. 4

रूपमप्रतिमं वीर तदिच्छामि निरीक्षितुम् ॥ ३
एवं तुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्यामि च ते वचः ।
एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ॥ ४
न तच्छक्यं त्वया द्रष्टुं रूपं नान्येन केनचित् ।
कालावस्था तदा ह्यन्या वर्तते सा न सांप्रतम् ॥ ५
अन्यः कृतयुगे कालस्त्रेतायां द्वापरेऽपरः ।
अयं प्रध्वंसनः कालो नाद्य तद्रूपमस्ति मे ॥ ६
भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवा महर्षयः ।
कालं समनुवर्तन्ते यथा भावा युगे युगे ।
बलवर्ष्मप्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च ॥ ७
तदलं तव तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोद्वह ।
युगं समनुवर्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ८

भीम उवाच ।

युगसंख्यां समाचक्ष्व आचारं च युगे युगे ।
धर्मकामार्थभावांश्च वर्ष्म वीर्यं भवाभवौ ॥ ९

हनूमानुवाच ।

कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।
कृतमेव न कर्तव्यं तस्मिन्काले युगोत्तमे ॥ १०
न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ ११
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।
नासन्कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयाः ॥ १२

3, D_3 reads 3. 147. 39–41.

4 K_4 G_1 M_2 om. 4^{ab}. — [b]) T $G_{2.3}$ ततो (for च ते). — [c]) $Ś_1$ K_1 नु (for स).

5 Before 5, M_1 ins. हनूः. — [a]) T_1 G_1 तदशक्यं; $G_{2.4}$ नच्च शक्यं (for न तच्छक्यं). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ रूपं चाप्रतिमं भुवि; K_4 न चैवान्येन केनचित्; G_1 रूपमन्येन वा पुनः. — D_2 om. (hapl.) from कालाः (in 5^c) up to प्रध्वंसनः (in 6^c). — [d]) B Dn $D_{4.6}$ T_1 G_2 न सा वर्तति सांप्रतं. — After 5, S ins.:

740* ततोऽद्य दुष्करं द्रष्टुं मम रूपं नरोत्तम ।
[G_1 M तेन तद् (for ततोऽद्य). G_1 भीम (for द्रष्टुं).]

6 D_2 om. up to प्रध्वंसनः (cf. v.l. 5). — [d]) T G_{2-4} न तादृग् (for नाद्य तद्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ च (for मे).

7 [b]) B_2 Dc Dn_2 देव- (for देवाः). K_4 दिव्या ब्रह्मर्षयस्तथा; D_4 S सिद्धा (T_1 M_1 सिद्ध-) देवर्षयस्तथा (T_1 °दा). — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} Dc $D_{1-3.5}$ T_1 सर्वेनु° (for समनु°). — [d]) $Ś_1$ K_{1-3} B_1 D_5 यथा भावि; $D_{1.2}$ T_2 (after corr.) $G_{1.3}$ तथा भावा; T_2 (before corr.) G_3 भावाभावा. — After 7^{cd}, S (except M_1) ins.:

741* कालं कालं समासाद्य नराणां नरपुंगव ।

— M_1 om. (hapl.) 7^c–9^b. — [c]) $Ś_1$ K_3 B_1 बलं वर्ष्म-; Dc वर्ष्मवीर्य-; $T_{1.2}$ (before corr.) बलवत्सु; G_3 बद्धवत्सु (for बलवर्ष्म-). K_1 -प्रभावश्च; K_2 -प्रभावाश्च; G_1 -प्रभावान्हि (for -प्रभावा हि). K_4 बलं पुरुषभावश्च. — [f]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ हीयंते च; G_1 प्रभवंति (for प्रहीयन्ति).

8 M_1 om. 8 (cf. v.l. 7). — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तु महद्; K_3 तव मे; $B_{3.4}$ Dn बत तद्; $D_{1.2}$ मम तद् (for तव तद्). — [b]) B_3 °द्भव (for °द्वह). K_4 द्रष्टुं शक्नोमि भारत. — [c]) D_{1-3} $G_{1.2}$ M °वर्तेहं (for °वर्तामि).

9 M_1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). — [a]) $D_{1.2}$ T_1 $G_{1.3.4}$ M_2 ममा° (for समा°). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ त्वाचारं; K_4 $D_{1-3.5}$ S (except G_4; M_1 om.) आचारान् (for आचारं). — [c]) D_5 T_1 $G_{2.4}$ धर्मार्थकाम-; T_2 G_3 धर्मार्थभाव- (for धर्मकामार्थ-). $Ś_1$ $K_{1.2}$ -भावानां; T_2 G_3 -कामांश्च (for -भावांश्च). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ कर्मवीर्यं (K_1 °र्यं)भवाभवं; K_3 धर्मं वीर्यभवाभवौ; K_4 तथा वीर्यभ°; B_{1-3} $D_{4.6}$ T $G_{3.4}$ M_2 वर्ष्मवीर्यं (B1 वर्ष्मवीर्यौ; B_{2m} कर्मबीजं; B_3 $D_{4.6}$ T_1 M_2 वर्ष्मवीर्य-) भ°; B_4 Dn D_3 कर्मवीर्यं (D_3 °र्यं) भ°; Dc धर्मं वीर्यं भ°; $D_{1.2}$ कर्म वीर्यं भवाभवान्.

10 A few MSS. हनुमान्. — [a]) K_4 G_1 M युगश्रेष्ठं; G_4 युगं तत्र (for युगं तात). — [d]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ नरोत्तम (for युगो°).

11 [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc $D_{1.5}$ न च क्षीयंति; K_3 B Dn $D_{2-4.6}$ क्षीयंते न च (by transp.); T $G_{2.3}$ न क्षीयंति च. K_4 न च प्रक्षीयंति प्रजाः (sic). — [c]) B_1 °युगे काले (for °युगं नाम). — [d]) B_1 कालेन गुणितां गताः; T_2 $G_{2.3}$ कालो नु महद् (G_2 गुण)तां गतः.

12 [ab]) $Ś_1$ K B_{1-3} Dc_2 D_{1-3} M_1 °गंधर्वा (for °गन्धर्व-). T_1 -किंनराः (for -पन्नगाः). — [c]) K_4 काले (for तात). — [d]) T_1 नादानं; $G_{2.4}$ न दान- (for तदा न). $Ś_1$ K_1 B_{1-3} Dn $D_{3m.4.6}$ क्रयविक्रयः; K_3 B_4 D_5 M_1 °विक्रयौ; Dc क्रमविक्रमौ. K_4 $D_{1.3}$ दानाध्ययनविभ्रमाः.

13 B_4 transp 13[a] and 14[c]. — [a]) $Ś_1$ K_{1-3} D_5 °यजुऋग्वेद- (K_2 °दाः; D_5 °दा); K_4 Dc D_{1-3} °ऋग्यजुर्वे(K_4 °र्भे)दाः; B Dn $D_{4.6}$ G1 °ऋग्यजुर्वर्णाः (for °यजुऋग्वर्णाः). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp. न and च. K_4 G_2 मानसी (for

न सामयजुऋग्वर्णाः क्रिया नासीच्च मानवी ।
अभिध्याय फलं तत्र धर्मः संन्यास एव च ॥ १३
न तस्मिन्युगसंसर्गे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।
नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि पैशुनम् ॥ १४
न विग्रहः कुतस्तन्द्री न द्वेषो नापि वैकृतम् ।
न भयं न च संतापो न चेर्ष्या न च मत्सरः ॥ १५
ततः परमकं ब्रह्म या गतिर्योगिनां परा ।
आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा ॥ १६
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।
कृते युगे समभवन्स्वकर्मनिरताः प्रजाः ॥ १७
समाश्रमं समाचारं समज्ञानमतीबलम् ।
तदा हि समकर्माणो वर्णा धर्मानवाप्नुवन् ॥ १८
एकवेदसमायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।
पृथग्धर्मास्त्वेकवेदा धर्ममेकमनुव्रताः ॥ १९
चातुराश्रम्ययुक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।
अकामफलसंयोगात्प्राप्नुवन्ति परां गतिम् ॥ २०
आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।
कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतः ॥ २१
एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ।
त्रेतामपि निबोध त्वं यस्मिन्सत्रं प्रवर्तते ॥ २२
पादेन ह्रसते धर्मो रक्ततां याति चाच्युतः ।
सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ॥ २३

C. 3. 11248
B. 3. 149. 24
K. 3. 151. 26

मानवी). D_3 क्रिया चासीत्प्रबाधिनी. — [c]) T_1 $G_{1.2}$ M_2 अभिधाय; T_2 $G_{3.4}$ °धान- (for °ध्याय). K_4 यत्र; M_1 नात्र; M_2 यत्र (for तत्र). — [d]) S_1 $K_{1.4}$ $D_{1.2.4}$ धर्म-; K_3 धर्मे (for धर्मः). T_1 सत्यं च; T_2 G_{2-4} स्वाध्याय (for संन्यास).

14 [a]) S_1 $K_{1.2}$ नैतस्मिन्; D_3 तस्मिंश्च (for न तस्मिन्). $D_{1.2}$ युगसंसर्गो; T $G_{3.3}$ वागसंसर्गो (T_1 °र्गे). K_4 न च तस्मिन्नुपासर्गो. — [b]) $D_{1.2}$ वैकृतं; G_4 नाधयो (for व्याधयो). — B_4 transp. 13^a and 14^c. — [c]) S_1 नाभिसरणं; K_{1-3} D_{1-3} नाभिच(D_3 °व)रणं (for नापि रुदितं). — [d]) T_2 G_{2-4} न च (for नापि). B Dc Dn $D_{4.6}$ वैकृतं (for पैशुनम्); cf. 15^b.

15 Dn_3 om. (hapl.) 15^{ab}. — [a]) S_1 K_3 Dc विग्रह-कृता (Dc °तस्); K_1 हि ग्रह कुता (sic); T_1 G_4 विग्रहः क्रुधस्; T_2 G_3 विग्रहः कृतस् (for विग्रहः कुतस्). K_4 न विभ्रमः कुतः स्तंभो. — [b]) K_4 नास्ति; B_3 Dn (Dn_3 om.) $D_{4.6}$ न च (for नापि). S_1 K_{1-3} Dc D_5 मत्सरः; B Dn (Dn_3 om.) $D_{4.6}$ पैशुनं; D_{1-3} [अ]शोभनं (for वैकृतम्); cf. 14^d. — [c]) Dn_3 नासूयं; T_1 G_1 न भियो (for न भयं). B Dn $D_{4.6}$ T_2 G_3 नापि (for न च). — [d]) K_4 नापि (for the second न च). S_1 K_{1-3} D_5 वै कलिः; Dc विभ्रमः (for मत्सरः).

16 D_5 om. 16^a–18^b. — [a]) S_1 K_2 $B_{1.3.4}$ Dc Dn_2 $D_{4.6}$ M_1 तपः (for ततः). K_4 ब्रह्मन् (for ब्रह्म). — [b]) K_4 B D (except D_{1-3}) सा (for या). B_4 T_1 पुरा (for परा). — [d]) S_1 K_{1-3} Dc D_{1-3} प्रभुः; B_1 तथा (for तदा).

17 D_5 om. 17 (cf. v.l. 16). — [b]) Dc_3 शुभ° (for कृत°). — [c]) T G_{2-4} संभवंति (for समभवन्). — [d]) D_{1-3} T $G_{1.3.4}$ °धर्म° (for °कर्म°).

18 D_5 om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). — [a]) S_1 समाश्रयाः; $K_{1.2}$ M_1 °श्रमाः; K_4 स्वमाश्रम-; B_{1-3} Dn $D_{1.2.4.6}$ °श्रयं (for °श्रमं). S_1 $K_{1.2}$ समाचाराः. — [b]) S_1 $K_{1.2}$ सर्व-; K_4 स्वं च (for सम-). K_3 am B D (D_5 om.) T_2 (after corr.) $G_{1.3}$ -ज्ञानं (for -ज्ञान-). S_1 $K_{1.2}$ M_1 -मतीबलाः; K_3 am D_3 महीतलं; K_4 -विधेबलं; B Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ T_2 (after corr.) G_3 च (B B_1 अ; Dc $D_{1.3}$ हि) केवलं; T_1 G_1 -मतिर्बलं; G_2 -मति बलं (for -मतीबलम्). — [c]) T G सर्वं (for सम°). — [d]) S_1 $K_{1.2}$ D_5 T_2 G_{1-3} वर्ण-; T_1 सर्व- (for वर्णा). S_1 K_2 -धर्माः; K_1 -धर्मः; D_5 G_2 -धर्मम् (for धर्मान्). S_1 $K_{1.2}$ समाप्नुवन्; Dn_2 $D_{1.2}$ अवाप्नुयुः; T_2 G_3 अवाप्नुयात्.

19 [a]) S_1 $K_{1.2}$ D_6 एकवर्ण-; B D_6 °देव-; Dn D_4 एकं (Dn_1 D_4 °क-) देवं (for एकवेद-). B Dn D_6 T_2 G_3 -सदां (for -समा°).

20 [a]) K_2 Dn_2 D_4 चातुराश्रम°; K_4 T G_{2-4} M_2 चतुराश्रम°. — [c]) T_1 °संयोगाः; T_2 (before corr.) G_4 °संयोगां.

21 [d]) $K_{1.3}$ $D_{1.4}$ T_1 G_4 M_2 °वर्णस्य; T_2 (before corr.) °वर्ण्यं च. T_2 (before corr.) शाश्वतं.

22 [d]) $K_{1.2}$ $D_{1.2}$ सत्वं; K_3 M सर्वं; B_1 D_3 (m as in text) $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{1.3.4}$ सत्यं (for सत्रं).

23 [a]) T $G_{3.4}$ हीयते; G_2 ह्रस्य° (for ह्रस°). Dn_2 पादेन ऊनो धर्मश्च. — [b]) T G_{2-4} वै हरिः (for चाच्युतः).

24 D_2 T_1 G_4 om. (hapl.) 24^a–25^b. — [a]) S_1 धर्माः (for यज्ञाः). D_3 स्वधर्मस्थाः क्रियावंतो (=25^c). — [b]) K_3 धर्मश्च; D_4 M_1 धर्म्यां (for धर्मां). D_3 ततो यज्ञः प्रवर्तते (text reading was written and erased).

C. 3. 11248
B. 3. 149. 25
K. 3. 151. 26

ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ।
त्रेतायां भावसंकल्पाः क्रियादानफलोदयाः ॥ २४
प्रचलन्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगेऽभवन् ॥ २५
द्वापरेऽपि युगे धर्मो द्विभागोनः प्रवर्तते ।
विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥ २६
ततोऽन्ये च चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ।
द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथापरे ॥ २७
एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहुधा नीयते क्रिया ।
तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा ॥ २८
एकवेदस्य चाज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ।
सत्यस्य चेह विभ्रंशात्सत्ये कश्चिदवस्थितः ॥ २९
सत्यात्प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
कामाश्चोपद्रवाश्चैव तदा दैवतकारिताः ॥ ३०
यैरर्द्यमानाः सुभृशं तपस्तप्यन्ति मानवाः ।
कामकामाः स्वर्गकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ॥ ३१
एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः ॥ ३२
तामसं युगमासाद्य कृष्णो भवति केशवः ।
वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्मयज्ञक्रियास्तथा ॥ ३३
ईतयो व्याधयस्तन्द्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ।
उपद्रवाश्च वर्तन्ते आधयो व्याधयस्तथा ॥ ३४

— After 24^{ab}, Ś1 K1. 2 read 28^{cd} for the first time, *repeating* it in its proper place. — B2 D4. 6 om. 24^{c}–25^{b}; D3 om. 24^{cd}. — c) T2 G1–3 °संयुक्ताः; M1 °संकल्पात्. — d) Dn T2 G3 °पगाः (for °दयाः).

25 B2 D2. 4. 6 T1 G4 om. 25^{ab} (cf. v.l. 21). — a) Ś1 K1. 2 प्रचलंते; K4 T2 G2. 3 M प्रवर्तंति. Ś1 K1–3 Dc D1. 3. 5 न ते; K4 T2 G3 ततो; G2 तपो- (for न वै). K3 B1 धर्मास्; T2 G3 धर्मान्; G2 धर्मं (for धर्मात्). — b) D1. 3 °धर्मं (for °दानं). — After 25^{ab}, B1. 3. 4 Dc *repeat* 24^{ab}! — c) D5 M3 स्वकर्मस्थाः. K4 प्रजाः सर्वा (for क्रिया°). — d) K4 राजन्; B Dn D4. 6 T G2–4 नरास् (for जनास्).

26 a) K2. 3 Dc Dn D4–6 T2 G3 च; B4 हि; D1. 2 तु (for ऽपि). — b) K3 D4 द्विभागो न; B4 द्विपादोनः; S (except G1) द्विभागेन. — c) Ś1 K1–3 Dc Dn3 D1–3. 5 च (for वै). S (except G3; T2 before corr.) विष्णुः पीतत्वमायाति.

27 Ś1 K1. 2 om. 27^{ab}. — b) D5 [अ]परे द्विजाः; T1 परे तदा; T2 G3 परे तथा; G1. 2. 4 [अ]परे तथा; M3 [अ]परे जनाः (and तथा also) (for तथापरे). K4 B2 Dn3 D1. 2 om. 27^{cd}. — d) D3 [अ]वेदा° (for [अ]नृच°). T G सत्यं चैवानृतं तथा (T1 तदा).

28 b) K1. 3 वर्तते; G4 नियता; M1 क्रियते; M3 धीय° (for नीय°). — Ś1 K1. 3 *repeat* 28^{cd} here, reading it for the first time after 24^{ab}. — c) Ś1 K1. 2 (all first time) तपोधर्मं°; G2 °प्रयुक्ता.

29 =(var.) 5. 43. 25^{abcd}. — a) B1 °देवस्य (for °वेदस्य). K4 [अ]ज्ञाने (for [अ]ज्ञानाद्). Ś1 K1. 2 Dc M3 एकस्य वेदस्याज्ञानाद्. — b) S (except T1 M3) स्मृताः (for कृताः). — c) Ś1 K2–4 B D (except D1. 3) T2 G3 M3 सत्वस्य (for सत्यस्य). K4 चैव; T1 चैक-; M1 चापि (for चेह). D3 (*sup. lin.* as in text) M3 विज्ञानात्; M1 [अ]विज्ञानात् (for विभ्रंशात्). — d) K4 B1. 3 Dc M3 सत्वे (for सत्ये).

30 a) = 5. 43. 26^{c}. K3 B1. 4 Dc M3 सत्वात्; T1 सत्यं (for सत्यात्). T G3. 4 प्रमुच्य° (for प्रच्यव°). — d) Dc2 T G तथा (for तदा). Ś1 K1. 2. 4 दैवेन; K3 ते देव-; B D वै दैव- (B3 Dn D2. 4 देव-) (for दैवत-).

31 a) K4 S (except T1 G1) तैर् (for यैर्). — c) K4 G1. 2 M यज्ञ° (for स्वर्ग°).

32 b) K3 D3 नश्यंति (for क्षीयन्ति). K1 D4. 6 G4 धर्मतः (for [अ]धर्मतः).

33 c) Ś1 K1 Dc प्रणश्यंति (for प्रशा°). — d) K3 D2. 3 G1 M3 धर्मो यज्ञ-; G4 यज्ञधर्म- (by transp.). T1 M1 तदा (for तथा).

34 K1. 2 om. (hapl.) 34^{ab}; D2 om. (hapl.) 34. — a) T2 (after corr.) क्षुद्भयं (for व्याधयस्). K3 स्नेहा; Dc Dn3 M2 तंद्रीर्; T G2–4 चैव (for तन्द्री). — b) T1 क्रोधा दोषा° (by transp.); G1 दोषाः क्रौर्या°. K3 दोषो क्रोधो दमास्तथा. — T1 om. (hapl.) 34^{cd}. — c) D3 उपप्लवा°. B3 Dn प्र- (for च). K3. 4 D1. 5 G1. 3. 4 M वर्धंते (for वर्तन्ते). — d) T2 (after corr.) G4 ईतयः (for आधयः). B Dc Dn D1. 3m. 4–6 T2 G3 क्षुद्भयं (for व्याधयस्). M1 धर्मश्च क्षीयते क्रमात्.

35 Ś1 K1. 2. 4 B2–4 D3 G1 om. (hapl.) 35^{cd}. — c) K3 Dc D5 M धर्मेष्वावर्तमानेषु.

युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।
धर्मे व्यावर्तमाने तु लोको व्यावर्तते पुनः ॥ ३५
लोके क्षीणे क्षयं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः ।
युगक्षयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वते ॥ ३६
एतत्कलियुगं नाम अचिराद्यत्प्रवर्तते ।
युगानुवर्तनं त्वेतत्कुर्वन्ति चिरजीविनः ॥ ३७
यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिंदम ।
अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः ॥ ३८
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
युगसंख्यां महाबाहो स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

भीम उवाच ।
पूर्वरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथंचन ।
यदि तेऽहमनुग्राह्यो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा प्लवंगमः ।
तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने ॥ २
भ्रातुः प्रियमभीप्सन्वै चकार सुमहद्वपुः ।
देहस्तस्य ततोऽतीव वर्धत्यायामविस्तरैः ॥ ३
तद्रूपं कदलीषण्डं छादयन्नमितद्युतिः ।
गिरेश्चोच्छ्रयमागम्य तस्थौ तत्र स वानरः ॥ ४
समुच्छ्रितमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः ।
ताम्रेक्षणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृकुटीकृतलोचनः ।

C. 3. 11269
B. 3. 150. 5
K. 3. 152. 6

---

36 b) T1 भावा लोके प्रवर्तिताः. — c) D1 T1 G1. 2 °क्षये (for °क्षय-). K1 D1. 2 -कृतो धर्मः; K4 G2 -कृतान्धर्मान् (for -कृता धर्माः). — d) Ś1 K1. 2 D1–3. 5. 6 प्रधानानि; T2 G3 प्रयाणानि (for प्रार्थ°). Ś1 K1 प्र-; K3 (both) वि- and प्र-; K4 B2. 3 D1. 2 T1 G1. 2. 4 M2 च (for वि-). M1 प्रार्थनापूर्विकाः स्मृताः.

37 D1 om. 37; T1 om. 37ab. — b) Ś1 K1–3 Dc D3. 5 G1 नचिराद् (for अचिराद्). Ś1 K1–3 Dc D5 प्रतिपस्यते; K4 संप्रवर्तते; D2. 3 यत्प्रवर्त्स्यते. — c) K4 (hypermetric) एतच्च (m ह्येतत्); T G चैव (G1 चेमं) (for त्वेतत्).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B1. 3. 4 Dn D4. 6 (all om. sub-parvan name) mention only कदलीखंड (K4 °खंडप्रवेश); B2, likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed by कदलीषंड); Dc, only पुष्पाभिहरण and कदलीखंड; D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश); and G1, only सौगंधिकाहरण. — *Adhy. name:* K3 हनुमद्भीमसेनसमागमे युगसंख्या; Dc D1–3 हनुमद्भीमसमागमः; Dn D4. 6 हनूमद्दर्शनं; D5 युगसंख्यानं; G1 हनुमद्भीमसंवादे युगसंख्याकथनं; M1 युगधर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 148 (as in text); Dn3 149; D1 156; T1 150; T2 G M 151 (M3 153). — *Śloka no.:* Dn D1 40.

149

3 b) M सुमहत् (M3 °हा-) कपिः. — After 3ab, S ins. (a variant of 2cd):

742* तद्रूपं यत्पुरा तस्य बभूवोदधिलङ्घने ।

— c) Ś1 च वीरस्य (for ततोऽतीव). K1. 2 स देहस्तस्य वीरस्य; K4 स्वं देहं वर्धयामास. — d) K3 D1–3 [अ]वर्धतायाम°; K4 हनुमान्पवनात्मजः; M वृद्ध आयाम°.

4 a) Ś1 K1. 2 D1–3 नहीर्घं; K4 B1–3 Dn D4. 6 M सद्रुमं; B4 Dc सद्रूपं (for तद्रूपं). Many N MSS. °खंडं (for °षण्डं). — c) Ś1 K1. 2 चिरं चोच्छ्रायम्; B1 (n as in text) शिखरोच्छ्रयम्; Dn2. n3 D1. 3 गिरिश्रो°; T2 G2–4 गिरेश्चोच्छ्रायम्. M1 om. च. K3. 4 B D आक्रम्य; G1 आसाद्य; M1 आवृत्य (for आगम्य). — d) B2 Dn D4. 6 च (for स). K4 तस्थौ गिरिरिवापरः.

5 b) D1–3. 5 भास्करः (for पर्वतः). K4 तत्रासौ वानरोत्तमः. — d) B2–4 D (except D1–3. 5) °कुटिलाननः.

6 c) K2. 4 D1–3 विसिस्मये; K3 °स्मियेत; B Dn1 S

C. 3. 11270
B. 3. 150. 6
K. 3. 152. 6

दीर्घलाङ्गूलमाविध्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः ॥ ५
तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवनन्दनः ।
विसिस्मिये तदा भीमो जहृषे च पुनः पुनः ॥ ६
तमर्कमिव तेजोभिः सौवर्णमिव पर्वतम् ।
प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीमो न्यमीलयत् ॥ ७
आबभाषे च हनुमान्भीमसेनं स्मयन्निव ।
एतावदिह शक्तस्त्वं रूपं द्रष्टुं ममानघ ॥ ८
वर्धेऽहं चाप्यतो भूयो यावन्मे मनसेप्सितम् ।
भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्धते मूर्तिरोजसा ॥ ९
तदद्भुतं महारौद्रं विन्ध्यमन्दरसंनिभम् ।
दृष्ट्वा हनूमतो वर्ष्म संभ्रान्तः पवनात्मजः ॥ १०
प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
कृताञ्जलिरदीनात्मा हनूमन्तमवस्थितम् ॥ ११
दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।
संहरस्व महावीर्य स्वयमात्मानमात्मना ॥ १२
न हि शक्नोमि त्वां द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितम् ।
अप्रमेयमनाधृष्यं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १३
विस्मयश्चैव मे वीर सुमहान्मनसोऽद्य वै ।
यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्यगात् ॥ १४
त्वमेव शक्तस्तां लङ्कां सयोधां सहवाहनाम् ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमोजसा ॥ १५
न हि ते किंचिदप्राप्यं मारुतात्मज विद्यते ।
तव नैकस्य पर्याप्तो रावणः सगणो युधि ॥ १६
एवमुक्तस्तु भीमेन हनूमान्प्लवगर्षभः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १७
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
भीमसेन न पर्याप्तो ममासौ राक्षसाधमः ॥ १८
मया तु तस्मिन्निहते रावणे लोककण्टके ।
कीर्तिर्नश्येद्राघवस्य तत एतदुपेक्षितम् ॥ १९
तेन वीरेण हत्वा तु सगणं राक्षसाधिपम् ।

(except G1) °मिष्मिये. K3 De D5 पार्थो (for भीमो). — d) D1–3 जहर्षे; T G2–4 जहर्ष.

8 c) T2 G3. 3 एव (for इह). — d) B4 Dn D2. 6 T2 G3 द्रष्टुं रूपं (by transp.).

9 a) Ś1 वर्धतश्च; K D2. 3 वर्धते; B2 G4 M वर्धेयं; De वर्धये; T1 यदैवं; G2 यदैवं. T1 G4 [अ]भूतोयं (for [अ]तो भूयो). — b) D1 यावान्मे; T1 यन्मे तनू. K1 T2 G2. 3 मनसीप्सितं; B2. 3 D (except D1–3) T1 मनसि स्थितं. K4 यावदिच्छा भवेन्मम.

10 Before 10, K3. 4 B De Dn D3 (marg.). 4. 6 T2 G3 ins. वैशंपायन उ° (T2 G3 om. उ°). — b) B (B1 marg.) Dn D4. 6 °पर्वतं. — c) Some MSS. हनुमतो. K4 D5 T G2–4 रूपं (for वर्ष्म).

11 d) Some MSS. हनुमंतम्. Ś1 K1. 2 अवस्थितः; K4 M3 उपस्थितः (for अवस्थितम्).

13 a) De नाहं (for न हि). K4 G1 शक्तोस्मि (for शक्नोमि). B1 S ते (for त्वां). D1–3 द्रष्टुं त्वां न हि शक्नोमि.

14 a) Ś1 T1 G4 महा-; T2 G3 महान्; G1 [ए]व मे (for [ए]व मे). — d) Dn3 T2 G2–4 °यात् (for °गात्).

15 b) Ś1 K1. 2 transp. स- and सह-. Dn De सु- (for स-). K4 T G1. 3. 4 °रावणां (for °वाहनाम्). — d) B1. 2. 4 Dn D4. 6 अंजसा (for ओजसा).

16 c) Ś1 K D1–3. 5 अपर्याप्तस्तवैकस्य; T1 G2 न चैवैकस्य प°; T2 G1. 3. 4 न चैव तव प°; M तवैवैकस्य पर्याप्तो. — d) Ś1 राक्षसः (for रावणः). M न चासौ राक्षसाधमः.

17 Before 17, K1. 2 B D (except D2. 3. 5) ins. वैशं° उ°. — a) K3. 4 D3. 5 स (for तु). — b) Some MSS. हनुमान्. Bim. 4 Dn D4. 6 प्लवगोत्तमः; T G2. 3 भरतर्षभ; G1 प्लवगेश्वरः; G4 मनुजर्षभ.

18 Before 18, N (except K4; D3 marg. *sec. m.*) ins. हनू(*or* °नु)मानुवाच. — d) K4 यथासौ; M3 न चासौ (for ममासौ). Ś1 K D5 °धिपः (for °धमः). G1 रावणः सगणो युधि (= 16d).

19 a) B D (except D1–3. 5) G1 M निहते तस्मिन् (by transp.). — b) D3 सबले (for रावणे). B2 °लोकवारणे; T G2–4 °रावणे. — c) K3. 4 D1. 2 न स्याद् (for नश्येद्). — d) K4 D1. 2 समी° (for उपे°). Ś1 तदेनं निरीक्षितं (sic); K1 D3 [इ]त्यत एवं समीक्षितं; K2 D5 [अ]त एतत्समी°; T G2–4 तत एवमुपे°; G1 M3 [इ]त्यत एतदुपे°; M1 [इ]त्येवमेतदुपे°.

20 a) B Dn D4. 6 T G2–4 तं हत्वा; M1 गत्वा तु (for हत्वा तु). Ś1 K De D1–3. 5 तेन हत्वा तु (D1. 2 सु-; D3 स) वीरेण (De रामेण). — b) Bim. 2. 4 Dn D1. 4. 6 T G °धमं (for °धिपम्). — c) K3 Dc2 D4 T1 G3 स्वपुरीं; G1

आनीता स्वपुरं सीता लोके कीर्तिश्च स्थापिता ॥ २०
तद्गच्छ विपुलप्रज्ञ भ्रातुः प्रियहिते रतः ।
अरिष्टं क्षेममध्वानं वायुना परिरक्षितः ॥ २१
एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते ।
द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः ॥ २२
न च ते तरसा कार्यः कुसुमावचयः स्वयम् ।
दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः ॥ २३
बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।
दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत ॥ २४
मा तात साहसं कार्षीः स्वधर्ममनुपालय ।
स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्वागमयस्व च ॥ २५
न हि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।
धर्मो वै वेदितुं शक्यो बृहस्पतिसमैरपि ॥ २६
अधर्मो यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्मसंज्ञितः ।
विज्ञातव्यो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः ॥ २७
आचारसंभवो धर्मो धर्मादेदाः समुत्थिताः ।
वेदैर्यज्ञाः समुत्पन्ना यज्ञैर्देवाः प्रतिष्ठिताः ॥ २८
वेदाचारविधानोक्तैर्यज्ञैर्धार्यन्ति देवताः ।
बृहस्पत्युशनोक्तैश्च नयैर्धार्यन्ति मानवाः ॥ २९
पण्याकरवणिज्याभिः कृष्याथो योनिपोषणैः ।
वार्तया धार्यते सर्वं धर्मैरेतैर्द्विजातिभिः ॥ ३०
त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विजानताम् ।
ताभिः सम्यक्प्रयुक्ताभिर्लोकयात्रा विधीयते ॥ ३१
सा चेद्धर्मक्रिया न स्यात्त्रयीधर्ममृते भुवि ।
दण्डनीतिमृते चापि निर्मर्यादमिदं भवेत् ॥ ३२
वार्ताधर्मे ह्यवर्तन्त्यो विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।

C. 3. 11297
B 3. 150. 33
K. 3. 152. 34

स्वां पुरीं; M₂ स्वपुरे (for स्वपुरं). — [d]) Ś₁ K De D₁₋₃. ₅ लोके च (De लोकेषु) स्थापितं यशः; B Dn D₄. ₆ T G₂₋₄ कीर्तिश्च (Dn D₆ °श्चा-) स्थापिता नृपु.

23 [b]) Ś₁ K₁. ₄ T₁ G₁. ₂ M कुसुमा(Ś₁ K₄ M₂ °मो)-पचयः; G₄ कुसुमानयनं. — [c]) Ś₁ वि-; G₂ M₂ [इ]ह (for हि). G₁ विजानता (विशेषतः also).

24 [b]) Ś₁ K De D₂. ₃. ₅ पुरुषर्षभ. — [c]) G₂. ₄ देवता हि (for दैव°).

25 [b]) B Dn D₄. ₆ परि- (for अनु-). D₁₋₃ °पालयन्. — [c]) T G स्वधर्मस्थापनं धर्म्यं. — [d]) K₁. ₂ D₁. ₃ गणयस्व; K₃. ₄ B₄ Dn D₂. ₄₋₆ गमयस्व; T₁ [आ]गमनेस्थ (for [आ]-गमयस्व). Ś₁ बुध्या विगणय स्वयम्.

26 [a]) Ś₁ K B₂. ₄ D₁₋₃. ₅ शास्त्रम्; M धर्मान् (for धर्मम्). Ś₁ D₁ अवं° (for अवि°). — [b]) Ś₁ वृद्धानविगणय्य वा. — [c]) N धर्मार्थौ (for धर्मो वै). Ś₁ K₂ विचिनुं (for वेदितुं). N शक्यौ; G₁ शक्यं.

27 [a]) Ś₁ K₁₋₃ यश्च; S (except T₂ G₃) ह्यत्र (for यत्र) — [c]) B₁₋₃ Dn D₄. ₆ T₁ स विज्ञेयो; D₁. ₂ विख्या-तव्यो; T₂ G₃ विज्ञातव्ये. De हि भागेन (for वि°). — [d]) T₂ G₂₋₄ तत्र (for यत्र). B₄ बुद्धयः (for [अ]बुद्धयः).

28 [a]) De °प्रभवो. — [b]) B₁. ₃ Dn D₄. ₆ धर्मे वेदाः प्रतिष्ठिताः. — D₄. ₆ om. (hapl.) 28[cd]. — [c]) S (except T₁) वेदाद् (for वेदैर्). — [d]) B₃ M₃ यज्ञे; T₂ G यज्ञाद् (for यज्ञैर्). Ś₁ K₃ B₂₋₄ D₁. ₂ वेदाः (for देवाः).

29 [a]) Ś₁ K D₃. ₅ °विधानज्ञैर्. — [b]) Ś₁ सृष्यंति; K₁. ₂ तृप्यंति; K₃ तृप्यंति; K₄ D₁₋₃ ऋध्यं(D₃ इध्यं-[*sup. lin.* इज्यं])ति (for धार्यन्ति). — [c]) K₁ °नौर्युक्तैः (sic); K₃. ₄ De Dn₁ D₁₋₄ °नःप्रोक्तैः; B₃ °नज्ञैश्च (for °नोक्तैश्च). — D₃ om. (hapl.) from मानवाः (in 29[d]) up to धार्यन्ते (in 30[c]). — [d]) Ś₁ K D₁₋₃ ऋध्यंति (K₃ तृप्यंति) (for धार्यन्ति).

30 D₄ om. up to धार्यन्ते (cf. v.l. 29). — [a]) S बल्याकर°. — [b]) D₆ कृष्यर्थो; T G₂. ₄ M कृष्यार्थैर् (for कृष्याथो). K₃. ₄ B De Dn D₃. ₆ T₂ (after corr.) G₃ कृष्या(G₃ °वि-)गोजा(K₄ °ज्यगो)विपो°; D₂ कृष्या योषाविपो°; G₁ कृष्या चाधानिपो°; text as in Ś₁ K₁. ₂ D₁. — [c]) Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₁. ₃ (m as in text). ₅ विद्यया (for वार्त°). K₄ धर्मैः; D₃ लोको; T₁ धर्मं (for सर्वं). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ धर्मैरे-भिर्; D₃ धर्मोपैतैर्; T₁ सर्वं धर्मैर् (for धर्मैरेतैर्).

31 [a]) Ś₁ K D₁₋₃. ₅ M त्रयीति (K₃ त्रयी तु) निश्चिता वृद्धैः (Ś₁ वृद्धः; M वार्ता); T G दंडनीतिस्त्रयीवार्ता (G₃ °र्ताः). — [b]) Ś₁ K D₁₋₃. ₅ विधानतः; T₁ मनोर्मताः; T₂ G₂₋₄ जगुर्मताः (for विद्या°). — [c]) T₁. ₂ (before corr.) G₂. ₄ M₁ प्रवृत्ताभिर् (for प्रयु°). — [d]) T₂ G₃ प्रवर्तते (for विधी°).

32 [a]) Ś₁ K₁. ₂ सर्व-; K₃ D₅ सा वै; K₄ D₃ सतां; D₁. ₂ सा च (for सा चेद्). D₁ कर्म-; D₃ धर्मः (for धर्म-). B De Dn D₄. ₆ -कृना (P₂ -कृते) (for -क्रिया). — [b]) T₁ त्रयीधर्मं न ते; M₂ °धर्मादृते. — [c]) G₁ M विना (for ऋते). — [d]) Ś₁ D₁ ऋतं (for इदं).

C. 3. 11298
B. 3. 150. 33
K. 3. 152. 34

सुप्रवृत्तैस्त्रिभिर्ह्येतैर्धर्मैः सूयन्ति वै प्रजाः ॥ ३३
द्विजानाममृतं धर्मो ह्येकश्चैवैकवर्णिकः ।
यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्मृताः ॥ ३४
याजनाध्यापने चोभे ब्राह्मणानां प्रतिग्रहः ।
पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मश्च पोषणम् ॥ ३५
शुश्रूषा तु द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।
भैक्षहोमव्रतैर्हीनास्तथैव गुरुवासिनाम् ॥ ३६
क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्माभिरक्षणम् ।
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः ॥ ३७
वृद्धैः संमन्त्र्य सद्भिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुतान्वितैः ।
सुस्थितः शास्ति दण्डेन व्यसनी परिभूयते ॥ ३८
निग्रहानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ३९
तस्मादेशे च दुर्गे च शत्रुमित्रबलेषु च ।
नित्यं चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयस्तथा ॥ ४०
राज्ञामुपायाश्चत्वारो बुद्धिमन्त्रः पराक्रमः ।
निग्रहानुग्रहौ चैव दाक्ष्यं तत्कार्यसाधनम् ॥ ४१
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
साधनीयानि कार्याणि समासव्यासयोगतः ॥ ४२
मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।

---

33 [a]) K1 हि वर्तंत्यो; K3. 4 Dc D1–3 G1 M ह्यति- (K4 G1 M2 ह्यधि-; D3 स्वति)ष्ठंत्यो; Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3. 4 ह्यवर्तिन्यो. — Ś1 K1 om. (hapl.) 33[cd]. — [c]) K4 D1–3. 5 अ- (for सु-)! — [d]) K2. 3 B Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 M धर्मं; G1 धर्मे (for धर्मैः). K4 D1–3. 5 सीदंति (for सूयन्ति).

34 [a]) Ś1 K1. 2 परमो (for अमृतं). D1 तच्च (for धर्मो). K4 द्विजानामथ ये धर्मा; B Dn D4. 6 T2 G3 द्विजातीनामृतं धर्मो. — [b]) Ś1 K Dc D2. 3. 5 धर्मंश् (K3 धर्मान्); D1 धर्मैश् (for ह्येकश्). T G °लक्षणः (G1 °वर्णकः).

35 [a]) B Dc Dn D1. 4. 6 °ध्यापनं; D2. 5 °ध्ययने; T1 G1. 4 °ध्यापना (for °ध्यापने). K1. 2 चोभौ; B D (except D1–3. 5) विप्रे (for चोभे). — [b]) B D (except D1–3. 5) धर्मश्चैव (B1. 3 Dc °कः); G4 ब्राह्मणस्य (for ब्राह्म°). S (except G2 M1) परि- (for प्रति-). — [c]) K3 B1. 3 Dc D1–3 S च; K4 तु (for वै).

36 [a]) K2 G4 [अ]ति; K3 [आ]शु; Dn D4. 6 T G3 M2 च (for तु). — [c]) A few MSS. भैक्ष्य-. T1 चापि; T2 G2–4 चैव; G1 धर्मो; M1 एव; M2 हीनो (for हीनास्). — [d]) T1 G1 M यथैव. Ś1 K2 Dn D4. 6 गुरुवासिनाः; K1 °वासितः; K3 B Dc D1–3. 5 °वासिनः (B2 °सेविताः).

37 [a]) Ś1 K D (except D1–3. 5) क्षत्रधर्मेण; B2. 4 °धर्मोथ; T2 (before corr.) G4 तत्र धर्मोत्र. M1 तथैव चात्र कौंतेय. — [b]) Ś1 K1–3 D1–3. 5 कुरु (for तव). K4 कर्माभि-; B धर्मोभि- (B2 °थ); Dn D4. 6 T2 G3. 4 धर्मोत्र; T1 धर्मोपि; G2 धर्मो हि (for धर्माभि-). T2 (before corr.) कारणं (for -रक्षणम्).

38 [b]) T2 (before corr.) G4 श्रिया° (for श्रुता°). — [c]) Ś1 K1. 2 स्वस्थितः; K3 सुस्निग्धः; B D (except D3. 5) G1 आस्थितः. Ś1 K1. 2 चास्ति; B2. 4 Dc शांति-; G2. 4 शाधि. Ś1 K1. 2 धर्मेण (for दण्डेन). K4 सुस्थितस्यापि दंडेन; T1 सुस्थिरश्चाप्यदं°.

39 K4 om. 39[a]–41[b], D1–3. 5 om. 39. — [a]) Ś1 K (K4 om.) निग्रहानुहे; S °हप्रग्रहे. — [b]) S नेता (for राजा). — [c]) K3 B D (D1–3. 5 om.) भवंति (for भवति). — [d]) K2. 3 B D (D1–3. 5 om.) मर्यादाः °स्थिताः.

40 K4 om. 40 (cf. v.l. 39). — [a]) T G2–4 तस्माद्देशेषु दुर्गेषु. — [d]) Ś1 K1. 2 वृद्धिक्षयौ; K3 T2 (before corr.) G4 M1 वृद्धिः क्षयं; B2 वृद्धि क्षयं; B3 T1 G2 M2 वृद्धिक्षयं. Ś1 K2 यथा (for तथा).

41 K4 om. 41[ab] (cf. v.l. 39). — [a]) K3 B D M2 राज्ञामुपायश्चारश्च. — [b]) Ś1 K1 Dc बुद्धिमंतः; K3 B Dc Dn D4–6 M1 बुद्धिमंत्र-; K3 D2. 3 T G M2 बुद्धिर्मंत्रः (T1 °त्र-). Ś1 K2 B1. 2. 4 D (except D1–3) M1 पराक्रमाः; T1 -विनिग्रहः; G2 पराक्रमैः. — [c]) B1 निग्रहेषु ग्रहे; B1m. 2. 4 D (except D1–3. 5) T2 G3 निग्रहप्रग्रहौ (B2 T2 G3 °हश्); T1 G2. 4 निग्रहः प्रग्रहश्; M2 निग्रहानुग्रहं. K3 Dc D1–3. 5 चोभौ; K4 G1 M चापि (for चैव). — [d]) K2 B1. 2. 4 Dn D4. 6 T G2–4 वै; K4 B3 D1. 2 G1 M चेत् (for तत्). B Dn D4. 6 T1 G1 कार्यसाधकं; M °साधकः.

42 K1 om. 42[a]–43[b]. — [c]) K4 B D (except Dn3 D1–3. 5) कर्माणि (for कार्याणि).

43 K1 om. 43[ab] (cf. v.l. 42). — [b]) K4 चारश्च; B4 Dn3 D4 चराश्च; G1 चचार. T G3. 4 पालिता हि (T1 °तानि) नरर्षभ; G2 पालिता भरतर्षभ. — [c]) Ś1 K1. 2 B3. 4 D4. 6 सुमंत्रिते नये; B1. 2 Dn D5 °तेन या; T1 °तेषु तैः; T2 G M1 °तनयैः; M2 °सुनयैः. S (except T1) सन्निस् (for

सुमन्त्रितैर्नयैः सिद्धिस्तद्विदैः सह मन्त्रयेत् ॥ ४३
स्त्रिया मूढेन लुब्धेन बालेन लघुना तथा ।
न मन्त्रयेत गुह्यानि येषु चोन्मादलक्षणम् ॥ ४४
मन्त्रयेत्सह विद्वद्भिः शक्तैः कर्माणि कारयेत् ।
स्तिग्धैश्च नीतिविन्यासान्मूर्खान्सर्वत्र वर्जयेत् ॥ ४५
धार्मिकान्धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
स्त्रीषु क्लीबान्नियुञ्जीत क्रूरान्क्रूरेषु कर्मसु ॥ ४६
स्वेभ्यश्चैव परेभ्यश्च कार्याकार्यसमुद्भवा ।
बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणां च बलाबलम् ॥ ४७
बुद्ध्या सुप्रतिपन्नेषु कुर्यात्साधुपरिग्रहम् ।
निग्रहं चाप्यशिष्टेषु निर्मर्यादेषु कारयेत् ॥ ४८
निग्रहे प्रग्रहे सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता ॥ ४९
एष ते विहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्वयः ।
तं स्वधर्मविभागेन विनयस्थोऽनुपालय ॥ ५०
तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवम् ।
दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यान्ति वैश्याश्च सद्गतिम् ॥ ५१
क्षत्रं याति तथा स्वर्गं भुवि निग्रहपालनैः ।
सम्यक्प्रणीय दण्डं हि कामद्वेषविवर्जिताः ।
अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकताम् ॥ ५२

C. 3. 11317
B. 3. 150. 52
K. 3. 152. 64

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९. ॥

सिद्धिस्). — d) Ś1 तद्विद्भिः; K De D3 S तद्विधैः (K4 तद्वितैः); B Dn D4. 6 तां द्विजैः (for तद्विदैः).

44 T1 om. (hapl.) 44-45. — ab) D1. 2. 5 क्रियामूढेन; T2 G2-4 त्रासयुक्तेन (for स्त्रिया मूढेन). K4 मूर्खेण; G1 M1 लुब्धेन; M2 बुद्धेन (for मूढेन). B Dn D4. 6 बालेन लुब्धेन (by transp.); G1 M मूर्खेण बालेन. B2. 4 Dn D4. 6 [अ]पि वा (for तथा). — c) K4 B Dn D1-4. 6 G4 M2 मंत्रयीत. — d) D1. 3 वा (for च). Ś1 [अ]न्यदलक्षणं; K1. 2 [अ]मृदु°; K4 D1. 3 स्याद°; D2 M2 [आ]स्पद°; T2 G3 [अ]स्पंद°; G1. 2 [आ]त्मानुरक्षणं; G4 [अ]स्पष्टलक्षणं; M1 [आ]त्मा दुरक्षणः (for [उ]न्माद°). K3 (corrupt) येषां चैव वेदलक्षणं. — After 44, K4 ins.:

743* सर्वं दोषकृतं येषां वैरं तत्र प्रतिष्ठितम् ।

45 T1 om. 45 (cf. v.l. 44). — a) T2 G2-4 मंत्रयन् (for मन्त्रयेत्). — D2 om. 45c-46b; D5 om. 45cd. — c) T2 G2-4 नीतिविन्यासैर्.

47 D2 om. 47. — b) Ś1 °ऋवः; K2 D1 °ऋवाः; T1 G2 °ऋवे; T2 (before corr.) G1. 4 °ऋवौ.

48 a) Ś1 सं-; K2 B1-3 Dn D4. 6 स्व- (for सु-). — b) K4 कार्यः; D1 कार्यात्; G4 कार्यं (for कुर्यात्). Ś1 K साधुषु संग्रहं; B1. 3 Dn D3. 5. 6 साधुष्वनुग्रहं; B2 साधुषु विग्रहं; B4 D1. 2 साधुषु प्रग्रहं; De D4 साधुष्वनिग्रहं; T1 साधुप्रतिग्रहं; G4 कुर्यात्परिग्रहं. — c) Ś1 K2 D5 चाप्रतिष्टेषु; K4 चाप्यसाध्येषु; D2 चाप्यनिष्टेषु; T1 चापसृष्टेषु.

49 K1. 2 om. 49. — ab) K3 निग्रहे संग्रहे; K4 B2. 3 निग्रहानुग्रहौ (B2 °हैः; B3 °हे); B1 De D2 T1 G1. 2. 4 M1 निग्रहप्रग्रहे; M2 निग्रहावग्रहे. T G2-4 transp. सम्यक् and राजा. M1 नेता (for राजा).

50 a) G2. 4 एवं (for एष). K B2 D G1. 4 M2 [स]भिहितः (D5 विदितः) (for विहितः). — b) D1. 2 धर्मो घोरो (by transp.). Ś1 K2 दुरासदः; K1 D3 दुराचरः; De D1. 2 T G2-4 दुरत्ययः. — After 50ab, B4 ins.:

744* सान्त्वा मित्राणि दानेन ब्राह्मणं कृत्रिमानि च ।
भेदेनारीन्प्रदमयेत्कुण्डेन साधयेत्प्रजाः ।

— c) K1 G2 M तं स्वधर्मं; D3 स्वधर्मस्थो.

51 a) K4 दमधर्मैस्तपेज्याभिः; T1 तवधर्मजवेयाभिः (sic); T2 G2. 3 दानधर्मवेरज्याभिः; G1 दानधर्मदमं°; G4 M1 दानधर्मपरे° (M1 °व्रते°); M2 दमधर्मतपे°. — b) T1 विप्रो याति. G1 M2 तु वै (for यथा). — After 51ab, S reads 52ab for the first time, *repeating* it in its proper place. — c) K4 दानतीर्थ-; T1 दानादिभिः; G2. 4 नानादिग्भ्यः. — d) T G3. 4 याति (for यान्ति). K4 वैश्यापि; De वैद्यास्तु; T G2-4 वैश्योपि; M1 वैश्या हि. — After 51, S ins.:

745* द्विजशुश्रूषया शूद्रा लभन्ते गतिमुत्तमाम् ।

52 S reads 52ab for the first time after 51ab, *repeating* it here. — a) K4m क्षत्रियापि; T G3. 4 M2 (all MSS. first time) G1. 2 (both MSS. both times) क्षत्रिया हि (for क्षत्रं याति). T G1 (all both times) G3. 4 (both first time) यथा (for तथा). — b) D2 भूमि- (for भुवि). Ś1 K2 रक्षण°; K3 D1-3 वर्धन°; K3 ब्राह्मण°; D5 T G3. 4 (T G3. 4 first time) and G1. 2 M (all both times) बंधन° (for निग्रह°). — c) B1-3 Dn D4. 6 T2 G3 °प्रणीतदंडा; D3 °प्रणीय धर्मं; D5 °प्रणीय दंडा. — d) K4 B4 S (except G1) °क्रोध- (for °द्वेष-). K3 De D1-3. 5 °विवर्जिते. — e) Ś1 K D1-3. 5 °ब्धाः क्रोधविगताः (Ś1

१५०

C. 3. 11318
B. 3. 151. 1
K. 3. 153, 1

वैशंपायन उवाच ।

ततः संहृत्य विपुलं तद्वपुः कामवर्धितम् ।
भीमसेनं पुनर्दोर्भ्यां पर्यष्वजत वानरः ॥ १
परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत ।
श्रमो नाशमुपागच्छत्सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ २
ततः पुनरथोवाच पर्यश्रुनयनो हरिः ।
भीममाभाष्य सौहार्दाद्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ३
गच्छ वीर स्वमावासं स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरे ।
इहस्थश्च कुरुश्रेष्ठ न निवेद्योऽस्मि कस्यचित् ॥ ४
धनदस्यालयाच्चापि विसृष्टानां महाबल ।
देशकाल इहायातुं देवगन्धर्वयोषिताम् ॥ ५
ममापि सफलं चक्षुः स्मारितश्चास्मि राघवम् ।
मानुषं गात्रसंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह ॥ ६
तदस्मद्दर्शनं वीर कौन्तेयामोघमस्तु ते ।
भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत ॥ ७
यदि तावन्मया क्षुद्रा गत्वा वारणसाह्वयम् ।
धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत्करोम्यहम् ॥ ८
शिलया नगरं वा तन्मर्दितव्यं मया यदि ।

°विरताः; K1. 2 °रहिताः).

Colophon om. in B1–3 De D4. 6. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn3 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 (om. sub-parvan name) mentions only कदलीखंडप्रवेश; B4 Dn, likewise, only गंधमादनप्रवेश; D1, only लोमश-तीर्थयात्रा (followed by कदलीखंड); T2 G3, only सौगंधिकयात्रा; and G1, only सौगंधिकाहरण. — *Adhy. name:* K3 D3. 5 हनुमद्भीमसमागमः; B4 हनूमद्दर्शनं; D1. 2 हनुमद्भीमसमागमे राजधर्मकथनं; G1 हनुमद्भीमसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 149 (as in text); Dn3 150; D1 157; S 152 (M2 154). — *Śloka no.:* Dn1 52; Dn2. n3 53; D1 51.

150

1 b) B1–3 Dn D4. 6 कामतः कृतं (for काम°). — d) K4 T1 परिष्वजत.

2 a) B4 तस्याथ; G1 M भ्रात्राशु. — d) Ś1 K1–3 D3. 5 सत्वं (Ś1 सर्वं) चास्य व्य (K3 [अ]भ्य) वर्धत. — After 2, N (except K4) ins.:

746* बलं चातिबलो मेने न मेऽस्ति सदृशः क्वचिन् ।
[Ś1 चातिबलं. B Dn D4. 6 महान् (for क्वचित्).]

3 a) T1 उवाचाथ (by transp.). — c) K4 आमंत्र्य; S (except T1) आसाद्य (for आभाष्य). K3 D5 सौभ्रात्राद् for सौहार्दाद्).

4 a) K4 T1 समां°; M2 स्वमां° (for स्वमां°). — b) = 1. 72. 15d. K4 M2 स्मर्तव्याः स्म; B1 D4. 6 °व्योसि. — For 4ab, D1–3 read:

747* शीघ्रं तु कार्यसिध्यर्थं गच्छ त्वं पाण्डुनन्दन ।
स्मर्तव्योऽस्मि त्वया वीर कथास्वमितविक्रम ।

— c) K4 इहस्थः स्म नरव्याघ्र. — d) B2. 4 Dn D1 कहिं° (for कस्य°).

5 b) Ś1 K D1–3. 5 नि° (for वि°). — c) T1 काल एष; T2 G एष काल (for देश°). — d) Ś1 K2. 3 Dc D3. 5 यक्ष°.

6 a) T1 चापि (for चक्षुः). — b) B3 चाक्षि; B4 D1. 2 T2 G2–4 M1 चापि (for चास्मि). D3 भारत (marg. *sec. m.* as in text); T2 G2–4 M1 राघवः (for राघवम्). — After 6ab, B (B1 marg.) D (except D1. 2. 5; D3 marg. *sec. m.*) ins.:

748* रामाभिधानं विष्णुं हि जगदुदयनन्दनम् ।
सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशास्यध्वान्तभास्करम् ।
[(L. 2) B4 सीतावक्त्रप्रकाशेंदुं.]

— d) T2 G कृत्वा (for गत्वा).

7 c) K3 Dc D1. 2 T1 च; M2 वै (for त्वं). — d) K1. 2 B2 D5 सुव्रत (for भारत).

8 After 8, D5 ins.:

749* निहतान्धार्तराष्ट्रांस्तु तन्मे वद च भारत ।

9 a) K4 शिलाभिर्; T1 लीलया; M2 निलया (for शिलया). K3 B Dn D2–4. 6 T1 M1 वापि (B1 चापि); K4 तस्य; D1. 5 तावन् (for वा तन्). — After 9ab, B1 (marg.) Dn D5. 6 ins. 750*. — c) B3 D1. 2 तावद् (for यावद्). K1. 2 Dc एतत्; B3 एत्य (for अथ). B3

यावदद्य करोम्येतत्कामं तव महाबल ॥ ९
भीमसेनस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा तस्य महात्मनः ।
प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १०
कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुंगव ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो क्षामये त्वां प्रसीद मे ॥ ११
सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवन् ।
तवैव तेजसा सर्वान्विजेष्यामो वयं रिपून् ॥ १२
एवमुक्तस्तु हनुमान्भीमसेनमभाषत ।
भ्रातृत्वात्सौहृदाच्चापि करिष्यामि तव प्रियम् ॥ १३
चमूं विगाह्य शत्रूणां शरशक्तिसमाकुलाम् ।
यदा सिंहरवं वीर करिष्यसि महाबल ।
तदाहं बृंहयिष्यामि स्वरवेण रवं तव ॥ १४
विजयस्य ध्वजस्थश्च नादान्मोक्ष्यामि दारुणान् ।
शत्रूणां ते प्राणहरानित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ १५
गते तस्मिन्हरिवरे भीमोऽपि बलिनां वरः ।
तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनम् ॥ १६
अनुस्मरन्वपुस्तस्य श्रियं चाप्रतिमां भुवि ।
माहात्म्यमनुभावं च स्मरन्दाशरथेर्ययौ ॥ १७
स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च ।
विलोडयामास तदा सौगन्धिकवनेप्सया ॥ १८

C. 3. 11339
B. 3. 152. 3
K. 3. 153. 22

Dn D4. 6 transp. अद्य and एतत्. K1. 2 एव; D1. 3 एनं; D2. 5 M एतं; T1 एष (for एतत्). Ś1 यदि तावत्करोम्येतत्. — B1 (marg.) Dn D5. 6 ins. after 9ab: B2–4 Dc D4, after 9:

750* बद्ध्वा दुर्योधनं चाद्य आनयामि तवान्तिकम् ।

[Dc सुयो° (for दुर्यो°), and पार्श्वयोरानयामि ते (for the posterior half).]

11 a) K4 D3 T2 G2. 3 एतत् (for एव). — c) Ś1 K1. 2 तेहं; K3 D5 (by transp.) [अ]स्तु ते. Ś1 K1. 2 Dc T2 G2–4 गमिष्यामि; D5 महाभाग (for °बाहो). — d) B1 D1–3 T2 G क्षमये; B2–4 Dn D4. 6 का° (for क्षा°). K3 M2 त्वा (for त्वां).

12 b) Ś1 K B1. 3 Dn3 D1. 2 S (except G1. 3) वीर्यवान् (K4 शत्रुहन्). — d) Ś1 K1. 2 विजेष्यामि; K4 B4 S हनिष्यामो (M1 °म; M2 °मि). Ś1 K1. 2 B4 Dc D5 रणे (for वयं). K4 रिपुं; B2 Dn D4. 6 G1 परान् (for रिपून्).

13 D5 om. 13a–15c. — Before 13, D1–3 T2 G2. 3 ins. वैशं° (D1 cont. उवाच). — c) Ś1 D2 सौहृदाद्वापि; K1 °दांश्चापि; K2. 4 M °दत्वाच्च; B Dc Dn D4. 6 T1 °दाच्चैव. — d) B1–3 Dc Dn D4. 6 transp. तव and प्रियम्.

14 D5 om. 14 (cf. v.l. 13). — b) Dn D4. 6 पर- (for शर-). — D2 om. from शक्ति up to स्वरवेण. — d) K1. 2 Dc1 करिष्यामि (for °ष्यसि). — e) K3. 4 D3 G2 M तं; D1 तु; G1 तु (for [अ]हं). — f) K3. 4 रणे तव (K4 तदा); T1 G2 परंतप (for रवं तव). — After 14, S ins.:

751* यं श्रुत्वैव भविष्यन्ति व्यसवस्तेऽरयो रणे ।

15 D5 om. 15abc (cf. v.l. 13). — a) K4 [अ]हं; B4 T2 G2. 3 मन् (for च). T1 विजयस्य ध्वजाग्रस्थो. — b) B1 रावान् (for नादान्). — c) B2 Dn D4. 6 ये; B4 वः; T2 G3. 4 तु (for ते). Dn D4. 6 प्राणहरा. K3 शत्रूणां प्राणहरणान्; D1–3 शत्रुप्राणहरान्घोरान् (D3 °न्योग्यान्). — B2–4 Dc Dn D4. 6 ins. after 15c: D5 (which om. 13a–15c) ins. after 12 (om. line 1):

752* सुखं येन हनिष्यथ ।
एवमाभाष्य हनुमांस्तदा पाण्डवनन्दनम् ।
मार्गमाख्याय भीमाय.

[(L. 2) B4 Dc °मध्यं (for °नन्दनम्).]

On the other hand, D1. 3 ins. after 15c:

753* मा भूत्ते मानसो ज्वरः ।
मया हि प्राणसर्वस्वं लाङ्गूले विनिवेशितम् ।
शत्रुप्राणहरं योग्यं.

— d) B2–4 D (except D1–3) तत्रैवा° (for इत्युक्त्वा°). — After 15, Ś1 K1. 2 B1–3 Dc Dn ins. an addl. colophon. [*Adhy. name:* B1 हनुमद्भीमसंवादः; B2. 3 कदलपंडे (B2 cont. हनुमद्भीमदर्शनं). — *Adhy. no.:* Dn 150.]

16 Before 16, Ś1 K1. 2 B D (except D1–3. 5) M3 ins. वैशं° उ°. — a) Dc तस्मिन्गते (by transp.). D3 हनुमति (for हरि°). — c) Ś1 K1. 2 गहनं (for विपुलं). — d) K2 विचरद्; K4 व्यगाहद्; D3 विचरन् (for व्यचरद्) Ś1 K1. 2 विपुलं वनं; K3 D1. 2 गहनं वनं (for गन्ध°).

17 b) K4 B4 D5 [अ]नुत्तमां (for [अ]प्रतिमां). — c) T2 G2–4 आनुपूर्व्यं; M आनुभावं (for अनुभावं).

18 Dn3 om. 18a–19b; Ś1 om. 18c–19b. D3 reads 18c–19b in marg. *sec. m.* — c) N (Ś1 Dn3 om.) विलोक°; S विलोळ°. — d) K Dc D1–3. 5 °परी°

C. 3. 11340
B. 3. 152. 4
K. 3. 153. 23

फुल्लपद्मविचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ।
मत्तवारणयूथानि पङ्कक्लिन्नानि भारत ।
वर्षतामिव मेघानां वृन्दानि ददृशे तदा ॥ १९
हरिणैश्चञ्चलापाङ्गैर्हरिणीसहितैर्वने ।
सशष्पकवलैः श्रीमान्पथि दृष्टो द्रुतं ययौ ॥ २०
महिषैश्च वराहैश्च शार्दूलैश्च निषेवितम् ।
व्यपेतभीर्गिरिं शौर्याद्भीमसेनो व्यगाहत ॥ २१
कुसुमानतशाखैश्च ताम्रपल्लवकोमलैः ।
याच्यमान इवारण्ये द्रुमैर्मारुतकम्पितैः ॥ २२
कृतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदसेविताः ।
प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ॥ २३
सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु ।
द्रौपदीवाक्यपाथेयो भीमः शीघ्रतरं ययौ ॥ २४
परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने ।
काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीम् ॥ २५
मत्तकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
रचितामिव तस्याद्रेर्मालां विमलपङ्कजाम् ॥ २६
तस्यां नद्यां महासत्त्वः सौगन्धिकवनं महत् ।
अपश्यत्प्रीतिजननं बालार्कसदृशद्युति ॥ २७
तदृष्ट्वा लब्धकामः स मनसा पाण्डुनन्दनः ।
वनवासपरिक्लिष्टां जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

(for °वने°).

19 Śi Dn3 om. 19ab (cf. v.l. 18). — a) B Dn1. n3 D4. 6 G4 फुल्लद्रुम° (B4 फलपत्र°); D6 वल्गुपद्म°; M फुल्लपत्र° (see below). — After 19a, K1–3 B1 Dc Dn1. n3 D1–3. 5 ins.:

754* सरांसि सरितस्तथा ।
नानाकुसुमचित्राणि.
[(L. 2) Dc फुल्लद्रुमविचित्राणि.]

— b) B3 D4. 6 सरांसि सरितस्तथा (= line 1 of 754*). — After 19ab, B2–4 ins.:

755* फुल्लपद्मविचित्राणि सरांसि सरितस्तथा ।

[Prior half = 19a; posterior half = line 1 of 754*.] — On the other hand S ins. after 19ab:

756* नानाविहगजुष्टानि पश्यति स्म समन्ततः ।

— d) Śi K D1–3 मदक्लिन्नानि (K4 पंकलिप्तानि).

20 G4 om. 20a–21b. — a) B Dn D4. 6 M चपला° (for चञ्चला°). — b) Śi तदा; B D (except D1. 3. 5) वनं (for वने). — d) B D (except D3. 5) दृष्ट्वा (for दृष्टो).

21 G4 om. 21ab (cf. v.l. 20). — b) T1 चैव सेवितान् (for च निषे°). — c) T1 गिरेः शृंगान् (for गिरिं शौर्याद्).

22 a) K3 Dc D1–3. 5 M1 °नतशाखाग्रैस्; K4 °नतगंधैश्च; Dn D4. 6 °नंतगंधैश्च; M3 वायुनानत°. — c) Śi K वीज्य°; T G2–4 छाद्य° (for याच्य°). — d) Śi K1–3 Dc D1–3 द्रुमैर्वातवि(Śi °प्र)कं°.

23 c) K3 T3 G2 °मना (for °वना). — d) S सो-(T1 वा)तिचक्रमे (for सम°).

24 B D (except D1–3) read this stanza after 3. 146. 37, *repeating* it here. — a) K1. 3 B Dn3. n3 D6 मज्ज° (B4 सज्ज°) (for सज्ज°). — d) S (except T1 M1) भीमो भीमपराक्रमः (epic tag).

25 a) S (except T1) विनि° (for परि°). K4 हनुमति; T3 G2–4 [S]हनि पुनः (for Sहनि ततः). — b) K4 प्रवृत्त-; B4 Dc3 प्रकीर्णे (for प्रकीर्ण-). — c) S (except T3 G3) विपुलैः (for विमलैः).

26 a) K4 B D (except D1–3. 5) हंस° (for मत्त°). — c) T1 रुचिता°; T3 G2–4 आचिता° (for रचिता°). — d) Śi D6 अम्लान°; K3 T G विपुल°; B4 वितत° (for विमल°).

27 c) T1 परमप्रीतो (for प्रीति°). — d) MSS. °द्युतिं, °द्युतिः also.

28 a) K4 तां; some MSS. तं (for तद्). Śi K1. 3 तु; G2 सन् (for स). — b) K D1–3. 5 सुमनाः; B4 सहसा (for मनसा).

Colophon. — *Major parvan:* Śi K1. 3 Dn3 T G2–4 M1 आरण्य; D6 वन (!). — *Sub-parvan:* K4 D3 T3 G3 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (followed by कदलीखंड in D3); B4 Dc Dn G1, likewise, only सौगंधिकाहरण; D1. 3, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and कदलीखंड in D1, and कदलीखंड in D3); and D5, only पुष्पाभिहरण. — *Adhy. name:* K1. 3 D3. 5. 6 हनुमद्भीम(K1 °भीमसेन)समागमः

१५१

वैशंपायन उवाच ।
स गत्वा नलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरक्षिताम् ।
कैलासशिखरे रम्ये ददर्श शुभकानने ॥ १
कुबेरभवनाभ्याशे जातां पर्वतनिर्झरे ।
सुरम्यां विपुलच्छायां नानाद्रुमलतावृताम् ॥ २
हरिताम्बुजसंछन्नां दिव्यां कनकपुष्कराम् ।
पवित्रभूतां लोकस्य शुभामद्भुतदर्शनाम् ॥ ३
तत्रामृतरसं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभम् ।
ददर्श विमलं तोयं शिवं बहु च पाण्डवः ॥ ४
तां तु पुष्करिणीं रम्यां पद्मसौगन्धिकायुताम् ।
जातरूपमयैः पद्मैश्छन्नां परमगन्धिभिः ॥ ५
वैडूर्यवरनालैश्च बहुचित्रैर्मनोहरैः ।
हंसकारण्डवोद्धूतैः सृजद्भिरमलं रजः ॥ ६
आक्रीडं यक्षराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च देवैश्च परमार्चिताम् ॥ ७
सेवितामृषिभिर्दिव्यां यक्षैः किंपुरुषैस्तथा ।
राक्षसैः किंनरैश्चैव गुप्तां वैश्रवणेन च ॥ ८
तां च दृष्ट्वैव कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः ।
बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य तत्सरः ॥ ९
तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजशासनात् ।

C. 3. 11361
B. 3. 153. 11
K. 3. 154. 11

(followed by समाप्तः); B1. 2. 4 Dc Dn D4. 6 हनू (MSS. °नु also) मद्विसर्जनं; B2 हनुमद्भीमसंवादः; D1 हनुमद्भीमसमागमनसमाप्तिः; T2 G1. 2 सौगंधिकदर्शनं; M2 हनूमद्गमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 151 (Dn2 152); D1 158; S 153 (M2 155). — *Śloka no.*: Dn1. n2 12; Dn2 13; D1 32; D6 84.

151

1 a) T1 राजन् (for रम्यां). — b) Dc2 अभिनंदितां; T1 उपसेवि°; T2 G2. 4 परिरक्षि°; G2 परिवारि° (for अभिरक्षि°). — c) Some MSS. कैलाश-. N (except K4) °शिखराभ्यासे (Ś1 K1 Dn D4. 6 °शे). — d) Ś1 K1–3 B D6 शुभकान्नां (Dn2 as in text; D2 °नं). — After 1, Ś1 K1. 2 D1–2. 6 ins.:

757* नीलशाद्वलपर्यन्तां चित्रद्रुमपरिच्छदाम् ।
[K1. 2 °ध्वज° (for °द्रुम°).]

2 a) Ś1 K1. 2 °सदना°; B4 Dn2 D1. 2 G4 °भुवना°. Many MSS. °भ्यासे. — b) Cf. 3. 152. 10b. Dn2. n2 D2 °निर्झरैः; T1 °निर्झरां. — d) B2. 4 Dn D4. 6 T1 G1 °कुलां; B2 D1 T2 G2. 4 °युतां.

3 Ś1 om. (hapl.) 3c–5b. — After 3ab, B (B1 marg.) D (except D1–2. 5) ins.:

758* नानापक्षिगणाकीर्णां सूपतीर्थामकर्दमाम् ।
अतीव रम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु ।
[(L. 1) B2 °शृगां; Dn D6 °जना° (for °गणा°).]

— c) B2 Dn D4. 6 विचित्रं° (for पवित्रं°).

4 Ś1 om. 4 (cf. v.l. 3). — a) K4 S °समं शीतं (T1 °समस्पर्शं). — b) T1 शीतं; G1 लब्ध्वा (for लघु). Dc सुखं; T1 शिवं (for शुभम्). — c) K2–4 S (except T1) विपुलं (for विमलं). — d) B2 Dn D4. 6 पिबन् (for शिवं). K4 B1–3 Dn D1. 2. 4. 6 च बहु (by transp.).

5 Ś1 om. 5ab (cf. v.l. 3). — b) K1–3 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 दिव्य- (for पद्म-). K1. 2 B Dn D4. 6 -सौगंधिकावृतां (B4 -सौगंधिकोत्पलां); D3 -सौगंधिकैर्युतां. K4 सौगंधिकवनायुतां.

6 a) Ś1 K1–3 Dc D1–2. 5 °मणि°; T1 °वन°; G1 °मय° (for °वर°). — b) Ś1 B1–3 Dn D4–6 T1 G1 M2 °रमैः (for °हरैः). — c) B Dc Dn D1. 4. 6 °वोद्भूतैः (B2 °वैर्धूतैः); D3 °वोद्गीतैः. — d) T1 वमद्भिर् (for सृजद्भिर्).

7 a) N G1 राज° (K4 देव°) (for यक्ष°). — d) K4 T2 G M परिवारितां (G1 °तं); B1. 4 D1–3 परमा (B1 °म)-र्चितं.

8 G4 om. 8ab. — a) B1–3 D (except D1–3) T1 दिव्यैर्; G1 दिव्यं (for दिव्यां). B4 सेवितं मुनिभिर्दिव्यं. — c) B2. 3 Dn D1–4. 6 चापि (for चैव). — d) D3 तु (for च). T1 वै वरुणेन हि.

9 a) Dc तद्धि (for तां च). D2. 5 [ए]व दृष्ट्वा (by transp.); T1 दृष्ट्वा च. B4 तां दृष्ट्वैव च कौं°. — d) T1 वै (for तत्). Ś1 K2. 3 दिव्यां संप्रेक्ष्य पद्मिनीं; K4 T2 G M दिव्यं प्रेक्ष्य सरो महत् (G1 सरोरुहं).

10 a) Ś1 G1. 2. 4 तां च; K1–3 T1 M तां स्म; K4 (m

C. 3. 11361
B. 3. 153. 11
K. 3. 154. 11

रक्षन्ति शतसाहस्राश्चित्रायुधपरिच्छदाः ॥ १०
ते तु दृष्ट्वैव कौन्तेयमजिनैः परिवारितम् ।
रुक्माङ्गदधरं वीरं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ ११
सायुधं बद्धनिस्त्रिंशमशङ्कितमरिंदमम् ।
पुष्करेप्सुमुपायान्तमन्योन्यमभिचुक्रुशुः ॥ १२
अयं पुरुषशार्दूलः सायुधोऽजिनसंवृतः ।
यच्चिकीर्षुरिह प्राप्तस्तत्संप्रष्टुमिहार्हथ ॥ १३
ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरम् ।
तेजोयुक्तमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १४
मुनिवेषधरश्चासि चीरवासाश्च लक्ष्यसे ।
यदर्थमसि संप्राप्तस्तदाचक्ष्व महाद्युते ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

१५२

भीम उवाच ।
पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मपुत्रादनन्तरः ।
विशालां बदरीं प्राप्तो भ्रातृभिः सह राक्षसाः ॥ १
अपश्यत्तत्र पाञ्चाली सौगन्धिकमनुत्तमम् ।
अनिलोढमितो नूनं सा बहूनि परीप्सति ॥ २
तस्या मामनवद्याङ्ग्या धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितम् ।
पुष्पाहारमिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ॥ ३

राक्षसा ऊचुः ।
आक्रीडोऽयं कुबेरस्य दयितः पुरुषर्षभ ।
नेह शक्यं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ॥ ४
देवर्षयस्तथा यक्षा देवाश्चात्र वृकोदर ।
आमन्त्र्य यक्षप्रवरं पिबन्ति विहरन्ति च ।

---

as in text) तांस्तु; B₂ ततः; B₄ ते स्म; D₂ तत्तु (for तच्च). T₁ कोप° (for क्रोध°). — ᶜ) Ś₁ K₁₋₃ D₅ दश° (for शत°).

11 ᵇ) N (except K₄ B₂) M₂ प्रतिवासितं (for परि°).

12 ᶜ) Ś₁ K₁. ₂ पुष्करार्थम् (for °रेप्सुम्). Ś₁ K₁. ₂ उपायातम्; S त(T₁ M अ)थायांतम्.

13 ᵃ) K₄ S कोयं वै पुरुषव्याघ्रः. — ᶜ) Ś₁ इहायातस्; S अनुप्राप्तस् (for इह प्राप्तस्). — ᵈ) K₄ (m as in text) तत्क्षिप्रमनुचिंत्यतां; S (except T₂ G₂) तत्कार्यं प्रष्टुमर्हथ.

15 ᵃ) Ś₁ K₁. ₂ B₁₋₃ मुनिवे(K₁ °वें)श°. B Dn D₄. ₆ T₂ G₂ चैव (for चासि). — ᵇ) B D (except D₁₋₃. ₅) T₂ G₂ सायुधश्चैव ल°. — ᶜ) Ś₁ B Dn D₁₋₃ G₁. ₄ अभि-; K₄ D₅ इह; Dc अपि (for असि). — ᵈ) K₃ महीपते; B₂. ₄ Dn D₄. ₆ महामते (for °द्युते).

Colophon om. in Ś₁ K₁₋₃. — *Major parvan:* T₂ G₂₋₄ M₁ आरण्य. — *Sub-parvan:* K₄ B₁ Dc D₅ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश (followed by सौगंधिकाहरण in Dc); B₂₋₄ Dn D₄. ₆ G₁, likewise, only सौगंधिकाहरण; D₁. ₂, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and पुष्पाभिहरण); D₃, only पुष्पाभिहरण; and finally T₂ G₃, only गंधमादन. — *Adhy. name:* M₁ सरोदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 152 (Dn₃ 153); D₁ 159; S 154 (M₂ 158). — *Śloka no.:* Dn D₁ 16.

152

1 ᵇ) Ś₁ B₁₋₃ D (except D₁₋₃. ₅) °राजा° (for °पुत्रा°). — ᶜ) T₂ G प्राप्तं (for प्राप्तो). — ᵈ) K₄ T₂ G M₂ मां (K₄ M₂ तन्) निबोधत रा°.

2 T₁ om. (? haplography) 2-3. — ᶜ) G₁. ₄ अनिलेनोढ(G₄ °स्थ)मेतानि; G₂ अनिलोत्थमितो नीतं. — ᵈ) M₂ सा बभूव परीप्सती.

3 T₁ om. 3 (cf. v.l. 2). — ᵃ) T₂ G₂. ₃ ममा° (for माम°). K₄ स तस्या मानवद्यांग्याः (sic). — ᵇ) K₄ G₂. ₄ प्रियेप्सितं. — ᶜ) D₂ G₂. ₄ M₂ पुष्पहारम् (G₄ °हेतोर्) अनुप्राप्तं; T₂ G₃ पुष्पार्थमिह संप्राप्तं.

4 ᵈ) Ś₁ K₁. ₂ B₂ Dn D₂. ₄. ₆ G₄ मर्त्यधर्मणा.

5 ᵇ) Ś₁ K₁₋₃ मनुष्याश्च; T G₂. ₄ देवताश्च (for देवाश्चात्र). — ᵈ) K₁₋₃ T G च हरंति; B Dc₂ D₅ चू रमंति; Dc₁ Dn D₄. ₆ रमयंति (for विह°). — ᶠ) M देवदानवगुह्यकाः. — After 5, S ins.:

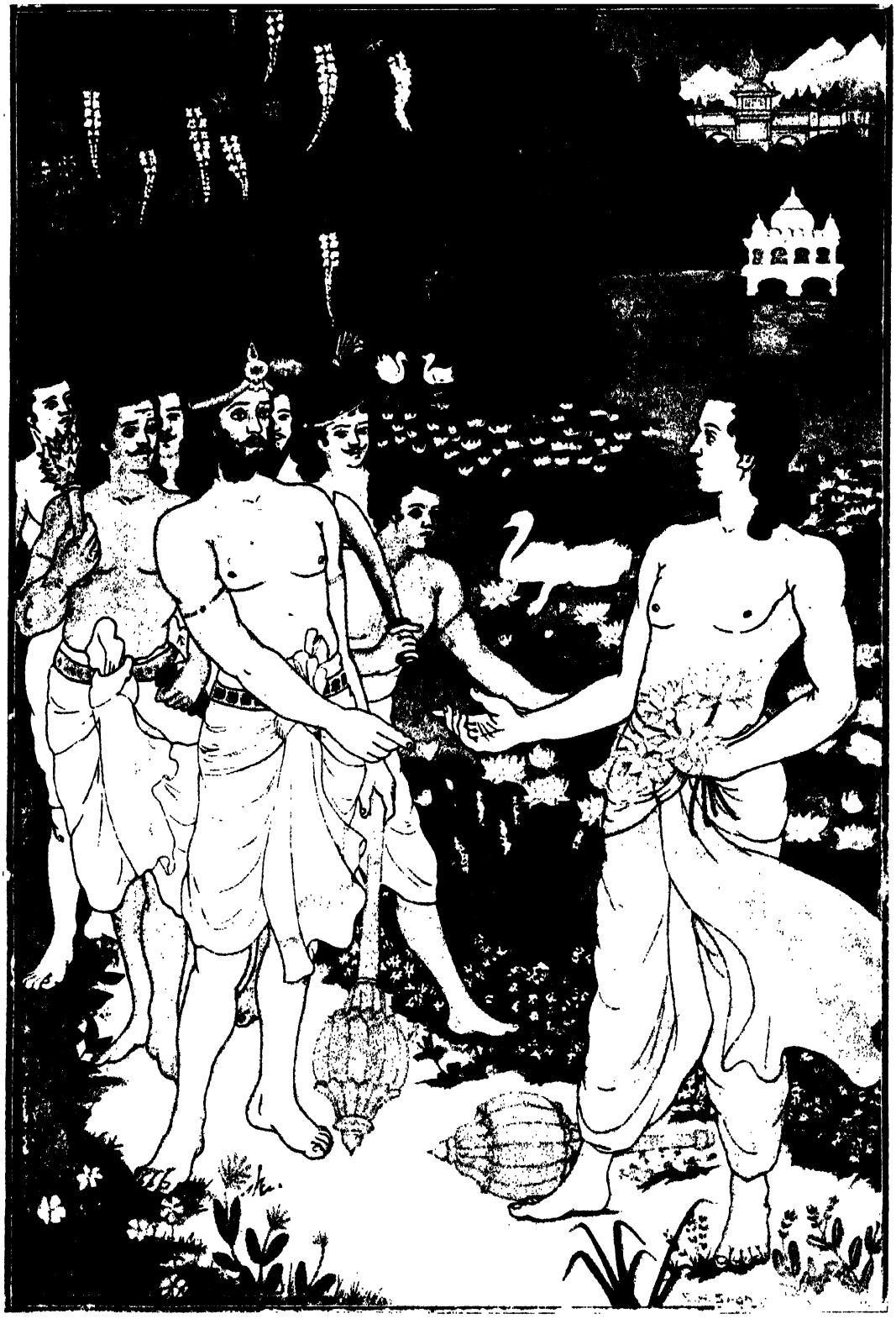

गन्धर्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव ॥ ५
अन्यायेनेह यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरम् ।
विहर्तुमिच्छेद्दुर्वृत्तः स विनश्येदसंशयम् ॥ ६
तमनादृत्य पद्मानि जिहीर्षसि बलादितः ।
धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथम् ॥ ७

भीम उवाच ।

राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।
दृष्ट्वापि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे ॥ ८
न हि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।
न चाहं हातुमिच्छामि क्षात्रधर्मं कथंचन ॥ ९
इयं च नलिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ।
नेयं भवनमासाद्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ १०
तुल्या हि सर्वभूतानामियं वैश्रवणस्य च ।
एवंगतेषु द्रव्येषु कः कं याचितुमर्हति ॥ ११

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा राक्षसान्सर्वान्भीमसेनो व्यगाहत ।
ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् ।
मा मैवमिति सक्रोधैर्भर्त्सयद्भिः समन्ततः ॥ १२
कदर्थीकृत्य तु स तान्राक्षसान्भीमविक्रमः ।
व्यगाहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ॥ १३
गृह्णीत बध्नीत निकृन्ततेमं
पचाम खादाम च भीमसेनम् ।
क्रुद्धा ब्रुवन्तोऽनुययुर्द्रुतं ते
शस्त्राणि चोद्यम्य विवृत्तनेत्राः ॥ १४

C. 3. 11383
B. 3. 151. 16
K. 3. 155. 17

759* यक्षाधिपस्यानुमते कुबेरस्य महात्मनः ।

6 [a]) T_2 (G_3. 4 नः (for यः). — [b]) B_4 अवगम्य; S °मत्य. — [d]) B_2. 3 Dn D_1. 4. 6 न संशयः (for असंशयम्).

7 S_1 om. 7. — [a]) D_2 T G_1. 3 M_1 त्वम् (for तम्). K_4 अस्मात्रादत्य प°. — [b]) K_3 बिलाचितः; K_4 T_3 G_3. 4 बलादित्र; B_2 Dn$_{3. n3}$ D_4. 6 °इतः; T_1 G_1. 2 °दिह (for °दितः). — After 7, K_4 ins.:

760* तेषां तु वचनं श्रुत्वा वार्यमाणोऽपि पाण्डवः ।;

while B (B_1 marg.) D (except D_{1-3}. 5) ins.:

761* आमन्त्र्य यक्षराजं वै ततः पिब हरस्व च ।
नातोऽन्यथा त्वया शक्यं किंचित्पुष्करमीक्षितुम् ।

[(L. 1) B_2 °राजानं (for °राजं वै). — (L. 2) B_2 नष्टो; B_4 ततो (for नातो).]

8 [b]) S_1 K_{1-3} Dc D_{1-3}. 5 उपा° (for इहा°). — [c]) K_4 अदृष्ट्वा (for दृष्ट्वापि). S_1 K_{1-3} D_{1-3}. 5 तं (for च). S_1 महात्मानं; K_4 धनेशं हि (for महाराजं). — [d]) K_4 कं वै (for नाहं).

9 [b]) = 1. 113. 13[d]; 4. 50. 7[d]; etc. D_{1-3} ह्येष (for एष). K_4 B_4 S transp. एष and धर्मः. — [d]) K Dc Dn T G क्षत्र; D_4 M_1 क्षात्रं (for क्षात्र). D_2 सनातनं (for कथं°).

10 [ab]) Cf. 3. 151. 2[b]. K_4 M transp. रम्या and जाता. — [c]) K_4 कथं हि भवता सम्यक्.

11 [b]) T_2 G_{2-4} यथा (for इयं).

12 K_4 T_1 M om. the ref. — [b]) B Dc_1 [S]त्यमर्षणः; Dc_2 [S]प्यमर्षणः; Dn D_4. 6 ह्यमर्षणः (for व्यगाहत). — After 12[ab], B D (except D_{1-3}. 5) ins.:

762* व्यगाहत महाबाहुर्नलिनीं तां महाबलः ।
[B_4 व्यवगाहन् (for व्यगाहत).]

On the other hand, S ins. after 12[ab]:

763* तां तु पुष्करिणीं वीरः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।

— [e]) S_1 K_1. 2 सक्रोधं; K_4 D_1 G_4 संक्रुद्धैर् (for सक्रोधैर्). — [f]) M_2 प्रतापवान् (for समन्ततः).

13 [a]) K_1. 2 तृणीकृत्यै(K_2 °त्ये)व; K_4 अवमन्य स (for कदर्थी°). K_4 B_4 D_1. 2 तान्सर्वान्; T_1 M_2 (by transp.) स तु तान्. — [c]) K_4 अलोडयन्; B_1. 4 Dn_1 D_4. 6 M प्रा(B_1 Dn_1 प्र)गाहत (for व्यगा°). — [d]) K_4 तथा; D_1. 2 तं ते; T_1 ततः (for ते तं). — For 13, S_1 subst.:

764* बलाज्जग्राह पद्मानि रक्षसां पश्यतां तदा ।
ते तं न ममृषुर्वीरा गृह्णन्तं कमलोत्तमान् ।,

followed by an addl. colophon. — After 13, K_1. 2 ins.:

765* अगणय्य स तान्सर्वान्भीमसेनः प्रतापवान् ।
पद्मान्यगृह्णात्सहसा पौरुषं स्वं व्यवस्थितः ।,

followed by 764* (with the addl. colophon.).

14 Before 14, S_1 $K_{1. 2}$ ins. वैशं°. — [a]) K_4 विकर्षतैनं; B Dn D_4. 6 T_2 G_3 M_2 विक(B_4 निव)र्ततेमं (*or* °तैनं); Dc निकृत्त चैनं; T_1 विकृत्त नेत्रः; $G_{2. 4}$ विकृत्त (G_4 °त्य) चैनं (for निकृन्ततेमं). Some MSS. [ए]नं (for [इ]मं). — [b]) T_2 $G_{3. 4}$ M_2 पिबाम (for पचाम). K_4 पराङ्मुखं वावृत भीम°. — [c]) B Dn D_4. 6 [अ]भि(B_4 °न्व)ययुर्; D_3 न्यपतन् (for ऽनुययुर्). S_1 $K_{1. 2}$ द्रुतं तं; K_4 D_3 तदानीं. — [d]) D_3

C. 3. 11364.
B. 3. 154. 17
K. 3. 155. 18

ततः स गुर्वीं यमदण्डकल्पां
महागदां काञ्चनपट्टनद्धाम् ।
प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्वी
ततोऽब्रवीत्तिष्ठत तिष्ठतेति ॥ १५
ते तं तदा तोमरपट्टिशाद्यै-
र्व्याविध्य शस्त्रैः सहसाभिपेतुः ।
जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा
भीमं समन्तात्परिवव्रुरुग्राः ॥ १६
वातेन कुन्त्यां बलवान्स जातः
शूरस्तरस्वी द्विषतां निहन्ता ।
सत्ये च धर्मे च रतः सदैव
पराक्रमे शत्रुभिरप्रधृष्यः ॥ १७
तेषां स मार्गान्विविधान्महात्मा
निहत्य शस्त्राणि च शात्रवाणाम् ।
यथाप्रवीरान्निजघान वीरः
परःशतान्पुष्करिणीसमीपे ॥ १८

ते तस्य वीर्यं च बलं च दृष्ट्वा
विद्याबलं बाहुबलं तथैव ।
अशक्नुवन्तः सहिताः समन्ता-
द्धतप्रवीराः सहसा निवृत्ताः ॥ १९
विदीर्यमाणास्तत एव तूर्ण-
माकाशमास्थाय विमूढसंज्ञाः ।
कैलासशृङ्गाण्यभिदुद्रुवुस्ते
भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभग्नाः ॥ २०
स शक्रवद्दानवदैत्यसंघा-
न्विक्रम्य जित्वा च रणेऽरिसंघान् ।
विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः
कामाय जग्राह ततोऽम्बुजानि ॥ २१
ततः स पीत्वामृतकल्पमम्भो
भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः ।
उत्पाट्य जग्राह ततोऽम्बुजानि
सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ॥ २२

उद्यम्य शस्त्राणि (for शस्त्राणि चोद्यम्य).

15 [b]) K3 T2 G °बद्धां (for °नद्धाम्). — [c]) K4 B4 ताम् (for तान्). B4 S (except T1) °गमत् (for °पतत्). K4 महारथो (for तरस्वी). — [d]) K4 धुन्वन्गदां (for ततोऽब्रवीत्).

16 [a]) K4 भूपास् (for ते तं). D5 ततो; G2. 4 तथा (for तदा). Ś1 K B1 De2 D1–3. 5 पट्टिश(K1–3 °स)तोमराद्यैर् (K4 °रादीन्); S तोमरपट्टपाद्यैर्. — [b]) K1–3 B2–4 Dn1. n3 D3–6 T1 G1 व्याविद्ध°; K4 D1. 2 आविद्ध° (for व्याविध्य). K4 सर्वे (for शस्त्रैः). K1. 2 [अ]भ्यपेतुः; K3. 4 B1–3 Dn D1–6 निपेतुः (for [अ]भिपेतुः). — [c]) Ś1 K1. 2 G2 तु (for सु°).

17 [a]) K3 Dn1 D1. 2. 5 T1 G2 M2 सु° (for स). — G4 om. 17[cd]. — [c]) K3 De D5 क्षात्रे (for सत्ये), and निरतः (for च रतः). D5 स (for the first च). B2 तरस्वी; B3 Dn1. n3 स चैव (for सदैव).

18 [b]) K1. 2 विहंति; B Dn D4. 6 वि(B4 नि)हन्य; T1 निगृह्य (for निहत्य). ❀ Cn: वा स्यपि इत्यनुनासिकालोपपक्ष इदं रूपम् । ❀ — After 18[ab], K1 reads 20. — [c]) Ś1 K2 De D1–3 °प्रवीरं; K1 °प्रवीरा; G1 °प्रकाशं (for °प्रवीरान्). K4 सततं जघान (for निजघान वीरः). K1–3 B D (except D1. 2. 5) भीमः (for वीरः). — [d]) Ś1 K2. 3 B4 D3. 5 G1 M परं शतान्; K1 परा शता; K4 परिभ्रमन्; B1–3 De Dn D4. 6 G4 परं शतं; D1. 2 परःशतं.

19 [c]) K4 D5 सहसा; B1. 2 De S (except T1) सहितुं; Dn D1. 4. 6 °तं (for °ताः). K4 विसोढुं; B4 समेता; G1 समर्था (for समन्ताद्). — [d]) Ś1 द्रुत°; K1 Dn D1. 4. 6 द्रुतं (for हत°). De °प्रवीरैः (for °प्रवीराः). K4 भैमं बलं भीमबलापि संतः.

20 K1 reads 20 after 18[ab]. — [a]) Ś1 K3 De Dn1. n3 D1. 2 M2 विदार्यं°; K1 विशीर्यं°; K2 विस्तीर्यं°; B4 निवार्यं°; T2 G2–4 विकीर्यं°. B1 Dn D4. 6 हंतुम् (for तूर्णम्). — [b]) B4 मार्गं समाहाय (for आकाशमास्थाय). — [c]) Some MSS. कैलाश°.

21 [d]) K4 S कामं स; D3 कामाच्च (for °य). K4 महोत्पलानि (for ततोऽम्बु°). — After 21, Ś1 K1. 2 ins. an addl. colophon followed by वैशं° उ°.

22 B4 om. from 22 up to st. 23 of the next adhy. D2 om. (hapl.) 22[abc]. — [c]) Ś1 B (B4 om.) D (except D3. 5; D2 om.) T1 च सो°; K2 स चा° (for ततो°). K4 महाभुजः (for सरुजानि).

23 B4 om. 23 (cf. v.l. 22). — [b]) D3 भीमबलाप्य°.

ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य
धनेश्वरं भीमबलप्रणुन्नाः ।
भीमस्य वीर्यं च बलं च संख्ये
यथावदाचख्युरतीव दीनाः ॥ २३
तेषां वचस्तत्तु निशम्य देवः
प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच ।
गृह्णातु भीमो जलजानि कामं
कृष्णानिमित्तं विदितं ममैतत् ॥ २४
ततोऽभ्यनुज्ञाय धनेश्वरं ते
जग्मुः कुरूणां प्रवरं विरोषाः ।
भीमं च तस्यां ददृशुर्नलिन्यां
यथोपजोषं विहरन्तमेकम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

१५३

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तानि महार्हाणि दिव्यानि भरतर्षभ ।
बहूनि बहुरूपाणि विरजांसि समाददे ॥ १
ततो वायुर्महाञ्शीघ्रो नीचैः शर्करकर्षणः ।
प्रादुरासीत्खरस्पर्शः संग्राममभिचोदयन् ॥ २
पपात महती चोल्का सनिर्घाता महाप्रभा ।
निष्प्रभश्चाभवत्सूर्यश्छन्नरश्मिस्तमोवृतः ॥ ३
निर्घातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते ।
चचाल पृथिवी चापि पांसुवर्षं पपात च ॥ ४
सलोहिता दिशश्चासन्खरवाचो मृगद्विजाः । C. 3. 11399 B. 3. 155. 5 K. 3. 156. 5

— [c]) Ś1 K1–3 De D1–3. 5 कार्यं (for वीर्यं). T2 G3 M1 संघे (for संख्ये). — [d]) Ś1 D5 यथातथा˚; D1 यथा तदा˚ (for यथावदा˚). K1. 2 B (B4 om.) Dn D4. 6 भीताः (for दीनाः). K4 सर्वं समाचक्षु (sic) सुदीनरूपाः.

24 B4 om. 24 (cf. v.l. 22). — [ab]) K4 निशम्य तेषां वचनं महात्मा धनेश्वरः क्रोधवशानुवाच. — [c]) K3 B (B4 om.) D (except D3. 5) G4 कामात् (for कामं).

25 B4 om. 25 (cf. v.l. 22). — [a]) B (B4 om.) D (except D1–3. 5) T1 M1 ˚ज्ञाप्य (for ˚ज्ञाय). — [b]) G4 सरोषाः (for वि˚). — [c]) K4 भीमोपि (for भीमं च). D1. 2 ततस्ते (for च तस्यां). K4 च पुनर् (for ददृशुर्). M1 तस्याशु ते संददृशु˚. — [d]) K4 विजहार वीरः (for विहरन्तमे˚).

Colophon om. in B4. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T G2–4 M1 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1–3 D3. 5 (all om. sub-parvan name) mention only पुष्पाभिहरण; K4 D2, likewise, only गंधमादनप्रवेश (followed by पुष्पाभिहरण in D2); B (B4 om.) De Dn D4. 6 G1, only सौगंधिकाहरण; and finally D1, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and पुष्पाभिहरण). — *Adhy. name:* T2 G3 क्रोधवशयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 153 (Dn3 154); D1 160; S 155 (M2 157). — *Śloka no.:* Dn 27; D1 26.

153

1 B4 om. 1–23 (cf. v.l. 3. 152. 22). Ś1 om. 1[bc]. — [b]) K1. 2 D1 पुष्पाणि (for दिव्यानि). K1–3 D1–3. 5 पुरुषर्षभ (K2 D1 ˚भः); T1 M भरतर्षभः. — After 1, De2 ins.:

765* एतस्मिन्नन्तरे राजन्युधिष्ठिरसमीपतः ।

2 B4 om. 2 (cf. v.l. 1). — [a]) T2 G4 जगत् (for महान्). — [b]) Ś1 B2 G2. 4 ˚वर्षणः; K4 ˚वर्षिभिः; M2 ˚कर्षणात् (for ˚कर्षणः). M1 युधिष्ठिरसमीपतः (cf. 765*). — [c]) K1 Dn3 वरस्पर्शः; K4 खररवः; B1 सुखस्पर्शः; D4 पर˚; G1 कर˚. — [d]) K1. 2 ˚दर्शयन्; K4 De2 D1 ˚नोदयन्; D3 ˚तो नदन्; T2 G ˚रोचयन्.

3 B4 om 3 (cf. v.l. 1). — [b]) B2 Dn D4. 6 T2 G3 ˚भया; De ˚प्रजाः (for ˚प्रभा). — Ś1 om. 3[d]–4[a].

4 Ś1 om. 4[a] (cf. v.l. 3). — [a]) De Dn3 T2 G2. 3 M निर्घाताश्चाभवन्भीमा. — [d]) Ś1 पुष्पवृष्टिः; K1–3 De D1–3. 5 T1 पांशुवृष्टिः; K4 B (B4 om.) D4 पांशुवर्षं. Ś1 G1. 4 ह (for च).

5 B4 om. 5 (cf. v.l. 1). — [a]) Ś1 K1. 2 D3 लोहिताश्च; T1 तिरोहिता (for सलोहिता). Ś1 K1. 2 M1 सर्वाः (for चासन्). — [b]) T2 G3. 4 मृगास्तथा (for मृगद्विजाः). — [d]) =4. 31. 5[b]. K1. 2 B (B4 om.) D (except

C. 3. 11399
B. 3. 156. 5
K. 3. 156. 5

तमोवृतमभूत्सर्वं न प्रज्ञायत किंचन ॥ ५
तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मानभिभविष्यति ॥ ६
सज्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
यथारूपाणि पश्यामि स्वभ्यग्रो नः पराक्रमः ॥ ७
एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षांचक्रे समन्ततः ।
अपश्यमानो भीमं च धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
तत्र कृष्णां यमौ चैव समीपस्थानरिंदमः ।
पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भीमकर्माणमाहवे ॥ ९
कच्चिन्न भीमः पाञ्चालि किंचित्कृत्यं चिकीर्षति ।
कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः ॥ १०
इमे ह्यकस्मादुत्पाता महासमरदर्शिनः ।
दर्शयन्तो भयं तीव्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः ॥ ११
तं तथा वादिनं कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी ।
प्रिया प्रियं चिकीर्षन्ती महिषी चारुहासिनी ॥ १२
यत्तत्सौगन्धिकं राजन्नाहृतं मातरिश्वना ।
तन्मया भीमसेनस्य प्रीतयाद्योपपादितम् ॥ १३
अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येद्बहून्यपि ।
तानि सर्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति ॥ १४
स तु नूनं महाबाहुः प्रियार्थं मम पाण्डवः ।
प्रागुदीचीं दिशं राजंस्तान्याहर्तुमितो गतः ॥ १५
उक्तस्त्वेवं तया राजा यमाविदमथाब्रवीत् ।
गच्छाम सहितास्तूर्णं येन यातो वृकोदरः ॥ १६
वहन्तु राक्षसा विप्रान्यथाश्रान्तान्यथाकृशान् ।
त्वमप्यमरसंकाश वह कृष्णां घटोत्कच ॥ १७
व्यक्तं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।
चिरं च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे ॥ १८
तरस्वी वैनतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने ।
उत्पतेदपि चाकाशं निपतेच्च यथेच्छकम् ॥ १९
तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्रजनीचराः ।

D$_{2.\ 3}$) प्राज्ञा° (for प्रज्ञा°). — After 5, B (B$_4$ om.) D (except D$_{1.\ 2.\ 5}$; D$_3$ marg. *sec. m.*) ins.:

766* अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जज्ञिरे ।

6 B$_4$ om. 6 (cf. v.l. 1). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3}$ T$_1$ G$_4$ °राजो (for °पुत्रो); cf. v.l. 8.

7 B$_4$ om. 7 (cf. v.l. 1). — ^{c}) T$_2$ G$_3$ °रूपं न; G$_4$ °रूपां न (for °रूपाणि). — ^{d}) K$_{1.\ 2}$ सुत्रासो; K$_3$ am D$_{1-3.\ 5}$ स्वभ्यासो (D$_5$ °से); Dc प्रत्यग्रो; D$_4$ स्वाभ्यग्रो; T$_1$ G$_{1.\ 2}$ M$_1$ सुभ्यक्तो; T$_2$ G$_{3.\ 4}$ M$_2$ सुभ्यग्रो. K$_4$ तथा नि (sic) परमो जयः.

8 B$_4$ om. 8 (cf. v.l. 1). — ^{c}) K$_4$ B$_1$ T$_2$ तं; B$_{2.\ 3}$ Dn D$_{4.\ 5}$ तु (for च). — ^{d}) B$_{2.\ 3}$ D (except D$_{1-3.\ 5}$) G$_4$ °पुत्रो (for °राजो); cf. v.l. 6. Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ प्रोवाचेदं वचस्तदा.

9 B$_4$ om. 9 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B (B$_4$ om.) D (except D$_{1-3.\ 5}$) T G$_{3.\ 4}$ ततः; G$_1$ यत्र (for तत्र). K$_4$ B (B$_4$ om.) Dn D$_{4.\ 5}$ चापि (for चैव). — ^{b}) K$_4$ B (B$_4$ om.) Dc Dn D$_{4.\ 5}$ समीपस्थावरिंदमः; D$_3$ धर्मराजो युधिष्ठिरः (=8^d). — ^{cd}) K$_3$ T$_1$ G$_{3.\ 4}$ M वीरं (for भीमं). K$_4$ अपृच्छद्भीमकर्माणं भ्रातरं भीममाहवे.

10 B$_4$ om. 10 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K$_1$ D$_5$ किंचिन्; K$_4$ कश्चिन् (for कच्चिन्). B$_{1.\ 3}$ M$_1$ नु; Dn$_{1.\ 3}$ D$_5$ क (for न). K$_4$ भीमो नु (for न भीमः). — ^{b}) Ś$_1$ कच्चित्; K$_{1.\ 2}$ कश्चित्; T$_2$ G$_{3.\ 4}$ किं च (for किंचित्). K$_4$ M$_1$ किंचित्कार्यं; T$_1$ (by transp.) कृत्यं किंचिच्.

11 B$_4$ om. 11 (cf. v.l. 1). — ^{b}) B (B$_4$ om.) Dn D$_{1.\ 4.\ 5}$ T$_1$ °दर्शनाः; T$_2$ G M °शंसिनः. — ^{c}) Ś$_1$ घोरं (for तीव्रं).

12 B$_4$ om. 12 (cf. v.l. 1). — ^{b}) K$_{1.\ 2.\ 4}$ D$_{1.\ 2}$ S यशं (for मनं).

14 B$_4$ om. 14 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K$_3$ Dc$_2$ D$_5$ T$_1$ M वीर (for वीरो). — ^{b}) K$_3$ B (B$_4$ om.). Dn$_{1.\ 3}$ D$_{4.\ 5}$ G M$_1$ पश्येद्; some MSS. पश्ये (for पश्येद्). — ^{c}) T Ġ च (for [उ]प-).

16 B$_4$ om. 16 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś$_1$ चैवं (for त्वेवं). Dc राजन् (for राजा). — ^{c}) K$_{1-3}$ D$_{2.\ 3}$ गच्छामः. K$_{1.\ 2}$ सहया; D$_3$ त्वरितास् (for सहितास्).

17 B$_4$ om. 17 (cf. v.l. 1). — ^{a}) K$_4$ T G M$_2$ मुख्यान् (T$_2$ G$_{2.\ 3}$ M$_2$ °ख्या) (for विप्रान्).

18 B$_4$ om. 18 (cf. v.l. 1). — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.\ 5}$ गतस्य (for च तस्य).

19 B$_4$ om. 19 (cf. v.l. 1); G$_4$ om. 19^{ab}. — ^{b}) K$_{1.\ 2}$ तुल्यो भुवि विलंघने. — ^{c}) M$_2$ चाकाशे. — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{2.\ 3}$ निष्पतेच्च (K$_3$ निःपतेत) (for निपतेच्च). B$_3$ यथेषुकं;

पुरा स नापराध्नोति सिद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ॥ २०
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हैडिम्बप्रमुखास्तदा ।
उद्देशज्ञाः कुबेरस्य नलिन्या भरतर्षभ ॥ २१
आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्राननेकशः ।
लोमशेनैव सहिताः प्रययुः प्रीतमानसाः ॥ २२
ते गत्वा सहिताः सर्वे ददृशुस्तत्र कानने ।
प्रफुल्लपङ्कजवतीं नलिनीं सुमनोहराम् ॥ २३
तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
ददृशुर्निहतांश्चैव यक्षान्सुविपुलेक्षणान् ॥ २४
उद्यम्य च गदां दोर्भ्यां नदीतीरे व्यवस्थितम् ।
प्रजासंक्षेपसमये दण्डहस्तमिवान्तकम् ॥ २५
तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिष्वज्य पुनः पुनः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा कौन्तेय किमिदं कृतम् ॥ २६
साहसं बत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।
पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ २७
अनुशास्य च कौन्तेयं पद्मानि प्रतिगृह्य च ।
तस्यामेव नलिन्यां ते विजह्रुरमरोपमाः ॥ २८
एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृहीतशिलायुधाः ।
प्रादुरासन्महाकायास्तस्योद्यानस्य रक्षिणः ॥ २९
ते दृष्ट्वा धर्मराजानं देवर्षिं चापि लोमशम् ।
नकुलं सहदेवं च तथान्यान्ब्राह्मणर्षभान् ।
विनयेनानताः सर्वे प्रणिपेतुश्च भारत ॥ ३०

C. 3. 11427
B. 3. 155. 32
K. 3. 156. 32

T G$_3$ यथोच्चं (for यथेच्छं).

20 B$_4$ om. 20 (cf. v.l. 1). — [a]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{1.2.5}$ M$_2$ तमन्वयाम (K$_3$ °मो); K$_4$ वयं प्रयामो (for तमन्वियाम). — [b]) Ś$_1$ प्रसादाद्; T$_1$ प्रतापाद् (for प्रभावाद्). — [c]) K$_4$ S (except T$_1$) [अ]पौ (for स). K$_4$ नोपगच्छेत; D$_{1.2}$ नापराध्येत (for °राध्नोति). — [d]) K$_3$ गिरिवासिनां (for ब्रह्म°).

21 B$_4$ om. 21 (cf. v.l. 1). — [b]) K$_3$ D$_{1.2.5}$ हैडंब°. Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dc ततः; B$_3$ T$_2$ G$_3$ तथा (for तदा). K$_4$ हिडिंबाद्या निशाचराः. — [d]) K$_4$ च नृपोत्तम; S पुरुषर्षभ (for भरत°).

22 B$_4$ om. 22 (cf. v.l. 1). — [a]) K$_4$ सर्वान्; T$_2$ G$_{2-4}$ चापि (for चैव). — [d]) K$_3$ D$_{1-3.5}$ क्रमशस्तदा (for प्रीत°).

23 B$_4$ om. 23 (cf. v.l. 1); K$_4$ om. 23^{ab}. — [a]) Ś$_1$ K (K$_4$ om.) D$_{1-3.5}$ त्वरिताः (for सहिताः) B (B$_4$ om.) Dc Dn D$_4$.$_6$ ते सर्वे त्वरिता गत्वा. — [b]) N (K$_4$ B$_4$ om.) शुभ- (for तत्र). Ś$_1$ K (K$_4$ om.) B (B$_4$ om.) Dc Dn$_1$ D$_{1.2.4.6}$ -काननां; Dn$_{2.3}$ D$_{2.5}$ -काननं (for कानने). — [c]) N (B$_4$ om.) पद्मसौगंधिकवतीं (K$_4$ प्रोत्फुल्लपंकजवनां.). — [d]) K$_{1.4}$ B$_{1.3}$ D (except D$_{1-3.5}$) T$_1$ °रमां (for °हराम्).

24 B$_4$ resumes. — [b]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{2.3.5}$ तरस्विनं; B Dc Dn D$_4$ मनस्विनं; D$_1$ तपस्विनं (for व्यव°). — D$_6$ om. 24^{cd}. — [d]) Dc G$_1$ राक्षसान् (for यक्षान्सु-). K$_3$ नु; B Dn D$_4$ च (for सु-). — B (B$_{1.4}$ reading line 1 after line 3) Dc Dn D$_4$ ins. after 24:

767* भिन्नकायाक्षिबाहूरूत्संचूर्णितशिरोधरान् ।
तं च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितम् ।
सक्रोधं स्तब्धनयनं संदष्टदशनच्छदम् ।

[(L. 2) = 24^{ab}.]

25 Dc transp. 25^{ab} and 25^{cd}. — [a]) T$_1$ उद्गम्य (for उद्यम्य). S [अ]थ (for च). — [b]) B$_4$ नदीकूले; M$_3$ नद्यास्तीरे. K$_4$ बिभ्रयानं महाबलं; B$_1$ D$_n$ D$_4$ G$_4$ नदीतीरेष्ववस्थितं. — [d]) K$_4$ S °पाणिम् (for °हस्तम्).

26 [b]) K$_4$ [इ]दमब्रवीत्; S [अ]थ पांडवः (for पुनः पुनः). — [c]) K$_4$ भ्रातरं (for उवाच). — [d]) K$_4$ किमिदं कृतवानसि.

27 [a]) K$_4$ वद; Dc तव; D$_1$.$_3$ बल; D$_4$ च न (for बत). — [b]) B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ अथ (for अपि). D$_{1.2.4.6}$ वा° (for चा°). — B$_2$ om. 27^{cd}.

28 [a]) B Dn D$_{4.6}$ °शिष्य तु (B$_{1.2.4}$ स); D$_{1-3}$ °शास्य स; T$_1$ °यास्यसि; G$_4$ °शासं च; M$_1$ °शास्यति (for °शास्य च). — [b]) K$_3$ B Dn D$_{4-6}$ परि° (for प्रति°). — [c]) B$_{1.3.4}$ Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{1.3}$ तु (for ते).

29 [b]) K$_4$ प्रतिगृह्य शरासनाः. — After 29, K$_4$ ins.:

768* उच्चक्रुशुश्च तेऽन्योन्यं राक्षसा भीमदर्शनाः ।
राजंस्ते वै कुबेरस्य नलिनीं वनचारिणः ।
संभ्रान्तमनसः सर्वे व्याकुलेनान्तरात्मभिः ।
उपतस्थुर्महात्मानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

30 [a]) K$_4$ दृष्ट्वा च (for ते दृष्ट्वा). S (except T$_1$ G$_1$) °राजं च (for °राजानं). — [b]) B D (except D$_{1-3.5}$) महर्षिं (for देवं)° T G चैव (for चापि). — [e]) K$_4$ B Dn D$_{1.3.4.6}$ G$_1$ नताः (for [आ]नताः). K$_3$ विनये चागताः सर्वे. — [f]) B$_{2.3}$ Dn$_3$ D$_5$ °पत्य (for °पेतुश्च).

31 [b]) Ś$_1$ K$_{2.4}$ शशंसुः; K$_1$ B$_4$ प्रणेमुः; T$_1$ G$_{1.3}$ M

C. 3. 11427
B. 3. 155. 33
K. 3. 156. 32

सान्त्विता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ।
विदिताश्च कुबेरस्य ततस्ते नरपुंगवाः ।
ऊषुर्नातिचिरं तत्र रममाणाः कुरूद्वहाः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ समाप्तं तीर्थयात्रापर्व ॥

१५४

वैशंपायन उवाच ।
ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतस्तत्र पाण्डवान् ।
गतेषु तेषु रक्षःसु भीमसेनात्मजेऽपि च ॥ १
रहितान्भीमसेनेन कदाचित्तान्यदृच्छया ।
जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णां च राक्षसः ॥ २
ब्राह्मणो मन्त्रकुशलः सर्वास्त्रेष्वस्त्रवित्तमः ।
इति ब्रुवन्पाण्डवेयान्पर्युपास्ते स्म नित्यदा ॥ ३
परीक्षमाणः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ।
अन्तरं समभिप्रेप्सुर्नाम्ना ख्यातो जटासुरः ॥ ४
स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमरिंदमे ।

प्रशेमुः (for प्रसेदुः). K₃ D₆ च क्षपा˚ (for क्षणदा˚). — ᶜ) B₂ वेदिता˚. K₃ G₂ ते; D₁. ₃ तु (for च). — ᵈ) B Dn D₄. ₆ तत्र (for ततस्). Ś₁ K₁–₃ Dc D₁–₃. ₅ पुरुषर्षभाः; K₄ B Dn D₄. ₆ कुरुपुंगवाः (for नर˚). — ᶠ) K₄ ततस्ततः; B₁ D₃S महारथाः (for कुरू˚). — After 31, B D (except D₅) S (except G₄ M₃) ins.:

769* प्रतीक्षमाणा बीभत्सुं गन्धमादनमानुषु ।

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₃ T₂ G₂–₄ M₁ आरण्य; D₆ वन (!). — *Sub-parvan:* B₁ तीर्थयात्रा, followed by पुष्पाभिहरण. K₁. ₃. ₄ B₄ D₅ (all om. sub-parvan name) mention only पुष्पाभिहरण; K₃ D₃. ₅, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by पुष्पाभिहरण); B₂. ₃ Dn D₄. ₆ M₁, only सौगंधिकाहरण; Dc D₁, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश and सौगंधिका[D₁ पुष्पाभि]हरण); and finally T₂ G₅, only गंधमादन. To पुष्पाभिहरण or सौगंधिकाहरण, MSS. (mostly) add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 154 (Dn₃ 155); D₁ 161; S 156 (M₃ 158). — *Śloka no.:* Dn 34; D₁ 33.

☞ After adhy. 153, B D (except D₁–₃. ₅) S ins. an adhy. which is given in App. I (No. 17).

154

1 After 1ᵃᵇ, B D (except D₅) ins.:

770* पर्वतेन्द्रे द्विजैः सार्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ।

— Ś₁ K₁–₃ D₁. ₃. ₅ ins. after 1: D₃, after 2ᵃᵇ:

771* आजगाम तदा रक्षो नाम्ना ख्यातो जटासुरः ।

2 K₃ D₁. ₃. ₅ read 2ᵃᵇ after 5ᵃᵇ. — D₁. ₃ om. 2ᶜᵈ. — Ś₁ K₁–₃ D₃. ₅ read 2ᶜᵈ after 5. — ᵉ) K₄ धर्मराजं च; S धर्मराजं वै (for धर्मराजानं). — After 2, G₁ ins.:

772* जनमेजयः ।
ब्रह्मन्कथं धर्मराजं यमौ कृष्णां च राक्षसः ।
जगाम कुत्र भीमश्च गतो राक्षसकण्टकः ।
वक्तुमर्हसि विप्राग्र्य वृत्तमेतन्ममानघ ।

3 Before 3, G₁ ins. वैशं˚. — ᵇ) K₄ [अ]हमस्मि ब्रह्मवित्तमः; B₁–₃ Dn D₄. ₆ सर्वशास्त्रविदुत्तमः. — After 3ᵃᵇ, Ś₁ K₁–₃ D₁–₃. ₅ ins.:

773* जामदग्न्यस्य शिष्योऽहं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

4 ᵃ) K₁. ₃ B₄ Dc Dn₃ परीक्ष्यमाणः; Dn₁. n₃ S (except T₂ G₃. ₅) परीप्समानः. Cf. 32ᵇ. — ᵇ) S कलापांश्च (for ˚पानि). — ᶜ) K₁. ₃ च समप्रेप्सुर्; B₂–₄ Dn D₄. ₆ संपरिप्रेप्सुर्; D₁. ₃ समनुप्रेप्सुर्. — After 4ᶜ, N (except K₃. ₄ D₅) ins.:

774* द्रौपद्या हरणं प्रति ।
दुष्टात्मा पापबुद्धिः स.

— ᵈ) K₃ D₁–₃. ₅ राक्षसोथ; B₄ समाख्यातो. — After 4, B D (except D₁–₃. ₅) ins.:

775* पोषणं तस्य राजेन्द्र चक्रे पाण्डवनन्दनः ।
बुबुधे न च तं पापं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।

5 ᵃ) B₁–₃ T G₂–₄ भीमसेने च (B₁–₃ वि˚) निष्क्रांते. — ᵇ) Dn D₄. ₆ T₂ G₁. ₃ अरिंदम. T₁ मृगयां बाल्यरिंदमे. — After 5ᵃᵇ, K₃ D₁. ₃. ₅ read 2ᵃᵇ. On the other hand, B D (except D₁–₃. ₅) ins. after 5ᵃᵇ:

अन्यद्रूपं समास्थाय विकृतं भैरवं महत् ॥ ५
गृहीत्वा सर्वशस्त्राणि द्रौपदीं परिगृह्य च ।
प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन्गृहीत्वा च पाण्डवान् ॥ ६
सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ।
आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ॥ ७
तमब्रवीद्धर्मराजो ह्रियमाणो युधिष्ठिरः ।
धर्मस्ते हीयते मूढ न चैनं समवेक्षसे ॥ ८
येऽन्ये केचिन्मनुष्येषु तिर्यग्योनिगता अपि ।
गन्धर्वयक्षरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ।
मनुष्यानुपजीवन्ति ततस्त्वमुपजीवसि ॥ ९
समृद्धा ह्यस्य लोकस्य लोको युष्माकमृध्यते ।
इमं च लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।
पूज्यमानाश्च वर्धन्ते हव्यकव्यैर्यथाविधि ॥ १०
वयं राष्ट्रस्य गोप्तारो रक्षितारश्च राक्षस ।
राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखम् ॥ ११
न च राजावमन्तव्यो रक्षसा जात्वनागसि ।
अणुरप्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराशन ॥ १२
द्रोग्धव्यं न च मित्रेषु न विश्वस्तेषु कर्हिचित् ।
येषां चान्नानि भुञ्जीत यत्र च स्यात्प्रतिश्रयः ॥ १३
स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोषितः ।
भुक्त्वा चान्नानि दुष्प्रज्ञ कथमस्माञ्जिहीर्षसि ॥ १४
एवमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः ।

C 3. 11473
B. 3. 157. 23
K. 3. 158. 22

776* घटोत्कचं सानुचरं दृष्ट्वा विप्रद्रुतं दिशः ।
लोमशप्रभृतींस्तांस्तु महर्षींश्च समाहितान् ।
स्नातुं विनिर्गतान्दृष्ट्वा पुष्पार्थं च तपोधनान् ।

— c) B2–4 Dn D4. 6 रूपमन्यत् (by transp.). — After 5, Śi Ki–3 D2. 5 read 2cd.

6 c) T G सु- (for स). — d) Śi K3 तान्गृहीत्वा; T1 भ्रातृभिस्तान्; M भ्रातृन्हत्वा. Śi K1. 2 स (for च). K4 गृहीत्वा सर्वपांडवान्. — After 6, Dc ins. 777*.

7 Śi K1 om. 7ab. — B Dn D4. 6 ins. after 7ab; Dc. after 6:

777* विक्रम्य कौशिकं खड्गं मोक्षयित्वा ग्रहं रिपोः ।
[B1. 4 Dc विभाग्य.]

— c) K1. 2. 4 B4 D1 T2 G3 आ(K2 अ)क्रंदन्. — d) B1 Dc भये जाते (for येन यातो). K4 S वृकोदरः; Dc महाबलं.

8 c) T1 हीयते; G2. 4 हि (for ही). — d) B1 वैनं; B2. 3 Dn D1. 4. 6 तत्वं (for चैनं). Śi K1 अभिवीक्ष्यसे; T G3. 4 समुपेक्षसे.

9 a) K2 किंचिन्; B3–4 Dn D4. 6 कश्चिन् (for केचिन्). — b) K4 G1 M2 गणाः; B Dn D4. 6 च ये (B4 नराः); M1 सदा (for अपि). Śi K1–3 Dc D1–3. 5 तिर्यग्योनिगतेष्वपि (Śi K1. 2 °षु च). — After 9ab, B Dc (om. line 1) Dn D4. 6 ins.:

778* धर्मं ते समवेक्षन्ते रक्षांसि च विशेषतः ।
धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मं ते विदुरुत्तमम् ।
एतत्परीक्ष्य सर्वं त्वं समये स्थातुमर्हसि ।
देवाश्च ऋषयः सिद्धाः पितरश्चापि राक्षसाः ।

— c) K4 B Dn D4. 6 G1 M गंधर्वोरग°. — d) Śi K1. 2 दुष्टानि (for वयांसि). — After 9cd, B D (except D2. 3. 5) ins.:

779* तिर्यग्योनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः ।

— c) K4 B1–3 Dn D1. 2. 4. 6 T1 M2 अपि; B4 D2 अनु- (for उप-).

10 a) B4 Dc2 समृद्धाः; T1 G2. 4 °द्धः; T2 G3 °द्धौ. B3 Dn2 G1 यस्य; B4 तस्य (for ह्यस्य). Śi K1 समृध्या यस्य लोकेषु; K4 द्वेष्टा सर्वस्य लोकस्य. — b) Śi G4 M1 लोके. Śi K2. 3 Dc D3 एध्यते; K1 एध्यते; K4 उच्यते; B Dn2 D1. 2. 6 ऋध्यति; Dn1. n3 D4. 5 Cnp ऋच्छति; T1 इध्यते (for ऋध्यते). G2 लोके युष्माभिरिध्यते. — c) Śi K1. 2 D1. 2 तु (for च). K1. 2 शोचंति. K4 S शोचंतमन्वि(T2 G3 °तं मामि)मं लोकं.

12 a) K4 तु (for च). Śi K1–3 Dc D1–3. 5 राजानो नावमंतव्या; M3 न तु राजाभिहंतव्यो. — b) Śi K Dc D1–3 अनागसः (for अनागसि). D5 राक्षसानां त्वनागसः. — c) D5 उपचारस्य; T2 G उपकारस्य (for अपचा°). K4 स्वजनस्योपचाराय. — d) T1 च राक्षस (for नराशन). — After 12, B D (except D1–3) ins.:

780* विघसाशान्यथाशक्त्या कुर्महे देवतादिषु ।
गुरूंश्च ब्राह्मणांश्चैव प्रमाणप्रवणाः सदा ।

13 a) D3 मर्त्येषु; M1 विप्रे° (for मित्रे°). — b) Śi K1. 2 transp. न and विश्व°. T2 G3. 4 विनष्टेषु (for विश्व°). Śi कस्यचित्; K3 कथंचन.

14 a) Śi त्वं च; D1. 2 तत्वं (for स त्वं). Śi D3 T1 G3. 4 प्रतिश्रयो°.

15 c) B1 Dn D6 च (for त्वं). — d) Śi K1–3 Dc D1–3. 5 वृथैव न; T2 G प्राधान्येन (G4 वृथान्येन) (for

C. 3. 11474
B. 3. 157. 24
K. 3. 158. 22

वृथामरणमर्हस्त्वं वृथाद्य न भविष्यसि ॥ १५
अथ चेद्दृष्टबुद्धिस्त्वं सर्वैर्धर्मैर्विवर्जितः ।
प्रदाय शस्त्राण्यस्माकं युद्धेन द्रौपदीं हर ॥ १६
अथ चेत्त्वमविज्ञाय इदं कर्म करिष्यसि ।
अधर्मं चाप्यकीर्तिं च लोके प्राप्स्यसि केवलम् ॥ १७
एतामद्य परामृश्य स्त्रियं राक्षस मानुषीम् ।
विषमेतत्समालोड्य कुम्भेन प्राशितं त्वया ॥ १८
ततो युधिष्ठिरस्तस्य भारिकः समपद्यत ।
स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् ॥ १९
अथाब्रवीद् द्रौपदीं च नकुलं च युधिष्ठिरः ।
मा भैष्ट राक्षसान्मूढाद्गतिरस्य मया हता ॥ २०
नातिदूरे महाबाहुर्भविता पवनात्मजः ।
अस्मिन्मुहूर्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः ॥ २१
सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतसम् ।
उवाच वचनं राजन्कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ २२
राजन्किं नाम तत्कृत्यं क्षत्रियस्यास्त्यतोऽधिकम् ।
यद्युद्धेऽभिमुखः प्राणांस्त्यजेच्छत्रूञ्जयेत वा ॥ २३
एष चास्मान्वयं चैनं युध्यमानाः परंतप ।
सूदयेम महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप ॥ २४
क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
जयन्तः पात्यमाना वा प्राप्तुमर्हाम सद्गतिम् ॥ २५
राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ।
नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति भारत ॥ २६
भो भो राक्षस तिष्ठस्व सहदेवोऽस्मि पाण्डवः ।
हत्वा वा मां नयस्वैनान्हतो वाद्येह स्वप्स्यसि ॥ २७
तथैव तस्मिन्ब्रुवति भीमसेनो यदृच्छया ।
प्रादृश्यत महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ २८
सोऽपश्यद्भ्रातरौ तत्र द्रौपदीं च यशस्विनीम् ।

वृथाद्य न).

16 [a]) B₂ यथा; T₂ G₂₋₄ अपि (for अथ). — [b]) Ś₁ K₁. ₂ D₂. ₅ सर्वधर्म; K₃ De D₁. ₂ सर्वधर्मैर्. — [c]) K₄ M₂ शस्त्रम्.

17 [a]) K₁ D₁₋₃ G₂. ₄ अवज्ञाय; B De Dn D₄. ₆ अविज्ञानाद्; T₁ न विज्ञाय; G₁ एवमज्ञाय (hypermetric); M₂ अभिज्ञाय. Ś₁ K₂ अथ त्वमेवम(K₂ °त्व मं)ज्ञाय. — [b]) Ś₁ ह्रीदं कर्म; D₁₋₃ [अ]धर्ममेवं.

18 [a]) T₁ एनाम्. B₄ अपि (for अद्य). Some MSS. परामृश्य. — [d]) K₄ पिबसि त्वं नराधम.

19 [b]) Ś₁ K₁. ₂. ₄ भारकः; B D (except D₁₋₃. ₅) गुरुकः; M₂ भारिकं. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ ततो (for स तु). S भाराभि(T₁ °रिक)भूतत्वान्.

20 [a]) Ś₁ K₁₋₃ De D₁₋₃. ₅ ततो° (for अथा°). B₄ धर्मराजो; S स नकुलं (for द्रौपदीं च). — [b]) S द्रौपदीं (for नकुलं). B₄ द्रौपदीं नकुलं तथा. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ र(Ś₁ रा)क्षसो दुष्टाद्; K₃ रक्षसो मूढाद्; K₄ राक्षसे मूढे; D₁₋₃ T₂ G M राक्षसो मूढो (G₁ राक्षसान्मूढो); D₅ रक्षसान्मूढाद्. — [d]) Ś₁ K₂. ₄ De₂ मया हता; K₃ B₄ D₁₋₃ हता मया; D₅ हता मया (by transp.).

21 [a]) T₁ यावन्नायाति वेगेन. — T₂ G₃ om. (hapl.) 21[b]-24[c]. — [b]) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. ₅ मारुता° (for पवना°). — [c]) K₄ B₂ De G₁ तस्मिन्; T₁ सोस्मिन्.

22 T₂ G₃ om. 22 (cf. v.l. 21). — [b]) B D (except D₁₋₃. ₅) G₄ मूढचेतनं.

23 T₂ G₃ om. 23 (cf. v.l. 21). — [a]) B₄ Dn D₄. ₆ सत्कृत्यं; De यत्कृत्यं. — [b]) K₄ G₂. ₄ ततो (for [अ]स्त्यतो). — [c]) D₁. ₂ T₁ G₄ °मुखं (for °मुखः). — [d]) B Dn₁. n₂ D₁. ₂. ₄₋₆ G₄ शत्रुं.

24 T₂ G₃ om. 24[abc] (cf. v.l. 21). — [a]) Ś₁ D₅ G₂. ₄ M₂ वा° (for चा°). D₅ जयेच् (for वयं). Ś₁ B₁ G₂. ₄m चैनं (for चैनं). — After 24[ab], K₁. ₂ read 25[cd].

25 [b]) S (except G₁) तूर्णं (for कालः). K₁. ₂. ₄ B De Dn₂ D₁₋₃ G₁ सत्यपराक्रमः. — K₁. ₂ read 25[cd] after 24[ab]. — [c]) Ś₁ K₄ युध्य°; K₁₋₃ B₄ De D₁₋₃. ₅ वध्य° (for पात्य°).

26 [a]) K₄ S तु (for स्व).

27 [a]) K₃ De D₂. ₃ तिष्ठ त्वं (for तिष्ठस्व). — [c]) K₁. ₂ Dn₁ D₃ S (except M₁) मा (for मां). K₃. ₄ B D G₁ [ण]नां (for [ण]नान्). — [d]) T₁ हतो वाद्य भविष्यसि; T₂ G हतो वा स्वप्स्यसीह वै.

28 [a]) B₁₋₃ Dn D₄. ₆ तदा ब्रुवति माद्रेये. — [c]) Ś₁ K₁ B₄ De D₁₋₃ अदृश्यत; K₂₋₄ B₁. ₃ प्रत्यदृश्यन्; D₅ अपश्यत. B₄ गदाहस्तः (for महा°). B₂ Dn D₄. ₆ प्रत्यदृश्यदुदाहस्तः.

क्षितिस्थं सहदेवं च क्षिपन्तं राक्षसं तदा ॥ २९
मार्गाच्च राक्षसं मूढं कालोपहतचेतसम् ।
भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितम् ॥ ३०
भ्रातॄंस्तान्ह्रियतो दृष्ट्वा द्रौपदीं च महाबलः ।
क्रोधमाहारयद्भीमो राक्षसं चेदमब्रवीत् ॥ ३१
विज्ञातोऽसि मया पूर्वं चेष्टञ्शस्त्रपरीक्षणे ।
आस्था तु त्वयि मे नास्ति यतोऽसि न हतस्तदा ।
ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाप्रियम् ॥ ३२
प्रियेषु चरमाणं त्वां न चैवाप्रियकारिणम् ।
अतिथिं ब्रह्मरूपं च कथं हन्यामनागसम् ।
राक्षसं मन्यमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् ॥ ३३
अपक्वस्य च कालेन वधस्तव न विद्यते ।
नूनमद्यासि संपक्को यथा ते मतिरीदृशी ।
दत्ता कृष्णापहरणे कालेनाद्भुतकर्मणा ॥ ३४
बडिशोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।
मत्स्योऽम्भसीव स्यूतास्यः कथं मेऽद्य गमिष्यसि ॥ ३५
यं चासि प्रस्थितो देशं मनः पूर्वं गतं च ते ।
न तं गन्तासि गन्तासि मार्गं बकहिडिम्बयोः ॥ ३६
एवमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालचोदितः ।
भीत उत्सृज्य तान्सर्वान्युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३७
अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात्प्रस्फुरिताधरः ।
न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बनम् ॥ ३८
श्रुता मे राक्षसा ये ये त्वया विनिहता रणे ।
तेषामद्य करिष्यामि तवास्त्रेणोदकक्रियाम् ॥ ३९
एवमुक्तस्ततो भीमः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
स्मयमान इव क्रोधात्साक्षात्कालान्तकोपमः ।

C. 3. 11500
B. 3. 157. 50
K. 3. 158. 49

---

30 a) Ś1 स्थितं च; T1 G2. 4 अगाच्च; G1 पथा च (for मार्गाच्च). B2–4 Dn1. n3 D4. 6 T2 G3 रक्षः सं- (for राक्षसं). — b) K2 B2–4 D1–3 °चेतनं. — d) K4 S परिमोहितं (for विनि°). B1 Dc सहदेवेन वारितं; D5 दैवेनोपनिपीडितं.

31 a) B4 ह्रियतो दृश्य तान्भ्रातॄन्; D1–3 भ्रातॄनपहृतान्दृष्ट्वा; T G M1 हृतान्संदृश्य तान्भ्रातॄन् (M1 by transp. भ्रातॄंस्तान्); M2 ह्रियतो वीक्ष्य तान्भ्रातॄन्.

32 b) Ś1 चेष्टः; B1 Dc D4. 6 पाप; B2–4 Dn पापः; D2 चेष्टाः; T1 श्रेष्ठः (for चेष्टन्).

33 a) T G प्रियं च (G2 °ण) (for °पु). K4 च चरंतं; B1. 2 Dn D4. 6 T G रममाणं (for चर°). — b) Ś1 K2 न च वाप्रि°; K1 न च विप्रि°. — c) Ś1 K2 प्रिय° (for ब्रह्म°). K4 S ब्रह्मरूपेण वि(T G1–3 पि)हितं. — d) S नैव (for कथं). — e) Ś1 D2. 5 हन्य°; K4 B1–3 Dc Dn D4. 6 M2 जान° (for मन्य°). — f) Ś1 K1–3 Dc D2 निरयं (for नरकं). D1. 2 हन्यात्स निरयं व्रजेत्.

34 a) Ś1 K1. 2 D2 तु (for च). — b) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 जंतोः; K4 B4 T2 G2 M2 तस्य (for तव). — c) K2 M1 अस्यद्य; K4 T1 त्वमद्य; D1–3 अद्य सु-; M2 अस्याद्य (for अद्यासि). Ś1 नूनं वेत्स्यस्यपक्वं त्वां; K1. 2 नूनं जानामि त्वां (K2 त्वा) पक्वं; T2 G2. 4 नूनमद्यास्यसंपक्को. — c) T2 G2–4 पक्वः (for दत्ता). — After 34, S ins.:

781* सोऽपि कालं समासाद्य तथाद्य न भविष्यसि ।
[T1 °यदि; G1 स वि-; M स त्वं (for सोऽपि).]

35 b) K2 कालरूपेण संवितः; K4 °सूत्रेण यंत्रितः; D5 °ग्रस्तेन लंबितः. — c) Ś1 K2 संस्यूतः; T1 G4 सूत्रस्थः; G1. 2 M2 सूत्रस्थ (for स्यूतास्यः). K4 मत्स्योभिपन्नो दुर्बुद्धे (m मत्स्यांभसीव प्रोतास्यः). — d) B D (except D1–3. 5) T2 G2. 4 M1 अद्य (for मेऽद्य). B D1 D1. 2. 4. 6 T1 भविष्यसि.

36 G4 om. 36ab. — a) K2 Dc D1. 3 यं चापि; S (G4 om.) यतोसि. — b) D5 मनसा यद् (for मनः पूर्वं). Ś1 K1. 2 पूर्वं तरं; K3 Dc Dn3 D2 पूर्वगतं; M2 पूर्वं गतश्च. — c) K4 (m as in text) मार्गं त्वं (for the *second* गन्तासि). — d) A few MSS. °हिडंब°.

37 b) K4 Dc2 D1. 3. 5 कालनोदितः. T1 सहसैव स राक्षसः. — c) D1 G2. 4 भीमम्; T1 तत; T2 G3 भीम (for भीत). Ś1 K1. 2 transp. तान् and सर्वान्. — d) B4 D5 समवस्थितः.

38 a) K3 B4 Dc D1. 2 तदा (for पुनर्). — c) Ś1 K D1–3. 5 पार्थ; T1 सर्वास् (for पाप). — d) B D (except D1) विलंबितं. K4 ह्यविज्ञाता महावने.

39 Dn2 om. 39. — d) Ś1 K1–3 रुधिरेण तवोदकं.

40 a) S (except G4 M2) तदा (for ततो). — b) = 4. 20. 34f. Ś1 K2 Dc1 Dn2 D2. 3. 5. 6 T1 G2 सृक्किणी; K3 सृकिणी; B1 D4 G1 M2 सृक्कणी; B3 सृक्कणी; Dc2 सृघिणी; M1 स्रक्कणी. K4 Dc2 T2 G परिलेलिहन्. — D5 om. 40c–41b. — After 40cd, S ins.:

782* ब्रुवन्वै तिष्ठ तिष्ठेति क्रोधसंरक्तलोचनः ।

— e) Ś1 K1–3 D1–3 बाहुसंमर्दम्. Ś1 K1. 3 Dc [ऐ]च्छन्; K2 B2 Dn D4. 6 [ऐ]क्षन् (for [इ]च्छन्).

C. 3. 11501
B. 3. 157. 51
K. 3. 158. 50

बाहुसंरम्भमेवेच्छन्नभिदुद्राव राक्षसम् ॥ ४०
राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितम् ।
अभिदुद्राव संरब्धो बलो वज्रधरं यथा ॥ ४१
वर्तमाने तदा ताभ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे ।
माद्रीपुत्रावभिक्रुद्धावुभावप्यभ्यधावताम् ॥ ४२
न्यवारयत्तौ प्रहसन्कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
शक्तोऽहं राक्षसस्येति प्रेक्षध्वमिति चाब्रवीत् ॥ ४३
आत्मना भ्रातृभिश्चाहं धर्मेण सुकृतेन च ।
इष्टेन च शपे राजन्सूदयिष्यामि राक्षसम् ॥ ४४
इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्धमानौ परस्परम् ।
बाहुभिः समसज्जेतामुभौ रक्षोवृकोदरौ ॥ ४५
तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः ।
अमृष्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ॥ ४६

आरुज्यारुज्य तौ वृक्षानन्योन्यमभिजघ्नतुः ।
जीमूताविव घर्मान्ते विनदन्तौ महाबलौ ॥ ४७
बभञ्जतुर्महावृक्षानूरुभिर्बलिनां वरौ ।
अन्योन्येनाभिसंरब्धौ परस्परजयैषिणौ ॥ ४८
तद्वृक्षयुद्धमभवन्महीरुहविनाशनम् ।
वालिसुग्रीवयोर्भ्रात्रोः पुरेव कपिसिंहयोः ॥ ४९
आविध्याविध्य तौ वृक्षान्मुहूर्तमितरेतरम् ।
ताडयामासतुरुभौ विनदन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ५०
तस्मिन्देशे यदा वृक्षाः सर्व एव निपातिताः ।
पुञ्जीकृताश्च शतशः परस्परवधेप्सया ॥ ५१
तदा शिलाः समादाय मुहूर्तमिव भारत ।
महाभ्रैरिव शैलेन्द्रौ युयुधाते महाबलौ ॥ ५२
उग्राभिरुग्ररूपाभिर्बृहतीभिः परस्परम् ।

---

41 D$_8$ om. 41^{ab} (cf. v.l. 40). — ^{b}) D$_{1-3}$ T$_1$ उप° (for अव°). — After 41^{ab}, N (except K$_4$ D$_5$) ins.:

783* सुहुर्मुहुर्ग्यांददानः सृक्किणी परिसंलिहन् ।

[Ś$_1$ वृनदन्नादमसकृत्; K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3}$ व्यायच्छ(Dc °दित्स)-मानोप्यसकृत्. Posterior half = 40^b. MSS. सृकिणी, सृकिणी, सृक्कणी, etc.]

— ^{c}) D$_3$ S संक्रुद्धो (for संरब्धो). K$_4$ ततः समभवद्युद्धं; B$_4$ अभ्यद्रवत्सुसंरब्धो. — ^{d}) K$_3$ B Dn D$_4$. $_6$ बलिन्. — After 41, T$_2$ G ins.:

784* भीमसेनोऽप्यवष्टब्धो नियुद्धायाभवत्स्थितः ।
राक्षसोऽपि च विस्रब्धो बाहुयुद्धमकाङ्क्षत ।

42 ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ तथा; K$_4$ S (except T$_1$) तयोः; D$_5$ ततः (for तदा). K$_4$ एवं; D$_5$ दोर्भ्यां; S राजन् (for ताभ्यां). — ^{c}) D$_3$ माद्रीसुतावृ. Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ B$_{2.\ 3}$ Dn D$_{1.\ 4.\ 6}$ G$_4$ अति-; B$_4$ D$_{3.\ 5}$ T$_2$ G$_{1.\ 2}$ अपि (for अभि-). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ अंतिकं त्वभ्य°; B$_4$ त्वरितावभ्य°; Dc अंतिकं सम°; D$_{3.\ 5}$ G$_1$ उभावप्यभि°; G$_2$ उभावभ्यव°.

44 ^{a}) B Dn D$_4$. $_6$ [न]व (for [अ]हं). — ^{d}) K$_{1.\ 2}$ मर्दं° (for सूद°).

45 ^{b}) T$_2$ G$_{3.\ 4}$ वर्धं° (for स्पर्धं°). T$_1$ विनिवार्य वृकोदरः. — ^{c}) B$_{1-3}$ Dn D$_4$. $_6$ बाहुभ्यां. T$_1$ समपद्येताम्. — ^{d}) K$_3$ D$_{1.\ 2}$ उभौ भीमनिशाचरौ; K$_4$ G$_4$ उभौ राक्षसपांडवौ.

46 ^{c}) T$_1$ G$_{2.\ 4}$ संघे; M संखे. — ^{d}) K$_4$ B$_4$ S शक्रशंबरयोरिव.

47 ^{ab}) K$_3$ B$_{1.\ 4}$ D$_2$ आरुह्यारुह्य. B$_{1.\ 4}$ वृक्षौ. K$_4$ S तौ वीरौ समभिक्रुद्धावन्योन्यं पर्य(T$_1$ °न्यं परि-; M$_3$ °न्यमभि)धावतां. — ^{c}) B$_{1-3}$ Dn D$_4$. $_6$ गर्जंतौ (for घर्मान्ते). — ^{d}) K$_{1.\ 3}$ B$_{1-3}$ Dn D$_{4.\ 6}$ निनदंतौ; K$_4$ D$_{1-3.\ 5}$ विनर्दंतौ. Ś$_1$ K$_{1.\ 3}$ महारथौ; K$_4$ Dc °रवान्; D$_{1-3}$ °रवौ.

48 ^{a}) G$_1$ वृक्षौ (for वृक्षान्). — ^{b}) Ś$_1$ च परस्परं; K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3.\ 5}$ च (D$_{1.\ 3}$ सु-) महाबलौ; T$_2$ G$_{2-4}$ M बलिनावुभौ. G$_1$ उत्तमौ फलितावुभौ. — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.\ 5}$ G$_{1.\ 4}$ अन्योन्यम् (for अन्योन्येन). K$_4$ D$_3$ T$_1$ G$_1$ अभिसंक्रुद्धौ. — ^{d}) N (except Ś$_1$ K$_4$) M °वधैषिणौ.

49 49^{ab} = 1. 151. 16^{ab}. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1.\ 3}$ पुरेव कपिमुख्ययोः; B Dc Dn D$_{4.\ 6}$ पुरा स्त्रीकांक्षिणोर्यथा; D$_{3.\ 5}$ यथा श्रीकांक्षिणः पुरा.

50 ^{d}) D$_{1-3}$ विनर्दंतौ. Ś$_1$ परस्परं (for मुहु°).

51 ^{c}) B$_{2.\ 3}$ Dc Dn D$_3$ मुंजीकृताः; D$_5$ मुंजीभूताः; T$_2$ G पूगीकृताः (G$_2$ पुंजीभूताः); M$_3$ चूर्णीकृताः. T$_2$ G$_{2.\ 3}$ बहुशः; G$_4$ बहवः (for शतशः).

52 ^{c}) B D (except D$_{2.\ 3.\ 5}$) ततः; G$_4$ तथा (for तदा). — ^{d}) Ś$_1$ D$_5$ परस्परं (for महा°); cf. v.l. 53.

53 ^{a}) Ś$_1$ गदाभिर्; K$_3$ B D (except D$_{1-3.\ 5}$) शिलाभिर् (for उग्राभिर्). — ^{b}) Ś$_1$ महाबलौ (for परं°); cf. v.l. 52. — G$_4$ om. 53^{cd}. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1-3.\ 5}$ अभिजघ्नतुरुत्कटैः (K$_3$ D$_{2.\ 3}$ °त्कटौ; Dc °त्कणैः; D$_1$ °त्कटं).

वज्रैरिव महावेगैराजघ्नतुरमर्षणौ ॥ ५३
अभिहत्य च भूयस्तावन्योन्यं बलदर्पितौ ।
भुजाभ्यां परिगृह्याथ चकर्षाते गजाविव ॥ ५४
मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिपेततुः ।
तयोश्चटचटाशब्दो बभूव सुमहात्मनोः ॥ ५५
ततः संहृत्य मुष्टिं तु पञ्चशीर्षमिवोरगम् ।
वेगेनाभ्यहनद्भीमो राक्षसस्य शिरोधराम् ॥ ५६
ततः श्रान्तं तु तद्रक्षो भीमसेनभुजाहतम् ।
सुपरिश्रान्तमालक्ष्य भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ५७
तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः ।
समुत्क्षिप्य बलाद्भीमो निष्पिपेष महीतले ॥ ५८
तस्य गात्राणि सर्वाणि चूर्णयामास पाण्डवः ।
अरत्निना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ॥ ५९
संदष्टोष्ठं विवृत्ताक्षं फलं वृन्तादिव च्युतम् ।
जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धृतम् ।
पपात रुधिरादिग्धं संदष्टदशनच्छदम् ॥ ६०
तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
स्तूयमानो द्विजाग्र्यैस्तैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ ६१

C. 3. 11523
B. 3. 157. 72
K. 3. 158. 72

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १'५४ ॥ समाप्तं जटासुरवधपर्व ॥

---

54 [a]) Śi K1–3 अभिपत्य; B1–3 Dc Dn D4. 6 अभिद्रुत्य; D1. 2 अपसृत्य. — [b]) N (except K4 D5) T1 G4 अन्योन्य-. — [d]) Śi K1. 2 Dc D1–3. 5 चकृषाते; K4 विकर्षंतौ. D5 परस्परं (for गजा°).

55 [a]) Śi K1–3 Dc D1–3. 5 महावेगैर्; G1 °घातैर् (for °घोरैर्). — [b]) B1–3 Dc Dn D1. 2. 4. 6 अन्योन्यमभिजघ्नतुः; D3 अभिजघ्नतुरुत्कटौ. — [c]) Dc ततश्च (for तयोश्च). B1–3 Dn D4. 6 ततः (B1 °योः) कटकटाशब्दो. — [d]) Śi K1. 2 च (for सु-).

56 [a]) K1. 2 D1. 2. 5 संहृत्य; G4 °वर्त्य; M3 °वृत्य. K1. 2 D1. 2 च; M3 स (for तु).

57 [a]) A few MSS. शांतं (for श्रान्तं). — [b]) Śi K1. 2 °भुजार्दितं. — [c]) Śi B4 D3 आलोक्य (for आलक्ष्य). — [d]) Śi K3 व्यवर्तत; K1. 2 Dc D3 व्यवर्धत (for Sव्यवर्तत).

58 [a]) K3 D1. 2 स्वेनं (for एनं). K3 महाबाहो; T2 G3. 4 महाबाहुं. — [b]) T1 अंतको° (for अमरो°). — [d]) B1 Dn विनिष्पिष्य; D4. 6 विनिष्पेष (निष्पि°). — After 58, S (except G1) ins.:

785* ततः संपीड्य बलवद्भुजाभ्यां क्रोधमूर्छितः ।

59 [c]) Śi K1. 2 अरत्रिणा. K3 चाभिहतः; K4 °हनत्; D3 °हृत्य; T G3 M3 चापहृत्य; G4 चापहृत्य. D5 खड्गं चाथ समुद्धृत्य.

60 D5 T2 G3 om. 60[a–61b]. — [a]) N (except D3) संदष्टौष्ठं. — [b]) Śi K3. 4 B3. 4 Dn D4 M1 वृक्षाद् (for वृन्ताद्). — G4 om. 60[cd]. — [c]) G1. 3 शीर्षं तु (for तु शिरो). — [d]) D1. 2 °भयाद् (for °बलात्). Śi K B Dn D4. 6 हतं; D2 हुतं; M3 वशं (for हृतं). Dc °बलाहतं; G2 °भुजाहतं; M1 °बलोद्धृतं.

61 D5 T2 G3 om. 61[ab] (cf. v. l. 60). — M1 (which om. 61[b]) ins. after 61[a]:

786* दानवेन्द्रमिवेश्वरः ।
बभूव पुरुषव्याघ्रः प्रहृष्ट इव पाण्डवः ।
ततो युधिष्ठिरो राजा भौम्यः कृष्णा यमौ तथा ।
भीमसेनमुपायान्तं ददृशुस्ते च पाण्डवम् ।
उपसंहृत्य भौम्यं च पाण्डवं च युधिष्ठिरम् ।
पर्यष्वजत दुर्धर्षो यमौ चापि वृकोदरः ।
हतं जटासुरं दृष्ट्वा पाञ्चाली भीममच्युतम् ।
मुदितं पूजयामास पौलोमीव पुरंदरम् ।
संपूजितः * * सद्भिर्ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
जितारिर्मुदितो भीमो बभूव भरतर्षभः ।

— [c]) Śi B Dn D1. 4–6 तु; T1 च (for तैर्). G4 द्विजमुख्यैः स्तूयमानः.

Colophon. — *Major parvan:* Śi K1. 2 T2 G2–4 M1 आरण्य; D6 वन (!). — *Sub-parvan:* N T2 G1–3 जटासुरवध (preceded erroneously by तीर्थयात्रा in K3; गंधमादन in Dc; लोमशतीर्थयात्रा and गंधमादनप्रवेश in D1; लोमशतीर्थयात्रा in D2; and गंधमादनप्रवेश in T2 G3). M1 (om. sub-parvan name) mentions only गंधमादनप्रवेश. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 156 (Dn3 157); D1 162; S 158 (M3 160). — *Śloka no.:* Dn1 71; Dn2 72; Dn3 73; D1 67.

END OF ĀRAṆYAKA PARVAN, PART 1.

THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR †; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA †; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ †; R. ZIMMERMANN, S.J. †;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 4

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma; the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhavnagar, Phaltan and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

THE
ĀRAṆYAKAPARVAN
(PART 2)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

The Contents of this Volume were issued,
in 1942, as a part of Fascicule 12
of this Edition.

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona. Text Printed by Prof. Sadhu
Ram, M. A., at the Arya Bharati Press, Lahore.
Title-pages Printed by Mr. R. Y. Shedge, at the Nirnaya Sagar
Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

CONTENTS OF VOLUME FOUR

	PAGES
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE ĀRAṆYAKA (PART 2)	513–1041
APPENDIX I ("ADDITIONAL" PASSAGES)	1013–1089
CRITICAL NOTES	1091–1109
ERRATA	1111

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME FOUR

FACSIMILE OF A MS. OF A COMMENTARY OF THE ĀRAṆYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL	FRONTISPIECE	
ILLUSTRATION TO 3. 262. 17	FACING PAGE	910
ILLUSTRATION TO 3. 281. 16	„	974
FACSIMILE OF ŚĀRADĀ MS. OF THE ĀRAṆYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL	„	1112

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
Bom. *or* Bomb. = Bombay (edition).
C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
Cal. *or* Calc. = Calcutta (edition).
comm. = commentary.
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam*.
int. lin. = *inter lineas*.
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931–1936).
Mad. = Madras (edition).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu*.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu*.
st. = stanza(s).
subst. = substitute(s).
suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam*.
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = (with variation).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

⁂ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator; thus, **Cd** = Commentary of Devabodha; **Ca. d. n** = Commentaries of Arjunamiśra, Devabodha and Nīlakaṇṭha. A "p" is added on to denote a "pāṭha"; thus, **Cnp** = a pāṭha mentioned in the Commentary of Nīlakaṇṭha.
~~~

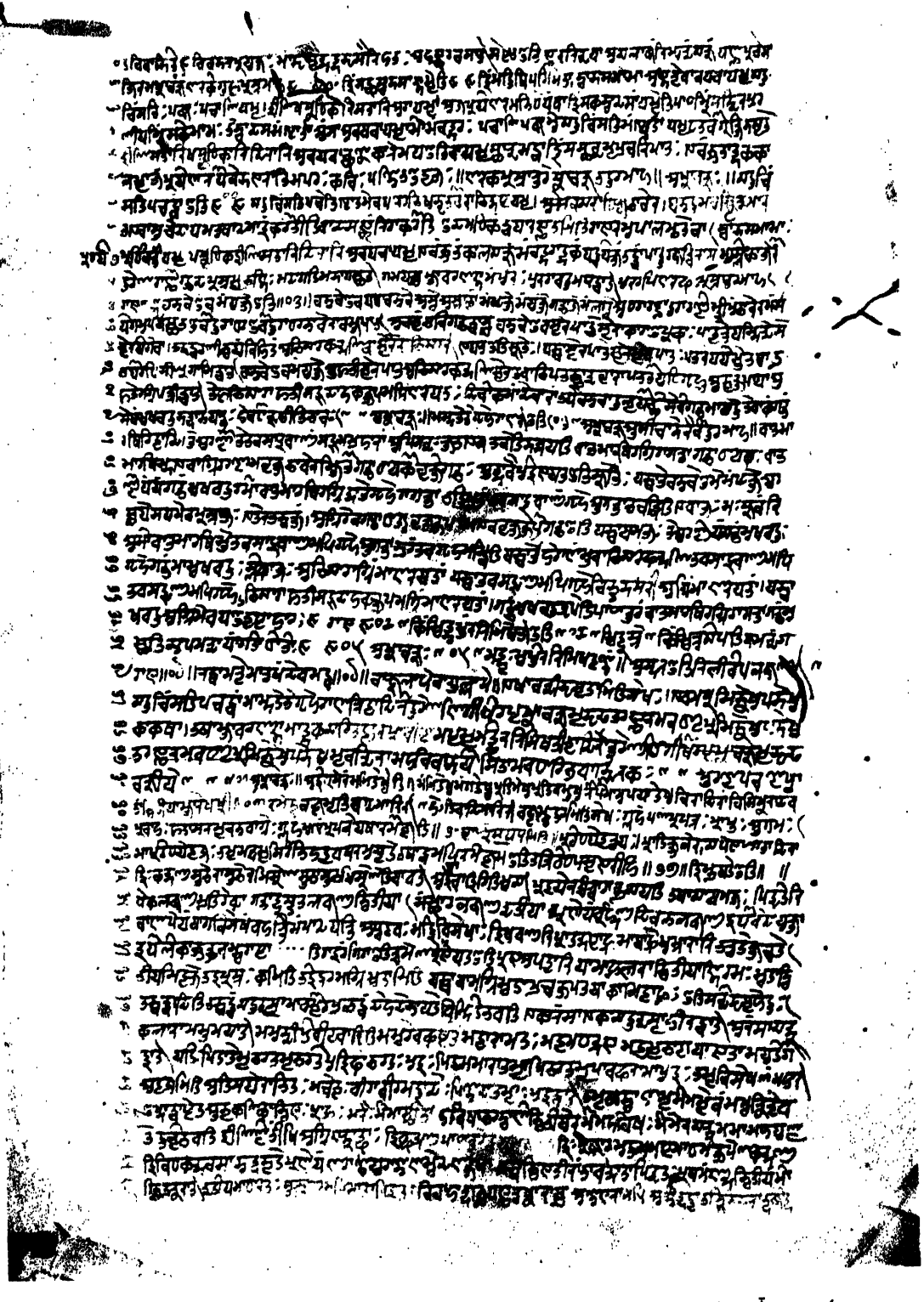

Facsimile of a page of a paper MS. of the commentary of the Āranyaka-parvan, in Śāradā characters, belonging to the Asiatic Society of Bengal

॥ आरण्यकपर्व ॥

[पूर्वतोऽनुवृत्तम्]

१५५

वैशंपायन उवाच ।
निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १
स समानीय तान्सर्वान्भ्रातॄनित्यब्रवीद्वचः ।
द्रौपद्या सहितान्काले संस्मरन्भ्रातरं जयम् ॥ २
समाश्वसन्तोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
कृतोद्देशश्च बीभत्सुः पञ्चमीमभितः समाम् ॥ ३
प्राप्य पर्वतराजानं श्वेतं शिखरिणां वरम् ।
तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृक्षुभिः ॥ ४
कृतश्च समयस्तेन पार्थेनामिततेजसा ।
पञ्च वर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि ॥ ५
तत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ।
देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतम् ॥ ६
इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्सर्वानामन्त्रयत पाण्डवः ।
कारणं चैव तत्तेषामाचचक्षे तपस्विनाम् ॥ ७
तमुग्रतपसः प्रीताः कृत्वा पार्थं प्रदक्षिणम् ।
ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥ ८
सुखोदर्कमिमं क्लेशमचिराद्भरतर्षभ ।
क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ ९
तत्तु राजा वचस्तेषां प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
प्रतस्थे सह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परंतपः ॥ १०
द्रौपद्या सहितः श्रीमान्हैडिम्बेयादिभिस्तथा ।
राक्षसैरनुयातश्च लोमशेनाभिरक्षितः ॥ ११
क्वचिज्जगाम पद्भ्यां तु राक्षसैरुह्यते क्वचित् ।
तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुव्रतः ॥ १२
ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्क्लेशान्विचिन्तयन् ।

(L. 3. 11)
B. 3. 15
P. 3. 15

155

1 [a]) Ś1 K1–3 De D1–3. 5 राजन् (for तस्मिन्). — [d]) B3 T1 तदा; G1 विभुः (for प्रभुः).

2 [c]) Ś1 K2 D3. 5 T G1–3 M1 सहितः (for सहितान्).

3 [a]) Ś1 K1. 3. 4 विगताः; D5 हि गताः; T1 गमिताः; G1 [s]धिगताः; M [s]तिगताः. — [b]) T G3. 4 जवेन (for शि°) — [c]) B2 Dn D4. 6 तु; B3. 4 स (for च).

4 After 4[ab], K3 B D (except D1–3. 5) ins.:

787* पुष्पितैर्द्रुमखण्डैश्च मत्तकोकिलषट्पदैः ।
मयूरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितम् ।
व्याघ्रवराहैर्महिषैर्गवयैर्हरिणैस्तथा ।
श्वापदैर्व्यालरूपैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ।
फुल्लैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः । [5]
प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि ।
महापुण्यं पवित्रं च सुरासुरनिषेवितम् ।

[(L. 4) B2 व्यालक्षक्षैश्च. B4 करिभिश्च (for रुरुभि°). — (L. 6) B4 कुमुदै° (for कमलै°). B1 नीलोत्पलवरैरपि.] — [c]) Ś1 K1. 2 G1 कृतोद्देशं; T1 समे देशे. — [d]) M समागम्य (for समागम-).

5 [c]) T1 पंच वत्स्यामि विद्यार्थे. — [d]) Ś1 K2 D1 विद्यार्थी च; K1 °र्थे च; D2 G4 °र्थीव; D6 °र्थे तु; T1 वर्त*ति; G1 विद्यार्थी तु. Ś1 K1. 2. 4 De D1–3. 5 पुरंदर; K3 Dn3 पुरा मया.

6 [a]) Dn D4–6 अत्र (for तत्र). — [b]) D1. 2 संप्राप्ता° (for अवाप्ता°).

7 [c]) D5 कालं चैव हि तं तेषां.

8 Before 8, T2 G2. 3 ins. ब्राह्मणाः. — [a]) B1–3 D (except D1–3. 5) तान् (for तम्). T2 G3 M1 °तपसं; G4 °तपसा. Ś1 K1–3 D1–3. 5 प्रीत्या; B3 Dn D4. 6 प्रीतान्. K4 तमूचुर्मुनयः सर्वे. — [b]) B1–3 Dn3 D4. 6 पार्थान्; Dn1 पार्थाः; Dn2 पार्थः. Dn1 n2 प्रदक्षिणां.

9 Before 9, B4 ins. ब्राह्मणा ऊ°. — [d]) K4 B4 जित्वा; D5 सर्वा; T1 G2 नीत्वा (for तीर्त्वा).

10 Before 10, B3. 4 D1. 2 ins. वैशं° उ°. — [a]) K1. 2 B3 Dn T1 तत्र; K4 स तु (for तत्तु). — [c]) T2 G2–4 विप्रेंद्रैर् (for विप्रैस्तैर्). K4 प्रतस्थे भ्रातृभिश्चैव. — [d]) K4 समाश्वस्तः (for भ्रातृभिश्च). A few MSS. परंतप.

11 N om. 11[ab]. — [a]) T1 M च सह (for सहितः). — [c]) N (except K4) °यातो वै (for °यातश्च).

12 [a]) Ś1 K1. 2 De क्वचित्पक्ष्यां समागच्छ (De °च्छे)द्; K3. 4 D1–3. 5 क्वचित्पक्ष्यां तदागच्छद्; B Dn D4. 6 क्वचित्पक्ष्यां ततोगच्छद्. — [c]) T2 G3. 4 क्वचित् (for the first तत्र). — [d]) K4 °भिः स महाभुजः; D5 °भिः सुमहाव्रतः.

C. 3. 11539
B. 3. 158. 16
K. 3. 159. 16

सिंहव्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ १३
अवेक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
गन्धमादनपादांश्च मेरुं चापि शिलोच्चयम् ॥ १४
उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः ।
प्रस्थं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १५
ददृशुः पाण्डवा राजन्गन्धमादनमन्तिकात् ।
पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतायुते ॥ १६
सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ।
समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १७
तमुपक्रम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिंदमाः ।
पाण्डवा वृषपर्वाणमवन्दन्त गतक्लमाः ॥ १८
अभ्यनन्दत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
पूजिताश्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिंदमाः ॥ १९
अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ।
आमन्त्र्य वृषपर्वाणं प्रस्थानं समरोचयन् ॥ २०
एकैकशश्च तान्विप्रान्निवेद्य वृषपर्वणे ।
न्यासभूतान्यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान् ॥ २१
ततस्ते वरवस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
न्यदधुः पाण्डवास्तस्मिन्नाश्रमे वृषपर्वणः ॥ २२
अतीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् ।
अन्वशात्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ २३
तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ।
कृष्णया सहिता वीरा ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
तान्प्रस्थितानन्वगच्छद्वृषपर्वा महीपतिः ॥ २४

---

13 [b]) De T$_2$ G$_{2-4}$ अचिंतयन् (for विचिन्त°). — [c]) Ś$_1$ D$_3$ G$_1$ °गणा°; D$_1$ °समा°; D$_2$ T$_3$ G$_{2-4}$ °मृगा°; T$_1$ °मुखा° (for °गजा°). — [d]) B$_4$ (m as in text) कौबेरीं (for उदीचीं). D$_5$ उदीचीं दिशमाययौ.

14 [a]) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ अन्वीक्षमाणः; K$_4$ B De$_2$ Dn$_1$ D$_{1-5}$ G$_4$ अवेक्ष्य°. Some MSS. कैलाशं. — [d]) B D (except D$_{1-3.\,5}$) श्वेतं (for मेरुं).

15 [a]) =30[a]. Ś$_1$ K$_{1-3}$ De D$_{1-3.\,5}$ शैलानां (for शैलस्य). — [c]) K$_3$ B Dn D$_4$. $_6$ पृष्ठं (for प्रस्थं). — D$_2$ om. (hapl.) 15[d]–16[c]. — [d]) G$_{1.\,4}$ M ययुः (for ययौ).

16 D$_2$ om. 16[abc] (cf. v.l. 15). — [d]) K$_3$ B D (except D$_5$) °लतावृते.

17 [a]) K$_{1-3}$ De D$_{1.\,3.\,5}$ °संघातैः. — [b]) Ś$_1$ K$_4$ T$_1$ महाद्रुमैः (for महीं°). — [cd]) T$_1$ पुण्यकर्मा (for °तमम्), and ब्राह्मं (for आश्रमं).

18 Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ om. 18[ab]. — [a]) K$_4$ B D (except D$_{1-3}$) उपागम्य; G$_4$ उपाक्रम्य. — [b]) MSS. °दम, °दमः also. — D$_2$ om. (hapl.) 18[c]–19[d]. — T$_3$ G$_3$ om. (hapl.) 18[d]–20[c]. — [d]) All MSS. except Ś$_1$ K$_3$ De$_2$ Dn$_2$ G$_2$ M (D$_2$ T$_2$ G$_3$ om.) अवदंत (for अवन्दन्त)!

19 D$_2$ T$_2$ G$_3$ om. 19 (cf. v.l. 18). — [a]) K$_3$ De D$_{1.\,3.\,5}$ अभ्यनंदत (De$_2$ °दच्च). — [b]) = 23[d]. Some MSS. °र्षभ. — [c]) D$_5$ T$_1$ G$_{3.\,4}$ ते (for च). — [d]) K$_4$ कुरूद्वहाः (for अरिंदमाः).

20 T$_2$ G$_3$ om. 20[abc] (cf. v.l. 18). — [b]) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ संशित(Ś$_1$ °श्रित-; K$_2$ °सनि)व्रतं (for लोकं°). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ D$_5$ चाभ्य°; K$_3$ De D$_{1-3}$ तेभ्य°; B Dn D$_4$. $_6$ प्रत्य° (for सम°).

21 [b]) K$_2$ B$_3$ De वृषपर्वणः; K$_4$ B$_{1.\,2.\,4}$ Dn D$_{2.\,4-6}$ °णि. — G$_3$ lacuna for 21[c]–25[b]; K$_3$ om. (hapl.) 21[c]–22[d]. — [d]) K$_3$ D$_{1.\,3}$ सुसंस्कृतान्; T$_1$ सुहृत्सुतान्. — After 21, Ś$_1$ K$_{1.\,3}$ B$_{2.\,3}$ D (except D$_{4.\,6}$) ins.:

788* परिवर्हं च तं शेषं परिदाय महात्मने ।

[Ś$_1$ B$_{2.\,3}$ De Dn$_2$ परिवर्हं. K$_1$ De ते (for तं). Ś$_1$ प्रदाय वृषपर्वणे (for the posterior half).]

22 K$_3$ G$_3$ om. 22 (cf. v.l. 21). — [a]) Ś$_1$ K$_{1.\,3}$ D$_{1-3}$ ततो मुख्यानि वस्त्राणि; K$_4$ B De Dn D$_{4.\,6}$ ततस्ते यज्ञपात्राणि; D$_5$ ततस्ते स्वथ वस्त्राणि; T$_1$ M ततस्ते रथपत्राणि. — [b]) K$_4$ T$_1$ शुभ्राणि; Dn D$_{4.\,6}$ रत्नानि (for शुभानि). — [c]) K$_{3.\,4}$ B$_4$ D$_{3.\,5}$ G$_{2.\,4}$ निदधुः. B$_{2-4}$ De$_1$ Dn D$_{4.\,6}$ G$_1$ राजन्; D$_5$ सर्वे (for तस्मिन्). — [d]) T$_2$ G (G$_3$ om.) भरतर्षभ (for वृष°).

23 G$_3$ om. 23 (cf. v.l. 21). — [a]) K$_3$ जानन्; B$_1$m D$_3$ काले; D$_3$ वृद्धान् (for विद्वान्). — [c]) Ś$_1$ K$_{1.\,3}$ D$_{1-3.\,5}$ अन्वजानात्; K$_3$ B$_{3.\,4}$ अन्वजानत्. — [d]) = 19[b]. Ś$_1$ K$_{1.\,3}$ °र्षभ.

24 G$_3$ om. 24 (cf. v.l. 21). — [a]) Ś$_1$ K$_{1.\,3}$ D$_{1.\,3}$ अनुज्ञाता; B$_4$ ते प्रस्थिता (for तेऽनु°). B$_1$ महाप्राज्ञाः. — N om. 24[cd]. — [c]) T$_1$ °तान्पार्थान्; M$_1$ °ता पार्था (for °ता वीरा). — [e]) B Dn D$_{4.\,6}$ अभ्य°; D$_5$ M$_1$ अन्व-(D$_5$ °व)गमद्. — [f]) B$_{1-3}$ De D$_4$ महामतिः; B$_4$ D$_6$ महाद्युतिः; T$_1$ G$_{1.\,4}$ महीपतीन्.

उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ।
अनुसंसाध्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च ।
वृषपर्वा निवृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २५
नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
पदातिर्भ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ २६
नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलसानुषु ।
पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ २७
महाभ्रघनसंकाशं सलिलोपहितं शुभम् ।
मणिकाञ्चनरम्यं च शैलं नानासमुच्छ्रयम् ॥ २८
ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा ।
अनुससर्पुर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ २९
उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।
सुदुर्गमास्ते सुबहून्सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ३०
धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः ।
अगमन्सहितास्तत्र न कश्चिदवहीयते ॥ ३१
ते मृगद्विजसंघुष्टं नानाद्विजसमाकुलम् ।
शाखामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोहरम् ॥ ३२
पुण्यं पद्मसरोपेतं सपल्वलमहावनम् ।
उपतस्थुर्महावीर्या माल्यवन्तं महागिरिम् ॥ ३३
ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम् ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३४
विद्याधरानुचरितं किंनरीभिस्तथैव च ।
गजसिंहसमाकीर्णमुदीर्णशरभायुतम् ॥ ३५
उपेतमन्यैश्च तदा मृगैर्मृदुनिनादिभिः ।

C. om.
B. om.
K. om

---

25 G₃ om. 25^{ab} (cf. v.l. 21). — ^{c}) Ś₁ सत्रं समाप्य; K₁. ₂ स तु संसाध्य; K₃ स तु संस्थाप्य; B₁ Dn D₄. ₆ अनुसंसार्य; D₁. ₂ अनुसंभाष्य; D₅ स तु संशाम्य; T₁ अनुशास्य स; T₂ G अभिसंसाध्य (G₁ अपि संवाद्य). — ^{d}) T₁ G₂ M₂ अभिनंदितान् (M₂ °दितः).

27 ^{a}) Ś₁ K₁. ₂ Dc D₁–₃ °विचित्रेषु. — ^{b}) T₂ G₃. ₄ वसन्वै (for वसन्तः). — ^{c}) K₄ lacuna; Dn₂ ते तं (!); T₂ चैतं; G₄ चैनं (for श्वेतं).

28 ^{b}) Ś₁ K₁–₃ D₁–₃ सलिलावत(D₁ °न)तं शुभं; K₄ °लावृतनिर्भरं; Dc °लांतर्हितं शुभं; D₅ G₁ M₂ °लावहितं शुभं. — ^{c}) S₁ K₁. ₂ °रूप्येषु; K₃ B₂–₄ Dn D₃. ₄ °रूपस्य; K₄ B₁ Dc D₅. ₆ °रूप्यस्य; D₁. ₂ °रूपाणां (for °रम्यं च). — ^{d}) N शिलानां च समुच्च(K₃ °च्छ्र)यं; G₁. ₂ शैलं नानासमुच्चयं. — After 28, T₂ G ins.:

789* रम्यं हिमवतः प्रस्थं बहुकन्दरनिर्झरम् ।
शिलाविहंगविटपं लतापादपसंकुलम् ।

29 ^{c}) Ś₁ K₃ अवसन्नुर्; K₃ अनुजग्मुर्; T₁ अनुसृत्य.

30 30^{a}=15^{a}. — ^{c}) Dc₂ D₃ सदु° (for सुदु°). K₁ सदुर्गमास्तेषु बहून्; K₄ M सुदुर्गमास्ते बह्वीश्च; B₁ दुर्गमास्तेषु सुबहून्; D₁. ₂. ₅ सुदु(D₅ अमा)र्गमार्गान्सुबहून्; T₁ समावसंतो बह्वीश्च; T₂ G सरित(G₁ दुर्गमा°; G₂ सुदीर्घा)श्च सुबह्वीश्च. — ^{d}) Ś₁ दुःखेनैवोपचक्रमुः; K₃ B₄ T₁ G₁. ₂ M सुखेनैवाति°.

31 ^{b}) D₁. ₂ महायशाः (for °नृषिः). — ^{c}) Ś₁ K B₁. ₃. ₄ D अ(Dc₁ Dn₂ D₄ आ)गच्छन्. B₂ अभ्यगच्छंत सहिता. — ^{d}) Ś₁ K₃ Dc D₁–₃ पर्यहीयत; K₁. ₂. ₄ परिहीयते; D₅ अवसीदति; T₁ G₄ अपि हीयते; T₂ G₂. ₃ M अपहीयते.

32 K₁. ₂ om. 32. — ^{b}) Ś₁ नानापक्षिसमावृतं; K₃. ₄ B₂ D₁–₃. ₅ M नानाद्विज(K₄ °सत्व-; D₅ °मृग-; M₁ °द्विप)-गणायुतं; B₁–₃ Dc Dn D₄. ₆ °द्रुमलतायुतं (Dc °कुलं); T₁ नागद्विपगणायुतं; G₁ नानाद्विजसमायुतं. — ^{c}) Ś₁ K₃ Dc D₁–₃. ₅ चापि (for चैव). — ^{d}) Ś₁ B₃ Dn D₅–₆ G₁ सुमनोरमं.

☞ The sequence of stanzas 33–70 in Ś₁ K₁–₃ Dc D₁–₃. ₅ is given in a tabular form on the next page.

33 ^{a}) Ś₁ K D₁–₃ पुण्यगंधरजो(K₃. ₄ D₁–₃ °मो)पेतं; B Dc Dn D₄. ₆ पुण्यं पद्मसरोयुक्तं; D₅ पुण्यगंधवहोपेतं; G₁. ₄ पुण्यपद्मसरो°; G₃ पुण्यपद्मवनो°. — ^{c}) N महाभागा (K₄ °रमानो). — After 33, Ś₁ K₁–₃ Dc D₁–₃. ₅ ins.:

790* गजसंघसमावासं सिंहव्याघ्रगणायुतम् ।
[K₃ D₃ गजसंघसमावासं ; D₃ °सं); Dc D₁. ₂ °सिंहसमावासं (D₁ °सं). Ś₁ सिंहव्याघ्रसमाकुलं; K₁. ₂ °समा(K₁ °मणा)वृतं; K₃ सिंहशार्दूलसंकुलं; D₅ मृगव्याघ्रसमायुतं.]

— Ś₁ K₁–₃ Dc D₁–₃. ₅ cont. B Dn D₄. ₆ ins. after 35:

791* शरभोन्नादसंघुष्टं नानामृगनिषेवितम् ।
[K₃ सुरभीनाद° ; Dc D₁ शरभोन्माद°. B₁. ₃ °मृगनिनादितं.]

35 B₁ om. 35. — ^{b}) Ś₁ K₁–₃ D₁–₃. ₅ °भिश्च सर्वशः. — ^{c}) B₂–₄ Dn D₄. ₆ गजसंघ(B₄ °सिंह)समावासं; T₂ G₃ °सिंहमहाकीर्णं. — ^{d}) B₂–₄ Dn D₄. ₆ सिंहव्याघ्रगण(B₂. ₃ °समा)युतं; G₁ काननं शरभायुतं. — After 35, K₄ reads 64^{c}–65^{b}, while B Dn D₄. ₆ ins. 791*.

TABULAR CONSPECTUS OF THE SEQUENCE OF STANZAS 33-70 (TOGETHER WITH ALL INSERTIONS) IN Śi Ki–3 Dc Di–3. 5

[N. B. REPETITIONS ARE MARKED BY "(r)."]

Śi	Ki	Ki	Ki	Dc	Di–3. 5
33	33	33	33	33	33
790*	790*	790*	790*	790*	790*
791*	791*	791*	791*	791*	791*
66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}	66^{abcd}
		66^{ef}	66^{ef}	66^{ef}	66^{ef}
		67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}	67^{ab}
		67^{cd} (r)	67^{cd} (r)	67^{cd} (r)	67^{cd} (r)
68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}	68^{cd}
34–61	34–61	34–61	34–61	34–61	34–61
				67^{ef}	
62	62	62	62	62	62
				66	
				67^{ab}	
63^{ab}	63^{ab}	63^{ab}		63^{ab}	63^{ab}
67^{cd}	67^{cd}	67^{cd} (r)		67^{cd} (r)	67^{cd} (r)
795*	795*	795*	795*	795*	795*
796*	796*	796*	796*	796*	796*
68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}	68^{ab}
				68^{cd}	
797*	797*	797*	797*	797*	797*
63^{c}–64^{d}	63^{c}–64^{d}	63^{c}–64^{d}			
65^{ab}		65^{ab}			
65^{cd}		65^{cd}	65^{cd}	65^{cd}	65^{cd}
65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}	65^{ef}
793*	793*	793*	793* (lines 1–3)	793*	793*
			63^{ab}		
			67^{cd} (r)		
			793* (lines 4–6)		
70	70	70	70	70	70

ते गन्धमादनवनं तच्चन्दनवनोपमम् ॥ ३६
मुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् ।
विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ॥ ३७
द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।
शृण्वन्तः प्रीतिजननान्वल्गून्मदकलाञ्शुभान् ।
श्रोत्ररम्यान्सुमधुराञ्शब्दान्खगमृगेरितान् ॥ ३८
सर्वर्तुफलभाराढ्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ३९
आघ्रानाघ्रातकान्फुल्लान्नारिकेलान्सतिन्दुकान् ।
अजातकांस्तथा जीरान्दाडिमान्बीजपूरकान् ॥ ४०
पनसाल्लिँकुचान्मोचान्खर्जूरानाम्रवेतसान् ।
पारावतांस्तथा क्षौद्रान्नीपांश्चापि मनोरमान् ॥ ४१
बिल्वान्कपित्थाञ्जम्बूंश्च काश्मरीबदरीस्तथा ।
प्लक्षानुदुम्बरवटानश्वत्थान्क्षीरिणस्तथा ।
भल्लातकानामलकान्हरीतकविभीतकान् ॥ ४२
इङ्गुदान्करवीरांश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् ।
एतानन्यांश्च विविधान्गन्धमादनमानुषु ॥ ४३
फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्वादुभिस्तरून् ।
तथैव चम्पकाशोकान्केतकान्बकुलांस्तथा ॥ ४४
पुंनागान्सप्तपर्णांश्च कर्णिकारान्मकेतकान् ।

C. 3. 115 7 t
Ed. 3. 158. 50
K. 3. 159. 51

36 B D (except $D_{1-3.5}$) om. 36^{ab}. — ^{a}) K_4 अन्धै° (for अन्यै°). S_1 मृगंस्; K $D_{1-3.5}$ तथा (for तदा). — ^{b}) S_1 तथा (for मृगंर्). K_4 द्विजनगादिभिः; G_1 M_2 मृदुनिनादितैः.

37 B_3 om. 37^{ab}. — ^{b}) T_2 $G_{2.3}$ M_2 मनोनयन°. — T_1 M om. 37^{cd}. — ^{c}) K_4 विद्याधरानुचरितं (=35^{a}). — ^{d}) S_1 $D_{1.2}$ ह्यरण्यं; K_4 पांडवाः; B De D_{11} $D_{4.6}$ शरण्यं; D_3 सुरम्यं; D_5 ह्यचलं (for अरण्यं). — After 37. K_4 (which om. 38–60) ins. 796*, followed by 68^{ab}, 65^{cdef}, 66 and 61.

38 K_4 om. 38–60; G_1 om. 38^{a}–66^{d}. — ^{d}) $D_{1.2.5}$ बहून्; T_1 (see below) नादान् (for वल्गून्). S_1 K_2 मंदकराञ्; K_3 मदकराञ्; D_{11} $D_{4.6}$ G_4 मंदकलाञ्. — ^{e}) T_1 श्रोत्ररम्यसुखाञ्छब्दान्. — ^{f}) T_1 श्रुत्वा (for शब्दान्).

39 K_4 G_1 om. 39 (cf. v.l. 38). — ^{a}) T_2 G (G_1 om.) °दानाढ्यान्. — S_1 K_3 om. 39^{c}–40^{b}; D_5 om. 39^{c}–40^{d}.

40 K_4 D_5 G_1 om. 40 (cf. v.l. 38, 39); S_1 K_3 om. 40^{ab} (cf. v.l. 39). — ^{a}) N (S_1 $K_{3.4}$ D_5 om.) भव्यान्; M भल्लान् (for फुल्लान्). — ^{b}) $D_{2.3}$ T_2 G_2 M नालिकेरान्. — ^{c}) S_1 मुंजीतकांस्; $K_{1.2}$ मुंजीरि°; K_3 B D (D_5 om.) G_4 मुं(B$_1$ सं-)जात° (for अजात°). K_3 B D (D_5 om.) तथांजीरा(De °वा)न्; T_2 $G_{3.4}$ तथाभीरान्. T_1 M_1 अशोकांस्तिलकाञ्नागान्.

41 K_4 G_1 om. 41 (cf. v.l. 38). — ^{a}) N (K_4 om.) लकुचा(B$_4$ इंगुदा)न् (for लि°). — ^{b}) N खर्जूरान(D$_5$ °ना)म्ल°; T_1 M_1 °राजीप°. — ^{c}) S_1 $K_{1.3}$ पालेवतां°; D_{113} D_8 परावतां°; $D_{1.2}$ ऐलेवतां°. S_1 क्षेटान्; K_1 T_1 क्षोदान्; K_2 D_5 क्षोटान्; K_3 क्षेवेडान्; $B_{1.3}$ क्षोद्रान्; De $D_{1.2}$ क्षोडान्; M_1 द्राक्षान् (for क्षौद्रान्). — ^{d}) T_2 G (G_1 om.) निंबान् (for नीपान्). S_1 K (K_4 om.) De $D_{1.2.5}$ [अ]ति(De D_1 °पि)मनोहरान्; D_3 [अ]तिमनोरमान्. T_1 पुंनागान्बकुलानपि.

42 K_4 D_3 G_1 om. 41 (for K_4 G_1 cf. v.l. 38). — ^{b}) S_1 काश्मीरान्; K_1 D_1 काश्मीरीर्; T_1 कश्मरी-; G_2 M_2 काष्मरी-; G_4 काश्मीर-; M_1 काष्मरी-. — ^{d}) S_1 $K_{1.3}$ De$_1$ Dm$_1$ $D_{2.5.6}$ क्षीरिकांस्तथा; K_2 De$_2$ D_1 क्षीरकां°; B Dm$_{3.m3}$ D_4 क्षीरिका°. — B_3 om. 42^{e}–46^{b}. S_1 बल्ला°. $K_{3.4}$ $B_{1.2.4}$ De Dm$_{1.m3}$ $D_{1.4.6}$ आमलकीर्. — ^{f}) S_1 बिभीतकहरीतकीः; K_1 हरीतकिबिभीतकान्; T_2 G (G_1 om.) हारीतकबिभी°. — After 42. D_5 reads 44^{cd}.

43 K_4 B_3 G_1 om. 43 (cf. v.l. 38, 42). — ^{a}) S_1 मकरंदांश्च; K_{1-3} $B_{1.2.4}$ D करमर्दां°; M_2 करवंदां° (for करवीरां°). — ^{b}) T_1 M_1 चंपकांश्च (for तिन्दु°). S_1 $K_{1.2}$ B_4 T_2 $G_{3.4}$ महाबलान्; D_5 मनोहरान्; T_1 M_1 मनोरमान्. — ^{c}) T_1 सुबहून् (for विविधान्).

44 K_4 B_3 G_1 om. 44 (cf. v.l. 38, 42). — ^{a}) T_1 अमृतकल्पान्. K_1 D_5 T_2 $G_{3.4}$ च (for तान्). — ^{b}) K_1 D_5 ह्याचितान्; T_1 आहितान्; T_2 $G_{3.4}$ स्वचितान् (for आचि°). — T_1 om. 44^{cd}. D_5 (which om. 45) reads 44^{cd} after 42. — ^{d}) T_2 $G_{3.4}$ बकुलान्वंजुलांस्तथा.

45 K_4 B_3 D_5 G_1 om. 45 (for K_4 B_3 G_1, cf. v.l. 38, 42); T_2 G_3 om. 45^{a}–46^{b}; G_4 om. 45^{ab}; T_1 om. (haplo.) 45^{b}–46^{c}. — ^{b}) S_1 K (K_4 om.) D_{1-3} सवंजुलान् (for मकेत°). — G_4 transp. 45^{cd} and 46^{cd}. — ^{c}) B_1 De Dm$_1$ पाटलाः; B_2 Dm$_{2.m3}$ $D_{4.6}$ पाटल्यः; M पाटली-. — ^{d}) G_4 मंदारान्दीपकांस्तथा. — After 45. S_1 $K_{1.2}$ read 46^{ef}.

46 K_4 G_1 om. 46 (cf. v.l. 38); T_1 om. 46^{abc} (cf.

C. 3. 11573
B. 3. 158. 50
K. 3. 159. 51

पाटलान्कुटजान्रम्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ४५
पारिजातान्कोविदारान्देवदारुतरूंस्तथा ।
शालांस्तालांस्तमालांश्च प्रियालान्बकुलांस्तथा ।
शाल्मलीः किंशुकाशोकाञ्शिशपांस्तरलांस्तथा ॥ ४६
चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।
कोकिलैः कलविङ्कैश्च हारीतैर्जीवजीवकैः ॥ ४७
प्रियव्रतैश्चातकैश्च तथान्यैर्विविधैः खगैः ।
श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्भिश्चाप्यधिष्ठितान् ॥ ४८
सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ।
कह्लारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ॥ ४९
कदम्बैश्चक्रवाकैश्च कुररैर्जलकुक्कुटैः ।
कारण्डवैः प्लवैर्हंसैर्बकैर्मद्गुभिरेव च ।
एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि समन्ताज्जलचारिभिः ॥ ५०
हृष्टैस्तथा तामरसरसासवमदालसैः ।
पद्मोदरच्युतरजःकिञ्जल्कारुणरञ्जितैः ॥ ५१
मधुरस्वरैर्मधुकरैर्विरुतान्कमलाकरान् ।
पश्यन्तस्ते मनोरम्यान्गन्धमादनसानुषु ॥ ५२
तथैव पद्मषण्डैश्च मण्डितेषु समन्ततः ।
शिखण्डिनीभिः सहिताल्लँतामण्डपकेषु च ।

v.l. 45): B3 T2 G3. 4 om. 46^{ab} (cf. v.l. 42. 45). — a) K3 D1. 2 (see below) सतिलकान् (for कोवि°). — b) Ś1 K1. 2 देवदारूंस्तथा तरून्; K3 D1. 2 (see above) कोविदारतरूंस्तथा; B1. 2 Dc Dn D4. 6 देवदारुद्रुमांस्तथा; D5 °दारूंस्तथैव च. — D5 om. 46^{cd}. G4 transp. 45^{cd} and 46^{cd}. — c) K1 B3 S (T1 G1 om.) मालां (for शालां). — d) Ś1 K1-3 D1. 2 पिचुकालँकुचांस्तथा; B Dc Dn D3. 4. 6 पिप्पलान्हिंगुकां (Dc °निगुदां; Dc °ंहिंगुलां) स्तथा; T1 M1 प्रियालान्सरलां°. — Ś1 K1. 2 read 46^{ef} after 45. — ef) Ś1 K2. 3 D1-3 G4 शाल्मली°; K1 T2 G3 शल्मलीः; D5 शाल्मलीन्; M2 शल्मल्यः. K1. 2 D5 शिंशिपान्; K3 सिंह्लिपान्; B Dn3 D3. 4 शिंशपाः; Dc Dn1 T2 G3. 4 शिंशुपान्; D1 शैंशिपान्; D2 शिंशिपाः. K3 B D (except D1) M2 सरलांस्तथा. T1 शाल्मलीकिंशुकान्सर्वान्समिंबानथ शिंशुपान्; G2 शल्मलीकिंशुकाशोकशिंशुपान्सरलांस्तथा; M1 शल्मलीकिंशुकासर्जान्समिंबानथ शिंशपान्.

47 K4 G1 om. 47 (cf. v.l. 38). — a) D5 पारावतैः शतपत्रैर्. — d) Ś1 K1 B Dc1 Dn2. n3 D1. 6 M2 हारितैर्; D4 T1 हरी°.

48 K4 G1 om. 48 (cf. v.l. 38). — a) Ś1 प्रियमीधुमातकैश्च; K1. 2 प्रियशीधुचातकैश्च; K3 D2 °सीधुकैश्चातकैः; B Dc Dn D1. 4. 6 °कैश्चातकैश्चैव; D3 °वाग्भिश्चातकैश्च; D5 °वाग्भिश्चकोरैश्च. — b) T2 G (G1 om.) द्विजैः (for खगैः). — d) Ś1 K1-3 D1-3 कूजद्भिश्चाव (K1. 2 °वै-; D1. 2 °व्य)धिष्ठितं; D5 °द्भिश्च तथा द्विजैः; T1 °द्भिश्चारुचेष्टितैः; T2 G2-4 M °द्भिः श्रोत्र (G2 °द्भिस्तत्र; M1 °द्भिश्चात्र) विष्ठितैः.

49 K4 G1 om. 49 (cf. v.l. 38). — a) N (K4 om.) मनोज्ञानि (for विचि°). — b) B3. 4 Dn D4. 6 समंताज्जलचारिभिः (= 50f). — c) Ś1 K1. 2 B3 कुसुमैः (for कुमुदैः). D5 पुंडरीकैश्च कुमुदैः. — e) Dc2 फूत्कारैः (for कह्लार°). T2 G (G1 om.) चापि (for चैव). T1 M1 कल्हारेंदीवरैः फुल्लैर्. — f) Ś1 K1. 2 D1-3 स्वाचितानि; B1 Dc शोभि°; G2. 4 आपी°.

50 K4 G1 om. 50 (cf. v.l. 38). — a) K1-3 B D (except D1) कादंब°. M1 कारंडवैश्चक्रवाकैः. — T1 M om. 50^{cd}. — c) D1. 2 बकैर् (for प्लवैर्). — d) D1. 2 प्लवैर्; T2 G (G1 om.) स्वरैर् (for बकैर्). D3 (marg. *sec. m.*) च मधुरस्वरैः; T2 G (G1 om.) वल्गुभिरेव च.

51 K4 G1 om. 51 (cf. v.l. 38). — ab) Ś1 तामरसैरपालसमदालसैः; K2. 3 D1 तामरसैरसासवमदा°; Dc तामरसमारसैर्मदलालसैः; D3. 4 ताम**रसासवमदालसैः; D6 तामरसारसासवमदा°; D3 ताम्रसैः मारसैश्च मदा°; D5 (hypermetric) मानससरोरसासवमदा°; T1 तामरसासस्वादमदलालसैः; M2 तामरसरसासवमदासवैः.

52 K4 G1 om. 52 (cf. v.l. 38). — a) Hypermetric! Ś1 K1. 2 B3. 4 Dc Dn D3-6 मंजुस्वरैर्; K3 B1. 2 T G (G1 om.) मधुस्वरैर्; D1. 2 मंजुस्वनैर्; M2 मधुरैः स्वरैर् (for मधुरस्वरैर् as in M1 only). — c) N (K4 om.) अपश्यंस्ते (for पश्यन्तस्ते). B2. 4m Dn D4. 6 नरव्याघ्रा (for मनोरम्यान्). — $52^{d}=43^{d}$, etc.

53 K4 G1 om. 53 (cf. v.l. 38); D2 om. from 53^{a} up to °केषु in 53^{d}. — a) K2 Dc Dn D1. 4-6 पद्मखंडैश्च; K3 D3 °खंडेषु; T2 G2. 3 वृक्षपंडैश्च; G4 वृक्षै**श्च. — b) B2. 3 Dn D4. 6 मंडितांश्च (for °तेषु). — c) K3 T1 G2 M2 सहिता (for सहितालँ). — d) B D (except D1. 3. 5; D2 om.) T2 G3 लतामंडल°; T1 °मंटप°. — Dc om. 53^{e}–55^{b}. — ef) Ś1 K1-3 D1-3. 5 °मदनाक (K3 °ग) लितान्; T1 G2 °मदे (G2 °द) नाकुलिता.

मेघतूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान्भृशम् ॥ ५३
कृत्वैव केकामधुरं संगीतमधुरस्वरम् ।
चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलासान्मदालसान् ।
मयूरान्ददृशुश्चित्रान्नृत्यतो वनलासकान् ॥ ५४
कान्ताभिः सहितानन्यानपश्यन्नमतः सुखम् ।
वल्लीलतासंकटेषु कटकेषु स्थितांस्तथा ॥ ५५
कांश्चिच्छकुनजातांश्च विटपेषूत्कटानपि ।
कलापरचिताटोपान्विचित्रमुकुटानिव ।
विवरेषु तरूणां च मुदितान्ददृशुश्च ते ॥ ५६
सिन्धुवारानथोद्दामान्मन्मथस्येव तोमरान् ।
सुवर्णकुसुमाकीर्णान्गिरीणां शिखरेषु च ॥ ५७
कर्णिकारान्विरचितान्कर्णपूरानिवोत्तमान् ।
अथापश्यन्कुरबकान्वनराजिषु पुष्पितान् ।
कामवश्योत्सुककरान्कामस्येव शरोत्करान् ॥ ५८
तथैव वनराजीनामुदाराञ्चचितानिव ।
विराजमानांस्तेऽपश्यंस्तिलकांस्तिलकानिव ॥ ५९

C. 3. 11591
B. 3. 158. 68
K. 3. 159. 67

---

54 K₄ De G₁ om. 54 (cf. v.l. 38, 53). — [a]) T₁ श्रुत्वैव केकाविरुतं; T₂ G (G₁ om.) श्रुत्वैव मधुरोद्गाभिः; M₁ कुर्वतः केकाविरुतं. — [b]) Ś₁ संगीतमधुरस्वनं; K₃ B Dn D₁. ₂. ₄. ₆ M₂ सं(K₃ स)गीतं मधुरस्वरं (B₃ °नं); T₁ संगीतमधुरस्वरान्; T₂ G (G₁ om.) केकाभिः कृतगीतकः (G₂ °गीतकं; G₄ °केतकः). — [d]) T G (G₁ om.) सलीलान्सम(T₁ °वं)दालसान्. — [e]) N (K₄ De om.) हृष्टान् (for चित्रान्). — [f]) Ś₁ वनसालकान्; K₁. ₂ B Dn D₁–₆ वनलालसान् (B₄ सुमनोरमान्; D₂ वनलालकान्); T₁ वनवासिकान्; T₂ G (G₁ om.) च वनौकसः.

55 K₄ G₁ om. 55 (cf. v.l. 38); De om. 55[ab] (cf. v.l. 53). — [a]) M₂ सहिताः. T₁ G₂ वश्यान्; M पश्यन् (for अन्यान्). N (K₄ De om.) कांश्चित्प्रियाभिः सहितान्. — [b]) K₁ [अ]पश्यद्; M₁ [अ]गच्छद्. T₁ नृपतिः; G₄ अमृतः (for रमतः). Ś₁ K₁–₃ B₃ D₁–₃ शिखीन्; M सुखीन् (for सुखम्). B₂. ₄ Dn D₄. ₆ र(Dn₁ भ्र)मणान्कलापिनः; B₁ *****शिखीन्; D₅ अपश्यन्छिखिनः शतं. — [d]) Ś₁ कुटिलेषु; K₁. ₃ B D कुटजेषु; M₁ lacuna; M₂ कुटचेषु. D₁. ₃. ₅ G₄ तदा; T₂ G₃ सदा (for तथा). T₁ कुंजेषूक्षितांस्तथा (catalectic).

56 K₄ G₁ om. 56 (cf. v.l. 38). — [a]) T₁ M ते (for च). Ś₁ कांश्चिच्च कुटजा**; K₁. ₃ कांश्चिच्च कुटजातानि; K₂ कांश्चित्प्रियाभिः सहिता (cf. v.l. 55[a]); B De Dn D₄–₆ कांश्चिच्च कुटजानां तु; D₁–₃ कांश्चिच्च कुटजोपांते. — [b]) K₁ B Dn D₄ °निव; K₂. ₃ °निति; De D₅. ₆ °नि च (for °नपि). — K₁ om. 56[cd]. — [c]) Ś₁ K₃ पलाशरचिताटोपान् (K₃ °चोपा); K₃ कटीपरचिता°; B De Dn D₄. ₆ कलापरुचिरा(B₃ °रचिता)टोप°; D₁. ₃ कलापचरिताटोपान्; D₃ कलापाग्रचिताम्मूर्ध्नि; T₁ कलापरचिताटोपा; T₂ G₂. ₃ कलापिचरिताटोपान्; G₄ कलापरुचिराटोपान्. — [d]) Ś₁ निचितान्कुटजानपि; K₂. ₃ B₁. ₄ De Dn D₁. ₃. ₄ निचितान्मुकुटानिव (K₂ °टानि च; Dn₁ °लानि च); B₂. ₃ निचितानु(B₃ °न्यु)त्कटानि च; D₃ T₂ G₂. ₃ विचित्रम(D₃ °मु)कुटानि च; D₅ निचितान्विटपानिव; D₆ वितानान्मुकुटानि च; M विचित्रान्म(M₂ °न्मु)कुटानिव. — [f]) Ś₁ K₁–₃ De Dn₂ D₁–₃. ₅ रुचिरान्; B Dn₁. ₃ D₄. ₆ रुचिरं; T₁ मुदिता; M उपि(M₂ °चि)तान् (for मुदि°). K₃ D₃ T₁ M स्म; T₂m G₄ तु (for च).

57 K₄ G₁ om. 57 (cf. v.l. 38). — [a]) K₃ D₁–₃. ₅ T₂ G₂. ₃ M सिंदुवारान्. Ś₁ K₁–₃ D₁–₃. ₅ M अथोदारान्; B De Dn D₄. ₆ T₁ तथोदारान् (for अथोद्दामान्). — [b]) Ś₁ K₂ D₅ तोरणान्; T₁ तोषणान् (for तोम°). — [c]) Ś₁ K₂ सुवर्णवर्णमुकुटान्; K₁. ₃ B D °वर्णकुसुमान्; T₁ °कुसुमोत्कीर्णान्.

58 K₄ G₁ om. 58 (cf. v.l. 38). — [a]) B Dn D₄. ₆ विकसितान्; T₁ M₁ विचित्राभान् (for विरचितान्). — [b]) D₁. ₃ कर्पूरानिव चोत्तमान्; D₅ कर्णपाशानिवोद्यतान्. — After 58[ab], D₅ ins.:

792* तथा वनस्पतीभारं भूरिभारासमद्युतिम् ।
दधन्त्यः संगताश्चारुलतापुष्पसमागताः ।

— [c]) N (K₄ om.) G₄ तथापश्यन्. Ś₁ कुरवटान्; K₁ क्रूरवटान्; K₂ कुरुवटान्; D₂. ₃ कुरुबकान्; T G₂. ₃ M कुरवकान्. — K₁. ₃ om. 58[de]. — [e]) Ś₁ कामवेश्यैत्सुकाकारान् (sic); K₃ B₁ G₄ कामव(G₄ °वे)श्यौत्सुककरान्; B₂ De Dn D₄. ₆ कामस्येवोत्सुक(De °क्य)करान् (*not* adopted in old printed ed.!); B₄ T₂ G₃ कामवश्यो(B₄ °श्यौ)त्सवकरान्; D₁. ₂ कामवश्यान्मधुकरान्; D₃ कामवश्यौत्सुक्यकरान्; D₅ कामस्यैवोत्सवकरान्; T₁ कामवश्योत्करांश्चैव; text as in B₃ G₂ M only. — [f]) T G (G₁ om.) M₂ तथैव वनराजितान् (T₁ °जिषु; M₂ °जिनां); M₁ तथैवाभिविराजिकान्.

59 K₄ G₁ om. 59 (cf. v.l. 38); T₂ G₂. ₄ om. (hapl.) 59–60. — [a]) T₁ G₂ तांस्त्वलंकारमधुरं (G₂ °रान्); M तांस्त्वलं (M₂ °स्त्वेवं) काममधुरान्. — [b]) Ś₁ मुकुटान्; K₁. ₂ D₁–₃. ₅ कुसुमान्; K₃ कुमुदान् (for उदारान्). De रुचितानिव; D₃ निचिता°. T₁ संगीतं सुमनोहरं; G₃ M

C 3. 11591
B. 3. 158. 68
K. 3. 159. 68

तथानङ्गशराकारान्सहकारान्मनोरमान् ।
अपश्यन्भ्रमरारावान्मञ्जरीभिर्विराजितान् ॥ ६०
हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निसदृशैरपि ।
लोहितैरञ्जनाभैश्च वैडूर्यसदृशैरपि ॥ ६१
तथा शालांस्तमालांश्च पाटल्यो बकुलानि च ।
माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ॥ ६२
एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
गजसंघसमाबाधं सिंहव्याघ्रसमायुतम् ॥ ६३
शरभोन्नादसंघुष्टं नानारावनिनादितम् ।
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं गन्धमादनसानुषु ॥ ६४
पीता भास्वरवर्णाभा बभूवुर्वनराजयः ।
नात्र कण्टकिनः केचिन्नात्र केचिदपुष्पिताः ।
स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनसानुषु ॥ ६५
विमलस्फटिकाभानि पाण्डुरच्छदनैर्द्विजैः ।
राजहंसैरुपेतानि सारसाभिरुतानि च ।
सरांसि सरितः पार्थाः पश्यन्तः शैलसानुषु ॥ ६६

संगी(G₂ °ग)तान्सुमनोहरान्. — T₁ om. 58ᶜ–59ᵇ. — ᵈ) Dc कानने; D₃ रुचिरान् (for the *first* तिलकान्).

60 K₄ T₂ G₁. ₃. ₄ om. 60 (cf. v.l. 38, 59); T₁ om. 60ᵃᵇ (cf. v.l. 59); B₃ om. 60ᵃ–62ᵇ. — ᵇ) B₂ Dc D₁–₃ M मनोहरान्. — Ś₁ om. 60ᶜᵈ. — ᶜ) T₁ G₂ M₂ भ्रमरा (G₂ °रान्) राजन्; M₁ भ्रमराकीर्णान्. — ᵈ) T₁ द्विरेफाभिविरा°.

61 B₃ G₁ om. 61 (cf. v.l. 60, 38). K₄ reads 61 after 66. — ᵃ) Ś₁ K₁. ₂ पत्रैर् (for पुष्पैर्). — ᵈ) Ś₁ हिरण्य°; B G₄ वैदूर्य°. — After 61, B₁. ₂. ₄ D (except D₁–₃. ₅) read 67ᵉ/.

62 G₁ om. 62 (cf. v.l. 38); B₃ om. 62ᵃᵇ (cf. v.l. 60); K₄ om. 62ᵃ–64ᵇ. — ᵃ) Ś₁ शालान् (see below): K₁. ₂ T₁ सालान्; D₁. ₂ तस्य (for तथा). Ś₁ K₁. ₂ D₅ T₁ तालान्; T₂ G (G₁ om.) M सालान् (for शालान्). — ᵇ) Ś₁ K₁–₃ B₂ Dc Dn₁ D₂. ₄–₆ पाटला; B₁. ₄ Dn₂. ₈ D₁. ₃ M₁ पाटलान्; G₂ पाटलीर् (for पाटल्यो). Ś₁ निगुडानि च; K₁. ₂ निकुडानि च; K₃ वगुडानि च; B₁. ₂. ₄ Dn D₁–₄. ₆ M₁ बकुलानपि (B₂ °न्यपि; D₃ °निव); D₅ कुटजांस्तथा (for बकुलानि च). — ᵈ) B₁. ₃ T₁ M₁ वै; Dc [अ]पि (for च).

63 T₁ om. 63–64; K₄ G₁ om. 63 (cf. v.l. 62, 38); K₃ B D om. 63ᶜ–65ᵇ. B Dn D₄. ₆ read 63ᵃᵇ after 67ᵃᵇ. — ᶜᵈ) Ś₁ K₁. ₂ गजराज(Ś₁ °स्कंध)समावाप्तं सिंहव्याघ्रगणायुतं.

64 K₃ B D T₁ G₁ om. 64 (cf. v.l. 63, 38); K₄ om. 64ᵃᵇ (cf. v.l. 62). — ᵃ) Ś₁ °संयुक्तं. — ᵇ) Ś₁ K₁. ₂ नानामृगनिना°; M नानारुतविना°. — K₄ reads 64ᶜ–65ᵇ after 35. — ᶜ) K₁ °भाराढ्या. — 64ᵈ = 43ᵈ, etc.

65 G₁ om. 65 (cf. v.l. 38): K₁ om. (haplᵗ.) 65; K₃ B D om. 65ᵃᵇ (cf. v.l. 63). For K₄ cf. v.l. 64. — ᵃ) Ś₁ K₂ पीतभास्कर°; T₂ G₃ पीता भास्वर्ण°; G₂. ₄ पीतभास्वर°; M पीता भास्कर°. — G₄ om. 65ᶜ–66ᶠ. — ᶜ) K₄ फलाक्रमाः; T₂ G₃ कंटकिनाः. — ᵈ) B₄ T₂ G₂. ₃ न च (for नात्र). Ś₁ K₂. ₃ D₁–₃. ₅ विद्यंते ना(K₃ D₃ वा)प्यपुष्पिताः; B₁–₃ Dc Dn D₄. ₆ न च विद्यंत्य°. — ᵉ) K₄ °पत्रपलाशश्च; D₂. ₃ °पत्रलता वृक्षा. — 65ᶠ = 43ᵈ, etc. — After 65, N (except K₄) ins.:

793* भ्रमरारावमधुरा नलिनीः फुल्लपङ्कजाः ।
विलोड्यमानाः पश्येमाः करिभिः सकरेणुभिः ।
पश्येमां नलिनीं चान्यां कमलोत्पलमालिनीम् ।
स्निग्धरां विग्रहवतीं साक्षाच्छ्रियमिवापराम् ।
नानाकुसुमगन्धाढ्यास्तस्येमाः काननोत्तमे । [5]
उपगीयमाना भ्रमरै राजन्ते वनराजयः ।

[(L. 1) Ś₁ K₁–₃ D₁–₃. ₅ °बहुला (for °मधुरा). — (L. 3) Ś₁ K₁–₃ B₄ Dc D₁–₃. ₅ transp. [इ]मां and [अ]न्यां. K₃ B₃ Dc °हासिनीं (for °मालिनीम्). — (L. 6) Hypermetric! Ś₁ K₁. ₂ उद्दीयमाना. K₃ D₁. ₂ पश्येह; B₄ D₃. ₅ पश्येमा (for राजन्ते). Ś₁ K₁. ₂ वनराजी विलोकय.]

66 G₄ om. 66 (cf. v.l. 65); T₁ om. 66–68; G₁ om. 66ᵃᵇᶜᵈ (cf. v.l. 38). — ᵃ) Ś₁ K D₂. ₃. ₅ °स्फाटिकांभोभिः(K₄ °स्फाटिकाश्चैव); B Dc Dn D₁. ₄. ₆ °स्फाटिकाभानि; T₂ G₃ °स्फाटिका भांति. — ᵇ) Some MSS. पांडर°. — ᶜ) B₁–₃ D (except D₂. ₃. ₅) कल° (for राज°). — Ś₁ K₁ om. 66ᵉ–67ᵇ. Before 66ᵉ/, G₁ ins. द्रौपदी. — ᵉ) N (Ś₁ K₁ om.) बहुशः (for सरितः). K₄ सर्वे (for पार्थाः). — After 66, M₂ ins.:

794* विविशुः क्रमशो वीरा अनन्यं शुभकाननम् ।
पश्यन्ती विविधान्वृक्षांस्तत्र कृष्णा मनोहरान् ।
अन्तिकस्थमथ प्रीत्या भीमसेनमुवाच ह ।,

followed by 796*; while K₄ reads 61.

67 K₄ T₁ M₁ om. 67 (for T₁ cf. v.l. 66); Ś₁ K₁ om. 67ᵃᵇ (cf. v.l. 66). For K₂. ₃ Dc D₁–₃. ₅ cf. v.l. 33. — ᵃ) N (except D₅; Ś₁ K₁. ₄ om.) °विमिश्राणि;

पद्मोत्पलविचित्राणि सुखस्पर्शजलानि च ।
गन्धवन्ति च माल्यानि रसवन्ति फलानि च ।
अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ६७
एते चान्ये च बहवस्तत्र काननजा द्रुमाः ।
लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोच्चयाः ॥ ६८
युधिष्ठिरस्तु तान्वृक्षान्पश्यमानो नगोत्तमे ।
भीमसेनमिदं वाक्यमब्रवीन्मधुराक्षरम् ॥ ६९
पश्य भीम शुभान्देशान्देवाक्रीडान्समन्ततः ।
अमानुषगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स्म वृकोदर ॥ ७०
लताभिश्चैव बह्वीभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ।
संश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनसानुषु ॥ ७१

शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ।
नर्दतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ ७२
चकोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलशारिकाः ।
पत्रिणः पुष्पितानेतान्संश्लिष्यन्ति महाद्रुमान् ॥ ७३
रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगता द्विजाः ।
परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ॥ ७४
हरितारुणवर्णानां शाद्वलानां समन्ततः ।
सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि ॥ ७५
वदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोनुगाः ।
भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाश्च पत्रिणः ॥ ७६
चतुर्विषाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ।

C. 3. 11613
B. 3. 158. 90
K. 3. 159. 89

T₂ G₃. ₄ °सुचित्राणि. — [b]) Dn °शीत° (for °स्पर्श°). — [c]) B₁. ₄ Dn D₁. ₄. ₆ [अ]थ (for च). — After 67[cd], N (except K₄) ins.:

795* सरांसि च मनोज्ञानि वृक्षांश्चानिमनोरमान् ।
विविशुः पाण्डवाः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ।
कमलोत्पलकह्लारपुण्डरीकसुगन्धिना ।
सेव्यमाना वने तस्मिन्सुखस्पर्शेन वायुना ।
ततो युधिष्ठिरो भीममाहेदं प्रीतिमद्वचः ।

N cont. (K₄, which om. 38–60, ins. after 37): M₂ ins. after 794*:

796* अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादनकाननम् ।

— Thereafter K₄ reads 68[ab], *repeating* it in its proper place. — Ś₁ K₁–₃ B₃ D₁–₃. ₆ T₂ G M₂ om. 67[ef], while B₁. ₂. ₄ Dc Dn D₄. ₆ read it after 61.

68 T₁ om. 68 (cf. v.l. 66). — [a]) N (K₄ first time) M₂ वने ह्यस्मिन्मनो (Dc वनेस्मिन्मदनो) रम्ये. — [b]) N (K₄ first time) M₂ दिव्याः (K₂ दिव्य°); K₄ (second time) पश्य (for तत्र). D₅ कनक° (for कानन°). — For sequence of 68[cd] in Ś₁ K₁–₃ Dc D₁–₃, cf. v.l. 33. — [d]) Ś₁ K₁. ₂ °फलोदकाः; K₃. ₄ B D पत्रपुष्प (D₃ by transp. पुष्पपत्र) फलोपगाः; G₁ °फलोदयाः. — B Dc Dn D₄. ₆ ins. after 68[cd]: Ś₁ K₁–₃ D₁–₃. ₅ (which all transp. 68[cd]) ins. after 68[ab]:

797* भान्त्येते पुष्पविकचाः पुंस्कोकिलकुलाकुलाः ।

69 N (except K₄) om. 69; but cf. last line of 795*. — [a]) G₄ पश्यन् (for वृक्षान्). — [b]) T₁ वीक्षमाणो. K₄ वीक्ष्यमाणो नगोत्तमं.

70 [a]) Ś₁ K₁–₃ B₄ Dc D₃. ₆ पश्य चेमाञ्; D₁. ₂ पश्येमांश्च (for पश्य भीम). Ś₁ K₁–₃ B₄ D₁–₃. ₆ शुचीन्देशान् (K₁. ₂ °न्देव); K₄ वनोद्देशान्. — [b]) K₁. ₂ क्रीडारण्यान् (K₂ °रण्य-); Dc Dn₂ D₁. ₂ T₂ G₃ देवक्रीडान्. K₄ देवक्रीडाश्च सर्वतः. — [c]) Ś₁ D₅ अमानुषीं गतिं. — [d]) D₅ सु° (for सं°). Ś₁ K₃ D₃ स्मो (for स्म).

71 [a]) G₄ बहुभिः. N M₂ लताभिः पुष्पिताग्राभिः. — 71[d] = 43[d], etc.

72 D₂ om. (hapl.) 72. — [c]) K₁. ₃ नंदतां; B₄ Dn D₁ T₂ G₃ नदतां. T₂ G₃ घोषं च (for निर्घोषं). — [d]) Ś₁ K₁–₃ D₁. ₃. ₆ गंधमादनसानुषु (= 52[d], 65[f], 71[d]).

73 [b]) K₃. ₄ B D °सारिकाः. — [d]) N संपतंति; T₁ आश्लिष्यंति.

74 [a]) Ś₁ K₁–₃ D₁–₃ पीतरक्तारुणाः; D₅ रक्तासितारुणाः. — [b]) B₁–₃ D (except D₁–₃. ₅) खगाः (for द्विजाः). — [c]) Ś₁ K₁–₃ D₁–₃. ₆ निरीक्षंते (for उदी°). — [d]) Ś₁ K₃ D₁ G₄ °जीविकाः.

75 [b]) K₄ Dc Dn₁. ₂ D₁ S (except G₄) शाद्वलानां; D₃. ₆ शार्दूलानां. N (except K₄ D₁. ₂) समीपतः. — [c]) Ś₁ K D₁–₃. ₆ संप्रदृश्यंते; B₁. ₂. ₄ Dc G₄ M प्रत्यदृश्यंत. — [d]) Ś₁ K₃. ₄ B₃ D₂–₄ °प्रश्रवणेषु. Ś₁ K₁–₃ D₃. ₅ [अ]मी; B₂. ₃ Dc D₁ च (for [अ]पि).

76 G₄ om. 76. — [b]) Ś₁ B₂. ₃. ₄m D (except D₁–₃. ₅) T G₃ M₁ °मनोरमाः. — [d]) N लोहपृष्ठाः पतत्रिणः.

77 [a]) T₁ लसद्विषाणाः. T₂ G₂–₄ पद्माद्याः. — [b]) Ś₁ K₁. ₂ सकरेणुकाः; D₅ चापतल्यधः. — D₅ om. 77[c]–78[d]. — [c]) T₂ G₂–₄ सित- (for एते). Some MSS. वैदूर्य°.

C. 3. 11614
B. 3. 158. 91
K. 3. 159. 89

एते वैडूर्यवर्णाभं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ७७
बहुतालसमुत्सेधाः शैलशृङ्गात्परिच्युताः ।
नानाप्रस्रवणेभ्यश्च वारिधाराः पतन्त्यमूः ॥ ७८
भास्कराभप्रभा भीम शारदाभ्रघनोपमाः ।
शोभयन्ति महाशैलं नानारजतधातवः ॥ ७९
क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्काञ्चनसंनिभाः ।
धातवो हरितालस्य क्वचिद्विङ्गुलकस्य च ॥ ८०
मनःशिलागुहाश्चैव संध्याभ्रनिकरोपमाः ।
शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्गैरिकधातवः ॥ ८१
सितासिताभ्रप्रतिमा बालसूर्यसमप्रभाः ।
एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ८२
गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ ८३
गीतानां तलतालानां यथा साम्नां च निस्वनः ।
श्रूयते बहुधा भीम सर्वभूतमनोहरः ॥ ८४
महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभाम् ।
कलहंसगणैर्जुष्टामृषिकिंनरसेविताम् ॥ ८५
धातुभिश्च सरिद्भिश्च किंनरैर्मृगपक्षिभिः ।
गन्धर्वैरप्सरोभिश्च काननैश्च मनोरमैः ॥ ८६
व्यालैश्च विविधाकारैः शतशीर्षैः समन्ततः ।
उपेतं पश्य कौन्तेय शैलराजमरिंदम ॥ ८७
ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
नातृप्यन्पर्वतेन्द्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ ८८
उपेतमथ माल्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।

K₂ °वर्णाभां; B₁ De S (except G₁ M₂) °वर्णाभाः.

78 D₅ om. 78 (cf. v.l. 77). — [a]) T₂ G₃. ₄ °साल° (for °ताल°). — [b]) N (except K₃; D₅ om.) M₂ शैल-शृंगपरिच्युताः. — [d]) K₃ B De Dn D₄. ₆ पतंति च (B₄ °त्यतः); K₄ पतंत्यमी; D₁ T₂ G₃. ₄ पतंत्यधः; T₁ G₁. ₂ M पतंत्युत.

79 [a]) Dn(!) D₅ भास्कराभ्रप्रभा (not adopted in the old printed ed.!). B De Dn D₄. ₆ G₁ भीमाः; T₂ G₃. ₄ हैमाः (for भीम). Ś₁ K D₁–₃. ₅ भास्कराभाः प्रभाभिश्च. — K₄ om. 79[b]–80[a].

80 K₄ om. 80[a] (cf. v.l. 79). — [b]) Ś₁ K₁. ₃. ₄ D₁. ₂ रजत° ; D₃ अंजन° ; T₁ M कांचनसप्रभाः. — [d]) T₂ G₂–₄ M क्वचिद्विंगुलिकप्रभाः (G₂ M₃ °कस्य वा).

81 [a]) K₄ D₁–₃ T₁ °शुभा° ; T₂ G₃. ₄ °गुणा° ; M₁ °निभा° (for °गुहा°). — [b]) Ś₁ K₁–₃ De D₁–₃. ₅ °निचयो° ; T₁ G₁ M °शिखरो° ; G₂. ₄ °रुधिरो° (for °निकरो°). — [c]) K₄ क्वचिद्धरिद्र° ; D₅ सर्वे लोहित°. — [d]) B₄ G₁ °संनिभाः; T₂ G₃. ₄ °संभवाः; G₂ °सप्रभाः.

82 K₃ om. 82[cd]. — [d]) T₁ G₁. ₂ M₁ महाप्रभं.

83 [b]) T₁ M₁ यथेष्टं (for यथोक्तं). T₁ G₃. ₄ भीम-विक्रमाः; T₂ G₁. ₂ M₁ भीमविक्रम.

84 [a]) Ś₁ K₁. ₂ D₁–₃. ₅ वीणानां (for गीतानां). K₁. ₂ चैव तालानां; K₄ ललनानां वै; B De Dn D₄. ₆ T₂ G₃ समतालानां; D₁ कर° ; D₂. ₃ कल° ; D₅ T₁ ताल°. — [b]) Ś₁ K₁. ₂ D₁–₃. ₅ गीतसाम्नां च; K₃ B De Dn D₄. ₆ तथा साम्नां च; K₄ लतानां चैव. MSS. निःस्वनाः, निस्वनाः, निस्वनं, निस्वनः. — [c]) Ś₁ K₃. ₄ D₁–₃. ₅ T₁ श्रूयंते. — [d]) Ś₁ D₅ T₁ °मनोरमाः; K₁–₃ D₁–₃. ₅ M₂ °मनोहराः; K₄ वल्गुकीनां च निस्वनाः; B₃ De T₂ G₁–₃ M₁ सर्वभूतमनोरमः.

85 [b]) D₁. ₂ नाक° (for देव°). — [c]) Ś₁ K D₁–₃. ₅ °रवैर्; G₄ °जनैर्; M₂ °कलैर् (for °गणैर्). — [d]) Ś₁ K₄ मुनि° (for ऋषि°).

86 G₄ om. 86. — [a]) T₁ धातुमद्भिश्च सद्भिश्च. — [b]) T₁ वानरैर् (for किंनरैर्).

87 [d]) K₄ शैलं देवनिषेवितं.

88 Before 88, N (except D₄–₆) ins. वैशं° उ°. — [a]) D₅ T₂ G सर्वे (for शूराः). — After 88, Ś₁ K₁. ₂ B₃ D₁–₃. ₅ ins.:

798* द्रौपद्या सहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।

89 G₄ om. 89[ab]. — [b]) T₁ दारुभिः (for पादपैः). — [c]) Ś₁ आर्ष्टिषेणस्य; B आर्ष्णिसेन(B₁ °ष्टिसेन-; B₄ °र्ष्णिषेण)स्य.

90 [a]) Ś₁ K₁. ₂ दीप्त° ; D₅ दीर्घ° ; G₁. ₂ निष्ट° (for नीव्र°). K₃. ₄ D₁–₃ M₂ ततोग्रतपसं शां(K₄ D₃ M₃ दां)तं; B De Dn D₄. ₆ ततस्ते तिग्मतपसं. — [c]) B₄ T₁ M₁ सर्व-वेदानाम्; T₂ G₂–₄ °भूतानाम्; G₁ °विद्यानाम्. — [d]) B₃–₄ आर्ष्णिसेनम् (B₃ °षेणम्).

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ T₂ G₂–₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K₄ B₁. ₂ तीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in K₄). K₂. ₃ B₂. ₄ Dn D₃–₆ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश

आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ ८९
ततस्तं तीव्रतपसं कृशं धमनिसंततम् ।
पारगं सर्वधर्माणामार्ष्टिषेणमुपागमन् ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १
ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ चापि यशस्विनौ ।
शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २
तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३
अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।
पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ४
कुरूणामृषभं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।
सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५
नानृते कुरुषे भावं कच्चिद्धर्मे च वर्तसे ।
मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥ ६
कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
कच्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७
सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्वातुं च दुष्कृतम् ।
यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न च कत्थसे ॥ ८
यथार्हं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।
वनेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ९
कच्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।

C. 3. 11637
B. 3. 159. 10
K. 3. 160. 10

(K₂ °मादनवास); D₁. ₂, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D₁). — *Adhy. name:* B₄ Dc आर्ष्टिषेणा(B₄ आर्ष्टिषेण-)श्रमप्राप्तिः; D₁. ₂ आर्ष्टिषेणस्याश्रमागमनं; T₂ G₃ गंधमादनवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 157 (Dn₃ 158); D₁ 163; S 159 (M₂ *sup. lin.* 161). — *Śloka no.:* Dn 102.

156

1 ᵃ) T₁ तु धर्मात्मा (for तमासाद्य).

2 ᵇ) M₁ चैव (for चापि). B Dc Dn D₄. ₆ सुतपस्विनौ; D₅ पुरुषर्षभौ (for [अ]पि यशस्विनौ). T₂ G तप° (for यश°). — ᶜ) D₅ तदा तं (for शिरोभिः). D₄. ₆ राजर्षे. — ᵈ) B₁ (m as in text) संनिधायोप°; S प्रणिपत्योप°.

3 ᵉ) Ś₁ K₂ D₁–₃. ₆ उपाक्रामन्; K₁ G₁ उपक्रामत्; K₃ T₂ G₂–₄ M₁ उपाक्रामत्; Dc₂ M₂ उपक्रांतस्. — ᵈ) Ś₁ मुनिं (for ऋषिं). Some MSS. शंसित°.

5 ᵉ) K₁ (*sup. lin.* as in text) B₁–₃ Dc Dn D₄–₆ T₁ प्राप्तं; B₄ राजन्; D₁–₃ M₂ प्राज्ञः.

6 K₄ om. 6–8. Before 6, B₄ Dc ins. आर्ष्टिषेण उ°. — D₄. ₅ om. (hapl.) 6ᵇ–7ᶜ. — ᵇ) B₄ D₁. ₂ G₁ धर्मेण; T G₂–₄ M धर्मेषु (for धर्मे च). B₁. ₂ Dn D₆ प्र- (for च). Dc G₁ वर्तते.

7 K₄ om. 7; D₄. ₅ om. 7ᵃᵇᶜ (cf. v.l. 6). — ᵇ) T₁ विप्रा; G₄ M स्निद्धा (for वृद्धा). — ᶜ) T₁ G₁ पापं (for भावं).

8 K₄ om. 8 (cf. v.l. 6). — ᵃ) Ś₁ K (K₄ om.) D₂. ₃. ₅ प्रतिपत्तुं; D₁ प्रतिहर्तुं. — ᵇ) Ś₁ K₁. ₂ स्थातुं; Dc₂ उक्तं; D₅ पार्थ; T G₂–₄ नास्ति; G₁ M क्षंतुं (for हातुं). K₁. ₂ M₁ न; T₁ [ह्]ति; G₄ हि (for च). — ᵈ) Ś₁ D₁. ₂ G₂ (by transp.) च न; K₃ B₁–₃ Dc Dn D₄–₆ न वि-; T₂ G₃. ₄ त्वं न (for न च). T₁ विजानासि न हीयसे.

9 ᵃ) T₂ G यथा सं- (for यथार्हं). — ᵇ) T₂ G₂–₄ त्वयि (for त्वया). Dc कर्हिचित् (for साधवः). — After 9, Ś₁ K₁. ₂ read 11ᶜᵈ.

10 D₅ om. (hapl.) 10ᵃ–11ᵇ. — ᵃ) B₄ D₃. ₆ T₁ M तवाचारैर्; T₂ G तवाचारे (for त्वदाचारैर्). — ᵇ) B₄ कच्चिन्न (for न पार्थ). — ᶜᵈ) Ś₁ K₁. ₂. ₄ दानधर्माजवधनै-

C. 3. 11637
B. 3. 159. 10
K. 3. 160. 10

दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ १०
पितृपैतामहं वृत्तं कच्चित्पार्थानुवर्तसे ।
कच्चिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ११
स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्रे नप्तरि वा पुनः ।
पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ॥ १२
किं न्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संप्राप्तव्यं भविष्यति ।
किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३
पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः ।
यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ॥ १४
अब्भक्षा वायुभक्षाश्च प्लवमाना विहायसा ।
जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसंधिषु ॥ १५
कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।
दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्थास्तथा किंपुरुषा नृप ॥ १६
अरजांसि च वासांसि वसानाः कौशिकानि च ।
दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १७
विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।
महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चोरगादयः ॥ १८
अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसंधिषु ।
भेरीपणवशङ्खानां मृदङ्गानां च निस्वनः ॥ १९
इहस्थैरेव तत्सर्वं श्रोतव्यं भरतर्षभाः ।
न कार्या वः कथंचित्स्यात्तत्राभिसरणे मतिः ॥ २०
न चाप्यतः परं शक्यं गन्तुं भरतसत्तमाः ।
विहारो ह्यत्र देवानाममानुषगतिस्तु सा ॥ २१
ईषच्चपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।
द्विषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २२
अभ्यतिक्रम्य शिखरं शैलस्यास्य युधिष्ठिर ।

वंदनेन तितिक्षया.

11 Śi K1. 2 read 11^{cd} after 9.

12 ^{d}) D5 मोदंति (for शोचन्ति). S रमंति (for हसन्ति).

13 ^{a}) Śi K1. 3. 4 Dc D2. 3. 5 M2 स्वस्य; K2 B1. 2 Dn D1. 4. 6 तस्य; T2 G2. 3 स्वद्य; G4 न्वद्य (for न्वस्य). B3. 4 किं नु दुष्कृतमस्माभिः. — ^{b}) K4 प्राप्तव्यं वै (for संप्रा°). — ^{c}) B1 Dc D2 M वास्य; D5 स्वस्य (for चास्य). K4 सुकृतैरपि तस्यैव; B4 किं वा सुकृतमस्माभिः. — ^{d}) Śi B3 D3 T2 G3 अति (for इति). K4 प्राप्तव्यमथ वा भवेत्; D5 संप्राप्तव्यं सुशोभनं.

14 ^{a}) Śi K1. 2 transp. पिता and माता. — ^{b}) Śi K1. 2 दाराश् (for आत्मा). — After 14, Śi K1. 2 B D (except D4. 6) ins.:

798*a* युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्श्राव्यमार्हंतद्यथावद्धर्मनिश्चयम् ।
यथाशक्ति यथान्यायं क्रियतेऽयं विधिर्मया ।

[(L. 1) B Dn आर्यम् (for न्याय्यम्). Dn3. n3 D1. 2 यथा धर्मविनिश्चयं. — (L. 2) B1 Dn D3 विधिवत् (for ऽयं विधिर्).]

15 Before 15, Śi K1. 2 B D (except D4. 6) ins. आष्टिषेण उ°. — After this ref., D5 reads 25^{cd}, 25^{ab}, 26, *repeating* the lines in their proper place. — ^{b}) S (except T1 M1) विहायसं. — ^{c}) D5 श्रयंते; T2 G2–4 जुषंतः. — ^{d}) K2. 3 Dn3 सर्वसंधिषु; Dc सर्वसानुषु.

16 ^{d}) B2. 4 Dn D4. 6 T2 G3 यथा (for तथा).

17 ^{a}) Śi K1–3 D1–3 वस्त्राणि (for वासांसि). — ^{b}) Śi K1–3 D1–3. 5 [अ]पि; T1 वा (for च).

18 K3. 4 om. (hapl.) 18^{bc}. — ^{c}) Śi K1. 2 D1–3. 5 रम(Śi चर)माणा यथाकामं. — ^{d}) K3 Dc D1–3 T1 M1 चोरगाशनाः (Dc °शिनः; M1 °शनः); T3 G2–4 चारणादयः. K4 सुपर्णानां गणाश्च ते.

19 ^{a}) K1. 2 शृंगस्य (for शैल°). — ^{b}) K3 B Dc D1–3. 5 G1 श्रूयंते. — ^{c}) T1 °मृदंगशब्दानां; G4 °पणव-संघानां. — ^{d}) T1 पणवानां (for मृदङ्गानां). MSS. निःस्वनः, नि(*or* निः)स्वनाः also.

20 ^{b}) A few MSS. °र्भ. — ^{c}) B4 D5 T2 (before corr.) G4 कार्यं (for कार्या). Śi K1. 2 वा; K4 हि (for वः). — ^{d}) B D (except D1–3) °गमने (for °सरणे). B3 D5 मनः.

21 ^{ab}) B4 S transp. शक्यं and गन्तुं. — ^{c}) D5 विषयो; M विहारास्. Śi K1. 2 क्षेप; K4 B1. 2 S तत्र; D5 यत्र (for ह्यत्र). — ^{d}) K1. 2 °मामानुष°; D1. 2. 5 T G2–4 न मानुष° (for अमानुष°). Śi K1. 2 M1 हि सः; K3. 4 Dc D1–3 हि सा; T G M2 ततः (G1 तथा) (for तु सा). B4 मानुषाणां न वै गतिः. — After 21, Śi K1. 2 D1–3. 5 read 31^{ab} (D1–3 *repeating* it in its proper place).

22 ^{a}) K1. 2 °कर्माणि. — ^{b}) Śi मानुषं त्विह; K1. 2 मानुषाणीह (for मनुष्य°). — ^{d}) K4 युधिष्ठिर; T1 च भारत; T2 G M2 च पार्थिव (G1 च पांडव) (for च राक्षसाः).

23 ^{a}) K2 अत्यति°; K4 B D (except D1–3. 5) T2

गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ॥ २३
चापलादिह गच्छन्तं पार्थ यानमतः परम् ।
अयःशूलादिभिर्भिन्दन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २४
अप्सरोभिः परिवृतः समृद्ध्या नरवाहनः ।
इह वैश्रवणस्तात पर्वसंधिषु दृश्यते ॥ २५
शिखरे तं समासीनमधिपं सर्वरक्षसाम् ।
प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ २६
देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च ।
गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २७
उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसंधिषु ।
गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २८
एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसंधिषु ॥ २९
भुञ्जानाः सर्वभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
वसध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनम् ॥ ३०
न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथंचन ।
उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
ततः शस्त्रभृतां श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३१

C. 3. 11660
B. 3. 159. 32
K. 3. 160. 33

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

(by corr.) G3 अस्यानि˚; G1 अभ्यभि˚; G2. 4 अत्यभि˚ (for अभ्यनि˚). G1 शिरसं (for शिखरं). — b) B Dc1 Du D4. 6 कैलासस्य (for शैल˚). K4 महावने (for युधि˚). K3 शैलस्य विषमाणि च. — cd) T1 महर्षीणां (for देव˚). K3 तापस्ये वर्तमानानामियं तात परा गतिः.

24 a) K4 B4 D5 G2 M1 चापल्याद्; D2. 3 T2 G3 चपलाद्. D5 अथ गंतव्यं; S हि न गंतव्यं (for इह गच्छन्तं). — b) K1. 3. 4 B1. 2 Dc1 Dn2. n3 D3. 6 प्रार्थयानम्; G4 M1 प्रार्थयानास्; M2 प्रार्थयामि (for पार्थ यानम्). K3 B Dn1 D4. 6 T2 (after corr.) G3 इतः; T2 (before corr.) G1. 2. 4 M ततः (for अतः). — c) Ś1 K1 D1–3 तीक्ष्णैर् (for भ्रन्ति). K2 D5 अयःशूलासिभिस्तीक्ष्णैर्; K3. 4 T1 M अयः(K4 नूनं; T1 अधः)शिलाभिर्निघ्नंति; T2 G2–4 अयःशूलाभिर्निघ्नंति; G1 अतः शूलैर्हि निघ्नंति. — d) K4 दुष्टचेतसः; B1 तत्र पांडव (for शत्रु˚). Ś1 K1. 2 D1–3. 5 घ्नंति रक्षांसि पांडव (Ś1 भारत; D3 पांडवाः).

26 For D5 cf. v.l. 15. — a) Ś1 K1. 2 शिखरं तं; K4 शिखरेस्मिन्; B2 Dn1. n2 D1–4. 6 G1 शिखरस्थं. B4 शिखरे चैवमासीनं. — b) K3 B2. 4 D (except Dc) यक्ष˚ (for सर्व˚). — c) Some MSS. प्रेक्षंति.

28 a) D5 S सततं (for धनदं). K4 उपासंतीह सततं. — b) K1. 2 D (except Dc2 D3) T2 G1. 3 तुंबरोः. K4 तुंबराद्याश्च गायनाः. — K4 om. 28cd; D5 om. (hapl.) 28c–29d. — c) Ś1 गीतं सामस्वनस्; K1. 2 गीते साम˚; T G गीत(T1 ˚तः)सामध्वनिस्; M2 गीतः सामस्वनस्. T2 G तत्र (for तात). — d) T1 पर्वते (for श्रूयते).

29 D5 om. 29 (cf. v.l. 28). — a) K4 तात; D1 तत्र (for चित्रम्). — b) Ś1 K1–3 D1–3 [आ]श्चर्यं (for तात). K4 धनदं नरवाहनः. — c) K1. 2. 4 प्रेक्षंति; T2 G3. 4 रक्षंते (for प्रेक्षन्ते).

30 a) B D (except D1–3. 5) मुनि˚ (for सर्व˚). — d) B1 Dn D4. 6 अर्जुनदर्शनात्.

31 Ś1 K1. 2 D1–3. 5 read 31ab after 21, D1–3 *repeating* it here. — After 31ab, S ins.:

798b* चपलः सर्वभूतानां द्वेष्यो भवति मानवः ।

— c) K4 D5 S (by transp.) इहोषित्वा. — d) N (except K4) शस्त्रजितां. Ś1 K1–3 D1–3. 5 पार्थ; B Dc Dn D4. 6 तात (for श्रेष्ठ).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 D3 T G3. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B1. 3 Dn D4 तीर्थयात्रा. K1. 2 B2 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनवास; K3 D1. 2, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in K3 D1); and D3. 5 T2 G3. 4, only गंधमादनप्रवेश. — *Adhy. name:* B4 Dc आर्ष्टिषेणा(B4 आर्ष्णिसेना)नुशासनं; D1. 2 आर्ष्टिषेणवाक्यं; G1 आर्ष्टिषेणसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 158 (Dn3 159); D1 164; S 160 (M2 *sup. lin.* 162). — *Śloka no.:* Dn1. n3 32; D1 33.

157

1 After the ref., Ś1 K1–3 Dn D1–3. 5 ins.:

799* आर्ष्टिषेणाश्रमे तस्मिन्मम पूर्वपितामहाः ।

— K3 om. 1ab. — After 1, N (except K4) ins.:

800* किं चक्रुस्तत्र ते वीराः सर्वेऽतिबलपौरुषाः ।
[B2. 4 Dn D4. 6 किं च चक्रुर्महावीर्याः.]

2 a) Ś1 K1. 2 कार्याणि चाभ्यहार्याणि; K3 कानि

१५७

C. 3. 11661
B. 3. 160. 1
K. 3. 161. 1

जनमेजय उवाच ।

पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ।
कियन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने ॥ १
कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
वसतां लोकवीराणामासंस्तद्ब्रूहि सत्तम ॥ २
विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
यद्यचक्रे महाबाहुस्तस्मिन्हैमवते गिरौ ।
न ह्यलंवासीत्पुनर्युद्धं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ॥ ३
कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणेन च ।
तत्र ह्यायाति धनद आर्ष्टिषेणो यथाब्रवीत् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः ।
शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ॥ ६
भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
शुद्धबाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ७
मेध्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
एवं ते न्यवसंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ॥ ८
तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधानि च ॥ ९
कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्त्वा घटोत्कचः ।
राक्षसैः सहितः सर्वैः पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ १०
आर्ष्टिषेणाश्रमे तेषां वसतां वै महात्मनाम् ।
अगच्छन्बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतम् ॥ ११
तैस्तत्र रममाणैश्च विहरद्भिश्च पाण्डवैः ।
प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ १२
आजग्मुः पाण्डवान्द्रष्टुं सिद्धात्मानो यतव्रताः ।
तैस्तैः सह कथाश्चक्रुर्दिव्या भरतसत्तमाः ॥ १३
ततः कतिपयाहस्य महाह्रदनिवासिनम् ।

भोज्यानि चार्हाणि. — ^{cd}) K$_4$ वसतां वीरलोकानां गतस्त्वं ब्रूहि सं°.

3 Ś$_1$ K$_1$. 2 transp. 3 and 4. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$. 2. 4 B$_1$ D$_{1-3}$. 5 T$_2$ G$_2$. 4 [ए]व; B$_2$ हि (for च). B$_2$ मां (for मे). B$_4$ पुनर्ब्रूहि (for च मे शंस). — ^{e}) T G$_{2-4}$ क्व खल्वा° (G$_1$ तेषां चा°). — After 3, S (except T$_1$ G$_1$) ins.:

801* धनदाध्युषिते नित्यं वसतस्तस्य पर्वते ।

4 T$_1$ om. 4^{a}–5^{b}. Ś$_1$ K$_1$. 2 transp. 3 and 4. — ^{a}) K$_1$. 2 कश्चित्; D$_{2.}$ 4. 6 G$_2$ क्वचित् (for कच्चित्). — ^{b}) D$_{1-3}$. 5 वैश्रवणस्य. Ś$_1$ K$_2$. 3 ह (for च). — ^{c}) G$_{2.}$ 4 [अ]भि- (for हि). K$_4$ आयाति धनदस्तत्र. — ^{d}) B आर्ष्णि- (B$_1$ °ष्टि)सेनो; D$_5$ ह्यार्ष्टिषेणो. K$_1$. 2 यदा° (for यथा°).

5 T$_1$ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{b}) K$_1$. 2 D$_5$ द्विजोत्तम (for तपो°). — ^{c}) K$_4$ S [अ]स्ति (for हि). — ^{d}) K$_{1-3}$ D$_{1-3.}$ 5 इह; K$_4$ S इति (for अस्ति).

6 ^{a}) K$_4$ एतच्च वचनं; D$_1$. 2 ते तदात्महितं. — K$_3$ om. 6^{cd}. — ^{c}) M$_2$ ते ततश्च (for सततं). T$_1$ वचनं चक्रुरभ्यग्रास. — ^{d}) K$_4$ आर्ष्टिषेणस्य पांडवाः.

7 7^{ab} = (var.) 3. 156. 30^{ab}.

8 K$_4$ om. 8^{cd}. — ^{cd}) Ś$_1$ K$_1$. 2 B$_1$. 3. 4 Dc D$_{1-3}$ पुरुषं (for भरतं). S रसायनसमर्था(T$_1$ °मुत्था-; G$_1$ °मृद्वा)नि तत्रोपुस्ते स्म भारताः.

9 ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ काम्यानि; K$_4$ वचांसि (for वाक्यानि). K$_{1-3}$ B$_1$. 2 Dn D$_{3-6}$ M [उ]त; Dc [अ]पि (for च).

10 ^{a}) Ś$_1$ कृतकाल; T$_1$ कृत्वा काल; T$_2$ G$_{2-4}$ कृतकार्य. — ^{c}) B D (except D$_{1-3.}$ 5) राक्षसैः सह सर्वैश्च. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$. 2 D$_6$ प्रभुः (for प्रभो).

12 ^{ab}) T$_2$ G तत्रैव (for तैस्तत्र). B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ transp. रममाणं° and विहरद्भिं°. Ś$_1$ K$_1$. 2 D$_{1-3.}$ 5 तथा च रममाणानां (D$_1$. 2 वसमानानां) सुखं विहरतां तदा. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$. 2 ऋषयश्च (for मुनयश्च). K$_4$ चचार मुनयस्तथा (marg. चारणा मुनयस्तथा).

13 ^{b}) Ś$_1$ K$_1$. 2 यतात्मानो; B D (except D$_{2.}$ 3) T$_2$ G$_{1.}$ 3 शुद्धात्मानो. — ^{c}) K$_3$ B D (except D$_{1.}$ 2. 5) T$_2$ G$_3$ M$_2$ ते तैः; T$_1$ एतैः (for तैस्तैः). K$_4$ सहितास्ते (for तैस्तैः सह). B D (except D$_{1.}$ 2. 5) T$_1$ G$_{1.}$ 4 M कथां चक्रुर्. — ^{d}) B D (except D$_{1.}$ 2. 5) दिव्यां. Ś$_1$ K$_1$. 2 श्रवणभूषणाः (for भरत°). K$_4$ पांडवैः सह भारत.

ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहसाहरत् ॥ १४
प्राकम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः ।
ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥ १५
ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥ १६
तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १७
भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
विविक्ते पर्वतोद्देशे सुखासीनं महाभुजम् ॥ १८
सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् ।
पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ।
प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति ॥ १९

खाण्डवे सत्यसंधेन भ्रात्रा तव नरेश्वर ।
गन्धर्वोरगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ।
हता मायाविनश्चोग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवम् ॥ २०
तवापि सुमहत्तेजो महद्बाहुबलं च ते ।
अविषह्यमनाधृष्यं शतक्रतुबलोपमम् ॥ २१
त्वद्बाहुबलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ।
हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश ॥ २२
ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव ॥ २३
एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः ।
द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुबलमाश्रिता ॥ २४
ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परंतपः ।

C. 3. 11687
B. 3. 160. 27
K. 3. 161. 34

---

14 a) T G कतिपयाहःसु. — c) Śi K1. 2 महानादं.

15 b) K1. 2. 4 B1 M2 प्रमृद्यंत; De T1 प्रानृत्यंत; T2 G2–4 प्रादह्यंत; G1 प्रापतंत. — M2 om. (hapl.) 15d–17c.

16 M2 om. 16 (cf. v.l. 15). — c) Śi K1–3 D1 आवहत्. — De om. (hapl.) 16d–17a.

17 M2 om. 17abc (cf. v.l. 15); De om. 17a (cf. v.l. 16). — a) Śi K D1–3 M1 तानि; T2 G ततः (for तत्र). K4 transp. पुष्पाणि and दिव्यानि. D3 फुल्लानि (for पुष्पाणि). G1 माल्यानि (for दिव्यानि). — b) D3 सुरभीण्येव पांडवाः. — c) K4 बहुवर्णानि; G1 सर्वभूतानि.

19 Before 19, B4 De D1. 2 ins. द्रौपद्युवाच. — a) K2. 4 D1–3. 5 मनसस्तुल्यं; M2 सुवर्णानिलं. — b) Śi महावने; K1. 2 °चले; K4 °भुज; D2 °चलात्; D3 T1 G2. 4 M °बल; T2 G3 °बलः. — c) K4 कुतोप्यत्रैव पात्यंते. — d) K4 S च फलानि च; D3 विविधानि च (for भरत°). — After 19cd, T G ins.:

802* दिव्यवर्णानि दिव्यानि दिव्यगन्धवहानि च ।
मदयन्तीव गन्धेन मनो मे भरतर्षभ ।
येषां तु दर्शनात्स्पर्शात्सौरभ्याच्च तथैव च ।
नश्यतीव मनोदुःखं ममेदं शत्रुतापन ।
ईदृशैः कुसुमैर्दिव्यैर्दिव्यगन्धवहैः शुभैः । [5]
देवतान्यर्चयित्वाहमिच्छेयं संगमं त्वया ।
इदं तु पुरुषव्याघ्र विशेषेणाम्बुजं शुभम् ।
गन्धसंस्थानसंपन्नं मम मानसवर्धनम् ।

— e) S (except M2) सर्वलोकस्य. — f) Śi K1. 2 अहम्मकां (in Śi the first three letters are lost); K3 B2 अश्वतरीं; K4 मंदाकिनीं; D1–3 अश्ववतीं; D3 (m as in text) वैश्रावकां; G1 अश्वनिकां; M1 अन्वश्मकीं; M2 अश्वयतां. T1 दीवश्चकारां (sic) प्रति; T2 G2–4 न ह्यदश्यत मां प्रति. — After 19, T G ins.:

803* वासुदेवसहायेन वासुदेवप्रियेण च ।

20 ab) B1. 2. 4 De D3 D4. 6 महात्मना; B3 D1–3 M2 जनेश्वर (for नरे°). K4 पांडवेन तव भ्रात्रा सत्यसंधेन मानद. — d) K4 पुरंदरः; B4 S पराजितः; Du1 महारथः (for निवा°). — e) K4 जित्वा; G1 हत्वा. G1. 2 M2 मायाविदं°. D3 निहता मायिनश्चोग्राः.

21 a) Śi तथा हि; K2 तथापि; K4 तथा त्वं (for तवापि). G1 सुमहातेजो. — b) Śi K1. 2 महाबाहु°. — c) D3 अविषह्यतमं लोके. — d) K1 B De Du D4. 6 शक्रतुल्यबलोपमं (B3 De °पराक्रमं); D1. 2. 4 शतक्रतुबलोपम.

22 a) B4 T2 G2–4 °वीर्येण (for °वेगेन). — b) K2 नाशिताः; K4 चकिताः; G4 ताडिताः (for त्रासिताः). Śi हताः सर्वे हि राक्षसाः.

23 K1 om. (hapl.) 23b–24c. — After 23, K3 ins.:

804* साशनं सततं कुर्युस्तथैव भरतर्षभ ।

24 D3 om. 24; K1 om. 24abc (cf. v.l. 23). — d) B1. 2. 4 De Du D4. 6 °बलपालिता. — After 24, T G ins.:

805* इच्छामि च नरव्याघ्र पुष्पं प्रत्यक्षमीदृशम् ।
आनीयमानं क्षिप्रं वै त्वया भरतसत्तम ।

25 Before 25, B2. 4 De ins. वैशं° उ°. — a) Śi

C. 3. 11688
B. 3. 160. 27
K. 3. 161. 34

नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्गवः ॥ २५
सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
मनस्वी बलवान्दक्षो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥ २६
लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
सिंहदंष्ट्रो बृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्गतः ॥ २७
महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ।
रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशत् ॥ २८
केसरीव यथोत्सिक्तः प्रमिन्न इव वारणः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्बली ॥ २९
तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि बाणखड्गधनुर्धरम् ॥ ३०

द्रौपद्या वर्धयन्हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाविशत् ॥ ३१
न ग्लानिर्न च कार्पण्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ।
कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः ॥ ३२
तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनम् ।
बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः ॥ ३३
स किंनरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान् ।
हर्षयन्पर्वतस्याग्रमाससाद महाबलः ॥ ३४
तत्र वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ।
काञ्चनैः स्फाटिकाकारैर्वेश्मभिः समलंकृतम् ॥ ३५
मोदयन्सर्वभूतानि गन्धमादनसंभवः ।

ततः संतप्तमात्मानं; K1. 2 ततश्चा(K2 °श्च)क्षिप्तमात्मानं. — D2 om. 25c–26b. — d) K1. 2 सद्धनुः; B1 शत्रवः; B4 संगरः; D3 T2 (before corr.) G2. 4 M सद्गजः; T1 सद्गतिः; T2 G3 सद्गवः (for सद्गवः).

26 D2 om. 26ab (cf v.l. 25); T G3 om. 26–27; K4 D1 M om. 26. — b) Ś1 K1. 2 B1–3 Dc Dn1. n2 D4. 6 G2. 4 उदार- (for उदारः). — G4 om. 26c–27b.

27 T G3 om. 27 ; G4 om. 27ab (cf. v.l. 26). — c) Ś1 K1. 2 पृथुभुजो; B2 पृथुग्रीवो; D3 पृथुः प्रांशुर्. — e) K2–4 Dc G2. 4 M वृषस्कंधः; B4 D3 महास्कंधः. — d) Ś1 K1. 2 G2. 4 M सालपोत.

28 b) Ś1 K1–3 B4 D1–3 T1 G1 °हनुः (for °भुजः). — c) K2. 4 D3. 5 गृह्य; D1. 2 बिभ्रत्; D4. 6 शंखं (for खड्गं). — d) Ś1 K1. 2 तूणं; K3 D1. 2. 5 खड्गं; D3 G1 तूणौ; T G2–4 M2 तूणी (for तूणान्). Ś1 K1. 2 D4. 6 परामृषन्; B1. 2. 4 °मृषत्; T1 G1. 2 °मृशन्.

29 a) N (except K4) T2 G3 स केसरी (for केसरीव). Ś1 K3 यथोत्सृष्टः; K1. 2 B D (except D3. 5) T2 G3 [ह]व चोत्सिक्तः; T1 इवोत्सिक्तः; G1 बलात्सिक्तः; G4 वधोत्सिक्तः (for यथोत्सिक्तः). — b) B2 G1 कुंजरः (for वारणः). — M2 om. 29c–30d. — c) = 31c. D3 प्रणम्य भयसंत्रासः; G1 द्रौपदीवचसंमोहात्. — d) D3 गिरिम् (for शैलम्).

30 M2 om. 30 (cf. v.l. 29). — d) B D (except D1–3. 5) बाणकार्मुकधारिणं; T2 G2. 3 पार्थं खड्गधनुर्धरं.

31 K4 om. 31cd. — c) = 29e. K (K4 om.) D1–3 °संत्रासः. — d) B1–3 D शैलराजं समाश्रितः (D3 क्षिप्रमेवापतद्बली).

32 a) Ś1 K1–3 D1–3 वैक्लव्यं; D3 मात्सर्यं (for कार्पण्यं). — b) K4 च क्लमः; D3 संभ्रमः (for मत्सरः). Ś1 K1–3 D1–3 न भयं न च संभ्रमः. — c) Ś1 K1. 2 भजते (for जुषते).

33 a) T2 G2–4 मृगव्यालसमाकीर्णं; G1 तदैकार्तिसमासाद्य. — d) Ś1 K D1–3. 5 महागिरेः (K4 वृकोदरः) (for महा°).

34 ab) K4 D3 सकिंनरमहाभागमुनिगंधर्वराक्षसान्; D2 °महानागगंधर्वमुनिराक्षसान्; T1 M1 °महाभागानृषिगंधर्व°; M2 सकिंनराम्महाभागान्मुनीन्गंधर्व°. — c) K1–3 D1–3. 5 धर्ष° (for हर्ष°). — d) B1–3 Dc Dn D4. 6 आरुह्य स; B4 D3 G1 आरुरोह (for आससाद). Ś1 K1–3 D1–3. 5 परंतपः (for महा°).

35 a) B1–3 D (except D1–3. 5) T2 G2–4 ततो (for तत्र). — b) K4 ददृशे पांडवस्तथा. — c) K T2 G3 स्फटिकाकारैर्; B D (except D1–3. 5) स्फाटिकैश्चैव. T1. 2 (before corr.) G1. 2 M कांचनस्फ(M1 °स्फा)टिका°. — After 35, K3 B D (except D1–3. 5) ins. :

806* प्राकारेण परिक्षिप्तं सौवर्णेन समन्ततः ।
सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ।
शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।
द्वारतोरणनिर्व्यूहध्वजसंबाधशोभिना ।
विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः समन्ततः । [5]
वायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलंकृतम् ।
धनुष्कोटिमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ।
पश्यमानः स खेदेन द्रविणाधिपतेः पुरम् ।

36 a) K3 D3 मादयन्; B4 S ह्लाद(M2 मान)यन्. — d) Ś1 K1. 2 सुसुखं; K3 D1. 3. 6 स सुखो; Dc सुसुखो. K4 S मारुतः सुखशीतलः; B4 मारुतः प्रववौ सुखं; D3 मारुतः सुसुखोचितः.

सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ ३६
चित्रा विविधवर्णाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभनाः ॥ ३७
रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यधरं शिवम् ।
राक्षसाधिपतेः स्थानं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३८
गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ।
भीमसेनो महाबाहुस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ३९
ततः शङ्खमुपाध्मासीद्विषतां लोमहर्षणम् ।
ज्याघोषतलघोषं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ॥ ४०
ततः संहृष्टरोमाणः शब्दं तमभिदुद्रुवुः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य समीपतः ॥ ४१
गदापरिघनिस्त्रिंशशक्तिशूलपरश्वधाः ।
प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ४२
ततः प्रववृते युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
तैः प्रयुक्तान्महाकायैः शक्तिशूलपरश्वधान् ।
भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतरैस्ततः ॥ ४३
अन्तरिक्षचराणां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ ४४
सा लोहितमहावृष्टिरभ्यवर्षन्महाबलम् ।
कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः ॥ ४५
भीमबाहुबलोत्सृष्टैर्बहुधा यक्षरक्षसाम् ।
विनिकृत्तान्यदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ ४६
प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगणैरिव ॥ ४७

C. 3. 11715
B. 3. 160. 54
K. 3. 161. 62

---

37 [a]) D_5 चित्रान्विविधवर्णाभान्. — [b]) $Ś_1$ K_2 फल-(K_2 फुल्ल)माल्यसमाचिताः; D_3 नानाफलसमाचिताः; D_5 फलमालासमाचितान्. — [d]) B D_c Dn D_4. 6 °शोभिनः (for °शोभनाः). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 मनसापि महाद्रुमाः (D_5 °मान्); K_3 D_{1-3} मनसोपि महाद्रुमाः.

38 [b]) $B_{1m.2}$ D (except $D_{1-3.5}$) °माल्यविभूषितं. — [d]) B D (except $D_{1-3.5}$) ददृशे (for ददर्श). K_4 पवनात्मजः; a few MSS. भरतर्षभ.

39 [a]) $Ś_1$ तदा; D_c महा- (for गदा-). — [b]) K_4 सततं समरप्रियः; T_1 स भीमस्त्यक्तसाध्वसः; G_4 समभिद्रुत्य वेगतः. — $39^d = 1.179.14^d$; 181.4^d; $4.54.13^d$; etc. Cf. Hopkins, *Great Epic of India*, App. A (p. 414), No. 91.

40 [a]) T_2 G उपाध्माय. — [b]) S रोमहर्षणं. — [c]) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ D_c M ज्याघोषं तलघोषं च; B D_n $D_{4.6}$ T_2 G ज्याघोष($B_{1.4}$ $D_{4.6}$ °षं)तलशब्दं च; $D_{3.5}$ °घोषांश्च. — [d]) [अ]कंपयत् (for [अ]मोहं). D_5 नादयामास पर्वतं.

41 D_{n2} om. 41. — [a]) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$; D_{n2} om.) T_2 $G_{1.3}$ प्र° (for सं°). — [b]) $B_{2.3}$ D_c $D_{n1.n3}$ $D_{4.6}$ transp. शब्दं and तं. K_3 D_5 समभिदुद्रुवुः; T_1 तमनुशुश्रुवुः; G_3 तमभिशुश्रुवुः; M_3 तदभिदुद्रुवुः.

42 [b]) Cf. 43^b. B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 -शूलशक्तिपरश्व(*or* °स्व)धाः. — [c]) D_c G_2 व्यराजंत; D_5 व्यदृश्यंत; T_1 व्यशोभंत (for व्यरो°). — [d]) D_5 °किंनरौ.

43 After 43^{ab}, S ins.:

807* संरब्धानां महाघोषं सिंहानामिव नर्दताम् ।

— [c]) $K_{1.3}$ D_{c1} $D_{n.3}$ T_1 M_1 तैः प्रमुक्तान्; K_4 निर्मुक्तांस्तैः; $G_{1.2}$ तैर्विमुक्तान्. $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) महामायैः; $G_{1.2}$ M महाकायान्. — [d]) Cf. 42^b. K_4 B D (except $D_{1-3.5}$) शूलशक्तिपरश्व(*or* °स्व)धान्. — [e]) K_4 सितैर्भल्लैश्च चिच्छेद. — [f]) $Ś_1$ K_3 B_4 $D_{1-3.5}$ भीमवेगपराक्रमः; K_4 M_3 भीमो भीमतरैर्नृप (M_3 °रैस्ततः); D_c T_1 भीमवेगशरैस्तथा (T_1 °दा); T_2 G M_1 °तरै(G_1 °जवै)स्तदा.

44 [a]) B D (except $D_{1-3.5}$) T_1 °गतानां च. — [b]) K_4 $D_{1-3.5}$ T_1 M भूमिस्थानां. K_4 B_4 तर्जतां. — After 44, S ins.:

808* शोणितस्य ततः पेतुर्घनानामिव भारत ।

Thereafter, S reads 45^{cd}. T G *repeating* the line in its proper place.

45 K_4 om. 45^{ab}. — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{3.5}$ °मयी (for °महा). — [b]) $K_{1.2}$ महात्मनां; D_5 T G महाबलः; M महाचलं. — B D (except $D_{1-3.5}$) ins. after 45^{ab}: T G ins. after 45:

809* गदापरिघपाणीनां रक्षसां कायसंभवाः ।

— S reads 45^{cd} after 808*, T G *repeating* it here. — [c]) K_4 S (T G first time) गात्रैः (for कायैः). $Ś_1$ K_{1-3} B_1 D_c $D_{2.3}$ T_2 G_3 (the latter two second time) घोरा (for धारा). — After 45. T G ins. 809*.

46 [b]) $Ś_1$ विशिखैर्; B D (except $D_{1-3.5}$) आयुधैर्; M सायकैर् (for बहुधा). — [c]) D_c $D_{n2.n3}$ D_5 विनिकृंतानि; D_3 शरैः कृंतानि. $K_{3.4}$ B D (except $D_{3.5}$) दृश्यंते.

47 [d]) $K_{3.4}$ S (except G_3; T_2 by corr.) °घनैर् (for °गणैर्).

C. 3. 11715
B. 3. 160. 55
K. 3. 161. 63

स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः ।
सर्वानार्छन्महाबाहुर्बलवान्सत्यविक्रमः ॥ ४८
अभितर्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान् ।
न मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ४९
ते शरैः क्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयार्दिताः ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ५०
उत्सृज्य ते गदाशूलानभिशक्तिपरश्वधान् ।
दक्षिणां दिशमाजग्मुस्त्रासिता दृढधन्वना ॥ ५१
तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ।
सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षसः ॥ ५२
अदर्शयदधीकारं पौरुषं च महाबलः ।
स तान्दृष्ट्वा पराबृत्तान्स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ ५३

एकेन बहवः संख्ये मानुषेण पराजिताः ।
प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥ ५४
एवमाभाष्य तान्सर्वान्व्यवर्तत स राक्षसः ।
शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावच्च पाण्डवम् ॥ ५५
तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समर्पयत् ॥ ५६
मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय परिक्षिप्य महाबलः ॥ ५७
विद्युद्रूपां महाघोरामाकाशे महतीं गदाम् ।
शरैर्बहुभिरभ्यर्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ५८
प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ५९

48 a) K4 T1 G2 स्व-; D1. 2 ते (for स). — b) Ś1 K1. 2 D1-3 शरैर्बहुभिराचितः (K1 °चितैः; D3 °वृतः); K3 D5 (m as in text) °रिरिभिराचितः; K4 °रश्मिशिखोपमैः; B1 (m as in text) De °रिरिनिपातितैः; T G2-4 M °रिव (T1 °रभि-; G2 M °रव-) निपानिभिः; G1 शरैर्मर्मविदारणैः. — c) K4 भीमसेनः प्रतापवान्.

49 a) K2 अभिगर्जयमानाश्च; K3 D1. 3 T2 G3. 4 M1 °तर्जयमानस्य (K3 D1. 3 °श्च); K4 समर्जमानस्य तदा; B4 अभितर्जयमानानां; D5 °गर्जमानां बहवः (hypermetric); T1 °संतर्जमानाश्च. — b) T1 G1. 2. 4 M2 रवंत°; M1 रुवत°. K4 रवतो भैरवान्रवान्; D5 तत्र तत्र महा°. — c) D1. 2 न भयं; D5 न ग्लानिं; T2 G3. 4 संनादं; G1 अमोघं; G2 संनाहं (for न मोहं). K4 न मेहिरेथ तं नादं. — d) K4 भयार्ताश्च प्रदुद्रुवुः.

50 a) K1. 2. 4 D3 ते शरैः कृत्तसर्वांगाः; B1-3 De Dn D4. 5 यक्षा विकृ(De °क्ष)तसर्वांगाः; S ते हि वि(T1 ते भीम-; M1 ते तु वि-; M2 तेभितः)क्षत°. — b) T2 G2. 3 °बलार्दिताः.

51 a) Ś1 K1. 2 गदाशूलानि. — b) Ś1 K1. 2 De असिचक्रं; D5 पाशशक्तिं. Some MSS. °स्वधान्. — d) K4 भीमधन्वना; D1. 2 T1 G2 दृढधन्विना; D5 गिरिवासिनः; T2 G3. 4 स्थिरधन्विना. — After 51, De reads an addl. colophon, followed by वैशं° उ°.

52 a) B1 T1 G1. 2 M1 ततः (for तत्र). — b) B2 D1. 2. 5 °बलः; De °हनुः (for °भुजः). — d) K4 यक्षराट् (for राक्षसः).

53 a) K4 S दर्शयन्स (G2 °यानः) प्रतीकारं. — b) K4 आददानं च पौरुषं. — c) T1 M1 तान्स्म; T2 G M2 तांस्तु (for स तान्).

54 Before 54, De reads मणिमानुवाच. — a) T1 M संख्ये; G2. 4 संघे. — c) Ś1 K1. 2 गत्वा (for प्राप्य). B2 D1. 2 वैश्रवणाभ्यासं. — d) Ś1 K D2. 3 M2 धनाधिपं; D1 नराधिपं; T2 (before corr.) G2 नरेश्वरं.

55 Before 55, B4 De read वैशं° उ°. — b) B1. 3. 4 D (except D1-3. 5) T2 G3 अभ्यवर्तत; B2 समवर्तत (for न्यवर्तत स). — d) B1. 3. 4 De Dn D4. 6 G4 स पांडवं; D2 वृकोदरं (for च पाण्डवम्). Ś1 K1-3 D1. 3. 5 योधयिष्यन्वृ(D1 °हू)कोदरं; K4 B2 अभ्यधावत पांडवं.

56 a) Ś1 K1-3 D1-3 संप्रेक्ष्य (for वेगेन). — 56b = 30b. — c) B2 D5 पार्थो (for पार्श्वे). — d) Ś1 B De Dn D2-4. 6 समार्दयत्; K1. 2 D1 समर्द°; D5 [अ]भ्यताडयत्.

57 a) Ś1 K1-3 D1-3 अथ (for अपि). — b) D1 प्राहिणोन् (for प्रगृह्य). — D1 om. 57c-58d. — 57c = 65c. — d) B De Dn D4. 6 परिगृह्य (B4 समुत्क्षिप्य); D5 परिक्षिप्त्वा; T2 (before corr.) G2 परिक्षिप्तान्.

58 D1 om. 58 (cf. v.l. 57). — c) Ś1 अभ्यार्छद्; K3. 4 B4 D2 आनर्छद्; D5 आजघ्ने; T1 आच्छन्नो; T2 G अभ्यघ्नन्; M1 अभ्यार्छद्.

59 a) K1-3 D1. 3 अभ्यहन्यंत. — b) Ś1 K2 B1-3 आदाय (for आसाद्य). Ś1 K3 राक्षसाः (for सायकाः). D5 गदया भीमसायकाः; G1 समासाद्य गदां शराः. — K3 om. 59cd. — d) K4 S तस्य वै (for वेगिताः).

60 De om. 60. — a) Ś1 T G2. 3 समाचारात्; K4

गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
व्यंसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ६०
ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयस्मयीम् ।
तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रजहाराथ राक्षसः ॥ ६१
सा भुजं भीमनिर्ह्रादा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
साग्निज्वाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि ॥ ६२
सोऽतिविद्धो महेष्वासः शक्त्यामितपराक्रमः ।
गदां जग्राह कौरव्यो गदायुद्धविशारदः ॥ ६३
तां प्रगृह्योन्नदन्भीमः सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
तरसा सोऽभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ६४
दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ६५
भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः ।
अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६६
सोऽन्तरिक्षमभिप्लुत्य विधूय सहसा गदाम् ।
प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥ ६७
सेन्द्राशनिरिवेन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा ।
हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥ ६८
तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवां पतिम् ॥ ६९
तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७०

C. 3. 11738
B. 3. 160. 77
K. 3. 161. 85

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

G1 M समाचारान्; B1 (m as in text) समारब्धं. — b) K1 B1 M2 वध्यमानः; K3. 4 B3. 4 Dn3 D5 T G युध्य°; D1 बुद्धिमांश्च (for बुध्य°). — c) K2. 3 T1 ध्वंसयामास; B4 कल°; G2 व्यथ°. T1 तत्सर्वं; T2 G तत्रस्थः; M2 तत्तस्य. — d) Ś1 K D1–3. 5 M2 लघु° (for भीम°).

61 b) Ś1 K1. 2 D1–3. 5 M2 अयोमयीं. — c) K4 S तस्मै (T1 भीमं) (for धीमान्). — d) D1. 2 प्रजहाद्; D3 प्राहिणोद्; T2 G1. 3. 4 प्रचिक्षेप (for प्रजहार). B4 T G1. 3. 4 M स (for [अ]थ). K4 प्राक्षिपद्राक्षसो बली; G2 प्रचिक्षेप निशाचरः.

62 a) K4 S भीमसंकाशं. — c) Ś1 K1 अग्नि° (for साग्नि°).

63 a) K2 B2 सोभिविद्धो; S स निर्विद्धो. — c) Dn D4. 6 कौतेयो (for कौरव्यो). B Dc D5 गदायुद्धेषु कुशलः. — d) =66b. B D (except D1–3) क्रोधपर्याकुलेक्षणः. — After 63, B1 (marg.). 2. 3 Dc Dn D3 (marg.). 6 ins.:

810* रुक्मपट्टपिनद्धां तां शत्रूणां भयवर्धिनीम् ।

64 a) B D (except D1–3) प्रगृह्याथ; T1 स प्रगृह्य (for तां प्रगृह्य). K3 Dn D4–6 नदद्; B Dc नदन्; D1–3 [अ]नदद् (for [उ]न्नदन्). — b) A few MSS. -शैक्या° (for -शैक्या°). B Dc Dn D3–6 शैक्यां (D3 प्रेक्ष्य) सर्वायसीं गदां; T2 G1. 3. 4 सर्वशक्त्या (G4 °काल)यसीं गदां. — c) Ś1 K D1–3 ततस्तं (for तरसा सः). B Dc Dn D4. 6 च (for सः).

66 a) D3 (marg. *sec. m.*) भित्त्वा; T2 G हत्वा. — b) =63d. S (except G1) °विभागवित्. — c) B1. 3 Dn D4. 6 तं हंतुं; B4 वेगेन; D5 तं भीमो (for तं तूर्णं).

67 a) K3. 4 B D (except D5) M2 अव° (for अभि°). — c) T G1–3 M1 चिक्षेप च; M2 प्रजग्राह (for प्रचिक्षेप). — d) T2 G विनदन्नग(G1 °ग्रण)मूर्धनि. — After 67, M2 ins.:

811* ततस्तं गदया भीमो मणिमन्तं निशाचरः ।
जघान सहसा मूर्ध्नि स पपात ममार च ।

69 M2 om. 69 (together with 68). — b) Dc D1. 3. 5 M1 भीमसेन(Dc2 D3 °ने)निपातितं; T2 G भीमसेनबलाहतं. — d) S (M2 om.) महाद्विपं (for गवां पतिम्).

70 a) Ś1 K D2. 3. 5 M2 पतितं (for निहतं). — For 70c cf. 50c.

Colophon. Dc2 reads it in marg. *sec. m.* — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1. 2 B2 T2 G1. 3. 4 M1 (all om. sub-parvan name) mention only गंधमादनवास (T2 G3 °निवास; G4 M1 °प्रवेश); Dc, likewise, only गंधमादन; and D1. 2. only लोमशतीर्थयात्रा. — *Adhy. name:* K1 B2–4 D G1 मणिमद्वधः; K3 मणिभद्रवधः; K4 मणिमंतवधः; B1 मणिमानवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 159 (Dn3 160); D1 165; S (M2 *sup. lin.*) 161 (M2 orig. 163). — *Śloka no.:* Dn 77; D1 71.

१५८

C. 3. 11739
B. 3. 161. 1
K. 3. 162. 1

वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमाना गिरेर्गुहाः ।
अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्रावुभावपि ॥ १
धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ।
भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २
द्रौपदीमार्ष्टिषेणाय प्रदाय तु महारथाः ।
सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहुस्तदा ॥ ३
ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ।
ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिंदमम् ॥ ४
स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्त्वांश्च राक्षसान् ।
महाबलान्महाघोरान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ५
शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः ।
निहत्य समरे सर्वान्दानवान्मघवानिव ॥ ६
ततस्ते समतिक्रम्य परिष्वज्य वृकोदरम् ।
तत्रोपविविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७
तैश्चतुर्भिर्महेष्वासैर्गिरिश्रृङ्गमशोभत ।
लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव ॥ ८
कुबेरसदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
भ्राता भ्रातरमासीनमभ्यभाषत पाण्डवम् ॥ ९
साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं कृतम् ।
नैतत्ते सदृशं वीर मुनेरिव मृषावचः ॥ १०
राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११
अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे कुरुते मनः ।

158

1 [a]) B$_{1-3}$ वाक्यैर्; D$_1$. 2 नादैर् (for शब्दैर्). — [b]) Ś$_1$ भ्राम्यमाना; K$_4$ B D (except D$_1$. 3) नाद्य (B$_1$ नर्द्य)-मानां. K$_{3.4}$ B D (except D$_{1-3}$) गुहां. — [d]) K$_1$. 2 उभौ माद्रीसुतावपि.

2 [b]) Ś$_1$ K$_1$. 2 ते (for च). — K$_1$ om. (hapl.) 2[c]–3[b]. — [d]) K$_1$. 3 D$_{1-3}$ भृशं (for सर्वे).

3 K$_1$ om. 3[ab] (cf. v.l. 2). — [a]) B (as usual) आर्ष्टिसेनाय. — [b]) K$_4$ प्रदाय च; B D$_n$ D$_4$. 6 संप्रधार्य (B$_4$ समावेश्य); D$_c$ संप्रदाय; D$_{1-3}$ परिदाय (for प्रदाय तु). — [c]) Ś$_1$ K$_1$. 2 B$_2$ D$_5$ वीराः (for शूराः).

4 [b]) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ महारथं (K$_4$ समंततः). — [c]) K$_3$ D$_3$ महात्मानं; D$_{c2}$ D$_1$. 2 T$_1$ G$_1$. 4 महेष्वासं. — [d]) K$_4$ B D (except D$_{1-3.5}$) अरिंदमाः (B$_4$ अवस्थितं).

5 [a]) K$_1$. 2 परितश्च; K$_4$ समंताच्च; D$_m$ D$_1$. 2. 6 स्फुरंतश्च; T G M$_2$ पुरत° (for स्फुरत°). M$_1$ मणिमत्प्रमुखाम्छूरान्. — [c]) K$_3$ महाबलान्; K$_4$ D$_{1-3}$ T$_1$ M$_3$ °कायान्; B$_1$. 3 D$_n$ D$_4$. 6 °सत्त्वान्; B$_4$ D$_5$ महोत्साहान्; D$_c$ T$_2$ G महेष्वासान्; M$_1$ महावीर्यान् (for °घोरान्). — [d]) Cf. 3. 157. 69[b]. B$_4$ D$_{2.3.5}$ S भीमसेननिपातिं (T$_1$ °बलादिं)तान्.

6 D$_5$ om. (hapl.) 6[a]–9[b].

7 D$_6$ om. 7 (cf. v.l. 6). — [a]) K$_3$ T$_1$ G$_1$ M समभिक्रम्य; B$_{1-3}$ D$_c$ D$_n$ D$_4$. 6 भ्रातरं दृष्ट्वा. — [b]) B$_{1-3}$ D$_c$ D$_n$ D$_4$. 6 महारथाः (for वृकोदरम्).

8 D$_5$ om. 8 (cf. v.l. 6). — [b]) T$_1$ M गिरेः शृंगम्. K$_4$ गिरिश्रृंगैरिवोद्गतैः. — [c]) T$_2$ (before corr.) G$_4$ महावेगैर्; G$_3$ महेष्वासैर् (for महाभागैर्). — [d]) Ś$_1$ स्वर्गो; K$_4$ T$_2$ (before corr.) G$_{2.4}$ दिवि; T$_1$ दिव्यैर् (for दिवं). B$_2$ D$_c$ देवगणैरिव. B$_1$ द्यौर्देवप्रवरैरिव.

9 D$_5$ om. 9[ab] (cf. v.l. 6). — [a]) T$_1$ G$_2$ कुबेरभवनं. — [d]) B D (except D$_{1-3}$) अब्रवीत्पृथिवीपतिः; S अथोवाच (G$_2$ उवाच स) युधिष्ठिरः.

10 Before 10, N reads युधिष्ठिर उ°. — [d]) K$_3$ D (D$_{m3}$ before corr.) वधः (for वचः).

11 [a]) T$_1$ राज्ञानिष्टं (for राजद्विष्टं). — T$_1$ om. 11[c]–12[d]. — [c]) K$_4$ यदिदं कृतवान्भीम. — [d]) B$_1$. 3 D$_5$ S (T$_1$ om.) transp. त्वया and कृतं. K$_4$ विद्विष्टं तद्विवौकसां; D$_c$ भीम यद्विहितं त्वया.

12 T$_1$ om. 12[abcd] (cf. v.l. 11). — [a]) D$_1$. 2 अर्थकामा°; S (T$_1$ om.) धर्माधर्मा°. — [c]) Ś$_1$ K D$_{1.2.6}$ तात; D$_3$ कृत° (for पार्थ). D$_5$ दुष्टानां; M$_1$ सर्वेषां; M$_3$ सर्वस्मात् (for पापानां). — [d]) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ लभते (for विन्दते). M पापान्न परिमुच्यते. — After 12[cd], K$_4$ ins.:

812* कर्मणां पार्थ सर्वेषां न पापात्परिमुच्यते ।;

while S (except T$_1$) ins.:

कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ।
पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १२
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम् ।
अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १३
ततस्तु हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरसदनं प्रति ॥ १४
ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् ।
भीममार्तस्वरं चक्रुर्भीमसेनभयार्दिताः ॥ १५
न्यस्तशस्त्रायुधाः श्रान्ताः शोणिताक्तपरिच्छदाः ।
प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमब्रुवन् ॥ १६
गदापरिघनिस्त्रिंशतोमरप्रासयोधिनः ।
राक्षसा निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ १७
प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।
एकेन सहिताः संख्ये हताः क्रोधवशा गणाः ॥ १८
प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च धनाधिप ।
शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ १९
लब्धः शैलो वयं मुक्ता मणिमांस्ते सखा हतः ।
मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २०
स तच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ।
कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीद्वचः ॥ २१
द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ २२
अथाभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
हयैः संयोजयामासुर्गान्धर्वैरुत्तमं रथम् ॥ २३
तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ।
तेजोबलजवोपेता नानारत्नविभूषिताः ॥ २४
शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः ।

C. 3. 11764
B. 3 161. 25
K. 3. 162. 25

813* साहसं बत भद्रं ते देवानामपि चाप्रियम् ।

13 [b]) K4 T1 M1 अग्रजः; B2–4 Dn3 अच्युतः; T2 G2–4 उत्तमं. — After 13[ab], S ins.:

814* भीमसेनं महाबाहुमप्रधृष्यपराक्रमम् ।

— [c]) Ś1 K D1–3 अर्थधर्मविधान(K4 °भाग)ज्ञः; B1. 3 D5 G2 M2 अर्थतत्त्वविभाव(D5 M2 °धान)ज्ञः.

14 [a]) B D (except D1–3. 5) ते (for तु). K4 G4 हतशेषा; M2 हतचित्ता. — [d]) K1–3 B4 D1–3. 5 T1 कुबेर-भ(D1 °भु)वनं.

15 [a]) Ś1 K B1. 4 D1–3 महाभागाः (K4 °राज). — 15[c]=3. 157. 50[c]. — [d]) T2 G2–4 °गदार्दिताः.

16 [a]) T1 न्यस्तच्छस्त्रायुधाः; T2 G न्यस्तसर्वायुधाः. K1 B Dn D1. 2. 4. 6 क्लांताः; K2 Dc D5 क्रांताः. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 D2. 5 शोणितौघ(D5 °तेन)परिप्लुताः; K2 B Dc Dn D1. 2. 4. 6 °ताक्ततनुच्छदाः; T1 G2 °ताद्रपरिच्छदाः. — [d]) Dc रक्षाधि°; D5 M1 धनाधि° (for यक्षाधि°). Ś1 K D1–3 धनाधिपमथाब्रुवन्.

18 [a]) Ś1 K D1–3. 5 आक्रम्य; T1 प्रविश्य; G1. 2. 4 प्रभज्य (for प्रमृद्य). Ś1 तु महा-; K1. 2 च महा-; K3. 4 D1–3 सहसा (for तरसा). — [c]) S (except M1) निहताः (for सहिताः). Ś1 K4 D5 T1 M सर्वे; G2. 4 संघे (for संख्ये). — [d]) B Dn D1. 4 रणे; Dc सर्वे; T1 मृताः (for हताः).

19 [b]) Ś1 Dn D1. 2. 4. 6 M2 नराधिप; B4 T2 G2–4 धनेश्वर. — [c]) T1 तत्र (for देव). — [d]) T1 पुरमासाद्य सर्वशः.

20 [a]) Ś1 क्षुब्धः; K4 रुद्धाः; D5 दग्धः; T2 G भग्नः (for लब्धः). K1–3 D1–3 लब्धशैला (K3 °लो); B3 Dn D4. 6 T1 लब्धशेषा; M1 हतशेषा. K4 क्षिप्ता; T2 G भग्ना (for मुक्ता). ❋ Cn: लब्धशैलः इति गौडपाठे तु लब्धो भीमेन जिनः शैलः . . . । ❋ — [b]) T2 G त्वत् (for ते).

21 Before 21, Dc G2 read वैशं°. — [a]) Ś1 K D2. 3. 5 एतत् (for स तत्). B2 Dn1 D6 M सु-; D1. 2 च (for तु). — [b]) Ś1 K3–4 D1–3. 5 सर्वयक्षध(D3 °ज)नाधिपः; T1 यक्षरक्षोगणा°. — [c]) Ś1 K B4 D1–3. 5 T1 क्रोध°.

22 [b]) Ś1 T2 G धना(G2 नरा)धिपः (for धने°). — [d]) K2 D1–3 G4 युध्यताम्. G4 युज्यतां मे रथस्त्विति.

23 [b]) K4 B1–3 D (except D1–3. 5) T1 G1 M गिरिशृंगम्. — [c]) B D (except D1–3. 5) रथं (for हयैः). K2 D1. 2 संयोजयामास. — [d]) K2. 3 B D (except D3) S (except T1 M1) गंधर्वैः. B D (except D1–3. 5) हेम-मालिभिः; T1 M1 रथमुत्तमं (by transp.). — D5 reads 37 after 23, *repeating* it in its proper place.

24 M2 om. (hapl.) 21[bc]. — [b]) Ś1 K D1–3. 5 मल्लिकाक्षा (Ś1 K1. 2 °ख्या). D5 महाहयाः (for हयो°). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 तेजोजवसमायुक्ता; K2 Dc D1. 2 °जव-बलोपेता; B Dn D4–6 °बलगुणोपेता. — K4 om. (hapl.)

C. 3. 11764
B. 3. 161. 26
K. 3. 162. 27

हर्षयामासुरन्योन्यमिङ्गितैर्विजयावहैः ॥ २५
स तमास्थाय भगवान्राजराजो महारथम् ।
प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥ २६
तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वयक्षधनाधिपम् ।
रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया महाबलाः ॥ २७
सायुधा बद्धनिस्त्रिंशा यक्षा दशशतायुताः ।
जवेन महता वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ २८
तं महान्तमुपायान्तं धनेश्वरमुपान्तिके ।
ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥ २९
कुबेरस्तु महासत्त्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।
आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशान्दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३०
ते पक्षिण इवोत्पत्य गिरेः शृङ्गं महाजवाः ।
तस्थुस्तेषां समभ्याशे धनेश्वरपुरःसराः ॥ ३१
ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान्प्रति भारत ।
समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारा व्यवस्थिताः ॥ ३२
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।
नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ३३
अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।
तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥ ३४
शय्यासनवरं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ।

24^{d}–25^{a}.

25 K$_4$ om. 25^{a} (cf. v.l. 24). — ^{a}) K$_{1.\ 2}$ रणे (for रथे). — ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3.\ 5}$ पतिष्यंत (for तरिं). T$_2$ G$_{2.\ 3}$ [अ]वहन्; G$_4$ [अ]भवन् (for [आ]शुगाः). — After 25^{ab}, T$_2$ G ins.:

815* ततस्ते तु महायक्षाः क्रुद्धं दृष्ट्वा धनेश्वरम् ।

— ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.\ 3.\ 4}$ D$_3$ शोभं; K$_3$ B Dc Dn D$_{4.\ 6}$ हर्षं (for हर्षं). — ^{d}) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.\ 5}$) द्वेषितैर् (for इङ्गितैर्).

26 ^{b}) K$_2$ G$_1$ M$_1$ महारथः; T$_1$ रथोत्तमं. — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ महात्मभिः (for °द्युतिः).

27 ^{a}) A few MSS. प्रयातं. Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_4$ D$_{1-3}$ महाबाहुं. — ^{b}) Cf. 21^{b} and v.l. B Dn D$_{4.\ 6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ सर्वे यक्षधनाधिपं; Dc D$_{3.\ 5}$ G$_1$ सर्वयक्षगणा(D$_3$ G$_1$ °जना)धिपं. — After 27^{ab}, S ins.:

816* अनुजग्मुर्महात्मानं धनदं घोरदर्शनाः ।

[M$_1$ महात्मानो. T$_1$ M$_1$ यक्षरक्षोगणाधिपाः (for the posterior half).]

— ^{c}) T$_1$ राक्षसा (for रक्ताक्षा). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1-3}$ °जवाः (for °बलाः).

28 ^{a}) Ś$_1$ K D$_{1-3.\ 5}$ समंताद् (for सायुधा). K$_{1.\ 2}$ धृत° (for बद्ध°). — ^{b}) Ś$_1$ यक्षास्तस्य महाबलाः; K$_{1.\ 3.\ 4}$ D$_{3.\ 5}$ यक्षास्तस्य शतावराः; K$_2$ यक्षास्तस्य सतासताः; B Dc Dn D$_{1.\ 2.\ 4.\ 6}$ यक्षा दशशतावराः. — ^{c}) B D (except D$_{1-3.\ 5}$) S ते जवेन महावे(B$_{1m.\ 4}$ °भा)गाः. — ^{d}) B D except D$_{1-3.\ 5}$) S प्लवमाना विहायसा (S °सं). — After 28, K$_3$ (om. line 2) B D (except D$_{1-3.\ 5}$) S ins.:

817* गन्धमादनमाजग्मुः प्रकर्षन्तमिवाम्बरम् ।
तत्केसरिमहाजालं धनाधिपतिपालितम् ।

S cont.:

818* रम्यं चैत्र गिरेः शृङ्गमासेदुर्यत्र पाण्डवाः ।

29 ^{ab}) K$_{1.\ 2}$ ते (for तं). K$_{3.\ 4}$ D$_{1-3}$ तं महात्मानमायांतं; D$_5$ तमायांतं महात्मानं. B Dc Dn D$_{4.\ 6}$ S कुबेरं च महात्मानं यक्षरक्षोगणावृतं (B$_4$ G$_1$ °धिपं). — ^{d}) Ś$_1$ D$_5$ प्रियदर्शनाः; T$_2$ G °वादिनः.

30 ^{a}) D$_5$ T$_2$ G$_{2-4}$ महात्मवः. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ Dc पांडु- (for पाण्डोः). Ś$_1$ K$_{3.\ 4}$ D$_{1-3}$ महाबलान्. — After 30, S ins.:

819* सर्वे चेमे नरव्याघ्राः पुरंदरसमौजसः ।

[T$_1$ M$_2$ म मत्वेमे; T$_2$ (before corr.) G$_{2.\ 4}$ समं त्विमे; M$_1$ म तु मेने.]

— S cont.: K$_3$ B D (except D$_{1-3.\ 5}$) ins. after 30:

820* देवकार्यं चिकीर्षन्स हृदयेन तुतोष ह ।

[S करिष्यंति (for चिकीर्षन्स).]

31 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ इवाश्वस्य; K$_{1.\ 3.\ 4}$ D$_{1-3}$ इवागम्य; B Dc Dn D$_{4.\ 6}$ G$_1$ इवापेतुर्; D$_5$ इवाकाशे; T$_2$ G$_{2-4}$ इवोत्पत्य. — ^{b}) B$_{2-4}$ Dn D$_{4.\ 6}$ गिरिशृंगं; M$_2$ गिरेः शृंगान्. T$_2$ G$_{2-4}$ महाबलाः. Ś$_1$ K D$_{1-3.\ 5}$ सर्वे संकल्परंहसः. — M$_2$ om. (hapl.) 31^{c}–36^{b}. — ^{c}) K$_{1.\ 3.\ 4}$ B$_1$ Dc D$_{1.\ 2.\ 5}$ समाभ्यासे; S (M$_2$ om.) समाशे (T$_2$ G$_{3\ 4}$ °शं) वै; a few MSS. समभ्यासे.

32 M$_2$ om. 32 (cf. v.l. 31). — ^{a}) K$_{1.\ 2}$ B$_4$ D$_{2.\ 3}$ T G$_{2-4}$ M$_1$ ततः सं(T$_1$ M$_1$ °तस्ते)हृष्टमनसः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ निर्विशेषं; K$_3$ D$_{1.\ 2}$ निर्विशंका. B$_{2-4}$ Dc Dn D$_{4.\ 6}$ निर्विकारमवस्थिताः.

33 M$_2$ om. 33 (cf. v.l. 31). — ^{a}) Ś$_1$ पांडवास्तं; K$_4$ D$_5$ °वास्ते; M$_1$ °वापि. Ś$_1$ K$_1$ D$_{1.\ 5}$ महात्मानं. — Ś$_1$ K$_2$ om. (hapl.) 33^{b}–34^{a}. — ^{d}) D$_5$ T$_2$ G$_{2-4}$ धर्मराजश्च.

विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत धनाधिपः ॥ ३५
तमासीनं महाकायाः शङ्कुकर्णा महाजवाः ।
उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३६
शतशश्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
परिवार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः शतक्रतुम् ॥ ३७
काञ्चनीं शिरसा बिभ्रद्भीमसेनः स्रजं शुभाम् ।
बाणखड्गधनुष्पाणिरुदैक्षत धनाधिपम् ॥ ३८
न भीर्भीमस्य न ग्लानिर्विक्षतस्यापि राक्षसैः ।
आसीत्तस्यामवस्थायां कुबेरमपि पश्यतः ॥ ३९
आददानं शितान्बाणान्योद्धुकाममवस्थितम् ।
दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमब्रवीन्नरवाहनः ॥ ४०
विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतम् ।
निर्भयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं सह बन्धुभिः ॥ ४१
न च मन्युस्त्वया कार्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।
कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव ॥ ४२
व्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
दृष्टश्चापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥ ४३
न भीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ ।
कर्मणानेन भीमस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४४
एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ।
यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थे कृतवानसि ॥ ४५
मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
शापादस्मि विनिर्मुक्तो घोरादद्य वृकोदर ॥ ४६
अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
शप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ४७
दृष्टो हि मम संक्लेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।

C. 3. 11789
B. 3. 161. 51
K. 3. 162. 54

---

35 M₂ om. 35 (cf. v.l. 31). — [a]) B Dc Dn D₂. ₄. ₆ स ह्या(B₁ °ज्या)सनवरं; D₁. ₂. ₅ शय्यासनधरं; T G₃₋₄ °युतं; M₁ °गतं. Ś₁ K₁. ₃ B₁ Dc₂ D₆ G₄ श्रीमान्. — [b]) B₁₋₃ D₄. ₆ पुष्पकं.

36 M₂ om. 36[ab] (cf. v.l. 31). — [b]) Ś₁ K₁. ₂ M₁ °बलाः (for °जवाः).

37 [a]) Ś₁ K D₂. ₃. ₆ चैव (for चापि). — [c]) K₃ D₁₋₃. ₅ स्म तिष्ठंति; D₄ B₂. ₃ T₂ G₂₋₄ [उ]पतिष्ठंति. — [d]) K B₂ M देवं.

38 [b]) T₂ G शिवां (for शुभाम्). — [c]) B₁. ₄ Dn D₄. ₆ पाश°; B₂. ₃ प्रास° (for बाण°). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ नावैक्षत.

39 [a]) B₁₋₃ Dn D₄. ₆ भीमसेनस्य न ग्लानिर्. — [b]) Ś₁ K₁. ₂ विक्षिप्तस्यापि; K₄ D₁. ₃ G₁ विक्षिं°; D₅ ईक्षिं°; G₄ M वीक्षिं°.

40 [b]) T₁ G₂. ₄ M इव (for अव-).

41 Before 41, B₄ Dc read कुबेर उ°; also in the sequel frequently. — [a]) Ś₁ K₃ M₃ त्वा (for त्वां). — [c]) Ś₁ K D₂. ₃. ₆ चैव (for चापि). — [d]) B₁₋₃ D (except D₁₋₃. ₅) भ्रातृभिः सह; B₄ सह रक्षभिः.

42 [a]) Ś₁ K₁. ₂ तु (for च). — [b]) S °सेनाय. — [c]) K₄ D₃ G₂ [ए]व (for [ए]ते). Ś₁ K D₁₋₃. ₅ सर्वे (for पूर्वं).

43 [a]) Dc च ते; T₂ G चापि (for चात्र). — [b]) Ś₁ K₁. ₂ D₅ transp. साहसं and यदिदं. — [c]) Dc₂ T₁ दिष्टश्; G₁. ₄ दिष्टं.

44 [b]) D₅ प्रीतोहं. K D₃ पुरुषर्षभ (for भरत°). D₁ प्रीतश्चास्मि नरर्षभ. — [c]) B₂₋₄ Dn D₄. ₆ T₂ G₃ कर्मणा भीमसेनस्य. — [d]) B₁. ₃. ₄ Dc Dn₃ D₁. ₂. ₄. ₆ M₁ परा (for पुरा). — After 44, K₄ reads an addl. colophon.

45 Before 45, all MSS. except K₃ G₁ read वैशं° उ° (S MSS. om. उ°). — [a]) B₄ D₃ S (except T₁ G₁) स एवमुक्त्वा राजानं. — [e]) Ś₁ K₁. ₂ तात (for भीम); cf. 45[c]. — [f]) K D₁₋₃. ₅ कृष्णार्थं.

46 [a]) D₅ देवानां (for देवांश्च). — [b]) D₅ विनाशं कृतवानस्मि; T₂ G विनाशयसि राक्षसान्. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ °बलवीर्येण. — [d]) Ś₁ K D₁₋₃. ₅ तव (for त्वयि). — [e]) B Dc Dn D₄. ₆ अद्य; D₅ अपि; S चाहं (T₁ अस्माद्) (for अस्मि). S विमुक्तोद्य (for विनिर्मुक्तो). — [f]) B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₆ T₂ G₃ अस्मि; D₁. ₂ G₁. ₂. ₄ M अस्माद्; T₁ चाहं (for अद्य).

47 [d]) Many MSS. निःकृतिः. B₃ M₂ परा; D₅ किल; T₂ G₂. ₃ ध्रुवं; G₁ पुरा; G₄ ध्रुवा (for कृता).

48 [a]) Dc दिष्टो (for दृष्टो). D₅ S दृष्टोयं मे (T₁ G₄ °ष्टो धर्मे) परिक्लेशः. — [c]) B₁ तव नात्रा°; D₅ न ते वात्रा°; T₁ तत्तवात्रा°; T₂ G₁₋₃ तवात्र ना°. — [d]) T₁ G₁ न किंचिदपि (for कथं°). B D (except D₁₋₃. ₅) पांडव (B₄

C. 3. 11790
B. 3. 161. 51
K. 3. 162. 54

न त्वत्रापराधोऽस्ति कथंचिदपि शत्रुहन् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं शप्तोऽसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तत्त्वेतच्छापकारणम् ॥ ४९
इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।
तदैव त्वं न निर्दग्धः सबलः सपदानुगः ॥ ५०

वैश्रवण उवाच ।

देवतानामभून्मन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर ।
वृतस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः ।
यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ५१
अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ।
उग्रं तपस्तपस्यन्तं यमुनातीरमाश्रितम् ।
नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितम् ॥ ५२
तमूर्ध्वबाहुं दृष्ट्वा तु सूर्यस्याभिमुखं स्थितम् ।
तेजोगर्शिं दीप्यमानं हुताशनमिवैधितम् ॥ ५३
राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे सखा ।
मौर्ख्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च भारत ।
न्यष्ठीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ॥ ५४
स कोपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव ।
मामवज्ञाय दुष्टात्मा यस्मादेष सखा तव ॥ ५५
धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर ।
तस्मात्सहैभिः सैन्यैस्ते वधं प्राप्स्यति मानुषात् ॥ ५६
त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्स्यसि दुर्मते ।
तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ५७

भारत) (for शत्रु°). — After 48, B_4 De ins. a colophon.

49 D_5 transp. 49 and 50. — ^{ab}) Ś₁ K D_{1-3} transp. कथं and शप्तः; and read त्वं (for [अ]सि). Ś₁ महर्षिणा (for महा°). D_3 किमर्थं वाशपन्क्रुद्धस्त्वामगस्त्यस्तपोधनः. — ^{c}) K_4 $D_{1.2}$ [अ]हं सर्वं; D_5 [अ]शेषेण; T_2 G_{3-4} [अ]हं राजन् (for [अ]हं देव). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_6 तथैः; S (except T_1 M_1) यथैः (for तवैः). K_4 $D_{1.2}$ तत् (for [ए]तत्). D_5 तव शापस्य कारणं.

50 D_5 transp. 49 and 50. — ^{a}) Ś₁ K $D_{2.3}$ तु (for च). D_6 आश्चर्यमेतद्भगवन्. — ^{c}) D_5 M_2 तस्मिन्क्षणे; T_1 G_2 तथैव त्वं. — ^{d}) $D_{3.5}$ सभूत्यः; T_2 G सहयः (Gₗ °सा) (for सबलः). Ś₁ च सवाहनः; D_5 बलवाहनः (for सपदा°).

51 K_3 $B_{1.4}$ De D_{11} $D_{4.6}$ धनेश्वर उ°; K_4 D_5 धनद उ°; $B_{2.3}$ G_1 कुबेर उ° (G_1 om. उ°). — ^{a}) Ś₁ K D_{1-3} G_4 मन्त्रं; $G_{1.2}$ M_2 मंत्रं. — ^{b}) Ś₁ $K_{3.4m}$ $D_{1.3}$ मेरुपृष्ठे; B_4 S कुशावत्यां. Ś₁ $K_{1.2}$ जनाधिप; D_6 नराधिप (for नरें). — ^{c}) T_1 G_1 M_1 तत्राहूतो°; M_2 वृतस्तानां° (for वृतस्तत्रा°). — ^{d}) S वृतः (for त्रिभिः). — ^{e}) B_4 कामरूपाणां; M_1 राक्षसानां च. — ^{f}) Ś₁ $K_{1.2}$ °पाणिनां.

52 After 52^{ab}, T_2 $G_{3.4}$ read 53^{cd}. — ^{c}) B D (except $D_{1-3.5}$) तप्यमानं (for तपस्यन्तं). — ^{d}) S नानाद्रुमविभूषितं. — ^{e}) S यमुनातीरमाश्रित्य (T_1 °साथ). — ^{f}) D_6 S पुण्यं ब्रह्म (T₁ देव) र्षिसंकुलं.

53 ^{a}) S अथो° (for तमू°). B De $D_{n1.n2}$ $D_{4.6}$ [ए]त्र; D_{n3} च; S तं (for तु). — ^{b}) B D (except D_{1-3}) [अ]भिमुखं. S अगस्त्यमृषिसत्तमं. — T_2 $G_{3.4}$ read 53^{cd} after 52^{ab}. — ^{d}) De G_1 इवेधितं; D_5 इवानलं.

54 ^{a}) Ś₁ $K_{1.2}$ $D_{3.5}$ तत्राधिपो राक्षसानां. — ^{d}) Ś₁ K D_{1-3} (by transp.) मोहाद्दर्पाच्च; T G_{3-4} दर्पमोहा°. B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) पार्थिव (for भारत). — ^{e}) Ś₁ K $B_{2.3}$ De D_{n1} $D_{1-3.5}$ अष्ठीवद् (for न्यष्ठी°). M ष्ठीवताकाशगस्तस्य. — ^{f}) B_4 M परमर्षेः स मूर्धनि.

55 ^{ab}) K_4 D_3 transp. स and कोपात्. D_5 प्रदहन्निव तेजसा. S ततः क्रुद्धः स भगवानुवाचेदं तपोधनः. — ^{d}) Ś₁ $K_{1.2}$ देव (for एष).

56 ^{a}) S (except T_2 G_3) धर्षणं. K_4 एनां; $D_{1.2}$ एवं; T_1 M एष; T_2 (before corr.) $G_{1.2.4}$ एतत् (for एतां). — ^{c}) Ś₁ K_1 सैन्यं. $G_{1.4}$ M_2 तैर् (for ते). — ^{d}) T_1 M_1 मानवात्.

57 K_4 om. 57^{ab}. — ^{b}) B D (except $D_{1.2.5}$) G_1 M_2 प्राप्नेह; T_2 G_{3-4} प्राप्नुहि (for प्राप्स्यसि). B D (except $D_{1-3.5}$) दुर्मनिः.

58 ^{b}) $K_{1.2.4}$ B_{2-4} D_6 T_1 G_1 M_1 पुत्रपौत्रं बलान्वितं (T_1 M_1 °नुगं). — ^{c}) Ś₁ ते शापं; K_3 तं शापं; G_2 विशापं; M_2 नानाशं (for न शापं). B D_{c1} D_{n3} D_4 प्राप्यते. — ^{d}) N तत्त्वा (D_5 °तोव)ज्ञां (for गच्छतेऽज्ञां).

59 ^{b}) T_2 G_3 तत्तस्माद्; G_1 अगस्त्याद्; G_4 पुराच्छाद् (for प्राक्तस्माद्). Ś₁ मुनिं (for ऋषिं). — ^{e}) Ś₁ K $D_{1-3.5}$ महाबाहो.

सैन्यानां तु तवैतेषां पुत्रपौत्रबलान्वितम् ।
न शापं प्राप्स्यते घोरं गच्छ तेऽस्त्रां करिष्यति ॥ ५८

एष शापो मया प्राप्तः प्राक्तस्मादृषिसत्तमात् ।
स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव विमोक्षितः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

वैश्रवण उवाच ।

युधिष्ठिर धृतिर्दाक्ष्यं देशकालौ पराक्रमः ।
लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १
धृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥ २
धृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ पृथिवीमनुशास्ति वै ॥ ३
य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ४

देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५
पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ६
अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ।
वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ७
साहसे वर्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनाम् ।
सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः ॥ ८
अधर्मज्ञोऽवलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।

C. 3. 11811
B. 3. 162. 9
K. 3. 163. 9

Colophon — *Major parvan:* Śi Ki. 2 Dn2 T1 G2. 4 आरण्य (T1 आरण्यकांड !). — *Sub-parvan:* K3 D1–3 (all one sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा; B1. 2. 4 Dn D4–6 T2 G3. 4, likewise, only गंधमादनप्रवेश (B2 °नवास; D5 °दर्शन); and finally B3, only गंधमादन. — *Adhy. name:* K D3 धनेश्वरसमागमः; Dc कुबेरसंवादः; D1. 2 G2 कुबेरसमागमः; G1 कुबेरपांडवसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 160 (Dn3 161); D1 166; S (M2 *sup. lm.*) 162 (M2 orig. 164). — *Śloka no.:* Dn1. n2 D1 63; Dn3 64.

159

1 B1–3 Dn D1. 2. 4–6 धनद उ°; B4 Dc कुबेर उ°. — b) K2 °कालं पराक्रमं; B D (except D1–3. 5) °काल-पराक्रमाः. — c) Śi K D1–3. 5 लोकतंत्रविधानं च (K4 D3. 5 वा); B4 S °विभागानाम्. — d) Śi K D2. 3. 5 [अ]प्येष (for एष). K3. 4 D1–3. 5 नयः (for विधिः).

2 c) S (except G1) °विभागज्ञा. — D5 om. (hapl.) 2d–3a.

3 D5 om. 3a (cf. v.l. 2). — b) Śi K Dc D1–3. 5 G1 M1 सर्वध(Śi °क)र्मविभागवित्. — d) Śi K1. 2. 4 D1–3 हि; K3 D5 ह (for वै). B1–3 Dc Dn D4. 6 प्रशास्ति पृथिवीं चिरं; B4 पृथिवीमनुशासति.

5 ab) Śi K D1–3. 5 देशकालोत्तरं (K2 °त्तरः; D5 °चितं) शक्रः, and तात (for शक्रः). — d) Dc बंधु°; T1 M बहु° (for वसु°). Śi K D1–3. 5 मरुद्भिः सह वृत्रहा. — After 5, N (except B1 D4. 6) ins.:

821* यस्तु केवलसंरम्भात्प्रपातं न निरीक्षते ।

6 K3 D5 om. 6ab. — a) Śi K (K3 om.) B4 D1–3 च (for यः). — d) =7d. Śi K1–3 D1–3. 5 स प्रेत्यें (for प्रेत्य चें). K4 B2 Dn D4–6 वि- (for the second च).

7 Śi D5 T2 G3 om. (hapl.) 7. — a) K1–3 D1–3 हि; M2 स (for सु-). — b) B2 अविधानवित्; G4 अविभागवित्. — c) K4 दुर्वृत्ताचारसंरंभी (m वृथाचारसमारंभात्). — d) =6d. K3. 4m D1. 3 स प्रेत्येह; K4 सोचिरेण (for प्रेत्य चेह). K4 (m as in text) B1. 2 Dn D3. 4. 6 G1 वि- (for च).

8 b) K4 D1. 2. 5 निकृतानां (K4m प्राकृतानां); D3 प्रवृत्तीनां. — c) Śi K1. 2 सर्वसामर्थ्यलुप्सा(K1 °लिप्सा)नां; K4 (m as in text) सर्वेषामर्थलिप्सानां; T G सर्वेषामर्थलिप्सूनां; M2 स त्वस्मान्सत्वलिप्सूनां. — d) K4m Dc पातो; D1. 2 T1 पापे (for पापो). K4 निश्चितः; T2 G3–4 नित्यशः.

C. 3. 11812
B. 3. 162. 10
K. 3. 163. 9

निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ ॥ ९
आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥ १०
अलकाः सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ।
मन्नियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
रक्षन्तु त्वा महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥ ११
साहसेषु च संतिष्ठन्निह शैले वृकोदरः ।
वार्यतां साध्वयं राजंस्त्वया धर्मभृतां वर ॥ १२
इतः परं च राजेन्द्र द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
उपस्थास्यन्ति च सदा रक्षिष्यन्ति च सर्वशः ॥ १३
तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बहूनि च ।
उपस्थास्यन्ति वो गृह्य मत्प्रेष्याः पुरुषर्षभ ॥ १४
यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोर्वृकोदरः ।
धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १५
आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनोः ।
रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १६
अर्थतत्त्वविभागज्ञः सर्वधर्मविशेषवित् ।
भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुशली दिवि ॥ १७
याः काश्चन मता लोकेष्वन्याः परमसंपदः ।
जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनंजये ॥ १८
दमो दानं बलं बुद्धिर्ह्रीर्धृतिस्तेज उत्तमम् ।
एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ १९

9 b) D1. 2. 5 T1 पाप° (for बाल°). — d) Śi पुरुषोत्तमं; K1 B2 D1. 2 पुरुषर्षभं. K4 त्वं शाधितुमिहार्हसि. — After 9, K4 ins.:

822* तच्छ्रुत्वा धनदो वाक्यं पाण्डवानां ममागमम् ।
उत्थाय स ह तैः सार्धं चलितस्तत्क्षणाद्द्रुतम् ।
कुबेरः प्राप्य राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।

10 a) B (as usual) आर्ष्णिसेनस्य. — b) Śi K1. 2 D2 transp. प्राप्य and भूयः. Śi K1. 2 तथा° (for त्वमा°). — c) K2–4 B1. 3. 4 Dc2 D3. 5. 6 तामिश्रं; G2. 4 त्वरितं. T2 G2–4 प्राप्य (for पक्षं). T1 G1 M तमिस्रां प्रथमां प्राप्य (T1 तत्र).

11 a) Śi K2 B2 D1. 3 M1 अलका; K1. 4 G1. 4 M2 अलकां; Dn2 Dc आलकाः; D3 अलंकां; T1 अकालः; G2 आलकैः. — b) N (except Śi) M2 यक्षाश्च. B1–3 D (except D1–3. 5) किंनरैः (for राक्षसैः). — d) T1 M1 सर्वैश्च गिरिवासिभिः. — e) Śi K3. 4 D2. 5 रक्षंति; K1. 2 रक्षंते; D2 रक्षितुं. B Dc Dn D4. 6 रक्षिष्यंति (for रक्षन्तु त्वा). K1. 2. 4 D1. 3. 5 T G त्वां (for त्वा).

12 a) G1 न (for च). Śi K1. 2 साहसं चापि संतिष्ठन्; K4 (marg. *sec. m.* as in text) साहसं स्वयमातिष्ठन्; B D (except D1–3. 5) साहसादनुसंप्राप्तः (Dc °सा); T2 G3. 4 साहसेषु न कर्तव्यं. — b) B Dn D4. 6 प्रतिबुध्य; Dc1 प्रतिहर्षं; Dc2 प्रतिबुद्धान्; T2 G2–4 त्वया शैले (for इह शैले). — d) S स्वयं (G1 भीमो) (for त्वया).

13 a) B D (except D1–3. 5) अतः (for इतः). Śi K1–3 D1–3 वः सर्वान्; K4 D5 वः सर्वे; B Dn D4. 6 वो राजन् (for राजेन्द्र). — b) K1. 2 प्रेक्ष्यंति; K3 Dc रक्ष्यंति. — c) B1–3 Dc वः सर्वान्; B4 Dn D4. 6 वो राजन्; D3 M च तदा (for च सदा). — d) Dn D4. 6 रक्षिष्यंते; G1. 2 संरक्ष्यंति. B1. 2. 3m D (except D1–3. 5) वः सदा (for सर्वशः). K4 (marg. *sec. m.* as in text) रक्षांसि तव सर्वशः.

14 b) K3 D1. 3. 5 त्रिविधानि; Dc च फलानि (for च बहूनि). — c) K1. 2 वै गृह्य; K4 च सदा; K4 (marg. *sec. m.*) D1–3. 5 [उ]पादाय (for वो गृह्य). B Dc Dn D4. 6 आहरिष्यंति मत्प्रेष्याः. — d) D3 -भृत्याः (for -प्रेष्याः). K4 भरतर्षभ. B Dc Dn D4. 6 सदा वः (B2 Dc सदाराः) पुरुषर्षभाः.

16 b) G2 धर्मौ (for यमौ). K1. 2 Dc T2 G तथा (for यथा). K1. 2 D1–3 [अ]श्विनौ. — c) Dc ते तनू; T1 तावनू; T2 G2–4 तथा (for तद्वन्). K4 B2 Dc D1. 6 T G2. 3 M1 मया° (for ममा°). K1. 2 रक्ष्यास्तद्वर्ममप्येह. — d) B1 स्वयं (for यूयं).

17 a) B D (except D1–3. 5) °विधानज्ञः. — b) Śi K1. 2. 4 D1 °विभागवित्; K3 B Dc Dn D2–6 °विधानवित्. — c) K4 भीमादवरजः श्रीमान्; G1 °सेनोदयं राजन्. — d) N (except Śi K1. 2) फाल्गुनः.

18 ab) K4 B Dc Dn D3. 4. 6 मता लोकेषु; S महाबुद्धेर् (T1 °द्ध्या) (for मता लोकेषु). D1 काश्चित्सर्वमता लोके; D2. 5 याः काश्चित्समता लोके. K4 बुद्धेः; B D (except D5) स्वर्ग्याः; T1 वश्याः (for [अ]न्याः).

19 a) Śi K1–3 D1–3. 5 transp. दमो and दानं. — b) K3 D1–3. 5 T1 धृतिस्तेजः पराक्रमः (T1 °ज अनुत्तमं). — c) Śi K1–3 D1–3. 5 हि (for [अ]पि). T3 (before corr.) G4 महाबुद्धे. — d) T1 M1 स्थितानि हि यथा त्वयि.

20 d) Śi K (K4 marg. *sec. m.*) D1–3. 5 नरा नृप; Dc

न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गर्हितम् ।
न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृषु ॥ २०
स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।
मानितः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रसद्मनि भारत ॥ २१
योऽसौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वशमानयत् ।
स शंतनुर्महातेजाः पितुस्तव पितामहः ।
प्रीयते पार्थ पार्थेन दित्रि गाण्डीवधन्वना ॥ २२
सम्यक्चासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः ।
पितॄन्देवांस्तथा विप्रान्पूजयित्वा महायशाः ।
सप्त मुख्यान्महामेधानाहरद्यमुनां प्रति ॥ २३
अधिराजः स राजंस्त्वां शंतनुः प्रपितामहः ।
स्वर्गजिच्छक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभ ।
प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥ २५
ततोऽब्रवीद्धनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ २६
स्वेषु वेश्मसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
कामानुपहरिष्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥ २७
शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्त्रः पुरुषर्षभः ।
साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यति धनंजयः ॥ २८
एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् ।

C. 3. 11834
B. 3. 162. 3
K. 3. 169. 3

नरोत्तम.

21 [c]) T_2 (before corr.) G_4 आनीतं; $G_{1.3}$ आनीतः (for मानितः). — [d]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ पांडवः; T_1 M_1 मानद (for भारत).

22 [c]) B D (except $D_{1-3.5}$) शांतनुर्. — [f]) $D_{1.2}$ T G_3 °धन्विना.

23 [a]) T_2 G सम्यक्चापे (G_1 संत्यक्त्वासौ). $Ś_1$ K (K_4 marg. *sec. m.*) $D_{1-3.5}$ समागम्य महाकीर्तिः. — [b]) K_4 यथा मेरुर् (for कुल°). T_1 M_2 [उ]स्थितः (for स्थितः). $Ś_1$ K (K_4 marg. *sec. m.*) Dc $D_{3.5}$ कुलधर्मेण पार्थिवः; B Dn $D_{1.2.4.6}$ कुलधु($D_{n3.n3}$ °धै)र्येण पार्थिवः. — [c]) B D (except $D_{1-3.5}$) ऋषीन्विप्रान्; T_1 पूजयित्वा (for तथा विप्रान्). — [d]) T_1 यातः स्वर्गं (for पूजयित्वा). B D (except $D_{1-3.5}$) महातपाः. — [f]) B_4 T_1 M_1 अनु (for प्रति).

24 [a]) K_4 D_{1-3} अति राज्ञां ($D_{1.2}$ °ज्ञः) स; T_1 अथ आह च; T_2 G_3 अतिराजसु; G_1.4 अधिराजसु; G_2 M_2 अतिराजा स. K_1 M_3 राजंस्त्वा; T_1 M_1 राजेंद्रः. — [b]) Some N MSS. शांतनुः. T_1 M_1 त्वां (for प्र°). — [c]) T_2 G स्वर्गं° (for शक्र°).

25 After the ref., B_1(marg.).4 D (except $D_{1-3.5}$) ins.:

823* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितम् ।
पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः ।

— [b]) Some MSS. भरतर्षभः. — D_3 om. 25[c]–26[b]. — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ (m as in text) D_5 T (T_2 by corr.) G_3 प्रह्वं; G_1 प्रध्मं; G_2 पादौ; G_4 पादे; M_1 प्रांचं; Cnp प्राज्यं (= ज्यारहितं Nil.) (for प्राध्वं). — [d]) T_1 पूजयित्वा (for कुबेर°). K_4 (marg. *sec. m.* as in text) महात्मने (for वृको°).

26 D_3 om. 26[ab] (cf. v.l. 25). — [a]) $Ś_1$ K (K_4 marg. *sec. m.*) $D_{3.5}$ तमब्र° (for ततोऽब्र°). K_4 (marg. *sec. m.* as in text) राजराजा (for धना°). — [b]) K_4 (marg. *sec. m.* as in text) T_1 M_1 शरणैषिणां; M_3 शरणं गतः. — [d]) $Ś_1$ K_{1-3} Dn_3 D_3.5 T G_2 सुहृदानंद°; B_4 सुहृदां मान°. — After 26, T G ins.:

824* विभवस्तात शैलाग्रे वसानः सह बन्धुभिः ।
सुपर्णपितृदेवानां सततं मानकृद्भव ।
ऋजुं पश्यत मा वक्रं सत्यं वदत मानृतम् ।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत मापरम् ।

[(L. 1) T_1 G_1 विभयः; G_2 विहरन् (for विभवः).]

27 [a]) S सर्वेषु (for रम्येषु). — [b]) $Ś_1$ K_{1-3} B_4 D_{1-3}.5 °कर्षणाः (for °तापनाः). — [c]) $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ कामान्न परिहास्यंति; D_5 कामान्न प्रहरिष्यंति; S कामानभिहरिष्यंति. — [d]) K_4 मम शासनात् (भर°).

28 [a]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ चापि (for एव). — [b]) B D (except $D_{1-3.5}$) पुनरेष्यति (for पुरु°). — [c]) K_4 स्वयं (for साक्षान्). $Ś_1$ D_3 पृष्टः; K_2 दृष्टः; T_1 M_1 [उ]त्सृष्टः; M_3 सृष्टं.

29 [a]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ एवमुत्तमधर्माणम् (K_4 उक्त्वैवं शुभकर्माणम्); T_1 एवमुत्तमकुर्वाणम्. — [b]) K_4 S अनुशास्य. — [c]) $D_{1.3}$ श्वेतं; D_5 वस्तुं (for अस्तं). B_3 (m as in text) अस्तंगिरिगते सूर्ये; S अस्तं गिरिमिवादित्यः (M_1 °साद्य). — [d]) $D_{1.3}$ प्रयातो.

3. 11834
3. 162. 32
3. 163 34

अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ २९
तं परिस्तोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।
यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३०
पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
बभूव परमाश्वानामैरावतपथे यताम् ॥ ३१
ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतम् ॥ ३२
ततस्तानि शरीराणि गतसत्त्वानि रक्षसाम् ।
अपाकृष्यन्त शैलाग्राद्धनाधिपतिशासनात् ॥ ३३
तेषां हि शापकालोऽसौ कृतोऽगस्त्येन धीमता ।
समरे निहतास्तस्मात्सर्वे मणिमता सह ॥ ३४
पाण्डवास्तु महात्मानस्तेषु वेश्मसु तां क्षपाम् ।
सुखमूषुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

वैशंपायन उवाच ।
ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाह्निकमरिंदम ।
आर्ष्टिषेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १
तेऽभिवाद्यार्ष्टिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ।
ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २
ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३
असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति ।

30 [a]) Ś1 K1–3. 4 (marg. *sec. m.*) D3. 5 तं (Ś1 K2 ते) परिस्तोमसंस्तीर्णैर्; K4 परिवृत्तोथ संकीर्णैर्; T1 तं परिव्योमसं°. — [b]) Ś1 K D1–3. 5 नानारजत(K4 नानाकनक-; K4 marg. *sec. m.* महारजत)भूषितैः.

31 [c]) K4 (marg. *sec. m.* as in text) °माश्वर्यम् (for °माश्वानाम्). — [d]) Ś1 K D3. 5 ऐरावणपथे. K2 B D (except D1–3. 5) T G3. 4 यथा (for यताम्).

33 [e]) Ś1 K1. 2 D3 व्यपा°; K3 अप°.

34 Before 34, T2 G2–4 ins. वैशं°. — [a]) Ś1 K D3. 5 स (for हि). K3. 4 D3. 5 नाश° (for शाप°). Ś1 K1. 2 [अ]पि; K3. 4 D5 हि; B Dc Dn D4. 5 स (B1 तु); D3 [अ]यं (for [अ]यौ). D1. 2 तेषामयं शापकालः. — [d]) B D (except D1–3. 5) शापस्यांतोभवत्तदा.

35 [a]) K4 पांडवापि; B D (except D1–3. 5) G1 °वाश्च; T G2–4 M °वाः सु-. — [b]) D1. 2. 5 T2 G2–4 स्वंपु (for तेषु). N (except B3. 4) ताः क्षपाः. — [d]) K4 S °ताः सह (K4 T1 M1 °ता यक्ष-) राक्षसैः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn3 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3 D1. 2 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in K3, and गंधमादनप्रवेश in D1); B1. 4 Dn D4–6 T2 G3, likewise, only गंधमादनप्रवेश (D5 T2 G3 °निवास); and finally B2. 3 Dc, only गंधमादनवास. — *Adhy. name:* K4 कुबेरसमागमः; D2 धनदागमनं; D3 M2 वैश्रवणसमागमः; G1 वैश्रवणनिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 161 (Dn3 162); D1 167; S 163 (M2 *sup. lin.* 165). — *Śloka no.:* Dn 38; D1 37.

160

1 [b]) K4 पांचाली शुभदर्शना; K4 (marg. *sec. m.*) D1 T1 M पांचाली सुहृदश्च ते (T1 तान्); D2 T2 G पांचालीसहितांश्च तान् (D2 °तश्च ते; G2 °तश्च तान्). — [c]) B आर्ष्टिषेणेन. K1. 4 D1. 2 M सहिताः; D5 °तं; T1 °तान्.

2 [b]) K4 Dc D1. 2. 5 T1 G1. 2 हि (for ह). — After 2, K4 Dc D1–3 S (except G1) ins.:

825* आर्ष्टिषेणः परिष्वज्य पुत्रवद्भरतर्षभान् ।
[T2 G2. 3 M भरतर्षभ.]

3 G1 om. 3–4. — [ab]) K4 D1–3 S (G1 om.) धर्मराजं स्पृशन्पाणौ पाणिना स महातपाः. — [c]) Ś1 K1. 2 अथोदीक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य).

4 G1 om. 4 (cf. v.l. 3). — [c]) Ś1 K1. 2 महावीर्य

शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविराजते ॥ ४
इन्द्रवैश्रवणावेतां दिशं पाण्डव रक्षतः ।
पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चोपशोभिताम् ॥ ५
एतदाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।
ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सङ्घ तात मनीषिणः ॥ ६
अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै प्रजाः ।
ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७
यमस्तु राजा धर्मात्मा सर्वप्राणभृतां प्रभुः ।
प्रेतसत्त्वगतीमेतां दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ८
एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
प्रेतराजस्य भवनमृद्धा परमया युतम् ॥ ९
यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।
अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ १०
एतं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।
आवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११
उदीचीं दीपयन्नेष दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।
महामेरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदां गतिः ॥ १२
यस्मिन्ब्रह्मसदश्चैव तिष्ठते च प्रजापतिः ।
भूतात्मा विसृजन्सर्वं यत्किंचिज्जङ्गमागमम् ॥ १३
यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
तेषामपि महामेरुः स्थानं शिवमनामयम् ॥ १४
अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरत्रोदयन्ति च ।
सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखाः सदा ॥ १५
देशं विरजसं पश्य मेरोः शिखरमुत्तमम् ।
यत्रात्मतृप्तैरध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ १६
यमाहुः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् ।

C 3. 11857
B. 3. 163. 17
K. 3. 164. 16

(for °राज). — [d]) Ś1 B De Dn D4. 6 [S]तिविराजते (B2 °ति); K3 हि विराजते; S (G1 om.) [S]भि(T1 M2 हि)विराजयन्.

5 [a]) K1. 2 D2 इंद्रवैश्रवणावेतौ; T1 G1. 2 M1 °णोपेतां; T2 G3 इंद्रो वैश्रवणोपेतो. — [b]) K1 रक्षितः; De रक्षितां; D1. 4 T1 रक्षत (D1 °तं); T2 G °ति. — [d]) K1–3 om. च. B4 Dn D4. 6 [ए]व (for [उ]प-). Some MSS. °शोभितं.

6 D5 om. 6. — [a]) Ś1 K1. 2 T1 M एताम्; T2 G2. 3 एतम्; G1 एवम् (for एतद्). — [c]) De चापि; T2 G2–4 चैव (for सर्व-). — Ś1 K1. 2 D2 M2 om. (hapl.) 6^d–7^c. — [d]) K4 (marg. *sec. m.* as in text) S सर्वे (for सङ्घ). Dn2 D1 (*sup. lin.* as in text) संयुक्ताश्च मनी°.

7 Ś1 K1. 2 D2 M2 om. 7^{abc} (cf. v.l. 6). — [b]) B1 G1 उपातिष्ठंत; T1 उदतिष्ठंति. K3. 4 B4 De D1. 3. 5 M2 द्विजाः (for प्रजाः). — [c]) D5 चाथ; T2 G चैव (G1 सर्व-) (for चापि).

8 [a]) K3 D5 च (for तु). K4 G4 राजन्. Ś1 B1–3 D (except D1–3. 5) धर्मज्ञः (for धर्मात्मा). — [b]) Ś1 K1. 2 B4 D5 G1 वरः (for प्रभुः). — [c]) Ś1 K3 D1–3. 5 प्रेतसत्त्वैर्गं(D5 °र्युं)ताम्; K1. 2 प्रेतैः सत्त्वैर्गतैद् (K2 °ताम्); K4 अगस्तिसेवितां; B De Dn D4. 6 G4 प्रेतसत्व(B4 °सिद्ध)गतिम्; G1 °गती. B De ह्येतां; Dn D4. 6 ह्येनां (for एतां). — [d]) K4 transp. दक्षिणां and आश्रितो; D1. 2 transp. आश्रितः and दिशं. D3. 5 आस्थितो.

10 G1 om. 10. — [a]) De Dn D4 तं; D3 सं-; D5 स (for यं). — [d]) Ś1 K1. 2 एतद् (for एतम्).

11 [a]) K2 एवं; K4 B2. 4 Dn1. n3 D1. 3. 5 एनं; G1 स तं (for एतं).

12 [b]) B De Dn D4. 6 वीर्यवान् (B4 भानुमान्); D5 मूर्तिमान्. — [c]) Ś1 K1–3. 4 (marg. *sec. m.*) D1–3 गिरिवरः; T1 महाराजः; T2 G2. 3 महाभागः.

13 [a]) K1. 2 B3 अस्मिन्. K4 (marg *sec. m.* as in text) T1 M1 ब्रह्मविदश्चैव. T2 G यस्मिन्ब्राह्मणसंघश्च. — [b]) K3 D5 तिष्ठति. K3 D5 [ए]व; K4 [अ]थ; T2 G वै (for च). B1–3 De Dn D4. 6 भूतात्मा चावतिष्ठते (B2. 3 D4. 6 °ति). — [c]) B4 भूतानि. T1 G1 M2 स्वर्गं; T2 G2–4 विश्वं; M1 स्वर्गं (for सर्वं). B1–3 D (except D1–3. 5) प्रजापतिः सृजन्सर्वं.

14 [b]) K1. 2 मानुषान्. K4 D3 (by corr.) ऋषिमत्तमान्; B1. 2 T1 G1. 2 M2 दक्षसत्तमान्. — [c]) Ś1 K1. 2 महद्धयेतत्; K3 महामेतुः; T1 M महामेरोः (M1 °रौ). — [d]) K4 स्थानमेतद्; B1–3 D (except D1–3. 5) शिवं स्थानम् (by transp.). T2 G2–4 अनुत्तमम्.

15 [b]) K3 D5 अभ्युं; B2–4 De Dn D1. 2 एवो° (for अत्रो°). — [c]) K3 D1–3 पार्थ (for तात). — [d]) Ś1 K3 B3 G1 तथा; K1 ततः; B1 Dn D1. 4. 6 T G2–4 M तदा.

16 [a]) Ś1 K1. 2 D5 एतद्; K3. 4 (marg *sec. m.*) D3 एतं; K4 देवं; D1. 2 एवं (for देशं). — [c]) K4 (marg. *sec. m.* as in text) यत्रास्ते भगवान्देवो: S आत्मतृप्तैर्य(T1 °श्च)तैर्यत्र. — [d]) T1 M1 नित्यमास्ते (for देवैः सह).

C. 3. 11857
B. 3. 163. 17
K. 3. 164. 16

अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७
ब्रह्मणः सदनात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
देवाश्च यन्नात्पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं शिवम् ॥ १८
अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन्दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १९
तद्वै ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति नोऽपि च ।
स्वयं विभुरदीनात्मा तत्र ह्यभिविराजते ॥ २०
यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।
परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ॥ २१
योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ।
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भारत ॥ २२
स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।

17 [b]) D_4 $G_{1.2}$ M_2 ध्रुवां. $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ (marg. *sec. m.*) प्रवृत्ति प्रकृतेः परां ($K_{1.2}$ °र्तं); K_3 $D_{1-3.5}$ प्रकृतिं (K_3 °तिः) प्रकृतेः परं; K_4 (corrupt) प्रवृत्ति प्रकृतेर्भुजं; T_1 (by transp.) प्रकृतिं प्रकृतेर्ध्रुवं. — M om. 17^{c}–19^{d}, and ins. 826* after 17^{ab}. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_1 प्रभुं; $K_{3.4}$ D_{1-3} T_1 हरिं (for परम्).

18 K_1 M om. 18 (for M, cf. v.l. 17). — [c]) T_2 $G_{3.4}$ यज्ञात्; G_1 युक्तान् (for यन्नात्). $Ś_1$ K_2 अपि देवा न गच्छंति; $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ देवा अपि न पश्यंति; B Dc Dn $D_{4.6}$ देवापि यं न पश्यंति; $D_{3.5}$ अपि देवा यं न यांति. — [d]) B D (except $D_{1-3.5}$) सर्व- (for दिव्यं). $Ś_1$ K_2 B Dn $D_{4.6}$ शुभं (for शिवम्). G_1 तत्र मायामयं शिवं.

19 M om. 19 (cf. v.l. 17). — K_3 B Dc Dn $D_{4.6}$ T G ins. after 19: K_4, after 22: D_{1-3}, after 24: M (which om. 17^{c}–19^{d}) ins. after 17^{ab}:

826* प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावतिविराजते ।

[K_4 D_{1-3} M नारायणस्तान (for °स्थानं). K_4 मेरोरथ; B_1 मेरावत्र; D_{1-3} मेरावभि-; T_1 मम राजन् (for मेरावति-).] — Thereafter T_1 reads 21–22 and 828*. K_3 B Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 G (G_1 om. lines 3–4) M cont.: K_4 ins. line 1 after 826* and lines 2–4 after 19: T_1 ins. after 828*:

827* यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः ।
भासयन्सर्वभूतानि सुश्रियाभिविराजते ।
नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ।
प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम ।

[(L. 2) K_3 S (except T_2 G_3) भावयन्; K_4 म चाग्रं (for भासयन्). $K_{3.4}$ $B_{1.2}$ S स्व- (for सु-). — (L. 3) K_4 कुतो ब्रह्मर्षयस्तथा; T_1 नात्र देवर्षयः कुतः; T_2 G (G_1 om.) M कुतो देवर्षयस्तथा. — (L. 4) T_1 प्राप्स्यंति च (for प्राप्नु°). K_4 M_1 ह्येषां; T_2 G (G_1 om.) ह्येनां. T_2 G (G_1 om.) यतीनां भाविनात्मनां.]

20 G_1 om. 20. — [a]) B_1 Dc न तज्; B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ न तं; S (G_1 om.) नात्र (for तद्वै). K_4 (marg. *sec. m.*) नात्र ज्योतींषि शास्त्राणि. — [b]) B Dc Dn $D_{4.6}$ पांडव; T_1 $G_{2.4}$ M_1 भारत (for नोऽपि च). $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ प्राप्य नाभांति तेजसा (K_4 marg. *sec. m.* प्राप्य तिष्ठंति पांडव). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_{1-3} Dc Dn D_{1-6} स्वयं प्रभु($Ś_1$ $K_{1.2}$ विष्णु)रचिंत्यात्मा; K_4 (marg. *sec. m.*) अयं वीरः स भगवान्. — [d]) $K_{1.2}$ B D (except $D_{3.4.6}$) ह्यति-; T G (G_1 om.) [ग]वाभि- (for ह्यभि-). K_4 (marg. *sec. m.*) स्वयमत्र विराजते.

21 M_2 om. 21–22. For T_1 cf. v.l. 19. — [b]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1.2.5}$ M_1 भक्ता; T G देवं (for भक्त्या). $Ś_1$ विभुं; D_3 शुभं; D_5 प्रभुं (for हरिम्). K_4 भक्ता नारायणाश्रमं.

22 M_2 om. 22 (cf. v.l. 21). For T_1 cf. v.l. 19. — [a]) $K_{3.4}$ जिता°; $D_{1-3.5}$ यता° (for महा°). — [b]) T_2 $G_{3.4}$ ततो (for तमो-). — [cd]) T_2 $G_{3.4}$ अत्र (for तत्र). $D_{1.2}$ transp. नेमं and लोकं. — After 22, K_3 B D (except $D_{1-3.5}$) S (except M_2) ins.:

828* स्वयंभुवं महात्मानं देवदेवं सनातनम् ।

Thereafter T_1 reads 827*.

23 [a]) $K_{1.2}$ महाभाव; T_1 M_1 महाराज. — [c]) T_1 सदाप्यत्र (for सदा ह्येतत्). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ (marg. *sec. m.*) D_5 प्राणिकर्तुर्; K_4 (orig.) $G_{1.4}$ प्राणमात्रं; K_4 (also marg. *sec. m.*) Dc D_{1-3} प्रणम स्वं; T_1 प्रणमाशु. — After 23, N ins.:

829* एनं त्वहरहर्मेरुं सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्तौ कुरुतः कुरुसत्तम ।
ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वतः ।
परियान्ति महाराज गिरिराजं प्रदक्षिणम् ।

[(L. 2) B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ उपावृत्य. B_3 Dn $D_{4.6}$ कुरुनंदन. — (L. 3) K_4 (marg. *sec. m.* as above) ज्योतींष्यनेन मार्गेण. D_5 [अ]स्य च (for [अ]नघ). $Ś_1$ K_4 संघशः; D_1 संशयः (for सर्वतः). $K_{1.2}$ सर्वाण्यनाम (sic) संघशः; K_4 (marg. *sec. m.* as above) D_3 सर्वाण्येनमसंशयः; B_4 सर्वाण्येतानि नित्यतः. — K_2 om. (hapl.) from the posterior half of line 4 up to 25^{c}.]

ईश्वरस्य सदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २३
एतं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् ॥ २४
अस्तं प्राप्य ततः संध्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेष विभावसुः ॥ २५
स मेरुमनुवृत्तः सन्पुनर्गच्छति पाण्डव ।
प्राङ्मुखः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ २६
स मां विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।
तथैव भगवान्सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ॥ २७
एवमेष परिक्रम्य महामेरुमतन्द्रितः ।
भावयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम् ॥ २८
तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भावयञ्जगत् ।
मार्गमेतदसंबाधमादित्यः परिवर्तते ॥ २९
सिसृक्षुः शिशिराण्येष दक्षिणां भजते दिशम् ।
ततः सर्वाणि भूतानि कालः शिशिरमृच्छति ॥ ३०
स्थावराणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
तेजांसि समुपादत्ते निवृत्तः सन्विभावसुः ॥ ३१
ततः स्वेदः क्लमस्तन्द्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
प्राणिभिः सततं स्वप्नो ह्यभीक्ष्णं च निषेव्यते ॥ ३२
एवमेतदनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् ।

C. 3. 11878
B. 3. 163. 38
K. 3. 164. 37

---

24 Śi K1. 2 D1–3. 5 om. 24 (for K2 cf. v.l. 23); T2 G3 om. 24–25. — [a]) K4 Dn1 एनं; B1 M एतज्; B4 Dc2 Dn3 T1 एवं; G (G3 om.) एष (for एतं). — [c]) K4 वितमः कर्ता; T1 °मस्कत्वं; G1 °मः कर्म; G2. 4 °मः कामं. — After 24, D1–3 read 826*.

25 T2 G3 om. 25 (cf. v.l. 24); K2 om. 25^{abc} (cf. v.l. 23). — [b]) Śi K1 युधिष्ठिर (for दिवा°). — [c]) Śi K1 D3 राजन्; K3 B3 D1. 2. 5 पूर्वं; K4 B1 Dc पूर्वां; M काले (for काष्ठां). — [d]) K4 D1. 2 एव (for एष). B4 बहुधायं विभावसुः; S (T2 G3 om.) बहुधा पर्वसंधिषु.

26 G1 M1 om. (hapl.) 26^a–27^b; M2 om. 26–27. — [a]) Dn2 सुमेरु°. Du स (for सन्). Śi K D1–3. 5 मेरुमेतमुपावृ(D3 °श्रि)त्य; T1 समेतामुपवृत्तः स. — [b]) T G (G1 om.) उपा(T1 °प)गच्छति (for पुनर्गच्छति). — [c]) B4 स तदा; T1 सहितं; T2 G (G1 om.) सततं (for सविता).

27 M2 om. 27; G1 M1 om. 27^{ab} (cf. v.l. 26). — [a]) K4 (marg. *sec. m.* as in text) समं सं-; Dn1 स मासान्; T1 सदा सं-; T2 G (G1 om.) स सम्यग् (for स मासं). K4 (marg. *sec. m.*) Dn2. n3 D3 काले; T2 G3. 4 कालान् (for कालं). — [b]) Śi विभजन् (for बहुधा). Śi K1. 2 Dn2 सर्वं° (for पर्व°). — [c]) K3. 4 D1. 2 तमेव विभजन् (for तथैव भगवान्). K4 (marg. *sec. m.*) S (M2 om.) देवो (for सोमो).

28 G2 om. 28^{ab}. — [a]) Śi K B2 एतं; D1–3 एनं; T2 G3. 4 एवं (for एष). Śi K3 D3 T2 G3. 4 अतिक्रम्य; B1–3 Dc Dn2. n3 D4. 6 त्वतिक्रम्य; Dn1 ह्यति°; T1 परिक्रामन्. — After 28^{ab}, S (except G2) ins.:

830* सोमश्च विभजन्कालं बहुधा पर्वसंधिषु ।

[Cf. 27^{ab}.]

— [c]) K4 (marg. *sec. m.*) S भास्° (for भाव°). — Śi K1. 2 om. (hapl.) 28^d–30^c. — [d]) K4 D3 T1 मंदिरं; T2 G सागरं (for मन्दरम्).

29 Śi K1. 2 om. 29 (cf. v.l. 28). — [a]) K4 (marg. *sec. m.* as in text) तथा तस्मिन्प्रभा देवो. — [b]) K4 B4 Dc D1. 2 S (except T2 G3) भास्° (for भाव°). — [c]) K3. 4 B1. 3 Dc D3 T1 M एतम्; B4 D1 एनम्; T2 G एवम् (for एतद्).

30 K3 om. from st. 30 up to 4^a of the next adhy., Śi K1. 2 om. 30^{abc} (cf. v.l. 28). — [a]) T1 विसृजन् (for सिसृक्षुः). K4 S शिशिरं ह्येष (T1 G1 °षु); K4 (marg. *sec. m.*) B4 Dn D2. 4. 5 शिशिराण्येव; Dc °श्येषु; D1 °र्येव. — [b]) K4 D3. 5 S transp दक्षिणां and भजते. — [d]) K1 काले; T2 G कालं. D1. 2 शैशिरम्. K1. 2 D1–3 अर्छति (for ऋच्छति). K4 कालमर्छति शैशिरं; B Dc Dn D4–6 कालोभ्यर्छति शैशिरः; T1 M1 कालः स्पृशति शैशिरः; M2 कालस्त्वृच्छति वै शिरः.

31 K3 om. 31 (cf. v.l. 30). — [c]) Śi K1. 2 D1–3 पुनरा(K1. 2 °ध)त्ते; Dc समुपादत्त. — [d]) K4 B2–4 Dn D1. 2. 4–6 T2 G स (for सन्).

32 K3 om. 32 (cf. v.l. 30). — [a]) B Dc Dn D4–6 स्वेदक्लमौ; D1. 2 G1 M2 स्वेदक्लमस्. — [cd]) K4 S (except G4) प्राणिनः (for °भिः). K4 स्वप्ने (for स्वप्नो). Śi स्वप्नेष्वभीष्टं; K1. 2 स्वप्ने स्वभीष्टं; B4 स्वप्नमभीक्ष्णं. S स्वप्नानभीक्ष्णं समु(T2 G3–4 पर्यु)पासते.

33 K3 om. 33 (cf. v.l. 30). — [a]) K4 एवम्; D1–3 T1 G1 M1 एतम् (for एतद्). — Dc D2 om. (hapl.) 33^d–35^c. — [d]) Śi K1. 2 प्लाव°; T1 पाल° (for भाव°).

C. 3. 11878
B. 3. 163. 38
K 3. 164. 37

पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भावयन्प्रजाः ॥ ३३
वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३४
एवमेष चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ३५
संतता गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव ।
आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ३६
विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
अहोरात्रान्कलाः काष्ठाः सृजत्येष सदा विभुः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

वैशंपायन उवाच ।
तस्मिन्नगेन्द्रे वसतां तु तेषां
महात्मनां सद्व्रतमास्थितानाम् ।
रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषा-
माकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १
तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धसत्त्वां-
स्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।
संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मु-
र्गन्धर्वसंघाश्च महर्षयश्च ॥ २
तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं
नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
मनःप्रसादः परमो बभूव
यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३
मयूरहंसस्वननादितानि

---

36 K₃ om. 36 (cf. v.l. 30). — D₂ om. 36ᶜ–37ᵇ. — ᶜ) Ś₁ K₁. ₂ आदधत्स्व(K₁ °न्स)र्वभूतानां; K₄ G₁ M₂ आदावेव तु भू°; K₄ (marg. *sec. m.*) D₁. ₃. ₅ आददत्स्व(D₁. ₃ °न्स)र्वभू°; Dn₁. n₂ D₆ आदायैवं तु भू°. — ᵈ) Ś₁ K (K₃ om.) D₁. ₃. ₅ तेजांसि विसृजन्पुनः (D₁ °न्प्रभुः).

37 K₃ om. 37; D₂ om. 37ᵃᵇ (cf. v.l. 30, 36). — ᵃ) B₁. ₂. ₄ Dc विसृजन्; G₁ भगवन् (for विभजन्). — ᵇ) K₄ S (except G₁) पांडव (for भारत). — ᶜ) K (K₃ om.) B Dc Dn D₄. ₆ M₁ अहोरात्रं; D₁. ₂. ₅ M₂ अहोरात्राः. — ᵈ) D₁. ₂ [ए]व (for [ए]ष). B₂ भवत्प्रभुः; D₃ विभावसुः (for सदा विभुः). K₄ D₅ S प्रभुः; Dc हरिः (for विभुः).

Colophon om. in K₃. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ Dn₂ D₆ G₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* B₁ Dn (both om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्रवेश; B₂. ₃ Dc D₆ M, likewise, only °मादनवास; B₄ D₃. ₅, only °मादननिवास; and finally D₁. ₂, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनप्रवेश in D₁). — *Adhy. name:* K₄ पृथिवीदर्शनः; Dc धौम्यवाक्यं; D₁. ₂ आर्ष्टिषेणवाक्यं; G₁. ₂ कालचक्रवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 162 (Dn₂ 163); D₁ 168; S (M₂ *sup. lin.*) 164 (M₂ orig. 166). — *Śloka no.:* Dn 42; D₁ 39.

161

1 K₃ om. 1ᵃ–4ᵃ (cf. v.l. 3. 160. 30). — ᵇ) Ś₁ K₁. ₄ D₁–₃ M₂ धर्मा° (for महा°). K₄ (marg. *sec. m.* as in text) सत्यवतां कुरूणां; B₄ भारत पांडवानां; S सद्व्रतमाश्रितानां. — ᶜ) K₁. ₂ B₄ D₃. ₅ S राजन् (for तेषाम्). — ᵈ) Ś₁ अच्युतस्य (for अर्जुनस्य).

2 K₃ om. 2 (cf. v.l. 1). — ᵃ) T₁ M सत्यसंधान् (for वीर्ययुक्तान्). D₁. ₂ G₄ स- (for सु-). Dn D₄. ₆ G₁ °कामान् (for °सत्त्वान्). D₅ वीर्यान्वितांस्तांश्च विशुद्ध°. — ᵇ) Ś₁ K₁. ₂ D₃ महौजसः पांडुसुतांस्तदानीं; D₁. ₂ तेजस्विनः साधुधृतिप्रधानान्; D₅ °नः सत्यविधिप्रमाणान्; S तेज(T₁ M तप)स्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठान्. — ᶜ) Ś₁ K₁. ₂ D₃ T₂ G₁–₃ संप्रीयमाणान्. D₁. ₂ S (except M₁) बहुधा (for बहवो). — ᵈ) Ś₁ K₁. ₂ D₁–₃. ₅ गंधर्वमुख्या°; T₁ ससिद्धसंघा°.

3 K₃ om. 3 (cf. v.l. 1). — ᵃ) K₁ D₃ पुष्पवरैर्; B₄ S °फलैर्; Dc °वनैर्. — Ś₁ om. 3ᵃᵈ. — ᶜ) S प्रथमो (for परमो).

पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना
गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ४
साक्षात्कुबेरेण कृताश्च तस्मि-
न्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः ।
कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः
पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५
क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपा-
न्सुचित्रमाल्यावृतजातशोभान् ।
मणिप्रवेकान्सुमनोहरांश्च
यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ॥ ६
अनेकवर्णैश्च सुगन्धिमिश्र
महाद्रुमैः संततमभ्रमालिभिः ।
तपःप्रधानाः सततं चरन्तः
शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शेकुः ॥ ७
स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य
महौषधीनां च तथा प्रभावात् ।
विभक्तभावो न बभूव कश्चि-
दहर्निशानां पुरुषप्रवीर ॥ ८
यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि
विभावसुर्भावयतेऽमितौजाः ।
तस्योदयं चास्तमयं च वीरा-
स्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥ ९
रवेस्तमिस्रागमनिर्गमांस्ते
तथोदयं चास्तमयं च वीराः ।
समावृताः पेक्ष्य तमोनुदस्य
गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥ १०
स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च
धर्मप्रधानाश्च शुचिव्रताश्च ।
सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य
सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ११
इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां

C. J. 11894
B. 3. 164. 12
K. 3. 165. 12

4 K₃ om. 4ᵃ (cf. v.l. 1). — ᵃ) K (K₃ om.) E₁. ₃. ₅ G₁. ₂ °स्वरनादितानि; B₄ °स्वनवंति तानि; T₁ M °प्रतिनादितानि. — ᵇ) K₄ पुष्पप्रकीर्णानि; Dc D₅ पुष्पोपकीर्णस्य; G₁ पुष्पावकीर्णानि. B₄ T₁ महाबलस्य; Dc °चलानि. — ᵈ) T गिररपारं परमाप्य तस्थुः.

5 ᵃ) Ś₁ K B₄ D₁₋₃. ₅ स्वयं (for साक्षात्). T₁ च सत्कृताश्च (for कृताश्च तस्मिन्). Ś₁ K₂ कृतार्था (for च तस्मिन्). — ᵇ) Ś₁ K₁. ₂. ₄ (marg. *sec. m.*) D₃. ₅ °कूलरोधाः; K₄ °कूटगुल्माः; T₁ M °गूढगुल्माः; T₂ G °गूढगुल्माः (G₁ °कूटगुल्माः) (for °कूलरोधसः). — ᶜ) K₄ D₁₋₃. ₅ कादंबकारंडवहंसयुक्ताः; T₂ °G₂₋₄ कारंडकादंबकहंसजुष्टाः. — ᵈ) B₁ पद्मान्विताः; B₄ समाकुलाः; T₂ G₂₋₄ पद्माकराः.

6 ᵃ) D₄ om. (hapl.) from समृद्ध° up to 7ᵃ. — ᵇ) K₄ (marg. *sec. m.* as in text) सदेविकांमोद्यतपत्रवेगान्; S सवेदिकांस्ते न्यवसन्सुवेशा(G₁ M₂ °वेइमा; M₁ °गुप्ता)न्. — ᶜ) Ś₁ K₁₋₃. ₄ (marg. *sec. m.*) D₁₋₃ मणिप्रवेकप्रगृहीतजालान् (Ś₁ K₁ °ला); K₄ मणिप्रवेणान्सुमनोहरांश्च; B Dc Dn D₆ मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमांश्च; D₅ मणिप्रकीर्णान्सुमनोहरांश्च.

7 D₄ om. 7ᵃ (cf. v.l. 6). — ᵇ) Ś₁ K₂ महाधनैः. Ś₁ K D₁₋₃ संवृतम्; D₆ संगतम् (for संततम्). Ś₁ अभ्रमालिहन्; K₁. ₂. ₄ अभ्रमालिनं; K₃ B Dc Dn D₄. ₆ G₁ अभ्रजालैः; D₁₋₃ अभ्रमालि (D₃ °ली); D₅ अभ्रवनु; T₂ G₂₋₄ अभ्रलेहिभिः. — ᶜ) S °प्रभावात् (T₁ °वं) (for °प्रधानाः). — ᵈ) T₂ G₃. ₄ सर्वं; G₂ शृंगान्.

8 ᶜ) Ś₁ K₁ विभिन्नभावो. K₄ B₄ S विभ(T₂ G₂₋₄ विवि)क्तरूपः सविता बभूव. — ᵈ) B Dn D₄. ₆ अहोनिशानां. K₄ S दिवानिशं प्राप्य नरर्षभाणां.

9 ᵃ) Ś₁ K D₃ यस्तेजसा; D₅ T₂ G₂₋₄ समास्थितः. K₂ D₅ S (except G₁) °जंगमानां. — ᵇ) Ś₁ K₁₋₃ भावयन्नेव भा(K₁. ₃ या)ति; K₄ भातिनिशा***; B₄ D₃. ₅ भावयते महौजाः (D₃ च यानि; D₅ महात्मा); D₁. ₂ भासयन्नेव यानि; S भावयिता हरीशः. — ᶜ) B D (except D₁₋₃) G₁. ₄ चास्तमनं; cf. v.l. 10. Ś₁ K D₁₋₃ पार्थास; D₅ वीर (for वीरास्). — ᵈ) T₁ M [आ]श्रिता°; T₂ G₂₋₄ [उ]षिता° (for स्थिता°).

10 ᵃ) K₁ °निर्गमानां; D₁. ₂. ₅ S °निर्गमं ते (for °निर्गमांस्ते). Ś₁ K₂. ₃ Dc D₁₋₃. ₅ T₂ G च (for ते). — ᵇ) Ś₁ तस्योदयं. B D (except D₁₋₃) चास्तमनं; cf. v.l. 9. — ᶜ) Dc T₁ समागताः.

11 ᶜ) S रता° (for स्थिता°).

13 ᵃ) Ś₁ K D₁₋₃. ₅ T₂ G₂₋₄ गिरेर् (for गिरौ).

C 3. 11894
B. 3. 164. 12
K. 3. 165. 12

क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनंजयेन ।
इति ब्रुवन्तः परमाशिषस्ते
पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२
दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि
किरीटिनं चिन्तयतामभीक्ष्णम् ।
बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां
संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३
यदैव धौम्यानुमते महात्मा
कृत्वा जटाः प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
तदैव तेषां न बभूव हर्षः
कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम् ॥ १४
भ्रातुर्नियोगात्तु युधिष्ठिरस्य
वनादसौ वारणमत्तगामी ।
यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णु-
स्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५
तथा तु तं चिन्तयतां सिताश्व-
मस्त्रार्थिनं वासवमभ्युपेतम् ।
मासोऽथ कृच्छ्रेण तदा व्यतीत-
स्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम् ॥ १६
ततः कदाचिद्धरिसंप्रयुक्तं
महेन्द्रवाहं सहसोपयातम् ।
विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां
हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥ १७
स दीप्यमानः सहसान्तरिक्षं
प्रकाशयन्मातलिसंगृहीतः ।
बभौ महोल्केव घनान्तरस्था
शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ॥ १८
तमास्थितः संददृशे किरीटी

— [d]) Ś1 K2. 3 T2 G3 M2 [ड्र]व (for [ग]च). Ś1 K2 B4 समानकल्पः.

14 D5 om. 14. — [a]) T1. 2 (before corr.) G3 यथैव (for यदैव). Ś1 K2 धौम्यानुमतो. — [b]) B2–4 Dn D4. 6 G1 जटां.

15 [a]) M निदेशात् (for नियोगात्). K3 G4 च; K4 G2 M1 स (for तु). — [b]) Ś1 जिष्णुर्वनाद्; K1. 2 वनाज्जिष्णुर्; K4 वनादगाद् (for वनादसौ). S यदा वनान्मत्तगजेंद्रगामी. — [c]) S (except T1) स (for यत्). Ś1 K2 D5 स पार्थः; K1. 3 D1. 2 T1. 2 (after corr.) G1 M तदैव; T2 (before corr.) G2–4 तथैव (for स जिष्णुस्). — [d]) K1. 3 D1. 2 पार्थाः सर्वे; K4 पार्थाश्च ते; S पार्थास्तदा (for तदैव ते). K1. 3. 4 D1. 2 S (except G1) शोकपरा. Ś1 K2 तदैव शोको महतां बभूव; K4 (marg. *sec. m.*) D2. 5 तदैव शोकोपहता बभूवुः. — After 15, T1 ins.:

831* संत्यज्य कामान्प्रव्रजितास्तदैव
पार्थास्तदा शोकपरा बभूवुः ।

16 [a]) K3. 4 (marg. *sec. m.*) B4 D1–3. 5 एवं (for तथा). K4 (marg. *sec. m.* as in text) हि; B1–3 Dc Dn D4. 6 एव (for तु). B4 D5 अभीक्ष्णम् (for सिताश्वम्). — [b]) B4 अभ्युपैति. — [c]) Ś1 K1 व्यपेतस् (for व्यतीतस्). K4 S कालः स कृच्छ्रेण महानतीतः; D5 मासाश्च कृच्छ्रेण तथा व्यतीताः. — [d]) K3 Dc2 D2. 3 तस्मिन्वने; D5 नगोत्तमं. — After 16, N (except D4. 5) ins. (a passage composed in *slokas*!):

832* उषित्वा पञ्च वर्षाणि सहस्राक्षनिवेशने ।
अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् ।
आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ।
यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च । [5]
तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतक्रतुम् ।
अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
आगच्छदर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनम् ।

[(L. 1) K1. 2 वासवस्य (for सहस्राक्ष·). — (L. 2) D5 अधीत्य सर्वशास्त्राणि दृष्ट्वा च विबुधेश्वरात्. — (L. 3) Ś1 K1. 2 वायव्यम् (Ś1 व्यं चा)स्त्रमायुधं. — (L. 7) Ś1 K2 चाभि- (for चापि). — (L. 8) Ś1 K Dc1 हृष्टो द्वैतवनं सरः (for the posterior half).]

— Thereafter, K1. 2. 4 B D ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: Dn1 163; Dn2 164; D1 169).

17 Before 17, N ins. वैशं° ड°. — [c]) K4 S नरर्षभाणां (for महा°).

18 [a]) K4 D2 T1 G1 सं-; D1 प्र- (for स).

19 [a]) K4 S (except M2) समा° (for तमा°). — [b]) Ś1 K1–3 B D नवान्या°; Dc समाख्या° (for वराप्या°). — [d]) Ś1 K1. 2 D5 पर्वतमाससाद; T1 G1 M2

स्रग्वी वराण्याभरणानि बिभ्रत् ।
धनंजयो वज्रधरप्रभावः
श्रिया ज्वलन्पर्वतमाजगाम ॥ १९
स शैलमासाद्य किरीटमाली
महेन्द्रवाहादवरुह्य तस्मात् ।
धौम्यस्य पादावभिवाद्य पूर्व-
मजातशत्रोस्तदनन्तरं च ॥ २०
वृकोदरस्यापि ववन्द पादौ
माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च ।
समेत्य कृष्णां परिसान्त्व्य चैनां
प्रहृष्टोऽभवद्भ्रातुरुपह्वरे सः ॥ २१
बभूव तेषां परमः प्रहर्ष-
स्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् ।
स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली
ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ २२
यमास्थितः सप्त जघान पूगा-
न्दितेः सुतानां नमुचेर्निहन्ता ।
तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्थाः
प्रदक्षिणं चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ २३
ते मातलेश्चक्रुरतीव हृष्टाः
सत्कारमग्र्यं सुरराजतुल्यम् ।
सर्वं यथावच्च दिवौकसस्ता-
न्पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः ॥ २४
तानप्यसौ मातलिरभ्यनन्द-
त्पितेव पुत्राननुशिष्य चैनान् ।
ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण
पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ २५
गते तु तस्मिन्वरदेववाहे
शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमाथी ।
शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा
महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।
दिवाकराभाणि विभूषणानि
प्रीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ २६
ततः स तेषां कुरुपुंगवानां
तेषां च सूर्याग्निसमप्रभाणाम् ।
विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये
सर्वं यथावत्कथयांबभूव ॥ २७
एवं मयास्त्राण्युपशिक्षितानि

C. 3. 11914
B. 3. 165. 12
K. 3. 166. 13

मेरुमथाजगाम.

20 [a]) K4 (marg. *sec. m.* as in text) विप्रर्षभाणाम् (for धौम्यस्य पादाव्). Ś1 D1 अभिनंद्य; K1 D2 अभिवंद्य. Ś1 K1–3 B D धीमान्; K4 पादान् (for पूर्वम्).

21 [a]) Ś1 K1 [अ]भिननंद; K2 D1. 2 [अ]भिववंद; T1 [अ]थ ववंद (for [अ]पि ववन्द). B2–4 Dn च वंद्य; D3 [अ]भिवंद्य (for ववन्द). T2 G2–4 पादौ ववंदे (for ववन्द पादौ).

22 [a]) Ś1 परमः प्रमोदस्; K1. 4 Dc T1 G1. 2 M परमप्रहर्षस्. — [b]) Ś1 K Dc D3. 5 T1 G1. 4 M1 °येन (for °येण). S समेत्य तत्र (for समा°). — [c]) K4 S सं- (for तान्). — [d]) K4 T1 इति; Dc अति- (for अभि-).

23 [a]) B3 यमाश्रितः; T2 G2–4 यानास्थितः; G1 M3 समा°. Ś1 सैन्यान् (for पूगान्). — [c]) T2 G2–4 तानिंद्रवाहान्.

24 [a]) D1. 2 अदीनसत्त्वाः (for अतीव हृष्टाः); cf. 23[d]. — [c]) Ś1 K3. 4 D3 सर्वं; B1–3 Dc Dn D4–6 सर्वान् (for सर्वं). K4 S दिवौकसंघं (K4 °घां; M1 °घाः); D1–3 दिवौकसां ते (for दिवौकसस्तान्). B Dc Dn D4. 6 ते (for तान्).

25 [b]) K1. 2 B4 D1 अनुशास्य. B1 D1–3 T2 G2. 3 चैतान्; B2–4 Dn D4–6 पार्थान् (for चैनान्). — [d]) Dc D2. 5 T2 G3 त्रिदशेश्वरस्य.

26 [a]) Ś1 K1–3 B D नरदेववर्यः (Ś1 K2 °र्यं); K4 T1 नरदेववाहे. — [b]) Ś1 K1–3 B2–4 Dn D1–3. 5 शक्रः; Dc तस्य (for सर्वं). — After 26[ab], S ins.:

833* साक्षात्सहस्राक्ष इव प्रतीतः
श्रीमान्स्वदेहादवमुच्य जिष्णुः ।

— [c]) Dc D1–4 T1 G2 M1 °कराभानि. — [f]) K3 B2 Dn D4. 6 प्रियः (for प्रीतः). K4 प्रीतो यमाभ्यामथ याज्ञसेन्याः; B6 प्रीतः प्रियायै शतशः प्रहृष्टः.

27 After 27, B2–4 ins.:

834* देवैस्तु दत्ता हि यथास्त्रमुख्याः

C. 3. 11914
B. 3. 165. 12
C. 3. 166. 13

शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
तथैव शीलेन समाधिना च
प्रीताः सुरा मे सहिताः महेन्द्राः ॥ २८
संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा

तेभ्यः समाख्याय दिवि प्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
सुष्वाप तामावसतिं प्रतीतः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिस्वनः ।
बभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥ १
रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्व्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ २

तं समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ३
ततः स हरिभिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४
पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।

प्रख्यापयद्वल्कलचीरवासाः ।

28 [a]) D1. 2 च शक्रा° (for मयाख्या°). — [b]) K3 D1–3 T2 G वायोश्च (for वाताच्च). — [c]) B2–4 De1 Dn D4. 6 [अ]थ (for च). — [d]) K1 मुदिताः (for सहिताः). Ś1 K D1. 3. 5 बभूवुः; Dn3 T2 G सुरेंद्राः (for महेन्द्राः).

29 Before 29, De ins. वैशं उ°. — [a]) K1. 2 D3 सुविशुद्ध°; K3 D1. 2 स (K3 सु-) विशुद्धभावस्; T1 स विशुद्धधर्मा. — [b]) K4 T G2. 4 M1 दिवः (for दिवि). K4 B D (except D1–3. 5) प्रवासं (for प्रवेशम्). — [c]) B1. 3 De माद्र्याः सुताभ्यां. — [d]) K4 सुप्तेन; T2 G2–4 प्रतीत्य (for प्रतीतः). Ś1 K D1–3. 5 सुष्वाप तां वसतिं सु(D5 रजनीं सं)प्रतीतः.

Colophon om. in K3. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn3 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* B1 D3 (both om. sub-parvan name) mention only गंधमादनप्र(D3 °नि)वेश; B3 De T2 G3. 4 likewise, only. गंधमादनवास (T2 G3. 4 °मादनप्रवास); and finally D1. 2, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादन in D1). — *Adhy. name:* K4 B2–4 De Dn1. n3 D4. 6 G2 अर्जुनसमागमः; D1 अर्जुनसमागमे इंद्रवाक्यं; D2. 5 अर्जुनागमनं; T2 G1. 3. 4 M धनंजयसमागमः (G4 °मं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 164; Dn3 S (M2 *sup. lin.*) 165 (M2 orig. 167); D1 170. — *Śloka no.:* Dn D1 11.

162

1 After the ref., N ins.:

835* ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्दत धनंजयः ।

[(L. 1) K1. 2. 4 D1. 3. 5 निशायां (for रजन्यां). — (L. 2) D5 अभ्यर्चत (for अवन्दत).]

— [a]) K4 ततः प्रभातसमये; G1 एतेनैव तु कालेन. — [b]) N (except B3. 4 D2) G4 °निःस्वनः. — [c]) K4 D2 तुमुलः. B1. 3 De D3 भीमस् (for शब्दस्).

2 D1 om. 2[cd]. — [c]) K4 तथा (for पृथग्). G1 भुजंगव्याघ्रसिंहानां. — [d]) Ś1 K1–3 D3. 5 चापि; B1. 3 Dn D4. 6 इव (for चैव). B3 नित्यशः; D2 भारत (for सर्वशः). — After 2, S ins.:

836* खोन्मुखास्ते संप्रेक्ष्य प्रीयमाणाः कुरूद्वहाः ।
मरुद्भिरन्वितं शक्रमापतन्तं विहायसा ।

[(L. 1) G2 ददृशुः (for संप्रेक्ष्य).]

3 [a]) Dn2 ते (for तं)! S (except G2 M2) अभि- (for अनु-). — [b]) B Dn D3–6 °प्सरसां (for °प्सरसस्). Ś1 K3 G1 तदा; B Dn D3–6 गणाः (for तथा). — G1 om. 3[c]–5[d]. — [c]) K2 विमाने.

4 In G2, the portion of the text from st. 4 up to st. 39 of the next adhy. is lost on a missing fol. — G1 om. 4 (cf. v.l. 3). — [b]) Some N MSS. °परिस्कृतम्. — [c]) K3 मेघस्यंदनम्; Dn3 मेघमारुतम्; D2 G4 मेघना-

आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुरोह वै ॥ ५
तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ६
पूजयामास चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७
धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ८
आप्यायत महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धनंजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ९
जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
हर्षेण महताविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ १०
तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ।
उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरंदरः ॥ ११
त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १२
अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन
जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेष लोकैः ॥ १३
एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १४
धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवानां समागमम् ।
शक्रेण य इमं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १५
संवत्सरं ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
स जीवेत निराबाधः सुसुखी शरदां शतम् ॥ १६

C. 3. 11934
B. 3. 166. 17
K. 3. 167. 18

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

दितम्.

5 G1 om. 5 (cf. v.l. 3). G2 missing (cf. v.l. 4). — [a]) B2–4 Dn D1. 4 [अ]थ (for [आ]शु). — [c]) Ś1 K2. 4 D3 T G2. 4 आगम्य; D5 (m as in text) सुगंधाच् (for आगत्य). — [d]) K4 स्यंदनादवरुह्य च.

6 G2 missing (cf. v.l. 4). — [a]) T G3. 4 च (for [प्र]त्र). — [b]) K4 T1 G1 धर्मपुत्रो; G4 देवराजं (for धर्मराजो).

9 G2 missing (cf. v.l. 4). — [a]) K4 B Dc Dn D4. 6 आघ्राय तं; D5 मूर्ध्याघ्रातो; T1 आहूय तं; T2 G3 आज्ञाय तं; G1 आस्थाय तं; G4 अजायत (for आप्यायत).

10 G2 missing (cf. v.l. 4). — [d]) N (except Ś1) फाल्गुनस्य. — After 10, B D (except D1–3. 5) ins.:

837* बभूव परमप्रीतो देवराजं च पूजयन् ।

11 G2 missing (cf. v.l. 4). — [a]) T2 G3. 4 °दीनवदनं. — [b]) K4 हर्षगद्गदं; T G1. 3. 4 °संयुतं. — [d]) K1 देवराजं; K3 प्रेक्ष्य राजा; T2 G1. 3. 4 धर्मराजं (for देव°).

12 G2 missing (cf. v.l. 4). — Before 12, M1 ins. इंद्रः. — [b]) K4 मोक्षसे हतकंटकां. — [c]) Ś1 K3 T2 G3 चाप्नुहि (for प्राप्नुहि).

13 G2 missing (cf. v.l. 4). — [a]) Ś1 K1–3 D1–3. 5 प्राप्तान्यथास्त्राणि; B4 अस्त्राण्यवाप्तानि (for अस्त्राणि लब्धानि). T1 धनंजयेन (for च पाण्डवेन). — [b]) D3 प्रवरेण राजन्; T1 M1 गिरिशाच्च देवात् (for प्रयतेन राजन्). — [d]) K3. 4 D1. 5 एव (for एष).

15 G2 missing (cf. v.l. 4). — [a]) K4 धनेश्वरालय-स्थानां. — [c]) B Dn D4. 6 इदं (for इमं). Dc D1–3 धीमान् (for विद्वान्).

16 G2 missing (cf. v.l. 4). — [b]) Ś1 K1–3 D1–3 संयतेंद्रियः; K4 Dn2 शंसितव्रतः. — [c]) K1. 2 D3 जीवते; B1–3 Dc Dn D4. 6 जीवेद्धि; B4 D2 जीवति (for जीवेत). S (G2 missing) स जीवेद्भरतश्रेष्ठ (T1 G1 °ष्ठः). — [d]) Ś1 K1. 2 B2 D1. 2 T2 G1. 3 स सुखी; D2 सुमुखं; T1 स भूमौ (for सुसुखी).

Colophon. G2 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G3. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K3 Dc mention only गंधमादनवास; B1 likewise, only °मादनपश्चाद्गमन; D1. 2, only लोमशतीर्थ-यात्रा (followed by गंधमादन in D1); D2 T2 G3, only गंधमादननिवास; and finally D5, only गंधमादनप्रवेश (followed by समाप्त). — *Adhy. name:* K4 B2. 3 Dn1. n3 D4. 6 इंद्रागमनं; B4 Dc इंद्रसमागमः; D1. 2 अर्जुन-समागमे इंद्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n2 165; Dn2 S (G2 missing; M2 *sup. lin.*) 166 (M2 orig. 168); D1 171. — *Śloka no.:* Dn1. n2 17; Dn2 18; D1 16.

१६३

C. 3. 11935
B. 3. 167. 1
K. 3. 168. 1

वैशंपायन उवाच ।
यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह संगतः ।
कृष्णया चैव बीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १
अभिवादयमानं तु मूर्ध्न्युपाघ्राय पाण्डवम् ।
हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
कथं चास्त्राण्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३
सम्यग्वा ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि भारत ।
कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रश्चास्त्राण्यदात्तव ॥ ४
यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान्वा पिनाकधृक् ।
यथा चास्त्राण्यवाप्तानि यथा चाराधितश्च ते ॥ ५
यथोक्तवांस्त्वां भगवाञ्शतक्रतुररिंदम ।
कृतप्रियस्त्वयास्मीति तच्च ते किं प्रियं कृतम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ ६
यथा तुष्टो महादेवो देवराजश्च तेऽनघ ।
यच्चापि वज्रपाणेस्ते प्रियं कृतमरिंदम ।
एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥ ७
अर्जुन उवाच ।
शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शंकरम् ॥ ८
विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिमर्दन ।
भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनम् ॥ ९

163

1 In G_2, st. 1–39 are lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 162. 4). — ^{c}) Ś1 K1. 2 T2 G3. 4 सह; G1 चापि (for चैव). — ^{d}) K3 B2 De D1. 2. 5 G1 धर्मराजम्; K4 युधिष्ठिरम् (for धर्मपुत्रम्). T1 M उपागमत् (for अपूजयत्).

2 G_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{a}) K4 D G4 तं (for तु). — ^{b}) K4 मूर्ध्न्यापघ्राय; G4 मूर्धन्याघ्राय. K3 B3 Dn3. n3 D1–3 पांडवः; K4 T2 G3 M2 भारत; G1 धर्मवित्; M1 पार्थिवः (for पाण्डवम्). — ^{cd}) Ś1 आमने समुपावेश्य पर्यपृच्छत धर्मराट.

3 G_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) T1 ह्रति˚; T2 G3 M2 [s]प्यति˚; G1. 4 प्रति˚ (for ध्यति˚). Ś1 K1. 2 त्वया (for तव). — D3. 5 om. (hapl.) 3^d–5^c.

4 G_2 missing (cf. v.l. 1). D2. 5 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{b}) B D (except D1–3. 5) पांडव (for भारत). — ^{c}) B4 श्रीमान् (for प्रीतो). — ^{d}) T1 शक्रश् (for रुद्रश्). B1–3 D (except D1–3. 5) वा (for च). K4 B4 D1. 2 T1 G1 M1 दत्तवान् (for [अ]दात्तव).

5 G_2 missing (cf. v.l. 1). D3. 5 om. 5^{abc} (cf. v.l. 3). — ^{b}) K3 (*sup. lin.* as in text) Dc2 च (for वा). Ś1 K1. 2 पिनाकभृत्; Dn1. n3 ˚धृत्. — T2 G3 om. 5^c–6^d. — ^{c}) B1–3 Dc Dn D4. 6 [ए]व; D2 वा (for च). K4 शस्त्राणि (for चास्त्राणि). K1. 2 वासानि (for [अ]वास्त्राणि). — ^{d}) K3 D3 T1 वा; B Dc Dn D4–6 [ए]व (for the first च). Ś1 K1 D3 आराधिताश्. K4 हरः; T1 त्वया (for च ते).

6 G_2 missing (cf. v.l. 1). T2 G3 om. 6 (cf. v.l. 5). — ^{a}) K3 Dc D1. 2 यच्चो˚ (for यथो˚). M महाप्राज्ञ (for त्वां भगवान्). — ^{b}) K3–4 M अरिंदमः. — G1 om. (hapl.) 6^c–7^d. — ^{c}) G4 ˚प्रीतस् (for ˚प्रियस्). T1 G4 M तथा (for त्वया). — ^{d}) K4 B1–3 D (except D1–3) तस्य; M3 यच्च (for तच्च). T1 तेति- (for ते किं). D1–3 transp. प्रियं and कृतम्. — ^{f}) K4 D5 धनंजय; B3 महामते (for ˚द्युते).

7 G_2 missing (cf. v.l. 1). G1 om. 7^{abcd} (cf. v.l. 6). — ^{a}) T G3 M1 दृष्टो (for तुष्टो). — ^{b}) T2 G3. 4 सुर˚ (for देव˚). B1–3 Dc Dn D4–6 तथा (for च ते). K4 तथा तव; D1. 2 च तोषितः (for च ते ऽनघ). — ^{c}) T1 यच्चच; M यश्चापि. D5 transp. वज्रपाणेः and ते. B1. 2 Dc Dn D4. 6 तु; T2 G3 तत् (for ते). — ^{d}) Ś1 K1. 2 M transp. प्रियं and कृतं. — ^{e}) S आचक्ष्व (for आख्याहि).

8 G_2 missing (cf. v.l. 1). D5 धनंजय (for अर्जुन). — ^{a}) K4 श्रूयतां मे; D1. 2 शृणु मत्तो; T1 शृणु सर्वं; T2 G3. 4 M शृणुष्व त्वं; G1 शृणु त्वं हि (for शृणु हन्त). D5 शृणुष्वावहितो राजन्. — ^{c}) K4 सुरेशानं; D3 M1 महादेवं; D5 देवराजं (for अहं देवं).

9 G_2 missing (cf. v.l. 1). — ^{b}) Ś1 K3 धौम्यो˚ (for त्वयो˚). — T2 G3 om. 9^{cd}. — ^{c}) T1 तपसा (for भवता).

भृगुतुङ्गमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ।
एकरात्रोषितः कंचिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ १०
स मामपृच्छत्कौन्तेय क्वासि गन्ता ब्रवीहि मे ।
तस्मा अवितथं सर्वमब्रुवं कुरुनन्दन ॥ ११
स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
अपूजयत मां राजन्प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ १२
ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।
तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ १३
ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
तपोऽतप्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ॥ १४
द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।
निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १५
ऊर्ध्वबाहुश्चतुर्थं तु माममस्मि स्थितस्तदा ।
न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६
चतुर्थे समभिक्रान्ते प्रथमे दिवसे गते ।
वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपमुपागमत् ॥ १७
निघ्नन्प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
संमार्जञ्जठरेणोर्वीं विवर्तंश्च मुहुर्मुहुः ॥ १८
अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितम् ।
धनुर्बाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ १९
ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ २०

C. 3. 11955
B. 3. 167. 21
K. 3. 169. 21

---

10 G_2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T_2 G_3. 4 M भृगुतुंदम्. K_3 D_2 अहं (for अथो). — [b]) T G_3 transp. आस्थितः and तपः. $Ś_1$ K_{3-4} $D_{1.2}$ काम्यकात्प्रस्थितस्ततः.

11 G_2 missing (cf. v.l. 1). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ महीपते; K_4 $D_{1.2}$ T_1 M वदस्व मे (for ब्रवीहि मे). — [c]) $Ś_1$ K_1 Dn_3 तस्मायवितथं; K_2 तन्मयेवि˚; K_3 तस्माच्चावि˚; K_4 तस्मै ह्यवि˚; $D_{1.2}$ M_1 तस्मादवि˚; D_5 तस्मै यथोचितं; T_1 तस्मै चाविगमं; T_2 (before corr.) G_4 तस्मै नावितथं; G_1 M_2 तस्मै चापि तथा (for तस्मा अवितथं). — [d]) M_1 अब्रवं. $Ś_1$ $K_{1.2}$ कुरुसत्तम.

12 G_2 missing (cf. v.l. 1). — [b]) G_4 मुनिसत्तमः (for राज˚). — [c]) T_1 मा (for मां).

13 G_2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T_2 $G_{3.4}$ M स तु (for ततो). — [b]) T_2 $G_{3.4}$ तप्यस्व; M_2 तप्यं हि (for आतिष्ठ). K_4 शृणु मत्तो कुलोद्वह; $B_{1.3}$ तपः कुरुकुलोद्वह; Dc D_5 T_1 M_1 ततः कुरुकुलोद्वह (T_1 ˚ह्मव). — [c]) T_2 [ए]व; G_4 [इ]व (for त्वं). $K_{3.4}$ B_{1-3} Dc Dn D_4 M_2 तपस्य- (K_4 B_1 M_2 ˚स्वि)ञ्चिरेण त्वं.

14 G_2 missing (cf. v.l. 1). — [c]) $Ś_1$ तपोतपं; K_1 तपोतपे; K_2 तपस्तपं; K_4 S (G_2 missing) तपस्तेपे (for तपोऽतप्यं). K_4 गिरौ तस्मिन्; T_2 G (G_2 missing) M_2 च कौरव्य (for महा˚). — [d]) K_4 T_2 $G_{3.4}$ मासमेकं ज(K_4 फ)लाशनः.

15 G_2 missing (cf. v.l. 1). — [c]) $Ś_1$ K_1 D_5 तृतीयं च; K_2 ˚ये च; $K_{3.4}$ D_{1-3} T_2 G_3 ˚यं तु; Dc $T_{1.2}$ (before corr.) ˚योथ (for ˚येऽथ). — [d]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_2 G_3 मासं; T_1 मासः (for मासे).

16 G_2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ च (for तु). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ ह्रियते (for ह्री˚).

17 G_2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) B De Dn $D_{4.6}$ G_3 पंचमे. K_2 समतिक्रांते; $K_{3.4}$ $D_{2.3.5}$ G_1 M व्यत्यति˚; B De Dn $D_{4.6}$ G_3 त्वथ संप्राप्ते; D_1 त्वथ्यतिक्रांते; T_1 मास्यति˚; T_2 G_4 ह्यतिनिष्क्रांते. — [c]) $Ś_1$ K_2 वाराहं संस्थितो; K_1 वाराहसंस्थितो; K_4 वाराहसंस्थितं. $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_4 De रूपं; T_1 भीमं (for भूतं). D_5 वाराहं रूपमास्थाय. — D_4 om. (hapl.) 17^d–19^a. — [d]) B T_2 $G_{3.4}$ M_2 अथा(B_1 इहा)गमत्; De इहागतः; Dn D_6 समागमत् (for उपा˚).

18 G_2 missing (cf. v.l. 1). D_4 om. 18 (cf. v.l. 17). — [a]) De D_{1-3} M_1 पोत्रेण; D_5 रोषेण; D_6 (marg. *sec. m.*) ओष्ठेन (for प्रोथेन). T_2 G (G_2 missing) चरणैर् (for पृथिवीं); see below. — [b]) $Ś_1$ $D_{2.5}$ विकिरन्; K D_3 विकरन्; D_1 उत्किरन् (for विलिखन्). T_2 G (G_2 missing) विलिखन्नपि मेदिनीम्. — [c]) G_4 संमार्ज्य. $Ś_1$ K_{1-3} D_3 [अ]पि (for [उ]र्वीं). D_5 समार्गमचिरेणापि. — [d]) $Ś_1$ D_6 (marg. *sec. m.*) निवर्तंश्च; K_1 निवर्तं च; K_2 विवर्तं स; K_4 विवर्तयन् (for विवर्तंश्च).

19 G_2 missing (cf. v.l. 1). D_4 om. 19^a (cf v.l. 17). — [b]) $D_{1.3}$ वपुः (for महत्). $D_{3.5}$ T_1 G_1 M कैरातमास्थितं; T_2 G_3 कैरातसंज्ञितं. — [c]) S धनुष्पाण्यसि˚. — [d]) K_4 $D_{1.2}$ स्त्रिया चानु˚.

20 G_2 missing (cf. v.l. 1). — [b]) $=36^b$. K_4 तच्च; G_1 तदा (for तथा). K_2 [अ]क्षय˚; B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{4.6}$ [अ]क्षय्ये (for [अ]क्षय्यौ). — [d]) B_4 T G_3 M रोमहर्षणं.

21 G_2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) $Ś_1$ D_5 युगपत्तु; B Dc Dn_1 $D_{1.4.6}$ युगपत्तं. K_2 B_3 किरातस्य; Dn $D_{4.6}$

C. 3. 11956
B. 3. 167. 22
K. 3. 168. 22

युगपत्तत्किरातश्च विकृष्य बलवद्धनुः ।
अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः ॥ २१
स तु मामब्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २२
एष ते निशितैर्बाणैर्दर्पं हन्मि स्थिरो भव ।
स वर्ष्मवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत ॥ २३
ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २४
ततः शरैर्दीप्तमुखैः पत्त्रितैरनुमन्त्रितैः ।
प्रत्यविध्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २५
तस्य तच्छतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २६
पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २७
अणुर्बृहच्छिरा भूत्वा बृहच्चाणुशिराः पुनः ।
एकीभूतस्तदा राजन्सोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥ २८
यदाभिभवितुं बाणैर्नैव शक्नोमि तं रणे ।
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ २९
न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विस्मयो मे महानभूत् ॥ ३०
भूयश्चैव महाराज सविशेषमहं ततः ।
अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३१
स्थूणाकर्णमयोजालं शरवर्षं शरोल्बणम् ।
शैलास्त्रमश्मवर्षं च समास्थायाहमभ्ययाम् ।

किरातस्तु. — [b]) G (G₂ missing) M सुमहद्धनुः. — [c]) Śi K B₄ D₁₋₃. 5 अभ्याहनद्; T₂ G₃ अभ्याजघ्नद्; M₁ अभ्यजघ्ने; M₂ अभिजघ्ने. — [d]) S (except T₁, G₂ missing) मेदिनीं (for मे मनः).

23 G₂ missing (cf. v.l. 1). — [c]) K₃ B (B₁ marg.) Dn D₃. 4. 6 धनुष्मान् (B₁ orig. धर्मवान्) (for वर्ष्मवान्). D₅ पार्वतीयो महामायस्. — [d]) D₅ तथा माम्. Śi K₁₋₃ Dn D₁. 2. 4. 6 M₁ अभ्यभाषत; D₅ अभिभाष्य चै.

24 G₂ missing (cf. v.l. 1). — [a]) D₅ मेघंर् (for ततो). K₃ D₁. 2. 6 T₂ (before corr.) G₁ गिरिर् (for गिरिम्). — [b]) Śi K₁. 2 स (for मां). — [d]) K₁. 2 महसा (for महता).

25 G₂ missing (cf. v.l. 1). — [b]) Śi K₁. 2 सपत्त्रैर्; K₃. 4 D₁₋₃ सुपत्त्रैर्; B Dn D₄. 6 यत्त्रितैर्; Dc प्रहितैर्; D₅ पातितैर्; T₂ G (G₂ missing) पतितैर्. T₁ M₁ नागैरिव विषोल्बणैः.

26 G₂ missing (cf. v.l. 1). — [c]) Śi K₁. 2 तस्य (for चास्य). — [d]) Śi K D₁₋₃. 5 अपीडयं (for अताडयम्).

27 G₂ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K₄ D₁. 2 ततः (for पुनः). — [b]) To avoid the hiatus, Śi K₁. 2 चैकीभूतानि; M त्वेकीः. — [c]) K₁. 2 अभ्यपश्यन् (for अदृश्यन्त). — [d]) Śi K D₁₋₃ शरैः (for पुनः).

28 G₂ missing (cf. v.l. 1). — [b]) S (G₂ missing) महान् (for बृहत्). B₂ तथा; T₂ G₃. 4 ततः (for पुनः). — [c]) K₁. 2 B₂ एकीभूतं; K₃. 4 D₁. 2 एकीभूत्वा. Śi K₁. 2 महानेकः; K₃. 4 Dc D₁₋₃ तथानेकः (for तदा राजन्).

29 G₂ missing (cf. v.l. 1). — [b]) K₃. 4 D₁₋₃ न वै; Dn न च (for नैव). T₂ G₃. 4 [अ]हं (for तं). — [c]) B Dc Dn₁. n₃ D₄₋₆ महास्त्रम् (for ऽहमस्त्रम्). Dn₂ ततो ह्यस्त्रं समातिष्ठं.

30 G₂ missing (cf. v.l. 1). — [a]) Śi K B₄ D₁₋₃ नैनापि ना° (for न चैनम°). B₄ जेतुं; T₁ योद्धुं; T₂ G (G₂ missing) M योद्धुं (for हन्तुं). — [b]) Epic tag! Cf. Hopkins, *Great Epic*, App. A (Parallel Phrases), No. 83. Śi K D₁₋₃ तद्भूतमतिवीर्यवत् (K₁. 4 °वान्).

31 G₂ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K₃. 4 D₃ भूयश्चैनं; B Dc Dn D₄. 6 भूय एव; S (G₂ missing) तत्रापि च. — [c]) B₄ अस्त्रजालेन; D₅ °योगेन; T₁ °पूतेन; T₂ G (G₂ missing) °वर्षेण.

32 G₂ missing (cf. v.l. 1). — [a]) Śi K₃. 4 D₁₋₃ स्थूणाकर्णं च जालं च; K₁ °भूतं चराजालं; K₂ °कले य राजा च; B Dc Dn D₄. 6 °कर्णमथो जालं; D₅ °कर्णमथो बाणं; T₁ °कर्णमिवाजालं; T₂ (before corr.) °कारं महोजालं. — [b]) Śi शरवर्षं रणोद्भटं; K₁ °वर्षा रणोद्भवं; K₂ °वर्षरणोद्भवं; B Dc Dn D₄. 6 °वर्षमथोल्बणं; D₅ M₁ °वर्षं महो°. — [c]) M तु (for च). Śi K₁. 2 शलभास्त्रं चाश्मवर्षं; K₃. 4 B D शलभास्त्रमश्मवर्षं; T₁ शैलास्त्रेणात्मवर्षं तु; G₁ शलभास्त्रमहावर्षं. — [d]) T₁ [अ]हमर्दयं; T₂ G₃. 4 [अ]हमभ्यगां (for [अ]हमभ्ययाम्). Śi K₁. 2 समादायाहमभ्ययां; D₃ समास्थायास्त्रमभ्ययां; D₅ वेगमास्थाय शस्त्रवित्. — [e]) Śi K₁. 2 Dc D₁₋₃. 5 T G₁. 3. 4 M₁ जग्राह; K₃ संयामे (for जग्रास);

जग्रास ग्रहसंस्तानि सर्वाण्यस्त्राणि मेऽनघ ॥ ३२
तेषु सर्वेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशम् ।
ततः प्रज्वलितैर्बाणैः सर्वतः सोपचीयत ।
उपचीयमानश्च मया महास्त्रेण व्यवर्धत ॥ ३३
ततः संतापितो लोको मत्प्रसूतेन तेजसा ।
क्षणेन हि दिशः खं च सर्वतोऽभिविदीपितम् ॥ ३४
तदप्यस्त्रं महातेजाः क्षणेनैव व्यशातयत् ।
ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन्भयं मां महदाविशत् ॥ ३५
ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
सहसाभ्यहनं भूतं तान्यप्यस्त्राण्यभक्षयत् ॥ ३६
हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ।
मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३७
व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि ममाहतौ ।
अपातयच्च तद्भूतं निश्चेष्टो ह्यगमं महीम् ॥ ३८
ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
सह स्त्रीभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ३९
एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४०

C. 3. 11976
B. 3. 167. 42
K. 3. 168. 42

---

cf. 36[d], 37[b]. K₃ प्राग्रसत्; B D (except D₁₋₃. ₅) T₂ M₂ प्रथमं; G₄ प्रथमं (for प्रहस्य). — [f]) B D (except D₁₋₃) M मे नृप (B₄ शृणु); T₁ वै नृप; T₂ G₁. ₃. ₄ भारत (for मेऽनघ).

33 G₂ missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś₁ K₁₋₃ दग्धेषु; K₄ B De Dn D₄. ₆ जग्धे; D₅ ग्रस्ते (for शान्ते). — [b]) Dn₂. ₁₃ T₂ G₃ महद् (for अहम्). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ D₅ पर्वतः (for सर्वतः). Ś₁ K सोपचीयते; K₂. ₄ B D₁. ₂. ₄₋₆ सोपचीयते; D₃ T₁ G₁. ₄ चोपचीयते. M₂ सर्वैस्तैरूपचीयत. — [e]) Hypermetric! Ś₁ K₁. ₂ अपचीयमान. T₁ M₁ तु (for च). D₅ T G₃. ₄ M तदा; G₁ तथा (for मया). — [f]) S (G₂ missing) सहा(M₁ मया)स्त्रेणाभ्यवर्तत.

34 G₂ missing (cf. v.l. 1). — [a]) B₁₋₃ De Dn D₄. ₆ ततः संतापिना लोका; D₅ ततः संदीपितं लोके. — [b]) Ś₁ K D₁₋₃ मद्विसृष्टैः सुतेजनैः (D₁. ₂ सैः); D₅ तत्प्रसूतैः सुतेजनैः. — [c]) T₂ (before corr.) G₄ दिवं (for दिशः). — [d]) K₃ सुविदी; B Dn D₄₋₆ G₃ हि विदी; De M₂ दिवि दी; T₁ G₁ [अ]भिविराजितं; G₄ [अ]पि विदी.

35 G₂ missing (cf. v.l. 1). — After 35[a], D₁. ₂ ins.:

838* ततोऽहमपतं महीम् ।
ततः प्रहस्य तद्भूतं.

— [b]) Ś₁ K B₄ D₁₋₃. ₅ व्यनाशयत्; T₂ G₁. ₃. ₄ व्यशाम. — K₂. ₄ om. 35[cd]; K₃ om. 35[c]–48[a]. — [c]) Ś₁ K₁ D₂. ₃ च; T₂ G₁. ₃. ₄ नि- (for तु). D₁ ब्रह्मास्त्रेण च ते राजन्.

36 G₂ missing (cf. v.l. 1). K₃ om. 36 (cf. v.l. 35). — [b]) = 20[b]. B₁. ₂. ₄ Dn D₄. ₆ तथाक्षय्ये; D₁ तावक्षय्यौ; T₂ G₃ तदाक्षय्यौ. — [d]) B₁ transp. अपि and अस्त्राणि. Ś₁ K₁. ₂ T₁ तत्तानि; G₁ तानि च (for तान्यपि).

37 G₂ missing (cf. v.l. 1). K₃ om. 37 (cf. v.l. 35). — [a]) D₅ तेष्वस्त्रेषु च सर्वेषु; T₂ G₁. ₃. ₄ एतेष्वस्त्रेषु भूतेन (G₁ सर्वेषु). — [b]) G₁ [अ]पि (for च). M₂ भक्षिते चायुधे तदा. — B₂ om. 37[cd]. — [c]) T₁ धर्मतस्तस्य भू.

38 G₂ missing (cf. v.l. 1). — K₃ om. 38 (cf. v.l. 35). — [b]) T₂ G₃. ₄ अभि- (for अपि). Ś₁ K₁. ₂ D₁. ₃ समाहनन्; K₄ °हरत्; B₁ Dn °गतः; B₄ D₂ °हनम्; D₄. ₆ °गतौ; T₁ °ततौ; G₁ °दितौ (for °हतौ). D₅ प्रहरंश्च तलैरपि. — D₃ om. 38[c]–39[d]. — [c]) B De D₁. ₂. ₄₋₆ अपारयन्. D₁. ₂ तु (for च). D₁. ₂ तद्रूपं; T₁ तं भूतं; G₁ मां भूतं (for तद्भूतं). — D₁. ₂ om. 38[d]–39[a]. — [d]) K₄ निश्चेष्टोभ्यगमन्; B De Dn D₄. ₆ निश्चेष्टमगमं (B₄ निश्चेष्टो न्यपतन्); T₁ निश्चेष्टश्चागमन्; T₂ G₃. ₄ अहं चापनयं; G₁ निश्चेष्टश्चापतं; M निश्चेष्टश्चागमं.

39 G₂ missing (cf. v.l. 1). — K₃ D₃ om. 39 (cf. v.l. 35. 38); D₁. ₂ om. 39[a] (cf. v.l. 38). — After 39[ab], T₂ G₃. ₄ ins.:

839* ततश्चिन्तां समगमं पूजयिष्याम्यहं पुनः ।
इति पुष्पाणि संगृह्य मेकलं शंकरं प्रभुम् ।
पूजयिष्यंस्तमद्राक्षं किरातं पुष्पधारिणम् ।
ततश्चान्यानि पुष्पाणि पूजयिष्यन्पुनः पुनः ।
तानि सर्वाणि दृष्ट्वाहं किरातस्य च मूर्धनि ।
इति कृत्वा महादेवं प्रणतोऽस्मि पुनः पुनः ।
[Cf. 171*.]

— [c]) T₂ G₃. ₄ M₂ ततः (for सह). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ पश्यतो मेऽद्भुतं महत्; K₄ D₁. ₂ तदद्भुतमिदं महत्; D₅ तदद्भुतमिवाभवत् (= 30[b]).

40 K₃ om. 40 (cf. v.l. 35). G₂ resumes. — [a]) S मुख्यं (for एवं). — [b]) B D (except D₁₋₃. ₅) आस्थितः (for आत्मनः). — [c]) Ś₁ K₁. ₂ D₃. ₅ एकं; T₂ G M चैव

C. 3. 11977
B. 3. 167. 43
K. 3. 168. 43

हित्वा किरातरूपं च भगवांस्त्रिदशेश्वरः ।
स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वरः ॥ ४१
अदृश्यत ततः साक्षाद्भगवान्गोवृषध्वजः ।
उमासहायो हरिदृग्बहुरूपः पिनाकधृक् ॥ ४२
स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितम् ।
शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परंतप ॥ ४३
ततस्तद्धनुरादाय तूणौ चाक्षय्यसायकौ ।
प्रादान्ममैव भगवान्वरयस्वेति चाब्रवीत् ॥ ४४
तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते ।
यत्ते मनोगतं वीर तद्ब्रूहि वितराम्यहम् ।
अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतम् ॥ ४५
ततः प्राञ्जलिरेवाहमस्त्रेषु गतमानसः ।
प्रणम्य शिरसा शर्वं ततो वचनमाददे ॥ ४६
भगवान्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरो मम ।
अस्त्राणीच्छाम्यहं ज्ञातुं यानि देवेषु कानिचित् ।
ददानीत्येव भगवानब्रवीत्त्र्यम्बकश्च माम् ॥ ४७
रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव ।
प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाशुपतं प्रभुः ॥ ४८
उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनम् ।
न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथंचन ॥ ४९
पीड्यमानेन बलवत्प्रयोज्यं ते धनंजय ।
अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेः ॥ ५०

(for एव). T1 दिव्यमप्रतिमं चित्रं. — d) T1 वसानोंबर-मुत्तमं.

41 K3 om. 41 (cf. v.l. 35). — a) K4 तद्रूपरूपं; S मृगतनुं (G2. 3 °युतां) तां (for किरातरूपं). Ś1 K1. 2. 4 तद्; D1. 2 स (for च). — M1 om. 41cd. — c) Ś1 B1. 3 Dc D5. 6 G2 M2 स्वं रूपं. — d) K1. 2 transp. तस्थौ and तत्र.

42 K3 om. 42 (cf. v.l. 35); K2 om. 42a–44b. — a) S सोदृश्यत. — b) Ś1 K1 D5 भगवान्वै (D5 °न्मे) वृषध्वजः; T1 भगवान्वृषभध्वजः. — c) K1 वृषधृग्; B व्याडधृग्; Dc1 D4 व्यालधृद्; Dc2 Dn D6 व्यालधृग् (for हरिदृग्). S धनुर्गृह्य तथा पाणौ. — d) Ś1 पिनाकधृत्.

43 K2. 3 om. 43 (cf. v.l. 35, 42). — a) T1 भगवान् (for समरे). — b) T1 च (for [ए]व). K4 D1 T1 °मुखस्थितः; B4 D3 °मुखं स्थितः; D2. 5 °मुखः स्थितः.

44 K3 om. 44 (cf. v.l. 35); K2 om. 44ab (cf. v.l. 42). — a) D1. 2 तु; D5 स्वं (for तद्). — b) T G1–3 तूणी (for तूणौ). Ś1 तूणौ तौ चाक्षय्यौ तथा; K1 D1–3. 5 तूणौ तौ चाक्षय्यौ शरैः (K1 °रः); K4 तूणौ तावेव चाक्षयौ. — c) Ś1 K1. 2 प्राणान् (for प्रादान्). — d) Ś1 K1. 2 T1 G1 धारय° (for वरय°).

45 K3 om. 45 (cf. v.l. 35). — c) Ś1 तात; T1 वत्स (for वीर). B2 Dn D4. 6 मनोगतं वीर यत्ते (by transp.). — d) T1 transp. तद् and ब्रूहि. — K1 om. 45c–46b. — e) Ś1 K4 D1. 2. 5 °मपास्यैकं; K2 °मपाशैकं; B4 °मपास्याद्य; G1 M °मपास्यान्यद्.

46 K3 om. 46 (cf. v.l. 35); K1 om. 46ab (cf. v.l. 45). — b) S कृतमानसः. — c) Ś1 K1. 2 सहसा; B Dn D4. 6 T2 G3 मनसा (for शिरसा). Ś1 K4 B1. 2 D1. 2. 4 T1 G2 M2 सर्वं; K3 सर्वं; Dc1 (? gloss) शंभुं; G1 M1 देवं (for शर्वं). D5 मूर्ध्ना प्रसाद्य वरदं. — d) Ś1 Dc अब्रवीत् (corrupt); K1. 2 D2. 3 T1 अब्रुवम्; K4 D1 अब्रुवन् (for आददे). D5 अस्त्रार्थं समनोदयं.

47 K3 om. 47 (cf. v.l 35). — a) D3. 5 T1 G1 भगवन् (for भगवान्). — d) Ś1 संति हि; K1. 2. 4 D1–3 संति वै (for कानिचित्). — e) K4 Dn2 D1–3 T1 G1 ददानी° (as in text); the rest ददामी°. — f) Ś1 K4 B4 D1–3. 5 तदा; K1. 2 तथा (for च मां).

48 Before 48, K4 D1. 2 ins. श्रीरुद्र उ°. — K3 om. 48a (cf. v.l. 35). — c) S (except T2 G3. 4) [अ]पि मे (for मम). B1 प्रददौ परमप्रीतः; D5 अथ प्रादान्मम प्रीतः. — d) K1 (*sup. lin.* as in text) विभुः; B1. 3 Dc Dn D4. 6 महत्; B2 च तत्; D5 तदा (for प्रभुः).

49 b) K2 Dn D5 दत्त्वा चास्त्रं; S (by transp.) दत्त्वास्त्रं मे (T1 रौद्रास्त्रं मे). — d) Ś1 K1. 3 D5 T1 मा(D5 T1 म)नुष्येषु. — After 49, K3 B Dc Dn D4–6 ins.:

840* जगद्विनिर्दहेद्देवमल्पतेजसि पातितम् ।
[K3 B1–3 एतद् (for एवम्).]

50 a) K2 बलिना (for बलवत्). — b) B Dc Dn D4–6 प्रयोज्यं स्याद्; T2 G प्रयोक्ष्यं (for प्रयोज्यं ते). M परंतप (for धनं°). — c) Ś1 K D1–3 तु (K4 ते) प्रतीघाते (for प्रतिघाते च). — d) B1. 2 Dc Dn D4–6 M2 प्रयोजयेत्; D3 T1 G1 M1 °जय.

51 a) Ś1 तमप्रतिहतं; K2 B3 T2 G3–4 ततो°; K

तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ ५१
उत्सादनममित्राणां परसेनानिकर्तनम् ।
दुरासदं दुष्प्रहसं सुरदानवराक्षसैः ॥ ५२
अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

१६४

अर्जुन उवाच ।

ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १
व्युषितो रजनीं चाहं कृत्वा पूर्वाह्णिकक्रियाम् ।
अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥ २
तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।
भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३
स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।
दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४
समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैश्रवतादिभिः ।
द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५
एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः ।

C. 3. 11997
B. 3. 168 6
K. 3. 169. 6

B तदा˚; G1 ततः प्रीतियुतं. — b) Ś1 K D1. 2 ˚वारणं; D3 ˚बाधनं; M1 ˚पेधकं. — d) D3 G1. 2. 4 ˚स्त्रे वृषभध्वजे.

52 b) Ś1 K D2. 3 ˚विकर्षणं; B2. 4 De T1 M ˚निकृंतनं; D5 ˚विनाशनं; T2 G ˚सैन्यविकर्तनं.

53 D5 om. 53cd. — c) K3. 4 D1. 3 प्रेक्ष्य(K3 ˚क्ष)-माणस्य; B4 T2 G2–4 M पश्यतश्चैव (for प्रेक्षतश्चैव). T1 पश्यतश्च स मे देवस्; G1 स पश्यतश्च मे देवस्.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T G आरण्य (G1 श्रीमदारण्य). — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K1 B De Dn3. n3 D5 T2 G3 mention only गंधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in De); K3 D1 likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in K3); K4 D5, only उत्तरकैरात; and finally Dn1 D3. 4, only गंधमादनप्रवेश (D4 ˚प्रवास). — *Adhy. name:* D1. 3 अर्जुनप्रवासकथनं; G1 अर्जुनास्त्रप्रदाने अर्जुनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 166; Dn3 S 167 (M3 170 [*sup. lin.* 160]); D1 172. — *Śloka no.:* Dn D5 57; D1 56. — After the colophon, G1 cont.: श्रीभगवतो महापुरुषस्य विष्णोरंशावतारभू(? read भू)तेन सत्यवतीनन्दनेन श्रीपराशरात्मजेन शुकतातेन वेदव्यासनाम्ना कृष्णद्वैपायनेनोक्तं अष्टादशपर्वाधिलंकृतं श्रीमहाभारताख्यं पंचमो वेदः । श्रुतौ आरण्यके पर्वणि पूर्वारण्याख्यं सप्तषष्ट्यधिकशततमाध्यायैर्निर्मितं सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमषट्साहस्रैः श्लोकैरलंकृतं पूर्वारण्याख्यं । समाप्त्यधिकशततमा (sic) ।

164

1 a) T3 G3. 4 अथ सं-; G2 अथ सु- (for अवसं). D5 रात्रिं (for प्रीतो). — b) D5 प्रीतोहं (for रजनीं). — c) Ś1 K D1–3 प्रसादं देवदेवाद्वै. — d) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 तं प्राप्य विपुलं तदा.

2 a) Ś1 K2 व्युष्य तां; K1. 3 व्युषितां; K4 D1. 2 उष्य तां; S (except T2 G3) उषित्वा (for व्युषितो). — b) Ś1 पूर्वाह्निकक्रियां; K1 पौर्वाह्निकीक्रियां; K2 De D5 G1. 2 पौर्वाह्णिकीं क्रियां; K3. 4 D2 पूर्वाह्निकी(D2 ˚कीं)क्रियां; B Dn D4. 6 M पौर्वाह्णि(D5 ˚न्हि)कीः क्रियाः; D1 पूर्वाह्णिकीं क्रियां; D3 पूर्वाह्निकक्रियः; T1 G4 पूर्वाह्णिकक्रियं. — c) Ś1 K1. 2 D3. 5 अथ तं विप्रं (for तं द्विजश्रेष्ठं). — d) Ś1 K D1–3 पथि (for पुरा).

3 a) Ś1 K D1. 2 तस्याहं तद्; M तस्मादहं (for तस्मै चाहं). T1 G1 पुरा˚ (for यथा˚). — d) Ś1 K1 समीतो (for समेतो). Ś1 D1. 2 कौरव (for भारत).

5 a) S समेतं (T1 ˚तैद्). Ś1 K B1. 3. 4 De D1–3. 5 त्वं (for तु). — c) K3. 4 D1–3 पश्चाद् (for [अ]नघ).

6 a) Ś1 K1. 2 D5 तु; K4 D1 च (for स). K2 T1 महाराज (for स मां राजन्). — b) D1. 2 समाश्लिष्य (for

C. 3. 11997
B. 3. 168. 6
K. 3. 169. 6

अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसंनिभः ॥ ६
अथापराह्णे तस्याह्नः प्रावात्पुण्यः समीरणः ।
पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपल्लहन् ॥ ७
दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च ।
शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन्समीपतः ॥ ८
वादित्राणि च दिव्यानि सुघोषाणि समन्ततः ।
स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९
गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।
पुरस्तादेवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः ॥ १०
मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
महेन्द्रानुचरा ये च देवसद्मनिवासिनः ॥ ११
ततो मरुत्वान्हरिभिर्युक्तैर्वाहैः स्वलंकृतैः ।
शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदामरैः ॥ १२
एतस्मिन्नेव काले तु कुबेरो नरवाहनः ।
दर्शयामास मां राजल्लक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३
दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् ।
वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ १४
ते मामूचुर्महाराज सान्त्वयित्वा सुरर्षभाः ।
सव्यसाचिन्समीक्षस्व लोकपालानवस्थितान् ॥ १५
सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शंकरम् ।
अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ॥ १६
ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् ।
प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति विधिवत्प्रभो ॥ १७
गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुज्ञातोऽस्मि भारत ।
अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिंदम ॥ १८
मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ।

आश्लिष्य च). — [c]) Śi s गच्छत; K1. 2 प्रत्यागच्छद् (for अगच्छत्स). T1 G1 च (for स). D5 महाकायो (for यथा°).

7 [a]) A few MSS. अथापराह्णे. — [b]) Śi K1. 2 प्रवात्; D2 T G1. 3. 4 M2 प्रायात्. A few MSS. पुण्य- (for पुण्यः). — [c]) T2 G3. 4 कुर्वन् (for लोकं). — [d]) Śi K1. 2 कुर्वन्निवतिमिरा दिशः; T2 G3. 4 पुण्यगंधान्समुद्वहन्.

8 [b]) Śi K D1. 2. 5 बहूनि; De Dn2 D3 M2 वनानि (for नवानि). — [d]) Śi K D1–3. 5 न(K4 सु)राधिप; T1 G1 M1 समंततः (for समीपतः); cf. 9[b].

9 T1 om. 9[ab]. — [a]) G1 M1 सर्वाणि (for दिव्यानि). — [b]) K4 B1 Dn D4. 6 सुघोराणि. — [d]) Śi K D1–3. 5 श्रूयंते स्म (for अश्रूयन्त).

10 [a]) Śi K1 गणै° (for गणा°). K2 गणैश्चाप्सरस्स्वस्य. — Śi K1–3 D5 om. (? hapl.) 10[b]–11[a]; K4 om. 10[bcd]. — [c]) D1–3 S पुरःसरा (G4 परस्परं) देवपतेर्.

11 Śi K1–3 D5 om. 11[a] (cf. v.l. 10). — [b]) Śi K D5 स्वलंकृतैः (for उपागमन्). — Śi K2 om. 11[c]–12[b]; K1 om. 11[cd]. — [d]) Dn D4. 6 ये च (for देव-).

12 Śi K2 om. 12[ab] (cf. v.l. 11). — [b]) K1. 3. 4 D1–3 वातयुक्तैः; De2 दिव्यैर्वाहैः; T1 युक्तवाहे; T2 G2–4 युक्तो वाहैः; M1 युक्ते वाहे (for युक्तैर्वाहैः). K1 T2 G2–4 M2 अलंकृतैः; T1 M1 स्वलंकृतः. — [c]) Śi K D5 तत्रासीत्; T2 G3. 4 M1 तत्रागात् (for तत्रायात्). — [d]) Śi K D1–3. 5 दिवालयैः; B4 S सुरस्तदा (for तदामरैः).

13 [c]) D5 चात्मानं; G4 तं कालं (for मां राजन्).

14 [a]) Śi K D1–3. 5 अपर° (for दक्षिण°). — [b]) D5 स्थितं यमं (for व्यव°). — [c]) Śi K D1–3. 5 पावकं चैव; De देवराजानं (for देवराजं च). — [d]) Śi K D1–3. 5 अवस्थितौ; B4 De G1 व्यवस्थितं (for अवस्थितम्).

15 [b]) B1–3 De Dn D4. 6 नरर्षभ (for सुर°). — [c]) Śi K D1–3. 5 समीक्षास्मान्; B De Dn D4. 6 निरीक्षास्मान् (for समीक्षस्व). — [d]) Dn3 D5 T1 व्यवस्थितान्.

16 [a]) T1 °कार्यप्रवृत्यर्थं; T2 G °कार्यप्रसिद्ध्यर्थं. — [c]) Śi तदस्मत्तो (for अस्मत्तोऽपि).

17 [a]) A few MSS. प्रणतो (for प्रय°). — [c]) Śi K1 तदस्त्राणि; T1 महाराज; T2 G महास्त्राणि (G1 अहं राजन्). — [d]) T1 शस्त्राणि; G1 अस्त्राणि (for महान्ति). B Dn D4–6 विधिवद्विभोः; B2n T G विविधानि च.

18 [c]) D5 देवाश्चापि (for अथ देवा). Śi K D1–3. 5 गताः (for ययुः). T1 M केचिद् (for सर्वे).

19 [a]) De D5 T2 G2–4 भगवान् (for मघवान्). Śi K D1–3. 5 G1 अथ (for अपि). S मां देवो (for देवेशो). — [b]) S (except M2) आरोप्य (for आरुह्य). D5 शोभनं; T1 सुप्रभः (for सुप्रभम्). — [c]) B De Dn D4. 6 स्वर्गं; D2. 3 स्वर्गे (for वाक्यं). T1 अवोचद्वाक्यं मधुरं; T2 G M उवाच वाक्यं भगवान् (G1 मधुरं). — [d]) S महायशाः (for सुरा°). B De Dn D2–4. 6 गंतव्यं फाल्गुन (D2. 3 पांडव) त्वया. — After 19, D2. 3 read 23 (for the first time), which in D2 is followed by a *repetition* of 19[cd].

उवाच भगवान्वाक्यं स्मयन्निव सुरारिहा ॥ १९
पुरैवागमनादस्माद्वेदाहं त्वां धनंजय ।
अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ २०
त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोऽसकृत् ।
तपश्चेदं पुरा तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१
भूयश्चैव तु तप्तव्यं तपः परमदारुणम् ।
उवाच भगवान्सर्वं तपसश्चोपपादनम् ॥ २२
मातलिर्मन्नियोगाच्त्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति ।
विदितस्त्वं हि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ २३
ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ।
आचार्यं वरये त्वाहमस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥ २४

इन्द्र उवाच ।
क्रूरं कर्मास्त्रवित्तात करिष्यसि परंतप ।
यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि ॥ २५

अर्जुन उवाच ।
ततोऽहमब्रुवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ।
मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्रप्रतिघातनम् ॥ २६
तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप ।
लोकांश्चास्त्रजितान्पश्याल्लभेयं सुरपुंगव ॥ २७

इन्द्र उवाच ।
परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनंजय ।
ममात्मजस्य वचनं स्वयपन्नमिदं तव ॥ २८

C. 3. 12019
B. 3 168. 28
K. 3. 169. 29

---

20 [a]) T_2 $G_{2.3}$ M_2 गमनाद् (for [आ]गमनाद्). K_4 D_1 तात (for अस्माद्). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ त्वा (for त्वां). — [c]) K_4 इतः; B_2 G_2 ततः (for अतः). $Ś_1$ K_3 च वेदाहं; $K_{1.2.4}$ $D_{1.2}$ च वेत्तासि; B_1 T_1 G_1 M_2 वै नाहं त्वां; B_4 चैवाहं त्वां (for त्वहं वै त्वां). — [d]) $Ś_1$ K_3 D_5 दर्शने; $K_{1.2.4}$ D_{1-3} °नं; Dc_2 °येद् (for °ये).

21 [a]) K_4 $D_{1.2}$ त्वया तीर्थेषु सर्वेषु; T_1 G_1 त्वया हि पुण्य(G1 हिरण्य)तीर्थेषु; T_2 G_{2-4} त्वया तीर्थानि च पुरा. — [b]) K_4 $D_{1.2}$ कृतः पूर्वं समाप्लवः; D_3 सकृदाप्लवनं कृतं; T_1 G_1 सदा(G1 °मा)क्रांतमिवासकृत्; T_2 G_{2-4} समाक्रांतानि चासकृत्; M समाक्रांतमिहा(M2 °मतो)सकृत्. — [c]) T_1 $G_{1.2}$ M_2 [ए]वं (for [इ]दं). $Ś_1$ पुनस्; B Dc Dn $D_{4.6}$ महत् (for पुरा). — [d]) S ततो (G_1 तपो) (for स्वर्गं). B_1 D_5 भारत (for पाण्डव).

22 [a]) B Dn $D_{4.6}$ च; $D_{1.2}$ T_1 G_4 हि; G_1 [अ]भि- (for तु). M_1 कर्तव्यं (for तप्तव्यं). — [b]) B Dc Dn $D_{4.6}$ S तपश्चरणमुत्तमं. — After 22[ab], S ins.:

841* दुश्चरं घोरमस्त्राणां तपसश्चोपदर्शनम् ।

[T_1 G_1 M_1 तपोबलकरं तव; M_2 तपसश्चोपपादनं (for the posterior half)]

— S cont.: B Dc Dn $D_{4.6}$ ins. after 22[ab] (B_3, after 22):

842* स्वर्गस्त्ववश्यं गन्तव्यस्त्वया शत्रुनिषूदन ।

[G_4 M स्वर्गं (for स्वर्गस्). G_2 M गंतव्यं (for °व्यस्). $B_{1.2}$ M_2 °निसूदन; B_4 °निबर्हण.]

— $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ S om. 22[cd]. — [c]) B_3 शत्रुस् (for सर्वं). — [d]) B_3 तपश्चरणमुत्तमं; D_3 देवानां च पुरंदरः.

23 [a]) K_4 $D_{1.2.5}$ च; M_2 त्वा (for त्वां). — [b]) K_4 $D_{1.2}$ दिवं त्वां; D_5 स्वर्गं त्वां (for त्रिदिवं). — [d]) N मुनीनां (for ऋषीणां). D_5 भावितात्मनां (for च महा°). — After 23, S ins.:

843* इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठ तपः कुर्वन्सुदुष्करम् ।

24 [a]) M अब्रवं! — [c]) $K_{3.4}$ B_1 $D_{2.3.6}$ T_2 G_{2-4} M वरयेहं त्वाम्; $B_{3.4}$ Dc D_n $D_{1.4.5}$ °यं त्वाम्. — [d]) K_{1-3} $D_{1-3.5}$ S (except T_2 $G_{3.4}$) त्रिदिवे° (for त्रिदशे°).

25 [a]) $K_{3.4}$ B D T_1 $G_{1.4}$ क्रू- (for क्रूरं). — [b]) $K_{3.4}$ B D T_1 $G_{1.4}$ भवि° (for करि°). $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ न संशयः (for परं°). — [c]) B_2 G_1 M_1 यदस्त्रम् (for °र्थम्). $Ś_1$ अस्त्रलिप्सुस्त्वं; $K_{1.2}$ अर्थलिप्सुस्त्वं; G_1 अस्त्राणि परितः; G_4 अस्त्राणीहतं. — [d]) D_5 तं कामं समवाप्स्यसि; T_1 तत्कामं समवाप्नुहि; G_1 त्वं तत्कामं समाप्नुहि.

26 B $D_{1.2}$ S om. the ref. — [a]) M अब्रवं! T_1 तमब्रुवं पुनरहं. — [d]) $Ś_1$ K D_3 विनास्त्र(Ś1 K2 °स्त्रं)प्रतिवारणं; B Dc Dn $D_{4.6}$ T_1 °प्रतिघातनात्; D_1 मुक्त्वास्त्रं प्रतिवारणं; D_2 (catalectic) विनास्त्रं निवारणं; T_2 $G_{3.4}$ °स्त्रप्रतिकृंतनं.

27 [a]) D_5 तेन (for तानि). $K_{1.2}$ T_1 transp. दिव्यानि and मेऽस्त्राणि. — [b]) T_1 ददस्व हि पुरंदर. — [c]) $Ś_1$ शक्रजितान्; K $D_{1.2}$ शस्त्रजितान्; B_1 अस्त्रजितान्; T_1 G_2 M_1 चास्त्रविदां (for चास्त्रजितान्). $K_{3.4}$ $D_{1.2}$ सर्वान् (for पश्चात्). — [d]) $Ś_1$ K B_4 $D_{1.2}$ कामयेहं सुरर्षभ; D_5 कर्मणा प्रतिपादये.

28 [b]) T_2 $G_{3.4}$ एवम् (for वाक्यम्). $Ś_1$ परंतप (for धनं°). — [d]) $D_{1.2}$ T_1 om. सु-.

29 [a]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ मद्- (for मे). — [b]) $Ś_1$ K

C. 3. 12020
B. 3. 168. 29
K. 3. 169. 30

शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
वायोरग्नेर्वसुभ्योऽथ वरुणात्समरुद्गणात् ॥ २९
साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ।
मद्रतानि च यानीह सर्वास्त्राणि कुरूद्वह ॥ ३०

अर्जुन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।
अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३१
लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः ।
द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ॥ ३२
संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुत्तमम् ।
पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं व्रज ॥ ३३
इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामन्त्र्य शैशिरम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ॥ ३४
चोदयामास स हयान्मनोमारुतरंहसः ।
मातलिर्हयशास्त्रज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः ॥ ३५
अवैक्षत च मे वक्त्रं स्थितस्याथ स सारथिः ।
तथा भ्रान्ते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥ ३६
अत्यद्भुतमिदं मेऽद्य विचित्रं प्रतिभाति माम् ।
यदास्थितो रथं दिव्यं पदा न चलितो भवान् ॥ ३७
देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ ३८
त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्वह ।
अतिशक्रमिदं सत्त्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥ ३९
इत्युक्त्वाकाशमाविश्य मातलिर्विबुधालयान् ।

D1–3 दिव्यान्य° (for सर्वाण्य°). — c) B1. 3 Dn D4. 6 [अ]पि; D5 च (for [अ]थ). — d) T1 G2–4 मरुतां गणात् (for समरु°).

30 a) T2 G2–4 साध्यात्. T2 G2. 3 पैतामहाच्. Ś1 K2 दैवं; K3. 4 देवं (for चैव). — b) Ś1 K1 °राक्षसं; K2. 3 °राक्षसां; T1 °राक्षसान्. — c) D5 वैष्णवादीनि; T1 °न्यथ (for °नि च). — d) K2 नैऋत्यानि; T1 दैतेयानि. T1 G1 [अ]पराणि; M1 [आ]सुराणि (for तथैव). — e) K2 मरुद्गतानि; K3 मरुद्गणानि; K4 D2 मद्गणानीह; T1 मदीयानि च (for मद्गतानि च). K4 B4 Dn D1. 3. 4 जानीहि; G1. 2 याम्यानि (for यानीह). — f) Ś1 सर्वाण्यपि; K1. 2 °णीह; K3. 4 D1–3 °ण्येव (for °स्त्राणि). T1 G1 समाप्स्यसि (for कुरू°). T2 G2–4 M कौंतेयास्त्राण्यवाप्स्यसि.

31 All MSS. om. the ref.! — b) Ś1 D1 तथै° (for तत्रै°). — c) D1. 2 हरियुतं. — d) B1 उपागतं; T G2–4 अवस्थितं (for उपस्थितम्). — e) T G2. 3 मह्यं (for दिव्यं), and दिव्यं (for पुण्यं). — f) K4 D1 यंत्रा; D3 S युक्तं; D5 युतं (for यत्तं). Ś1 K D1. 2 तदा (for नृप).

32 T1 om. 32ab. — a) Ś1 K D1–3 गतेषु लोकपालेषु. — b) Ś1 K D1–3 स (for [अ]थ). — d) Ś1 K B4 D1–3. 5 पुरंदरः; B1 S महाद्युतिः.

33 a) Ś1 संसिद्धस्त्वां; K1. 2 °द्धस्तु; B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 °ध्यस्व; D5 °द्धास्त्रं. — b) N T2 (by corr.) G3 अनंतरं (for अनुत्तमम्). — c) Most MSS. °कृताँल्लोकान्. — After 33, B Dc Dn D4. 6 ins.:

844* देवराजः सहस्राक्षस्त्वां दिदृक्षति भारत ।

35 a) K4 D1. 2. 5 नोदयामास. Ś1 K1. 2 Dc2 D5 T1 सहसा (for स हयान्). — c) B Dc Dn D4. 6 हयतत्त्वज्ञो. — d) Ś1 तत्र वाजिनः; K1 T1 भूरिदक्षिणं; Dc D1. 4. 6 °दक्षिण.

36 c) Ś1 K2 अत्रांतरे; K1 तत्र भ्रांते; S तत्राभ्रांतं.

37 a) Ś1 K1. 2 D3 मह्यं; B Dc Dn D4. 6 त्वद्य; T G1. 3 तेद्य; M1 नोद्य (for मेऽद्य). — b) Ś1 K D1. 2 च; B Dc Dn D4–6 T2 (before corr.) मे; D3 यैं; T2 ते; G2–4 मा (for मां). — c) B1 Dn2. n3 D5 T1 G1. 2 M2 यथा°; D1 तथा° (for यदा°). — d) K1. 4 B Dc Dn T2 (before corr.) पदान्; T1 तदा (for पदा). B Dc Dn D4. 6 पदं (for भवान्).

38 a) T1 हि (for ऽपि). T1 मघवान्; T2 G2–4 भगवान् (for हि मया). — b) Ś1 K D1–3 एवो° (for अत्रो°).

39 a) T1 स्थिर (for स्थित). S [अ]द्य (for [अ]त्र). — b) Ś1 K1. 2 न वै (K नैव) भ्रांतः (for रथे भ्रान्ते). — c) B1. 3. 4 Dc Dn D4–6 सर्वं (for सत्त्वं). B2 अतिसर्वमिदं कर्म.

40 a) Ś1 K1. 2 आरुह्य (for आविश्य). — After 40, B Dc Dn D2. 4. 6 ins.:

845* स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यूर्ध्वमाचक्रमे ततः ।
ऋषयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम ।
ततः कामगमाँल्लोकानपश्यं वै सुरर्षिणाम् ।

दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ ४०
नन्दनादीनि देवानां वनानि बहुलान्युत ।
दर्शयामास मे प्रीत्या मातलिः शक्रसारथिः ॥ ४१
ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलंकृताम् ॥ ४२
न तां भासयते सूर्यो न शीतोष्णे न च क्लमः ।
रजः पङ्को न च तमस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ ४३
न तत्र शोको दैन्यं वा वैवर्ण्यं चोपलक्ष्यते ।
दिवौकसां महाराज न च ग्लानिररिंदम ॥ ४४
न क्रोधलोभौ तत्रास्तामशुभं च विशां पते ।
नित्यतुष्टाश्च हृष्टाश्च प्राणिनः सुरवेश्मनि ॥ ४५
नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ।
पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः ॥ ४६
शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥ ४७
मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
विमानयायिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥ ४८
ततोऽपश्यं वसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ॥ ४९
ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामविजयेन च ॥ ५०
प्रविश्य तां पुरीं रम्यां देवगन्धर्वसेविताम् ।
देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥ ५१
ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददतां वरः ।
बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥ ५२
तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिण ।

C. 3. 12047
B. 3. 168. 56
K. 3. 169. 56

गन्धर्वाप्सरसां चैव प्रभावममितौजसाम् ।

41 [a]) T1 G1. 2 दिव्यानि (for देवानां). — [b]) Ś1 K1 D3 विविधानि; K2 विबुधानि; B2–4 Dn D4–6 [उ]पवनानि; B1 Dc विपुलानि; G2 सुबहूनि (for बहुलानि). Ś1 B Dc Dn D4–6 च (for [उ]त). — [c]) Ś1 राजन्; B Dc Dn D4. 6 शीघ्रं (for प्रीत्या). D5 प्रेक्ष्यमाणान्समेत्याहं.

42 [c]) Ś1 K2. 3 D1. 3 दिव्य-; K4 सर्व- (for दिव्यैः). T1 दिव्यैः कमलगंधैश्च; T2 G2–4 दिव्यैः कनकबन्धैश्च; G1 M दिव्यैः कमलषंडैश्च. — [d]) S वृक्षैरन्यैरलंकृतां.

43 [a]) B Dc Dn D4–6 न तत्र सूर्यस्तपति. — [b]) K1 शीतोष्णी; D5 °ष्णौ; S (except T2 G3 M3) °ष्णो. — [c]) Ś1 D2 -पंकौ; G1 -पंके (for पङ्को). B1–3 Dc Dn D4. 6 न बाधते तत्र रजः.

44 [a]) D1. 3 G1 च (for वा). — [b]) B Dc Dn D4. 6 दौर्बल्यं; T1 वैवर्ण्यंश् (for वैवर्ण्यं). Ś1 वोप°; D1. 3 नोप°; T2 (before corr.) G4 चोपलक्षितं. — [d]) B2–4 Dc Dn D4. 6 न ग्लानिररिमर्दन.

45 [b]) Ś1 गतानां वै; K1. 3 गताधीनां; K2. 4 B Dc D3. 5 शुभ(Dc °भा)धीनां; Dn D4. 6 सुरादीनां; D1. 3 सुबुद्धीनां; T1 G4 अशुभंश्च (for अशुभं च). — [c]) Dc D4. 6 T1 G1 नित्यं (for नित्य-). Ś1 K B4 D1–3 transp. तुष्टाः and हृष्टाः. M1 प्र (for the first च). Dc Dn D4. 6 ते राजन् (for हृष्टाश्च). — [d]) K2 सुरवेश्मिनः.

46 [d]) B2 पद्मसौगंधिकप्रभाः; D1. 3 °कस्तथा; D5 °कैर्युताः.

47 K3 om. 47. — [a]) S सुग्वो (for ववौ). B Dc D4. 6 शीतलश्च (B4 °स्तत्र) सुग्वो वायुः. — [b]) K1. 2 B2. 4 Dc Dn D4. 6 सुगंधी. K1. 2 विरजाः (for जीवनः). D5 सौगंधिजीवनः शुभः; S सुगंधो वीजते शुभः (G3 सुग्वं; G4 शुभं). — [d]) T2 G2–4 पद्म° (for पुष्प°).

48 [b]) Ś1 K1. 2 T1 मधुरस्वनाः. — B2 om. 48c–51d. — [c]) B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 विमानगामिनश्. — [d]) Ś1 K1–3 D3 च तथा (for बहवो). B1–3 Dn D4. 6 [अं]बरे; Dc [अ]परे (for [अ]मराः).

49 B2 om. 49 (cf. v.l. 48). — [b]) T1 G1 साध्यान्देवमरु°. — [c]) Ś1 K1 तत्र (for चैव). — [d]) T1 corrupt.

50 B2 om. 50 (cf. v.l. 48). — [a]) T1 G1. 2 M2 तेषां (for ते मां). — [b]) T1 [अ]मलेन (for बलेन). — [c]) K2 Dc D4. 6 [अ]नुजानंत; D5 [अ]त्यजानंत; S [अ]न्व(T1 °नु)जानन्वै (for [अ]न्वजानन्त). — [d]) K2. 3 B1. 3. 4 D (except D5) संग्रामे (for संग्राम-).

51 B2 om. 51 (cf. v.l. 48). — [a]) B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 दिव्यां (for रम्यां). — [b]) B1. 3. 4 D (except D1. 3) °पूजितां.

52 [b]) D1. 3 T1 वदतां; M1 गम° (for दद°). K3 D1. 3. 4 G4 वर; D5 °रं (for °रः).

53 [b]) Ś1 K D1–3. 5 संस्तुतो (for सहितो). K2. 4 S (except G4) भूरिदक्षिणः; K3 B Dc Dn D3. 4–6 G4 °दक्षिणैः. — [d]) B Dc Dn D4. 6 शिक्षाणो (for कुर्वाणो).

54 [a]) K3. 4 D1. 3 transp. मे and पुत्रः. B Dc1 Dn

C. 3. 12048
B. 3. 168. 57
K. 3. 169. 56

अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे कुर्वाणोऽस्त्राणि भारत ॥ ५३
विश्वावसोश्च मे पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्सखा ।
स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ५४
ततोऽहमवसं राजन्गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।
सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ ५५
शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।
पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यमानाः परंतप ॥ ५६
तत्सर्वमनवज्ञाय तथ्यं विज्ञाय भारत ।
अत्यर्थं प्रतिगृह्याहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ॥ ५७
ततोऽतुष्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विभुः ।
एवं मे वसतो राजन्नेष कालोऽत्यगाद्दिवि ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।
कृतास्त्रमभिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।
संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।
किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ।
अप्रमेयोऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥ २
अथाब्रवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।
अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ३
अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मण्यश्चास्त्रविच्चासि शूरश्चासि कुरूद्वह ॥ ४
अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च ।
पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ न त्वया विद्यते समः ॥ ५
प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च धनंजय ।
प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतिघातं च सर्वशः ॥ ६

D4. 6 वै ; Dc2 [ए]त्र (for मे).

55 T2 G3 om. 55ab. — a) B3–4 D (except D2. 3. 5) तत्रा॑ (for ततो॑).

56 a) B4 अश्रौषं (for शृण्वन्वै). Ś1 K D1–3. 5 शृण्वन्गीतस्वनं पुण्यं. — c) S (except G3. 4) [अ]प्सरसां. — d) B1–3 D (except D1–3. 5) नृत्यंतीर्भरतर्षभ.

57 c) Ś1 K B1. 3 D1–3 परि॑ (for प्रति॑).

58 b) Dc T1 वै (for मे). K4 D2 G3 प्रभुः; B1 Dc विभो (for विभुः). — c) Ś1 एत्र गतो (for मे वसतो). — d) K1. 3. 4 [S]भ्यगाद्; D3 ह्यगाद् (for ऽत्यगाद्). Dc D1 S इति (for दिवि).

Colophon om. in Dn2. n3 D4. 6. B1 reads it in marg. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3 D1. 2. 5 (all om. sub-parvan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in K3 D3, and अर्जुनोक्तमुत्तरकैरात in D1. 2); K4 likewise, only उत्तरकैरात; B2 Dc, only गंधमादनवास (followed by उत्तरकैरात in Dc); and finally B1. 4 D3, only गंधमादनप्रवेश (B4 °प्रवास; D3 °निवास). — *Adhy. name:* G1 अर्जुनस्वर्गप्रवेशकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 167; D1 173; S (M2 *sup. lin.*) 168 (M2 orig. 170). — *Śloka no.:* Dn1 D1 61.

165

1 a) Ś1 K1. 2 D3 अभितिष्ठंतम्; B Dc Dn D2. 4. 6 अतिविश्वस्तम्; S अथ विश्वस्तम्. — b) T2 G3 मघवान्; G1 तदा मां (for अथ मां). — c) Ś1 K1. 2. 4 Dc1 D1. 2 संस्पृशन्.

2 After 2, S ins.:
846* अजेयस्त्वं हि संग्रामे सर्वैरपि सुरासुरैः ।

4 c) K1. 2 D1 शा(D1 श)स्त्रविच्; T1 मंत्रविच् (for चास्त्रविच्). K3 D3 T1 M1 चापि (for चासि). — d) K3. 3 D1 T1 G1 चापि (for चासि). K3. 4 D1. 2. 5 कुरोद्वह.

5 b) B1 तु दश; T1 G4 (by transp.) च दश. — d) B3–4 Dn D2. 4. 6 विद्यते न त्वया समः (by transp.).

6 a) T1 चापि (for उप-). — b) T1 वृत्तिश्चापि (for आवृत्तिं च). — d) B3–4 D (except D3. 5) प्रतीघातं.

तव गुर्वर्थकालोऽयमुपपन्नः परंतप ।
प्रतिजानीष्व तं कर्तुमतो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ७
ततोऽहमब्रुवं राजन्देवराजमिदं वचः ।
विषह्यं चेन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ८
ततो मामब्रवीद्राजन्प्रहस्य बलवृत्रहा ।
नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ ९
निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।
समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ १०
तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलप्रभाः ।
तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ ११
ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।
हयैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ १२
बबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।
स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ १३
अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।
अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ १४
ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।
येनाजयद्देवपतिर्बलिं वैरोचनिं पुरा ॥ १५
ततो देवाः सर्व एव तेन घोषेण बोधिताः ।
मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विशां पते ।
दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ॥ १६
तानब्रुवं यथाभूतमिदं कर्तास्मि संयुगे ।
निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणम् ।
निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनघाः ॥ १७
तुष्टुवुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ।
रथेनानेन मघवा जितवाञ्शम्बरं युधि ।
नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ १८
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

C. 3. 12073
B. 3. 168. 82
K. 3. 170. 22

---

7 a) B_{2-4} D (except $D_{1-3.5}$) ततो (for तव). — b) B D (except $D_{1-3.5}$) समुत्पन्नः (for उपपन्नः). — c) S_1 K D_{1-3} प्रतिजानीहि. S_1 K G_1 तत् (for तं). — d) G_3 वक्ष्या° (for वेत्स्या°). S_1 K $D_{1-3.5}$ अथ वक्ष्याम्यहं परं.

8 a) M अब्रवं! — c) K_4 ते; B D (except $D_{1-3.5}$) यत् (for चेत्).

9 a) T_1 देवः (for राजन्). — b) B D (except D_3. 5) प्रहसन्. $G_{1.2}$ M_1 वलवृत्रहा. — c) S_1 K $D_{1-3.5}$ [अ]स्तीति; D_{n3} ह्यस्ति (for [अ]द्यास्ति).

10 b) S_1 K $D_{1-3.5}$ देव; B_4 सुर (for मम). — c) S_1 $K_{1.2}$ आवृत्य; D_5 आगत्य; T_2 G_{2-4} M आसाद्य (for आश्रित्य). T_1 समुद्रमासाद्य सदा. — d) $G_{2.4}$ स्वर्गे (for दुर्गे).

11 c) S_1 K_{1-3} ताः (for तान्). S_1 K $D_{1-3.5}$ पुत्र; G_1 तु त्वं (for तत्र). S_1 K $D_{1-3.5}$ पार्थैवं (K_4 पार्थ त्वं) (for कौन्तेय). — d) M गुर्वर्थं ते.

13 S_1 om. (hapl.) 13^c–14^b. — c) T_2 G_{2-4} वीर (for चैव). — d) S राजन् (for अङ्ग°).

14 S_1 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — a) T_2 G_3 अभेद्य° (for अभेद्यं). S_1 B_2 G_1 चैव; $K_{1.2}$ T_2 G_{2-4} दिव्यं (for चेदं). — b) K_4 °रूपमनुत्तमं; D_3 °रूपं तदद्भुतं. — c) S_1 K $D_{1-3.5}$ चैव (for चापि).

15 a) S_1 $K_{1.2}$ देव (for तेन). — c) K_2 बलिं देव; T_1 देवराजो; T_2 G_{2-4} स देवेंद्रो (for देवपतिर्). — d) K_2 पतिर् (for बलिं).

16 a) S सगंधर्वाः (for सर्व एव). — b) S_1 K D_{1-3} शब्देन (for घोषेण). K_3 D_5 कोपिताः; D_3 मोहिताः (for बोधिताः). — d) $K_{1.2}$ कुरूद्वह (for विशां पते). — f) S_1 फल्गुण; $K_{1.3.4}$ B_{1-3} Dc Dn D_{4-6} फाल्गुन; B_4 D_{1-3} पांडव; T_1 G_1 फल्गुनः.

17 a) M अब्रवं! B_1 Dc तथाभूतम्; S तथा भूतान् (for यथाभूतम्). — d) S_1 K $D_{1-3.5}$ जयैषिणं (for वधै°). — After 17, S ins.:

847* ततो वाग्भिः प्रशस्ताभिस्त्रिदशाः पृथिवीपते ।

18 D_6 om. (hapl.) 18^c–19^b. — c) K_{1-3} T_1 G_1 मघवान्; K_4 D_3 भगवान्; T_2 G_{2-4} जितवान् (for मघवा). — d) S_1 $K_{1.2}$ हत°; T_2 G_{2-4} मघ° (for जित°). B_4 असुरं; D_4 नमुचिं (for शम्बरं). — K_2 om. (hapl.) 18^c–19^d. — e) D_4 शंबरं (for नमुचिं). G_2 M वलवृत्रौ. — f) K_3. 4 B Dc $D_{n2.n3}$ D_4 प्रह्लाद°.

19 K_2 om. 19; S_1 D_6 om. 19^{ab} (for K_2 D_6 cf. v.l. 18). — b) T_1 [अ]युतानि (for [अ]र्बुदानि). $B_{1.4}$ D_{c1} Dn D_4 [अ]पि (for च). — D_2 om. 19^c–21^b. — e) T_1 वै दैत्यान् (for दैत्यानां). — d) N (S_1 K_2 D_2 om.) मघवा; T_1 मखवान् (for मघवान्).

C. 3. 12074
B. 3. 168. 82
K. 3. 170. 22

रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवान्युधि ॥ १९
त्वमप्येतेन कौन्तेय निवातकवचान्रणे ।
विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवान्वशी ॥ २०
अयं च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ।
अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥ २१
प्रदीयमानं देवैस्तु देवदत्तं जलोद्भवम् ।
प्रत्यगृह्णं जयायैनं स्तूयमानस्तदामरैः ॥ २२
स शङ्खी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः ।
दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
अपश्यमुदधिं भीममपांपतिमथाव्ययम् ॥ १
फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुच्छ्रिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते चलन्त इव पर्वताः ।
नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ॥ २
तिमिंगिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिंगिलाः ।
मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः ॥ ३
शङ्खानां च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः ।
दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४
तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंघाः प्लवन्त्युत ।
वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५

---

20 D_2 om. 20 (cf. v.l. 19). — [a]) $K_{1.4}$ B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ T_2 $G_{3.4}$ [अ]नेन (for [ए]तेन). — [b]) T_2 (before corr.) जितवान्मघवान् (for निवातकवचान्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ युधि (for रणे). Cf. 19[d]. — [c]) B_1 विजितान् (for विजेता). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 Dn D_5 मघवा (for मघवान्). $K_{1.2}$ बली (for वशी). T_1 पुरत्रयमिवेश्वरः.

22 [a]) B Dc Dn $D_{4.6}$ G_2 तं (B_1 च) (for तु). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_1 D_{c1} T_1 $G_{1.2}$ °गृह्णां; D_{c2} M_2 °गृह्णम् (for °गृह्णं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ [ए]व; $K_{3.4}$ D_{1-3} [इ]मं; T_2 G_3 [ए]तं (for [ए]नं). — [d]) K_4 D_1 तथामरैः; D_5 यथासुरैः; G_1 सदामरैः (for तदा°).

23 [a]) $Ś_1$ $K_{3.4}$ B $D_{1-3.5}$ T_2 $G_{3.4}$ सशंखः (for स शङ्खी). K_4 $D_{1.2.5}$ T_1 G_1 खड्गी; G_2 बाणैः (for बाणी).

Colophon om. in $K_{3.4}$ D_5. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 T G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, B_{1-3} D (D_5 om.) G_1 M mention only निवातकवचवध (B_1 om. वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 168 (Dn_2 167); D_1 174; S 169. — *Śloka no.:* Dn_1 D_1 25; $Dn_{2.3}$ 86.

166

1 $K_{3.4}$ D_5 om. the ref. — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{2.3}$ च; K_4 वै (for तु). — [b]) G_1 सुर° (for मह°). — [d]) $Ś_1$ K $D_{2.5}$ $G_{3.4}$ °निधिम् (for °पतिम्).

2 [a]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ °वंतः (for °वत्यः). — [b]) $Ś_1$ चलंतश्च; K_4 $D_{1.2}$ सहिता°; T_1 सभीता°; T_2 G_{2-4} M संगता°. B D (except D_{1-3}) समुत्थिताः. — [c]) $Ś_1$ K_{2-4} तत्र (for चात्र). S अदृश्यंतोर्मयस्तत्र. — [d]) B_4 $Dn_{1.}$ n_3 $D_{1.3.4.6}$ वल्गंत (for चलन्त). Dn_3 जले मग्ना इवाद्रयः. — [e]) T_2 (before corr.) $G_{3.4}$ समंतत° (for सहस्रश°). — M_1 om. (hapl.) 2^f–5^a. — After 2, S (M_1 om.) ins.:

848* नभसीव विमानानि विचरन्त्यो विरेजिरे ।

3 M_1 om. 3 (cf. v.l. 2). — [b]) $Ś_1$ चाति°; D_1 ह्राति°; D_5 [अ]प्यति° (for तिमि°). B_4 तिमितिमिंगिलास्तथा; D_3 तिमिंगिलगिलास्तथा. — [c]) $Ś_1$ K $D_{1.2.5}$ T_1 चापि; D_3 चानु° (for चात्र). — [d]) K_4 $D_{1.2}$ तोय°; D_3 जल° (for जले).

4 M_1 om. 4 (cf. v.l. 2). — [b]) D_3 G_1 सहस्रशः (for समन्ततः). — [c]) D_5 च; T_1 [स]प्सु; T_2 $G_{3.4}$ [स]थ; G_2 [स]त्र (for स्म). — [d]) D_3 T_2 G_{2-4} °युताः (for °वृताः).

तमतीत्य महावेगं सर्वाम्भोनिधिमुत्तमम् ।
अपश्यं दानवाकीर्णं तद्दैत्यपुरमन्तिकात् ॥ ६
तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ।
नादयन्रथघोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ॥ ७
रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयित्नोरिवाम्बरे ।
मन्वाना देवराजं मां संविग्ना दानवाभवन् ॥ ८
सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः ।
तथा शूलासिपरशुगदामुसलपाणयः ॥ ९
ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः ।
संविधाय पुरे रक्षां न स्म कश्चन दृश्यते ॥ १०
ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।
पुरमासुरमाश्लिष्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ ११
स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १२
ततो निवातकवचाः सर्व एव समन्ततः ।
दंशिता विविधैस्त्राणैर्विविधायुधपाणयः ॥ १३
आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टिशैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १४
शतघ्नीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः स्वलंकृतैः ।
प्रगृहीतैर्दितेः पुत्राः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ १५
ततो विचार्य बहुधा रथमार्गेषु तान्हयान् ।
प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १६

C. 3. 12095
B. 3. 169. 17
K. 3. 171. 17

---

5 M1 om. 5[a] (cf. v.l. 2). — [b]) D2 रत्नपूर्णाः. T G3. 4 फलंत्युत. — [c]) K3. 4 D1 [आ]घूर्णते (for घूर्णते). S वीर (for भीमस्).

6 D2 om. (? hapl.) 6. — [a]) Ś1 K1. 2 D1. 3 समुदी- (K1 °द्वी)क्ष्य; B Dc Dn D4–6 तमुदीक्ष्य (for तमतीत्य). Ś1 K D1. 3 महाभीमं; B4 तथा भीमं (for महावेगं). — [b]) Ś1 अथांभो° (for सर्वाम्भो°).

7 T1 om. 7[ab]. — [a]) K3. 4 B1. 3 Dc D2–6 तत्र वै (for तत्रैव). — [b]) Dc T2 G1–3 M1 निपात्य. B2 M2 पृथिवीपते; T2 G धरणीतले. D5 निन्ये पृथ्वीतले रथं. — Ś1 K1. 2 B4 Dc Dn D2. 4–6 ins. after 7[ab]: B2, after 7:

849* रथं तं तु समाश्लिष्य प्राद्रवद्रथयोगवित् ।

[Ś1 K1 तु तं; Dc तत्र (for तं तु). B4 Dn1 °लक्ष्य (for °श्लिष्य). Cnp आश्लिष्य. D5 तां समाश्लिष्य पृथिवीं (for the prior half).]

— Dc om. 7[cd]. — [c]) B4 Dn D2. 4. 6 त्रासयन्; T2 G2–4 दानवान् (for नादयन्). — [d]) D5 सहसा बली; T1 समुपाद्रवं.

8 [a]) K3. 4 D1. 3 ते; T1 तत् (for तं). — [c]) D5 मां देवराजं (by transp.). — [d]) Ś1 विविग्ना; K B D (except D3) T2 G3 आविग्ना (B1 उद्विग्ना) (for संविग्ना). K1 D5 स्थिताः (for [अ]भवन्).

9 [b]) D5 खड्ग° (for शर°). Ś1 K1. 2 तथा (for स्थिताः). — [c]) K4 शूलार्ष्टि°; B D (except D1–3. 5) [अ]सिशूल° (by transp.). — [d]) Dc -परिघ- (for -मुसल-). Ś1 K B4 D1–3. 5 -प्रगृहीतशरासनाः.

10 [a]) K3. 4 D2. 3 T1 G2. 4 M [अ]पिदधुः (M2 °धन्). — [c]) Ś1 ते; K1. 2 तां (for सं-). — [d]) Ś1 K1. 2 किंचन; D1 M1 कश्चिन्न (for कश्चन). T1 विद्यते (for दृश्यते).

11 [a]) D5 M2 उपाध्माय (for उपादाय). — [b]) B2 D5 °रवं (for °स्वनम्). — [c]) Ś1 आविश्य; B3 M1 आश्रित्य; G1 आसाद्य (for आश्लिष्य). Dn D3. 4. 6 परमां मुदमाश्रित्य; D5 पुरमाश्लिष्य राजेंद्र; T2 G2–4 आपूरयन्त(G2. 4 °न्स)माश्लिष्य. — [d]) K3 प्रादाशं (sic) तं; Dc D4 प्राधमत्तं; T1 प्रदध्मं तं; G1 प्रधमं तं; G2 प्रभावंतं; G4 प्रभवंतं (for प्राधमं तं). D5 शनकैर् (for तं शनैर्). Ś1 transp. शनैः and अहम्.

12 [a]) D1–3 च (for तु). K4 विद्धः; D3 प्राप्य; T1 गत्वा (for स्तब्ध्वा). — [c]) T1 G3. 4 निलीयु° (for निलिल्यु°). K3 वित्रेसुर्ये च तत्रासन्. — [d]) S च (for सु-).

13 [b]) B1–3 D (except D1–3. 5) T1 स्वलंकृताः (for समन्ततः). — [c]) Some S MSS. दंसिता. D1 अस्त्रैर्; T2 G3. 4 बाणैर् (for त्राणैर्). — [d]) B D (except D1. 3) S (except T1 G1) विचित्रायुध°.

14 [b]) T1 G1 M गदासि- (for गदाभिर्). Some MSS. मुशलैर्, मुपलैर्. — [c]) S (except T2 G3) पट्टसैः. K3 मुद्गरैश्चैव; B4 D5 च त्रिशूलैश्च (for करै°). — [d]) K3 करवालै°; D5 G2 तथा चक्रै° (for रथचक्रै°).

15 [a]) Ś1 K1 भुसुंडीभिः; K3. 4 D5 भुशंडी°; B1–3 भुषुंडी°; Dc भुशुंठी°; D1 भृशंडी°; D2 मुखंडी°; D3 भुखंडी°; T1 G1. 2. 4 मुसंठी°; T2 G3 मुसुंठी°; M मुसृंठी°. — [b]) T2 G3–4 अलं° (for स्वलं°). — [cd]) D5 transp. प्रगृहीतैः and प्रादुरासन्.

16 [a]) Ś1 K D1–3. 5 विदार्य वसुधां; B Dc Dn D4. 6 विचार्य बहुशो. — [b]) G1 रथान् (for हयान्). B2 रथमार्गेण तस्थिवान्. — [c]) K3. 4 D2. 5 T1 G2. 4 प्रचो(K4

C. 3. 12096
B. 3. 169. 18
K. 3. 171. 18

तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ।
नान्वपश्यं तदा किंचित्तन्मेऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १७
ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
विकृतस्वररूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥ १८
तेन शब्देन महता समुद्रे पर्वतोपमाः ।
आप्लवन्त गतैः सत्त्वैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ १९
ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ।
विमुञ्चन्तः शितान्बाणाञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २०
स संग्रहारस्तुमुलस्तेषां मम च भारत ।
अवर्तत महाघोरो निवातकवचान्तकः ॥ २१
ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये ।
ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्महामृधे ॥ २२
ते वै मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयैषिणः ।
अस्तुवन्मुनयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामये ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

१६७

अर्जुन उवाच ।
ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।
अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १
आच्छिद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।

$D_{2.5}$ °नो)दयत् (for प्राचोदयत्).

17 D_5 om. 17-19. — [a]) T G ए(T_1 नै-; G_1 न)-तेषां तत्- (for तेन तेषां). — [b]) T_1 मार्गमन्युग्रगामिनां; T_2 G_{2-4} मार्ग चतुरगामिनां. — [c]) Śi नाहश्यत; K1 $D_{1.4}$ T_2 G_{2-4} नान्वपश्यत्; K_3 नानुपश्यन्; B_3 (m as in text) पार्थ पश्यं; B_4 न चापश्यं; T_1 G_1 अनपश्यन् (G_1 °श्यत्). Śi ततो; G_1 तथा (for तदा). K_4 B_6 किं तत्; T G कश्चित् (for किंचित्). — [d]) K_3 B_4 तदद्भुतम्; K_4 $D_{1.2}$ तमोभूतम् (for तन्मेऽद्भुतम्). Śi $K_{1.2}$ D_3 तमोभूतमभूज्जगत्.

18 D_5 om. 18 (cf. v.l. 17). — [a]) Dn_3 तावद् (for तत्र). — [b]) N वादित्राणि सहस्रशः. — Śi $K_{1.2}$ read 20^{ab} for 18^{cd}, $K_{1.2}$ *repeating* it (20^{ab}) in its proper place. — [c]) K_3 विकृतस्वन°; T_1 विकृतं घोर°. — [d]) $K_{3.4}$ B D (D_5 om.) °वादयन् (for °चोदयन्).

19 D_5 om. 19 (cf. v.l. 17). — [a]) $K_{1.3.4}$ B D (except $D_{2.5}$) सहसा (for महता). — [b]) S पर्वता इव (for °तोपमाः). — [c]) Śi Dn1 आप्लवंतो; $K_{1.2}$ °वंते; T_2 G_{2-4} °वंति. Śi $K_{1.2}$ गताः; T G_{2-4} हताः (for गतैः).

20 Śi $K_{1.2}$ read 20^{ab} for 18^{cd}; $K_{1.2}$ *repeat* it here. — [a]) K_3 (second time) तेन (for ततो). D_5 सहसा (for महता). — [b]) $K_{1.2}$ (first time) समुपा° (for मामुपा°). — Śi om. 20^{cd}. — [c]) Dc_2 विमुंचंति; D_5 °चंतं; M_2 °चंत. K_1 शतान् (for शितान्).

21 [a]) K_4 Dc_2 तुमलम्. — [b]) $K_{1.2}$ B_2 Dn D_6 च मम (by transp.); T_1 अपि च. — [c]) K_{1-3} B_1 D (except $D_{4.5}$) T_2 $G_{3.4}$ आवर्तत; K_4 प्रावं°.

22 [b]) Śi D_3 तथा (for च ये). $D_{1.2}$ तथान्ये च महर्षयः. — [c]) B_4 महं° (for ब्रह्मं°). — [d]) D_5 महस्रशः (for महा°).

23 [a]) S (except G_1 M_1) मानुषं° (for मामनुं°). — [c]) S (except T_2 G_3) ऋषयो (for मुनयो). — [d]) T_1 °वधे; T_2 $G_{3.4}$ °मृधे (for °मये).

Colophon. — *Major parvan:* Śi $K_{1.2}$ T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K B_{1-3} Dc $Dn_{1.3}$ D_{1-6} G_1 mention only निवातकवचवध (B_1 G_1 om. वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in K_3 D_1). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 169 (Dn_2 168); D_1 175; S 170 (M_2 172). — *Śloka no.:* Dn D_1 24.

167

1 [b]) B_4 सर्वभावेन; Dc Dn_3 D_4 सर्ववेगेन. T_1 G_1 संगताः (for भारत). — [c]) K_2 अभिद्रवन्. M मा (for मां). B_2 वेगेन (for सहिताः).

2 [a]) B_{2-4} D (except $D_{1.5}$) T_2 $G_{1.3}$ आच्छाद्य. — [b]) S आक्रो° (for उत्क्रो°). Śi K B_4 महारवान्. — [c])

आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ॥ २
ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिशपाणयः ।
शूलानि च भुशुण्डीश्च मुमुचुर्दानवा मयि ॥ ३
तच्छूलवर्षं सुमहद्ददाशक्तिसमाकुलम् ।
अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ४
अन्ये मामभ्यधावन्त निवातकवचा युधि ।
शितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५
तानहं विविधैर्बाणैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ।
गाण्डीवमुक्तैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्मृधे ।
ते कृता विमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाशितैः ॥ ६
ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ।
रथमार्गान्बहूंस्तत्र विचेरुर्वातरंहसः ।
सुसंयता मातलिना प्रामथ्नन्त दितेः सुतान् ॥ ७
शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन्युक्ता महारथे ।
तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥ ८
तेषां चरणपातेन रथनेमिस्वनेन च ।
मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ ९
गतासवस्तथा चान्ये प्रगृहीतशरासनाः ।
हतसारथयस्तत्र व्यकृष्यन्त तुरंगमैः ॥ १०
ते दिशो विदिशः सर्वाः प्रतिरुध्य प्रहारिणः ।
निघ्नन्ति विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥ ११
ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमाद्भुतम् ।

C. 3. 12115
B. 3. 170. 13
K. 3. 172. 13

K Dc D1. 2. 5 सर्वशस्. Ś1 तेषां (for ते मां). — d) Ś1 K1. 2 °वर्षम् (for °वर्षैर्).

3 b) S °पट्टस° (for °पट्टिश°). — c) T1 G1 गदाश्चैव (for शूलानि च). K1 भुसुंडीश्च; K4 मुशंडी°; D1 भृशुंडी°; D2 मुघंढी°; T1 मुसंढ्य°; T2 G3. 4 मुसुंठी°; G1. 2 मुसंठी°; M मुसुंढ्य°. Cf. v.l. 3. 166. 15a. — d) M2 युधि (for मयि).

4 a) K1. 2 तं; D1 ते (for तच्). S सुमहत्तुमुलं वर्ष. — c) K2 अभिसं- (for अनिशं). Ś1 K1. 2 °मानं वै; D5 °मानाश्च. — d) Ś1 D5 न्यपतन्; K1. 2 त्वपतन् (for अपतन्). G4 मे रथोपरि.

5 a) K2 D3 G1 अन्योन्यम्; T1 अथ माम् (for अन्ये माम्). K4 D2 अभि°; D5 सम°; G1 अभ्य° (for अभ्य°). — c) B2. 4 Dn D4. 6 जित- (D6m धृत-) (for शित-). B2 वीराः (for रौद्राः). K2. 4 D1–3 श(K4 D2 शि)तशस्त्रधरा रौद्राः.

6 a) K4 D1–3. 5 G1 निशितैर् (for विविधैर्). — c) K4 D1. 2 आविध्यम्; G1 अहनम् (for अभ्यघ्नम्). — d) Ś1 K1. 2 B4 शितैः; K4 D1–3. 5 शरैः (for मृधे). — e) B1 त्रासिता; B4 अथान्ये; T1 निकृत्ता; T2 G2–4 ते कृत्ता; M2 ते कृत्वा (for ते कृता). D5 अथ तेभिमुखाः सर्वे. — f) S (except M1) संत्रयुक्तैः (for मत्प्र°). B2 शिलीमुखैः (for शिला°). B4 D5 विन्नस्तास्तत्र (D5 सर्व-) दानवाः.

7 b) K2. 4 D5 संप्रनो(D5 °णो)दिताः; Dn2 संप्रयोजिताः. — c) T2 G2 अथ (for रथ-). B D (except D1–3) मार्गान्बहुविधांस्तत्र. — d) S व्यचरन् (T1 व्यधमन्; G1 व्याचरन्) (for विचेरुर्). — e) K2 D3 सुसंयुता; T1 सुसंयुक्ता. — f) K1. 2. 4 प्रमथ्नंत; B1 Dc D1. 3 G4 M प्रामथंत; B4 प्रामथंस्ते; Dn2. n3 प्राभ्य(Dn3 °भ)ञ्जंत; D5 प्रामञ्जंतो; T1 प्रपद्यंत; G2 प्रामृद्नंत.

8 a) D5 च हयास् (for हरयस्). — b) K1. 2 तस्मिन्युक्ते; T2 G2–4 ते नियुक्ता. — c) Ś1 K D1–3 ततो; Dn शांता (!); D5 T1 M तथा (for तदा). K3 T2 G1. 3. 4 यंत्रा (for यत्ता). — d) K2. 4 विचरन्. Dc उल्मुका इव; T2 G3. 4 अल्पवद्रथं; G1 एकवद् दृढं; G2 M एकवद्रथं (for अल्पका इव). T1 चारयंतः प्रवं दृढं.

9 K3 om. 9. — c) D5 मम बाणाभि°. — d) T1 G2. 4 M2 च (for ते). D1. 2 बहवो (for शतशो).

10 K3 om. (hapl.) 10ab. — a) Ś1 K1 [अ]न्ये च (by transp.). B D (except D1–3. 5) [ए]व (for च). — b) Ś1 हताश्च शतशोसुराः (cf. 9d); K1 D3 S दानवाः पांडवर्षभ (G1 °भाः). — c) T2 (before corr.) G4 अथ; G1 ततः; G2 हताः (for हत-). — d) K4 D2. 3 विकृष्यंत; B2 G1 व्यकर्षंत; B3 प्राहृश्यंत. D5 विकृष्यंस्ते हयोत्तमैः.

11 a) B D (except D1. 3) T2 (after corr.) सर्वे (for सर्वाः). — b) Ś1 K2 प्रतिगृह्य; B4 सर्वे युद्ध-; T2 G3. 4 प्रत्यनीक-; G2 प्रारुध्यंत (for प्रतिरुध्य). — c) K2–4 B4 D1–3 निघ्नंतो; B1–3 Dn D4. 6 अभ्यघ्नन्; S घ्नंति स्म (T1 व्यघ्नंति). D5 निशितैः (for विविधैः). — d) Ś1 K B4 D1–3. 5 ततो मां व्यथयंति च (K4 °ञ्चिव; B4 °ति ते).

12 b) S अद्भुतं समदर्शयं (G1 अत्यद्भुतमदर्शयं). — c) Ś1 K D1–3. 5 तथा (Ś1 K1. 2 ततो) वेगवतो वाहान् (K3 वाजीन्). — d) Ś1 K D1–3 अयत्नो य(K4 D1–3 °त्नाद्य)दधारयत्; D5 यत्नादन्वधार°; T1 G1 यद्रथं (G1 °थान्)

C. 3. 12115
B. 3. 170. 13
K 3. 172. 13

अश्वांस्तथा वेगवतो यदयत्नादधारयत् ॥ १२
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैरस्त्रैस्तानसुरान्रणे ।
सायुधानच्छिनं राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३
एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ।
प्रीतिमानभवद्वीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १४
वध्यमानास्ततस्ते तु हयैस्तेन रथेन च ।
अगमन्प्रक्षयं केचिक्त्यवर्तन्त तथापरे ॥ १५
स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे ।
शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्प्रत्यवारयन् ॥ १६
ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७
ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः ।
अपीडयन्मां सहिताः शरशूलासिवृष्टिभिः ॥ १८
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसम् ।
दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ १९
ततः खड्गांस्त्रिशूलांश्च तोमरांश्च सहस्रशः ।
अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिनम् ॥ २०
छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ।
प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २१
गाण्डीवाद्धि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्क्तयः ।
निष्पतन्ति तथा बाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २२
तेषामपि तु बाणास्ते बहुत्वाच्छलभा इव ।

नावधार° ; T₂ G₂₋₄ यथा यत्ना(G₂ युक्ता- ; G₄ -वर्ता)क्यवार° ; M ह्ययत्नाद्यदधार°.

13 ᵃ) B₁ विविधैश् (for लघुभिश्). — ᶜ) Cf. 20 and v.l. K₃ चिच्छिदं ; K₄ D₂. ₃ T₁ अच्छिदं ; D₅ T₂ G M चिच्छिदे (for अच्छिनं). B Dc Dn D₄. ₆ चिच्छेद सायुधान् (B₄ राक्षसांश्चिच्छेद) राजन्. — 13ᵈ=17ᵈ.

14 ᵃ) D₃ वि- ; T₂ G₂₋₄ आ- (for मे). — ᶜ) T₁ G₁. ₂ राजन् ; T₂ G₃. ₄ प्रीतो ; M चापि (for वीरो).

15 ᵃ) D₅ हयैस् (for ततस्). B₄ Dn D₂. ₄₋₆ तैस् (for ते). — ᵇ) T₁ शरैस् (for हयैस्). D₅ रथेन च महासुराः. — ᶜ) K₁ प्राक्षयं ; K₂ M₂ प्रेक्षयं ; T₁ प्रत्ययं ; G₄ वै क्षयं (for प्र°). K₃ यमक्षयं गताः केचित्. — ᵈ) K₂. ₃ D₃. ₅ प्रवर्तत ; K₄ G₄ व्यवर्तत ; D₁ अवर्तत.

16 K₃ om. 16. — ᶜ) Ś₁ K₁. ₄ D₁. ₃ शरानस्तान् ; K₂ महानस्तान् ; B Dc Dn D₂. ₄₋₆ शरार्तो (B₂. ₄ Dn₂ °र्तं) मां ; T₁ समग्रैर्मां (for महद्भिर्मां). — ᵈ) N (K₃ om.) महद्भिः (K₃ °द्भ्यः) (for समन्तात्). T₂ G₂₋₄ पर्य° (for प्रत्य°). — After 16, S ins.:

850* शरवेगैर्निहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ।
ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ।

[(L. 1) T₁ शस्त्रैः (for अस्त्रैः). — (L. 2) T₁ अवध्यं ; T₂ G₃ अवीर्यान् (for अविध्यं).]

17 D₅ om. 17ᵃᵇ ; S om. 17. — 17ᵃ=13ᵃ. — ᵇ) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ °प्रति- ; Dc °पर- (for °परि-). K₁ अस्त्रैस्तान-सुरान्रणे. — ᶜ) K₃ अवधं ; D₁. ₅ व्यधमत् (for व्यधमं). Ś₁ K D₁. ₅ सायु(K₃ °व)धानेव ; Dc सायकेनाशु. — 17ᵈ=13ᵈ.

18 ᵇ) Dn₂ °रथाः (for °सुराः). — ᶜ) B₂ प्रापीड° ; Dn (not adopted in old printed ed.!) D₅ आपीड° (for अपीड°). K₁ M मा (for मां). — ᵈ) B₂. ₃ Dn D₄. ₆ T₂ G₃ शक्ति- (for शर-). G₁ -जालासि- (for -शूलासि-). K₃ -पट्टिशैः (for -वृष्टिभिः).

19 ᵃ) D₁. ₂ आविष्टं ; S प्रायुंजं (for आतिष्ठं). — ᵇ) Ś₁ K₂ तिग्मतेजनं ; B₄ Dn₂ D₃. ₆ °तैजसं. S माधवं (G₂ गांधर्वं ; M₁ वासवं) नाम भारत (=19ᵈ). — ᶜ) G₁ दधीचिं (for दयितं). — ᵈ) D₁₋₃ गांधर्वं (for माधवं). S ब्रह्मदंडसमं रणे.

20 K₃ om. from 20 up to 3. 168. 17. — ᵃ) Ś₁ K₁. ₂ B₂₋₄ D₅. ₆ T₁ Cnp खड्गांश्च शूलांश्च ; B₁ Dn खड्गत्रिशूलेन ; D₁₋₃ खड्गांस्त्रिशूलानि ; D₄ खड्गस्त्रिशूलश्च ; G₄ खड्गासिशूलांश्च. — ᵇ) Ś₁ K (K₃ om.) D₁₋₃. ₅ शरांश्चैव (for तोमर°). — ᶜ) Ś₁ K (K₃ om.) D₁₋₃. ₅ महता ; T₂ G₂₋₄ सहसा (for शतधा). — ᵈ) Ś₁ अस्तान् ; Dc युक्तान् (for मुक्तान्). Ś₁ आच्छिनं ; B₁ Dn D₃₋₆ T G अछिदं (for अच्छिनम्) ; cf. 13 and v.l. B₄ चिच्छिदेहं रणे तदा.

21 K₃ om. 21 (cf. v.l. 20). — ᵃ) S भित्त्वा (G₁ हित्वा) (for छित्त्वा). — ᵇ) Ś₁ तैरस्तान् ; K₁. ₂ ततस्तानि (for ततस्तान्). — ᶜ) Ś₁ प्रति° (for प्रत्य°). — ᵈ) S दृढमुष्टिकृतैः शरैः.

22 K₃ om. 22 (cf. v.l. 20). — ᵃ) K₄ G₄ वितताः ; D₁₋₃ हि ततः ; T₁ हि ततः ; T₂ G₁₋₃ विततताः ; M हि तथा (for हि तदा). Ś₁ K₁. ₂ गांडीवनिःसृताः संख्ये ; D₅ गांडीवेनांकिताः सर्वे. — ᶜ) D₁. ₂ T₁ निपतंति ; D₄. ₆ निष्पतंत. B D (except D₁₋₃. ₅) महा- (for तथा). — ᵈ)

अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २३
वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २४
शरवेगाभिहत्याहमस्त्रैः शरविघातिभिः ।
ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २५
तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितम् ।
प्रावृषीवातिवृष्टानि शृङ्गाणीव धराभृताम् ॥ २६
इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिरजिह्मगैः ।
मद्बाणैर्वध्यमानास्ते समुद्विग्नाः स्म दानवाः ॥ २७
शतधा भिन्नदेहान्त्राः क्षीणप्रहरणौजसः ।
ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

अर्जुन उवाच ।
ततोऽश्मवर्षं सुमहत्प्रादुरासीत्समन्ततः ।
नगमात्रैर्महाघोरैस्तन्मां दृढमपीडयत् ॥ १
तदहं वज्रसंकाशैः शरैरिन्द्रास्त्रचोदितैः ।

C. 3. 12133
B. 3. 171. 2
K. 3. 173. 2

K₄ D₁. ₃. ₄ G₃ तान् (for तन्).

23 K₃ om. 23 (cf. v.l. 20). — [a]) Ś₁ D₅ च (for तु). B₃. ₄ ते बाणा (by transp.); T₁ बाणास्तु. — [b]) Dn D₄. ₆ तन्मातलिरपूजयत् (= 22[d])! — [c]) G₃ M मा (for मां)! — [d]) Ś₁ M₃ व्यधमत्; T₁ बलवत् (for व्यधमं).

24 K₃ om. 24 (cf. v.l. 20). — [a]) D₅ विध्य°; S (except T₁ G₁) युध्य° (for वध्य°). Dc तदा (for ततस्). — [b]) Ś₁ K₁. ₃ ततः (for पुनः). — [c]) M मा (for मां)!

25 K₃ om. 25 (cf. v.l. 20). — [a]) Ś₁ K₁ °वर्षान् (for °वेगान्). Ś₁ K₁. ₃ [आ]क्षु; D₅ [अ]स्त्रम् (for [अ]हम्). — [b]) Ś₁ ह्यस्त्रैः; K₃ Dc₃ शस्त्रैः (for अस्त्रैः). K₁. ₃ अपि; B Dc Dn D₄. ₆ G₄ अस्त्र- (for शर-). D₅ शरैर्विद्याभिमंत्रितैः. — [c]) Ś₁ K (K₃ om.) D₁. ₃ खगमैः; M₁ च शरैः (for परमैः). Ś₁ K₁. ₃ D₃. ₅ शस्त्रैस् (for शीघ्रैस्). — [d]) D₃ सहस्रधा.

26 K₃ om. 26 (cf. v.l. 20). — [a]) T₁ छिन्नाग्र-; T₃ G₃–₄ जीर्णानि (for छिन्नानि). — [b]) B₄ विसृजन्नथ (for °न्ति स्म). — [c]) N (K₃ om.) [अ]भिवृष्टानि; T₃ G₃–₄ [अ]तिवृष्ट्या हि. — [d]) Ś₁ K (K₃ om.) D₁. ₃. ₅ [उ]त; B₃. ₃ Dc Dn D₃. ₄. ₆ M₃ [अ]थ (for [इ]व). T₃ G₃–₄ मही° (for धरा°).

27 K₃ om. 27 (cf. v.l. 20). — [a]) M₃ °युध° (for °शनि°). — [c]) T₁ बाणैश्च (for मद्बाणैर्). Dc विध्य° (for वध्य°). — [d]) Ś₁ K (K₃ om.) D₁. ₃ च; D₅ T₃ G₃–₄ तु (for स्म). B₄ सुरद्विषः (for स्म दानवाः).

28 K₃ om. 28 (cf. v.l. 20). — [a]) B₃. ₄ T₁ G₃. ₄ M छिन्न- (for भिन्न-). Ś₁ K₁. ₃ D₃ -देहांताः; B Dn D₁. ₄–₆ T₁ -देहास्ते; T₃ G M₃ -देहास्राः (for -देहान्त्राः). — [b]) T₃ G₃–₄ क्षिप्त- (for क्षीण-). Ś₁ -प्राणगतौ°; K₁ -प्राणा महौ°; K₃ -प्राणमहौ° (for -प्रहरणौ°).

Colophon om. in K₃. ₄. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₃ Dn₃ T₃ G₃–₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, B₁–₃ D G₁ mention only निवातकवचवध (D₃ om. वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in D₁). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 170 (Dn₃ 169); D₁ 176; S (M₃ *inf. lin.*) 171 (M₃ orig. 173). — *Śloka no.:* Dn D₁ 29.

168

1 K₃ om. up to 3. 168. 17 (cf. v.l. 3. 167. 20). — [c]) K₄ D₁ T₁ G₁. ₄ M नगमात्रं; D₃ नागमात्रैर्; T₃ G₃. ₃ ना(G₃ न)गमस्रं (for नगमात्रैर्); cf. 4[c]. K₄ D₁. ₃ S महाघोरं; B Dc Dn D₄. ₆ शिलाखंडैस् (B₃ °ध्वस्तैस्) (for महाघोरैस्). — [d]) Ś₁ K₁. ₃ D₅ ते (for तन्). K₃ D₃. ₅ G₁ (after corr.) अपीडयन्.

2 K₃ om. 2 (cf. v.l. 1). — [a]) D₃ तमहं; D₅ T₁ M₃ तानहं. — [b]) Ś₁ K₁. ₃. ₄ D₁–₃. ₅ दिव्यै(K₄ D₅ शरै)रिंद्रास्त्रमंत्रितैः; B₁–₃ Dc Dn D₄. ₆ महेंद्रास्त्रप्रचोदितैः. — [c]) D₁ आचूर्णयं; T₃ G₃. ₄ अघूर्णयं. — [d]) N (K₃ om.) शरवर्षैः(B₁. ₄ Dn D₄. ₆ शरजालै-; D₅ शितधारै)र्महाहवे

C. 3. 12133
B. 3. 171. 2
K. 3. 173. 2

अचूर्णयं वेगवद्भिः शतधैकैकमाहवे ॥ २
चूर्ण्यमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत ।
तत्राश्मचूर्णमपतत्पावकप्रकरा इव ॥ ३
ततोऽश्मवर्षे निहते जलवर्षं महत्तरम् ।
धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥ ४
नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रशः ।
आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ५
धाराणां च निपातेन वायोर्विस्फूर्जितेन च ।
गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६
धारा दिवि च संबद्धा वसुधायां च सर्वशः ।
व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७
तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशोषणम् ।
दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तेन तज्जलम् ॥ ८
हतेऽश्मवर्षे तु मया जलवर्षे च शोषिते ।
मुमुचुर्दानवा मायामग्निं वायुं च मानद ॥ ९
ततोऽहमग्निं व्यधमं सलिलास्त्रेण सर्वशः ।
शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधारयम् ॥ १०
तस्यां प्रतिहतायां तु दानवा युद्धदुर्मदाः ।
प्राकुर्वन्विविधा माया यौगपद्येन भारत ॥ ११
ततो वर्षं प्रादुरभूत्सुमहल्लोमहर्षणम् ।
अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाश्मनाम् ॥ १२
सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामास मां युधि ।
अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १३
तमसा संवृते लोके घोरेण परुषेण च ।

(D1–3 °मृधे); T1 शतधैवैकमा°; T2 G2–4 शरैरेकैकमा°.

3 K3 om. 3 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1 D1 T1 चूर्ण°; T2 G2–4 घूर्ण° (for चूर्ण्य°). — G1 om. (hapl.) 3bc. — b) B3 D4. 6 समपद्यत. — c) D5 ततो (for तत्र). T2 G3 °वर्षम् (for °चूर्णम्). B D (except D1–3. 5) तत्राश्म- (B2 °स्य)चूर्णान्यपतन्; T1 G2. 4 M तत्र (T1 G2 स च) तत्रापि तच्चूर्ण. — d) B4 °प्रवाहा इव; D3. 5 °प्रकरो यथा; T G3. 4 पावकः (T2 G3 °कं) प्रबलोज्वलत्; G2 प्रकुर्वन्सिकतानिव; M प्रा(M3 अ)कुर्व सिकता इव. — G2 *repeats* 3cd as in T1 above! — After 3, K2 ins.:

851* ततोऽहं वारुणास्त्रेण अश्मवर्षं विशातवान् ।

4 K3 om. 4 (cf. v.l. 1). — a) B1–3 De Dn1 D4–6 विहते; B4 D3 T G [s]भिहते; Dn2 [s]पहते; Dn3 D1 विहिते. — b) Ś1 K (K3 om.) D1–3. 5 अनंतरं (for मह°).

5 K3 om. 5 (cf. v.l. 1). — b) Ś1 K (K3 om.) D1–3. 5 °वेगाः (for °वीर्याः). Ś1 T1 G1 समंततः (for सह°). — d) Ś1 K1. 2 प्र-; Dn3 D5 वि- (for [उ]प-). T1 [अ]पि च; T2 G2–4 [अ]पि वा (for तथा). M दिशः सोपदिशोपि च (M2 °शो नृप).

6 K3 om. 6 (cf. v.l. 1). — a) D3 वि- (for च). — b) Some S MSS. विष्फूर्जितेन. — c) S मेघानां (for दैत्या°). — d) K1. 2 D1–3 G1. 2 M प्रज्ञायत; T1 प्रायतत.

7 K3 om. 7 (cf. v.l. 1). — a) K4 धारा दिवीव; B2 धाराश्च दिवि; T1 धारा दिशि च; T2 G3. 4 धारादिभिश्च. Dn2. n3 संवृद्धा; D5 संबंधाद; T G3. 4 संबाधा (for संबद्धा). — c) K4 विमोहयति; B1 व्यालोडयंत; S मोहयंति स्म (G2 च). T1 तास्; M2 मा (for मां). — d) Ś1 K1 D3 निष्पतंत्यो. T1 G1 युधि (for भुवि). B4 पतमाना दिवानिशं.

8 K3 om. 8 (cf. v.l. 1). — a) K2 Dc2 G1. 4 ततो°; K4 D1 अथो° (for तत्रो°). Ś1 मित्रेण; K1. 2 मंत्रेण (for इन्द्रेण). — b) D2 om. 8b. Ś1 K1. 2 सुशोभनं (for विशो°). — c) D5 ज्वलन् (m दीप्तं as in text). B4 ज्वलितं प्रक्षिपं घोरम्. — d) Dc वै (for तज्).

9 K3 om. 9 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 B2 Dn T1 च (for तु). S तदा (for मया). — b) D2 om. 9b. K1. 2 B4 D1. 3 T2 G3. 4 M तु (for च). — d) Ś1 K1. 2 मेनघ; B D (except D1–3. 5) M1 भारत (for मानद).

10 K3 om. 10 (cf. v.l. 1). — b) K1. 2 भारत (for सर्वशः). — c) D1. 2 महता° (for च महा°). — d) Ś1 K1. 2. 4 B2. 3 Dc D3 G4 अवारयं; D1 न्यवा°; D2 निवा° (for अधा°).

11 K3 om. 11 (cf. v.l. 1). — a) B1. 3. 4 Dn D4. 6 ते (for तु). — c) K4 B D (except D3) T2 G3. 4 विविधां मायां.

12 K3 om. 12 (cf. v.l. 1). — a) K1 वर्षां. D5 T2 G प्रादुरासीत्. — b) S (as usual) रोम° (for लोम°). — c) T1 G1 M1 शस्त्राणां (for अ°). — d) Ś1 K1. 2 महात्मनां; D3 यथाश्मनां; T1 G2 तदाश्मनां.

13 K3 om. 13 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1. 2 बाणमयी; D1 मायावती. — c) Ś1 तपस् (for तमस्).

14 K3 om. 14 (cf. v.l. 1). — a) G4 संवृतो लोको. — b) Ś1 K1. 2. 4 D5 परमेण; T2 G2–4 [आ]वरणेन (for

तुरगा विमुखाश्चासन्प्रास्खलच्चापि मातलिः ॥ १४
हस्ताद्विरण्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
असकृच्चाह मां भीतः क्वासीति भरतर्षभ ॥ १५
मां च भीराविशत्तीव्रा तस्मिन्विगतचेतसि ।
स च मां विगतज्ञानः संत्रस्त इदमब्रवीत् ॥ १६
सुराणामसुराणां च संग्रामः सुमहानभूत् ।
अमृतार्थे पुरा पार्थ स च दृष्टो मयानघ ॥ १७
शम्बरस्य वधे चापि संग्रामः सुमहानभूत् ।
सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८
तथैव वृत्रस्य वधे संगृहीता हया मया ।
वैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टं चापि सुदारुणम् ॥ १९
एते मया महाघोराः संग्रामाः पर्युपासिताः ।
न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २०
पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् ।
न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ २१
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
मोहयिष्यन्दानवानामहं मायामयं बलम् ॥ २२
अब्रुवं मातलिं भीतं पश्य मे भुजयोर्बलम् ।
अस्त्राणां च प्रभावं मे धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ २३
अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां सुदारुणाम् ।
विनिहन्मि तमश्चोग्रं मा भैः सूत स्थिरो भव ॥ २४
एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमायां नराधिप ।
मोहनीं सर्वशत्रूणां हिताय त्रिदिवौकसाम् ॥ २५
पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरेश्वराः ।

C. 3. 12157
B. 3. 171. 26
P. 3. 173. 26

परुं). — [c]) B D (except D1–3) हरयो (for तुरगा). D5 विषमाश्च (for विमुखाश्च). Ś1 K1. 2 om. च. — [d]) D5 प्रास्रव° (for प्रास्खल°).

15 K3 om. 15 (cf. v.l. 1). — [a]) D5 हि रश्मयश्च; T1 हि रज्वायश्च (sic) (for हिरण्मयश्च). — [b]) K1. 2 T1 प्रपतद्; D5 न्यपतद्. — Ś1 K2 om. 15c–16b; G1 om. 15cd. — [c]) T2 G2–4 M चापि (for चाह). M आह (for भीतः). — [d]) S (G1 om.) किं करिष्याव (T2 G3 °म) इत्यपि (M इत्युत).

16 K3 om. 16 (cf. v.l. 1); Ś1 K2 om. 16ab (cf. v.l. 15). — [b]) D5 विकल° (for विगत°). — [c]) Ś1 K1. 2 D5 तु (for च). K1 विगतज्ञानं; T2 (before corr.) G2. 4 संगत°. — [d]) Ś1 K1. 2 संतप्त; B D (except D1–3) संत्रस्तम् (for °स्त).

17 K3 om. 17 (cf. v.l. 1). — [c]) B D (except D1. 3) अमृतार्थं. Ś1 K1. 2. 4 Dc D2. 3. 5 तात (for पार्थ). — [d]) Ś1 K1. 2. 4 D1. 3. 5 वै; S मे (M1 नो) (for च). S सुदारुणः (for मया°).

18 K3 resumes! — [a]) B Dn D4. 6 घोरः; D1 चास्य; D5 घोरे (for चापि). — [b]) Dc संग्रामस्तारकामयः.

19 [a]) K3 तत्रैव (for तथैव). — [b]) D3. 5 T2 G2–4 M मया हयाः (by transp.). T1 संगृह्णीयामहं हयान्. — [c]) B Dn D1. 4. 6 T1 G1. 3 महा (B4 T1 महद्) (for मया). — [d]) G1 चासीत् (for चापि). — After 19, B4 ins.:

852* बलप्रज्ञादयश्चापि तथान्येषां च पाण्डव ।

20 [b]) B4 G1 समुं (for पर्युं). — [c]) K1. 2 चास्मि (for चापि). — [d]) T2 G3. 4 [s]पि (for sस्मि). Ś1 K2 D3 भारत (for पाण्डव).

21 [b]) K3. 3 विहतो; T2 (before corr.) G2. 4 आहितो. G1 ध्रुवः. — [c]) Ś1 K D1–3. 5 दृष्टम् (for युक्तम्). — [d]) T2 G2–4 जगतां (for °तः).

22 [b]) = Gītā (Vulg.) 3. 43b. G1. 2 M संस्तंभ्या°. — [c]) Ś1 K1. 2 अमोहयं दान°; S मोहयन् (T1 मोहयं; G1 अमोघं) दानवेंद्राणाम्. — [d]) Dc अयं (for अहं). B D (except D1–3. 5) मायाबलं महत्; T2 G3. 4 मायां महद्(G4 महा)-बलां.

23 [a]) M अब्रवं! K4 सूतं; D5 तत्र (for भीतं). — [b]) T1 विजयं (for भुजयोर्). — [c]) N वै (Ś1 D5 च) (for मे).

24 [a]) D1 अथा°; T2 G2. 3 तथा° (for अद्या°). K4 T2 G3 तेषां (for [ए]तेषां). G1 अस्त्रमायां च वै तेषां. — [b]) B1 एनां; D2 एषां (for एतां). — [c]) T2 (before corr.) G1. 4 ततश्चोग्रां (for तमं°).

25 [c]) D2. 3. 5 T1 G1 मोहिनीं. Dn D4. 6 सर्वभूतानां.

26 [a]) K4 पीड्यमानास्तु. K3. 4 मायाभिः. — [b]) K3. 4 ताभिस्तेपि (K4 °स्ते वै); B4 मया तासु (for तासु तासु). K1 B4 T1 सुरेश्वराः; K3. 4 सुरेतराः; B1 सुरोत्तमाः; B3. 3 D (except D1. 3. 5) [अ]सुरोत्तमाः (for [अ]सुरेश्वराः). — [c]) K4 बहुविधां मायां. — [d]) Ś1 K1. 2 D5 प्रकुर्वंति; K3. 4 B3 S (except G1) प्राकुर्वत; B1 प्राकुर्वस्ते (for प्राकुर्वन्). K3. 4 महौं (for अमितौ°).

27 [a]) K4 प्राकाश्यम् (for प्रकाशम्). S अगमत् (for अभवत्). — [b]) D5 तमसश्चास्यते; T1 तमसा गृह्यते. — [c]

C. 3. 12157
B. 3. 171. 26
K. 3. 173. 26

पुनर्बहुविधा मायाः प्राकुर्वन्नमितौजसः ॥ २६
पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
व्रजत्यदर्शनं लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
व्यचरत्स्यन्दनाग्र्येण संग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८
ततः पर्यपतन्नुग्रा निवातकवचा मयि ।
तानहं विवरं दृष्ट्वा प्राहिण्वं यमसादनम् ॥ २९
वर्तमाने तथा युद्धे निवातकवचान्तके ।
नापश्यं सहसा सर्वान्दानवान्माययावृतान् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

१६९

अर्जुन उवाच ।
अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
अदृश्यानस्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
अच्छिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् ॥ २
ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
संहृत्य मायां सहसा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३
व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
अपश्यं दानवांस्तत्र हताञ्शतसहस्रशः ॥ ४
विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।

B D (except D1–3) भवत्यदर्शनो.

28 a) Ś1 K1. 2 असं˚ (for सुसं˚). — b) K1 ˚शेन स (for ˚शे सति). — c) Ś1 व्यरोचत्; D4. 6 प्रचरत्; T G3 व्यचरन्. Ś1 K Dn1. n2 D1–3. 5. 6 G1 M2 ˚ग्रेण; T2 G3. 4 ˚ग्रेषु (for ˚ग्र्येण). — d) S (as usual) रोम˚ (for लोम˚).

29 a) T1 ˚चरन्; M1 ˚तपन् (for ˚पतन्). B1 अग्रे (for उग्रा). T2 G2–4 ततः पतंन्युपर्युग्रा. — b) Ś1 K1. 2 युधि (for मयि). — c) K4 D1. 2 विवशान्; B2 विवरान्; Dc G2 विचरन्; D3 चरतो; T1 विविधं (for विवरं). — d) K4 प्रापयं (for प्राहिण्वं).

30 a) D5 T2 G3 वर्धे˚ (for वर्ते˚). D1. 2 T G2–4 M1 तदा (for तथा). — b) Ś1 K1. 2 ˚चान्युधि; K3 D5 M1 ˚चांतिके. — c) K4 मातलिं (for सहसा). — d) B4 मायया युतान्.

Colophon om. in K3. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K4 B1–3 D G1 mention only निवातकवच-वध (B1 om. वध) (preceded by गंधमादनवास in B2, and by लोमशतीर्थयात्रा in D1). — *Adhy. name:* G1 M मायायुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 171 (Dn2 170); D1 177; S (M2 *sup. lin.*) 172 (M2 orig. 174). — *Śloka no.:* Dn D1 30.

169

1 a) Ś1 K2. 4 D1–3 दैत्या मां; K1 दैत्यास्ते (by transp.). — b) D5 हि (for स्म). S मां युधि (for मायया). — c) B D (except D1. 2. 5) अदृश्येनास्त्र˚.

2 a) S ˚मुक्तैर्विशिखैः. — b) K3 D3 ˚नोदिताः; K4 D1 ˚योजिताः; S ˚चोदितैः. — c) K3 अवच्छिन्; Dn3 D2. 5. 6 अच्छिदन्; D3 आछिदं; T G1. 3 अच्छिदं; G2. 4 अच्छिदं; M अच्छिनं (for अच्छिन्दन्). M ह्युत्तमांगानि.

3 b) T1 युध्य˚ (for वध्य˚). Ś1 K1. 2 मया भुवि; T2 G2–4 महारणे (for मया युधि). — c) K3 D3 G1 मायाः (for मायां). S (except G1) तरसा (for सहसा).

4 c) K4 अदृश्यं. — d) Ś1 तत्र (for शत-).

5 a) K3. 4 विनिपिष्टानि; T2 G1. 3 विनिर्वि˚. — b) K1. 2 [अ]पि; D1. 2 G3 [उ]त (for च). T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M सहस्राभरणान्युत. — c) K1 D1–3 कोटिशः; B1–3 Dc Dn D4. 6 शतशः; T G2–4 कूटवत् (for कूटशः). K1 च प्र˚; K3. 4 संप्र˚; T G2–4 प्रति˚ (for स्म प्र˚). — d) K3 शस्त्राणि (for गात्राणि). K3 G1 विविधानि; T2

कूटशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ॥ ५
हयानां नान्तरं ह्यासीत्पदाद्विचलितुं पदम् ।
उत्पत्य सहसा तस्थुरन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७
अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ।
न्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
विनिगृह्य हरीनश्वात्रथं च मम युध्यतः ।
सर्वतो मामचिन्वन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
पर्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः ।
स देशो यत्र वर्तामि गुहेव समपद्यत ॥ १०
पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ।
अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११

लक्षयित्वा तु मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमस्त्रमुदीरय ॥ १२
ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
देवराजस्य दयितं वज्रमस्त्रं नराधिप ॥ १३
अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्त्र्य च ।
अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निशिताञ्शरान् ॥ १४
ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
ते वज्रचोदिता बाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५
ते वज्रवेगाभिहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
अन्तर्भूमौ तु येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
अनुप्रविश्य तान्बाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् ॥ १७
हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।

C. 3. 12179
B. 3. 172. 18
K. 3. 174. 18

G2–4 च शिरांसि (for कव°).

6 a) D1 T1 अंतरं (for नान्तरं). B2 D1 च (for हि). — b) = 3. 63. 6b. D1 प्रच°; M हि च° (for विच°). — c) D6 उत्पेतुः (for उत्पत्य). D6 सहसोत्तस्थुः; T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 M सममातस्थुः. — d) B1–3 अंतरीक्ष-. Ś1 K1. 2 B4 -चरास्; K2. 4 Dc2 D1–3. 5 S -गतास् (for -गमास्). D1 T2 G2–4 तदा; D5 तथा (for ततः).

7 ab) T1 तथा (for ततो). D3 निवातकवचा व्योम ते समासाद्य केवलं. — c) Ś1 K1. 2 B1–3 Dn D4–6 ह्यत्व°; T1 ह्यत्र व° (for ह्यभ्यव°). B4 अदृश्यं तेभ्यवर्तत.

8 a) Ś1 K1. 3. 4 D1–3 तु (for च). — b) K4 B2 Dn1 D2–4. 6 T2 G3 M चरणानथ; Dc2 G1 °णान्यथा. D5 [अ]पि (for [अ]थ). — c) Ś1 अगृ°; K1 B1–3 Dc Dn D1. 4. 6 ख्य(Dn2 वि)गृ°; K2 D2 निगृ°; D5 निगृह्य. — d) B1 रथं; D5 तथा (for रथ-). K2. 3 -चक्रं च; B4 -चक्राणि; G1 -चक्रैश्च (for -चक्रे च). Dn2 रथं च मम भारत.

9 a) D1 ताञ्निगृह्य. Ś1 रथान्; K1. 2 शरान्; K4 Dc D2 S हयान् (for हरीन्). K4 D2 अश्वान्; Dc चाथ; S चाश्वे (for अश्वान्). — b) K1 शरान् (for रथं). — c) Ś1 K1. 2 अयुध्यंत; Dn D4. 6 अविध्यंत; Cnp अचिन्वन्त (as in text).

10 a) K4 D2. 5 उपचिन्वद्भिः; Dc अपचीयद्भिः. — b) S पतद्भिश्च (for पतमानैस्). — c) K1–3 B1 D2. 3. 5 वर्तामो; B4 T2 G2–4 °मि (for °म). T1 M प्राप्ताः स्म संशयं तत्र. — d) K1 गुहैव; T1 ह्हैव (for गुहेव).

11 a) T1 हि (for ऽहं). — c) K3 M3 अगच्छत्; K4 D2 अगच्छन्; Dc2 D3. 6 आगच्छं. B4 D5 परमार्तिं समापन्नो. — d) T1 मातलिं तु न लक्षयं.

12 K3 om. 12. — a) N (except D1–3; K3 om.) च (for तु). — c) D5 मा भैषीर्.

13 a) S (except G4) अस्य (for तस्य). — b) Ś1 D2. 6 G2. 4 उदैरयं; K1 उदैरयन्; K2 D1 उदीरयन्. — d) K B D T2 G1. 3 भीमं (D5 दिव्यं) (for वज्रं).

14 a) Ś1 K1. 2 अचल-. — b) D5 अभि° (for अनु°). — c) Ś1 K D1. 3 °संकाशान् (for °संस्पर्शान्). — d) Ś1 K D (except D1–3. 5) सायकान्; T2 G आयतान् (for आयसान्). D5 आयसाञ् (for निशितान्). Ś1 K Dc Dn D4. 6 बहून्; D5 शितान् (for शरान्).

15 a) B4 शुभाः (for च ताः). — b) T2 G2–4 तथा (for च तान्). — c) Ś1 K4 D1. 5 °नोदिता; K2 °शादिता (for °चोदिता).

16 a) B Dc Dn D4. 6 -वि-; D1. 5 -नि- (for -[अ]भि-). — c) T1 आश्लिष्यन्. — d) Ś1 धरणी° (for पृथिवी°).

17 a) K4 B2–4 D (except D3) च (for तु). — c) Ś1 °प्रवेश्य तान्; K1 °प्रवेशितान्. Ś1 K1 D5 बाणान्. — d) K1. 2 प्राहिण्वं (for °ण्वन्).

18 a) T1 तैस्तैर् (for हतैर्). — c) B1 समासाद्य दिशः सर्वा. — d) D5 पर्वतैरिव (by transp.); T1 पर्वतोपमैः (cf. b).

19 a) D3 तैर् (for न). K1 D1–3 G1 क्षितिः; K2

C. 3. 12179
B. 3. 172. 18
K. 3. 174. 18

समाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८
न हयानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९
ततो मां प्रहसन्नाजन्मातलिः प्रत्यभाषत ।
नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २०
हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्यथा शरदि लक्ष्मणाः ॥ २१
ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
त्रासयन्रथघोषेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२
तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ।
रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्गणशः स्त्रियः ॥ २३
ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ॥ २४
वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेश्मान्यथाविशन् ।
बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ २५
तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६
इदमेवंविधं कस्माद्देवता नाविशन्त्युत ।
पुरंदरपुरद्वीदं विशिष्टमिति लक्षये ॥ २७

मातलिरुवाच ।

आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८
तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् ।
इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९
ततः शक्रेण भगवान्स्वयंभूरभिचोदितः ।
विधत्तां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥ ३०

कृतिः; B_{2-4} De गतिः; T_1 क्षताः (for क्षतिः). T_1 केचिन्. D_5 तस्मिन्देशे गतिस्तात. — [b]) D_5 पर° (for रथ°). — [c]) $Ś_1$ De $D_{1.5}$ $G_{1.2}$ M_2 वादृश्यत; K_2 वारुरुच्यत.

20 [a]) T_1 प्रहसद्. — [b]) T_2 G_{2-4} सम° (for प्रत्य°). — [c]) De देवेशे (for °षु). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_5 अच्युत; $K_{3.4}$ $D_{1.3}$ T_1 M इष्यते (for ईक्ष्यते).

21 D_4 om. 21^b–22^c. — [b]) De T G च (for तु). D_1 संघशः (for सर्वशः). — [c]) D_3 आक्रोशन्. B_4 तत्र (for तस्मिन्). — [d]) B_1 सरसि (for शरदि). $Ś_1$ $K_{1.2}$ पक्षिणः; B (B1. am as in text) Dn D_6 सारसाः; Cnp लक्ष्मणाः (as in text). K_3 कुर्य इव भारत.

22 D_4 om. 22^{abc} (cf. v.l. 21). — [a]) $Ś_1$ K_1 ततो मातलिमासाद्य. — [b]) $Ś_1$ K_1 स्वहं (for अहं). S अभ्ययां (for अभ्ययाम्). — [c]) K_3 वज्र° (for रथ°).

23 [a]) B_1 शत°; T_1 रथ° (for दश°). — [d]) K_3 क्षणशः; S शनशः (for गणशः).

24 [a]) K_4 $D_{1.2}$ आकरुणः (for आभरणैः). K_1 शब्दैस्. — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ शिलाभिर् (for शिलानाम्). De शैलेंद्र (for शैलेषु). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ पतंनीभिर्; G_1 पतितानाम् (for पतन्तीनाम्).

25 [a]) $Ś_1$ K_3 D_3 विध्वस्ता (for वित्रस्ता). — [b]) D_5 S तानि (for स्वानि). — D_6 om. 25^c–26^b. — [d]) $Ś_1$ K_{2-4} D_{1-3} °कौंभ° (for °कुम्भ°).

26 D_5 om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — [a]) De °ताकारमयं; T_1 °तागारमहं; T_2 $G_{3.4}$ °तं महारंभं; G_1 °ताकारतमं. — After 26^{ab}, the sequence in D_3 is 29^{cd}, 30, 28, 29^{ab}, 26^{cd}, 27, 31, etc. — [d]) $K_{3.4}$ D_1 तदा (for ततः).

27 D_5 om. 27^{ab}. — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ देवानामिव संमतं; K_3 B D (D_5 om.) देवा ना(K_3 नो)वामयंत्युत. — [c]) K_4 च (for हि). Dn_1 पुरंदरस्य माहात्म्याद्. — [d]) Dn_1 आदिष्टम् (for विशिष्टम्). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_5 उप-; K_3 $D_{1.3}$ T G_{2-4} इव (for इति). K_2 लक्ष्यते.

28 T_2 G_3 om. the ref. For sequence in D_3 cf. v.l. 26. — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ पुरं (for पुरा). — [b]) D_5 T_2 G_{2-4} वै (for नः). $Ś_1$ $K_{1.2}$ पुरा (for पुरम्). T_1 देवराजनिवेशनं. — [d]) K $B_{2.3}$ D_5 प्राच्या(K_3 °द्रा)वितः. G_2 पुरात् (for सुराः).

29 For sequence in D_3 cf. v.l. 26. — [a]) Dn_1 दुःखं प्राप्य (for तपस्तप्त्वा). B_2 तपश्चात्र महत्तप्त्वा. — [c]) $K_{1.3}$ वृत्तं; Dn_1 $D_{2.3}$ दत्तं (for वृतं.). — [d]) K_1 चायुधं; T_1 चावृतं (for चाभयं). — After 29, D_6 (marg. *sec. m.*) ins.:

853* तथा देवैरवध्यत्वं पुरस्याभेद्यत्वमेव तु ।
मनुष्याणां दुर्बलत्वादुपेक्ष्यैव महासुरैः ।

30 For sequence of D_3 cf. v.l. 26. — [b]) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) इति; T_2 G_{2-4} अपि (for अभि-). K_4 $D_{1-3.5}$ -नोदितः (for -चोदितः). — [cd]) $Ś_1$ विदत्तां; D_3 व्यधत्त; D_5 विधस्व; D_6 विधात्रा; T_1 विधत्त; T_2 G_{2-4} दत्तवान् (for विधत्तां). $Ś_1$ $K_{1.2}$ B_2 $Dn_{2.3}$ $D_{1-4.6}$ अंतम्; Dn_1 एतद्; D_5 अद्य; T_2 G_{2-4} अत्रम् (for अत्र).

तत उक्तो भगवता दिष्टमत्रेति वासवः ।
भवितान्तस्त्वमेवैषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥ ३१
तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ।
न हि शक्याः सुरैर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया ॥ ३२
कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
एषामन्तकरः प्राप्तस्तत्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३
दानवानां विनाशार्थं महास्त्राणां महद्बलम् ।
ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ३४

अर्जुन उवाच ।

ततः प्रविश्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
पुनर्मातलिना सार्धमगच्छं देवसद्म तत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

१७०

अर्जुन उवाच ।

निवर्तमानेन मया महदृष्टं ततोऽपरम् ।
पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभम् ॥ १
द्रुमै रत्नमयैश्चित्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
पौलोमैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥ २
गोपुराट्टालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरासदम् ।

C. 3. 171-99
B. 3. 173. 3
K. 3 175. 3

Śi K1. 2. 4 D1–3 अस्माकं; B1. 2 Du D4–6 T2 G2–4 आत्मनो; B3. 4 De चात्मनो (for [इ]त्यात्मनो). T2 G2–4 हितमुत्तमं (for °काम्यया).

31 b) K2 D1 M1 °मात्रेति; T2 G2–4 °मास्तेति (for °मत्रेति). B D (except D1–3. 5) भारत (for वासवः). T1 दिष्टमत्र पुरंदर. — c) Dn D4. 6 अप्येषां; D3 T2 G2–4 एतेषां (for एवंषां). Śi K1. 2 त्वमेवैषां भवस्यंतो; B2 भविता स्वंत एतेषां; B4 त्वमप्येषां भवस्वांतो; D5 त्वमेषां भवितास्यंतो; T1 भवता तं तमेवैषां. — d) N (except K4 D1–3) शत्रुं (for वृत्र°).

32 a) Śi K1. 2 त्वेषां; K3. 4 B4 D5 तेषां (for एषां). — d) T2 G2–4 यतस्ते (for य एते). Śi K1. 2 [s]त्र (for नि-).

33 b) G1 गत° (for तत°). — c) Śi K1. 2 D1. 2 तेषाम् (for एषाम्). S पार्थ (for प्राप्तस्). — d) K3 यत् (for तत्). G1 [अ]पि (for च). Śi तथा तच्च कृतं त्वया; D5 त्वया तच्च कृतं तथा; T2 G3. 4 त्वयेत्युपकृतं तथा; G2 संप्रत्युपकृतं तथा.

34 a) B1–3 D (except D1–3. 5) विनाशाय. — b) B D (except D1–3. 5) अस्त्राणां परमं बलं. — c) Śi K1. 2 प्रहितस्त्वं; T1 आहित°; G1 गृहीत°. G3. 4 सुरेंद्रेण. — d) B1 M1 पुरुषेण (for °षेन्द्र). Śi K1. 2. 4 D1 M [ए]तद्; T G [इ]दम् (for तद्). Śi K1. 2 उच्यतां; D1 अद्भुतं (for उत्तमम्). D5 पुरुषैंद्रैरनुत्तमैः.

35 S om. the ref. ! — a) B1. 2 D (except D1–3. 5) प्रशाम्य; B3 °शास्य (for °विश्य). — b) K2 [अ]भिभाष्य; B1 निहन्य (for निहत्य). — d) K3. 4 D3 आगच्छं; S (except G4) अगमं. K3 ह (for तत्).

Colophon. — *Major parvan:* Śi K1. 2 Dn3 D6 T1 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K3. 4 B1–3 D G1 M1, mention only निवातकवचवध (B1 om. वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in K3 D1, and by गंधमादनवास in B2). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 172 (Dn3 171); D1 178; S (M3 *sup. lin.*) 173 (M3 orig. 175). — *Śloka no.:* Dn D1 35.

170

1 ab) Śi K1. 2 transp. मया and महत्. T2 G तदा (for मया). D3 सह; G4 मया (for महद्). K2 पुरं; M1 परं (for [अ]परम्). — c) K2 परं (for पुरं). K3. 4 D1. 3. 5 T2 G M °गमं (for °चरं). T1 तत्पुरं कामगं दिव्यं. — d) D5 पावकार्चि°.

2 a) B De Dn D4. 6 रत्नद्रुम(B4 द्रुमरत्न)मयैश्. K3 De D3. 5 T1 G1 M चित्रं (for चित्रैर्). — b) Śi K1. 2 De भासुरैश्च; B2. 3 Dn D4. 6 सुस्वरैश्च. — c) Śi K D1–3. 5 कालखंजै°; B2–4 De Dn D4. 6 °कंजै°. — d) Śi K D1–3. 5 मुदा युतैः; S दुरासदं (for अधिष्ठितम्); cf. 3b.

3 b) T1 अनुत्तमं (for दुरा°). — K4 om. 3c–5b; T1

C. 3. 12199
B. 3. 173 3
K. 3. 175. 3

सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ।
द्रुमैः पुष्पफलोपेतैर्दिव्यरत्नमयैर्वृतम् ॥ ३
तथा पतत्रिमिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ।
असुरैर्नित्यमुदितैः शूलर्ष्टिमुसलायुधैः ।
चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥ ४
तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥ ५

मातलिरुवाच ।

पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ।
तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयंभूरददाद्वरम् ॥ ६
अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ।
अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः ॥ ७
रमणीयं पुरं चेदं खचरं सुकृतप्रभम् ।
सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्षममरैरपि ।
सयक्षगन्धर्वगणैः पन्नगासुरराक्षसैः ॥ ८
सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।
ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम् ॥ ९
तदेतत्खचरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।
पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥ १०
हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यायते नगरं महत् ।
रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ ११
त एते मुदिता नित्यमवध्याः सर्वदैवतैः ।
निवसन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ।
मानुषो मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ १२

अर्जुन उवाच ।

सुरासुरैरवध्यांस्तानहं ज्ञात्वा ततः प्रभो ।
अब्रुवं मातलिं हृष्टो याह्येतत्पुरमञ्जसा ॥ १३

M1 om. 3c-4b; K3 om. 3f-4c. — f) B D (except D1-3. 5) सर्वै (for दिव्य).

4 K4 om. 4; K3 om. 4abc; T1 M1 om. 4ab (cf. v.l. 3). — b) Ś1 B4 रमं; K1. 2 D5 हरं; B3 रमैः (for हरैः). — d) Ś1 शूलांधू; D1. 2 शूलाग्नि; T1 G1. 2. 4 शूलेष्टि (for शूलर्ष्टि). K3 D (except D5) मुशलायुधैः; B1. 2 मुषला.

5 K4 om. 5ab (cf. v.l. 3). — b) Dc पुनर् (for पुरम्). — d) Ś1 K1. 2. 4 D1. 2 [अ]त्र वै; D5 T1 पुरं (for [इ]ति वै). B Dc Dn D4. 5 किमिदं वर्ततेऽद्भुतं.

6 a) D2 पौलोमी (for पुलोमा). K1. 2 दैत्येया; K3 G1 दैत्येयी (for दैतेयी). — b) K3. 4 Dc2 D1-3 कालिका; T1 तन्नामा; T2 G2-4 M काळका (for कालका). D1. 2 चापि दानवी (for च महासुरी). — c) K1-3 D5 T1 तु (for ते). G2 सहस्रांते. — d) K2 तप उत्तमं (for परमं तपः). — f) B D (except D3) अददद्वरं.

7 a) S (except T1) वरौ (for वरं). Dn तं; T1 तौ (for ते). — b) Ś1 K1. 2 B1-3 Dc D2. 4. 5 दुःखितां. — d) D5 सुरदानवराक्षसैः.

8 a) B D (except D1-3) पुरं सुरमणीयं च. — b) Ś1 K B1 Dc D1-3. 5 खेचरं. K3 सुकृतं प्रभो; B D (except D1-3) सुमहाप्रभं; M3 सुकृतप्रदं. — c) D1. 2 सर्वकामैः. Ś1 K1. 2 समुचितं; K3 प्रमुदितं. — d) K1 दुर्धर्षैर्; K4 दुर्दर्शम्. M1 अपरैरपि. — e) B1-3 D (except D1-3. 5) महर्षियक्षगंधर्व. — f) D1 T2 G2-4 पन्नगोरग.

9 a) D5 कामफलो; G4 कर्मगुणो. — c) B4 D2 S (except M1) ब्रह्मणो. S भवनात् (G1 M1 नं) श्रेष्ठ (for भरतश्रेष्ठ). — d) T1 G1 M1 कृतं विभो; G2. 4 कृतं प्रभो.

10 a) B1 Dc इदं (for एतत्). K4 D1 खेचरं; B1 Dc तु पुरं; B2 खेचरे; B3. 4 Dn D2. 4. 5 स्वपुरं; T2 G1-3 M3 स्वचरं (for खचरं). — c) K4 पौलोम्याध्युषितं. K3 वीरं; B4 रम्यं. — d) K1. 2 D1. 3 कालिकेयैश्च; B2-4 Dc Dn1. n2 D2. 4-5 कालकं (D2. 5 खं)जैः.

11 a) B D (except D1. 3. 5) [ए]वं (B1 [ए]व) (for [ए]तत्). — b) D5 आख्यातं; T1 श्रूयते (for ख्यायते). — T1 om. 11cd. — c) B2 रहितं; D3 रक्ष्यते. K2 D1-3 कालिकेयैश्च; B4 कालकंजै. — d) K4 D1 पौलोम्यैश्च.

12 a) T2 G2-4 तदा ते (for त एते). B1-3 D (except D2. 3. 5) राजन् (for नित्यम्). — b) Ś1 K1 T G सर्वदेवतैः. — c) Ś1 K कौंतेय (for राजेन्द्र). — d) Ś1 गतदोषाः (for गतोद्वेगा). Ś1 K सदो; B3 निरामयाः (for निरु).

After 12cd, S ins.:

854* सुरासुरैरवध्यानां दानवानां धनंजय ।

— e) K4 B4 Dn D1-4. 5 मानुषान्; T2 G3. 4 मानुष्यो. — f) Ś1 K D1-3 निसृष्टो (for निर्दिष्टो). — After 12, B (B1 marg.) D (except D1. 3. 5) ins.:

855* एतानपि रणे पार्थ कालकञ्चान्दुरासदान् ।
वज्रास्त्रेण नयस्वाशु विनाशं सुमहाबलान् ।

त्रिदशेशद्विषो यावत्क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहम् ।
न कथंचिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विषः ॥ १४
उवाह मां ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिकात् ।
रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ १५
ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणाम्बराः ।
समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ १६
ततो नालीकनाराचैर्भल्लशक्त्यृष्टितोमरैः ।
अभ्यघ्नन्दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥ १७
तदहं चास्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
शस्त्रवर्षं महद्राजन्विद्याबलमुपाश्रितः ॥ १८
व्यामोहयं च तान्सर्वान्रथमार्गैश्चरन्रणे ।
तेऽन्योन्यमभिसंमूढाः पातयन्ति स्म दानवाः ॥ १९
तेषामहं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्व्यहरं शतसंघशः ॥ २० .
ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
खमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ २१
ततोऽहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
मार्गमावृत्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयम् ॥ २२
तत्पुरं खचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्म यथासुखम् ॥ २३
अन्तर्भूमौ निपतितं पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
पुनस्तिर्यक्प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥ २४

C. 3. 12224
B. 3. 173. 27
K. 3. 175. 28

[(L. 1) B1 सुदारुणान् (for दुरासदान्). — (L. 2) De [आ]नयति (for नयस्व). B1 विराभं (for विनाशं).]

13 S om. the ref. — De om. 13a–15b. — a) B Dn D4. 6 अवध्यं तद् (for अवध्यांस्तान्). G2. 4 सुरैरवध्यांस्तान्सर्वान्. — b) B Dn D4. 6 विशां पते; T1 G1 महासुरान् (for ततः प्रभो). — c) D2 M (as usual) अब्रवं. Ś1 K D1–3. 5 तत्र (for हृष्टो).

14 De om. 14 (cf. v.l. 13). — c) K4 D2 T1 G1 इमे; D5 विशेत् (for हि मे). D5 पापं (for पापा). — d) T1 M1 अवध्या; T2 G अवध्या (for न वध्या). Ś1 K1. 2 हि; K3 च (for ये).

15 De om. 15ab (cf. v.l. 13). — a) G1 तत्र (for ततः). M क्षिप्रं (for शीघ्रं). — b) T2 G2–4 अंतिकं (for अन्तिकात्).

16 a) Ś1 मामलक्ष्य; K1 ममालक्ष्य; K2 न मालक्ष्य. K1. 2 दैत्येया. K3 तेषामलक्ष्य दैत्येया. — b) B1 °भरणायुधाः. — c) K3 °भागा (for °वेगा). — d) Ś1 K1 D5 रथम् (for रथान्). Ś1 K1. 2 आदाय (for आस्थाय). K1. 3 S दंसिताः.

17 a) Many S MSS. नालीक-. Ś1 K D1. 3 °नाराच (for °नाराचैर्). — b) K4 B De Dn D4–6 T1 भल्लैः (for भल्ल-). — c) B1–3 D (except D1. 3) प्रत्य° (for अभ्य°). K3 M3 मा (for मां).

18 a) K3. 4 B3. 4 D3. 5 T1 G1. 2. 4 M1 तान् (for तद्). K3. 4 B De Dn D1–4. 6 शरं; D5 S शस्त्र° (for चास्त्र°). — b) S समवारयं (G1 °वाकिरं). — c) B3. 4 अस्त्रवर्षं; De शरवर्षं. K4 D1 अहं राजन्; B4 अभूद्राजन्; S महाराज. — d) = 1. 38. 39d. K3. 4 D4 M3 °बलमपा°; B3 °बलसमा°.

19 a) K1. 3. 4 De Dn2 D5 T G2. 3 M1 व्या(K1 De Dn2 व्य)मोहयन्; K2 विमोहयं; B1 व्यापोहयं; Dn1. n3 D3. 6 G1 M3 व्यमोहयं. — b) K4 °मार्गान्; T G3. 4 °मार्गे (for °मार्गैश्). — c) K3 अभिसंरूढाः; D1. 5 अतिसंमूढाः. K3 तेन्योन्येभ्यश्च सं°. — d) B3 Dn D4. 6 दानवान्.

20 a) B D (except D1–3. 5) एवं (for अहं). — b) D5 अत्यंतम् (for अन्योन्यम्). — c) T2 G2. 3 विविधैर् (for विशिखैर्). Ś1 K1. 2 तीक्ष्णैर् (for दीप्तैर्). D5 शिरांसि पेतुर्विशिखैर्. — d) B De Dn D4. 6 न्यहनं (B1 °रं); T1 व्याहनं; T2 G अच्छिदं (G1 अहरं); M3 व्याहरं (for व्यहरं). D5 दीप्तैः कृत्तानि संघशः.

21 a) D5 हन्य° (for वध्य°). K3 दैत्येयाः. — c) Dn3 खनगरान् (for सनगरा).

22 a) K D1–3. 5 तानहं (for ततोऽहं). — b) B D (except D1–3. 5) कुरुनंदन (B3 °सत्तम); T2 G2–4 पर्यवारयं; M3 सम° (for प्रत्य°). — M3 om. 22cd. — c) D3 आश्रित्य (for आवृत्य). — d) Ś1 तेषाम् (for चैषाम्). B4 न्यवारयं.

23 a) G1 खेचरं. — b) B D (except D1–3. 5) सूर्यसप्रभं (B3 °संनिभं; B4 °वर्चसं); T1 M दीप्तवर्चसं; G1 दीप्ततेजसं. — c) K1–3 दैत्येयैर्. — d) Ś1 K3 चार्यते स्म; K2 धारयंते; D3 वार्यते स्म; T1 नीयते स्म.

24 a) Ś1 K1. 2 अधो भूमौ; K3. 4 D1–3. 5 पुनर्भूमौ. B1–3 Dn3 D1–3. 5 निपतति. — b) Ś1 K1. 2 च गच्छति; B3–4 De Dn2 T G प्रतिष्ठितं; M प्रतिष्ठति. — c) D3 पपाताशु; T1 प्रधान्याशु.

25 a) De अमरावतीव संकाशं (hypermetric!); D5

C. 3. 122-24
B. 3. 174. 28
K. 3. 165. 29

अमरावतिसंकाशं पुरं कामगमं तु तत् ।
अहमस्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगृह्णं नराधिप ॥ २५
ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रमुदितेन च ।
न्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत्पुरं भरतर्षभ ॥ २६
विक्षतं चायसैर्बाणैर्मत्प्रयुक्तैरजिह्मगैः ।
महीमभ्यपतद्राजन्प्रभग्नं पुरमासुरम् ॥ २७
ते वध्यमाना मद्बाणैर्वज्रवेगैरयस्मयैः ।
पर्यभ्रमन्त वै राजन्नसुराः कालचोदिताः ॥ २८
ततो मातलिरप्याशु पुरस्तान्निपतन्निव ।
महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ २९
ततो रथसहस्राणि षष्टिस्तेषाममर्षिणाम् ।
युयुत्सूनां मया सार्धं पर्यवर्तन्त भारत ॥ ३०
तानहं निशितैर्बाणैर्व्यधमं गार्ध्रवाजितैः ।
ते युद्धे संन्यवर्तन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ॥ ३१
नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिन्त्य वै ।
ततोऽहमानुपूर्व्येण सर्वाण्यस्त्राण्ययोजयम् ॥ ३२
ततस्तानि सहस्राणि रथानां चित्रयोधिनाम् ।
अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यघ्नञ्शनकैरिव ॥ ३३
रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महारथाः ।
प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३४
विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः ।
विचित्राभरणाश्चैव नन्दयन्तीव मे मनः ॥ ३५

सदृशं त्रिदशेन्द्रस्य. — [b]) Ś1 K1–3 D3. 5 °चरं (for °गमं). D3 T1 G1 शुभं (for तु तत्). B De Dn D4. 6 तत्पुरं कामगं महत्. — [d]) K2 प्रतिगृह्णं; K3 B1 D4 T2 G1. 3. 4 प्रत्यगृह्णं; K4 D1. 2 प्रत्यविध्यं; M1 प्रत्यागृह्णं. B1 पुरं महत्; B2–4 D (except D1–3. 5) परंतप.

26 [a]) T1 शैलराजेन (for शरजालेन). — [b]) Ś1 K1. 2 दिव्यास्त्रनिवहेन; K3 B2–4 D3 °स्त्रमुदितेन (as in printed ed.!) K4 °स्त्रादुदितेन; G1 °स्त्रपुटितेन; G4 °स्त्रमृदितेन; M °स्त्रचुदितेन. K3. 4 Dc2 T2 G2–4 M ह; D3 T1 हि (for च). — [c]) Ś1 K1. 2 D1 G1 न्यगृह्णं; K3 निगृह्णं; B4 Dc Dn D4. 6 व्यगृह्णं; T1 निगृह्णं. K1–3 दैत्यैयैस्; S दैत्यैस्तैस् (M1 दैत्येंद्रैस्). — [d]) B2 Dc1 Dn D4. 6 पुरुष° (for भरत°).

27 [a]) K1. 2 Dc D1 विक्षितं; D3 विकृतं; S विकीर्णं. D5 सायकै°; S चाक्षयै° (for चायसै°). — T1 om. (haplr.) 27[b]–31[a]. — [b]) Ś1 K1. 2 D1. 2 मंत्रयुक्तैर्; G2 मन्त्रमुक्तैर्. D5 महेषुभिः (for अजिह्मगैः). — D1 om. 27[c]–28[b]. — [c]) Ś1 अभिपतद्. K4 D2 तत्तु (for राजन्). — [d]) Ś1 अगृह्णं; K1. 2 प्रगृह्णं; K3 प्रणुन्नं; K4m प्रकचं; D2 सुप्रभं; T2 G M प्र(G1 वि)रुग्णं (for प्रभग्नं).

28 T1 om. 28; D1 om. 28[ab] (cf. v.l. 27). — [b]) Ś1 K D2. 3. 5 अजिह्मगैः; G1 अयोमयैः (for अयस्मयैः). — [c]) Ś1 K D2. 3 °भ्रामयंत (K2 °त्रासयन) (for °भ्रमन्त). — [d]) K4 D1. 2 कालनोदिताः; B4 D5 °मोहिताः.

29 T1 om. 29 (cf. v.l. 27). — [a]) B D (except D1–3. 5) आरुह्य; S (T1. om.) अप्यत्र (for अप्याशु). ❀ Cn: पाठान्तरे मातलिमारुह्य आलम्ब्य। महीमवातरमवतीर्णो-ऽभवमिति शेषः। ❀ — [b]) K1. 2 प्रक्रमन् (for निपतन्). — [c]) K3 अवतरत्.

30 T1 om. 30 (cf. v.l. 27). — [b]) S (T1 om.) महायुधि (G1 °त्मनां) (for अमर्षिणाम्). B4 तेषां षष्टिर्महामृधे. — [c]) G1 महाराज (for मया सार्धं).

31 T1 om. 31[a] (cf. v.l. 27). — [a]) B1–3 Dn D2. 4. 6 तान्यहं. G1 विविधैर्बाणैर्. — [b]) Ś1 K1. 2 न्यहनं (for व्यधमं). Ś1 B Dn3 D4–6 गार्ध्रराजितैः; K3 D1. 3 T1 °वाजिभिः; D2 °वायितैः; T2 G M2 गृध्रवाजितैः. — [c]) K2 D3 तैर् (for ते). Ś1 K D1–3 पर्यं°; T1 संप्र° (for संन्य°).

32 [a]) K1. 4 D1. 3. 5 न मे; K2 न ते; B4 नैते; G1 ते न (for नेमे). D5 T2 G2. 3 शक्ता; M2 शक्त्या (for शक्या). Ś1 K1–3 Dc Dn D4. 6 मनुष्येण. — [b]) K1. 2 युद्धे नेतुं; D5 युद्धे जेतुं (for युद्धेनेति). B4 D5 S विचिंत्य (for प्र°). Ś1 D5 च; K1. 2 B4 D1. 2 तु; K3 ते; K4 B1–3 Dc Dn D4. 6 तत् (for वै). — [c]) K2. 3 T1 °पूर्वेण. — [d]) B D T2 G3 दिव्यानि (for सर्वाणि). D5 [अ]नोद°; T1 [अ]चोद° (for [अ]योज°).

33 [a]) B1 रथसह° (for तानि सह°). — [b]) B Dn D2. 4–6 रथिनां. — [d]) Ś1 K1. 2 अपि; G4 अथ (for इव).

34 [a]) D5 °मार्गं विचित्रं. D1. 2 च (for ते). — [b]) B D (except D1–3. 5) °बलाः (for °रथाः). — [c]) K1. 2 प्रत्य(K2 °ति)गृह्णंत; G1 °विध्यंत (for °दृश्यन्त).

35 [a]) K3 °मुकुटास्ते वै; T2 G3. 4 °कुसुमापीडा; G1 °कवचा°; G2 M °मकुटा°. — [d]) S मम प्रीतिकराभवन्.

36 [b]) K3 D2. 3. 5 °प्रणुदितै; K4 °प्रमुदितान्; B1. 3. 4

अहं तु शरवर्षैस्तानस्त्रप्रमुदितै रणे ।
नाशक्नुवं पीडयितुं ते तु मां पर्यपीडयन् ॥ ३६
तैः पीड्यमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ।
व्यथितोऽस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ३७
ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रणतो रणे ।
स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं समयोजयम् ।
यत्तद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वामित्रविनाशनम् ॥ ३८
ततोऽपश्यं त्रिशिरसं पुरुषं नवलोचनम् ।
त्रिमुखं षड्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्धजम् ।
लेलिहानैर्महानागैः कृतशीर्षममित्रहन् ॥ ३९
विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरं रौद्रं सनातनम् ।
दृष्ट्वा गाण्डीवसंयोगमानीय भरतर्षभ ॥ ४०
नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ॥ ४१
मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्नूषाण्यामन्सहस्रशः ।
मृगाणामथ सिंहानां व्याघ्राणां च विशां पते ।
ऋक्षाणां महिषाणां च पन्नगानां तथा गवाम् ॥ ४२
गजानां सृमराणां च शरभाणां च सर्वशः ।

C 3. 12244
B. 3. 173. 47
K. 3 175. 55

Dn D4. 6 M °प्रचुदितै. T2 G2–4 मंत्रास्त्रमुदिताग्रणे. — c) K1. 3 D1 G1. 2 M1 नाशक्नुवन्. — d) B D (except D1–3. 5) प्रत्य°; T2 G2–4 अप्य° (for पर्य°).

37 c) K4 व्याधितोस्मि. D2 तदा (for महा-). — After 37. T G ins.:

856* ततोऽहं परमायस्तो मातलिं परिपृष्टवान् ।
किमेते मम बाणौघैर्दिव्यास्त्रपरिमन्त्रितैः ।
न वध्यन्ते महाघोरैस्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।
स मामुवाच पर्याप्तास्त्वमेषां भरतर्षभ ।
तानुद्दिश्याथ मर्माणि प्रतिघातं तदाचर । [5]
एतच्छ्रुत्वा तु राजेन्द्र संप्रहृष्टस्तमूचिवान् ।
निवर्तय रथं शीघ्रं पश्य चैतान्निपातितान् ।
एवमुक्तो रथं तत्र मातलिः पर्यवर्तयत् ।
ततो मत्वा रणे भग्नं दानवाः प्रतिहर्षिताः ।
विचुक्रुशुर्महाराज स्वरेण महता तदा । [10]
अभग्नः कैश्चिदप्येष पाण्डवो रणमूर्धनि ।
अस्माभिः समरे भग्न इत्येवं संघशस्तदा ।

[(L. 1) T2 G2–4 परमायत्तां. — (L. 2) G2. 4 किमेतैर् (for °ते). — (L. 3) T G2–4 तत्त्वमाख्यातुमर्हसि. — (L. 4) T2 G3 पर्याप्तान् (for °प्तस्). T2 G2–4 समेतान् (for त्वमेषां). — (L. 5) T2 G2–4 परमं (for मर्माणि), and तत्प्रतीघातमाचर (for the posterior half). — (L. 7) T2 G3 वै तान् (for चैतान्). — (L. 10) T1 महान्; G1 मुहुः (for तदा).]

38 b) B2–4 D (except D1. 2. 5) T2 G2. 4 प्रयतो (for °णतो). G1 रुद्रायाद्भुतमूर्तये. — After 38ab, G1 ins.:

857* प्रयतः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य महात्मने ।

— d) Ś1 K D1–3 प्रत्ययोजयं (K3 प्रत्यनोवचं); B Dc Dn D4. 6 समचोदयं; D5 समनोदयं. — e) D5 यद्रौद्रमिति विख्यातं. — After 38, S ins.:

858* अहं पाशुपतं दिव्यं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
[T1 M महत् (for अहं).]

39 d) T1 °मंनिभं (for °मूर्धजम्). — e) T1 (corrupt) मूर्धजं लेलिहानागैः. — f) K3. 4 B1–3 Dc D1. 2 कृतापीडम्; B3m. 4 Dn D4. 6 M कृतचीरम्; T G °चिह्नम् (for °शीर्षम्). — After 39; T G ins.:

859* भक्तानुकम्पिनं देवं नागयज्ञोपवीतिनम् ।

40 a) Ś1 भीतस्ततस्; D5 विभीषणं; T G2–4 सोहं ततस्; G1 विचित्याहं; M विचीयाहं (for विभीस्ततस्). — c) T2 (after corr.) G3 दृढं; G1 स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा).

41 a) Ś1 K D1–3. 5 नमस्कृत्य. — b) K4 D4 सर्वाया°; D3 शिवाया°; G1 रुद्राया°. — c) D5 असुरेंद्राणां (for दान°). — d) T2 G2–4 अभावायैव (for पराभावाय). D5 अभावाय परंतप.

42 b) K1 अस्मिन् (for आस्यन्). — c) T1 अपि (for अथ). — d) S व्याळानां (for व्याघ्राणां). B3 (m as in text). 4 विशेषतः; D5 सहस्रशः; G1 वनौकसां (for विशां पते). — K3 om. (hapl.) 42f–43c. — f) G1 transp. तथा and गवाम्.

43 K3 om. 43abc (cf. v.l. 42); G1 om. 43abcd. — a) K2 T1 M चा(M2 च)मराणां; K4 D1. 2 वानराणां; D3. 5 च हयानां; T2 G (G1 om.) शरभाणां (for सृम°). B Dc Dn D4. 6 शरभाणां गजानां च. — b) B D (except D1–3. 5) वानराणां; T2 G (G1 om.) चमराणां M ऋषभाणां (for शर°). B1. 4 सहस्रशः; B2. 3 D (except D1–3. 5) T2 G3 च संघशः; M च वाजिनां (for च स°). T1 वृषाणां चैव वाजिनां. — Ś1 om. (hapl.) 43cdef; K4 om. 43c–44b. — c) T1 M शरभाणां (for ऋष°). — d) T1 M शुनामपि (for तथैव च). — After 43cd, T2 G2–4 ins.:

860* ऋक्षाश्वमेषवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ।

C. 3. 122-44
B. 3. 173. 47
K. 3. 175. 55

ऋषभाणां वराहाणां मार्जाराणां तथैव च ।
शालावृकाणां प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ॥ ४३
गृध्राणां गरुडानां च मकराणां तथैव च ।
पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ४४
गुह्यकानां च संग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ।
झषाणां गजवक्त्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ४५
मीनकूर्मसमूहानां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ४६
एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ।
सर्वमासीज्जगद्व्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विसर्जिते ॥ ४७
त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।
अनेकरूपसंयुक्तैर्मांसमेदोवसाशिभिः ।
अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ॥ ४८
अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिसमप्रभैः ।
अद्रिसारमयैश्चान्यैर्बाणैररिविदारणैः ।
न्यहनं दानवान्सर्वान्मुहूर्तेनैव भारत ॥ ४९
गाण्डीवास्त्रप्रणुन्नांस्तान्गतासूनभसश्च्युतान् ।
दृष्ट्वाहं प्राणमं भूयस्त्रिपुरघ्नाय वेधसे ॥ ५०
तथा रौद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिव्याभरणभूषितान् ।
निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवसारथिः ॥ ५१
तदसह्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरासदम् ।
दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रसारथिः ॥ ५२

मीनवायसरूपाणां नानावक्त्रप्रचारिणाम् ।

— [c]) S सालां (for शालां). Some S MSS. -वृकानां. B4 चंडानां (for प्रेतानां). — [f]) K3 B2 D3 S मुरुंडानां (T1 कुक्कुटानां); B1 सुषंडानां; D1 भेरुंडानां; D5 उरगानां (for भुरु°). B1 D1. 2 तथैव च; T1 G1 M2 च बर्हिणां (for च सर्वशः). B4 प्रेतानामपि सर्वशः. — After 43, G1 ins.:

861* शार्दूलानां वराहाणां शरभाणां प्रवल्गताम् ।

44 K4 om. 44[ab] (cf. v.l. 43). — [b]) K1. 4 B2–4 Dn D2. 4. 6 च(B3 चा)मराणां; B1 चारणानां; Dc भ्रमराणां (for मक°). D1 च सर्वशः; M1 च बर्हिणां (for तथैव च). — After 44[ab], Dc ins.:

862* वृक्षाणां पर्वतानां च समुद्राणां तथैव च ।

On the other hand, B Dn D2. 4. 6 ins. after 44[ab]: Dc cont.:

863* देवानां च ऋषीणां च गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
[B1. 4 सहस्रशः (for च सर्वशः).]

— G1 om. (hapl.) 44[c]–45[b]. — [c]) K2. 3 D5 T2 G2–4 च (for स-). Dc1 om. 44[d]–45[c]. — [d]) D1. 2 T1 राक्षसानां; G2 M1 रक्षसां च (for तथैव च). D1. 2 तथैव च (for सुर°).

45 Dc1 om. 45[abc]; G1 om. 45[ab] (cf. v.l. 44). — [a]) G2 M किंनराणां (for च संग्रामे). T1 गुह्यानां किंनराणां च. — S1 T2 G2–4 om. (hapl.) 45[cd]. Dn2 transp. 45[cd] and 46[ab]. — [c]) K3. 4 D1. 2 T1 M झषाश्च; G1 सर्पास्य- (for झषाणां). K1 सर्पाश्वखरवक्त्राणां; K2 सर्पाश्वापरवक्त्राणां. — [d]) D5 अथापि वा; T1 M च भारत (for तथैव च).

46 Dn2 transp. 45[cd] and 46[ab]. — [a]) B Dc Dn D2. 4. 6 मीनवाजि(B2. 4 Dc °य)सरूपाणां; D5 मीनकूर्मसहस्राणां; T1 M °मयूराणां; T2 G2–4 तथा मुसलहस्तानां; G1 मीनवायसकूर्माणां. — [b]) T1 G1 °शस्त्रास्त्रपाणिनां; T2 G2–4 °शस्त्रास्त्रधारिणां. — [d]) K1. 2 D1. 2. 5 T G °पाणिनां.

47 [a]) D1. 2 भूतैः (for चान्यैः). — [b]) M2 °रूपैर्नरैस् (for °रूपधरैस्). K4 M1 तदा (for तथा). — [d]) S1 K1. 3. 4 D1. 2 विजृंभति; K2 D3. 5 विजृंभिते; B4 प्रयोजिते; T2 G3. 4 M2 विसृज्यति (for विसर्जिते).

48 [c]) K1 °संपन्नैर्. — [d]) S1 K1–3 B3 °वसादिभिः; Dn D4. 6 °वसास्थिभिः. — [e]) G2 सुतीक्ष्णं (for अभीक्ष्णं). — [f]) S1 K1. 3 B2–4 Dc1 Dn D1–4. 6 °वा नाशमागताः; K2 B1 Dc2 °वानां समां; D5 °वास्तैर्महारणे.

49 [a]) M1 अति- (for अर्क-). — [b]) K4 वज्रशक्ति-; Dc वज्राशन-; D1. 2 ब्रह्माशनि- (for वज्राशनि-). S1 K1. 3 Dc D1–3 -समस्वनैः (for -समप्रभैः). — [c]) D3 अद्रिः; T1 अभि- (for अद्रि-). B1 हि (for च). — [d]) B1 Dc D5 °ररिनिबर्हणैः; B2–4 Dn D4 °रपि निबर्हणैः. — [e]) S1 K2. 3 D1. 3 व्य(D3 व्या)हनं (for न्यहनं). — [f]) S1 K1. 3 मुहूर्तादेव.

50 [a]) S1 दानवास्त्र°. — [b]) S1 घनाशीन्; K1 घनादीन्; K2 गतार्श; K4 गतांस्तान् (for गतासून्). — [c]) S1 K D1. 3. 5 प्रणतो; D5 T1 प्रणमं (for प्राणमं).

51 [a]) S1 K1. 3. 4 D1–3 ततो; Dc अथ (for तथा). D5 °पीडांस्तान् (for °निष्पिष्टान्). — [b]) S1 K1–3 D3 दानवान्दारुणाकृतीन्. — [c]) S1 K1–3 B Dn D1. 4–6 M1 निशम्य; Dc नियम्य (for निशाम्य).

52 S1 D2 om. (hapl.) 52. — [a]) B1 (m as in text) तदशक्यं; T2 G2–4 अविषह्यं (for तदसह्यं). — [b])

उवाच चेदं वचनं ब्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
सुरासुरैरसह्यं हि कर्म यत्साधितं त्वया ।
न ह्येतत्संयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ॥ ५३
सुरासुरैरवध्यं हि पुरमेतत्खगं महत् ।
त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यास्त्रतपोबलात् ॥ ५४
विध्वस्तेऽथ पुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।
विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥ ५५
प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुरर्य इव दुःखिताः ।
पेतुः पुत्रान्पितॄन्भ्रातॄञ्शोचमाना महीतले ॥ ५६
रुदन्त्यो दीनकण्ठ्यस्ता विनदन्त्यो हतेश्वराः ।
उगांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यः प्रस्रस्तस्रग्विभूषणाः ॥ ५७
तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैन्यसमाहतम् ।
न बभौ दानवपुरं हतत्विट्कं हतेश्वरम् ॥ ५८
गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव ह्रदम् ।
शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ५९
मां तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
देवराजस्य भवनं कृतकर्माणमाहवात् ॥ ६०
हिरण्यपुरमारुज्य निहत्य च महासुरान् ।
निवातकवचांश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ६१
मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
सर्वं विश्रावयामास यथाभूतं महाद्युते ॥ ६२
हिरण्यपुरघातं च मायानां च निवारणम् ।

C 3. 1226b
B 3. 173. 69
K 3. 175. 78

K D1. 3 सुदुष्करं; B1. 3. 4 De D5 T2 (before corr.) G1. 2. 4 M2 दुरुत्सहं; M1 सुदुःषहं (for दुरा°). — c) K2 मं (for मां).

53 a) Ś1 K1. 2 D3 [ह्]दं च; K3 चैवं; T1 G1 चैनं (for चेदं). B4 Dn वचनं चेदं (by transp.). — After 53ab, S ins.:

864* हतांस्तान्दानवान्दृष्ट्वा मया संख्ये सहस्रशः ।

[G1 संख्ये शत-; G2. 4 मया संघे (for मया संख्ये).]

— c) B1. 3 T G अशक्यं (for असह्यं). — D1 om. (haplʼ.) 53d–54a. — f) Ś1 K B4 D2. 3. 5 पुरंदरः (for सुरे°). T1 अपि शक्यं सुरेश्वरैः. — After 53, T G ins.:

865* ध्रुवं धनंजय प्रीतस्त्वयि शक्रः पुरार्दन ।

[G1 तव (for त्वयि). G2. 4 शंभुः (for शक्रः). G4 पुरार्दन.]

54 D1 om. 54a (cf. v.l. 53). — a) Ś1 K D2. 3. 5 असह्यं (K4 अदृश्यं) (for अवध्यं). — b) D1 स्वयं; D2 स्वगं (for खगं). — d) B1–3 De Dn D4. 6 स्ववीर्यतपसो बलात्; D1. 2 स्ववीर्यास्त्रतपोबलात्.

55 Before 55, T G3 ins. अर्जुनः. — a) B4 D3. 5 T2 G2–4 तु; Dn D2 स्व- (for sth). — c) K1. 2 विरुदंत्यः; K3 विमर्दंत्यः; M1 निपतंत्यः. — d) K3. 4 D3. 5 M1 निपेतुर्.

56 a) B4 M1 विकीर्णकेश्यो; T1 प्रकीर्णकेशा. B1 मथिताः. — b) B2 दंशिताः (for दुःखिताः). T2 G सुदीनाः करुणस्वनाः. — After 56ab, T2 G ins.:

866* कुरर्य इव वाशन्त्यो दुःखिताश्च मुहुर्मुहुः ।

— c) K3 पितॄन् (for पेतुः). Ś1 K D1–3 पतीन् (for पितॄन्).

57 G1 om. 57–58. — a) B2–4 Dn1 रुदत्यो. Ś1 च; B4 तु (for ता). — Dn3 om. (haplʼ.) 57bc. — b) B2. 4 Dn1. n2 D4. 6 निनदंत्यो; M1 विलपंत्यो (for विन°). K1 महीतले (for हते°). D5 नितरां चक्रुशुस्तदा. — c) B De Dn1. n2 D4. 6 °मि परिनिघ्नंत्यः. — d) B De Dn D4. 6 M1 विस्रस्त-; D5 प्रध्वस्त (for प्रस्रस्त-). T1 प्रसुस्रुस्तत्र शोणिताः; T2 G2–4 प्रस्रस्तांबरभूषणाः.

58 G1 om. 58 (cf. v.l. 57). — b) K1. 2 दैन्यदुःख- (by transp.). B4 T1 -ममागतं; D1. 5 G4 -ममाहितं. — d) K3 °ध्वस्तं; K4 D2. 3 °चिह्नं; B3 °द्विष्टं; D1 °तिरमं (for °त्विट्कं).

59 b) Ś1 K B Dn D1. 6 G4 हृतं (for हतं). — d) Ś1 K D3. 5 दुर्दर्श्यं (K1 °र्दश्य)म् (for अदृश्यम्). T1 अगमत् (for अभवत्). T2 G M2 अदृश्यत महत्पुरं.

60 a) D1. 2 संतुष्टं (for संहृष्टं). — b) T1 आहरत् (for आनयत्).

61 a) De निहत्य (for हिरण्य-). Ś1 K1. 2 आभज्य; K3. 4 D3 (m as in text) T2 (before corr.) G4 आरुह्य; B De Dn D4. 6 उत्सृज्य; T2 (after corr.) G3 आक्रम्य (for आरुज्य). — b) Ś1 K1. 2 D5 सुरद्विषः (for महा°).

62 a) Ś1 K D1. 5 म (for च). B De Dn3 D4 T2 G2–4 देवेंद्रे. — d) S (except M1) °वृत्तं (for °भूतं). M1 °मते (for °द्युते).

63 a) B2 Dn3 D4. 6 T2 G2. 3 °पातं च; B4 °मुत्सृज्य; T1 °पातश्च (for °घातं च). — b) B2 निपातनं (for निवा°). — c) D2. 5 तु (for च). — d) Ś1 K1. 2 महात्मनां (for महौ°). — After 63, T G ins.:

867* कालकेयवधं चैव अद्भुतं रोमहर्षणम् ।

.. 3. 12267
.. 3. 173. 70
.. 3. 175. 78

निवातकवचानां च वधं संख्ये महौजसाम् ॥ ६३
तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः सहस्राक्षः पुरंदरः ।
मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ॥ ६४
ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ।
अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं सुमधुरं वचः ॥ ६५
अतिदेवासुरं कर्म कृतमेतत्त्वया रणे ।
गुर्वर्थश्च महान्पार्थ कृतः शत्रून्घ्नता मम ॥ ६६
एवमेव सदा भाव्यं स्थिरेणाजौ धनंजय ।
असंमूढेन चास्त्राणां कर्तव्यं प्रतिपादनम् ॥ ६७
अविषह्यो रणे हि त्वं देवदानवराक्षसैः ।
सयक्षासुरगन्धर्वैः सपक्षिगणपन्नगैः ॥ ६८
वसुधां चापि कौन्तेय त्वद्बाहुबलनिर्जिताम् ।
पालयिष्यति धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

५२

अर्जुन उवाच ।
ततो माममिविश्वस्तं संरूढशरविक्षतम् ।
देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १
दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
न त्वाभिभवितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥ २
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः ।

---

64 [c]) Śi K1. 2 महर्षि-; K3 महद्भिः (for मरुद्भिः). — [d]) B1 S (except M1) च (for [अ]थ). — After 64, T G ins.:

868* परिष्वज्य च मां प्रेम्णा मूर्ध्युपाघ्राय सस्मितम् ।

65 [a]) K4 Dc [s]सौ (for वै). S ततः स (M1 च) मां देवराजः. — [c]) K1. 2 विवरैः (for विबुधैः). — [d]) K3 B2–4 Dc1 Dn D1. 4 T1 G2. 4 स (for सु-).

66 [b]) B Dc1 Dn D4–6 G1 एव (for एतत्). — [c]) K1 Dc D3 G2 गुर्वर्थं च. Śi K1. 2 B D (except D1–3) T1 G1 M1 कृतः (for महान्). T1 G1 पुत्र (for पार्थ). — [d]) Śi K1. 2 B D4. 6 G1 M1 महा-; Dc Dn महान्; T1 हत्वा (for कृतः). T1 कृतो (for घ्नता).

68 [b]) Śi K1. 2 °पक्षगः. — [c]) Dc सयक्षोरग°; D6 सदेवासुर°. — [d]) K2 सयक्ष- (for सपक्षि-). Śi K1. 2 -राक्षसैः (for -पन्नगैः).

69 [a]) Śi K1. 2 D5 T1 चैव (for चापि). — [b]) D5 °रक्षितां; T1 °निष्ठितां.

Colophon. — *Major parvan:* Śi K1. 2 Dn2 T G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, K3. 4 D3 mention only निवातकवचवध (followed by समाप्त in K3. 4), and B2 D1. 2, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गंधमादनवास in B2). — *Adhy. name:* B1. 3 Dc हिरण्यपुरवासिवधः; B2 Dn D6 हिरण्यपुरवधः (B2 °पुर * *); D1. 2 हिरण्यपुरविध्वंसः; D5 G1 कालकेयवधः. — *Adhy. no* (figures, words or both): Dn 173 (Dn2 172), D1 179; S (M2 *sup. lin.*) 174 (M2 orig. 176). — *Śloka no.:* Dn 76; D1 73.

171

1 [a]) K1. 2 B D (except D1–3. 5) अति-; T1 अपि (for अभि-). — [b]) K2 D5 संमूढ-; B1 G1 संरूढं (for संरूढ-). K1. 2 D1–3. 5 -शरविक्षितं. — [c]) Śi K D1–3. 5 M2 °राजो निगृह्य; B Dn D6 °राजो विगृह्य; Dc D4 °राजो विसृज्य; M1 °राजोपगृह्य. K4 Dn2 [ए]तत् (for [इ]दं). — [d]) Śi कामं (for काले).

2 [a]) G1 दिव्यास्त्राणि च स°. — [b]) G1 पुत्रक (for भारत). — [c]) T2 G2–4 °वीक्षितुं (for °भवितुं). — [d]) T1 मानुषेष्वपि क°.

3 [a]) T2 G2–4 तथा (for कृपः). — [b]) K1 देव- (for सह). T1 G1. 2 ससुयोधनः (for सह राजभिः). — [c]) D5 तात (for पुत्र). — [d]) Śi K1 नार्धति (!); T1 G2 नार्हति.

4 Before 4, Dn D4. 6 ins. अर्जुन उ°. — [b]) K1–3 प्रयच्छत. K2 S (except M1) भगवान् (for मघवान्).

संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३
इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान्प्रभुः ।
अभेद्यं कवचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्मयीम् ॥ ४
देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महास्वनम् ।
दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ५
ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥ ६
एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युषितो नृप ।
इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥ ७
ततो मामब्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ।
समयोऽर्जुन गन्तुं ते भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ॥ ८
एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि भारत ।
उषितानि मया राजन्स्मरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९
ततो भवन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् ।
गन्धमादनमासाद्य पर्वतस्यास्य मूर्धनि ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

दिष्ट्या धनंजयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
दिष्ट्या चागधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ११
दिष्ट्या च भगवान्स्थाणुर्देव्या सह परंतप ।
साक्षाद्दृष्टः सुयुद्धेन तोषितश्च त्वयानघ ॥ १२
दिष्ट्या च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ।
दिष्ट्या वर्धामहे सर्वे दिष्ट्यासि पुनरागतः ॥ १३
अद्य कृत्स्नामिमां देवीं विजितां पुरमालिनीम् ।
मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १४
तानि त्विच्छामि ते द्रष्टुं दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
यैस्तथा वीर्यवन्तस्ते निवातकवचा हताः ॥ १५

C. 3. 1228
B 3. 174. 15
K 3. 176. 15

Ś1 K De2 D1–3. 5 स्वयं (for प्रभुः). — c) Ś1 K1. 3. 4 D1–3. 5 कांचनं (for कवचं). T2 G1. 3. 4 चैव (for दिव्यं).

5 b) Ś1 K1. 2 शक्रः; B De Dn D4–6 पुनः; D1. 2 देवाः (for देवः). D1. 2 प्रादुर्. Ś1 K1. 2 महास्वनं; B4 शतक्रतुः; M2 महारथं. — c) Ś1 K D1–3 चैतत् (for चेदं). — d) T1 सर्वम् (for स्वयम्). B1 च (for ह).

6 a) G2. 4 चास्त्राणि (for व°). — c) Ś1 समेतानि; M2 ममेमानि (for मर्म°). — d) Ś1 K D1–3 रोचनानि (for रुचि°).

7 D5 om. 7^{ab}. — b) G4 अध्युषितो (for अस्म्यु°). — c) K4 भुवने (cf. 9^{a}); D1 भुवनं; D5 सदने (for भवने). B1 रम्यं; D1 पुण्यं; G1 दिव्ये (for पुण्ये).

8 c) Ś1 K D1–3. 5 ते गंतुं (by transp.); T1 गंतव्यं. — d) K4 [ऽ]त्र (for हि).

9 a) K4 भुवने (cf. 7^{c}). — c) T1 महाराज (for मया राजन्).

10 a) K3 ततो द्रष्टुमिह प्राप्तो. — c) K3. 4 B D M2 °पादस्य (for °मासाद्य).

11 Dn3 om. (hapl.) 11^{ab}. — b) T1 सर्वशः (for भारत). — D3 om. (hapl.) 11^{c}–15^{b}. — c) K3 तात; D5 देवो (for राजा). — d) K3. 4 देवराजः पुरंदरः.

12 D3 om. 12 (cf. v.l. 11). — a) B2 शंभुर् (for स्थाणुर्). — b) G4 M1 °तपः (for °तप). — c) B Dn D4. 6 स्व°; D1 स (for सु°). — d) D5 स (for च).

13 D3 om. 13 (cf. v.l. 11). — b) D5 संगतो (for समेतो). — c) K1 चरामहे (for वर्धा°). K2 B De Dn D4–6 पार्थ (for सर्वे). T2 G2–4 दिष्ट्या च पार्थैः (G2 by transp. पार्थैश्च) संयुक्तो. — d) Ś1 त्वं; K3. 4 च (for [अ]सि). K1. 2 दिष्ट्या पुनरिहागतः.

14 D3 om. 14 (cf. v.l. 11). — a) D5 पृथ्वीम् (for कृत्स्नाम्). B Dn D4. 6 महीं (for इमां). D5 सर्वां (for देवीं). Ś1 K1. 2 अद्य पृथ्वी मया देवी; De अद्य कृत्स्ना मही देवी. — b) T2 G3. 4 समुद्र°; G2 सशैल° (for विजितां). Ś1 K1. 2 De विजिता °मालिनी. — After 14^{ab}, T G ins.:

869* पश्यामि भूमिं कौन्तेय त्वया मे प्रतिपादिताम् ।
[T1 अवगच्छामि (for पश्यामि भूमिं).]

— d) Ś1 D5 वशे (for वशी°).

15 D3 om. 15^{ab} (cf. v.l. 11). — a) T2 G3 च (for तु). G2. 4 चेच्छामहे (for त्विच्छामि ते). T1 M1 [अ]हं (for ते). N इच्छामि तानि चास्त्राणि (Ś1 K1 D5 वै द्रष्टुं; K2 ते द्रष्टुं; K3. 4 D1. 2 द्रष्टुं वै). — b) B De Dn D4. 6 द्रष्टुं दिव्यानि भारत. — c) Ś1 K1. 2 हता; B1 De D6 T2 G3 तदा; Dn3 D5 M1 त्वया (for तथा). — d) Ś1 K1. 2 त्वया (for हताः). — After 15, K1 ins.:

870* महाबला महामाया एकेन निहिता युधि ।

16 D2 T1 om. the ref. D2 om. up to °कवचा. — b) D5 T1 भारत (for सर्वशः). — d) T1 निहताः प्रभो (for विनिपा°).

17 a) K3 D5 तात; K4 सर्वं (for तत्र). — c) K3 सहितैः (for °तः).

C. 3. 12289
B. 3. 174. 16
K. 3. 176. 16

अर्जुन उवाच ।

श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनंजयः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः रजनीं तामुवास ह ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

१७२

वैशंपायन उवाच ।

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ १
ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं भ्रातृनन्दनम् ।
दर्शयास्त्राणि कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २
ततो धनंजयो राजन्देवैर्दत्तानि पाण्डवः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३
यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
गिरिकूबरं पादपाङ्गं शुभवेणु त्रिवेणुकम् ।
पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः ॥ ४
ततः सुदंशितस्तेन कवचेन सुवर्चसा ।
धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं च वारिजम् ॥ ५
शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्यान्महाभुजः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे ॥ ६

Colophon om. in D1. — *Major parvan:* Śi Ki. 2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Śi mentions only निवातकवचकालखंजवध; likewise, Ki. 2 B1. 3 Dc Dn D2–4. 6, only निवातकवचवध (followed by कालखंजवध in Ki. 2; to it, Ki. 2 B1 Dc D3. 4. 6, further add समाप्त); K3 D5 mention only गंधमादनप्रवेश; K4, only गंधमादनवास; and finally B2, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by निवातकवचवध). — *Adhy. name:* Dc अर्जुनवाक्यं; D5 अर्जुनागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 174 (Dn2 173): S (M2 *sup. lin.*) 175 (M2 orig. 177). — *Śloka no.*: Dn 17.

172

1 a) K3. 4 D1. 2 ततो (for तस्यां). B1–3 D (except D1–3. 5) राज्यां व्यतीतायां (for रजन्यां व्यु°). — c) K3 D2 °कर्माणि (for °कार्याणि).

2 a) K1 स चोद°; K4 संनोद°; D5 प्रणोद° (for संचोद°). B4 T1 चोदयामास कौंतेयं (T1 धर्मात्मा). — b) B1–3 D (except D1–3) M मातृ° (for भ्रातृ°). B4 अर्जुनं तत्र वीर्यवान्. — c) S पश्यामो° (T1 M पश्येमा°) (for दर्शया°). — d) Śi K D1–3. 5 यैस्त्वया दानवा हताः.

3 a) T2 G1. 3. 4 M3 राजा (for राजन्). — b) B1. 4 पांडव; D5 भारत (for पाण्डवः). — D5 om. (hapl.) 3cd. — d) T1 पार्थिवं (for भारत).

4 a) K3. 4 D1. 2 यथायोगं; D5 °गमं; T G3–4 अर्जुनस्तु (for यथान्यायं). D1. 2 यथातेजाः. — b) S परमं (T1 प्रथमं) शौचमास्थितः. — After 4ab, S ins.:

871* नमस्कृत्य त्रिणेत्राय वामनाय च पाण्डवः ।
[T2 G3. 3 °स्कृत्वा (for °स्कृत्य).]

— c) Hypermetric! Śi K1. 2 D5 °कूटं; T G2–4 °चक्रं (for °कूबरं). K3. 4 B Dc Dn D1–4. 6 गिरिकूबरपादाङ्गं (K3. 4 D1–3 °पादांगं; B2 °पादाग्रं; Dc2 °पादाख्यं); G1 M त्रिकूबरं समुद्राश्च. — d) K4 त्रिभिः शृंगैस्; B1. 4 शुभवेणुं; Dc शुभरेखा; T G2–4 गिरिवेणु (for शुभवेणु). B1 अलंकृतं; B1m. 2. 3 Dn D4. 6 त्रिवेणुमत् (for °णुकम्). — e) G1 वरं रथं समास्थाय. — f) K4 T2 G शोभयानो.

5 a) T1 G1. 2 M स; T2 G3. 4 सं- (for सु-). B1–3 D (except D1–3. 5) दिव्येन संवृतस्तेन. — b) Śi K1–3 D5 च (D5 सु-) भास्वता (for सुवर्चसा). — c) D1. 2 गांजीवं. — d) B Dn D4. 6 स (for च).

6 a) Śi K1. 2 स शोभ°; D1 सोक्षुभ्यमाणः; T1 शोभमानश्च; T2 (before corr.) G3. 4 शोशुभ्य°; M3 शुशुभ्य° (for शोशुभ्य°). — b) N (except Śi) °पूर्व्यां (for °पूर्व्यान्). K3. 3 D1. 4 °भुज; D2 °जनुः; D5 °यशाः (for °भुजः). — c)

अथ प्रयोक्ष्यमाणेन दिव्यान्यस्त्राणि तेन वै ।
समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समकम्पत सद्रुमा ॥ ७
क्षुभिताः सरितश्चैव तथैव च महोदधिः ।
शैलाश्चापि व्यशीर्यन्त न ववौ च समीरणः ॥ ८
न बभासे सहस्रांशुर्न जज्वाल च पावकः ।
न वेदाः प्रतिभान्ति स्म द्विजातीनां कथंचन ॥ ९
अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ।
पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ १०
वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते सर्वे पिहिताननाः ।
दह्यमानास्तदास्त्रैस्तैर्याचन्ति स्म धनंजयम् ॥ ११
ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धाश्चैव सुरर्षयः ।
जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १२
राजर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ।
यक्षराक्षसगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः ॥ १३
ततः पितामहश्चैव लोकपालाश्च सर्वशः ।
भगवांश्च महादेवः सगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १४
ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः सुगन्धिभिः ।
अभितः पाण्डवांश्चित्ररवचक्रे समन्ततः ॥ १५
जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
ननृतुः संघशश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ १६
तस्मिंस्तु तुमुले काले नारदः सुरचोदितः ।
आगम्याह वचः पार्थं श्रवणीयमिदं नृप ॥ १७
अर्जुनार्जुन मा युङ्क्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
नैतानि निरधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कदाचन ॥ १८

C. 3. 12309
B 3. 175. 19
P 3. 17[illegible]. 19

Śi Ki–3 Di–3. 5 दिव्यास्त्रतां (Di–3 °स्त्राणां) ततस्तेषां; B4 महास्त्राणि महाबाहुः; T1 तानि दिव्यानि चास्त्राणि.

7 a) K4 तानि; S तेन (for अथ). K4 M1 प्रयोक्ष्यमाणानि; B1. 2 D2 प्रयो(B1 °यु)ज्यमानेन; B3. 4 Dn D4. 6 प्रयोक्ष्यमाणेषु; D5 °माणैस्तैर् (for °माणेन). — b) B4 Dn D4. 6 दिव्येष्वस्त्रेषु (for दिव्यान्यस्त्राणि). K4 S भारत; B4 Dn D4. 6 तेषु वै (for तेन वै). D5 दिव्यैरस्त्रैर्महात्मना. — c) K4 श्रमक्रांता मही यत्र. — d) K2 D4. 6 समाकंपत. G1 शतयोजनकद्रुमा.

8 a) K4 सदिश° (for सरित°). — b) K4 तथा सर्वे महार्णवाः. — K4 om. 8cd. — c) G2 चैव (for चापि). K1 D1. 2 T1 G1 विशीर्यत; B Dc Dn D4. 6 T2 G3. 4 M2 व्यदीर्यंत; G2 [अ]भ्यशीर्यंत. — d) G1 तथैव (for न ववौ).

9 a) Dc न बभ्राजे (for न बभासे). — b) Śi K1–3 D5 G2 न च जज्वाल; T2 G3. 4 नापि जज्वाल (for न जज्वाल च). K4 हुताशनः (for च पावकः). — c) Dc2 M2 देवाः (for वेदाः).

11 b) Śi K1. 2 सर्वे ते (by transp.). B Dc Dn D4. 6 विकृताननाः; D5 पीडिता जनाः; G1 [स]पि नताननाः; M विनता°. — c) Śi K1. 2 तदस्त्रैस्; B1. 2 ततस्तैस्; G1 महास्त्रैस्; M इवास्त्रैस् (for तदास्त्रैस्). K4 D2 च; Dc Dn D1. 2. 4. 5 T G ते (for तैर्). — d) Śi भजंति; K1. 2 भजंते; K4 याचंते (for याचन्ति).

12 a) D3 T2 G2. 3 महं° (for ब्रह्म°). — b) B D (except D1–3. 5) ये च (for चैव). K4 B D (except D1–3) T1 G1 M महं° (for सुर°). — c) Śi K1. 2 D5 [अ]पि (for च). — d) K4 [उ]प° (for [अ]व°).

13 a) B D (except D1–3. 5) T1 G1 M देव° (for राज°). K4 देवलोकगता ये च. — After 13, B D (except D1–3. 5) ins.:

872* खेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ।
[=(var.) 12cd. B4 [उ]प° (for [अ]व°).]

14 b) T2 G3. 4 °पालैं (for °पाला°). — d) K4 [ऽ]पि; T1 हि (for [अ]भि-).

15 a) Dc महातेजा; T1 G2 दिव्यगन्धो (for महाराज). — b) T1 G2 दिव्यमाल्यैः. B2 Dn D4. 6 समन्वितः; B3 समंततः (for सुग°). — c) K1. 4 B D (except D1–3. 5) G1 M पांडवं; K2 पांडवैः (for पाण्डवान्). Dc चित्रम् (for चित्रैर्). — d) K4 उप°; S अलं° (for अव°). T2 G3. 4 समन्वितः (for समन्ततः).

16 T1 om. 16a–18b. — ab) K4 transp. विविधाः and गन्धर्वाः. K3. 4 D1. 2. 5 सुरनोदिताः. — c) D3 शतशः°; D5 सर्वशः° (for संघशः°). — d) T2 G चाप्सरसां (for अप्स°). — After 16, D1–3 ins.:

873* देवतूर्याण्यवाद्यन्त रम्याणि मधुराणि च ।

17 T1 om. 17 (cf. v.l. 16); K3 om. 17ab. — a) K4 D1. 5 सु; B Dn D4. 6 M च (for तु). B D (except D1–3. 5) तादृशे (for तुमुले). — b) D5 पवनः (for नारदः). Śi सुरपूजितः; K4 D1. 2. 5 °नोदितः; D3 °वंदितः. B Dc Dn D4. 6 नारदश्चोदितः सुरैः. — c) Śi K3 D5 आगत्य (for आगम्य).

18 T1 om. 18ab (cf. v.l. 16). Before 18, B3 M1

C. 3. 12310
B 3. 175. 20
K. 3. 177. 20

अधिष्ठाने न वानार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन ।
प्रयोगे सुमहान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ १९
एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमम् ।
बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २०
अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
भवन्ति स्म विनाशाय मैवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥ २१
अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ।
योज्यमानानि पार्थेन द्विषतामवमर्दने ॥ २२
निवार्याथ ततः पार्थं सर्वे देवा यथागतम् ।
जग्मुरन्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २३
तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पाण्डवाः ।
तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः सह कृष्णया ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ समाप्तं यक्षयुद्धपर्व ॥

१७३

जनमेजय उवाच ।
तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रधाने
प्रत्यागते भवनाद्वृत्रहन्तुः ।
अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः

---

ins. नारद उ°. — [c]) D₃ °धिष्ठानैः; T₂ (before corr.) G₂ °धिष्ठानं; G₄ °धिष्ठानां. — [d]) K₃ प्रयोज्यंते; D₅ प्रयुज्यंत; T₁ G₁ M₁ प्रयुंजीथाः; M₂ प्रयुंजीत. B₁₋₃ D (except D₁₋₃) T₁ G₁ कथंचन.

19 T₁ G₁ om. (hapl.) 19[ab]. — [a]) Ś₁ K₁₋₃ D₅ S (T₁ G₁ om.) च; D₁₋₃ [S]पि (for न). Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. ₅ नानार्तः; B₁. ₃. ₄ Dc₂ Dn₁ D₆ चानार्तः; T₂ G₃. ₄ नान्यत्र; G₂ नान्यत्तः; M नात्यर्थं (for वानार्तः). K₄ अधिष्ठानं विना नात्र. — [b]) Ś₁ प्रयुज्यंते; G₂ M₁ प्रयुंजीथाः. K₃. ₄ B₁. ₄ T₂ G₂₋₄ कथंचन. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ प्रयोगे च; K₃. ₄ D₂. ₅ °गे हि; B Dc Dn D₄. ₆ °पु; D₁ °पि; D₂ अप्रयोगे; T₂ G₃. ₄ प्रयोगे तु. Ś₁ K₁. ₂ महादोषो.

20 D₂ om. (hapl.) from रक्ष्य° (in 20[a]) up to एतानि (in 21[a]). — [a]) A few MSS. रक्ष° (for रक्ष्य°). — [b]) Dc °क्रमं; T₁ G₁ °गतं (for °गमम्). — [c]) B₂ महा°; B₄ यथा° (for सुखा°). — [d]) K₄ बलवंति (for भवि°).

21 D₂ om. 21[a] (cf. v.l. 20). — [a]) Ś₁ K₁. ₂ अवेक्ष्य° (for अरक्ष्य°). — [b]) D₆ च पार्थिव (for [अ]पि पाण्डव). — [c]) Ś₁ K₁. ₂ B₁ भविष्यंति; T₁ G₁ प्रभवंति (for भवन्ति स्म).

22 [b]) K₃ Dc D₁. ₃ T G₁. ₃ M द्रक्ष्यस्येतानि संयुगे. — [c]) Dc D₁. ₂. ₅ योक्ष्य°; T₁ M युज्य° (for योज्य°). T₁ G₁ ते भ्रात्रा (for पार्थेन). — D₂ om. 22[d]–23[c]. — [d]) T₂ G₃. ₄ विद्विषाम् (for द्विषताम्). K₃ अवमादने; B₂ अरिमर्दन; B₄ चावमर्दने; Dc मर्दनेन च; D₃ एव मर्दने; D₅ अवमर्दन.

23 D₂ om. 23[abc] (cf. v.l. 22). — Before 23, B₄ Dc Dn D₆ M₁ ins. वैशं° उ° (M₁ om. उ°). — [a]) Ś₁ K₁. ₂ [अ]स्त्रं; B₂. ₃ Dc D₄ [ऋ]षिः (for [अ]थ). Ś₁ K₁. ₂ तथा (for ततः). — [b]) D₆ देवाः सर्वे (by transp.). D₃ यथागताः. — [c]) Ś₁ K₁₋₃ D₃ ते (for ये). — [d]) K₃ Dc D₃ नरर्षभाः.

24 [a]) Ś₁ K₃ कौंतेयाः; T₂ G₂. ₃ कौरव्याः (for कौरव्य). — [c]) G₁ नगे (for वने). — [d]) K₁ तीर्थेषु; D₃ तत्रोषुः; D₆ ऊषुस्ते; T₁ G₁. ₂ M तदोषुः (for त ऊषुः). D₁. ₂ कृष्णया सह (by transp.); D₅ भरतर्षभाः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ Dn₂ T₂ G₂₋₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* B₁. ₃. ₄ Dn D₄. ₆ तीर्थयात्रा followed by समाप्त. Omitting sub-parvan name, K₃. ₄ B₄ Dc D₁. ₂, mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed in K₄ and preceded in B₂ by गंधमादनवास; further followed by समाप्त in Dc and by निवातकवचवध in D₁. ₂); D₃ likewise mentions only गंधमादननिवास. — *Adhy. name:* Ś₁ K₁. ₂ D₅ अस्त्रदर्शनं; D₂ हिरण्यपुरविध्वंसः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 175 (Dn₂ 174); D₁ 180; S (M₃ *sup. lin.*) 176 (G₁ 170; M₂ orig. 178). — *Śloka no.:* Dn 25; D₁ 41.

समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः
सहार्जुनेनेन्द्रसमेन वीराः ।
तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरम्ये
धनेश्वराक्रीडगता विजह्रुः ॥ २
वेश्मानि तान्यप्रतिमानि पश्य-
न्क्रीडाश्च नानाद्रुमसंनिकर्षाः ।
चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः
सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ३
अवाप्य वासं नरदेवपुत्राः
प्रसादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ।
न प्राणिनां ते स्पृहयन्ति राज-
ञ्शिवश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥ ४
समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-
मूषुः समास्तत्र तदा चतस्रः ।
पूर्वाश्च षट् ता दश पाण्डवानां
शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५
ततोऽब्रवीद्वायुसुतस्तरस्वी
जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ।
यमौ च वीरौ सुरराजकल्पा-
वेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६
तव प्रतिज्ञां कुरुराज सत्यां
चिकीर्षमाणास्त्वदनु प्रियं च ।
ततोऽनुगच्छाम वनान्यपास्य
सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७
एकादशं वर्षमिदं वसामः
सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः ।
तं वञ्चयित्वाधमबुद्धिशील-
मज्ञातवासं सुखमाप्नुयामः ॥ ८

C 3. 12323
(6. 3. 176. 8
K. 3. 178. 8

173

1 a) D3 कृतार्थे; D5 हि पार्थे (for कृतास्त्रे). Ś1 K1. 2 B2 वरिष्ठे; Bim. 3 Dn D4. 6 प्रवीरे; T1 प्रवर्हे (for प्रधाने). — b) Ś1 K1. 2 D6 °शत्रोः (for °हन्तुः). — c) B1 G1 ततः (for अतः). — d) B4 धीरेण (for शूरेण).

2 a) T2 G2–4 [अ]नेकेषु (for तेष्वेव). K3 ततो; T1 G1 तदा; T2 G2–4 च ते; M पुनर् (for तु ते). — b) Ś1 K D1–3. 5 °समानवीर्याः (for °समेन वीराः). — c) T2 G2. 3 तु (for च). K3 D3 शैले (for शैल-). K1. 2 च (for सु-). — d) K3 T1 °वने (for °गता).

3 a) G2 वनानि (for वेश्मानि). D1 [अ]पश्यन्; T1 तत्र (for पश्यन्). — b) Ś1 K1. 2 °द्रुत-; K3 °विध- (for °द्रुम-). K3. 4 B1. 4 De D1–3. 5 T1 G1 M -संनिरुद्धाः; B1. 3 Dn D4. 6 -संनिबद्धाः (for -संनिकर्षाः). — c) Ś1 K2. 3 De D1. 2. 5. 6 नरेंद्र; T1 G1 M महात्मा (for नरेन्द्रः). — d) T2 G2–4 शस्त्रेषु; G1 सोस्त्रेण; M1 योस्त्रेषु (for सोऽस्त्रेषु).

4 a) T1 G1 °वीरवर्याः (for °देवपुत्राः). — c) K2 प्राणिनो यं; D5 प्राणिनां स्म. K1 स्पृहयिष्यंति (for ते स्पृहयन्ति). T1 राज्यं (for राजञ्). — d) T1 चिरं च कालं (for शिवश्च कालः). K3 T1 G1 M1 च (for स).

5 b) Ś1 K1 ऊषाः (for ऊषुः). M तदा (for समास्). B2 D5 ते च (for तत्र). K1. 3. 4 D1–5 T G तथा; M समाश् (for तदा). — c) K1 तु दश; Dn3 द्वादश; D4 वा दश; S तत्र च (for ता दश). K4 D1–3 पूर्णाश्च वर्षा दश पां°; D5 पूर्वास्तथा पंच च पां° — d) T2 (before corr.) G2. 4 सुखा; M1 समा (for शिवा). Ś1 K D1–3. 5 G4 सु(K4 स)-सुखा (for वसतां).

6 b) T1 G1 उपेत्य काले (for उपोपविश्य). — d) Ś1 K D1–3. 5 T2 G2–4 आगाद्य (for आस्थाय). K4 transp. हितं and प्रियं.

7 b) De1 T1 °माणस् (for °माणाम्). K4 B D (except D1–3. 5) T1 G4 तदनु (for त्वदनु). T1 प्रियश् (for प्रियं). — c) G1 इतो (for ततो). Ś1 om. Sनु. K1. 2 B2 De D1. 2. 4. 6 न गच्छाम; B1. 3. 4 Dn D3 (*sup. lin.*) [S]न्व-गच्छाम; D5 [S]वगंतासि; T1 [S]धिगच्छाम; T2 G1. 3. 4 [S]मि(G1 °नु)गच्छेम (for Sनुगच्छाम). K3 T1 M गृहान-पास्य (for वना°). — d) T1 G1. 2 दुर्यो° (for सुयो°). Ś1 K1–3 D3. 5 T2 G2–4 °बंधं (for °चरं). — After 7, K3 reads 9cd.

8 a) Ś1 K T1 G2 इमं; De इयं (for इदं). Ś1 K1. 2 D3 T1 G1 M1 वसाम. — b) D5 दुर्यो° (for सुयो°). B3 [आ]शु; De [आ]स- (for [आ]च-). — c) B4 तद् (for तं). D5 [अ]धमयुद्धशीलम्; T1 समशीलबुद्धिर्; T2 G3. 4 यदबुद्धि-

C. 3. 12324
B. 3. 176. 9
K. 3. 178. 9

तवाज्ञया पार्थिव निर्विशङ्का
विहाय मानं विचरन्वनानि ।
समीपवासेन विलोभितास्ते
ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ९
संवत्सरं तं तु विहृत्य गूढं
नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं
तस्मै नरेन्द्राधमपूरुषाय ॥ १०
सुयोधनायानुचरैर्वृताय
ततो महीमाहर धर्मराज ।
स्वर्गोपमं शैलमिमं चरद्भिः
शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११
कीर्तिश्च ते भारत पुण्यगन्धा
नश्येत लोकेषु चराचरेषु ।
तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुंगवानां
शक्यं महत्प्राप्तमथ क्रियाश्च ॥ १२
इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र
प्राप्तुं त्वया यल्लभसे कुबेरात् ।
कुरुष्व बुद्धिं द्विषतां वधाय
कृतागमां भारत निग्रहे च ॥ १३
तेजस्तवोग्रं न सहेत राज-
न्समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ
समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४
त्वदर्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ
सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नप्ता ।
यथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन
तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥ १५
तवार्थसिद्ध्यर्थमभिप्रवृत्तौ
यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।

शीलम्; G1 M2 [अ]धमशीलबुद्धिम्; M1 धर्मशीलबुद्धिम्. — d) D5 च सुखं वसामः (for सुखमा°). K4 आप्नुमो वै; D4 T1 आप्नुयाम.

9 a) T1 G1 M त्वदाज्ञया. — b) B1 (m as in text) T1 G1 M निहत्य (for विहाय). T2 G2–4 कामं (for मानं). Ś1 K D1–3 T2 G2–4 विचरामो; B1 (m as in text) विचरंतो; T1 G1 चरतो; M1 नगरं; M2 व्यचरं (for विचरन् = विचरन्तः Cn). M1 वसेम (for वनानि). D5 विहाय चैनं त्वनुसंचरामः. — K3 reads 9cd after 7. — c) D5 विलोभितः सः; T1 M2 विलोकितास्ते (M2 °तास्तु); T2 G3. 4 तिरोहितास्ते; G1. 2 विमोहितास्ते; M1 विलोभितास्तु. — d) T1 हास्यंति (for ज्ञास्यन्ति). K3. 4 B1–3 Dc Dn3 D4 Cnp [अ]नाथान् (for नास्मान्). K4 B1 (m as in text) °देहान् (for °देशान्). D5 ज्ञास्यत्यवश्यं च निकृष्टदेशान्; G1 ज्ञास्यंति देहानवकृष्टदेहान्.

10 a) Ś1 K1. 2 ते तु; B D (except D1–3. 5) तत्र (for तं तु). K3 D2 मूढा; K4 D1. 3. 5 T1 G1 M गूढा (for गूढं). — b) Ś1 K1. 2 T2 G2–4 उद्धरामः (for उद्धरेम). — c) T2 G1. 3 सुपुष्पं (for सपुष्पं). — d) T2 G3 तस्मान् (for तस्मै). K4 D1. 2 °पौरुषाय.

11 a) T1 G1. 2 दुर्यो° (for सुयो°). K3 धृताय; G1 मृताय (for वृताय). — b) K3. 4 B D M आवस (D1. 2 आप्स्यसि); G1 प्रामुहि (for आहर). — c) Ś1 K1 स्वर्गम्; B D (except D1–3. 5) देशम् (for शैलम्). Ś1 K1 चलद्भिः. — d) K2 विहर्तुं; K3. 4 D1. 3. 5 विहातुं; B1 Dc2 D3 S निहंतुं (for विहन्तुं). T2 G2–4 तव (for नर-). Ś1 K1 लोकः; K2 लोचनः (for शोकः).

12 a) B Dc Dn D4. 5 T1 G1 M तु; D2. 3 न (for च). K3 पुण्यबद्धा; D5 पुण्यबंधो; M3 पुण्यकीर्ते. — b) B D (except D1–3. 5) नश्येद्धि. — c) T1 M3 राजन् (for राज्यं). Dc T1 G1 M °जांगलानां (for °पुंगवानां). — d) Ś1 K2 चक्रं (for शक्यं). D5 प्राप्यम् (for प्राप्तुम्). K2 अविक्रियाश्च; T1 अविक्रियां च (for अथ क्रि°).

13 a) D3 वर्षं (m as in text); G4 [अ]शक्यं (for शक्यं). — b) K1. 3 यल्लभते (for °से). — d) K1. 3 Dc2 G1 विग्रहे च; K4 निग्रहे तु; B2 निग्रहाय; T2 G2–4 निग्रहेषु.

14 c) K1 करिष्यतेसौ; M3 गमिष्यतस्तौ.

15 a) = (var.) 16a. K1 स्वमर्थं°; K2 B1–3 D (except D1–3) तवार्थं° (for त्वदर्थं°). B3–4 Dn1 अपि (for अभि-). T1 -प्रयुक्ताः; M1 -प्रवृद्धौ (for -प्रवृत्तौ). — Ś1 K2 D1 om. (hapl.) 15b–16a. — b) K3 B3 (m as in text). 4 सुवर्णं° (for सुपर्णं°). — c) B1. 3. 4 Dn D4. 5 तथैव (for य°). — d) B1. 3. 4 Dc वीरः स (B1 च); T1 M वीरस्तु; G1 शूरस्तु (for राजन्स). B3 Dn

तथैव चावां नरदेववर्य
यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ।
त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः
समं करिष्याम परान्समेत्य ॥ १६
ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
तेषां स धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।
प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिवासं
चकार धर्मार्थविदुत्तमौजाः ॥ १७
आमन्त्र्य वेश्मानि नदीः सरांसि
सर्वाणि रक्षांसि च धर्मराजः ।
यथागतं मार्गमवेक्षमाणः
पुनर्गिरिं चैव निरीक्षमाणः ॥ १८
समाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भि-
र्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।
शैलेन्द्र भूयस्तपसे धृतात्मा
द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार ॥ १९
वृतः स सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च
तेनैव मार्गेण पतिः कुरूणाम् ।
उवाह चैनान्सगणांस्तथैव
घटोत्कचः पर्वतनिर्झरेषु ॥ २०
तान्प्रस्थितान्प्रीतमना महर्षिः
पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।
स लोमशः प्रीतमना जगाम
दिवौकसां पुण्यतमं निवासम् ॥ २१
तेनानुशिष्टाष्टिपेणेन चैव
तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।
महान्ति चान्यानि सरांसि पार्थाः
संपश्यमानाः प्रययुर्नगाग्र्याः ॥ २२

C. 3. 12338
B. 3. 176. 23
K. 3. 178. 23

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

D4. 6 तथैव चाहं नरदेववर्य (cf. 16c).

16 Śi K2 D1 om. 16a (cf. v.l. 15). — a) = (var.) 15a. K4 M °प्रवृत्तो; B D (except D1–3. 5) °प्रपन्नो (for °प्रवृत्तौ). — b) K3. 4 D1. 2. 5 M तथैव (for यौ). K3. 4 D1. 3. 5 रामः; D2 राजन्; T2 G3. 4 कृष्णौ (for कृष्णः). D3 T2 G3. 4 ने (for तैः). — c) B1–3 D (except D1–3. 5) T1 M2 चाहं; T2 G2–4 चमौ (for चावां). B4 तथैव राजन्नहमेकवीरो. — d) D1 वयौं (for वीरौ). T1 युवानौ (for प्रयोगे). — e) K3. 4 °योगे (for °योग-). K1 -प्रदानाः; T1 M -प्रधानं (for -प्रधानाः). — f) Śi K D1–3. 5 समी- (K1 समे); B1. 3. 4 Dn D4. 6 T2 G3 शमं (for समं). Śi K2. 3 D2. 3. 5 करिष्यंति (for °प्याम). K3 समीपे (for समेत्य).

17 Before 17, B4 De Dn D1. 4. 6 ins. वैशं° उ°. — a) K3. 4 B1 समाज्ञाय; T2 G2–4 तदादाय (for तदाज्ञाय). K4 D2 मतिं (for मतं). — b) B2. 4 Dn D4. 6 च (for स). K3 धर्मज्ञवनां; T1 राजप्रवरो (for धर्मस्य सुतो). T1 G1. 2 मनीषी (for वरिष्ठः). — K3 D1 om. 17cd. — c) S °णं स्थानमुपेत्य राजा. — d) Śi K1. 2 °विदां वरिष्ठः; K4 B4 D2. 3. 5 °भृतां वरिष्ठः (for °विदुत्तमौजाः). S पर्यक्रमद्वैश्रवणस्य राज्ञः.

18 a) K1. 4 D2. 3 नदीसरांसि; K2 नदीशरास्य; S (except G3: T2 before corr.) सरांसि नद्यः. — c) Many MSS. अवेक्ष्यमाणः. — d) D5 पुरं (for पुनर्). K B2. 3 D1–3. 5 S तं च (for चैव). Some MSS. निरीक्ष्यमाणः. B4 De गंतुं स ऐच्छत्सह सोदरीयैः. — After 18, Dn D6 ins.:

874* ततो महात्मा स विशुद्धबुद्धिः
संप्रार्थयामास नगेन्द्रवर्यम् ।

19 b) T1 °लब्धराज्यः (for °लभ्य राज्यम्). — c) T2 G2–4 शैलं च (for शैलेन्द्र). B D (except D1. 2. 5) जितात्मा; T2 G2–4 यं (for धृं). — d) S भवामी° (for तवास्मी°).

20 a) K4 B D (except D1 2. 5) च (B1 तु) (for स). — b) T2 G पुनर्निवृत्तः (for पतिः कुरू°). T1 M पुनर्निवृत्तः सह कृष्णया च. — c) B2. 4 Dn D1–4 T G2 चैतान्; D5 चैवं (for चैनान्). B2. 4 Dn D4 गणशस्; B3 De D5. 6 T2 G3. 4 सगणस् (for सगणांस्).

21 b) D5 पार्थान् (for सर्वान्). — cd) K3. 4 D3 S स लोमशो दिवमेवोत्तमश्रीर्जगाम तेषां विजयं तदो(K3 °दु-; D5 °थो-; G2 M2 °तो)क्त्वा.

22 K1 T1 M om. 22. — a) B D (except D1–3. 5) तेनार्ष्टिषेणेन तथानुशिष्टास्; T2 G तेनानुशिष्टास्त्वार्ष्टिषेणेन चापि. — d) Śi K2 नरेंद्र; D4 नराढ्य (for नराढ्याः).

१७४

C. 3. 12339
B. 3. 177. 1
K. 3 179. 1

वैशंपायन उवाच ।
नगोत्तमं प्रस्रवणैरुपेतं
दिशां गजैः किंनरपक्षिभिश्च ।
सुखं निवासं जहतां हि तेषां
न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥ १
ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः
कैलासमालोक्य महान्बभूव ।
कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां
महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥ २
समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधा-
न्गोष्ठान्गिरीणां गिरिसेतुमालाः ।
बहून्प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः
स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३
तथैव चान्यानि महावनानि
मृगद्विजानेकपसेवितानि ।
आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीता-
स्ते धन्विनः खड्गधरा नराढ्याः ॥ ४
वनानि रम्याणि सरांसि नद्यो
गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।
एते निवासाः सततं बभूवु-
र्निशानिशं प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ५
ते दुर्गवासं बहुधा निरुष्य

Colophon. — *Major parvan:* Śi K1. 2 Dn2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Omitting sub-parvan name, Śi K2–4 D1–3 mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed in D2 and preceded in D3 by गंधमादननिवास); B1–3 De Dn D4. 6 M mention likewise, only गंधमादनवास; to the above details, Śi K1. 2. 4 B1. 3 D M add समाप्त. K1 corrupt and unintelligible. — *Adhy. name:* T2 G2–4 गंधमादननिवृत्तिः; G1 लोमशस्वर्गगमनगंधमादनपर्वतवासप्रसमाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 176; D1 181; S (M2 *sup. lin.*) 177 (M2 orig. 179). — *Śloka no.:* Dn D3 23, D1 21 and 27.

174

1 a) K2–4 D1–3 प्रश्रवणैर्; B4 पुष्पफलैर् (for प्रस्रवणैर्). — b) S मदिग्गजैः (for दिशां गजैः). K1. 2 °पंक्षिभिश्च; B2 °यक्षपक्षिभिः; S °पक्षिसंघैः (for °पक्षिभिश्च). — c) T2 G3. 4 तपो- (for सुखं). K4 च (for नि-). K4 D1. 2 त्यजतां (for जहतां). Śi K D1–3 M1 च तेषां; T2 G2–4 हितैषिणां (for हि तेषां). — d) M1 कुरुपुंगवानां (for भरत°).

2 a) Śi K1. 2 च; T2 G3. 4 स (for तु). — b) D5 शैलं समां° (for कैलासमां°). K3. 4 B4 D1. 2 कैलाश(B4 °स)मालोकयतां बभूव.

3 D2 om. up to गोष्ठान्गिरीणां. — a) K2 T2 G3 समुच्छ्रयान्; T1 G1 M1 समेत्य तान् (for समुच्छ्रयान्). K3 सर्वतःसंनिरोधान्. — b) K2 दृष्टान्; T2 G2. 3 कोष्टं; G4 M2 गोष्ठं (for गोष्ठान्). B De Dn D4. 6 हरीणां (for गि°). K2 विरमे तु शालाः; B4 गिरिमेव्यमानाः; B4 गिरिसेतुरक्षान्; S गिरिगह्वराणि (G2 °णां) (for गिरिसेतु°). — T1 om. (hapl.) 3c–5b. — c) S (T1 om.) बहुप्रकारांश्च (M °राणि) (for बहून्प्रपातांश्च). B4 प्रसमीक्ष्य (for समीक्ष्य). K1. 2 वीरः; B4 पार्थाः; G1 राजन् (for वीराः). — d) D1. 2 स्थानानि (for स्थलानि). G1 रम्यानि (for निम्नानि). D5 तथैव (for च तत्र).

4 T1 om. 4 (cf. v.l. 3). — a) De गंधानि; T2 G2–4 चाल्पानि (for चान्यानि). — b) K2 B3 °प्रसेवि°; B2 T2 G2–4 M2 °निषेवि°; D5 °पशोभि° (for °पसेवि°). — c) Śi K D1. 2. 5 [S]नुययुः (for sभि°). D5 नृवीरास् (for प्रतीतास्). — d) B4 नरेंद्राः (for नराढ्याः). Śi K D1–3. 5 तेजस्विनः खड्गधनुर्धरांग्र्याः (Śi °ग्र्याः).

5 T1 om. 5ab (cf. v.l. 3). — a) B D (except (D1–3. 5) T2 (after corr.) G3 नदीः सरांसि (for सरांसि नद्यो). — b) D1–3 °कंदराणि (for °गह्वराणि). — c) T2 (before corr.) G4 वाते निवाताः (for एते निवासाः). — d) Śi K1. 3. 4 De D1–3. 5 निशां निशां; K3 M1 दिवानिशं; T1 G1 निशामुखं (for निशानिशं). T2 G2–4 तु भारतानां (for नर°).

व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।
आसेदुरत्यर्थमनोरमं वै
तमाश्रमाग्र्यं वृषपर्वणस्ते ॥ ६
समेत्य राज्ञा वृषपर्वणा ते
प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।
शशंसिरे विस्तरशः प्रवासं
शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ७
सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं
पुण्याश्रमे देवमहर्षिजुष्टे ।
अभ्याययुस्ते बदरीं विशालां
सुखेन वीराः पुनरेव वासम् ॥ ८
ऊषुस्ततस्तत्र महानुभावा
नारायणस्थानगता नराग्र्याः ।
कुबेरकान्तां नलिनीं विशोकाः
संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ९
तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः
पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रवीराः ।
ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य
द्विजर्षयो वीतभया यथैव ॥ १०
ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
यथागतेनैव पथा समग्राः ।
विहृत्य मासं सुखिनो बदर्यां
किरातराज्ञो विषयं सुबाहोः ॥ ११
चीनांस्तुखारान्दरदान्सदार्वा-
न्देशान्कुणिन्दस्य च भूरिरत्नान् ।
अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं
पुरं सुबाहोर्ददृशुर्नृवीराः ॥ १२
श्रुत्वा च तान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
न्प्राप्तान्सुबाहुर्विषये समग्रान् ।
प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा

C. 3. 12351
B. 3. 177. 13
K. 3. 179. 13

---

6 [a]) Śi K D2 तं दुर्गं; D1 तदुग्रं (for तं दुर्गं). K2. 4 D1. 2 नि(K2 न्य)रूप्य; K3 नितुष्य; D3 तु रम्यं; D5 निरस्य (for निरूप्य). In G2, the portion of the text from 6[b] up to 3. 176. 6[b] is lost on a missing fol. — [b]) D1. 3 विचित्य (for व्यतीत्य). A few MSS. कैलाशम्. — [c]) B1 D5 अत्यंत (for अत्यर्थ). Śi K D1–3. 5 -मनोनुगं; B1 -मनोरथं (for -मनोरमं). B D (except D1–3. 5) T2 G3. 4 M2 ते; T1 G1 तु (for वै). — [d]) T2 G3. 4 तद् (for तम्). B D (except D1–3. 5) तु (for ते).

7 G2 missing (cf. v.l. 6). Śi Dn1 D4 om. (hapl.) 7. — [a]) T1 G1 वीरा (for राज्ञा). K2 वै (for ते). — [b]) K1 प्रदर्शिता (for प्रत्यर्चिता). — [c]) K2 D2. 5 T1 G1. 4 M विस्तरतः. — [d]) B4 Dn गिरौ; D6 गिरिं (for शिवं).

8 G2 missing (cf. v.l. 6). — [a]) K2. 3 सुखोचितास्. B2. 4 Dn (Dn3 m as in text) तस्य (for तत्र). K2 तु; K4 D1. 2. 5 च; G4 तदा (for त). G1 सुखोषिताः पथि तत्र त्रिरात्रं. — [d]) D5 पुनराश्रमं तं (for पुनरेव वासम्).

9 G2 missing (cf. v.l. 6). K1 om. 9[a]–10[b]. — [b]) B Dn D4. 6 समग्राः (for नराग्र्याः). — [c]) K4 विशोकां; D2 वीतशोकाः. — Śi K2–4 B2 D5 G1 om. (hapl.) 9[d]–10[a]; D1 reads the lines after 11[ab].

10 G2 missing (cf. v.l. 6). K1 om. 10[ab]; Śi K2–4 B2 D5 G1 om. 10[a] (cf. v.l. 9). — [b]) B D (except D1–3. 5) सर्वनरप्रधानाः; T1 G1 पंच पंचेंद्रकल्पाः. T2 G3. 4 M -नृप- (for -नर-). — [d]) Śi K D1–3. 5 सु(D5 न)रर्षभा; G1. 4 M1 द्विजर्षभा (for द्विजर्षयो). B Dn D4. 6 °मला; De °माना (for °भया). K2 D2. 3 तथैव (for य°).

11 G2 missing (cf. v.l. 6). — [a]) D3 G1 [ए]व (for [उ]प-). — [b]) Dn1. n3 °जवे°; D5 °पथे° (for °गते°). Śi K1. 2 D5 गताः (for पथा). K2 De2 Dn2 T2 G3 समग्र्याः; T1 G1 नराग्र्याः (for समग्राः). — After 11[ab], D1 reads 9[d]–10[a]. Śi om. 11[cd]. — [c]) T1 विसृज्य (for विहृत्य). K2. 3 T1 M वासं (for मासं). — [d]) D3 विषये (for °यं).

12 G2 missing (cf. v.l. 6). — [a]) G4 वीरान्; M1 पीनान् (for चीनान्). K2–4 D T2 G3 तुषा(Dn3 °सी)रान्; B3 तथारान्; T1 M तुखादान्; G1 तुखातान् (for तुखारान्). K2. 3 B3. 4 De2 सदर्वान्; B1. 2 De1 Dn D2–6 च सर्वान्; D1 सदार्यान्; T G1. 3 विदर्भान्; G4 सुदर्भान्; M1 सुदुर्दान्; M2 सदर्भान् (for सदार्वान्). — [b]) Śi K1. 2 D3 कुनिंदस्य; K3 B De Dn D4–6 T2 G3. 4 कु(B4 पु)लिंदस्य (for कुणिन्दस्य). B Dn2. n3 D6 T2 G3. 4 च भूमिरत्नान् (B4 सर्वदुर्दान्); S (G2 missing) च भूरिरम्यान् (T1

C. 3. 12351
B. 3. 177. 13
K. 3. 179. 13

तं चाभ्यनन्दन्वृषभाः कुरूणाम् ॥ १३
समेत्य राज्ञा तु सुबाहुना ते
सूतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वैः ।
सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च
पौरोगवैर्ये च महानसस्थाः ॥ १४
सुखोषितास्तत्र त एकरात्रं
सूतानुपादाय रथांश्च सर्वान् ।
घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य
ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५
तस्मिन्गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने
हिमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
विशाखयूपं समुपेत्य चक्रु-
स्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६
वराहनानामृगपक्षिजुष्टं
महद्वनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
शिवेन यात्वा मृगयाप्रधानाः
संवत्सरं तत्र वने विजह्रुः ॥ १७
तत्रासासादातिबलं भुजंगं
क्षुधार्दितं मृत्युमिवोग्ररूपम् ।
वृकोदरः पर्वतकन्दरायां
विषादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८
द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा
ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९
ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं

तथैव रक्षान्). — [c]) Ś1 K1. 2 D8 G1 दुर्गान्; K4 D2 तूर्णं; D1. 3 दुर्गे; T2 G3. 4 दुःखं; M1 देशं (for दुर्गं). Ś1 K1. 2 °प्रदेशान्; K4 D1–3. 5 T2 G3. 4 °प्रदेशे (for °प्रदेशं). — [d]) Dc नरेंद्राः; D3 समृद्धं (for नृवीराः).

13 G2 missing (cf. v.l. 6). — [a]) Ś1 K D1–3. 5 M1 तु (for च). — [b]) Ś1 K1–3 B1. 4 Dc D1. 2 T1 G1 M विषयं; D5 नगरं (for विषये). — [c]) T1 प्रत्युद्ययुः; T2 (before corr.) G4 प्रत्याययुः; T2 (after corr.) G3 प्रत्याययौ. T G1. 3. 4 M1 तदानीं (for स राजा). — [d]) T2 G3. 4 तान्; G1 तत् (for तं). T2 G3. 4 तु (for च). K3. 4 B D1. 3 T G1. 3 M अभ्य(M3 °प्य)नंदद् (for अभ्यनन्दन्). Ś1 K1. 2 D5 ऋषभाः; K3 Dc D2. 4 T2 G1. 3. 4 M वृषभः; K4 ऋषभः; D3 स पतिः; T1 वृषभं (for वृषभाः).

14 G2 missing (cf. v.l. 6). — [a]) T1 वीरास् (for राज्ञा). K4 [अ]थ; D5 च (for तु). — [b]) D5 विशेष° (for विशोक°). Ś1 K2. 3 Dc Dn1. n3 D4. 6 सर्वे (for सर्वैः). — [c]) S (G2 missing) °वारमुख्यैः (for °चारकैश्च). — [d]) K4 °गमैर्; D3 S (G2 missing) °गवा (for °गवैर्). K1 °नसार्थाः; D1 G4 °सनस्थाः (for °नसस्थाः).

15 G2 missing (cf. v.l. 6). — [a]) B4 उवासतुस् (for सुखोषितास्). D1 (with hiatus) T2 G3. 4 तु; D3. 5 (with hiatus) च (for त). K1. 2 एकरात्रे; K4 एव सर्वे; T2 G3. 4 मासमात्रं (for एकरात्रं). — [b]) K4 Dn D1–4 समा° (for उपा°). — [c]) B1 विसर्ज्य (for विसृज्य). — [d]) Ś1 K D1–3. 5 ययुर् (for ऽभ्ययुर्). B1 भास्वरम् (m यामुनम् as in text).

16 G2 missing (cf. v.l. 6). — [a]) K3. 4 D3. 5 प्रश्रवणो° (for प्रस्रवणो°). — [b]) T1 G1 M °वर्णे; G4 °वप्रे (for °सानौ). T2 G3 हिमोत्तरीये हिमपांडुवर्ने (sic). — [c]) T2 G3. 4 जग्मुस् (for चक्रुस्). — [d]) Ś1 K B4 D1. 3. 5 नरदेवपुत्राः (for पुरुष°).

17 G2 missing (cf. v.l. 6). — [a]) Dn3 D1. 3. 6 वाराह- (for वराह-). Ś1 K1. 2 -विध- (for -मृग-). — [b]) B D (except D1–3. 5) T1 महावनं (for महद्वनं). K1 T2 G1. 3 M2 °रथं; T1 °वनं (for °रथ-). T G3. 4 प्रविष्टाः; G1 M1 प्रहृष्टाः (for -प्रकाशम्). — [c]) K3 B Dc1 Dn D4. 6 पार्था; T1 G1 याता (for यात्वा). — [d]) K4 यत्र च ते (for तत्र वने).

18 G2 missing (cf. v.l. 6). — [a]) Ś1 K3. 4 °बलो (for °बलं). — [b]) K4 [आ]त्त° (for [उ]ग्र°). — [c]) Ś1 K D1–3. 5 T1 °कंदरेषु (for °कन्दरायां).

19 G2 missing (cf. v.l. 6). — [a]) K4 °त्यत्र; T1 °त्तात; T2 G1. 3. 4 M °त्तत्र (for °यत्र). — G1 om. from 19[b] up to 3. 175. 16[d]. — [c]) K1 यं मोक्षयद्; K2 यो मोक्ष°; K3 T1 G1 अमोच° (for अमोक्ष°). K3–4 D1. 3. 5 यं तम्; S (G1 om; G2 missing) चैनम् (for यस्तम्). Ś1 K D1–3. 5 पृथुलोहिताक्षं; T1 तमजातशत्रुः; T2 (before corr.) G4 M तमनंतमेधा. — [d]) T G3. 4 M2 °कायं (for °गात्रम्).

20 G2 missing (cf. v.l. 6). G1 om. 20 (cf. v.l.

वने विहर्तुं कुरवः प्रतीताः ।
स्तृणोदपात्राहरणाश्मकुट्टाः ॥ २२
तस्माद्वनाच्चैत्ररथप्रकाशा-
प्लक्षाक्षरौहीतकवेतसाश्च
च्छ्रिया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २०
स्नुहा बदर्यः खदिराः शिरीषाः ।
ततश्च यात्वा मरुधन्वपार्श्वं
बिल्वेङ्गुदाः पीलुशमीकरीराः
सदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
सरस्वतीतीररुहा बभूवुः ॥ २३
सरस्वतीमेत्य निवासकामाः
तां यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
सरस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१
मायागभूतामिव देवतानाम् ।
समीक्ष्य तान्द्वैतवने निविष्टा-
सरस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः
न्निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।
सुखं विजह्रुर्नरदेवपुत्राः ॥ २४
तपोदमाचारसमाधियुक्ता-

C 3. 12362
B. 3. 177. 24
P 3. 179. 24

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

19). — [a]) K4 M1 तद् (for ते). B De Dn D4. 6 उप-; D1. 2 इह (for अथ). Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 °यातः; B De Dn D4. 6 T1 M2 °यानं (for °यान्तं). — [b]) K4 विजहुः (for विहर्तुं). B4 नरदेवपुत्राः; S (G1 om.; G2 missing) कुरवः प्रयाताः. — [c]) T G3. 4 M2 चैत्ररथाःप्रहृष्टाः. — [d]) K3. 4 De D1. 2 स्म; D3 M1 सु-; D5 T1 [अ]भि- (for च). T1 -तसाः (for युक्ताः).

21 G2 missing (cf. v.l. 6). G1 om. 21 (cf. v.l. 19). — [a]) Ś1 K D1. 2 तु (for च). De T2 G3 च याता; D3 तु याता; T1 G1 प्रयाता (for च यात्वा). D3 °पार्श्वे. — [b]) Ś1 K D1–3. 5 सर्वे (for सदा). B1 °धराः (for °रति-). — [d]) T G3. 4 सरस्तथा; M2 सरस्तदा.

22 G2 missing (cf. v.l. 6). G1 om. 22 (cf. v.l. 19). — [a]) T1 M2 श्रुत्वैव; T2 G3. 4 समेत्य (for समीक्ष्य). T2 G3. 4 ते (for तान्). T G3. 4 °वनं (for °वने). B1 De2 T1 प्रविष्टान्; T2 G3. 4 प्रहृष्टान्. — [b]) B2 प्रवासिनस्. K4 D5 [s]धिं (for sभिं). — [c]) Ś1 K1. 2 ततो; T2 (before corr.) G4 ते वै (for तपो-). — [d]) Ś1 K1 D3. 5 M तृणो(M °णा)दपत्राहर(D3 °रि)णाश्मं; K2 तृणोदपत्रापर्णाश्मं; K3 °पत्राहरणाकुलेंद्रियाः; B D4. 6 °पात्रावरणाश्मकुट्टाः; D2 °पर्णाहरणाश्मं; T G3. 4 तृणातपत्रा(T1 °दवक्षा)भरणाश्मं ❀ Cn: तृणोदपात्रावरणाः । आसनार्थं तृणेन पाद्यार्थमुदकपात्रेण च आवृण्वन्ति । पाठान्तरे आहरन्ति । ❀

23 G2 missing (cf. v.l. 6). G1 om. 23 (cf. v.l. 19). — [a]) Ś1 K De2 Dn2 D5 M2 प्लक्षाङ्- (K3 °क्षांभ-); T1 M1 प्लक्षात्र-; T2 G3. 4 प्लक्षाक्ष (for प्लक्षाक्ष-). K3. 4 B1–3 De1 D1. 2. 4 -रोहीतक-; T1 -रोवेतस-; T2 G3. 4 नागार्जुन-; M -वैभीतक- (for -रौहीतक-). Ś1 K1 -वीतसाश्च; T1 -भीतकाः; M2 -वेधसाः (for -वेतसाः). — [b]) K2. 4 D1–3. 5 स्नुहीं-; B De Dn D4. 6 तथा (for स्नुहा). — [c]) K3 पीलं°; K4 पीडं°; T1 पिप्पलं°; T2 G3. 4 बिल्वं°; M2 पीडुं° (for पीलुं°).

24 G2 missing (cf. v.l. 6). G1 om 24 (cf. v.l. 19). — [a]) B1. 3 ते (for तां). — [b]) K1. 4 मायांगभूमामिव; K2 मायांगभूत्वा इव; B1 T G3. 4 आवासभूतामिव; B2–4 De Dn1. n2 D4–6 आ(D5. 6 अ)गारभूतां. — [c]) Ś1 °युक्ता°; K2 °ययु°; De D5 T2 G3. 4 °युज° (for °युना°). — [d]) T1 °वर्याः (for °पुत्राः).

Colophon om. in G1. G2 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G3. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* B2. 3 De Dn D4. 6 आजगर. K4 B1 (both om. sub-parvan name) mention only गंधमादन (followed by समाप्त in K4). — *Adhy. name:* D1. 3 सरस्वतीतीरनिवासः (D3 °तीरवासः); D2 सरस्वतीवासः; D5 द्वैतवनागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 177 (Dn2 176); D1 182; S (G1 om.; G2 missing; M2 *sup. lin.*) 178 (M2 orig. 180). — *Śloka no.:* Dn D1 24 (D1 33 also).

175

☞ This adhy. is missing in G2 (cf. v.l. 3. 174. 6); the MS. is mostly ignored here.

1 G1 om. 1–16[d] (cf. v.l. 3. 174. 19). — [b]) B1–3

१७५

C. 3. 12563
B. 3. 178. 1
K. 3. 180. 1

जनमेजय उवाच ।

कथं नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः ।
भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १
पौलस्त्यं योऽऽह्वयद्युद्धे धनदं बलदर्पितः ।
नलिन्यां कदनं कृत्वा वराणां यक्षरक्षसाम् ॥ २
तं शंससि भयाविष्टमापन्नमरिकर्षणम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

बह्वाश्चर्ये वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।
प्राप्तानामाश्रमाद्राजन्राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४
यदृच्छया धनुष्पाणिर्बद्धखड्गो वृकोदरः ।
ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
स ददर्श शुभान्देशान्गिरेर्हिमवतस्तदा ।
देवर्षिसिद्धचरितानप्सरोगणसेवितान् ॥ ६
चकोरैश्चक्रवाकैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।
कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र विनादितान् ॥ ७
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिमसंस्पर्शकोमलैः ।
उपेतान्बहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८
स संपश्यन्गिरिनदीर्वैडूर्यमणिसंनिभैः ।
सलिलैर्हिमसंस्पर्शैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९
वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।
हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १०

D (except D1–3. 5) T1 M1 भीमो भीमपराक्रमः (epic tag!). — c) D1–3 आसादयत् (for आहारयत्).

2 G1 om. 2 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1. 2 B4 योधयद्; K4 D5 योजयद्; B1–3 De Dn D4. 6 धनदं; D3 आह्वयद्; T2 G3 योभ्यधाद्; G4 अभ्ययाद् (for योऽऽह्वयद्). — b) K2. 4 D3 M2 धनदं बलदर्पितं; B1. 2 De Dn D4. 6 य आह्वयति दर्पितः; B3 आह्वयामास दं; M1 साक्षाद्वैश्रवणं तदा. — d) K4 बलिनां; B De Dn D4. 6 निहंता; D1–3 वीराणां (for वराणां).

3 G1 om. 3 (cf. v.l. 1). — ab) K4 D3 M °कर्शनं; B1–3 De Dn D4. 6 °सूदनं; T2 G3. 4 °मर्दनं (for °कर्षणम्). K3 हत्वा च राक्षसांस्तत्र वीरो बलसमन्वितः; T1 तं शंस भयमाविष्टमापन्नं मे पितामहं.

4 G1 om. 4 (cf. v.l. 1). — a) Dn1 T1 °श्चर्यं; D3 °श्चर्य- (for °श्चर्ये). — b) K1. 4 B3. 4 D3. 5 °धन्वनां (for °धन्विनाम्). — c) K3 B1. 2 D3. 5 T2 G3. 4 M2 आश्रमं (for आश्रमाद्). D5 तत्र (for राजन्). — d) K3 D3 राजर्षे (for राजर्षेर्).

5 G1 om. 5 (cf. v.l. 1). — b) G4 धनुर्धरः (*inf. fin.* वृकोदरः as in text). — c) K3. 4 D1–3. 5 T1 चचार (for ददर्श). K3 दिव्यं; K4 सर्वं; G4 पुण्यं (for रम्यं). — d) D3 सिद्ध- (for देव-). T2 G3. 4 M1 °पूजितं (for °सेवितम्).

6 G1 om. 6 (cf. v.l. 1). — a) B1 transp. स and ददर्श. B3 च तान् (for शुभान्). — b) K4 मार्गे (for गिरेर्). K4 ततः; De तथा; D4. 5 सदा (for तदा).

7 G1 om. 7 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1–3 D1. 5 शतपत्रैश्च; K4 D2 सितपत्रैं; De Dn D4. 6 M उपचक्रैश्च (B1 उपघुष्टांश्च) (for चक्रं). — b) D5 शोभिताञ्; T1 वल्गुरैर् (for पक्षिभिर्). K1. 3 G4 °जीविकैः (for °जीवकैः). — c) B1 तु (for च). — d) Ś1 K1. 2 B De Dn D4. 6 निनादितान्; K4 D1. 3 विनादितं.

8 G1 om. 8 (cf. v.l. 1). — b) B2 °संस्पृश्य-; T1 °स्पर्शन- (for °संस्पर्श-). Ś1 -कोमलः; B3 -कोकिलैः; D1 -शीतलैः (for -कोमलैः). — c) K3. 4 D1–3 उपेतं (for उपेतान्). — d) Ś1 K2–4 D1–3. 5 -हृदय- (for -नयन-). T1 -नंदनान् (for -नन्दनैः).

9 G1 om. 9 (cf. v.l. 1). — a) B1 D3 गिरिनदीं; D4 गिरीन्नदीर्; T1 गिरीनद्दीन्. — b) B Dn1 वैदूर्यं (for वैडूर्यं). — c) B2 Dn D4. 6 °संकाशैर् (for °संस्पर्शैर्). B3 शालिनैर्हंससंस्पर्शैः.

10 G1 om. 10 (cf. v.l. 1). — b) B4 पांडराः; De D4 वागुरा (for वागुराः). T1 मेघपंक्तिनिभानि च. — c) D5 °चित्राणि (for °मिश्राणि). — d) D2 °कालीयकानिव; T G3. 4 M °काळे(T2 G3. 4 °काले)यकान्यपि (T1 °कैरपि).

11 G1 om. 11 (cf. v.l. 1). — a) K3 परिधावंत; B M1 पर्यधावन्स (M1 °त्स). T1 मृगयापरिधावद्भिः. — b) D3 समेत्य (for °पु). K4 D5 विषमेषु च (for मरु°). T1

मृगयां परिधावन्स समेषु मरुधन्वसु ।
विध्यन्मृगाञ्शरैः शुद्धैश्चचार सुमहाबलः ॥ ११
स ददर्श महाकायं भुजंगं लोमहर्षणम् ।
गिरिदुर्गे समापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ १२
पर्वताभोगवर्ष्माणं भोगैश्चन्द्रार्कमण्डलैः ।
चित्राङ्गमजिनैश्चित्रैर्हरिद्रासदृशच्छविम् ॥ १३
गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
दीप्ताक्षेणाताम्रेण लिहन्तं सृक्किणी मुहुः ॥ १४
त्रासनं सर्वभूतानां कालान्तकयमोपमम् ।
निःश्वासक्ष्वेडनादेन भर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ १५
स भीमं सहसाभ्येत्य पृदाकुः क्षुधितो भृशम् ।
जग्राहाजगरो ग्राहो भुजयोरुभयोर्बलात् ॥ १६
तेन संस्पृष्टमात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
संज्ञा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य ह ॥ १७
दश नागसहस्राणि धारयन्ति हि यद्बलम् ।
तद्बलं भीमसेनस्य भुजयोरसमं परैः ॥ १८
स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
विस्फुरञ्शनकैर्भीमो न शशाक विचेष्टितुम् ॥ १९
नागायुतसमप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानेन मोहितः ॥ २० C. 3. 12394 B. 3. 178. 32 K. 3. 180. 31

विषमासु च भूमिषु. — c) K8 D6 तीक्ष्णैं; D2 T G3. 4 M2 शुभ्रैं (for शुद्धैं). — d) B2 चचाल (for ंर). K1 B Dn2. n3 D3–6 स महाबलः; T2 G3. 4 सुमहद्बलं. — After 11, B De Dn D4 ins. a passage given in App. I (No. 18), K8 inserting only the first four lines thereof.

12 G1 om. 12 (cf. v.l. 1). — b) D3 भुजगं. T G3. 4 M रोमं (for लोमं). — c) Ś1 K1. 2 D1. 2 T1 गिरिदुर्गं. B2 समासन्नं. — d) Ś1 K1. 2 कायैर् (for कायेन). De D1–3 [आ]वृत- (for [आ]वृत्य). Ś1 K1. 2 कंधरां (K2 ंरं).

13 G1 om. 13 (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1. 2 सर्वतो-भोग-; De D3 पर्वताकार-. K3 T1 -वर्ष्माणं; G4 -वर्माणं (for -वर्ष्माणं). — b) Ś1 कालैश्; K1. 2 कायैश्; K3 केशैश्; K4 De D1–3. 5 कौष्टैश् (for भोगैश्). Ś1 K1. 2 चित्रांगमंड- (K1 ंमात)लैः; K3. 4 D2. 3. 5 चंद्रार्धमं-; De चंद्राभ्रमं-. B Dn D4. 6 अतिकायं महाबलं. — c) Ś1 K1. 2 चित्रांगकोष्ट-कैश्; K3 D1 ंमंगदैश्; B Dn D2–4. 6 ंमंगजैश्; De ंमाचि-तैर्. De गात्रैर् (for चित्रैर्). K4 चित्रांगजैश्चित्रशरुहैर्; D5 विचित्रमंडलैश्चित्रं; T1 चित्रांगमजिने चित्रे. — d) Ś1 K De D5 T2 G3 M हा(Ś1 K1. 2 ह)रिद्रं; T1 मुरारिं.

14 G1 om. 14 (cf. v.l. 1). — b) B2 भारत (for राजता). — c) K1. 3. 4 D1–3 T2 G3. 4 [अ]भि- (for [अ]ति-). — d) B De Dn D4. 6 लिहानं; D3 लेलिहन्. MSS. (as usual) सृक्किणी, सृक्कणी etc. (for सृक्किणी).

15 G1 om. 15 (cf. v.l. 1). — a) K1. 2 De T2 G3. 4 M ंसत्त्वानां (for ंभूतानां). — c) Some MSS. नि- (for निः-). K2 निःश्वासवात-; K3 D1. 2 ंसाङ्खेड-; K4m ंसंसिंह-; B2 D5 निःश्वसन्क्ष्वेड-; Dn3 (marg. *sec. m.*) ंसोत्थेन; D3 ंसोत्क्ष्वेड-. — d) K2 इव स्थितः; B1 इवास्थितं; De इवोत्थितं; S इवोच्छ्रितं.

16 G1 om. 16 (cf. v.l. 1). — a) K1 भीत; K3. 4 De [उ]त्पत्य; B1 [उ]पेतं (for [अ]भ्येत्य). T1 स समीपस्थ-मभ्येत्य. — b) Ś1 K2 तृपितः; K1 भृषितं; K3. 4 D1–3 बल-वान्; B1m क्षुधार्तः; D5 क्षुधितः; T G3. 4 M1 पांडवं (for पृदाकुः). K1 त्वधितं; K4 D3 M2 कुधितो; B De Dn D4. 6 कुपिं; D1 क्षुभिं; D5 तृषिं (for क्षुधिं). — d) K2 बलं; B1 अपि (for बलात्).

17 G1 resumes! — a) B1m. 2 Dn D4. 6 ंगात्रस्य; De ंमानस्य (for ंमात्रस्य). T2 G3. 4 M3 तेन संस्पर्श(M2 ंस्पृश्य)मानस्य. — b) T1 M1 किल (for तदा). — c) Ś1 K D1–3. 5 ननाश (for मुमोह). — d) B2. 4 Dn D4. 6 हि; De D1 वै (for ह).

18 b) Ś1 K2 न; K1 D1–3 स्म; B2 [ह्]व; T G3 M [ह्]ह (for हि). G1 धारयंति महद्बलं. — d) M1 उभयोर् (for भुजयोर्). Ś1 K1. 2 D3 T2 G3. 4 M1 न समं (for असमं). Ś1 K1. 2 बले; T1 परे; T2 G3. 4 वरं; G1 परं (for परैः). M2 न समं विद्यते परैः.

19 a) K3. 4 T2 G3 M2 तदा; B1 ततस् (for तथा). Ś1 K1. 2 -भूतो (for तेन). — b) K3. 4 भुजगेनाभिसंवृतः. — c) D5 कृतकैर्; S (G2 missing) दशनैर् (for शनकैर्). De दीनो; D5 वीरो (for भीमो). — d) T1 किलेहितुं; M1 किलेंगितुं (for विचेंं).

20 a) T2 G3. 4 ंबलं (for ंसमं). — b) D5 ंबलः (for ंभुजः). — c) K1 D1. 3 व्यजहत्; De [S]भ्यजहात्; M3 [S]प्यजहात्. B1 [S]भ्यहनद्वेगं (m व्यजहात्सत्त्वं as in text). D3 सर्वं (for सत्त्वं). — d) B2. 4 Dn D4. 6 M1 वरदानविमोहितः.

21 a) T2 G3. 4 सर्वं- (for स हि). — b) K1–3 B4 De D1–3 M3 ंप्रं (for ंविं). — c) T2 G3 M1 भीमः

C. 3. 12395
B. 3. 178. 33
K. 3. 180. 32

स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे । न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिबाधितुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

वैशंपायन उवाच ।
स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ।
चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १
उवाच च महासर्पं कामया ब्रूहि पन्नग ।
कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २
पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।
नागायुतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३
सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।
समागताश्च बहुशो निहताश्च मया मृधे ॥ ४
दानवाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च महाबलाः ।
भुजवेगमशक्ता मे सोढुं पन्नगसत्तम ॥ ५
किं नु विद्याबलं किं वा वरदानमथो तव ।
उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥ ६
असत्यो विक्रमो नॄणामिति मे निश्चिता मतिः ।

(for वीरः). — [d]) T1 अपि (for प्रति-). K1. 2 °रोधितुं (for °बाधितुम्).

Colophon om. in B4. G2 missing. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G3. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 3. 4 B (B4 om.) D G1 M1 आ(K1 अ)जगर. — *Adhy. name:* T2 G3. 4 अजगरग्रहणानुवर्णनं; M2 अजगरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 178 (Dn2 177); D1 183; S (G2 missing; M2 *sup. lin.*) 179 (M2 orig. 181). — *Śloka no.:* Dn1. n2 32; Dn2 33; D1 21.

176

1 G2 missing up to 6[b] (cf. v.l. 3. 174. 6). — [b]) K1 T G1. 3 M2 तदा (for तथा). — [c]) T1 संगम्य (for सर्पस्य). — [d]) T G3. 4 सवीर्यस्याद्भुतं महत्.

2 G2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) B1 S (except M1; G2 missing) स उवाच (for उवाच च). Ś1 K1. 2 °सर्पः; T G3 °सत्वः; G1. 4 M °सत्वं (for °सर्पं). — [b]) Ś1 K2 D2. 4. 6 काम्यया; K1 काम्यायां; K4 D1. 2 को भवान्; D5 कृपया; T1 किमयं; G1 को मया; G4 किमेवं (for कामया). Cf. 1. 10. 6[e], and v.l. — [c]) K1. 2 [s]जगर° (for भुजग°).

3 G2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K4 [s]स्मि (for ऽहं). — [b]) Ś1 K D1–3. 5 M1 °पुत्राद् (for °राजाद्). — [d]) D1–3 G1 transp. त्वया and कथं.

4 G2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) A few MSS. केशरिणो. T2 G3. 4 रौद्रा (for व्याघ्रा). — [c]) T1 समाहताश्च; G1 M1 दमिता मया च. B4 G4 बहवो; Dn1 शतशो (for बहुशो). — [d]) D5 तु (for च). K3 D1. 2 T1 G1 M महा- (for मया). Ś1 K1. 2 रणे; B1–3 D (except D1–3) युधि (for मृधे).

5 G2 missing (cf. v.l. 1). — [a]) B D (except D1–3. 5) राक्षसाश्च; S (G2 missing) नागाश्चापि (for दान°). — [b]) B Dn D4. 6 पन्नगाश्च; Dc यक्षाश्चैव (for राक्ष°). G1 दैत्या यक्षाश्च राक्षसाः; M1 यक्षाश्चाप्यथ राक्षसाः. — [c]) K3. 4 D3. 5 M1 न शक्ता; G1 च शक्ता (for अशक्ता). K1. 2 ते; D1. 2 च (for मे). — [d]) M1 वोढुं (for सोढुं).

6 G2 missing up to 6[ab] (cf. v.l. 1). — [a]) K1. 2 किं न; K4 Dn किं तु; B3 Dc कां नु; T G3 क्व नु; G1 M2 का नु; M1 का वा (for किं नु). B1. 3 Dc तपो (for °बलं). B1 वापि; B3. 4 D4. 6 किं नु; B3 Dc वा किं; Dn किं तु; D3 किंचिद् (for किं वा). — [b]) B1. 3 Dc अथो पुनः; D1–3 अथापि वा (D3 ते). — [c]) K1 तद्योगं; B1. 3 Dc T1 G1 M उद्यमं; T2 G3 अद्य ते; G3. 4 उद्यते (for उद्योगम्). K3. 4 B3 Dc D5 T1 G1 M3 ह्यपि; B1 चापि; T3 G2–4 ह्यप-; M1 ह्यथ (for अपि). — [d]) B1 बहुशो; T1 G1. 3. 4 विवशो (for वशगो). Ś1 K D1–3. 5 त्वया कृतः (by transp.).

7 D4 om. 7. — [a]) D3 अशक्यो; S अनित्यो (for असत्यो). — [b]) B1–3 D (except D1–3. 5) धीयते; G1 नैष्ठिकी (for निश्चिता). B3 Dc मनः (B3m मतिः as in text). — [c]) T2 G3. 4 वृथेदं (for य°). S त्वयि मे (for

यथेदं मे त्वया नाग बलं प्रतिहतं महत् ॥ ७
इत्येवंवादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
भोगेन महता सर्पः समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८
निगृह्य तं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
विमुच्यास्य भुजौ पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
दिष्ट्या त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्भक्षो महाभुज ।
दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥
यथा त्विदं मया प्राप्तं भुजंगत्वमरिंदम ।
तदवश्यं मया ख्याप्यं तवाद्य शृणु सत्तम ॥ ११
इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कोपान्मनीषिणाम् ।
शापस्यान्तं परिप्रेप्सुः सर्पस्य कथयामि तत् ॥ १२
नहुषो नाम राजर्षिर्ययातेः ते श्रोत्रमागतः ।
तवैव पूर्वः पूर्वेषामायोर्वंशकरः सुतः ॥ १३
सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च ।
इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४
त्वां चेदवध्यमायान्तमतीव प्रियदर्शनम् ।

C. 3. 1241
B. 3. 179.
K. 3. 181.

मे त्वया). Śi K B1 D1–3. 5 यथा त्वया महाभाग. — d) B2. 4 प्रवि° (for प्रनि°). Śi K D1–3 मम (for महत्).

8 Before 8, B D (except D1–3. 5) ins. वैशं° उ°. — ab) B1 T1 transp. वीरं and भीमं. K1 °कर्मणा (for °कारिणम्). — c) B D (except D1–3. 5) गृह्य; T1 [आ]विष्टः (for सर्पः). — d) G1 भीमं नं (for समन्तात्)). K4 T G2–4 °वारयत् (for °वेष्टयत्).

9 a) Dn D4. 6 [ए]नं (for तं). Śi K2 °भागं; M2 °बाहुम (for °बाहुं). — b) Dc M1 तथा (for तदा). K3 समन्ता-न्पर्यवारयन्; B1 स तत्र भुजगस्तथा. — c) K1 [अ]थ; D5 च (for [अ]स्य).

10 a) B D (except D1–3. 5) दिष्टस् (for दिष्ट्या). — b) Śi K1 Dc D1. 2 भक्ष्यो; D5 भक्ष्यं (for भक्षो). S transp. देवैर् and भक्षो. — c) K3. 4 D1. 2. 5 S दिष्टः (T2 G3. 4 °ष्टं); B1 दत्तः (m दिष्ट्या as in text). G4 कालेन (for कालस्य). T2 G3. 4 महता (for महतः).

11 a) B1 Dc हितं; B2 ह्रीदं (for त्विदं). Dc पूर्वं (for प्राप्तं). — b) B1 स्पर्शरूपम्; B2. 3 Dc Dn D4. 6 सर्परूपम्; T G1. 3 भुजंगत्वम्. — c) B Dn D4. 6 G4 तथा° (for तद°). Śi K B1 D1–3. 5 मया(Śi ममा)ख्येयं; S त्वया मत्तः (for मया ख्याप्यं). — d) B1 कुरु (m शृणु as in text). Śi K D1–3. 5 हंत मे (for सत्तम). S श्रोतव्यं शृणु तन्मम.

12 Before 12, B4 ins. सर्प उ°. — b) B1 रोषात्सुर-; T1 भयं कोपान्; G1 कोपादस्मि (for ह्यहं कोपान्). B2. 3 Dn D4. 6 महर्षिणां; T G2. 3 महर्षिणः; G1 मनीषिणः; G4 महर्षिणा (for मनीषि°). — D5 om. 12cd. — c) Śi प्रति- (for परि-). — d) Śi K1. 2 तवाद्य; D1–3 T G3. 4 सर्वस्य; M सर्वं ते (for सर्पस्य). B Dc Dn D4. 6 सर्वं तत्कथयामि ते.

13 a) K3 Dc2 (m as in text) नघुषो (for नहुषो). — b) K1 व्यर्थं (for व्यक्तं). — c) Śi K3 G4 तथैव (for तवैव). D5 चर्यः (for पूर्वः). Śi D1. 5 सर्वेषाम् (for पूर्वेषाम्). — d) B1. 3. 4 D (except D1–3. 5) °धरः (for °करः). K1 स्मृतः (for सुतः). — After 13, K2. 4 D1. 2 ins.:

875* नृपोभिः क्रतुभिश्चैव विद्ययाभिजनेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमतुलं प्राप्तं मे विक्रमेण च ।
अथ सर्वनृपोन्माथी मदो मां समुपाविशत् ।
सहस्रं मुनिमुख्यानामुवाह शिबिकां मम ।
ततो विभ्रंशितश्चाहमगस्त्येन महात्मना । [5]
इमामवस्थां संप्राप्तः पश्य दैवमिदं मम ।
न दैवं प्रज्ञया तात न बलोत्साहशक्तिभिः ।
न सहायबलैश्चापि कश्चिदप्यतिवर्तते ।
अथ प्रज्ञा च शौर्यं च संपदः कारणं भवेत् ।
प्रज्ञावतां च शूराणां न कदाचिदसंपदः । [10]
यथा प्राज्ञाश्च शूराश्च दृश्यन्ते दुःखजीविनः ।
भीरुमूर्खाश्च सुखिनस्तस्माद्दैवं हि कारणम् ।

[Cf. 876*. — (L. 2) K2 अखिलं (for अतुलं). — (L. 3) K2 °नृपोत्सादं (for °नृपोन्माथी). — (L. 6)= (var.) 14cd. K4 संप्राप्य (for °प्तः), and °कृतं (for °मिदं). K2 पश्य मे दैवपर्ययं (for the posterior half). — (L. 9) K4 यदि (for अथ). — (L. 11) K4 यदि (for यथा).]

14 a) D1. 2 सोहमापन्नतो राजा. — b) S °मत्य (for °मन्य). D1. 2 वै (for च). — c) Śi K2 T2 G3–4 संप्राप्तः; T1 संपन्नः (for आपन्नः). — d) Śi K1. 2 T2 G3–4 देहम्; M2 दर्पम् (for दैवम्). Śi K2 T2 G3. 4 इमं (for इदं). M2 मयि (for मम). — After 14, K2 ins. (a variant of 18–19):

876* पतितो हि विमानाद्र्यात्स मुनिः प्रार्थितो मया ।
कुरु शापान्तमित्येवं प्रोवाचेदं दयान्वितः ।
यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यति धर्मतः ।
स त्वां मोक्षयिता शापात्कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
न च ते मत्प्रसादेन स्मृतिभ्रंशो भविष्यति ।
बलवानपि जन्तुस्ते गृहीतो वश्यमेष्यति ।

C. 3. 12410
B. 3. 179. 15
K. 3 181 15

अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५
न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचिद्ग्रहणं गतः ।
गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥ १६
नामि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम ॥ १७
पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रासनाद् द्रुतम् ।
कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्मुनिसत्तमः ॥ १८
स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १९
ततोऽस्मि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २०
यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिब्रूयाद्विशेषवित् ।
स त्वां मोक्षयिता शापादिति मामब्रवीदृषिः ॥ २१
गृहीतस्य त्वया राजन्प्राणिनोऽपि बलीयसः ।
सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२
इति चाप्यहमश्रौषं वचस्तेषां दयावताम् ।
मयि संजातहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३
सोऽहं परमदुष्कर्मा वसामि निरयेऽशुचौ ।
सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाकाङ्क्षी महाद्युते ॥ २४
तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजंगमम् ।
न ते कुप्ये महासर्प न चात्मानं विगर्हये ॥ २५
यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुखदुःखयोः ।

---

15 [a]) Cnp अमेध्यं (for अवध्यं). B De Dn D4. 6 °ध्यं दायादम्; T1 °ध्यमानं च (for °ध्यमायान्तम्). Ś1 अवश्यं तु मया दृष्टम्; K D1–3. 5 अवध्यं (K2 °श्यं) त्वां तु (K3. 4 च; D3 स्व-) दायादम्. — [b]) Ś1 K B4 D1–3. 5 [अ]द्रुतं (for प्रिय°). — [c]) G2 °भोक्ष्यामि (for °योक्ष्यामि). — [d]) T1 मादृशं (for या°).

16 G1 om. 16[a]–18[a]. — [a]) B2 मुच्येत मे (for मे मुच्यते). M1 किंचित् (for कश्चित्). — [b]) T1 G2. 4 M कदाचिद् (for कथंचिद्). B D (except D1–3. 5) ग्रग्रहं (for ग्रहणं). — [d]) B1 (m as in text) प्राप्तकालो; De षष्ठकाले; D3m प्राप्ते काले. Ś1 K D1–3. 5 परंतप; B3 (m as in text) द्विजोत्तम; M1 विशेषतः (for नरो°).

17 G1 om. 17 (cf. v.l. 16). — [a]) D3. 5 नास्मि; T G3. 4 नासीत् (for नामि). B2 G2 °दर्पेण (for °सर्पेण). — [b]) Ś1 K1. 2 तिर्यग्योनौ हि; B1 °नौ प्र-; D1 °नौ नि-; D2 °नौ वि-; D5 °नौ च. D3 तिष्ठता; G3 वर्तिना (for वर्तता).

18 G1 om. 18[a] (cf. v.l. 16). — [a]) B2 Dn2. n3 विमानाग्र्यान्. — [b]) K1 महा- (for मया). Ś1 K1. 2 सिंहा° (for शक्रा°). B1 De D6 °सनच्युतात् (for °सनाद् द्रुतम्). S तदा (for द्रुतम्). — [c]) T1 तदा; T2 G2. 3 कदा (for कुरु). T G3. 3 शापांत. — [d]) D5 मया स (for भगवान्).

19 [b]) K3 क्षमया (for कृपया). B2 [अ]ति- (for [अ]भि-). T1 मुनिसत्तमः; T2 G3–4 M ममभि° (for [अ]भि-परि°). — After 19[ab], T2 G3–4 ins.:

877* यस्त्वया वेष्टितो राजन्मोहमेति महाबलः ।

— [d]) B4 °पर्ययं. D5 M1 कस्मिंश्चित्कालपर्यये.

20 [b]) K3 D1–3 तु (for च). T1 M प्रजहात्; T2 G प्रजहौ (for अजहात्). — [c]) D5 स्मार्यम्; M1 स्मर्तुम् (for स्मार्तम्). D3 T1 G2 अस्मि (for अस्ति). — [d]) D1 यथा च (for यथैव). K1. 2 [अ]धिकृतं; D1 [अ]पि गतं; T2 G3–4 [अ]वगतं (for [अ]धिगतं). B2 G3 M1 तदा (for तथा).

21 [a]) S मे (for ते). — [b]) K1. 2. 4 विशेषवत्; K3 De T1 विशेषनः; Dn D4. 6 विभागवित् (for विशेषं). — [c]) Ś1 K3 त्वा; S (except T1) मां (for त्वां). K4 राजन् (for शापाद्). — [d]) K4 शापान् (for इति). Ś1 K1. 2 मुनिः (for ऋषिः).

22 [b]) K3. 4 D1. 5 प्राणतोपि. — [c]) G1 बल° (for सत्त्व°). K2 D1 °श्रापि; De °स्येति (for °स्यापि). — [d]) G1 सर्पस्य; G2 सर्पेण; G3 (before corr.). 4 सर्वथा (for सर्वस्य). T G4 [अ]पि (for [आ]शु).

23 [a]) T2 G3 वा° (for चा°). — [b]) B2 T1 M वाचस् (for वचस्). — [c]) T1 संमान- (for संजात-). K1 -हर्षाणाम्; K4 -हार्दस्य (for -हार्दानाम्). — [d]) K4 D1. 3 ततस् (for अथ). T1 सहिता (for ऽन्तर्हिता).

24 [a]) B4 सोहं कृत्वा सुदुष्कर्म. — [b]) T1 [ह्]ह वने (for निरयं). T2 G3. 4 [S]शुभे (for ऽशुचौ). — [c]) K1. 2 प्राप्तः (for प्राप्य). — [d]) D1 T G2–4 काल° (for काला°).

25 Before 25, B4 De1 D1 M1 ins. वैशं° उ° (M1 om. उ°). — [a]) K1 °बाहो (for °बाहुर्). — [b]) D5 महाबलः (for भुजं°). — [c]) B Dn D4. 6 न च कुप्ये; D1 न कुप्ये तत्; T1 तत्र कुप्ये (for न ते कुप्ये). T G2–4 °राज (for °सर्प). — [d]) S नात्मनो (G1. 2. 4 °ने) द्विजसत्तम (G1 वै द्विजोत्तम; G4 नृपस°).

आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमर्हति ।
दैवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥ २७
पश्य दैवोपघाताद्धि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
इमामवस्थां संप्राप्तमनिमित्तमिहाद्य माम् ॥ २८
किं तु नाद्यानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम् ।
यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्रातॄन्राज्यपरिच्युतान् ॥ २९
हिमवांश्च सुदुर्गोऽयं यक्षराक्षससंकुलः ।
मां च ते समुदीक्षन्तः प्रपतिष्यन्ति विह्वलाः ॥ ३०
विनष्टमथ वा श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
धर्मशीला मया ते हि बाध्यन्ते राज्यगृद्धिना ॥ ३१

अथ वा नार्जुनो धीमान्विषादमुपयास्यति ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्यो देवगन्धर्वराक्षसैः ॥ ३२
समर्थः स महाबाहुरेकाह्ना सुमहाबलः ।
देवराजमपि स्थानात्प्रच्यावयितुमोजसा ॥ ३३
किं पुनर्धृतराष्ट्रस्य पुत्रं दुर्द्यूतदेविनम् ।
विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भलोभपरायणम् ॥ ३४
मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृद्धिनीम् ।
यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ३५
कथं नु तस्यानाथाया मद्विनाशाद्बृहज्जंगम ।
अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६
नकुलः सहदेवश्च यमजौ गुरुवर्तिनौ ।

C. 3 124
B. 3. 170
K. 3 181

26 [a]) Śi D3 M2 यस्याद्; K1. 2. 4 D1. 5 G1. 2. 4 M1 यः स्याद्; B2 तस्माद् (for यस्माद्). Śi अवादी; K1 अभावे (for अभावी). — [d]) B1 तत्र न (by transp.). D4 ग्राप°; M2 ग्लाप° (for ग्लप°). T1 जनः (for मनः).

27 27[ab] = (var.) J. 1. 186[cd]. — [b]) Śi K2 B1 D1. 2. 5 G1 [s]निव°; B1m. 2–4 De Dn D4. 6 T G2–4 वंध°; M2 विव° (for निव°). — [c]) G1 दैवतं हि (for दैवमेव). — [d]) T1 G1. 2 M1 पौरुषं तु निरर्थकं.

28 [a]) G2 देवो° (for दैवो°). B1 °पातात् (m °घातात् as in text). D2. 3 वै (for हि). — [b]) Śi K1. 2 °श्रयात्; B2 °श्रितं; T1 °श्रयः. — [c]) T1 G2. 4 M आपदं (for अवस्थां). S (except G1) आपन्नम् (for संप्राप्तम्). — [d]) Śi K1. 2 यन्निमित्तम्; D4 सनिमित्तम् (for अनिमित्तम्). K4 महद्धि मां; De इहाद्य मे; D5 इहोद्यमं (for इहाद्य माम्).

29 [a]) K1 नाभि-; K2 [अ]द्य न (by transp.); T2 G3. 4 मां न. Śi K4 D1 [अ]पि (for [अ]नु-). G1. 2 M2 अहं तु नानुशोचामि. — [c]) Śi K1. 2 हि; K3. 4 D1–3. 5 M सु- (for तु). D5 त्यक्तान् (for न्यस्तान्). — [d]) T1. 2 (before corr.) G2. 4 M राज्यात् (for राज्य-).

30 [c]) B1 न मामुदीक्षमाणास्ते; B2. 3 De Dn D4. 6 मां समुद्वीक्षमाणास्ते. — [d]) Śi K1. 2 B4 Dn1 D2. 3. 5 G1 M2 प्रयति°; T1 प्रतपि° (for प्रपति°).

31 [a]) Śi K1. 2 D5 विनाशम् (for विनष्टम्). B D (except D1–3. 5) G1 मां (for वा). — [c]) Śi K2 °शील-मयस्; K1 °शूलमयास्; B1 °शीलमयास्; T1 G1 °शीलतया; T2 G2–4 °शीलास्त्वया (for °शीला मया). Śi K2 तर्हि; S तेपि (for ते हि). — [d]) K4 D5 बध्यंते (for बाध्यन्ते). K1 D2. 3 T1 °गृद्धिनः; B3 (m as in text) °विग्रहाः; T2 G °गर्द्धिनः (G1 °गृधुना).

32 [a]) K1 [अ]पि (for न). — [c]) G1–3 M दिव्यास्त्र° (for सर्वास्त्र°). T G4 दिव्यास्त्रविधि (T2 after corr. °द)-नाधृष्यो. — [d]) B1 °गंधर्वदानवैः; G1. 2 °दानवराक्षसैः.

33 [a]) K1. 2 समर्थः सुमहाबाहो. — [b]) B1 एकः स; B1m. 2–4 De Dn D4. 6 एकोपि; G2 एको वा (for एकाह्ना). T1 M2 स (for सु-). G1 M1 चांतरेण मां (for सुमहाबलः). Śi K D1–3. 5 एकेनाह्ना (K2 °ह्णा) महाबलः. — [d]) K1. 3. 4 D1 प्रा- (for प्र-). B D (except D1–3. 5) अंजसा (for ओ°).

34 [b]) T1 द्यूतेन; G4 तु द्यूत- (for दुर्द्यूत-). — [c]) Śi द्विष्टं हि; K1 विष्टं हि; K2 त्विष्टं हि; M2 विनष्टं (for विद्विष्टं). — [d]) B Dn D4. 6 G4 दंभमोह°; G1 लोभमोह°; G2 मानाल्लोभ°.

35 [a]) K3 D1–3 M त्वेव; K4 D5 त्वनु- (for चैव). — [b]) D1 T2 G3. 4 पुत्रगर्द्धिनीं; D2 °वर्द्धिनीं. — [c]) Śi K1. 2 सा (for या). S [अ]स्मासु (for [अ]स्माकं). — [d]) D2 शैरः (for परैः).

36 [a]) Śi K1. 2 कथं तस्यामनाथायां; K4 D1–3. 5 G1 M1 कथं तस्या ह्य (D3 M1 अ-; G1 -प्य)नाथाया; B De Dn D4. 6 तस्याः कथं (B4 by transp. कथं तस्यास्) त्वनाथाया. — [c]) S सफला° (for अफला°). — [d]) B1 मम (for मयि). K4 T1 G1 M सर्व-; T2 G2–4 -सर्प (for सर्वे).

37 [b]) B D (except D1–3. 5) T G2–4 यमौ च (for यमजौ). — D2 om. 37[c]–38[b]. — [c]) Śi K1. 2 °संस्तंभौ; B De Dn D4. 6 °संगुप्तौ; D5 °संरब्धौ.

C. 3 12432
B. 3. 179. 37
K 3 181. 37

मद्बाहुबलसंस्तब्धौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७
निरुत्साहौ भविष्येते भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
मद्विनाशात्परिद्यूनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८
एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
भुजंगभोगमरुद्धो नाशकच्च विचेष्टितुम् ॥ ३९
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः ।
अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४०
दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
दीप्तायां दिशि वित्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१
एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
रुधिरं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमपस्वरा ॥ ४२
प्रववावनिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३
पृष्ठतो वायसः कृष्णो याहि याहीति वाशति ।
मुहुर्मुहुः प्रस्फुरति दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४
हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिवर्तते ।
सव्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५
स धर्मराजो मेधावी शङ्कमानो महद्भयम् ।
द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६
शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
स प्रतस्थे महाबाहुर्धौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७
द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।

---

38 D_2 om. 38^{ab} (cf. v.l. 37). — [a]) B_{1-3} De Dn $D_{4.5}$ भविष्यतो (B_1 °ष्यते) निरुत्साहौ. — [c]) S_1 K_2 °नाश (for °नाशात). — [d]) S_1 $K_{1.2}$ निश्चिना (for वर्तते).

39 Before 39, De ins. वैशं उ°. — [a]) S_1 $K_{1.2}$ T_1 G_1 M_2 तथा (for तदा). — [b]) G_1 विलप्य च; M_2 विप्रलाप (for विल°). — [c]) D_5 °संनद्धो; M_2 °संरब्धो (for °संरुद्धो). — [d]) S_1 $K_{1.2}$ D_5 न शशाक; B_1 नाशकस्य (for नाशकच्च).

40 [a]) M_1 च (for तु). — [b]) S_1 [अ]स्वस्त°; K_4 [आ]श्वस्त° (for [अ]स्वस्थ°). — [c]) S_1 $K_{1.2}$ De अरिष्टदर्श°; T_2 G_{2-4} अतिदुर्दर्श°. — [d]) B_4 तान्विचिंत°; T_2 $G_{2.3}$ बहु चिंत° (for परिचिन्त°).

41 [a]) D_{c2} करुणं; T_2 G_{2-4} दारुणास् (for दारुणं). T_2 G_{2-4} तु (for हि). — [d]) S_1 $K_{1.2}$ Dn_2 G_1 च; $K_{3.4}$ B_2 $D_{1-3.5}$ हि (for ह).

42 [a]) D_5 °पादाक्षि- (for °पक्षाक्षि-). K_3 D_1 -चरणां; B_1 T G -चरणान् (G_1 -वचना) (for -चरणा). — [b]) S_1 $K_{1.2}$ M_1 नर्तका; K_3 मर्तुकां; K_4 M_2 नर्तुका; B_1 वर्नकीं; B_3 D_3 नर्तकीं; D_1 वर्तिकां; D_5 जंबुकीं; T_1 अत्यंतं; T_2 G नत्यूहान् (G_1 °हा) (for वर्तिका). S_1 K_3 De1 M °दर्शनाः; K_3 B_1 D_1 °दर्शनां; T G_{2-4} °दर्शनान्. — [c]) Hypermetric! K_3 असृग्; B D (except D_5) G_1 रक्तं (for रुधिरं). S_1 वमते; K_3 वमंतीं; G_1 वमती; M वमंतीर् (for वमन्ती). D_5 वमती दृष्टा; T G_{2-4} वमनोदर्शत् (G_2 °पश्यत्) (for वमन्ती ददृशे). — [d]) K_3 अपस्वना; B_1 De $Dn_{2.\,n3}$ अभासुरा (B_1 °रां; De1 °राः); $B_{2.4}$ Dn_1 $D_{4.5}$ अभास्वरा; $D_{1.2}$ M_1 अपस्वरां (D_2 °रं; °राः); D_5 अथांबरात्; T G_{2-4} खरस्वनान्. S_1 K_1 °दित्यमस्वना; K_3 °दित्यतपस्वरं; B_3 °दित्यमहासुरा; M_2 °दित्यपुरःसराः: text as in K_4 D_3 G_1 only.

43 [a]) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) T G चानिलो (for [अ]निलो). — [b]) K_2 Dc_2 $Dn_{2.\,n3}$ $D_{1.6}$ चंड° (for चण्डः). S_1 $K_{1.2}$ T G_{2-4} M_2 -वर्णः (for -कर्षणः). — [c]) S_1 K_{1-3} D_{1-3} सव्यानि; D_5 चैवासन् (for सर्वाणि). — [d]) S_1 °शतानि च.

44 [b]) S_1 $K_{1.2}$ वाचति; K_3 B_4 $D_{1.2}$ वाम°; K_4 B_{1-3} De Dn D_{3-6} शंस° (for वाश°). — [c]) B Dn $D_{4.6}$ स्फुरति च; S प्रस्फुरते. — [d]) S (except M_1) च (for [अ]स्य). S_1 ततः; K_2 तदा (for तथा).

45 [a]) S_1 $K_{1.2}$ चरणौ; T_1 चयनश् (for चरणश्). S_1 K D_{1-3} चास्य (for चापि). D_5 हृदयं कंपते तस्य. — [b]) $K_{1.2}$ वामे; D_5 वामो (for वामो). S_1 K $D_{1-3.5}$ वि-; T_1 G_2 M [S]पि (for Sस्य). $B_{1.3.4}$ De Dn_1 D_4. 6 T_1 G_1 M परितप्यते; B_2 $Dn_{3.\,n3}$ °तप्यति; T_2 G_{2-4} °नृत्यति. — [c]) K_3 G_1 M_2 सव्यश्च (for °स्य). K_4 $Dn_{1.\,n3}$ D_1 T_1 G_1 [अ]क्षगोर् (for [अ]क्षगो). T_1 विकारं च. — [d]) T_2 $G_{3.4}$ om. [अ]पि. S_1 K_2 [अ]रिष्टः; $D_{1.2}$ [अ]निशं; G_2 [अ]निष्टं (for [अ]निष्टः).

46 [a]) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) M_1 धर्मराजोपि मे°. — [b]) B D (except $D_{1-3.5}$) मन्य° (for शङ्क°). $K_{3.4}$ महाभयं. — [d]) K_4 भामिनि (for भारत).

47 [a]) K_3 तस्य; G_1 राज्ञे (for तस्मै). — [b]) S_1 चिरायातं. — After 47^{ab}, B_3 De ins.:

878* कथयामास तत्सर्वं मृगान्हन्तुमितो गतम् ।
तच्छ्रुत्वा त्वरितो राजा भृशमुद्विग्नमानसः ।

— [c]) K_1 B_{1-3} De T_1 संप्रतस्थे; $K_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ प्रतस्थे स

नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८
स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भीमस्य परिचिह्निताम् ॥ ४९
धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थे वातरंहसः ।
ऊरुवातविनिर्भग्नान्द्रुमान्व्यावर्जितान्पथि ॥ ५०
स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तथा ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगाभिवेष्टितम् ।
दयितं भ्रातरं वीरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
कुन्तीमातः कथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
कश्चायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २
स धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।

C. 3. 12452
B. 3. 180. 3
K. 3. 182. 3

(by transp.). — [d]) Ś1 K1 B1 D1. 2. 4. 5 नृप; S प्रभुः (for नृपः). B4 धौम्येन सह पांडवः.

48 K3 om. 48. — [b]) Ś1 K1. 2 D1 इत्युक्त्वा च (for इत्युवाच).

49 [a]) D2 T2 (before corr.) G2. 4 अन्वीय (for उन्नीय). — [b]) Ś1 K1. 2 D1. 2. 5 विभुः; B1 पुनः (for प्रभुः). — After 49[ab], B De Dn D4. 6 ins.:

879* मृगयामास कौन्तेयो भीममेनं महावने ।
स प्राचीं दिशमास्थाय महतो गजयूथपान् ।

— [c]) Ś1 K1. 2. 4 D1. 5 पदवीं (for पृथिवीं). — [d]) Ś1 पद° (for परि°). — After 49, B De Dn D4. 6 ins.:

880* ततो मृगसहस्राणि मृगेन्द्राणां शतानि च ।
पतितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविशन्नृपः ।

[(L. 2) B2 De D4. 6 °विदन्नृपः (for °विशन्नृपः).]

50 [a]) Ś1 K1. 2 धावमानस्य धी(Ś1 वी)रस्य; B1m सदृशं धावतस्तस्य. — [b]) B De1 Dn D4. 6 मृगार्थं; De2 °णां (for °र्थे). — [c]) Ś1 °भिज्ञा; K1. 2 D1. 2 °भिज्ञान्; B De Dn D4. 6 G1. 4 M °भग्ना (for °भग्नान्). — [d]) K D1. 2. 5 व्यावर्ति°; D3 आवर्जि° (for व्यावर्जि°). B De Dn D4. 6 M1 द्रुमा व्यावर्जि(B2 °र्ति)ताः पथि. — After 50, De ins. 881*.

51 [a]) B2. 3 D4. 6 गत्वा च तैस् (D4. 6 चैतैस्). K1. 2 G1. 3 M1 तथा (for तदा). — B3–4 Dn D4. 6 ins. after 51[ab]: De, after 50:

881* रूक्षमारुतभूयिष्ठे निष्पत्रद्रुमसंकटे ।
ईरिणे निर्जले देशे कण्टकिद्रुमसंकुले ।
अक्ष्मस्थाणुक्षुपाकीर्णे सुदुर्गे विषमोत्कटे ।

[(L. 1) Dn °संकुले (for °संकटे)' — (L. 2) De निर्जने (for °ले). — (L. 3) De °क्षया° (for °क्षुपा°).]

— [d]) T2 G3. 4 विचेष्टम् (for निश्चेष्टम्). K3. 4 B1 D (except D3) G1. 2 M तदा; B4 स्थितं (for तथा).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn3 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B1–3 De Dn1. n3 D1–3 G1 आजगर. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 179 (Dn3 178); D1 184; S (M3 *sup. lin.*) 180 (M3 orig. 182). — *Śloka no.:* Dn1. n3 54; Dn3 55; D1 57.

177

1 [a]) G1 धर्मराजः (for युधिष्ठिरस्). D3. 5 G1 समा (for तमा°). — [b]) B1–3 De Dn D4. 6 °भोगेन (for °भोगाभि-). — [c]) G1 भ्रातरं दयितं (by transp.). K3. 4 D1–3. 5 भीमम्; B De Dn D4. 6 S (except G1) धीमान् (for वीरम्). — [d]) S (except T1) इदमित्यब्रवीद्वचः.

2 [b]) K3. 4 D1–3 S (except T1) इहास° (for अवास°). B4 आपदं प्राप्तवानसि; D3 यदित्वमिहमासवान् (sic). — [d]) Ś1 K1. 2 भुजगोत्तमः; B4 नागसत्तमः (for पन्न°). T2 G -भोगः पन्नगसत्तमः.

3 [a]) T1 धर्मराजं समालोक्य. — [b]) K3. 4 D3 ततो (for भ्राता). — [d]) Ś1 K1. 2 ग्राहेणाभिविचे(Ś1 °वे)ष्टितः. — After 3, B De Dn D4. 6 ins.:

882* भीम उवाच ।
अयमार्य महासत्त्वो भक्षार्थं मां गृहीतवान् ।

C. 3. 12452
B. 3. 180. 3
K. 3. 182. 3

कथयामास तत्सर्वं ग्रहणादि विचेष्टितम् ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।
सत्यं सर्प वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ४
किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम ।
किमाहारं प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ ५

सर्प उवाच ।

नहुषो नाम राजाहमासं पूर्वस्तवानघ ।
प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ६
क्रतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।
त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तो विक्रमणेन च ॥ ७
तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिबिकां मम ॥ ८
ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान् ।
इमामगस्त्येन दशामानीतः पृथिवीपते ॥ ९
न तु मामजहात्प्रज्ञा यावदद्येति पाण्डव ।
तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १०
षष्ठे काले ममाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकामये ॥ ११
प्रश्नानुचारितांस्तु त्वं व्याहरिष्यसि चेन्मम ।

नहुषो नाम राजर्षिः प्राणवानिव संस्थितः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मुच्यतामयमायुष्मन्भ्राता मेऽमितविक्रमः ।
वयमाहारमन्यं ते दास्यामः क्षुन्निवारणम् ।
सर्प उवाच ।
आहारो राजपुत्रोऽयं मया प्राप्तो मुखागतः । [5]
गम्यतां नेह स्थातव्यं श्वो भवानपि मे भवेत् ।
व्रतमेतन्महाबाहो विषयं मम यो व्रजेत् ।
स मे भक्षो भवेत्तात त्वं चापि विषयं मम ।
चिरेणाद्य मयाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्तव ।
नाहमेनं विमोक्ष्यामि न चान्यमभिकाङ्क्षये । [10]

[(L. 3) Dc D4 °विक्रम (for °विक्रमः). — For lines 9–10, cf. stanza 11.]

4 [b]) S दैत्यनाथो वा (for यदि वा दैत्य). B1 यक्ष (for दैत्य). — [d]) D5 पृच्छते; G1 पृच्छामि (for पृच्छति). Ś1 K1–3 M त्वा (for त्वां). — After 4, B3–4 Dc Dn D4. 6 ins.:

883* किमर्थं च त्वया ग्रस्तो भीमसेनो भुजंगम ।

5 5[a]=1. 23. 11[a]. — [ab]) S किं (for वा). B4 *repeats* 883* for 5[ab]. — [c]) Ś1 K4 D1 कम् (for किम्). D5 वा सर्प (for आहारं). D2 विद्यते त्वां; T2 G1. 3. 4 प्रयच्छेम (for °च्छामि).

6 [b]) K2 Dc2 पूर्वं (for पूर्वस्). K4 D1. 2 पूर्वेषां पूर्वजस्तव; D5 आसं पूर्वभवस्तव. — [d]) G2 M2 नराधिपः. D5 आयोर्वंशकरः सुतः.

7 [b]) B4 S बलेन च; D5 च भारत (for दमेन च). — B2 om. (hapl.) 7[cd]. — [c]) Ś1 K1. 2 D2 अव्यग्रः; D5 अद्यं च; G1 अप्राप्यं (for अव्यग्रं). — [d]) K4 B D प्राप्तोहं (D5 प्राप्तं मे) विक्रमेण च.

8 [a]) D5 ऐश्वर्यं हि (for तदैश्वर्यं). — [b]) D5 मोहो (for दर्पो). Ś1 K D1–3. 5 आविशत् (for अगमत्). D3 पुरा (for तदा). — [c]) T2 G2–4 सहस्रं च; M1 °स्राणि (for °स्रं हि). — [d]) S वहंति (for उवाह).

9 [a]) T2 (before corr.) G2 ऐश्वर्यान् (for ऐश्वर्यं). D5 G1 °मोहेन (for °मत्तोऽहम्). — [b]) T G2–4 M °मत्य (for °मन्य). Ś1 K2 Dc द्विजोत्तमान् (for ततो द्विजान्). G1 वाहयन्सर्वतो द्विजान्. — [c]) B1 इमामवस्थामगमं. — [d]) B1 शापेन (for आनीतः). Ś1 पृथिवीतले; S इति मे स्मृतिः.

10 [a]) Ś1 K1. 2 D3 तत्र; M1 न च (for न तु). Ś1 D3 मां नाजहात्; K1. 2 मां न ज°; T2 G3. 4 मां व्यज°; G2 M1 मां व्याज°; M2 मां प्रजहत् (for मामजहात्). — [b]) Ś1 K1. 2 अद्येह; Dc अत्येति; T1 अभ्येति; T2 G अन्वेति (for अद्येति). T G पांडवः. — D3 om. 10[c]–11[b].

11 D3 om. 11[ab] (cf. v.l. 10). — [a]) B Dn1. n2 D3 मयाहारः (B4 °रं); G1 समाहारः; G2 महाराज; M1 ममाहारं. — [b]) B4 प्राप्तोस्मि भरतर्षभ. — D3 om. (hapl.) 11[d]–12[c]. — [d]) K3. 4 B Dc Dn D4. 6 T2 G3–4 न चान्यद्. K4 B Dc Dn D1. 4–6 अपि (for अभि-). Ś1 K1. 2 G1 -कांक्षये (for -कामये).

12 D3 om. 12[abc] (cf. v.l. 11). — [a]) K4 D1. 2 उच्चरितान्. K1. 2 D5 तुभ्यं; K4 D1. 2 G2 श्रुत्वा; B Dc Dn D4. 6 अथ; T1 M2 त्वं तु; T2 G1. 3. 4 तांस्त्वं (for तु त्वं). — [b]) Ś1 K D1. 2. 5 व्याकरि° (for व्याहरि°). — After 12, D1 ins. 884*.

13 D1 om. 13[a]–14[b]. — [a]) Ś1 K1. 2 सर्प ब्रूहि (by transp.); T1 ब्रूहि सर्वं. — [b]) Ś1 K1. 2 प्रतिमोक्ष्यामि; cf. v.l. 14. T1 शक्तितः (for ते वचः). — [c]) T1 कामम्

अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि सर्प यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।
अपि चेच्छक्रयां प्रीतिमाहर्तुं ते भुजंगम ॥ १३
वेद्यं यद्ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।
सर्पराज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १४

सर्प उवाच ।

ब्राह्मणः को भवेद्राजन्वेद्यं किं च युधिष्ठिर ।
ब्रवीह्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमिमीमहे ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दमो घृणा ।
दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ १६
वेद्यं सर्प परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितम् ॥ १७

सर्प उवाच ।

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव ह ।
शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ।
आनृशंस्यमहिंसा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ १८
वेद्यं यच्चात्थ निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।
ताभ्यां हीनं पदं चान्यन्न तदस्तीति लक्षये ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे तच्च न विद्यते । C. 3. 12475 B. 3. 180. 25 K. 3. 182. 25

(for प्रीतिम्). — After 13, K₂ (om. lines 1–20) ins. a passage given in App. I (No. 19).

14 D₁ om. 14ᵃᵇ (cf. v.l. 13). — ᵃ) T₁ सत्यञ् (for वेद्यं). K₂ B Dc Dn D₄. ₆ T G₃. ₄ M₂ च; G₁ तु (for यद्). T₁ [अ]हं; M₂ [ह्]व (for [ह्]ह). G₂ वेद्यं च यद्ब्राह्मणेन. — D₂ ins. after 14ᵃᵇ: D₁ (which om. 13ᵃ–14ᵇ) ins. after 12:

884* ब्रूहि यत्ते मया वाच्यं तत्त्वं धर्मभृतां वर ।

— ᶜ) Ś₁ K D₁–₃. ₆ वचः; M तव (for ततः). G₁ सर्पराजोथ तच्छ्रुत्वा. — ᵈ) Ś₁ K₁. ₃ प्रतिमोक्ष्यामि; cf. v.l. 13. — After 14, K₄ D₁. ₃ ins. a passage given in App. I (No. 19), which K₂ (partly) ins. after 13.

15 D₁ om. 15 (with the ref.). — ᵇ) G₁ किं वेद्यं (by transp.). — ᶜ) K₄ D₂ प्रब्रूहि (for ब्रवीहि). K₂. ₃ [अ]तिमतिस्त्वं हि; K₄ D₂ °मतिं हि त्वां; Dc D₃ °मतिं त्वाहं; T₁ M °मतित्वेन (M₂ °त्वे हि); T₂ G₃. ₄ [अ]नुमतिं (G₄ *inf. lin.* °तं) त्वां हि. — ᵈ) D₂ °मिमीमहि; S °मिनोमि ते.

16 ᵃ) D₂ दाक्ष्यं (for दानं). D₁ तपः (for क्षमा). Ś₁ K₁. ₃ D₁ शौचम् (for शीलम्). — ᵇ) N तपो (for दमो). — ᶜ) Ś₁ K D₁. ₃. ₆ राजेंद्र (for नागेन्द्र). — ᵈ) Dn₂ D₄. ₆ स्मृतिः (for स्मृतः). — After 16, K₄ D₁. ₃ ins.:

885* परेषां च गुणान्वेषी सततं पुरुषर्षभ ।
सतोऽपि दोषान्राजेन्द्र न गृह्णाति कदाचन ।
दीनानुकम्पी सततं सततं साधुवत्सलः ।
नित्यं दानरतश्चैव तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

सर्प उवाच ।

यज्ञेन ब्रूहि राजेन्द्र कः कालः श्राद्धदानयोः । [5]
प्रश्नं प्रश्नविदां श्रेष्ठ सर्ववित्त्वं मतोऽसि मे ।

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्र वै ब्राह्मणं पश्येच्छ्रोत्रियं ध्यानतत्परम् ।
धनं मन्येद्विशिष्टं तु स कालः श्राद्धदानयोः ।

सर्प उवाच ।

किं वेद्यं परमं राजञ्शंस मे त्वं युधिष्ठिर ।
सर्वज्ञोऽसि महाबाहो वाक्यैरनुमिमीमहे । [10]

[D₁ om. (hapl.) from the posterior half of line 2 up to the prior half of line 5. — (L. 6) D₂ repeats 14ᵃᵇ for line 6. — (L. 8) D₁ वरं (for धनं). D₁. ₃ मन्ये (for मन्येद्). D₁ तं कालं (for स कालः). — After line 8, D₁ *repeats* 14; while D₂ *repeats* 14ᶜᵈ! — (L. 9) K₄ शंस (for राजञ्), and किं सुखं भरतर्षभ (for the posterior half).]

17 ᵃ) D₁. ₃ यत्परमं (for सर्प परं).

18 K₂ om. 18ᵃᵇ. — ᵃ) Ś₁ K₄ D₂. ₃. ₅ चेत्; K₂ तत्; M₂ ते (for च). — ᵇ) K₄ सत्याद्धि (for सत्यं च). K₁. ₃. ₄ B₂ Dn D₁. ₃. ₄. ₆ G₄ हि (for ह). — ᶜ) K₂ D₁–₃. ₅ हि (for the *first* च). Ś₁ K₂ D₃. ₅ च सत्यादि; K₂ D₁. ₃ च सत्यानि; K₄ च ज्ञानादि; B₁ यदा सत्यं (for च सत्यं च). — ᵈ) K₂ D₅ अक्रोधम् (for अक्रोध). — M om. 18ᵉᶠ. — ᶠ) Ś₁ K D₁–₃. ₅ चेति (for चैव).

19 ᵃ) Ś₁ K₁. ₃ यथार्थ-; K₂ यथात्थ; K₄ B Dn D₄. ₆ यच्चात्र; Dc D₁–₃ यच्चाथ; D₅ यद्ब्रह्म; T G₃. ₄ M यच्चार्थ (for यच्चात्थ). — ᵇ) Ś₁ K₂ D₅ युधिष्ठिर; K₄ सुखं नृप (for नरा°). — ᵈ) Dc लक्ष्यते (for लक्षये). — After 19, Dc D₃ (marg.) ins.:

C. 3. 12475
B. 3. 180. 25
K. 3. 182. 25

न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २०
यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
यत्रैतन्न भवेत्सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २१
यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति ह ।
ताभ्यां हीनमतीत्यात्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २२
एवमेतन्मतं सर्प ताभ्यां हीनं न विद्यते ।
यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २३
एवं वै सुखदुःखाभ्यां हीनमस्ति पदं क्वचित् ।
एषा मम मतिः सर्प यथा वा मन्यते भवान् ॥ २४

सर्प उवाच ।

यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।
व्यर्था जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न दृश्यते ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।
संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ २६
सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
वाङ्मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ २७
इदमार्षं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ २८
प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ २९
वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते ।

886* तांश्च सर्वानशेषेण कथयस्व नराधिप ।

20 [a]) $B_{2.3}$ De च तद्; B_4 Dn D_4 तु यद्; T_1 $G_{2.4}$ M_2 चैव (for चैतद्). B D (except $D_{3.5}$) लक्ष्म (for लक्ष्यं). — [b]) De तच्चेन्; $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{1.3.4}$ M चैतन्; T_1 G_2 चैव (for तच्च). S दृश्यते (T_1 लक्ष्यते) (for विद्यते). — [c]) K_1 नैव (for न वै). — [d]) T_1 G_1 ब्राह्मणो न च; T_2 G_{2-4} नैव ब्राह्मणः (for न च ब्रा°). — 20=B. 12. 189. 8.

21 [a]) G_1 तल् (for [ए]तल्). $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ लक्ष्यते सर्प यत्रैतत् ($Ś_1$ $K_{1.3}$ यस्यैतत्; K_4 यस्यैव). — [b]) K_3 तद्वृत्तं (for वृत्तं स). D_5 G_1 स ब्राह्मण इति स्मृतः (= 16[d]). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ $D_{1.2.5}$ सर्वं; K_2 सत्यं; K_4 नित्यं (for सर्पं). — [d]) D_5 स शूद्र; T_2 $G_{3.4}$ शूद्रं तम् (for तं शूद्रम्).

22 [a]) B_1 भुजग (for भवता). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ भवतीति ह; K_3 $B_{2.3}$ De Dn D_4. 6 T_1 M_1 विद्यतीति च (B_3 De T_1 M_1 ह); K_4 D_{1-3} विद्यते त्विति (D_3 यथा also); B_4 विद्यते तथा. B_1 वेद्यं त्वं वेद्यतीति ह; D_5 न तद्वेद्यं भवेत्त्विह. — [c]) $Ś_1$ K_1 अतीत्यान्यत्; $B_{1.4}$ इतीत्यत्र; B_2 Dn T_2 G_{2-4} अतोन्यत्र; De इति ह्येतत्; $D_{1.2}$ अतो नान्यत्; D_3 अतीवान्यत्; D_5 पदं नान्यत; T_1 च वेद्यत्र; G_1 अतोन्यत्तु; M_1 न वेद्यत्र; M_2 न मेन्यत्र (for अतीत्यात्र). — [d]) D_3 अस्ति (for नास्ति). D_5 न च पश्यामि चेदपि.

23 [a]) K_4 सत्यम् (for एवम्). M_1 मम (for एतत्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ परं; K_3. 4 $D_{1-3.5}$ पदं (for मतं). D_3 सौम्य (for सर्प). — [b]) S तु (for न). — [d]) $K_{3.4}$ D_5 नैव (for भवेत्). $Ś_1$ K D_5 भवेच्छीतं न चोष्णता.

24 [b]) K_4 चास्ति; B D (except $D_{1-3.5}$) नास्ति (for अस्ति). — [d]) S (except T_2 G_3) कथं (for यथा).

25 [a]) K_4 वै (for तं). $Ś_1$ यदि वृत्तं ततो राजन्; K_1 यद्येतद्वृत्ततो रा°; K_2 यदवृतं ततो रा°. — [b]) K_4 °मीक्ष्यते (for °मीक्षितः). — [c]) K_3 विना; B D वृथा (B_3 यथा) (for व्यर्था). $K_{1.2}$ B_3 $D_{2.3.5}$ तथा°; K_3 T_1 G_1 M तवा°; T_2 G_{2-4} स्वया° (for तदा°). — [d]) K_4 $D_{1.2}$ वृत्तं; $B_{1.2}$ क्रिया (for कृतिर्). K_4 जातेः; $D_{1.2.5}$ यस्मात् (for यावत्). K_3 B_{1-3} De Dn D_4. 6 न विद्यते; K_4 $D_{1.2}$ प्रशस्यते (for न दृश्यते). T_1 G_1 M कृतिर्या चात्र दृश्यते; T_2 G_{2-4} पृथिव्यां चात्र दृश्यते.

26 [a]) B_1 °सत्व (for °सर्प). — [b]) K_4 मानुषत्वे; T_2 G_3 मनुष्येषु; $G_{2.4}$ मनुष्यत्वं. $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ विशिष्यते; $B_{3.4}$ M_1 विधीयते; $D_{1.2}$ प्रशस्यते (for महामते). — [d]) B_4 दुर्निरीक्ष्य इति स्मृतिः.

27 [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B D_{c1} Dn $D_{4.6}$ सदा (for यदा).

28 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ हि; K_4 D_2 मे (for च). — [b]) B_1 [उ]न (for [अ]पि). — [c]) K_2 प्रमाणेष्टं (for प्रधानेष्टं).

29 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नाभेर्वर्धनात्; K_4 नाभिदर्शनात्; T G_{2-4} M_1 °कर्तनात्; G_1 °लवनात्. — After 29[ab], T G (T_2 G_3 om. line 1) ins.:

887* ततस्तु नामकरणं ततश्चौलं विधीयते ।
ततोपनयनं प्रोक्तं द्विजातीनां यथाविधि ।

[(L. 2) T_1 G_1 तथो° (for ततो°), and °क्रमं (for °विधि).]

30 [a]) B D (except $D_{1-3.5}$) तावत् (for वृत्त्या). B_1 ज्ञेयो (for ह्येष). — [b]) $Ś_1$ K_2 वेदी; T_3 (after corr.) G_3 वेदो; $G_{1.2}$ वेदान् (for वेदे). K_4 युज्यते (for जायते). — [c]) $K_{3.4}$ B De Dn $D_{3.4.6}$ G_4 तस्मिन्; $D_{1.2}$ तस्मात् (for अस्मिन्). $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_5 S (except $G_{2.4}$) एव (for

अस्मिन्नेवं मतिर्द्वैधे मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ३०
कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
संकरस्तत्र नागेन्द्र बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ३१
यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३२

सर्प उवाच ।

श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

युधिष्ठिर उवाच ।

भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
ब्रूहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्गतिरनुत्तमा ॥ १

सर्प उवाच ।

पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३

सर्प उवाच ।

दाने रतत्वं सत्यं च अहिंसा प्रियमेव च ।
एषां कार्यगरीयस्त्वादृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४

C. 3. 12492
B. 3. 181. 4
K. 3. 183. 4

एवं). K₂ मतित्वे च; B₁ मतिर्देवो; D₅ मतं द्वैधं; T₂ G₁. ₃. ₄ मतं द्वेधा; G₂ -विधं द्वेधा (for मतिर्द्वैधे). — 30ᵈ = 1. 67. 9ᵈ etc.

31 ᵃ) K₁ T₁ G₁ कृतकृत्यः. S सर्ववर्णा (T₁ सवर्णाय) (for पुनर्वर्णा). — ᵇ) T₁ G₂ M₂ न नश्यति (M₂ °ते); G₁ न दूष्यते; G₄ ननु द्रुते (*inf. lin.* as in text). M₁ नशिष्यति (for न विद्यते). — ᶜ) De₁ Dn₁ T G₁–₃ संस्कारस् (for संकरस्). B D (except D₁–₃) G₄ त्वस्य; M₂ तस्य (for तत्र). Ś₁ K D₁–₃. ₅ राजेंद्र; M₂ विप्रस्य (for नागेन्द्र). — ᵈ) Ś₁ स ह वीक्षितः; K₁ मतवी°; K₂ सर्प वीक्ष्यतः; K₃. ₄ D₁. ₂ असमीक्षितः; T G न (G₁ प्र-) समीक्ष्यते (for प्रसमी°). M₁ फलभावे तु दृश्यते; M₂ तदभावे समीक्ष्यते.

32 ᵇ) Ś₁ K D₂ सत्कृतं; D₃. ₅ यत्कृतं (D₅ °ते) (for संस्कृतं). — ᵈ) D₅ तु भुजंगम (for भुजगो°).

33 ᵇ) G₁ महामते (for युधि°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₂ Dn₂ T₂ G₂–₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K₃. ₄ B₁–₃ De Dn₂. ₃ D₁–₃. ₅. ₆ G₁ M₁ आ(Dn₃ M₁ अ)जगर. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 180 (Dn₂ 179); D₁ 185; S (G₁ corrupt; M₂ *sup. lin.*) 181 (M₂ orig. 183). — *Śloka no.:* Dn 38; D₁ 67.

178

1 ᵃ) T₂ G₃–₄ °दृशे चोक्ते (for °दृशो लोके). — ᶜ) T₁ सर्पे (for कर्म). — ᵈ) D₄ भूतिर् (for गतिर्).

2 ᵃ) T₂ G₃. ₄ दानं (for पात्रे). De दद्यात् (for दत्त्वा). — ᵇ) B₁ [ए]व; T₂ G₃ [अ]पि (for च).

3 ᵃ) K₄ S दानं and सत्यं (for दानाद् and सत्याद्). D₅ दानाद्वा सत्यवाक्याद्वा. — ᵇ) Ś₁ K D₃. ₅ किं नाम (K₃ किमतः; K₄ किं चातः) पर(Ś₁ K₁. ₃ वर)मुच्यते. — ᶜ) D₁. ₂ S चापि (for चैव).

4 ᵃ) K₁ G₂ दानेन तत्वं; T₂ G₃. ₄ दानेन सह (for दाने रतत्वं). B₁. ₃ De च तत्वं; B₂ च सत्वं; B₄ D₄ च सत्यं; D₁. ₂ तत्वं च; D₃ भारत (for रतत्वं). Ś₁ K₃. ₄ D₃ सत्ये वा; K₁. ₂ B₂–₄ De D₁. ₂. ₄. ₅ सत्यं वा (for सत्यं च). Dn D₆ दानं च सत्यं तत्वं वा. — ᵇ) To avoid the hiatus, N (except Dn D₄–₆) [अ]प्यहिंसा (for अहिंसा). Ś₁ K D₁–₃. ₅ -प्रिययोस्तथा (for °मेव च). — ᶜ) K₄ तेषां; D₁. ₂ पर-; S अत्र (for एषां). K₁. ₂ °यस्त्वं (for °यस्त्वाद्). — ᵈ) Ś₁ K D₃. ₅ उच्यते (for दृश्यते).

5 ᵃ) T₁ क्वचिच्च (for कस्माच्चिद्). Ś₁ वा (for हि). K₂ तस्माच्च दानयोगाद्वा; T₂ G क्वचिद्दानप्रयोगाद्धि; M₂ दानयोगाच्च केषांचित्. — ᵇ) K₄ एतद्; G₄ एवं (for एव).

C. 3. 12493
B. 3. 181. 5
K. 3. 183. 5

कस्माच्चिद्दानयोगाद्धि सत्यमेव विशिष्यते ।
सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किंचिद्दानं विशिष्यते ॥ ५
एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६
एवमेतद्ध्रुवेद्राजन्कार्यापेक्षमनन्तरम् ।
यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
अशरीरस्य दृश्येत विषयांश्च ब्रवीहि मे ॥ ८

सर्प उवाच ।

तिस्रो वै गतयो राजन्परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ।
मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्त्रिधा ॥ ९
तत्र वै मानुषाल्लोकाद्दानादिभिरतन्द्रितः ।
अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १०
विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११
कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १२
तिर्यग्योन्यां पृथग्भावो मनुष्यत्वे विधीयते ।
गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३
सोऽयमेता गतीः सर्वा जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते नृप ॥ १४

— Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 5cd. — c) K3. 4 D1–3. 5 राजर्षे (for राजेन्द्र). — d) K3. 4 D1–3. 5 S (except T1) क्वचिद् (for किंचिद्).

6 a) T1 G1 M1 महाराज (for महे°). — b) Ś1 K1. 2 G2. 4 प्रियवाक्यं; D3 प्रियं वाक्यं; M1 प्रियाद्वाक्यान्. D5 विशिष्यते; T1 G1 M1 महामते (for महीं°). — d) Ś1 K1. 2 D1–3. 5 तस्याश्च (for तत°).

7 a) D1. 2 एव (for एतद्). — b) K2 कांक्ष्याप्रेक्षम्; K3 D3 G1 कार्याविक्षम्; D5 कार्यं वेद्यम् (for कार्यापेक्षम्). B1 अनुत्तमं (for अनन्तरम्). — c) K2. 3 B3 Dc1 Dn1 T1 अन्यं (for अन्यत्). K2 तु; B2 त्वं (for ते). D1. 2 यथा त्वं मन्यसे राजन्. — d) K2 तत्; K4 B4 D1–3. 5 ते (for [अ]हम्).

8 a) Ś1 K1. 2 D1 G2. 4 स्वर्गे (for स्वर्गे). — c) Dn3 D1 S दृश्यंते (for दृश्येत). — d) B4 विषयं च. B1–3 D (except D1–3. 5) प्रब्रूहि विषयांश्च मे.

9 a) D5 मिश्रा (for तिस्रो). K4 D2 वि- (for वै). — b) D5 च (for स्व-). S जगदि(M °ती)ष्टा यथाविधि (G2. 4 विधिस्मृताः). — After 9ab, M2 reads 11. — c) B4 Dn D4 मानुषं; T2 G3 मनुष्यः (for मानुष्यं). T1 °वासं च. — d) D3 च ते; D5 तथा; S च तास् (for च तत्).

10 a) Ś1 K1. 2. 4 D1. 3 G2 तत्रैव; B4 तत्रापि; T1 M तत्रैवं; T2 G3 तत्र तं; G1 अत्रैव. Dc मानुषाल्लोकान्; D4 मानुषा लोकाद्; G1 मानुषा लोका. — b) S अनादिभिः (for अतन्द्रितः). — c) G1 अहिंसार्थं. B2. 3 (m as in text). 4 °समायुक्तः. T1 M अहिंसार्थैश्च कार्यार्थैः. — d) T1 both उच्यते and अश्नुते (as in text).

11 M2 reads 11 after 9ab. — c) B4 -गतान्; D3 यथा (for तथा). B2 पार्थ; T2 G2–4 चात्र (for तात). — d) K1 D1 विशेषं. K1. 2 D1 T1 लक्ष्यते; K4 B2 D5 दृश्यते (for वक्ष्यते). B4 विषयस्तात लक्ष्यते.

12 ab) Ś1 K D1–3. 5 °लोभ°; B4 °राग° (for °क्रोध°). Ś1 K D1–3. 5 °मोह° (for °लोभ°). S यदा त्वत्र महत्त्वेन हिंसार्थो (T2 G2–4 °र्थं) लोभ एव च. — cd) B3 °योनिः (for °योनौ). Ś1 K1. 2 D1–3. 5 प्रजायते (for प्रसूं). B4 तिर्यग्योनिषु जायते. S मनुष्यमा(T2 G2–4 °ष्य आ)विशेन्मोहात्स तिर्यगवशो (T2 G2–4 °ग्वशगो) भवेत्.

13 a) B D (except D1. 3. 5) T2 G2. 4 तिर्यग्योन्याः; T2 G3 °ग्योनौ. Dc पृथग्भावे. — b) K4 D1 मनुष्यत्वाद्; B2. 3 D5 °ष्यत्वं; B4 Dn D4 °ष्यार्थे; Dc T1 मानुष्यत्वं. G4 विधीयतां. — c) Ś1 तथाश्विभ्यो. — d) D1 अभि- (for अपि). T2 G3 भिद्यते; G2. 4 M विद्य° (for दृश्य°).

14 a) B1 ह्येता (for एता). B1–3 Dc Dn D4. 5 तात (for सर्वा). M2 सोयमेतावतीर्जातीर्. — b) Ś1 K1. 2 काल°; B2 वीर्यं (for कार्यं). — c) T G2. 3 M निक्षे; G1 तिक्षे (for नित्ये). — d) D1. 2 यदि (for अव-). K4 B2. 3 D1. 2. 5 -स्थापयति; T2 G -स्थाप्य चरेन् (G1 च वै); M2 -स्थापय वै (for स्थापयते). N (except Ś1 K1. 2) द्विजः (for नृप).

15 a) K1. 2 ततो; B3 Dc D5 जातौ (for जातो). Dc जातौ; T1 मातुश् (for जातश्). K3. 4 M1 बलवद्; D5 भगवान् (for बल°). — b) Ś1 नात्माथ; K1 चात्माय; K2 चात्माथ; K4 चात्मापि; D3 आत्मा च; T1 नाज्ञाथ; T2 (before corr.) G2. 4 M नाज्ञाय; G1 [S]नामय- (for चात्मा

जातो जातश्च बलवान्भुङ्क्ते चात्मा स देहवान् ।
फलार्थस्तात निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

शब्दे स्पर्शे च रूपे च तथैव रसगन्धयोः ।
तस्याधिष्ठानमव्यग्रं ब्रूहि सर्प यथातथम् ॥ १६
किं न गृह्णासि विषयान्युगपत्त्वं महामते ।
एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वं पन्नगसत्तम ॥ १७

सर्प उवाच ।

यदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहसंश्रयणान्वितम् ।
करणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८
ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ।
तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९
मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमान् ।
विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २०
अत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
तस्माद्युगपदस्यात्र ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१
स आत्मा पुरुषव्याघ्र भ्रुवोरन्तरमाश्रितः ।
द्रव्येषु सृजते बुद्धिं विविधेषु परावराम् ॥ २२
बुद्धेरुत्तरकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।
एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।

C. 3 12512
B. 3. 181. 24
K. 3 183. 24

म). K₃ D1. 2. 5 भुंक्ते स्व(K₃ °त्म)फलसंभवं. — c) T G प्रजार्थेन तु (G₂ °र्थं कर्म°) (for फलार्थस्तात). Śi K1. 2 चारु; D1. 2 तत्र (for तात). Śi K1 निष्कृत्तः; B1 निर्मुक्तः (m as in text), D1. 2 निर्दिष्टः; T1 निष्पन्नः; T2 G1. 3. 4 निर्वृत्तः; G2 निष्पत्तिः (for निष्पृक्तः). — d) Śi K1. 2 °पालन° (for °लक्षण°).

16 a) K2 M1 शब्दस्पर्शे. — c) Śi K B3 D1–3. 5 M1 कस्य (for तस्य). N अव्यग्रो (for °ग्रं). — d) B4 T1 सर्वं; D1. 2 तन्मे (for सर्पं).

17 ab) Śi K B1. 3 Dc D3 तु (K3 तु); D5 च (for न). D1–3. 5 गृह्णाति (for °सि). D1. 2 वा; D3. 5. 6 च (for त्वं). D1. 2 महीपते (for महामते). S युगपच्च महाबुद्धे विषयान् (T1 °यः; T2 [after corr.] G2. 3 °यं) किं न गृह्णति (T1 G1 M1 गृह्णते; M2 गृह्णते). — c) K1. 2 transp. चोक्तं and सर्वं (in d). T2 G2–4 चोक्त्वा (for चोक्तं). T1 स एवमुच्यतां चोक्तः. — d) S सर्वं ब्रूहि महामते.

18 a) S (except G4) तदा° (for यदा°). Śi K1. 2 °बुद्धिम् (for °द्रव्यम्). B4 (corrupt) यदामुत्रवानायुष्मन्. — b) T1 M देहे (for देह-). — c) Śi K1. 2. 4 B2. 3 T1 M2 कारणाधिष्ठितं (K4 M2 °तान्); T2 G करणाधिष्ठितो (G1 °तान्). — d) Śi K1. 2 D5 °युंक्ते (for °भुङ्क्ते).

19 ab) T1 G1. 2 M ज्ञानं चैव मनश्चात्र; T2 G3. 4 मनश्चैव महाभाग (for a). S बुद्धिश्च नरसत्तम (for b). — c) Śi K1. 2 D5 M1 भोगाधिकारेण. — d) Śi K D1. 5 T1 G1. 2 M2 कार° (for कर°).

20 a) T1 स तु (for तात). M मनः सततमन्वेति (M2 °पर्येति). — c) Śi K1. 2 °यतनं वेत्ति; K3 °यतनस्थे तु; D5 °स्थाने; T1 °स्थो हि; G1 °स्थाने; G2 °स्थेन. — d) Śi K1. 2 D3. 5 क्षेत्रमाश्रितः; K3. 4 °मिश्रितः; B2 D1. 2 °मास्थितः; T1 M °निश्रितः; T2 G2–4 °विष्ठितः. G1 भूतक्षेत्रं विनिश्चितं.

21 a) B1–3 D (except D1–3. 5) G1 तत्र (for अत्र). D1. 2 [अ]पि च (by transp.). — c) B Dn D4. 6 T1 अत्रास्य (by transp.); Dc अर्थस्य. — d) Śi K1. 2 न विधीयते (for नोप°).

22 b) K4 °रंतरतः स्थितः. K3 Dn2 S आस्थितः (for आश्रितः). — M2 om. 22c–24d. — c) K4 तद्वै (for बुद्धिं). B D (except D1–3. 5) बुद्धिं द्रव्येषु सृजति. — d) G4 विषयेषु (for विवि°). K1 [अ]पवारणां; K2. 3 [अ]परावरां; K4 परावरान्; B1 Dc परापरां; D3 परां परां; T2 G3 परावराः.

23 M2 om. 23 (cf. v.l. 22). — a) K3 B1. 3 Dc2 Dn1. n3 D4. 6 °कालाच्च; B2. 4 Dc1 Dn2 D3 °काला च; D1. 2 °कालोत्थं; D5 °कालाथ. Śi बुद्धेरुत्तमकालाच्च; K1 बुद्धेरुत्तारकालाश्च. — b) D1 वेदनं; G2 चेतस्यो; G4 चेतना (for वेदना). D5 [आ]दृश्यते (for दृश्यते). — c) D1. 2 पृथग् (for एष). Śi K1. 2 G4 ते (for वै). T2 G3–4 नर° (for राज°). — d) K1. 2 D1. 2. 4. 5 G1 विधिः; T1 विधिं (for विधिः). D5 °क्षेत्रस्य (for °क्षेत्रज्ञ°). K3 D3 विधिवत्क्षेत्रभावनः.

24 M2 om. 24 (cf. v.l. 22). — b) D5 किं (for मे). — c) B4 यत्तद् (for एतद्). Śi K1. 2 °वपुषां (for °विदुषां). — d) G4 विधीयतां.

25 a) G1 आत्मगता (for आत्मानुगा). K3 [अ]त्यंतं; B2 Dn D4 [अ]तीव (for तात). — b) Śi K D1. 2 उत्पन्नेन;

C. 3. 12512
B. 3. 181. 24
K. 3. 183. 24

एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४

सर्प उवाच ।

बुद्धिरात्मानुगा तात उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि संज्ञैषा विधिस्तस्यैषणे भवेत् ॥ २५
बुद्धेर्गुणविधिर्नास्ति मनस्तु गुणवद्भवेत् ।
बुद्धिरुत्पद्यते कार्ये मनस्तूत्पन्नमेव हि ॥ २६
एतद्विशेषणं तात मनोबुद्ध्योर्मयेरितम् ।
त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्मामनुपृच्छसि ॥ २८
सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनम् ।
एवमद्भुतकर्माणमिति मे संशयो महान् ॥ २९

सर्प उवाच ।

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ।
वर्तमानः सुखे सर्वो नावैतीति मतिर्मम ॥ ३०
सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥ ३१
कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।
क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ३२
अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ३३
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसकिंनराः ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४

D$_8$ उत्पन्नेति; D$_6$ उत्पन्नस्य (for उत्पातेन). — [c]) K$_3$ D$_6$ [अ]पि; B$_4$ [ए]षा (for हि). B Dc D$_4$. $_6$ संज्ञा च (B$_4$ हि); Dn सा ज्ञेया (!); D$_5$ विज्ञेया; T$_2$ G$_{3.4}$ तस्यैषा (for संज्ञैषा). — [d]) B$_3$ Dn D$_4$. $_6$ M$_1$ बुद्धिस् (for विधिस्). K$_2$ तस्येषिणे; K$_3$ तस्यैव वै; K$_4$ D$_1$. $_5$ तस्यैषणा; B (B$_{2m}$ as in text) Dc तस्येषिणो; Dn D$_4$. $_6$ T$_2$ (after corr.) G$_3$ तस्यैषिणी; D$_1$. $_3$ तत्रैषणे; G$_{1.2}$ तस्यैषणो.

26 B$_{1.4}$ Dn D$_4$. $_6$ transp. 26[ab] and 26[cd]. — T$_1$ M om. 26[ab]. — [a]) K$_3$ D$_{1.3}$ बुद्धिर् (for बुद्धेर्). K$_4$ D$_{1.3}$ °विधिर्नाम; B$_3$ (m as in text) Dc$_1$ Dn$_3$ °विधानेन; Cnp °विधिर्नास्ति (as in text). — [b]) B Dc$_1$ Dn$_{3.}$ $_{n3}$ D$_4$. $_6$ तदूण° (for तु गुण°). — B$_3$ om. 26[cd]. — [c]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ तूत्पद्यते (°त्पद्यते). K$_{3.4}$ B (B$_3$ om.) D G$_1$ कार्यान् (for कार्ये). B$_4$ S च (for हि).

27 [a]) S एतत्तात विशेषेण. — [b]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ °बुद्ध्या; Dc D$_{1.3}$ °बुद्धेर् (for °बुद्ध्योर्). B D (except D$_{1-3.5}$) G$_4$ यदंतरं (for मयेरितम्). — [c]) K$_3$ Dc$_2$ D$_{2.4}$ अति-; K$_4$ Dn$_{3.}$ $_{n3}$ T G$_{2-4}$ M अपि (for अभि-). D$_3$ -संकुद्धः; D$_5$ -संतुष्टः; T$_2$ G$_3$ -संबद्धः; G$_2$ -संबंधं; M$_1$ -संबद्धं (for -संबुद्धः). — [d]) S कथं (T$_1$ कामं) वा मन्यसे स्वयं.

28 [b]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ शुद्धा; K$_4$ महा-; T$_1$ G$_3$ M कृता; G$_1$ मता; G$_4$ नाम्ना (for शुभा). K$_2$ M$_3$ अयं (for इयं). — [d]) B$_{2-4}$ Dc$_1$ Dn D$_4$ मम् (for माम्). T$_2$ G$_{2-4}$ कस्मान्नहुष पृच्छसि. — K$_{3.4}$ (which om. 29–31) ins. after 28 a passage given in App. I (No. 20).

29 K$_{3.4}$ om. 29–31. — [a]) Ś$_1$ K$_1$ सर्वज्ञत्वात्; K$_3$ D$_{1.4.6}$ G$_4$ सर्वज्ञं त्वां; T$_1$ धर्मज्ञं त्वां (for सर्वज्ञं त्वां). — [b]) B$_1$ प्राविशत्; S आगमत् (for आविशत्). Ś$_1$ K$_1$ M$_3$ °वासिनां; G$_1$ °गामिनं. — After 29[ab], B$_1$. $_3$ Dc ins.:

888* कथं च सर्पतां यातो भवान्व्याख्यातुमर्हति ।

— [c]) D$_{1.2}$ एतद् (for एवम्).

30 K$_{3.4}$ om. 30 (cf. v.l. 29). — [a]) K$_1$ B$_4$ D$_{1.3.5}$ T$_2$ (before corr.) G$_{1.4}$ M सुप्राज्ञम्. D$_{1.3}$ वै (for चेत्). T$_2$ G$_{1.3.4}$ दूरम् (for शूरम्). — [b]) D$_{1.2}$ G$_1$ बुद्धिर् (for ऋद्धिर्). — [d]) B D (except D$_{1-3.5}$) मुह्यती° (for नावैती°).

31 K$_{3.4}$ om. 31 (cf. v.l. 29). — [b]) Ś$_1$ K$_1$ यदाविष्टो; T$_2$ G$_{3-4}$ मदयुक्तो. B$_4$ [अ]वमन्य वै (for युधि°). — [c]) Ś$_1$ पातितः; T$_1$ प्रनीतः (for पतितः). Ś$_1$ K$_1$ D$_5$ °बुद्धः सन् (for °संबुद्धस्). — [d]) B$_4$ G$_1$ M$_1$ अतः (for अहम्).

32 [c]) T$_1$ M$_3$ पापः (for शापः). K$_4$ Dc$_2$ D$_3$ स (for सु-) K$_4$ कृत्स्नो; G$_4$ -कृच्छ्रान् (for -कृच्छ्रो).

33 [a]) G$_1$ नष्येन (for दि°). — [b]) Dc$_2$ D$_{1.3.5}$ [आ]चरं (for चरन्). — [c]) Ś$_1$ अपि; K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ अति- (for अभि-). Ś$_1$ K$_{1.3}$ संतप्तः; D$_{1.3}$ मनसि (for मत्तः सन्). S वै (for सन्). — [d]) K$_3$ D$_1$ किंचिन्; Dc Dn$_{1.n3}$ कञ्चिन्; Dn$_3$ क्वचिन् (for कंचिन्). D$_5$ नान्यं किंचिद् (for कंचिन्नान्यम्). S कंचि(G$_1$ किंचि-; G$_2$ कञ्चि)दन्यच्च चिन्तये.

34 [a]) D$_5$ ब्राह्मणा; M$_1$ महर्षि- (for ब्रह्मर्षि-). K$_3$ व्यक्तभिर्देवगंधर्वाः; B$_1$ ब्रह्मदेवर्षिगंधर्व-. — [b]) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) G$_1$ °पन्नगाः (for °किंनराः). — [c]) D$_5$

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टिबलं मम ॥ ३५
ब्रह्मर्षीणां सहस्रं हि उवाह शिबिकां मम ।
स मामपनयो राजन्भ्रंशयामास वै श्रियः ॥ ३६
तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
अदृष्टेन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंस सर्पेति वै रुषा ॥ ३७
ततस्तस्माद्विमानाग्रात्प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
प्रपतन्बुबुधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
अज्ञानात्संप्रवृत्तस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।
युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ ४०
अभिमानस्य घोरस्य बलस्य च नराधिप ।
फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
ततो मे विस्मयो जातस्तदृष्ट्वा तपसो बलम् ।
ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ४२
सत्यं दमस्तपो योगमहिंसा दाननित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥ ४३
अरिष्ट एष ते भ्राता भीमो मुक्तो महाभुजः ।
स्वस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः ।

C. 3. 12533
B 3 181. 44
K. 3 183. 47

कामान्; S वरं (for कराान्). — [d]) K Dc$_2$ D$_1$ सर्वं (for सर्वे).

35 [a]) G$_1$ सं (for यं). D$_1$ च (for प्र). — [b]) K$_1$ T G प्राणिनां. B$_{1.3}$ Dc D$_{4.6}$ S °श्वर; D$_{1.2}$ °तलं (for °पते). — [c]) T$_2$ G$_{2-4}$ प्राणान् (for तेजो). — [d]) D$_5$ तथा (for तद्धि). K$_2$ B D (except D$_{1-3.5}$) दृष्टेर्बलं (B$_2$ °र्बलैर्) (for दृष्टिबलं). Dc महत् (for मम).

36 [a]) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ महं (for ब्रह्म°), and तु (for हि). T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ सहस्राणि (for °स्रं हि). — [b]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ प्रोवाह; S (except T$_2$ G$_3$) वहन्ति (for उवाह). — [c]) Dc$_2$ D$_{2.6}$ T$_2$ G$_3$ ममां (for मामं). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ भारत (for वै श्रियः).

37 [a]) D$_5$ S [अ]पि (for हि). K$_1$ T$_1$ पापेन; B$_4$ तु मया (for पादेन). — [b]) B$_4$ पदा (for वहन्). B$_4$ Dn$_3$ D$_3$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ महा- (for मया). — [c]) B D (except D$_{1.2.5}$) T$_2$ G$_{2-4}$ अगस्त्येन (for अदृष्टेन). K$_3$ D$_5$ हि; K$_4$ T$_1$ [स]पि (for स्मि). K$_{3.4}$ [उ]क्तं (for [उ]क्तो). — [d]) K$_2$ ध्रुवं (for ध्वंस). K$_3$ तदा; Dc मृषा (for रुषा). D$_5$ सर्पस्त्वं च भवेति ह.

38 [a]) K$_{1.2}$ B Dc$_2$ Dn$_{1.n}$ D$_{3.4}$ G$_{1.2}$ M$_1$ विमानाद्यात्. — [b]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ च्युतः प्रच्युत- (for प्रच्युतश्च्युत-). B$_2$ Dn$_1$ (m as in text) -लक्षणः (for -भूषणः). — [c]) D$_1$ G$_4$ प्रा- (for प्र-). — [d]) Ś$_1$ व्याधं; K$_2$ व्याल° (for व्याली°).

39 [b]) D$_1$ भविष्यति (for भवे°). — Before 31[cd], B Dc Dn D$_3$ (marg.)$_4$ ins. सर्प ङ°. — [c]) B$_{1-3}$ D except D$_{1-3.5}$) प्रमादात्सं(B$_1$ °दं मे)प्रमूढस्य. — [d]) T$_1$ M$_1$ भगवान्. B$_1$ वक्तुम् (for क्षन्तुम्).

40 [b]) D$_5$ T$_2$ (before corr.) G$_3$ प्रवदंतं (for प्रप°). Ś$_1$ K$_{2.4}$ दया° (for कृपा°). — [d]) Ś$_1$ त्वा (for त्वां).

41 [a]) K$_3$ D$_3$ अति° (for अभि°). S चैतस्य (for घोरस्य). — [b]) K$_3$ धनस्य; B Dn D$_4$ पाप°; Dc D$_6$ शाप° (for बल°). — [c]) S स्व(G$_1$ ह्म)निर्दिष्टं (for महा°). — [d]) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ पुण्यं फलम् (by transp.).

42 [a]) D$_5$ अति (for ततो). — [b]) D$_2$ दृष्ट्वा तत् (by transp.); T$_1$ तं दृष्ट्वा. — [c]) D$_3$ ब्रह्मचर्यं ब्राह्मणत्वं. — [d]) Dc$_2$ M तेन (for येन). D$_2$ चा° (for त्वा°). K$_4$ D$_{3.5}$ अनूनुदं (for अचूचुदम्).

43 [a]) K$_1$ तपो दमो (for दमस्तपो). Ś$_1$ K D$_{1.2.5}$ योगस्; B Dc Dn D$_{3.4.6}$ दानम् (for योगम्). — [b]) Ś$_1$ K D$_{1.2.5}$ स्वहिंसा (for अहिंसा). B$_{1-3}$ D (except D$_{1.2.5}$) धर्म-; S ज्ञान- (for दान-). K$_{1.2}$ Dc G$_1$ -नित्यदाः D$_5$ -मित्युत; T$_1$ -मित्यतः (for -नित्यता). B$_4$ अहिंसा चापि सर्वशः. — [c]) S सतां (for सदा). — [d]) Ś $^{M}_{1.2}$ क्वचित् (for नृप). G$_1$ न ज्ञातिर्न बलं नृप.

44 [a]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ अरिष्टाद् (for अरिष्ट). T$_2$ G$_{1-3}$ एव (for एष). — [b]) T$_2$ G$_3$ Dc$_2$ मुक्तो भीमो (by transp.). Dc$_2$ °बलः (for °भुजः). B Dc$_1$ Dn D$_{4.6}$ भीमसेनो महाबलः. — [c]) B$_2$ °बाहो (for °राज). — [d]) S गमिष्येहं (for °ष्यामि). Ś$_1$ K$_{1.2}$ transp. दिवं and पुनः. D$_5$ गच्छामि त्रिदिवं नृप. — After 44, S ins.:

889* स चायं पुरुषव्याघ्र कालः पुण्य उपस्थितः ।
तदस्मात्कारणात्पार्थ कार्यं मम महत्कृतम् ।

[(L. 1) G$_1$ चापि (for चायं). T$_2$ G$_{2-4}$ उपागतः (for उपस्थितः). — (L. 2) T$_2$ G$_{2-4}$ तन्मे (for मम).]

45 After the ref., S ins.:

890* ततस्तस्मिन्मुहूर्ते तु विमानं कामगामि वै ।

C. 3. 12533
B. 3. 161. 44
K. 3. 183. 47

दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४५
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरभ्यगात् ॥ ४६
ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४७
तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्व भ्रातरश्चास्य ते त्रयः ।
आसन्सुव्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ४८
ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
मैवमित्यब्रुवन्भीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ ४९
पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
हर्षमाहारयांचक्रुर्विजह्रुश्च मुदा युताः ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ समाप्तमाजगरपर्व ॥

१७९

वैशंपायन उवाच ।
निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुखावहः ।
तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १
छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च बलाहकाः ।
प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २
तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
अपेतार्कप्रभाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ॥ ३
विरूढशष्पा पृथिवी मत्तदंशसरीसृपा ।

अवपातेन महता तत्रावापनदुत्तमम् ।

[(L. 1) T1 G1 M1 कामगं शुभं (for °गामि वै). — (L. 2) T1 अपदानेन; T2 G3 (both after corr.) अपपातेन; G4 अपवादेन (for अवपातेन).]

— b) B D (except D1-3. 5) मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). K1 Dc G1. 2 नृप (for नृपः). — cd) B2 यातस् (for गतस्). K2-4 D3. 5 हि; B4 च (for ह). S दिवं (T1 °वि; T2 G3 °व्यं) दिव्यवपुर्भूत्वा स्वकर्मविजितं ययौ.

46 a) B1 T2 G2-4 M तु (for [अ]पि). T1 G1 ततो युधिष्ठिरो राजा. — b) Ś1 K1. 2. 4 D1. 2 भीमसेनेन; K3 D3. 5 भीमेन सह (for भ्रात्रा भीमेन). — d) B1-3 D (except D1-3. 5) आगमत्; M1 अभ्ययात् (for अभ्यगात्).

47 ab) D5 पूर्वेभ्यः (for स°). S ततो द्विजेषु सर्वेषु समेतेषु यथा°. — d) T2 G2-4 M3 °पुत्रो (for °राजो).

48 a) S द्विजश्रेष्ठा (for द्विजाः सर्वे). — b) K4 च तथा; B1 चापि ते; B2. 3 चास्य ये; D5 चैव ते (for चास्य ते). — c) Dc सुविस्मिता; D1. 2 सुपीडिना. T2 G2-4 पार्था (for राजन्). M आसन्सुप्रीतमनसो.

49 a) B2 च; D2 तु (for तु). Dc D3 द्विजाः श्रेष्ठाः. — b) D5 M1 °च्छया (for °प्यया). — K1 om. 49c-50d. — c) B3. 4 नंवम् (for मैवम्). K4 [उ]क्तवान्; D5 T1 [अ]ब्रवीद् (for [अ]ब्रुवन्).

50 K1 om. 50 (cf. v.l. 49). — c) K2 B2 °यामासुर् (for °यांचक्रुर्). — d) Ś1 K2. 3 B2. 3 D5 G1. 2 [अ]न्वि (for युताः).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn2 G आरण्य. — *Sub-parvan:* N M2 आजगर (followed समाप्त except in B1). — *Adhy. name:* G1 नहु चाप(sic)विमोचनभीमसेनमोक्षणं; M2 नहुषशापविमोच — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 1 (Dn2 181); D1 186; S (M2 *sup. lin.*) 182 (orig. 184). — *Śloka no.:* Dn 49; D1 50.

179

1 a) K2 G1. 4 M1 निदाघानंतरः. — c) K4 D2 (for [ए]व). — d) Ś1 K2 प्रावृण्णामाभ्यपद्यत; K4 T1 G (*sup. lin.*). 3. 4 M प्रावृट्कालोभ्यपद्यत; Dc D2 प्रावृट्सम भिपद्यते; G1. 2 प्रावृट्कालोभ्यवर्तत.

2 a) B1. 2. 4 महाघोराः. — b) S बलाहकाः. — c Ś1 प्रववहुर्; Dc अभ्यवर्षुर्. — d) Ś1 K D1-3. 5 घन (for तदा).

3 a) Ś1 K1. 2 T2 G2-4 तपात्यये निकेताः; B2 उपादा निकेताः. T1 G1. 2 M तु; T2 G3. 4 ते (for च). — b) बलाहकाः (for सह°). — c) K4 B2 °ज्वालाः (for °जालाः Ś1 K1. 2 अपत्राः कदलीजालाः. — d) T G सविद्युन्मंडलप्रभ

बभूव पयसा सिक्ता शान्तधूमरजोरुणा ॥ ४
न स्म प्रज्ञायते किंचिदम्भसा समवस्तृते ।
समं वा विषमं वापि नद्यो वा स्थावराणि वा ॥ ५
क्षुब्धतोया महाघोषाः श्वसमाना इवाशुगाः ।
सिन्धवः शोभयांचक्रुः काननानि तपात्यये ॥ ६
नदतां काननान्तेषु श्रूयन्ते विविधाः स्वनाः ।
वृष्टिमिस्ताड्यमानानां वराहमृगपक्षिणाम् ॥ ७
स्तोककाः शिखिनश्चैव पुंस्कोकिलगणैः सह ।
मत्ताः परिपतन्ति स्म दर्दुराश्चैव दर्पिताः ॥ ८
तथा बहुविधाकारा प्रावृण्मेघानुनादिता ।
अभ्यतीता शिवा तेषां चरतां मरुधन्वसु ॥ ९
क्रौञ्चहंसगणाकीर्णा शरत्प्रणिहिताभवत् ।
रूढकक्षवनप्रस्था प्रसन्नजलनिम्नगा ॥ १०
विमलाकाशनक्षत्रा शरत्तेषां शिवाभवत् ।
मृगद्विजसमाकीर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ११
पश्यन्तः शान्तरजसः क्षपा जलदशीतलाः ।
ग्रहनक्षत्रसंघैश्च सोमेन च विराजिताः ॥ १२
कुमुदैः पुण्डरीकैश्च शीतवारिधराः शिवाः ।
नदीः पुष्करिणीश्चैव ददृशुः समलंकृताः ॥ १३
आकाशनीकाशतटां नीपनीवारसंकुलाम् ।
बभूव चरतां हर्षः पुण्यतीर्थां सरस्वतीम् ॥ १४
ते वै मुमुदिरे वीराः प्रसन्नसलिलां शिवाम् ।
पश्यन्तो ददृधन्वानः परिपूर्णां सरस्वतीम् ॥ १५
तेषां पुण्यतमा रात्रिः पर्वसंधौ स्म शारदी ।
तत्रैव वसतामासीत्कार्तिकी जनमेजय ॥ १६
पुण्यकृद्भिर्महासत्त्वैस्तापसैः सह पाण्डवाः ।

C. 3. 12555
B. 3. 162. 17
K. 3. 184. 17

---

4 a) B D (except D1-3. 5) धरणी (for पृथिवी). — b) D5 मत्तपक्षि°. — d) Ś1 K1-3 B3. 4 Dc D3 शांता सर्व(Dc च सु-)मनोहरा; B1. 2 Dn D4. 6 शांता सर्वमनोरमा; D5 T G शांतधूमरजोगुणा.

5 b) B1 अंभसा समभिप्लुतं; B2 अंभसा परमप्लुते; S आप्लवलोके परिप्लुते. — d) K2. 4 B1. 3. 4 D T1 G1 M3 च (for the second वा).

6 a) K1. 4 B Dn D4. 6 °वेगाः; K3 °घोराः (for °घोषाः). — b) S श्वसंत (T1 G1 M °त्य) इव शीघ्रगाः.

7 b) T1 G3 M स्वराः; G1 गिरः (for स्वनाः). — c) K4 B Dn D4. 6 छाद्य° (for ताड्य°). — T3 G3-4 om. 7d-10a.

8 T3 G3-4 om. 8 (cf. v.l. 7). — c) K4 D1-3 T1 परिनर्दंति; G1 M परिगर्दंति.

9 T3 G3-4 om. 9 (cf. v.l. 7). — a) K4 Dc M °काराः. — b) Ś1 K3 B1 M °नुनादिताः; K4 °भिनादिताः. — c) Ś1 अभ्यतीताः; T1 अप्यतीता; G1 M अभ्यतीयात्. S1 शिवास्; Dc गिरास्. — After 9, K1 *repeats* 3. 178. 49c-50d (with unimportant v.l.).

10 T3 G3-4 om. 10a (cf. v.l. 7). — a) K1-3 Dc D1-3. 5 हंसक्रौंचगणा(D5 °समा)कीर्णा; K4 B Dn क्रौंचहंस-समा°; G1 ततः क्रौंचगणा° (cf. 11c). — b) K4 B Dn D4. 6 शरत्प्रमुदिता°; D3 G1. 2 शरत्प्राणिहिता°. — D3 om. (hapl.) 10c-11b. — c) Ś1 K3 रूढकक्ष्य°; K3 D1. 3 रूढशष्प°. — d) K1. 3. 4 D3 T1 °निम्नगाः.

11 D3 om. 11ab (cf. v.l. 10). — c) Dc D1 2 S (except T3 G3) मृगद्विजगणा°; D5 मृगपक्षिसमा° (cf. 10a).

12 a) Ś1 K1-3 Dc3 D1-3. 5 पश्यतां; K4 B1. 4 Dc1 Dn D4. 6 दृश्यंते; T1 G3 ततस्तु. Dc D5 शांतरजसां. — b) B3 जलदसेविता. — d) K3 D3 T1 G1 विराजता.

13 c) Ś1 K3 नद्यः. S पुष्करिण्यश्च नद्यश्च. — d) Ś1 K1. 2 दृश्यंते; K3 D1. 2 पश्यंतः (for ददृशुः).

14 a) Dc °नीकाशतटी; D5 T1 M °संकाशतटां; T3 G °सं(G1 °नी)काशजलां. — b) K4 B Dc Dn D1-4. 6 T3 G1-3 M ती(D3. 3 G1 M नी)रवानीर°; T1 नीलनीवार°; G4 तीरवानर°. — c) D5 पश्यतां (for चरतां).

15 K3 om. (hapl.) 15. — a) D5 प्रमुदिता (for मुमुदिरे). — b) B4 शुभां; Dc गिरां (for शिवाम्). — d) Dc D3. 6 G1 M प्रति° (for परि°).

16 b) Dc सु-; S च (G4 वि-) (for स्म).

17 a) D5 तापसैश्च (for महासत्त्वैस्). — b) D5 तैः सर्वैः (for तापसैः). K3 D5 पांडवैः. — c) Ś1 K1. 3 Dn3 ते सर्वे; K3. 4 D1-3 M तत्पर्व; Dn1. n3 तत्सर्वे; G2 ततस्ते (for तत्सर्व). T3 G3-4 भरतश्रेष्ठ. — d) D5 बभूवुर्; T3 G समूषुर्.

18 a) D1. 3 S तस्मिन्नभ्युदये तत्र (D1. 3 तस्मिन्). — c) D5 T3 G सार्धं (for चैव).

C. 3. 12555
B. 3. 182. 17
K. 3. 184. 17

तत्सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमुत्तमम् ॥ १७
तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।
सूतैः पौरोगवैश्चैव काम्यकं प्रयय्युर्वनम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।
काम्यकं प्राप्य कौन्तेया युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
कृतातिथ्या मुनिगणैर्निषेदुः सह कृष्णया ॥ १
ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ।
ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २
अथाब्रवीद्द्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा ।
एष्यतीह महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ३
विदिता हि हरेर्यूयमिहायाताः कुरूद्वहाः ।
सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोन्वेषी च वो हरिः ॥ ४
बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेष्यति ॥ ५
तथैव तस्य ब्रुवतः प्रत्यदृश्यत केशवः ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनां वरः ॥ ६
मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।
उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७
अवतीर्य रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ।
ववन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिनां वरम् ॥ ८
पूजयामास धौम्यं च यमाभ्यामभिवादितः ।
परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥ ९
स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् ।
पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिंदमम् ॥ १०
तथैव सत्यभामापि द्रौपदीं परिषस्वजे ।

Colophon. — *Major parvan:* Śī K1. 2 G2. 4 आरण्य. — *Adhy. name:* Śī K4 प्रावृड्वर्णनं; K1 प्रावृड्वलनं (sic); B1 Dc Dn1. n3 D1 काम्यकवनप्रवेशः; B3 D4. 6 G1 काम्यकप्रवेशः; D2 काम्यके पुनः प्रवेशः; D5 काम्यकगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 181 (Dn3 182); D1 187; S 183 (M2 185). — *Śloka no.:* Dn D1 18.

180

1 a) K3 D1. 2. 5. 6 S (except T1 G1 M1) कौरव्या; K4 B Dn D3. 4 कौरव्य (for कौन्तेया).

2 T1 om. 2ab. — b) Śī K1–3 Dc D5 वसतस्तत्र पांडवान्. — c) Śī K3 वसतस् (for बहवस्). — d) D5 पांडवान् (for समन्तात्).

3 a) K3 द्विजश्रेष्ठः; T1 प्रियः कश्चिद्. — c) B2 Dn स एष्यति; Dc आयातीह; M1 एष्यतीति. S (except G1) महाबुद्धिर्. — d) B1 शुचिर् (for शौरिर्).

4 c) Śī K1. 3 सदा च; S स चापि (T1 सदापि). — d) Dc चरो; T1 च यो (for च वो).

5 M om. 5. — b) Here and in the sequel Śī K1 मार्कांडेयः! K1–3 B4 D3. 5 महायशाः. — d) D5 उपैष्यति (for समें).

6 a) D5 [ए]तद् (for [ए]व). K4 B2. 4 Dc1 Dn D4–6 transp. तस्य and ब्रुवतः. — b) D5 transp. प्रत्य° and केशवः. — c) K2 B D (except Dc2 D1. 2) शैब्य° (for सैन्य°).

8 b) Śī K1–3 B4 Dc D1–3. 5 युधिष्ठिरं (for यथा°). — K3 om. 8cd. — c) Śī K1. 2 B4 Dc D1–3. 5 [s]थ मुदा (for मुदितो).

9 a) B2. 3 Dc Dn S (except T1 M1) स (for च). — c) T1 G1 महाभागां; T2 G2–4 M3 महाराज (for गुडा°). — d) K3 B1 Dc2 G1 परिसांत्वयत्; B2. 3 D1. 2 T2 G2–4 M परिसांत्वयन्.

10 a) N फाल्गुनं (K1 फल्गुणं). — K3 om. 10c–11c. — c) D2 G1 परि° (for पर्य°). — d) Śī K1 एनम्; K3 Dc2 एवम् (for पुनर्). K4 B Dn अरिंदमः; D4. 6 अरिंदम. D5 पुनरेवारिमर्दन.

11 K3 om. 11abc (cf. v.l. 10). — a) Dc D1. 2

पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषीं प्रेया ॥ ११
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
आनर्चुः पुण्डरीकाक्षं परिवव्रुश्च सर्वशः ॥ १२
कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वा-
न्धनंजयेनासुरतर्जनेन ।
बभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
समेत्य साक्षाद्भगवान्गुहेन ॥ १३
ततः समस्तानि किरीटमाली
वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।
उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छ-
त्कथं सुभद्रा च तथाभिमन्युः ॥ १४
स पूजयित्वा मधुहा यथाव-
त्पार्थांश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।
उवाच राजानमभिप्रशंस-
न्युधिष्ठिरं तत्र सहोपविश्य ॥ १५
धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभा-
त्तस्यार्थमाहुस्तप एव राजन् ।
सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं
जितस्त्वयं च परश्च लोकः ॥ १६
अधीतमग्रे चरता व्रतानि
सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा
सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ १७
न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति
कामान्न किंचित्कुरुषे नरेन्द्र ।
न चार्थलोभान्त्यजहासि धर्मं
तस्मात्स्वभावादसि धर्मराजः ॥ १८
दानं च सत्यं च तपश्च राज-
न्श्रद्धा च शान्तिश्च धृतिः क्षमा च ।
अवाप्य राष्ट्राणि वसूनि भोगा-
नेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ १९
यदा जनौघः कुरुजाङ्गलानां
कृष्णां सभायामवशामपश्यत् ।
अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं

C. 3. 12576
B. 3. 183. 20
K. 3. 185. 21

M$_3$ च (for [अ]पि). — ^{c}) Ś$_1$ K$_3$ प्रिया भार्या.

12 M om. 12^a–39^b. — ^{c}) B$_1$ अभ्यर्च्य (for आनर्चुः). — ^{d}) T$_1$ समंततः (for च सर्वशः).

13 M om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{b}) T G °मर्दनेन (for °तर्जनेन).

14 M om. 14 (cf. v.l. 12). — ^{b}) K$_3$ गदाधराय. — ^{c}) Dn$_3$ T$_1$ G$_1$ अन्वगच्छत्. — ^{d}) K$_3$. $_4$ B D स चा° (for तथा°) T G तस्मिन्सु(T$_1$ G$_1$ तथ्यं सु)भद्रां च तथाभिमन्युं. — After 14, T G read 22.

15 M om. 15 (cf. v.l. 12). — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$. $_3$ Dc सं (for स). T$_3$ G$_3$. $_4$ यथैव (for यथावत्). — ^{b}) K$_1$. $_3$. $_4$ B D (except D$_3$. $_5$) T$_1$ पार्थं (for पार्थान्). — ^{d}) T G तेन (for तत्र).

16 M om. 16 (cf. v.l. 12). — Before 16, K$_1$. $_3$ D$_1$. $_3$ ins. श्रीकृष्ण उ°. — ^{a}) T$_3$ G$_3$. $_4$ धर्मात् (for धर्मः). K$_1$ पुनः; D$_3$ T$_1$ परं (for परः). K$_3$ B$_1$ Dc$_3$ T G$_3$. $_4$ राज्यलाभस्. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$–$_3$ D$_3$ तथार्थं°; Dc$_3$ तत्पार्थं°; D$_1$–$_3$ तदर्थं°; T G तस्यादि° (for तस्यार्थं°). Dc$_3$ T$_1$ तव (for तप). K$_1$ एष (for एव). — ^{c}) K$_3$ च; B$_1$ हि; T$_3$ G$_3$. $_3$ सु° (for स्व°). — T$_1$ om. 16^d–18^d.

17 T$_1$ M om. 17 (cf. v.l. 16, 12). — ^{a}) K$_3$ D$_3$ अधीतमार्गे; B$_3$ अतीतमग्रे. T$_3$ G चरितं व्रतं च (for चरता व्रतानि). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$. $_3$ सम्यक्कया वेदम्. — ^{d}) K$_1$. $_3$ सर्वे कृताश्च; D$_3$ सर्वेप्यवाप्ताः; D$_5$ प्राप्ताश्च सर्वे. D$_1$. $_3$ सुपुण्याः (for पुराणाः).

18 T$_1$ M om. 18 (cf. v.l. 16, 12). — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$–$_3$ ग्रामधर्मेषु; D$_4$. $_6$ ग्राम्यधर्मे च. — ^{b}) T$_3$ G कोपो (G$_1$. $_4$ °पे) न कश्चित्पुरुषो नरेंद्र. — ^{d}) K$_4$ B$_1$. $_3$. $_4$ Dn D$_4$. $_6$ प्रभावाद् (for स्वभावाद्). K$_1$ Dc धर्मराज.

19 M om. 19 (cf. v.l. 12). — ^{b}) K$_4$ B$_1$–$_3$ Dn D$_4$. $_6$ श्रद्धा च बुद्धिश्च क्षमा धृतिश्च; B$_4$ T G क्षमा च (B$_4$ श्रुतश्च) शांतिश्च दमो धृतिश्च. — After 19^{ab}, D$_1$. $_3$ ins.:

891* आपत्स्वपि स्वं न जहासि राजन्.

— ^{c}) B$_4$ चास्राणि (for राष्ट्राणि). — ^{d}) T$_1$ G$_1$ येषां (for एषा). D$_1$. $_5$ T$_1$ G$_1$ transp. सदा and रतिः. T$_3$ G$_3$. $_4$ एषां भवेत्पार्थ रतिः सदा(G$_4$ स्वभा)वैः; G$_3$ येषां सदा पार्थ रतिः परार्था.

20 M om. 20 (cf. v.l. 12). — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$. $_3$ D$_1$–$_3$

C. 3. 12576
B. 3. 183. 20
K. 3. 185. 21

महेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २०
अमंशयं सर्वसमृद्धकामः
क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।
इमे वयं निग्रहणे कुरूणां
यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २१
धौम्यं च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
यमौ च भीमं च दशार्हसिंहः ।
उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन
प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः ॥ २२
प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं
दशार्हभर्ता महितः सुहृद्भिः ।
कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधानाः
सत्यव्रतास्ते शिशवः सुशीलाः ।
सद्भिः सदैवाचरितं समाधिं
चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २३
राज्येन राष्ट्रैश्च निमन्त्र्यमाणाः
पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च ।
न यज्ञसेनस्य न मातुलानां
गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २४
आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन
गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य
न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ २५
यथा त्वमेवार्हसि तेषु वृत्तिं
प्रयोक्तुमार्या च यथैव कुन्ती ।
तेष्वप्रमादेन सदा करोति
तथा च भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २६
यथानिरुद्धस्य यथाभिमन्यो-
र्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ।
तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे
तवात्मजानामपि रौक्मिणेयः ॥ २७
गदासिचर्मग्रहणेषु शूरा-

यथा; T_2 G राज्ये (G_2 हृतं) (for यदा). K_1 कुरूणां; Dc T_1 जनौघाः; T_2 $G_{1.3.4}$ निविष्टः; G_2 च देशं (for जनौघः). — [b]) Dc_2 च भार्याम् (for सभायाम्). G_1 भगवान् (for अवशाम्). G_2 अवशां च पश्यन्. T_2 $G_{2.4}$ अपश्यन्.

21 M om. 21 (cf. v.l. 12). — [a]) K_1 °वेगं (for °कामः). — [c]) T G अद्यैव तन्निग्रहणं कुरूणां.

22 M om. 22 (cf. v.l. 12). T G read 22 after 14. — [ab]) $K_{3.4}$ $B_{2.3}$ D (except D_{1-3}) transp. कृष्णां and भीमं. B_1 धौम्यं च भीमं च यमौ च कृष्णां युधिष्ठिरं चापि दशार्हः. — [c]) D_3 दृष्ट्वा; D_5 शिष्यो (for दिष्ट्या). Ś$_1$ K_1 भवता.

23 M om. 23 (cf. v.l. 12). — [a]) D_2 ततश्च; G_4 ददर्श (for प्रोवाच). Ś$_1$ अभि यज्ञसेनीं; K_1 अपि यज्ञ°; K_2 अतियज्ञ°; D_5 अथ याज्ञ°. — [b]) $D_{1.2}$ G_1 दाशार्हः. — After 23[ab], N ins.:

892* दिष्ट्या समग्रासि धनंजयेन
समागतेत्येवमुवाच कृष्णः ।
[(L. 1) Ś$_1$ K_2 समेताभि (for समग्रासि).]

— After 23[c], D_5 reads 25[cd]. — [d]) K_4 B Dn $D_{4.6}$ तवा(B_4 °था)त्मजा° (for सत्यव्रता°). D_5 यथाव्रतास्ते शिशवः सुखार्हाः. — [e]) Ś$_1$ $K_{1.3}$ यदि स्म दैवाचरितं. K_4 B_{1-3} Dn D_4. 6 सुहृद्भिश्च (for समाधिं).

24 M om. 24 (cf. v.l. 12). — [a]) Ś$_1$ K_{1-3} D_5 राज्येन पु(K_3 मं)त्रैश्च; B_1 (m as in text) राज्येन भोगेन; B_4 राज्यैश्च भोगैश्च; Dc राजन्यपुत्रैश्च; T_1 युक्तैर्नियुक्तैश्च; T_2 G राज्ञा (G_1 °ज्यं) नियुक्तैश्च.

25 M om. 25 (cf. v.l. 12). — [a]) $D_{1.2}$ आनर्तमेवाभिरताः; T G आनर्तवासाभिमुखाः.

26 M om. 26 (cf. v.l. 12). — [a]) T_2 (before corr.) $G_{3.4}$ एषा° (for एवा°). K_2 B Dn $D_{4.6}$ वृत्तं (for वृत्तिं). T_1 यथा त्वमेवाभिमतेषु वृत्तिं. — [b]) Ś$_1$ K_{1-3} $D_{2.3.5}$ G_4 तथैव (for य°). — [c]) K_3 [अ]प्रमादेषु; B_1. 4 प्रमादेन; $G_{2.4}$ प्रमोदेन (for [अ]प्रमादेन). $K_{3.4}$ B D (except D_{1-3}) तथा; $K_{1.2}$ मुदा (for सदा). — [d]) K_1 माता च; K_3 मा तात; K_4 $B_{2.4}$ Dn $D_{4.6}$ तथैव; $B_{1.3}$ Dc ततश्च; $D_{2.3}$ यथा च. $K_{3.4}$ B_{1-3} Dc D_{1-3} सदा; T G ततः (for तथा).

27 M om. 27 (cf. v.l. 12). — [b]) Ś$_1$ K_1 T_2 $G_{1.3}$ सुनीतस्य. $K_{1.3}$ तथैव (for य°). — [c]) Ś$_1$ रति° (for गति°). — [d]) $B_{3.4}$ D_6 तथा° (for तवा°). Ś$_1$ K D_5 T_1

नस्त्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
सम्यग्विनेता विनयत्यतन्द्री-
स्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २८
स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षा-
मस्त्राणि चैषां गुरुवत्प्रदाय ।
तवात्मजानां च तथाभिमन्योः
पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणेयः ॥ २९
यदा विहारं प्रसमीक्षमाणाः
प्रयान्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ।
एकैकमेषामनुयान्ति तत्र
रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ३०
अथाब्रवीद्धर्मराजं तु कृष्णो
दशार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च ।
एते निदेशं तव पालयन्ति
तिष्ठन्ति यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३१
आवर्ततां कार्मुकवेगवाता
हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यत्ता
ससादिपत्त्यश्वरथा सनागा ॥ ३२
प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः
सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
स सानुबन्धः ससुहृद्गणश्च
सौभस्य सौभाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ३३
कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मि-
न्यथा कृतस्ते समयः सभायाम् ।
दाशार्हयोधैस्तु ससादियोधं
प्रतीक्षतां नागपुरं भवन्तम् ॥ ३४
व्यपेतमन्युर्व्यपनीतपाप्मा
विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।
ततः समृद्धं प्रथमं विशोकः

C. 3. 12592
B. 3. 193. 36
K. 3. 185. 36

रौहिणेयः (cf. v.l. 29).

28 M om. 28 (cf. v.l. 12). — [a]) Śi Ki. 2 Di. 2 गदासिचक्र°. Di–3 T2 G2–4 शूरा (for शूरान्). — [b]) Di–3 शस्त्रेषु (for अस्त्रेषु). — [c]) T G विनीतान् (for विनेता). B Dn D4. 6 विनयेदतंद्रीस्; Di–3 विनयत्यतंद्रस्. — [d]) Śi Ki–3 Di. 2. 5 तांश्चाभिमन्युं च सनत्कुमारः; T G तांश्चाभिमन्युं च (T G3 °न्युश्च) सदा कुमारान्.

29 M om. 29 (cf. v.l. 12). — [b]) Ki. 4 B Dc1 Dn D4. 6 शस्त्राणि (for अस्त्राणि). Dc2 शिक्षां; D5 तेषां (for चैषां). K4 B1–3 Dc Dn D4. 6 विधिवत् (for गुरु°). — [d]) Śi K D3 T1 रौहिणेयः (cf. v.l. 27).

30 M om. 30 (cf. v.l. 12). — [a]) K4 B2 Dn D4. 6 T1 यथा; Dc सदा (for यदा). Dc विहारान्. Some MSS. प्रसमीक्ष्य°. — [c]) K2 अनुयाति; Di. 2 उपयांति. — [d]) Śi K2. 3 Dc2 T2 G2 रथाश्वयानानि. B2 वाजि°; B4 हस्ति° (for दन्ति°).

31 M om. 31 (cf. v.l. 12). — [a]) Śi Ki–3 Dc Di–3. 5 च (for तु). — [b]) Di. 2. 5 G1. 2 दाशार्ह°. — [c]) K2. 4 B Dn D2. 4. 6 T1 पालयंतस्; Dc °यंतु. — [d]) K4 B D (except Di–3. 5) तिष्ठंतु. Dc G1 धर्मराज; T2 G2 यत्र राजन्. — After 31, K2 ins.:

893* योधास्तवार्थेषु नरेन्द्रयन्ता
कुर्वन्तु कार्यं सरथाः सनागाः ।

32 M3 om. 32 (cf. v.l. 12). — [a]) Di. 2 °वेगवाहा. — [b]) G1. 4 यदूनां (for मधूनाम्). — [c]) Śi Ki तवार्थेन; D5 त्वदर्थेषु; T1 तु पार्थाय; T2 G तवार्थाय.

33 M om. 33 (cf. v.l. 12). — [c]) K3 D3. 5 सहानु° (for स सानु°). T G ससुहृज्जनश्च. — [d]) K4 B Dc1 Dn D4. 6 भौमस्य; D5 शाल्व° (for सौभ°). D5 स मार्गः (for च मार्गम्).

34 M om. 34 (cf. v.l. 12). — [a]) Śi Ki. 2 तदा (for तथा). K3. 4 D5 नराधिप त्वं (for नरेन्द्र तस्मिन्). — [c]) Śi K4 B Dn1 Di. 6 G1 4 दशार्हयोधैस्तु (K4 B4 G1 °श्च); K3 दाशार्हसेना तु; Dc यथार्हयोधैस्तु; D5 दाशार्हयोधास्तु. Śi Ki. 2 समाधियोगं (Ki °धं); B Dn D4. 6 हतारि(B3. 4 °धि)योधं; Dc हतार्हयोधं; D5 ममानुयात्वा. — [d]) A few MSS. प्रतीक्ष्यतां. K3 B4 Di. 3. 5 नागपुरे. T G प्रभग्नं (for भवन्तम्).

35 M om. 35 (cf. v.l. 12). — [b]) T G कालं (for कामम्). — [c]) K4 B Dn D4 6 प्रसिद्धं (for समृद्धं). T G समृद्ध(T2 G3 °द्धः; G2. 4 °द्धि)प्रभवं (for समृद्धं प्रथमं). Ki–3 B3. 4 Dc Di. 3 (before corr.). 5 प्रसभं; D2 प्रभवं; D3 (by corr.) सततं (for प्रथमं). — [d]) B3 संप्राप्यसे; B4 प्रयास्यसे.

C. 3. 12592
B. 3. 183. 36
K. 3. 185. 36

प्रपत्स्यसे नागपुरं सराष्ट्रम् ॥ ३५
ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः
कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३६
असंशयं केशव पाण्डवानां
भवान्गतिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
कालोदये तच्च ततश्च भूयः
कर्ता भवान्कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३७
यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः
सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
अज्ञातचर्यां विधिवत्समाप्य
भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

तथा वदति वार्ष्णेये धर्मराजे च भारत ।
अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ।
प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ ३९
तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः ॥ ४०
तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४१
शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४२
पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचाराः सनातनाः ।
राज्ञां स्त्रीणामृषीणां च मार्कण्डेय विचक्ष्व नः ॥ ४३
तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४४
तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणम् ॥ ४५
नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणान् ।

---

36 M om. 36 (cf. v.l. 12). — [a]) D_3 T G आदाय (for आज्ञाय). — [b]) T_2 G_3. 8 उक्तः.

37 M om. 37 (cf. v.l. 12); $Ś_1$ $K_{1.2}$ om. 37[c]–38[d]. T G read 37[ab] after 38. — [cd]) T G कर्ता (for भूयः), and तथा (for कर्ता).

38 $Ś_1$ $K_{1.2}$ M om. 38 (cf. v.l. 37, 12). — [a]) T_1 स विहृत्य कालं; T_2 G च विहृत्य कालं (for विहृतश्च कालः). — After 38, T G read 37[ab]; while $K_{3.4}$ B D (D_4 om. lines 1 and 2; D_6 marg.) ins.:

894* एषैव बुद्धिर्जुषतां सदा त्वां
सत्ये स्थिताः केशव पाण्डवेयाः ।
सदानधर्माः सजनाः सदाराः
सबान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।

39 M om. 39[ab] (cf. v.l. 12). — [b]) T G पार्थिवे (for भारत). — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} $D_{1-3.5}$ ततः (for अथ). T_1 वयो° (for तपो°). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ °भृत्; $K_{3.4}$ B_3 De $D_{1.5}$ S °दृक् (for °धृक्). — [f]) $Ś_1$ K_1 (as usual) मार्कंडेयो. S °मुनिः (for °तपाः). — After 39, K_4 B De Dn $D_{4.6}$ ins.:

895* अजरश्चामरश्चैव रूपौदार्यगुणान्वितः ।
व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्यात्पञ्चविंशकः ।

K_4 cont.:

896* महावराहकोट्यां च ब्राह्मणामयुतानि च ।
व्यचिन्तयन्महात्मा वै तथा रामं सलक्ष्मणम् ।

40 [b]) De T_1 °सहस्रिकं. — [c]) B_1 अभ्यर्चन् (for आनर्चुर्). $Ś_1$ K_{1-3} B_4 $D_{1-3.5}$ पांडवाः (for ब्राह्मणाः). S उपातिष्ठन्त ते सर्वे. — [d]) $K_{1.3.4}$ B_{1-3} D_4 transp. सह and पाण्डवैः. $Ś_1$ K_3 B_4 $D_{3.5}$ कृष्णश्च ब्राह्मणैः सह; S पांडवाः सहयादवाः.

41 [a]) T_1 स तमभ्यर्च्य विश्वस्तम्. — [b]) B_1 ऋषिपुंगवं. — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_4 पांडवानां (for ब्राह्म°). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ यादवानां; G_4 ब्राह्मणानां (for पाण्ड°).

42 Before 42, B De Dn $D_{4.6}$ ins. कृष्ण उ°. — [ab]) K_4 D_6 transp. पाण्डवाः and ब्राह्मणाः. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तवेदं मधुरं वचः.

43 [a]) $Ś_1$ कुर्वन् (for पुण्याः). — [b]) K_4 B_{2-4} D (except $D_{1-3.5}$) सदाचारान्सनातनान्. — [d]) B_1 (m as in text) दिदृक्षवः; B_3. 4 De S प्रचक्ष्व नः; D_5 वदस्व नः.

44 Before 44, B De Dn $D_{4.6}$ ins. वैशं° उ°. — [c]) $Ś_1$ °विद्वेषु (for °विष्टेषु). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ M_1 अवलोकयन्.

45 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ ते तं चाथ; K_4 नमस्कृत्य (for तमप्यथ). K_3 $D_{1.5}$ महात्मानः. — [b]) $Ś_1$ K D_{1-3} पांडवाः (for सर्वे ते). D_6 पांडवास्ते सुरर्षभाः. — [c]) $Ś_1$ K_3 यथान्याय्यम्. — K_1 om. 45[d]–47[a]. — [d]) B D मनीषिणः; T_1 G_1 M_1 महामुनिं.

मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४६
उवाच चैनं कालज्ञः स्मयन्निव स नारदः ।
ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ४७
एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।
क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ४८
एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्तं महामुनिम् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

वैशंपायन उवाच ।
तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
कथासंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ १
भवान्दैवतदैत्यानामृषीणां च महात्मनाम् ।
राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः सनातनः ॥ २
सेव्यश्चोपासितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ३
भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्ट्वात्मानं सुखाच्च्युतम् ।
धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४
कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य च ।
स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्विदीश्वरः ॥ ५
अथ वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर ।
इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ६
देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ।

C. 3. 12615
B. 3. 183. 59
K. 3. 186. 7

G4 उत्पेतुः सुमनीषिणः.

46 K1 om. 46 (cf. v.l. 45). — a) T1 देवांस्तान् (for देवर्षिद्). — b) Ś1 K2–4 Dc D1–3. 5 च (for तु). B1 T1 ज्ञात्वा तान् (T1 विज्ञाय) कृतलक्षणान्; T2 G M तान्विज्ञाय कृत°. — d) Ś1 K2 सोन्वमोदत; B3 D5 अन्वमोदयत्; B4 अनुमोदते. T1 G1 ताः कथास्त्व(G1 °था अ)न्वमोदत.

47 K1 om. 47a (cf. v.l. 45). — a) B4 धर्मज्ञः; T1 G1 M2 कालज्ञं. — b) T1 मार्कंडेयं (for स्मयन्निव). K4 B1. 2 D (except D1–3. 5) सनातनः (for स नारदः). — c) Ś1 G2. 4 महर्षे (for ब्रह्मर्षे). T2 G तत् (for ते).

49 b) D2. 4 T1 G2 सहितैर् (for सह तैर्). — c) Ś1 K2 सूर्यं (for [आ]दित्यं). — d) B4 प्रेक्ष्यमाणा; S पश्यंतस्तं (for प्रेक्षन्तस्तं). K1. 3 B1–3 Dn D5–6 ते (for तं).

Colophon om. in K4 Dc Dn D4. 6. — *Major parvan:* Ś1 K1. 3 G2. 4 आरण्य. — *Adhy. name:* B3 कृष्णपांडवनारदसमागमः; B4 कृष्णमार्कंडेयनारदपांडवसमागमः; D1. 3 वासुदेवाभि(D3 om. भि)गमनं; D2 वासुदेवमार्कंडेयाभिगमनं; D5 M2 मार्कंडेयसमागमनं (M2 °गमः); G1 मार्कंडेयागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 188; S (M2 *inf. lin.*) 184 (M2 orig. 186). — *Śloka no.:* D1 52.

181

1 K4 om. 1ab. — a) K1 G4 विवक्षितम्. Ś1 K1. 3 आमंत्र्य; T1 आलोक्य (for आलक्ष्य). — b) G1 महाद्युतिः. — d) D5 नोद° (for चोद°).

2 Before 2, T1 G1 M1 ins. युधिष्ठिरः. — a) S (except G3; T2 by corr.) भगवन्देवदैत्यानाम्. — c) S (except T1 G1) पूर्वेषां (for स°). — d) K1. 3. 4 B1–3 Dn D1. 3–6 पुरातनः (for सना°).

3 a) D5 मेध्यश्चोपास्यबुद्धिश्च. — b) D1. 2 ततो नः; D5 मनोज्ञः; G1 मत्तो नः; G2 स्वज्ञो नः.

4 a) Dc D1–3. 5 भ्रमत्येव; G2. 4 भवानेव (for भवत्येव). G2. 4 ब्रूहि (for बुद्धिर्). — c) T2 G2–4 तान्सर्वान् (for दुर्वृत्तान्). — d) K1 नृत्यतः; K2 हृष्यतः (for ऋध्यतः). Dc सर्वतः. D5 ऋद्धान्प्रेक्ष्य च सर्वशः.

5 b) B1. 3 Dc D4–6 S [अ]थ (for [अ]पि). K3. 4 B D वा (for च). — c) K2 B D (except D1. 5) G1 M स फलं (for स्वफलं).

6 a) Ś1 K1. 3 हटे; K3 भोक्ता; K4 D2 हठो; B Dc Dn D4–6 कुतो (B4 कथं); D1 हठाद्; D3 (m as in text) हर्ता (for अथ). — b) Ś1 K3 D3 नणां.

7 a) B3 transp. देही and देहं. Ś1 K B4 D1. 3. 5

C. 3. 12616
B. 3. 183. 59
K. 3. 186. 7

कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७
ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
क्व च कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८

मार्कण्डेय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्ददतां वर ।
विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ॥ ९
अत्र ते वर्तयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्नुते ॥ १०
निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
ससर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
अमोघबलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुनन्दन ॥ १२
सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।
ततश्च पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ १३
स्वच्छन्दमरणाश्चासन्नराः स्वच्छन्दजीविनः ।
अल्पबाधा निरातङ्का सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ १४
द्रष्टारो देवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ।
प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ १६
कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देवैस्ततो नराः ॥ १७
अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्नरकगामिनः ।
संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
सर्वातिशङ्किनश्चैव संवृत्ताः क्लेशभागिनः ।

T1 G1 M1 तु (K4 ह) (for च). — b) Ś1 K2 मृण्य° (for मृग्य°). — c) D5 उभौ (for कथं). Ś1 K1–3 D1–3. 5 संसृज्यते; B4 वियुज्यते. — d) Ś1 K1–3 D1–3. 5 देहवान् (for इह वा). T1 इह वापि द्विजोत्तम.

8 a) K1 D1–3 T2 (after corr.) इह° (for ऐह°). Ś1 K1. 2 D1 एतावद्; K4 B De Dn D4. 6 एवेह (for एवैतद्). — c) S वा (for च). G1. 2 कर्मणि. D5 कृतकर्माणि तिष्ठंति. — After 8, G1 ins.:

897* एतत्सर्वं यथावृत्तं मुने वक्तुमिहार्हसि ।

9 a) Ś1 K1. 2 यदुक्तो; D5 त्वयोक्तो; T G2–4 त्वदुक्तो; M2 तद्युक्तो. — c) D5 T1 च (for ते). — d) T2 G2–4 स्मृत्यर्थम्. K1–3 D5 त्वनु-; B Dn D4. 6 त्वं तु; De त्वत्र (for अनु-).

10 a) Ś1 K1. 2 अहं; B1 तात; T1 तत्र (for अत्र). Ś1 K1. 2 G2 वर्णं°; K4 B D (except D1–3. 5) कथं° (for वर्तं°). — c) K2 अर्थे°; De यत्रं° (for यथे°).

11 ab) S transp. शरीराणि and विशुद्धानि. — c) Ś1 K2 शशंस (for ससर्ज). T2 G3. 4 सर्वं° (for धर्म°).

12 a) N °फल° (for °बल°). — b) T1 सद्वृत्ताः; T2 G2–4 सुवृत्ताः (for सुव्रताः). B4 सिद्धार्था निरुपद्रवाः. — d) B D (except D1–3. 5) कुरुसत्तम; G1 पुरुषर्षभ.

13 a) Ś1 T1 G1 M2 सर्वेदेवैः. Ś1 K1–3 D2. 3. 5 T1 G1 M1 समं यांति. — b) G1. 4 नभस्थलं. — d) S सर्वे (T1 G1 M2 स्वर्गे) छंदविहारिणः.

14 b) Ś1 K1. 2 सर्वे (for नराः). K4 Dn स्वच्छंदचारिणः. — c) K3 D2 अल्पाबाधा; T1 स्वल्पायासा; T2 G2–4 निराबाधा; G1 M स्वल्पा(G1 °ल्प)बाधा. Ś1 निरी**; De1. c2 (by corr.) G1 M निरीति(G1 M2 °ती)काः. — d) T2 G2–4 नीरुजा; G1 स्वल्पार्था (for सिद्धार्था). K3 निरुपस्कृताः.

15 a) K1. 2 स्वष्टारो. — c) T1 G1 M प्रत्यक्ष(G1 °क्षं)-सर्वधर्माणः; T2 (by corr.) G3 प्रत्यक्षं सर्वधर्माणां; G2. 4 प्रकृत्या सर्वधर्माणः. — d) Ś1 K1. 2 D1–3 शांता (for दान्ता).

16 a) D5 आयुर् (for आसन्). K4 B1m. 2. 4 Dn D2. 4. 6 °सहस्त्रीयाः; M °सहस्रेण. — b) K2 वर्षं° (for पुत्र°). — c) S (except T2 G3 M1) तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्). — d) B1 (m as in text) तथा क्षत्रसहस्रिणः (cf. b); B4 पृथिवीतलवासिनः.

17 b) D5 धर्मव्याजोप°; T1 मायाव्यामोह°. — c) S मोहलोभाभिभूताश्. De ते (for च). — d) K4 B Dn D4. 6 त्यक्ता देहैस् (B4 त्यक्तदेहास्); De त्यक्तदेहंस्. Ś1 K1. 2 D5 सदा; K3. 4 D1–3 तदा (for ततो).

18 a) K2 अशुभिः; M1 आशुभिः (for अशुभैः). K2 पापैस् (for पापास्). — b) K1 °निरयभागिनः; K3. 4 B D °निरयगामिनः; K2 °गामिनभागिनः; T2 (by corr.) G M2 °नरकभा(M2 °भो)गिनः. — c) K2 विचित्रेषु (for विचि°). — d) K2 D5 पश्य°; D1–3 पाप्य° (for पच्य°).

19 a) D1. 5. 6 मोघेच्छा. — b) = Gītā (Vulg.) 9. 12b. T2 G2–4 विबुद्धयः (for विचे°). K3 D3 मोघ(D3 °ह)ज्ञानविचेतसः; T1 G1 M °ज्ञान-विबुद्धयः. — After 19ab, T1 G1 M1 read 20ef;

अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ १९
दौष्कुल्या व्याधिबहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः ।
भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
नाथन्तः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः ॥ २०
जन्तोः प्रेतस्य कौन्तेय गतिः स्वैरिह कर्मभिः ।
प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क्व तिष्ठति ॥ २१
क्वस्थस्तत्समुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ।
इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २२
अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
शुभानामशुभानां च कुरुते संचयं महत् ॥ २३
आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।
संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः ॥ २४
तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं सदा ।
फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वापि जायते ॥ २५
कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २६
एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिमुत्तमाम् ॥ २७
मनुष्यास्तप्ततपसः सर्वागमपरायणाः ।
स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ २८
सुशीलाः शुक्लजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसः ।
शुभयोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ २९

C. 3. 12639
B. 3. 183. 82
K. 3. 186. 30

---

while G₂. ₄ ins.:

898* काङ्क्षिणः सर्वकामानां नास्तिका भिन्नसेतवः ।

— T₂ G₃ om. 19ᵇ–20ᵈ. — ᶜ) K₂ B D (except D₁–₃. ₅) सर्वाभि°. — ᵈ) Ś₁ K₁. ₃ क्लेशभाजनाः; K₄ B₁. ₂ (m as in text). ₃ Dn D₄. ₆ °दायिनः. — ᵉ) D₅ S (T₂ G₃ om.) चैव (for चापि).

20 T₂ G₃ om. 20ᵃᵇᶜᵈ (cf. v.l. 19). — ᵃ) K₃ D₁–₃ दौःकुला; T₁ दुर्बला. — ᵇ) Ś₁ K₁. ₃ B₁ G₄ M °पतापिनः; K₃ °पि तापिनः; D₁. ₂. ₅ T₁ G₂ °भिमानिनः; D₃ °नुतापिनः. — ᶜ) D₅ एवं तु (for भवन्ति). D₅ पापाद्; T₁ प्राणा — ᵈ) Ś₁ K₁. ₃ °फलोपगाः. — T₁ G₁ M₁ read 20ᵉᶠ after 19ᵃᵇ. — ᵉ) Ś₁ K D₁–₃. ₅ ईहंतः (K₃ अभाग्याः); T₁ तथातः; T₂ G₃ कांक्षिणः (for नाथन्तः). K₄ सर्वकार्याणां; T G₃ °भूतानां; G₂. ₄ °कामान्वै. M₂ नाथवंतः सर्वकामान्. — ᶠ) K₄ B D (except D₅) G₂. ₄ भिन्नचेतसः.

21 M₂ om. 21ᵃ–23ᵇ. — ᵇ) T₂ G गतिं (for गतिः). Ś₁ K D₁–₃. ₅ एव (for इह). — Before 21ᶜᵈ, K₃ B₁–₃ Dc₁ D₅ ins. युधिष्ठिर उ°. — ᶜ) S (M₂ om.) प्राज्ञ° (for प्राज्ञ°). Ś₁ K₁. ₃ °बुद्धेषु; D₅ °बुद्धेर्वा. K₄ प्रज्ञाविहीनबुद्धेस्तु.

22 M₂ om. 22 (cf. v.l. 21). — ᵃ) M₁ क्काथ (for क्वस्थस्). Ś₁ K₃ च तमुपा°; K₁ तं समुपा°; K₄ तत्तदुपा°; D₃ तु तमुपा°; D₅ सन्समुपा°. — ᵇ) K₁. ₃ M₁ वेतरं; D₂ T₂ G₂. ₃ चेतरत्. — After 22ᵃᵇ, B Dc ins.:

899* मार्कण्डेय उवाच ।
स्वयुक्तोऽयमनुप्रश्नः शृणु भारत तत्त्वतः ।

— B₄ om. 22ᶜᵈ. — Before 22ᶜᵈ, K₂ D₅ ins. मार्कंडेय उ°. — ᵈ) Dc (*sup. lin.* as in text) तथा; T₁ M₁ तस्य; G₂. ₄ तच्च (for तत्र). G₁ [अ]प्यनुनीयं शृणुष्व मे.

23 M₂ om. 23ᵃᵇ (cf. v.l. 21). — ᵇ) Ś₁ K₂ D₂. ₅ दैवसृष्टेन; K₁. ₄ दैवैः सृष्टेन; K₃ दैवदृष्टेन. — ᵈ) Ś₁ K₁. ₃ D₁. ₂. ₅ मुहुः (for महत्). B₁ कुरुते कोषसंचयं.

24 ᵃ) M₁ वि- (for प्र-). — ᵇ) G₄ M₁ क्षीणप्राणं. — ᵈ) D₃ [अ]त्र संभवं; D₅ [अ]त्र संशयः (for [अ]न्तराभवः).

25 ᵃ) T₁ तस्य (for तत्र). T₂ G₂–₄ [अ]पि (for [अ]स्य). K₃ B₂–₄ सुकृतं; D₅ तत्कृतं. — After 25ᵃᵇ, D₁ ins.:

900* अनुशेते शयानं च तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
अनुधावति धावन्तं पूर्वकर्म कृतं नरम् ।

— ᶜ) D₅ भव° (for फल°). Ś₁ K₁. ₂ [अ]त्र (for [अ]थ). Ś₁ K₁ सुखार्हे. — ᵈ) Ś₁ Dc दुःखार्हे. B₂. ₃ Dn D₄. ₆ T₂ G₂–₄ अथ; Dc उप-; D₁. ₂. ₅ अभि- (for अपि).

26 ᵈ) T₁ स्थानदृष्टिभिः; G₁. ₄ ज्ञानवृष्टिभिः; G₂ °वृत्तिभिः. T₂ (before corr.) लक्षणैर्ज्ञानवृत्तिभिः.

27 ᵃ) Ś₁ K G₁ M₁ अबुद्धानां. — ᵇ) D₁ नराधिप (for युधि°). — ᵈ) Ś₁ K₁. ₃ M₁ गतिर्.

28 After 28ᵃᵇ, S (except T₁) reads 30ᵃᵇ. — T₁ om. 28ᶜ–30ᵇ. — ᶜ) K₂ D₅ स्थिरवृत्ताः; K₃ M₂ स्थितव्रताः. — 28ᵈ = (var.) 1. 2. 213ᵈ; 57. 98ᵈ; 173. 11ᵈ; etc.

29 T₁ om. 29 (cf. v.l. 28). — ᵇ) T₂ (before corr.) कांता; G₂. ₄ क्लांता (for क्षान्ता). B₄ M₂ सुचेतसः. — G₂ om. 29ᶜᵈ. — ᶜ) K₄ B D (except D₁–₃. ₅) शुचि°.

C. 3. 12639
B. 3. 183. 83
K. 3. 186. 31

जितेन्द्रियत्वाद्वशिनः शुक्रुत्वान्मन्दरोगिणः ।
अल्पबाधपरित्रासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ३०
च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ।
स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ।
कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ॥ ३१
किंचिद्दैवाद्बठार्त्किंचिर्त्किंचिदेव स्वकर्मभिः ।
प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्या विचारणा ॥ ३२
इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतां वर ।
मनुष्यलोके यच्छ्रेयः परं मन्ये युधिष्ठिर ॥ ३३
इह वैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ३४
धनानि येषां विपुलानि सन्ति
नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।
तेषामयं शत्रुवरघ्न लोको
नासौ सदा देहसुखे रतानाम् ॥ ३५
ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
स्तेषामसौ नायमरिघ्न लोकः ॥ ३६
ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते
तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥ ३७
ये नैव विद्यां न तपो न दानं
न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।
न चाधिगच्छन्ति सुखान्यभाग्या-

---

30 T1 om. 30^{ab}. S (except T1) reads 30^{ab} after 28^{ab}. — [b]) T2 (before corr.) G2. 4 सत्कृत्यान्; T2 (after corr.) G1. 3 शुद्धत्वान्. D1 G1. 2. 4 मंदरागिणः. — [c]) K1. 4 B1–3 Dn D4. 6 अल्पाबाधपरित्राग्याद्; K2 D5 G2. 4 M3 अल्पबाधपरित्रासा; K3 D1. 3 M1 अल्पाबाधापरित्रासा; B4 Dc अल्पाबाधा निरातंका; D3 T2 G1. 3 अल्पबाधापरित्रासा; T1 अबाधा अपरित्रासा.

31 [a]) K1. 3 श्रयंतं; T2 (before corr.) G2. 4 भवंतं (for च्यवन्तं). T1 भवंति ज्ञानमानाश्च. — [b]) K2 गतस्थं चैव; D5 स्वगर्भस्थं च; T1 स्वर्गस्थाश्चैव. Ś1 K1 सर्वदा; K3 सर्वथा. — [c]) D3 स्वमात्मजं. — [d]) B1–3 D (except D1–3. 5) T2 G3 °चक्षुषा. — After 31^{cd}, N ins.:

901* ऋषयस्ते महात्मानः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।
[Ś1 K1. 3 °दृष्टयः (for °बुद्धयः).]

— [f]) Ś1 K1. 3 प्रयास्यंति पुनर्दिवं. — After 31, S ins.:

902* कृत्वा शुभानि कर्माणि ज्ञानेन भरतर्षभ ।

32 32^{ab} = (var.) 3. 33. 32^{ab}. — [a]) G1 देवात् (for दैवात्). T2 G2–4 दै(G2. 4 दे)ववशात् (for दैवाद्बठात्). K3 B1 वधात्; B2–4 Dc1 D4 हठात् (for बठात्). — [b]) D1. 3 स्वभावतः (cf. v.l. 3. 33. 32^{b}). — [c]) Ś1 K1–3 D1. 3. 5 महाराज; D2 महात्मानो (for नरा राजन्). — [d]) Ś1 तेस्त्वघ्न; K2 °स्त्वनु-; K3 °स्त्यन्या; B4 T1 G1 M °न्याभूद् (for तेऽस्त्वन्या). T2 (before corr.) G2. 4 जातेत्यागृढ-वारणा (G4 °चारिणः).

33 [a]) K2 अन्योपमां (for अत्रो°). Ś1 K1–3 D1–3. 5 चैव (for चापि). — [c]) T1 ज्ञेयः (for श्रेयः).

34 [a]) Ś1 K1–3 D3. 5 G1. 2. 4 इहैवै(K1 °व)कस्य; B3 Dc Dn1 D1. 2. 6 M1 इह चैकस्य. — [b]) Ś1 K1. 3 कस्य (for [ए]कस्य). — K1. 3 B2 D5 T1 om. (hapl.) 34^{cd}. — [c]) B1. 4 D (except Dn1 D2. 3; D5 om.) वा° (for चा°).

35 [a]) T2 (before corr.) G3. 4 चैषां (for येषां). — [b]) D2. 3 भुवि भूषितांगाः; S सु(T2 G3 च)विभूषिताश्च. — [d]) S ग्राम्य° (for देह°).

36 [a]) K3. 4 B4 D1. 2 S युक्तयोगास् (for योगयुक्तास्). K3 D1. 3 G1 प्रयुक्ताः; G4 प्रसिक्ताः. — [b]) Ś1 K1–3 D1–3. 5 स्वाध्यायवंतो. K2 G4 जनयंति. K1. 3 B1–3 D5 T1 G1 M1 देहं. — [c]) B4 भूतिपथे (for भूतहिते). Ś1 K1. 3 नियुक्तास्. K4 B1–3 D (except D1–3. 5) जितेंद्रियाः प्राणिवधे निवृत्तास्.

37 [b]) K4 Dc1 Dn D1. 4. 6 नि- (for च). B4 लोके (for काले). — [c]) K1. 3 धनानि (for दारान्). D3 यजंति.

38 [a]) D1. 3 येषां न (for ये नैव). K3 D1. 3 विद्या. — [b]) K3 यजंते; B1–3 Dn D6 यतंति; Dc यजस्ते. — [c]) B4 Dc1 Dn D1. 3. 4. 6 चानु-; Dc3 T2 G M3 चापि; T1 चाभि- (for चाधि-). K4 सुखानि भोगास्; B3. 3m. 4 सुखानु(B3m °नि)भोगान्; Dn D1. 4. 6 सुखान्न(D1 °न्य) भोगान्; D3 सुखानुभाग्यास्; T1 धनानि भार्यास्; T2 (before corr.) G3. 4 M शुभान्यभागास् (M1 °ग्यास्); T2 (after

स्तेषामयं चैव परश्च नास्ति ॥ ३८
सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।
लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः
स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ३९
कृत्वैव कर्माणि महान्ति शूरा-
स्तपोदमाचारविहारशीलाः ।
देवानृषीन्प्रेतगणांश्च सर्वा-
न्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ४०
स्वर्गं परं पुण्यकृतां निवासं
क्रमेण संप्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ।
मा भूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र
दृष्ट्वात्मनः क्लेशमिमं सुखार्ह ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

१८२

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयं महात्मानमूचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥१
एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।
उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २
हैहयानां कुलकरो राजा परपुरंजयः ।
कुमारो रूपसंपन्नो मृगयामचरद्बली ॥ ३
चरमाणस्तु सोऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ।
स तेन निहतोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ॥ ४
व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ।
जगाम हैहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् ॥ ५

C. 3. 12657
B. 3 181. 6
K. 3 187. 6

---

corr.) G₃ शुभान्नभोगान्; G₁ धनान्यभाग्यास्. — d) Dc Dn₁. n₂ D₆ न (for च). K₄ B D (except D₁–₃. ₅) लोकः (for नास्ति).

39 a) B₄ °वीर्यवंतो. — b) D₅ च दिवं (for अवनिं). — d) K₃ स्वधीतवेदाः; T₁ स्वधीत्य विद्याः; G₁. ₃. ₄ M₃ स्वा(G₁ त्व)धीतविद्याः.

40 a) Ś₁ K₁–₃ D₁–₃ [ह्]ह (for [ए]व). — b) T G °हार° (for °चार°). — c) K₃ भूतगणांश्च; S (except T G₃) प्रेतगतांश्च. S (except T₃ M₃) पूर्वान् (for सर्वान्).

41 a) Ś₁ K₁. ₃ D₁. ₃ स्वर्गे. K₄ B₃–₄ Dc₁ Dn D₄ पुण्यकृतो. — d) T₁ दृष्ट्वात्मानं; T₃ G दृष्ट्वा महा- (G₁ मनः-). K₁ सुखार्हः; K₃ °र्हा; K₄ B₃. ₃ Dc Dn D₄. ₆ °र्हं; B₁. ₄ D₁–₃ T₁ G₁ M₃ °र्हाः; T₃ G₃–₄ °र्थं.

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₃ T₃ G₃–₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K₄ Dc Dn D₄. ₆ G₁ मार्कंडेयसमा(Dn₃ D₆ G₁ °म)स्या; B₁. ₃ मार्कंडेय; D₁. ₃. ₅ मार्कंडेयवाक्य. — *Adhy. name:* Ś₁ K₁. ₃ धर्मनिर्णयः; D₁ वासुदेवसमागमः; D₃ वासुदेवाभिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 182 (Dn₃ 183); D₁ 190; S (M₃ *inf. lin.*) 185 (M₃ orig. 187). — *Śloka no.:* Dn 96; D₁ 44 and 46.

182

1 ab) T₁ G₁ M₁ ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कंडेयमुवाच ह. — d) K₁–₃ Dn₃ D₃ T G₁. ₃ M₁ इच्छामि.

2 b) D₅ महानृषिः (for °तपाः). — cd) K₃. ₄ B₄ D₅ T₃ G₃ कथयामास माहात्म्यं ब्राह्मणानां महात्मनां; T₁ G₁ M₁ उवाच सुमहात्मानं राजानं सर्वशास्त्रवित्.

3 Before 3, all MSS. except T₃ G₃. ₄ ins. मार्क- (Ś₁ K₁ °र्का)डेय उ° (Ś₁ S om. उ°). — a) Ś₁ K₁ S हेहयानां. Ś₁ K D₁–₃. ₅ कुले जातो (for कुल°). — d) K₄ B D (except D₃. ₅. ₆) व्यचरद् (for अच°).

4 a) B₃. ₄ S च (for तु). Ś₁ K₁. ₃ ततो; K₃ तदा; B₃ तु यो (for तु सो). — b) Ś₁ K₁. ₃ D₃ °समाकुले. — d) T₁ मुनिसत्तमं. — e) S हिंसितो (for निहतो).

5 a) Ś₁ K₁ S हेहयानां. Ś₁ K D₃. ₅. ₆ स (for वै).

C. 3. 12657
B. 3. 184. 6
K. 3. 187. 6

राज्ञां राजीवनेत्रोऽसौ कुमारः पृथिवीपते ।
तेषां च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ॥ ६
तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभूवुर्दीनमानसाः ॥ ७
कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
जग्मुश्चारिष्टनेमेस्ते तार्क्ष्यस्याश्रममञ्जसा ॥ ८
तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।
तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ ९
ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सत्क्रियां मुने ।
त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥ १०
तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
क्व चासौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोबलम् ॥ ११
ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथम् ।
नापश्यंस्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः ।
अन्वेषमाणाः सव्रीडाः स्वप्नवद्गतमानसाः ॥ १२
तानब्रवीत्तत्र मुनिस्तार्क्ष्यः परपुरंजयः ।
स्यादयं ब्राह्मणः सोऽथ यो युष्माभिर्विनाशितः ।
पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोबलसमन्वितः ॥ १३
ते तु दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ।
महदाश्चर्यमिति वै विब्रुवाणा महीपते ॥ १४
मृतो ह्ययमतो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।
किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ।
श्रोतुमिच्छाम विप्रर्षे यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ १५
स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ॥ १६
सत्यमेवाभिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।

---

6 [b]) K8. 4 B2 Dc1 Dn D1. 4. 6 M2 पृथिवीपतिः. — [c]) Ś1 K2 तथावृत्तं. — [d]) K1. 2 कौरव (for वै तदा). — After 6, S ins.:

903* सुकुमारो महीपालो हेहयानां महीभृताम् ।

7 [a]) D1. 2 तं; M2 तच् (for तं). — [b]) K8. 4 B4 Dc D2. 3 S (except T2 G3) °फलाशनं. — [c]) Ś1 K1–3 B4 D2. 3 transp. श्रुत्वा and दृष्ट्वा. G1 तत्रैव (for ते तत्र).

8 [a]) B4 क्वासौ स; T2 G2–4 क्व चायम्. — [c]) K4 B D (except D1. 4. 6) M2 °नेक्षोथ; T1 °नाशाय; T2 G3 °नेमिश्च; G1 M1 °नेमेस्तु; G2. 4 °नेमेश्च. — [d]) Ś1 K1. 2 उत्तमं (for अञ्जसा).

9 [b]) T1 G1 ऋषिं (for मुनिं). Ś1 K2–4 D1–3. 5 T2 G3 शंसितव्रतं; B2–4 Dc Dn D4. 6 नियतव्रतं. B1 मुनिं सुनियतव्रतं. — [c]) K1. 2 च (for तु). — [d]) K4 D1–3 अथाकरोत्; D5 समाहरत्; M1 समारभेत्.

11 Before 10, Dc ins. मार्कंडेय उ°. — [a]) K3 ब्रह्मर्षिः; K4 राजर्षिः. — [b]) Ś1 K1. 2 केन (for कथं). K3 Dn3. n3 वा; M2 भो (for वो). — [c]) K2 च मां (for चासौ). K1 G2 ब्रूहि.

12 T1 om. 12[ab]. — [a]) Dc ते तत्र; D5 तच्च ते (for ते तु तत्). — [c]) M1 मुनिं (for ऋषिं). — [d]) M2 गतायुस्. D5 वै (for ते). T1 समाहताः; G1. 3 समाहिताः. — [e]) B1. 3. 4 अन्विष्य°. B1 M2 व्रीडिताः; D2 सुव्रीडाः. — [f]) B1–3 सुप्तवद्; D1 स्वदुःख°. K4 B2 Dc Dn D4. 6 गतचेतनाः; B1. 3 गतचेतसः. T2 G2–4 तं विप्रं दीनमानसाः.

13 [c]) T1. 2 (before corr.) G2. 4 सोग्र (for सोऽथ). — [d]) K4 B D (except D1–3. 5) transp. यो and युष्माभिर्. T1. 2 (after corr.) G1. 3 समाहतः (for विना°). — Ś1 K1. 2 om. 13[ef].

14 [a]) B1–3 D (except D1–3. 5) च (for तु). — [c]) D5 सहसा° (for महदा°). T1 G1 M1 ते (for वै). — [d]) K4 B D (except D1–3. 5) ते (for वि-).

15 [a]) Ś1 K1. 2 D1. 2 [S]पि (for हि). Ś1 K1–3 D1–3. 5 अथो दृष्टः; K4 B Dc Dn D4. 6 उपानीतः; T1 G1. 2 M1 हतो दृष्टः. — [b]) Ś1 K1. 2 कथं जीवति स्वास्मवान्. — [c]) K1. 2 ते तत्; D3 तु तत् (for एतत्). Ś1 K1. 2 तपसां. — [d]) Ś1 K1. 2 [अ]सौ (for [अ]यं). — [e]) K1. 3 B4 D2. 5 S (except G4) इच्छामि. K3. 4 ब्रह्मर्षे (for विप्र°). B1–3 Dc Dn D4. 6 श्रोतुमिच्छामहे विप्र.

16 [c]) K4 S च; D1 तत् (for वः). — [d]) Ś1 K D1–3. 5 हेतुयुक्तं. Ś1 K1. 2 सनातनं; K3 समागतः. B3. 4 Dc2 Dn D4. 6 हेतुयोगसमासतः. — After 16, D1 reads 19; while T1 G1 M1 ins.:

904* शुद्धाचारा अनलसाः संध्योपासनतत्पराः ।
सुशुद्धाङ्गाः शुद्धधना ब्रह्मचर्यव्रतान्विताः ।;

and finally, T2 G2–4 M2 ins.:

905* मृत्युः प्रभवते येन नास्माकं नृपसत्तमाः ।

17 [b]) T1 G1 जपयज्ञपरायणाः. — [c]) G1 कारणं च न तिष्ठामस्. — [d]) = 18[d], 19[d]. Ś1 K2 मृत्युरयं.

18 Ś1 K1. 2 M2 om. (? hapl.) 18. — [c]) S (M2

स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १७
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां कथयामहे ।
नैषां दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १८
अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च ।
तेजस्विदेशवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १९
एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।
गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥ २०
एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिम् ।
स्वदेशमगमन्हृष्टा राजानो भरतर्षभ ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

मार्कण्डेय उवाच ।
भूय एव तु माहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।
वैन्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय दीक्षितः ।
तमत्रिर्गन्तुमारेभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् ॥ १
भूयोऽथ नानुरुध्यत्स धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ।
संचिंत्य स महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ।
धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ २
प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।
अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ३
तं भार्या प्रत्युवाचेदं धर्ममेवानुरुध्यती ।

C. 3. 12681
B. 3. 185. 5
K. 3. 189. 5

---

om.) तेषां हि (T₁ G₁ नैषां वि-) चरितं ब्रूमः. — 18ᵈ = 17ᵈ, 19ᵈ.

19 D₂ om. (hapl.) 19. D₁ reads 19 after 16. — ᵃ) D₆ आतिथ्येन; S (except M₂) अतिथिषु (for अतिथीन्). D₁. ₅ T₁ G₁ M₁ [अ]न्नदानेन. — ᵇ) B₁ G₁ भृत्यानप्य°; Dc₂ °नन्व°; T₁ °नत्या°; M₁ °ज्ञात्य° (for °नत्य°). D₁ भृत्यानां भरणेन च; D₆ तथा भृत्याशनेन च; T₂ G₂₋₄ भृत्यानामशनेन च. — After 19ᵃᵇ, K₄ Dc₁ Dn D₄. ₆ ins.:

906* संभोज्य शेषमक्षीमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ।
क्षान्ता दान्ताः क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणाः ।
पुण्यदेशनिवासाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ।

— D₆ om. 19ᶜᵈ. K₁. ₂ B₁ देशे (B₁ देश-) वासश्च. — 19ᵈ = 17ᵈ, 18ᵈ.

20 ᵃ) S उद्देशमात्रं (for वै लेश°). Ś₁ K₁₋₃ D₂. ₃. ₆ °मात्रेण (for °मात्रं वः). — B₂ om. (hapl.) 20ᵈ–21ᵃ.

21 B₂ om. 21ᵃ (cf. v.l. 20). — ᵇ) Ś₁ स्वं देशम्; K₁. ₂ स्वां दिशम्; B₁ स्वदेशान्. — ᵈ) D₂. ₃ भरतर्षभाः; T₁ G₁ M₁ राजसत्तम.

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ T₂ G₂₋₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* B₂. ₄ D₄ मार्कंडेय; Dn₂ D₆ G₁ मार्कंडेयसम(Dn₂ °मा)स्या; D₁. ₃ मार्कंडेयवाक्य. — *Adhy. name:* K₂. ₄ Dc D₂. ₅ ब्राह्मणमाहात्म्यं; G₁ ब्राह्मणमाहात्म्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 183 (Dn₂ 184); D₁ 190; S (M₂ *inf. lin.*) 186 (M₂ orig. 188). — *Śloka no.:* Dn 24.

183

1 ᵃ) B₁₋₃ Dn D₄. ₆ महाभाग्यं (for तु माहात्म्यं). — ᶜ) B₄ Dc D₆ वैण्यो. T₂ G₂₋₄ [अ]त्र (for [इ]ह). — ᵈ) B₄ अश्वमेधेन. — ᵉ) Ś₁ K₄ चात्रिर् (for अत्रिर्). T₂ G₂₋₄ अत्रिर्गंतुं तमारेभे. — ᶠ) S (except M₁) धनार्थं° (for वित्तार्थं°).

2 ᵃ) B₁ Dc Dn D₆ भूयोर्थं (Dc °र्थं). B₂ M₁ नान्वरुध्यत्. Ś₁ K₁. ₂ भूयो यथा नान्वरुध्यद्; K₃ D₅ भूय एवानुरु(D₅ °न्वबु)ध्यत्स; K₄ D₁₋₃ भूयो धनार्थितां (D₁ °र्थिनो) नैच्छद्; T₁ G₁ भूयो धनानुरुध्यन्स; T₂ G₂₋₄ भूयो (G₄ ध्रुवो) धनानुरोधाच्च. — ᵇ) T₂ G धर्मव्यय° (G₁ °वृत्ति°). — ᶜ) B₁₋₃ Dc Dn D₄. ₆ स वि(B₁ सं)चिंत्य (for संचिन्त्य स). Ś₁ K₁. ₂ च; B₄ T₁ G₁ सु- (for स). — ᵈ) K₂ [अ]नुरोदयत्; B₁. ₂ [अ]न्वरोचत; D₁ [अ]न्वचिंतयन्; D₂ [अ]न्वरोचयेत्. — ᵉ) B₄ स आनाय्य (for समा°).

3 ᵃ) K₂ T₁ प्राप्स्याम; T₂ G₂₋₄ प्राप्स्यामि. G₁ अत्यर्थं. — ᵇ) M₂ बहु तन् (for बहुलं). — ᵈ) B₂ D₆ वै; Dc₂ वा (for वो).

C. 3. 12681
B. 3. 185. 5
K. 3. 188. 5

वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ।
स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ॥ ४
तत आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ।
भृत्यान्सुतान्संविभज्य ततो व्रज यथेप्सितम् ।
एष वै परमो धर्मो धर्मविद्भिरुदाहृतः ॥ ५

अत्रिरुवाच ।

कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ६
किं त्वस्ति तत्र द्वेष्टारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ७
तत्र स्म वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।
मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थकाम् ॥ ८
गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव ।
गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थसंचयम् ॥ ९

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ १०
राजन्वैन्य त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥ ११
तमब्रवीद्दर्षिस्तत्र वचः क्रुद्धो महातपाः ।
मैवमत्रे पुनर्ब्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
अत्र नः प्रथमं स्याता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ १२

---

4 [a]) M1 ना (for तं). B2–4 D (except D1–3. 5) [अ]थ (for [इ]दं). — [b]) S (except M3) धनम् (for धर्मम्). Ś1 अ]न्वरुध्यती; K2. 3 [अ]नुरुध्यते (K3 °तां); B Dc D1. 2. 5 T2 G2–4 [अ]नु(B1–3 °व)रुंधती; Dn D4. 6 [अ]नुतन्वती. — [c]) Dc D6 वैण्यं. Ś1 K2–4 D1–3. 5 महाबाहुम्. — [d]) B1 (m as in text) आनयस्व (for अर्थं). — Ś1 Dc2 G1 om. (hapl.) 4[c]–5[b]. — [f]) K1 महा-; K2 B1. 3 Dc1 Dn D1. 2. 4. 6 [S]र्थितो (D1 °तं). T1 भृशं (for धनम्).

5 Ś1 Dc2 G1 om. 5[ab] (cf. v.l. 4). — [a]) B1 (m as in text) तत्रादाय नु विप्रर्षे. — [b]) K1. 4 D1–3 प्रतिग्रहधनं. — [c]) K1. 2 धनान्; K3. 4 D1 वृत्त्या; D2. 3 M3 वृत्त्यान् (for भृत्यान्). G1 द्रव्यं संपाद्य बहुशस्. — [e]) Ś1 K1. 2 ते (for वै). D5 प्रथमो (for परमो). — [f]) S विद्वद्भिः समु(T1 सुह)दाहृतः (G1 विचरत्समृगाहृतः).

6 [a]) K3. 4 D1–3. 6 वै (for मे). Ś1 D1 T1 महाभागो (T1 °ग). — [c]) B3. 4 Dc D6 वैण्यो. Ś1 K1. 2 धर्मसमायुक्तः. — [d]) B4 M3 °परायणः.

7 [ab]) B4 T1 G1 M त्व(B4 त-; T1 चा)त्र संति (for त्वस्ति तत्र). T1 निवत्स्यंति. B1 च; T G2–4 [इ]ह (for हि). Ś1 K D1–3. 5 द्वेष्टारः किं तु नः संति वसंतस्तत्र वै द्विजाः. — [c]) Ś1 K D1–3. 5 स (for मे). — [d]) T1 G1 M3 यतो (for ततो). K4 D2. 3 (before corr.). 5 न व्यवस्याम्यहं ततः (D5 पुनः); D3 (after corr.) तथा वक्ष्याम्यहं तव; T2 (before corr.) G2. 4 ततो वर्णामि साध्वहं; T3 (after corr.) व्यवस्यामि तथा त्वहं.

8 [a]) Ś1 K1. 2 ततः स (Ś1 स्म); T2 G2–4 तत्रापि (for तत्र स्म). K2 कल्याणि. — [b]) K4 D5 धर्मकार्यो(D5 °मा)र्थसंयुतां. — K2 om. (hapl.) 8[c]–9[d]. — [d]) D1. 2 सर्वे (for ते वै). Ś1 K (K2 om.) D3. 5 निरर्थकं; B1 D1 T1 °र्थकाः; B2. 3 Dc Dn D4. 6 °र्थिकां; B4 निदर्शकाः; M1 निरर्थतां.

9 K2 om. 9 (cf. v.l. 8). — [a]) K1 महाप्राज्ञे; B4 महाभागे; Dc2 [अ]थवा भद्रे; T1 महाप्राज्ञ. — [b]) T2 G2–4 रोचतां. — K1 om. 9[cd]. — [c]) T2 G2–4 नैव (for गाश्च). B3. 4 Dc D6 वैण्यः. — [d]) Ś1 च धनं महत्; K3 चार्थसंहितं; K4 धनसंचयं.

10 [a]) Dc [अ]थ; D3 [ए]व (for [आ]शु). — [b]) A few MSS. वैण्य°. — [d]) T2 G2–4 इति (for अत्रिस्). D5 मुनिः (for नृपम्). — After 10, B D (except D1–3. 5) G2 M3 ins.:

907* वाक्यैर्मङ्गलसंयुक्तैः पूजयानोऽब्रवीद्वचः ।

11 Before 11, B D (except D1–3. 5) G2 M3 ins. अत्रिरु°. — [a]) Ś1 K2. 3 D1. 2 T1 G2 वैन्यस्त्वम्; K4 B (B1 m as in text) Dc Dn D4–6 M2 धन्यस्त्वम्; G1 विधिस्त्वम्; M1 इंद्रस्त्वम्. K1 राजन्वन्यविरिंचश्च. — [b]) T1 G1 M1 विभुस्त्वं; T2 G2–4 प्रभुश्च (for भुवि त्वं). — [c]) G2 स्तुवंतु. K2. 3 M1 त्वा (for त्वां). — [d]) T2 G2–4 transp. त्वदन्यो and न. K3. 4 D5 वाग्भिर्मंत्रपरायणाः.

12 [a]) T2 G2. 3 ततो°; G4 तत्रा° (for तम°). M3 ऋषिं. B D (except D1–3. 5) G2. 4 क्रुद्धो (for तत्र). — [b]) B D (except D1–3. 5) वचनं वै; T2 G2–4 वचस्तत्र. — Before 12[cd], D (except D1–3. 5) T2 G2. 3 M3 ins. गौतम उ°. — [c]) B1. 3. 4 नैवम् (for मैवम्). K2 अन्यं; B4 आशु; T1 अत्र (for अत्रे). — [d]) T1 समन्विता (for समाहिता). — [e]) T1 अत्रे (for अत्र). Ś1 K1. 2 ते; D3 वै (for नः). D3 प्रथमः स्याता; S प्रथमो धाता.

अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
अयमेव विधाता च यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।
त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रज्ञानं तवास्ति ह ॥ १३

गौतम उवाच ।

जानामि नाहं मुह्यामि त्वं विवक्षुर्विमुह्यसे ।
स्तोष्यसेऽभ्युदयप्रेप्सुस्तस्य दर्शनसंश्रयात् ॥ १४
न वेत्थ परमं धर्मं न चावैषि प्रयोजनम् ।
बालस्त्वमसि मूढश्च वृद्धः केनापि हेतुना ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
ये तस्य यज्ञे संवृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥ १६
प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्यसंसदि ।
उच्चैः सममिभाषन्तौ केन कार्येण विष्ठितौ ॥ १७
ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
विवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥ १८
अथाब्रवीत्मदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजपुंगवाः ।
वैन्यो विधातेत्याहात्रिरत्र नः संशयो महान् ॥ १९
श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्द्रुतम् ।
सनत्कुमारं धर्मज्ञं संशयच्छेदनाय वै ॥ २०
स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थसहितं वचः ॥ २१

सनत्कुमार उवाच ।

ब्रह्म क्षत्रेण सहितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

C. 3. 12702
B. 3. 185. 25
K. 3. 188. 26

---

13 Ś1 K1. 2 om. (haplr.) 13^{abcd}. — a) S एष (for अपि). — c) M1 अलम् (for अयम्). T2 (before corr.) G2. 4 एष (for एव). B D (except D1–3. 5) हि (for च). — d) D5 यथा चेंद्रः; T2 G M2 तथैवेंद्रः (G4 महेंद्रो वै). — f) Ś1 K1. 2 प्रज्ञा न (for प्रज्ञानं). D5 न च (for तव). Ś1 K1–3 B1 D3. 5 वै; K4 मे; S च (for ह). D1. 2 न प्रज्ञा विद्यते तव.

14 a) M1 नैव; M2 त्वां न (for नाहं). Ś1 K D1–3. 5 नावमुह्येहं (Ś1 K1 °यं; K2 °त). — b) K4 विवित्सुस्त्वं; B Dc Dn D4. 6 त्वमेवात्र; D1–3 त्वं विवित्सुर्. Ś1 K1. 2 D5 त्वं विवित्सुर् (D5 किंकथस्त्वं) विमुह्यसि; K3 त्वं विकत्थन्न लज्जसे. — c) K2. 3 तुष्यते; K4 स्तुष्यसि; B1. 2 (both marg.). 2 तुष्यति; Dc2 G1 तुष्यसे; D1–3. 5 तुष्यसि; T1 M इष्यते (for स्तोष्यसे). Ś1 K1 तुष्यतेऽभ्युदये प्रेप्सुः; B1. 2. 4 Dc1 Dn D4. 6 स्तौषि त्वं दर्शनप्रेप्सुः. — d) B1. 2 (both m as in text). 4 Dc1 Dn D4. 6 राजानं जनसंसदि.

15 D4 om. 15^a–16^b. — a) K4 D1. 2 वेत्सि (for वेत्थ). D5 T2 G2. 3. 4 (*sup. lin.*) ब्रह्म (for धर्मं). — b) Ś1 चावैमि; K2 च वै वि-; T G चा(T1 वा)स्यत्र; M1 तेस्त्यत्र; M2 वास्त्वृषि- (for चावैषि). T2 G2. 3. 4 (*inf. lin.* as in text) प्रदर्शनं (for प्रयो°). — c) T1 अति- (for असि). — d) Ś1 K1 B2 D1. 2. 5 T2 G2–4 [अ]सि (for [अ]पि).

16 D4 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). Most MSS. om. मार्कण्डेय उ°. — c) D1. 2 M1 ये तत्र; D5 ते तत्र; G2. 4 एतस्य. M2 येस्य यज्ञे सुसद्दृत्तास्. — d) B1. 2 Dc D2 पृच्छंति; M1 पृच्छंतः.

17 b) B D (except D1–3. 5) उभयोर् (for अनयोर्). A few MSS. वैण्य°. — d) Ś1 वष्ठितौ; K1 वेष्टितौ; K2–4 B D (except Dc) धिष्ठितौ.

18 a) Ś1 K1. 2 D1–3 परमधर्मज्ञः. — b) Ś1 K D1–3. 5 कश्यपः. T2 G2–4 स ह (for सर्व-). — c) S विवदंतावनु°. — d) Bim प्रत्यवेधयत्; M1 °वेधत.

19 a) K4 B1 D5 तान् (for तु). — b) Ś1 K1. 2 मुनिसत्तमः; T2 G2–4 तापसोत्तमान्. — c) K3 T2 (before corr.) G2. 3 व्यावृतं. T1 पुण्यं (for प्रश्नं). — d) K1 शृणुतो; B1. 4 शृणुध्वं; B3 शृण्वतो; D1 शृणु तद्. B D (except D1. 2) G4 द्विजसत्तमाः. — e) B1. 3 Dn D4. 6 वैन्यं. D5 [अ]ब्राह (for [आ]हात्रिर्). — f) D1–3 तत्र. B1 न चात्र (m अत्र नौ). B2–4 D (except D1–3) नौ (for नः). — After 19, S ins. :

908* ततस्तद्गौतमेनोक्तं वाक्यं वैन्यस्य संसदि ।

20 a) B4 तु ते (for [ए]व तु). — b) Ś1 K D1–3. 5 [स]भ्य(Ś1 °प्या-; K1. 2 °भ्या)गमन्; S (except G1) प्राद्रवन्. B4 मुनयः समभिद्रुवन्. — c) T1 सर्वज्ञं (for धर्मज्ञं). — After 20, S (except M2) ins. :

909* पप्रच्छुः प्रणताः सर्वे ब्रह्माणमिव सोमपाः ।

21 T2 G2–4 om. 21^{ab}. — a) Ś1 K D1–3. 5 तु; B4 वै (for च). — c) D1 च; D2. 3 स (for [अ]थ). K1. 2. 4 D5 G1 M2 एव (for एवं).

22 Cf. 1. 76. 18^{ab}. — b) Ś1 K D1–3. 5 ब्रह्मसंहितं (for ब्रह्मणा सह). — After 22^{ab}, N (except B2 D4. 6) ins. :

C. 3. 12703
B. 3. 185. 26
K. 3. 188. 27

राजा वै प्रथमो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।
स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता स बृहस्पतिः ॥ २२
प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ २३
पुरायोनिर्युधाजिच्च अभिया मुदितो भवः ।
स्वर्णेता सहजिद्भूरिति राजाभिधीयते ॥ २४
सत्यमन्युर्युधाजीवः सत्यधर्मप्रवर्तकः ।
अधर्मादृषयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ॥ २५
आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
तथैव नृपतिर्भूमावधर्मं नुदते भृशम् ॥ २६

अतो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ २७

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
तमत्रिमब्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ २८
यस्मात्सर्वमनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाब्रवीः ।
सर्वदेवैश्च विप्रर्षे संमितं श्रेष्ठमेव च ।
तस्मात्तेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च ॥ २९
दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतम् ।
दश कोट्यो हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ।

910* संयुक्तौ दहतः शत्रून्वनानीवाग्निमारुतौ ।

Thereafter D1 reads 24-25. — c) B D (except D1-3. 5) T2 G3. 4 M2 प्रथितो (for प्रथमो). — d) B3 गतिं (for पतिं). — e) D1. 2 S (except T2 G3) एष (for एव). K3. 4 Dc D1-3 G4 transp. शक्रः and शुक्रः. T1 एष शक्रश्च शुक्रश्च. — f) T2 G2-4 सविता (for स धाता). B1. 2. 4 Dn D1. 3. 4. 6 G1 च (for the second स). K2 धाता सह- (for स धाता स).

23 a) K3 D3. 5 राजा भोजो; D1. 2 राज्यभाक्स (for प्रजापतिर्). — b) B1 नृपतिर् (for भूपतिर्). B4 स हि गोप्ता पतिर्नृपः. — c) K4 D3 श्रूयते; G1 ज्ञा° (for स्तूं). 24 D1 reads 24-25 after 910*. — b) Ś1 K D1-3 अभियादुदि(D1. 3 °चि)तो; G1 M1 सुभिक्षानुचितो; M2 प्रभावाभ्युचितो (for अभिया मुदितो). Ś1 भवेत्; K1. 2 [s]भवत् (for भवः). T G2-4 सुभिक्षानुचितोद्भवः. — c) Ś1 K1. 2 D5 अत्रे(K1 °न्ये)ता; K4 Dc D1 G1 M1 स्वर्नेता; D3m T1 G2 M2 सं(T1 स्वं)नेता (for स्वर्णेता). K1 सत्य°; B1 विश्व° (for सह°). — d) K4 B1 D5 G2 विधी° (for [अ]भिधी°).

25 For D1 cf. v.l. 24. — a) K4 सत्यमृत्युर्; B1m. 2 Dn D4. 6 सत्ययोनिर्. B1. 3 Dc युधाजिच्च (cf. 24a); B2 Dn D4. 6 पुराविच्च; T G2-4 यथा जीवः. — c) T2 G3. 4 अकर्मात्. — d) Ś1 K D1-3. 5 T1 G1 समादधुः. — D2 ins. after 25: D1 (which reads 24-25 after 910*) ins. after 23:

911* पुरा यो ब्रह्मणा सृष्टः प्रजानां परिपालने ।
दुष्टानां निग्रहं कर्ता स च राजाभिधीयते ।
सत्यं मन्युर्दया रक्षा धर्माधर्मविलोकनम् ।
विद्यन्ते यस्य चाराश्च स राजेत्यभिधीयते ।

On the other hand, S ins. after 25:

912* अस्माभिर्ब्राह्मणैः क्षत्रं क्षत्रेण ब्रह्म चाव्ययम् ।

[T1 G1 M तस्माद्धि ब्रह्मणा क्षत्रं (for the prior half).]

26 d) B D (except D1-3. 5) T2 G3. 4 [अ]धर्मान्. B2 T1 नृपते (for नुदते).

27 a) Ś1 K1. 2 एवं; B D (except D1-3. 5) T1 ततो; G2 अथो (for अतो). T2 G2-4 प्रमाणत्वं (for प्रधान°). — b) Ś1 K1. 2 शास्त्रे प्रामाण्यदर्शनम् (Ś1 °नात्). — After 27ab, D2 (marg. *sec. m.*) ins.:

913* अग्निणा ज्याहृतं पूर्वं तत्तथैव न चान्यथा ।

— c) K1. 2 उत्तरं. Ś1 K1. 2 पक्षं. — d) K2 T2 G2-4 भाषितः.

28 T2 G2-4 om. the ref. — b) K4 D5 M1 महात्मना (D5 °नः); G4 महाबलाः. — c) T2 G2-4 ब्रह्मवित् (for अब्रवीत्). T1 तमब्रवीत्ततः प्रीतः. — d) G2. 4 यो न (for येन). K1 [अ]भि मे स्तुतं; T1 [अ]पि संस्तुतं; T2 G2-4 [अ]भि(G2 हि)संस्कृतः; G1 [अ]भिसंस्कृतः.

29 a) K4 तस्मात्; D5 यन्मां. K B4 D1-3. 5 S (except G2) सर्वमनुष्येभ्यो; Dc1 Dn D4. 6 पूर्वं मनुष्येषु. — b) D5 त्वम् (for मां). K1 B1-3 Dc S (except G2 M1) अब्रवीत्. — c) G4 M1 सर्वैर् (for सर्व-). — d) K3 संमतं. D5 ज्येष्ठमेव; T1 श्रेय एव. — f) D1. 2 भूरिशः (for भूरि च).

30 a) T2 G2-4 अश्वानां (for श्यामानां). — b) B सुरूपाणाम्; T2 G2-4 सुवर्णानाम्. — c) K4 Dn Dn-6 दशकोटीर् (Dn2 D3 °टी); B1-3 Dc दशकोटिर्. — d) Ś1 K1. 2 D1. 5 G4 रुक्मभा(G4 °हा)रास्. — e) K2-4 Dn2. n3 D1-3. 5. 6 S (except G2. 4 M1) ददामि. B1-3 D (except D1-3. 5) विप्रर्षे; M1 ते विप्तं (for ते विप्र).

एतद्ददानि ते विप्र सर्वज्ञस्त्वं हि मे मतः ॥ ३०
तदत्रिर्न्यायतः सर्वं प्रतिगृह्य महामनाः ।
प्रत्याजगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३१
प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
तपः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

१८४

मार्कण्डेय उवाच ।
अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय ।
पृष्टया मुनिना वीर शृणु तार्क्ष्येण धीमता ॥ १
तार्क्ष्य उवाच ।
किं नु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे
कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् ।
आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं
त्वयानुशिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २
कथं चाग्निं जुहुयां पूजये वा
कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ।
एतत्सर्वं सुभगे ब्रूहि मह्यं
यथा लोकान्विरजाः संचरेयम् ॥ ३
मार्कण्डेय उवाच ।
एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन
शुश्रूषुमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
तार्क्ष्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च

C. 3. 12718
B. 3. 186. 4
K. 3. 189. 4

— *f*) B1–3 D (except D1–3. 5) मतो हि मे (for हि मे मतः).

31 *a*) D5 तत्रा˚; G2. 4 ततो˚ (for तद˚). B3 ऋषिर् (for अग्निर्). — *b*) Ś1 K1. 3 B4 G1 महातपाः; B1–3 Dc Du D4. 6 [अ]भिसत्कृतः. D1 प्रतिसंगृह्यमात्मनः. — Ś1 K1. 3 om. 31*cd*. — *c*) Dc1 Dn D4 G3 प्रत्युज्जगाम; T3 G3 प्रीत्या जगाम. — *d*) B4 महामनाः; D5 महायशाः.

32 *a*) B4 आदाय. K1. 3 प्रीतिः. — *b*) K3 प्रियतात्मवान्; T3 G3–4 प्रियमाप्तवान्. — *c*) Ś1 K1. 3 B1 (m as in text) G1 ततः (for तपः). T3 G3–4 समनु˚ (for समभि˚). — *d*) K1. 3 [अ]न्य˚ (for [अ]न्व˚).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K3 T3 G3–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* B3 G1 मार्कंडेयसमा(G1 ˚म)स्या (followed by वैन्योपाख्यान in G1). Ś1 K B1. 3 Dc D1–3. 5 T3 G3 M3 (all om. sub-parvan name) mention only वैन्योपाख्यान. — *Adhy. name:* B3. 4 ब्राह्मणमाहाभाग्यं; Dn D4. 6 G1 ब्राह्मणमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both).: Dn 184 (Dn3 185); D1 191; S (M3 *inf. lin.*) 187 (M3 orig. 189). — *Śloka no.:* Dn 37; D1 39

184

1 D1. 2 तु (for च). — *b*) M2 नीतं (for गीतं). — *c*) D5 जुष्टया; G2 पृष्टं यन्; G4 पृष्टवान्. T1 तेन; G1. 2 M1 (*sup. lin.* as in text) धीर; M2 राजन् (for वीर). B4 पृष्टया मुनिवाक्यं हि. — *d*) Ś1 K D3. 5 तदा; D3 यत्तु (for शृणु).

2 *a*) B4 त्वै; Dc1 Dn D4. 6 T1 तु (for नु). K4 D2 श्रेष्ठं (for श्रेयः). Ś1 K1. 2 देवि; K3. 4 D1–3. 5 T1 लोके; T2 (before corr.) G1. 2. 4 M शोभने (for भद्रे). — *b*) T2 (before corr.) G2. 4 पूर्वं (for कुर्वन्). — *c*) D (except D1–3. 5) कुर्यात् (for सर्वं). — *d*) B D (except D1–3. 5) T2 G3 om. [अ]नु˚.

3 M2 om. 3. — *a*) B2–4 Dc1 Dn D4. 6 वाग्नि; D3 वह्निं; T1 G4 M1 चाग्निर्. Dc2 S (M2 om.) जुहुयात. Ś1 K D1–3. 5 पूजयेयं; B1 Dc S (M2 om.) पूज(T1 ˚र)येद्वा. — *b*) K3 यस्मिन्. D5 लोके (for काले), and धर्मेण (for धर्मो न). — *c*) K3. 4 D1–3 कृत्स्नं; T1 G4 क्षिप्रं (for सर्वं). — *d*) Ś1 विमले; K1. 2 विमलान्; K3 T G2–4 विरजान् (K3 T1 ˚जा). S (M2 om.) संप्रपश्ये (T1 ˚श्येत्; T2 G3 ˚श्ये) (for संचरेयम्).

C. 3. 12718
B. 3. 186. 4
K. 3. 189. 4

सरस्वती वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४

सरस्वत्युवाच ।

यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं
स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ।
स वै पुरो देवपुरस्य गन्ता
सहामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ॥ ५

तत्र स्म रम्या विपुला विशोकाः
सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ।
अकर्दमा मीनवत्यः सुतीर्था
हिरण्मयैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६

तासां तीरेष्वासते पुण्यकर्मा
महीयमानः पृथगप्सरोभिः ।
सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभि-
र्हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टः ॥ ७

परं लोकं गोप्रदास्त्वामुवन्ति
दत्त्वानड्वाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति ।
वासो दत्त्वा चन्द्रमसः स लोकं
दत्त्वा हिरण्यममृतत्वमेति ॥ ८

धेनुं दत्त्वा सुव्रतां साधुदोहां
कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-
स्तावद्वर्षाण्यश्नुते स्वर्गलोकम् ॥ ९

अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति
हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।

---

4 b) D5 शुश्रूषुणानुत्तमबुद्धि°; S शुश्रूषुणा चोत्तमबुद्धि-युक्ता (T1 °क्तां; G1 M2 °क्तं). — c) T2 G2. 3 ऋषिं; G4 स्त्रृषिं (for विप्रं). Ś1 धर्मयुक्तां हितां. — d) Ś1 K1. 2 वाचमिमां (for वाक्यमिदं).

5 K3 D1–3. 5 G4 M2 om. the ref. — a) Ś1 K1. 2 यथा प्रदेशे; K4 यथानिदेशं; B2 यथोपदेशं. — b) Ś1 K1. 2 स्वाध्या(K3 स्वन्या)ययुक्तः; T1 °यत्तः. — c) N पारं (K3 पारे; D5 मानं); T2 (after corr.) G3 परं (for पुरो). Ś1 B Dc Dn D4. 6 देव(Ś1 वेद)लोकस्य (B4m परलोकस्य); K1. 2 वेदपुरस्य. — d) K3 प्रीतियोगात्.

6 a) S (except G3; T2 before corr.) [अ]स्य (for स्म). K1. 2 D1–3. 5 S विमला (for विपुला). — b) B1 (m as in text) सुरम्याः; D5 T1 च पुण्याः; T2 G3. 4 सुपुष्पाः.

7 a) D5 तीर्थेष्वासते. K4 D3 पुण्यशीला; B Dc Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 पुण्यभाजो. — b) Ś1 K D1–3. 5 प्रगीयमानः (K4 D2. 3. 5 °नाः); B Dc Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 महीयमानाः. — d) B1 सुवर्णवर्णाभिर्; D1 °वल्लीभिर्; T2 G3 °शृंगाभिर्; G2 °गंधाभिर्. K4 B D S (except G2. 4 M1) हृष्टाः (for हृष्टः).

8 a) D5 चाप्नुवंति. — b) M1 गत्वा (for दत्त्वा). Dc2 (before corr.) Dn D4. 6 [अ]नड्वहं; T1 G2. 4 सुवर्णं; T2 G3 स्वर्णं. B2 D2 स्वर्गं (for सूर्यं). B2 प्रयांति (for व्रजन्ति). — c) K3 चंद्रमसं; K4 B D चांद्रमसं. Ś1 K2 च; K3. 4 B D तु (for स). K1 वासो दत्त्वा चंद्रमश्चंद्रलोकं; M1 वासो दत्त्वा स चंद्रमसः सलोकतां. — d) N अमर(Dc त्वमर-; D5 च सुर)त्वम् (for अमृतत्वम्). T1 व्रजंति (for एति).

9 a) B1 Dn D4. 6 सुप्रभां; G4 सुव्रतः. Ś1 K B2. 4 D1–3. 5 कांस्यदोहां; Dc Dn D4. 6 सुप्रदोहां; T1 स्वादु स्वादु; G4 साधुदेहं. B2 धेनुं दत्त्वा सुप्रदोहां सुशृंगीं. — b) Ś1 T2 G3. 4 अपलायनीं. — d) Ś1 B1 Dc तावंति (for तावद्). Ś1 K1. 2 वर्षान् (for वर्षाणि). B Dc Dn D4. 6 [आ]सते देव(B2 स्वर्ग)लोके.

10 a) Ś1 K1. 2 M1 सुव्रतो; G1 सुभृतो. — d) D3. 5 T1 लोकं (for लोकान्). — After 10, N ins.:

914* ददाति यो वै कपिलां सचैलां
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
तैस्तैर्गुणैः कामदुहाथ भूत्वा
नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ।
यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा- [5]
स्तावत्फलं लभते गोप्रदाने ।
पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्वं
मासक्षमं तारयते परत्र ।
सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं
कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् । [10]
धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय
लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ।
स्वकर्मभिर्दानवसंनिरुद्धे
तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
महार्णवे नौरिव वातयुक्ता [15]
दानं गवां तारयते परत्र ।

धुरंधरं बलवन्तं युवानं
प्राप्नोति लोकान्दश धेनुदस्य ॥ १०
यः सप्त वर्षाणि जुहोति तार्क्ष्य
हव्यं त्वग्नौ सुव्रतः साधुशीलः ।
सप्तावरान्सप्त पूर्वान्पुनाति
पितामहानात्मनः कर्ममिः स्वैः ॥ ११

तार्क्ष्य उवाच ।

किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण-
माचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।
त्वयानुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां
यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ १२

सरस्वत्युवाच ।

न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणि-
र्नात्रह्मविज्जुहुयान्नाविपश्चित् ।
बुभुक्षवः शुचिकामा हि देवा
नाश्रद्दधानाद्धि हविर्जुषन्ति ॥ १३
नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्या-
न्मोघं परा सिञ्चति तादृशो हि ।
अपूर्णमश्रोत्रियमाह तार्क्ष्य
न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १४
कृशानुं ये जुह्वति श्रद्दधानाः
सत्यव्रता हुतशिष्टाशिनश्च ।
गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगन्धं
पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥ १५

तार्क्ष्य उवाच ।

क्षेत्रज्ञभूतां परलोकभावे
कर्मोदये बुद्धिमतिप्रविष्टाम् ।
प्रज्ञां च देवीं सुभगे विमृश्य

C. 3. 12735
B. 3. 186. 21
K. 3. 189. 21

यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां
भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।
ददाति दानं विधिना च यश्च
स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य । [20]

[(L. 1) K₃. ₄ D₃. ₅ transp. यः and वै. — (L. 2) B D (except D₁–₃. ₅) द्रविणैरुत्तरीयैः. — (L. 3) Ś₁ K₁. ₃. ₄ D₁. ₃. ₅ कामदुघाः. — (L. 6) B₃. ₄ Dn D₄. ₆ भवति (for लभते). — (L. 9) K₁. ₃ °गौरः (for °चारु°). — (L. 10) B D (except D₁–₃. ₅) द्रविणैरुत्तरीयैः. — (L. 13) Ś₁ K D₁–₃ मानवसंनिव(Ś₁ K₁. ₃ °रु)द्धं. D₃ स्वकर्मनिर्माणवशान्नि-रुद्धं. — (L. 14) B Dn D₄. ₆ संपतंतं (for पतन्तं). — (L. 17) B ब्राह्मदेयां. — (L. 19) Ś₁ K D₁–₃. ₅ विधिवत् (for विधिना). Ś₁ K₁. ₃ गवां (for च यश्). — (L. 20) D₃ स योगमायाति पुरंदरस्य.]

11 ᵇ) B₁ सुहव्यं (for हव्यं). K₄ D₃ चाग्नौ; B₁ अग्नौ; T₃ G₃. ₅ तदग्नौ; G₁ स्वाग्नौ; G₄ तदाग्नौ. B₁. ₃. ₄ D (except D₁–₃. ₅) नियतः (for सुव्रतः). B₃ पुण्यशीलः. — ᶜ) D₃ G₄ सप्तापरान्; M₃ सप्तावारान्. — ᵈ) Ś₁ K₁. ₃ Dn₁ D₃ G₁ आत्मभिः; B₁. ₃. ₄ Dn₃. ₈ D₄ आत्मना.

12 ᵃ) K₁ फलं (for व्रतं). Ś₁ K₁. ₃ पुराणे. T₁ M₃ किमग्निहोत्रं प्रवृतं पुराणं. — ᵇ) Ś₁ चारुशीले; K₁. ₃ साधुशीले; B₁–₃ D (except D₀₃ D₁–₃) T₃ G₃ चानुरूपे; M₁ चारुनेत्रे. — ᶜ) S (except G₁ M₁) यदग्निहोत्रं प्रवृतं पुराणं.

13 ᵃ) K₃ B₃. ₄ D₀₁ Dn₁ D₃–₆ वा° (for चा°). K₁. ₃. ₄ D₃. ₅ T₁ G °निर्निक्त° (G₁ °निमित्त°) (for °निर्णिक्त°). M₁ न चाशुचिं न व्यतिरिक्तपाणिः. — ᵇ) M₁ om. (hapl.) from नाविपश्चित् up to जुहुयात् in 14ᵈ. — ᶜ) Ś₁ K₁. ₃ बुभुक्षिताः; B D (except D₁–₃. ₅) बुभु-त्सवः. T₃ G₃. ₅ शुद्धि° (for शुचि°). — ᵈ) S °धानस्य (for °धानाद्धि).

14 M₁ om. up to जुहुयात् in 14ᵈ (cf. v.l. 13). — ᵃ) Ś₁ K₁. ₃. ₄ D₁. ₃. ₅ नाश्रोत्रे यो. Ś₁ K D₁–₃. ₅ देवहव्यं (K₃ °रथे). S (M₁ om.) देवहव्येषु युंज्यान्. — ᵇ) B₁. ₃. ₄ D (except D₁) T₁ पुरा (for परा). Ś₁ तादृशं हि; K₁ तादृगेव; K₃ तादृशोहं. — ᶜ) N अपूर्वमश्रो°. — ᵈ) Ś₁ D₃ D₀₃ T₁ न चैतादृग्.

15 ᵃ) B Dn D₄. ₆ कृशाश्च ये; Dc ये ते कृशा; S ये वै कृशान् (T₁ M₁ कृशानुं; T₃ G₃ कृशा; M₃ विप्रा) (for कृशानुं ये). S (except T₁ G₁) जुह्वते. — ᶜ) K₁ D₃ लोके. Ś₁ K D₁–₃. ₅ यांति (for प्राप्य), and °गंधाः (for °गन्धं). — ᵈ) D₃ om. from देवं up to पृच्छामि in 16ᵈ. Ś₁ K D₁–₃. ₅ पश्यंति ते तं परमादिदेवं.

16 D₃ om. up to पृच्छामि in 16ᵈ (cf. v.l. 15). — ᵃ) Ś₁ क्षेत्रज्ञलोकं; D₃ °भूते; T₁ °भूतं; K₁ °भावः. — ᵇ) K₃ धर्मोदये (for कर्मो°). Ś₁ K₁–₃ बुद्धिमतिप्रदिष्टां; D₀₃ D₃. ₅ G₃. ₄ बुद्धिमभि(Dc °नु)प्रविष्टां. — ᶜ) Ś₁ K₃

C. 3. 12735
B. 3. 186. 21
K. 3. 189. 21

पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ १६
सरस्वत्युवाच ।
अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि
विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ।
त्वत्संयोगादहमेतदब्रुवं
भावे स्थिता तथ्यमर्थं यथावत् ॥ १७
ताक्ष्र्य उवाच ।
न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति
विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।
रूपं च ते दिव्यमत्यन्तकान्तं
प्रज्ञां च देवीं सुभगे बिभर्षि ॥ १८
सरस्वत्युवाच ।
श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरिष्ठ
यज्ञेषु विद्वन्नुपपादयन्ति ।
तैरेवाहं संप्रवृद्धा भवामि
आप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ १९
यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह
वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।
दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च
तेनैव सिद्धिरिति विद्धि विद्वन् ॥ २०
ताक्ष्र्य उवाच ।
इदं श्रेयः परमं मन्यमाना
व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः ।
आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं
मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ॥ २१
सरस्वत्युवाच ।
तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः
परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।
स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोगै-
स्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥ २२

ते वंशप्रज्ञां; K1 D1 दैवीं (K1 तव) च प्रज्ञां; T1 प्राहा देवीं (for प्रज्ञां च देवीं). Dc दैवीं. Ś1 K1. 2 B1 Dn3 विमृष्य; D1 G2 बिभर्षि (for विमृश्य). K3. 4 D2. 5 दैवीं च (K4 D5 om. च) प्रज्ञां सुभगे त्वं बिभर्षि (D5 ब्रवीषि). — d) S (except G1. 4) त्वा (for त्वां). T1 G1 M त्वसि (for ह्यसि).

17 a) Ś1 K1–3 D5 अ(K1. 2 हहा-; D5 ताक्ष्र्या)ग्निहोत्रादहमागतास्मि; M1 (corrupt) अग्निहोत्रादहमभ्ययाद्गतास्मि; M3 अग्निहोत्रादाहवनीयादभ्यागतास्मि. — b) T2 G3. 4 विप्रर्षीणां (for विप्रर्षं). D3 °च्छेदनार्थं. — c) K3 D1. 2 एवम्; K4 B Dc Dn D3. 4. 6 G2 M3 एतम्; M1 एवैतद् (for एतद्). M अब्रवं! — d) T2 G2–4 भाव- (for भावे). Dc तथ्यमज्ञं; T2 (by corr.) G1–3 तथ्यमर्थ्यं; M3 सत्यमर्थं. K3 यथार्कं (for यथावत्).

18 c) Ś1 K D1–3 अत्यर्थकांतं; B (B1 marg.) Dc Dn D4. 6 T1 अनंतकांतिं; D5 अतीवकांतं (for अत्यन्तं). — d) Ś1 देवि स्वप्रज्ञां; K1 दैवीं सुप्रज्ञां; K2 देवि सप्रज्ञां; K4 D1–3. 5 दैवीं प्रज्ञां (for प्रज्ञां च देवीं). T1 M3 दैवीं; T2 G देवी (G3 °वि). K4 D1–3. 5 T1 त्वं बिभर्षि (for बिभं).

19 a) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 द्रव्याणि; K3 ज्येष्ठानि. — b) T2 (before corr.) G4 विद्याम् (for विद्वन्). — c) B D (except D1–3. 5) चाहं (for [अ]हं). D2 संप्रहृष्टा; T1 संप्रवृत्ता. — d) To avoid hiatus, B D (except D1–3. 5) चाप्यां (for आप्यां).

20 a) S पात्रम् (for द्रव्यम्). T2 G2–4 उपयुज्यति. T1 वा; T2 G2–4 [ह्]ह; G1 भवान्वा (for ह). — b) T2 G2–4 यो वानस्पत्यम् (for वानस्पत्यम्). T1 transp. आयसं and पार्थिवं. K1 D3 पायसं; D1. 2 चायसं; G1 वैणवं; M तैजसं (for आयसं). Ś1 K B2 D1–3. 5. 6 च (for वा). — c) G3. 4 M प्रत्ययाच् (for प्रज्ञया). — d) Dc2 Dn D4. 6 T1 तवैव; D3 तेनैति; M1 तेनैमि (for तेनैव). K3 सिद्धैर्; K3 D1 M3 सिद्धिम्; K4 D2. 5 सिद्धाम्; T1 M1 सिद्धम्. Ś1 K1. 2 विहिता; K4 D1. 3 इह मां (for इति). K3 मां च (for विद्धि).

21 Ś1 K1. 2 D5 read the ref. before 21cd. — b) T2 G2–4 यच्छंदतो (for व्याय°). K3 B1m सुप्रणीताः; B1 सुप्रतीताः; G2. 4 मन्थमानाः (for संप्र°). — c) D1 मे तत्; G1 ते तान् (for मे तं). — d) Ś1 K D1–3 शुभं (for परं). K1. 2 M3 प्रवदंति; K4 D1. 3 प्रदिशंति. — After 21, N ins.:

915* सांख्या योगाः परमं यं वदन्ति
परं पुराणं तमहं न वेद्मि ।

[(L. 1) Ś1 K1. 2 सांख्ये योगं (Ś1 °गे); B1 D1. 5 सांख्यं योगं. K1 B3. 4 Dc1 Dn D4. 6 विदंति.]

22 a) T2 G2–4 तद्वै. Ś1 K1 T2 G3 वेदविदं. — b) T1 परमं (for प्रथितं). — c) B Dc2 Dn D4. 6 स्वाध्याय-

तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः
सहस्रशाखो विमलो विभाति ।
तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति
मधूदकप्रस्रवणा रमण्यः ॥ २३

शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति सिकतासमाः ।
धानापूपा मांसशाकाः सदा पायसकर्दमाः ॥ २४
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सह मरुद्गणैः ।
ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तत्पदं परमं मुने ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

वैशंपायन उवाच ।
ततः स पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह ।
कथयस्वेह चरितं मनोर्वैवस्वतस्य मे ॥ १
मार्कण्डेय उवाच ।
विवस्वतः सुतो राजन्परमर्षिः प्रतापवान् ।
बभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २
ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विशेषतः ।
अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ॥ ३
ऊर्ध्वबाहुर्विशालायां बदर्यां स नराधिपः ।
एकपादस्थितस्तीव्रं चचार सुमहत्तपः ॥ ४

C. 3. 12749
B. 3. 187. 4
K. 3. 190. 4

वंतो व्रत°. — [d]) Ś1 K1. 2 गत° (for वीत°).

23 [a]) Ś1 K1 मन्थे (for मध्ये). K2 वमंतः; K4 Dn2 चेतसः; T G3 वेधसः. — [b]) B D (except D1–3. 5) विपुलो (for विमलो). — [c]) B1 तस्येह; T1 तस्याथ (for तस्य). B1 प्रच्यवंति. — [d]) K1. 2 D3. 5 मधूदकाः प्रस्रवणा. B Dn D4–6 सुपुण्याः (B4 वमन्यः); Dc पुण्यगंधाः (for रमण्यः). K3 मधूदकं प्रस्रवण्यः सुरम्याः.

24 [a]) G2. 4 शाखाः शाखा. — [b]) B4 सर्पंति; D2 स यांति. Ś1 K1. 2 सिकता यथा; K3 D2. 3. 5 सिकताः (D5 °तां) समाः; B Dc Dn D1. 4. 6 सिकताशयाः (B4 पयसा समाः); M सिकतैः समाः (M1 °मं). — [c]) T2 G1. 3. 4 पाना(G1 पथा)पूपा. S मांसकूलाः (M °कामाः). Ś1 K1. 2 धाराः प्रपा मांसशोकाः; D1. 2 धानापूपारगाः पुण्याः.

25 [a]) K3 Dc G1 M3 तस्मिन् (for यस्मिन्). — [b]) B D (except D1–3) T G2–4 °मरुद्गणाः. — [c]) Ś1 K D1–3. 5 पुण्यैस्; B2 मुख्यैस् (for श्रेष्ठैस्). — [d]) K3 G3 परं (for पदं). Ś1 K1. 2 सुखं; B (B3 marg.) D (except D1–3. 5) मम; B3 पदं (for मुने). G4 तत्परं परमश्नुते.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 3 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या. — *Adhy. name:* K3. 4 B Dc Dn1 D1–4. 6 M1 सरस्वतीताक्ष्यसंवादः; Dn3 सरस्वतीताक्ष्यसंवादार्थप्रकाशः; D5 सरस्वतीवाक्यं; G1 ताक्ष्यसरस्वतीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 93 (= 193) Dn 185 (Dn3 186); D1 192; S (M3 *inf. lin.*) 188 (M3 orig. 190). — *Śloka no.:* Dn D1 30.

185

1 [a]) B1 D1. 2 ततश्च; B3 तत्र स्म (for ततः स). B D (except D1–3. 5) विप्रं (for भूयो). — [c]) Dc1 Dn D4. 6 [इ]ति (for [इ]ह). — [d]) Ś1 K3. 4 B2 D3 ह; K1. 2 B1. 3. 4 Dc Dn D1. 2. 4–6 च (for मे).

2 [a]) B4 Dc राजा (for राजन्). — [b]) B1–3 D (except D1–3. 5) महर्षिः सु(Dc सः Dn3 च)प्र°. — [c]) T G2–4 M3 मुनिशार्दूलः; G1 राजशार्दूल; M1 नृपशा° (for नरशा°).

3 [ab]) T G2–4 transp. तेजसा and तपसा. — [d]) B1 सर्वं (m स्वं च as in text). T2 (before corr.) G2. 4 तं (for स्वं).

4 Cf. 3. 13. 12[ab]. — [b]) Ś1 K1. 2 M जनाधिप; K4 B1–3 Dn3 D4 नराधिप. — Ś1 K1. 2 om. (? hapl.) 4[cd]. — [c]) K4 D1 °पादे (for °पाद-). B1 (m as in text) S पूर्वं (for तीव्रं). — [d]) G4 चकार (for चचार). Dc स (for सु-).

5 [a]) K1. 3. 4 Dc अर्वाक्शिराः; B1 अवाक्शीर्षः (m

C. 3. 12750
B. 3. 187. 5
K. 3. 190. 5

अवाकिशरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृढम् ।
सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५
तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।
वीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६
भगवन्क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवद्भ्यो भयं मम ।
मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७
दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यं मत्स्या विशेषतः ।
भक्षयन्ति यथा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८
तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।
त्रातुमर्हसि कर्तास्मि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९
स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयाभिपरिप्लुतः ।
मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १०
उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
अलिञ्जरे प्राक्षिपत्स चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥ ११
स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।
पुत्रवच्चाकरोत्तस्मिन्मनुर्भावं विशेषतः ॥ १२
अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।
अलिञ्जरे जले चैव नासौ समभवत्किल ॥ १३
अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ १४
उद्धृत्यालिञ्जरात्तस्मात्ततः स भगवान्मुनिः ।
तं मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५

°किशराः as in text). Ś1 स्थितश्चापि; K1. 2 ततश्चापि; K4 तथा तस्थौ; D1. 2 चापि नेत्रैः; D3 तु तत्रापि (for तथा चापि). — b) K2 B2 दृढैः; B3 अपि (for दृढम्). D1. 2 रुद्धैरुन्मिषैर्दृढम्. — c) K3 तपं; Dc2 महा-; D4 ततो (for तपो). — d) B4 Dc तपः (for तदा).

6 D4 om. 6c–7d. — c) K3 B (B1m as in text) Dn D3 चीरिणी- (B1 orig. वीरणा-); K4 D1. 2 T1 G1. 3. 4 M1 वीरणी-. B3 -तीर्थम् (for -तीरम्). Ś1 अध्यास्य; K B4 D1–3. 5 आसाद्य (for आगम्य).

7 D4 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) B2 क्षत्र° (for क्षुद्र°). B1 D5 [s]हं (for sस्मि). — b) T1 स्थलं (for भयं). Dn1 महत् (for मम). — c) B4 मत्स्यादेभ्यस् (for मत्स्येभ्यो हि). M1 [s]पि (for हि). Ś1 K1. 2 भयार्तं मां; K4 D1–3 भयान्मां त्वं; T2 G2–4 तथा (G2. 4 °तो) भीतं; M तथा मां त्वं.

8 a) G2 M2 दुर्लभं (for दुर्बलं). — b) B Dc Dn D1. 4. 6 मत्स्या मत्स्यं (by transp.) D2 मत्स्यो मत्स्यं; T1 मत्स्यं मत्स्यो; G4 मत्स्यान्मत्स्या. — Ś1 K1 om. (hapl.) 8c–9b. — c) K (K1 om.) D3. 5 खादयंति; B Dc Dn D4. 6 आस्वदंति; D1. 2 आददंति (for भक्षयन्ति). B Dc1 Dn D4. 6 सदा; M1 तथा (for यथा).

9 Ś1 K1 om. 9ab (cf. v.l. 8). — a) B1 भयाद्धि; B3 भुजौघान्; T1 भयान्मां (for भयौघान्). — b) G3 मज्जमानं (for मज्जन्तं मां). K3. 4 मा; D1. 2 च (for मां). — d) D5 वचः (for तव). M3 कृतप्रतिकृतस्तव.

10 Before 10, Dc ins. मार्कंडेय उ°. — a) Ś1 K1. 2 G1. 2. 4 मत्स्यस्य वचनं श्रुत्वा; K4 D1–3 स मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा. — c) D5 स्वायंभुवो (for वैवस्वतो). — d) B1 मत्स्यं तं (by transp.).

11 a) G1 M1 उदकात्तम्. G1 उपादाय. — c) Ś1 K1. 2 D3 अरंजिरे; K3. 4 अलंजिरे; Dc2 Dn2. n3 D1. 2 अलिंजिरे; S अरञ्जरे. Ś1 K B3. 4 D3. 5 T1 M च; B2 Dn D1. 2. 4. 6 तं (for स). — d) Ś1 K1–3 B1. 2. 4 D (except Dn2 D1. 2) °प्रभे.

12 cd) Dn D4. 6 स्वीकरोत् (for चाकरोत्). K1 तस्मान्; K3 B D (except Dc) तस्मै (for तस्मिन्). K4 transp. तस्मिन् and भावं. T1 अनुभावं (for मनुर्भावं).

13 b) K D3. 5 मत्स्यः स (by transp.); D1. 2 संवर्धन्. D1. 2 स; D5 तु (for सु-). — c) Ś1 K1. 2 अरंजिरे; K3 अलंजर-; K4 D1–3 अलंजिर-; Dc2 Dn D4. 6 अलिंजिरे; S अरंजरे (T G3 अरंजरं; G1 M2 अरंजर-) (cf. v.l. 11c). B1. 2 Dc यदा; B2. 4 Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 यथा (for जले). D3 T1 नैव (for चैव). — d) Ś1 नायं (for नासौ). K4 तदा (for किल).

14 c) Ś1 K1. 2 तु; K3 D1 वा; Dn2 हि (for स्म). D5 त्वं (for [अ]न्यत्). — d) S वै (for सं-).

15 a) Ś1 K1. 2. 4 D3 अरंजिरात्; K3 अलंजिरात्; Dn D3 अलिंजिरात्; S अरंजरात् (cf. v.l. 11, 13). — b) Ś1 K1. 2 ऋषिः; K4 B D (except D5) T1. 2 (after corr.) G3 मनुः (for मुनिः). — c) K1. 2. 4 आनयद्. — d) T1 G1 M तु; T2 (before corr.) G2. 4 तं (for स). T1 ततस् (for मनुस्). D3 स्वयं (for तदा). K4 D1–3 महतीं वारिसंप्लुतां.

16 a) B4 सत्कृतं (for तत्र तं). B3 चा° (for प्रा°).

तत्र तं प्राक्षिपच्चापि मनुः परपुरंजय ।
अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्बहून् ॥ १६
द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ।
विचेष्टितुं वा कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशां पते ॥ १७
मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभाषत ।
नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रभो ।
गङ्गां तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १८
एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।
नदीं गङ्गां तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ १९
स तत्र ववृधे मत्स्यः किंचित्कालमरिंदम ।
ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २०
गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वाच्चेष्टितुं प्रभो ।
समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २१
उद्धृत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।
समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥ २२
सुमहानपि मत्स्यः सन्म मनोर्मनसस्तदा ।
आसीद्यथेष्टहार्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २३
यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।
तत एनमिदं वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ २४
भगवन्कृता हि मे रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २५

C. 3. 12772
B. 3. 187. 27
K. 3. 190. 27

— [b]) K3 D6 मुनिः (for मनुः). K4 De Dn3 D1 T2 G1. 3 M1 °जयः (for °जय). M2 मत्स्यं मनुजसत्तम.

17 [a]) B2 De त्रि- (for द्वि-). K1. 2 °यतो वापि; G2 °यतश्चापि. — [b]) G2 विस्तृतश्च. K3 चायुतत्रयं; G4 च द्वियोजनं. — [c]) B4 De तस्यां न स्थातुमशकन्; G2 तस्यां न शेषमभवन्. — [d]) A few MSS. °लोचनः. — [e]) K3 D1 विचेष्टितं. K4 B1. 2. 4 Dn D4-6 च (for वा). G2 यदा तोये (for च कौन्तेय). — [f]) T1 अरिंदम (for विशां पते).

18 [a]) K2 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा). — Before 18[cd], De ins. मत्स्य उ°. — B2 om. (hapl.) 18[b]–20[c]. — [c]) K2. 3 मा (for मां). — [d]) K2 प्रभुं; K4 B4 D1–3 प्रति; B1m Dn D4–6 T2 (after corr.) G3 M2 प्रियां (for प्रभो). — [e-f]) D5 यथावत् (for यथा वा). Ś1 K1. 2 मन्यसे प्रभो (for तात मन्यसे). S गंगां नात्रापि (G2. 4 °त्र वि-) शक्नोमि वस्तुं मतिमतां वर. T2 (after the above) reads 18[e-f] as in text also. — After 18, N (except B2) G3 ins.:

916* निदेशे हि मया तुभ्यं स्थातव्यमनसूयता ।
वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता त्वत्कृते हि मयानघ ।

[(L. 1) K2. 4 D1–3. 5 त्वन्निदेशं (D5 °शान्) मया नित्यं (D5 तात) (for the prior half). Ś1 K1. 2 °सूयया (for °सूयता). — (L. 2) Ś1 K D1–3. 5 °तेयं (for °ते हि).]

19 B2 om. 19 (cf. v.l. 18); T2 om. 19–20. — [a]) Ś1 K1. 2 मुनिर् (for मनुर्). — [b]) K4 D1 आनयद्; T1 गमयद् (for अनयद्). — [c]) G1 गंगां नदीं (by transp.). G2. 4 नदीं तां तत्र चैवैनं. — [d]) B1. 3 D4 T1 G1 अच्युत; D5 °तं; G2. 4 एव च (for अच्युतः).

20 B2 om. 20[abc] (cf. v.l. 18); T2 om. 20 (cf. v.l. 19). — [b]) K1 D2. 3. 5 G1. 2. 4 M कंचित् (for किंचित्). — [c]) Ś1 K D1–3. 5 मत्स्यो (for पुनर्). — [d]) Ś1 K D1–3. 5 पुनरेवाभ्यभाषत (= 18[b]).

21 [a]) Ś1 K D1–3. 5 न हि (by transp.). — [b]) Ś1 K1. 2 महत्त्वा° (for बृहत्त्वा°). Ś1 K1. 2 M विभो; T1 मुने (for प्रभो). — De om. 21[c]–22[b]. — [d]) D5 मम (for इति).

22 De om. 22[ab] (cf. v.l. 21). — [b]) D5 तं मत्स्यं च (for ततो मत्स्यं). — [c]) K4 आनयत्. M1 राजन् (for पार्थ).

23 G4 om. 23. — [a]) Ś1 T1 M1 स; B Dn D4. 6 तु (B1 [अ]सौ); De तं; D5 च (for सन्). — [b]) Ś1 K1. 2 मनोः सु-; B3 मनोस्तु; M1 मनोर्वै (or स मनोर्). B D (except D1–3. 5) नयतस्; T2 G3 मुनिनस् (sic) (for मनसस्). — [c]) Ś1 K1. 2 यथेष्टमार्यः; B3 मखेषु हार्यः; De सुखेष्टहार्यः; D4 यथेव हार्यः; T1 G2 यथेष्टभार्यः (for यथेष्टहार्यः). Ś1 सन्; K1. 2 स; B2 तु (for च). — [d]) B4 Dn2. n3 D3. 4 °सुखस्य; D6 °सहश्च (for °सुखश्च). T1 सर्वगंधः स तत्र वै.

24 [a]) K2 D4 प्राक्षिपः; D5 प्रापः स (for प्रक्षिपः). — [b]) D5 मत्स्यस्तु; G4 समुद्रे (for स मत्स्यो). D5 सह (for तदा). — [c]) B4 तत्र (for तत). D6 पुनर्; T2 G2–4 मनुर् (for एनम्). — [d]) D6 त्वथा° (for हृत्वा°).

25 [a]) Hypermetric! B2 Dn D4. 6 हि कृता; T1 कृतैव मे (for कृता हि मे). B4 कृताभिरक्षा भगवन्. — [b]) B4 मम; T1 सर्व- (for सर्वा). — [c]) K3 °कालेषु (for °कालं तु). Ś1 K1. 2 यथा (for तु यत्).

C. 3. 12773
B. 3. 187. 28
K. 3. 190. 28

अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २६
संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २७
त्रसानां स्थावराणां च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ।
तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ २८
नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटाकरा ।
तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महामुने ॥ २९
बीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
तस्यामारोहयेर्नावि सुसंगुप्तानि भागशः ॥ ३०
नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्तदा मुनिजनप्रिय ।
आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३१
एवमेतत्त्वया कार्यमापृष्टोऽसि व्रजाम्यहम् ।
नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं ते ममाभिभो ॥ ३२
एवं करिष्य इति तं स मत्स्यं प्रत्यभाषत ।
जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥ ३३
ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
बीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुप्लुवे तदा ।
नावा तु शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥ ३४
चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥ ३५

---

26 [a]) G1 M1 लोकम् (for भौमम्). — [b]) Ś1 K1. 2 सर्वं; D3 जगत्; G1. 2 इमं (for इदं). — [d]) D5 च (for वै).

27 K1 om. 27[a]–28[b]. — [a]) G4 स (for सं-). — K2 om. from समुप° (in 27[c]) up to नेङ्गति (in 28[b]).

28 K1. 3 om. 28[ab] (cf. v.l. 27). — [a]) Ś1 K2. 4 D1 M1 चराणां; T1 भूतानां; T2 G3 त्रासनं; G1 जंगम (for त्रसानां). D6 जंगमानां स्थावराणां. — [b]) =49[d]. K4 यच्चेंगं; D4 यत्त्वेंगं; G1 M1 यच्चेंगद्. B2. 3 Dc2 नेंगते; T1 G2 नेंगितं (for नेङ्गति).

29 [b]) K4 दृढ-; G1 यथा (for दृढा). K3 D3 मुक्त-; K4 D1. 2 युक्ता; D6 रज्जु- (for युक्त-). K4 B Dc1 Dn D1. 2. 4–6 -वटारका; T G3. 4 -कवाटिका; G2 M -पटाकरा (for -वटाकरा); cf. v.l. 37. — [d]) K3. 4 D1. 2 T1 G1 M आरोहेथा; D6 आरुहेस्त्वं; T2 G2–4 आरोहाथ (for आरुहेथा).

30 [a]) B3 Dc बीजानां. D1 कर्माणि (for सर्वाणि). — [b]) B D (except D1–3. 5) द्विजैः पुरा (B4 पुरा मया). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 आरोपयेर् (for °हयेर्). — [d]) Ś1 K D1–3. 5 सुगुप्तायां विभागशः (Ś1 विशेषतः; K2 विभावसुः).

31 [a]) Ś1 तस्थुश्च; K D1–3 तत्स्थश्च; D5 तत्रस्थो (for नौस्थश्च). Ś1 तां; G2. 4 मा (for मां). Ś1 उपे° (for प्रती°). — [b]) Dn D4. 6 ततो; D1–3. 5 सदा; T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 तथा (for तदा). K2 Dn1 T1 G4 °प्रियः. — [d]) K3. 4 D3. 5 तेन वै मुने; B1 स्वेन तेजसा (m तेन तापस as in text).

32 [a]) B1–3 D2. 3 T G2–4 एव (for एतत्). — [b]) D5 त्वां पृष्ट्वा हि; G4 त्वामापृष्टो (for आपृष्टोऽसि). — After 32[ab], B3 D (except D1–3. 5) ins.:

917* ता न शक्या महत्यो वै आपस्तर्तुं मया विना ।

[B3 न च शक्यमिदं वारि (for the prior half), and त्वया (for आपस्).]

— [c]) Ś1 B2. 3 Dc Dn D3m. 4. 6 नाभिशंक्यम्; K3 B1 नाति(B1 °भि)क्रम्यम्; B4 D5 न च (D5 वि-) शंक्यम् (for नातिशङ्क्यम्). B4 वारि (for चापि). — [d]) Ś1 K1. 2 D1–3 ममांतिके; K3 D5 T1 महामुने (for ममाभिभो). K4 वचनं मम चांतिके; B4 त्वया तर्तुं मया विना (cf. 917*); B1–3 Dc Dn D4. 6 वचनं मे त्वया विभो.

33 [a]) B4 करिष्यामि (for करिष्ये). Ś1 K1. 2 च (for तं). — [b]) Ś1 B4 T1 मत्स्यं स (by transp.). — [c]) K4 D3 तौ (for च). Dc °कालम् (for °काममम्).

34 [b]) D6 T1 हि (for ह). — [d]) D5 transp. सागरं and पुप्लुवे. T1 G1 समुद्रं (for सागरं). — [e]) Ś1 K1. 2 B Dc Dn D4. 6 नौकया; K3 नावाया (sic); K4 °शु; D5 °थ (for नावा तु). B3 प्रभया (for शु°). Dc2 धीरो; D1 भावी (for वीरो). — [f]) D3 T1 °दमं (for °दम).

35 [a]) T G2–4 स (for च). T2 G3 मुनिस् (for मनुस्). — [c]) =1. 216. 2[a]; 4. 41. 4[c]; 5. 41. 8[c]. D5 तु (for च). D5 G4 तं (for तच्). — [d]) =38[b]. K3. 4 Dc D2. 5. 6 T2 (before corr.) M1 °जयः. — T1 om. (hapl.) 35[c]–40[d]. — [e]) Ś1 K1–3 Dc तदा°; K4 D1–3. 5 तथा° (for तत्रा°). T2 G2. 4 सुप्रीवस्तं जगामाशु. — [f]) D5 T2 (before corr.) G1 तथा (for तदा).

36 T1 om. 36 (cf. v.l. 35). — [a]) Ś1 K1. 2 D6 मनुर्जेद्रो; B Dn D4. 6 मनुजव्याघ्र (B1 मनुरव्यग्रो); T2

तं दृष्ट्वा मनुजेन्द्रेन्द्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
वटाकरमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
मनुर्मनुजशार्दूल तस्मिञ्शृङ्गे न्यवेशयत् ॥ ३७
संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
वेगेन महता नावं प्राकर्षल्लवणाम्भसि ॥ ३८
स ततार तया नावा समुद्रं मनुजेश्वर ।
नृत्यमानमिवोर्मीभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ॥ ३९
क्षोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरंजय ॥ ४०
नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चकाशिरे ।
सर्वमाम्भसमेवासीत्खं द्यौश्च नरपुंगव ॥ ४१
एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यः सहैव ह ॥ ४२
एवं बहून्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
चकर्षातन्द्रितो राजंस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥ ४३
ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं पुरुषर्षभ ।
तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥ ४४
ततोऽब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन्प्रहसञ्शनैः ।
अस्मिन्हिमवतः शृङ्गे नावं बध्नीत माचिरम् ॥ ४५
सा बद्धा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ॥ ४६

C. 3. 12795
B. 3. 187. 50
K. 3. 190. 48

(before corr.) G4 °जद्रेण; G2 °जद्रोथ. — b) B1 स तु मत्स्यं; B4 मत्स्यं मनुर् (by transp.). Ś1 K1 B2 D1–3. 5 T2 G3 महार्णवे; De M1 जलाशये. — c) K3. 4 D1–3. 5 च; De S (T1 om.) तु (for तं). K4 तथोक्तेन. — d) B1 °चयोच्छ्रितं; B3 D1 °मिवोत्थितं; T2 G2–4 °मिवोन्नतं.

37 T1 om. 37 (cf. v.l. 35). — a) K1 D5 वटाकार°; K4 B De Dn D1. 2. 4. 6 वटारक°; T2 G पटाकार°; M पटाकर° (cf. v.l. 29). K1. 2 पार्शेर् (for पाशम्). — b) D1. 2 अपास्यन् (D1 अपश्यन्) मत्स्यमूर्धनि. — d) De तस्य (for तस्मिन्). Ś1 K B1 (m as in text) Dn D1–3. 5 देशे (for शृङ्गे). K1 न्यवेशयेत्; M2 °दयत्.

38 T1 om. 38 (cf. v.l. 35). — a) K3 संगत°; K4 B1 D3. 5 G1 M2 स(B1 M2 सं)मित°; T2 G3–4 M1 संसक्त° (for संयत°). Ś1 K1. 2 स शिरस्थेन पाशेन. — b) =35d. K2. 3 Dn2. n3 D3. 6 °जयः. — D1 om. (hapl.) 38c–40d. — c) Ś1 K1. 2 योगेन (for वे°).

39 T1 D1 om. 39 (cf. v.l. 35, 38). — a) Ś1 K1–3 B De Dn D4. 6 स च तान् (K1. 2 स तया) तारयन्नावा (K3 B1. 3 De2 °यामास). — b) K2. 3 °श्वरं; D3 °श्वरः. — c) =(var.) 3. 102. 21c. B2 गर्जं° (for नृत्य°). D3 [ऊ]र्म्यौ वै; D5 [उ]च्चैश्च (for ऊर्मीभिर्). — d) K3 D3 चलमान°; K4 वल्गमान°; B2 तर्जयान°. Ś1 K1. 2 गच्छन्नि-(K1 °ते)व तदांभसि.

40 T1 D1 om. 40 (cf. v.l. 35, 38). — a) T2 G1 °माणं (for °माणा). — c) D2. 3 घूर्णितैश्च; S (T1 om.) जुघूर्ण (for घूर्णते).

41 K2 om. 41ab. — a) G2. 4 न वै (for नैव). — b) T G च (for वा). — D5 om. 41c–42d. — c) B3 सर्वदा (for सर्वम्). K2 अंभसम्; S सलिलम् (for आम्भसम्). D1 सर्वमंभोमयं चासीत्. — d) T1 नद्यश्च (for खं द्यौश्च).

42 D5 om. 42 (cf. v.l. 41). G4 om. 42a–44b. — a) D1. 2 काले (for लोके). — b) T2 G2. 3 °ले नरपुंगव. — c) Sporadic prior pada! Ś1 K1. 2 अदृश्यन्मप्त ऋषयो; De D3 अदृश्यन्नृषयः सप्त; D1. 2 G1 अदृश्यंतर्षयः सप्त; M1 सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यो. — d) M1 [s]प्यदृश्यंत (for मनुर्मत्स्यः). Ś1 सदैव; K1. 2. 4 D1–3 स चैव; K3 B De Dn D4. 6 तथैव (for सहैव). K2 D1. 2 T1 हि; K3 B Dn1 D4 M2 च (for ह).

43 G4 om. 43 (cf. v.l. 42). — b) D5 नावं तां (by transp.). K4 स स्म; D1. 2 स तु; D3 स च; D5 स्म स; T G2. 3 सोपि; M सोस्य (for सं °थ).

44 G4 om. 44ab (cf. v.l. 42). — a) K3 हिमवते शृंगे. — b) K3 B D (except D1–3) भरतर्षभ. — B2 om. (hapl.) 44c–47d. — c) D5 G2 °र्षत तां. M1 °र्षत्तदा (for °र्षत्ततो). K1 ताम्रं; K3 नावि (for नावं). — d) M2 मत्स्यकः (for स मत्स्यः). Ś1 K D1–3. 5 M2 कुंति° (for कुरु°). T1 G1. 2. 4 M2 मत्स्यः कौरव(G4 M2 कौंतेय)-नंदन.

45 B2 om. 45 (cf. v.l. 44). — a) B (B2 om.) D (except D1–3. 5) T2 G3 अथा°; M1 तदा° (for ततो°). K4 D2 महा- (for तदा). — b) B1 (m as in text) T1 इव (for शनैः). — c) K1. 2 T1 तस्मिन् (for अस्मिन्).

46 B2 om. 46 (cf. v.l. 44). — a) Ś1 K D2. 3. 5 वै तूर्णम्; T1 तस्थौ नाव् (for तैस्तूर्णम्). — D1 om. (hapl.) 46c–47d; G4 M2 om. 46cd. — c) K4 D3 तैर्; T1 ते

C. 3. 12795
B. S. 187. 50
K. 3. 190. 49

तच्च नौबन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ।
ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ४७
अथाब्रवीदनिमिषस्तानृषीन्सहितांस्तदा ।
अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
मत्स्यरूपेण यूयं च मयास्मान्मोक्षिता भयात् ॥ ४८
मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति ॥ ४९
तपसा चातितीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति ।
मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५०
इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ।
स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥ ५१
तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥ ५२
इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ ५३
य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थः स्वर्गलोकमियान्नरः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

(for नौर्). K₂ मनुर्मत्स्य- (for नौर्मत्स्यस्य). K₄ B₁ Dc D₃ मत्स्यवचनं (for मत्स्यस्य वचः). — K₁ om. (hapl.) 46ᵈ–47ᵃ.

47 B₂ D₁ om. 47 (cf. v.l. 44, 46); K₁ om. 47ᵃ (cf. v.l. 46); K₄ om. (hapl.) 47ᵃ–48ᵇ. — ᵃ) K₂ तेद्य (for तच्च). — ᵈ) T₂ (before corr.) G₄ तद्धि तं (for तद्विद्धि). K₂ D₅ मनुजर्षभ; B₄ मनुजाधिप; D₃ मनुजेश्वर; T₂ G₁. ₃ पुरुषर्षभ.

48 K₄ om. 48ᵃᵇ (cf. v.l. 47). — ᵃ) D₃ तथा˚ (for अथा˚). — ᵇ) Ś₁ B D (except D₂. ₃. ₅. ₆) सहितः (for सहितान्). B₃ तथा (for तदा). — ᵈ) Ś₁ K₁. ₃ तत्परः; D₅ नापरं (for मत्परं). K₂ नाव-; G₁ नाभि- (for नाधि-). Ś₁ K₁. ₃ -गच्छति (for -गम्यते). — ᵉ) Ś₁ K₁. ₃ वै (for च). — ᶠ) K₁. ₃. ₄ D₅ मोचिता (for मोक्षिता).

49 ᵇ) Ś₁ K₁. ₃ B D (except D₁. ₃) -मानुषाः (for -मानवाः). — ᵈ) = 28ᵇ. B₂ G₂. ₄ M₂ नेंगते; D₅ T₁ नेंगितं (for नेङ्गति).

50 ᵃ) B₂–₄ Dn D₄. ₆ [अ]पि (for [अ]ति-). — ᵇ) Ś₁ K₁ प्रतिभात्र; K₂ G₁ ˚भास्यं; K₄ Dc ˚भाप्य; D₁ ˚भास्यो; T₁ ˚भावं; T₂ G₂–₄ शक्तिश्चास्य. — ᶜ) B₁ सर्वा (for -सर्गे). — Ś₁ K₁ M₂ om. (hapl.) 50ᵈ–51ᵉ. — ᵈ) D₃ न त्वं (for न च). B₂ D₃ T₁ गमिष्यसि.

51 Ś₁ K₁ M₂ om. 51ᵃ–51ᵉ (cf. v.l. 50). — ᵇ) B₁ क्रमेण (in क्षणेन as in text). — ᶜ) T₁ चैव (for चापि). — ᵈ) K₂ स्वायंभुवः (for वैव˚). — ᵉ) K₂ स भूयो वै; K₃. ₄ D₁–₃. ₅ संमूढोभूत्. — ᶠ) S (except T₁ G₄) ततस् (for तपस्). Ś₁ K₃. ₄ B₂ D₁–₃. ₅ तदा; K₁. ₃ B₃. ₄ Dn₁ S तपः (for ततः). B₁ महातपाः (for महत्ततः).

52 ᵃ) Ś₁ K D₁–₃. ₅ transp. तपसा and महता. — ᵇ) Ś₁ K₁. ₃. ₄ D₁–₃. ₅ ततः (for सोऽथ). T₁ M₁ transp. सोऽथ and स्रष्टुं.

53 ᵃ) D₅ एतत्ते; T₁ इत्येवं (for इत्येतन्). K Dc D₁. ₅ मत्स्यकं (for मां˚). — ᵇ) K₂ पुराण-; K₄ B₃ D₁ G₁ M₁ पुराणे; B₁ प्रधाने (in पुराणं as in text). — ᶜ) T₂ G₂–₄ transp. आख्यानं and आख्यातं.

54 ᵃ) D₅ इदं यः (by transp.); G₂ य इमं. — ᵇ) D₅ आहतः; M₂ आत्मनः (for आदितः). — ᵉ) T₁ सुखं (for सुखी). B D (except D₁–₃. ₅) सर्वपूर्णार्थः (B₃ ˚युः); S पूर्णकामा(M ˚सर्वा)र्थः. — ᵈ) B₁ D (except D₁–₃. ₅) G₄ सर्वं˚ (for स्वर्गं˚). B₁ व्रजेन् (for इयान्). G₂ सर्वान्कामानवाप्नुयात्.

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₃ Dn₂ T₂ G₂–₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* G₁ मार्कंडेयसमस्या. K₁. ₃ (both om. sub-parvan name) mention only मत्स्यपुराण (sic); K₃. ₄ B Dc Dn₂ D₁–₆ M₁, likewise, only म(D₅ मा)त्स्योपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 186 (Dn₂ 187); D₁ 193; S (M₂ *inf. lin.*) 189 (M₂ orig. 192). — *Śloka no.:* Dn 57; D₁ 54.

186

1 ᵃ) T₁ [आ]ह (for [अ]थ). — ᵇ) T G तप˚ (for यश˚).

2 ᵃ) T₁ एते; M₁ नैते (for नैकं). — ᵇ) K₁ ˚मते (for ˚मुने). — ᵈ) Ś₁ तव दृश्यते; B₁ G₁ विद्यते तव (by transp.). B₃. ₅ D (except D₁–₃. ₅) आयुष्मान्दृश्यते

१८६

वैशंपायन उवाच ।

ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यशस्विनम् ।
पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १
नैके युगसहस्रान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।
न चापीह समः कश्चिदायुषा तव विद्यते ।
वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ २
अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ।
त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ ३
प्रलये चापि निर्वृत्ते प्रबुद्धे च पितामहे ।
त्वमेव सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यसि ॥ ४
चतुर्विधानि विप्रर्षे यथावत्परमेष्ठिना ।
वायुभूता दिशः कृत्वा विक्षिप्यापस्ततस्ततः ॥ ५
त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकपितामहः ।
आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ६
तस्मात्सर्वान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी ।
न त्वा विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ७
यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।
नैवान्तरिक्षं नैवोर्वी शेषं भवति किंचन ॥ ८
तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ ९
शयानममितात्मानं पद्मे पद्मनिकेतनम् ।
त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १०

C. 3. 12813
B. 3. 185. 14
K. 3. 191. 14

(B₃ De °न्विद्यते) तव; B₄ T₂ G₃. ₄ आयुष्मांस्तात (B₄ °स्तव) विद्यते. — After 2, B D (except D₁₋₃. ₅) S ins. :

918* न तेऽस्ति सदृशः कश्चिदायुषा ब्रह्मवित्तम ।

[D₆ T₁ G₁ ब्रह्मसत्तम; M ब्राह्मणोत्तम (for ब्रह्मवित्तम).]

3 Ś₁ K₂ Dn₃ D₅ om. 3ᵃᵇ. — ᵃ) B₁. ₃ T G अंतरिक्षेत्र (B₁. ₃ °क्षे च) लोके°. — ᶜ) T G नित्यं (for विप्र). — ᵈ) = 10ᵈ. Ś₁ K₁. ₂ B₂. ₃ D (except D₁₋₃) M₁ °तिष्ठसे; M₂ °तिष्ठति.

4 D₄ om. (? hapl.) from पि of चापि (in 4ᵃ) up to वा of वायुभूता (in 5ᶜ). — ᵃ) B₁ महति (for निर्वृत्ते). D₃. ₅ निवृत्ते प्रलये चापि. — ᵇ) T₁ प्रयुद्धे; G₁ प्रवृद्धे. — ᶜ) K₃ B D (except D₁₋₃. ₅; D₄ om.) M एकः (for एव). D₅ सर्वभूतानि (for सृज्य°). — ᵈ) K₃ De G₄ प्रपश्यति. D₅ सृज्यमानानि पश्यसि.

5 D₄ om. up to वा of वायुभूता (cf. v.l. 4). — ᵇ) De प्रसादात्परमेष्ठिनः. — K₄ om. (? hapl.) 5ᶜ–6ᵈ. — After 5ᵃᵇ, D₁. ₂ read 8. — ᶜ) T₂ (before corr.) G₁. ₄ °भूतां दिशं. Ś₁ K₁–₃ B₂ D₃. ₅ सर्वा (for कृत्वा). — ᵈ) M₂ निक्षिप्य. T₁ [अ]थ (for [आ]पः).

6 K₄ om. 6 (cf. v.l. 5). — After 6, K₂ B D (except D₁. ₂; D₃. ₅ both marg. *sec. m.*) ins. :

919* स्वप्रमाणमथो विप्र त्वया कृतमनेकशः ।
घोरेणाविश्य तपसा वेधसो निर्जितास्त्वया ।
नारायणाङ्गप्रख्यस्त्वं सांपरायेऽतिपठ्यसे ।
भगवानेकशः कृत्वा त्वया विष्णोश्च विश्वकृत् ।
कर्णिकोद्धरणं दिव्यं ब्रह्मणः कामरूपिणः । [5]
रत्नालंकारयोगाभ्यां दृग्भ्यां दृष्टस्त्वया पुरा ।

[(L. 1) B₂ इदं (for अथो). — (L. 2) B₂ °सांतर्हितास् (for °सो निर्जितास्). — (L. 3) D₃ °णांशं (for °णाङ्कं). B₂ स पठ्यसे; Dc₂ D₃ [s]तिपठ्यते. — (L. 4) D₄ विष्णुश्च. — (L. 5) K₃ कार्णिकोद्धारिणां; D₅ कटकोद्धरणं. — (L. 6) D₃. ₅ °योग्याभ्यां]

7 ᵃ) Ś₁ देहांतको; K D₁₋₃,₅ सर्वांतगो; B De D₂ D₄. ₆ तवांतको. Ś₁ विष्णुर् (for मृत्युर्). — ᵇ) K₃ B₄ De D₂. ₄ देहनाशनी; B₁. ₃ S °घातिनी. — ᶜ) B D (except D₃. ₅) त्वां (for त्वा). D₅ ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे).

8 D₁. ₂ read 8 after 5ᵃᵇ. — ᵃ) K₃ G₁ यथा (for यदा). S वै न (for नैव). — ᶜ) K₁ न वांतरिक्षं.

9 ᵃ) T₁ तस्माद् (for तस्मिन्). D₁ T₂ G₃ M₁ घोरे; D₅ काले (for लोके). — ᵇ) Ś₁ K₁. ₂ नष्ट-. — G₁ om. 9ᶜᵈ. — ᶜ) Ś₁ K₁. ₃ D₃ G₄ M₁ नष्ट-. — ᵈ) Ś₁ G₂. ₄ समुत्पन्न-; B₁ समुत्सन्ने.

10 ᵃ) Ś₁ संशिता°; K₁. ₂ संश्रिता°; D₅ अपि चा° (for अमिता°). — ᵇ) B₁. ₂ D₁ D₄ पद्मोत्पल- (for पद्मे पद्म-). B₄ G₁ M₂ -निभेक्षणं (for -निकेतनम्). — ᶜ) D₁ एव (for एकः). — ᵈ) = 3ᵈ. Ś₁ °तिष्ठति; De D₅ °तिष्ठसे.

11 ᵃ) Ś₁ K₁. ₄ D₁. ₂ एतां; K₂ एवं; D₄ यत्तत् (for

C. 3. 12819
B. 3. 188. 15
K. 3. 191. 15

एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्ववृत्तं द्विजोत्तम ।
तस्मादिच्छामहे श्रोतुं सर्वहेत्वात्मिकां कथाम् ॥ ११
अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचित्सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥ १३
य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवासा जनार्दनः ।
एष कर्ता विकर्ता च सर्वभावनभूतकृत् ॥ १४
अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
अनादिनिधनं भूतं विश्वमक्षयमव्ययम् ॥ १५
एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यो ह्येनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः ॥ १६
सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ।
आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥ १७
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ १८
त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ १९
तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ।
तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ २०
सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।

एतत्). D_3 प्रत्यक्षतां; T_2 G प्रत्यक्षितं. $Ś_1$ K D_{1-3} सर्वां (K_3 पूर्वं); M_1 दृष्टं (for सर्वं). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.3}$ पूर्ववृत्तां; $B_{2.4}$ D_6 पूर्वं वृत्तं. — $Ś_1$ K_1 om. (hapl.) 11^c–12^b. — [c]) K_3 B D (except D_{1-3}) T_2 G_3 °म्यहं (for °महे). — [d]) S (except T_1 M_1) सर्वां (for सर्वं-). $K_{2.3}$ D_5 T_2 $G_{2.3}$ हेत्वात्मिकीं (K_2 एवात्मि°; K_3 हेत्वात्म°). G_4 क्रियां (for कथाम्).

12 $Ś_1$ K_1 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — [a]) B_3 अंतर्भूतं (for अनुभूतं). D_3 सु- (for हि). — [b]) K_{2-4} $D_{1-3.5}$ S त्वयैतद् (D_1 °व) द्विजसत्तम. — $12^c = 1.57.12^c$; 5. 16. 7^c.

13 [a]) $K_{3.4}$ B_{2-4} D वर्तं(K_4 °र्णं)यिष्यामि (Dc संप्रवक्ष्यामि). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1-3.5}$ $G_{2.4}$ नमस्कृत्य. — After 13^{ab}, $K_{3.4}$ B D ins.:

920* अव्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ।

[B_1 अध्यक्षाय (for अव्यक्ताय). D_3 महा° (for गुणा°).]

14 [a]) B_3m D_{c1} $D_{m1.n3}$ D_3 $G_{2.4}$ M_2 स एष; D_{n2} $D_{4.6}$ स एव; T_1 य एव (for य एष). K_3 B D (except $D_{1-3.5}$) पुरुषव्याघ्र (for पृथु°). — [d]) K_4 $D_{3.5}$ सर्वभावेन; B_4 S (except G_2 M_1) भूतभावन-. B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ भूतात्मा भूतकृत्प्रभुः.

15 [b]) B_4 इह; D_{c1} Dn D_4 इति (for अपि). B D (except $D_{1-3.5}$) चोच्यते (B_4 विद्यते) (for चोत्तमम्). — [c]) K_1 भूत्वा (for भूतं). — [d]) K_4 B_1 Dn $D_{2.4}$ M_2 transp. अक्षयम् and अव्ययम्. T_1 -रक्षकम्; G_4 अक्षरम् (for अक्षयम्).

16 [b]) G_4 कारणादपि; M_2 शरणं चापि (for कारणं चापि). K_3 D_6 पौरुषम्. — [c]) $Ś_1$ K $D_{2.3.5}$ य एष; B Dn यश्चैष (B_1 यश्चैत्र); Dc D_4. 6 यं ह्येष; D_1 यदेवं; T_1 यो ह्येतं; T_2 G_{2-4} को ह्येनं; M_1 य एनं (for यो ह्येनं). N पुरुषो (for पुरुषं). B D (except $D_{1-3.5}$) वेद (for वेत्ति). — [d]) B_{2-4} Dn $D_{2.4.6}$ T_1 वेदा (for देवा). $Ś_1$ K B_1 Dc $D_{1-3.5}$ तद् (for तं).

17 [a]) T_1 °भूतं हि; T_2 G_{2-4} °मेतस्मिन्; G_1 M_2 °मेतद्धि; M_1 °मेतस्मान् (for °मेवैतन्). — [b]) $Ś_1$ K D_{1-3} S (except G_1) निवृत्तं; $B_{2.4}$ D_{n1} निर्वृतं.

18 [b]) $K_{1.2}$ वर्षाणि (for °णां). — $18^{cd} = 19^{cd}$; (var.) 20^{cd}, 21^{cd}. — [c]) $K_{1.2}$ अस्य; B_4 कृते; T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ तच्च (for तस्य). B_4 चतुःशती; G_4 तावद्भती (for तावच्छती). $Ś_1$ $K_{1.2}$ संख्या (for संध्या). — [d]) $Ś_1$ K_{1-3} G_1 तथापरः; K_4 $B_{2.4}$ Dn D_{1-6} T_1 तथाविधः; G_4 ततः परः.

19 G_1 om. (hapl.) 19. — [b]) K_3 $D_{1.2.5}$ अथो° (for ह्यहो°). S (G_1 om.) त्रेता स्यात्परिमाणतः; cf. 20^b. — For 19^{cd}, cf. v.l. 18^{cd}. — [c]) T_1 तस्यास्; $G_{2.4}$ तच्च (for तस्य). $K_{1.2}$ संख्या (for संध्या). — [d]) $Ś_1$ ततः परः; K_{1-3} B_4 तथापरः; B_2 Dc $D_{1.2.5}$ तथाविधः.

20 T_1 om. (hapl.) 20^a–21^d. — [a]) B_3 यस्य; B_4 ततो; T_2 G अथ (for तथा). — B_3 om. 20^{cd}. — [c]) T_2 G_{2-4} तत्रा° (for तस्या°). $D_{1.2}$ द्वे (for द्वि-). $K_{1.2}$ संख्या (for संध्या). — [d]) $Ś_1$ G_4 ततः परः; $K_{1.2}$ B_4 G_1 तथापरः; D_{c2} $D_{1.2.4.6}$ तथाविधः; D_3 ततः परे.

21 T_1 om. 21^{abcd} (cf. v.l. 20). — [a]) D_5 वर्षाणि (for °णां). — [b]) $K_{1.2}$ B_2 Dc $D_{m1.n3}$ D_6 S (T_1 om.) तथा (for ततः). — [c]) G_1 M_1 °शती (for °शतं). $Ś_1$

तस्य वर्षशतं संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ।
संध्यासंध्यांशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २१
क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तति कृतं युगम् ।
एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ॥ २२
एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ।
विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वशः परिवर्तते ।
लोकानां मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ २३
अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ २४
यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ २५
ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ।
क्षत्रधर्मेण वाप्यत्र वर्तयन्ति गते युगे ॥ २६
निवृत्तयज्ञस्वाध्यायाः पिण्डोदकविवर्जिताः ।
ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ २७
अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ २८
बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
मिथ्यानुशासिनः पापा मृषावादपरायणाः ॥ २९
आन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
काम्बोजा और्णिकाः शूद्रास्तथाभीरा नरोत्तम ॥ ३०
न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ।

C. 3. 12840
B. 3. 185. 36
K. 3. 191. 36

K1–3 B D M2 संधिः (B1 विद्धि) (for संध्या). — d) Ś1 G1 तथापरः; K1. 2 तथा परं; K4 ततः परः. — e) Ś1 K B2. 3 D (except D1) संधि- (for संध्या-). — f) T2 G अव॰; M1 चोप॰ (for उप॰).

22 b) K1–3 D5 प्रवर्तेत; K4 D2. 3 M1 प्रावर्तत; De प्रवर्ततिं; D1 प्रवर्तत. K2 कृतं युगे; B2 पुनः कृतं; B3 कृतं पुनः. Ś1 कृतं प्रवर्तते युगं. — c) D1. 3 G1. 2. 4 एष; T1 एवं (for एषा). — d) G1 युगसंख्या प्रकीर्तिता.

23 b) Ś1 अहर्ब्रह्मम्; K1 महद्ब्राह्मम्; K2 D5 अहर्ब्राह्मम्; K3 अहः ब्राह्मम्; K4 D1–3 अहर्ब्राह्मयम्; T2 G3 अथो ब्राह्मम्. — c) K4 °भुवने; D1 °दिवसे; T2 G °सदने (for °भवने). — d) B1. 3 D (except D1–3. 5) M1 सर्वतः; B3 सर्वत्र.

24 a) Ś1 K1–3 अल्पावशिष्टं; B1 पुण्यावशिष्टे; D5 अल्पेव॰. K4 T2 G2–4 च (for तु). Ś1 K1. 2 D1–3. 5 T1 M1 ततो (for तदा).

25 a) D1 G1. 2. 4 यज्ञः (for यज्ञ-). B4 -प्रतिविधिः. B1 दानं; T2 G3 तात (for पार्थ). — b) Ś1 धर्म- (for दान-). B1 T2 G1–3 तदा (for तथा). — c) B1 तत्र; B3 ज्ञान- (for व्रत-).

26 b) K4 T G धनार्जनाः. D3 (marg. *sec. m.*) तथा शूद्रान्नभोजिनः. — c) B4 क्षात्र॰ (for क्षत्र॰). Ś1 K2 B4 De2 D1. 5 G4 M चा॰ (for वा॰). — d) T1 G1 M वर्तते वै (for वर्तयन्ति). K1. 3 कृते गते; K4 De D1–3 युगे युगे; B1 (m as in text). 3 कृते युगे; T1 G1 M कलौ युगे; T2 G2–4 युगक्षये (for गते युगे).

27 T1 om. 27–28; M3 om. (hapl.) 27. — b) K3 B4 दंडोदक॰; K4 D3. 5 स्थालीपाक॰; B2. 3 De Dn D4. 5 दंडाजिन॰. — c) A few MSS. °भक्ष्या॰. — d) Ś1 K D1–3. 5 M1 भवंतीह; B4 भवंति हि (for भविष्यन्ति). Ś1 K1. 2 B4 D2. 3 (marg. *sec. m.* as in text). 5 गते युगे; K4 D1 युगे युगे; G1 (*sup. lin.* as in text) युगक्षये (for कलौ युगे).

28 T1 om. 28 (cf. v.l. 27). — a) Ś1 K D1–3. 5 चापि; G1 चैव; M2 तत्र (for तात). — b) Ś1 K3 D1. 2 M जप्य॰; K4 D5 जाप्य॰; G2. 4 (*inf. lin.* जप॰ as in text) जीव॰. G1 नित्यं शूद्रप॰. — c) B4 विपरीतं; M °रीतस्. T2 G2–4 तथा (for तदा). Ś1 K1. 2 काले; G1 रूपे; M लोकः (for लोके). — d) K4 पूर्वं यद्यस्य तस्य तत्; G1 °रूपे क्षये नृप; G2 °रूपं गमिष्यति.

29 b) Ś1 K1. 2 भरतर्षभ; K3. 4 D1–3. 5 मनुजर्षभ. — c) B1–3 D (except D1–3) मृषा॰ (for मिथ्या॰). — d) Ś1 मिथ्या-; D5 नृपा (for मृषा-).

30 a) K1. 2. 4 B De2 D2. 3 M अंध्राः. D5 सुह्माः (for शकाः). — b) Ś1 K D1–3. 5 T1 G1. 2 °धिप (for °धिपाः). — G4 om. 30^{cd}. — c) Ś1 K1. 2 कांभोजाः. B De Dn D4. 5 T2 (after corr.) G3 वाह्लिकाः; D5 उंध्रकाः; T1 G1 कुणिकाः; T2 (before corr.) G2 सिणिकाः; M1 औदकाः; M2 दौर्णिकाः (for और्णिकाः). Ś1 K1 शुद्धास; B D (except D1–3. 5) T2 (after corr.) G3 शूरास् (for शूद्रास्). — d) Ś1 K1. 2. 4 B1 D5 चीना; B2 भुवि; T1 वीरा; T2 (before corr.) G2 हीना (for [आ]भीरा). B1 T2 (before corr.) G2 नरोत्तमाः; D5 नराधिप. — After 30, B3 ins.:

921* युगान्ते मनुजव्याघ्र तथाकाराश्च भारत ।

31 a) G4 दाता (for तदा). — b) K3 सुधर्मम्; D1. 2 स्वधर्मान् (for स्वधर्मम्). Ś1 K1. 2. 4 D1. 3. 5 अनु॰ (for

C. 3. 12841
B. 3. 188. 37
K. 3. 191. 36

क्षत्रिया अपि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥ ३१
अल्पायुषः स्वल्पबला अल्पतेजःपराक्रमाः ।
अल्पदेहाल्पसाराश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ ३२
बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मचारिणः ।
भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ॥ ३३
युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ।
न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशां पते ।
रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ ३४
बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।
मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३५
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३६
अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥ ३७
ब्रह्मवध्यावलिप्तानां तथा मिथ्याभिशंसिनाम् ।
नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ॥ ३८
लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ।
भिक्षार्थं पृथिवीपाल चञ्चूर्यन्ते द्विजैर्दिशः ॥ ३९
करभारभयात्पुंसो गृहस्थाः परिमोषकाः ।

उप°). — [c]) G1. 4 क्षत्रियाणि (for क्षत्रियाः). K1. 4 B De Dn D1. 2. 4–6 चापि; K3 D3 T G2. 3 M ह्यपि (for अपि). T G2–4 शूद्रा°; G1 शूरा° (for वैश्या°).

32 [a]) K3 D2. 3 G2. 3 M स्वल्प° (for स्वल्प°). — [b]) Ś1 K3 स्वल्पतेजाः प°; K1. 2. 4 D1–3. 5 स्वल्पतेजः प°; B1–3 De Dn D4. 6 स्व(Dc2 अ)ल्पवीर्यपराक्रमाः (B3 °यणाः). — [c]) K4 B Dn D4. 6 अल्पसारालपदेहाश्च; De °साराश्च देहाश्च. — [d]) De अल्पसत्वाल्प°; G1 अल्पसत्याल्प°.

33 K2 om. 33^{abcd}. — [a]) G1. 2 M1 रल्प- (for बहु-). B4 D4 -मूल्या (for -शून्या). — [b]) G2. 4 बहु- (for मृग-). Ś1 K (K2 om.) D2. 3 °र्दिना; D5 °न्विता (for °वृता). — T1 om. 33^{cdef}. — [c]) S (T1 om.) मनुजव्याघ्र (for सम°). — [d]) =41^{d}. Dn D4. 6 ब्रह्मवादिनः. — [f]) K1. 2 चौर्यं°; D2 स्वार्थं°; D3 स्वर्थं°; T2 G2–4 नार्यं° (for चार्यं°).

34 Ś1 K1 D1 om. (hapl.) 34^{bcde}. — [c]) T2 (after corr.) तदा (for तथा). K4 ब्राह्मणा युक्ताः (for घ्राणयुक्ताश्च). D3 तु (for च). — [d]) D2 सर्वे; G1 बहु- (for सर्व-). B2 वनस्पतौ (for विशां पते). G4 *repeats* here 32^{d} (for 31^{d}). — [f]) Ś1 K1. 2 साधु- (for स्वादु-). S बीजं च परिहीयते.

35 [a]) K4 तथा लोकाः; D3 M1 स्वल्पदेहाः (for ह्रस्वदेहाः). — [c]) K2. 3 भगमुख्याः; D1. 2 सुखे रताः (for सुखेभगाः). Ś1 K1 भोगमोक्षाप्तयो राजन्; T2 G3 सुखक्षीरास्तथा गावो. — [d]) Ś1 K1. 2 भवंतीह (for भवि°). T2 G3 जनाधिप (for युग°).

36 =(var.) 3. 188. 51. — T2 G3 om. (hapl.) 36^{a}–37^{b}. — [a]) Ś1 K1 °शीला (for °शूला). — [b]) Ś1 K1. 2 शि(Ś1 श)वशीला°. — [c]) G1. 2. 4 सर्वा; M3 चैव (for राजन्). Ś1 K Dc2 D1–3. 5 T1 प्रमदाः (T1 योषितः) केशशूलाश्च (Ś1 °शीलाश्च; K1. 4 D5 °शूलिन्यो; K2 °शीलिन्यो). — [d]) G2. 4 कलौ युगे (for युग°). Ś1 K3 भवंति युगसंक्षये. — After 36, G1 ins. (the gloss):

922* अट्टमञ्चमिति प्राहुः शूलं विक्रयमुच्यते ।
वेदः शिवमिति प्रोक्तं ब्राह्मणाश्च चतुष्पथाः ।
केशो भग इति प्रोक्तस्तं विक्रीयैव भुञ्जते ।

These lines occur (with v.l.) in Nīlakaṇṭha's commetary!

37 G1 om. 37–38; T2 G3 om. 37^{ab} (cf. v.l. 36). — [b]) Ś1 K1. 2 भवंतीह (for भवि°). Ś1 K1. 2 D5 T1 नराधिप; B4 युगक्षये (for जना°). — [c]) Ś1 K D1–3. 5 चैव (for चापि). — [d]) S (G1 om.) बहुशाखिनः.

38 G1 om. 38 (cf. v.l. 37). — [a]) K3. 4 D3. 5 °हत्याव°; B De Dn D1. 4. 6 °वध्यानु° (B1 °वध्याभि°); D2 °हत्याभि°; T1 °वध्योव°; T2 G2–4 °विद्योप°; M3 °हत्यानु° (for °वध्याव°). — [b]) K1. 3 D5 °भिशांसिनां; S (G1 om.) °नुशा(T2 G3 °नुशं)सिनां. — [c]) M3 नृपशार्दूल (for पृथि°). — [d]) K3. 4 D2. 3 M च; T1 ते (for वै).

39 [b]) T1 °ध्वजव्रताः. — [c]) K2 भक्ष्यार्थं; D3 भिक्षार्थे. K4 पृथिवीं सर्वां; D4 पृथिवीपालं. — [d]) B1 चरिष्यंति (m चञ्चूर्यन्ते as in text). K B1 (m as in text) D1–3 T2 (before corr.) G M द्विजा दिशः; D5 दिशो दश; T1 द्विजातयः.

40 [a]) G1. 2 °हार- (for °भार-). T2 (before corr.) G2. 4 -भयाः (for -भयात्). K3 D5 पुंभिः; B De Dn D1. 4. 6 T2 (after corr.) G3 भीता; D3 पुंसां (for पुंसो). — [b]) K1–3 D3 गृहस्थ-; D5 M गार्हस्थ्य-. Ś1 K1 परिपोषकाः; K2 B3 °मोचकाः; K3 °मोषकैः; B1 °शोध(m °मोषि)काः; D3 °मोहकैः; D5 °पोषकैः; S °मोक्षकाः. — [c]) T2

मुनिच्छद्माकृतिच्छद्मा वाणिज्यमुपजीवते ॥ ४०
मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति नरास्तदा ।
अर्थलोभान्नरव्याघ्र वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ४१
आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ।
ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ॥ ४२
बहुपाषण्डसंकीर्णाः पराक्गुणवादिनः ।
आश्रमा मनुजव्याघ्र न भवन्ति युगक्षये ॥ ४३
यथर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ।
न तदा सर्वबीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत ।
अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ॥ ४४

तथा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ।
अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ ४५
भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ।
वणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत ॥ ४६
धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ।
धर्मस्य बलहानिः स्यादधर्मश्च बली तथा ॥ ४७
अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तदा ।
दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ॥ ४८
अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत ।
संचयेनापि चाल्पेन भवन्त्याढ्या मदान्विताः ॥ ४९

C. 3. 12861
B. 3. 188. 57
K. 3. 191. 57

G₂₋₄ मुनिच्छद्मानुसंछन्ना. — [d]) K₁. ₃ D₅ °जीव्यते; K₄ (m as in text) D₂. ₃ °सेव्यते; B De Dn D₁. ₄. ₆ °जीविनः; T₁ G₁ °युज्यते; T₂ G₂₋₄ °भुंजते; M₁ °सेवते.

41 [b]) N तदा (Ś₁ K₁. ₂ Dc₂ D₃. ₅ तथा; D₆ सदा) द्विजाः; T₁ M₁ नरास्तथा; G₃. ₄ नराः सदा. — [c]) Ś₁ अल्पलोभान्; K₃ अर्थलाभान्; B₁. ₃m S अज्ञलोभान्. — [d]) = 33[d]. Ś₁ D₆ मिथ्या च; K₁. ₂ B₂. ₃ De Dn D₁. ₄. ₆ तथा च; B₄ चरंति (for वृथा च). Ś₁ K₁. ₂ ब्रह्मवादिनः.

42 [a]) K₃ व्रता°; T₁ दुरा° (for वृथा°). — [b]) T₁ मनसा; T₃ G₂₋₄ मानवा; M₃ पानगा (for पानपा). — [c]) K₁ B₃. ₄ D (except D₁₋₃) T₃ (after corr.) G₃ इह° (for ऐह°). B₁ ईहंति; D₁. ₃ °कर्मांते; T₁ ईर्यंते (for ईहन्ते). — [d]) B₃ °वर्धनाः. — After 42, D₁. ₃ S (except G₃ M₃) ins.:

923* पारलौकिककार्येषु प्रमत्ता भृशनास्तिकाः ।

[D₁. ₃ प्रसुप्ता (for प्रमत्ता). G₄ भृशमास्थिताः.]

43 [a]) Ś₁ K₁. ₂ °पाषंड°; G₃ °पाषाण°. — [b]) K₁. ₂ परानुगुण°; T₃ G₁₋₄ पराक्ता (G₃ °अ-) बहु°. — [d]) Ś₁ K₁. ₂ प्रभवंति; K₄ B De Dn D₁. ₃. ₄. ₆ T₃ G₃ भविष्यंति (for न भवन्ति). K₃ D₃. ₅ T₁ G₁ M भवंति युगसंक्षये.

44 [a]) T₁ अकालवर्षी. — [b]) Ś₁ K₁₋₃ D₁. ₃ T₃ G₁₋₃ M तदा (for तथा). — [c]) K₄ T₁ M₃ तथा; B De₁ Dn D₁. ₃. ₄. ₆ चापि (for तदा). — [d]) K₄ समारोहंति; M संप्ररो°. — After 44[cd], N (except Ś₁ K₁. ₂) ins.:

924* हिंसाभिरामश्च जनस्तथा संपद्यतेऽशुचिः ।

[K₃ B₄ D₁₋₃. ₅ तदा (D₅ मुदा) भवति भारत (for the posterior half).]

— On the other hand S ins. after 14:

925* फलं धर्मस्य राजेन्द्र सर्वत्र परिहीयते ।

[T₁ सफलं धर्मराजेंद्र (for the prior half). M₃ सर्वतः (for सर्वत्र).]

— [c]) K₃ इत्यर्थं; D₅ G₁. ₃ अत्यंतं (for अत्यर्थं). — [f]) K₄ T₃ G₃. ₄ M₁ तथा (for तदा). D₁. ₃ भारत (for चानघ).

45 [a]) B₁. ₃. ₄ D (except D₃. ₅) T G₃. ₄ M₃ तदा (for तथा). — [b]) Ś₁ K₁. ₃ °संहितः (for °संयुतः). — [c]) K₃ G₁ ह; D₃ च; M₃ तु (for हि).

46 [a]) T₁ गूढ° (for कूट°). — D₃ reads 46[b]–47[b] after 50[a]. — [b]) K₁₋₃ G₄ M₁ पुण्यं; D₃ पण्यान्. K₃ De T₃ G₃ विक्रीयते; B₃ विक्रीडते. De Dn T₁ G₁ M₁ जनः; D₁ द्विजाः. — Ś₁ K₁ om. (hapl.) 46[c]–47[b]. — [d]) T₁ छद्म° (for बहु°). K₃ [अ]तः; G₁ च (for [उ]त).

47 Ś₁ K₁ om. 47[ab] (cf. v.l. 46). For D₃, cf. v.l. 46. — [a]) T₁ विशिष्टाः (for धर्मिष्ठाः). — [b]) D₃ पापिष्ठो (for पापीयान्). — [c]) Ś₁ K₃. ₃ G₁ M₃ धर्मश्च (for °स्य). K₁₋₃ B₁ De D₃. ₅ S (except G₁ M₁) च (for स्याद्). — [d]) Ś₁ अधर्मी च; K₁. ₂ [अ]प्यधर्मी च; K₃ B₁ D₃. ₅ T₃ G₃ M₃ [अ]प्यधर्मश्च; De G₂. ₄ [अ]प्यधर्मस्य; T₁ ह्यधर्मस्य (for अधर्मश्च). B₃ D₁. ₃ बली तदा; De बलीयसा; T G₂₋₄ बलायतिः; G₁ M बलायते. B₄ अधर्मः प्रबलस्तदा.

48 B₄ transp. 48[ab] and 48[cd]. — [b]) K₁. ₂ B₃ D (except D₁₋₃. ₅) T₁ तथा (for तदा). — D₃ om. 48[cd]. — [d]) B₁ अधर्माणां (for विध°). D₃ दिनक्षये. — After 48, B₃ Dn D₄. ₆ ins. (cf. 51[c], 48[d]):

926* नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ।

49 B₃. ₄ om. (hapl.) 49[a]–51[b]. — [a]) De₁ अपायै° (for उपायै°). D₃ तु (for च). — [b]) De व्यवहरति; T₁ चान्वचरंति (for व्यवहरन्ति). Ś₁ M₃ च (for [उ]त).

C. 3. 12862
B. 3. 158. 57
K. 3. 191. 57

धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ।
हर्तुं व्यवसिता राजन्मायाचारसमन्विताः ॥ ५०
पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ।
नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ५१
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रः प्रजायते ॥ ५२
भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ।
आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ५३
क्षीणे युगे महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ।
तरुणानां च यच्छीलं तद्वृद्धेषु प्रजायते ॥ ५४
विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वा रहः पतीन् ।
व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुमिरेव च ॥ ५५
तस्मिन्युगसहस्रान्ते संप्राप्ते चायुषः क्षये ।
अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ५६
ततस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि च ।
प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ५७
ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्मनुजाधिप ।
पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ५८
यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
सर्वं तद्भस्ममाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ५९

— D_5 om. 49^c–50^b. — ^{c}) K_1. 4 B_1. 3 D (except D_3: D_5 om.) तथा; G_1. 4 [अ]सि च (for [अ]पि च). — ^{d}) K_1. 4 B_1. 3 Dn D_1. 2. 4. 6 आख्य (for आख्या).

50 B_2. 4 om. 50; D_5 om. 50^{ab} (cf. v.l. 49). — After 50^a, D_3 reads 46^b–47^b. — ^{b}) $Ś_1$ K_1. 3 इनो; B_1 S मिथ्या (for मिथो). D_1 M_3 °शोभनाः (for °शो नराः). — ^{c}) Dc_1 D_3 हंतुं (for हर्तुं). $Ś_1$ K_{1-3} D_{1-3}. 5 व्यवस्यंति तदा (for व्यवसिता राजन्). — ^{d}) $Ś_1$ मायामद-; K_2. 4 B_3 D (except D_2. 3. 5) T_2 G_{2-4} पापाचार- (for मायाचार-). D_5 समेधिताः (for -समन्विताः). — After 50, B_3 D (except D_{1-3}. 5) ins.:

927* नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ति निरपत्रपाः ।

[B_3 Dn_1 वर्तंते (for वर्तन्ति). B_3 Dc निरुपद्रवाः (for निरप°).]

51 B_2. 4 om. 51^{ab} (cf. v.l. 49). — ^{b}) G_2 [ऽ]थ ग्रहास्; G_4 [ऽ]धिग्रहास् (for ऽथ मृगास्). $Ś_1$ तदा (for तथा). — D_3 om. (? hapl.) from विहारेषु (in 51^c) up to °वर्षाणां (in 52^c). — ^{d}) K_3 न चैत्येष्वपि शेरते.

52 D_3 om. 52^{abc} (cf. v.l. 51). — ^{b}) B_4 °धृता (for °धरा). — ^{d}) T_2 G_{2-4} प्रसूं (for प्रजा°). $Ś_1$ K B_4 D_{1-3}. 5 पुंसां पुत्रा भवंति च.

53 ^{b}) T_2 G_{2-4} पुत्राश् (for नराः). S च पलिता° (for पलितिन°). B_3 नराः पलिनयौवनाः. — ^{c}) $Ś_1$ K_1. 3 °क्षयं; M_1 °क्षये. — ^{d}) B_2 G_1 प्रजायते; Dc प्रवर्तते (for प्रप°).

54 $Ś_1$ K_1 om. (hapl.) 54. — ^{a}) K_4 B_{1-3} D (except D_2. 3. 5) क्षीणायुषो (for क्षीणे युगे). — ^{b}) G_4 वृद्धशालिनः. — ^{c}) T_1 तच्छीलं; G_1 यद्वृत्तं. — ^{d}) K_2. 3 B_1 Dc D_2. 3. 5 T_1 G_1 M [ऽ]प-; T_2 G_{2-4} [अ]पि (for प्र-).

55 ^{a}) $Ś_1$ K_2. 3 Dc D_2. 3. 5 G_1. 2. 4 M_2 तथा; M_1 ततो (for तदा). — $Ś_1$ K_1. 2. 4 D_1. 2. 5 om. (hapl.) 55^{bcd} and the prior half of line 1 of 928*; D_3 reads the same in marg. *sec. m.* — ^{b}) K_4 B D (D_1. 2. 5 om.) [अ]र्हतः (for रहः). G_1 परान् (for पतीन्). — ^{c}) D_3 दुर्वाचश्च; T_1 विचरंति (for व्युच्चरन्ति). B_1 S (except M_1) च (for [अ]पि). T_1 राजेंद्र (for दुःशीला). — After 55, N ($Ś_1$ K_1. 2. 4 D_1. 2. 5 om. the prior half of line 1; D_5 reading the same in marg. *sec. m.*) ins.:

928* वीरपत्न्यस्तथा नार्यः संश्रयन्ति नराधृप ।
भर्तारमपि जीवन्तमन्यान्व्यभिचरन्त्युत ।

[(L. 1) K_3 D_3 तदा (for तथा). $Ś_1$ K_2. 3 D_1. 2 संगृह्णंति; K_1 संगृह्णंति; Dc श्रयिष्यंति (for संश्रयन्ति). $Ś_1$ K_1. 3 B_1 (m as above) Dc नराधिप; B_4 तथा नरान् (for नराधृप). — (L. 2) $Ś_1$ K_1. 2 उप- (for अपि). K_4 अन्यं (for अन्यान्).]

56 ^{b}) K_2 D_5 T_2 G_{2-4} च युग- (for चायुषः). — ^{d}) T_1 G_1 M_1 शत° (for बहु°).

57 ^{a}) D_5 तद् (for तानि). — ^{b}) G_4 क्षुभि° (for क्षुधि°). K_4 B $Dn_{2.}$ $_{3}$ $D_{4.}$ $_{5}$ G_2 M_3 वै (for च).

58 ^{d}) $D_{2.}$ $_{5}$ सरःसु; M नदीषु (for सरित्सु).

59 ^{a}) $Ś_1$ $K_{2.}$ $_{3}$ B_4 Dc $D_{1.}$ $_{2.}$ $_{5.}$ $_{6}$ T_1 M_3 वापि (for चापि). — $Ś_1$ K_1 om. (hapl.) 59^c–60^b; G_1 om. 59^{cd}. — ^{c}) G_2 तत्सर्वं (by transp.). — ^{d}) M_3 पुरुषर्षभ.

☞ 3. 186. 60–77, 122^{cd}–129^{cd}; 187. 1^{ab}–47^{cd} agree almost verbatim (barring some omissions) with Brahma Purāṇa (Anandāśrama ed.) 52. 4–8; 53. 1^{ab}–14^{ab}; 56. 4–57.

60 $Ś_1$ K_1 om. 60^{ab} (cf. v.l. 59). — ^{ab}) $K_{2.}$ $_{3}$ $D_{1-3.}$ $_{5}$ S वायुरग्निना (for वह्निर्वायुना). S सहितो भृशं

ततः संवर्तको वह्निर्वायुना सह भारत ।
लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोषितम् ॥ ६०
ततः स पृथिवीं भित्त्वा समाविश्य रसातलम् ।
देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ६१
निर्दहन्नागलोकं च यच्च किंचित्क्षिताविह ।
अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नाशयते क्षणात् ॥ ६२
ततो योजनविंशानां सहस्राणि शतानि च ।
निर्दहत्यशिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ६३
सदेवासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विभुः ॥ ६४

ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ।
उत्तिष्ठन्ति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ६५
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः ।
केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥ ६६
केचिद्वारिद्रसंकाशाः काकाण्डकनिभास्तथा ।
केचित्कमलपत्राभाः केचिद्भृङ्गकप्रभाः ॥ ६७
केचित्पुरवराकागः केचिद्गजकुलोपमाः ।
केचिदञ्जनसंकाशाः केचिन्मकरसंस्थिताः ।
विद्युन्मालापिनद्धाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ६८
घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ।

C. 3. 12883
B. 3. 188. 78
K. 3. 191. 78

(for सह भारत). — c) T1 वर्षशते (for आविशते). — d) Ś1 K1. 2 भास्करैर् (for आदित्यैर्). Ś1 K B2 (m as in text) D1–3 उपतापितं; B3 De T1 G2 M2 उपशोभितं; B4 उपशोधितं; D5 परिवारितं.

61 a) Ś1 K1. 2 च (for स). Ś1 K2 पृथिवी सर्वा (for पृथिवीं भित्त्वा). — b) K4 B D (except D1–3. 5) प्रविश्य च (for समा°). — c) T1 °मानुष° (for °दानव°). — d) K1 B4 महान् (for महत्).

62 a) D5 यद् (for च). — b) D1. 2 कृता° (for क्षिता°). — c) D5 पृथिवीनाथ; S पृथिवीं राजन्. — d) T2 G2. 3 सर्वान् (for सर्वं). S नाश(T1 राज)यति.

63 a) K4 D1–3 °कोटीनां (for °विंशानां). Ś1 K1–3 D5 योजनानां (K3 येन नावां) समंताद्धि. — c) T G अशिवैर्घोरैः (for अशिवो वायुः). M निर्दहंतेशिवैर्घोरैः. — d) T1 G1. 4 तथा; T2 G2. 3 M तदा (for स च). Ś1 K1. 2 सांवर्तकोनलः; T G संवर्तकादिभिः (G1 °कांशुभिः); M °काग्निभिः.

64 a) K1 D2. 5 °गंधर्व°. — b) D5 °मानुषं. — c) D1. 2 गर्जन्; M2 जगद् (for ततो). B1 D1. 2 दीप्तांशुः; Dn1 De2 T G दीप्तः सन्. B2 ततः स दहते दीप्तः. — d) S सर्वानेव दिवौकसः (G1 विभावसुः).

65 b) K2. 4 D1–3. 5 तडिद्गुण°; T2 G2–4 विद्युज्ज्वाला° (for तडिन्माला°). Ś1 K1. 2 °समन्विताः; B2 °विभूषणाः (for °विभूषिताः). — c) Ś1 K1. 2 उत्तिष्ठंते. Ś1 K D2. 3. 5 घना (Ś1 गणा) राजन् (for महामेघा).

66 After 66ab, T2 ins.:
929* कारण्डकनिभाः केचित्केचिदिङ्गुलिकप्रभाः ।
[Cf. 67b and 67d.]
— T1 reads 66cd after 68cd. — c) B4 हारिद्र°; T G कुंजर° (for किञ्जल्क°). — Ś1 K2 om. (haplʼ) 66d–67a. — d) B1–3 D2 पीनाः; D3 पीत° (for पीताः). D5 केचिद्विमलवत्प्रभाः; M2 केचिन्मकरसंस्थिताः (=68d).

67 T1 reads 66c–67d after 68cd. Ś1 K2 om. 67a (cf. v.l. 66); B1 G4 om. 67ab; D5 om. 67. — a) T2 G2. 3 द्विरदसंकाशाः; M1 हरिद्रासदृशाः; M2 कुंजरसंकाशाः. — b) T1 om. 67b. B2 De2 D3. 3 T3 G3. 3 कारंडवनिभास्. B4 परे; T3 G3 तदा (for तथा). G1 केचिन्मकरसंनिभाः; M1 केचित्काकनिभास्तथा; M2 केचित्कारंडवप्रभाः. — After 67ab, M2 ins.:
930* केचिद्दारिद्र्यसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ।
[= (var.) 66cd.]
— c) G1 कुरंदकनिभाः केचित्. — d) T1 om. 67d. K4 B3. 4 De Dn D4. 6 हिंगुलसप्रभाः; B1 किंशुकसप्रभाः; B2 D1 हिंगुलसंनिभाः; T2 G2–4 अंकुरितप्रभाः; G1 M1 हिंगुलिकप्रभाः; M2 हि स्फटिकप्रभाः.

68 B1 G4 om. 68ab (cf. v.l. 67). — a) B2 केचित्केचित्प्रवाकाराः; D5 केचिच्च तुहिनाकाराः. — b) Ś1 अलिकुलो°; K2 कूलोपमास्तथा; M2 मरकतप्रभाः (for गजकुलो°). — M2 om. 68cd. — c) B4 कुंजर° (for अञ्जन°). — d) Ś1 K D1–3. 5 °वर्चसः (K3 °धूसराः); B De Dn D4. 6 T2 (by corr.) G3 °संनिभाः (for °संस्थिताः). — After 68cd, T1 reads 66cd, followed by 67. — G4 om. 68ef. — e) K3 °निबद्धांगाः; K4 °वद्धांगाः; D3 M1 °विन(D3 °विनि)द्धांगाः. — f) B4 तोयदाः; D5 ते घनाः.

69 a) Ś1 K1–3 महत्तोयं (for महा°). — b) De2 D3 S (except T1) °स्वर°; D5 °रूप° (for °स्वन°). B De °निनादिनः; D2. 3 S °विनादिनः (G1 °ताः). Ś1 K1–3 विमुंचंति नभोगताः. — c) D3 S सर्वं (for सर्वे). — d)

C. 3. 12883
B. 3. 188. 78
K. 3. 191. 79

ततो जलधराः सर्वे व्याप्नुवन्ति नभस्तलम् ॥ ६९
तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।
आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ७०
ततस्ते जलदा घोरा रविणः पुरुषर्षभ ।
सर्वतः प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ७१
वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ७२
ततो द्वादश वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे ।
धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ॥ ७३
ततः समुद्रः स्वां वेलामतिक्रामति भारत ।
पर्वताश्च विशीर्यन्ते मही चापि विशीर्यते ॥ ७४
सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ।
संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥ ७५

ततस्तं मारुतं घोरं स्वयंभूर्मनुजाधिप ।
आदिपद्मालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ७६
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ७७
निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्भ्रमाम्येकोऽहमादृतः ॥ ७८
एकार्णवे जले घोरे विचरन्पार्थिवोत्तम ।
अपश्यन्सर्वभूतानि वैक्लव्यमगमं परम् ॥ ७९
ततः सुदीर्घं गत्वा तु प्लवमानो नराधिप ।
श्रान्तः क्वचिन्न शरणं लभाम्यहमतन्द्रितः ॥ ८०
ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंप्लवे ।
न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ८१
शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।

Śi Ks Di–3. 5 पूरयंति; Dn3 D4 व्यामुंचंति (for व्याप्नु°). G3 नभस्थलं. — After 69, S ins.:

931* गर्जन्तः पृथिवीपाल पृथिवीधरसंनिभाः ।

70 b) T1 सपत्तन°; G2 °वनांतरा. — c) B1 De आपूर्यत.

71 b) D5 भरतर्षभ. B4 घोरारावविराविणः. — cd) T2 G पर्वतान् (for सर्वतः). B2 प्लावयंतस्ते; D5 प्रचरंत्याशु (for प्लाव°). D2. 5 नोदि° (for चोदि°). B1 परुषाः सर्वतस्त्यक्ताः प्लावयंत्याशु चोदिताः (cf. v.l. 71cd).

72 a) M महातोयं (for महत्तोयं). B1 परमेष्ठिना वर्षमाणाः (hypermetric!). — c) B4 अघोरम् (for सु°). De शीघ्रं (for रौद्रं).

73 b) Śi K1. 2 तद्; G2 तु (for ते). M2 उपप्लुतां. B4 पयोदास्तस्तरुर्महीं. — c) T2 (before corr.) G2. 4 सूद° (for पूर°). — d) D2 नोद्य° (for चोद्य°). Śi K1–3 B4 द्योतमाना महास्वनाः.

74 a) Śi K1. 2 समुद्राः. B4 T2 (before corr.) G2. 4 तां (for स्वां). — b) Śi K1. 2 अतिक्रामंति. — c) B D (except D1–3. 5) विदी°; M [अ]पि दी° (for विशी°). — d) K4 चापि विलीयते; B De Dn D4. 6 चाप्सु निमज्जति; D1. 2 च प्रतिशीर्यते; D3 चापि व्यलीयत; D5 चापि व्यशीर्यत; G2 M चापि विदीर्यते.

75 a) S (except T2 G3) सह संभ्रांतास्. — b) D5 transp. ते and पयोदाः. — c) D5 संवेष्टय सद्यो नश्यंति. — d) Śi K D (except D1–3. 5) °समाह(K2 समाहि)ताः.

76 a) T2 G2–4 तत्सलिलं (for तं मारुतं). De तूर्णं (for घोरं). — b) Śi भूयो भूयो नराधिप. — c) B D (except D1–3. 5) T2 G3. 4 आदिः (for आदि-). — d) T1 स्वपदि; G2 M1 स्वपनि (for स्वपिति).

77 Śi K1. 2 om. 77bc. — c) K3 Dc1 D3 M2 नष्ट- (for नष्टे). K3 D1. 3 T1 G1 °नरे (for °गणे). — d) Śi K D1–3. 5 प्रण(K3 D1. 3 °न)ष्टोरगराक्षसे.

78 Śi K D1–3. 5 G1 महाराज (for महीं°). — b) B2 निःस्वाध्याय°. — c) B1 T1 अंतरिक्षे च; G2 नांतरिक्षे च (for अनन्तरिक्षे). — d) K2 भ्रमाम; K3 भ्राम्यामि; Dc क्रमामि; T1 भ्राम्याम (for भ्रमामि). K3. 4 B1 Dc2 D1–3. 5 M आदितः; B2. 4 Dn D4. 6 आहतः; T G आतुरः (for आहतः).

79 a) D4 T2 G2–4 एकार्णव-. T1 महा- (for जले). B1 तत एकार्णवजले. — d) B1 वैकृत्यम् (for वैक्लव्यम्). K4 B D ततः (B1 D2 तदा; D5 as in text) (for परम्).

80 a) B Dc Dn D4. 6 T G [अ]हं (for तु). — b) B2 नरोत्तम; Dc2 रसाधिप (for नरा°). — c) T1 शांतः; T2 G2–4 क्लांतः (for श्रान्तः). — d) B4 अरिंदम (for अतन्द्रितः). S लब्धवानस्म्यनिंदित (T2 [by corr.] G2 °तंद्रितः; G1 °निंदितः).

81 b) B1–3 D (except D1–3. 5) °संचये; B4 S °संनिधौ. — c) T2 G2–4 तु (for सु-). B2 च (for वै).

82 b) T1 विस्तीर्णस्य. — d) K2. 4 °संभृते; B1 m as in text) °सेविते; B2. 4 D1 G2 M °संवृते. Śi शयानं दृष्ट्वा

पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तृते ॥ ८२
उपविष्टं महाराज पूर्णेन्दुसदृशाननम् ।
फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ८३
ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत् ।
कथं त्वयं शिशुः शेते लोके नाशमुपागते ॥ ८४
तपसा चिन्तयंश्चापि तं शिशुं नोपलक्षये ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च जानन्नपि नराधिप ॥ ८५
अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
साक्षाल्लक्ष्म्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ८६
ततो मामब्रवीद्बालः स पद्मनिभलोचनः ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्वाक्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ ८७
जानामि त्वा परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षिणम् ।
मार्कण्डेय इहास्स्व त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ८८
अभ्यन्तरं शरीरं मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
आस्स्व भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ८९
ततो बालेन तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा मम ।
निर्वेदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारत ॥ ९०
ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ।
तस्याहमवशो वक्त्रं दैवयोगात्प्रवेशितः ॥ ९१
ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
सराष्ट्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् ॥ ९२
गङ्गां शतद्रुं सीतां च यमुनामथ कौशिकीम् ।
चर्मण्वतीं वेत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ ९३
सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
वस्रोकसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ ९४
नदीं ताम्रां च वेण्णां च पुण्यतोयां शुभावहाम् ।

C. 3. 12909
B. 3. 188. 104
K. 3. 191. 105

न्शिशुं.

83 Śi om. 83. — [a]) B₂ महीपाल (for महा°). — [b]) B D (except D1–3. 5) T₂ G₃ पद्मेंदु°. — [c]) B₄ °निकाशाक्षं; Dc₂ G₁ M₁ °पलाशाक्षं. K₃ प्रफुल्लपद्मशालाक्षं. — T₁ om. 83[d]–86[a].

84 T₁ om. 84 (cf. v.l. 83). — [a]) Śi तं दृष्ट्वा मे महाराज. — [b]) B₁ °यः समपद्यत. — [c]) B₁ T₂ G₂–₄ चायं (for त्वं°). — [d]) Dc लोकनाश उपागते.

85 T₁ om. 85 (cf. v.l. 83). — [a]) Śi तमसा. D₂ चिंतयानोपि; T₂ G₂–₄ चिंतितश्चापि. — [c]) K₃. ₄ B D (except D₂. ₃. ₆) T₁ भविष्यं च. — [d]) B₄ महामते (for नरा°).

86 T₁ om. 86[a] (cf. v.l. 83). — [a]) K₃ °वर्णांगः; B₁ T₂ G₁. ₃ M₁ °संकाशः; Dc °वर्णाभं; D₃ G₂. ₄ M₂ °संकाशं. — [b]) K₃ Dc D₃ G₂. ₄ M₂ °लक्षणं; K₄ B₂–₄ Dn D₁. ₃–₆ °भूषणः. — [c]) D₃ स्वयं (for साक्षाल्). — [d]) D₃ तदाप्रभृति भाति मे.

88 Before 88, B₂ ins. देवदेव उ°; D₁. ₂ ins. श्रीभगवानुवाच. — [a]) N (except Śi D₄) T₁ त्वां (for त्वा). — [b]) B Dn D₄. ₆ ततो; D₁. ₂ तथा (for तात). — [c]) Śi K₁. ₂ Dc इहास त्वं; T₂ G₂–₄ महासत्व (for इहास्स्व त्वं). — [d]) Śi इच्छामि (for इच्छसि).

89 [a]) K₄ अनंतरं; B₁ अभ्यंतरे; Dc D₄ अभ्यंतर. Dn D₁. ₆ M₂ शरीरे. D₂ शरीराभ्यंतरं मे त्वं. — [b]) B₄ M₁ मुनिपुंगव. — [c]) Śi K₁. ₂ त्वदर्थे; B₄ आस्यतां; D₂ शाश्वतो; T₂ G₂–₄ आस्वेह; M₁ आस्व त्वं (for आस्स्व भो). T₁ G₁ M₂ विहितं वासं.

90 [a]) Śi K₁. ₂ ततस्तनैव बालेन. — [c]) D₁. ₂ निर्वेदो (D₁ °दं) जीविताहीर्घान्. — [d]) Śi मानुषत्वे च; K₁. ₂ मनुष्यत्वे च; D₁. ₂ मानुष्याच्चैव; M₂ मनुष्यत्वेन.

91 [a]) Śi K₁. ₂ अथ (for आस्यं); see below. — [b]) K₃ Dn₂. ₁₃ T₂ (before corr.) G₂. ₄ विकृतं; B₂ संविदं; Dn₃m D₄ विस्तृतं (for विवृतं). Śi K₁. ₂ महदास्यं विकासितं (see above). — [c]) K₄ B₁ अविशं (for अवशो). B D (except D₁–₃. ₅) वक्त्रे. — [d]) B₁ वायुवेगात् (for दैवयोगात्). D₁. ₂ M मायया संप्रं.

92 [a]) B₂ प्रविष्टे. Śi K D₂. ₃. ₅ तत्कुक्षौ; D₁ G₄ M₂ तं कुक्षिं. — [c]) K₃ D₁. ₂ सराष्ट्रां (for °ष्ट्र-).

93 [a]) K₄ शतहृदां; D₂–₄ शतद्रुतां (for शतद्रुं); see below. Śi K₃ B₁ Dc D₃–₆ शीतां; T₂ G₃ (see below) असितां (for सीतां). K₃ D₂–₄ T₂ G₃ om. च. — [b]) Śi K₁. ₂ चाथ (for अथ).

94 [b]) D₁. ₂ तथा (for अपि). — [c]) K₂ वशोकसारां; K₃ B₁ D₃ G₁ M₁ वस्त्रौक°; B₃ कांबोजमालां; D₁. ₂ विश्वौकसारां; M₂ वस्त्रेक°. — [d]) G₁ कावेरीं नर्मदां तथा; M₂ नर्मगां सुभगामथ.

95 D₅ om. 95[ab]. — [a]) M₁ तापीं; M₂ वापीं (for ताम्रां). K B₃ Dc Dn D₃. ₄. ₆ T₂ (by corr.) G₃ वेणां; B₁ मुंडां; B₂. ₄ वेण्वां (for वेण्णां). D₁. ₂ ताम्रां च कृष्णवेणां च; T₁ नदीं वापीं च बण्णां च; T₂ (before corr.) G₂. ₄

C. 3. 12909
B. 3. 188. 104
K. 3. 191. 105

सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् ।
शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां कंपुनामपि ॥ ९५
एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।
परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ९६
ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिषेवितम् ।
रत्नाकरममित्रघ्न निधानं पयसो महत् ॥ ९७
ततः पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।
जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभैः ।
पश्यामि च महीं राजन्काननैरुपशोभिताम् ॥ ९८
यजन्ते हि तदा राजन्ब्राह्मणा बहुभिः सवैः ।
क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जने ॥ ९९
वैश्याः कृषिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।
शुश्रूषायां च निरता द्विजानां वृषलास्तथा ॥ १००
ततः परिपतन्राजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥ १०१
निषधं चापि पश्यामि श्वेतं च रजताचितम् ।

नदीं तां ताम्रपर्णीं (T₂ °र्णां) च; G₁ नदीं तापीं च पेण्णां च. — D₁.₂ om. 95ᵇᶜ. — ᵇ) Śᵢ K B₂.₄ De D₃ वेत्रा(De मद्रा)-मपि च भारत; T₁ पद्मामपि च पांडव; T₂ G M₁ प(G₁ स)-रमामपि (M₁ °थ) पांडव; M₂ तुंगां पद्मावतीमपि. — ᶜ) Śᵢ तुवेण्णां; K₁ तुवेणां; K₂ तु[वे]ण्णां; K₃ तुवेणां; B₁ कु (m सु)-वेणां; B₂ सुवेण्वां; B₄ सुवर्णां; De सुवेमां; D₃ सुवेण्णां; D₅ भूवेण्णां (for सुवेणां). Śᵢ कृष्णवेण्णां च; B₁.₄ °वर्णां च; B₃ °वेण्वां च (for °वेणां च). T₁ तुंगवण्णां कृष्णवण्णां; T₂ G M₁ तुंगभद्रां कृष्णवेर्णीं (M₁ °ण्यां); M₂ तुंगवेण्णां कृष्णवेणां. — ᵈ) Śᵢ K₁.₃ M₂ कवि(K₂ °य)मां च; K₃.₄ D₃ कपिशां (K₃ °सां) च; B₂ हरां चैव; D₅ T₂ (by corr.) G₃ कपिलां च; T₁ G₁ कल(G₁ °लि)मां च; T₂ (before corr.) G₂.₄ कमलां च (for इरामां च). M₃ शरावतीं (for महा°). D₁.₂ M₁ कपिशा(M₁ कथिमा)मथ भारत. — After 95ᶜᵈ, N (except K₄ De) T₂ (marg. *sec. m.*) M₁ ins.:

932* वितस्तां च महाराज कावेरीं च महानदीम् ।

[Śᵢ K₁.₃ D₃.₅ M₁ नरव्याघ्र; K₃ D₂ महाभाग (for महाराज). M₁ om. (hapl.) the posterior half and 95ᵉ. T₂ सरितां वरां (for च महानदीम्).]

— M₁ om. 95ᵉ (see above). — ᵉ) T₁ G₁.₂.₄ शोणां च. De₂ शोणं चैव नरव्याघ्र. — ᶠ) K₂ D₃.₅ विशालां; B₁ वैशाल्यां (for विशल्यां). Śᵢ K₁.₃ T₁ कंपनामपि; K₃ T₂ G M₃ कंबुना° (G₄ कंबुनी°); K₄ B De Dn D₁.₄.₆ किंपुना°; D₂ यमुना°; D₅ कर्बुरा°.

96 ᵃ) Śᵢ K D₁–₃ नद्यो वै; B₁ या नद्यः; D₅ सरितः (for नद्योऽहं). — ᵇ) Śᵢ K D₁–₃.₅ राजसत्तम; B₂ मानवोत्तम; B₄ De₂ या नराधिप; T₁ G₂.₄ वा नरोत्तम. — ᶜ) Śᵢ परिक्राम्यत्; G₄ °क्रमान्; M °क्रमन्. — ᵈ) Śᵢ K D₁–₃.₅ transp. तस्य and कुक्षौ.

97 ᵃᵇ) Śᵢ K B₄ D₁–₃.₅ समुद्रं पुरुष(Śᵢ K₁.₃ च नर°; B₄ मनुज)व्याघ्र भीमनक्रसमाकुलं. — G₄ om. 97ᶜᵈ. — ᵈ) Śᵢ K₁–₃ D₅ पयसां (for पयसो). B De Dn D₁.₂.₄.₆ पयसो (D₁.₂ °सां) निधिमुत्तमं.

98 ᵃ) B₂–₄ De₁ Dn₁.₂ D₄ तत्र (for ततः). Śᵢ K₁ D₁.₃ नगरं (for गगनं). — ᵇ) D₅ transp. चंद्र° and सूर्य°. — After 98ᵃᵇ, K₃ *repeats* 96ᶜᵈ. — ᵈ) B₄ °काग्नि° (for °कार्क°). B₁–₃ D (except D₂.₃.₅) T₂ (by corr.) G₃.₄ °समप्रभं. — ᵉ) Śᵢ K₂ D₃ T₁ महा° (for महीं). — ᶠ) Śᵢ D₃ °शोभितं. — After 98, S ins.:

933* सपर्वततवनद्वीपां निम्नगाशतसंकुलाम् ।

[T₁ °वनोद्देशां (for °वनद्वीपां), and °कुल° (for °शत°).]

99 ᵃ) D₅ च (for हि). Śᵢ K₄ D₃ T₁ महाराज; K₁–₃ D₅ सदा राजन्; T₂ G₃ M₁ तथा रा°; G₁.₂.₄ तनो रा°. — ᵇ) G₁ पशुभिः (for बहु°). B D (except D₁–₃.₅) M₁ मखैः; G₁ सह (for सवैः). — ᵈ) G₁ M₂ सर्वे (for सर्व°). B D (except D₁–₃.₅) °रंजनैः.

100 ᵃ) G₁ महाराज (for यथा°). — ᶜ) B₄ शुश्रूषणायां; T₁ शुश्रूषणे च. — ᵈ) B₂–₄ Dn D₄.₆ तदा (for तथा).

101 ᵃ) K₄ परिपतद्; B₁ स पर्यटन् (m as in text); Dnsm परिभ्रमन्. — ᵇ) Śᵢ K D₁–₃.₅ transp. तस्य and कुक्षौ. — ᶜ) D₃ प्र- (for च). — Śᵢ B₂ om. (hapl.) 101ᵈ–102ᵃ. The sequence in D₁.₂ (after 101ᵉ) is as follows: 104ᵈ–106ᵇ, 103ᶜ–104ᵉ, 101ᵈ–103ᵇ, 106ᶜᵈᵉᶠ. — ᵈ) B₄ भारत (for पर्वतम्). T₁ विंध्यं च गिरिमुत्तमं.

102 Śᵢ B₂ om. 102ᵃ (cf. v.l. 101); K₃ om. (hapl.) 102–103. For the sequence in D₁.₂ cf. v.l. 101. — ᵃ) K₁.₂ D₅ महेंद्रं (for निषधं). S चैव (for चापि). — After 102ᵃ, D₃ ins.:

933*a* पारियात्रं च पर्वतम् ।
नैषधं चापि पश्यामि.

— ᵇ) D₃ विंध्यं (for श्वेतं). Śᵢ K₁.₂ रजतासितं; K₄ Dn D₁–₃ °न्वितं; B₁ (m as in text) रजतं तथा; D₅ गिरिसत्तमं. — D₅ om. (hapl.) 102ᶜ–104ᵇ. — ᵉ) B₁ तं पश्यामि (for पश्यामि च). Śᵢ K₁.₂.₄ D₁–₃ M₂ महाराज (for

पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १०२
मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
पश्यामि च महाराज मेरुं कनकपर्वतम् ॥ १०३
महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ।
मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥ १०४
एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वरत्नविभूषिताः ॥ १०५
सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च नागांश्च मनुजाधिप ।
पृथिव्यां यानि चान्यानि सत्त्वानि जगतीपते ।
तानि सर्वाण्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥ १०६
कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः संचरन्दिशः ।
शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणांस्तथा ॥ १०७
गन्धर्वाप्सरसो यक्षानृषींश्चैव महीपते ।
दैत्यदानवसंघांश्च कालेयांश्च नराधिप ।
सिंहिकातनयांश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १०८
यच्च किंचिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
तदपश्यमहं सर्वं तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
फलाहारः प्रविचरन्कृत्स्नं जगदिदं तदा ॥ १०९
अन्तः शरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं शतम् ।
न च पश्यामि तस्याहमन्तं देहस्य कुत्रचित् ॥ ११०

C. 3. 129*8
B. 3. 188. 123
K. 3. 191. 124

महीं°). — [d]) K4 तत्र वै (for पर्वतं). — B2 om. 102[d]–103[c].

103 K2 D5 om 103, B2 om. 103[abc] (cf. v.l. 102). For the sequence in D1. 2 cf. v.l. 101. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 पुरुषं°; S च नरं° (for मनुजं°). — [b]) S (except M2) चैव (for चापि). — [c]) D1. 2 पृथिव्यां; M1 अपश्यं (for पश्यामि). Ś1 K1. 2 B4 De2 D1–3 महीपाल; M1 महाशैले; M2 नरव्याघ्र (for महा°). — [d]) D3m (? gloss) कांचन° (for कनक°).

104 D5 om. 104[ab] (cf. v.l. 102). For the sequence in D1. 2 cf. v.l. 101. — [a]) Ś1 K B2. 4 D1–3 M चापि (for चैव). — Ś1 om. (hapl.) 104[bc]. — [b]) De मह्यं (for विन्ध्यं). K3. 4 D1–3 गिरिसत्तमं. — [c]) S मलयं च महाशैलं. — [d]) B1. 4 °पात्रं (for °यात्रं). Dn2 D6 विंध्यं (D6 मह्यं) च गिरिमुत्तमं (=101[b]).

105 For the sequence in D1. 2 cf. v.l. 101. — [d]) B1. 3. 4 D (except D2. 3. 5) M1 सर्वे (for सर्वं-).

106 For the sequence in D1. 2 cf. v.l. 101. — [a]) Ś1 K1–3 D2 G4 सिंहव्याघ्र- (K3 °घ्रान्). — [b]) B1. 3 D (except D1–3. 5) पश्यामि (for नागांश्च). Ś1 वसुधाधिप. B4 नानारूपान्नराधिप. — [cd]) Dn2 तीर्थानि (for चान्यानि). T1 transp. चान्यानि and सत्त्वानि. B1 D1. 2 पृथिवीं° (for जगतीं°). — B2 om. 105[c]–108[d]. — [f]) T1 शश्वत् (for पश्यन्). T G3 M °पतं (for °चरं). B1 तथा (for तदा).

107 B2 om. 107 (cf. v.l. 106). — [b]) K2 प्रविष्टं; D2 G1 प्रविश्य. B1 सर्वतो (for संचरन्). B4 तदा (for दिशः). — [c]) G1 M2 चैव; G3 अपि; G4 च प्र- (for चापि). — [d]) Ś1 K D2. 3 सर्वान्; D5 सर्वं- (for कृत्स्नान्). K3 M तदा; B1. 3. 4 D (except D2. 3. 5) अहं (for तथा). — After 107, N (B2 om.) ins.:

934* साध्याञ्रुद्रांस्तथादित्यान्गुह्यकान्पितरस्तथा ।
सर्पान्नागान्सुपर्णांश्च वसूनप्यश्विनावपि ।

[Ś1 K1. 2 transp. line 1 and line 2. — (L. 1) Ś1 K D2. 3 साध्या रुद्रास्तथादित्या (for the prior half). Ś1 K D1–3 गुह्यकाः (for °कान्). B1. 3 गुह्यकांश्च पितॄंस्तथा (for the posterior half). — (L. 2) Ś1 K D2. 3 सर्पा नागाः सुपर्णाश्च (for the prior half). Ś1 K D1–3. 5 वसवोश्वि° (Ś1 °वो चा°) (for वसूनप्य°).]

108 B2 om. 108[abcd] (cf. v.l. 106). — [a]) D1. 2 यक्षाः. — [b]) Ś1 K D3. 5 ऋषयश्च; D2 किंनराश्च (for ऋषींश्चैव). — [c]) Ś1 K1. 2 देव-; M1 दैत्या (for दैत्य-). K1. 3. 4 D2. 3 °संघाश्च. — [d]) K1. 3. 4 D1–3. 5 °कालेयाश्च. Ś1 महीपते (for नरा°). B De Dn D4. 6 नागांश्च मनुजाधिप. — [e]) Ś1 K2. 4 D5 °तनयश्चापि; K3 D2 G4 M2 °तनयाश्चापि; De °तनयादीश्च; T1 °तनयाश्चव. — [f]) T1 [s]सुरसत्तमाः.

109 [a]) Ś1 K1. 2 यावत् (for यच्च). Ś1 K1–3 B4 भवेत्; G2. 4 जना (for मया). — [b]) Ś1 K1–3 De कृत्स्नं; G1. 2 द्रष्टुं (for दृष्टं). — [cd]) N तच्च (B De Dn D4. 6 सर्वं; D3 तस्य) पश्याम्यहं राजन् (D1. 2 सर्वं) (for [c]). Ś1 K1–3 D5 transp. तस्य and कुक्षौ. — [e]) Ś1 धारायणो निराधारः; K B D च(B1 Dn2. 3. 5 व)रमाणो फलाहारः (K D1–3 निराहारः; D5 महाराज). — [f]) Ś1 B2. 3 De1 Dn D4 विभो; K B1. 4 D1–3. 5 प्रभो; De2 D5 विभौ (for तदा).

110 [b]) T2 G2–4 वर्षाणामयुतायुतं. — [c]) T1 अथ; T2 G2. 3 तत्र; G4 न स (for न च) G1 तत्र (for तस्य). B1 अंतं (for अहम्). — [d]) D1–3. 5 कहिं (for कुत्र°). B1 देहमाद्यं कथंचन; B (B1 marg.) De Dn D4. 6 S देहस्यांतं

C. 3. 12929
B. 3. 188. 124
K. 3. 191. 125

सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशां पते ।
आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥ १११
ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा ।
वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ ११२
ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःसृतः ।
महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥ ११३
ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशां पते ।
आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ ११४
तेनैव बालवेषेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥ ११५
ततो मामब्रवीद्वीर स बालः प्रहसन्निव ।
श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥ ११६
अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्मामके मुनिसत्तम ।
उषितस्त्वं सुविश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥ ११७
मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
यया निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ ११८
तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
सुजातौ मृदुरक्ताभिरङ्गुलीभिरलंकृतौ ॥ ११९
प्रयतेन मया मूर्ध्ना गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ।
दृष्ट्वापरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ १२०
विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य च ।
दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ १२१
तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदमब्रुवम् ।
ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चेमां तवोत्तमाम् ॥ १२२

कदाचन (T G_{2-4} M न कर्हिचित्; G_1 न कुत्रचित्).

111 ^{ab}) S सततं (G_4 °तः) परिधावंश्च चिंतयंश्च महाद्युते (G_4 °मते). — After 111^{ab}, S ins.:

935* भ्रमंस्तत्र महीपाल यदा वर्षगणान्बहून् ।

— ^{c}) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ नासादयामि तस्यांतं ($Ś_1$ °स्याहं); M_1 नासादयमहं राजन्. — ^{d}) $Ś_1$ अंतं; K $D_{1-3.5}$ अहं (for तस्य). T_2 G_{2-4} M_1 शिशोः (M_1 मार्गं) तस्य महा°.

112 D_1 om. 112^{cd}. — ^{c}) B_2 शरण्यं (for वरेण्यं). — ^{d}) T_1 transp. मनसा and कर्मणा. $Ś_1$ K $D_{2.3.5}$ गिरा; T_2 G_3 तथा (for [ए]व च).

113 ^{a}) G_1 महता (for सहसा). — ^{c}) T_2 G_{3-4} मुखांभोजाद् (for मुखात्तस्य). — ^{d}) T_2 G_3 अमरात्; $G_{2.4}$ अमलात् (for विवृतात्). $Ś_1$ पुरुषर्षभ (for °षोत्तम).

114 ^{b}) $D_{2.3.5}$ S महात्मनः (for विशां पते). — ^{c}) $Ś_1$ पुरुष°; S स नर° (for मनुज°). — ^{d}) B_4 आपीय (for आदाय).

115 ^{a}) $Ś_1$ बालवेशेन. — ^{b}) K_3 °लक्षणः; Dc_3 °लक्ष्मणा.

116 ^{a}) $Ś_1$ K_2 $B_{1.3}$ $D_{1.3.5}$ T_2 G_3 वीरः; B_3 Dn D_6 G_4 बालः; B_4 Dc D_8 प्रीतः; M_3 राजन् (for वीर). — ^{b}) B_2 शरीरं; $Dn_{1.n_2}$ D_1 स प्रीतः; Dn_3 D_4 G_4 स वीर (for स बालः). — ^{d}) D_3 T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ M महाद्युते; T_1 महामते; G_1 जगत्पतिः.

117 ^{b}) B_4 मामिके; M_3 मामकैः. K_1 मुनिरब्रवीत्. — ^{c}) B_1 भ्रमित° (m उषित° as in text). B_{1-3} Dc Dn $D_{1.4.6}$ परि°; D_5 M_3 स वि°; G_1 स्म वि°; G_2 हि वि° (for सुवि°). — ^{d}) B_{1-3} Dc Dn $D_{1.4.6}$ ब्रवीमि ते; D_5 महामुने (for ब्रवीहि मे).

118 ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ मुहूर्तमपि; B_2 T_1 °र्तादिव (for (for °र्तादथ). — ^{b}) $Ś_1$ नृप; $K_{1.2}$ G_1 नर; G_2 नव (for नवा). — After 118^{ab}, B_1 ins.:

936* तं दृष्ट्वा देवदेवेशं मुनिर्वचनमब्रुवम् ।

— ^{c}) B_1 यदा; D_1 यथा; $G_{2.4}$ M_3 माया- (for यया). $D_{1.2}$ विमुक्तम् (for निर्मुक्तम्). — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ लब्ध(Ś1 मूढ)चेतनं.

119 D_1 om. 119. — ^{c}) Dn_3 ताम्रोत्पलौ (for ताम्रतलौ). K_3 तावच् (for तात). — ^{c}) K_3 B_1 $D_{2.3}$ S सुजात- (for °तौ). — ^{d}) $K_{1.4}$ अलंकृतं; $B_{1.3}$ D (except $D_{2.3.5}$; D_1 om.) विराजितौ (for अलंकृतौ).

120 ^{a}) $Ś_1$ प्रणतेन; K_4 B_3 D (except D_5) G_2 M_1 प्रयत्नेन. — ^{b}) T_1 [अ]पि; G_1 च; T_2 G_{3-4} [अ]स्य (for हि). $Ś_1$ K_3 B_1 Dc D_{3-6} °नंदितौ; B_3 D_2 G_1 °वादितौ (for °वंदितौ). — ^{c}) K_3 °परमिदं तस्य; $D_{2.3}$ °परमिमं तस्य; D_5 °परममेतस्य; T_2 G_{2-4} महात्मनस्तस्य.

121 D_1 om. (hapl.) 121^{b}–122^{a}. — ^{b}) D_5 पश्चात्तेन (for प्रयत्नेन). M_3 [अ]भि° (for [उ]प°). B_2 Dn $D_{4.6}$ ह (for च). — ^{d}) $Ś_1$ मया (for देवः).

122 D_1 om. 122^{a} (cf. v.l. 121). — ^{a}) B_3 तमिमं. G_1 प्रांजलीकृत्वा. — ^{b}) Dc_2 T_2 G_{1-3} M नमस्कृत्येदम्. K_1 अब्रवीत्; M अब्रवं. — ^{c}) D_1 T_1 देवेश; G_4 देव त्वा. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ एतां; K_4 B D (except $D_{1-3.5}$) चैतां (for चेमां). $D_{1.2}$ नरोत्तम; D_5 अनुत्तमां (for तवोत्तमाम्).

आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरं भगवंस्तव ।
दृष्टवानखिलाँल्लोकान्समस्ताञ्जठरे तव ॥ १२३
तव देव शरीरस्था देवदानवराक्षसाः ।
यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १२४
त्वत्प्रसादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
द्रुतमन्तः शरीरे ते सततं परिधावतः ॥ १२५
इच्छामि पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाहमनिन्दित ।
इह भूत्वा शिशुः साक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।
पीत्वा जगदिदं विश्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १२६
किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
कियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमरिंदम ॥ १२७
एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ।
महच्चैतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥ १२८
इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः ।
सान्त्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच वदतां वरः ॥ १२९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

देव उवाच ।
कामं देवापि मां विप्र न विजानन्ति तत्त्वतः ।
त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ १
पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ।

C. 3. 12951
B. 3. 189. 2
K. 3. 192. 2

---

123 a) K1. 2 D5 आस्ये च (for आस्येन). S [अ]हं प्रविष्टोस्मि (for [अ]नुप्रविष्टोऽहं). — b) B Dn D4–6 शरीरे (for शरीरं). S देहं तव नरो(T1 G1 M तव सुरो-; G5 ते पुरुषो)त्तम. — c) K3. 4 दृष्टवाञ्जिखिलान्; T G (by transp.) अखिलान्दृष्टवान्. B2. 3 D (except D1–3. 5) M3 सर्वान् (for लोकान्). — d) K1. 2 समंताज् (for समस्ताञ्). D1 T2 G2–4 उदरे (for जठरे). B1–3 D (except D1–3. 5) हि ते (for तव).

124 a) Ś1 K1–3 D3. 5 शरीरस्थान्. T2 G2–4 तव देहे मया दृष्टा. — bc) Ś1 K1–3 D3. 5 °राक्षसान्, and °नागांश्च. — d) K3 B4 D1. 2 T1 G1 M1 जगच्च स्थाणुजंगमं; D5 जगत्स्थावरजंगमान्.

125 b) Dc3 मतिर् (for स्मृतिर्). — d) Ś1 °धावता; B2. 4 D (except D1–3. 5) °वर्तिनः. — After 125, B D (except D1. 2. 5; D3 marg. *sec. m.*) ins.:

937* निर्गतोऽहमकामस्तु इच्छया ते महाप्रभो ।

126 a) T2 G2–4 यतिष्ये (for इच्छामि). — b) K1. 2. 4 B Dc Dn D3. 4. 6 अनिंदितं; D1 अनंदितं; D5 अनिंदितः. — c) M3 शुचिः (for शिशुः). — d) Ś1 K D2. 3. 5 को (for किं). Ś1 K1. 2 अनुतिष्ठति; S अधि(G1 अव)तिष्ठति (M1 °ते). — e) B D (except D3) T2 G2–4 सर्वम् (for विश्वम्). — f) M1 एतद्व्याख्यातुमर्हति.

127 a) T2 G2–4 विश्वं (for सर्वं). — c) T2 G3. 4 महा-; G2 मया (for त्वया). — d) K3 D5 अनिंदित (for अरिंदम).

128 a) D3. 5 T2 G2–4 [अ]हं देव (D3 श्रोतुं) (for देवेश). — b) D3 देवेश द्विजकाम्यया. — d) D3 यथा तथा. — G4 om. 128cf. — e) Ś1 K1. 2. 4 D3 T1 M1 °देतद्; T2 G (G4 om.) °ध्येयम् (for °द्धयेतद्). D3 त्वां (for च). — f) T1 पृष्टवानहं (for दृष्टवान्प्रभो).

129 b) Ś1 K3 महाप्रभुः; K1 °प्रभो; D3 °द्युते (for °द्युतिः). — d) K3 Dc D4 G4 M °र.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B2–4 Dc Dn D1–4. 6 G1 मार्कंडेयसम(Dc Dn1. n3 D4 °मा)स्या; B1 मार्कंडेय-वाक्य. — *Adhy. name:* G1 श्रीमद्भगवन्माहात्म्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 187 (Dn3 188); D1 194; S (M3 *inf. lin.*) 190 (M3 orig. 193). — *Śloka no.:* Dn1. n3 145; Dn3 146; D1 137.

187

☞ 1^{ab}–47^{cd} recur almost verbatim in the Brahma Purāṇa (Ānandāśrama ed.), 56. 10–57. Cf. note on 60 ff. of the previous adhy.

C. 3 12951
B. 3. 189. 2
K. 3. 192. 2

अतो दृष्टोऽसि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ २
आपो नारा इति प्रोक्ताः संज्ञानाम कृतं मया ।
तेन नारायणोऽस्म्युक्तो मम तद्ध्ययनं सदा ॥ ३
अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४
अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५
अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपश्च प्रजापतिः ।
अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६
अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।
सदिशं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥ ७
मया क्रतुशतैरिष्टं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ।
यजन्ते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितम् ॥ ८
पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषवः ॥ ९
चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ।
शेषो भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥ १०
वाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ।
मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ ११
अग्निश्च वडवावक्त्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ।

---

1 K1 B2 Dn2 D1-3 देवदेव उ˚; S (except M1) श्रीभगवान्. — a) K1 न; G1 M च (for [अ]पि). T1 ब्रह्मा; T2 G2-4 M ब्रह्मन्; G1 नित्यम् (for विप्र). K4 D3. 5 कामं (D5 कामाद्) देवा अपि न मां; B1 न देवा नर्षयश्चैव. — b) B2-4 Dc Dn D4. 6 हि; S (except M1) [अ]भि- (for वि-). K4 D3. 5 विप्र जानंति तत्त्वतः. — c) T1 त्वां (for त्वन्-). K4 प्रतीक्षामि (for प्रव˚). — d) D1. 2 विचरा˚ (for विसृजा˚). T G3. 4 श्रूयतां वचनं मम.

2 a) Ś1 K1. 2 देवर्षे; K3 मे भक्तो. — b) Ś1 K D1-3. 5 चापि (for चैव). — c) B D (except D1. 2. 5) ततो (for अतो). S तुष्टो (for दृष्टो). K4 तपसा (for ते साक्षाद्).

3 For 3ab, cf. C. 12. 13168; Manu 1. 10. — a) Ś1 K1-3 B4 Dn D3. 4. 6 अ(D3 आ)पां (for आपो). Ś1 K1. 2 मया; K3. 4 D1-3. 5 सदा; B Dc Dn D4. 6 पुरा (for प्रोक्ताः). — b) Ś1 K1-3 नाम पूर्वं; K4 B D संज्ञाकर्म (D5 पूर्वं); S (except T1 M) नामां नाम (for संज्ञानाम). B1 D1-3. 5 कृता (for कृतं). Ś1 K1-3 किल (for मया). — c) Dn D4. 6 [S]पि (for [S]स्मि). S (except M1) तेन नारायणेत्युक्तः. — d) Ś1 K1. 2 ता ह्ययनं; K4 ते ह्ययनं; B Dn D4. 6 तत्त्वयनं (for तद्ध्ययनं). K3 B2 तदा (for सदा).

4 a) Ś1 K D1-3. 5 सोहं (for अहं). Ś1 K1. 2 देवः (for नाम). — b) Dc प्रवरः (for प्रभवः). — G4 om. 4cd. — c) B4 जनिता (for विधाता). — d) Ś1 संहत्या (for संहर्ता).

6 G2 om. up to यज्ञ in 6d. — a) T2 G3 विश्व˚; M3 शुक˚ (for शिव˚). — b) B1. 3 Dn S काश्यपः. B D (except D1-3. 5) [अ]थ (for च). — G4 om. 6cd.

7 b) B3m स्तनांतरे (for च लोचने). — After 7ab, N ins.:

938* द्यौर्मूर्धा खं दिशः श्रोत्रे तथापः स्वेदसंभवाः ।

[Ś1 K मे; D4 च (for खं). K4 श्रोत्र˚ (for स्वेद˚).]

— c) Dn1. n3 D4. 6 सदिशश्च; D2 सदिश्यं; D3 तदिश्यं (for सदिशं). B2 ते; D3 स (for च). Ś1 कर्णो (for कायो). K4 S नभश्च सकलं कायो (M2 ˚लः कालो). — d) K4 B1 Dc D1-3 सं- (for मे). Ś1 K1. 2 D5 M2 वायुर्मे नासिके स्थितः.

8 b) K3. 4 B D1-5 चाप्त˚; S (except M1) स्वाप्त˚ (for स्वाप्त˚). — c) D5 M2 यजतो (for यजन्ते). Ś1 K B3. 4 Dc D1-3. 5 G1 वेदविद्वांसो. — d) S देव(T1 वेद)-सदने (for ˚यजने). D1. 3 स्थिताः.

9 a) D2 om. from क्षत्रिये in 9a up to 10a. Ś1 K B3 D1-3. 5 पार्थिवेंद्रा˚ (for क्षत्रि˚). B3 ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव. — b) Ś1 K B2. 4 D1-3. 5 क्षत्रियाः; B1 ये चान्ये; M1 यजंते (for पार्थिवाः). — c) Ś1 K1 अथो; D1 यथा (for तथा). — d) K2 सर्वलोक˚; Dn D4. 6 T2 G3-4 स्वर्गलोकजिगीषया; D1. 6 ˚कं जिगीषया (D1 ˚वः); M3 ˚के जिगीषवः.

10 D2 om. 10a (cf. v.l. 9). — a) D3. 5 चतुःसागर˚. — b) B (B1 marg.) ˚भूषिता; D5 T1 ˚भूषितां; G1 ˚भूषिताः. — c) Ś1 K B4 D1-3. 5 [ए]नां; M [ए]को (for [ए]तां).

11 a) K2 वराहं; G4 वराह- (for वाराहं). — b) D3 पुरेयं (for मयेयं). Ś1 K1. 2 पृथिवी (for जगती). D3 मया (for पुरा). — c) Ś1 K B4 D1-3. 5 M3 निमज्जती (K1 ˚जते; K4 ˚जंती; M1 ˚जंति) (for मज्ज˚). T1 जलनिधौ (for जले विप्र).

12 b) B4 भूत्वा चाहं द्विजोत्तम. — c) Dc शिरसि (for

पिबाम्यपः समाविद्वांस्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ॥ १२
ब्रह्म वक्त्रं भुजौ क्षत्रमूरू मे संश्रिता विशः ।
पादौ शूद्रा भजन्ते मे विक्रमेण क्रमेण च ॥ १३
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥ १४
यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षवः ।
कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीतकल्मषाः ॥ १५
सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ॥ १६
अहं संवर्तको ज्योतिरहं संवर्तको यमः ।
अहं संवर्तकः सूर्यो *अहं संवर्तकोऽनिलः ॥ १७

तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
मम रूपाण्यथैतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ १८
रत्नाकराः समुद्राश्च सर्व एव चतुर्दिशम् ।
वसनं शयनं चैव निलयं चैव विद्धि मे ॥ १९
कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
ममैव विद्धि रूपाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २०
प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ।
सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २१
मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
मयाभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २२
सम्यग्वेदमधीयाना यजन्तो विविधैर्मखैः ।

C. 3. 129*3
D 3. 139, 24
K 3. 142* 23

पिबामि). K1. 3. 4 D1. 5 M [आ]पः; B4 [अ]हं (for [अ]पः). Ś1 सदा विद्वान्; K1 समास्थाय; B1 D4 समाविद्वन्; B2 Dn1. n2 D6 सदा विद्वन्; B3 सदा विद्वाः; B4 जलं विद्वन्; Dn3 (marg. *sec. m.* as in text) सदा विद्वान्; T1 सदा बद्धास् (for समाविद्वाः). — [d]) K4 Dc D1–3. 5 तथैव (for ताश्चैव). B4 लोकांश्चैव सृजाम्यहं.

13 [b]) B2 Dn D4. 6 M1 संस्थिता (for संश्रिता). — [c]) B D (except D1–3. 5) भवंतीमे (for भजन्ते मे). — [d]) D1–3 G1 व्युत्क्रमेण (for विक्र°).

14 [b]) Ś1 K D3 तु; G1. 2 M1 हि (for [अ]पि). K4 अथर्वकः; D1. 2 T1 G1. 2 M1 अथर्व च. D5 यजुर्वेदस्तथैव च. — [c]) G1 ततः (for मत्तः). — [d]) T1 G1 M1 [उ]त (for च).

15 [a]) T2 G2. 4 यांति° (for शान्ति°). — [b]) K4 जितात्मानो. Ś1 K1. 2 विचेतसः; K3 [ऽ]तिचेतसः; K4 B D (except D5) बुभुत्सवः. — K3 om. 15[c]–16[b]. — [c]) D5 कामक्रोधैश्च निर्मुक्ताः; S अक्रोध (T2 G3. 4 °क्रोधा; G1 °काम)-द्वेषसंयुक्ता. — [d]) Ś1 B Dn (Dn3 marg. *sec. m.* as in text) D6 निःसंज्ञा.

16 K3 Dc om. 16[ab] (for K3, cf. v.l. 15). — [a]) G1 सत्यस्था. — [b]) Ś1 K1. 2 D5 °त्मचिंतकाः. — [c]) K3 कामभेव स तं विप्राः. — After 16, Ś1 K B1 D1–3. 5 read 22 (cf. v.l. 17).

17 Ś1 K D1–3. 5 read 17 after 20. — [a]) Ś1 सांवर्तको. Dn2. n3 D4. 6 वह्निर् (for ज्योतिर्). — [b]) Ś1 सांवर्तको. B1. 3 Dn3 D4. 6 [ऽ]नलः; B2 Dc Dn1. n2 T2 G3 [ऽ]निलः (for यमः). — T2 G3. 4 om. 17[cd]. — [c]) Ś1 सांवर्तकः. — [d]) To avoid hiatus, Ś1 K1. 2 B2–4 Dn D4. 6 त्वहं; B1 Dc T1 G1 M ह्यहं (for अहं). Ś1 सांवर्तको.

K1–3 Dc Dn2 [ऽ]नलः; B2 यमः (for ऽनिलः).

18 [a]) B4 भावारूपाणि (sic). — [b]) K3 ये चान्येना (for यान्येतानि). G1. 4 नभस्थले. — [c]) B Dc Dn D4. 6 मम वै (B4 D4. 6 ममैव) रोमकूपाणि. — [d]) T2 G मां (for त्वं).

19 G1 om. (hapl.) 19–20. — [b]) K4 D3 T1 G1. 2. 4 चतुर्दिशः; M दिशो दश. — [c]) T1 वसतिं; T2 G3. 4 सवनं (for वसनं). — [d]) B2–4 Dc Dn D6 विलयं; D1 नियतं (for निलयं). M विद्धि मे ब्राह्मणोत्तम. — After 19, B Dn ins.:

939* मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यार्थसिद्धये ।

20 G1 om. 20 (cf. v.l. 19). — [a]) D6 कामक्रोधौ. B1 कामः क्रोधश्च हर्षश्च; T1 कामक्रोधौ भयं मोहं. — [b]) Ś1 K3 लोभं; T1 हर्षं (for भयं). B1 मोहम्; D1. 2 T1 चैव (for मोहं). T1 वै (for च). — [c]) Dc1 Dn D4. 6 G2 M2 रोमाणि (for रूपाणि). — After 20, Ś1 K D1–3. 5 read 17.

21 [b]) T2 G3 कामतः (for शोभनं). — T2 G3 om. 21[c]–22[d]. — [c]) Dc M2 शौचं (for चोग्रं). — [d]) Ś1 T1 G2 अहिंसां; G1 अहिंसाश् (for अहिंसा). Ś1 K3 सर्व (for चैव).

22 Ś1 K B1 D1–3. 5 read 22 after 16 (cf. v.l. 16). T2 G3 om. 22 (cf. v.l. 21). — [a]) B1 महता; G4 सहिता (for विहिता). — [b]) S (T2 G3 om.) ममादेशविहारिणः. — [c]) T1 मयाविभूत°; G (G3 om.) मयापहृत°. — [d]) K3 G1 विचेष्टंति.

23 [b]) B D (D3 by corr.) T1 G4 M1 यजंते (for यजन्तो). Ś1 K2. 3 D1. 2. 5 G1 सर्वः; K1 M स्तवैः (for मखैः).

C. 3. 12996
B. 3. 189. 17
K. 3. 192. 16

यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्यति महातपाः ।
तावत्त्वमिह विप्रर्षे विश्रब्धश्चर वै सुखम् ॥ ४५
ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ।
एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराद्द्विजसत्तम ॥ ४६
आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ४७

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
प्रजाश्चेमाः प्रपश्यामि विचित्रा बहुधाकृताः ॥ ४८
एतदृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ॥ ४९
यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मनिभेक्षणः ।
स एष पुरुषव्याघ्र संबन्धी ते जनार्दनः ॥ ५०
अस्यैव वरदानाद्धि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं तथा ॥ ५१
स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणपुरुषो विभुः ।
आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५२
एष धाता विधाता च संहर्ता चैव सात्वतः ।
श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥ ५३
दृष्ट्वेमं वृष्णिशार्दूलं स्मृतिर्मामियमागता ।
आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५४
सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

---

45 Śi om. 45^{abc} (cf. v.l. 44). — [b]) B Dc Dn D6 न बुध्येत (B1 नाबुध्यत) (for न बुध्यति). T1 पितामहः. — After 45^{ab}, T1 *repeats* 40^{ab}. — [c]) D2 त्वपि ह; S त्वमपि (for त्वमिह). — [d]) K1 G1. 4 M विस्रब्धश्; D6 विश्रब्धं.

46 [b]) Śi °सुग्वावहे. — [c]) G1 एकीभूतं. Śi [s]स्मि स्रक्ष्यामि; K1. 2 [s]स्मि द्रक्ष्यामि; T1. 2 (before corr.) G1. 2. 4 प्रवें°; T2 (after corr.) विस्रं°; G3 विस्सृं°; M प्रसृं° (for हि स्रं°). — [d]) B4 G2. 4 शरीरं; D3 शरीरान्. B1–3 Dc Dn D4. 6 T2 G1. 3 शरीराणि द्विजोत्तम.

47 [a]) Śi K1–3 B1 Dc2 T2 G2–4 पृथिवी. — [b]) Śi K1. 2 B1 D1. 2 T G2–4 वायुः; K3 वपुः (for वायुं). K3 वा; M3 तु (for च). — [c]) K4 T1 G2 M2 [अ]भवत् (for भवेत्). — [d]) K4 अहं (for इह).

48 [b]) T1 परमोद्भुतः. — [d]) B Dn D6 विविधाः; D5 बहुलाः (for बहुधा).

49 [a]) K3 B2. 3 D (except D1–3. 5) एवं (for एतद्). G1 दृष्टो (for दृष्टं). K3 महाराजन्; S मया तात (for मया राजन्). — [c]) G4 पुरुष° (for भरत°). — After 49, B1 ins.:

943* सूतात्मानं समाहृत्य चतुर्हशविधानतः ।
परमात्मानमाविश्य सुपित्यमित्तधी * * ।

50 G3 om. 50. — [a]) T1 स च; G1 M यश्च; G2. 4 येन; G3 यो वै (for यः स). — [b]) B D (except D1–3. 5) T1 G1 M पद्मायतेक्षणः. — [c]) Śi K1. 2 D1. 3 G3 एव (for एष). K3 T1 °व्याघ्रः.

51 [a]) Śi K1. 2 वरदानेन. — [b]) G1 हि (for न). — [d]) Śi K च वै; B1–3 D (except D1. 3. 5. 6) T2 (by corr.) G3 मम (for तथा).

52 [a]) K1. 3 Dn2 D1 एव (for एष). S एष कृष्णो हि दाशार्हः. — [b]) Śi K D1–3. 5 पुराणः (Śi K2 °ण-) पुरुषोत्तमः; B1. 4 T1 G1. 2. 4 M पुराणः पुरुषो विभुः; B2. 3 Dc पुराणः परमो विभुः. — [d]) B4 महाप्रभुः; M नराकृतिः.

53 [b]) K4 B D (except D1. 2. 5) T2 G2. 3 शाश्वतः (for सा°).

54 [a]) Śi K2 B1. 3 D2. 5 [ए]नं; K3 D1 M1 [ए]वं; B2 D3 G1 [ए]व (for [इ]मं). B2 Dn D4. 6 वृष्णिप्रवरं; G4 राजप्रवरं. — [b]) B1 मेयमिह (for मामियम्). — [c]) K3 B2. 3 Dn1. n3 D4. 6 अयं; D3 दिव्यं (for अजं). Śi K1–3 D5 नित्यं; K4 D1. 2 दिव्यं; B2–4 Dn D4. 6 जिष्णुं; D3 अजं (for विष्णुं). B1 आदिदेवं सुप्रतिष्ठं.

55 [a]) M2 अपि (for एव). — G1 om. 55^{bc}. — [b]) M1 केशवः (for माधवः). — [c]) G2 M2 गच्छ त्वम् (for °ध्वम्). G4 एव; M1 एतं (for एनं). — [d]) K4 B4 D1. 5 कौरवर्षभ; S पुरुषर्षभ.

Colophon om. in B1. B2–3 Dc Dn D4. 6 read it after 3. 188. 2. — *Major parvan:* Śi K2 T2 G2–4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K2. 4 Dc D1. 2 मार्कंडेयसमस्या; B2. 3 Dn2 D3 °समास्या (followed by भविष्य in B2 Dn2); T2 G3 °समाख्या; D6 मार्कंडेय (followed by समाप्त). Dn1

१८८

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तास्तु ते पार्था यमौ च पुरुषर्षभौ ।
द्रौपद्या कृष्णया सार्धं नमश्चक्रुर्जनार्दनम् ॥ १
स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवल्गुना ।
सान्त्वयामास मानार्हान्मन्यमानो यथाविधि ॥ २
युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।
पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ ३
आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतां वर ।
मुने भार्गव यद्वृत्तं युगादौ प्रभवाप्ययौ ॥ ४
अस्मिन्कलियुगेऽप्यस्ति पुनः कौतूहलं मम ।
समाकुलेषु धर्मेषु किं नु शेषं भविष्यति ॥ ५
किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।
किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ६
कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।
विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भाषसे ॥ ७
इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभाषत ।
रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महामुनिः ॥ ८
मार्कण्डेय उवाच ।
भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।
कलुषं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ९

C. 3. 13016
B. 3. 190. 8
K. 3. 193. 8

D6 (both om. sub-parvan name) mention only भविष्य; and D4, likewise, only भविष्यत्. — *Adhy. name:* G1 भगवदात्ममायाप्रतिपादनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 96 (= 196); Dn 188 (Dn3 189); D1 195; S (M2 *inf. lin.*) 191 (M2 orig. 191). — *Śloka no.:* Dn 59; D1 57.

188

1 [a]) B2. 3 D (except Dc1 D1–3) च (for तु). K4 पार्थास्ते (by transp.). — [b]) K2. 4 Dn1 D2. 3 T2 G2–4 भरतर्षभौ. — [c]) B2–4 D (except D1–3. 5) T G °द्या सहिताः सर्वे.

2 [a]) Ś1 K2 B4 D1 T1 चैनान्; D5 चैषां; M च तान्. Ś1 K B2–4 Dc2 D3 M1 °व्याघ्रः; T2 G2–4 °व्याघ्रान्. — [c]) B Dc Dn D4. 6 मानार्हो; D1. 2 दाशार्हो. — [d]) K2 मन्यमाना; K3. 4 Dc2 D2 G4 M मान्यमानो (K3 °ना; D2 °नौ). — B D (except D1–3. 5) read the colophon after 2, instead of reading it at the end of the *preceding* adhy.

3 Before 3, B D (except D1–3. 5) read वैशं° उ°. — [b]) Ś1 K1 मार्कांडेयं. T1 तपोनिधिं (for महा°). — [c]) K4 D2. 3 धर्मात्मा; T G सामात्यो; M संभाष्य (for साम्राज्ये). — [d]) G2. 4 भविष्यज्.

4 Before 4, K2 B D (except D2. 3. 5) T1 G1. 2 M1 ins. युधिष्ठिर उ° (resp. युधि°). — [a]) S (except M1) सुमहत् (for भवतः). — [b]) B4 T2 G2–4 M वद(B4 गद°; G4 भव)तस्तव; D3 भरतर्षभ (for वदतां वर). — [c]) T G2–4 मुने भगवतो वृत्तं. — [d]) Ś1 युगानां (for °दौ). Ś1 प्रभ+++; K1–3 B2. 3 M प्रभवाप्ययं (M °यं); K4 B1 Dc D1. 3. 5 T1 G1 °व्ययं (D3 T1 G1 °व्ययं); B4 °त्यपि; Dn D2. 4. 6 °त्ययं; T2 G2–4 only as in text.

5 K4 om. 5. — [a]) Ś1 K1–3 D1–3. 5 चैव; B Dc Dn D4. 6 त्वस्ति (for [s]ऽप्यस्ति). — [c]) D5 भूतेषु (for धर्मेषु). — [d]) B Dn D4. 6 किं तु (for किं नु). K3 D3 शेषो; T1 G1 शिष्टं (for शेषं).

6 [a]) K3 किंकार्या. — [b]) M1 किमाचार°. — [c]) M1 किमाहाराः (for °युषः). G1 M1 किंवसानाः. — [d]) D5 कलौ युगे (for युग°).

7 [b]) B1 ध्रुवं (for कृतं). Ś1 K1–3 D5 प्रपत्स्यंति (K3 °वेश्यामि) कृतं युगं. — [d]) N (except B4 Dn1. n2) हि (for [इ]ह).

8 Before 8, Ś1 K1. 3. 4 B1 D1–3. 5 S (except G2) वैशं° उ° (resp. वैशं°). — D1 om. 8[c]–9[b]. — [d]) Ś1 K B2. 4 D2. 3 महर्षिभिः; B1. 2 Dc Dn D4. 6 महात्मृषिः; D5 सहद्विजैः.

9 Ś1 K1. 4 D1–3 S (except M1) om. the ref. — K2. 3 B D (except D1–3; D5 marg. *sec. m.*) ins. after the ref.: T2 G2–4 (all om. the ref. and line 2) ins. after 8:

944* श्रृणु राजन्मया दृष्टं यत्पुरा श्रुतमेव च ।
अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रसादजम् ।

C. 3. 13017
B. 3. 190. 9
K. 3. 193. 9

कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत्पुरा ॥ १०
अधर्मपादविद्धस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।
त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ ११
त्रिभिरंशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।
चतुर्थांशेन धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ॥ १२
आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्बलं तेजश्च पाण्डव ।
मनुष्याणामनुयुगं ह्रसतीति निबोध मे ॥ १३
राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ।
व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः ॥ १४
सत्यं संक्षेप्स्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
सत्यहान्या ततस्तेषामायुरल्पं भविष्यति ॥ १५
आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न शक्ष्यन्त्युपशिक्षितुम् ।
विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति ॥ १६
लोभक्रोधपरा मूढाः कामसक्ताश्च मानवाः ।
वैरबद्धा भविष्यन्ति परस्परवधेप्सवः ॥ १७
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्तः परस्परम् ।
शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ॥ १८
अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्तावसायिनः ।
ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ १९
वस्त्राणां प्रवरा शाणी धान्यानां कोरदूषकाः ।
भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २०

— D1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — [a]) K3 T G भविष्यत्. D5 सर्वलोकेषु. — [c]) B1 प्रलयं कालम्; T1 G1 M2 कालं कलुषम् (by transp.).

10 [b]) K2 B4 D3 निर्व्याजोपधि(B4 °रि)वर्जितः. — [c]) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 नृप°; T1 पृष्टः (for वृषः). — [d]) K4 D5 T1 मानुषेषु. G2. 4 तदा (for पुरा). Dn D3 मनुष्ये भरतर्षभ.

11 [a]) Ś1 Dc Dn3 G4 अधर्मः पादविद्धस्तु (G4 °ध्वस्तः); K1. 2 स धर्मपादविद्धस्तु; D1 धर्मः पादविरुद्धश्च; D2 T2 G2. 3 अधर्मपादविध्वस्तः (D2 °द्धश्च); T1 G1 धर्मः पादविहीनस्तु (G1 °श्च). — M2 om. (hapl.) 11^{b}–12^{c}. — [c]) Ś1 द्वापरेणेति; K3 °रार्धेन; D5 °रे चैव; G1 °रोर्धेन.

12 M2 om. 12^{abc} (cf. v.l. 11). — [a]) D1 अंशैर् (for अंशैर्). Ś1 मनुष्यान् (for अधर्मस्). — Ś1 K1 om. (hapl.) 12^{bc}. — [b]) D5 लोकं (for लोकान्). K2 मनुष्यानुपतिष्ठति. — After 12^{ab}, N (except Ś1 K1 D1) ins.:

945* तामसं युगमासाद्य तदा भरतसत्तम ।

— D1 om. (hapl.) 12^{cd}. — [d]) Ś1 अधर्मः (for मनुष्यान्). K4 उपसेवते; B1. 3 उपतिष्ठते.

13 [a]) Ś1 K D1–3. 5 यशो बु(K1. 3 -बृ)द्धिर्; S (except M1) मनो बुद्धिर् (for अथो बुद्धिर्). — [c]) B1 कलियुगे (for अनुयुगं). K4 G1. 2. 4 ह्रसंतीति; T1 ह्रष्यतीति.

14 [a]) S ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः. — [b]) Ś1 शुद्धा° (for शूद्रा°). — [c]) T1 व्याजाद् (for व्याजैर्). — [d]) K4 B3. 4 D1–3 T G M1 जनाः; D5 नृपाः (for नराः). Ś1 K1–3 धर्मवैतंसिकैर्वृताः; M2 धर्मवीतं सुसंवृताः.

15 15^{ab}=(var.) 38^{ab}. — [a]) K1. 2 सत्यः. K4 D1 S संक्षिप्यते. D1. 2 धर्मो (for लोके). — [c]) B1 सत्यं हन्यात्; D1 सत्यहानिस्. — [d]) T G transp. आयुर् and अल्पं.

16 K4 om. (hapl.) 16. — [a]) B1 संक्षयाद्. Ś1 विद्या. — [b]) D3 M2 शिक्षंति. B2. 3 D (except D1–3. 5) [उ]पजीवितुं; B4 [उ]पसेवितुं. B1 न शक्यमुपजीवति. — [c]) Ś1 K (K4 om.) B4 D1–3. 5 अबुद्धींस्तान्; T1 अवज्ञानाल्; T2 G3 अभिज्ञानाल्. B1 विद्याहीनास्थिरज्ञानाल्; G4 विद्यानामनभिज्ञानाल्. — [d]) T1 M1 हि (for ऽपि). B1 लोभोत्पत्तिर्भविष्यति; T2 G2–4 लोभक्रोधौ भविष्यतः.

17 [a]) Ś1 K D1–3. 5 क्रोधलोभ° (by transp.); T1 G1 लोभमोह°. — [b]) K2. 4 B1. 3. 4 Dc Dn D1. 2. 4. 6 कामासक्ता°; D5 T G2–4 कामेसक्ता°. — [c]) K1. 3 वैरबृद्धा; K4 D1. 3 °बुध्या; B4 T G °सक्ता. — D1 om. (hapl.) 17^{d}–18^{c}. — [d]) B1–3 D (except D2. 3. 5; D1 om.) °वधैषिणः.

18 K3 om. 18^{a}–19^{b}; D1 om. 18^{abc} (cf. v.l. 17). — [a]) =41^{a}. G4 ब्राह्मणक्षत्रियविशः. — [b]) Dc T1 G1 M1 संकिरंतः; D5 T2 G2–4 संकीर्यंते; M2 संसरंतः.

19 K3 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — [a]) Ś1 K1 अंतमध्या; K2 D3 M2 अंता मध्या; D2 आद्या मध्या. — [b]) B Dc Dn D4. 6 मध्याश्चांत्या न संशयः; D1. 2 मध्याश्चांतेवसायिनः. — [c]) K1. 2 D5 G2 लोके. B2 ईदृशाश्च भविष्यंति. — [d]) Ś1 K D3 प्रत्युपस्थिते; B2 °पर्यव°; B4 D1. 2. 5 समुप°.

20 [a]) K4 S प्रवरा (T °राः; G2. 4 °रः) शाटी; B1 D1 प्रवरा शाणा. — [b]) G1 वारानां (for धान्यानां). K1–3 B1. 2. 4 Dc1 D1. 5. 6 G1. 2 M °दूषकः. — Ś1 K2 read 20–23 in this sequence: 20, 23, 22, 21.

मत्स्यामिषेण जीवन्तो दुहन्तश्चाप्यजैडकम् ।
गोषु नष्टासु पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१
अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिंसयन्तश्च मानवाः ।
अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२
सरित्तीरेषु कुद्दालैर्वापयिष्यन्ति चौषधीः ।
ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३
श्राद्धे दैवे च पुरुषा ये च नित्यं धृतव्रताः ।
तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ २४
पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।
अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २५
न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।
न यक्ष्यन्ति न होष्यन्ति हेतुवादविलोभिताः ॥ २६
निम्ने कृषिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि धेनुकाः ।
एकहायनवत्सांश्च वाहयिष्यन्ति मानवाः ॥ २७
पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
निरुद्वेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते ॥ २८
म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् ।
भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ २९
प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ।
विधवानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ॥ ३०
अल्पवीर्यबलाः स्तब्धा लोभमोहपरायणाः ।
तत्कथादानसंतुष्टा दुष्टानामपि मानवाः ।

C. 3. 13046
B. 3. 190. 31
K. 3. 193. 31

---

21 T1 G1 om. (hapl.) 21–23; D3 om. 21. For Ś1 K2 cf. v.l. 20. K1 D1 read 21^{ab} after 22. — ^{a}) B2 जीवंति; T2 G2–4 M2 भुंजतो (for जीवन्तो). — ^{b}) Dc वहंत° (for दुहन्त°). Ś1 [अ]जैडिकं; D1 [अ]जैडकां; D5 [अ]जैडकान्; T2 G2–4 [अ]जाविकान्; M [अ]जैळकाः (M2 °कान्). — After 21^{c}, Dc D11 ins.:

916* येऽपि नित्यं धृतव्रताः ।
तेऽपि लोभसमायुक्ता.

22 T1 G1 om. 22 (cf. v.l. 21). For Ś1 K2 cf. v.l. 20. — ^{a}) Ś1 K1. 2 परिमुष्यंते. — ^{b}) T2 G (G1 om.) मानवान्. Ś1 K1. 2 समंताच्चैव मानवाः. — ^{c}) K3. 4 D1–3 सुरापा; D3 (marg. *sec. m.*) ये नरा (for अजपा). D5 सुरापानरतास्त्वेते. — After 22, K1 D1 read 21^{ab}.

23 T1 G1. 4 om. 23 (for T1 G1, cf. v.l. 21). For Ś1 K2, cf. v.l. 20. — ^{a}) K1–3 D3 (marg. *sec. m.* as in text) सरित्तीर्थेषु; T2 G3 ततस्तीरेषु. — ^{b}) K1. 2 वार° (for वाप°). Ś1 K1. 2 चोपरि; K3 B2 चोपधीः. — ^{c}) Ś1 K1. 2 ताश्च (for चापि). T2 G2. 3 अफलकास् (for अल्पफलास्).

24 ^{a}) K3 देवेषु; Dc दैवेषु; D1 दाने च; G3 देव्ये च; M1 देवे च. — ^{b}) B Dc D11 D4. 5 [S]पि; D3 ये (for च). D1. 2 यत°; T2 G दृढ° (for धृत°). — ^{c}) Dc समाविष्टा. — ^{d}) Ś1 K1–3 दास्यंतीह; B1. 3 भोक्ष्यंति हि; T1 भक्षंनीह; T2 G2–4 भक्षयंति; M1 योक्ष्यंतीह; M2 यक्ष्यंति ह. B4 भविष्यंति कलौ युगे.

25 ^{a}) T1 अनिष्टांतानि; T2 G2–4 अनिष्टा(G2. 4 °ष्का)-नि च; G1 अनिष्कांतानि; M2 अनिष्कां. — After 25, D1. 2 ins.:

947* रात्रौ भोक्ष्यन्ति व्रतिनो गृहिणोऽपि युगक्षये ।
एवंविधं करिष्यन्ति कलौ शास्त्रविमोहिताः ।

26 ^{a}) B3 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं (=29^{a}). — ^{c}) K3. 4 D3. 5 यक्ष्यंते. — ^{d}) B D (except D1–3) T2 G °विमोहिताः (B3 °विलोडिताः); T1 M2 °विलोपिताः. — After 26, B3 Dm1. m2 D6 ins.:

918* निम्नेष्वीहां करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिताः ।

27 G4 om. 27^{ab}. — ^{a}) Ś1 K3 D3 (marg. *sec. m.* as in text) निम्नेष्टीहां; K1. 2. 4 B1m D3m M2 नि(K2 D5 न)म्नेष्वीहां; B4 नित्यं कृषिं. B2 निम्ने चापि कृषिष्यंति; S (G4 om.) न चेष्टिं (T1 °ष्टीः) कारयिष्यंति. — ^{b}) Ś1 K1–3 G3 धुरि धेनुकां; T1 M धुरि (T1 सुर-) धेनवः. — ^{d}) B1–3 D (except D1–3. 5) योज° (for वाह°).

28 ^{c}) T1 ब्रह्मवादे; M2 बृहद्वाची. — ^{d}) D1 उपलिप्स्यते; T1 °लिप्स्यति; T2 G2–4 °यास्यते.

29 ^{a}) Ś1 म्लेशी°; K D2. 3. 5 म्लेच्छी°; D11 म्लेंच्छ°; D1 म्लेंच्छी°. — ^{b}) K3. 4 D1–3. 5 धर्म°; T2 G2. 3 ज्ञान° (for यज्ञ°). — ^{c}) Dc2 T1 G1 M भविष्यंति. — ^{d}) Ś1 K D1–3 निरुत्सवम्; D5 निरुत्साहम् (for अनुत्सवम्). Ś1 K1. 2 अथापि वा; K3. 4 D1–3 T2 G3 अथो तदा; T1 G1 M2 अमंगलं (for अथो तथा). Dc अनुत्सवमखं तदा; G4 अनुवत्स्वमनो यथा.

30 ^{a}) K D1–3 प्रायश्च (for प्रायशः). K1. 2 T2 G2–4 M च; T1 तु (for हि). D5 प्रायश्च कृपणांधानां. — ^{c}) Ś1 K1–3 D1–3. 5 विधवानाथ°; K4 विविधान्यथ; T1 विधवायाश्च. — ^{d}) T1 G4 भवि° (for हरि°). M हि (for [ह्]ह).

31 G4 om. (hapl.) 31. — ^{a}) K2 D11 D4. 5 स्वल्प° (for अल्प°). — ^{c}) Ś1 K1. 2 तस्करा दानसंतुष्टाः; T2 G3 संतुष्टास्तत्कथादानाः. — ^{d}) Dc दानवाः; M बांधवाः (for

C. 3 13040.
B. 3 190. 32
K. 3. 193. 32

परिग्रहं करिष्यन्ति पापाचारपरिग्रहाः ॥ ३१
संघातयन्तः कौन्तेय राजानः पापबुद्धयः ।
परस्परवधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ॥ ३२
अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहंकारदर्पिताः ।
केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३३
आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चैव धनानि च ।
भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ३४
न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३५
राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३६
म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति च भारत ।
हस्तो हस्तं परिमुषेद्युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३७
सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥ ३८
भीरवः शूरमानीनः शूरा भीरुविषादिनः ।
न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३९
एकाहार्यं जगत्सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
अधर्मो वर्धते महान्न च धर्मः प्रवर्तते ॥ ४०
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनाधिप ।
एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४१
न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
भार्या च पतिशुश्रूषां न करिष्यति काचन ॥ ४२

मानवाः). D8 दुष्टानां मानवास्तदा; T G (G4 om.) शिष्टानामपि बांध(G2 पांड)वाः. — f) B Dn मायाचार°; T1 पापाचारविवर्जिताः; M1 °परायणाः.

32 a) Ś1 K1–8 D6 संपादयंतः; B1 समादाय तु; Bim. 2. 3 Dc Dn D4. 6 समाहूयंतः; B4 संपात°; T2 G2–4 M2 संघातवंतः. K2. 4 D1–3 तस्मिन्युगे कुरुश्रेष्ठ. — c) K2. 4 Dc D6 M1 °वधे युक्ता. — f) B1 पंडिता (for क्षत्रिया). B4 क्षत्रियान्या प्रदीयंते.

34 b) B2. 4 Dn D4. 6 G2 चापि (for चैव). — c) K B2 D1–3. 5 T2 G3 भोक्ष्यंति. T2 G2–4 °क्रोशं. — d) T2 (before corr.) G4 इव (for अपि).

35 G4 om. 35. — c) Ś1 K1. 2 G1. 2 M2 स्वयंग्रहा. — d) =36d, 37d, 39d. Ś1 K D1–3. 5 प्रत्युपस्थिते; B Dn D4. 6 समुप°.

36 D5 T1 om. (hapl.) 36-37. — b) K1 Dc2 G3 M1 परार्थाः. — G4 om. 34cd. — d) =35d, etc. Ś1 K D1–3 प्रत्युपस्थिते; B M2 समुप°.

37 D5 T1 om. 37 (cf. v.l. 36). — a) =(var.) 45a. B4 चौरभूतं; Dn2 D1 म्लेंछी°; S (T1 om.) वैर°. — b) K1 जनार्दन; B2. 3 Dc1 Dn D4. 6 न संशयः (for च भारत). — G4 om. 37c–38b. — c) Ś1 K B1–3 Dc2 D1 हस्ताद्; M1 हस्तं (for हस्तो). Ś1 K1–3 B1 M पर्यमुषद्; B2 परिमुषन्; G1 पर्यमुष्णाद्. B4 न कन्यां याचते कश्चित् (=35a). — d) =35d, etc. Ś1 K D3 प्रत्युपस्थिते; B1. 2. 4 Dn D1. 2. 4. 6 M2 समुप°.

38 G4 om. 38ab (cf. v.l. 37). 38ab=(var.) 15ab. — a) Dc2 Dn2 संक्षेप्स्यते; Dn3 D4 संक्षिप्स्यते. — c) G4 बालबुद्ध्याख्या.

39 a) Ś1 K B1 Dc D1–3. 5 शूरमतयः; T1 शूरवन्मान्याः; M2 शूरमानिन्यः. Bim. 2–4 Dn D4. 6 भीरुस्तथा शूरमानी. — b) T1 क्रूरा (for शूरा). — c) T2 G3 विश्वंति (for विश्व°). — d) =35a, etc. Ś1 K D3. 5 प्रत्युपस्थिते; B समुप° (B4 पर्यव°).

40 a) Ś1 K1. 2 एककार्यं; K3 G1 M2 एकभार्यं; B4 एकातपं; D3 M1 एकहार्यं; T1 एको नवं; T2 G3–4 नैकभार्यं. Dn D4. 6 युगं (for जगत्). — b) Ś1 K D1–3. 5 भविष्यति युगक्षये (cf. 20d, 21d, etc.); T2 G3 लोभमोहविवर्जितं. — c) K3 B Dn D2. 4–6 वर्धते; Dc वर्तते. Ś1 K D1. 3 तदा (K4 नित्यं); B Dc Dn D2. 4. 6 तत्र; D5 तस्मिन् (for महान्). — d) B D (except D1–3. 5) तु; T1 G1. 2. 4 [अ]त्र (for च). Ś1 B2 D3 M1 प्रवर्धते; D5 विवर्धते. K4 दानं धर्मश्च हीयते.

41 a) =18a. G4 ब्राह्मणक्षत्रियविशः. — b) K4 D5 विनक्ष्यंति; D3 विनश्यंति (for न शिष्यन्ति). Ś1 K1. 2 B2. 4 नराधिप; B1 (m as in text) युगक्षये; M1 तथैव च. — c) K1. 2 G1 तथा (for तदा). B1 एकवर्णा भविष्यंति; T2 G3. 4 एकवर्णास्तदा लोके. — d) K2 D3 T2 G3. 4 भविष्यंति; B1 तदा लोका.

42 G4 om. 42a–45b. — a) M2 ये (for न). K1. 2 D1 क्षम्यति; T G रक्षति; M2 नंक्षयति. — b) T1 प्रति (for तथा). — c) K3. 4 B D M1 भार्याः. B1 न (for च). — d) K3. 4 B4 Dc Dn D1–3 M न करिष्यंति काश्चन (B4

ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
तान्देशान्संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४३
स्वैराहाराश्च पुरुषा योषितश्च विशां पते ।
अन्योन्यं न सहिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४४
म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं भविष्यति युधिष्ठिर ।
न श्राद्धैर्हि पितॄंश्चापि तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४५
न कश्चित्कस्यचिच्छ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
तमोग्रस्तास्तदा लोको भविष्यति नराधिप ॥ ४६
परमायुश्च भविता तदा वर्षाणि षोडश ।
ततः प्राणान्विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४७
पञ्चमे वाथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ४८
पत्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ॥ ४९
अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिंसा च प्रभविष्यति ।
न कश्चित्कस्यचिद्दाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५०
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
केशशूलाः स्त्रियश्चापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५१
म्लेच्छाः क्रूराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ॥ ५२
क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् ।
युगान्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तिलोभात्करिष्यति ॥ ५३
ज्ञानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५४

C. 3. 13061
B. 3. 190. 55
K. 3 193. 55

De1 D1 कश्चन; De2 किंश्चन; Dn संक्षये); B1-3 D6 करिष्यंति न काश्चन (B1 °नि कदाचन).

43 G4 om. 43 (cf. v.l. 42). — [a]) De यवार्था; G1. 2 M2 यवानां. — [b]) G1. 2 गोधूमानां त°. — [d]) =35[d], etc. Ś1 K1. 3. 4 D3. 5 प्रत्युपस्थिते; K3 B1 D2 M1 समुप°; B4 पर्यव°. D1 नीलीभृंग्यश्च सर्वदा.

44 G2 om. 44 (cf. v.l. 42). — [a]) K3. 4 B D (except Dn3 D3. 5) G1 M स्वैराचाराः. — T2 G3 om. 44[cd]. — [c]) Ś1 K1-3 नोत क्षंस्यंति; K4 D1-3. 5 न क्षमिष्यंति; M2 न च क्षंस्यंति (for न सहिष्यन्ति). — [d]) Ś1 K D3. 5 प्रत्युपस्थिते; B1. 3 De M2 समुप°.

45 K3. 4 D3 G4 om. 45[ab] (for G4, cf. v.l. 42). — [c]) =(var.) 37[a]. Ś1 K1 B2 Dn2 D1. 2. 5 म्लेछी- (Dn3 म्लेंछ-; D1 म्लेंछी-)भूतं. — [b]) B2 D2. 5 युगक्षये; B4 च भारत (for युधि°). D1 युगांते पर्युपस्थिते (=35[d], etc.). — [c]) K3 श्राद्धेश्च; D1. 2 श्राद्धेन. K4 D3 न श्राद्धैर्देवताश्चापि; B De Dn D4. 6 न श्राद्धैस्तर्पयिष्यंति; T G2-4 M2 श्राद्धेन (T1 M2 °द्धैर्न) देवान्न पितॄन्; G1 श्राद्धैर्न च पितॄन्देवान्; M1 श्राद्धैर्देवान्न च पितॄन्. — [d]) B De Dn D4. 6 दैवतानीह (De °नि च) मानवाः.

46 [a]) D1. 2 शिष्यो (for श्रोता). — [cd]) B2. 3 D (except D1-3) जना° (for नरा°). S (except T2 G2. 3) तमोग्रस्तास्तदा लोका भविष्यंति नरा°.

47 [a]) S भवति (for भविता). De भवितायुश्च परमस्. — [b]) K4 नव- (for तदा). — [c]) D3 विमोक्ष्यंते. — [d]) = 35[d], etc. Ś1 K D1. 3. 5 प्रत्युपस्थिते; B1-3 Dn D4. 6 समुप°; B4 पर्यव°.

48 [a]) Ś1 K1-3 De2 D5 पंचमेष्यथ वा (K3 D5 °मे वाथ वा; De1 °मे वा तथा) षष्ठे. — [b]) Ś1 K1. 2 M प्रजास्यते; K3 D3. 5 G1 प्रजायते; K4 प्रयास्यति. — [d]) B3 T1 M तथा (for तदा). K4 D1. 3. 5 प्रजनि(D3 °यि)ष्यंति वै नराः.

49 [a]) B4 S पत्यौ (G1 M °तौ) पत्नी (for पत्यौ स्त्री तु). D3 न (for तु). — [c]) B4 पुरुषव्याघ्र; T2 G3. 4 नरशार्दूल. — [d]) D3 सतोषं; T1 न दोषं (for न तोषं). B3 उपगच्छति.

50 [a]) D5 अद्रव्या च (for अल्पद्रव्या). S (except M1) अल्पद्रव्यो वृथालिंगः. — [b]) T1 G1. 4 M2 हिंसां. S प्रचरिष्यति.

51 =(var.). 3. 186. 36. — Dn3 G4 om. (hapl.) 51. — [a]) Ś1 K1. 2 अट्टशीला. — [b]) Ś1 K1. 2 शवशीलाश्च. K1. 2 चतुष्पदाः. — [c]) B1 भविष्यंति (for स्त्रिय°). T2 G2. 3 M1 चैव (for चापि). Ś1 योषितः केशशीलाश्च; K D1-3. 5 T1 G1 प्रमदाः केशशूलाश्च (K1. 2 °शीलाश्च; K4 D5 °शूलिन्यः). — [d]) De1 युगे युगे (for युगक्षये). B1 स्त्रियश्चानागते युगे.

52 [a]) B1 G1 म्लेच्छाः शूराः; B2. 4 Dn D4. 6 म्ले(Dn2 म्लें)च्छाचाराः; D1 म्लेंच्छाः क्रूराः. De D1 सर्वभक्ष्या. — [d]) Ś1 K1. 2 मानवा (for मनुजा). T1 G1 मनुजा मनुजर्षभ (G1 °जाधिप).

53 [b]) K4 कांचनं; B3. 4 S वंचनां. — [d]) B D (except D1-3. 5) वित्तलोभात्. K4 हरिष्यति; G4 भविष्यति.

54 [a]) Ś1 K2 विज्ञाय (for [अ]विज्ञाय). — [b]) Ś1 K1. 2 कारयंति; De करिष्यति. K4 D3 तदा क्रियाः; S

C. 3. 13064
B. 3. 190. 56
K. 3. 193. 56

स्वभावात्क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशङ्किनः ।
भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते युगसंक्षये ॥ ५५
आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः ।
भविता संक्षयो लोके जीवितस्य च देहिनाम् ॥ ५६
तथा लोभाभिभूताश्च चरिष्यन्ति महीमिमाम् ।
ब्राह्मणाश्च भविष्यन्ति ब्रह्मस्वानि च भुञ्जते ॥ ५७
हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलार्दिताः ।
त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् ॥ ५८
जीवितान्तकरा रौद्राः क्रूराः प्राणिविहिंसकाः ।
यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ५९
आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्विषमाणि च ।
प्रधावमाना वित्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ॥ ६०
दस्युप्रपीडिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः ।
कुराजभिश्च सततं करभारप्रपीडिताः ॥ ६१
धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ।
विकर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचारकाः ॥ ६२
शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ॥ ६३
विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।
एडूकान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान्युगसंक्षये ॥ ६४
आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ।

(except G1 M1; G3 *inf. lin.*) क्रियास्तदा. — c) Ś1 कुर्वंति; K3. 4 D2. 3 G1 M3 वर्तंतो; M1 वर्धंते. — d) K3 पर्यवस्थिते; K4 D3. 5 प्रत्युप°; B De Dn D4. 6 समुप°.

55 a) K3 D1. 2. 5 स्वभावक्रू°. — b) B1–3 Dn D4. 6 अभिशंसिनः; B4 T G2–4 अभिशंकिताः. — c) Ś1 भाविनारो. G1 नरा राजन् (for जनाः सर्वे). — d) B1 प्राप्ते च (for संप्राप्ते). B4 Dn D5 G1 संप्राप्ते नु (D5 वै; G1 सं-)युगक्षये.

56 a) K2 D3 M3 आरामाश्च. K4 D1–3 चैत्य- (for चैव). M1 चैत्यान् (for वृक्षान्). — b) K4 नाशयिष्यति सर्वथा. — c) B Dn D4. 6 संशयो (for संक्षयो). — d) B De Dn D4. 6 हि (for च).

57 a) K4 D5 यथा (for तथा). — b) T1 भवि° (for चरि°). N भविष्यंति नरा नृप (De नराधिप). — c) B De Dn D4. 6 T1 M ब्राह्मणांश्च. B De Dn D4. 6 G1 हनिष्यंति; D3 क्षयि°; T1 M वधि°. — d) G1 [अ]पि (for च). B4 G4 M3 भोक्ष्यते (for भुञ्जते). Ś1 K1–3 ब्राह्मणस्वो (K2. 3 °श्रो)-पजीविनः; K4 B1–3 D ब्राह्मणस्वो (De D5 °श्रो)पभोगिनः; T1 ब्राह्मणाञ्जानि भुंजते.

58 a) K3 M1 हाहाभूता; D3 हाहा कृत्वा. — d) K4 T1 भवि° (for भ्रमि°). T2 G विद्रविष्यंति गामिमां (G1 भविष्यंति महीसुराः).

59 ab) B2. 3 De Dn D4. 6 S (except G1 M3) transp. रौद्राः and क्रूराः. B1 क्षुद्राः (for क्रूराः). Ś1 K3 प्राणविहिंसकाः; D1–3 प्राणिविहिंसि (D3 °हंस)काः; T2 G2–4 प्राण्युपहिंसकाः. B4 प्राणिनां हिंसकास्तथा; D5 प्राणिनां च विहिंसकाः. — After 59ab, K4 reads 63ab. — d) D5 संक्षिप्स्यते; S संपत्स्यते. K3 D4 सुखं; K4 B3 D1–3 कलिः; D5 जगत् (for युगम्).

60 a) S (except G1) नदीं. Ś1 K1. 3 आश्रयंति नदीश्चैव. — b) T2 G2–4 विषमानपि (for विषमाणि च). — c) D1. 2 प्रबाध्यमाना; T2 G1. 3 वृथा (G1 प्रिया) वमाना. — d) T1 G1 प्रजाः (for द्विजाः).

61 a) K4 D3. 5 दस्युप्रपीडनाद्राजन् (D5 °द्राज्ञः); B De Dn D4. 6 G1 दस्युभिः पीडिता (B4 दंडप्रपीडिता) राजन्. — b) T1 G1 द्विजातयः; T2 G2–4 तदा द्विजाः (for द्विजो°). — D1 om. 61cd. — d) K4 करभारावपीडिताः; T2 G3 करहारप्रपी°.

62 a) T1 वैरं (for धैर्यं). G1 कृत्वा (for त्यक्त्वा). — c) G1 M1 चरि° (for करि°). — d) T2 G शूद्राञ्.

63 K4 reads 63ab after 59ab. — a) K4 D3. 5 S (except M1) धर्मान् (for धर्मं). D1. 2 करिष्यंति; G4 प्रचक्ष्यन्ति; M1 प्रवक्ष्यंते. — b) Ś1 K1. 3 ब्राह्मणाः परिचारकाः; De °णाः पर्युपासते; S न द्विजा युगसंक्षये. — G4 om. 63cd. — d) K3 प्रमाणेन.

64 a) Ś1 K3 Dc2 Dn3 कालो° (for लोको°). — b) Ś1 K3 D5 T1 G1 M1 [अ]धरोत्तरं; T2 G2–4 नरोत्तम. — After 64ab, M ins.:

949* धर्माचारपरिभ्रष्टा लोभमोहसमन्विताः ।
[M3 °भ्रष्टो लोभाचारसमन्वितः.]

— c) K1. 2 D1 एंडूकान्; K3 D4 एड°; K4m गोखलान्; T1 जालूकान्; T2 G3. 3 M जाळू°; G1 जाळय°; G4 जळू° (cf. v.l. 66). G3 पूरयिष्यंति. — d) Ś1 K1–3 D5 नार्चं° (for वर्जं°). — e) D5 शूद्रान्. T1 G1 M शूद्रानभिभवि- (T1 °वदि)ष्यंति; T2 G2–4 शूद्राश्च प्रभविष्यंति. — f) D5 ते (for न). Dn3 D5 S (except M3) द्विजाः. K D1 उप° (for युग°).

देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ ६५
एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता ।
भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ ६६
यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ६७
पुष्पे पुष्पं यदा राजन्फले फलमुपाश्रितम् ।
प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्स्यते युगम् ॥ ६८
अकालवर्षी पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यति तदा क्रिया ।
विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः सह ॥ ६९
मही म्लेच्छसमाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ।
करभारभयाद्विप्रा भजिष्यन्ति दिशो दश ॥ ७०
निर्विशेषा जनपदा नरावृष्टिभिरर्दिताः ।
आश्रमानभिपत्स्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥ ७१
एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
न स्थास्यन्त्युपदेशे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥ ७२
आचार्योपनिधिश्चैव वत्स्यते तदनन्तरम् ।
अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसंबन्धिबान्धवाः ।
अभावः सर्वभूतानां युगान्ते च भविष्यति ॥ ७३
दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राणि चलानि च ।
ज्योतींषि प्रतिकूलानि वाताः पर्याकुलास्तथा ।
उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ७४
पङ्क्तिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
तुमुलाश्चापि निर्ह्रादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ।

C. 3. 13087
B. 3. 190. 78
K. 3. 193. 78

---

65 ^{b}) T$_1$ द्विजानामालयेषु च.

66 ^{a}) K$_1$. $_2$ एडुकं; S जाळुकं (cf. v.l. 64). — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ °भूषणा; D$_1$. $_2$ °भूमिका (for °भूषिता). — ^{c}) De G$_1$. $_3$. $_4$ M$_1$ भविष्यंति.

67 ^{a}) T$_2$ G$_1$. $_3$. $_4$ यथा (for यदा). B$_2$ कर्महीना; T$_1$ युगैर्हीना. — ^{b}) De मत्स्यादाः; T$_1$ मांसाशाः. T$_1$ पशव° (for पानपा°). — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$. $_5$ पापास् (for नित्यं). — ^{d}) S (except G$_1$) संपत्स्यते (for संक्षे°). K$_3$ सुखं; D$_3$ कलिः; D$_5$ जगत् (for युगम्).

68 T$_2$ G$_3$ om. (hapl.) 68. — ^{a}) Dn D$_4$. $_6$ transp. पुष्पे and पुष्पं. D$_5$ महाराज (for यदा राजन्). — ^{b}) B D (except D$_{1-3}$. $_5$) फले वा फलमाश्रितं. — ^{c}) K$_4$ D$_3$ जनिष्यते; D$_2$ जनिष्येत; D$_5$ जनिष्यति (for प्रजा°). G$_1$ M नरश्रेष्ठ (for महा°). G$_{2.4}$ प्रजायते नरश्रेष्ठ. — ^{d}) S (T$_2$ G$_3$ om.) संपत्स्यते (for संक्षेप्स्यते). K$_4$ D$_{2.3}$ कलिः; D$_5$ जगत्; G$_1$ कृतं (for युगम्).

69 G$_4$ om. 69^{abcd}. — ^{b}) K$_1$. $_2$ B$_1$ D$_5$ T G (G$_4$ om.) युगक्षये; B$_2$ (by transp.) युगे गते; De M$_2$ युगे युगे. — ^{d}) K$_{2.4}$ B D (except D$_1$. $_5$) G$_1$ भविष्यंति तदा क्रियाः (G$_1$ क्षयाः). — ^{e}) G$_1$ क्रियाविरोधं यास्यंति. — ^{f}) T$_2$ G$_{3-4}$ M$_1$ (*sup. lin.* as in text) ब्राह्मणा वृषलैः सह.

70 ^{a}) B$_{1-3}$ De Dn D$_{2.4.6}$ म्लें(Dn$_2$ म्लें)छजनाकीर्णा; B$_4$ G$_2$ म्लेछगणा°; T$_1$ G$_1$ M म्लेछकुला°. — ^{b}) B$_1$ T$_1$ तदाचिरात्; D$_1$ युगक्षये. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$. $_4$ B$_1$ D$_{2.3.5}$ गमि°; K$_3$ D$_1$ नशि°; De$_2$ वमि°; T G व्रजि° (G$_1$ द्रवि°) (for भजि°). — After 70, S ins.:

950* अन्यायवर्तिनश्चापि भविष्यन्ति नराधिपाः ।

71 ^{b}) Ś$_1$ K$_3$. $_4$ D$_{1-6}$ तदा विष्टि(Ś$_1$ विद्धि; K$_3$ D$_1$. $_3$ वृष्टि)करादिताः; K$_1$. $_2$ B Dn तथा वि(B$_1$. $_2$ वृ)ष्टिकरा°; De यदा विष्टिकरा°; T$_1$ G$_1$ M अनावृष्टिभिर(G$_1$ °भया)र्दिताः. — ^{c}) B$_{2-4}$ Dn D$_{4.6}$ उपलप्स्यंति; De D$_2$ अभिपश्यंति; T$_1$ नाभिपत्स्यंति; M$_2$ अभिवत्स्यंति. — ^{d}) K$_4$ D$_1$. $_3$ वृषला ब्राह्मणैः सह (=69^{f}).

72 After 72^{ab}, S (except G$_4$) ins.:

951* ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः परित्यक्ष्यन्ति सक्रियाम् ।

— ^{c}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ °देशे तु; K$_3$ T$_2$ G$_1$. $_3$. $_4$ °देशेन (for °देशे च).

73 ^{a}) T$_2$ G आचार्योपाधिन(G$_1$ °पचिति)श्चैव. — ^{b}) B$_2$. $_3$ Dn D$_{3.6}$ भस्यंते; De D$_4$ वत्स्यंते; D$_1$ T$_2$ G$_{2.3}$ वत्स्यंते; D$_5$ विद्यते. — ^{c}) K$_1$. $_4$ D$_5$ T$_1$ G$_1$ अर्थयुक्ताः; T$_2$ G$_{2-4}$ °युक्तान्. K$_1$ भविष्यंति; S (except T$_1$ M$_1$) प्रपत्स्यंति. — ^{e}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ अभावः सर्वभावानां; De स्वभावः सर्वभूतानां. — ^{f}) B D (except D$_{1.3.5}$) सं- (for च).

74 ^{b}) B (B$_1$ marg.) D (except D$_{1-3}$) [अ]प्रभाणि च (B$_1$ org. चराणि च); T$_1$ दिशो दश; T$_2$ G जलानि च (for चलानि च). — ^{c}) Ś$_1$ K D$_{1-3}$. $_5$ ज्योतींषि प्रतिलोमानि; B$_{1.3}$ De S प्रधूपितानि ज्योतींषि. — G$_4$ om. 74^{c}–75^{d}. — ^{f}) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3.5}$ G$_1$ °निदर्शनाः.

75 G$_4$ om. 75^{abcd} (cf. v.l. 74). — ^{b}) D$_5$ प्रतपिष्यति भास्करः (by transp.). — ^{c}) B$_4$ उल्काश्चापि सनिर्ह्रादा. — ^{d}) K$_{1.2}$ निर्दाह°; G$_2$ दीनाभा° (for दिग्दा-

C. 3. 13097
B. 3. 196. 79
K. 3. 193. 78

कबन्धान्तर्हितो भानुरुदयास्तमये तदा ॥ ७५
अकालवर्षी च तदा भविष्यति सहस्रदृक् ।
सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ७६
अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ।
भर्तॄणां वचने चैव न स्थास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥ ७७
पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
सूदयिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ॥ ७८
अपर्वणि महाराज सूर्यं राहुरुपैष्यति ।
युगान्ते हुतभुक्चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ७९
पानीयं भोजनं चैव याचमानास्तदाध्वगाः ।
न लप्स्यन्ते निवासं च निरस्ताः पथि शेरते ॥ ८०
निर्घातवायसा नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
रूक्षा वाचो विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८१
मित्रसंबन्धिनश्चापि संत्यक्ष्यन्ति नरास्तदा ।
जनं परिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८२
अथ देशान्दिशश्चापि पत्तनानि पुराणि च ।
क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८३
हा तात हा सुतेत्येवं तदा वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ॥ ८४
ततस्तुमुलसंघाते वर्तमाने युगक्षये ।

हा°). — T₂ G₃ om. 75ᵉ-76ᵈ. — ᵉ) K₃. ₄ D₁₋₃. ₅ कबंधांतरिनो. — ᶠ) B D (except D₁₋₃) M₂ °स्तमने; G (G₃ om.) °स्तमयौ. K₁ यथा; K₂ D₅ G (G₄ om.) तथा; K₄ D₂. ₃ सदा (for तदा).

76 T₂ G₃. ₄ om. 76 (for T₂ G₃ cf. v.l. 75). — ᵃ) B D (except D₁₋₃. ₅) भगवान् (B₄ पर्जन्यः) (for च तदा). — ᵇ) G₁. ₂ युगक्षयं (for महस्र°). — ᶜ) G₁ रोहंति. — ᵈ) Ś₁ K D₃. ₅ प्रत्यु°; T₁ M समु° (for पर्यु°). G₁ संप्राप्ते च युगक्षये.

77 ᵃ) T₁ G₄ अभीक्ष्ण-. Dc कर्म° (for क्रूर°). — ᵇ) K₁ B D₁. ₆ G₁. ₂ पुरुषा (for प°). K₁ Dc₂ °प्रियः; K₃. ₄ D₃. ₄ °प्रिया. — ᵈ) T₂ G₂₋₄ स्थास्यंते. Ś₁ K D₁. ₂. ₅ स्त्रियस्तदा (by transp.); B₂ Dn₁. n₃ ततः स्त्रियः; B₄ स्त्रियस्तथा.

78 G₄ om. 78ᵃᵇ. — ᵇ) K₁ M₁ हरिष्यंति; T₁ भवि°; T₂ G₂. ₃ न रक्षंति. — ᶜ) T₁ नादरिष्यंति (for सूदयि°). G₁ पशून्; M₁ पति. — ᵈ) Ś₁ K₄ D₁. ₂ G₁ M₁ उपाश्रिताः; T₂ G₂₋₄ उपासिताः.

79 ᵇ) K₂₋₄ D₃. ₅ S उपेष्यति; D₁. ₂ ग्रसि°. — ᶜ) K₃. ₄ B₄ D₁₋₃. ₅ M₂ क्षयांते (for युगान्ते). K₂. ₃ Dn₂. n₃ D₃ वापि (for चापि). — ᵈ) B₄ प्रभविष्यति.

80 G₄ om. 80. — ᵃ) B D (except D₁₋₃. ₅) चापि (for चैव). — ᵇ) K₁. ₂ D₅ T₁ M₁ तथा (for तदा). T₂ G₁₋₃ नराः (for [अ]ध्वगाः). K₃. ₄ D₁₋₃ याचमानस्तथाध्वगः. — ᶜ) Ś₁ K₁. ₂ T₁ G₁ लप्स्यंति; K₃ लप्स्यति; K₄ D₁₋₃ लप्स्यते. T₁ G₁ निवासांश्च. — ᵈ) K₃. ₄ D₁₋₃ निरस्तः. K₃. ₄ D₁. ₅ शेष्यते.

81 D₃ om. 81ᵃ-82ᵇ. — ᵃ) K₁. ₃. ₄ Dc Dn₃ D₁. ₂. ₆ T₁ G₁ M निर्घाता (for निर्घात-). T₂ G₂₋₄ निरस्ता वायुना गावः. — ᵇ) K₄ D₂ शकुंनाः (for शकुनाः). — ᵈ) K₃. ₄ D₅ प्रत्यु°; B₁ समु° (for पर्यु°).

82 D₃ om. 82ᵃᵇ (cf. v.l. 81); K₃ M₂ om. (hapl.) 82-83; G₄ om. (hapl.) 82. — ᵃ) T₂ G₂. ₃ मित्रान् (for मित्र-). D₁ सर्वान् (for चापि). — ᵇ) Ś₁ K₁. ₂. ₄ B₁ D₁. ₂. ₅ नराः संत्यज्य शेरते; S (G₄ M₂ om.) संत्यजंति नरास्तथा (G₁ M₁ °दा). — ᶜ) Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₂. ₃. ₅ दारान्; D₁ खेदान्; T₂ G₂. ₃ जनः (for जनं). Dc T₂ G₃ परिजनञ्च. T G (G₄ om.) चैव (for चापि). — ᵈ) Ś₁ K₄ D₂. ₃. ₅ प्रत्यु°; B₁ Dc₂ समु° (for पर्यु°). T G₂. ₃ M₁ सत्यं च युगसंक्षये; G₁ संत्यजंति युगक्षये.

83 Ś₁ K₁₋₃ M₂ om. 83 (Ś₁ K₁. ₂ hapl.; for K₃ M₂ cf. v.l. 82). — ᵃ) T G₂. ₃ देशा. K₄ B₄ D₁₋₃. ₅ S (M₂ om.) चैव (for चापि). — ᵇ) B₁ वनानि च (for पत्तनानि). T₁ वनानि; T₂ G₂₋₄ [आ]पणानि (for पुराणि). — ᶜ) T₂ G₂₋₄ संल° (for संश्र°). — ᵈ) K₄ D₃. ₅ प्रत्यु°; B₁. ₄ M₁ समु° (for पर्यु°).

84 G₄ om. 84-85. — ᵃ) Ś₁ K₂ G₁ सुनेत्येव; B₄ भ्रातरिति. — ᶜ) K₁ D₁ G₂ M₂ विक्रोशमाना°. — ᵈ) Ś₁ K₁. ₂ Dc₂ जनौघः (for जनो गां). T₂ G₂. ₃ जनोयं प्रवदिष्यति; G₁ परितप्स्यंति भारत. — T G M₁ (om. line 2) ins. after 84 (G₄, which om. 84, ins. line 2 only after 83):

952* भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाः प्राकृतप्रियाः ।
पाषण्डजनसंकीर्णा भविष्यन्ति युगक्षये ।

85 G₄ om. 85 (cf. v.l. 84); T₂ G₂. ₃ om. (hapl.) 85ᵃᵇ. — ᵃ) M₁ लोके (for ततस्). D₂. ₃ तुमल°; T₁ तुमलसंयुक्ते. — ᵇ) Ś₁ K₁₋₃ B₁. ₄ Dc₂ D₃ T₁ M₂ जन° (for युग°). — ᵉ) T₁ विजातिपूर्वको लोकः. — ᵈ) B₁

द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ८५
ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविवृद्धये ।
भविष्यति पुनर्दैवमनुकूलं यदृच्छया ॥ ८६
यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ।
एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ८७
कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।
क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ८८
कल्किर्विष्णुयशा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ८९
संभूतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ।
उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कवचानि च ॥ ९०
स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ९१
उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः ।
स संक्षेपो हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ ९२
स सर्वत्र गतान्क्षुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
उत्सादयिष्यति तदा सर्वान्म्लेच्छगणान्द्विजः ॥ ९३

C. 3. 13106
B. 3. 190. 97
K. 3. 193. 94

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

संभविष्यति; $D_{2.8}$ न भवि°; T_2 $G_{2.3}$ प्रपति°. D_6 विक्रमेण भविष्यति; G_1 क्रमशः प्रपतिष्यति.

86 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ $G_{1.4}$ तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्). — [b]) T_3 (before corr.) लोकः प्रसिध्यति; T_3 (after corr.) G_{3-4} लोकप्रसिद्धये. — [c]) A few MSS. पुनर्दैवम्. G_1 भविष्यंति पुनः सर्वे. — [d]) G_1 नरा दैवं (for अनुकूलं).

87 [a]) D_5 यावच्; G_4 यथा (for यदा). De_1 Du $D_{4.6}$ transp. चंद्रः and सूर्यः. — [b]) B_1 तदा; D_1 G_3 यदा; G_4 यथा (for तथा). K_2 Dn_2 तिष्यं बृहस्पतिः; K_4 (marg. *sec. m.*) $D_{1.5}$ (marg.) M_1 शुक्रबृहस्पती; De तिष्ये बृह°; G_1 शुक्रो बृहस्पतिः. — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} D_1 एकरात्रे (for K_2 D_1 °त्रौ); D_3 एकराशौ. — D_2 om. (hapl.) from न्ति up to भविष्य in 88[d]. — [d]) $Ś_1$ D_3 प्रपश्यंति; K_1 De_2 प्रपत्स्यंति; K_3 प्रवत्स्यति; B_2 D_1 M_1 भविष्यति; T $G_{2.3}$ संपस्य(for T_1 °स्यं)ति. G_1 M_3 तदा संपत्स्यते कृतं.

88 D_3 om. up to भविष्य in 88[d] (cf. v.l. 87). — [cd]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ चैव (for चापि). $Ś_1$ $K_{1.2}$ च लोमशः; B_4 सुखावहाः (for [अ]नुलोमगाः). T_3 G दक्षिणानि भविष्यंति पूज(for G_1 प्रजा)यंतः परस्परं (see below). — For 88[cd], T_1 M subst.:

953* दक्षिणानि भविष्यन्ति ग्रहाश्चाप्यनुलोमगाः ।
प्रदक्षिणा भविष्यन्ति पूजयन्तः परस्परम् ।

— [f]) D_2 M_1 भविष्यंति. B_4 न संशयः; G_1 तदा कृतं (for निरामयम्).

89 [a]) B $Dn_{1.n_3}$ D_{4-6} S (except G_1) कल्की. K_3 D_2 विष्णुयशो. — [b]) D_1 °प्रयो°; D_5 °प्रणो° (for °प्रचो°). — [c]) K_4 De D_3 S (except T_1 G_1) उत्पत्स्यति. D_5 महाबाहुर्. — [d]) K_3 D_3 °बल°.

90 [a]) G_1 संभूतः. $K_{1.4}$ $D_{1.2}$ शंभलग्रामे; K_2 संवल°; T G_{2-4} M_2 शंबल°; G_1 संगाळ°; M_1 शंभळ°. — After 90[ab], S ins.:

954* महात्मा वृत्तसंपन्नः प्रजानां हितकृन्नृपः ।

— [d]) T_1 सुबहून्यायुधानि च; $G_{1.2.4}$ बहुनानायुधानि च. — G_3 om. (hapl.) 90[ef]. — [e]) K_3 भूताश्च; De योधांश्च; T_1 योगं च; T_2 (before corr.) G_4 योगैश्च; G_1 M_1 योगाश्च.

91 [a]) $Ś_1$ स सर्वं°; B_2 स्वधर्मं°. T_1 G_1 M_1 राजन् (for राजा). — [b]) $D_{1.2}$ महायशाः (for भवि°). — [c]) B_1 S सकलं (for संकुलं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ स एवेदं कुलं सर्वं; K_3 $D_{1-3.5}$ स चेदं संकुलं सर्वं.

92 [a]) K_2 D_3 उत्थितो; G_2 उत्स्थितो. — [b]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ कालांत°; G_1 क्षत्रांत°; G_2 युगांत° (for क्षयान्त°). — [c]) $B_{1.3}$ De Dn_3 T_1 $G_{1.2.4}$ M संक्षेपो (B_1 Dn_3 संक्षेपे; B_3 संक्षये; T_1 संक्षेसा) हि स सर्वस्य; B_3 $Dn_{1.n_2}$ $D_{4.6}$ संक्षेपको हि सर्वस्य; B_4 समक्षाय हि सर्वस्य; T_2 G_3 संक्षेपे स हि सर्वस्य. — [d]) K_4 परिवर्तते.

93 D_2 om. 93. — [a]) S गतः (T_1 °तैः) क्षुद्रान्. — [c]) T_2 $G_{2.4}$ उद्धात°; G_3 उद्धृत° (for उत्साद°). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ B D (except De_2 $D_{1.3}$) सर्व- (for सर्वान्).

Colophon om. in $Ś_1$ K_{1-3}. — *Major parvan:* Dn_2 T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 M_2 मार्कंडेयसमास्या. K_4 B_{2-4} De Du $D_{2.3}$ (all om. sub-parvan name) mention only भविष्य; and D_4, likewise, only भविष्यत्. — *Adhy. name:* D_1 भविष्यकथनं; G_1 युगधर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Du 189 (Dn_3 190); D_1 196; S (M_3 *inf. lin.*) 192 (M_3

C. 3. 13107
B. 3. 191. 1
K. 3. 194. 1

मार्कण्डेय उवाच ।
ततश्चोरक्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ।
वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ १
स्थापयित्वा स मर्यादाः स्वयंभुविहिताः शुभाः ।
वनं पुण्ययशःकर्मा जरावान्संश्रयिष्यति ॥ २
तच्छीलमनुवर्त्स्यन्ते मनुष्या लोकवासिनः ।
विप्रैश्चोरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३
कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
स्थापयन्विप्रशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४
संस्तूयमानो विप्रेन्द्रैर्मानयानो द्विजोत्तमान् ।
कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ५
हा तात हा सुतेत्येवं तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानान्सुभृशं दस्यून्नेष्यति संक्षयम् ॥ ६
ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ।
भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७
आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकान्यवटास्तथा ।
यज्ञक्रियाश्च विविधा भविष्यन्ति कृते युगे ॥ ८
ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ।

---

orig. 195). — *Sloka no.*: Dn1 96; Dn2 97; Dn3 D1 98.

189

1 a) Ś1 K1. 2. 4 D (except D1) चौरक्षयं. — c) K1 B2 De2 D1 T2 G2 °मेध-; K2 °मेधो; B1 °मेधैर्; G3. 4 °मेधं (for °मेधे). B1 °यज्ञैर्; T2 G2–4 °यज्ञं (for °यज्ञे). — d) G1 कालयिष्यति.

2 K3 om. (hapl.) 2. — a) B D (except D1–3. 5) च (for स). — b) A few MSS. स्वयंभू-. Ś1 K1. 2 तदा; B4 प्रभुः (for शुभाः). — c) T1 G3 पुनः (for वनं). G1. 2. 4 पुनः (G1 वनं) पुण्ययशः कर्म. — d) B4 जरायां; T G1 जरया; M विधिवत् (for जरावान्). B1–3 De Dn रमणीयं प्रवेक्ष्यति.

3 a) Ś1 K2. 3 M1 अनुवर्त्स्यंते; K4 Dn2 D2. 3 °वर्त्स्यंति; B2–4 Dn1. n3 D4–6 °वर्त्स्यंति; D1 T2 G °वर्तंते; T1 M2 °पत्स्यंते (for °वर्त्स्यन्ते). — b) B1 लोकभाविनः; T2 G लोक(G1 धर्म)चारिणः. — c) G1 विप्रा° (for विप्रै°). D6 चौरक्षयैश्च; D6 चोरक्षयं. Ś1 K Dn D1–3. 5 एवं चौ(D1 चो)रक्षये जाते. — d) Ś1 K D1. 2. 5 महत्; D3 महा- (for कृते).

4 a) G1 शक्ति च; M शक्त्यश्च (for शक्ती°). — c) B D (except D1–3. 5) द्विज° (for विप्र°). — d) Ś1 [ह्]व जितेषु; De विहितेषु; D1 विपिनेषु; T2 G2–4 विविधेषु (for विजितेषु).

5 a) D6 विप्रेंद्रो. — b) S मानयंश्च (for °यानो). — c) Ś1 K1. 3 कार्किश्; K4 B2–4 T G2–4 कल्की (for कल्किश्). B1 (m as in text) चरिष्यति महाबाहुः. — d) Ś1 D5 तदा (for सदा).

6 a) = 3. 188. 84a. B5 [ए]तत् (for [ए]वं). B1 हा तात हा च पुत्रेति; B2. 3 D (except D1–3. 5) हा मातस्तात पुत्रेति; B4 हा तात हा भ्रातरिति. — b) B4 तदा (for तास्ता). K2 सुदारुणं; M2 च दारुणाः (for सुदा°). — c) K1 M2 विक्रोशमानाः. Ś1 K D1–3. 5 सुबहून् (for सुभृशं). — d) D1 देशान्; G2 शत्रून् (for दस्यून्). K1 स क्षयं; T1 संयुगे (for संक्षयम्).

7 a) B2 तदा (for ततो). B2 °विनाशं. Ś1 K1. 2 [ऽ]यं (for वै). — c) G1 युगे (for कृते). — d) Ś1 B1. 2 De D1. 2. 4. 6 तदा; B3 सदा (for तथा). — After 7, M2 ins. 955*.

8 a) Ś1 K1. 2 G3 आरामांश्चैव; K3 D1 आश्रमा°; De1 आश्रम° (for आरामा°). K1. 2 G1 चैत्यांश्च. — b) Ś1 तडाकान्यवटस्तथा; K1 तडाकान्यवटांस्तथा; K2 तडाकानि वटांस्तथा; K4 B1 D1. 3 तडागान्यवटास्तथा; B2–4 D6 तटागावसथा तथा; De Dn D4 तडागावसथास्तथा; D5 तडागाश्च वटास्तथा. — N ins. after 8ab: M2, after 7:

955* पुष्करिण्यश्च विविधा देवतायतनानि च ।

— d) G1 करि° (for भवि°).

9 a) B1 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या. — c) K4 D1 हतपाखंडाः; S हत(M1 सह)पाखंडाः. — d) Ś1 K D3. 5 सत्ये तथा; B Dn D4. 6 T1 M2 सत्यजनाः; De सत्यप्रियाः; G1 सत्यव्रताः; M1 सत्यरताः (for सत्ये जनाः). D1 महाप्रजाः; D3 सहप्रजाः (for जनाः प्रजाः). T1 तथा; T2 G2–4 तदा

आश्रमाः सहपाषण्डाः स्थिताः सत्ये जनाः प्रजाः ॥ ९
जास्यन्ति सर्वबीजानि उप्यमानानि चैव ह ।
सर्वेष्वृतुषु राजेन्द्र सर्वं सस्यं भविष्यति ॥ १०
नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ।
जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
पालयिष्यन्ति राजानो धर्मेणेमां वसुंधराम् ॥ ११
व्यवहाररता वैश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
षट्कर्मनिरता विप्राः क्षत्रिया रक्षणे रताः ॥ १२
शुश्रूषायां रताः शूद्रास्तथा वर्णत्रयस्य च ।
एष धर्मः कृतयुगे त्रेतायां द्वापरे तथा ।
पश्चिमे युगकाले च यः स ते संप्रकीर्तितः ॥ १३
सर्वलोकस्य विदिता युगसंख्या च पाण्डव ।
एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।
वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम् ॥ १४
एवं संसारमार्गा मे बहुशश्चिरजीविना ।
दृष्टाश्चैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥ १५
इदं चैवापरं भूयः सह भ्रातृभिरच्युत ।
धर्मसंशयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १६
धर्मे त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृतां वर ।
धर्मात्मा हि सुखं राजा प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १७
निबोध च शुभां वाणीं यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते कदाचन ।
ब्राह्मणो रुषितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणां प्रवरो नृपः ।
उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥ १९

C. 3. 131*28
B. 3. 191. 22
K. 3. 194. 21

(for प्रजाः).

10 [a]) B$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ प्रयं(D$_{4.6}$ °जं)ति; S जायंति (for जास्यन्ति). Ś$_1$ K$_{1-3}$ चैव बीजानि; T$_2$ G सर्वभूतानि. K$_4$ D$_{1-3}$ जनिष्यंते (D$_1$ °ति) च बीजानि; D$_5$ जनयिष्यंति बीजानि. — [b]) K$_{1.2}$ तप्य° (!); B Dn D$_{4.6}$ रोप्यमाणानि; T$_2$ G शुष्य° (G$_1$ वर्ध°) (for उप्य°). Ś$_1$ K भारत; B$_2$ सर्वशः; D$_5$ वै तदा; T$_1$ वै सह (for चैव ह). — [d]) B$_1$ Dc$_2$ D$_{2.3.5}$ S सर्व-. G$_1$ सर्वशः संभविष्यति.

11 [a]) D$_2$ नियता; D$_5$ [अ]भिरता (for निरता). — [b]) D$_{1.2}$ शुभेषु; G$_{1.2.4}$ वृत्तेषु (for व्रतेषु). — G$_4$ om. 11^{cd}. — [c]) K$_{1.2}$ B$_{2.4}$ Dn D$_{3.4.6}$ जप्य°; K$_{2.4}$ B$_3$ Dc D$_1$ जाप्य° (for जप°). — [d]) Ś$_1$ °कामा मुदान्विताः; D$_1$ °काम-मुदा युताः; G$_1$ °कामसमायुताः. — Ś$_1$ K$_1$ om. (hapl.) 11^c–12^d. — [f]) B$_1$ धर्मेण पृथिवीमिमां.

12 Ś$_1$ K$_1$ om. 12 (cf. v.l. 11). — [a]) T$_2$ G °परा (for °रता). — [d]) K$_2$ B$_2$ Dn D$_{4.6}$ विक्रमे (for रक्षणे).

13 [a]) K$_4$ शुश्रूषण- (for शुश्रूषायां). — [d]) T$_1$ [s]पि च (for तथा). — [e]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ तु; S यः (for च). — [f]) Ś$_1$ K$_3$ B$_3$ यश्च ते; K$_1$ यच्च ते; K$_4$ D$_{2.3}$ य(K$_4$ त)था ते; D$_5$ यः सत्ये; T$_1$ G$_{2.4}$ M स तेयं; T$_2$ G$_3$ सततं; G$_1$ स च ते (for यः स ते). T$_1$ G$_{2.4}$ परिकीर्तितः; G$_1$ सुप्रकीर्तितं.

14 [a]) K$_4$ सर्वलोकाश्च. D$_3$ G$_1$ विहिता; T G$_{2-4}$ M$_3$ कथिता (for विदिता). — [b]) S भारत (for पाण्डव). — [d]) B D (except Dc D$_3$) तथा (for मया). — [f]) D$_5$ ऋषिसंमतं; T$_1$ °भि स्तुतं; G$_1$ °संस्कृतं.

15 [a]) B$_1$ समागमे चैव; B$_2$ D$_{4.5}$ संसारमार्गोयं (D$_4$ °र्गो मे). — [b]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ D$_{1.2.5}$ बहव° (for बहुश°). K$_{1.2}$ D$_5$ T G$_{2-4}$ चिरजीविनः. — [c]) K$_{1.2}$ दृष्ट्वा (for दृष्टाश्च). — [d]) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1.2}$ यान् (for तान्). S किं भूयः श्रोतुमिच्छसि.

16 For 16^{ab}, S subst.:

956* सर्वमेतद्यथातत्त्वं कथितं तव सर्वशः ।

— [c]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ धर्मसंच(Ś$_1$ °क्ष-; K$_3$ °श्र)य°; B$_4$ धर्मसंशय-बोधार्थं; D$_1$ धनसंक्षयमोक्षार्थं; S धर्मसंशयहेतोश्च.

17 [a]) Ś$_1$ K B$_{1.3.4}$ Dc Dn D$_{2.3}$ संस्थाप्यो; B$_2$ योक्तव्यो; D$_5$ संस्थेयं (for संयोज्यो). S न तेन्यथात्र (T$_1$ °था च; G$_1$ °थात्मा; M °था स) विज्ञेयो. — [b]) S धर्मो (for नित्यं). — T$_1$ G$_1$ M om. 17^{cd}. — [c]) K$_3$ [अ]भिमुखं (for हि सुखं). K$_4$ नित्यं; B Dc Dn D$_{4.6}$ राजन् (for राजा). D$_1$ धर्म्यादनु हि सुखं राज्यात् (sic). — [d]) Ś$_1$ K Dn$_1$ D$_{1-3.5}$ विंदति (for नन्दति).

18 [a]) D$_2$ निबोधैतां; T$_1$ °धय; G$_2$ °धत (for °ध च). D$_3$ G$_4$ सुखां (for शुभां). — [b]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ B$_2$ प्रवक्ष्यामि च (for यां प्रव°). G$_1$ नृप (for ऽनघ). — [c]) K$_3$ (by transp.) ब्राह्मणे न. — [d]) K$_4$ कथं° (for कदा°). — D$_1$ om. 18$^{e/f}$. — [e]) B$_{1-3}$ Dc Dn D$_{4-6}$ कुपितो; D$_2$ [s]पि रुषा (for रुषितो).

19 [b]) T$_1$ G$_1$ कुरुराजो युधिष्ठिरः. — [c]) B$_4$ श्रीमान् (for धीमान्). — [d]) K$_4$ परमच्युतं; D$_3$ (marg. *sec. m.*) द्युतिमान्नृप.

C. 3. 131*
B. 3. 191. 22
K. 3. 194. 23

कस्मिन्धर्मे मया स्थेयं प्रजाः संरक्षता मुने ।
कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २०

मार्कण्डेय उवाच ।

दयावान्सर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
अपत्यानामिव स्वेषां प्रजानां रक्षणे रतः ।
चर धर्मं त्यजाधर्मं पितॄन्देवांश्च पूजय ॥ २१
प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्दानेन तज्जय ।
अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव ॥ २२
विजित्य पृथिवीं सर्वां मोदमानः सुखी भव ।
एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥ २३
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदतीतानागतं भुवि ।
तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ॥ २४
एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ २५
मा च तेऽत्र विचारो भूद्यन्मयोक्तं तवानघ ।
अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ २६
जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्त्वयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ २८
न मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।

---

20 ᵃ) B_3 कथं (for कस्मिन्). — ᵇ) K_1. 2 प्रजा; B_3 प्रजां (for प्रजाः). K_4 मया (for मुने). D_1. 2 प्रजानां रक्षणे मुने. — ᶜ) D_5 [s]हं (for वै). — ᵈ) D_5 अच्यवेहं (for न च्यवेयं). — For 20, S subst.:

957* युधिष्ठिरः ।
एतच्छ्रुत्वा मया किं स्यात्कर्तव्यं मुनिसत्तम ।
कथं चायं जितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ।

21 ᵃ) D_5 यदा च (for दयावान्). — ᵇ) T_1 G_4 हिते (for हितो). G_4 युक्तो; M रक्षा (for रक्तो). — ᶜ) D_5 सदा; T_2 G_{2-4} स्नेहात् (for स्वेषां). B Dc Dn D_4. 6 सत्यवादी मृदुर्दांतः. — ᵈ) T_1 M कुरु (for चर). — ᵉ) K_1. 2 पूजयन्. S पितॄन्पूर्वाननुस्मर.

22 D_3 om. 22^{ab}. — ᵃ) $Ś_1$ प्रमादो यत्कृतस्; K_2 प्रमादं यत्कृते; K_3 प्रमादा यत्कृतं. — ᵇ) $Ś_1$ Dc_2 D_5 ते (for तज्). — ᶜ) D_1 तु (for ते). D_1 ज्ञानम् (for मानम्). — ᵈ) Dn_2 यतवान्; T G प्रियवाग् (for परवान्). M सततं वै पराजय.

23 ᶜ) T_1 लोको (for भूतो). K_1 T_2 G_{2-4} भविष्यच्च; K_3 भविष्यंश्च. — ᵈ) Dc धर्मं वै; T_1 G_1 लोकस्ते; T_2 G_{2-4} लोकस्य (for धर्मस्ते). $Ś_1$ D_3 समुदाहृतः.

24 ᵃ) = 1. 57. 12ᶜ: 5. 16. 7ᶜ. S (except $G_{1.2}$) मे (for ते). — ᵇ) B_2 विभो; Dn_3 युधि (for भुवि). $Ś_1$ $K_{1.2}$ त्रिषु लोकेषु मानद ($Ś_1$ भारत); G_1 M प्रत्यक्षं यच्च नागतं. — T_1 G_1 M om. 24^{cd}. — ᶜ) Dn_3 $D_{2.3}$ G_4 इदं (for इमं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ इमं च सुपरिं. — ᵈ) T G (T_1 G_1 om.) वृथा तं (for त्वं तात). — After 24, B Dc Dn D_4. 6 T_2 G_{2-4} ins.:

958* प्राज्ञास्तात न मुह्यन्ति कालेनाभिप्रपीडिताः ।

[Dc °नाभिप्रचोदिताः; Dn D_4. 6 °नापि प्रपीडिताः.]

25 ᵃ) D_5 एकः (for एष). T_1 G_1 M_1 महाजेता; T_2 G_2 महाप्राजन्; G_2 महातेज (with hiatus); M_2 महाबाहुर्. — ᵇ) B_2 अति सर्वं दिवौं; D_1 अति सर्वान्दिवौकसः; T_1 G_1 सर्वेषां त्रिदिवौकसां. — Dc G_4 om. 25^{cd}. — ᶜ) $Ś_1$ मुहूर्ते; K_{1-3} D_1 $G_{1.2}$ M मुह्यंते; B_3 स्वक्षंति; T_1 उह्यंते (for मुह्यन्ति). $Ś_1$ K D_{1-3} तत्र; D_5 सर्वाः (for तात). — ᵈ) B_1 [अ]भिप्रपीडिताः; B_2 Dn D_4. 6 [अ]पि प्रचोदिताः; $D_{2.5}$ [अ]भिप्रणो°.

26 ᵃ) D_5 स (for मा). B_1 ते वै; Dn D_4. 6 तत्र (for तेऽत्र). $Ś_1$ K_1 $D_{1-3.5}$ विचारोस्तु; B Dc Dn T_1 विशंका भूद्. — ᶜ) $Ś_1$ $B_{2.3}$ $D_{2.5}$ अशंक्यं मद्°; K B_1 $D_{1.3}$ अशक्यं मद्°; B_4 Dc Dn D_4. 6 आशंक्य मद्° (for अतिशङ्क्य).

27 ᵃ) S पश्चिमे (for प्रथिते). M_1 काले; M_2 देशे (for वंशे). — ᵇ) T_1 G_1 कुरुसत्तम (for भरत°).

28 ᵃ) $Ś_1$ K $D_{1.2.5}$ मुनिश्रेष्ठ. — ᵈ) K_3 D_5 तथा; K_4 D_3 यथा; B_2 प्रभो; T_1 G_1 मुने (for विभो).

29 T_2 G_{2-4} om. (hapl.) 29. — ᵃ) B_3 ते (for मे). $Ś_1$ K $D_{3.5}$ विप्रर्षे (for विप्रेन्द्र). — ᵇ) $Ś_1$ K $D_{3.5}$ संभ्रमः (for मत्सरः). — ᶜ) $Ś_1$ K $D_{3.5}$ [ह्]ह; M_2 च (for हि). — ᵈ) $Ś_1$ $K_{1.2}$ यत्त्वयोक्तं (for उक्तं यत्ते). $D_{1.2}$ हितं वचः; T_1 प्रियं मुने; M प्रियं प्रभो (M_2 विभो) (for मयि प्रभो).

30 ᵃ) G_4 च (for तु). — ᵇ) B_4 D_5 भार्गवस्य (for पाण्ड°). $K_{3.4}$ $D_{3.5}$ यशस्विनः (for महा°). Dc Dn D_4 मार्कंडेयस्य धीमतः; T_1 G_1 धर्मराजस्य धीमतः. — K_4 om. 30^c–31^b. — ᶜ) $B_{3.4}$ Dn D_4. 6 संहृष्टाः (for प्र°).

करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ २९
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य महात्मनः ।
प्रहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ ३०
तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

वैशंपायन उवाच ।
भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवीत्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥ अथाचष्ट मार्कण्डेयः ॥ २ ॥

अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोत्पन्नः पार्थिवः परिक्षिन्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥ तमेकाश्वेन मृगमनुसरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ॥ ४ ॥ अथाध्वनि जातश्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्च कस्मिंश्चिदुद्देशे नीलं वन- C. 3. 13147 B. 3. 192. 5 K. 3. 195. 5

D$_3$ ब्राह्मणा (for पाण्डवा). B$_{1.3}$ De संहृष्टो हृष्टरोमाभूत्. — [d]) Ś$_1$ K B$_{1.3}$ De सहितः (for °ताः). D$_{1.3}$ °धन्विना. — After 30, B De Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{3-4}$ ins.:

959* विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रासन्समागताः ।

31 K$_4$ om. 31[ab] (cf. v.l. 30). — [a]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ transp. कथां and शुभां. T$_1$ प्राज्ञा; G$_1$ प्रज्ञा; G$_{2.4}$ M प्रज्ञां (for कथां). T$_1$ G$_1$ वचः (for शुभां). De स तथा तां कथां श्रुत्वा. — [c]) T$_1$ संप्रपद्यंत. — [d]) D$_{1.3}$ निबोधनात्; S निबोधने (for निवे°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_2$ T$_2$ G$_{2-4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* B$_{1-3}$ De Dn D$_{4.6}$ G$_1$ मार्कंडेयसमा- (D$_{1.3}$ D$_{4.6}$ °म)स्या (followed by भविष्य in B$_{1.3}$ De Dn D$_{4.6}$); M$_1$ मार्कंडेयसंहिता. Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3.5}$ M$_2$ (all om. sub-parvan name) mention only भविष्य (Ś$_1$ K$_{1.2}$ M$_2$ °ष्यत्). To भविष्य or °ष्यत्, N (except B$_2$ D$_{1.3}$) M$_2$ add समाप्त. — *Adhy. name:* G$_1$ युगधर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 190 (D$_{1.3}$ 191); D$_1$ 197; S (M$_2$ *inf. lin.*) 193 (M$_2$ orig. 196). — *Śloka no.:* D$_{1.1}$ n$_2$ 35; D$_1$ 33.

190

1 Before 1, B$_{2-4}$ D$_3$ (marg. *sec. m.*). $_6$ G$_3$ ins.:

960* जनमेजय उवाच ।
भूय एव ब्राह्मणानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि ।
पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपाः ।

— G$_1$ om. भूय and reads एवं (for एव). B$_2$ ब्राह्मणानां माहात्म्यं; B$_3$ D$_5$ T$_2$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ ब्राह्मणमाहात्म्यं; De ब्राह्मणस्य माहात्म्यं; D$_4$ महाभाग; T$_1$ च माहात्म्यं (for ब्राह्मणमहाभाग्यं). Before वक्तुम्, K$_{1.3}$ B$_3$ De D$_{2.4}$ T G$_1$ M$_1$ ins. भगवान्; K$_{2.4}$ D$_3$ भवान्; B$_1$ D$_{1.5}$ G$_4$ भगवन्; M$_2$ मम भगवन्. Ś$_1$ K B$_1$ De D$_{2-4}$ T$_2$ G$_{1.4}$ M$_1$ अर्हति (for अर्हसि). B$_4$ [इ]त्यथ; B$_3$ [अ]थ (for [इ]ति). Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_5$ [इ]त्येवं ब्रुवतः पांडवान्; K$_4$ D$_{1-3}$ [इ]त्यब्रुव(K$_4$ °वद्)न्पांडवेयाः; D$_4$ [ए]वं ब्रुवन्पांडवान्. T$_1$ G$_1$ M$_1$ पांडवो (for पाण्डवेयो). Ś$_1$ K D$_{1-5}$ om. मार्कण्डेयम्.

2 M om. 2. — D$_5$ om. अथ and मार्कण्डेयः. — After 2, K$_3$ B$_{2.4}$ Dn G$_3$ ins.:

961* अपूर्वमिदं श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितम् ।;

while De D$_3$ (marg. *sec. m.*). $_6$ T$_2$ G$_{2-4}$ ins.:

962* श्रूयतां कथयामीदं ब्रह्मर्षीणां पूर्वचरितम् ।

[De D$_{3.6}$ ins. अपूर्वं after इदं. D$_{3.6}$ ब्राह्मणानां (for ब्रह्म°). De D$_{3.6}$ om. पूर्व-.]

3 Before 3, D$_5$ M read मार्कंडेय उ° (M om. उ°). — G$_1$ अयोध्याधिपतिर् (for अयोध्यायाम्). K$_1$ D$_4$ °कुल उत्पन्नः; B Dn D$_6$ G$_3$ °कुलोद्वहः (for °कुलोत्पन्नः). K$_4$ D$_{4-6}$ om. पार्थिवः; T$_2$ G$_{2-4}$ om. पार्थिवः परिक्षिन्नाम. A few MSS. परीक्षिन्. G$_1$ पारीक्षिन्नाम पार्थिवः (for पार्थिवः परिक्षिन्नाम).

4 B$_4$ T G$_{1.2.4}$ M स एको(M °का)श्वेन. T$_1$ मृगयाम् (for मृगम्). T$_1$ अनुसरन्; T$_2$ G$_{1.4}$ अन्वसरत्; G$_2$ M अन्वचरत् (for अनुसरन्तं). Before मृगो, G$_1$ ins. स; M$_2$ तं. De M$_1$ दूरतरम् (for दूरम्). Ś$_1$ K$_3$ G$_{2.4}$ M$_1$ उपाहरत्; B$_4$ T$_2$ अन्वहरत्; De अथाहरन्; T$_1$ अपासरत्.

5 B$_{2.3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ om. अथ. Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ om.

C 3. 13147
B. 3. 192. 5
K 3. 195. 5

पण्डमपश्यत् । तच्च विवेश ॥ ५ ॥ ततस्तस्य वनपण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्व एव व्यगाहत ॥ ६ ॥ अथाश्वस्तः स बिसमृणालमश्वस्याग्रे निक्षिप्य पुष्करिणीतीरे समाविशत् ॥ ७ ॥ ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमशृणोत् ॥ ८ ॥ स श्रुत्वाचिन्तयत् । नेह मनुष्यगतिं पश्यामि । कस्य खल्वयं गीतशब्द इति ॥ ९ ॥

अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्यवचिन्वतीं गायन्तीं च ॥ १० ॥ अथ सा राज्ञः समीपे पर्यक्रामत् ॥ ११ ॥ तामब्रवीद्राजा । कस्यासि सुभगे त्वमिति ॥ १२ ॥ सा प्रत्युवाच । कन्यास्मीति ॥ १३ ॥ तां राजोवाच । अर्थी त्वयाहमिति ॥ १४ ॥ अथोवाच कन्या । समयेनाहं शक्या त्वया लब्धुम् । नान्यथेति ॥ १५ ॥ तां राजा समयमपृच्छत् ॥ १६ ॥ ततः कन्येदमुवाच । उदकं मे न दर्शयितव्यमिति ॥ १७ ॥ स राजा बाढ-

---

च. G4 om. कस्मिंश्चिद्. B D (except D1–3. 5) G3 एकस्मिन् (for कस्मिंश्चिद्). K1. 2 B1–3 Dc2 Dn D3 T1 G1 M2 देशे; G4 दूरे (for उद्देशे). K4 D3 om. नीलं. After नीलं, B2–4 Dn D4–6 G1. 3 ins. गहनं. Some MSS. वनखंडम्. B1 Dc1 नीलं वनं गहनखंडमपश्यत्. — Ś1 K1–3 Dc तच्चाविवेश; K4 D1–3 तच्चापि विवेश; B2 तं चाविवेश; D5 राजा विवेश; T1 तद्विवेश; T2 G2. 4 तस्याविशेषतः (for तच्च विवेश).

6 T1 om. ततस्. T2 G2. 4 तस्याविशेषतो; G1 स प्रविश्य (for ततस्तस्य). Ś1 K1. 2 om. वनपण्डस्य; some MSS. spell वनखण्डस्य. Ś1 K D1. 2. 5 [अ]वगाहत (for व्यगा°). Dc सोश्वादवारोहत (for साश्व एव व्यगाहत).

7 G2. 4 तथाश्वस्तः. T1 M1 सन् (for स). D5 अथाश्वं तस्मिन्सरसि बध्वा (for अथाश्वस्तः स). M2 बिसमृणालानि (for °मृणालम्). T1 G1 M1 बिसमृणालान्यश्वस्याग्रतो. B1 अश्वायाग्रे; B2–4 Dc Dn D4. 6 G3 अश्वाया(B4 °श्वस्या)ग्रतो (for अश्वस्याग्रे). Ś1 निक्षिप्तं; T1 दृष्ट्वा. K3 °तीरं. K3 उपाविशत्; B1–3 D (except D1–3. 5) G3 संविवेश; T1 शयनमाविशत्; G1 शयनमभजत (for समाविशत्). T2 G2. 4 बिसतृणान्यश्वस्य दत्वा स्वयमाविशत.

8 Ś1 तत्र (for ततः). Before शयानो. G1 M2 ins. स K2 B Dn D4–6 T G गीतम् (for गीतशब्दम्).

9 After स, D1 ins. ततः. S श्रुत्वा च (for स श्रुत्वा). — K3. 4 D1–3. 5 T2 मानुषगतिं; T1 मनुष्यभूमिं. B1 प्रपश्यामि (for पश्यामि). — After कस्य, Dc ins. तत्; M नु. B1 Dc om. इति.

10 D1 reads यथा for अथ, and om. कन्यां. Before परमरूप°, T2 G2. 4 ins. परां. K3 परमं दर्शनीयां; D1 परमं रूपं दर्शयंतीति; D2 परमरूपं दर्शयंती; G1 परमरूपसंपन्नां दर्शनीयां. Ś1 K2 विचिन्वं(K2 °न्व)तीं; Dc Dn3 [अ]वचिन्वंतीं; D1. 3 [ए]व विचिन्वंतीं; T G1. 3. 4 M [अ]पचिन्व(T2 G3 M2 °न्वं)तीं; G2 [अ]पि विचिन्वंतीं. D1. 2 om. गायन्तीं. After गायन्तीं, G1 ins. नृत्यंतीं. K1 om च.

11 B2 T G4 om. अथ. G1 सा च; G2 M (by transp.) साथ. D1. 2 पर्याक्रमत्; G1. 4 पर्यक्रमात्; M1 पर्याक्रामत्. Ś1 K1–3 D5 अथ राज्ञः समीपे सापा(K3 D5 सा पर्या)क्रामत्; K4 D3 अथ तस्य राज्ञः समीपे सा पर्याक्रमत्.

12 T G2. 4 अपृच्छत् (for अब्रवीत्). Before राजा, S (except G3 M1) ins. स. — B4 S (except G3) कासि (for कस्यासि). Dc om. सुभगे. B1–3 Dn D4. 6 G3 भद्रे (for सुभगे). Before त्वम्, K4 D1–3 ins. का; B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 का वा; B4 T1 G1 M कस्य. T2 G2. 4 om. त्वम्. T1 सुता (for इति).

13 G1 om. सा. Ś1 K1. 2. 4 B4 D1–3. 5 सा तं; K3 ततस्तं (for सा). — After इति, G1 ins. राजानं.

14 Ś1 K1 om. तां. D5 अब्रवीत् (for उवाच). — T1 संबंधी (for अर्थी).

15 D1 om. from समयं° up to उवाच (in 17). Ś1 K1–3 D2. 3. 5 transp. शक्या and त्वया. K4 (by transp.) त्वया लब्धुं शक्या.

16 D1 om. 16. — B Dc Dn D4. 6 transp. तां and राजा. T1 सविस्मयम् (for समयम्). After अपृच्छत्, S (except G3) ins. कः समय इति.

17 D1 om. up to उवाच. — B2. 4 D (except D2. 3. 5) G3 M om. ततः. B D (except D2. 3. 5) om. इदम्. D5 अब्रवीत् (for उवाच). — B D (except D1–3. 5) G3 नोदकं मे; M1 उदकं मा (for उदकं मे न).

18 B2 om. राजा. After राजा, B1. 3. 4 D (except D1–3. 5) G3 ins. तां. After बाढम्, Dc ins. इत्युदकं न दर्शयामि. — After तां, K2 D (except D1–3) G3 ins. उपयेमे । कृतोद्वाहश्च परीक्षित्क्रीडमानो मुदा परमया युक्तस्तूष्णीं (Dc om. तूष्णीं). Dc om. समागम्य. B Dn D4. 6 G3 संगम्य (for समागम्य). Before तया सह, M2 ins. तत्रैव. T1 om. तया सह. S (except G3) तत्र (M2 om. तत्र)

मित्युक्त्वा तां समागम्य तया सहास्ते ॥ १८ ॥

तत्रैवासीने राजनि सेनान्वगच्छत्। पदेनानुपदं दृष्ट्वा राजानं परिवार्यातिष्ठत् ॥ १९ ॥ पर्याश्वस्तश्च राजा तयैव सह शिबिकया प्रायादविघाटितया। स्वनगरमनुप्राप्य रहसि तया सह रमन्नास्ते। नान्यत्किंचनापश्यत् ॥ २० ॥

अथ प्रधानामात्यस्तस्याभ्याशचराः स्त्रियोऽपृच्छत्। किमत्र प्रयोजनं वर्तत इति ॥ २१ ॥ अथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः। अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र नीयत इति ॥ २२ ॥ अथामात्योऽनुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं बहुमूलपुष्पफलं रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत्। वनमिदमुदारमनुदकम्। साध्वत्र रम्यतामिति ॥ २३ ॥

स तस्य वचनात्तयैव सह देव्या तद्वनं प्राविशत्। स कदाचित्तस्मिन्वने रम्ये तयैव सह व्यवहरत्। अथ क्षुत्तृष्णार्दितः श्रान्तोऽतिमात्रमतिमुक्ता- C 3 13161 B. 3 192. 19 K 3. 195. 19

तस्थौ (for [आ]स्ते).

19 Before तत्र, K4 B D (except D5) G3 ins. ततस्. S (except G3) om. तत्रैव. D1. 5 om. [ण]त्र. After [आ]सीने, K2. 3 T1 M ins. च. After राजनि, T2 G2. 4 ins. सा. T2 om. from सेना up to अनुप्रा (in 20). Ś1 अभ्य° (for अन्व°). — Ś1 K Dn D3. 5 सा सेनोपविष्टः; B1. 3 Dc पदेन पदं; B2 D4. 6 G3 पदं पदेन; D2 पदेनानुपदं समाप्तेनोपविष्टं (for पदेनानुपदं). Ś1 K Dn D3. 5 om. दृष्ट्वा. Before दृष्ट्वा, D1 ins. सा. B1 G4 गत्वा (for दृष्ट्वा). After दृष्ट्वा, B2. 3 Dc D4. 6 G3 M3 ins. च. D5 transp. राजानं and परिवार्य. K3 B2 D1–3 अवतिष्ठत; K4 उपतिष्ठत; Dc G2. 4 M3 अतिष्ठत; D3 अवातिष्ठत; T1 M1 अवतिष्ठत; G1 उपातिष्ठत (for अतिष्ठत्).

20 T2 om. up to अनुप्रा (cf. v.l. 19). — Before पर्या°, G2. 4 ins. अथ. T1 om. पर्याश्वस्तश्च. Before राजा, K3. 4 D1–3 M ins. स. D1 G2. 3 तथैव. D1 T1 M3 शिबिकायां. K4 साविघाटितया; B Dc Dn D1. 3–6 G3 अवघो(B1 Dc D3 °वघा; D1. 5 °विघ)टि°; T1 G2. 4 M अविषादस्तया (T1 om. तया); G1 हर्षाविष्टस्तया (for अविघाटितया). — B1 शश्वत्; B2–4 Dc Dn D2–4. 6 G3 M2 स (D2. 3 om. स) स्वं (for स्व-). T1 अभि° (for अनु°). M (by transp.) तया सह रहसि. K4 om. सह. B1–3 Dn D4. 6 G3 om. रमन्. K3 D3 रमयन्; K4 B4 T2 G2. 4 M रममाण; Dc वसन् (for रमन्). D3 [तमन्वा]स्ते (for रमन्नास्ते). — Ś1 K किंचिद् (for किंचन). B Dc Dn D4. 6 G3 तत्राभ्याश(Dc D4 °स)स्थोपि कश्चि(Dc °श्चित्त)ज्ञापश्यत्; T1 नान्यां कांचनापश्यत्; T2 न कदाचिदपश्यत्; G1 M स (M om.) नान्यं कंचनापश्यत्; G2. 4 न कांश्चिदपश्यत् (for नान्यत्किंचनापश्यत्).

21 Ś1 K1–3 D1. 3 प्रधानो नामामात्यस्; B1. 3 Dc D3 प्रधानोमात्यस् (D3 °नो नान्यस्). B1 T1 om. तस्य. B2–4 Dn D4. 6 G3 transp. तस्य and अभ्याश°. Ś1 K D1–3. 5 अभ्यंतरः; M2 अभ्याशपराः. Ś1 K D1–3. 5 [स]न्वपृच्छत् (for ऽपृच्छत).

22 T G2. 4 om. ताः. Dc स्त्रियम् (Dc1 om.) अपूर्वामिह पश्यामस्तां च राजा समयो नायं (Dc1 °मयेनो) भुंक्त यथोदकं न दर्शयितव्यमिति (for अपूर्वमिव—नीयत इति). K4 B1 D1–3 नात्रानीयत (for नात्र नीयत). T1 om. इति.

23 Ś1 K1 om. अथ. Dc स तथा वचनं श्रुत्वा (for अथामात्योऽनुदकं). T1 सदनं; M1 नाम (for वनं). T2 om. बहुमूलपुष्पफलं. Ś1 K1 [उ]दारवृक्षबहुमूलपुष्पफलं; K3 D1–3 °वृक्षं (K3 °वृक्ष-) बहुपुष्पमूलफलं; K4 चारुवृक्षं बहुमूलफलं; B1. 4 Dc Dn2 °वृक्षं बहुपुष्पफलं; B2. 3 Dn1. n3 D4. 6 G3 °वृक्षं बहुपुष्प(B2 °ष्पं)फलमूलं; D5 [उ]दारपुष्पबहुफलमूलं; T1 °वृक्षफलमूलफलं पुष्पं; M1 °वृक्षबहुमूलफलपुष्पफलं; M2 °वृक्षबहुमूलफलं. After °फलं (or its. v.l.), K2 ins. तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं सुगूढां सुधोपलिप्तांगः; K4 तस्य भुवनमध्ये मुक्तजालमयीं सुधोपलिप्तां वापीं कारयित्वा; Dc तस्या मध्येतिमुक्तजालमयीं पार्श्वे वापीं सुगूढां सुधोपलिप्तां स; Dn D4. 6 तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं गूढां सुधासलिल(D4. 6 सुधोप)लिप्तां स; D1 तस्य वनमध्ये मुक्ताकारमयीं सुधोपलिप्तां वापीं कारयित्वा. Ś1 सरसि; K1. 3. 4 B1 D1 T1 G1 M शरदि; D2 सपदि; T2 G2. 4 रह (for रहसि). K2 B2 [उ]पागम्य; B4 S (except G1. 3) उपलभ्य. Before अब्रवीत्, D3 T1 G1 M3 ins. इदम्. — G1 om. इदम्. K4 B1 om. [उ]दारम्. K3 अचौरम् (for उदारम्). Ś1 T1 अनूदकं. — Ś1 om. साधु. K1. 2 त्वया; G2–4 सह तया (for साध्वत्र). T1 G1 M1 om. [अ]त्र. K4 (*sup. lin.* as in text) गम्यताम्; T1 G1 M [आ]गम्यताम् (for रम्यताम्).

24 Dn2 T1 om. स. T G2. 4 तस्यैव (for तस्य). G4 om. [ण]त्र. K4 om. तद्. — K3 B2 om. तस्मिन्. K2 B2–4 D (except D1–3. 5) G3 कानने; B1 रम्ये (for वने). K1. 4 om. रम्ये. B1 कानने (for रम्ये). B1. 3 om. सह. K1 B2 D5 T G2. 4 व्यहरत्; K3 विहरन्; B1 G1 M व्यचरत्;

C. 3. 13161
B. 3. 192. 19
K. 3. 195. 19

गारमपश्यत् ॥ २४ ॥ तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया सुधातलसुकृतां विमलसलिलपूर्णां वापीमपश्यत् ॥ २५ ॥ दृष्ट्वैव च तां तस्या एव तीरे सहैव तया देव्या व्यतिष्ठत् ॥ २६ ॥ अथ तां देवीं स राजाब्रवीत् । साध्ववतर वापीसलिलमिति ॥ २७ ॥ सा तद्वचः श्रुत्वावतीर्य वापीं न्यमज्जत् । न पुनरुदमज्जत् ॥ २८ ॥ तां मृगयमाणो राजा नापश्यत् ॥ २९ ॥ वापीमपि निःस्राव्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा क्रुद्ध आज्ञापयामास । सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति । यो मयार्थी स मृतकैर्मण्डूकैरुपायनैर्मामुपतिष्ठेदिति ॥ ३० ॥

अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु मण्डूकान्भयमाविशत् । ते भीता मण्डूकराज्ञे यथावृत्तं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो मण्डूकराट् तापसवेषधारी राजानमभ्यगच्छत् ॥ ३२ ॥ उपेत्य चैनमुवाच । मा राजन्क्रोधवशं गमः । प्रसादं कुरु ।

B$_3$. 4 व्यवाहरत; D$_1$ व्यहरत्. — K$_2$ B$_{2-4}$ Dn D$_{4-6}$ T$_2$ G$_{2.4}$ om. अतिमात्रम्. B De Dn D$_{4.6}$ G$_3$ M$_1$ अतिमुक्तकागारं (B$_4$ अतिमुक्तकगृहं); D$_{2.3}$ मणिमुक्तागारं (for अतिमुक्तागारं).

25 Before तत्, M$_1$ ins. स. B$_2$ De T$_1$ G$_{2.4}$ तं (for तत्). Ś$_1$ K D$_{1-3}$ प्रविश्य च (for तत्प्रविश्य). T$_2$ G$_{2.4}$ om. राजा. Before राजा, M$_2$ ins. स. G$_1$ om. सह. D$_1$ (by transp.) प्रियया सह. K$_2$ B$_{2.3}$ De Dn D$_{4.6}$ G$_3$ सुधाकृतां; K$_4$ सुधातलां सुकृतां; D$_{1.2}$ वसुधातले सुकृतां; D$_5$ सुधाधवलितां; T G$_{2.4}$ सुसंस्कृतां (T$_1$ cont. वसुधातलकृतां); G$_1$ साधुसरसि. B$_{2-4}$ De D$_{4-6}$ G$_3$ विमलां सलिलपूर्णां; D$_{1.2}$ T$_1$ G$_1$ विमलसलिलसंपूर्णां. M सुधातलकृतविमलसलिलपूर्णां (M$_1$ °विमलसंपूर्णां).

26 T$_2$ G$_{2.4}$ om. [ए]व. K$_4$ D$_1$ om. च. After तां, Ś$_1$ K$_{1.2}$ ins. वापीं; D$_1$ तु. D$_6$ om. एव. Dn D$_4$ G$_3$ च (for एव). After एव, D$_2$ ins. तु. S (except G$_3$) तयैव सह (for सहैव तया). K$_3$ om. देव्या. B$_4$ चातिष्ठत्; De$_1$ T$_2$ G$_{1.2.4}$ व्यतिष्ठत; De$_2$ [अ]तिष्ठत; Dn (Dn$_3$ marg. *sec. m.* as in text) D$_{3.4}$ [अ]वतिष्ठत; D$_6$ [अ]वातिष्ठत्; G$_3$ M$_2$ [अ]वतिष्ठत; M$_1$ [अ]तिष्ठत्.

27 D$_1$ कांतां (for तां). K$_4$ om. देवीं. T$_1$ स राजा देवीम्; T$_2$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ स राजा तां देवीम्; M$_2$ राजा तां देवीम् (for तां देवीं स राजा). G$_4$ अपृच्छत् (for [अ]ब्रवीत्). — Before साधु, G$_1$ ins. प्रिये. M$_2$ साध्ववतर.

28 After सा, D$_{1.2}$ ins. च. G$_4$ तस्य (for तद्-). T G$_4$ M$_2$ वचनं (for वचः). Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ वाप्यां (for वापीं). B$_1$ न्यमज्जत; De तां मज्जत् (for न्यमज्जत्). — K$_4$ B$_1$ M$_2$ om. न पुनरुदमज्जत्. De om. न. G$_1$ सा (for न). After न, K$_3$ D$_{1.2}$ T G$_{3.4}$ M$_1$ ins. च. After पुनर्, T G$_{2.4}$ ins. उदकाद्. T$_1$ उन्मज्जत्; G$_1$ M$_1$ उन्मज्ज (for उदमज्जत्).

29 D$_3$ T$_1$ om. तां. After तां, B$_{1-3}$ De Dn D$_{4.6}$ G$_3$ ins. स. T G$_{2.4}$ M$_1$ om. राजा. G$_1$ अथ राजा तां देवीं मृगीयमाणः (for तां मृगयमाणो राजा). After न, B$_2$ ins. ताम्; B$_4$ च.

30 B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.5}$) G$_3$ अथ (for अपि). MSS. (variously) निश्राव्य, निःश्राव्य, निस्राव्य. D$_5$ T$_2$ मंडूकान्; T$_1$ G$_{1.2.4}$ मंडूकांश्च; M मंडूकं च (for मंडूकं). Ś$_1$ K$_{1.2}$ भ्रमरमुखं; K$_3$ D$_4$ M$_2$ भ्रममुखे; T$_1$ भ्रमन्मुखे; G$_1$ मंतुमुखे; G$_2$ भ्रमुखे; G$_4$ भूमद्देखे; M$_1$ भूमामुखेन (for श्वभ्र°). Before क्रुद्ध, B$_4$ T$_1$ G$_{2.4}$ ins. अथ; G$_1$ अथ राजा. After क्रुद्ध[:], G$_1$ ins. परितोवलोक्य परिचरन्. After आज्ञापयामास, B De Dn D$_{4.6}$ T$_1$ G$_{2.4}$ M$_1$ ins. स (De$_1$ T$_1$ G$_{2.4}$ om. स) राजा. — K$_3$ B$_2$ om. सर्व-. K$_4$ B$_{1.3.4}$ D (except D$_5$) T$_1$ G$_3$ M सर्वत्र (for सर्व-). G$_1$ भो वीराः सर्वत्र मंडूकवधं कि°. — Ś$_1$ K ममार्थी. G$_1$ om. [अ]र्थी. Ś$_1$ अ- (for स). After स, B D (except D$_{2.3}$) G$_3$ ins. मां. T$_2$ G$_{1.2.4}$ om. मृतकैर्. D$_1$ om. मण्डूकैर्. D$_3$ M transp. मण्डूकैर् and उपायनैर्. K$_{1-3}$ D$_5$ T$_1$ मंडूकोपायनैर्; G$_{2.4}$ मंडूकवधार्थैरुपायैर् (for मण्डूकैरुपा°). B De Dn D$_{4.6}$ G$_3$ मृतमंडूकोपायनमादाय (B$_1$ De °पायनैर् and om. आदाय) (for मृतकैर्म—°र्माम्).

31 Ś$_1$ K$_{1.2}$ एवं (for अथ). Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_{1.4}$ D$_5$ om. घोरे. After मण्डूकान्, G$_1$ ins. वधाद्. B$_{2-4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ आविवेश (for आविशत्). — T$_2$ G$_{2.4}$ अथ (for ते). T G$_{2.4}$ मंडूकाः स्व(T$_1$ om. स्व)राज्ञे; G$_1$ M मंडूकराजाय (for मण्डूकराज्ञे). T$_2$ om. यथा-; G$_4$ om. यथावृत्तं. K$_2$ T$_1$ निवेदयन्; G$_4$ प्रत्यभ्यवेदयन् (for न्यवेदयन्).

32 G$_2$ अथ (for ततो). D$_{1.2}$ मंडूकराजा. After मण्डूकराट्, G$_1$ ins. तेषां वचः श्रुत्वा. B$_1$ अभ्यगच्छत; G$_3$ अध्यगच्छत्; M$_2$ अगच्छत्.

33 G$_3$ उत्पत्य (for उपेत्य). B$_1$ चोवाच (for उवाच). — K$_3$ om. मा. T$_2$ G$_{2.3}$ transp. मा after वशं. — B$_4$ S (except G$_3$ M$_1$) ins. नः after प्रसादं. — T G$_{1.2.4}$ M$_1$

नार्हसि मण्डूकानामनपराधिनां वधं कर्तुमिति ॥३३॥
श्लोकौ चात्र भवतः ।
मा मण्डूकाञ्जिघांस त्वं कोपं संधारयाच्युत ।
प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् ॥ ३४
प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।
अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हतैर्हि ते ॥ ३५

तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजा प्रोवाच । न हि क्षम्यते तन्मया । हनिष्याम्येतान् । एतैर्दुरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता । सर्वथैव मे वध्या मण्डूकाः । नार्हसि विद्वन्मामुपरोद्धुमिति ॥ ३६ ॥

स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच । प्रसीद राजन् । अहमायुर्नाम मण्डूकराजः । मम सा दुहिता सुशोभना नाम । तस्या दौःशील्यमेतत् । बहवो हि राजानस्तया विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ ३७ ॥ तमब्रवीद्राजा । तयास्म्यर्थी । मा मे दीयतामिति ॥ ३८ ॥ अथैनां राज्ञे पितादात् । अब्रवीच्चैनाम् । एनं राजानं शुश्रूषस्वेति ॥ ३९ ॥ स उवाच दुहितरम् । यस्मात्त्वया राजानो विप्रलब्धास्तस्मादब्रह्मण्यानि तवापत्यानि भविष्यन्त्यनृतकत्वात्तवेति ॥ ४० ॥ स च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिबद्धहृदयो

C. 3. 13177
B. 3. 192. 36
K. 3. 195. 36

---

read नार्हसि after कर्तुं. M_2 अर्हति (for इति).

34 [a]) $G_{1.2.4}$ M_1 जिघांसीस् (for जिघांस). — [b]) $Ś_1$ K_2 क्रोधं (for कोपं). — [c]) T_2 $G_{1.2}$ प्रक्षीयंति; G_4 प्रक्षिपंति; M प्रक्षीयति. D_1 च धर्माद्भ्यो; T $G_{1.2.4}$ M_1 वधान्नेका (T_1 M_1 °को); M_2 धनाग्रे को. — [d]) T $G_{1.2.4}$ परि° (G_1 प्रति°) (for अवि°).

35 [a]) T $G_{2.4}$ नैवांतं; G_1 नैनांस्त्वं. $Ś_1$ K D_5 तत्वतस्तान्परीक्ष्याथ. — [b]) $Ś_1$ K D_5 ततः (for प्राप्य). $Ś_1$ क्रोधाद्; S (except G_3 M_2) कोपं (for क्रोधं). B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 विमोक्ष्यसि. — [c]) $G_{2.4}$ [अ]थ वा धर्मं; M_1 वधं घोरं (for तवाधर्मं). — [d]) $Ś_1$ K_2 किं हितैर्; K_4 हिंसितैर्; D_5 किं हता. K_1 T_2 G_{2-4} हि तैः (for हि ते). — After 35, M_2 ins. इति.

36 D_1 om. तमेवं°—°तात्मा. K $B_{1.3}$ Dc D_5 $G_{1.2.4}$ M इष्टजनवियोगशोकपरीता($G_{2.4}$ °तांतरा)त्मा; T °शोकपरीतांतरात्मा. Before राजा, $Ś_1$ K $D_{2.3.5}$ ins. स. $Ś_1$ $K_{1.2}$ M_2 प्रत्युवाच; B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 [अ]थोवाच; Dc D_1 [उ]वाच (for प्रोवाच). — D_1 न हि क्षाम्ये । न हि क्षाम्ये (for न हि क्षम्यते). K_4 $B_{1.3}$ Dc $D_{2.3}$ T_2 $G_{1.2.4}$ M क्षा($B_{1.3}$ क्ष)म्यमेतन्; T_1 क्षाम्यंत तन् (for क्षम्यते तन्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp. तत् and मया. — After एतैर्, K_3 Dc $D_{1.2}$ $G_{1.2.4}$ M ins. हि. T_1 स्त्री (for प्रिया मे). After मे, T_2 $G_{1.2.4}$ M ins. स्त्री. After भक्षिता, $K_{1.2}$ ins. इति. — Before सर्वथैव, G_1 ins. अतः. D_1 om. [ए]व. M_1 वध्या मे (by transp.).

37 $Ś_1$ प्रत्युवाच (for प्रोवाच). — K_1 om. नाम. — K_3 सा मम (by transp.). D_3 शोभना; T_1 साधु शोभना (for सुशो°). — After तस्या, B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 ins. हि. After एतत्, T_1 ins. महत्. — B_1 transp. हि and तया (om. राजानस्). G_1 [स]पि (for हि). $K_{2.4}$ B_{2-4} Dn $D_{1.3-6}$ G_3 om. हि. T $G_{1.2.4}$ M_2 om. राजानस्. M_1 read राजानः after °पूर्वा. B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. राजानः and तया. $Ś_1$ K D_{1-3} विप्रलब्धाः पूर्वम् (K_3 लब्धपूर्वा); Du D_{4-6} G_3 °लब्धाः पूर्वा (D_4 om. पूर्वा); G_1 M_2 प्रलब्धपूर्वा.

38 After राजा, T $G_{2.4}$ ins. या सा तव दुहिता; G_1 सा ते सुता; M या सा. — Dn_2 G_3 तयास्म्यहमर्थी; T_2 G_2 तयाहमर्थी; G_1 तयाप्यर्थी; G_4 तया ममार्थी. — T_1 प्रदीयताम् (for दीयताम्).

39 Dc तथा (for अथ). After अथ, G_1 ins. राज्ञो वाक्यं मंडूकराजा श्रुत्वा हृष्टोपि. After एनाम्, B_1 ins. अर्थिने. B_2 om. राज्ञे. S (except G_3) सुताम् (for पिता). $Ś_1$ ह्यदात्; $K_{1.2}$ दद्यात्; K_3 अदत्; K_4 $D_{3.5}$ अन्वददा(D_3 °द)त्; $B_{1.2}$ Dc G_3 ददौ; Dc_2 M_1 अददात् (for अदात्). — Before अब्रवीच्, $D_{1.2}$ ins. इदं; T_2 G_2 वाचं. B_2 om. चैनाम्. G_4 चैताम् (for चैनाम्). — Before एनं, G_1 ins. सुशोभने. K_3 T_1 om. एनं. $Ś_1$ K_2 D_3 M एतं (for एनं). D_5 om. राजानं.

40 After स, K_4 $D_{1.3}$ ins ताम्. B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 एवमुक्त्वा (for उवाच). B_4 T $G_{1.2.4}$ M समन्युश्चोवाच (for स उवाच). After दुहितरं, B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 ins. क्रुद्धः शशाप; G_1 सुशोभने. — $K_{1.2}$ राजानो बहवस्त्वया (for त्वया राजानो). बहवः is ins. in $Ś_1$ M_2 after त्वया, and in $K_{3.4}$ B D (except D_1) G_3 after विप्रलब्धाः. D_5 om. राजानो. $K_{1.3}$ T_2 $G_{3.4}$ अब्राह्मं°. After °ष्यन्ति, Dn G_3 ins. इति. $Ś_1$ K_4 B Dc $D_{2.3.5.6}$ M_1 [आ](Dc D_3 [अ])नृतिकत्वात्; G_1 [अ]नृतवादिनस्; M_2 [आ]नृत°. G_1 च (for तव).

C. 3. 13177
B. 3. 192. 36
K. 3. 195. 36

लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षबाष्पकलया वाचा प्रणिपत्यामिपूज्य मण्डूकराजानमब्रवीत् । अनुगृहीतोऽस्मीति ॥ ४१ ॥ स च मण्डूकराजो जामातरमनुज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ॥ ४२ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमाराख्रयस्तस्य राज्ञः संबभूवुः शलो दलो बलश्चेति । ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा वनं जगाम ॥ ४३ ॥

अथ कदाचिच्छलो मृगयामचरत् । मृगं चासाद्य रथेनान्वधावत् ॥ ४४ ॥ सूतं चोवाच । शीघ्रं मां वहस्वेति ॥ ४५ ॥ स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् । मा क्रियतामनुबन्धः । नैष शक्यस्त्वया मृगो ग्रहीतुं यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ॥ ४६ ॥

ततोऽब्रवीद्राजा सूतम् । आचक्ष्व मे वाम्यौ । हन्मि वा त्वामिति ॥ ४७ ॥ स एवमुक्तो राजभयभीतो वामदेवशापभीतश्च सन्नाचख्यौ राज्ञे । वामदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति ॥ ४८ ॥ अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा । वामदेवाश्रमं याहीति

---

41 D_3 G_1 om. च. D_5 om. राजा. S_1 $K_{1.2}$ उपालभ्य. S_1 $K_{1.2}$ om. (hapl.) from तस्यां up to °लभ्य. B_1 तस्याः. G_2 सुतगुणबद्धहृदयः; G_4 सुतगुणनिबं°; M_1 सुरतनिबं°. T_1 सा च राजानमुपलभ्य सुतशतनिबद्धहृदया. T $G_{2.4}$ om. इव. G_1 उपलब्ध इव (for इवोपलभ्य). B_3 om. from हर्षं° up to °पत्य. Dn D_6 हर्षेण बाष्पं°; $D_{1.2}$ हर्षबाष्पाकुलया; D_5 हर्षाद्बाष्पं°; S (except G_3) हर्षबाष्पसंदिग्धया. G_4 om. [अ]भिपूज्य. T_1 [अ]भिसंपूज्य; T_2 G_3 यथार्हं संपूज्य; G_1 सुपूज्य च (for [अ]भिपूज्य). Before मण्डूकं, G_3 M_2 ins. च. $K_{1.2}$ B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ M_1 मंडूकराजम्; Dc तम् (for मण्डूकराजानम्). G_1 ins. इदम् before अब्रवीत्. — G_1 ins. मंडूकराज भवता before अनुगृहीं. K_3 B_2 D_5 T_2 om. इति.

42 $D_{1-3.5}$ om. च. S_1 $K_{1.2.4}$ M_1 मंडूकराजा. B Dn $D_{4.6}$ T G दुहितरम् (for जामां°). Before अनुज्ञाप्य, G_1 ins. राजानं च. G_1 अपृच्छत्.

43 Dc गतस्य (for कालस्य). B_1 om. तस्यां. G_4 [ए]तस्यां (for तस्यां). T_1 M राज्ञस्त्रयः कुमाराः; T_2 $G_{1.2.4}$ राज्ञः कुमाराख्रयः (for कुमाराख्रयस्तस्य राज्ञः). K_4 ते; B_1 तस्यां (for तस्य). K_4 बभूवुः (for संबभूवुः). S_1 K_{1-3} दलो मलं°; $G_{2.4}$ M_1 दलो वलं°; M_2 लवो दलं° (for दलो बलं°). — D_3 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). $B_{1.2}$ om. शलं. G_4 वलं (for शलं). B_2 om. समये. T_1 समाहूय (for समये). S_1 K D_{1-3} G_1 transp. पिता and राज्ये. G_4 तदा (for पिता). S (except $G_{3.4}$) तपसे (for तपसि). G_1 यतात्मा (for धृ°).

44 K_4 B D G_3 अनुचरन्; M_2 अगमत् (for अचरत्). — K_4 B_{2-4} Dn D_{4-6} G_3 om. च. T $G_{1.2}$ M [अ]नासाद्य (for [आ]साद्य). T_1 [अ]धावन् (for [अ]न्वधां°).

45 B_1 om. च. $D_{1.2}$ प्रोवाच (for चोवाच). — K_3 om. from शीघ्रं up to अब्रवीत् (in 46). Dc om. शीघ्रं मां वहस्वेति. S_1 $K_{1.2}$ $D_{3.5}$ S (except G_3) om. मां. S_1 $K_{1.2}$ D_3 आवहस्व; B_1 $D_{1.2}$ T_2 $G_{1.2.4}$ वाहयस्व; D_5 संवहस्व; T_1 M वाहय (for वहस्व).

46 K_3 om. up to अब्रवीत्; K_2 om. स; T_1 om. स तथोक्तः. After स, G_3 ins. हि. K_4 D_3 एवं; T_3 $G_{1.2}$ यथा (for तथा). Before सूतो, S_1 K_1 ins. स. — $B_{3.4}$ D (except D_{1-3}) G_3 $M_{1.2}$ न (for मा). — S_1 स न; $K_{1.2}$ न स (for नैष). K_4 B_1 M om. मृगो. S_1 $K_{1.2}$ transp. मृगो and ग्रहीतुं. After मृगो, B_{1-3} Dn_3 ins. [ऽ]यं. $Dn_{1.2}$ प्रग्रहीतुं (for ग्रहीतुं). B_4 om. यदि. B_2 om. [अ]पि. B_4 न (for [अ]पि). K_3 D_1 G_4 रथ- (for रथे). Before वाम्यौ, B_4 ins. शीघ्रौ. G_1 वेगेन गंतुमशक्तौ (for स्यातामिति).

47 T_1 क; G_1 शलः पुनः सूतमुवाच (for ततोऽब्रवीद्राजा). S (except G_3) सूत (for सूतम्). — D_5 om. मे. G_1 वेगवंतौ (for मे). T_2 $G_{3.4}$ वाजिनौ (for वाम्यौ). — B $Dn_{1.2}$ च (for वा). T_1 हन्मि च त्वा पृच्छामीति; T_2 $G_{3.4}$ त्वा पृच्छामि; G_1 कमिह पृच्छामीति (for हन्मि वा त्वामिति). After इति, B_4 ins. कस्य नौ वाम्यौ.

48 S_1 K_1 $G_{1.2}$ om. स. Dc राज्ञो; $D_{1.5}$ T_1 राज्ञा (for गज-) After °भीतः, B_4 Dn D_6 ins. सूतो. Dc $G_{1.2.4}$ °शापभयभीतः (for °शापभीतः). Dc Dn_1 om. च. S_1 K $D_{1.5}$ om. सन्. T_1 [आ]सन्नवचख्यौ; T_2 $G_{3.4}$ [अ]स्योपाचख्यौ; G_1 [ए]वमब्रवीत्; M_2 साचख्यौ (for सन्नाचख्यौ). K_3 S (except$_3$) G om. राज्ञे. B_4 Dc Dn $D_{2.3}$ (marg. *sec. m.*) G_3 ins. after राज्ञे: K_3 (which om. राज्ञे) ins. after आचख्यौ:

963* ततः पुनः स राजा खड्गमुद्यम्य शीघ्रं कथयस्वेति तमाह । हनिष्ये त्वामिति स तदाह राजभयभीतः सूतः ।

॥ ४९ ॥ स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत् । भगवन्मृगो मया विद्धः पलायते । तं संभावयेयम् । अर्हसि मे वाम्यौ दातुमिति ॥ ५० ॥ तमब्रवीदृषिः । ददानि ते वाम्यौ । कृतकार्येण भवता ममैव निर्यात्यौ क्षिप्रमिति ॥ ५१ ॥ स च तावश्वौ प्रतिगृह्यानुज्ञाप्य चर्षिं प्रायाद्वाम्यसंयुक्तेन रथेन मृगं प्रति । गच्छंश्चाब्रवीत्सूतम् । अश्वरत्नाविमावयोर्ग्यौ ब्राह्मणानाम् । नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवायेति ॥ ५२ ॥

एवमुक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्याश्वावन्तःपुरेऽस्थापयत् ॥ ५३ ॥

अथर्षिश्चिन्तयामास । तरुणो राजपुत्रः कल्याणं पत्रमासाद्य रमते । न मे प्रतिनिर्यातयति । अहो कष्टमिति ॥ ५४ ॥ मनसा निश्चित्य मासि पूर्णे शिष्यमब्रवीत् । गच्छात्रेय । राजानं ब्रूहि । यदि पर्याप्तं निर्यातयोपाध्यायवाम्याविति ॥ ५५ ॥ स गत्वैवं तं राजानमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ तं राजा प्रत्यु-

C. 3. 13185
B. 3. 192. 46
K. 3. 195. 16

---

49 G1 om. from अथैन° up to अब्रवीद्. T1 om. एवं ब्रुवाणम्. D1 om. अब्रवीद्राजा; K4 om. राजा. — S (except T2 G3) वामदेवाश्रमाय. B3. 4 D6 प्रयाहि (for याहि).

50 Ś1 K1 reads संगतं (for स गत्वा), and om. from वामदेवाश्रमं up to पलायते । तं. D1 om. वामदेवाश्रमं. K3. 4 D2. 3. 5 T1 om. तम्. T2 G2. 4 transp. तम् and ऋषिं. K2 om. तमृषिम्; Dn D4 om. ऋषिम्. — K3 om. मृगो. D1–3 transp. मृगो and मया. K2 B Dc Dn D4. 6 G3 मे (for मया). D5 M3 (by transp.) मया विद्धो मृगः; T1 मृगोयमाविद्धः (for मृगो मया विद्धः). — Ś1 K1 B4 Dn D4. 6 G3 om. तं. K2 स गतं (for तं). B1. 4 Dn D5 G1 संभावयितुम् (for संभावयेयम्). — Before अर्हसि, K3 D3 ins. त्वम्. D1 transp. अर्हसि and इति. K4 B4 Dn D4. 6 T2 G2–4 om. मे. D5 चाश्वौ (for वाम्यौ).

51 Ś1 transp. अब्रवीत् and ऋषिः. — Ś1 K2–4 B4 Dc2 Dn2 D1–3 T1 G1. 2 M ददामि (for ददानि). M om. ते. G2 मे (for ते). — M3 om. कृतकार्येण भवता ममैव. T1 कृत्वा (for कृत-). After °कार्येण, T2 G2. 4 M1 ins. त्वया. D1 T2 G2. 4 M1 पुनः; T1 G1 तु पुनः (for भवता). Before निर्यात्यौ, K4 B D (except Dc2 D5) ins. वाम्यौ. Ś1 शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). K4 G1 निर्यातयितव्याविति (G1 °वश्वौ); T1 M1 निर्यातव्याविति; T2 G2 निर्यातयितव्यौ; G4 निर्यातितव्यौ; M3 निर्यात्याविति (for निर्यात्यौ क्षिप्रमिति). B4 पुनरिमौ प्रत्यानयितव्याविति (for कृत°—क्षिप्रमिति).

52 G1 तथा (for स च). T2 G2. 4 M om. च. T1 तदा (for च). G1 om. तावश्वौ. T1 त्वश्वौ (for तावश्वौ), and प्रगृह्यापि (for प्रतिगृह्य). G4 om. [अ]नुज्ञाप्य चर्षिं. B D (except D1–3. 5) T1 G3 om. च. T2 G1. 2 om. [ऋ]षिं. After प्रायाद्, D5 ins. राजा. B वाम्ययुक्तेन (B4 वामीसंयुक्तेन); Dc Dn D4. 6 G3 वामी(Dc °म्य-; D4 °मि)-प्रयुक्तेन; D5 T G1. 2. 4 वाजि(T1 वामी-; G1 वामि)युक्तेन. After रथेन, D5 ins. इति. Ś1 K D3. 5 यत्र स मृगः (for मृगं प्रति). — Ś1 K D3. 5 तं च (K4 तत्र) प्राप्य (for गच्छंश्च). T G2. 4 M2 सूत (for सूतम्). — S (except G3) अश्वरत्नद्वयमिहावयोर्योग्यम् । ब्राह्मणाय (for अश्वरत्ना°—ब्राह्मणानाम्). After ब्राह्मणानाम्, D3. 5 ins. इति. — T2 G1. 2. 4 प्रदेयौ (for प्रतिदेयौ). Ś1 K1. 2 B4 om. [इ]ति.

53 K3 B1–3 Dn D4–6 G3 om. एवम्; T2 G1. 2. 4 om. एवमुक्त्वा. Before मृगम्, K4 Dc D1–3 S (except G3) ins. तं. Ś1 K1–3 om. मृगमवाप्य. S (except G3) om स्व-. G1 अभ्येत्य (for एत्य). Ś1 D4 om. अश्वौ. M1 स्थापयामास (for Sस्थाप°).

54 M1 om. अथर्षिश्चिन्तयामास । — D1 स तरुणो (for तरुणो). D5. 6 राजपुत्रकः. B2 M1 कल्याणं पुत्र°; B4 कल्याणं यान°; D1 कल्याणं वाहन°; T1 G1 कल्याणरत्नं पुत्र°; T2 G4 कल्याणमश्वरत्न°; M3 कल्याणपात्र°. — After न, M3 ins. वाम्यौ. Dc D4. 6 M3 om. मे. After मे, T G2. 4 M1 ins. वाम्यौ, and G1 ins. वाम्यौ दातुमिति । तमब्रवीदृषिर्ददामि ते वाम्यौ. T2 G1. 2. 4 M om. प्रति-. K3 प्रतियातयति; T1 निर्यातयेदिति (for प्रतिनिर्यातयति). After °यति, K4 D1–3 ins. अश्वौ.

55 Before मनसा, K2–4 B1. 3 D (except D1. 3) G3 ins. स. B D (except D1–3. 5) G3 विचित्य; T1 M विनिश्चित्य (for निश्चित्य). K1 S (except G3) मासे (for मासि). — T2 G2 पर्याप्तिर्. After पर्याप्तं, Dn2 G3 ins. तदा; G1 कार्यं तर्हि. T2 G2. 4 निर्यातनीयौ (for निर्यातय). Ś1 K2. 4 B Dc G4 M1 [उ]पाध्यायाय वाम्यौ (B4 °य आचष्ट) (for [उ]पाध्यायवाम्यौ). B4 om. [इ]ति.

56 D4 om. स. Ś1 K1. 3 D1. 3. 5 G2 [ए]नं; K4 Dc Dn D4 G3 [ए]त्र (for [ए]नं). Ś1 K1. 3 D1 T G2. 4 M om. तं. K4 D3. 5 om. तं राजानम्.

57 K1 तं राजानं; K3 स राजा तं (for तं राजा). G4 [उ]वाच (for प्रत्यु°). After वाहनम्, G1 M1 ins. अहं.

C. 3. 13185
B. 3. 192. 16
K. 3. 195. 46

वाच । राज्ञामेतद्वाहनम् । अनर्हा ब्राह्मणा रत्नाना-
मेवंविधानाम् । किं च ब्राह्मणानामश्वैः कार्यम् । साधु
प्रतिगम्यतामिति ॥ ५७ ॥ स गत्वैवमुपाध्यायाया-
चष्ट ॥ ५८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः क्रोध-
परीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमभ्यचो-
दयत् । न चादाद्राजा ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच ।

प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं
कृतं हि ते कार्यमन्यैरशक्यम् ।
मा त्वा वधीद्वरुणो घोरपाशै-
र्ब्रह्मक्षत्रस्यान्तरे वर्तमानः ॥ ६०

राजोवाच ।

अनड्वाहौ सुव्रतौ साधु दान्ता-
वेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ।
ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे
छन्दांसि वै त्वादृशं संवहन्ति ॥ ६१

वामदेव उवाच ।

छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति
लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।
अस्मिंस्तु लोके मम यानमेत-
दस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥ ६२

राजोवाच ।

चत्वारो वा गर्दभास्त्वां वहन्तु
श्रेष्ठाश्वतर्यो हरयो वा तुरंगाः ।
तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैष वाहो
मम वाम्यौ न तवैतौ हि विद्धि ॥ ६३

वामदेव उवाच ।

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहु-
रेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ।
अयस्मया घोररूपा महान्तो

— M_2 om. from अनर्हा up to राजानम् (in 59). — After °विधानाम्, T $G_{1.2.4}$ ins. इति. — $K_{1.2}$ किं च न; T $G_{1.2.4}$ न (T_1 om. न) किंचिद् (for किं च). B Dc Dn $D_{1.2-6}$ om. च. D_5 कार्यमश्वैः (by transp.). — B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ T G om. प्रति-. B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 om. इति.

58 $K_{3.4}$ B_{2-4} D G_3 एतद् (for एवम्). Śi K $D_{1-3.5}$ [आ]चचक्षे (for [आ]चष्ट).

59 Before तच्छ्रुत्वा, Dc ins. तदा. G_1 भूयो (for अप्रियं). Dc वामदेवश्च. D_5 कोप°; G_2 क्रोधपरीतांतरात्मा. Śi K $D_{1-3.5}$ read अभिचोदयन्नुवाच (for अभ्यचोदयत्), and om. न चादाद्राजा. B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 अचोदयत् (for अभ्यचो°). — The same MSS. [अ]ददद्; G_4 M_2 अददाद् (for [अ]दाद्).

60 Śi $K_{1.3.4}$ om. the ref. — [b]) Śi $K_{1.2}$ कार्यमनन्यशक्यं; K_3. 4 B_{2-4} Dn D_{1-6} G_3 कार्यमाभ्यामशक्यं; G_4 कार्यमन्यैर्न शक्यं. — [c]) K_4 Dc त्वां; G_2 M_2 त्वं (for त्वा). T हिंस्यैद्; $G_{1.2.4}$ M हिंसीद् (for वधीद्). — [d]) G_1 स तु; G_3 प्राहुः (for ब्रह्म-). N $G_{2.3}$ वर्तमानं.

61 [a]) G_1 सुभृतौ. — [b]) Dc तद्; T_2 $G_{1.2.4}$ [ए]तौ (for [ए]तद्). — [c]) G_1 ब्राह्मणस् (for ताभ्यां याहि). $G_{2.4}$ पितृ- (for यत्र).

62 G_1 om. 62^c–63^d. — [c]) G_2 M एतम् (for एतद्). — [d]) S (except G_3; G_1 om.) अपरेषु (for अपरेषां च).

63 G_1 om. 63 (cf. v.l. 62). — [a]) Śi K_1 G_4 त्वा (for त्वां). B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 चत्वारस्त्वां वा (Dc Dn_3 om. वा) गर्दभाः संवहंतु. — [b]) T $G_{2.4}$ M om. वा. B वातरंहसः; Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 वातरंहाः (for वा तुरंगाः). T_2 $G_{2.4}$ तु मेर्हाः (for तुरंगाः). — [c]) $D_{1.2.4}$ [ए]व (for [ए]ष). K_1 $D_{2.4}$ वाहौ. — [d]) After मम, B D (except D_5) G_3 ins. [ए]व. T_2 $G_{2.4}$ तावद् (for न तव). Śi $K_{1.2}$ [अ]श्वौ (for [ए]तौ).

64 [a]) T_1 नैतद्; T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 नैवं; M_2 न वै (for घोरं). — [b]) Śi $K_{1.2}$ यदिह संजीवयामि; $K_{3.4}$ B_1 $D_{1.2.3}$ (marg. *sec. m.* as in text). 5 यदिहाजीवयामि; T_2 $G_{2.4}$ यद्वभाषे वचो मां. — [c]) D_5 अयोमया. — After 64^{abc}, B D (except D_{1-3}) G_3 ins.:

964* चत्वारो वा यातुधानाः सुरौद्राः ।
मया प्रयुक्तास्त्वद्वधमीप्समाना.

— [d]) B_4 निघ्नंतु; Dc S (except G_3) हरंतु (for वहन्तु). Śi $K_{1.3.4}$ D_3 M त्वा (for त्वां). $K_{1.4}$ शितरूपा°; Dn_1 D_3 शतशूला°; M_2 शरशूला°. T_1 शितशूलाग्रहस्ताः.

65 [a]) M_1 ते (for ये). After ये, $K_{1.2}$ ins. हि.

वहन्तु त्वां शितशूलाश्चतुर्धा ॥ ६४
राजोवाच ।
ये त्वा विदुर्ब्राह्मणं वामदेव
वाचा हन्तुं मनसा कर्मणा वा ।
ते त्वां सशिष्यमिह पातयन्तु
मद्वाक्यनुन्नाः शितशूलासिहस्ताः ॥ ६५
वामदेव उवाच ।
नानुयोगा ब्राह्मणानां भवन्ति
वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।
यस्त्वेवं ब्रह्म तपसान्वेति विद्वां-
स्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ६६
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्ते वामदेवेन राज-
न्समुत्तस्थू राक्षसा घोररूपाः ।
तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा
प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ६७
इक्ष्वाकवो यदि ब्रह्मन्दलो वा
विधेया मे यदि वान्ये विशोऽपि ।
नोत्सक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ
नैवंविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ६८
एवं ब्रुवन्नेव स यातुधानै-
र्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।
ततो विदित्वा नृपतिं निपातित-
मिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यषिञ्चन् ॥ ६९
राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः
प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।
दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देय-
मेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ७०

C. 3. 13199
B. 3. 192. 60
K. 3. 195. 60

K$_{2-4}$ B D (except D$_{c2}$) T$_1$ G$_3$ M त्वां (for त्वा). Ś$_1$ K D$_{1-3}$ विद्युर् (for विदुर्). B T$_2$ G$_{1.\,2.\,4}$ M$_1$ ब्राह्मणा (T$_2$ °ण). K$_3$ D$_5$ वामदेवं. — [b]) G$_1$ M$_2$ हंत; G$_{2.\,4}$ हंत्वा (sic) (for हन्तुं). — K$_3$ T$_1$ G$_2$ om. (hapl.) 65[c]–66[b]. — [c]) K$_{1.\,2}$ G$_1$ ते त्वा; T$_2$ G$_4$ स त्वा. T$_2$ G$_4$ सहिष्यामि ह (for सशिष्यमिह). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.\,4}$ D$_c$ D$_{1-3.\,5}$ M$_1$ शितशूलहस्ताः; B$_4$ T$_2$ G$_{1.\,4}$ M$_2$ शितशूलाग्रहस्ताः. — After 65, K$_2$ B D$_c$ D$_n$ D$_3$(marg. *sec. m.*). 4–6 G$_3$ ins.:

965* वामदेव उवाच ।
ममैतौ वाम्यौ प्रतिगृह्य राज-
न्पुनर्ददानीति प्रपद्य मे त्वम् ।
प्रयच्छ शीघ्रं मम वाम्यौ त्वमश्वौ
यथात्मानं जीवितुं ते क्षमं स्यात् ।
राजोवाच ।
न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता [5]
न त्वानुशास्म्यद्य प्रभृति ह्यसत्यम् ।
तवैवाज्ञां संप्रणिधाय सर्वा
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ।

[(L. 2) K$_2$ B$_1$ D$_{n1}$ D$_{3-5}$ G$_3$ ददामीति. K$_2$ B$_{1.\,3.\,4}$ D$_c$ प्रपद्यसे (for °द्य मे). — (L. 4) K$_2$ D$_{4-6}$ यथात्मानं; D$_c$ यथात्मनो. K$_2$ D$_c$ D$_3$ जीवितं. — (L. 5) D$_5$ वा प्रशस्ता (for प्रसूता). — (L. 6) D$_c$ ह्यसंतम् (for ह्यसत्यम्).]

66 K$_3$ T$_1$ G$_3$ om. 66[ab] (cf. v.l. 65). — [a]) D$_1$ नानुयोग्या; D$_5$ नानुयोगा; G$_4$ नानुयोगाद्. — [b]) D$_1$ हंतुं (for राजन्). — [c]) Ś$_1$ K D$_{1-3.\,5}$ यस्त्वेष; D$_n$ D$_4$ G$_3$ यस्त्वेव; T$_1$ G$_2$ यस्त्वैवं. Ś$_1$ धर्म-; D$_c$ ब्रह्मन्; D$_1$. 2 ब्राह्मणस्; D$_4$ ब्राह्म-; T$_2$ G$_4$ वै (for ब्रह्म). K$_4$ D$_{2.\,3.\,5}$ वेत्ति; T$_1$ G$_1$. 2 [अ]त्येति; M$_1$ [अ]न्येति; M$_2$ [अ]ध्येति (for [अ]न्वेति). — [d]) D$_c$ D$_1$ om. हि. D$_3$ T$_2$ G$_{2.\,4}$ [ह्]ह (for हि).

67 K$_{1.\,3.\,4}$ D$_{1-3.\,5}$ G$_4$ om. the ref. Ś$_1$ T G$_2$ वैशं° (for मार्कं°). — [a]) S (except G$_3$) चोक्तं (for उक्तं).

68 [a]) K$_{1.\,2.\,4}$ D$_{1-3.\,5}$ ब्रह्मा दलो (for ब्रह्मन्दलो). T$_1$ G$_1$ इक्ष्वाकवो यदि वा ब्रह्मदग्धा; T$_2$ G$_{2.\,4}$ °वो वा यदि वा मां त्यजेयुर्. — [b]) T$_1$ G$_1$ M ते (for मे). B D (except D$_{1-3.\,5}$) T$_1$ G$_{1.\,3}$ M चेमे (for वान्ये). T$_2$ G$_{2.\,4}$ ये ते विधेया भुवि चान्ये महीपाः. — [c]) T G$_{2.\,4}$ नोत्सृजेहं; G$_1$ नैतत्सक्ष्ये. S (except G$_3$) वामदेवाय (for °देवस्य). — [d]) B D$_n$ D$_{4.\,6}$ कर्मं° (for धर्मं°).

69 [a]) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ तु (for स). — [b]) D$_{1.\,2}$ जगामाथ. T$_1$ G$_1$ M$_1$ महीशः (for क्षितीशः). — [d]) Ś$_1$ K D$_{1-3.\,5}$ दलमेव (for वै दलम्).

70 [c]) B$_4$ T$_2$ G$_{2.\,4}$ राजन् (for राजानं). — [d]) D$_c$ जुष्टं; T$_1$ दिष्टं; G$_4$ दृष्टः.

71 [a]) D$_{c2}$ T$_1$ तु (for त्वम्). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ स चापपाणिः; K$_4$ D$_{1-3}$ मोहान्वितः (for स पार्थिवः). K$_4$

C. 3 13200
B. 3 192. 61
K. 3 195. 61

बिभेषि चेत्त्वमधर्मान्नरेन्द्र
प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।
एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं
स पार्थिवः सूतमुवाच रोषात् ॥ ७१
एकं हि मे सायकं चित्ररूपं
दिग्धं विषेणाहर संगृहीतम् ।
येन विद्धो वामदेवः शयीत
संदश्यमानः श्वभिगर्तरूपः ॥ ७२
वामदेव उवाच ।
जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं
जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ।
तं जहि त्वं मद्वचनात्प्रणुन्न-
स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ७३
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तो वामदेवेन राज-
न्नन्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः
श्रुत्वा दलस्तच्च वाक्यं बभाषे ॥ ७४
इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं
निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।
आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः
पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ७५
वामदेव उवाच ।
यं त्वमेनं सायकं घोररूपं
विषेण दिग्धं मम संदधासि ।
न त्वमेनं शरवर्यं विमोक्तुं
संधातुं वा शक्ष्यसि मानवेन्द्र ॥ ७६
राजोवाच ।
इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं
न वै शक्नोम्येष शरं विमोक्तुम् ।
न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि
आयुष्मान्वै जीवतु वामदेवः ॥ ७७
वामदेव उवाच ।
संस्पृशैनां महिषीं सायकेन

D1–3 राजा (for रोषात्).

72 a) G2. 4 एनं. Ś1 K D1–3. 5 घोर° (for चित्र°). — c) T2 G2. 4 येनैष (for येन). — d) D1. 2 संभक्ष्यमाणः; T1 संदह्य°. — After 72, Ś1 K1. 2 ins. a colophon.

73 b) T1 G1 M1 शूरं (for जातं). Ś1 K1. 2 सैन्य- (K1 °न)जितं; K4 B1. 4 D1–3 G1 सेन°; T1 M1 एव जातं; G2. 4 स्वेन जितं; M2 एव शूरं. K4 Dc2 G2. 4 नरेंद्रं. — c) B2 स तं; D5 T1 G1 M तं वै; T2 G2. 4 एतं (for तं). D3 नरेंद्र (for प्रणुन्नस्). — d) Ś1 K1. 2 G1 तूर्णं प्रियैः; K4 D2. 3 कुलप्रियं; D5 पुत्रं प्रियं.

74 T1 G4 M2 om. the ref. — a) D (except Dn1) एवमुक्ते. — d) B D (except D5) G3 तत्र; T2 G2. 4 तस्य (for तच्च).

75 Before 75, B D (except D1–3. 5) G3 ins. राजोवाच. — a) K4 [S]हं वितरामि (for हन्त चरामि). G2. 4 चराम विप्रियं (for चरामि वः प्रियं). — b) T G1. 2. 4 निहन्म्यहं. — c) B4 S (except G3) तिग्मवेगः.

76 a) K4 B Dc Dn D1. 4–6 G3 यस्त्वमेनं (K4 B4 °वं); D3 T M यं त्वमेकं; G1. 2. 4 यस्त्वमेकं. — b) K1. 2 संददासि. — c) B Dn D4. 6 G3 न त्वेतं त्वं; T2 G2. 4 स त्वमेनं; M न त्वमेवं. Ś1 B2. 3 D (except D1–3) T2 G3 शरवर्षं. — d) K3. 4 Dc D1. 2. 5 T G1. 4 M न संधातुं; G2 न संदधातुं (for संधातुं वा). K1. 3 T2 शक्यसि; K2 D (except D1–3) G3 शक्यमे. Ś1 K1. 3 हे नरेंद्र; K3 T1 मां नरेंद्र; K4 D1. 2 वा नरेंद्र.

77 a) D1 पश्यतां; G2 पश्यतु; G4 पश्यतो. Ś1 K1. 3 T1 मा; T2 G1. 2. 4 M मे (for मां). T2 G2. 4 ग्रहीतुं. — b) Ś1 K1. 3 नैनं; Dc D5 T2 G1. 2. 4 M न चैव (G1. 4 °प) (for न वै). Dc om. [ए]व. Ś1 K1. 3 [अ]द्य (for [ए]व). G1 शत्रुं (for शरं). G2 प्रमोक्तुं. — K3 om. (hapl.) 77c–78b. — c) K4 D3. 5 अभ्युत्सहेहं; T2 G4 अप्युत्सहामि. G1 M न चास्य नाशमहमप्युत्सहामि. — d) G3. 4 जीवितुं.

78 K3 om. 78ab (cf. v.l. 77). — a) K4 B Dn D3–6 G3 संस्पृश्यैनां; T G1. 2. 4 M °शेमां. — b) T1 G1 M तत एतस्माद्; T2 G3. 4 तदेतस्माद्.

79 All MSS. om. the ref. — a) Ś1 तथा ततः; T2 G4 ततस्तत्; G2 ततश्च तत् (for ततस्तथा). B2 M3 स (for तु). — Before 79cd, K3. 4 D1–3 ins. राज्ञ्युवाच; B Dn

ततस्तस्मादेनसो मोक्ष्यसे त्वम् ॥ ७८

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु
ततो मुनिं राजपुत्री बभाषे ।
यथा युक्तं वामदेवाहमेनं
दिने दिने संविशन्ती व्यशंसम् ।
ब्राह्मणेभ्यो मृगयन्ती सूनृतानि
तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ७९

वामदेव उवाच ।

त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे
वरं वृणीष्वाप्रतिमं ददानि ते ।
प्रशाधीमं स्वजनं राजपुत्रि
इक्ष्वाकुराज्यं सुमहच्चाप्यनिन्द्ये ॥ ८०

राजपुत्र्युवाच ।

वरं वृणे भगवन्नेकमेव
विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।
शिवेन चाख्याहि सपुत्रबान्धवं
वरो वृतो ह्येष मया द्विजाग्र्य ॥ ८१

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्या-
स्तथास्त्विति प्राह कुरुप्रवीर ।
ततः स राजा मुदितो बभूव
वाग्यौ चास्मै संप्रददौ प्रणम्य ॥ ८२

C. 3. 142f*
B. 3. 192. 72
K. 3. 195. 72

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

D5. 6 राजपुत्र्युवाच; Dc देव्युवाच. — c) B4 Dn D4. 6 G3 युक्ता. S (except G3) एव (for एनं). — d) B Dc Dn D1. 4. 6 G3 संदिशंती; D5 °वसंती; T M2 °विशंति. K1. 2 विशंसम्; B D (except D3. 5) G3 नृशंसम्; T1 G1 M1 ह्यशंसम्; T2 प्रशंसम्; G4 प्रवृद्धम्; M2 अभ्याशम्. — e) B Dc मृगयन्; Dn D4. 6 T1 G1 मृगयती; T2 G2. 4 गायंती. — f) T1 G1 M1 तथा सती; T2 G2. 4 तथा वै ब्रह्मन्; M2 तथाहं वै (for तथा ब्रह्मन्). Śi K D1–3 पुण्यलोकान्; T1 G1 M ब्रह्मलोकं. Śi K D1–3. 5 व्रजेयं (for लभें°).

80 After the ref., D5 ins. 966*. — a) T1 G1 M स्विदं शुभे (for शुभें°). — b) D3. 4 वृणीथा°. K4 Dc2 Dn2 D1. 2 T2 G3 ददामि. K4 T2 G4 om. ते. — c) T1 प्रशासि त्वं (for °धीमं). K4 Dc D1. 2. 5 T2 G2 M त्वं जनं; T1 जनकं; G4 च जनं (for स्वजनं). — Śi K1–3 subst. for 80: D5 ins. after the ref.:

966* साध्वि स्थिरं चेयमदुष्टचित्ता
धर्मे मतिस्ते सततं प्रयातु ।
वरं च मत्तः प्रतिकाङ्क्षस्व सुभ्रु
त्वया वृतः पालनीयो हि नित्यम् ।

81 Śi K D1–3 राज्ञ्युवाच; B1–3 राजपत्न्युवाच. — a) B2. 3 Dc D4 G3 एवमेष; Dn D6 त्वेवमेष; G1 एवमेवं (for एकमेव). — b) M2 मेघ (for अद्य). — After 81ab, D1. 2 ins.:

967* वृत्तेन बुद्ध्या च विवृद्धिमेतु
जीवेदसौ मम पुत्रोऽद्य विप्र ।

— D2. 4 om. 81cd. — c) Śi K1. 2 मां ध्याहि; K3 चाध्याय; K4 Dc1 Dn1. n2 D6 G3 च ध्याहि; T2 G4 जीवामि; G1 चाख्याहि. Śi K1. 2 B4 T2 G2. 4 °बांधवा. — d) B2 द्विजेंद्र.

82 Śi K1 मार्कांडेय उ° (Śi om. उ°). — b) Śi D1 ख्याह; T1 [इ]त्याह (for प्राह). — d) T2 G2. 4 तस्मै (for चास्मै). K3. 4 प्रददौ (for संप्र°). B Dn D4. 6 T2 G प्रददौ संप्रणम्य.

Colophon om. in K3. — *Major parvan:* Śi T G1 आरण्य; G2 श्रीमदारण्य. — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या (followed by मंडूकोपाख्यान). B Dc Dn D4. 6 G3 (all om. sub-parvan name) mention only मंडूकोपाख्यान (followed by समाप्त in B1 Dc); and M2, likewise, only वामदेवोपाख्यान. — *Adhy. name:* K3. 4 Dc D1–3. 5 ब्राह्मणमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 191 (Dn3 192); D1 198; T G1. 2. 4 M (M2 *inf. lin.*) 194 (M2 orig. 197). — *Śloka no.:* Dn3. n3 72; D1 90.

☞ A passage given in App. I (No. 21) is ins. in K3 B3–4 Dc Dn D4. 6 G3 after adhy. 190, and in K1. 4 D1–3 after adhy. 206 (with some further

C. 3. 13331
B. 3. 199. 1
K. 3. 202. 1

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाश्च पर्यपृच्छन् । अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाच । अस्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात्प्रच्युतः । कीर्तिस्ते व्युच्छिन्नेति । स मामुपातिष्ठत् । अथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ २ ॥ तमहमब्रुवम् । न वयं रासायनिकाः शरीरोपतापेनात्मनः समारभामहेऽर्थानामनुष्ठानम् ॥ ३ ॥ अस्ति खलु हिमवति प्राकारकर्णो नामोलूकः । स भवन्तं यदि जानीयात् । प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवान् । तत्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥

स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः ॥ ५ ॥ अथैनं स राजर्षिः पर्यपृच्छत् । प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ ६ ॥ स मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीदेनम् ।

---

internal transposition), in D_3 the first one of the adhy. being written *sec. m.* on a suppl. fol. and placed after adhy. 190!

191

1 B_{2-4} om. ऋषयः. T $G_{3.4}$ ऋषिं (for ऋषयः). B_{2-6} Dn $D_{1.4-6}$ om. च. After च, T_2 $G_{2.4}$ ins. परिवृत्य इंद्रद्युम्नोपाख्यानं. T_2 $G_{2.4}$ अपृच्छन् (for पर्यपृ˚). — Before अस्ति, G_1 M_1 ins. किम्. $G_{2.4}$ भगवत˚ (for भवत˚). $K_{1.3.4}$ B Dn $D_{3.4.6}$ चिरजात (for चिरजाततर).

2 G_1 om. स तानुवाच, and ins. पुरा कश्चिद् after खलु. $\acute{S}_1$ K_2 राजन्; D_4 G_3 ऋषिर् (for राजर्षिर्). — B Dc Dn D_3 (before corr.). $_{4.6}$ G_3 मे; T M तस्य; $G_{1.3.4}$ अस्य (for ते). G_1 विच्छिन्नेति; T_2 $G_{1.3.4}$ विच्युतेति. — K_3 B_4 D_3 T $G_{1.3}$ उपतिष्ठद्; B_2 उद˚. — K_4 D_{1-3} एवं (for अथ). $\acute{S}_1$ om. from अथ प्रत्यभि˚ up to the end of 2. T_1 om. मां भवानिति. T_2 $G_{1.3}$ मा (for मां).

3 D_5 T_2 $G_{2.4}$ om. अहम्. After अहम्, G_1 ins. एवम्. G_4 अब्रवीत्; M अब्रवं (!). — After अब्रुवं, Dn $D_{4.6}$ ins. कार्यचेष्टाकुलत्वात्; G_3 नापि जानामि भवंतमिति. — T $G_{1.4}$ M om. न. After वयं, G_3 ins. न. B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 वासा˚; T G रसा˚ (for रासा˚). Before शरीरो˚, B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 ins. न. B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 समारभामो; T_2 $G_{2.4}$ समारंभामहे. Before अर्थानाम्, $G_{1.3.4}$ ins. तथा. After अनुष्ठानम्, M_1 ins. अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति (cf. 1). — After 3, T_2 G_4 ins.:

968* एवमुक्तः स राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनर्मामब्रवीत् । अथास्ति कश्चिद्भवत्तश्चिरजाततर इति । तं पुनः प्रत्यब्रुवम् ।

For 3, $\acute{S}_1$ (om. all words up to मामुवाच) K $D_{1-3.5}$ subst.:

969* तमहमब्रुवम् । आकुलत्वात्कार्यचेष्टानां न प्रत्यभिजानेऽहम् । स मामुवाच । अस्त्यन्यश्चिरजाततर इति । तमब्रुवम् ।

4 B_3 om. (hapl.) from अस्ति in 4 up to उलूकमब्रवीत् in 8. M_3 om. खलु. T_1 M_1 तु (for खलु). $B_{1.3.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) T_1 $G_{1.3}$ प्रावारकर्णो; T_2 $G_{2.4}$ प्राकारवर्णो. After उलूकः, B D (except $D_{3.5}$) T G ins. प्रतिवसति. — After स, B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 ins. मत्तश्चिरजातो. T_2 G_4 transp. स and भवन्तं. G_1 (by transp.) भवन्तं यदि स (for स भवन्तं यदि). M om. भवन्तं. $\acute{S}_1$ K_1. $_2$ जानाति (for जानीयात्). After जानीयात्, B_4 Dc_2 ins. इति. — Before प्रकृष्टे, B_1. $_3$ Dc_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 ins. इतः. G_3 om. from प्रकृष्टे up to तत्रावहद् (in 5). T_2 G_4 विप्रकृष्टे (for प्रकृष्टे). After प्रकृष्टे, $\acute{S}_1$ ins. नाश्वेनानीतो; K_3 नाधुनानीतो. $\acute{S}_1$ K_3 om. चाध्वनि. K_1 नाध्व˚ (for चाध्व˚). After चाध्वनि, $K_{3.4}$ B_1 $D_{1-3.5}$ T_1 M ins. इतो; T_2 G_4 यतो; G_1 ततो. — $\acute{S}_1$ K_{3-4} Dc $D_{1-3.5}$ T_1 $G_{1.4}$ M_1 यत्र (for तत्र). $\acute{S}_1$ K_{3-4} $D_{1-3.5}$ om. [इ]ति.

5 B_3 om. 5 (cf. v.l. 4). G_3 om. up to तत्रावहद् (cf. v.l. 4). Before स, B D (except $D_{1-3.5}$) G_3 ins. ततः. T_2 G_4 समाश्वस्तो; G_1 स माश्वो (for स मामश्वो). Dc om. तत्र. $\acute{S}_1$ K_1. $_2$ उदवहद्; T_2 G_4 तत्रायाद् (for तत्रावहद्). After यत्र, $\acute{S}_1$ K_1. $_2$ ins. असौ; $K_{3.4}$ Dc_2 $D_{2.5}$ M स. $\acute{S}_1$ K_1. $_2$ उलूको बभूव (by transp.). T_2 $G_{2.4}$ अभूत्स (for बभूव).

6 B_3 om. 6 (cf. v.l. 4). T_2 $G_{2.4}$ om. स; $\acute{S}_1$ K $D_{1-3.5}$ om. स राजर्षिः. B_1. $_4$ Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 स राजा; B_3 राजा स (for स राजर्षिः). $K_{3.4}$ $D_{1.2.5}$ M_1 अपृच्छत्;

नाभिजाने भवन्तमिति ॥ ७ ॥ स एवमुक्तो राजर्षिरिन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीत् । अस्ति कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ ८ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवीदेनम् । अस्ति खल्विन्द्रद्युम्नसरो नाम । तस्मिन्नाडीजङ्घो नाम बकः प्रतिवसति । सोऽस्मत्तश्चिरजाततरः । तं पृच्छेति ॥ ९ ॥

तत इन्द्रद्युम्नो मां चोलूकं चादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ नाडीजङ्घो नाम बको बभूव ॥ १० ॥ सोऽस्माभिः पृष्टः । भवानिन्द्रद्युम्नं राजानं प्रत्यभिजानातीति ॥ ११ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवीन्मुहूर्तं ध्यात्वा । नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ १२ ॥ ततः सोऽस्माभिः पृष्टः । अस्ति कश्चिदन्यो भवतश्चिरजाततर इति ॥ १३ ॥ स नोऽब्रवीत् । अस्ति खल्विहैव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति । स मत्तश्चिरजाततर इति । स यदि कथंचिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छाम इति ॥ १४ ॥

C. 3. 13336
B. 3. 199. 6
K. 3. 202. 8

B1. 3. 4 De Dn D4. 6 G3 पप्रच्छ; D3 अब्रवीत् (for पर्यपृच्छत्). After पर्यपृच्छत्, K4 D1–3 ins. स राजा. — Before प्रत्यभि°, K3 ins. क्वचित्; D5 कश्चित्. T2 om. from प्रत्यभि°, up to अब्रवीत् (in 8). B1 De प्रत्यभिजानीते; B4 Dn D4. 6 G3 प्रतिजानाति. T1 G2. 4 मा (for मां). Ś1 K1. 2 अधनमपृच्छत्कश्चि(K1 °ंकंचि)न्मामभिजानाति भवानिति.

7 B2 T2 om. 7 (cf. v.l. 4, 6). After मुहूर्तं, B D (except D1–3. 5) G3 ins. इव. Before अब्रवीद्, D1. 2 ins. तम्. K4 B1 D1. 2 G2. 4 एवं (for एनम्). — B D (except D1–3. 5) T1 G3 नाभिजानामि. De om. इति. T1 om. from इति up to पृष्टः (in 13).

8 T1 om. 8 (cf. v.l. 7). T2 om. up to अब्रवीत् (cf. v.l. 6). Ś1 K1. 2 G4 om. स. B Dn D4. 6 G3 transp. राजर्षिः after अब्रवीत्. M2 om. (hapl.) from अब्रवीत् up to चोलूकं (in 10). — Before अस्ति, B Dn D4. 6 S (except T1 M2) ins. अथ. S (except G3; T1 M2 om.) त्वत्तश् (for भवतश्). — After भवतः, K1. 3 B1. 3. 4 D G3 ins. सकाशाच्. K1. 3 B4 Dn D3 चिरजात (for चिरजाततर).

9 T1 M2 om. 9 (cf. v.l. 7, 8). B De Dn D4. 6 G3 om. एनम्, and read इंद्रद्युम्नं नाम सरः (for इन्द्रद्युम्नसरो नाम). — T2 G4 अस्मिन् (for तस्मिन्). K3 D3 G2 नालीजंघो; D5 नील°; M1 नालीक°. Ś1 K1. 2 प्रतिनिवसति; G1 प्रतिवसनीति. — K3 D3 सोस्मच्; T2 G2. 4 स मत्तश् (for सोऽस्मत्तश्). After °जाततरः, Ś1 K2. 4 D1. 2 T2 ins. इति. — D4 G3 ins. ततस् before तं. Ś1 K4 D2. 3. 5 पृच्छस्वेति; G2 पृच्छतेति.

10 T1 om. 10; M2 om. up to चोलूकं (cf. v.l. 8). K4 D1–3 om. तत. Ś1 K3 ततश्च (for तत). K2 om. (hapl.) from इन्द्र° up to भवान् (in 11). S (except G3; T1 M2 om.) om. the *first* च. K1. 4 B1. 3. 4 D (except D1. 2. 5) G3 om. the *second* च. Ś1 न्यपतद्; K1. 3 [ऽ]भ्यपतद्; K4 D1–3 [ऽ]गमद्; D5 [ऽ]भ्यगच्छद्. Ś1 K3 om. नाडीजङ्घो. D3 नार्लीजंघो; D5 नाल°; M नालीक°. Ś1 K3 om. नाम. G1 om. बको.

11 T1 om. 11 (cf. v.l. 7). G1 परिपृष्टः. — Before भवान्, Ś1 K1 ins. अपि; K3 B2 De अस्ति. T2 G2. 4 माम् (for भवान्). Before इन्द्रद्युम्नं, K3. 4 B1. 3. 4 D (except D1) G3 ins. इममम्. K1 om. राजानं. B Dn D4. 6 G3 अभिजानातीति; T2 G2. 4 प्रतिजानामि.

12 T1 om. 12 (cf. v.l. 7). Ś1 K2 D1 om. स. Dn1. n3 एव; Dn2 G3 एनम् (for एवम्). B1. 3. 4 Dn D4. 6 G3 om. उक्तो. B D (except D1–3. 5) S (T1 om.) मुहूर्तं ध्यात्वाब्रवीत् (by transp.). Ś1 K2 om. मुहूर्तं ध्यात्वा. — D4 om. from नाभि° up to ऽब्रवीद् (in 14). De न हि (for नाभि). Ś1 K1–3 D5 om. [अ]हमिन्द्रद्युम्नं राजानम्. Before इन्द्र°, D2. 3 ins. इमं; S (except G3; T1 om.) भवंतं. K3 B2 D5 om. इति.

13 D4 om. 13; T1 om. up to पृष्टः (cf. v.l. 12, 7); Ś1 K1. 3 D5 om. from ततः up to °ब्रवीत् । अस्ति (in 14). D1 om. सः and अन्यो; B3. 4 Dn D6 G3 om. अस्ति. K2 B Dn D6 G3 transp. अन्यः and भवतः. After °जाततरः, Dn D6 G3 ins. अस्ति.

14 D4 G1 om. स नोऽब्रवीद् (for D4 cf. v.l. 12). — T2 om. from सरस्य° up to ततः स (in 15). Ś1 K1–3 D5 किं त्वस्मिन्नेव; B De Du D4. 6 G3 खल्वस्मिन्नेव (for (for खल्विहैव). Ś1 [अ]कूवरो; K2 °वारो; M2 °बारो. Ś1 प्रतिनिवसति — K1–3 B1. 4 D (except D1–3) G3 om. इति. — T1 om. स; D5 om. स यदि; D1–3 om. यदि. G2. 4 transp. यदि and कथंचिद्. M2 om. कथंचिद्. D3 अजानीयाद्; S (except G3; T2 om.) जानीयाद् (for अभिजा°). K4 D1–3 T1 G1 M2 अकूपारस्तं (for तमकूपारं). Ś1 K2. 3 अकूवारं. G4 M1 om. अकूपारं. B D (except

C. 3. 13339
B. 3. 199. 9
K. 3. 202. 9

ततः स बकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास। अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कंचिदर्थमभिप्रष्टुम्। साध्वागम्यतां तावदिति ॥ १५ ॥ एतच्छ्रुत्वा स कच्छपस्तस्मात्सरस उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तीरे ॥ १६ ॥ आगतं चैनं वयमपृच्छाम। भवानिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ १७ ॥ स मुहूर्तं ध्यात्वा बाष्पपूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत्। किमहमेनं न प्रत्यभिजानामि। अहं ह्यनेन सहस्रकृत्वः पूर्वमग्निचितिषूपहितपूर्वः। सरश्चेदमस्य दक्षिणादत्ताभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम्। अत्र चाहं प्रतिवसामीति ॥ १८ ॥

अथैतत्कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा समनन्तरं देवलोकादेवरथः प्रादुरासीत् ॥ १९ ॥ वाचश्चाश्रूयन्तेन्द्रद्युम्नं प्रति। प्रस्तुतस्ते स्वर्गः। यथोचितं स्थानमभिपद्यस्व। कीर्तिमानसि। अव्यग्रो याहीति ॥ २० ॥

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ २१

D1–3. 5) G3 पृच्छध्वमिति; G1 पृच्छेति; G2 M1 पृच्छामेति; G4 पृच्छामीति.

15 T2 om. ततः स (cf. v.l. 14); D1 om. ततः. After ततः, T1 ins. स उदितः. T2 G2. 4 om. तम्. Ś1 K2. 3 अकूवारं. — T1 om. (hapl.) from अभिप्रेतं up to राजानमभि- (in 17). De2 om. अभिप्रेतं; D5 om. भवन्तं. G2. 4 भगवंतं (for भवन्तं). Ś1 B2–4 Dn3 D3. 6 G2 M1 किंचिद्; G4 कश्चिद्. K3 अभिप्रायं; K4 Dn1 D1. 2 प्रष्टुं; G1. 4 अपि प्रष्टुं. — K4 [अ]भिगम्यतां; D3 [अ]व°.

16 T1 om. 16 (cf. v.l. 15). K1 B1–3 D (except D1–3. 5) G3 read तत् for एतत्, and om. स. Ś1 K1–3 B1. 3 om. तस्मात्सरस उत्थाय. Ś1 अभ्यागात्; K1–3 B1. 3 De D1–4 G M1 अभ्यागच्छत्. Ś1 K1–3 B1. 3 om. यत्र —सरसस्तीरे. T2 G2. 4 M तिष्ठाम. K4 D1–3 T2 G2 M1 transp. तस्य and सरसस्. Dn1. n3 D3. 6 M2 सरस् (for सरसस्). D3 G1. 4 सरस्तस्य (for तस्य सरसस्).

17 T1 om. up to राजानमभि- (cf. v.l. 15). B2 अभ्यागतं; M1 आगच्छंतं (for आगतं). Ś1 K1. 2 तं (for चैनं). K3. 4 B Dn1. n3 D3. 6 वयमपृच्छामः; D1 वयमपृच्छन्; D4 G वयं पृच्छामो. After अपृच्छाम, De ins. इति. — Before भवान्, Ś1 K3 ins. अपि; K3 अस्ति; T2 G2. 4 M1 अथ; M2 कच्चिदथ. After भवान्, Ś1 ins. तम्; K2. 3 De D2–6 G3 M1 इमम्. T2 G2. 4 इंद्रद्युम्नराजानं जानातीति.

18 Ś1 K D1–3. 5 G1 बाष्पपूर्णलोचनः (D1. 2 °पूर्णकंठः; G1 °पूर्णवदनः); B De Dn D4. 6 G3 बाष्पसंपूर्णनयनः (B4 °पूर्णमुखः; De °पूर्णवदनः); T1 G2 बाष्पांबुपूर्णं°; T2 बाष्पपूर्णांबुनयनः. K4 D1–3 om. उद्विग्नहृदयो. Ś1 K1–3 D5 वेपमान (K2 °ना) उद्विग्नचेताः (for उद्विग्नं वेपं°). — M1 कथम् (for किम्). T2 G2. 4 om. अहम्. T1 एतद् (for एनं), and अहं (for न). Ś1 K D1–3. 5 प्रत्यभिज्ञास्ये; B De Dn D4. 6 G1. 3 M2 प्रत्यभिज्ञास्यामि; T1 प्रतिज्ञास्यामि. — B4 D5 om. अहं हि. B2. 3 De Dn D4. 6 G3 इह (for अहं). Ś1 K D1–3 om. हि. B1 इंद्रद्युम्नेन; De2 (marg. *sec. m.*) इह द्युम्नेन (for अहं ह्यनेनं). Before सहस्र°, T G2. 4 ins. असकृत्. M2 पातितपूर्वः (for [उ]पहित°). Ś1 K1. 2 सहस्रशो यज्ञेपूपहू(K2 °ह)तः; K3. 4 D3 सहस्रकृत्वश्चितिपूपहि(K3 °चि)तः; B De Dn D4. 6 G3 °कृत्वश्चितिषु यूपा आहिताः; D1. 2 °कृत्वश्चितिषूपतापितः; D5 °कृत्वो यूपा अभिहिताः; M1 असकृत्वोग्निचितिषु पातितपूर्वः. — Before सरश्च, Ś1 K D1–3. 5 ins. पूर्वं. K1 Dn D1. 4–6 G3 दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्; T2 G2. 4 दक्षिणोदकदत्ताभिर्; K4 D3 [अ]भिक्रममाणाभिर्; D1. 2 [अ]तिचंक्रम°; T2 G2 क्रममाण°; G4 कर्मणार्हाभिर्. De खुरकृतं (for कृतम्). — G1 M अतोत्र (for अत्र). T2 G2. 4 om. च. Ś1 K1. 2 om. इति.

19 Ś1 K2 इत्येतावत्; K3 अथैतावत्; D1 अथ तत्; D2 अथैव. Before कच्छपेन, K1 B2. 4 De Dn D4. 6 G3 ins. सकलं. B1 G2 व्याहृतं (for [उ]दाहृतं). B D (except D1–3. 5) T1 G3 तद° (for सम°). Ś1 K1 देवलोकोद्वीयमानाः; K2 °लोकाद्वीयमानारथ (sic). Ś1 K1. 2 प्रादुरासन्; D3 प्रादुरभूद्.

20 Ś1 K1–3 D5 om. च (after वाचः). G1 बत भो (for वाचश्च). — D5 स्वर्गोयम्. — D6 अथोचितं. K4 B D (except D1–3) T G3 प्रतिपद्यस्व; T2 G4 M1 अभिप्रपद्यस्व. — Ś1 कीर्तनस्यव्यग्रो (sic); K1. 2 कीर्तनेनाव्यग्रो; S (except G3) कीर्तिमानव्यग्रो (for कीर्तिं। अव्यग्रो).

21 b) B2 G1 शब्दश्च पुण्यकर्मणः. — c) De गर्भो (for शब्दो). — d) S (except G3) तावत्स्वर्गे महीयते.

22 ab) K3. 4 D3 गीयते; D5 गाय° (for कीर्त्य°). Ś1 K1. 2 D1. 2 यस्य गीयेत (for कीर्त्यते यस्य). B De Dn D4. 6 G3 transp. यस्य and लोके. — c) K1 B1–3 D

अकीर्तिः कीर्त्यते यस्य लोके भूतस्य कस्यचित् ।
पतत्येवाधमाँल्लोकान्यावच्छब्दः स कीर्त्यते ॥ २२
तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादत्यन्ताय नरो भुवि ।
विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेवाभिसंश्रयेत् ॥ २३

इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत् । तिष्ठ तावद्यावदिदानीमिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति ॥ २४ ॥ स मां प्राकारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संसिद्धो यथोचितं स्थानं प्रतिपन्नः ॥ २५ ॥ एतन्मयानुभूतं चिरजीविना दृष्टमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ २६ ॥

पाण्डवाश्चोचुः प्रीताः । साधु । शोभनं कृतं भवता राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्च्युतं स्वे स्थाने स्वर्गे पुनः प्रतिपादयतेति ॥ २७ ॥

अथैनानब्रवीदसौ । ननु देवकीपुत्रेणापि कृष्णेन नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात्कृच्छ्रात्समुद्धृत्य पुनः स्वर्गं प्रतिपादित इति ॥ २८ ॥

C. 3. 1114
B. 3. 199. 18
K. 3. 20 *. 18

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

(except $D_{1-3.5}$) G_3 स पतति (for पतत्येव). — [d]) K_1 $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रकी°; D_5 [अ]स्य की°; T $G_{1.2.4}$ M तु की° (for स की°).

23 [a]) $Ś_1$ K_2 कल्याणवृत्तिः; D_5 उत्तमवृत्तः; M_1 कल्याणयुक्तः. — [b]) K_4 B_4 D_3 अनंताय; $D_{1.2}$ आनंत्याय; D_5 कल्याणाय; T_2 $G_{2.4}$ दाता नावन्; G_1 अत्यर्थं च. K_1 B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 अनंताय नरः सदा. — [c]) K_4 B_2 Dc वित्तं; B_1 Dn D_4 G_3 चित्तं (for वृत्तं). — [d]) K_3 D_5 शुभं वृत्तं (for धर्ममेव). $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ D_{1-3} [अ]भिवर्धयेत्; K_3 D_5 सदाश्रयेत्; B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 समाश्रयेत्; T $G_{2.4}$ [अ]नुसंश्रयेत्.

24 S (except G_3) om. तिष्ठ तावद्; $K_{1.4}$ B D (except $D_{2.3}$) G_3 om. इदानीम्; D_5 om. इति.

25 G_2 om. स. $Ś_1$ D_2 T_2 G_2 प्राकारवर्णं; B Dc Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ प्रावारकर्णं; T_1 G_4 प्रकारक(G_4 °व)र्णं; M_1 प्रावरकर्णं. After चोलूकं, M_2 ins च. T_1 चो° (for यथो°). Dc D_5 G_4 यथोचितं (D_5 G_4 °त-) स्थानं. M_2 om. तेनैव. T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 om. [ए]व. T_1 वै (for [ए]व). Dc S (except T_1 G_3) देवयानेन (for यानेन). T_1 M_1 om. संसिद्धो. $Ś_1$ K_2 संसिद्धौ; K_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 संस्थितो; K_4 G_4 संविद्धो; D_5 संसिद्धं; G_1 सुसिद्धो. B_4 om. यथोचितं स्थानं. B_1 यथोपचितं; B_3 इति यथोक्तं (for यथोचितं). After प्रतिपन्नः, B_4 ins. इति; T_2 $G_{2.4}$ ins. एव. N (except $Ś_1$ K_3 B_4 $D_{1.2}$) G_3 प्रतिपेदे (for °पन्नः).

26 $K_{1.2}$ B D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 तन् (for एतन्). $K_{1.3.4}$ B Dc Dn $D_{2-4.6}$ T_1 G_3 M चिरजीविनेदृश(Dc °दृष्ट)म्. B_1 G_1 M_2 मार्कंडेयं.

27 Before पाण्डवाश्च, K_3 D_5 M_1 ins. तमृषयः; T_2 $G_{1.2.4}$ तमृषिं; M_2 ऋषयः. T_1 om. च. B_{2-4} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 M_2 om. प्रीताः. — B D (except D_{1-3}) G_3 (by transp.) भवता कृतं; T_1 यथा. Dc_2 D_5 T स्वर्गलोकच्युतं. K_4 Dc D_5 T_1 $G_{1.2.4}$ M स्व- (for स्वे). Dc om. स्वर्गे; $K_{1.3.4}$ B Dn D_{4-6} T_1 G_3 om. स्वर्गे पुनः. D_{1-3} G_1 M_1 (by transp.) पुनः स्वर्गे; T_2 $G_{2.4}$ M_2 पुनः स्वर्गलोकं.

28 K_1 B D G_3 अथैनान्. K_3 D_5 S (except G_3) प्रत्यब्रवीद् (for अब्र°). $D_{1.2}$ T_2 $G_{1.2.4}$ om. असौ. D_5 अयं (for असौ). — Before ननु, $D_{1.2}$ ins. अहो; T_2 $G_{1.2.4}$ अनेन. $Ś_1$ K_{2-4} $D_{1-3.5}$ निमज्ज°; T_1 पच्य° (for मज्ज°). $Ś_1$ K_2 उद्धृत्य; K_3 B समुद्धृतः. K_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. समुद्धृत्य and पुनः; $K_{1.2.4}$ D_{1-3} transp. पुनः and स्वर्गं. B D (except D_{1-3}) G_3 प्रापित (for प्रतिपादित).

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 मार्कंडेयसमस्या (followed by इंद्रद्युम्नोपाख्यान). $K_{3.4}$ B D $G_{2.3}$ M_2 (all om. sub-parvan name) mention only इंद्रद्युम्नोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 198 (Dn_2 197); D_1 199; T $G_{1.2.4}$ M (M_2 *inf. lin.*) 195 (M_2 orig. 197). — *Śloka no.:* Dn1 25; $Dn_{2.3}$ 18; D_1 31.

192

1 After the ref., N ins.:

970* श्रुत्वा स राजा राजर्षेरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागात्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।

[(L. 1) $K_{1.2}$ Dn D_6 तु (for स). $D_{1.2}$ सर्वे (for राजा). K_4 B_1 Dc D_5 राजर्षिः. D_5 श्रुत्वेच्छ्रुत्वा स राजर्षिः (for the prior half). K_1 $B_{1.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) तथा (for तदा). — (L. 2) D_5 मार्कंडेयं महाभागः. $Ś_1$ K

१९२

C. J. 1348
B. 3. 201. 2
K. 3. 204. 2

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरो धर्मराजः पप्रच्छ भरतर्षभ ।
मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमकल्मषम् ॥ १
विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
राजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिदस्मिँल्लोके द्विजोत्तम ॥ २
कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथितं द्विज ॥ ३
कुवलाश्व इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः ।
कथं नाम विपर्यासाद्धुन्धुमारत्वमागतः ॥ ४
एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।
विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ६
यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महीपतिः ।
धुन्धुमारत्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ ७
महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तङ्क इति भारत ।
मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ८
उत्तङ्कस्तु महाराज तपोऽतप्यत्सुदुश्चरम् ।
आरिराधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विभो ॥ ९
तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिवान् ।

De D1–3. 5 स्वर्गमभि°.]

— a) N महाराज (B1 °भागः) (for धर्म°). — b) B4 T2 G3 भरतर्षभः. Ś1 K2. 3 B1 De D1–3. 5 पुनः पप्रच्छ तं मुनिं. — d) Ś1 K1. 2 शुद्धात्मानमकल्म°.

2 Before 2, De G1 ins. युधिष्ठिर उ° (G1 om. उ°). — b) G2. 4 M1 °रक्षसां. — cd) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 पिशाचोरगगंधर्वा (for 2c), and राज° (for ऋषि°). — f) S (except G3) द्विजर्षभ (for द्विजो°).

3 a) Ś1 K D1–3. 5 तथा; T2 G2. 4 अथ (for कथां). Ś1 K3. 4 D1–3. 5 दिव्या; K1. 2 पुण्या; T2 G2. 4 वंशान् (for दिव्यां). — b) Ś1 K D1–3. 5 कथाः पुण्या महात्मनां; B1 मानुषोरगराक्षसां. — After 3ab, B3–4 D (except D1–3. 5) S ins.:

971* देवगन्धर्वयक्षाणां किंनराप्सरसां तथा ।

[De °दानव° (for °गन्धर्व°). S (except G3) सुपर्णकिंनराणां च यक्षाणां च महौजसां.]

— c) B D (except D1–3. 5) G3 इदम्; G4 श्रोतुम् (for एतद्). S (except G3) भगवन् (for [अ]हं श्रोतुं). — d) Ś1 B De Dn D4. 6 G3 द्विजसत्तम (for कथितं द्विज). D1. 2 तव; T1 त्वया (for द्विज).

4 b) T2 G2. 4 इक्ष्वाकुकुलसंभवः.

5 a) K2 [अ]हं श्रोतुं and तत्त्वेन also (as in text). — b) Ś1 भार्गवनंदन; B1 भरतसत्तम; D5 मार्ग च सत्तम. — After 5, B D (except D1. 3; D5 marg.) G3 ins.:

972* वैशंपायन उवाच ।
युधिष्ठिरेणैवमुक्तो मार्कण्डेयो महामुनिः ।
धौन्धुमारमुपाख्यानं कथयामास भारत ।

[Some MSS. om उवाच.]

6 D3 om. 6ab. — a) T1 अधुना; T2 G1 अथ ते; M1 अहं ते (for हन्त ते). — b) K3. 4 D5 राजर्षेस्तस्य धीमतः. — d) De धौंधुमारस्य. K4 तस्य तत् (for तच्छृणु).

7 a) K1–3 De2 D5 राजा स (by transp.); B2 चैव स. S ऐ(T1 चै)क्ष्वाकः (T1 M1 °कुः). — K3 om. (hapl.) 7cd. — d) K3. 4 D5 मुनेस्तस्य प्रसादतः (K4 प्रभावतः).

8 b) Here and below throughout S उदंक° (for उत्तङ्क°). The variant is ignored (mostly) in the sequel. De नाम (for इति). D3 नामतः (for भारत). — d) Ś1 K D1–3. 5 धीमतः; M1 भारत (for कौरव).

9 a) B1 T1 च (for तु). S °तेजा (for °राज). — b) K4 B1 D1. 3 M1 [S]तप्यत (for [S]तप्यत्सु-). Ś1 B4 D1. 3 T2 G2–4 सुदुष्करं; K1. 3 सुदारुणं; T1 महानृषिः (for सुदुश्चरम्). — T1 om. from 9c up to 3. 193. 10b. — c) K3–4 D3 आरं° (for आरिं°). De देवं (for विष्णुं). Ś1 ब्रह्मन् (for बहून्). B3 धर्मगुणान् (for वर्षगणान्). Ś1 K1–3 विभुं; K4 Dn D1–3. 5 विभुः; B1. 3. 4 D4. 6 उत; B3 De मुनिः (for विभो).

10 T1 om. 10 (cf. v.l. 9). — a) K4 च (for स). — b) Ś1 K1. 3. 4 B1. 2 Dn3 °मीयिवान्; D3 °मागतः (for °मेयिवान्). — c) Ś1 K D1–3. 5 च (Ś1 तु) मुनिः प्रहः (K4 D1–3 देवं); B1 तु स राजर्षिः; B4 [ऋ]षिस्तु प्रशस्तं; De

दृष्ट्वैव चर्षिः प्रह्लस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १०
त्वया देव प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ।
ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥ ११
शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ।
निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।
बाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १२
ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।
पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योषधयस्तथा ॥ १३
इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
प्रह्लास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १४
त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।
योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ १५
त्वयि तुष्टे जगत्स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ १६
देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।
त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहृताः ।
असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥ १७
तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ।
पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥ १८
त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।
आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १९
एवं स्तुतो हृषीकेश उत्तङ्केन महात्मना ।
उत्तङ्कमब्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वरं वृणु ॥ २०

उत्तङ्क उवाच ।

पर्याप्तो मे वरो ह्येष यदहं दृष्टवान्हरिम् ।

C. 3. 13565
B 3. 201. 25
K. 3. 204. 25

तमृषिः प्रह्लः (for चर्षिः प्रह्लस्तं). T₂ G₁. ₃ M दृष्ट्वा महर्षिः प्रह्लस्तं (G₁ M₂ ब्रह्माणं; M₁ धीमांश्च); G₂. ₄ दृष्ट्वा च महर्षिर्ब्रह्म.

11 T₁ om. 11 (cf. v.l. 9). Before 11, K₂ B D (except D₁. ₂. ₅) ins. उत्तंक उ˚; S (except G₄; T₁ om.) उदंकः. — [b]) B₂. ₄ D₁₁ D₄. ₆ ससुरासुर˚ (for सदेवासुर˚). Ś₁ K₁. ₂. ₄ ˚मानुषाः (for ˚मानवाः). — [d]) B₄ [ह्]तराणि च; S (T₁ om.) च सर्वशः (for तथैव च). — [e]) Ś₁ K D₁. ₂ G₄ ब्रह्मा (for ब्रह्म). K₁. ₂ वेदश्च; M₂ वेद्याश्च. B₄ विद्याश्च; G₁ वेदं च (for वेद्यं च). — [f]) B₄ सृष्टा (for सृष्टं). Ś₁ K₁. ₂ त्वया सृष्टा जगत्पते.

12 T₁ om. 12 (cf. v.l. 9). — [b]) D₄ नेत्रं; G₄ नेत्रौ (for नेत्रे). D₅ नेत्रे च शशिभास्करौ. — [c]) Some MSS. निश्वासः. — [d]) B₁ G₁ तथाच्युत; G₄ महाद्युते. — [e]) Ś₁ च (for ते). — [f]) Ś₁ K₁. ₂ D₁ कुक्षौ. Ś₁ तव; K₃. ₄ D₃ चैव (for चापि). Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₁₋₃ महार्णवाः.

13 T₁ om. 13 (cf. v.l. 9); D₅ om. (? hapl.) 13–15. — [b]) N (D₅ om.) खं जंघे (B₁ जंघे च) (for खं नाभिर्). — [c]) T₂ G₂₋₄ चैव (for देवी). — [d]) K₂₋₄ D₁. ₆ T₁ (before corr.) M₁ रोमाण्यौषधयस्. S (T₁ om.) तव (for तथा).

14 T₁ D₅ om. 14 (cf. v.l. 9, 13). — [c]) K₄ ब्रह्मन्; B₄ सर्वे (for प्रह्लास्). — [d]) B₄ स्तुत्वा नानाविधैः स्तवैः.

15 T₁ D₅ om. 15 (cf. v.l. 9, 13). — [ab]) Ś₁ K₁. ₂ सर्वाणि भूतानि व्याप्तानि; K₃ B₁ D₁₋₃ G₁ व्याप्तानि भूतानि सर्वाणि. — [c]) Ś₁ K D₁₋₃ योगिनं सु(Ś₁ त्वां)महावीर्यं. — [d]) Ś₁ च; K₁ G₁ M₁ त्वा; G₂. ₄ [ह्]र्थं (for त्वां).

16 T₁ om. 16 (cf. v.l. 9). [a]) K₁ सर्वं; B₁ D₅ तुष्टं; B₂. ₃ सुस्थं; B₄ D₁₁ D₆ ˚स्वास्थ्यं; S (T₁ om.) शांतं (for स्वस्थं). — [b]) T₂ G₃. ₄ [अ]तुष्टे (for क्रुद्धे). K₄ B₄ G₁ जगद्भयं (for मह˚). — [c]) Ś₁ ˚नीता˚ (for ˚नेता˚). — [d]) K₂ एव (for एकः). A few MSS. पुरुषोत्तमः.

17 T₁ G₄ om. 17 (for T₁ cf. v.l. 9). — [b]) Ś₁ K D₁₋₃. ₅ M₁ ˚लोक˚ (for ˚भूत˚). Ś₁ K₁ D₂₋₅ G₁. ₂ M₁ ˚सुखावह˚. — [d]) D₁. ₂ G₂ जिताः; T₂ (by corr.) G₃ वृताः (for [आ]हृताः). D₅ त्वया लोका जिताः प्रभो.

18 T₁ om. 18 (cf. v.l. 9). — [a]) G₁. ₂. ₃ (before corr.). ₄ देव (for देवा). — [b]) K₁ corrupt. K₃ D₀₂ D₃. ₆ ˚णमगमत्; B₂ ˚णशमनं (for ˚णमगमत्). — K₁ om 18[c]–19[d]; G₄ om. 18[cd]. — [c]) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃. ₆ पराजयं; B₁. ₃ D₀ D₁₁ D₄. ₆ ˚भूताश्च; B₂ ˚भूतश्च (for ˚भवं). B₃ D₀₂ G₁ दैत्येंद्रस्. — [d]) G₁ प्रजापते (for महा˚).

19 T₁ K₁ om. 19 (cf. v.l. 9, 18); D₁ om. 19[cd]. — [c]) B₁. ₂ D₀₂ देव (for देवाः). — [d]) S (T₁ om.) नित्यशः (for सर्वशः).

20 T₁ om. 20 (cf. v.l. 9). Before 20, K₂ D₀ ins. मार्कंडेय उ˚. — [a]) T₂ G₃ स्तुते ˚केशे.

21 T₁ om. 21 (cf. v.l. 9); D₃ om. 21 with the ref. — [a]) G₄ [ऽ]यं (for मे). D₀₃ तु (for हि). — [c]) T₂ G₂₋₄ विष्णुं (for दिव्यं). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ जगतां (for

C. 3. 13505
B. 3. 201. 26
K. 3. 204. 25

पुरुषं शाश्वतं दिव्यं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २१

विष्णुरुवाच ।

प्रीतस्तेऽहमलौल्येन भक्त्या च द्विजसत्तम ।
अवश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो ग्राह्यो वरो द्विज ॥ २२
एवं संछन्द्यमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।
उत्तङ्कः प्राञ्जलिर्वव्रे वरं भरतसत्तम ॥ २३
यदि मे भगवान्प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षणः ।
धर्मे सत्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ।
अभ्यासश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं महेश्वर ॥ २४

विष्णुरुवाच ।

सर्वमेतद्धि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ।
प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवौकसाम् ।
त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि ॥ २५
उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ।
तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ २६
बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ।
तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्व इति श्रुतः ॥ २७
स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ।
शासनात्तव विप्रर्षे धुन्धुमारो भविष्यति ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उत्तङ्कमेवमुक्त्वा तु विष्णुरन्तरधीयत ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

°तः). Śi K D1. 2. 5 पतिं (for प्रभुम्). B2 स्रष्टारमजरं विभुं.

22 T1 om. 22 (cf. v.l. 9). — G1 भगवान्; G4 श्रीभगवान् (for विष्णु°). — [b]) K4 B2 Dc च तव; B1. 3. 4 Dn D4. 6 तव च; D3 च मुनि- (for च द्विज-). — [c]) Śi K3. 4 D1–3 तु; D5 तत् (for हि). S (T1 om.) विद्वन् (for ब्रह्मन्). — [d]) D5 वरो ग्राह्यो (by transp.).

23 T1 om. 23 (cf. v.l. 9). Before 23, B2 Dc ins. मार्कंडेय उ°. — [a]) Śi B1. 3 Dc Dn स छंद्य°; D2 संछिद्य°; D3 (before corr.) संछिद्य°; S (T1 om.) संचोद्य° (for संछन्द्य°). B2 छंद्यमानो वरेणैवम्; B4 एवं स उक्तस्तुष्टेन. — [b]) B2 उत्तंको (for वरेण). B2 ततः; D1 तथा (for तदा). — [c]) B2 स पुनः (for उत्तङ्कः). B1 Dc भूत्वा (for वव्रे). — [d]) M वरदसत्तम.

24 T1 om. 24 (cf. v.l. 9). Before 24, Dc ins. उत्तंक उ°. — [a]) B2. 4 Dn D4. 6 G2. 4 M भगवन्. K2 प्रीतिः (for प्रीतः). — [b]) Many MSS. °क्षण (for °क्षणः). — [c]) Śi K B4 D1–3. 5 सत्ये धर्मे (by transp.). — [d]) Śi K3. 4 D3 प्रीतिर्; K1 प्रीतो (for बुद्धिर्). — [e]) D1 अभ्यासाच्च; G1 °मं च. — [f]) B1–3 Dn D4. 6 T2 G1. 3 ममें°; Dc सुरें° (for महें°).

25 T1 om. 25 (cf. v.l. 9). — N G1 भगवान् (K2. 4 B2 D1–3. 5, with prefixed श्री) (for विष्णुर्). — [a]) K1. 3 D3 भवतो; G1 भवति; G1 भवतान्; M2 भवता (for भविता). — [b]) Śi K1. 2. 4 B2. 4 D3 G4 द्विजोत्तम (for तव द्विज). — [c]) Śi K D3 ते योगो; B4 योगस्ते (for योगश्च). — [d]) B1. 3 चापि (for अपि). — [f]) B2 महाकार्यं. K2. 4 B3 D1 करिष्यति.

26 T1 om. 26 (cf. v.l. 9). — [a]) D5 उत्सादनाय. B1 D1 लोकस्य. — Śi om. (hapl.) 26[b]–28[c]. — [b]) S (T1 om.) भविष्यति (for महा°). — [c]) K1–3 महा- (for तपो). — After 26, K2 B3 D (except D1. 3. 5) ins.:

973* राजा हि वीर्यवांस्तात इक्ष्वाकुरपराजितः ।

27 Śi T1 om. 27 (cf. v.l. 9, 26). — [c]) G4 शिशुर् (for शुचिर्). — [d]) K1. 2. 4 D1–3 स्मृतः (for श्रुतः).

28 T1 om. 28; Śi om. 28[abc] (cf. v.l. 9, 26). — [a]) D1 आश्रित्य (for आस्थाय).

29 All MSS. (except Dc) om. the ref. — [a]) Śi K D3 स (for तु). B Dc Dn D4. 6 एवमुक्त्वा तु तं विप्रं.

Colophon om. in S. — *Major parvan:* Śi K1. 2 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B D (all om. sub-parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. 2 D1 200; Dn2 199. — *Śloka no.:* Dn 33; D1 32.

193

☞ A shorter version of the Dhundhumāra episode as narrated in adhy. 193 and 195 occurs in Harivaṁśa (Calcutta ed.) 1. 11. 667–705; Vāyu Purāṇa 88. 20–60; and Brahmāṇḍa 3. 63. 29–61. Many of the lines agree verbatim with each other.

१९३

मार्कण्डेय उवाच ।

इक्ष्वाकौ संस्थिते राजञ्शशादः पृथिवीमिमाम् ।
प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १
शशादस्य तु दायादः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
अनेनाश्चापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनसः सुतः ॥ २
विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रस्तु जज्ञिवान् ।
आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ३
जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महाबलः ।
बृहदश्वसुतश्चापि कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ ४
कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ।
सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरासदाः ॥ ५
कुवलाश्वस्तु पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ।
समये तं ततो राज्ये बृहदश्वोऽभ्यषेचयत् ।
कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ६
पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः ।
जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा ॥ ७
अथ शुश्राव राजर्षिं तमुत्तङ्को युधिष्ठिर ।
वनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ८
तमुत्तङ्को महातेजाः सर्वास्त्रविदुषां वरम् ।

c. 3 13524
B. 3 202. 10
K. 3 205. 10

---

1 T1 om. 1–10^{ab} (cf. v.l. 3. 192. 9). — ^{a}) T2 (m as in text) G2 इक्ष्वाकुर्यः स्थितो राजा; G4 इक्ष्वाकुस्तु ततो राजा. — ^{b}) K2 D3 (*sup. lin. sec. m.*) समादः; T2 G2. 4 शशास (for शशादः). T2 G1. 2. 4 पृथिवीपतिः. — ^{d}) Ś1 K D1–3. 5 सोयोध्याधिपतिर्बभौ.

2 T1 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^{ab}) D3 समादस्य. D1. 2 च (for तु). T2 (before corr.) G2. 4 शशादस्तस्य दायादः (for ^{a}). A few MSS. ककुत्स्थो (for ककुत्स्थो). B4 ककुत्स्थो नाम मेधावी पुत्रोस्य सुमहात्मनः. — ^{c}) K3 G4 अनेन (for अनेनाश्). D5 T2 G3 च ककुत्स्थस्य (for चापि काकुत्स्थः). A few MSS. काकुत्स्थः. — ^{d}) G4 च जनितः (for चानेनसः). Dc स्मृतः; M2 सुखः (*inf. lin.* सुनः as in text).

3 T1 om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{a}) Ś1 K1–3 Dc M2 विश्वगाश्वः; B2 D4 T2 (by corr.) G3 विष्टराश्वः; D3 पृष्ठगश्वः; T2 (before corr.) G4 बाढशाश्व; G2 बाधशाश्व. B3 तु तत् (for पृथोः). — ^{b}) B4 Dn1. n2 D1 अद्रिः (for आर्द्रः). B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 T2 G3 च (for तु). D6 वीर्यवान् (for जज्ञि°). — ^{c}) K4 B1. 3. 4 Dc Dn3 D2. 4. 6 M1 आर्द्रात्तु; Dn1. n2 D1 अद्रेश्च; D5 आंधस्य (for आर्द्रस्य). K1 युवनाश्वस्यः; K3 चाभवत्पुत्रः; B2 युवनाश्वोभूत्; D1. 2 °नाश्च. — ^{d}) D1 सुश्रावस्; T2 G श्रावकस्; M इयावस्थस् (for श्रावस्तस्). K3 B4 श्रावस्तो नाम वीर्यवान्; B1–3 Dc Dn D2. 4. 6 °स्त(B2 °स्तो)स्यात्मजोभवत्; D5 °स्तो नाम तत्सुतः.

4 T1 om. 4 (cf. v.l. 1). — ^{a}) B Dc Dn1 D4. 6 तस्य (B4 ततः) (for जज्ञे). T2 G श्रावस्ततो; M इयावस्थको. B Dc Dn1 D4. 6 ज्ञेयः (B4 जज्ञे) (for राजा). K3 D5 पुरीणामुत्तमा लोके. — ^{b}) T2 G2–4 श्रावकी; M इयावस्थी (for श्रावस्ती). — ^{c}) Ś1 B4 D1. 2 G1 M1 च (for तु). B1 श्रावस्तकस्य दा°. — The portion from 4^{d} up to 3. 194. 3^{b} is lost in D3 on a missing fol. (264). — ^{e}) D5 चासीत् (for चापि). B Dc Dn D4. 6 बृहदश्वस्य दायादः. — ^{f}) Ś1 D5 श्रुतः (for स्मृतः).

5 T1 om. 5 (cf v.l. 1). D3 missing (cf. v.l. 4). — ^{c}) Ś1 K1. 3 D1 सर्व- (for सर्वे).

6 T1 om. 6 (cf. v.l. 1). D3 missing (cf. v.l. 4). — ^{a}) B1. 2. 4 Dn D2. 4 °श्वश्च; D1. 6 °श्वस्य (for °श्वस्तु). — G1 om. (hapl.) 6^{cd}. — ^{c}) B Dc Dn D4. 6 T2 (by corr.) पिता; D5 तथा; T2 (before corr.) G (G1 om.) M तदा (for ततो). — K3 D2 om (hapl.) 6^{d}–7^{a}. — ^{f}) D5 °विक्रमं (for °धार्मिकम्).

7 T1 om. 7; K3 D2 om. 7^{a} (cf. v.l. 1, 6). D3 missing (cf. v.l. 4). — ^{c}) T2 G श्रीमान् (for धीमान्).

8 T1 om. 8 (cf. v.l. 1). D3 missing (cf. v.l. 4). Before 8, B Dc Dn D2. 4. 6 ins. मार्कंडेय उ°. — ^{a}) M2 अथो (for अथ). — ^{b}) B2 Dn D4. 6 नराधिप (B2 Dn1 °पं) (for युधिष्ठिर). — ^{d}) K1. 3. 4 Dc D4 G4 द्विजोत्तम; D5 महाद्युति.

9 T1 om. 9 (cf. v.l. 1). D3 missing (cf. v.l. 4). — ^{b}) K4 वरः (for वरम्). — ^{c}) K2 निवार°; D5 अवार° (for न्यवार°). — ^{d}) K1–3 B4 D5 S (T1 om.) पुरोत्तमं (T2 G2–4 M2 °मे) (for नरो°).

10 T1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 1). D3 missing (cf.

C. 3. 13524
B. 3. 202. 10
K. 3. 205. 10

न्यवारयदमेयात्मा समासाद्य नरोत्तमम् ॥ ९

उत्तङ्क उवाच ।

भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ।
निरुद्विग्ना वयं राजंस्त्वत्प्रसादाद्वसेमहि ॥ १०
त्वया हि पृथिवी राजन्रक्ष्यमाणा महात्मना ।
भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ ११
पालने हि महान्धर्मः प्रजानामिह दृश्यते ।
न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १२
ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्मः क्वचन दृश्यते ।
प्रजानां पालने यो वै पुरा राजर्षिभिः कृतः ।
रक्षितव्याः प्रजा राज्ञा तास्त्वं रक्षितुमर्हसि ॥ १३
निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ।
ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु ॥ १४
समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
बहुयोजनविस्तीर्णो बहुयोजनमायतः ॥ १५
तत्र रौद्रो दानवेन्द्रो महावीर्यपराक्रमः ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्नाम सुदारुणः ॥ १६
अन्तर्भूमिगतो राजन्वसत्यमितविक्रमः ।
तं निहत्य महाराज वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १७
शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ।
त्रिदशानां विनाशाय लोकानां चापि पार्थिव ॥ १८
अवध्यो देवतानां स दैत्यानामथ रक्षसाम् ।
नागानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणां च सर्वशः ।
अवाप्य स वरं राजन्सर्वलोकपितामहात् ॥ १९
तं विनाशय भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।
प्राप्स्यसे महतीं कीर्तिं शाश्वतीमव्ययां ध्रुवाम् ॥ २०

---

v.l. 4). — [b]) K$_3$ तात यत्; T$_2$ G$_3$ तानवत्; G$_4$ तात तत् (for तत्तावत्). B$_4$ क्रियतामिति (for कर्तुम्). — [d]) B Dn D$_4$. $_6$ भवे (for वसे).

11 D$_3$ missing (cf. v.l. 4). — [a]) D$_5$ तु (for हि), and नूनं (for राजन्). — [b]) G$_1$ रम्; M$_1$ द्रक्ष्य् (for रक्ष्य्). — [d]) K$_1$ T$_2$ G$_{2-4}$ मारण्यं; B$_1$ या विभो; G$_4$ अरण्यं. G$_2$ कर्तुम् (for गन्तुम्).

12 D$_3$ missing (cf. v.l. 4). — [a]) G$_1$ महाधर्मः. — Ś$_1$ K$_1$. $_2$. $_4$ om. (hapl.) 12^c–13^b. — [d]) B Dc Dn D$_4$. $_6$ transp. ते and भूत्.

13 D$_3$ missing (cf. v.l. 4). Ś$_1$ K$_1$. $_2$. $_4$ om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — [a]) D$_5$ ईदृशो हि महाराज. — [c]) Ś$_1$ K$_2$ पालनेनार्य. B$_2$ वै हि; D$_5$ धर्मो; T$_2$ G$_3$ यत्नं; G$_{2.4}$ यत्नः (for यो वै). — [c]) B$_{1-3}$ D$_5$ रक्षितव्या. — [f]) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ तत्त्वं; K$_4$ त्वं च; D$_1$ तांश्च; D$_2$ ताश्च; T$_1$ त्वं हि; T$_2$ G$_3$ तांस्त्वं (for तास्त्वं).

14 D$_3$ missing (cf. v.l. 4). — [a]) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ समु° (for निरु°). B$_1$. $_3$. $_4$ Dc D$_1$. $_2$ S तमुं (for चतुं). — [b]) Ś$_1$ K$_1$ शक्नोमि; K$_2$ D$_1$ शक्तोमि (read °स्मि?). K$_1$ भार्गव; K$_2$ भार्गवान् (for पार्थिव). B$_2$ ममाश्रमसमीपतः. — [c]) D$_1$. $_2$ तु; D$_5$ G$_1$ -पु; T G$_{2-4}$ M हि (for वै).

15 D$_3$ missing (cf. v.l. 4). — 15^{ab} = 3. 195. 7^{ab}. — [a]) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ T G समुद्र- (for समुद्रो). Ś$_1$ Dc$_2$ T$_1$ G$_1$. $_2$ °पूर्णा (for °पूर्ण). — [b]) B D (except D$_1$. $_5$; D$_3$ missing) उज्जालक; M °नुक (for °नक). — [c]) D$_5$ योजनायुतवि°.

16 D$_3$ missing (cf. v.l. 4). — [a]) Ś$_1$ K$_1$ ततो (for तत्र). — [d]) K$_1$ °र्नामा; G$_1$ °मारः (for °र्नाम). Ś$_1$ K B$_4$ D$_1$. $_2$. $_5$ T$_1$ महासुरः (for सुदा°).

17 D$_3$ missing (cf. v.l. 4). — [d]) K$_4$ D$_5$ transp. वनं and त्वं; T$_2$ G$_{2.3}$ transp. त्वं and गन्तुं.

18 D$_3$ missing (cf. v.l. 4). — [a]) S स शेते (G$_1$ M शेते स) लोकनाशाय. — K$_1$ om. (hapl.) 18^{bc}. — [b]) D$_5$ दुष्करं (for दारुणम्). — [d]) B$_1$ T$_1$ G$_1$ M$_1$ om. च. T$_2$ G$_{2-4}$ लोकानां च नराधिप.

19 D$_3$ missing (cf. v.l. 4). — [a]) K$_1$. $_2$ B$_{2.4}$ Dc$_1$ Dn$_2$ D$_4$. $_6$ T$_2$ G$_3$ देवतानां (for दे°). Ś$_1$ K$_1$. $_2$. $_4$ B$_1$ D$_5$ च; B$_{2.4}$ Dc$_1$ Dn D$_4$. $_6$ हि (for स). — [b]) K$_4$ B$_1$ अपि; G$_1$ सह (for अथ). — [c]) B$_1$ अपि (for अथ). Ś$_1$ K D$_1$. $_2$. $_5$ सर्पा(K$_1$ °र्वा)णां (for यक्षाणां). — [d]) T$_2$ (before corr.) G$_{2.4}$ राक्षसानां (for गन्ध°). — [e]) T$_1$ M$_1$ वरान् (for वरं).

20 D$_3$ missing (cf. v.l. 4). — [a]) D$_5$ T$_1$ तद् (for ते). K$_1$ D$_5$ G$_2$ विनाशाय (for °शय). T$_1$ बुध्यंतां (for भद्रं ते). — [b]) Ś$_1$ K D$_1$. $_2$. $_5$ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा; G$_1$ मा च ते बुद्धिरन्यथा. — [c]) Ś$_1$ K B$_4$ D$_1$. $_2$. $_5$ महतीं प्राप्नुहि ख्यातिं. — [d]) K$_{2.3}$ Dc Dn$_2$ ध्रुवं (for ध्रुवाम्). T$_1$ महतीं ध्रुवमव्ययां; G$_1$ अव्ययं परमं ध्रुवं.

क्रूरस्य स्वपतस्तस्य वालुकान्तर्हितस्य वै ।
संवत्सरस्य पर्यन्ते निःश्वासः संप्रवर्तते ।
यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना ॥ २१
तस्य निःश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् ।
आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् ।
सविस्फुलिङ्गं सज्वालं सधूमं ह्यतिदारुणम् ॥ २२
तेन राजन्न शक्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ।
तं विनाशय राजेन्द्र लोकानां हितकाम्यया ।
लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्विनिहतेऽसुरे ॥ २३
त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ २४
विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततो वधे ।
यस्तं महासुरं रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ।
तेजस्तं वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ २५
तत्तेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम् ।
तं निषूदय संदुष्टं दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ २६
न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते ।
निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षशतैरपि ॥ २७

C. 3. 193.15
B. 3. 202. 1
K. 3. 205. 1

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

21 D_3 om. 21 (cf. v.l. 1). — [a]) B_{1-3} De Dn $D_{4.6}$ तस्य स्वपनः (by transp.). $Ś_1$ K B_4 $D_{1.2.5}$ स्वपन-स्तस्य रौद्रस्य. — [b]) $Ś_1$ B D (except D_5; D_3 missing) च (for वै). — [c]) K_4 $D_{1.2}$ पर्याये; T_2 (before corr.) शुध्यंते (for पर्यन्ते). Dm संवत्सरे तु पर्येते; D_5 स संवत्सर-पर्यंते. — [d]) Some MSS. निश्वासः. D_5 संप्रवर्धते. $D_{1.2}$ स निःश्वासं प्रमुंचति.

22 D_3 missing (cf. v.l. 4). — [a]) Some MSS. निश्वास°. — [c]) T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ °रथम् (for °पथम्). B Dn $D_{4.6}$ S (except M_1) आश्रित्य; De आस्थाय (for आवृत्य). — [d]) T_1 M_2 भूमिकंपनः. — [e]) T_1 G_1 M_1 सविस्फुलिंगः. $Ś_1$ K $D_{1.5}$ सांगारं; T_1 G_1 M सज्वालः. — [f]) T_1 G_1 M सधूमो. $Ś_1$ K $D_{1.2.5}$ om. हि. T_1 G_1 M °दारुणः. B De Dn $D_{4.6}$ धूममिश्रं सुदारुणं.

23 D_3 missing (cf. v.l. 4). — [a]) S न तेन राजन्न् (by transp.). K_2 D_5 शक्तोस्मि (for शक्नोमि). — [b]) K_3 B_3 Dc_2 D_2 T_1 $G_{1.2.4}$ स्वमाश्रमे. — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_1 तद्विनाशाय (for तं विना°). M_2 विनाशयति भद्रं ते. — [e]) $B_{2.3}$ सुस्था (for स्वस्था). B D (except $D_{1.2.5}$; D_3 missing) भविष्यंति (for भवन्त्वद्य). — [f]) B_1 स्वया (for तस्मिन्). S युधि (for ऽसुरे). — After 23, T_2 G ins.:

974* धुन्धुर्नामानमत्युग्रं दानवं रोमहर्षणम् ।
समरे घोरमतुले विनाशय महेष्वणा ।

24 D_3 missing (cf. v.l. 4). G_1 om. 24[a]–25[b]. — [a]) T_2 G_3 सर्वं (for तस्य). — [b]) D_5 (? gloss) समर्थः (for पर्याप्तः). — [c]) K_4 लोक° (for तेज°).

25 D_3 missing (cf. v.l. 4). G_1 om. 25[ab] (cf. v.l. 24). — [b]) B D (except $D_{1.2.5}$; D_3 missing) transp. मम and पूर्वं. N (D_3 missing) T_2 (by corr.) G_3 महीपते; M_1 नवानघ; M_2 तु ते मम्वे (for ततो वधे). — [c]) B_1 यश्च; D_4 यस्त्वं (for यस्तं). G_1 समरे घोरनुमुले. — [d]) $Ś_1$ हरिष्यति; K $D_{1.2.5}$ हनि° (for वधि°). — [e]) $T_{1.2}$ (before corr.) $G_{1.2.4}$ तद् (for तं).

26 D_3 missing (cf. v.l. 4). B_2 om. 26[ab]. — [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ De समादाय; G_4 °स्थाय. — [b]) T_1 G_1 M_1 दुःसहं भुवि भूपते. — [c]) M_2 सं (for तं). Some MSS. निसूदय. B De Dn D_4 राजेंद्र; D_6 वै पुष्टं; S संदिष्टो (G_3 संदष्टो; M_2 तं दुष्टं).

27 D_3 missing (cf. v.l. 4). K_3 om. 27. — [a]) B_1 °राज; T_2 $G_{1.3}$ M °वीर्यस् (for °तेजास्). T_1 नियुध्यस्व महावीर्य; $G_{2.4}$ न हि युद्धे महावीर्यस्. — [b]) D_5 [अ]न्यैर्न (for [अ]हंपन). T_1 धक्ष्यते (for शक्यते). — [c]) B_1 तु मही° (for पृथिवी°). — [d]) D_1 न (for स). D_6 पृथ्वी-पाल° (for स हि वर्ष°).

Colophon om. in $B_{1.3}$ De. D_3 missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $G_{1.2}$ M_3 मार्कंडेयसमस्या (G_2 °समाख्या; M_3 °समास्या) (followed by धुंधुमारोपाख्यान in G_1 and कुवलयाश्वचरित in G_2). $K_{3.4}$ $B_{2.4}$ Dn $D_{1.2.4-6}$ (all om. sub-parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dm. n_3 D_1 201; Dn_3 200; S (M_3 *inf. fin.*) 196 (M_3 *orig.* 198). — *Śloka no.:* Dn D_1 31.

194

1 1[a]–3[b] missing in D_3 (cf. v.l. 3. 193. 4). — [a])

१९४

C. 3. 13546
B. 3. 204. 1
K. 3. 206. 1

मार्कण्डेय उवाच ।
स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्केनापराजितः ।
उत्तङ्कं कौरवश्रेष्ठ कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ १
न तेऽभिगमनं ब्रह्मन्मोघमेतद्भविष्यति ।
पुत्रो ममायं भगवन्कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ २
धृतिमान्क्षिप्रकारी च वीर्येणाप्रतिमो भुवि ।
प्रियं वै सर्वमेतत्ते करिष्यति न संशयः ॥ ३
पुत्रैः परिवृतः सर्वैः शूरैः परिघबाहुभिः ।
विसर्जयस्व मां ब्रह्मन्न्यस्तशस्त्रोऽस्मि सांप्रतम् ॥ ४
तथास्त्विति च तेनोक्तो मुनिनामिततेजसा ।
स तमादिश्य तनयमुत्तङ्काय महात्मने ।
क्रियतामिति राजर्षिर्जगाम वनमुत्तमम् ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।
क एष भगवन्दैत्यो महावीर्यस्तपोधन ।
कस्य पुत्रोऽथ नप्ता वा एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ६
एवं महाबलो दैत्यो न श्रुतो मे तपोधन ।
एतदिच्छामि भगवन्याथातथ्येन वेदितुम् ।
सर्वमेव महाप्राज्ञ विस्तरेण तपोधन ॥ ७
मार्कण्डेय उवाच ।
शृणु राजन्निदं सर्वं यथावृत्तं नराधिप ।
एकार्णवे तदा घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
प्रनष्टेषु च भूतेषु सर्वेषु भरतर्षभ ॥ ८
प्रभवः सर्वभूतानां शाश्वतः पुरुषोऽव्ययः ।
सुष्वाप भगवान्विष्णुरप्शय्यामेक एव ह ।

T₂ G₂₋₄ इति (for स). — [d]) Ś₁ K₁ कृत्वांजलिम् (for कृताञ्जलिर्). Ś₁ M₁ अभाषत (for अथाब्रवीत्).

2 D₃ missing (cf. v.l. 1). Before 2, Dc ins. बृहदश्व उ°. — [a]) T G₂₋₄ न हि मे (for न तेऽभि°). — [b]) Ś₁ K D₁ वृथा ह्येतद्; G₁ न मोघं तद् (for मोघमेतद्). — K₃ om. 2^{cd}. — [c]) T₂ G₃ [अ]पि (for [अ]यं). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ B₂ T G₂. ₃ श्रुतः; D₆ स्म ह (for स्मृतः).

3 D₃ missing up to 3^{ab} (cf. v.l. 4). — [a]) K₄ T₁ स्मृतिं (for धृति°). — [c]) Ś₁ K D₁₋₃. ₅ प्रियं च (K₁. ₂ स प्रियं) सर्वमेतत्ते; B Dc Dn D₄. ₆ प्रियं च ते सर्वमेतत्.

4 [ab]) B₃ D₃ पुत्रः. B₁. ₃ परिवृतैः. K₄ D₁₋₃ transp. सर्वैः and शूरैः. T₂ G₂₋₄ M₂ °पाणिभिः (for °बाहुभिः). — After 4^{ab}, S ins.:

975* हनिष्यति महाबाहुस्तं वै धुन्धुं महासुरम् ।

5 [a]) Ś₁ K D₁₋₃ स (for च). D₅ तथोक्तेन (for च तेनोक्तो). — [b]) Ś₁ K D₁₋₃. ₅ मुनिना सत्यवादिना. — [c]) Ś₁ आदेश्य; K₁. ₂ आवेद्य (for आदिश्य). Ś₁ K₁. ₂ भगवान् (for तनयम्). B₃ शतमादिश्यत सुतम् — [d]) D₅ उत्तंकस्य °रमनः.

6 [a]) K₁. ₃ B₁. ₃ Dc₂ भगवान्. — [b]) Ś₁ K₁. ₂ °वने (for °धन). — [c]) G₄ वा (for [S]थ). D₂ वा नप्ता (by transp.). — [d]) To avoid hiatus, Ś₁ K₁₋₃ B₂. ₃ D₂₋₄. ₆ ins. अपि; S (except G₄) हि before एतद्.

7 T₂ G₃ om. (hapl.) 7^{abcd}. — [a]) T₁ एवंबलो महादैत्यो; G₂. ₄ एवं महावीर्यबलो. — [b]) B₄ नस् (for मे). — After 7^{ab}, S (T₂ G₃ om.) ins.:

976* यस्य निःश्वासवातेन कम्पते भूः सपर्वता ।

— G₄ om. (hapl.) 7^{cdef}. — [d]) B₃ Dc₂ T₁ G₁ यथा° (for याथा°). Ś₁ K₁. ₂ D₁ प्रोच्यमानं तपोधन (D₁ द्विजोत्तम); K₃ यथातत्त्वेन वेदितुं. — Ś₁ K₃ D₅ om. 7^{ef}. — [e]) D₃ एतत् (for एव). B₁ °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). — [f]) K₁. ₂ द्विजोत्तम; T₁ G₁ M₁ महामुने (for तपो°).

8 [ab]) Dn₃ transp. इदं सर्वं and यथावृत्तं. D₁ विस्तरेण (for यथा°). — After 8^{ab}, N (except B₁. ₃ D₁. ₄. ₆) ins.:

977* कथ्यमानं महाप्राज्ञ विस्तरेण यथातथम् ।

[K₂ °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). Ś₁ यथावृत्तं (for विस्त°).]

— [c]) K₂ तथा घोरे; B Dc₁ Dn D₄. ₆ तदा लोके; Dc₂ D₅ G₁ महाघोरे; T₁ निरालंबे; T₂ G₃ दुरालोके; G₂. ₄ निरालोके (for तदा घोरे). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ नष्ट° (for नष्टे). — G₄ om. 8^{ef}. — [e]) B₄ G₁ M₂ प्रविष्टेषु च; T₁ प्रतप्तेषु च; T₂ G₂. ₃ नष्टेषु चैव; some MSS. प्रणष्टेषु च. K₃ D₅ तु (for च). B₄ Dc T₁ transp. भूतेषु and सर्वेषु.

9 [a]) N (except K₃. ₄ D₃. ₅) T₂ G₁₋₃ M प्रभवं लोककर्तारं; T₁ G₄ प्रभवे (G₄ °वो) लोककर्ता च. — [b]) Ś₁ K₁. ₂ D₁. ₂. ₅ M₂ शाश्वतं विष्णुमव्ययं; B Dc Dn D₄. ₆ T₂

नागस्य भोगे महति शेषस्यामिततेजसः ॥ ९
लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १०
स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
नाभ्यां विनिःसृतं तत्र यत्रोत्पन्नः पितामहः ।
साक्षाल्लोकगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्येन्दुसप्रभे ॥ ११
चतुर्वेदश्चतुर्मूर्तिस्तथैव च चतुर्मुखः ।
स्वप्रभावाद्दुराधर्षो महाबलपराक्रमः ॥ १२
कस्यचित्त्वथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
मधुश्च कैटभश्चैव ददृशतुर्हरिं प्रभुम् ॥ १३
शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ।
बहुयोजनविस्तीर्णे बहुयोजनमायते ॥ १४

किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ।
दीप्यमानं श्रिया राजंस्तेजसा वपुषा तथा ।
सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १५
विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ।
दृष्ट्वा पितामहं चैव पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥ १६
वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम् ।
वित्रास्यमानो बहुशो ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ।
अकम्पयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ १७
अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
दृष्ट्वा तावब्रवीद्देवः स्वागतं वां महाबलौ ।
ददानि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ १८
तौ प्रहस्य हृषीकेशं महावीर्यौ महासुरौ ।

C. 3. 13569
B. 3. 203. 24
K. 3. 206. 25

G1-3 M1 विष्णुं शाश्वतमव्ययं; T1 विष्णुः शाश्वत अव्ययः; G4 स विष्णुः शाश्वतोव्ययः. — After 9ab, N (except K3) ins.:

978* यमाहुर्मुनयः सिद्धाः सर्वलोकमहेश्वरम् ।;

while T2 G2. 3 ins.:

979* चतुर्भुजमुदाराङ्गं दृष्टवानस्मि भारत ।

— c) B2. 4 भगवन् (for °वान्). — d) M2 च (for ह). Śi K1. 2 अप्सश्यागत एव ह; K3 B De Dn D2-4. 6 अप्सु योगत एव सः (K3 D3 ह); K4 अपशय्यागतो विभुः; D1. 5 अप्सु शय्यातनौ (D5 योगेश्वरो) हरिः; T1 G4 शय्यायामेक एव ह (G4 हि); T2 G2. 3 अपि शय्यां स एव हि.

10 a) K3 D5 T2 G1-3 °बाहो; K1 D1-3 G4 °बाहुर्; B2 De T1 M °भागो (for °भाग). — c) T1 भोगि° (for नाग°). — d) K3 D1. 3 S परि(K3 प्रति)गृह्य; B4 °वार्य (for °रभ्य). T2 G2-4 च मेदिनीं (for महीमिमाम्).

11 c) Śi K1. 2 Dn2 नाभ्या (for नाभ्यां). Some MSS. विनिसृतं. Śi K3 तत्तु; K1 यत्तु; B D (except D1. 3. 5) T2 (by corr.) G3 दिव्यं (for तत्र). — d) K3 B De Dn1. n3 D2. 6 T2 G2-4 तत्रो°; Dn2 D4 ततो° (for यत्रो°). D5 G1. 3 प्रजापतिः (for पिता°). — G4 om. 11ef. — f) K3 B1 D3 M2 पद्म- (for पद्मे). B1-3 D (except D1. 3. 5) G2 सूर्यसमप्रभः.

12 a) K3 °बाहुस्; D3 °मूलस् (for °मूर्तिस्). — b) T1 चतुर्वर्णश्; T2 G2-4 चतुर्वर्गश् (for तथैव च). — c) T1 G1 दुर्निरीक्ष्यो (for दुरा°). — d) K1 महाबुद्धिप°; T1 G1 दुराधर्षो महाबलः.

13 b) = (var.) 18b B2-4 D (except D1-3. 5) °वत्तमौ; T G1. 3 °सत्तमौ (for °वत्तरौ). — After 13ab, D1 ins.:

980* विष्णुकर्णमलोद्भूतौ योजनानां शतोच्छ्रितौ ।

15 G4 om. 15cdef. — c) B4 दीप्तं (for राजन्). — d) B1 सदा; D5 श्रिया; T1 G1 M1 तदा (for तथा). — f) T2 G3 अद्भुताकारदर्शनं.

16 b) B4 De2 Du D4. 6 T1 G2 तथा (for तदा). — c) Śi K1. 2 D5 देवं; B De Du D6 चापि; D4 वापि (for चैव). — d) T1 G2. 4 M2 पद्मपत्रनिभे°.

17 G1 om. 17a-18b. — a) Śi K1. 3. 4 D3. 5 T2 (before corr.) G2. 4 व्यत्रासयंतां; B4 वित्रासयंतौ. — b) Śi K1. 2 °तौजसौ (for °नौजसम्). — c) Du D3 वित्रस्यमानो. S बहुधा (for °शो). — e) Śi K1. 2 B2 पद्मनाभं (B2m °नालं as in text). — f) K4 D1. 2. 3 (before corr.) तेन (for ततो).

18 G1 om. 18ab (cf. v.l. 17). — a) De ततो°; D3 यथा°; G4 तथा° (for अथा°). — After 18a, K1. 2 ins.:

981* ब्रह्माणममितौजसम् ।
तौ च वीर्यमदोन्मत्तौ.

— b) = 13b. K3 D3 T1 M2 °सत्तमौ; K4 D1. 2 T2 G2-4 °वत्तमौ (for °वत्तरौ). — c) Śi K1. 2 वीरः (for देवः). — d) Śi वो (for वां). — e) K4 B1. 3. 4 Dn D1-3 T1. 2 (before corr.) G2. 4 ददामि. — d) T2 G3 transp. हि and मम.

C. 3. 13569
B. 3. 203. 24
K. 3. 206. 25

प्रत्यब्रूतां महाराज सहितौ मधुसूदनम् ॥ १९
आवां वरय देव त्वं वरदौ स्वः सुरोत्तम ।
दातारौ स्वो वरं तुभ्यं तद्भवीह्यविचारयन् ॥ २०

भगवानुवाच ।

प्रतिगृह्णे वरं वीरावीप्सितश्च वरो मम ।
युवां हि वीर्यसंपन्नौ न वामस्ति समः पुमान् ॥ २१
वध्यत्वमुपगच्छेतां मम सत्यपराक्रमौ ।
एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकहिताय वै ॥ २२

मधुकैटभावूचतुः ।

अनृतं नोक्तपूर्वं नौ स्वैरेष्वपि कुतोऽन्यथा ।
सत्ये धर्मे च निरतौ विद्ध्यावां पुरुषोत्तम ॥ २३
बले रूपे च वीर्ये च शमे च न समोऽस्ति नौ ।
धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥ २४
उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव ।
उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २५
आवामिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।
अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरोत्तम ॥ २६
पुत्रत्वमभिगच्छाव तव चैव सुलोचन ।
वर एष वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम ॥ २७

भगवानुवाच ।

बाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम् ।
अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ॥ २९

---

19 [a]) B$_3$ प्रहृष्य (for प्रहस्य). — K$_3$ om. 19[b] and 19[d]. — [b]) K$_{1.2}$ G$_{2.4}$ M$_3$ °वीर्यं; B D (except D$_{1-3.5}$) °दर्पौ (for °वीर्यौ). B$_{1-3}$ Dn D$_{4.6}$ G$_{1.2.4}$ °बलौ (for °सुरौ). — [c]) K$_3$ वचस्तदा for महा°). — [d]) K$_3$ om. 19[d]. B$_3$ मोहितौ. Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{1.3.5}$ °कैटभौ (for °सूदनम्).

20 [a]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ वरं (for आवां). — [c]) K$_{1.2}$ D$_3$ T$_1$ स्वौ; K$_3$ G$_{2.4}$ स्व (for स्वो). — [d]) D$_5$ तत्त्वं ब्रूहि; T$_1$ G$_{2.4}$ तत्प्र(T$_1$ °त्र)ब्रूहि (for तद्भवीहि).

21 [b]) T$_1$ G$_{1.2.4}$ ईप्सितं. K$_4$ D$_3$ चेद्; D$_5$ यो (for च). T$_{1.2}$ (before corr.) G$_{1.2.4}$ वरोत्तमं (for वरो मम). — After 21[ab], D$_3$ (marg. *sec. m.*) ins.:

982* विधारयन्वरं वीरौ प्रतिगृह्णामि कामतः ।

— [c]) Ś$_1$ वै; K$_{1.2}$ वा (for हि). T$_1$ युवां वीर्येण लोकेस्मिन्.

22 [a]) Ś$_1$ K B$_3$ Dc$_2$ D$_{1-3.5}$ मम (K$_3$ मम-) गच्छेतां (K$_{1.2}$ D$_{2.5}$ °थां). — [b]) Ś$_1$ K D$_{1.2.5}$ भृशं; B$_2$ युवां; D$_3$ भृशं युवां (sic) (for मम). — [cd]) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ transp. कामं and प्राप्तुं. Dc G$_1$ श्रोतुं (for कामं). B$_1$ सत्व° (for लोक°).

23 G$_4$ असुरौ (for मधुकैटभौ), om. ऊचतुः. — [a]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dn$_3$ वै; K$_4$ मे (for नौ). — [c]) Dc धर्मे सत्ये च; G$_1$ सत्ये च धर्मे (by transp.). — [d]) T$_2$ G$_3$ पुरुषोत्तमौ; G$_1$ मधुसूदन (*sup. lin.* as in text).

24 [a]) Ś$_1$ K D$_{1-3.5}$ transp. रूपे and वीर्ये. B Dc Dn D$_{4.6}$ T$_1$ शौर्ये (for वीर्ये). — [b]) K$_3$ समे; Dc कामे (for शमे). Ś$_1$ B Dc Dn T$_2$ G$_3$ न च; D$_5$ नैव (for च न). K$_{1.2}$ B$_1$ वै (for नौ). T$_1$ शमे चाथ समे स्थिरौ. — [d]) D$_1$ शीले. T$_1$ G$_1$ °सत्य- (for °सत्व-). Dc -समेषु; D$_1$ T$_2$ G$_3$ -मदेषु (for -दमेषु).

25 [d]) G$_1$ [s]ति- (for हि).

26 [a]) T G$_{2-4}$ युद्धम् (for आवाम्). Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dn D$_{1.5}$ T$_1$ G$_{2.4}$ M °महे (for °वहे). — [b]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ एव; K$_4$ D$_3$ एतत्; B$_2$ एवं (for एकं). — [c]) T G$_{1.3}$ M त्व- (G$_1$ त्वा)माकाशे; G$_{2.4}$ [s]वकाशे त्वं (for ऽस्मिन्नाकाशे). — [d]) S जह्यावां सुरसत्तम. — After 26, B$_2$ ins.:

983* विनाशे तेजसा युक्ता * * पुरुषसत्तम ।

27 [a]) Ś$_1$ अभिगम्यैव; K$_{1.2}$ अभिगत्वैव; K$_4$ D$_1$ T$_1$ G$_1$ अभिगच्छावस्; B$_{1.4}$ D$_2$ अधिगच्छेव; B$_2$ Dc Dn D$_{4.6}$ अधिगच्छाव; B$_3$ अधिगच्छेस्वं; D$_3$.5 अधिगच्छावस्; T$_2$ G$_3$ अद्य गच्छेतां; G$_{2.4}$ उपगच्छावस् (G$_4$ °व); M$_3$ अभिगच्छेव. — [b]) B Dc Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{2-4}$ M$_3$ चापि; D$_{1.2}$ [ण]व च (for चैव). Ś$_1$ K$_{1.2}$ सुरोत्तम (for सुलो°). — Ś$_1$ om. (hapl.) 27[cd]. — [c]) D$_5$ कृतो (for वृतो). — [d]) G$_1$ पुरुषोत्तम (for सुर°). K$_4$ तव विद्धि सुरोत्तम. — After 27, K$_3$ B D (except D$_{1-3.5}$) ins.:

984* अनृतं मा भवेद्देव यद्धि नौ संश्रुतं तदा ।

28 [a]) Ś$_1$ T$_1$ एतत् (for एवं). D$_3$ गमि° (for करि°). — [b]) Ś$_1$ एव (for एतद्).

29 All MSS. om. मार्क° ड°. — [a]) B$_4$ Dn D$_5$ स विचिंत्याथ; S चिंतयन्नथ (for विचिन्त्य त्वथ). — [b]) S तद् (for यद्). — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ वै (for वा).

30 [a]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ स्वकायसंवृता°; K$_3$.4 D$_{1.3}$ °वसंवृता°;

स्वकावनावृतावूरू दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
मधुकैटभयो राजञ्शिरसी मधुसूदनः ।
चक्रेण शितधारेण न्यकृन्तत महायशाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

मार्कण्डेय उवाच ।
धुन्धुर्नाम महातेजास्तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।
स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १
अतिष्ठदेकपादेन कृशो धमनिसंततः ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो वरं वव्रे स च प्रभो ॥ २
देवदानवयक्षाणां सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३
एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।
स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्ध्ना स्पृश्य जगाम ह ॥ ४
स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
अनुस्मरन्पितृवधं ततो विष्णुमुपाद्रवत् ॥ ५
स तु देवान्सगन्धर्वाञ्जित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
बबाध सर्वानसकृद्देवान्विष्णुं च वै भृशम् ॥ ६
समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
बाधते स्म परं शक्त्या तमुत्तङ्काश्रमं प्रभो ॥ ७

C 3. 13589
B. 3. 204. 8
K. 3. 207. 7

D_6 °र्यं संवृता. — [b]) T_1 देवः पुरस् (for देववरस्). — K_2 om. 30^{cd}. — [c]) A few MSS. सित° (for शित°).

Colophon. — *Major parvan:* S_1 $K_{1.2}$ Dn_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 मार्कंडेयसमस्या (followed by धुंधुमारोपाख्यान); G_2 °समाख्या (followed by कुवलयाश्वचरित). $K_{3.4}$ B_{3-4} D (all om. sub-parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान. — *Adhy. name:* $K_{1.2}$ De G_1 मधुकैटभवधः; B_1 मधुकैटभोपाख्यानं; G_2 मधुकैटभवधानुकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (*sup. lin.*). n_3 D_1 202; Dn_3 201; S 197 (M_2 orig. 199; and *inf. lin.* 207). — *Śloka no.:* Dn 35; D_1 34.

195

1 [a]) B_3 Dn $D_{4.6}$ °राज (for °तेजास्). — [b]) D_3 °द्युतं; D_5 °बलः (for °द्युतिः). — B_3 om. 1^{cd}. — [c]) D_1 महान् (for महन्). B_4 स तपोतप्यत्सुमहन्. — $1^d = 5^b$.

2 [b]) K_3 $D_{1-3.5}$ $G_{2.4}$ वर्षाणामयुतं नृप (D_5 पुरा). — [c]) S_1 $K_{1.2}$ वरं प्रादाद्; T_1 [अ]ददत्प्रीतो; $G_{3.4}$ महाप्रीतो. — [d]) $D_{1.2}$ T_2 G_{3-4} transp. स and च. S_1 $K_{1.2}$ D_1 प्रभोः; K_3 B De Dn $D_{4.6}$ T_2 (by corr.) $G_{1.3}$ M प्रभुं; D_5 T_1 प्रभुः. T_1 G_1 M वरं प्रोवाच (T_1 प्राह च) स प्रभुः.

3 Before 3, De ins. धुंधुरुवाच. — [a]) D_5 T_1 °सर्पाणां (for °यक्षाणां). — [b]) D_5 T_1 यक्ष-; M_2 सर्व- (for सर्प-). S_1 $K_{1.2}$ T_2 G_{1-3} गंधर्वोरगरक्षसां.

4 De_1 D_3 om. 4^{cd}. — Before 4^{cd}, De ins. मार्कंडेय उ°. — [c]) D_5 एवमुक्तः स (by transp.). — [d]) S स्पृष्ट्वा (for स्पृश्य)

5 [a]) T_2 $G_{1.3}$ च (for तु). — [b]) $= 1^d$. B_3 बल° (for महा°). — [c]) K_1 पितुर्वैरं (for पितृवधं). — [d]) $B_{2.4}$ D (except $D_{1-3.5}$) द्रुतं (for ततो). B_4 Dn $D_{4.6}$ °गमत् (for °द्रवत्). S_1 $K_{1.2}$ विष्णुमेव द्रुपा°; B_1 पश्चाद्देवमुपा°.

6 [a]) T_2 $G_{2.3}$ च; G_1 हि (for तु). — B_3 om. 6^{cd}. — [c]) B_1 देवांश्च (for असकृद्). — [d]) $K_{3.4}$ $B_{2.4}$ De Dn $D_{1-4.6}$ G_4 विष्णुं देवांश्च (by transp.); B_1 गंधर्वांश्चैव; D_5 विष्णुं सर्वांश्च. G_4 सर्वतः (for वै भृशम्).

7 $7^{ab} = 3.193.15^{ab}$. — [a]) K_2 B D (except $D_{1-3.5}$) T_1 M समुद्रे वालुकापूर्णे (M °र्णः); T_2 G समुद्र वालुकापूर्णं (T_2 $G_{1.3}$ °पूर्ण). — [b]) $K_{1.2}$ तज्जानक; B Dn $D_{4.6}$ उज्जालक; T_2 G_3 M उज्जानुक (for उज्जानक). B De Dn $D_{4.6}$ T_1 G_1 M स्मृते; $D_{1.2}$ श्रुतः; T_2 G_3 स्मृतिः (for स्मृतः). — [c]) D_5 T_1 आगत्य. S_1 K $D_{1-3.5}$ G_4 दुरात्मा वै; De T_2 $G_{1.3}$ सुदुष्टात्मा. — [c]) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ बाधति. $B_{3.4}$ पुरा (for परं). D_5 बाधते सर्वभूतानि. — [f]) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_4 विभो; G_1 M प्रति (for प्रभो).

C. 3. 13589
B. 3. 204. 8
K. 3. 207. 8

अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितस्तदा ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः ॥ ८
शेते लोकविनाशाय तपोबलसमाश्रितः ।
उत्तङ्कस्याश्रमाभ्याशे निःश्वसन्पावकार्चिषः ॥ ९
एतस्मिन्नेव काले तु सभृत्यबलवाहनः ।
कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १०
सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निवेशनम् ॥ ११
तमाविशत्ततो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
उत्तङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १२
तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।
एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १३
दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात्पर्यवाकिरन् ।
देवदुन्दुभयश्चैव नेदुः स्वयमुदीरिताः ॥ १४
शीतश्च वायुः प्रववौ प्रयाणे तस्य धीमतः ।
विपांसुलां महीं कुर्वन्ववर्ष च सुरेश्वरः ॥ १५
अन्तरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ।
तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः ॥ १६
कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ।
देवगन्धर्वसहिताः समवैक्षन्महर्षयः ॥ १७
नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यायितस्तदा ।
स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतोदिशम् ॥ १८

---

8 [b]) B_3 Dn D_{4-6} तथा; M_1 स च (for तदा). — G_4 om. 8^{cd}. — [c]) K_4 तत्र (for पुत्रो). — [d]) K_4 पुत्रो धुंधुरिति श्रुतः.

9 [a]) D_6 ततो (for शेते). — [b]) Śi K_2 तपोबलसमन्वितः; $B_{1.3}$ तपोवनसमाश्रितः; Dn $D_{4.6}$ M °बलमुपा°. — [c]) $K_{2.4}$ B_{1-3} Dc D_{2-5} °भ्यासे (for °भ्याशे). — [d]) Some MSS. निश्वसन्.

10 [a]) M_2 अथ (for एव). — [b]) $K_{2.3}$ B_{1-3} Dc Dn D_5 T_2 $G_{1.3}$ राजा स°; $D_{4.6}$ स राजा (for सभृत्य°). — After 10^{ab}, K_3 B_{1-3} D (except D_{1-3}) ins.:

985* उत्तङ्कविप्रसहितः कुवलाश्वो महीपतिः ।
पुत्रैः सह महीपालः प्रययौ भरतर्षभ ।;

while G_4 ins.:

986* कुवलाश्वो नरपतिः पुत्रैश्च सहितः प्रभुः ।

— K_3 D_5 G_4 om. 10^c–11^b. B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ transp. 10^{cd} and 11^{ab}. — [c]) T $G_{1.3}$ M क्षिति° (for नर°).

11 K_3 D_5 G_4 om. 11^{ab}. B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ transp. 10^{cd} and 11^{ab} (cf. v.l. 10). — [a]) S (except G_1; G_4 om.) °विंशद्भिः (for °विंशत्या). — [b]) B_2 °सूदनः (for °मर्दनः). — K_3 B_{1-3} D (except D_{1-3}) om. 11^{cd}. — [d]) Śi K_4 D_{1-3} निवेशने; $K_{1.3}$ विनाशनः; B_4 G_1 M वधाय वै.

12 [a]) D_5 समा° (for तमा°). — [b]) Śi $K_{1.2}$ सहसा; T_2 G_3 तेजसां (for तेजसा). G_4 स्वयं (for प्रभुः). — [d]) S (except $G_{1.4}$) च हितेप्सया (for हितका°).

13 [b]) K_2 दिव्य- (for दिवि). B_3 हर्षो (for शब्दो). — [c]) K_1 वृषपतिर्; K_2 नृपपते; B_1 T_2 $G_{1.3}$ M नृपो ह्याथ; B_{2-4} Dc Dn $D_{4.6}$ अवध्योद्य (Dn1 °यं); D_5 नृपवरो (for नृपसुतो).

14 Before 14, $G_{2.4}$ ins. वैशं°. — [a]) B_1 G_4 पुष्पैश्च (by transp.). D_6 तान् (for तं). G_1 दिव्यैश्च पुष्पवर्षैस्तं. — [b]) Dn °वारयन् (for °वाकिरन्)! — [c]) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) T_1 $G_{2.4}$ M_3 चापि; G_1 नेदुर् (for चैव). — [d]) G_1 दिवि (for नेदुः). B D (except $D_{1-3.5}$) M अनीरि(B_2 °षि)ताः; T G_{1-3} अताडिताः (for उदीरिताः).

15 [a]) Śi $K_{1.4}$ Dc $D_{1-3.5}$ T_1 G (except G_3) शिव°; K_2 दिव° (for शीत°). — [c]) Many N MSS. विपांशुलां; M_3 निष्पांसुलां. D_3 ब्रह्मन् (*sup. lin. sec. m.* as in text); D_5 सर्वां (for कुर्वन्). — [d]) $D_{1.3}$ प्रववर्ष (for ववर्ष च). — After 15, $G_{1.3.4}$ M ins.:

987* प्रदक्षिणाश्चाप्यभवन्वन्यास्तस्य मृगद्विजाः ।

16 D_5 om. (hapl.) 16. — [a]) B अंतरीक्षे! — [b]) G_1 M देवानां च (for देवतानां). — [c]) K_1 तत्रैवं; $K_{2.4}$ D_{1-3} T_1 G_4 तत्र वै. — [d]) B_4 [अ]सुरेश्वरः; D_6 महारथः; T_3 G_3 महासुराः.

17 [b]) K_2 युधः; Dc D_3 युद्धं; D_5 T_1 M युद्धे (for युद्ध°). — [c]) D_3 देवदानवगंधर्वाः. — [d]) $D_{n3.n5}$ D_1 समवेक्षन्; T_1 G_1 M चाभ्याजग्मुर्; T_3 G_{3-4} समपश्यन्.

18 S (except $G_{2.4}$) read 18^{ab} after 19^{ab}. — [b]) B_3 तथा (for तदा). — After 18^{ab}, S ins.:

988* हितार्थं सर्वलोकानामुदङ्क्स्य वशे स्थितः ।

— K_3 D_5 om. 18^{cd}. — [c]) S (except G_4) गत्वा (for गतो). — [d]) D_{n1} पुत्रास् (for पुत्रैस्). D_{n1} G_1 ते; M_3

अर्णवं खानयामास कुवलाश्वो महीपतिः ।
कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु तस्मिन्वै वालुकार्णवे ॥ १९
सप्तभिर्दिवसैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महाबलः ।
आसीद्धोरं वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् ।
दीप्यमानं यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ २०
ततो धुन्धुर्महाराज दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् ।
सुप्तोऽभूद्राजशार्दूल कालानलसमद्युतिः ॥ २१
कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु सर्वतः परिवारितः ।
अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
पट्टिशैः परिघैः प्रासैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २२
स वध्यमानः संक्रुद्धः समुत्तस्थौ महाबलः ।
क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३
आस्याद्वमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा ।
तान्सर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ॥ २४
मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव ।
क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ।
सगरस्यात्मजान्क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतसत्तम ।
तं प्रबुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
आससाद महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ २६
तस्य वारि महाराज सुस्राव बहु देहतः ।
तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ।
योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ २७
ब्रह्मास्त्रेण तदा राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ।

C. 3. 13612
B. 3. 204. 31
K. 3. 207. 30

तं (for तैः). B1 De °दिशः (for °दिशम्).

19 a) Ś1 K1 खनयामास. — After 19ab, S (except G2. 4) reads 18ab. — c) B2 Dn D4. 6 च (for तु). S (except G4) तस्य पुत्रैः खनन्निस्तु. — d) K3 D1. 2 सर्वतो (for तस्मिन्वै).

20 b) G1 M2 °सुरः (for °बलः). — c) G4 तत्र (for तस्य). — d) D1 तदा (for महत्). K3 D2. 5 °र्हितस्य वै (D2 च) (for °र्हितं महत्). — After 20cd, K3. 4 D3. 5 ins.:

989* युगान्ते सर्वभूतानि पावकस्येव धक्ष्यतः ।
[K3 पावकस्य दिधक्षतः (for the posterior half).]

— K3. 4 D3 om. 20ef. — e) Ś1 K1. 2 T2 G2–4 M2 °मानो (for °मानं). B4 D1 G1 सूर्यं; T1 [आ]दित्यं (for सूर्यस्). — f) D1. 2 युगांते (for तेजसा). B2 तेजस्यंतर्हितं महत्. — After 20, D2 ins.:

990* दीप्यमानस्ततो धुन्धुस्तेजसा च नरेश्वर ।

21 a) B1 धुंधुर्नाम महातेजा. — b) K3 B D (except D1–3. 5) S (except G4) आवृत्य (for आश्रित्य). — d) K4 कालांतक- (for कालानल-). D2 -महाद्युतिः; T1 G1 -समप्रभः (for -समद्युतिः).

22 a) B4 च; M2 स (for तु). — b) D5 समंतात्; T2 G2–4 परितः (for सर्वतः). — c) Ś1 D2 अभिद्रुतैः. — d) G2. 4 गदासि- (for गदाभिर्). A few MSS. मुसुलैर्; मुशलैर्, मुषलैर्. K1. 2 B1 D3 तथा (for अपि). — G4 om. 22ef. — e) S (G4 om.) पट्टसैः. Ś1 K1. 2 विविधैः (for परिघैः). K3. 4 D1. 2. 5 पाशैः; K3 प्राशैः; B4 शूलैः (for प्रासैः). — f) Ś1 K B4 D1–3. 5 G2 विमलैश्च परश्व- (K D1–3. 5 °स्व)धैः.

23 a) K4 वध्यमानः स (by transp.); B1 विवाद्यमानः; B2 M1 अवध्य°. Ś1 K D1–3. 5 T1 G1. 2. 4 संग्रामे (for संक्रुद्धः). — b) K1 G1 समुत्तस्थुर्. — c) D1. 2 चापि; T1 G4 चैषां (for तेषां). — d) Ś1 K1. 4 B1 De1 D3 T1 सः (for च).

24 a) B1 तु; T1 च (for स). — b) K4 संमर्दक° (m as in text); G2. 4 संवर्ताग्नि°. — c) K4 भूपतेः; T1 आपतत्; T2 G3 अदहत् (for नृपतेः). — d) B1 T2 G3 नृपतेः (for अदहत्). Ś1 K1. 2 तेन (for स्वेन). B3 कर्मणा (for तेजसा).

25 a) Ś1 K Dn3 D1–3. 5 G4 क्रोधाल् (for क्रुद्धो). — b) K1 लोभाद् (for लोकान्). — c) B1 G4 नर° (for राज°).

26 c) K1–3 D3. 5 तं प्रवृद्धं; M1 सुप्रबुद्धं. Ś1 K B4 D1–3. 5 G2. 4 महाबाहुं (for °त्मानं).

27 a) M1 °तेजाः (for °राज). — c) Ś1 तदाप्यायत तत्तेजो; K3 B De D1–3. 5 G1 तदापीय ततस्तेजो; T G2–4 तत्तदा पी(T1 ही)यते तेजो. — d) T1 G2. 4 राज्ञा (for राजा). T1 वारि वमन् (for वारिमयं). K2. 4 B3 D1 M1 नृपः. — e) K1. 3 योगे (for योगी). B4 वह्निं तं; T1 तद्दृष्टिं; T2 G2–4 वृष्टिं स; G1 M वह्निं स (for वह्निं च). — f) T G M3 श(G2. 4 ग)मयित्वा च वारिणा (G2. 4 विचारिणा).

28 a) B1–3 D (except D1–3. 5) च राजेंद्र; S ततो

C. 3. 13613
B. 3. 204. 32
K 3. 207 30

ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकाभयाय वै ॥ २८
सोऽस्त्रेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ।
सुरशत्रुममित्रघ्नस्त्रिलोकेश इवापरः ।
धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना समभवत्ततः ॥ २९
प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिसहितैस्तदा ।
वरं वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
अतीव मुदितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ३०
दद्यां वित्तं द्विजाग्र्येभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ।
धर्मे रतिश्च सततं स्वर्गे वासस्तथाक्षयः ॥ ३१
तथास्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।
ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुत्तङ्केन च धीमता ॥ ३२
सभाज्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
देवा महर्षयश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ३३
तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाभवन् ।
दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव भारत ।
तेभ्यः परंपरा राजन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ३४
एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ।
धुन्धुर्दैत्यो महावीर्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ ३५
कुवलाश्वस्तु नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ।
नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदा प्रभृति सोऽभवत् ॥ ३६
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

राजा. — [c]) G3. 4 पुरुषश्रेष्ठ. — [d]) Ś1 K B3 D1–3. 5 सर्वलोकहिताय; B2. 4 Dc Dn D4. 6 °लोकभवाय.

29 [a]) K3 सास्त्रेण; D5 शस्त्रैः स (for सोऽस्त्रेण). K1. 2 Dc दग्धा; K3 दग्धो (for दग्ध्वा). — [b]) B1 Dc2 महीपतिः; M3 महासुरः. — [c]) B D (except D1–3. 5) T G3 अमित्रघ्नं. — [d]) Ś1 त्रिदिवेश; B Dc Dn D4. 6 T2 (after corr.) G3 त्रैलोक्येश; D1 स्वर्गलोकेश (sic); M1 त्रिदशेश (for त्रिलो°). — After 29[cd], B D (except D1–3. 5) T2 (marg. *sec. m.*) G3 ins.:

991* धुन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामनाः ।

[B1 महाराज (for तदा राजा). B3 महीपतिः (for महा°).] On the other hand, G1 ins. after 29[cd]:

992* कुवलाश्वो महाबाहुर्धुन्धुं हत्वा जहर्ष च ।

— [f]) T1 G1. 4 M3 तदा (for ततः). N नाम्नाप्रतिरथोभवत् (Dn2 D3 °रथो महान्).

30 [a]) G3. 4 त्रिदिवैः (for त्रिदशैः). — K3 om. (hapl.) 30[cd]. — [c]) G2 [ए]वमुक्तः (for [इ]त्युक्तः स). T2 G3. 4 सन् (for स). — [d]) G2 स्थितः (for तदा).

31 [a]) G1 विद्यां; G4 दत्तं (for दद्यां). Some MSS. द्विजाग्रेभ्यः. D5 दद्यां च वित्तं विप्रेभ्यः. — [b]) B2 अपि; Dc2 D1. 2 स्यां च; S चैव (for चापि). Ś1 K D3. 5 स्यां शत्रूणां च दुर्जयः. — [f]) K1 D3 T1 G2. 4 M1 स्वर्गवासस. D5 तथैव च; G4 तदाक्षयः.

32 [ab]) Ś1 K1. 2 तदस्त्विति. Ś1 K1. 2. 4 D1–3 तदा (for ततो). K3 D5 देवैस्तथास्त्वित्युक्ते च स राजा पृथिवीपते. D3 (after corr. marg. *sec. m.*) प्रीत्युक्तः स च पार्थिवः (for [b]). — [d]) K3 D5 तुष्टैः संपूजितस्तथा.

33 K3 om. 33. — [a]) B Dc1 Dn1. n2 D4. 6 संभाष्य; Dc2 Dn3 D3 संभाव्य; T2 G3 प्रपूज्य (for सभाज्य). T1 सभाज्यमानो विविधैर्. — [b]) Ś1 K2 तदा; D5 तथा (for ततो). B1. 3 Dc1 Dn D4 M2 नृप; B2 T1 नृपः; Dc2 नृपैः. — [c]) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 देवर्षय° (for महर्षय°). B2. 3 D (except D1–3. 5) चापि (for चैव). — [d]) M3 जग्मिरे (for भेजिरे).

34 [a]) Ś1 तदा (for त्रयः). D3 चैव (for शिष्टा). — [b]) Ś1 त्रयो° (for तदा°). — [c]) Ś1 K1 कुवला°; K3 कलिला° (for कपिला°). — [d]) S (except T2 G3) भद्रा° (for चन्द्रा°). — [e]) Ś1 K1 परस्परं (K1 °रो) (for परंपरा). — After 34, B D (except D1–3. 5) ins.:

993* वंशस्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् ।

35 [a]) D3 G4 संनिहतस्. — [b]) Ś1 K1. 2 भारत; D3 G4 धीमता (for सत्तम). — [c]) B D (except D1–3. 5) नाम (for दैत्यो). Ś1 °राज; B D (except D1–3. 5) °दैत्यो (for °वीर्यो).

36 [a]) Ś1 B1. 2 Dc1 Dn D3. 4–6 G2 M3 च (for तु). — [b]) B3 Dc2 S (except T1) श्रुतः (for स्मृतः). — [c]) Ś1 K1. 2 B1. 3 Dc2 D3 G1 M2 [अ]थ; T G3–4 M1 स (for च). K4 गुरुणा युक्तः; B1 गुणयुक्तश्च; B4 गुणसंपन्नः (for गुणसंयुक्तः). K3 D1. 2 नाम तद्गुणसंयुक्तं. — [d]) K4 D3 ततः प्रभृति. K3 D1. 2 तस्य राज्ञो महात्मनः.

37 [b]) B1. 2 Dc2 D4. 6 S (except T1 M1) यन्मां पृच्छसि सत्तम (T2 G3. 5 भारत; G1. 4 M3 पार्थिव). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 B1 Dn1. n3 D1–3. 5. 6 G1 धुंधु° (for धौन्धु°) — [d]) K4 B4 D3. 5 तस्य (for यस्य).

धौन्धुमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा ॥ ३७
इदं तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समनुकीर्तनम् ।
शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ ३८
आयुष्मान्धृतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
न च व्याधिभयं किंचित्प्राप्नोति विगतज्वरः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठो धर्मप्रश्नं सुदुर्वचम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां माहात्म्यमुत्तमम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्मं च तत्त्वतः ॥ २
प्रत्यक्षेण हि विप्रर्षे देवा दृश्यन्ति सत्तम ।
सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३
पिता माता च भगवन्नाव एव च सत्तम ।
यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४
मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५
पतिव्रतानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ।

C. 3. 13633
B. 3. 205. 6
K. 3. 208. 5

---

38 a) K1. 2 वै (for तु). — b) K1. 2 विष्णुः (for विष्णोः). K3 D6 T1 °कीर्तिनं; Dn1 °वर्तनं (for °कीर्तनम्). — c) T1 G1 M च (for स). — d) S (except T2 G3) स (for च). Ś1 T2 (before corr.) नृप (for नरः).

39 a) B1. 2 Dn D4. 6 भूतिं; B4 कीर्तिं; T G2–4 प्रीतिं (for धृतिं). G1 M2 चापि (for चैव). — b) G4 सर्वशः (for पर्वसु). — c) M1 न व्याधिर्नो भयं; M2 न च ख्यातिभयं. — d) G1 भरतर्षभ (for विगत°).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T1 G2. 4 आरण्य; D6 वन (!). — *Sub-parvan:* G1 M2 मार्कंडेयसम(M2 °मा)स्या (followed by धुंधुमारोपाख्यान). K3. 4 B Dc Dn1. n3 D1–6 M1 (all om. sub-parvan name) mention only धुंधुमारोपाख्यान (followed by समाप्त in K3. 4 D1. 2 M1). — *Adhy. name:* T2 G3 धुंधुवधं; G4 धुंधुमारकथाकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 D1 203; Dn2 202; S (M2 *inf. lin.*) 198 (M2 orig. 200). — *Śloka no.:* Dn1 46; Dn2. n3 45; D1 44.

196

1 a) K2 B1. 2. 4 D (except D1–3. 5) T1 °श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठो). — b) B2 Dc T1 G2. 4 M2 धर्म्यं प्रश्नं. Ś1 K1. 3. 4 B1. 2 Dn2 D1–3. 5 सुदुर्विदं; K2 Dn1. n3 स दुर्विदं; Dc सुदुर्लभं; D4 स दुर्वचं; T2 G3 सुदुस्तरं.

2 Before 2, M2 ins. युधिष्ठिरः. — c) B4 D1 मया (for त्वया). — d) K4 B2 G2. 4 सूक्ष्मधर्मं; B1 धर्मसूक्ष्मं; B4 T1 सूक्ष्मं धर्म्यं. T2 G3 धर्मस्य (for धर्मं च). D5 ततस्तनः (for च तत्त्वतः).

3 a) B Dc Dn D4. 6 प्रत्यक्षमिह (B1 °व). K3 च; D5 [इ]ह (for हि). Ś1 K दृश्यंत; D5 दृष्टा हि (for विप्रर्षे). — b) K3 विप्रर्षि-; D5 ब्रह्मर्षि- (for दृश्यन्ति). Dc सर्वशः (for सत्तम). K4 D1–3 दृश्यंते देवसत्तमाः (K4 °म). — Ś1 K1 om. (hapl.) 3c–4b.

4 Ś1 K1 om. 4ab (cf. v.l. 3). — a) B2 ततो माता; B4 Dn3 माता पिता (by transp.). K3. 4 B1 Dc2 Dn D4 G1 भगवान्. — b) K2 B Dc Dn D4. 6 T2 (by corr.) G3 गुरुरेव; D1 भाव एव (for गाव एव). T1 G1 M1 गावश्च द्विजसत्तमाः. — c) K1. 3. 4 Dn1 D4–6 देव-; D1. 2 वेद-; D3 दैव-; T1 G1 M1 एवं (for एव). T1 अभितः; G1 M1 महितं; M2 महति (for विहितं). T2 G2–4 यच्चापि विहितं तासां. — d) K2–4 B1 यच्चापि. Ś1 गुरु° (for भृगु°).

5 a) B D (except D1–3. 5) मान्या हि; T1 मन्ये च (for मन्येऽहं). Ś1 K1. 2. 4 D1. 5 गुणतः सर्वा (K4 D1. 5 °र्वं); K3 D2. 3 गुणवत्सर्वं; B Dc Dn D4. 6 गुरवः सर्वे; T1 M2 गुरवः (M2 गुरुवत्) सर्वान्. — b) D2 तथा श्रियः; D3 तथैकतः. — T2 G3 om. 5cd.

6 K3 om. 6. — a) Ś1 महात्म्यं; G4 शुश्रूषां. — b) D3 मे प्रभो; M2 सत्तम. — After 6ab, Ś1 K1. 2 ins.:

C. 3. 13633
B. 3. 205. 6
K. 3. 208. 6

निरुध्य चेन्द्रियग्रामं मनः संरुध्य चानघ ।
पतिं दैवतवच्चापि चिन्तयन्त्यः स्थिता हि याः ॥ ६
भगवन्दुष्करं ह्येतत्प्रतिभाति मम प्रभो ।
मातापितृषु शुश्रूषा स्त्रीणां भर्तृषु च द्विज ॥ ७
स्त्रीणां धर्मात्सुघोराद्धि नान्यं पश्यामि दुष्करम् ।
साध्वाचाराः स्त्रियो ब्रह्मन्यत्कुर्वन्ति सदादृताः ।
दुष्करं बत कुर्वन्ति पितरो मातरश्च वै ॥ ८
एकपत्न्यश्च या नार्यो याश्च सत्यं वदन्त्युत ।
कुक्षिणा दश मासांश्च गर्भं संधारयन्ति याः ।
नार्यः कालेन संभूय किमद्भुततरं ततः ॥ ९
संशयं परमं प्राप्य वेदनामतुलामपि ।
प्रजायन्ते सुताञ्नार्यो दुःखेन महता विभो ।
पुष्णन्ति चापि महता स्नेहेन द्विजसत्तम ॥ १०
ये च क्रूरेषु सर्वेषु वर्तमाना जुगुप्सिताः ।
स्वकर्म कुर्वन्ति सदा दुष्करं तच्च मे मतम् ॥ ११
क्षत्रधर्मसमाचारं तथ्यं चाख्याहि मे द्विज ।
धर्मः सुदुर्लभो विप्र नृशंसेन दुरात्मना ॥ १२
एतदिच्छामि भगवन्प्रश्नं प्रश्नविदां वर ।
श्रोतुं भृगुकुलश्रेष्ठ शुश्रूषे तव सुव्रत ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते सर्वमाख्यास्ये प्रश्नमेतं सुदुर्वचम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ गदतस्तन्निबोध मे ॥ १४

994* नान्यद्दैवतमित्येव स्त्रीणां भर्तुर्द्विजोत्तम ।

— D_5 om. (hapl.) 6^c–7^b. — ^{c}) $G_{2.4}$ संनिरुध्य (for निरुध्य च). — T_1 om. 6^d–8^c. — ^{d}) Ś1 K1. 2 D1. 2 संयम्य; T_2 G_3 °पूज्य (for °रुध्य). — ^{f}) Ś1 K1. 2 B1. 2 T_2 G_3 चिंतयंति; G_1 °यंतः. Ś1 K1. 2 G_1 तथा; B_2 हिताः; T_2 $G_{3.4}$ स्थिराः (for स्थिताः). Ś1 K_4 T_2 G_{2-4} स्त्रियः (for हि याः).

7 D_5 om. 7^{ab}; T_1 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) K B D (D_5 om.) त्वेतत् (K_4 चापि) (for ह्येतत्). — ^{c}) B D (except $D_{1-3.5}$) T_2 (by corr.) G_3 °पित्रोश्च; $G_{1.2.4}$ °पितॄणां (for °पितृषु). — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 B D (except $D_{1.2.5}$) T_2 (by corr.) G_3 भर्तरि (for भर्तृषु).

8 T_1 om. 8^{abc} (cf. v.l. 6). — ^{b}) Ś1 K_{1-3} Dc $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{2.3}$ M नान्यत् (for नान्यं). — ^{c}) T_2 $G_{2.3}$ सदाचाराः. Ś1 K $B_{3.4}$ $D_{1-3.5}$ विप्र; $B_{1.2}$ T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ M_2 राजन्; G_1 M_1 धर्म (for ब्रह्मन्). — ^{d}) Ś1 K1. 2 याः कुर्वंति; D_3 यं कु°; T_1 M कुर्वंतीह; T_2 (before corr.) $G_{2.4}$ कुर्वंति हि; G_1 कुर्वंति ह (for यत्कुर्वन्ति). Ś1 बत; K1. 2 रताः (for [आ]दृताः). — ^{e}) B_{1-3} Dc Dn $D_{2.4.6}$ खलु; D_5 कर्म (for बत). — ^{f}) Ś1 K $D_{1.3.5}$ मातरः पितरश्च; B_1 Dc_2 पितरो मातरं; Dc_1 D_4 पितरं मातरश्च; Dn D_2 पितरं मातरं (for पितरो मातरश्च).

9 ^{a}) K_3 एकपत्निश्च; K_3 D_2 °पत्न्यश्च. Ś1 नार्यो या (by transp.). — ^{b}) K_4 ब्रुवंति (for वदन्ति). K1 दुःखेन महता वृताः (cf. 10^d). — ^{c}) Ś1 दक्षिणा; K_3 D_2 कुक्षिणां; K_4 कुक्षिषु. Ś1 K B_4 $D_{1-3.5}$ तु (for च). — ^{d}) Ś1 वै (for याः). — ^{e}) Ś1 K1. 2 संभूताः (for °य).

10 ^{a}) G_4 संयमं (for संशयं). — ^{b}) K1. 2 परमां वेद- नामपि. — ^{c}) K_{1-3} D_1 G_2 M_2 सुता नार्यो. — ^{d}) Ś1 K1. 2. 4 $D_{1-3.5}$ वृताः (for विभो). — ^{e}) Ś1 K1. 2 पश्यंति; B_2 पुष्यंति; M_2 पोषंति (for पुष्णन्ति). T_2 G1. 3 M चैव; G_2 वापि (for चापि). — ^{f}) B_4 क्लेशेन (for स्नेहेन). B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) °पुंगव (for °सत्तम). — After 10, S ins.:

995* चिन्तयन्ति ततश्चापि किंशीलोऽयं भविष्यति ।

[Cf. 17^{cd} and v.l.]

11 ^{a}) Ś1 येषु; $G_{1.2}$ याश्च (for ये च). Ś1 K1. 2. 4 B_4 Dc $D_{1-3.5}$ सत्त्वेषु; $G_{1.2.4}$ धर्मे (for सर्वे). — ^{b}) T_1 जुगुप्सया. — ^{c}) K1. 2. 4 Dn_2 T_1 तदा (for सदा). Ś1 कर्म कुर्वंति च तदा. — ^{d}) T_2 G_3 स्विति (for तच्च).

12 ^{a}) Ś1 K1 न स्वधर्म°; K_2 तत्स्वधर्म; B_1 क्षात्रधर्म°. — ^{b}) Ś1 K1. 2 B_4 Dn D_4. 6 G_1 तत्त्वं (for तथ्यं). Ś1 K1. 2. 4 $Dn_{2.3}$ D_{1-3} आख्याहि; T_1 M_1 त्वाख्याहि. — ^{d}) Dn De महात्मना (Dn_1 De °नां).

13 ^{a}) M_1 एतम् (for एतद्). — ^{c}) De °कुले श्रेष्ठ. — ^{d}) K_4 ब्रुवतस्; B_3. 4 D_2. 3 शुश्रूषुस्; T_1 इच्छामि (for शुश्रूषे). B_2 सुप्रभ (for सुव्रत).

14 ^{a}) G_4 एतत् (for इन्त). B D (except $D_{1-3.5}$) [s]हं समाख्यास्ये; T_1 कथयिष्यामि (for सर्वमा°). — ^{b}) K1. 3 D_5 एतत्; D_1 T_2 G_3 एनं (for एतं). Ś1 K1. 2. 4 D_2 सुदुर्लभं; K_3 D_5 सुदुर्विदं; T_1 सुदुर्वचः; T_2 G_3 सुसर्वशः (cf. v.l. 1). — ^{c}) D_1 तथ्येन (for तत्त्वेन). — ^{d}) Dc_2 G_1 तु (for तत्).

15 ^{a}) K_3 पितरं; B_4 गौरवात्; D_5 महतीं; T G श्रेयसीं (for सदृशीं). K1. 2 D_5 अन्ये; K_3. 4 D_1 मन्ये; T_2 G_3 तातात् (for तात). B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ मादृस्तु (B_3 मातरं)

मातरं सदृशीं तात पितॄनन्ये च मन्यते ।
दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥ १५
तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
अभिचारैरुपायैश्च ईहन्ते पितरः सुतान् ॥ १६
एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति ॥ १७
आशंसते च पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
यशः कीर्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ १८
तयोराशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित् ।
पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यदा ।
इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥ १९
नैव यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
या तु भर्तरि शुश्रूषा तया स्वर्गमुपाश्नुते ॥ २०
एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

मार्कण्डेय उवाच ।
कश्चिद्द्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।
तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १
साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसत्तमः ।

C. 3. 13653
B. 3. 206.2
K. 3. 209.2

गौरवादन्ये. — [b]) B1–3 De Dn D4. 6 T2 G3 तु मेनिरे; T1 G1. 2 M1 च मन्वते (for च मन्यते). Ś1 K B4 D1–3. 5 मन्यंते चापरे पितॄन्. — [c]) B4 दुष्करं कुर्वते तात. — [d]) Ś1 K1 निवर्तयति; T1 संवर्ध° (for विवर्ध°). K1 S सा; B1. 3 याः (for या). B2 सुतान्; G1 M प्रजां (for प्रजाः). B4 वर्धयंति हि यत्प्रजाः.

16 [a]) B2 De D5 M1 दैवतें° (for देवतें°). — [b]) D5 वचनेन (for वन्दनेन). — [c]) D5 अभिप्रायैर्; T G सु(T1 सं)प्रशस्तैर् (for अभिचारैर्). — [d]) N [अ]पीहंते (B4 लभंते) (for ईहन्ते). D5 मातरः (for पितरः). D1 सुतं (for सुतान्).

17 Ś1 om. 17[ab]. — [b]) K2 [अ]पत्यं; G2. 4 सुतं (for पुत्रं). — [c]) Ś1 K1. 2 चिंतयंतः. — [d]) M1 किंशीलो (for कीदृशो). — After 17, T1 ins.:

996* ये चक्रुरेषु सर्वेषु वर्तमानजुगुप्सया ।

18 [a]) Ś1 आशंसंते च; K1 °संतेषु; K2 °से तेषु; B2 G2 °साते च; D1 °से ते च (for °सते च). B1–3 De Dn D4. 6 हि (for च). De पुत्रस्य; T1 पुत्रे च (for पुत्रेषु). — [c]) D5 अथो; G4 उत (for अथ). D5 धैर्यं (for [ऐ]श्वर्यं). — [d]) D5 प्रजां; S (except G3; T2 before corr.) तेजो (for प्रजा). B4 धर्मस्; T2 (before corr.) G1. 2. 4 M2 धर्मान् (for धर्मं). — After 18, S ins.:

997* मातुः पितुश्च राजेन्द्र सततं हितकारिणः ।

19 [a]) T G1. 3. 4 आशास् (for आशां). D3. 6 च (for तु). T G1. 3. 4 सफला. — [d]) Ś1 K1. 2 यत्र तुष्यति; K2 D1. 2 G2. 4 तुष्येते यस्य; B1 De तुष्यते यस्य. B1–3 D (except D1–3. 5) नित्यशः (for °दा). — [e]) B3 तस्यार्थं (for तस्याथ). — [f]) K1. 3. 4 D1 कीर्तिधर्मश्च. B3 भारत (for शाश्वतः).

20 [a]) Ś1 K3 B4 M2 यज्ञस्त्रियः; B1. 2 Dn D1. 2. 4–6 T1 G1 M1 यज्ञक्रियाः; De D3 T2 G3 यज्ञः स्त्रियाः; G4 यज्ञं स्त्रियः. B1. 2 Dn D4. 6 T1 G1 M1 काश्चिन्. — [b]) Ś1 D3 नोपवासकं; G1 नोपि पावकं; M2 नोपवासकः. — [d]) B1 तेन (for तया). D5 धर्मम् (for स्वर्गम्). K3. 4 B1–3 D (except D5) जय(B3 Dn2 °यं)त्युत; B4 उपासते (for उपाश्नुते).

21 [a]) T1 एतं (for एतत्). — [c]) Ś1 K1. 2 T2 G3. 3 नियमं (for °तं). — [d]) B2 धर्म्यं; B4 धर्मान् (for धर्मं). B4 om. च. T1 धर्मं शृणु युधिष्ठिर.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 G3. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान). K3. 4 B Dn D1–6 M (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान; and De1, likewise, only पतिव्रतामाहात्म्य. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 D1 204; Dn2 203; S (M3 *sup. lin.*) 199 (M3 orig. 201). — *Śloka no.:* Dn 23.

C. 3. 136[5]3
B. 3. 206. 2
K 3. 209. 2

स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुच्चारयन्स्थितः ॥ २
उपरिष्टाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तया पुरीषमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३
तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।
भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४
अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्वसुधातले ।
बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसत्त्वामचेतनाम् ।
कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ॥ ५
अकार्यं कृतवानस्मि रागद्वेषबलात्कृतः ।
इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ॥ ६
ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भरतर्षभ ।
प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ॥ ७
देहीति याचमानो वै तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य कुटुम्बिनी ॥ ८
एतस्मिन्नन्तरे राजन्क्षुधासंपीडितो भृशम् ।
भर्ता प्रविष्टः सहसा तस्या भरतसत्तम ॥ ९
सा तु दृष्ट्वा पतिं साध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ।
पाद्यमाचमनीयं च ददौ भर्त्रे तथासनम् ॥ १०
प्रह्वा पर्यचरच्चापि भर्तारमसितेक्षणा ।
आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ ११

197

1 b) K2 द्विजोत्तमः; K4 तपोनिधिः (for °धनः). K1 वेदाख्यायी द्विजोत्तमः. — c) T2 G3 धर्मशीलात्मा. — d) D1. 2 नामतः (for भारत). T2 G3 शांतोपि विनयोज्वलः.

2 a) K4 (m as in text) B2–4 D (except D1. 2. 5) G1 °निषदो (for °निषदान्). K1. 2 D5 सर्वान् (for वेदान्). — b) B2 स द्विजोत्तमः. — c) G1 वृक्षमूले तु (for स वृक्षमूले). D1 कस्मिंस्तु (for °श्चिद्). — d) B3 T2 (before corr.) G2. 4 द्विजः (for स्थितः).

3 a) G2 त्रिप्रस्य (for वृक्षस्य). B4 तस्य वृक्षस्योपरिष्टाद्. — d) T1 M1 तदोरसि; G1. 3. 4 ततोपरि (for तदोपरि).

4 G1 om. 4. — a) B4 तां नु वीक्ष्य; G2. 4 M समवेक्ष्य (for ताम°). Ś1 तदा (for ततः). — b) Ś1 समध्यापयत; K3. 4 B1 समपाध्यायत; Dc D4. 6 T2 (by corr.) समपध्याय स; D5 समपश्यत वै; T1. 2 (before corr.) G2. 4 M2 समवध्यायत. — After 4ab, S (except G1. 3. 4) ins.:

998* तां बलाकां महाराज विलीनां नगमूर्धनि ।
[M2 तरु° (for नग°).]

— c) T2 (*inf. lin.* as in text) G2–4 M1 कोपा° (for क्रोधा°). — d) Dc संनिरीक्षता; Dn2 सा निरीक्षता.

5 a) D1 (? gloss) अपशप्ता; T1 G1. 2 M2 अवध्याता; G4 अवध्यत (for अपध्याता). M1 हि (for च). — b) D5 पपात (for न्यपतद्). B D (except D1–3) धरणीतले. — d) T1 अचेतसं; T2 G2. 4 विचेतनां. — e) K B2 D1–3 G2. 4 कार्पण्याद्; T1 कार्पण्यम् (for कारुण्याद्). K2 अधि°; K3 B1 G4 अपि संतप्तः; T1 अभिसंतप्तां; G1 M अथ संतप्तः. — f) K2 पर्यशोचत्ततो; K4 D1. 3 °देवत तां; D5 °शोचदथ; T G °शो(T1 °वो)चत्तदा.

6 b) K1. 3. 4 B4 रागदोष°; B1 Dc Dn D1. 4. 6 रोषराग°; B2 रोषवेग°. — G1 om. (hapl.) 6c–8b. — Before 6cd, Dc Dn D4. 6 ins. मार्कंडेय उ°. — c) B1 D1. 2 राजन् (for विद्वान्). — d) K1. 2 B D (except D5) T1 भैक्ष्याय. K3. 4 D1. 2. 4 संस्थितः; D5 संसृतः.

7 G1 om. 7 (cf. v.l. 6). — a) K1 ग्रामी (for ग्रामे). M1 वि° (for प्र°). K3. 4 D1–3 कुलानि भरतश्रेष्ठ. — b) K3. 4 D1–3 शुचीनि प्रवराणि च; G4 कुले भैक्षानि भारत. — c) B2 तज्जलं; T1 स कुलं (for तत्कुलं). B4 Dc तत्र. — d) Ś1 द्विजः; K3 D1. 2 प्रभो; Dc D5 ततः; T1 तु तं (for तु सः).

8 G1 om. 8ab (cf. v.l. 6). — a) Ś1 देहीहि; K1 देहेति (for देहीति). M1 याचमाने. B1–3 Dc Dn D4. 6 T2 (by corr.) [s]सौ (for वै). — b) Ś1 K D1–3. 5 (by transp.) ततः (K4 तदा) स्त्रिया; B2. 4 स्त्रिया च (B4 तु) सः; T1 तथा तु सः. — c) B1 (by transp.) कुरुते यावद्; M2 तावत्कुरुते. — d) D1. 3 भोजनस्य; T2 G2 भोजनानां (for भाज°).

10 a) K4 transp. तु and दृष्ट्वा. — b) Ś1 K1. 3. 4 B Dn1. n2 D1. 4. 6 G1 व्यव° (for व्यप°). — c) K4 तु; B D (except D1–3. 5) वै (for च). — d) B D (except D1–3. 5) T2 G3. 4 भर्तुस् (for भर्त्रे). K4 B1. 3 D3 S (except T1) तदा° (for तथा°).

11 a) B2 श्रद्धा; T G2–4 M2 प्रीत्या (for प्रह्वा). G1 चाथ (for चापि). — c) K4 [अ]पि; B4 च (for [अ]थ). K2. 4 भक्षैश्च; B1 भक्त्या च; G1 भक्ष्येण. — d) B2. 3 D (except D1–3. 5) G3 भोज्यैः (for वाक्यैः). K1. 4 D1. 3 स-; K3 T1 G1. 3. 4 च (for सु-). B1 मधुरैः पायसैस्तथा.

12 a) Ś1 K1. 3. 4 B Dc Dn D3. 4. 6 T2 (by corr.)

उच्छिष्टं भुञ्जते भर्तुः सा तु नित्यं युधिष्ठिर ।
दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ १२
न कर्मणा न मनसा नात्यश्नान्नापि चापिबत् ।
तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १३
साध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुटुम्बस्य हितैषिणी ।
भर्तुश्चापि हितं यत्तत्सततं सानुवर्तते ॥ १४
देवतातिथिभृत्यानां श्वश्रूश्वशुरयोस्तथा ।
शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥ १५
सा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकाङ्क्षिणम् ।
कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ॥ १६
व्रीडिता साभवत्साध्वी तदा भरतसत्तम ।
भिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७

ब्राह्मण उवाच ।

किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।
उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९
क्षन्तुमर्हसि मे विप्र भर्ता मे दैवतं महत् ।
स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २०

ब्राह्मण उवाच ।

ब्राह्मणा न गरीयांसो गरीयांस्ते पतिः कृतः ।
गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २१
इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानुषा भुवि ।
अवलिप्ते न जानीषे वृद्धानां न श्रुतं त्वया ।
ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २२

स्त्र्युवाच ।

नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।

C. 3. 13676
B. 3. 206. 24
K. 3. 209. 26

G₃ भाविता; K₃. 4m D₁. 2. 5 सततं (for भुञ्जते). Ś₁ K₁. 2 तत्र (for भर्तुः). — [b]) B₃ नित्यं; D (except D₁–3. 5) भुंक्ते; G₁ सा च; G₄ साधु (for सा तु). Ś₁ K B₁–2 D₁–3. 5 भुंक्ते (for नित्यं).

13 [a]) B De Dn D₄. 6 G₁ कर्मणा मनसा वाचा; D₂. 3 सा कर्मणा वा मनसा. — [b]) K₁. 2 नाभ्यश्नान्नापि सापिबत्; K₄ नात्यश्नात्यति चापिबेत्; B De Dn D₄. 6 नान्यचित्ताभ्यगात्पतिं; D₁ नात्यश्नात्यति न चापिबत्; D₂. 3 G₁ नात्यश्नाति चा(D₃ वा)पिबत्; D₅ नातिक्रामति वा गिरा; T₁ नात्यश्नात्यपि चापिबत्. — [c]) G₄ तत् (for तं). D₃ सर्वं (for सर्व-).

14 [c]) D₃ प्रियं; G₂. 4 हिते (for हितं). G₂ यत्ता; G₄ युक्ता (for यत्तत्). K₃ भर्तुश्च विहितं यद्यत्. — [d]) K₃ B₃ साधु वर्तते; K₄ D₁. 3 M₃ चानु˚; G₁ सान्ववर्तत; G₄ सा तु वर्तते.

15 [b]) B₄ अपि (for तथा). — [c]) S (except G₃) शुश्रूषणे रता नित्यं. — [d]) K₄ संजितेंद्रिया.

16 [a]) D₅ तथा; G₁. 2. 4 ततो (for तदा). K₂. 4 D₁–3 द्वारि (for दृष्ट्वा). — [b]) Ś₁ K₁. 2 D₅ सततं (for संस्थितं). Ś₁ K₁. 2 B Dc₁ Dn D₁. 2. 4. 6 T₁ G₃ भैक्ष्य˚. — [c]) Dc D₁. 5 G₂. 4 कुर्वती. — [d]) Dn₃ D₂. 4. 6 G₁. 2 संस्माराथ. B₃ शुचिस्मिता (for शुभे˚).

17 [a]) Ś₁ K₁–3 D₁–3 चाभवत्; Dc सा भवेत्; D₅ चापि सा; T₂ सा तदा (for साभवत्). — [d]) Ś₁ K D₁–3. 5 मनस्विनी.

18 [a]) K₃ Dc₂ M₃ मा (for मां). — [b]) B₂. 3 M₁ वरानने. — [d]) B₃ T₁ G₄ [अ]पि (for [अ]सि).

19 T₁ G₄ om. the ref. — [a]) B₁ क्रोधसंदीप्तं; T₁ कोपसंतप्तं. — [c]) B D₄ T G₃ M मा स्त्री (for साध्वी). D₅ मानुषेंद्र; G₁ मानुषेंद्रं. — [d]) Ś₁ K D₁–3. 5 ततो (for वचो). — After 19, G₂. 4 ins.:

999* क्षमस्व विप्रप्रवर क्षमस्व स्त्रीजडत्वताम् ।
प्रसीद भगवन्मह्यं कृपां कुरु मयि द्विज ।;

while B₃ ins. 1001*.

20 Before 20, N (except B₄) G₁ M₃ ins स्त्र्युवाच (resp. स्त्री). — [a]) K₃ B₃. 3 Dc Dn D₄–6 मे विद्वन्; K₃ G₁ M₁ विप्रेंद्र; B₁ मे ब्रह्मन् (for मे विप्र). — [b]) G₁ परं (for महत्). — [c]) G₁. 2. 4 क्षुधित- (for क्षुधितः). T₁ transp. श्रांतः and प्राप्तः.

21 [a]) B₁ transp. ब्राह्मणा and न. K₂. 4 Dc D₁–3 ब्राह्मणो न गरीयांस्ते. — [b]) D₃ T₂ गरीयांस्तु; G₁ तथैव च. — [c]) Ś₁ K₁ गृहस्थधर्मी.

22 [a]) D₁. 2 एतान् (for एषां). K₄ D₁–3. 5 प्रणमती. — [b]) Ś₁ K₁. 2 B₄ D₅ मानुषो; B₁. 3 Dc Dn D₄. 6 G₃ मानवो; T₂ G₁. 4 मानवा (for मानुषा). — [d]) Dc विप्राणां (for वृद्धानां). — [e]) S (except G₂. 3) चाग्निं˚ (for ह्यग्नि˚). — [f]) Ś₁ K₁. 2 दहंति (for दहेयुः). K₄ B₄ Dc D₅ S इमां (for अपि). — After 22, S (except T₂) ins.:

1000* सपर्वतवनद्वीपां क्षिप्रमेवावमानिताः ।

C. 3. 13676
B. 3. 206. 25
K. 3. 209. 26

अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २३
जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।
अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २४
तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
येषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २५
ब्राह्मणानां परिभवाद्धातापिश्च दुरात्मवान् ।
अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २६
प्रभावा बहवश्चापि श्रूयन्ते ब्रह्मवादिनाम् ।
क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रमादश्च महात्मनाम् ॥ २७
अस्मिंस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।

पतिशुश्रूषया धर्मो यः स मे रोचते द्विज ॥ २८
दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।
अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ २९
शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ।
बलाका हि त्वया दग्धा रोषात्तद्विदितं मम ॥ ३०
क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१
यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत च ।
हिंसितश्च न हिंसेत तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२
जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

---

23 De पतिव्रतोवाच; M ब्राह्मणी (for स्म्युवाच). — B De Dn $D_{2.\,4.\,6}$ ins. after the ref. (B_3, after 999*):

1001* नाहं बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोधं तपोधन ।
अनया कृद्धया दृष्ट्या क्रुद्धः किं मां करिष्यसि ।

— [a]) $Ś_1$ K_{1-3} नावमन्यामि; K_{4m} $D_{1.\,3.\,5}$ °मन्ये हि (for °जानामि). D_5 विप्रं; G_1 विप्र (for विप्रान्). — [b]) $Ś_1$ K $D_{1-3.\,5}$ G_2 देव- (for देवैस्). B_4 महामते; D_5 मनस्विनं. — [d]) G_4 ते (for मे).

24 [b]) T_1 माहात्म्यं चैव धी°. — [d]) $Ś_1$ K D_{1-3} यैर् (K_3 वै) (for हि).

25 T_1 M om. 25^{ab}. — [c]) T_2 $G_{3.\,4}$ एषां (for येषां). $Ś_1$ K $D_{1-3.\,5}$ शापाग्निर् (for क्रोधाग्निर्). — [d]) G_2 समुद्रे (for दण्डके). T_1 न प्रशा° (for नोपशा°). — After 25, D_6 (*sec. m.*) S ins.:

1002* कस्मात्परिभवेन्मूढो ब्राह्मणानमितौजसः ।

26 [b]) $B_{3.\,5}$ Dc_2 Dn_2 $D_{4.\,6}$ G_3 सु-; Dc_1 $Dn_{1.\,n3}$ $D_{1.\,2}$ स (for च). — [c]) $D_{1.\,2.\,5}$ अगस्तिम्. Dc मुनिम् (for ऋषिम्). — [d]) B_3 क्रुद्धो (for क्रूरो). $D_{1.\,2}$ °बलः (for °सुरः).

27 [ab]) K_4 (m as in text) B Dc Dn $D_{4.\,6}$ G_3 बहुप्रभावाः श्रूयंते ब्राह्मणानां महात्मनां. — B_3 om. 27^{cd}. — [c]) K_3 $D_{1.\,2}$ T_2 $G_{1.\,2.\,4}$ M_1 क्रोधाः; M_2 क्रोधान्. K_2 B_1 स; $D_{1.\,3.\,5}$ च (for सु-). K_3 $D_{1.\,2}$ T_2 $G_{1.\,2.\,4}$ M विपुला. — [d]) K_3 $D_{1.\,2}$ T_2 $G_{2.\,4}$ प्रसादाश्च. G_1 देव-मानुषमंश्रिताः.

28 [a]) K_4 $D_{1.\,2}$ om. तु. B_4 D_3 व्यति°; D_5 स्वस्तिकरं (for स्वति°). G_1 पश्य (for ब्रह्मन्). — G_1 om. (hapl.) 28^b–30^a. — [b]) K_3. $_4$m D_5 श्रोतुम् (for क्षन्तुम्). — [d]) B_4 यथा (for यः स). $Ś_1$ $K_{1.\,2}$ [S]नघ; B_2 Dc द्विजः.

29 G_1 om. 29 (cf. v.l. 28). — [a]) G_4 धर्मेषु (for सर्वेषु). — [b]) $Ś_1$ महत् (for परम्). — [c]) T_1 अतिदेशेन (for अविशेषेण). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.\,3}$ भक्तिः; B_3 कुर्याद् (for कुर्यां).

30 G_1 om. 30^a (cf. v.l. 28). — [a]) $K_{1.\,2}$ G_4 शुश्रूषया; $D_{1.\,2.\,5}$ T_2 शुश्रूषायां. D_3 तस्य (for पश्य). — [cd]) T_1 बलाको हि. $Ś_1$ (by transp.) रोषाद्दग्धा; T_1 दग्धो रोषात्; G_1 दग्धाद्रोषात्. G_4 तु (for तद्). K_2 B_{1-3} Dn D_5 G_1 मया (for मम).

31 [a]) $G_{2.\,4}$ क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्. — [b]) $D_{3.\,5}$ G_1 मानुषाणां. — After 31^{ab}, G_4 ins.:

1003* मा स्म क्रुद्धो बलाकेव न वध्यास्मि पतिव्रता ।

— [c]) K_3 यत् (for यः). $Ś_1$ $K_{1.\,2.\,4}$ B_4 $D_{1-3.\,5}$ G_2 °लोभौ; G_4 °मोहान् (for °मोहौ). $Ś_1$ $K_{1.\,4}$ $D_{2.\,3}$ जयति; D_1 जयते (for त्यजति). — [d]) $=32^d$, 33^d, 31^d, 35^d, 36^d. B_3 तान् (for तं). B_3 देवान्; D_1 देवं (for देवा). D_1 ब्राह्मणा; D_5 स्थविरं (for ब्राह्मणं). D_3 (before corr.) द्विजः (for विदुः).

32 $Ś_1$ $D_{2.\,5}$ om. (hapl.) 32; G_4 om. (hapl.) 32–33. — [a]) K_1 वदेत हि; G_1 वै ददाति (for वदेदिह). — [b]) $K_{3.\,4}$ $D_{1.\,4}$ T_2 G_3 M गुरून् (for गुरुं). B_1 T_1 M_3 संतोषयीत च; Dc M_1 °यति च; D_3 °येदपि; T_3 $G_{1.\,2}$ °यिष्यति. — [c]) $K_{3.\,4}$ D_1 M_3 हिंसीत (for हिंसेत). $K_{1.\,2}$ हिंसा च हिंसिता येन. — [d]) $=31^d$, etc. B_3 देवान्; D_1 देवं (for देवा). $K_{1.\,2}$ स्थविरं; D_1 ब्राह्मणा (for ब्राह्मणं).

33 G_1 om. (hapl.) 33–35; G_4 om. 33 (cf. v.l. 32). — [a]) $Ś_1$ K $D_{1-3.\,5}$ धर्मरतः; B_3 °निष्ठः (for °परः).

कामक्रोधौ वशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३
यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४
योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।
दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५
ब्रह्मचारी च वेदान्यो अधीयीत द्विजोत्तमः ।
स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६
यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेषां परिकीर्तयेत् ।
सत्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३७
धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।
इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजसत्तम ।
सत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ॥ ३८
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स तु सत्ये प्रतिष्ठितः ।
श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशासनम् ॥ ३९
बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ।
भवानपि च धर्मज्ञः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।
न तु तत्त्वेन भगवन्धर्मान्वेत्सीति मे मतिः ॥ ४०
मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ।
तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ॥ ४१

C. 3. 1369*
B. 3. 206. 45
K. 3. 209. 47

34 D_3 T_2 $G_{1.2}$ om. (hapl.) 34 (for G_1, cf. v.l. 33); M_1 om. (hapl.) 34–35. — [a]) $K_{1.2}$ G_4 चात्मा समो; D_2 चात्मसमा. K_2 Dc_2 G_4 लोके. — [b]) S_1 K $D_{1.2.5}$ ब्राह्मणस्य. K $D_{1.2.5}$ M_2 यशस्विनः; B_2 मनीषिणः. — [c]) T_1 M_2 सर्वधर्मेण. $K_{1.2}$ D_5 निरतस्; M_2 च रतिस्. — [d]) =31[d], etc. D_5 स्थविरं (for ब्राह्मणं).

35 S_1 G_4 om. (hapl.) 35–36; K_1. 2 T_1 G_1 M_1 om. 35 ($K_{1\ 2}$ T_1 hapl.; for G_1 M_1 cf. v.l. 33, 34). — [a]) T_2 om. यः. M_2 अधीयेद्वा (for अधीयीत). — [b]) K_3 याजयेतपि; $D_{2.3.5}$ G_2 याजयेत. — [c]) D_5 अपि; $G_{2.3}$ चापि (for वापि). — 35[d]=31[d], etc.

36 S_1 G_4 om. 36 (cf. v.l. 35). — [a]) K_3 धर्मचारी. K_1 वेदान्यो हि; K_3 Dn_1. n_2 वदान्यो यो; K_4 D_1 वदान्यो हि; $D_{2.3.5}$ भवेद्वांतो; T_1 तु यो वेदान्; G_1 M_3 च यो वेदान्. — [b]) $K_{1.2}$ अधीयाद् द्विजसत्तमः; K_3 सर्वभूतेषु चात्मवत्; B_{1-3} Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 M_1 [s]प्य(M[1] ध्य)धीयाद् द्विजपुंगवः; B_4 $D_{1.2}$ ध्यधीयाद् द्विजसत्तम; D_5 ध्यधीयेत द्विजोत्तम; T_2 $G_{1.2}$ ध्यधीयानो द्विजोत्तम. — K_2 om. (hapl.) 36[c]–38[d]. — [c]) T_2 $G_{1.2}$ यस् (for वै). K_3 B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ G_3 स्वाध्यायवानमत्तो वै; B_1 Dc °यवानप्रमत्तस्.

37 K_2 om. 37 (cf. v.l. 36). — [b]) D_5 तदेव; T_1 न तेषां (for तदेषां). S_1 K_1 °कीर्तयन्. — [c]) T_2 $G_{2.4}$ पथ्यं तथ्यं (for सत्यं तथा). D_5 व्यवहरेन्; T_2 व्याहरंतं; M_2 व्याहरते. — [d]) S_1 K_1 G_3 कुरुते; K_4 $D_{3.5}$ योजयेन्; G_4 रमतां (for रमते). B_2 मतिः (for मनः).

38 K_2 om. 38[abcd] (cf. v.l. 36). — [a]) B_1 Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 धर्मं; D_5 स्वयं (for धनं). B_1 स्यात् (for [आ]हुः). — [b]) K_3 स्वाध्यायो; B_1 °ये (for °यं). S_1 K_1 तप; K_3 Dn_2 T_1 G_2 दम (for दमम्). G_3 आर्जवः. — [c]) K_1 निग्रहश्च; K_3 निरोधश्च; T_1 निग्रहणं. — [d]) K_1 शाश्वतो. K_3 द्विजलक्षणं. — B_4 om. 38[e/]; G_4 om. (hapl.) 38[c]–40[b]. — [e]) S_1 सत्यमार्जवं; $K_{1.2}$ D_5 सत्यार्जवं; T_1 °श्रयं.

39 G_4 om. 39 (cf. v.l. 38). — [a]) B_1 विज्ञेयः (for दुर्ज्ञेयः). — [b]) B Dc Dn $D_{3.6}$ स च (B[1] सत्यं) (for स तु). — [c]) T_1 श्रुतिः प्रमाणो; G_1 श्रुतिः प्रमाणं; G_2 °प्रमाणे; M_1 °प्रमाणं. T_1 G_1 M_1 धर्माणां (for धर्मः स्याद्). — [d]) G_2 वेदानु°; M_2 सिद्धानु°.

40 G_4 om. 40[ab] (cf. v.l. 38). — [b]) S_1 K_2 T_2 G_3 M_1 एष (for एव). — [c]) B D (except $D_{3.5}$) T_2 G_3 M भगवानपि (for भवानपि च). — [d]) S (except G_3) स्वाध्यायाभिरतः. — [e]) S_1 सत्त्वेन (for तत्त्वेन). $D_{1.2.6}$ भगवान्; T_2 विभवन्. — [f]) S_1 $K_{1.2}$ वेदान्; K_4 B D (except $D_{1.2}$) T_2 G_3 धर्मं (for धर्मान्). K_4 $D_{1.2}$ वेत्तीति. — After 40, B D (except $D_{1-3.5}$) G_{2-4} ins.:

1004* यदि विप्र न जानीषे धर्मं परमकं द्विज ।
धर्मव्याधं ततः पृच्छ गत्वा तु मिथिलां पुरीम् ।

[(L. 1) $B_{1.3}$ धर्मं (for विप्र). $G_{2.4}$ परं धर्मं सनातनं (for the posterior half).]

41 [c]) S_1 $K_{1.2}$ स्थितो; K_4 स ते; B Dc[1] Dn $D_{4.6}$ G_3 वसेद् (for वसन्). — [d]) K_4 [s]खिलान्; T_1 स तु (for स ते). S_1 प्रवेक्ष्यति; B_4 वदिष्यति. — [e]) G_1 गच्छ सु- (for गच्छस्व). — [f]) K_3 G_1 यथाकालं. — After 41, S (except G_3) ins.:

1005* व्याधः परमधर्मात्मा स ते छेत्स्यति संशयान् ।

42 [a]) $K_{3.4}$ $B_{1.4}$ T_2 इत्युक्तम्; T_1 दुरुक्तम् (for अत्युक्तम्). D_5 इति (for अपि). S_1 K_1 तत् (for मे). — [b]) D_3 मानद; D_5 भो द्विज; T_1 [अ]रिंदम (for [अ]निन्दित). — K_4 D_4 om. 42[cd]. — [d]) S_1 $K_{1.3.4}$ $D_{1-3.5}$

C. 3. 13697
B. 3. 206. 46
K. 3 209. 48

अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।
स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्मविदुषो जनाः ॥ ४२
ब्राह्मण उवाच ।
प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।
उपालम्भस्त्वया ह्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥४३
मार्कण्डेय उवाच ।
तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानं कौशिको नरसत्तम ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

१९८

मार्कण्डेय उवाच ।
चिन्तयित्वा तदाश्चर्यं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।
विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवाबभौ ॥ १
चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।
श्रद्दधानेन भाव्यं वै गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २
कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।
तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३
इति संचिन्त्य मनसा श्रद्दधानः स्त्रिया वचः ।

धर्मकुशला (for °विदुषो). Śi K4 नराः (for जनाः). B Dc Dn D6 G3 ये धर्ममभिविंदते (B1 °विंदति; B2 °नंदति); T1 स्वधर्मविदुषो जनाः; T2 G1. 2. 4 ये च धर्मविदो जनाः.

43 b) D1. 2 सु (for च). — c) K1 D5 उपलंभस्. K1. 2 प्रोक्तो; B3 Dc2 G1. 2 M [अ]प्युक्तो; B4 Dc1 Dn D3. 4 G3 M1 [अ]त्युक्तो; T2 G4 [अ]भ्युक्तो. — d) B1 स मे (for मम). K3. 4 B4 D1–3 नैश्रेयसं; some MSS. निश्रेयसं. B4 पदं; D1 परः; T1 G1 प्रति (for परम्). — f) K4 D3 क्षमं भवतु; Dn यत्रादिशसि (!) (for साध°). Śi K1. 2 भामिनि; B4 यत्क्षमं (for शोभने).

44 D1 om. 44. — After the ref., S ins.:

1006* धन्या त्वमसि कल्याणि यस्याः स्याद्दृत्तमीदृशम् ।
[G1 M ते (for स्याद्).]

— a) T2 तथा (for तया). K3. 4 D2. 3. 5 T2 G1. 2. 4 M2 निसृष्टो (for वि°). Śi K1. 2. 4 D3. 5 T1 G3–4 M2 निर्गत्य. — b) G तमेव (for स्व°). T1 G1 M1 [आ]वसथं (for भवनं). T2 स्वयमेव वनं ययौ. — K3 om. 44cd. — c) = 3. 198. 1c. Śi K2 B Dc Dn D3. 4. 6 T1 स स्वमात्मानं; K1 स्वसमा°; K4 D2. 5 स्वयमा° (for स द्विजो°). — d) N G3 द्विजसत्तमः (D3. 4 °म); G1 मुनिसत्तम. G3 (before corr.) आगस्कृत इवाबभौ (cf. 3. 198. 1d).

Colophon om. in D1. — *Major parvan:* Śi K1. 2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान); G3 मार्कंडेयसमाख्यान. K B Dc Dn1. n3 D3–6 G3 M3 (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान (followed by समाप्त in K1. 2 D5). — *Adhy. name:* M1 कौशिकैकपत्नीसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 205 (Dn3 204); T G1. 2. 4 M 200. — *Śloka no.:* Dn1. n3 47; Dn3 48.

---

1 a) T1 °स्वा तदा प्रोक्तं. — b) T2 G2. 4 चोक्तम् (for प्रोक्तम्). T1 तदाश्चर्यं विशेषतः. — c) = 3. 197. 44c. Śi K1–3 B2. 3 Dc Dn D3–6 G3 स स्व(B2 त्व)मात्मानं; K4 D1. 2 स्वयमा° (for स द्विजो°). — d) K3 आगस्कृत्यम्; D3 °स्कृतम्. Śi K D3. 5 स्थितः (for [आ]बभौ). D1. 2 असकृत्तत्त्वचिंतकः; G1 मनस्कृत इवाभवत्.

2 a) Śi K B3. 4 Dc2 D1–3. 5 च; B1 Dc1 Dn D4. 6 T1 G3 स्व° (for स). — b) Dn3 अवाप्नुयात्; Dn3 D5. 6 अवाप्तवान् (for अथाब्रवीत्). — c) Śi K D3. 5 भाव्यं हि (K3 भावेन); B Dc Dn G3 (by transp.) वै भाव्यं; D1. 2 मे भाव्यं. — d) D5 मिथिलान्. D1 ह्यहं (for अहम्).

3 a) Śi K D1. 2. 5 सर्ववित्तस्यां; D3. 4 सर्ववित्तस्या. — b) B3. 4 निविशते; G1 वै वसते. — c) B4 तद्; T1 तां (for तं).

4 a) Dc तपसा; D3 वचनं (for मनसा). B3 इति संचितयामास. — b) K3 संदधानः. Śi K1. 2 D1 M स्त्रियो (for स्त्रिया). — d) T1 सौम्यैं (for धर्म्यैं). — e) T1

बलाकाप्रत्ययेनासौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ।
संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलसमन्वितः ॥ ४
अतिक्रामन्नरण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ।
ततो जगाम मिथिलां जनकेन सुरक्षिताम् ॥ ५
धर्मसेतुसमाकीर्णां यज्ञोत्सववतीं शुभाम् ।
गोपुराट्टालकवतीं गृहप्राकारशोभिताम् ॥ ६
प्रविश्य स पुरीं रम्यां विमानैर्बहुभिर्वृताम् ।
पण्यैश्च बहुभिर्युक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ७
अश्वैः रथैस्तथा नागैर्यानैश्च बहुभिर्वृताम् ।
हृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवसमाकुलाम् ॥ ८
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ।
धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ॥ ९
अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ।
मार्गमाहिषमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वात्तु क्रेतॄणामेकान्ते संस्थितो द्विजः ॥ १०
स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्त आसने ॥ ११

व्याध उवाच ।

अभिवादये त्वा भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधस्तु भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ १२
एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा तु तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशहर्षितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १४
अदेशस्थं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्द्विजम् । C. 3 13716 B 3. 207. 16 K. 3. 210. 16

G₂ 4 (by transp.) स संप्रतस्थे; G₁ M₂ स तु प्रतस्थे; M₁ ततः प्रतस्थे. — After 4ᵉ, K₁. ₂ ins.:

1007* जनकेनाभिपालिताम् ।
पथि पश्यन्नदी रम्याः.

5 ᵃ) K₂ Dn D₄. ₆ M₂ अतिक्रमन्न°. — ᵈ) Śi K₁. ₃. ₄ D₁–₃. ₅ [अ]भिपालितां; K₂ [अ]भिरक्षितां.

6 ᵃ) Śi K B₁. ₄ Dc₂ D₁–₃ T₁ G₁. ₂ धर्मकेतु; D₅ धर्मज्ञैस्तु; T₂ धर्मस्तुति. — B₁ om. 6ᶜᵈ. — ᵈ) B₂. ₄ हर्म्यप्राकार°; B₃ हर्म्यप्राकारतोरणां; Dn D₄. ₆ G₃ हर्म्यप्राकारशोभनां; D₁. ₂ बृहत्प्राकारशोभितां; D₅ गृहप्राकारशोभिनीं; G₁ M₁ गृहप्रासादशोभितां.

7 G₄ om. 7ᵃ–8ᵇ. — ᵃ) B Dc Dn D₄. ₆ G₃ नगरीं (for स पुरीं). — ᵇ) Śi B₂. ₃ Dn D₄. ₆ G₃ युतां (for वृताम्). — B₂ om. 7ᶜᵈ; G₃ om. (haplʼ.) 7ᶜ–8ᵇ. — ᶜ) K₁–₃ B₁. ₃ Dc T M पुण्यै° (for पण्यै°). Śi K D₁–₃. ₅ T₁ विविधैर् (for बहुभिर्).

8 G₂. ₄ om. 8ᵃᵇ (cf. v.l. 7). — ᵇ) B Dc Dn D₄. ₆ G₃ योधै° (for यानै°). B₂. ₃ D₁. ₂ बहुधा (for °भिर्). Dn D₄. ₆ G₁. ₂ M युतां (for वृताम्). — ᵈ) K₃ उद्यानशतसंकुलां; D₅ नित्योत्सवविभूषितां.

9 ᵃ) K₁. ₂ सोपश्यन्; G₂. ₄ स पश्यन् (for सोऽपश्यद्). G₄ बहुवृत्तानां. — ᵇ) K₃ °क्रमान्; B₁ °क्रमं; Dn₂ D₅ T₁ G₂–₄ M₁ °क्रमत्. — ᶜ) K₁ अपृच्छंत; K₃ D₅ अपृच्छंश्च; Dc₂ D₃ G₃ अपृच्छत्स. — ᵈ) T₂ G₂. ₄ [अ]पि (for [अ]स्य).

10 ᵃ) T₁ सोपश्यत् (for अपश्यत्). — ᵇ) K₃ (by corr.) सूनां मध्ये; B₂. ₃ Dc D₁ T₁ शु(B₂. ₃ शू)नां मध्ये (for सूना°). — ᶜ) K₄ D₁ मृग°; Dc₂ मार्गे (for मार्ग°). Śi K₁. ₃ D₅ माहिषं मार्गनाम्नं च. — ᵈ) Śi K₁. ₂ मनस्विनं; D₁. ₂ जितेंद्रियः (for तप°). — D₃ om. 10ᵉᶠ. — ᵉ) Śi K₄ D₁ विक्रेतॄणाम्; K₁. ₂ D₃ हि क्रे°; B₂–₄ Dc Dn D₄. ₆ च क्रे°; Dn₂ (by corr.) घृणां चक्रे; G₄ तु क्रेत्राणाम्. — ᶠ) D₅ ह्येकांते (for एकान्ते).

11 ᵃ) Śi K₂ श्रुत्वा; G₁ दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा). — ᵇ) K₃. ₄ D₃. ₅ संभ्रमान्वितः. Śi K₁. ₂ अकस्मात्संभ्रमान्वितः (Śi °कुलः). — ᶜ) T₂ ततो (for यतो). Śi K D₃. ₅ अभ्याजगाम तं विप्रं. — ᵈ) Śi K D₁–₃. ₅ T₂ स्थितम्. Śi K₁–₃ D₁–₃ एकान्तमानसं (K₃ D₁ °से); B Dn D₆ G₃ एकांतदर्शने (B₁ °मासने); D₅ एकाग्रमानसं.

12 T₁ om. the ref. Śi K₁. ₂ धर्मव्याधः (for व्याध उ°). — ᵃ) Hypermetric! K₃. ₄ B D (except Dc₂) G₃ त्वां (for त्वा). — ᶜ) B Dc Dn D₄. ₆ हि (for तु). K₁ भगवन् (for भद्रं ते).

13 ᵃ) K₃ पतिव्रता यदु°. — ᵇ) D₅ प्रति (for इति). — ᵈ) K₃ आगते (for आगतः).

14 ᵃ) K₃ B₂–₄ Dc Dn D₄. ₆ T G₃ M च तस्य; D₅ (by transp.) तस्य तु. — ᵇ) B Dc Dn D₄. ₆ G₃ भृशविस्मितः; D₁ हर्षपूरितः. — ᵈ) T₁ [अ]मंत्रयत (for [अ]चिन्त°).

15 ᵃ) Dim अयुक्तं तु; T₁ G₄ आदेशस्थं; M₂ अदेशस्थो. D₅ च; M₂ न (for हि). Dn₂ मे (for ते). — ᵇ) B₂ च तं; Dn इदम् (!) (for द्विजम्). — D₂ om. 15ᶜ–16ᵇ.

C. 3. 137 16
B. 3. 207. 16
K. 3. 210. 16

गृहं गच्छाव भगवन्यदि रोचयसेऽनघ ॥ १५
बाढमित्येव संहृष्टो विप्रो वचनमब्रवीत् ।
अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहान्प्रति ॥ १६
प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १७
ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।
अनुतप्ये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ १८

व्याध उवाच ।

कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं मम ।
वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ॥ १९
धात्रा तु विहितं पूर्वं कर्म स्वं पालयाम्यहम् ।
प्रयत्नाच्च गुरू वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २०
सत्यं वदे नाभ्यसूये यथाशक्ति ददामि च ।
देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २१
न कुत्सयाम्यहं किंचिन्न गर्हे बलवत्तरम् ।
कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ॥ २२
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोका भवन्त्युत ॥ २३
कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २४
राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
विकर्माणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ २५
मेतव्यं हि सदा राज्ञां प्रजानामधिपा हि ते ।

— [c]) G1 गृहान् (for गृहं). Ś1 K D1–3. 5 आगच्छ (for गच्छाव). — [d]) Dc Dn D1. 4. 6 G3 ते रोचते (for रोचयसे).

16 D3 om. 16[ab] (cf. v.l. 15). — [a]) K3 T G3. 4 M तं हृष्टो; B Dc Dn D4. 6 G3 तं विप्रो; D1 संतुष्टो (for संहृष्टो). — [b]) B Dc Dn D4. 6 G3 हृष्टो (for विप्रो). — [c]) D5 अग्रस्थं (for अग्रतस्). Ś1 K B4 Dc D1. 3 M3 तं; D5 च (for तु). — [d]) K1. 2 transp. स and जगाम. B Dc Dn D4. 6 G3 गृहं (for गृहान्). D5 जगाम स्वगृहं प्रति.

17 [a]) D5 स्व॰; T1 तद्॰ (for च). — [b]) K3 [अ]भ्यपूज्य तं; B1 च पूजितः (for [अ]भिपूजितः). — After 17[ab], S (except G3) ins.:

1008* अर्घ्येण च स वै तेन व्याधेन द्विजसत्तमः ।
[T1 अर्घ्येण पाद्येन च वै (for prior half).]

— G4 om. 17[cd]. — [c]) Dc3 वै (for च). Ś1 K1. 2 D5 °मनीयार्घ्यं. — [d]) G1 परि॰ (for प्रति॰).

18 [a]) G3. 4 सुखोपविष्टस्तं व्याधं. — [b]) G3 वचनं चेदमब्रवीत्; G4 इदं वचनमब्रवीत्. — G4 om. 18[cd]. — [c]) K3 G1 कर्म तद्वै; G3 किमेतद्वै.

19 Ś1 मृगव्याधः; K1. 2 धर्मव्याधः (for व्याध उ॰). — [a]) G3. 4 transp. कुलोचितं and इदं. — [b]) Dn1 परं; Dn2. n3 पदं (!); T3 G3 महत् (for मम). — [c]) Dc स्वे धर्मे वर्तमानस्य. — [d]) B3 मा मन्युं; Dc मन्युं मे (for स्वे मन्युं).

20 [a]) Ś1 K D3. 5 धात्रा हि; B Dc Dn D4. 6 G3 विधात्रा; D1. 2 धात्रा वै (for धात्रा तु). B1 D5 कर्म (for पूर्वं). — [b]) D5 पूर्वं (for कर्म). B Dc1 Dn D4. 6 कर्म स्व(B1 स धर्म)मनुपालये (Dn D4. 6 °यन्). — [c]) Ś1 K1. 2 हि; Dc तु (for च). — [d]) Ś1 K1. 2 शुश्रूषे च; B1 S (except G3) °षामि; Dc °षेयं (for °षेऽहं). Ś1 परंतप (for द्विजो॰).

21 [a]) G3. 4 सतां हि नाभ्यसूयेहं. — [b]) Ś1 K1. 2 B3–4 D (except D1–4) M ददानि (for °मि). T1 [अ]हं (for च). — [c]) K3 देवतानितिथिभृत्यौ (sic). — [d]) Ś1 K1–3 D1–3. 5 अविशेषेण (for अवशिष्टेन). Ś1 K1. 2 वर्तयन् (for °ये).

22 [a]) Ś1 K D3. 5 भर्त्सं॰; D1 कोप॰ (for कुत्स॰). Ś1 K1. 2 कंचिन्. — [b]) D1 दुर्बलं (for न गर्हे). Ś1 बलवत्तरान्.

23 [a]) = Gītā (Vulg.) 18. 44[a]. K1 B3. 4 Dc3 Dn D1. 6 S °गोरक्षवाणिज्यं. — [b]) K4 एतल्; T1 बहु॰; G1 आहुर् (for इह). B4 Dc3 जीवितं (for जीवनम्). — [d]) M ताभ्यां (for तेन). B1. 3 Dc Dn D4. 6 लोको भवत्युत.

24 [a]) T3 कर्मणां तु (for कर्म शूद्रे). — [b]) K3 B4 G3 क्षत्रियः. B3 D1. 3 मतः (for स्मृतः). — [c]) G1. 3. 4 M °चर्यन् (for °चर्यं). Ś1 K1. 3 B4 Dc मंत्राः. — [d]) Ś1 K D1–3. 5 सत्यं चैव द्विजे तथा; G4 सत्यं च ब्राह्मणैः सह.

25 [a]) Ś1 K D1–3. 5 transp. राजा and प्रशास्ति. B4 S (except G3 M3) [अ]नु॰ (for प्र॰). — [b]) Ś1 K1. 3 B1. 3 Dc3 G1 M स्वधर्मनिरताः (K1. 3 °तः). — [c]) K3 D3 विकर्मणश्च; K4 °र्मिणश्च; G1 °र्मणा (for °र्माणश्च). K1 कञ्चित् (for केचित्).

मारयन्ति विकर्मस्थं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ २६
जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ।
स्वकर्मनिरता वर्णाश्चत्वारोऽपि द्विजोत्तम ॥ २७
स एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ।
दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्मिकम् ॥ २८
सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
श्रीश्च राज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ॥ २९
राजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।
सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ३०
परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।
न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥ ३१
न भक्षयामि मांसानि ऋतुगामी तथा ह्यहम् ।
सदोपवासी च तथा नक्तभोजी तथा द्विज ॥ ३२
अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।
प्राणिहिंसारतश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३३
व्यभिचारान्नरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।
अधर्मो वर्धते चापि संकीर्यन्ते तथा प्रजाः ॥ ३४
उरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।
क्लीबाश्चान्धाश्च जायन्ते बधिरा लम्बचूचुकाः ।
पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥ ३५

C. 3. 13737
B 3. 207. 37
K. 3. 210. 38

---

26 [a]) K4 भवितव्यं; T2 G2 हंतव्यं हि; M2 जेतव्यं हि (for भेतव्यं हि). D5 M2 तदा. Ś1 D1 राज्ञः; K4 D3 T2 G2 M2 °ज्ञा (for °ज्ञां). — [b]) G2 M2 अभिपालने (for अधिपा हि ते). D3 (*sec. m.*) प्रजापालनकर्मणि. — [c]) Ś1 K1–3 B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 M1 वारयंति; K4 B2 D1–3 घात°; T1 पात°. S (except G3) विकर्मस्थान्. — [d]) K3 Dc Dn D4. 6 नृपा; D1 T1 लुब्धो (for लुब्धा). B1 लुब्धामिव मृगेषुभिः.

27 [a]) K2 T1 जनकस्य हि; D1. 2 °श्रेह (for °स्येह). Ś1 K D1–3. 5 राजर्षे (D1. 2 °र्षिर्). — [b]) M2 दृश्यते (for विद्यते). — [d]) Dc2 D5 चत्वारो द्विजसत्तम.

28 [a]) G4 एव (for एष). — [b]) Ś1 K1–3 D1. 5 दुर्बुद्धिं (for दुर्वृत्त°). B2 तत्- (for चेत्). T1 G4 स्वयं (for सुतम्). — [c]) Ś1 K1. 2 दंडेन दंड्यान्निक्षिपति; K3. 4 D1–3. 5 दंडेन दंड्यं (D1 °डं) क्षि°; B1. 3 दंड्ये दंडं निक्षि°; T G1. 2. 4 M2 दंडं (G1. 2 M2 °ड्यं) दंड्येषु निक्षिप्य. — [d]) Ś1 K1. 2 तथा नष्टानधार्मिकान्; K3 B2 तथा न ग्लांति धार्मिकाः; K4 D1–3 तथा पुष्णाति धार्मिकान् (D1 °कं). B1 S (except G3) न ग्लापयति धार्मिकं (T1 G4 °कः; G1 M °कान्).

29 [a]) Ś1 K1. 2. 4 संयुक्त° (K4m प्रयुक्त°); Dn2 D1 स (Dn2 सु-) युक्ता°; D3 स युक्त°; T1 G M युक्ताचारोपि (G1 M1 °गे हि); T2 युक्तदारोपि. — [b]) B1 सर्वान्धर्मेण; D5 सर्वकर्माणि. — [c]) K1. 2 B M1 दंडं च.

30 [a]) D1 [s]पि (for हि). K2 च (for स्व-). — [c]) M अपि (for एव). K1 धर्माणां (for वर्णानां).

31 [a]) Ś1 [अ]पि; K1. 2 D5 [अ]भि-; S (except T2 G2) नि- (for हि). K4 राजन् (for ब्रह्मन्). — [b]) T2 G1. 2. 4 M2 वराहान् (for वराह-). — [c]) B2 transp. न and स्वयं. G4 विप्रेंद्र (for विप्रर्षे). — [d]) Ś1 K1. 2 स्वयं त्वहं; D5 च तानहं (for सदा त्वहम्).

32 [a]) T2 G2. 4 भक्षयामि च मांसानि. — [b]) G4 (corrupt) जंतुकामी (for ऋतु°). B1 Dc D2 सदा (for तथा). B1 तु; Dc नु; T1 G1 [अ]पि (for हि). — [c]) D5 व्रतोपवासी; G4 सदोपवासश्. B4 M2 तदा (for तथा). — [d]) Ś1 K1. 2 B2. 4 D5 T1 नक्तं (for नक्त-). K2 B1. 4 Dc Dn D4. 6 G2 सदा; D3 (before corr.) तदा (for तथा).

33 [a]) Ś1 K D2. 3 दुःशील°; Dc सुशील° (for अशील°). — [c]) Ś1 G2 प्राणिहिंसापरश्; K3 प्राणहिंसारतश्; B Dc Dn D4. 6 G3 °हिंसारतिश्. Ś1 K D1–3. 5 चैव; Dc चासि (for चापि). — [d]) D1–3 जायते; M2 भविता (for भवते). G1 M1 पुनर्भवति धार्मिकः.

34 [a]) B3 Dc1 Dn D4. 6 G3 अभि° (for व्यभि°). — [b]) M1 संक्षीयते (for संकी°). B2 ततः (for महान्). — Ś1 B2 om. 34[cd]. — [c]) K1 B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 T2 G3 वर्तं° (for वर्धं°). — [d]) Dc2 G2. 4 संकीर्यंति (Dc2 °त). B Dc Dn D5 G3 ततः (for तथा).

35 [a]) K2 तरुंडा; K3 वरुंडा; B1. 4 T1 कुरुंडा; B2 Dc Dn D4 भेरुंडा; B3 कुभोंडा; Dc पंगवो (for उरुण्डा). D5 मुंडा वामनकाः कुब्जाः. — [b]) B4 द्विज (for [ए]व च). — [cd]) G2. 4 क्षीबा° (for क्लीबा°). B2 Dn D4. 6 G3 transp. जायन्ते and बधिरा. Ś1 K1. 3. 4 D2 लुब्धचूचुपाः (K4 *sec. m.* मंदचूचुकाः); K2 लुब्धरूचुयाः; B1. 3 Dc D3 लुब्धलोलुपाः; B2 Dn1. nam G3 स्तब्धलोचनाः; B4 अर्थलोलुपाः; Dn2. n3 D4. 6 [अ]त्युच्चलोचनाः; D1 लुब्धपिंगलाः; D5 लुप्तचूचुकाः (for लम्बचूचुकाः). — [e]) Ś1 K1–3 B2. 4 Dc1 Dn2 D2. 3 अधर्मित्वात्; G1 अधर्मेण. — [f]) K1. 2 B1 अभवन्; K3. 4

C. 3. 13738
B. 3. 207. 37
K. 3. 210. 38

स एष राजा जनकः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ३६
ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
सर्वान्सुपरिणीतेन कर्मणा तोषयाम्यहम् ॥ ३७
ये जीवन्ति स्वधर्मेण संभुञ्जन्ते च पार्थिवाः ।
न किंचिदुपजीवन्ति दक्षा उत्थानशीलिनः ॥ ३८
शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ।
त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तिष्ठन्ति पूरुषे ॥ ३९
मृषावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।
न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ४०
प्रिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।
न मुह्येदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ॥ ४१
कर्म चेत्किंचिदन्यत्स्यादितरन्न समाचरेत् ।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ ४२
न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेत् ।
आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥ ४३
कर्म चैतदसाधूनां वृजिनानामसाधुवत् ।
न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
अश्रद्दधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न संशयः ॥ ४४

B_4 Dc D_5 T_1 G_2 M_2 अभवत् (for अभवः). D_3 किल (for सदा).

36 [a]) K_2 एव (for एष). G_1 transp. राजा and जनकः. — [b]) = 29[b]. B Dc Dn D_4. 6 G_3 प्रजा; G_1. 4 सर्वान् (for सर्वं). Dc पश्यते. — [c]) D_1 अनुगृह्णान्; D_5 °गृह्य. — [d]) K_1 सद्धर्मं°; D_5 T_2 G_2 M_2 स्वधर्मनिरतः. T_1 G_1 तदा (for सदा). — After 36, S (except G_3) ins.:

1009* पाल्येष राजा जनकः पितृवद् द्विजसत्तम ।
[T_1 सदा पाल्येष (for पाल्येष राजा).]

37 [a]) K_2 प्रपश्यंति (for प्रशं°). — [b]) D_5 केचिन् (for ये च). B_4 पार्थिवाः; G_4 वा नराः (for मानवाः). — [c]) T_1 सर्वान्स्वयं परीतेन. — [d]) S (except G_3) योज° (for तोष°). D_1 तान् (for [अ]हम्).

38 [a]) D_1 transp. जीवन्ति and स्वधर्मेण. — [b]) K_2 संभुंजेते; K_4 D_3 °भुंजंति; B1. 3. 4 Dc Dn D_4. 6 G_3 °युंजंति; D_1 °यजंति; D_5 °भजंते; T_1 G_4 °भुज्यंते; T_2 G_2 °पूज्यंते; G_1 °भूयंते. B_2 ह (for च). D_3 मानवाः (for पार्थिवाः). D_2 तान्संभुंजति पार्थिवान्. — [c]) K1. 3. 4 D_1. 2 कंचिद्. — [d]) B Dc Dn D_4. 6 G_3 दांता (for दक्षा). D_{n3} D_1 °शालिनः; T_1 °जीविनः; M_2 °शायिनः. G_3. 4 सुशीला यांति ते दिवं. — After 38, D_3 ins.:

1010* न किंचित्फलमाप्नोति स्वधर्मस्य च लोपनात् ।

39 [a]) K_3 भक्त्या°; D_2 दया दानं च; D_3 शक्त्या तु दानं; G_4 शक्त्या च दानं. — [b]) K_3 G_3 M_2 धर्मनित्यदा. — S_1 K_{1-3} om. 39[cd]. — [c]) B_{2-4} Dc D_1 यथार्हं-; D_{n2} यथार्थं. B_3 °गृह्या (for °पूजा). — [d]) G_4 कार्या भूतेषु. B1. 3 Dc Dn D_4. 6 सदा; B_3 तदा (for दया). K_4 B_4 सर्वभूतेषु नित्यदा; D_{1-3}. 5 धर्मनित्येषु धर्मिता (D_1 धर्मतः; D_5 नित्यदा). — [e]) B_1 D_1 योगान् (for त्यागान्). K_3 अत्यंत- (for अन्यत्र). — [f]) K_4 B_3 D_{1-3} T G_4 M पौरुषे (for पूं°).

40 [a]) D_3 परिहरन्. — [b]) K_4 अयाचते; B_4 अथोचितं; T G_1. 3. 4 अनिंदितः; M अनंद्रितः (for अयाचितः).

41 T_1 om. 41; D_3 om. 41[ab]. — [a]) S_1 K_1. 3 प्रियेण; K_4 प्रिये तु (for प्रिये न). K_2 हि भृशं; K_4 नाभृशं; B_2 [अ]पि भृशं; G_4 [अ]तिशयं (for [अ]तिभृशं). K_3 हर्षेद् (for हृष्येद्). — [b]) S_1 K_1. 2 D_1 अप्रियेण (for अप्रिये न). G_1 [अ]ति; G_3. 4 तु (for च). — [c]) G_1 मुह्याद्. D_1 °संकृच्छे (for °कृच्छ्रेषु). — [d]) M_2 धर्मान्. K_3. 4 D_{1-3} न च रौद्रं समाचरेत्.

42 K_2 om. 42[ab]. — [a]) D_{c1} कर्मकृत्; D_5 कर्म यत् (for कर्म चेत्). K_4 अस्यापि (for अन्यत्स्याद्). — [b]) K_3 इतरन्यत्; K_4 तरसा न (for इतरन्न). B Dc Dn D_{4-6} T G तदा° (for समा°). — [c]) D_1 M_2 यः; T_2 स (for यत्). B_1 इह (for अभि-). — D_4 om. 42[c]–43[d]. — [d]) S_1 K D_{1-3}. 5 निवेश°; T_1 निबोध° (for नियोज°).

43 D_4 om. 43 (cf. v.l. 42). — [a]) K_3 B Dc Dn D_6 पापे (for पापं). $G_{2.3}$ पापी; M_2 पापं (for पापः). — [b]) T_1 स्वादुर् (for साधुर्). D_1 T तदा (for सदा). — [c]) M_1 गनः (for हतः). — [d]) B_4 स्वः (for यः). T_1 पापो भवति नित्यदा.

44 T_1 om. 44[a]–45[b]. — [a]) D_1 धर्म्यं (for कर्म). D_{c1} D_4 वै तद्; T_2 चेत्तद् (for चैतद्). — [b]) S_1 K1. 3 B1. 3 Dc D_2. 3. 5 वृजिनं (K_1 °नां) नाम साधुवत्; D_1 वृजिनं तच्च साधुवत्; T_2 $G_{2.4}$ वृजिनानां हि (G_2 ह्य-) साधकं. — [c]) S अपहसंति. G_4 वै (for ये). — [d]) S_1 K1. 3. 4 D_{1-3}. 5 न श्रद्दधाना; K_3 D_5 M न श्रद्दधंतो. $G_{1.3.4}$ धर्मज्ञास् (for °स्य). — [e]) T_1 $G_{1.3.4}$ M_2 तेन (G_1 ते तु; G_3 ते च) नश्यं-

महादतिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
मूढानामवलिप्तानामसारं भाषितं भवेत् ।
दर्शयत्यन्तरात्मानं दिवा रूपमिवांशुमान् ॥ ४५
न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।
अपि चेह मृजा हीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ४६
अब्रुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥ ४७
विकर्मणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
नैतत्कुर्यां पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ४८
कर्मणा येन तेनेह पापाद्विजवरोत्तम ।
एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ४९

पापान्यबुद्धेह पुरा कृतानि
प्राग्धर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।
धर्मो ब्रह्मन्नुदते पूरुषाणां
यत्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५०
पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्दधानोऽनसूयकः ॥ ५१
वसनस्येव छिद्राणि साधूनां विवृणोति यः ।
पापं चेत्पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाभ्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ५२
यथादित्यः समुद्यन्वै तमः सर्वं व्यपोहति ।
एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५३

C. 3. 13.57
B. 3. 207. 57
K. 3. 210. 69

त्यसंशयं.

45 T1 om. 45ab (cf. v.l. 44). — After 45ab, S (except G3) ins.:

1011* साधुमन्नीतिमानेव सर्वत्र द्विजसत्तम ।

— d) Ś1 न सारं (for असारं). Dn D4. 6 भावितं; G3 जीवितं (for भाषितं). D3 (by corr.) G1 बहु (for भवेत्). — e) K3 D1. 2. 5 G1. 2 M2 दर्शयंति; B1. 3 Dc T1 °यन्; G4 °यामि (for °यति). Dn [अं]तरात्मा तं (Dn2 °त्मत्वं)! — f) D3 दिव्यं (for दिवा).

46 a) Ś1 लोकः; T2 मूढं (for मूर्खः). — b) K2 केवलात्मा प्रशंसकः. — G4 om. 46c–47b. — c) T1 चेन्न (for चेह). Dn1. n3 D3 Cnp श्रिया; D6 मृषा (for मृजा). K1 Dc अपि देहमृ(K1 °प्र)जा हीनः.

47 G4 om. 47ab (cf. v.l. 46). — a) K1 अब्रुवः; D5 विषवत्; T2 अभवत्; M2 अब्रवत् (for अब्रुवन्). K2 कस्य च (for कस्यचिन्). — b) G2 च निंदयन् (for अवर्ण°). — c) T2 G4 किंचिद् (for कश्चिद्). K4 D1. 2 गुणहीनस्तु; D5 कुलसंपन्नः. — d) D5 प्रायशो (for प्रकाशो). S (except G3) न च (for भुवि). Ś1 K B4 D1–3. 5 विद्य° (for दृश्य°).

48 b) Ś1 K1. 2 D1–3 पापार्धात्प्रति°; K4 Dc2 °र्धात्परि°; B1 °त्स्म परि°; D5 प्रथमात्परि°; T2 G1. 2. 4 M1 °द्धि परि° (for °द्विपरि°). — c) B Dc1 Dn D4. 6 तत् (for [ए]तत्). B1. 3 Dc D2. 3 G2. 4 कुर्यात् (for कुर्यां). B4 न कुर्यां पुनरेवेति. — d) T G1. 2. 4 द्वितीयं. Ś1 अपि-; K2 प्रति (for परि-). — After 48, M2 ins.:

1012* करिष्ये धर्ममेवेति तृतीयात्परिमुच्यते ।

49 a) S (except G3) केन (for तेन). T2 M2 [अ]हं; G2. 4 [अ]पि (for [इ]ह). — b) S (except G3) पापात्मा द्विजसत्तम. — c) G2 श्रुतमिदं (for श्रुति°). Ś1 K1. 2 विद्वन् (for ब्रह्मन्). — d) K1 परिपृच्छति; B2 Dc Dn D4 प्रतिदृश्यते; D5 परिशस्यते; D6 परिदिश्यते.

50 a) Ś1 K1. 3 [अ]कृत्वेह; K2. 4 D1–3. 5 G1 कृत्वेह; B4 [अ]बुध्वा च; T2 G2. 4 M बुध्वेह (for [अ]बुद्धेह). — b) B4 T1 स धर्मशीलो; D5 M सद्धर्मं; G2. 4 स्वधर्मं. K3 [स]पि निहंति; B1. 2. 4 D (except D1–3. 5) G3 [स]पि विहंति; T1 M1 हि विहंति; M3 [स]भिवहंति (for विनि°). K2 M3 पश्यन् (for पश्चात्). — c) Ś1 ब्रह्मो; D1 धर्मे (for धर्मो). Ś1 धर्मन्; Dc1 Dn D6 राजन् (for ब्रह्मन्)! S (except G3) अदति (for नुदते). K3 S (except G3) ब्राह्मणानां; D1. 2 पौरुषाणां. D5 धर्मान्नुदंते पौरुषाणां समस्तं. — d) K3 शुभेन पापं न विचार्यमस्ति.

51 a) K3 T2 G1 M1 [अ]भिमन्येत; K4 (hypermetric) योभिमन्येत (for हि मन्येत). — After 51ab, B Du D4. 6 G3 ins.:

1013* तं तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्थैवान्तरपूरुषः ।

— d) Ś1 K1 [स]नसूयया.

52 b) Ś1 K D1. 2 संवृ° (for विवृ°). Ś1 K1. 3. 4 B1. 3 D1. 2 सः (for यः). — After 52ab, S (except G3) ins.:

1014* अपश्यन्नात्मनो दोषान्स पापः प्रेत्य नश्यति ।

— d) Ś1 उपपद्यते. — f) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 °भ्रेणैव; T1 °भ्रादिव (for °भ्रेरिव).

53 a) T1 स उद्यन् (for समुद्यन्). — b) Ś1 Dc1 Dn D4. 6 G3 पूर्वं (for सर्वं). — c) Ś1 K1. 3 सर्वं पापं व्यपोहति.

54 b) B1m मोहमेव; B4 लोभमेष; S (except G3)

C. 3. 13.58
B. 3. 207. 58
K. 3. 210. 61

पापानां विद्म्यधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ।
लुब्धाः पापं व्यवस्यन्ति नरा नातिबहुश्रुताः ।
अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ५४
तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
सर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५५

मार्कण्डेय उवाच ।

स तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।
शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ।
एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ॥ ५६

व्याध उवाच ।

यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ५७
कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
धर्म इत्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ५८
न तेषां विद्यतेऽवृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ५९
गुरुशुश्रूषणं सत्यमक्रोधो दानमेव च ।
एतच्चतुष्टयं ब्रह्मञ्शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६०
शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६१
वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६२
ये तु धर्ममसूयन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ६३

लोभमोहौ (for मेव). — After 54^{ab}, T$_2$ G$_{1.\,2.\,4}$ M ins.:

1015* तस्मात्तौ विदुषां विप्र वर्जनीयौ प्रधानतः ।

— T$_1$ om. 54^{c}–57^{b}. — ^{c}) T$_2$ G$_{3.\,4}$ पापान्. K$_2$ विपश्यंति (for व्यव°). — B$_3$ om. 54^{cf}. — ^{e}) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ T$_2$ G$_2$ M$_1$ अधर्म्या; K$_3$ °धर्म्यं-; K$_4$ °धर्मो (for °धर्मा). — ^{f}) Ś$_1$ पापा; K$_{3.\,4}$ कूप (for कूपा). K$_{3.\,4}$ आवृतः.

55 T$_1$ om. 55 (cf. v.l. 54) — ^{a}) D$_1$ T$_2$ G$_{3.\,4}$ एषां; G$_3$ M$_1$ येषां (for तेषां). D$_1$ धर्माः; T$_2$ G$_{1.\,2.\,4}$ M पंच (for दमः). — ^{b}) K$_3$ धर्मसंसृताः; B$_4$ °संस्थिताः; D$_5$ °संयुताः. G$_2$ शिष्टाचारेषु नित्यदा. — ^{c}) D$_5$ G$_4$ सर्वो; G$_1$ °र्वै (for °र्वं). — ^{d}) G$_4$ शिष्टाचाराः. K$_1$ G$_{1.\,4}$ M$_1$ सुदुर्लभाः. — After 55, B$_{1.\,3}$ De Dn$_2$ D$_{2.\,3}$ G$_{2.\,4}$ add a colophon (*adhy. no.* G$_{2.\,4}$ 201).

56 T$_1$ om. 56 (cf. v.l. 54). — ^{a}) G$_1$ M$_2$ च (for तु). K$_1$ M$_2$ महाप्राज्ञ; K$_3$ °प्रज्ञो; K$_4$ De D$_1$ T$_2$ G$_{2.\,4}$ °प्राज्ञं; M$_1$ °राज. — ^{c}) M$_2$ शिष्टाचारः. B$_1$ इह (for अहं). — ^{d}) D$_1$ G$_{1.\,2}$ M$_1$ विद्यामीति. — After 56^{cd}, N (except Ś$_1$) G$_3$ ins.:

1016* एतदिच्छामि भद्रं ते श्रोतुं धर्मभृतां वर ।;

while T$_2$ G$_{1.\,2.\,4}$ M ins. (a v.l. of 57^{cd}):

1017* पञ्च कानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— Ś$_1$ om. 56^{ef}. — M$_2$ reads 56^{ef}–57^{cd} after 64^{ab} (cf. 1018*). — ^{e}) N (Ś$_1$ om.) त्वत्तो (for एतत्). — ^{f}) K$_1$ तद्ब्रवीषि; K$_{3.\,4}$ B De Dn D$_{2-6}$ तद्ब्रवीहि; D$_1$ तन्मे ब्रूहि.

57 T$_2$ om. 57; T$_1$ om. 57^{ab} (cf. v.l. 54). For M$_2$ cf. v.l. 56. — Ś$_1$ K$_1$ $_2$ धर्मव्याधः (for व्याध उ°). — Ś$_1$ om. 57. — ^{ab}) G$_4$ transp. वेदाः and सत्यं. D$_5$ वा (for च). B$_3$ °पुंगव (for °सत्तम).

58 ^{a}) T$_2$ च मोहं च (for वशे कृत्वा). — ^{b}) K$_3$ $_4$ D$_{1-3}$ मोहम् (for लोभम्). Ś$_1$ K$_1$ $_2$ D$_5$ दंभमोहमना(Ś$_1$ °दा)र्जवं. — ^{c}) K$_2$ De$_1$ Dn D$_{4.\,6}$ धर्मम् (for धर्म). D$_{1.\,2}$ संहृष्टास् (for संतुष्टास्). — ^{d}) B$_1$ D$_3$ transp. ते and शिष्टाः. G$_1$ °सत्तमाः (for °संमताः).

59 ^{a}) D$_2$ यद् (for न). D$_{1.\,2.\,5}$ येषां (for तेषां). D$_1$ T$_1$ G$_{1.\,2.\,4}$ M$_1$ भिद्यते (for विद्यते). Ś$_1$ K वित्तं; D$_3$ पापं (for ऽवृत्तं). — ^{b}) B$_1$ धर्मस्वाध्याय-. Ś$_1$ °शूलिनां; K$_2$ °शिल्पनां; K$_3$ D$_5$ °शीलनां; K$_4$ °वर्तिनां. — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ आचाराचरणं. De चापि (for चैव).

60 ^{a}) K$_{3.\,4}$ D$_{1-3}$ धैर्यम्; B$_3$ नित्यम् (for सत्यम्). — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{3.\,5.\,6}$ नित्यशः (for नित्यदा).

61 ^{a}) D$_1$ मतिं (for मनः). — ^{b}) De$_2$ प्रतिश्रुत्य. B$_3$ च नित्यशः. — ^{c}) G$_2$ यामया; G$_4$ °तं; M °लं (for °यं). M$_2$ भजते (for लभते). Dn D$_{4.\,6}$ वृत्तिं (for तुष्टिं). — ^{d}) Ś$_1$ शक्याप्तुम्; K$_1$ शक्यामनो; K$_4$ D$_{2.\,3.\,5}$ शक्या ततो; D$_1$ शक्या त्वतो; T G$_{1.\,2.\,4}$ M$_2$ शक्यमतो (for शक्या ह्यतो).

63 G$_4$ om. 63^{ab}. — ^{a}) B$_2$ च (for तु). Ś$_1$ K D$_{1-3.\,5}$ धर्ममसूयंति (K$_3$ $_4$ °तं); B$_{1.\,2.\,4}$ De Dn D$_{4.\,6}$ G$_{1.\,3}$ धर्मानसुयंते. — ^{c}) K$_4$ अपथे; G$_4$ अन्यथा (for अपथा). G$_4$ चरतां (for गच्छतां). — ^{d}) K$_{1.\,2}$ अनुतापोपि; K$_4$ B$_{1.\,2}$ °यातो°; D$_2$ °गंता (for °यातापि). Dn D$_{4.\,6}$ च (for [अ]पि). D$_5$ नश्यति (for पीड्यते).

ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
धर्म्यं पन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६४
नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता नराः ।
उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६५
नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
त्यज ताञ्ज्ञानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ६६
कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
नावं धृतिमयीं कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ६७
क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
शिष्टाचारे भवेत्साधू रागः शुक्लेव वाससि ॥ ६८
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।
सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ६९
सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिषेवितम् ।
आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ ७०
यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स्वां स्वां प्रकृतिमश्नुते ।
पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानाप्नोत्यनात्मवान् ॥ ७१
आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ ७२
अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहंकारमत्सराः ।
ऋजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥ ७३
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनस्विनः ।
गुरुशुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ ७४
तेषामदीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।

C. 3. 14796
B. 3. 207. 80
K. 3. 211. 21

---

64 T₁ om. 64^{a}–65^{b}. Before 64, M₂ ins. कौशिकः. — [a]) Ś₁ तु (for सु-). — [b]) K₂ श्रुतत्याग°; K₄ श्रुत्यायास°; B₁ श्रुतियोग°; D₃ शुचित्याग°. — After 64^{ab}, M₂ reads 56^{cd}–57^{cd}; viz.:

1018* एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ।
व्याधः ।
यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— G₄ om. 64^{cd}. — [c]) B D (except D₃) T₂ धर्म-; G₃ धर्मं (for धर्म्यं). B₁ आश्रित्य (for आरूढाः). — [d]) Ś₁ K D₁–₃. ₅ सत्यव्रत-; M₂ सत्यान्धर्म-. B₁ स्वधर्मपरमैषिणः.

65 T₁ om. 65^{ab} (cf. v.l. 64). — [a]) G₄ प्रयच्छंति. Ś₁ K₁. ₂ तु यां; D₅ तु ये (for परां). — [b]) Ś₁ K₁. ₂ G₂. ₄ °चाररता; K₃. ₄ D₁–₃. ₅ T₂ °चारतया. B₃. ₄ Dn D₄. ₆ जनाः; T₂ तु मे (for नराः). — [d]) K₂ स्थिता; K₃ D₅ स्थित्यां; G₁ सत्य- (for स्थित्या).

66 [a]) Ś₁ K₁–₃ नास्तिका भिन्नमर्यादा. — [b]) Ś₁ K₁. ₂ नराः; K₃ D₁–₃. ₅ नरान्; B₂ पापान्; T₁ घोरान् (for क्रूरान्). K₂. ₃ पापमतः; K₄ न्यायमते; B₃. ₄ D₅. ₆ G₁. ₂. ₄ पापमते. Ś₁ K₁. ₂ स्थिताः; B₁ नरान्; B₃ स्मृतान् (for स्थितान्). — [d]) K₃ B₂ G₄ M₂ उपसेव च; K₄ D₁ उपसेवया.

67 [a]) Ś₁ K₁. ₂ B₄ कामक्रोध-. K₄ D₁. ₃ -ग्राहवतीं. — [c]) B₂ D₂. ₃. ₅ धृतिमतीं (B₂ °तिं). — [d]) B₂ जन्मदुःखानि; S (except G₂. ₃) तानि दुर्गाणि.

68 [a]) B₄ चरतो (for संचितो). — [c]) K₁ G₁ M शिष्टाचारो. — [d]) K₄ D₃. ₅ G₂ रागः शुक्ल इवांबरे.

69 B₃ om. 69^{ab}. — [b]) Ś₁ K₁ दमः; K₃ D₁. ₂ T₁ M पदं (for परम्). K₂ °स्थितं दमः; T₂ °हितसुतः. — K₃ M om. (hapl.) 69^{d}–70^{c}. — [d]) D₁ धर्मे (for सत्ये). — [c]) K₁. ₂ T G₁. ₃. ₄ सत्यं (for सत्ये). Ś₁ K₁ T₁ G₄ प्रतिष्ठानं; K₂ प्रतिष्ठानि; T₂ G₁. ₂ प्रतिष्ठां तं.

70 K₃ M om. 70^{abc} (cf. v.l. 69). — [b]) Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₁. ₂ °निषेवणं; D₃ (marg. *sec. m.* as in text) °निषेविणं. — [d]) S (except G₃) संतो ह्या(T₂ °ष्या)-चार°.

71 [b]) K₄ B₁. ₂ Dc Dn D₃. ₄. ₆ G₃ स स्वां; B₃ स तां; B₄ स तत्; T₂ तां स्वां (for स्वां स्वां). — [c]) T₁ °मोहादीन् (for °कामादीन्). — [d]) K₃ D₁. ₃. ₅ S (except G₃ M₁) प्राप्नोति. K₂ नात्मवान्; D₁ [अ]नुत्तमान् (for [अ]नात्म°).

72 [a]) D₁ अदंभो (for आरम्भो). Ś₁ K D₂. ₃. ₅ त्यागयुक्तो. — [b]) K₄ D₂. ₃ स तु; T G₃ M सर्वो; G₁ सर्व-; G₂ स वै (for स हि). Ś₁ B₁ स्थितः; D₃ स्मृतं; D₅ श्रुतः (for स्मृतः). — [c]) K₁ अनाचारास्. K₄ B₃. ₄ D₂. ₃. ₅ स्वधर्मः स्यात्; Dc स्वधर्मेषु; T₁ स्वधर्मश्च (for स्वधर्मेति). — [d]) Ś₁ K B₄ D₁–₃. ₅ इति (for एतत्).

73 [a]) B₁ न सूय्यंते (for ऽनसू°). — [c]) T₁ जंतवः; G₁ आर्जवः (for ऋजवः). B₁ काम°; Dc शिष्ट°; D₅ शमापन्नाः; T₁ सर्वसंपन्नाः; G₂ साधु°. — [d]) K₄ प्रशास्तारो; D₃ शिष्टाचारे. K₃. ₄ D₅ [उ]त; D₁. ₂ हि (for ते).

74 K₃ om. 74. — [b]) B₄ शुचिमंतो. S (except T₂ M₁) यशस्विनः. — [c]) K₂ °शुश्रूषवे; T₂ °शुश्रूषया.

C. 3. 137.81
B. 3. 207. 80
K. 3. 211. 21

स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥ ७५
तं सदाचारमाश्रयं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ ७६
आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।
श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥ ७७
वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ७८
पारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ।
क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥ ७९
सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ।
परुषं न प्रभाषन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ ८०
शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८१
न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकहितैषिणः ।
सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः संनिविष्टाश्च सत्पथे ॥ ८२
दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ।
सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८३
सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
दाननित्याः सुखाल्लोकानाप्नुवन्तीह च श्रियम् ॥ ८४
पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।
अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥ ८५
लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।

— [d]) B₂ T₁ ते; D₂. ₃ ये; B₄ [अ]ति (for [उ]त).

75 B₂ om. 75^{ab}. — [a]) B₃. ₄ Dc Dn D₄. ₆ G₃ अहीनसत्त्वानां. — [b]) G₂. ₄ M₁ °धर्मिणां. — [c]) Ś₁ K D₁–₃. ₅ संवृ°; T G₁. ₃ M₁ संस्कृ° (for सत्कृ°). — [d]) B₄m त्रिविधं कर्मलक्षणं (cf. 78^{d}).

76 [a]) D₁ तत्; D₅ ते (for तं). K₄ D₃ समाचारम्; T₁ सदापरम्; G₂ सदाचार्यम्. Ś₁ T₂ G₁. ₃ आचार्यं; K₂ आश्रित्य; D₅ अत्यर्थं (for आश्चर्यं). B₄ सदाचारं समास्थाय. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ G₂ धर्म्यं.

77 [a]) G₁ काम°; G₂ नाम° (for मान°). — [c]) B₁ श्रुतवंतो जितक्रोधाः; D₅ श्रुतिवित्तोपसंपन्नाः; G₁ श्रुतित्यागोप°. — [d]) Ś₁ D₁ ते नराः; B₄m ते वृद्धाः; Dc ते सर्वे; D₅ संतो वै (for ते सन्तः). Ś₁ K₁. ₂ B₃. ₄ (m as in text) Dc₁ स्वर्गवासिनः. Dn D₄. ₆ G₃ संतः स्वर्गनिवासिनः.

78 [a]) S (except T₂ G₃) प्रथमो (for परमो). — [b]) Ś₁ K B₄ D₁–₃. ₅ धर्मशास्त्रागतोपरः. — [c]) Ś₁ शिष्टाशीलाश्च; K₃ B D (except D₁–₃) G₃ शिष्टाचारश्च; T₁ °चीर्णं च; T₂ शीलं चीर्णं च.

79 [a]) B₁ D₅ S (except M₃) धारणं; B₄ Dc₁ पारगं. S (except G₃) वेदानां (for विद्या°). — [b]) Ś₁ तीर्थानां चाव°. — [d]) B₁ सदाचारस्य दर्शनं; B₃ Dc Dn D₄. ₆ G₃ सतामाचारदर्शनं (Dc °लक्षणं).

80 [b]) To avoid hiatus, Ś₁ K D₁–₃. ₅ S (except G₃ M₁) ह्यहिंसा° (for अहिंसा°). — [c]) B₁. ₃ Dc न प्रभाषंति; B₂ Dn D₄. ₆ G₃ च न भाषंति. D₅ पुरुषाश्च प्रभावंतः. — [d]) B₄ जनप्रियाः; Dc द्विजप्रियः; T G₁ द्विजातयः.

81 [b]) K₃ B Dc D₅ G₃ फलसंचयं; T G₂. ₄ M₃ सफलाश्रयं; G₁ फलसंश्रयं; M₁ फलसंगिनां. — [c]) K₃ अवजानंतस्. — [d]) = 83^{d}. M₂ ये (for ते).

82 M₂ om. 82^{a}–84^{b}; T₁ G₁ om. (hapl.) 82–83; G₄ om. 82^{ab}. — [a]) M₁ त्यागो° (for न्यायो°). — [b]) B₁ D₅ सर्वभूत°; T₂ G₂ सर्वलोकहिते रताः; M₁ स्वर्गमार्गाभिकांक्षिणः. — K₃ om. (hapl.) 82^{c}–83^{b}. — [c]) Ś₁ K₁ °जिताः. B₃ शुक्राः; Dc शुद्धाः; T₂ G₄ शक्त्याः; G₂ शक्याः (for शुक्लाः). M₁ संतः सर्वजिताकांक्षाः. — [d]) G₃ संनिकृष्टा°.

83 T₁ G₁ M₂ om. 83; K₃ om. 83^{ab} (cf. v.l. 82). — [a]) D₅ दातारः संग्रहीतारो. — [b]) Ś₁ K₁. ₂ D₅ °कांक्षिणः. — B Dn D₄. ₆ G₃ transp. 83^{cd} and 84^{ab}. — $83^{d}=81^{d}$.

84 G₄ M₂ om. 84^{ab} (for M₂ cf. v.l. 82). B Dn D₄. ₆ G₃ transp. 83^{cd} and 84^{ab}. — [a]) Ś₁ K₁. ₂ सर्वे प्रज्ञाः शास्त्रवंतस्; K₃. ₄ Dc₂ D₂ M₁ सर्वे पूज्याः श्रुतवंतस्; D₁. ₅ श्रुतवंतः सर्वपूज्यास्; T G₁. ₂ संतः (T₂ G₃ सद्भिः) पूज्याः श्रद्दधानास्. — [c]) B Dc Dn D₄. ₆ G₃ दाननिष्ठाः (B₃ Dn₁. ₂ D₆ °शिष्टाः). B₂ G₁ शुभाँल्लोकान्; T₂ स्वर्काँल्लोकान्; G₂. ₄ शुभान्याशु. — [d]) K₄ D₅ G₂. ₄ M₂ प्राप्नु° (for आप्नु°). Dc च प्रियं; T₁ शाश्वतं; T₂ चाश्रयान्.

85 [a]) Ś₁ K D₁–₃ T₂ G₂ [अ]पि (for च). — [b]) M₁ भृत्यानर्थसमा°. — K₃ om. 85^{cd}. — [c]) G₂. ₄ अपि (for अति-). — [d]) Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₁–₃. ₅ transp. सन्तः and सद्भिः.

86 M₂ om. 86–90; G₄ om. 86^{ab}. — [a]) Ś₁ K₁. ₂ प्र-; G₃ न (for च). — [b]) T₁ धर्माधर्म°; G₁ धर्मात्मात्म°.

एवं सन्तो वर्तमाना एधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ८६
अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यमथार्जवम् ।
अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ८७
धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
अकामद्वेषसंयुक्तास्ते सन्तो लोकसत्कृताः ॥ ८८
त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुत्तमम् ।
न द्रुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ८९
सर्वत्र च दयावन्तः सन्तः करुणवेदिनः ।
गच्छन्तीह सुसंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ।
शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९०

अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ॥ ९१
कर्मणा श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्मेष्वतन्द्रिताः ॥ ९२
प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुह्यतो महतो जनान् ।
प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ।
अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरोत्तम ॥ ९३
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मन्पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९४

C. 3. 13801
B. 3. 207. 99
K. 3. 211. 40

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

— [d]) K3. 4 B D (except D5) G3 त्वेधंते (for ए°).

87 K3 D3 M2 om. 87 (for M2 cf. v.l. 86). — [b]) B4 D1. 5 T M1 तथा° (for अथा°). — [cd]) Ś1 K1. 2 Dc1 D4. 6 G3 [S]नभिमानश्च; B Dc2 Dn नाभिमानश्च. T2 अद्रोहो गुरुभूतेषु तितिक्षा च दमः शमः.

88 M2 om. 88 (cf. v.l. 86). — [a]) Ś1 K B2 D1–3 T2 ह्रीमंतो (for धी°). B2 बुद्धि° (for धृति°). — [c]) T2 G1. 4 अकामदोष°. — [d]) K3 B4 D1 लोकसंमताः; B2 Dn D4. 6 G3 °साक्षिणः.

89 M2 om. 89 (cf. v.l. 86). — [a]) Ś1 K1. 2 D5 हि; T1 च; T2 G2. 4 [अ]त्र (for तु). B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 सतामाहुः; G2. 4 पराण्याहुः. — [b]) K3. 4 B4 D1–3. 5 सतां व्रतम्; B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 संतः पदम्. T2 G1. 4 अनुस्मरन् (for अनुत्तमम्). — [c]) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 transp. द्रुह्येत् and चैव.

90 M2 om.. 90 (cf. v.l. 86). — [a]) Ś1 K B4 D1–3 हि (for च). — [b]) T2 करुणावेदिनस्तथा. — [c]) Dc हि (for [ह्]ह). K4 Dc1 D1 ससंतुष्टा; T सुखं तुष्टा. — [d]) K2 B1. 2. 4 Dc1 Dn D2. 4–6 धर्मं°; T1 सत्यं (for धर्म्यं). — G4 om. 90[c]–91[d]; D3 om. (hapl.) 90[c]–92[b]. — [f]) K2 सुनिश्चितं; K4 सनातनः; B1 Dc सुनिष्ठितः. Ś1 येषां धर्माः सुनिश्चिताः.

91 D3 G4 om. 91 (cf. v.l. 90). — [d]) T1 °निषेविणः; T2 G2 °निषेवितः; M °निषेवितं.

92 D3 om. 92[ab] (cf. v.l. 90). — [a]) K1 T G1. 2. 4 M1 कर्मिणः (K1 M1 °र्मणा; T2 °मैण्याः) श्रुतसंपन्नाः; K4 B2–4 Dc Dn D1. 4. 6 G3 कर्म च (K4 B2. 3 वा; D4. 6 चा-) श्रुतसंपन्नं. ❀ Cn: कर्मणेति गौडपाठे कर्मणा श्रुतेन च संपन्नमित्यर्थः। ❀ — [b]) Ś1 K D2. 5 धर्मम् (for मार्गम्). D5 अनुव्रतं (for अनुत्तमम्). S (except G3) सतां मार्गगतास्तथा. — [c]) K4 B2 D2 G4 निषेवंतो. — [d]) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 नित्यं धर्ममनुव्रताः.

93 [a]) Ś1 K2–4 D1. 4 G3 प्रज्ञाप्रसादम्. Ś1 आश्रित्य (for आरुह्य). — [b]) Ś1 K1. 2 शोभंते; B Dc Dn D4. 6 G3 मुच्यंते; D1–3. 5 T2 G2 मुह्यंतो (for मुह्यतो). B1 Dc M2 जनाः; B2–4 Dn D4. 6 G3 भयात्. — [c]) Ś1 K3 Dc1 D2 T G2. 4 प्रेक्षंते; K1 Dc2 D1. 5 प्रेक्ष्यंते (K1 °ति); K2. 4 प्रेक्षंति. — [d]) K2 T2 G2. 4 M2 द्विजोत्तमाः. — B G4 om. (hapl.) 93[ef]. — [e]) T G1. 2 M दानानि (for पापानि). — [f]) S (except G3; G4 om.) द्विजवरात्मज. — After 93, K4 *repeats* 77[c]–78[d].

94 [b]) Ś1 K D1–3. 5 यथाश्रुति. — [c]) B1. 2. 4 Dc Dn D4. 6 G3 °चारगुणं; D5 °चारं महद्; T2 °चारक्रमान्. — [d]) Ś1 K1. 2 B1. 4 द्विजोत्तम.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn3 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या; G2 °समाख्या. K3. 4 B D G3 M2 (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 धर्मव्याधो)पाख्यान. — *Adhy. name:* G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G2 कौशिकव्याधसंवादो शिष्टाचारलक्षणकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. 2. 3 D1 206; Dn3 205; T G1 M (M2 *sup. lin.*) 201 (M2 orig. 203); G3. 4 202. — *Śloka no.:* Dn 99; D1 41.

१९९

C. 3. 13802
B. 3. 208. 1
K. 8. 212. 1

मार्कण्डेय उवाच ।
स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १
विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुराकृतम् ।
पुराकृतस्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ।
दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्विघाते यत्नवानहम् ॥ २
विधिना विहिते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ।
निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ ३
येषां हतानां मांसानि विक्रीणामो वयं द्विज ।
तेषामपि भवेद्धर्म उपभोगेन भक्षणात् ।
देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां प्रतिपूजनात् ॥ ४
ओषध्यो वीरुधश्चापि पशवो मृगपक्षिणः ।
अन्नाद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ५
आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ।
स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ६
राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥ ७
समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ।
चातुर्मास्येषु पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ ८
अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्वध्यन्ते सततं द्विजैः ।

199

1 [c]) K2 यद्यहं ह्या˚; K4 D1. 2 अहं यदा˚ (for यदहं ह्या˚). Ś1 K1 B4 ह्याचरं; K3 Dc समाचरं (hypermetric); K4 D1. 2. 5 [आ]चरं; B1–3 Dn D3. 4. 6 G3 आचरे; G1 ह्याचरं (for ह्याचरे). — [d]) D1 घोररूपम् (for ˚मेतद्). D5 (m as in text) अनावृतं (for असंशयम्).

2 [a]) K5 B3. 4 विप्र (for ब्रह्मन्). — D5 om. (hapl.) 2^{b}–2^{e}. — [b]) S (except G3 M3) पुरातनं (for पुरा कृतम्). — [c]) Ś1 K1. 2 D5 दोषस्य (for पापस्य). — [e]) B2 शिरस्या (for दोषस्य). B1–3 Dc D6 T2 G3 M1 तस्य (for [य]तस्य). Ś1 K3. 4 D1–3. 5 वा; B4 च (for वै). — [f]) Ś1 K1. 2. 4 D3. 5 (before corr.) निर्घाते; K3 D3 (after corr.) T2 निघाते; B1 विदित्वा; T1 निपाते; G2. 4 निष्कृतौ (for विघाते). Ś1 K3 D3. 5 भवेत् (for अहम्).

3 [a]) Ś1 K B1. 2 Dc Dn D2–4. 6 G3 हि हते; B2 D5 [अ]भिहते; B4 T1 M2 विहितं. — [b]) B1. 2 पातको. B4 महान् (for भवेत्).

4 [a]) D5 तेषां; G1. 4 M1 एषां. T1 मांसानां. — [b]) K2–4 D2 M1 विक्रीणीमो; B4 T1 ˚णीम; M2 ˚णाम. B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 विक्रीणामीह वै द्विज; D5 विक्रीणीमो द्विजोत्तम. — [c]) B1. 2. 4 T1 G1 M कर्म (for धर्म). — [d]) B1. 2. 4 Dn D5. 6 T1 उपयोगेन. K4 G4 रक्षणात्; B1. 2 Dc D6 भक्षणम्; Dn D4 G2 भक्षणे; T1 G1 कर्मणा. — [e]) G4 ˚भूतानां. — [f]) B Dc Dn D4. 6 G3 चापि पूजनम् (B4 ˚नात्); D5 G1 प्रतिपूजनम् (G1 ˚ने).

5 [a]) B1. 2 D (except D1–3. 5) G3 चैव (for चापि). — [c]) K1. 2 अनादिभूता. Ś1 भूतस्य; B2 भूतानाम् (for लोकस्य). — $5^{d}=9^{b}$.

6 [a]) B1–3 Dn3 G3 ˚प्रसादेन. — [c]) B1. 2. 4 Dc1 Dn D4. 6 G3 सुदुर्गमं; B3 दुर्गमनं.

7 [a]) D5 महाध्वरे. — S (except G3) om. 7^{cd}. — [c]) K1. 2 द्वि˚ (for द्वे). Ś1 K2. 3 D1. 5 वध्यंते. — [d]) Ś1 K B1. 2 Dc D1–3. 5 प्रत्यहं (for अन्वहं). K4 Dc1 D1–3 सदा (for तदा). — B Dc Dn D4. 6 G3 ins. after 7: T G1. 2. 4 M (which all om. 7^{cd}) ins. after 7^{ab}:

1019* अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ।

[T1 वध्यंते; T2 पच्यंते; G2. 4 पच्येते; M3 वधेते. G1. 2. 4 सहस्रे द्वे (by transp.). B1. 2 Dc गवां तदा; T G1. 2. 5 M तु वै गवां.]

8 [b]) Ś1 वै तदा; K1. 2 B1 नित्यदा; D1 धीमतः (for नित्यशः). — [c]) T1 M प्रीतिर् (for कीर्तिर्). — [d]) B4 मृगस्य; Dc नृपतेर् (for नृपस्य). — [e]) B2–4 Dn D4. 6 G3 ˚स्ये च (for ˚स्येषु). — K3 om. (hapl.) 8^{f}–9^{e}. — [f]) Ś1 *श्रुतिः; K1. 2 D5 चोच्यते (for नित्यशः).

9 K3 om. 9^{abc} (cf. v.l. 8). — [b]) $=5^{d}$. Ś1 K3 इति च (for इत्यपि). — [d]) D5 वध्यंते श्रूयते श्रुतिः; T1 ˚ते द्विजसत्तम. — [e]) K4 सत्कृताः. Ś1 विप्रै˚ (for मन्त्रै˚).

संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ९
यदि नैवाग्नयो ब्रह्मन्मांसकामाभवन्पुरा ।
भक्ष्यं नैव भवेन्मांसं कस्यचिद्द्विजसत्तम ॥ १०
अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ।
देवतानां पितॄणां च भुङ्क्ते दत्त्वा तु यः सदा ।
यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्यति भक्षणात् ॥ ११
अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
भार्यां गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १२
सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
सौदासेन पुरा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ।
शापाभिभूतेन भृशमत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १३
स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।
पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥ १४
स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्धर्म इह दृश्यते ।
स्वकर्मनिरतो यस्तु स धर्म इति निश्चयः ॥ १५
पूर्वं हि विहितं कर्म देहिनं न विमुञ्चति ।
धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ १६
द्रष्टव्यं तु भवेत्प्राज्ञ क्रूरे कर्मणि वर्तता ।
कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं मुच्ये पराभवात् ।
कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ १७
दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ।
अतिवादातिमानाभ्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ॥ १८
कृषिं साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ।

C. 3. 13824
B. 3. 208. 23
K. 3. 212. 22

— f) G1 आमुयुः; G4 आमुयात्.

10 D3 om. 10. — a) K3 T G1 M2 वै ना°; Dc चैवा° (for नैवा°). Śi K1. 3. 4 D2. 5 मांसकामा नाभविष्यन्. — b) Śi lacuna; K1. 3. 4 D2. 5 ब्रह्मन्यद्यमयः पुरा; D1 T मांसकामाः पुराभवन्. — K4 om. 10c–11b. — c) Śi न वै (for नैव). B Dc1 Dn1 D4. 6 G3 [अ]भवन् (for भवेन्).

11 K4 om. 11ab. — a) D2. 3 अथा° (for अत्रा°). K3 स; S (except G3) तु (for च). — b) T1 G1 M मुने मांसस्य भक्षणे. — d) Śi K1. 3 B1. 3. 4 च; Dn D4. 6 G3 [अ]पि (for तु). — e) Śi K B3 D1–3. 5 यथाशास्त्रं; B4 Dn D4. 6 यथाश्राद्धं. — f) B2–4 Dc1 Dn D4. 6 G3 प्र- (for स). G2. 4 दूष्येत (for दुष्यति).

12 a) K4 भवेदेवम्. — b) B2 इत्येषा वैदिकी श्रुतिः.

13 b) S (except G3 M1) तत्रापि (for अ°). — c) B D (except D1–3. 5) G3 तदा (for पुरा). — d) Śi K B3 D1–3. 5 ब्राह्मणा (for मानुषा). — f) = (var.) 19f, etc. Śi K1. 3 इति (for अत्र). Śi K3. 4 B1 Dn2 D6 M2 मे (for ते).

14 T1 om. 14–19; M2 om. 14–17. — a) K3 B Dc D3. 5 स्वकर्म. Śi K1. 3 स्वकर्म इति (Śi °र्मेति च) तत्कृत्वा. — b) Śi K1 नित्यदापि (for न त्यजामि).

15 T1 M2 om. 15 (cf. v.l. 14); Dn om. 15ab (1). — a) K3. 4 B1 अधर्मम्; B2–4 T2 G1. 3. 4 M1 स्वधर्म. — D2 om. 15bc. — b) K3. 4 स्वधर्मम्; B1 स्वकर्म (for अधर्म). Śi K1. 3 B2. 3 D4–6 G1. 3 इति (for इह). K1 चोच्यते; D5 विश्रुतः (for दृश्यते). — B3 om. 15cd. — c) K3 B4 T2 G1. 3. 4 M1 स्वधर्मनिरतो. Śi K1–3 B4 D1. 5 च (for तु). K4 D3 स्वकर्मणि रतिर्या च. — d) K4 D3 स्वधर्मं; B1. 3 Dn D4. 6 G3 (by transp.) धर्मः स.

16 T1 M2 om. 16 (cf. v.l. 14). — a) D5 यत्पूर्वं; G1. 3. 4 M1 कुले हि (for पूर्वं हि). — b) G2. 4 M1 देही तन् (for देहिनं). B1 नावमुंचति; Dc2 न विमुच्यते. — c) T2 G1. 3. 4 M1 चायं विधिर् (for विधिरयं). — d) Śi K1. 3 D2. 3 कर्मण्यिद्धये; K3 D1. 5 °निश्चये.

17 T1 M2 om. 17 (cf. v.l. 14); G1 om. 17ab. — a) Śi K1. 3 प्रष्टव्यं; K3 B1. 3 D (except D1–3) T2 G3 द्रष्टव्या; G2 द्रष्टव्यस्. B1. 3 D (except D1–3) G3 प्रज्ञा; B2. 4 T2 G2. 4 M1 ब्रह्मन्. — b) K2 T2 वर्तते; D5 वर्ततां. G2. 4 M1 धर्मो धर्मविनिश्च(M1 °र्ण)ये. — c) G1. 3 कुर्यात्. — d) G1. 3 मुच्येत्. Dc कथं मुक्तिः परा स्मृता. — e) Śi K D1–3. 5 ह्यस्य (for तस्य).

18 T1 om. 18 (cf. v.l. 14). — ab) Śi K D1–3. 5 दानेन °वाक्येन °षया तथा (D5 °षणेन च). — c) K4 °पूजनाच्चाहं; B2 °पूजा लभते; D1. 3. 5 °पूजनेनाहं. — d) B2 चात्र रतः (for च निरतः). — e) Śi अभिवादाति°; K1 अतिवाचभि°; K2 अतिवाचत°; B1. 3. 4 Dn D4. 6 G3 अभिमानातिवादाभ्यां; B3 अतिवादाभिमानाभ्यां. — f) G1 निवृत्तो द्विजसत्तम.

19 T1 om. 19 (cf. v.l. 14); D5 om. 19ab. — a) B M2 साध्वीति. — c) K1. 3 कृष्यंतो. B1 मर्त्या; G2. 4 उर्वीं; M2 विप्र (for पुंसो). K3. 4 D1–3. 5 T2 G1. 3. 4 M1 कृषंतो लांगलैर्मर्त्या (T2 °लैरुर्वीं; G1 M1 °लैर्विप्र). — e)

C. 3. 13825
B. 3. 208. 23
K. 3. 212. 23

कर्षन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान्बहून् ।
जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १९
धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ।
सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २०
अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
वृक्षानथौषधीश्चैव छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २१
जीवा हि बहवो ब्रह्मन्वृक्षेषु च फलेषु च ।
उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २२
सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
मत्स्या ग्रसन्ते मत्स्यांश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २३
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।
प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४
चङ्क्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्बहून् ।
पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २५
उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २६
जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २७
अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
के न हिंसन्ति जीवान्वै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ।
बहु संचिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥ २८
अहिंसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।

K₃. ₄ D₁–₃. ₅ S (except G₃; T₁ om.) सु॰ (for च). Ś₁ K₁. ₂ बीजान्यन्यानि ब॰. — K₁ om. 19^{f}–20^{a}. — ^{f}) = (var.) 13^{f}; = 20^{d} etc. K₂ B Dc D₃ M₂ मे (as in old printed ed.!) (for ते). — After 19, B₂ reads 24, *repeating* it in its proper place.

20 K₁ om. 20^{a} (cf. v.l. 19); K₃ om. (hapl.) 20. — ^{a}) B₁ G₁. ₂ धान्यजीवानि. — ^{b}) G₃. ₄ तृणा॰ (for व्रीह्या॰). — ^{c}) Ś₁ K₁. ₂ भूतानि; G₂. ₄ जीवा हि; M₂ बीजानि (for जीवानि). — ^{d}) = (var.) 13^{f}; = 19^{d} etc. B Dc मे (as in old printed ed.!) (for ते).

21 ^{a}) K₁. ₂ अपाक्रम्य; K₃ G₃. ₄ अप्या॰; K₄ अथ वान्य॰; Dc₁ Dn₃ D₄. ₆ T₂ आध्याक्रम्य; D₂ अध्यारुह्य; D₅ अभ्याक्रम्य; T₁ बुध्या॰. Ś₁ K B₄ D₁–₃. ₅ चैव (for चापि). — D₅ om. (hapl.) 21^{bc}. — ^{b}) K₁. ₂ वै (for च). — ^{c}) B Dc Dn D₁. ₄. ₆ G₃ वृक्षांस्तथौषधीश्चापि (B₄ °श्चैव); D₃ (marg. *sec. m.*) वृक्षान्महौषधीश्चैव. — ^{d}) K₁ गच्छंति (for छिन्दन्ति). G₄ छिंदंतो भक्षयंति च (cf. 21^{b}).

22 ^{a}) T₁ जीवाश्च; T₂ M₃ °पि; G₃. ₄ °नि (for जीवा हि). T₂ G₃. ₄ बहुशो (for बहवो). D₁ राजन्; T₁ विप्र (for ब्रह्मन्). — D₃ om. (hapl.) 22^{b}–23^{a}; G₄ om. 22^{cd}. — ^{d}) B₃–₄ Dc₂ मे (as in old printed ed.!) (for ते).

23 D₃ om. 23^{a} (cf. v.l. 22); T₁ M om. (hapl.) 23–24. — ^{a}) T₂ G₁. ₂. ₄ जगदिदं (for इदं ब्रह्मन्). — ^{b}) Ś₁ K₁–₃ B₁. ₃ D₄. ₆ G₂. ₃ प्राणजीवनैः. — ^{c}) B₃–₄ D (except D₁–₃. ₅) G₃ transp. मत्स्याः and मत्स्यान्. Ś₁ K ग्रसंति. — ^{d}) B₃. ₃ Dc मे (for ते).

24 K₃ D₃ T G₁. ₄ M om. 24 (for T₁ M cf. v.l. 23). — ^{a}) G₃ जीवैर्जीवा हि जीवंति. — ^{d}) B₃–₄ Dn₁ मे (for ते).

25 ^{a}) Dn₂ D₆ G₃ चंक्रम्यमाणाञ्. Ś₁ K₁. ₂ जीवाश्च. — ^{b}) T धरणीं. D₅ अपि (for बहून्). Ś₁ K₁ धरणीं संश्रिता द्विज; K₃ धरणीमंभृतान्बहून्. — ^{c}) Ś₁ तांस्तु; D₅ S (except G₃) ब्रह्मन् (for विप्र). — ^{d}) B₂–₄ Dc मे (for ते).

26 D₃ om. 26–27; D₃ om. 26. — ^{a}) B₁ G₁ उपविष्टाञ्छयानांश्च. — ^{b}) K₃ चैतान् (for जीवान्). Ś₁ K₁. ₂ अशेषतः; K₃. ₄ D₅ अचेतसः; D₁ असंशयं (for अनेकशः). — ^{c}) T₁ विज्ञानतस्तथाज्ञानं; T₂ G₁. ₂. ₄ अज्ञानादथ वा ज्ञानात्; M विजानंतस्तथाज्ञानात्. — ^{d}) B₂–₄ Dc Dn₂ मे (for ते).

27 D₃. ₆ T₁ om. 27 (for D₃ cf. v.l. 26); G₄ om. 27^{a}–28^{b}. — ^{a}) Ś₁ K₁. ₂ जनैर् (for जीवैर्). Ś₁ K D₁. ₂. ₅ व्याप्तम् (for ग्रस्तम्). — T₂ G₃ om. 27^{cd}. — ^{c}) K₁. ₂ D₁ °ज्ञानाश्च. M₁ एकैकं च विहिंसंति. — ^{d}) B₂–₄ Dc₂ मे (for ते).

28 G₄ om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). — ^{a}) G₁ हिंसंतीति (for अहिंसेति). — ^{b}) T₁ च स्मृतैः; G₁ विस्तृतैः; M₂ विस्मृतैः (for विस्मितैः). — ^{c}) Ś₁ K₁–₃ D₁–₃. ₅ को; G₁ ते (for के). K₃ नु (for न). Ś₁ K₁–₃ D₁–₃. ₅ हिंसति. S (except G₃) जीवांश्च. — ^{c}) K D₃. ₃ इह; D₁ इति (for बहु). T₁ G₂ M संचित्यम्. K₁. ₂ B Dc Dn D₄. ₆ G₃ इति; K₃. ₄ D₁–₃ बहु (for इह). Ś₁ इह संचिंत्यमानोपि.

29 ^{a}) G₁. ₂. ₄ अहिंसाधर्मनिरता. — ^{c}) Ś₁ K₁ कुर्वतेव; K₂ °ते न (for °न्येव). T₁ M कुर्वतामपि हिंसा च; G₃. ₄ तेषामपि हि सा ब्रह्मन्. — ^{d}) T₁ अल्पतरो; M₃ °परा. G₃ [अ]भवत् (for भवेत्).

कुर्वन्त्येव हि हिंसां ते यत्नादल्पतरा भवेत् ॥ २९
आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
महाघोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥ ३०
सुहृदः सुहृदोऽन्यांश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ॥ ३१
समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ।
गुरूंश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ॥ ३२
बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३३
वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनद्विशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

२००

मार्कण्डेय उवाच ।
धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।
विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वरः ॥ १
श्रुतिप्रमाणो धर्मो हि वृद्धानामिति भाषितम् ।

C 3. 13843
B. 3. 209. 2
K. 3 213. 2

---

30 a) Ś1 आलक्षाश्चैव; K2 अलक्ष्म्या°; K3 B3 Dc2 D1. 3. 5 अलक्ष्या° (D1 °क्षा°); B4 आलक्ष्याश्चापि; T1 G4 अलक्षितोपि (G4 °ता हि); T2 G1. 2 M आलक्षिता हि (M2 °तापि). T1 पुरुषः. — b) T1 कुले जातो °गुणः. — M om. 30c-31d. — c) K4 (m as in text) कार्याणि; D2 सर्वा° (for कर्मा°). — d) K1. 2 D2 T G3 (after corr.). 4 नैव च; B1 चैव ह; B2 Dn2. n3 (marg. *sec. m.* as in text) वै द्विज; Dc वै नृपाः; D4 G3 (before corr.) वै नृप (for वै न च).

31 M om. 31 (cf. v.l. 30). — a) D5 दुर्हृदो (for सुहृदो). B2 सुहृदोसुहृदोन्यांश्च. — b) K2 B2 D5 T G2. 4 सुहृदश्चापि (for दुर्हृद°). — c) K3 सम्यक्प्रवृत्ताः पुरुषा. — d) Ś1 K1 D2. 4 अनुपश्यत (D2 °ते). K3 D1. 5 G1 असम्यगनुपश्यतः (D1 °श्य च; G1 °श्यति); K4 स सम्यगनुदृश्य च; Dc सम्यगर्थं न पश्यतः; T1 सम्यगेवानुपश्यतः; T2 G2. 4 सम्यगेव न पश्यति.

32 a) Ś1 K D1-3 सु(D1 अ)समृद्धैर्न; M2 स समृद्धैश्च. Ś1 K1 निंदंति; B2 निंद्यंते. T2 सम्यग्भैश्च (sic) न लज्जंति; G1 स्वस्थानात्प्रच्यावितास्स्युर्. — Ś1 K1 om. (hapl.) 32bc. — c) B2 अपि; T G1. 2 चापि (for चैव). Dc गुरूंश्चैव विनिन्नंति; G4 °श्च नापि नंदंति; M °श्चैवाभिनंदंति. — d) B4 शीघ्रं; D5 मूर्खाः. S (except G3) मूढा निश्चितमानिनः (T1 °निनं; M1 °नसाः).

33 a) G4 M लोकं. B2. 4 [s]पि (for वि-). — b) Ś1 D5 चेह; K1. 2 चैव (for द्विज-). — c) D1 अयुक्तं; D2 M1 अधर्म्यं; G1 अधर्मञ्च. — d) B2. 4 मे (for ते).

34 a) Ś1 K D1-3. 5 transp. वक्तुं and शक्यं. — b) Ś1 K1. 2 D1. 3 M1 धर्म्याधर्म्ये (K2 °र्मे)षु. — After 34ab, G1 ins.:

1020* वेदधर्माविरुद्धं यत्प्रमाणैः प्रतितं शुभम् ।

— G1 om. 34cd. — c) K4 D2 G4 स्वधर्मं°. — d) M2 संशमं (for स यशः). G4 नरः (for महत्).

Colophon. — *Major parvan:* K2 T2 G2. 4 आरण्य; Dc2 वन (!). — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या. Ś1 K1. 2 D5 (all om. sub-parvan name) mention only धर्मव्याधो(K1 D5 व्याधो)पाख्यान; K3. 4 B Dc Dn D1-4. 6 G3 M2, likewise, only पतिव्रतोपाख्यान. — *Adhy. name:* Ś1 हिंसानिर्णयः; G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n3 D1 207; Dn2 206; T1 G1 M (M2 *sup. lin.*) 202 (M2 orig. 204); T2 201; G2. 4 203. — *Śloka no.:* Dn 39.

200

1 a) K4 B D4. 6 G3 निपुणः. — d) Ś1 B3 सर्वधर्मविदां; D2 सर्व धर्मभृतां; D6 धर्म्यं धर्म°. K3-4 B1-3 D4. 5 वर. B4 सर्वभूतहिते रतः.

2 Before 2, Ś1 K2 G1 ins. धर्मव्याधः; K1. 3. 4 B D T G2. 3 M व्याध उ° (resp. व्याधः). — a) B1-3 Dc Dn D4. 6 T2 G3 [s]यं; G4 च (for हि). Ś1 K D1-3. 5

C. 3 13843
B. 3. 209. 2
K. 3 213 2

सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ २
प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
अनृतं च भवेत्सत्यं सत्यं चैवानृतं भवेत् ॥ ३
यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४
यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा द्विजसत्तम ।
अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५
विषमां च दशां प्राप्य देवान्गर्हति वै भृशम् ।
आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ६
मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।
सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
नैनं प्रज्ञा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ७
यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं समश्नुयात् ।
यदि स्यादपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ८
संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ ९
भूतानामपरः कश्चिद्धिंसायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेनेह जीवति ॥ १०
अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।
कश्चित्कर्माणि कुर्वन्हि न प्राप्यमधिगच्छति ॥ ११

श्रुतिः प्रमाणं धर्मस्य. — [b]) T1 M2 इह; T2 G2. 4 अभि- (for इति). D5 शासनं (for भाषितम्). Ś1 K1. 2 B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 इति वृद्धानुशासनं. — [d]) K2 ह्यनंत्यका; K4 D1. 2 T2 G1 M2 ह्यनंतका (T2 °ता); G2. 4 ह्यनिंदिता.

3 [a]) K3 B D (except D1–3. 5) T1 G3. 4 M2 प्राणांतिके; K4 प्राणव्ययेे. B1 विवादे. — [b]) Ś1 कर्तव्यम् (for वक्तव्यम्). D2 चरेत् (for भवेत्). — K1 om. (hapt.) 3[cd]. — [c]) K4 B Dc Dn D4. 6 T1 G1. 3 M अनृतेन; D5 अनृतं वै. G1 M वदेत् (for भवेत्). — [d]) K3. 4 B2. 4 D1 सत्ये चैव; B1. 3 Dc Dn D4. 6 T1 G1. 3 M सत्येनैव (for सत्यं चैव). T1 G1 M वदेत् (for भवेत्).

4 [a]) Dc अत्यर्थं. — [b]) B4 धर्मिणां; D4 T2 M2 धारणात्; D5 सत्तम. — [c]) G2 विपर्यास°. — After 4, G2 ins.:

1021* यत्करोत्यशुभं कर्म पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ।

5 [a]) Ś1 K D1–3. 5 यः (for यत्). T1 [अ]शुचिं (for [अ]शुभं). — [b]) Dn G3 यदि (for द्विज-). T G1. 2. 4 M शुभं वापि द्विजोत्तम. — After 5[ab], T1 ins.:

1022* अस्य कर्तुर्गतिं सर्वां वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।

— [c]) T1 भक्षयन् (for अवश्यं). Ś1 K D1–3. 5 फलमाप्नोति; G4 तमवा°.

6 G2 om. 6[a]–7[b]. — [a]) B1 हि; T G1. 4 M2 तु (for च). B1 Dn प्राप्तो (for प्राप्य). — [b]) B1. 4 देवं; G1 देशान्. K1–3 D2 M1 गर्हति वै; B4 गर्हयते; D1. 5 अर्हति वै. — [c]) T1 कर्मणः (for आत्मनः). Ś1 K2 °दोषैर्हि; K1 °दोषं हि; K4 D2. 3 °दोषान्वै; B2. 3 °दोषांश्च; B4 °दोषं तु; D1 °दोषं वै; D5 °दोषत्वं; T G1. 2 M °दोषेण; G4 °दोषाणां. — [d]) Dc च जानाति (for विजा°). Ś1 K B2 D1. 2. 5 न वि(D1 नैव)जानंत्यपंडिताः.

7 G2 om. 7[ab] (cf. v.l. 6). — [a]) Dn2. n3 D1 नैष्कृतिक°. Ś1 K2 D5 मूढा नैकृतिकाश्चापि (D5 °श्चैव). — [b]) Ś1 K2 D5 चपलाश्च. K2 Dc2 D2. 4 °त्तमः. K1 चपला द्विजसत्तम. — T G1. 4 M ins. after 7: G2 (which om. 6[c]–7[b]) ins. after 5:

1023* शुभं बध्नाति वै कर्म पुरुषः पापनिश्चयः ।

[T1 आशु (for शुभं). M अशुभं कर्म वै कर्म (M1 °मं बध्नाति).]

— 7[cdef] = (var.) B. 12. 331. 1. — [c]) K3. 4 °विपर्यायैर्; B1 D3 T1 G1 M °सैर्; B2–4 Dc2 D2 °सें; Dn °सान् (!); D1 °सं; D4. 6 G3 °साद्. — [d]) B4 Dn सदा (for यदा). G4 समभिपद्यते. — [e]) T1 दैवं; G1 नैतं; G2 एनं. Dn1 M2 प्रजा. T2 G2. 4 सुनीतिर्. — [f]) Ś1 K D1–3. 5 न च (for नैव). T1 G1 M त्रायति नैव च पौरुषं.

8 [a]) K3. 4 D2. 3 यं (for यो). — [b]) K2 तं ते; T1 ततः; G1 M1 तथा; G2. 4 स तं (for तं तं). Ś1 K3. 4 D2 उपाश्नुयात्; K1. 4 B3. 4 D1. 3 अवाप्नुयात्; B1. 2 Dn D4. 6 G3 स आप्नुयात्; Dc M1 समाप्नुं; D5 उपाश्नुते; G1 समश्नुते (for °यात्). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 G2. 4 यदि स्यान्न (G4 °न्ना-) परा°. — [d]) B2 Dn D4. 6 T1 G2 पौरुष°.

9 [c]) T2 निष्कुलाः; some MSS. निःफलाः. — [d]) Ś1 K1. 2 प्रहीनाः. K3. 4 D1. 5 °कर्मसु.

10 [b]) Ś1 K2 सततोत्थतः; K1 अपरोत्थतः. — [d]) K4 D5 T G1. 2. 4 M1 सुखेनैव (D5 °न हि). T G4 M2 जीर्यते; G1. 2 युज्यते (for जीवति). B Dc Dn D4. 6 G3 स सुखी जीवते सदा (B4 सुखेनैवेह जीवति).

11 [a]) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 अचेष्टमपि चासीनं. — [b]) Ś1 K1. 2 B2 D5 °तिष्ठते; B1 °सर्पति; B3 Dc °गच्छति. — [c]) Ś1 K D1–3. 5 कुर्वाणो; B3 गच्छंति (for कुर्वन्हि). B4 कस्यचित्कुर्वतः कर्म. — [d]) K3 G2 M न प्राप्यम्; K4 B1. 3

देवानिष्ट्वा तपस्तप्त्वा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
दशमासधृता गर्भे जायन्ते कुलपांसनाः ॥ १२
अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृसंचितैः ।
विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १३
कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ।
आधिभिश्चैव बाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ॥ १४
ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ १५
येषामस्ति च भोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः ।
न शक्नुवन्ति ते भोक्तुं पश्य धर्मभृतां वर ॥ १६
अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ते बहवो जनाः ।
दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजसत्तम ॥ १७

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसासकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ १८
न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सार्वकामिकाः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्वशित्वं यदि वै भवेत् ॥ १९
उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २०
बहवः संप्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।
महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ॥ २१
न कश्चिदीशते ब्रह्मन्स्वयंग्राहस्य सत्तम ।
कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २२
यथा श्रुतिरियं ब्रह्मञ्जीवः किल सनातनः ।
शरीरमध्रुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २३

C. 3. 13865
B. 3. 209. 23
K. 3. 213. 24

Dc D1 नाप्राप्यम्; B4 न चार्थम् (for न प्राप्यम्).

12 b) K1 °कर्मभिः; K3 D6 °गृद्धिभिः; K4 T2 G1. 2. 4 M1 °गृध्नुभिः. — c) Ś1 K1. 2. 4 B4 D1–3 दश मासान्; B2. 3 °मासं (for °मास-). S (except G3) गर्भा.

13 Dc2 om. 13ab. — b) B4 कोपैश्च; G2 भोग्यैश्च. — c) K3 G4 अपि; D3 चापि; D1 अधि-; T1 अथ (for अभि-). — d) Ś1 K1. 2 लब्धा; T1 G4 बद्धास्. T1 G4 इव (for एव). — After 13, S (except G3) ins.:

1024* न देहजा मनुष्याणां व्याधयो द्विजसत्तम ।

14 a) D5. 6 G3 कर्मजो; T2 कर्मात्मा. — b) B1 Dc भोगा; D5. 6 T2 G3 रोगो (for रोगा). — T1 M2 om. 14c–15d. — c) G1 M1 व्याधिभिश्च. The old printed ed. read व्याधयो विनिवार्यंते, which was *not* found in any MS. — d) T2 G1. 2. 4 M1 व्यालैः.

15 T1 M2 om. 15 (cf. v.l. 14). — a) K1 वैद्यै; K2 Dn2 वैद्यैर्; G2 वंद्यैर्. — b) Ś1 विपुलैः (for निपुणैः). — c) K3 विनिवर्तते. — d) Ś1 K1. 3. 4 Dc D2. 3 T2 G1 मृगव्याधैर् (T2 °लैर्). K3. 4 D1–3. 5 द्विपाः (for द्विज).

16 a) K3 G4 एषाम्; T1 तेषाम्. — b) S (except G3) °रोग° (for °दोष°). — c) Dc ते दोषं; D1 भोक्तव्यं; T1 भोक्तुं च (for ते भोक्तुं). — d) S (except G3) चेष्टितुं पूर्वकर्मणा (T °तुं पुण्यकर्मणः; M °तं पश्य कर्मणः).

17 T1 M2 om. 17. — a) Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 वह्नि° (for बाहु°). — b) K3 B2. 3 Dn D2. 4. 6 G3 क्लिश्यंति; K4 दृश्यंते; B1 तुष्यंति.

18 a) B4 T2 °क्रांतं (for °क्रन्दं). — b) B1 मोहशोकपरायणं; B4 T1 G1. 2. 4 M देह(B4 मोह-; T1 देव)शंकापरिप्लुतं. — c) K3 कालेन; K4 B2 Dc D1–3 श्रोतस्या. K3 आसक्तं; K4 D1–3 आकृष्टं. — d) Ś1 K1. 3 ह्रियमानं; T1 प्रीयमाणं. Ś1 K1. 2. 4 D1–3. 5 विलोकय (for बली°).

19 a) Ś1 K3. 4 B3 D1–3. 5 G4 M1 जीवेयुर्. — G4 om. (hapl.) 19bc. — b) K2. 4 B3 Dn D3–6 G3 सर्वकामिकाः; T1 स्वर्ग°. — d) T1 वश्यं च; G1 स्वयशो; G2. 4 विधिश्च; M1 स्ववशो; M2 वशं च (for वशित्वं). G2. 4 नो (for वै).

20 a) M1 लोकोयं (for लोकस्य). — b) Ś1 K B4 D1–3. 5 अभीप्सते (for समीहते). — d) K4 D3. 5 यथा. T1 न तथा वर्तते च तत्.

21 a) G1 वस्तवः (for बहवः). — c) B2. 4 Dn D4. 6 G3 तु (for च). Ś1 फलवैफल्यं. — d) B4 सर्वकर्मसु; D5 S (except G3) कर्मसिद्धिषु. — After 21, D1–3 ins.:

1025* वहन्ति शिबिकामन्ये यान्त्यन्ये शिबिकागताः ।

22 a) K3 B2. 3 D (except D5) G3 केचिद् (for कश्चिद्). Ś1 K1. 2. 4 D5 G2. 4 दृश्यते; B1 गीयते; T G1 M1 ईहते (for ईशते). — b) K4 B2 Dc1 Dn1. n2. n3 (before corr.) D2–6 M2 °ग्राह्यस्य; G1. 2 °ग्राहश्च. G4 संग्रहे (for सत्तम). — c) K3 Dc1 Dn1. n2 D4 T G2. 4 कर्मणा. B4 D1 T2 G2. 4 M2 प्रकृ°. Ś1 K1. 2. 4 D1. 3. 5 हि (for वै). — d) Dc देहसिद्धिः; T1 इह संधिः.

23 a) T G2. 4 तथा.

C. 3. 13865
B. 3. 209. 24
K. 3. 213. 25

वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।
जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४

ब्राह्मण उवाच ।

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां वर ॥ २५

व्याध उवाच ।

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे
मिथ्यैतदाहुर्म्रियतेति मूढाः ।
जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति
दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६
अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म
स एव कर्ता सुखदुःखभागी ।
यत्तेन किंचिद्धि कृतं हि कर्म
तदश्नुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २७
अपुण्यशीलाश्च भवन्ति पुण्या
नरोत्तमाः पापकृतो भवन्ति ।
नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वै-
स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २८

ब्राह्मण उवाच ।

कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।
जातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति सत्तम ॥ २९

व्याध उवाच ।

गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।
समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३०
यथा संभृतसंभारः पुनरेव प्रजायते ।
शुभकृच्छुभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३१
शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।
मोहनीयैर्विंयोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः ॥ ३२

---

24 [a]) B_2 G_1 वर्धे (for वध्य°). T_1 च देहे (for शरीरे). $Ś_1$ K $D_{2.\ 3.\ 5}$ च (K_4 त्वै) (for तु). — [c]) K_2 नित्यं (for ऽन्यत्र). — [d]) = (var.) 34[d]. $Ś_1$ K_{1-3} B_1 D_5 कर्मबंधन(D_5 °धानु)बंधनः; D_3 कर्मसंघनिः; T_1 °वश्यश्च शाश्वतः; G_1 M °बंधनबंधितः. — After 24, $K_{1.\ 2}$ ins. an addl. colophon.

25 T_1 G_1 कौशिकः (for ब्राह्मण उ°). — [a]) B_{1-3} D_6 धर्म(B_1 ब्रह्म)विदां; Dc Dn $D_{3.\ 4}$ कर्मविदां (D_3 °भृतां). — [c]) B_1 Dc D_2 S (except T_3 G_3) श्रोतुं (for ज्ञातुं). — [d]) B_1 तत्त्वतो. B2m वरदां (for वदतां).

26 $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ B_3 धर्मव्याधः (for व्याधः). — [a]) T_2 देहनाशो. D_5 त्विह (for [अ]स्ति हि). D_1 शरीरभेदे (for हि देहे°). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.\ 2.\ 4}$ $D_{2.\ 3}$ म्रियते प्रमूढाः; K_3 Dc1 Dn D_6 G_4 M म्रियतीति मूढाः; $D_{1.\ 5}$ म्रियते किलेति; T_1 प्रवदंत्यमूढाः. — [d]) K4m B_4 T_3 $G_{3.\ 4}$ दशार्धता तस्य; D_5 आदृश्यते वापि; T_1 दशापरस्तस्य (for दशार्धतैवास्य).

27 [a]) $Ś_1$ $K_{1.\ 4}$ D_1 अन्यच्च; $K_{2.\ 3}$ $D_{2.\ 3}$ G_4 M_1 अन्यश्च; D_5 T $G_{1.\ 2}$ अन्यस्य (T_1 त्र°); M_2 अन्यैश्च. — [b]) G_4 चैव (for एव), and °भोगी (for °भागी). B_{1-3} D (except $D_{1-3.\ 5}$) G_3 मनुष्यलोके मनुजस्य कश्चित्; T $G_{1.\ 2}$ M स वै कर्ता सुखदुःखस्य (G_3 दुःखसुखस्य) भा(T_1 M_2 भो)गी. — [c]) T_3 $G_{3.\ 4}$ M_2 यत्नेन (for यत्तेन). $Ś_1$ K $D_{1-3.\ 5}$ सुकृतं; M_1 च कृतं (for हि कृतं). K_3 D_1 कृतं च (for हि कर्म). — [d]) G_1 M_3 नात्र (for नास्ति).

28 [a]) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ $B_{2.\ 3}$ D (except $D_{1-3.\ 5}$) G_3 सुपुण्य° (for अपुण्य°). B Dn $D_{4.\ 6}$ G_2 हि (B_4 तु) (for च). M_1 [अ]पुण्या (for पुण्या). — [b]) N T_1 G_3 M नराधमाः (for नरो°). $K_{3.\ 4}$ $D_{1-3.\ 5}$ पुण्यकृतो; $G_{1.\ 4}$ पापकृता. — [c]) D_5 नरस्तु जातस्त्विह; T_1 G_1 M_2 नरास्तु (G_1 °रा हि; M_2 °राथ) गच्छंति हि; $G_{2.\ 4}$ नरोनुगम्येत हि; M_1 अधो नरो गच्छति. — [d]) T_2 वृतैः; $G_{3.\ 4}$ कृतैः (for ततः). $Ś_1$ K B_1 $D_{1-3.\ 5}$ T_2 समुत्पत्स्यति. $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ M भावितैस्. — After 28, $G_{2.\ 4}$ ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 204).

29 G_1 कौशिकः (for ब्राह्मणः). — [a]) K_4 Dc2 Dn1 $D_{5.\ 6}$ स (for सं-). — [c]) $K_{1.\ 2.\ 4}$ Dc2 D_4 जाती; Dc1 $G_{1.\ 3}$ M_1 जातिः; $G_{2.\ 4}$ जाताः; M_2 जात्या. B_2 Dn तु (for हि). T_1 जात्या पुण्यामपुण्यां च. — [d]) $G_{2.\ 4}$ गर्भं (for कथं). K_4 $B_{1.\ 2}$ $D_{1.\ 5}$ T_3 $G_{2.\ 4}$ M गच्छंति. D_5 जंतवः (for सत्तम).

30 $Ś_1$ K_2 धर्मव्याधः (for व्याध उ°). — $Ś_1$ om. 30. — [a]) $K_{1.\ 2}$ गर्भाधाने. — [b]) $K_{1.\ 2.\ 4}$ $D_{2.\ 3.\ 5}$ संप्रपद्यते; K_3 D_1 °वर्तते; Dc2 °पद्यते. — [c]) K B_4 D_{1-3} तत्सर्वं; D_5 तान्सर्वान् (for ते क्षिप्रं). — [d]) T_1 प्रवक्ष्येहं (for °क्ष्यामि). T_2 $G_{1.\ 3.\ 4}$ M वक्ष्यामि द्विजसत्तम.

31 [c]) T_1 शुभमाप्नोति; T_2 $G_{1.\ 3.\ 4}$ शुभयोनौ तु (for °योनीषु!).

32 [c]) $Ś_1$ वियोनी च; T_1 विमोहत्वं; T_2 G_2 च तिर्यक्त्वं;

जातिमृत्युजरादुःखैः सततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ३३
तिर्यग्योनिसहस्राणि गत्वा नरकमेव च ।
जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३४
जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्यां योनिमश्नुते ॥ ३५
ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नवं बहु ।
पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ ३६
अजस्रमेव दुःखार्तोऽदुःखितः सुखसंज्ञितः ।
ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ।
परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ३७
स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्ममिः ।
प्राप्नोति सुकृताँल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ३८
पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्यान्तं न गच्छति ।
तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयेत च पातकम् ॥ ३९
अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणान्येव सेवते ।
सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४०
संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४१
सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।

C. 3. 13884
B. 3. 209. 44
K. 3. 213. 45

G1 अमानीषु (for त्रियो°). — d) T1 यथाकामी च; T2 G2 अधर्मैरेति; G4 अधोगामी च; M2 अधोगामिषु. Śi K1–3 Dn D1. 3 किल्बिषी.

33 a) D1 जन्म°; S (except G3) व्याधि°. — b) Śi K1 D1–3 T2 G2 °द्रुताः; K2 Dc G4 °द्रुतं. — T1 om. 33c–35d. — c) The reading संचरे or संचारे (for संसारे) of some old printed ed. is *not* found in any MS.! Śi K1. 4 D1–3 T2 G1. 2 M2 पच्यमाना(M2 °नै)श्च. — d) K2. 4 D1–3 T2 G1 नराः.

34 T1 om. 34 (cf. v.l. 33). — c) D3 संप्रतिवर्तते. — d) = (var.) 24d. Śi K1. 3 B2 G1. 2 M1 कर्मबंधन-बंधनाः (G1. 2 °संयुताः; M1 °बंधिताः); T2 M2 कामबंधन-संयताः.

35 T1 om. 35 (cf. v.l. 33). — a) Śi K1. 3 जंतवः; B2 T2 जंतुः स्व°; B4 G1 M2 जंतुश्च; Dc जंतुषु. G1 (before corr.). 2 स्वैः स्वैः (for तैस्तैः). — b) K1. 2 Dc D4. 6 G3 सु° (for स्व°). Śi K1 दुःखिताः. — d) Śi K1. 2 अश्नुयुः; B2 Dn D4. 6 G3 आप्नुते; B4 ऋच्छति. B3 पुण्यां योनिम-वाप्नुते; D3 G2. 4 पुण्यां योनिं समश्नुते; G1 M अपुण्या याति योनयः.

36 a) Śi K1. 2 समाधत्ते. — b) Dc न तु (for बहु). D1 पुनरन्यत्र यद्बहु. — c) K1. 2 पश्यते; K2 B1 मुच्यते; Dc पच्यंते. — d) T1 G1. 4 [अ]भक्ष्यम् (for [अ]पथ्यम्). Dc इवात्मनः.

37 a) Śi इव; K D1–3. 5 इह (for एव). — b) Dn D4. 6 G2 सुखसंज्ञकः; T1 सुखसंज्ञितं. Dc भ्रमत्यसुखपीडितः; G2. 4 दुःखितोदुःखसंज्ञितः. — c) Śi K1. 2 अतो. B3 °निमित्तबंध°; D3 °निवृत्तबंध°; M °निवृत्तबंधु°. — e) Śi K B4 D1–3. 5 परिभ्रमति. T1 G1 M1 संसारं; G3 संचारे. — f) Śi K B4 D1–3. 5 T G2. 4 M1 बहुवेदनं (T1 M1 °नं); G1 परिवेष्टनं.

38 a) T1 ते (for चेन्). — b) D1 निवृत्त° (for विशुद्ध°). — After 38ab, all MSS. (except D1. 3. 5 T1 G1; K1. 2 om. line 2) ins.:

1026* तपोयोगसमारम्भं कुरुते द्विजसत्तम ।
कर्मभिर्बहुभिश्चापि लोकानश्नाति मानवः ।,

which in K3. 4 B Dc Dn D2. 4. 6 T2 G2–4 M2 is followed by a *repetition* of 38ab. — c) Śi K1. 2 प्राप्नुते. — d) Śi शोचते.

39 a) D1 पापवृत्तिः. T2 पापात्मा पापवृत्तिश्च; G1 सततं पापवृत्तस्तु. — b) B Dc नियच्छति (for न ग°). — After 39ab, G2. 4 ins.:

1027* पुण्यं कुर्वन्पुण्यवृत्तः पुण्यस्यान्तं न गच्छति ।

— d) K4 D2. 3. 5 वर्जयेत्तच्च; B Dc Dn D4. 6 T1 G3 M वर्जयीत च; T2 G1. 2. 4 वर्जयित्वा तु. K3 B2–4 Dn1. n2 D4. 6 T1 G3 M पापकम्.

40 a) K3 B3 Dc D3 T2 अनसूयः. Śi K D1–3. 5 कृतप्रज्ञः. — b) Śi K1. 3 D3 कल्याणानेव; B1. 3 Dc Dn D4. 6 T2 G2 °णानि च; B2 कश्मलानि च. — d) Śi K D1. 3. 5 सुकृतैर्लभते महत्.

41 a) K4 D2. 3 सत्कृतस्य. B1–3 D (except D1–3) G3 M1 च; G1 तु; M2 [इ]ह (for हि). K2 om. (hapl.) 41b–42c. — b) Dn3 D2 जितात्मनः. — c) T2 G2. 4 °नुत्तमा (for °नन्तरा).

42 K2 om. 42abc (cf. v.l. 41). — b) B2. 4 D3 S (except T1 G3) क्रियाः. — c) Śi K1. 3. 4 D1–3. 5 धर्म° (for लोक°). — d) K3 D2 लप्स्येत. Some MSS. द्विजः.

C. 3. 13885
B. 3. 209. 44
K. 3. 213. 45

असंक्लेशेन लोकस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ॥ ४२
सन्ति ह्यागतविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रविचक्षणाः ।
स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसंकरः ॥ ४३
प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
तस्य धर्मादवाप्तेषु धनेषु द्विजसत्तम ।
तस्यैव सिध्यते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ४४
धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
स मैत्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४५
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४६
धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तृप्यति महाद्विज ।
अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४७
प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
विरज्यति यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ४८
सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ४९
एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५०
तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५१
इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५२

---

43 B₂ om. 43^{ab}. — ^{a}) K₂ B₁. 3. 4 Dc Dn D₄. 6 T₁ G₃ ह्यागम° (for ह्यागत°). D₁ आगतागमविज्ञानाः. — ^{b}) K₂ Dn D₄ T₁ G₃ शास्त्रे (for शास्त्र-). — ^{d}) Ś₁ K₁ कर्मणः सोस्य संकरः; K₂ कर्मनाशोपि सं°; T₁ कुर्वाणः सो ह्यसं°; T₂ G₂. 4 कुर्वाणास्ते ह्यसंकरः (G₂ °राः); G₁ कुर्वाणा ये ह्यसंकराः; M कर्मणः स ह्यसंकरः.

44 ^{a}) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ प्रजा; D₅ राज (for प्राज्ञो). T₁ G₁ M धर्मे च (for धर्मेण). K₄ G₁ (before corr.) लभ° (for रम°). — ^{b}) D₅ प्रजा चैं°; T₁ धर्मेणैं° (for धर्मं चैं°). — After 44^{ab}, M ins.:

1028* धर्मेण वृत्तिं कुरुते धर्मं चैव प्रशंसति ।

— K₃ om. 44^{c}–45^{d}. — ^{c}) K₄ Dn D₁₋₆ ततो ध्(Dn D₄. 6 °स्माद्)र्मादवाप्तेन; M स तु धर्मादवाप्तेर्हि. — ^{d}) K₄ Dn D₁₋₆ धनेन; B₁ धर्मेषु; T₂ नष्टेषु. M धनैर्ब्राह्मणसत्तम. — ^{e}) T₁ मुंचते; T₂ G₂₋₄ M₁ [आ]सिंचते. — ^{f}) S (except G₃) गुणं. B₃ T₁ G₄ पश्यंति.

45 K₃ om. 45 (cf. v.l. 44). — ^{a}) Ś₁ K₁. 2 भवते; G₄ वदति. — G₂ om. 45^{cd}. — ^{c}) K₄ B D (except D₅) G₃ स मित्र°. — ^{d}) Ś₁ K₁. 2 परत्रेह (for इह प्रेत्य). D₅ विंदति; G₁ नश्यति (for नन्दति).

46 ^{a}) Dc T₁ M शब्दस्पर्शं. B₁ गंधं (for रूपं). Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 3. 5 शब्दे (K₁. 2 °ब्द-) स्पर्शे तथा रूपे. — ^{b}) Ś₁ K₁. 2. 4 D₁. 3 रसे (K₁. 2 °स-) गंधे च; B₁ रूपमिष्टं च; D₂ रसं गंधं च; D₅ गंधेभीष्टे च (for गन्धानिष्टांश्च). B₄ भारत; G₁ सर्वेशः (for सत्तम).

47 ^{a}) T₁ अधर्मस्य (for धर्मस्य च). — ^{b}) B₂ Dn D₁. 4. 6 G₃ M₁ तृप्यति; G₂ त्रप्स्यति. K₂ D₁ M₂ महान्; K₄ Dc सदा (for महा-). — ^{c}) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁ T₂ G₂. 4 M₂ अतृप्यमानो; B₁ तृप्यमाणोपि; B₂ अतुष्यमाणो; B₄ न तृप्यमाणो. — ^{d}) B D (except D₁₋₃. 5) G₃ आपेदे; T₁ नादत्ते (for आदत्ते).

48 ^{a}) Ś₁ K D₁₋₃ ज्ञान° (for प्रज्ञा°). Ś₁ K₁. 2 इति; Dc इव (for इह). — ^{b}) K₃ B₁. 4 Dc₁ D₂. 3. 5 चैव; T₁ G₁ एव (for नैव). D₁ [अ]नुरुध्यति; G₁ M₂ °ध्यते. T₂ G₂. 4 दोषैर्नैवावरुध्यते. — ^{c}) K₄ विरज्येत; B Dc Dn D₂₋₆ T₁ G₁. 3 विरज्यते; D₁ विरति च; T₂ M₂ विराजति; M₁ विरज्येति. B₁. 3. 4 Dc T₁ G₁ M तथा कामान्.

49 ^{a}) G₂. 4 फल° (for सर्व°). T₁ M₂ न (for च). — ^{b}) D₁ क्षयान्वितं; D₅ जयात्मकं; S (except G₃) क्रियात्मकं. — ^{c}) K₁. 2 चिरं; K₃. 4 D₅ मोक्षं; Ś₁ lacuna. — ^{d}) K₁. 2 T₂ नानुपायान्; G₁ यतते तान्. D₅ M₂ अपायतः.

50 ^{a}) B₂ आदाय; T₁ आसन्ने. — ^{b}) Ś₁ K₁ B₁ T₁ G₂ M₂ पापकर्म. — ^{c}) S (except G₃) चैव (for चापि). — ^{d}) Ś₁ K₁. 2 नरः; G₄ वरं (for परम्).

51 ^{a}) S (mostly) निश्रेयसं. — ^{b}) B₄ S (except G₃) तपो मूलं (T M रूपं) तपो दमः. — D₁ om. (hapl.) 51^{d}–52^{c}. — ^{d}) G₂. 4 मनसेप्सितान्.

52 D₁ om. 52^{abc} (cf. v.l. 51). — ^{b}) B₂ शमेन (for सत्येन). — ^{c}) K₁. 2 ब्रह्मणा; B₄ T₁ G₁. 4 M ब्राह्मणः. T₁ समवा°; T₂ G₁ M सर्वमा° (for पदमा°). — T₁ om. (hapl.) 52^{d}–54^{a}.

53 T₁ om. 53 (cf. v.l. 52). — ^{a}) K₁. 4 D₅ [अ]नु; S (except G₃) [इ]ति (for तु). — ^{b}) G₄ कानि कानि;

ब्राह्मण उवाच ।
इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५३
कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।
एतदिच्छामि तत्त्वेन धर्मं ज्ञातुं सुधार्मिक ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

२०१

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तस्तु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १
व्याध उवाच ।
विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।
इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३
ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।
ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४
तस्य लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।
न धर्मे जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५
व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।
व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ।

C. 3. 13903
B. 3. 210. 6
K. 3. 214. 6

M₂ तानि तानि. — ^{cd}) B₄ यथा (for कथं), and यत् (for किं).

54 T₁ om. 51^{a} (cf. v.l. 52). — ^{a}) Ś₁ K₁. ₂ Dn₂ कथं फलमवाप्नोति; G₁ आप्नोति तेषां धर्मात्मन्. — ^{b}) G₁ कथं (for तेषां). — ^{c}) B₄ [अ]हं ज्ञातुं (for तत्त्वेन). — ^{d}) Ś₁ K D₁₋₃. ₅ T₂ सर्वं (for धर्मं). Dn निबोध मे (for सुधार्मिक)! B₄ धर्मतत्त्वेन सुव्रत.

Colophon om. in K₃ D₁. — *Major parvan:* Ś₁ K₂ Dn₂ T₂ G₂. ₄ आरण्य; B₂ आदि (!). — *Sub-parvan:* G₁ M₂ मार्कंडेयसम(M₂ °मा)स्या (followed by पतिव्रतोपाख्यान in M₂). K₃ B De Dn₁. n₃ D₃₋₆ G₃ (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D₅ व्याधो)पाख्यान. — *Adhy. name:* G₁ धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G₃ कौशिकव्याधसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn₁ *sup. lin.*) 208 (Dn₂ 207); T G₁ M (M₂ *sup. lin.*) 203; G₂. ₄ M₂ (orig.) 205. — *Śloka no.:* Dn₁. n₂ 56; Dn₃ 57.

201

1 ^{a}) B₁. ₂ च (for तु). — ^{c}) B₁ वृत्तं; S प्रश्नं (for विप्रं). Ś₁ K D₁₋₃. ₅ प्रत्युवाचाथ यद्वृत्तं. — ^{d}) B₄ युधिष्ठिर (for नरा°).

2 ^{a}) Ś₁ K₁. ₂ हि विषये (for मनु°). — ^{b}) B₁₋₃ De S (except G₃) मतिः (for मनः). D₁ प्रपद्यते (for प्रवर्तं°). — ^{c}) B₁. ₃ De S तां; D₅ तं (for तत्). Ś₁ K₁. ₂ भजति; B₁. ₃ De S (except G₃) जयति (for भजते). B₄ ततः प्रजायते कामो; D₁ ततः कामं च भजते. — ^{d}) B₁. ₃ D (except D₁₋₃. ₅) S रोषं; B₄ रोषश् (for क्रोधं).

3 ^{a}) B₃ स्वमर्थं (for तदर्थं). T₁ महते (for यतते). — ^{b}) K₃ कर्ममारभते. — ^{d}) K₁ M चेन् (for च).

4 K₃. ₄ om. (hapl.) 4^{bc}. — ^{b}) B₂ मोहश्च; D₂ विद्वेषस्; S (except G₁. ₃) रोषश्च (for द्वेष°). — Ś₁ K₁. ₂ B₂ D₅ om. (hapl.) 1^{cd}. — ^{c}) M₂ रोषः (for लोभः). — ^{d}) T G₁ द्रोह° (for मोह°).

5 ^{a}) B D (except D₁₋₃. ₅) G₃ ततो (for तस्य). — ^{d}) K₁ धर्मं (for धर्मं). T₁ वै (for च).

6 ^{a}) K₁. ₂ चरितो; K₃. ₄ (after corr.) B₁. ₃ De₂ D₁. ₂. ₄. ₆ S चरतो (G₁ च ततो; M₂ रोचते) (for चरते). — ^{b}) B₃ सत्यं (for अर्थं). B₂ रोच्छति (for रोचते). Ś₁ K₁. ₃. ₄ D₁. ₂. ₅ अर्थं(D₅ °र्थे)व्याजोपि रोचते (Ś₁ K₁ चरते); K₂ अर्थे व्याजे प्रवर्तते; T G₁ व्याजेन च न रो°; G₂. ₄ व्याजोपि न च रो°; M अव्याजेन च रो°. — ^{c}) K₃ B₂ व्याजेषु; T₁ कामेन (for व्याजेन). B₄ S (except G₃) सेव्य°; D₃ रोच° (for सिध्य°). — ^{d}) D₁ धर्मेषु; S (except G₃) एते° (for

C. 3. 13904
B. 3. 210. 7
K. 3. 214. 7

तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ॥ ६
सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितैश्च द्विजोत्तम ।
उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीति श्रुतियोजितम् ॥ ७
अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागदोषतः ।
पापं चिन्तयते चापि ब्रवीति च करोति च ॥ ८
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ।
एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥ ९
स तेनासुखमाप्नोति परत्र च विहन्यते ।
पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ॥ १०
यस्त्वेतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुखदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ।
तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ ११

ब्राह्मण उवाच ।
ब्रवीषि सूनृतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभावः सुमहानृषिरेव मतोऽसि मे ॥ १२
व्याध उवाच ।
ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः सदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १३
यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्यां निबोध मे ॥ १४
इदं विश्वं जगत्सर्वमजय्यं चापि सर्वशः ।
महाभूतात्मकं ब्रह्मज्ञातः परतरं भवेत् ॥ १५
महाभूतानि खं वायुरग्निरापस्तथा च भूः ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ १६

धनं°). — c) T G1 M अत्रैव (for त°).

7 a) Dc वार्यमाणं°. D1 तु (for च). — b) K B1. 4 Dc2 D2. 3. 5 द्विजोत्तमैः; D1 द्विजातिभिः. — c) K3 उत्तरैः; S (except G3) उत्तमं (for उत्तरं). Ś1 K B2 D2. 3. 5 प्रति-; G4 द्विज- (for श्रुति-). T2 M -संबंधं (for -संबद्धं). — d) Ś1 K D1–3. 5 प्रतियोजितं; B Dc Dn D4. 5 [अ]श्रुतियो°; T2 G3. 4 M1 श्रुतिचोदितं.

8 a) D5 विविधस्; G1 तु विधिस् (for त्रिविधस्). T1 G1 तत्र (for तस्य). — b) B1 जायते; B2–4 Dc1 Dn D4. 5 S (except M1) वर्त° (for वर्ध°). K4 B1–3 D (except D4) G3 रागदोषजः; T1 तव भेदतः. — c) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 चैव (for चापि). — d) K4 प्र- (for the *first* च).

9 a) Dc D1 तथा°; T1 यस्या° (for तस्या°). B1 [अ]धर्मप्रयुक्तस्य; Dn3 [अ]धर्मे प्रवृत्तस्य. — c) Dn °शीलै°; D4. 5 °शील° (for °शीला°). B1 हि (for च). Ś1 K1 मित्रम्; G1 मित्रार्थं (for मित्रत्वं). — d) K1–3 D3. 5 G1. 2 भजते; B3 व्रजंतं; B4 भजंति. Ś1 सहकर्मिणः; K1 पापकर्मभिः; K3 B3 D5 T1 G2. 4 °कर्मणः; K4 D1–3 °कारिणः.

10 a) Ś1 K1. 2 D5 स नेह; B2 सत्येन; G4 एतेन (for स तेन). Ś1 K1–3 D3 T1 सुखम्; K4 B Dc Dn D1–4. 5 G3 दुःखम् (for [अ]सुखम्). — b) K3 परत्र तु. B D (except D1–3. 5) G3 विपद्यते (B4 निहन्यते). — c) K1 भवते. G4 M ह्येव. — d) B1. 3 Dc °लोकं (for °लाभं). Ś1 K1. 2 B2 D5 T1 G1 च (for तु).

11 a) D5 प्राप्नुयाद् (for प्रज्ञया). — b) Ś1 K1–3 B4 D1–3. 5 सर्वानेव; T1 गुणान्वाचा (for पूर्वमेव). Ś1 K1. 2 D5 [अ]त्र; K3 प्र- (for [अ]नु-). K4 सर्वानुपरि पश्यति. — c) B4 सुखदुःखेन; D5 सर्वदुःखेषु. — d) D5 साधुं (for साधून्). K3 [अ]प्युपसेवं° (for [अ]प्युपसेवं°). — e) Ś1 K1. 2 °चाराद्; K3. 4 °चारो:; D1–3 °चारा; D5 °चारे; M2 °रंभं (for °रम्भाद्). — f) Dc1 Dn1. n3 राजते (for जायते) D1 बुद्धिर्धर्मे प्रजायते.

12 a) Dn2. n3 धर्म्यं (for धर्मं). — b) Ś1 K1 वार्ता (for वक्ता). — c) K4 Dc °स्वभावः; D1 °स्वभावाद् (for °प्रभावः). D1 भगवन्; D5 तु महान् (for सुमहान्). — d) B1 विभासि मे; D5 मतो हि नः.

13 a) G4 महाभाग. — b) K4 [S]व्रभुजः. K1 मुदा; T G1. 2. 4 तथा; M2 तदा (for सदा). — c) Dc2 D5 लोकैर् (for लोके). Ś1 K1–3 Dc T G1 M मनीषिणां.

14 a) G4 M2 तु (for च). Ś1 K D1–3. 5 लोके (see below); Dc तं ते; M2 धत्ते (for तत्ते). — b) Ś1 K D1–3. 5 तत्ते वक्ष्यामि सत्तम (see above). — c) K B1 D1–3. 5 नमस्कृत्य. Dc ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य. — d) K3. 4 D1–3 ब्रह्मविद्यां; G1 ब्राह्मीं वृत्तिं.

15 a) T2 इह (for इदं). T2 G3. 4 विद्वन् (for विश्वं). — b) D5 मायया; T2 G1. 2. 4 M1 अजगच् (for अजय्यं). T1 जगच्चापि च सर्वशः. — D1 om. 15cd. — c) B1. 3. 4 Dn D4. 5 G3 ब्रह्म (for ब्रह्मन्). — d) B1–3 ततः (for नातः). Ś1 K B4 D2. 3. 5 महत् (for भवेत्).

16 a) G3. 4 यान्याहुर् (for खं वायुर्). — b) Ś1 K D1–3. 5 मही तथा; B2 T G1. 2 M तथैव च; G4 तथा विभुः

तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १७
षष्ठस्तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।
सप्तमी तु भवेद्बुद्धिरहंकारस्ततः परम् ॥ १८
इन्द्रियाणि च पञ्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तसंज्ञकः ॥ १९
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतः ।
चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१ ॥

२०२

मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
कथामकथयद्भूयो मनसः प्रीतिवर्धनीम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।
महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदां वर ।
एकैकस्य गुणान्सम्यक्पञ्चानामपि मे वद ॥ २

C. 3. 13921
B. 3. 211. 2
K. 3. 215. 2

(for तथा च भूः). — After 16^{ab}, G$_2$. $_4$ ins.:
1029* वायुराकाशसंयुक्तः सर्वभूतेषु वर्तते ।
— ^{d}) Dc ते (for तद्).

17 ^{a}) D$_5$ अर्थ- (for अपि). — Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ om. (hapl.) 17^{bc}. — ^{b}) K$_3$ B$_4$ D$_{1-3.\ 5}$ T$_1$ G$_1$ M °वृद्धिः; K$_4$ °वृध्या; T$_2$ G$_2$ °वृद्धाः (for °वृत्तिः). D$_{2.\ 3}$ परे परे; G$_{1.\ 3.\ 4}$ M परे परा (G$_1$ परस्परं as in text also). — ^{c}) K$_{3.\ 4}$ B$_{1.\ 3.\ 4}$ D$_{1-3}$ पूर्वं पूर्वं; D$_5$ पूर्वे पूर्वे (for पूर्वपूर्व-). — ^{d}) B$_4$ गुणितास्त्रिषु; D$_5$ गुणवृत्तिषु; T G$_{2.\ 4}$ M$_1$ गुणितास्त्विह; G$_1$ गुणता द्विज.

18 ^{a}) Dn$_2$ T$_1$ षष्ठं; D$_5$ षष्ठी (for षष्ठस्). Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ च (for तु). K$_{3.\ 4}$ D$_{1-3}$ G$_4$ M धातुर्; T या तु; G$_1$ यातुर्; G$_3$ यां तु (for नाम). — ^{b}) B$_3$ अपि (for अभि-). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ T$_1$ M$_2$ सप्तमा. Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ [अ]भवद् (for भवेद्). — ^{d}) K$_{1.\ 2}$ M$_1$ स्वतः; B$_4$ तथा; D$_1$ च तत् (for ततः). Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ B$_4$ Dc$_1$ D$_{1-3}$ परः (for परम्).

19 ^{a}) B$_{1.\ 2.\ 4}$ S (except G$_3$) तु (for च). Dn D$_{2-4.\ 6}$ पंचात्मा (for पञ्चैव). — K$_1$ om. 19^b-20^c. — ^{b}) M$_1$ transp. रजः and तमः. — ^{c}) T$_2$ इत्येतो; G$_2$ इत्येवं; G$_4$ इत्येषु. Ś$_1$ भूतदशको; T$_2$ सप्तदशतो; M$_1$ साप्तदशिको. — ^{d}) K$_{3.\ 4}$ B$_1$ D$_{2.\ 3.\ 5}$ S (except G$_3$) °संज्ञितः.

20 K$_1$ om. 20^{abc} (cf. v.l. 19). — ^{a}) B$_1$ तैः सर्वैर्; Dc सर्वैश्च (with hiatus); M$_1$ सर्वैरेव (for सर्वैरिह). D$_5$ [इं]द्रियार्थश्च; T$_1$ [इं]द्रियैस्तैस्तु; T$_2$ [इं]द्रियैरथैर्. Ś$_1$ K$_{2-4}$ B$_{2.\ 4}$ D$_{1-3}$ च (for तु). — ^{b}) B$_4$ व्यक्ताव्यक्तः. K$_{2.\ 3}$ G$_{2.\ 4}$ च; K$_4$ B$_3$ D$_{1.\ 2.\ 5}$ T G$_1$ M तु (for सु-). B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.\ 5}$) -संवृतः; G$_3$ -संस्कृतैः; M$_1$ -संज्ञितः (for -संवृतैः). — B$_4$ om. 20^{cd}. — ^{d}) K$_3$ B$_2$ D$_{1.\ 2.\ 5.\ 6}$ गणः (for गुणः). — T$_2$ om. 20^{ef}. — ^{e}) B$_4$ इत्येतत् (for एतत्ते). — ^{f}) D$_5$ भूयः किं (by transp.).

Colophon om. in T$_2$. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ Dn$_3$ G$_{2.\ 4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G$_1$ मार्कंडेयसमस्या. K$_{3.\ 4}$ B Dc Dn$_{1.\ 3}$ D$_{1-5}$ G$_3$ (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D$_5$ व्याधो)पाख्यान. — *Adhy. name:* G$_1$ धर्मव्याधकौशिकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_{1.\ 3}$ 209; Dn$_2$ D$_1$ 208; T$_1$ G$_1$ M (M$_2$ *sup. lin.*) 204; G$_{2.\ 4}$ M$_2$ (orig.) 206. — *Śloka no.:* Dn$_1$ n$_3$ 21; Dn$_2$ 22; D$_1$ 76.

202

1 T$_2$ om. 1. — ^{a}) B$_3$ तु विप्रर्षे; D$_5$ G$_3$ (by transp.) तु विप्रः स (G$_2$ तु). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ G$_1$ अचोदयद्; D$_5$ अनोदयद् (for अकथयद्). M$_2$ प्रीतो (for भूयो). K$_4$ D$_{1-3}$ कथां पप्रच्छ भूयोपि. — ^{d}) Ś$_1$ K$_4$ D$_{1.\ 2.\ 5}$ प्रीतिवर्धिनीं; B$_1$ स्नेहवर्धनीं; B$_2$ परिवं. K$_{1.\ 2}$ मनःप्रीतिविवर्धिं (K$_2$ °र्धं)नीं.

2 ^{b}) Ś$_1$ K D$_{1-3.\ 5}$ धर्मविदो जनाः; B Dc Dn D$_{4.\ 6}$ T$_1$ G$_{1.\ 3.\ 4}$ °भृतां वर. — ^{c}) D$_5$ गुणं (for गुणान्). Ś$_1$ सर्वान् (for सम्यक्).

3 ^{ab}) B$_2$ वह्निर् (for ज्योतिर्). Dn$_2$ transp. ज्योतिर्

C. 3. 13922
B. 3. 211. 3
K. 3. 215. 3

व्याध उवाच ।

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३
भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मन्नुदकं च चतुर्गुणम् ।
गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तराः ॥ ५
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि द्विजोत्तम ।
अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ॥ ६
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव च ॥ ७
एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्योन्यं नातिवर्तन्ते संपच्च भवति द्विज ॥ ८
यदा तु विषमीभावमाचरन्ति चराचराः ।
तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ॥ ९
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
यैरावृतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १०
इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ११
यथास्वं ग्राहकान्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।

---

and वायुर्. K1. 2 D2 T1 G1 आकाश एव. — [d]) K1. 2 तथा (for तेषां). B1 वक्ष्यंति (for वक्ष्यामि).

4 [a]) G1 M2 भूमेः (for भूमिः). — [b]) Dc M तु (for च). — [c]) G2. 4 तेजसस् (for तेजसि). Ś1 K1. 2 वै; K3. 4 D1–3. 5 G2. 4 M2 तु (for च). — [d]) K1. 2 D5 तु (for च).

5 M2 om. 5^a–7^b. — [b]) K4 चापि (for गन्धश्च). K4 द्विजोत्तम; T1 च पंचधा; M1 तथैव च (for च पञ्चमः). — T1 om. 5^c–7^b. — [c]) Ś1 K B4 D1–3. 5 transp. गुणाः and पञ्च. — [d]) Ś1 K1. 2 °त्तमाः (for °त्तराः).

6 D2 (hapl.) T1 M2 (cf. v.l. 5) om. 6. — [b]) Ś1 रसश्च द्विजसत्तम; G2. 4 रसश्चैव तथैव च. — [c]) Ś1 K3 चैते (for एते). T2 G1 M1 विप्र (for ब्रह्मन्). — D3 om. (hapl.) 6^d–8^a. — [d]) G1 चत्वारः कीर्तितास्तव; M1 कीर्तितास्ते द्विजोत्तम.

7 T1 M2 om. 7^{ab}; D3 om. 7 (cf. v.l. 5, 6). — [b]) Ś1 K1. 2 T2 च (for [अ]थ). — [c]) B4 D5 शब्दस्पर्शौ तु. K4 T G1. 2. 4 वायोः (for वायौ). K2 तौ; B1. 4 T2 G2. 4 च (for तु). — [d]) K3. 4 B D G3 M चाकाश (for आकाश). K4 B Dn D4–6 G3 M तु (B2 हि) (for च).

8 D3 om. 8^a (cf. v.l. 6). — [c]) T G1. 2. 4 उक्ता वै (for वर्तन्ते). T1 M °लोकेषु (for °भूतेषु). — [d]) Ś1 येषां; K2 एषां; G4 एषु (for येषु). Ś1 B3 प्रकीर्तिताः (for प्रति°). — [e]) K1. 2 B1. 3. 4 Dc ना(B1 चा)भिव°; D3 तानि व° (for नातिव°). — [f]) K4 D3 संपत्तिर्; B1. 2 Dn D1. 4. 6 G3 सम्यक्च (for संपच्च). B1 भवतो (for °ति). Ś1 K1. 2 सम्यक्तेषां भवेद् द्विज; B3 सम्यग्वर्तंति च द्विज; B4 Dc D2 सम्यग् (D2 संपद्) भवति वै तदा (Dc द्विज); D5 साम्यं तेषु भवेद् द्विज; T1 समवच्चाभवद् द्विज. ❀ Cn: सम्यक् च भवति एकीभावेन प्रकाशन्ते । एकत्वमार्षं । ❀

9 [a]) K3 B1. 4 D2. 3. 5 T G2. 4 M2 Cnp विषमं भावम्; B2. 3 Dc1 Dn G3 विषयी(Dn3m °मं)भावम्. — [b]) Ś1 K1. 2 B4 D5 आविशंति (for आचरन्ति). D5 चराचरं; T2 परावराः. — [c]) M2 अन्यद् (for अन्यं). — [d]) D1 अधि°; G1 अति° (for व्यति°). Ś1 K1. 2 D5 चा(Ś1 ना)नघ; T1 G4 कायतः (for कालतः).

10 Before 10, T2 G4 ins. व्याधः. — [a]) Ś1 K1. 2 T G1. 4 आनुपूर्व्यात्; B1 °पूर्व्या; G1 (also). 2 प्रातिलोम्यात्. G1 च (for वि-). — [b]) B1 °पृष्ठशः (for °पूर्वशः). — [c]) D1 यत्र यत्र. B4 T2 G1 च (for हि). — [d]) K D1. 4 T G2. 4 पंचभौ(K4 °भू)तिकाः; B1 सार्वभौ°; G1 च परंतप. — [e]) T2 G2 आततम् (for आवृतम्). G4 एतैरापादितं सर्वं.

11 = (var.) B. 12. 189. 15; 329. 49. — [a]) K4 T G1. 2. 4 M गृ(T2 ग्रा)ह्यते; B1 सज्ज°; B2 सूय°; D1 शक्य°; D5 व्यज्य° (for सृज्य°). — [b]) K3 D3 मूर्तम् (for व्यक्तम्). B4 इदं (for इति). K3 स्थितं; D5 श्रुतिः (for स्मृतम्). Dn2. n3 तद्व्यक्तमिति संस्मृतं. — [c]) K3 D5 तज्ज्ञेयं. Ś1 K1 B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 त(Dc1 य)द्व्यक्तमिति ज्ञेयं. — [d]) D1 M2 °ग्रामम् (for °ग्राह्यम्).

12 [a]) G1. 2. 4 यदा; M2 तथा (for यथा). K2 -स्वां; K3 D3 G1. 2 M -स्व-; D5 सु-; G4 ह्य (for -स्वं). Some MSS. ग्राहकाण्येषां. — [b]) K3 °नि च; D4 °निति (for °नि तु). — [c]) K3 तथा; B4 Dc T यथा; D1 G1. 2. 4 M1 तदा; D2 तु यं (for यदा). K1 देहे. — [d]) B1. 3 D

इन्द्रियाणि यदा देही धारयन्निह तप्यते ॥ १२
लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यति ।
परावरज्ञः सक्तः सन्सर्वभूतानि पश्यति ॥ १३
पश्यतः सर्वभूतानि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १४
ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य मोहजम् ।
लोको बुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण दृश्यते ॥ १५
अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनिं सदाव्ययम् ।
अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ।
तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुपृच्छसि ॥ १६
इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।
निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १७
एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ १८
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ १९
पण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २०
रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट-
मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।
तैरप्रमत्तः कुशली सदश्वै-
र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २१

C. 3. 13942
B. 3. 211. 23
K. 3. 219. 23

(except D1–3. 5) G3 इव; T2 न हि (for इह). Śi K B1m D1–3. 5 दृश्यते (for तप्यते).

13 a) B4 सततम्; G2 विदितम् (for विततम्). — K4 om. (hapl.) 13cd. — c) B2–4 Dc Dn D4. 6 T2 G3 M1 परापरज्ञः; D2 °वरेशः. K1 D4 G2 M2 शक्तः सन्; Dc D1. 5 स(D1 श)क्तः स; T G1 यः शक्तः; G4 शक्तिः सन् (for सक्तः सन्). — d) Śi K1. 2 D1–3 भूतानि प्रति°; B2 Dn D4. 6 G3 स तु भूतानि; T1 M म भूतानि प्र-.

14 a) T1 पश्यंतं (for पश्यतः). — b) D1 सद्यो° (for सर्वा°). — c) D1 °भूतश्च; T1 G1. 2 M °भूतेन. — d) K2 नाशुभो नोप°; D1 नाश्नुते नोप°.

15 Śi K1. 2 om. 15. — a) K3 Dn3 D2. 4. 5 T2 G3 Cnp °पूर्वात्म(T2 °दि)कं; B1 °मूलार्थकं; T1 G4 °भूतादिकं. K4 D1. 3 अज्ञानमूलं तं क्लेशम्. — b) K4 T1 अनिवृत्तस्य; Dc2 D3. 6 G3 M1 इतिवृ°; D5 अतिवृद्धस्य. K4 B4 D2 मोहनं (K4 °जं also as in text); B1 लक्षणं; B2. 3 Dc Dn D4. 6 G3 पौरुषं; D1 मोहदं. — c) K3. 4 G1 लोक-; B1–3 D2. 3. 5 G4 लोके; B4 अहं-; Dc D1 G2 लोकं (for लोको). Dn D4. 6 G3 लोकवृत्तिप्रकाशेन. — d) K3. 4 D2 ज्ञेयं; B1–3 Dc Dn D4. 6 T2 G3 ज्ञान-; D1 जानन् (for ज्ञेय-). B1. 3 D (except D1–3. 5) G3 गम्यते; B2 पश्यति; G1 M1 इष्यते; M2 रिष्यते (for दृश्यते).

16 b) B1 सदासुखं. — c) K4 अपूर्वं; B1 अमर्त्यं; T2 G2. 4 M अमूर्तिं (for अमूर्तं). — d) B1 बृद्धिं° (for बुद्धिं°). D5 भगवन्निह विद्धि मां. — e) K3 ततो मूलम्; G2 तपोकूलम्; G4 तपोबलम्. — f) T1 G2. 4 M2 मा (for मां). D1. 5 °पश्यसि (for °पृच्छसि). — After 16, S ins.:

1030* तपसा हि समाप्नोति यद्यदेवाभिवाञ्छितम् ।

[M1 तत्त° ; M2 तमा° (for समा°). T2 G3 °वांछति.]

T2 G1. 2. 4 M2 cont.: Śi K1. 2 Dn D5 ins. after 16:

1031* तदिन्द्रियाणि संयम्य तपो भवति नान्यथा ।

[Dn G1 M2 इंद्रियाण्येव (for तदिन्द्रियाणि). T2 तपोवनमनास्तथा (for the posterior half).]

17 B1 om. 17ab. — a) Dc इंद्रियाणां च (for °ण्येव). T1 तत्स्वर्गं. — b) Śi K1. 2 यौ (for यत्).

18 d) T2 G2. 4 स्वर्गं° (for कृत्स्न°). B4 ते (for च).

19 D2 om. 19b–20a. — b) Śi D5 यच्छति; K3 B2 Dn D4. 6 अर्छं°; B3 इच्छं°; Dc अर्हं°; G3 अभ्यर्ति (sic) (for ऋच्छति). — c) Śi तु तानेव; K4 च तान्येव; G4 M2 कृतान्येव. — d) B1 Dc Dn D4. 6 G3 समाप्नुयात्; B2. 3 G1 अवाप्नुयात्; T2 G2 उपाश्नुते (for अवाप्नुते).

20 D2 om. 20a (cf. v.l. 19). — a) = 22a. K2 निंद्यानाम्; T1 G1. 2. 4 M योज्यानाम्; T2 योग्यानाम् (for नित्यानाम्). — Śi D5 om. (hapl.) 20b–22a. — b) D2 अधिगच्छति (om. यः); S (except G3) योधि(G1 °व)तिष्ठति. — c) T G1 च (for स). S (except G3) न चा° (for कुतो°). — d) B4 युज्यते द्विजसत्तम; S (except G3) संयुज्येत जितेंद्रियः.

21 Śi D5 om. 21 (cf. v.l. 20). — a) K D1–3 सृष्टम्; T G2. 4 दृष्टो (for दृष्टम्). — b) T G2. 4 ह्यात्मा (for आत्मा). B1 च यंतें; G3 यंतें (for नियन्ते). K1. 2 षट च तानि (for [इ]न्द्रियाणि). K D1–3 T1 G1 M [अ]स्य चाश्वाः (for [आ]हुरश्वान्). — c) B1 D3 T G1. 4 M2 अप्रमत्तैः. K4 D2. 3 कुशलैः; B1 S (except G3) कुशलो. S

C. 3. 13943
B. 3. 211. 24
K. 3. 215. 24

षण्णामात्मनि नित्यानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
यो धीरो धारयेद्रश्मीन्स स्यात्परमसारथिः ॥ २२
इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिव वर्त्मसु ।
धृतिं कुर्वीत सारथ्ये धृत्या तानि जयेद् ध्रुवम् ॥ २३
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरते बुद्धिं नावं वायुरिवाम्भसि ॥ २४
येषु विप्रतिपद्यन्ते षट्सु मोहात्फलागमे ।
तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

२०३

मार्कण्डेय उवाच ।
एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मव्याधेन भारत ।
ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुसमाहितः ॥ १
ब्राह्मण उवाच ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।
गुणांस्तत्त्वेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २
व्याध उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषां गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गदतो मम ॥ ३
मोहात्मकं तमस्तेषां रज एषां प्रवर्तकम् ।

(except G2. 3) यथार्थैर्. — d) K1. 3 D1. 2 M पथीव; T1 G1 सदैव; T2 वशीव (for रथीव).

22 Ś1 D5 om. 22a (cf. v.l. 20). — a) = 20a. B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 युक्ता˚; G1 सृष्टा˚ (for नित्या˚). — c) K4 Dc2 T1 वीरो (for धीरो).

23 a) T2 G2 प्रहृष्टानां. — b) B1 वर्त्मनि (for ˚सु). — c) B2 वृत्तिं (for धृतिं). — d) K4 D1 बुधः (for ध्रुवम्). Dn3 धृत्या विजयते ध्रुवं; G1 धृत्वैतानि ध्रुवो जयः.

24 = (var.) Gītā (Vulg.) 2. 67. — a) K3 B4 D1. 5 तु; B1–3 Dn D4. 6 G3 वि- (for हि). — b) B1 [ऽ]थ (for [ऽ]नु-). — c) Ś1 D1. 5 T1 G1 हरति प्रज्ञां; T2 G2. 4 M बुद्धिं हरति (T2 M2 ˚ते) (for हरते बुद्धिं). — d) Ś1 K D1–3. 5 T1 G1 वायुर्नावमिवांभसि.

25 a) Ś1 K3 तेषां; K1. 2. 4 D3. 5 येषां; T1 ये तु; G1 यो हि; G2. 4 एषु. G1. 2. 4 ˚पद्येत (for ˚पद्यन्ते). D1 ये ध्रुवं प्रतिपद्यंते. — b) Ś1 षट्सु लोकात्; K1. 2 षट्सु लोभात्; K4 D1. 2 षट्सु षोढा; D3m षड्गुणोढा; D5 षट्सु लोभ-; T2 G2. 4 M षट्स्वमोहात्. — c) G2. 4 ज्ञाता (for तेषु). Ś1 B4 Dc2 व्यवसितो˚ (Dc2 ˚ता˚); K1 वै वसितो˚; K2 विवसिता˚; K3 D3 व्यवस्थिता˚; K4 D1–3 [अ]ध्यवसितो˚; D1 T G1 M2 [अ]ध्यावसिता˚ (D1 ˚तो˚; T1 ˚ते˚) (for [अ]ध्यवसिता˚). — d) K1 विंदीत; K2 T1 विंदेत (for विन्दते). K1. 2 बलं (for फलम्).

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या. K3. 4 B Dc Dn1. n3 D1–6 G3 M3 (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D5 धर्मव्याधो)पाख्यान. — *Adhy. name:* D5 महाभूतनिर्णयः; G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 210; Dn2 D1 209; T1 G1 M (M3 *inf. lin.*) 205; T2 204; G2. 4 M2 (orig.) 207. — *Śloka no.:* Dn1 28; Du2. n3 27; D1 26 (followed by 27).

203

1 b) D1 धर्मे (for धर्म-). — c) M3 परमः (for स पुनः). N (except B1–3 D1–3. 5) पुनः सूक्ष्मतरं विप्रः. — d) T2 तु (for सु-).

2 a) K4 D1–3 T1 चापि (for चैव). — c) K3 गुणं; Dc1 D4 गुणास् (for गुणान्). — d) Ś1 यथाप्रज्ञं हि पृ˚; K1. 2 यथावत्परिपृ˚.

3 3a = 1. 48. 4a; 53. 35a; 59. 9a; etc., etc. — b) = 1. 27. 4b; 89. 4b; etc. B3 M मा (for मां). — c) K1 M3 येषां; T1 G1. 2. 4 एतान् (for एषां). K3 गुणाः; D5 गुण- (for गुणान्). — d) G1 वदतो (for ग˚).

4 a) D5 मोहमेकं (for मोहात्मकं). K3 तपस् (for तमस्). Dn1. n3 D5. 6 T2 G3 स्वेषां (for तेषां). — b) K1. 2 तेषां; T1 एव (for एषां). D1 प्रवर्तते. — c) Ś1 K D1–3. 5 तु (for च). — d) T3 जातिर् (for ज्याय). Ś1

प्रकाशबहुलत्वाच्च सत्त्वं ज्याय इहोच्यते ॥ ४
अविद्याबहुलो मूढः स्वप्नशीलो विचेतनः ।
दुर्दृशीकस्तमोध्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५
प्रवृत्तवाक्यो मन्त्री च *योऽनुराग्यभ्यसूयकः ।
विवित्समानो विप्रर्षे स्तब्धो मानी स राजसः ॥ ६
प्रकाशबहुलो धीरो निर्विवित्सोऽनसूयकः ।
अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तश्चैव स सात्त्विकः ॥ ७
सात्त्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन क्लिश्यते ।
यदा बुध्यति बोद्धव्यं लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ८
वैराग्यस्य हि रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
मृदुर्भवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ९
ततोऽस्य सर्वद्वंद्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम् ।
न चास्य संयमो नाम क्वचिद्भवति कश्चन ॥ १०
शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणानुपतिष्ठतः ।
वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११
आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२

ब्राह्मण उवाच ।

पार्थिवं धातुमासाद्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रश्नमेतं समुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर ।

C. 3. 13960
B. 3. 213. 2
K. 3. 216. 14

K1 इवो° (for इहो°).

5 b) K3 °शोक- (for °शीलो). Dc3 विलोचनः (for विचेतनः). — c) K1. 2 B Dn D4. 6 G3 दुर्हृषीकस् (B3 दुर्धर्षणस्); K4 D1 दुःखशीलस्; D2. 3. 5 T दुर्दर्शनस्; G1. 3. 4 M1 दुर्दर्शि(G2. 4 °र्श)कस्. Ś1 तमोग्रस्तः; D5 तपोध्वस्तः. — d) Ś1 K D1–3. 5 क्रोधन° (for सक्रोध°). B2 (m as in text) स्मृतः; D3 (by corr.) मतः; D5 जनः; T2 नरः (for [अ]लसः).

6 a) Ś1 K4m (orig. corrupt) प्रवृत्तरागो; B4 स वृत्तवाक्यो; T2 G2. 4 M सुवृत्त°; G1 संवृत्त°. T2 तंत्री (for मन्त्री). — b) Ś1 K1. 2. 4 T2 योनुरागाभ्यसू°; K3 B Dc Dn D3. 4. 5 T1 G1. 3 M यो नराग्र्योनसू° (D3m प्रारंभायासशीलवान्); D1 योनुराग्योभ्यसू°; D2 योनुराग्यस्य सू°; D5 योगवाक्यभ्यसू°; G3 योनुराग्यनसू°; G4 यो निराग्यनुसू°. — K1 om. (hapl.) 6c–7b; K3 om. 6c–7d. — c) Ś1 K2 विविक्षमानो; K4 D1 T1 G2. 4 विवस्त°; B Dc Dn D3. 4. 5 G3 M विधित्स°; D2 विविश°. K3 राजर्षे (for विप्र°). — d) G3 तस्थौ (for स्तब्धो). K4 B4 D3. 4. 5 च (for स).

7 K1 D5 om. 7ab; K3 om. 7 (cf. v.l. 6). — b) B Dc1 Dn D3. 4. 5 G3 निर्विधित्सो; G1. 3. 4 निर्विवत्सो. — c) B4 अक्रोधनो मृदुर्; T1 G3. 4 °नपरो; T2 G1 M °परमो. Ś1 धीरो; G3 श्रीमान् (for धीमान्). — d) K1. 3 शांत° (for दान्त°).

8 Ś1 K1. 3 om. 8ab. — ab) T2 तत्र; M2 तस्य (for त्वथ). D5 संवृत्तो; T2 संबंधो (for संबुद्धो). T2 G2. 4 °वृत्तेन (for °वृत्तेन). T1 लुप्यते; T2 G1. 3. 4 लिप्य°; M लिक्य° (for क्लिश्य°). K3. 4 D1–3. 5 क्लिश्यते लोकवृत्तेन संबुद्धस्त्वथ सात्त्विकः (by transp.). — c) K1. 3 बोध्यति; M1 बुध्येत (for बुध्यति). D1 यदा बुध्या विबोद्धव्यं. — d) Ś1 K1. 4 Dn3 D2. 3. 5 जुगुप्सति; K3 °प्सिते; K3 °प्सितं.

9 a) B2 Dn D4. 6 T2 G3 विरागस्य (for वैराग्य°). Ś1 K1–3 B1–3 Dc Dn D1. 4. 6 G3 च; K4 D2. 3. 5 [अ]नु-; B4 G1 तु (for हि). B4 वै; D1 च (for तु). — c) Ś1 K1. 3 [अ]हंकारे (for °कारः). — d) Ś1 K1. 3 [आ]र्जवे (for °वं). Ś1 K1. 3 यः; T2 तत् (for यत्).

10 a) Ś1 K B3 D1–3. 5 °दुःखानि (for °द्वंद्वानि). T1 ततो निवृत्तद्वंद्वश्च. — b) T1 M लोकवृत्तं जुगुप्सते (=8d). — c) Ś1 K1. 3 D5 तदास्य; K3 औदास्यं; M1 न चापि (for न चास्य). K4 B1–3 Dn D1–4. 6 G3 संशयो; T2 G4 [अ]पगमो; G1 M1 [अ]संयमो; G3 [अ]संगमो (for संयमो).

11 a) T G1 M °भावेपि (for °योनौ हि). — b) K3 M2 तद्गुणान्; Dc2 G1 षद्गुणान्. T G1. 4 M अधि°; G2 अति° (for उप°). — c) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 लभते (for भवति). — d) K4 हि (for च).

12 b) T1 G2. 4 अपि (for अभि-). — c) B1 ब्रह्मन् (for सर्वे). — d) B1 किं भूयः कथयामि ते. — After 12, K3. 4 B1–3 D G3 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: Dn1. n3 211; Dn2 D1 210).

13 a) G3 वायवं (for पार्थिवं). B2 आश्रित्य (for आसाद्य). — b) Dn3 D1. 5 G2. 4 शरीरे (for शारीरो). T1 G4 M2 कथं विभो; T2 प्रकंपते (for कथं भवेत्). — c) B1 °विशोकेन (m °विशेषेण as in text). — d) K4 [S]नलः (for [S]निलः).

14 a) एकं; D5 एतत्; G2. 4 M2 एवं (for एतं). — c)

C. 3. 13960
B. 3. 213. 2
K. 3. 216. 14

व्याधः स कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १४

व्याध उवाच ।

मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीरं परिपालयन् ।
प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरुपास्महे ।
स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।
मनो बुद्धिरहंकारो भूतानां विषयश्च सः ॥ १६
एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
पृष्ठतस्तु समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ १७
बस्तिमूले गुदे चैव पावकः समुपाश्रितः ।
वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ १८
प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ १९
संधौ संधौ संनिविष्टः सर्वेष्वपि तथानिलः ।
शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ २०
धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ।
रसान्धातूंश्च दोषांश्च वर्तयन्परिधावति ॥ २१
प्राणानां संनिपातात्तु संनिपातः प्रजायते ।
ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ २२

B D (except D1–3. 5) T2 G3 तु (for स).

15 a) B1 आस्थितो; D2 आहि° (for आश्रि°). — b) Ś1 K1. 2 अनु°; B4 प्रति° (for परि°). — c) B1 तु (for the second च). — d) K1. 3 विचेष्टिते (K3 °तं); De [s]वचेष्टते (for विचेष्टते). — e) K3 B1. 3. 4 D (except D1) G3 भविष्यं च.

16 a) K4 D3 तं (D3 तद्) देवदेवानां; G2 तं सर्वभूतानां. — b) B2 De1 Dn D2. 4. 6 G3 °योनिम् (D2 °योनिर्) (for °ज्योतिर्). B2. 4 उपासते (for °स्महे). — D3 om. (hapl.) from स्मा (in 16c) up to भूता- (in 16f). — c) D5 T1 G2 M2 °भूतानां (for °भूतात्मा). — e) B1. 2 (m as in text). 4 De Dn D4. 6 G3 महान् (for मनो). — After 16, T1 M1 ins.:

1032* शरीरमध्ये नाभिः स्याद्भाभ्यामग्निः प्रतिष्ठितः ।
[T1 °मध्ये नाभ्यां तु भर्गेणाग्निः प्रति°.]

On the other hand, T2 G1. 2. 4 ins. after 16:

1033* अव्यक्तं सत्त्वसंज्ञं च जीवः कालः स चैव हि ।
प्रकृतिः पुरुषश्चैव प्राण एव द्विजोत्तम ।
जागर्ति स्वप्नकाले च स्वप्ने स्वप्नायते च सः ।
जाग्रत्सु बलमाधत्ते चेष्टत्सु चेष्टयत्यपि ।
तस्मिन्निरुद्धे विप्रेन्द्र मृत इत्यभिधीयते । [5]
त्यक्त्वा शरीरं भूतात्मा पुनरन्यत्प्रपद्यते ।,

which is followed by 1032*.

[(L. 4) G1 चेष्टयेच् (for चेष्टत्सु). — (L. 6) G1 प्रवर्तते (for प्रपद्यते).]

17 a) K4 सर्वं; M2 एतत् (for एवं). D2 द्विज (for त्विह). Ś1 K1. 2 च (for स). B4 सर्वात्मा (for सर्वत्र). T G2. 4 एष त्वग्निरपानेन. — b) B4 प्रति° (for परि°). — c) Ś1 K1–3 D2 च (for तु). K1 समासीनं; K4 B3 M2 °सेन (for °नेन). — d) B3 यां यां (for स्वां स्वां). B2 योनिम् (for गतिम्). B1. 3 Dn1. n2 अपा° (for उपा°).

18 D5 G1 om. (hapl.) 18ab. — b) K4 B2. 3 Dn D1–3. 6 T2 G2. 4 M1 पावकं. B4 समुपस्थितः. — c) K4 T G1. 2. 4 मूत्रपुरीषं. K1. 4 B2 D G3 वा° (for चा°). — d) B4 हि (for [अ]पि). G1 om. अपि. T2 प्रति° (for परि°).

19 Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 19ab. — a) D1 यत्ने च (for प्रयत्ने). — b) B1. 2 De Dn (Dn3 before corr.) D2. 4. 6 G1. 3 स (for य). D1. 2 M2 एष (for एकस्). G2. 4 संश्रितः (for वर्तते). — c) B D (except D2. 3. 5. 6) T2 G3 उदानम् (for °न). — d) Ś1 K B4 D1–3. 5 °कुशला (for °विदुषो). Ś1 K1. 2 D5 नराः (for जनाः).

20 a) D2 G4 स (G4 च) निर्विष्टः (for संनिविष्टः). T1 स संधौ संनिविष्टः सन्. — b) Ś1 गतो°; G2. 4 यथा° (for तथा°). T1 संधीन्सर्वान्समदानिलः; T2 G1 M संधिपर्वण्यथानिलः (T2 °पि यः). — d) D5 [अ]भिधीयते (for [उ]पदिश्यते). — After 20, De ins. (a definition of धातु, extracted from some medical treatise):

1034* त्वङ्मांसमेदोमज्जास्थिरसरक्ताश्च धातवः ।

21 a) K4 विचितः (for विततः). — b) Ś1 K1. 2 च (for तु). M2 समानोग्निसमीरकः. — c) K3 G1 रस- (for रसान्). D5 बहून् (for धातून्). Ś1 K D1–3. 5 भूतानां (K4 °नि); M दोषाणां (for दोषांश्च). — d) G2 वर्ध° (for वर्त°).

22 a) De2 °पातत्वे; D5 °पाते तु; G2. 4 °पातस्तु (for °पातात्तु). — b) T G2 संसर्गाद्यः (for संनि°). De स जायते; M प्रमी° (for प्रजा°). — c) Ś1 K D1–3. 5 ऊष्माग्निरिति विज्ञेयो; B2 तस्माच्चाग्निरिति ज्ञातो; S (except G3)

अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ समाहितौ ।
समन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ २३
तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्गुदसंज्ञितः ।
स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ २४
अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ २५
पक्वाशयस्त्वधो नाभ्या ऊर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ २६
प्रवृत्ता हृदयात्सर्वास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
वहन्त्यन्नरसान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ २७

योगिनामेष मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् ।
जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ।
एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु ॥ २८
एकादशविकारात्मा कलासंभारसंभृतः ।
मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ॥ २९
तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।
आत्मानं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् ॥ ३०
देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नब्बिन्दुरिव पुष्करे ।
क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ ३१
जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

C. 3. 13979
B. 3. 213. 21
K. 3. 216. 37

सोष्मा सोग्निरिति ज्ञेयो. — [d]) B1 ह्यन्नं (for योऽन्नं).

23 T1 om. (hapl.) 23-24. — [a]) K4 B D (except D5) G3 समानो˚; M2 अपानप्राणयोर्. — [b]) K4 B D G3 प्राणापानौ; M3 व्यानोदानौ; (for प्राणव्यानौ). — [c]) B1 Dn2 G3 समर्थितस्; T2 समिधितस् (for समन्वितस्). Ś1 K1. 2 T2 G2 स्वधिष्ठाने; K3 De D4 स्वा(K3 स्व)धिष्ठानं; M समानेन (for स्वधिष्ठानं). — [d]) Ś1 ह्यन्नं (for सम्यक्).

24 T1 om. 24 (cf. v.l. 23). — [a]) B1. 3 G3 अस्यापि; G2 आस्यादि- (for तस्यापि). Ś1 K D1. 3 G1 M2 वायुः; B1. 3 De G4 वायु- (for पायु-). K4 D1 -पर्यंतं; D3 -पर्यंते; D3 पर्येति (for -पर्यन्तस्). D5 आस्यादपानं पर्येति. — [b]) B1 तस्य (for तथा). B2-4 De D2 T2 G4 M गुण- (for गुद-). B1 D1 T2 -संज्ञकः; D3 -संज्ञकं (for -संज्ञितः). Ś1 K1. 2 तथास्य स्वेदसंज्ञि(K2 ˚ज्ञ)तः. — [c]) K3. 4 D1-5 श्रोतांसि. Ś1 K1. 2. 4 यस्माज्. S (except G3) स्रोतसोस्माज्जायंते. — [d]) G1 M ˚स्रोतांसि (for ˚प्राणेषु). De G3 देहिनः.

25 [a]) T1 अस्ति; G1 अग्निर् (for अग्नि-). T2 -सहः (for -चहः). K4 D1-3 अपानेन स हि (K4 तु स; D3 सह) प्राणो. — [c]) B4 यद् (for स). T1 आगत्य (for आगम्य). Ś1 K1. 2 तथा; B4 मनः (for पुनः). — [d]) D1 पावकः (for ˚कम्).

26 [a]) T G2. 4 ततो (for स्वधो). N (except Ś1) T G3 M नाभ्याम्; G1 नाभेर् (for नाभ्या). — [b]) Ś1 धामाशयः; K1-3 D1. 2 चामा˚ (for आमा˚). B4 T G1. 2. 4 स्मृतः (for स्थितः). — [c]) K3 नाति˚; K4 D1. 5 नाभी˚; D1 नाभिर् (for नाभि˚). — [d]) B3m नाड्यः सर्वाः (for प्राणाः सर्वे). Ś1 K1. 2 D5 सुसंस्थिताः (for प्रतिष्ठिताः).

27 [a]) Ś1 K1. 2 De Dn2. n3 T2 G सर्वे (for सर्वास्). — [c]) T2 ˚मया (for ˚रसान्). — [d]) De प्राणाः (for प्राण-). Ś1 ˚समीरिताः; D5 ˚प्रणोदिताः; T2 ˚प्रयोजिताः.

28 [a]) D2 वै (for तु). — [b]) K1. 2. 4 B2. 4 D2. 5 तत्पदं; G1 तत्पुरं (for तत्परम्). — [c]) K3 B2. 4 ˚माशना; K4 ˚मासतो; B1. 3 De Dn D4. 6 G3 ˚माः समा; T1 ˚माश्रमा; T2 ˚मा नरा; G1 ˚मश्रमा (for ˚मासना). G2. 4 ˚क्लमासनो धीरो. — [d]) B4 T1 G1 M आदधन्; G2. 4 आदधत् (for आदधुः). — [f]) Ś1 K D1-3 स्म; B1 तु (for हि). B2 शरीरिषु; B4 हि देहिनां; T2 हि जंतुषु (for हि देहिषु). — After 28, S (except G3) ins.:

1035* तावग्निसहितौ ब्रह्मन्विद्धि वै प्राणमात्मनि ।

[T2 वन्हि˚ (for [अ]ग्नि˚). G2. 4 तौ तावदग्निसहितौ (for the prior half).]

29 [b]) T1 कर्ता (for कला-). K2 M2 ˚संभृतं; D2. 5 ˚संवृतः (for ˚संभृतः). — [c]) D2 मूर्ध्नि भूतं (for मूर्तिमन्तं). T1 स्थितं; T2 स्तुतं; G1. 2. 4 M1 स्म तं (for हि तं). — [d]) K3. 4 D3 T नित्य- (for नित्यं). B Dn2 D2 योग˚ (for कर्म˚).

30 [a]) K3 De G2. 4 M1 वह्निर्; K4 D1-3 नित्यं (D3 ˚त्यो); B1. 3 [S]ग्निस्तु (for ह्यग्निर्). — [b]) K4 D1-3 वन्हिः (for नित्यं). B2. 4 इव स्थितः; D2 समाहितः; T2 इवास्थितः (for इवाहितः). — [c]) G2 जीवात्मानं (for आत्मानं तं). — [d]) B1 योगे; D3 कर्म-; T2 ज्ञान- (for योग-).

31 Ś1 K3 D2 T2 om. (hapl.) 31. — [a]) De संश्रितस्. K1 D1 ह्यस्मिन्; K4 यस्मिन्; D3 स्वस्मिन् (for तस्मिन्). — [c]) M1 आत्मानं (for क्षेत्रज्ञं). — [d]) K1. 2. 4 G1. 2. 4 M त्याग˚; (as in text); De T1 ज्ञान˚; the rest योग˚).

32 [a]) T2 G2. 4 ˚त्मकं वि- (for ˚त्मकानि). Ś1 K1-3 D5. 6 यानीह; G1 च तथा (for जानीहि). — [b]) K B4 D1-3. 5 transp. रजः and तमः. — [c]) Ś1 K1. 2 ˚समं (for

C. 3. 13980
B. 3. 213. 21
K. 3. 216. 37

जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ ३२
सचेतनं जीवगुणं वदन्ति
स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।
ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति
प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ३३
एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ ३४
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ ३५
लक्षणं तु प्रसादस्य यथा तृप्तः सुखं स्वपेत् ।
निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ॥ ३६
पूर्वरात्रे परे चैव युञ्जानः सततं मनः ।
लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ३७
प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।
दृष्ट्वात्मानं निरात्मानं तदा स तु विमुच्यते ॥ ३८
सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।
एतत्पवित्रं यज्ञानां तपो वै संक्रमो मतः ॥ ३९
नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ४०
आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।
आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं सत्यव्रतं व्रतम् ॥ ४१
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।

°गुणं). G1 जीवात्मगुणकं विद्धि. — d) Ś1 K1. 2 यथा° (for तथा°). K1. 2 परार्थकं (for परात्मकम्).

33 a) B1. 2. 4 De Dn3m S (except G3) अचे° (for सचे°). — b) Ś1 K1. 2 स्पर्शे°; B1 De चेत° (for चेष्टयते). K4 विश्वं (for सर्वम्). — The portion of the text from 33c up to st. 20 of the next adhy. is lost in D3 on a missing fol. (279). — c) Ś1 अतः (for ततः). T1 M3 क्षेत्रमिति ब्रुवंति. — d) Ś1 K B3. 4 D1. 2. 5. 6 T2 G3 प्राव(B3 °त्व)तैं° (for प्राकल्प°).

34 D3 missing (cf. v.l. 33). — a) Ś1 K1. 2 D1. 2 G2 M3 एषु; B1. 4 D5 T1 G4 एष (for एवं). B1 भूतार्थो (for भूतेषु). — b) B1 महात्मा (for भूता°). B2. 4 Dn1. n3 D4. 6 G3 सं-; D2 तु; T2 नु; G1 यः (for न). — d) Ś1 K1. 2 ज्ञानबुद्धिभिः; B2 सूक्ष्मवेदिभिः; G1 सूक्ष्मदर्शिभिः.

35 D3 missing (cf. v.l. 33). — a) D1 च; D5 [अ]पि; S (except G3) तु (for हि). — c) Ś1 K1. 2 प्रसन्नात्मनि सं(Ś1 सु)स्थित्वा; De प्रसन्न आत्मनि स्थित्वा. — d) B4 D5 अत्यंतम् (for आनन्त्यम्).

36 D3 missing (cf. v.l. 33). G1 om. 36–37. — a) T1 G4 प्रसन्नस्य (for प्रसा°). — b) T1 भवेत् (for स्वपेत्). — After 36ab, T2 G2. 4 ins.:

1036* सुखदुःखे हि संत्यज्य निर्द्वंद्वो निष्परिग्रहः ।

— c) B2. 4 D2 निर्वाते. D1 च; G4 हि (for वा). — d) K2 D2 दीपेत्; T2 वसेत्; G1 तिष्ठेत् (for दीप्येत्). T2 कौशल° (for कुशल°). K4 दीप्यतेवायुनोदितः.

37 D3 missing (cf. v.l. 33). G1 om. 37 (cf. v.l. 36). — a) K2 पूर्वरात्रपररात्रे च (hypermetric); D2 पूर्वरात्रापरात्रे च. — b) B4 युंजीयात् (for युञ्जानः). — c) T2 वाश्वा° (for लघ्वा°). — d) K4 D1. 2 युंजत्या°; K2 D5 T2 G1. 2 M पश्यत्या°; T1 G4 पश्येता° (for पश्यन्ना°).

38 D3 missing (cf. v.l. 33). — a) K2 B1 Dn1 G1 प्रदीपेन. B2. 3 De T2 G1. 2 M [प्र]व (for [द्र]व). B1 Dn1 दीप्तेन (for दीपेन). K4 दीप्तेनैव तु दीपेन. — b) S (except G3) पश्यत्यात्मानमात्मना (cf. 37d). — c) K1 लब्धा°; D2 वृथा° (for दृष्ट्वा°). M3 तदा° (for निरा°). G1 दृष्ट्वेनमंतरात्मानं. — d) B4 स तदा (by transp.). B1–3 De Dn D4. 6 G3 स तदा विप्रमुच्यते.

39 = (var.) B. 12. 189. 9. — D3 missing (cf v.l. 33). — c) Ś1 K D1. 2. 5 ज्ञानानां; B1–3 De Dn D4. 6 G3 लोकानां (Dn3 °कस्य); T1 G1 M1 विज्ञानं (for यज्ञानां). T2 एतत्प्रवृत्तं यज्ज्ञानात्. — d) D1. 2 संयमो; D5 सत्तमं (for संक्रमो). Ś1 K1. 2 D5 मतं (for मतः).

40 = (var.) B. 12. 189. 10cdef. — D3 missing (cf. v.l. 33). — b) Ś1 B De Dn D4. 6 G3 धर्मं; K3 प्रियं; D2 श्रियो (for श्रियं). Ś1 K1. 2. 4 B Dn D1. 2. 4–6 T2 G1–3 रक्षेत् (for रक्षेत). Ś1 K1. 2. 4 B2. 3 D4. 6 अमत्सरात्; B1. 4 Dn D1. 5 G3 च मत्स°; D2 विमत्स°; T2 G1. 2 तु मत्स° (for मत्स°). — c) Ś1 K1–3 D1 T2 G1. 2. 4 मानाव° (for मानाप°). — d) K4 च (for तु). G1 ज्ञानं रक्षेत्प्रमादतः.

41 D3 missing (cf. v.l. 33). — a) K2 De2 D4 अनृ° (for आनृ°). — b) Ś1 K1. 2 हि; K3. 4 D2. 5 तु (for च). — c) Ś1 K1. 2 आत्मानं (Ś1 °त्मा तु) परमं ज्ञानं. — d) Ś1 K D1–3. 5 सत्यं व्रतपरिग्रहः; B De Dn D4. 6 G3 सत्यं व्रतं (B1–3 ब्रह्म-; B4 Dn व्रत-) परं व्रतं; G4 परं सत्यव्रतस्थितं.

यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ४२
यस्य सर्वे समारम्भाः निराशीर्बन्धनाः सदा ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ४३
यतो न गुरुरप्येनं च्यावयेदुपपादयन् ।
तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं योगसंज्ञितम् ॥ ४४
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जीवितमासाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४५
आकिंचन्यं सुसंतोषो निराशित्वमचापलम् ।
एतदेव परं ज्ञानं यदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ४६
परिग्रहं परित्यज्य भव बुद्ध्या यतव्रतः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेन्निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ४७
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ ४८
गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मण ते वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४९
परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।

C. 3. 1390; B. 3. 213. 39; K. 3. 116. 55

42 D_3 missing (cf. v.l. 33). — [a]) G_4 सेवनं (for वचनं). D_5 श्रेष्ठं (for श्रेयः). — [b]) B_1 सत्यादपि; Dc_2 D_1 T_2 सत्यज्ञानं (for सत्यं ज्ञानं). $K_{1.\,3.\,4}$ D_2 $G_{1.\,2.\,4}$ M ज्ञानहितं (for ज्ञानं हितं). B_1 वदेत् (for भवेत्). — [d]) B_2 तच्च (for तद्वै). $K_{1.\,2}$ T_1 हितं; $K_{3.\,4}$ B_2 Dc_2 $D_{1.\,2.\,5}$ स्मृतं; B_4 व्रतं (for मतम्). G_1 तत्तत्सत्यं हितं परं; G_4 तद्वै सत्यमसं मतं.

43 = B. 12. 189. 12. Cf. Gītā (Vulg.) 4. 19. — D_3 missing (cf. v.l. 33). — 43^a = Gītā (Vulg.) 4. 19^a. — [b]) T G_1 निराशाबंधनाः. M_2 निराबाधाः सदैव तु. — [c]) B_4 योगे (for त्यागे). D_5 हितं; T कृ˚ (for हु˚). T_1 सत्यं (for सर्वं). — [d]) B_4 योगी (for त्यागी). B_3 च स; T_1 कृत˚; T_2 स तु (for स च).

44 D_3 missing (cf. v.l. 33). — [a]) T_2 वा हि (for अपि). Dc एवं; D_5 एतं (for एनं). $Ś_1$ K_{1-3} $B_{2.\,4}$ यतो गुरुर्न चाप्येनं; T_1 $G_{1.\,2}$ M_1 यतो न गुरुता ह्येवं (T_1 ˚प्येवं; G_2 चैनं); G_4 यदा न कुरुतां चैनं. — [b]) B Dc Dn $D_{4.\,6}$ G_3 श्रावयेद्; T_2 यापयेद् (for च्यावयेद्). $Ś_1$ K $D_{1.\,2.\,5}$ आपदागमः; B Dc Dn $D_{4.\,6}$ T_1 $G_{1.\,3}$ उपपादयेत् (for ˚यन्). — 44^{cd} = (var.) Gītā (Vulg.) 6. 23^{ab}. — [c]) $Ś_1$ K_{2-4} Dc_2 $D_{1.\,2.\,5}$ $G_{2.\,4}$ M ब्राह्मणो; B_{2m} आत्मनो (for ब्रह्मणो). — [d]) S (except T_2 G_3) अयोगं (for वि˚). D_1 योगसंज्ञकं.

45 = B. 12. 278. 5; = (var.) B. 12. 329. 18. Cf. B. 12. 189. 13^{ab}. — D_3 missing (cf. v.l. 33). — [b]) $Ś_1$ K_3 मैत्रायणमनश्; K_1 ˚यणमतश्; K_4 $B_{3.\,4}$ D (except D_6; D_3 missing) $G_{1.\,3}$ ˚यणगतिश्; T_1 मैत्रेयगुणतश्; T_2 G_4 मैत्राय सुगतिं; G_2 ˚यणगतिं (for ˚यणगतश्). K_4 D_1 चरन्. — [c]) M_2 आद्यं वै (for आसाद्य). — G_1 om. 45^d–47^c. — [d]) K_2 D_6 कुर्वंति; D_2 कुर्वंतु (for कुर्वीत).

46 D_3 missing (cf. v.l. 33). G_1 om. 46 (cf. v.l. 45). — [a]) D_5 अकिंचनः. T $G_{3.\,4}$ M अकिंचनत्वं संतोषो. — [b]) $Ś_1$ K_4 D_1 M_2 निराशत्वम्; Dc ˚शीत्वम्; T_2 $G_{2.\,4}$ M_1 ˚शीस्त्वम्. — [c]) $Ś_1$ K B_1 $D_{1.\,2.\,5}$ तदेव परमं ज्ञानं. — [d]) K_4 $D_{1.\,2}$ तदात्म˚ (for यदात्म˚). D_5 उत्तमं परिकीर्तितं.

47 = (var.) 12. 189. 13^{cdef}. — D_3 missing (cf. v.l. 33). G_1 om. 47^{abc} (cf. v.l. 45). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.\,2.\,4}$ B Dn $D_{1.\,2}$ T_2 $G_{2.\,3}$ भवेद्; D_5 स चेद् (for भव). $Ś_1$ K $D_{1.\,2.\,5}$ जितेंद्रियः (for यत˚). — [c]) B_1 अशोच्यं (for अशोकं). K_3 B_4 D_1 T_1 M_2 आतिष्ठ; $B_{1.\,2}$ Dc Dn_1 $D_{4.\,6}$ G_3 आश्रित्य; B_3 $Dn_{2.\,n3}$ आसाद्य; G_2 M_1 आतिष्ठन् (for आतिष्ठेत्). — [d]) $Ś_1$ K Dc_2 $D_{1.\,2.\,5}$ निर्मलं; G_4 निष्कलं (for निश्चलं). G_1 चैव हि (for चेह च). — After 47, K_4 ins.:

1037* ब्राह्मस्पर्शेषु मक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
तद्ब्रह्मयोगयुक्ता[त्मा] सुखम[क्षयम]श्नुते ।
[= (var.) Gita (Vulg.) 5. 21]

48 = B. 12. 189. 14. — D_3 missing (cf. v.l. 33). — [b]) K_3 संजिता˚; D_5 संवृता˚ (for संयता˚). — [c]) G_1 जित˚ (for जितु˚).

49 D_3 missing (cf. v.l. 33). — [a]) D_3 गुणानां तु (for गुणागुणम्). $Dn_{1.\,n2}$ अनारंभम् (for ˚सङ्गम्). — [b]) $Ś_1$ K B_3 $D_{1.\,2.\,5}$ ˚चर्यम् (for ˚कार्यम्). — [c]) K_3 एकं (for एतद्). D_1 ब्राह्मण तद्; M ब्राह्मणतो (M_2 ˚को) (for ब्राह्मण ते). B Dc Dn $D_{4.\,6}$ $G_{1.\,3}$ एतत्तद् (B_1 G_1 ˚द्वै) ब्र(B_3 ब्रा)ह्मणो वृत्तं; T_1 G_4 एतद्ब्रह्मांडवृत्तांतं; G_2 एतद्वै कथितं ब्रह्मन्. — [d]) K_3 एके; $B_{2.\,4}$ D_5 एकं; T_2 एतत् (for एक˚). $Ś_1$ $K_{1.\,2}$ आहुरेके परं पदं; T_1 आहुरेतत्सुखप्रदं.

50 D_3 missing (cf. v.l. 33). — [b]) $Ś_1$ K_2 D_5 वा˚ (for चा˚). T_1 [अ]भ्युदयं (for [अ]प्युभयं). — [c]) $Ś_1$ K Dc $D_{1.\,2}$ (by transp.) प्राप्नोति ब्रह्म ($Ś_1$ K_2 शर्म; K_1 मोक्षं). T_1 चा˚ (for सो˚). D_5 प्राप्नोति ब्राह्मणो नित्यं. — [d]) B_3 अशक्तेन; B_4 अमंगे स (for असङ्गेन). T_1 $G_{1.\,2.\,4}$ M आ($G_{1.\,2}$ अ)संगे च न गच्छति; T_2 आधिं गच्छन्न गच्छति.

C. 3. 13998
B. 3. 213. 39
K. 3. 216. 55

ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥ ५०
यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

मार्कण्डेय उवाच ।
एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १
न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्धर्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २

व्याध उवाच ।
प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं पश्य द्विजसत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुंगव ॥ ३
उत्तिष्ठ भगवन्क्षिप्रं प्रविश्याभ्यन्तरं गृहम् ।
द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४

मार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥ ५
देवतागृहसंकाशं दैवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंबाधं गन्धैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।

---

51 D_3 missing (cf. v.l. 33). — [a]) D_1 तथा (for यथा). T_1 -भूतम् (for -श्रुतम्). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ मया ते सम्यगाख्यातं.

Colophon om. in B_4. D_3 missing. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_2 T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 मार्कंडेयसमस्या. $K_{3.4}$ B_{1-3} De Dn $D_{1.4-6}$ G_3 (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D_5 धर्मव्याधो)-पाख्यान. — *Adhy. name:* G_1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G_3 कौशिकव्याधसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.), ns 212; Dn2 D_1 211; T G_1 M (M_3 *inf. lin.*) 206; $G_{2.4}$ M_2 (orig.) 208. — *Śloka no.:* Dn 40; D_1 41.

204

☞ Stanzas 1-20 are lost in D_3 on a missing fol. (279); cf. v.l. 3. 203. 33. The MS. is ignored up to st. 20.

1 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ च; T_2 M स; G_1 सु- (for सं-). — [b]) G_1 तेन धर्मो (for मोक्षधर्मे). — [c]) De $D_{2.4.5}$ दृढ-; T_2 गूढं (for दृढं).

2 Before 2, K_4 $D_{1.2}$ ins. ब्राह्मण उ°. — [a]) D_2 व्याध युक्तम्; T_2 $G_{2.4}$ मम धर्म्यम् (for न्याययुक्तम्). — $2^c = 1.57.12^c$: 5. 16. 7^c. — [d]) K_3 B_{1-3} Do D_{4-6} G_3 धर्मेभ्य इह दृ°; K_4 स्वधर्मेष्विह दृ°; T $G_{1.2.4}$ M धर्मेष्वभिसमीक्ष्यते.

3 [a]) T_1 प्रत्यक्षं मम धर्मस्तं. — [b]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 तं (D_4 त्वं) च पश्य द्विजोत्तम; T_1 त्वं पश्य द्विजसत्तम. — [d]) D_1 °सत्तम (for °पुंगव).

4 [a]) D_5 [आ]गच्छ च (for भगवन्). Dc S (except G_3) विप्र (for क्षिप्रं). — [b]) Dc प्रविशा° (for प्रविश्या°). D_5 [अ]नंतरं (for [आ]भ्यन्तरं). — [c]) K_2 [अ]धर्मज्ञ; K_3 मे धर्मं (for धर्मज्ञ). — [d]) T_2 पितरं मातरं (by transp.). D_1 मम (for च मे).

5 B_3 $G_{2.4}$ om. the ref. — [ab]) T G_2 सं- (for स). $Ś_1$ $K_{1.2}$ transp. प्रविश्य and ददर्श. — K_1 om. (hapl.) 5^c–6^d. — [c]) B_4 इत्युक्तां हि (for सौधं हृद्यं). — [d]) M_1 सु- (for च). $B_{1.2.4}$ Dc Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ M मनोरमं.

6 K_1 om. 6 (cf. v.l. 5). — [a]) $Ś_1$ K_2 D_5 °संबाधं; cf. 6^c. — K_2 om. (hapl.) 6^{bc}. — [d]) $Ś_1$ $K_{2.4}$ B_2 $D_{1.5}$ °श्च परमार्चितं.

7 [a]) B_1 सूक्ष्मा° (for शुक्ला°). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ Dc $D_{1.2}$ T_1 G_1 सुपुष्टौ तौ; K_3 सुसंपुष्टौ; $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ सु(B_2 D_6 तु)संतुष्टौ; B_3 सुतुष्टौ च; G_3 सुसंहृष्टौ (for सुतुष्टौ तौ). D_5 कृतौ सुपुष्टौ हृष्टौ तु. — [d]) D_5 शुप° (for उप° — After 7^{cd}, S (except G_3) ins.:

कृताहारौ सुतुष्टौ तावुपविष्टौ वरासने ।
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ७

वृद्धावूचतुः ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्तव शौचेन दीर्घमायुरवाप्नुहि ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यकालं सुपूजितौ ॥ ८
न तेऽन्यदैवतं किंचिद्दैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्वाद्द्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ९
पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ १०
मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या वितथा बुद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ ११
जामदग्न्येन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजां द्विजः पप्रच्छ तावुभौ ।
सपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ।
अनामयं च वां कच्चित्सदैवेह शरीरयोः ॥ १४

वृद्धावूचतुः ।

कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन संप्राप्तो भगवन्निह ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १६
पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
यद्दैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १७

C. 3. 14018
B. 3. 214. 18
K. 3. 217. 19

1038* तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मणः संददर्श ह ।

— [f]) T1 G1 पाद्योः (for पादेषु).

8 G1. 4 पितरौ (for वृद्धौ), om. ऊचतुः. — [c]) Dc धर्मेण (for शौचेन). — After 8[cd], N (except B2–4 D4. 6; B1 marg.) ins. :

1039* गतिमिष्टां तथा ज्ञानमेवं च परवान्भव ।

[Dn तपो (for तथा). Dn D5 मेधां (for एवं). B1 परमं तव; Dc परमस्तु ते; Du D5 परमां गतः (for परवान्भव).] — D5 om. 8[c]–9[d]. — [e]) K3. 4 D2 सुपुत्रेण. — [f]) Ś1 K Dc D1. 2 दीर्घकालं; B Dn D4. 6 G3 नित्यं काले; T2 नित्यं कालं. — After 8, S (except G3) ins. :

1040* सुखमावां वसावोऽत्र देवलोकगताविव ।

9 D5 om. 9 (cf. v.l. 8). — [a]) K2 तेन (for तेऽन्यद्). — [b]) Ś1 K B3 Dc D1. 2 G1 विद्यते (for वर्त°). — [d]) Ś1 धर्मेणापि; K1. 2 B3 दमेनापि; K4 दमेनाभि- (for °नासि).

10 [d]) K3 B3 D1. 2. 5 T1 G1 पूजितौ (for पूजया).

11 [b]) G1 ते न (for नैव). — [c]) B Dn D4. 6 G3 हि तथा; Dc D1. 2. 5 T G1. 2. 4 M [अ]पि तथा (for वितथा). — [d]) Ś1 K Dc D1. 2 वर्तते (for दृश्य°).

12 [b]) D1 तथा वृद्धौ प्रपूजितौ. — [c]) Ś1 K1. 2. 4 Dc2 D1. 2 transp. त्वया and कृतं.

13 N G1–3 om. the ref. — [d]) T2 अर्हया° (for अर्चया°). K3 B3 D5 तथा (for तदा).

14 [a]) B1. 3 Dc1 Dn D4. 6 G3 °पूज्य (for °गृह्य). Ś1 K1. 2 T1 G1 M2 तु; M1 स (for च). — [c]) Dc2 सवृद्धाभ्यां; T1 ममातृभ्यां; G1 सुभृत्याभ्यां; G4 सभ्रातृभ्यां; M1 सुपुत्राभ्यां (for सभृ°). — [d]) G1 वा; M1 त्वं; M2 वः (for वां). — [e]) A few MSS. कश्चित् (for कच्चित्). — [f]) G2. 4 सुखं वेह (for सदैवेह). T1 हि (for [इ]ह).

15 [a]) Ś1 K1 B Dc Dn D2 T1 G1. 3. 4 नौ (for नो). — [b]) T1 G2. 4 M °वर्गेषु (for °वर्गे च). Ś1 K1. 2 D1 तथानामयमेव च. — [c]) T2 G2. 4 असि (for अपि). — [d]) Dc1 Dn1. n2 इति (for इह).

16 [a]) T1 G M [आ]ह (for [ए]व). K2 D1 तं (for तौ). — [b]) S (except G3) कौतूहलसमन्वितः. — [c]) B Dn D4. 6 G3 निरीक्ष्याथ (for तु तं विप्रम्). — [d]) B Dn D4. 6 G3 ततस्तं (for अर्थवद्). Ś1 K Dc D1. 2. 5 अभ्यर्च्येदं वचोऽब्रवीत्.

17 Before 17, all MSS. except Ś1 K1. 2 ins. व्याध उ° (resp. व्याधः). — [a]) Ś1 K1. 2 माता पिता (by transp.). — [b]) B1 उभौ; D1 इदं (for एतौ). B2. 4 मद्- (for मे). K1 एनं मे भगवन्परं. — [c]) K2. 3 G3 यदैव तेभ्यः; G1. 4 यद्देवतेभ्यः. — [d]) T1 G1. 2. 4 M2 तदेवाभ्यां; T2 तदावाभ्यां.

18 [d]) B2 अपि (for मम).

19 [a]) Dn2. n3 T2 G3 उपाहारान्. — [b]) K1. 2 Dc2

C. 3. 14019
B. 3. 214. 19
K. 3. 217. 20

त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ १८
उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
कुर्वते तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ १९
एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च दैवतम् ।
एतौ पुष्पैः फलैः स्नैस्तोपयामि सदा द्विज ॥ २०
एतावेवाग्नयो मह्यं यान्वदन्ति मनीषिणः ।
यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २१
एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्राः सुहृज्जनाः ।
सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २२
स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।
आहारं संप्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २३
अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जयन् ।
अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २४
धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २५
पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्पुरुषस्य बुभूषतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २६
एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।
भवेयुरग्नयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ।
गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य धर्म एष सनातनः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

D$_6$ दैवतानां. Dn$_1$. n$_2$ तथा (for यथा). — ^{c}) B Dn D$_{4.6}$ G$_3$ कुर्वंति (for कुर्वते). D$_5$ तावद् (for तद्वद्). G$_{2.4}$ एताभ्यां (for एताभ्यां).

20 K$_3$ D$_1$ om. 20^{ab}. — ^{a}) K$_{1.2}$ एष (for एतौ). G$_1$ परमौ (for °मं). D$_2$ T$_2$ ब्रह्म. B$_2$ एतौ हि मे परं ब्रह्म. — ^{c}) K$_{1.2}$ एतैः (for एतौ). Ś$_1$ K Dc$_2$ D$_{1.2.5}$ पुष्प- (K$_4$ स्न)फलैः. K$_2$ B$_1$ G$_{1.4}$ अन्यैः; K$_4$ पुष्पैः; B$_3$ अन्नैः; D$_5$ G$_3$ M अन्नैः (for स्नैः). — ^{d}) Ś$_1$ K Dc D$_{1.2.5}$ G$_1$ द्विजोत्तम (for सदा द्विज).

21 D$_3$ resumes! — ^{a}) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.5}$ नित्यं; Dn$_3$ ब्रह्मन् (for मह्यं). — ^{b}) T$_1$ यं; T$_2$ यद्; G$_1$ यद् (for यान्). — ^{d}) G$_1$ द्विजोत्तम (for मम द्विज).

22 ^{a}) K$_1$ °र्थो मम प्राणौ. — ^{b}) K$_{1.2}$ D$_5$ भार्याः; B$_2$ दाराः (for भार्या). B$_{1.4}$ D$_4$ G$_4$ पुत्रः; B$_3$ Dc Dn D$_6$ पुत्रः. B$_{1.3.4}$ Dc Dn D$_{3-6}$ G$_3$ सुहृज्जनः; B$_2$ तथैव च. — ^{d}) D$_{4.6}$ G$_3$ एवं (for एव).

23 Ś$_1$ K$_1$. $_2$ om. 23; M$_2$ om. 23–24. — ^{a}) D$_3$ T$_2$ स्नाप° (for स्नाप°). — ^{b}) B$_4$ तदा; T$_1$ G$_{1.3.4}$ सदा (for तथा). K$_3$ D$_3$ पादान् (for पादौ). G$_{3.4}$ च (for प्र-). T$_2$ यदा पादौ च तर्पये. — ^{c}) B$_{1.4}$ D$_4$ च (for सं-). — ^{d}) K$_{3.4}$ B$_{3.4}$ Dc D$_{1.2.5}$ T G$_{1.3.4}$ M$_1$ स्वयं चैव द्विजोत्तम (B$_{3.4}$ द्विजर्षभ).

24 M$_2$ om. 24 (cf. v.l. 23); T$_2$ om. (hapl.) 24^a–25^b. — ^{a}) B$_{1.3}$ Dc °कूलां कथां; B$_{3.4}$ Dn D$_{4.6}$ °कूलं तथा. G$_1$ ब्रूयां; M$_1$ दद्मि (for वच्मि). T$_1$ अनुरूपकथावादी. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ च विवर्जयन्; K$_3$ B Dn D$_{3.4.6}$ G$_3$ परिवर्जये (K$_3$ °येत्). — ^{c}) K$_{1.2}$ संयुक्तः (for °क्तं).

25 T$_2$ om. 25^{ab} (cf. v.l. 24); Ś$_1$ G$_4$ om. (hapl.) 25. — ^{a}) B$_{1.4}$ Dc$_1$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ एवं (for एव). K$_2$ M गुरू (for गुरुं). K B$_{1.4}$ D$_{1-3.5}$ T$_1$ G$_{1.2}$ M मत्वा (for ज्ञात्वा). — ^{b}) T$_1$ G$_{1.2}$ M साक्षादेतौ द्विजोत्तम. — K$_1$ om. (hapl.) 25^c–26^d. — ^{c}) K$_{2-4}$ D$_{2.3.5}$ स्वयं विप्र; T G$_{1.2}$ M तु सततं (for सदा विप्र).

26 K$_1$ om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{a}) B$_2$ राजन् (for ब्रह्मन्). — ^{d}) T$_1$ गुरुश्च द्विजोत्तम.

27 G$_1$ om. (hapl.) 27^{ab}. — ^{a}) G$_4$ एषु यस्य प्रवर्तेत. — ^{b}) K$_3$ T$_1$ एतद्; K$_4$ B$_1$ Dc D$_{1-3.5}$ एवं (for एव). — ^{c}) S (except G$_{1.3}$) तेन (for तस्य). — ^{d}) Ś$_1$ K$_{1.2}$ T$_2$ परिपूर्णास्तु. K$_4$ सर्वशः (for नित्यं). — ^{e}) K$_{1.2.4}$ D$_1$ गार्हस्थे. — ^{f}) K$_4$ B D (except D$_{1-3.5}$) T$_1$ G$_3$ एष धर्मः (by transp.); T$_2$ धर्म एव. — After 27, M ins.:

1011* कथितस्ते मया विप्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dn$_2$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G$_1$ मार्कंडेयसमस्या. K$_{3.4}$ B Dc Dn$_1$. n$_3$ D$_{1-6}$ G$_3$ (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D$_5$ धर्मव्याधो)पाख्यान. — *Adhy. name:* G$_1$ धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G$_2$ कौशिकव्याधसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ (marg.). n$_3$ 213; Dn$_2$ D$_1$ 212; T G$_1$ M (M$_2$ *inf. lin.*) 207; G$_{3.4}$ M$_2$ (orig.) 209. — *Śloka no.:* Dn$_1$ 30; Dn$_2$. n$_3$ D$_1$ 29.

२०५

मार्कण्डेय उवाच ।
गुरू निवेद्य विप्राय तौ मातापितरावुभौ ।
पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १
प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् ।
यदर्थमुक्तोऽसि तया गच्छस्व मिथिलामिति ॥ २
पतिशुश्रूषपरया दान्तया सत्यशीलया ।
मिथिलायां वसन्व्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ३

ब्राह्मण उवाच ।
पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाढ्याया यतव्रत ।
संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४

व्याध उवाच ।
यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।
दृष्टमेतत्तया सम्यगेकपल्या न संशयः ॥ ५
त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।
वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६
त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।
अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ।
वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ॥ ७
तव शोकेन वृद्धौ तावन्धौ जातौ तपस्विनौ ।
तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वा धर्मोऽत्यगान्महान् ॥ ८
तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ।
सर्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ॥ ९
श्रद्दधस्व मम ब्रह्मन्नान्यथा कर्तुमर्हसि ।
गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १०

C. 3. 14040
B. 3. 215. 10
K 3. 218. 11

205

1 [a]) K$_3$ D$_1$ गुरुं; K$_4$ °रौ (for °रू). — [c]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc$_2$ D$_8$ M$_1$ तु (for स). — [d]) Ś$_1$ K Dc Dn$_{1.\,n3}$ D$_{1-3.\,5}$ वचनम् (for ब्राह्मणम्).

2 [a]) T$_1$ प्रवृद्ध° (for प्रवृत्त°). Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ [S]सि (for sसि). — [b]) G$_1$ तत्पश्य; M$_1$ पश्य मे (for संपश्य). K$_3$ D$_6$ च तपोबलं (for तपसो बलम्). Ś$_1$ प्रणष्टं च तमो महत्; K$_{1.\,2}$ सांप्रतं च तपो महत्; D$_1$ M$_3$ सं(M$_3$ तं)पश्यत तपोबलं. — [c]) S (except G$_3$) भगव(G$_1$ M$_1$ °वा)न् (for sसि तया). K$_4$ तथा (m तया as in text). — [d]) K$_4$ B$_{1.\,2}$ D$_{1-3}$ S गच्छ त्वं (T$_1$ गच्छध्वं) (for °स्व). M$_1$ प्रति (for इति). Dc मिथिलां गम्यतामिति.

3 M$_3$ om. 3. — [a]) G$_1$ M$_1$ गुरु (for पति-). K$_{3.\,4}$ D$_{1-3.\,5}$ T G$_{1.\,2.\,4}$ M$_1$ °रतया (for °परया). Dc पतिशुश्रूषणतया. — [c]) B Dn D$_{4.\,6}$ G$_3$ वसेद् (for वसन्). — [d]) Dc धर्मं (for धर्मान्).

4 [a]) T$_3$ सानार्या (sic); M$_3$ सुपुत्राया: (hypermetric) (for सत्याया:). — [b]) A few N MSS. शीलाढ्याया; T$_3$ °त्माया. D$_1$ जितव्रत; G$_3$. $_4$ च सुव्रत. — [c]) T$_1$ स्मृतवानसि धर्मज्ञ. — [d]) D$_3$ मतिः (for मतः).

5 [a]) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ यदा तु; S (except G$_3$) यत्त(M$_3$ °त्व)या (for यत्तदा). — [b]) B$_{3.\,4}$ तयोक्तं; S (except G$_3$) नि-(T$_3$ प्र)युक्तो. B$_4$ द्विज (for प्रभो). — [c]) Dn एव (for एतत्). K$_4$ (marg. *sec. m.*) मया; Dc$_3$ Dn$_3$ D$_{1.\,5}$ S (except T$_3$) त्वया (for तया).

6 [a]) K$_{2.\,3}$ Dc D$_5$ तदनु° (for त्वदनु°). — [c]) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.\,5}$ तु (for च). Ś$_1$ K Dc$_2$ D$_{1-3.\,5}$ T$_3$ G$_2$ तावद् (for तात). — [d]) K$_1$ D$_6$ G$_1$ यत्ते वक्ष्यामि तद् (K$_1$ ते) द्विज; D$_1$ यावद्वक्ष्ये हि ते द्विज.

7 [a]) Ś$_1$ विनिहता; T$_1$ [अ]पि निकृता; G$_{2.\,4}$ न पूजिता. — [c]) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ T$_1$ G$_4$ अविसृ°; K$_3$ D$_1$ T$_2$ G$_3$ अतिसृ°; K$_4$ अनुशि° (for अनिसृ°). B$_1$ [S]पि; G [S]ति- (for sसि). — [d]) G$_1$ अतंद्रित (for अनिन्दित). — [f]) K$_3$ तु त्वया; G$_4$ तद्विधा (for तत्त्वया). G$_3$ अर्थयुक्तं त्वया कृतं.

8 K$_3$ om. from 8[a] up to धर्मो. — [a]) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ तेन; T$_1$ G$_1$ M ततः (for तव). B$_3$ D$_{3.\,5}$ तौ वृद्धौ (by transp.). — [b]) B D (except D$_{1-3}$) G$_3$ [अं]धीभूतौ; T G$_{1.\,2.\,4}$ [अं]धौ स्यातां (for [अ]न्धौ जातौ). — [d]) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ स (for मा). K$_4$ D$_{2.\,3}$ ते; B Dc Dn D$_{1.\,4-6}$ T$_3$ G$_3$ M$_3$ त्वां (for त्वा). B$_{1.\,3.\,4}$ [S]भ्य°; G$_4$ [S]ति° (for sत्य°). B$_3$ Dn$_{1.\,n3}$ D$_{4.\,6}$ G$_3$ अयं (for महान्).

9 T$_3$ om. 9[a]–10[b]. — [a]) Ś$_1$ K D$_{1-3}$ कृतात्मा (for महा°). — [b]) K$_1$ धर्मी (for धर्मे). D$_5$ धर्मो वै चरितः सदा. — [d]) K$_3$ संप्रदाय च; G$_1$ संप्रपूजय (for °सादय). — After 9, S (except G$_3$; T$_3$ om.) ins.:

C. 3. 14040
B. 3. 215. 11
K. 3. 218. 12

ब्राह्मण उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यमसंशयम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ साध्वाचारगुणान्वित ॥ ११

व्याध उवाच ।

दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।
पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १२
अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।
अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ १३

ब्राह्मण उवाच ।

इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ।
ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १४
एको नरसहस्रेषु धर्मविद्विद्यते न वा ।
प्रीतोऽस्मि तव सत्येन भद्रं ते पुरुषोत्तम ॥ १५
पतमानो हि नरके भवताऽस्मि समुद्धृतः ।
भवितव्यमथैवं च यदृष्टोऽसि मयानघ ॥ १६
राजा ययातिर्दौहित्रैः पतितस्तारितो यथा ।
सद्भिः पुरुषशार्दूल तथाहं भवता त्विह ॥ १७
मातापितृभ्यां शुश्रूषां करिष्ये वचनात्तव ।
नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १८
दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः शूद्रयोनौ हि वर्तता ।
न त्वां शूद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।
येन कर्मविपाकेन प्राप्तेयं शूद्रता त्वया ॥ १९
एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।
कामया ब्रूहि मे तथ्यं सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ॥ २०

1042* तौ प्रसाद्य द्विजश्रेष्ठ यच्छ्रेयस्तदवाप्स्यसि ।

10 T₂ om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — [a]) K₁. ₂. ₄ Dc Dn₃ D₂. ₃. ₅ च मे; K₃ D₁ वचो; G₂. ₄ तथा (for मम). Ś₁ श्रद्धस्व चैव मे ब्रह्मन्; B₂ श्रद्धस्व मे वचो ब्र॰. — [b]) D₁ नान्यस्त्वं (for °था). — Ś₁ K₁. ₂ om. 10^{cd}. — [c]) T G₁. ₂. ₄ इति (for अद्य). — [d]) D₅ तु (for ते).

11 [b]) K₃ सत्यमेतद् (for सर्वं सत्यम्). K₃ B₃ T₂ M₂ न संशयः (for असंशयम्). — [c]) B Dn₁. n₂ D₄. ₆ G₃ भद्रं ते (for धर्मज्ञ). — [d]) B Dn₁. n₂ D₄. ₆ G₃ धर्माचार॰ (for साध्वाचार॰). Ś₁ K₂. ₃ B₁. ₃ Dc D₃ °गुणान्वितः; D₄. ₆ G₃ °गुणान्वितं; T G₁. ₂ M °समन्वित; G₄ °समन्वितः.

12 [a]) B₃ T₂ दैवता॰ (for दैवत॰). Ś₁ K Dc Dn₃ D₁–₃. ₅ [s]सि (for हि). — [b]) B₁ यस्त्वं; S (except T₂ G₃) यस्मात् (for यस्त्वं). — [d]) B₂. ₄ Dn₂ G₃ दुष्प्राप्यम्. — After 12, K₂ B D (except D₁–₃. ₅) S ins.:

1043* मातापित्रोः सकाशं हि गत्वा त्वं द्विजसत्तम ।

[Before the above, T G₁. ₂. ₄ ins. व्याधः.]

13 [b]) D₂ तु (for हि). — [c]) K₄ ततः (for अतः). G₂ महद् (for अहं). K₃. ₄ Dc Dn₃ D₁–₃. ₅ ब्रह्मन् (for धर्मं). — [d]) K₄ Dc Dn₃ D₁–₃ नान्यत्; T₂ नानु॰ (for नान्यं). G₁ वक्ष्यामि (for पश्यामि). K₁. ₂. ₄ B₁–₃ Dc Dn₃ D₁–₃ G₁. ₂ M₂ किंचन (for कं॰). — After 13, Ś₁ K₁. ₂ ins. an addl. colophon.

14 [a]) B₃ दिव्य (for दिष्ट्या). — [b]) M₂ संशयं (for संगमं). K₃ च तत् (for त्वया). T₂ मे समं संगतिस्त्वया. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ त्वादृशा (for ईदृशा).

15 [a]) Dn₁. n₂ D₄. ₆ G₁. ₃ नरः (for नर॰). — [b]) G₂. ₄ धर्मवान् (for °विद्). D₅ वर्तते (for विद्यते). G₄ [s]नघ (for न वा). — G₄ om. (hapl.) 15^c–16^d. — [c]) B₁–₃ Dc₂ Dn₃ D₄ G₃ सत्येन (for सत्येन). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ B Dn D₂. ₄. ₆ G₃ पुरुषर्षभ (for °षोत्तम).

16 G₄ om. 16 (cf. v.l. 15). — [a]) K₄ D₁–₃ G वर्तं॰ (for पत॰). Ś₁ K₁. ₂ [s]स्मि; B Dn D₄. ₆ G₃ [s]द्य (for हि). — [b]) Ś₁ K₁. ₂ हि (for [अ]स्मि). — [c]) K₄ D₁. ₂ अथैतच्च; Dc Dn₃ अथैकं च; G₂ तथैव त्वं (for अथैवं च).

17 [a]) D₃ ययातिराजा दौ॰. — [b]) B₃ तारितः पतितो यथा. — [d]) Ś₁ K₁. ₂ तारितस्; D₁ T₂ भविता (for भवता). Ś₁ K₁. ₂ त्वया; B₁. ₃ Dn₁. n₂ D₄ G₃ द्विजः (for त्विह).

18 [b]) S (except G₃) करोमि (for करिष्ये). — After 18, D₁ reads 20^c, omitting it in its proper place.

19 [b]) B₄ Dn₁. n₂ D₁. ₃. ₅ T₂ हि वर्तते; D₄ T₁ G₁ M₂ हि वर्ततां; G₄ प्रवर्ततः. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ G₂. ₄ M₂ त्वा (for त्वां). — [d]) K₃ भविता ब्रूहि कारणं. — [e]) Ś₁ K₁. ₄ D₂ केन (for येन). Ś₁ T₁ धर्म॰; G₄ [अ]धर्म॰ (for कर्म॰). B₁. ₃ Dn₁. n₂ D₄. ₆ T₁ G₃. ₄ M °विशेषेण (for °विपाकेन). — [f]) T₂ G₂. ₄ तव (for त्वया). T₁ M₁ तव धर्मभृतां वर; G₁ संवृत्ता तव शूद्रता.

20 [a]) D₄ यत्तद्; G₁. ₃. ₄ M एतां (for एतद्). M₂ त्विच्छामि. G₁ transp. इच्छामि and विज्ञातुं. Ś₁ K Dc Dn₃ D₁–₃. ₅ [अ]हं श्रोतुं (for विज्ञातुं). — [b]) Ś₁ K Dc Dn₃ D₁–₃. ₅ [इ]ह (for हि). Dc Dn₃ °द्युते (for °मते).

व्याध उवाच ।
अनतिक्रमणीया हि ब्राह्मणा वै द्विजोत्तम ।
शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २१
अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।
वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारगः ।
आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थां प्राप्तवानिमाम् ॥ २२
कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः ।
संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ २३
एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।
सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः ।
ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति ॥ २४
अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजसत्तम ।
ताडितश्च मुनिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २५
भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ।
नापराध्याम्यहं किंचित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २६
मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहसा मुनिम् ।
अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा ।
तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २७
अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
अजानता कृतमिदं मयेत्यथ तमब्रुवम् ।

C. 3. 1106o
B 3. 215. 30
K. 3. 218. 29

S (except G3) तत्त्वेन तत्र शूद्रतां. — D1 reads 20c after 18. — c) Ś1 K1 Dc Dn3 D1. 5 काम्यया ब्रूहि; D3 कामं प्रब्रूहि. B Dn1. n2 D4. 6 G3 सर्वं; M सत्यं (for तथ्यं). T G1. 2. 4 कामयानस्य मे शंस (T1 G1 ब्रूहि). — d) B Dn1. n2 D4. 6 G3 सत्येन (for सर्वं त्वं). Ś1 संशयात्मवान्; K1 2 संयता°; Dn1. n2 D4 G3 प्रयतात्मना; D1 नियतात्मवान्.

21 a) B3 °क्रमशीला. B1. 3. 4 Dn1. n2 D4. 6 T1 G3 वै (for हि). — b) B Dn2 D4. 6 G3 मे (for वै). — c) S (except G3) यथा- (for इदं). B3 वाक्यं; Dc Dn3 सत्यं (for वृत्तं). — d) Dc D6 T1 मया (for मम).

22 b) Ś1 K1. 3. 4 Dc Dn3 D1–3. 5 G2. 4 द्विजवरोत्तम (G2 °मः); K2 वरद्विजोत्तमः; B3 द्विज परात्मक; B4 Dn1 T1 °वरात्मजः. — c) K1 मुक्तशलो; K2 D1 सकुशलो; M2 कुशलवो (for सुकु°). — d) Ś1 K1–3 B2 Dc Dn3 D5 M2 वेदवेदांगपारगः. — e) Ś1 K1. 2 °दोषैः कृतैर्; K3. 4 B3. 4 D1. 2. 5 M °दोषकृते; D3 °दोषकृतां. — f) K2 B1. 3. 4 Dc1 Dn1. n2 D4. 6 G3 अवस्थामाप्त°.

23 b) S (except G3 M1) °परोभवत् (for °परायणः). — d) G2. 4 transp. अहं and अभवं.

24 b) Ś1 K1–3 B2 D4 T M2 मृगयानिर्गतो. — c) T2 नृप°; G1 M यौध° (for योध°). — d) B3 चैव सं°; T1 G1 चाभिसं° (for च सुसं°). — e) D5 न्यहन्; T1 ह्यघ्न; T2 G1. 2. 4 M [S]भ्यघ्नन् (for S्यहन्). — f) G1 स (for सु-). Ś1 T2 आश्रमान्प्रति; G1 राजसत्तमः.

25 a) B2 D1 अथाक्षिप्तः; M2 ततः क्षिप्तः. D3 अतिक्षिप्ताः शरा घोराः. — After 25ab, D3 (marg. sec. m.) ins.:

1044* ततो मृगान्वराहांश्च महिषांश्च महीपतिः ।
जघान पुरुषव्याघ्रः स राजा ब्राह्मणोत्तम ।
ततोऽहमपि क्रीडार्थं राज्ञः प्रियहिते रतः ।
वराञ्जिघ्नन्वराहांश्च शरैः संनतपर्वभिः ।
वनदुर्गेषु धर्मज्ञ समं राज्ञा महात्मना । [5]
व्यचरं धनुरादाय मृगहा लुब्धको यथा ।
तत्राश्रमसमभ्याशे मया धर्मविदां वर ।
मृगस्य वज्रसंकाशः शरः क्षिप्तस्तदा द्विज ।

— c) Ś1 K1. 2 तु (for च). B1–3 Dn1. n2 D4. 6 G3 ऋषिं (for मुनिं). — d) = 27d. K1. 3 D1–3. 5 S (except G3) नतं° (for [आ]नत°).

26 b) K4 प्रतिवादयन्; M1 [अ]भिनिनाद°. — c) T1 नापराधा°. D1. 2. 5 M1 कंचित्.

27 b) K1. 4 M1 संप्राप्तं. B1. 3 Dn2 D4. 6 G3 प्रभो; Dn1 विभो; Dn3 मुनेः (for मुनिम्). — c) Ś1 K B3 Dc Dn3 D1–3. 5 अहं (for ऋषिं). D1 विद्धन् (for विद्धं). — d) = 25d. S (except G1. 3) नतं° (for [आ]नत°). Ś1 K Dc Dn3 D1–3. 5 शरेण निशितेन वै. — B2 om 27ef. B1. 3 Dn1. n2 D4. 6 G3 transp. 27ef and 28ab. — e) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 वृद्धं; K3 B4 Dc Dn3 विद्धं; T2 G1. 2 दीप्तं (for विप्रं). — f) Ś1 K1. 2 D1 विचेष्टतं; K4 Dn3 D2 तिष्ठतं तं (D2 तु); B1 D3 निश्चसंतं; D6 T1 निपतंतं; T2 G1. 2. 4 वेष्टमानं (for निष्टनन्तं).

28 B1. 3 Dn1. n2 D4. 6 G3 transp. 27ef and 28ab. — a) Dc2 Dn2 M1 °कारणाच्चापि; G4 °कारिणश्चापि. T1 चैव (for चापि). — b) B3 प्र- (for मे). — d) Dc Dn3 मयात्यर्थं; Dn2 उपेत्याहम् (for मयेत्यथ). B1 [ए]वम्; B2. 3 Dn1 D4–6 G3 [अ]हम् (for [अ]थ). B1–3 Dn1. n2 D4–6 G3 अथ (for तम्). M1 अकार्यं च मयाद्य वै. — e) Ś1 K1. 2 विप्र; B1. 3 Dn1. n2 D4. 6 G3 सर्वम् (for ब्रह्मन्).

C. 3. 14061
B. 3. 215. 30
K. 3. 218. 30

क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्निति चोक्तो मया मुनिः ॥ २८
ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्छितः ।
व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

व्याध उवाच ।
एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रसादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
अजानता मयाकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २

ऋषिरुवाच ।
नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनृशंस्यादहं किंचित्कर्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३
शूद्रयोनौ वर्तमानो धर्मज्ञो भविता ह्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
तया शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ।
शापक्षयान्ते निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ॥ ५

व्याध उवाच ।
एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ।
प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदां वर ॥ ६

— *f*) K4 प्रोक्तो (for चो°). G1 महामुनिः.

29 *a*) G1 स ततः प्रब्रवीद्वाक्यम्. — *b*) Ś1 K1. 2 मुनि° (for ऋषि°). — *c*) Ś1 K1. 2 B2 D1–3 T2 M1 क्रूरः. — *d*) K2 Dn1 T2 G1. 2. 4 [इ]ति द्विजः; K3 द्विजाधम (for [इ]ति द्विज).

Colophon om. in Ś1 K1–3 D5. — *Major parvan:* T2 G3. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या. N (Ś1 K1–3 D5 om.) G3 M3 (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान. — *Adhy. name:* G1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 214; Dn3 D1 213; T G1 M (M3 *inf. lin.*) 208; G3. 4 M3 (orig.) 210. — *Śloka no.:* Dn1. n2 31; D1 32.

206

1 *a*) K3 Dc3 हि ऋषिणा; T3 महर्षिणा (for ऽहमृषिणा). — *b*) Ś1 K1. 2 ततो; D3 तथा (for तदा). B4 S (except G3. 4) द्विजवरात्मज. — *c*) Dc अतिप्र°; Dn3 अत्यप्र°; D1 M3 अभ्यप्र°; T1 G3 अथ प्र°; T3 G3. 4 अहं प्र° (for अभिप्र°). — *d*) Ś1 K1. 2 वाचा (for गिरा). Ś1 K1. 4 B4 Dc D1–3 G4 °रदः; K2. 3 D3 °रद (for °रदम्). B1–3 Dn D4. 5 G3 गिरा त्राहीति मां तदा.

2 *a*) S (except G3) कृतमिदम् (for मयाकार्यम्). — *b*) Ś1 K1. 2 कृतम् (for इदम्). Ś1 मया; K1. 2 महा (for कृतं). B4 पुनः (for मुने). S (except G3) अकार्यं तु मयाद्य वै. — *c*) Ś1 K Dc Dn3 D1–3. 5 [अ]तस्तन्मे; B4 S (except G3) मे ब्रह्मन् (for तत्सर्वं). — *d*) K4 D3. 5 इह (for इति).

3 *b*) To avoid hiatus, G3. 4 ह्येवम् (for एवम्). T1 G4 M3 न संशयः (for असंशयम्). — *c*) B2–4 Dn1. n3 D4. 5 त्वहं (for अहं). Ś1 K1. 2 B3 D1. 5 M1 कंचित्; B3 ब्रूयात् (for किं°). — *d*) Ś1 K1–3 D5 दाता (for कर्ता). Ś1 K Dc Dn3 D1–3. 5 एव (for अद्य). B4 T G1. 3. 4 वै (for ते).

4 *a*) N (except Ś1 K1. 2 B3 D1) G3 °योन्यां (for (for °योनौ). — *b*) Ś1 K Dc Dn3 D1–3. 5 भवितासि वै; B1–3 Dn1. n3 D4. 5 G3 हि भविष्यसि (for भविता ह्यसि) — *c*) B3 हि (for च).

5 *a*) G1 तथा; G3. 4 M1 तयोः (for तया). — *b*) Dn1. n3 G3 महत्वं (for °तीं). B1. 3 त्वमवाप्स्यसि; B3 त्वं गमिष्यसि; D4. 5 त्वं समाप्स्यसि (for समवा°). — After 5*cd*, S (except G3) ins.:

1045* भूत्वा च धार्मिको व्याधः पित्रोः शुश्रूषणे रतः ।

— *e*) Ś1 K3 Dc Dn3 D1. 3. 5 T3 G3 °क्षयेथ; K1. 2 4 D3

शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजसत्तम ।
आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ७
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
अभितश्चापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८

ब्राह्मण उवाच ।

एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
प्राप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
दुष्करं हि कृतं तात जानता जातिमात्मनः ॥ ९
कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ।
कंचित्कालं मृष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ।
सांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ १०
ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ ११
यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्द्विजः ॥ १२
कर्मदोषेण विषमां गतिमाप्नोति दारुणाम् ।
क्षीणदोषमहं मन्ये चामितस्त्वां नरोत्तम ॥ १३
कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विधा ह्यविषादिनः ।
लोकवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १४

व्याध उवाच ।

प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतां व्रजेत् ॥ १५

C. 3. 14079
B. 3. 216. 17
K. 3. 219. 18

'क्षये च; Dn1. n2 D4. 6 G3 'क्षये तु (for 'क्षयान्ते). — f) B1. 3 भविष्यसि; D2 भविता च (for 'तासि). — After 5, B3 ins. an addl. colophon.

6 All MSS. except B3 om. व्याध उ'. — b) T G1. 2. 4 द्विजेन; M मुनिना (for ऋषिणा). K2 [अ]भ्युग्र'; B1. 4 D2 [अ]भ्युग्र'; T2 स्वभ्र'; G3. 4 [आ]दित्य' (for [अ]भ्युग्र'). — d) Ś1 K1–3 T2 ममैष; B2. 4 Dc1 D2 T1 G2. 3 'च (for 'वं). B1. 3 S (except G3) वदतां (for द्विपदां). K2 D4 वरः.

7 b) G4 वै (for [ए]व). G1 शरं चैव द्विजोत्तम. — Ś1 K1 (which om. 7c–8d) ins. an addl. colophon after 7ab. — d) T1 G1 मम (for न च). K2 वियुज्यतः; K3 व्यजह्यत; K4 D1 T1 वियुज्यते; B1 D5 व्यमुच्य (B1m 'ह्य)-त. Dc न प्राणैर्व्यवयुज्यत.

8 Ś1 K1 om. 8 (cf. v.l. 7). — b) B4 पुरातनं (for पुराभवत्). — c) K3 अमितं ह्यपि; T1 अहितेनापि; T2 G4 अहितश्चापि. K4 D2. 3 S (except G3) गंतव्यो. — d) K3. 4 D2. 3 S (except G3) मया (K3. 4 D2. 3 यथा) स्वर्गो; D1 यथा स्वर्गं. K4 न संशयः (for द्विजो'). — After 8, K2 ins. an addl. colophon.

9 b) B3 धर्माणि (for दुःखानि). — c) B4 Dn1. n2 D4. 6 G3 आप्नु' (for प्राप्नु'). K4 यथाबुद्धेः; G4 महायुद्धे. — d) Ś1 गंतुम् (for कर्तुम्). — T2 om. 9f–10e. — e) K2. 3 Dc2 T1 G1. 2 M दुष्कृतं; B3 दुष्टत्वं (for दुष्करं). B D (except D1–3. 5) G3 कर्म (for तात). — f) G1 गंता जानाति यन्मम. — After 9, B (B1 marg.) D (except D1. 5) G3 ins.:

1016* लोकवृत्तान्ततत्त्वज्ञ नित्यं धर्मपरायण ।
[Cf. 14cd. Dc Dn3 'धर्मज्ञ (for' तत्त्वज्ञ). Dc2 D2. 6' परायणः.]

10 T2 om. 10abcde (cf. v.l. 9). — a) Ś1 M कर्मदोषैश्च; Dc2 धर्मदोषश्च; D2. 3 कर्मदोषेण; G2. 4 'दोषाच्च. Ś1 K B2 D1–3. 5 ब्रह्मन् (for विद्वन्). — b) M2 नाम्ना (for आत्म-). Ś1 K1. 2 -कृतानि च (for -कृतेन वै). Dc Dn3 D5 ते (for वै). — c) K3 क्वचित्कालं; B4 Dc2 D2. 3. 6 किंचित्कालं; G1 M कश्चित्कालो. K2 ऋषे तात; K3 D5 उपेतं वै; B1 Dn1. n2 D4. 6 G2–4 उष्यतां वै. Ś1 ते; K1 च; K4 हि (for वै). — d) Ś1 गोत्रो' (for ततो'). K3 D2. 5 द्विज. — e) Ś1 K3 D5 त्वं; K1 न; K4 हि (for च).

11 c) Some S MSS. डांभिको. K3 दुष्कृतः पापः; B1 Dn1. n2 'तः प्राज्ञः.

12 ab) Ś1 K B4 Dc Dn3 D1. 3. 5 transp. सत्ये and धर्मे. Ś1 K1. 2 समवस्थितः (for सततो'). — c) G2. 4 अहं ब्राह्मणं (by transp.). — d) Ś1 वृत्तिर्न; K1. 2 जात्या न (for वृत्तेन). B4 च (for हि). S (except G3) भविता (for हि भवेद्).

13 a) T2 धर्म' (for कर्म'). — b) D2. 5 S (except T2 G3) प्राप्नोति (for आप्नोति). — d) G1 चादित'; G4 चाहित' (for 'भित'). Dc Dn3 G1 त्वं (for त्वां).

14 b) B1 चा' (for ह्य'). T1 'जातिनः (for 'षादिनः). — c) Ś1 K B4 D1–3. 5 G2 'वृत्तांततत्त्वज्ञा; B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 'वृत्तानुवृत्तज्ञा; T1 G4 'वृत्तांतवृत्तज्ञो; G1 'वृत्तांतविज्ञानी. — d) K1. 2 Dn2 नित्य'. T1 G1. 4 'परायणः.

15 Ś1 K1. 3. 4 D1–3. 5 T G1 om. the ref. — d) Dc Dn3 चान्यैः; D2 बाल'; T1 बालः (for बालैः). T1

C. 3. 14080
B. 3. 216. 18
K. 3. 219. 19

अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मानुषा मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते *अल्पबुद्धयः ॥ १६
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
सर्वाणि नैतदेकस्य शोकस्थानं हि विद्यते ॥ १७
अनिष्टेनान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ।
शोचतो न भवेत्किंचित्केवलं परितप्यते ॥ १८
परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं वाप्युभयं नराः ।
त एव सुखमेधन्ते ज्ञानतृप्ता मनीषिणः ॥ १९
असंतोषपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
असंतोषस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २०

न विषादे मनः कार्यं विषादो विषमुत्तमम् ।
मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २१
यं विषादोऽभिभवति विषमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २२
अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किंचित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २३
अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २४
भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २५
न शोचामि च वै विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥ २६

सततं (for समतां). B Dn1. n2 D4. 6 G2 इयात् (for व्रजेत्).

16 c) N (except Ś1 K1. 2) G1. 2 मनुष्या (for मानुषा). B1. 2 T1 मानुषैः (for मानसैः). — d) Dc Dn2 मुह्यंते (for युज्यन्ते). To avoid hiatus, Ś1 K1. 2. 4 Dc Dn2 D1–2 येल्प°; K2 D5 ह्यल्प°; B Dn1. n2 D4. 6 G2 चाल्प°; T1 G1. 2. 4 M स्वल्प°; T2 बह्व° (for *अल्प°).

17 M2 om. 17a–18b. — a) K1 गुणे; D1 गणैर् (for गुणैर्). — c) D1 सर्वेषां (for सर्वाणि). D1 चैतदे°; T2 G2 सर्वदै° (for नैतदे°). G4 एवास्य (for एकस्य). — d) Ś1 K1. 2 भविष्यति; K4 B1 D5 न विद्यते (for हि वि°).

18 M2 om. 18ab (cf. v.l. 17). — a) N (except Ś1 K2 D1–2) T2 G2 M1 अनिष्टं चान्वितं. T1 पुण्यं; M1 पश्य (for पश्यन्). — b) K2 विराजते; T2 G1 विमृज्य° (for विर°). — c) T2 °कर्वंति (for °कुर्वन्ति). — d) Ś1 K1. 2 D1 त(D1 थ)था कुर्वंति (for यदि पश्यन्ति). B1. 2 Dn1. n2 D4. 6 G2 [उ]पक्रमात् (D6 °न्); D2. 2 M2 [अ]नुक्रमं (for [उ]पक्रमम्). — Before 18e/f, Dc Dn2 ins. ब्राह्मण उ°! — e) Ś1 K2 Dn2 न शोचते; K1. 2. 4 B4 Dc D1–2. 5 G2 न शोचतो (by transp.); T G1. 2. 4 M शोकेन न. — T2 om. 18f–19a. — f) K1 प्रतितप्यते; D2 परितप्यसे.

19 T2 om. 19a (cf. v.l. 18). — a) Dc मे (for ये). — b) K2 वाप्युभये; B2 चाप्युभयं; T1 G1. 2. 4 M वानंतरं. — T1 G4 M om. 19cd; B1 reads it in marg. — c) T2 त एवं दुःखमेधंते.

20 K2 D5 read 20ef before 20ab. — c) T1 G1 [अं]तं (for [अ]न्तस्). — d) B2 तुष्टे° (for तुष्टि°). Ś1 K1. 2 हि; B2 च (for तु). — e) K2 T1 गताध्वानं; D2 (?gloss) ज्ञानवृद्धाः. — f) = 25d. K4 पश्यंते; D2 पश्यतः; T2 G1. 2 पश्यंति.

22 a) T1 यद् (for यं). B1 [s]ति-; Dn1 T1 G4 हि (for sभि-). — b) B Dn1. n2 D4. 6 G1. 2 विक्रमे; T1 दुःखे तु; M क्रमे तु (for विषमे).

23 a) K1 अवशं. — b) T1 विद्य° (for दृश्य°). — c) B1 आपन्नः; T1 आगत्य; M2 आपन्नं (for आगम्य).

24 a) D2. 2 यथा (for अथ). Ś1 K Dc D1–2. 5 [अ]भ्यु° (for [अ]प्यु°). — b) K2 दुःखेन परिमोच्यते. — c) Ś1 K1. 2. 4 °भेत्तं वै; B1 Dn1 G2 °भेतैवं; B2. 4 D5 °भेचैव (B2 °वं); Dn2 °भेतैनं (for °भेतैव). — d) B D (except D1–2. 6) T1 G2 M मुक्त° (for युक्त°).

25 a) B2 Dc2 Dn2 D2 T1 भूतेषु भावं (Dn2 m भूते स्वभावं); G1 भूतेष्टभावं. — 25d = 20f.

26 M1 om. 26–27. Before 26, Ś1 K Dc Dn2 D1–2. 5 T G1 M2 ins. व्याध उ° (resp. व्याधः). — a) K2. 4 D2. 2. 5 T1 G1. 2 M2 रमे; B1 T2 G4 न मे (for च वै). B4 विप्र (for विद्वन्). Ś1 K1 न च शोच्याम्यहं (K1 °मि वै) विद्वन्. — b) K1 D2 T G1. 2. 4 कालकांक्षी. Ś1 K1. 2 T G1. 2. 4 [अ]स्मि (for हि). — d) B4 Dc D2. 4 om. न. T1 न सीदामि द्विजोत्तम.

27 M1 om. 27 (cf. v.l. 26). — a) Ś1 K1. 2 कृत-प्रज्ञस्य; K4 Dc Dn2 D2. 2 °प्रज्ञश्च. Ś1 T मेधाविन्. — b) B1. 2 Dn1. n2 हि (for च). — c) K2 जानामि (for

ब्राह्मण उवाच ।

कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानतृप्तोऽसि धर्मवित् ॥ २७
आपृच्छे त्वां स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वा परिरक्षतु ।
अप्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मे धर्मभृतां वर ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

बाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ २९
स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥ ३०
एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ३१
पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा व्याधे धर्मश्च कीर्तितः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ कथितं द्विजसत्तम ॥ ३३
सुखश्रव्यतया विद्वन्मुहूर्तमिव मे गतम् ।
न हि तृप्तोऽस्मि भगवञ्शृण्वानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३४

C. 3. 14099
B. 3. 216. 37
K. 3. 219. 38

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

शोचामि). T_2 G_1. 2. 4 M_3 पापान्निवृत्तश्च सदा. — [d]) K_3 ज्ञानतुष्टो˚; B_3 ˚दृष्टो˚; T_3 G_3. 4 ˚वृद्धो˚; G_1 अज्ञानात्तो˚. $Ś_1$ K_1. 4 D_2 धर्मतः (for ˚वित्).

28 [a]) $Ś_1$ आपृच्छेद्वा. K_1. 2 G_4 M त्वा (for त्वां). — [b]) B Dn D_1. 4. 6 G_1. 3 त्वां (for त्वा). $Ś_1$ K De D_{n3} D_{1-3}. 5 अभि˚ (for परि˚). — [c]) K_3m न प्रमाद˚. $Ś_1$ K_1. 2. 4 De D_{n3} D_{1-3} च (for तु).

29 [a]) K_3 D_1. 3 विप्रं (for व्याधः). — [b]) $Ś_1$ K B_4 D_{1-3}. 5 अभाषत (for उवाच ह). — [c]) M_1 तु तं (for अथो). K_4 D_3. 3 प्रदक्षिणीकृतस्तेन. — [d]) $Ś_1$ K_1. 3 प्रस्थितं. $Ś_1$ K_1. 3 D_4. 6 द्विजसत्तमं; K_3 D_1 ˚म.

30 [a]) K_3 D_2 सर्व˚; B_{1-3} De D_{n3} सर्वाः; D_3 तेषां; D_5 सर्वं (for सर्वां). G_1 गत्वा गृहं द्विजश्रेष्ठः. — [b]) B_3. 3 De D_{n3} शुश्रूषाः. D_1. 3. 5 सदा; G_1 तु सः (for तदा). — [c]) T G_3. 4 M_3 अंधाभ्यां; G_1 धर्माभ्यां; M_1 धर्मात्मा (for वृद्धा˚). — [d]) K_1 यथान्याय्यं. $Ś_1$ K_1. 3 महामतिः; K_3 D_{n1}. n_3 (after corr.) D_3. 6 सुशंसितः; K_4 B_3 D_{n3} D_3 सुसंयतः; B_4 G_1 (before corr.) ˚स्थितः; T ˚श्रितः; G_3 ˚हितः; M_1 समाहितः. D_1 सर्वैरप्यभिनंदितः.

31 G_1 om. 31–32. — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} $B_{3.4}$ De D_{n3} D_{1-3}. 5 T $G_{3.4}$ यत् (for यं). B_1 तावद् (for तात). — [d]) M सर्व˚ (for धर्म). De D_4 वरः (for वर).

32 G_1 om. 32 (cf. v.l. 31). — [c]) T_1 ˚पितृभ्यां (for ˚पित्रोश्च). De D_{n3} तु (for च). — [d]) N G_3 धर्मव्याधेन ($B_{1.4}$ ˚धस्य) कीर्तिता.

33 [b]) T_3 धर्मज्ञानम् (for धर्माख्यानम्). $Ś_1$ K_1. 3 धर्मव्याधेन भार्गव; B_3 G_1 धर्ममाख्यानमुत्तमं. — [c]) B D (except D_{1-3}. 5) G_3 ˚विदां (for ˚भृतां). — [d]) K_3. 4 B D (except $D_{1.3}$) G_3 मुनिसत्तम; M ते द्विजोत्तम.

34 K_3 om. 31. — [a]) K_4 D_{n3} $D_{1.5}$ T $G_{1.3.4}$ M सुख(B₄ ˚खं)श्राव्यतया (T_3 ˚व्यं त्वया). $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ $B_{1.2}$ De D_{1-3}. 5 G_1 ब्रह्मन्; B_4 विप्र (for विद्वन्). — [b]) B $D_{n1.n3}$ $D_{4.6}$ G_3 M मुहूर्तं इव मे गतः.

Colophon. — *Major parvan:* K_2 T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 मार्कंडेयसमस्या. N T_1 G_3 M (all om. sub-parvan name) mention only पतिव्रतो(D₅ धर्मव्याधो)पाख्यान; to it K B_4 D T_1 G_3 M add समाप्त. — *Adhy. name:* G_1 धर्मव्याधकौशिकसंवादः; G_2 कौशिकव्याधसंवादे पतिव्रतामाहात्म्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{n1} 215; D_{n3} D_1 214; T G_1 M (M_3 *inf. lin.*) 209: $G_{3.4}$ M_3 (orig.) 211. — *Śloka no.:* $D_{n1.n3}$ 37; D_1 36.

☞ After adhy. 206, $K_{1.4}$ D_{1-3} ins. (with transposition) a passage given in App. I (No. 21), which is ins. in some other MSS. after adhy. 190 (q. v.).

207

1 M om. 1. — [b]) D_3 शुभां कथां (by transp.). — [d]) $Ś_1$ K D_{1-3}. 5 G_3 यशस्विनं; B_{1-3} $D_{n1.n3}$ $D_{4.6}$ इदं तदा (for तपस्विनम्).

२०७

C 3. 14100
B. 3. 217. 1
K. 3. 220. 1

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयं तपस्विनम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

कथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा ।
नष्टेऽग्नौ हव्यमवहदग्निर्भूत्वा महानृषिः ॥ २
अग्नियदा त्वेक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ।
दृश्यते भगवन्सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।
यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवनन्दन ।
कौतूहलसमाविष्टो यथातथ्यं महामुने ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ ६
यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् ।
संतापयन्स्वप्रभया नाशयंस्तिमिराणि च ॥ ७
आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
तथा स भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं प्रकाशयन् ॥ ८
तपश्चरंश्च हुतभुक्संतप्तस्तस्य तेजसा ।
भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न स किंचित्प्रजज्ञिवान् ॥ ९
अथ संचिन्तयामास भगवान्हव्यवाहनः ।
अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रवर्तितः ।
अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ॥ १०
कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयन्तं महामुनिम् ॥ ११
सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः ।
शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः ।

---

2 b) Śi Ka om. च. Ks De Ds G1 वा° (for चा°). Śi तथा (for पुरा). — d) B1–3 Dn1. n2 D4. 6 G3 °द्युतिः; B4 T G1. 2. 4 M °मुनिः (for °नृषिः).

3 a) S (except T1 G3) यथा (for यदा). B4 G1 एक; T2 G2. 4 M चैक (for त्वेक). T1 अग्नियदा हि चैवैको. — c) G4 त्वत्त (for सर्वम्).

4 b) D2 वा° (for चा°). — c) D2 तथा (for यथा). — d) De कृत्तिकासुतः (for °सु च).

5 ab) Śi K De Dn3 D1–3. 5 transp. त्वत्तः and श्रोतुं. B Dn1. n2 D4. 6 G3 °सत्तम (for °नन्दन). — c) Śi K1. 2 कौतूहलं संप्रविष्टो. — d) K1. 2 या(K2 य)थातथ्यान्; K4 B1. 2. 4 De1 Dn1. n3 D2–4. 6 T1 G3 M2 याथातथ्यं; T2 G1. 2. 4 य(G1 या)थातत्वं. — After 5, B2 De Dn3 ins.:

1047* वक्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्निहासमिमं शुभम् ।

7 a) K3 D5 तथा च; B3 यथोक्तो; T2 G2 यथा हि (for यथा च). — c) B Dn D1. 4. 6 G3 च (for स्व-). — d) G2. 4 निमिरावलि (for °राणि च). — After 7, N (except B2. 3) G3 ins.:

1048* पुराङ्गिरा महाबाहो चचार तप उत्तमम् ।
[K3 D5 व्रतम् (for तप).]

8 a) S (except G3) आश्रमस्थं. Śi K2 De °बाहो (for °भागो). — b) De2 Dn2 D6 G1. 3 विशेषयत् (for °यन्). — c) B2 T2 G2 यथा; D3 तदा; G4 यदा (for तथा). K4 B4 भूत्वा तु स; G1 तु भूत्वा स; G2. 4 [अ]ग्निर्भूत्वा तु (for स भूत्वा तु). T1 तथा भूत्वा तथा चाग्निर्. — d) B Dn1. n2 D1. 4. 6 G3 M1 व्यकाशयत् (Dn2 D1. 6 °यन्) (for प्रका°).

9 a) K3. 4 B3. 4 Dn D1. 3–6 G3 तु; D2 T1 G1 स (for च). De तपश्चरन्हुतवहः. — b) T1 सप्तार्चिश्च (for संतप्तस्). T1 G4 च सु-; T2 G1 M2 च स्व- (for तस्य). — c) Śi K De D1–3. 5 कृशो (for भृशं). K3 लीनस्तु; K4 सानश्च (for ग्लान°). — d) K4 B2 Dn D1–4. 6 G3 च (for स). T G1. 2. 4 M न किंचित्प्रतिजज्ञिवान्.

10 c) Śi K D2. 3 कोन्यो (for अन्यो). G1. 2. 4 इव (for इह). — d) T G2. 4 ब्राह्मणः. B1. 2. 4 Dn1. n3 D4. 6 G3 संप्रकल्पितः; De Dn3 °कीर्तितः. — e) D3. 5 प्रविनष्टं; a few MSS. विप्रणष्टं. — f) K3 T1 ते (for मे). D3 तेजसा (for मे तपः).

11 b) K3. 4 De Dn3 D2. 3. 5 चिंतयन् (for चिन्त्य

विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १२
त्वमग्ने प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ॥ १३

अग्निरुवाच ।

नष्टकीर्तिरहं लोके भवाञ्ज्ञातो हुताशनः ।
भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १४
निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।
भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १५

आङ्गिरा उवाच ।

कुरु पुण्यं प्रजास्वग्र्यं भवाग्निस्तिमिरापहः ।
मां च देव कुरुष्वाग्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १६

मार्कण्डेय उवाच ।

तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् ।
राजन्बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥ १७
ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम् ।
उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १८
स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।
प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ १९
अत्र नानाविधानग्नीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।
कर्मभिर्बहुभिः ख्याताञ्नानात्वं ब्राह्मणेष्विह ॥ २०

C. 3. 14121
B. 3. 217. 21
K. 3. 220. 21

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

मः). — [c]) K₃ Dc D₅ सोपश्यं (for अपश्यं).

12 [a]) Dc T₂ G₄ M₂ सोपसर्पन्; T₁ सोपश्यत. Ś₁ ततो; K₂ तु तं; K₃ क्षणे (for शनैर्). — [b]) Ś₁ K₁. ₂ T₂ G₁ ततो (for तदा). — [d]) K₂ D₂. ₄ भावन. — [e]) K₁. ₂ D₅ T₂ G₂. ₄ [अ]पि (for [अ]सि). — [f]) = 1. 179. 11[d]. K₁. ₂ स(K₂ सं)स्थानुचारिषु; K₃ corrupt; K₄ M₂ सस्थाणुं; D₂. ₃. ₆ संस्थाणुं; G₂. ₄ स्थावरं; M₁ सस्थाचुं. G₁ त्रिसंस्थानप्रचारिषु. Cf. B. 7. 10. 68; and P W *s.v.* संस्थानचारिन्.

13 [ab]) B Dn₁. n₂ D₄–₆ G₃ अग्निः (for अग्ने). Ś₁ transp. प्रथमः and ब्रह्मणा. K₄ B Dn D₄. ₆ G₁. ₃ M₁ प्रथमं (for °मः). K₃ D₄ तिमिरापह. — After 13[ab], Dc reads 16[cd], *repeating* it in its proper place. — [c]) K₁. ₂ D₅ T M स्वं स्थानं; K₃. ₄ Dn₂ D₂ संस्थानं. — [d]) K₂ T₂ तमोनुदः.

15 [a]) K₁. ₂ विक्षेप्यां (for निक्षिपां). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ °पत्याग्निरेव च; B₃ °पत्यस्तथैव च; B₄ T G₁. ₂. ₄ M °पत्यस् (B₄ T₂ °पत्यं) तथैकतः.

16 K₃ om. 16[ab]. — [a]) K₁. ₂ D₅ T₁ M₂ प्रजास्वग्र्यं; K₄ D₁. ₃ °सर्गं; D₃ °स्वर्गं; T₃ °सु स्वं; G₁. ₂ व्रजस्वाग्र्यं. — [b]) Ś₁ K₃ अग्ने (for अग्निस्). A few MSS. °पह. — [c]) K₁ देहं; B₃ Dc देवं (for देव). — [d]) B₂ ओजसा (for अञ्जसा).

17 [b]) Dn₁. n₂ D₄–₆ G₃ तदा° (for तथा°). — [d]) K₃ तथा° (for तस्या°).

18 [a]) M₁ श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). D₂ तु प्रथमं (for प्रथमजं). Ś₁ K₁ पुत्रं (for तं तु). — [b]) Ś₁ G₁ वह्निम् (for वह्नेर्). Ś₁ K₃ B₁. ₃ D₁. ₂. ₅ T₁ G₁. ₂ M₂ अंगिरसः (for आङ्गिरसं). — B₂ om. 18[cd]; D₂ om. (hapl.) 18[c]–19[d].

19 D₂ om. 19 (cf. v.l. 18). — [a]) G₁ ततो; G₄ तथा (for तदा). — [b]) G₁ तं तं (for ततः). — [c]) Ś₁ K₁. ₂ प्रतिगृह्य तु; K₃ D₃. ₅ S (except G₃) प्रत्यगृह्णंत. — [d]) Ś₁ तद्विधा°; B₃ तद्वाचा° (m तद्वचो° as in text). Ś₁ K₁. ₂ गताः; K₃ तथा (for तदा). K₄m सुतमंगिरसं तदा.

20 [a]) B Dn (Dn₃ marg.) D₁. ₄. ₆ G₃ तत्र (for अत्र). — [d]) K₁ B D (except D₁–₃. ₅) G₃ नानार्थान् (for नानात्वं). K₃. ₄ Dc₂ D₁. ₃ [इ]ति; S (except G₃) [अ]पि (for [इ]ह).

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₂ T₂ G₁. ₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* G₁ मार्कंडेयसमस्या (followed by आंगिरस). Ś₁ K B₃–₄ D M₂ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* B₁ अंगिरसोत्पत्तिः; G₃ अंगिरसप्रजाकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both); Dn₁ (*sup. lin.*) 216; Dn₂ 215; D₁ 219; T G₁ M (M₂ *inf. lin.*) 210; G₂. ₄ M₂ (orig.) 212. — *Śloka no.*. Dn₁. n₂ 22; D₁ 21.

208

1 [a]) Ś₁ K₂. ₃ D₂ T₂ G₁. ₃ ब्राह्मणो (for ब्र°). — [c]) Ś₁ K₂. ₃ B₁. ₄ Dn₁. n₂ D₄. ₆ G₃ तस्याभवत् शुभा (Ś₁ K₂. ₃ सुता) भार्या; B₂. ₃ T₁ तस्यापि च शुभा भार्या; D₃ T₂

२०८

C. 3. 141?2
B. 3. 218. 1
K. 3. 221. 1

मार्कण्डेय उवाच ।
ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्वह ।
तस्यापवसुता भार्या प्रजास्तस्यापि मे शृणु ॥ १
बृहज्ज्योतिर्बृहत्कीर्तिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ।
बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्बृहस्पतिः ॥ २
प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ३
भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाभवत् ।
रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता ॥ ४
यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५
पश्यत्यर्चिष्मती भामिर्हविर्भिश्च हविष्मती ।
षष्ठीमङ्गिरसः कन्यां पुण्यामाहुर्हविष्मतीम् ॥ ६
महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामती ।
महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७
यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते ।
एकानंशेति यामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

G2. 4 तस्यापि वसुदा (D3 °जा; D3m *sec. m.* °भा; G4 °धा) भार्या; D6 तस्यैवाथाभवन्भार्याः; G1 तस्याभूद्वसुधा भार्या. ❀ C1: सुष्ठु.....भातीति सुभा । शुभा इति पाठेऽपि सैव ग्राह्या । ❀ — [d]) B1–3 D1 D4–6 G3 तस्यां च मे; D6 तस्यामिमे (for तस्यापि मे).

2 [a]) Ś1 K D2. 3. 5 प्राग्ज्योतिर्वै (for बृहज्ज्योतिर्). B1–3 Dc D1 D4. 6 G3 transp. °ज्योतिर् and °कीर्तिर्. — T1 om. 2^b–4^a. — [b]) G2. 4 बृहत्तेजा; M2 ब्रह्मन्ब्रह्मा (for बृहद्ब्रह्मा). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 °त्पुत्रो (for °न्मन्त्रो). D3 °द्भानुस्; M1 °द्भासा (for °द्भासस्).

3 T1 om. 3 (cf. v.l. 2). — [b]) D3. 4 °प्रतिमो°; T2 G2. 4 °नुपमो° (for °प्रतिमा°). — T2 om. 3^c–5^b.

4 T1 om. 4^a; T2 om. 4 (cf. v.l. 2, 3). — [a]) M2 इह (for एव). — [b]) Ś1 Dc1 यस्या; T1 येषां (for यस्यां). G2. 4 तथाभवत्; M1 प्रवर्तते; M2 सदाभवत्. — [c]) Ś1 K1. 2 रागो(Ś1 °को)द्रेकेति; D2. 3 G4 M रागाद्राकेति. T1 G1. 2 M2 प्राहुर् (for आहुर्). — [d]) K4 B4 Dn1. n2 D1. 3. 4. 6 सुतां (for सुता).

5 T2 om. 5^{ab} (cf. v.l. 3); D2 om. (hapl.) 5. — [a]) K3 कामंदि°; K4 कामर्धि°; D1 कामं हि; D6 कामदां; M कपर्दी°. Ś1 K1. 2 यां कर्दमीति वै प्राहुर्. — [c]) B1 तत्र स्वसौ; G4 तनुत्वात्तां. B2 D1. 5 शिनीवाली. — After 5, S reads 8.

6 G1 om. 6^{ab}. — [a]) K4 D3 पश्यंती; B1. 3 Dc Dn2 D1 चतुर्थी; S (G1 om.) पंचमी (for पश्यती). Ś1 K2–4 B1. 2 D2. 3 T M भाति; B3. 4 ताभिर्; G2. 4 नाम्ना (for भामिर्). — D4 om. (hapl.) from भामिः (in [a]) up to °ष्मती (in [b]). — [b]) Ś1 K1. 2 तु (for च). K3. 4 D1–3 हविष्मद्भिर् (for हविर्भिश्च). K2. 3 हविष्मतीं. B1. 3 Dc Dn3 दीप्तादीप्तिश्च पंचमी. — [c]) T G2. 4 M चांगि° (for अङ्गि°). G1 पंचांगिरसकन्यासु. — [d]) K3. 4 B2 Dn D1–5 M महि° (for हवि°).

7 [a]) Ś1 आविरासीद्; K1. 2 अरमत (for आङ्गिरसी). — [b]) K3. 4 Dn D2. 4. 6 T2 G1. 3 महामते (G1 °तेः); D5 महीपते; G2 महाद्युतिः; G4 महायति (for °मती). — [c]) T1 तु (for [इ]ति). K3 विज्ञेया (for विख्याता). — [d]) D1 तु सा (for सुता).

8 S reads 8 after 5. — [b]) K2. 3 Dc2 Dn3 D2. 3 T2 कुहकुहा°. — [c]) Ś1 K1. 2 एकेनांशेन; D1 T G1. 3 M एका(T2 °ता)नंगे(D1 °ने)ति; D5 एकदैवेति; G2 एकायनेति; G4 एकानेकेति (for एकानंशेति). B1–3 Dn D4. 6 T2 G3 ताम् (for याम्). — [d]) T G1 M2 चतुर्थीमंगिरःसुतां; G2. 4 M1 चतुर्थ्यंगिरसः सुता.

Colophon om. in S (except G3). — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn2 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1. 3. 4 B D G3 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 217; Dn2 216; D1 220. — *Śloka no.:* Dn1. n2 D1 8.

२०९

मार्कण्डेय उवाच ।
बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याभूद्या यशस्विनी ।
अग्नीन्साजनयत्पुण्यान्षडेकां चापि पुत्रिकाम् ॥ १
आहुतिष्वेव यस्याग्रेर्हविषाज्यं विधीयते ।
सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥ २
चातुर्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः ।
दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेकोऽथ वीर्यवान् ॥ ३
शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्या च धर्मजा ।
अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४
प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ।
अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ ५
पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं स्रुवोद्यतम् ।
भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६
तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७
भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः ।
महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ ८
भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः ।

G. 3. 141 38
B. 3. 219. 9
K. 1. 221. 17

209

1 T G1 M1 om. the ref — a) G1 ब्रह्मयोनेश्; M महीपतेश् (for बृहस्पतेश्). M चंद्रमसो (for चान्द्रमसी). — b) De2 या बभूव (for भार्याभूद्या). Ś1 K1. 2. 4 De1 D1 [आ]सीद्या; K3 Dn3 D2. 5 M1 याभूद्; B1 T2 G2. 4 भूत्वा; B4 चाभूद् (for [अ]भूद्या). — c) De Dn3 अजन°; G4 चाजन° (for साजन°). Ś1 K De Dn3 D1–3. 5 पुत्रान् (for पुण्यान्).

2 a) Ś1 K1–3 D3 आहुतेषु; K4 D1 सुहुतेषु; D2 अहुतेषु; T1 M अतिथिषु. M [इ]त्र (for [ए]त्र). B1 S (except G3) यस्याग्रे. — b) Ś1 K D1. 2 हविष्वाज्यं; B2 Dn1. n2 D2. 4 °पाद्यं; De Dn3 T2 G2. 4 M °राज्यं; G1 °ष्याज्ये (for °पाज्यं). — c) B4 अग्निर् (for सोऽग्निर्). — d) T1 M2 शय्युर् (for शंयुर्). K4 D5 °प्रभुः; B1 °यशाः; B3 Dn1. n2 D4. 6 G3 °व्रतः (for °प्रभः).

3 a) Ś1 K1. 2 T1 इष्टिर्; G2. 4 इष्टम् (for इष्ट्याम्). — b) Ś1 K1. 2 [S]प्यजः (for Sग्रजः). K3 Dn2 प्रभुः (for पशुः). T2 अश्वमेधेषु यः पशुः; G1 °मेध इति श्रुतः; G2. 4 °मेधाग्रभागभूत्. — c) Ś1 K1. 2. 4 De Dn3 D2. 3. 5 दीप्ता (D2. 3 °प्तो)र्चिभिर्; K3 दीप्तिरग्निर्; B2 G1. 4 M1 दीप्तिज्वा (G1 M1 °जा)लैर्; B3 दीप्तो ज्ञानैर् (m as in text); D1 T G2 M2 दीप्तज्वालैर्. Ś1 अनीकाभैर्; K1. 2 अनेकारैर्; De Dn3 D2. 3 अनेकाभिर्; T1 G1. 4 अनेकाग्नैर्; G2 अनेकार्हैर्. — d) Ś1 K1. 2 अग्निरीशोथ; K3 B3 De Dn3 D1. 3. 5 G3 °रेषोथ; B1 °रोषोथ; B4 °वेधोथ; T1 °ष्टोमोथ; T2 G1. 2. 4 M अग्नीषोमोथ.

4 b) Ś1 K3. 4 B2. 3 (m as in text) D1. 3 सत्या स°; B1 De Dn3 (*sup. lin.*) T1 सत्याय; Dn1. n2 D4. 5 G3 सत्याथ; D5 सत्यांश° (for सत्या च). G1. 2. 4 धर्मज. — c) Ś1 K2 De D2. 3. 5 तस्याः (for तस्य). — d) B4 तस्याः (for तिस्रः). Ś1 K1–3 D3 सुप्रभाः (for °व्रताः).

5 b) T G2. 4 सोग्निर् (for योऽग्निर्). — c) D2. 3 अग्नेः (for अग्निः).

6 a) K1. 2 B1. 4 De Dn D4 पौर्णमासेषु. — b) Ś1 K D1–3. 5 हविष्वाज्यं; S (except G3) हविराज्यं. Ś1 स्रुवोद्यतां; K1 स्रुवोच्यतां; K2 श्रुवच्युतां; K3 B D3 श्रुवोद्यतं; K4 श्रुचो°; D1 प्रचोदितं; T2 स्रुचोद्यहं. D5 हविष्वाज्येषु चोद्यतं. — c) Ś1 K D1. 5 M1 °तो नाम तस्याग्नेर् (K1. 3 D1. 5 M1 °ग्निर्). — d) Ś1 K1. 2 शंयवः; K3. 4 B2. 4 D1. 3 संयुतः; B1 संयतः; S (except G1. 3) शंयुजः.

7 a) Ś1 K1. 2 D5 [अ]भवन्; K4 (m as in text) M भरंति (for भवन्ति). — c) D2. 3 T2 G1. 2. 4 भारतस्तु; M भारति° (for भरत°). — d) K3. 4 D1–3. 5 भवत्येका; B2 S (except G3) भारत्येका. B2 D5 कन्यका (for पुत्रिका).

8 a) Ś1 K1. 2 अद्भुतो; D1–3 भारती; S (except G3) भारतो (M2 °तिर्) (for भरतो). K3 D2. 3 भारतस्य. K3. 4 B De अग्निः (B2 अपि); D4. 5 अग्रे (for अग्नेः). — b) K3 प्रजायत; B3 D1 T G1. 2. 4 °यते; D2. 3 °पते (for °पतेः). Ś1 K1 पावकश्चाप्यजायत; K2 पावकस्यापि जायतः; De Dn3 D5 पावकः समजायत. — c) K3 °सहितस्; Dn1. n2 T2 G1–3 °मभितस् (for °महितस्). Ś1 K1. 2 महानकश्च महिषस्.

9 a) Ś1 T भारद्वाजस्य. M2 भार्यायां. — b) K2 पुत्रा (for वीरा). K1. 3. 4 B D T2 (by corr.) G3 वीरस्य.

C. 3. 14138
B. 3. 219. 9
K. 3. 221. 17

प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ ९
हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १०
मरुत्वां जनयत्सिद्धिं भानुं भामिः समावृणोत् ।
आग्नेयमानयन्नित्यमाह्वानेष्वेष कथ्यते ॥ ११
यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्चसा श्रिया ।
अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् ॥ १२
विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्चिषा ज्वलन् ।
विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयकर्मसु ॥ १३
आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।
अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥ १४
अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५
यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नाम पावकम् ॥ १६
अन्तराग्निः श्रितो यो हि भुक्तं पचति देहिनाम् ।
स यज्ञे विश्वभुङ् नाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७
ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः ।
ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ १८
प्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।

K₃. ₄ B D (except D₅) G₂ पिंडदा. — [c]) K₃. ₄ D₂. ₃ यस्येष्टयां; B De Dn₃ T₁ त(T₁ य)स्याज्यं; D₆ यस्येष्ट्वा; T₂ G₁ M यस्येज्यां.

10 [c]) Ś₁ K₁. ₂ रथप्रोभो; De Dn₃ G₁. ₄ °प्रभु- (for °प्रभू). K₄ D T₁ G₁. ₃ M रथाध्वानः (D₄ रथाध्वान-). K₄ रथभूतरवाध्वानः. — [d]) Ś₁ K₁. ₂ रुक्मरेताः; M₂ कुंभरेफाः. Ś₁ K₁. ₂ कथ्यते (for उच्यते).

11 [a]) Some MSS. शरत्वां. Ś₁ K₂. ₄ B₂. ₃ D₃. ₆ G₂ जनयन्. — [b]) Ś₁ K₁–₃ D₁–₃. ₅ योमं (for भानुं). — [c]) Ś₁ K₁. ₂ अज्ञेय- (for आग्नेयम्). Ś₁ K₁. ₂ -मानयं; K₃ D₁ आनयेन्; G₂. ₄ अनयन् (for आनयन्). G₂. ₄ मिथ्यम्; M मथ्यम् (for नित्यम्). — [d]) Ś₁ K₁–₃ Dn₃ D₁. ₂. ₅ T₁ G₁ आह्वानेष्वेव; K₄ B₁. ₃ De₁ Dn₁. n₂ D₄. ₆ G₃ °ने ह्येष; De₂ °नेष्वेषु; D₃ °ने ह्येव; T₂ °ने एष; G₂. ₄ मिथ्यो नामेष. Ś₁ K₁–₃ B De Dn₃ D₁. ₃. ₅ श्रूयते; K₄ Dn₁. n₂ D₂. ₄. ₆ T₂ G₃ सूय° (for कथ्य°).

12 [b]) B₂ तेजसा (for वर्चसा). — [c]) M₁ सोग्निर् (for अग्निर्). Ś₁ निच्यावनो; K₂ निस्त्रवनो; B₁ विश्वच्यवो; T₁ दुश्च्यवनो; G₁ न च्यवनो; G₂. ₄ निच्यवनो. — [d]) Ś₁ पृथिव्यां. K₃ सोभवत्यभिसेवितः (cf. 14[d]).

13 [a]) T₂ G₁. ₂ पापात्मा; G₄ विपापः (for विपाप्मा). De₂ G₁ M₁ कल्मर्ष° (for कलुषै°) — [c]) Ś₁ विवाप्यो°; K₁ निवापो°; K₂ विपाप्यो°; K₃. ₄ D₂. ₃ निवापा°; B₂ विपाप्मा°; G₄ विपाको° (for विपापो°). — [d]) T₂ G₂. ₄ M योज्यः; G₁ योग्यः. B₁ De समयकर्मकृत्; B₂. ₃ Dn D₄. ₆ G₃ °धर्मकृत्; T₁ G₁ °कर्मणि.

14 [a]) K₄ B₃–₄ De₂ Dn₁. n₃ T G₃ अक्रोशतां. Ś₁ K B De D₂. ₃. ₅ तु भूतानां; S (except G₃) नराणां हि. — [b]) Ś₁ K₂. ₄ B₁. ₃. ₄ De D₁–₃. ₅ T₁ M [ह्]ह; K₃ [ह्]नि; G₁ न (for हि). — [d]) Ś₁ K₂ B₁ G₂. ₄ शोध° (for शोभ°). K₃ D₃ [अ]ति- (for [अ]भि-). K₃ °सेव्यतां; K₄ B De Dn₃ D₁. ₆ °सेचितः; Dn₁. n₂ G₃ °सेविते; D₃ M₂ °सेवितं; D₄ °सेचिते.

15 [b]) K₁ वेदनार्थाः; G₄ °नार्थं. — [c]) B₁–₃ D₅ T₁ G₃ सत्यपुत्रः. K₁. ₂ स्वरो; B₁ सुरो; B₂. ₄ सुनो; D₅ सुभो (for स्वनो). — [d]) Ś₁ K D₁–₃. ₅ समजायत; T₂ (corrupt) सुरुचिभास्करः (for स रुज°).

16 G₁ reads 16–21 after 3. 211. 7; M reads them after 3. 211. 6. — [a]) Ś₁ K₁ निष्क्रम्य (for विश्वस्य). — [c]) G₁ प्राहुरध्यात्मविदुपो. — [d]) Ś₁ K D₁. ₅ विश्वजं (for °जिन्).

17 [a]) B₃ De Dn₁. n₂ D₄. ₆ G₃ M अंतरग्निः. K₃. ₄ B₁. ₃. ₄ Dn D₁. ₄. ₆ G₂ स्मृतो (for श्रितो). K₄ B Dn D₁. ₄. ₆ G₃ तु; G₁ वै (for हि). — [c]) K₁ B₁–₃ De₂ D₂. ₃ T G₁. ₂. ₄ M स (T सं; G₁ यं) जज्ञे. B₃ °भुंजानः; B₄ °जिज्ञाम (for °भुङ् नाम). — [d]) G₁ M सर्वलोकेश्वरेश्वरः.

18 [a]) B₄ D₂ जितात्मा (for य°). Ś₁ K₂. ₃ D₁. ₅ तु (for च). — [b]) T G₂. ₄ °प्रभः (for °व्रतः). — [c]) G₁ पूजयंतो वै; M °यंते यं. — [d]) Ś₁ K₂. ₃ D₅ °यज्ञेन (for °यज्ञेषु).

19 [a]) Ś₁ K₁ M₁ प्रथिता; K₂ प्रार्थिता; K₃ D₁. ₂ M₂ पतितो; K₄ पतिता; B De Dn D₃. ₄. ₆ T₂ (by corr.) G₃ पवित्रा; D₅ पावको (for प्रथितो). Ś₁ K₁–₃ B D (except D₁. ₂. ₅) T₂ (by corr.) G₁. ₃ M₁ गोमती (for गोपतिर्). — [b]) M भार्या° (for यस्या°). — [c]) Ś₁ K₂. ₄ G₁. ₂. ₄ transp. सर्वाणि and कर्माणि. — [d]) B₁. ₃m. ₃ D₄. ₆ G₃ धर्मकर्मभिः (B₂ orig. सर्वकर्मभिः); Dn₁ धर्मकर्तृभिः; T G₁. ₂. ₄ कर्मभिः सदा; M धर्मसेतवः.

तस्मिन्सर्वाणि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकर्तृभिः ॥ १९
वडवामुखः पिबत्यम्भो योऽसौ परमदारुणः ।
ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाङ् नाम कविः प्राणाश्रितस्तु सः ॥ २०
उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ २१
यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः ।
क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ।
स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ॥ २२
त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ।
अतुल्यत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥ २३
संहर्षाद्धारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ २४
उक्थो नाम महाभाग त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः ।
महावाचं त्वजनयत्सकामाश्वं हि यं विदुः ॥ २५

C. 3. 111. 25
B 3. 213. 25
K 3. 221. 33

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

20 [a]) Hypermetric! Śi D1 वडवास्यः; B (B1 m as in text) Dn D4. 6 G3 °वाग्निः; Dc °वाग्नेः (for °मुखः). S (except G3) [आ]पो (for [अ]म्भो). — [c]) K4 ऊर्ध्वभुग्; G1 °बाहू (for °भाग्). K4 M1 °भुङ् नाम; D1 °दृष्टिश्च (for °भाङ् नाम) — [d]) M2 कलिः (for कविः). Dn D4. 6 G3 यः (for सः).

21 Śi K1. 2 om. (? haplol.) 21. — [a]) B1. 3 M उदग्धारं. K3. 4 D1–3 अवीर्; M भवीर् (for हविर्). — 21[cd]=3. 211. 17[cf]. — [c]) T1 स्विष्टो; T2 G2. 4 तुष्टो; G1 स्विष्टो (for स्विष्टं). T2 G1 [S]भवद् (for भवेद्). K3 4 D1–3. 6 M ग्राह्यं; T G1. 2. 4 ब्रह्मा (for आज्यं). — [d]) K3. 4 Dc D1–3. 6 तु सः; T2 G2. 4 ततः (for स्मृतः).

22 22[ab]=(var.) 3. 211. 11[ab]. — [a]) D6 प्रयातेषु (for प्रशान्तें°). — [b]) T G1. 2. 4 M2 आवि°; M1 प्रादु° (for मन्यु°). — After 22[ab], K4 D1–3 ins.:

1049* मन्युमाचाम भगवानग्निरेव महाबलः ।
आरण्यानि तथा ग्राम्यान्यो दहन्संप्रकाशते ।
स्वयमुत्पतितः श्रीमान्वृद्धिमाचाम पावकः ।;

while S (except G3) ins.:

1050* क्रोधः स तु महातेजा विज्ञेयः सर्वदेहिषु ।

— T1 om. from 22[c] up to 23[d]. — [c]) N G3 क्रुद्धस्य (for क्रोध°). B1 च (for तु). Śi K1. 2 रथो; B4 D2. 3 (*sup. lin.* as in text). 5 M र(M2 रु)जो; T2 G2. 4 रणे (for रसो). — [d]) Śi K1. 2 मन्युतीव्रा च (for मन्यती चाथ). K3. 4 B Dc Dn D2–6 T2 मन्यंती (Dn3 मन्येतां); G3 मन्यंते (for मन्यती). K4 वाणि-; B4 T2 नाम; D1 वापि; D2. 3 चापि; D4 बाष्प-; G2. 4 चास्य (for चाथ). G1 मती चापि सुपुत्रिका; Cnp मन्यन्ती चाथ पुत्रिका. — [e]) T2 G2. 4 M हाहेति (for स्वा°). S (except G3; T1 om.) क्रुद्धा (for क्रूरा). — [f]) D3 °देहेषु (for °भूतेषु). K3 गच्छ° (for तिष्ठ°).

23 T1 om. 23 (cf. v.l. 22). — [c]) K1 Dn D3. 4 G3 अतुलत्वात्. — [d]) T2 नाम देवैस्तु; G1 नाम्ना वेदस्तु (for नाम्ना कामस्तु).

24 [a]) Śi K1. 2 D1. 5 संघर्षाद्; D2 M2 संकर्षाद्; G2. 4 सर्वेषां (for संहर्षाद्). Śi K2 D6 वारयन्; K4 D2. 5 वारयेत्; D3 धारयेत् (for धारयन्). G4 क्रोधान्. — [b]) B3 सुश्री (m as in text); B4 खड्गी (for स्रग्वी). D1 रथस्थितः. — [c]) Dn1. n2 D5 समये (for °रे). Śi K1. 3 B4 Dc2 D1–3 S (except G3) नाशयञ्.

25 [a]) Śi K3 उक्तो; K2 D4 उत्थो; Dn2 D2 S (except T1 G3) उक्थ्यो; D1 उक्थैर्; D3 उंछो (for उक्थो). K4 G1 नामा. D2. 3. 5 T2 G1. 2. 4 महाभागस्. — [b]) Śi K2 उक्तैर्; Dc D3. 4 उत्थैर्; T2 G2. 4 M उक्थ्यैर्. D6 परि° (for अभि°). — [c]) Śi K1. 2 °भागं; B4 °राजन्; D5 °वातं; T1 °पार्थं; T2 °वर्षं; G1. 2. 4 M °वर्षं (for °वाचं). K2 तु जनं°; G1 M1 च जन° (for त्वजन°). — [d]) Śi K1. 2 साकमश्वं; K3 सकामास्त्वं; K4 सकामस्तं; Dc Dn D4. 6 समाश्वासं; D1. 5 सकामत्वं; D2. 3 सकामं तं; G3 समावासं. Śi K D1. 2. 5 G1 हि तं (K3 तद्); D3 हतं (for हि यं).

Colophon om. in Dc2. — *Major parvan:* Śi K2 Dn2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 M2 मार्कंडेयसम(M2 °मा)स्या (followed in M2 by आंगिरस्य). Śi K1. 3. 4 B D (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* T2 G2. 3 आं(G2 अं)गिरसप्रजाकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*) 218; Dn2 217; D1 221; T G1. 3 M (M2 *inf. lin.*) 211; G2. 4 M3 (orig.) 213. — *Śloka no.:* Dn1. n2 25; D1 27.

२१०

C. 3. 14156
B. 3 220. 1
K. 3. 222. 1

मार्कण्डेय उवाच ।
काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिषुवर्चकः ॥ १
अचरन्त तपस्तीव्रं पुत्रार्थे बहुवार्षिकम् ।
पुत्रं लभेम धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ २
महाव्याहृतिमिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
जज्ञे तेजोमयोऽर्चिष्मान्पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥ ३
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥ ४
पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
पाञ्चजन्यः श्रुतो वेदे पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५
दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
जनयत्पावकं घोरं पितॄणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६
बृहद्रथंतरं मूर्ध्नो वक्त्राच्च तरसाहरौ ।
शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं वाय्वग्नी प्राणतोऽसृजत् ॥ ७
बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।
एतान्सृष्ट्वा ततः पञ्च पितॄणामसृजत्सुतान् ॥ ८
बृहद्दूर्जस्य प्रणिधिः काश्यपस्य बृहत्तरः ।

210

1 a) Ś1 कश्यपोप्यथ; K1. 2 क(K1 का)श्यपाख्योथ; K3. 4 कश्यपोज्यो(K4 °र्जो)थ; B4 D1 का(D1 क)श्यपो योथ; D4. 6 काश्यपोत्यथ. K2. 3 B3 वाशिष्ठः. T1 काश्यपोथ वसिष्ठश्च. — b) G1. 2. 4 °पुत्रजः (for °पुत्रकः). — c) Ś1 D (except D3. 5) अंगिरा° (for अग्निरा°). — d) Ś1 K1. 2 D5 च स(D5 सु)त्रर्चकः; K3. 4 D1–3 स्त्रीसमर्चकः; B2 m. 3 त्रिषुवर्चसः; B4 त्रिष्ववर्चकः; Dc Dn D4. 6 G3 त्रिसुवर्चकः (Dn2 °सः); T1 M स्त्रीरवर्चकः; T2 G1 त्रिप्रवर्षकः; G2. 4 तीव्रवर्चकः.

2 a) Ś1 K B4 D1–3. 5 अचरंस्ते; B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 °रन्त (for °रन्त). Ś1 K1. 2 क्रूरं (for तीव्रं). — b) Ś1 K D1–3. 5 G1 पुत्रार्थं. — c) Ś1 K1. 4 लेभे स; B Dc Dn D1. 4. 6 T2 G3 लभेयं; D5 लेभेथ (for लभेम). B3 धर्मज्ञं. — d) B1 तपसा (for यशसा). B4 ब्रह्मसंमितं; S (except G1. 3) ब्रह्मणः समं.

3 a) Ś1 K1 M2 ध्याते; K2 ध्यातः; K4 M1 ध्यातैः; D1. 2 ध्याते:; T1 सार्धं; G1. 2. 4 ध्यानैः (for ध्यातः). — b) D2 T1 ते (for तैस्). Ś1 तथा; D2 सदा (for तदा). — c) Ś1 देव-महो°; K1. 2 D2. 3 चैव महो° (D2. 3 महा°); K4 B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 तेजो महा°; T2 तेजोमयाच्छिष्टान्. — d) B1 प्रतापवान्; B4 प्रभास्वरः; S (except G3) प्रभाकरः (for °वनः).

4 a) B3 G1 समृद्धो (for समिद्धो). — b) D5 T तनूः; G1 ते (for त्वङ्). T G1. 2 [s]थ (for च). — d) T1 कृष्ण-; T2 कृच्छ्रे (for कृष्णे). D4. 6 G3 [s]थ (for च).

5 a) G2. 4 °वर्षः (for °वर्णः). B4 स्व-; Dc2 Dn3 G3 सु (for स). — c) Ś1 K D1–3 पंच° (for पाञ्च°). Ś1 K1–3 B1 D5 कृतो; D2 स्तुतो (for श्रुतो). K3. 4 देवैः; B D (except D2. 5) G3 देवः (for वेदे). — d) D2 °विंश°; M1 °वर्ण° (for °वंश°). D3 सुतः (for तु सः). T1 पंच-वस्तुकविंशकः.

6 b) K1 समातपः; K3 B2 महायशाः; D3 महाव्रतः (*sup. lin. sec. m.* °तपाः as in text). — c) K2. 3 B3. 4 Dc2 T G1. 2. 4 जनयन्; K4 D2. 3 असृजत्. S (except G3) पावकान्घोरान्. — d) Ś1 K1–3 B4 Dc Dn3 स पितॄणां (by transp.). K4 D1–3 च (for स). Ś1 K1–3 D1 G1. 4 प्रजासृजं (K3 D1 °जत्; G1 °जन्). K4 D2. 3 असृजत्प्रजाः; B1–3 Dc M1 प्रजाः सृजत्.

7 a) T2 G1. 2 M2 रथंतरौ; G4 M1 °तरो. B4 मूर्ध्नि; D4 °र्ध्नैः; T G1. 2 °र्ध्ना (for °र्ध्नो). — b) K1 B Dc Dn D1. 4. 6 G3 वा (for च). K1–3 D5 भ(D5 त)रसाहरौ; K4 T2 G2. 4 तपसा हरिं; D1–3 T1 G1 M तरसा हरिं. — c) Ś1 K1. 2 दिवं (for शिवं). D5 T1 नाभ्या. — d) Ś1 K1. 2 °स्रतः; K3. 4 B1. 3 Dc Dn3 D1. 2 °स्रजौ (for °सृजत्). S (except G3) प्राणाद्वायुं च भारत.

8 a) K2 अनुदातुं च; K4 D1–3 °दात्तश्च; B1 °दांतौ च; D5 °दांतस्य; T2 G1 °दंतौ च; G2. 4 M °दत्तौ च. — b) Ś1 K1. 2 M1 विश्व-; K4 विप्रे (m as in text); D5 विश्वा (for विश्वे). Ś1 K1. 2 D1. 3 G2. 4 हि (for ह). — c) Ś1 K1. 3 Dn3 D5 T1 दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). G2. 4 पुनः (for ततः).

9 a) Dn1. n3 बृहद्रथस्य; D4. 6 G3 °द्रूपस्य; T2 ब्रह्मा-त्मजस्य; G1 बृहत्तरस्य. S (except T1 G3) प्रणिधाः. — b) Ś1 K B3 Dc Dn3 D1. 4. 5 कश्यप(K1. 2 °पो)स्य. K1. 2

भानुरङ्गिरसो वीरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः ॥ ९
प्राणस्य चानुदात्तश्च व्याख्याताः पञ्च वंशजाः ।
देवान्यज्ञमुषश्चान्यान्सृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥ १०
अभीममतिभीमं च भीमं भीमबलाबलम् ।
एतान्यज्ञमुषः पञ्च देवानभ्यसृजत्तपः ॥ ११
सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम् ।
मित्रधर्माणमित्येतान्देवानभ्यसृजत्तपः ॥ १२
सुरप्रवीरं वीरं च सुकेशं च सुवर्चसम् ।
सुगणामपि हन्तारं पञ्चैतानसृजत्तपः ॥ १३
त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्पृथक् ।
मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ॥ १४
तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भुवि ।
स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५
हविर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ १६
चितोऽग्निरुद्वहन्यज्ञं पक्षाभ्यां तान्प्रबाधते ।

C. 3. 11172
B. 3. 220. 17
K. 3. 222. 17

बृहत्तनुः; De1 Dn D4. 6 G3 महत्तरः. — c) Ś1 K1. 2 भानोर्; T1 अनुर् (for भानुर्). De आंगिरसो. B2–4 Dn1. n2 D4. 6 G3 धीरः (for वीरः). — d) Ś1 वर्गं°; D5 वर्षं° (for वर्चं°). Ś1 K1. 2 सोभवत्; B1. 2. 4 De Dn3 D3 S (except G3) सौरभः; D2 सौभगः (for सौभरः).

10 a) K2. 3 De1 प्राणश्च (for °स्य). K3. 4 D5 om. the first च. Ś1 K1 मनुदात्ताश्च; B2. 4 अन्नदातुश्च; T M1 चानुद(T2 °दा)त्तस्य; G3 चारुदंनस्तु. B3 Dn1. n2 D4. 6 तु; M2 स (for च). — b) K1. 4 व्याख्यातः; G1 व्याघाताः; G2. 4 व्याहृताः. K2 Dn1. n2 D4. 6 G3 -विंशतिः; B2–4 De2 D1 G2. 4 -विंशजाः (for वंशजाः). — c) Ś1 वेदान्; K3 De1 T2 दैवान् (for देवान्). K2 °मुषाश्च; K3 B3m D5 °भुजश्च; K4 °मुखांश्च; De2 Dn3 °मुखश्च (for °मुषश्च). K3 [अ]पि (for [अ]न्यान्). — d) B2. 3 De2 D6 T1 सृजत् (for सृजन्). G1 असृजत्पंच सोत्तरान्.

11 a) B2–4 Dn1. n2 D1. 3. 4. 6 G3 सुभीमम् (for अभीमम्). B1 अभीमसम(m °मति)भीमं च; G4 अभीषमतिभीषं च. — b) Ś1 K1. 2 पंच (for भीमं). Ś1 K1 भीमं बला°; K2 भीममहाबलः; B4 भीमपराक्रमं; D2. 5 भीमबलाबलौ; M भीमबलं बलं. — c) K2 Dn3 यज्ञमुखः; K4 D1. 5 मुखान्; B2 °रसः; B3 °स्तुषः; D4 °मुखाः (for °मुषः). — d) K3 G1. 2. 4 ततः (for तपः); cf. v.l. 13. K1 B1. 3. 4 Dn1. n2 D4. 6 G3 देवानां च(B3 °नत्य)सृजत्तपः; B2 देवानामसृजत्ततः.

12 Ś1 K1 om. (hapl.) 12. — a) K3 सुमित्र-; Dn3 अमित्रं (for सुमित्रं). B2 सुमित्रमतिमित्रं च. — b) K3. 4 D1–3. 5 °वत्सलं; B2 °बांधवं (for °वर्धनम्). — c) K3 T1 G1. 2. 4 M मित्रवर्माणम्; T2 मित्रावरुणम् (for °धर्माणम्). — d) B3 एत्य°; De अत्य°; G1 अभ्या° (for अभ्य°). K2. 3 तमः; B2 T2 G1. 2. 4 ततः (for तपः).

13 K4 om. (hapl.) 13. — a) K1. 2 सुरं (for सुर-). T1 सुप्रवीरं प्रवीरं च. — b) B D (except D1–3. 5) T1 G3 सुरेशं (for सुकेशं). K3 De1 D4 सुखवर्चसं; De2 Dn3 D1–3. 5. 6 सुरव° (for च सुव°). — c) S (except G3) भर्तारं (for हन्तारं). — d) Ś1 K पंच तान्. K3 B3m T2 G2. 4 ततः (cf. v.l. 11); De तमः (for तपः).

14 a) G1. 2. 4 त्रिविधाः. K1 संश्रिता; K2 संसृता; T1 संविधा; T2 सविता; G1. 2. 4 सहिता; M2 सहितान्. T2 [अ]प्येते (for ह्येते). — c) K4 मुष्णत्य(m °ते)त्र; B4 D5 मुक्ष्(B4 °ष्णं)तोत्र; T2 मुष्णंस्तत्र. — d) K2 D1. 2 स्वर्गतौ; D5 मुष्णंतो; S (except G3) स्वर्गतान्. Ś1 K1. 2 यज्ञयाजिनौ; K4 °नां; T2 G4 °नं.

15 a) K3 इष्टया (for इष्ट). — b) Ś1 K1. 2. 4 विनिघ्नंति; D2 G4 विघ्नंति च. B D (except D1. 2) G1. 3 महद्भविः; G4 महान्भुवः; M2 मखं भुवि (for महद्भुवि). — d) K1. 2 निघ्नंते ते; K3 G4 विघ्नंत्यंते; G1 निघ्नंति च (for निघ्नन्त्येते).

16 a) Ś1 K1–3 De Dn D3 (marg. *sec. m.*). 5 G3 बहिर् (for हविर्). Ś1 K2 M1 तथा°; B2 यदा° (for तदा°). — b) K2 कुचैलैः (for कुशलैः). B4 S (except G3 M1) संप्रकीर्तितं. — c) K4 (m as in text) तदन्ये; B1 तत्र ते; B3 तद्रेतो; T2 G2. 4 M तत्रैते; G1 अत्रैते (for तदेते). D2 नोपा°; G4 नाप° (for नोप°). — d) T G2 M चितो; G1 श्रु° (for स्थि°). K3 B3 De Dn3 D3 (by corr.). 4. 6 G2. 4 [s]भवत् (for भवेत्).

17 a) Ś1 चित्ताग्निर्; K1. 3 De D1. 2. 5 चिताग्निर्; K2 चित्ताग्निर्; K3 B2. 4 Dn D3. 4. 6 G3 चिताग्नेर्; K4 चितानि; B1 चित्राग्नेर्; T2 चितोग्नेर् (for चितोऽग्निर्). B Dn D2. 4. 6 G3 आज्यं (for यज्ञं). — b) Ś1 K1. 2 परोक्षं (for पक्षाभ्यां). K4 D3 तान्प्रबोधते; B1 तात वर्तिते; B2–4 De Dn D4. 6 G3 तत्प्रवर्ति(B3 De2 Dn3 °र्ते)ते. — c) K3 मित्रैः (for मन्त्रैः). B3 संप्रमिता; De2 प्रशामिता. S

C. 3. 141?2
B. 3. 220. 17
K. 3. 232. 17

मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम् ॥ १७
बृहदुक्थतपस्यैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः ।
अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते ॥ १८
रथंतरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते ।
मित्रविन्दाय वै तस्य हविरध्वर्यवो विदुः ।
मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

२११

मार्कण्डेय उवाच ।
गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पावकः ।
अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ १
अग्निर्यस्तु शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ।
दुःखार्तानां स सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥ २
तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृद्धं तपो महत् ।
उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ३
ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ।
अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् ॥ ४

(except G_3) त्वेते (for ह्येते). — [d]) D_4 नेष्टे. B_1 मुंचंति; D_4 मुष्टंति. S (except G_3) याज्ञियं.

18 [a]) D_6 D_4 बृहदुत्थस्; D_1 G_3 °दुक्थस् (for °दुक्थ-). K_3 D_3 G_3 [इ]व (for [ए]व). T $G_{2.4}$ M तपस्यै (T G_2 °स्य)व बृहदुक्थः (T$_1$ °त्थः; M °क्थ्यः). G_1 तस्यैव ब्रह्मदुक्थः म. — [b]) $B_{2.4}$ पुत्रौ. $Ś_1$ B_{1-3} D_6 $D_{1.4.6}$ अपा°; K_3 इवा° (for उपा°). — [d]) M_1 सोद्धिर्; M_2 योद्धिर् (for मद्धिर्). $Ś_1$ T_1 इध्यते; $K_{1.2}$ D_3 इष्य°; D_6 $D_{1\,3}$ उच्य°; $G_{1.2.4}$ ईड्य° (for इज्य°).

19 D_6 om. 19^{ab}. — [b]) $B_{2.3}$ °पत्य°; T_2 °दृश्य° (for °पठ्य°). — [c]) B_1 $D_{m1.n2}$ तस्मै; B_4 पश्य (for तस्य). $Ś_1$ $K_{1.3}$ मित्रविंदादयस्तस्य; K_3 B_2 D_6 D_{n3} $D_{3.5}$ T_2 M °विंदाय चैतस्य; $G_{1.2.4}$ °विदा तथा भार्या. — [d]) B_4 विभुः; $G_{2.4}$ M_3 ददुः (for विदुः). — After 19^{cd}, S (except G_3) ins.:

1051* एतैः सह महाभाग तपस्तेजस्विभिर्नृप ।

— [f]) B_1 सपुत्रेण (for सह पुत्रैर्). D_3 °तपाः (for °यशाः).

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ K_2 D_{n2} D_3 T_2 G_{2-4} आरण्य. — *Sub-parvan:* G_1 मार्कंडेयसमस्या. $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ B D (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D_{m1} 219; D_{n2} 218; D_1 222; T $G_{1.3}$ M (M_3 *inf. lin.*) 212; $G_{2.4}$ M_3 (orig.) 211. — *Śloka no.:* $D_{m1.n2}$ 19.

211

1 [a]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ यंता; K_3 B $D_{m1.n2}$ $D_{4.6}$ G_3 जातो; K_4 D_{1-3} यज्ञैर्; D_6 D_{n3} D_5 यत्तो (for युक्तो). — [b]) S (except G_3) पार्थिव (for पावकः). — [c]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ D_{c2} $D_{1.5}$ पुष्टिपतिं; B_1 तुष्टिमतिं (for पुष्टिमतिं). — [d]) $K_{2.3}$ तुष्टिपुष्टिं; D_5 पुष्टः पुष्टिं. — After 1, S (except G_3) ins.:

1052* सततं भरतश्रेष्ठ पावको वै महाप्रभः ।

2 [a]) K_4 B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) T_2 G_3 च (for तु). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.3.4}$ B_1 $D_{1.2}$ शक्तिपूजायनश्च यः ($Ś_1$ सः); T $G_{1.3.4}$ M शक्तिः (M_3 °क्तः) पूजा च (T_1 पूजाय; T_2 पूजय) नित्यशः (M निश्चयः). — [c]) B D (except $D_{2.3}$) G_3 च (for स). — [d]) $Ś_1$ transp. शिवकृत् and सततं. D_6 विदुः (for शिवः).

3 [a]) $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ तपसश्च; B_2 उपसद्य. D_1 परं; M बलं (for फलं). — [b]) $D_{m1.n2}$ $D_{4.6}$ T_2 G_{2-4} संप्रवृत्तं; D_1 प्रवृद्धं च (for संप्रवृद्धं). $Ś_1$ K_{2-4} $D_{1-3.5}$ ततो (for तपो). K_3 [S]भवत् (for महत्). S (except G_3) तपोमयं (for तपो महत्). — [c]) K_3 तद्धंतुकामो; B_1 उद्धर्तुमानो; B_4 D_6 तत्कर्तुकामो; D_{n3} S (except G_3) तद्धर्तुकामो. B_3 बलवान् (for मतिमान्). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ B_3 G_4 पुत्रं (for पुत्रो). K_3 D_5 (before corr.). $_6$ यज्ञे; D_4 याज्ञे (for जज्ञे).

4 [a]) $K_{1.2.4}$ $D_{m1.n2}$ $D_{1.4-6}$ G_3 उष्मा; D_c D_{n3} तस्माच् (for ऊष्मा). K_3 D_{c1} D_{n3} T_1 $G_{1.2.4}$ चैवोष्मणा; D_1 °ष्मवाञ्. — [c]) B_1 हि (for [अ]पि). D_6 मतिर् (for

शंभुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥ ५
ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्सुवर्णसदृशप्रभान् ।
अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ६
प्रशान्तेऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवांपतिः ।
असुराञ्जनयन्घोरान्मर्त्यांश्चैव पृथग्विधान् ॥ ७
तपसश्च मनुं पुत्रं भानुं चाप्यङ्गिरासृजत् ।
बृहद्भानुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ८
भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सोमजा ।
असृजेतां तु षट् पुत्राञ्शृणु तासां प्रजाविधिम् ॥ ९
दुर्बलानां तु भूतानां तनुं यः संप्रयच्छति ।
तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम् ॥ १०
यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः ।
अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः ॥ ११
दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान्नाम सोऽङ्गिराः ॥ १२
इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ।
अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १३

C. 3. 14189
B. 3. 221. 13
K. 3. 223. 13

मनुर्). — [d]) K₃ अकल्पयत्; B₁ स कामयेत् (m as in text); S (except G₃) स(G₁ सु)कारणं (for अकारयत्).

5 [c]) Ś₁ K₃ आवसथ्यं (K₃ °कथं); B₄ °सख्यं; T₁ आहुः स्तुत्यं; G₁ आवस्य त्वं (for आवसथ्यं).

6 G₁ om. 6[ab]. — [a]) Ś₁ K₂ T₁ ऊर्जस्कारान्; K₄ °स्वरान्; B₂ °च्चुरान्; B₃ (m as in text) ऊर्ध्वकरान्. — [b]) Ś₁ °रजत (for °सदृश). — [c]) Ś₁ K D₁. ₂ वह्नीन्; B₁–₃ Dn₁. n₂ D₄. ₆ T₂ G₃ ततस्; B₄ Dc Dn₃ D₂. ₅ वह्निस् (for अग्निस्). Ś₁ K B₄ Dc Dn₃ D₁–₃. ₅ ततो; G₄ तप्यो (for तपो). Ś₁ K₁. ₂ [s]न्यां जनयेत्; K₃. ₄ D₁–₃. ₅ व्यजनयत्; B₄ [s]प्य°; D₄ [s]म्य° (for ह्य°). — [d]) K₄ D₂. ₃ यज्ञः; M₂ जज्ञे (for यज्ञ). B₃ D₂ इव (for इह).

7 M om. 7. — [a]) K B₁. ₃ Dc D₂. ₃. ₅ प्रशांतो (K₂ °भांतो); T₁ G₁. ₃. ₄ °तनो (for °शान्ते). Ś₁ K₁. ₂. ₄ B₃ D₂ T₂ °भागः; Dc D₁ °राज (for °भाग). — [b]) T₁ प्रति° (for परि°). K₃ गतागतिं; D₂ गवां गतिः (for गवां पतिः). — K₃ om. 7[c]–8[d]. — [c]) B₃ T₁ G₂. ₄ जनयद्; Dc D₂. ₃. ₅ असृजद् (for जनयन्). — [d]) K₃. ₄ D₃. ₅ मत्स्यान् (for मत्यान्). G₁. ₂. ₄ च स (for चैव). — G₁ reads 3. 209. 16–21 after 7; M (which om. 7) reads them after 6.

8 K₃ om. 8 (cf. v.l. 7). — [ab]) D₅ भानुं पुत्रं (by transp.). T₁ पूर्वं (for पुत्रं). Ś₁ K₃ B Dn₁. n₂ D₄. ₆ T₂ G₃ चाप्यंगिराः सृजत्; K₄ Dc Dn₃ D₁–₃. ₅ चासृजदं(D₅ °तां)गिराः. — [c]) K₃ Dc D₅ ततः; T G₂. ₄ च तं (for तु तं). — D₅ om. (hapl.) 8[d]–10[c].

9 D₅ om. 9 (cf. v.l. 8). — [a]) Ś₁ K B₁ (m as in text) D₁–₃ सूर्यजा तु; S (except G₃) महाराज (for सुप्रजा तु). — [b]) K₃ °ह्मानुषु; B₂ °होषा (for °भासा). K₃ D₂ S (except G₃) च (for तु). B (B₃ marg.) Dc Dn D₄. ₆ G₃ सूर्यजा; B₃ शाम° (for सोम°). — [c]) Ś₁ K₂. ₃ B₁ अयाचेतां; B₂. ₄ असृजत्तान् (B₄ °सा); D₁–₃ अजायेतां; G₂. ₄ अजायत (for असृजेतां). G₂. ₄ हि (for तु). Ś₁ K₂. ₄ D₂. ₃ ते; K₃ B₁ तान् (for षट्). T₁ G₁ षट् पुत्राञ्जनयामास; T₂ सा षट् पुत्रानजायंत; M षट् पुत्रान्याचत तदा. — After 9[c], G₁ ins.:

1053* तदा सा कन्यया सह ।
भानोरङ्गिरसस्याथ.

— [d]) Ś₁ K₁–₃ ताभ्यां; D₁. ₃ G₂. ₄ तेषां; D₂ M₁ तस्याः; G₁ तस्य; M₂ तस्यां (for तासां). Ś₁ D₁ °विधिः (for °विधिम्). T₂ हर्षपुत्रांस्तदा शृणु.

10 D₅ om. 10[abc] (cf. v.l. 8). — [b]) Ś₁ K D₁ तनूर्; B₁. ₃ Dc Dn D₄. ₆ G₃ असून्; B₄ D₂. ₃ बलं (for तनुं). B₂ असृजन्यः प्रयच्छति. — [cd]) Ś₁ transp. बलदं and प्रथमं. B₄ भानुजः; S (except G₃) °जं (for °तः).

11 11[ab] = (var.) 3. 209. 22[ab]. — [a]) K₃ तु शा° (for प्रशा°). G₁ लोकें (for भूते°). T₁ भूतेषु यः प्रशांतेषु. — [c]) G₄ अग्निः सुमन्युनामा वै. — [d]) S (except G₃) भानुजः (for °तः). Ś₁ K₃ स्वयं (for सुतः).

12 [a]) Ś₁ K₃ D₅ M पौर्णमास्ये; T₁ G₁ पूर्णमासे; T₂ G₂. ₄ पौर्णमास्यां. — [b]) Ś₁ °रुच्यते; K₁. ₂ °रिच्यते (for °रुच्यते). D₁ हविर्यस्येह चोच्यते. — [c]) K₃ D₁–₃. ₅ T₁ M विष्णुना सह (for विष्णुर्नामेह). Ś₁ K₁ [ह्]ति; K₄ T₂ ह (for [ह्]ह). Ś₁ K₂ T₁ सोग्नि°; M₁ वह्नि° (for योऽग्नि°). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ G₁ नामतोंगिराः; K₄ नामतोचिरात्; D₁. ₃ नामतो विराट. B₂ धृतिर्नामापि सोंगिराः.

13 [a]) Ś₁ K₁. ₂ तस्य; G₄ यस्तु (for यस्य). — [b]) Ś₁ K₂ आश्रयणं; K₃ B₃ Dc₂ अग्रयणं; K₄ D₃ आद्ययणं; B₁ अग्रहणं; B₂ अद्यहरं; D₂ आग्रायणं. Ś₁ K₁. ₃ विदुः (for

C. 3. 141-89
B. 3. 221. 14
K. 3. 225. 14

चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १४
निशां त्वजनयत्कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा ।
मनोरेवाभवद्भार्या सुषुवे पञ्च पावकान् ॥ १५
पूज्यते हविषाऽग्र्येण चातुर्मास्येषु पावकः ।
पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६
अस्य लोकस्य सर्वस्य यः पतिः परिपठ्यते ।
सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः ।
ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ १७
कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता ।
कर्मणासौ बभौ भार्या स वह्निः स प्रजापतिः ॥ १८
प्राणमाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
तस्य संनिहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ १९
शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो बिभर्ति हुताशनम् ।
अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु सः ॥ २०
कपिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः सदा ।
अग्निः स कपिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः ॥ २१
अग्निर्यच्छति भूतानि येन भूतानि नित्यदा ।
कर्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते ॥ २२
इमानन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितान्भुवि ।

स्मृतम्). — [c]) Śi K1. 2 आश्रयणो; K3 अग्रह्मणो; K4 D2. 3 आश्रयणो; B1 अग्रहणो; B2 अश्रयं यशो; B3 Dc Dn3 D5 अग्रयणो. — [d]) = 14[d]. B1. 4 [आ]न्मज° (for [अ]न्वय°). K3 तु यः; S (except G3) स्मृतः (for तु सः).

14 Śi K1. 2 D1 om. (hapl.) 14. — [b]) K3 B1. 3. 4 Dc Dn3 D3 (*sup. lin.*) T1 G2. 4 M निरग्रजः; K4 D2. 3 (orig.) निरव्रजः; B2 निरुच्यते; D5 T2 G1 [ऽ]ग्निरग्रतः (T2 °जः; G1 °हः). — M2 om. (hapl.) from पुत्रैर् (in 14[c]) up to सहितः (in 16[c]). — [c]) G1. 2. 4 सहितैः (for °नः). — [d]) = 13[d]. G1 अंगिरस° (for एवान्वय°). T स्मृतः (for तु सः).

15 M2 om. 15 (cf. v.l. 14); G1 om. (hapl.) 15–16. — [a]) B2. 4 Dc3 Dn1. n2 D3 T2 निशा (for निशां). B1 Dn3 M1 च (for तु). — [b]) Śi K1. 2 सुतौ; G2 अपि (for तथा). — [c]) Dn1 भानोर् (for मनोर्). D5 या चा°; T1 M1 एषा° (for एवा°). — [d]) T2 °वे पावकान्बहून्.

16 M2 om. up to सहितः (in 16[c]); G1 om. 16 (cf. v.l. 14, 15). — [a]) K4 पूज्यंते; B2 युज्यते. K2. 4 Dn3 D1 हविषाग्रेण; T G2. 4 M1 हविषा (T1 °षां) योग्र. — [b]) B2 चातुर्मास्येन; D5 °स्ये ह. — [c]) Śi पंचान्यस°; K1 पचन्या स°; B2. 4 पर्जन्यः स°. — [d]) Dc Dn3 च सः; T2 ततः (for तु सः).

17 [a]) K1. 2 B1. 3 D2 M1 transp. लोक° and सर्व°. — [b]) K4 B D (except D1–3. 5) G3 प्रभुः (for पतिः). K3 B Dn1. n2 D1–4. 6 G3 परिपच्यते; Dc1 Dn3 M1 °पद्यते. — [d]) B1 यो (for वै). S (except T2 G3) द्वितीयस्त(G2. 4 °स्ता)पसः सुतः. — After 17[cd], T G1. 4 M *repeat* 3. 209. 16–21. — G3 M om. 17[ef]. — 17[ef] = 3. 209. 21[cd]. — [e]) Śi K2. 3 D2. 3. 5 G4 स्विष्टं; K1 स्विष्टिं; K4 सृष्टं; B3 Dc2 शि° (for स्वि°). Śi K1. 2 गुह्यं; K3. 4 D1–3. 5 T G1. 4 ग्राह्यं; B1 गृह्यं (for आज्यं). — [f]) B2 शिष्ट°; D3 स्विष्ट°; G1 मिष्ट° (for स्विष्ट°). K3 B D (except D2. 3) G3 परमस्तु सः; G1. 4 परसंमतः.

18 [a]) D2. 3 कन्यका; G1. 2. 4 M1 कन्या या (for कन्या सा). S (except G3) हरिणी (for रोहिणी). — [b]) K1 °कश्यपोः. K2 Dc D1. 4 सुताः. — [c]) K4 D1–3 कर्दमस्य; B4 T2 G1. 2. 4 M1 कर्मणोसौ. K1. 2 B1 T2 M1 सा; B4 वा (for [अ]सौ). K3 D1 भवद्; T1 वहौ (for बभौ).

19 [a]) Śi K B1 D2. 3. 5 T G1. 2. 4 M1 प्राणम् (as in text); the rest प्राणान्. — Dn3 om. 19[cd]. — [c]) K3 D3 यस्य (for तस्य). — [d]) M2 तस्य (for शब्द-). Śi K D1–3. 5 साधकः (for °नः).

20 [a]) G1 शुक्लं कृष्णं (for शुक्लकृष्ण-). D2 गती; B4 S (except T2 G3) -वपुर् (for -गतिर्). Śi देहो; K3 देहे (for देवो). — [b]) D1 विशते यो (for यो बिभर्ति). B1 Dc2 D2 T1 G2. 4 M1 हुताशनः.

21 [ab]) Śi K D1–3. 5 परमर्षिं च यं प्राहुः कपिलं यतयः (Śi K1. 2 मुनयः) सदा. — [c]) D5 S (except G3) तु (for स).

22 [a]) K3. 4 अग्रे (K4 °ग्रं) यच्छति भूतानां; B D G3 अग्रं (D2 अयं) यच्छंति भूतानां; T1 G1. 2. 4 M योंतर् (T1 यो नियच्छति भूतानि. — [b]) B1 गच्छति; T G1. 2. 4 M1 चेष्टंति (for भूतानि).

23 [a]) Śi K2. 3 अवसृजत्; B1 अप्यसृजत्; B2 D4. 6 M2 असृजत; T1 असृजन्यः; T2 G1. 2 चा(G1 च)सृजत्तान्; G4 च ससृजे; M1 अभ्यसृजत् (for समसृजत्). — [b]) K3 T1

अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥ २३
संस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथंचिद्वायुनाग्नयः ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २४
दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ॥ २५
यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था दवाग्निना ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २६

अग्निं रजस्वला चेत्स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्युमतेऽग्नये ॥ २७
मृतः श्रूयेत यो जीवन्परेयुः पशवो यथा ।
इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्याभिमतेऽग्नये ॥ २८
आर्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादुत्तराग्नये ॥ २९
दर्शं च पौर्णमासं च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् ।

C. 3. 14206
B. 3. 221. 30
K. 3. 225. 40

M$_2$ नव; M$_1$ नृप (for भुवि). T$_2$ G$_1$. 2. 4 पावकान्प्रथितौजसः. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$. 3 उल्बणं; K$_3$ D$_1$. 5 उद्वहन्; T$_1$ G$_1$ उद्वहेत्; G$_2$. 4 उद्वलान् (for उल्बणान्).

24 24^c=25^c, 26^c, 27^c, 28^c, 29^c, 30^c, 31^c. — ^{d}) = (var.) 26^d. K$_4$ वै विधये; B$_1$ दस्युमते; Dn$_1$. n$_2$ D$_2$. 5 M वै (M Dn$_1$ वि-) विचये; D$_1$ विविधये; D$_3$ सुमतये; T$_1$ तंतुमते; T$_2$ [अ]पि प्रचये; G$_1$ [अ]ह्नपतये; G$_2$. 4 तु शुचये. — After 24, T$_1$ reads 30.

25 Ś$_1$ K$_1$. 2. 4 om. (hapl.) 25; D$_2$ om. 25^a–28^b; D$_5$ T$_1$ om. (hapl.) 25–26. — ^{b}) K$_3$ संसृज्येत; B$_2$ संश्रयेत; T$_2$ संस्पृशेत. M$_1$ संस्पृशेदाग्निहोत्रिकं. — 25^c=24^c, etc. — K$_3$ om. 25^d–26^d. — ^{d}) G$_1$ तु शुचये; G$_2$ विविचये; G$_4$ [अ]ह्नपतये; M स्याद्वीतये (for वै वीतये). B$_1$ कर्तव्याभिमतेऽग्नये.

26 K$_3$ D$_2$. 5 T$_1$ om. 26 (cf. v.l. 25). — ^{a}) K$_1$. 2 B$_4$ G$_4$ यद॑ (for यद्य॑). Ś$_1$ K$_1$. 2. 4 विमृष्ये(K$_4$ ॑मिश्रे)-युर्; Dn D$_4$. 6 G$_3$ हि स्पृशेयुर् (Dn$_3$ स्पृशेयुश्च); D$_1$ [s]भिमर्शेयुर्; G$_1$. 4 [s]भिस्पृश्येयुर्. — ^{b}) Ś$_1$ विशेषस्था; K$_4$ निविशस्था; B$_1$ निवेशस्तं. K$_1$ दवाग्नये. — ^{c}) =24^c, etc. Dc अष्टाकपाले तु. — ^{d}) = (var.) 24^d. B$_3$ हि; B$_4$ Dc वै; T$_2$ M$_1$ स्यात् (for तु). B$_2$ कार्या पार्थकृतेऽग्नये. — After 26, T$_2$ G$_1$. 2. 4 M$_1$ read 31.

27 D$_2$ om. 27 (cf. v.l. 25); K$_1$ om. (hapl.) 27–29. M$_2$ transp. 27 and 28; T$_1$ reads 27 after 30. — ^{a}) K$_4$ Dc$_1$ D$_1$. 2. 5 अग्नीन् (for अग्निं). Ś$_1$ K$_2$. 4 D$_1$. 3 या (K$_4$ च also); K$_3$ B$_2$ Dc$_1$ Dn$_1$. n$_3$ D$_4$. 6 वै; Dn$_3$ D$_5$ च (for चेत्). — ^{b}) Ś$_1$ अग्निहोत्रिणं; K$_2$ ॑णा; K$_3$. 4 D$_1$. 2. 5 ॑कान्; B$_1$. 4 Dc$_2$ Dn$_1$ ॑होत्रकं; T$_2$ G$_2$. 4 M$_2$ आग्निहोत्रिकं. — 27^c=24^c, etc. — Dc$_1$ om. 27^d. — ^{d}) Dn$_1$ कुर्याद् (for कार्या). K$_4$ B$_1$ चाग्निमते; B$_3$ पिट्टि॑; Dn$_1$ अप्सु॑; Dn$_3$ D$_4$ वसु॑; T$_1$ G$_1$ तंतु॑; T$_2$ G$_4$ त्वस्य चये; G$_3$ M$_2$ तु (M$_2$ त्वा-) शुचये; M$_1$ तुष्टिमते (for दस्यु॑).

28 D$_2$ om. 28^{ab}; K$_1$ om. 28 (cf. v.l. 25, 27); T$_1$ om. (hapl.) 28–29. M$_2$ transp. 27 and 28. — ^{a}) G$_2$. 4 मृते (for मृतः). D$_5$ सूयेत; T$_2$ नु ननु (for श्रूयेत). B Dc Dn D$_1$. 4. 6 G$_3$ जीवः (for जीवन्). — ^{b}) S (except G$_3$; T$_1$ om.) परासुः (for परेयुः). G$_1$. 2. 4 अशुचिर् (for पशवो). B$_3$. 3 D (except D$_5$; D$_3$ om.) G$_3$ M$_2$ यदा; B$_4$ यदि (for यथा). — 28^c = 24^c, etc. — D$_5$ om. (hapl.) from सुरभि up to कार्या (in 29^d). — ^{d}) Ś$_1$ K$_2$ कार्या चाग्निमते॑; K$_4$ कार्या स्यादुत्तरा॑ (=29^d); B$_1$. 4 कार्या वै वीतये॑ (B$_4$ शुचये॑); Dn$_1$. n$_2$ कार्या सुरभिमते॑ (hypermetric!); T$_2$ कार्या ह्यग्नि॑; G$_1$. 2. 4 कार्या वसु॑ (cf. v.l. 30^d).

29 K$_1$ T$_1$ om. 29; D$_5$ om. from 29^a up to कार्या (cf. v.l. 25, 28); Ś$_1$ K$_2$. 4 om. (hapl.) 29. — ^{b}) B$_4$ S (except G$_3$; T$_1$ om.) वै द्विजः (for ब्राह्मणः). K$_3$ संस्पृशेदग्निहोत्रिकं (=27^b). — 29^c=24^c, etc. — D$_5$ om. 29^d–30^d. — ^{d}) K$_3$ चाग्निमते॑; B$_1$ M$_2$ तु शुचये॑; D$_3$ दस्युमते॑; T$_2$ G$_1$. 2. 4 तंतुमते॑ (for स्यादुत्तरा॑). M$_1$ कर्तव्याप्सुमतेऽग्नये.

30 D$_5$ om. 30 (cf. v.l. 29). K$_4$ D$_1$. 5 transp. 30 and 31; T$_1$ reads 30 after 24. — ^{a}) Ś$_1$ दाश्ये॑; K$_1$ T$_2$ G$_1$. 2. 4 दर्शे॑; T$_1$ दर्शश्च (for दर्शं). Ś$_1$ ॑मास्ये॑; K$_2$ ॑मासे॑; K$_3$ B$_1$. 3 M ॑मास्यं; T$_1$ ॑मासश्च; T$_2$ G$_1$. 2. 4 ॑मास्यां (for ॑मासं). D$_1$ दर्शायां पौर्णमास्यां वा. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$. 2 यस्य तिष्ठति प्र(Ś$_1$ सु)स्थितं; K$_3$. 4 B$_1$ D$_1$–3 यस्य तिष्ठेत प्रस्थितं; T$_2$ G$_1$. 2. 4 यस्य तिष्ठे प्रतिष्ठितः. — ^{d}) Ś$_1$ K D$_1$ पथि(K$_4$ चाग्नि)म(K$_3$ ॑ग)तेऽग्नये; T$_1$ सुमतये॑ (for पथिकृते॑). D$_2$. 3 कर्तव्याभिमतेऽग्नये (= 28^d). — After 30, T$_1$ reads 27.

31 Ś$_1$ K$_1$–3 D$_2$. 3 T$_1$ M$_2$ om. (hapl.) 31. T$_2$ G$_1$. 2. 4 M$_1$ read 31 after 26; K$_4$ D$_1$. 5 transp. 30 and 31. — ^{a}) K$_4$ T$_2$ G$_1$. 2. 4 सूतकाग्निर्. G$_1$. 2. 4 तु (for च). D$_5$ चान्यं; T$_2$ चाग्निः (for चाग्नि). — ^{b}) G$_2$. 4 M$_1$

C. 3. 14205
B. 3. 221. 30
K. 3. 223. 30

इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्नये ॥ ३०
सूतिकाग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

मार्कण्डेय उवाच ।
आपस्य मुदिता भार्या सहस्य परमा प्रिया ।
भूपतिर्भुवभर्ता च जनयत्पावकं परम् ॥ १
भूतानां चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ।
आत्मा भुवनभर्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु ॥ २
महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान्स महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३
अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते ।
हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः ॥ ४
अपां गर्भो महाभागः सहपुत्रो महाद्युतः ।
भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् ।

आग्निहोत्रिकं. — 31^{c}=24^{c}, etc. — ^{d}) T$_2$ G$_{2.4}$ ह्यप्सुमते; G$_1$ सुमतये; M$_1$ तंतुमते (for चाग्निमते).

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_2$ Dn$_2$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* G$_1$ M$_2$ मार्कंडेयसम(M$_2$ °मा)स्या (followed in M$_2$ by आंगिरस). K$_{1.3.4}$ B D G$_3$ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ 220; Dn$_2$ 219; D$_1$ 223; T G$_1$ M (M$_2$ *inf. lin.*) 213; G$_{2.4}$ M$_2$ (orig.) 215. — *Śloka no.:* Dn$_{1.3}$ 32; D$_1$ 31.

212

1 ^{a}) K$_2$ Dc Dn$_1$. n$_2$ D$_{2.6}$ G$_3$ Cnp आपस्य दुहिता; K$_4$ आपद्य दुहिता (m as in text); D$_1$ आपवस्य सुता (for आपस्य मुदिता). — ^{b}) S (except G$_3$) सा चास्य (for सहस्य). Ś$_1$ K$_2$ D$_{1-3}$ T$_2$ G$_{1.2.4}$ M$_2$ परमप्रिया. — ^{c}) =5^{c}. D$_{2.6}$ T G$_{2.4}$ भूपतिं (for भूपतिर्). K$_1$ B$_1$ D$_1$ भव-; T G$_{1.2.4}$ भूत- (for भुव-). B$_1$ T G$_{1.2.4}$ -भर्तारं; B$_3$ -भार्या च; B$_4$ -कर्ता च (for -भर्ता च). — Ś$_1$ K$_{1.3}$ om. (hapl.) 1^{d}–5^{c}. — ^{d}) D$_{1.2.5}$ असृजत् (for जनयत्). T G$_{1.2.4}$ जनयामास पावकं.

2 Ś$_1$ K$_{1.3}$ om. 2 (cf. v.l. 1); D$_3$ om. 2^{ab}. — ^{a}) K$_{2.4}$ D$_{2.5}$ T$_1$ चैव; B$_2$ D$_{c1}$ Dn$_{1.3}$ D$_1$ T$_2$ G$_3$ सापि; B$_4$ अपि (for चापि). — ^{b}) K$_4$ D$_{1.2.5}$ परं; B$_1$ प्रति (for पतिम्). — ^{c}) B$_4$ M °भर्ता च; D$_2$ °कर्तेति; T G$_{1.2.4}$ °कर्ता च (T तु) (for °भर्तेति). — ^{d}) B$_4$ योन्वयेषु; Dc$_2$ D$_2$ T$_1$ M सोन्वयेषु; T$_2$ G$_{1.2.4}$ सोध्वरेषु. B$_2$ D$_{1.2.5}$ S (except G$_3$) द्विजातिभिः. K$_4$ सान्वये बुद्धिजातिभिः (m as in text).

3 Ś$_1$ K$_{1.3}$ om. 3 (cf. v.l. 1). — ^{ab}) B$_1$ अन्येषां (for महतां). B$_3$ G$_1$ चापि (for चैव). M$_1$ transp. भूतानां and सर्वेषां. K$_4$ D$_{1-3.5}$ अपि; B$_{1.4}$ T$_2$ M चैव; T$_1$ G$_1$ एव; G$_2$ चापि (for इह). G$_4$ च यथा (for इह यः).

4 Ś$_1$ K$_{1.3}$ om. 4 (cf. v.l. 1); M$_2$ om. 4–5. — ^{c}) K$_2$ हुतं; K$_4$ D$_{1-3.5}$ अयं; B$_1$ T G$_{1.2.4}$ M$_1$ आज्यं (for हुतं). M$_1$ हव्यं स (for यो हव्यम्). — ^{d}) B$_2$ तस्य; n$_2$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ सर्व- (for अस्य).

5 Ś$_1$ K$_{1.3}$ om. 5^{abc}; M$_2$ om. 5 (cf. v.l. 1, 4). — ^{a}) B$_2$ अयमेव (for अपां गर्भो). K$_2$ B$_4$ Dn$_1$ D$_5$ G$_1$ महाभाग; G$_4$ °गाः. — ^{b}) K$_2$ B$_4$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ सत्वभुग्यो (for सहपुत्रो). T$_2$ G$_2$ महान्प्र(G$_2$ °प्र)भुः (for महाद्युतः). — ^{c}) = 1^{c}. K$_2$ D$_1$ भव-; T$_1$ G$_1$ भूत- (for भुव-). T G$_{1.2}$ -कर्ता (for -भर्ता). G$_4$ भुवनार्तश्च (for भुवभर्ता च).

6 ^{a}) B$_4$ D$_5$ भूतानि (for भृ°). T G$_{1.2.4}$ भृ(T$_1$ भू)ता वहंतो हव्यानि; M सृतिं वह(M$_2$ °हं)ति भूतानां. — ^{b}) D$_5$ तथा°; M$_1$ तत्रा° (for तस्या°). T G$_{2.4}$ [अ]ग्नेरग्रजो (for [अ]ग्निर्भरतो). K$_4$ भव एव तु; M$_1$ वह्नितो°; M$_2$ वहना° (for भरतोऽभवत्). — ^{c}) K$_{2.3}$ B$_4$ D$_2$ M अग्निष्टोमे तु; B$_{1-3}$ °ष्टोमेन; D$_{3.5}$ °ष्टोमेति; T G$_{1.2.4}$ °ष्टोमस्तु. D$_5$ नियम

अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु ॥ ६
आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशाथ पर्वं भयात् ।
देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ॥ ७
दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ।
देवानां वह हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ।
अथर्वन्गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ८
प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत् ॥ ९
भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् ।
अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ १०
अनुनीयमानोऽपि भृशं देववाक्याद्धि तेन सः ।
नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरं च ममत्यजत् ॥ ११
स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश धरां तदा ।
भूमिं स्पृष्ट्वासृजद्धातून्पृथक्पृथगतीव हि ॥ १२
आस्यात्सुगन्धि तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च ।
श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पित्तान्मरकतं तथा ॥ १३
यकृत्कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव बभुः प्रजाः ।
नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ।
शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्नृप ॥ १४
एवं त्यक्त्वा शरीरं तु परमे तपसि स्थितः ।

(for °तः). — [d]) K4 D5 M °श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठो). Ś1 K1. 2. 4 D1–3 भवस्य तु; B4 S (except G3) भवत्युत; D5 भविष्यति (for भरस्य तु). — After 6, Dc Dn D5 ins.:

1054* स वह्निः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः ।

7 [a]) D2. 3 आयातं; T1 आयाद्यो (for आयान्तं). — [c]) K4 Dn D4. 6 G3 देवास्तत्रापि (Dn1 D4. 6 °धि-) गच्छंति. — [d]) T1 °दिशः; T2 तथा; G1. 2. 4 M2 °तथं (for °दिशम्).

8 [c]) D2 च त्वं (sic); T2 च (for त्वम्). — [d]) B1 महावीर (for अहं वीर). T G1. 2. 4 M अहं (T2 महान्) देवेषु दुर्बलः (G1 दुर्लभः). — [e]) K1 B D (except D1–3. 5) G3 M2 अथ त्वं (M2 तान्) (for अथर्वन्). Ś1 K2 Dc2 D2. 3. 5 T1 M मध्व(D5 °ध्वा)क्ष; B1 मा सख्यं; T2 G1. 2. 4 मा द्वेषं (for मध्वक्षं). — [f]) B1 क्षिप्रम् (for प्रियम्). D5 एव (for एतत्).

9 [a]) K4 D5 T G1. 4 प्रेक्ष्य (for प्रेष्य). — [b]) K1. 2 Dc अन्यदेशं. Ś1 K1. 2 ततो गतः; T2 अथागमत्. — [c]) K3 D2 तस्य समाचक्षुः; T2 G2 समस्तमाचख्युः.

10 [a]) B3 भोगैर् (m भावैर् as in text). — [b]) K1 भविष्यत; K2 °ष्यंति (for °ष्यथ). B1 शरीरिणः. — [c]) D5 तथा प्राह; T1 तथोवाच; G1 तथा चार्चिर् (for तथा चापि). — [d]) D5 महामतिः; T1 तदा वचः (for ऽब्रवीद्वचः).

11 [a]) Hypermetric! Ś1 अनुपीय°; B1 अन्वीय° (for अनुनीय°). Ś1 K1. 2. 4 Dn D2. 4. 6 G3 हि; T1 [ऽ]ति- (for ऽपि). T2 अनुनीयमानेन भृशं. — [b]) Ś1 °च्च तेन सः; K4 D2. 3 °द् द्विजोत्तम; Dn3 °द् द्विजेन रूः; D1. 5 °द्विचेतनः; S (except G3 M2) °न्वितेन सः (for °द्धि तेन सः). — [c]) K3 पूर्वं; Dn3 सोढुं; D1 शर्वः (for सर्वं). — [d]) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 चापि सोत्यजत्; T1 च तथात्य°; T2 G1. 2. 4 M च परित्यज(T2 G1 °जे)त् (for च समत्यजत्).

12 [a]) B1 तच्छरीरं च; T1 ततः शरीरं (for स तच्छरीरं). Dc संन्यस्य (for °त्यज्य). — [b]) Ś1 K1. 2 धरां तथा; M1 धरातलं. — [c]) B2 भूमिष्टश्चाजहाद्धातून् (m as in text); T G1 भूमिं स्पृष्ट्वा ततस्तेन (T2 पृथग्धातून्; G1 जडीकुर्वन्). — [d]) T1 धातूनसृजताथ वै.

13 [a]) Ś1 प्रायः; K B1. 3 Dn T2 G3 M पू(K2 प्रि)-यात्; B2 पूयं; B4 यूपान्; T1 आयात् (for आस्यात्). Ś1 K1 सगंधि; K2 स्वगंधि; K3 B2 D2 T2 सुगंधं; K4 B1. 4 Dc Dn D4–6 G3 सगंधं (for सुगन्धि). — [b]) T1 अर्चिभ्यो (for अस्थि°). — [c]) B1 श्लेष्माणं; G1. 2. 4 °ष्मणा. K1 B Dn D4. 6 T G3 M स्फाटिकं. Ś1 K B4 D2. 3. 5 चापि (for तस्य). — [d]) T1 पीतान्; T2 पीतं (for पित्तान्). Dn1 G3 मारकतं; M1 मरकतस्. D3 यथा (marg. *sec. m.* तथा as in text).

14 [a]) B2 यत्तु; B3 जगत्; D2 यत्तत्; T1 पादान्; M शकृत्; G1. 2. 4 वातात् (for यकृत्). T1 कार्ष्णायसं; G2. 4 कृष्णायसस्; M कृष्णाभवत्. Ś1 K1. 2 चापि (for तस्य). T2 शकृत्कृष्णाभ्रमभवत्. — [b]) Ś1 K1. 2 transp. त्रिभिः and बभुः. Ś1 K1–3 B1. 4 D2. 3. 5 एभिर् (D2 एव also); Dn1 एष; S (except G3) एतैर् (for एव). Dn1 प्रभुः; D2. 5 S (except G1. 3) बहु- (for बभुः). T1 M -प्रभा (for प्रजाः). — [c]) S (except G3) स्वचस् (for नखास्). — [d]) Ś1 K1–3 मुषाजालानि; B3. 4 D2. 3 M स्नायुजा°; T G1. 2. 4 स्नायुजं चापि. G1 विभ्रमं (for विद्रुमम्). — [e]) B Dc Dn3 D4. 6 T G3 M2 शरीरं (for शरीराद्).

15 [a]) B1 मुक्त्वा; D5 त्यज्य; G2 कृत्वा (for त्यक्त्वा). Ś1 K D2. 3. 5 तत्; B2–4 Dc Dn D1. 4. 6 G3 च (for तु). — [d]) B1 °साच्छादितः; D5 °साप्यायितः (for °सोत्थापितः). B1 T1 पुरा; G4 तथा (for तदा).

C. 3. 14224
B. 3. 222. 17
K. 3. 224. 17

भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा ॥ १५
भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ।
दृष्ट्वा ऋषीन्भयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् ॥ १६
तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरर्षयः ॥ १७
अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ।
मिषतां सर्वभूतानामुन्ममाथ महार्णवम् ॥ १८
एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वणा ।
आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा ॥ १९
एवं त्वजनयद्विष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्बहून् ।
विचरन्विविधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥ २०
सिन्धुवर्जं पञ्च नद्यो देविकाथ सरस्वती ।
गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया ॥ २१
चर्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ।
ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी ॥ २२
तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेण्णा प्रवेणी भीमा च मेद्रथा चैव भारत ॥ २३
भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुर्मुरा तथा ।
कृष्णा च कृष्णवेण्णा च कपिला शोण एव च ।
एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥ २४

---

16 [a]) T1 तप्त्वा च (for जज्वाल). — [b]) B2 तेजसा (for तपसा). K1 [अ]प्यायतः; K2 [अ]प्यजितः (for [आ]प्यायितः). T2 शिखं. — [c]) K1 B1–3 Dc Dn D4–6 T1 G3 ऋषिं; K3 मुनिं; K4 B4 D1–3 मुनीन्; M1 [अ]थर्षीन् (for ऋषीन्). Śi K2 दृष्ट्वा च निर्भयश्चापि.

17 [b]) Śi K4 D5 उपाश्रितं; K2. 3 B1–3 Dc D2–4. 6 G2 अपा˚ (for अथा˚). — [c]) S (except T1 G3) एनं च (for एवैनम्). — [d]) K1 अपाश्रितं; B Dc Dn D4. 6 G1. 3 सुरादयः (B4 महर्षयः; Dn3 उपाश्रितं) (for सुरर्षयः).

18 [a]) Śi K1. 2 [अ]थ सृ˚; K3 विसृ˚; B3 [अ]त्र सृ˚; D4 न्यसृ˚; D5 संसृ˚; D6 [अ]नुसृ˚; G3 [अ]न्वसृ˚ (for त्वसृ˚). Śi K2 B4 लोकम् (for लोकान्). B1 D2 T G1. 2. 4 M अथर्वाणं श्रितान् (B1 सृजन्; D2 श्रुतान्; G4 श्रुतान्) लोकान्. — [b]) T1 आत्मनि. Śi K1. 2 D3. 5 T2 लोक˚; G1. 2. 4 [आ]लोक्य (for [आ]लोक्य). K1. 2 -पावनं; D2 S (except T1 G3) पावकः; D3 -पाशकः (for पावकम्). — [c]) Śi K2. 3 B1 Dc D2. 3. 5 T1 सर्वलोकानाम्. — [d]) T1 G1. 2. 4 M1 उन्ममज्ज महार्णवात्.

19 [b]) B2 पुनर् (for पूर्वम्). — [c]) Śi K3 आहूतः (for ˚हूतः).

20 [a]) K3 B4 D1. 5 T G1. 4 M एष (for एवं). Śi K2 तु जनयन्; B2 ते जनयद्; Dc D5 त्वजनयन् (for त्वजन˚). — [b]) K2 B1–3 Dc2 D5. 6 S (except T2 G3) विविधान् (for विबुधान्). — [c]) K3 विचिन्वन्; B4 संचरन्; G2 विचरद् (for विचरन्). — [d]) B1 भ्राम्य˚ (for भ्रम˚). D5 च (for तु).

21 [a]) K1 सिंधुवर्जे; K2 ˚नर्वं; B Dc Dn D1. 3. 4. 6 G3 सिंधुं (Dc Dn1 ˚धु-) नदं (B2 संज्ञं); D2 ˚वर्यं; D5 ˚राद्याः; T1 G3 ˚वर्ज्याः (G2 ˚वर्जाः); T2 ˚वत्याः; G1. 4 ˚यैवा; M ˚वर्याः (for ˚वर्जं). K2 B D (except D2. 5) G3 -नदं (for नद्यो). — [b]) T1 देविकां च; T2 देविम्राथ. T1 सरस्वतीं. — [c]) T1 गंगां च. T2 शतकुंभां; G2 शातकुंभा. — [d]) Many MSS. सरयूर् or शरयुर्. Dc कुंडसा˚; K4m B3m D3 (*sup. lin.*). 5 गंडका˚; T2 गंधसा˚ (for गण्डसा˚).

22 [b]) B4 S (except T1 G3) मेधा स्मृति˚ (for मेधातिथि˚). Dn तदा (for तथा). — [c]) T1 G1. 2. 4 हरा˚; T2 M होरा˚ (for ताम्रा˚). — [d]) Śi K D1. 2. 5 गौतमी (for कौशिकी).

23 [a]) Dc Dn3 विपाशा (for तमसा). — [b]) T1 आदि˚ (for नदी). — Śi om. (hapl.) 23c–24b. — [c]) K3. 4m D1. 2 वेण्योपवेण्यौ; B1. 3 Dc Dn D3. 4. 6 G3 वेणोपवेणा; B3. 4 वेण्वापवेण्वा; D5 वेणावेण्यौ च; T2 घंटा प्रवेणी; G1 पेण्णा प्र˚; G2. 4 बण्णा प्र˚ (for वेण्णा प्र˚). T1 विण्णा च मणिभिन्ना च. — [d]) K D1–3. 5 मद्रगा; B Dc Dn D4. 6 G3 वडवा; T1 मरुता; T2 भद्रथा; G1. 4 मैंद्रथा; G2 मेंद्रथा (for मेद्रथा).

24 Śi om. 24ab (cf. v.l. 23). — [a]) K1. 2. 4 D1–3. 5 M भरता (for भारती). T1 भरतस्याप्रयोगा च; T2 G1. 2. 4 सुप्रयोगा च कावेरी. — [b]) K1 सखरा; K2 सुस्वरा; K3 D5 सुपुरा; K4 D2. 3 सुरसा; B3m Dc2 Dn3 सुप्रभा (B4 orig. घर्घरा); Dc1 सुप्रजा; D1 सुरता; T1 मुहुरा (for मुर्मुरा). T2 G1. 2. 4 सा नदी मज्जुरा (T2 दुर्मदा; G1 चार्जुन) तथा. — [c]) Śi K4 सुवेणा (Śi ˚ण्णा); K1. 2 भूवेण्णा; K3 दुवेणा; D1. 2 त्रिवेणा (for कृष्णा च). K2–4 D1. 2 ˚वेणा; T2 ˚वर्णा; G1 ˚पेण्णा; G2. 4 ˚बण्णा (for ˚वेण्णा). B Dc Dn D2–6 G3 तुंगवेणा (B ˚ण्वा) कृष्णवेणा (B ˚ण्वा); T1 तुंगविण्णा कृष्णविण्णा. — [d]) Śi K4 D1–3 कपिशा; K1. 2 कथिता; K3 कटमा; T1 G2. 4 M1

अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विडूरथः ।
यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव च ॥ २५
अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
अत्रिः पुत्रान्स्रष्टुकामस्तानेवात्मन्यधारयत् ।
तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः ॥ २६
एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्नयो मया ।
अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ॥ २७

अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामेको ह्येष हुताशनः ॥ २८
एक एवैष भगवान्विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः ।
बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥ २९
इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।
पावितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२ ॥

२१३

मार्कण्डेय उवाच ।

अग्नीनां विविधो वंशः कीर्तितस्ते मयानघ ।
शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १
अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यमितौजसम् ।

C. 3. 14242
B. 3. 223. 2
K. 3. 225. 2

कालिमा; T₂ कलमा; G₁ काशिका; M₂ कयिमा (for कपिला). — K₂ om. (? hapl.) 24ᵉ–25ᵈ. — ᵉ) B₂ नित्याः (m नद्यः as in text). B₁ दिष्टयानां; B₂ D₂ धिष्ट्या°; G₂ धृष्ण्या° (for धिष्ण्या°). — ᶠ) G₁ प्रतिष्ठिताः (also प्रकीर्तिताः as in text).

25 K₂ om. 25 (cf. v.l. 24). — ᵃ) Ś₁ K₁. ₂ अथ तस्य; T₂ अद्भुतस्य (for अद्भुतस्य). — ᵇ) K₁ B D (except D₂. ₃. ₅) T₁ G₃ तस्य; G₁ मम (for तस्याः). Ś₁ K₁. ₃. ₄ D₂. ₃. ₅ विभूरिति; B Dc Dn D₁. ₄. ₆ G₃ विभू(Dc °दू)रसिः; T₁ विडूरथः; T₂ वधूरथः. — ᵈ) D₂ ग्रहास् (for सोमास्). B₂ हि; Dn D₁. ₄. ₆ G तु (for च).

26 ᵃ) Ś₁ K D₁–₃. ₅ चैव (for चापि). — ᵇ) K₂ ब्रह्मणा; Dc ब्राह्मणो. Ś₁ K B Dc D₂–₆ मानसी (Dc₂ D₅. ₆ °सीः) (for °साः). Ś₁ K₁. ₂ B₂–₄ D₂. ₄ प्रजा (for प्रजाः). — ᶜ) Ś₁ K₁ B₁ अत्रेः; S (except G₂) अग्निः (for अत्रिः). Ś₁ K₂ B₁. ₄ Dc D₄. ₆ स्रष्टुकामान् (K₂ Dc₁ °कामाः); K₁ D₂ द्रष्टुकामाः (D₂ °कामः); Dn₁ सुष्टुकामान्; T₁ स्रष्टुवे तान् (for स्रष्टुकामः). — ᵈ) K₂ [अ]वार°; G₁. ₄ [अ]धार°; M₁ [अ]कार° (for [अ]धार°). — ᵉ) T₁ ततस् (for तस्य). Ś₁ K₂. ₃ B₁ D₁. ₅ T M तान्; B₄ D₂. ₃ ते; G₁. ₂. ₄ च (for तद्). Dc₂ D₅ कार्यान् (for कायान्). — ᶠ) B₁ निर्दहंति; B₄ निर्वहंति; D₂. ₃ निरहंति; T₁ निर्हरेत्तु; G₃ निर्हरंत. K₁. ₃ Dc₂ D₁ हुताश(D₁ °शि)नः; Dn₃ T M हुताशनान् (T₁ °त्).

27 K₁. ₂ om. (hapl.) 27–28. — ᵃ) Ś₁ महाकायाः; Dc₂ °स्मानं (for °स्मानः). — ᵇ) T₁ तु (for ते). D₁ महानघ (for ऽग्नयो मया). D₂ मताः; T₂ G₁. ₂ यथा; G₄ तथा (for मया). — ᶜ) T₁ °मेयबलो° (for °मेया यथो°).

28 K₁. ₂ om. 28 (cf. v.l. 27). — ᵃ) D₅ G₄ अत्यद्भुतस्य (for अद्भुतस्य तु). M₁ च (for तु). — ᵇ) K₂ T₁ G₄ देवे° (for वेदे°). — ᶜ) D₂ तदृशं (for तादृशं). T₁ सर्वं त्वम् (for सर्वेषाम्). — ᵈ) Ś₁ G₃ ह्येपु; D₁ ह्येव; D₅ ह्येको (for ह्येष).

29 ᵃ) K₁ एकम्; K₂ एप; D₃ एवम् (for एक). — ᵇ) Ś₁ K₁. ₂ G₂ M परमांगिराः; T₂ परमां°; D₁ G₁. ₄ प्रथमां° (for प्रथमोऽङ्गिराः). — ᶜ) B₄ निर्जितः; T₁ विस्तृताः; G₂ निसृताः (for निःसृतः). Dc₂ कार्याज्; T₁ कार्या (for कायाज्). — ᵈ) T₁ °ष्टोमे; M °ष्टोमात् (for °ष्टोमः). D₅ तथा (for यथा).

30 ᵉ) K₂ D₃ याचितो; B Dc Dn D₄–₆ G₃ योर्चितो; D₁ एधितो; G₁. ₂. ₄ M पावको (for पावितो).

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₂ Dn₃ T₂ G₃. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* G₁ मार्कंडेयसमस्या. K₁. ₃ B D G₃ M₁ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस (followed in M₁ by समाप्त). — *Adhy. name:* Dn₁. n₂ D₄ G₃ अग्निसमुद्भवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ 221; Dn₃ 220; D₁ 224; T G₁. ₃ M (M₃ *inf. lin.*) 214; G₂. ₄ M₂ (orig.) 216. — *Śloka no.:* Dn₁. n₂ D₁. ₆ 32.

C. 3. 14242
B. 3. 223. 2
K. 3. 226. 2

जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥ २
देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
तत्राजयन्मदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥ ३
वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः ।
स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥ ४
देवसेनां दानवैर्यो भग्नां दृष्ट्वा महाबलः ।
पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५
स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिमं भृशम् ।
शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६
अभिधावतु मा कश्चित्पुरुषस्त्रातु चैव ह ।
पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७
पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।
एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८
किरीटिनं गदापाणिं धातुमन्तमिवाचलम् ।
हस्ते गृहीत्वा तां कन्यामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९
अनार्यकर्मन्कस्मात्त्वमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।
वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रबाधनात् ॥ १०

केश्युवाच ।

विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रैषा प्रार्थिता मया ।
क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।

213

1 Before the ref., T G1. 2. 4 ins. :

1055* वैशंपायनः ।
श्रुत्वेमां धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयं तपस्विनम् ।
युधिष्ठिरः ।
कुमारस्तु यथा जातो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।
यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कौतूहलमतीव मे ।

— M1 om. the ref. — [ab]) K4 B1–3 Dn1. n2 D4. 6 G3 विविधा वंशाः कीर्तितास्ते. — [c]) Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 T1 च (for तु). T2 G1. 2. 4 जन्म त्वं श्रृणु कौरव्य.

2 [a]) T1 कर्म; M2 पश्य (for पुत्रं). — [b]) Ś1 K4 B1. 2 D1–3 G3 [अ]मितौजसः; K2 G1. 2. 4 M महौ(K2 °तौ)जसः. — [c]) K1 B D (except D1–3. 5) G3 ब्रह्मर्षि- (for सप्तर्षि-). K4 D1–3 -भार्यासु; T1 -भार्यायां (for -भार्याभिर्).

3 [a]) B1 यत्नाद् (for यत्ता). — [b]) B3 D1 T1 विनिघ्नंति; M1 व्यनिघ्नंत. — [c]) D3 यत्रा° (for तत्रा°). K2 सर्व-; D3 तदा (for सदा). — [d]) D6 °र्दर्शिनः (for °रूपिणः).

4 [a]) K2 लब्ध्वा (for दृष्ट्वा). — [b]) B4 बहुभिस्तैः; D6 बहुशस्त्रैः; T2 भीषणास्त्रैः (for बहुशस्तैः). — T2 om. 4[c]–5[d]. — [c]) B Dn D4. 6 G3 स (for स्व-). — [d]) G1. 2. 4 M चिंतां स मनसा(G1 समनुसं-)वहत्.

5 T2 om. 5 (cf. v.l. 4). — [a]) B1. 4 Dn1. n2 हि; B2 D6 T1 G1 यैर् (for यो). — [b]) G1. 2. 4 हतां (for भग्नां). — [d]) T1 M2 संज्ञेयः (for स ज्ञेयः). B2 पुरुषोत्तमः.

6 [a]) Ś1 सशैलमानसं; D2 सशैलं कांचनं. — [b]) K2 भृशं; Dn D4. 6 T2 G3 इदं; D1–3 अमुं (for इमं). Ś1 K1–3 तदा (for भृशम्). — [d]) K1 मया सूक्तं; B2–4 अर्थयुक्तं; G1. 2. 4 अथो मुक्तं. Ś1 तदा स्त्रिया (by transp.); K1 स्त्रिया मुदा.

7 [a]) K2 D6 अभिधावत; T2 अभिभूयास्तु. N (except Ś1 K1. 2) T1 G3. 4 M1 मां (for मा). — [b]) D2 T1 त्रातुमेव ह (T1 हि); D6 त्रातुमर्हति. K2. 4 G1. 2. 4 हि; B3 च (for ह). — [c]) D2 प्रदिशंतु; D3 प्रादिशतु. — [d]) T1 श्रियं (for स्वयं). Ś1 D6 ते (for मे).

9 [b]) S (except T1 G3) °नद्धम् (for °मन्तम्). — [c]) B1. 3. 4 Dn D4. 6 G3 कन्यां तां (by transp.). — [d]) K4 B2 T1 G1 [ए]नां (for [ए]नं). — After 9, K1. 2 ins. :

1056* केशिन्ननिच्छतीं कन्यां विजने वरयस्व माम् ।
मयि शास्तरि दुष्टानां वज्रहस्ते मदोद्धते ।

10 Ś1 K1 om. 10. — [a]) K2. 3 B4 °कर्म; T2 G1 M2 °कर्मा (for °कर्मन्). K2 कृत्वा त्वं; G2 अस्माकं (for कस्मात्त्वं). — [c]) T2 G1 M1 मा (for मां). T2 [अ]भिजानीहि. — [d]) T1 अस्यां; T2 G1. 2. 4 अस्मात् (for अस्याः). T1 G1. 2. 4 M प्रमाथनात्; T2 °माथिनः (for °बाधनात्).

11 T2 G1 om. the ref. — [a]) T2 कैशिजाशु (sic) (for विसृजस्व). K2 T G1. 4 [ए]तां (for [ए]नां). — [b]) K1 अथैनं वासवोऽब्रवीत्. — [c]) B1 क्षेमं ते; B2 प्रेक्षंते (for क्षमं ते). K1 जीवितुं; D6 G1. 4 जीवता; G2 °नो (for °तो). — [d]) Ś1 K1. 2 स्वपुरे.

12 B3. 4 Dn D4. 6 S om. the ref. — [b]) D1. 3. 5 च (for वै). T2 G1. 2. 4 चिक्षेपेंद्राय वै तदा.

13 [b]) Ś1 क्रुद्धः केशी (by transp.). D2 ह्यवासृजत्; T1 अपासृ°. — After 13[ab], S (except G3 M2) ins. :

तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२
अथास्य शैलशिखरं केशी क्रुद्धो व्यवासृजत् ।
तदापतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं शतक्रतुः ।
विभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥ १३
पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।
हित्वा कन्यां महाभागां प्राद्रवद्भृशपीडितः ॥ १४
अपयातेऽसुरे तस्मिंस्तां कन्यां वासवोऽब्रवीत् ।
कासि कस्यासि किं चेह कुरुषे त्वं शुभानने ॥ १५

कन्योवाच ।

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।
भगिनी दैत्यसेना मे सा पूर्वं केशिना हृता ॥ १६
सहैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम् ।
आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम् ॥ १७
नित्यं चावां प्रार्थयते हर्तुं केशी महासुरः ।
इच्छत्येनं दैत्यसेना न त्वहं पाकशासन ॥ १८
सा हृता तेन भगवन्मुक्ताहं त्वद्बलेन तु ।
त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥ १९

इन्द्र उवाच ।

मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम ।
आख्यातं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मबलं त्वया ॥ २०

कन्योवाच ।

अबलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ।
वरदानात्पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कीदृशं वै बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ २२

कन्योवाच ।

देवदानवयक्षाणां किंनरोरगरक्षसाम् ।
जेता स दृष्टो दुष्टानां महावीर्यो महाबलः ॥ २३
यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ।

C. 3. 14265
B. 3. 224. 9
K. 3. 226. 9

1057* महामेघप्रतीकाशं चलत्पावकसंकुलम् ।

— [c]) Śi Ks. 4 B1–3 Dc D2–4 M1 तम् (for तद्). K1 चिच्छेद; T2 वेगेन; G1. 2. 4 M वज्रेण (for संप्रेक्ष्य). — [e]) S (except G3) वेगेन (for वज्रेण). — [f]) Ks. 4 B1. 3 D2. 3. 5 S (except G3) च (for ह).

14 [ab]) B1 पपाताशु (for पतता तु). Śi K1. 2 तेन केशी (by transp.). — [d]) K3 भृशताडितः; T1 भयपीडितः.

15 [c]) T1 M1 किं त्वेह. — [d]) G2 वरा° (for शुभा°). — After 15, all MSS. (except Śi K1–3 D5 G3) ins. an addl colophon (*adhy. no.*: Dn1 222; Dn2 221; D1 225; T G1 M [M3 *inf. lin.*] 215; G2. 4 M2 [orig.] 217).

16 [a]) T1 अपां (for प्रजा°). — [c]) K1 B Dn1. n2 D4. 5 G3. 4 मे दैत्यसेना (by transp.). — [d]) B4 या (for सा). K4 (*sup. lin.* as in text) Dc1 हता (for हृता).

17 [a]) N G1. 3 M2 सदैवावां. — [b]) K4 Dc Dn3 T G1. 3. 4 सखिभिः. Śi K1. 2 मानद; D3 °से; G4 °सः (for °सम्). — [c]) T1 G1. 3. 4 आगच्छाव (T1 °त्येच्छा) विहारार्थम्.

18 [a]) Śi K2 चैनां; D5 वाचा; T1 त्वावां (for चावां). — [b]) Śi K2 देशे देशे; K4 केशी हर्तुं (by transp.); G1 गंतुं केशी. K3 Dc Dn3 D5 °बलः; D1. 3. 4 °सुर (for °सुरः). — [c]) M ऐच्छदे(M2 °ते)नं (for इच्छलंनं). — [d]) K2 B1–3 Dn D4. 6 G3 चाहं (for त्वहं).

19 [a]) B1–3 Dc1 Dn1. n3 D4. 5 T1 G3 [अ]नेन (for तेन). — [c]) G1 पुरा (for त्वया). — [d]) S (except G3) दुर्लभं (for दुर्जयम्).

20 G4 om. the ref. — [a]) D3 °सेव (for °सेया). — [b]) Śi K1. 2 तथा; B4 च मे (for मम). — [c]) K D (except D1–3. 5) T1 G1–3 आख्यातुं.

21 [a]) T2 अलभ्या° (for अबला°). D3 °भाग (for °बाहो).

22 D4 transp. 22 and 23. — [a]) K4 B1–3 Dn D1. 4–6 G3 तु; D3 च (for वै). — [d]) M1 वाक्याद् (for वाक्यम्).

23 D4 transp. 22 and 23. — [b]) Śi K2. 3 B2 D1–3. 5 गंधर्वो° (for किंनरो°). — [c]) B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 यो (for स). K4 D1–3 देवो दुष्टानां; B1–3 Dc Dn D4. 6 G3 दुष्टदैत्यानां (B1. 3 °दृष्टानां; B3m °दैत्यानां) (for दृष्टो दुष्टानां). D5 जेता सदैव दुष्टानां.

24 D4 om. 24[ab]. — [a]) Śi K1–3 B1. 3 D1. 2. 3 (before corr.). 5 यः स; T1 स तु (for यस्तु). Dc यः सर्वभूतभूतानि; D3 (by corr. *sec. m.*) यः सर्वाणि च भूतानि. — [b]) S (except G3) सार्धं (for सह). D3 विजेष्यते.

C. 3 14265
B. 4 224 9
K. 3. 226. 9

स हि मे भविता भर्ता ब्रह्मण्यः कीर्तिवर्धनः ॥ २४

मार्कण्डेय उवाच ।

इन्द्रस्तस्या वचः श्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम् ।
अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते ॥ २५
अथापश्यत्स उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।
सोमं चैव महाभागं विशमानं दिवाकरम् ॥ २६
अमावास्यां संप्रवृत्तं मुहूर्तं रौद्रमेव च ।
देवासुरं च संग्रामं सोऽपश्यदुदये गिरौ ॥ २७
लोहितैश्च घनैर्युक्तां पूर्वां संध्यां शतक्रतुः ।
अपश्यल्लोहितोदं च भगवान्वरुणालयम् ॥ २८
भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
हव्यं गृहीत्वा वह्निं च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ २९
पर्व चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।
तथा धर्मगतं रौद्रं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥ ३०
समालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।
समवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रो व्यचिन्तयत् ॥ ३१
एष रौद्रश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।
सोमस्य वह्निसूर्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ।
जनयेद्यं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३२
अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ।
एष चेज्जनयेद्गर्भं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३३
एवं संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः ।
गृहीत्वा देवसेनां तामवन्दत्स पितामहम् ।
उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ ३४

---

25 T₂ G₁. ₂. ₄ M₁ om. the ref. — [b]) Ś₁ K₁. ₂ ततः (for भृशम्). — [d]) D₃ सा प्रभा˚; G₄ समभा˚ (for संप्रभा˚). K₂ यादृशेमं प्रभा˚; T₁ यादृशः संभविष्यति.

26 [a]) G₁ मतये (for उदये). — [c]) B₂ D₅ महाभाग; D₂ S (except G₁. ₃) महात्मानं. — [d]) G₁. ₂. ₄ प्रविशंतं (for विश˚).

27 [a]) Ś₁ K₁. ₂ अमावस्यां. Ś₁ K₁–₃ D₁–₃. ₅ च संवृत्तां (D₁ ˚त्तं); K₄ B De Dn D₄. ₆ G₃ प्रवृत्तायां (for संप्रवृत्तं). — [b]) K₄ B De Dn D₄. ₆ G₃ ˚तें रौद्र एव तु (B₁. ₂. ₄ D₆ च). — [c]) B₁ तु (for च). K₁ संग्रामे.

28 [a]) T₁ लोहितां च. K₂ गुणै˚; B₁ पूर्वै˚ (for घनै˚). — [b]) T₁ G₁ M₂ पूर्वसंध्यां. — [d]) S (except T₁ G₃) मघ˚ (for भग˚). D₁ वरुणोदयं; G₁ ˚णालयात्.

29 S (except G₃) transp. 29^{ab} and 29^{cd}. B₄ om. 29^{cd}. — [c]) D₂. ₃ हविर् (for हव्यं). M₂ गृहाय हव्यं (for हव्यं गृहीत्वा). K₂ हव्यं (for वह्निं). — [d]) K₂ प्रविशंति; B₃ प्रविशञ्च (m ˚शन्तं as in text).

30 [a]) Ś₁ सर्व चैव; K₁ सर्वदैवं; K₂ सर्वदैवं; K₃ पर्वतैव; G₃ पर्व चैवं. S (except T₁ G₃) चतुर्विंशत्. — [c]) Ś₁ K₁. ₂ B₃ De D₁. ₅ ततो; T₂ G₄ तदा (for तथा). Ś₁ K₁. ₂ धर्मफलं रौद्रं (K₂ रात्रौ); Dc₂ D₂. ₃. ₅ M धर्मबलं रौद्रं; T G सूर्यं वह्निगतं (G₃ धर्मं गतं रौद्रं). — [d]) Ś₁ K B₃ Dc Dn₂. n₃ D₁–₄ सोम˚ (for सोमं). Ś₁ K₁. ₂ D₁ तत्; Dc Dn₃ सः; D₂. ₃. ₅ यत् (for तम्).

31 D₂ om. (hapl.) 31 (cf. v.l. 30). — [a]) Ś₁ K₃. ₄ B₄ Dc D₃. ₅ G₁. ₂. ₄ M₁ एवं; T₁ एकं (for एव). — [c]) K₂ तं रात्रौ; D₃ रौद्रं तद् (for तं रौद्रं). — [d]) K B D (D₂ om.) G₃ [अ]न्व(K₂ वि)चिंत˚; T₁ M₃ [अ]प्यचिंत˚ (for व्यचिन्त˚). — After 31, K₂ B D (except D₂. ₃) G₃ ins.:

1057* सूर्याचन्द्रमसोर्घोरं दृश्यते परिवेषणम् ।
एतस्मिन्नेव राज्यन्ते महद्युद्धं तु शंसति ।
सरिस्सिन्धुरपीयं तु प्रत्यस्रग्वाहिनी भृशम् ।
शृगालिन्यग्निवक्त्रा च प्रत्यादित्यं विराविणी ।

32 [b]) K₃ उक्त˚; D₅ मुक्त˚ (for युक्त˚). — [c]) Ś₁ K₁. ₂ transp. सोम- and सूर्य-; T₁ transp. वह्नि- and सूर्य-. — [d]) Dc Dn₃ अद्भुतोपि; T₂ ˚तस्तु (for ˚तोऽयं). — [e]) K₁ यः; B₃ स्वं (for यं). — [f]) = 33^{d}. G₁–₄ [ऽ]सौ (for ऽस्या).

33 Ś₁ K₁. ₂ om. (hapl.) 33. — [a]) K₃ अग्निश्च तैर्; B₄ D₃ T G₂ M अग्निश्चैभिर्; G₁. ₄ अथानेकैर्. T M₃ गुणैः सर्वैः; G₁ गुणैरग्निः; G₄ गुणानग्निः (for गुणैर्युक्तः). — [b]) K₃. ₄ D₁. ₅ सर्वैरेताश्च देवताः; B₄ D₂. ₃ S (except G₃) अ(D₂. ₃ M₁ ङ्गि)निः सर्वाश्च (B₄ च सर्व˚) देवताः. — [c]) D₁. ₃ G₁. ₂. ₄ वै; D₅ T₁ यं (for चेज्).

34 [a]) G₂ मघ˚ (for भग˚). — [b]) Ś₁ K Dc Dn₃ D₁–₃. ₅ गतः प्रभुः; B₃ गतस्तदा (for तदा गतः). — [d]) K₁. ₄ B₁m Dc₁ Dn₂. n₃ D₃. ₄ अवदत्स (D₃ ˚त्तं); B₁. ₂. ₄ अविंदत्स; Dc₂ D₁. ₂. ₅ अवंदत; S (except G₃) ववंदे स (T₂ च). — [e]) Dc स्वं साधु; S (except G₃) देव स्वं (for देव्यास्त्वं). — [f]) Dc देव्याः (for साधु).

35 [a]) K₄ B₁. ₂. ₄ मयै˚; T₁ यदै˚ (for यथै˚). — [c])

ब्रह्मोवाच ।

यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसूदन ।
तथा स भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ ३५
स भविष्यति सेनानीस्त्वया सह शतक्रतो ।
अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासौ सह कन्यया ।
तत्राभ्यगच्छद्देवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ।
वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाव्रताः ॥ ३७
भागार्थं तपसोपात्तं तेषां सोमं तथाध्वरे ।
पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥ ३८
इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुसमिद्धे हुताशने ।
जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवौकसाम् ॥ ३९
समाहूतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ।
विनिःसृत्याययौ वह्निर्वाग्यतो विधिवत्प्रभुः ।
आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ ४०
स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताशनः ।
ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवौकसाम् ॥ ४१
निष्क्रामंश्चाप्यपश्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।
स्वेष्वाश्रमेषूपविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुखम् ॥ ४२
रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।
हुताशनार्चिप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥ ४३
स तद्गतेन मनसा बभूव क्षुभितेन्द्रियः ।
पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां वह्निः कामवशं ययौ ॥ ४४

C. 3. 14289
B. 3. 224. 33
K. 3. 226. 33

D$_2$. 3 संभ° (for स भ°). Dc Dn$_3$ भर्ता (for गर्भो). — [d]) B$_4$ इंद्र°; Dc$_2$ Dn$_3$ D$_1$ गुरु°; S (except T$_1$ G$_3$) उग्र° (for उरु°).

36 [a]) Dc Dn$_3$ भविष्यति च (for स भवि°). — [c]) T$_1$ चाहः (for चैव). — [d]) Dc$_2$ D$_3$ भविष्यति स (by transp.); G$_1$ संभविष्यति.

37 All MSS. om. the ref.! — [b]) Ś$_1$ स (for [अ]सौ). Ś$_1$ K$_1$. 3 सहकन्यकः. — [d]) K$_4$ D$_{1-3}$ ब्रह्म°; T$_1$ G$_{1.\ 3.\ 4}$ M$_1$ सप्त° (for देव°). — [e]) A few MSS. वशिष्ठ°. B$_1$ सर्वे; D$_2$ विप्रा (for मुख्या). — [f]) Dc$_2$ D$_2$ तु; M$_1$ स- (for सु-). B Dc$_1$ Dn$_{1.\ 2}$ D$_{4.\ 6}$ G$_3$ -महाबलाः (B$_4$ -महौजसः); T G$_{1.\ 3.\ 4}$ °प्रभाः (for °व्रताः).

38 [a]) K$_2$ भगार्थं; Dc$_2$ D$_3$ भो° (for भा°). K$_1$ तपसोपार्थं; K$_2$ B$_{1m}$ °पातुं; B$_{3-4}$ D (except D$_{1-3.\ 5}$) G$_3$ तपसोधातुं (B$_{3m}$ °धान्तं) (for °पात्तं). — [b]) K$_3$ B$_3$ (m as in text) सोमस्य. G$_{1.\ 3.\ 4}$ तदा° (for तथा°). K B$_{1.\ 3}$ (m as in text) D$_{1.\ 3.\ 5}$ (*sup. lin.* as in text). 5 T$_3$ [अ]परे (for [अ]ध्वरे). — [c]) K$_4$ पिपासया. K$_{1.\ 4}$ Dc D$_2$ T G$_3$ M [अ]भ्य(Dc$_2$ °भ्य)युर् (for ययुर्).

39 [a]) K$_2$ इष्टं (for इष्टिं), and °न्यायं (for °न्यायं). — [b]) K$_3$ B$_3$ सुसमृद्धे; Dc$_2$ °मिद्ध-. — [d]) Dc$_2$ G$_1$ सर्वे; G$_{3.\ 4}$ M$_1$ सर्व (for सर्व-). Dc -दिवौकसः.

40 [a]) Ś$_1$ K$_3$ सोपाहूतो; B$_3$ समाहूतो (m °हूतो as in text); T$_3$ °हितो. — [c]) K$_3$ Dc$_2$ D$_{4.\ 6}$ सोद्भूतः (for सोऽद्भुतः). — [e]) K$_{1.\ 4}$ B$_{1.\ 3.\ 4}$ D (for D$_3$ see below) G$_{3.\ 3}$ ययौ (for [आ]ययौ). — D$_3$ om. (hapl.) from °सृत्य up to विवि- (in 41[a]). — [d]) B$_4$ संश्रितो; T$_1$ पार्श्वं°; T$_3$ पश्यं°; G$_{1.\ 3.\ 4}$ सूर्यं°; M$_1$ शार्ङ्ग° (for वाग्य°). — [e]) Dn$_3$ D$_{1.\ 6}$ अगम्य- (for आगम्य). D$_6$ [आ]हवनीये स्वे. — [f]) B$_1$ द्विर्जैर्मन्त्रहुतो हुतं; B$_4$ तैः समस्तं हुतं हविः.

41 D$_3$ om. स तत्र विवि- (cf. v.l. 40). — [a]) T$_3$ सततं; G$_{1.\ 3.\ 4}$ स तु तं (for स तत्र). D$_6$ विहितं; G$_1$ विधिवत् (for विविधं). Dc द्रव्यं (for हव्यं). — [c]) B$_4$ मुनि° (for ऋषि°). — [d]) Ś$_1$ प्रायात्स्थानाद्; B$_1$ प्रादित्सत; B$_3$ प्रयच्छति (for प्रायच्छत).

42 [a]) Ś$_1$ [अ]भ्यगच्छत्स; K$_{1.\ 2}$ [अ]भ्यगच्छंत; K$_3$ D$_{1.\ 5}$ G$_{1.\ 2}$ M$_2$ [अ]भ्यपश्यत्स; T$_1$ तास्तु गच्छंतीः (for [अ]प्यपश्यत्स). — [b]) Ś$_1$ द्विजा° (sic) (for महा°). — [c]) K$_2$ B$_4$ Dc Dn D$_{4.\ 6}$ G$_3$ स्वेष्वासनेषु; K$_3$ श्रेष्ठाश्रमे°; B$_2$ श्रेष्ठासने°; T$_3$ G$_2$ दृष्ट्वाश्रमे°. T$_1$ वसतीः (for [उ]पविष्टाः). Ś$_1$ स्वस्वाश्रमोपविष्टास्ताः. — [d]) K$_2$ पतिभिश्च; K$_4$ D$_{2.\ 3.\ 5}$ स्नाताश्चैव; B Dn D$_{1.\ 4.\ 6}$ G$_3$ स्नप(D$_{1.\ 4.\ 6}$ °पं)तीश्च; Dc स्नातीश्चैव. Ś$_1$ सुस्नासुखं; B$_{2.\ 4}$ Dn D$_{1.\ 4.\ 6}$ G$_2$ तथा सुखं; Dc$_2$ सुखावहं; T$_2$ G$_2$ पतिव्रताः.

43 [a]) T$_2$ कुश- (for रुकम-). A few MSS. °वेदीं (for °वेदिं). G$_1$ तत्र (for तास्तु). — [b]) B$_1$ °रेखा (for °लेखा). — T$_2$ om. 43[cd]. — [c]) B$_{1-3}$ D$_5$ °विःप्रतिमाः. — [d]) B$_4$ [उ]द्भूताः (for [अ]द्भुताः).

44 K$_1$ om. from 44 up to 3. 214. 21. — [a]) Ś$_1$ K$_2$ सततोद्भूतेन म° (hypermetric!); B$_2$ Dn$_{1.\ 2}$ D$_{1.\ 4.\ 6}$ G$_3$ स तत्र तेन म°. — [c]) D$_4$ शक्या मया द्रष्टुं स्पृष्टुं (cf. 46[ab]). — [d]) Ś$_1$ K$_2$ B$_4$ °वशं गतः; M °वशातुरः.

C. 3. 14290
B. 3. 224. 34
K. 3. 226. 34

स भूयश्चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितोऽस्मि यत् ।
साध्वीः पत्नीर्द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ४५
नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्प्रष्टुं वाप्यनिमित्ततः ।
गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यभीक्ष्णशः ॥ ४६
संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ४७
निरुप्य तत्र सुचिरमेवं वह्निर्वशं गतः ।
मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥ ४८
कामसंतप्तहृदयो देहत्यागे सुनिश्चितः ।
अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामग्निर्वनमुपागतः ॥ ४९
स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा ।
सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृति भामिनी ।
अप्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता ॥ ५०
सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् ।
तत्त्वतः कामसंतप्तं चिन्तयामास भामिनी ॥ ५१
अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ।
कामयिष्यामि कामार्तं तासां रूपेण मोहितम् ।
एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३ ॥

---

45 K1 om. 45 (cf. v.l. 44). — a) B1–3 Dn1. n2 D4. 6 G3 भूयः सं(D4. 6 G3 स)चिंत°. — b) B Dn1. n2 D4. 6 G3 °तो ह्यहं; Dc Dn3 D5 °तस्य मे (for °तोऽस्मि यत्). — Ś1 om. from 45cd up to 3. 214. 21. — c) K2 B Dc Dn D1. 4–6 G3 साध्व्यः (Dc Dn3 सत्यः) पत्न्यो. — d) B1. 3 Dc Dn3 D4. 6 G3 अकाम्याः (for °माः).

46 Ś1 K1 om. 46 (cf. v.l. 45, 44). — a) D3 (by corr.) न ताः (for नैताः). — b) K4 चा° (for वा°). G1 निमि° (for [अ]निमि°). — c) B3 °सृत्य; K4 Dc D1–3. 5 M °श्रित्य (for °विश्य).

47 Ś1 K1 om. 47 (cf. v.l. 45, 44). Before 47, K2 B D (except D1–3. 5) G3 ins. मार्कंडेय उ°. — b) B4 °प्रभः (for °प्रभाः). — c) B4 स (for च).

48 Ś1 K1 om. 48 (cf. v.l. 45, 44). — b) B4 S (except G3) ततो (for एवं). K3. 4 Dc D2. 3. 5 T G1. 2. 4 वनं (for वशं). — M2 om. (hapl.) 48c–49d. — c) K4 D2. 3 विनिःक्षिप्य; T1 विनिष्क्रम्य.

49 Ś1 K1 M2 om. 49 (cf. v.l. 45, 44, 48). — b) K2 B Dn D3. 4. 6 G3 °त्याग-; K3 Dc D1. 2. 5 °न्यासे; K4 न्यास- (for °त्यागे). K2 B Dc Dn D4. 6 G3 -विनिश्चितः; D2 सुनिश्चलः. — d) K2 B1. 3 Dn1. n2 D4. 6 G3 °गमत्; D3 °श्रितः (for °गतः).

50 Ś1 K1 om. 50 (cf. v.l. 45, 44). — b) T1 G1. 2. 4 M2 प्रथमा; M1 भार्या सा (for प्रथमं). K3. 4 Dc1 D1–3 कामयत्यलं; Dc2 °यत्फलं; D5 °येत्फलं (for °यत्तदा). — c) B3. 4 T G1. 2. 4 तत्र (for तस्य). B1. 4 T G1. 2. 4 अन्वि° (for अन्वै°). — d) K2 B Dn1. n2 D4. 6 G3 भाविनी; K3. 4 Dc D1–3. 5 भारत (for भामिनी). — M om. (hapl.) 50c–51d. — f) K2 B Dn1. n2 D4–6 G3 न च (Dn2 D5 चा-) पश्यत्य°; K4 Dc1 न च पश्यद°.

51 Ś1 K1 M om. 51 (cf. v.l. 45, 44, 50). — a) B2 यथा वक्तुं; D1 तथा सुभ्रूर्; T G1. 2. 4 यथावृत्तं (for °वत्तु). — c) B4 यत्ततः; D1 सा ततः (for तस्व°). — d) K2 B Dc1 Dn D4. 6 G3 भाविनी (for °मि°).

52 Ś1 K1 om. 52 (cf. v.l. 45, 44). — c) B4 T1 G1 M1 रम° (for काम°). K2. 4 B1. 3 D (except D1–3. 5) G3 कामार्ता. — f) G1. 4 कामस्यासि° (for कामावाप्ति°).

Colophon om. in Ś1 K1. — *Major parvan:* K2 Dn3 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या. K2. 4 B1–3 D G3 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस (D1 आंगिरसोपाख्यान). — *Adhy. name:* B2. 4 स्कंदोत्पत्तिः; Dc Dn3 M2 कुमारोत्पत्तिः; T2 कुमारोत्पत्तिकथनं; G1 कुमारसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 223; Dn3 222; D1 226; T G1 M (M2 *inf. lin.*) 216; G2. 4 M3 (orig.) 218. — *Śloka no.:* Dn1. n3 D1. 6 42.

214

☞ Ś1 K1 om. 3. 214. 1–21 (cf. v.l. 3. 213. 45, 44). The MSS. are ignored up to st. 21.

1 G3 om. the ref. — b) K2 लोल-; T1 शिव- (for शील-). Dc Dn3 -समन्विता (for -गुणान्विता). — c) G1. 4 तत् (for सा). B4 [अ]प्रतिमं; G4 प्रतिमं (for प्रथमं). D3 transp. रूपं and कृत्वा (in d). — e) Many N MSS. °भ्यासं (for °भ्यार्शं). — f) Dc तं प्रोवाच; S (except G3) उवाच च (for तं चोवाच).

२१४

मार्कण्डेय उवाच ।
शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता ।
तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ।
जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ॥ १
मामग्ने कामसंतप्तां त्वं कामयितुमर्हसि ।
करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ २
अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
सखीभिः सहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३
अग्निरुवाच ।
कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ।
यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ ४
शिवोवाच ।
अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं बिभीमस्तु वयं तव ।
त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तवान्तिकम् ॥ ५
मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तं द्रुतं चर ।
मातरो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।
ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः ।
प्रीत्या देवी च संयुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७
अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८
तस्मादेतद्रक्ष्यमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ।
वनान्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९
सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ १०
दृष्टीविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ।

C. 3. 14309
B. 3. 225. 11
K. 3. 227. 12

---

2 [a]) S (except T1 G3) कामसंपन्नां. — [c]) K3 Dn3 D1 न करिष्यसि (by transp.); B3 करिष्यामि न; Dc D5 न करिष्यामि. K4 B4 D2. 3 न चेत्करिष्यसे देव. — [d]) D5 मां मृताम् (by transp.). — After 2, S (except G3) ins.:

1059* तवाप्यधर्मः सुमहान्भविता वै हुताशन ।

3 G1. 4 om. (hapl.) 3[ab]. — [c]) K3 श्लिष्टाभिः; K2. 4 Dc Dn3 D1–3. 5 सर्वा°; B1. 3 ज्ञाति°; B1m. 2. 4 Dn1. n3 D4. 6 G3 शिष्टा° (for सखी°). K3 B1m. 2. 3 Dn1. n3 D4. 6 G3 प्रहिता (for स°).

4 [a]) Dc D3 त्वं मां (by transp.). S (except G3) विजानासि (for °नीषे). — [d]) B4 वशाः (for प्रियाः).

5 T1 om. the ref. — [b]) K3 बिभेम; T M बिभ्यामस् (for बिभीमस्). — [c]) Dc Dn3 D1–3. 5 त्विंगितै° (for इङ्गितै°).

6 [a]) T1 [ए]व (for [इ]ह). K3 Dn1 D3. 5 T G1. 2. 4 M सं(T1 सु)प्राप्तां; B1 (m as in text) °तुष्टा; B4 °तप्ता. — [b]) Dc Dn3 D1. 3 कामात् (for कामं). D3. 3 वर (for चर). T G1. 2. 4 M कामाच्चैव द्रुतं (T3 °चोपद्रुतां) च मां (T1 त्विमां). — After 6[ab], S (except G3) ins.:

1060* उपयन्तुं महावीर्य पूर्वमेव त्वमर्हसि ।

— K2. 4 S (except G3) om. 6[cd]. — [c]) B2. 4 D3 यातरो; Dn D3 जामयो; D1 यात्स्वन्या (for मातरो).

7 B2 om. (? hapl.) 7–9 with the ref. — [b]) K3 प्रति; K4 प्रीतो; Dc Dn3 D2. 3. 5 प्रीतां (for प्रीति-). B4 °मुदान्वितः. T G1. 2. 4 M शिवां प्रीत उ(T1 M प्रीतिमु)दावहत् (T3 °हरत्). — [c]) K3 B Dn1. n3 D4. 6 G3 समायुक्ता (for च सं°). K2. 4 Dc Dn3 D1–3. 5 प्रीत्या (K4 Dc D3 °ता) च देवी संयुक्ता. — [d]) K4 युक्तं (m as in text); S (except G3 M3) शुक्लं (for शुक्रं); cf. v.l. 12[d].

8 B2 om. 8 (cf. v.l. 7). — [a]) K3 निचरंत्या; B (B2 om.) Dc Dn3 D1–3. 5 व्यचिंतयन्; S (except G3) सांचित° (for अचिन्त°). Dc Dn3 मामकं; T1 मदीयं (for ममदं). T1 G4 वै (for ये). — [b]) M पश्यंति (for द्रक्ष्यन्ति). Dc Dn3 केचन (for कानने). — [c]) T3 अहिता; G3 अहितं; G4 प्रकृतं (for अनृतं). — [d]) D1 द्रक्ष्यंति (for व°). K2. 3 B1 Dc D4. 6 T3 G1. 3 M पावकं (K3 °कः; B1 Dc D4. 6 G3 °क); D1–3. 5 °कात्.

9 B2 om. 9 (cf. v.l. 7). — [a]) M3 त्वेतद् (for एतद्). K3 रक्षणाय; G4 M रक्षमाणा. — [d]) T3 चैव (for मम).

10 [a]) T3 G1. 2. 4 M3 ततो (for तदा). — [b]) G1. 4 ततो (for महा-). T G3 M निर्गत्य (M °त्य) महतो वनात् (T1 वनतो महत्). — [c]) G1 सर्वतः (for पर्वतं).

C 3. 14310
B 3. 225. 11
K. 3. 227. 12

रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा ।
राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ ११
सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता सती ॥ १२
शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ १३
दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तया ।
तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ १४
षट्कृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्ने रेतः कुरूत्तम ।
तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५
तत्स्कन्नं तेजसा तत्र संभृतं जनयत्सुतम् ।
ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत्स्कन्दतां ततः ॥ १६

षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः ।
एकग्रीवस्त्वेककायः कुमारः समपद्यत ॥ १७
द्वितीयायामभिव्यक्तस्तृतीयायां शिशुर्बभौ ।
अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्थ्यामभवद्गुहः ॥ १८
लोहिताभ्रेण महता संवृतः सह विद्युता ।
लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ १९
गृहीतं तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् ।
न्यस्तं यत्त्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिकृन्तनम् ॥ २०
तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवांस्तदा ।
संमोहयन्निवेमान्स त्रीँल्लोकान्सचराचरान् ॥ २१
तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघौघनिस्वनम् ।
उत्पेततुर्महानागौ चित्रश्चैरावतश्च ह ॥ २२

---

11 a) K₂ दंष्ट्राविषैः. B₂ सप्तशीर्षैर्दृष्टिविषैर् (by transp.). — b) K₃ T₁ अद्भुतं; D₃ उद्भतैः (for अद्भुतैः). — d) B₄ गुप्तं; S (except G₃) दुष्टैर् (for रौद्रैर्). — e) G₃ संकीर्णम् (for संपूर्णम्). — After 11, S (except G₃) ins.:

1061* नदीप्रस्रवणोपेतं नानातरुलताचितम् ।

12 b) B₄ D₁ °शृंगं (for °पृष्ठं). — c) B₂ कुंजे; D₃ भांडे (for कुण्डे). — d) S (except G₃) शुक्लं (for शुक्रं); cf. v.l. 7d. T₂ G₂ सत्वरिता; G₄ संत्व°; M सुत्व°. K₂ B₁–₃ Dn₁. n₃ D₄. ₆ G₃ शुभा (for सती).

13 a) K₂ B₁–₃ Dn D₄. ₆ G₃ सप्ता° (for शिष्टा°). K₃. ₄ Dc D₁–₃. ₅ देवीनां (for सा देवी). — c) B₄ पत्नीनां रूपकं कृत्वा. — d) G₁. ₂. ₄ M₁ रम° (for काम°).

14 a) K₃. ₄ B₃ Dc Dn₃ D₁–₃ G₂ M दिव्यं (for दिव्य-). — b) K₂ शक्यते; B₁. ₃ D₃ शकितुं (for शकितं). — c) Dc Dn₃ अस्या° (for तस्या°). Some MSS. °प्रभावेन. — d) D₁ T₂ G₁. ₄ M भर्तुः (for भर्तृ-).

15 a) Dc₁ Dn₃ D₂ T₂ G₁. ₂. ₄ तत्र (for तत्तु). Some MSS. निःक्षिप्तम्. — b) K₃ B₃ Dc D₁–₃. ₅ T₂ G₁ M अग्नि- (for अग्ने). K₃. ₄ B₃. ₄ Dc Dn₃ D₁–₃. ₅ M °द्वह (for °त्तम). — c) T₁ प्रक्षिपंत्याः (for प्रतिपदि). — d) B₃ कृतं; D₁. ₂ तथा; D₃ तया; M सह (for तदा).

16 a) T₂ रेतसां; G₁. ₂ तेजसां (for तेजसा). Dc तस्य (for तत्र). — b) K₂–₄ B D G₃ संवृतं; T M₃ °भूतं (for °भृतं). K₄ Dc D₁–₃. ₅ त्वसृजत् (for जनयत्). — c) B₁. ₃ G₁. ₄ M₁ स्कंदम् (for स्कन्नम्). — d) B₁ S (except G₃) जनयत्; D₃. ₅ अगमत्; D₆ मनसा (for अनयत्). K₃. ₄ B₃ Dc Dn₃ D₃ T₂ M तु (D₃ नु) तत्; B₂ D₆ गतं; D₁ सुतं; D₂ नु यत् (for ततः).

17 c) K₄ D₃. ₅ च (for तु). K₂ B₁–₃ Dn₁. n₃ D₄. ₆ G₃ एकग्रीवैकजठरः.

18 a) D₁ अपि व्यक्तस्; D₃. ₅ अभिव्यक्तिस्. — c) T₁ अथ (for अङ्ग-). S (except G₃) °संपूर्णः (for °संभूतः). — d) T₂ गुरुः (for गुहः).

19 D₃ om. 19ab. — b) K₃. ₄ B₁ T₁ M₃ स सविद्युता. G₂. ₄ स विदिद्युते (for सह वि°). K₂ विद्युता सह संवृतः. — c) K₄ लोहिताभ्रैः. Dc D₄. ₆ °भ्रेषु महति; T₁ °भ्रेण सुमहान्.

20 b) B₃ बहुलं (for विपुलं). S (except G₃) रोम° (for लोम°). — d) Dc₂ D₂–₄ पुरारि- (for सुरारि-). K₂ T₂ G₁. ₂. ₄ सु(K₂ T₂ पु)रातिनिकृं°; B₄ सुरारिविनिवर्तनं; T₁ तत्सुरात्रनिकृं°.

21 b) K₃ ननंद; K₄ B₄ Dc Dn₃ D₁–₃ T M ननर्द (for ननाद). K₄ बलवत्तरं; B₃ भगवांस्तदा; D₅ बलवत्तदा. — c) D₃. ₅ G₁ स मोह°. T M इमान्सर्वान्; G₁. ₂. ₄ इमाँल्लोकान् (for इवेमान्स). — d) K₃ B₄ Dc D₃. ₅ T₁ लोकांस्त्रीन् (by transp.); G₁. ₂. ₄ गुहस्त्रीन्.

22 Ś₁ K₁ resume! — a) Ś₁ K₁–₃ D₁. ₂. ₅ तस्य सं-; Dc₂ स तस्य (for तस्य तं). — b) B₄ S (except G₃) महामेघोदधिप्रभं (M₁ °स्वनं).

23 a) D₃ तौ चापततौ. — b) Ś₁ K₃. ₅ B₃. ₅ Dn₁ D₄–₆ G₃ स बालार्कसमं; K₄ बालार्कसदृशं. — K₃ om.

तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालार्कसमद्युतिः ।
द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना ।
अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ॥ २३
महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम् ।
गृहीत्वा व्यनदद्भीमं चिक्रीड च महाबलः ॥ २४
द्वाभ्यां भुजाभ्यां बलवान्गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।
प्राध्मापयत भूतानां त्रासनं बलिनामपि ॥ २५
द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुशो निजघान सः ।
क्रीडन्भाति महासेनस्त्रीँल्लोकान्वदनैः पिबन् ।
पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २६
स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
व्यलोकयदमेयात्मा मुखैर्नानाविधैर्दिशः ।
स पश्यन्विविधान्भावांश्चकार निनदं पुनः ॥ २७
तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ।
भीताश्चोद्विग्नमनसस्तमेव शरणं ययुः ॥ २८
ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
तानप्याहुः पारिपदान्ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ॥ २९
स तूत्थाय महाबाहुरुपसान्त्व्य च ताञ्जनान् ।
धनुर्विकृष्य व्यसृजद्बाणाञ्श्वेते महागिरौ ॥ ३०
विभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ३१
स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्तस्वरान्रुवन् ।
तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं भयात् ॥ ३२
स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वापि बलिनां वरः ।

C. 3. 14333
B. 3. 225. 35
K. 3. 227. 36

(hapl.) 23^{c}–25^{d}. — ^{c}) D$_1$ सर्पो (for द्वाभ्यां). — ^{e}) D$_6$ अपरं च (for °रेण). Ś$_1$ K$_1$. 4 D$_3$ °दायादं; B$_2$. 3 Dc D$_2$ °दायाद्यं. — ^{f}) Ś$_1$ K$_1$. 2. 4 D$_2$. 3 महाभयं (for भुजेन सः).

24 K$_3$ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^{a}) K$_4$ G$_1$. 4 M$_1$ उपाश्लिष्टं; T$_1$ उपक्लिष्टं; T$_2$ उपादिष्टं. — ^{b}) D$_1$–$_3$. 5 T G$_2$. 4 M$_1$ वरः (for वरम्). — ^{c}) K$_2$ विनदं; B$_1$ व्यानदन् (for व्यनदद्). G$_1$. 2. 4 भीमश्च. — ^{d}) B Dn$_1$ D$_4$. 6 G$_3$ °भुजः; Dn$_2$ °सुरः (for °बलः).

25 K$_3$ om. 25 (cf. v.l. 23). — ^{a}) T$_2$ G$_1$. 2. 4 बलदृद् (for °वान्). — ^{b}) B$_4$ बलम् (for शङ्खम्). — ^{c}) D$_3$ T$_2$ G$_2$. 4 प्रध्मापयत. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ वरं; K$_2$ वरः (for अपि).

26 ^{b}) B$_1$–$_3$ Dn$_1$. n$_2$ D$_4$. 6 [ऽ]भिजघान; T$_1$ [ऽ]पि ज°; T$_2$ [ऽ]प्याज°; G$_1$. 2. 4 व्याज°; M [ऽ]भ्य(M$_3$ °भ्या)हनच्च (for निजघान). B$_2$. 4 Dn D$_1$. 3–6 G$_3$ ह (for सः). — ^{d}) K$_1$ D$_3$ (*sup. lin. sec. m.* as in text) कारान्; K$_3$. 4 M कारान् (for लोकान्). — D$_2$ G$_1$ om. (hapl.) 26^{f}–27^{e}. — ^{f}) Ś$_1$ K$_2$. 3 Dc D$_3$ रश्मिवान्.

27 D$_2$ G$_1$ om. 27^{abc} (cf. v.l. 26). — ^{a}) D$_3$ श्वेतस्य (for स तस्य). — ^{b}) K$_1$ °दर्शनः (for °विक्रमः). — ^{d}) K$_3$ °दिशैः (for °विधैः). — ^{e}) K$_3$ अपश्यद् (for स पश्यन्). T$_1$ पापान् (for भावान्). — ^{f}) D$_1$ निनदस्वनः (for निनदं पुनः).

28 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$–$_3$ D$_5$ सं- (for तं) — Ś$_1$ om. (hapl.) 28^{a}–29^{b}. — ^{c}) G$_1$. 2. 4 हि (for च). — ^{d}) S (except G$_3$) गताः (for ययुः).

29 Ś$_1$ om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — ^{a}) K$_1$ यत्ते (for ये तु). K$_1$ संश्रितं; K$_3$ संसृता (for संश्रिता). Dc देवा. — K$_3$ om. 29^{cd}. — ^{c}) K$_2$ B$_3$ Dc$_1$ Dn$_3$ D$_3$. 4 अस्य; B$_4$ T$_1$ G$_1$. 2 M तस्य; Dn$_1$. n$_2$ अथ; D$_3$ अभि- (for अपि). Ś$_1$ K$_2$ पार्षदान्वै; K$_1$ M पार्षदान् (catalectic); Dn$_1$ D$_4$ G$_1$ परिषदान्. T$_2$ G$_4$ तांस्तदा तुष्टुवुः सर्वे. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ B$_1$. 2. 4 Dn$_2$ D$_2$–$_4$. 6 T$_1$ G$_1$. 3 ब्राह्मगान्; K$_4$ ब्रह्मण्यात् (for ब्राह्मणाः). B$_3$ ब्राह्मणानां महाबलान्; M$_3$ ब्राह्मणाः सुमहाबलाः.

30 ^{a}) Ś$_1$ सतूर्याय; K$_1$ संतूर्णाय; K$_2$ संतूस्याय (sic) (for स तूत्थाय). — ^{b}) K$_3$ उपशांत्या च; Dc$_3$ उपसांत्वत; T$_2$ अवसांत्व्य च (for उपसान्त्व्य च). K$_1$ उपसंध्यं गताञ्जनान्. — ^{c}) Ś$_1$ D$_5$ व्यकृष्य. Dc [अ]भ्यसृजद्; D$_2$. 3 T$_2$ G$_1$ M [अ]वसृ° (for व्यसृ°). — ^{d}) D$_3$ M बाणं (for बाणान्). D$_4$. 6 श्वेत- (for श्वेते).

31 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ च (for स). D$_2$. 3 G$_1$ M$_1$ शरः (for शरैः). — ^{b}) Ś$_1$ परं (for सुतम्).

32 ^{a}) K$_4$ D$_2$. 5 स विस्ती(K$_4$m °शी)र्णो; Dc स वि-(Dc$_2$ च)कीर्णो; T$_2$ स तु शीर्णो. — ^{b}) K$_1$. 2 °स्वनान्; B$_4$ T$_1$ G$_1$. 4 °स्वरं; D$_5$ T$_2$ G$_2$ °स्वरो (for °स्वरान्). Ś$_1$ K$_1$–$_3$ D$_1$–$_3$ T$_1$ ब्रुवन्; B$_4$ T$_2$ G$_2$ M$_1$ नदन्; G$_1$. 4 M$_2$ रवन् (for रुवन्). — ^{c}) B$_4$ T$_1$ तु (for नि-). Ś$_1$ K$_1$. 2 शैले (for त्वन्ये). — ^{d}) B Dn$_1$. n$_2$ D$_3$. 6 G$_3$ तदा; T$_2$ बलात् (for भयात्). — After 32, S (except G$_3$) ins.:

1062* घोरमार्तस्वरं सर्वे दृष्ट्वा क्रौञ्चं विदारितम्।

33 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ S (except T$_2$ G$_3$) भयार्तानां (for

C. 3. 14334
B. 3. 225. 35
K. 3. 227. 36

न प्राव्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ३३
सा तदा विपुला शक्तिः क्षिप्ता तेन महात्मना ।
बिभेद शिखरं घोरं श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥ ३४
स तेनाभिहतो दीनो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतस्तस्मान्महात्मनः ॥ ३५
ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ।
आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्बलवती बभौ ॥ ३६
पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
अथायमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

२१५

मार्कण्डेय उवाच ।
ऋषयस्तु महाघोरान्दृष्ट्वोत्पातान्पृथग्विधान् ।
अकुर्वञ्शान्तिमुद्विग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ १
निवसन्ति वने ये तु तस्मिंश्चैत्ररथे जनाः ।

भृशा°). — [b]) D₂ जयिनां (for बलि°). — [c]) K₄ B₁ Dn₁. n₂ G₃ प्राच्यव°; D₁ [अ]प्रहृष्य° (for प्राव्यथ°). — [d]) K₃ नानदत्; K₄ D₁. ₅ संनदन्; D₂. ₃ नादयन् (for चानदत्).

34 [a]) T M नदता; G₁. ₂. ₄ न तदा (for सा तदा). K₁. ₂. ₄ B D G₃ विमला (for विपुला). — [b]) Ś₁ K D₁–₂. ₅ T G₁. ₂ [अ]मितात्मना (for महा°). — [c]) T₁ G₁. ₂. ₄ M क्रोधात्; T₂ रोषात् (for घोरं). — [d]) M₂ क्रौंच° (for श्वेत°). T₁ शक्तिः श्वेतस्य सा गिरेः.

35 [a]) Ś₁ K₁. ₂ पपाता° (for स तेना°). B D (except D₂. ₅) G दीर्णो (B₁ वीरो) (for दीनो). — [b]) G₁. ₄ श्वेतोपलैः (for श्वेतोऽचलैः). — [c]) T₁ G₁. ₂. ₄ पलायत; M अपलायन् (for उत्पपात). G₁. ₂. ₄ जहीत्युक्त्वा (for महीं त्यक्त्वा). T₂ पालयन्प्रजहीत्युक्त्वा. — [d]) Ś₁ K B₁. ₃ Dc Dn₃ D₁–₃ G₄ तस्य; B₂ च स; Dn₁. n₂ D₄. ₆ G₂ स सु- (for तस्मात्).

36 [a]) D₁ प्रचलिता (for प्रव्य°). — [b]) G₁ विशी° (for व्यशी°). — K₃ om. (hapl.) from समा° (in 36[c]) up to स्कन्दं (in 37[d]). — [c]) Ś₁ अपाश्रित्य; K₁. ₂ उपाश्रित्य; K₄ B₄ Dc Dn₃ D₁–₃ समाश्रित्य; S (except G₃) नमस्कृत्य (for समासाद्य).

37 K₃ om. up to स्कन्दं (cf. v.l. 36); T₁ om. 37[ab]. — [a]) Ś₁ नदीश्चैव; K₃ नदीस्तत्र; Dc₂ नमस्तुभ्यं (for नमस्कृत्य). — [b]) Ś₁ K₃ M₃ तामेव (for तमेव). — [c]) K₄ B₂. ₃ Dn D₄–₆ G₃ [प्र]नम्; D₁ ताम् (for [अ]यम्). Ś₁ K₁. ₂ B₄ अभवल्लोके (for अभजल्लोकः). — [d]) Dc₂ D₂ शुक्र° (for शुक्ल°). Ś₁ K₃ Dc₂ M₂ पंचमी; B₁ सप्तमी.

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₃ Dn₃ T₃ G₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* G₁ मार्कंडेयसमस्या. K₃. ₄ B₁–₃ Dc₁ Dn D₁. ₃–₆ M (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* B₄ Dc₁ Dn₂. n₃ D₄. ₆ G₂. ₃ कुमारोत्पत्तिः; Dn₁ कुमारोपाख्यानं; T₂ G₁ M कुमारसंभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ 224; Dn₂ 223; D₁ 227; T G₁ M (M₂ *inf. lin.*) 217; G₂. ₄ M₂ (orig.) 219. — *Śloka no.:* Dn₁. n₂ 39; D₁. ₆ 40.

215

1 After the ref., B Dc Dn D₂ (marg. *sec m.*). ₄. ₆ G₃ ins.:

1063* तस्मिञ्जाते महासत्त्वे महासेने महाबले ।
समुत्तस्थुर्महोत्पाता घोररूपाः पृथग्विधाः ।
स्त्रीपुंसोर्विपरीतं च तथा द्वंद्वानि यानि च ।
ग्रहा दीप्ता दिशः खं च ररास च मही भृशम् ।

[(L. 1) B₁–₃ महात्मनि (for °सेने). — (L. 4) B₁. ₃ ननाम (for ररास).]

— T₁ G₁. ₂ ins. after the ref.: T₂ G₄ before the ref.:

1064* इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
ततो युद्धं महद्घोरं षष्ठ्यां वृत्तं जनाधिप ।

— [a]) Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ सु-; B Dn D₄. ₆ G₃ च; M तान् (for तु). Ś₁ K₁. ₂ B₂–₄ °भागा (for °घोरान्). — [b]) K₄ B₁–₃ Dn D₁. ₄. ₆ G₃ समंततः (for पृथग्विधान्). — [c]) Ś₁ K Dc Dn₃ D₁–₃. ₅ शांति° (for लोक°).

2 [a]) Ś₁ K₁–₃ Dc Dn₃ D₁–₃. ₅ निवासस्तु वने येषां. — [c]) Ś₁ K₃ °ध्रुवश्चैव. K₃ नो अर्थः; B₃ नो लब्धः (for नो-

तेऽब्रुवन्नेष नोऽनर्थः पावकेनाहृतो महान् ।
संगम्य षड्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स्म ह ॥ २
अपरे गरुडीमाहुस्त्वयानर्थोऽयमाहृतः ।
यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ।
न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ३
सुपर्णी तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ।
उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ४
अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजसम् ।
तत्यजुः षट् तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ॥ ५
षड्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवासिनः ।
सप्तर्षीनाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ।
अहं जाने नैतदेवमिति राजन्पुनः पुनः ॥ ६
विश्वामित्रस्तु कृत्वेष्टिं सप्तर्षीणां महामुनिः ।
पावकं कामसंतप्तमदृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् ।
तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ७
विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ।
स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ ८
मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश ।
जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्चक्रे महामुनिः ॥ ९
षड्वक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुक्कुटस्य च साधनम् ।
शक्त्या देव्याः साधनं च तथा पारिषदामपि ॥ १०
विश्वामित्रश्चकारैतत्कर्म लोकहिताय वै ।
तस्मादृषिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥ ११
अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महामुनिः ।
अब्रवीच्च मुनीन्सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः ।
श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥ १२

C. 3 14355
B. 3. 226. 17
K. 3 225. 15

Sनर्थः). — [d]) Ś1 K1–3 कृतो; K4 D5 हतो; B De Dn D4. 6 G2 M2 [आ]हितो (B1 हितो) (for [आ]हृतो). — [e]) B2 षड्भिः पत्नीभिः संगम्य (by transp.).

3 [b]) Dn1. n2 S (except G3 M2) तया; D2 तथा (for त्वया). — [d]) Dn2 T2 G2. 4 गच्छति (for °ती). — [f]) T1 कोयं (for कृतं). K1. 3 वै जनाः; D5 तत्वतः; G4 वै द्विजाः (for वै जनः).

4 De2 om. 4^{ab}. — [a]) Ś1 K1–3 De1 D1–3. 5 तद् (for तु). B4 S (except G3) ततः (for वचः). — [b]) Ś1 K De1 D1. 5 [इ]ह (for [इ]ति). — [d]) D5 अहोहं (for आहा°).

5 [a]) K4 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — [b]) K3 भूतं (for जातं). — [c]) D2 स्वास्तदा; D5 स्वस्वकाः (for षट् तदा). — [d]) K3 चैकाम् (for देवीम्).

6 [a]) T1 एवं. G4 ततो (for तदा). — [c]) Ś1 K2 महर्षीन्; K1 महर्षिम् (for सप्तर्षीन्). K4 D2 वै (for च). — [e]) S (except G3) हेतुर् (for जाने). — [f]) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3. 5 [अ]जल्पत् (for राजन्).

7 [a]) T G1 स (for तु). — [b]) De °मतिः (for °मुनिः). — [c]) B3 °संमत्तम् (for °संतप्तम्). — [d]) K2 आद्रष्टुं (for अदृष्टः), and अनुगात् (for अन्व°). — [e]) G2. 4 तत्त्वेन (for तत्तेन). B4 तेन कर्माखिलं सर्वं. — [f]) T2 G1. 2. 4 अवबुध्य. B1 यथा तथा; B2 यथायथं.

8 [ab]) Ś1 K2. 4 transp. प्रथमं and शरणं. T1 प्रथमः; G1. 2. 4 धर्मात्मा (for प्रथमं). — [c]) B2 नित्यं; T2 दैवं (for दिव्यं). D3 स प्रचक्रे; G1 प्रचक्रेथ. — [d]) Ś1 K2 °देवस्य (for °सेनस्य). B1 चाशिषः; T1 चाह सः (for चापि सः).

9 [a]) Ś1 K1. 3. 4 B1. 3m D2. 3 M2 मंडलानि च; D1 आगमोक्तानि. T1 G1 वि(T1 च)चित्राणि (for च सर्वाणि). — [c]) T1 G1. 2. 4 M1 °दिकान् (for °दिकाः). Ś1 K De D1–3. 5 तत्र; T1 G1. 2. 4 M चापि; T2 चैव (for तस्य). — [d]) S (except G3) तस्य (for क्रियाश्च).

10 Ś1 om. (hapl.) 10^{a}–12^{b}. — [a]) T1 G1 षण्मुखस्य च; T2 G2. 4 M षण्मूर्धस्तस्य (for षड्वक्त्रस्य तु). B च (for तु). — [b]) De2 कुमुद° (for कुक्कुट°). Ś1 K2. 4 B1. 2 De1 Dn D3–6 G1. 3 तु (for च). — [c]) D1 भक्त्या (for शक्त्या). B4 शक्त्यादिसाधनं चैव. — [d]) K1 D2 तदा (for तथा). K4 B2. 3 De2 Dn3 D1–3 G2. 4 M परिषदाम्; B4 वै पर्षदाम्. G1 पार्षतानां तथैव च.

11 Ś1 om. 11 (cf. v.l. 10). — [b]) T2 सर्वं; G2. 4 सर्व- (for कर्म). — [d]) S (except T2 G3) दृढं (for Sभवत्).

12 Ś1 K3 om. 12^{ab} (for Ś1 cf. v.l. 10). — [a]) K1 M अजानंस्तत्; K4 अज्ञानात्तत्; B1 De D1–3 अजानात्तत् (for अन्वजानात्). T1 G1 च तत्स्वाहा; T2 G2. 4 तदा स्वाहा (for च स्वाहाया). D5 स्वाहातत्त्वमजानन्स. — [b]) K2 रूपाणि त्वं; D5 रूपाणि तु; G1. 4 रूपादुत्थं (for रूपान्यत्वं). — [c]) B4 S (except G3) अथा(B4 स चा)ब्रवी-

C. 3. 14355
B. 3. 226. 17
K. 3. 228. 16

स्कन्दं श्रुत्वा ततो देवा वासवं सहिताब्रुवन् ।
अविषह्यबलं स्कन्दं जहि शक्राशु माचिरम् ॥ १३
यदि वा न निहंस्येनमद्येन्द्रोऽयं भविष्यति ।
त्रैलोक्यं संनिगृह्यास्मांस्त्वां च शक्र महाबलः ॥ १४
स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ।
स्रष्टारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ॥ १५
सर्वास्त्वद्याभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः ।
कामवीर्या घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ॥ १६
तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विषण्णवदनास्तु ताः ।
अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः ॥ १७
ऊचुश्चापि त्वमस्माकं पुत्रोऽस्माभिर्धृतं जगत् ।
अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्नुताः स्नेहविक्लवाः ॥ १८
ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ।
अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥ १९
स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
परिवार्य महासेनं रक्षमाणः स्थितः स्थिरम् ॥ २०
सर्वासां या तु मातॄणां नारी क्रोधसमुद्भवा ।
धात्री सा पुत्रवत्स्कन्दं शूलहस्ताभ्यरक्षत ॥ २१

त्तान्यसर्वान्. — [d]) S (except G$_3$) युष्मत्पत्नीष्वयं शिशुः. — [e]) K$_3$. $_4$ D$_{1-3.5}$ [अ]पि (for तु). K$_3$ B$_1$ D$_5$ तत्वं तस्मात्ते; B$_2$ Dc तद्वचस्तस्मात् (for तत्त्वतस्तस्मात्). S (except G$_3$) षट्सु जातो हुतवहात् ते चाग्ने(T$_1$ तेन ता-; T$_2$ G$_4$ तेजोग्ने-; M$_1$ तास्तेग्ने-; M$_2$ ताश्चाग्ने)स्वयमतोत्यजन्.

13 Before 13, K$_2$ B D (except D$_{2.3}$) S ins. मार्कंडेय उ° (resp. मार्कंडेयः). — [a]) D$_5$ स्तुत्वा (for श्रुत्वा). K$_{1.4}$ B$_4$ Dn D$_{1.4-6}$ G$_3$ तदा (for ततो). — [b]) Ś$_1$ सहसा°; B$_1$ सर्वतो°; D$_2$ ते सहा° (for सहिता°). S (except G$_3$) सहिताः शक्रमब्रुवन्. — [d]) G$_1$ जहि शक्राशुभं चिरात्.

14 [a]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ विहिंस्ये°; T$_1$ G$_{1.4}$ निहिं° (for निहं°). — [b]) K$_2$ D$_1$ महेंद्रो; B Dn D$_4$. $_6$ G$_3$ देवेंद्रो; T$_2$ अन्येंद्रो (for अद्येन्द्रो). Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ न; B$_2$ वै (for स्यं). Ś$_1$ K$_2$ भविष्यसि. — D$_2$ om. 14[cd]. — [c]) K$_{2.3}$ B$_{1.2.4}$ Dc D$_{4-6}$ G$_3$ त्रैलोक्ये (for °क्यं). T G$_{1.2.4}$ च (for सं-). M त्रैलोक्यस्य निगृह्यास्मान्. — [d]) K$_4$ Dn$_{1.}$ $_{n3}$ D$_{1.4.6}$ T$_2$ G$_3$ °बल (for °बलः).

15 T$_1$ om. (hapl.) 15[ab]. — After 15[ab], B$_3$ ins. 1065*. — [c]) B$_1$ भूतानां; G$_2$ लोकस्य (for लोकानां). — K$_2$ B$_{2.4}$ D (except D$_{1-3.5}$) G$_3$ ins. after 15 : B$_3$, after 15[ab]:

1065* न बालमुत्सहे हन्तुमिति शक्रः प्रभाषते ।
तेऽब्रुवन्नास्ति ते वीर्यं यत एवं प्रभाषसे ।

16 [a]) K$_3$ D$_5$ T$_2$ [अ]पि; D$_2$ नि-; D$_3$ [आ]शु; T$_1$ G$_1$ [अ]प- (for [अ]भि-). — [b]) T$_1$ G$_1$ सर्व- (for स्कन्दं). D$_5$ स्कंदस्य लोकमातरः. — [c]) T$_1$ °वीर्याद्; G$_4$ °वीर्यं (for °वीर्या). Dc घ्नत; T$_2$ G$_4$ यांतु (for घ्नन्तु). Ś$_1$ K$_2$ शरैस् (for चैनं). — [d]) K$_3$ M तु (for च). T$_1$ G$_1$ यथा ययुः; T$_2$ G$_{2.4}$ यथातथं (for च ता ययुः).

17 Ś$_1$ K$_1$ D$_2$ om. (hapl.) 17. — [b]) K$_{2-4}$ Dc D$_{1.3}$ G$_{2.4}$ तदा; T$_2$ ततः (for तु ताः). — [c]) K$_3$ D$_3$ T G$_1$ [ए]व; Dc [इ]दं; D$_5$ [ए]तत्; G$_4$ [ए]नं (for [ए]वं). — T$_1$ G$_1$ गताः (for ययुः). — After 17, T$_1$ G$_1$ read 3. 216. 1[a]–3[d] (omitting them in their proper place).

18 [a]) K$_4$ B$_{1-3}$ Dn D$_{1.4.6}$ G$_3$ चैनं (for चापि). Ś$_1$ K$_{1.2}$ अस्माभिः (for अस्माकं). — [b]) K$_1$ वीरः; K$_3$ B D (except D$_{1-3.5}$) G$_3$ भव (for ऽस्माभिर्). Ś$_1$ K$_{1.4}$ D$_{1-3}$ कृतो बली; K$_3$ B Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ महाबलः; K$_3$ D$_5$ कृतां- (D$_5$ °तों)जलिः (for धृतं जगत्). — D$_1$ om. (hapl.) 18[c]–19[d]. — [c]) K$_1$ °नंदत (for °नन्दस्व). T G$_{1.3.4}$ अभिनंद्य ततः (T$_1$ G$_1$ °नंदत ताः; T$_2$ °नंद्य तु ताः) सर्वाः. — [d]) K$_3$ D$_2$ प्रस्नुताः; K$_4$ (m as in text) प्रजासु; G$_1$ स तु ताः; G$_{2-4}$ प्रस्तुताः- G$_{2.4}$ M स्नेहविक्लवाः. — After 18, B$_{1.3}$ (both marg.) Dn D$_{4.6}$ G$_3$ ins.:

1066* तासां तद्वचनं श्रुत्वा पातुकामः स्तनान्प्रभुः ।

19 D$_1$ om. 19 (cf. v.l 18). — [b]) Dc कामः (for कामान्). Ś$_1$ K$_{1.2}$ Dc वै; K$_3$ D$_{2.3}$ च (for सः). — [d]) T$_1$ G$_{2.4}$ M$_1$ बलिनं (for °नां). D$_5$ वरं (for बली). B$_4$ पुरतः पितरं बली.

20 [b]) K$_{3.4}$ D$_{1-3.5}$ तु; B$_4$ Dc च; S (except G$_3$) तं (for ह). — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_1$ °ख्वज्य (for °वार्य). D$_1$ °स्मानं (for °सेनं). — [d]) G$_1$ ततः; G$_2$ तथा; G$_4$ स्थिरः (for स्थितः). Ś$_1$ K$_{1.2}$ चिरं; K$_3$. $_4$ D$_{2.5}$ T$_1$ M स्थिरः; B$_{1.3}$ Dc Dn D$_{4.6}$ G$_3$ शिवः; D$_3$ [अ]भितः (for स्थिरम्). B$_{2.4}$ रक्षमाणास्तु तत् (B$_4$ °णास्ततः) स्थिताः; D$_1$ पुत्रवत्पर्यरक्षत (= 22[d]); T$_2$ रक्षमाणा व्यतस्थिरे.

21 [a]) D$_1$ तस्तु; D$_2$ चैव (for या तु). — [c]) B Dn D$_{4.6}$ G$_3$ स्व- (for सा). — [d]) K$_3$ [अ]भिरक्षतः; T G$_{1.4}$ ह्यरक्षत (for [अ]भ्यरक्षत).

लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना ।
परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यरक्षत ॥ २२

अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्छागवक्त्रो बहुप्रजः ।
रमयामास शैलस्थं बालं क्रीडनकैरिव ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

२१६

मार्कण्डेय उवाच ।
ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
हुताशनमुखाश्चापि दीप्ताः पारिषदां गणाः ॥ १
एते चान्ये च बहवो घोरास्त्रिदिववासिनः ।
परिवार्य महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २
संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेप्सुः सुरेश्वरः ।
आरुह्यैरावतस्कन्धं प्रययौ दैवतैः सह ।
विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ३
उग्रं तच्च महावेगं देवानीकं महाप्रभम् ।
विचित्रध्वजसंनाहं नानावाहनकार्मुकम् ।
प्रवराम्बरसंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतम् ॥ ४
विजिघांसुं तदायान्तं कुमारः शक्रमभ्ययात् ।
विनदन्पथि शक्रस्तु द्रुतं याति महाबलः ।
संहर्षयन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ५

C. 3. 14374
B. 3. 227. 7
K. 3. 228. 35

---

22 b) Śi K Dc D1. 3. 5 सह मातृगणेन तु (Śi K1. 2 ह). — c) D1 °त्मानं (for °सेनं). — d) K3 D3 M2 परिरक्षत; T2 समभाषत (for पर्य°).

23 T1 G1. 2. 4 read 23 after 3. 217. 8 (cf. v.l. 17). — a) Śi K2. 3 D1–3 T1 M नैगमेशः (Śi K3 T1 M3 °षः; M1 °षुः); T2 G1. 2. 4 ततश्चैनं (for नैगमेयः). — b) Śi महाप्रजः; K2 बहुव्रजः; K4 बहुव्रजः (for °प्रजः). — c) B1 शैलस्तं; T2 °स्य (for °स्थं). — d) = (var.) 3. 31. 36d. K3 T2 बाल- (for बालं).

Colophon om. in T G1. 2. 4. — *Major parvan:* Śi K3 Dn3 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B1–3 Dc1 Dn D2–6 G3 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* B3 Dn D4. 6 G3 स्कंदोत्पत्तिः; B3. 4 Dc1 कुमारोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 225; Dn3 224; D1 228; M (M3 *inf. lin.*) 218 (M3 orig. 220). — *Śloka no.:* Dn1. n3 D6 29; Dn3 28; D1 24.

216

1 T G1. 2. 4 om. the ref. T1 G1 read 1a–3d after 3. 215. 17. T2 om. 1a–3d. — a) K1. 2 D1. 2. 5 चोप°; G3 M सोम° (for सोप°). — b) B1 मातरश्चर्षयस्तथा. — c) B Dn D4. 6 G3 चैव (for चापि). — d) K4 B1. 2 Dn D1. 4. 6 G3 दृप्ताः. D1. 2. 4. 6 T1 G1. 2. 4 पारिषदा. Dc गणैः. Śi K1. 2 दीप्ताक्षाः (K3 °ख्याः) पार्षदां गणाः; B4 दीप्ताः सर्वे सपार्षदाः.

2 For T G1 cf. v.l. 1. — b) K1–3 °नादिनः (for °वासिनः). — d) Śi K1–3 D1–3. 5 भूत° (for मातृ°).

3 For T G1 cf. v.l. 1. G3 M om. (hapl.) 3abcd. — a) T1 विषयं (for विजयं). — b) B3 विजयेच्छुः. B4 T1 G1. 4 पुरंदरः (for सुरे°). — c) Śi K D1. 3 [ऐ]रावण°. — After 3cd, K3 B D (except D1. 2; D3 marg.) G3 ins.:

1067* आदाय वज्रं बलवान्सर्वैर्देवगणैर्वृतः ।

— f) Śi K B1. 3. 4 Dc D1–3. 5 तदा (K3 तथा) (for ययौ).

4 a) B3–4 Dn T1 G1. 3 तं च; B1 T2 तस्य (for तच्च). B1–3 Dn D4. 6 G3 °नादं; T1 °देवं (for °वेगं). — b) B1. 3 °भुज (for °प्रभम्). — Śi K1. 2 om. 4cd.

5 a) B4 विजयेप्सुं. K1. 4 B1–3 D (except D1. 2. 5) G3 तमायांतं. — b) K3. 4 B D (except D1–3) G3 अन्वयात्; T2 अन्वियात् (for अभ्य°). — c) K4 B4 D1–3. 5 M1 विनर्दन्. B1–3 Dn D4. 6 G3 पार्थ; T1 G1 परि- (for पथि). B1–3 Dn D4. 6 G3 देवेशो (for शक्रस्तु). T2 स वियत्पथि शक्रस्तु; G2. 4 वियत्पतिः स शक्रस्तु. — d) D3 हंतुं; T1 G1 रौद्रं; T2 श्रुतं (for द्रुतं). G2. 4 आयान् (for याति). T M2 °बलं (for °बलः). — e) Śi Dc1 D3 स हर्षयन्. T2 °गणान् (for °सेनां).

6 c) B Dn D4. 6 T1 G3 अथ; M1 अभि-; M2 अपि

C. 3. 14375
B. 3. 227. 8
K. 3. 228. 36

संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
समीपमुपसंप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः ॥ ६
सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितः सुरैः ।
गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ॥ ७
तस्य शब्देन महता समुद्भूतोदधिप्रभम् ।
बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ ८
जिघांसूनुपसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
विससर्ज मुखात्क्रुद्धः प्रवृद्धाः पावकार्चिषः ।
ता देवसैन्यान्यदहन्वेष्टमानानि भूतले ॥ ९
ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ।
प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ॥ १०
दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ।
देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ॥ ११
त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रोऽभ्यवासृजत् ।
तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
बिभेद च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥ १२
वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः ।
युवा काञ्चनसंनाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ।
यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ १३
तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
भयादिन्द्रस्ततः स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥ १४
तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा वादित्राण्यभ्यवादयन् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

(for उप-). B4 संप्राप्य. — d) T G1. 2. 4 M वह्नि(T1 G1. 2. 4 °ह्नेः)पुत्रस्य वा°. — After 6, D5 ins.:

1068* अथ दृष्ट्वा स्थितं स्कन्दं श्वेतस्याग्रे महागिरेः ।

7 b) B1. 4 Dn T2 G1. 2. 4 सहितैः; T1 त्रिदशैः (for सहितः). — c) T1 G1 तत् (for तं). — d) D3 व्यानदत्; T1 स नदत्.

8 a) K4 तेन; S (except G3 M1) अस्य (for तस्य). — b) K2. 3 B3. 4 Dn D1. 2. 4. 6 °द्भूतो° (for °द्भूतो°). — c) T1 प्रभूतं (for बभ्राम). — d) S (except G3) समंततः (for अचेतनम्).

9 a) K4 B4 अथ; D2 अनु-; M2 इह (for उप-). — b) D3 दृष्ट्वा देवान् (by transp.). — d) Ś1 K1. 2 सहसा (for प्रवृद्धाः). — e) Dc1 D2. 4 तदैव; T1 तद्दैव- (for ता देव-). B4 T1 G1 [अ]दहद्; T2 [अ]पतन् (for [अ]दहन्). Ś1 K Dn D1. 2. 5 अदहद्दैवसैन्यानि. G2 सा देवसेना न्यपतत्. — f) Ś1 K1. 2. 4 Dn D1. 2 वेप°; K3 B Dc D2–6 G3 चेष्ट° (for वेष्ट°). G2 वेष्टमाना महीतले.

10 G1 om. 10ab. — a) M2 प्रदीप्तशिरसो देहाः. — c) K2 यांति; Dc भ्रांताः (for भान्ति). — d) K4 D2. 3 दिव°; B Dc Dn D1. 4. 6 G3 व्यस्ता° (for चित्रा°).

11 a) K4 ययुस्तं; D2 प्रदीप्तास् (for प्रपन्नास्). — c) D1 देवं (for देवा).

12 a) D2. 3 तदा (for ततः). S (except G3) शक्रो (for स्कन्दे). — b) T1 G1. 2. 4 M स्कंदे; T2 तस्मै (for शक्रो). B1–3 Dn D4. 6 G3 न्यपातयत्; Dc [स]म्यपातयत्; T1 G1. 2. 4 M2 स्ववासृ°; T2 ह्यवासृ°; M1 व्यवासृ° (for [अ]भ्यवासृ°). — T1 om. 12c–13f; T2 om. 12cf.

13 T1 om. 13 (cf. v.l. 12). — b) B1 जज्ञेथ; D4. 6 स जातः (for सं°). K4 परः (for [अ]परः). — d) Ś1 K2. 3 D5 M °भृद्; K1 D4 G4 °धृद् (for °धृग्). M2 वज्र° (for दिव्य°). — e) D1 °व्यसना°; D2. 3 (sup. lin. sec. m.) G3 °विशिखा° (for °विशना°). T2 G1 यः स्वबंधु(G1 सवज्र)-विनाशात्तु.

14 a) K4 B2 Dn D1. 4. 6 G1. 3 सं- (for तं). T1 परमं; G1 पुरुषं (for अपरं). — b) T1 G1 विशाखं च (for कालानल-). B1 -महाप्रभं; G1 -महाद्युतिं (for -समद्युतिम्). — c) Dn तु तं (for ततः)!

15 b) K2. 4 Dn D1. 5. 6 G3 सत्तमः. M ससैन्यस्य समंततः. — d) Ś1 K1. 3 [अ]भिवादयन्.

Colophon om. in T G1. 2. 4. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 आरण्य. — *Sub-parvan:* K2. 4 B1–3 Dc Dn D1. 2. 4–6 G3 M2 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* B2 स्कंदोत्पत्तिः; B4 Dc कुमारोत्पत्तिः; M2 विशाखोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 226; Dn2 225; D1 229; M (M2 *inf. lin.*) 219 (M2 orig. 221). — *Śloka no.:* Dn1. n3 D1 18; Dn2 19.

२१७

मार्कण्डेय उवाच ।
स्कन्दस्य पार्षदान्घोराञ्शृणुष्वाद्भुतदर्शनान् ।
वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः ।
ये हरन्ति शिशूञ्जातान्गर्भस्थांश्चैव दारुणाः ॥ १
वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ।
कुमाराश्च विशाखं तं पितृत्वे समकल्पयन् ॥ २
स भूत्वा भगवान्संख्ये रक्षंश्छागमुखस्तदा ।
वृतः कन्यागणैः सर्वैरात्मनीनैश्च पुत्रकैः ॥ ३
मातृणां प्रेक्षतीनां च भद्रशाखश्च कौशलः ।
ततः कुमारपितरं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ॥ ४
रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेशेषु महाबलाम् ।
यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ॥ ५
यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपो नाम हुताशनः ।
किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषत ॥ ६
मातर ऊचुः ।
भवेम सर्वलोकस्य वयं मातर उत्तमाः ।
प्रसादात्तव पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ ७
मार्कण्डेय उवाच ।
सोऽब्रवीद्बाढमित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ।
अशिवाश्च शिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः ॥ ८

C. 3. 11395
B. 3. 225. 9
K. 3. 226. 67

217

1 T G1. 2. 4 om. the ref. — a) K4 B D G3 M2 स्कंदपारिषदान् (for °स्य पार्षदान्). Ś1 K1. 2 देवान् (for घोरान्). — b) T2 G2. 4 दृष्ट्वा च (for शृणुष्व). M °विक्रमान् (for °दर्शनान्). — c) S (except G3) देवस्य (for स्कन्द°). — d) K3 जञ्जुस्तस्य; T1 G1 जातास्तत्र; M जज्ञिरेस्य (for जज्ञुस्तत्र). — e) Ś1 हरंत; K2 हरंते. B1 शिशूञ्जातान्ये हरंति. — f) D3 अपि (for चैव). K4 Dc D2. 3 दारुणान्.

2 a) T2 G4 M अन्यां(M2 °न्या)श्च (for कन्याश्च). — b) M जज्ञुः कन्या (for जज्ञिरेऽस्य). — c) K4 Dn D4. 6 G3 कुमारास्ते; T G1 M °रस्य; G2. 4 °रः स. Ś1 K2 D2 विशाखश्च (for °खं तं). B ते; Dc Dn D4. 6 G3 च; T G1. 2. 4 M तु (for तं). — d) S (except G3) पुत्रत्वे (for पितृ°). B Dc M पर्यं°; G2. 4 समकल्पयत्. Ś1 K2 तं पितृत्वेभ्यकल्प°; K3 D1–3. 5 पितृ(D2. 3 [before corr.] पुत्र)त्वेनाभ्यकल्पयन् (K3 D2. 3 °यत्).

3 a) Ś1 K D1–3. 5 तं (D2. 3 तत्) श्रुत्वा (for स भूत्वा). K3 सांख्ये; Dc शाखो; T1 G2. 4 M संखे (for संख्ये). — b) K1 °मुखाः; D4. 6 G3 °मुखं; T1 °मुखान् (for °मुखः). D3 (m as in text) T G2. 4 तथा (for तदा). — d) K3 आत्मवीयैश्च; K4 B2. 4 Dc Dn D4. 6 T2 G3 M आत्मीयैः सह (T2 चैव; M च स-); B1. 3 आत्मकीयैः स-; D3 T1 G2. 4 आत्मनीयैश्च; G1 °कीयैश्च.

4 a) Dc D1–3. 5 प्रेक्षमाणानां; T G1. 2. 4 प्रेषितानां च; M प्रेक्षतां चैव (for °तीनां च). — b) D1–3 रुद्र° (for भद्र°). B T1 G1. 2. 4 M तु; T2 स्म (for च). B Dc कौ(Dc को)शले; T1 G1. 2. 4 M कोमलैः; T2 G2 कोमलः (for कौशलः). — c) Ś1 K2 Dn1. n2 T G1. 2. 4 कुमारं; B1 कुमारी- (for कुमार-). T G1. 2. 4 मंजातं (for -पितरं).

5 a) Ś1 K1 अग्निमुखा; B2. 4 Dn1 M2 °मुखां (for अग्निमुमां). T2 स्कंदं (for स्वाहां). — b) Ś1 K2 °बलान्; K1 B Dc Dn D1. 4. 6 G3 °बलं; K3 D2. 3 °बलान्; K4 °बल; T G2 °बलाः; G1 °बलः. — c) D2. 3 यजंते (for यजन्ति). — d) Ś1 K2 महाबलाः; K1 महाजनाः; D1 तदा जनाः; T1 सभाजनाः (for सदा जनाः).

6 a) K3 B1 Dc T1 G1 एतास्; T2 यस्तास्; M1 यास्त्वां (for यास्तास्). — b) K1. 3 तमो (for तपो). — c) T1 कुर्मेति च (for करोमीति). K3 Dc D1–3. 5 स्कंदः (for स्कन्दं). G1 किं कुर्मेति द्विजाः स्कंदं; G2 किंकराः स्मेति ताः स्कंदं. — d) D3 ताः (for सं-). Ś1 K1. 2 संबभाषिरे; T2 [अ]र्थमभाषत (for समभाषत). The reading समभाषयन् of some old printed ed. was not found in any of the MSS. collated!

7 D (except D1–3. 5) G3 कुमार्यः (for मातरः). — b) Dn D4. 6 G3 मातरो वयमुत्तमाः.

8 All MSS. om. मार्कण्डेय उ°! — a) Ś1 K2 S (except G3) [ए]व (for [ए]वं). — b) K1. 2 भविष्यथ (for °ध्वं). — T2 (which om. 8cd) reads 3. 215. 18–23 (with colophon) after 8ab. — c) M चेति (for चैव). K4 Dn D4. 6 G3 शिवाश्चैवाशिवाश्चैव. — After 8, T1 G1. 2. 4

C. 3. 14395
R. 3. 228. 9
K. 3 229. 1

ततः संकल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ।
काकी च हलिमा चैव रुद्राथ बृहली तथा ।
आर्या पलाला वै मित्रा सप्तैताः शिशुमातरः ॥ ९
एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।
स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥ १०
एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भवः ।
छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते ॥ ११
षष्ठं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् ।
षट्शिरोभ्यन्तरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् ॥ १२
षण्णां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्द्यते ।
शक्तिं येनासृजद्दिव्यां भद्रशाख इति स्म ह ॥ १३
इत्येतद्विविधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं षष्ठ्यां जनाधिप ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

२१८

मार्कण्डेय उवाच ।
उपविष्टं ततः स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् ।
हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ १
लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।

---

read 3. 215. 23, followed by a colophon (*adhy. no.*: T1 G1 218; G2. 4 220) and by the rof. मार्कंडेयः.

9 a) G1 मातः (for ततः). K2. 3 संकल्प-; S (except G3) प्रकल्प्य (for सं°). — b) T2 °गणागमन् (for °गणोऽगमत्). Ś1 K D2. 3. 5 तदा (for [अ]गमत्). — c) M काची (for काकी). Ś1 हिमिला; K1 मिहिला; K3 मिहला; K3 D1–3. 5 हिलिमा; B1 हलिना. — d) K1. 4 D1–3. 5 भद्रा च (K1 D5 [अ]थ); K3 रुद्रा च; B Dc Dn D4. 6 G3 मालिनी; M रुचाथ (for रुद्राथ). Ś1 पृथला; K1. 4 D1–3. 5 बृपला; K2 प्रखला; K3 पृपता; B Dc Dn D4. 6 G3 बृंहिना (Dc1 Dn D6 °ता; Dc2 °मा; D4 G3 °ला) (for बृहली). T G1. 2. 4 माता चैव (T2 G2. 4 चाथ) हली तथा. — e) Ś1 K1. 3 आर्या पलोला. T आर्याबला वा (T2 या) वै धात्री (T2 °त्र्या); G1 आर्याबला तथा धात्री; G2. 4 आर्या बाला च धात्री च. — f) M1 शिव° (for शिशु°).

10 Ś1 D2 om. 10. — c) K3 Dc G1. 4 स्कंदः प्रसादजः. — d) M1 महाप्रभः (for भयं°).

11 a) D2 एकवीरो° (for एष वीरा°). T1 G1 वीर्यो (G1 °रो)ष्टमः; T2 वीराष्टके. — b) G3 स्कंदो (for स्कन्द-). Ś1 K D1–3. 5 °गणोद्भुतः; M °गणोद्वहः (for °गणोद्भवः). — c) T2 एक° (for छाग°). — d) T1 G1 M नवमः (for °कः). K1. 2 T1 G1 °कीर्तितः (for °कीर्त्यते). T2 G2. 4 महासेनः प्रकीर्त्यते.

12 a) Ś1 इष्टं; T1 षष्ठ्यां (for षष्ठं). T1 च गमयद्; M2 जगाम यं (for छागमयं). — b) Ś1 Dc1 G1 [इ]व (for [ए]व). Bsm T2 G1. 2. 4 विद्धि तं; T1 G1 वर्धितं. — c) Ś1 K2 °शिरोभ्यंतरा; Dc °शिराभ्यंतरं; T G1. 2. 4 षण्णामभ्यंतरं (T2 °रा); M2 षड्भिराभ्यंतरं. — d) T1 G1. 2. 4 M यत्तन् (T1 G1 °त्तं); T2 यत्तु. K4 B1 °न्वितं; S (except G3) °श्रितं (for °चितम्).

13 b) M शिरसाम् (for शीर्षाणाम्). Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 इश्यते; T2 G2. 4 शस्य° (for शब्द्य°). — d) D3 °शीर्ष; S (except G3) °शाखाम् (for °शाख).

14 a) K1. 4 Dn3 D1 इत्येते; B1 इत्येवं; Dc इत्येतं. — b) K2 Dc D3. 4 पंचमी (for °मीम्). — c) Ś1 K2. 3 D3 तत्तु (for तत्र). T G1. 2. 4 M घोरं महद्यु(M1 महायु)द्धं. — d) G1 ततः; M2 वृद्धं (for वृत्तं). Ś1 K1–3 Dc D1–3. 5 नरा° (for जना°).

Colophon om. in T1 G1. 2. 4. — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn3 T2 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B Dc Dn1. n3 D1–6 G3 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* Dn D4. 6 G3 M2 कुमारोत्पत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words, or both): Dn1 (marg.). n3 227; Dn2 226; D1 230; T2 218; M (M2 *inf. lin.*) 220 (M2 orig. 222). — *Śloka no.:* Dn1. n3 14; Dn2 D1 15.

218

1 a) B1. 2 Dn D4. 6 G3 तु तं (for ततः). — b) B4

सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ २
ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ३
श्रिया जुष्टः पृथुयशाः स कुमारवरस्तदा ।
निषण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ ४
अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ।
इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ५
हिरण्यवर्ण भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ।
त्वया षड्रात्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ ६
अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ।
तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥ ७

स्कन्द उवाच ।

किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।
कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८

ऋषय ऊचुः ।

इन्द्रो दिशति भूतानां बलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्दायान्सुरेश्वरः ॥ ९
दुर्वृत्तानां संहरति वृत्तस्थानां प्रयच्छति ।
अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलसूदनः ॥ १०
असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥ ११
एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।
त्वं च वीर बलश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥ १२

शक्र उवाच ।

भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषां नः सुखावहः ।
अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तरूपोऽसि सत्तम ॥ १३

C. 3. 1414
B. 3. 229. 13
K. 3. 229. 20

सुवर्ण-; S (except G₂) आमुक्त (for हिरण्य-). B₂ °कवचावृतं (for °कवचत्रजम्). — K₂ om. 1cd. — c) D₂ M₁ °चूडा- (for °चूड-). Ś₁ K (K₂ om.) D₁₋₃. ₅ °वलयं; S (except G₂) °मकुटं (for °मुकुटं). — d) K₄ हिरण्याख्यं; D₂ लोहिताक्षं. Ś₁ K (K₂ om.) Dc D₁₋₃. ₅ महाबलं; G₁ °द्युतिं.

2 b) B₄ D₁ G₂. ₄ °हरं (for °रमम्). — c) B₂. ₃ °संपूर्ण. — d) K₂ सुप्रभं (for °प्रियम्).

3 c) Ś₁ K₁₋₃ B₁m Dc D₁₋₃. ₅ M₁ पद्महस्ता श्रीः; T₂ °निलया.

4 a) Ś₁ पृथुवक्षाः; K₁. ₂ पृथ्वाजुष्टः; T₂ श्रिया स्पृष्टः (for श्रिया जुष्टः). — b) Ś₁ K₁. ₂ B₁. ₃ Dc D₂. ₄. ₆ G₁ M सु- (for स). Ś₁ K₂ °तरस्; T₁ G₁ M₁ °वपुस् (for °वरस्). Ś₁ K₁. ₂ B₂ T₁ तथा (for तदा). B₄ G₂. ₄ कुमारो वरदस्तदा. — c) T G₂. ₄ M दृश्ये (for दृश्यते). — d) K₄ D₂. ₃ पूर्ण° (for पौर्ण°). K₂ B₂. ₄ D₂. ₅ T G₁. ₂. ₄ M₁ शशी यथा (by transp.); M₂ इवोडुराट्.

5 a) K₂ G₂. ₄ °स्मानं (for °स्मानो). — d) B₂ D₂ चैव (for तत्र).

6 Before 6, N (except Ś₁ K₁; B₁. ₃ marg.) G₂ ins. ऋषय ऊचुः (resp. ऋषयः). — a) K₄ B₁₋₃ D (except D₁₋₃. ₅) G₂ °गर्भ; T₁ G₁ °रूप (for °वर्ण). — c) Ś₁ K₂ यत्तात (for षड्रात्र-). — d) K₁. ₂ B₁. ₂. ₄ Dc Dn₂. ₁₁ D₂. ₅. ₆ T₁ सर्व- (for सर्वे). D₂ G₂. ₄ सर्वलोको °कृतः; T₂ सर्व लोकं °कृतं.

7 a) B₁ वै; M₁ तु (for च). D₂ पुरा (for पुनर्). T₁ G₁ दत्वा (for दत्तं). — b) D₂ त्वया चैषां; T₁ एतैरेषां; G₁ त्वमेवैषां (for त्वयैं°). Ś₁ K₂ सुरेश्वर (for सुरो°). — c) Ś₁ K₂₋₄ Dc D₁₋₃. ₅ तत (for तस्माद्). — d) Ś₁ K D₁₋₃. ₅ हिताय वै (for [अ]भयंकरः).

8 a) G₄ °भूतानां (for °लोकानां). — d) S (except G₂) सर्वान् (for नित्यं).

9 a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃. ₅) G₂ दधाति (for दिश°). — b) K₁. ₂. ₄ B₁. ₂. ₄ Dc Dn D₄₋₆ G₂ प्रजा-; D₁ प्रजां; T₁ प्रियं (for प्रजाः). — c) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃. ₅ प्रज्ञां; T₁ G₁. ₂ हृष्टं (for तुष्टः). B₂ यथा; D₁. ₅ G₂. ₄ तदा; T G₁ सदा (for तथा). B₄ तुष्टः प्रज्ञां धृतिश्चैव. — d) Ś₁ K₁. ₂ सर्वा मायाः; B Dc Dn D₄₋₆ G₂ M सर्वान्कामान्; D₂ सर्वदा च; D₃ सर्वथायं; T₁ सर्वदायान्; T₂ सर्वान्देवान्; G₂ सर्वान्देयान्. Ś₁ K₁ सुरेश्वर; B₄ सुरोत्तम.

10 b) B₂ G₂ व्रत°; B₄ वृत्ति° (for वृत्त°). — c) T₁ G₁. ₄ हि (for च). Dc भूतात्मा (for °नि). — d) Ś₁ K₁. ₂ कालेषु.

11 a) Ś₁ K Dc Dn₂ D₂. ₄. ₆ G₂ [अ]भवत् (for भवेत्). D₂ सूर्ये च स भवत्सूर्यः. — b) Dc °चंद्रेण; M₁ °चंद्रेषु (for °चंद्रे च). — d) K₄ च कारणे; T₁ G₁. ₂. ₄ M च खं तथा; T₂ चकार वै.

12 a) T₂ इंद्रो हि (for इन्द्रेण). D₂ वर्तव्यं (for क°). — b) G₁ M₁ इंद्रो (for इन्द्रे). D₂ च (for हि). B₄ Dc परमं (for विपुलं). — c) K₂ G₂ M₁ वीर्य- (for वीर)

C. 3. 14415
B. 3. 229. 14
K. 3. 229. 21

स्कन्द उवाच ।

शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १४

शक्र उवाच ।

बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीञ्जहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ १५
इन्द्रत्वेऽपि स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।
आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६
भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेष्यति ।
द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तथा ।
विग्रहः संप्रवर्तेत भूतभेदान्महाबल ॥ १७
तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ।
तस्मादिन्द्रो भवानद्य भविता मा विचारय ॥ १८

स्कन्द उवाच ।

त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य ममैव च ।
करोमि किं च ते शक्र शासनं तद्ब्रवीहि मे ॥ १९

शक्र उवाच ।

यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ।
यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु ॥ २०
अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल ।
अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ॥ २१

स्कन्द उवाच ।

दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।
गोब्राह्मणस्य त्राणार्थं सेनापत्येऽभिषिञ्च माम् ॥ २२

D (except $D_{2-4.\ 6}$) G_3 बली (for बल॰).

13 $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ B_4 D_5 S (except G_3) इंद्रः (for शक्रः). — [a]) G_2 भव इंद्रो. — [c]) $Ś_1$ K_{1-3} T_1 $G_{1.\ 2}$ अभिषिंचस्व; G_4 अभ्यषिच्यस्वम्. $Ś_1$ वै चाद्य; D_1 वै राज्ये; T $G_{1.\ 2.\ 4}$ M चा(G_4 अ)द्यैव. — [d]) $Ś_1$ प्राप्तरूपेपि. Some MSS. सत्तमः.

14 [d]) T_2 G_2 न मे शक्रत्वम्; G_4 न मे इंद्रत्वम्; M_3 न ममेंद्रत्वम्. D_1 ईक्षितं (for ईप्सितम्).

15 $Ś_1$ K $D_{1-3.\ 5}$ T $G_{1.\ 2.\ 4}$ इंद्रः (for शक्रः). — [a]) T $G_{1.\ 2.\ 4}$ [अ]तुलं (for [अ]द्भुतं). — [b]) K_4 देवतानाम्; D_5 तंहवानाम् (for त्वं देवानाम्). T_1 $G_{1.\ 2.\ 4}$ अरिं. — [c]) Dc अवज्ञास्यमि. D_{c1} G_2 मा (for मां). — [d]) B_1 तव वीर्येण (by transp.). B_1 संवृताः.

16 [a]) K_4 $B_{1.\ 2.\ 4}$ Dn $D_{1.\ 6}$ G_3 नु; B_3 T_1 G_1 [S]व॰; M_1 हि (for sपि). T_2 corrupt. — After 16[ab], S (except G_3) ins.:

1069* त्वत्तेजसावमंस्यन्ति लोका मां सुरसत्तम ।

— [c]) Dc भेदैः (for भेदे).

17 [a]) T_2 तथा (for विभो). — [b]) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ B_3 ॰मुपेष्यति; K_3 D_3 ॰त्वमेष्यति; T $G_{1.\ 2.\ 4}$ M को द्वैध(T_1 G_1 वै म)मपनेष्यति. — [c]) $Ś_1$ K B_4 Dc $D_{2.\ 3.\ 5}$ द्वैधी॰ (for द्विधा॰). D_5 दैवं॰ (for लोकं॰). — [d]) $Ś_1$ K_3 B_1 $D_{1.\ 2.\ 5}$ M तदा; K_4 यथा (for तथा). — [e]) $Ś_1$ K_2 संप्रपद्येत (for ॰वर्तेत). T $G_{1.\ 2.\ 4}$ विग्रहाः ॰वर्तंते. — [f]) $K_{2.\ 3}$ D_{c2} $D_{1.\ 3}$ ॰बलः; B_3 G_4 ॰बलाः.

18 [a]) B_2 अत्र. $Ś_1$ $K_{2.\ 3}$ $D_{2.\ 5}$ त्वं मा; K_4 मां त्वं (by transp.). T_2 तत्र (for तात). — [b]) K_3 D_{c3} विजेष्यति; D_3 ॰ते. — [c]) S (except G_3) त्वमेव (for भवान्). $K_{1.\ 4}$ B $D_{1.\ 4.\ 6}$ G_3 एव (for अद्य). — [d]) K_3 भवतां; B_1 विधाता (for भविता). S (except G_3) भव मा च वि॰.

19 [b]) $Ś_1$ D_3 [अ]पि; D_2 [इ]ति (for [ए]व). — [c]) $Ś_1$ किं करोमि (by transp.). $Ś_1$ किं च तं; K_3 किं च मे; T_1 किंकरः; T_2 तदहं; $G_{1.\ 2.\ 4}$ M किमहं. B_1 तात (for शक्र). — [d]) $G_{2.\ 4}$ शासनात्. B_1 च (for तद्). T M मां (for मे). K_4 Dc $D_{1-3.\ 5}$ शासनं ब्रूहि तन्मम.

20 $K_{1.\ 2}$ $B_{1.\ 3.\ 4}$ D (except $D_{2.\ 3.\ 5}$) S इंद्रः (for शक्रः). — After the ref., B Dn $D_{1.\ 4-6}$ G_3 read 21[cd]. — [a]) K_3 D_2 शक्यम् (for सत्यम्). — [b]) K_3 G_4 निश्चितं; D_{c3} निश्चयं (for निश्चयाद्). T_2 कांक्षितं (for भाषितं). — [d]) K_4 $B_{1.\ 4}$ D_1 अर्हसि (for इच्छसि). D_3 प्रियः (marg. *sec. m.* कुरु) (for शृणु).

21 [a]) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ D_5 T_2 $G_{1.\ 2}$ अभिषिंचस्व. — [b]) $K_{1.\ 3}$ B_{2-4} D_{c1} D_{n1} $D_{1.\ 4-6}$ T_1 G_4 सैना॰. $K_{2.\ 3}$ B Dc D_{n1} $D_{1-4.\ 6}$ T_2 $G_{3.\ 4}$ ॰बलः. — B Dn $D_{1.\ 4-6}$ G_3 read 21[cd] after the ref. in 20. — [d]) $Ś_1$ K Dc D_1 महायशाः; D_2 ॰प्रभो; D_3 G_4 M_1 ॰प्रभ (for ॰बल). — After 21, $Ś_1$ ins. an addl. colophon.

22 [c]) $D_{2.\ 3}$ T $G_{1.\ 2}$ M_1 गोब्राह्मणानां. K_3 D_1 त्राणार्थे; K_4 $D_{2.\ 3}$ चार्थाय; T_2 रक्षार्थं. B_{1-3} Dc Dn $D_{4.\ 6}$ G_3 गोब्राह्मणहितार्थाय. — [d]) K_3 B D_{c1} $D_{n1.\ n3}$ $D_{4.\ 6}$ सैना॰. B_2 [S]भिषिच्यतां.

23 K_3 $D_{2.\ 3}$ om. the ref. — After the ref., G_1 ins.:

1070* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्दस्य बलवृत्रहा ।

मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽभिषिक्तो मघवता सर्वैर्देवगणैः सह ।
अतीव शुशुभे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ २३
तस्य तत्काञ्चनं छत्रं ध्रियमाणं व्यरोचत ।
यथैव सुसमिद्धस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥ २४
विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ।
आबद्धा त्रिपुरघ्नेन स्वयमेव यशस्विना ॥ २५
आगम्य मनुजव्याघ्र सह देव्या परंतप ।
अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्गोवृषध्वजः ॥ २६
रुद्रमग्निं द्विजाः प्राहू रुद्रसूनुस्ततस्तु सः ।
रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्वेतः पर्वतोऽभवत् ।
पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥ २७
पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वे दिवौकसः ।
रुद्रसूनुं ततः प्राहुर्गुहं गुणवतां वरम् ॥ २८
अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ।
तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ २९
रुद्रस्य वह्नेः स्वाहायाः पण्णां स्त्रीणां च तेजसा ।
जातः स्कन्दः सुरश्रेष्ठो रुद्रसूनुस्ततोऽभवत् ॥ ३०
अरजे वाससी रक्ते वसानः पावकात्मजः ।
भाति दीप्तवपुः श्रीमान्रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ॥ ३१
कुक्कुटश्चाग्निना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ।
रथे समुच्छ्रितो भाति कालाग्निरिव लोहितः ॥ ३२
विवेश कवचं चास्य शरीरं सहजं ततः ।
युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्सदा ॥ ३३

C. 3. 1443G
B. 3. 229. 35
K. 3. 229. 43

ऋषिभिस्तं महासेनं हृष्टो देवगणैः सह ।
सौवर्णे रत्नखचिते तरुणारुणभास्वरे ।
दिव्यासने समास्थाप्य विमलैः पुण्यवारिभिः ।
महासेनं तदा शक्रः सेनापत्येऽभिषिक्तवान् ।

— [b]) T G1 M3 सर्व° (for सर्वैर्). — [c]) G3. 4 तेन; M2 स्कंदः (for तत्र).

24 [a]) K4 B3 Dn D4. 6 G3 तत्र (for तस्य). — [b]) T G1 M व्यराजत; G2. 4 विराजते (for व्यरो°).

25 [a]) T1 रम्या; T2 चैव; G1 दिव्या (for चास्य). — [b]) T G3. 4 दिव्य-; G1 रम्या (for दिव्या). — [d]) D3 रुद्रेण च (for स्वयमेव).

26 [a]) T3 °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र). — [b]) Ś1 K D3. 5 मात्रा (K1 *sup. lin.* पत्न्या) (for देव्या). — [c]) M2 तनयं लालयामास. — [d]) K3 वृषभ° (for गोवृष°).

27 [b]) Ś1 °सूर्यस्तनुस् (for °सूनुस्ततस्). Dc च (for तु). — After 27[ab], S (except G3) ins.:

1071* कीर्त्यते सुमहातेजाः कुमारोऽद्भुतदर्शनः ।

— D1 om. 27[c]–28[d]. — [c]) S (except G3) शुक्रम् (for शुक्रम्). — [d]) B4 S (except G3) तेन (T3 येन) श्वेतोभवद्गिरिः. — After 27[cd], T1 G1 M1 ins.:

1072* तच्छुक्रं भक्षयामास वह्निस्तस्माद्बृहोऽभवत् ।

— G1 om. 27[c]–29[d]. — [e]) Ś1 K3 D5 प्रियं (for [इ]न्द्रियं). — [f]) B1 Dc कृते; T3 G3 घृतं (for कृतं). B1 युगे (for नगे).

28 D1 G1 om. 28 (cf. v.l. 27). — [c]) T1 गुहं (for ततः). Dc3 स रुद्रसूनुस्तत्प्राहुः. — [d]) T1 ततो (for गुहं).

29 G1 om. 29 (cf. v.l. 27). — [b]) D1. 3. 5 T3 G3 वह्निः; T1 रुद्र; M1 वह्नेर् (for वह्निं). B3 यतः; T3 [S]ष्ययं (for ह्ययं). Ś1 K3 शुचिः (for शिशुः). — [c]) Ś1 K3 ततो (for तत्र). B4 यतः (for ततः). — 29[d]=30[d].

30 Ś1 K3 om. (hapl.) 30; D1. 3 read it in marg. — [a]) T G3. 4 स्वाहायां. — [b]) K1. 2 तु (for च). K4 B1–3 Dn D3. 4. 6 G3 भारत (for तेजसा). — [c]) K1 ततः (for जातः).

31 [a]) Dc2 T3 अजरे; T1 G1. 2. 4 M विरजे (for अरजे). — [c]) K3 D5 अति-; T1 अहो; T3 G3. 4 M बभौ (for भाति). K1–3 B3 Dc D3. 5. 6 G4 M3 धीमान् (for श्रीमान्). G1 अतीव शुशुभे श्रीमान्. — [d]) Ś1 मध्याह्न इव भास्करः; K3 भ्राजमान इवांशुमान्; T1 G1 अनुरक्तो यथांशु°; T3 मुक्तोभ्रेषु यथांशु°; M1 रक्ताभ्रैरिव चांशु°.

32 [ab]) D3. 5 transp. दत्तः and तस्य. — After 32, N G3 ins.:

1073* या चेष्टा सर्वभूतानां प्रभा शान्तिर्बलं तथा ।
अग्रतस्तस्य सा शक्तिर्देवानां जयवर्धिनी ।

[(L. 1) K1 D1 °लोकानां (for °भूतानां). Ś1 K1. 2 D3 शक्तिर् (for शान्तिर). — (L. 2) Ś1 K1. 3. 4 D3. 5 भयनाशिनी (K4 m as in text); B1 प्रीतिवर्धिनी (for जय°).]

33 [b]) Ś1 K3–4 Dn D1. 4. 6 T1 G1 शरीरे (for °रं). K4 Dn D4. 6 T3 तथा; G4 M3 तदा (for ततः). — [c]) Ś1 K1–3 Dc D1. 5 तस्यैव (for देवस्य). — [d]) D1 T3 सर्वदा; D3 नान्यदा (for तत्सदा).

34 [a]) K4 B1–3 Dn D1. 3–6 धर्मो; Dc मेधा; T1 G1 वर्ष्म; T3 G3. 4 वीर्यं (for वर्म). — [b]) Dc D3 T3 G3 M

C. 3. 14437
B. 3. 229. 36
K. 3. 229. 44

शक्तिर्वर्म बलं तेजः कान्तत्वं सत्यमक्षतिः ।
ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ३४
निकृन्तनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।
स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥ ३५
एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिषिक्तः स्वलंकृतः ।
बभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णेन्दुदर्शनः ॥ ३६
इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यरवैरपि ।
देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥ ३७
एतैश्चान्यैश्च विविधैर्हृष्टतुष्टैरलंकृतैः ।
क्रीडन्निव तदा देवैरभिषिक्तः स पावकिः ॥ ३८
अभिषिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवौकसः ।

विनिहत्य तमः सूर्यं यथेहाभ्युदितं तथा ॥ ३९
अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।
अस्माकं त्वं पतिरिति ब्रुवाणाः सर्वतोदिशम् ॥ ४०
ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।
अर्चितश्च स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि ॥ ४१
शतक्रतुश्चाभिषिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।
सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ॥ ४२
अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ।
इति चिन्त्यानयामास देवसेनां स्वलंकृताम् ॥ ४३
स्कन्दं चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ।
अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥ ४४

कांतित्वं; T1 G1. 4 क्षांति(G4 °त)त्वं. B1 आकृतिः; B2. 3 De D4. 6 G3 अच्युतिः; Dn उन्नतिः (for अक्षतिः).

35 G4 om. (hapl.) 35ab. — a) Ś1 विकर्तनं; K1. 2 निकर्तनं. M2 तु (for च). B1 शक्तानां; B3 शक्राणां (for शत्रू°). — b) Ś1 K1. 2 अपि; K3 D3. 5 चापि (for चाभि°). — G1 om. (? hapl.) from 35c up to रवैः (in 37b). — d) Ś1 नराधिप; K2. 3 जनाधिपः; D2 जनार्दनः (for °धिप). T1 सर्वाण्येतानि पार्थिव.

36 G1 om. 36 (cf. v.l. 35). — b) T1 महाबलः (for स्वलं°). — c) B3m अतीव; B4 चातीव; G2 प्रदीप्तः (for प्रतीतः). T2 सुमहान्. — d) T G2. 4 M2 प्रति° (for परि°). Ś1 K B De D1–3. 5 °संनिभः (B4 °लक्षणः); Dn D4. 6 G3 °मंडलः (for °दर्शनः).

37 G1 om. up to रवैः (in 37b). — a) Ś1 K2–4 De D1–3 शुभैः (for इष्टैः). — b) Ś1 K De D1–3. 5 वेणु° (for देव°). B Dn3 D4 °वरैर् (for °रवैर्). Ś1 K De D1–3. 5 तथा (for अपि). — d) M1 नृत्तैः (for सर्वैः). Ś1 K1–3 B4 De D1–3. 5 M चाप्सरसां (for अप्सरसां).

38 a) B1–3 Dn D1. 4. 6 G3 बहुभिर् (for विविधैर्). — b) K4 B1 De D2 हृष्टपुष्टैः; B2. 3 Dn D1. 4. 6 G3 M तुष्टैर्हृष्टैः; B4 T G1 तुष्टैरिष्टैः; G2. 4 मृष्टैस्तुष्टैः (for हृष्टतुष्टैः). K3 B1. 3. 4 D (except D2. 3) G3 M स्वलंकृतैः; K4 G2. 4 अलंकृतैः (for अलंकृतैः). — After 38ab, B D (except D1–3. 5) G3 ins. :

1074* सुसंवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।

— c) B1–3 Dn D4. 6 G3 भाति (for इव). — d) Ś1 B2 Dn D4. 6 G3 च; B1. 3 तु (for स).

39 a) Ś1 °देवम् (for °सेनम्). — c) K2 विनिहन्य; Dn1. n2 °हत्य. — d) K4 D2. 3 S (except G3) यथैव (for यथेह). Ś1 K1. 2 [अ]भ्युदये (for °दितं). K1 तदा; K3 यथा (for तथा).

40 a) Ś1 K3. 4 D1–3. 5 T G4 M1 तथैनम्; G1 तदैनम् (for अथैनम्). T1 सेना (for सर्वा). — d) T2 G2. 4 ब्रुवंत्यः (for ब्रुवाणाः). B Dn D1. 4. 6 G3 सर्वतो दिशः; T1 G1 सर्वदेवताः.

41 b) K2. 3 B1 D1. 5 सर्वैर् (for सर्व°). B1 G2. 4 °देव° (for °भूत°). Ś1 K1–3 D1. 5 विभुः (for वृतः). — c) K4 Dn D1. 4. 6 G3 तु (for च). De Dn2 तत° (for स्तुत°). T1 G1 चापि (for चैव). — d) K3 तास्त्वयि; De तानपि; T2 G2. 4 तास्तदा (for ता अपि).

42 b) K3 D2 तथा (for तदा). — c) De2 देवसेनां तां (by transp.). — d) T1 G1 पूर्व; G4 [अ]नेन (for तेन). K1. 4 विमोचिता (for °क्षिता).

43 a) M2 अस्याः (for तस्याः). T2 दत्तो (for नूनं). — b) K3 पुरा (for स्वयम्). — T2 om. 43c–44d. — c) K1. 4 D1–3. 5 विचिंत्येत्या(D1 °त्यैवा)नयामास (D2 °ह्वयामासुर्); K3 इति तामानयामासुर्; T1 G1. 3. 4 M संचिंत्य चा(G3. 4 °त्य त्वा-; M °त्येत्या)नयामास. — d) K1. 4 B2 Dn D4–6 G3 ह्वलं°; B1 D1 अलं° (for स्वलं°).

44 T2 om. 44 (cf. v.l. 43). — a) K1. 4 B1 Dn D1. 6 प्रोवाच (for चो°). B4 नृपते; M वल° (for बल°). G2. 4 स्कंदायोवाच वलभिद्. — d) Ś1 भार्या (for पत्नी).

45 a) T1 G1 तस्यास् (for तस्मात्). T2 स्वमस्या विधिवत्पाणिं. — b) T2 होम° (for पाणिं). — d) B1 Dn G2

तस्मात्त्वमस्या विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।
गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसम् ॥ ४५
एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।
बृहस्पतिर्मन्त्रविधिं जजाप च जुहाव च ॥ ४६
एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्बुधाः ।
षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् ।
सिनीवालीं कुहूं चैव सद्वृत्तिमपराजिताम् ॥ ४७
यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः शाश्वतो देवसेनया ।
तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी ॥ ४८
श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता ।
षष्ठ्यां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात्षष्ठी महातिथिः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

मार्कण्डेय उवाच ।
श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं कृतम् ।
सप्तर्षिपत्न्यः षड् देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १
ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
द्रुतमागम्य चोचुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ २
वयं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसंमितैः ।

C 3. 14456
B. 3. 230. 3
K. 3. 230. 3

पद्मवर्चसा. T₂ पाणिना वर्चसा श्रियाः. — After 45, G₁ ins.:

1075* एवमुक्तो भगवता महासेनो महाबलः ।
दृष्ट्वा कमलपत्राक्षीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ।
अतीव रूपसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ।
सर्वलक्षणसंपन्नां देवसेनां शुचिस्मिताम् ।

46 ᵃ) G₁ प्रीत्या परमया युक्तस्. — ᵇ) D₃ पाणिं तस्या (by transp.). — After 46ᵃᵇ, G₁ ins.:

1076* जग्राह भरतश्रेष्ठ देवसेनापतिस्ततः ।

— ᵉ) Dn₁. n₃ मंत्रविद्धि (for मन्त्रविधिं).

47 ᵇ) B₁. ₃ Dn D₄. ₆ T₂ G₃ M जनाः (for बुधाः). — ᵉ) Ś₁ K₂ षष्ठी. — ᵈ) Ś₁ K₂. ₃ B Dn D₃–₆ आसां (for आशां). D₄. ₆ G₃ °प्रभां (for °प्रदाम्). — ᶠ) T₁ G₁. ₄ M सुवृत्तिम् (for सद्वृत्तिम्). — After 47, S (except G₃) ins.:

1077* इत्येवमादिभिर्देवी नामभिः परिकीर्त्यते ।

48 ᵃ) G₄ यथा (for यदा). K₃ प्रतिलब्धः; T₁ प्रीतिलब्धः. — ᵉ) Ś₁ K₁–₃ D₁–₃ समाश्रयल् (K₁. ₃ °श्रया); D₃ [ए]नमाश्रयल्; M₁ तमाश्रया. — D₄ reads 48ᵈ–49ᵈ after the ref. in 3. 219. 7. — ᵈ) M₂ एव (for देवी).

49 For D₄ cf. v.l. 48. — ᵃ) K₃ °तुष्टः (for °जुष्टः). T G₁. ₃ श्रिया जुष्टः स पंचम्यां. — ᵇ) K₃ तदा (for तस्मात्). Ś₁ K₄ S (except G₃. ₄) श्रीः पंचमी. — ᵉ) Ś₁ D₁–₃. ₅ यच्च; K G₃. ₄ M₂ यश्च (for यस्मात्).

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₃ Dn₃ T₃ G₃. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* G₁ मार्कंडेयसमस्या. K₄ B₁–₃ De Dn₁. n₃ D₁. ₃. ₄–₆ G₃ M₃ (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* B₃ स्कंदाभिषेकः; B₄ कुमारोत्पत्तिः; G₁ स्कंदचरित्रे स्कंदपट्टाभिषेकमहोत्सवदेवसेनाविवाहः; M₃ सुब्रह्मण्यविवाहः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁. n₃ 228; Dn₂ 227; D₁ 231; T G₁ 219; G₃. ₄ M (M₃ *inf. lin.*) 221; M₃ (orig.) 223. — *Śloka no.:* Dn 51; D₁ 49, D₆ 52.

219

1 ᵇ) G₃. ₄ °पती- (for °पतिं). B₃ प्रभुं (for कृतम्). — ᵈ) B₃ तत्समीपम् (for तत्सकाशम्). B₁ उपा° (for अथा°).

2 ᵃ) D₃. ₅ °ताः परित्यक्ता; D₅ परिसंत्यक्ता. — ᵇ) T₃ पति° (for महा°). — G₃ om. 2ᵉ–3ᵈ. — ᵉ) Ś₁ K₁. ₃ De आगत्य (for आगम्य). T₁ ते; G₁ तं (for ता).

3 G₃ om. 3 (cf. v.l. 2). — After 3ᵃ, K₁. ₃ ins.:

1078* धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
भवदीयैकशरणाः.
[Line 1 = 2ᵇ.]

— ᵇ) Ś₁ D₃. ₅ °संमतैः; D₁ °संनिभैः (for °संमितैः).

C. 3. 14456
B 3. 230. 3
K 3. 230. 3

अकारणाद्रुषा तात पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥ ३
अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
असत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ ४
अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
त्वां पुत्रं चाप्यभीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५

स्कन्द उवाच ।

मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यच्चाभीप्सथ तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७
अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी स्वसा ।
इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ८
तत्र मूढोऽसि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाच्च्युतम् ।
कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९
धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिनिर्मितः ।
रोहिण्याद्योऽभवत्पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १०
एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्वह्निदैवतम् ॥ ११
विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२

स्कन्द उवाच ।

एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात्प्रशाधि माम् ।
स्नुषया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३

— [a]) T1 G1 अकारणरुषा; M °रणं रुषा. G4 दृष्य (for रुषा). B1 तैश्च; D (except D2. 3. 5) G3 तैस्तु (for तात). — [d]) K1. 3. 4 D5 T G1 M पुण्यात् (for पुण्य-).

4 [b]) K3 अथ (for इति). D1 [उ]पा° (for [उ]दा°). — [c]) K4 B D (except D2. 3. 5) G3 तत्सत्यम्; T2 G1. 2. 4 अपत्यम् (for असत्यम्). S (except G3) संस्मृत्य (for संश्रुत्य).

5 [a]) G2. 4 तु (for च). — [c]) S (except G3) पुत्रं च त्वामभीप्सामः (T2 °मवाप्स्यामः).

6 K1 om. 6 (with the ref.). — [a]) Ś1 K3. 4 Dn D1. 3. 5 G4 भवंत्यो (for °त्यो). — [c]) B1–3 Dn (Dnim as in text) D4. 6 G3 M यद्वा(M3 °च्चा)पीच्छत (M °थ); T2 यदवाप्स्यथ (for यच्चाभीप्सथ). — [d]) Ś1 K (K1 om.) Dc D2. 3. 5 सदा; D1 T2 तदा (for तथा). B4 भविष्यति वरस्तथा; G2. 4 भविष्यति च सर्वदा.

7 M om. the ref. — After the ref., D4 reads 3. 218. 48[d]–49[d]. — [a]) K3 D1. 5 एवमुक्त्वा; B Dc Dn D4. 6 T2 G2. 3 विवक्षं(T2 °क्षि)तं; G1. 4 एवमुक्तस्. Ś1 K3 G4 M शक्रः (for शक्रं). T1 विवक्षितं ते शक्रश्च. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 Dc D3 चा° (for सो°). — [c]) K4 उक्तं; Dc ततः; D2 उक्ते (for उक्तः). K3 देहीति (for ब्रूं). S (except G3) स्कन्देनोक्तः प्रब्रवीहि. — [d]) D1. 3 G4 तदा (for ततः

8 [a]) D5 सर्वनामा; G1 स्पर्धमानं. D3 च (for तु). — [b]) Ś1 K1. 2 अनुजा; K4 चानुजा; D2. 3 ह्यनुजा (for कन्यसी). T1 G1 रोहिण्या कनकाह्वया; T2 G2–4 रोहिण्यास्तु (T2 G3 °ण्या तु) कनीयसी. — [c]) Ś1 K1–3 D2. 3. 5. 6 T1 M1 इच्छती. K3 श्रेष्ठतां. — [d]) K3 D5 वने (for वनं).

9 [a]) K4 Dc1 D1 अत्र (for तत्र). — [c]) G2. 4 त्वमपरं (for त्विमं परं). Ś1 प्रति (for परं). K3. 3 स्कंदं (for स्कन्द). — [d]) Ś1 स हि चिंतय; K3 D1 पर्यचिंतयत् (D1 °यं); D3 G4 M सह चिंतया; D3 T1 G1 सह चिंतयन् (G1 °त्).

10 T3 om. 10[ab]. — [a]) Ś1 K1. 2. 4 B4 D3 (*sup. lin. sec. m.* as in text) G1. 2. 4 M तथा (for तदा). — [b]) Ś1 K B4 Dc D1–3. 5 परिकीर्तितः; B1–3 Dn D4. 6 G3 °कल्पितः. — [c]) K3 रोहिण्या योभवत्; B Dc Dn D4. 6 G3 रोहिणी ह्यभवत्; D1. 5 रोहिण्याश्चभवत्; T1 G1 रोहिण्याश्चाभवत्; T2 धाता प्रजापतिः. — [d]) Ś1 K2. 3 D3. 5 एवा; K4 D2 एषां (for एवं). Ś1 K1. 2 सदा°; T G1. 4 समो° (for समा°). B1 Dc M भवेत्.

11 [a]) Dc2 उक्ते च; D5 उक्तेन (for उक्ते तु). — [b]) K1. 4 B1. 3 Dc Dn2 T2 M1 गता (for गताः). — [c]) K4 D3 सर्पशीर्षाभं; B Dc Dn D1. 2. 4. 6 G3 सप्तशीर्षाभं for शकटा°). — [d]) T1 G1 नित्याग्नि°; T2 तथ्यग्नि° (for तद्वह्नि°).

12 [b]) Ś1 K D2. 3. 5 दयितः (for पिण्डदः). T2 सदा (for सुतः). — D2 om. (hapl.) 12[c]–15[b]. — [c]) T G1 M नित्यं सहिता; G4 नित्यं भवता (for नित्यमेवाहं).

13 D2 om. 13 (cf. v.l. 12). — [b]) K4 पुत्रं (for पुत्र-). — [d]) K3. 4 Dc D1. 3. 5 दिवि; Dn D4. 6 T G1. 3 देवी (for देवि). D3 वै सदा (for नित्यदा).

मार्कण्डेय उवाच ।
अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ।
इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४
स्कन्द उवाच ।
मातरस्तु भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५
मातर ऊचुः ।
यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकं तद्भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ १६
भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥ १७
स्कन्द उवाच ।
दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निषेवितुम् ।
अन्यां वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८
मातर ऊचुः ।
इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भूता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९
स्कन्द उवाच ।
प्रजा वो दधि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ २०
मातर ऊचुः ।
परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासश्चिरं प्रभो ॥ २१

C. 3. 14475
B. 3. 230. 21
K. 3. 230. 21

---

14 D₂ om. 14 (cf. v.l. 12). — [a]) Ś₁ K₁ °गणं सर्वं; Dn₁ G₁ °गणाः सर्वे; T °गणाः सर्वाः. — [b]) Ś₁ K₁. ₂ स्कंदो (for स्कन्दं) Dn₁ T₁ अब्रुवन् (for अब्रवीत्). — K₁ om. 14[c]–14[f]. — [c]) B₂ एवं (for वयं). — [d]) D₂ T G₁. ₂. ₄ स्मृताः (for स्तुताः). — Ś₁ K₂ om. 14[e/f]. — [e]) K₃ D₅ T₁ G₁. ₄ M इच्छाम (for °मो). — After 14, K₃. ₄ Dc D₁. ₂. ₅ S (except G₃) ins.:

1079* स तासां वचनं श्रुत्वा स्कन्दो वचनमब्रवीत् ।

[S (except G₃) तासां तु (for स तासां). T G₁ M भाषितं (for the first वचनं).]

15 D₂ om. 15[ab] (cf. v.l. 12). — Ś₁ K₁. ₃ D₃. ₅ S (except G₃) om. the ref. — [a]) B₂ Dn D₁. ₄. ₆ G₃ हि (for तु). — [c]) K₃ D₅ तन् (for यन्). — [d]) Ś₁ K₂ यथे°; K₃. ₄ Dc D₂. ₃. ₅ S (except G₃) इहे°; B₄ अभी° (for अथे°).

16 [a]) D₃ यथा सु (for यास्तु ता). — [b]) K₃ D₁. ₅ प्रवर्तिताः; K₄ D₃ S (except G₃) प्रकीर्तिताः; B₂ प्रकाशिताः; Dc प्रवर्तकाः. — [c]) K₁. ₂ D₁–₃. ₅ आस्मासु (for °कं). K₄ B₁. ₃ Dn₂. n₃ तु; B₂ Dn₁ D₄. ₆ T₂ G₃ च (for तद्). G₄ स्थानात् (for स्थानं).

17 [a]) Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ सर्व (for पूज्या). — [b]) Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ नित्यं (Ś₁ K₁. ₂ °त्य) (for न ताः). T G₁. ₂. ₄ °र्षिभिः (for °र्षभ). — [c]) Ś₁ K₁. ₂ हिताः; K₃ D₃ T G₁. ₂. ₄ हताः (for हृताः). T₂ G₂. ₄ [अ]स्माभिस् (for ताभिस्). — [d]) K₃. ₄ D₂. ₅ T₂ G₂. ₄ तां; M₁ तत् (for ताः).

18 Ś₁ K₁. ₂ D₂ om. (hapl.) 18[a]–19[b]; G₁ om. 18–21. — [a]) B₁ Dn वृत्ताः (Dn₁ हृताः); D₁ न ताः (for दत्ताः). K₄ D₁. ₃. ₅ दत्ता प्रजा न सा शक्या; G₂. ₄ दत्ता न ताः प्रजाः शक्याः. — [b]) K₄ निषेधितुं; T₁ निषीदितुं. — [c]) B₃. ₄ अन्या वः काः; T₁ अन्यां कां वः; G₁ कन्यां कामं; G₂. ₄ अन्यं कामं (for अन्यां वः कां). — [d]) K₄ B₃. ₄ प्रजा या; Dn₂. n₃ D₁. ₆ प्रजा यां; T M पूजां यां. T₁ मम मातरः (for मनसेच्छथ).

19 Ś₁ K₁. ₂ D₁ om. 19[ab]; G₁ om. 19 (cf. v.l. 18); K₄ om. (hapl.) 19–20. — [a]) B₁ इच्छामि; T₂ ब्रह्मा तु (for इच्छाम). G₂ भोक्तुं (for तासां). G₄ परिरक्षाम भोक्तुं त्वं. — [b]) B D₃. ₅ T₁ प्रजां (for प्रजा). G₂. ₄ स्कंद (for भोक्तुं). G₄ ह (for नः). — [d]) D₅ महे° (for अथे°).

20 K₄ G₁ om. 20 (cf. v.l. 19, 18). — [a]) M₂ पूजां (for प्रजा). T₁ च (for तु). — [c]) D₁ T₂ परिरक्षंतु; D₅ °रक्षतु; T₁ °रक्षथ.

21 G₁ om. 21 (cf. v.l. 18). — [b]) Ś₁ K Dc D₃. ₅. ₆ साधु; T₂ देहि (for स्कन्द). G₄ प्रयच्छ ह (for यथे°). — [c]) G₂. ₄ न (for नो). — [d]) Ś₁ K D₃. ₅. ₆ T₂ विभो (for प्रभो).

22 [b]) B₁. ₃ भवेद्धि; D₁ भवित्री (for भवन्ति). Ś₁ K₁. ₂. ₄ B₁. ₃ D₁. ₃ तरुणी (Ś₁ K₂ °णीः). B₁. ₃ प्रजा. — [c]) Ś₁ K₂ प्रधावत; K₃ °धावति; K₄ D₁. ₃ °बाधनं; T₁ G₁ M₁ °बाधध्वं; M₃ °बाध त्वं. — [d]) K₄ तावद्भूतैः; B₁ G₁ तादृग्रूपैः; T₂ G₃ तत्तद्रूपैः.

C. 3. 14475
B. 3. 230. 22
K. 3. 230. 22

स्कन्द उवाच ।

यावत्षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रबाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः ॥ २२
अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् ।
परमं तेन सहिता सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः काञ्चनप्रभः ।
भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥ २४
अपतत्स तदा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधान्वितः ।
स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ग्रहः ।
स्कन्दापस्मारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ॥ २५
विनता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात्पूतनाग्रहम् ॥ २६
कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ।
पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।
गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना ॥ २७
अदितिं रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालाञ्शिशून्घोरो बाधते वै महाग्रहः ॥ २८
दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा दुरासदा ॥ २९
कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।
तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३०
तासामेव कुमारीणां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।
अज्ञायमाना गृह्णन्ति बालकान्रौद्रकर्मिणः ॥ ३१
गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।
शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशून्भुवि ॥ ३२
सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ।
सापि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥ ३३

---

23 a) G4 चेमं (for च वः). — b) G1 वरम् (for रौद्रम्). — c) Ś1 परमेतेन (for परमं तेन). — d) G2. 4 नित्यदा (for पूजिताः).

24 Ś1 K B1. 3. 4 Dc D1–3. 5 S (except G3) om. the ref. — a) B4 ततः स्कंदस्य पुरुषः. — b) B4 शरीरात् (for पुरुषः). Ś1 K1. 3 शाश्वतः प्रभुः (K1 °भः); B1–3 D (except D1–3. 5) G3 पावकप्रभः (for काञ्चन°). — c) D4 स्म; T2 तु (for स). — d) K4 D3 निपपात. Ś1 K B4 Dc D2. 3. 5 महाग्रहः; Dn D1 °प्रभः.

25 a) B D (except D2. 3. 5) G3 सहसा; T2 स ततो (for स तदा). — b) D4. 6 G3 संविग्नो° (for विसंज्ञो°). B2. 3 D (except D1–3. 5) G3 °र्दितः (for °न्वितः). — c) K2. 4 Dc D2. 5 T2 G2. 4 M1 °पस्मार (for °पस्मारम्). — f) B4 तु; T G1. 2. 6 M1 तद् (for तं).

26 a) Ś1 K2–4 B1. 3 Dc D4–6 G3 M °रौद्रः (for °रौद्रा). — b) Ś1 K1. 3 T G1 शत्रुनिग्रहः; B4 G1 शकुनिग्रहः. — c) T G1. 2. 4 मातृणां; M पितॄणां (for पूतनां). M रक्षसां (for राक्षसीं). B3 D1 आहुस्; Dc ह्याहुस् (for प्राहुस्). Dc T2 G1. 2. 4 तां (for तं).

27 a) Ś1 नष्टा (for कष्टा). Ś1 चनक°; K D2. 5 T1 M दारक° (for दारुण°). — c) M दारुणाचारा. — d) D3 सा तु पूतना; G2. 4 शीघ्रसूदना (for शीत°).

28 a) K3 Dc D4 M3 आहुर् (for प्राहुर्). — c) Ś1 बालः (for बालान्). Ś1 K1–3 Dc D3 शिशुभूंत्वा; B1–3 Dn D4. 6 महाघोरो (for शिशून्घोरो). K4 D2 T2 घोरान् (for घोरो). — d) D1 हि; D3 स (for वै).

29 b) T1 G1. 2. 4 M2 मुखमंडितां. — d) K3 संप्रतुष्टा; B2 सा प्रहृष्टा; D1 T1 G1 संप्रदुष्टा; D2. 3 °पुष्टा; T2 °हृष्टा (for °हृष्टा). G2. 4 M संप्रहृष्टां °सदां.

30 a) K B1. 3 Dc D1–3. 5 T G1 M कुमार्यश्च कुमाराश्च. — b) Ś1 K3 याः (for ये).

31 a) Ś1 K1–3 B4 Dc D1–3. 5 च (K3 B4 D1 तु) नारीणां; B1–3 Dn D4. 6 G3 तु पत्नीनां (for कुमा°). K4 तानेव चैव नारीणां. — c) B1. 2 Dn1. n3 T1 आजायमानान् (T1 °माना); B3. 4 D1. 3 आज्ञायमाना; Dn3 अज्ञायमानान्. G4 प्राहंति (for गृह्णन्ति). — d) Ś1 K Dc D2. 3. 5 दारका° (for बालका°). D2. 3 T G1. 2. 4 °कर्मणः (for °कर्मिणः).

32 a) K3 च (for तु). — b) T2 नव (for नृप). — c) M1 शकुनिं तु समारुह्य. — d) Ś1 K1. 3 D3 शिशुं. Dc प्रति (for भुवि).

33 ab) Ś1 K Dc D2. 3. 5 transp. माता and देवी. B3 या देवी; B4 माता या (by transp.); T1 G1 या तात. B1 गुणान्; B3 शुनो (for शुनां). T G1. 2. 4 तेषां (for देवी). — c) T2 तु; G2. 4 हि (for [अ]पि). D2. 3. 5 गर्भं (for गर्भान्). K4 समाधत्ते. — d) K1 Dc1 मानुषाणां; D3 मनुष्याणां. K4 हिताय (for सदैव). Ś1 B1 ह; K4 वै;

पादपानां च या माता करञ्जनिलया हि सा ।
करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३४
इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ।
द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं सूतिकागृहे ॥ ३५
कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशेद्यदा ।
भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ३६
गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ।
ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ॥ ३७
या जनित्री त्वप्सरसां गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३८
लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ।
लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ॥ ३९
पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्या प्रमदास्वपि ।
आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते ॥ ४०
एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ।
यावत्षोडश वर्षाणि अशिवास्ते शिवास्ततः ॥ ४१
ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ।
सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४२
तेषां प्रशमनं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् ।
बलिकर्मोपहारश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४३

C. 3. 14498
B. 3. 230. 44
K. 3. 230. 44

B$_3$. $_4$ तु (for हि).

34 Ś$_1$ K$_1$. $_2$ om. 34^{ab}. — ^{a}) K$_4$ D$_2$. $_3$ हि; S (except G$_3$) तु (for च). — ^{b}) T$_1$ G$_1$ °या शुभा; G$_4$ °याभिधा (for °या हि सा). — After 34^{ab}, B D (except D$_1$–$_3$. $_5$) G$_3$ ins.:

1080* वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी ।
[B$_1$ दंतुरा (for वरदा).]

— ^{c}) K$_1$. $_2$ करंजैस्. K$_1$. $_2$ Dc D$_4$ T$_1$ तान् (for तां). Ś$_1$ करांश्चैतान्प्रयच्छंति. — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$. $_4$ जनाः; T$_2$ पराः (for नराः).

35 ^{a}) T$_1$ °दश ह्येवं; T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ °दश ह्येते (for °दशान्ये वै). Ś$_1$ K$_1$. $_2$. $_4$ च (for वै). — ^{c}) T$_1$ G$_1$ दिवं च रात्रिं; T$_2$ G$_2$. $_4$ M दिवारात्रं च (T$_2$ तु) (for द्विपञ्चरात्रं). — ^{d}) Ś$_1$ सततः.

36 ^{a}) D$_6$ G$_3$ रुद्रः (for कद्रूः). K$_3$ Dc D$_1$. $_5$ सूक्ष्मं (Dc D$_1$ °क्ष्म) वपुः कृत्वा. — ^{b}) T$_1$ G$_1$ गर्भान्सं (for गर्भिणीं). B$_2$. $_4$ Dn D$_4$. $_6$ G$_3$ प्रविशति (for °शेद्). B$_1$. $_3$ मुदा; B$_2$ [ड]त; B$_4$ [अ]पि; Dn [अ]थ; D$_1$ यदि; D$_4$. $_6$ G$_2$ [अ]यं (for यदा). — ^{c}) D$_1$ सा भुंक्ते (by transp.). D$_4$. $_6$ G$_2$ स (for सा). B$_1$ तद्भुतं; B$_4$ तत्र तद् (for तत्र तं). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$. $_4$ D$_2$. $_3$ कथयंति मनीषिणः (=38^d).

37 T$_2$ om. 37. — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$–$_3$ G$_2$ च (for तु). T$_1$ G$_1$. $_4$ M सुजाता हरिणी या तु. — ^{b}) K$_4$ D$_1$–$_3$. $_5$ गृह्य तिष्ठति; T$_1$ G$_1$. $_4$ M पिबति प्रभो (for गृह्य गच्छति). — ^{c}) Ś$_1$ K Dc D$_1$–$_3$. $_5$ तु (for सा).

38 ^{a}) D$_5$ जनयित्री (for या जनित्री). — ^{b}) G$_1$ प्रसह्य (for प्रगृ°). D$_5$ च (for सा). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ Dn D$_1$. $_5$ °नष्टं (for °विष्टं). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$. $_4$ D$_2$ सा (K$_1$ स; D$_2$ या) तु नागं प्रसूयते (=36^d).

39 ^{b}) B$_2$ या; T$_2$ सं-; M च (for सा). — ^{c}) K$_4$ लोहितायिति; D$_5$ °यति; T$_2$ °ता धात्रि; G$_3$ °येति (for °यनिर्). S (except G$_3$) [ए]व (for [ए]वं). — ^{d}) Ś$_1$ K$_1$ कदंबे. B$_4$ T G$_1$ M तु; D$_5$ [अ]भि-; G$_2$. $_4$ प्र- (for हि). B$_1$ गृह्य° (for पूज्य°).

40 ^{a}) B$_2$ G$_3$ यदा (for यथा). K$_1$. $_2$ रुद्रास्; G$_4$ रौद्रस् (for रुद्रम्). — ^{b}) Dc प्रमदा अपि (for °स्वपि). — ^{d}) Ś$_1$ कार्यार्थम्; D$_2$ मासार्थम् (for कामार्थम्). K$_3$ D$_1$ इष्यते; B$_1$ ईक्ष्यते (for इज्यते).

41 ^{a}) B$_4$ कुमारीणां. — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ तु वै; D$_5$ परि- (for महा-). — ^{d}) To avoid hiatus, Ś$_1$ K B$_1$. $_3$. $_4$ Dc D$_1$–$_6$ T M ह्यशिवा° (for अशिवा°). Ś$_1$ शिवास्तथा; B$_1$ शिवास्तुतः; D$_1$ तथा शिवाः; T$_1$ G$_1$ शिवा ग्रहाः; T$_2$ G$_2$. $_4$ M शिवाः स्मृताः. B$_2$ Dn G$_3$ शिशूनां ह्यशिवास्ततः.

42 ^{a}) S (except G$_3$) एवं (for ये च). G$_4$ °गणः प्रोक्तः. — ^{b}) K$_3$ वै ग्रहाः; B$_3$ विग्रहाः (for ये ग्रहाः). — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$. $_2$ राजन् (for नाम). — ^{d}) K$_4$ मनीषिभिः (for शरी°).

43 ^{a}) S (except G$_3$ M$_1$) कुर्यात् (for कार्यं). — ^{b}) Dc D$_3$ स्थानं (for स्नानं). D$_3$ धूपस् (for धूपं). K B$_4$ Dc D$_1$–$_3$. $_5$ T G$_1$. $_2$. $_4$ तथा (for अथ). K$_4$ B$_1$ D$_1$–$_3$ [अ]र्चनं; T$_1$ G$_1$ जपं (for [अ]ञ्जनम्). M स्नानधूपांज(M$_1$ °पास)नादिभिः. — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ (m as in text). $_2$ बल्युद्वर्तनमभ्यंगः; K$_3$ B$_2$ Dn D$_1$. $_5$ बलिकर्मोपहाराश्च; B$_1$ T$_1$ G$_1$ M °हारैश्च; T$_2$ G$_2$. $_4$ °हारं च. — ^{d}) D$_1$. $_3$ [इ]ष्टा; T$_2$ G$_2$. $_4$ M$_1$ [इ]ज्यां (for [इ]ज्या).

44 D$_2$ om. 44. — ^{a}) B$_2$. $_4$ Dn D$_4$. $_6$ G$_3$ अभ्यर्चिताः; T$_1$ G$_1$ एवा° (for एते°). D$_1$ सम्यक् (for सर्वे). — ^{b}) K$_2$ Dc$_2$ D$_5$ शुभां; T$_1$ °भान् (for °भं). — ^{c}) T$_1$ G$_1$. $_2$. $_4$

C. 3. 14499.
B. 3. 230. 45
K. 3. 230. 45

एवमेतेऽर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
आयुर्वीर्यं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥ ४४
ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४५
यः पश्यति नरो देवाञ्जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४६
आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितॄन् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४७
अवमन्यति यः सिद्धान्क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४८
उपाघ्राति च यो गन्धान्रसांश्चापि पृथग्विधान् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ४९
गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संस्पृशन्ति नरं भुवि ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५०
आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५१
अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं क्वचित् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं पैशाचं तं ग्रहं विदुः ॥ ५२
यस्य दोषैः प्रकुपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ५३
वैक्लव्याच्च भयाच्चैव घोराणां चापि दर्शनात् ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सत्त्वं तस्य तु साधनम् ॥ ५४

M दीर्घं; T₂ दिव्यं (for वीर्यं). T₁ G राज्यं च (for राजेन्द्र). — [d]) B₄ कुर्यात् (for सम्यक्). Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₃. ₅ पूज्य (for पूजा-). T₂ G₁. ₂. ₄ -नमस्कृतैः (for -नमस्कृताः).

45 [a]) T₁ G₁ षोडशकाद् (for तु षोडशाद्). — [b]) T₁ न (for ये). T₂ ग्रहंति (for भवन्ति). — [c]) B₂ अनहं (for तानहं). — [d]) K₁ महेश्वरीं; K₂ °रीः (for °रम्).

46 [a]) K₄ M₂ देवं (for देवान्). — [b]) T G₂. ₄ जाग्रन्वा. — K₃ om. 46[c]–47[b]. — [c]) =47[c], 48[c], etc., etc. G₂. ₅ उन्माद्य तु (for उन्माद्यति). T₁ उन्मादि तु क्षिप्रमेव. — [d]) Dn देव° (for देव°)!

47 K₃ om. 47[ab] (cf. v.l. 46). The sequence of K₃ is extremely confused; it is ignored here. — [b]) S (except G₃) transp. यः and नरः. — [c]) D₂. ₃ च (for तु). — [d]) B transp. 47[d] and 48[d]. Ś₁ K₂. ₃ D₁–₃ विज्ञेयः (for स ज्ञेयः). Ś₁ K₁. ₃ च; T₁ हि (for तु).

48 G₂. ₄ om. 48; K₃ om. 48[ab]. — [a]) Ś₁ K (K₃ om.) D₁. ₃ अवमन्यंति; T₁ G₁ °मन्येत; T₂ अवेक्ष्यते हि. Ś₁ K (K₃ om.) D₁–₃ यं; D₅ वः (for यः). Ś₁ क्रुद्धाः; K (K₃ om.) D₁–₃. ₅ सिद्धाः; D₅ क्रुद्धान्; T₂ सिद्धः (for सिद्धान्). — [b]) D₅ क्रुराश्; M क्रुद्धश् (for क्रुद्धाश्). M₁ चाभि- (for चापि). D₅ विशंति यं; T₁ G₁ M शपत्यपि (for शपन्ति यम्). K₄ D₁–₃ च (for यम्). Ś₁ सिद्धाश्च शमयंति यं; T₂ सिद्धान्पश्यन्युपेत्य च. — K₁ (hapl.) om. 48[d]–49[c]. — [d]) B transp. 47[d] and 48[d]. D₃. ₅ °गण° (for °ग्रह°). — After 48, G₂. ₄ read 52.

49 K₁ om. 49[abc] (cf. v.l. 48); G₁ om. 49–50. — [a]) K₃ D₁. ₅ उपघ्राति तु (D₁ च); B₁ T₂ G₄ M उपा- (G₄ °प)घ्रायति; B₄ उपजिघ्रति. K₄ D₂. ₃ तु (for च). D₅ यं गन्धा (for यो गन्धान्). — [b]) D₅ तासां; T₂ नृणां (for रसान्). T G₄ M चापि (for चैव). K₃ विशेषतः; D₅ पृथग्विधं. — K₃ om. (hapl.) 49[d]–50[c]. — [d]) Ś₁ K₃ D₃. ₅ वि- (for स). B₂. ₄ Dc T₁ M₁ राक्षसग्रहः.

50 G₁ om. 50; K₃ om. 50[abc] (cf. v.l. 49). — [a]) B₄ या; D₂ ये; T₁ यद् (for यं). — [b]) B₁–₃ D (except D₂. ₃) G₃ संविशंति (for °स्पृशन्ति). B₁ वनं; T₂ M₂ नरा (for नरं). — [d]) Ś₁ B₁ D₃ गंधर्व. S (except G₃; G₁ om.) उच्यते (for एव सः).

51 B₁. ₃ D (except D₁–₃. ₅) transp. 51 and 52. — [a]) Ś₁ K₁–₃ B₁ T₁ G₁ M तु; T₂ G₄ [अ]पि (for च). Ś₁ तं; K₁ यां; G₃ कं (for यं). K₁ यक्षः; T₁ वृक्षः; T₂ कामाः; G₂. ₄ कामात् (for यक्षाः). — [b]) K₁ G₄ पुरुषः; K₄ पौरुषं; T₂ G₃ पुरुषान्. — K₃ lacuna for 51[cd]. — [d]) B₃ ग्रहो गंधर्व एव सः (cf. 50[d]); B₄ साधनं तत्र संस्तुतः; G₂. ₄ पैशाचं तं ग्रहं विदुः (=52[d]).

52 G₂. ₄ read 52 after 48. B₁. ₃ D (except D₁–₃. ₅) transp. 51 and 52. T₂ om. 52. — [a]) B₄ अभि° (for अधि°). K₁. ₂. ₄ ये (for यं). D₃ क्षिप्रं (for नित्यं). — [b]) B₁–₃ Dn D₁. ₄. ₅ G₃ प्रति (for क्वचित्). — [d]) B Dn D₄. ₅ G₃ ग्रहः पैशाच एव सः; G₂. ₄ ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः (=48[d]).

53 [a]) Ś₁ पर-; K₁. ₃ सर्व-; D₄ G₃ तस्य (for यस्य). T₁ G₁ M प्रकुपितैश्. — [b]) Ś₁ K₃ D₂. ₄ M₂ मुह्यंति; Dc माद्यति (for मुह्यति). — [c]) G₃ ततः (for स तु). — [d]) M₂ विधानं (for साधनं).

54 [a]) Ś₁ K₁–₃ Dc D₂. ₃ चापि (for चैव). — [b]) T₁ G₁ M₁ चैव (for चापि). — [d]) Ś₁ B Dn D₂. ₃ सांत्वं (B₁

कश्चित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः ।
अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५५
यावत्सप्ततिवर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
अतः परं देहिनां तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः ॥ ५६
अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
आस्तिकं श्रद्दधानं च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ५७
इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवं महेश्वरम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

मार्कण्डेय उवाच ।
यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
अथैनमब्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरसः ॥ १
इच्छाम्यहं त्वया दत्तां प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
तामब्रवीत्ततः स्कन्दः प्रीतिमिच्छसि कीदृशीम् ॥ २

स्वाहोवाच ।
दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।
बाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ॥ ३
न च मां कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पावकः ।
इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्र सहाग्निना ॥ ४

स्कन्द उवाच ।
हव्यं कव्यं च यत्किंचिद्द्विजा मन्त्रपुरस्कृतम् ।
होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्यतम् ॥ ५
अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः ।

C. 3. 14519
B. 3. 231. 6
K. 3. 231. 6

शास्त्रं) (for सत्त्वं). Ś1 K1. 2 प्र-; D2 हि (for तु). M1 साधयेत् (for साधनम्). De सत्त्वं साधनशास्त्रतः.

55 a) K3 क्वचित्; T1 किंचित्; G2 कञ्चित् (for कश्चित्). K1. 4 De क्रीडति कामो; K3 क्रीडतुकामो; D1 क्रीडन्सकामो; T2 G2 क्रीडनकामो. K3. 4 De D1–3. 5 M वा; B4 T2 G1. 2 हि (for वै). — b) T1 हातुं (for भोक्तुं). B4 [अ]परे; D1 [अ]पि वा; T1 G2. 4 ग्रहः; T2 [अ]ग्रतः (for [अ]परः). — T2 om. 55cd. — c) Ś1 K1. 2 D1 अतिक्रामंस्; D5 रतिकामस् (for अभिकामस्). — d) B2 T1 G1. 2. 4 M2 [ए]वं (for [ए]ष). M2 त्रिविधा ग्रहाः.

56 a) Ś1 K1. 3 D1–3. 5 यावत्तु सप्त वर्षाणि. — b) B1 तावंत्येते (for भवन्त्येते). D1 भृशं (for नृणाम्). — c) S (except G3) तु मर्त्यानां (for देहिनां तु). — d) S (except T1 G3) °तुल्या (for °तुल्यो). D5 ज्वरो भवेत् (by transp.). K4 नरः; S (except G3) जरा (for ज्वरः).

57 a) Ś1 K1. 2 °यमानं (for °यं दान्तं). — c) D4. 6 G3 शुद्धाचारं च; M1 दैवतपरं (for श्रद्दधानं च).

58 b) S (except G1. 3) मनुष्याणां. — c) K3. 4 D1–3. 5 T1 G1 नरान्; G3 सदा (for ग्रहा). — d) K3 G1 ग्रहो; K4 D3. 5. 6 T1 ग्रहा; D1 देव (for नरान्). K2 देवो महेश्वरः; S (except G3 M1) देवे महेश्वरे.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 T2 G3. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 मार्कंडेयसमस्या. B1–3 D G3 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस (De °रसोपाख्यान). — *Adhy. name:* B3. 4 Dn1. n3 D4. 6 T2 G3 कुमारोत्पत्तिः; G1 कुमारचरित्रे ग्रहानुकथनं; G2 ग्रहादेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1. n3 229; Dn2 228; D1 232; T1 221; T2 G1. 2. 4 M (M3 *inf. lin.*) 220 (M3 orig. 224). — *Śloka no.:* Dn1 55; Dn2. n3 59; D1. 6 60.

220

1 b) B1 तत्तत् (for एतत्). B4 कृतं प्रियं (by transp.); S (except G3) प्रकीर्तितं.

2 c) Ś1 K1. 2 तदा (for ततः).

3 c) D5 ज्ञानात् (for बाल्यात्).

4 a) K1 B Dn D4. 6 G3 स (for च). — b) T2 पुत्रक (for पावकः). — c) T1 G1 M वस्तुं (for वासं). — d) T1 G1 बाढं; M वासं (for वस्तुं).

5 a) B4 पवित्रं हि (for च यत्किंचिद्). — b) B1. 4 G1 द्विज (for द्विजा). K4 B3 Dn D4. 6 G3 द्विजानां मंत्रसंस्तु- (D4. 6 G3 °स्कृ)तं. — c) B1 होमस्त्वग्नौ (for होष्यन्त्यग्नौ). D5 तदा (for सदा). T1 सर्वे (for देवि). — d) K1 समद्युतिं; B3 (m as in text) सदा हुतं; B4 Dn D4. 6 G3

C. 3. 14519
B. 3. 231. 6
K. 3. 231. 6

एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्ता ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।
पावकेन समायुक्ता भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७
ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ८
रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९
उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना ।
आस्ते गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः ॥ १०
संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।
सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि ।
आसक्तमन्यद्वृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥ ११
त एते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।
तव पारिषदा घोरा य एते पिशिताशनाः ॥ १२
एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १३
अर्कपुष्पैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १४
मिञ्जिकामिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।
नमस्कार्यं सदैवेह बालानां हितमिच्छता ॥ १५
स्त्रियो मानुषमांसादा वृद्धिका नाम नामतः ।

समुद्भूतं.

6 [a]) B₂ होष्यंति (for दास्यन्ति). — [b]) D₆ संवृताः; T₂ सुव्रताः. K₃ B₄ D₅ सत्पथि; G₂. ₄ °थ (for °थे).

7 [a]) K₁. ₃ Dc₂ D₃. ₆ M₂ एवमुक्त्वा. K₁. ₂ तदा (for ततः). — [b]) T₁ G₁ स्कंदेन तु सुपूजिता. — [d]) Ś₁ K₁. ₂ भक्ता; B₄ तत्र; T₁ G₁ ततः (for भर्त्रा).

8 [a]) G₄ अतो (for ततो). — [b]) S (except G₃) अभाषत (for अथाब्रवीत्). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ G₁ त्रिपुरांतकं; M₁ ते महेश्वरं.

9 [a]) B₄ पुत्रेण (for रुद्रेण). — [d]) D₁ G₁ अपराजित.

10 [a]) Ś₁ K₁. ₂ तु (for च). — D₂ om. (hapl.) from सिक्तं (in 10[b]) up to शुक्र (in 11[b]). — [b]) S (except G₃) शुक्रं (for शुक्रं). — [c]) Ś₁ K₁–₃ D₃ (before corr.). ₅ अस्ते; K₄ B₂–₄ Dc Dn D₃ (by corr.). ₄. ₆ G₃ अस्मिन् (for आस्ते). — [d]) Cf. 15[a]. Ś₁ K₁. ₂ मिंजिका(K₂ °कां)-मिंजिको (Ś₁ °के); K₄ मञ्जिकामञ्जिकं; B₄ मिंजिकामिंजितं; D₃ मिंजिकामिंजिकं; T₁ G₁ M₁ मुंजको मुंज(M₁ °जि)का; T₂ मिंजिरो मिंजिका; G₂. ₄ मुंजि(G₄ मुष्टि)को मुष्टिका; M₂ मुंजिको मुंजिका. K₄ B₁. ₃ T G₁. ₂. ₄ M₁ ततः; Dc च यत्; M₂ तथा (for यतः). — After 10, S (except G₃) ins.:

1081* मिथुनं वै महाभाग तत्र तद्रुद्रसंभवम् ।

11 D₂ om. 11[a] (cf. v.l. 10). — [a]) T₁ G₁ संभूतं. Ś₁ K₁ लोहितोदेति; K₄ °ताहे तु; D₅ °तं हेतु; T₁ G₁ °ते देशे; G₂. ₄ M °तोहेशे (for °तोदे तु). T₂ द्रुतं लोकहितो-हेशे. — [b]) Ś₁ K₁–₃ D₁. ₃. ₅ शुक्रं; T₁ शुद्धं; T₂ M₁ शुक्र°; G₁. ₂. ₄ M₂ शुक्रं (for शुक्र°). K₁ इवापतत्; K₄ अवाप्त-वान्; B₄ समापतत्; T₁ G₁. ₄ M अपातयत् (for अवापतत्). B₂ शुक्राशयमवाप्य तत्. — [c]) G₄ [अ]ग्राव् (for [अ]न्यद्). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ चापि (for चैव). — [f]) Ś₁ K B₂. ₃ Dc D₁–₃. ₅ एतत् (for एवं). T₁ G₁ M₂ [अ]भवत् (for [अ]-पतत्).

12 [a]) Ś₁ K₁. ₂. ₄ तदेते; B D (except D₂. ₃) तत्र ते (B₁ एते हि); T₂ एतेषु; G₂. ₄ एते तु (for त एते). — [b]) G₄ गुह (for गणा). Ś₁ मनीषिणा; B₂ महर्षिभिः. — T₁ G₁ om. (hapl.) 12[c]–14[b]. — [c]) B₁ एवं (for तव). Ś₁ K₁–₃ Dc D₁. ₅ T₂ G₄ M त एव (Ś₁ भवंति; K₁ भवते; K₂ ततस्ते; K₃ तव ये; Dc तवैव; D₁ न चैते; D₅ तवैते) पार्षदा घोरा. — [d]) Ś₁ T₂ एतेपि (for य एते). Ś₁ B₁–₃ Dn₁. n₂ D₁. ₄. ₆ पिशिताशिनः.

14 Before 14, K₃ B D (except D₁. ₂. ₅; D₃ marg. *sec. m.*) S (T₁ G₁ om.) ins. मार्कंडेय उ° (rosp. मार्कंडेयः). — T₁ G₁ om. 14[ab] (cf. v.l. 12). — [a]) K₄ अर्धं° (for अर्क°). B₁ D₂ च (for तु). T₂ मे (for ते). — [c]) S (except G₃) व्याधेः (for व्याधि-). D₂ °र्थाय (for °र्थं च). B₃ तु (for च). — [d]) Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ T₂ पूजा. Ś₁ K D₁–₃. ₅ समंततः; T₁ G₁. ₂. ₄ M अथारभेत्; T₂ यथा-र्थतः (for समा°).

15 [a]) Cf. 10[d]. Ś₁ K₁ मिंजिकामिंजिकञ्च (K₁ °का); K₂ °मिंजितं; K₄ D₃ मञ्जिकामञ्जिकं; D₂ मंजिकामंजिकं; T₁ G₁ मुंजको मुंजका; T₂ मंजको मंजका; G₂. ₄ M मुंजि(G₄ मुष्टि-; M₂ मुंज)को मुष्टि(M मुंजि)का. — [d]) K₃ Dc D₁. ₅ लोकानां (for बाला°). D₅ शमम् (for हितम्).

16 [b]) K₃ D₂ विद्धिका; T G₁. ₂. ₄ वृक्ष(T₂ G₂ °क्षि)का (for वृद्धिका). — [c]) Ś₁ K₁–₃ Dc D₃. ₅. ₆ नार्यो (for

वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥ १६
एवमेते पिशाचानामसंख्येया गणाः स्मृताः ।
घण्टायाः सपताकायाः शृणु मे संभवं नृप ॥ १७
ऐरावतस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
गुहस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाय्य धीमता ॥ १८
एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
पताका कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥ १९
यानि क्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ २०
स संवृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।
शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः श्रिया वृतः ॥ २१
तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ।
आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्चारुकन्दरः ॥ २२
संतानकवनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ।
पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ २३
कदम्बतरुषण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ।
दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः ॥ २४
तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे चैव महर्षयः ।
मेघतूर्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमस्वनाः ॥ २५
तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा ।
हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् ॥ २६
एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ।
प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २७

G. 3. 14641
B. 3. 231. 27
K. 3. 231. 28

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२० ॥

देव्यो).

17 [a]) B1. 3 De D4. 6 G3 M एवमेव; T G1. 2. 4 ए(T2 ते)षामेव (for एवमेते). — [b]) Dn1. n3 D1. 4. 6 G3 असंख्येय-. T1 G1. 2. 4 गुणाः (for गणाः). — K3 om. (? hapl.) 17[c]–18[d].

18 K3 om. 18 (cf. v.l. 17). — [a]) Ś1 K (K3 om.) D2. 3. 5 ऐरावणस्य; G3 एतावतस्य. — [b]) T1 G1 स्मृते (for श्रुते). K4 D5 वैजयंत्या विनिःसृते; T2 G2. 4 वैजयंत्या विभूषिते. — [c]) S (except G3) गुहाय (for गुहस्य). Ś1 K1. 3 द्वयं (for स्वयं). — [d]) Dn3 D1. 6 क्रमेणा° (for शक्रेणा°). B1 [अ]प्यति-; B4 [ए]वास्य; Dn3 [अ]प्यथ; D5 [आ]नम्य (for [आ]नाय्य).

19 [a]) D2 T1 G1 तस्य (for तत्र). — [b]) Ś1 शक्र° (for स्कन्द°). — [c]) D1 श्वेता तु (for पताका). — [d]) K3 Dc D2. 3. 5 तु (for च).

20 [b]) K4 वै सदा; D5 वै पुरा; G2. 4 तानि वै (for वै तदा). — [c]) Ś1 K D2. 3. 5 सार्धं (for देवो).

21 [a]) Ś1 K3 D2. 5 सुसंवृतः; K1 स संवृत्तः; K2 D3 सुसंवृत्तः; B3 स संभृतः. — [b]) B4 भूत्यं (for देव°). K4 सह; G1 तदा (for तथा). — [d]) T2 G1. 2 °मानश्रि(G1 °श्रि)या वृतः.

22 [b]) K4 कालः; M2 गिरिः (for शैलः). — [c]) Dc आदित्यम् (for °त्येन). Dc G4 M1 [ए]व (for [इ]व).

23 Ś1 om. (hapl.) 23[c]–24[b]. — [c]) M1 चापि (for चैव). — D1 om. (hapl.) 23[d]–24[c]. — [d]) B3. 4 जवा° (for जपा°). Dc जराशोकवलैस्तथा.

24 Ś1 om. 24[ab]; D1 om. 24[abc] (cf. v.l. 23). — [a]) K3. 4 Dc2 Dn1. n2 D3–6 °खंडै° (for °पण्डै°). — [b]) Dc तथा (for अपि). — T2 om. 24[c]–25[d]. — [c]) K4 पितृ° (for पक्षि°). T1 G1 M चापि (for चैव). B4 दिव्य-पुष्पफलैश्चैव.

25 T2 om. 25 (cf. v.l. 24). — [a]) M2 चापि (for सर्वे). — [b]) B1–3 Dn D4. 6 G3 सर्वे देवर्षयस्तथा. — [c]) Ś1 K D2. 5 T1 G1 °रवै°; D3 °निभै° (for °रवा°). G2. 4 चापि (for चैव). — [d]) Ś1 K D2. 3. 5 °निभस्वनैः; D1 °समस्वनैः.

26 [a]) Ś1 K1. 2 D1–3 G2. 4 M1 देवाः (for दिव्याः). Ś1 K1. 2 Dc D1–3. 5 स-; K3 स्म (for च). — [b]) B Dn D4. 6 G3 नृत्यंते; Dc नृत्यंत (for नृत्यन्ति). T1 G1 [अ]प्सरसां गणाः; Dc [अ]प्सरसस्तदा. — [c]) D3 सर्व- (for तत्र). — [d]) S (except G3) शुश्रुवे (for श्रूयते).

27 [b]) D3 °संश्रितं; S (except G3) °मास्थितं. — [c]) Ś1 K1. 2 प्रेक्ष्य च; K4 D2. 3. 5 प्रेक्ष्य तं; B2. 3 S (except G3) वीक्षते (for प्रे°). — [d]) T1 G1. 2 M न च (M1 चा-) ग्लायत दर्शनात्.

Colophon om. in B2 Dn D4. 6 G3. — *Major parvan:* Ś1 K3 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B1. 3 Dc D1–3. 5 M2 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस. — *Adhy. name:* T2 कुमारोत्पत्तिः; G1

२२१

C. 3. 14541
B. 3. 231. 28
K. 3. 232. 1

मार्कण्डेय उवाच ।
यदाभिषिक्तो भगवान्सेनापत्येन पावकिः ।
तदा संप्रस्थितः श्रीमान्हृष्टो भद्रवटं हरः ।
रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ १
सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन्युक्तं रथोत्तमे ।
उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितः ॥ २
ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् ।
सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ॥ ३
तस्मिन्रथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ।
विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ४
अग्रतस्तस्य भगवान्धनेशो गुह्यकैः सह ।
आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ५
ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ।
पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ६
जम्भकैर्यक्षरक्षोभिः सग्विभिः समलंकृतः ।
यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ७
तस्य दक्षिणतो देवा मरुतश्चित्रयोधिनः ।
गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह संगताः ॥ ८
यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ।
घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ९

कुमारचरित्रं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D1 233; T G1 221; G2. 4 M (M2 *inf. lin.*) 223 (M2 orig. 225). — *Śloka no.*: D1 27.

221

1 a) B4 यथा (for यदा). M2 बल° (for भग°). — b) B Dc D4. 6 M1 सैनापत्येन; G2. 4 सेनापत्ये तु. — c) Ś1 T2 स (for सं-). — d) S (except G3) ततो (for हृष्टो). K4 D1–3 रुद्र°; B1 तत्र (for भद्र°). K4 नरः (m as in text); B3 तव (for हरः). — f) T2 पार्वती-. — After 1, S (except G3) ins.:

1082* अनुयातः सुरैः सर्वैः सहस्राक्षपुरोगमैः ।

2 a) B3 Dc1 T2 तत्र (for तस्य). — b) B1 युक्ते (for युक्तं). — c) T1 G1 ततो दिव्यः; T2 रथो दिव्यं; G2 रथो दिव्यः; G4 रथः शुभ्रं (for दिवं शुभ्रं). — d) Ś1 K D1–3 सूतेन; B4 जवेन; M1 कशया (for कालेन). K2 B4 [अ]ति- (for [अ]भि-). Ś1 K1. 2 B1 Dn3 D2. 5 M -प्रचोदितं; D1. 3 -प्रणोदितं.

3 b) Ś1 K B1 Dc D1–3. 5 °श्चराचरं. — c) T1 G1 सिंहा रथं वहंतश्च. — d) K4 D2. 3 नदंत° (for नदन्त°). D5 च सु- (for चारु-). K2. 3 B2–4 Dc D3 -केशराः.

4 a) D5 गण° (for पशु°). — b) Ś1 K1. 2 यात्यु° (for भात्यु°). — K4 om. (hapl.) 4c–5b. — c) Ś1 K1–3 D2. 3. 5 मंडिते; D1 मंडितः (for सहितः). Ś1 K1–3 सूर्ये. — d) D1 °चापघने; G1. 2. 4 °चापो घनो (for °चापे घने). B3 तथा (for यथा). T2 सेंद्रचापयुतो यथा.

5 K4 om. 5ab (cf. v.l. 4). — b) Ś1 विमानं; B1 वनेसौ (for धनेशो). — G4 om. (hapl.) 5c–6b. — c) K4 B4 Dn D4 तु चिरं (for रु°). D4. 6 G3 यानं; T G1. 2 M2 भाति (for याति). — d) M2 नाम (for नर-).

6 G4 om. 6ab (cf. v.l. 5). — a) Ś1 K1. 3. 4 Dc D2. 5 ऐरावणं. B4 °रुह्य (for °स्थाय). — b) K4 स्वामिसुरैः; Dc देवगणैः (for चापि सुरैः). D1 सुरेश्वरः (for सुरैः सह).

7 a) Ś1 जंबुकैं°; K4 B2. 4 Dn जृंभकैं°; T G1. 2. 4 भास्करैं° (for जम्भकैं°). — b) Ś1 K1 M °कृनैः; K3 Dc2 D1. 5 °कृतं (for °कृतः). — c) B1 [अ]मेयो (for [अ]मोघो). — d) Ś1 K Dc D1–3. 5 पार्श्वम् (for पक्षम्). B1 D4. 6 S आश्रितः.

8 b) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 बहव° (for मरुत°). — c) B2 Dc D4. 5 बहु° (for वसु°). — d) Ś1 K1–3 Dc D5 सिद्धैः (K3 Dc D5 रुद्रैः) साध्यैश्च (for रुद्रैश्च सह). G2. 4 संवृताः (for °गताः).

9 a) Ś1 K1–3 D1. 3 S (except T2 G3) तु (for च). — b) B2 बहुभिः (for सर्वतः). — c) Ś1 K1. 2 चापि; T2 युक्तो (for याति). — d) K3. 4 D1–3 T1 G1 M तदा (for तथा).

10 a) Ś1 K2–4 D2. 3. 5 चापि; B2 याति (for चैव). — b) T °शिरसः (for °शिखरः). K3. 4 सितः; D1 T1 ततः

यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिशिखरः शितः ।
विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः स्वलंकृतः ॥ १०
तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
परिवार्य शनैर्याति यादोभिर्विविधैर्वृतः ॥ ११
पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः ।
गदामुसलशक्त्याद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ १२
पट्टिशं त्वन्वगाद्राजंश्छत्रं रौद्रं महाप्रभम् ।
कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणसंवृतः ॥ १३
तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छञ्श्रिया वृतः ।
भृग्वङ्गिरोभिः सहितो देवैश्चाप्यभिपूजितः ॥ १४
एषां तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः ।
याति संहर्षयन्सर्वांस्तेजसा त्रिदिवौकसः ॥ १५

ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
नद्यो नदा द्रुमाश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ॥ १६
नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव देवानां शिशवश्च ये ।
स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ।
सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुरूपा वराङ्गनाः ॥ १७
पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ।
छत्रं तु पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ।
चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाग्निश्च विष्ठितौ ॥ १८
शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्श्रिया वृतः ।
सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ १९
गौरी विद्याथ गान्धारी केशिनी मित्रसाह्वया ।
सावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ २०

C. 3. 14562
B. 3. 231. 49
K. 3. 242. 22

(for शितः). B₂ घोरस्त्रिशिरसंस्थितः; B₄ G₂. ₄ सुघोरस्त्रिशिराः स्थि(G₂. ₄ शि)तः; G₁ सुखोग्नित्रयिरातनः (sic). — [d]) Ś₁ K₂. ₃ D₅ शरो याति; T₁ G₁ यस्त्रिशूलः (for याति शूलः).

11 [ab]) G₃. ₄ उग्रपाशोथ (for तमुग्रपाशो). K₃. ₄ Dc D₁–₃ S (except G₃) transp. वरुणः and भगवान्. — [c]) T₁ G₁ शतै° (for शनै°). — [d]) B₂ Dc₂ बहुभि° (for विविधै°).

12 [a]) Ś₁ K₁–₃ Dc D₁–₃. ₅ [अ]थ (for [अ]पि). — [b]) S (except G₃) पट्टसः (for पट्टिशः). — [c]) MSS. °मुसुल°, °मुशल° also. — [d]) Ś₁ K₁. ₂ °णैरपि; K₃ Dc D₁. ₅ °णैर्वरः; K₄ D₂ °णैर्वरः (for °णोत्तमैः). B₁ वृतः सह रथोत्तमैः.

13 [a]) S (except G₃) पट्टसं (for पट्टिशं). Ś₁ K₂ G₂. ₄ च (for तु). B₁ [अ]गमद् (for [अ]न्वगाद्). — [b]) K₂ D₁. ₂ T₁ G₁. ₂. ₄ शस्त्रं; T₂ वज्रं (for छत्रं). B₂ रौक्मं; T G₁ घोरं (for रौद्रं). — [c]) K₄ चाप्यनुगतो; T₂ G₁. ₂. ₄ चानुययौ (for चाप्यनु तं). B₁. ₃m Dn D₂. ₄. ₆ G₂ °सेवितः; B₂ °सेवितं (for °संवृतः).

14 Ś₁ om. (hapl.) 14[ab]. — [a]) S (except T₁ G₁) याति (for भाति). — [b]) M [s]प्यत्र (for गच्छञ्). — B₁ om. (? hapl.) 14[c]–17[d]. — [d]) B₄ om. च. T₁ G₁ °संवृतः (for °पूजितः). B₂. ₃ Dn D₄. ₆ G₂ दैवतैश्चानु(B₂. ₃ °भि)पूजितः.

15 B₁ om. 15 (cf. v.l. 14). — [a]) Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ तेषां (for एषां). G₁. ₂. ₄ मध्य° (for पृष्ठ°). — [c]) T₁ देवान्; G₁ देवः (for सर्वान्). Ś₁ K₁. ₂ सर्वे महर्षयो यांति. — [d]) Ś₁ K₁. ₂ च; B₄ हि (for त्रि-).

16 B₁ om. 16 (cf. v.l. 14). — [a]) Ś₁ K₁–₃ च हि; K₄ B (B₁ om.) Dn D₁–₆ G₃ चापि (for चैव). — [b]) T₂ गंधर्वानुगतास्तदा. — [c]) Ś₁ K B₄ D₂. ₃. ₅ T₂ द्रुमाः; B₃ Dc Dn D₁. ₄. ₆ G₃ ह्रदाः (for नदाः). Ś₁ K₁. ₂ च नागाश्च; K₃ B₄ D₅ T₂ नगाश्चैव; K₄ B₁–₃ Dc Dn D₁–₄. ₆ G₃ समुद्राश्च (for द्रुमाश्चैव).

17 B₁ om. 17[abcd] (cf. v.l. 14). D₅ transp. 17 and 18. — [a]) B₂ S (except G₃) नक्षत्राणां गणाश्चैव. — [b]) B₄ तथा (for च ये). — [c]) S (except G₃) °श्च सर्व(M °र्वा)देवानां. — [e]) D₄ T₂ सृजंतः; G₂. ₄ सृजंति. — [f]) K₁ दिव्य- (for चारु-). T₁ G₁ -वेगा (for -रूपा).

18 D₅ transp. 17 and 18. — [b]) K₄ D₂. ₃ T G₁. ₂. ₄ पितामहं; M महेश्वरं (for पिना°). — [c]) Ś₁ B₁–₃ D (except D₂. ₃. ₅) G₁. ₃ च (for तु). T G₁. ₂. ₄ पांडरं. — [d]) M₂ [अ]पात° (for [अ]धार°). — [f]) K₃ समवर्तत (for [अ]ग्निश्च विष्ठितौ). K₁m. ₄ B₂. ₄ Dn D₁–₃. ₅ धिष्ठितौ; K₂ विष्टते (for विष्ठितौ).

19 K₃ om. 19[ab]. — [ab]) K₂ Dc₂ T₂ शक्रस्य; B₄ G₂. ₄ शक्रस्तु; M शुक्रश्च (for शक्रश्च). B₁ चैव; B₂ चास्य (for तस्य). D₂ transp. तस्य and याति. — [d]) Ś₁ K D₁–₃ संस्तुवन्; Dc T₁ G₄ स्तुन्वानो; D₅ अस्तुवन् (for स्तुवानो). Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ °वाहनं (for °केतनम्).

20 [a]) K₁. ₂ विशाखा; Dc D₂ T₂ विद्या च (for °श्च). — [b]) K₂ चित्रसा°; D₅ तिवसा°; M₁ मिश्रसा° (for मित्रसा°). — [c]) B₂ M₁ सावित्र्या (M₁ °त्री-) सहिताः सर्वाः.

21 [b]) T₁ G₁ वृताः; T₂ G₂. ₄ स्मृ°; M स्तु° (for कृ°).

C. 3. 14563
B. 3. 241. 49
K. 3. 232. 23

तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः कृताः ।
यस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ २१
स गृहीत्वा पताकां तु यात्यग्रे राक्षसो ग्रहः ।
व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥ २२
एभिः स सहितस्तत्र ययौ देवो यथासुखम् ।
अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्ध्रुवा ॥ २३
रुद्रं सत्कर्मभिर्मर्त्याः पूजयन्तीह दैवतम् ।
शिवमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ।
भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ २४
देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः ।
अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिकासुतः ॥ २५
अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्वचः ।
सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ २६

स्कन्द उवाच ।

सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्वद माचिरम् ॥ २७

रुद्र उवाच ।

कार्येष्वहं त्वया पुत्र संद्रष्टव्यः सदैव हि ।
दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा विससर्जैनं परिष्वज्य महेश्वरः ।
विसर्जिते ततः स्कन्दे बभूवोत्पातिकं महत् ।
सहसैव महाराज देवान्सर्वान्प्रमोहयत् ॥ २९
जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ।
चचाल व्यनदच्चोर्वी तमोभूतं जगत्प्रभो ॥ ३०

— After 21[ab], M ins. :

1083* स्वेन स्वेनानुयोगेन सर्वे तेऽनुययुर्हरम् ।

— G1 om. 21[c]-22[f]. — [c]) K1 B Dn D4. 6 G3 तस्य (for यस्य). — [d]) K1 देव्य° (for देवा°). B4 च संमुखे (for चमू°).

22 G1 om. 22 (cf. v.l. 21). — [a]) B1-3 Dn D4. 6 G3 गृहीत्वा तु (B1 च) (for स गृहीत्वा). Ś1 K2 पताकायां (for °कां तु). B2 Dn D4. 6 G3 वै (for तु). — [b]) Ś1 K3 यात्यंभो (for यात्यग्रे). T2 G2. 4 M यात्यसौ राक्षसोग्रतः. — K3 om. 22[cdef]. — [c]) D1 व्याहृतश्; D2 आमृतश्; D3 आवृत्तश्; D5 व्यावृतस्; T G2. 4 क्रीडितस् (for व्यापृतस्). D1-3 च (for तु). — [c]) T2 M1 रक्षेंद्रो (for य°).

23 [a]) G1 स एभिः (by transp.). B1. 2 Dn D4. 6 G3 च; B4 Dc तु (for स). B2 Dn D4. 6 G3 देवः (for तत्र). — [b]) Ś1 K1. 2 B याति देवो; Dn D4. 6 G3 तत्र याति (for ययौ देवो).

24 [a]) G2. 4 नित्यं (for रुद्रं). Ś1 K Dc D1-3. 5 रुद्रं स्व(D1 मत्)कर्मभिर्विप्राः. — [b]) M1 सनातनं (for [ह्]ह दैवतम्). — [c]) K4 D2. 3 शिव (for शिवम्). D1 अस्त्विति (for इत्येव). — [d]) T1 G1 अत्र रुद्रं; T2 G2. 4 रुद्रं चैव; M अग्निरूपं (for ईशं रुद्रं). B2 Dn1. n3 D4. 6 G3 पितामहं (for पिना°). — After 24[cd], S (except G3) ins. :

1084* एवं सर्वे सुरगणास्तदा वै प्रीतमानसाः ।

25 [a]) Ś1 चैव; T2 G4 स्वेव (for स्वेवं). — [b]) B4 रक्षितः (for आवृतः). — [d]) Dc T1 ब्राह्मणाः (T1 ब्रह्मण्यं) कृत्तिकासुतं.

26 [ab]) Ś1 K1. 2 T1 G1. 2. 4 transp. °सेनं and °देवो. K2 [अ]ब्रवीद्बृचः; B1 बृहद्बुनुः; D1 बृतो गणैः; T1 G1. 2. 4 महद्बचः (for बृहद्बचः). T3 महातेजा वृषध्वजः (for [b]). — [c]) = 27[a]. K1 मरुतं; K3 Dc3 मारुतं; K4 मरुतः; G4 मरुत- (for मारुत-). — Dc om. (hapl.) 26[d]-27[a]. — [d]) D1 G4 रक्षस्रित्यम्. Ś1 अरिंदम; M2 अतंद्रितं.

27 Dc om. 27[a] with the ref. (cf. v.l. 26). — [a]) = 26[c]. K1 मरुतं; K4 मारुतं; G4 मरुत- (for मारुत-). K2 B2. 3 स्कंदं. — [b]) B4 D2 विभो (for प्रभो).

28 Ś1 K1. 3. 4 D2. 5 महेश्वरः; K2 D1. 3 T2 M महादेवः; T1 G1 देवः (for रुद्रः). — [a]) B4 कार्यं त्वहं. — [b]) Ś1 K D2. 3 M2 संप्रष्टव्यः; D3 संप्रहृष्टः; G4 संदिष्टव्यः. — [c]) G2. 4 मद्भक्त्या (for भक्त्या च). — After 28, Dc ins. an addl. colophon.

29 After 29[ab], S (except G3) ins. :

1085* स्कन्दं महोमया प्रीतो ज्वलन्तमिव तेजसा ।

— [c]) K1 तदा (for ततः). — [d]) K3 D1. 2 G बभूवोत्पा°; T2 बहु चोत्पा° (for बभूवौत्पा°). — [f]) Ś1 K3. 4 Dc D1. 3. 5 देवान्सेंद्रान्; K1. 2 देवाः सेंद्राः; B4 सर्वान्देवान् (by transp.); D2 सेंद्रान्देवान्. Ś1 K1. 2 अमोह°; B4 विमोह°; D2 व्यमोह° (for प्रमोह°).

30 [b]) G2. 4 M2 संमूढं (for प्र°). — [c]) B4 चान°; G2 विन° (for व्यन°). — [d]) B Dn D4. 6 G3 M2 बभौ

ततस्तद्दारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ।
उमा चैव महाभागा देवाश्च समहर्षयः ॥ ३१
ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदसंनिभम् ।
नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् ॥ ३२
तद्धि घोरमसंख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शंकरम् ॥ ३३
तैर्विसृष्टान्यनीकेषु बाणजालान्यनेकशः ।
पर्वताश्च शतघ्न्यश्च प्रासाश्च परिघा गदाः ॥ ३४
निपतद्भिश्च तैर्घोरैर्देवानीकं महायुधैः ।
क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ ३५
निकृत्तयोधनागाश्वं कृत्तायुधमहारथम् ।
दानवैरर्दितं सैन्यं देवानां विमुखं बभौ ॥ ३६

असुरैर्वध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ।
अपतद्दग्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा ॥ ३७
ते विभिन्नशिरोदेहाः प्रच्यवन्ते दिवौकसः ।
न नाथमध्यगच्छन्त वध्यमाना महारणे ॥ ३८
अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरंदरः ।
आश्वासयन्नुवाचेदं बलवद्दानवार्दितम् ॥ ३९
भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत ।
कुरुध्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिन्व्यथा भवेत् ॥ ४०
जयतैनान्सुदुर्वृत्तान्दानवान्घोरदर्शनान् ।
अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् ॥ ४१
शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः ।
दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥ ४२

C. 3. 14586
B 3. 231. 72
K. 3 232 46

(for प्रभो).

31 [a]) De T1 तं; D5 च (for तद्). T2 स्कंदाननं (for तद्दारुणं). — [c]) T G2. 4 M चापि; G1 चाथ (for चैव). D2 G2 °भाग (for °भागा). — [d]) Ś1 K1 चैव (for च स°). S (except G3) देवाश्चर्षिगणैः सह.

32 [c]) T1 G1. 2. 4 रौद्रम् (for घोरम्). — [d]) D2 बृह° (for मह°).

33 [a]) K1 B4 Dn D4. 6 G2 वै (for हि). Ś1 घोरतरं संख्ये (for °मसंख्येयं). — [b]) B1 जगर्ज; T G1. 2. 4 गर्जतं (for गर्जच्च). — [c]) D2 परे (for रणे). — [d]) D2 महेश्वरं (for च शं°).

34 [a]) =44[a]. K2 ते; D5 तद् (for तैर्). T2 [अ]नेकानि. — [c]) G1. 4 शतघ्नीश्च. — [d]) B3 D5 पाशाः (for प्रासाः). K B4 Dc D2. 3. 5 स°; Dn D1. 4. 6 G3 [अ]सि- (for च). Ś1 K4 तथा (for गदाः).

35 [a]) Ś1 K D1–3. 5 विनदद्भिः; B1 निपतंति (for निपतद्भिः). Ś1 महा-; K1. 3 सदा; K3 Dc D1. 3. 5 तथा; K4 D2 तदा; B1 रम तैर्; B4 ततो; S (except G3) तु तैर् (for च तैर्). — [b]) Ś1 महा°; K1 देव्या°; K2 सहा° (for देवा°). K3 अथा°; B1 महाशृंगे; D5 तथायुधैः. — [c]) K2 क्षीणेन. Ś1 K2 तद्बलं; B4 T [अ]भ्यद्रवत्; D3 व्यधमत् (for व्यद्रवत्). — [d]) B3 T1 G1. 2. 4 M3 वि- (for [अ]पि). T2 °खं चैव दृश्यते.

36 D5 om. 36–38. — [a]) T1 G1 निर्ययौ; T2 M1 निवृत्त-; G4 विकृत्त- (for निकृत्त-). Dc T2 °नागाश्च; G2. 4 °नागं च (for °नागाश्वं). — [b]) T1 G1 कृतवर्मायुधं महत्. — [c]) K1 अर्पितं (for अर्दितं). — [d]) T1 G1 ययौ (for बभौ). B4 देवानां च बभौ रणे.

37 D5 om. 37 (cf. v.l. 36). — [a]) K1. 2 बाध्य°; B4 भक्ष्यमाणं; D2 विध्य°; S (except T2 G3) धक्ष्यमाणं (for वध्य°). D2. 3 S (except G3) तु (for तत्). — [c]) T G1. 2. 4 अभव° (for अपत°).

38 D5 om. 38 (cf. v.l. 36). — [a]) K2 तेन भिन्न°; K3 तेस्थिभिन्न°; K4 D1–3 ते भिन्नास्थि°; Dc ते छिन्नास्थि° (for ते विभिन्न°). — [b]) Ś1 K2 प्रच्यवंति; K1. 3. 4 Dc D1–3 T2 प्राद्रवंत; B1–3 Dn प्राद्रवंतो; B4 D4. 6 G3 M प्रच्यवंतो. — [c]) K3 B Dn D3. 4. 6 G3 अधिगच्छंति; T1 G1. 2. 4 M3 अभ्यगच्छंत. — [d]) M3 °बैलः (for °रणे).

39 [ab]) D2 अनयद्; D5 असकृद्; T1 G1 अथ तं (for अथ तद्). S (except G3) transp. सैन्यं and दृष्ट्वा. D5 [ए]व च (for देवः). — [d]) B1–3 Dc Dn D1. 4. 6 G3 बलभिद्; B4 D2. 3 T2 G2 M बलं तद् (for बलवद्).

40 [b]) Ś1 K2 D1 शराञ्; Dc सुराः; T1 G1 स्थिराः (for शूराः). D1 बिभ्रत (for गृह्णत). — [d]) D5 om. 40[d]. Ś1 K D1. 2 मा च; Dc नात्र (for मा वः). Ś1 K2–4 Dc D3 (before corr.) व्यथास्तु वः; D2 व्यथां कुरु (for व्यथा भवेत्).

41 [a]) Dc D1–3. 5 [ए]तान् (for [ए]नान्). D5 om. from सुदुर्वृत्तान् up to मया सह. S (except G3) दुराधर्षान् (for सुदुर्वृत्तान्).

42 Before 42, T G1. 2. 4 ins. मार्कंडेयः. — [c]) Dc °विध्यंत (for °युध्यन्त). T2 प्रत्ययुध्यंत देवा वै.

C. 3. 14586
B. 3. 231. 72
K 3. 232. 47

ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।
प्रत्युद्ययुर्महावेगाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ४३
तैर्विसृष्टान्यनीकेषु क्रुद्धैः शस्त्राणि संयुगे ।
शराश्च दैत्यकायेषु पिबन्ति स्मासृगुल्बणम् ॥ ४४
तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निशितास्तदा ।
निष्पतन्तो *अदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः ॥ ४५
तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स्म सायकैः ।
अपतन्भूतले राजंश्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ॥ ४६
ततस्तद्दानवं सैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ।
त्रासितं विविधैर्बाणैः कृतं चैव पराङ्मुखम् ॥ ४७
अथोत्कृष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ।
संहतानि च तूर्याणि तदा सर्वाण्यनेकशः ॥ ४८
एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
देवानां दानवानां च मांसशोणितकर्दमम् ॥ ४९
अनयो देवलोकस्य सहसैव व्यदृश्यत ।
तथा हि दानवा घोरा विनिघ्नन्ति दिवौकसः ॥ ५०
ततस्तूर्यप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
बभूवुर्दानवेन्द्राणां सिंहनादाश्च दारुणाः ॥ ५१
अथ दैत्यबलाद्घोराद्गिरिष्पपात महाबलः ।
दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥ ५२
ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
समुद्यतगिरिं राजन्व्यद्रवन्त दिवौकसः ॥ ५३

43 D_5 om. 43. — [a]) T_1 G_1 ते ततस् (by transp.). T_2 $G_{2.4}$ तु; M_1 तान्; M_2 तत् (for ते). — [b]) D_2 °रथाः (for °बलाः). — [c]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 °भागाः; T_2 °सेनाः (for °वेगाः).

44 [a]) =34[a]. $Ś_1$ [अ]नेकानि (for [अ]नीकेषु). — [b]) K_4 क्रुद्धाः शस्त्रेण सं°. — [c]) B_{1-3} $D_{3.6}$ G_3 गजा° (for शरा°). $Ś_1$ K B_1 De $D_{1-3.5}$ °कायेभ्यः (for °कायेषु). B_4 दैत्याश्च नागकायेभ्यः; T_1 $G_{1.2.4}$ M तदा दैतेयकायेषु; T_2 दैतेयगजकायेषु. — [d]) $Ś_1$ K_1 (*sup. lin.* as in text). 2 स्रवंति (for पिबन्ति). B Dn $D_{4.6}$ G_3 रुधिरं बहु (for स्मासृगुल्बणम्). D_5 पिबंतस्त्वसृगु°.

45 [a]) K_3 देहाद्; B_{2-4} Dn_2 $D_{4.6}$ G_3 देहं (for देहान्). G_4 तु (for वि-). — [b]) B_4 विविशुः (for निशिता°). — [c]) $B_{1.2}$ Dn D_{4-6} T_2 G_3 निप° (for निष्प°). To avoid hiatus, $Ś_1$ $K_{1.2}$ $B_{1.3.4}$ ह्राद°; B_2 Dn $D_{4.5}$ T G_3 M_1 [s]भ्यद°; De $G_{2.4}$ भ्यद°; G_1 M_2 [s]प्यद° (for *अद°). $K_{3.4}$ De D_{1-3} निष्प(K$_3$ निप)तंतः प्रद°. — [d]) $Ś_1$ नागेभ्य; De नगेंद्र (for नगेभ्य).

46 [b]) B_3 विभिन्नानि (for निर्भि°). $Ś_1$ K_2 विनिर्भिन्नानि सायकैः. — [c]) K_3 $B_{1.4}$ De $D_{1.5}$ S (except G_3) न्यप° (for अप°). — [d]) $Ś_1$ भिन्ना° (for छिन्ना°). $Ś_1$ K_1 M_2 सर्वतः (for °शः).

47 [a]) M_2 तु (for तद्). — [b]) D_5 भुवि (for युधि).

48 [a]) D_6 G_3 तथा; G_4 तत्र (for अथ). B_1 [आ]कुष्टं; $G_{2.4}$ M_1 [उ]द्कुष्टं (for [उ]त्कुष्टं). B_1 तथा (for तदा). B_3 कुष्टैः; De D_2 कृष्टैः; T_1 $G_{1.2.4}$ देवैः (for हृष्टैः). $Ś_1$ अथोत्कुष्टतमा हृष्टाः. — [b]) T_1 $G_{1.2.4}$ हृष्टैः सर्वैर् (for सर्वैर्देवैर्). K $D_{1-3.5}$ मुदा युतैः (for उदायुधैः). $Ś_1$ सर्वे देवा मुदा युताः; B_4 सर्वेदेवगणैर्युधि. — [c]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dc_1 संहितानि; B_1 संभृ°; Dc_2 सहस्राणि (for संहतानि). $Ś_1$ K De $D_{1.2.5}$ सर्वा° (for तूर्या°). — [d]) B_4 G_4 [अ]शेषतः (for [अ]नेकशः). $Ś_1$ K De $D_{1-3.5}$ तदा ($Ś_1$ $K_{1.2}$ ततस्) तूर्या(D_3 सर्वा)ण्यवादयन्; B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रावाद्यंत ह्यनेकशः.

49 [a]) $Ś_1$ K_3 B_3 De $Dn_{1.2}$ $D_{3.4.6}$ G_3 °संसक्तं; $B_{1.2}$ °सक्तं तद् (for °संयुक्तं). — [d]) K_1 °कर्दमी (*sup. lin.* as in text); D_1 °कर्दमैः; T_2 °दूषितं.

50 [a]) $Ś_1$ सर्वस्य; K_2 B D_2 $G_{1.4}$ M अनयोर्; K_4 अजयो; D_1 अजेयो; G_2 अग्नयो (for अनयो). — [b]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 [अ]भ्यद° (for भ्यद°). — D_1 om. 50^{cd}. — [c]) K_4 $D_{2.3}$ तथैव; T_2 तदापि; G_1 तदा हि; M ततोथ (for तथा हि). B_2 दानवान्घोरान्. — [d]) Dn_1. n_2 T_2 $G_{1.2.4}$ M_1 वि($G_{2.4}$ M_1 भ्य)निर्भिन्नदिवौकसः.

51 T_2 om. (hapl.) 51–53. — [a]) Dc_2 तत्र; D_1 तथा (for ततस्). — [b]) K_2 वीराणां (for भेरीणां). K_1 °स्वनः (for °स्वनाः). — [d]) $G_{2.4}$ °नादश्च दारुणः.

52 T_2 om. 52 (cf. v.l. 51). — [b]) $K_{3.4}$ निपपात.

53 T_2 om. 53 (cf. v.l. 51). — [a]) B_4 हृतं; Dc तं ते (by transp.); D_2 ततो. $Ś_1$ गणैः (for घनैः). — [b]) $K_{1.2}$ °वर्तितं (for °वारितम्). — [c]) $Ś_1$ समुद्धतं°; K_4 समुद्यम्य गिरीन्; Dn D_5 तमुद्यतगिरिं. — [d]) K_2 D_5 प्राद्रवंत; T_1 $G_{1.2.4}$ विद्रवंति. B_2 M_2 दिशो दश (for दिवौ°).

54 [a]) M तदा° (for अथा°). — After 54^{ab}, S (except G_3) ins.:

अथाभिद्रुत्य महिषो देवांश्चिक्षेप तं गिरिम् ।
पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ५४
अथ तैर्दानवैः सार्धं महिषस्त्रासयन्सुरान् ।
अभ्यद्रवद्रणे तूर्णं सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५५
तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवौकसः ।
व्यद्रवन्त रणे भीता विशीर्णायुधकेतनाः ॥ ५६
ततः स महिषः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ।
अभिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य रथकूबरम् ॥ ५७
यदा रुद्ररथं क्रुद्धो महिषः सहसा गतः ।
रेसतू रोदसी गाढं मुमुहुश्च महर्षयः ॥ ५८
व्यनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।
आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ॥ ५९
तथाभूते तु भगवान्नावधीन्महिषं रणे ।
सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ॥ ६०
महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य नानदत् ।
देवान्संत्रासयंश्चापि दैत्यांश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ६१
ततस्तस्मिन्भये घोरे देवानां समुपस्थिते ।
आजगाम महासेनः क्रोधात्सूर्य इव ज्वलन् ॥ ६२
लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्विभूषणः ।
लोहितास्यो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ ६३
रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभम् ।
तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ६४
स चापि तां प्रज्वलितां महिषस्य विदारिणीम् ।

C 3. 14609
B. 3. 231. 95
K. 3. 232. 71

1086* महाकायं महाराज सनोदमिव तोयदम् ।

— [c]) Ś1 K3 पपाता (sic); K2 पतिता (for पतता). B4 गिरिणा तेन (by transp.). — [d]) Ś1 K1. 2 देवसैन्यानि; Dc3 °सैन्यं च. Ś1 K B2 Dc D1–3. 5 भारत (for पार्थिव). — [f]) G2 पातयद् (for प्रापतद्). S (except G3) युधि (for भुवि).

56 [a]) T1 G1 सहसा (for महिषं). — [d]) K4 B Dn D4. 6 T1 G1. 3 M1 विकीर्णा°.

57 [a]) K3 क्षुद्रस् (for क्रुद्धस्). — [b]) K1 भद्र° (m रुद्र° as in text). — [c]) K2. 3 Dc D1. 2. 5 T2 G1. 4 M °सृत्य (for °द्रुत्य). Ś1 K2. 3 Dc D1–3. 5 M2 स (for च). — [d]) S (except G3) स रुद्र° (for रुद्रस्य).

58 [a]) D2 क्षुद्रो (for क्रुद्धो). — [b]) Ś1 स तथा; T1 G1. 4 स तदा; G2 तरसा (for सहसा). — [c]) K2. 4 D5 त्रेसतू; B2 रेजतू; D1. 2 रसास; T1 G1 रसेते; T2 G2. 4 M2 रसतो; M1 त्रसतो (for रेसतू). Ś1 K Dc D1–3. 5 तूर्णं (for गाढं). — [d]) Dc D5 तदर्षयः; T2 M [ऋ]षयस्तदा (M2 °था) (for मह°).

59 [a]) K2 विनदंश्च; K4 B1–3 Dn D4. 6 G3 अन°; Dc व्यनदच्च. — [c]) T1 निश्चयं; G1. 2. 4 निश्चयस् (for निश्चितं). — [d]) T1 G1 जयमस्माकमित्युत.

60 [a]) Ś1 K1. 2 त(K2 य)थाभूतं च; K3 Dc D1. 3 (before corr.) T2 तथाभूतेषु; B4 °तेपि; T1 °तेन; G1 °ते च; M2 °तेथ (for °ते तु). — After 60[a], T1 G1 M ins.:

1087* आहूय गुहमात्मजम् ।
उवाच सस्मितं देवो विवित्सुः पुत्रविक्रमम् ।
दौरात्म्यं पश्य पुत्र त्वं दानवस्य दुरात्मनः ।
जहि शीघ्रं दुराचारं द्रष्टुमिच्छामि ते बलम् ।
इत्युक्त्वा भगवान्स्कन्दं परिष्वज्य महेश्वरः । [5]
अयोजयच्चित्रहार्थं महिषस्य गतायुषः ।
तथाभूते तु भगवान् ।

[T1 om. lines 1–7; G1 om. posterior half of line 3.]

— T1 M1 om. 60[bcd]; G1 om. 60[bc]. — [b]) B Dn D4. 6 अहनन्; T2 G2. 4 आगतं; M2 आहतं (for नावधीन्). — [c]) Ś1 K2. 4 च (for च). B2 रणे (for तदा). — [d]) G1 दानवस्य (for मृत्युं तस्य). D1 °सदं (for °समनः).

61 [a]) T1 [s]भि-; G1 वि-; G2. 4 M2 हि (for sपि). D5 सृष्ट्वा; M1 स्पृ° (for ह°). — [b]) K2 B2. 4 Dn D4. 6 G3 रौद्रो (for रौद्रं). B Dn D1. 4. 6 G3 M चानदत् (for ना°). Ś1 K1. 2 रौद्रं सोप्यन्वनादयत्; Dc रौद्रं रुद्रमचोदयत्. — [c]) D5 च त्रास°; M2 संताप° (for संत्रास°). — [d]) K2 [अ]ति (for [अ]पि). Ś1 K2 दैत्यांश्च प्रत्य(Ś1 °ति)हर्षयन्; S (except G3) दानवांश्च प्रह°.

62 [a]) D1 तस्मिंस्तदा (for ततस्तस्मिन्). D2 रथे; T2 क्षये (for भये). — [c]) T1 G1 °तेजाः (for °सेनः). — [d]) K4 क्रुद्धः (for क्रोधात्). G2. 4 इवोज्वलन् (for इव ज्वलन्).

63 [a]) = (var.) 3 218. 2[a]. K3 °संभूतो (for °संवीतो). — [c]) Ś1 K Dc D5 लोहिताक्षो; B Dn D1. 4. 6 G3 °श्रो (for °स्रो). — [d]) K3 B4 D1. 5 T2 G2. 4 °कवच-स्रजः; B2 °कवचावृतः; T1 G1 °कवचोज्वलः; M °कवचायुधः.

64 [b]) B1. 2 T1 G1 M2 °प्रभः (for °प्रभम्). — [c]) M2 देव° (for दैत्य°). — [d]) Ś1 सहसा व्यद्रवद् (by transp.).

C. 3. 14609
B. 3. 231. 95
K. 3. 232. 71

मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ६५
सा मुक्ताभ्यहनच्छक्तिर्महिषस्य शिरो महत् ।
पपात भिन्ने शिरसि महिषस्त्यक्तजीवितः ॥ ६६
क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ ६७
प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
स्कन्दस्य पार्षदैर्हत्वा भक्षिताः शतसंघशः ॥ ६८
दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भूशहर्षिताः ॥ ६९
तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानग्निर्घनान्खगः ।
तथा स्कन्दोऽजयच्छत्रून्स्वेन वीर्येण कीर्तिमान् ॥ ७०
संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान् ॥ ७१
नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातश्च महेश्वरम् ।
अथाब्रवीन्महासेनं परिष्वज्य पुरंदरः ॥ ७२
ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयायं महिषो हतः ।
देवास्तृणमया यस्य बभूवुर्जयतां वर ।
सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्टकः ॥ ७३
शतं महिषतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ।
निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥ ७४
तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ।

---

65 [a]) K4 चामितां; T1 चान्वितां (for चापि तां). — [b]) K3 B1. 3. 4 Dc Dn D4. 6 G3 विदारणीं; K4 D2. 3 T1 G1 विदारणे.

66 [a]) K2 [अ]भिहनत्; K3 D1. 5 व्यहरत्; B2 [अ]भ्यद्रवत्; B4 चाभिहनत्; Dn D2–4. 6 G3 [अ]भ्यहरत्; T1 ह्यहनत्; G2 ह्यछिनत्; G4 ह्यभिनत्; M3 ह्यहरत् (for [अ]भ्यहनत्). B2. 3 Dn D3. 4. 6 G3 तस्य (for शक्तिर्). — [b]) Dc [s]हरत् (for महत्). — [c]) D4. 6 G3 भिन्नः (for भिन्ने). — After 66, K3 B D (except D1–3) G3 ins.:

1088* पतता शिरसा तेन द्वारं षोडशयोजनम् ।
पर्वताभेन पिहितं तदगम्यं ततोऽभवत् ।
उत्तराः कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् ।

[(L. 1) B4 पपात (for पतता). D3 तदश° (for षोडश°). — (L. 2) B2 पतता तेन (for पर्वताभेन). Dc महत् (for ऽभवत्). — (L. 3) D3 [इ]ति (for [अ]द्य).]

67 [a]) G1 क्षिप्ता तेन (for क्षिप्ताक्षिप्ता). Dc च (for तु).

68 [a]) Ś1 K2. 3 B1 Dc D2. 3. 5 शूरैर् (for शरैर्). Ś1 K B1 Dc D3 °हतैर् (for °हता). S (except G3) प्रायो हतेषु शूरेषु. — After 68[ab], S (except G3) ins.:

1089* दानवेषु महाराज तस्मिन्देवासुरे युधि ।

— [c]) Ś1 K1. 2 T G1. 2. 4 M तेषां (M1 येन्ये) (for शेषा). — [d]) T1 G1 जिताम् (for भीताम्). Ś1 D3 तत्र (for त्रस्ता). Ś1 K1–3 D1–3. 5 °सदाः (for °सदैः). — [e]) K4 B D (except D2. 3) T1 G3 स्कंदपारिषदैर्. S (except G3) घोरैर् (for हत्वा). — [f]) B1–3 Dn D4. 6 G3 च सहस्रशः (for शत°).

69 G1 om. 69[b]–71[a]. — [b]) B1 T1 पिबंतश्चैव; Dc पिबंतश्चापि; D3 M3 प्रपिबंति स्म (for प्रपिबन्तश्च). — [c]) K4 D2. 3 सैन्यम् (for सर्वम्). B1 °दानवान्सर्वान्. — [d]) K3 B3 Dc °दुःखिताः (for °हर्षिताः).

70 G1 om. 70 (cf. v.l. 69). — [b]) K1 गणान्; D3 घनं (for घनान्). Ś1 वृक्षसंघान्हुताशनः. — [c]) D3 सैन्यं (for शत्रून्). — [d]) B1 तेन (for स्वेन). G4 सैन्येन (for वीर्येण). Dc3 वीर्यवान्; T G2. 4 शक्तिमान् (for कीर्ति°). B4 स्वेनानीकेन वीर्यवान्.

71 G1 om. 71[a] (cf. v.l. 69). — [b]) S (except G3) अभिपूज्य (for °वाद्य). T1 G1 च शंकरं (for महे°). — Ś1 K1. 2 om. (hapl.) 71[c]–72[b].

72 Ś1 K1. 2 om. 72[ab] (cf. v.l. 71). — [b]) B3 Dn D1. 4. 6 G3 तु (for च). B1. 3. 4 D3 T1 M1 °श्वरः (for °श्वरम्). — [c]) K1 B1–3 Dn D4. 6 G3 तदा° (for अथा°). — [d]) D3 °पूज्य (for °ष्वज्य).

73 [a]) K3. 4 B3 D1 T2 G1. 2. 4 M °वर (for °वरः). — After 73[ab], S (except G3) ins.:

1090* अजय्यो युधि देवानां दानवः सुमहाबलः ।

— [c]) B2–4 Dn D4. 6 G3 °समा (for °मया). — [d]) T2 बिभीयुर् (for बभूवुर्). K2. 3 B2. 4 Dc2 D3 T2 वरः (for वर). — [f]) Ś1 K2 समितौ (for शमितो).

74 [b]) K4 T M महा° (for त्वया). — [d]) T1 G1 °कंपिताः (for °तापिताः).

75 [a]) Dc चान्यैर् (for चान्ये). — After 75[ab], S (except G3) ins.:

1091* भवतोऽनुचरैर्वीर गणैः परमभीषणैः ।

— [c]) B1. 4 T G1. 3 M अजय्य° (for अजेय°)

अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः ॥ ७५
एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ।
त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ।
वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव सुरात्मज ॥ ७६
महासेनेत्येवमुक्त्वा निवृत्तः सह दैवतैः ।
अनुज्ञातो भगवता त्र्यम्बकेन शचीपतिः ॥ ७७
गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौकसः ।
उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ७८
स हत्वा दानवगणान्पूज्यमानो महर्षिभिः ।
एकाह्नैवाजयत्सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥ ७९
स्कन्दस्य य इदं जन्म पठते सुसमाहितः ।
स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥ ८०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१ ॥ समाप्तं मार्कण्डेयसमास्यापर्व ॥

२२२

वैशंपायन उवाच ।
उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
द्रौपदी सत्यभामा च विविशाते तदा समम् ।
जाहस्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निषीदतुः ॥ १

C. 3. 11650
B. 3. 233. 2
K. 3. 231. 2

76 [a]) Śi K1. 2 B1 परमं (for प्रथमं). D2 S (except G3) कर्म (for देव). — [b]) T2 M देव ख्यातं (for ख्यातं कर्म). T1 G1. 2. 4 देव ख्यातिं गमिष्यति. — D2 om. (hapl.) 76[cd]; G4 om. 76[ef]. — [f]) B2. 3 Dn D4. 6 G3 महाभुज (for सुरा°). D5 सुराश्च तव सत्तम.

77 [a]) K1 G2 °सेनं त्वेवम्; B2. 4 D (except D1–3. 5) °सेनमेवम् (for °सेनेत्येवम्). G3 एवमुक्त्वा महासेनं; G4 सुरात्मजं त्वेवमुक्त्वा. — [b]) B4 सर्वदैवतैः.

78 [a]) Śi om. 78[a]. Dc G2. 4 गतं; T ततो (for गतो). K4 D1 रुद्रवटं; T1 भद्रवटाद्. Dc G2. 4 रुद्रे (for रुद्रो). — [b]) K2 विनिवृत्ता (for निवृत्ताश्च). — [c]) G2 उक्तं च.

79 [b]) Dc महाबलः (for महर्षिभिः). — [c]) Dc D5 M एकाहेन (for एकाह्नैव). G1 [अ]भजत् (for [अ]जयत्).

80 [a]) K3 य इमं; T1 G1 यो जनो (for य इदं). K1. 3. 4 B D G3 विप्रः (for जन्म). — [b]) Śi K2 पठेद्वै (for पठते). K1. 3. 4 B D G3 पठेज्जन्म समाहितः. — After 80[ab], G2. 4 ins. lines 61–62 only of a passage given in App. 1 (No. 22). — [d]) Śi K Dn3 D1. 3. 5 T1 G1. 3 M1 °माप्नुयात् (for °तामियात्).

Colophon om. in K2. — *Major parvan:* Śi T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* G1 M2 मार्कंडेयसम(M2 °मा)ख्या (followed by आंगिरस in M2, which adds समाप्त to both); G4 °समाख्या (followed by समाप्त). Śi K (K2 om.) B Dc D1–3. 5 (all om. sub-parvan name) mention only आंगिरस (D1 आंगिरसोपाख्यान); to it Śi K (K2 om.) B1 D1. 3 add समाप्त. — *Adhy. name:* B2 Dc Dn D4. 6 G3 स्कंदोत्पत्तिः; B4 M1 कुमारोत्पत्तिः; G1 स्कंदचरितसमाप्तिः; M2 देवासुरयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn1 marg.) 230 (Dn2 229); D1 234; T G1 222; G2. 4 M (M2 *inf. lin.*) 224 (M orig. 226). — *Śloka no.:* Dn 113; D1 84.

☞ After adhy. 221, K2 B Dc Dn D3–6 ins. a passage given in App. 1 (No. 22), of which lines 61–62 are ins. in G2. 4 after line 80[ab] of that adhy.

222

1 [a]) Śi K D1–3 तान्विप्रान्; T1 G1 सर्वेषु (for विप्रेषु). — [b]) T2 G2. 4 M च भारत (for महा°). — [d]) K1. 3 विवेशाते. K3 B2–4 Dn1 D2. 4–6 S (except G3) तदा(B2 °मा)श्रमं (for तदा समम्). — After 1[cd], S (except G3) ins.:

1092* प्रविश्य चाश्रमं पुण्यमुभे ते परमस्त्रियौ ।

— [e]) Śi K1. 2 B1 Dsm प्रहस्यमाने; K3 सहर्षयुक्ते; T1 G1 M हसमानेथ; T2 G3 ते भासमाने; G2. 4 भासमाने तु. — [f]) Śi K1. 2. 4 B1. 3 Dc D1. 5 (before corr.) निषेदतुः; S (except T2 G3) न्यषीदतां.

2 [b]) T1 G1 तेन्योन्यं वै; G4 अन्योन्यस्य (om. ते); M तेन्योन्यं च; M2 ते अन्योन्यं. — [cd]) B1. 3 Dc D4. 6 T2

C. 3. 14650
B. 3. 233. 2
K. 3. 234. 3

चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ।
कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुरुयदुक्षितिम् ॥ २
अथाब्रवीत्सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ।
सात्राजिती याज्ञसेनीं रहसीदं सुमध्यमा ॥ ३
केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानुपतिष्ठसि ।
लोकपालोपमान्वीरान्यूनः परमसंमतान् ।
कथं च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ४
तव वश्या हि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने ।
मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्ब्रवीहि मे ॥ ५
व्रतचर्या तपो वापि स्नानमन्त्रौषधानि वा ।
विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमस्तथागदाः ॥ ६
मम *आचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगवेदनम् ।
येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ७
एवमुक्त्वा सत्यभामा विरराम यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ८
असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ ९
अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ १०
यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् ।
उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ ११
उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।
न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकारणात् ॥ १२
अमित्रप्रहितांश्चापि गदान्परमदारुणान् ।

G3 चित्रां कथां; D2 कथाश्चित्राः (by transp.). K2 D1 कुरुयदुश्रिताः (K2 °तां); K3 °कुलोद्वह; K4 °यदुश्रिताः; B Dc Dn D4. 6 M2 °यदूत्थिताः (B1. 3 Dc D4. 6 °तां); D2. 3 °यदु (D3 °यदु)क्षिताः; D5 °यदुष्वितिः; T1 °वधूचिताः; T2 G2. 4 °यदूचिताः; G1 चक्रुर्यदूचिताः; G3 कुरुयमाश्रितां (sic); text as in Ś1 K1 M1 only.

3 c) Ś1 सा भ्राजती; K4 D2. 3 प्रीयमाणा (for सात्राजिती). Ś1 यज्ञसेनीं. — d) D1 सुमध्यमे; G4 सुमध्यमां.

4 Before 4, D1 ins. सत्यभामा उ°. — b) Ś1 K1. 2 D5 उपतिष्ठमे; B Dn D4. 6 G3 अधितिष्ठसि. — d) Ś1 K1 यूनान्; B Dc D5 पुनः; D1 शूरान्; T1 G1 उच्चां; T2 G2. 4 नूनं (for यूनः). K1 °संमितान्; B1 °संहितान्; B2. 3 D (except D1–3. 5) G3 °संहतान्. — e) T1 चैवं गता° (for च वशगा°). — f) S (except G3) च कुप्यन्ति (by transp.). Ś1 K1. 2 शुचिस्मिते (for च ते शुभे).

5 a) S (except G3) सुभृशं (for सततं). — After 5ab, the same MSS. ins.:

1093* न चान्योन्यमसूयन्ते कथं वा ते सुमध्यमे ।

— c) K3 G1 हि (for च). B2 सततं (for ते सर्वे). — d) Dc D1. 5 तत्त्वं मे ब्रूहि तत्त्वतः (Dc तद्वचः).

6 b) Ś1 K1–3 Dc Dn3 D1. 3. 5 G1. 4 M2 स्नानं. K4 B4 D1–3. 5 G4 मंत्रौषधानि च; T2 G1. 3 °धानिव. — c) Ś1 K1. 2 रूप° (for मूल°). — d) Ś1 K1. 4 D2 जपो होमस्; K3 D1. 3. 5 M जपहोमास्. Ś1 तदागदः; K1. 2 D2. 5 तथागदः; D3 तथागदं; T1 G1 तथागतं; T2 G3. 4 तथागमाः. B1–3 Dn D4. 6 जपहोमागदा (D6 °मा)स्तथा.

7 a) Ś1 K1. 2 समाचक्ष्व च; K3. 4 D1–3. 5 T G1 M ममाप्याचक्ष्व; B Dn D4. 6 G3 ममाद्या°; Dc तन्ममा°; G2. 4 मम चा° (for मम *आचक्ष्व). — b) S (except G3) रहस्यं (for यशस्यं). K2 B D (except D1–3. 5) G3 भगदैवतं; T G1. 2. 4 M °वेदनं; Cnp as in text. — cd) K3. 4 Dc D1–3. 5 S (except G3) transp. कृष्णे and कृष्णो.

8 b) K3 विरराज मनस्विनी.

9 Before 9, D2 T2 ins. द्रौपदी उ° (resp. द्रौपदी). — a) T1 अस्ति (for असत्). — d) Dc °वर्तनं; G3 °कीर्तितं (for °कीर्तनम्).

10 a) B2 अनुप्रश्नं. Ś1 संशयिता; K1 °यितं; K2 °यितः (for °यो वा). — b) T2 G2. 4 M नैष (for नैतत्). Ś1 K1. 2 सत्ये यन्मानुपृच्छसि. — c) K3 D5 यथा; T2 G2. 4 कथं (for तथा). K3 [अ]भ्युपेता; B1 [अ]प्युपेता; Dc ब्युपेता. T1 G1 M समुपेतासि (M °ता हि) बुद्ध्या त्वं.

11 a) Ś1 K1. 2 G2. 4 यदा भर्ता विजानीयान्. — c) Ś1 K1 (before corr.). 2 उद्वेजिता; K4 (marg. *sec. m.* as in text) T2 उद्वेजते.

12 d) K M स्त्रियः; D1. 3. 4 °या (for °याः). B Dc Dn मंत्रकर्मणा; D4. 6 G3 °कर्मणि.

13 Ś1 om. (? hapl.) 13ab. — a) D2. 5 T G1. 2 M अमित्रप्रहिताः (D2 °तात्); G4 किं मंत्रप्रहितान्. — b) D2 गदात्परमदारुणात्; T G1. 2. 4 M गदास्तत्र (T1 G1 गदाश्चापि; T2 बाधास्तत्र; M1 गदाः स्युश्च) सुदारुणाः. — c) K2 B2 Dn D4–6 मूलप्रचारैर्हि; B4 °वादेन हि; T1 G2 °प्रपातेन; T2 G1. 4 M °प्रवादेन; G3 °प्रवालैर्हि. — d) T1 G1 प्रापयंति

मूलप्रवादैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः ॥ १३
जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते ।
तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम् ॥ १४
जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा ।
अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धबधिरास्तथा ॥ १५
पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन ॥ १६
वर्ताम्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि ॥ १७
अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ।
सदागन्पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ १८
प्रणयं प्रतिसंगृह्य निधायात्मानमात्मनि ।
शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी ॥ १९
दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थिताद्दुरवेक्षितात् ।
दुरासिताद्दुर्व्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ २०
सूर्यवैश्वानरनिभान्सोमकल्पान्महारथान् ।
सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रतेजःप्रतापिनः ॥ २१
देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलंकृतः ।
द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २२
नाश्नुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्तरि ।

C. 3. 14672
B. 3. 233. 24
K. 3. 234. 25

(for प्रय°).

14 a) T1 G1 [अ]भ्राति (for यानि). — b) G1. 3. 4 [अ]पि च (for [अ]प्युप-). — c) Ś1 यत्र; T1 G4 M तानि; T3 ततश्; G2 हन्युश् (for तत्र) Ś1 मूलानि (for चूर्णानि). G4 चाहन्युः (for दत्तानि). — d) T1 G1 क्षिप्रं हन्युर् (by transp.). Dc असंशयः. G2. 4 क्षिप्रमेव न संशयं.

15 a) Ś1 K1 बको°; K2. 3 B1 (m as in text) Cnp वृको°; K4 महो° (for जलो°). K3 -युक्तं (for -युक्ताः). — b) K2. 3 Dc D2 G1. 3. 4 चित्रिणः (for श्वि°).

16 a) Ś1 K1. 2 °नुगास्ताः; K4 D2. 3 (before corr.) °नुशास्ताः; B4 °नुशिष्टाः; D3 (by corr. sec. m.) °नुरागाः; T2 G2 °नुषंगाः; M1 °नुशस्ताः; M2 °नुशस्ताः (for °नुगास्तु). Ś1 K1. 2 पापिष्ठाः; Dc पापस्थाः. K3 बाधासुशास्ताः पाशास्ताः (sic); T1 G1. 4 पापानुशासिनः (T1 °सिताः; G4 °सनाः) पापाः. — b) T2 पत्यूरप° (for पतीनुप°). D3 °चरंति (for °सृजन्ति). T1 G1. 4 ताः; G2 च (for [उ]त). — cd) Ś1 K Dc D1–3 5 transp. भर्तुः and कार्यं. B1 कर्तुः (for भर्तुः). K2. 4 D1–3. 5 कदा° (for कथं°).

17 G1 om. 17–18. — a) B1 वर्तास्म्यहं; B2 कर्तास्म्यहं. K2 D2 वृत्तं; B3 प्रीतिं (for वृत्तिं). T1 अहं तु वर्ते यां वृत्तिं. — c) Ś1 K1. 2 D3 तां सत्यां; D2 सर्वां तां (by transp.). Ś1 K1. 2 सत्ये; T2 सत्यं; M1 वृत्तिं (for सत्यां). Dc सर्वां शृणु हि मे सत्यां.

18 G1 om. 18 (cf. v.l. 17). — a) M2 [अ]थ (for [अ]हं). — b) G2. 4 कामं क्रोधं (for कामक्रोधौ). Ś1 K Dc D1–3. 5 सर्वेशः (for °दा). — c) D3. 5. 6 सादरा (for सदारान्). T2 पार्थिवान् (for पाण्डवान्). — d) D2 प्रयत्नो° (for प्रयतो°).

19 a) T1 G1 भर्तारं (for प्रणयं). K3 B Dn D2. 4–6 G2 प्रतिसंहृत्य; Dc °संस्कृत्य; G2 °संग्राह्य. — b) K3 आत्मना (for आत्मनि). — c) Dc निरहंमाना; some MSS. निरभिमाना. — d) D5 यतंती (for पतीनां). K3 चानि- (for चित्त-). K2 Dc2 D2 T1 G4 -रक्षणी; Dn1 -चारिणी; D5 -रक्षणे.

20 a) K1 °हृत्या (for °हृतात्). T1 G2 शंकमानात्; T2 चकमाच्च (for शङ्कमाना). — b) K3 उत्थिता (for दुःस्थिताद्). K2. 3 दुरवेक्ष्य तान्; B1 त्वनवेक्षिनान्; Dc दुरवेक्षिताः; D1 तदनुष्ठितात्; D3 (before corr.) दुरवस्थितान्. — c) K1 दुरासक्ताद्; K2 °शिक्षाद्; B1–3 Dc T1 G1. 3. 4 °सीनाद्; T2 °सदाद् (for °सिताद्). Ś1 °दुर्व्यजिताद्; T दुर्विनीताद्; G1 दुर्विदग्धाद्; G2. 4 दुर्व्रजिनाद्. — d) S (except G3) °ध्यायितादपि.

21 a) B Dn D4. 6 G3 °समान् (for °निभान्). — c) Ś1 सर्वे; B3 लोक-; D2. 3 मा वै (for मेवे). B1 दुर्ग्रहणान्; T1 G1. 3. 4 शत्रुहणान्; T2 मित्रगुणान्; M चक्षुर्हणान्. Ś1 K1 पादान्; T1 G1 नाथान् (for पार्थान्). — d) B Dn D4. 6 G3 °वीर्यं (for °तेजः).

22 a) B1 न यक्षो (for मनुष्यो). — b) Ś1 K1. 3 B1 वायुः (for युवा). K1–3 B1 Dc D1. 3. 5 T1 वापि (for चापि). — c) K1 T1 अनि-; B1 अपि (for अभि-). G1 द्रव्यवान्वा रूपवान्वा. — d) Dc2 D2 T2 °पोत्तमः (for °षो मतः).

23 a) T G1. 3. 4 M3 न (T2 ना) भुक्तवति न (G1 स-) स्नाते. — b) S (except G3 M1) न संविष्टे. D4. 6 न (for च). — K3 om. 23c–24d. — c) Ś1 K (K3 om.) Dc D1. 3. 5 संविशामि न चाश्नामि. — d) Ś1 K (K3 om.) D1–3. 5 दास- (for सदा). S (except G3) न स्नाये कर्म कुर्वती.

G. 3. 14672
B. 3. 233. 24
K. 3. 231. 25

न संविशामि नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि ॥ २३
क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
प्रत्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २४
प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २५
अतिरस्कृतसंभाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २६
अनर्मे चापि हसनं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः ।
अवस्करे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २७
अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ।
निरताहं सदा सत्ये भर्तृणामुपसेवने ।
सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथंचन ॥ २८
यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।
सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ २९
यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न खादति ।
यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ॥ ३०
यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।
स्वलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्वा मे कथिताः पुरा ।
भिक्षाबलिश्राद्धमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मया ॥ ३२
तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।

---

24 K$_3$ om. 24 (cf. v.l. 23). — [b]) T G$_{1.\,2.\,4}$ गृहं भर्तारम् (by transp.). — [c]) B$_4$ Dn D$_{4.\,6}$ G$_3$ अभ्यु° (for प्रत्यु°). D$_1$ °वंदामि (for °नन्दामि).

25 [a]) K$_3$ D$_1$ अमृष्टभांडा; K$_4$ आमृष्ट°; D$_{4.\,6}$ G$_3$ प्रमृज्य°; T G$_{1.\,2.\,4}$ M प्रसन्न°. K$_{1.\,2}$ B$_3$ Dn$_{1.\,n2}$ D$_{3.\,4.\,6}$ मिष्टान्ना; K$_3$ मुष्टान्ना. — [d]) D$_1$ आसनेनोदकेन च (=24[d]).

26 [a]) T$_2$ °संभारा (for °संभाषा). — [b]) T$_1$ G$_1$ M$_1$ दुःस्त्रीणां. T$_1$ G$_{1.\,2.\,4}$ M$_1$ नानुसेविनी. T$_2$ दुःस्त्रीसेवनवर्जिता. — [d]) M$_1$ तदा (for सदा).

27 [a]) K$_{3.\,4}$ D$_{1-3.\,5}$ अस्थाने; B$_1$ अधर्मे; B$_2$ D$_{c1}$ Dn D$_{4.\,6}$ G$_3$ अनर्म; B$_3$ अनर्मा; D$_{c2}$ अनम्र; G$_{2.\,4}$ अनर्हे. B$_1$ T$_2$ G$_{1.\,2.\,4}$ चापि; M$_3$ ना° (for चा°). B$_3$ सहितं; B$_3$ Dn D$_{4.\,6}$ T G हसितं; M$_3$ हसती. — [b]) K$_3$ D$_5$ द्वार- (for द्वारि). — [c]) K$_{1.\,2.\,4}$ B$_{2.\,3}$ D$_c$ Dn$_1$ D$_{2.\,4.\,5}$ G$_3$ M चिरं; T G$_{1.\,2.\,4}$ [s]पि च (for चिर-). — [d]) Ś$_1$ K B$_3$ D$_{c2}$ D$_3$ T$_1$ च वर्जयेत्. D$_1$ G$_4$ निष्कुटे च वि(G$_4$ चापि)वर्जये; T$_2$ निष्कुटे च विसर्जये. — After 27, G$_1$ (which om. 28[abcd]) *repeats* 17–18, followed by:

1094* निरताहं सदा सत्ये पापानां च विसर्जने ।
[Prior half = 28[c].]

G$_1$ cont.: T G$_{2.\,4}$ M ins. after 27:

1095* अत्यालापमसंतोषं परव्यापारसंकथाः ।

28 G$_1$ om. 28[abcd]. — [a]) K$_{1.\,2}$ °रोषा; D$_1$ °रात्रौ; T$_2$ °रोषं. — [b]) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ °मानौ; G$_4$ °स्थानौ (for °स्थानं). Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_2$ T$_1$ च (D$_2$ वि-) वर्जयेत्; D$_1$ विवर्जये. G$_4$ क्रोधनस्थानवर्जये. — After 28[ab], T$_1$ *repeats* 17–18. — [c]) T$_1$ प्रणयं निरताहं सा. — [d]) B$_4$ T G$_{2.\,4}$ पापानां च विव(B$_4$ °स)र्जने. — [e]) K$_3$ M$_1$ सर्वदा. Ś$_1$ K B$_3$ D$_{1-3.\,5}$ G$_1$ M भर्तुरहितं. — [f]) D$_{c2}$ मामिष्टं न (for न ममेष्टं). Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ कदा° (for कथं°).

29 [a]) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ यथा (for यदा). T$_1$ येनाप्रयतते भर्ता. — [c]) Ś$_1$ K$_{1.\,2}$ D$_c$ D$_{1.\,3.\,5}$ °वर्णकोपेता. — [d]) T$_1$ G$_1$ तदा च; T$_2$ वसामि (for भवामि). T$_2$ G$_{2.\,4}$ M व्रतधारिणी.

30 [b]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ B$_{1.\,3.\,4}$ D (except D$_{2-4.\,6}$) सेवते (for खादति). — [c]) Ś$_1$ भर्ता मे (by transp.). T$_1$ G$_1$ यच्च भर्ता न चाश्नाति. — [d]) Ś$_1$ K$_{1.\,2.\,4}$ B$_2$ D$_{2.\,3.\,5}$ तत्सर्वं (by transp.).

31 [a]) K$_3$ यथोपजोषं; D$_3$ G$_{1.\,2.\,4}$ °पदेश-; M$_3$ यथाप्रदेश-. G$_4$ निरता. — [b]) G$_1$ वरानने. — [c]) D$_c$ T$_1$ G$_1$ अलंकृता. T$_2$ स्ववहिता.

32 [a]) T G$_{1.\,2.\,4}$ M यश्च (T$_1$ यथा) धर्मः. K$_4$ गुरुस्थिते (marg. *sec m.* as in text); T$_1$ G$_1$ कुटुंबार्थे. — [b]) T G$_{1.\,4}$ M कथितः (T$_2$ °तं) पुरा. — After 32[ab], S (except G$_3$) ins.:

1026* अनुतिष्ठामि तं सत्ये नित्यकालमतन्द्रिता ।

— [c]) K$_{3.\,4}$ D$_c$ D$_{1-3}$ भिक्षा बलिः; B$_2$ भिक्षां बलिं; B$_4$ भिक्षाबली. G$_{2.\,4}$ -श्राद्धविधि-. — [d]) K$_{3.\,4}$ B$_1$ D$_{1-3}$ T G$_1$ M स्थालीपाकश्च; B$_4$ °पाकं च. S (except G$_3$) सर्वशः (for पर्वसु). — [f]) B$_{1-3}$ D (except D$_{1-3.\,5}$) G$_3$ मम (for मया).

33 [a]) D$_2$ सर्वांस्तान् (by transp.). Ś$_1$ K D$_{1-3}$ उपवर्तामि; S (except G$_3$) अनुवर्तेहं. — [b]) G$_4$ अनिंदिते (for अतन्द्रिता). — [c]) B$_{2-4}$ D (except D$_{1-3.\,5}$) G$_3$

विनयान्नियमांश्चापि सदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३३
मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ।
आशीविषानिव क्रुद्धान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥ ३४
पत्यःश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत् ॥ ३५
अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये ।
नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता ॥ ३६
अवधानेन सुभगे नित्योत्थानतयैव च ।
भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषणेन च ॥ ३७
नित्यमार्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् ।
स्वयं परिचराम्येका स्नानाच्छादनभोजनैः ॥ ३८
नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
नापि परिवदे चाहं तां पृथां पृथिवीममाम् ॥ ३९
अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ॥ ४०
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान्बिभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ४१
दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४२
तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ।
यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४३
शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।

C. 3. 14694
B. 3. 233. 46
K. 3. 234. 48

चैव (for चापि). T_2 विनयाचारसंयुक्ता. — [d]) B_2 सर्वानुपा- (for सर्वात्मना). B_4 $D_{4.6}$ G_3 सर्वात्मना सदा श्रिता.

34 [b]) T_1 G_1 M_2 सर्व- (for सत्य-). $Ś_1$ K_2 -पातिनः; Dc D_3 -यायिनः; T_1 G_1 M_1 -वर्तिनः (for -पालिनः). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ भर्तॄन्; T_1 G_1 भीता (for पतीन्).

35 [a]) Dc धर्मो मे (by transp.); D_1 यो धर्मो. — [c]) $K_{2.3}$ सदेव (for स देवः). $K_{2.3}$ S (except G_3) स (for सा). $K_{1.3}$ नान्यस्; D_3 T_2 $G_{2.4}$ नार्यास् (for नान्या). — [d]) $Ś_1$ तस्याः. B_1 ह्यप्रियं; T_2 न प्रियं (for विप्रियं).

36 B_2 om. 36[ab]. — [b]) K_2 °भूषणे; B_4 °दूषये; G_4 °भक्षये (for °भूषये). D_1 नात्यश्नीयां न भूषये; D_5 नात्यश्नामि न भू°. — [c]) $Ś_1$ $K_{1.3}$ च; $K_{3.4}$ $B_{1.4}$ Dn_2 $D_{1-3.5}$ T_2 M [अ]ति-; B_2 वा (for [अ]पि). $Ś_1$ K B_1 $D_{1-3.5}$ पर्यवदे ($K_{3.4}$ °चरे; D_2 °वदेत्). B_4 S (except G_3) श्वश्रूं परिवदे (by transp.). — [d]) B_4 तथाहं; T_1 $G_{1.3.4}$ सदाहं; T_2 M जात्वहं (for सर्वदा). S (except G_3 M_1) पति° (for परि°).

37 [a]) K_1 अवदानेन; K_3 अवमा°; T_1 G_1 अभ्युत्था° (for अवधा°). — [b]) K_{2-4} °स्थानतयैव; B Dn $D_{4.6}$ G_3 °स्थितत्तयैव; T_1 G_1 °स्थानावगामि; T_2 G_2 °स्थाना भवामि; G_4 °स्थानानिवामि (sic); M_1 °स्थानेन चैव. M_1 ह (for च). — [c]) G_4 भर्तॄणां वशमागम्य. — [d]) N (except $Ś_1$) G_3 °शुश्रूषयैव च.

38 [c]) B_{1-3} D (except $D_{1-3.5}$) G_3 [ए]तां (for [ए]का). — [d]) = (var.) 43[d]. B_{2-4} Dc_1 Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ पाना° (for स्नाना°).

39 $Ś_1$ om. (hapl.) 39–43; $K_{1.3}$ Dn_1 om. (hapl.) 39[ab]. — [a]) $K_{3.4}$ B_4 Dc $D_{1-3.5}$ नैनाम्; S (except G_3) न चापि (for नैताम्). — [b]) B_4 वस्त्रभूषणसेवनैः; Dc G_2 M °भोजनभूषणैः; T_1 वस्त्राभरणभोजनैः. — K_3 om. (hapl.) 39[c]–43[d]; D_3 om. (? hapl.) 39[c]–40[d]. — [c]) K_4 नाति-; B_{1-3} Dc_2 Dn_3 D_6 G_3 नाहं (for नापि). $K_{1.2.4}$ $B_{1.4}$ $D_{1.2.5}$ पर्यवदे. B_1 $D_{4.6}$ G_3 वादं; $B_{2.3}$ Dc वाचं; $D_{1.5}$ वाहं (for चाहं). T $G_{1.2.4}$ M न चाप्यतिवदे वाचा. — [d]) K_4 पृथां तां (by transp.); B_1 पृथां च; D_5 तां पृथ्वीं.

40 $Ś_1$ $K_{2.3}$ D_3 om. 40 (for $Ś_1$ K_3 D_3 cf. v.l. 39). — [ab]) B_1 D_5 M अष्टाशीति-; $G_{1.2.4}$ अष्टादश- (for अष्टावग्रे). K_1 सहस्राणि (for ब्राह्म°). — K_1 om. (hapl.) 40[b]–41[a]. K_4 $B_{1.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ S (except G_3) transp. ब्राह्म° and सह°. B_4 तु; T $G_{1.2}$ च (for स्म). — [c]) B_1 T_1 $G_{1.4}$ °पात्रेषु; Dc °पात्रीभिर्. — After 40[c], G_1 reads 41[bcd], 42[abc], 40[d], 41[a], 42[d]. — [d]) T_1 याज्ञिका गृहमेधिनः (cf. 41[b]).

41 $Ś_1$ K_3 om. 41 (cf. v.l. 39); K_1 om. 41[a] (cf. v.l. 40); T_1 om. 41[ab]. — For G_1 cf. v.l. 40. — [b]) K_4 $D_{2.3}$ M ब्राह्मणा; G_1 याज्ञिका (for स्नातका). — [c]) K_1 Dc D_3 °हासीकमेकैकं; K_2 °हासीक एकैकं.

42 $Ś_1$ K_3 om. 42 (cf. v.l. 39). — For G_1 cf. v.l. 40. — [b]) K_3 एषा°; T $G_{1.4}$ M तेषा° (for येषा°). T_1 सुसत्कृतं. — [c]) Dc $D_{4.6}$ G_3 क्रियते; T $G_{1.2.4}$ M_2 भुंजते; M_1 दीयते. B_4 रुक्मपात्रीषु; T_1 $G_{1.4}$ °पात्रेषु.

43 $Ś_1$ K_3 om. 43 (cf. v.l. 39). — [b]) Dn $D_{4.6}$ G_3 वेद° (for ब्रह्म°). — [c]) T_2 G_2 पूजयामः स्म (G_2 तान्); G_4 पूजयामास. — [d]) = (var.) 38[d]. D_5 T_1 $G_{1.4}$ M_1 स्नाना°; T_2 M_2 याना°; G_2 धना°.

C. 3. 146[94]
B. 3. 233. 46
K. 3 234. 48

कम्बुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः ॥ ४४
महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः ।
मणीन्हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४५
तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ४६
शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ४७
शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च ।
युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ४८
एतदासीत्तदा राज्ञो यन्मही पर्यपालयत् ।
येषां संख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ४९
अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यानां चैव सर्वशः ।
आ गोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५०
सर्वं राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनाम् ॥ ५१
मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
उपासनरताः सर्वे घटन्ते स्म शुभानने ॥ ५२
तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।
सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि घटामि वै ॥ ५३
अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
एकाहं वेद्मि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५४
अनिशायां निशायां च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ॥ ५५
प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।

---

44 G₂ om. 44^{ab}. — ^{a}) T₁ G₁. ₄ M₂ दास्यः; T₂ दश- (for दासी-). T₃ G₄ M₂ -सहस्राणां. D₅ अष्टाशीति-सहस्राणि.

45 ^{b}) K₁–₃ B₁. ₃ Dc D₁. ₅ S (except T₃ G₃) सुवस्त्रा°; K₄ D₂. ₃ सुवक्त्रा° (for सुवर्णा°). — ^{c}) K₃ मणिहेम; M मणिहेम. B₃ विश्रांता; Dn₁ D₁. ₃ S (except T₃ G₃) बिभ्रत्यो. — ^{d}) Dc गीतनृत्य° (by transp.); S नृत्त(G₃ नित्य)गीत°.

46 ^{a}) T₁ G₁. ₂. ₄ M₂ नामानि (for नाम च). B₄ रूपाणि (for रूपं च). — ^{b}) Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ भोजनाच्छादनं तथा. — ^{c}) K₄ सर्वमेव च; T₂ तासामेव च (for सर्वा°). — ^{d}) Ś₁ चापि (for चैव).

47 K₄ om. 47. — ^{a}) D₂. ₅ शत- (for शतं). Ś₁ K₃ दासमहस्राणां; K₁. ₂ दासीसहस्राणां; D₁. ₅ दासमहस्राणि. — ^{b}) T₂ G₂. ₄ M कौंतेयस्य महात्मनः (= 44^{b}). — ^{c}) T G₁ M₂ पात्र°; M₁ पत्र°. G₄ दिवारात्रिम्. — ^{d}) B₁ पूज° (for भोज°).

48 ^{b}) T₁ G₁. ₄ M₁ °नागशतानि. — ^{c}) G₂ °ययुर् (for °यात्रम्).

49 ^{b}) T G₁. ₂ यदोर्वीं (for यन्महीं). Ś₁ परिपालयत्. — ^{c}) K₁. ₂ D₁. ₅ S (except G₃) तेषां; B₂. ₃ एषां. K₃ B Dn₁. n₃ M₁ संख्यां (for संख्या-). T G₁. ₂. ₄ M₂ -विधां; M₁ -भृतिं (for -विधिं). B₃ विधायैवं (for -विधिं चैव). — ^{d}) T₁ G₁ M₁ वि(G₁ च)जानती (for शृणोमि च).

50 ^{ab}) K₄ भृत्यानां सर्वेषां (by transp.). — ^{d}) Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ जाने (for वेद).

51 ^{a}) K₂ समुत्थायम्; D₅ समुदये (leaving hiatus!). — G₁ lacuna for 51^{b}–53^{b}. — ^{c}) D₃ एकाहे. K₃ कल्याणं. — ^{d}) B₁. ₂ Dn₁ D₄. ₅ T₂ G₃ यशस्विनि; B₃ °नीं; Dn₂. n₃ °नी.

52 G₁ om. 52 (cf. v.l. 51). — ^{a}) K₃. ₄ B₁ D₁. ₅ °साद्य (for °मज्य). T₂ किं सर्वं स ममासाद्य. — ^{b}) D₁ परमर्षभाः; D₅ कृष्णवल्लभे (for भरत°). — ^{c}) Ś₁ K₁. ₂ उपासने; K₃ °सना- (°सन-). B₄ T G₂. ₄ M -पराः (for -रताः). — ^{d}) K₃ B₁. ₃ D₂–₄. ₆ G₃ घटंति स्म; B₃ Dn D₅ घटयंति; T₁ M₂ घटंतेर्थान् T₂ G₄ दयां यांति; G₂ यदा यांति. B₁–₃ Dn D₄. ₆ G₃ वरानने; M₃ यथार्थता.

53 G₁ om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). — ^{a}) K₁. ₂ भरम् (for भारम्). B₁ अनिशम् (for आसक्तम्). — ^{b}) K₄ °कृष्यं; D₃ °दृष्टं (for °धृष्यं). T₂ महा° (for दुरा°). — ^{c}) D₃ सर्वं सुखं (by transp.). — ^{d}) T₁ G₁ वदामि; T₂ वहामि. K₁. ₂ D₁ च (for वै).

54 ^{a}) D₃ अदृश्यं (for अधृष्यं). Ś₁ धनदस्येव; K₁. ₂ निधन°. — ^{b}) K₃. ₄ D₁. ₂ T₁ G₁. ₂. ₄ M₁ निर्धिं (for निधि-). Ś₁ K₁. ₂ D₃ -पूर्वं (for -पूर्णम्). Ś₁ K B₁ D₁–₃. ₅ महो° (for इवो°). — ^{c}) D₁ वेद (for वेद्मि). B₁–₃ Dc D₄. ₆ कोषं (for कोशं). — ^{d}) B₂ धर्मचारिणी.

55 ^{a}) T₁ अनिद्रया; G₁ °द्राया (for °शायां). — ^{b}) Ś₁ K₁ B Dn₁. n₃ D₃. ₅ G₃ सहाया; K₃ सहायात्; K₃ संहत्या; T₂ सहायां; G₁. ₂. ₄ विहाय. B₃ क्षुत्पिपासया. — D₃ om. 55^{c}–56^{b}. — ^{c}) B₁. ₂. ₄ Dc₂ आराधयंत्या. Ś₁ कल्याण्याः; K₁ कल्याण्यां; K₃ कल्याणां; G₃ कौंतेयान्

नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥ ५६
एतज्ञानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।
असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥ ५७
तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।
उवाच सत्या मत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ५८
अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितुम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

२२३

द्रौपद्युवाच ।
इमं तु ते मार्गमपेतदोषं
वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
यस्मिन्यथावत्सखि वर्तमाना
भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १
नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये
सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ।
यथा पतिस्तस्य हि सर्वकामा
लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥ २
तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः
शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः

C. 3. 14712
B 3. 234. 1
K. 3. 235. 3

(for कौरव्यान्). — [d]) T₂ तुल्यं (for तुल्या).

56 D₂ om. 56[ab] (cf. v.l. 55). — [a]) G₄ परिं (for प्रतिं). T₁ पतिधर्मं प्रबुध्यामि. — [c]) T₂ ंकार्यम् (for ंकालम्). B₃m T₂ G₂ मन्ये (for सत्ये). T₁ G₁ M नित्यं (M ंत्य-) कालं परिचरे. — [d]) T₁ G₁ चैतत्; G₄ एतं; M₂ ह्येतत्. B De D₄ संवदनं; D₂ सर्वं मतं; D₅ संवलनं; T₂ संवेतनं. T₂ G₂. ₄ महत् (for मम).

57 [b]) B₃. ₄ S (except G₂) भर्तुः (for भर्तृ-). B De D₄ -संवदनं; T₁ G₁ प्रियहितं; T₂ संवहनं. — [d]) De D₁ कारये; S (except G₂) रोचं (for कामं).

58 Before 58, B₂₋₄ D (except D₂) G₂ ins. वैशं ंउ. — [a]) K₁ धर्मचरितं; K₃ ंवचनं. — [b]) Ś₁ K De D₁₋₃. ₅ transp. व्याहृतं and कृष्णया.

59 Before 59, S (except G₂ M₂) ins. सत्या. — [ab]) D₅ G₁ [अ]सि (for [अ]स्मि). — [c]) K₃ कामाकारः; D₂ कामकारं. G₂. ₄ वै (for हि). G₁ न मा कुरु सखित्वाच्च. — [d]) M सापहासं. K₁ प्रहासितुं; B₁ प्रकीर्तितं; Dn D₃ (by corr.). ₄₋₆ T₁ G₁₋₃ प्रभाषितं.

Colophon. — *Major parvan:* K₁. ₃ G₁. ₃. ₄ आरण्य (G₁ preceded by श्रीमद्). — *Sub-parvan:* Ś₁ K B₁. ₄ De Dn D₁₋₃ G₁ M₂ द्रौपदीसत्यभामासंवाद; B₂ सत्यभामासं; B₃ D₄. ₆ G₃ सत्यभामाद्रौपदीसं; D₅ द्रौपदीसत्यासं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 232 (Dn₂ 231); D₁ 235; T G₁ 223; G₂. ₄ M₃ (*inf. lin.*) 225 (M₃ orig. 227); M₁ (erroneously) 125. — *Śloka no.:* Dn₂. n₃ 60; D₁. ₆ 61.

223

1 [a]) K₂ B₁. ₃ T G₁ इदं (for इमं). K₄ उपेत्य (for अपेत-). B₂. ₄ D (except D₁₋₃. ₅) G₃ -मोहं (for -दोषं). — [c]) B₁₋₃ Dn D₄. ₆ G₁. ₃ अस्मिन्; De D₁. ₅ तस्मिन् (for यस्मिन्). D₅ पथि; T₂ G₁ सह (for सखि). — [d]) Ś₁ उद्वेत्स्यसि; K₁. ₃ इच्छेत्स्यं; B₁ आश्लिष्यं; D₁ आत्मेत्स्यं; T₂ आजेष्यं; G₁. ₃. ₄ आकर्षं (for आच्छेत्स्यं).

2 [a]) B₁ मन्ये; S (except G₃) किंचित् (for सत्ये). — [b]) B₁ च देवकेषु; B₂. ₃ Dn D₄. ₆ G₃ सदेवकेषु. — [c]) K₁ दैवतं; B₃m Dn₂. n₃ D₄₋₆ G₃ तुष्यति; B₄ Dn₁ तस्य तु (for तस्य हि). K₁ तस्य कामा; K₃ सर्वकामो; K₄ सर्वलोका; B₁ D₅ सर्वकामान्. — [d]) B₁ D₅ दद्यात् (for लभ्याः). B D (except D₁₋₃. ₅) G₃ प्रसादात्. Ś₁ K₁. ₂ G₁ कुपिते च (for ंतश्च).

3 [b]) B Dn D₄. ₆ G₁. ₃ [उ]त्तमं (for [अ]द्भुत). — [c]) Ś₁ सुखं तथैव; B₃ तथैव गंधः. — [d]) K₂. ₄ स्वर्गस्य; T₁ स्वर्गे च. K₁ B₁₋₃ De T₁ G₂. ₄ लोके. K₁ (by

C. 3. 147[12]
B. 3. 234. 3
K. 3. 235. 3

स्वर्गश्च लोको विषमा च कीर्तिः ॥ ३
सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं
दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
सा कृष्णमाराधय सौहृदेन
प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४
तथाशनैश्चारुभिरभ्यमाल्यै-
र्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा
त्वामेव संश्लिष्यति सर्वभावैः ॥ ५
श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः
प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन
पाद्येन चैव प्रतिपूजय त्वम् ॥ ६
संप्रेषितायामथ चैव दास्या-
मुत्थाय सर्वं स्वयमेव कुर्याः ।
जानातु कृष्णस्तव भावमेतं
सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७
त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतिस्ते
यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
काचित्सपत्नी तव वासुदेवं
प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ॥ ८
प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्तु-
स्तान्भोजयेथा विविधैरुपायैः ।
द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य
मिथस्त्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥ ९
मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा
संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् ।
प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ

corr.). 2. 4 De D3. 5. 6 विमला; B Dn D1. 4. 6 G3 विपुला; T G1. 2. 4 M विविधा (for विषमा). T3 G1 हि (for च).

4 c) D5 कृष्णं त्वम् (for सा कृष्णम्). — d) K4 परिकर्मणा; B4 T1 पति° (for प्रति°).

5 a) Ś1 B1. 2 G3. 4 तथासनैश्च; T1 स्नानासनैश्च (for तथाशनैश्च). K1 B De Dn3 D1 T1 G1. 3 चारुभिरभ्र°; K4 D2. 3 चारुहिरण्य°. — b) K3 मंत्रैः; T1 हार्म्यैः; T2 भावैः; G1 गाढैः (for गन्धैः). — c) Ś1 K2 यस्याः (for अस्याः). Ś1 K1. 2. 4 सदा; B4 De S (except G3) तथा (for यथा). — d) K1 D1 तामेव. B Dn D4. 6 G3 तद्विधत्स्व (for सर्वभावैः).

6 a) K3 स्वयं; De D1. 5 T1 G1 M1 °नं (for °रं). — b) D3 G1 तस्य; G4 [उ]त्तिष्ठ (for तिष्ठ). — c) G1 तरसाम्यनेन. — d) B D (except D1. 3. 5) G2–4 चैनं (for चैव). Ś1 K1 प्रतिपूजयेच्च; K2 °येश्च; K3. 4 D1–3. 5 °येस्त्वं; B Dn D4. 6 G3 °यस्व; G1 °यित्वा; M प्रतिपादयेस्त्वं.

7 a) K4 D1–3 त्वं (for सं-). S (except G3) अपि (for अथ). — b) B4 काम्यं; S (except G3) चैव (for सर्वं). S (except G3) प्रतिकर्म (for स्वयमेव). B Dn D4. 6 G3 कार्यं (B4 सर्वं); De कुर्यात् (for कुर्याः). — c) Ś1 S (except G3 M3) जानाति; K1 न जातु (for जानातु). T3 चैव भावं (for भावमेतं). K1 D3 एवं; B3 एनं; T1 एतत्; G3. 4 एव (for एतं). — d) Ś1 K1. 2 D3 मा (for मां).

8 a) T2 वचनं (for कथयेत्). — b) B3 T2 परिरक्षणीयं. — c) B3 D4. 6 G3 कञ्चित् (for काचित्). — d) K3 D5 °विशेत् (for °दिशेत्). K3 हि रागः; K4 विरागाः; D2 विरक्तः; T2 G1 विकारः (for विरागः).

9 a) Ś1 K3 मान्यांश्च; K1 [अ]मात्यां°; K3. 4 De D1–3. 5 पथ्यां°; S (except G3) रम्यां° (for रक्तां°). — b) Ś1 K1. 2 त्वं (for तान्). T3 G3 भोजयेस्त्वं; G1 भावयेस्त्वं; M1 पूजयेथा (for भोज°). — c) Ś1 K1. 2 De D1–3. 5 अपथ्यैर्; K2 च पथ्यैर्; K4 अपेष्यैर्; B1. 4 Dn1 T2 G2. 4 उपेक्ष्यैर्; B3. 5 Dn3 अपेक्ष्यैर्; G1 अवेक्ष्यैर्; M अभक्ष्यैर् (for अपक्षैर्). K1 Dn3m विविधैः (for अहितैः). Ś1 K3 च भर्तुर्; K1 उपायैर्; T1 च सत्ये (for च तस्य). — d) Ś1 K3 बिभेष्व; K1 बिभेषि; K3 D5 बिभीष्व; K4 De D3 बिभ्यस्व; D2 बिभास्व; T1 नित्यस्य; T2 भिदस्व (for मिथस्त्व). K3 °द्धलं°; B De Dn3. n3 D3. 4. 6 G3 °द्धतै°; T1 G1 °स्थितै° (for °द्धतै°).

10 a) K4 Dn3 D1 मदं; D3 मद- (for मदं). T G1 M तदप्रमादं (T3 G1 इदं प्रमाणं) पुरुषेषु कृत्वा; G3. 4 नैवं प्रमाणं कुहकेषु कुर्याः. — b) K4 D3. 5 T M मानं; De भागं; G1 -माना; G3. 4 -मानां (for भावं). K1. 3 B D3. 5 परि° (for प्रति°). D3 M1 मानं; T -मांण; G1. 4 -माणा; G3 वाचं (for मौनम्). — c) K3 B3 Dn1 D3–6 °शांबा° (for

नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ १०
महाकुलीनाभिरपापिकाभिः
स्त्रीभिः सतीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः ॥ ११

एतद्यशस्यं भगवेदनं च
स्वर्ग्यं तथा शत्रुनिबर्हणं च ।
महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा
भर्तारमाराधय पुण्यगन्धा ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

२२४

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
कथाभिरनुकूलाभिः सहासित्वा जनार्दनः ॥ १
ततस्तैः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।
आरुरुक्षू रथं सत्यामाह्वयामास केशवः ॥ २

सत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।
उवाच वचनं हृद्यं यथाभावसमाहितम् ॥ ३
कृष्णे मा भूत्तवोत्कण्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः ।
भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४
न ह्येवं शीलसंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः ।

C. 3. 14726
B. 3. 235. 5
K. 3. 236. 5

°साम्बा°). — [d]) Śi Ki (m as in text). [2] न हि ते (for रहिते).

11 [a]) T2 महात्म्यलीलाभिर् (for °कुलीनाभिर्). D2 अपापकाभिः; M2 अपालिकाभिः. — [b]) Śi Ki. 4 B4 D1 (before corr.). 2. 3. 5 T G2. 4 सम्वीभिः (for सतीभिः). Śi K D1-3 सह (for तव). — [c]) K4 चंड्यश्च शौंड्यश्च; T1 चंडप्रचंडाश्च. G1 M शौंड्य° (for शौण्डा°). — [d]) K4 चौर्यश्च; B1 D1-3 M1 चौर्या°; T1 G3. 4 चोरा°; T2 G1 घोरा° (for चौरा°).

12 [a]) T1 G2. 4 रहस्यं (for यशस्यं). B D (except D3) G3 भगदैवतं; T1 G1. 2. 4 M °वेतनं. — [b]) Dn2 तदा; G3 यथा (for तथा). — [c]) T1 G1 °मालाभरणांग- (for °माल्याभरणाङ्ग-). T1 -माला; T2 G1. 2. 4 -रागैर् (for -रागा). — [d]) Śi Ki. 2 De पुण्यगंधे; K3 गंधपुण्ये; B1 पुण्यगंधि; B4 S (except G3) °गंधैः.

Colophon. — *Major parvan:* Ki. 2 G2. 4 M3 आरण्य. — *Sub-parvan:* K B De Dn1. n2 D1-6 G1. 3 द्रौपदी(B4 कृष्णा)सत्यभामासंवाद (K4 सत्यभामाद्रौपदीसं°). — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn (Dn1 marg.) 233 (Dn2 232); D1 236; T G1 224; G2. 4 M (M2 *inf. lin.*) 226 (M2 orig. 228). — *Śloka no.:* Dn D1 12 (in D1 this figure is followed by 16).

224

1 [b]) B1. 2. 3 (m as in text) ब्राह्मणैः (for पाण्डवैः). — [c]) G1 °रूपाभिः; M1 °कूल्याभिः (for °कूलाभिः). — [d]) B Dn D4. 6 G3 सह स्थित्वा (for सहासित्वा).

2 K3 om. (hapl.) 2[ab]. — [a]) Śi Ki तां; K4 म (for नैः). — [b]) G2 पांडवैर् (for यथावन्). — [d]) S (except G3) भारत (for केशवः).

3 [a]) B2 तां तु (for तत्र). — [b]) K3 जित्वा च; De1 पूजित्वा; D1 अर्चित्वा; T1 रंजित्वा; G1 सस्वजे (for स्वजित्वा). — [c]) B2 सत्यं (for हृद्यं). — [d]) Śi Ki-3 B4 Dn D1. 2. 5 M1 °भानं (for °भाव-). Śi K D1-3. 5 -समाहिता; T1 G1. 2. 4 -समन्वितं.

4 [a]) K3 ततोत्कंठा. — In D4, the portion of the text from °गरः (in [b]) up to 3. 225. 11[a] is lost on a missing fol. (343). — [c]) T1 (? gloss) °सदृशैर् (for °संकाशैर्).

5 D4 missing (cf. v.l. 4). — [b]) D3 नैव; G4 एवं; M1 स्त्रियः (for नैवं). K2. 4 De D1. 5 G4 °लक्षणा. — [c]) B1 आप्नुं (for प्राप्नुं). K3 De D5 क्लेशान्; T2 कालं (for क्लेशं). — [d]) D1 तथा (for यथा). Śi K1 D3 असितेक्षणा.

6 D4 missing (cf. v.l. 4). — [a]) De तु; D3 हि

C. 3. 14726
B. 3. 235. 5
K. 3. 236. 5

प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५
अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्टका ।
भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वंद्वेति श्रुतं मया ॥ ६
धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ।
युधिष्ठिरस्थां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥ ७
यास्ताः प्रव्राजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ।
ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥ ८
तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ।
विद्धि संप्रस्थितान्सर्वांस्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥ ९
पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः ।
श्रुतकर्मार्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ।
सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ॥ १०
सर्वे कुशलिनो वीराः कृतास्त्राश्च सुतास्तव ।
अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् ॥ ११
त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ।
प्रीयते भावनिर्द्वंद्वा तेभ्यश्च विगतज्वरा ॥ १२
भेजे सर्वात्मना चैव प्रद्युम्नजननी तथा ।
भानुप्रभृतिभिश्चैनान्विशिनष्टि च केशवः ॥ १३
भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकवृष्णयः ।
तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भामिनि ॥ १४
एवमादि प्रियं प्रीत्या हृद्यमुक्त्वा मनोनुगम् ।
गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ॥ १५
तां कृष्णां कृष्णमहिषी चकाराभिप्रदक्षिणम् ।

(for च). B4 कृष्णे (for भूमिर्). — b) B4 भूमिर् (for हृयं). T1 निःसृत° (for निहत°).

7 D4 missing (cf. v.l. 4). — a) K1 श्रुत्वा (for कृत्वा). — b) B2 प्रतिपत्य; G3 °पात्य (for °यात्य). — d) K4 D1-3 द्रक्ष्यसि; B1 वीक्ष्यसे; B2. 3 Dc Dn D4. 6 G3 द्रक्ष्यसे.

8 D4 missing (cf. v.l. 4). D2 om. (hapl.) up to द्रक्ष्यसि. — a) T1 त्वां (for ताः). K4 B1. 3 Dc D1. 3 T2 G3 प्रव्रज°; T1 G2 प्रव्रज्य° (for प्रव्राज°). Ś1 तां (for त्वां). — c) Ś1 K D1. 3. 5 गत° (for हत°). — d) B1 द्रक्ष्यसे. B2 कुरुस्त्रियं; T2 कुलस्त्रियः.

9 D4 missing (cf. v.l. 4). — c) T2 G1. 2 तान् (for सं-). — d) T2 त्वत्कृते; G1 कृष्णे त्वं (for तान्कृष्णे). — After 9, Ś1 K1. 2. 4 D1-3 ins.:

1097* ये च तत्र स्थिता राज्ञि तत्पक्षीयाः क्षितीश्वराः ।
तेषां कालः क्षितीशानां प्राप्तः कृष्णे दुरासदः ।

10 D4 missing (cf. v.l. 4). — a) Ś1 K1-3 D5 transp. ते and च. D1 तु (for ते). K4 B1 D2. 3 तु; D1 ते (for च). — b) K3 Dc D3 T1 श्रुत° (for सुत°). Ś1 K D1. 3 तथा शिशुः; B1 Dn D2. 6 G3 तथाविधः; T1 तथाभिभूः; T1 G1 च वर्धनः (for तथा विभुः). — d) D1. 6 G3 तु (for च). — f) Ś1 K1. 3 श्रु(K1 सु)तसोम° (for श्रुतसेन°).

11 D4 missing (cf. v.l. 4). — b) K4 कृतार्था° (for कृतास्त्रा°). — c) K1m G1 प्रीत्या (for प्रीता). — d) K1m सुभद्रायां (for द्वारवत्यां). T1 सुता (for रता).

12 D4 missing (cf. v.l. 4). — a) G1 [अ]पि (for च). — b) D5 T1 प्रीता (for प्रीत्या). — c) Ś1 K1 प्रीतये (for प्रीयते). Ś1 B Dc Dn D2. 4. 6 G3 तव; D1 चैव (for भाव-). D5 °निर्बद्धा (for °निर्द्वंद्वा). — After 12, B (B1 marg.) Dc Dn D3 (marg. *sec. m.*). 5. 6 G3 ins.:

1098* दुःखिता तेन दुःखेन सुखेन सुखिता तथा ।

13 D4 missing (cf. v.l. 4). — a) K3 भोजा; K4 भजे; B Dc Dn D1. 6 G3 भजेत् (for भेजे). K4 D1 T G2. 4 चैतान्; D3 G1 M1 चैनान् (for चैव). D3 भजेत भोजं सर्वात्मानं (sic). — c) K1. 4 B2 Dc D2. 3. 5 चैतान् (for चैनान्). — d) Ś1 K3 T1 M न (for च).

14 D4 missing (cf. v.l. 4). — a) Ś1 चैनान्; T2 G1 तेषां (for चैषां). — D3 om. (hapl.) 14^{bcde}. — b) A few MSS. स्वसुरः (for श्वशुरः). — c) K1 प्रत्यय° (for प्रणय°). — f) B D (except D1-3; D4 missing) भाविनि; T2 G4 भामिनी.

15 Before 15, B3. 4 (both marg.) D1 T1 G1 M ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). D4 missing (cf. v.l. 4). — a) Ś1 K1. 2. 4 B4 D1-3. 5 सांत्वं; K3 Dn D4. 6 सत्यं; B1-3 Dc G3 सर्वं; T2 प्रीता (for प्रीत्या). — b) Ś1 K1. 2 B1 °रमं; Dc T2 G1 °गतं (for °नुगम्). — c) Ś1 K2-4 B1 Dc D1. 3. 5 G1. 2. 4 मतिं (for मनश्च).

16 D4 missing (cf. v.l. 4). — a) Ś1 K1. 2. 4 D1. 5 T2 G1. 4 तां कृष्णा °महिषीं. — b) K4 (by corr.) D5 °प्रदक्षिणां. — c) B1 Dc शौरिः (for शौरेः). — d) K1. 2. 4 B2-4 D (except D5; D4 missing) [अ]थ (for च). B2-4 Dn D5. 6 भाविनी (for भामिनी). B1 सख-

आरुरोह रथं शौरेः सत्यभामा च भामिनी ॥ १६
स्मयित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्त्व्य च ।
उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ समाप्तं द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ॥

२२५

जनमेजय उवाच ।
एवं वने वर्तमाना नराग्र्याः
शीतोष्णवातातपकर्शिताङ्गाः ।
सरस्तदासाद्य वनं च पुण्यं
ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
सरस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा
जनं समुत्सृज्य विधाय चैषाम् ।
वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च
नदीप्रदेशांश्च तदा विचेरुः ॥ २
तथा वने तान्वसतः प्रवीरा-
न्स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनांश्च ।
अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा-
स्तान्पूजयामासुरथो नराग्र्याः ॥ ३
ततः कदाचित्कुशलः कथासु
विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।
स तैः समेत्याथ यदृच्छयैव
वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४
अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च
वृद्धेन राज्ञा कुरुसत्तमेन ।
प्रचोदितः सन्कथयांबभूव
धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्यमौ च ॥ ५

C. 3. 14745
B. 3. 236. 5
K. 3. 237. 5

भामासहायवान्; T1 M1 कृष्णयानुगता शुभा.

17 D4 missing (cf. v.l. 4); D1 om. 17. — a) Dc D5 स्मितं कृत्वा; T1 G1 स स्मयित्वा; G2. 4 सांत्वयित्वा (for स्मयित्वा तु). D3 च; T2 स (for तु). — b) B3 °शांत्य च; D2 °सांत्वयन् (for °सान्त्व्य च). — c) K1 B4 D2. 3 T1 G1. 3. 4 °वृत्य (for °वर्त्य). K2. 4 D2. 3 रथं (for ततः). Ś1 K D2. 3. 5 शीघ्रं; B4 शीघ्रो. — d) K3 Dc T1 G4 M परंतप; B पुरं तदा; Dn D6 G3 पुरं स्वकं; T2 G1 नराधिप.

Colophon om. in Ś1 K1. 2. D4 missing. — *Major parvan:* G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B Dc Dn D2. 3. 6 G3 द्रौपदीसत्यभामासंवाद; to it K4 Dc Dn1. n2 D2. 3 add समाप्त. — *Adhy. name:* K3 D5 वासुदेवाभिगमनं; D1 वासुदेवाभिगमनोपाख्यानसमाप्तिः; G1 कृष्णद्वारकाप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 306; Dn 234 (Dn2 233); D1 M2 (*inf. lin.*) 237 (M2 orig. 229); T G1 225; G2. 4 M1 227. — *Śloka no.:* Dn D1 18.

225

1 In D4, 1–11a is lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 224. 4). — b) Ś1 K2 B2. 3 Dn1. n3 Dc G3 °कर्षि-तांगाः; D1 °कर्षिताश्च. — c) G1 समा° (for तदा°). — d) K2. 4 D2 किमकुर्वन्म (for °कुर्वन्त).

2 D4 missing (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1. 2 Dc च (for तु). — b) T1 M1 सतां च; T2 G1. 2. 4 M2 विहाय (for विधाय). Ś1 K2 चैव; K1 G3 रक्षां; Dn D1. 3. 4 वेशं (D1. 3 °षं); T1 M1 तेषां; T2 G1. 2. 4 चेष्टं (for चैषाम्). — c) G1 च (for [अ]थ). — d) K1 D1 S (except G3 M1) तथा (for तदा).

3 D4 missing (cf. v.l. 1). — a) Ś1 K1. 2. 4 D1–3 तस्मिन्; T2 G1. 2. 4 श्रुत्वा (for तथा). T1 G2. 4 च (for प्र-).

4 D4 missing (cf. v.l. 1). — a) D1 कुशली. G1 कथाविद्. — G1 om. 4c–6a. — c) B2 सर्वैः; T1 G2. 4 स वै (for स तैः). — d) D2 T1 अन्व° (for अभ्य°).

5 D4 missing (cf. v.l. 1). G1 om. 5 (cf. v.l. 4).

C. 3. 14746
B. 3. 236. 6
K. 3. 237. 6

कृशांश्च वातातपकर्शिताङ्गा-
न्दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।
तां चाप्यनाथामिव वीरनाथां
कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥ ६
ततः कथां तस्य निशम्य राजा
वैचित्रवीर्यः कृपयाभितप्तः ।
वने स्थितान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
ञ्श्रुत्वा तदा दुःखनदीं प्रपन्नान् ॥ ७
प्रोवाच दैन्याभिहतान्तरात्मा
निःश्वासबाष्पोपहतः स पार्थान् ।
वाचं कथंचित्स्थिरतामुपेत्य
तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ८
कथं नु सत्यः शुचिरार्यवृत्तो
ज्येष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।
अजातशत्रुः पृथिवीतलस्थः
शेते पुरा राङ्कवकूटशायी ॥ ९
प्रबोध्यते मागधसूतपूर्गै-
र्नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।
पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे
प्रबोध्यते नूनमिडातलस्थः ॥ १०
कथं नु वातातपकर्शिताङ्गो
वृकोदरः कोपपरिप्लुताङ्गः ।
शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः
कृष्णासमक्षं वसुधातलस्थः ॥ ११
तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी
वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।
विदूयमानैरिव सर्वगात्रै-
र्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १२

— [b]) D1 °पुंगवेन (for °सत्तमेन). — [c]) D1 प्रणोदितः (for प्रचो°). K4 B Dn D2. 3. 6 G3 M2 संकथ°; Dc D5 सत्कथ°; T2 [अ]यं कथ° (for सन्कथ°).

6 D4 missing (cf. v.l. 1). G1 om. 6[a] (cf. v.l. 4). — [a]) Ś1 B2 Dn2. n3 °कर्षितांगान्; T2 °कर्शितांश्च and °कर्शितांगान् also. — [b]) K3 दुःखग्रहोग्रस्य (for दुःखस्य चोग्रस्य). K2 मुख-; Dc सुखे; M1 मुखं (for मुखे). — [d]) T1 °त्याग- (for °क्लेश-). D2 -गणानु°; D3 T1 M1 -गणेन (for -गुणेन).

7 D4 missing (cf. v.l. 1). D1 om. 7. G2. 4 transp. 7[ab] and 7[cd]. — [a]) B Dn D6 T1 G कथास् (for कथां). — [c]) Ś1 K1-3 B2 Dc D2. 3 तदा; K4 B1. 3. 4 Dn D5. 6 G3 तथा (for स्थितान्). T2 पांडव° (for पार्थिव°). — [d]) D5 कृष्णां (for श्रुत्वा). K4 D2. 3 [अ]थ (D3 तु) तान्; B Dn D5. 6 T G3. 4 M1 तथा (for तदा). K2. 3 °नदी- (for °नदीं).

8 D4 missing (cf. v.l. 1). K3 om. 8[ab]. — [a]) B4 देव्याभिह°; D5 दैन्याभिहि°; T2 G1 चैनान्विहि° (for दैन्याभिह°). — [b]) B Dc Dn D6 G3 °वातोप°; D1-3 °कंठोप°; D5 °गर्भोप° (for °बाष्पोप°). B Dc Dn D6 G3 M तदानीं; D1-3 च राजा; D5 शुभार्थी; T2 G4 स्म पार्थान्; G2 च पार्थान् (for स पार्थान्). Ś1 K4 °कंठोपहतस्वरार्तां (K4 °र्थां); K1. 2 °कंठापहतस्वरार्तं (K2 °स्वरांतां). — [d]) B3 प्रचिंत्य (for विचिन्त्य).

9 D4 missing (cf. v.l. 1). — [a]) D6 G3 तु (for नु). Ś1 K1. 2 आत्मवान्वै (for आर्यवृत्तो). — [b]) B2 G4 श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). — [c]) B4 Dn D6 G3 पृथिवीतले स्म; T1 G2. 4 प्र(G4 ध्य)थितः स्म शेते; T2 G1 वसुधातलेषु. — [d]) T1 G2. 4 भूमौ (for शेते). K4 D1-3 शोभनतल्पशायी; B4 बांधवकूटशायी.

10 D4 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Ś1 K1. 2 °संघैर्; B2 °वृंदैर्; B3m T G2. 4 °पुत्रैर् (for °पूगैर्). — [b]) T1 यज्ञं; M1 यस्तं (for नित्यं). — [c]) D1 अपत्रि° (for पतत्रि°). T2 G1. 2. 4 नृपोद्य (for जघन्य-). B4 T G1. 2. 4 -रात्रौ; Dc -काले (for -रात्रे). — [d]) Dc प्रबुध्यते. K4 D2. 3 S इला(G1 °हा)तलस्थः; B Dc D1 इहा(B2 D1 °वा)चलस्थः (for इडा°).

11 D4 missing up to 11[a] (cf. v.l. 1). G2 om. (hapl.) 11. — [a]) Ś1 B Dn D5. 6 G3 °कर्षितांगो. — Ś1 om. (hapl.) 11[bc]. — [b]) T2 G1. 4 M1 °परिप्लुताक्षः. — B2 transp. 11[c] and 11[d]. — [c]) T G1. 4 M °चितः स (M1 सन्) (for °चिताङ्गः).

12 [b]) B4 °राजस्य (for °सुतस्य). — [c]) Ś1 K1. 2 T2 G2. 4 विधूयमानै°. — 12[d] = 13[d].

13 K4 D3 om. (hapl.) 13. — [b]) Ś1 K1. 2 दृष्ट्वा च भीमः (for भीमं च दृष्ट्वा). K3. 4 B Dn D4-6 G3 °विप्र-

यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
भीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तान् ।
विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा
ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १३
तथा यमौ चाप्यसुखौ सुखार्हौ
समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।
प्रजागरस्थौ ध्रुवमप्रशान्तौ
धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४
समीरणेनापि समो बलेन
समीरणस्यैव सुतो बलीयान् ।
स धर्मपाशेन सितोग्रतेजा
ध्रुवं विनिःश्वस्य सहत्यमर्षम् ॥ १५
स चापि भूमौ परिवर्तमानो
वधं सुतानां मम काङ्क्षमाणः ।
सत्येन धर्मेण च वार्यमाणः
कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६
अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या
दुःशासनो यत्परुषाण्यवोचत् ।
तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं
दहन्ति मर्माग्निरिवेन्धनानि ॥ १७
न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो
धनंजयश्चाप्यनुवर्तते तम् ।
अरण्यवासेन विवर्धते तु
भीमस्य कोपोऽग्निरिवानिलेन ॥ १८
स तेन कोपेन विदीर्यमाणः
करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ।
विनिःश्वसन्युष्णमतीव घोरं
दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९
गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च
संरम्भिणावन्तककालकल्पौ ।

C. 3. 14760
B. 3. 236. 20
K. 3. 237. 20

युक्तं; D1. 2 °विप्रमुक्तं; T2 G1 °संवियुक्तं. — 13d = 12d.

14 a) K3 चापि सुखौ; K3 चाप्यसुखौ (for चाप्य°). K3 सुखाढ्यौ (for °हौं). — b) Ś1 समिद्ध°; K4 सवृद्ध°; B3 समूर्ध° (for समृद्ध°). K3 Dc यथैव; T1 अतीव (for दिवीव). — d) = (var.) 16c. K4 D2. 3 (before corr.) S (except G3) क्रोधेन सत्येन; D1 सत्येन धर्मेण (by transp.). M तु (for च). Ś1 K1 B1 Dc1 D2 धार्य°; D5 वर्ध° (for वार्य°).

15 a) D3 समीरणस्य (for °णेन). K3 Dc2 D4-6 G3 [अ]थ; B Dc1 Dn D1 [अ]थ; T G1. 2. 4 [इ]ह; M [ए]व (for [अ]पि). — b) B4 [अ]थ; T1 G1. 2 [इ]व; T2 [अ]पि (for [ए]व). G2 समो (for सुतो). — c) T1 यतो°; T2 G1 वृतो°; G2. 4 ततो° (for सितो°). K3 B1-3 D (except D2 3) G3 °ग्रजेन (for °ग्रतेजा). — d) Ś1 K1. 2. 4 D5 विनिश्चित्य; a few MSS. विनिश्चस्य. B4 D1 [अ]मर्षात्; D3 [अ]मर्षी; T1 [अ]मर्षः (for [अ]मर्षम्).

16 a) Dc परिधार्यमाणो. — c) = (var.) 14d. D1 धर्मेण सत्येन (by transp.). T2 G1 नि- (for च). — d) K3 कामं (for कालं). Dc [अ]थ कौरवेंद्रः; D4. 6 [अ]धिको रसोन्यैः.

17 a) T1 °शत्रुं (for °शत्रौ). K4 नि- (for तु). T1 ग्लहे (for जिते). D1 निकृत्यां; G1. 2 निकृत्य. — c) G1 वृकोदरांगे. — d) K2 D2 दहति. Ś1 K D1-3 मं(K1. 2 [अ]मं)दाग्निर्; B Dc Dn D4. 6 G3 कक्षाग्निर्; G1 मर्मेग्निर्; G2. 4 धर्माग्निर् (for मर्माग्निर्). K4 [इं]धनेन (for [इ]न्धनानि).

18 K3 om. (haplt.) from 18a up to कोपोऽग्निर् (in 18d). — a) Ś1 K1. 2 पातकं; T2 G1. 2 पापके; G4 पावके; M1 पावकं. B1 पश्यति; T2 G1. 2. 4 स्थास्य°; M1 धास्य°; M2 धाक्ष्य° (for ध्यास्य°). Ś1 धर्मराजो; K2 ब्रह्मपुत्रो. — b) D1 वा (for च). B Dc Dn D4-6 G3 °वर्त्स्यते; D1 °वत्स्यते (for °वर्तते). — c) Ś1 K1. 2 स; K4 B2 [S]स्य (for तु). — d) K1 (by corr.). 4m D1. 3 G1 कोपाग्निर्. Ś1 K1. 2. 4 D1-3 [इं]धनेन (K4m [इं]धनानि); K3 M2 [अ]नलेन (for [अ]निलेन).

19 a) K3. 4 B D G3 विदह्यमानः (K3 Dc D1 °दार्यमाणः); M2 निवार्यमाणः. — b) T2 G1 [अ]पि (for [अ]भि-). K3 Dc यानी (for वीरः). — c) K4 D2 T °निश्वसन्. Ś1 K1. 2 G1 [उ]ग्रम् (for [उ]ष्णम्). K3 Dc D1. 5 वीरो (for घोरं). — d) T1 G1. 2. 4 M2 [इ]मां; T2 [ए]नं (for [इ]मान्). Ś1 K4 °चेलान्; K1. 2 °शैलान्; D1-3. 5 T1 G1. 2. 4 M °सेनां; T3 °मास्ते (for °पौत्रान्).

20 a) D2 गांडीवधन्वा. Ś1 K1. 2 स (for च). — b) K2 संरंभणाव्. T2 G1 पन्नग (for [अ]न्तक-). Dc °कालतुल्यौ

C 3. 14760
B. 3. 236. 20
K. 3. 237. 20

न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां
शरान्किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २०
दुर्योधनः शकुनिः सूतपुत्रो
दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः ।
मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
वृकोदरं चैव धनंजयं च ॥ २१
शुभाशुभं पुरुषः कर्म कृत्वा
प्रतीक्षते तस्य फलं स्म कर्ता ।
स तेन युज्यत्यवशः फलेन
मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२
क्षेत्रे सुकृष्टे द्युपिते च बीजे
देवे च वर्षत्यृतुकालयुक्तम् ।
न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धि-
रन्यत्र दैवादिति चिन्तयामि ॥ २३
कृतं मताक्षेण यथा न साधु
साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
मया च दुष्पुत्रवशानुगेन
यथा कुरूणामयमन्तकालः ॥ २४
ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि
ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या ।
ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाश-
स्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५
क्रियेत कस्मान्न परे च कुर्यु-
र्वित्तं न दद्युः पुरुषाः कथंचित् ।
प्राप्यार्थकालं च भवेदनर्थः
कथं नु तत्स्यादिति तत्कुतः स्यात् ॥ २६

(for -कालकल्पौ). — c) D1. 3 G2. 4 निःशेषयेतां; D5 सुयोधयेतां. Ś1 K1. 2. 4 D2 °शंपं (for °सेनां). — d) K3 Dc D1. 5 सृजंता°; K4 D2. 3 क्षिपंता° (for किरन्ता°).

21 a) K1 सूर्यं (for सूत°). — b) G4 धनंजय° (for दुःशासन°). Ś1 K1 (*sup. lin.*) समर्षं°; K1 (orig.). 3 स्वमर्षं°; T G1. 2. 4 सुमंदतेजाः. — c) Ś1 K1 साधु (for मधु). Ś1 K1. 2 च (for तु). — d) B D (except D1-3) G3 यद् द्यूतमालंब्य (Dc °लक्ष्य) हरन्ति राज्यं.

22 a) B Dn D4. 6 G3 कर्म नरो हि (for पुरुषः कर्म). — b) D1 तस्य-; S (except G3) चेत्स्य (for तस्य). Ś1 K1. 3 Dc D5 तु; B3 हि (for स्म). K4 B4 D2 S (except G3) विपाके (for स्म कर्ता). — c) D1 सत्येन; T2 एतेन (for स तेन). B Dn D4 मुच्य° (for युज्य°). — d) K3 B1 Dc तस्य (for तस्मात्).

23 a) D2 क्षुद्रे (for क्षेत्रे). Ś1 K1 सुपिष्टे; Dc प्रकृष्टे (for सु°). Ś1 K1. 3 [S]प्युपिते; D1. 3 [S]म्युदिं°; T1 M1 रमिं°; T2 विहिं°; G1 रहिं°; G3. 4 वपिं°; M3 रमिके (for द्युपिते). B4 D1 [S]पि (for च). Ś1 K1. 3. 4 D1. 2. 3 (*sup. lin.* as in text) काले; B4 T3 M सम्यग्; T1 देवे (for बीजे). — b) T1 बीजे; G1 दैवे (for देवे). D1 तु (for च). K4 B Dc D1-4. 6 T2 G1 [अ]नु-; T1 [अ]थ; G3. 4 [ऊ]त (for [ऋ]तु-). — c) Ś1 वस्तुः; K1. 3 वसुः (for न स्यात्). T2 G1. 2 M3 तु साध्य(M3 °प्र)सिद्धिर्; T1 तु साधु साध्वी; M1 तु संप्रसिद्धिर् (for कुतः प्रसिद्धिर्). — d) D1 चिंतनीयं; S (except G3) नास्ति हेतुः (for चिन्तयामि).

24 a) K4 D2 अनार्येण; D1 कृताक्षेण (for मताक्षेण). K3 कृतं ममापेक्षणया न साधु. — b) Ś1 K B4 D1-3. 5 °प्रवृत्तेषु च पांडवेषु. — c) T1 न; T2 G1 तु (for च). T3 G1 दुष्पुत्रशताकुलेन. — d) K4 D2. 3. 5 तथा; S (except G3) कृतः (for यथा).

25 a) T3 G1. 2. 4 M प्रशाम्यति (for प्रवास्यति), and [S]म्निर् (for sपि). T1 ध्रुवं पिबत्यस्य समीरणोम्निर्. — b) Ś1 K1. 3 प्रवास्यति; D1 प्रसूं°; G1 प्रया° (for प्रजा°). Ś1 K1. 3 [अ]पि (for [ऊ]त). — c) Ś1 दिवादौ; K1 प्रणा° (for दिना°). — d) K3 ऋण° (for दिन°).

26 a) Ś1 K D1-3 G3 क्रियां च; B4 क्षीयेत; D5 क्रियान्न; T1 G3 कृते च (for क्रियेत). B1 T तस्मात्; B4 दर्पात्; Dc कर्मात् (for कस्मात्). K3. 4 D1-3 न नराः; B1-3 Dc Dn अपरे; D5 स्वपरे (for न परे). Ś1 K D1-3 G3 वि- (K3 [S]पि); B4 [S]प-; D4 तु (for च). T3 कुर्याद् (for कुर्युर्). — b) Ś1 चित्तं न; B2. 4 M Cnp वित्तेन; Dc वृत्तं च; T1 वित्तानि; G1. 4 दत्तं च; G3 दत्ते च (for वित्तं न). ❀ Cn वित्तेनेति गौडपाठे तु वित्तेन हेतुना । ❀ Ś1 K1-3 D1. 5 M3 दद्यात्; Dc जह्यात् (for दद्युः). Ś1 K1 पुरुषं; K3. 5 B3 Dc D1. 3. 5 M3 पुरुषः. S (except T3 G3) कथंस्वित्. — c) B3. 5 [अ]थ (for [अ]र्थं-). Dc -कामं (for -कालं). — d) Ś1 K1. 3 Dc D1 G3. 4 M3 च; D5 T1 तु; T3 G1 न (for नु). G3. 4 M न (for तत्). B1 Dc T1 कृतं; B4 गतं (for कुतः). D5 कृतार्थः; T3 कथं नु (for कुतः स्यात्).

कथं न भिद्येत न च स्रवेत
न च प्रसिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
अरक्ष्यमाणः शतधा विशीर्येद्
ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७
गतो ह्यरण्यादपि शक्रलोकं
धनंजयः पश्यत वीर्यमस्य ।
अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि
ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८
स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव
को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।
अन्यत्र कालोपहताननेका-
न्समीक्षमाणस्तु कुरून्मुमूर्षून् ॥ २९
धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची
धनुश्च तद्गाण्डिवं लोकसारम् ।
अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
त्रयस्य तेजः प्रसहेत को नु ॥ ३०
निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य
दुर्योधनो रहिते सौबलश्च ।
अबोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं
स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

२२६

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य सहसौबलः ।
दुर्योधनमिदं काले कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ १
प्रव्राज्य पाण्डवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत ।

C. 3. 14773
B. 3. 237. 2
K. 3. 238. 2

---

27 a) Ś1 M2 च; B2–4 Dn D1–6 T1 G3 नु (for न). B4 भिद्येच्च. B4 [आ]स्रवेच्च; D5 श्रयेत; T1 [आ]श्रुवेत; T2 मृयेत; G3 स्तुवेत; M2 [आ]स्रवेन (for स्रवेत). — b) Ś1 K1. 2 B1. 2 Dc D5 T1 प्रसिध्ये°; K4 B4 प्रसिचे°; T2 G1 [अ]वसीदे°; G2 [अ]वसज्ये°; G4 [अ]वसिच्ये° (for प्रसिच्ये°). — c) K4 B4 Dn D1. 6 T1 G3 अरक्ष्यमाणं; T2 G1. 2. 4 M अवेक्षमाणः (G1 °णं) (for अरक्ष्यमाणः). Ś1 K1. 2 च तथा (for शतधा). B1. 2. 4 Dn D4. 6 G1. 3 प्र(G1 वि)कीर्येद्; T1 प्रकुर्युर्; G4 प्रशीर्येद् (for विशीर्येद्).

29 a) Ś1 K2 च (for हि). Ś1 K2 हित्वा; T1 G4 या° (for गा°). K3. 4 D3 एवं; T1 G4 एकः (for एव). — b) G1 प्रतिगंतुम् (for पुनरागन्तुम्). K2 ईक्षेत् (for इच्छेत्). — c) D3 अब्रेव; T2 अनेन; G1 अनुक्त- (for अन्यत्र). T2 °पहितान् (for °पहतान्). B4 अलोकान् (for अनेकान्). — d) B1 D5 °माणश्च; T G1. 4 °माणः स; G2 °माणाद्वि; M °माणाच्च (for °माणस्तु). D4. 6 T2 मुमुक्षून्; G1 मुहूर्तं (for मुमूर्षून्).

30 a) K4 Dc T G3. 4 M धनुर्ग्रहं°. — b) K2 B3 तं (for तद्). B1–3 Dn D3. 4. 6 G3 भीमवेगं (for लोकं°). — c) Ś1 K1. 2 तानि तानि; Dn3 M1 तानि यस्य (for तानि तस्य). — d) Ś1 तस्यास्त्र-; K1. 2 तस्यात्र; B3 एतस्य; T1 G4 M1 तत्त°; G2 जय°; M2 म य° (for त्रय°). K1 प्रसहेन्न; T2 G2 विषहेत. B2. 3 Dn D5. 6 G3 [S]त्र; B4 [S]स्य; Dc [S]पि (for नु). G1 तेजो न सेहेत तनो नु को नु.

31 b) K3. 4 B D (except D5) G3 M1 दुर्योधनं. B1 T2 G1 रहितः; D3. 5 सहितः. Ś1 K1. 2 सौबलस्य; K3 B D G3 °लोथ (D3. 3 °लेन); K4 °लेयः. — c) B1 उवाच यत्; D5 प्राबोधयत्; S (except G3) अवोचतां (for अबोधयत्). — d) K D2. 3. 5 चाप्रहृष्टो; B1 Dc3 S (except T1 G3) चापि हृष्टो; D1 Crp चाथ हृष्टो (!). T G1. 4 °तेजाः (T2 °चेताः also as in text).

Colophon — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B Dc Dn1. n2 D2–4. 6 G3. 4 घोषयात्रा; Dn3 पार्थिव[घो]षयात्रा. — *Adhy. name:* K1. 2 धृतराष्ट्रवाक्यं; D1 धृतराष्ट्रनिवेदितं; G1 धृतराष्ट्रप्रलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 307; Dn 235 (Dn2 234); D1 238; T G1 226; G2. 4 M1 228; M2 (orig.) 230 (*inf. lin.* 208). — *Śloka no.:* Dn 32; D1 29.

C. 3. 14773
B. 3. 237. 2
K. 3. 238. 2

भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवं शम्बरहा यथा ॥ २
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ।
कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३
या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवान्भजते पुरा ।
साद्य लक्ष्मीस्त्वया राजन्नवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ४
इन्द्रप्रस्थगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ।
अपश्याम श्रियं राजन्नचिरं शोककर्शिताः ॥ ५
सा तु बुद्धिबलेनेयं राज्ञस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ।
त्वयाक्षिप्ता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ ६
तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ।
शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥ ७
तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवना देवी सग्रामनगराकरा ।
नानावनोद्देशवती पत्तनैरुपशोभिता ॥ ८
वन्द्यमानो द्विजै राजन्पूज्यमानश्च राजभिः ।
पौरुषादिवि देवेषु भ्राजसे रश्मिवानिव ॥ ९
रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
कुरुभिस्त्वं वृतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ॥ १०
ये स्म ते नाद्रियन्तेऽज्ञा नोद्विजन्ते कदा च न ।
पश्यामस्ताञ्श्रिया हीनान्पाण्डवान्वनवासिनः ॥ ११

226

1 [b]) N G3 शकुनिस्तदा (for सहसौबलः). — [c]) K4 B1 D2. 3 G2. 4 वाक्यं; T1 राजन् (for कालं). — [d]) N G3 कर्णेन सहितोब्रवीत्.

2 Before 2, G1 ins. कर्णः. — [a]) T1 सर्वान् (for वीरान्). — [c]) T1 [ए]तां (for [इ]मां). D3 सर्वां (for एकां). — [d]) K4 B1. 4 Dn1. n2 M2 दिवि (for दिवं). D1 सुरपतिर् (for शम्बरहा). — After 2, T G1. 2. 4 ins.:

1099* तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।
सपर्वतवनाकारा सहस्थावरजङ्गमा ।

[(L. 1) = 8[ab]. — (L. 2) Prior half = (var.) 8[c].]

3 [a]) Ś1 दक्षिणात्याश्च. — [b]) B4 दिव्यमानवाः (for [उ]दीच्यवासिनः). — [d]) T1 आत्मन° (for राजान°). K3. 4 D1–3 जना° (for नरा°).

4 [a]) D3 या पुरा; T2 सा हि सा (for या हि सा). K4 D2. 3 प्र- (for सा). — [b]) B4 Dc Dn अभजत् (for भजते). — [c]) D1 सा हि; G1 सम्यग् (for साद्य). D3 स्वयं (for त्वया). Dc प्राप्ता (for राजन्). — [d]) Dc दुराप्ता (for अवाप्ता).

5 [a]) Ś1 °प्रस्थं; K1. 2 °प्रस्थे (for °प्रस्थ-). K3 D1. 3 °गतां (for °गते). Ś1 K2 यात्रां; B1 रात्रां; D2 यां यां; D4 याता; T1 यातां; T2 यातं (for यां तां). — [b]) B1 दीप्यमाने; D4 °माना. — [c]) K2. 4 अपश्यामि. B1 ततो राजन्; B2. 3 Dc D4. 6 G3 महाराज; B4 महीपाल (for श्रियं राजन्). — After 5[c], B4 D (except D1–3. 5) G3 ins.:

1100* दृश्यते सा तवाद्य वै ।
शत्रवस्तव राजेन्द्र.

— [d]) T2 G1 अचिरात्; G2. 4 सुचिरं. Ś1 K1 Dn1. n3 D1. 4. 6 शोककर्षिताः; D5 त्वां समागता.

6 [a]) Ś1 K1. 2 T1 साधु-; K3 D1. 5 T2 G1 साद्य; B4 सा श्रीर् (for सा तु). K1 [ए]व; B4 [इ]पुम् (for [इ]यं). — [b]) T राजन्; G1 राजात् (for राज्ञः). T2 तस्य (for तस्माद्). S (except G3) तथाविधात् (for युधिष्ठिरात्). B4 अपहाय युधिष्ठिरं. — [c]) B4 त्वयि श्रिता (for त्वयाक्षिप्ता).

7 [a]) Ś1 K1. 2 तदैव (for तथैव). — [c]) K4 °नेषु स्थिताः; B4 °ने विष्ठिताः; S °नेवस्थिताः (G3 °ने युधिताः).

8 [a]) B4 Dn2 D4. 6 ते वयं; Dn1. n3 तवेयं (for तवाद्य). — G1 om. (hapl.) 8[b]–9[a]. — [b]) Ś1 K4 Dc D2 T1 G2 अखिला; D1 सकला (for निखिला). — [c]) T1 °वना चेयं; T2 °वना देव; G4 °वनाकारा (for °वना देवी). — [d]) T2 नगराकरपूरिता; G4 सहस्थावरजंगमा. — [e]) D1 °विधो° (for °वनो°). — [f]) B2 Dn D4. 6 G3 पर्वते° (for पत्तने°). — After 8, T G2. 4 M ins.:

1101* नानाजनपदाकीर्णा स्फीतराष्ट्रा महाबला ।

9 G1 om. 9[a] (cf. v.l. 8). — [a]) D1 स्तूय°; D3 T G2. 4 M1 नंद्य° (for वन्द्य°). D5 नृपैः (for द्विजै). — [b]) D5 तथा द्विजैः (for च राजभिः). G2. 4 M2 भासि नक्षत्रराडिव (= 10[d]). — [d]) B2 मघवानिव; T1 G1. 4 M1 रश्मिमां°.

10 [a]) G2 राजन् (for राजा). — [c]) Ś1 K4 T2 G2. 4 सं-; T1 तु (for त्वं).

11 [a]) B2–4 Dc Dn D4. 6 T1 G3 यैः (for ये). Ś1 K1. 2 न म्रियंते; B2–4 Dc Dn D6 G3 नाद्रियेत (for °यन्ते). Ś1 K1. 2 B1 त्वां; T1 M [S]स्मान्; G4 [S]स्मिन् (for SSज्ञा). K3 ये पुरा दीप्यमानाश्च; K4 येस्मान्पुरा नाद्रियंते; D2. 3 येस्मांस्तु नाद्रियंते नु; T2 G1. 2 ये नाद्रियंतेज्ञानास्त्वां (G2 °ज्ञा). — [b]) Ś1 K1. 2 D2. 3. 5 उद्विजंतः; D1 नोद्विजेत; T G1. 2

श्रूयन्ते हि महाराज सरो द्वैतवनं प्रति ।
वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १२
स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
प्रतपन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिवानिव तेजसा ॥ १३
स्थितो राज्ये च्युतान्राज्याच्छ्रिया हीनाञ्श्रिया वृतः ।
असमृद्धान्समृद्धार्थः पश्य पाण्डुसुतान्नृप ॥ १४
महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तां ययातिमिव नाहुषम् ॥ १५
यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विशां पते ।
पश्यन्ति पुरुषे दीप्तां मा समर्था भवन्युत ॥ १६
समस्थो विषमस्थान्हि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किं ततः परमं सुखम् ॥ १७
न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
प्रीतिं नृपतिशार्दूल याममित्राधदर्शनात् ॥ १८
किं नु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजयम् ।
अभिवीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससम् ॥ १९
सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनवाससम् ।
पश्यन्त्वसुखितां कृष्णां मा च निर्विद्यतां पुनः ।
विनिन्दतां तथात्मानं जीवितं च धनच्युता ॥ २०
न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलंकृताः ॥ २१
एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।
तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २२

C. 3. 14795
B. 3. 237. 23
K. 3. 235. 25

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षड्विंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२६ ॥

न प्रीयंते (for नोद्विजन्ते). K3 श्रिया परमया युताः; B De Dn D4. 6 G3 न च (B1 तु) ते (B4 Dn3. n3 G3 ये) शासने स्थिताः.

12 a) K3 B1. 3. 4 Dn D3. 5 T1 G4 श्रूयते. T1 G4 च (for हि). — c) D3 सर्वे (for सार्धं).

13 a) B1. 3. 4 D3 T1 M सं; D1 त्वं (for स). T2 प्रियाभिर् (for प्रयाहि). T1 °बाहो; M2 °राजन् (for °राज). — c) B Dn D4-6 G3 तापयन् (for प्रतपन्). D1 च; D3 तान् (for त्वं). — d) B2. 3 T2 G1. 2. 4 M1 रश्मिमान् (for °वान्).

14 a) T1 G2. 4 M स्थानात् (for राज्यात्). — b) B1 हि ते भार्या (for श्रिया हीनाञ्). Śi K1. 2 G1 युतः (for वृतः). — c) D1 समृद्धः सन् (for समृद्धार्थः). — d) Śi K1. 2 वने (for नृप).

15 a) T2 अनेकबलसंपन्नं. — b) K3 पदे (for भद्रे). B4 S (except G3) च स्थितं (for सं°). — c) B1 De1 D3 T2 G1 स्वभि- (for स्वाभि-). Śi K De D5 -पश्यंतु; B2 Dn D1-3 -वीक्षंतु (for -वीक्षन्तां). — d) K3 °तिमिह (for °तिमिव).

16 ab) Śi K1. 2 transp. सुहृदश्च and दुर्हृदश्च. — c) G2. 4 पौरुषैर् (for पुरुषे). — d) De D1 स समर्थो; T1 सामर्षाश्च; G1 सा समग्रा (for सा समर्था). T2 सामग्र्या च विशां पते.

17 a) B1 De समर्थो (for °स्थो). — b) Some N MSS. °वीक्षते. — c) G2. 4 M जगतिस्थान्. T1 विषम-स्थांश्च यानस्थः; T2 G1 भूमिस्थांश्चैव यानस्थः. — d) B Dn D1. 4. 6 T1 G1. 4 अतः (for ततः). D5 शुभं (for सुखम्).

18 a) D5 यत्र; T2 G1 पुनर् (for पुत्र-). K4 °लोपेन; D3 °लोभेन (for °लाभेन). — b) K4 B1-3 D5 T1 [अ]भि- (for [अ]पि). K4 D5 -नंदति (for विन्दति). T2 राज्य-लाभेन विंदति; G2. 4 राज्येनापि च वि°. — c) G1 प्रियं (for प्रीतिं). — d) K3 T1 G1. 2 M अमित्राय; D1 °त्राच्च; T2 G4 °त्रस्य; G3 °त्राधि- (for °त्राध-).

19 d) =20b. B4 °संवृतं (cf. v.l. 20).

20 T2 G1. 4 om. (haplˑ) 20ab. — a) Śi हि तद्भार्या; B1 भीमनिभां (for हि ते भार्या). — b) =19d. K3. 4 B1-3 D G3 °संवृतां. — c) B4 D1-3 [अ]सुखिनीं; De Dn D4. 6 G2-4 दुःखितां (for [अ]सुखितां). — d) T2 तु (for च). B1 निर्विण्णतां; S (except T2 G3) निर्वेद्यतां. — e) B1 विनिंद्य च; D3 °निंदती; T1 °निंदंती (for °निन्दतां). Śi K1. 2 विनिंद(K2 °द्य)माना चात्मानं; K3. 4 D1. 2. 5 G2. 4 M विनिंदती (K3. 4 D1. 2 °दतां; D5 °द्यतां) चाप्यात्मानं; T2 दीनतां च स्वभर्तृणां; G1 जितानां च स्वभर्तृणां. — f) K2 जीवंतं; T2 G1 जीवतां (for जीवितं). K1 B3. 4 Dn G3. 4 धनच्युतं; B2 D1 T1 °च्युत; T2 G1 °च्युति; G3 °च्युतां. — After 20, S (except G3) ins.:

1102* दाराणां ते श्रियं दृष्ट्वा दीप्तामद्य जनाधिप ।

21 b) Śi K1-3 D5 तस्याभूद्दुःखमुत्तमं. — d) T1 तव भार्या स्वलंकृतां.

22 Before 22, B D (except D1. 3. 5) G3 ins. वैशं°

२२७

C. 3. 1479a
B. 3. 238. 1
K. 3. 239. 1

वैशंपायन उवाच ।
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
ब्रवीषि यदिदं कर्ण सर्वं मे मनसि स्थितम् ।
न त्वभ्यनुज्ञां लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २
परिदेवति तान्वीरान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
मन्यतेऽभ्यधिकांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३
अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
एवमप्यायतिं रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४
न हि द्वैतवने किंचिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।
उत्सादनमृते तेषां वनस्थानां मम द्विषाम् ॥ ५
जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते ।
अब्रवीद्यच्च मां त्वां च सौबलं च वचस्तदा ॥ ६
तानि पूर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ।
विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७
ममापि हि महान्हर्षो यदहं भीमफल्गुनौ ।
क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया सहिताविति ॥ ८
न तथा प्राप्नुयां प्रीतिमवाप्य वसुधामपि ।
दृष्ट्वा यथा पाण्डुसुतान्वल्कलाजिनवाससः ॥ ९
किं नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदात्मजाम् ।

उ° (resp. वैशं°). — [a]) K₈ D₁. ₂. ₅ [अ]थ; K₄ च (for तु). — [b]) Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₂. ₃. ₅ शकुनिरेव च (for °ना सह).

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ Dn₂ G₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K₃. ₄ B D G₂. ₃ M₂ घोषयात्रा. — *Adhy. name:* M₂ कर्णवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₄ 308; Dn (Dn₁ marg.) 236 (Dn₂ 235); D₁ 239; T G₁ 227; G₂. ₄ M 229 — *Śloka no.:* Dn₁. ₃ D₁ 23; Dn₂ 24.

227

1 [a]) T₁ M तु वचः (for वचनं). — [b]) K₂ T₁ तथा; B D (except D₁) G₃ ततः (for तदा). — [c]) B₁ तूष्णीं (for हृष्टो). T₁ पुनरथो (for पुनर्दीन). — [d]) S (except G₃) राधेयमिदमब्रवीत्.

2 [b]) B₁ च मनसि; B₂–₄ Dn D₄. ₆ G₃ मनसि मे (by transp.); G₂. ₄ M तद्धृदये. T₁ तत्सर्वं हृदि संस्थितं. — [c]) B₁ च (for तु). T₁ हि (for [अ]भि-). K₂. ₄ D₁ लिप्स्यामि; T G₂. ₄ M लप्स्येहं (for लप्स्यामि). G₁ तस्य त्वनुज्ञां लप्स्येहं.

3 [a]) Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₁. ₃ °देवते हि तान् (hypermetric); B₄ D₃ °देवयते (for °देवति तान्). — [b]) D₅ °ष्ट्रो हि पांडवान्; T₂ G₁ °ष्ट्रोंबिकासुतः. — [c]) T₁ हि (for [ऽ]भि-).

4 [a]) T₁ तु (for [अ]पि). — [b]) Dc चिकीर्षितुं. — [c]) S (except G₃) एताम् (for एवम्). Ś₁ अप्यायतीन्; G₁ M₁ अप्यायतीं. Ś₁ रक्षेन् (for रक्षन्). — [d]) K₃ D₁. ₃ (m as in text). ₅ T₂ अर्हसि (for अर्हति).

5 [c]) K₂. ₃ उन्मादनमृते; Dc उत्पाटनमृते; T₁ G₂. ₄ M उन्मादनाहते; T₂ G₁ उन्मादनमि(T₂ °मृ)दं. — [d]) B₃ D₄. ₆ G₃ °स्थाने (for °स्थानां). Ś₁ K₁. ₂ B Dn D₄. ₆ महाद्युते; T₂ महद् द्विषां; G₂. ₄ अपि द्विषां.

6 [a]) B₃. ₄ D₂. ₅ जानामि; G₄ °ति (for °मि). D₂. ₃ [ए]व (for हि). K₄ जानात्येव तथा क्षत्ता (m as in text). — [c]) K₄ D₂. ₃ यत्तु (for यच्च). S (except G₃) अब्रवीस्त्वां च मां चैव. — [d]) Dn वचनं (for च वचस्)! D₅ तथा (for तदा).

7 [a]) Dc यानि; T₂ G₁ ततः (for तानि). B Dn D₂. ₄. ₆ T G₁–₃ सर्वाणि (for पू°). — [b]) T₁ [अ]न्यं (for [अ]न्यत्). D₂ अपि (for परि-). — [c]) B₁ आचिंत्य (for वि°), and मा (for न). T₁ निश्चितं गच्छेद्; T₂ निश्चयो राज्ञो; G₁. ₂. ₄ M निश्चयं गच्छेद् (G₁ राजा; G₄ गच्छेत्) (for नाधिगच्छामि). — [d]) = 14[b]. B₄ विजयाय (for गमनाय). D₁ च (for वा).

8 [a]) Ś₁ K₁. ₂ च; T G₁. ₂ सु- (for हि). K₄ D₅ महाहर्षो. — [b]) N (except Ś₁ K₂) G₃ °फाल्गुनौ. — [c]) K₃ कृष्टा° (for क्लिष्टा°). — [d]) D₁ [अ]पि (for [इ]ति).

9 The sequence in K₃. ₄ Dc D₁–₃ is: 8, 11, 10, 9, 12. — [a]) B₁. ₂. ₄ [अ]वाप्नुयां; B₃ Dn D₄. ₆ G₂. ₃ M ह्या° (for प्रा°). — [b]) B₁–₃ Dn D₄–₆ G₃ इमां (for अपि). — [d]) K₁. ₂ °वासिनः; T₁ °वाससान्.

10 For sequence in K₃. ₄ Dc D₁–₃ cf. v.l. 9. — [a]) K₄ Dn₁. n₃ तु; D₃ तत् (for नु). T₂ वाभ्यधिकं

द्रौपदीं कर्ण पश्येयं काषायवसनां वने ॥ १०
यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११
उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तद्वनम् ।
यथा चाभ्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२
स सौबलेन सहितस्तथा दुःशासनेन च ।
उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तद्वनम् ॥ १३
अहमप्यद्य निश्चित्य गमनायेतराय वा ।
कालयमेव गमिष्यामि समीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४
मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुसत्तमे ।
उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहसौबलः ॥ १५
ततो भीष्मस्य राज्ञश्च निशम्य गमनं प्रति ।
व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ १६
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति ।
व्युषितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७
ततो दुर्योधनं कर्णः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥ १८
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९
उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशां पते ।
एवं च त्वां पिता राजन्समनुज्ञातुमर्हति ॥ २०
तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१
उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः ।

C. 3. 14817
B 3. 238. 22
K. 3. 239. 22

(for स्याद°). — [b]) T₂ यद्वने (for यदहं). — [c]) T₁ पश्यामि (for पश्येयं). — [d]) K₄ D₂. ₃. ₅ कषाय-; B₂. ₄ काशाय-. K₃ °नांबरां; T₂ G₁ °नामपि (for °नां वने).

11 For sequence in K₃. ₄ Dc D₁–₃ cf. v.l. 9. — [a]) K₃ यदि मा; T₁ यदिदं. — [b]) B₄ भीमसेनेन. K₄ पांडवाः. — [c]) D₂ उक्तं परमया भक्त्या.

12 [a]) Ś₁ K₁. ₂ B₄ Dc तु न (by transp.); S (except T₁ G₃) नानु-. K₃ पश्यामो; T₁ गच्छामि (for पश्यामि). — [b]) = 13[d]. D₁. ₃ गच्छामि (for गच्छेम). — After 12[ab], T₂ G₃ read 14, *repeating* it in its proper place. — Ś₁ K₁. ₃. ₄ om. (hapl.) 12[c]–13[d]. — [c]) T G₁ M यथा वा; G₂. ₄ स यथा (for यथा च). D₂ [अ]प्यनु°; T₁ G₂. ₄ M ह्यनु°; G₁ नाभ्यनु° (for [अ]भ्यनु°). — [d]) K₂ मां व्रजंतं; B₄ S (except G₃) व्रजंतं मां; D₅ इच्छतोस्मान् (for गच्छन्तं मां).

13 Ś₁ K₁. ₃. ₄ om. 13 (cf. v.l. 12). — [a]) B₁ सौबलेयेन (for स सौबलेन). T₂ G₁ सर्वैश्च (for सहितस्). — [d]) = 12[b]. K₂ गच्छाम; D₅ गच्छामि (for गच्छेम).

14 For T₂ G₃ cf. v.l. 12. — Before 14, D₂ ins. कर्ण उ°. — [a]) Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ अहमद्य विनिश्चित्य; G₂. ₄ अहं चाभ्य(G₄ अहमभ्य)नुगच्छामि. — [b]) = 7[d]. Dn D₄ G₁. ₃ (second time) च (for वा). — [c]) K₁. ₃ B D G₃ (second time) कल्यम् (for काल्यम्). — [d]) T₂ (first time) om. 14[d]. K₃ D₅ T₁ ह (for हि).

15 [a]) Ś₁ K₁. ₃. ₄ Dc D₂. ₃ T₂ G₁. ₂ M₂ च (for तु). — [b]) D₁ तु (for च). D₁ M₁ °सत्तम. — [c]) B₁ मे (for यो). — [d]) Ś₁ K₂ तद् (for तं). Ś₁ K₂ Dc₂ Dn₂ ब्रूयात् (for ब्रूयाः). Ś₁ K₁. ₃ तव (for सह-).

16 [a]) K₃ B D (except D₂. ₃) G₂. ₃ M₂ वचो (for ततो). — [b]) K₁. ₃ निशाम्य. T₁ वचनं प्रति. — [d]) Ś₁ °याय्य (for °नीय).

17 B₄ om. (hapl.) 17[b]–19[a]. — [d]) Ś₁ K₃. ₄ Dc D₂. ₃ अभ्यगात्; K₁. ₂ D₂ अब्रवीत् (for अभ्ययात्).

18 B₄ om. 18 (cf. v.l. 17); K₁. ₃ D₂ om. (hapl.) 18[ab]. — [b]) K₃. ₄ Dc D₁. ₃ वाक्यम् (for इदम्). — [c]) Dc M₁ यस्; T₁ नस् (for स्यं). — [d]) K₄ Dc T₁ G₁. ₂. ₄ M जनाधिप; B₂ नरेश्वर; T₂ नराधिप.

19 = 23. B₄ om. 19[a] (cf. v.l. 17). — [b]) Dc₂ D₅ G₂. ₄ त्वत्प्रतीक्ष्या. T G₁. ₂. ₄ M महा(G₁ °ही)भुज (for नरा°). — [d]) B₄ वनं प्रति (for न संशयः).

20 T₂ om. 20[ab]. — [a]) G₄ उचितं. B₄ तु; T₁ ते (for हि). — [b]) G₁. ₄ M घोषयात्रा. G₁. ₂. ₄ न संशयः (for विशां पते). — [c]) B₄ त्वां च (by transp.); Dc₂ D₃ M च त्वा; T₂ चोक्तं; G₃ चेत्त्वां. K₄ त्वत्पिता; G₁ स्वपिता (for त्वां पिता). — [d]) T₂ G₁ त्वामनु° (for ममनु°).

21 [a]) K₁. ₄ B₄ D (except D₂. ₃. ₅) G₂. ₃ M₂ तु (for तौ). — [b]) K₃ °श्चितौ; B₁ °श्चये. — [c]) K₃ D₂ गंधार-राजः. B₁ सुबलः (for शकुनिः). — [d]) S (except G₃) इत्यु° (for प्रत्यु°). B₁ शकुनिः प्रत्युवाच ह.

22 [a]) G₁ [ऽ]थ (for ऽयं). K₄ D₂. ₃ महान् (for मया). — K₄ om. (? hapl.) 22[c]–23[d]. — [c]) Ś₁ K₃ D₅ वो; T₂ G₁ वै (for नो). — [d]) B₄ Dn D₂ बोध°; D₁

C. 3. 14817
B. 3. 230. 22
K. 3. 239. 22

अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्युत ॥ २२
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ २३

ततः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ।
तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुसत्तमम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२७ ॥

२२८

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्रं ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
पृष्ट्वा सुखमथो राज्ञः पृष्टा राज्ञा च भारत ॥ १
ततस्तैर्विहितः पूर्वं समङ्गो नाम बल्लवः ।
समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २

अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशां पते ।
आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३
रमणीयेषु देशेषु घोषाः संप्रति कौरव ।
स्मारणासमयः प्राप्तो वत्सानामपि चाङ्कनम् ॥ ४
मृगया चोचिता राजन्नस्मिन्काले सुतस्य ते ।

नोद°; D₂ मोद° (for चोद°). K₁. ₃ D₁ वा (for च). D₁ पुनः; G₁ [अ]च्युत (for [अ]प्युत).

23 = 19. K₃. ₄ D₁ om. 23 (for K₄ cf. v.l. 22); Dc om. 23^{ab}. — ^{b}) B₁ D₅ G₃ त्वत्प्रतीक्षा. T G₂. ₄ M जनाधिप; G₁ महीभुज. — ^{d}) G₁. ₄ गमिष्याम; G₃ °मि. S (except G₃) सरः प्रति (for न संशयः).

24 ^{b}) K₄ T₁ ह्यन्यो°; B₄ अन्यो° (for तेऽन्यो°). K₁–₃ T₁ बलान्; K₁m T₂ G₂. ₄ तलं (for तलान्). — ^{c}) K₃ D₂. ₃ तदेव; D₅ तदेवं. K₃. ₄ D₁–₃. ₅ तु (for च). T₁ स (for वि-).

Colophon. B₃ reads it in marg. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₃ Dn₂ G₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K₃. ₄ B Dc Dn₃ D₁–₃. ₅ M₂ घोषयात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₄ 309; Dn (Dn₁ marg.) 237 (Dn₂ 236); D₁ 240; T G₁ 228; G₂. ₄ M 230 (M₂ 232). — *Śloka no.:* Dn 24; D₁ 23.

228

1 ^{b}) M₁ दृष्ट्वा ते (for ददृशुर्). T₁ पृथिवीपतिं (for जनमे°). — ^{c}) Ś₁ K₁. ₃ B₁. ₃m. ₄ Dc₂ D₁. ₃ T₁ G₃ दृष्ट्वा; K₄ D₃ पृष्टः; M स्पृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K₁ G₁ राज्ञा; K₄ D₃. ₅ °जा (for °ज्ञः). — ^{d}) B₂ D₅ पृष्टो; B₃ (m as in text). ₄ G₁ पृष्ट्वा.

2 ^{a}) D₅ सर्वं; M₂ पूर्वं (for पूर्वं). — ^{b}) K₁. ₄ संगमो; G₂. ₄ संगवो (for समङ्गो). K₁ वल्लभः; M₂ पल्लवः (for बल्लवः). — T₂ om. 2^{c}–4^{b}. — ^{c}) D₂ G₄ तथा (for तदा). Ś₁ K₂ D₅ गा वै; T₁ गोपं (for गावो).

3 T₂ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^{b}) T₁ G₄ M महारथः; G₁. ₂ महाबलः (for विशां पते). — ^{c}) K₃ D₁ पांडवं° (for पार्थिवं°). — ^{d}) Ś₁ K₁. ₂ नराधिपं; Dc T₁ जनेश्वरं (for जना°).

4 T₂ om. 4^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{b}) K₁ (marg. *sec. m.*) घोषान्; M₂ घोराः (for घोषाः). M₁ पार्थिव (for कौरव). — ^{c}) Ś₁ K₁. ₂ Dn D₄. ₆ स्मारणे; B₁ T₁ G₁. ₂ M₂ स्मरणा-; D₁ स्मरणो (for स्मारणा-). Ś₁ संशयः (for -समयः). ❀ Cn: स्मारणे स्मरणहेतौ कर्मणि । गवां संख्यापूर्वकं वयोवर्णजातिनाम्नां लेखने । स्मारणासमय इति गौडाः पठन्ति । ❀ — ^{d}) K₃. ₄ (m as in text) D₁ कांचनं; B₄ चांकने; T₂ G₂. ₄ चांकितुं; G₁ चांकितं (for चाङ्कनम्).

5 ^{a}) Ś₁ K₃. ₄ (m as in text) Dn₁ D₅. ₆ T₁ M₂ चोदिता (for चोचिता). — ^{b}) D₁. ₄. ₅ G₁. ₂ तस्मिन् (for अस्मिन्). G₂ लोके (for काले). K₄ तु तस्य (for सु°). Ś₁ ह (for ते). — ^{c}) Ś₁ K₁. ₂ गमने. — ^{d}) B₁–₃ Dn D₄. ₆ G₃ समनु°; T₁ तदनु° (for त्वमनु°).

6 ^{a}) K₁ शोभनं (for °ना). — ^{b}) B Dn D₄. ₆ G₂. ₃ हि (for च). K₁. ₂ परिरक्षणं (for समवे°). D₂ गवां चैवमवेक्षणं; G₁ गवानां च समीक्षणं. — ^{c}) K₂ B₂ D₄ M विस्रंभस्तु; T₂ G₁ सविश्रंभे (G₁ °भो); G₂. ₄ सु(G₄ स)विस्रब्ध. Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₃. ₅ च (for तु). K₁ Dc D₁. ₂ कर्तव्यो; G₄ कर्तव्यं (for गन्तव्यो). — ^{d}) Ś₁ K₁ वल्लभानां;

दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

मृगया शोभना तात गवां च समवेक्षणम् ।
विश्रम्भस्तु न गन्तव्यो बल्लवानामिति स्मरे ॥ ६
ते तु तत्र नरव्याघ्राः समीप इति नः श्रुतम् ।
अतो नाभ्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७
छद्मना निर्जितास्ते हि कार्ष्णिताश्च महावने ।
तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८
धर्मराजो न संकुध्येद्भीमसेनस्त्वमर्षणः ।
यज्ञसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९
यूयं चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः ।
ततो विनिर्दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १०
अथ वा सायुधा वीरा मन्युनाभिपरिप्लुताः ।
सहिता बद्धनिस्त्रिंशा दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११
अथ यूयं बहुत्वात्तानारभध्वं कथंचन ।
अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च मे मतम् ॥ १२
उषितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनंजयः ।
दिव्यान्यस्त्राण्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनम् ॥ १३
अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता बीभत्सुना पुरा ।
किं पुनः स कृतास्त्रोऽद्य न हन्याद्वो महारथः ॥ १४
अथ वा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ।
उद्विग्नवासो विश्रम्भाद्दुःखं तत्र भविष्यति ॥ १५
अथ वा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरे ।
तदबुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६

C. 3. 14835
B 3 239. 16
K 3 240. 16

T₂ G₁. ₂. ₄ M₁ पांडवानाम् (for बल्लवानाम्). Śı K₁. ₂ स्मरन्; B₄ श्रुतं; S (except G₃) स्म ह (for स्मरे).

7 [a]) K₃. ₄m D₁ T₁ M₂ हि; G₁. ₂. ₄ M₁ [S]पि (for तु). — [c]) B₂. ₄ T₂ G₁. ₂ ततो (for अतो). T₂ हि (for [अ]भि-). — [d]) T₂ G₁ यत् (for वः).

8 [a]) T₁ आत्मना; G₄ जिह्मिता (for छद्मना). B₁. ₃ Dn D₄. ₆ T₁ G₁ ते तु; B₃ तत्र; B₄ सर्वे; M₁ तेपि (for ते हि). — [b]) Śı B₁. ₂ कर्षिताश्च; D₁ गताश्चैव. T₁ तु (for च). B₄ तथा वने. — [cd]) T₁ नीतिज्ञाश्चैव राधेय समर्थाश्चैव भारत.

9 K₃ om. 9. — [a]) T₁ [अ]पि; T₂ G₁ M₁ तु (for न). K₂. ₄ D₂. ₃. ₅ संकुप्येद् (for संकुध्येद्). — [b]) Dc [अ]मर्षितः (for [अ]मर्षणः). T₁ भीमो नित्यममर्षणः. — [d]) T₂ तेजसा सा (for तेज एव).

10 K₃ transp. 10^{ab} and 10^{cd}. — [a]) K₁. ₂ एवं (for यूयं). Śı K₁. ₂. ₄ D₄. ₆ [अ]पराधेयुर्; K₃ हि राधेय; B₁ [अ]पराधेषुर् (for [अ]पराध्येयुर्). T₂ यूयं च पुनराधेय. — [b]) D₁ अर्थं° (for दर्प°). — T₁ om. (hapl.) 10^{cd}; B₁ reads it in marg. — [d]) B₄ M [अ]भि-; G₁ च (for हि).

11 [b]) Śı K₁. ₂. ₄ D₂. ₅ °समीरिताः (for °परिप्लुताः). — [c]) M₁ वर्मिणो (for सहिता). — [d]) K₃ तत्र (for शस्त्र-).

12 [ab]) Śı K₁ ₂ तानालभेयुः (K₂ °यं); K₃ तात्रारभेध्वं; K₄ च नाक्षिपध्वं; B₁ तानाकृतध्वं; B₂ तु ताल्लभध्वं; B₃ Dc D₄. ₆ तात्रा(B₃ D₄ °ना)रभेरन्; Dn ताना(Dn₂ °त्रा)क्षिपंतः (!); D₁₋₃ तात्राक्षिपध्वं; D₅ तात्राक्षिपेयुः; T₁ तात्रापराध्यन्; T₂ तात्रालंघध्वं; G₁ न नापराध्नं; G₂₋₄ तात्रारभ(G₄ °ब)ध्वं; M₁ तानपराध्यान्; some printed ed. तानभियात; only M₂ तानारभध्वं (as in text)! B₄ अथ यूयं बहून्बाहूनारभेरन्कथंचन. — [c]) T₂ G₁. ₂. ₄ अन्यायं; M₂ अनार्ष्यं (for अनार्यं). T₂ G₃ M च परं; G₄ च वनं (for परमं). K₄ Dc D₅ T₁ G₂. ₄ तस्मात् (for तत्स्यात्). — [d]) T₁ तत्र शक्यं; T₂ G₁ क्षमं शक्यं; G₂. ₄ M तदशक्यं (for अशक्यं तच्). Dn D₄. ₆ G₃ वै (for मे).

13 [a]) B₁ उषित्वा. — [b]) K₄ B₁ इंद्रलोकं; T₁ स्वर्गलोकं (for इन्द्रलोके). — [c]) Śı K₁. ₂. ₄ D₃ सर्वाणि (for दिव्यानि). K₃ D₁ चावाप्य; T₁ [अ]थावाप्य; T₂ G₁ संप्राप्य (for [अ]वाप्याथ).

14 [a]) T₂ G₁ भीताः स्म (for पृथिवी). — [b]) T₂ G₁ वयं (for जिता). Śı K₁₋₃ तदा (for पुरा) — [c]) K₃ सुकृतोस्त्रो (for स कृतास्त्रो). G₄ हि (for Sद्य). — [d]) T G₁. ₂. ₄ नि- (for न). G₁ वै (for वो). M₂ न तु हन्यो महारथः.

15 [a]) D₁ G₂. ₄ यद्वचः (for म°). Śı K₁. ₂ अथ मद्वचनं श्रुत्वा. — [b]) T₁ यत्ता; G₃ यंता; G₄ यात्वा (for यत्ता). — T₂ G₁ om. (? hapl.) 15^{cd}. — [c]) B₃ Dc D₄. ₆ G₃ °वासे; D₅ °वाचो; T₁ °वासा (for °वासो). Śı K₁. ₂ T₁ G₂. ₄ विस्र(Śı °श्र)ब्धाद्; B₁₋₃ Dc D₄. ₆ G₃ विश्रं(D₄. ₆ °स्रं)भो; M₁ विस्रंभाद्. G₂. ₄ उद्विग्ना वासविस्रब्धाद्. — [d]) Śı दुःखात्; M₁ वासं; M₂ वासास् (for दुःखं). T₁ G₂. ₄ गमिष्यथ (for भवि°).

16 [b]) K₃ उप°; Dc अपा° (for अप°). K₁ B D (except D₁₋₃. ₅) G₃ युधिष्ठिरं; T₁ महात्मसु. — [c]) T₁ G₁. ₄ तदा° (for तद°). — [d]) Śı K₁. ₂ °येद्धि; B₂ D₄. ₆

C. 3. 14836
B. 3. 239. 17
K. 3. 240. 17

तस्माद्गच्छन्तु पुरुषाः स्मारणायात्मकारिणः ।
न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७

शकुनिरुवाच ।

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।
तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८
अनुवृत्ताश्च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
युधिष्ठिरश्च कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ १९
मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।
स्मारणं च चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २०
न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।
न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२
अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।
निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३
दुःशासनेन च तथा सौबलेन च देविना ।
संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४
तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।
पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥ २५
अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।
पत्तयो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६

G$_3$ °येत; B$_4$ °येत्तु; T G$_{1.\ 2.\ 4}$ M °येत् (for °येच्च). T$_1$ G$_{1.\ 2.\ 4}$ M तव; T$_2$ तदा (for वः).

17 ^{a}) T$_1$ G$_{1.\ 2.\ 4}$ M तस्मादन्ये (G$_2$ °न्य-) नरा यांतु; T$_2$ तस्मादन्यो नरो यातु. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{2.\ 3}$ D$_{4.\ 6}$ T G$_4$ स्मरणाय. D$_5$ सकारणाः; T$_3$ [आ]त्तकारणात्; G$_1$ [अ]धिकारिणः; G$_4$ [आ]त्तकारिणः. — ^{c}) G$_{2.\ 4}$ स्वयं न (by transp.). — ^{d}) Ś$_1$ B$_4$ Dc T$_3$ रोचते. Dc D$_1$ तत्र (for तव).

18 Dc$_2$ om. 18 (with the ref.). — ^{a}) S (except G$_3$) पांडवश्रेष्ठः. — ^{b}) K$_2$ प्रतिज्ञाते; T$_1$ G$_{2.\ 4}$ °ज्ञातश्च; T$_3$ G$_1$ परिज्ञातश्च. — ^{c}) T$_1$ ततो (for तेन).

19 ^{a}) Ś$_1$ K$_2$ T$_2$ G$_3$ °व्रता° (for °वृत्ता°). K$_4$ D$_3$ T$_1$ G$_{2.\ 4}$ M तं (for ते). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc D$_{1.\ 2.\ 5}$ पांडवं °चारिणं. — ^{c}) K$_1$ B$_{1-3}$ Dn D$_{1.\ 4-6}$ G तु (for च). — ^{d}) Ś$_1$ नरः; T$_1$ न वः (for न नः).

20 K$_3$ om. (hapl.) 20^a-21^b. — ^{a}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ एव; K$_4$ अपि; B$_4$ D$_{1-3.\ 5}$ S (except G$_3$) चापि (for चैव). — ^{b}) B$_{1.\ 3}$ Dn D$_{1.\ 4.\ 6}$ G$_3$ संवर्तते. B$_2$ इच्छा संप्रति वर्तते. — ^{c}) B$_{2.\ 3}$ M$_2$ स्मारणां; D$_1$ T G$_4$ स्मरणं. B$_{1.\ 3.\ 4}$ D (except D$_{2.\ 3.\ 5}$) G$_3$ तु (for च). B$_2$ D$_2$ करिष्यामो (for चिकीर्षामो). G$_1$ स्मरणाच्च विकर्षामो. — ^{d}) T$_2$ न नः (for न तु). G$_1$ वयं पांडवनंदनं.

21 K$_3$ om. 21^{ab} (cf. v.l. 20); D$_1$ om. 21^{abc}. — ^{b}) Dc कश्चित् (for कश्चित्). T$_1$ अत्र. G$_4$ गमि° (for भवि°). — ^{c}) T$_2$ G$_1$ न च तत्र (G$_1$ °त्रा-) समाचारो. — ^{d}) D$_2$ तत्र (for यत्र). D$_1$ समा°; D$_5$ परि° (for प्रति°).

22 ^{b}) T G$_{1.\ 4}$ जनाधिपः (T$_1$ °प) (for जनेश्वरः). — ^{cd}) T$_1$ दुर्योधनः सहामात्यः (sic) अनुज्ञेयोथ कामतः.

23 ^{a}) K$_{3.\ 4}$ च (for तु). T$_2$ G$_2$ गांधारः. — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ ततः (for तदा). — ^{c}) Ś$_1$ K$_2$ Dc$_2$ °श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठो). — ^{d}) T$_2$ सौबलेन समावृतः.

24 ^{a}) K$_{1.\ 2}$ B D$_6$ T G$_1$ तदा (for तथा). — ^{b}) B$_2$ सौबलेयेन (for °लेन च). B$_{1-3}$ Dn D$_{4.\ 6}$ G$_3$ धीमता (for देविना). — ^{c}) Dc$_2$ आवृतो; T G$_{1.\ 2.\ 4}$ M$_2$ सर्वैश्च; M$_1$ सर्वशो (for संवृतो). S (except G$_3$ M$_3$) सार्धं (for चान्यैः). — ^{d}) T G$_{1.\ 2.\ 4}$ चैव (for चापि).

25 T$_3$ om. 25^{ab}. — ^{a}) Ś$_1$ K$_4$ D$_3$ तं निर्यातं; D$_1$ निर्यातं तं. — ^{b}) D$_1$ G$_3$ दृष्ट्वा (for द्रष्टुं). K$_3$ शरं; D$_5$ प्रति (for सरः). — ^{c}) T$_3$ G$_1$ निर्ययुः (for [अ]नुययुः). — ^{d}) G$_2$ °दार- (for °दारा). S (except G$_3$ M$_1$) बलं (for वनं). Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ गताः; K$_4$ D$_3$ गतं; Dc हि तत्; D$_1$ यतः (for च तत्).

26 ^{b}) B$_3$ M नागशतानि (for नागायु°). — ^{c}) B$_4$ पत्तिनो; T$_1$ पत्यश्च; G$_{1.\ 2.\ 4}$ M$_2$ पत्तिश्च; M$_1$ पत्तीनां (for पत्तयो). Ś$_1$ K$_2$ T$_1$ G$_{2.\ 4}$ शतं (for बहु°). T$_2$ पत्तिः शतसहस्राणि. — ^{d}) Ś$_1$ हयाश्च; T$_1$ यानं च; T$_2$ G$_1$ हयानां. K$_4$ D$_{1.\ 2}$ T$_1$ G$_4$ नवतिं; T$_2$ तावतिः; M$_2$ तावती (for नवतिः). S (except G$_3$) शतं.

27 ^{a}) = 3. 231. 10^a. Ś$_1$ °वंशा°; K$_{1.\ 2}$ B Dc Dn D$_{4.\ 6}$ T$_2$ G$_{1-3}$ M$_3$ °वेशा° (K$_1$ [*sup. lin. sec. m.*] Dc °वेषा°); K$_4$ D$_3$ °वैश्या° (for °वेश्या°). — ^{b}) Ś$_1$ वाणिजो.

28 ^{a}) B$_3$ Dc S (except G$_3$ M$_1$) प्रयाते (for °णे). S (except G$_3$ M$_1$) नृपतौ (for °तेः). — ^{b}) Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ transp. सुमहान् and अभवत्. — ^{c}) T$_1$ °बाहोर् (for °वायोर्). — ^{d}) Ś$_1$ K D$_{5.\ 6}$ उद्भूतस्य; T G$_{1.\ 4}$ M$_1$ उत्थि°;

शकटापणवेश्याश्च वणिजो बन्दिनस्तथा ।
नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २७
ततः प्रयाणे नृपतेः सुमहानभवत्स्वनः ।
प्रावृषीव महावायोरुद्धतस्य विशां पते ॥ २८
गव्यूतिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा ।
प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२८ ॥

२२९

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने वसन् ।
जगाम घोषानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १
रमणीये समाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।
देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावसथं नराः ॥ २
तथैव तत्समीपस्थान्पृथगावसथान्बहून् ।
कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातॄणां चैव सर्वशः ॥ ३
ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अङ्कैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४
अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतास्त्वपि ।
बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५
अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।

C. 3. 14854
B. 3. 240. b
K. 3. 241. b

G₂ M₂ रूक्षि° (for उद्ध°).

29 ᵃ) K₄ [s]म्यवसद्; D₅ T₁ निवसन् (for न्यवसद्). — ᵇ) K₁ G₄ तथा (for तदा). — ᶜ) D₅ सार्धं (for सर्वैस्). — ᵈ) D₅ यतो; M₂ तदा (for ततो).

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₂ T₂ G₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K B D G₃ M₂ घोषयात्रा. — *Adhy. name:* G₁ घोषयात्राप्रयाणं; M₂ दुर्योधननिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₄ 310; Dn (Dn₁ marg) 238 (Dn₂ 237); D₁ 241; T G₁ 229; G₂. ₄ M 231. — *Śloka no.:* Dn 29; D₁ 28.

229

1 ᶜ) Ś₁ जघान (for जगाम). — ᵈ) D₃ प्रतिश्रयं (for निवेशनम्).

2 ᵃ) K₄ D₃ समे ज्ञाते. T G₁. ₂. ₄ M देशेभि(T₁ हि; G₁. ₂. ₄ च)रमणीये च. — ᵇ) T₂ G₁. ₂ सोदके समभूतले. — ᶜ) T₁ G₄ M तस्य; T₂ तथा; G₁ अत्र; G₂ तत्र (for देशे). Ś₁ T G₁. ₂ M₁ °पेतं (for °पेते). — ᵈ) Dn आवसथान् (!).

3 T₂ om. 3ᵃᵇ. — ᵃ) Ś₁ D₁ तत्रैव तत्; B₁ तत्र तत्र; M₂ तथापि तत् (for तथैव तत्). B D₄. ₆ S (T₂ om.) °पेन्यान् (for °पस्थान्). — ᵇ) G₁ प्रधाना° (for पृथगा°). — ᶜ) K₃ D₁. ₂ कर्णश्च शकुनिश्चैव; T₂ बहूंस्तथैव कर्णस्य. — ᵈ) Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ अपि; G₂. ₄ M चास्य (for चैव). Ś₁ संघशः; T₂ सर्वथा (for सर्वशः).

4 ᵃ) K₃ D₁ ददर्श स; B₄ स ददर्श (by transp.); S (except G₃) पश्यंतस्ते. Ś₁ K₁. ₂ B₃ D₂. ₅ ततो (for तदा). Ś₁ K₁ (before corr.). ₂. ₃ Dc D₅ गा वै; D₁ G₃ गाश्च (for गावः). — M₂ om. (hapl.) 4ᶜ–7ᵇ. — ᶜ) K₁–₃ D₅ लक्ष्यंश्च; T₂ G₄ अङ्कैश्च; G₂ वक्षसि (for लक्षैश्च). T₁ तान्सर्वान् (for ताः सर्वा). — ᵈ) T₁ शतशोथ सहस्रशः (= 4ᵇ).

5 M₂ om. 5 (cf. v.l. 4). — ᵃ) G₂. ₄ अंकयाताः सवत्साश्च. — ᵇ) K₄ D₄ यज्ञे; G₂ राज्ञा; G₄ राज्ञे (for जज्ञे). Ś₁ K₁. ₃ D₁. ₂. ₃ (*sup. lin.*). ₅ G₃ चोपहूतानपि (K₁. ₃ °तांस्त्वपि); K₂. ₄ °भृ(K₄ °धृ)तांस्त्वपि; B₁. ₃ Dn D₄. ₆ °सृतांस्त्वपि; B₂. ₄ °सृतांस्त्वसि (B₄ °यि); D₃ (orig.) °हृतामपि; T G₁. ₂. ₄ चोपा(T₁ चैवा-; G₂. ₄ चापा)स्यतास्त्वपि; M₁ चोपसृता अपि; only Dc as in text! — D₁ om. (hapl.) 5ᶜᵈ. — ᶜ) K₁. ₂ गावश्च; D₄. ₆ T₂ या गाश्च (for या गावः). — ᵈ) Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₃. ₄. ₆ कलयामास; T₁ दर्शया°; G₁ दमया°; G₂. ₄ M₁ गणया°.

6 M₂ om. 6 (cf. v.l. 4). — ᵃ) Ś₁ K₁. ₂ D₃. ₅ G₁. ₂. ₄ सं- (for स). K₁. ₂ D₅ T₂ G₂. ₄ -स्मरणं; B₂ Dc₂ M₁ स्मारणां. — ᵇ) G₁ सर्वस्यापि (for लक्षयित्वा). D₅ त्रिहायनं. T₂ (corrupt) तपांस्यायाति भानवान्. — ᶜ) B₁ ततो (for वृतो). — ᵈ) B₁ Dn₃ G₄ M₁ ख्याह(B₁ °च)रत्

C. 3. 14854
B. 3. 240. 6
K. 3 241. 6

वृतो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत्कुरुनन्दनः ॥ ६
स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन्यथामराः ॥ ७
ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्तवादिते ।
धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव स्वलंकृताः ॥ ८
स स्त्रीगणवृतो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।
तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९
ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून्महिषान्मृगान् ।
गवयर्क्षवराहांश्च समन्तात्पर्यकालयन् ॥ १०
स ताञ्शरैर्विनिर्भिन्दन्गजान्बध्नन्महावने ।
रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामास वै मृगान् ॥ ११
गोरसानुपयुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।
पश्यन्सुरमणीयानि पुष्पितानि वनानि च ॥ १२
मत्तभ्रमरजुष्टानि बर्हिणाभिरुतानि च ।
अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ।
ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ १३
यदृच्छया च तदहो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ईजे राजर्षियज्ञेन सद्यस्केन विशां पते ।
दिव्येन विधिना राजा वन्येन कुरुसत्तमः ॥ १४
कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरवः ।
द्रौपद्या सहितो धीमान्धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ १५
ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहानुजः ।
आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १६
ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।

(for व्यहरत).

7 M₂ om. 7^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{a}) G₁ °जनाः सर्वे. — ^{b}) G₃ चैव सर्वशः (for च सह°). — ^{c}) K₃. ₄ D₂ °योगं (for °जोषं). — ^{d}) Dc₁ M₂ नराः (for [अ]मराः).

8 ^{a}) B₁ प्रणेतारः; M₂ प्रशास्तारः (for प्रगा°). T₂ G₁. ₂. ₄ ततोध्व(T₂ °र्ध्व)गमनात् (G₁ °न-) श्रांतं. — ^{b}) K₁ Dn D₁. ₅. ₆ नृत्यवादने; K₂ नृत्तवादने; K₄ B Dc D₂–₄ नृत्यवादिते; T₁ नृत्यवादिनः; G₃. ₄ नृत्य(G₄ °त्त)वादितैः. — ^{d}) B₄ सहस्रशः (for स्वलं°).

9 ^{a}) Ś₁ K D₁–₃. ₅ स्त्रीपरिवृतो; B₁. ₂. ₄ Dc₂ Dn G₃ स्त्रीगणा°. — ^{b}) T₂ वसुधायां तदा ददौ. — ^{c}) D₁ यथार्थम् (for °र्हम्). G₄ इष्टानि (for अन्नानि). — ^{d}) B₁ पेयानि; Dc दानानि (for पा°). K₄ D₂. ₃ विविधानि बहूनि च.

10 ^{b}) B₁ वनं (for मृगान्). — ^{c}) T₁ गवयाश्व°. — ^{d}) K₁. ₄ B₄ D₃ G₃. ₄ °वारयन् (for °कालयन्).

11 ^{a}) K₂ Dc शतान्; T₁ शतं; G₃ त्रस्तान्; G₄ स्रस्तान् (for स तान्). K₁. ₃ विभिन्नांगान्; B Dc Dn D₄. ₆ G₃ विनिर्भिद्य (for °भिन्दन्). — ^{b}) K₃ निघ्नन्; D₃ तत्र; D₅ बद्धान्; T₂ G₁ बद्ध्वा (for बध्नन्). B Dc Dn D₄. ₆ G₃ गजांश्च सुबहून्वने. — ^{d}) T G₁. ₃. ₄ M ग्राहयञ्श(T₁ G₁ °च्छ)तशो मृगान्.

12 ^{a}) Ś₁ K₂ B₄ D₅ G₁ उपभुंजान; K₃ अपि युंजान. — ^{c}) K₁ B Dn D₄. ₆ स; T₂ च (for सु°). G₁. ₂. ₄ अप्सद्रमणी°. — ^{d}) B Dn D₄. ₆ G₃ वनान्युप° (B₄ तानि तानि); T₁ सरांसि च (for पुष्पितानि).

13 Dc₂ T₁ M₂ om. (hapl.) 13^{ab}. — ^{a}) K₁. ₂ D₁ °घुष्टानि. — ^{b}) K₄ D₁ बर्हणाभिरु°; B₂ वनान्युपवनानि च (cf. v.l. 12). — ^{c}) B₂. ₃ आगच्छद्. K₃. ₄ Dc₂ D₁–₃ G₃ आ(D₂. ₃ अ)नुपूर्वेण. — ^{d}) Ś₁ रम्यं (for पुण्यं). — After 13^{cd}, B₂. ₃ (om. line 2) Dn D₄. ₆ G₃ ins.:

1103* मत्तभ्रमरसंजुष्टं नीलकण्ठरवाकुलम् ।
सप्तच्छदसमाकीर्णं पुंनागबकुलैर्युतम् ।

— ^{e}) B₄ सर्य्या (for ऋद्ध्या). — ^{f}) Ś₁ K₁ (marg. *sec. m.* as in text) चापभृत्; G₃. ₄ वज्रधृक् (for वज्रभृत्).

14 ^{a}) B D (except D₁–₃. ₅) G₃ तत्रस्थो (for तदहो). — ^{b}) S (except G₃) °राजो (for °पुत्रो). — ^{c}) G₁ इष्ट्वा (for ईजे). Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ °सत्रेण (for °यज्ञेन). — ^{d}) B₁–₃ D (except D₁–₃. ₅) G₃. ₄ साद्यस्केन; T₂ G₁ स्वकाम्येन; B₄ M सद्यस्तेन. — ^{e}) K₄ D₂. ₃ M₁ राजन्; B Dn D₄. ₆ G₃ चैव (for राजा). — ^{f}) K₃. ₄ B₁. ₃. ₄ D (except D₅) G₃ M₂ कुरुसत्तम. — After 14, S (except G₃) ins.:

1104* विद्वद्भिः सहितो धीमान्ब्राह्मणैर्वेदवासिभिः ।

15 ^{b}) K₃ सरसस्तत्र; D₁ तत्सरस्तत्र. B₂ भारतः; B₄ केशव; Dn D₅ G₃ कौरव. — ^{c}) G₃ श्रीमान् (for धीमान्). — ^{d}) Dn D₃ नराधिप; S (except G₃) महामनाः (T₁ °तपाः). — After 15, G₁ ins.:

1105* भीमार्जुनयमैः सार्धं सराभ्याशे तदावसत् ।

16 ^{a}) K₄ D₄ प्रेक्षा(D₄ °क्ष्या)न्; B₂ प्रैष्यान्. — ^{b}) B₃ सहानुगः; Dn सहस्रशः (!); T₁ G₄ सहानुजैः; G₁ विशां पते; M सहानुगैः. — ^{c}) B₂ शीघ्रं (for क्षिप्रं). T₁ G₃. ₄ M आक्रीडावसथान्शीघ्रं. — ^{d}) K₃. ₄ D₁–₃ क्रियताम्. T₁

चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जग्मुर्द्वैतवनं सरः ॥ १७
सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं सरः ।
प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ॥ १८
तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशां पते ।
कुबेरभवनाद्राजन्नाजगाम गणावृतः ॥ १९
गणैरप्सरसां चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं सरः ॥ २०
तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २१
स तु तेषां वचः श्रुत्वा सैनिकान्युद्धदुर्मदान् ।
प्रेषयामास कौरव्य उत्सारयत तानिति ॥ २२

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
सरो द्वैतवनं गत्वा गन्धर्वानिदमब्रुवन् ॥ २३
राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो बली ।
विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमपसर्पत ॥ २४
एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहसन्तो विशां पते ।
प्रत्यब्रुवंस्तान्पुरुषानिदं सुपरुषं वचः ॥ २५
न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वश्यानिव दिवौकसः ॥ २६
यूयं मुमूर्षवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संशयः ।
ये तस्य वचनादेवमस्मान्ब्रूत विचेतसः ॥ २७
गच्छत त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरवः ।

C. 3. 1187*
B 3. 240. 30
P 3. 241. 10

G1. 2. 4 M कुरुध्वं सरसोभितः.

17 a) T2 तत्; M1 तं (for ते). B4 तथोवाच (for तथेत्येव). Ś1 K1. 2 तथेत्युक्तेति (K1 °क्ते तु) वचनं. — c) K3 G1 तथा (for तदा). K2-4 B1. 4 De D1-6 G1 क्रीडां (for [आ]क्रीडाञ्).

18 Ś1 K1. 2 om. 18ab. B Dn D4-6 transp. 18ab and 18cd. — a) B1 सोपश्यद्; T2 सनागं (for सेनाग्रं). — b) K3 पुरः; De D1-3. 5 तदा (for सरः). — c) Ś1 K1. 2 प्रविशंतो; K3 D2 °शत्तद्°; K4 °शद्यु. Ś1 नवद्वारि; K3 G1. 3 वनं द्वारि; B1-3 De वनद्वारं; T2 वनं राजन्. — d) K4 B3 समवाकिरन्; De प्रत्यवारयन्.

19 a) D1 अत्र, and °राजा (for तत्र, and °राजो). — c) K3 D1 °भुवना° (for °भवना°). — d) D5 [अ]गनावृतः; T2 G1. 2. 4 जना°; M गणान्वितः (for गणावृतः).

20 b) Ś1 महात्मजैः; K1 तथैव च; B1 तथानुजैः (for तथात्मजैः). — c) Ś1 विहारशलः; B4 त्रिहायनीनां; T2 विहारशीलं; G2 °शैलैः; G4 °शीलैः. S (except G3) क्रीडार्थे.

21 a) Ś1 K D1-3. 5 ततस्; T G1. 3 तैश्च (for तेन). D2 ते संवृते (for तत्संवृतं). — c) Ś1 K D1-3. 5 प्रनिषिद्धा गता राजन्. — d) T1 M यतो (for यत्र). T1 [S]भवत् (for नृपः). — After 21, K4 D1-3 ins.:

1106* ते समेत्य तदा प्रोचुर्गन्तुं नैवोपलभ्यते ।
रक्षितं बहुभिः शूरै राजन्द्वैतवनं सरः । ;

while B1. 3 ins.:

1107* न्यवेदयंस्ततो राज्ञे गन्धर्वास्तत्र भारत ।

22 a) Ś1 ते (for स). — Ś1 om. (hapl.) 22b-23a. — b) T2 G1 सामर्षो वाहिनीं तदा.

23 Ś1 om. 23a (cf. v.l. 22). — a) De D5 ततस् (for तस्य). K1. 2 ते तु तस्य वचः श्रुत्वा. — b) =29b. Ś1 सेनानुयायिनः; B4 °ग्रगामिनः; M1 °ग्रयोधिनः. — c) K1 स च (for सरो). — d) K3 De2 D5 अब्रवीत् (for अब्रुवन्).

24 b) Ś1 K1. 2 धार्तराष्ट्रो महाबलः. — c) K1 D5 T1 M विजिगीषुर्; T2 G1. 2. 4 चिक्रीडिषुर् (for विजिहीर्षुर्). B4 जिहीर्षुरीहयामास. — d) B1. 3 Dn D4-6 S (except M1) उपसर्पत (B1 °थ); B3 इह स° (for अपस°).

25 a) K1. 3 De2 उक्त्वा (for उक्तास्). D1 च (for तु). — b) B4 प्रहसंति. T1 पुनः पुनः (for विशां पते). — d) B1. 3. 4 Dn D4. 6 G3 हि; De D5 T1 M2 स; T2 G1 ते (for सु-).

26 T2 om. 26ab. Before 26, B2-4 D5 ins. गंधर्वा ऊचुः. — a) D1 T1 G1 न वेदयति; D3 न चिंतयति; D5 न च जानाति (for न चेत°). B2 ते; M2 वै (for वो). — b) G3 मंदबुद्धे. T1 स बालिशः (for सुयों°). — c) K4 T2 सो; De ये (for यो). K4 विज्ञापयति; De आज्ञापयंति. K1 T1 G4 M2 [ए]व; D5 T2 G1 [ए]ष (for [ए]वं). — d) K4 वन्यानिव; B3 Dn1. 2s G3 वैश्या°.

27 a) T2 G1. 2 चैव (for चापि). — b) Ś1 विचेतसः (for न संशयः). — c) K4 D3 ते तस्य; De यत्तस्य; G2. 4 एतस्य. Ś1 K1. 2 मूढा (for एवम्). — d) Ś1 K1 2 त्वस्मान् (for अस्मान्). K3 De D3 G2. 4 ब्रूथ; B3 (m as in text) आत्थ; D5 क्रूर (for ब्रूत). B3 विशेषतः (m विचेतसः as in text).

28 a) K3 B Dn D4. 6 G3 गच्छध्वं. — b) Ś1 K1. 2

C. 3. 14879
B. 3. 240. 30
K. 3. 241. 30

द्वेष्यं माद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ २८
एवमुक्तास्तु गन्धर्वै राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।
संप्राद्रवन्यतो राजा धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

२३०

वैशंपायन उवच ।
ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ।
अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवं प्रति ॥ १
गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभाषत भारत ॥ २
शासतैनानधर्मज्ञान्मम विप्रियकारिणः ।
यदि प्रक्रीडितो देवैः सर्वैः सह शतक्रतुः ॥ ३
दुर्योधनवचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
सर्व एवाभिसंनद्धा योधाश्चापि सहस्रशः ॥ ४
ततः प्रमथ्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्बलात् ।
सिंहनादेन महता पूरयन्तो दिशो दश ॥ ५
ततोऽपरैरवार्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः ।
ते वार्यमाणा गन्धर्वैः साम्नैव वसुधाधिप ।
ताननादृत्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्महत् ॥ ६

सुयोधनः (for स कौ°). — [c]) Ś1 शीघ्रमद्यैव; K1 द्वेषसत्यैव; K2. 4 T1 द्वेष्यम(T1 °मा)द्यैव; B De Dn D4. 6 G3 न (B4 स) चेद°; D2 द्वेषाद्या°; D3 द्वेषान्मा°. T2 G1. 2. 4 यथा नागच्छताद्यैव (G2. 4 °त द्वैतं). — [d]) B2 °निकेतनं.

29 [a]) T2 G1 ते सर्वे (for गन्धर्वै). — [b]) = 23[b]. D2. 3 राज- (for राज्ञः). K2 सेनानुयायिनः; M1 सेनाग्रयोधिनः. — [c]) K4 ततो (*sup. lin.* यतो as in text). — [d]) De धार्तराष्ट्रस्ततोभवत्.

Colophon. Dn1 reads it in marg. — *Major parvan:* Ś1 K1. 3 Dn2 G2. 4 आरण्य; D1 वन (!). — *Sub-parvan:* K3. 4 B D G1. 3 M2 घोषयात्रा. — *Adhy. name:* T2 द्वैतवनयात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 311; Dn 239 (Dn2 238); D1 242; T1 G1 231; T2 G2 230; G4 M 232. — *Śloka no.:* Dn D1. 6 31.

230

1 [a]) D5 च; G2 तैः (for ते). — [c]) De2 D3 अब्रवंश्च. B1 महाराजं. — [d]) K4 B4 कौरवान्प्रति.

2 [b]) T1 [अ]त्यमर्षणः (for प्रतापवान्). — [c]) K1 °पूर्वः (m पूर्णः as in text). Ś1 K1. 3 सैन्यानां (for °नि). D1 अमर्षवशमापन्नः.

3 [a]) K3. 4 B1 [ए]तान् (for [ए]नान्). — [cd]) Ś1 यद्यपि क्रीडतो; K1. 3 T2 G1. 3. 4 यदि विक्रीडते (K1 °डतो; G1. 3. 4 °डिते); B De Dn D1. 3. 5. 6 T1 G3 यदि प्रक्रीडते (B1. 3 De1 D3 T1 °डतः; Dn °डिते); D3 यदत्र क्रीडिते; D4 यदि प्रक्रीडने. B D (except D1–3. 5) G3 transp. देवैः and सर्वैः. S (except G3) शचीपतिः (for शतक्रतुः). — After 3, G3. 4 ins.:

1108* वयमत्र यथाप्रीताः क्रीडिष्यामो निरन्तरम् ।

4 [c]) K3 M2 एवाति-; T2 -भावेन; G1 एवापि; G3. 4 एव हि (for एवाभि-). Ś1 K1 (marg. *sec. m.* as in text). 3 °संपन्ना (for °संनद्धा). — [d]) M1 यौधा° (for योधा°).

5 [a]) Ś1 K1. 3 तत्र (for ततः). B1–3 Dn D4. 6 G3 सर्वांस्तान् (for गन्धर्वान्). — [b]) G1 बलं प्रवि° (for तद्वनं वि°). D3 महत् (for बलात्). — [d]) D3 पूरयंति.

6 [a]) Ś1 K1 (before corr.). 3 परम्; T1 परैर् (for [अ]परैर्). — [b]) Ś1 °नंदनाः; K3 °संगकाः; D3 °सत्तमाः (for °सैनिकाः). — After 6[ab], S (except G3) ins.:

1109* साम्नैव तत्र विक्रान्ता मा साहसमिति प्रभो ।

— Ś1 K1 om. 6[c]–7[b]; B3 om. 6[d]–7[b] and reads instead 9[d]–10[d] (for the first time), *repeating* the lines in their proper place. — [f]) K3 D1–3 बलात् (for महत्).

7 Ś1 K1 B3 om. 7[ab] (cf. v.l. 6). — [c]) K3. 4 D1. 3. 5 न वाचा (by transp.); D3 न चाव-. — [b]) S (except T2 G3) वार्यमाणाः (for धार्तै°). — [c]) K3 T1

यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ॥ ७
गन्धर्वराजस्तान्सर्वानब्रवीत्कौरवान्प्रति ।
अनार्याञ्शासतेत्येवं चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ॥ ८
अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाश्चित्रसेनेन भारत ।
प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥ ९
तान्दृष्ट्वा पततः शीघ्रान्गन्धर्वानुद्यतायुधान् ।
सर्वे ते प्राद्रवन्संख्ये धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १०
तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
वैकर्तनस्तदा वीरो नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ ११
आपतन्तीं तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ॥ १२
क्षुरप्रैर्विशिखैर्भल्लैर्वत्सदन्तैस्तथायसैः ।
गन्धर्वाञ्शतशोऽभ्यघ्नल्लघुत्वात्सूतनन्दनः ॥ १३
पातयञ्शुक्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ।
क्षणेन व्यधमत्सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् ॥ १४
ते वध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ।
भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः ॥ १६
अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुःशासनो विकर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ।
न्यहनंस्तत्तदा सैन्यं रथैर्गरुडनिस्वनैः ॥ १७
भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः ।

2. 3. 14698
B. 3. 241. 19
K. 3. 242. 19

खचराः (खे°). — d) M1 °सेनं (for °सेने).

8 b) G1 कौरवं (for °वान्). — G1 om. 8c–10b. — c) K3 Dn D1–4. 6 G3 [ण]तान्; B1. 4 [ण]तान्; B2 [ण]ति (for [ण]वं). — d) K1 [S]श्यम°; Dn1 श्रम° (for [S]त्यम°).

9 G1 om. 9 (cf. v.l. 8). — a) G4 चित्रसेन° (for अनुज्ञाता°); see below. K3. 4 B Dn D1. 3–6 G3 च (for तु). G4 गंधर्व. — K1. 2 om. 9bc. — b) G4 अनुज्ञानेन (for चित्रसे°). — d) Ś1 K B4 Dc D1. 2. 5 उपा°; T G2. 4 M समा° (for अभि°).

10 G1 om. 10ab (cf. v.l. 8). For B2 cf. v.l. 6. — a) Ś1 K Dc D1–3. 5 द्रवतः (for पततः); cf. v.l. 11. Ś1 K1 सर्वान्; K2. 3 Dc D1–3. 5 शूरान्; B4 संख्ये; T M1 शीघ्रं (for शीघ्रान्). — D2 om. 10b–11a. — c) T2 G2. 4 M2 सधे (for संख्ये). Ś1 K1–3 B4 Dc D1. 3. 5 संप्रद्रवत् (B4 प्राद्रवच्च) चमूः सर्वा; K4 B1. 2 (both times). 3 Dn D4. 6 G3 प्राद्रवंस्ते (K4 D3 ते प्राद्रवन्) दिशः सर्वे. — d) = 3. 231. 1d. Dc धीमतः (for पश्यतः).

11 D2 om. 11a (cf. v.l. 10). — 11ab = 3. 231. 2ab. — a) D5 दृष्ट्वा तान् (by transp.). G1 M2 पतनः (for द्रवतः); cf. v.l. 10. Dc D1. 3 शूरान्; G1 शीघ्रं (for सर्वान्). — G1 om. (hapl.) 11cd. — c) B2. 3 Dn D6 G3 राधेयस्तु (for वैकर्तनस्). — 11d = 3. 231. 2d.

12 a) Ś1 K1. 3 च (for तु). K1. 2 तत्रैव; Dc संवेक्ष्य; S (except G3) तां प्रेक्ष्य. — d) Ś1 K3 समवाकिरत्; K1. 3. 4 Dc D1–3. 5 समवारयत्.

13 D6 om. 13a–11c. — a) Ś1 K1–3 D1. 2 निशितैर्; K4 Dc D3. 5 S (except G3) विविधैर् (for विशिखैर्). Ś1 बल्लैर्; K3 क्षुद्रैर्; G1 M2 फल्लैर् (for भल्लैर्). B2 क्षुरैः क्षुरप्रैर्विशिखैर्. — b) Ś1 K Dc D1–3. 5 दृढायुधः (Dc D1 °धैः); M2 तथायुधैः (for तथायसैः). — c) Ś1 K2. 4 B1 [S]भ्याहन्; K1 [S]भ्यहनत्; K3 B4 D1. 5 निघ्नन्; Dc चाघ्नन्; Dn1 [S]भिघ्नन्; D2 [S]भ्यस्यन्; T1 ह्यघ्नन्; G4 न्यघ्नन् (for [S]भ्यघ्नन्).

14 D6 om. 14abc (cf. v.l. 13). — c) K2 विधिमत्; D5 [अ]व्यथयत् (for व्यधमत्). G2. 4 सेनां (for सर्वां). — d) K3 D1. 2 सैनिकान्; G2. 4 संयुगे (for वाहिनीम्).

15 G1 transp. 15ab and 15cd. — ab) D3 युध्य° (for वध्य°). B3 समरे (for गन्धर्वाः). D3 ते वध्यमानाः कर्णेन गंधर्वा युद्धकोविदाः; G1 गंधर्वाः सूतपुत्रेण धीमता भूय एव तु. — c) K3 [अ]भि°; T1 [अ]न्व° (for [अ]भ्य°) G1 वध्यमाना न्यवर्तत.

16 b) B4 प्रत्यहृश्यत (for समप°).

17 a) T1 M1 ततो (for अथ). — b) S (except G3) शकुनिश्च महारथः. — c) K3 B2. 4 D3. 5 T2 G1 न्यहनत (for °नंस्तत्). Ś1 K1. 2 D1. 2 ते (for तत्) D5 तथा; G1 महा- (for तदा). — f) B3 Dc D5 G1 शरै° (for रथै°).

18 ab) S (except G3 M1) सैन्यमायो(G1 °न्यं नं वा)धितं दृष्ट्वा कर्णो राजन्नमर्षितः. — c) B1–3 D (except D1–3. 5) G3 रथमघेन; G1 शरवर्षेण (for रथघोषेण). — d) Ś1 K1. 2 हय(Ś1 °या)रावेण; Dn D4. 6 रथचारेण; S (except G3) योधयामास (for हयचारेण). B4 वाप्यथ; T1

C. 3. 14898
B. 3. 241. 19
K. 3. 242. 20

महता रथघोषेण हयचारेण चाप्युत ।
वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान्समवारयन् ॥ १८
ततः संन्यपतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ।
तदा सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ॥ १९
ततस्ते मृदवोऽभूवन्गन्धर्वाः शरपीडिताः ।
उच्चुक्रुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ २०
गन्धर्वांस्त्रासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ।
उत्पपातासनात्क्रुद्धो वधे तेषां समाहितः ॥ २१
ततो मायास्त्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
तयामुह्यन्त कौरव्याश्चित्रसेनस्य मायया ॥ २२
एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
पर्यवर्तत गन्धर्वैर्दशभिर्दशभिः सह ॥ २३
ततः संपीड्यमानास्ते बलेन महता तदा ।
प्राद्रवन्त रणे भीता यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २४
भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
कर्णो वैकर्तनो राजंस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ २५
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
गन्धर्वान्योधयांचक्रुः समरे भृशविक्षताः ॥ २६
सर्व एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
जिघांसमानाः सहिताः कर्णमभ्यद्रवन्रणे ॥ २७
असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिश्च महाबलाः ।
सूतपुत्रं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २८

G1. 2. 4 M2 चाच्युतः (for चाप्युत). — [f]) K1. 2 B1 Dn D2. 4. 6 G3 समवाकिरन् (for समवारयन्). S (except G3) गंधर्वाः प्रत्य(G1 पर्य)वारयन्.

19 [a]) K4 T2 G1. 2. 4 ते न्यप°; D1 सैन्येप° (for संन्यप°). — [b]) T2 G1. 2. 4 कौरवं प्रति (for °वैः सह). — [c]) Ś1 K Dc D1–3. 5 ततः सु-; T1 G2. 4 M अथासीत्; T2 G1 तदा स्म (for तदा सु-). Dc2 D2 -तुमलं. — [d]) T1 G4 M उभयोः (for अभवत्). T G1. 2. 4 रोम° (for लोम°).

20 [a]) Ś1 K1. 2 तु (for ते). K1 D1 भूत्वा; D3 भूता (for ऽभूवन्). — [c]) B1 राजगुप्ता° (for उच्चुक्रुशु°). K1 (marg. *sec. m.*) वा सर्वे (for कौरव्या). — [d]) B2 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य).

21 [a]) G4 ताडिता° (for त्रासिता°). — [b]) K1 [ऽ]भ्य°; B Dn ह्य°; G4 [ऽ]प्य° (for ऽत्य°). — [c]) Ś1 महाक्रुद्धो; K1. 2 तदा क्रुद्धो (for [आ]सनात्क्रुद्धो). — [d]) T1 समुद्यतः (for समा°).

22 [a]) Ś1 K1. 2 आसाद्य; K4 D3 T1 G2. 4 M आदाय; D5 आच्छाद्य; G1 आश्रित्य (for आस्थाय). T2 ततो मायाः समाहृत्य. — After 22[ab], T2 G1. 2. 4 ins.:

1110* तेन मुक्ताः शरा घोराः सूर्यरश्मिसमप्रभाः ।
वियत्संछादयामासुर्न ववौ तत्र मारुतः ।
हस्त्यारोहा हताः पेतुर्हस्तिभिः सह भारत ।
हयारोहाश्च सहयै रथैश्च रथिनस्तथा ।
पत्तयश्च यथा पेतुर्विशस्ताः शरवृष्टिभिः ।

— [c]) K3 D1. 3 ततो°; Dc2 तथा°; M1 तदा° (for तया°). K2 T2 G1 मुञ्चति (for [अ]मुञ्चन्त). K1 कौरव्य; B1 ते सर्वे.

23 [a]) Dn एकैकश्च (!); D4. 6 °कस्य; T2 G1 °कं हि (for °को हि). K2 G1. 4 तथा; Dc2 महा-; D2 यदा; T1 समं (for तदा). B1 Dc युद्धे; D1 वीरो; D2. 3. 5 G1. 2. 4 योधा; T2 M2 यौधा (for योधो). — [b]) T1 M1 दुर्मतेः (for भारत). — [c]) K3 D3. 5 G3 °वर्तत; T G1. 2. 4 M °वार्य- (T2 °वार्य)त (for °वर्तत). Dc गंधर्वा. — [d]) S (except G3) युधि (for सह).

24 [a]) Ś1 K1. 2 तत्र (for ततः). B4 [अ]नु- (for सं-). — [b]) Ś1 K1. 2 D5 युद्धे तस्मिन्महाबलैः. — T2 om. 24[cd]. — [c]) G1 प्राद्रवंश्च; M2 व्यद्रवंत. Ś1 K1. 2 रणे वीरा; B4 वने वीरा; D2 रणे नीता. — [d]) Ś1 K1. 2 B Dc D5 येन (for यत्र). Dn D4. 6 G3 ये न (Dn1 च) राजञ्जिगीषवः (Dn °जीषवः!).

25 [a]) G2. 4 धक्ष्यमाणे° (for भज्य°). Ś1 K1. 2 सैन्येषु; T2 सर्वेषु; G1 [अ]नेकेषु (for [अ]नीकेषु). — [b]) B4 धार्तराष्ट्रस्य. K4 सर्वतः; B2 भारत. — [c]) T1 M2 वीरः (for राजन्). G2. 4 वैकर्तनो महाराज.

26 [a]) T1 [अ]पि (for the first च). T1 M2 कौरव्यः; T2 G1. 2. 4 तेजस्वी (for कर्णश्च). — [c]) B Dn D4. 6 T2 G1–3 °न्योधयामासुः. — [d]) T1 सर्वे च (for समरे). K1. 2 B1 भृशविक्षिताः; Dc2 °विकृताः; D1 °मीक्षिताः; D2. 3 °वीक्षिताः; S (except G3) शरविक्षताः.

27 [a]) D3 च (for तु). — [c]) S (except G3) संरब्धाः (for सहिताः). — [d]) Some MSS. अभ्यद्रवद्. M1 कर्णमेवाभिदुद्रुवुः.

28 [a]) T G1. 4 M1 पट्टसैः. T G1 खड्गैर् (for शूलैर्). — [b]) K2 महाबल; K3 D3 °बलः; B1 T2 °रथाः (for °बलाः). B4 गदामुषलकंपनैः; D2 गदाभिः परिघैस्तथा. — [c]) K4 D2

अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन्ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
ईषामन्ये हयानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ २९
अन्ये छत्रं वरूथं च बन्धुरं च तथापरे ।
गन्धर्वा बहुसाहस्राः खण्डशोऽभ्यहनन्रथम् ॥ ३०
ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ।
विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्वानचोदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३० ॥

२३१

वैशंपायन उवाच ।
गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे ।
संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराङ्मुखान् ।
दुर्योधनो महाराज नासीत्तत्र पराङ्मुखः ॥ २
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिंदमः ॥ ३
अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।
दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४
युगमीषां वरूथं च तथैव ध्वजमारथी ।

C. 5. 1491
B 3. 242
K. 3. 243.

सूर्यं (for सूत°). — d) B1-3 Dn D4. 6 G3 °वाकिरन् (for °वारयन्).

29 K3 om. (hapl.) 29. — a) Ś1 K1. 2 D5 [आ]युधम्; M2 ध्वजम् (for युगम्). Ś1 आछिद्य; K (K3 om.) D6 आछिदन्. D2 अन्ये युगं समाछिदन्; G2. 4 अन्ये स्यंदनमाछिदन्. — b) G2. 4 त्व° (for न्य°). Ś1 ध्वजमन्येन पातयन्; B4 ध्वजमागत्य पात°. — D2 G1 om. 29cd. — Ś1 K1. 2 read 29cd after 30. — c) Ś1 येषाम्; B1 T1 G2 M1 ईषान्; B2. 3 ईशान् (for ईषाम्). — d) D1 न्यवारयन्; G2 न्यपाट° (for न्यपात°).

30 a) D5 अन्ये यंत्रं; T1 M1 छत्रमन्ये (by transp.). — b) Ś1 K Dc D1-3. 5 कवचं च; T2 G1 बभंजुश्च (for बन्धुरं च). — B Dc ins. after 30ab: S (except G3), after 30:

1111* प्रगृहीतायुधा वीराश्चित्रसेनपुरोगमाः ।

T G1. 2. 4 ins. after 30ab:

1112* अन्ये संपूर्णयामासुश्चक्रे चाक्षौ तथापरे ।

— d) =(var.) 3. 231. 5d. N G3 तिलशो (for खण्डशो). Ś1 K1. 2 घ्या(Ś1 घ्य)हनन्; K3 G1 [S]भ्यहरन्; K4 D2. 3 T3 न्यहनन्; B Dn D4. 6 G3 घ्यधमन् (for Sभ्यहनन्). T2 धनुः; G1. 4 M1 रणे (for रथम्). After 30, Ś1 K1. 2 read 29cd; while S (except G3) ins. 1111*.

31 a) G1 अवस्कंद्य (for °प्लुत्य). — b) Ś1 K1. 2 °धृत्; D5 °धृक् (for °भृत्). T2 G1. 2. 4 [S]पि भारत (for Sसिचर्मभृत्). — After 31ab, T G1. 2. 4 ins.:

1113* अंसावलम्बितधनुर्धावमानो महाबलः ।

[T G1 अधोव° (for अंसाव°). T3 °रथः (for °बलः).] — c) Ś1 K Dc D1-3. 5 आरुह्य (for आस्थाय). — d) K1 म रथाश्वान्; D5 दिव्यानश्वान् (for मोक्षायाश्वान्). K4 D2. 3 अनोदयत् (for अचोदयत्). K3 आत्ममोक्षाय नोदयत्.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn2 D6 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B D G1. 3 M2 घोषयात्रा. — *Adhy. name:* G1 कर्णपलायनं; M2 कर्णपराजयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 312; Dn1 (marg.). n3 240; Dn2 239; D1 213; T1 232; T2 G1 231; G2 230 (as in text); G4 M1 233; M3 135 (sic). — *Śloka no.:* Dn1. n3 31; Dn2 32.

231

1 a) D2 प्रद्रुतैश्च (for गन्धर्वैस्तु). — b) T2 G2 transp. भग्ने and कर्णे. — c) K1. 2 संप्राद्रवन्; K4 D2. 3 प्राद्रवच्च (D2 °त्या) (for संप्राद्रवच्). — 1d=3. 230. 10d.

2 2ab=3. 230. 11ab. — a) G4 विद्रुतः (for द्रवतः). D2 शूरान् (for सर्वान्). — b) T1 M योधमुख्यान्पराजितान्. — c) B1. 4 D4. 6 G4 महाराजो. — d) = 3. 230. 11d. B1 तव (for तत्र). G4 पराङ्मुखी.

3 d) Dc1 D1. 2 4 अरिंदम; T2 अमर्षणः (for अरिंदमः).

4 a) Ś1 ते; K1. 2. 4 D2. 5 तं; K3 D1. 2 T G3. 4 तद् (for तु). — c) D5 जिघांसंतं.

C. 3. 149 17
B. 3. 242. 5
K. 3. 243. 5

अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पं च तिलशोऽभ्यहनत्रथम् ॥ ५
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६
तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।
पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ७
विविंशतिं चित्रसेनमादायान्ये प्रदुद्रुवुः ।
विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥ ८
सैन्यास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः ममभिद्रुताः ।
पूर्वं प्रभग्नैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९

शकटापणवेश्याश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
शरणं पाण्डवाञ्जग्मुर्ह्रियमाणे महीपतौ ॥ १०
प्रियदर्शनो महाबाहुर्धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
गन्धर्वैर्ह्रियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११
दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।
बद्ध्वा ह्रियन्ते गन्धर्वैः राजदाराश्च सर्वशः ॥ १२
इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः ।
आर्ता दीनस्वराः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३
तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।

---

5 [a]) D_3 च बाहुं (for वरूथं). — [b]) K_4 $D_{1.3}$ $G_{1.2.4}$ °सारथिम्; D_5 °सारथीन्. — [c]) D_6 अश्वं; G_1 नल्वं (for अश्वान्). K_2 D_1 °वेणु (for °वेणुं). S (except G_3) अक्षं (for तल्पं). — [d]) = (var.) 3. 230. 30[d]. B_4 S (except G_3) शतशो (for तिलशो). S_1 व्यहनद्; K_1 व्यहरन्; K_2 विहनन्; K_3 [S]भ्यहरन्; K_4 B Dn D_2 व्यधमद्; $D_{1.3}$ T_2 $G_{1.3}$ M_2 [S]भ्यहनद्; T_1 व्याहनन् (for Sभ्यहनन्). S_1 K D_1 रथात्; B De Dn $D_{4.6}$ शरैः (for रथम्).

6 [a]) G_4 आरोप्य म महाबाहुर् (cf. 1114*). — [b]) D_1 पातितं. — [c]) K_1 De महाबाहु; M_2 °बाहुं (for °बाहुर्). — [d]) T $G_{1.2}$ केशपक्षे तथा (for जीवग्राहमथ). G_4 M अगृह्णत (for अथाग्रहीत्). — After 6, S (except G_3) ins.:

1114* तस्य बाहू महाराज बद्ध्वा रज्ज्वा महारथम् ।
आरोप्य स्वं महाराज चित्रसेनो ननाद ह ।

[(L. 1) T_2 transp. बाहू and बद्ध्वा; G_1 transp. बद्ध्वा, and रज्ज्वा. — (L. 2) T_2 G_2 आरोप्य तं महाबाहुश्.]

7 [a]) $K_{3.4}$ $B_{1.3}$ De_2 Dn_3 $D_{2.4}$ T_2 G_3 राजेंद्रं; T_1 M_1 कौरव्ये (for राजेन्द्र). — [b]) B_2 दुर्योधनं (for दुःशा°). K_2 रथं; K_3 रणं; B_3 $D_{1.3}$ M_3 रणे (for रथे). — [c]) B_4 पर्यगृह्णंत; D_1 प्रत्यगृह्णंत. — [d]) T_1 सहस्रशः (for समन्ततः).

8 [a]) K_4 D_1 T G_4 विविंशतिश्; B_{1-3} Dn D_6 G_3 M_3 °शति°. K_1 चित्रसेन; $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 °सेनाव्. — [b]) S_1 चाचायाग्रे (sic); De_2 चादायान्ये (for आदायान्ये). K_3 B_{1-3} D (except $D_{3.5}$) G_3 वि° (for प्र°). — [c]) B_1 [अ]परौ (for [अ]परे).

9 [a]) K_3 De $D_{1.5}$ योधाः; B Dn D_4 G_3 सैन्यं; T_1 $G_{2.4}$ M सेनाः (for सैन्याः). B Dn D_4 G_3 तद्; D_6 च (for तु). — [b]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 °द्रुतं (for °द्रुताः). — [c]) K_{1-3} De $Dn_{1.n3}$ $D_{1.4.5}$ $G_{3.4}$ पूर्वं- (for पूर्वं). B_1 Dn D_6 प्रभग्नाः. K_1 De D_4 सहिता. K_4 पूर्वभग्नैः प्रसहिताः; D_2 पूर्वभग्नैस्तु सहिताः. — [d]) T_1 M पांडवाञ्छरणं ययुः.

10 [a]) = 3 228. 27[a]. S_1 K_1 (marg. *sec. m.*). B_{2-4} De_1 Dn $D_{4.6}$ T_2 G_{1-3} शकटा[B_3 °टाः]पणवेशाश्च; D_3 शकटीपणवैश्या च. — [b]) D_3 °युग्यान् (for °युग्यं). — [c]) M_1 शरण्यं (for शरणं). T_1 G_2 M शरणं; T_2 पांडवं (for पाण्डवाञ्). — [d]) G_1 परंतपे (for महीपतौ). T_1 M_1 धर्मराजं युधिष्ठिरं.

11 Before 11, N G_3 ins. सैनिका ऊचुः. — [a]) Hypermetric! $B_{1.4}$ T $G_{2.4}$ M_1 प्रियदर्शो; De Dn D_{4-6} G_3 °दर्शी; $D_{1.2}$ °दर्शन् (sic), D_3 दुर्योधनो; G_1 सुयोधनो; M_2 दर्शति यो. Dn महाबाहो (!); D_2 °राज. — [b]) D_3 गंधर्वैर्नो जितं बलं. — [c]) D_2 बद्धश्च (for गन्धर्वैर्). T_2 राजन्. — [d]) K_4 D_3 तद् (for तम्). K_3 D_1 अभि°; B_4 अन्व° (for अनु°). T_1 M_1 तं मोक्षयत पांडवाः; G_1 पार्थास्तानुपधावन.

12 [b]) T_1 transp. दुर्मुखः and दुर्जयः. M_3 दुःसह° (for दुर्जय°). — [d]) T_1 °पत्नय° (for °दारा°). S_1 $K_{1.3}$ सहस्रशः (for च सर्वशः).

13 [b]) D_4 T_1 क्रोशंते. B_4 जयगृद्धिनः; De_2 °गृद्धिनः; Dn_3 D_1 राजगर्द्धिनः; D_5 °गृध्रिणः; G_4 °गर्धिनः. — [c]) K_2 दानसुताः; K_3 B_{2-4} Dn $D_{4.6}$ दीनास्ततः (for दीनस्वराः). — [d]) De अथागमन् (for उपा°). T_1 M_1 धर्मराजमभिद्रवन्.

14 [a]) G_4 तथाप्यवस्थितान्दीनान्. — [b]) S (except G_3) वीक्ष° (for भिक्ष°). — [cd]) K_4 दृष्ट्वा; D_5 गृध्रान्; T_1 भीतान्; G_4 वृत्तान् (for वृद्धान्). $K_{1.2}$ सुयो° (for दुर्यो°). D_2 भीमसेनो महाबाहुरास्फोट्य समभाषत. — After 14, D_6 ins.:

1115* प्रगृहीतायुधान्वीरांश्चित्रसेनपुरोगमान् ।

वृद्धान्दुर्योधनामात्यान्भीमसेनोऽभ्यभाषत ॥ १४
अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ।
अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५
दुर्मन्त्रितमिदं तात राज्ञो दुर्द्यूतदेविनः ।
द्वेष्टारमन्ये क्लीबस्य पातयन्तीति नः श्रुतम् ॥ १६
तदिदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ।
दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः ।
येनास्माकं हृतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ १७
शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्शितान् ।
समस्थो विषमस्थान्हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १८
अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
ये शीलमनुवर्तन्ते ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ १९
अधर्मो हि कृतस्तेन येनैतदुपशिक्षितम् ।
अनृशंसास्तु कौन्तेयास्तस्माध्यक्षान्ब्रवीमि वः ॥ २०
एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनममर्षणम् ।
न कालः परुषस्यायमिति राजाभ्यभाषत ॥ २१

C 3. 1493†
B 1 242. 22
K 3 244. 24

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३१ ॥

— D5 cont.: B De Dn D4. 6 ins. after 14: K4 D1. 3, after 16ab: D2, after 15ab:

1116* महता हि प्रयत्नेन संनद्ध गजवाजिभिः ।

[K4 D3 सु-; De [अ]पि (for हि). De D1 संनद्ध(D1 संनद्ध)रथवाजिनः.]

15 B De Dn D4–6 S transp. 15ab and 15cd. — b) S (except G3) भूतो (for जातो). — After 15ab, D2 ins. 1116*; while K4 D1–3 read 16ab. K1–3 om. 15cd. — c) K4 D1–3. 5 transp. अस्माभिर् and यद्. — After 15, K4 D1–3 read 16cd.

16 K4 D1–3 read 16ab after 15ab. — a) B2–4 Dn D4. 6 तावद् (for तात). T2 दुर्मन्त्रिता तु राज्ञश्चेद्; M1 दुर्मन्त्रितं पश्यताथ. — b) G1 राज्ञो वै द्यूतचोदितं. — After16ab, K4 D1. 3 ins. 1116*; while S (except G3) ins.:

1117* दीनान्दुर्योधनस्यास्मान्द्रष्टुकामस्य दुर्मतेः ।

[G1. 4 M सुयोधनस्य. G4 M [आ]सन् (for [अ]स्मान्).] — K4 D1–3 read 16cd after 15. — d) Ś1 K1. 2. 4 D1 G1 M यात° (K4 marg. *sec. m.* योज°); K3 D2. 3 T1 G4 घात°; B4 ताप°; T2 G2 धार° (for पात°).

17 a) Hypermetric! K3. 4 (marg. *sec. m.*) B Dn D1. 4 G3 इदं (for तदिदं). De तदिदं कर्म प्रत्यक्षं; T G1. 2. 4 M कृतं तदेव प्रत्यक्षं. — b) D3 G4 °मानुषैः. — d) De क्वचिद् (for कश्चिद्). K3 T1 G1 अस्मिन् (for अस्मत्-). K3 कृत- (for -प्रिये). Ś1 रतः; D3 G1 स्थितं (for स्थितः). — e) Ś1 तेना° (for येना°). — f) T1 आसीनानां यथासुखं.

18 a) Ś1 K °तपसहास्. — b) Ś1 K1. 3 Dn3 D5 कर्षिताः; B1. 2. 4 कर्षितान्. — c) Ś1 K1. 3. 4 D2. 3 स; D1 S (except G3) च; D3 स्म (for हि).

19 a) B4 अधर्मा°. — b) K3. 4 D1. 3 G1. 2. 4 कौरवस्य. — c) K3 ते (for ये). B1–3 Dn2. n3 D4. 6 अनुवर्तंति. — d) K3 T1 M पश्यंतु.

20 b) G1 [इ]दम् (for [ए]नद्). K1 उपशिक्षिताः; K3 उपतिष्ठितं; D1 उपमंत्रितं; G1. 2. 4 उपलक्षितं. — c) Ś1 K1. 3 D3 T1 अनृशंसस्. Ś1 D3 कौंतेयस्. D2 अनृशंसे तु कौंतेये. — d) K3 तस्याधिक्ष्यान्; B Dc Dn D4. 6 T2 G तत्प्रत्यक्षं; D2. 3. 5 T1 M1 मेनाध्यक्षान्; M2 तस्माद्यक्तं.

21 a) D5 कौंतेयो; T1 M1 संरब्धं (for कौन्तेयं). — b) B Dn D4. 6 T2 G3 अपस्व(B3 °उव)रं; G2. 4 अपस्वनं (for अमर्षणम्). — d) K3 राजाभिभाषितः; T1 राजा न्यवारयत्.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn3 G3. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K B D G1. 3 M घोषयात्रा. — *Adhy. name:* D1 दुर्योधनादीनां गंधर्वग्रहणं; M1 दुर्योधनादिजीवग्रहणं; M2 दुर्योधनग्रहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 313; Dn1 (marg.). n3 241; Dn2 240; D1 244; T1 233; T2 G1 232; G2. 4 M 234. — *Śloka no.:* Dn D1 22.

232

1 a) M2 अधि° (for अभि°). — c) T1 पांडवान् (for कौरवान्). D3 S विषमं (T1 शरणं) (for विषम-). — After 1, D2 ins.:

1118* रक्षणीया महाबाहो मैवं वद महामते ।

2 T2 om. 2–3. — a) G1 लोकें (for भेदा). — b) M1 महामते (for वृको°). — c) D1 धर्माणि (for वैराणि).

२३२

C 3 1493a
B 3 243 1
D 3. 244 1

युधिष्ठिर उवाच ।
अस्मानभिगतांस्तात भयार्ताञ्शरणैषिणः ।
कौरवान्विषमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
प्रमक्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २
यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रमर्षणम् ॥ ३
जानाति ह्येष दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोषितान् ।
स एष परिभूयास्मानकार्षीदिदमप्रियम् ॥ ४
दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।
स्त्रीणां बाह्याभिमर्शाच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५
शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य नः ।
उत्तिष्ठध्वं नरव्याघ्राः सज्जीभवत माचिरम् ॥ ६
अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
मोक्षयध्वं धार्तराष्ट्रं ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
इन्द्रसेनादिभिः सूतैः संयताः कनकध्वजाः ॥ ८
एतानास्थाय वै तात गन्धर्वान्योद्धुमाहवे ।
सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ ९
य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ १०
क इहान्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः ।

— [d]) K3 B De Dn D1. 4. 6 कुलधर्मो. D5 वि- (for न).

3 T2 om. 3 (cf. v.l. 2). — [a]) G1 हि (for तु). K2 कस्य (for कश्चिज्). — [b]) K1. 2 बाह्यं. K4 पोथ° (for प्रार्थ°). — [c]) G1 मर्षयेरन् (for °यन्ति). S (except T2 G3) ते (for तत्). — [d]) K3 D5 [अ]पि प्रमर्शनं; K4 G4 [अ]भिप्रदर्शनं; B2 [अ]भिप्रधर्षणं; B4 [अ]पि समर्षणः; D5 [अ]पि प्रदर्षणं. — Dn2 ins. after 3: T2, after 9[ab]: G2, after 9:

1119* परैः परिभवं प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम् ।
परस्परविरोधे तु वयं पञ्च शतं तु ते ।

[Cf. 1121*, 1122*. (L. 1) Dn2 अन्यैः सह विरोधे तु (for the prior half).]

4 [a]) K4 कुशातिर्; G1 जन्मतो (for जानाति). B2. 3 Dn D4. 6 G3 transp. हि and एष. M1 दुर्मेधा (for दुर्बुद्धिर्). T2 जन्मप्रभृति दुर्बुद्धिर्. — [c]) B1–3 Dn D4. 6 एवं (for एष).

5 [a]) K4 M1 सुयोधनस्य. D1. 5 ग्रहणं. — [b]) Ś1 K De Dn D1–4. 6 G3 प्रभो (K3 किल) (for रणे). — [c]) Ś1 K2. 3 B2 De °मर्षाच्च.

6 [a]) T1 शरण्यं. D2. 4 वः (for च). — [b]) Dc2 त्राणार्थे. B1. 3 Dn D4. 6 च (for नः). — [c]) K3 De D1. 2 G2. 4 उत्तिष्ठत; T2 °ष्ठेतु; G1 °ष्ठ त्वं. G1 नरव्याघ्र. — [d]) G1 °भव च (for °भवत).

7 [a]) Ś1 K B1 De D1–3. 5 चापि (for चैव). — [b]) K4 भीमोपराजितः; B1–3 Dn D4. 6 G3 वीरापराजितः; T1 G1 M2 भीमापराजित. — [c]) B Dn D4. 6 G3 नरव्याघ्रा (for धार्त°). — [d]) D2 महाबलैः (for सुयो°).

8 [a]) Ś1 K2 B3 रथान्. — [b]) Ś1 °विदां वराः; K1. 2 °विशारदाः. — After 8[ab], B De Dn D4. 6 G3 ins.:

1120* धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां विमलाः काञ्चनध्वजाः ।
सम्बनानधिरोहध्वं नित्यमज्ञानिमान्रथान् ।

[(L. 1) B2 पुत्रस्य. De °प्रभाः (for °ध्वजाः). B2 विमलान्काञ्चनध्वजान्.]

— [d]) K3 संजाताः; D1 संयाताः; T1 संहताः; T2 सायुधाः; G2 संवृताः; M2 सयज्ञाः. G1. 4 कनकध्वजैः. Ś1 K1. 2 संयतान्कनकध्वजान्.

9 [a]) Ś1 K1. 2 Dn D1. 2 G3 वै यत्ता (K2 °त्तान्); B2–4 वै ततो; D5 वै यत्नाद्; M1 शत्रुघ्ना. — [b]) K3 अर्हथ; M आशु वै (for आहवे). — T2 ins. 1119* after 9[ab], G2 after 9. — A passage given in App. I (No. 23) is ins. in G1 after 9, in T2 G2–4 M after 10.

10 [a]) G1 transp. एव and कश्चिद्. B4 एवं; D1 एको; G3 एष (for कश्चिद्). K1. 2 G1 राजन्यं. — [b]) B1 M2 इहागतः; B3 उपागतं (for इहागतम्). K3. 5 D1. 2 शरणार्थिनमागतं. — After 10, T2 G2–4 M ins. a passage given in App. I (No. 23); cf. v.l. 9.

11 [a]) K4 इहार्थे; B Dn D3–6 इहार्यो; G2 इवान्यो; G4 इवार्यो (for इहान्यो). K4 De D1. 5 वदेत्; D5 धरेत्; G3. 4 नयेत्; M दयेत् (for भवेत्). De D1. 3. 5 G3. 4 M

प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा शत्रुमपि ध्रुवम् ॥ ११
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डव ।
शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ १२
किं ह्यन्यधिकमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
त्वद्बाहुबलमाश्रित्य जीवितं परिमार्गति ॥ १३
स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्वृकोदर ।
विततोऽयं क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १४
साम्नैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
तथा सर्वैरुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ १५
न साम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १६
अथासौ मृदुयुद्धेन न मुञ्चेद्भीम कौरवान् ।
सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ १७
एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।
प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ १९

अर्जुन उवाच ।

यदि साम्ना न मोक्ष्यन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

अर्जुनस्य तु तां श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २१

C. 3. 1495e
B. 3. 243. 22
K. 3. 244. 38

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

प्राणान्; D_2 इह को यो धरेत्प्राणान्; T कदर्योपि (T_2 °नु°) नयेत्प्राणान्. — [b]) G_{2-4} अनुधावेति. De $D_{1.2}$ नोदितः. — [d]) K_3 $D_{2.5}$ अभिद्रुतं (for अपि ध्रुवम्).

12 [b]) $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 पांडवाः. — [c]) $Ś_1$ K_2 शौंडा° (for शत्रो°). G_1 रक्षणं (for मो°). — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ तीव्रं चैकत्र (for त्रीणि चैकं च). — After 12, D_1 (marg.) ins.:

1121* एते शतं वयं पञ्च यावद्वयं परस्परम् ।
परैस्तु परिभूतानां वयं पञ्च शतोत्तरम् ।
[Cf. 1119*, 1122*.]

13 [a]) K_3 किं ह्यन्याधिकम्; B Dn किं चाप्यधिकम्; De D_4 किं चाभ्यधिकम्; T $G_{1.2.4}$ M न ह्यभ्य($G_{2.4}$ °त्य)धिकम्. D_3 किंचिदन्यधिकं चैव. — [d]) $B_{1.3.4}$ Dn $D_{2.4.6}$ T $G_{1.3}$ परिमार्गते; D_6 परमां गतिं.

14 After 14^{ab}, K_1 reads 18^{c}–19^{b}. — [c]) B Dn D_{4-6} G_3 मे (for स्यं). — D_2 om. 14^{d}–15^{d}. — [d]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ न ह्यमित्र($Ś_1$ °मुत्र)विचारणा. — After 14, M_1 ins. (a v.l. of 1119*):

1122* परैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम् ।
परस्परविरोधे तु वयं पञ्चैव ते शतम् ।
[Cf. 1121*.]

15 D_3 om. 15 (cf. v.l. 14). — [a]) $K_{1.3}$ साम्नैवा; De सांत्वैव (for साम्नैव). K_4 च (for तु). B_1 T_2 G_1 यथा वीरः; M यदानेन (for यथा भीम). — After 15^{ab}, G_1 ins.:

1123* यथासौ मृदुयुक्तेन मुञ्चे भीम सकौरवान् ।
— G_1 om. 15^{cd}. — [c]) M तदा (for तथा).

16 [a]) De (by transp.) साम्ना न; T_1 साम्ना तु; M_2 न साम. — [b]) B_1 तदा; T_2 इह (for अथौ).

17 [a]) T_1 तथासौ; T_2 यदासौ. $Ś_1$ $K_{1.2}$ T_2 G_2 मृदुयत्नेन; T_1 °युक्तेन. G_1 पराक्रमेण मृदुना. — [b]) $Ś_1$ कौरवं. — [c]) B_1 D_1 $G_{1.4}$ विमुच्या°; De विमोक्षा° (for विमोच्या°).

18 [b]) $Ś_1$ $K_{1.2}$ संदेशं (for °ष्टुं). M_1 पुरुषर्षभ (for वै वृकोदर). D_3 कौरवाणां विमोक्षणे. — K_1 reads 18^{c}–19^{b} after 14^{ab}. — 18^{c} = 1. 57. 91^{c}. — After 18, $G_{2.4}$ ins.:

1124* वरप्रदानं सुमहद्याचकस्य प्रकीर्तितम् ।

19 $Ś_1$ K $D_{1-3.5}$ T_2 G_{2-4} M om. the ref. K_1 cf. v.l. 18. — [a]) M_1 वचनात्. — [b]) $B_{2.4}$ च; T G_1 M_1 [अ]थ (for तु). D_2 श्रुत्वा पार्थो धनंजयः. — [c]) K_{1-3} B_4 De D_1 T $G_{1.2}$ M वाक्यात् (for वाक्यं). — [d]) $D_{1.3}$ विमोक्षणे.

20 T G_2 M om. the ref. G_4 धनंजयः (for अर्जुन उ°). — [a]) A few MSS. मोक्षंति. — [b]) $K_{1.2}$ B_4 De $D_{1.3.5}$ G_4 M_1 धृतराष्ट्रजं.

21 [a]) D_2 तदा; D_3 च तां (for तु तां). G_1 सत्यां (for श्रुत्वा). — [c]) B_1 D_{m1} तथा राजन्; D_6 महाराज (for तदा राजन्). — [d]) T_2 प्रत्यागमन्.

Colophon. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K B D $G_{1.3}$ M_2 घोषयात्रा. — *Adhy.*

२३३

C. 3. 14957
B. 3. 244. 1
K. 3. 245. 1

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
प्रहृष्टवदनाः सर्वे समुत्तस्थुर्नरर्षभाः ॥ १
अभेद्यानि ततः सर्वे समनह्यन्त भारत ।
जाम्बूनदविचित्राणि कवचानि महारथाः ॥ २
ते दंशिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सशरासनाः ।
पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥ ३
तान्रथान्साधु संपन्नान्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
आस्थाय रथशार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ४
ततः कौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ।
प्रयातान्सहितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ५
जितकाशिनश्च खचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरभीतवत् ॥ ६
न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
दृष्ट्वा रथगतान्वीरान्पांडवांश्चतुरो रणे ॥ ७
तांस्तु विभ्राजतो दृष्ट्वा लोकपालानिवोद्यतान् ।
व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥ ८
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
क्रमेण मृदुना युद्धमुपक्रामन्त भारत ॥ ९
न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतसः ।
शक्यन्ते मृदुना श्रेयः प्रतिपादयितुं तदा ॥ १०
ततस्तान्युधि दुर्धर्षः सव्यसाची परंतपः ।

name: M₂ अर्जुनप्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₄ 311; Dn₁ (erroneously) 142; Dn₂ 241; Dn₃ 242; D₁ 245; T₁ G₃. ₄ M₁ 235; T₂ G₁ 233; M₃ सप्त(*inf. lin.* पंच)द्विशततमो (sic). — *Śloka no.:* Dn 22; D₁ 21.

233

1 [a]) G₂ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा; M₁ राज्ञस्तद्वचनं श्रु˚. — [d]) B₃ नराधिपाः; M₁ महारथाः (for नरर्षभाः).

2 [d]) M₁ ˚बलाः (for ˚रथाः). — After 2, B D (except D₁₋₃) ins.:

1125* आयुधानि च दिव्यानि विविधानि समादधुः ।
[B₁. ₄ Dc दीप्तानि (for दिव्यानि). Dc समादद्युः.]

3 [a]) K₁. ₂ दंशितरथाः. G₁ M₁ सर्वैर्. — [c]) Ś₁ K₃ प्रतिदृश्यंत. — [d]) K₁. ₄ B₃ D₁ T₂ ज्वलंत (for ज्वलिता).

4 [a]) B₁ ते रथान्; Dc₂ तत्रस्थान्; D₃ (*sup. lin.* as in text) तांस्तथा. K₁. ₂ तान्सर्वान्यहसंपन्नान्. — [b]) K₁. ₃ D₁₋₃. ₅ T₁ G₂ M सुयुक्ताञ्; Dc प्रभु(Dc₂ ˚यु)क्ताञ्. K₁₋₃ B₃ यवनैर् (for जवनैर्). — [c]) K₃ D₃ T₁ G₁. ₂ M₁ नर˚ (for रथ˚). — [d]) T G₁. ₂ तदा (for ततः).

5 [b]) T₁ आविरा˚ (for प्रादुरा˚). — G₂ om. 5[c]–7[b]. — [c]) G₄ M₂ प्रयतान्. — [d]) M₁ पांडवांश्चंडविक्रमान्.

6 G₂ om. 6 (cf. v.l. 5). — [a]) Hypermetric! T₂ जितारयश्च; G₄ ˚काशिनः (om. च). D₁. ₂ G₁. ₄ खचरान् (for खचराः). — [b]) T₂ त्वरिताश्चा; G₄ ˚तांश्च. — [c]) K₄ [ए]वं (for [ए]व). G₄ चास्मिन् (for तस्मिन्). — [d]) T₁ अभि˚ (for समा˚). D₂ गंधर्वान्प्रतिपेदिरे.

7 G₂ om. 7[ab] (cf. v.l. 5); K₃ om. 7[a]–8[b]. — [a]) K₂ निवर्तंत; Dc व्यव˚; D₂ प्रतिजग्मुस्; T₁ न्यवर्तंत. — [c] D₁. ₂ रथागतान्. — [d]) T₂ G₁ च ततो (for चतुरो).

8 K₃ om. 8[ab] (cf. v.l. 7). — [a]) D₃ ततो (for तांस्तु). Ś₁ K₁ B₁₋₃ Dn D₄. ₆ G₃ विभ्राजितान्; D₁₋₃ G₂ M₃ ˚जितो. — [c]) K₃ G₁. ₂ ह्यति˚ (for व्यति˚). T₁ ˚नीकानतिष्ठंत. — [d]) D₁. ₃m गंधर्वा वनचारिणः (D₃m ˚वासिनः).

9 [a]) D₁ च (for तु). G₁ वचनाद्. Ś₁ K₁. ₂ M स्मृत्वा; G₁ एव (for श्रुत्वा). — [b]) K₃. ₄ B D (except D₁. ₅) T₁ G₂ M₃ धर्मपुत्रस्य धी˚; M₁ धर्मसूनोर्महात्मनः. — [c]) G₁. ₃ युक्ता (for युद्धम्). — [d]) K₁. ₃. ₄ D₃ उपाक्रामंत; K₂ उपाक्रामंतु; B Dn D₄. ₆ G₃ उपक्रांतं च; Dc अपाक्रामंत; T₂ G₁ समुपाक्रांत. T₁ M₁ भारताः.

10 [b]) B₄ G₃. ₄ मंदतेजसः; T₂ मूढचेतसः. T₁ युक्तं कर्म जुगुप्सितं (= 12[b]). — [c]) K₁ श्रेष्ठः; K₃ श्रेष्ठ (for श्रेयः). Ś₁ शक्यंते मृदुयत्नेन. — [d]) K₃ यथा; K₄ B₂ Dc Dn₁. ₃ D₃. ₄. ₆ यदा (for तदा).

11 [a]) K₄ B₁ D₃ T₁ युद्धदुर्धर्षान्; B₂₋₄ Dn D₄. ₆ T₂ G₁. ₃ M₃ युधि दुर्धर्षान्. — [b]) T₁ धनंजयः (for परं˚). — [c]) G₁ मृदुं (for सान्त्वं˚). — [d]) T₂ G₁ वने (for रणे).

सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच खचरान्रणे ॥ ११
नैतद्गन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
परदाराभिमर्शश्च मानुषैश्च समागमः ॥ १२
उत्सृजध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रसुतानिमान् ।
दारांश्चैषां विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शासनात् ॥ १३
एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः पाण्डवेन यशस्विना ।
उत्स्मयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १४
एकस्यैव वयं तात कुर्याम वचनं भुवि ।
यस्य शासनमाज्ञाय चराम विगतज्वराः ॥ १५
तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भारत ।
न शास्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तस्मात्सुरेश्वरात् ॥ १६

एवमुक्तस्तु गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
गन्धर्वान्पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १७
यदि मान्ना न मोक्षध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजम् ।
मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८
एवमुक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।
ससर्ज निशितान्बाणान्खचरान्खचरान्प्रति ॥ १९
तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्कटाः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौकसः ॥ २०
ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
बभूव भीमवेगानां पाण्डवानां च भारत ॥ २१

C. 3. 1497b
B. 3. 244. 22
K. 3. 245. 21

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

— After 11, B De Dn D4. 6 G3 ins.:
1126* विसर्जयत राजानं भ्रातरं मे सुयोधनम् ।

12 B De Dn D4. 6 G3 read 12–13 after 15. — a) Dn2 ते (for [ए]तद्). — c) Ś1 K1. 2 B4 Dn2. n3 D3. 6 °मर्षश्च. — d) D1 मनुष्यैश्च. G1 समागताः.

13 For B De Dn D4. 6 G3 cf. v.l. 12. — a) B Dn2 D3 G3 M2 उत्सृज्यध्वं. K4 De Dn D5 G3 M1 महावीर्या. — c) G4 दासान् (for दारान्). G1 [ए]वां (sic) (for [ए]षां). K4 विमुंचंतु. — d) D2 विधर्मः सुमहानयं.

14 a) B1–3 Dn D4. 6 त एवमुक्ता (for एवमुक्तास्तु).

15 a) B1 एकैकस्य. — b) B1 De विभो; M सदा (for भुवि). — c) B1 आस्थाय (for आज्ञाय). — d) B Dn D1. 2. 4. 6 चरामो. — After 15, B De Dn D4. 6 G3 read 12–13.

16 a) Ś1 K B1 D1–3 यथोद्दिष्टं; B3 (n as in text) यथान्यायं; G1 समादिष्टं. — b) D2 यथा (for तथा). T G1. 2. 4 कर्तास्म (T2 °स्मि); M कुर्म स्म (for वर्ताम).

17 a) B1. 3 Dn D4. 6 G3. 4 तु (for स). — b) M2 युधिष्ठिरः (for धनं°). — M2 om. (hapl.) 17c–19b. — c) G2. 4 [ए]तान् (for [इ]दं).

18 M2 om. 18 (cf. v.l. 17). — a) B1–3 Dn D4. 6 T1 G3 यदा. B1 न मान्ना (by transp.). K2 B2–4 Dn D4. 6 G3 मुंच° (for मोक्ष°). — b) K3 B2–4 De Dn D4. 6 धृतराष्ट्रजान्. B1 धर्मराजस्य शासनात्.

19 M2 om. 19ab (cf. v.l. 17). — a) D3 तु गंधर्वान् (for ततः पार्थः). — b) D5 कुंतीपुत्रो (for सव्य°). K4 T2 G1 परंतपः (for धनं°). — c) M घोरान् (for बाणान्). — d) Ś1 K1–3 D1 G1. 2. 4 खेचरान्खेचरान्प्रति.

20 a) Ś1 De Dn D2. 3. 5 T1 शरवर्षाणि. — b) T1 च (for ते). S (except G3 M2) मदोत्कटाः. — c) Ś1 K De D1–3. 5 अभ्य(K2 °भि)वर्षत; T1 अभिवर्तत.

21 a) De2 मतुमलं; D2 तु तुमलं; S (except G3) समभवद्. — c) S (except G3) तत्र तद् (for बभूव). — d) K4 तरस्विनः; G1 महात्मनां (for च भारत).

Colophon om. in D3. — *Major parvan:* Ś1 K1. 3 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K B D (D3 om.) G1. 3 घोषयात्रा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 315; Dn1 (marg.). n3 243; Dn2 242; D1 246; T1 G2. 4 M 236; T2 G1 231. — *Śloka no.:* Dn D1 21.

234

1 T2 om. 1; T1 om. the ref. — c) K3 विसृजताः; D3 व्यसृजंता (for °जन्तः). K3 दीप्तं; B4 दिव्यान् (for दीप्तान्). — d) = (var.) 11d. T2 गंधर्वाः (for समन्तात्). K1. 4 D3 T1 G2. 4 M अभ्य°; K2 अभि°; K3 D5 परि° (for पर्य°).

२३४

C. 3. 14979
B. 3. 245. 1
K. 3. 246. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।
विसृजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
रणे संन्यपतन्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २
यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३
तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्शतशो रणे ।
प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४
अवकीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५
अभिक्रुद्धानभिप्रेक्ष्य गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।
लक्षयित्वाथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ६
सहस्राणां सहस्रं स प्राहिणोद्यमसादनम् ।
आग्नेयेनार्जुनः संख्ये गन्धर्वाणां बलोत्कटः ॥ ७
तथा भीमो महेष्वासः संयुगे बलिनां वरः ।
गन्धर्वाञ्शतशो राजञ्जघान निशितैः शरैः ॥ ८
माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ बलोत्कटौ ।
परिगृह्याग्रतो राजञ्जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ९
ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महात्मभिः ।
उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ १०
तानुत्पतिष्णून्बुद्ध्वा तु कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ११
ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।

---

2 a) B1 चापि (for वीरा). K1 पांडवाश्च महात्मानो; T2 G1. 2. 4 चतुरः पांडवान्वीरान्. — d) = 1. 1. 77d; 201. 9d; etc., etc. Dc शरवर्षैरनेकशः.

3 c) K4 शतधा छिन्नम्; D1 शरसंछन्नम्; D3 G1. 2. 4 शतशश्छिन्नम्. — d) G1 चैषां (for तेषां).

4 a) M1 समाधावतो. B2 दृष्ट्वा (for राजन्). — c) K2 प्रनिगृह्ण°; D1 अभ्यगृह्ण°.

5 a) Hypermetric! K4 D1-3 T G1. 2. 4 M आकीर्य°; B1-3 Dn D4. 6 G3 ते कीर्य° (for अवकीर्य°). K2 शुगमाः; K3 श्वगमाः; B4 सुखगाः; S (except G3) खचराः (for खगमाः). — b) D2 पांडुपुत्राः (for शर°). B2. 4 G4 अनेकशः; D3 महौजसः (for सम°). — D3 om. 5cd. — d) K4 समीपं.

6 a) K1. 2. 4 B2. 4 D3 अतिक्रुद्धान्. B2 अतिक्रुद्धो; B3 D2. 4. 6 G3 अभिक्रुद्धो; G2. 4 M अभिप्रायाद् (for अभिप्रेक्ष्य). — b) G2. 4 तथा (for तदा). — c) Ś1 K1. 2 च; B2 तु (for [अ]थ). — d) B4 [उ]पचक्रिरे; D3 प्रचक्रमे (for [उ]पचक्रमे). — After 6, K1. 2 ins.:

1127* तान्समापततो राजन्दिव्यास्त्रैरभिवर्षयन् ।
[Prior half = 4a.]

7 a) K4 सहस्रज्ञः; B1 °स्रं तु; B2-4 Dc Dn D4. 6 T1 G2. 3 °स्राणि; D5 °स्रं च; G4 M °स्रं हि (for °स्रं स). — c) K2 आग्नेयो नार्जुनं; T2 अजितानार्जुनः (sic); G1. 2. 4 अजेयानर्जुनः. T2 M संग्रे; G1 संघे (for संख्ये). — d) S (except G3) गंधर्वान्सूर्यवर्चसः.

8 a) S (except T2 G3) महाबाहुः (for महे°). — b) Ś1 K1. 2 संग्रामे; M1 °रङ्गो (for °युगे). — c) S (except G3) तत्र (for राजन्). B1 गंधर्वाञ्शतसाहस्रान्.

9 a) T1 माद्रीपुत्रानपि. B4 S (except G2. 3) ततो (for तथा). — b) S (except G3) द्रुत(G1 भ्रम)माणान्पराङ्मुखान्. — c) D4 परिपृच्छ्य (for °गृह्य). T1 द्युतिं (for [अ]ग्रतो). — d) Ś1 K2 D3 T2 G1 शतशोपरान्; K1 शतशोपमान्; M2 ते प्रहारथान्.

10 b) Ś1 D1 महाबलाः; K1-3 Dc D2. 3. 5 °बलैः; B1. 3 Dn D4. 6 G3 °रथैः; B4 °रथाः (for °त्मभिः). — c) K1 उपाधाय; B4 समादाय. — d) K1 धार्तराष्ट्रसुतान्. B2 D3 तदा (for ततः).

11 a) K4 उत्पतिष्यन्. B Dn D4. 6 G3 स तानुत्पतितान्दृष्ट्वा. — c) K1. 3 B1. 4 D1 M1 °वर्षेण (for °जालेन). — 11d = (var.) 1d. — K4 om. (hapl.) 11d-12c.

12 K4 om. 12c (cf. v.l. 11). — a) K2 D5 नद्धाः; M रुद्धाः (for बद्धाः). — b) K1 शकुंत इव पंजिरे (sic). — c) Ś1 D1. 2. 5 फल्गुनं; K1. 2. 4 D3 फल्गुने; K3 फाल्गुनं; G3 M अर्जुने (for अर्जुनं). M कृद्धा. — d) K1. 3 °शक्त्यसिवृष्टयः; K3 °शक्तसिवृष्टिभिः; K4 D2. 3. 5 T1 M °शक्त्यसिवृष्टिभिः.

ववर्षुरर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिवृष्टिभिः ॥ १२
गदाशक्त्यसिवृष्टीस्ता निहत्य स महास्त्रवित् ।
गात्राणि चाहनद्भल्लैर्गन्धर्वाणां धनंजयः ॥ १३
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्बाहुभिस्तथा ।
अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥ १४
ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महात्मना ।
भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरवर्षैरवाकिरन् ॥ १५
तेषां तु शरवर्षाणि सव्यसाची परंतपः ।
अस्त्रैः संवार्य तेजस्वी गन्धर्वान्प्रत्यविध्यत ॥ १६
स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौरं चापि तथार्जुनः ।
आग्नेयं चापि सौम्यं च ससर्ज कुरुनन्दनः ॥ १७
ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य सायकैः ।
दैतेया इव शक्रेण विषादमगमन्परम् ॥ १८
ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ।
विसर्पमाणा भल्लैश्च वार्यन्ते सव्यसाचिना ॥ १९
गन्धर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
चित्रसेनो गदां गृह्य सव्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २०
तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २१
स गदां बहुधा दृष्ट्वा कृत्तां बाणैस्तरस्विना ।
संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामास पाण्डवम् ।
अस्त्राणि तस्य दिव्यानि योधयामास खे स्थितः ॥ २२
गन्धर्वराजो बलवान्माययान्तर्हितस्तदा ।
अन्तर्हितं समालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः ।
ताडयामास खचरैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २३
अन्तर्धानवधं चास्य चक्रे क्रुद्धोऽर्जुनस्तदा ।

C. 3. 15004
B. 3. 245. 26
K. 3. 246. 26

---

13 a) K3 °वृष्टा स; B De Dn D1. 2. 4. 6 T2 G2 °शक्त्यृष्टिवृष्टीस्ता; T1 G1 °शक्त्यसिवृष्टि तां. — b) Ś1 K D1–3. 5 T निपात्य; M °वार्य (for °हत्य). B De Dn D4. 6 G1. 3 परमास्त्रवित्; M सुमहास्त्र°. — c) De शस्त्राणि (for गात्राणि). Ś1 K B4 D2 व्यहनत्; B1 D1–3 व्यहरत्; S (except G3) प्राहरत् (for चाहनत्). G1. 3 M2 फल्गुर् (for भल्लैर्).

14 b) B2 transp. चरणैः and बाहुभिः. — d) Ś1 K1. 2. 4 चादधि(K2 °द)द्; K3 अदधद्; D2 वादधद् (for अभवद्).

15 b) Ś1 K B2 De D1–3. 5 यशस्विना (for महा°). — c) Ś1 K1. 3 De भूयिष्ठम्; K3. 4 D1–3 T1 G1 M2 भूमिस्थम्; D4 G2 भूमिष्ठान्.

16 a) D2 तच्छस्त्रजालं संभिद्य. — b) D2 पांडुपुत्रः (for सव्य°). — c) K2 संतार्य; K3 B1 D5 संधार्य. — d) B2 प्रत्ययुध्यत.

17 a) Ś1 K1. 3 B1 D1. 3 °कर्णं च जालं च; De °कर्णे (De2 °र्णं) च याम्यं च; T2 G1 °कर्णास्त्रजालं च; G2. 4 M °कर्णेन्द्रजाले च. — b) B2. 4 शौरं; D1 स्रोतं; D3 शौणं; T G1. 2. 4 M2 स्रोतस्त्र (for सौरं). M1 वायव्यं च (for सौरं चापि). Ś1 K1. 3 धनंजयः; G4 धनंजयं (for तथार्जुनः). — c) G1 सौमुख्यं (for सौम्यं च).

18 a) Ś1 K2 G1 वध्य°; K3 नाद्य° (for दह्य°). — c) K1. 3 चक्रेण (for शक्रेण).

19 a) K B2 D1–3. 5 ऊर्ध्वमुत्क्रम°; B1 ऊर्ध्वमुत्क्रम्य°. — b) S (except G2. 4) शरवर्षेण. T1 पतिताः. — c) G2 फल्गु° (for भल्ल°). — d) Ś1 K3 D3 धार्यंते; K1. 2 दार्यंते (for वार्यन्ते).

20 a) T1 ताडि° (for त्रासि°). — b) M2 पांडुपुत्रेण. B De Dn D1. 4 T2 G2. 3 भारत; T1 ताडितः (for धीमता).

21 a) Ś1 तस्याज°; T1 तस्याप्या°; M तस्याभिद्रवन°. — d) T1 तथा चिच्छेद सायकैः.

22 a) Ś1 K1. 3. 4 D2. 3 तां (for स). M2 कृत्तां (for दृष्ट्वा). G4 गदां बहुविधां दृष्ट्वा. — b) M2 दृष्ट्वा (for कृत्तां). — c) G1. 2. 4 संहृत्य (for °वृत्य). D1 संवृत्य माययात्मानं. — d) T1 क्रोधयामास. D2 ततश्चांतर्दधे मृधे. — D2 om. 22cd. — e) K1 सर्वं (for तस्य). B4 संप्रयुक्तानि (for तस्य दिव्यानि). — f) K3 रोध°; G2 पोथ°; M1 चोद° (for योध°). D3 संस्थितः; G1 वै स्थितं; G4 खे स्थितं. B De Dn D4 G3 संप्रयुक्तानि (B4 गंधर्वेण च) सर्वशः. — After 22, B De Dn D4. 6 G3 ins.:

1128* दिव्यैरस्त्रैस्तदा वीरः पर्यवारयदर्जुनः ।
स वार्यमाणस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।

23 b) K1. 2 स्थितः (for तदा). — c) Ś1 B Dn D4. 6 G3 तमा(B2 °दा)लक्ष्य; D1 समासाद्य; T1 समाज्ञाय. — d) Ś1 K De1 D1–3. 5 T1 तथा° (for अथा°). — f) T1 दिव्यास्त्रैः.

24 a) B2 G1 तस्य; T1 चक्रे (for चास्य). — b) T1 तथा (for चक्रे). Ś1 ततः; K2 G2 तथा (for तदा). — c) Ś1 शब्दवेध्य; K1–3 Du D1–3. 5 G4 °वेधं; B1 सप्तचित्रं; B2

C. 3. 15004
B. 3. 245. 26
K. 3. 246. 26

शब्दवेध्यमुपाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥ २४
स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
अथास्य दर्शयामास तदात्मानं प्रियः सखा ॥ २५
चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ।
संजहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ॥ २६
दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहृतास्त्रं धनंजयम् ।
संजह्रुः प्रद्रुतानश्वाञ्शरवेगान्धनूंषि च ॥ २७
चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।
पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

२३५

वैशंपायन उवाच ।
ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १
किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २

चित्रसेन उवाच ।
विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन महात्मना ।
दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनंजय ॥ ३
वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमाननानर्हवत् ।
इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीं च यशस्विनीम् ॥ ४

°भिन्नं; B3. 4 Dc D4. 6 G3 °विद्धं (for °वेध्यं). K1. 3. 4 Dc D3. 5 अपाश्रित्य; B Dn D4. 6 G3 समाश्रित्य; D2 उपाद्रत्य; T2 G1 अथालक्ष्य. — d) K3 °रूप-; D1–3. 5 °रूपं.

25 a) K1. 2 ते वध्यमानां. — b) D2 चित्रसेनो (for अर्जु°). D1 महाबलः; M1 [अ]मितौजसा (for महा°). — c) B1–3 D4. 6 अन्यथा; B4 Dn D1 ततोस्य (for अथास्य). — After 25, B Dc Dn D4. 6 ins.:

1129* चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि माम् ।

26 a) B1. 4 समालक्ष्य; T1 तथालक्ष्य; T2 G2. 4 अथासाद्य. — b) T2 G1 M2 सहायं (for सखायं). B4 transp. युधि and दुर्बलम्. T2 G1. 2. 4 इनि (for युधि). K1. 3 विह्वलः; K3. 4 Dc D1–3. 5 T1 M विह्वलं; T2 G1 विस्मितं; G2. 4 विस्मितः (for दुर्बलम्). — d) K3 प्रसृष्टः; B D3. 5 S (except T2) प्रहृष्टः (for प्रसृष्टं). K1. 3. 4 D1–3. 5 भरतर्षभ; T1 पांडवस्तदा.

27 a) D1 पांडवं. — c) B3m संक्रुद्धः; S (except G3) जगृहुः (for संजहुः). G4 तत्र तान् (for प्रद्रुतान्). Dc पार्थान्; D1 अश्वान् (for अश्वान्). — d) Dc1 शरवेग-; T1 शरवर्ष-; T2 G1 शरवर्षं; G2. 4 शरवेगं.

28 a) M2 संप्रेक्ष्य (for भीमश्च). — b) G4 [उ]भौ (for [अ]पि). — c) Ś1 K1. 2. 4 B4 D1. 3 कृत्वा; Dc2 T2 G4 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K1. 2. 4 B1. 2 Dc Dn D1. 4 कौशल्यम्; T2 तत्र स्वम्; G1. 2. 4 M1 कुशलम् (for कौशलम्). — d) T2 रथेष्वेवोप°; G2. 4 रथे चैवाव°.

Colophon om. in Ś1 K1–3 D1. 2. 5. — *Major parvan:* Dn2 T2 G2. 4 आरण्य; G2 अरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B Dc Dn D3. 4. 6 T1 G1. 3 M2 घोषयात्रा. — *Adhy. name:* G1 पांडवगंधर्वयुद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 316; Dn (Dn2 in figures) 244 (Dn2 in words 240); T1 G2. 4 M (M2 *inf. lin.*) 237 (M2 orig. 239); T2 G1 235. — *Śloka no.:* Dn1. n2 30; Dn2 31.

235

1 D1 om. the ref. — a) Ś1 K Dc D1–3. 5 अथा° (for ततो°). — b) D2 वाक्यम् (for इदम्). — c) T1 T1 गंधर्वसेनानां. — d) K1–3 D1. 5 महाद्युतिं.

2 Before 2, D1. 3 ins. अर्जुन उ°. — b) K2 च (for वि-).

3 b) K2 D2 महात्मनः; Dn दुरात्मनः (!). — c) S (except G3 M2) इंद्रेण धार्तराष्ट्रस्य. — d) G2 स कर्णस्य (for कर्णस्य च). Ś1 K1. 2 ससौबलेः (for धनं°).

4 b) B Dc Dn D4. 6 अनाथवत्; D1 T2 M अनर्हतः; T1 G1 अहर्निशं (for अनर्हवत्). — After 4, B2 Dn D4. 6 ins.:

1130* समस्थो विषमस्थांस्तान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ।

— c) K4 [S]पहासितं; D1. 2 च हसितुं; D2 [S]वहिंसितुं;

ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां माम्रुवाच सुरेश्वरः ।
गच्छ दुर्योधनं बद्ध्वा सामात्यं त्वमिहानय ॥ ५
धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभिराहवे ।
स हि प्रियः सखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ॥ ६
वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ।
अयं दुरात्मा बद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ७

अर्जुन उवाच ।

उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः ।
धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ८

चित्रसेन उवाच ।

पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥ ९
नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो महाव्रतः ।
जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ १०

वैशंपायन उवाच ।

ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत्सर्वं शशंसुस्तस्य दुष्कृतम् ॥ ११
अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
मोक्षयामास तान्सर्वान्गन्धर्वान्प्रशशंस च ॥ १२
दिष्ट्या भवद्भिर्बलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ।
दुर्वृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं सामात्यज्ञातिबान्धवः ॥ १३
उपकारो महांस्तात कृतोऽयं मम खेचराः ।
कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥ १४
आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः ।
प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत माचिरम् ॥ १५
अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।

C 3. 15026
B. 3 246. 17
K. 3. 247. 21

T1 G4 M2 [S]पहसितुं; T2 G1. 2 वंचयितुं (for ऽवहसितुं).

5 a) Ś1 स्वेषां; K B1. 3. 4 De D1–3. 5 T2 G1. 4 तेषां; T1 M ह्येषां (for चैषां). — b) K3. 4 D1–3. 5 पुरंदरः; S (except G3 M1) सुराधिपः (for सुरे°). — c) Ś1 B2 गत्वा (for बद्ध्वा). — d) K3 G4 सामात्यं तम्; B1–3 Dn D4. 6 G3 सहामात्यम् (for सामात्यं त्वम्).

6 b) M1 अच्युतः; M2 अच्युत (for आहवे). — c) B Dn D4. 6 G3 स च; G1 तव (for स हि). K1. 2 प्रियसखा; G2. 4 M प्रियसखस् (for प्रियः सखा). T1 मह्यं (for तुभ्यं). — d) B2. 4 Dn D4. 6 G3 पांडव (!).

7 a) K1. 2 देवदेवस्य. — b) De G1 M1 ध्रुवं (for द्रुतम्). K3 ततो मही गतो द्रुती (sic); D3 ततो स्म हि गतो द्रुतं; T1 G2 ततोस्मि ह्यागतो द्रुतं; T2 ततो ह्यभ्यागतो द्रुतं; G1 ततोहं ह्यागतो ध्रुवं द्रुतं (sic). — After 7, B De Dn D4. 6 G3 ins.:

1131* नेष्याम्येनं दुरात्मानं पाकशासनशासनात् ।
[B1 De [अ]हं (for [ए]नं).]

8 Ś1 धनंजयः (for अर्जुनः). — b) G4 धार्तराष्ट्रः (for भ्राता°). K2. 4 सुयोधनं.

9 K3 वैशं° (for चित्र°). — a) B1. 3 De Dn D3 नित्यसंतुष्टो; D3 °संद्रष्टो; M पापसेवी च. T2 G1. 2. 4 पापयोनिरयं दुष्टो. — d) K1. 2 परंतप (for धनं°).

10 Before 10, S (except T2 G3) ins. अर्जुनः. — a) Ś1 K De D1–3. 5 ह्यस्य; G1 M2 त्वस्य (for तस्य). — b) B1. 3 धनंजयः; B2. 3m. 4 De Dn D4. 6 T2 G1. 3 युधिष्ठिरः (for महा°). — c) B2 [S]पि (for हि). — d) K3 De D2. 3. 5 कुर्याद् (for कुरु). De D3. 5 [इ]च्छति. B2 श्रुत्वा वाक्यं यथेप्सितं.

11 T2 om. the ref. — a) K3 G2. 4 सर्वे. D3 एव राजानः; G2. 4 धर्मराजानम् (for एव राजानम्). — c) G1 ततः (for च तत्). — d) B Dn D4. 6 चेष्टितं; D3 दुष्करं (for दुष्कृतम्).

12 b) T1 च तद्वचः (for वचस्तदा). — K3 om. 12cd. — c) K4 मोच° (for मोक्ष°). — d) B4 D5 G1 ह (for च).

13 Before 13, B3. 4 ins. युधिष्ठिर उ°. — a) K3 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या). — b) T1 transp. शक्तैः and सर्वैः. Ś1 K1. 2 सद्भिर् (for सर्वैर्). K2. 4 T1 नि- (for न). — c) K4 D3. 5 transp. धार्तराष्ट्रः and Śv.

14 a) K1. 2 तावत् (for तात). — b) T2 धर्मं च (for ऽयं मम). B Dn D4. 6 G3 खेचरैः; D1–3 T G1. 2. 4 M1 °र. — c) K3 बलं नः; S (except G3) न कुलं (by transp.). K3 च परिभूतो; D3 त्वपरिभूतं (for न परि°). D1 च; D3 नो (for मे). — d) B2–4 Dn D3. 4. 6 G3 मोक्षणे (for मोक्षेण).

15 a) K4 इष्टानां; D5 इच्छामि (for इष्टानि). — b) K2 D1–5 G3 M1 प्रियामो; T1 प्रियं मे; T2 प्रीतिमद्-; G2 प्रीतिमान्; G4 प्रीतं मां. K1. 2. 4 च (for वः). — c) K1. 2 प्राप्त एवोपकारोयं; B3m अक्षताः सन्निरामर्षास्. — d) T2 G1 गच्छ° (for व्रज°).

C. 3. 15026
B. 3. 246. 17
K. 3. 247. 21

सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १६
देवराडपि गन्धर्वान्मृतांस्तान्समजीवयत् ।
दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ १७
ज्ञातींस्तानवमुच्याथ राजदारांश्च सर्वशः ।
कृत्वा च दुष्करं कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १८
सस्त्रीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महारथाः ।
बभ्राजिरे महात्मानः कुरुमध्ये यथाग्नयः ॥ १९
ततो दुर्योधनं मुच्य भ्रातृभिः सहितं तदा ।
युधिष्ठिरः सप्रणयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
मा स्म तात पुनः कार्षीरीदृशं साहसं क्वचित् ।
न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २१
स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
गृहान्व्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥ २२
पाण्डवेनाभ्यनुज्ञातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
विदीर्यमाणो व्रीडेन जगाम नगरं प्रति ॥ २३
तस्मिन्गते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २४
तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
वने द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

---

16 D$_6$ om. 16. — [a]) B$_3$ च (for तु). — After 16, S (except G$_3$ M$_3$) ins.:

1132* देवलोकं ततो गत्वा गन्धर्वैः सहितस्तदा ।
न्यवेदयच्च तत्सर्वं चित्रसेनः शतक्रतोः ।

17 [a]) B$_1$ देवराजश्च; D$_{3.5}$ G$_{1.2}$ °राजोपि. — [b]) K$_2$ T$_2$ G$_{1.2}$ हतांस्तान्. K$_3$ अपि जीवयन्. — [d]) K$_2$ कौरवा; K$_3$ D$_6$ D$_2$ पांडवैर्; D$_1$ पांडवा (for कौरवैर्). — After 17, D$_2$ ins.:

1133* चित्रसेनस्तदा वाक्यमुवाच प्रौढया गिरा ।
मुञ्चध्वं सानुजामात्यं सदारं च सुयोधनम् ।
गन्धर्वास्तु वचः श्रुत्वा चित्रसेनस्य वै द्रुतम् ।
राजानं मोक्षयामासुर्बद्धं निगडबन्धनैः ।
सदारं सानुगामात्यं बाणजालमये वने । [5]
लुठन्तश्चापि ते सर्वे युधिष्ठिरमभीपतः ।
पतिता लज्जिताश्चैव तस्थुश्चाधोमुखास्तदा ।
युधिष्ठिरोऽपि दयया तान्समीक्ष्य तथागतान् ।

18 [a]) K$_3$ D$_3$ ज्ञातीस्. K$_3$ D$_{1.5}$ G$_1$ °मोच्या°; K$_4$ D$_{2.3}$ °मोक्ष्या°; B$_1$ °जित्वा°; T$_2$ G$_3$ °जित्या° (for °मुच्या°). — [c]) K$_{1.2}$ दृष्ट्वा (for कृत्वा). K D$_{1-3.5}$ S (except G$_3$) तद् (for च). — [d]) Ś$_1$ K$_{2.3}$ D$_{2.3}$ M$_3$ स्म; B$_4$ D$_5$ तु (for च).

19 [a]) K$_1$ आस्त्री-; K$_3$ आस्त्रैः (for सस्त्री-). — [c]) D$_3$ विभ्राजिरे. — [d]) K$_3$ B D$_C$ D$_N$ D$_{3.4.6}$ T$_2$ G$_3$ कृतु° (for कुरु°).

20 [a]) K$_{3.4}$ B D G$_3$ मुक्तं; T$_1$ G$_{1.3.4}$ मोच्य; T$_2$ मध्ये (for मुच्य). M$_3$ ततो युधिष्ठिरो राजा. — [b]) B$_{1.3.4}$ D$_N$ D$_{4.6}$ T$_2$ G$_3$ M सहितः. M$_3$ प्रभुः (for तदा). — [cd]) B$_{1-3}$ D$_N$ D$_{4.6}$ G$_3$ तु प्रणयाद् (for सप्रणयम्). M$_3$ ससांत्वमब्रवीच्छ्रीमानवमुच्य सुयोधनं.

21 [b]) D$_3$ सहसा (for साहसं). — [c]) M$_3$ साहसानां (for हि साहस-). — [d]) K$_2$ सुखमेधं न (for °मेधन्ति). K$_{1.2}$ कर्हिचित् (for भारत).

22 [a]) T$_2$ G$_1$ स्वस्तीत्युक्त्वाथ (T$_2$ तु) तान्सर्वान्. — [c]) G$_3$ यज (for व्रज).

23 Before 23, B D$_C$ D$_N$ D$_{4.6}$ ins. वैशं° उ°. — [a]) K$_{1.2}$ [अ]भिनुज्ञातो. — [b]) Ś$_1$ ततः (for तदा). — After 23[ab], B$_{2-4}$ D$_C$ D$_N$ D$_{4-6}$ G$_3$ ins.:

1134* अभिवाद्य धर्मपुत्रं गतेन्द्रिय इवातुरः ।
[G$_3$ प्रणम्य धर्मपुत्रं तु (for the prior half).]

— [c]) K$_3$ T$_2$ विदार्य°. K$_3$ B D G$_3$ व्रीडावान् (for व्रीडेन). — [d]) G$_{3.4}$ तदा (for प्रति).

24 [a]) M$_3$ धार्तराष्ट्रं (for कौर°). — [c]) K$_4$ T$_2$ G$_3$ वीरैः. — [d]) T$_1$ महात्म°; G$_1$ महर्षि° (for द्विजाति°).

25 K$_3$ om. 25[ab]. — [a]) M$_3$ महर्षिभिः° (for तपोधनैः°). — [c]) B D$_N$ D$_{4.6}$ तथा (for वने). — [d]) Ś$_1$ K D$_5$ T G$_3$ मुदान्वितः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{N3}$ T$_2$ G$_{3.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{1.3.4}$ B D G$_3$ घोषयात्रा; to it those MSS. (except K$_{1.3}$ B$_{2.3}$) add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B$_4$ 317; D$_{N1}$ (*sup. lin.*). n$_3$ 245; D$_{N3}$ 244; D$_1$ 247; T$_1$ G$_{2.4}$ M (M$_3$ *inf. lin.*) 238 (M$_3$ orig. 240); T$_2$ G$_1$ 236. — *Śloka no.:* D$_4$ 27; D$_1$ 54.

२३६

जनमेजय उवाच ।

शत्रुभिर्जितबद्धस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानस्थस्य दुरात्मनः ॥ १
कत्थनस्यावलिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
सदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥ २
दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ।
प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३
तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतसः ।
प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

धर्मराजनिसृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ॥ ५
स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गबलानुगः ।
शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः पराभवम् ॥ ६
विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवसोदके ।
संनिविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ।
हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेशयत् ॥ ७
अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।
उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये ।
उपगम्याब्रवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८
दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः ।
दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ ९
दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि भ्रातॄंस्ते कुरुनन्दन ।
विजिगीषून्रणान्मुक्तान्निर्जितारीन्महारथान् ॥ १०
अहं त्वमिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव ।
नाशक्नुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां स्ववाहिनीम् ॥ ११

C. 3. 15048
B. 3. 247. 12
K. 3. 248. 11

236

1 [a]) T$_2$ G$_{1.2.4}$ शत्रुभिर्वैध्यमानस्य. — [b]) D$_{c2}$ महर्षिभिः (for महात्मभिः). — [c]) K$_4$ D$_{1.2}$ मोक्षितश्च; D$_{c2}$ मोहितस्य; G$_1$ क्षोभि˚. T G$_1$ कथं; G$_{2.4}$ भयात् (for युधा). B$_1$ जित्वा; T G$_1$ त्वा(T$_2$ चा)सीन्; G$_{2.4}$ M$_1$ तस्मान् (for पश्चान्). — [d]) K$_{2-4}$ D$_{2.3}$ मानितस्य; B$_{1.2.4}$ D$_{1.5}$ मानिनश्च; B$_3$ D$_c$ D$_n$ D$_{4.6}$ G$_3$ मानिनः सु˚ (for मानस्थस्य). D$_1$ दुरात्मभिः; T$_1$ महात्मनः.

2 [a]) K$_4$ B$_1$ D$_{1.3}$ S (except G$_3$) कथं तस्य (for कत्थनस्य). — [b]) Ś$_1$ K$_{2.4}$ गर्हितस्य; G$_1$ गर्जितस्य. B$_4$ दुरात्मनः (for च नित्यशः). — [d]) K$_{3.4}$ D$_{c2}$ T$_1$ ˚मन्यत; D$_{1.2}$ ˚जानतः; D$_3$ ˚मन्यते (for ˚मन्यतः).

3 [b]) Ś$_1$ K B$_4$ D$_{1-3}$ नित्याहंकारमानिनः; D$_c$ साहंकारस्य मानिनः. — K$_1$ om. 3[d-4c]. — [d]) T$_2$ G$_1$ दुष्करं.

4 K$_1$ om. 4[abc] (cf. v.l. 3). — [a]) K$_{2-4}$ D$_{3.5}$ T$_1$ M [ए]वं; B$_1$ [ह्]ह (for [ग्]त्व). — [b]) D$_2$ शोकेनाकुल˚. — [c]) Ś$_1$ K$_2$ हस्तिनपुरे (for विस्तरेण त्वं).

5 D$_2$ om. 5. — [a]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ धर्मराज्ञा वि(Ś$_1$ नि)सृष्टश्च; K$_3$ B$_1$ D$_c$ D$_{1.5}$ ˚राजविसृष्टस्तु (D$_1$ ˚स्य). — [c]) Ś$_1$ K$_{1.3}$ [अ]भिमुखः. D$_1$ चासीद्; D$_c$ श्रीमान् (for सीदन्). — [d]) K$_4$ D$_{1.3}$ अवासर्पन् (for उपासर्पन). B$_1$ S (except G$_3$) अपासर्पत दुःखितः.

6 K$_3$ om. 6[ab]. — [a]) D$_2$ T$_1$ M स पुरं. — [b]) Ś$_1$ K (K$_3$ om.) B$_3$ D$_{1.2}$ G$_1$ ˚बलान्वितः.

7 [a]) B$_{2.4}$ पार्थं (for पथि). — [b]) S (except T$_2$ G$_3$) सं˚ (for सु˚). — [c]) T$_2$ सुनिविष्टे; G$_1$ संनिविष्टे. — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ यथोचिते; K$_{3.4}$ D$_c$ D$_{1-3}$ यथेप्सिते. — [f]) K$_2$ निवेशयत्.

8 [c]) B$_2$ ˚ध्रुवं; T$_1$ ˚स्थितं; M$_2$ ˚क्लृप्तं (for ˚प्लुतं). T$_1$ कामं (for सोमं). — [e]) Ś$_1$ K$_{2.3}$ B D$_n$ D$_3$. $_5$ उपागम्या˚. — [f]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_5$ वचः; G$_4$ तथा (for तदा).

9 Before 9, G$_1$ ins. कर्णः. — [a]) K$_2$ जयस्य; T जयसि (for जीवसि). — [b]) T$_2$ संगतं; G$_1$ ˚तः (for ˚मः). — [c]) B$_1$ M$_2$ transp. त्वया and जिताः. T$_2$ संख्ये; G$_1$ संघे (for चैव). — [d]) Ś$_1$ K D$_c$ D$_{1-3.5}$ कामचारिणः.

10 [b]) B$_1$ जनमेजय (for कुरु˚). — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ B D$_1$ G$_3$ रणे (for रणान्). K$_4$ B G$_3$ युक्तान् (for मुक्तान्). — [d]) B$_2$ महाबलान् (for ˚रथान्).

11 [a]) K$_2$ त्वतिं˚; G$_4$ चातिं˚ (for त्वभिं˚). — [b]) K$_4$ तस्य पश्यतः; K$_{3m}$ D$_1$ तव पश्यतः (by transp.). T$_1$ पश्यतस्तव चाग्रतः. — [c]) S (except G$_{1.3}$) धारयितुं (for

C. 3. 15049
B. 3. 247. 13
K. 3. 248. 11

शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽमिपीडितः ।
इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १२
अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारधनवाहनान् ।
विमुक्तान्संप्रपश्यामि तस्माद्युद्धादमानुषात् ॥ १३
नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्पुमान्विद्येत भारत ।
यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराहवे ॥ १४
एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
उवाचावाक्शिरा राजन्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्त्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

२३७

दुर्योधन उवाच ।
अजानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्शत्रून्गन्धर्वांस्तेजमा मया ॥ १
आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदरैर्मम ।
मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २
मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः ।
तदा नो नसमं युद्धमभवत्सह खेचरैः ॥ ३
पराजयं च प्राप्ताः स्म रणे बन्धनमेव च ।
सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारधनवाहनाः ।
उच्चैराकाशमार्गेण ह्रियामस्तैः सुदुःखिताः ॥ ४

स्थाप°). — [d]) T_2 G_1 पीड्यमानां (for दीर्य°). K₄ B Dn $D_{4.6}$ च; $G_{2.4}$ तु (for स्व-).

12 [a]) D_2 सविक्षितांगश्; T $G_{1.2}$ शरक्षतोहं (for °क्षताङ्गश्). — [b]) $G_{2.4}$ अपयातो (for व्यप°). K_{1-3} $D_{1.2}$ M [S]ति-; K₄ D_3 $G_{2.4}$ [S]स्मि; T_1 $G_{1.2.4}$ नि- (for Sभि-). — [c]) K₄ D_3 T_1 अप्यद्भुतं (for त्वत्य°). — [d]) K_2 अस्मान् (for युष्मान्). G_2 इति (for इह).

13 [a]) G_4 अश्लिष्टान् (for अरिष्टान्). M_1 अक्षयान् (for अक्षतान्). $Ś_1$ $K_{1.2}$ चैव (for चापि). — [b]) $K_{1.2}$ °वाहनं; B Dn $D_{4.6}$ सदारबलवाहनान्; T_1 $G_{1.2}$ सदाररथ°. — [c]) B_1 संप्रपश्यामि युष्मांस्तु. — [d]) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ transp. तस्मात् and युद्धात्. D_2 युष्मान्; G_1 सर्वान् (for तस्माद्).

14 [a]) D_2 transp. कर्ता and लोके. D_1 नैतस्य लोके कस्मिन्. — [b]) K₄ Dc $D_{1-3.5}$ भारत विद्यते; $B_{1.3}$ Dn $D_{4.6}$ विद्यति भारत. — [c]) D_3 हि (for ते).

15 Before 15, B Dc Dn $D_{4.6}$ G_3 ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — [c]) D_3 [अ]धोमुखो; T_2 [अ]वाङ्मुखो (for [अ]वाक्शिरा). $K_{3.4}$ Dc D_{1-3} वाक्यं (for राजन्). K_2 B Dn D_{4-6} G_3 उवाच चां(K₂ वां-; D_5 वं)गराजानं.

Colophon om. in $Ś_1$ $K_{1.2}$ $D_{1.2}$. — *Major parvan:* D_{n3} $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B Dc Dn $D_{3.4.6}$ G_3 M_3 दुर्योधनप्रायोपवेश (Dn₃ °धनप्रवेश); D_5 प्रायोपवेशन. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_3 318; Dn_1 (marg.). n_3 246; Dn_3 245; T_1 $G_{2.4}$ M (M_3 *inf. lin.*) 239 (M_3 orig. 241); T_2 G_1 237. — *Śloka no.:* Dn 16.

237

☞ This adhy. is om. in B_1; the MS. is mostly ignored here.

1 $Ś_1$ $K_{1.2}$ om. the ref. — [a]) S (except G_3) तु (for ते). — [b]) Dc S (except G_3) ते (for [अ]हं). Śim यत्प्रोक्तोहं त्वया वचः.

2 [a]) $K_{2.3}$ $D_{1.4.6}$ G_1 अ(D_5 सु)योधिताः. $K_{3.4}$ Dc D_6 च (for तु). — [b]) Dc ते चिरं; D_5 सुदीर्घं (for सुचिरं). $Ś_1$ $K_{1.2}$ सह (for मम). — [d]) D_3 तैः संगतः (for चोभयतः).

3 [a]) $K_{1.2}$ D_2 T_1 मया(K_3 °मा)धिकास्. $K_{1.2}$ तु युध्यंत; G_1 त्वयुध्यंत. — [b]) K_3 यथा (for यदा). K_4 $D_{3.4}$ दिवं गताः (for विय°). — [d]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. सह and खेचरैः. — After 3, M ins.:

1135* अममर्थास्ततस्तांस्तु प्रतियोद्धुं वियद्व्रतान् ।

4 [a]) $B_{2.3}$ Dc Dn D_6 G_3 प्राप्ताः स्मो; B_4 G_1 संप्राप्ताः (for प्राप्ताः स्म). — [c]) B_4 °मात्यसुताश्च; T_1 सभ्रातृमातृपुत्राश्च; $G_{2.4}$ संहृत्यामात्य°. — [d]) $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 °वल्लवाहनाः; T $G_{1.2.4}$ M °धन($G_{2.4}$ °सुत)बांधवाः. — [f]) $Ś_1$

अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथान् ।
उपगम्याब्रुवन्दीनाः पाण्डवाञ्शरणप्रदान् ॥ ५
एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमास्थितैः ॥ ६
तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ॥ ७
एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रसाद्य सोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८
अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥ ९
यदा चास्मान्न मुमुचुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।
मुमुचुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ॥ १०
अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खचरा दिवम् ।
अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥ ११
ततः समन्तान्पश्यामि शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुञ्जानं धनंजयम् ॥ १२
समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
धनंजयसखान्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ १३
चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परंतपः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १४
ते समेत्य तथान्योन्यं संनाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १५

C. 3. 15064
B. 3 248. 16
K. 3 249. 17

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

K1. 2. 4 D2 हृतास्तैः स्म; D3 हत्वास्तेस्मान् (sic); D6 हृताः स्मस्तैः; T G1 प्रणितास्तैः; G2. 4 ह्रियमाणाः (for ह्रियामस्तैः). D3 सुदुःखितान्. D1 हृतास्त्वंबहुदुःखिताः.

5 a) D2 G1 [अ]तः (for नः). — b) G4 अमात्यांश्च (for अमात्या°). D3 तान् (for च). K4 B (B1 om.) D (except D2. 3) G1. 3 महारथाः. — c) Ś1 K3 M2 उपागम्य. K2 G1. 3 [अ]ब्रवीद्; K4 [अ]ब्रवन् (for [अ]ब्रुवन्). — d) K1 Dn D5. 6 च रणप्रदान्; G1 शरणैषिणः (for शरण°).

6 b) B3 सुयोधनः (for सहा°). — d) B (B1 om.) D (except D1–3. 5) G3 आश्रितैः (for आस्थितैः).

7 a) D3 विमोक्षय (for मोक्षयत). D3 ते (for वः). — b) Ś1 जनाधिपं; D5 महारथं; G3. 4 M सुयोधनं (for नराधिपम्). — c) Ś1 B3 G2 पराभवो; K1. 2 B3. 4 Dc Dn3 D6 परामर्षो. K3 T G2 M1 नाभविष्यत् (for मा भ°). — d) Ś1 K Dc D1–3 पांडवाः; T3 G1 सर्वथा (for सर्वशः). — After 7, T1 G3. 4 ins.:

1136* इत्यब्रुवन्नराणान्मुक्ता धर्मराजमुपागताः ।

8 a) B4 T1 G1. 3 उक्तः स; D3 उक्तेषु (for उक्ते तु). — c) B (B1 om.) Dn D4. 6 G3 पांडवान् (for सोदरान्). — d) K3 मोक्षणं; T3 रक्षणे (for मोक्षणे).

9 a) Ś1 यदा° (for अथा°). G4 [आ]गत्य (for [आ]गम्य). G1 तद् (for तम्). — b) K3. 4 भरतर्षभाः. — c) T3 G1 साक्षा (for सान्त्व-). D3 अवोचंत (for अयाचन्त). — d) T3 मुक्ति (for शक्ताः).

10 b) K3 सांत्वतापि तैः; D1 सांत्वितास्तु तैः; T G1. 3. 4 M1 सांत्विनापि (T °ताश्च; G4 °ता स्म) ते. — After 10ab, S (except G3) ins.:

1137* आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इव ।

— c) S तदा° (for ततो°). — d) T1 यमौ चैव महोत्कटौ; T2 यमौ द्वौ च बलो°; G2. 4 यमौ च प्रबलो°.

11 a) Ś1 K1. 3 Dc D3 त्यक्त्वा (for मुक्त्वा). — b) B3. 4 Dc2 Dn D1. 3. 4. 6 G3 M3 खेचरा. S (except G3) दिशः (for दिवम्). — c) Ś1 °मर्षतो; K3–4 °वर्षतो; T1 °कांक्षंतो; T2 G1 °वीक्षंतो (for °कर्षन्तो). — d) T1 G1 दीना (for दीनान्).

12 a) K3 D1. 2. 5 समस्तं (for समन्तात्). B3. 3 Dc Dn D4. 6 M पश्यामः (for °मि). — b) M शरजालविवेष्टितं. — d) Ś1 K1. 2. 4 D3. 5 प्रदिशंतं; B3 Dn D4. 6 G3 °मुंचंतं; B4 °मुंचानं (for °युञ्जानं).

13 c) D5 धनंजयं स चात्मानं.

14 a) G3. 4 पांडवेयैः (for °न). — b) T2 G1. 4 समाश्लिष्टः; G3 समाविष्टः. B (B1 om.) Dc Dn D4. 6 परस्परं (for परंतपः). — c) Ś1 कुशलैः. G1 परिपृष्टस्तैः (for °पप्रच्छ). — d) G1 म (for तैः).

15 a) Ś1 K Dc D1–3. 5 तदा; T2 G1. 2. 4 M3 यथा (for तथा). T2 G1. 2. 4 न्यायं (for [अ]न्योन्यं). T1 ते वै समेत्य चान्योन्यं. — b) G4 संनाहं (for °हान्). Ś1 K1. 3 B3 प्रविमुच्य च; Dc वै प्रमुच्य च; Dn3 D1 विप्रमुच्यत; M1 विप्रमुच्य वै. T1 संनाहानि विमुच्य च. — c) Ś1 K1. 3 D1 तदा (for ततो). T2 G1. 3. 4 सर्वे (for वीरा). — d) Dc

२३८

C. 3. 15070
B. 3. 249. 1
K. 3. 250. 1

दुर्योधन उवाच ।
चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
इदं वचनमक्लीबमब्रवीत्परवीरहा ॥ १
भ्रातृनर्हसि नो वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।
अनर्हा धर्षणं हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २
एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।
उवाच यत्कर्ण वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ।
द्रष्टारः स्म सुखाद्धीनान्सदारान्पाण्डवानिति ॥ ३
तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्यथ ।
भूमेर्विवरमन्वैच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः ॥ ४
युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अस्मद्दुर्मन्त्रितं तस्मै बद्धांश्चास्मान्यवेदयन् ॥ ५
स्त्रीसमक्षमहं दीनो बद्धः शत्रुवशं गतः ।
युधिष्ठिरस्योपहृतः किं नु दुःखमतः परम् ॥ ६
ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं सदा ।
तैर्मोक्षितोऽहं दुर्बुद्धिर्दत्तं तैर्जीवितं च मे ॥ ७
प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।
श्रेयस्तद्भविता मह्यमेवंभूतं न जीवितम् ॥ ८

T G1 M transp. सह and पांडवैः. G2. 4 गंधर्वैः पांडवाः सह. — After 15cd, S (except G3) ins.:

1138* परस्परं समागम्य प्रीत्या परमया युताः ।

[G2 M युतौ (for युताः). G4 प्रहसन्नर्जुनस्तदा (for the posterior half); cf. 3. 238. 1ab.]

Colophon om. in Ś1 B1. — *Major parvan:* K1. 2 Dn3 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3 D3 M3 प्रायोपवेश; K4 B (B1 om.) De Dn D1. 2. 4–6 G3 दुर्योधन-प्रायोपवेश (Dn1 D1 °वेशन); M1 दुर्योधनघोषयात्रा. — *Adhy. name:* M1 दुर्योधनपराजयः; M3 corrupt. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n3 217; Dn3 246; D1 248; T1 G2. 4 M (M3 *inf. lin.*) 240 (M3 orig. 242); T3 G1 238. — *Śloka no.:* Dn1. n2 16; Dn3 17.

238

1 D3. 3 वैशं (for दुर्यो°). — b) M3 प्रहर्ष (for प्रहस°). — d) B3 पांडवस्तदा (for परवीरहा).

2 a) K4 अमि हि (for अर्हसि). B3–4 Dn D1. 4–6 G1. 3 मे (for नो). — c) Ś1 T1 अनर्हं (T1 °र्हं) धर्षणं; K1 अनार्हधर्षणं; K3 अनर्हां च क्षणं; K3 D1. 5 अनर्हा (D1 °र्हां) धर्षणां; B Dn3. n3 D4. 6 T3 G3–4 M1 अनर्हं (Dn3 °र्हां; G4 M1 °र्हां) धर्षणा; D3 (corrupt) अवहधिर्षणां. Dn1 अप्यनर्हा धर्षणा मे.

3 a) B4 उक्तास्. B3 च (for तु). K1. 3 B4 गंधर्वाः. — d) T1 मंत्रयित्वा. — After 3, S (except G3) ins.:

1139* स्थितो राज्ये च्युतान्स्थानाच्छ्रिया हीनाञ्श्रियावृताः ।
[T1 M1 स्थिता (for स्थितो).]

— e) K4 D3 तु (for स्म). D3. 3 सुखासीनान् (for °द्धीनान्). Ś1 K1. 3 D1 द्रष्टारः स्मासु (K3 D1 °न्सु) खान्दीनान्; T1 द्रष्टारस्तान्सुखाद्धीमान्; T3 G1. 2. 4 द्रष्टास्मि (G4 °स्म-) निःसुखान्वीरान्. — f) T1 ततस्तान् (for सदारान्).

4 a) K3 B1. 3 D1. 3 S अस्मिन् (for तस्मिन्). — b) K3 वचस्य तु; K4 Dn D6 °स्तथा; D1 °स्यधः; D2 °स्तदा (for °स्यथ). — c) K4 D3 T3 M3 अन्विच्छं; B3 अन्येहं; De T1 G1 अन्विच्छन्; G3. 4 अन्विच्छे (for अन्वैच्छं).

5 a) Ś1 K1. 3 B1 D3 T3 G1 उपागम्य (for अथा°). K3 गंधर्वैः; K4 De D1–3 T3 G4 °र्वैः (for °र्वाः). B1 M3 transp. सह and पांडवैः. — c) D3 अस्मिन् (for अस्मद्-). Ś1 K1. 3 चास्मै (for तस्मै). — d) K3 D3 G1 M1 बद्धाः; T3 G4 बध्वा (for बद्धान्). D3 (*sup. lin.*) स्वा° (for चा°). D1 समस्तं प्रत्यवेदयत्.

6 c) K1. 3 D4 [उ]पकृतः; B1 °हितः; De °कृतं; G4 °सूनं (for °हृतः). — d) = 1. 9. 3d : 4. 18. 36d. D3 मे (for नु). G1 हृतः (for अतः).

7 a) T1 ते (for मे). B1 M3 पूर्वं; T1 तेषां (for नित्यं). — b) Ś1 K1. 3 ये (K3 ए)षां रिपुर् (by transp.). De तदा; T3 गतः (for सदा). — d) Ś1 K B4 D1–3. 5 transp. दत्तं and तैर्. K4 D1 जीवितं हि (D1 तु) मे; B3. 3 Dn D4. 6 G3 एव जीवितं.

8 a) T1 प्राप्तव्यं; T3 प्राप्तोस्मि. K1. 3 यद् (for यदि). — b) B1 तस्मात् (for तस्मिन्). Ś1 K3 °मृधे; K1 °वने; B3 °हवे (for °रणे). — c) B1 तु (for तद्). — d) D1

भवेद्यशः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।
प्राप्ताश्च लोकाः पुण्याः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥ ९
यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ।
इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।
भ्रातरश्चैव मे सर्वे प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ १०
कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
दुःशासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ ११
न ह्यहं प्रतियास्यामि पुरं शत्रुनिराकृतः ।
शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ १२
स सुहृच्छोकदो भूत्वा शत्रूणां हर्षवर्धनः ।
वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १३
भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिर्विदुरः संजयस्तथा ।
बाह्लीकः सोमदत्तश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥ १४
ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।
किं मां वक्ष्यन्ति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १५
रिपूणां शिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोरसि ।
आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ १६
दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १७
अहो बत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
स्वयं दुर्बुद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संशयम् ॥ १८
तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ।

C. 3. 150*29
B 3. 249. 20
K. 3. 250. 20

निद्य°; D2 नैवं (for एवं). K3 D3 हि (for न). D3 जीवनं (for जीवितम्). B Dc Dn D4. 6 नैवंभूतस्य जीवितं.

9 a) B Dn D4. 6 T1 अभूद्; M1 भूयाद् (for भवेद्). K2 यथा (for यशः). — b) B1 ख्यातिर्; T1 ख्यातो. K1. 2 D3 वधं; T1 वधः (for वधात्). — c) Ś1 K1. 2 D5 प्राप्तस्य (for प्राप्ताश्च). Ś1 K1. 2 D5 लोकान्पुण्यान्; B1–3 Dc1 Dn D4. 6 T1 पुण्यलोकाः (for लोकाः पुण्याः). Ś1 K1–3 D5 च; T2 G1 मे (for स्युर्). B4 प्राप्ताः स्युश्चैव मे लोकाः. — d) T1 महेंद्रभवने. Ś1 K1. 2 °क्षयः; D5 °क्षयान्.

10 a) B1 यत्त्विदं; D1 यदद्य; D2 यच्चाद्य (for यत्त्वद्य). K4 G2. 4 [s]व्यवसितं (for व्यव°). G1 यन्मे व्यवसितं किंचित्. — b) T1 G2–4 M1 नराधिपाः; T2 G1 नराधिप (for नर°). — c) K2–4 D (except Dn3 D4) T2 G3 उपाशिष्ये; T1 समासिष्ये (for उपासिष्ये). — d) K3 गृहं. — e) Ś1 K1. 2 [अ]द्य (for [ए]व). — f) = 11d. D3 पुरीं; G1 गृहं (for पुरं). Ś1 K1. 2 प्रयांतु नगरं प्रति; B2–4 Dn D4. 6 T2 G3 यांत्वद्य स्वपुरं प्रति.

11 a) G4 सर्वे (for चैव). — b) Ś1 K1. 2 B1 T1 G1 च मे; T2 G2. 4 M तथा (for च ये). — d) = 10f. K4 D3 T2 G1 प्रयांतु नगरं प्रति. — After 11, K1 reads 13cd.

12 a) B2 स्वहं (for ह्यहं). Ś1 K1. 2 सं(K2 मां)प्रवेक्ष्यामि; B Dn D1–4. 6 संप्रयास्यामि; Dc1 संप्रपश्यामि; Dc2 संप्रयच्छामि (for प्रतियां). G3 न ह्यप्यहं प्रयास्यामि. — b) Ś1 (*sup. lin.*) K1 D3. 5 शत्रुविमानितः; K3 °तिरस्कृतः. — c) K1. 2 °मानापहो; G2 °मानासहो. — d) Ś1 K1. 2 बलकृत्तदा (K1 °था); T1 शोकहृत्तथा; T2 G1. 2 मानवर्धनः; G4 मानकृत्तदा. — After 12, T G2. 4 ins.:

1140* कामं रणशिरस्यद्य शत्रुभिर्वै विमानितः ।
[T2 कारणैः सम्यगभितः (for the prior half).]

On the other hand, G1 ins. after 12:

1141* कारणैरस्म्यभिहितः शत्रुभिर्वै विमानितः ।
अकारणेऽस्म्यभिजितः शत्रुभिर्वै विमानितः ।

13 a) B Dn D4. 6 G3 जातः; Dc भुवं (sic) (for भूत्वा). K3. 4 D1–3 सुहृच्छोकप्रदो भूत्वा (D1 °दोद्याहं; D2 °दो नित्यं); G2 स सुहृच्छोकसंतप्तः. — K1 reads 13cd after 11. — d) Ś1 K1. 2 नराधिपं (K1 °प); B2 त्रिपिष्टपं (for जना°).

14 a) B1–3 Dn D3–6 G3 भीष्मद्रोणौ; G1 भीष्मौ द्रौणिः. B2. 3 Dn D3. 4. 6 G3 कृपद्रौणी (D3 °णिर्). — b) K1 T1 G4 तदा (for तथा). — c) N (except B1. 3. 4; Ś1 damaged) G3 बाह्लिकः. B1. 3. 4 Dn D4. 6 G3 सौमदत्ति°. — d) K3 वृत्तसंमतः; D2 दृढसंमताः; G4 M भृश°.

16 Ś1 K1. 2 D4 om. 16. M1 transp. 16 and 17. — b) K4 चारिभिः; B3 D6 G3 चोपरि (for चोरसि). — d) D1. 2. 5 T2 G1. 2. 4 द्रक्ष्यामि (for च°).

17 M1 transp. 16 and 17. — a) Dc प्रियं; D2 स्वयं (for श्रियं). — b) K1. 2. 4 B2. 4 G2–4 M वा (for च). — c) K1. 2. 4 D3. 5 transp. तिष्ठन्ति and न. — d) Dc मदगर्वितं; T1 मतिगर्वितः; G2 अति°.

18 a) T2 G4 यदेतत्; G1 यथैतत् (for यथेदं). B Dn D4. 6 G2 अहोनर्हं (B1 °नय°; B2–4 नार्हं)मिदं कर्म. — b) D5 दृष्टं (for कष्टं).

19 a) K2. 4 Dn1. n3 (before corr.) D1 T2 G3 उपाशिष्ये. Cf. 10c. — b) B1. 3 Dn3. n3 D4–6 G3 न हि

C. 3. 15089
B. 3. 249. 20
K. 3. 250. 20

चेतयानो हि को जीवेत्कृच्छ्राच्छत्रुभिरुद्धृतः ॥ १९
शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषवर्जितः ।
पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथाब्रवीत् ।
दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २१
प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिषेकं नृपो भव ।
प्रशाधि पृथिवीं स्फीतां कर्णसौबलपालिताम् ॥ २२
भ्रातॄन्पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा ।
बान्धवास्त्वोपजीवन्तु देवा इव शतक्रतुम् ॥ २३
ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ।
बन्धूनां सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २४
ज्ञातींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणानिव ।
गुरवः पालनीयास्ते गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २५
नन्दयन्सुहृदः सर्वाञ्शात्रवांश्चावभर्त्सयन् ।
कण्ठे चैनं परिष्वज्य गम्यतामित्युवाच ह ॥ २६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशासनोऽब्रवीत् ।
अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ।
सगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमात्मनः ॥ २७
प्रसीदेत्यपतद्भूमौ दूयमानेन चेतसा ।
दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रजं जलमुत्सृजन् ॥ २८
उक्तवांश्च नरव्याघ्रो नैतदेवं भविष्यति ।
विदीर्येत्सनगा भूमिर्द्यौश्चापि शकलीभवेत् ।
रविरात्मप्रभां जह्यात्सोमः शीतांशुतां त्यजेत् ॥ २९
वायुः शैघ्र्यमथो जह्याद्धिमवांश्च परिव्रजेत् ।
शुष्येत्तोयं समुद्रेषु वह्निरप्युष्णतां त्यजेत् ॥ ३०

शक्यामि; D_2 (by transp.) शक्ष्यामि न हि; G_3. 4 न हि शक्नोमि. D_1 सह्यं मे नेह जीवितं. — c) K_4 D_1 T_2 G_1 चिंतयानो; B_1 चेतनावान्; T_1 वेदयानो.

20 a) S (except G_3) [अ]पह° (for [अ]वह°). — b) B_4 पौरुषगर्वितः. — c) K Dc D_{n3}. n3 D_{1-4}. 6 G_3 विक्रमार्थैश्च (K_3 विषमस्थैश्च); B_1 विक्रमारूढैः. — d) K_2 सावमानम्; D_1 स सावज्ञम् (for सावमानम्).

21 a) D_1. 3 एवं चिंतागतो राजा.

22 a) B_1 प्रतीहासं (for प्रतीच्छ त्वं). — b) M नृपोत्तम (for नृपो भव). — c) S_1 K_3 D_{n3} G_1 कृत्स्नां; K_1. 3 Dc D_3. 5 सर्वां (for स्फीतां). — d) K_2 कर्णसौवल्य°; B_3 °पावितः; D_2 M °पालितः.

23 a) S_1 K_4 B_3. 4 D_{1-3} विश्रब्धं; K_3 Dc D_5 T_1 विश्रब्धः. — b) K_3 मरुतां; T_1 प्रभूतो (for मरुतो). — K_3 om. 23^{c}–25^{b}. — c) B D_{11} D_4. 6 चोप° (for स्वोप°). — d) S (except G_3) सहस्राक्षमिवामराः.

24 K_3 om. 24 (cf. v.l. 23). — a) T_1 G_1 M_3 यथा (for सदा). K_2 G_1 वृत्तं; B_1 बुद्धिं; Dc D_{1-3} वृत्तिः; T_2 दांतं (for वृत्तिं). — b) D_3 तु (for च). D_2 प्रसादयन् (for [अ]प्रमादतः). B_4 कुर्वीथा रोषमुत्सृज; T_2 कुरु वीराप्रमादतः.

25 K_3 om. 25^{ab} (cf. v.l. 23). — a) K_2 D_1. 3 ज्ञातीश्च (for ज्ञातींश्च). K_3. 4 Dc D_{1-3}. 5 °मन्येथा (for °पश्येथा). — b) B_3. 3 D_{11} D_4. 6 G_3 यथा (for इव). — c) D_2 कुरवः (for गुरवः). K_3 D_1 मान° (for पाल°). D_1 T_2 G_1 च (for ते).

26 G_1 om. 26^{ab}. — a) S_1 K_2 चैव (for सर्वान्). — b) D_5 शत्रूंश्चैव (for शात्रवांश्च). S_1 K_1. 3 Dc D_{1-3}. 5 [अ]वमादयन्; K_3. 4 [अ]वसादय; T_1 [अ]वनादयन्; T_2 [आ]ह्वय स्वयं. — c) T_2 G_1. 2. 4 कर्णं (for कण्ठे). — d) B_1 तं (for ह).

27 c) S_1 K_1. 3 बाष्पकंठः (K_1 °ठाः); G_3 अश्रुपूर्णाः; M_3 उत्कंठश्च (for अश्रुकण्ठः). — d) B_3. 4 ह (for च). — D_2 om. 27^{ef}. — f) B_3 एव च (for आत्मनः).

28 a) K_1 °भ्यपतद्; M_3 °त्येव तद् (for °त्यपतद्). — b) D_3. 6 दीर्यमाणेन (for दूय°). Dc तेजसा (for चेतसा). — c) T_2 G_3 सखेदं (for दुःखितः). — d) G_3 नेत्राभ्यां (for नेत्रजं).

29 a) D_3 तु (for च). K_4 D_1. 3 T_2 G_1. 3. 4 नरव्याघ्र. — c) B_1 दीर्येत (for विदीर्येत्). K_3 सा नगाद्; B D_{11} D_2. 4. 6 सकला (for सनगा). — d) T_2 मंदरः (for द्यौश्चापि). — e) G_3 आतपतां (for आत्मप्रभां). — G_1 om. (hapl.) 29^{f}–30^{a}. — f) K_1 शीतांशुनस्; B_1 तीक्ष्णांशुतां. B_1 व्रजेत् (for त्यजेत्).

30 G_1 om. 30a (cf. v.l. 29); K_4 D_1 om. 30. — a) S_1 K_1. 3 शैत्यम्; D_3 शीघ्रम् (for शैघ्र्यम्). T_2 पाशं जलेशो जह्याथद्. — b) K_3 Dc परित्यजेत्; D_5 [अ]पि संचलेत्; T_1 G_1 हिमं द्र°; T_2 लतां द्र°; G_3. 4 परिव्रजेत्. — c) Dc T_2 G_3 समुद्रस्य; D_5 °द्रोपि. — d) Dc अग्निर् (for वह्निर्). K_1 Dc अति- (for अपि). S (except G_3) भविष्यति शतं

न चाहं त्वद्दते राजन्प्रशासेयं वसुंधराम् ।
पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ।
त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ ३१
एवमुक्त्वा स राजेन्द्र सस्वनं प्ररुरोद ह ।
पादौ संगृह्य मानार्हौ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ३२
तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ।
अभिगम्य व्यथाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥ ३३
विषीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ।
न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कस्यचित् ॥ ३४
यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।
सामर्थ्यं किं त्वतः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः ।
धृतिं गृह्णीत मा शत्रूञ्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ॥ ३५
कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ।
नित्यमेव प्रियं कार्यं राज्ञो विषयवासिभिः ।
पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ॥ ३६
नार्हस्येवंगते मन्युं कर्तुं प्राकृतवद्यथा ।
विषण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ।
उत्तिष्ठ व्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ३७
राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुमत्त्वताम् ।
किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ।

C. 3. 15111
B. 3. 250. 1
K. 3. 251. 2

समाः (cf. 31ᵉᶠ)

31 ᵃ) B₄ तु (for च). Ś₁ त्वत्कृते; D₈ त्वामृते (for त्वद्दते). — ᵇ) Ś₁ K₃ D₁. ₂ प्रशासिष्ये; B₂. ₄ शासयेयं (for प्रशासेयं). — ᵈ) T₂ [ए]तद् (for [इ]दम्). — After 31ᶜᵈ, S (except G₃) ins.:

1142* शत्रूणां शोककृद्राजन्सुहृदां शोकनाशनः ।
[G₁ मानवर्धनः; M हर्षवर्धनः (for शोक°).]

— ᵉ) B₁ G₂. ₄ जातो; D₂ राजन् (for राजा). — ᶠ) K₄ Dc D₃. ₄. ₆ G₂ M₂ भविष्यति. T G₁ न संशयः (for शतं समाः).

32 Before 32, D₁ ins. वैशं° उ°. — ᵃ) K₄ B₁. ₄ D₅ T₂ G₄ राजेंद्र; B₃. ₅ Dn D₆. ₆ राजानं. — ᵇ) K₃ B₁. ₂. ₄ Dn D₃. ₆ सुस्वरं; B₃ Dc D₄ सस्वरं (for सस्वनं). M₂ च (for ह). — ᶜ) K₃. ₄ Dc₂ स गृह्य; B₂ संस्पर्श-; B₃. ₄ Dn D₄. ₆ T₂ G₃ °स्पृश्य; G₄ °हृत्य (for °गृह्य). K₄ D₃ शिरसा; B₁. ₂. ₄ D₁ मानार्हौ. — ᵈ) Ś₁ मानद (for भारत).

33 ᵃ) K₂ T₁ तदा; K₄ D₃ अथ (for तथा). K₁ द्वौ; D₁ सु-; G₁ तु (for तौ). D₁ भूत्वा (for दृष्ट्वा). — ᶜ) B Dn अधिगम्य. Ś₁ महाबाहुः; K₁. ₂ महाराज; D₁ सुदुःखार्ता (for व्यथा°).

34 ᵃ) D₂ transp. विषीदथः and किं. Ś₁ B₄ T₂ G₄ विषीदतः. T₁ कौरवेंद्रौ (for किं कौरव्यौ). — ᵇ) K₄ D₁. ₂ बालिशौ; T₁ किं युवां (for बालिश्यात्). K₃ प्राकृतानि च; G₄ प्राकृता इव. — ᶜ) G₁. ₄ शोक° (for शोच°). — ᵈ) K₃ °वर्तति; B₄ °वर्तेत्तु (for °वर्तेत). B Dn D₁. ₄. ₆ G₃ कहिं° (for कस्य°).

35 ᵃ) Ś₁ K₂ G₁ यथा (for यदा). K₁. ₂ न; D₁ T₁ तु (for च). B₁ शोचयतः (for च शोचतः). — ᵇ) T M₂ व्यसनान् (for व्यसनं). D₁ °सर्पति (for °कर्षति). — ᶜ) K₁ B₃. ₄ Dc D₃. ₅ G₁. ₂. ₄ ततः (for त्वतः). Ś₁ T₂ शोकं; K₃ शोको. — ᵈ) Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅. ₆ शोचमानः. Ś₁ K Dc D₁–₃. ₅ प्रपश्यति; B₄ °नः; T₁ G₄ °थ. — ᵉ) B₂ Dn D₆ गृह्णीतं; B₃. ₄ T₁ M₂ गृहीत. T₂ G₁ धृतिमंतौ श्रियं चेमां. — ᶠ) B₃ G₂. ₄ शोचतो (for °न्तौ). Ś₁ Dc T₁ °व्यत; K₄ D₃ °व्यथ (for °व्यथः). T₂ शत्रूञ्शोकमिमं जहि; G₁ शोचंतौ मा जहास्यथः. — After 35, G₁ ins.:

1143* धृतिमन्तो जयं शत्रूञ्शोचन्तौ नाभविष्यथ ।

36 ᶜ) G₂ एवं (for एव). T₂ G₁ हितं (for प्रियं). — ᵈ) =46ᵇ. K₄ राज्ञां. — ᵉ) K₃ [S]पि (for हि).

37 ᵃ) T₁ नार्हति (for नार्हसि). B₁ [ए]वं कृतं; T₁ [ए]वं कृते (for [ए]वंगते). B₁ मन्ये; D₃ शोकं; T G₁. ₂ मृत्युं (for मन्युं). — ᵇ) Dc सर्वं (for कर्तुं). K₄ D₃ M₂ प्रभो; T₁ भवान्; G₁. ₂. ₄ स्वयं; M₁ विभो (for यथा). — ᶜ) K₄ स्वयि (for तव). Dc D₁. ₃ सौदर्यास्. — ᵈ) B₂ T₁ समाश्रिते; D₅ उपासिते. — After 37ᶜᵈ, S (except T₁ G₃) ins.:

1144* तदलं दुःखितानेतान्कर्तुं सर्वान्नराधिप ।

— ᵉ) T₁ तदलं दुःखितान्सर्वान् (cf. 1141*). — After 37, B D (except D₁–₃. ₅) S (except T₂ G₂) ins. an addl. colophon, followed in most MSS. by कर्ण उ° (resp. कर्णः) (*adhy. no.*: Dn₁. ₈ 248; Dn₂ 247).

38 ᵃ) B Dc Dn D₄ G₄ M₁ नाद्याव°; D₆ न ह्याव° (for अद्याव°). — ᵇ) K₃ D₁. ₂ T₂ G₁ [इ]मां; T₁ G₂. ₄ [ए]व (for [इ]ह). — After 38ᵃᵇ, S (except G₃) ins.:

1145* अल्पत्वं च तथा बुद्धेः कार्याणामविवेकिताम् ।
[G₁ आलस्यं (for अल्पत्वं) T अविवेकतां.]

— ᶜ) Dc तद्वीर; G₂. ₄ धर्मज्ञ (for यद्वीर). — ᵉ) G₁ सद्यस्त्वं वशमापन्नः. — ᶠ) Ś₁ K₁. ₂ B D₂ °कर्षण; K₃

C. 3. 15112
B. 3. 250. 2
K. 3. 251. 2

सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ३८
सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ।
अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥ ३९
प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ।
निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्ष्यन्ते च स्वसैनिकैः ॥ ४०
सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ॥ ४१
यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
यदृच्छया मोक्षितोऽद्य तत्र का परिदेवना ॥ ४२
न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तम ।
स्वसेनया संप्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ॥ ४३
शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
भवतस्ते सभायां वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः ॥ ४४
पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ।
सत्त्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन् ।
उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ४५
अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ ४६
मद्वाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
स्थास्यामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिमर्दन ॥ ४७
नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यसि ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

D$_{3. 5. 6}$ G$_3$ °कर्षनः; D$_1$ °कर्षणः.

39 [a]) Ś$_1$ B$_1$ °जीव्यैश्च; K$_2$ °जीवस्य. — M$_2$ om. (hapl.) 39^c–42^b. — [c]) B$_{1. 3}$ D$_6$ G$_3$ ह्यथ; T$_2$ G$_2$ अथ (for यदि).

40 M$_2$ om. 40 (cf. v.l. 39). — [a]) K$_{1. 2. 4}$ T M$_1$ प्रधान-; D$_6$ प्रवीणाः (for प्रधानाः). — [b]) Ś$_1$ क्षोभयंतु; D$_3$ कालयंनि; S (except G$_3$) क्षोभयित्वा. — [c]) K$_{1. 2}$ सु-; D$_6$ -पु; D$_2$ [S]त्र (for च). — [d]) Ś$_1$ स्वसेवकैः; K$_2$ °सैन्यकैः; B$_2$ D$_n$ D$_4$. 6 G$_2$ [ए]त्र सैनिकैः.

41 M$_2$ om. 41 (cf. v.l. 39). Cf. 39^{ab}. — [a]) Ś$_1$ °जीव्या°; K$_2$ °जेव्या° (for °जीवा°). D$_6$ G$_1$ राज्ञो; D$_2$ T$_1$ राजन् (for राज्ञां). — [b]) Ś$_1$ विजये (for विषये).

42 M$_2$ om. 42^{ab} (cf. v.l. 39). — [a]) K$_2$ यद्; D$_3$ यदा; T$_2$ G$_2$ इति (for यदि). Ś$_1$ K$_{1. 3}$ राजा (for राजन्). — [b]) Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{1. 2}$ G$_4$ भवान् (for भवद्-). — [c]) K$_4$ B D (except D$_{1. 2. 5}$) G$_{2-4}$ [S]सि (for स्थ). — [d]) =46^d; Gītā (Vulg.) 2. 28. G$_1$ transp. तत्र and का. K$_4$ D$_{1. 3}$ G$_1$ परिवेदना.

43 [a]) B$_1$ तवैं; G$_4$ न वैं (for न चैं). — [b]) B$_1$ पांडवानां; B$_2$ °वेया (for °वास्त्वां). B$_1$ D$_n$ D$_4$ नृपोत्तमं. — [c]) Ś$_1$ K$_{1. 2. 4}$ D$_{n2. n3}$ D$_{1-3}$ G$_2$ संप्रयातं; B$_1$ °याते; D$_6$ प्रयातं च; T$_1$ समं सर्वे. M$_1$ सेनया संप्रयांतं वै.

44 [b]) Ś$_1$ K$_{1. 2}$ D$_1$ संग्रामेषु (for संयुगेषु). Ś$_1$ [अ]पलायनः; T$_2$ G$_1$ [अ]पराजिताः. — [c]) K$_4$ (before corr.) B D (except D$_{1-3. 5}$) T$_2$ G$_2$ सहाया (for सभायां).

45 [a]) K$_1$ पूर्वाणि (for रत्नानि). — [b]) K$_4$ एतानि (for अद्यापि). Ś$_1$ K$_{1. 2}$ [अ]नुयुज्यसे; K$_3$ [उ]पयुंजते; D$_1$ °युंजसे; G$_1$ °भुंक्ष्वसे. — [c]) T$_2$ G$_1$ सत्वस्थाः पांडवाश्चापि. — After 45^{cd}, S (except G$_3$) ins.:

1146* तदलं ते महाबाहो बुद्धिः प्रायोपवेशने ।

[T$_2$ G$_{1. 2}$ विषादं (T$_2$ °र्षं) कर्तुमीदृशं; M विशादेन महाबल (for the posterior half).]

— [f]) B$_{1. 3. 5}$ D$_n$ D$_4$. 6 G$_3$ चिरं (for चिन्तां).

46 G$_3$ om. 46. — [a]) Ś$_1$ M$_2$ अपश्यम् (for अवश्यम्). — [b]) =36^d. T$_1$ G$_4$ M$_2$ राज्ञां. — [d]) =42^d; Gītā (Vulg.) 2. 28. G$_1$ transp. तत्र and का. K$_3$ परिदेविना; K$_4$ D$_{1. 3}$ G$_1$ °वेदना.

47 [b]) G$_1$ अद्य (for यदि). T$_2$ G$_2$ त्वं; G$_1$ [ए]तन् (for [ए]वं). — [d]) K$_4$ B$_1$ D$_{1. 3}$ T$_1$ G$_{2. 4}$ शुश्रूपुर्; G$_1$ शुश्रूषाम् (for शुश्रूषन्). T$_1$ भरतर्षभ (for अरि°).

48 [a]) D$_6$ जीवितम् (for °तुम्). T$_2$ G$_1$ सत्यं; G$_2$ शक्यं (for अहं). — [b]) Ś$_1$ यद्-; D$_2$ त्वां (for त्वद्-). — After 48^{ab}, T$_2$ G$_1$ *repeat* 45^{ef}. — T$_2$ om. 48^{cd}. — [c]) K$_4$ D$_3$ च (for तु). K$_4$ D$_3$ G$_{1. 2. 4}$ M तथा (for नृप). T$_1$ प्रायोपविष्टं राजानं. — [d]) K$_3$ D$_6$ D$_{1-3}$ हासो. K$_3$ D$_3$ भविष्यति. T$_1$ दुर्योधनममर्षणं (=3. 239. 1^d).

49 T$_1$ om. 49; K$_3$ D$_3$ om. the ref. — [b]) G$_{3. 4}$ तथा (for तदा). T$_2$ यच्छ्रुतं (sic) कौरवं त्वया. — T$_2$

२३९

वैशंपायन उवाच ।

प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।
उवाच सान्त्वयन्राजञ्शकुनिः सौबलस्तदा ॥ १
सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।
मयाहृतां श्रियं स्फीतां मोहात्समपहाय किम् ।
त्वमबुद्ध्या नृपवर प्राणानुत्स्रष्टुमिच्छसि ॥ २
अद्य चाप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ।
स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाम्भसि ॥ ३
अतिभीरुमतिक्लीबं दीर्घसूत्रं प्रमादिनम् ।
व्यसनाद्विपयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रियः ॥ ४
सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।
मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ५
यत्र हर्षस्त्वया कार्यः सत्कर्तव्याश्च पाण्डवाः ।
तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥ ६
प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं स्मर ।
प्रयच्छ राज्यं पार्थानां यशो धर्ममवाप्नुहि ॥ ७
क्रियामेतां समाज्ञाय कृतघ्नो न भविष्यसि ।

C 3.1513*
B 3.251.9
K 3.252.8

om. 49^{cd}. — ^{c}) G_4 स नो° (for नैवो°). — ^{d}) D_3 °मानसः (for °निश्चयः).

Colophon om. in D_3 T. — *Major parvan:* $Ś_1$ $K_{1.2}$ Dn_3 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B_{1-3} De Dn_1 D_{4-6} G_4 दुर्योधनप्रायोपवेश; B_1 D_2 प्रायोपवेश; Dn_3 दुर्योधनवेश; D_1 दुर्योधनप्रायोपवेशन. — *Adhy. name:* M_2 कर्णहितोपदेशकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_4 320; Dn_1 (marg.). n_3 249; Dn_2 248; D_1 250; G_2 241; G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 242 (M_2 orig. 244). — *Śloka no.:* Dn 13; D_1 33.

239

1 T_2 om. 1^{a}–2^{b}; D_2 T_1 om. the ref. — ^{c}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ G_4 राजा (for राजन्). — ^{d}) K_4 सौबलिस्. T_1 M_2 तथा (for तदा).

2 T_2 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — Before 2, K_3 B D (except $D_{3.5}$) G_3 ins. शकुनिरुवाच (resp. शकुनिः). — ^{a}) K_4 D_3 तु (for हि). — ^{b}) K_1 न; T_1 यत् (for तत्). — K_3 om. (hapl.) 2^{c}–3^{b}. — ^{c}) S (except G_3) दीप्तां (for स्फीतां). — ^{d}) K_4 स्नेहात् (for मोहात्). K (K_3 om.) $D_{1.2.5}$ समवहाय; B_4 त्वमपहाय; D_3 सर्वां विहाय. K_4 तां (for किं). $Ś_1$ B_2 De Dn $D_{1.3.4.6}$ तां मोहादप(Ś₁ °त्सम-; $D_{1.3}$ °दुप)हाय किं (De वै). — $^{e/f}$) B_1 Dn $D_{4.6}$ [अ]द्य नृपते; $B_{2.3}$ च नृपते; D_3 भूय एव (for (नृपवर). B_3 D (except $D_{1.5}$) अर्हसि (for इच्छसि). T_2 त्वं बुध्वा नृपर प्राणानुत्स्रष्टुमिह चेष्टसि.

3 K_3 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^{a}) B_4 Dn D_6 अथ (for अद्य). Dn $D_{2.6}$ G_1 वा (for च). G_1 तु (for [अ]पि). — ^{c}) Cf. 1. 74. 2^{a}, 3^{a}, 4^{a}. $G_{1.2}$ M यत् (for यः). T_1 घोरं; G_1 कोपं; $G_{2.4}$ M क्रोधं (for हर्षं). — ^{d}) De Dn_3 (by corr.) D_5 G_4 नियच्छसि. — ^{e}) T_2 G_1 M नश्यते हि (for स नश्यति). — ^{f}) D_2 आमकुंभं°; T_1 प्राप्तनावं°; T_2 G_4 छिद्रां नावं° (for पात्रमामं°). — After 3, K_4 D_{1-3} ins.:

1147* यः शोकं समनुप्राप्तं न नियच्छति भारत ।
तमीदृशं नरं न श्रीः कदाचिदपि सेवते ।

4 ^{a}) K_1 °भीमं°; K_3 D_3 °भीतं° (for °भीरुं°). B_4 S (except G_3) मृदुं (for अति-). — ^{c}) K_3 विषयक्रांतं; T_2 $G_{2.4}$ विषमं तात. — ^{d}) $Ś_1$ $K_{1.2}$ नृपः; T_2 नरं; G_1 पर- (for नृपं). K_3 B_{1-3} D प्रजाः; B_4 बुधाः (for श्रियः).

5 ^{a}) T_2 नैः (for नं). T_2 लोकं; G_4 शोकं (for शोको). — ^{b}) K_4 T $G_{1.2.4}$ M विपरीतः. — ^{c}) K_3 यत्; D_1 तैः (for मा). $Ś_1$ $K_{1.2}$ पूजनं; B_3 शोभनैः (for शोभनं). — ^{d}) $D_{1.3}$ (marg. *sec. m.*) शोकमेतं (D_1°कालं) विनाशय.

6 ^{c}) T_2 G_2 अत्र (for तत्र).

7 ^{a}) $G_{1.2.4}$ M न (for मा). B_4 प्रसीद चात्मनात्मानं; D_3 प्रसीद सत्यमात्मानं; T_1 प्रमादं न त्यजात्मानं; T_2 प्रसीद कृतसन्मानं. — ^{b}) K_3 तुष्टस्व; D_2 सुष्ठु त्वं; G_1 संतुष्टः (for तुष्टश्च). B_2 D_3 स्व- (for सु-). — ^{c}) T_2 $G_{1.2}$ पांडूनां (for पार्थानां). K_3 D_2 तेषां प्रतिकृतं कृत्वा (D_2 कार्यं). — ^{d}) $Ś_1$ राज्यं° (for धर्मं°).

8 $Ś_1$ K_1 om. (hapl.) 8. — ^{a}) $B_{2.3}$ °स्थाय; T_1 M °ज्ञाप्य (for °ज्ञाय). — ^{b}) K_2 B Dn $D_{4.6}$ G_3 कृतज्ञस्त्वं

C. 3. 15132
B. 3. 251. 9
K. 3. 252. 9

सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।
पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवाप्नुहि ॥ ८
शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
पादयोः पतितं वीरं विक्लवं भ्रातृसौहृदात् ॥ ९
बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिंदमम् ।
उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याजिघ्रत मूर्धनि ॥ १०
कर्णसौबलयोश्चापि संस्मृत्य वचनान्यसौ ।
निर्वेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
व्रीडयाभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत्परम् ॥ ११
सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।
न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ।
नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ॥ १२
निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ।
गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ॥ १३
त एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिमर्दनम् ।
या गतिस्तव राजेन्द्र सास्माकमपि भारत ।
कथं वा संप्रवेक्ष्यामस्त्वद्विहीनाः पुरं वयम् ॥ १४
स सुहृद्भिरमात्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च ।
बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न व्यचाल्यत ॥ १५
दर्भप्रस्तरमास्तीर्य निश्चयाद्धृतराष्ट्रजः ।
संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतलं समुपाश्रितः ॥ १६
कुशचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।
वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिकाङ्क्षया ।
मनसोपचितिं कृत्वा निरस्य च बहिष्क्रियाः ॥ १७
अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा दैतेयदानवाः ।
पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्विनिर्जिताः ॥ १८

(for °ध्रो न). — [d]) K3 हि (for तान्). — [e]) K3 De D1. 2. 5 प्रदायैषां (for प्रयच्छैषां). — [f]) K2 B Dn D4. 6 G3 अवाप्स्यसि (for °प्नुहि).

9 Before 9, all MSS. ins. वैशं॑ उ॑ (resp. वैशं॑). — [a]) B1 T1 च वचः; T3 वचनं; M1 तद्वचः (for तु वचः). — [b]) B1. 4 अवेक्ष्य ह; M2 अवैक्षत (for अवेक्ष्य च). — [c]) Ś1 K2 T3 G1. 2 दीनं (for वीरं). — [d]) B Dn D4. 6 G3 विकृतं; T G1. 2. 4 M °क्लवं (for °क्लवं).

10 [a]) B4 साधुवृत्ताभ्यां. — [b]) K3 De D1. 3 T1 M अरिंदमः; G2. 4 अरिंदम. — [d]) M2 प्रति- (for प्रीत्या). B4 जिघ्रति; T1 M1 जिघ्राय; T3 G1. 2. 4 चाघ्राय (for [अ]जिघ्रत).

11 [a]) T3 G1 [ए]व (for [अ]पि). — [b]) B De Dn D4. 6 G3 संश्रुत्य (for संस्मृत्य). B3 [अ]थ (for [अ]सौ). — [c]) T1 कृत्वा (for गत्वा). — [e]) K व्रीडेन (for व्रीडया). Ś1 K1 G1 [अ]पि परीतात्मा; D3 च परीतांगः; D5 [अ]भिपरीतः सन्.

12 [a]) B3. 3 Dn D4. 6 G3 तच्छ्रुत्वा सुहृदश्चैव. — [c]) G1 धर्मैर् (for धर्म-). — [d]) B1 वा॑ (for चा॑). — [e]) K4 च (for [ए]व). D1 कामैं॑ (for भोगैं॑). B1 transp. मे and कार्यं. — [f]) K1 मा विगच्छत कश्चन; K3–4 मां विहाय च गच्छत; T1 G1 मा न विघ्नत गच्छत; T3 मा न विघ्नेन गच्छतः.

13 [a]) T3 मतिः सिद्धा (for मम मतिः). — [b]) D3 स्थितः; T3 मम; G1 स्थित्वा (for स्थिता). — [c]) T3 G1 सहिताः (for नगरं).

14 [a]) K1 तम्; S (except G3) इति (for त). G4 उक्ते (for उक्ताः). — [d]) D5 सा गतिर्न च भारत. — [e]) D1 च; T3 हि; G1 नु (for वा). — [f]) Ś1 त्वयि हीनाः (for त्वद्विहीनाः). M1 transp. पुरं and वयं.

15 D3 om. 15. — Before 15, K1. 2. 4 B De Dn D4–6 G2–4 ins. वैशं॑ उ॑ (resp. वैशं॑). — [a]) B4 सहपुत्रैर् (for स सुहृद्भिर्). — [c]) K4 D1. 5 इति (for अपि). — [d]) K3 च चाल्यते; B Dn D1. 4. 6 M विचाल्यते; G1 [अ]प्यचाल्यत.

16 Ś1 K1–3 De D1 read 16[ab] after 17[cd]. — [a]) K4 B4 D3. 5 T3 G1. 2. 4 M दर्भसंस्तरं॑; B1–3 Dn D4. 6 T1 G3 दर्भास्तरणं॑. — [b]) T1 निश्चयं (for निश्चयाद्). — [d]) K3. 4 B Dn D4–6 G3 M भूतले. B3 निषसाद ह; B3 Dn D4–6 G3 समुपस्थितः; T3 समुपाहितः.

17 [b]) K4 निश्चय॑ (for नियम॑). B4 परं नित्यमभीप्सितः. — [c]) K4 Dsm वारिजतो; D1 वाक्यं ते (for वाग्यतो). De3 D3 राजशार्दूल. — [d]) Ś1 सुदुर्गतिं॑. K3 B3. 3 Dn D4. 6 काम्यया. — After 17[cd], Ś1 K1–3 De D1 read 16[ab]. — [e]) K2 मनसोपनितं; G1 °स्सोमचितं; M1 °सोपहितं; M2 °स्सोविजितं. K4 ज्ञात्वा. — [f]) K3 बहिःकृताः; B1 De G1. 2. 4 M बहिष्क्रियां. — After 17, S (except G3) ins.:

1148* तस्यौ प्रायोपवेशेऽथ मतिं कृत्वा सुनिश्चयाम् ।
[T3 G1 °निश्चलां.]

18 [a]) K1 निश्चितं (for निश्चयं). — [b]) D1. 2 ज्ञात्वा; T1 श्रुत्वा (for बुद्ध्वा). K3 D2 दैत्येय॑.

ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।
आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् ॥ १९
बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।
अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः ।
मन्त्रजप्यसमायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥ २०
जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २१
कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमाणा महाद्भुता ।
कृत्या समुत्थिता राजन्किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ २२

आहुर्दैत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २३
तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा ।
निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २४
समादाय च राजानं प्रविवेश रसातलम् ।
दानवानां मुहूर्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत् ॥ २५
तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संहत्य दानवाः ।
प्रहृष्टमनसः सर्वे किंचिदुत्फुल्ललोचनाः ।
सामिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ २६

C. 3. 15154
B. 3. 251. 30
K. 3. 252. 31

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

---

19 [a]) Ś1 K2 तु; B4 -षु (for स्व-). Ś1 K2 तं वै; G2. 4 M ज्ञात्वा (for तं तु). — [b]) Ś1 श्रुत्वा; T1 राज्ञो; G2. 4 M मतं (for ज्ञात्वा). Ś1 K1. 2 ह; T1 च (for वै). — [c]) T2 G1 आनयार्थं (for आह्वानाय). S (except G3) ततः (for तदा). Dem आश्वलायनतश्चक्रुः.

20 [a]) Ś1 K1. 2. 4 B4 D1–3. 5 बृहस्पत्युशनःप्रोक्तैर् — [c]) K1 °वेदप्रोक्ताश्च; M1 °वेदमंत्रेषु. — [d]) Ś1 K1. 2. 4 B1 D3. 5 याश्चैवोपनिषत्क्रियाः; K3 B3. 4 Dc D1 T G1. 2. 4 M2 याश्चोपनिषद(B4 T1 G1. 2. 4 M2 °दाः; Dc °दः; T2 °दां)क्रियाः; M1 पारगाः सुदृढव्रताः — [e]) K1. 3. 4 मंत्र-जाप्य°. — [f]) Ś1 K1. 2 B2 Dn2. n3 D4. 6 G3 संप्रवर्तयन्; K3. 4 समवर्तयत्. M2 तदा सम्यगवर्तयन्.

21 [a]) D3 जुह्वत्यग्नौ; S (except G3) जुह्वतो°. K1–3 D1. 2. 5 ततः (for हविः). — [b]) D3. 5 °हितः (for °हिताः). — [c]) K3 D1 °वेदांगाः; B1 °वेदांगं (for °वेदाङ्ग-). — [d]) S (except G3) सुधृतव्रताः. — After 21, S (except G3) ins.:

1149* अध्वर्यवो दानवानां कर्म प्रावर्तयंस्ततः ।

[M2 °यंत तत् (for °यंस्ततः). T2 आमन्कर्मप्रवर्तकाः (for the posterior half).]

22 [a]) K1 ततस् (for तदा). — [b]) Ś1 K1. 2. 4 D1. 3 G1 महाद्भुताः; K3 महद्भुतं; Dc2 T1 महाभुजाः; G4 तदद्भुतं. — After 22[ab], G1 ins.:

1150* तस्मिन्यज्ञे दानवानां वर्तमाने नराधिप ।

— [c]) K3 घोरा (for राजन्). — [d]) T2 सा° (for चा°).

23 [a]) K3 D2 दैत्यांश्च (for दैत्या°). K3 तान् (for तां). D1 राजन् (for तत्र). Ś1 K1. 2 आहुश्च तां तदा तत्र. — [b]) G1 घोररूपां भयावहां. — After 23[ab], G1 ins.:

1151* कृत्यां सुतीक्ष्णदन्ताग्रां दीप्ता * * [शि]रोरुहाम् ।

— K3 om. (hapl.) 23[d]–25[a]. — [d]) D3 दुर्योधनमिहा°.

24 K3 om. 24 (cf. v.l. 23). — [b]) Dc [अ]थ (for प्र-). B2 नृप (for तदा). — [c]) Ś1 K (K3 om.) Dc D1. 3. 5 [प्र]व (for [अ]पि).

25 K3 om. 25[a] (cf. v.l. 23). — [a]) B1 T G1. 4 M सा न(B1 स)मादाय (for समादाय च). — [c]) T2 M मुहूर्तं (for मुहूर्ताच्च). — [d]) T1 अप्यानीतं; T2 पुरस्तात्तं (for तमानीतं). G2 पुरस्तं नित्वे°; G4 आनीतं तत्र वेद°.

26 [a]) T2 G1 ततो (for नृपं). — [b]) T2 सर्वे (for रात्रौ). B1. 3 D (except D1–3. 5) G3 संगत्य; B2 °गम्य (for °हत्य). — M2 om. 26[cd]. — [c]) Ś1 K1 °मानसाः; K3 °मानवाः. — [d]) K1 °लोचनः; G4 °चेतनाः. — After 26[cd], S (except G3) ins.:

1152* दृढमेनं परिष्वज्य पृष्ट्वा च कुशलं तदा ।

— [f]) K3 [अ]ब्रवीत् (for [अ]ब्रुवन्).

Colophon om. in D3. G1 partly broken. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1 घोषयात्रा; K3 B1–3 Dc Dn1. n3 D1. 4–6 G3 दुर्योधन-प्रायोपवेश (D1 °वेशन): K4 B4 D2 M2 प्रायोपवेश. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 321; Dn 250 (Dn2 249); D1 251; T1 G4 M (M2 *inf. lin.*) 243 (M2 orig. 245); T2 240; G2 242. — *Śloka no.:* Dn 29.

240

1 [a]) K3 Dn2 D1–4 भो. B4 दुर्योधन. — [b]) Dc G1. 4 भारतानां. — [c]) B1 राजा (for नित्यं). — [d]) D3

२४०

C. 3. 15155
B 3. 252. 1
K. 3. 252. 1

दानवा ऊचुः ।

भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्वह ।
शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १
अकार्षीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम् ।
आत्मत्यागी ह्यवाग्याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥ २
न हि कार्यविरुद्धेषु बहुपायेषु कर्मसु ।
मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ३
नियच्छैतां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
यशःप्रतापधैर्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ४
श्रूयतां च प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवाप्नुहि ॥ ५
पुरा त्वं तपसाम्माभिर्लब्धो देवान्महेश्वरात् ।
पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मितो वज्रसंचयैः ॥ ६
अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनघ ।
कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७
एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम ।
देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८
क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९
तदलं ते विषादेन भयं तव न विद्यते ।
साह्यार्थं च हि ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ १०
भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।

सु- (for च).

2 [a]) T₂ G₁ मा कार्षीः. — [b]) K₃ कथं; G₁ यस्मात् (for कस्मात्). — [c]) K₄ B D G₃. ₄ ह्यधो याति; T₁ ह्यवगति; T₂ G₁ समा(G₁ ह्यवा)प्नोति (for ह्यवाग्याति). — [d]) D₂ वा° (for चा°). T₂ पापानां चाप्यथो गतिं; G₁ पाप्मानमयशस्करं.

3 =(var.) 3. 2. 16; =(var.) Rām. (ed. N. S. P.) 5. 51. 18. — [a]) K₄ कार्यविरोधेषु; B₁ कार्यानिरुद्धेषु (sic); D₁ ज्ञानविरुद्धेषु. — [b]) B Dc Dn D₄. ₆ G₃ बहुपापेषु (B₄ Dc₁ बहूपायेषु).

4 [a]) B₂. ₃ (m as in text) Dn₂ [ण]नां; S (except G₃ M₁) तां (for [ण]तां). Ś₁ K₁. ₂ महाराज (for मतिं राजन्). — [b]) K₃ °सुयशस्विनीं; B D₂ T₂ °सुखनाशनीं; T₁ °कर्शिनीं. — [c]) B₁. ₂. ₄ Dn D₄. ₆ G₃ °वीर्यघ्नीं; T₂ °धर्मघ्नीं. — [d]) Ś₁ B₃ Dc₂ Dn₂ D₁. ₅ T₂ G₁ M₂ °वर्धिनीं.

5 [a]) K₃ B₃. ₄ Dn D₄. ₆ G₃ तु (for च). B₄ प्रभो वाक्यं; D₂ परं तत्त्वं; T G₂. ₄ प्रभूतिं (T₁ °तं) च; M₂ प्रभूतत्त्वं (for प्रभो तावं). G₁ श्रूयतां भवभूतिं च. — [b]) M₂ om. च. T₂ G₁ [S]नघ (for नृप). — G₁ reads 5[cd] after 9[ab]. — [d]) T₁ धर्मम् (for धैर्यम्).

6 [a]) Dc त्वं तपसो°; T₂ द्वैतवने° (for त्वं तपसा°). — [b]) K₃ B₃₋₄ D (except D₂. ₃) G₃ राजन् (for देवान्). — [c]) S transp. सर्वः and ते. B₃₋₄ Dn D₄ पूर्वं° (for सर्व°).

7 [a]) T₁ विभेद्यः. B₁ S (except G₁. ₃) वा (for च). — [b]) T₁ न च; G₃ ह्यधः- (for [अ]प्यधः-). B₁ G₃ कार्यः (for -कायः). K₁ तव; K₃. ₄ Dc D₂. ₃ T₁ G₂. ₄ M तु ते (for च ते). S (except G₃) नृप (for ऽनघ). — [c]) Ś₁ देव; B₄ दैव्या; T₂ G₁ दिव्यो (for देव्या). — [d]) Dc ते (for स्त्री-).

8 [a]) G₁ °संयुक्तया. — [b]) Ś₁ K₁. ₂ नरेश्वर (for नृपो°). — [d]) B₄ देव° (for दिव्य°). Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₂. ₃ न हि (by transp.); D₃ भुवि. D₁ मानवः (for मानुषः). T₁ दिव्यं रूपं हि मानुषं.

9 After 9[ab], G₁ reads 5[cd]; while T₂ ins.:

1153* यैः सुरापि घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते सह वैरिभिः ।

— T₂ om. 9[c]–11[d]. — [c]) Ś₁ K₃ D₂. ₃ °वेदिनः (K₃ °नं); K₁ दिव्यास्त्रे विदितः; K₃ Dc D₁ °निपुणाः (for °विदुषः). — [d]) B क्षययिष्यंति.

10 T₂ om. 10 (cf. v.l. 9). — [a]) K₃ परितापेन (for ते विषादेन). — [b]) Dc तत्र (for तव). K₄ T₁ G₂. ₄ M न भयं तव विद्यते (T₁ by transp. विद्यते तव). — [c]) K B D G₃ सहायार्थं (D₃ °र्थे) च ते वीराः (D₃ साह्यार्थं चेह ते वीराः); T₁ सर्वमर्थं च वीरास्ते; G₂. ₄ M₂ साहाय्यार्थं हि ते वीर; M₁ साह्यार्थं चैव ते वीर. — [d]) M दिवि (for भुवि). B₄ मानवाः (for दानवाः).

11 T₂ om. 11 (cf. v.l. 9). — [b]) K₃ [अ]प्यवेक्ष्यंति (for प्रवेक्ष्यन्ति). T₁ G₁ परे (for ऽपरे). — [c]) T₁ वैरा°

यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्स्यन्ते तव वैरिभिः ॥ ११
नैव पुत्रान्न च भ्रातॄन्न पितॄन्न च बान्धवान् ।
नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन्न बालान्स्थविरान्न च ॥ १२
युधि संप्रहरिष्यन्तो मोक्ष्यन्ति कुरुसत्तम ।
निःस्नेहा दानवाविष्टाः समाक्रान्तेऽन्तरात्मनि ॥ १३
प्रहरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ।
हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः कलुषीकृतमानसाः ।
अविज्ञानविमूढाश्च दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ १४
व्याभाषमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे समवस्थिताः ।
श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १५
तेऽपि शक्त्या महात्मानः प्रतियोत्स्यन्ति पाण्डवाः ।
वधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥ १६
दैत्यरक्षोगणाश्चापि संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
योत्स्यन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तव पार्थिव ।
गदाभिर्मुसलैः खड्गैः शस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ॥ १७
यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १८
हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
तद्वैरं संस्मरन्वीर योत्स्यते केशवार्जुनौ ॥ १९
स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थं विजेष्यति ।
कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः सर्वांश्चारीन्महारथः ॥ २० C. 3. 15176 B. 3. 252. 21 K. 3. 253. 21

(for यैरा°). Śi Ki. 2 कृपां (for घृणां). De त्यक्ता (for त्यक्त्वा). — d) Śi Ki. 2 तव शत्रुभिः; T1 वैरिभिः सह (for तव वैरिभिः).

12 a) K2 वै; B2 च; D1 [ह्]इतान् (for [ए]व). T2 नैव भ्रातॄन्न च सुतान्. — b) K4 पुत्रान् (for पितॄन्). D2 पितॄंश्चैव च बांधवान्. — c) Śi K2 न वै (for नैव). S (except G2) न शिष्यांश्चैव च ज्ञातीन्. — d) D1 बाल- (for बालान्).

13 a) B1 D5 युद्धे (for युधि). — b) B3 D3 मोक्ष्यंते; B4 D6 T1 योत्स्यंते (for मोक्ष्यन्ति). Śi K2 De D2. 5 T2 कुरुसत्तमाः; K1 °मः. — d) K1 De पराक्रांते.

14 a) B2. 3 Dn D4. 6 G3 विवशाः (for बन्धुभ्यः). — b) K4 भारत (for दूरतः). — c) D2 दुष्टाः (for हृष्टाः). — After 14cd, D1 reads 16c–17d. — e) Śi K1 अविज्ञात(K1 °तं)विमूढाश्च; T1 अनभिज्ञाश्च मूढाश्च; T2 G1 अज्ञान(G1 °त)मूला देवाश्च; G2. 4 अनभिज्ञातमूलाश्च (G2 °च); M अनभिज्ञा विमूढाश्च.

15 a) Śi K1. 2 D5 आभाष(D5 °ण्य)माणा°; B1 Dn2 D4. 6 G3 व्याभाष्य°. — b) K1–3 D2 विमोक्ष्य(K3 D2 °क्ष)सि; De विमोक्षसे; T1 प्रमोक्ष्यसे; G4 न मो°. T2 G2 न मे जीवितुमर्हथ; G1 न मे जीवितुमर्हसि; M2 न जीवन्न च मोक्ष्यसे. — c) B2–4 Dn सर्वे (for सर्व-). Śi सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षे च; K1–3 De सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण (K1 °क्षेषु; K2 °क्षे च); D3 सर्वशस्त्रप्रमोक्षेण; T1 G1. 3 सर्वे शस्त्रास्त्रमोक्षेश्च; T2 सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षे च. — d) K4 समुप°; M1 पर्यव° (for समव°). — e) D1. 5 श्लाघ्यमानाः; T2 धार्यमाणाः. Śi K1. 3. 4 कुरुश्रेष्ठाः.

16 a) T2 G1 च (for sपि). B1–3 Dn D4. 6 G3 पंच (for शक्त्या). — b) T2 प्रयोत्स्यंतीह; G3 °योक्ष्यंति (for °योत्स्यन्ति). D1 G1 पांडवान्. — D1 reads 16c–17d after 14cd. — c) Śi K1. 2. 4 De D1–3 क्षयं (for वधं). Śi K1. 2 तेषां (for चैषां). — d) K4 D2 T2 G4 दैव°; M3 वैर° (for दैव°).

17 For D1 cf. v.l. 14. — a) De दैत्या (for दैत्य-). B Dn D4–6 T G1. 3 M2 [ए]व (for [अ]पि). — b) Śi K1. 3 प्रविष्टाः (for संभूताः). B1 संहता ह्यस्त्रयोधिषु. — c) De2 T2 विधि; T1 तव (for युधि). — d) T1 G1 सह (for तव). — e) K3. 4 De2 D1–3. 6 मुशलैः; B मुषलैः. B2. 4 Dn D4. 6 G3 शूलैः; B3 शूरैः (for खड्गैः). — f) De T2 G1 अस्त्रैः (for शस्त्रैः). K1 तदा; K3. 4 D1 T2 G1 अपि (for तथा). — After 17, S (except G3) ins.:

1154* प्रहरिष्यन्ति ते वीरास्तवारिषु महाबलाः ।

18 a) G1 हृदूतं (for sन्तर्गतं). — b) T2 फल्गुन° (for अर्जुन°). — c) G1 [अ]भि- (for [अ]पि). — d) D1 विध्युपायो (for वधो°).

19 b) G1 कर्णमूर्तिर्. K3 Dn3 (before corr.) D4. 6 अपाश्रितः. — c) D3 वीरं (for वैरं). K1 संस्मृतं (for संस्मरन्). T1 G1. 2. 4 M वीरो (for वीर). T2 तत्तद्वैरं स्मरन्वीर. — d) D1 [s]र्जुनकेशवौ.

20 a) Śi K1. 2 B1. 4 De1 °शौटीरो; K3 Dn1 विक्रम्य शौंडीरो; B2. 3 विक्रमसौटीरो; De2 Dn2 °शौंडीरो. — b) T2 G1. 2. 4 विजेष्यते. — K3 om. (haplˈ) 20c–21d. — d) G4 सर्वधारीन् (for सर्वांश्चारीन्). B2 °यशाः; D3 G1 °रथाः; D5 °मतिः; T2 M1 °रथान् (for °रथः).

C. 3. 15176
B. 3. 252. 22
K. 3. 253. 22

ज्ञात्वैतच्छद्मना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ।
कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २१
तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतसहस्रशः ।
नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संशप्तका इति ।
प्रख्यातास्तेऽर्जुनं वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥ २२
असपत्ना त्वया हीयं भोक्तव्या वसुधा नृप ।
मा विषादं नयस्वास्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ॥ २३
गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथंचन ।
त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।
समाश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवद्दानवर्षभाः ॥ २५
स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्युक्त्वा च भारत ।
गम्यतामित्यनुज्ञाय जयमाप्नुहि चेत्यथ ॥ २६
तैर्विसृष्टं महाबाहुं कृत्या सैवानयत्पुनः ।
तमेव देशं यत्रासौ तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २७
प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्या समभिपूज्य च ।
अनुज्ञाता च राज्ञा सा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २८
गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
स्वप्नभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ।
विजेष्यामि रणे पाण्डूनिति तस्याभवन्मतिः ॥ २९
कर्णं संशप्तकांश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ।
अमन्यत वधे युक्तान्समर्थांश्च सुयोधनः ॥ ३०

---

21 K$_3$ om. 21 (cf. v.l. 20). — [a]) B$_4$ तच् (for [ए]तच्). — [b]) G$_4$ रक्षार्थी. — [c]) Ś$_1$ K$_1$. $_3$ [अ]पि (for [ए]व). — [d]) B$_1$ D$_1$ [अ]पि (for [अ]प).

22 [b]) T$_2$ G$_1$ चापि (for शत-). — [d]) T$_2$ ते वै; G$_1$ एते (for ये ते). K$_{2-4}$ B$_{2.4}$ D (except D$_3$) G$_3$ संसप्तका; T$_1$ सर्वांतका. D$_1$ इव (for इति). — [e]) K$_1$. $_3$ G$_1$ वीर. — [f]) D$_{n3}$ D$_6$ हनिष्यंति च; T$_1$ G$_{1.4}$ M युधि हिंस्यं(M$_2$ °सं)ति; T$_2$ G$_2$ युधि योत्स्यंति (for निहनि°).

23 [a]) B$_4$ असपत्नी. T$_2$ G$_1$ ह्येषा; G$_{2.4}$ वीर (for हीयं). — [b]) D$_{n2}$ D$_1$ G$_1$ वसुधाधिप. — [c]) B$_4$ न (for मा). D$_1$ T$_2$ विषादे; G$_{2.4}$ विषादो. K$_1$ नयस्वास्य; K$_3$ B$_3$ D$_c$ D$_{1.2.5}$ नयात्मानं; D$_n$ D$_{4.6}$ गमस्तस्मान्; D$_3$ T$_1$ नयस्वात्मा; G$_{3.4}$ त्वया कार्यो; M$_2$ नयस्यास्था (sic) (for नयस्वास्मान्). — [d]) T$_3$ मनस्वस्थो भवानघ. — [f]) K$_1$ मोक्षो (for पक्षो). T$_1$ सर्वदा; M$_2$ पार्थिव (for कौरव).

24 [c]) K$_1$ रतिर् (for गतिर्). — [d]) D$_3$ दैवतानां. Ś$_1$ K$_{1-3}$ D$_{2.3.5}$ तु (for च). — After 24, D$_1$ ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: 252).

25 [a]) B$_1$ परित्यज्य. — [b]) T$_2$ G$_1$ ते (for तं). Ś$_1$ K$_{1.2}$ °पुंगवं (for °कुञ्जरम्). — [c]) Ś$_1$ K$_1$ D$_c$ D$_{1.3.5}$ दुर्धर्षाः (K$_1$ °र्षः).

26 [a]) Ś$_1$ स्थितां (for स्थिरां). — B$_2$ om. (hapl.) 26[c]-29[d]. — [c]) T$_3$ [अ]नुज्ञाप्य (for °ज्ञाय). — [d]) B$_1$ शिवम् (for जयम्). Ś$_1$ प्राप्नुहि; D$_1$ प्राप्स्यसि (for आप्नुहि). D$_1$ मा ह्यथः (for चेत्यथ).

27 B$_2$ om. 27 (cf. v.l. 26). — [b]) T$_1$ च (for सा). D$_1$ प्रभुः (for पुनः). — [c]) G$_2$ यत्र; G$_4$ तत्र (for देशं). G$_2$ तत्रा° (for यत्रा°).

28 B$_2$ om. 28 (cf. v.l. 26). — [a]) T$_2$ G$_1$ प्रतिवेश्य च (for °निक्षिप्य). — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ [अ]थ; D$_{c2}$ तद् (for च). D$_{c2}$ -आज्ञा; T$_1$ कृत्या (for राज्ञा). B$_4$ G$_1$ सा राज्ञा (by transp.); T$_2$ [ए]व राज्ञा. Ś$_1$ K$_{1.2}$ तु; K$_3$ D$_c$ D$_{3.5}$ [अ]थ; K$_4$ D$_1$ च (for सा). — [d]) =1. 92. 16[b]; 93. 13[b]; 94. 27[d]; etc., etc. B$_3$ D$_{c1}$ D$_n$ D$_{4.6}$ तथैं° (for तत्रैं°).

29 B$_2$ om. 29[abcd] (cf. v.l. 26). — [a]) T$_2$ च (for तु). — [c]) D$_c$ अनुभूतम्; G$_1$ यत्तु भूतम् (for स्वप्न°). B$_1$ इमं; D$_c$ तथा (for इदं). — [d]) G$_1$ चिंतयामास (for अचिन्तयत). — After 29[cd], S (except G$_3$) ins.:

1155* संस्मृत्य तानि वाक्यानि दानवोक्तानि दुर्मतिः ।

[T$_3$ सर्वाणि (for वाक्यानि). T$_1$ M$_1$ श्रुत्वा च (M$_1$ संस्मृत्य) दानवोक्तानि तानि वाक्यानि दुर्मतिः.]

— [e]) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{2.3.5}$ विजेष्येहं; B$_3$ विजेष्यसे. — [f]) B D$_n$ D$_{4.6}$ G$_{2.3}$ चास्य (for तस्य). Ś$_1$ K$_3$ मनः (for मतिः).

30 [a]) D$_c$ T$_1$ M$_1$ कर्ण (for कर्णं). K$_3$ B$_4$ D (except D$_n$ D$_6$) संसप्त°. — [b]) D$_1$ [अ]पि प्रघातिनः; D$_3$ [अ]मित्रपातिनः. — [c]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ रणे (for वधे). — [d]) G$_1$ पार्थिवान् (for समर्थान्).

31 [a]) T$_2$ वृथा; G$_{1.2}$ वृधा (for दृढा). T$_1$ ह्येषा (for तस्य). — [c]) D$_c$ विनिर्जित्य. — B$_2$ om. 31[d]-34[c]. — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ पुरुषर्षभ (for भरत°).

एवमाशा दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३१
कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तरात्मना ।
अर्जुनस्य वधे क्रूरामकरोत्स मतिं तदा ॥ ३२
संशप्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतसः ।
रजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फल्गुनस्य वधैषिणः ॥ ३३
भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतसः ।
न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विशां पते ।
न चाचचक्षे कस्मैचिदेतद्राजा सुयोधनः ॥ ३४
दुर्योधनं निशान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीत् ।
स्मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ३५
न मृतो जयते शत्रूञ्जीवन्भद्राणि पश्यति ।
मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ।
न कालोऽद्य विषादस्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३६
परिष्वज्याब्रवीच्चैनं भुजाभ्यां स महाभुजः ।
उत्तिष्ठ राजन्किं शेषे कस्माच्छोचसि शत्रुहन् ।
शत्रून्प्रताप्य वीर्येण स कथं मर्तुमिच्छसि ॥ ३७
अथ वा ते भयं जातं दृष्ट्वार्जुनपराक्रमम् ।
सत्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ३८
गते त्रयोदशे वर्षे सत्येनायुधमालभे ।
आनयिष्याम्यहं पार्थान्वशं तव जनाधिप ॥ ३९
एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
प्रणिपातेन चान्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ।
दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ४० C. 3. 15199 B. 3. 252. 45 K. 3. 253. 45

---

32 B$_2$ om. 32 (cf. v.l. 31). — [a]) D$_1$ M$_2$ कर्णो ष्या(D$_1$ ष्या)विष्टं; B$_3$ D$_3$ कर्णोप्याविष्टचित्तात्मा; Dc$_1$ G$_1$ कर्णोप्यवि(G$_1$ ंदु)ष्टं; D$_4$ कर्णोप्यादिष्टं. — [c]) T$_1$ वधं कर्तुम् (for वधे क्रूराम्). — [d]) K$_3$ D$_1$ अकरोस्त्वां; T$_2$ अतनोत्स्म (for अकरोत्स्म). T$_1$ स्मृतिं; T$_2$ समां; G$_1$ मदा (for मतिं). T$_2$ G$_1$ मतिं (for तदा). B Dn D$_{4.6}$ G$_3$ करोति स्म तदा मतिं.

33 B$_2$ om. 33 (cf. v.l. 31). — [a]) Ś$_1$ संशप्तकान्; K$_{3.4}$ B$_{3.4}$ Dc D$_{1-3}$ संसप्तकाः. B$_1$ तदा; K$_3$ च ये (for च ते). K$_1$ वीर (for वीरा). S (except G$_3$) संशप्तका बभूवुश्च. — [c]) D$_3$ आविष्टाः; D$_{4.6}$ G$_3$ विक्रांताः (for आक्रान्ताः). — [d]) N (B$_2$ om.) G$_{2.3}$ M$_2$ फाल्गुनस्य (Ś$_1$ फल्गुणं; D$_{4.6}$ फाल्गुणं).

34 B$_2$ om. 34^{abc} (cf. v.l. 31). — [a]) D$_5$ कृपाचार्या. — [b]) Ś$_1$ दानवाविष्टचेतसः (cf. 33^b). — [c]) Ś$_1$ तत् (for न). M$_2$ पुत्रेषु (for पुत्राणां). — [d]) T$_2$ ते भवंति (for स्नेह). G$_{2.4}$ M [S]भवंस्तदा (for विशां पते). — [e]) B$_4$ चाचक्षीत; Dn$_3$ चाचक्षेत; T$_2$ चाचष्ट च (for चाचचक्षे). G$_1$ कस्मिंश्चिद्. — [f]) K$_3$ Dc D$_1$ एवं (for एतद्). B$_4$ transp. एतत् and राजा. — After 34, S (except G$_3$) ins.:

1156* कृत्यायानार्यकथितं यदस्य निशि दानवैः ।

35 [b]) S (except G$_3$) कर्णो वचनमब्रवीत्. — [c]) G$_1$ हसं (for स्मयं). — [d]) B$_1$ सुमहद् (for हेतुमद्). D$_1$ पार्थिवेदं तु मद्वचः.

36 B$_2$ om. 36^b-38^c. — [b]) B$_4$ जीवं तत्रापि पश्यति. — [c]) T$_1$ G$_{2.4}$ M [S]यं (for Sद्य). — [f]) T$_1$ तवाद्य (for भयस्य). Ś$_1$ K$_{1.2}$ transp. भयस्य and मरणस्य. K$_{1.2}$ वै; D$_3$ T$_2$ च (for वा).

37 B$_2$ om. 37 (cf. v.l. 36). — [a]) K$_4$ Dc एवं; T$_1$ वाक्यं; T$_2$ G$_{1.2.4}$ M एनं (for चैनं). — [b]) T$_1$ बलः; Dc श्रमः; G$_4$ भुजं (for भुजः). — [d]) B$_4$ कस्माच्छोचितुमर्हसि. — [e]) Ś$_1$ प्रतप्य; D$_5$ संताप्य (for प्र). — [f]) T$_2$ सकलं; G$_1$ कथं त्वं (for म कथं). Ś$_1$ K$_1$ B$_1$ Dc$_1$ D$_{1-3}$ T कर्तुम्; K$_2$ B$_3$ Dn D$_{4-6}$ मृत्युम् (for मर्तुम्). B$_3$ S (except G$_{1.3}$) अर्हसि (for इच्छसि).

38 B$_2$ om. 38^{abc} (cf. v.l. 36). — [a]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ भयं जाते (for भयं जातं). — [b]) G$_{2.4}$ अर्जुनस्य पराक्रमं. — After 38^{ab}, D$_5$ reads 39^{cd}.

39 [a]) S (except G$_3$) हतस् (for गते). T$_1$ तृतीयके (for त्रयो). — [b]) T$_1$ शस्त्रेणा (for सत्येना). — D$_5$ reads 39^{cd} after 38^{ab}. — [cd]) D$_1$ T$_2$ G$_1$ पार्थं (for पार्थान्). B$_1$ आनयिष्ये रणे पार्थान्; D$_5$ आनयिष्यामि पार्थं तु (for [c]). Ś$_1$ K$_{1.2}$ वशे (for वशं). Ś$_1$ K$_{1.2}$ G$_1$ नराधिप; K$_3$ Dc D$_1$ जनेश्वर (for जना). K$_4$ D$_3$ करिष्यामि वधं राजन्पार्थस्यामिततेजसः.

40 [b]) B$_{2.4}$ Dc वचनात्तदा; D$_5$ वचनेन वा; S (except T$_1$ G$_{1.3}$) वचसा तदा. — [c]) D$_1$ प्रणिधानेन. B Dn D$_{4.6}$ G$_3$ चाप्येषाम्. — [d]) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_{2.3.5}$ समुत्तस्थौ (for उदतिष्ठत्). — [e]) K$_3$ D$_1$ तु (for तद्). — [f]) K$_4$ transp. स्थिरां and मतिं.

41 [a]) K$_1$ मनुजशार्दूल; B$_1$ [S]थ नरशार्दूलो; T$_2$ वै राज.

C. 3. 15200
B. 3. 252. 45
K. 3. 253. 45

ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।
रथनागाश्वकलिलां पदातिजनसंकुलाम् ॥ ४१
गङ्गौघप्रतिमा राजन्प्रयाता सा महाचमूः ।
श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४२
रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ।
व्यपेताभ्रघने काले द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ४३
जयाशीर्भिर्द्विजेन्द्रैस्तु स्तूयमानोऽधिराजवत् ।
गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४४
सुयोधनो ययावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ।
कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौबलेन च देविना ॥ ४५
दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व एव ते ।
भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च बाह्लिकः ॥ ४६
रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।
प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरूद्वहाः ।
कालेनाल्पेन राजंस्ते विविशुः स्वपुरं तदा ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४० ॥

— [c]) K4 Dn3 D3 °कलिलाः — B2 om. 41d–42a. — [d]) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3 °ध्वजसंकुलां; D5 पत्तिध्वजसमाकुलां.

42 B2 om. 42a (cf. v.l. 41); D6 om. 42a–43b. — [a]) K3 गांगोघ-. B1 T2 G1. 2 -प्रतिमां. T1 G2. 4 चान्य; T2 G1 वीर; M1 सा तु; M2 साद्य (for राजन्). — [b]) B4 transp. प्रयाता and सा. T1 शुशुभे स महा°; T2 G1. 2 प्रयाणे (T2 प्रायेण) स महाचमूं; G4 M प्रयाणे शुशुभे चमूः. — [c]) D3 °पत्रैः (for °च्छत्रैः). T पताकैश्च (for °काभिश्च). — [d]) K1 T1 सपांडु(T1 °ड)रैः; K4 B4 Dc D1–3 [अ]पि पांडुरैः; T2 G1. 4 M सुपांडरैः.

43 D6 om. 43ab (cf. v.l. 42). — [a]) Ś1 K1. 2 च पादातैः; B1 पताकैश्च (for पदातैश्च). — [b]) D1 वीर- (for Sतीव). K2 शोभना (for संकुला). T1 प्रयाणे सा चमू बभौ; T2 G1. 2. 4 M प्रयाणे सा बभौ (G4 शुशुभे; M प्रबभौ) चमूः. — [d]) T1 °यामक्तशारदी; T2 °वासीत्सु°; G1 °वाव्यक्तशर्वरी; G4 °वासीत्तु शारदी. — After 43, S (except G3) ins.:

1157* हंसपङ्क्तिसमाकीर्णा भ्रमत्सारसशोभिता ।

44 [a]) K4 D2. 3 द्विजाद्र्याणां; D1 द्विजैश्चैव; T2 G2. 4 द्विजेंद्राणां (for द्विजेन्द्रैस्तु). K1 B Dn D4. 6 स; K3 Dc D5 T1 G1 च (for तु). — [b]) B1 व्यराजत; B4 Dc D5 विराजते (for Sधि°). — [c]) K1 °लिमानश्च; Dc °लिमादाय; T2 °लयश्चापि (for °लिमालाश्च). — [d]) Ś1 G1 जनाधिपः; K1 धनाधिपः.

45 [a]) D6 दुर्योधनो. D3 यथा चाग्रे; D6 यथा मार्गे (for यया°). — [b]) B2 T2 युतः (for ज्वलन्). — [d]) G2. 4 सु- (for च).

46 After 46ab, M ins.:

1158* प्रत्युद्गताश्च कुरुभिर्नागरैर्ब्राह्मणैरपि ।

— [c]) K1. 2 भूरिश्रवः. — [d]) K1 महाराजा च.

47 [c]) Ś1 K3. 4 D1–3 प्रयातं. B2 राज°; T2 G1. 2. 4 नर° (for नृप°). K3 तु (for तं). — [d]) D1 अभिजग्मुः. K1. 4 D2. 3 G1 कुरूद्वहं (K1 °हः; G1 °ह). — After 47cd, S (except G3) ins.:

1159* प्रहृष्टमनसः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।

— [e]) B4 [अ]न्येन (for [अ]ल्पेन). B Dn D4. 6 G3 राजेंद्र; T G1. 2. 4 M ते राजन् (for राजंस्ते). — [f]) B Dn D4. 6 G3 transp. विविशुः and स्वपुरं.

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K2 Dn3 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 2 घोषयात्रा (followed by समाप्त); K3. 4 B D G3 दुर्योधन(K4 B4 Dc om. दुर्योधन)प्रायोपवेश (followed by समाप्त in K3. 4 B1 D G3). — *Adhy. name:* M3 प्रायोपवेशननिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 322; Dn 251 (Dn2 250); D1 253; T1 G4 M (M2 *inf. lin.*) 244 (M2 orig. 246); T2 G1 241; G2 243. — *Śloka no.:* Dn 52; D1 27.

241

1 [a]) Ś1 K Dc D1–3. 5 T G1 वर्तमानेषु; G2. 4 M एवं गतेषु. — [b]) T1 वने ब्रह्मन्; T2 G1. 2. 4 M पांडवेषु (for वने तस्मिन्). — [d]) K4 B Dn D4. 6 T2 G2. 4 अकुर्वत. K1. 2. 4 B Dn D2. 4–6 G4 सत्तमाः (B2 वै द्विज).

2 [a]) B D (except D1–3. 5) G1–3 चैव (for चापि). — [b]) B2 S (except G3) शकुनिश्चापि सौबलः. — [c]) Ś1 K1. 4 T2 G2. 4 M भीष्मो द्रोणः (Ś1 °मो द्रोण-; G4 °ष्मद्रौणिः) कृपश्चैव.

3 [a]) B2 गतेषु तेषु पार्थेषु. — [b]) Ś1 K1. 2 B1 नि(B1

२४१

जनमेजय उवाच ।

वसमानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
धार्तराष्ट्रा महेष्वासाः किमकुर्वन्त सत्तम ॥ १
कर्णो वैकर्तनश्चापि शकुनिश्च महाबलः ।
भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने ।
आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ।
भीष्मोऽब्रवीन्महाराज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ३
उक्तं तात मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
गमनं मे न रुचितं तव तन्न कृतं च ते ॥ ४
ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्बलात् ।
मोक्षितश्चासि धर्मज्ञैः पाण्डवैर्न च लज्जसे ॥ ५
प्रत्यक्षं तव गान्धारे ससैन्यस्य विशां पते ।
सूतपुत्रोऽपयाद्भीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ।
क्रोशतस्तव राजेन्द्र ससैन्यस्य नृपात्मज ॥ ६
दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।
कर्णस्य च महाबाहो सूतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ७
न चापि पादभाक्कर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम ।
धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ८
तस्य तेऽहं क्षमं मन्ये पाण्डवैस्तैर्महात्मभिः ।
संधिं संधिविदां श्रेष्ठ कुलस्यास्य विवृद्धये ॥ ९
एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
प्रहस्य सहसा राजन्विप्रतस्थे ससौबलः ॥ १०
तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशासनादयः ।
अनुजग्मुर्महेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ ११
तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १२

C. 3. 15220
B. 3. 253. 13
K. 3. 254. 13

वि)सृष्टेषु (for विसृष्टे च). K₂ नराधिप (for सुयो°). — ᶜ) B₁. ₂. ₄ D₄ T G₁. ₂. ₄ हस्तिन°. — ᵉ) Ś₁ तदा राजा (for महा°).

4 ᵃ) Dn D₄. ₆ G₃ तथा (for मया). — ᵇ) Ś₁ K De D₁₋₃. ₅ T₂ G₁ सुयोधन (for तपो°). — ᶜ) G₂. ₄ वचनं (for गमनं). K₄ T₃ G₁. ₂. ₄ M₁ ते; T₁ तन् (for मे). — ᵈ) T₁ G₂. ₄ मम; G₁ M तथा (for तव). K₁. ₃ B De Dn D₄₋₆ G₃ तत्र; T₁ तं च (for तन्न). K₃ च मे; G₁ M त्वया (for च ते). K₄ D₂. ₃ T₂ मद्वचो (T₂ तत्तथा) न कृतं त्वया; D₁ मद्वचो न कृतं च ते.

5 ᵃ) M₂ तात (for वीर). — ᵇ) T₁ transp ग्रहणं and शत्रुभिर्. — ᶜ) B₂ D₁₋₃ T M₂ चापि (for चासि).

6 ᵃ) M₂ राजेंद्र (for गान्धारे). — ᵇ) D₂. ₃ सैन्यस्य च (for ससैन्यस्य). — ᶜ) Ś₁ तदापेतो; K₁. ₂. ₄ D₁ T₃ G₁. ₄ भयाद्भीतो (for ऽपयाद्भीतो). — ᵈ) Ś₁ तथा रणात्; B₂. ₄ तदा भयात्; B₃ तदा बलात्; D₁ T₁ तरस्विनां. — After 6ᶜᵈ, T₁ G₂. ₄ ins. :

1160* व्यपयात्पृष्ठतस्तस्मात्प्रेक्षमाणः पुनः पुनः ।

— ᶠ) B₄ M₁ विशां पते; M₂ यथागतम् (for नृपा°).

7 ᵇ) B₁ पांडूनां सुमहात्मनां. — G₄ om. 7ᶜ–8ᵇ.

8 G₄ om. 8ᵃᵇ (cf. v.l. 7). — ᵇ) B₄ S (except G₃; G₄ om.) महात्मनां (for नृपो°). D₁ पांडवस्य नृपात्मज. — ᶜ) K₄ D₂. ₃ धनुर्विद्विशु (for °र्वेदे). K₃ B₃ De T₁ G₂. ₄ M₁ [S]श्च (for च). K₄ D₂. ₃ शूरेशु (for शौर्ये). K₃ B₁ T₁ G₃ M वा (for च). — ᵈ) D₁ कुशलो (for धर्मे वा). B₁ धर्मशीलता; De D₁ धर्मवत्सलः. K₄ D₂. ₃ सर्वैश्च बलवत्तरैः.

9 ᵃ) B Dn D₄. ₆ G₃ तस्मादहं (for तस्य तेऽहं). — ᶜ) T₁ M संधिमनां. — ᵈ) Ś₁ K₁. ₃. ₄ De D₁₋₃ स्वकुलस्य (for कुलस्यास्य).

10 ᵃ) B₁. ₂. ₄ Dn₁ D₅ G₂ M₂ च (for तु). — ᵇ) Ś₁ K₁. ₂ जनाधिपः; T₁ महीपतिः (for जने°). — ᶜ) K₁. ₂ प्रसह्य; T₂ प्रहस्मन् (for प्रहस्य). K₄ B₁ D₂. ₃ स महाराजः; G₁ M₁ सहसा राजा. — ᵈ) Ś₁ K₁. ₂ T₁ महाबलः (for ससौ°). K₄ D₂. ₃ प्रतस्थे सहसौबलः.

11 ᵃ) Ś₁ K De D₁₋₃. ₅ ततः (for तं तु). Ś₁ आस्थाय. — ᵇ) B₄ T₁ G₁ °नावपि (for °नादयः). — ᶜ) D₃ महेष्वासान्; T₂ महेष्वासं. — ᵈ) T₂ G₁ जनेश्वरं (for महा°). K₄ T₁ धार्तराष्ट्रा महाबलाः; D₃ धार्तराष्ट्रान्महाबलान्.

12 ᵃ) D₁ श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). De स तु प्रतस्थिवान्दृष्ट्वा. — ᵇ) K₁. ₂ भीष्मः कुरुकुलोद्वहः. — ᶜ) K₄ D₂. ₃ [अ]धो-

C. 3. 15221
B. 3. 253. 14
K. 3. 254. 14

गते भीष्मे महाराज धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १३
किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते ।
कथं नु सुकृतं च स्यान्मन्त्रयामास भारत ॥ १४

कर्ण उवाच ।

दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
श्रुत्वा च तत्तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिंदम ॥ १५
तवाद्य पृथिवी वीर निःसपत्ना नृपोत्तम ।
तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजाब्रवीत्पुनः ।
न किंचिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ १७
सहायश्चानुरक्तश्च मदर्थं च समुद्यतः ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथम् ॥ १८
राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं तदा ।
मम स्पृहा समुत्पन्ना तां संपादय सूतज ॥ १९
एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत् ।
तवाद्य पृथिवीपाला वश्याः सर्वे नृपोत्तम ॥ २०
आहूयन्तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ।
संभ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ २१
ऋत्विजश्च समाहूता यथोक्तं वेदपारगाः ।
क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिंदम ॥ २२
बह्वन्नपानसंयुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ।
प्रवर्ततां महायज्ञस्तवापि भरतर्षभ ॥ २३
एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
पुरोहितं समानाय्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ २४
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं समाप्तवरदक्षिणम् ।
आहर त्वं मम कृते यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ २५
स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजपुंगवः ।
न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ।

मुखो; T_2 G_2. 4 [अ]वनतो (for व्रीडितो). — [d]) G_4 M_2 स्व- (for स्वं).

13 [b]) K_2 B Dn D_2–4. 6 G_2 जनेश्वरः (B4 सुयोधनः); T_2 महाबलः (for जनाधिपः). — [c]) K_2 राजा (for देशम्). — [d]) K_1 आमंत्रयत; K_2 न्यमंत्र°.

14 [a]) B_1 अस्माभिर् (for अस्माकं). — [b]) B_1 G_1 मम (for अव-). — [c]) N G_1. 2 च (for नु). S_1 K_1 नु; K_2. 3 न; K_4 D_5 नः; B_1–3 Dn D_2–4. 6 G_2 तत्; B_4 Dc D_1 मे (for च). — [d]) S_1 K D_1–3. 5 मंत्रयामोत्र य(K4 D_2. 5 त)द्धितं; B_1. 3. 4 Dc Dn D_4. 6 G_2 मंत्रयामोद्य य(Dc त)द्धितं; B_2 मंत्रयामो धियाकृतं.

15 [a]) S_1 K Dc निबोध त्वं (for °धेदं). — [b]) K_4 B D T_2 G_2 यत्त्वां; K_2 यथा. S_1 K_1. 2 D_1 भारत (for कौरव). — After 15[ab], K_4 D (except D_4) G_2 ins. a passage given in App. I (No. 24). — K_2. 4 D_2 om. 15[cd]. — [c]) B Dn D_4. 6 G_2 वाचं; D_5 तु तत्; T_1 च तं. — [d]) B_2 G_1 [अ]निंदित (for [अ]रिंदम).

16 [a]) B_1 D_2 T राजन् (for वीर). — [b]) D_1 संप्रपन्ना (for निःस°). — [c]) B_1 महाराज; T_2 महाबाहो (for यथा शक्रो). — [d]) B_1 यथा शक्रो; G_1. 2. 4 M_2 गतशत्रुर्. B_2 D_1 महाबलः.

17 [b]) S (except G_2) राजा कर्णमथाब्रवीत्. — [d]) S_1 K_1. 2. 4 D_2. 3. 5 पुरुषोत्तम.

18 [a]) D_5 सुसहायोनुरक्तश्च. — [b]) B_1 समर्थं; S (except T_1 G_2) मदर्थे. — [d]) T_2 G_1. 4 तन्मे (for तं वै).

19 [b]) K_2 B D (except D_1–3. 5) G_2 महत् (for तदा). — [d]) G_1 सुव्रत (for सूतज).

20 [a]) K_1. 3. 4 D_1–3 तदा (for ततः). — [d]) S (except G_2) सर्वे वश्या (by transp.). D_3 नृपात्मज.

21 [a]) K_1 D_2 आहूयंतां; G_1 आहूयंत. T_1 द्विजवरान्.

22 [a]) K_4 D_2 समाहूय; T_1 यथा भूता. — [b]) K_4 B_2–4 Dn D_1–4. 6 G_2 M_2 यथोक्ता. K_1. 2 B_1–3 Dc वेदपारगैः. — [c]) K_1. 4 B_1 D_1–3 S (except T_2 G_2) क्रियाः.

23 [d]) T_2 G_1 तवाद्य पुरुषर्षभ.

24 Before 24, K_4 B_1 D_{c1} D_1–3. 5 ins. वैशं° उ°. — [c]) K_4 D_2 समासाद्य; D_4 G_2 °नीय; T_2 G_1 °हूय. — [d]) To avoid hiatus, K_1 त्विदं (for इदं). B_1–3 D (except D_1–3. 5) G_2 वचनं चेदमब्रवीत्.

25 [a]) =33[a]. K_1. 2 S (except G_2) क्रतुवरं. — [c]) T_2 G_2. 4 आहरस्व यथाशास्त्रं.

26 [a]) T_1 एवमुक्तः स नृपतिम्. — [b]) B_1–3 Dn D_4. 6 T_1 G_1. 2 M_2 द्विजसत्तमः. — After 26[ab], S (except G_2) ins.:

1161* ब्राह्मणैः सहितो धीमान्ये तत्रासन्समागताः ।

आहर्तुं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥ २६
दीर्घायुर्जीवति च वै धृतराष्ट्रः पिता तव ।
अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेष नृपोत्तम ॥ २७
अस्ति त्वन्यन्महत्सत्रं राजसूयसमं प्रभो ।
तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ २८
य इमे पृथिवीपालाः करदास्तव पार्थिव ।
ते करान्संप्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ २९
तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपसत्तम ।
यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यतां तेन भारत ॥ ३०
तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ ३१
एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।
एतेन नेष्टवान्कश्चिदृते विष्णुं पुरातनम् ॥ ३२
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतुः ।
अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ।
अविघ्नश्च भवेदेष सफला स्यात्स्पृहा तव ॥ ३३
एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
कर्णं च सौबलं चैव भ्रातॄंश्चैवेदमब्रवीत् ॥ ३४
रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संशयः ।
रोचते यदि युष्माकं तन्मा प्रब्रूत माचिरम् ॥ ३५
एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम् ।
संदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् ॥ ३६
हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ।
यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥ ३७

C. 3. 1529?
B. 3. 255. 25
K. 3. 256. 26

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४१ ॥

— [c]) K$_3$ शक्यस्तु; B$_2$ स शत्रुः; D$_3$ शक्यः स (by transp.); T$_1$ च शक्यं; T$_2$ वै शक्यं. Ś$_1$ K$_{1.2}$ त्वया राजञ्; K$_3$ D$_3$ T G$_{1.2.4}$ M कुरुश्रेष्ठे (T G$_{1.4}$ °ष्ठ; M$_1$ °ष्ठो); B$_2$ कृतश्रेष्ठो. — [d]) T$_2$ वर्त° (for जीव°). — [f]) B$_4$ काले (for कुले). Ś$_1$ K$_{1.2}$ नराधिप; T$_2$ G$_1$ नरोत्तम.

27 K$_4$ om. (hapl.) 27. — [a]) Dc G$_2$ M$_3$ om. च. T$_2$ G$_1$ स (for च). B D (except D$_{2.3.5}$) G$_3$ ते (for वै). — [b]) B$_{1.3.4}$ D (except D$_{1-3.5}$) G$_3$ नृप (for तव). — [c]) D$_3$ [अ]सौ (for ते).

28 [a]) M$_1$ अस्तु (for अस्ति). G$_1$ चान्यन्. B$_4$ D$_3$ महासत्रं. Ś$_1$ K$_{1.2}$ अस्ति त्वन्यो महाराज. — [b]) Ś$_1$ K$_{1.2}$ °समः. T$_1$ विदुः; G$_{1.2.4}$ M विभो (for प्रभो). — [d]) Dc शृणुष्वेदं; T$_1$ शृणु चैवं.

29 [a]) T$_2$ G$_2$ ये चेमे (for य इमे). — [d]) S (except G$_3$) सुवर्णमकृतं कृतं (T$_1$ °तं शुभं; M$_3$ °ताकृतं).

30 [c]) K$_4$ D$_{1-3}$ वै (for ते). — [d]) K$_3$ ते नृपोत्तम; B$_2$ तव भारत; G$_1$ ते नरर्षभ.

31 D$_3$ om. 31. — [a]) K$_3$ तेन; B$_2$ रुद्र°; B$_3$ Dc$_3$ यत्र (for तत्र). T$_2$ G$_1$ नरश्रेष्ठ. — [b]) B$_1$ प्रभूतार्थः. — [d]) K B$_{1.4}$ Dc D$_2$ G$_1$ सर्वशोप्यनि°; D$_1$ सर्वपापनिवारणः; T$_1$ G$_{2.4}$ M सर्वशो ह्यनि°; T$_2$ संस्पृशोप्यनि°.

32 [a]) Dc$_2$ S (except G$_3$) वै (for ते). — [c]) T$_1$ एतेनैव तु यज्ञेन. — [d]) T$_1$ ह्यृते (for ऋते). G$_{2.4}$ विष्णोः. K$_3$ Dc T G$_1$ M सनातनं; G$_{2.4}$ सनातनात्.

33 [a]) = 25[a]. K$_1$ G$_1$ क्रतुश्रेष्ठ; Dc क्रतुवरं. — [b]) T$_2$ G$_1$ स्पर्धतेयं. — [c]) K$_{1-3}$ Dc D$_{1.5}$ T G$_2$ M चैष (for चैव). K$_4$ D$_{2.3}$ एवं तु रोचतेस्माकं. — [d]) K$_1$ B$_1$ श्रेष्ठश्च; G$_{2.4}$ M श्रेयांश्च. — [e]) Dc भवत्येष. B Dn D$_{4.6}$ G$_3$ निर्विघ्नश्च भवत्येष. — [f]) K B$_1$ Dc D$_{1-3.5}$ T G$_{1.2.4}$ च ते (for तव). — After 33, S (except T$_1$ G$_3$) ins.:

1162* तस्मादेष महाबाहो तव यज्ञः प्रवर्तताम् ।

34 [a]) T$_2$ G$_1$ धर्मेण (for तैर्विप्रैर्). — [b]) K$_{1.2}$ D$_5$ महामतिः (for महीं°).

35 [a]) K$_4$ ते (for मे). — [b]) M$_3$ तथैव च (for न संशयः). — [d]) K D$_{2.3.5}$ T$_2$ तन्मां; B Dc Dn D$_{1.4.6}$ G$_3$ तस्मात् (Dn$_2$ तच्च); G$_{2.4}$ M ततः (for तन्मा). T$_2$ ब्रुवत (for प्रब्रूत). G$_1$ तन्मम ब्रूत माचिरं.

36 [a]) K$_1$ सर्वे ते (by transp.). — [b]) G$_1$ प्रत्यूचुस्तं नरा°. — After 36[ab], T$_2$ ins. 3. 242. 1[cd] (v.l. धृतराष्ट्रं for धार्तराष्ट्रे), *repeating* it in its proper place. — [c]) G$_4$ आदि° (for संदि°). T$_1$ महाराज; M$_3$ तथा राजा. — [d]) T G$_1$ M व्यापारान्स्वा (M$_1$ °रांस्ता) न्यथा°.

37 [a]) K$_3$ करणं; K$_4$ कारणाच्; D$_3$ कारणे. K$_3$ Dc D$_1$ चैव (for चापि). — [b]) D$_1$ शिल्पकारिणः (for सर्व°). — [c]) T$_2$ ते; G$_1$ तन् (for च). — [d]) T$_1$ ते नं (for कृतं). G$_4$ कृत्यं (for सर्वं).

Colophon. G$_3$ broken. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.2}$ D$_{1-3.5}$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_3$ D$_{1-3.5}$ (all om. sub-parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ;

२४२

C. 3. 15298
B. 3. 256. 1
K. 3. 257. 1

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च ह ।
विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १
सज्जं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
सौवर्णं च कृतं दिव्यं लाङ्गलं सुमहाधनम् ॥ २
एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥ ३
ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूतान्नः सुसंस्कृतः ।
दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ ४
प्रहृष्टो धृतराष्ट्रोऽभूद्विदुरश्च महायशाः ।
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५
निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ।
ते प्रयाता यथोद्दिष्टं दूतास्त्वरितवाहनाः ॥ ६
तत्र कंचित्प्रयातं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ।
गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् ।
निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्महावने ॥ ७
स गत्वा पाण्डवावासमुवाचाभिप्रणम्य तान् ।
दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ८
स्वकीर्यार्जितमर्थौघमवाप्य कुरुनन्दनः ।
तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ ९
अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।

---

and B De Dn D4. 6, likewise, only दुर्योधनयज्ञ. — *Adhy. name:* M2 धार्तराष्ट्रयज्ञनिर्णयः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B4 323; Dn 254 (Dn2 253); D1 256; T1 G4 M (M2 *inf. lin.*) 245 (M2 orig. 247): T2 G1 242; G2 244. — *Śloka no.:* Dn D1 25 (Dn2 24).

242

1 a) De ते; T1 च (for तु). T2 G1. 2. 4 सर्वं. — b) B2–4 Dn D4. 6 G3 ये (for ह). To avoid hiatus, T1 M तेमात्यप्रवरा(M1 °मुखा)श्च ह; T2 G1. 2. 4 कृतमूचुर्न-(G1 °र्द्धं न)राधिपं. — c) K3 D2. 3 महाप्राज्ञो. — d) D1 T G1. 2. 4 धृतराष्ट्रे (T1 °ष्ट्रं). Ś1 न्यवेशयन्; K1 M न्यवेदयन्.

2 a) Ś1 K1. 2 सज्जः क्रतुवरो राजन्; T G2. 4 M सज्जं कृतं (T1 °ज्जः क्रतुं; G2 °ज्जं क्रतुर्; G4 °ज्जः क्रतुर्; M1 °ज्जीकृतं) महाराज; G1 संभाराः संभृता राजन्. — b) Ś1 K1. 2 De प्राप्तकालं; K2. 4 D1. 2 कालं प्राप्तं; T1 G4 कालप्राप्तश्च; T2 G1 कालः प्राप्तश्च; G2 काले प्राप्तश्च. — c) B2. 3 Dn D4–6 G3 सर्वं; G4 द्रव्यं (for दिव्यं). — d) B Dn D4–6 G3 च (for सु-).

3 a) B2 चैव (for श्रुत्वा). K1 नृपश्रेष्ठ; K2. 4 D1–3. 5 G4 M1 नरश्रेष्ठो. — b) T2 G1. 2. 4 धृतराष्ट्रो. K4 नराधिपः; T2 G1 महीपतिः (for विशां पते). — B3 om. 3cd. — c) D4. 6 प्राज्ञा° (for आज्ञा°). K1 नृप; G1 नृपान्. — d) T G1 क्रतू राजन् (T2 राज्ञो यज्ञः; G1 यज्ञो राज्ञः) प्रवर्ततां.

4 D2 om. 4. — a) K3 De2 प्रवर्तते. — b) B1 प्रभूतार्थं; Dn °तार्थः (!). B1 °संस्कृतं; T2 °सत्कृतः. — c) G2. 4 गांधारो. — 4d = 23b.

5 a) B1 प्रविष्टो. K2 B2 धार्तराष्ट्रः. B Dn D4. 6 G3 च (for sभूद्). — b) T1 G2. 4 M महामनाः; T2 °द्युतिः; G1 °मतिः. — c) G2. 4 भीष्मद्रोणः.

6 a) T2 निमंत्रणाय; G2. 4 आमंत्रणार्थं. — b) D2 प्रेरयामास. G1 वीर्यवान्. — c) K1. 2. 4 De D1. 2. 5 राजेंद्रो; K3 विप्रेंद्रो. — d) Ś1 च भारत; K1. 2 च पार्थिव (for तथैव च). — e) Ś1 K1. 2 De यथाज्ञप्तं; K3 D1–3 यथाप्रज्ञं; K4 यथायज्ञं; B2–4 Dn D4. 6 G3. 4 M2 यथोद्दिष्टा.

7 a) D1 तं तु; G4 ततः (for तत्र). — d) K4 B3. 4 D1 पापपौरुषान्; T G1 पुरुषर्षभान्. — f) K3. 4 De D2. 3 T G वने तथा; B Dn D4. 6 वने तदा (B2 स्थितान्); D1 च यद्वने; D3 वने यथा (for महावने).

8 a) B2–4 Dn D4–6 G3 स गत्वा पांडवान्सर्वान्. — b) K3. 4 B4 S (except G3) [अ]थ (for [अ]भि-). B Dn D4–6 G3 च (for तान्). — c) Ś1 K2. 3 B2 De D1 महाराजो. — d) K2. 4 B2 De D3 T G1. 4 °सत्तम.

9 a) B2 °तमर्थौघम्; D4 °तरत्नोघम्. — b) K1–3 De D1–3. 5 G3 M2 कुरुनंदन; B2. 3 Dn D4. 6 G3 °सत्तमः.

आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
मनोभिलषितं राज्ञस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ॥ १०
ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।
अब्रवीन्नृपशार्दूलो दिष्ट्या राजा सुयोधनः ।
यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः ॥ ११
वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ।
समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥ १२
श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य भीमो वचनमब्रवीत् ।
तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
अस्त्रशस्त्रप्रदीप्तेऽग्नौ यदा तं पातयिष्यति ।
वर्षात् त्रयोदशादूर्ध्वं रणसत्रे नराधिपः ॥ १४
यदा क्रोधहविर्मोक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
आगन्तारस्तदा स्मेति वाच्यस्ते स सुयोधनः ॥ १५
शेषास्तु पाण्डवा राजन्नैवोचुः किंचिदप्रियम् ।
दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १६
अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
ब्राह्मणाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १७
ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथावर्णं यथाक्रमम् ।
मुदा परमया युक्ताः प्रीत्या चापि नरेश्वर ॥ १८
धृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र संवृतः सर्वकौरवैः ।
हर्षेण महता युक्तो विदुरं प्रत्यभाषत ॥ १९
यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ।
तुष्येच्च यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधीयताम् ॥ २०
विदुरस्त्वेवमाज्ञप्तः सर्ववर्णानरिंदम ।
यथाप्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ २१
भक्ष्यभोज्यान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।

C. 3. 15321
B. 3. 256. 24
K. 3. 257. 23

— [d]) Dc G4 सहस्रशः (for ततस्ततः).

10 [a]) Śi K1. 3. 4 B4 D3. 3. 5 राज्ञा (for राजन्). — K1 om. 10[cd]. — [c]) Dc आमंत्र्य यदि वो राजा. — [d]) Dc1 T2 G1 धृत° (for धार्त°). T2 G1 महीपतिः; G3. 4 नराधिपः (for जने°). — [e]) T2 राजन् (for राज्ञः). — [f]) T1 अर्हसि.

11 [b]) D1 श्रुत्वा दूतस्य भाषितं. — [c]) Śi K1. 2 राज°; G1 नर° (for नृप°). — [d]) T2 यज्ञं (for राजा). — [e]) T2 G1 क्रतुमुख्यानां. — [f]) D1 T G1 M1 सर्वेषां; G4 गच्छेम. T2 G1 कीर्तिवर्धनं; G2. 4 M प्रीतिवर्धन.

12 [b]) K4 D2. 3 चेदानीं (for त्वि°).

13 [c]) Śi K1. 2. 4 D2. 5 हि; G1 M [अ]त्र (for तु). — [d]) Śi K1. 2 कुरु° (for धर्म°).

14 [a]) Śi K B1. 4 D2. 3 G4 °प्रदीप्ताग्नौ. — [b]) G4 पाच°. — [d]) B1 T G1 M नर° (for रण°).

15 [b]) K1. 3 G1 पांडवाः. Dc धार्तराष्ट्रे युधिष्ठिरः. — [c]) K2. 3 D5 आगंताहं (K3 °ता च); G4 अभ्यंतरस्. Śi सदा (for तदा). T1 [अ]स्मि (for स्म). B Dc Dn D4. 6 G3 आगंताहं तदास्मीति. — [d]) T G4 एव; G1. 2 M एवं (for ते स). Śi हि (for स).

16 [a]) Śi K Dc D1–3 शिष्टास्तु. — [b]) Śi K1. 2 Dc2 D4 च (for [ए]व). — [c]) Śi K1. 2 स च दूतस्; K3 B4 Dc D1 T G1 दूतश्च तद्; K4 D2. 3 स दूतस्तद् (D3 °स्तु); G2. 4 दूतस्त्वेतद् (for दूतश्चापि). Śi K1. 3 तथा°; D3 ह्यथा°.

17 [a]) Śi K1. 2 T1 G3 M2 नृप°; T2 G1 द्विज° (for नर°). — Śi om. (hapl.) 17[c]–18[d]. — [c]) Dn D4. 6 G4 महाभाग. — [d]) B1. 4 D5 धृत° (for धार्त°).

18 Śi om. 18 (cf. v.l. 17). — [a]) B1 यथान्यायं. — [b]) B1 यथाशास्त्रं; B2–4 Dn D4. 6 G3 यथाविधि (for यथावर्णं). B2 यथातथं. — [d]) K4 B Dn D4–6 G3 प्रीताश्चापि. K4 B D (except D1–3) G3 नरेश्वराः; T G1. 2. 4 M जनेश्वर (T °राः).

19 [a]) D5 स; G4 [स]थ (for sपि). K3. 4 B1 Dc2 Dn2. n3 D1. 2 G3 M1 राजेंद्रः. Śi धार्तराष्ट्रपुरे जग्मुः. — [b]) Śi संवृताः; K1. 3 संवृत्तः. K1. 3 Dc T1 G2 M3 सह (for सर्व°). — After 19[ab], Śi ins.:

1163* प्राप्तान्सर्वान्नृपान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

— [c]) K1 महताविष्टो.

20 [a]) B1 यथा; D2 G1 °सुखं (for °सुखी). M1 जनः सुखी (by transp.). K1 सर्वं; T1 सर्वे. — [b]) K4 B1 D3 कृतः; B4 क्रतुः (for क्षत्तः). Dc तत्र (for अन्न°). — [c]) K4 स तुष्येद्; Dc2 तुष्येत; D3. 5 तुष्टश्च; T2 G1 हृष्येच्च. B4 Dn D5 तु (for च). Śi °सदनं. — [d]) Śi तदा. Dc यत्नो; D5 S (except G3) नीतिर् (for क्षिप्रं).

21 [a]) B1–3 Dn D4. 6 G3 विदुरस्तु तदाज्ञाय; Dc °स्त्वेवमाज्ञातः. — [b]) K4 B1. 2 D1 अरिंदमः. — [c]) B2 वृद्धान्; D3 विप्रान् (for विद्वान्).

C. 3. 15321
B. 3. 256. 24
K. 3. 257. 23

वासोभिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २२
कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।
विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ २३
विसर्जयित्वा स नृपान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
विवेश हास्तिनपुरं सहितः कर्णसौबलैः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४२ ॥

२४३

वैशंपायन उवाच ।
प्रविशन्तं महाराज सूतास्तुष्टुवुरच्युतम् ।
जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १
लाजैश्चन्दनचूर्णैश्चाप्यवकीर्य जनास्तदा ।
ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नात्समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २
अपरे त्वब्रुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ।
नैव तस्य क्रतोरेष कलामर्हति षोडशीम् ॥ ३
एवं तत्राब्रुवन्केचिद्वातिकास्तं नरेश्वरम् ।
सुहृदस्त्वब्रुवंस्तत्र अति सर्वानयं क्रतुः ॥ ४

---

22 [a]) Śi Ki–3 B De Dn Di. 4. 6 G3 भक्ष्यपेयान्न-पानेन (Ki. 2 °पानानि; K3 Di °दानानि; De Dn2 °दानेन); T2 G2 M2 °भोज्यान्नपानैश्च.

23 [a]) N G3 ह्यावसथान्; T2 G1 [अ]प्यवभृथं; G2 M2 ह्यवभृतं. — [b]) =4[d]. M1 °विधि (for °क्रमम्). — After 23[ab], M1 ins.:

1164* स्नातश्चावभृथो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

— [c]) D1 सान्त्वयामास (for °यित्वा च). D2 तु; G4 [अ]थ (for च). Śi K2. 4 B1 D2. 3 T1 G1 राजेंद्र; T3 राजेंद्रान्. — [d]) T1 M बहुविधं (for च वि°). — Śi T1 G3 om. (hapl.) 23[f]–24[a]. — [f]) K4 D2. 3 G4 ब्राह्मणांश्चापि (G4 °श्चैव) सर्वशः.

24 De D1 om. 24[ab]; Śi T1 G3 om. 24[a] (cf. v.l. 23). — [a]) B Dn D4–6 G2 विसृज्य च नृपान्सर्वान् (B4 विसर्जयामास नृपान्). — [b]) B1 ब्राह्मणान् *****(cf. 23[f]). — [c]) B1. 3. 4 T G2. 4 M1 हस्तिनं°. — [d]) Śi कर्णकौरवैः.

Colophon om. in Śi Ki–3. — *Major parvan:* Dn3 T1 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B1 De D1–3. 5 (all om. sub-parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ; B2–4 Dn D4. 6 G3, likewise, only दुर्योधन (Dn2 om. दुर्योधन) यज्ञ. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 255 (Dn2 254); D1 257; T1 G4 M (M2 *inf. lin.*) 246 (M2 orig. 248); T2 G1 243; G2 245. — *Śloka no.*: Dn1. n3 28; Dn2 D1 26.

243

1 [a]) K4 Dn3 M1 महाराजं; D1 महाबाहुं. — [b]) T2 G1 अर्चितं (for अच्युतम्). — [c]) S (except G3) मागधाश्च (for जना°). D1 महाबाहुं; T1 महेष्वासा. — [d]) Śi Dn तुष्टुवू राजसत्तम; T G1. 2 M नागराश्च सहस्रशः (T1 M3 समंततः).

2 [a]) B1 °गंधैश्च; B2 °चूर्णेन; T2 G1 °पुष्पैश्च; G2 °चूर्तैश्च (for °चूर्णैश्च). — [b]) Śi K1. 2 [अ]प्यकीर्यत; K3 D1 [अ]प्यपकीर्य; B Dn D4. 6 T1 G3 विकीर्य च (B2 T1 °र्यत); De अवकीर्य (with hiatus); T3 व्यकीर्यत; G1 व्यकिरंत; G3. 4 व्यवकीर्य. Śi K3. 4 B D (except D5) G3 ततः; T1 तथा. — [c]) N (except K4 B1. 4) G3 M1 नृपाविघ्नः; G1. 4 °विघ्नान्. — [d]) D1 महाक्रतुः (for क्रतुस्तव).

3 T2 om. 3[a]–4[b]; D1 om. 3[abcd]. — [b]) K3. 4 B1 Dn3 D3. 5. 6 G3 वार्तिका°; T1 G1. 2. 4 M1 त्रादिका°; M3 वादिता°. B2 नराधिपं (for महीपतिम्). — [c]) G1. 3. 4 M3 यौधि°. S (except G3; T2 om.) यज्ञस्य. — [d]) G3 न वै (for नैव). G1 ह्येष.

4 T2 om. 4[ab] (cf. v.l. 3); M3 om. 4[ab]. — [a]) B1 तु ते° (for तत्रा°). — [b]) K3. 4 B1 D1–3. 5 वार्तिका°; D05 वीतिका°; T1 G3. 4 M1 वादिका°; G1 वादिन°. K3 G1 M1 महीपतिं; B1. 3 De1 Dn D1. 4–6 G3 जनेश्वरं; B3 नराधिपं. — [c]) T3 अपरे (for सुहृदस्). B4 D5 च (for तु). T1 केचिद् (for तत्र). — [d]) M ह्यति (for अति). Śi क्रतु-

ययातिर्नहुषश्चापि मांधाता भरतस्तथा ।
क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ५
एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदां भरतर्षभ ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः स्ववेश्म च नराधिपः ॥ ६
अभिवाद्य ततः पादौ मातापित्रोर्विशां पते ।
भीष्मद्रोणकृपाणां च विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
अभिवादितः कनीयोभिर्भ्रातृभिर्भ्रातृवत्सलः ।
निषसादासने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८
तमुत्थाय महाराज सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
दिष्ट्या ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाक्रतुः ॥ ९
हतेषु युधि पार्थेषु राजसूये तथा त्वया ।
आहूतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वां सभाजयिता पुनः ॥ १०

तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
सत्यमेतत्त्वया वीर पाण्डवेषु दुरात्मसु ॥ ११
निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाक्रतौ ।
राजसूये पुनर्वीर त्वं मां संवर्धयिष्यसि ॥ १२
एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः कर्णमाश्लिष्य भारत ।
राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १३
सोऽब्रवीत्सुहृदश्चापि पार्श्वस्थान्नृपसत्तमः ।
कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
निहत्य पाण्डवान्सर्वानाहरिष्यामि कौरवाः ॥ १४
तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
पादौ न धावये तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १५
अथोत्कृष्टं महेष्वासैर्धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।

C. 3. 1534?
B. 3. 257. 18
K. 3. 258. 19

न्सर्वानहं त्वति; K1. 2 क्रतुं सर्वांस्त्वयं ह्यति; K3. 4 D1–3. 5 T2 क्रतून्सर्वानयं ह्यति; T1 इति सर्वानलंकृतान्; G1 क्रतून्सर्वानवाप्स्यसि. — After 4, T1 G1. 2. 4 M ins.:

1165* प्रवर्तितो ह्ययं राज्ञा धार्तराष्ट्रेण धीमता ।

[T1 M क्रतुः (M2 शत्रुः) प्रवर्तितो राज्ञा धार्त° etc.]

5 a) K3 Dc D1. 2 नाहुष°. B4 T2 G1 चैव (for चापि). — b) D6 मांधाता भरतर्षभ; G3 °भिरतस्तथा. — c) Ś1 K1. 2 B4 D5 T2 M एतं (for एनं). — d) B3 भूताः सर्वे; T1 पूतात्मानो (for पूताः सर्वे).

6 b) Ś1 K1. 4 B2 °र्षभः. — c) B4 विवेश च (for प्रविवेश). — d) Ś1 सुवेश्म च; T2 G1 स्वयमेव. B1 T2 G1. 4 नराधिप; M1 परंतपः.

7 a) K1 नृपः (for ततः). G2. 4 M पादान् (for पादौ). — K1 om. (? hapl.) 7b–9a. — c) B D (except D1–3. 5) G3 °कृपादीनां. — d) S (except T1 G3) भारत (for धीमतः).

8 K1 om. 8 (cf. v.l. 7). — a) Hypermetric! Ś1 K2. 4 B4 D2. 3 कनिष्ठैश्च; T1 कनीयो हि. — b) K3. 4 B D T2 G3 °नंदनः (for °वत्सलः).

9 K1 om. 9a (cf. v.l. 7). — a) Ś1 K2 तमुवाच (for °स्थाय). K3 B2. 4 Dn D2–4. 6 T2 G3 महाराजं; K4 तदा राजन्. — b) Ś1 K1. 2 महद् (for ऽब्रवीद्). — M2 om. (hapl.) 9d–12a. — d) T2 G1 क्रतूत्तमः; G4 मम क्रतुः; M1 त्वया क्रतुः.

10 M2 om. 10 (cf. v.l. 9). — a) K4 B2 T2 G4 [S]र्यं; D2 च (for ऽहं). Ś1 K D2. 3 M1 नृप° (for नर°).

T1 आहूतोयं नृपश्रेष्ठ; G1 आहूते भरतश्रेष्ठ.

11 M2 om. 11 (cf. v.l. 9). — a) K4 महाबाहुर्; G1 महाराज. — Before 11cd, T2 G1. 2 ins. दुर्योधनः. — c) Ś1 K1. 2. 4 D2. 3 T1 एव; D4 एतं (for एतत्). K2 च त्वां वीर; B1–3 D (except D1–3. 5) G3 त्वयोक्तं हि (for त्वया वीर). — d) Dc D2 T G1 महात्मसु (for दुरा°).

12 M2 om. 12a (cf. v.l. 9). — a) K1 नृपश्रेष्ठ; K3 वरं°; B1 कुरु°; T1 महावीर; T2 G1. 2 रणे वीर्यात्. — c) T1 G4 महावीर (for पुनर्वीर). — d) K3 B1–3 D (except D1–3) T2 G3 त्वमेवं वर्धं°; B4 M त्वं मां वर्धाप°; T1 त्वं मां वै वर्ध°.

13 a) B D (except D1–3) T G1. 3 महाराज; G2. 4 महेष्वासः (for महाप्राज्ञः). — b) Ś1 K1. 2. 4 आश्रित्य (for आश्लिष्य). — c) K4 क्रतुवरं; D1 कुरुश्रेष्ठं. — d) M1 भारतः (for कौरवः).

14 Dc2 D3 om. (? hapl.) 14. — a) T1 G1. 4 M अब्रं° (for सोऽब्रं°). B Dn D4. 6 T1 G3 कौरवांश्चापि (for सुहृदं°). — b) D1 T1 G1. 2 M1 नृप(T1 नर)सत्तम. — After 11ab, S (except G3) ins.:

1166* राधेयसौबलादींस्त्वं धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।

[T2 G1 °सौबलान्वाक्ष्य.]

— c) K1. 2 B2–4 G1 M नु (for तु). — d) Ś1 K1. 2 T1 महाक्रतुं.

15 b) Ś1 K1. 2 राजपुंगव; K4 राजसत्तम. — After 15, K2 B Dc Dn D2. 3 (marg. *sec. m.*). 4–6 G3 ins.:

1167* कीलालजं न खादेयं करिष्ये चासुरव्रतम् ।

C. 3. 15342
B. 3. 257. 18
K. 3. 258. 19

प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ।
विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः ॥ १६
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुंगवान् ।
प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वेश्मानि भारत ॥ १७
पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः ।
चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ १८
भूयश्च चारैः राजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
प्रतिज्ञा सूतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्विग्नो नराधिप ।
अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ।
अनुस्मरंश्च संक्लेशान्न शान्तिमुपयाति सः ॥ २०
तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।
बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम् ॥ २१
धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रशशास वसुंधराम् ।
भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ २२
संगम्य सूतपुत्रेण कर्णेनाहवशोभिना ।
दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीपतिः ।
पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २३
भ्रातॄणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः ।
निश्चित्य मनसा वीरो दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४३ ॥ समाप्तं घोषयात्रापर्व ॥

नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ।

16 [a]) K_4 M_3 अधोत्कृष्टः; $G_{1.4}$ °दुष्टं; G_2 °दृष्टं. T_2 G_1 महाराज (for महेष्वासैर्). — [c]) $K_{2.4}$ B D G_3 फाल्गुनस्य; K_3 अर्जुनस्य. — After 16, S (except G_3) ins.:

1168* तदा प्रतिज्ञामारुह्य सूतपुत्रेण भाषिते ।

17 [a]) T M [S]थ (for Sपि). B_2 $D_{4.6}$ $G_{3.4}$ M_2 राजेंद्रो. — [b]) T_1 विजित्य; M °हत्य (for °सृज्य). D_1 M नरपुंगवः; G_1 च नराधिप. — [c]) K_4 D_{1-3} धीमान्; T राजन्; G_1 राजा (for श्रीमान्). — [d]) B_2 (m as in text) सुखं; B_4 विभुः; Dc $D_{1.5}$ हरिः; T $G_{1.4}$ M तथा; G_2 प्रति (for प्रभुः). K_3 पूज्यमानश्च बंदिभिः. — D_3 om. (hapl.) 17^f–18^a. — After 17, K_4 $D_{1.2}$ ins.:

1169* कर्णोऽपि स्वगृहं गत्वा मुदितो बान्धवैः सह ।
प्रददौ वित्तमर्थिभ्यो धनाध्यक्ष इवापरः ।;

while S (except G_3) ins.:

1170* स्वानि स्वानि महाराज भीष्मद्रोणादयो नृपाः ।

18 D_3 om. 18^a (cf. v.l. 17). — [a]) K_3 M_1 पांडवापि; G_4 °स्तु. — [b]) D_1 °प्रणोदिताः.

19 [a]) S (except G_3) भूयश्चारैर्नृपश्रेष्ठ. — [d]) K_3 अर्जुनस्य; B_4 विजानंतु (for विजयस्य).

20 [a]) S_1 $K_{1.2}$ धर्मपुत्रः; T G_1 °राजः. — [b]) $K_{3.4}$ $B_{1.2}$ Dc D_{1-3} T_2 G_3 M_1 नराधिपः. — After 20^{ab}, S (except G_3) ins.:

1171* अधोमुखश्चिरं तस्थौ किं कार्यमिति चिन्तयन् ।

— [c]) B_4 Dc $D_{1.2}$ M_1 अभेद्यं कवचं. B_1 ज्ञात्वा. — [e]) T_2 $G_{1.4}$ सु- (for च). K_1 T_2 $G_{1.2}$ -संक्लेशं. — [f]) T $G_{1.2.4}$ उपजग्मिम(T_1 °ज्ञि)वान्; M उपयाचूपः (for °याति सः).

21 [c]) S_1 $K_{1.2}$ महाव्यालमृगा°; B_3 बहुव्यालगणा°; D_2 बहुव्यालसमा°. — [d]) K_3 $D_{1.3}$ T $G_{1.2.4}$ सरः (for वनम्).

22 [a]) S_1 $K_{1.2}$ [S]पि राजर्षिः; T_2 G_1 नरपतिः (for Sपि नृपतिः). — [c]) Dc transp. भ्रातृभिः and सहितो. M_2 वीरो. — [d]) B_3 भीष्मद्रोणकृपादिभिः; Dc द्रोणभीष्मकृपैस्तथा.

23 [a]) T_1 संगत्य. — After 23^{ab}, S (except G_3) ins.:

1172* सततं प्रीयमाणो वै देविना सौबलेन च ।

— [d]) S_1 $K_{1.2}$ महामतिः; K_3 $B_{1.3.4}$ Dc Dn $D_{1.4.6}$ G_3 महीभृतां; B_2 $D_{2.3}$ महीक्षितां; T_2 G_1 M_1 महीपतेः.

24 [a]) K_3 कार्यं (for राजन्). — [c]) K_3 वीरं; T_2 G_1 राजन्. — [d]) = 2. 5. 101^b : 5. 39. 51^d.

Colophon. — *Major parvan:* S_1 K_1 Dn_3 $G_{3.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K_3 B_1 Dc $D_{1-3.5}$ M_3 (all om. sub-parvan name) mention only धार्त(Dc D_3 धृत)राष्ट्रयज्ञ (followed, except in M_3, by समाप्त); B_{2-4} Dn1. n3 $D_{4.6}$ G_3, likewise, only दुर्योधनयज्ञ (followed, except in B_2, by समाप्त). — *Adhy. name:* M_3 कर्ण-प्रतिज्ञानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 255 (Dn_3 256); D_1 258; T_1 G_4 M (M_3 *inf. lin.*) 247 (M_3 orig. 249); T_2 G_1 244; G_2 246. — *Śloka no.:* Dn 28; D_1 27.

२४४

जनमेजय उवाच ।
दुर्योधनं मोचयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
किमकार्षुर्वने तस्मिंस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
ततः शयानं कौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।
स्वप्नान्ते दर्शयामासुर्बाष्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २
तानब्रवीत्स राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् ।
ब्रूत यद्वक्तुकामाः स्थ के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३
एवमुक्ताः पाण्डवेन कौन्तेयेन यशस्विना ।
प्रत्यब्रुवन्मृगास्तत्र हतशेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४
वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टाः स्म भारत ।
नोत्सीदेम महाराज क्रियतां वासपर्ययः ॥ ५
भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवास्त्रकोविदाः ।
कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६
बीजभूता वयं केचिदवशिष्टा महामते ।
विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रसादात्ते युधिष्ठिर ॥ ७
तान्वेपमानान्वित्रस्तान्बीजमात्रावशेषितान् ।
मृगान्दृष्ट्वा सुदुःखार्तो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ८
तांस्तथेत्यब्रवीद्राजा सर्वभूतहिते रतः ।
तथ्यं भवन्तो ब्रुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९
इत्येवं प्रतिबुद्धः स राज्यन्ते राजसत्तमः ।
अब्रवीत्सहितान्भ्रातॄन्दयापन्नो मृगान्प्रति ॥ १०
उक्तो रात्रौ मृगैरस्मि स्वप्नान्ते हतशेषितैः ।
तनुभूताः स्म भद्रं ते दया नः क्रियतामिति ॥ ११
ते सत्यमाहुः कर्तव्या दयास्माभिर्वनौकसाम् ।
साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुञ्जमहे ॥ १२

C. 3. 15364
B. 3. 258. 12
K. 3. 259. 12

244

1 a) Śi K De D1-3. 5 पांडुपुत्रा; B (B4 marg.) Dn D4. 6 G3 मोक्षयित्वा (for मोच°). — b) Śi K De D1-3. 5 मोचयित्वा (for पाण्डु°). S (except G3) महारथाः. — c) G4 किमकुर्वन् (for °कार्षुर्). — d) G1 तत्त्वमा° (for तन्ममा°). K4 समा° (for ममा°). D5 समाख्यातुं त्वमर्हसि; T1 तन्ममाचक्ष्व सर्वशः.

2 a) B3 नृपतिं; B4 राजानं (for कौन्तेयं).

3 D5 T1 om. (hapl.) 3-4. — b) Śi De वेपमानः. De कृतांजलिः. — c) B1 तु (for स्थ). — d) K4 इच्छते; B4 इच्छथ (for इष्यते). T2 G3. 4 M तत्करिष्याम्यशेषतः; G1 करिष्ये तदशेषतः.

4 D5 T1 om. 4 (cf. v.l. 3). — b) G4 महात्मना (for यश°). — c) G1 त्रस्ता (for तत्र).

5 b) B2 S (except G3) हतशेषाः. B1-3 Dn D4. 6 T1 G3 तु भारत; M1 युधिष्ठिर (for स्म भारत). — c) G1 नोत्सादनं (for नोत्सीदेम). — d) G1 °तां पांडवर्षभ.

6 a) Śi Dn2 D3. 5 (by corr.) G3 भवतो. — b) De सर्वशस्त्रास्त्र°. — c) Śi °शेषाणि.

7 a) B3 वने (for वयं). — b) Śi K De D1-3. 5 T2 G1 महीपते; T1 विशां पते (for महामते). — c) Śi K1. 2 विवर्धेम महाराज; M1 विवृधेमहि रा°.

8 Śi K1. 3. 4 om. (? hapl.) 8. — c) D1 सुदुःखार्तान्. — d) B1 धर्मपुत्रो.

9 a) T2 G1 [ए]व (for [इ]ति). — c) B2-4 Dn D4. 6 G3 यथा (for तथ्यं). — d) K3 वचस् (for च तत्). S (except G3) तत्करिष्यामि वो वचः.

10 a) T G4 M1 सन् (for स). — b) D5 व्युष्टायां (for राज्यन्ते). S (except G3) व्युष्टायां निशि पार्थिवः (M1 भारतः). — d) B4 दयावांस्तान्; D1 दयावंतो.

11 a) De2 T1 G4 अस्मिन्. — b) De मृगशेषितैः; T1 हतशेषिभिः. — c) K3 तन्नभूताः; B1 T1 G1 अनु°; B2-4 De Dn D2. 4-6 G3 तंतु°; D1 M1 तनू°. T1 अनुभूतास्तु दृश्यंते.

12 a) T2 G1 कर्तव्यं. — b) De दयास्माकं; T2 G1 यदस्माभिर्. — c) T2 हृष्टमासं; G2 हृष्टामांसं. T2 G1 वने (for हि नो). — d) T2 G1 यदेतद्; G2 यदेतम्; G4 M यदेतान्. Śi D4 उपयुज्महे; K1. 2 °भुज्महे; K3 °यस्महे; K4 °भुंक्ष्वहे; B1 °भुंज्महे; B2-4 °भुंजते; B4m G3 °भुंक्ष्महे; De °युंजहे; Dn (Dn3 before corr.) D3 °युंक्ष्महे; T2 °युज्महि; G1 °युंक्ष्वहि; G2. 4 M1 °युंज्महि; M2 °युग्महि. — After 12, S (except G3) ins. :

C. 3. 15365
B. 3. 258. 13
K. 3. 259. 13

पुनर्बहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।
मरुभूमेः शिरः ख्यातं तृणबिन्दुसरः प्रति ।
तत्रेमा वसतीः शिष्टा विहरन्तो रमेमहि ॥ १३
ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ।
ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोषिताः ।
इन्द्रसेनादिभिश्चैव प्रेष्यैरनुगतास्तदा ॥ १४
ते यात्वानुसृतैर्मार्गैः स्वच्छैः शुचिजलान्वितैः ।
ददृशुः काम्यकं पुण्यमाश्रमं तापसायुतम् ॥ १५
विविशुस्ते स्म कौरव्या वृता विप्रर्षभैस्तदा ।
तद्वनं भरतश्रेष्ठाः स्वर्गं सुकृतिनो यथा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४४ ॥ समाप्तं मृगस्वप्नभयपर्व ॥

२४५

वैशंपायन उवाच ।
वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १
फलमूलाशनास्ते हि सुखार्हा दुःखमुत्तमम् ।
प्राप्तकालमनुध्यान्तः सेहुरुत्तमपूरुषाः ॥ २
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
चिन्तयन्स महाबाहुर्भ्रातॄणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३
न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवार्पितैः ।

1173* अर्जुनः ।
त्वदधीना वयं राजन्मा त्वमस्मान्विचारय ।
यत्रैव मन्यसे पार्थ तत्र गच्छामहे वयम् ।

13 Before 13, S (except G₃) ins. युधिष्ठिरः. — [b]) T G₁ M श्रूयते काम्यकं वनं. — [c]) Dn स्थानं (!); M₃ ख्यातम्. G₁. ₂. ₄ मरुभूः शिखरं ख्यातं. — [e]) B Dn D₄. ₆ G₃ M₂ तत्रेमां वसतिं शिष्टां; T₂ G₁. ₂. ₄ तत्र मासान्वनं शिष्टान्. — [f]) Ś₁ K Dc D₁₋₃. ₅ वसेमहि; B₁. ₂ रमामहे. — After 13, T₂ G₁. ₂. ₄ ins. :

1174* वैशंपायनः ।
इत्युक्तास्ते महात्मानः पाण्डवेन महात्मना ।

14 T₂ G₁. ₂ om. 14[ab]. — [b]) B₁ युद्ध° (for धर्म°). — [d]) Ś₁ K₁ यैस्तैस्तत्र; K₃ Dc₂ ये तैस्तत्र; K₄ Dc₁ D₂. ₅ T₁ G₄ ये ते तत्र; D₁ य एतेत्र; M ये तत्रासन्. D₆ ये तत्र वनवासिनः; T₂ G₁. ₃ जग्मुस्तत्र सहोषितैः. — [f]) T₂ G₁. ₃ भृत्यैर् (for प्रेष्यैर्). Dc अनुगतैस्. K₁. ₂. ₄ B₁ D₁₋₃. ₅ G₃ तथा; T₃ G₁ च ते.

15 [a]) K₄ ते याताः; T₁ गत्वा ते. K₄ D₃ T₁ G₂. ₄ M₁ सुसुखैर्; B₃ M₃ [अ]नुगतैर्; T₂ तु रथैर्; G₁ तु सुखैर्. — [b]) Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₁. ₃ शुभैः; B₁ श्वभ्रैः; D₅ क्षुण्णैः; T₁ स्वच्छैः; T₂ G₁. ₃ शनैः. — [c]) T₁ विविशुः (cf. 16[a]). G₁ पुण्याम्; M₃ रम्यम्. — [d]) K₁ तापसावृतं; K₃. ₄ B Dc Dn D₁. ₄. ₆ T G₄ M₃ तपसा युतं (B₃ T °न्वितं; Dc₁ युताः; Dc₂ °न्विताः); G₁. ₃ तापसान्वितं; M₁ तापसैर्युतं.

16 [a]) T G₁ M₃ ददृशुः (for विविशुः); cf. 15[c]. — [b]) K₄ Dc D₁₋₃ विप्रर्षिभिस्. K₄ B₁ D₂. ₃ M₃ तथा. — [c]) M °श्रेष्ठ. G₁ तद्वनं विविशुः पार्थाः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₃ Dn₃ G₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K₃ B₄ Dc D₁₋₃ M₃ मृगस्वप्नदर्शन; K₄ B₂. ₃ Dn D₄. ₆ G₃ मृगस्वप्न; B₁ स्वप्नदर्शन; D₅ मृगस्वप्नोद्भवप्रदर्शन. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 256 (Dn₃ 257); D₁ 259; T₁ G₄ M (M₃ *inf. lin.*) 248 (M₃ orig. 250); T₂ G₁ 245; G₃ 247. — *Śloka no.:* Dn D₁ 17.

245

2 [a]) K₁ °शिन° (for °शना°). Dn₃ D₄. ₆ G₃ [ऽ]ति; T₁ [ऽ]पि (for हि). — [b]) K₄ G₄ सुखम् (for दुःखम्). — Ś₁ D₁ om. (hapl.) 2[c]–3[d]. — [c]) T₂ प्राप्य- (for प्राप्त-). T₂ G₁. ₂ °प्राप्ताः (for °ध्यान्तः). D₅ प्राप्तकालमनुष्यत्वात्. — [d]) K₄ D₃. ₅ T₁ सेहुरुत्तमपौरुषाः; B₂. ₃. ₄ (m as in text) Dn D₄. ₆ G₃ सेहिरे वरपूरुषाः; T₂ तेरुस्ते पुरुषर्षभाः.

3 Ś₁ D₁ om. 3 (cf. v.l. 2). — [c]) K₁. ₃. ₄ D₅ चिंतयंस्तत्; S (except G₃) अचिंतयत्.

4 [a]) T₁ महाराज; T₂ चिरं राजन्; G₂. ₄ M₁ तदा राजा (for सुखं राजा). — [b]) Ś₁ K₁. ₂ इवार्दितः; B₁ T₁ G₁ M₁ इवार्पितः; T₂ इवाभवत्. — [c]) Ś₁ K₁. ₂. ₄ D₂. ₃ अनुपश्यन्स; D₁ अनुसंपश्यन्. T₁ दौरात्म्यमात्मनः पश्यन्. — [d])

दौरात्म्यमनुपश्यंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४
संस्मरन्परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ।
निःश्वासपरमो दीनो बिभ्रत्कोपविषं महत् ॥ ५
अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो बली ।
युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहुर्दुःखमनुत्तमम् ॥ ६
अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ।
वपुरन्यदिवाकार्षुरुत्साहामर्षचेष्टितैः ॥ ७
कस्यचित्त्वथ कालस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ॥ ८
तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ९
तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ।
तोषयन्प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः ॥ १०
तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवतः ।
महर्षिरनुकम्पार्थमब्रवीद्बाष्पगद्गदम् ॥ ११
युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ।
नातप्ततपसः पुत्र प्राप्नुवन्ति महत्सुखम् ॥ १२
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ।
नात्यन्तमसुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३
प्रज्ञावांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ।
उदयास्तमयज्ञो हि न शोचति न हृष्यति ॥ १४
सुखमापतितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ।
कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ॥ १५
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ।
नासाध्यं तपसः किंचिदिति बुध्यस्व भारत ॥ १६

C. 3. 15386
B. 3. 259. 17
K. 3. 260 17

Śi K D1. 3. 5 M1 कलेर्; B1 कालं. Śi K8. 4 D1. 3. 5 T1 ह; K1. 2 च (for हि). B1 De काले (B1 °लं) द्यूतोद्भवं स ह; B3 G3 काले द्यूतोद्भवं प्रति (G3 स हि).

5 a) T1 उवाच (for संस्मरन्). — c) Some MSS. निश्वास°. — d) S (except G3) दध्रे (for बिभ्रत्).

6 c) G4 भीमसेनो महा°. — d) S (except T2 G3) बले (for बली). — After 6cd, S (except G3) ins.:

1175* चिरस्य जातधर्मज्ञं सासूयमिव ते तदा ।

— e) Śi उपे°; K1. 2 अपे° (for उदी°). — f) Śi K1. 2 सेहिरे दुःखमुत्तमं.

7 a) Śi अल्पकालं; G1 च कालं तु; G2. 4 स्वल्प°; M1 चाल्प°. K4 D2. 3 अवशिष्टाल्पकालं च. — b) B1 पुरुषोत्तमाः. — c) T1 अन्य; G1 अन्यम् (for अन्यद्). — d) G1 °चोदितैः.

8 8^a=1. 123. 68^a. — 8^b = 1. 157. 1^d; 3. 27. 20^d: (var.) 1. 100. 16^c. — c) =3. 37. 20^c. Śi K1–3 De D1. 5 महातेजाः (for °योगी). — d) =3. 180. 44^d.

9 a) T1 तमापतंतमुद्वीक्ष्य.

10 a) Śi उपा°; G2. 4 समा° (for तमा°). B1 च शुश्रूषुर्; De उपासीनं; G3 उपासीनाः. — b) B1 नियतो (for शुश्रूषुर्). K4 विजितेंद्रियः; D1 G3 नियतेंद्रियाः. — c) Śi K De D1–3 प्रणिधानेन. G2. 4 M तोषयामास शौचेन. — d) K1. 3 G1 पांडवनंदन; B4 सत्यवतीसुतं.

11 a) Śi K1. 3. 4 De D1–3 समीक्ष्य; T2 G1 प्रेक्ष्य च (for अवेक्ष्य). T1 समवेक्ष्य तु तान्पौत्रान्. — b) B3 Dc3 Dn1 D1. 3 T2 G4 जीवितः (D1 G4 °नः); G3 जीवनः. — c) Śi K De D1. 3. 5 °रनुकंपस्तान्. — d) D3 वाक्य° (for बाष्प°).

12 a) K4 महाप्राज्ञ; D2. 3 महाराज. — c) Śi कामं; K3 B2. 3 Dn D1. 4. 6 T2 G2. 3 लोके; B1. 4 T1 पुंमः; D3 शीघ्रं; M3 पार्थ (for पुत्र). — d) B1 Dn D1 M2 महासुखं; T2 G1 महत्फलं.

13 a) T2 G1 सुखदुःखं. — b) B1 [उ]पभुंजते; T2 G1 च सेवते. — c) Śi K D1. 3. 5 न ह्यत्यंतं सुखं; B De Dn D2. 4. 6 G3 न ह्यनंतं सुखं; T1 M नात्यंतं हि (T1 च) सुखं. — d) K4 De D2. 3. 5 भरतर्षभ; T2 M2 पुरुषर्षभः.

14 a) G4 भाग्य° (for प्रज्ञा°). K1 एव; K4 D2. 3 चैव; D1 स्वेष (for स्वेव). — b) K4 संमक्तः; D2 M2 स युक्तः. D1 युक्तः परमया धिया. — c) K4 B D (except D1. 3. 5) G3 °स्तमनज्ञो. — d) B2. 3 Dn D4. 6 G3 transp. शोचति and हृष्यति. De कुप्यति (for हृष्य°).

15 a) T2 G1. 2 सेहेद्; G4 विद्वान् (for सेवेद्). De दुःखं च पतितं से°. — b) Śi K1. 2 तथा; B2. 3 Du D4. 6 वहेत्; D3 महत्; T1 G4 सहन; G1 सहे; M2 सह. — Śi K1. 2 om. 15^c–16^b. — c) K3 D1 T1 प्राप्तकाल°; G4 कालयप्राप्ति° (for कालप्राप्त°). — d) K4 D1. 2 इव कर्षुकः; De उपकर्षकः.

16 Śi K1. 2 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — c) Śi K1 तपसां; S (except G3 M1) °सा.

17 b) K1 संविभागे दमश्च सः. — Śi K1. 2 om. 17^{cd}

C. 3. 15386
B. 3. 259. 17
K. 3. 260. 17

सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ।
अनसूयाविहिंसा च शौचमिन्द्रियसंयमः ।
साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७
अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
कृच्छ्रां योनिमनुप्राप्य न सुखं विन्दते जनाः ॥ १८
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ १९
यथाशक्ति प्रयच्छेच्च संपूज्याभिप्रणम्य च ।
काले पात्रे च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २०
सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवी ।
अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभते पराम् ॥ २१
दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्लेशं न विन्दति ।
न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगतां श्रियम् ॥ २२
संविभक्ता च दाता च भोगवान्सुखवान्नरः ।
भवत्यहिंसकश्चैव परमारोग्यमश्नुते ॥ २३
मान्यान्मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २४
शुभानुशयबुद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
किं स्विद्बहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २६

व्यास उवाच ।

दानान्न दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किंचन ।
अर्थे हि महती तृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २७
परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थं हि महाहवम् ।

(cf. v.l. 15). — [c]) K4 D2. 3 अहिंसा चानसूया च; K3 D1 T G1. 2. 4 अनसूयाप्य(K3 °यापि; D1 °या स्व)हिंसा च. — [d]) D3 T2 G1 °निग्रहः; T1 °संगमः; G2 °संयमः. — [e]) K3 D2. 3 साधकानि; B2. 3 Dn D2. 4. 6 G3 पावनानि. S (except T2 G3) महाबाहो. — [f]) K4 नृणां वै (for नराणां).

18 [b]) G1 तिर्यग्योनिं. — [c]) T1 G2. 4 गतिं (for योनिं). B1–3 Dn D4. 6 G3 अनुप्राप्ता. — [d]) B4 (m as in text) महत् (for जनाः). Ś1 K1. 2 B1 D3 न विंदंते (D3 °ति) सुखं जनाः; S (except G3) सुखं विंदंति नो जनाः. — After 18, K4 D2. 3 ins.:

1176* कर्मभूमिरियं तात फलभूमिरसौ परा ।

19 [a]) Ś1 कुरुते (for क्रियते). — [b]) B2. 4 Dn D1. 4. 6 G3 °युज्यते (for °भुज्यते). — After 19[ab], B Dc D3 ins.:

1177* मूले सिक्तस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते ।

20 [a]) Ś1 B2. 4 Dn D2. 4. 6 G3 प्रयच्छेत (for °च्छेच्च). — [c]) Ś1 K1. 2 B Dn D1. 4–6 G3 प्राप्ते (for पात्रे).

21 [a]) K D3 M लभत्यायुर्; D3 T2 लभेदायुर्. — [b]) Ś1 अथार्जकः; K1. 2 B Dn D2. 4–6 T2 G3 अथार्जवं; K3 Dc D1. 3 अथार्जवात्; K4 अनामयः. — [c]) Ś1 Dc D4 G1. 4 M1 [s]नसूयश्च. — [d]) K4 B1 D1–3 निवृत्तिं.

22 [a]) K4 D3 प्रेत्य (for शश्वत्). — [b]) K1. 3 Dc D1 G4 M परिक्लेशान्. — G1 om. (hapl.) 22[c]–24[b]. — [c]) M3 कुप्यति (for त°). Ś1 K1. 3 D1 शांतात्मा; D3 दीनात्मा.

23 G1 om. 23 (cf. v.l. 22). — [d]) T2 M °रोग्य-संयुतः.

24 G1 om. 24[ab] (cf. v.l. 22). — [a]) K3. 4 B Dn D2–6 G3 M1 मान्य-; Dc D1 T1 मान्यं; M3 मान्या (for मान्यान्). — After 24[ab], S (except G3) ins.:

1178* विन्दते सुखमत्यन्तमिह लोके परत्र च ।

— [c]) K4 नैव; T G1. 4 M न च.

25 [a]) G2. 4 शुभानुबंध°. — [b]) B3. 4 M3 कालकर्मणा. — [c]) Dc संयोगात् (for तद्योगात्). — [d]) T1 G1 ह; G2. 4 हि; M च (for सः).

26 [c]) K3. 4 D3 किंचिद्बहुं°. T1 प्राप्य (for प्रेत्य). — G1 om. 26[d]–27[a].

27 G1 om. 27[a] (cf. v.l. 26). — [a]) B1. 3 D (except D1–3. 5) T1 G (G1 om.) दुष्करं तात (G2. 4 पार्थ) (for दुष्करतरं). — [c]) B1 अर्थे तु; B2 अर्थेषु; B3. 4 Dc1 Dn D3. 6 T2 G1. 3 M1 अर्थे च; Dc2 D4 अर्थेन; M3 अर्थेति. — [d]) D1 कृच्छ्रेण (for दुःखेन). — After 27, D3 ins.:

1179* राजन्प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते लोकसाक्षिकम् ।

28 [b]) Ś1 K1. 3 धनार्थं; B1 परार्थं. B1–3 D (except D1–3. 5) G3 °मते (for °हवम्). B4 T1 G2. 4 M प्रविशंति रणाजिरं; T2 G1 धनार्थे दुर्गमं स्थलं. — [c]) B1 आविशंति. Ś1 K B1 D1. 3 नरा (K4 महा-) धीराः; T2 G1 महावीराः. B4 T1 G2. 4 M तथैव प्रतिपद्यंते; D3 प्रविशंते महाधीराः. — After 28[c], T2 G1 ins.:

प्रविशन्ति नरा वीराः समुद्रमटवीं तथा ॥ २८
कृषिगोरक्ष्यमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ २९
तस्य दुःखार्जितस्यैवं परित्यागः सुदुष्करः ।
न दुष्करतरं दानात्तस्माद्दानं मतं मम ॥ ३०
विशेषस्त्वत्र विज्ञेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् ।
पात्रे देशे च काले च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३१
अन्यायसमुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३२
पात्रे दानं स्वल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
मनसा सुविशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३३
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
व्रीहिद्रोणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४५ ॥

२४६

युधिष्ठिर उवाच ।
व्रीहिद्रोणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।
कस्मै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे ॥ १
प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।

C. 3. 154.06
B. 3. 260. 2
K. 3. 261. 2

1180* शास्त्रार्थकुशला भुवि ।
तथैव प्रतिपद्यन्ते.

— [d]) B$_3$ धनार्थं (for समुद्र°). Ś$_1$ K$_{1-3}$ Dc अटवीस्.

29 [a]) Ś$_1$ D$_2$ T$_1$ G$_{1.\ 3}$ M$_3$ कृषिगोरक्षम्; K$_4$ B$_2$ कृषि गोरक्षम् (B$_2$ °क्ष्यम्); B$_{1.\ 3}$ कृषि(B$_3$ °षि)गौरक्ष्यम्. B$_1$ G$_1$ M$_3$ इत्येते; B$_3$ अप्यन्ये (for इत्येके). — [b]) K$_1$ Dc प्रतिपश्यंति. — [c]) M$_1$ प्रेत्यताम्. — K$_2$ om. 29^d–31^c. — [d]) Ś$_1$ K$_1$ गच्छंति हि; G$_{2.\ 4}$ नियच्छंति.

30 K$_2$ om. 30 (cf. v.l. 29). — [a]) B$_{1.\ 2}$ Dn D$_{4-6}$ G$_3$ तस्माद् (for तस्य). B Dn D$_{4-6}$ G$_3$ M$_1$ [ए]व (for [ए]वं). — [b]) G$_1$ हि (for सु-). — [c]) D$_4$ G$_{3.\ 4}$ सु- (for न). K$_3$ G$_{3.\ 4}$ दानं; K$_4$ तात (for दानात्). G$_3$ सुदुष्करकरं दानं. — [d]) K$_{3.\ 4}$ दानात् (for तस्मात्). Ś$_1$ K$_{1.\ 4}$ D$_{1-3}$ राजन्; K$_3$ तस्मान् (for दानं). B$_{3.\ 4m}$ परं मतं (for मतं मम). — After 30, G$_1$ ins.:

1181* तदुष्करतरं दानं तस्माद्दानं विशिष्यते ।

31 K$_2$ om. 31^{abc} (cf. v.l. 29). — [a]) Ś$_1$ K (K$_2$ om.) B Dc$_3$ D$_{1.\ 2}$ T$_2$ G$_1$ तत्र; T$_1$ G$_{3.\ 4}$ M तस्य (for त्वत्र). — [b]) T$_2$ G$_1$ °नैवा° (for °नोपा°). — [c]) B$_3$ Dn D$_{4-6}$ G$_3$ transp. देशे and काले. — [d]) S (except G$_3$) प्रयतः (for साधुभ्यः). B$_1$ प्रतिपादनं. — After 31, D$_2$ ins.:

1182* श्रद्धया विधिवत्पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते ।

32 [a]) B D (except D$_{1.\ 3}$) T$_1$ G$_{2-4}$ अन्यायात् (for अन्याय-). — [b]) K$_1$ G$_1$ दानधर्मो; B$_3$ दानं सम्यग्. Ś$_1$ K$_{1.\ 3}$ न चोदयः; K$_3$ विशां पते (for धनेन यः). — [c]) T$_2$ G$_2$ कुरुते (for क्रियते). — 32^d=Gītā (Vulg.) 2. 40.

33 [a]) T$_2$ G$_1$ न्यायार्जितं (for पात्रे दानं). — [b]) G$_{2.\ 4}$ दानं; M$_1$ दत्त्वा (for दत्तं). — [c]) B D (except D$_{1-3}$) G$_{2-4}$ हि (B$_2$ तु) (for सु-). T$_1$ मनसा तु विशिष्टेन. — [d]) B$_2$ प्रेत्यानंतफलप्रदं. — After 33, K$_4$ ins.:

1183* देशे काले च पात्रे च मुद्गलः श्रद्धयान्वितः ।
व्रीहिद्रोणं प्रदायाथ परमं पदमाप्तवान् ।

34 34^{ab} =5. 35. 5^{ab}; etc., etc. — [d]) G$_4$ M transp. यत् and फलं.

Colophon. — *Major parvan:* Ś$_1$ K$_{1.\ 2}$ Dn$_3$ G$_{3.\ 4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{3.\ 4}$ B$_{3-4}$ Dc Dn$_{1.\ ns}$ D$_{1-3}$ G$_3$ व्रीहिद्रौ(B$_{3.\ 4}$ °द्रो)णिक; M$_3$ व्रीहिद्रोण. — *Adhy. name:* M$_1$ व्यासवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 257 (Dn$_3$ 258); D$_1$ 260; T$_1$ G$_4$ M (M$_3$ *inf. lin.*) 249 (M$_3$ orig. 251); T$_3$ G$_1$ 246; G$_3$ 248. — *Śloka no.:* Dn 35; D$_1$ 33.

246

1 [a]) T$_3$ G$_{1.\ 3.\ 4}$ °द्रोणं °त्यक्तं. — [b]) Ś$_1$ K Dc D$_{1-3.\ 5}$ महर्षिणा (for महा°). — [c]) T दत्तं च. — [d]) Ś$_1$ K$_{1.\ 3}$ तद्वद; K$_4$ D$_{1-3.\ 5}$ शंस मे; B$_1$ वा विभो; B$_{3-4}$ D$_4$ वात्थ मे; T$_3$ चार्थिने.

2 [a]) Ś$_1$ K$_{1.\ 3.\ 4}$ B$_1$ D$_{3.\ 5}$ °धर्मो; K$_3$ D$_4$ G$_1$ °धर्म-;

C. 3. 15406
B. 3. 260. 2
K. 3. 261. 2

सफलं तस्य जन्माहं मन्ये सद्धर्मचारिणः ॥ २

व्यास उवाच ।

शिलोञ्छवृत्तिर्धर्मात्मा मुद्गलः संशितव्रतः ।
आसीद्राजन्कुरुक्षेत्रे सत्यवागनसूयकः ॥ ३
अतिथिव्रती क्रियावांश्च कापोतीं वृत्तिमास्थितः ।
सत्रमिष्टीकृतं नाम समुपास्ते महातपाः ॥ ४
सपुत्रदारो हि मुनिः पक्षाहारो बभूव सः ।
कपोतवृत्त्या पक्षेण व्रीहिद्रोणमुपार्जयत् ॥ ५
दर्शं च पौर्णमासं च कुर्वन्विगतमत्सरः ।
देवतातिथिशेषेण कुरुते देहयापनम् ॥ ६
तस्येन्द्रः सहितो देवैः साक्षात् त्रिभुवनेश्वरः ।
प्रत्यगृह्णान्महाराज भागं पर्वणि पर्वणि ॥ ७
स पर्वकालं कृत्वा तु मुनिवृत्त्या समन्वितः ।
अतिथिभ्यो ददावन्नं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ८
व्रीहिद्रोणस्य तदहो ददतोऽन्नं महात्मनः ।
शिष्टं मात्सर्यहीनस्य वर्धत्यतिथिदर्शनात् ॥ ९
तच्छतान्यपि भुञ्जन्ति ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।
मुनेस्त्यागविशुद्ध्या तु तदन्नं वृद्धिमृच्छति ॥ १०
तं तु शुश्राव धर्मिष्ठं मुद्गलं संशितव्रतम् ।
दुर्वासा नृप दिग्वासास्तमथाभ्याजगाम ह ॥ ११
विभ्रच्चानियतं वेषमुन्मत्त इव पाण्डव ।
विकचः परुषा वाचो व्याहरन्विविधा मुनिः ॥ १२
अभिगम्याथ तं विप्रमुवाच मुनिसत्तमः ।
अन्नार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां मुनिसत्तम ॥ १३

T₂ °तुष्टो; M₁ °कर्मा (for °धर्मा). — [b]) Ś₁ K₁. ₂ T₁ तुष्टोस्मि. T₁ कर्मतः. — [c]) T₂ G₁ जन्मेनि (for जन्माहं). — [d]) Ś₁ K₁. ₃ तद्धर्मं°; K₄ De पद्धर्मं°; D₃ T₁ सद्ब्रह्म°.

3 Ś₁ D₁ श्रीव्यासः. — [a]) Some S MSS. मिलोंछ°. — [b]) K₄ D₁–₃ शंसितव्रतः; B Dn D₄. ₆ T G₁. ₃ संयतेंद्रियः. — [d]) G₂. ₄ सत्यवान्.

4 [a]) Hypermetric! Ś₁ K₃ अतिव्रत-; K₁. ₂ D₁ M₂ अतिव्रतः; D₂. ₅. ₆ M₁ अतिथिव्रतः; T G₂. ₄ अतिथिप्रियः. K₄ अतिथिव्रतचर्यायां. — [b]) Ś₁ B₂ D₁ G₁ आश्रितः (for आस्थितः). K₄ तथा धर्मप्रियो ह्यति. — M om. 4[cd]. — [c]) K₄ इष्टा°; D₁. ₃ इष्टिं; T G₁. ₂. ₄ इष्ट°. — [d]) Ś₁ K₁ समुपास्थ; K₂ °स्त.

5 [a]) T₂ G₁ स (for हि). — [b]) T₁ पक्षांते च; M₂ भैक्षाहारो. B D (except D₂. ₃. ₅) T₂ G₃ ह (for सः). — After 5[ab], T₁ G₄ M ins.:

1184* मुनिः स तु महाराज महात्मा नियतव्रतः ।

— [c]) T₁ कपोतवृत्तिः. — [d]) Ś₁ K₁. ₂ उपार्जयन्.

6 [a]) Ś₁ K₁ दार्शं. K₃ M पौर्णमास्यं. — [d]) K₄ B₂ De D₁ देहपालनम्; G₁ °पोषणम्.

7 [a]) T₂ तत्रेंद्रः; G₂ M₁ तत्रेंद्रः. — [d]) M₁ यागं.

8 [a]) G₂. ₄ M °काल्यं (for °कालं). Ś₁ K₁. ₂ च (for तु). T₂ G₁ सर्वकालेषु भागं तु. — [b]) K₃ T₁ G₄ M₁ मुनिर्धृत्या; G₁ मुनिः प्रीत्या. K₁ समुस्थितः (for समन्वितः). D₂. ₅ मुनिर्भृत्यसमं°. — [c]) K₃. ₄ De D₁–₃. ₅ G₄ M ददात्यन्नं; T₁ गतेभ्योयं (for ददावन्नं). — 8[d] = 1. 124. 4[b]: 5. 8. 25[b].

9 [a]) K₄ B₁. ₃. ₄m De D₁ सिद्धस्य; B₂. ₄ (orig.) Dn D₄–₆ G₃ तद्धयस्य; D₂. ₃ तदहर्; T G₁. ₂. ₄ तत्प्रीत्या; M तद्धयन्नं (for तदहो). — [b]) M [S]स्य (for Sन्नं). — [c]) Ś₁ K₁–₃ D₂ सृष्टं; K₄ D₁. ₃ सृष्टं; T₁ M दृष्टं; T₂ G₁. ₂. ₄ ऋषेर् (for शिष्टं). — [d]) Ś₁ K₁. ₂ T G₁. ₄ वर्धते°; K₃ D₁ वर्धना°; K₄ पर्वण्य°.

10 [a]) Ś₁ K₁. ₂ अयुतान्यपि; T₁ तच्छेषा°; G₁ तच्छिष्टा°. — [b]) Ś₁ K₁. ₂ D₅ महात्मनां; K₃ T₁ G₂. ₄ M तपस्विनां (for मुनी°). — [c]) Ś₁ K₁. ₂ पुनः (for मुनेः). Ś₁ हि; B₄ च (for तु). B₃ (m as in text) स नेष्ट्या परिशुद्धात्मा. — [d]) Ś₁ ऋद्धिम् (for वृद्धिम्). Ś₁ G₁ M इच्छति (G₁ °तः); K₃ B₁–₃ Dn D₂–₆ G₃ अर्छति; De अर्हं° (for ऋच्छ°).

11 [a]) K₃ तत्र; B₄ तत्तु. Ś₁ K₁. ₂ D₅ T₁ धर्मज्ञं. T₂ G₂ तं तु शुद्धं सुधर्मिष्ठं. — [b]) B₄ स्वकुलं (for मुद्गलं). K₄ D₁–₃ शंसित°; T₂ संयतेंद्रियं (for संशित°). — [c]) Ś₁ K₁. ₂ दुर्वासो नृप दुर्वासास्. — [d]) Ś₁ K D₁–₃. ₅ तत्राथा (D₁. ₃ °त्य)भ्यां°; T₂ स तमभ्यां°.

12 [a]) Ś₁ सुनियतं; K B De D₁. ₅ T₁ न (K₄ स)नि°; D₂ अनि°; D₃ त्वनि° (for चानि°). Ś₁ K₁. ₂ B वेशं. — [b]) Ś₁ भारत (for पाण्डव). — [c]) T₁ परुषाकारो (for °षा वाचो). — [d]) G₁ विविधं; G₂ M₃ विविधान्. T₁ गिरः (for मुनिः).

13 [a]) T₂ G₁ देशम् (for विप्रम्). — [b]) D₃ T G₁ M₁ मुनिसत्तमं; G₃. ₄ °पुंगवः. — T₁ om. (hapl.) 13[cd]. — [c]) B₁ M₁ अर्थार्थिनम्. D₃ इह; M₃ अभि- (for अनु-).

स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।
पाद्यमाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४
प्रादात्स तपसोपात्तं क्षुधितायातिथिव्रती ।
उन्मत्ताय परां श्रद्धामास्थाय स धृतव्रतः ॥ १५
ततस्तदन्नं रसवत्स एव क्षुधयान्वितः ।
बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः ॥ १६
भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः ।
अथानुलिलिपेऽङ्गानि जगाम च यथागतम् ॥ १७
एवं द्वितीये संप्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुञ्छोपजीविनः ॥ १८
निराहारस्तु स मुनिरुञ्छमार्जयते पुनः ।
न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ १९
न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न संभ्रमः ।
सपुत्रदारमुञ्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ २०
तथा तमुञ्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
उपतस्थे यथाकालं षट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २१
न चास्य मानसं किंचिद्विकारं ददृशे मुनिः ।
शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २२
तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३
क्षुद्धर्मसंज्ञां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ।
विषयानुसारिणी जिह्वा कर्षत्येव रसान्प्रति ॥ २४
आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
मनसश्चेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २५
श्रमेणोपार्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा ।
तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६

C. 3. 15430
B. 3. 260. 26
K. 3. 261. 27

— [d]) K8. 4 B D G8 द्विज° (B1 नृप°) (for मुनि°).

14 [a]) K4 T1 मुनिर्; B1 मुहुर्; D1 मुने. — [b]) B4 (m as in text) स्वकुलः (for मुद्गलः). — [d]) B D (except D1–3. 5) T1 G1 °पाद्या° (for °वेद्या°).

15 [a]) D1 T1 प्रादाद्य(T1 °त्त)त्; T2 प्रदाय; M2 प्रासादात् (for प्रादात्स). Śi K1. 2 तापसोपात्तं; B2. 4 तपसोपातुं (sic); Dn D4. 6 G8 तापसायान्नं; D8 मनसोपात्तं. — [b]) T G1. 2. 4 °तिथिप्रियः. — [d]) Śi Dc D2 स दृढ°; K1. 2 G1 सुदृढ°; D8 T G4 M सुधृत°.

16 [a]) B4 सकलं (m बलवत्); T1 सर्वं हि (for रसवत्). — [b]) Śi K D1–3. 5 T2 G1. 2 °द्रितः (for °न्वितः). — [d]) Śi K1. 2 T G1 स (for च).

17 [a]) Śi K1. 2 transp. चान्नं and सर्वं. — [b]) T1 तनुं (for ततः). K4 D2 उच्छिष्टेनांतरात्मना. — After 17[ab], K4 ins.:

1185* शेषे****लिप्य हसन्गायन्प्रधावति ।
नृत्यते धावते चैव बुद्ध्या तत्कोशते यथा ।

— [c]) B1. 2. 4 Dn G8 अथांगं लिलिपेऽन्नानि (B2. 4 G8 °पेंगानि; Dn1 °पेऽन्नेन); D4. 6 अथांगानि लिपेत्तानि. — [d]) K8 यथासुखं. B1. 2. 4 Dn D4. 6 G8 यथागतमगाच्च सः.

18 [a]) G2. 4 ततो (for एवं). — [b]) K1 पूर्वं°; K2 G1 सर्वं°; B2. 4 Dn D4. 6 T2 G8 यथा° (for पर्वं°). — [c]) K4 T1 आगत्य. — [d]) K1 Dc °जीवनः.

19 [a]) Śi K1. 2 transp. तु and स. K4 D1 च (for तु). — [b]) Śi K Dc D1–3 °मर्जयते. — [c]) B4 Dc D1 चैवं. — [d]) K1. 2 दुर्बलं; T1 M2 मुद्गलः.

21 [b]) K3. 4 B Dc D1–3. 5 T2 G2. 4 °मत्तमः. — [c]) Śi K1 यथाकामं. — [d]) D2. 3 मुनिपुंगवः (for कृतं°).

22 [a]) K4 Dn2 मनसः कंचिद्; B2 G1 मनसः कश्चिद्; B3 D2. 3 T1 M मनसः किंचिद्; B4 Dn1. n2 D4. 6 T2 G3 मनसा कश्चिद्; G2 मानसः किंचिद्. — [b]) T2 G1. 2 विकारो दृश्यते मुनेः. — [c]) K3. 4 B2 D1 सत्त्वं स (K4 तु). Dc शुद्धस्य; T1 सदशो; G1 शुद्धांतं; G2. 4 M ददृशे (for शुद्धं स). D2. 3 तु (for स). Śi K1. 2 सत्त्वशुद्धस्य शुद्धं हि (K2 तु). — [d]) Dc ददर्श. T1 G2. 4 M विशुद्धं (for ददृशे).

23 [a]) G1 मुनिः (for ततः). — [b]) K1 तथा; K3. 4 B Dn D4. 6 G3 M2 ततः (for तदा).

24 [a]) K4 Dc D1 प्रणुदन् (for प्रणुदति). — [b]) Śi [आ]धत्ते; Dc नादातुं; D3 नादत्ते (for [आ]दत्ते). Śi K1–3 D5 वा (for च). K4 यो दत्ते धर्ममास्थितः. — [c]) Hypermetric! B1–3 D (except D1. 2) T1 G3 रसानुसारिणी; B4 विषयास्वादिनी. — [d]) Śi कर्षत्यन्न-; K3 कर्षते च; Dc कर्षत्येनं (for कर्षत्येव). G1 रसं. Dn2 कस्मात्त्वां न प्रधावते; T2 क्षरत्येव रसं प्रति.

25 [a]) K1 आहारं; Dc आहारः (for आहार-). — [c]) K4 B1. 3 Dc2 Dn3 G3 वा (for च). — [d]) Śi K1. 2 Dc D1–3. 5 T1 M2 [अ]प्येकाग्रं; T2 G2 निग्रहं; G1 एकाग्रं (for [अ]प्यैकाग्र्यं). B1 निष्ठितं; B4 °श्चलं (for °श्चितं).

26 [a]) Dc D1 G4 त्यक्तं; G3 दत्तं. — [b]) Dc दुःखे. B3 तेजसा (for चेतसा). T2 G2. 4 न च दुःखेन चेतसा; M

C. 3. 15431
B. 3. 260. 27
K. 3. 261. 28

प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ॥ २७
दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
जितास्ते कर्मभिर्लोकाः प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ २८
अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
सशरीरो भवान्गन्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९
इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वाससो मुनेः ।
देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३०
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धवता तथा ॥ ३१
उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
समुपारोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२
तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमुवाच ह ।
इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनाम् ॥ ३३
के गुणास्तत्र वसतां किं तपः कश्च निश्चयः ।
स्वर्गे स्वर्गसुखं किं च दोषो वा देवदूतक ॥ ३४
सतां सप्तपदं मित्रमाहुः सन्तः कुलोचिताः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३५
यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्ब्रवीह्यविचारयन् ।
श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्यवसायं गिरा तव ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४६ ॥

दुःख(M1 °ख)युक्तेन चे°.

27 [a]) Śi K1. 2 De स्म (for च). K3 D2. 3 T G1. 2. 4 M प्रीतोस्म्यनुगृहीतश्च (T2 °तोस्मि). — [b]) Śi सत्येन (for समेत्य). B3 समेत्य भरतर्षभ. — After 27[ab], K4 D1–3 ins.:

1186* सङ्गिः समागमो नित्यं सर्वपापहरः स्मृतः ।;

while S (except G3) ins.:

1187* पावनं परमं मन्ये दर्शनं ते महामुने ।

— [c]) M1 इंद्रियाणां (for °याभि-). G4 M2 इंद्रियाणि मनोधैर्यं. — [d]) K4 D2. 3 transp. दमः and शमः.

28 [a]) T1 G4 M1 दयालुत्वं; G1 तथा सत्यं; M2 दयार्थत्वं (for दया सत्यं). — [b]) De सत्यं (for सर्वं). — After 28[ab], K4 D1–3 ins.:

1188* लोकाः समस्ता धर्मेण धार्यन्ते सचराचराः ।
धर्मोऽपि धार्यते ब्रह्मन्धृतियुक्तात्मना त्वया ।;

while S (except G3) ins.:

1189* विशुद्धसत्त्वसंपन्नो न त्वदन्योऽस्ति कश्चन ।

29 [a]) K1 विसंघुष्टं; B1. 3 विशिष्टं ते. — [b]) B4 (m as in text) कामकृत्स्वर्गवासिनः. — [d]) K3. 4 De D1–6 T2 G3 °व्रतः.

30 [d]) K3 समुपास्थितः; T2 प्रत्यपद्यत; G1 प्रत्यभाषत.

31 [b]) = 1. 212. 3[d]; etc. T1 °शोभिना; G4 °नादिना. — [c]) Śi K D1–3. 5 विमानेन (for विचित्रेण). — [d]) Śi D2 T1 G1 तदा (for तथा).

32 [a]) Śi K1. 3. 4 B D1–3 विप्रर्षे; De विप्रर्षिं. — [b]) D2 G4 M कर्मनिर्जि(M1 °र्मि)तं. — [c]) T1 G2. 4 M त्वमु° (for °समु°). — [d]) K4 B2 गतिं (for मुने). G1 संप्राप्तोसि परां मुने.

33 [c]) K4 भगवत् (for भवता). — [d]) K3 °वासिनं; B2 °वासिनः.

34 [c]) B2–4 Dn D4. 6 G3 तत्र सुखं; De स्वर्गफलं. K3. 4 B1. 3 D1. 3 G1 M2 किंचिद्; D5 किं स्विद्; G2. 4 किं नु; M1 किं नु (for किं च). — [d]) K1. 2. 4 D2 T2 दोषा. Śi K1. 2. 4 °दूत के.

35 [a]) K1 B2 Dn D1 G4 M1 साप्तपदं. K4 De Dn3 (by corr.) D1 T2 G1 मैत्रम्. — [b]) D3 प्राहुः. K4 T2 G1 कुलोदिताः; T1 M2 °ह्वहाः; G2. 4 M1 °दूताः. — [c]) Śi K De D1–3. 5 तु (for च). — [d]) K3 विभो ह्यहं; K4 D1. 3 T अहं प्रभो.

36 [a]) K2–4 B1 De D1. 5 transp. तथ्यं and पथ्यं. T1 तत्र (for तथ्यं), and यत् (for च). — [b]) Śi K1. 3 तत्त्वं ब्रूहि; D3 T2 G1 तद्ब्रूहि त्वं; T1 प्रब्रवीहि (for तद्ब्रवीहि). D3 महामते; T2 G1 विचारयन् (for [अ]विचारयन्). — [c]) T2 G1 तदा (for तथा). — [d]) K1 G4 गिरां; T1 G1 M गिरं.

Colophon. — *Major parvan:* Śi K1. 2 Dn2 T1 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B De Dn1. n3 D1–6 T1 G3 व्रीहिद्रौणिक; M2 व्रीहिद्रोणोपाख्यान. G1 (om. sub-parvan name) mentions only मुद्गलोपाख्यान. — *Adhy. name:* M2 देवदूतागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 258 (Dn3 259); D1 261; T1 G4 M 250 (M2 252); T2 G1 247; G2 249. — *Śloka no.:* Dn 36.

२४७

देवदूत उवाच ।
महर्षेऽकार्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
संप्राप्तं बहु मन्तव्यं विमृशस्वबुधो यथा ॥ १
उपरिष्टादसौ लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने ॥ २
नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३
धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः ।
दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहतलक्षणाः ॥ ४
तत्र गच्छन्ति कर्माढ्यं कृत्वा शमदमात्मकम् ।
लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिरासेविताञ्शुभिः ॥ ५
देवाः साध्यास्तथा विश्वे मरुतश्च महर्षिभिः ।
यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६
एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।
भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां हिरण्मयः ।
मेरुः पर्वतराज्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८
नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम् ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णभयं तथा ॥ ९
बीभत्समशुभं वापि रोगा वा तत्र केचन ।

C. 3. 15450
B. 3. 261. 10
K. 3. 262. 11

247

1 a) B2. 4 Dn D4. 6 G3 आर्यबुद्धि° (with hiatus!); T1 पात्रमुख्य°; T2 [S]कल्यबुद्धि°. — b) K4 D2. 3 G2 यत् (for यः). — c) S (except G3) °सं प्रतिपत्त (T1 °वक्त)व्यं. — d) Ś1 B3 Dc विमृष°; K1–3 B1 Dn2. n3 D4. 6 विमृष्य°; D1 विमृक्ष्य°; D3 विमृज्य°. — After 1, K4 D1–3 ins.:

1190* नन्दनादीनि रम्याणि तत्रोद्यानानि मुद्गल ।
सर्वकामफलैर्वृक्षैः शोभितानि समन्ततः ।
[Cf. 9.]

2 a) B1. 3 Dc Dn D4. 6 G3 च स्वर्; B2 D2 T G1. 2. 4 M अयं (for असौ). — b) K4 D3 संज्ञकः; B4 शब्दितः (for संज्ञितः). T1 यः स्वर्ग इति संज्ञितः.

3 a) Ś1 चैव; K1 धैर्यं; K2 चर्या; Dc पुंसा; D1–3. 6 मर्त्या (for पुंसो). — b) K4 °याचकाः (for °याजिनः). — c) T1 नाहता. D1. 3 स्तेनास् (for चैव).

4 a) B2 हि पुरुषाः; T G1. 4 M2 महात्मानः (for जिता°). — b) B4 T1 G2. 4 M जितेंद्रियाः (for विमत्सराः). — c) K3 D5 T1 G2. 4 °पराः (for °रताः). Ś1 K2. 4 प्रज्ञाः; K1 यज्ञाः; K3 D2. 3. 6 प्राज्ञाः; Dc D1 मर्त्याः; T1 G2. 4 M1 नित्यं (for पुंसः). — d) B1 शूरास्तेजोमयाः शुभाः; B2–4 D (except D3. 6) G3 M2 शूराश्चाहवलक्षणाः; T G1. 2. 4 °श्चाहितल°.

5 a) K3 ते कर्म; B1–3 Dn D4. 6 T1 G2–4 धर्माढ्यं; D3. 3 कृत्वाढ्यं; M2 धामाग्र्यं (for कर्माढ्यं). — b) Ś1 शमदमादिकं; B1 G1. 4 M दमशमात्मकं. — c) K4 Dc D1. 6 पुण्यकृतान्; M2 °तमान्. — d) B2 °चरितात्मभिः; B3. 4 Dn D4. 6 G3 °चरितान्नृभिः; Dc °सेवितात्मभिः; T1 °चरितं नृप.

6 b) Dc महर्षयः; D1 T1 M महर्षिभिः. B Dn D4. 6 G3 तथैव च महर्षयः. — c) K1 T2 G2–4 यामायामाश्च; K4 Dc2 T1 G1 यमो धाता च; D1 यामा वामाश्च. B4 सौकुल्य (for मौद्गल्य); cf. v.l. 13c. — B2 om. (hapl.) 6d–13c. — After 6, K3 (line 2 in marg. sec. m.) ins.:

1191* देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा परा गतिः ।
न दुःखमसुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ।

7 B2 om. 7 (cf. v.l. 6); K3 om. 7ab. — a) Ś1 K1. 2 D6 एवं; T2 एतद्; G3 येषां (for एषां). T1 एते देवनिकायास्ते. — D4 om. (? hapl.) from 7b up to योजनानां in 8b. — c) K3 ततो वै; T1 भ्राजंतः (for भास्वन्तः). — d) K4 स्मृताः (for शुभाः).

8 B2 om. 8 (cf. v.l. 6); D4 om. up to योजनानां (cf. v.l. 7). — b) B3. 4 Dn D6 T2 G2. 3 योजनानि. — c) D3. 4 G2. 4 अत्र; D6 G3 तत्र (for यत्र). K3 मेरुः पर्वतराजानं; T1 मेरोः पर्वतराजस्य.

9 B2 om. 9 (cf. v.l. 6). — a) T2 चत्वारि (for पुण्यानि). — b) K1 T2 विहारः. T1 °कर्मणः. — c) Ś1 K1. 3 न क्षुत्तृष्णे न च ग्लानिर्. — d) B Dn D4. 6 G3 M3 शीतोष्णे; T2 G1 °ष्णौ; M1 °ष्णं (for °ष्ण-).

10 B2 om. 10 (cf. v.l. 6). — a) T1 अश्विगं; T2

C. 3. 15450
B. 3. 261. 10
K. 3. 262. 11

मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १०
शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११
ईदृशः स मुने लोकः स्वकर्मफलहेतुकः ।
सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १२
तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १३
न च स्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।
तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने ॥ १४
न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
पर्युह्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधाश्च ते ॥ १५

ईर्ष्याशोकक्रमापेता मोहमात्सर्यवर्जिताः ।
सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ति महामुने ॥ १६
तेषां तथाविधानां तु लोकानां मुनिपुंगव ।
उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ॥ १७
पुरस्ताद्ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः ।
यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८
ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
तेषां लोकाः परतरे तान्यजन्तीह देवताः ॥ १९
स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे ।
न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्वर्यमत्सरः ॥ २०
न वर्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ।

G1 वाशुभं (for अशुभं). Ś1 K2 D1 M1 चापि; B1 चैव (for वापि). — b) D3. 5 न च (for तत्र). B (B2 om.) Dc Dn D4. 6 T1 G3 M तत्र किंचिन्न (T1 °च न) विद्यते; T2 G1. 2. 4 रोगो वा तत्र कश्चन. — c) T2 G1 सर्वशो. — d) Ś1 च सर्वनः; D1 च मारुतः; T1 समंततः; T2 G1. 2. 4 M1 च वायवः (for च सर्वशः).

11 B2 om. 11 (cf. v.l. 6). — a) Dc गंधाः (for शब्दाः). T2 G2. 4 M शब्द[:] श्रुतिमनोग्राह्यः. — b) Ś1 श्रूयंते (for सर्वतस्). — K4 om. (hapl.) 11c–16d. — d) Ś1 Dc D2 G1. 4 M नायासः परिदेवनं (Dc °ने; D2 M °ना); K1. 3 नायासपरिवेदनं; T G2 °परिदेवना.

12 K4 B2 om. 12 (cf. v.l. 6, 11). — a) D2 न ईर्ष्या तु (for ईदृशः स). K1 D2 स मुनेर्; T2 सुमनो- (for स मुने). — b) Ś1 K2 सुकर्म°; B4 T G1. 2. 4 M2 स्वधर्म°. — c) D1–3 M पुरुषः. T1 सुकृतस्तत्र पुरुषः. — d) K1 Dc2 D2. 3 T1 M1 संभवति; D1 संचरंति. D3 °कर्मसु.

13 K4 om. 13 (cf. v.l. 11); B2 om. 13abc (cf. v.l. 6). — a) K3 Dc तेजसानि. — b) Dc °युज्यतां (for °पद्यताम्). — c) G4 धर्म° (for कर्म°). B4 सौकुल्य (for मौद्ग°). — d) B3 [अ]नः; D2 तु; D3 च; D5 [अ]पि (for [उ]त).

14 K4 om. 14 (cf. v.l. 11). — a) T2 G1 वा (for च). Ś1 K (K4 om.) Dc D1–3. 5 न स्वेदो न च दौ°; B Dn D4. 6 G2. 3 M न संस्वेदो न दौ°. — b) Ś1 K1. 3 पुरीषो. B M1 वा (for च). — c) D2. 3 एषां. Ś1 K (K4 om.) Dc D1–3 (by transp.) च न; G1 तु न. T1 जरा (for रजो). — d) T1 न बाधा (for बाधते). G1 बाधंते नाधयो मुने; G2. 4 बाधते हि तपोधन.

15 K4 om. 15 (cf. v.l. 11). — a) B1. 4 G1 न ग्लायंति; D5 (by transp.) ग्लायंति न. G1 सर्वा (for तेषां). — c) K3 D5 पर्युज्यंते; B1 Dc2 प्रयुज्यंते; B2–4 Dc1 Dn D4. 6 G3 संयुज्यं(B2. 3 °ज्य)ते; D3 पर्यटंति; T1 G1. 4 पर्यूह्यंते; T2 G2 समू(G2 °सु)ह्यंते. — d) K3 B Dn D4–6 G3 ब्रह्मन्नेवंविधैश्; Dc °त्रैवंविधैश्. D2. 3 T1 G2. 4 M हि (for च). B1 ताः; B3 D1 ये (for ते).

16 K4 om. 16 (cf. v.l. 11). — a) Ś1 K1 Dc D3 °क्रमोपेता; T1 °मोहक्रमा°; G1 °शोकसमो°. — b) T1 मद°. — d) B Dn D4. 6 T1 G3 वर्तयंते. M3 मनोरमाः (for महा°).

17 a) T1 तेषां तथा विमानानां. — c) B2. 3 D (except D1–3) G3 लोकस्य (for शक्र°). — d) Dn2. n3 D4. 6 G3 लोका दिव्या गुणा°; T G2. 4 M लोको °न्वितः; G1 दिव्यो लोकगुणान्वितः.

18 a) T1 G4 परितो; T2 G1 परस्ताद्; G2 M परतो (for पुरस्ताद्). Ś1 B2. 3 Dn1 ब्राह्मण°. S (except G3) तस्य (for तत्र). — b) S (except G3) लोकस्तेजोमयः शुभः. — d) Dc सुखैः (for शुभैः). B4 पूताः स्वैः स्वैस्तु कर्मभिः.

19 a) K3 B4 D3 ऋषयो; T1 मानवा (for ऋभवो). — T1 om. 19c–22b; K4 G1 om. (hapl.) 19cd. — c) K1. 3 G2 लोकः; B4 Dc1 Dn1 G4 लोकात्. Ś1 K1. 3 परतरम्. — d) K3 क्षरंतीह; G4 D1. 3 जयंतीह.

20 T1 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) Dc वा (for ते). B1. 3 D4 G3 भासंतो. — b) M कामदुहः. — c) Ś1 K1. 3 D1–3. 5 श्री° (for स्त्री°). — d) Ś1 Dc लोकैश्वर्यमत्सराः; G1. 2. 4 M भोगै(G1 लोभै)श्वर्यमत्सरः.

21 T1 om. 21 (cf. v.l. 19). — a) D3 (by corr.)

तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥ २१
न सुखे सुखकामाश्च देवदेवाः सनातनाः ।
न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २२
जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
न दुःखं न सुखं चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ॥ २३
देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा गतिः परा ।
दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः ॥ २४
त्रयस्त्रिंशदिमे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २५
सेयं दानकृता व्युष्टिरत्र प्राप्ता सुखावहा ।
तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः ॥ २६

एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे ॥ २७
कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।
न चान्यन्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८
सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९
असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः ।
यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तच्च दुष्करम् ॥ ३०
संज्ञामोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम् ।
प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम् ॥ ३१
आ ब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ।

C 3. 154?2
B. 3. 261. 32
K. 3. 262. 33

ते (for न). G1 वर्तयंत्याहुतिभिस्ते; M न वर्तयंत्याहुतिस्ते. — b) T2 G2. 4 ते न वा; G1 न च च; M न चापि (for ते नापि). K3 B2 D2. 3 G1. 2 °भोजिनः. D5 ते नानामृतभोजिनः. — d) B1 °रूपिणः (for °मूर्तयः).

22 D4 om. 22a–23b; T1 om. 22ab (cf. v.l. 19). — a) K4 निमेषाः; T2 G1. 2 नासुखाः; G4 M नासुखं (for न सुखे). B2. 3 Dn D6 G3 ते (for च). B1 न च सुखे सुखकामा. — c) K4 न कल्पे परिवर्तेते; T1 न कल्पपरिवृत्तेषु; T2 ते °वर्तते.

23 D4 om. 23ab (cf. v.l. 22). — a) K1 Dc2 T2 G1. 2 जरामृत्यु; K4 D2. 6 G3 जरामृत्यू. — b) Ś1 K1. 2 तथैव; M2 सुखानि (for सुखं न). K3 Dc Dn1 D2. 3. 5. 6 T2 G3 हर्षः (K3 °र्षं-; D3 °र्षं) प्रीतिसुखं न च; Dn2 हर्षः प्रीति कथंचन; T1 G1. 2 M1 हर्षः (G2 M1 °र्षं-) प्रीतिसुखानि च. — c) D1 च दुःखं (for दुःखं न). K3 D3 T1 M1 असुखं; G1 वासुखं (for न सुखं). Ś1 K1. 2 चास्ति; K3 B1–3 Dc2 T1 G1. 2. 4 M1 वापि (for चापि). T2 दुःखं वाप्यसुखं वापि.

24 b) K1 T1 पुरा (for परा). — c) T2 पुष्पोपमा पग सिद्धिर्. — d) Ś1 K1 Dc2 अकाम्या का°.

25 a) Ś1 K1. 2 अमी (for इमे). K3. 4 B D T2 G1. 3 देवाः (D1 भावाः) (for लोकाः). — b) N T G1. 3 येषां (K4 तेषां) (for शेषा). — c) T नियतैर्. T दांतैर्; G1 शांतैर् (for श्रेष्ठैर्). — d) T2 G1 दांतै° (for दानै°). T2 वृद्धिं (for विधि°).

26 a) T2 सेयं दानवतां वीर. — b) K Dc D1. 3. 5 त्वया; T G1 अनु- (for अत्र). Ś1 त्वया प्राप्ता ह्यनुत्तमा; B Dn D3. 4. 6 अनुप्राप्ता सुखं त्वया. — Ś1 om. 26c–27b. — c) Dc प्रकृतैर्. K3 तां भुंक्ष्व सुकृतेनाद्य.

27 Ś1 om. 27ab (cf. v.l. 26). — a) G3. 4 एवं (for एतत्). K4 D3 G1 स्वर्गफलं. — c) Ś1 K1. 2 ते प्रोक्ता (by transp.); K3 Dc S (except G3) चोक्तास्ते; B1 भोग्यास्ते. K4 D1–3 उक्ता गुणास्ते स्वर्गस्य.

28 a) B1 तात; T1 G1 तस्य (for तत्र). — b) B1 सृज्यते. Ś1 K1. 2 Dc तत् (for यत्). K4 यत्फलं भुज्यते दिवि. — d) B1 मूलभेदेन; G3 सूत्रछेदेन.

29 a) G1 तत्र (for सोऽत्र). — b) T1 तस्याधः (for तस्यान्ते). K4 D1. 3 गमनं (for पतनं). — d) T G2. 4 M1 सहसा (for पतनं). B4 Dc यत्र; D2 तच्च; T2 यं च. G1 सहश्लाघश्च मुद्गल.

30 a) Ś1 K Dc Dn2 D3 T1 G1 असंतोषपरीतापो (K1. 2 Dc2 D3 °पौ; T1 °नां). — b) K3. 4 D3. 5 दीप्ततरां श्रियं; D2 दीप्ताः परश्रियः; T1 G2. 4 M दीप्तां परश्रियं; T2 G1 परगतां श्रियं. — c) T1 M तद् (for यद्). Ś1 K1. 2 D1 °त्यमरस्थाने; K3 °त्परम°; Dn3 D4. 6 °त्यधरे स्थाने; D2 °त्यपरे स्थाने; T1 °त्यातुले ज्ञाते; T2 G1. 2. 4 °त्य(G1 °त्या)तुले स्थाने; M °त्यातुरे स्थाने. — d) B1 यच्च; B2. 3 Dn D4–6 G3 तत्सु-; Dc चेन्न (for तच्च). Ś1 K1–3 दुःखदं; T2 G1. 3. 4 दुष्कृतं; M1 दुष्पहं (for दुष्करम्).

31 a) Ś1 °मोहाश्च. — b) K4 D2. 4 सं- (for च). — c) K3 Dc G1 अम्ला°; M2 प्रमादेषु (for प्रम्ला°). D1 तु; T1 हि (for च). Dc मानेषु; D1 पुण्ये° (for माल्ये°). — d) G2. 4 M तस्मात् (for ततः). B2 D1 प्रपतितोर्; G1 पिबतिषोर्. D1 भृशं; T2 ह्ययं (for भयम्). T1 तस्माच्च

C. 3. 15472
B. 3. 261. 32
K. 3. 262. 33

नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम् ॥ ३२
अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते ॥ ३३
तत्रापि सुमहाभागः सुखभागभिजायते ।
न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः ॥ ३४
इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरसौ मता ॥ ३५
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
तवानुकम्पया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ॥ ३६

व्यास उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वाक्यं विममृशे धिया ।
विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदूतमुवाच ह ॥ ३७
देवदूत नमस्तेऽस्तु गच्छ तात यथासुखम् ।
महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुखेन वा ॥ ३८
पतनं तन्महद्दुःखं परितापः सुदारुणः ।
स्वर्गभाजश्च्यवन्तीह तस्मात्स्वर्गं न कामये ॥ ३९
यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति चलन्ति वा ।
तदहं स्थानमत्यन्तं मार्गयिष्यामि केवलम् ॥ ४०

पतनतो भयं.

32 [a]) Śi K De D1–3. 5 °भुवनाद्. — [b]) B4 मौकुल्य. — [c]) Śi K1. 2 B3. 4 D1 G1 नाक(G1 देव)लोकेषु कृ°; T1 G4 M2 नाग(T1 देव)लोके सु°. — [d]) T1 M1 मिताः; G2. 4 M2 मताः (for नृणाम्).

33 [a]) K1 अन्यस्त्वयं (for अयं त्वन्यो). K3 त्वल्पो गुणः; K4 B2. 4 De D1. 4 त्वन्यो गुण-; B1 तुल्यो गुण- (for त्वन्यो गुणः). — [b]) Śi K1. 2 D1. 3 T1 सर्वं (for स्वर्गं°). Śi K1. 2. 4 D1. 3 गुणैः (for मुने). — [c]) K4 D3 T G1. 2. 4 M3 सु(T1 दुः)खानु°. — [d]) Śi K1. 2 मानुषेषु. Śi प्र-; S (except G3) [ए]त्र (for [उ]प-).

34 T1 om. 34[ab]. — [a]) K3 B1 T2 G1 M3 सुमहाभाग; B2–4 De Dn D1–4. 6 G3 स महाभागः (D2–4 G3 °ग). — [b]) Śi K1. 2 B4 De T2 अपि (for अभि-). K4 D3 सुखभो(D3 °भा)गी हि जायते; G3. 4 कुले महति जा°. — [c]) De G1 M स; T1 सु- (for सं-). — [d]) Śi प्राप्तो-धमतां ततः (sic); T2 गच्छत्ययमनंद्रितः. — After 34, M1 ins.:

1192* तत्र गत्वा निवर्तन्ते न बुधा योगिनस्तथा ।

35 [a]) T2 G1 लोके (for कर्म). — [b]) D1 G1 (*sup. lin.* as in text) [उ]पयुज्यते. — [d]) Śi K1. 2 D3 असौ परा; K4 D3 अतो परा; T1 तु स स्मृतः. T2 भोगभूमिरसौ स्मृता. — After 35, D3 ins. 1193*.

36 [b]) Śi K1. 2 De यन्मां त्वं परिपृच्छसि; M1 यन्मा पृच्छति मुद्गल. — [d]) T2 G1. 2 तत्र (for साधु). B2 D1. 3 G4 गच्छामि; G1 °व.

37 Śi K3 श्रीव्यासः (for व्यास उ°). — [a]) T1 G3. 4 M एवमुक्तस् (for एतच्छ्रुत्वा). Śi K1. 2 च (for तु). — [b]) Śi K1. 2 B1. 4 Dn3 D4. 6 विमर्षे; B2. 3 De विमृक्षते; T1 स विमृशद्; G2. 4 सोचि(M1 °प)मृशद्. — [c]) ' 1 K1. 2 B1–3 Dn2. n3 De विमृष्य च; De विमृशंत; M3 विमृष्यंत.

38 Before 38, M1 ins. मुनिः. — [c]) K3 De D3 महादोषेन. B1 वाक्यं (for कार्यं). — [d]) De स्वर्गे न. K2. 3 D1. 3 च (for वा).

39 G3 om. (hapl.) 39[a]–40[b]. — [a]) Śi K1. 2. 4 D3 T2 G1 पतनांतं; K3 B De Dn D1. 2. 4–6 G3 °नांते; T1 °तां तन्; M °तां तु (for °नं तन्). B2. 4 Dc2 Dn1 D2–6 T G4 महादुःखं. — [b]) K2. 4 D1. 3 परितापं; G1 पततोपि. Śi K B2–4 De1 D1. 3 सुदारुणं. — [c]) Śi K1–3 T1 [अ]श्नुवंति; B2 Dc1 Dn D1–6 G3 चरंति; Dc2 भवंति; D3 (by corr.) G4 पतंति; T2 स्रवंति (for च्यवन्ति).

40 G3 om. 40[ab] (cf. v.l. 39). — [b]) D1 T1 G4 M च्यर्थते. K3 B4 De G4 च (for वा). T2 G न च्यवंति पतंत्यितः (G °च्युत). — [c]) G1 ततोहं. B4 अव्यग्रं; T1 अन्यत्तन् (for अत्यन्तं). — [d]) Śi जन°; K B4 D1–3. 5 अर्ज° (for मार्ग°). B2 माचिरं (for केवलम्). — Dn (!) ins. after 40: D3, after 35:

1193* मुद्गल उवाच ।
महान्तस्तु अमी दोषास्त्वया स्वर्गस्य कीर्तिताः ।
निर्दोष एव यस्त्वन्यो लोकं तं प्रवदस्व मे ।
देवदूत उवाच ।
ब्रह्मणः सदनादूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
शुद्धं सनातनं ज्योतिः परं ब्रह्मेति यद्विदुः ।
न तत्र विप्र गच्छन्ति पुरुषा विषयात्मकाः । [5]
दम्भलोभमहाक्रोधमोहद्वेषैरभिद्रुताः ।
निर्ममा निरहंकारा निर्द्वंद्वाः संयतेन्द्रियाः ।
ध्यानयोगपराश्चैव तत्र गच्छन्ति मानवाः ।

[*N. B.* Some printed ed. wrongly read these lines after 35 (cf. D3 above).]

41 Before 41, B4 ins. व्यास उ°. — [a]) B1 एवमुक्त्वा

इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
शिलोञ्छवृत्तिमुत्सृज्य शममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४१
तुल्यनिन्दास्तुतिर्भूत्वा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४२
ध्यानयोगाद्बलं लब्ध्वा प्राप्य चर्द्धिमनुत्तमाम् ।
जगाम शाश्वतीं सिद्धिं परां निर्वाणलक्षणाम् ॥ ४३
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपसा तदवाप्स्यसि ॥ ४४
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
पर्यायेणोपवर्तन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ४५
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
वर्षात् त्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्व्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
जगाम तपसे धीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४७ ॥ समाप्तं व्रीहिद्रौणिकपर्व ॥

२४८

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्बहुमृगेऽरण्ये रममाणा महारथाः ।
काम्यके भरतश्रेष्ठा विजहुस्ते यथामराः ॥ १
प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्समन्ततः ।

C. 3. 15572
B 3. 264. 2
K. 3. 265. 2

(for इत्युक्त्वा स). — [b]) Ks B1 G1 विसर्ज्य. Dc च; G1 वै (for तम्). — [c]) B1–3 D (except D1. 3. 5) G3 °वृत्तिर्धर्मात्मा.

42 42[a] = (var.) Gītā (Vulg.) 12. 19. — 42[b] = *ibid.* 6. 8. — [c]) Ś1 K1. 2 ज्ञानशुद्धेन योगेन. — [d]) M2 ज्ञाननित्यो. — After 42, K4 D1–3 ins.:

1194* निगृहीतेन्द्रियग्रामं समयोजयदात्मनि ।
युक्तचित्तं तथात्मानं युयोज परमेश्वरे ।

43 [a]) G1 ध्यानयोगे. T1 फलं; G4 वरं (for बलं). Dn2 G2 M1 °योगबलं लब्ध्वा; T2 °योगे मनो बध्वा; M2 ज्ञानयोगफलं लब्ध्वा. — [b]) K4 D3 वृद्धिम्; B Dn D1. 2. 4 T G बुद्धिम्; D6 ऋद्धिम् (for चर्द्धिम्). D1 च उत्तमां (for अनु°). — [c]) Ś1 वृद्धिं; K2 B1 ऋद्धिं (for सिद्धिं). — [d]) B4 निर्वेद° (for निर्वाण°).

44 T1 om. 44[cd]. — [c]) D3 राज्यस्यांतात्; G3 राज्यास्थिरात्.

45 [c]) Ś1 K1. 2 M2 °णोपवर्तेत (M2 °ते); K4 D2. 3 °णैव वर्तते; B1–3 Dc Dn D4. 6 T1 G3 °णोपप्पर्पति (Dn T1 °ते); T2 G1 °णोपगच्छंते (G1 °ति); G2. 4 °णानुवर्तते. — [d]) Ś1 K1. 2 B4 नरं नेमिचरा; K4 (m as in text) D3 (*sup. lin. sec. m.*) नरं नेमिपरा; B3 Dc रथं नेमिनरा; D5 T2 G1 नरा नेमिचरा (T2 °गता; G1 °मरा); T1 नराज्ञेवमरा.

46 [b]) B1 लप्स्यसे°; Dc प्राप्स्यसे°.

47 T G1 om. the ref. — [a]) B2–4 Dn1. n3 स एवमुक्त्वा (by transp.). D3 T G1 तु (for स). — [b]) M1 व्यासः सत्यवतीसुतः. — 47[cd] = 1. 1. 55[cd]. — 47[e] = 1. 107. 23[e].

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K3 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N G3 व्रीहि (K4 om. व्रीहि)-द्रौणिक, followed (except in B2 D2) by समाप्त; T G3 व्रीहिद्रो (T2 द्रौ)णोपाख्यान. G1 (om. sub-parvan name) mentions only मुद्गलोपाख्यान. — *Adhy. name:* M2 व्रीहिद्रोणमोक्षस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 259 (Dn3 260); D1 262; T1 G4 M (M2 *inf. lin.*) 251 (M2 orig. 254); T2 G1 248; G2 250. — *Śloka no.:* Dn 51 (Dn2 50); D1 53.

☞ After adhy. 247, Dc1 Dn D1. 2. 6 G3 ins. two addl. adhy. given in App. I (No. 25), comprising the famous Durvāsas episode, which, as may be seen, is a clear interpolation.

248

1 [a]) Ś1 K1. 2. 4 रम्ये (for ऽरण्ये). — [b]) K4 B1–3

C. 3. 15572
B. 3. 264. 2
K. 3. 265. 2

यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २
पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महावनम् ।
विजह्रुरिन्द्रप्रतिमाः कंचित्कालमरिंदमाः ॥ ३
ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थे परंतपाः ॥ ४
द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणबिन्दोरनुज्ञया ।
महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५
ततस्तु राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्महायशाः ।
विवाहकामः शाल्वेयान्प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥ ६
महता परिवर्हेण राजयोग्येन संवृतः ।
राजभिर्बहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ७
तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।
तिष्ठन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८
विभ्राजमानां वपुषा बिभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
भ्राजयन्तीं वनोद्देशं नीलाभ्रमिव विद्युतम् ॥ ९
अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।
इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १०
ततः स राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ।
विस्मितस्तामनिन्द्याङ्गीं दृष्ट्वासीद्दृष्टमानसः ॥ ११
स कोटिकाश्यं राजानमब्रवीत्काममोहितः ।
कस्य त्वेषानवद्याङ्गी यदि वापि न मानुषी ॥ १२
विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वातिसुन्दरीम् ।
एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ १३
गच्छ जानीहि सौम्यैनां कस्य का च कुतोऽपि वा ।

Dc Dn D2. 4. 6 G3 अटमाना; D5 वममाना (for रममाणा). S (except G3) महाबलाः. — Dc om. 1cd. — c) K1. 3. 4 Dn2 T1 G1. 4 M भरतश्रेष्ठ. — d) B1 यथा सुराः (for °मराः). T2 G1 महात्मानो महाबलाः.

2 a) K1. 3. 4 B1. 2 Dc1 Dn3 D1. 3 प्रेक्ष्य°; B4 वीक्ष° (for प्रेक्ष°). — b) T1 G2. 4 M मुदा युताः (for समन्ततः). — c) Ś1 अथर्तु°; D5 सर्वर्तु° (for यथर्तु°).

3 D5 om. 3-4. — b) T1 G2. 4 M च (for तन्). K3 B D (except D1. 2; D5 om.) T2 G1. 3 महद्वनं (B1 वनं महत्); T1 M1 महावने. — d) K3 D1 किंचित्; G1 क्वचित्. Ś1 K3 Dn अरिंदम. T2 कालशेषमरिंदमाः.

4 D5 om. 4 (cf. v.l. 3). — b) M ययुः प्रतिदिशो नृप.

5 cd) T1 G2. 4 M महर्षि दीप्ततपसं धौम्यं चापि पुरोहितं (T1 नृप पुरोधसं; M1 चैव पुरोहितं; M3 चापि पुरोधसं).

6 a) B3 च; D5 T2 G1. 3 स (for तु). D1 सिंहानां (for सिन्धूं). — b) Dc वार्धक्षत्रो; T1 वार्धक्षेमिर्; M1 वर्धक्षत्रिर्. K1 महाबलः; K3. 4 D1–3 जयद्रथः (cf. 11b). — c) T G1 कर्तुं विवाहं (for विवाहं). K1 D3 T G2. 4 M साल्वे°; B1 पार्थे° (for शाल्वे°). — d) B2. 4 Dc स्म; S (except G3) [अ]थ (for सः). G2 M2 भवत्तदा.

7 a) D2 पारिबर्हेण. — b) B4 संभृतः; M1 संयुतः. — d) K1 B2 D3 सरः; T1 हि सः; G1. 2 वनं (for च सः).

8 b) K1 मनस्विनीं; M1 यशस्विनां. — c) D1 T1 °द्वारे.

9 9a=1a. 65. 11a; (var.) 57. 92c. — b) K4 बिभ्रती. B1 कालम् (for रूपम्). G2 (*sup. lin.* as in text) अद्भुतं (for उत्तमम्). — c) K4 भ्राजयंती. G1 बिभ्राजतीं वनोद्देशे. — After 9, M1 *repeats* 9cd (v.l. राजयंतीं for भ्राज°).

10 a) Ś1 देवकाया. — b) G1 मायया (for माया वा). — c) Ś1 K1. 3 D1 G4 [अं]जलीन्; K4 [अं]जलीः; B2 मतिं; D2 [अं]जसा.

11 a) T1 G2. 4 M तु (for स). — b) Ś1 वार्धक्षत्रो; T1 वार्धक्षेमिर्. — c) K3 विस्मितस्वननिंद्यांगीं; K4 विस्मितो ह्यनवद्यांगीं; B (B4m as in text) Dn D4. 6 G3 विस्मितस्वनवद्यांगीं; G2. 4 विष्ठितामनवद्यांगीं. — d) B4 T G1 दुष्टमानसः; G2. 4 M दुष्टचेतनः (G4 °सः). Ś1 K1. 3 B1–3 Dn D4. 6 G3 दृष्ट्वा तां दु(Ś1 K1 संह)ष्टमानसः.

12 Dc1 om. 12. — a) Ś1 K4 B1. 4 Dn3 D1. 3 Cn कोटिकास्यं; K1. 2 °श्यं; B2. 3 Dc2 D2. 6 Cnp °स्यं; Cnp also as in text. — c) T2 कैषा (for त्वेषा). G1 ह्यनिंद्यांगी (for [अ]नवद्यांगी). — d) Ś1 यदि वा नाप्यमानुषी; K4 देवी वा मानुषी यदि.

13 a) T G1 विवाहेच्छा (for °हार्थो). T1 G1 कांचिद्. — b) B2–4 Dn D4. 6 G3 प्राप्य (for दृष्ट्वा). Ś1 K1. 3. 4 D5 तु सुंदरीं; B1 M3 [अ]तिमानुषीं. — c) T2 G1 एनाम् (for एताम्). — d) Ś1 सुरालयं.

14 a) Dc1 सौम्य तां; Dn3 D4 G3 सौम्येमां; T2 सौरभ्य; M सौम्यैनां. — b) Ś1 K1. 2 वापि; K3 D1 G1 वा नु; K4 वाथ; B Dn3. n3 D2–4. 6 G3 वात्र; Dc वा त्वं; T1 का वा; T2 का नु; M3 कापि (for का च). — c) T1 G1 चागता (for आगता).

किमर्थमागता सुभ्रूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४
अपि नाम वरारोहा मामेषा लोकसुन्दरी ।
भजेदायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५
अप्यहं कृतकामः स्यामिमां प्राप्य वरस्त्रियम् ।
गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६
स कोटिकाश्यस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४८ ॥

२४९

कोटिकाश्य उवाच ।
का त्वं कदम्बस्य विनम्य शाखा-
मेकाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
देदीप्यमानाग्निशिखेव नक्तं
दोधूयमाना पवनेन सुभ्रूः ॥ १
अतीव रूपेण समन्विता त्वं
न चाप्यरण्येषु बिभेषि किं नु ।
देवी नु यक्षी यदि दानवी वा
वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ २
वपुष्मती वोरगराजकन्या
वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।
यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी
यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३
धातुर्विधातुः सवितुर्विभोर्वा
शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्रपन्ना ।
न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म

C. 3. 15591
B. J. 265. 4
K. 3. 266. 4

---

15 c) Ś1 K1 भजेत व्यायतापांगी (K1 °गा); T2 G1 °दद्यासितापांगी. — d) B4 T1 G4 M2 सुंदरी (for सुदती).

16 B1 om. 16ab. — c) Ś1 K1 कोन्वोस्या; T2 को वास्या. — d) T G1. 2. 4 नाथः सम्यग्विचारय.

17 Before 17, M ins. वैशं°. — a) Ś1 K1. 2 B2 Dc D2. 3 कोटिकाख्य°; K3. 4 B1. 3. 4 Dn3. n3 D1. 3 °काख्य°. — b) =4. 30. 4d; 32. 32b; 5. 46. 14b; etc., etc. T G1 मैभ्याप्रस्कंद्य तद्वथात्. — d) K1. 2 G1 सिंह° (for व्याघ्र°).

Colophon om. in Ś1 K1. 3 D3 (cf. colophon of adhy. 249). — *Major parvan:* Dn3 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (Ś1 K1. 3 D3 om.) T1 G3 M3 द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 262 (Dn3 263); D1 265; T1 G4 M (M3 *inf. lin.*) 252 (M3 orig. 254); T2 G1 249; G2 251. — *Śloka no.:* Dn D1 17.

249

1 Ś1 K1 om. the ref.! K2. 3 B Dc Dn D4. 6 G3 कोटिक ड°; K4 D1–3 कोटिकास्य (D2. 3 °ख्य) ड°. — a) K3. 4 B1. 2. 4 Dc1 D3. 5 विनाम्य; M1 नियम्य. — b) G2. 4 किमाश्रमे (for एका°). — c) D2. 3 प्रदीप्य°. — d) B2–4 Dc D4. 6 G3 व्याधू° (for दोधू°). Ś1 K1–3 Dn D2. 5. 6 T1 G4 सुभ्रु; Dc D1 सुभ्रू. M आचक्ष्व शीघ्रं (M3 तत्त्वं) व्रजिनाग्रकेशि (M3 °केशिनी).

2 b) T1 बिभर्षि. D3. 5 किं तु; T G1 का नु; G2. 4 M देवि. — c) K3 च; D2 T1 तु; G1. 4 न (for नु). D2. 3 न च (for यदि). Ś1 K1. 2 D5 दानवी त्वं; B4 (m as in text) मानवी वा; Dc T1 मानुषी वा; T2 वापि मानुषी; G1 वा मनुष्या.

3 a) K3 Dn3 D1. 2 G1. 4 च (for वा). K3 °नाग-कन्या; T2 °राजकन्यका; M3 °कन्यका वा (for °राजकन्या). — b) S (except T1 G3) वनेचरा. K3 वनेचरी वा कुसुमायुधस्त्री. — c) K4 D1–3 किं देव-; G2. 4 त्वं देव- (for यद्येव).

4 a) K3 T1 G2. 4 M1 प्रभोर्वा; K4 D1–3. 5 प्रभा वा (for विभोर्वा). — c) D5 चैव (for ह्येव). Ś1 K D1–3 सं- (for नः). D2. 3 के (for ये). — d) G1 वयं न (for न चापि). K1. 2 जाता कुले कस्य हि चंद्रवक्त्रे.

5 b) Ś1 भवनं (for प्रभवं). Ś1 K1. 2 D5 पतिं; T2 G1. 2 भुवं (for प्रभुं). — c) B1 G4 M transp. पतिं and

C. 3. 15591
B. 3. 265. 4
K. 3. 266. 4

न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४
वयं हि मानं तव वर्धयन्तः
पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।
आचक्ष्व बन्धूंश्च पतिं कुलं च
तत्त्वेन यच्चेह करोषि कार्यम् ॥ ५
अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो
यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
असौ तु यस्तिष्ठति काञ्चनाङ्गे
रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ।
त्रिगर्तराजः कमलायताक्षि
क्षेमंकरो नाम स एष वीरः ॥ ६
अस्मात्परस्त्वेष महाधनुष्मा-
न्पुत्रः कुणिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
निरीक्षते त्वां विपुलायतांसः
सुविस्मितः पर्वतवासनित्यः ॥ ७
असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे
श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
इक्ष्वाकुराज्ञः सुबलस्य पुत्रः
स एष हन्ता द्विषतां सुगात्रि ॥ ८
यस्यानुयात्रं ध्वजिनः प्रयान्ति
सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ।
शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे
मखेषु दीक्षा इव हव्यवाहाः ॥ ९
अङ्गारकः कुञ्जरगुप्तकश्च
शत्रुंजयः संजयसुप्रवृद्धौ ।
प्रभंकरोऽथ भ्रमरो रविश्च
शूरः प्रतापः कुहरश्च नाम ॥ १०
यं षट्सहस्रा रथिनोऽनुयान्ति
नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते

कुलं. — [d]) Śi Ki. 2 Ds T2 G1 यच्चेह; Ks. 4 Dc2 D1–3 G3. 4 जातिं च; T1 गतिं च; M1 ज्ञातिं च; M2 ज्ञातींश्च (for तत्त्वेन). Śi Ki. 2 Ds भद्रे प्र-; T2 किं वाद्य; G1 लोको हि (for यच्चेह).

6 [a]) Śi Ki. 2 Ds हि; Dc D3 च (for तु). — [b]) =3. 250. 4[b]. Dc मां (for यं). Śi K B1 Dn D3–5 कोटिकास्ये (K1 °श्ये)ति; B2. 3 Dc D1. 2. 6 °काख्येति; B4 °शश्वाति. — After 6[ab], S (except G3) ins.:

1195* वश्येन्द्रियः सभ्यरुचिर्वरोरु
वृद्धोपसेवी गुरुपूजकश्च ।

— [c]) T2 G1 अथो नु (G1 न) (for असौ तु). Śi K1 कांचनांके. — [d]) K1. 4 T2 हुताग्निश्च; Dc नतोग्निश्च; G4 चितोग्निश्च. Dc2 G1 च वने; T1 स वने. — [e]) B Dc Dn D3. 4. 6 G3 °यताक्षः. — [f]) K3 ममर्ष; B1 D1. 2 G4 स एव (for स एष).

7 [a]) B3 तस्मात्; B4 G1 अस्मत्. D2. 3 पुरस्त्वेष. — [b]) B D (except D1. 2) T2 G3 कुलिंदा°. — [cd]) Śi M3 त्वा (for त्वां). B1. 3 4 Dn D2. 4. 6 T1 G3 M1 विपुलायताक्षः; B3 Dc कमलायताक्षि (B3 °क्षः). B1. 2. sin Dc Dn M1 सुपुष्पितः; B3. 4 D3 शुचिस्मितः; T1 आविस्मितः; T2 G1 भुवि स्थितः; G4 सुरस्मिते (for सुविस्मितः). K3 °वासमुक्तयः — For 7[cd], K1 subst.:

1196* सुविस्मितः पर्वतवासनिद्रो
न चापि जानीम तवेह नाथम् ।

[Prior half = (var.) 7[d]. Posterior half = 4[d].]

8 [c]) Śi K3 B2 D2. 5 G2. 4 °राजः (for °राज्ञः). G3 सुभवस्य (for सुबलस्य); and this is the reading of some of our old ed.! — [d]) B1 Dc Dn D1 एव (for एष).

9 [a]) Śi K B2. 4 Dc Dn1. n3 D2. 3 T2 यस्यानुचक्रं; B1. 3 Dn3 D5 °नुयात्रां; T1 G2. 4 °नुयात्र-. Cnp अनुयात्रा[:]. — [d]) Dc मध्येषु; M कुंडें (for मखें). Dc1 तप्ता (for दीक्षा).

10 [a]) B2. 4 Dn1. n3 D3 G3 कुंजरो गुप्तकश्च; B3 कुंजरगुप्तकंठः; T2 G1. 2. 4 M1 °गुप्तकौ च. — [b]) Dc2 शत्रुंतपः. K4 °पुत्रबुद्धौ; B1 T G2. 4 M1 °सुप्रबुद्धौ; B3 °सुप्रवृत्तौ; B4 °संप्रवृत्तौ; D1 °सप्रबुद्धौ; M2 °सुप्रसिद्धौ. — [c]) Śi K1. 2 भ्रूभंगुरोथ; K4 Dn D3. 6 G3 भयंकरोथ; B4 M2 प्रभा°; T G1 शुभं°; M1 भ्रमं. K4 D1 भ्रमरोथ विश्वः. — [d]) K4 प्रतीपः; T1 परागः; G3. 4 पतंगः (for प्रतापः). K4 कुररश्च; B2 च सहश्च; B3 Dc D3 T G1. 2. 4 M2 कुहक°; B4 Dn G3 कुहन°. D3 T G1. 4 M1 नाम्ना; G2 नाम्नः.

11 [b]) T1 G3. 4 M चापि (for चैव). Śi K B1. 3 Dc2 D1–3. 5 T2 G1 पदातयश्च. — [c]) Śi K3 यथा (for यदि). — [d]) Śi K1. 2 B1. 2. 4 सुभगः. Śi K1 य (for स).

सौवीरराजः सुभगे स एषः ॥ ११
तस्यापरे भ्रातरोऽदीनसत्त्वा
बलाहकानीकविदारणाद्याः ।
सौवीरवीराः प्रवरा युवानो
राजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥ १२

एतैः सहायैरुपयाति राजा
मरुद्गणैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
अजानतां ख्यापय नः सुकेशि
कस्यासि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

वैशंपायन उवाच ।
अथाब्रवीद् द्रौपदी राजपुत्री
पृष्टा शिबीनां प्रवरेण तेन ।
अवेक्ष्य मन्दं प्रविमुच्य शाखां
संगृह्णती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १

बुध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र
न मादृशी त्वामभिभाष्टुमर्हा ।
न त्वेह वक्ताऽस्ति तवेह वाक्य-
मन्यो नरो वाप्यथ वापि नारी ॥ २

एका ह्यहं संप्रति तेन वाचं
ददानि वै भद्र निबोध चेदम् ।
अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका
त्वामालपेयं निरता स्वधर्मे ॥ ३

जानामि च त्वां सुरथस्य पुत्रं

C. 3. 15605
B. 3. 266. 4
K. 3. 287. 4

---

12 a) Śi Ki. 2 De अस्यापरे. — b) T G1 °कामित्रविद(T1 °चा)रणाद्याः; G2. 4 M °काभीरविचारणाद्याः. — c) G2 सुवीर°. — d) D3. 5 °याताः (for °यान्ति).

13 b) Śi इवावगुप्तः; B2. 3 इवाति°; T1 इवानुयातः. — c) K3 T G2. 4 M सा जानती; De न जानतां; D1–3 साजानतां. K4 आख्याहि मे शीघ्र * * * * *; G1 (corrupt) सजानमख्यापय नः सुकेशि. — d) K4 D3 G2. 4 [अ]सि; T3 [अ]थ (for च).

Colophon om. in Śi Ki. 3 D1 (cf. colophon of adhy. 248). — *Major parvan:* Dn3 G4 आरण्य; G3 श्रीमदारण्यकांड (!). — *Sub-parvan:* N (Śi Ki. 3 D1 om.) T1 G3 M3 द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. name:* M3 कोटिकाश्यवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 263 (Dn3 264); T1 G4 M (M3 *inf. lin.*) 253 (M3 orig. 255); T2 G1 250; G2 252. — *Śloka no.:* Dn 13 (Dn3 14).

250

1 a) G2. 4 राजपुत्रं (for °पुत्री). T2 G1 अथाब्रवीद्राजपुत्री तदानीं. — b) B2 G1 ऋषभेण (for प्रवरेण). — c) B1 (m as in text) सर्वं (for मन्दं). G1 शालां (for शाखां). — d) T2 संगृह्य सा; G2 संगृह्णंती.

2 a) Śi Ki. 2 बुद्ध्या विजानामि; K3 शुद्धाभिजा°; D2. 3 बुद्ध्याभिजानामि; T1 अन्यापि जानामि; T2 G1. 3. 4 M अद्याभिजा. हि (M °नामि). — b) B2 अभिभाष्यमाना; Dn अभिभाष्टुमर्हति (!); D1 T1 अभिप्रष्टुमर्हा; G2. 4 अभिद्रष्टुमर्हा. T2 G1 न मादृशी त्वादृशैः (G1 त्वद्विधैः) प्रष्टुमर्हा. — c) Śi Ki. 2 B1 De2 Dn3 D2. 5 G2–4 त्वेव (for त्वेह). T2 G1 न त्वेव वक्ता हि न मेऽद्य वाक्यं.

3 K3 om. 3ab. — a) Śi Ki. 2 एकाप्यहं. G1 नैव (for तेन). B4 G2 वाक्यं; T1 वाचा. — b) K4 Dn3 D1–3 T1 ददामि. Śi K (K3 om.) D1–3 T2 G1 ते; T1 G3. 4 M तद् (for वै). — c) K3 अरण्ये (om. हि); G4 स्वरण्ये. — d) Śi Ki समा°; B4 त्वां वा°; M1 यामा° (for त्वामा°). T2 G1 नियता.

4 a) Śi Ki. 2 G1 त्वा (for त्वां). — b) = 3. 249. 6b. Śi K3. 4 B1. 4 Dn1. n3 D1. 5 °काश्ये°; K1 °काश्वे°; Ksm B2. 3 De D2. 3. 5 °काश्यें° (for °काइयं°). — K3. 4 M om. (hapl.) 4c–5b. — c) Śi तुभ्यं हि सर्वम् (for

C. 3. 15605
B. 3. 266. 4
K. 3. 267. 4

यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
तस्मादहं शैब्य तथैव तुभ्य-
माख्यामि बन्धून्प्रति तन्निबोध ॥ ४
अपत्यमस्मि द्रुपदस्य राज्ञः
कृष्णेति मां शैब्य विदुर्मनुष्याः ।
साहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे
ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥ ५
युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च
माद्र्याश्च पुत्रौ पुरुषप्रवीरौ ।
ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो
विभज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६
प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो
जयः प्रतीचीं यमजावुदीचीम् ।
मन्ये तु तेषां रथसत्तमानां
कालोऽमितः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७
संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं
विमुच्य वाहानवगाहयध्वम् ।
प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा
प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ८
एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा सा
शैब्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
विवेश तां पर्णकुटीं प्रशस्तां
संचिन्त्य तेषामतिथिस्वधर्मम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

२५१

वैशंपायन उवाच ।
अथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
कोटिकाश्यवचः श्रुत्वा शैब्यं सौवीरकोऽब्रवीत् ॥ १
यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।

तथैव तुभ्यम्). — [d]) Śi Ki. 2 ते; Ti Gi तान् (for तन्). B D (except D1–3) आख्यामि बंधून्प्रथितं कुलं च; T2 आख्यामि बंधुप्रतिमं निबोध.

5 K2. 4 M om. 5[ab] (cf. v.l. 4). — [b]) Śi Bi मा (for मां). — [c]) G2. 4 M वृता (for वृणे). Dn2. n2 पतीन्वै (for पतित्वे).

6 [a]) M भीमसेनोर्जुनश्च.

7 [a]) Śi Ki भीमसेनोप्यवार्चीं (for दक्षिणां भी°). — [b]) Gi जिष्णुः (for जयः). T2 Gi च यमा° (for यमजा°). — [d]) Bi कालोचितः; T Gi कालोतीतः; G2. 4 M कालो बहु. Di कालोभीतः प्रातरिहोपयातुं.

8 [a]) Śi संमानिताश्चाप्यथ वा यथेष्टं. — [b]) B Dc Dn D2. 4. 6 G2 अवरोह(D2 °प)यध्वं; M अवगाहयंतु. — [d]) Ti G2. 4 M सर्वान् (for युष्मान्).

9 [b]) Bi प्रशस्ता (for प्रतीता). — [c]) B2. 3 Dn D4. 6 G2 पर्णशालां; D2. 3 पत्रकुटीं. — [d]) Dn1. n2 D6 G2 अतिथित्वधर्मं. The reading अतिथित्वमर्थं (for °धर्मम्) of some old printed ed. was *not* found in any MS. collated!

Colophon. — *Major parvan:* Śi K2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Śi K B Dc Dn D1. 2. 4–6 G2 M2 द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. name:* B4 द्रौपदीवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 264 (Dn2 265); D1 266; Ti G4 M (M2 *inf. lin.*) 254 (M2 orig. 256); T2 G1 251; G2 253. — *Śloka no.:* Dn 9; D1 23.

251

1 [a]) K2 B1. 2. 4 D (except D1–3. 5) S (except G2. 4) तथा° (for अथा°). — After 1[ab], B2–4 D (except D1. 2) ins.:

1197* यदुक्तं कृष्णया सार्धं तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।

सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ॥ २
एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखामृगस्त्रियः ।
प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३
दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृशम् ।
तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्याच्छ्रेय्य मानुषी ॥ ४

कोटिकाश्य उवाच ।

एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ ५
सर्वेषां चैव पार्थानां प्रिया बहुमता सती ।
तया समेत्य सौवीर सुवीरान्सुसुखी व्रज ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामो द्रौपदीमिति ।
पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ७
स प्रविश्याश्रमं शून्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।
आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।
येषां कुशलकामासि तेऽपि कच्चिदनामयाः ॥ ९

द्रौपद्युवाच ।

कौरव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अहं च भ्रातरश्चास्य यांश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ १०

C. 3. 15622
B. 3 267. 12
K. 3 268. 12

[D_5 वीर (for सौवी). B_2 समवर्धयत्; D_5 कोटिकोब्रवीत् (for प्रत्यु°).]

— D_5 cont.:

1198* वाक्यं यथार्थं तच्छ्रुत्वा कोटिकाश्यमुखोद्गतम् ।

On the other hand, after 1^{ab}, $G_{2.4}$ ins.:

1199* कोटिकाश्यो जगामाशु सिन्धुराजनिवेशनम् ।

— [c]) MSS. °कास्य°, °काख्य°, °काश्व°, etc. T_2 $G_{1.2.4}$ श्रोतुं (for श्रुत्वा). — [d]) A few MSS. सैंध्य.

2 [a]) K_3. 4 D_c D_{1-3} यदा वाचो; T_1 पांचालीति; T_2 यदुवाच. — [b]) T निरतं; G_1 नियतं (for रमते). — [c]) K_3 Dc_2 T_2 मुख्यानां; B_4 मुख्या सा; D_1 मुख्येयं. — [d]) T_2 विनियुक्तः. K_3 भवेत्; D_1 तदा; G_2 पुमान् (for भवान्).

3 [a]) D_c स्त्रिया; T_2 $G_{1.2.4}$ स्त्रियं. S_1 K_1 [s]प्यन्या; B_1 [s]न्या मे; T_2 G_1 मन्यें; G_3 मेन्यां.

4 [ab]) S_1 K_2 मनो यथा; $K_{1.4}$ $D_{1.3.5}$ मनोनया (for मनस्तया). T_1 M प्रसभं (for sपहृतं). S_1 $K_{1.2}$ बलात् (for भृशम्). — [c]) $D_{4.6}$ T_1 $G_{2.4}$ M तां ममाचक्ष्व; G_1 नाममाचक्ष्व (corrupt). — [d]) T_1 G_4 M_2 मानुषीं.

5 S_1 K_4 $D_{1.3}$ कोटिकास्य उ° (S_1 om. उ°); K_1 °काश्वः; $K_{2.3}$ B D_c Dn $D_{4.6}$ G_3 कोटिक उ°; D_2 °काख्य उ°; M शैव्यः. — [b]) D_2 राजपत्नी. M_1 तर° (for यश°). — [d]) B_4 T_2 G_1 transp. महिषी and संमता.

6 [a]) B_4 T_1 $G_{2.4}$ M_1 om. च. — [b]) T_2 G_1 या वै प्रियतमा सती. — [c]) S_1 यथा; K_2 तथा (for तया). G_1 सौवीरान्. — [d]) S_1 $K_{1.2}$ सुवीरां; $B_{1.4}$ D_c T_1 $G_{2.4}$ सौवीरान्; G_1 प्रयाहि. $K_{1.2}$ सुमुखीं; K_4 $B_{1.4}$ D_c $D_{2.5}$ सुमुखी; G_2 सुकृती. $B_{2.3}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 सौवीराभिमुखो व्रज.

7 T_2 G_1 om. the ref. — [b]) K_3 पश्याम; $B_{2.4}$ D_1 $G_{1.3}$ पश्यामि; T_2 नापश्यं. $K_{1.2}$ प्रति (for इति). — [c]) S_1 K D_c $D_{1-3.5}$ T_2 G_1 नृपः (for पतिः). D_6 सौवीरसिंहानां; T_1 G_2 सुवीरसिंधूनां.

8 [a]) T_1 तत्; T_2 M_1 सं- (for स). $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 M पुण्यं (for शून्यं). $G_{2.4}$ स प्रविश्याश्रमपदं. — [b]) S_1 $K_{1.2}$ सिंहीगोष्ठ-; T_1 सिंहपत्नीं; G_1 M_1 सिंहकोष्ठं; G_4 सिंहकोष्ठ-. B_4 (m as in text) मृगो (for वृको). — [c]) S_1 $K_{1.2}$ आत्मनः. D_1 मुदितः (for सप्तमः). B_{4m} आत्मनाभिमुखः कृष्णाम्; T_2 $G_{1.2}$ आत्मना सप्तदशमः. — [d]) T_2 $G_{1.2}$ कृष्णां (for इदं). B_4 इदमित्यब्रवीद्वचः; T_1 G_4 M अथोवाच हसन्निव (G_4 महीपते).

9 D_4 om. 9. — [b]) B_1 G_4 हि (for sपि). — [c]) T_2 येषां कुशलकामासीत्. — [d]) T G_4 तेषां (for तेऽपि). T $G_{2.4}$ अनामयं. G_1 तेषां संप्रत्यनामयं.

10 K_2 B_1 D_c Dn $D_{2.4-6}$ ins. after the ref.: B_{2-6} ins. after 10: T G ins. after 1201*:

1200+ अपि ते कुशलं राज्ये राष्ट्रे कोशे बले तथा ।
कच्चिदेकः शिबीनाढ्यान्सौवीरान्सह सिन्धुभिः ।
अनुतिष्ठसि धर्मेण ये चान्ये विदितास्त्वया ।

[(L. 1) Dn राजन् (!); T G राष्ट्रे (for राज्ये). T G तथा कोशे च सैंधव. — (L. 2) D_6 अथ; T $G_{1.2.4}$ सर्वान् (for आढ्यान्). D_{c2} सह बंधुभिः; T $G_{1.2.4}$ चाप्यकंटकान्. — (L. 3) T G विजिताः. G_1 स्मृताः (for त्वया).]

— D_1 om. 10-11. — [a]) G_4 राजन् (for राजा). — [b]) S_1 K D_{c2} $D_{2.3.5}$ धर्म° (for कुन्ती°). — [d]) S_1 K D_{c2} $D_{2.3.5}$ अनु° (for परि°). — After 10, B_{2-4} ins. 1200*; while T G ins.:

1201* अपि त्वं कुशली राजन्सहामात्यः सहप्रजः ।,

followed by 1200*.

C. 3. 25623
B. 3. 267. 13
K. 3. 268. 13

पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।
मृगान्पश्चाशतं चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ ११
ऐणेयान्पृषताञ्यङ्कून्हरिणाञ्शरभाञ्शशान् ।
ऋश्यान्वृरून्शम्बरांश्च गवयांश्च मृगान्बहून् ॥ १२
वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३

जयद्रथ उवाच ।

कुशलं प्रातराशस्य सर्वा मेऽपचितिः कृता ।
एहि मे रथमारोह सुखमास्महि केवलम् ॥ १४
गतश्रीकांश्च्युतान्राज्यात्कृपणान्गतचेतसः ।
अरण्यवासिनः पार्थाञ्जानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १५
न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।
युञ्जानमनुयुञ्जीत न श्रियः संक्षये वसेत् ॥ १६
श्रिया विहीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपासितुम् ॥ १७
भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्सुखमाप्नुहि ।
अखिलान्सिन्धुसौवीरानवाप्नुहि मया सह ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्ता सिन्धुराजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
कृष्णा तस्मादपाक्रामद्देशात्सभ्रुकुटीमुखी ॥ १९
अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
मैवमित्यब्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ २०
सा काङ्क्षमाणा भर्तॄणामुपयानमनिन्दिता ।
विलोभयामास परं वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५१ ॥

---

11 D1 om. 11 (cf. v.l. 10). — a) B2 T G1. 2. 4 त्वम् (for [इ]दम्). — c) K1 D3 पंचशतं. Ś1 चापि; K1. 2 चास्य (for चैव). T1 G1 मृगान्हत्वा मृगीं चैव; T2 मृगान्हतान्मृतांश्चैव; G2. 4 मृगान्विता मृगीश्चैव. — d) G4 प्रातराशीन्. K2. 4 D2. 3 T G1. 2. 4 ददामि.

12 a) Ś1 K1. 2 Dc D3 एणेयान्. T1 न्यंकुकांश्चैव (for पृषताञ्यङ्कून्). — b) M1 शलभान्. G4 शकान्; M1 शलान् (for शशान्). — c) Ś1 K1. 2 B2. 3 Dc1 D2. 5 ऋष्यान्; K3 B1. 4 Dc2 Dn D1. 2. 4. 5 T G3 ऋक्षान्. Ś1 K1 कुरून् (for रुरून्)! Ś1 K1. 2 शंभरांश्च; D3 M1 च सृमरान्; T1 M2 वराहांश्च; T2 G1. 2. 4 च चमरान्.

14 b) Ś1 सर्वस्य; K1. 2 सर्वापि; D3 सदा मे; D5 सर्वा च (for सर्वा मे). B Dc Dn D4. 5 G3 सर्वं मे दिग्मितं (B1 तृषितं) त्वया. — c) K4 आरुह्य.

15 a) T2 G1. 2. 4 हत° (for गत°). B Dn D4. 5 हृतराज्यान्. — b) D5 नष्ट° (for गत°). — c) K3 T2 आरण्य°. — d) D1 हहा° (for त्वम°).

16 a) K4 B1. 3 Dn1. n2 T2 G3 नैव; G1. 2. 4 न तु; M न हि (for न वै). Ś1 पूज्या; K1 G4 प्रज्ञा. M गतश्रीकान्. T1 न तु प्राज्ञान्गतश्रीकान्. — b) Ś1 K1. 2 B1. 2. 4 उपभुंजते; K3 Dc °युंजसे (K3m °भुंजसे); G3 °युज्यते. T1 M भर्तॄन्समुपयुं(T1 °भुं)जते. — c) Ś1 K1. 2 भुंजानम्. K1. 2 Dc2 D1–3 T1 M उपयुं(T1 °भुं)जीत. — d) B1 श्रिया न; B4 श्रियश्च (for न श्रियः). Ś1 संक्षयं; B4 Dn2 D 4. 5 प्रक्षये; T2 संक्षयो. T2 भवेत् (for वसेत्).

17 a) B3. 4 विहीनान्. Dn राष्ट्राच्च (!). — b) S (except G3) च्युतास्ते (for विनष्टाः). — c) B1 अनष्टे (for अलं ते).

18 18a = 1. 67. 1c, etc. — b) K3. 4 Dc2 D1–3 T1 G4 M1 त्यजंतान्. — d) B1. 4 तानाप्नुहि; B2. 3 Dn D4. 5 T2 G3 आप्नुहि त्वं; G1. 2. 4 प्राप्नुहि त्वं (for अवाप्नुहि).

19 K4 om. 19. — d) G1 क्रोधात् (for देशात्). B3. 4 Dc सा (for स-).

20 a) Ś1 K Dc D1–3. 5 अनादृत्य तु (K4 Dc च); B1. 3 अवमन्यास्य. T1 G2. 4 M transp. तद् and वाक्यं. — b) S (except G3) तदाक्षिप्य (for आक्षिप्य च). — c) M2 वाक्यं (for कृष्णा). — d) T1 वधस्वेति; T2 G1. 4 त्यज° (for लज्ज°). B4 लज्जसे नेति सैंधवं; Dc2 न लज्जस्वेति सैंधव.

21 b) B1–3 Dc Dn D3 उपयानम्; D5 उपस्थानम्. — c) G1. 2 विलंब° (for विलोभ°). Ś1 K B1. 4 Dn2 D1–5 परैः (for परं). — d) T [अ]योजयत्; M योजयत् (for युञ्जती). G1. 2. 4 वाक्यैर्वाक्यं न योजयत् (G2 व्ययोजयेत्). — After 21, T G1. 2. 4 ins.:

1202* द्रौपदी ।

नैवं वद महाबाहो न्याय्यं त्वं न च मन्यसे ।
पाण्डूनां धार्तराष्ट्राणां स्वसा चैव कनीयसी ।
दुःशला नाम तस्यास्त्वं भर्ता राजकुलोद्भवः ।
मम भ्राता च न्याय्येन त्वया रक्ष्या महारथ ।

२५२

वैशंपायन उवाच ।
सरोषरागोपहतेन वल्गुना
सरागनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा ।
मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं
ततोऽब्रवीत्तं द्रुपदात्मजा पुनः ॥ १
यशस्विनस्तीक्ष्णविषान्महारथा-
नधिक्षिपन्मूढ न लज्जसे कथम् ।
महेन्द्रकल्पान्निरतान्स्वकर्मसु
स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षसाम् ॥ २
न किंचिदीड्यं प्रवदन्ति पापं
वनेचरं वा गृहमेधिनं वा ।
तपस्विनं संपरिपूर्णविद्यं
भषन्ति हैवं श्वनराः सुवीर ॥ ३
अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चि-
देतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।
यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं
पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥ ४
नागं प्रमिन्नं गिरिकूटकल्प-
मुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।
दण्डीव यूथादपसेधसे त्वं

C. 3. 15643
B. 3. 268. 5
K. 3. 269. 5

धर्मिष्ठानां कुले जातो न धर्मं त्वमवेक्षसे । [5]
वैशंपायनः ।
इत्युक्तः सिन्धुराजोऽपि वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ।
राज्ञां धर्मं न जानीषे स्त्रियो रत्नानि चैव हि ।
साधारणानि लोकेऽस्मिन्प्रवदन्ति मनीषिणः ।
स्वसा च स्वस्रिया चैव भ्रातृभार्या तथैव च ।
संगृह्णन्ति च राजानस्ताश्च तत्र नृपोत्तमाः । [10]

[(L. 1) T1 मैवं (for नैवं). T2 बुध्यसे (for मन्यसे). — (L. 3) T2 राजकुलोद्वह. — (L. 5) G1 अपे°; G4 उपे° (for अवे°). — (L. 10) T2 न संगृह्णंति राजानस्. G4 नृपोत्तमाः.]

Colophon. — *Major parvan:* Ś1 K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś1 K1. 3. 4 B D G2 द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. name:* M2 जयद्रथप्रार्थनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 265 (Dn2 266); D1 267; T1 G4 M (M2 *inf. lin.*) 255 (M2 orig. 257); T2 G1 252; G2 254. — *Śloka no.:* Dn1 23; Dn2 22; Dn3 24; D1 21.

252

1 Dc om. the ref. — a) Ś1 K4 सा रागरोषोपहतेन; K1. 2 सरागरोषोप°; K2 B1 सा रागदोषोप°; B2–4 D1. 2 सा रोषरागोप°; Dc D2. 3 सा रागरोषाप°; T G1. 4 सरोषवाचोपहितेन; G2 M सा रोषवाचोपहतेन. K1. 2 G1 फल्गुना; D2 चक्षुषा (for वल्गुना). — b) Ś1 K3 B1 D3 M2 नतो(D3 तथो-; M2 ततो)न्नतभ्रुणा; D2 G2. 4 ततो(D2 °थो)न्नतभ्रुवा; T1 ततो नतभ्रूः. — c) Ś1 K1–3 D2. 3 G1 M1 विस्फूर्ज्य; B1 G4 विस्फार्य. Ś1 K B1 D3 °राष्ट्रजं; Dc D1 °राजं; T1 °राष्ट्रकं.

2 a) Ś1 K1–3 तीक्ष्णमुखान्. Ś1 K D1–3. 5 महोरगान् (for महारथान्). — b) B1–3 Dc1 Dn D4. 5 G3 अभिभुवन् (for अधिक्षिपन्). B3 वि- (for न). — c) K4 नरेंद्र°; T2 G1. 2 यमेंद्र° (for महेन्द्र°). D3 S (except G3) स्वधर्मे (for स्वकर्मसु). — d) D1 T2 स्थिरान्. Dc समृद्धे (for समूहे).

3 a) K4 B3m कंचिद्. K3 अन्यं; B1 ईड्याः; B3m इष्टं; T1 एवं; G1 M आर्यं; G2. 4 आर्याः (for ईड्यं). Ś1 K Dc D2. 3 (before corr.) G3 पापा; D3 (after corr.). 5 पार्था; T G1 वाचा (for पापं). — b) Ś1 D1 °मेधिनां. — d) K3 B1 G1 भवंति; G2. 4 भजंति (for भषन्ति). Ś1 K1. 2 श्वानाः; K3 नैवं; B1 नैव; T G1. 2. 4 चैवं; M चैव (for हैवं). B3 T2 स्वनराः; T1 शुनकाः; G1. 4 च नराः; G2 सुनराः (for श्वनराः).

4 c) B1. 3 Dn D4 G3 यस्त्वद्य; T G1. 2. 4 M यस्त्वां हि. — d) Ś1 K1. 2 पाणिं. G3 प्रतिसंहरेत.

5 a) Ś1 K D1. 2. 5 °मात्रम्; S (except G3) °कायम् (for °कल्पम्). — b) K1 अपत्यकां; K4 उत्पत्तिकां; Dc उपेत्य तां; S (except G3) उपेत्य गां. T G1. 2. 4 हैमवतं. — c) K1. 2 B1. 4 D3 अपसेवसे; K4 D1 अपकर्षसे (D1 °सि); B3 Dn1 D2. 4. 5 G3 अपसेधसि; M अवधावसे. T1 दंडेन

C. 3. 15643
B. 3. 268. 5
K. 3. 269. 5

यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५
बाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य
सिंहस्य पक्ष्माणि मुखाल्लुनासि ।
पदा समाहत्य पलायमानः
क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६
महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं
जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।
प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि
यः क्रुद्धमासेत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७
कृष्णोरगौ तीक्ष्णविषौ द्विजिह्वौ
मत्तः पदाक्रामसि पुच्छदेशे ।
यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां
जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८
यथा च वेणुः कदली नलो वा
फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।
तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा-
मादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९

जयद्रथ उवाच ।

जानामि कृष्णे विदितं ममैत-
द्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।
न त्वेवमेतेन विभीषणेन
शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाद्य ॥ १०
वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे
कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ।
षड्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीना-
न्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११
सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा
न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।
आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती
सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।

महाबला किं त्विह दुर्बलेव

युद्धादवसेधसि त्वं; T₂ G₁. ₂. ₄ दंडीव दंडेन हि धावसि (T₂ G₂ °से) त्वं. — ᵈ) M₁ धर्मपुत्रं.

6 ᵃ) D₁ T₁ G₁ M₁ बलात् (for बाल्यात्). B₁. ₃ महाधनस्य. — ᶜ) Ś₁ K₁ पलायमानं; T₁ पलायसे त्वं.

7 ᵃ) Ś₁ Dc₂ D₅ T₁ G₁. ₄ घोरतमं. Ś₁ K₁. ₂ च (for प्र-). — ᵇ) T₁ G₁. ₄ M °कंदरासु. — ᵈ) Ś₁ K₁–₃ आपत्स्यसि; K₄ D₃ आपश्य°; B Dc Dn D₂. ₄–₆ G₃ आयोत्स्य°; D₁ T₁ आशंस° (for आसेत्स्य°). K₁. ₂ मूढ जिष्णुं (for जिष्णुमुग्रम्).

8 ᵃ) T₂ G₁. ₄ M₃ तीक्ष्णो° (for कृष्णो°). K₄ दीप्तविषौ; Dc Dn D₄–₆ तीक्ष्णमुखौ; D₂. ₃ दीप्तमुखौ; G₂ तीव्रभुजौ; G₄ तीव्रविषौ. Ś₁ K₁. ₂ सुजिह्वौ; G₂. ₄ भुजंगमौ. — ᵇ) T₁ मुग्धः; T₂ G₁. ₂. ₄ M मत्तौ. G₁ पुच्छमूले. — ᶜ) K₄ D₁–₄ यत् (for यः).

9 ᵃ) D₃ (by corr.) कदलीदले च; T₁ M कदलीदलो वा. — ᵇ) Ś₁ K₁. ₃. ₄ Dc Dn₂ D₂–₄. ₆ G₃ फलत्य°. Ś₁ K₁. ₂ B₄ D₃ (by corr.) पुनः (for ऽऽत्मनः). T₁ G₁. ₃. ₄ M पराभवायैव फलं बिभर्ति. — ᵈ) Ś₁ K₁. ₂ कर्कं (for गर्भम्).

10 ᵇ) S (except G₃) यथागता (T₁ °विधा) द्रौपदि पांडुपुत्राः. — ᶜ) T₁ बिभर्षि तेन (for विभीषणेन. — ᵈ) G₁ भवत्या (for त्वयाद्य).

11 K₃ om. 11. D₂ transp. 11 and 12. — ᵃ) Ś₁ त्विमे (for पुनः). — ᶜ) B₁ [ऽ]प्यधिकाः; Dc G₃ [ऽ]भ्यधिकान्; D₂ T₂ G₂ M [ऽ]भ्यधिकं; T₁ G₁. ₄ ह्यधिकं. K₁. ₄ न हीनान्; B₁ [अ]वहीनान्; D₁. ₃ निहीनान् (for विही°). — ᵈ) B₁ मंध्या° (for मन्या°).

12 Before 12, Ś₁ K₁. ₂ D₂. ₃ ins. चित्रसेन उ°; K₃ कोटिः. — D₂ transp. 11 and 12. — ᵃ) Ś₁ K Dc D₁. ₃. ₅ एहि त्वमानिष्ठ रथं गजं वा. — ᵇ) S (except T₂ G₃) स्म (for हि). — ᶜ) B₁ आशंस वाक्यं; T₁ आशंससे त्वं; M₂ आशाससे त्वा (for आशंस वा त्वं). — Ś₁ om. (hapl.) 12ᵈ–13ᵃ. — ᵈ) B₂–₄ सौवीरराज्यस्य; M₂ सुवीरराजस्य. K₂ पुरः; D₂ हि नः; D₅ कुरु (for पुनः). G₂ प्रवादम्.

13 Ś₁ om. 13ᵃ (cf. v.l. 12); M₂ om. the ref. — ᵃ) T₂ G₁ महाबलाः. M त्विह. T G₂ वा; G₁. ₄ M वै (for [ह्]व). — ᵇ) K₄ पंचाल°; B₃. ₄ D₅ G₃ M₂ सुवीर°; T G₁. ₂. ₄ पांचाल° (for सौवीर°). K₄ T₁ G₁. ₂. ₄ सुताहम्; Dc नताहम् (for मताहम्). Ś₁ K₁. ₂ अस्य; D₃ अद्य (for अस्मि). — ᶜ) K₃. ₄ B D G₃ नाहं; T₁ कथं; T₂ G₁. ₂. ₄ साहं (for याहं). Ś₁ K₁. ₂ T G₁. ₂. ₄ प्रमादादिह.

सौवीरराजस्य मताहमस्मि ।
याहं प्रमाथादिह संप्रतीता
सौवीरराजं कृपणं वदेयम् ॥ १३
यस्या हि कृष्णौ पदवीं चरेतां
समास्थितावेकरथे सहायौ ।
इन्द्रोऽपि तां नापहरेत्कथंचि-
न्मनुष्यमात्रः कृपणः कुतोऽन्यः ॥ १४
यदा किरीटी परवीरघाती
निघ्नन्रथस्थो द्विषतां मनांसि ।
मदन्तरे त्वद्धृजिनीं प्रवेष्टा
कक्षं दहन्नग्निरिवोष्णगेषु ॥ १५
जनार्दनस्यानुगा वृष्णिवीरा
महेष्वासाः केकयाश्चापि सर्वे ।
एते हि सर्वे मम राजपुत्राः
प्रहृष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ १६
मौर्वीविसृष्टाः स्तनयित्नुघोषा
गाण्डीवमुक्तास्त्वतिवेगवन्तः ।
हस्तं समाहत्य धनंजयस्य
भीमाः शब्दं घोरतरं नदन्ति ॥ १७
गाण्डीवमुक्तांश्च महाशरौघा-
न्पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ।
सशङ्खघोषः सतलत्रघोषो
गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्धमंश्च ।
यदा शरानर्पयिता तवोरसि
तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १८
गदाहस्तं भीममभिद्रवन्तं
माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिशश्च ।
अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ
दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ १९
यथा चाहं नातिचरे कथंचि-
त्पतीन्महार्हान्मनसापि जातु ।
तेनाद्य सत्येन वशीकृतं त्वां

C. 3. 15659
B. 3. 268. 21
K. 3. 269. 21

K3. 4 D1–3 G2 संप्रभीता; B1 °वृत्ता; T G4 °हीणा. — d) M2 सुवीर°.

14 a) T2 G2. 4 यस्याश्च; G1 यस्यां च. — b) K4 T1 समासिताव्. Ś1 K Dc2 एकरथौ (K4 °थं). K3. 4 D1–3 सखायौ; B Dn D4. 6 G3 समेतौ (for सहायौ). — c) K3. 4 B1. 4 D3 नोत (K4 °प°) हरेत्; T2 नाभिभवेत्.

15 a) B1. 2. 4 Dc1 Dn D4. 6 T1 G3 M1 यथा; T2 G1. 2. 4 सदा (for यदा). — c) Ś1 मां नंदयन्; K1 मासांतरे; K2 सामंतरे; M2 तदंतरे (for मदंतरे). K2 G1 तद्°; T1 तु; G2. 4 ते (for त्वद्°). Ś1 K2. 3 ध्वजिनी°. D3 प्रविष्टः; T1 प्रवेष्टः. — d) K3 Dc2 T1 दहत्यग्निर्. Ś1 K Dc D1–3. 5 इवोष्ण(Dc °ग्र)तेजाः; T1 इवोष्णकाले; G1 इवोष्णकेषु.

16 a) K4 D1 T1 जनार्दनस्याप्यनुगा वृष्णिवीरा; B Dc Dn D4. 6 G3 जनार्दनः सां(Dc G3 सौ)धकवृष्णिवीरो; G2. 4 °नस्याहुकवृष्णिवीरो (G4 °रा). — b) K4 B3 Dn2. n3 D1. 6 G3 कैकया°. S (except T1 G3) चैव पंच (for चापि सर्वे). — c) Ś1 K Dc D1–3. 5 समेता (for हि सर्वे).

17 a) T1 M2 °प्रसृष्टाः; G1. 2. 4 °विमुक्ताः; M1 °निसृष्टाः. M2 °घोरा (for °घोषा). — b) T1 ह्रतिवेगवंतः; T2 G1. 2. 4 M ह्रतिवेलमुग्राः. — d) Dc T G1. 2. 4 शरा (for शब्दं). K2 घोषतरं; B1 घोररवं; Dc घोरभयं. T1 पतंति (for नदन्ति).

18 After 18ab, N T1 G3 ins.:
1203* यदा द्रष्टास्यर्जुनं वीर्यशालिनं
तदा स्वबुद्धिं प्रतिनिन्दितासि ।
[(L. 1) Ś1 K1. 2. 4 D3 (by transp.) द्रष्टा यदा; D1 यदा सृष्टा; T1 दृष्ट्वा ह्यथा. K1. 2 T1 हि (for [अ]सि). K3 B4 Dc D1–3. 5 [अ]र्जुनेन प्रयु(K3 D3. 5 °मु)क्तान्; T1 [अ]र्जुनवीर्यशालिनः. Ś1 वै सृजंतं; K1. 2. 4 वीर(K4 °र्यै)शालिं (for वीर्यशालिनं). — (L. 2) T1 स्वयुद्धं (for स्वबुद्धिं). K D1–3. 5 T1 परि° (for प्रति°).]
— c) Ś1 K1. 2 सतनुत्र°. — d) K3 B D (except D1–3. 5) G3 मुहुरुद्वहंश्च; T2 G1 °रन्वहंश्च.

19 b) Ś1 K1. 2 D5 संचरंतौ. T2 G1. 2. 4 हि दृष्ट्वा; M च दृष्ट्वा (for दिशश्च). — M om. 19cd. — c) T1 यदाजय्यौ (for अमर्षजं). T1 G4 वहंतौ (for वमन्तौ). — d) K3 Dc2 D3 भृशं; K4 D1. 2 परं; T1 ध्रुवं (for चिरं). Dc2 नाशम् (for तापम्). K3 Dc2 D1. 2 उपे(Dc2 D3 °पै)ष्यसि; K4 अवेक्ष्यसे; D3. 5 T1 उपेष्यसे. K3 Dc2 D1. 2. 4 T1 त्वम् (for ऽधम). Ś1 K1 दृष्ट्वा भृशं तापयसे नृपाधम;

C. 3. 15659
B. 3. 268. 21
K. 3. 269. 21

द्रष्टास्मि पार्थैः परिकृष्यमाणम् ॥ २०
न संभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ष्ये
त्वया नृशंसेन विकृष्यमाणा ।
समागताहं हि कुरुप्रवीरैः
पुनर्वनं काम्यकमागता च ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
जिघृक्षमाणानवभर्त्सयन्ती ।
प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता
धौम्यं प्रचुक्रोश पुरोहितं सा ॥ २२
जग्राह तामुत्तरवस्त्रदेशे
जयद्रथस्तं समवाक्षिपत्सा ।
तया समाक्षिप्ततनुः स पापः
पपात शाखीव निकृत्तमूलः ॥ २३
प्रगृह्यमाणा तु महाजवेन
मुहुर्विनिःश्वस्य च राजपुत्री ।
सा कृष्यमाणा रथमारुरोह
धौम्यस्य पादावभिवाद्य कृष्णा ॥ २४

धौम्य उवाच ।

नेयं शक्या त्वया नेतुमविजित्य महारथान् ।
धर्मं क्षत्रस्य पौराणमवेक्षस्व जयद्रथ ॥ २५
क्षुद्रं कृत्वा फलं पापं प्राप्स्यसि त्वमसंशयम् ।
आसाद्य पाण्डवान्वीरान्धर्मराजपुरोगमान् ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा ह्रियमाणां तां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
अन्वगच्छत्तदा धौम्यः पदातिगणमध्यगः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

T₂ G₁. ₂. ₄ दृष्ट्वा समंतादुपवेक्ष्य(G₂ °दभिवीक्ष्य)सेथ.

☞ For 20, 22ᵃᵇ, 23 and 24, cf. passage 307* of the Virāṭa-parvan (lines 1–7, 9–12).

20 ᵃ) K₃ D₄ T₂ G₁. ₂. ₄ यदा (for यथा). B₁ D₃. ₆ वाहं; G₄ चरन् (for चाहं). K B₂. ₄ D₁. ₃. ₅ नाभिचरे; Dc नाभिचरेत्. B₁. ₄ T₃ कदाचित्. — ᶜ) T₁ तेनास्य. — ᵈ) T G₁. ₂. ₄ द्रक्ष्यामि; M पश्यामि. B₁ D₂ परिक्लिश्यमाणं; M₃ °शुष्यमाणं.

21 ᵃ) D₃ कर्तुम् (for गन्तुम्). B₁ प्रसह्य; B₄ हि शक्ये; Dc हि शक्या. — ᵈ) B₂. ₃ Dn D₄. ₆ G₃ [अ]स्मि (for च).

22 B S (except G₃) om. the ref. — ᵃ) Ś₁ K D₃. ₅ (orig.). ₆ अभिप्रेक्ष्य; T₁ G₁ M उपप्रे°; T₂ G₂. ₄ समुप्रे°. Ś₁ K₄ om. विशाल°; K₁ जिघृक्षमाणा; M₃ विशालनेत्रां. D₃ (by corr.) स तामभिप्रेक्ष्य विशालनेत्रां. — ᵇ) T₃ परि-; G₃ अपि; G₄ अभि- (for अव-). K सौवीरराजेन न भर्त्स°; K₄ Dn₂ जिघृक्षमाणा न च भर्त्स°; D₃ (by corr.) °माणो न च भर्त्सयंतीं. — ᶜ) Ś₁ K₁. ₃. ₄ Dc D₃. ₅. ₆ उवाच (for प्रो°). D₃ मा मां. K₃ उवाच मा संस्पृशतीति मत्वा; T G₁. ₂. ₄ M पुरा ह्ययं मा (T₁ नराधमो मां; T₂ पुरा ह्यधर्मा; G₁ पुरा ह्यधर्मा) स्पृशतीति मन्वा. — ᵈ) D₃ च; S (except G₃) वै (for मा).

23 ᵃ) Ś₁ उत्तम° (for उत्तर°). — ᵇ) K₃. ₄ Dc₂ D₁–₃ सहसा°; T₂ G₃. ₄ स समा° (for समवा°). — ᶜ) D₃ समुक्षिप्ततनुः. G₄ पापी (for पापः).

24 ᵃ) M₃ महाजनेन. — ᵇ) Some MSS. विनिश्वस्य. Dc₂ T₁ तु (for च). — ᶜ) K₃ Dc D₃ विकृष्य°; T₂ G₂. ₃ M सामृष्य°. — ᵈ) D₃ सा धौम्य- (for धौम्यस्य). Ś₁ K₃ [अ]भिनंद्य; K₁. ₄ D₁. ₃ [अ]भिवंद्य.

25 ᵃ) T₁ बलात् (for त्वया). G₂. ₄ [आ]दातुम्; M₃ जेतुम् (for नेतुम्). — ᵇ) D₃ अभिजित्य; T₂ M₃ अवजित्य; G₁. ₂. ₄ अवमत्य. — ᶜ) Ś₁ क्षत्रधर्मस्य; T₁ तत्र धर्मं न; G₂. ₄ धर्मं क्षत्रस्य. T G₁ पौराणाम्.

26 ᵃ) Ś₁ K₃ फले; K₁ बले (for फलं). B₁ D₃ पाप. S (except T₁ G₃) क्षुद्रं खलु नृशंसात्मन्. — ᵇ) B Dc₁ Dn D₄. ₆ G₃ transp. प्राप्स्यसि and त्वं. K₄ B D (except Dc₂ D₁) G₃ न संशयः; T असंशयः.

Colophon. — *Major parvan:* Ś₁ K₁. ₃ Dn₂ G₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* Ś₁ K₁. ₃. ₄ B Dc Dn₁. ₂ D₁–₆ T₁ G₃ M₃ द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 266 (Dn₂ 267); D₁ 268; T₁ G₄ M (M₃ *inf. lin.*) 256 (M₃ orig. 258); T₂ G₁ 253; G₂ 255. — *Śloka no.:* Dn D₁ 28.

२५३

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिशः संप्रविहृत्य पार्था
मृगान्वराहान्महिषांश्च हत्वा ।
धनुर्धराः श्रेष्ठतमाः पृथिव्यां
पृथक्चरन्तः सहिता बभूवुः ॥ १

ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं
महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
भ्रातॄंश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः
श्रुत्वा गिरो व्याहरतां मृगाणाम् ॥ २

आदित्यदीप्तां दिशमभ्युपेत्य
मृगद्विजाः क्रूरमिमे वदन्ति ।
आयासमुग्रं प्रतिवेदयन्तो
महाहवं शत्रुभिर्वावमानम् ॥ ३

क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो
मनो हि मे दूयति दह्यते च ।
बुद्धिं समाच्छाद्य च मे समन्यु-
रुद्भूयते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४

सरः सुपर्णेन हृतोरगं यथा
राष्ट्रं यथाराजकमात्तलक्ष्मि ।
एवंविधं मे प्रतिभाति काम्यकं
शौण्डैर्यथा पीतरसश्च कुम्भः ॥ ५

ते मैन्धवैरत्यनिलौघवेगै-
र्महाजवैर्वाजिभिरुह्यमानाः ।
युक्तैर्बृहद्भिः सुरथैर्नृवीग-
स्तदाश्रमायाभिमुखा बभूवुः ॥ ६

तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो
निवर्ततां वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
प्रव्याहरत्तं प्रविमृश्य राजा
प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥ ७

यथा वदत्येष विहीनयोनिः

C. 3. 15674
B. 3. 269. 8
K. 3. 270. 8

253

1 a) K3. 4 D1. 3 संपरिह्(K3 °कृ)त्य; T G1. 2. 4 संपरिवृत्य; M संपरिसृत्य. M2 पांडवा (for पार्था). — c) B1 D1 G1 श्रेष्ठनराः. — d) K3 D1 सह सं- (for सहिता).

2 a) K D1. 3. 5 °गजा°; T1 °मृगा°; G1. 2. 4 M °जना° (for °गणा°). — b) K4 D3 T2 G1 महद्वनं. D1 T1 G1 °जुष्टं (for °घुष्टम्). — c) Ś1 K1. 2 स्वरन्; K3. 4 G1 M2 चरन्; D1. 3 चरंतो (for च तान्). De D2 न्यवदद्; T1 M2 अभ्यवदन्. — d) T2 वचो (for गिरो).

3 K3 om. 3. — a) Ś1 K1. 2 आदीप्तदीप्तां; K4 D3 आदित्यजुष्टां. T1 अभ्युपेता; M1 अभ्युपेतुर्. — b) B Dn D4. 6 T2 मृगा (for मृग-). — c) M2 यथा समग्रं (for आयासमुग्रं). Ś1 °वेदयंते; K1. 2 B2 °वेदयंति. — d) Ś1 महाहवे; B D (except D1. 3. 5) °वनं; T G1. 2. 4 °भयं; G3 Cnp °धनं. Ś1 K1. 2 बाध°; K4 D3 चाव°; B De Dn D3. 4–6 G3 बाध्य°; D1 आह्वमाने; G1 वध्य° (for चाव°).

4 a) Ś1 विलंबैर्; K1 मनो हि (for मृगैर्नो). — b) K1 मृगैश्च (for मनो हि). Ś1 K4 D3 दह्यति; K2. 3 B2–4 De D1. 2. 6 T2 G1. 3 M1 दूयते; B1 T1 दह्यते; G2 ग्लायते; G4 ग्लायति (for दूयति). Ś1 K4 B1 D3 G2. 4 दूयते; T1 दुह्यते (for दह्यते). — c) Ś1 K1. 2. 4 D3 समाप्याद्य; K3 °स्थाय (for °च्छाद्य). — d) T2 G1 उद्भ्रायते; G2. 4 आधूयते. Ś1 प्राणमतिः; B1 °मिमं (for °पतिः).

5 a) G2. 4 हृतोरगंद्रं (for हृतोरगं यथा). — b) T1 राज्यं यथा राजसमाप्तलक्ष्मः (sic); T2 G1. 2. 4 M अ(M ह्य)राजकं राष्ट्रमिवेह शांतं. — d) D3 °रसं च कुंडं; S (except T1 G3) °सुरश्च कुंभः.

6 a) Ś1 K T2 तैः (for ते). B2–4 Dn D4. 6 G3 अत्यनिलोग्रवेगैर्; De D2 अत्यनिलौववर्णैर्; T2 G1. 2. 4 अत्र्यनिलोद्ध(G2 °लार्थ-; G4 °लोत्थ)वेगैर्. — b) K3. 4 D3 S (except G3) महाबलैर्. — c) K4 B1. 4 D3 महद्भिः (for बृहद्भिः). B1 पुरुषैं; T2 स्वरथैं; G1. 2. 4 सरथैं.

7 a) K4 T1 च (for तु). K1 °तेजा (for °घोषो). — b) K3. 4 T1 निवर्त्यतां. — K3 om. (hapl.) 7c–8b. — c) K1 B1 T1 G4 प्रव्याहरंतं; D3 प्रत्याहरत्तं. B2–4 De Dn D1. 2. 4–6 T2 G2. 3 M तत् (for तं). A few MSS. °मृत्य.

C. 3. 15674
B. 3. 269. 8
K. 3. 270. 8

शालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
सुव्यक्तमस्मानवमन्य पापैः
कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८
इत्येव ते तद्वनमाविशन्तो
महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ।
बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं
धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ॥ ९
तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य
रथादवप्लुत्य ततोऽभ्यधावत् ।
प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र
धात्रेयिकामार्ततरस्तदानीम् ॥ १०
किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां
किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।
कच्चिन्न पापैः सुनृशंसकृद्भिः
प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ।
अनिन्द्यरूपा सुविशालनेत्रा
शरीरतुल्या कुरुपुंगवानाम् ॥ ११
यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा
दिवं प्रपन्नाप्यथ वा समुद्रम् ।
तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था-
स्तथा हि संतप्यति धर्मराजः ॥ १२
को हीदृशानामरिमर्दनानां
क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।
प्राणैः समामिष्टतमां जिहीर्षे-
दनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ।
न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य
बहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ॥ १३
कस्याद्य कायं प्रतिमिद्य घोरा
महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराग्र्याः ।
मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि

---

8 K₃ om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^{a}) Ś₁ K₁. ₂ विहीनहानिः; D₃. ₅ T₂ G₁. ₂ M निहीनयोनिः. — ^{b}) T₁ सृगालको; T₂ G₁. ₂. ₄ M सालावृको. B₂. ₄ पार्थं (for पार्श्वम्). — ^{c}) T G₁. ₂. ₄ M₁ परिभूय; M₂ अभिभूय (for अवमन्य). — ^{d}) Ś₁ K₁. ₂ D₁. ₂ कृतो विमर्दः; K₃. ₄ Dc₂ D₃. ₅ T₃ G₁. ₂. ₄ M कृतोवमर्दः; T₁ कृतोवमानः.

9 ^{a}) S (except G₃) एत्याथ (for इत्येव). K₃ आविशंत्यो; T₁ आचरंतो. — ^{b}) G₃ दहत्यरण्ये. — K₃ om. (hapl.) 9^{d}–10^{c}. — ^{d}) K₃. ₄ D₁. ₂ G₁ M₂ प्रेक्ष्य; G₄ वीक्ष्य (for प्रेष्य-). T₁ धात्रीं तदा प्राणसमां प्रियां तां.

10 K₃ om. 10^{abc} (cf. v.l. 9). — ^{a}) K₁ G₁ ˚तो विसृत्य; G₃. ₄ ˚तोपसृत्य. — ^{d}) Dn₁. n₂ Cn अंति˚; Cnp as in text.

11 ^{a}) Ś₁ K₃ धरिण्यां; K₁. ₂. ₄ D₁–₃. ₅ धरिण्यां. — ^{b}) T₃ G₁. ₂. ₄ त्वन् (for ते). K₃. ₄ D₃ (m as in text) दीनकंठं. — After 11^{ab}, S ins.:

1204* गतेष्वरण्यं हि सुतेषु पाण्डोः
क्वचित्परैर्नापकृतं वनेऽस्मिन् ।
पर्याकुला सा तु समीक्ष्य सूत-
मभ्यापतन्तं द्रुतमिन्द्रसेनम् ।
उरो घ्नती कष्टतरं तदानी- [5]
मुच्चैः प्रचुक्रोश हतेति देवी ।

[(L. 4) T₁ M₁ समा˚ (for अस्या˚). — (L. 5) T₁ छिष्टतरं. — (L. 6) T₁ M₁ प्रचक्रंद (for प्रचुक्रोश).] — S (except G₃) om. 11^{cd}. — Before 11^{ef}, S ins. इंद्रसेनः. — ^{e}) K₃ B D (except D₁. ₃. ₅) अचिंत्य˚ (for अनिन्द्य˚). — After 11, D₁. ₃ ins.:

1205* पतिव्रता सत्यसंधा तथैव
क्व सा नीता केन वा शंस तथ्यम् ।;

while S (except G₃) ins.:

1206* केनात्मनाशाय वदापनीता
छिद्रं समासाद्य नरेन्द्रपत्नी ।

[(L. 1) T₁ हृतो˚; G₄ विदो˚; M पथा˚ (for वदा˚). — (L. 2) T₃ रंध्रं (for छिद्रं). T₁ M₁ नरेंद्रपुत्री.]

12 ^{a}) S (except G₃) यदीह (for यद्येव). Dc Dn D₄. ₅ T देवीं. D₁ यदाप्यसौ पृथिवीं संप्रविष्टा. — ^{b}) T₁ प्रपन्ना. T₁ यदि वा; T₂ G₁. ₄ M ह्यथ वा. — ^{c}) K₃ पथं; B₂ D₆ पदे (for पदं). S (except G₃) पदं गमिष्यंति हि तस्य (T₁ M₁ तत्र) पार्थास्. — ^{d}) B Dc₁ Dn D₄. ₅ G₃ यथा (for तथा). N (except Ś₁ D₁) G₃ धर्मपुत्रः.

13 ^{a}) Ś₁ माद˚ (for हीद˚). B₁ नरपुंगवानां (for अरिमर्द˚). — ^{b}) K₁. ₂ B Dn D₄–₆ ˚क्षमानाम्. — ^{c}) T₁ जिहीर्षुर्. — ^{d}) T₁ इव प्रमूढं; T₂ इव प्रमूढ्मान् (sic); G₁. ₂. ₄ इव प्रमूढुः; M इवामुमूर्षुः.

14 ^{a}) K₃. ₄ D₁. ₃. ₅ T₃ G₁. ₂. ₄ प्रविभिद्य; T₁ प्रवि-

यथाद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ।
निहत्य सर्वान्द्विषतः समग्रा-
न्पार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥ १४
अथाब्रवीच्चारुमुखं प्रमृज्य
धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।
जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य
पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ १५
तिष्ठन्ति वर्त्मानि नवान्यमूनि
वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भग्नाः ।
आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं
नदूरयातैव हि राजपुत्री ॥ १६
संनह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चारूणि च दंशनानि ।
गृह्णीत चापानि महाधनानि
शरांश्च शीघ्रं पदवीं व्रजध्वम् ॥ १७
पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।
ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं
वराज्यपूर्णामिव भस्मनि स्रुचम् ॥ १८
पुरा तुषाग्नाविव हूयते हविः
पुरा श्मशाने स्रगिवापविध्यते ।
पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते
शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ।
महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा
पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ १९
मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं

C. 3. 15668
B. 3. 269. 22
K. 3. 270. 25

शंति; M1 प्रतिपद्य; M2 प्रतिविध्य. G2 घोरं; M1 बाणा; M2 बाला (for घोरा). Ś1 K1. 2 आच्छाद्य कामं प्रविविश्य घोरा. — b) G1 अभि· (for महीं). K4 प्रविष्यंति (sic). M सुपुंखाः (for शराश्याः). — d) G1. 2. 4 यथा च (for यथाद्य). — e) Dc D2 द्विषतान्. Ś1 K1. 2 समेताः; K2. 4 Dc D1–3. 5 समेतान्; B1 T1 समग्राः; M समैन्यान्.

15 a) B2 चाश्रुमुखी; T2 G1. 2. 4 सा तु मुखं; G3 साश्रुमुखं. K3 Dn2 विमृष्य; B1. 3 विसृज्य; B2. 4 Dc1 Dn1. n2 D4 विमृश्य; Dc2 D6 T2 G3 विमृज्य; D1 प्रमृष्य. — Before 15cd, G1. 2 ins. धात्रेयिका; G4 धात्री. — c) K4 D3 ˚नोपहृतां; D1 ˚नापहृतां. K1 प्रमाथ्य; K3 D3 प्रपश्य. — d) K4 D3 G1 कृष्णां; D1 पार्थान्.

16 a) Ś1 K1 तिष्ठंत्यवर्त्मानि. K1 B2 वनानि; K4 D3 बहूनि; G1 पद्मानि; G2 चर्माणि (for नवानि). — b) S (except G3) द्रुमा˚ (for वृक्षा˚). B1 नश्यंति; Dc D3 लंबंति; T1 नम्राश्च; T2 G1. 4 न ग्लांति. D1 म्लायंति वृक्षाश्च तथातिभग्नाः. — c) Ś1 K Dc D1–3. 5 अनुयात; T2 G1. 2. 4 ह्यनुयांतु. — d) Ś1 अदूर˚; T2 G1. 2. 4 न दूरयातेव. Dc D3 ह (for हि).

17 b) Dc D1 दंशितानि; T2 G1. 2. 4 दंसितानि. T1 महांति दारूणि वतंसितानि (sic); M1 महार्हरूपाणि च दंसनानि. — c) K2. 3 B2 Dc D2. 3 गृहीत. Ś1 K1. 2 ससाधनानि; B1 शरांश्च शीघ्रं; G1 महायुधानि (for ˚धनानि). — d) Ś1 प्रपध्वं; K1 प्रवृत्तं; K2 पतध्वं; K3 B2–4 Dc Dn D2. 4–6 G3 M चरध्वं; D1 प्रपद्य (for व्रजध्वम्). B1 बध्नीत तूणौ पदवीं च लब्धं.

☞ In Ś1, the portion from भस्मनि (in 18d) up to the *end* of this parvan is lost on missing fol.; the MS. is almost entirely ignored in the sequel.

18 a) K4 ˚दंडताडिता. — b) Dc1 Dn D1. 6 G3 प्रमोहचित्ता; Dc2 प्रमूढचेता. T2 G1. 2. 4 शुष्यति. — d) B1. 3. 4 श्रुतं; Dc T1 G1. 2 स्रुवं (for स्रुचम्).

19 b) K3. 4 D2. 3 स्मशाने. K3 स्रगिवाविविध्यते; B1 M1 ˚वोपदृश्यते; Dc D2 ˚वोपविध्यते; G1. 4 ˚वावबध्यते. — c) K1. 2 पुरे च; T1 पुरा हि. S (except G3) ˚ध्वरजो. K D1. 3. 5 T2 G3. 4 विलुप्य (K4 ˚प्यते); T1 विलिह्य; G1 विलिप्य; M1 विलिह्यते. — d) Dc D2. 5 S (except G3) विमो˚ (for प्रमो˚). — After 19cd, T1 ins.:

1207* पुरा हि पार्थाश्च हतौ च कापिलम्
प्रसिच्यते क्षीरधारा यतध्वम् ।

— e) D3. 5 गतानां (for चरित्वा). — f) K1 S सृगालो. B2 प्रगाहते. — After 19, Dc1 D1–3 ins.:

1208* श्रुतिं च सम्यक्प्रकृतिं महाध्वरे
ग्राम्यो जनो यद्वदसौ न नाशयेत् ।;

while S (except G3) ins.:

1209* पुरा हि मन्त्राहुतिपूजितायां
हुताग्निवेद्यां बलिभुक्ष निलीयते ।

20 b) K1. 2 B1 Dc D1. 2. 5 ˚प्रभाभं; K3 ˚प्रभं तद्; K4 D3 ˚प्रभासं. B4 T2 G1. 2. 4 M चंद्रप्रभं वदनं तत्पुरस्तात् (B4 ˚नं सुप्रसन्नं). — K1 om. 20cd. — c) K4 पश्चाच्छुभं;

C. 3. 15688
B. 3. 269. 22
K 3. 270. 25

चन्द्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नम् ।
स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी
श्वा वै पुरोडाशमिवोपयुङ्क्षीत् ।
एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं
मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

भद्रे तूष्णीमास्स्व नियच्छ वाचं
मास्मत्सकाशे परुषाण्यवोचः ।
राजानो वा यदि वा राजपुत्रा
बलेन मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं
तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमानाः ।
मुहुर्मुहुर्व्यालवदुच्छ्वसन्तो
ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २२
ततोऽपश्यंस्तस्य सैन्यस्य रेणु-
मुद्धूतं वै वाजिखुरप्रणुन्नम् ।
पदातीनां मध्यगतं च धौम्यं
विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति ॥ २३
ते सान्त्व्य धौम्यं परिदीनसत्त्वाः
सुखं भवानेत्विति राजपुत्राः ।
श्येना यथैवामिषसंप्रयुक्ता
जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥ २४
तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां
संरब्धानां धर्षणाद्याज्ञसेन्याः ।
क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च
दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ २५
प्रचुक्रुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं
वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
यमौ च राजा च महाधनुर्धरा-
स्ततो दिशः संप्रमुमुहुः परेषाम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

D1. 3 स्पृशेच्छुभं; T2 G1. 2. 4 रागान्वितः; M रागान्धरः. — d) K2 इवोपयोक्ष्य; K3 D5 T2 °पयोक्षीत्; K4 D1 °पयुंज्यात्; B D6 Dn D2. 4. 6 G3 इवाध्वरस्थं; D3 इवोपयुज्यते; G3 °पभोक्ष्यत्. — e) T1 G1 वाक्यानि; M2 वर्णानि (for वर्त्मानि). T2 G1. 2. 4 [अ]नुयांतु (for °यात). T2 G2. 4 मा वः (for शीघ्रं). — f) T2 G2. 4 कालः प्रति- (for मा वः कालः). M दीर्घं (for क्षिप्रम्). K3. 4 इहातिगाद्वै; M2 इहात्ययाद्वै. — After 20, K4 D6 D1-3 ins.:

1210* शीघ्रं प्रधावध्वमितो नरेन्द्रो
यावन्न दूरं व्रजतीति पापः ।;

while S (except G3) ins.:

1211* प्रत्याहरध्वं द्विषतां सकाशा-
ल्लक्ष्मीमिव स्वां दयितां नृसिंहाः ।

21 T1 G4 om. the ref. — a) K1. 2 तूर्णमाशु; B2. 4 Dn D4. 6 G3 प्रतिक्राम (for तूष्णीमास्स्व). T1 भद्रे प्रतीपं विनयाच्च वाचं. — b) K1. 4 M1 वाचः (for [अ]वोचः). — d) G1 बलेन युक्ताः. G1. 2. 4 पंचतामाशु (for वञ्चनां प्राप्नु°).

22 e) B1 मुहुर्मुहुर्व्यालवनं विशंतो. — d) B2. 4 D6 Dn3 D2 T1 G3 ज्या (for ज्यां). B2 उक्षि° (for विक्षि°). T1 महाधनुर्भृतः.

23 a) B4 ततोपश्यं रेणुमुद्धूतं वै. — b) K1 T G1. 2. 4 M2 उद्धूयंतं; B2 समुद्धूतं; B3 उद्धूतं वै; B4 निपीडितं; M1 आधूयंतं (for उद्धूतं वै). K3 °खुरप्रपन्नं. — c) K1. 2 हि (for च). T2 G1. 2. 4 पदातिमध्ये विचरंतं च धौम्यं. — d) K3 B1 D1. 3. 5 T2 M2 अभ्याद्रवेति; K4 अभिद्रवंतं; G1 अभ्यद्रवंतं. T1 विक्रोशंतं भीम भीमाद्रवेति; T2 G2. 4 विक्रोशंतं भीम पार्थेत्यभीक्ष्णं.

24 a) K1. 3. 4 B2 (m as in text) D1. 3 धौम्यं परिदीनसत्वं; T2 G1. 2. 4 M तं धौ(G2 M3 तद्धौ)म्यमदीनसत्त्वाः. — b) G2. 4 सुखी भवानस्त्विति राज°. — c) K1 D6 D2 S (except G3 M2) °संप्रसक्ता.

25 c) T2 G1. 2. 4 M1 कोपः (for क्रोधः). K3. 4 D3 तु (for च). — d) T1 स्थितां (for प्रियां). M1 चास्य (for तस्य). K4 G1. 2. 4 M2 रथस्थितां; T1 रथे प्रियां.

26 a) M [अ]भि (for [अ]पि). — c) B2 T2 G1. 2. 4 M धनुर्धरास्तदा (B2 °तो). — d) B2 दिशो (for ततो) G2 संप्रमुहुः. M2 परेतरां.

२५४

वैशंपायन उवाच ।
ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
भीमसेनार्जुनौ दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १
तेषां ध्वजाग्राण्यभिवीक्ष्य राजा
स्वयं दुरात्मा कुरुपुंगवानाम् ।
जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच
रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २
आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो
मन्ये च कृष्णे पतयस्तवैते ।
सा जानती ख्यापय नः सुकेशि
परं परं पाण्डवानां रथस्थम् ॥ ३

द्रौपद्युवाच ।
किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरै-
रनायुष्यं कर्म कृत्वातिघोरम् ।
एते वीराः पतयो मे समेता
न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४
आख्यातव्यं त्वेव सर्वं सुमूर्षो-
र्मया तुभ्यं पृष्टया धर्म एषः ।
न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा
संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ५
यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गौ
नन्दोपनन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ ।
एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञं
सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६
य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः
प्रचण्डघोणस्तनुरायताक्षः ।
एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति
युधिष्ठिरं धर्मसुतं पतिं मे ॥ ७

C. 3. 15701
B. 3. 270. 7
K. 3. 271. 7

Colophon om. in B1. 2. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य; G1 श्रीमदारण्य. — *Sub-parvan:* K B2. 4 De Dn3 D1–6 T1 G3 M1 द्रौपदीप्रमाथ; Dn1 द्रौपद्याः प्रमाथ. — *Adhy. name:* M पांडवानुगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn2 267; Dn3 268; D1 269; T G4 M (M2 *inf. lin.*) 257 (M2 orig. 259); G1 254; G2 256. — *Śloka no.:* Dn1. n3 28; Dn3 29; D1 30.

254

1 d) K3 अमर्षणं; D1 मनीषिणां; T1 अमर्षिणौ; G4 महर्षिणां.

2 K1 om. 2ab. — a) K3 D2 ध्वजाग्र्याणि; G1 ध्वजाग्रान्. T1 राजन्. — b) Dn2. n3 स्वयन् (for स्वयं). M2 कुरुपांडवानां. — d) G1 M स्थितो (for स्थितां). B4 कांतिमतीं; G4 भर्तृमतीं. K1 B M ह्त(B1 त)तौजाः; K4 महौजाः; T1 विहस्य.

3 a) K1 आयातेमे. T G1. 2. 4 ते (for [ह्]मे). — b) K3 तथैते; K4 तवेति; S (except G3) तवेमे. — c) = var. 3. 249. 13c. K1 मा जानतां; T2 सेमानिति; G4 संजानती. — d) D3 परस्परां; T1 परावरं; G1. 3. 4 परंपरां (for परं परं). D3 T G1 रथस्था; G2 रथस्थां; G4 रथानां.

4 a) G1. 3. 4 M1 तेर् (for ते). — b) K1 अनायोध्यं; B2 अमानुषं. K1. 3. 4 De D2 कृत्वा सुघोरं (K1 °पं). — c) M कुद्धा (for एते). De D2 प्रियाः (for वीराः). — d) T1 ते (for वः). K3. 4 De D1–3 G4 शेषं. K3 D1. 3 T1 किंचिद्.

5 a) G1 आख्याताया. K4 चैव; T2 G1. 2 तव; G4 तच्च (for त्वेव). K1. 3. 4 De2 D2. 3 G2 M1 सुमूर्षो. — b) T2 G1. 3. 4 सर्वं (for तुभ्यं). — c) K3. 4 D1 T2 G1. 3. 4 transp. विद्यते and त्वद्भयं. — d) K4 संप्रेक्षंत्याः.

6 a) T1 ध्वजाग्रौ. K3 T G2. 4 नदतौ. K1 मृदंगैर्; K4 De2 D1. 2 मृदंगो. — b) K3 De D1. 2 मधुरं युक्तरूपौ; K4 B2 °रं सुरूपौ; S (except G3) °रं सुयुक्तौ. — c) K1 B4 Dn3 D1. 3 एवं; T2 G1. 3. 4 एनं (for एतं). K3 T1 सु; M1 स्म (for स्व). — d) K1 De D2 कृतवंतो. T1 सदा जनाः सत्यवंतो वदंति.

7 a) D1 G1. 3. 4 M1 स (for य). — b) K1. 2 D1 T1 °घोरं°; K3 B1 D3 °घोप° (for °घोण°). — c) K4 De1 D1–3 T G2–4 एनं. — d) T1 प्रियं (for पतिं).

C. 3. 15702
B. 3. 270. 8
K. 3. 271. 8

अप्येष शत्रोः शरणागतस्य
दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।
परैह्येनं मूढ जवेन भूतये
त्वमात्मनः प्राञ्जलिर्न्यस्तशस्त्रः ॥ ८
अथाप्येनं पश्यसि यं रथस्थं
महाभुजं शालमिव प्रवृद्धम् ।
संदष्टोष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं
वृकोदरो नाम पतिर्ममैषः ॥ ९
आजानेया बलिनः साधु दान्ता
महाबलाः शूरमुदावहन्ति ।
एतस्य कर्माण्यतिमानुषाणि
भीमेति शब्दोऽस्य गतः पृथिव्याम् ॥ १०
नास्यापराद्धाः शेषमिहाप्नुवन्ति
नाप्यस्य वैरं विस्मरते कदाचित् ।
वैरस्यान्तं संविधायोपयाति
पश्चाच्छान्तिं न च गच्छत्यतीव ॥ ११
मृदुर्वदान्यो धृतिमान्यशस्वी
जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।
भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य
धनंजयो नाम पतिर्ममैषः ॥ १२
यो वै न कामान्न भयान्न लोभा-
त्त्यजेद्धर्मं न नृशंसं च कुर्यात् ।
स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः
कुन्तीसुतः शत्रुसहः प्रमाथी ॥ १३
यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो
भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां
यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥ १४
प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै
स एष वीरो नकुलः पतिर्मे ।

---

8 [a]) G1. 4 शरणं गतस्य. — [b]) G1 प्राणं (for प्राणान्). — [c]) B1 De1 Dn1. n3 D4 G1 M3 परेह्येनं; B4 M1 परैह्येनं; G2 पुरोहितं; G4 परो ह्येतं. T1 प्रेत्य ह्येनं मूढ भजस्व तूर्णं. — [d]) K1 D1 त्वमात्मना; B4 दुरात्मनः; T1 महात्मानं; G4 तवात्मानः.

9 [a]) K1 M अथाप्येतं. K3 पश्यसे. S (except G3) रथे स्थितं (for रथस्थं). — [b]) K1 महाबलं. K1 S (except T2 G3) साल° (for शाल°). K3 प्रविद्धं. — [c]) N (except D1) T G3 संदष्टौष्ठं. A few MSS. भृकुटी°. K1 °सनंतभ्रूः; K3. 4 D1 T2 °संहतभ्रुं; T1 °संहतभ्रुरं; M2 °संहतभ्रुवो.

10 M3 om. (hapl.) 10–12. — [a]) K1 आजानीया; K2 आजानया; D4 अजानेया. De बलिनां; T2 G1. 2. 4 वाजिनः. — [b]) K T1 M1 महाबलं; G4 महाजवाः. K1 शूरमुदाहरंति; T1 °तमं वहंति. — [d]) T G1. 2. 4 M1 ततः (for गतः).

11 M3 om. 11 (cf. v.l. 10). — [a]) D5 T2 G2 अपराधात्. K1. 2 शेषमिहानुयांति; B1–3 D (except D1. 3) G3 °मवाप्नुवंति. — [b]) B Dn D4. 5 नायं; De D2. 3. 6 G3 नायं च (for नाप्यस्य). T G1. 2. 4 विस्मरंते. — [c]) K1. 2. 4 B1 De D2. 3. 6 T G1. 4 संनिधां. — [d]) T G1. 2. 4 M1 तत्तप्यतीह (for गच्छत्यतीव).

12 M3 om. 12 (cf. v.l. 10). — [a]) B Dn D4. 6 G3 धनुर्धराद्र्यो (for मृदुर्वदान्यो). T G1. 2. 4 M1 मतिं (for धृतिं). K De D1. 2. 5 मनस्वी (for यशस्वी). — [b]) De D2 तथैव (for नृवीरः). — [c]) K1 श्रुता (for भ्राता).

13 [a]) K3. 4 D1 G1. 2. 4 M1 नैव (for वै न). G1. 2. 4 कोपान्न (for कामा°). K3 B De D2 T1 कोपात्; G1. 2. 4 कामात्; M1 मोहात् (for लोभात्). T2 कदापि कोपान्न भिया न कामात्. — [b]) T1 धर्मं त्यजेत् (by transp.). De D1. 2 G4 नानृशंस्यं; Dn2. n3 D3. 4 G2. 3 न नृशंस्यं. — [d]) B2. 3 M माद्रीसुतः; D1 T1 कुंतीपुत्रः. B2 सहदेवः; De D2. 5 शत्रुसंघ-; M1 शत्रुगण-.

14 After 14[ab], S (except G3) ins.:
1212* बन्धुप्रियः शस्त्रभृतां वरिष्ठो
महाहवेष्वप्रतिवार्यवीर्यः ।

15 [a]) D1 प्राणैर्गरीयान्पांडवानां महात्मा; T G1. 2. 4 प्राणैर्गरीयान्समनुव्रतश्च. — After 15[a], D1 ins.:
1213* शूरः कृतज्ञो दृढसौहृदश्च ।
महाहवे यश्च रिपुप्रमाथी.
— [c]) K4 खड्गवेधी; B1 संगयोधी. K3 B2 De D1 यः खड्ग-हस्तो लघुचित्रयोधी. — [d]) K1. 3 B1 De2 D1 T1 G1. 3 M मतो; K4 मानी; B4 T2 G4 मतौ च (for महांश्च). K B

यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो
महांश्च धीमान्सहदेवोऽद्वितीयः ॥ १५
यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढसत्त्व
शतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु संख्ये ।
शूरः कृतास्त्रो मतिमान्मनीषी
प्रियंकरो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६
य एष चन्द्रार्कसमानतेजा
जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ।
बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
वक्ता तथा सत्सु विनिश्चयज्ञः ॥ १७
स एष शूरो नित्यममर्षणश्च
धीमान्प्राज्ञः सहदेवः पतिर्मे ।
त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्धव्यवाहं
न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मबाह्यम् ।
सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे निविष्टः
कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ १८
विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते
रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ।
सेनां तवेमां हतसर्वयोधां
विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥ १९
इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा
यांस्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः ।
यद्येतैस्त्वं मुच्यसेऽरिष्टदेहः
पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा-
स्त्यक्त्वा त्रस्तान्प्राञ्जलींस्तान्पदातीन् ।
रथानीकं शरवर्षान्धकारं
चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनिगृह्य ॥ २१

C. 3. 15715
B. 3. 270. 21
K. 3. 271. 22

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५४ ॥

Dc D1. 3. 5. 6 G3 बलदेवो द्वि(K1 B4 °वाद् द्वि-; K4 B3 Dc2 °वद्वि)तीयः.

16 a) D3 M1 तस्याद्य; T3 G2. 4 यस्मात्; G1 तस्मात्. D1 द्रक्ष्यसि. Dc D2 मूढभावः; G4 °सत्त्वः. — b) K4 om. वा. K1. 3 दैत्यसैन्यस्य; T3 मन्यसे साधु; G1 अद्य सेनासु; M1 दैत्यसैन्येषु. K1. 3 मध्ये; T1 G4 M संख्ये; G2 संघे. — c) K Dc2 D1. 2. 5 धृतिमान्. B D (except D1. 2. 5) G3 मनस्वी (for मनीषी). — d) T3 धर्मराजस्य.

17 a) K1. 2. 4 Dc1 स एष; S (except G3) हुताश-.

18 a) G1. 2. 4 य एष. — b) K4 न त्वेवैव; G1 न त्वेष वै; M3 न त्वेवैष. B1 धर्मवाक्यं; B3. 4 °राज्यं. — c) G1. 2. 4 मनीषी (for मनस्वी). G2 सत्यधर्मे. B2. 3 Dn D3. 4. 5 G3 रतश्च (for निविष्टः).

19 a) K3 G2 विशीर्यंती; B2 व्यशीर्यंतीं; B4 विशीर्यंतीर्; T1 वशीर्यांतिर् (sic); G4 M3 विशीर्यंतीं. K1. 2. 4 T1 °र्णवांतरे (T1 °रं). — b) K1–3 D1 T1 G1. 2 M तथेमां. — d) T1 पश्यसि (for द्रक्ष्य°).

20 a) K1. 3. 4 Dc2 D1. 2 T3 G1. 2. 4 इत्येवं ते; T1 इत्येवमेते; M इत्येते ते (for इत्येते वै). — b) T1 G1. 4 M1 अवमत्य. — c) B2–4 Dn D3. 4. 5 G3 यद्येतेभ्यो (for °तैस्त्वं). K3 B3. 4 T1 G1 मुच्यते. K3 T3[S]निष्ट°. — d) K1–3 B1. 3 D1. 5 M3 प्राप्स्यसि. K3 जीव एषः; B1 सत्यमेव; T G1 M3 जीवितं च; G3. 4 जीवनं च; M1 जीवमानः.

21 D3 G1. 2. 4 M3 om. the ref. — b) K3 द्विजातीन् (for पदा°). — c) D (except D1. 3) यथानीकं. — d) D1 संनिरुद्धाः; G1. 2. 4 ते निगृह्य.

Colophon. — *Major parvan:* K1. 3 Dn3 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1. 3. 4 B D G3 M द्रौपदीप्रमाथ. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 268 (Dn3 269); D1 270; T G4 M (M3 *inf. lin.*) 258 (M3 orig. 260); G1 255; G2 257. — *Śloka no.:* Dn1. n3 21; Dn3 D1 22.

255

1 a) T3 G1. 2. 4 M सं(G1 आ)तिष्ठध्वं (for °ध्वत). — b) K1. 3. 4 Dc D1. 2. 5 द्रुतं; G1. 2. 4 M3 तूष्णीं (for तूर्ण). K3 द्रुवंति परि°; T3 तूर्ण न परि°. — c) K1 तस्मिन् (for इति). K1 स; B3 वै (for स्म). — d) K1 D3 सैनिकान् (for तान्नृपान्).

2 a) B2. 4 Dn D3–5 G3 घोरतमः. — b) B1 ससैन्यान्

२५५

C. 3. 15716
B. 3. 271. 1
K. 3. 272. 1

वैशंपायन उवाच ।

संतिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
इति स्म सैन्धवो राजा चोदयामास तान्नृपान् ॥ १
ततो घोरतरः शब्दो रणे समभवत्तदा ।
भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्यानां सयुधिष्ठिरान् ॥ २
शिबिसिन्धुत्रिगर्तानां विषादश्चाप्यजायत ।
तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ३
हेमचित्रसमुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
प्रगृह्याभ्यद्रवद्भीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ४
तदन्तरमथावृत्य कोटिकाश्योऽभ्यहारयत् ।
महता रथवंशेन परिवार्य वृकोदरम् ॥ ५
शक्तितोमरनाराचैर्वीरबाहुप्रचोदितैः ।
कीर्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म भीमोऽभ्यकम्पत ॥ ६
गजं तु सगजारोहं पदातींश्च चतुर्दश ।
जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७
पार्थः पञ्चशताञ्शूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८
राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९
ददृशे नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्द्य खड्गधृक् ।
शिरांसि पादरक्षाणां बीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ १०
सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।
पातयामास नाराचैर्द्रुमेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११
ततस्त्रिगर्तः सधनुरवतीर्य महारथात् ।
गदया चतुरो वाहान्राज्ञस्तस्य तदावधीत् ॥ १२
तमभ्याशगतं राजा पदातिं कुन्तिनन्दनः ।

(for सैन्यानां).

3 [a]) B Dn D3-6 G3 शिबिसौवीरसिंधूनां. — [b]) K3 B1 D1 चोपजायते; B2 S (except G3) समजायत. — [c]) K4 तान्दृष्ट्वा पुरुषाञ्शूरान्. — [d]) Dn2 अनीव च (for व्याघ्रानिव)! S (except G3 M2) मदो° (for बलो°).

4 [a]) D1 हेमबिंदुसमु°; T1 हेमबंधसमु°; T2 G1. 2. 4 हेमबिंदुं महोत्सेधां; M हेमबिंदुमयोत्सेधां. — [b]) K1. 3. 4 B1. 3 D3 S (except G3) °सैक्या°. — [c]) G1 प्राद्र° (for [अ]भ्यद्र°). — [d]) K D1 सैंधवं काममोहितं.

5 [a]) T G1. 3. 4 तदंतरं समासाद्य (T1 °विश्य); M तयोरं (M2 °तोनं)तरमासाद्य. — [b]) K1. 2 कोटिकाश्यो; K3. 4 B1 Dn1 D1. 4-6 °काश्यो; B2. 3 Dc D2. 3 °काश्यो. K3 व्यदाहरत्; T1 ह्यधारयत्; T2 G3 ह्यवा°; G1. 4 न्यवा°; M [S]भ्यवा°. — [c]) K4 महता शरवर्षेण.

6 [a]) B2 यष्टि°. — [d]) K1 D1 स; K4 G1 च (for स्म). K1. 3 D1 T2 G2. 4 व्यकंपत; Dc D2 व्यकंपयत्; T1 G1 M1 [S]प्यकंपत.

7 [a]) K1. 2 Dc2 D2 T1 G4 च (for तु). — [b]) K1. 2 D1 पदातांश्च; Dc D2 पादातांश्च. M1 सहस्रशः (for चतुर्दश). — [c]) K3 T G1. 2. 4 वीरः (for भीमः). — [d]) D3 सैंधवस्य महारणे.

8 K1. 2 om. (hapl.) 8. — [a]) K4 पंचाशतं; B1 पंचरथाञ्; M पंचशतं. B2 T G1. 2. 4 वीरान् (for शूरान्). — [c]) D1 G4 परीप्समानान्. K4 Dc D2 G1. 4 सौवीराञ्.

9 [a]) K1. 2 युधिष्ठिरः; K3. 4 Dc D1. 2 स्वयं राजा (by transp.). K1. 2 स (for सु-). — [b]) D1 प्रवीराणां. B1 महीभुजां (for प्रहा°). — [d]) D3 शतं; T2 तथा (for तदा). G1 जघानाजौ युधिष्ठिरः.

10 [a]) T G1. 2. 4 M नकुलोपि (T2 G2. 4 °थ) तदा क्रुद्धो. — [b]) K1. 2. 4 Dc D1. 2 T1 G2 M खड्गभृत्; K3 °वित्; Dn1 T2 °धृत्. — [c]) B2 (m as in text) शतानि (for शिरांसि). — [d]) B1 T G2 M प्रावपन्; G1 प्रावपद्. G1 भुवि (for मुहुः).

11 [a]) K4 T2 G1. 2. 4 M संवार्य; B2 °जघ्ने; Dc D2 °प्राप्य; Dn2 T1 °धाय; D1 °ग्रामे (for °याय). — [b]) K1 शत° (for गज°).

12 [a]) K3 B3 D1. 3. 5 M सु- (for स-). — [b]) K1. 3. 4 D1 रथोत्तमात् (for महारथात्). — [c]) D3 वीरान् (for वाहान्). — [d]) K D1. 3 सर्वान् (for तस्य). T1 राज्ञस्तस्यावधीत्पुनः.

13 [a]) K1 D3 अभ्याशे गतं; K2 D6 अभ्यासे गतं; K3. 4 B3 Dc D1. 2. 4 अभ्यास°; G3. 4 अथाभ्या°. — [b]) B1. 4

अर्धचन्द्रेण बाणेन विव्याधोरसि धर्मराट् ॥ १३
स भिन्नहृदयो वीरो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १४
इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्द्य धर्मराट् ।
हताश्वः सहदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५
नकुलं त्वभिसंधाय क्षेमंकरमहामुखौ ।
उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ १६
तौ शरैरभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
एकैकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥ १७
त्रिगर्तराजः सुरथस्तस्याथ रथधूर्गतः ।
रथमाक्षेपयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८
नकुलस्त्वपभीस्तस्माद्रथाच्चर्मासिपाणिमान् ।
उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १९
सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
प्रेषयामास सक्रोधमभ्युच्छ्रितकरं ततः ॥ २०
नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
सविषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥ २१
स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः ।
पतन्नवाक्शिरा भूमौ हस्त्यारोहानपोथयत् ॥ २२
स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ।
भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३
भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्यस्य संगरे ।
सूतस्य नुदतो वाहान्क्षुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४
न बुबोध हतं सूतं स राजा बाहुशालिना ।

C. 3. 15740
B. 3. 271. 25
K. 3. 272. 25

Dc पदातिः. K1. 3. 4 D1 पांडु° (for कुन्ति°).

14 K4 om. (hapl.) 14a–15b. — a) K1 धीरो. — b) Dn1. n2 D1. 3 G3 उद्वहन्. — c) K3 B4 [अ]भिमुखं. K1 तस्य (for पार्थं). T1 पपात सहसा भूमौ; T2 G2. 4 °भिमुखं प्राक्षश्. — d) = 4. 15. 9d. M2 जीर्ण° (for छिन्न°).

15 K4 om. 15ab (cf. v.l. 14). — c) T1 अथास्य; T2 हताश्वात्.

16 a) K3 B3 D3. 6 G3 त्वभिसंयाय (K3 D3 both marg. *sec. m.* as in text); Dc2 D2 त्वभिसंप्राप्य; T G1. 2. 4 चापि संवार्य; M त्वभिसंवार्य. — b) T2 G2 °सुमालवौ; G1. 2 °महामलौ. — d) K1. 2 अवाकिरत् (for अवर्षताम्).

17 a) B Dn D2. 4. 6 G3 तोमरैर्; Dc D2. 5 तौ शराव्. K4 G4 अभिवर्षतां. — b) K4 पार्थिवौ (for वार्षिकौ). — c) D1 एकैकेनैव बाणेन.

18 M2 om. (hapl.) 18a–23b. — b) K1. 4 B1 D5 T1 G4 गजधूर्गतः; T2 गजयूथपः. D1 तत्पार्श्वगजधूर्गतः. — c) G4 आरोप° (for आक्षेप°). — d) T2 °न गजयूथवत्.

19 M2 om. 19 (cf. v.l. 18). — a) K1 D1 तमभीस्; M1 त्वपतत् (for त्वपभीस्). — b) T2 G1. 2. 4 °खड्गधृक् (for °पाणिमान्). — c) K B1 Dc D1. 2 S (except G3) उद्भ्राम्य; B4 उद्भ्रांतः. — d) 1. 179. 14d; 181. 4d: 4. 54. 13d. Cf. Hopkins, *Great Epic*, App. A, No. 91 (p. 414).

20 M2 om. 20 (cf. v.l. 18). — a) K1. 2 सुरथस्यं. — b) T1 रथाय (for वधाय). K4 B1 G1 च (for तु). — c) D1 M1 संक्रुद्धम्. — d) K1. 2 B1 Dn D4. 5 G1 अत्यु° (for अभ्यु°). G1 तदा; M1 तथा.

21 M2 om. 21 (cf. v.l. 18). — a) K3 B1 राज्ञस्य (for नाग°). — c) D1 परं (for भुजं). K1 T2 मूलं; K4 मूलात्. — d) B4 निकृतं ततः; T1 विनिकृंतत.

22 M2 om. 22 (cf. v.l. 18). — b) K1. 2 किंकिणि°; K3. 4 B3 कंटक°; B2. 4 Dc Dn1 D1. 2. 5 M1 कंकट°; T1 कनक°; T2 G1. 2. 4 घंटावि° (for कङ्कण°). — c) T1 पपाताथ (for पतन्नवाक्-). K D1 राजन् (for भूमौ). — d) T2 दंतमोहाद्; G2 हस्तिगोपान्; G4 हस्तमोहाद्; M1 हस्त्यारोहम्.

23 M2 om. 23ab (cf. v.l. 18). — a) K2–4 Dc D1. 2. 5 स तत्कृत्वा महत्कर्म. — d) B2 परंतपः (for महा°).

24 b) K1. 2 कोटिकाश्यस्य; K4 B1 Dn D1. 4. 5 °स्यस्य; B2–4 Dc D2. 3 °ख्यस्य; D5 G3 °ख्येन. B1 Dc D2 S (except G3) संयुगे. — c) K1 B3 Dc2 M तुदतो; K3 B1 T1 G1. 2. 4 तु ततो; B4 नकुलो (for नुदतो). — d) K1 शरेण (for क्षुरेण). K3. 4 B1 Dn2. n3 D3 G1 [अ]पहरच्. Dc D2 क्षुरप्रेणाहरच्छिरः.

25 a) K4 बुधोपहतं; T1 प्रबोधहतं. — b) Dc2 G2. 4 M2 बहुशालिना; T M1 वा(T1 व)हुशालिनः. — c) K1. 2. 4 अश्वः. K1 प्राद्रवत्; K3. 4 व्यद्रवत्; D1 [अ]भ्याद्रवन्; T1 ह्याद्रवन्; T2 G2 प्राद्रवन्; G1. 4 M1 [अ]भ्यद्रवन्; M2 व्याद्रवन्. T1 G1. 3 M संखे. — d) K1 Dc2 D2 हतस्ततः (for ततस्ततः). G1. 2. 4 हतसूतरथास्ततः (G1 °थे स्थितः).

C. 3. 15740
B. 3. 271. 25
K. 3. 272. 25

तस्याश्वा व्यद्रवन्संख्ये हतसूतास्ततस्ततः ॥ २५
विमुखं हतसूतं तं भीमः प्रहरतां वरः ।
जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६
द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनंजयः ।
चकर्त निशितैर्भल्लैर्धनूंषि च शिरांसि च ॥ २७
शिबीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्तान्सैन्धवानपि ।
जघानातिरथः संख्ये बाणगोचरमागतान् ॥ २८
सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना ।
सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९
प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३०
श्वगृध्रकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः ।
अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥ ३१
हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
विमुच्य कृष्णां संत्रस्तः पलायनपरोऽभवत् ॥ ३२
स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य वै ।
प्राणप्रेप्सुरुपाधावद्वनं येन नराधमः ॥ ३३
द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४
ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ३५
सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
वारयामास निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ३६

अर्जुन उवाच ।

यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमस्मान्क्लेशो दुरासदः ।
तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ३७

---

26 [a]) S (except G_3) विरथं (for °मुखं). — [c]) K_1. 3. 4 D_1 °मुक्तेन (for °युक्तेन). T_2 G_2. 4 निजघानातियत्नेन; G_1 निजघान रथस्थेन. — [d]) T_1 [आ]वृत्य (for [अ]भ्येत्य). — After 26, T_1 ins.:

1214* तदा तु संप्रवृत्ते तु तुमुले योधसंक्षये ।
अङ्गारकः कुञ्जरश्च संजयो गुप्तकस्तथा ।
शत्रुंजयः सुप्रबुद्धो शुभकृद्भ्रमका अपि ।
शूरः पराकुः कुहको द्वादशैते महारथाः ।
सुबलाः सैन्धवाश्चैव त्रिगर्ताश्च महाबलाः । [5]
इक्ष्वाकुयोधाः प्रबला रथिनः सह यद् द्विपाः ।
कोटीकृत्य च पार्थं तु शरवर्षैरवाकिरन् ।
अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धः शरवर्षं निहत्य च ।

27 [ab]) K_4 वीराणां (for सर्वेषां), and सर्वेषां वा (for सौवीराणां). — [c]) K_1. 3. 4 D_1 बाणैर्; G_1. 2 फल्गुर्.

28 [a]) S (except G_3) °वीरांश्च (for °मुख्यांश्च). — [c]) K_4 रथिनः (for [अ]तिरथः). S (as usual) संख्ये.

29 [a]) K_1 सागनाः; T_2 G_1. 2 सूदिताः. — [b]) K_1. 3. 4 D_c D_2 S (except G_3) बहुधा; D_1 बलिना (for बहवः). — T_1 om. 29^d–30^a.

31 [ab]) K_1 सगृध्रकंक°; K_3 श्वगृध्रकंककोलोकभास°; K_4 श्वगृध्रकंककाकोला भासागोमायु°; B_1 श्वकंकगृध्राः पृथुला भास°; D_c D_2 श्वगृध्रकंककाकोलश्येनगोमायु°; D_3 श्वगृध्रकंकगोमायुकाकोलूकाः सवायसाः; T M श्वकंकगृध्रकाकोल°; G_1. 3. 4 श्वकाकगृध्रकाकोल(G_1 °गाकोलो)भास°. — After 31, T_1 ins. a passage given in App. I (No. 26).

32 [d]) B_3. 4 Dn D_4–6 G_3 M °मना° (for °परो°). — After 32, T_1 ins.:

1215* विद्राव्यमाने सैन्ये तु मकरैरर्णवो यथा ।

33 [a]) K_4 आकुले (for संकुले). — [b]) B_1 अपहाय वै; B_2. 3 Dn G_2 अवतार्य नां; D_5 T_2 G_1. 4 °र्यं च. — [d]) K_3 ये च; D_3 (marg. *sec. m.*) वीरो; G_2. 4 तत्र (for येन). K_2 B_2. 3 D_{c2} D_3 (marg. *sec. m.*) T_2 G_4 नराधिपः; G_3 जनाधिपः. G_1 वनायैव नराधिपः.

34 [b]) M_3 कृत्वा (for दृष्ट्वा). B_3 °पुरःसरां. D_1 धौम्यदृष्टिपुरस्कृतां. — [c]) D_1 माद्रीसुतेन. — [d]) T_2 G_1. 3. 4 आरोहयत्. B_1. 4 ततः (for तदा). — After 34, D_1 ins. an addl. colophon (*adhy. no.:* 271).

35 [a]) K_3 B_1 तं; D_1 G_1. 3. 4 तु (for तद्). K_4 विहतं. — [b]) K_1 उपयाते. — [c]) K_1. 3 नाराचान्. — [d]) K_1. 3 G_1 निचखान; K_3 B_2 T_2 निर्जघान; K_4 D_c D_1. 3 T_1 G_2. 4 M_3 निजघान (for आजघान).

37 [a]) K_4 D_c D_2 T_2 G_1. 4 M [अ]पराधात्. — [b]) K_1 अस्मत्; D_{1-3}. 6 अस्याः; G_1 अस्मात् (for अस्मान्). G_4 क्लेशोस्माकं (for अस्मान्क्लेशो). — [c]) K_1 स तस्मिन्; D_{c2} T_2 G_1. 4 एतस्मिन् (for तमस्मिन्). B_1 शरणोद्देशे. — [d]) G_4 पश्याम.

38 [a]) D_1. 3 अन्वेष; S (except G_2. 3) अन्विच्छ — [b]) K_4 नो; T_2 G_1 तैर् (for ते). — [c]) K_3 अमानुषम्;

तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ।
अनाभिषमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेशेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९
हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्ठं विद्रुता दिशः ।
गृहीत्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ॥ ४०
यमाभ्यां सह राजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिसान्त्वय ॥ ४१
न हि मे मोक्ष्यते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।
पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स सैन्धवः ।
दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।
कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४
कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाधमः ।
सैन्धवापसदः पापो दुर्मतिः कुलपांसनः ॥ ४५
भार्याभिहर्ता निर्वैरो यश्च राज्यहरो रिपुः ।
याचमानोऽपि संग्रामे न स जीवितुमर्हति ॥ ४६
इत्युक्तौ तौ नरव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।
राजा निवृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ४७
स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८
द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समागतैः ।
समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ४९
ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरभ्यागतं नृपम् ।

C. 3. 15765
B. 3. 271. 50
K. 3. 272. 58

B1 अनामृष्यम्; G1. 2. 4 अनार्याणाम् (for अनामिषम्). T2 अनामकं कर्म कथं. — d) T2 कर्तुं वै (for कथं वा).

39 b) D8 भारत (for धीमता). — Dc D2 om. 39cd. — c) G2. 4 अभिप्रेत्य. — d) K3 Dn2 वाङ्मी; T1 इदं.

40 Before 40, M1 ins. भीमः. — a) T1 बहवो (for रिपवो). — b) T2 G1. 2. 4 M भूयिष्ठं वि(T2 G4 प्र)द्रुतं बलं. — c) T1 प्रगृह्य (for गृहीत्वा). — d) K4 Dc D2 इति (for इतः).

41 b) G1. 2. 4 तु (for च). — d) B3. 4 परिसांत्वयन्.

42 a) K3 मे मोक्षसे; Dc D2 संमोक्ष्य(D2 °क्ष)ते; D5 मोक्ष्यति मे. K1. 2 मूढो; K3 वीर (for जीवन्). — b) K1. 2 वीर (for मूढः). — T2 om. 42cd. — d) G1 शक्रस्य (for शक्रोऽस्य).

43 K4 om. 43ab. — b) D8 T G1. 2. 4 चापि (for [अ]पि स). — c) K1 D1 अपि संस्मृत्य; T2 G1. 4 अभि(G1 भीम)संप्रेक्ष्य.

44 a) S (except G3) साध्वी (for भीमम्). — c) K1–3 Dc D2. 5 बाला (for प्राज्ञा). K4 D1 कुपितांगी गतप्रज्ञा (D1 नरव्याघ्र); T2 कुपिता स्त्री महाप्राज्ञा.

45 Before 45, M1 ins. द्रौपदी. — a) S (except T1 G3 M1) हि (for चेत्). — c) S (except G3) °पशदः. — d) K D1 दुर्बुद्धिः (for दुर्मतिः).

46 a) K1. 2 Dn1 D8 भार्या विहर्ता; K3 °र्या हि हर्ता; B1. 2 °पहर्ता; T1 °भिमंता; T2 G2. 4 M °वमंता; G1 °र्या हि मंता. B1 यः पापो; B2 वै भीमो; B3. 4 D (except D1. 5) G3 वैरी यो; G1 निर्वीर्यो; M2 निर्वीरो. — d) K4 B D न मोक्तव्यः कथंचन (Dc °च नः).

47 Before 47, M1 ins. वैशं°. — b) B1 पर्यंतप्यत सैंधवः. — c) T1 निवर्तते.

48 a) Dc2 D3 विवेशा° (for प्रविश्या°). — b) K3. 4 Dc D1. 2. 5 °बृषी(K4 °बृशी)घटं; B1. 4 °बृपीमठं; B3. 3 Dn3 D8. 6 G3 विप्रविद्धबृषी(Dn3 G3 °सी)मठं; Dn1. n2 D4 अपविद्धबृसी(D4 °षी)मठं; T1 G2. 4 अपविद्धबृसीकटं; T2 अप्रविद्धबृषीमठं; G1 ह्यपविद्धबृषीकटं. — d) Dc D2 अनुकीर्णैर्; M2 अवकीर्णं. K4 D1 समंततः; D8 सहस्रशः (for ददर्श ह).

49 b) K1. 2 समंततः; B Dn D8. 4. 6 T1 G5 M2 समाहितैः; Dc D2 °हितः. — c) K4 S (except T2 G3) समेयाय. K1 महाबाहुः; K4 °प्राज्ञैः. — d) K1. 2 भृत्यमध्यगः; K4 धर्मनंदनः; D1 भ्रातृनंदनः.

50 a) K3 Dc D2 T1 G1 तं मुदितं; K4 प्रमुदिता; D8 तां मुदितां. K1 भृत्यैः सपदि तं दृष्ट्वा. — b) K2 B Dn D3–6 G3 प्रत्या° (for अभ्या°). — c) S (except T2 G3) च (for तान्). — d) S (except T2) om. च. T2 [आ]गतां (for [आ]हृतां).

C. 3. 15765
B. 3. 271. 50
K. 3. 272. 58

जित्वा तान्सिन्धुसौवीरान्द्रौपदीं चाहृतां पुनः ॥ ५०
स तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भामिनी ॥ ५१
भीमार्जुनावपि श्रुत्वा क्रोशमात्रगतं रिपुम् ।
स्वयमश्वांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२
इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः ।
क्रोशमात्रगतानश्वान्सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३
स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यसंभ्रमः ।
अकरोद्दुष्करं कर्म शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४
ततोऽभ्यधावतां वीरावुभौ भीमधनंजयौ ।
हताश्वं सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५
सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाश्वान्स्वान्सुदुःखितः ।
दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयम् ।
पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् ॥ ५६
सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ।
अनुयाय महाबाहुः फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७
अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।
राजपुत्र निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।
कथं चानुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५८
इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ।
तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहसाभ्यद्रवद्बली ।
मा वधीरिति पार्थस्तं दयावानभ्यभाषत ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५५ ॥

---

51 [b]) B1. 2. 4 D3 G3 च (for [ए]व). — [d]) B D (except D1. 5) G3 भाविनी.

52 [a]) Dc D2 अपि श्रुत्व; D1 अभिक्रुद्धौ; D3 च संक्रुद्धौ. K4 B3 Dn D3. 4. 6 G3 भीमसेनार्जुनौ चापि. — [b]) K2. 4 B2 Dn D3-6 G2 श्रुत्वा क्रोशगतं रिपुं; Dc2 D2 क्रोशमात्रं रिपुं गतं. — [c]) T1 चोदयंतौ (for तुदन्तौ तौ). — [d]) K1. 3 [अ]थाभ्य°; G2 ह्याभ्य° (for [ए]वाभ्य°).

53 [b]) B4 Dc D1. 2. 5 G1. 3. 4 [अ]तिरथो; T1 पुनर् (for पुरुषो). — After 53, T1 ins. 1216*.

54 T1 om. 54[a]-56[b]. — [b]) K1. 3. 4 G1. 2 कृच्छ्र-(G1 कष्ट)कालेष्वसंभ्रमः; G4 M °ष्वसंभ्रमन्. — [d]) Dc D1. 2 M1 अस्त्राभिमंत्रितैः.

55 T1 om. 55 (cf. v.l. 54). — [a]) Dc D2 दृष्ट्वा (for वीरौ). — [d]) T2 अवेक्ष्याकुल°.

56 T1 om. 56[ab] (cf. v.l. 54). — [b]) K Dc2 D1. 2. 5 तान्सदश्वान्; B1. 4 T2 G1 M तत्राश्वान्स्वान्. G3. 4 तत्राश्वान्भृशदुःखितः. — T2 G1. 2. 4 M ins. after 56[ab]: T1 (which om. 54[a]-56[b]) ins. after 53:

1216* रथात्प्रस्कन्द्य पद्भ्यां वै पलायनपरोऽभवत् ।

— [c]) K1. 2. 4 दृष्ट्वा विक्रम्य कर्माणि; K2 B D (except D1) अतिविक्रम(B4 °मानुष)कर्माणि. — [f]) B2 सैंधवं (for वै वनं). T1 प्राद्रवन्वै वनं ततः; G1 प्रायाद्येव (sic) वनं प्रति.

57 [e]) K4 अनुज्ञाय; Dc D2 अन्वधावन्; S (except T1 G2) अनुयात्वा. Dc D2 महाप्राज्ञः. — [d]) N (except K1) T2 G2 फाल्गुनो.

58 [b]) T1 transp. स्त्रियं and बलात्. — [c]) K4 ह्यानु°; B2. 3 Dn D3. 4. 6 G3 ह्यनु°; M2 त्वानु (for चानु°). — [f]) G1. 2. 4 प्रधावसि (for पला°).

59 After 59[a], K4 ins.:

1217* अर्जुनेन च धीमता ।
सैन्धवोऽपि च पापात्मा.

— [b]) K4 यातीति (for सैन्धवो). B1. 4 Dc D2 नाभ्य°; T1 न नि° (for न न्य°). — [d]) K1 B2 प्राद्रवद् (for [अ]भ्यद्र°). — [e]) Dc मावधीद्. B1 S (except G2) तु (for तं). — [f]) K4 B1-3 Dc Dn D3. 4. 6 G2. 3 प्रत्य° (for अभ्य°).

Colophon. — *Major parvan:* K1. 3 Dn3 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1. 3. 4 B1-3 D G3 M द्रौपदी-प्रमाथ. — *Adhy. name:* B4 जयद्रथदर्शनं; T1 जयद्रथ-पलायनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 269 (Dn3 270); D1 272; T G4 M (M2 *inf. lin.*) 259 (M2 orig. 261); G1 256; G2 258. — *Śloka no.:* Dn1. n3 61; Dn2 60; D1 27.

256

1 G4 om. the ref. K3 om. 1[a]-2[b]. — [a]) B1 संप्राप्य; B2 तं प्रेक्ष्य. — [b]) K1. 3 B2. 3 D (except Dc1 D1. 3) G3 °वुद्यतावुभौ. — [c]) K3 B1-3 Dn D3-6 G3 प्राधावत् (for प्राद्रा°). T1 आघूर्णो (for अभ्यगो). — After 1, T1 ins.:

२५६

वैशंपायन उवाच ।

जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातरावुद्यतायुधौ ।
प्राद्रवत्तूर्णमव्यग्रो जीवितेप्सुः सुदुःखितः ॥ १
तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथाद्बली ।
अभिद्रुत्य निजग्राह केशपक्षेऽत्यमर्षणः ॥ २
समुद्यम्य च तं रोषान्निष्पिपेष महीतले ।
गले गृहीत्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३
पुनः संजीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपिष्यतः ॥ ४
तस्य जानुं ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना ।
स मोहमगमद्राजा प्रहारवरपीडितः ॥ ५
विरोषं भीमसेनं तु वारयामास फल्गुनः ।
दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरव ॥ ६

भीमसेन उवाच ।

नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
द्रौपद्यास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ७
किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
त्वं च बालिशया बुद्ध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे ॥ ८
एवमुक्त्वा सटास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
अर्धचन्द्रेण बाणेन किंचिदभ्रुवतस्तदा ॥ ९
विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ १०

C. 3. 15786
B. 3. 272. 10
K. 3. 273. 11

1218* सलताभिः *संवृते किरीटं रत्नभास्वरम् ।
आपं विद्रव्य धावन्तं निलीयन्तं वनान्तरम् ।
भीमसेनस्तु तं कक्षे लीयमानं भयाकुलम् ।
मार्गमाणोऽवतीर्याशु रथाद्वज्रविभूषितात् ।

2 K₃ T₁ om. 2^{ab} (for K₃ cf. v.l. 1). — ^{a}) K₃ जयद्रथं च जग्राह; D₅ अभिद्रुत्याभिज°; G₃. ₄ अभिद्रुतं तं ज°. — ^{d}) B₃–₄ Dn D₃. ₄. ₆ G₃ °क्षे ऽमर्षणः.

3 ^{a}) B D (except D₁. ₅) G₃ भीमो (for रोषान्). — ^{c}) B Dn D₃. ₄. ₆ G₃ शिरो (for गले). — D₅ om. 3^{d}–5^{c}. — ^{d}) K₁ त्रासयामास; K₃–₄ Dc₃ D₁. ₂ T₁ भ्रामं°; T₃ G₃. ₄ M पात°; G₁ पोथ°. K₁. ₂. ₄ D₁ G₄ M₃ चैव हि; M₃ (*sup. lin.*) भूतले.

4 D₅ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^{a}) T₃ G₃ पुनः स जीवमासाद्य. — ^{b}) T₃ G₁. ₂ सद्योत्पतितुं; G₄ सद्योत्पादितुं. — ^{d}) B₁. ₃ प्राहनद्.

5 D₅ om. 5^{abc} (cf. v.l. 3). — ^{a}) K Dc D₃. ₄. ₆ G₃. ₄ जानु; B₃–₄ Dn₁ जानू. T₁ तदा (for ददौ). — ^{b}) K₃ जघान (for जघ्ने च). B₁ G₁. ₂. ₄ चैवम्. K₁. ₃ जघ्ने चैवमरत्निणा. — ^{c}) G₃. ₄ राजन्. — ^{d}) K₄ °बल°; S (except G₃) °परि° (for °वर°).

6 ^{a}) K₁ विज्ञप्तिः; K₃ विक्रोशं; B₁ विरोषो; B₃–₄ Dc D₃. ₅ T G₁. ₂. ₄ सरोषं. — ^{b}) K B₃ D₁. ₅ स्मार° (for वार°). N (except K₁) G₃ फाल्गुनः. — ^{d}) K₃. ₄ D₁. ₅ S (except G₃) त्वाम् (for तदा). B₃ [ऊ]वाच (for [आ]हेति). T₁ म (for [इ]ति). K₁. ₃ B₃–₄ G₁. ₂. ₄ M कौरवः; T₁ धर्मराट्.

☞ Many of the following stanzas (up to 24) recur almost *verbatim* in an interpolated passage of the Virāṭaparvan (cf. App. I, No. 32 of that parvan).

7 K₃. ₄ B₃. ₅ Dn₂. n₃ D₄. ₆ G₃ भीम उ°; T G₁. ₂. ₄ M भीमः. — ^{b}) T₃ मर्त्यो; G₁ मुक्तो (for मत्तो). T₁ भवितुं (for जीवितुं). — ^{c}) B Dn D₃. ₄. ₆ G₃ कृष्णायास् (for द्रौपद्यास्). K₄ M₃ तव (M₃ °म-) नार्हायाः; Dc D₃ यस्त्वनर्हायाः.

8 ^{b}) T₁ म (for यद्). — ^{c}) G₁. ₂. ₄ तु (for च). — ^{d}) K Dc D₁. ₂. ₅ सततं स्म; S (except G₃) यततोस्मान्. K D₁. ₅ T₁ प्रभाषसे.

9 Before 9, K D₁. ₅ ins. वैशं° उ° (resp. वैशं°). — ^{a}) K₁. ₃ D₅ सटा. D₅ चक्रे (for तस्य). — ^{b}) D₅ तस्य पंच वृको°. — ^{d}) D₁ न ब्रुवत°; G₁ उद्गवत° (for अब्रु°). T₁ मुंडयित्वा शिरस्तथा.

10 ^{a}) K₁. ₃ विकल्पबुद्ध्या; B Dn D₃–₆ G₃ विकत्थ°; M विरूप°. — ^{b}) K₃ स्वाह (for प्राह). — After 10^{ab}, T₁ ins. a corrupt variant of 13^{ab}:

1219* तं तथा न विचेष्टन्तमबुध्वाप वृकोदरः ।

— ^{c}) K₁ T₁ G₃ M₁ जीवितं; K₃ जीवित्वं. — ^{d}) K₃ हेतन् (for हेतुं). D₅ वदतः.

11 ^{a}) B₃ तथा (for त्वया). — ^{b}) T₁ सत्सु चैव (for

C. 3. 1578/
B. 3. 272. 11
K. 3. 273. 12

दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसत्सु च सभासु च ।
एवं ते जीवितं दद्यामेष युद्धजितो विधिः ॥ ११
एवमस्त्विति तं राजा कृच्छ्रप्राणो जयद्रथः ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् ॥ १२
तत एनं विचेष्टन्तं बद्ध्वा पार्थो वृकोदरः ।
रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्ठितम् ॥ १३
ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १४
दर्शयामास भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।
तं राजा प्राहसद्दृष्ट्वा मुच्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १५
राजानं चाब्रवीद्भीमो द्रौपद्यै कथयेति वै ।
दासभावं गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६
तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
मुञ्चैनमधमाचारं प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ १७

द्रौपदी चाब्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
दासोऽयं मुच्यतां राज्ञस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ १८
स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
ववन्दे विह्वलो राजा तांश्च सर्वान्मुनींस्तदा ॥ १९
तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं सव्यसाचिना ॥ २०
अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्षीः पुनः क्वचित् ।
स्त्रीकामुक धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ।
एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः पुरुषाधमः ॥ २१
गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ।
संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ॥ २२
धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः ।
साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥ २३
एवमुक्तस्तु सव्रीडं तूष्णीं किंचिदवाङ्मुखः ।

संसत्सु च). — c) G2. 4 चेज् (for ते). — d) K1. 2 ते युज्यते; K4 D3. 5 M2 युद्धजिते.

12 b) K2 B1. 3. 4 Dn D3. 4. 6 G3 कृष्यमाणो; K4 कृच्छ्रप्राप्तो. K1 जितेंद्रियः (for जय°). — d) K2 Dn2 °शोभनं; K3 B3 D2 °शोभितं. G1 दासोहं वो वृकोदर.

13 K1 om. 13. — b) B3 Dc D2 पार्शे (for पार्थो). — d) K (K1 om.) Dc D5 पांशुगुंठितं; S (except G3) पांसुकुंठितं.

14 b) K2 Dc D3. 5 T2 तथा. — c) G2. 4 अद्यम् (for अभ्येत्य).

15 a) G2-4 M2 बीभत्सुस्. — b) B2 (m as in text) युधिष्ठिरं (for जय°). — c) K3 B4 प्राह स दृष्ट्वा; D3 G2 प्राह संदृष्ट्वा; D5 T G4 प्रहसन्दृष्ट्वा. M2 तं दृष्ट्वा प्राहसद्राजा.

16 b) K B1. 2 (orig.) Dc D1. 2. 5 T1 द्रौपदी (B1. 2 °दीं) कथयस्विति; B2. 3m. 4 Dn D4. 6 G3 द्रौपद्याः कथ्यतामिति. — d) K2. 3 D1 °चेतसः.

17 a) B1 युधां श्रेष्ठो; D5 ततो हृष्टो. — b) T2 राजा (for भ्राता). D3 M1 सं-; T1 [अ]सौ (for स-). — c) B D (except D1. 5) G3 मुंचेमम्. — d) B D (except D1. 3) G3 प्रमाणा.

18 b) K Dc D1. 2. 5 अभिगम्य; B2 °वीक्ष्य. — c) T1 वि- (for स्वं). K3. 4 Dn2. n3 राजन्; T1 पापः (for राज्ञः). — d) G2 पंचशिरः; G4 °शिखः. G1 स्वः / पञ्च-सटाः कृताः. — After 18, T1 ins.:

1220* एवमुक्तः स भीमस्तु भ्रात्रा चैव च कृष्णया ।
मुमोच तं महापापं जयद्रथमचेतसम् ।;

while G1 ins.:

1221* स मु[मो]चैवमुक्तस्तु भीमस्तं बन्धनात्तदा ।

19 a) T2 एवमुक्तो हि राजानम्. — c) B2. 3 Dn D3. 4. 6 T2 G3 राजन् (for राजा). — d) B Dn D4. 6 G3 दृष्ट्वा; T G1 M विद्वान्; G2. 4 वृद्धान् (for सर्वान्). Dc D2. 5 तथा (for तदा).

21 a) T2 G2. 4 अभीतो; G1 अभिनो (for अदासो). — b) D1 त्विति (for क्वचित्). — c) B D2 स्त्रीकामं च; Dn D4. 6 G3 °कामं वा; T1 °कामुका; M1 °कामुकं. K1. 2 त्वा (for त्वां). — d) K B3 D1. 3. 5 T1 M1 क्षुद्रकर्मं°; Dc Dn2 D2 क्षुद्रं क्षुद्र°; Dn2 D4. 6 M2 क्षुद्र क्षुद्र°; T2 G1. 3. 4 क्षुद्रक्षत्र°. — e) B1 एवं विहिंसकः कुर्यात्. — f) Dn2 D2 G2-4 पुरुषाधम. — After 21, T2 G1. 3. 4 M1 ins.:

1222* कर्म धर्मविरुद्धं वै लोकदुष्टं च दुर्मते ।

22 a) B1 इति; Dc2 D2 इदं; T1 अपि (for इव). — c) T1 संप्रेक्ष्य. Dc D2. 4 M1 भरतश्रेष्ठ. — d) K4 D4 G4 नराधिप; B4 युधिष्ठिरः.

23 a) K B1 Dc D1. 2. 5 G1 M2 वर्ततां; M1 रमतां. — b) K1. 2 मतिं (for मनः). — d) B2 तेस्तु (for गच्छ).

24 a) G2 M स (for तु). K1. 2. 4 B1. 2. 4 Dc2

जगाम राजा दुःखार्तो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ २४
स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ २५
बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
वरं चास्मै ददौ देवः स च जग्राह तच्छृणु ॥ २६
समस्तान्सरथान्पश्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
इति राजाब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् ॥ २७
अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् ॥ २८
यमाहुरजितं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
प्रधानः सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २९
एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं ययौ ।
पाण्डवाश्च वने तस्मिन्न्यवसन्काम्यके तदा ॥ ३० C. 3. 15858 B. 3. 272. 81 K. 3. 273. 83

इति श्रीमहाभारते आ[illegible]पर्वणि षट्पञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

D1. 2 T1 G1. 2. 4 सव्रीडस्; M तु व्रीळात्. — [b]) B2 T1 G2 M अधोमुखः. — [c]) K4 B Dn D1. 2. 4. 6 G2 राजन् (for राजा).

25 [a]) K4 कृत्वा (for गत्वा). — After 25[ab], T1 ins.:

1223* निराहारो जितक्रोधः पादाङ्गुष्ठाग्रविष्ठितः ।

— [d]) B4 (m as in text) [s]भवद्भवः; T2 G1. 2. 4 [s]भवत्तदा (for वृष°).

26 [a]) D1 पूजां (for बलिं). — [c]) K Dc D1. 2 प्रीतः (for देवः). K4 वरं चास्यादददप्रीतः. — [d]) K2 B D (except Dc2 D1. 2) T1 G3 transp. च and जग्राह. D1 S (except T1 G3) तं (for तत्).

27 Before 27, B2. 4 Dn2 D3. 4 G3 ins. जयद्रथ उ°. — [d]) T2 G1. 2. 4 ततो (for तम्).

28 Before 28, K3 G1. 2. 4 M ins. देवः; B1. 2. 4 Dc महेश्वर उ°; B3 शिव उ°; D3. 5 देवदेव उ°. — [b]) K1 धार° (for वार°). Dc D2 शृणु (for युधि). — After 28[c], B D (except D1) G3 ins.:

1224* नरं नाम सुरेश्वरम् ।
बदर्यां तप्ततपसं नारायणसहायकम् ।
अजितं सर्वलोकानां.

[(L. 1) D3 देवैरपि सुदुःसहं. — (L. 2) B1 °सहायवान्.] — [d]) K M दुरुत्सहं (for दुरासदम्). — After 28[d], B D (except D1) G3 ins. a passage given in App. I (No. 27). On the other hand, K1. 2. 4 ins. after 28[d]:

1225* मम पाशुपताख्येण गुप्तं सर्वत्र सर्वदा ।

29 [a]) K2 B Dn D2–6 T G3 M कृष्णं (for देवं). — After 29[ab], B D (except D1) G3 ins.:

1226* श्रीवत्सधारिणं देवं पीतकौशेयवाससम् ।

— [c]) K4 B D G3 M1 प्रधानं श(K4 Dn3 D5 °नं शा-; B1. 4 °नः श-; M1 °नं सो)स्त्रविदुषां. — [d]) B3 तेन कृष्णेति कीर्त्यते; T3 तेन द्रक्ष्यसि रक्षितं. — After 29, B D (except D1) G3 ins.:

1227* सहायः पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः ।
समानस्यन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ।
न शक्यते तेन जेतुं त्रिदशैरपि दुःसहः ।
कः पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यति ।
तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम् । [5]
चतुरः पाण्डवान्राजन्दर्नैकं जेष्यसे रिपून् ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हरः ।
उमापतिः पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दनः ।
वामनैर्विकटैः कुब्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः ।
वृतः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः । [10]
त्र्यम्बको राजशार्दूल भगनेत्रनिपातनः ।
उमासहायो भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

[(L. 3) B1 स जेतुं वै (for तेन जेतुं). — (L. 4) B1 कः पुमान्; B4 किं पुनर्; Dc D2 क एष (for कः पुनर). — (L. 5) B1 त्वया; Dc D2 त्वं वै (for सर्वं). — (L. 7) Dc D2 इत्युक्त्वा नृपतिं राजन् (for the prior half). — (L. 8) Dc D2 त्रिपुरांतकः (for °रार्दनः). — (L. 9) Dc D2 विकवैः; D3 बदुकैः (for विकटैः). Dc D2 उग्रश्रवण° (for उग्रश्रवण°). — (L. 10) Dc D2 परिषदैर् (for पारि°).] — On the other hand, T1 ins. after 29:

1228* तस्मात्त्वं पार्थरहितान्पाण्डवान्वारयिष्यसि ।
एकदा पुरुषव्याघ्र मया दत्तं वरं तव ।

30 [a]) B D (except D1) G3 जयद्रथोपि मंदात्मा. — [b]) T2 स्वयमेव वनं ययौ. — [c]) D3 च तदा; T2 च हते; G2. 4 विपिने (for च वने). — [d]) S (except G3) transp. न्यवसन् and काम्यके. B2 Dn D3. 4. 6 G3 तथा.

Colophon. — *Major parvan:* K2 Dn2 G2. 4 आरण्य.

२५७

C. 3. 15859
B. 3. 273. 1
K. 3. 274. 1

जनमेजय उवाच ।
एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २
तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।
मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३
मन्ये कालश्च बलवान्दैवं च विधिनिर्मितम् ।
भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४
कथं हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।
संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यमिवानृतम् ॥ ५
न हि पापं कृतं किंचित्कर्म वा निन्दितं क्वचित् ।
द्रौपद्या ब्राह्मणेष्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ६
तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ।
तस्याः संहरणात्प्राप्तः शिरसः केशवापनम् ।
पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान् ॥ ७
प्रत्याहृता तथास्माभिर्हत्वा तत्सैन्धवं बलम् ।
तद्दारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ॥ ८
दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ।

— *Sub-parvan:* N G$_3$ M$_1$ द्रौपदीप्रमाथ; to it the same MSS. (except B$_2$ Dn$_3$ G$_3$) add समाप्त. — *Adhy. name:* B$_4$ जयद्रथवरलम्भः; T$_1$ M जयद्रथमटा(T$_1$ °टी)करणं; G$_1$ जयद्रथशिरोवपनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 270 (Dn$_3$ 271); D$_1$ 273; T G$_4$ M (M$_2$ *inf. lin.*) 260 (M$_2$ orig. 262); G$_1$ 257; G$_2$ 259. — *Śloka no.:* Dn 81; D$_1$ 31.

257

1 [a]) K$_1$. 2 गतायां (for हृ°). — [b]) Dc$_2$ D$_2$ प्राप्ताः (for प्राप्य). — [d]) K$_3$ B$_1$. 2 D$_1$–3 T$_1$ G$_1$ M अकुर्वत (for °र्वत).

2 K$_4$ om. 2^{ab}. — [ab]) K$_2$ G$_1$ मोच°; Dc$_2$ D$_2$ मोह° (for मोक्ष°). B$_2$. 3 transp. मोक्ष° and विनि°.

3 [a]) T G$_1$. 2. 4 महर्षिणां मध्ये (by transp.). — After 3, B D (except D$_1$. 5) G$_3$ ins.:

1229* युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्देवर्षीणां त्वं ख्यातो भूतभविष्यवित् ।
संशयं परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि संस्थितम् ।

[(L. 1) To improve the metre, B$_3$. 4 देवर्षीणां त्वं प्रवरः (for the prior half). — (L. 2) B$_3$ तं छिंधि (for छिन्धि मे). B$_1$ तं मे छिंधि हृदि स्थितं; Dc D$_2$ छिंधि तं च हृदि स्थितं (for the posterior half).]

— B Dn D$_3$. 4. 6 G$_3$ cont.: Dc D$_2$ ins. after 5:

1230* द्रुपदस्य सुता ह्येषा वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
अयोनिजा महाभागा स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।

[(L. 1) B$_1$ ज्येष्ठा (for ह्येषा). D$_2$ दुहिता द्रुपदस्यैषा (for the prior half).]

4 Before 4, T$_1$ M$_1$ ins. युधिष्ठिरः. — [a]) T G$_1$. 2. 4 कालं च. B$_3$ Dn D$_3$. 6 G$_3$ भगवान्; T$_2$ G$_1$. 2. 4 भगवन् (for बलवान्). — [b]) T$_2$ विधिनिर्जितं; G$_2$. 4 दुरतिक्रमं.

5 [a]) B Dc$_1$ Dn D$_3$. 4. 6 G$_3$ इमां (for कथं). — [b]) G$_2$ पांचाली (for धर्मज्ञां). B$_1$ धर्मभाविनी; Dc$_2$ D$_2$ °चारिणां. — [d]) Dc$_2$ D$_2$ शुचीन्; D$_5$ G$_2$. 4 शुचि. B$_1$. 2 [अ]मृतं (for [अ]नृतम्). — After 5, Dc D$_2$ ins. 1230*.

6 [b]) Dc कर्मणा (for कर्म वा). K$_1$. 2 D$_5$ निर्मितं (for निन्दितं). — [c]) G$_2$. 4 [ए]वं (for [ए]त्र).

7 [a]) K$_4$ स यत् (for बलाद्). K Dc$_2$ D$_2$. 5 पापो; D$_1$ पुण्यां (for राजा). — [c]) K$_1$ M$_2$ तस्य (for तस्याः). K$_1$ स्म; K$_3$ T G$_1$. 2 स (for सं-). B$_1$ संहरणोपायः; D$_2$ संहरणार्थाय. K प्राप्तं; B$_2$–4 Dn D$_3$. 4. 6 G$_3$ पापः; G$_4$ पार्थाः (for प्राप्तः). — [d]) B Dn D$_3$ (marg. *sec. m.* as in text). 4. 6 °पातनं (for °वापनम्). — [f]) G$_2$. 4 ससहायैः. K$_3$ स आप्तवान्; B$_2$ स पांडवान्. M$_1$ सहायः समवाप्तवान्.

8 [a]) T$_1$ सहा°; T$_2$ तदा° (for तथा°). — [b]) G$_2$. 4 जित्वा (for हत्वा). — [c]) D$_1$ तद्वीरग्रहणं; T$_1$ ततोनुग्रहणं; G$_2$. 4 तत्तदा हरणं.

9 [b]) K$_1$. 2 जीवनं (for जीविका). — [d]) G$_4$ वनौको हि (for °कोभिर्). — [f]) K$_2$ Dn$_1$. n$_2$ ह्यं; Dc D$_2$ अपि (for अयम्).

हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।
ज्ञातिभिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरयम् ॥ ९
अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः ।
भवता दृष्टपूर्वो वा श्रुतपूर्वोऽपि वा भवेत् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

मार्कण्डेय उवाच ।

प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।
रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १
आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ।
मायामास्थाय तरसा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २
प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवबलमाश्रितः ।
बद्ध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

कस्मिन्नामः कुले जातः किंवीर्यः किंपराक्रमः ।
रावणः कस्य वा पुत्रः किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४
एतन्मे भगवन्सर्वं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंशजः ।
तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्शुचिः ॥ ६
अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।
रामलक्ष्मणशत्रुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७
रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।

C. 3. 15879
B. 3. 274. 8
K. 3. 275. 8

---

10 = (var.) 3. 49. 34^{abcd}. — ^{a}) S (except T$_1$ G$_3$) लोके (for नूनं). — ^{d}) K$_{1-3}$ D$_1$ भवेदिति (for ऽपि वा भवेत्). S (except G$_3$) क्वचित् (for भवेत्).

Colophon om. in B$_4$. — *Major parvan:* K$_{1.2.4}$ D$_{n3}$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{3.4}$ B$_{1-3}$ De Dn D$_{2-6}$ G$_3$ (all om. sub-parvan name) mention only रामो(B$_2$ श्रीरामो)पाख्यान; M$_3$, likewise, रामायणोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 271 (D$_{n3}$ 272); D$_1$ 274; T G$_4$ M (M$_3$ *inf. lin.*) 261 (M$_3$ orig. 263); G$_1$ 258; G$_2$ 260. — *Śloka no.:* Dn 13; D$_1$ 11.

258

1 ^{a}) G$_{2.4}$ मतिमता (for अप्रतिमं). K$_4$ रूपं (for दुःखं). — ^{b}) K$_4$ दुःखं रामेण भारत; T$_1$ रामेणाक्लिष्टकर्मणा. — After 1^{ab}, K$_3$ D$_5$ ins.:

1231* व्यसनं पितृशोकादि भार्यायाः हरणं महत् ।
पितुर्निदेशाद्वसतो वनेऽस्य स्वर्गतः पिता ।

2 ^{a}) K$_{1.2}$ रक्षसा तेन (for राक्षसेन्द्रेण). — ^{b}) B$_{1.2.4}$ De Dn D$_{2-4.6}$ G$_3$ दुरात्मना; B$_2$ D$_5$ G$_2$ बलीयसा (for विहायसा).

3 ^{a}) K$_{1.2}$ राजन् (for रामः). — ^{c}) K$_4$ समुद्रे स (for °द्रस्य). — After 3, B$_{2.4}$ De D$_{1.2}$ ins.:

1232* ततस्तं बलवान्रामो रिपुं भार्यापहारिणम् ।
सह वानरसैन्येन जघान रणमूर्धनि ।

4 ^{c}) B D (except D$_5$) G M$_2$ पुत्रो वा (by transp.). — ^{d}) K B$_{1.3.4}$ De$_2$ D$_{2.3.6}$ T$_1$ च; T$_2$ G$_{1.2.4}$ M वै (for ह).

5 After 5^{ab}, K$_4$ ins.:

1233* त्वया प्रत्यक्षतो दृष्टं यथा सर्वमशेषतः ।

— ^{e}) G$_1$ भगवन् (for चरितं).

6 After the ref., B$_4$ D$_1$ ins.:

1234* शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखं रामेण भारत ।

— ^{b}) K$_{1.2.4}$ D$_1$ °संभवः (for °वंशजः). — ^{d}) K$_2$ De D$_{2.3}$ °तत्परः (for °वाञ्शुचिः).

7 ^{b}) T$_2$ G$_{1.2.4}$ °चारिणः; M$_1$ °वेदिनः; M$_2$ °वादिनः (for °कोविदाः). — ^{cd}) T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ °शत्रुघ्नभरता(G$_{1.2}$ °त)श्च. B$_1$ T$_1$ G$_4$ M महाबलाः. B$_2$ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति विश्रुताः.

8 ^{a}) Many N MSS. कौशल्या. — ^{b}) K$_{1.2}$ B$_{1.3}$ De D$_{1.2.5}$ च (for तु). — ^{d}) K$_1$ सुमित्रायां. K D$_{1.5}$

C. 3. 15879
D. 3. 274. 8
K. 3. 275. 8

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८
विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।
यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ ९
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ १०
पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः ।
स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ ११
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः ।
तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥ १२
पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थितः ।
तस्य कोपात्पिता राजन्ससर्जात्मानमात्मना ॥ १३
स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्धेन वै द्विजः ।
प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १४
पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १५
ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकूबरम् ।
राजधानीनिवेशं च लङ्कां रक्षोगणान्विताम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

मार्कण्डेय उवाच ।
पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्धदेहोऽभवन्मुनिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १
बुबुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।

बभूवतुः.

9 T₂ om. 9ᵃᵇ. — ᵃ) T₁ G₄ °राजा (for °राजो). — ᵇ) K B₂ D₁ [अ]भवत् (for विभो). — ᶜ) D₂ स्वियं (for स्वयं). Dc₂ D₁. ₂ स्त्रष्टा; T G₁ M तुष्टो; G₂. ₄ ह्रष्टो (for त्वष्टा). — ᵈ) T₂ G₁. ₄ यो राम° (for रामस्य). Dc महिषी प्रिया.

10 ᵃ) K₂ जन्मासीत् (for ते जन्म). — ᵇ) B₁ संप्रकी°; T₂ G₂. ₄ चापि की° (for च प्रकी°). — ᶜ) B₂ Dc₂ च (for [अ]पि). — ᵈ) K₁–₂ B₂ नरेश्वर; Dc₂ D₂ विशेषतः (for जने°).

11 Dc D₂ om. 11ᵃᵇ. — ᵇ) K₄ D₁ पितामहः (for प्रजा°). — ᶜ) K₁. ₂. ₄ D₁ °भूतानां (for °लोकानां). — ᵈ) D₂ त्वष्टा; S (except G₂) ब्रह्मा (for स्रष्टा). K₁. ₂ प्रजापतिः (for महा°).

12 ᵇ) K₄ Dc D₂ T₂ मनसो (for मा°). T₁ विदितः (for दयितः). — ᶜ) K₂ विश्रवसो; G₄ वैश्रवसो. — ᵈ) T₂ G₁. ₂. ₄ ऋषेः; M ऋषिः (for गवि). G₂ पौत्रो.

13 ᵃ) T₁ स्वं (for स). — ᵇ) B₂ उपाश्रितः; G₄ उपास्थितः. — ᶜ) T₁ रोषात् (for कोपात्). — ᵈ) T₂ G₂ विसृज्य; G₄ विनिंद्य (for ससर्ज).

14 ᵃ) T₁ संजज्ञे. — ᵇ) G₁. ₂. ₄ °स्यार्धेन च (G₂ स); M तस्यैवार्धेन (for तस्यात्मार्धेन). — T₂ G₂. ₄ om. 14ᶜᵈ. — ᶜ) K D₁. ₂ प्रतिकाराय. K₄ सक्रोधं; G₁ स क्रोधात्. — ᵈ) T₁ तदा; G₁ M तस्माद् (for ततो). B₂ हि (for वै).

15 B₂ om. (hapl.) 15ᵃᵇ. — ᵃ) B₁ धर्मात्मा (for प्रीता°). — ᵇ) K₂. ₄ Dc D₁. ₂ वैश्रवणाय. Dc D₂ च; D₁ T₁ M₂ वै (for ह).

16 ᵇ) K₂ पुत्रस्तु (for पुत्रं च). K₁. ₂ नड° (for नल°). — ᶜ) Dc₂ T G₁. ₂ M₂ राजधानीं. — After 16, B₂. ₄ Dc Dn₂ D₁–₂ ins.:

1235* विमानं पुष्पकं नाम कामगं च ददौ प्रभुः ।
यक्षाणामाधिपत्यं च राजराजत्वमेव च ।

Colophon. — *Major parvan:* K₁. ₂ G₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K B Dc Dn₁. ₂ D₁–₂ G₂ (all om. sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; T₁, likewise, only श्रीरामायणोपाख्यान; and G₁ M₁, only रामायणो°. — *Adhy. name:* B₂ कुबेरवरप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ (*sup. lin. sec. m.*). n₂ 272; Dn₂ 273; D₁ 275; T G₄ M (M₂ *inf. lin.*) 262 (M₂ orig. 264); G₁ 259; G₂ 261. — *Śloka no.:* Dn₁. n₂ 16; Dn₂ 17; D₁ 19.

कुबेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥ २
स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३
तास्तदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।
ऋषिं भरतशार्दूल नृत्तगीतविशारदाः ॥ ४
पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशां पते ।
अन्योन्यस्पर्धया राजञ्श्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५
तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान्पुत्रानेकैकस्या यथेप्सितान् ॥ ६
पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ७
मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८
विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९
दशग्रीवस्तु सर्वेषां ज्येष्ठो राक्षसपुंगवः ।
महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १०
कुम्भकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तदा ।
मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११
खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विट् पिशिताशनः ।
सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्रा शूर्पणखा तथा ॥ १२
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
ऊषुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३
ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नरवाहनम् ।

C 3. 15902
B 3. 275. 14
K. 3. 276. 14

259

1 [a]) D1 च (for तु). K4 कोपाद्; M2 क्रोधो (for क्रोधाद्). — [b]) B1 अर्धहतो; T2 M2 दग्धदेहो (for अर्धदेहो).

2 [a]) K1. 2 D5 च (for तु). G2 सक्रोधः. — [b]) G3. 4 °श्वरं (for °श्वरः). — K3 om. 2[d]–4[a] (up to तं). — [d]) S (except T2 G3) यतति स्म. K4 G1 तदा (for सदा). G4 नृपः (for नृप).

3 K3 om. 3 (cf. v.l. 2). — [b]) K4 तोषयन्; Dc1 Du D3. 4 G1 न्यवसन् (for निवसन्). — [c]) Dn2 T1 राक्षस्यः (for °सीः). K1. 2 विप्र (for तिस्रः). — [d]) T1 परिचारकाः; G1 °वारकाः.

4 K3 om. up to तं (cf. v.l. 2). — [a]) Dn सदा(!); G1. 4 M तथा (for तदा). T G1. 2. 4 वै (for तं). — [d]) N G3 नृत्यं.

5 [a]) K1. 3. 4 च बा(K1 वा)का च; T G1. 2. 4 M बकाचेति (T1 M चैव) (for च राका च). — [b]) G1. 4 [इ]ति (for च). — [c]) D5 T M1 अन्योन्यं स्प°. — [d]) K3 जयकामाः (for श्रेय°).

6 [a]) B D (except D1. 5) T2 G2. 3 सं तासां (by transp.). — [b]) K3 वरं (for वरान्). — [d]) B1 एकैकस्यै; B2 °कस्यां.

7 [a]) K1. 2. 4 D1. 5 पुष्पोत्कटाया.

8 D2 om. 8. — [b]) D1. 2. 4. 5 एकं पुत्रं (by transp.). — [c]) K1. 4 बाकाया; K2 D1. 5. 5 राकाया; K3 T2 G1. 2. 4 M2 बकायां; T1 बलायां. — [d]) K1. 2 Dc D5 G1 शूर्पनखा; G2. 4 M °णखी. G1. 2 तदा (for तथा). T1 खरं शूर्पणखीं तथा.

9 [a]) K1–3 D1 च (for तु). D5 धर्मात्मा (for रूपेण). — [b]) =(var.) 11[b]. D1 [ऽ]पि; G1 हि (for ऽभि-). G1. 2. 4 तदा (for [अ]भवत्). — [cd]) K D1. 5 बभूव च (K1 ह and च; K4 स) (for स बभूव). T1 G4 °बाहो (for °भागो). Dc T2 G1. 2. 4 °रतः (for °रतिः). Dc D2 महाभागो धर्मगोप्ता स बभूव क्रियारतः (D2 °रतिः).

10 [b]) K2 B Dn2. n3 D2. 4. 6 T2 G3 श्रेष्ठो (for ज्येष्ठो). — [c]) T2 G1. 2. 4 °बाहुर् (for °वीर्यो).

11 [a]) D5 बले राजन्; S (except G3 M1) महानासीत् (for बलेना°). — G2 om. 11[b]–12[d]. — [b]) =(var.) 9[b]. K4 D1 [ऽ]पि; G1 हि (for ऽभि-). K3. 4 D1 T1 M तथा; B Dc Dn D2–4. 6 G3 युधि; D5 [अ]भवत् (for तदा). — [c]) K D1. 5 रणशूरश्च; Dc2 D2 युद्धशौण्डश्च; T1 रणचंडश्च.

12 G2 om. 12 (cf. v.l. 11). — [a]) T1 भयंकरोपि (for खरो धनुषि). — [b]) D2 ब्रह्मविट्-; D3 ब्रह्मर्षि-; G1 ब्रह्महा (for ब्रह्मद्विट्). — [c]) K1. 2 D1 T1 सिद्धिविघ्नं(D1 T1 °घ्न)करी. — [d]) B2. 4 Dn D5 T1 M2 रौद्री. K1. 2 Dc D5 G1 शूर्पनखा; B1 G4 M °णखी. K3. 4 B Dc2 D2 सदा; Dc1 Dn D3–6 T2 G1. 3 तदा (for तथा).

13 [b]) K1–3 D5 T1 M च; G4 तु (for सु). — [c]) G2 तदा (for रता). T1 ऊषुः पिता च सह ते. — [d]) Dc D2 °पर्वतं.

14 [c]) K D1. 3. 5 अथा° (for समा°). — [d]) T1 च

C. 3. 15902
B. 3. 275. 14
K. 3. 276. 14

पित्रा सार्धं समासीनमृच्छ्या परमया युतम् ॥ १४
जातस्पर्धास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
ब्रह्माणं तोषयामासुर्घोरेण तपसा तदा ॥ १५
अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ १६
अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयत् ॥ १७
उपवासरतिर्धीमान्सदा जप्यपरायणः ।
तमेव कालमातिष्ठत्तीव्रं तप उदारधीः ॥ १८
खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यतां तपः ।
परिचर्यां च रक्षां च चक्रतुर्हृष्टमानसौ ॥ १९
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः ।
जुहोत्यग्नौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ २०
ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्यवारयत् ।
प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानेव पृथक्पृथक् ॥ २१

ब्रह्मोवाच ।

प्रीतोऽस्मि वो निवर्तध्वं वरान्वृणुत पुत्रकाः ।
यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२
यद्यदग्नौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सितम् ॥ २३
वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।
भविष्यसि रणेऽरीणां विजेतासि न संशयः ॥ २४

रावण उवाच ।

गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।

परया (for परमया).

15 G1 om. 15–16. — a) K4 जातस्पर्धास्; B Dc Dn D2. 3 (before corr.). 4. 6 G3 जातामर्षास्. Dc2 तत्र (for ततस्). G2. 4 जातस्पर्धान्वितास्ते तु. — b) B1 D1. 5 T2 G1. 2. 4 कृत· (for धृत·). T G1. 2. 4 M1 ·मानसाः (for ·निश्चयाः).

16 G1 om. 16 (cf. v.l. 15). — b) M सहस्र·. — d) K2 B1. 2. 4 पंचाग्निषु; D4 पंचभिः सु·; M1 पंचाग्निषु.

17 G4 om. 17. — b) K4 जिताहारो; Dc यताहारी. K1 G2 धृतव्रतः; K2–4 D1. 5 दृढ°. — c) B1 °पत्रम् (for °पर्णम्). — d) B4 Dc D1. 4. 5 T2 G3 M3 °हारयन्; G2 °हारवान्.

18 a) Dc °व्रती (for °रतिर्). — b) K1. 2 अभूज् (for सदा). — d) K1. 2 transp. तीव्रं and तपः.

19 a) K1. 2 Dc D3 G1 शूर्पनखा; T G2. 4 M °णखी. G1. 2. 4 चापि (for चैव). — b) K1 पुनः (for तपः). — c) K1 रक्षम्यां (for च रक्षां). — d) G1 चक्राते (for चक्रतुर्). — After 19, D3 ins.:

1236* त्रिभीषणदशग्रीवौ तेपाते उत्तमं तपः ।
दश वर्षसहस्राणि वायुभक्षौ परंतपौ ।
सरके दश वर्षाणि अष्ट वर्षाणि सागरे ।
ऊषुर्वर्षसहस्राणि गोकर्णेऽस्मिंस्तपोवने ।
चेरतुस्तृणपर्णानि मृगैः सार्धमरिंदमौ । [5]
बादर्यास्त्वाश्रमे राजन्तेपाते परमं तपः ।
आराधयन्तौ शौचेन ब्रह्माणं सुतपस्विनौ ।

20 a) G1 वर्षे (for वर्ष·). K1 ·सहस्रेण B1 ·सहस्रेषु (for ·सहस्रे तु). — c) K1. 2 B4 जुहाव (for जुहोति). K D1. 2. 5 दशग्रीवस् (for दुराधर्षस्). — d) K3 D2 तुष्यज् (for [अ]तुष्यज्). K B1 D1 जगत्पतिः; D3 प्रजापतिः; T1 M जगद्गुरुः; T1 G1. 2. 4 पितामहः.

22 K1–3 D3 T1 om. the ref. — a) K1–3 B1 D1. 5 वि· (for वो). K4 वरदोस्मि निव°. — b) G1 वरं. — d) K D1. 5 M1 वः (for तत्).

23 a) B3 Dc D2 यद्यद्याग्नौ. B Dc2 D2. 3. 5 G3 पूर्वं; T2 G1. 2. 4 सम्यक् (for सर्वं). K D1. 5 शिरांसि यानि पूर्वं ते. — b) K D1. 5 हुतानि (for शिरस्ते). K4 मदभीप्सया; B1–3 Dc D2–4. 6 T1 G3 M3 महदीप्सिता (B1 T1 °प्सितं; D3. 4. 6 °प्सता). — D3 om. 23cd. — c) K3 देहे तु; B2 वै देहे; T1 ते देहाद्. T2 G1. 2. 4 M2 देहे ते (by transp.); M1 देहस्मिन्. — B2 om. (hapl.) 23d–24a. — d) B1. 4 D (except D1. 5) G3 यथेप्सया; B2 यथेच्छया.

24 B2 om. 24a (cf. v.l. 23). — a) K B1. 4 Dc2 D2. 5 न च ते (by transp.). — c) K3 Dc2 D1. 2 भविष्यति (Dc2 °ष्यंति; D1 °ष्यते). Dc2 D2 वीराः (for रीणां). — d) K3. 4 B4 Dn1 D1. 5 विजेता च न; B1. 2 Dc Dn2. n3 D3–4. 6 G3 °ता न च. B2 °ता नात्र; M °ता हि न (for °तासि न).

25 b) T G1. 2. 4 °राक्षसयोस्तथा. — c) K D1. 5 °नागेभ्यो.

26 b) D3 [ए]तेभ्यो° (for तेभ्यो°). B2 पराभवः (for भयं तव). — d) D3 तत्तथा (by transp.). D1 ते (for तद्). T1 G1 M विदितं (for विहितं).

सर्पकिंनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ २५

ब्रह्मोवाच ।

य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव ।
ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।
अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ २७
कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।
स वव्रे महतीं निद्रां तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८
तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विभीषणमुवाच ह ।
वरं वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९

विभीषण उवाच ।

परमापद्गतस्यापि नाधर्मे मे मतिर्भवेत् ।
अशिक्षितं च भगवन्ब्रह्मास्त्रं प्रतिभातु मे ॥ ३०

ब्रह्मोवाच ।

यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रकर्शन ।
नाधर्मे रमते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशां पते ।
लङ्कायाश्च्यावयामास युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२
हित्वा स भगवाँल्लङ्कामाविशद्गन्धमादनम् ।
गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३
विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।
शशाप तं वैश्रवणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ३४
यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति ।
अवमन्य गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥ ३५
विभीषणस्तु धर्मात्मा सतां धर्ममनुस्मरन् ।
अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६
तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ।
सेनापत्यं ददौ धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ॥ ३७
राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।
सर्वे समेत्य राजानमभ्यषिञ्चन्दशाननम् ॥ ३८

C. 3. 15926
B 3. 275. 38
K. 3. 276. 38

---

27 K B1 De D1. 2. 5 S (except G3 M1) om. the ref. — a) G4 उक्ते (for उक्तो). — b) G4 संतुष्टः सोभवत्तदा. — c) K1-3 D1 च (for हि). D5 अधर्मेणैव दुर्बुद्धिर्.

28 K4 om. (hapl.) 28^{ab}. — K4 (which om. 28^{ab}) ins. after 27 : D1, after 28^{ab} :

1237* कुम्भकर्ण महाबाहो वरं वरय सुव्रत ।

S (except G3) ins. after 28^{ab} :

1238* वरं वृणीष्व भद्रं ते प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ।

— c) G1 वव्रे स (by transp.). — d) K तपसा. K D5 नष्टचेतनः.

29 c) K4 पुत्रो वै (for पुत्र त्वं). — d) T3 G3. 4 पुनरेव च (T3 तत्) (for [इ]ति पुनः पुनः).

30 =(var.) Rām. 7. 10. 30^{cd}-31^{ab}. — b) K2 D5 माधर्मे मे; B1 धर्मे चैव; B2 धर्म एव (for नाधर्मे मे). T1 G3 रतिर्; M1 गतिर् (for मतिर्). — cd) B2 transp. भगवन् and ब्रह्मास्त्रं. K1. 2 De3 D2 G3 M3 प्रतिभाति.

31 =(var.) Rām. 7. 10. 34^{cd}-35^{ab}. — a) K1 तु; M3 हि (for ते). — b) K1. 2 B1. 2. 4 D1. 5 °मित्रकर्षण. — c) B D (except D1) G3 M1 धीयते (for रमते). — d) K1. 2 B1. 4 De1 Du1. n3 D3. 4. 5 T1 G3 M ददानि (for °मि).

32 ab) K4 D1 वरान् (for वरं). M3 transp. वरं लब्ध्वा and दशग्रीवो. — c) T3 G3. 4 लंकायां वासयामास. — d) S (except G3. 4) युद्धे (for युधि). K4 जनें° (for धनें°).

33 a) De2 D2 जित्वा; D1 त्यक्त्वा (for हित्वा). — b) B2 D5 प्रा(D5 प्र)विशद् (for आवि°). M3 (*sup. lin.* as in text) गंधमादनमाविशत्. — c) T1 G1. 2. 4 M1 °रक्षो° (T1 °रक्षा°) (for °यक्षा°). — d) De D2 T1 G1. 2. 4 M1 यक्ष- (De D2 यक्षः) (for रक्षः-). K4 वृतः (for सह).

34 a) T1 तस्य सहसा (for पुष्पकं तस्य). K1. 2 नाम; K4 चास्य (for तस्य). — b) De D2 राक्षसः (for रावणः). — d) D1 भवि° (for वहि°).

35 K1. 2 D1 M3 om. (hapl.) 35^{ab}; K4 om. up to त्वं न. — c) S (except G3) °मत्य (for °मन्य).

36 b) B D (except D1. 5) G3 मार्गम्; M3 धर्मान् (for धर्मम्). — c) K1. 2. 4 G4 M °राजं (for °राज). — d) K2. 5 T1 M1 युतं; B2 ज्वलन् (for युतः).

37 b) G3 भ्रात्रे भ्राता (by transp.). — c) B De Du3 D4. 6 G3 M3 सैना° (for सेना°). K4 B1. 2 G3 M1

C. 3. 15927
B. 3. 275. 39
K. 3. 276. 39

दशग्रीवस्तु दैत्यानां देवानां च बलोत्कटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ॥ ३९
रावयामास लोकान्यत्तस्माद्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २५९ ॥

२६०

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मर्षयः सिद्धा देवराजर्षयस्तथा ।
हव्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १
अग्निरुवाच ।
यः स विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अवध्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २
स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्त्रातु भगवन्नान्यस्त्राता हि विद्यते ॥ ३

ब्रह्मोवाच ।
न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहे ॥ ४
तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स कर्मैतत्करिष्यति ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ वाक्यमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभवध्वं महीतले ॥ ६

श्रीमान् (for धी°).

38 [d]) K1. 4 D1 T1 अभिषिंचन्. G1 नराधिपं (for दशा°).

39 [ab]) Dn D3. 4. 6 G3 M च (for तु). K D1. 5 transp. दैत्यानां and देवानां. G2. 4 दानवानां (for देवानां च). — [d]) T1 °रूपो (for °रूपी).

40 [c]) Dn3 D3 T1 यस् (for यत्). — [c]) D1 °लोभाद्; T1 °रूपो (for °बलो). — [d]) D1 T1 आवहत्; D3 आद्रवत् (for आदधत्).

Colophon. — *Major parvan:* K1. 2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K B Dc1 Dn1. n2 D1–6 G3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K2 श्रीरामो)-पाख्यान; T1 G1 M1, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. name:* B4 रावणादिवरलंभः; M1 लंकापहरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 273; Dn3 274; D1 276; T G4 M (M3 *inf. lin.*) 263 (M3 orig. 265); G1 260; G3 262. — *Śloka no.:* Dn1 41; Dn2. n3 40.

260

1 [ab]) B Dc Dn D2–4. 6 G3 ततो ब्रह्म(Dn ब्रह्मा) °र्षयः सर्वे सिद्धा देव(B1 ब्रह्म)र्षयस्तथा. T3 G2. 4 देवाश्च सुनय(T3 ऋषय)-स्तथा (for [b]). — For 1, D3 subst.

1239* ततो देवाः समागम्य सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
अग्नौ वाक्यं समाधाय ब्रह्मणे तेऽभ्यवादयन् ।
ततः कृशानुर्भगवान्भगवन्तं पितामहम् ।
प्रणम्योवाच लोकेशं कृताञ्जलिरिदं वचः ।

2 [c]) K3 B Dc Dn D2–4. 6 G3 M1 योसौ; D3 स च (for यः स). — D1 om. (hapl.) 2[c]–3[b].

3 D1 om. 3[ab] (cf. v.l. 2). — [d]) Dc D3 तु (for हि). T1 G1 M अन्यस्त्राता न विद्यते.

4 [c]) B3 तस्य; G1. 3 M त्वत्र (for तत्र). D1 तत्कार्यम्. — [d]) B3m अचिरात्; G2. 4 अद्रितस् (for अभितस्). B D (except D1. 5) G3 M3 निग्रहः (for °हे).

5 [d]) B D (except D1) G3 तत्कर्म (for कर्मैतत्).

6 [b]) K4 B2. 4 Dn D3. 4. 6 G3 शक्रम् (for वाक्यम्). — [c]) K3 सर्वे (for सर्वैर्). Dc D3 यात देवाः सुरैः सर्वैः. — [d]) K4 D3 (by corr.) संभवंतु; B1 भवध्वं च; Dn D3 (before corr.). 4. 6 G3 संभव त्वं (for संभवध्वं).

7 [a]) K1. 3 M1 सहायाद् (for °यान्). K1. 3 ऋक्षेषु. — [b]) K1. 3 वानरेषु च सर्वतः. — After 7, B2. 4 (om. line 2) Dc3 D1 ins.:

1240* ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ।
सस्मृजुर्देवगन्धर्वाः पुत्रान्वानररूपिणः ।

विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्वीरान्कामरूपबलान्वितान् ॥ ७
ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तुं महीं सर्वे रञ्जयामासुरञ्जसा ॥ ८
तेषां समक्षं गन्धर्वी दुन्दुभीं नाम नामतः ।
शशास वरदो देवो देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ९
पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा ॥ १०
शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः ।
वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ।
तेऽन्ववर्तन्पितॄन्सर्वे यशसा च बलेन च ॥ ११
भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघबलास्तथा ॥ १२
कामवीर्यधराश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ।
नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे ।
यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः ॥ १३
एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं यथा यथा ॥ १४
सा तद्वचनमाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा ।
इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता ॥ १५

C. 3. 15944
B. 3. 276. 16
K. 3. 277. 19

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६० ॥

---

which, in $D c_2$, is followed by lines 3–6 of 1241*.

8 $D c_2$ om. 8. — [a]) T_1 ततो भागेन भागेन; T_2 $G_{2.4}$ वानरान्भागभागेन. — [b]) K D_1 °पन्नगाः. — [c]) K_{1-3} B_1 D_1 M_2 अवतेरुर्; T_1 अवातरन् (for अवतर्तुं). $K_{1.2}$ सर्वाम्; K_3 D_1 स्वर्गाद् (for सर्वे). — [d]) $K_{1.2}$ अंशशः सर्वतः सुराः; K_3 D_1 अंशैश्च (D_1 दशमः) सहिताः सुरैः. — B_3 (marg.). $_4$ $D c_1$ $D_{1.2}$ ins. after 8: $D c_2$ (om. lines 1–2), after 1240*:

1241* ऋषयश्च महात्मानः सिद्धाश्च सह किंनरैः ।
चारणाश्चासृजन्घोरान्वानरान्वनचारिणः ।
ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधे रताः ।
अप्रमेयबलाः शूरा वानराः कामरूपिणः ।
यस्य देवस्य यद्रूपं वेषस्तेजश्च यद्विधम् । [5]
अजायन्त समास्तेन तस्य तस्य सुतास्तदा ।

[(L. 2) D_1 वानरान् (for चारणाश्चा°), and बलिनो (for वानरान्). D_2 बल° (for वन°). — (L. 3) D_2 दश° (for बहु°). $D c_1$ D_2 धृताः; $D c_2$ धृताः (for रताः). — (L. 4) $D c_2$ सर्वे (for शूरा). — (L. 5) $B_{3.4}$ वेश° (for वेष°). — (L. 6) $D c_1$ D_2 सुतास् (for समास्). $D c_2$ तेन तस्य (for तस्य तस्य).]

9 [a]) $K_{1.2}$ गांधर्वी; B $D_{1.2}$ गंधर्वा; G_1 M_1 गंधर्वी. — [b]) G_1 दुंदुभिर्. — [c]) D_1 वरदां; T_1 परतो (for वरदो). — [d]) K_3 B Dn $D_{3.4.6}$ T_2 G_3 गच्छ (for देव-). D_1 देवानां कार्यसिद्धये.

10 [b]) B_3 Dn_3 D_5 T_2 $G_{1.2.4}$ दुंदुभिस्. D_5 T_2 $G_{1.4}$ तदा (for ततः). — [d]) K $D_{1.5}$ नामा° (for सम°).

11 [c]) G_1 ऋक्षवानरनारीषु. — [e]) K_1 ते तु व°; K_3 $D_{1.3}$ तेत्यव°; $K_{3.4}$ D_5 तेभ्यव° (for तेऽन्वव°). S (except G_3) ओजसा तेजसा युक्तान्.

12 [a]) D_1 भक्तारो; T_1 G_4 भोक्ता°; G_2 भर्ता° (for भेत्ता°). — [b]) K_{3-4} B_{3-4} Dc_2 $D_{1.3.5.6}$ G_3 शालताल° (as in text); T_2 $G_{2.4}$ तालसाल°; the rest सालताल°. — [c]) D_1 शूराः (for सर्वे). — [d]) $K_{1.2}$ Dn_3 $D_{3.5.6}$ [s]मोघ°; T_2 $G_{1.3}$ घोर°; G_4 सार° (for चौघ°).

13 [a]) K_4 B D (except D_1) $G_{3.4}$ °बलाः (for °धराः). $G_{2.4}$ सर्वे (for चैव). — [b]) K D_5 T_2 G_4 M बुद्धि° (for युद्ध°). — [c]) D_1 °बल° (for °सम°). — [d]) D_3 °मनोजवाः (for °समा जवे). — [e]) K Dc $D_{2.5}$ T_1 M_1 यथेच्छक- (for यत्रेच्छक-). B Dc $D_{2.6}$ G_3 T_1 M -निपाताश्च (for -निवासाश्च). T_2 केचिच्छकुनिपाताश्च; $G_{1.2.4}$ यथेच्छविनि(G_1 °क्रम)पाताश्च. — [f]) K $G_{2.4}$ M तत्र (for अत्र). D_1 दिवौ° (for वनौ°).

14 [c]) G_4 चोद° (for बोध°). — [d]) G_1 तया; $G_{2.4}$ स्वया (for the first यथा). $K_{1.4}$ Dc_2 D_2 T_1 तथा; D_5 G_2 -तथं; G_4 तदा (for the second यथा).

15 [a]) B_3 Dn $D_{2.4.6}$ T_2 G_3 तद्वचः समाज्ञाय; D_3 तदैव समाज्ञाय; T_1 $G_{1.2.4}$ M तद्वचनमास्थाय. — [b]) K_3 यथा (for तथा). — [c]) D_1 इतस्ततश्च. T_1 धावंती (for गच्छन्ती).

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_3 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K1 श्रीरामो)पाख्यान; G_1 M_1, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 अंशा-

२६१

C. 3. 15945
B. 3. 277. 1
K. 3. 278. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
उक्तं भगवता जन्म रामादीनां पृथक्पृथक् ।
प्रस्थानकारणं ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १
कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रस्थापितौ वनं ब्रह्मन्मैथिली च यशस्विनी ॥ २

मार्कण्डेय उवाच ।
जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृपः ।
क्रियारतिर्धर्मपरः सततं वृद्धसेविता ॥ ३
क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः ।
वेदेषु सरहस्येषु धनुर्वेदे च पारगाः ॥ ४
चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव ।
यदा तदा दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ॥ ५
ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ।
मनोहरतया धीमान्पितुर्हृदयतोषणः ॥ ६
ततः स राजा मतिमान्मत्वात्मानं वयोधिकम् ।
मन्त्रयामास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७
अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।
प्राप्तकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिसत्तमाः ॥ ८
लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
दीर्घबाहुं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ९
दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवमं बले ।
पारगं सर्वधर्माणां बृहस्पतिसमं मतौ ॥ १०
सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् ।
जितेन्द्रियममित्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥ ११

वतारः; M_1 देवावतारः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (*sup. lin. sec. m.*). n_2 274; Dn_3 275; D_1 277; T G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 264 (M_2 orig 266); G_1 261; G_2 263. — *Śloka no.*: Dn 16; D_1 16.

261

1 ^{a}) G_1 ब्रह्मन् (for जन्म). — After 1^{ab}, G_1 ins.:
1242* जन्मादि चरितं सर्वं विवाहादि मया श्रुतम् ।
— ^{c}) T_1 $G_{1.2.4}$ M_2 °गमने; T_2 °गमनं (for °कारणं). — ^{d}) K_3 तत्त्वतः; K_4 कारणं (for कथ्यताम्).

2 ^{a}) Dc D_2 दाशरथौ (for °रथी). — ^{c}) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 M_2 संप्रस्थितौ (for प्रस्था°). $B_{1.3.4}$ Dn $D_{1.3.4.6}$ G_3 M_2 वने; T_1 G_1 कथं (for वनं). $K_{1.2}$ वीरौ (for ब्रह्मन्). — ^{d}) $K_{3.4}$ D_5 तप° (for यश°).

3 After the ref., D_1 ins. (cf. Rām. 1. 7. 3):
1243* वृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः ।
अशोको धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ।
एतेष्टौ दशरथामात्याः ।
— ^{a}) K_3 M जातः पुत्रो; T_1 जाते पुत्रे (for जातपुत्रो). — ^{b}) K_{1-3} B Dn D_{3-6} $G_{1.3}$ M_2 नृप; T_1 पुनः (for नृपः). — ^{c}) $K_{1.2}$ G_3 °रतिः; K_3 B Dn $D_{3.4-6}$ G_2 M_2 °रतः (for °परः). — ^{d}) B $D_{3.6}$ G_3 धर्मसेविता; T_2 $G_{1.2.4}$ ब्रह्मसेवकः.

4 ^{a}) K_3 ते चास्य (by transp.); B_1 राज्ञस्ते; $G_{3.4}$ [ए]वास्य ते. — ^{b}) S (except G_3) [अ]मितौ° (for महौ°). — ^{c}) K_3 च (for स-). — ^{d}) K_4 B D (except $D_{1.3.5}$) T_1 G_3 धनुर्वेदेषु पा°.

5 ^{a}) B_4 °व्रत° (for °ब्रह्म°). D_1 G_1 च (for ते). T_2 $G_{3.4}$ चरंति ब्रह्मचर्यं ते. — ^{b}) Dc $D_{3.5}$ पार्थिवाः. — ^{c}) B_2 यथा तथा; S (except G_3) दृष्ट्वा रामं (for यदा तदा).

6 ^{a}) K_1 भवेत्; T_1 प्रजास् (for ऽभवत्). — ^{b}) S (except G_3) रंज° (for रम°). K Dc $D_{1.3.5}$ स प्रजाः; T_1 तेजसा (for हि प्रजाः). B_1 corrupt. — ^{c}) T_3 corrupt. Dc D_3 श्रीमान् (for धी°). — ^{d}) B_2 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 °नंदनः; D_1 °तोषकः.

7 ^{b}) B_2 दृष्ट्वा° (for मत्वा°). — ^{c}) M_2 विविधैर् (for सचिवैर्). — ^{d}) K_3 D_5 T $G_{1.4}$ M_1 मंत्र° (for धर्म°).

8 G_1 om. 8^a–9^b. — ^{b}) $K_{1.3}$ यौवराज्ये च; T_3 $G_{3.4}$ M_1 °राज्याय. — ^{d}) $K_{3.5}$ D_1 मंत्र° (for मन्त्रि°).

9 ^{b}) K_3 -वारण- (for -मातङ्ग-). B_3 -विक्रमं (for -गामिनम्). — ^{c}) M_1 कंबुग्रीवं (for दीर्घ°).

10 ^{a}) Dc D_3 जुष्टं (for वीरं). — ^{b}) K_3 अप्यधिकं बले; B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 अनवरं रणे; D_5 अनुपमं बले. — ^{d}) D_1 T_1 नये (for मतौ).

11 ^{a}) T_3 G_3 सदानु°. — ^{d}) B_2 °रथं; T_1 °रमं (for

नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ १२
पुत्रं राजा दशरथः कौसल्यानन्दवर्धनम् ।
संदृश्य परमां प्रीतिमगच्छत्कुरुनन्दन ॥ १३
चिन्तयंश्च महातेजा गुणान्रामस्य वीर्यवान् ।
अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४
अद्य पुष्यो निशि ब्रह्मन्पुण्यं योगमुपैष्यति ।
संभाराः संभ्रियन्तां मे रामश्चोपनिमन्त्र्यताम् ॥ १५
इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा ।
कैकेयीममिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १६
अद्य कैकेयि दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्यापितं महत् ।
आशीविषस्त्वां संक्रुद्धश्चण्डो दशति दुर्भगे ॥ १७
सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
कुतो हि तव सौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १८
सा तद्वचनमाज्ञाय सर्वाभरणभूषिता ।
वेदीविलग्नमध्येव बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ १९
विविक्ते पतिमासाद्य हसन्तीव शुचिस्मिता ।
प्रणयं व्यञ्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २०
सत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निसृष्टवान् ।
उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व संकटात् ॥ २१

राजोवाच ।

वरं ददानि ते हन्त तद्गृहाण यदिच्छसि ।
अवध्यो वध्यतां कोऽद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्यताम् ॥
धनं ददानि कस्याद्य ह्रियतां कस्य वा पुनः ।

C. 3. 1596 /
B. 3. 277. 23
K. 3. 278. 24

°हरम्).

12 [a]) B1–3 निहंतारम्; G2. 4 नाशितारम्. — [c]) T1 महाधृतिम्; M2 मनिमंतम् (for धृतिमन्तम्). T2 G1. 2. 4 च दांतं च (for अनाधृष्यं).

13 [b]) N (except K1 D2. 4) कौशल्या-. B De Dn1 D2–4. 6 S (except T1 G1) -नंदि° (for -नन्द°). — K1 om. 13[c]–14[b]. — [c]) K2 संस्पृश्य (for °दृश्य). — [d]) K2 De2 D2 अगमत् (for अगच्छत्). K (K1 om.) D1. 5 सुनंदनः (K2 °नं); De D2 नृपसत्तमः; G1. 2. 4 कुलनंदन (G2 °नं).

15 Before 15, K2 B3 ins. दशरथ उ°. — [a]) D5 पुष्ये निशि; T1 पुण्यतिथिर्. — [b]) D1. 2 T2 G2. 4 पुण्ययोगम्; T1 पुष्ययोगम्. K1. 2. 4 T1 G1. 4 M1 उपेष्यति. — [c]) De Dn1 D2 वै (for मे). K2 संभारान्संश्रयंतां मे; B3 संभ्रियंतां मे संभारा (by transp.). — [d]) K De D1. 2. 5 चैवोपम° (for चोपनिम°). — After 15, B1. 3 (marg.) De D1. 2 ins.:

1214* श्व एष पुष्यो भविता यत्र रामः सुतो मया ।
यौवराज्येऽभिषेक्तव्यः पौरैश्च सह मन्त्रिभिः ।

16 K1 om. 16[a]–17[b]. Before 16, B4 ins. मार्कण्डेय उ°. — [a]) G1 M2 राम° (for राज°). — [c]) T2 G2 °गम्यैवं; G4 °संगम्य (for °गम्येदं).

17 K1 om. 17[ab] (cf. v.l. 16). — [b]) K2 ज्ञापितं (for ख्या°). — [c]) K1–3 T1 त्वा; T2 तु (for त्वां). — [d]) T G1. 2. 4 छण्डो (for चण्डो). B D G3 दशतु (for दशति).

18 [ab]) = (var.) Rām. 2. 8. 9[ab]. B2 [अ]थ सु (for खलु). Most N MSS. कौशल्या. K B2. 3 De D1–6 [S]भिषि(De2 D2 °षे)च्यते (for Sभिषेक्ष्यते). — [c]) T1 G1 [S]पि (for हि). S (except G3) खलु (for तव).

19 [a]) =24[a]. T एतद्वचनमास्था(T1 °ज्ञा)य. — [c]) K2. 4 G4 देवी (for वेदी-). D1 च; T2 सा (for [ह्]व).

20 [a]) K2 नतिमा°; D5 तं समा° (for पतिमा°). — [b]) K4 हसंती च; T1 G2. 4 M विहसंती; T2 हसंतीह. B1 सुविस्मिता; D1 सुमध्यमा; G1 भुवि स्थिता (for शुचि°). — [c]) T2 G1. 2. 4 राजानं तर्जयंतीव.

21 Before 21, T2 ins. कैकेयी. — [a]) K1. 2 यं (for यत्). T2 पुरा मां प्रति यन्मे त्वं. — [b]) T2 वरम् (for काम्). K1 M1 एवं (for एकं). K2. 4 B De D1. 2. 5 T2 G4 वि° (for नि°). — [cd]) M1 अपा° (for उपा°). K1. 2 D1 तं; K4 मां (for तद्). K B3 De D1. 2. 5 किल्बिषात्; M1 संगरात् (for संकटात्). T G1. 2. 4 M3 तदद्य कुरु सत्यं मे वरं वरद भूपते.

22 K1. 2 T2 G1. 2. 4 दशरथः (for राजा). — [a]) K2. 4 B1 De2 Dn2 D1. 2 T1 G2. 4 ददामि. S (except G3) भद्रे (for हन्त). — [b]) K2. 4 T2 M यदि; D5 यम्; G2 यथा (for यद्). — 22[cd] = (var.) Rām. 2. 10. 33[ab]. — [c]) Dn1. n3 T2 G1. 2. 4 अवध्यो वध्यतां. K D5 कोत्र; De D2 को नु (for कोऽद्य). G2 अवध्यतां कोद्य वध्यः. — [d]) K4 B3 D2 बद्धः; De बंधः; Dn1. n3 D4 T2 G M1 वध्यः (for वध्यः). K1. 2 कोत्र; B2 वापि; De D2 को नु; T1 G1. 4 M त्वाद्य; T2 G3 को वा (for कोऽद्य). B1 को वा वध्यो विमुच्यतां.

C. 3. 15967
B. 3. 277. 23
K. 3. 278. 24

ब्राह्मणस्वादिहान्यत्र यत्किंचिद्वित्तमस्ति मे ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।

मा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।
आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २४
आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।
भरतस्तदवाप्नोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ २५
स तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।
दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किंचिद्व्याजहार ह ॥ २६
ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।
वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ॥ २७
तमन्वगच्छल्लक्ष्मीवान्धनुष्माँल्लक्ष्मणस्तदा ।
सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ॥ २८
ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।
समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ २९

रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।
आनाय्य भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३०
गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।
गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्टकम् ॥ ३१
तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं बत ते कृतम् ।
पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३२
अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।
सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुरोद ह ॥ ३३
स चारित्रं विशोध्याथ सर्वप्रकृतिसंनिधौ ।
अन्वयाद्भ्रातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥ ३४
कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः ।
अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३५
वसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।
पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३६

---

23 ᵃ) K₃. ₄ D₁–₃ T₁ G₁. ₂. ₄ ददामि. — ᵇ) Dc क्रियतां; T₂ G₂ गृह्यतां (for ह्रियतां). T₂ G₁. ₂. ₄ धनं (for पुनः). K₃ कस्य वा ह्रियतां पुनः. — ᶜ) T₁ M₂ °स्वानि चा° (for °स्वादिहा°). — After 23, N (except K₁. ₃. ₄) G₃ ins.:

1245* पृथिव्यां राजराजोऽस्मि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।
यस्तेऽभिलषितः कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरम् ।

24 All MSS. (except K D₁. ₅) om. the ref. — ᵃ) =19ᵃ. T एतद् (for सा तद्). K₃ M₂ आस्थाय (for आज्ञाय). — ᶜ) G₂. ₄ आस्थाय (for आज्ञाय).

25 ᵃ) K₃. ₄ D₄ T₂ G₁ अभि° (for आभि°). D₅ तु (for ते). — ᵈ) D₅ व्रज° (for गच्छ°). — After 25, B₃. ₄ Dc D₁. ₂ ins.:

1246* नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
चीराजिनजटाधारी रामो वसतु तापसः ।

26 ᵃ) K₄ स तु; M तस्या (for स तद्). T₂ G₂. ₄ वरं (for वचः). — ᵇ) D₅ प्रियाया दुःसहं तदा. — ᵈ) D₅ प्रत्युवाच (for व्याजहार). Dc D₂ च; T₁ सः (for ह).

27 ᵃ) T₁ तदवश्यं तु पितरं. — ᵈ) M सत्यो राजा (by transp.).

28 ᵇ) K₄ वपु° (for धनु°). K₁. ₂ तथा; K₃ D₁ तनः (for तदा). — K₄ om. (hapl.) 28ᶜ–29ᵇ. — ᶜ) M₁ भार्या च (by transp.). T₂ रामं (for भार्या

29 K₄ om. 29ᵃᵇ (cf. v.l. 28). — ᵃ) N (except K₃ Dn₁ D₃; K₄ om.) T₃ वन- (for वनं). G₁ गतो रामो. — ᶜ) Dc₂ D₃ देहोस्य; S (except G₃) धर्मात्मा (for देहस्य).

30 ᵃ) B₃ रामस्य मतमाज्ञाय; T₁ रामागमनमा°. — ᵇ) D₁ (? gloss) मृतं (for °गतम्). — ᵉ) K₁ आनय्य; Dc₂ D₃ आनद्य (for आनाय्य).

32 ᵇ) Dc वै; D₃. ₆ मे (for ते). — ᵉ) K₃ हित्वा (for हत्वा). K₄ कुलं स्वेमम्; T₁ मूलछेदम् (for कुलं चेदम्).

33 ᵇ) T₂ मूढे (for मूर्ध्नि). K₁ B₁. ₃ Dc₁ G₂. ₄ M₃ कुलपांसनि; K₄ Dc₂ D₂ T G₁ M₁ पांसिनि. — ᵉ) M₃ तात (for मातर्).

34 ᵃ) G₁. ₄ स्व- (for स). B₁ चापि तं; B₃ चारित्र्यं. K Dc D₁. ₂. ₅ स चारित्र(D₁. ₅ °त्र्य)विशुद्धयर्थं. — ᵇ) K₃ Dc₂ D₅ सर्वं (for सर्व-). — After 34ᵃᵇ, G₃ ins.:

1247* संस्कृत्य पितरं वृत्तं भरतो धर्मवत्सलः ।

— ᵉ) T₃ G₃. ₄ वीरं (for रामं). — ᵈ) B₁. ₃. ₄ विनिवर्तन°; T₁ अभिवर्तन°; T₂ G₁. ₄ संनिवर्तन°.

35 ᵃ) N (except K₁ Dn) कौशल्यां. — ᵇ) Dc D₁. ₃. ₆ T₃ G₁. ₃. ₄ सुदुःखितां. — ᵉ) T₁ यानेन (for यानैः स). K₄ अग्रे प्रस्थापयामास. — ᵈ) K₃ ययुः (for ययौ).

36 ᵇ) D₅ अन्यैर्विप्रैः (for विप्रै°). T₃ G₁. ₃. ₄ सम-

ददर्श चित्रकूटस्थं स रामं सहलक्ष्मणम् ।
तापसानामलंकारं धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ३७
विसर्जितः स रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ३८
रामस्तु पुनराशङ्क्य पौरजानपदागमम् ।
प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ३९
सत्कृत्य शरभङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः ।
नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवसत्तदा ॥ ४०
वसतस्तस्य रामस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।
खरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४१
रक्षार्थं तापसानां च राघवो धर्मवत्सलः ।
चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि रक्षसाम् ॥ ४२
दूषणं च खरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।
चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान्धर्मारण्यं स राघवः ॥ ४३
हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां भ्रातुर्निवेशनम् ॥ ४४
ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्छिता ।
पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिराननना ॥ ४५
तां तथा विकृतां दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ।
उत्पपातासनात्क्रुद्धो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ४६
स्वानमात्यान्विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।
केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ४७

C. 3 15992
B. 3 277. 48
K. 3. 278. 54

न्वितः (for सह°). — [c]) D₃ पौरैर् (for पौर-). — [d]) D₆ G₂ °गमन-; M₂ °नुनय- (for °नयन-). B₁ Dc₂ D₂ -काम्यया- (for -काङ्क्षया).

37 T₁ om. 37[c-39d]. — K₄ D₁ ins. after 37:

1248* उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रणिपत्य रघूत्तमम् ।
शशंस मरणं राज्ञः सोऽनाथांश्चैव कोशलान् ।
नाथ त्वं प्रतिपद्यस्व स्वराज्यमिति चोक्तवान् ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः परमदुःखितः ।
चकार देवकल्पस्य पितुः स्वात्वोदकक्रियाम् । [5]
अब्रवीच्च तदा रामो भरतं भ्रातृवत्सलम् ।
पादुके मे भविष्येते राज्यगोप्ते परंतप ।
एवमस्त्विति तं प्राह भरतः प्रणतस्तदा ।

On the other hand, T₁ (which om. 37[cd]) ins. after 37[ab]: G₁. ₂. ₄, after 37:

1249* स रामो भरतं दृष्ट्वा श्रुत्वा स्वर्गगतिं पितुः ।
कृत्वा तस्योदकं सम्यगुवाच भ्रातरं प्रियम् ।
गच्छ तात प्रजा रक्ष सत्यं रक्षाम्यहं पितुः ।

38 T₁ om. 38 (cf. v.l. 37); K₃ om. 38[c-39b]. — [c]) K₁ महद् (for Sकरोद्). — [d]) B₃ D₅ च; Dc₁ स (for [अ]स्य). Dc D₃ भारत (for पादुके).

39 T₁ om. 39; K₃ om. 39[ab] (cf. v.l. 37, 38). — [a]) K (K₃ om.) Dc₂ D₁. ₂. ₅ M °शंकन् (for °शङ्क्य). — [b]) T₃ G₁. ₂. ₄ °गतिं (for °गमम्). — [c]) M₃ विवेश महदारण्यं.

40 [a]) K₄ च; Dc D₁. ₂ तु (for स). — [b]) D₅ °वासिनः (for °माश्रितः). — [c]) K₃ Dc नदी गोदावरी. K₁. ₂ नाम (for रम्याम्).

41 [a]) K₁-₃ Dc₂ D₃ M₁ तत्र (for तस्य). — [b]) D₃ यत्र; T₁ तत्र; G₂. ₄ वने (for ततः). Some N MSS. सूर्प°; B₁ S (except G₃) शूर्पणखीकृतं (G₁ °ते); B₃ शूर्पणखाकृते. — [c]) G₂. ₄ खरेणाभून्. K₁. ₂ T₁ महावैरं; D₁ महद्युद्धं.

42 [a]) B Dn D₁. ₃-₆ T₂ G₃ तु; M स (for च). — [b]) K₄ D₁ भक्त° (for धर्म°). — [d]) D₅ T₁ युधि; G₄ सह (for भुवि). K₃ B₁. ₂ Dn D₃. ₄. ₆ G₃ राक्षसान् (for रक्षसाम्).

43 [a]) M₃ transp. दूषणं and खरं. — [b]) G₁ स निहत्य (for निहत्य सु-). D₅ T₂ G₄ स; T₁ च (for सु-). — [c]) K₃ क्षेत्रं; K₄ क्षेम (for क्षेमं). — After 43, D₁ ins.:

1250* तेन शूर्पणखा दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ।
हतानि युधि रामेण शरैस्तीक्ष्णैः पदातिना ।

44 [b]) Some N MSS. सूर्प°; K₁. ₂ Dc D₅ शूर्पनखा; S (except G₃) °णखी. — [c]) K₁. ₂ B₁ Dc D₅ °नासौष्ठा; D₃ °नासोष्ठा. — [d]) T₁ भ्रातृ- (for भ्रातुर्).

45 [a]) M आश्रित्य (for अभ्येत्य). B₁ अब्रवीद्रावणं सा तु. — [b]) K₁. ₄ D₅ G₁ क्रोध° (for दुःख°). — [c]) G₂. ₄ मूले (for भ्रातुः). — [d]) K₁ °रुधिराशना; K₄ °हृदयानना; B₂ °रुधिरेक्षणा; T₂ °रुधिराप्लुता; G₁. ₂. ₄ °रुधिरा तदा.

46 [a]) T₂ G₁. ₄ तदा (for तथा). — [b]) K₁. ₂ क्रोधवर्जितः. — [d]) D₁ अनुस्पृशन्; G₁ उपस्पृशत्.

47 [a]) M₂ तान् (for स्वान्). — [b]) B₂ D₅ T₂ G₁. ₂. ₄ ह (for सः). — [c]) K₄ T₁ [अ]पि (for [अ]सि). — [d]) K₁. ₂. ₄ D₁ अस्मृत्वा (D₁ °त्य) (for अचिन्त्य). T G₁. ₄ M [अ]वमत्य.

48 [a]) T₁ स (for कः). B₂ आक्रम्य (for आसाद्य). — [b]) T₂ G₁. ₂. ₄ °गात्रेषु से° (for °गात्रैर्निषे°). — [c])

C. 3. 15993
B. 3. 277. 49
K. 3. 278. 55

कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निषेवते ।
कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥ ४८
आशीविषं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
सिंहं केसरिणं कश्च दंष्ट्रासु स्पृश्य तिष्ठति ॥ ४९
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिषः ।
निश्चेरुर्दह्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्ध्रतः ॥ ५०
तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
खरदूषणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५१
स निश्चित्य ततः कृत्यं स्वसारमुपसान्त्व्य च ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे राजा विधाय नगरे विधिम् ॥ ५२
त्रिकूटं समतिक्रम्य कालपर्वतमेव च ।
ददर्श मकरावासं गम्भीरोदं महोदधिम् ॥ ५३
तमतीत्याथ गोकर्णमभ्यगच्छद्दशाननः ।
दयितं स्थानमव्यग्रं शूलपाणेर्महात्मनः ॥ ५४
तत्राभ्यगच्छन्मारीचं पूर्वामात्यं दशाननः ।
पुरा रामभयादेव तापसं समुपाश्रितम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६१ ॥

२६२

मार्कण्डेय उवाच ।
मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् ।
पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्तथा ॥ १
विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।

K1 2 आदाय; D1 आसाद्य (for आधाय). — d) T2 G1. 2. 4 विस्रब्धः (for °श्वस्तः). D1 सुखी (for सुखम्).

49 a) K D1. 5 M °विषं; B De D2 °तमं (for °तरं). — b) T1 स्पर्शते. K1. 4 [ह]व कः; K2 [ह]व च; T1 हतः (for [ह]ह कः). — c) T2 G4 सिंह- (for सिंहं). K2 B केशरिणं. De D2 शश्वद्; T2 चैव; G1 पंच; G2. 4 मत्तो (for कश्च). K4 कश्चित्केसरिणो दंष्ट्रां. — d) B Dn D4. 6 दंष्ट्रायां; De D2. 3 दंष्ट्रया. K4 सुखं संस्पृश्य तिष्ठति; S (except G3) स्पृष्ट्वा दंष्ट्रासु ति°.

50 a) D2 T2 वदतस् (for ब्रुवतस्). — T2 om. from स्रोतो° up to स्वर-. — b) B1 वक्त्रं°; D1 श्रोत्रे°; G2. 4 नेत्रे° (for स्रोतो°). — c) De D1. 3 दह्यमानस्य; T1 G1 दह्यते रात्रौ. — D2 om. 50d–51c.

51 D2 om. 51abc (cf. v.l. 50). — a) T1 सा तस्य (for तस्य तत्). B1 पूर्वम् (for सर्वम्). — b) K3 भग्नी रामस्य विक्रमं. — c) K1. 2 °युक्तानां (for °संयुक्तं). — d) T1 बलं हतं; T2 G1. 2. 4 M2 भयावहं; M1 वधं तथा (for पराभवम्). — After 51, B2–4 De D1. 3 (De D2 om. line 2) ins.:

1251* ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः कालनोदितः ।
रामस्य वधमाकाङ्क्षन्मारीचं मनसागमत् ।

[(L. 1) De D2 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा). — (L. 2) B3 स्मरन् (for [अ]गमत्).]

52 a) T2 G3 तु तत्; G4 स तत् (for ततः). G1 स विनिश्चित्य तत्कृत्यं. — b) D3 अभि- (for उप-). T1 M2 सागरं बहुलाकरं (T1 °कृतं); T2 G1. 2. 4 सागरं लवणाकरं (G4 °र्णवं); M1 आकाशं बहुलाकरं. — c) K1–3 D1. 5 T1 G3 राजन् (for राजा).

53 c) T2 स ददर्श स्वगावासं. — d) D3 (by corr.) अंभोराशिं महोदधिं; T1 G1 M2 सागरं बहुलाकरं (cf. v.l. 52); T2 आकाशं बहुलारवं; M1 सागरं सरितां पतिं.

54 b) K1 अभि°; G1 अभ्या° (for अभ्य°). — c) K3 De D2 T1 अत्युग्रं (for अव्यग्रं).

55 K4 om. (? hapl.) 55ab. — a) G2. 4 M2 ततोभ्यग°. — b) D1 स रावणः (for दशा°). — d) D2 तापसं; D3 तपस्यां. De D2 °श्रितः. T G1. 2. 4 M तापसं (G3 M2 °स्यं) प्रिय(T1 चिर)जीवितं.

Colophon. — *Major parvan:* K1. 3 Dn3 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K B De Dn1. n3 D1–6 G3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K1. 3 B3 श्रीरामो)पाख्यान; G1 M, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg. *sec. m.*). n3 275; Dn3 276; D1 278; T1 G4 M (M2 *inf. lin.*) 265 (M2 orig. 267); G1 262; G3 264. — *Śloka no.:* Dn 56; D1 65.

उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ २
न ते प्रकृतिमान्वर्णः कच्चित्क्षेमं पुरे तव ।
कच्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वां यथा पुरा ॥ ३
किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ४
शशंस रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा समासेनैव रावणम् ॥ ५
अलं ते राममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ।
बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ॥ ६
प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ।
विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुरात्मना ॥ ७
तमुवाचाथ सक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
अकुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युरपि ते ध्रुवम् ॥ ८
मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥ ९
ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
किं ते साह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् ॥ १०
तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीतां प्रलोभय ।
रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ११
ध्रुवं सीता समालक्ष्य त्वां रामं चोदयिष्यति ।
अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति ॥ १२
तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ।
भार्यावियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत्साह्यं कुरुष्व मे ॥ १३
इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ।
रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ १४
ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

C. 3. 16015
B. 3. 279. 15
K. 3. 279. 15

262

1 a) D1 मारीचस्तममंभ्रांतं. — d) B Dn D3. 4. 6 G3 ततः; G1. 4 तदा (for तथा).

2 a) B1 De2 D1. 2 T2 G1 चैवम् (for चैनम्). — b) D1 तु (for स). G2 रावणं; G4 रावणः (for राक्षसः). T2 रावणं राक्षसाधिपं. — c) B2–4 Dn D5–6 G3 प्रसृतं; T1 प्रांजलिर्; G4 प्रश्रुतं (for प्रश्रितं). — d) K1. 2 वाक्यज्ञं; D2 वाक्यज्ञैर्. K1. 2. 4 B2 De D2. 5 वाक्यकोविदः.

3 Cf. Rām. 3. 35. 41ab. — Before 3, G2. 4 ins. मारीचः. — a) De2 D2 ते न (by transp.). — d) D3 भजंति (corr. from भवंतं). S (except G3) च (for त्वां). G1. 2. 4 M2 -सुखं; M1 -पुरं (for पुरा).

4 a) K2–4 De D1 2. 5 °गमने चैव; B1. 3 °गमने वापि; T1 °गमनेनापि. — b) M कृत्यं (for कार्यं).

5 Before 5, D1 ins. मार्कंडेय उ°. — After 5ab, N (except K3 D1) G3 ins.:

1252* समासेनैव कार्याणि क्रोधामर्षसमन्वितः ।

6 b) K4 De D2 G2 ह्यसि; T2[S]स्मि हि (by transp.). T1 वीर्यस्यास्य च तस्य वै. — c) K2 बाणमेकं. D5 त्वस्य (for तस्य).

7 a) K1. 2. 4 D3 T G1. 2 M2 प्रव्र(G2 °व्रा)ज्याया; D1 प्रव्राज्यायां. — b) A few MSS. पुरुषर्षभ.

8 a) T1 G2 संक्रुद्धो (for सक्रोधो). — b) D3 प्रति° (for परि°). — c) K1. 2 मे; De D2 मद् (for [S]स्मद्-).

9 B2 om. 9ab. — b) De D2 ध्रुव (for वरम्). — c) K1. 3. 4 अवश्य- (for °श्यं). — d) B2 [अ]द्य (for [अ]स्य). K De D2. 5 यद्धितं (for यन्मतम्).

10 b) B2 Dn D3. 4. 6 G3 रक्षसां वरं; De D2 राक्षसेश्वरः. — c) B2–4 De2 Dn2 D4 साह्यं; T1 वाक्यान् (for साह्यं). B1 किं ते शक्यं मया कर्तुं; T2 G1. 2. 4 किं ते कार्यं दशग्रीव. — d) K4 [अ]वशेपितं; T2 [अ]यशोपि तत्; D5 [अ]वशोपि ते.

11 b) A few MSS. शीतां (for सीतां). G2. 4 विलोभय. — c) D5 रत्नशृंगी. — d) M1 °चित्रं °रुहं.

12 a) K1. 2 एवं (for ध्रुवं). B4 समालोक्य; T2 G1 °वेक्ष्य; G2. 4 समीक्ष्य त्वां (for °लक्ष्य). — b) G2. 4 राघवं (for त्वां रामं). De2 D2 नोद°; D1 प्रेर° (for चोद°). — c) = Rām. 3. 40. 20a, 22a K1. 2 T1 तु (for च). — d) D1 नेतुमाशा (for सीता वश्या).

13 a) B2 °यास्यामि (for °नेष्यामि). — c) K4 भार्यायोगाच्च; D1 तस्या वियोगाद्; D5 भार्यावियोगी. — d) K1 कार्यं; B1 शक्यं; B3 De Dn1. n2 D2. 6 साह्यं (for साह्यं).

14 b) D1 कृत्वोदकम्; T1 कृत्वा रूपम्. — De D2 om. 14cd. — d) T1 अनु° (for अन्व°). K1 सुयोधनः (for सुदुः°).

15 b) B4 °चेतसः; G1 °कारिणः (for °कर्मणः). — c) K4 D2–4. 6 G3 तौ; G4 च (for तत्). B1 Dn D3. 4. 6

C. 3. 16016
B. 3. 278. 16
K. 3. 279. 15

चक्रतुस्तत्तथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमन्त्रितम् ॥ १५
रावणस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् ।
मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ १६
दर्शयामास वैदेहीं मारीचो मृगरूपधृक् ।
चोदयामास तस्यार्थे मा रामं विधिचोदिता ॥ १७
रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय सत्वरः ।
रक्षार्थे लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्सया ॥ १८
स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाङ्गुलित्रवान् ।
अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा ॥ १९
सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो व्रजन् ।
चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥ २०
निशाचरं विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ।
अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥ २१
स रामबाणाभिहतः कृत्वा रामस्वरं तदा ।
हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥ २२
शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ।
सा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥ २३
अलं ते शङ्कया भीरु को रामं विषहिष्यति ।
मुहूर्ताद् द्रक्ष्यसे राममागतं तं शुचिस्मिते ॥ २४
इत्युक्ता सा प्ररुदती पर्यशङ्कत देवरम् ।
हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणम् ॥ २५
सा तं परुषमारब्धा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
नैष कालो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ २६
अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।

T₂ यथा; G₄ ततः (for तथा). — [d]) K₄ तत् (for यत्). M₁ °माश्रितं (for °मन्त्रितम्).

16 [b]) K₃ मुंडमुंडी; K₄ Dc₂ D₂ मुंडकुंडी; D₁ मुंडमंडी. K₁. ₃ G₁ M₁ °भूत्; K₃ °धृत्; B₄ °भाक्; D₁ T₁ °वान् (for °धृक्). — [c]) K₃ B₃ Dc D₂ तु (for च). G₂. ₄ मृगो भूत्वा स मारीचस्.

17 [ab]) B D (except D₅) T₁ G₁. ₃ transp. वैदेहीं and मारीचो. K₁–₃ G₁ मृगरूपधृत्; D₂ मृगपइयते. — [c]) Dc₂ D₁. ₂. ₅ नोद° (for चोद°). K₄ तत्पार्श्वे (for तस्यार्थे). — [d]) K₃. ₄ Dc₂ D₁. ₂ °नोदिता (for °चोदिता).

18 [c]) K B₃ Dc D₁. ₅ रक्षार्थं. M₂ लक्ष्मणस्तस्य.

19 [b]) K₁ G₂. ₄ खड्गी; Dc D₂ बद्ध° (for खड्ग°). — K₄ om. 19[c]–20[b]. — [d]) K₁. ₂ ऋतु° (for तारा°).

20 K₄ om. 20[ab] (cf. v.l. 19). — [a]) K (K₄ om.) Dc D₁. ₂. ₅ तत° (for पुन°). — [b]) K₁. ₂ B₁ Dc Dn₂ D₂. ₅ T₁ राक्षसोव्रजत्; D₁ °सोगमत्; T₂ °सो गतः; G₁ °साधमः; G₂. ₄ °सेश्वरः. — K₁ om. 20[c]–21[b]. — [c]) K₂. ₄ Dc D₁. ₂. ₅ दीर्घम् (for महद्). — [d]) K₄ Dc D₂. ₃. ₅ तद् (for तं). Dc D₂ बुबुधेश्वरः.

21 K₁ om. 21[ab] (cf. v.l. 20). — [a]) K₄ Dc D₂. ₃. ₅ तं विदित्वा (by transp.). — [b]) D₅ रामस्तु (for राघवः). B₃ प्रणिधानवान्. — B₁ om. 21[c]–24[b]. — [d]) K T₁ (*inf. lin.* as in text) M बहु° (for मृग°).

22 B₁ om. 22 (cf. v.l. 21). — [b]) T G₁. ₄ चार्तस्वरं (G₁ °स्वनं; G₄ °रवं) (for राम°). D₁ तथा; G₂. ₄ ततः (for तदा). — 22[cd] = (var.) Rām. 3. [illegible] 24[ab].

23 B₁ om. 23 (cf. v.l. 21). — [a]) G₁ श्रुत्वा तु (for शुश्राव). — [c]) K D₁. ₅ संप्रधावद्; B₂–₄ स प्राधा (B₃ °द्र)वद्; Dc D₂ M सा प्राधा°; T₂ G₂ सा पपात; G₁. ₄ सा प्रापतद्. T₂ G₁. ₂. ₄ ततः सीता (for यतः शब्दस्).

24 B₁ om. 24[ab] (cf. v.l. 21). — [a]) T₂ G₁. ₂. ₄ देवि (for भीरु). — [b]) K₁. ₂ G₄ विषहिष्यते; B (B₁ om.) D G₃ प्रहरि (D₁ विहनि) ष्यति. — [d]) K₁. ₂. ₄ आगतं त्वं; B₂ Dn D₂. ₄. ₅ G₃ भर्तारं त्वं. G₂. ₄ शुचिस्मितं. B₁ (m as in text). ₂. ₄ Dc D₂ मातंगमिव शुष्मिणं.

25 [a]) K₁ शुचिदती; K₃ सुरुदती; K₄ B₁ D₁ M शुक्लद (B₁ D₁ °दं)ती; T₁ च रुदती; T₂ G₁. ₂. ₄ तु रु°. — [b]) B Dn D₂. ₄. ₅ G₃ °त लक्ष्मणं. — [c]) K₁. ₂. ₄ T₁ G₄ M₁ हता; T₂ भृत्या; G₁ भीता (for हता). — [d]) B D (except D₁. ₅) G₃ शुक्ल°; T₂ शुद्धा (for शुद्ध°). K₁–₃ B₃ Dc D₂. ₃ T₁ G₁ M °भूषणं (as in text); B₁. ₂ °दूषणं; the rest °दूषणा.

26 [a]) T₂ आस्थाय (for आरब्धा). B₂ सा तं परुषया वाचा. — [b]) T₂ वाक्यं (for वक्तुं). B₂ व्रते स्थिता (for पतिं). — [c]) B₂–₄ D (except D₁. ₅) G₃ M₁ नैष कामो; T₂ G₂. ₄ नैव कालो. G₂. ₄ ह्ययं (for भवेन्). — [d]) K B₁ D₁. ₂. ₄. ₅ T₂ G₁. ₄ यत्; Dn₂. n₂ D₃ M₁ यस् (for यं). K₁ तदा; T₂ G₁. ₂. ₄ वृथा (for हृदा).

27 [c]) Dc D₂ °शृंगेभ्यो (for °शृङ्गाद्). — After 27, G₁ ins.:

1253* पिबेयं वा विषं घोरं त्यजाम्यात्मानमद्य वै ।

तेयं गिरिशृङ्गाद्वा विशेयं वा हुताशनम् ॥ २७
रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथंचन ।
निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा ॥ २८
एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियराघवः ।
पिधाय कर्णौ सद्वृत्तः प्रस्थितो येन राघवः ।
स रामस्य पदं गृह्य प्रससार धनुर्धरः ॥ २९
एतस्मिन्नन्तरे रक्षो रावणः प्रत्यदृश्यत ।
अभव्यो भव्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ।
यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिहीर्षुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३०
सा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मज्ञा जनकात्मजा ।
निमन्त्रयामास तदा फलमूलाशनादिभिः ॥ ३१
अवमन्य स तत्सर्वं स्वरूपं प्रतिपद्य च ।
सान्त्वयामास वैदेहीमिति राक्षसपुंगवः ॥ ३२

सीते राक्षसराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
मम लङ्का पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३३
तत्र त्वं वरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ।
भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ३४
एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा सीताथ जानकी ।
पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैवमित्यब्रवीद्वचः ॥ ३५
प्रपतेद् द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३६
कथं हि भिन्नकरटं पद्मिनं वनगोचरम् ।
उपस्थाय महानागं करेणुः सूकरं स्पृशेत् ॥ ३७
कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥ ३८
इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं पुनः ।

C. 3. 16041
B. 3. 278 41
K. 3. 279 42

---

28 a) T1 आसाद्य (for उत्सृज्य). — b) K1 G1 त्वा (for त्वां). K3 D1. 5 S (except G3) कदा° (for कथं°). — c) K1. 2. 4 D1. 3. 4. 6 T1 न हीनम्; Dc Dn3 D2. 5 T2 G1. 2. 4 विहीनम्. K3 अपि; D1 अनु- (for उप-).

29 a) B1 सीतायाः स वचः श्रुत्वा; D5 T1 तादृशं वचनं श्रु°. — b) T2 G1. 2. 4 राघवप्रियः (for प्रिय°). — d) K1 प्रययौ; K3. 4 Dc3 D1. 3 T1 G1. 4 M प्रतस्थे (for प्रस्थितो). K1. 3 राक्षसः (for राघवः). — T1 om. 29e/f. — After 29, B3 (marg.) Dc Dn D1. 3 ins.:

1254* अवेक्षमाणो वैदेहीं प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ।
[Dn अवीक्षमाणो। Dn D1 विनोष्टीं (for वैदेहीं).]

30 a) T1 दुष्टो (for रक्षो). — 30c = Rām. 3. 46. 9c. — e) A few MSS. -वेश- (for -वेष-). K4 B1 प्रविवेश प्रति°; D1 यतिवेषेण प्र°. — After 30, T2 G1. 3. 4 ins.:

1255* उपागच्छत्स वैदेहीं रावणः पापनिश्चयः ।

31 ab) T2 G3. 4 आलोक्य (for आलक्ष्य). K1 transp. संप्राप्तं and धर्मज्ञा. T1 संभ्रांता (for संप्राप्तं). — d) A few MSS. °लासनादिभिः.

32 a) G1. 3. 4 M अवमत्य (for °मन्य). K3 Dc D1. 3. 5 T3 G1. 3. 4 च तत्; B Dn D3. 4. 6 ततः (for स तत्). K4 अवमन्यत तत्सर्वं; T1 अथावमत्य तत्सर्वं; G3 अवमन्यतः सर्वं. — b) K3 स रूपं; B3 G4 M1 स्वं रूपं. B1. 3 Dc Dn3 D1. 3. 4 T3 G प्रत्यपद्यत. — d) S (except G3) कामी (for इति).

33 b) K2 पुंगवः; B1. 3. 4 नामतः (for विश्रुतः). — cd) = (var.) Rām. 3. 47. 29ab; 48. 10ab. B3 S (except G3) transp. नाम्ना and रम्या. K3 महोदधौ.

34 a) K B3 Dc D1. 3. 5 T1 व(B2 न)रनारीभिः; B1 Dn D3. 4. 6 T3 G3 M3 नरनारीषु; G2 वनराजीषु. — 34a = 1. 67. 1a; 3. 251. 18a.

35 For 35, D2 reads only एवमादि ब्रवीद्वचः. — b) B Dn D3. 4. 6 G3 तस्याथ (for सीताथ). — 35d = (var.) 1. 2. 186a.

36 After 36ab, S (except G3) ins.:

1256* शुष्येत्तोयनिधौ तोयं चन्द्रः शीतांशुतां त्यजेत् ।
उष्णांशुत्वमथो जह्यादादित्यो वह्निरुष्णताम् ।

— c) S (except G3) त्यक्त्वा शैत्यमिया(G2. 4 °त्यं भजे)न्नाहं.

37 a) G2 प्र- (for हि). G4 °करकं; M3 °करणं. — b) T G1. 3. 4 पद्मिनी (for पद्मिनं) — c) S (except G3) अपहाय (for उपस्थाय). — d) K4 करभं; some N MSS. शूकरं (for सूकरं). Dc D2 S (except G3) व्रजेत् (for स्पृशेत्).

38 Cf. Rām. 3. 47. 45cd. — a) D5 तु; M नु (for हि). T G3. 4 पीत्वा च; G1 पीत्वाथ (for हि पीत्वा). B1 भ्रमरो (for माध्वीकं). D1 कथं हि भुक्त्वा स्वादूनि. — b) B1 हित्वा (for पीत्वा). D5 मधुमाधवं; T1 °माधवे; T2 G3. 4 °रामवं. — c) K3 लोभं इतरपानेषु. — d) K1. 3 स्मर; B3 Dc1 Dn1. n3 D3 स्मरेत्; G1. 4 स्मरेः.

C. 3. 16042
B 3. 278. 42
K. 3. 279. 43

तामनुद्धुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यषेधयत् ॥ ३९
भर्त्सयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ।
मूर्धजेषु निजग्राह खमुपाचक्रमे ततः ॥ ४०

तां ददर्श तदा गृध्रो जटायुर्गिरिगोचरः ।
रुदतीं राम रामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

मार्कण्डेय उवाच ।
सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः ।
गृध्रराजो महावीर्यः संपातिर्यस्य सोदरः ॥ १
स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां स्नुषाम् ।
क्रोधादभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २
अथैनमब्रवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम् ।
ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ।
न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्यदि नोत्सृजसे वधूम् ॥ ३
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखरैर्भृशम् ।
पक्षतुण्डप्रहारैश्च बहुशो जर्जरीकृतः ।
चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ४
स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।

---

39 a) B$_1$ D$_5$ सीता; T$_2$ चाथ (for सा तं). T$_1$ G$_2$ M समालक्ष्य; T$_2$ G$_4$ °लोक्य. — b) K$_{1.\,2.\,4}$ B$_{1.\,3.\,4}$ D (except D$_{1.\,5}$) G$_3$ ततः (for पुनः). — After 39^{ab}, K$_2$ B D (except D$_1$) G$_3$ ins.:

1257* क्रोधात्प्रस्फुरमाणौष्ठी विधुन्वाना करौ मुहुः ।

— c) B D (except D$_5$) G$_3$ अभिद्रुत्य; G$_1$ अनुसृत्य. — d) K D$_1$ °वेधत; B$_1$ D$_5$ °भाषत; B$_2$ °धर्षयत् (for °वेधयत्).

40 a) K$_{1.\,2}$ B Dc D$_{2.\,5}$ T$_1$ च; K$_4$ स; G$_{2.\,4}$ स्व- (for तु). K$_3$ कात्स्न्र्येन; D$_1$ सुश्रोणीं; S (except G$_3$) रूपेण (for रूक्षेण). — b) D$_1$ रूक्षेण (for स्वरेण). — d) B Dn D$_{2.\,4.\,6}$ G$_3$ ऊर्ध्वमाचक्रमे. G$_{1.\,2.\,4}$ M पुनः (for ततः).

41 a) K$_3$ B Dn D$_{1-4.\,6}$ G$_3$ M$_3$ ततो (for तदा). — b) K$_{1.\,2}$ वन° (for गिरि°). — c) K$_{3.\,4}$ Dc T$_1$ G$_{2.\,4}$ M$_1$ रुदंतीं (for रुदतीं).

Colophon. — *Major parvan:* K$_{1.\,2}$ G$_{3.\,4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N G$_3$ (all om. sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; G$_1$ M, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. name:* B$_4$ सीताहरणं; M$_3$ सीतापहरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ (marg.). n$_3$ 276; Dn$_3$ 277 (in words), and 270 (in figures); D$_1$ 279; T G$_4$ M (M$_2$ *inf. lin.* 266 (M$_2$ orig. 268); G$_1$ (erroneously) 260; G$_2$ 265. — *Śloka no.:* Dn$_2$ 42; Dn$_3$ 13.

263

1 a) T$_2$ G$_{1.\,2.\,4}$ [अ]पि (for [आ]सीज्). — c) Dn D$_{3.\,4.\,6}$ G$_3$ °वीरः (for °वीर्यः).

2 a) G$_{1.\,2.\,4}$ ततः (for तदा). — b) K B$_4$ D$_1$ रावणांकागतां. — c) B Dn D$_{3.\,4.\,6}$ G$_3$ सक्रोधो (for क्रोधाद्). K$_{1.\,2}$ अनु-; K$_3$ Dc D$_{1.\,2.\,5}$ अथ; K$_4$ उप-; T$_1$ M चैव (for अभि-).

3 a) K$_1$ क्रुद्धो; K$_4$ क्षुद्रं; T$_2$ G$_{1.\,2.\,4}$ पक्षी (for गृध्रो). — b) K$_3$ B$_{3.\,4}$ Dn D$_{1.\,3-6}$ G$_3$ मुंचस्व; B$_1$ मुंचाशु; B$_2$ मुंचाद्य (for मुञ्चेति). — c) G$_2$ जीव°; M$_1$ ह्रिय° (for ध्रिय°). — d) K$_3$ हनिष्यसि. D$_1$ निशाकर. — e) D$_3$ वीर्याद् (for जीवन्). — f) K$_4$ B Dn D$_4$ T$_1$ G$_3$ M$_3$ नोत्सृज्यसे; G$_1$ नोत्सहसे.

4 a) G$_{2.\,4}$ राक्षसेंद्रस्य (for °द्रं तं). T G$_1$ M$_1$ स (for तं). — b) B$_1$ तं चकर्त नखैर्भृशं. — c) D$_1$ पक्षि°; G$_4$ पंच° (for पक्ष°). B$_1$ तु (for च). — d) B$_{1.\,3.\,4}$ Dn D$_{3.\,4.\,6}$ G$_{1.\,3}$ M$_1$ शतशो (for बहुशो). K$_3$ B$_2$ Dn D$_{1.\,3-6}$ G$_3$ °कृतं. — e) K$_3$ D$_{3.\,6}$ सुस्राव; B$_1$ D$_5$ G$_{2.\,4}$ M$_3$ चकार; B$_4$ अक्षरद् (for चक्षार). G$_1$ भूमौ (for भूरि). — f) G$_1$ भूरि (for गिरिः). T$_2$ G$_{1.\,2.\,4}$ M$_1$ प्रस्रवणानिव (T$_2$ G$_4$ °नि च).

खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ५
निहत्य गृध्रराजं स छिन्नाभ्रशिखरोपमम् ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥ ६
अत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।
सरो वा सरितं वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ७
सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुंगवान् ।
तत्र वासो महद्दिव्यमुत्ससर्ज मनस्विनी ॥ ८
तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धुतम् ।
मध्ये सुपीतं पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ ९
एवं हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।
निवृत्तो ददृशे धीमान्भ्रातरं लक्ष्मणं तदा ॥ १०
कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।
इत्येवं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ ११
मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोऽपकर्षणम् ।
भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥ १२
गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।
अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १३
तस्य तत्सर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।
यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १४
दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १५
राक्षसं शङ्कमानस्तु विकृष्य बलवद्धनुः ।

C. 3. 16063
B. 3. 279. 19
K. 3. 280. 14

---

5 After 5^{ab}, B$_3$ De D$_1$. $_3$ ins.:

1258* अभिदुद्राव संक्रुद्धः पतगेन्द्रं दशाननः ।

— ^{d}) D$_1$ T$_2$ G$_1$. $_3$. $_4$ पक्षौ (for भुजौ).

6 T$_2$ om. 6^{a}-8^{b}. — ^{a}) G$_1$. $_2$. $_4$ सं(G$_1$ स)छिद्य (for निहत्य). B$_1$ °राजं तु; G$_4$ °राजानं (for °राजं स). — ^{b}) K$_4$ B$_4$ छिन्नाग्र-; B$_1$ संछिन्न-; B$_3$. $_5$ भिन्नाग्र-; Dn D$_3$. $_4$. $_6$ G$_3$ भिन्नाभ्र- (for छिन्नाभ्र-). K$_1$. $_3$-निचयो° (for -शिखरो°). — ^{d}) K De D$_1$. $_3$ प्रगृह्य (for गृहीत्वा). K$_4$ [अं]के च (for [अ]ङ्केन). D$_1$ G$_1$. $_3$. $_4$ रावणः (for राक्षसः).

7 T$_2$ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^{a}) T$_1$ M$_1$ हि; G$_1$. $_2$. $_4$ M$_2$ च (for तु). — ^{c}) B Dn D$_3$-$_6$ G$_2$. $_3$ सरितो (for °तं). — ^{d}) K$_4$ दुःस्वरं (for भूषणम्).

8 T$_2$ om. 8^{ab} (cf. v.l. 6). — ^{ab}) = var. Rām. 3. 54. 1^{cd}. K$_1$. $_2$ °पृष्ठे (for °प्रस्थे). — ^{c}) M$_1$ बहिर् (for महद्). — ^{d}) K$_1$. $_2$ तप° (for मन°).

9 ^{a}) T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ तत्रैषां (for तत्तेषां). — ^{b}) K B$_2$ D (except D$_4$. $_6$) T$_1$ G$_2$ M$_2$ पवनोद्धूतं; B$_3$. $_4$ T$_3$ G$_4$ °द्धूतं; G$_1$ °द्धतं. — ^{c}) K$_1$. $_2$ मुखेषु पीतं (for मध्ये सुपीतं). — ^{d}) D$_5$ °म्मालांबरे (for °म्मेघान्तरे). K$_1$ तथा (for यथा). — After 9, B$_4$ De D$_1$. $_2$ ins.:

1259* अथ लङ्केश्वरो मानी समुत्तीर्य महोदधिम् ।
सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
[Line 2=3. 264. 41^{cd}.]

De D$_2$ cont.: B$_1$-$_3$ Dn D$_3$-$_6$ G$_3$ ins. after 9:

10* अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ।
ददर्शाथ पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ।
प्राकारवप्रसंबाधां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां सभीतो राक्षसेश्वरः ।
[(L. 3) B$_1$. $_3$ De D$_2$ °वर°; B$_2$ °पुर° (for °वप्र°).]

On the other hand, G$_1$ ins. after 9:

1261* एवं हृत्वा रामपत्नीं रावणोऽगात्स्वकां पुरीम् ।

10 ^{a}) T$_1$ (? gloss) सीतायां (for वैदेह्यां). — ^{b}) D$_1$ हत्वा रामो (by transp.). — ^{c}) B$_1$. $_4$ निवर्तन् (for निवृत्तो). S (except G$_3$) दूरात् (for धीमान्). K De D$_1$. $_2$. $_5$ निवर्तमानो ददर्श. — ^{d}) G$_2$. $_4$ लक्ष्मणं भ्रातरं (by transp.). Dn D$_3$. $_4$. $_6$ G$_3$. $_4$ M$_3$ तथा (for तदा).

11 ^{c}) K$_3$ B Dn D$_3$-$_6$ T$_1$ G$_3$ तं (B$_1$ स) (for [ए]वं). M$_3$ लक्ष्मणं (for भ्रातरं). — D$_5$ om. 11^{d}-13^{c}. — ^{d}) T$_3$ G$_1$. $_2$. $_4$ संप्राप्तोसि (for प्राप्तोऽसीति). K$_1$ T विगर्हयन्; K$_2$ G$_2$ विगर्हयत्; K$_3$ विमर्शयन्; D$_3$. $_6$ व्यगर्हन्; G$_1$. $_4$ [ह्]ति गर्हयन्.

12 D$_5$ om. 12 (cf. v.l. 11). — ^{a}) G$_2$. $_4$ [अ]पि (for [अ]थ). — ^{b}) K$_1$ G$_4$ चोप°; B$_1$ सोपि कर्षणं; De D$_2$ सोपकर्शितं; D$_1$ [आ]त्मोपकर्षणं; T$_2$ चाप°; G$_2$ पाप°.

13 D$_5$ om. 13^{abc} (cf. v.l. 11). — ^{a}) T$_1$ गर्हयेव तु (for °यन्नेव). — ^{b}) T$_3$ G$_4$ त्वरितं स (for त्वरितस्तं). K$_1$ समाददत्; D$_3$. $_6$ °सदन्. — ^{c}) B$_2$. $_3$ Dn D$_3$. $_4$. $_6$ G$_3$ वैदेहीम्. — ^{d}) B$_2$. $_3$ Dn D$_3$. $_4$. $_6$ G$_3$ इति; D$_1$ वैति (for नेति). K$_3$ लक्ष्मणः; G$_1$ °णं.

14 ^{b}) K$_4$ सीतां लक्ष्मणमेव च. — B$_2$ om. (hapl.) 14^{cd}. — ^{d}) D$_4$ वैदेह्या. T$_1$ परुषं (for पश्चिमं).

15 ^{a}) D$_1$ च (for तु). K$_4$ तदा (for हृदा). T$_1$ दह्यमाने तु हृदये. — ^{b}) B$_2$ De [S]भ्यापतद्; B$_4$ [S]भ्यागमद्; De D$_2$ [S]भ्यायात्तदा; T$_1$ ह्यापतद्; G$_1$ ह्यप°. — After

C 3. 16063
B. 3. 279. 19
K. 3. 280. 19

अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १६
स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य ह ॥ १७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे ।
कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्यूचतुश्च तौ ॥ १८
ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं तथा ।
तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधम् ॥ १९
अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचचक्षे ममार च ॥ २०
दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् ।
संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥ २१
ततो दृष्ट्वाश्रमपदं व्यपविद्धबृसीघटम् ।
विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुबलसेवितम् ॥ २२
दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ ।
जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥ २३
वने महति तस्मिंस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ।
शब्दं च घोरं सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्धतः ॥ २४
अपश्येतां मुहूर्ताच्च कबन्धं घोरदर्शनम् ।
मेघपर्वतसंकाशं शालस्कन्धं महाभुजम् ।
उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥ २५
यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् ।
विषादमगमत्सद्यः सौमित्रिरथ भारत ॥ २६
स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् ।

15^{ab}, D$_2$ reads 22^a–24^b for the first time, *repeating* it in its proper place. — ^{c}) T$_1$ ततो (for तदा).

16 ^{a}) N (except K$_1$. $_2$) T$_2$ G$_2$ तं (for तु).

17 ^{c}) K$_3$ वै; B$_1$. $_3$. $_4$ ते; Dc$_1$ D$_2$ मे; M$_2$ वः (for वां). — ^{d}) K Dc D$_1$. $_2$. $_5$ T G$_1$. $_2$ M$_2$ च; B DnD$_2$. $_4$. $_6$ G$_2$ वै (for ह).

18 ^{b}) K Dc D$_1$. $_2$. $_5$ T$_1$ संहृत्य (for °गृह्य). M$_1$ उभे (for शुभे). — ^{c}) Dc D$_2$ सोयं (for कोऽयं). — ^{d}) B$_2$ स्म तौ; T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ तदा (for च तौ).

19 ^{a}) K$_{2-4}$ B$_4$ Dc D$_2$ T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ तौ तु; B$_2$ तं तौ (by transp.). — ^{b}) K$_1$ तदा; B D (except D$_1$. $_5$) G$_2$ M$_2$ खगं (for तथा). M$_1$ छिन्नपक्षं जटायुषं. — ^{cd}) T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ सीतार्थे स्वकीयं (for गृध्रस्तु सीतार्थे).

20 ^{c}) S (except G$_2$ M$_1$) शिरःक्षेपैर्. — ^{d}) T$_1$ आचष्ट स; M आचक्षन्स (for आचचक्षे). T$_1$ M ह (for च).

21 ^{a}) S (except T$_2$ G$_2$) दक्षिणेनेति (for °णामिति). G$_2$. $_4$ काकुत्स्थौ. — ^{b}) T$_1$ M तदिंगितं. K$_4$ विदित्वाशां तदिंगितैः; Dc D$_2$ विदित्वा तस्य चेंगितं. — ^{c}) = 1. 2. 225^e. N (except K$_4$ D$_1$) T$_2$ G$_2$ सत्कारं (for संस्कारं). — ^{d}) A few MSS. पूजयत्. — After 21, M ins.:

1262* अहो धन्यः सुभाग्योऽसौ जटायुरिति भारतीम् ।
दिवि शृण्वन्गतः सिद्धिं सिद्धानामपि दुर्लभाम् ।

22 D$_2$ repeats 22^a–24^b (cf. v.l. 15). — ^{b}) K$_3$ °बृषीघटः; K$_4$ °बृशीघटं; B D$_4$. $_6$ °बृषीमठं; Dc D$_1$ °बृषीघटं; Dn G$_2$ °बृसीमठं; D$_2$ (first time) °बृषीपटं; D$_2$ (second time). $_3$ °बृषीमकं; T G$_1$. $_2$. $_4$ °बृसीकटं (for °बृसीघटम्). — ^{c}) B$_2$. $_3$ °कलसं; D$_2$ (first time) °सकलं; T$_2$ G$_2$ °कुशलं. — ^{d}) K$_1$. $_2$ गोमायुरुतनादितं; K$_3$. $_4$ °बलनादितं; B Dc Dn D$_2$ (second time). $_3$. $_4$. $_6$ G$_2$ °शतसंकुलं; D$_1$ °मृगनादितं; D$_2$ (first time). $_5$ °शतनादितं; T$_1$ °बलसंकुलं.

23 ^{a}) K$_1$. $_2$ °विद्धौ; D$_1$ °युक्तौ. — ^{c}) K$_4$ D$_2$ (first time) M$_2$ दंडकारण्याद्.

24 ^{a}) Dc$_2$ D$_2$ (second time) G$_4$ M$_2$ च; T$_1$ स (for तु). D$_1$ वने तस्मिंश्च महति. — ^{cd}) K$_1$ transp. मृग° and द्रव°. D$_3$. $_4$. $_6$ द्राव°; T$_2$ भ्रम° (for द्रव°). — ^{e}) S (except G$_2$) शब्दश्च घोरः. K$_1$. $_2$ आकर्ण्य; K$_3$ Dc D$_2$ शब्दानां (for सत्त्वानां). — ^{f}) T$_2$ दवाग्नेरिव. Dc D$_2$ G$_2$. $_4$ दह्यतः; T$_1$ वर्तते (for वर्धतः). K$_3$ दवाग्निरिव पर्वतः.

25 ^{a}) K$_1$. $_3$. $_4$ B$_1$. $_3$ Dc D$_1$. $_2$. $_5$ अपश्यतां. D$_3$ ते (for च). T$_2$ अपश्यत्तन्मुहूर्ताद्वै. — ^{b}) S (except T$_1$ G$_2$) भीम° (for घोर°). — ^{d}) K$_1$ S (except T$_2$ G$_2$. साल° (for शाल°). — ^{e}) K$_1$. $_2$ उरोगमं; Dc D$_2$ तारागत- (for उरोगत-). Dc$_2$ D$_2$ विशालाक्ष्यं. — ^{f}) T$_1$ °भुजं (for °मुखम्).

26 ^{a}) D$_1$. $_2$ T$_1$ च; G$_4$ तं (for [अ]थ). — ^{c}) T$_1$ तत्र; T$_2$ रक्षः; G$_2$. $_4$ तस्य (for सद्यः). — ^{d}) K$_3$ भावत (for भारत).

27 ^{b}) K$_1$ दृश्यंते; K$_2$ दृश्यते; K$_3$ कृष्यंते; K$_4$ कृष्यते; B$_4$ क्लिश्यते. K$_3$ D$_4$ तेन (for येन). — D$_3$ om. fr. °द्रामं in (27^c) up to पृथिवी- (in 29^c). — $^{c.}$ विवर्णं (for विषण्णं). — ^{d}) T$_1$ महाभुज; G$_2$. $_4$ इमां (for इमां मम).

विषण्णश्चाब्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ २७
हरणं चैव वैदेह्या मम चायमुपप्लवः ।
राज्यभ्रंशश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ २८
नाहं त्वां सह वैदेह्या समेतं कोसलागतम् ।
द्रक्ष्यामि पृथिवीराज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥ २९
द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुशलाजशमीलवैः ।
अभिषिक्तस्य वदनं सोमं साभ्रमिवं यथा ॥ ३०
एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः ।
तमुवाचाथ काकुत्स्थः संभ्रमेष्वप्यसंभ्रमः ॥ ३१
मा विषीद नरव्याघ्र नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः सव्यो मया भुजः ॥ ३२
इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ।
खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३३
ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्बली ।
सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य भ्रातरं राघवं स्थितम् ॥ ३४
पुनरभ्याहनत्पार्श्वे तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
गतासुरपतद्भूमौ कबन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३५
तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
ददृशे दिवमास्थाय दिवि सूर्य इव ज्वलन् ॥ ३६
पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रब्रूहि पृच्छतः ।
कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ३७
तस्याचचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
प्राप्तो ब्रह्मानुशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ३८
रावणेन हृता सीता राज्ञा लङ्कानिवासिना ।

C 3. 16087
B. 3. 279. 43
K. 3. 280. 43

---

28 D_2 om. 28 (cf. v.l. 27). — [a]) K_1. 3. 4 Dc D_1. 5 G_4 चापि (for चैव). — [d]) T_1 पितुश्च (for तातस्य). K_1 यथा (for तथा).

29 D_2 om. up to पृथिवी- (cf. v.l. 27). — [a]) K_3 G_3. 4 M त्वा (for त्वां). — [b]) K_1. 3 त्वां महीं गतं; K_3 Dc त्वां पुरीं गतं (Dc °तः); B_2. 3 D_3. 4. 6 कोश(B_2 °ष)-लागतं; D_1 त्वपुरीं गतं; D_5 त्वां पुरीं गतं; T_2 कोसलाधिपं. — [c]) T_1 G_4 प्रथिते; G_3 प्रयतो (for पृथिवी-). — [d]) G_1 पित्र्ये (for पितृ-).

30 [b]) B_3 (m as in text). 4 D_1. 3. 6 °जलैः; G_3 °यवैः. — [d]) K_4 भ्रातृलवं; B Dn D_{3-6} G_3 शांतघनं; Dc D_2 साभ्रघनं; T_1 G_2. 4 व्यभ्रमलं.

31 [a]) Dc D_2 श्रीमान् (for धी°). — [b]) T_2 G_1 सु-दुःखितः (for स लक्ष्मणः). — [d]) Dc संग्रामेषु (for संभ्रमेषु). K_3 D_3 [अ]थ सं° (for [अ]प्यसं°). D_5 संभ्रमाकुलितेंद्रियः.

32 [a]) T G_1. 3. 4 विषादं (for विषीद). T_2 G_1 °श्रेष्ठ (for °व्याघ्र). — [b]) = 1. 140. 7[b]. Dc D_2 नैव (for नैष). T_2 किंचिन् (for कश्चिन्). — After 32[ab], S (except G_3) ins.:

1263* शक्तो धर्षयितुं वीर सुमित्रानन्दिवर्धन ।

— [d]) K_1 भिन्नः (for छिन्नः). K_1. 3. 4 B_4 D_1. 5 T G_4 M_3 महा- (for मया).

33 [ab]) K_3 B_1 D_{c2} D_3 वदतस् (for वदता). S (except G_3) इत्येवमुक्त्वा रामस्तु भुजमस्य न्यपातयत्. — [c]) च सुतीक्ष्णेन; Dc D_2 G_1 शितधारेण; T_2 शिततीक्ष्णेन. — [d]) T_1 G_2. 4 चकर्त; M निकृत्य (for निकृत्तस्). T_1 तिलखंडवत्.

34 [b]) T_1 G_4 वशी (for बली). — [c]) K_1. 3 D_1 अथ; B_1 चैव; G_4 अभि- (for अपि). — [d]) B_1 राघवं तथा; D_1 रामसंस्थितं; D_2 राघवं स्थितः.

35 [a]) B_1. 3. 4 Dc D_2 अभ्य° (for अभ्या°). B_2 Du D_3. 4. 6 T_1 G_{2-4} M_2 पुनर्जघान पार्श्वे वै (T_1 G_2. 4 M_2 पादेन); T_2 G_1 M_1 पुनराजघ्नतुः पार्श्वां. — [b]) T_2 G_1 M भृशं नौ (M तं) रामलक्ष्मणौ. — [d]) T_1 G_4 तद्रक्षः (for कबन्धः). K_{1-3} D_5 स; T_2 G_1. 2 तु (for सु-). T_1 G_4 सुमहाबलः (for °हांस्ततः).

36 [a]) K_{1-3} T G_1 M_2 विनिष्पत्य; B_1 G_2. 4 °क्रम्य; M_1 °र्गत्य (for विनिःसृत्य). — [b]) K_4 °लक्षणः; B_1 °रूप-धृक् (for °दर्शनः). — [d]) T_1 दिवं; T_2 G_1. 2. 4 M स्थितः (for दिवि). T_1 G_2 इवोज्वलन्; G_4 इवोदितः.

37 [b]) Dc $_2$ तद्ब्रूहि; T_1 G_4 ब्रूहीति (for प्रब्रूहि). — [c]) K_1. 4 Dc D_2 काम्यया; B_1 कायस्य; B_3 T_2 कामाय; D_1 G_1 का माया; T_1 G_2. 4 रामोहं; M_3 भो मया (for काम्या). — [d]) K_1 ह्याश्चर्यं; G_2. 4 दर्शनं (for आश्चर्यं). B_2 मां; D_5 वै; T_1 मा (for मे).

38 [b]) K_3 D_{c1} D_3 G_4 नृपः; D_1 प्रभो (for नृप). — [c]) K_1. 2 B_{3-4} D G_3 ब्राह्मण° (for ब्रह्मानु°). G_2. 4 प्राप्तोस्मि ब्रह्मशापेन.

39 [b]) B_2 Dn G_3 M_1 लंकाधिवा°. T_1 G_1. 2. 4 लंकायां सं(T_1 सा; G_1 सु-)निवेशिता. — [c]) B_1 °युक्तश्च; B_3. 4 T_2 G °गच्छ त्वं (for °गच्छस्व). — [d]) B_3. 4 Dc D_2. 4 साह्यं; T_1 कार्यं (for साह्यं). K_4 स साहायं करिष्यति; B_1

C. 3. 16087
B. 3. 279. 43
K. 3. 280. 43

सुग्रीवममिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥ ३९
एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४०
संवसत्यत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४१
एतावच्छक्यमस्माभिर्वक्तुं द्रष्टासि जानकीम् ।
ध्रुवं वानरराजस्य विदितो रावणालयः ॥ ४२
इत्युक्त्वान्तर्हितो दिव्यः पुरुषः स महाप्रभः ।
विस्मयं जग्मतुश्चोभौ तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

२६४

मार्कण्डेय उवाच ।
ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १
मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २
विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
कामबाणाभिसंतप्तः सौमित्रिस्तमथाब्रवीत् ॥ ३
न त्वामेवंविधो भावः स्प्रष्टुमर्हति मानद ।
आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं बुद्धशीलिनम् ॥ ४
प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।

स ते सखा भविष्यति.

40 [a]) B_1 ज्ञेया (for एषा). B_1 बहु°; T_2 $G_{1.2}$ M हिम°; G_4 सित° (for शिव°). — [b]) K_4 D_1 T_1 °कारंडवें-युता; G_4 °सेविता. — [c]) N T_2 G_3 ऋष्य° (for ऋश्य°). — [d]) K_{1-3} Dn_1 तडाकिनी; B Dc $Dn_{3.}$ n_3 D_{1-6} तडा-गिनी. $G_{3.4}$ संनिकर्षतटा नदी.

41 41^{ab}=(var.) Rām. 3. 72. 12^{cd}. — [a]) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 वसते तत्र; T G_1 M_3 संपतत्यत्र. — [b]) $B_{1.3.4}$ वृतः (for सह). — [d]) K_1 हेमशालिनः. K_4 सूर्यपुत्रस्य वालिनः. — After 41, N (except $K_{1.3.4}$ D_1) G_3 ins.:

1264* तेन त्वं सह संगम्य दुःखमूलं निवेदय ।
समानशीलो भवतः साहायं स करिष्यति ।

[(L. 1) $B_{1.3}$ तस्य (for तेन). B_4 उप- (for सह).]

42 [b]) K D_1 द्रक्ष्यसि; $G_{3.4}$ द्रष्टाथ (for द्रष्टासि). B_2 मैथिलीं (for जानकीम्). — [c]) T_1 $G_{1.2.4}$ श्रुतो (G_3 ध्रुवं) वानरराजेन. — [d]) K_2 विदिता रावणादयः.

43 [ab]) K_2 B_1 Dc D_3 सु- (for स). $G_{3.4}$ इत्युक्त्वा दिव्यपुरुषस्तदा त्वंतर्हितोभवत्. — [c]) B_2 वीरौ; D_1 तौ तु; $G_{3.4}$ उभौ (for चोभौ). — [d]) $K_{1.2}$ B_1 Dc $D_{2.5}$ वीरौ तौ (by transp.); K_4 D_1 भ्रातरौ; B_{3-4} Dn $D_{3.4.6}$ G_3 प्रवीरौ; G_2 नृवीरौ; G_4 नृवरौ.

Colophon. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ D_{2a} T_1 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{1.3.4}$ B Dc $Dn_{1.}$ n_3 D_{1-6} G_3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो-(B_3 श्रीरामो-)पाख्यान; M_1 श्रीरामायणो°; M_3 रामायणो°. — *Adhy. name:* B_4 M_3 कबंधवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 277 (Dn_3 278); D_1 280; T G_4 M (M_3 *inf. lin.*) 267 (M_3 orig. 269); G_1 264; G_2 266. — *Śloka no.:* Dn 48; D_1 47.

264

1 [b]) B_1 °कुमुदोत्पलां; Dc D_3 °कमलोद्भवां; M_3 °मक-रोत्पलां. — [c]) Dc D_3 °हारेण दुःखार्तः; T_2 °हरणदुःखेन. — [d]) D_1 T_2 रामः पंपां (by transp.).

2 [a]) K_{1-3} स मारुतेन शीतेन. — [d]) D_3 मनसि (for मनसा).

3 [a]) $K_{1.3}$ B_4 $D_{4.6}$ T_2 G_1 राजेंद्र. — [b]) B_1 तां खां (for तत्र). — [c]) K_3. 4 B D_1 T $G_{1.3.4}$ °संतप्तं. — [d]) T_2 G_1 ततो° (for अथा°).

4 [a]) B_2 वीरः (for भावः). — [b]) K Dc $D_{1.3}$ राघव (for मानद). — [c]) T_2 व्याधिः (for व्याधिः). — [d]) T $G_{1.3.4}$ वृद्धसेविनं.

5 [a]) T G_1 °लभ्या (for °लब्धा). — [b]) S (exc. T_2 G_3) सीताया (for वैदेह्या). T_1 $G_{3.4}$ रावणालये (for

तं त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५
अभिगच्छाव सुग्रीवं शैलस्थं हरिपुंगवम् ।
मयि शिष्ये च भृत्ये च सहाये च समाश्वस ॥ ६
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्ये चानन्तरोऽभवत् ॥ ७
निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पितॄनपि ।
प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ८
तावृश्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलं गिरिम् ।
गिर्यग्रे वानरान्पश्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ९
सुग्रीवः प्रेषयामास सचिवं वानरं तयोः ।
बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १०
तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
सख्यं वानरराजेन चक्रे रामस्ततो नृप ॥ ११

तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्ये निवेदिते ।
वानराणां तु यत्सीता ह्रियमाणाभ्यवासृजत् ॥ १२
तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं प्लवगाधिपम् ।
पृथिव्यां वानरैश्चर्ये स्वयं रामोऽभ्यषेचयत् ॥ १३
प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १४
इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्थुर्युद्धाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५
सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धां ननादौघनिभस्वनः ।
नास्य तन्ममृषे वाली तं तारा प्रत्यषेधयत् ॥ १६
यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निर्गन्तुमर्हसि ॥ १७
हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् ।

C. 3. 16110
B. 3. 280. 18
K. 3. 281. 19

°णस्य च). — c) D8 (by corr.) तत्त्वं; T2 तां तां; G1 तं तां (for तां त्वं). — d) D8 बुद्ध्वा (for बुद्ध्या).

6 b) T2 G1 शैलेस्मिन् (for शैलस्थं). — c) G1 मया (for मयि). K1 नित्यं (for शिष्ये). K3 G2. 4 transp. शिष्ये and भृत्ये. — d) T1 साहाय्ये. T1 समाह्वय; T2 G1 परंतप; M पराश्वस.

7 c) B2 आपन्नः (for आपदे). — d) B2 कार्यस्य; D2 °षु (for कार्ये च). G2. 4 त्वरितो (for [अ]नन्तरो).

8 a) K1. 3. 4 B1 De D2 T1 M2 पंपायां. — b) B2 अथ (for अपि). — c) G2 प्रतस्थेतुर् (for °स्थतुर्).

9 a) N T1 G3 [ऋ]ष्य° (for [ऋ]श्य°). — b) K1. 3 °फलं शिवं; B2 Dn D2. 4. 6 G3 °फलद्रुमं. — d) K De D1. 3 M ततः; D5 च तौ (for तदा).

10 K1. 4 transp. 10ab and 10cd. — b) K1. 3 सचिवं वानरस्; M2 वानरं सचिवं (by transp.). — d) K1 De1 D1. 5 G2. 4 स्थिरं (for स्थितम्).

11 a) G4 तु (for तौ). — b) K1 उप° (for अभि°). — c) D2 °राजेंद्र (for °राजेन). — d) K1. 2 रामेण च (for चक्रे रामस्). B Dn D2. 4. 6 T2 G1. 3. 4 तदा (for ततो). — D2 om. from ततो up to ह्रिय- (in 12d). A few MSS. नृपः (for नृप). — After 11, G4 ins.:

1265* ततः सीतां हृतां श्रुत्वा सुग्रीवो वालिना कृतम् ।
दुःखमाख्यातवान्सर्वं रामायामिततेजसे ।

12 D2 om. up to ह्रिय- (cf. v.l. 11). — a) B2–4 D1 G2. 4 °मास (for °मासुस्). B1 बुद्ध्या संदेशयामास. — b) T1 तत्र (for तस्य). B1 कार्यं (for कार्ये). — c) T G1. 2. 4 M वानरा यत्तदा (T1 G2. 4 °राय तदा) सीता. — d) B Dn D3–6 T1 G3. 4 व्यपा (B3 D5 °वा) सृजत्.

13 a) D1 एतत्प्रियकरं; T G1 तत्प्रत्ययतरं; M2 तत्प्रत्यक्षकरं. — b) B1 S (except G3) वानरा° (for प्लवगा°). — c) K3 D2 °श्चर्यैः (for °श्चर्ये). — d) B2. 3 न्यवेश° (for ऽभ्यषेच°).

14 a) De D2 T [S]थ; G1 M1 स (for च). — b) G1 वालिनः समरे (by transp.). D5 वधं. — d) G1 पुनरानयने. K1. 2 प्रति; T1 ततः (for नृप).

15 a) S (except T1 G3) इत्येवं (for इत्युक्त्वा). — b) K1 विनिःश्वस्य; K4 D4 G2. 4 विश्वस्य च. B2 पुनः पुनः (for पर°). — K4 om. (hapl.) 15d–16a.

16 K4 om. 16a (cf. v.l. 15). — b) K1 G2. 4 ननादाभ्रनिभस्वनः (K1 °नं); B2 T1 °द घननिस्वनः; Dn D3–6 °दोद्यत (D4. 5 °दोद्गत) निस्वनः; D1 °दोच्चैर्घनस्वनः; T2 °दाद्रनिभस्वनः. — c) T1 तं (for तन्). — d) B De1 Du D3. 4. 6 G3 तारा तं (by transp.); D1 तं रामः. K1–3 प्रत्यबोधयत्.

17 b) K4 एक-; G2. 4 स्वेष (for एष). — G2 om. 17c–18d. — c) K1. 3 साश्रयतां; K4 [S]पाश्रयतः; De D2 चाश्रयतां; B3 T2 G1. 4 M2 [S]पा (T2 °प्या-; G1. 4 ह्या) श्रयवान् (for चाश्रयवान्). D1 सोन्यस्याश्रयतां प्राप्तो; M1 मन्येप्यपाश्रयात्प्राप्तो. — T2 om. (hapl.) 17d–19c. — d) B Dn D3. 4. 6 T1 G3 M निष्क्रांतुं (for निर्गन्तुं).

C. 3 16110
B. 3 280. 18
K. 3. 281. 19

प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८
सर्वभूतरुतज्ञा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
केनापाश्रयवान्प्राप्तो ममैष भ्रातृगन्धिकः ॥ १९
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिपप्रभा ।
पतिमित्यब्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥ २०
हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
तुल्यारिमित्रतां प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१
भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिरपराजितः ।
लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२
मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमांश्चानिलात्मजः ।
जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवमचिवाः स्थिताः ॥ २३
सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयात् ॥ २४

तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानसाम् ॥ २५
तारां परुषमुक्त्वा स निर्जगाम गुहामुखात् ।
स्थितं माल्यवतोऽभ्याशे सुग्रीवं सोऽभ्यभाषत ॥ २६
असकृत्त्वं मया मूढ निर्जितो जीवितप्रियः ।
मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥ २७
इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं संबोधयन्निव ॥ २८
हृतदारस्य मे राजन्हृतराज्यस्य च त्वया ।
किं नु जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ॥ २९
एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ संनिपेततुः ।
समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ३०
उभौ जघ्नतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ।

---

18 T₂ om. 18 (cf. v.l. 17). — [c]) M₂ चपलं (for वचनं). T₁ स प्रोवाचाबलां स्रग्वी. — [d]) T₁ G₁. ₄ M वानराधिपतिः पतिः.

19 T₂ om. 19[abc] (cf. v.l. 17); T₁ om. 19. — [a]) K₄ D₁ °ऋतज्ञा; G₁ °स्य तज्ज्ञा (for °रुतज्ञा). K₄ तां (for त्वं). — [b]) K₄ पश्यन्बुद्ध्या समन्वितां. — [c]) B₁. ₄ Dn₂ D₄ G₂ केन चा°; B₂. ₃ D₁ केनाप्या°; Dc D₂ G₄ M₂ केन वा°; G₂ केन ह्या°; M₁ केनोपा° (for केनापा°). — [d]) K₁ मामैष; D₃ मर्मैष; G₁. ₄ ममैव (for ममैष).

20 [b]) K₃ °धिपप्रभं; G₁ °धिपानना (cf. 18[b]). — [c]) S (except G₃) राजन् (for प्राज्ञा). — [d]) K₁ वाक्यं (for सर्वं). — After 20, K₁ ins. 1266*.

21 K₁ om. 21. — [a]) T₁ °राज (for °स्त्वो). — T₁ om. (hapl.) 21[c]–23[b]. — [c]) K₄ G₂ तुल्यारिर्मित्रतां; B₁ एकारिमि°; B₂ सुग्रीवमि°. — K₂ ins. after 21: K₁ (which om. 21), after 20:

1266* श्रूयते दाशरथी रामो वने पितुरनुज्ञया ।
[Prior half hypermetric !]

23 T₁ om. 23[ab] (cf. v.l. 21). — [a]) K₁ द्विविधञ्च; K₃ विविधञ्च; M₁ विविदञ्च. B₂ Dn D₃. ₄. ₆ G₃ चापि (for चैव). — [b]) B₁ om. च. T₂ G₁. ₃. ₄ हनूमांश्चैव वानरः; M °श्चापराजितः. — [c]) Dc₂ D₁. ₃ जांबुवान्. — [d]) T₁ स्थिराः; T₂ G₁. ₃ तथा; G₄ तदा (for स्थिताः).

24 [d]) B °बलाश्रयाः; Dn D₃. ₄. ₆ G₃ °बलाश्रयात्; T₂ G₁. ₃. ₄ M °व्यपाश्रयाः.

25 [c]) T₂ वाली; G₁. ₃. ₄ ईर्ष्यात् (for ईर्षुः).

26 [a]) K₁ परुषवक्त्रा. B₂. ₄ Dn D₃. ₄. ₆ G₃ तु (for स). — [c]) M₂ स्थितो. Most N MSS. °भ्यासे (for °भ्याशे).

27 [a]) K₄ असत्कृतं; G₃ असकृत्तु. K₄ त्वया (for मया). B Dn D₁. ₃–₆ G₃ पूर्वं; T G₁. ₃. ₄ M₁ क्लीब (for मूढ). — [b]) B₃–₄ T₁ G₃ M₃ °प्रिय. — [c]) K₁. ₃ ज्ञातिभिरज्ञात्वा; B₁. ₃ M₁ ज्ञातीति दुर्बुद्धे; T G₁. ₃. ₄ M₃ गच्छसि (T₁ M₃ गर्जसि) दुर्बुद्धे. — [d]) Dc D₁. ₃ तव (for पुनः). T G₁. ₃. ₄ कथं घोरे (T₁ -कारं; G₁ कामो) रणे पुनः.

28 [a]) T₁ तेन (for प्राह). — For 28[ab], B₁ subst.:

1267* इत्युक्तस्तु जहासोच्चैः सुग्रीवो भ्रातरं प्रति ।
हेतुमद्वचनं भ्रात्रे प्रोवाचेदं महात्मने ।

— [c]) S (except G₃) अमित्रघ्नं.

29 [ab]) K B₁. ₃. ₄ Dc Dn₁ D₁. ₃. ₄. ₆ transp. °दारस्य and °राज्यस्य. D₁ मे (for च). — [c]) B₃. ₄ Dn D₃. ₄ G₃ मे (for नु). — [d]) D₁ बुद्ध्वा (for विद्धि). K B₃ Dc D₃. ₆ [ह]दमागतं; D₁ [अ]हमागतः; T₁ समागतः; T₂ G₁ तवागतं; G₃. ₄ कपीश्वर; M₃ त्वमागतं.

30 [b]) K₁ तौ ततः (by transp.). — K₁. ₃ T₁ om (hapl.) 30[c]–31[b]; K₃ om. 30[c]–31[d]. — [d]) S (exce, G₃; T₁ om.) साल- (for शाल-). Dn₂. n₃ D₃. ₄. ₆ G °युधैः (for °युधौ).

उभौ ववल्गतुश्चित्रं मुष्टिमिश्च निजघ्नतुः ॥ ३१
उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षतौ ।
शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२
न विशेषस्तयोर्युद्धे तदा कश्चन दृश्यते ।
सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्कण्ठ आसजत् ॥ ३३
स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३४
कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
विचकर्ष धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥ ३५
विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ ।
वितत्रास तदा वाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३६
स भिन्नमर्माभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ।
ददर्शावस्थितं राममारात्सौमित्रिणा सह ॥ ३७
गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्छितः ।
तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ॥ ३८
हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ३९
रामस्तु चतुरो मासान्पृष्ठे माल्यवतः शुभे ।
निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ४०
रावणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्कां कामबलात्कृतः ।
सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
अशोकवनिकाभ्याशे तापसाश्रमसंनिभे ॥ ४१
भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवेषधारिणी ।
उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा ।
उवास दुःखवसतीः फलमूलकृताशना ॥ ४२
दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ।

C. 3 16136
B. 3 280. 44
K. 3. 281. 45

---

31 K1. 2 T1 om. 31ab; K3 om. 31 (cf. v.l. 30). — a) Dc D2 जग्मतुर् (for जघ्नतुर्). — b) T2 G2. 4 उभौ तौ (T2 ते) संनिपेततुः; G1 उभौ तौ संनिवेशतुः. — D2 om. (? hapl.) 31cd. — d) T1 वि-; T2 G1. 2. 4 [अ]भि- (for नि-).

32 a) K3 D1 M3 °संसक्तौ; K4 B2 G1. 2 °सिक्तांगौ; Dn2 °संयुक्तौ. — b) K3 Dc D1. 2 °क्षितौ. — c) K1. 4 M3 महावीरौ; T G1. 2. 4 M1 रुषा वीरौ (for तदा वीरौ). — d) K1 किंशुकाविव पर्वतौ; T1 M1 किंशुकाविव पुष्पितौ.

33 b) K3 कश्चिच्च दृश्यते; D1 कश्चित्प्र°; G4 किंचन द°; M1 कश्चन विद्यते. — After 33ab, B2 Dc D2 ins.:

1268* प्रज्ञानार्थं तदा रामो निश्चित्य मनसा तदा ।

— d) K1-3 D1 कंठम् (for कण्ठ). K3 S (except G1. 3) आसृजत् (cf. 34b).

34 a) S (except G3) मालया स (by transp.). K3. 4 D1 ततो; T G2 M3 तया (for तदा). D4 वीर. — d) S (except G1. 3) हेम° (for मेघ°).

35 a) Dc च (for तु). — b) K3 महाहनुः; K4 °बलः; B1 धनुर्धरः; T2 G1. 2. 4 महद्धनुः. — c) D1 रोप्य लक्ष्यं; T2 G1. 2. 4 चकर्ष च (for विचकर्ष). K1 धनुः सक्तो; D1 समुद्दिश्य; T1 धनुः सेषुं. — d) B2 लक्ष्यवित्; Dc T G1. 3 लक्षयन् (Dc °यत्); G4 लक्षणं (for लक्ष्यवत्). K Dc D2 °ष्यमुद्दिश्य वालिनं; D1 वालिनं हेममालिनं.

36 b) K1 मंत्रस्येव; T2 G1. 2. 4 वज्रस्येव. — c) D1 निपपात; G2 चिक्षेप च (for वितत्रास). K1. 2. 4 Dc D1. 2 ततो (for तदा). — d) K4 भृशं; B4 Dn1. n2 [ड]रसि (for हृदि).

37 a) T2 G1. 2. 4 तेन (for भिन्न°). B1. 2. 4 T1 M °मर्माभि(B4 °वि)मुखो; B2 Dn D2. 4. 6 G2 °हृदयो वाली. — b) S (except G3) मुखा° (for वक्त्रा°). — c) K1 [अ]वसंथ; G2. 4 [अ]ग्रस्थितं (for [अ]वस्थितं). — d) B1. 2 भ्रात्रा; B2. 4 Dn D2. 4. 6 G2 ततः (for आरात्).

38 a) D1 विगर्हयित्वा (for गर्हयित्वा स). K1 G4 तु; K2. 4 Dc2 D2 च (for स). — d) K1 °मिवोद्यतं; K3n °मिव स्थितं; B2 Dn D2. 4. 6 G2 °समौजसं.

39 c) K1. 2 4 B1. 2. 4 Dc D1. 2 T1 G1. 2. 4 ताराधिपमुखीं (T2 G2. 4 °खां).

40 d) K1. 2 °भ्युपस्थितः; B1 °भिसंस्थितः; T1 °नुपस्थितः; T2 G1. 2. 4 °भ्यवस्थितः. — After 40, D1 T1 ins. an addl. colophon (*adhy. no.*. D1 281; T1 268).

41 Before 41, D1 ins. मार्कंडेय उ°; T1 मार्कंडेयः. — ab) D1 [S]थ (for sपि). S (except T2 G2) लंकां गत्वा (by transp.). K D1. 3m. 5 °र्दितः (for °स्कृतः). — c) Many N MSS. °न्यासे; B1 °वासे.

42 a) D1 °दुःखार्ता. — b) K1. 2 °वेश°. — c) D2 उपवासतनुः सीता. — d) K Dc D1. 2. 5 G2. 4 ततः सा; B1. 2. 4 Dn1. n2 D4 G2 तत्रास; G1 तपसा. K1. 2 पृष्टलक्षणा; B1. 3 T2 G2. 4 पृथुलोचना. — e) K4 दुःखा; D1 दुःखं (for दुःख-). K2 B2 Dc2 Dn1. n2 D2 G1. 2. 4 °वसतिं; Dn2 D2. 4 °वसतीं. — f) K Dc D1. 2. 5 °जला°

C. 3. 16136
B. 3. 280. 44
K. 3. 281. 45

प्रासासिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४३
व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्मिकाम् ।
त्रिस्तनीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४४
एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कटमूर्धजाः ।
परिवार्यासते सीतां दिवारात्रमतन्द्रिताः ॥ ४५
तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वनाः ।
तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनाक्षराः ॥ ४६
खादाम पाटयामैनां तिलशः प्रविभज्य ताम् ।
येयं भर्तारमस्माकमवमन्येह जीवति ॥ ४७
इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः ।
भर्तृशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ४८
आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोऽस्ति जीविते ।
विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ४९
अप्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ।
शोषयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५०
न त्वन्यमभिगच्छेयं पुमांसं राघवादृते ।
इति जानीत सत्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ५१
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः खरस्वनाः ।
आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्मुस्तत्सर्वमादितः ॥ ५२
गतासु तासु सर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ।
सान्त्वयामास वैदेहीं धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५३
सीते वक्ष्यामि ते किंचिद्विश्वासं कुरु मे सखि ।
भयं ते व्येतु वामोरु शृणु चेदं वचो मम ॥ ५४
अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुंगवः ।
स रामस्य हितान्वेषी त्वदर्थे हि स मावदत् ॥ ५५
सीता मद्वचनाद्वाच्या समाश्वास्य प्रसाद्य च ।

(for °कृता°).

43 ᵃᵇ) K₁. ₂ transp. राक्षसीः and रक्षणे. K₁. ₂ तस्य; K₃. ₄ B₁. ₃ De D₁. ₂. ₅ तस्या; B₄ तस्यां (for तत्र). D₅ रक्षार्थं (for रक्षणे). K₃ Dc₁ D₃ रक्षस्याधिपः; T₃ G₁. ₂. ₄ M₃ राक्षसेश्वरः.

44 ᵃ) K D₅ T₁ M स्वक्षीं (for व्यक्षीं). D₅ शंखीं (for त्र्यक्षीं). — ᵇ) K₄ Dn₃ D₁ अजिह्मकां. — ᶜ) K₁. ₂ T₁ M एकपादीं; G₄ चैकपादां (for एकपादां). — ᵈ) K₁. ₂ तिरम°; G₄ चैक° (for एक°).

45 ᵇ) K₃ °भोत्कर°; T₁ °भायत°; T₃ G₁. ₂. ₄ M °भोत्कच° (for °भोत्कट°). — ᵈ) G₂. ₄ °रात्रिम् (for °रात्रम्). B₁ अनिद्रितां; B₃ अनिंदिताः; M₃ अनिद्रिताः (for अतन्द्रिताः).

46 ᵃ) K Dc D₂. ₅ स्म ताम्; D₁ सीताम् (for तु ताम्). — ᵇ) N (except K₁. ₂ D₅) G₃ °स्वराः (for °स्वनाः). — ᶜ) T₃ G₁. ₂. ₄ तर्जयंत्यः. K₄ महा-; T G₁. ₂. ₄ तदा (for सदा). K₁ रात्रौ (for रौद्राः). — ᵈ) K₁ °व्यंजनक्षमाः; K₄ G₂. ₄ °व्यंजिताक्षराः; Dn D₂. ₄. ₅ G₃ व्यंजनस्वराः.

47 ᵃ) K₃. ₄ M₁ खादामः. K₄ पाटयामि; G₁ पातयाम (for पाटयाम). T₁ [ए]तां (for [ए]नां). — ᶜ) T₁ सेयं (for येयं). — ᵈ) G₁. ₂. ₄ °मत्येह; M °मत्यैव (for °मन्येह).

48 ᵃ) K₁. ₂ D₁ परिभर्त्स्योंबिस्; K₃. ₄ B₁ Dc D₂ G₂. ₄ M₁ भर्त्स्यं(K₄ °र्त्स्यं)ती; B₃. ₄ भर्त्स्यमाना सा. — ᵇ) K₁. ₂ त्रासयंती; K₄ भ्राम्यमाणा; B₁ D₃. ₄ त्रासयान°; B₂–₄ D₅ T₂ G₃ त्रास्यमानाः; G₂. ₄ ताड्यमाना. Dc D₂ मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः). — ᵈ) K₄ G₂. ₄ [ए]वम्; T₂ [ए]तद् (for [इ]दम्). K₃ सा; Dc D₂. ₅ ह (for ताः).

49 ᵃ) K₃ M₃ मा (for मां). — ᵇ) K₃ Dc D₂. ₃. ₅. ₆ लाभो (for लोभो). G₃. ₄ जीवने (for जीविते). — G₁ om. 49ᶜᵈ. — 49ᵈ=(var.) 1. 96. 54ᵇ; 155. 42ᵇ.

50 ᵃ) K₃ T₃ G₁. ₂. ₄ अथ; D₁. ₂ अथ (for अपि). — ᵇ) K₁. ₂ जीवितं; S (except T₃ G₃) जीवंती (for जीवित-). D₁ °दर्शिताः (for °वर्जिता). — ᵈ) S (except G₃) वल्ली (for व्याली). D₁ तालवने; T₁ कालगता; T₃ G₃ तल°. K₃ इव (for यथा).

52 ᵇ) K₃ B₃. ₄ Dc D₁. ₂ M °स्वराः (for °स्वनाः). G₂. ₄ राक्षस्यः खरनिस्वनाः. — ᵈ) T₁ ताः (for तत्). The reading आहताः of some printed ed. was not found in any MS. collated!

53 ᵈ) K₄ B₁ Dc D₂. ₅ धर्मज्ञां °वादिनीं.

54 ᵃ) B₃ Dn D₂. ₄. ₅ G₃ त्वं त्यज (for ते व्येतु).

55 ᵃ) K₄ D₁ अवंध्यो; B₃ अविंदो; T₁ G₄ अविध्यो; T₃ G₁. ₂ अवध्यो (for अविन्ध्यो). — ᵇ) K₁ Dc स मां राम-; K₃. ₄ D₅ स राघव-; D₁. ₂ स च राम-; S (except G₃) सदा राम- (for स रामस्य). — ᵈ) Dc त्वदर्थं. K D₁ T₃ G₁ मां (K₃ [ऽ]ति-); Dc D₂ मे; G₂. ₄ मा (for हि). K D₁ T₃ G₁ समासदत्; Dn स मां वदत् (!); T₁ M₃ समादधत्; G₂. ₄ अचूचुदत्; M₁ समादिशत् (for स मावदत्).

भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ५६
सख्यं वानरराजेन शक्रप्रतिमतेजसा ।
कृतवान्राघवः श्रीमांस्त्वदर्थे च समुद्यतः ॥ ५७
मा च तेऽस्तु भयं भीरु रावणाल्लोकगर्हितात् ।
नलकूबरशापेन रक्षिता ह्यसनिन्दिते ॥ ५८
शप्तो ह्येष पुरा पापो वधूं रम्भां परामृशन् ।
न शक्तो विवशां नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ५९
क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः ।
सौमित्रिसहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥ ६०
स्वप्ना हि सुमहाघोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
विनाशायास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलघातिनः ॥ ६१
दारुणो ह्येष दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः ।
स्वभावाच्छीलदोषेण सर्वेषां भयवर्धनः ॥ ६२
स्पर्धते सर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः ।
मया विनाशलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६३
तैलाभिषिक्तो विकचो मज्जन्पङ्के दशाननः ।
असकृत्खरयुक्ते तु रथे नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६४
कुम्भकर्णादयश्चेमे नग्नाः पतितमूर्धजाः ।
कृष्यन्ते दक्षिणामाशां रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ ६५
श्वेतातपत्रः सोष्णीषः शुक्लमाल्यविभूषणः ।
श्वेतपर्वतमारूढ एक एव विभीषणः ॥ ६६
सचिवाश्चास्य चत्वारः शुक्लमाल्यानुलेपनाः ।
श्वेतपर्वतमारूढा मोक्ष्यन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६७
रामस्यास्त्रेण पृथिवी परिक्षिप्ता ससागरा ।
यशसा पृथिवीं कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६८
अस्थिसंचयमारूढो भुञ्जानो मधुपायसम् ।

C. 3. 161
B 3. 280. 70
K. 3. 281. 71

---

56 a) Dn₂ मद्वचसा; G₁ तद्वचनाद्. — b) B₁ T₂ °साद्य (for °श्वास्य).

57 a) K₁ °राजेंद्र (for °राजेन) — c) B₃. ₄ T₁ G₁ M गत° (for कृत°). — d) G₂. ₄ कृतोद्यमः (for समु°).

58 a) S (except T₂ G₃) ते भूद् (for तेऽस्तु). — d) K₄ B₁–₃ Dn D₃. ₄. ₆ G₁. ₃ M₁ नंदिनि (for [अ]निन्दिते).

59 a) K₁ ह्येषां (for पापो). — b) K₁. ₂ B Dn₂ D₄. ₆ °मृषन् (D₄ °मृशन् also as in text). — c) B Dn D₄–₆ G₃ न शक्तोत्यवशां; D₃ न शक्तोभ्यवशां; T₁ अशक्तोप्यवशां. — d) K₁. ₄ B₃. ₄ Dc D₁. ₃ G₂ उपेतुम् (for उपै°). D₁ जीवितप्रियः (for अजितेन्द्रियः).

60 b) T₁ सुग्रीवसहितः प्रभुः; T₂ G₁. ₂. ₄ M सुग्रीवेण सह (T₂ सम) प्रभुः. — c) S (except G₃) सौमित्रिणा च वीरेण. — d) T₁ स्वामितो; T₂ G₁. ₂. ₄ M ततस्त्वां (for त्वां चेतो). K₄ मोच° (for मोक्ष°).

61 D₃ om. 61a–62b. — a) T₁ स्वप्नो —°घोरो (for स्वप्ना —°घोरा). — b) K₁ Dc दृष्ट्वा; T₁ दृष्टो (for दृष्टा). K₁ Dc D₁ घोर°; K₄ रौद्र°; G₂. ₄ [s]रिष्ट° (for sनिष्ट°). T₁ दर्शनः (for °दर्शनाः). — c) D₁ नाशायास्य सुदुर्बुद्धेः. — d) T₁ °पांसनः. G₂. ₄ पौलस्त्यस्य कुलस्य च.

62 D₃ om. 62ab (cf. v.l. 61). — b) K₁ D₁ रौद्र°; K₃ क्षौद्र (for क्षुद्र°). — c) K₄ G₂. ₄ °वशील° (for °वाच्छील°).

63 K₃ om. (hapl.) 63a–64b. — a) T₂ G₁ सर्व-(G₁ सह)देवेभ्यः. — d) K₁ स्वप्न; T₂ सप्त (for स्वप्ने). D₃ च (for वै).

64 K₃ om. 64ab (cf. v.l. 63). — a) K₁ B₃. ₄ Dc D₁. ₂ °वसिक्तो (for °भिषिक्तो). — c) K₁ B₁ D₁ G₂. ₄ M °युक्ते च; Dc D₂. ₃ T₁ G₁ °युक्तेन (for °युक्ते तु). — d) G₁ चरन् (for रथे). G₂. ₄ नृत्यम् (for नृत्यन्). T₁ G₂. ₄ M₁ अवस्थितः (for इव स्थितः).

65 a) B₂ चान्ये; S (except G₃) चैव (for चेमे). — b) K₁ नागाः; K₄ मग्नाः; D₁ भग्नाः (for नग्नाः). K₄ पलित° (for पतित°). — c) B D (except D₁. ₃. ₅) G₃ गच्छंति (for कृष्यन्ते).

66 K₁ M₁ om. (hapl.) 66a–67b. — b) K₄ शुक्लमाल्यविभूषितः; B₁ D₁ G₂ °माल्यो वि(B₁ °माल्यवि)भीषणः; B₂. ₃ Dc Dn D₂. ₅ T₁ G₁. ₃ °माल्यानुलेपनः. — D₁ om. (hapl.) 66cd; G₄ om. 66c–67b. — c) =(var.) 67c. K₃ श्वेतं पर्वतम्. M₂ आस्थाय (for आरूढ). — G₂ om. (hapl.) 66d–67c.

67 K₁ T₂ G₄ M₁ om. 67ab; G₂ om. 67abc (cf. v.l. 66); B₂ om. 67. — a) K₄ तस्य (for चास्य). — c) =(var.) 66c. K₁. ₃ T₂ G₄ श्वेतं; B₁ शुक्ल (for श्वेत-). — d) A few N MSS. मोक्षंते. B₁ दृष्टाः स्वप्ने मयानघे. — After 67, B₁ ins.:

1269* मोक्षिता त्वां भयादस्माद्रामः शत्रुनिषूदनः ।

68 b) K Dc D₁. ₂. ₆ विनि° (for परि°). — c) K₄ T₁ सर्वा (for कृत्स्नां).

69 a) K₁. ₂ G₁ अस्थिपर्वतमारूढो; T G₄ हस्तिसंचय°;

C. 3. 16161
B. 3 280. 70
K. 3. 281. 71

लक्ष्मणश्च मया दृष्टो निरीक्षन्सर्वतो दिशः ॥ ६९
रुदती रुधिरार्द्राङ्गी व्याघ्रेण परिरक्षिता ।
असकृच्चं मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तराम् ॥ ७०
हर्षमेष्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्तृसमन्विता ।
राघवेण सह भ्रात्रा सीते त्वमचिरादिव ॥ ७१

इति सा मृगशावाक्षी तच्छ्रुत्वा त्रिजटावचः ।
बभूवाशावती बाला पुनर्भर्तृसमागमे ॥ ७२
यावदभ्यागता रौद्राः पिशाच्यस्ताः सुदारुणाः ।
ददृशुस्तां त्रिजटया सहासीनां यथा पुरा ॥ ७३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६४ ॥

२६५

मार्कण्डेय उवाच ।
ततस्तां भर्तृशोकार्तां दीनां मलिनवाससम् ।
मणिशेषाभ्यलंकारां रुदतीं च पतिव्रताम् ॥ १
राक्षसीभिरुपास्यन्तीं समासीनां शिलातले ।
रावणः कामबाणार्तो ददर्शोपससर्प च ॥ २

देवदानवगन्धर्वयक्षकिंपुरुषैर्युधि ।
अजितोऽशोकवनिकां ययौ कन्दर्पमोहितः ॥ ३
दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुमृष्टमणिकुण्डलः ।
विचित्रमाल्यमुकुटो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ ४
स कल्पवृक्षसदृशो यत्नादपि विभूषितः ।

G₂ हस्तिस्कंधसमा°. — ᵇ) Dc D₂ T₂ G₁. ₂. ₄ घृत° (for मधु°). — ᵈ) B Dn D₃₋₆ G₃ दिधक्षुः; T G₁. ₂. ₄ M वि(T₁ प्र)पश्यन् (for निरीक्षन्). K₄ B Dn D₁. ₃. ₄. ₆ T₁ G₁. ₄ -दिशं (for दिशः).

70 ᵃ) B₃ कर्षिता; T₁ G₄ रुदंती.

71 ᵃ) D₅ भोक्ष्यसि (for एष्यसि). — ᵇ) B Dn D₃. ₄. ₆ G₃ M भर्त्रा (for भर्तृ-). — T G₂. ₄ om. 71ᶜᵈ. — ᶜᵈ) B₂m लक्ष्मणेन (for राघवेण). K Dc D₁. ₂. ₅ लक्ष्मणेन च संयुक्ता सीते भर्तृहिते रता; G₁ M राघवेणेति वक्तव्या (G₁ °णाभिपत्तव्या) सीता भर्तृहिते रता.

72 ᵃ) B₁. ₃ इत्येवं; B₂. ₄ Dn D₃. ₄. ₆ G₃ इत्येतत् (for इति सा). — ᶜ) K₄ बभूवाशाबला सा तु. — ᵈ) S (except G₃) भर्तुरेव समागमे.

73 ᵃ) S (except T₂ G₃) तावद् (for यावद्). S (except T₁ G₃) रौद्र्यः (for रौद्राः). — ᵇ) S (except G₃) महारवाः (for सुदारुणाः). — ᶜ) T₁ G₂ तास्; T₂ हि (for तां). — ᵈ) K₄ सह सीतां; T₁ सुखासीनां. S (except G₃) यथापुरं.

Colophon om. in K₁. ₃. — *Major parvan:* Dn₃ G₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* N (K₁. ₃ om.) G₃ (all om. sub-parvan name) mention only रामोपाख्यान; M₁, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. name:* B₄ त्रिजटास्वप्ननिवेदनं; D₁ त्रिजटावाक्यं; M₂ त्रिजटावाक्यसमाश्वासं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 278 (Dn₃ 279); D₁ 282; T₁ 269; T₂ G₄ M (M₂ *inf. lin.*) 268 (M₂ orig. 270); G₁ 265; G₂ 267. — *Śloka no.:* Dn 74; D₁ 34.

265

1 ᵇ) K₃ सलिल- (for मलिन-). K₁. ₃ Dc₂ D₁. ₃ °वाससां; T G₄ M °वाससीं; G₃ °वासिनीं. — ᵈ) K₁. ₃. ₄ Dn₃ D₁. ₃ रुदंतीं. S (except G₃) स्म (for च).

2 ᵃ) B₁ उपासतीं; Dc D₃ अपश्यंतीं (for उपास्यन्तीं).

3 ᵃᵇ) K₁. ₄ °गंधर्वैर् (for °गन्धर्व-). T₂ G₂ -पुरुषोरगैः (for -पुरुषैर्युधि). — ᵈ) B Dn D₃₋₆ G₃ °पीडितः (for °मोहितः).

4 ᵃ) B₂ दिव्यायुधधरः. — ᶜ) T₁ मरीचिमाला- (for विचित्रमाल्य-). S (except G₂. ₃) -मकुटो (for -मुकुटो). — ᵈ) = Rām. 5. 22. 29ᵇ.

5 = (var.) Rām. 5. 22. 29. — ᵃ) Dn₁ D₅. ₆ G₃ न (for स). G₁ °सहितो (for °सदृशो). — ᵇ) D₅ सु° (for वि°). — ᶜ) B₃ °प्रतिमो (for °द्रुमवद्).

6 ᵃ) K₁. ₃ सुमनुष्यायाः (for तनु°). — ᵇ) T₁ ददर्श (for ददृशे).

श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूषितोऽपि भयंकरः ॥ ५
स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
ददृशे रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६
स तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पुष्पकेतुशराहतः ।
इदमित्यब्रवीद्बालां त्रस्तां रौहीमिवाबलाम् ॥ ७
सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ।
प्रसादं कुरु तन्वङ्गि क्रियतां परिकर्म ते ॥ ८
भजस्व मां वरारोहे महार्हाभरणाम्बरा ।
भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनि ॥ ९
सन्ति मे देवकन्याश्च राजर्षीणां तथाङ्गनाः ।
सन्ति दानवकन्याश्च दैत्यानां चापि योषितः ॥ १०
चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
द्विस्तावत्पुरुषादानां रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ११
ततो मे त्रिगुणा यक्षा ये मद्वचनकारिणः ।
केचिदेव धनाध्यक्षं भ्रातरं मे समाश्रिताः ॥ १२
गन्धर्वाप्सरसो भद्रे मामापानगतं सदा ।
उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३
पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः साक्षाद्विश्रवसो मुनेः ।
पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४
दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च ।
यथैव त्रिदशेशस्य तथैव मम भामिनि ॥ १५
क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी तथा ॥ १६
इत्युक्ता तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
तृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७
अशिवेनातिवामोरूरजस्वं नेत्रवारिणा ।
स्तनावपतितौ बाला सहितावभिवर्षती ।
उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ १८
असकृद्वदतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
विषादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ॥ १९

C. 3. 16185
B. 3. 281. 20
K. 3. 282. 20

---

7 ^{c}) G1. 2. 4 M एत्य (for इति). Dn D4. 6 वाक्यं (for बालां). — ^{d}) K De D1. 2. 5 त्रस्तां व्याकुललोचनां; T1 संत्रस्तामिव रोहिणीं; T (T1 orig.) G1. 2. 3m. 4 त्रस्तां मृगवधूमिव.

8 ^{b}) G1 M अनुक्रमः (for अनुग्रहः). — ^{c}) G1. 4 M2 कुरु प्रसादं (by transp.). — ^{d}) K1. 3. 4 B1. 3 T1 M1 प्रति° (for परि°). K1 D1 च (for ते).

9 ^{d}) K3 Dc2 Dn2. n3 D1 T1 G1 वरवर्णिनी.

10 ^{a}) S (except G3) दानव° (for मे देव°). — B2 om. (hapl.) 10^{bc}. — ^{b}) K1. 3. 4 देव° (for राज°). K3 B (B2 om.) Dc Dn D2–6 G3 गंधर्वाणां च योषितः. — K3 G4 M2 om. 10^{cd}. — ^{cd}) T G1. 2 M1 तासामथ विशालाक्षि सर्वासां मे भवोत्तमा.

11 ^{a}) B2 T1 M पिशाचीनां. — ^{b}) T2 G1. 4 M वचसि (for वचने). — ^{d}) K1. 2 भीमरूपिणां.

12 ^{a}) K1. 2 तत्र (for ततो). Dc2 D2 T1 द्वि° (for त्रि°). — ^{b}) T2 G2. 4 मे (for मद्-).

13 ^{a}) D1 यज्ञे (for भद्रे). — ^{b}) K1 D3 (by corr.) मामासनगतं तदा (D3 सदा); D1 नानापानगतं सदा; T1 मां विमानगतं सदा.

14 K3 om. 14^{a}–15^{b}. — ^{b}) T2 मुनिः (for मुनेः). — ^{c}) D1 पंचमं.

15 K3 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — ^{b}) D3 तु (for च). — ^{c}) K1 B1 D1 त्रिदिवेशस्य; Dc D2 त्रिदशेंद्रस्य. — ^{d}) T2 G2. 4 M2 भज (for मम). K2 B Dc2 Dn1. n3 D2–6 भाविनि (for भामिनि).

16 ^{a}) D3 दुष्करं (for दुष्कृतं). T1 धर्मं (for कर्म). — ^{b}) Dc D2 °गतं (for °कृतं). K1. 3 तथा (for तव). — 16^{c} = 1. 67. 1^{c}; 3. 251. 18^{a}; 262. 34^{c}; etc. — ^{d}) T2 G2. 4 M मंडोदरी (for मन्दो°).

17 ^{b}) K1 सुशोभना (for शुभा°). — 17^{cd} = (var.) Rām. 3. 56. 1^{cd}; 5. 21. 3^{ab}.

18 ^{a}) T2 अर्दितैवं; G1 अशीतेन; G2 अर्दितव्यं; G4 अर्दितेन (for अशिवेन). T2 G2. 4 हि; G1 [ग]व (for [अ]ति-). — ^{b}) T2 असकृन् (for अजस्रं). — ^{c}) K1. 3. 4 Dc D1. 2 पीनौ (for बाला). — ^{d}) B2. 4 D (except D1. 3) G1 संहतावृ (for सहितावृ). D1 अपि (for अभि-). B2 D1 -वर्षनि. — After 18^{cd} S (except G3) ins.:

1270* व्यवस्थाप्य कथंचिन्सा विषादादनिमोहिता ।
[T1 G1 M रुदती गिरं (for अनिमोहिता).]

— ^{e}) T G1. 2. 4 रावणं (for वाक्यं तं). K1 क्रुद्धं (for क्षुद्रं).

19 ^{b}) K2–4 Dc2 D1 राक्षसेश्वरः; D3. 6 °सेरितं; T1 °सीधम; G1 °सेश्वरं. — ^{c}) K4 अधर्म-; T1 न याचे; M विवाद- (for विषाद-). — ^{d}) K3 क्षणम्; G1 चैवम् (for

C. 3. 16185
B. 3. 281. 20
K. 3. 282. 20

तद्भद्रमुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ।
परदारास्म्यलभ्या च सततं च पतिव्रता ॥ २०
न चैवोपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव ।
विवशां धर्षयित्वा च कां त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २१
प्रजापतिसमो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
न च पालयसे धर्मं लोकपालसमः कथम् ॥ २२
भ्रातरं राजराजानं महेश्वरसखं प्रभुम् ।
धनेश्वरं व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जसे ॥ २३
इत्युक्त्वा प्रारुदत्सीता कम्पयन्ती पयोधरौ ।
शिरोधरां च तन्वङ्गी मुखं प्रच्छाद्य वाससा ॥ २४
तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घा वेणी सुसंयता ।
ददृशे स्खसिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥ २५
तच्छ्रुत्वा रावणो वाक्यं सीतयोक्तं सुनिष्ठुरम् ।
प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ २६
काममङ्गानि मे सीते दुनोतु मकरध्वजः ।
न त्वामकामां सुश्रोणीं समेष्ये चारुहासिनीम् ॥ २७
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्त्वमद्यापि मानुषम् ।
आहारभूतमस्माकं राममेवानुरुध्यसे ॥ २८
इत्युक्त्वा तामनिन्द्याङ्गीं स राक्षसगणेश्वरः ।
तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमतां दिशम् ॥ २९
राक्षसीभिः परिवृता वैदेही शोककर्शिता ।
सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

श्रुतम्). K1 अनार्यया; D1 अयोग्यया (for अभाग्यया).

20 a) K3. 4 B1 T2 G2. 4 M °मुख (for °सुख). — b) K1 D2 G1 विनिवर्ततां; G2 °वृत्यतां. — c) K1. 2 D1 न; G2. 4 M2 हि (for [अ]स्मि). K1. 2 D1 [अ]स्मि (for च). — d) D3 M2 संततं.

21 a) K1 चैव पावकी; K2 चैवैतादृशी; K3. 4 Dc1 D3. 6 T2 चैवोपयिकी; B2 चैवौपायिकी; B4 चैवौपयिका; Dc2 चैवापायिकी; D2 एवोपयिकी. — b) G1 मनुष्या (for मानुषी). K4 कृपणा तथा; G2. 4 तव राक्षस (for कृपणा तव). — c) K Dc D1. 2 मां; B3 तु (for च). T2 विहर्षां धर्मयित्वा च. — d) G1 शांतिम् (for प्रीतिम्).

22 c) T2 G2 त्वं (for च). B1 सर्वं (for धर्मं). — d) K1. 3. 4 Dc2 D1. 2. 5 °पालोपमः (for °पालसमः).

23 a) K1 राजराजस्त्वं; K3 °राजस्त्वं; D1 यक्षराजं तं; T G1. 2. 4 राजराजं च; M °राजं त्वं. — b) K1 °समं विभुं; B1 °समप्रभं; Dc1 °समं प्रभुं; Dc2 D2 °समं प्रभं (for °सखं प्रभुम्). — d) K1. 2 इत्थं; K3 Dc D1. 2. 5 हि त्वं; K4 त्वं हि; D3 त्वं ह (for त्विह).

24 a) B4 सारुदत्; Dc2 G1 M3 प्ररुदत्. — b) Dc D2 कंपयंतौ. — d) K4 D1 पाणिना (for वाससा).

25 a) T2 तस्यां. K B1 Dc Dn2. n3 D2. 3 T1 G1 M रुदंत्या; T2 रुदत्यां. B D (except Dn1) G2 M1 भाविन्या; T2 भामिन्यां. — b) K3. 4 B1. 3 Dc D2 G4 M3 दीर्घ (for दीर्घा). B1 वेगा (for वेणी). K1. 2 सुशोभना; B1 समुद्यता; Dn2 D2 सुसंयुता. — c) Dc D2 स्थगिता; D3 स्वसिता; T2 सविषा; G1. 2. 4 M3 सासिता (for स्खं). — d) Dc2 Dn2 कला; T2 कृष्णा (for काली). G1. 2. 4 M व्याली कालीव (by transp.).

26 a) B Dn D2. 4. 6 G3 M1 श्रुत्वा तद् (by transp.) — b) K1. 3. 4 D1 T G2. 4 M अनि°; G1 तु नि° (for सुनि°).

27 b) K3 धुनोतु; Dn2 D1. 5 S (except G3) दुनोति. — c) K1. 4 B1. 3. 4 Dc Dn2. n3 D1. 2. 4 T1 G1 M सुश्रोणि. — d) K1. 4 B1. 3. 4 Dc1 D2 T2 M °हासिनि.

28 a) K1 न; K3 Dc2 T1 G3 M तु (for नु). — b) D1 मानुषीं. — c) D1 आहारभूताम्. — d) B1 [अ]नुबुध्यसे; D1 °राध्यसे.

29 a) B1 इत्युक्त्वा चानवद्यांगीं. — b) K3 B Dc1 Dn D2–4. 6 G3 M °महेश्वरः; G1 °जनेश्वरः. — c) G2 [अं]तरितो (for [अ]न्तर्हितो). — d) B2 जगामाभीप्सितां दिशं; Dc °माभिहतं शुभं; D2 °माभिहितं शुभे.

30 b) K1 जानकी (for वैदेही). K1–3 B1. 2. 4 Dn2. n3 शोककर्षिता. — c) B4 सांत्व्य° (for सेव्य°). — d) D3. 4 G3 तया (for तदा).

Colophon. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N G3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K2 B2 श्रीरामो)पाख्यान; M3, likewise, only रामायणोपाख्यान. — *Adhy. name:* M3 सीतापार्थनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 279 (Dn2 280); D1 283; T1 270; T2 G4 M (M3 *inf. lin.*) 269 (M3 orig. 271); G1 266; G3 268. — *Śloka no.:* Dn1. n2 D1 31.

२६६

मार्कण्डेय उवाच ।
राघवस्तु ससौमित्रिः सुग्रीवेणाभिपालितः ।
वसन्माल्यवतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १
स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् ।
ग्रहनक्षत्रतारामिरनुयातममित्रहा ॥ २
कुमुदोत्पलपद्मानां गन्धमादाय वायुना ।
महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३
प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षसवेश्मनि ॥ ४
गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धायां कपीश्वरम् ।
प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतघ्नं स्वार्थपण्डितम् ॥ ५
योऽसौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिषेचितः ।
सर्ववानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ६
यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्वह ।
त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७
कृतघ्नं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि ।
यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८
असौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपादनम् ।
कृतोपकारं मां नूनमवमन्याल्पया धिया ॥ ९
यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।
नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १०
अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुंगवः ।
तमादायैहि काकुत्स्थ त्वरावान्भव मा चिरम् ॥ ११
इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः ।

C. 3. 162ᵈᵉ
B. 3. 282. 12
K. 3. 283. 12

266

1 K₄ T₂ G₁ om. the ref. — [a]) B₁₋₃ Dn D₃. ₄. ₆ G₃ M₁ सहसौ° (for तु ससौ°). — [c]) =(var.) 61ᵈ. K₁ °पूजितः. — [c]) = Rām. 4. 28. 1ᶜ. — [d]) B₁. ₂. ₄ Dn₁. n₃ D₁. ₄₋₆ M₁ ददृशे (for ददर्श).

2 [a]) B₁. ₃ विपुले; T₁ G₁ विमलं (for विमले). — [b]) K₁. ₃. ₄ Dc D₁. ₂ विमलं (for निर्मलं). B₂ S (except G₃) शशलांछनं; D₁. ₃ (by corr.) शशिलक्षणं.

3 [a]) T₂ G₁. ₂. ₄ M₂ °गंधेन. — [b]) K₃. ₄ Dc D₁. ₃ गंधान् (for गन्धम्). G₁. ₂ गंधमादनवायुना. — [cd]) Dn₃ T₂ महीधरस्थ; T₁ °धरः स. Dc D₂ पीतेन (for शी°). G₁. ₂ M₂ transp. शीतेन and सहसा.

4 [b]) G₁ दुःखितः (for दुर्मनाः). — [c]) B₂ तां संस्मृत्य च ध°.

5 [a]) K₁. ₂ गच्छ जानीहि सौमित्रे. — [c]) K₁. ₄ Dc D₁. ₂ प्रसक्तं (for प्रमत्तं). K₄ °धर्मेण (for °धर्मेषु). — D₄ om. 5ᵈ–21ᵈ. — [d]) Dc D₂ प्रसक्तं (for कृतघ्नं).

6 D₄ om. 6 (cf. v.l. 5). — [b]) K₁ [अ]रण्ये (for राज्ये). — [c]) K₁. ₂ Dc D₁ G₁. ₂. ₄ M₂ सर्वे (for सर्व-). — [d]) D₂ ये मृषा च; T₂ G₂. ₄ M₂ ऋक्षाश्चैनं (for यमृक्षाश्च). K Dc D₁. ₂. ₅ [अ]पि भेजिरे (for भजन्ति वै).

7 D₄ om. 7 (cf. v.l. 5). — [a]) K₄ धीमान् (for वाली). — [d]) D₁ M₁ तथा; G₂. ₄ M₂ पुरा (for तदा).

8 D₄ om. 8 (cf. v.l. 5). — [a]) K₁ तदहं (for तमहं). — [b]) K₂ S (except G₃) वानरापशदं. — [c]) K₁. ₄ G₄ M₂ °गतं; Dc D₂ T₁ °गते (for °गतो). — [d]) K₁. ₂ जानाति (for जानीते); cf. v.l. 9.

9 D₄ om. 9 (cf. v.l. 5). — [a]) K D₁. ₂ व्यतिरिक्तं; B₂ Dc D₂ T G₂. ₄ योऽसौ मन्ये (for असौ मन्ये). K₁₋₃ D₁ न जानाति; cf. v. l. 8. — [b]) B Dc Dn D₂. ₃. ₆ G₃ °प्रतिपालनं. — [c]) K₃ Dc₂ D₃ मा (for मां). — [d]) S (except T₂ G₃) अवमत्य. B₁ [आ]त्मपौरुषः; B₃. ₄ T₁ [अ]ल्पमेधया (for [अ]ल्पया धिया).

10 D₄ om. 10 (cf. v.l. 5). — [a]) T₂ अनायत्तः (for अनुद्युक्तः). — [b]) K₁ Dc D₂ कामवशानुगः; K₃. ₄ °वशात्मकः; B₂ °सुखाशया. — [d]) K₄ Dc₂ T₁ M₁ °गतिम् (for °गतिं). K₄ स्वयं (for त्वया). K₃ °गतं तदा; D₁ °गतेन वै.

11 D₄ om. 11 (cf. v.l. 5). — [a]) K Dc D₁₋₃. ₅ T₁ G₁ अथ वा; B₄ तथापि (for अथापि). D₃ चेष्ट°; G₁ त्वर° (for घट°). — [b]) K₁. ₃ D₁ कृत्ये (for अर्थे). — [c]) K₂ B₁. ₂. ₄ Dn D₃. ₅. ₆ T₁ G₃ °यैव; B₃ M₁ °य हि (for °यैहि).

12 D₄ om. 12 (cf. v.l. 5). — [b]) K₁ तनो वाक्ये; K₂ गुरुवाक्ये. — K₃ om. (hapl.) 12ᶜᵈᵉᶠ. — [d]) T G₁. ₂. ₄ °गणं (for °गुणं). — [f]) K₁ [अ]निवेदितः (for [अ]नि-

C. 3. 16208
B. 3. 282. 12
K. 3. 283. 12

प्रतस्थे रुचिरं गृह्य समार्गणगुणं धनुः ।
किष्किन्धाद्वारमासाद्य प्रविवेशानिवारितः ॥ १२
सक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ।
तं सदारो विनीतात्मा सुग्रीवः प्लवगाधिपः ।
पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १३
तमब्रवीद्रामवचः सौमित्रिरकुतोभयः ।
स तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥ १४
सभृत्यदारो राजेन्द्र सुग्रीवो वानराधिपः ।
इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १५
नासि लक्ष्मण दुर्मेधा न कृतघ्नो न निर्घृणः ।
श्रूयतां यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥ १६
दिशः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
सर्वेषां च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १७
यैरियं सवना साद्रिः सपुरा सागराम्बरा ।
विचेतव्या मही वीर सग्रामनगराकरा ॥ १८
स मासः पञ्चरात्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
ततः श्रोष्यसि रामेण सहितः सुमहत्प्रियम् ॥ १९
इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।
त्यक्त्वा रोषमदीनात्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २०
स रामं सहसुग्रीवो माल्यवत्पृष्ठमास्थितम् ।
अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २१
इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः सहस्रशः ।
दिशस्तिस्रो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥ २२
आचख्युस्ते तु रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं रावणस्य वा ॥ २३
गतास्तु दक्षिणामाशां ये वै वानरपुंगवाः ।

वारितः).

13 D_4 om. 13 (cf. v.l 5). — [a]) $Dn_{2.}$ ns $D_{8.}$ 6 T_1 G_3 M_1 इव (for इति). $K_{1.}$ 2 तं लक्ष्य; D_1 मत्वा स (for तं मत्वा). — [d]) B_2 T_2 प्लवगेश्वरः; $G_{1.}$ 2. 4 °गोत्तमः. — [f]) D_5 तदा ह्रिया (for तदर्हया).

14 D_4 om. 14 (cf. v.l. 5); D_1 om. 14[a]–15[b]. — 14[b]=3. 267. 16[d]. — [c]) K_1 पूर्वम् (for सर्वम्). T_1 विशेषेण. — [d]) K_1 प्राह (for प्रह्वः). S (except G_3) शुश्राव हरिपुंगवः.

15 D_4 om. 15; D_1 om. 15[ab] (cf. v.l 5, 14). — [ab]) B_2 वानरेश्वरः (for °राधिपः). S (except G_3) सभृत्यस्तं तदा प्रह्वः स वानरगणाधिपः. — [d]) $B_{1.}$ 2 नरपुंगव; T $G_{2.}$ 4 M वानरर्षभः; G_1 कपिपुंगवः.

16 D_4 om. 16 (cf. v.l. 5). — [b]) B D_{11} $D_{8.}$ 5. 6 G_3 नाकृतज्ञो (for न कृतघ्नो). — [d]) K_1 सीतापर्यक्षणे रतः; G_1 °न्वेषणकौतुकः.

17 D_4 om. 17 (cf. v.l. 5). — [a]) M_1 सर्वाः (for सर्वे). — [b]) S (except G_3 M_3) समर्था (for विनीता). — [d]) S (except G_3) मासोभ्या(T G_1 °सो द्या)गमने पुनः.

18 [a]) D_5 तैर् (for यैर्). K $D_{1.}$ 5 सनगा; M_1 ससरित्; M_3 सपुरा (for सवना). — [b]) M सवना (for सपुरा). — [c]) $K_{1.}$ 3. 4 Dc_2 $D_{1.}$ 3 मही सर्वा; $G_{3.}$ 4 महावीर. — [d]) K_4 समग्र°.

19 D_4 om. 19 (cf. v.l. 5). — [c]) T_1 M_3 तत्र (for ततः).

20 D_4 om. 20 (cf. v.l. 5). — [ab]) T_3 $G_{2.}$ 4 transp. लक्ष्मण° and वानरे°.

21 D_4 om. 21 (cf. v.l. 5). — [b]) $K_{1.}$ 3 हिम° (for माल्य°). K_1 B_2 G_4 °पृष्ठमाश्रितं; $K_{3.}$ 4 Dc $D_{1.}$ 2. 5 G_1 M °पृष्ठ(D₁ °प्रस्थ)वासिनं. T_1 गिरिपृष्ठनिवासिनं. — [c]) B_2 कार्यं (for तस्य). T_2 $G_{2.}$ 4 M_2 अभिगम्येदमंतस्थं.

22 [a]) K Dc $D_{1.}$ 2. 5 अन्तांतरे वानरेंद्राः; T $G_{1.}$ 2. 4 इत्येवं वादिन(T₁ वदत)स्तस्य; M इत्येवं ते वानरेंद्राः. — After 22[a], G_1 ins.:

1271* आयाता वानरास्तदा ।
दिशस्तिस्रो वानरेन्द्राः.

— [b]) T_1 वानरेंद्राः (for समा°). T_2 $G_{2.}$ 4 आयाता वानरास्तदा (T_2 °था) (=line 1 of 1271*). — [c]) K_4 विविच्याथ; B_1 विहृत्याथ. — [d]) Dc_2 $D_{1.}$ 2. 4 च (for तु). T_1 दिशं (for गताः).

23 D_4 om. 23–31. — [a]) B_4 Dc_2 D_3 आचक्षुस्. K_1 Dc_2 D_3 तेथ; K_3 B_{1-3} Dc_1 D_{11} $D_{8.}$ 5. 6 G_3 तत्र; K_4 तेत्र; D_1 T $G_{2.}$ 4 ते च; G_1 तेपि (for ते तु). K_1 रामस्य. — [b]) Dc_2 $D_{1.}$ 3 T_1 G_1 मही °मेखला (Dc_2 D_1 °मेखलां). — [c]) D_3 T $G_{1.}$ 4 विचिता; D_5 निचितां. $K_{1.}$ 3. 4 Dc $D_{1.}$ 2 S (except G_3 M_1) च (for तु). — [d]) $K_{1.}$ 3. 4 D_5 च (for वा).

24 D_4 om. 24 (cf. v.l. 23). — [a]) B_1 वै; Dc_2

आशावांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्तोऽप्यधारयत् ॥ २४
द्विमासोपरमे काले व्यतीते प्लवगास्ततः ।
सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २५
रक्षितं वालिना यत्तत्स्फीतं मधुवनं महत् ।
त्वया च प्लवगश्रेष्ठ तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २६
वालिपुत्रोऽङ्गदश्चैव ये चान्ये प्लवगर्षभाः ।
विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥ २७
तेषां तं प्रणयं श्रुत्वा मेने स कृतकृत्यताम् ।
कृतार्थानां हि भृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २८
स तद्रामाय मेधावी शशंस प्लवगर्षभः ।
रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ २९
हनूमत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते प्लवंगमाः ।
अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसंनिधौ ॥ ३०
गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हनूमतः ।
अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्टा सीतेति भारत ॥ ३१
हनूमत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानसाः ।
प्रणेमुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३२
तानुवाचागतान्रामः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
अपि मां जीवयिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३३
अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ।
निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजाम् ॥ ३४
अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रिपूत्रणे ।
हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३५
इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।
प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ॥ ३६
विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् ।
श्रान्ताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥ ३७
प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायताम् ।

C. 3. 1623b
B. 3. 282. 39
K. 3. 283. 39

D₃ ते (for तु). — ᶜ) K₁. ₃. ₄ B₁ तेन (for नेषु). — ᵈ) K₃ [s]द्य°; K₄ D₁ T₂ G₁. ₂. ₄ M₃ द्य°; B₂ Dn D₃. ₆ T₁ G₃ [s]भ्य° (for स्य°).

25 D₄ om. 25 (cf. v.l. 23); K₂ om. 25ᵃ-26ᵇ. — ᵃ) K (K₂ om.) D₁ T₂ G₃ M द्विमासपरमे; T₁ G₁ °से परमे. — ᵇ) K₁ वानरा° (for प्लवगा°). — ᶜ) G₁ °गत्वा (for °गम्य). — ᵈ) Dc D₂ G₁ त्वरितं (for °ता).

26 D₄ om. 26; K₂ om. 26ᵃᵇ (cf. v.l. 23, 25). — ᵃ) M₃ यत्ते (for यत्तत्). — ᶜ) T₂ वानर° (for प्लवग°).

27 D₄ om. 27 (cf. v.l. 23). — ᵇ) K₂ प्लवगेश्वराः; T₁ °गर्षभ. — ᶜ) T₁ विचेरुर् (for विचेतुं).

28 D₄ om. 28 (cf. v.l. 23). — ᵃ) Dn₃ T₂ G₃ तत्प्रणयं; Dn₁. n₂ D₁ अ(D₁ त्व)पनयं; T₁ G₁. ₂. ₄ M सप्रणयं. G₁ वाक्यं (for श्रुत्वा). — ᵇ) T G₂. ₄ M स मेने (by transp.). K₁. ₂ तत् (for स). G₁ श्रुत्वा मेने कृतार्थतां. — ᶜ) K₄ भद्रानाम् (for भृत्यानाम्). — ᵈ) M₁ जीवति (for भवति).

29 D₄ om. 29 (cf. v.l. 23). — ᵈ) T₁ दृष्टां मेने (by transp.). K D₁. ₅ दृष्टा (for दृष्टां). K D₁ M स्म; T₂ G₁. ₂. ₄ च (for तु). D₃. ₅ मैथिली.

30 D₄ om. 30 (cf. v.l. 23). — ᵃ) = (var.) 32ᵃ. Some MSS. हनुमत्°. — ᵇ) T₂ G₁. ₂. ₄ विश्रुता° (for विश्रान्ता°). — ᶜ) K₁. ₂. ₄ Dc D₁. ₂ प्रति°; M उप° (for अभि°). Dc D₂ हरीन् तं; T₁ गिरींद्रं; G₃. ₄ हरीशं; M₁ हरींद्रास् (for हरीन्द्रं). K₄ Dc D₂ तु; S (except G₃) ते (for तं).

31 D₄ om. 31 (cf. v.l. 23). — ᵇ) S (except G₃) रामो दृष्ट्वा (by transp.). — ᶜ) K₁. ₃ D₁ अगच्छत् (for अगमत्).

32 T₁ om. 32. — ᵃ) = (var.) 30ᵃ. K₁ हरींद्र°; some MSS. हनुमत्° (for हनूमत्°). — ᶜ) B₁-₃ G₁ M रामे (for रामं). — ᵈ) Dc₂ D₂ G₂ तदा (for तथा). B₁-₃ T₂ G₁ M₂ सुग्रीवे लक्ष्मणे तथा (T₂ G₁ तदा).

33 ᵃ) K₃ Dc₂ नम् (for नान्). K Dc D₁-₃. ₅ ततो; Dn₁. n₃ [आ]नतान् (for [आ]गतान्). — ᵇ) T₂ G₁. ₂. ₄ रुचिरं (for सशरं).

34 ᶜ) K₁-₃ D₅ T₁ M शत्रुम् (for शत्रून्).

35 ᵇ) K₁-₃ रिपुं रणे; B D G₃ रणे रिपून् (D₃ °पुं) (by transp.). K₃ अहित्वाचरितं रणे; G₄ हत्वा मम रिपूत्रणे.

36 ᶜ) B₁. ₂ प्रियामाख्याति ते राम. — ᵈ) K₁. ₃ D₃ G₁. ₂. ₄ M [आ]र्या (for सा). T₂ दृष्ट्वार्यां जानकीमहं.

37 ᵃ) K₄ विचित्र्य (for विचित्य). — ᶜ) G₁ तु (for स्म). — ᵈ) T₁ महीं शुभां; T₂ G₁. ₂. ₄ महीगुहां.

38 ᵃ) B₁ प्राविशाम; T₂ G₃ M विशामश्च; G₁ विशंतश्च; G₄ विश्राम्य च. S (except G₃) स्म (for तु). — ᶜ) G₁. ₂. ₄

C. 3. 16-35
B. 3. 282. 34
K. 3 283. 34

अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥ ३८
गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ।
दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ३९
मयस्य किल दैत्यस्य तदासीद्विदितं राघव ।
तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥ ४०
तया दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
भुक्त्वा लब्धबलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४१
निर्याय तस्मादुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
समीपे सह्यमलयौ दर्दुरं च महागिरिम् ॥ ४२
ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४३
अनेकशतविस्तीर्णं योजनानां महोदधिम् ।
तिमिनक्रझषावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४४
तत्रानशनसंकल्पं कृत्वासीना वयं तदा ।
ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥ ४५
ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहम् ।
पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमिवापरम् ॥ ४६
सोऽस्मानतर्कयद्भोक्तुमथाभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४७
संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
अन्योन्यस्पर्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥ ४८
ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ।
तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ।
निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ॥ ४९
तस्यैवं वदतोऽस्माभिर्हतो भ्राता निवेदितः ।
व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितम् ॥ ५०
स संपातिस्तदा राजञ्श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिंदम ॥ ५१
कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं प्लवगसत्तमाः ॥ ५२

M1 सांधकारां (for अन्ध°). T1 M1 सुविपुलां.

39 a) G1 गत्वा सह महध्वानं. — c) K4 D1. 3 च (for स्म).

40 b) Dn3 D1. 4 G1 तदा सद्वेश्म रा°. — d) K4 तपस्तप्यनि.

41 b) T1 फलानि (for पानानि). — c) K4 चैव (for सन्तस्). — d) K4 D3 गताः (for ततः).

42 b) S (except G3) पश्याम (for °मो). Dc1 T1 लवणांभसं. — c) B2. 4 सह्यमलयोर्; G2 ह्यस्य मलयौ. — d) K1 दुंदुरं; Dc D2 दर्दुरञ्च; D1 दुर्धरं; S (except G3 M3) दर्दरं. K1. 3 तथा (for महा-).

43 c) K1. 3 क्षुण्णा; K4 भिन्ना (for खिन्ना). — d) K1 जीविते भवान्; K2 D1 °तेभवन्; K3 °तेभवं; D3 °ते ध्रुवं; G1 °ते वयं (for °ते भृशम्).

44 c) G2. 4 °झषाकीर्णं.

45 a) K3 B1 अत्र; T1 तदा (for तत्र). — b) K1. 3. 4 Dc D1. 2 तदा (Dc D2 °तो) वयं; T2 G1. 2. 4 वयं ततः (for वयं तदा). — c) S (except G3 M3) भवत् (for ततः). T2 G2. 4 °कथायां (for कथान्ते).

46 a) K1. 2 Dc D2 °संकाशं; B2 °शृंगाभिर्; Dn3 °शृंगाभ्यां. — c) K4 च (for स्म).

47 b) K4 अथोपेत्य; G2 अत्याभ्येत्य (for अभ्याभ्येत्य). T1 च मो (for वचो). K1 अहं त्यक्तमितोब्रवीत्; K3 Dc D1. 2 अथैत्य (D1 °तान्) कुपितो°. — K3 om. 47c-48d.

48 K3 om. 48 (cf. v l. 47). — b) B1 भ्राता ज्येष्ठः (by transp.). — c) B1 मूढौ; D3 नूढौ (*sup. lin.* रूढौ) (for [आ]रूढौ). — d) K1 आदित्यसंपदां; K2 Dc D3 M1 °संपदं; K4 D1. 3m T1 °मंडलं; B4 °सत्पदं; D3 °सत्तमं; D5 °संक्षयं.

49 a) T G1. 2. 4 तदा (for ततो). — b) K4 च; Dc2 D3 तौ (for तु). — c) D1 तस्य; T2 G1. 2. 4 तस्मात् (for तदा). S (except G3) तु (for स). — d) B3 ततो (for भ्राता). K4 स्वयं (for प्रियः). — e) K3 निदग्ध°. — f) D1 अहम्; T1 [अ]प्यहम् (for ह्यहम्). — After 49, S (except G3) ins.:

1272* द्रष्टुं वीरं न शक्नोमि भ्रातरं वै जटायुषम् ।

50 a) K1 भ्रातुर् (for [अ]स्माभिर्).

51 a) S (except T1 G3) संपातिस्तु (for स संपातिस्). T1 ततो (for तदा). — b) = 1. 1. 95b; 44. 2b. K1. 4 G1 स; T1 तु (for सु-) .B1 विधिवद् (for सुमहद्). — c) D1 विक्लिन्नचेताः. — d) K3 Dc2 T1 G1. 2 °दमः (for °दम).

52 a) K1 Dc D2. 5 कस्य; K4 D1 T कश्च; B1. 2. 4 यः स; B3 कथं (for कः स). K3 कथं सीता जटायुश्च. — K4 om. 52c-53b. — c) K1 [इ]दं (for [ए]तत्). — d) G2. 4

तस्याहं सर्वमेवैतं भवतो व्यसनागमम् ।
प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरतोऽब्रुवम् ॥ ५३
सोऽस्मानुत्थापयामास वाक्येनानेन पक्षिराट् ।
रावणो विदितो मह्यं लङ्का चास्य महापुरी ॥ ५४
दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ५५
इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वराः ।
सागरप्लवने मन्त्रं मन्त्रयामः परंतप ॥ ५६
नाध्यवस्यद्यदा कश्चित्सागरस्य विलङ्घने ।
ततः पितरमाविश्य पुप्लुवेऽहं महार्णवम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५७
तत्र सीता मया दृष्टा रावणान्तःपुरे सती ।
उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ।
जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी ॥ ५८

निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
उपसृत्याब्रुवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ ५९
सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ।
त्वद्दर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ॥ ६०
राजपुत्रौ कुशलिनौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
सर्वशाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणाभिपालितौ ॥ ६१
कुशलं त्वाब्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति ॥ ६२
क्षिप्रमेष्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ।
प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ ६३
मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
अवैमि त्वां हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ॥ ६४
अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो वृद्धसंमतः ।
कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥ ६५

C 3. 16264
B. 3. 282. 68
K. 3. 283. 67

°पुंगवाः (for °सत्तमाः). B1 श्रोतुं व्यसनमागतं.

53 K4 B1 om. 53ab (for K4 cf. v.l. 52). — a) K1. 2 M2 [इ]मं; K3 Dc D1. 2. 5 T1 G1 M1 [इ]दं; B (B1 om.) Dn D3. 4. 6 G3 [ए]तद्; T2 [इ]ह (for [ए]तं). — c) T2 वापि; G1. 2. 4 चापि (for चैव). — d) B Dn D3. 4. 6 G2 विस्तरशो (for °तो). K4 B4 Dc D2 ध्रुवं (for Sब्रुवम्).

54 a) T2 G1. 2. 4 आश्वासया° (for उत्थापया°). — b) Dn2 G1. 2 [अ]न्येन (for [अ]नेन).

55 c) T1 वसती; G4 भवती (for भवित्री). — d) K Dc D1. 2. 5 [S]त्रास्ति (for Sस्त्यत्र).

56 a) K1. 3. 4 Dc D1. 2 ततस् (for इति). — b) T1 सादराः (for सत्वराः). M2 वयमुत्थापयत्वराः. — c) K2 B1 D (except D1) G2 सागरक्रमणे; K3 °राप्लवणे; K4 B2–4 °राक्रमणे. — d) S (except T2 G2) मंत्रयाम. B4 D5 परस्परं (for परंतप).

57 a) K D1. 5 T2 नाध्यगच्छद्; B4 नाध्यवस्यद् (for नाध्य°). K1–3 D2 T1 तदा; B1. 2 मुदा (for यदा). — b) K1–3 [अ]ति-; Dc D2 [ए]व; D1 [अ]पि (for वि-). N G2 °लंघनं. K4 सागरस्यास्य वै भिलं (sic). — c) K2. 3 D5 तदा (for ततः). B1. 2. 4 Dc D2 उद्दिश्य (for आविश्य). — d) B1 सुस्तुवे (for पुप्लुवे). K1 °बलं (for °र्णवम्). T1 पुप्लुवे लवणार्णवं. — e) G2 °विस्तीर्णां.

58 ab) = Rām. 5. 65. 11cd. D1 स्थिता (for सती).

— 58d = (var.) 3. 61. 118l.

59 b) B1 तपस्विनीं (for पृथग्विधैः). — c) M2 °गम्य (for °सृत्य). Dc2 D2 [अ]ब्रवं; T1 G2 M1 [अ]ब्रुवन्; G4 [अ]ब्रवीन्; M2 [अ]ब्रवन् (for [अ]ब्रुवं). K2 D1. 5 वाक्यम्; B1 पादाव्; T1 आर्याम् (om. च); T2 G2. 4 M2 न्यायाद्; G1 स्मार्याम्; M1 आयाद् (for चार्याम्). Dc D2 उपसृत्याब्रुवंत्यायाद्. — d) K2 Dc D1 °वाद्य (for °गम्य).

60 b) T1 मारुतात्मजवानरः. — cd) T2 transp. अभि- and इह.

62 a) Dc2 D2 त्वां ब्र°; D1 T2 G1. 2. 4 चाब्र° (for त्वाब्र°). — d) D1 T2 G1 चा° (for त्वा°).

63 a) K1. 2. 4 Dc2 D1. 5 आगमिष्यति (for क्षिप्रमेष्यति). — b) S (except G2 M2) वृतः (for सह). — T2 G2. 4 om. (hapl.) 63c–65d. — c) M विश्वासं (for प्रत्ययं). — d) K1 T1 [S]हं (for Sस्मि).

64 T2 G2. 4 om. 64 (cf. v.l. 63). — a) K1. 2 Dc2 D2 G1 तु; K4 B2–4 D1. 3 G3 M2 तद्; B1 मां; T1 सा (for च). — c) T1 M2 अवैहि. K2 M त्वा (for त्वां). — d) K1 D2 T1 अविध्य°; K4 अवंध्य°; G1 अवध्य° (for अविन्ध्य°). T1 इह (for अहम्).

65 T2 G2. 4 om. 65 (cf. v.l. 63). — a) K4 G1 अवध्यो; D2 अविध्यो; T1 अरण्यं (for अविन्ध्यो). K2. 3 D1 T1 °भागो (for °बाहो). — c) G1 अधीत° (for

C. 3. 16264
B 3. 282. 68
K. 3. 283. 68

गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६६
प्रत्ययार्थं कथां चेमां कथयामास जानकी ।
क्षिप्तामिषीकां काकस्य चित्रकूटे महागिरौ ।
भवता पुरुषव्याघ्र प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ६७
श्रावयित्वा तदात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमर्चयत् ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्षष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

मार्कण्डेय उवाच ।
ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुषेणो राममभ्ययात् ॥ २
कोटीशतवृतौ चापि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथगदृश्यताम् ॥ ३
षष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यदृश्यत ।
गोलाङ्गूलो महाराज गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ ४
गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।

कथित°). — [d]) G1 त्वद्विधः. T1 सह (for वृतः).

66 [a]) G2 मां सीता (for चोक्त्वा मां). K1. 3 मा (for मां). — Dc1 om. (hapl.) 66[b]-67[a]. — [b]) G2 तदा (for सीता). M इदं (for इमं). — [c]) Dn3 [अ]नेन (for येन). — [d]) B1. 3 Dc2 D2 G1 एतद्; G2. 4 एनम् (for एतम्).

67 Dc1 om. 67[a] (cf. v.l. 66). — [a]) K4 चैनां; D1 वै मां (for चेमां). — [b]) B1 कार° (for कथ°). — [c]) B2. 4 Dn D1. 3. 6 G1. 3 काकाय; D2 काकुस्त (for काकस्य). — [d]) T2 चित्रकूटगिरौ तदा. — [e]) G2. 4 ममांके (for भवता). — After 67, S (except G3) ins.:

1273* एकाक्षी विकलः काकः सुदुष्टात्मा कृतश्च वै ।

68 [a]) T1 M3 महा°; M1 [अ]हमा° (for तदा°). K Dc D1. 3. 5 अथात्मानं ग्राह(K1. 2 दर्श)यित्वा; B Dn D3. 4. 6 G3 ग्राहयित्वाहमा(B4 °त्वा महा)त्मानं. — [b]) K Dc D1. 3. 5 दग्ध्वा तां च पुरीं ततः (K1. 2 पुनः). — [c]) G2. 4 संप्राप्तोस्मीति. — [d]) K1-3 B Dc D6 °दिनमा(B1 °दी मम)र्चयत्.

Colophon. — *Major parvan:* K1. 2 Dn3 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1. 3 B D G3 M3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(M3 रामायणो)-पाख्यान. — *Adhy. name:* B4 हनूमद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 280 (Dn3 281); D1 284; T1 271; T2 G4 M (M3 after corr.) 270 (M3 orig. 272); G1 267; G3 269. — *Śloka no.:* Dn 71; D1 70.

267

1 T2 om. the ref. — [a]) T1 G1. 3. 4 तस्य (for तत्र). — [cd]) G1. 3. 4 कपिवराः (for °श्रेष्ठाः), and ततः (for तदा).

2 [a]) K D (except Dn2 D1. 3) G3 M3 कोटी° (for कोटि°). — [b]) K3 B Dn2 D2. 3. 6 T2 G3 तप° (for तर°). — [c]) G2. 4 वानरः (for वालिनः). — [d]) Dc D2 G2. 4 अभ्यगात्.

3 [a]) K3 B2 Dn D6 °शतवृतो; K4 °समावृतश्च. K3 B2 Dc Dn D2. 6 वा (for च). — [b]) K1-3 B1. 3. 4 Dc D2 गयो (for गजो). — [c]) T2 G1. 3. 4 महाबाहू. — [d]) K1. 3 D1 [अ]दृश्येतां पृथक्पृथक्. — After 3, T1 ins.:

1274* कुमुदोऽपि महावीर्यः प्लवगर्षभसत्तम ।

4 [a]) K1. 3. 4 B1. 3. 4 Dc D2 T1 G1 M षष्टि कोटिसह-स्राणि (M °णां). — [b]) B4 कर्षन्स (for प्रकर्षन्). — [c]) T1 महारूपो (for °राज). — [d]) K1-3 D1 भीमविक्रमः; D6 नाम वानरः.

5 [a]) K Dc D1. 5 M3 च (for तु). — [b]) K3 D6 प्रस्थितो. — [c]) K3 कोटीसहस्रमुख्यानां; B Dc Dn D2-4. 6

कोटीसहस्रमुग्राणां हरीणां समकर्षत ॥ ५
पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकर्षति ॥ ६
श्रीमान्दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्यवान् ।
प्रचकर्ष महत्सैन्यं हरीणां भीमतेजसाम् ॥ ७
कृष्णानां मुखपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
कोटीशतसहस्रेण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८
एते चान्ये च बहवो हरियूथपयूथपाः ।
असंख्येया महाराज समीयू रामकरणात् ॥ ९
शिरीषकुसुमाभानां सिंहानामिव नर्दताम् ।
श्रूयते तुमुलः शब्दस्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १०
गिरिकूटनिभाः केचित्केचिन्महिषसंनिभाः ।
शरदभ्रप्रतीकाशाः पिष्टहिङ्गुलकाननाः ॥ ११
उत्पतन्तः पतन्तश्च प्लवमानाश्च वानराः ।
उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणून्समाजग्मुः समन्ततः ॥ १२
स वानरमहालोकः पूर्णसागरसंनिभः ।
निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३
ततस्तेषु हरीन्द्रेषु समावृत्तेषु सर्वशः ।
तिथौ प्रशस्ते नक्षत्रे मुहूर्ते चाभिपूजिते ॥ १४
तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
प्रययौ राघवः श्रीमान्सुग्रीवमहितस्तदा ॥ १५
मुखमासीत्तु सैन्यस्य हनूमान्मारुतात्मजः ।
जघनं पालयामास सौमित्रिरकुतोभयः ॥ १६
बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ राघवौ तत्र रेजतुः ।
वृतौ हरिमहामात्रैश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहैरिव ॥ १७
प्रबभौ हरिसैन्यं तच्छालतालशिलायुधम् ।
सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८
नलनीलाङ्गदक्राथमैन्दद्विविदपालिता ।

C. 3. 16287
B. 3. 283. 19
K. 3. 284. 19

कोटी(De D2 °टीः; D3 °टि)शतसहस्राणां (D1 D6 °णि); D8 °सहस्राण्युग्राणां.

6 b) T1 समदृश्यत (for सुमहा°). — c) K3 B2 De कोटिर्; T G1 M कोट्यो (for कोटीर्). G3. 4 कोट्यो द्विर्द्वादशत्रिंशत्. — d) K2–4 De1 D5 T G1 M त्रिंशत्पंच च कर्षति (K3 °त). B2 Dn2. n3 D1. 3 त्रिंशतश्च (Dn2. n3 °तं च) प्रकर्षति; T1 त्रिंशतं च महाबलः; G2. 4 पंच पंच च कर्षति.

7 b) K2 B2. 3 D1 D3–6 G3 [S]ति- (for Sपि). — c) B1 प्रकर्षयन् (for प्रचकर्ष). K2 B1. 2. 4 D G3 महा- (for महत्).

8 a) K1. 4 De D2 G1. 2. 4 मुखपांडूनाम्; B2 सुरपुत्राणाम्; D1 मुखमुद्राणाम्. — b) K1 कपीनां; B1 T1 G2. 4 मृगाणां; G1 हरीणां (for ऋक्षाणां). — c) B2 °सहस्राणां; T2 °सहस्राणि. — d) De2 D2 जांबुवान्.

9 d) K3. 4 De2 D6 समेयू; D1 सर्वे ते (for समीयू). K1. 3 समीपे राममभ्ययुः (K2 °भ्ययात्).

10 a) B D (except D1. 5) G3 गिरिकूटनिभांगानां; T2 शिरीषकुसुमाभासां. — b) D2 अपि (for इव). K1. 3 B D3. 4. 6 G3 गर्जतां; D1 दर्श° (for नर्द°).

11 a) B4 महागज°; D1 गिरीगूढ°. — b) T1 केचिज्जलधरोपमाः. — c) K1. 3. 4 D3 शरगर्भप्रकाशाश्च; D1 G2 M शारदाभ्र°. — d) B D (except D1. 5) T1 G3 केचिद्धिंगुल-(T1 °लि)काननाः; T2 G1. 2. 4 पिष्ट(G1 पृष्ट-; M पिलु)-हिंगुलि°.

12 a) G2. 4 उत्प्लवंतः प्लवंतश्च. — c) K1 उद्धुवंतो; K3 D1. 4 G2. 4 M उद्धून्वंतो; De D2 उद्धमंतो (for उद्धुन्वन्तो). De D2 पुरः; T1 वने; T2 G1. 2. 4 रणे (for ऽपरे). K1. 3. 4 De2 D1. 2 S (except G3) रेणुं (for रेणून्). — d) De D2 सहस्रशः (for सम°).

13 a) B4 तद्- (for स). B De Dn D1 (*inf. lin.* as in text). 2 3 °महासैन्यः (B1. 4 °न्यं). — b) B1. 4 °सागरसंनिभं; G1 पूर्वसागरसंनिभः. — c) M2 निवासम् (for निवेशम्). — d) K3 ततः (for तदा).

14 b) M2 °वर्तेषु (for °वृत्तेषु). — d) T1 वा (for च). K1. 3 चापि शोभने; D1 चाभिपूजने; S (except T2 G3) चापि पूजिते.

16 a) M2 मुख आ° (for मुखमा°). B2 D1 च (for तु). — b) K3. 4 De Dn3 D1. 2 हनुमान्. — 16d = 3. 266. 14b.

17 b) B Dn D3. 4. 6 T2 G जग्मतुः (for रेजतुः). — c) K1. 4 °मात्यैश्च; De2 D2 °मंत्रैश्च.

18 a) B1 तु (for तत्). — b) K4 B Dn1. n3 D1. 3 शालताल° (as in text); the rest सालताल°. — c) K4 De2 D2 सुमहान् (for सुमहत्). T2 G3 वारि° (for शालि°).

19 cd) K4 T G1. 3. 4 सा (for सु-). M ततः प्रतस्थे

C. 3. 16287
B. 3. 283. 19
K. 3. 284. 19

ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९
विधिवत्सुप्रशस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
प्रभूतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २०
निवसन्ती निराबाधा तथैव गिरिसानुषु ।
उपायाद्वरिसेना सा क्षारोदमथ सागरम् ॥ २१
द्वितीयसागरनिभं तद्भलं बहुलध्वजम् ।
वेलावनं समासाद्य निवाममकरोत्तदा ॥ २२
ततो दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३
उपायः को नु भवतां मतः सागरलङ्घने ।
इयं च महती सेना सागरश्चापि दुस्तरः ॥ २४
तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानराः पटुमानिनः ।
समर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु कृत्स्नस्य वानराः ॥ २५
केचिन्नौभिर्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः प्लवैः ।
नेति रामश्च तान्सर्वान्सान्त्वयन्प्रत्यभाषत ॥ २६
शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैषा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७
नावो न सन्ति सेनाया बह्व्यस्तारयितुं तथा ।
वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चरेत् ॥ २८
विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेषु वै परः ।
प्लवोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९
अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ।
प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मां ततः ॥ ३०
न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमहं ततः ।
महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्ज्वलैः ॥ ३१
इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ।

त्वरिता (M₂ परितो) वानराणां महाचमूः.

20 a) K₄ B D (except D₁. ₅) G₃ विविधेषु (for विधिवत्सु). — b) K₁. ₃ D₁. ₅ मधुमूल°. — d) M₂ वारि-शीतशिलेषु च

21 a) K₁. ₃ विवसंति; D₁ निवसंतो; D₂ G₃. ₄ निवसं- (D₂ °स)नि. D₁ G₃. ₄ निराबाधस्. — b) B₄ गिरिसंधिषु. — c) D₁ हरिसैन्यं तत् (for हरिसेना सा). — d) D₂. ₅ S (except M₂) क्षीरोदम्. B₁ अधि; S (except M₂) इव (for अथ).

22 a) K₁. ₃ T₁ M₂ द्वितीयं (for द्वितीय-). — b) D₃ बहुलध्वनिं. — d) S (except G₃ M) निवेशम् (for निवासम्).

24 a) D₀ D₁. ₃ [s]त्र (for नु). K₃ D₃ G₄ भवना; T₃ G₃ भवनो. — b) T₁ G₃. ₄ मम (for मतः). — c) B Dn D₃. ₄. ₆ G₁. ₃ हि (for च). — d) B₃. ₄ Dn D₃. ₄. ₆ G₃ [अ]ति- (for[अ]पि). D₀ D₁ दुश्चराः (D₀₁ °रः); G₄ दुःसहः (for दुस्तरः).

25 a) D₁ तस्मादेवं व्याहरंति; T₁ तत्र ह्येषां हरंति स्म. — b) K₄ B₃. ₃ Dn D₃. ₄. ₆ G₃ बहुमानिनः; D₁ युद्ध°; D₅ पटुभाषिणः; T₁ बलमानिनः; T₃ पर°. — d) T₃ [ए]तत् (for तु). N न तु तत्कृत्स्नकारकं (K₄ कृत्स्नं च सागरं); T₁ न तु कृत्स्नास्तु (T₃ °श्च) वानराः.

26 a) K₁ D₁ व्यवस्यंतः; K₃ °सतः; K₃ विमिस्यंति. — b) B₄ विविध- (for विविधैः). K₄ तौः (for प्लवैः). — c) K₃ B₁₋₃ Dn D₃₋₆ G₃ तु (for °).

27 b) G₁ अशक्ताः सर्ववानराः; G₃. ₄ शक्ताः सर्वे च (? read न) वानराः.

28 a) K₃ M₂ नावा (for नावो). K₃ D₅ T₃ G₃ सेनायां; D₀ D₃ नैवात्र; Dn₃ च तथा (for सेनाया). — b) K₁. ₃ तदा (for तथा). — c) K₁ उपघातश्च; K₄ अनुयातं; B₁ Dn₃ उपयातं (for उपघातं). Dn₃ तत् (for च).

29 a) G₄ तत् (for नः). T₁ सर्वं (for सैन्यं). K₄ विस्तीर्णं च महत्सैन्यं; G₁ प्रविस्तीर्णं च नः सैन्यं. — b) B D (except D₀₃ D₃) G₃ छिद्रेण. D₁ G₁ वा परः; G₃. ₄ चापरः.

30 a) G₃. ₄ चेमं (for त्विमं). — K₃ om. (hapl.) 30b–32c. — b) D₀₃ समारप्स्या°; T₃ समवाप्स्या°; G₃. ₃ समाराध्या°. — c) K₁ B₁ प्रतिशोषामि; K₃ Dn D₃. ₆ G₁. ₃ °शेष्यापि; D₃ M₁ °शोष्यामि; D₄ °स्येषामि. (for °शेष्यामि). T₁ प्रतिशेष्यमुपवसे. — d) K₄ मार्णवः; G₁ मामतः (for मां ततः).

31 K₃ om. 31 (cf. v.l. 30). — a) K₄ D₃ च (for चेद्). — b) B₁ वक्ष्याम्येनम्; D₁ शोषयिष्यामि; D₃ (*sup. lin.* as in text) वक्ष्याम्येनम् (for धक्ष्याम्येनम्). — c) K (K₃ om.) B₄ अत्यग्निज्वलनो(K₄ B₄ °पवनो)पमैः; B₁ अत्यग्निपरमोज्ज्वलैः; D₀ D₁. ₃ अर्काग्निपवनो(D₁ °वपनो)पमैः.

32 K₃ om. 32abc (cf. v.l. 30). — a) G₁ °सौमित्रिम्. — b) K₄ अपस्पृश्याथ; D₁ उपविश्या°. — c) K (K₃ om.) B D (except Dn₃ D₃) T₃ G₁₋₃ M₂ प्रतिशिष्ये. — d) B₁ देव°; G₃. ₄ दर्भ° (for कुश°).

प्रतिशिश्ये जलनिधिं विधिवत्कुशसंस्तरे ॥ ३२
सागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्वृतः ॥ ३३
कौसल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
इदमित्याह रत्नानामाकरैः शतशो वृतः ॥ ३४
ब्रूहि किं ते करोम्यत्र साहाय्यं पुरुषर्षभ ।
इक्ष्वाकुरस्मि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५
मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांसनम् ॥ ३६
यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।
शरैस्त्वां शोषयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७
इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
उवाच व्यथितो वाक्यमिति बद्धाञ्जलिः स्थितः ॥ ३८
नेच्छामि प्रतिघातं ते नास्मि विघ्नकरस्तव ।
शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९
यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽज्ञया ।
अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ४०
अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिसंमतः ।
त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान्विश्वकर्मणः ॥ ४१
स यत्काष्ठं तृणं वापि शिलां वा क्षेप्स्यते मयि ।
सर्वं तद्धारयिष्यामि स ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२
इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन्नामो नलमुवाच ह ।
कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३
तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुबन्धमकारयत् ।
दशयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४४
नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि प्रथितो भुवि ।
रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥ ४५
तत्रस्थं स तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ।

C. 3. 16314
B. 3. 283. 46
K. 3. 284. 46

---

33 a) T2 तसो; G2. 4 सुसं (for स्वप्ने). — c) Dc D2 °कर्ता (for °भर्ता). — d) B3 युतः (for वृतः).

34 a) Most N MSS. कौशल्या°. — c) M2 ददामीत्याह (for इदमित्याह). T2 G1. 2. 4 मतिमान् (for रत्नानाम्). — d) B4 T2 G1 मकरैः (B4 °रः); G2. 4 वानरैः (for आकरैः). G2. 4 वृतं.

35 D2 om. 35. — a) K1. 4 D6 T2 G1. 2 [अ]थ (for [अ]त्र). — c) K1. 3 B1. 3. 4 Dn2. n3 D1. 2. 4. 6 G3 ऐक्ष्वाकुः; B3 Dn1 G1. 2. 4 ऐक्ष्वाकः; T2 M इक्ष्वाकः (for इक्ष्वाकुः). K3. 4 B1. 2. 4 Dc Dn D3. 4. 6 G3 M ह्यस्मि; T2 G1. 2. 4 [अ]स्मि च (for अस्मि). K3 Dc2 जातिर्; S (except T1 G3) ज्ञाती (for ज्ञातिर्). — d) D6 अब्रुवन् (for अब्रवीत्). S (except G3) रामः सत्यपराक्रमः. — After 35, S (except G3) ins.:

1275* एवमुक्तः समुद्रेण रामो वाक्यमथाब्रवीत् ।

36 d) K1 हत्वा (for हन्यां). T G1 M वै कुल° (for पौलस्त्य°). G2. 4 हन्याम कुलपांसनं. — After 36, S (except G3) ins.:

1276* राक्षसं सानुबन्धं तु मम भार्यापहारिणम् ।

37 a) K D1. 2 G1. 4 याचितो; Dn2. n3 G2 याचते (for °तो). — b) K1–3 D1 नो (for मे). — c) K3 M त्वा (for त्वां). D4 शेष° (for शोष°). — d) T1 °प्रतिमैः शितैः.

38 a) K Dc D1–3. 5 वदतः (for ब्रुवतः). — c) T1 व्यग्रम् (for वाक्यम्). — d) T G1. 4 इदं (for इति).

39 a) Dc2 D2 नेष्यामि (for नेच्छामि). — b) S (except G3) नाहं (for नास्मि).

40 b) T1 मया; G1 यथा (for ऽऽज्ञया). — d) T1 मानुषा (for धनुषो).

41 a) K4 [ए]व तु (for त्वत्र). — b) B4 T2 G1 M2 शिल्पसंमतः; D1. 3 T1 G2. 4 शिल्पिसत्तमः. — c) T2 G1. 2. 4 त्वष्टुः काकुत्स्थ तनयो.

42 a) Dc D2 यद् (for स). — b) K4 यत्; G2. 4 प्र- (for वा). — c) T1 सर्वं तं; G2. 4 समस्तं (for सर्वं तद्). K1 सर्वमुद्धार°.

43 b) K3 (mas in text) नडम् (for नलम्). G2. 4 अथाब्रवीत् (for उवाच ह). — c) K1. 3 समुद्रस्य; D1 समुद्रे तु (for °द्रे त्वं).

44 cd) = (var.) Rām. 6. 22. 72ab. K1 T1 °विस्तीर्णम्.

45 a) G4 शतयोजनविस्तारो (cf. 44c). — c) T2 G1. 2. 4 स रामाज्ञां (for रामस्याज्ञां). — d) B Dc Dn1. n3 D2. 4 G3 निर्यातो (for धार्यते). B1 गुरु° (for गिरि°); T1 corrupt.

46 a) K1. 3 ततस्तस्य तु; K3. 4 Dc2 D1. 2. 5 तत्रस्थस्य तु (K4 च). T2 G2. 4 तत्रैव स तु (G2 by transp. तु स). — c) T1 स भ्राता; T2 G1. 2. 4 भ्राता तु (for भ्राता वै). K1. 3. 4 भ्राता राक्षसराजस्य. — d) K4 वानरैः सह; G2 सह

C 3. 16314
B 3. 283. 46
K. 3. 284. 46

भ्राता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६
प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ।
सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत्प्रणिधिः स्यादिति स्म ह ॥ ४७
राघवस्तस्य चेष्टाभिः सम्यक्च चरितेङ्गितैः ।
यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्तत एनमपूजयत् ॥ ४८
सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ।
चक्रे च मन्त्रानुचरं सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९
विभीषणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५०

ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
भेदयामास कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१
तत्रास्तां रावणामात्यौ राक्षसौ शुकसारणौ ।
चारौ वानररूपेण तौ जग्राह विभीषणः ॥ ५२
प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।
दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवासृजत् ॥ ५३
निवेश्योपवने सैन्यं तच्छूरः प्राज्ञवानरम् ।
प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽङ्गदम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६७ ॥

२६८

मार्कण्डेय उवाच ।
प्रभूतान्नोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।

सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यरक्षत ॥ १
रावणश्च विधिं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् ।

मंत्रिभिः; G4 सह राक्षसैः (for सचिवैः सह).

47 b) K2-4 B2 De1 D1. 2. 5 G2. 4 महात्मना (D2 °नः). — c) B1 संभूतः (for शङ्काभूत्)

48 a) B1 राघवस्य तु चे°; B2-4 Dn D2-6 T1 राघवः सत्यचे°; De D2 वायवः सत्यचे°. — b) K4 B2 सु (for च). De D2 सम्यक्सुचरितव्रतैः (D2 °जैः). — c) B2 D1 तदा; G2 यथा (for यदा). K2 तुष्टेन (for तत्त्वेन). K3 तत्त्वो; B2 शिष्टो; T2 G2. 4 दृष्टो (for तुष्टो). — d) K1. 2 तदैनं प्रत्यपूजयत्; K3 De तदैनमभि°; D1. 2. 5 तदैनमभि° (D1 °भ्य°).

49 ab) K4 B4 De1 वा; D5 [S]थ (for च). K2-4 B4 Dn2. n3 [अ]प्यभिषिंचद्; B1 [अ]प्यभिषिच्य; G2. 4 अभ्यषिंचद् (for [अ]प्यभ्य°). — c) K1. 2 सुहृदं मंत्रे; K3 D4 मंत्रावरजं; K4 D5 बुद्धिसचिवं; B4 मंत्रान्नचरं; De Dn D2. 6 मंत्रसचिवं; D1 तं सुसचिवं; T G2. 4 मंत्रिप्रवरं; G3 सचिवं तं तु (for मन्त्रानुचरं). — d) K1. 2 सचिवं (for सुहृदं).

50 a) B1 De D1 T1 °मतेनैव. — b) B4 De D1 सोभ्यक्रामन्; T2 सोत्यगात्तं. K1. 2 महोदधिं (for महार्णवम्). — d) B4 मार्गेणैव. B3 De D1. 2 T G2. 4 M नराधिपः.

51 b) D1. 5 सर्वशः (for [अ]नेकशः). — c) T1 बलिभिर् (for कपिभिर्).

52 a) K1. 3 ततश्च; K3 ततस्तां; B D (except D1. 5) G3 ततस्तौ (for तत्रास्तां). — b) = Rām G. 25. 9b, 26b.

K3 B D (except De2 D1. 2) मंत्रिणौ (for राक्षसौ). K2. 3 °सारिणौ. — After 52ab, K3 ins.:

1277* द्रष्टुं सेनामनुप्राप्तौ रावणप्रियकारिणौ ।

— c) K D1 वीरौ; B De Dn D2. 3 T2 G3 चरौ; D4 वनौ (for चारौ). — d) G4 गृहीत्वा (for जग्राह).

53 b) K1. 4 D1 राक्षसौ तौ; S (except G3) हन्यमानौ (for राक्षसं तौ). — c) S (except G3) तदा (for ततः). — T1 om. (hapl.) 53d–54a. — d) K1 सैन्याद् (for पश्चाद्). B1. 4 अपासृजत् (for अवा°).

54 T1 om. 54a (cf. v.l. 53). — b) K B3 De D1. 2. 5 M तच्छूर- (K4 °रं); Dn D3. 4. 6 G3 तत्पुरः (for तच्छूरः). T1 तच्छूरं वानरर्षभं. — T2 G2. 4 om. 54cd. — c) K4 दूत्येन.

Colophon. — *Major parvan:* K1. 2 De1 Dn2 T1 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K B1. 3. 4 D G3 M3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K2 श्रीरामो°; M3 रामायणो)पाख्यान. — *Adhy. name:* B3 सेतुबंधनं; B3 अंगददौत्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 281 (Dn3 282); D1 285; T1 272; T2 G4 M (M3 *inf. lin.*) 271 (M3 orig. 273); G1 268; G2 270. — *Śloka no.:* Dn1. n3 D1 54; Dn3 53.

प्रकृत्यैव दुराधर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥ २
अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ३
कर्णाट्टयन्त्रदुर्धर्षा बभूवुः सहुडोपलाः ।
साशीविषघटायोधाः ससर्जरसपांसवः ॥ ४
मुसलालातनाराचतोमरासिपरश्वधैः ।
अन्विताश्च शतघ्नीभिः समधूच्छिष्टमुद्गराः ॥ ५
पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः ।
बभूवुः पत्तिबहुलाः प्रभूतगजवाजिनः ॥ ६
अङ्गदस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशमुपागतः ।
विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविवेश गतव्यथः ॥ ७
मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः ।
शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८
स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसंवृतम् ।
राममंदेशमामन्त्र्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९
आह त्वां राघवो राजन्कोसलेन्द्रो महायशाः ।
प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १०
अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।
विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११
त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।
वधायानपराद्धानामन्येषां तद्भविष्यति ॥ १२
ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।
ऋषयो हिंसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ १३
राजर्षयश्च निहता रुदन्त्यश्चाहृताः स्त्रियः ।

C. 3. 16336
B. 3. 284. 14
K. 3. 285. 14

268

2 [a]) K1. 4 B2 Dc1 Dn2. n3 D4 रावणः संविधं; B1 G2 °णस्य (G2 °णस्तु) विधिं; B3. 4 Dc2 Dn1 D2. 3 (before corr.) G3 °णः संविधिं; T2 °णश्च द्विधा. — [b]) D (except Dc D5) शास्त्रनिर्मितां. — [c]) K1. 2 Dc च दुर्धर्षा; K3 सुदुर्धर्षा; D1. 2 तु दुर्धर्षा (for दुरा°). — K2 om. 2[d]–3[c].

3 K2 om. 3[abc] (cf. v.l. 2). — [a]) K1 अगाधतोयः परिखा; K3. 4 Dn2. n3 D4. 6 °तोया परिखा; D1 G2 °तोयपरिखा; T M1 °तोया गंभीरा; G1. 4 M3 °तोयगंभीरा. — [b]) K1. 3 Dc D2 T1 M °झषाकुलाः; K4 °झषाकुला; D1 T2 भीमनक्रझषा (T2 °समा) कुलाः. — [c]) T1 G3 परिघाः; G4 M परिखाः (for दुर्धर्षाः). D1 बभूव सातिदुर्धर्षा; T2 बभूवुः सुसपरिघाः. — [d]) K D1. 3. 5 G3 transp. खादिरैः and शङ्कुभिः. K3 सिताः; K4 च ताः; B1 चितैः; B2 तथा; D5 युताः (for चिताः).

4 [a]) K1 कर्णाट्टयतं°; K3 कगाटयंत्रं°; K3 कर्नाटयत्रं°; K4 B1 Dc D3. 6 कर्णाटयंत्रं°; Dn D1. 5 कपाट (D1 °टा)-यंत्रं°; D3 अट्टालयंत्रं°. — [b]) D1. 3 बभूव (for बभूवुः). K4 B3m M सुहुलोपलाः; B1–3 Dc D1. 2. 6 G3 सगुडो°; B4 सहतो°; D3 बहुविस्तराः; T1 बहुलोपलाः; T2 G2 बहुधो°; G1 सहुषो°; G4 बहुशो°. — [c]) K3 °घटायुक्ताः; T2 °गणायोधाः; G1 °गुणोयौधाः; G3 °गुणायोधाः; M °गुणायौधाः. — [d]) A few MSS. °पांशवः.

5 [a]) A few MSS. मुशल- (for मुसल-). K1. 2 -नाराचैस्; G1. 4 -नाराचास्. — [b]) A few MSS. -परस्वधैः. T -तोमराणि (T2 °शि-) परश्वधैः; G1. 4 तोमराणि परश्वधाः; M2 -तोमरासिपरश्वधाः — [d]) K4 D1 °मुद्गरा; B1 समुच्छिष्टाश्च मुद्गराः; T1 पट्टसैश्च समुद्गराः.

6 [d]) Dn1. n3 प्रभूता (for प्रभूत-). K1. 2 -वाहनाः (for -वाजिनः).

7 [b]) T1 द्वारदेश (for द्वारदेशम्). D1 अथागमत् (for उपागतः). — [c]) T1 राक्षसेंद्रेण.

8 [b]) G2 बलिनां (for बह्वीनां). D1 T1 G4 स (for सु-). — [c]) T1 मेघपटलैर्; G2 °जालाभिर्.

9 K2 D3 om. 9[ab]. — [b]) K3 सामात्यैर्; T2 G1. 2. 4 राक्षसैर् (for अमात्यैर्). D5 बहुभिर्वृतं (for अभिसंवृतम्). — [c]) G2. 4 आगम्य (for आमन्त्र्य).

10 [a]) K1. 2 G1. 4 M त्वा (for त्वां). D5 T1 राजा (for राजन्). — [b]) K2. 4 B D (except Dn2) कोश°; K3 कौश°; T2 G1. 4 कौस° (for कोस°). D1 °मनाः; T2 G1. 2. 4 °बलः; M °तपाः (for °यशाः). — [d]) K4 कुरुद्वह; S सुदुर्मते (G3 कुरुष्व ह) (for कुरुष्व च).

12 [a]) T1 G1. 2. 4 [अ]पराधेन (for [अ]पराद्धं मे). — [b]) K D1. 3 M1 बलात् (for बलात्). G1. 2. 4 सीता ह्युपहृता बलात्. — [c]) K1–3 G4 वधायानपराधानाम्; B1 वधमनपराद्धानाम्; B4 वधायानपकाराणाम्.

13 [a]) K1–3 Dc T1 यत् (for ये). T2 G2. 4 °दर्पाणाम् (for °दर्पाभ्याम्). — [b]) M2 वने वने (for °चराः). — After 13[ab], K3 *repeats* 11[a]–13[b]. — [d]) G4 देवताश्चापि मानिताः.

14 K4 om. 14[a]–15[b]. — [b]) K1. 2 Dn3 D3 रुदत्यश्च; B4 मरुतां च (for रुदन्त्यश्च). B3. 4 D1 G3 हताः (for

C. 3. 16336
B. 3. 281. 14
K. 4. 285. 14

तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४
हन्तास्मि त्वां सहामात्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५
मुच्यतां जानकी सीता न मे मोक्ष्यसि कर्हिचित् ।
अराक्षसमिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः ॥ १६
इति तस्य ब्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।
श्रुत्वा न ममृषे राजा रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ १७
इङ्गितज्ञास्ततो भर्तुश्चत्वारो रजनीचराः ।
चतुर्ष्वङ्गेषु जगृहुः शार्दूलमिव पक्षिणः ॥ १८
तांस्तथाङ्गेषु संसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।
आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९
वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।
भुवि संभिन्नहृदया प्रहारपरिपीडिताः ॥ २०
स मुक्तो हर्म्यशिखरात्तस्मात्पुनरवापतत् ।
लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां खबलस्य समीपतः ॥ २१
कोसलेन्द्रमथाभ्येत्य सर्वमावेद्य चाङ्गदः ।
विशश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२
ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरंहसाम् ।
भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३
विभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
दक्षिणं नगरद्वारमवामृद्नादुरासदम् ॥ २४
करभारुणगात्राणां हरीणां युद्धशालिनाम् ।
कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५
उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २६
शालिप्रसूनसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
तरुणादित्यसदृशैः शरगौरैश्च वानरैः ॥ २७
प्राकारं ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतम् ।

[आ]हृताः). — [c]) K$_3$ Dn$_{3}$ यद्; D$_1$ तम् (for तद्).

15 K$_4$ om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — [a]) D$_{c_2}$ D$_3$ M त्वा (for त्वां). B$_{2-4}$ Dn D$_{3-6}$ G$_3$ सहामात्यैर्. — [d]) D$_5$ मानुष्यं च (for मानुषस्य). G$_4$ corrupt.

16 [a]) G$_1$ मुंच तां; G$_{2.4}$ मुंचैतां (for मुच्यतां). K$_3$ G$_4$ जानकीं. K$_3$ सीनां; S (except G$_3$) मा वा (for सीता). — [b]) K D$_{1.5}$ चेन्; D$_{c_2}$ D$_2$ च; G$_4$ वै (for मे). G$_4$ मोक्षाय (for मोक्ष्यसि). T$_1$ न मे जीवन्हि मोक्ष्यसे. — 16^{cd} = Rām. 6. 41. 67^{ab}.

17 G$_1$ om. 17^{ab}. — [b]) T$_1$ रामस्य (for दूत°).

19 [a]) D$_5$ तदा° (for तथा°). G$_4$ युक्तानाम् (for संसक्तान्). — K$_3$ om. (hapl.) 19^{c}–20^{b}. — [c]) D$_1$ आदाय च; M °याशु (for °यैंव). T$_2$ समुत्पत्य; G$_2$ खमुत्प्लुत्य.

20 K$_3$ om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — [a]) D$_c$ D$_2$ वेगेनोत्पतमानस्य; T$_2$ G$_1$ M वेगेन तु ततस्तस्य. — [d]) K B D$_c$ Dn D$_{2-4.6}$ प्रहारवर°; D$_1$ प्रहारेणैव; D$_5$ प्रहारेणापि.

21 [a]) B$_{1.2}$ Dn D$_{3.4.6}$ G$_3$ संसक्तो; T$_2$ विमुक्तो (for स मुक्तो). — [b]) B$_4$ °तरत् (for °पतत्). — [c]) S (except G$_{2.3}$) रम्यां (for लङ्कां).

22 [a]) Many N MSS. with G$_3$ कोशलेंद्रम्; T$_2$ G$_{1.4}$ कौसलेंद्रम्. B Dn D$_{3.4.6}$ G$_3$ [आ]गम्य; D$_c$ [आ]मंत्र्य (for [अ]भ्येत्य). — [b]) B$_2$ Dn D$_{3.4.6}$ G$_3$ वानरः (for चाङ्गदः). — [c]) K D$_{c_2}$ D$_{3.5}$ T$_1$ [अ]थ; D$_1$ [illegible]क (for स). T$_2$ G$_{1.2.4}$ M$_3$ transp. विशश्राम and स.

24 [a]) B$_1$ बिभीषणं ऋक्षपतिं; T$_1$ बिभीषणं रक्षोधिपतिं (hypermetric). — [d]) K$_{1.2}$ M$_1$ उ(M$_1$ अ)पामृद्नाद्; B$_4$ अवामृद्नन्; D$_1$ उपासृत्य; T$_2$ अमर्त्यानां; G$_2$ अमात्यानां G$_4$ अमृद्नाच्च (for अवामृद्नाद्). K$_3$ दुरात्मनः.

25 [a]) K$_3$ करभारुणया स्पर्धा; K$_4$ B$_{1.3}$ D$_c$ D$_3$ °या च त्वा; B$_4$ Dn$_1$ घोरदंष्ट्रानला(Dn$_1$ °ना)क्षाणां; Dn$_{3.5}$ G$_3$ D$_{3.6}$ करभारुणपांडूनां; D$_1$ दारुणारुणरूपाणां; D$_{4.5}$ दारुणारुणया चम्वो; G$_3$ करभारुणपादानां. — [b]) K$_4$ वातरंहसां (for युद्ध°). — [c]) K$_{1.3}$ कोटिशत°. S (except G$_3$) °सहस्राणि. — [d]) K$_4$ B$_1$ T G$_{1.3.4}$ M °पतंस्ततः (K$_4$ °था; B$_1$ M °दा). — After 25, B$_{2-4}$ D (except D$_{1.5}$) G$_3$ ins.:

1278* प्रलम्बबाहूरुकरजङ्घान्तरविलम्बिनाम् ।
ऋक्षाणां धूम्रवर्णानां तिस्रः कोट्यो व्यवस्थिताः ।

[(L. 1) B$_3$ प्रलंबबाहूरुकंठ°; B$_4$ °बाहूरुकंठश्च; D$_{c_1}$ D$_3$ °बाहूरुकरं. — (L. 2) D$_c$ D$_3$ लक्ष्मणं (for ऋक्षाणां).]

26 [a]) D$_5$ तु (for च). — [b]) D$_c$ D$_3$ विपतद्भिश्च; D$_1$ प्रकारस्थैः; M$_3$ निवर्तद्भिः. D$_5$ तु (for च). — [c]) D$_1$ आवृतश्च; D$_3$ व्यदृश्यत (for नादृश्यत).

27 [a]) K$_3$ शालपुष्पस्य सदृशैः; K$_4$ D$_1$ शालप्रसून°. — [b]) T$_1$ शिरोभिः कुसुम°. — [c]) K D$_c$ D$_{1.3}$ M$_1$ °संकाशैः. — [d]) K$_4$ शिरो गौरैश्च (sic); B$_{1.3.4}$ D$_{3.4}$ G$_3$ शणगौरैश्च; D$_c$ D$_3$ सरागैरिव; M$_3$ शशगौरैश्च.

राक्षसा विस्मिता राजन्सस्त्रीवृद्धाः समन्ततः ॥ २८
बिभिदुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णाट्टशिखराणि च ।
भग्नोन्मथितवेगानि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ २९
परिगृह्य शतघ्नीश्च सचक्राः सहुडोपलाः ।
चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महाबलाः ॥ ३०
प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तदा ।
प्रदुद्रुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३१
ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
निर्ययुर्विकृताकाराः सहस्रशतसंघशः ॥ ३२
शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयन्तो वनौकसः ।
प्राकारं शोधयन्तस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥ ३३
स मापराशिसदृशैर्बभूव क्षणदाचरैः ।
कृतो निर्वानरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३४
पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
स्तम्भतोरणभग्नाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३५
केशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसां वानरैः सह ।
नखैर्दन्तैश्च वीराणां खादतां वै परस्परम् ॥ ३६
निघ्नन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३७
रामस्तु शरजालानि ववर्ष जलदो यथा ।
तानि लङ्कां समासाद्य जघ्नुस्तान्रजनीचरान् ॥ ३८
सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्रमः ।
आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥ ३९
ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राघवाज्ञया ।
कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धलक्षो जयोत्तरः ॥ ४०

C. 3. 16363
B. 3. 284. 41
K. 3. 285. 41

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टषष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६८ ॥

---

28 [a]) T1 प्रासादं ((for प्राकारं). K B2. 3 De D5 T1 M स्म (for तु). — [b]) K4 वानरैः (for समन्तात्). T2 कवली° (for कपिली°). — [c]) T2 G2 [अ]धिष्ठिता; G4 विष्ठिता (for विस्मिता). S (except T1 G3) चासन् (for राजन्). — [d]) T1 संनिवृत्ताः (for सस्त्रीवृद्धाः).

29 D3 om. 29[b]-30[a]. — [b]) K2-4 B1 कर्णाट°; De2 कर्णादि°; D1. 5 कपाट°. — [c]) B D (D2 om.) G3 °शृंगाणि.

30 De2 om. 30[ab]; D2 om. 30[a] (cf. v.l. 29). — [b]) B3 D (De2 om.) G3 सगुडो(D2 °डौ)पलाः; T1 बहुलो°; T2 G1. 2. 4 M सहुलो°. K3 सचक्रा सायुधानि च; D5 सचक्रमुशलोपलाः. — [d]) B Dn D2. 6 G3 °स्वनाः (for °बलाः).

31 [b]) B De Dn D2. 4. 6 G3 तथा; D1 ततः (for तदा). — [c]) K De D1. 2 वि-; M1 प्र- (for प्र-). K De D2. 5 च (for ते). — [d]) G2 समनुद्रुताः.

32 [a]) K De D1. 2. 5 ते (for तु). D5 °भवनाद् (for °वचनाद्). — [c]) T G1. 2. 4 विविधा° (for विकृता°). — [d]) D5 °संहताः.

33 K3 om. 33[ab]. — [a]) T1 G1. 2. 4 M2 अस्त्र° (for शस्त्र°). — [b]) B1. 2 Dn D4. 6 द्रावयित्वा; D3 G3 द्रावयंति. — [c]) K1. 2 प्राकाराग्र; B4 प्राकारे. K3 B Dn D3-6 G2. 4 शोभ° (B4 योध°); De D2 दर्श°; T1 गोप° (for शोध°). — [d]) T2 G1. 2. 4 विस्तायम् (for विक्रमम्). T2 आगताः (for आस्थिताः).

34 [a]) K4 B2 Dn3 D1 मांस-; B3 मेघ- (for माप-). K3 -सदृशो; G1 -सहितैर् (for -सदृशैर्).

35 [a]) K D3 शरविभिन्नांगाः; De D2 शरविभिन्नाश्च; S (except G3) शू(T2 शी)लविनिर्भिन्ना. D1 निपेतुः शरभिन्नांगा. — [c]) T1 समंताद्रणभग्नाश्च.

36 [d]) S (except G3) च (for वै).

37 [a]) K1 निघ्नंतस्ते; K4 B3 D1. 3m. 5 निस्वनंतो; B1 निसूदंतो (for निघ्नन्तो). De2 D2 प्रभयतस्; M2 [S]म्युभयतस् (for ह्युभयतस्). T2 G1 निविष्टनंतो ह्युभयास् (T2 °ये). — [b]) K2 D3 तत्र राक्षसवानराः. — [d]) K2 न मुंचंत; S (except G3) नैवामुंचन्.

39 [c]) T2 दूर° (for दुर्ग°).

40 [c]) K1. 3. 4 T G1. 2 कृतेवमर्दे; M2 कृतोपमर्दे. — [d]) B1. 3. 4 Dn1 लब्धलक्ष्यो; T1 M लब्ध्वा लक्षं. K3 जयोत्तमः; De D2 °द्भवः; T G1. 3. 4 °भवत्; M2 °त्तरं.

Colophon. — *Major parvan:* K1. 3 Dn3 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1. 3. 4 B De Dn1. n3 D1-6 G3 M (all om sub-parvan name) mention only रामो(M रामायणो)पाख्यान. — *Adhy. name:* M3 अंगदप्रेषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n3 282; Dn3 283; D1 286; T1 M2 (orig.)

२६९

C 3. 16-64
B. 3. 280. 1
L. 3. 280. 1

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो निविशमानांस्तान्सैनिकान्रावणानुगाः ।
अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ १
पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २
ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
अन्तर्धानवधं तज्ज्ञश्चकार स विभीषणः ॥ ३
ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ।
निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ४
अमृष्यमाणः सबलो रावणो निर्ययावथ ।
व्यूह्य चौशनसं व्यूहं हरीन्सर्वानहारयत् ॥ ५
राघवस्त्वभिनिर्याय व्यूढानीकं दशाननम् ।
बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥ ६
समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
युयुधे लक्ष्मणश्चैव तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ७
विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ८
विषह्यं यं हि यो मेने स म तेन समेयिवान् ।

---

274. T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 272: G_1 269: G_2 271. — *Śloka no.:* Dn 41; D_1 40.

269

1 [a]) B_3 निवस्य; De_2 निर्विश्य; D_2 निविश्य; T_1 निवर्त (for निविशमानान्). B_3 ते (for तान्). — [b]) K_4 (m as in text) वानरान् (for सैनिकान्). G_1 रावणाज्ञया. — [c]) K_1 गणानीकैः; K_2 गुणानीकैः; K_4 गणानीकाः; T_2 G_4 M °नेकाः; G_1 °नैकाः; G_2 °नेकां (for गणानेके). T_1 अनुजग्मुर्महाबलाः. — [d]) K_1 °राक्षसान्; K_3 B_4 °राक्षसाः; D_3 T °रक्षसाः. K_4 पिशाचा यक्षराक्षसाः.

2 [a]) De पर्वतः; D_3 पवनः. $B_{1.3}$ पूतनो; $B_{2.4}$ Dn पतनो; G_1 पूतना (for पूतनो). K_3 भंजः; $B_{3.4}$ जंघः; De_2 $G_{1.3}$ जृंभः. — [b]) K_2 $G_{1.2}$ खर (for खरः). — [c]) K_3 $B_{3.4}$ De_1 T_1 पुरुजं; K_3 M पूरुजं; K_4 अरुजं; De_2 D_2 पुरंजं (for प्ररुजं). B_3 पुरुं (for [अ]रुजं). — [d]) B_4 विघसश्च; De प्रघशश्च; T $G_{1.2.4}$ M_1 प्रहस्तश्च; G_3 M_2 प्रहसश्च (for प्रघसश्च). S (except T_1 G_3) चैव मानदः (for चैवमादयः).

3 [a]) K_2 [s]भ्यपतितां; Dn_2 [s]पि पततां (for ऽभिपततां). — [b]) B_1 महदृश्यानां; D_1 अदृष्यानां; G_2 दृश्यमानां (for अदृश्यानां). K De $D_{2.5}$ महौजसां; T_1 दुरात्मवान् (for दुरात्मनाम्). — [c]) K_1 स्वज्ञश्च; B_1 तेषां; D_5 ज्ञात्वा; T_2 $G_{1.2.4}$ तत्र (for तज्ज्ञश्च).

4 [ab]) T_2 दृश्यं (for दृश्यं). De D_2 T_2 transp. हरिभिर् and बलिभिर्. De $D_{1.2.5}$ जितकाशिभिः; T_2 शूलपाणयः; M दूरपातिनः. — [c]) De_2 D_2 °तश्चो; T $G_{2.4}$ सर्वतो (for सर्वशो). — [d]) T_2 G_1 अभि- (for महीं).

5 [b]) T_1 राक्षसो (for रावणो). — After 5[ab], N G_3 ins.:

1279* राक्षसानां बलैर्घोरैः पिशाचानां च संवृतः ।
युद्धशास्त्रविधानज्ञ उशना इव चापरः ।

[(L. 1) K_1 धनैर्; K_{2-4} D_5 गणैर् (for बलैर्). K_4 सु- (for च).]

— [c]) K_4 transp. व्यूह्य and व्यूहं. — [d]) K $B_{3.4}$ Dn_1 n_2 $D_{1.3.6}$ हरीनभ्यवहारयत्; S (except G_3) हरीन्सर्वान् ($G_{3.4}$ °नू न्य)वारयत्.

6 [a]) K B_4 D_6 स्वभि(K_3 °थ)निर्याते; B_{1-3} Dn $D_{3.4.6}$ G_3 तु विनिर्या(B_3 D_3 °र्या)तं; De $D_{1.2}$ स्वभि(D_1 °पि)निर्यातो; T_2 $G_{1.2.4}$ स्वथ निर्याय. — [b]) K $B_{1.2}$ De $D_{1.5}$ व्यूढानीके ($B_{1.2}$ De °कैर्). K $D_{1.5}$ दशानने; T_1 ददर्श ह. — [d]) $K_{3.5}$ प्रत्यव्यूहि (K_3 °हं); De D_2 पर्यव्यूह्य; T_1 $G_{2.4}$ प्रतिव्यूह्य (for प्रत्यव्यूहन्). T_2 स्वकं बलं; G_1 महाबलः; $G_{2.4}$ व्यदृश्यत (for निशाचरम्).

7 [b]) S (except G_3) रामेण सह रावणः. — D_3 om. (hapl.) 7[c]–9[b]. — [c]) B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 चापि (for चैव). — [d]) $G_{1.2.4}$ तस्थौ च (for तथैव).

8 D_3 om. 8 (cf. v.l. 7). — [b]) K_3 सतारेण; $B_{3.4}$ तारेणैव (for तारेण च). $K_{1.2.4}$ निख(K_4 °ष)र्वटः; D_1 विकर्पतः (for निखर्वटः). T_1 तारेण निचखर्वटः; T_2 G_4 तारेणाटनिखर्वटः (G_4 °णः); G_1 तारेयेण निघर्वटः. — [c]) K_4 कुंडेन; S (except G_3) पौंड्रेण (for तुण्डेन). G_1 नख (for नलं). — [d]) $K_{1.4}$ पट(K_4 °न)सः; $K_{2.3}$ $D_{1.3}$ T पट($D_{1.3}$ °ट्टि; T_1 °र)शः; $G_{1.3}$ पुटा(G_3 °ट)शः. K_4

युयुधे युद्धवेलायां स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ ९
स संग्रहारो ववृधे भीरूणां भयवर्धनः ।
लोमसंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ १०
रावणो राममानर्छच्छक्तिशूलासिवृष्टिभिः ।
निशितैरायसैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ ११
तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।
इन्द्रजिच्चापि सौमित्रिं बिभेद बहुभिः शरैः ॥ १२
विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ।
खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्भृतव्यथः ॥ १३
तेषां बलवतामासीन्महास्त्राणां समागमः ।
विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६९ ॥

२७०

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः प्रहस्तः सहसा समभ्येत्य विभीषणम् ।
गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ १
स तयाभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २
ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः ।

C. 3. 16381
B. 3. 286. 3
K. 3. 287. 3

प्रघ°; G4 पान° (for पन°).

9 D2 om. 9ab (cf. v.l. 7). — a) K2. 4 Dc2 यो हि यं (K2 तं); T1 विस्मयं; G2 आत्मनो (for यं हि यो). K1. 3 अविषह्यं ह्ययं (K2 हि यं) मेने; D5 विषजंघो हि जंघन; T2 G4 विषह्यमात्मनो यं स्म. — b) D5 T1 G1. 3 सह; M2 स तु (for स स). K1 Dc2 समी° (for समें°). — c) K1. 3 हनूमान् (for युयुधे). B1 (corrupt) युधि युद्धवतोपेतः.

10 a) K2. 4 D1 वबृते; D5 विपुलो (for ववृधे). — b) K2 भ्रातॄणां (for भीरूणां). — D1 om. 10c–11b. — c) B2 G2 रोमसंघर्षणो; T2 G1. 4 M रोमसंह°.

11 D1 om. 11ab (cf. v.l. 10). — a) T2 आगच्छच्; G1. 4 आनर्छच् (for आनर्छच्). D5 रावणो वानरानर्छच्. — b) K1. 3. 4 शूलं (K4 शूल-)शक्त्यसि°.

12 a) S (except G2) यत्तो (for यत्तं). — d) D5 चिच्छेद (for बिभेद). K Dc D5 दशभिः; D2 शरभिः; T2 G1. 3. 4 निशितैः (for बहुभिः).

13 D5 om. 13. — ab) B3. 4 तु (for the second च). K1. 3 G1 विभीषणं प्रहस्तश्च प्रहस्तं च विभीषणः. — c) B4 खर°; D2 स्वर्ण°; T2 G1. 3 कंक° (for खग°). B1 सुनीक्ष्णाग्रैर् (for शरैस्तीक्ष्णैर्). — d) K2 अत्यवर्षद्; D1 अन्ववर्षद्; G2. 4 प्रत्यविध्यद्.

14 a) D5 चासीन् (for आसीन्). — c) K4 विव्यथे सकलो येन. — d) K4 लोकोयं सचराचरः; S (except G2) लोका वै सचराचराः.

Colophon. — *Major parvan:* K1. 3 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1. 3. 4 B Dc Dn1. n3 D1–6 G3 M (all om. sub-parvan name) mention only रामो(M रामायणो)पाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 283; Dn3 284; D1 287; T1 M3 (orig.) 275; T2 G4 M (M3 *inf lin.*) 273; G1 270; G2 272. — *Śloka no.:* Dn 15; D1 14.

270

1 K3 T2 om. tl.e ref. — a) K Dc D5 T G1 M तरसा; D1 तु तथा (for सहसा). — c) M पोथ° (for ताड°). — d) D1 विनदन् (for विनद्य). K1–3 Dc D1 रणमूर्धनि; G2. 4 रणकर्कशं.

2 a) K3. 4 B3–4 Dc2 D1. 2. 5 T1 G3 तथा; T2 G1 तदा (for तया). K4 [अ]भिहितो; D1 निहतो (for [अ]भिहतो). — b) K4 गदयातिसुवेगया. — d) K B1 T2 G1. 2. 4 M3 सुस्थितः.

3 K4 *repeats* (with v.l.) 3a–7b after 7ab. — b) B1. 3 शतघ्नीं च; Dc D2 °घ्नीश्च (for °घण्टां). — c) N (except K4) T2 G3 अनु° (for अभि°). T1 ततः (for महा-). — d) T1 प्रहस्तस्य (for चिक्षेपास्य).

C. 3. 15. 81
B 3 286. 3
K. 3. 287. 3

अभिमन्त्र्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ३
पतन्त्या स तया वेगाद्राक्षसोऽशनिनादया ।
हृतोत्तमाङ्गो ददृशे वातरुग्ण इव द्रुमः ॥ ४
तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५
तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ।
दृष्ट्वैव सहसा दीर्णा रणे वानरपुंगवाः ॥ ६
ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुंगवान् ।
निर्याय कपिशार्दूलो हनूमान्पर्यवस्थितः ॥ ७
तं दृष्ट्वावस्थितं संख्ये हरयः पवनात्मजम् ।
वेगेन महता राजन्संन्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ८

ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ९
तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे घोरे रुधिरकर्दमे ।
धूम्राक्षः कपिसैन्यं तद् द्रावयामास पत्रिभिः ॥ १०
तं राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् ।
तरसा प्रतिजग्राह हनूमान्पवनात्मजः ॥ ११
तयोर्युद्धमभूद्घोरं हरिराक्षसवीरयोः ।
जिगीषतोर्युधान्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२
गदाभिः परिघैश्चैव राक्षसो जघ्निवान्कपिम् ।
कपिश्च जघ्निवान्रक्षः सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ १३
ततस्तमतिकायेन साश्वं सरथसारथिम् ।

---

4 a) Dc2 D1 T2 तथा (for तया). T1 वीरो (for वेगाद्). — b) B Dc Dn D2–4. 6 T1 G3 °शनिवेगया; T2 G1. 2. 4 M1 °शनिना यथा. — c) B3 Dc2 कृत्तोत्तमांगो; M हृतोत्तमांगे. — d) K3. 4 (second time) वातभग्न. — After 4, D2 ins.:

1280* कृत्तोत्तमाङ्गं सह्यं तदनयानुगतामवाम् ।
पपात रक्षः सहसा वातरुग्ण इव द्रुमः ।
[(L. 2) Posterior half = 4d.]

5 a) T1 M संख्ये; G2. 4 संघे (for संख्ये). — b) G1 वाहिनीपतिं (for क्षण°). — cd) M1 transp. धूम्राक्षो and वेगेन. K (K4 second time) Dc D1. 2. 5 नदन्; G1 हरीन् (for कपीन्).

6 b) G1. 2. 4 उत्पतद् (for आपतद्).

7 T1 om. 7ab. — a) K1. 2 चीर्णान् (for दीर्णान्). — After 7ab, K4 *repeats* (with v.l.) 3a–7b. — c) K D1. 5 निवार्य; B Dc Dn D2–4. 6 G2. 4 निर्ययौ (for निर्याय). — d) K4 D1. 5 हनुमान्. B2 Dn D2. 4. 6 मारुतात्मजः (for पर्यव°).

8 a) D1 सैन्ये; T1 M संख्ये; G2. 4 संघे (for संख्ये). — c) B1–3 D (except D1. 5) महत्या त्वरया राजन्. — d) K1 B4 D1. 5 अभ्यवर्तं(K1. 2 °र्त)त (for संन्य°). K1 सर्वतः; K3 सर्वदा.

9 a) D5 तस्य (for ततः). — b) K4 Dc2 तुमलो. K3 S (except T2 G2. 3) रोम° (for लोम°).

10 c) B1 तु (for तद्). — d) S (except G3) वीर्यवान् (for पत्रिभिः).

11 a) B Dn D2. 4. 6 G3 स रक्षो (for राक्षस-). — b) G2. 4 द्रावयंतं (for आपतन्तं). — cd) K3 Dc1 D1. 5 T2 M हनुमान् (for हनू°). B1. 3. 4 D5 T G1. 2. 4 M मारुता° (for पवना°). B2 Dn D2. 4. 6 G3 प्रतिजग्राह हनुमांस्तरसा पव°. — 11d = (var.) 14d.

12 a) T2 महद् (for अभूद्). K Dc D2 तयोः समभवद्युद्धं. — b) K1. 2 कपिराक्षस°; T1 हरिराक्षसवीर्ययोः; G1. 2. 4 °सैन्ययोः. — c) K3 जिगीषितोर्; Dc D2 °र्षयोर्; G3 जिहीर्षतोर्; G4 जिगीर्षतोर्. Dc2 D3 T1 G1. 2. 4 यथा°; M अथा° (for युधा°). — d) K3. 4 Dc1 D2. 3. 6 इंद्रप्रह्लादयोरिव; Dn3 शक्रप्रह्लाद°.

13 a) Dc D2 पट्टिशैश्चैव; T1 परिघाभिश्च; G1 परिघैश्चापि. — d) K1. 2 सकर्ष(K3 °कंद)विटपद्रुमैः; M1 सुस्कंधविटपैर्द्रुमैः. — After 13, B2–4 Dc D2. 5 ins.:

1281* शिरस्यभ्यहनत्पूर्वं कालया च पुनः पुनः ।
तृणराजेन महता लोहसारथिभेदिना ।
[(L. 1) B2–4 शिरसा (for शिरसि). D3 [अ]भिहतः (for [अ]भ्यहनत्). B2 गदया; B3 लीलया; B4 D5 कीलया (for कालया).]

14 D3 om. 14. — a) K1. 2 अतिकायोपि; B अति(B1. 2 °भि)कोपेन (for अतिकायेन). — c) K1 Dc D1 ब्राह्मणा; K2 B D4. 6 क्रुद्धो; K3. 4 D2 राजन्; D5 प्राज्ञो (for धीमान्). T2 धूम्राक्षमाजघानाशु. — d) = (var.) 11d. K3 Dc D1. 5 हनुमान्; T2 G1. 2. 4 द्रुमेण (for हनूमान्). S (except G3) पवना° (for मारुता°); cf. v.l. 11. — After 14, Dc2 *repeats* 12ab. Dc2 cont.: B3. 4 ins. after 14:

1282* वेगेन महताविद्धो राक्षसानां महद्बलम् ।
योधयामास राजेन्द्र शिलावर्षैः समन्ततः ।

धूम्राक्षमवधीद्धीमान्हनूमान्मारुतात्मजः ॥ १४
ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।
हरयो जातविस्रम्भा जघ्नुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५
ते वध्यमाना बलिभिर्हरिभिर्जितकाशिभिः ।
राक्षसा भग्नसंकल्पा लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥ १६
तेऽभिपत्य पुरं भग्ना हतशेषा निशाचराः ।
सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७
श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
धूम्राक्षं च महेष्वासं ससैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८
सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९
इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः ।
शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ २०

प्रबोध्य महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः ।
स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
ततोऽब्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २१
धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ।
य इमं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥ २२
एष तीर्त्वार्णवं रामः सेतुना हरिभिः सह ।
अवमन्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥ २३
मया ह्यपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
तां मोक्षयिषुरायातो बद्ध्वा सेतुं महार्णवे ॥ २४
तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ।
तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वदृते शत्रुकर्शन ॥ २५
स दंशितोऽभिनिर्याय त्वमद्य बलिनां वर ।
रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रूनरिंदम ॥ २६

C. 3. 16405
B. 3. 286. 2
K. 3. 287. 2

[(L. 2) Dc₂ वेगवान्पवनात्मजः (for the posterior half).] Thereafter B₃. ₄ *repeat* 12ᵃᵇ (v.l. °सेनयोः for °वीरयोः).

15 ᵃ) B₄ निसृतं (for निहतं). — ᵇ) K₃. ₄ B₄ D₁ S (except T₁ G₃) राक्षसात्मजं; D₆ राक्षसं युधि (for राक्षसो°). — ᶜ) K₃. ₄ Dc जातविश्रंभा; D₅ °संरंभा. — ᵈ) K₃ B₁ Dc₁ अन्योन्य°; B₃. ₄ अन्येत्य; D₃. ₄–₆ G₃ अन्ये च; T₃ G₁. ₃. ₄ तस्य हि; M तस्यानु° (for अभ्येत्य). T₁ निजघ्नुस्तस्य सैनिकान्.

16 ᵃᵇ) K₁. ₃ B D (except Dc D₁. ₃) T₃ G₁. ₃ transp. बलिभिर् and हरिभिर्.

17 ᵃ) B₃ प्राप्य; D₃ भीमा (for भग्ना). — ᶜ) T₁ सर्वे; G₃ °र्वा (for °र्वं).

18 ᵃ) K Dc D₃ च (for तु). — ᵈ) K D₅ सहसैन्यं वनक्षयैः; D₁ स(ह)सैन्यं प्लवगैर्हतं; S (except G₃) ससैन्यं सह राक्षसैः.

19 ᵃ) K₃ स दीर्घम्; T₁ M अशीत; T₃ G₁. ₃. ₄ अभीत (for सुदीर्घम्). D₃ अथ (for इव). — ᵇ) K₄ समुत्प्लुत्य.

20 ᵉ) B₁ Dc D₃ अतिनिद्रार्तं; G₁. ₃. ₄ अपि निद्रालुं. — ᵈ) D₁ महाबलं (for अबोधयत्).

21 D₁ om. 21. — ᵇ) K₃ नागतो यत्नसाध्वसः; T₁ G₁. ₃. ₄ यत्नेन गत°; T₃ यत्नेनैव स°. — ᵈ) K₄ अनिद्रं; T₃ अरिष्टं (for विनिद्रं). K₁. ₃ राक्षसेश्वरः; T₃ राक्षसाधिपं. — ᶠ) Dc D₃ महाबलः.

22 ᵃ) T₃ सेव्यते (for यस्य ते). — ᵇ) M₃ यद् (for [इ]यम्). — ᵉ) K₃ इदं मे; D₅ G₄ M₁ य इदं (for य इमं). B Dn D₃. ₄. ₆ G₃ य इदं दारुणाकारं. — D₃ om. 22ᵈ–24ᵇ. — ᵈ) S (except G₃) भयावहं (for महाभयम्).

23 D₃ om. 23 (cf. v.l. 22). — ᵃ) B₃ एषभीर्दुस्तरं रामः. — ᶜ) T₁ M अवमत्येह; G₁. ₃. ₄ अभिपत्ये°. Dc D₃ श्रीमान् (for सर्वान्).

24 D₃ om. 24ᵃᵇ (cf. v.l. 22). — ᵃ) K₁ T₁ [अ]प्यापहृता; K₃ [अ]स्यापि हृता; K₄ ह्यपकृता; B₃ D (except D₁–₃. ₅) G₃ स्वपहृता. — ᵇ) K₁. ₃ B₁ रामस्य (for नामास्य). G₁ नाम्ना सीतास्य जानकी. — ᶜ) K₁. ₃. ₄ Dc D₃ मोचयिष्णुर् (K₃ Dc₁ °पुर्; Dc₂ D₃ °तुर्); K₃ D₁ G₁. ₃. ₄ मोच(G₁. ₃. ₄ °क्ष)यितुम्; B Dn D₄–₆ T₃ G₃ नेतुं स ह्य.

25 ᵃ) K₁–₃ चैष (for चैव). K₄ प्रहस्तो यो; B₁ D₁ प्रहस्ताद्या (for °स्तादिर्). — ᵇ) T₁ महांश्च (for महान्नः). B₁ D₁ महांतः स्वजना हताः; B₄ महात्मा सुजनो हतः. — ᶜ) T₁ हि (for नि-). — ᵈ) K₄ B Dn D₄. ₆ G₃ स्वामृते. K₁ शत्रुकर्षन; K₃ B D₁. ₃. ₅ °कर्षण.

26 ᵃ) K₁. ₃ T₁ M स दंसितो; D₃ तदंशितो; T₃ दंशितोपि; G₁. ₃. ₄ दंसितो हि (for स दंशितो). K₁. ₃ D₃ विनिर्याहि; K₃ विनिर्यात्वा; K₄ Dc D₁. ₃. ₅ विनिर्याय; B₃. ₄ G₃. ₄ [ऽ]भिनिर्याहि; T₃ G₁ [ऽ]त्र (G₁ °द्य) निर्याहि (for ऽभिनिर्याय). — ᵇ) K₁–₃ Dc D₁. ₅ बलेन; B₄ त्वमस्य; D₃ जवेन; T₁ त्वदन्य (for त्वमद्य). K₁ Dc D₁. ₃ वरः. G₁ कुंभकर्ण महाबल. — ᶜᵈ) K₁–₃ Dc₂ D₁–₃. ₅ transp. सर्वान् and शत्रून्. K₄ रामादीन्समरे शत्रून्सर्वाञ्जहारिमर्दन.

3. 16405
3. 286. 27
3. 287. 27

दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ २७
इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
संदिदेशेतिकर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २८
तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो विनिर्याय पुरात्कुम्भकर्णः सहानुगः ।
अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यग्रतः स्थितम् ॥ १
तमभ्येत्याशु हरयः परिवार्य समन्ततः ।
अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्बहुभिर्जगतीरुहैः ।
करजैरतुदंश्चान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥ २
बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः प्लवंगमाः ।
नानाप्रहरणैर्भीमं राक्षसेन्द्रमताडयन् ॥ ३
स ताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
पनसं च गवाक्षं च वज्रबाहुं च वानरम् ॥ ४

---

27 [a]) K Dc2 Dn2 D1. 2. 5 चापि; G2 एनौ (for चैव). — [b]) =28[d]. Dc2 Dn2 चक्रं; D2 वक्रं. — B1 D1 T G1 M om. (hapl.) 27[c]–28[d]. — [c]) G2. 4 सैन्येन (for बलेन).

28 B1 D1 T G1 M om. 28 (cf. v.l. 27). — [a]) K4 उक्त्वा रक्षःपतिः काले. — [b]) K1. 2 महाबलं (for तरं). — [c]) K B (B1 om.) Dc D5 °कर्तव्यं. — 28[d] =27[b].

29 [a]) K1. 2 ततो; K4 च तौ (for तु तौ). — [b]) B2 दूषणाग्रजौ. — [d]) K2 तूष्णीं; G2 तूर्यं (for तूर्णं).

Colophon. — *Major parvan:* K2 T G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N G2 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K2 श्रीरामो)पाख्यान. — *Adhy. name:* M2 प्रहस्तधूम्राक्षवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 281; Dn2 285; D1 288; T1 M2 (orig.) 276; T2 G4 M (M2 *inf. lin.*) 274; G1 271; G2 273. — *Śloka no.:* Dn1. n2 29; Dn2 30; D1 27.

271

1 [a]) Dc D2 T G1. 2. 4 M [s]भिनिर्याय. B Dn D2. 4. 6 G2 ततो निर्याय स्व(B4 स)पुरात्; D1 ततो विनिर्यौ गत्वा. — [b]) Dc D1. 2 महानुजः. — [c]) K1. 2 स; B1 तु (for तज्). — [d]) K Dc D1. 2. 5 [अ]भितः (for [अ]ग्रतः). — After 1, N (except K2) G1. 2 ins.:

1282a* स वीक्षमाणस्तत्सैन्यं रामदर्शनकाङ्क्षया
अपश्यच्चापि सौमित्रिं धनुष्पाणिं व्यवस्थितम् ।

[(L. 1) K2. 4 B Dc Dn1. n2 D2. 3. 5 स वीक्ष्य°; D1 समीक्ष्य°. — (L. 2) K1. 3 Dc D2. 5 °दारात्; K4 °द्भ्राजन्; B1 °दपि; D1 °दग्रे (for °चापि). K1. 4 Dc D1. 2. 5 अव° (for व्यव°).]

2 [a]) K1. 3. 4 B2 D1. 3 [अ]थ (for [आ]शु). Dc D1 कपयः (for हरयः). — [b]) K2 °वक्रः; B D (except D1) G2 °बन्धुः (for °वार्य). — After 2[ab], S (except G2) ins.:

1283* शैलवृक्षायुधा नादानमुञ्चन्भीषणास्ततः ।
[T2 अतिभीषणान् (for भीषणास्ततः).]

— [c]) K1 D1 महाकायं; K2 °कार्यं; D2 °कार्यैर् (for °कायैर्). — [d]) D1 धरणीधरैः (for जगती°). — [e]) K4 करजैश्च रदैश्चान्ये; B1 करजैरहनंश्चापि. — [f]) T1 विहसायुधमुत्तमं.

3 [a]) K2 G1 युध्यमानस्; B4 G2. 4 वध्यमानास्. — [c]) K2 B Dn D1. 2. 4. 6 G2 भीमै (for भीमं).

4 M1 om. (hapl.). 4[b]–9[a]. — [b]) T1 ताड° (for भक्ष°). — [c]) K1. 2 वनपंडं; K2 Dc D1 वनं चंडं; K4 D2 M2 वनचंडं; B2. 4 चलं चंडं; D2 बलं चंडं; T1 उरुचंडं (for पनसं च). K Dc D1. 5 वनाक्षं; B2. 4 चलाख्यं; D2 बलाख्यं (for गवाक्षं). B1. 2 Dn D4. 6 G2 बलं चंडबलाख्यं च; D2 घनं चंडस्वनाक्षं च. — [d]) K4 वेत्र°; D1 बहु°; G4 °मुष्टि (for वज्र°).

5 M1 om. 5 (cf. v.l. 4). — [a]) K2 Dc D2 T1 M2 तं; T2 G1. 2. 4 ते (for तद्). K4 व्यथितं; D1 विषमं; T1 ह्यधिकं; G1. 2. 4 व्यथिताः (for व्यथनं). — [b]) G1. 2. 4 धीमतः (for रक्षसः). — [c]) T1 °भ्रांतास् (for °त्रस्तास्).

तदृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।
उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ ५
तं तारमुखैः क्रोशन्तमन्यांश्च हरियूथपान् ।
अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतभीः ॥ ६
ततोऽभिपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
शालेन जघ्निवान्मूर्ध्नि बलेन कपिकुञ्जरः ॥ ७
स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ।
बिभेद शालं सुग्रीवो न चैवाव्यथयत्कपिः ॥ ८
ततो विनद्य प्रहसञ्शालस्पर्शविबोधितः ।
दोर्भ्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्बलात् ॥ ९
ह्रियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ १०
सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्खं महाशरम् ।
प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ११
स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।
जगाम दारयन्भूमिं रुधिरेण समुक्षितः ॥ १२
तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ।
कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ।
अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १३
तस्याभिद्रवतस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १४
तानप्यस्य भुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् ।

C. 3. 16425
B. 3. 287. 17
K. 3. 288. 18

— [d]) G1. 4 नाराप्रभृतयस्. K B1. 3 De D1. 2. 5 T1 M2 ततः; B4 तथा (for तदा).

6 M1 om. 6 (cf. v.l. 4). — [a]) B2 Dn D3. 4. 6 G3 तानुच्चैः क्रोशतः (D4 °शगः) सैन्यात्. — [b]) B2 Dn D4. 6 G3 श्रुत्वा स (for अन्यांश्च). Dn3 °यूथपः. — [c]) K1–3 श्रुत्वा (for [अ]भि-).

7 M1 om. 7 (cf. v.l. 4). — [a]) B1. 4 Dn D6 T1 G3 निपत्य (for ऽभिपत्य). — [b]) Dn3 कुंभकर्णं. — [c]) K1. 2 B3 T1 G1. 2. 4 M2 सलेन; T2 तलेन (for शालेन). B2 Dn1. n2 D6 [आ]जघ्निवान्. — [d]) T1 तरुणेन स वानरः; T2 G2. 4 तरुणा स च वानरः; G1 तरुणा वानराधिपः.

8 M1 om. 8 (cf. v.l. 4). — [a]) K B1. 3 De D1. 2 M2 महावेगं. — D4 om. (hapl.) 8[b]–9[c]. — [c]) K1 B2. 3 S (except G3) सालं; De D2 गात्रं (for शालं). — [d]) De D2 चिराद्; D3 T1 चैनं (for चैव). K4 व्यचलत्; De व्यथयत् (for [अ]व्यथयत्). B1. 3 क्वचित् (for कपिः).

9 M1 om. 9[a] (cf. v.l. 4); D4 om. 9[abc] (cf. v.l. 8). — [a]) K2 B Dn D6 G3 सहसा (for प्रहसञ्). — [b]) B3 S (except G3) सालस्पर्शं. T1 -निबोधितः; M2 -विपोथितः. — [d]) K1 महद्; G4 [s]हनद् (for ऽहरद्).

10 [b]) K4 दृष्ट्वा वायुसुतो बली. — After 10[ab], K4 D2 ins.:

1284* गच्छन्संबोधयामास प्रहारेणाल्पचेतसम् ।
ततः संलब्धसंज्ञस्तु हृत्वा कर्णोष्टनासिकाम् ।
सुग्रीवः कुम्भकर्णस्य जगाम हरिवाहिनीम् ।
अथ क्रुद्धः कुम्भकर्णो मिश्रितान्हरिराक्षसान् ।
भक्षयामास बलवान्ममर्द पदयोरपि । [5]

भक्ष्यमाणान्हरीन्सर्वान्कुम्भकर्णेन रक्षसा ।

— [c]) B1–3 T G1 M अभ्यपतद् (for अभ्यद्रवद्). K2 वीर. — [d]) MSS. °नंदन, °मर्दनः, °नंदनं also (for °नन्दनः).

11 [a]) D5 °गम्य (for °पत्य). — [b]) K3 वज्र° (for रुक्म°). — [c]) D4 प्रहिणोत्.

12 [a]) B4 देहाभरणं; M2 वेगावरणं. — [b]) D1 स (for च). — [c]) G1 प्रजवाद् (for जगाम). B3 उर्वीं (for भूमिं). T2 जवाददारयन्भूमिं; G2. 3 जवाद्व्यदारयन्भूमिं.

13 [a]) K De D1. 2. 5 G3 transp. तथा and स. Dn1 T1 M1 तथा संभिन्न°; T2 G1. 2. 4 तदा संभिन्न°. — [b]) G1 हरी° (for कपी°). — After 13[ab], S (except G3) ins.:

1285* वेगेन महताविष्टस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

— D5 om. (hapl.) 13[c]–15[b]. — [f]) T1 प्रगृह्य (for उद्यम्य).

14 D5 om. 14 (cf. v.l. 13). — [a]) B Dn D3. 4. 6 G3 अभि(B2 °पि)पततस् (for °द्रवतस्). — [b]) T1 G1 शरा° (for क्षुरा°). K De D1. 2 भुजौ (for करौ). — [c]) D1 T2 G1. 2. 4 निशिताभ्यां स (D1 °भ्यां च; G4 °भ्यामः) (for °ग्राभ्यां).

15 D5 om. 15[ab] (cf. v.l. 13). — [a]) K4 तानपश्य; T G1. 2. 4 ततो ह्यस्य (for तानप्यस्य). — [b]) D1 प्रसृतोच्छ-शिला°. — [cd]) K De D1. 2 शरैः (for क्षुरैः). S (except T2 G3) लघ्वस्त्रः. K B2 De D1. 2 transp. लघ्वस्त्रं and सौमित्रिः. K2 प्रत्यदर्शन (sic); T1 प्रियदर्शनः; T2 G2. 4 प्रविदर्शयन्; G1 संप्रः.

16 [a]) D3 बभूव च (for स बभूव). — After 16[ab], G1 ins.:

C. 3. 1645/5
B. 4. 287. 17
K. 3. 288. 18

क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १५
स बभूवातिकायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाहाद्रिचयोपमम् ॥ १६
स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ १७
तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ १९
तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
प्रतिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ २०
ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २१
महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ।
तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तौ समवर्षताम् ॥ २२
मुहूर्तमेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः ।
सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥ २३
अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुतात्मजः ।
अभिद्रुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य रक्षसः ॥ २४
नीलश्च महता ग्राव्णा दूषणावरजं हरिः ।
प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ महाबलः ॥ २५
ततः प्रावर्तत पुनः संग्रामः कटुकोदयः ।
रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २६
शतशो नैर्ऋतान्वन्या जघ्नुर्वन्यांश्च नैर्ऋताः ।
नैर्ऋतास्तत्र वध्यन्ते प्रायशो न तु वानराः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७१ ॥

1286* सौमित्रिरद्भुतं दृष्ट्वा क्रूरः समरकोविदः ।

— [d]) K1. 2 जघान परमास्त्रवित्; K3. 4 दुःस(K4 ददा)हाग्निचयोपमं; B1 अविध्यत्पर्वतो°; B2. 3 Dc D2–4. 6 ददारा(Dc D2 °हा)द्रिवरो°; B4 Dn ददाराद्रिचयो°; D5 ददाहायश्चयो°; G2. 4 ददाह त्रिपुरो°.

17 K1. 2 om. 17[a]–19[b]. — [a]) T2 G1. 2. 4 बभूव(for पपात). — [b]) Dn2 दिव्यास्त्रनिहतो. — [c]) K4 D1 महानशनिनिर्द(D1 °संद)ग्धः. — [d]) K3 पादपोवात्र (read °प)तद्भुवि.

18 K1. 2 om. 18 (cf. v.l. 17). — [a]) D1 मत्वा (for दृष्ट्वा). Dc वज्र° (for वृत्र°).

19 K1. 2 om. 19[ab] (cf. v.l. 17). — [a]) K4 Dc D1. 3. 5 T1 G1 M ततस् (for तथा). G1 तं (for तान्). T1 G1 M सैन्यान् (for योधान्). T2 G2. 4 ततस्तद्भिद्रुतं (T2 °च्चामितं) सैन्यं. — [b]) K3 B2 (m as in text). 3 Dc दूषणात्मजौ. — [c]) K4 [अ]त्र; T2 G1. 2. 4 च (for [अ]थ). K1. 2 दूषणावरजौ चाथ.

20 [a]) K1 तावभिवेगः सक्रुद्धौ; K3 तावभिवेगसं°; D1 ततो द्रवंतौ सं°; T2 G1. 2. 4 द्रवं(T2 °वि)तौ सहसा क्रुद्धौ. — [c]) B1. 2 Dn D4. 6 G3 अभिजग्राह. — [d]) K4 D1 कृतोद्योगः; B1. 2. 4 D3. 4 वितु(B4 °त्त)दंतौ; Dc वितुद्योभौ; T2 G2. 4 वध्यमानः; G1 कृत्वा नादं (for विनद्योभौ).

21 21[ab] = (var.) Rām. 3. 25. 34[cd]. — [a]) K4 D1 तु तुम(D1 °मु)लं; D2 सुतुमलं; T2 G1. 2. 4 समभवद् (for सुतुमुलं). — [b]) T1 सुमहद्रोम°; T2 G1. 2. 4 तुमुलं रोम°; M2 अभवद्रोम°.

22 [b]) K1 राक्षसो; G4 महता (for राक्षसौ). D1 सोभ्यवर्षयत्; D2 °वर्षतां; T2 M1 °वर्तत (for °वर्षत). G1 राक्षसंभ्योवर्षत. — [d]) T2 G1. 2. 4 transp. उभौ and तौ. B1 तु; B3 D3. 4. 6 T1 M तं; Dc2 D2 नां; D5 स (for तौ). K1. 3. 4 समभिवर्षतां; K2 D1 संपर्यवर्षतां (for तौ सम°). B2 शरवर्षं°; B4 समकर्षं°; D5 प्रतिवर्षं°; T1 M प्रत्यवर्षं°; T2 अभ्यवर्षं°; G1. 2. 4 संप्रवर्षं° (for समवर्षं°).

23 [a]) B1 मुहुर्तमभवद्युद्धं. — [c]) Some MSS. महाबाहो. B1 प्रतिजग्राह सौमित्रिः.

24 [b]) K4 B (B1 damaged) Dc Dn2 D1. 2. 5. 6 T2 G1. 3 हनु° (for हनू°). — [c]) T1 G1. 2. 4 [अ]हन(G1 °र)द्वीरो (for [आ]ददे प्राणान्). — [d]) T2 G1. 2. 4 वज्रवेगं महाबलं.

25 K1 transp. 25[ab] and 25[cd]. — [a]) B1 नीलस्तु सुमहाग्राव्णा; S (except G2) नीलश्च सहसा गृह्य. — [b]) G1 गिरिं (for हरिः). — [c]) T2 अनु° (for अभि°).

26 K1 om. 26; K4 om. 26[ab]. — [b]) G1 कंटको° (for कटुको°).

27 T1 om. 27[cd]. — [d]) B2. 3 Dn D3. 4. 6 G2 प्रायेण (for °यशो). K2 [s]नंत- (for न तु).

२७२

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्णं सहानुगम् ।
प्रहस्तं च महेष्वासं धूम्राक्षं चातितेजसम् ॥ १
पुत्रमिन्द्रजितं शूरं रावणः प्रत्यभाषत ।
जहि राममभित्रघ्न सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ २
त्वया हि मम सत्पुत्र यशो दीप्तमुपार्जितम् ।
जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३
अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
जहि शत्रूनमित्रघ्न मम शस्त्रभृतां वर ॥ ४
रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
समर्थाः प्रतिसंसोढुं कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५
अकृता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
खरस्यापचितिः संख्ये तां गच्छस्व महाभुज ॥ ६
त्वमद्य निशितैर्बाणैर्हत्वा शत्रून्समैनिकान् ।
प्रतिनन्दय मां पुत्र पुरा बद्ध्वेव वासवम् ॥ ७
इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रथमास्थाय दंशितः ।
प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ ८
तत्र विश्राव्य विस्पष्टं नाम राक्षसपुंगवः ।
आह्वयामास समरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९
तं लक्ष्मणोऽप्यभ्यधावत्प्रगृह्य सशरं धनुः ।
त्रासयंस्तलघोषेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १०
तयोः समभवद्युद्धं सुमहज्जयगृद्धिनोः ।

C. 3. 16448
B. 3. 289. 11
K. 3. 249. 11

Colophon. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1. 3. 4 B D G1. 3 M1 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(G1 M1 रामायणो)पाख्यान. — *Adhy. name:* B4 G1 M2 कुंभकर्णवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.), n2 285; Dn2 286; D1 289; T1 M2 (orig.) 277; T2 G4 M (M2 *inf. lin.*) 275; G1 272; G2 274. — *Śloka no.:* Dn D1 29.

272

1 ab) K B1 Dc D1. 2. 5 महाबलं (for सहा°). S (except G2) कुंभकर्णं हतं श्रुत्वा सानुगं (T1 °जं) राक्षसाधिपः. — c) B4 प्रमुखं (for प्रहस्तं). — d) Dc D2 om. च. B4 धूम्रमस्तोतितं°; M2 धूम्राक्षं चामितौजसं.

2 a) B Dn D4. 6 G1. 3 वीरं (for शूरं). — c) K4 हरिं (for जहि). B4 वज्रधरं (for अमित्रघ्न). — d) Dc1 D1 सहलक्ष्मणं (for च सलक्ष्म°).

3 a) G1 पुत्रेण (for सत्पुत्र). — c) S (except T2 G2) संख्ये.

4 a) K2. 3 °हित (for °हितः). K4 प्रकाशं त्वं (for °शो वा). — b) K1. 3 अस्त्रं (for दत्त°). — c) K2. 4 B1. 3 Dc D1. 2. 5 शत्रुम् (for शत्रून्). — d) D5 सर्वं (for मम).

5 b) T1 न वा; T2 G2. 4 [s]पि च (for ऽनघ). — c) B1. 3 Dn D2. 4. 6 G3 प्रतिसोढुं च; Dc1 °संबाढुं; T2 °संवोढुं.

6 a) K1. 3 B Dn2 D4. 6 G3 अगता या; K2 Dc Dn1. n2 D2. 3 आगता या; K4 अपयातः; D5 न गता या. — c) K1. 2 वीरस्य; K4 वैदग्ध्य°; D5 वैरस्य; G4 परस्य (for खरस्य). — d) N G3 गच्छ त्वं (for गच्छस्व).

7 a) S (except G3) तम् (for त्वम्). — b) S (except G3) हत्वा शत्रुं ससैनिकं. — c) D5 प्रतिनंदस्व. — d) B4 येन (for पुरा). B1. 3. 4 Dn D2. 4. 6 G3 जित्वेव (for बद्ध्वेव).

8 b) K1 आदाय (for आस्थाय). B1 दंशितैः; S (except T2 G3) दंसितः. — c) K4 [इ]द्रसदृशः (for [इ]न्द्रजिद्राजन्).

9 a) K2 B D (except D1) T2 G3 ततो (for तत्र). K3 om. from विस्पष्टं up to 10b. K4 तत्र गत्वा महेष्वासो. — b) K (K3 om.) रामं (for नाम).

10 K3 om. 10ab (cf. v.l. 9). — a) K4 T G1 [s]प्यधावत्स; B2 Dn D1. 3. 4. 6 G3 [s]भ्यधावच्च; G2. 4 ह्यभ्यधावत् (for [s]प्यभ्यधावत्). B1 तं लक्ष्मणोभ्यापतत्तूर्णं; B4 तं लक्ष्मणोप्यभ्यधावंत (both hypermetric). — d) K1. 2 क्षुद्रमृगा; B1. 2 Dn G3 °मृगान्; D5 क्रुद्धो मृगं (for क्षुद्रमृगं).

11 b) T1 उभयोर्; G4 तुमुलं (for सुमहज्). K1 °गृद्धिणैः; K3 D5 °गृद्धिणोः; D1 °गर्द्धिनोः; G1 °गृध्नुनोः.

C 3. 16448
B. 3. 289. 11
K. 3. 289. 11

दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥ ११
रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्बलिनां वरः ॥ १२
तत एनं महावेगैरर्दयामास तोमरैः ।
तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ।
ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्वसुधातले ॥ १३
तमङ्गदो वालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ १४
तस्येन्द्रजिदसंभ्रान्तः प्रासेनोरसि वीर्यवान् ।
प्रहर्तुमैच्छत्तं चास्य प्रासं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ १५
तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ।
गदयाताडयत्सव्ये पार्श्वे वानरपुंगवम् ॥ १६
तमचिन्त्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ।
ससर्जेन्द्रजितः क्रोधाच्छालस्कन्धममित्रजित् ॥ १७
सोऽङ्गदेन रुषोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्तरुः ।
जघानेन्द्रजितः पार्श्वं रथं साश्वं समारथिम् ॥ १८
ततो हताश्वात्प्रस्कन्द्य रथात्स हतसारथिः ।
तत्रैवान्तर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः ॥ १९
अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षसम् ।
रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यरक्षत ॥ २०
स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ।
विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महारथम् ॥ २१
तमदृश्यं शरैः शूरौ माययान्तर्हितं तदा ।
योधयामासतुरुभौ रावणिं रामलक्ष्मणौ ॥ २२
स रुषा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
व्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
तमदृश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ।
हरयो विविशुर्व्योम प्रगृह्य महतीः शिलाः ॥ २४

— c) G1 तूर्णम् (for तीव्रम्). — d) K1–3 D1 G1 तथा; Dc D2 यथा (for तदा).

12 a) K2 Dc D2 रावण°; B4 राघव° (for रावणि°). B1 च (for तु). B1 D (except Dc D1. 5) नैवं (for नैनं). — b) G1 विशोधयति. — d) M अतिष्ठन् (for आतिष्ठद्).

13 a) K1. 2 तत्र स्वेनं; Dc D2 तं पतंतं; Dc तत एवं; T2 ततश्चैनं (for तत एनं). — b) D5 दारयामास. B1 Dc S (except T1 G3) सायकैः (for तोमरैः). — f) K4 निपेतुर्; D1 व्यतन्वन् (for न्यपतन्). K4 Dn2. n3 D3. 4. 6 G3 धरणीतले. — After 13, S (except G3) ins.:

1287* सायका रावणेराजौ शतशः शकलीकृताः ।

[T1 तोमरा (for सायका). T2 रावणे राजन् (for °राजौ).]

14 a) T1 ततोंगदो. M बालिसुतः. — c) K1 B1–3 D2 महावेगं.

15 a) S (except G3 M1) तम् (for तस्य). G2. 4 सुसंभ्रांतः. — c) G1 चास्य (for चापि).

16 a) K1. 2 अभ्याशे (K1 by corr. °से) गतं; K3. 4 B3. 4 Dc D1. 4 अभ्यासं°; G4 अभ्याशाशतं. — c) B1 Dam T2 M ताडयामास; D3 ताडयन्सव्ये.

17 a) K1. 2 सोभिचिंत्य; D1 सोविचिंत्य. K1. 2 प्रहारे; K4 T2 प्रभावं. K1. 2 D1 तं (for स). — b) G1 बालिनंदनः; M बालिनः सुतः. — c) T2 स तथा (fo ससर्ज). K3 G1. 2. 4 [इं]द्रजिनं; D1 T1 [इं]द्रजिति. Dc D2 कोपात्; G1 घोरं (for क्रोधात्). — d) K2 D4 S (except G3) सालस्कंदम्; K3 तालस्कंधम्. B D3. 6 तथांगदः (for अमित्रजित्).

18 a) K1. 2 समुत्सृष्टो; K3 वृषो°; B4 T1 रुषा सृष्टो. — b) K1. 2 तदा; K3. 4 Dc D1. 2 ततः (for तरुः).

19 a) K1. 2 B3 हताश्वः (for °श्वात्). — b) D1 हतसारथेः. — c) K4 च (for [प]त्र).

20 a) K1. 2. 4 Dc D2 तु (for तं). — b) K D3 स (for च). — c) K1. 2 आगत्य (for आगम्य).

21 a) K1 (*sup. lin.* as in text) शतैस्; G3. 4 शितैस् (for शरैस्). — b) K4 Dc D2 तथा; G3. 4 शरैः (for तदा). — d) B Dn D3. 4. 6 G3 °बलं; T2 G3. 4 M1 °रथः; G1 °बलः (for °रथम्).

22 a) K4 S (except T1 G3) उद्दिश्य (for अदृश्यं). K3. 4 (m as in text) शूलं; S (except G3) तीक्ष्णैर् (for शूरौ). — D1 om. 22c–26b. — c) G3 पोथ°; G4 बोध°; M1 रोध° (for योध°)

23 D1 om. 23 (cf. v.l. 22). — c) K3. 3 व्य(K3 वि)सृजन्; B4 असृजत्. B1 भीमः (for भूयः).

24 D1 om. 24 (cf. v.l. 22). — a) K3 अदृश्ये (for अदृश्यं). Dc विचिन्वंतं. — c) K1 व्यविशुर् (for विविशुर्). B1 व्योम्नि. — d) Dc D2 महतीर्गृह्य वै शिलाः.

तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ।
स भृशं ताडयन्वीरो रावणिर्मायया वृतः ॥ २५

तौ शरैराचितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७२ ॥

२७३

मार्कण्डेय उवाच ।
तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरावमितौजसौ ।
बबन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १
तौ वीरौ शरजालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्जरे ॥ २
तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।
सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्य ततः स्थितः ॥ ३
सुषेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च ।
हनूमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४
ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५
विशल्यौ चापि सुग्रीवः क्षणेनोभौ चकार तौ ।

C. 3. 16470
B. 3. 289. 6
K. 3. 290. 6

---

25 D1 om. 25 (cf. v.l. 22). — a) K1 (orig.). 2 [अ]दृश्यंतः; K1 (marg. *sec. m.*) Dc2 D3 [अ]दृश्यं स (for [अ]दृश्यः स). T2 भञ् (for स). — b) K1 (by corr.). 3 राक्षसैः. — c) T1 M सु- (for स). K1–3 B1. 2 D (except D3. 4; D1 om.) ताडयामास; K4 S (except T2 G3) पीडयन्वीरो.

26 D1 om. 26ab (cf. v.l. 22). — a) Dc तैः (for तौ). K4 आयतौ; G2. 4 अर्दितौ; M1 आवृतौ (for आचितौ). K D5 शूरौ; Dc भूयो (for वीरौ). — c) K3 भूमौ.

Colophon. — *Major parvan:* K1. 2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K1. 2. 4 B Dc Dn1. n3 D1–6 G3 M1 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(M1 रामायणो)पाख्यान. — *Adhy. name:* M3 इंद्रजिद्युद्धं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n3 286; Dn3 287; D1 290; T1 M2 (orig.) 278; T3 G4 M (M2 *inf. lin.*) 276; G1 273; G2 275. — *Śloka no.:* Dn 26; D1 23.

273

1 a) K1–3 Dc D3. 5 सहितौ (for पतितौ). — b) K3 B Dn D3. 4. 6 T1 रामलक्ष्मणौ; D5 [अ]तितेजसौ (for [अ]मितौजसौ).

2 a) B Dn D3. 6 G3 शरबंधेन; D4 सारबंधेन. — d) G1 शकुना° (for शकुन्ता°).

3 a) T G1. 2. 4 M दृष्ट्वा निपतितौ भूमौ (G1 वीरौ). — b) K1. 2 शितैः (for चितौ). S (except G3) सर्वांगेषु शराचितौ. — d) K1. 2. 4 Dc D1. 2 व्यतिष्ठत; K3 D3 [अ]वतिष्ठत; D3 (before corr.) [उ]पतिष्ठतः (by corr. इति स्थितः); T1 M2 [अ]वतस्थिवान्; T2 G1. 2. 4 [उ]पतस्थिवान्; M1 [अ]भितः स्थितः (for ततः स्थितः).

4 a) K3 °मैंद्रविविधैः; M °मैंदविविधैः. — c) K1. 2. 4 B1. 2 Dc Dn1. n3 D1. 2. 5. 6 T G1. 3 हनुम(K1 D4 °मा)न्नील°; M1 हनूमान्नील°. — d) K हरी(K1 °रे)श्वरः; S (except G3) महात्मना. — After 4, K4 Dc3 D1. 2 ins.:

1288* ततः समीरवचनाद्रामाध्यातः खगेश्वरः ।
आगम्यामोचयद्वीरौ सर्पबन्धात्सुदारुणात् ।
[(L. 1) Dc3 D3 अथायातः (for रामाध्यातः).]

Dc3 D1. 2 cont.:

1289* क्षणेन गरुडस्तात पतत्री समदृश्यत ।
दर्शनात्पक्षिराजस्य पन्नगाश्च प्रदुद्रुवुः ।
स चागत्य महापक्षी तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।
परामृज्य करेणाथ ययौ येन पथागतः ।

5 a) K4 D1 आगत्य (for आगम्य). — b) K4 कृतवर्मा. — d) K3 दिव्यास्त्रेण; G2. 4 ब्रह्मा°. K3 D1 विमोहितौ; T1 G1. 2. 4 M प्रमोहितौ.

6 b) K1 B Dn D4. 6 G3 [ए]तौ; K4 [ए]व; D5 च (for [उ]भौ). K1 (marg. *sec. m.* as in text) B Dn D3. 4. 6 G3 ह; D1 सः (for तौ). — c) T1 तौ विशल्यौ (for विशल्यया).

C. 3. 16470
B. 3. 285. 6
K. 3. 290. 6

विशल्यया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६
तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विशल्यावुदतिष्ठताम् ।
गततन्द्रीक्लमौ चास्तां क्षणेनोभौ महारथौ ॥ ७
ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८
अयमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेतात्त्वन्मकाशमरिंदम ॥ ९
इदमम्भः कुबेरस्ते महाराजः प्रयच्छति ।
अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ १०
अनेन स्पृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत ।
भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ११
तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्याथ मत्कृतम् ।
चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२
सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनूमानङ्गदस्तथा ।
मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः प्लवगसत्तमाः ॥ १३
तथा समभवच्चापि यदुवाच विभीषणः ।
क्षणेनातीन्द्रियाण्येषां चक्षूंष्यासन्युधिष्ठिर ॥ १४
इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदात्मनः ।
निवेद्य पुनरागच्छत्त्वरयाजिशिरः प्रति ॥ १५
तमापतन्तं संक्रुद्धं पुनरेव युयुत्सया ।
अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६
अकृताह्निकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
शरैर्जघान संक्रुद्धः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥ १७
तयोः समभवद्युद्धं तदान्योन्यं जिगीषतोः ।
अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८
अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः ।

---

7 c) K3 वाततंद्रागतौ; Dc D2 गततंद्राक्लमौ; D6 गततंद्रि°. K4 B4 D1 आस्तां; B1-3 Dn D3. 4. 6 चापि (for चास्तां). — d) B1. 2. 4 D1. 3. 4. 6 G3 [ए]नौ; G2. 4 [ई]शौ (for [उ]भौ).

8 a) G1 तयोर् (for ततो). T1 वीक्ष्य (for पार्थ). — c) K4 उवाच विशदं वाग्मी.

9 a) B Dc1 Dn D3. 4. 6 G3 इदम् (for अयम्). B1 अम्भो (for अम्भो). B1 M1 गृहीत्वाशु (for °त्वा तु). — b) B1 महाराजस्य. — c) K1 (marg. *sec. m.*) श्वेतत्; K3 श्वेतु; K4 चैतान्; T1 M श्वेतस्; T2 G1. 2. 4 चैव (for श्वेतात्). — d) D2. 5 अरिंदमः.

10 K4 om. 10. — b) K (K4 om.) B2. 3 Dc D1. 2. 5 T1 G1. 2. 4 राजराजः; Dn D4. 6 महाराज; D3 महाराजं.

11 a) B Dn D3. 4. 6 G3 स्पृष्टनयनो; D5 स्पृष्टवदनो. — b) B2 Dc D1 च; B4 [अ]पि (for [उ]त). K2 भूतान्यंतर्हितान्हतः. — c) K1. 2 यदा; K3 सदा (for भवान्). K1. 2 यस्यैष; Dc यस्यैव (for यस्मै च). — d) B2 Dn D3. 4 G3 प्रदास्यति नरः स तु.

12 a) M1 वाक्यं (for वारि). — b) K1. 2. 4 D1 परिगृह्य. K Dc D1. 2. 5 [अ]थ सस्वरः; B1 [अ]थ तत्कृतं; B2 [अ]तिसत्कृतं; Dn D3. 4. 6 T1 G3 [अ]भिसंस्कृतं; M [अ]भिसत्कृतं.

13 a) K3 D2 सुग्रीवं जांब(D2 °बु)वंतं *a.* — b) K1 B2 Dc2 D5. 6 T2 G3 हनुमान्. K1 Dc1 तदा (for तथा) — c) K2 मैंदद्विविध°. — d) K3 सर्वे (for प्रायः).

14 a) G1 तदा (for तथा). — After 14, D1 ins.:

1290* ततो बिभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ।
पौलस्त्यमेनदालक्ष्य प्राप मूर्छां स लक्ष्मणः ।
अवहारं ततः कृत्वा राघवः सर्ववानरान् ।
वाक्यमित्यब्रवीद्दीनं तन्मे निगदतः शृणु ।
राज्यभ्रंशो वने वासः सीता नीता पिता मृतः । [5]
लक्ष्मणो मोहमापन्नः किं नो दुःखमतः परम् ।
विभीषणो हनुमता रामस्तं बोध्य बुद्धिमान् ।
आनाय्यौषधयो दिव्या लक्ष्मणं समजीवयत् ।

15 a) B2. 4 Dn D3. 4. 6 G3 च (for तु). — b) B3 पित्रे तत्कर्म चात्मनः. — d) K3 त्वरया शिबिरं; S (except G3) स्वयमाजिशिरः.

16 a) G1. 2. 4 आगतं तु (for आपतन्तं).

17 a) K2 अकृताग्निकमेवैनं; T2 G3. 4 कृताह्निकमथैवैनं. — b) D5 T2 G1. 2. 4 जिघांसुं. M2 जय° (for जित°).

18 a) G1. 2. 4 ततः (for तयोः). — b) T1 G2. 4 ततो (for तदा). D1 अन्योन्य- (for अन्योन्यं). K1 जिघांसतः; K2 जिघांसतोः; K3 जिगीषया; G1. 2. 4 जिगी(G1 °ही)षतोः. — d) K3. 4 D2. 3 शक्रप्रहाद°.

19 a) K4 अध्यध्यद्; S (except G3) सोवि° (for अविध्यद्). — b) Dc D2 मर्मभेदिनः. — c) B3 [अ]शनि° (for [अ]नल°). — d) T1 राक्षसेश्वरं (for रावणि शरैः).

सौमित्रिश्चानलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः ॥ १९
सौमित्रिशरसंस्पर्शाद्रावणिः क्रोधमूर्छितः ।
असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शरानाशीविषोपमान् ॥ २०
तस्यास्यन्पावकस्पर्शैः सौमित्रिः पत्रिभिस्त्रिभिः ।
यथा निरहरद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २१
एकेनास्य धनुष्मन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
द्वितीयेन सनाराचं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२
तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता ।
जहार सुनसं चारु शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम् ॥ २३
विनिकृत्तभुजस्कन्धं कबन्धं भीमदर्शनम् ।
तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः ॥ २४
लङ्कां प्रवेशयामासुर्वाजिनस्तं रथं तदा ।
ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ २५
स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात्संभ्रान्तलोचनः ।
रावणः शोकमोहार्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६
अशोकवनिकास्थां तां रामदर्शनलालसाम् ।
खड्गमादाय दुष्टात्मा जवेनाभिपपात ह ॥ २७
तं दृष्ट्वा तस्य दुर्बुद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् ।
शमयामास संक्रुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २८
महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
हतैवैषा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते गृहे ॥ २९
न चैषा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
जहि भर्तारमेवास्या हते तस्मिन्हता भवेत् ॥ ३०
न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।

C. 3. 16495
B. 3. 269. 31
K. 3. 296. 32

---

20 a) D_4 सौमित्रिस्मार°. — b) K_2 om. from क्रोध- up to सौमित्रिः in 21b. — c) T_1 $G_{1.2}$ M व्यसृजल्; G_4 विसृज्य (for असृजल्). K_1 [अ]सौ (for [अ]ष्टौ). — After 20, D_1 ins.:

1291* तांश्चिच्छेद * सौमित्रिः शरानष्टावनागतान् ।,

while M_1 ins.:

1292* तानप्राप्ताञ्शितैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दनः ।

21 D_2 om. up to सौमित्रिः in 21b (cf. v.l. 20). — a) K_1 [अ]थ; K_3 [आ]सन्; $G_{1.2.4}$ [इ]पून् (for [अ]सून्). K_4 तस्यास्तन्पाकसंस्पर्शैः. — After 21ab, S (except G_3) ins.:

1293* वारयामास नाराचैः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ।
असृजल्लक्ष्मणश्चाष्टौ राक्षसाय शरान्पुनः ।

— c) K_3 न्यरहरद्; T_2 $G_{2.4}$ तं न्यहनद्; G_1 तमहनद् (for निरहरद्). K_4 B_{3-4} Dn_2 D_5 वीर (for वीरस्).

22 K_2 om. (hapl.) 22cd. — c) S (except G_3) तु बाणेन (for सनाराचं). — d) S (except G_3) अन्यम् (for भूमौ). K $B_{1.3}$ De D_3 S (except G_3) अपातयत् (for न्यपात°).

23 a) B_1 °येन च कौंतेय. — b) De_2 D_3 तीक्ष्ण°; T_2 $G_{1.3.4}$ शित° (for पृथु°). K_2 भूयसा (for भास्वता). — c) T_2 $G_{1.3.4}$ जघान (for जहार). B_1 रुचिरं (for सुनसं). $B_{1.3.4}$ D (except De D_3) चापि (for चारु). — d) G_4 ज्वलित° (for भ्राजिष्णु°).

24 a) K_{2-4} $D_{1.5}$ विनिकृत्तशिरःस्कंधं (D_5 °स्कंधात्); De_1 Dn_2 $D_{4.6}$ विनिकृत्य भुजस्कंधं; T $G_{1.3.4}$ M विनिकृत्त(T M °कृत्त)शिरःस्कंधः. — b) D_3 (marg. *sec. m.*) रावणिं (for कबन्धं). K $D_{1.5}$ भीमदर्शनदर्शनं; S (except G_3) कबंधाकृतिदर्शनः. — After 24ab, S (except G_3) ins.:

1294* पपात वसुधायां तु छिन्नमूल इव द्रुमः ।

— c) $K_{3.4}$ $D_{1.5}$ कृत्वा (for हत्वा). K_1 $B_{1.3.4}$ De $D_{1.3.5}$ G_1 सूतमप्याशु; T_1 °पुत्रं च; T_2 $G_{2.4}$ °मप्यस्य.

25 b) B_2 Dn $D_{3.4.6}$ G_3 तं रथं वाजिनस्तदा. — K_3 om. 25c–26b. — cd) De D_2 सरथं (for ददर्श), and पुत्रविनाशनं.

26 K_3 om. 26ab (cf. v.l. 25). — a) D_4 सु- (for स). D_4 विनितं (for निहतं). $K_{1.2}$ De $D_{3.5}$ T_2 $G_{2.4}$ श्रुत्वा; T_1 M ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा). — b) De D_2 रामात् (for त्रासात्). B Dn $D_{3.4.6}$ G_3 सं(D_3 स)भ्रांतमानसः.

27 a) D_5 °वनिकां सीतां; T_1 °वनिकासंस्थां. — d) D_1 वेगेन (for जवेन). D_5 °ससार (for °पपात).

28 a) B_4 बुद्ध्वा (for दृष्ट्वा). B_1 चास्य (for तस्य). D_5 दुर्बुद्धिर्. K_4 D_1 अवेक्ष्यः; B_4 अचिंत्य; T_1 अविध्यः; T_2 $G_{1.3.4}$ अवध्यः (for अविन्ध्यः). — d) T_1 सूक्ष्म-युक्तेन हेतुना.

29 a) T_1 महाराज्य°. T_1 दीपे; $G_{1.3.4}$ दीप्तो. — c) D_3 G_4 हता चैषा; M_1 हतैवैषा. K_2 यदि. — d) B De Dn $D_{2.3}$ m (m as in text also). $_{4.5}$ G_3 च ते (B_1 वने) वशे (D_3 orig. भविष्यति) (for च ते गृहे).

30 c) K_2 एतस्या; G_4 M एवास्य (for एवास्या).

31 a) G_4 मे (for ते). — b) K $D_{1.3.5}$ शचीपतिः

C. 3. 16495
B. 3. 289. 31
K. 3. 290. 32

असकृद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासिताखिदशा युधि ॥ ३१
एवं बहुविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा ।
क्रुद्धं संशमयामास जगृहे च स तद्वचः ॥ ३२
निर्याणे स मतिं कृत्वा निधायासिं क्षपाचरः ।
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७३ ॥

२७४

मार्कण्डेय उवाच ।
ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ।
निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १
संवृतो राक्षसैर्घोरैर्विविधायुधपाणिभिः ।
अभिदुद्राव रामं स पोथयन्हरियूथपान् ॥ २
तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
हनूमाञ्जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३
ते दशग्रीवसैन्यं तद्दक्षवानरयूथपाः ।
द्रुमैर्विध्वंसयांचक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ४
ततः स्वसैन्यमालोक्य वध्यमानमरातिभिः ।
मायावी व्यदधान्मायां रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ५
तस्य देहाद्विनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सहस्रशः ।
राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यृष्टिपाणयः ॥ ६
तान्रामो जघ्निवान्सर्वान्दिव्येनास्त्रेण राक्षसान् ।

(for शत°). — c) G1 वै (for हि). — d) S (except G3) निर्जिता° (for त्रासिता°). G1 (before corr.) अपि (for युधि).

32 b) B3 अविंधो; T G1. 2. 4 अव(T1 °वि)ध्यो (for अविन्ध्यो). K4 अवंध्यो राक्षसेश्वरः. — c) M संक्रुद्धं शम(M1 संश)यामास. — d) K3. 4 T1 M1 transp. च and स. T1 स च जग्राह तद्वचः.

33 b) K2 निधायास्यं; D1 पिधायासिं; T2 G1. 2. 4 नियंतारं; M निरस्यासिं. K Dc D2. 5 निशाचरः. — d) S (except G3) युज्य° (for कल्प्य°).

Colophon. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N G1. 3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K2 श्रीरामो; G1 रामायणो)पाख्यान. — *Adhy. name:* B1 अविंध्यवाक्यं; G1 M2 इंद्रजिद्वधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 287 (Dn3 288); D1 291; T1 M2 (orig.) 279; T2 G4 M (M2 *inf. lin.*) 277; G1 274; G2 276. — *Śloka no.:* Dn 33; D1 40.

274

1 a) = Rām. 6. 95. 50a. K1. 2 दग्ध्वा वीराः. — b) G4 निपूदिते (for निपा°). — c) G2 निर्याय.

2 a) Dn2. n3 D1. 3-6 G3. 4 स वृतो; T1 वृतो वै. — d) B Dn D3. 4. 6 G3 योध°; Dc D2 बोध° (for पोथ°). G2 °वाहिनीं (for °यूथपान्). K4 पोथयामास यूथपान्.

3 a) K1. 2 Dc D1. 2. 5 M आपतंतं (for आद्रवन्तं). — b) B1 मैंदनीलांगदास्तथा. — c) K4 D1 हनुमान्; Dc D2 हनुवान्. D1. 2 जांबुवान्. — d) G1 सैन्यास्ते; G2 तत्सैन्यं; G4 ससैन्यं.

4 b) B1. 2 D1. 2. 4. 6 G3 ऋक्षवानरपुंगवाः; T G1. 2. 4 M दृष्ट्वा वानरयूथपाः (T1 °पुंगवाः).

5 a) K1. 2 B2. 3 Dc Dn D1. 2 T G3 स (for स्व). K4 ततः सैन्यं समालोक्य. — b) T G1. 2. 4 महात्मभिः (for अरातिभिः). B1 लोभ्यमानं स शत्रुभिः. — c) K1. 2 व्यदधन्; B2. 4 D3. 4. 6 G3 चासृजन्; Dc D2 व्यसृजन्; D3 विदधन्; T1 विदधे (for व्यदधान्). T2 G2 मायावीर्योऽध्यधान्मायां; G4 मायामादाय युयुधे. — d) B Dn D1. 2. 4. 6 G3 राक्षसाधिपः (cf. 7 and v.l.).

6 T1 om. 6-7. — a) B1. 2. 4 D3. 4. 6 G3 देहविनिष्क्रांताः; D1 देहाद्विनिःसृत्य.

7 T1 om. 7 (cf. v.l. 6). — b) M1 दिव्यास्त्रेणैव. T2 G2. 4 वीर्यवान् (for राक्षसान्). — d) Dc D1. 2 व्यदधद्. K1. 2 T2 G1. 2. 4 राक्षसेश्वरः (cf. 5 and v.l.).

8 b) K4 धीमतः; G2. 4 वीर्यवान् (for भारत). — D2

अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्राक्षसाधिपः ॥ ७
कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
अभिदुद्राव रामं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८
ततस्ते राममर्छन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।
अभिपेतुस्तदा राजन्प्रगृहीतोच्चकार्मुकाः ॥ ९
तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः ।
उवाच रामं सौमित्रिरसंभ्रान्तो बृहद्वचः ॥ १०
जहीमान्राक्षसान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।
जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११
ततो हर्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसारथिः ॥ १२

मातलिरुवाच ।

अयं हर्यश्वयुग्जैत्रो मघोनः स्यन्दनोत्तमः ।
अनेन शक्रः काकुत्स्थ समरे दैत्यदानवान् ।
शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्निवान् ॥ १३
तदनेन नरव्याघ्र मया यत्तेन संयुगे ।
स्यन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ॥ १४
इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽशङ्कत मातलेः ।
मायेयं राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ १५
नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।
तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥ १६
ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युक्त्वा विभीषणम् ।
रथेनाभिपपाताशु दशग्रीवं रुषान्वितः ॥ १७
हाहाकृतानि भूतानि रावणे समभिद्रुते ।
सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्याश्च नानदन् ॥ १८
स रामाय महाघोरं विससर्ज निशाचरः ।

C 3 1921*
B 3. 290. 20
K 3 291. 21

---

om. (hapl.) 8^{c}–9^{b}. — ^{c}) K_3 T_1 $G_{1.\,2.\,4}$ स (for च). — After 8, D_1 reads (for the first time) 10^{cd} and *repeats* thereafter 8^{ab}.

9 D_2 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8); D_1 om. 9^{a}–10^{b}. — ^{a}) $K_{3.\,4}$ D_5 आर्छतो; T_1 आनर्छन्; T_2 $G_{1.\,2.\,4}$ आगच्छन्; G_3 अर्त्सतो; M_1 आनर्चन्; M_2 आनर्छन् (for अर्छन्तो). — ^{b}) K_3 B_1 $G_{2.\,4}$ निशाचराः; G_1 क्षपाकराः. — ^{c}) K_1 ततो (for तदा). B Dn $D_{3.\,4.\,6}$ G_3 रामं (for राजन्). — ^{d}) B Dn $D_{3.\,4.\,6}$ G_3 प्रगृहीतशरासनाः; T $G_{1.\,2.\,4}$ °तेपुकार्मुकाः.

10 D_1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{c}) K $D_{1.\,5}$ $G_{1.\,2.\,4}$ उवाच रामः ($G_{1.\,2.\,4}$ वाक्यं) सौमित्रिम्. — ^{d}) K Dc $D_{1.\,2.\,5}$ $G_{1.\,2.\,4}$ महद्; T_1 [s]ब्रवीद् (for बृहद्).

11 ^{b}) G_4 प्रतिरूपितान्. — After 11^{ab}, $G_{1.\,2}$ ins.:

1295* इत्युक्तो लक्ष्मणं पार्थ तदा गन्तुं समुद्यतः ।

— ^{cd}) $K_{1.\,2}$ T $G_{1.\,2.\,4}$ om. (hapl.) 11^{cd}. M_1 चापि ह्यात्मनः; M_2 चापि नात्मनः (for चान्यानात्मनः).

12 ^{c}) Dc D_2 तदा (for रणे). — ^{d}) K_4 प्रांजलिः (for मातलिः).

13 G_1 M_2 om. the ref. — ^{a}) S (except G_3) राम (for जैत्रो). — ^{b}) T_1 $G_{1.\,2.\,4}$ (with hiatus) अमोघः (for मघोनः). — After 13^{ab}, S (except G_3) ins.:

1296* स्वदर्थमिह संप्राप्तः संदेशाद्वै शतक्रतोः ।

— ^{e}) B_2 स युद्धे (for शतशः).

14 ^{a}) D_1 तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र. — ^{b}) K_3 S (except G_3) दत्तेन; B_1 युक्तेन (for यत्तेन).

15 Before 15, D_2 ins. मार्कण्डेय उ°. — ^{a}) T_2 $G_{1.\,2.\,4}$ transp. राघवः and मातलेः (in ^{b}). $K_{1.\,2}$ इ(K_2 य)त्यूचे मातलिस्तथ्यं. — ^{b}) K D_1 ततो (for वचो). K_4 D_{3} D_5 मातलिं (for मातलेः). — ^{c}) B_2 Dn $D_{1.\,3.\,4.\,6}$ G_3 मायैषा (for मायेयं). $G_{1.\,2.\,4}$ राक्षसेंद्रस्य (for °सस्येति).

16 ^{c}) Dc D_2 उपातिष्ठ (for तदा°). K Dc $D_{1.\,2}$ दिव्यम्; B_1 इमम् (for शीघ्रम्). T_2 तदातिष्ठाभिदिष्ठ्येनं; $G_{1.\,2.\,4}$ M तदा(G_1 °मा; G_4 °था)तिष्ठाभिनंद्येनं. — ^{d}) B_1 शीघ्रम्; S (except G_3) रथम् (for इमम्).

17 ^{c}) B_2 Dn $D_{3.\,4.\,6}$ G_3 °भिपपाताथ.

18 After 18^{ab}, K_2 *repeats* 17^{a}–18^{b}. — ^{c}) B_2 G_2 सिंहनादः. T_1 $G_{1.\,2.\,4}$ च पटहा. — ^{d}) B_1 दवास् (for दिव्याश्च). K_1 Dc तदा; K_2 Dn D_{4-6} G_3 तथानदन्; B_1 D_3 स्वथा°; D_1 ततो° (for च ना°). T_1 G_1 नादयन् (for नानदन्). — After 18, $B_{1.\,3.\,4}$ Dc D_3 ins.:

1297* ततः प्रवृत्ते युद्धं रामरावणयोर्महत् ।

B_4 cont.: B_2 Dn $D_{3.\,4.\,6}$ G_3 ins. after 18:

1298* दशकन्धस्य राजसूनोस्तथा युद्धमभून्महत् ।

$B_{1.\,3}$ Dc D_3 ins. after 1297*: $B_{2.\,4}$ Dn $D_{3.\,4.\,6}$ G_3, after 1298*:

1299* अलब्धोपममन्यत्र तयोरेव तथाभवत् ।

[For 1298* (hypermetric!) and 1299*, cf. Rām. 6. 107. 51^{cd}–52^{ab}, and Jacobi, *Das Rāmāyaṇa*, pp. 14, 74.

C. 3. 16518
B. 3. 290. 21
K. 3. 291. 21

शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ १९
तच्छूलमन्तरा रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
तदृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ॥ २०
ततः क्रुद्धः ससर्जाशु दशग्रीवः शिताञ्शरान् ।
सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ॥ २१
ततो भुशुण्डीः शूलांश्च मुसलानि परश्वधान् ।
शक्तीश्च विविधाकाराः शतघ्नीश्च शितक्षुराः ॥ २२
तां मायां विकृतां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ।
भयात्प्रदुद्रुवुः सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ॥ २३
ततः सुपत्रं सुमुखं हेमपुङ्खं शरोत्तमम् ।
तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युयोज ह ॥ २४

तं बाणवर्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ।
जह्रुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ॥ २५
अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ।
ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवगन्धर्वकिंनराः ॥ २६
ततः ससर्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ।
रावणान्तकरं घोरं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ २७
स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः ।
प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभिपरिष्कृतः ॥ २८
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सगन्धर्वाः सचारणाः ।
निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २९
तत्यजुस्तं महाभागं पञ्च भूतानि रावणम् ।

— Dc D₂ यथा (for तथा). Dc भवेत् (for [अ]भवत्).]

19 [a]) T₁ मायामयं (for स रामाय). B₁ °तेजा (for °घोरं). — [c]) K₁ °स्पष्टं; K₂ °स्पर्शं (for °प्रख्यं). T₁ शूलं चाशनिसंप्रख्यं. — [d]) = 27[d]. G₁ यमदंडम्.

20 [a]) K₃ अंतराद्; B D (except D₁. ₅) G₃ M₁ सत्वरं (for अन्तरा). T₂ G₁. ₂. ₄ तच्छूलमथ रामस्तु.

21 [b]) K₂ वरान् (for शरान्). — [c]) D₁ रक्षः (for रामे).

22 [a]) K Dc D₁. ₂. ₅ गदा (for ततो). K₁. ₂ भुसुंडीः; K₃ भुशुंडाः; K₄ मुखंठीः; B D₃. ₄. ₆ G₃ भुषुंडीः; Dc भूषंडीः; D₁ भृशुंढीः; G₁. ₂. ₄ मुमंठीः; M मुसंठीः. K₁. ₂ शूलाद्यान्; K₃ B₂₋₄ D₃. ₄. ₆ G₃ शूलानि (for शूलांश्च). T₁ ततो मुसंठिकाः शूलाः. — [b]) Many MSS. मुशलानि. K₃. ₄ Dc D₁. ₄. ₅ परस्वधान्; G₁. ₂. ₄ परश्वथान्. — [d]) K₁ M शतक्षुराः; K₄ B₂₋₄ Dc D₄ T₂ G₁. ₂. ₄ शि(K₄ सि)तान्क्षुरान्; Dn D₆ G₃ शिताः क्षुराः; D₅ शतान्शरान्; T₁ शितान्शरान्.

23 [a]) S (except G₃) विविधां (for विकृतां). — [c]) M₂ विदुद्रुवुः. — [d]) G₁. ₂. ₄ सैनिकाः (for वानराः). D₃. ₅ T₁ °दिशः.

24 [a]) K₄ D₅ T₂ सपत्रं. — [b]) D₁ दीप्यमानं (for हेमं°). — [c]) K₄ शत्रून् (for तूणाद्).

25 In D₄, the portion of the text from 25 up to 48[c] of the next adhy. is lost on missing fol. (401-402). — [a]) K₁ बाणवीर्यं; K₂₋₄ B₂ Dn₁. n₂ D₂. ₃ बाणवर्षं; G₂. ₄ प्रेक्ष्य बाणं. — [b]) B₁. ₃ Dc₂ Dn D₆ G₃ [अ]नुमंत्रितं; B₂. ₄ सुमंत्रितं. — [c]) K₃ (1. ₃ जहर्षुर् (for जह्रुपुर्). Dn₂ तेन (for देव-). — [d]) Dn₃ देव° (for शक्र°).

26 D₄ missing (cf. v.l. 25). — [b]) K₁. ₄ G₄ राक्षसः; D₁ राक्षसं. — [c]) S (except G₃) ब्रह्मास्त्रे योजिते तस्मिन्. — [d]) B Dn D₆ G₃ °दानवकिंनराः; G₂. ₄ °गंधर्व-दानवाः.

27 D₄ missing (cf. v.l. 25). D₁ om. 27[ab]. — [c]) T₂ G₁. ₂. ₄ तस्मिन् (for ततः). — [d]) = 19[d]. D₁ [उ]दितं (for [उ]द्यतम्). — After 27, B₂₋₄ D (except Dc₁ D₃; D₄ missing) G₃ ins.:

1300* मुक्तमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ।

On the other hand, G₁ ins. after 27:

1301* अमोघमविषह्यं च स देवासुरपन्नगैः ।
भासयन्तं दिशः सर्वाः स्वया दीप्त्या महाप्रभा ।

28 D₄ missing (cf. v.l. 25). — [cd]) B₁ °पुरस्कृतः; B₃. ₄ Dc Dn D₂. ₃ G₃ °परिप्लुतः (for °परिष्कृतः). T₁ प्रजज्वाल महाज्वालो तया (sic) चापि परिप्लुतः; G₂. ₄ जज्वाल स (G₄ सु-) महाज्वालो अ(G₄ ब्र)ग्निनाभिपरिष्कृतः.

29 D₄ missing (cf. v.l. 25). — [b]) B Dc₁ Dn D₆ G₃ सहगंधर्वचारणाः.

30 D₄ missing (cf. v.l. 25). — [a]) K₁ T₂ महा-बाहुं. — [b]) T₂ भूताश्च (for °नि). — [c]) K₁. ₂ सर्वलोकेभ्यः. — [d]) G₂. ₄ ब्रह्मास्त्रेणामितौजसा.

31 D₄ missing (cf. v.l. 25). — [a]) K₄ तु; S (except G₃) [स]पि (for हि). — [c]) K₁. ₂ तेन; T₁ देहं (for नेशुर्). K₁. ₂ T₁ °निर्दग्धं. — [d]) K₁. ₂ Dc D₂ स्म; T G₁. ₂. ₄ हि (for च). K₁. ₂ Dc D₁. ₂ भस्म प्रहरयत

भ्रंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३०
शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।
नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७४ ॥

२७५

मार्कण्डेय उवाच ।
स हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुरद्विषम् ।
बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १
ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
आशीर्भिर्जययुक्ताभिरानर्चुस्तं महाभुजम् ॥ २
रामं कमलपत्राक्षं तुष्टुवुः सर्वदेवताः ।
गन्धर्वाः पुष्पवर्षैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३
पूजयित्वा यथा रामं प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
तन्महोत्सवसंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायशाः ।
विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥ ५
ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् ।
अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
प्रतीच्छ देवीं सद्वृत्तां महात्मञ्जानकीमिति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोत्तमात् ।

C. 3. 16538
B. 3. 291. 8
K. 3. 292. 8

(D1 °ते); K4 भस्मापि दृश्यते; B2 भस्मान्यदृश्यत. M निशा तस्माद्यदृश्यत.

Colophon. D4 missing. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (D4 missing) T1 G1. 3 (all om. sub-parvan name) mention only रामो(K2 श्रीरामो-; T1 श्रीरामायणो-; G1 रामायणो)-पाख्यान. — *Adhy. name:* B4 Dn2 D1. 6 G1. 3 M3 रावणवधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n3 288; Dn2 289; D1 292; T1 M2 (orig.) 280; T2 G4 M (M3 *inf. lin.*) 278; G1 275; G2 277. — *Śloka no.:* Dn1 34; Dn2. n3 33; D1 30.

275

☞ D4 missing up to 48c (cf. v.l. 3. 274. 25); the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 a) K1. 2 राक्षसं (for रावणं). K1. 2 T G2. 4 क्रुद्धं; G1 संख्ये (for क्षुद्रं). — b) K1. 2 दशग्रीवं; T2 राक्षसेशं (for °सेन्द्रं). B4 युधिष्ठिर (for सुर°). — c) Dn2 सुमहद्; G1 सुसुहृद्. D1 corrupt.

2 a) M तस्मिन् (for ततो). B1 दशग्रीवे हते तस्मिन्. — b) B3. 4 सर्वे पुरो°; G2. 4 सर्षिगणास्तथा. — d) D3 T1 ते (for तं). De1 D3 सहानुजं (for महाभुजम्).

3 b) K4 B1-3 वनदेवताः. — d) K3. 4 D3 त्रिदिवालयाः; M3 त्रिदशस्त्रियः. B4 ववर्षुस्ताः सुरालयाः.

4 a) K B1 De D1. 2. 5. 6 तथा; D3 ततो; T1 M1 तु ते; T2 G रणे (for यथा). — b) De1 °र्यथागतः. — c) S (except G3) गतोत्सव° (for महोत्सव°). — d) K1. 2. 4 अप्युत (for अच्युत).

5 b) M राज्यं (for लङ्कां). B1 महाबलः. — d) T1 पुनः (for प्रभुः). K3 °पुरंजय.

6 T1 om. 6b. — b) K1-3 D3 °पुरःसरां; K4 °पुरःसरः; De D1. 2 °पुरःसराः; D3 °पुरःसरं; T2 °पुरस्कृतः. — c) K4 T2 G1. 2. 4 अवध्यो; B1 अविंदो; D1 T1 अविध्यो. K3 D3. 5 G1 (by corr.). 2. 4 M सुप्राज्ञो; G1 (before corr.) °प्रीतो (for °प्रज्ञो). — d) G1. 2. 4 वृद्धोमात्यो M [s]भिनिर्ययौ. T1 वृद्धो मान्यो हि निर्ययौ.

7 a) D1 म (for च). B2 महाघोरं (m °प्रज्ञं); T1 °प्राज्ञं. — b) K1 दैत्यनाशनं; K2 °माश्रितः; K4 चेत्यमाश्रितं (sic); B Dn D3 T2 G3 M3 दैन्यमास्थितः. — c) D3 प्रतीक्ष.

8 a) T1 रामोवाच (for एतच्छ्रुत्वा). — b) G2. 4 महारथात् (for रथो°). — c) B4 रूपेण (for बाष्पेण). K1. 2 [अ]भिहतां; K4 B3. 4 D1 G3 M [अ]पिहितः; De D2 [अ]भिहितः; D3 [अ]भिहिता; D3 G4 [अ]पिहतः; T2 G1. 2. 4

C. 3. 16538
B. 3. 291. 8
K. 3. 292. 8

बाष्पेणापिहितां सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्शिताम् ।
मलोपचितसर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९
उवाच रामो वैदेहीं परामर्शविशङ्कितः ।
गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ॥ १०
मामासाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
जरां व्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११
कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३
ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः ।
पपात देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ १४
यो ह्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाभवत् ।
क्षणेन स पुनर्भ्रष्टो निःश्वासादिव दर्पणे ॥ १५
ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
पितामहो जगत्स्रष्टा दर्शयामास राघवम् ॥ १७
शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
यक्षाधिपश्च भगवांस्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८
राजा दशरथश्चैव दिव्यभास्वरमूर्तिमान् ।
विमानेन महार्हेण हंसयुक्तेन भास्वता ॥ १९
ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वसंकुलम् ।
शुशुभे तारकाचित्रं शरदीव नभस्तलम् ॥ २०
तत उत्थाय वैदेही तेषां मध्ये यशस्विनी ।
उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिता हि मे ।

[अ]भिहतः.

9 [b]) K$_3$ ध्यानस्थां; B$_4$ वन°; G$_1$ यून°. K$_{1.3.4}$ B$_{1.3.4}$ Dn$_3$ D$_6$ शोककर्षितां. — [d]) K$_3$ म्लिष्टवाससं; K$_4$ क्लिष्टवाससां; B$_4$ T कृष्णवाससीं; Dc D$_{1-3}$ G$_1$ कृष्णवाससां. G$_{1.3.4}$ ध्यानशोकपरायणां.

10 [a]) K$_1$ (before corr.) जटिलां (for वैदेहीं). — [b]) K$_3$ B Dc$_1$ Dn$_{3.}$ n$_3$ परामर्षे. — After 10[ab], G$_{1.3.4}$ read 60[ab]. — [c]) D$_6$ transp. गच्छ and वैदेहि. K Dc D$_{1-3}$ [अ]सि (for त्वं). — [d]) K Dc D$_{1-3}$ transp. मया and कृतं. S (except G$_3$) एतत्कार्यं मया तव.

11 [d]) Dn$_3$ मे; D$_1$ च (for [अ]सौ). K$_{1.3}$ निह- (K$_1$ °हि)तो राक्षसेश्वरः.

12 [a]) K$_3$ T$_1$ अस्मद्-; B$_1$ न्वस्मद्-; G$_3$ त्वस्मद्- (for ह्यस्मद्-). T$_3$ G$_{1.3.4}$ M कस्माद(G$_1$ तस्माद्-; M$_1$ कस्माद्ध्य)स्मद्विधो जातु. — [b]) T G$_{1.3.4}$ M जानन्धर्मार्थनिश्चयान् (G$_{3.4}$ °यं).

13 [a]) G$_{1.4}$ सद्वृत्ताम् (for सुवृत्ताम्). K$_1$ च (for वा). T$_3$ G$_3$ असद्वृत्तां सुवृत्तां वा. — [c]) T$_3$ °भोग्यां च; G$_1$ °भोगाय (for °भोगाय).

14 M$_3$ om. (haplʼ) 14[b]–16[a]. — [c]) M$_1$ transp. देवी and व्यथिता.

15 M$_3$ om. 15 (cf. v.l. 14). — [a]) B Dn D$_6$ [s]पि (for हि). K$_4$ मुखसंभूतो; T$_1$ हर्ष भ्रांतो; T$_3$ भवसंभूतो. — [b]) T$_1$ मुखे (for मुख-). S (except G$_3$; M$_3$ om.) पुरा (for तदा). — [c]) K D$_{3.5}$ परिभ्रष्टो; B D$_6$ G$_{3.5}$ M$_1$ पुनर्नष्टो; Dc D$_{1.3}$ परिभ्रष्टा; T$_3$ G$_{1.4}$ पुनर्दृष्टो. — [d]) B Dc Dn D$_3$ M$_1$ निःश्वास इव. K$_{1.3.4}$ D$_{1.5}$ दर्पणः.

16 M$_3$ om. 16[a] (cf. v.l. 14). — [b]) K$_1$ रामभाषणं. — [d]) T$_3$ G$_{3.4}$ बभूवुः शुभलक्षणाः; G$_1$ °च शुभलक्षणा. — After 16, Dc D$_3$ ins. a passage given in App. I (No. 28).

17 Before 17, D$_{1.3}$ ins. मार्कंडेय उ°. — [b]) T$_1$ विनयेन; G$_4$ विमाने च. — [c]) B D$_6$ G$_3$ पद्मयोनिर् (for पिता°).

18 [d]) Dc D$_3$ ब्रह्मर्षयो (for सप्तर्षयो).

19 [a]) D$_1$ नाम (for चैव). — [b]) K$_3$ D$_1$ °भास्कर°; Dc D$_3$ °भासुर°.

20 [a]) B$_{3.3}$ [अं]तरीक्षं; M$_1$ [अं]तरिक्षे. — [b]) Dc D$_3$ °दानव° (for °गन्धर्व°). — B$_4$ om. 20[cd]. — [d]) T$_1$ G$_{1.3.4}$ नभस्थलं.

21 [b]) Dc D$_3$ transp. तेषां and मध्ये.

22 [a]) T$_3$ ततः (for न ते). K$_3$ कार्यं; B$_{1-3}$ Dn D$_6$ T$_1$ G$_3$ दोषं (for कोपं). — [b]) K$_4$ तव; B Dc Dn D$_{3.6}$ G$_3$ हि ते (B$_1$ च मे) (for हि मे).

23 =(var.) 3. 75. 7. — [a]) T$_1$ भूतात्मा (for °नां).

गतिः स्त्रीणां नराणां च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
अन्तश्चरति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
अग्निरापस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सर्वा विश्रावयन्दिशः ।
पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ २५

वायुरुवाच ।

भो भो राघव सत्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
अपापा मैथिली राजन्संगच्छ सह भार्यया ॥ २६

अग्निरुवाच ।

अहमन्तःशरीरस्थो भूतानां रघुनन्दन ।
सुसूक्ष्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापराध्यति ॥ २७

वरुण उवाच ।

रसा वै मत्प्रसूता हि भूतदेहेषु राघव ।
अहं वै त्वां प्रब्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २८

ब्रह्मोवाच ।

पुत्र नैतदिहाश्चर्यं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
साधो सद्वृत्तमार्गस्थे शृणु चेदं वचो मम ॥ २९
शत्रुरेष त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
यक्षाणां दानवानां च महर्षीणां च पातितः ॥ ३०
अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुरा भवत् ।
कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३१
वधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना ।
नलकूबरशापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३२
यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।

C. 3. 16564
B. 3. 291. 34
K. 3. 292. 35

— 23^{cd} = (var.) 24^{cd}. — [c]) S (except G3) transp. मे and विमुंचतु.

24 T1 G2. 4 om. (haplr.) 24. — 24^{cd} = (var.) 23^{cd}. — [c]) K D1. 3 विमुंचतु यथातत्त्वं (K1. 2 °त्थ्यं). — [d]) K1. 2. 4 D1. 2 एते वा (K2 D2 चा) द्य त्यजंतु मां; K2 तमेवादि त्यजंतु मां. — After 24, N (D4 missing) T1 G3 ins.:

1302* यथाहं त्वद्गते वीर नान्यं स्वप्नेऽप्यचिन्तयम् ।
तथा मे देवनिर्दिष्टस्त्वमेव हि पतिर्भव ।

[(L. 1) Dc D2 हि (for [अ]हं). K2 व्यचिंतयं; T1 ह्यचिंतयं. — (L. 2) B2 यथा (for तथा). K2 D1. 2. 5 [इ]ह (for हि). T1 गतिर् (for पतिर्).]

25 [b]) K1. 2 श्रा (K2 छा) वयंत्यखिला दिशः; K2 Dc D1. 2 सुस्वरा लोकसाक्षिणी.

26 [a]) K4 D2 M1 ते (for वै). — [c]) B1 न पापा (for अपापा). — [d]) D1 गच्छस्व (for संगच्छ). S (except G2) सीतया (for भार्यया).

27 S (except T1 G3) om. the ref. — [d]) K1 D2. 5 नापराध्यते; K2 प्रतिगृह्यतां.

28 [a]) K Dc D1–3. 5 रसाः सर्वे मत्प्रसूता; B1 रसा मम प्रसूता हि; T1 रसानि मत्प्रसूतानि; T2 समंतस्थः प्रसूते हि; G1 रसं मत्तः प्रसूतं हि; G2 सर्वमंतश्चरो वेत्ति. — [b]) K4 D2 देहे देहेषु; Dc देहिदेहेषु; T1 हितो देवेषु; T2 सर्वदेवेषु (for भूतदेहेषु). — [c]) K1. 2 च त्वां; K2 Dc D1–3. 5 T1 M त्वां वै (by transp.). T1 ब्रवीमीह; G2. 4 ब्रवीम्येतत् (for प्रब्रवीमि). — [d]) K1. 2 जानकी (for मैथिली).

— After 28, D1 ins.:

1303* परं परं त्वमेवाग्र्यो विष्णुब्रह्मात्मरूपवान् ।
अपारपारोऽसि हरे पारेभ्योऽपि परः सदा ।
ब्रह्मपारोऽसि विश्वेश परपारनयस्तथा ।
पराणां च परास्यसि पारः पारः सदैव सः ।
सर्वभूतनिवासी च भूमन्स परमस्तथा ।;

while T1 G1 M ins.:

1301* यमः ।
धर्मराजोऽस्मि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।
शुभाशुभानां सीतेयमपापा प्रतिगृह्यताम् ।

[G1 धर्मः (for यमः). — (L. 1) G1 धर्मोहमस्मि (for धर्मराजोऽस्मि).]

29 [a]) T2 G1. 2 अत्र (for पुत्र). — [b]) K1. 2 सद्वृत्त-धर्मिणि; some MSS. राजर्षिधर्मणि. — [c]) K1. 4 B2. 4 Dm1 D2. 5 G3 साधौ. K2 T2 G4 -मार्गस्ते; Dc1 Dn2. n3 D2. 5 काकुत्स्थ; Dc2 T1 -मार्गस्थः; G1 M1 -मार्गस्थ.

30 D2 om. 30[a]. — [a]) T2 एषां (for एष). K1. 2 धीर (for वीर). — [d]) D1 मानवानां निपातितः.

31 [a]) K3 D2 °सत्त्वानां; B1 °शत्रूनां (for °भूतानां). — K1. 2 om. 31^{c}–32^{b}. — [d]) Dc2 D3 G4 किंचित् (for कंचित).

32 K1. 2 om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). — [c]) K1. 2 नड-कूबर°. — [d]) D1 हि; T2 वा (for च). S (except G3 M1) transp. कृता and मया.

C. 3. 16564
B. 3. 291. 34
K. 3. 292. 35

शतधास्य फलेद्देह इत्युक्तः सोऽभवत्पुरा ॥ ३३
नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते ।
कृतं त्वया महत्कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३४

दशरथ उवाच ।

प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोऽस्मि ते ।
अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३५

राम उवाच ।

अभिवादये त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो मनुजाधिप ।
गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ॥ ३७
ततो देवान्नमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।
महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया स समेयिवान् ॥ ३८
ततो वरं ददौ तस्मै अविन्ध्याय परंतपः ।
त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ॥ ३९
तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रमुखैर्वृतः ।
कौसल्यामातरिष्टांस्ते वरानद्य ददानि कान् ॥ ४०
वव्रे रामः स्थितिं धर्मे शत्रुभिश्चापराजयम् ।
राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवम् ॥ ४१
ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।
समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ ४२
सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।
रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ ४३
दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रसादकृताः सदा ।
उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ॥ ४४

---

33 K$_3$ om. 33. — [a]) K$_1$. $_4$ D$_1$. $_3$ आसीदेत्; B$_1$. $_2$ Dn$_3$ सेवेत; D$_5$ आसीदे; T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ सीतां वा; M$_1$ मन्येत; M$_2$ आसीत (for आसेवेत्). — [b]) K$_1$. $_2$ प्रियाम् (for स्त्रियम्). K$_1$. $_2$ इति (for अपि). K$_2$ ब्रुवन् (for ध्रुवम्). — [c]) K$_1$. $_2$ पतेद्; D$_1$ भवेद् (for फलेद्). B Dc$_1$ Dn D$_5$ मूर्धा (for देह). — [d]) K$_1$. $_2$ इत्युक्तोसौ पुराभवत्.

34 [a]) T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ तु (for [अ]त्र). — [b]) Dc D$_2$ G$_2$ महामते (for °द्युते). K$_1$. $_2$ D$_1$ संगच्छ सह भार्यया. — [c]) M$_1$ कर्म (for कार्यं). — [d]) K$_1$. $_2$ अमरप्रभो; Dc$_1$ D$_2$ °प्रभः; G$_4$ अमितप्रभः.

35 [a]) D$_5$ S (except G$_3$) तव (for वत्स). — [b]) K$_1$. $_2$ तव; T$_2$ G$_4$ [अ]स्म्यहं (for [अ]स्मि ते). — [c]) K$_1$ Dc D$_{1-3.5}$ T$_1$ ते राज्यं; T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ राज्यं त्वं (for राज्यं च).

36 [a]) Hypermetric! K$_2$ D$_3$ G$_1$ M$_3$ त्वा. — [b]) G$_2$. $_4$ पिता मे जनको यदि.

37 T$_1$ om. 37–39 (with मार्कण्डेय उ°); T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ M om. the ref. — [b]) B Dn D$_6$ G$_3$ भरतर्षभ; T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ मनुजर्षभ. M प्रहृष्टेनांतरात्मना. — [c]) B Dc Dn D$_6$ G$_3$ [ह्]ति (for त्वं). — [d]) B Dc Dn D$_3$. $_6$ G$_3$ रामं रक्तांतलोचनं. — After 37, N (D$_4$ missing) G$_3$ ins.:

1305* संपूर्णानि हि वर्षाणि चतुर्दश महाद्युते ।
[K$_4$ च; B$_2$. $_3$ Dn D$_1$. $_{4-6}$ [ह्]ह (for हि).]

38 T$_1$ om. 38 (cf. v.l. 37). — [b]) G$_3$ अभिसंवृतः. — [d]) K$_3$. $_4$ D$_3$. $_5$ वैदेह्या; G$_1$ सीतया (for भार्यया). K$_1$. $_2$ भार्यया समुपेयिवान्; T$_2$ सभार्यः पुरमेयिवान्; G$_2$. $_4$ भार्यया सह सीतया.

39 T$_1$ om. 39 (cf. v.l. 37). — [ab]) Dc D$_2$ तयोद् (for ततो). M$_1$ transp. वरं and ददौ. K$_2$. $_3$ Dc D$_2$ T$_2$ तस्मा; D$_1$ M तस्माद् (for तस्मै). K$_3$ Dc D$_2$. $_3$ अ(K$_3$ य)विध्याय; K$_4$ अवंध्याय; B Dn D$_5$. $_6$ G$_3$ ह्यविंध्याय; T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ अवध्याय (for अविन्ध्याय). K$_3$ Dc$_1$ D$_1$. $_3$ परंतप. — [c]) B$_1$ चानुमानाभ्यां; B$_3$ D$_1$ दान°; G$_1$. $_2$. $_4$ M चार्थकामाभ्यां.

40 [b]) B Dn D$_6$ G$_3$ (before corr.) शक्रपुरोगमः (for °मुखैर्वृतः). — [c]) N (except K$_1$ Dn$_3$; D$_4$ missing) कौशल्या. T$_1$ कौशल्यापुत्र ते राम. — [d]) T G$_1$. $_2$. $_4$ अन्यान् (for अद्य). K$_4$ Dn$_3$ D$_3$ G$_2$. $_4$ ददामि.

42 [a]) T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ तथेति (for ततस्ते). K$_1$ सर्वे (for प्रोक्ते). — [b]) T$_2$ G$_2$. $_3$ ततस्तद्°; G$_1$ M$_1$ ततस्ते; M$_3$ तथेव (for तथेति). K$_1$. $_4$ T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ वचनात् (for वचने). K$_3$ Dc$_2$ D$_2$ तथा (for तदा). — [d]) K$_1$. $_2$ लब्धचेतनाः.

43 [a]) T$_1$ चैव (for चापि). T$_1$ महाभाग. — [b]) M$_1$ हनुमतो. — [c]) T$_2$ रामकीर्ति°. T$_1$ वत्स (for पुत्र).

44 [a]) D$_5$ च सुख° (for त्वामुप°). — [b]) T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ °प्रसादात् (for °प्रसाद°). S (except G$_3$) तथा (for सदा). — [d]) D$_5$ नित्यं (for इति).

45 [a]) T$_2$ G$_1$. $_2$. $_4$ तत्; M तु (for ते). K$_4$ D$_3$ ततः संप्रेक्ष्य (D$_3$ °क्ष)माणानां. — [b]) K$_4$ D$_3$ G$_1$. $_2$. $_4$ °कारिणां

ततस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥ ४५
दृष्ट्वा तु रामं जानक्या समेतं शक्रसारथिः ।
उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ॥ ४६
देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषासुरभोगिनाम् ।
अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ ४७
सदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
कथयिष्यन्ति लोकास्त्वां यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ४८
इत्येवमुक्त्वानुज्ञाप्य रामं शस्त्रभृतां वरम् ।
संपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ ४९
ततः सीतां पुरस्कृत्य रामः सौमित्रिणा सह ।
सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ॥ ५०
विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।
संततार पुनस्तेन सेतुना मकरालयम् ॥ ५१
पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विराजता ।
कामगेन यथा मुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी ॥ ५२
ततस्तीरे समुद्रस्य यत्र शिश्ये स पार्थिवः ।
तत्रैवोवास धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥ ५३
अथैनान्राघवः काले समानीयाभिपूज्य च ।
विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वशः ॥ ५४
गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छर्क्षेषु तेषु च ।
सुग्रीवसहितो रामः किष्किन्धां पुनरागमत् ॥ ५५
विभीषणेनानुगतः सुग्रीवसहितस्तदा ।
पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥ ५६
किष्किन्धां तु समासाद्य रामः प्रहरतां वरः ।
अङ्गदं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ५७
ततस्तैरेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।
यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ५८
अयोध्यां स समासाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
भरताय हनूमन्तं दूतं प्रस्थापयत्तदा ॥ ५९

C 3. 16591
B 3. 291. 61
K. 3. 292. 61

(for °कर्मणाम्). — [cd]) K D$_2$. 3. 5 transp. देवाः and सर्वे.

46 [ab]) B Dn D$_3$. 6 G$_3$ transp. तु and रामं, and read संगतं (B$_1$ °मं) (for समेतं). — [c]) K$_2$. 3 D$_2$. 3. 5. 6 T$_1$ परमः; B$_1$ परमं. — [d]) K$_3$ सुरमध्य (for सुहृन्मध्य).

47 [b]) K$_{1-3}$ D$_1$. 3. 5 मनुष्योरगरक्षसां; K$_4$ मानुषासुर-रक्षसां; B$_1$ राक्षसानां च भोगिनां; Dc D$_3$ मनुष्योरगभोगिनां; G$_2$. 4 मनुष्यासुर°. — [d]) T$_1$ इति (for इदं).

48 [a]) K$_1$ B$_4$ °गंधर्व-. — [b]) K B$_1$. 4 Dc D$_{1-3}$. 5 °राक्षसकिंनराः; T G$_1$. 2 M °किंनरपन्नगाः; G$_4$ °गंधर्वपन्नगाः. — [c]) T$_2$ G$_1$. 3. 4 लोके (for लोकास्). — D$_4$ resumes from 48[d]. — [d]) M$_1$ भविष्यति (for धरिं).

49 [c]) K$_4$ D$_1$. 3 T$_1$ प्राक्रमत्; T$_2$ G$_2$ [अ]पक्रमत् (for [अ]पाक्रमत्).

50 [c]) S (except G$_3$) चापि (for चैव).

51 [a]) S (except T$_2$ G$_3$) लंकाया. — [c]) K Dc D$_{1-3}$. 5 उत्ततार; B$_4$ S (except G$_3$ M$_3$) स ततार. K$_3$ G$_3$ पुरं°; T$_2$ रघु° (for पुन°). B$_1$ तं तु (for तेन).

52 [a]) K$_4$ Dc D$_1$. 3. 4. 5 पुष्पकेन. — [b]) K$_3$ B$_1$. 3 D$_3$ T$_2$ G$_1$ M खचरेण. K$_1$ पुरस्कृता; K$_2$ विराजिता. — [d]) K$_1$ D$_3$ स (D$_3$ सु-) वृतो. K$_1$. 3. 4 Dc D$_1$ बली (for वशी).

53 K$_4$ om. 53–55. — [b]) K$_1$. 3. 4 B$_3$. 3 Dc D$_1$. 3 शिश्ये. K$_1$. 3 M$_3$ राघवः (for पार्थिवः). — [c]) T$_2$ G$_1$ यत्रैं (for तत्रैं). — [d]) B$_{1-3}$ Dn D$_3$ तत्र (for सर्व-).

54 K$_3$ om. 54 (cf. v.l. 53). — [a]) K$_4$ B$_3$ [ए]तान् (for [ए]नान्). — [c]) B$_3$ हरीन् (for तदा). — [d]) S (except T$_2$ G$_3$) संपूज्य (for °तोष्य).

55 K$_3$ om. 55 (cf. v.l. 53). — [a]) T$_1$ गंधर्व- (for गतेषु). Dn D$_5$ G$_3$ तेषु सर्वेषु (for वानरें). — [b]) G$_1$. 3. 4 गोपुच्छेषु च (for गोपुच्छं). D$_3$ G$_2$. 4 सर्वशः (for तेषु च). — [d]) K$_1$. 3 किष्किंदां; K$_4$ D$_2$. 5 किष्किंध्यां. K (K$_3$ om.) Dc D$_3$ पुनराव्रजत्; G$_3$. 4 समुपागमत्.

56 [a]) K$_1$. 3 °मतः (for °गतः). — [b]) G$_4$ ततः (for तदा). — [c]) =52[a]. K B$_3$. 3 Dc D$_3$. 5. 5 पुष्पकेन.

57 [a]) K$_1$. 3 किष्किंदां; K$_4$ किष्किंध्यां. T$_2$ G$_1$. 3. 4 च (for तु). — [b]) B$_1$ शस्त्रभृतां (for प्रहरतां). K$_3$ वर. — [d]) D$_3$ °भिषिंचयत्; T G$_1$. 4 M$_1$ °भिषेचयत्.

58 [d]) T$_1$ जगाम वसतिं प्रति.

59 [a]) B$_1$ च; S (except G$_3$) तु (for स). — [b]) Dc$_1$ राष्ट्रे परं ततः; Dc$_2$ D$_3$ राष्ट्रं (Dc$_3$ राष्ट्रे) परंतपः. — [c]) Dc हनुमंतं! — [d]) T$_1$ द्रुतं (for दूतं). B Dn$_{3.}$ n$_3$ D$_1$. 3. 4. 6 M$_1$ प्रास्थापयत् T$_2$ G$_1$ रघुः; G$_3$. 4 द्रुतं (for तदा).

60 T$_2$ om. 60[ab]. G$_1$. 3. 4 read 60[ab] after 10[ab]. — [c]) K$_3$. 4 Dc D$_{1-3}$. 5 T$_1$ G$_1$ M [इं]गितैः (for [इं]गितं). T$_1$ G$_1$ सर्वैः. — [b]) T$_1$ G$_1$. 3. 4 सर्व (for तस्मै). K$_3$ B$_3$. 3

C. 3. 16591
B. 3. 291. 61
K. 3. 292. 62

लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य च ।
वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् ॥ ६०
स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥ ६१
समेत्य भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ।
राघवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥ ६२
तथा भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।
वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥ ६३
तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायाभिसत्कृतम् ।
न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६४
ततस्तं वैष्णवे शूरं नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ।
वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यषिञ्चताम् ॥ ६५
सोऽभिषिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृज्जनम् ।
विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्धरीन्प्रति ॥ ६६
अभ्यर्च्य विविधै रत्नैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ।
समाधायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ६७
पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः ।
प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ६८
ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
दशाश्वमेधानाजह्रे जारूथ्यान्स निरर्गलान् ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

D$_1$ D$_4$. 6 वै; B$_1$ तत; G$_2$. 4 सः (for च). — [c]) B$_1$ T$_1$ G$_1$ ततः (for पुनः). T$_2$ G$_2$. 4 वायुपुत्रस्तनः प्राप्तः. — [d]) D$_6$ D$_2$. 5 उपागतः (D$_5$ °तं); Dn$_1$ पुरागमत्; T$_2$ G$_1$. 2. 4 उपाविशत् (for उपागमत).

61 [b]) T$_1$ जटिलं (for भरतं). — After 61[ab], G$_2$. 4 ins.:

1306* नन्दिग्रामगतं रामः सशत्रुघ्नं स राघवः ।

62 [a]) B$_2$–4 Dn D$_4$. 6 G$_3$ संगतो (for समेत्य). — De om. 62[c]–64[d]. — [d]) G$_1$ मुदितो (for मुमुदे).

63 De om. 63 (cf. v.l. 62). — [a]) B Dn D$_4$. 6 G$_3$ ततो; T$_2$ G$_2$. 4 तदा (for तथा). — [b]) G$_4$ मुमुदे (for समेतौ). — [c]) B$_1$ T$_2$ G$_1$. 4 M$_2$ दर्शने चो° (for दर्शनेनो°).

64 De om. 64 (cf. v.l. 62). — [b]) K$_2$ °भिसंकृतं; K$_3$ °भिसत्कृता; B$_1$. 4 Dn D$_4$. 6 °तिसत्कृतं; D$_1$. 3 T$_1$ G$_3$ °भि(D$_3$ G$_3$ °ति)संस्कृतं. — [d]) G$_1$. 2. 4 संयुक्तं परया मुदा (G$_1$ तदा).

65 [a]) K$_1$. 3 M$_3$ राघवं; B$_2$. 4 वैष्णवं. B$_1$ ततस्तं वै महाशूरं. — [b]) K$_4$ नक्षत्रेभिहते; De D$_2$ °भिजिते; D$_1$ G$_3$. 4 °त्रे महि(D$_1$ मह)ते. — [c]) B$_2$. 3 वशिष्ठो. — [d]) K$_1$. 4 [अ]भिषिंचतां.

66 [a]) T$_2$ G$_1$. 2. 4 वसिष्ठेन (for कपिश्रेष्ठं). — [b]) G$_1$ ससुहृद्गणं; G$_2$ सुसुहृज्जनं. — [c]) G$_2$ धर्मज्ञम् (for पौलस्त्यम्). — [d]) De D$_2$ अनुजानाद्; T$_1$ अभ्यजानाद् (for अन्वजानाद्). B$_1$ पुरीन्; G$_1$ गृहं (for गृहान्). G$_4$ बली (for प्रति).

67 [a]) B$_2$. 3 Dn D$_4$. 6 G$_3$ भोगैः (for रत्नैः). — [b]) K$_1$. 3 D$_1$ T$_1$ G$_1$ M$_1$ मुदान्वितौ (for मुदा युतौ). — [c]) K$_3$ समाधीय; K$_4$ °ध्याय; D$_1$. 3 (*sup. lin.* as in text) °दाय (for °धाय). — [d]) K$_1$. 3 नौ दुःखेन ससर्ज ह.

68 [a]) B$_1$. 3 G$_1$ तु; D$_3$ तद् (for च). K$_3$. 4 D$_3$. 5 T$_1$ च (for तत्). — [b]) T$_2$ G$_1$ M [अ]थ (for स). — [d]) D$_1$ प्रीतः (for प्रीत्या). K$_4$ D$_3$ वै; D$_5$ च (for स). S (except G$_3$) प्रीत्या परमया युतः.

69 [c]) G$_1$. 2. 4 शताश्च°. — [d]) K$_1$. 3 ह्ययोध्यां; B$_1$ D$_1$ M$_1$ जारूथ्यां; T$_1$ हरण्यान्; T$_2$ जानकया (for जारूथ्यान्). ❀ Cn: जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्रः । ❀ — After 69, D$_1$ ins.:

1307* दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
राज्यं कारितवान्रामः पश्चात्स त्रिदिवं गतः ।

Colophon. — *Major parvan:* K$_1$. 3 G$_3$. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_1$. 4 B D G$_1$ M$_3$ (all om. sub-parvan name) mention only रामो(G$_1$ श्रीरामायणो-; M$_3$ रामायणो)पाख्यान; to it Dn$_3$ adds समाप्त. — *Adhy. name:* K$_3$ अभ्युदयिकं; B$_4$ सुग्रीवादिविसर्जनं; G$_1$ श्रीरघुनाथपट्टाभिषेकः; M$_3$ रामाभिषेकः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ (marg.). n$_3$ 289; Dn$_3$ 290; D$_1$ 294; T$_1$ M$_3$ (orig.) 281; T$_2$ G$_4$ M (M$_3$ *inf. lin.*) 279; G$_1$ 276; G$_2$ 278. — *Śloka no.:* Dn 72; D$_1$ 58.

276

1 [a]) T$_1$ महाप्राज्ञ (for महाबाहो). — [b]) D$_1$ राघवेणामितौजसा. — [d]) D$_1$ वने (for वन-). De D$_2$ पुनः (for पुरा). — After 1, G$_1$ ins.:

२७६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो रामेणामिततेजसा ।
प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १
मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोऽसि परंतप ।
बाहुवीर्याश्रये मार्गे वर्तसे दीप्तनिर्णये ॥ २
न हि ते वृजिनं किंचिदृश्यते परमण्वपि ।
अस्मिन्मार्गे विषीदेयुः सेन्द्रा अपि सुरासुराः ॥ ३
संहत्य निहतो वृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना ।
नमुचिश्चैव दुर्धर्षो दीर्घजिह्वा च राक्षसी ॥ ४
सहायवति सर्वार्थाः संतिष्ठन्तीह सर्वशः ।
किं नु तस्याजितं संख्ये भ्राता यस्य धनंजयः ॥ ५
अयं च बलिनां श्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।
युवानौ च महेष्वासौ यमौ माद्रवतीसुतौ ।
एभिः सहायैः कस्मात्त्वं विषीदसि परंतप ॥ ६
य इमे वज्रिणः सेनां जयेयुः समरुद्गणाम् ।
त्वमप्येभिर्महेष्वासैः सहायैर्देवरूपिभिः ।
विजेष्यसि रणे सर्वानमित्रान्भरतर्षभ ॥ ७
इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुरात्मना ।
बलिना वीर्यमत्तेन हृतामेभिर्महात्मभिः ॥ ८
आनीतां द्रौपदीं कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
जयद्रथं च राजानं विजितं वशमागतम् ॥ ९
असहायेन रामेण वैदेही पुनराहृता ।
हत्वा संख्ये दशग्रीवं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ १०
यस्य शाखामृगा मित्रा ऋक्षाः कालमुखास्तथा ।

C. 3. 16613
B. 3. 292. 12
K 3. 294. 12

1308* तदुक्तं भवतां सर्वं रामायणमनुत्तमम् ।
आयुष्यमिदमाख्यानं शृण्वतामघनाशनम् ।
पुत्रपौत्रप्रदं पुंसामायुरारोग्यवर्धनम् ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र भ्रातृभिः सह धर्मज ।

2 a) D_6 भरत° (for पुरुष°). — b) D_{us} परंतपः. — c) B_{2-4} D (except D_1. 3. 5) G_3 °श्रिते (for °श्रये). — d) B_1 प्राप्तनिर्णये; M_1 दीप्तिनिर्णये.

3 b) B D_{c1} Dn $D_{4.6}$ G_3 M वर्तते (for दृश्यते). K_4 परमाण्वपि; G_1 परमावपि. — c) T_1 तस्मिन् (for अस्मिन्). K_3 B D (except D_1. 3) निषी(B_1 °षे)देयुः. — d) $B_{1.3}$ सेंद्रापि ससुरासुराः.

4 a) T_1 संहत्याभिहते वृत्रे. — b) G_4 मन्युभिर् (for मरुद्भिर्). — c) K D_c $D_{1-3.5}$ च (D_1 स) महावीर्यो (for चैव दुर्धर्षो). — d) G_1 दीप्तजिह्वा; $G_{3.4}$ दीर्घजंघा.

5 a) D_c D_3 ते सर्वाः (for सर्वार्थाः). — b) K_4 D_c D_3 संतिष्ठंते. K_3 $D_{3.5}$ च; D_c $D_{1.2}$ हि (for [इ]ह). $K_{1.2}$ सर्वतः; $B_{1.3.4}$ S (except G_3) नित्यशः. — c) K_3 D_5 न; D_{c3} D_3 T_1 $G_{1.3}$ तु (for नु). D_5 स्वर्गे; T G_4 M संखे; G_1 युद्धे; G_3 संघे (for संख्ये). — d) B Dn $D_{4.6}$ G_3 transp. भ्राता and यस्य.

6 a) $G_{3.4}$ तु (for च). — 6^b = 1. 2. 184^b; 114. 9^d; 141. 18^b; etc., etc. — c) K_1 अयुवानो; K_3 सुवीणौ च; $D_{1.3}$ योद्धारौ च (for युवानौ च). — d) B D (except $D_{1.3.5}$) G_3 वीरौ; M_1 इमौ; M_2 त्रिमौ (for यमौ). — f) G_4 नराधिप (for परं°).

7 a) K_4 D_3 य एते; D_{c2} D_2 यदिमे (for य इमे). G_1 पत्रिणः (for वज्रिणः). D_c सेंद्रा (for सेनां). — b) K_{1-3} $D_{1.5}$ दहेयुः. K_1 D_c D_3 समरुद्गणाः; K_3 D_5 G_1 °द्गणान्; $D_{1.4}$ °द्गणं. — c) T_3 [ए]तैर् (for [ए]भिर्). — d) K_4 विजेष्यसे. B_3 कुरून् (for रणे).

8 a) K_1 D_c $D_{1-3.5}$ भ्रातृभिश्चापि पश्येतां.

9 K_1 om. 9^{ab}. — a) D_c D_3 T_1 $G_{1.4}$ आनीता द्रौपदी कृष्णा. — b) = 1. 1. 82^d; 147. 13^d. K_3 सुदुष्कृतं — After 9^{ab}. K_1 *repeats* 7^{cd}. — d) D_1 च समागतं; D_3 च सहानुगं (for वशमा°).

10 a) B_1 सहसा येन रा°. — c) T_1 $G_{2.4}$ M संखे; G_1 संघे. — d) $K_{1.2}$ D_c $D_{1.2}$ भीमदर्शनं.

11 ^{ab}) $K_{1.3.4}$ $B_{1.4}$ Dn $D_{3.5.6}$ मित्राण्यृक्षाः; D_1 T $G_{3.4}$ मित्रमृक्षाः; G_1 ऋक्षा मित्राः (by transp.). S (except G_3) कृष्ण° (for काल°). — c) $K_{1.2}$ °गतान्; G_3 °कृता (for °गता). — d) K_1 एतान्; S (except G_3) इति (for एतद्). $K_{1.2.4}$ $D_{1.3}$ विचारय; K_3 D_{n1} D_5 T_1 विचिंतय; D_c D_3 विचिंत्यतां; G_1 [अ]नुचिंत्य च (for [अ]नुचिन्तय).

C. 3. 16613
B. 3. 292. 12
K. 3. 293. 12

जात्यन्तरगता राजन्नेतद्बुध्यानुचिन्तय ॥ ११
तस्मात्त्वं कुरुशार्दूल मा शुचो भरतर्षभ ।
त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।
एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।
त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षट्सप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७६ ॥

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।
नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातॄन्महामुने ।
हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १
द्यूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।
जयद्रथेन च पुनर्वनादपहृता बलात् ॥ २
अस्ति सीमन्तिनी काचिदृष्टपूर्वाथ वा श्रुता ।
पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच ।
शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।
सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४

---

12 [a]) De D$_2$ एतस्मात् (for तस्मात्त्वं). G$_3$ वै कुरुश्रेष्ठ (for कुरु˚). B$_{2.4}$ Dn D$_{4.6}$ तस्मात्म त्वं (B$_2$ Dn सर्वं) कुरुश्रेष्ठ. — [c]) K$_1$ तद्विधाय (for त्वद्विधा हि). K$_{1.2}$ महाबाहो (for ˚त्मानो). — After 12, K$_{1.2}$ ins. a passage of 14 lines given in App. I (No. 29).

13 [a]) D$_3$ राजन् (for राजा). — [b]) K$_1$ मार्कांडेयेन. — [c]) D$_3$ दैन्यम् (for दुःखम्). — [d]) B$_{1.2}$ अप्येवम्; B$_{2.4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ अप्येनम् (for एवेदम्). — For 13[cd], G$_1$ subst.:

1309* श्रुत्वा रामायणं सर्वं त्यक्त्वा दुःखं युधिष्ठिरः ।
मार्कण्डेयं पुनः प्राह भ्रातृभिः सह संमतैः ।

Colophon. In K$_3$, the portion of the text from this colophon up to 3. 278. 19[ab] is lost on a missing fol. — *Major parvan:* K$_{1.2}$ Dn$_2$ T$_2$ G$_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_{1.2.4}$ B De Dn$_{1.n_3}$ D$_{1-6}$ T$_1$ G M (all om. sub-parvan name) mention only रामो (K$_3$ श्रीरामो˚; T$_1$ G$_2$ M$_3$ श्रीरामायणो˚; G$_1$ M$_1$ रामायणो) पाख्यान; to it all these (except B$_3$) add समाप्त. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ (marg.). n$_3$ 290; Dn$_3$ 291; D$_1$ 295; T$_1$ M$_3$ (orig.) 282; T$_2$ G$_4$ M (M$_3$ *inf. lin.*) 280; G$_1$ 277; G$_2$ 279. — *Śloka no.:* Dn D$_1$ 14.

277

☞ Here begins what is perhaps the most celebrated of all the episodes of the Great Epic, namely, the Sāvitrī episode. The episode occurs also in the Skanda Purāṇa (7. 1. 166); many lines and pādas of our text recur *verbatim* in the Purāṇa text. — This adhy. is missing in K$_3$ (cf. v.l. 3. 276. 13).

1 1[a]=3. 281. 92[a]. — [b]) K$_{1.2}$ transp. नेमान् and भ्रातॄन्. K (K$_3$ missing) D$_{1.3}$ T$_2$ G$_4$ M तथा मुने; T$_1$ परंतप (for महामुने).

2 [a]) D$_3$ T$_1$ M$_1$ क्लिष्टा; G$_{1.2.4}$ क्लिष्टां. — [b]) T$_1$ G$_{1.2.4}$ M$_3$ क्लिष्टया (for कृष्णया). D$_3$ कृष्णेयं तापिता वयं; M$_1$ क्लिष्टया तारितं वनं. — [c]) T$_1$ बलाद् (for पुनर्). — [d]) De D$_3$ T$_2$ G$_{1.2.4}$ बलाद्; T$_1$ वने (for वनाद्). B$_1$ अपहृतं; B$_{2-4}$ D (except D$_{1.5}$) G$_3$ चापि हृता; T$_1$ चापहृता. De$_2$ D$_2$ वनात्; T$_1$ पुनः; T$_2$ G$_{2.4}$ [अ]बला (for बलात्).

3 Cf. 3. 49. 34[abcd]. — [b]) K$_3$ G$_4$ यथा; B$_2$ Dn D$_{3-6}$ G$_3$ [अ]पि वा (for [अ]थ वा). — [d]) T$_2$ G$_{1.2.4}$ यथेत्र.

4 K$_1$ मार्कांडेयः; M$_3$ श्रीमार्कंडेयः. — [c]) De D$_3$ वरस्त्रीणां; D$_1$ कुरु˚. — [c]) K$_3$ यथाप्राप्तं; M$_3$ यथाकृतं.

5 [a]) B$_{2-4}$ मंद्रेषु; G$_1$ माद्रेषु. — [c]) B$_{3.5}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ महात्मा च; T$_2$ G$_{1.2.4}$ कृतज्ञश्च (for शर˚). — [d]) De$_1$ सत्यवान्संयतेंद्रियः.

6 G$_3$ om. (hapl.) 6[a]–7[b]; De$_1$ om. 6. — [a]) K$_1$ दानमतिर्. D$_3$ दांतः (for दक्षः). — 6[d]=1. 8. 4[d];

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च सत्यसंधो जितेन्द्रियः ॥ ५
यज्वा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
क्षमावाननसूयश्च सत्यवाग्विजितेन्द्रियः ।
अतिक्रान्तेन वयसा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
अपत्योत्पादनार्थं स तीव्रं नियममास्थितः ।
काले परिमिताहारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
हुत्वा शतसहस्रं स सावित्र्या राजसत्तम ।
षष्ठे षष्ठे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९
एतेन नियमेनासीद्वर्षाण्यष्टादशैव तु ।
पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तुष्टिमभ्यगात् ।
स्वरूपिणी तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ॥ १०
अग्निहोत्रात्समुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।
उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११
ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
सर्वात्मना च मद्भक्त्या तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२
वरं वृणीष्वाश्वपते मद्रराज यथेप्सितम् ।
न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १३

अश्वपतिरुवाच ।

अपत्यार्थः समारम्भः कृतो धर्मेप्सया मया ।
पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ १४
तुष्टासि यदि मे देवि काममेतं वृणोम्यहम् ।
संतानं हि परो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १५

सावित्र्युवाच ।

पूर्वमेव मया राजन्नभिप्रायमिमं तव ।
ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै तव हेतोः पितामहः ॥ १६
प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताद्भुवि ।

C. 3. 16632
B. 3. 293. 17
K. 3. 294. 18

---

61. 53[d]; 92. 1[b]; 110. 10[d]; etc.

7 G₃ om. 7[ab] (cf. v.l. 6); M₃ om. 7[a]–8[b]. — [b]) De Ds सत्यवान्. B₁. ₃ De Ds S (G₃ M₃ om.) संय(De₂ Ds °जि)तेंद्रियः; Ds यो जितेंद्रियः (for विजि°). K (K₃ missing) वेदवेदांगपारगः. — Ds om. (hapl.) 7[c]–8[d]. — [c]) T₁ मनसा (for वयसा). — [d]) T₁ इव (for उप-).

8 Ds om. 8; M₃ om. 8[ab] (cf. v.l. 7). — [a]) B D (except D₁. ₃) G₃ °नार्थं च; T₃ G₁. ₃. ₄ °नार्थाय. — [d]) S (except G₃) बभूव ह (for जितेन्द्रियः).

9 [a]) K₁. ₃ हुत्वा शतसहस्रयां स; T₁ हुताशनसहस्रं स. — [b]) De₁ Ds. ₅ T₁ °सत्तमः. K₁. ₃ सावित्र्यां °सत्तमः. — [c]) G₃. ₄ गते; M₃ यथा (for तदा). B₃ षष्ठे काले तदा राजन्.

10 [a]) D₄ यतेन (for एतेन). — [b]) T₁ च; T₃ G₄ M₃ ह; G₁. ₃ M₁ हि (for तु). K₁. ₃ D₁. ₅ वर्षाणि दश चाष्ट च; De₃ D₃ वर्षाण्यष्टौ दशैव तु. — [d]) D₃ तोषम् (for तुष्टिम्). K₁. ₃ D₃ सावित्री तं समभ्ययाः(D₃ °गा)त्; K₄ °त्री तोषमभ्ययात्. — [e]) B D (except D₁. ₃. ₅) G₃ रूपिणी तु (for स्वरू°). K (K₃ missing) D₁. ₃. ₅ हि सावित्री (for तदा राजन्).

11 [a]) S (except G₃) समुत्पत्या (for °त्थाय). — [b]) K (K₃ missing) D₁. ₃. ₅ सौम्येन वपुषान्विता. — [c]) K₁ वपुषा (for वरदा). — After 11, S (except G₃) ins.:

1310* सा नमश्चपतिं राजन्सावित्री नियमस्थितम् ।

12 Before 12, N (except K₁; K₃ missing) T₃ G ins. सावित्र्युवाच (resp. सावित्री). — [b]) B₁. ₃. ₄ De D₁. ₃ transp. दमेन and नियमेन. K (K₃ missing) D₃. ₅ नियमेन च तेनघ. — [c]) B D (except D₁. ₃. ₅) G₃ भक्त्या च (for मद्भक्त्या).

13 [b]) B₁. ₃. ₄ Dn D₄. ₆ T₃ G₃–₄ यदीप्सितं; G₁ यदिच्छसि. — [c]) D₅ च कर्तव्यस्; T₁ G₁ तु (G₁ च) ते धर्मे; G₃. ₄ स्वधर्मेषु. — [d]) K (K₃ missing) D₁. ₃ कदाचन. D₃ त्वया धर्मे कदाचन.

14 [a]) K₁. ₃ B₃ D₃. ₅ T₁ G₁ M अपत्यार्थं. — [b]) T₃ G₃. ₄ ततो (for कृतो). — [c]) T₁ बहुला (for बहवो). — [d]) B₃ कुलपावनाः; T₁ G₃ °वर्धनाः.

15 [a]) K₄ D₃. ₅ तुष्टा च; M तुष्टा तु. — [b]) B De₁ Dn D₁. ₄. ₆ G₃ वरम् (for कामम्). Dn₃ G₃ एनं; T₁ एतद्; T₃ G₁. ₃. ₄ एवं. — [c]) B₁. ₃ संतानः. K₁ हि वृणोः; B Dn D₃. ₆ G₃ परमो; D₅ G₄ हि परं; T₃ हि पुरो. D₅ धर्मम्. — After 15, B ins.:

1311* एवमुक्त्वा तु सावित्री प्रत्युवाच च तं नृपम् ।

16 [b]) K₄ T₁ G₁. ₃ M₃ इदं (for इमं). — D₁ om. 16[cd]. — [d]) B D (except D₃. ₅; D₁ om.) G₃ भगवांस्ते (for तव हेतोः).

C. 3. 16633
B. 3. 293. 17
K. 3. 294. 18

कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १७
उत्तरं च न ते किंचिद्व्याहर्तव्यं कथंचन ।
पितामहनिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्ब्रवीमि ते ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
प्रसादयामास पुनः क्षिप्रमेव भवेदिति ॥ १९
अन्तर्हितायां सावित्र्यां जगाम स्वगृहं नृपः ।
स्वराज्ये चावसत्प्रीतः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २०
कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे ॥ २१
राजपुत्र्यां तु गर्भः स मालव्यां भरतर्षभ ।
व्यवर्धत यथा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ २२
प्राप्ते काले तु सुषुवे कन्यां राजीवलोचनाम् ।
क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपतिस्तदा ॥ २३

सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २४
सा विग्रहवतीव श्रीर्व्यवर्धत नृपात्मजा ।
कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २५
तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
प्राप्तेयं देवकन्येति दृष्ट्वा संमेनिरे जनाः ॥ २६
तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
न कश्चिद्वरयामास तेजसा प्रतिवारितः शुभाम् ॥ २७
अथोपोष्य शिरःस्नाता दैवतान्यभिगम्य सा ।
हुत्वाग्निं विधिवद्विप्रान्वाचयामास पुण्यकम् ॥ २८
ततः सुमनसः शेषाः प्रतिगृह्य महात्मभिः ।
पितुः सकाशमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ २९
साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वतः स्थिता ॥ ३०

---

17 a) M प्रसादं चैव. T1 दत्ता (for तस्मात्). — b) B1 स्वयं तु; B3 Dn1. n3 स्वयंभूं (for स्वयंभुं). D3 नृप (for भुवि). K1. 2. 4 D1. 3 T1 स्वयंभु (K4 °भू) विहितानघ; T2 G1. 2. 4 M स्वयं विहितवत्यहं. — c) K4 B2 M सौम्या; T2 G1. 2. 4 नाम.

18 a) K4 D3 नेह; G1. 2. 4 न च (by transp.). — b) G1 व्याहर्तं वै. — c) K1. 2 °विसर्गेण; T2 G1. 2. 4 °नियोगेन.

19 B4 G1 M3 om. the ref. K1 मार्कांडेय. — a) M1 तथैव. — b) K (K3 missing) Dc D1. 2. 5 नृप. — c) B2 तदा (for पुनः). T1 प्रसादादेव नोवाच. — d) K1. 4 D1 एवं; D5 एतद्; T2 चैव; G1 त्वेतद् (for एव). B Dc Dn D2. 4. 5 G3 क्षिप्रमेतद्भविष्यति; T1 पुत्रार्थे किंचिदुत्तरं.

20 b) K (K3 missing) D3 स्वगृहान्; B Dn D4. 5 G3 स्वपुरं. K1. 2 D1 नृप; Dc D2 पुनः. — c) M स्वं राज्यं. B Dn D4. 5 G3 वीरः (for प्रीतः). T2 G1. 2. 4 स राजोपावसत्प्रीतः. — d) K4 प्रजां.

21 c) K (K3 missing) D1. 2. 5 श्रेष्ठायां. — d) S (except G3) आदधत्.

22 a) B2 Dn D4. 5 T G2–4 राजपुत्र्यास्; D1 G1 °पत्न्यां. K1. 2 M1 transp. तु and स. B1 राजपुत्र्यामभूद्भर्तो. — b) Cf. 3. 281. 58cd. B Dn D4. 5 मानव्या (B2. 4 °व्यां); D1 मालंब्य; D3 व्यालंम्य; T G3 मालव्या; G2. 4 कालेन. — c) B Dn D4. 5 T1 G3 M तदा; T2 G1. 2. 4 महान् (for यथा). — d) G4 ताराधिप इवांबरे.

23 a) Dc2 D3 प्राप्तकाले. T1 [अ]जनयत् (for सुषुवे). — b) G1 (? gloss) कमल° (for राजीव°). — c) T2 G1. 2. 4 नृपति° (for मुदित°). — d) B Dn D4. 5 G3 चक्रे च (B2. 4 स) नृपसत्तमः; D5 चक्रे च नृपतिस्तथा; T2 G1. 2. 4 चक्रे स (G1 सु°) मुदितस्तदा.

24 b) D1 गतया (for हु°). K (K3 missing) Dc D1. 2. 5 स्वपि; B1 स्विति (for ह्यपि). — c) D5 T2 G1. 2. 4 च (for [ए]व).

25 a) K4 B1. 2. 4 श्री. Dc2 सावित्री विग्रहवती; D3 सावित्रीप्रवती च श्री (sic). — c) K1. 2 [ए]व तु; D1 नाति (for चापि). D1 कन्या सा (by transp.).

26 c) K3 प्राप्तेयं देवि कस्येति. — d) K4 B1 S (except G3) तां (for सं°).

27 b) D3 दीप्यंती° (for ज्वलन्ती°). — d) Dc Dn2. n3 प्रतिबाधितः; D4 G3 °बोधितः; D5 °भासितां.

28 a) B4 अथोपास्य. B1 M3 °स्नात्वा. — b) B Dc Dn D2. 4. 5 G3 देवताम् (Dc D2 °न)भि°.

29 b) Dc D3 प्रतिपूज्य. — c) B Dn D4. 5 G3 समीप° (for सकाश°). — d) Cf. 1. 92. 2b. D1 G4 देवश्रीवर (G4 °रिव)रूं.

30 a) D1 om. सा. — b) K1 शेषां पूर्वं; K3 Dc1 शेषा

यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्वां सुतां देवरूपिणीम् ।
अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३१

राजोवाच ।

पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३२
प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३३
श्रुतं हि धर्मशास्त्रे मे पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३४
अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३५
इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेषणे त्वर ।
देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा वृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतामित्यचोदयत् ॥ ३७
साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३८
सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षीणां जगाम ह ॥ ३९
मान्यानां तत्र वृद्धानां कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ४०
एवं सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ४१

C. 3. 16657
B. 3. 293. 41
K. 3. 294. 42

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७७ ॥

पूर्वं. D_4 G_3 नियम्य (for निवेद्य). — [d]) B Dn D_3. 6 T_2 (G_3 पार्श्वमास्थि(B1. 3 °ग)ता; D_5 अग्रतः स्थिता.

31 [a]) D_3 स तां; T_1 सुतां (for तु तां). — [b]) D_1 G_1. 4 स्व (for स्वां). — [c]) D_5 M तु (for च). K1. 2 M_3 परैर्; G_1. 2. 4 नरैर् (for वरैर्).

32 K1. 3 अश्वपतिः (for राजो°.) — [a]) K_2 पुत्र; B_2 प्रति (for पुत्रि). — [c]) K_2 अन्वेच्छ; Dc D_2 अन्विष्य; T_2 G_1. 2. 4 M_2 इच्छस्व.

33 [a]) K1. 3 प्राकृतः; T_2 G_1. 2. 4 पार्थिवः. — [b]) G_4 संनिवेद्यस. K1. 3 D1. 3. 5 स्वयानघे. — [c]) K (K_3 missing) B_2 Dc_2 Dn D_3. 3. 6 G_3 विमृष्याहं. — [d]) B_1 वरयध्वं; D_5 °स्व; T_2 G_1 वरं तव; G_2. 4 त्वां वराय; G_3 वरयेस्वं; M वराय त्वां. Dc D_2 यथेच्छसि.

34 [a]) K (K_3 missing) D1. 3. 5 च (for हि). K1. 2 धर्मशास्त्रं ते; K_4 B D G_3 °शास्त्रेषु; G_1 सर्वशास्त्रं मे. — [b]) T_2 G_2. 4 पठ्यमाने; G_1 °मानैर्. D1 द्विजातिषु. — [c]) G_2. 4 यथा (for तथा).

35 =(var.) Manu. 9. 4. — [a]) K1. 2 वाच्यो; D_3 वाक्षो; M याप्यो. — [b]) K1 D_3 (*sup. lin.* as in text) याप्या(D_3 °स्या)श्चा°; K_2 याप्योश्चा° (sic); D_5 वाच्याश्चा°; M याप्यश्चा°. — [c]) S (except G_1. 3) मृते पितरि पुत्रस्तु. — [d]) K1. 2 वाच्यो; D_3 (*sup. lin.* as in text) यात्यो; M याप्यो.

36 [b]) G_2. 4 कुरु (for स्वर). — [c]) K1. 2 D_3 (*sup. lin.* as in text) याच्यो; M याप्यो.

37 K_1 S (except G_3 M_1) om. the ref. — [a]) Dc_2 D_2 तु दुहितां (for दुहितरं). — [b]) K_2 Dc_2 D_2. 3 यथा. T_2 धर्मिणः (for मन्त्रिणः). — [c]) K_1 °यात्रे च; B_1 °यातं च; Dc D_2 °यातांश्च; D_5 °यात्रं तु; G_1 °यात्रां च. — [d]) K_4 (marg. *sec. m.* as in text) म्रियताम् (for गम्यताम्). K1. 2 B_{2-4} D (except D1. 3) G_3 चेति; K_4 चापि (for इति). K_4 D_1 [अ]नोदयत्.

38 [a]) G_1 ततः (for पितुः). — [b]) $K_{2.4}$ B D (except D1. 3) G_3 तप° (for मन°). — [c]) D_1 आदाय (for आज्ञाय). — [d]) D_3 [अ]निवारिता; T [अ]विचार्य सा (T_2 च); G_1 M_1 विचार्य च; G_2. 4 विमृश्य च; M_2 [अ]विचारयन् (for [अ]विचारितम्).

39 [a]) K_2 D_5 हैमरथम्. T_1 G_2. 4 हैमं रथं समास्थाय. — [b]) T G_1. 2. 4 transp. स्थविरैः and सचिवैः. — [c]) Dc_2 D_2 वन्यानि (for रम्याणि). — [d]) T_1 G_2. 4 सा (for ह).

40 K_1 om. (hapl.) 40-41. — [a]) B_3 Dc_2 D_2. 3 (*sup. lin.* as in text) वन्यानां (for मा°). — [b]) =(var.) 3. 278. 3[d]. B1. 3 Dn3 T_2 G_3 °वादनं (for °वन्दनम्). — [c]) $K_{2.4}$ Dc D1. 2. 5 तानि; M तत्र (for तात). — [d]) K_2 D_5 अन्व°; Dc D_2. 3 M अभि° (for अभ्य°).

41 K_1 om 41 (cf. v.l. 40). — [a]) B Dn D_3. 4. 6 T_1 G_3 M (by transp.) तीर्थेषु सर्वेषु; Dc_2 (marg. *sec. m.*) वनेषु सर्वेषु. — [b]) K_4 B_4 Dc D_2 वनोत्सर्गं; Dc_2 (by corr.) विचरंती. — [c]) K_2 Dn_2 कुर्वंती. K_3 D_5 ऋषिं (for द्विज°). T_2 G_1. 2. 4 M कुर्व(G1 °र्वं)ती द्विजमुख्येषु.

२७८

C. 3. 166ss
B. 3. 294. 1
K. 3. 295. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
आजगाम पितुर्वेश्म सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २
नारदेन सहासीनं दृष्ट्वा सा पितरं शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम् ॥ ३

नारद उवाच ।

क्व गताभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४

अश्वपतिरुवाच ।

कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
तदस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
दैवतस्येव वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६
आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चादन्धो बभूव ह ॥ ७
विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन्पूर्ववैरिणा ॥ ८

— [d]) K_2 D_8 तं देशं सा (for तं तं देशं).

Colophon. K_8 missing. — *Major parvan:* K_1. 2 T_2 G_2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (K_8 missing) T G_1. 3 M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु(D_3 °ख्यो)पाख्यान. — *Adhy. name:* D_5 वरान्वेषणं; M_2 सावित्रीजन्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 291 (D_{n3} 292); D_1 296; T_1 M_3 (orig.) 283; T_2 G_4 M (M_2 *inf. lin.*) 281; G_1 278; G_2 280. — *Śloka no.:* D_{n1}. n_3 40; D_{n3} D_1 41.

278

1 In K_8, 1[a]–19[b] are missing (cf. v.l. 3. 276. 13). K_1 मार्कांडेयः; M_2 श्रीमार्कंडेयः. — [a]) D_1 राजन्.

2 K_8 missing (cf. v.l. 1). — [a]) M_2 [S]धिगम्य. — [b]) K_1 D_5 T_1 सर्वान् (for सर्वाणि). B_2 च (for [ए]व). $B_{2.4}$ च सा; T_2 $G_{2.4}$ तदा (for तथा). — In D_8, the portion from 2[cd] up to 3. 279. 7 is lost on a missing fol. — [c]) K (K_8 missing) Dc $D_{1.3.5}$ पुनर् (for पितुर्). — [d]) $K_{1.3}$ °श्री च समन्विता.

3 K_8 D_8 missing (cf. v.l. 1, 2). — [a]) K_1 $B_{3.4}$ Dc D_3 G_{3-4} समासीनं. — [b]) B Dn $D_{1.3.4.6}$ G_3 transp. दृष्ट्वा and सा. $K_{1.3}$ तं (for सा). K_1 शुभम्; $D_{1.5}$ तदा. — [d]) =(var.) 3. 277. 40[b]. B_{2-4} [r] (except Dc D_1; D_3 missing) T_2 G_3 M_3 °वादनं (for °वन्दनम्).

4 K_3 D_3 missing (cf. v.l. 1, 2). — [a]) $K_{1.3}$ गतासीन; T_2 [आ]गताभूत्. — [b]) $K_{1.3}$ पुनः (for नृप). — [c]) K_1 $B_{2.3}$ भद्रे; K_3 भद्रं; T_2 $G_{1.3.4}$ भद्र (for भर्त्रे). — [d]) K (K_8 missing) $D_{1.5}$ T_2 G_1 M चेमां (for चैनां). G_4 त्वं (for सं-).

5 K_8 D_8 missing (cf. v.l. 1, 2). D_1 राजा ऽ°. — [a]) K_1 तेन (for [अ]नेन). — [b]) T_2 $G_{1.3.4}$ समागता (for [ए]व चागता). — [c]) $B_{3.4}$ Dn $D_{1.4.6}$ G_3 एतस्याः; T_2 ततोस्याः. T_2 विप्रर्षे. — [d]) K_4 Dc $D_{3.5}$ भर्ता वै (D_3 च); D_1 भर्तृत्वे (for भर्तारं). T_1 M_1 वृतं. $K_{1.3}$ भर्ता यो वै नराधिपः; T_2 भर्तारं येन सा वृता.

6 K_8 D_8 missing (cf. v.l. 1, 2). K_1 मार्कांडेय; M_3 श्रीमार्कं°. — [a]) G_1 पितरेणेति (for विस्र°). — [b]) D_1 संनोदिता; D_5 संबोधिता. T_1 सती; T_2 $G_{1.3.4}$ M तदा (for शुभा). — [c]) $B_{2.4}$ $D_{n3.n5}$ तदैव तस्य (for दैवतस्यैव). B_1 D_1 T_1 G_1 M_3 [ए]व; D_5 [इ]ति (for [इ]व).

7 K_8 D_8 missing (cf. v.l. 1, 2). Before 7, all MSS. (except T_2 M; K_8 D_8 missing) ins. सावित्र्युवाच (resp. सावित्री). — [a]) $K_{1.3}$ S (except T_1) आसीत्साल्वेषु. — [d]) $B_{1.3.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 चांधो; T $G_{3.4}$ M स्वंधो (for अन्धो). K (K_8 missing) B_3 M सः (for ह).

8 K_8 D_8 missing (cf. v.l. 1, 2). — [a]) T_2 $G_{1.3.4}$ विचक्षुषस्तदा तस्य. — [b]) T_1 साल्व° (for बाल°). — [c]) K (K_8 missing) Dc1 $D_{1.5}$ सामंतेन; B_3 सामात्येन (for सामीप्येन). T_1 सामीप्येपहृतं राज्यं. — [d]) B_1 वैरिणा किल (for पूर्ववैरिणा).

स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्यगतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १०

नारद उवाच ।

अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान्सत्यवान्वृतः ॥ ११
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभाषते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चक्रुर्नामैतत्सत्यवानिति ॥ १२
बालस्याश्वाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वांश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि च लिखत्यश्वांश्चित्राश्व इति चोच्यते ॥ १३

राजोवाच ।

अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृनन्दनः ॥ १४

नारद उवाच ।

विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव शूरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १५

अश्वपतिरुवाच ।

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यो वापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाप्यथ वा प्रियदर्शनः ॥ १६

नारद उवाच ।

साङ्कृते रन्तिदेवस्य स शक्त्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ १७
ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८
स दान्तः स मृदुः शूरः स सत्यः स जितेन्द्रियः ।

C. 3. 16676
B. 3. 294. 19
K. 3. 295. 19

---

9 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). — ^{c}) B D (except D$_5$; D$_3$ missing) महारण्यं. — ^{d}) T$_1$ सुदारुणं (for महा˚).

10 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). M$_3$ om. 10–11. — ^{a}) D$_1$ अस्य (for तस्य). K$_{1.2}$ पुनर् (for पुरे). — ^{c}) Dc D$_2$ वै; T$_2$ [s]सौ (for मे). G$_1$ सत्यवान्मेनुरूपश्च. — ^{d}) T$_2$ मे भर्तेति समावृतः.

11 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). M$_3$ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^{a}) K (K$_3$ missing) D$_1$ T$_1$ कष्टं (for पापं). — ^{c}) B$_{2-4}$ T$_1$ M$_1$ अजानत्या. T$_1$ तनयया (for यदनया) — ^{d}) B$_1$ D$_3$ सत्यवान्गुणवान् (by transp.).

12 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). — ^{b}) G$_{2.4}$ माता सत्यं (by transp.). D$_5$ [अ]व- (for प्र-). — ^{c}) K$_4$ B$_{1.2}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ तथा; T$_2$ तेन (for ततो).

13 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). — ^{a}) Dc D$_2$ तस्य; D$_1$ चैव; M चासन् (for चास्य). — ^{b}) T$_2$ G$_{1.2.4}$ स (for च), and मृण्मं (for मृन्मं). — ^{c}) T$_1$ चित्रे च; G$_1$ पित्रे च (for चित्रेऽपि). B$_2$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ विलिख˚; G$_1$ तालिँख˚; M चालिख˚ (for च लिख˚). — ^{d}) B$_4$ तेन (for इति). D$_1$ कीर्त्यते (for चोच्य˚).

14 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). T$_1$ om. the ref. K$_{1.2}$ अश्वपतिः (for राजो˚). — ^{b}) B$_2$ D$_1$ स; T$_2$ G$_{1.2.4}$ वै (for वा). K$_{1.2}$ बृहस्पतिसमो मतौ (=15^b). — ^{c}) Dc$_2$ D$_5$ शूरश्च (for वा शूरः). K$_{1.2}$ महेंद्र शूरश्च (=15^c). — ^{d}) B Dc Dn D$_{2.4.6}$ T$_1$ G$_3$ पितृवत्सलः; D$_1$ नृपनंदनः; G$_4$ मित्रनंदनः. D$_5$ त्वया दोषो न दर्शितः.

15 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). — ^{a}) M आदित्य इव ते˚. — ^{c}) B Dn D$_{1.4-6}$ G$_3$ वीर˚ (for शूर˚).

16 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). K$_4$ D$_{1.5}$ S (except G$_3$) राजा (D$_{1.5}$ add उ˚). — ^{a}) B$_1$ वापि (for दाता). — ^{b}) B D (except D$_{1.5}$) G$_3$ चापि (for वापि). K (K$_3$ missing) B$_{1.3.4}$ Dc D$_{1.5}$ वीर्यं (for सत्य˚). — ^{cd}) Dc$_1$ D$_2$ T$_1$ G$_1$ om. (the *second*) [अ]पि (leaving hiatus!).

17 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). M$_3$ om. the ref. — ^{a}) K$_1$ संकृते; K$_3$ संस्कृते; K$_4$ आकृते. — ^{b}) B Dc Dn D$_{2.4.6}$ G$_3$ स्व- (for स). D$_5$ G$_1$ शक्त्या दानरतः समः. — ^{c}) T$_2$ सत्यसंधश्च (for ˚वादी).

18 K$_3$ D$_3$ missing (cf. v.l. 1, 2). — ^{c}) Dc ˚प्रतिमो (for ˚न्यतमो). — For 18^d, cf. 3. 50. 1^b. — After 18, S (except G$_3$) ins.:

1312* स वदान्यः स तेजस्वी स धीमान्स क्षमान्वितः ।

19 D$_3$ missing (cf. v.l. 2). 19^{ab} missing in K$_3$ (cf. v.l. 1). — ^{a}) K$_{1.2}$ सौम्यः (for शूरः). Dc (marg. *sec. m.*) सदा दांतः समृद्धश्च. — M om. 19^b–20^c. — ^{b}) B$_1$ T G$_{1.2.4}$ सत्यसंधो; Dc$_2$ शूरः सत्यो (for स सत्यः स). B$_{2-4}$ Dc$_1$ Dn D$_{1.4.6}$ G$_3$ संय(B$_3$ ˚जि)तेंद्रियः (for स जितेन्द्रियः). — ^{c}) G$_{3.4}$ सन्मैत्रः. Dc$_2$

C 3. 1667o
B. 3. 294. 19
K. 3. 295. 19

स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान्धृतिमांश्च सः ॥ १९
नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्स्थितिस्तस्यैव च ध्रुवा ।
संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०

अश्वपतिरुवाच ।

गुणैरुपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रब्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१

नारद उवाच ।

एको दोषोऽस्य नान्योऽस्ति सोऽद्य प्रभृति सत्यवान् ।
संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २२

राजोवाच ।

एहि सावित्रि गच्छ त्वमन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य तिष्ठति ॥ २३

यथा मे भगवानाह नारदो देवसत्कृतः ।
संवत्सरेण सोऽल्पायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २४

सावित्र्युवाच ।

सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥ २५
दीर्घायुरथ वाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
सकृद्वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम् ॥ २६
मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २७

नारद उवाच ।

स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा चालयितुं शक्या धर्मादस्मात्कथंचन ॥ २८

(marg. *sec. m.*) सोमसूर्यश्च ; T$_2$ G$_{1.\ 2.\ 4}$ चानसूय(G$_{2.\ 4}$ °यु)श्च. — [d]) D$_1$ धीमान्स ; T$_1$ स धीमान् (for स ह्रीमान्). B$_{1.\ 2.\ 4}$ Dn D$_6$ द्युतिमांश्च ; D$_5$ कीर्तिमांश्च.

20 D$_3$ missing (cf. v.l. 2). M om. 20[abc] (cf. v.l. 19). — [a]) T$_2$ G$_2$ चार्जवस्. K$_3$ तस्य ; T$_2$ तं च (for तस्मिन्). — [b]) T$_2$ G$_2$ धृतिस् ; G$_1$ रतिस् (for स्थितिस्). T G$_{1.\ 3}$ तत्रैव. G$_4$ धृतिश्चैव त्रपा ध्रुवा. — [c]) K$_3$ स दमेन ; T$_1$ स शिक्षितस् (for संक्षेपतस्). K$_4$ D$_{1.\ 5}$ T$_2$ G$_1$ ततो ; G$_2$ तथा ; G$_4$ तदा (for तपो-). — [d]) B$_3$ M शीलवृत्तैः. K$_{1-3}$ स (for च). K$_4$ (marg. *sec. m.* as in text) बालवृद्धैः स कथ्यते.

21 D$_3$ missing (cf. v.l. 2). K$_{3.\ 4}$ D$_{1.\ 5}$ S (except G$_3$) राजोवाच (resp. राजा). — [a]) T$_1$ सर्वैस्त्वं ; T$_2$ G$_{1.\ 2.\ 4}$ भगवन्. — [b]) K Dc D$_{1.\ 2.\ 5}$ M भगवान्. K$_{1.\ 4}$ B$_{1.\ 2.\ 4}$ D$_{1.\ 5}$ M$_1$ प्रब्रवीनि ; K$_2$ °मि ; K$_3$ T$_1$ °हि ; Dc D$_2$ °तु. T$_2$ G$_{1.\ 2.\ 4}$ सत्यवंतं ब्रवीषि मे. — [c]) B$_2$ दोषानप्यप. K$_{1.\ 2.\ 4}$ D$_1$ वै (for मे).

22 D$_3$ missing (cf. v.l. 2). After the ref., K$_3$ B$_{2-4}$ D (except D$_1$. $_5$) G$_3$ ins. :

1313* एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।
स च दोषः प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् ।
[For line 1, cf. 23[cd].]

— [a]) K$_{1.\ 2}$ Dn D$_{4.\ 6}$ G$_3$ [S]स्ति ; K$_3$ B$_2$ D$_5$ G$_1$ हि (for स्य). B$_2$ Dn D$_{1.\ 4.\ 6}$ G$_3$ नान्योस्य. — 22[cd] = (var.) 24[cd]. — [c]) = Matsyapurāṇa 208. 1 $\frac{1}{2}$. T$_2$ G$_{1.\ 2.\ 4}$ सोल्पायुर् (for क्षीणायुर्). — D$_4$ om. 22[d]–23[c]. — [d]) K$_4$ D$_5$ देहत्यागं ; M$_1$ °न्यायं.

23 D$_3$ missing (cf. v.l. 2). K$_{1.\ 2.\ 4}$ T$_1$ om. (haplʼ.) 23-24 ; D$_4$ om. 23[abc] (cf. v.l. 22). B$_3$ अश्वपतिरुवाच. — [a]) B Dc$_1$ Dn D$_6$ G$_3$ गच्छस्व. — [d]) B$_{1.\ 3}$ Dn D$_{4.\ 6}$ G$_3$ च (B$_1$ हि) स्थितः (for तिष्ठति) ; cf. 1313* (line 1).

24 D$_3$ missing (cf. v.l. 2). K$_{1.\ 2.\ 4}$ T$_1$ om. 24 (cf. v.l. 23). — [a]) K$_3$ Dc D$_{1.\ 2.\ 5}$ मां (for मे). — [b]) Dc D$_2$ देवसत्तमः. — 24[cd] = (var.) 22[cd]. — [d]) Dn$_{2.\ 3}$ D$_5$ G$_1$ देहत्यागं.

25 = (var.) Manu. 9. 47. — D$_3$ missing (cf. v.l. 2). — [a]) K$_2$ M$_1$ निपतितः. K$_3$ सकृज्जल्पंति भूमीशाः. — [c]) K$_4$ सकृद्वाहं. K$_4$ D$_1$ ददामीति. — [d]) K$_{1-3}$ D$_5$ सतां (for the *first* सकृत्), the Manusmṛti varian

26 D$_3$ missing (cf. v.l. 2). — [a]) K$_{1.\ 2}$ स्वल्पायुः (for वा°). — [c]) T$_2$ भक्त्या (for भर्ता).

27 D$_3$ missing (cf. v.l. 2). — [a]) K$_{1.\ 2}$ मनसो. G$_4$ निश्चितं. — [b]) Dc Dn$_{2.\ 3}$ D$_2$ वाचा विधी° ; T$_1$ वाग्वाभिधी° ; T$_2$ G$_1$ वागभिधी°. — [c]) Dc transp. क्रियते and कर्मणा.

28 D$_3$ missing (cf. v.l. 2). T$_2$ G$_{2.\ 4}$ om. (haplʼ.) 28-30. — [a]) B$_1$ °नृपश्रेष्ठ. — After 28[ab], K$_{1.\ 2}$ ins. :

1314* विलम्बो नात्र कर्तव्यो निश्चिते कर्मणि ध्रुवम् ।

— K$_{1.\ 2}$ D$_4$ om. (haplʼ.) 28[c]–29[d] ; G$_3$ om. 28[cd]. — [c]) K$_4$ पाल° ; B Dc Dn D$_{3.\ 6}$ वार° (for चाल°).

नान्यस्मिन्पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ २९

राजोवाच ।

अविचार्यमेतदुक्तं हि तथ्यं भगवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३०

नारद उवाच ।

अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्यामहे तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सर्वं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७८ ॥

२७९

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वानृत्विजः सपुरोहितान् ।
समाहूय तिथौ पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २
मेध्यारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।

C. 3. 16693
B. 3. 295. 3
K. 3. 296. 3

---

29 D_3 missing (cf. v.l. 2). $K_{1.2}$ D_4 T_2 $G_{2.4}$ om. 29 (cf. v.l. 28). — [c]) D_5 प्रदानमेतत्तस्मात्ते.

30 D_3 missing (cf. v.l. 2). T_2 $G_{2.4}$ om. 30 (cf. v.l. 29). $K_{1.3}$ अश्वपतिः (for राजो°). — [a]) Hypermetric! M यत् (for हि). $K_{2.4}$ B Dc Dn $D_{1.2.4.6}$ G_3 अविचार्यमेतदुक्तं; D_5 अवश्यमेतदुक्तं हि; T_1 अविचार्यं मे तावदुक्तं (hypermetric); G_1 अविचार्यं तदुक्तं यत्. — [b]) K_4 M भगवतो. K_3 B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 तथ्यं च (K₃ हि तथ्यं; T_1 यत्तथ्यं) भवता वचः. — [c]) K_1 तदैवैवं; K_3 तदैवेतं; $K_{2.4}$ Dc $D_{1.3}$ तदेवं वै; B_3 [ए]तदेवाहं; D_5 T_1 M [ए]तदेवं हि (M वै); G_1 [ए]तदेवेह. — [d]) T_1 त्वं गुरुर् (for गुरुर्हि).

31 D_3 missing (cf. v.l. 2). — [b]) Dc $D_{2.5}$ प्रदानं. — [c]) $K_{1.3}$ B_3 Dn °ष्याम्यहं तावत्; K_4 °ष्यामहे तात; D_1 T_1 °ष्यामि हे तात; G_4 °ष्यामि भोस्तावत्. — [d]) $K_{1.3}$ प्रदाने (for सर्वेषां).

32 D_3 missing (cf. v.l. 2). D_1 om. 32. T $G_{2.4}$ M_3 om. the ref. K_1 मार्कांडेय. — [a]) B_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 समुं (for खमुं°). — [b]) S (except G_3) ययौ (for गतः). — [c]) K तु; $G_{2.4}$ च (for [अ]पि). B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 सजं (for सर्वं). — [d]) D_5 °मथाकरोत्.

Colophon om. in D_1. D_3 missing. G_1 partly broken. — *Major parvan:* $K_{1.3}$ T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B D (D_1 om.; D_3 missing) $G_{1.3}$ M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान. — *Adhy. name:* B_4 नारदवाक्यं; M_3 सावित्रीस्वयंवरकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (*sup. lin.*). n_2 292; Dn_3 293; T_1 M_3 (orig.) 284; T_2 G_4 M (M_3 *inf. lin.*) 282; G_1 279; G_3 281. — *Śloka no.:* Dn 33.

279

1 In D_3, st. 1–7 are missing (cf. v.l. 3. 278. 2). K_1 मार्कांडेयः; M_3 श्रीमार्कंडेयः. — [a]) $K_{1.3}$ Dc $D_{1.5}$ °प्रदानाय; S (except T_1 G_3) °प्रदानेन (for °प्रदाने स). — [b]) K_4 Dc वैवाहिकमचिंतयत्. — [d]) K_3 $D_{1.6}$ नृपः Dc D_2 ततः (for नृपः).

2 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) T_2 वृद्धद्विजान्. — [b]) T_2 G_2 M_3 ऋत्विग्भिः; G_1 °ग्भ्यः; T_2 $G_{1.3.4}$ च (for स-). Dc ऋत्विजः सपुरोहितः; T_1 ऋत्विक्सभ्यपुरोगमान् (*inf. lin.* °हितान्). — [c]) $K_{1.3}$ M समानीय. B Dn $D_{4.6}$ G_3 दिने (for तिथौ). — [d]) D_1 (by transp.) कन्यया सह.

3 D_3 missing (cf. v.l. 1). — [a]) $K_{1.3}$ Dc_2 D_1 मेधारण्यं. T_1 M तु; $G_{2.4}$ [अ]थ (for च). — [b]) B_3 द्युमत्सेनात्मजं. $K_{1.3}$ ततः; B_1 G_3 प्रति; T_2 पुरः; $G_{1.3}$

C. 3. 16693
B. 3. 295. 3
K. 3. 296. 3

पञ्चाभेव द्विजैः सार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३
तत्रापश्यन्महाभागं शालवृक्षमुपाश्रितम् ।
कौश्यां बृस्यां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४
स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजां यथार्हतः ।
वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५
तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
किमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६
तस्य सर्वमभिप्रायमितिकर्तव्यतां च ताम् ।
सत्यवन्तं समुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७

अश्वपतिरुवाच ।

सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
तां स्वधर्मेण धर्मज्ञ स्नुषार्थे त्वं गृहाण मे ॥ ८

द्युमत्सेन उवाच ।

च्युताः स्म राज्याद्वनवासमाश्रिता-
श्चराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे
सहिष्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९

अश्वपतिरुवाच ।

सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं
यदा विजानाति सुताहमेव च ।
न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं
विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १०
आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणयेन च ।
अमितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ॥ ११
अनुरूपो हि संयोगे त्वं ममाहं तवापि च ।
स्नुषां प्रतीच्छ मे कन्यां भार्यां सत्यवतः सुताम् ॥ १२

द्युमत्सेन उवाच ।

पूर्वमेवाभिलषितः संबन्धो मे त्वया सह ।

(*sup. lin.*). a पुनः (for नृपः). — c) G4 [अ]थ तैः (for द्विजैः). — d) K4 De D1. 2 S (except T1 G3) राजर्षिस्. K1 उपागतं.

4 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) De T1 °न्महात्मानं. — b) K1. 2 S (except T2 G3) सालवृक्षम्. B1 De D4 अपाश्रितं; B3 अवा°; Dn2 समा°. — c) K2 कौस्यां. K1-3 Dn2. n3 D6 G1 M बृस्यां; K4 बृश्यां; B2-4 Dc1 D1 बृष्यां; Dc2 Dn1 D2. 5 बृष्यां; D4 बृश्यां; T2 G2-4 ब्रस्यां. G4 उपा° (for समा°). — d) Dc1. c2 (before corr.) D2 चक्षुर्हीनं.

5 D3 missing (cf. v.l. 1). — b) T2 G1. 2. 4 चक्रे (for कृत्वा). K De D1. 2 यथाविधि.

6 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) Dc2 D6 तस्यार्घम्; D1 °र्घम्; G2. 4 °र्हम्. K4 Dc1 मानसं (for आसनं). — b) K4 आवेद्य; B1 निवेद्य (for चा°). T2 G1. 2. 4 पाद्यं चा- (G2. 4 °द्यमा)वेद्य धर्म°. — c) K S (except T2 G3) इत्येव.

7 D3 missing (cf. v.l. 1). — a) D6 राजा (for तस्य) D1. 5 पूर्वं (for सर्वं°). — b) K3. 4 De D2. 5 प्रति; B1. 4 S (except G3) च सः (for च ताम्). K1. 2 इतिकर्तव्यसंयुतं.

8 B1. 3. 4 S (except M1) om. the ref. — c) B1 धर्मात्मन् (for धर्मज्ञ). — In D1, the portion of the text from 8d up to 3. 284. 26 is lost on missing fol. — d) K De D2 G2. 4 स्नुषार्थे. G2. 4 सं- (for त्वं).

9 D1 missing (cf. v.l. 8). K4 राजा उ°. — a) S (except G3 M3) च (for स्म). — c) De2 ह्यनर्हा (for त्व°). D3 G4 आश्रिता (for आश्रमे). — d) B Dn D6. 8 G3 निवत्स्यते; T2 G1. 2. 4 सहिष्यति; M विशक्ष्यति.

10 D1 missing (cf. v.l. 8). D6 राजोवाच. — a) De नु (for the *second* च). D6 भवात्मकं यदा (for भवाभवात्मकं). — b) K4 De D2. 3 सदा; D6 पुरा; S (except G3) यथा (for यदा). K1. 2 सुता मम; T1 सुखार्हम् (for सुताहम्). D3 वा (for च). — c) G4 मद्विधो. D6 तिष्ठति (for युज्यति). — d) K3 De D2. 3 T1 M °नाधिगतो (De D2 °नाभिगता) स्मि ते नृप; T2 G2. 4 नाहमिहागतो नृप.

11 D1 missing (cf. v.l. 8). — a) K1. 2 छेत्तुं (for हन्तुं). — b) N (except D3; D1 missing) G3 प्रणतस्य (for °येन). — c) B3 De D2 स्वागतं; T2 G2. 4 आगतः. B3 प्रेप्सुः; D6 T2 प्रीत्या (for प्रेम्णा). — d) K4 च नार्हसि (for न मार्हसि).

12 D1 missing (cf. v.l. 8). — a) K4 अभि° (for अनु°). K1. 2 G1 [स]सि; De D2 [स]पि (for हि). K4 D2. 5 T1 संयोगस्; B De Dn D2. 4. 5 G3 युक्तश्च; T2 G1 संयोक्ता; G2. 4 M संयुक्तः (G4 °क्ता). — b) T2 क्षमो मे चैव वै तव; G1. 2. 4 M त्वं ममाहं च वै तव. — c) D1 G3

भ्रष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३
अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवाभिकाङ्क्षितः ।
स निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः सर्वान्समानीय द्विजानाश्रमवासिनः ।
यथाविधि समुद्वाहं कारयामासतुर्नृपौ ॥ १५
दत्त्वा त्वश्वपतिः कन्यां यथार्हं च परिच्छदम् ।
ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
सत्यवानपि भार्यां तां लब्ध्वा सर्वगुणान्विताम् ।
मुमुदे सा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७
गते पितरि सर्वाणि संन्यस्याभरणानि सा ।
जगृहे वल्कलान्येव वस्त्रं काषायमेव च ॥ १८
परिचारैर्गुणैश्चैव प्रश्रयेण दमेन च ।
सर्वकामक्रियाभिश्च सर्वेषां तुष्टिमावहत् ॥ १९
श्वश्रूं शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः ।
श्वशुरं देवकार्यैश्च वाचः संयमनेन च ॥ २०
तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
रहश्चैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोषयत् ॥ २१
एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
कालस्तपस्यतां कश्चिदतिचक्राम भारत ॥ २२
सावित्र्यास्तु शयानायास्तिष्ठन्त्याश्च दिवानिशम् ।
नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३

C. 3. 16713
B. 3. 295. 23
K. 3. 296. 23

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २७९ ॥

प्रतीक्ष. G1 [इ]मां (for मे). — d) K1. 2 कृते; K3 B3. 4 Dn D4–6 G3 मतः; K4 शुभां; B1 ततः; B2 सुतः; T1 स तां. De D2 भार्यार्थं भवतः सुतः; D3 यथार्हं च परिच्छदं (= 16b).

13 D1 missing (cf. v.l. 8). K2 om. 13a–14b. — c) M हृत° (for भ्रष्ट°). T1 भ्रष्टराज्योहमिति च. — d) B2 तत्र यत्र (for तत एतद्).

14 D1 missing (cf. v.l. 8). K2 om. 14ab (cf. v.l. 13). — a) K (K3 om.) De D3. 5. 6 transp. [अ]यं and यो. T1 [अ]थ (for [अ]यं). T1 मेयं; T2 G1 वै मे; G2. 4 वै ते; M मे यः (for यो मे) B2 °प्रायस्त्वदीया मे. — In K3, the portion of the text from 14b up to 3. 284. 33a is lost on missing fol. — b) D3 तु (for [अ]भि-). — c) B2 Dn1 निवर्ततु; D3 प्रवर्ततु; D6 प्रजातस्तु. K1 संनिवर्तितुमद्यैव; K2 स निवर्ततुमद्यैव; K4 स प्रवर्ततु अद्यैव; De D2 स निवृत्तस्त्वयाद्यैव; T1 G1 स ते निर्वर्त्यतामद्य (G1 °तां सद्यः); T2 G2. 4 सद्यो निर्वर्त्यतां सत्यः; M स मे (M2 ते) निवर्ततां सद्यः. — d) M2 मतः (for ऽतिथिः). T1 corrupt.

15 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). B De Dn D2. 4 S (except G3 M1) om. the ref. K1 मार्कंडेय. — a) B2 Dn D4. 6 G3 समानाय्य. — c) K4 समुद्धारं.

16 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). — a) T1 ददौ (for दत्त्वा). B1. 2 Dn D4. 6 G3 मोश्व°; B4 T G1. 2. 4 चाश्व° (for स्वश्व°). — b) K (K3 missing) B1. 2 Dn D4–6 G3 स- (for च). K1. 2 -परिच्छदां. — c) T1 ददौ (for ययौ).

17 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). — a) B Dn D4–6 G3 transp. भार्यां and तां. — c) K (K3 missing) De D2. 3 मापि (for मा च). K1. 2 लब्ध्वा तं (by transp.).

18 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). — ab) G2. 4 transp. सर्वाणि and संन्यस्य. B3 T1 G1 M1 च (for मा). — c) K4 D3 जग्राह.

19 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). T1 om. (hapl.) 19–20. — a) T2 G2. 4 देवी; G1 चापि; M एव (for चैव). — b) D3 प्रशस्तेन. D3 नयेन (for दमेन). — T2 G2. 4 om. (hapl.) 19c–21b. — c) G1 सा च (for सर्व-). — d) K4 पुष्टिम्; B1 प्रीतिम्. B Dn D4–6 G1. 3 M1 आदधे; M2 आदधत् (for आवहत्).

20 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). T G2. 4 om. 20 (cf. v.l. 19). — a) K (K3 missing) B1. 3 D2. 5 M1 °संस्कारैः (for °सत्कारैः). — b) K1. 2 सर्वैरुत्सादनानि च (K2 °दिभिः). — c) B1 2. 4 D (except D2. 5; D1 missing) G3 देवसत्कारैर्.

21 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). T2 G2. 4 om. 21ab (cf. v.l. 19); K1. 2 om. (hapl.) 21ab. — b) K4 Dn2 D2. 5 नैपुण्येन; De D3 निपुणेन. De D2 समेन; D1 द° (for श°). — d) B1 समं° (for पर्यं°).

22 K3 D1 missing (cf. v.l. 14, 8). — b) K4 B2 De D2. 3 सदा; S (except G2. 3) तथा (for तदा). — c) T1 किंचिद्. — d) B1 अभिचक्राम; B3–4 Dn D2. 6 G3 अपाक्रामत; De D2 T1 अतिक्रामत; T2 व्यतिचक्राम; M इति चक्राम.

२८०

C. 3. 167.14
B. 3. 296. 1
K. 3. 297. 1

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
प्राप्तः स कालो मर्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १
गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
तद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिन्त्य भामिनी ।
व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारात्रं स्थिताभवत् ॥ ३
तं श्रुत्वा नियमं दुःखं वध्वा दुःखान्वितो नृपः ।
उत्थाय वाक्यं सावित्रीमब्रवीत्परिसान्त्वयन् ॥ ४
अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ।
तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुष्करम् ॥ ५

सावित्र्युवाच ।

न कार्यस्तात संतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
व्यवसायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६

द्युमत्सेन उवाच ।

व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
पारयस्वेति वचनं युक्तमस्मद्विधो वदेत् ॥ ७

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः ।
तिष्ठन्ती चापि सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८
श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ९

---

23 K$_3$ D$_1$ missing (cf. v.l. 14, 8). — [a]) K$_4$ T G$_{1.\,2.\,4}$ M$_1$ च; B$_{2-4}$ स्म (for तु). B$_1$ Dn D$_{4.\,6}$ G$_3$ सावित्र्या ग्लायमानायास्. — [b]) B Dn D$_{4.\,6}$ G$_3$ च (for तु). — After 23, G$_1$ ins.:

1315* तदा प्रभृति सावित्री गणयामास वासरान् ।

Colophon om. in K$_{1.\,2}$. K$_3$ D$_1$ missing. — *Major parvan:* T$_3$ G$_{3.\,4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_4$ B D (D$_1$ missing) T$_1$ G$_{1.\,3}$ (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु(D$_3$ °त्र्यो)पाख्यान. — *Adhy. name:* M$_3$ सावित्रीप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ (marg.). n$_3$ 293; Dn$_3$ 294; T$_1$ M$_3$ (orig.) 285; T$_3$ G$_4$ M (M$_3$ *inf. lin.*) 283; G$_1$ 280; G$_3$ 282. — *Śloka no.:* Dn 23.

280

☞ This adhy. is missing in K$_3$ D$_1$ (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 K (K$_3$ missing) om. the ref. M$_3$ श्रीमार्कंडेय. — [a]) T$_1$ तस्य काले बहुतिथौ; T$_3$ G$_{1.\,3.\,4}$ काले बहुतिथे (T$_3$ °थौ) तस्य. — [c]) T$_1$ मर्तव्यो. — [d]) T$_1$ M सत्यवतो.

2 [a]) M$_1$ गणयंत्या च. — [c]) B Dn D$_{4.\,6}$ G$_3$ यद्वाक्यं.

3 K$_3$ om. 3^{ab}. — [a]) T$_3$ G$_{3.\,4}$ र्त्रि (for मर्तव्यम्). — [b]) D$_3$ G$_{3.\,4}$ निश्चित्य (for संचिन्त्य). B D (except D$_3$) G$_3$ भाविनी.

4 [a]) K$_{1.\,2}$ तत् (for तं). K$_{1.\,2}$ बद्धं; B Dn D$_3$ (marg. *sec. m.*) $_{4.\,6}$ G$_3$ तस्या; G$_1$ M वध्वा (for दुःखं). T$_3$ G$_{3.\,4}$ तां श्रुत्वा नियतिं वध्वा. — [b]) B Dn D$_3$ (marg. *sec. m.*). $_{4.\,6}$ G$_3$ भृशं; T$_3$ G$_{1.\,3.\,4}$ नित्यं; M तदा (for वध्वा). — [d]) K$_3$ D$_3$ सोब्रवीत्; B$_1$ उवाच (for अब्रवीत्).

5 Before 5, all MSS. (except D$_3$; D$_3$ marg. *sec. m.*; K$_3$ D$_1$ missing) ins. द्युमत्सेन उ°. — [a]) B$_1$ अतिव्रतो. T$_1$ समारंभस्; G$_3$ यथा°; G$_4$ व्रता° (for [अ]यमारम्भस्). — [b]) Dc D$_3$ त्वया प्राप्तो. — [c]) Dn$_3$ T$_1$ M$_1$ तिसृणां. K$_4$ (marg. *sec. m.* as in text) वासतेयीनां (for वसतीनां हि). — [d]) B D (except D$_{3.\,5}$) G$_3$ °दुश्चरं.

7 [a]) M त्वा (for त्वां). D$_5$ व्रतं सिध्यति व्यक्तं त्वां; T$_3$ व्रतं ते मेति वक्तुं त्वां; G$_3$ व्रतं तेनेति वा वक्तुं; G$_4$ व्रतं नेति ममावक्तुं. — After 7^{ab}, K$_3$ reads 8^{cdab}. — [d]) T$_1$ corrupt.

8 K$_3$ transp. 8^{ab} and 8^{cd} and reads the st. after 7^{ab}. — [c]) B Dn D$_{4.\,6}$ G$_3$ चैव (for चापि). G$_4$ गायत्री (for सावित्री)! — [d]) K$_{1.\,2}$ स्म (for [ह]व). G दृश्यते.

9 G$_4$ om. 9^{cd}. — [d]) D$_3$ सा रात्रिं; M$_1$ सा निशा; M$_3$ सावित्र्या. K$_1$ व्यभिवर्तत; B$_1$ Dc D$_3$ पर्य°; B$_3$ अत्य°; B$_4$ व्यत्यवर्तते; D$_5$ संन्यवर्तत.

10 [a]) B$_4$ तं (for तद्). Dc D$_3$ दिवसञ्च. B$_3$ प्राप्तं

अद्य तद्दिवसं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाह्णिकीः क्रियाः ॥ १०
ततः सर्वान्द्विजान्वृद्धाञ्श्वश्रूं श्वशुरमेव च ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जलिर्नियता स्थिता ॥ ११
अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२
एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३
तं कालं च मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १४
ततस्तु श्वश्रूश्वशुरावूचतुस्तां नृपात्मजाम् ।
एकान्तस्थामिदं वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५

श्वशुरावूचतुः ।

व्रतो यशोपदिष्टोऽयं यथावत्पारितस्त्वया ।
आहारकालः संप्राप्तः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६

सावित्र्युवाच ।

अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८
सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
सह त्वयागमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९

सत्यवानुवाच ।

वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
व्रतोपवासक्षामा च कथं पद्भ्यां गमिष्यसि ॥ २०

सावित्र्युवाच ।

उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।

C. 3. 1o734
B. 3. 296. 21
K. 3. 297. 22

(for चेति). K (K₃ missing) D₃. ₅ अद्या(D₅ °द्य)सौ दिवसश्चेति; S (except G₃) अद्य वै तर्हिनं चेति. — [b]) K (K₃ missing) Dc D₃. ₅ शीघ्रं (for दीप्तं). — [d]) Epic tag. Cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 409, No. 49. K₁. ₃ Dn D₃. ₅ G₃ पूर्वाह्णिकीः; K₄ Dc D₃ पूर्वाह्णिकीः (K₄ °र्की); T₃ G₃. ₄ पौर्वाह्णिकीं. K₄ T₃ G₃. ₄ क्रियां. — After 10, G₁ ins.:

1316* व्रतं समाप्य सावित्री स्नात्वा शुद्धा यशस्विनी ।

11 [a]) G₁ सर्वद्विजान्. B₁ श्वश्रूं (for वृद्धाञ्). — [b]) B₁ तथा (for श्वश्रूं). — [c]) K₃. ₄ Dc₂ D₃. ₅ °पूर्वेण. — [d]) M प्रणता (for नियता).

12 [a]) B₄ T₁ °शिषं. K₁ तेस्तु. — [b]) K (K₃ missing) D₃. ₅ संवृत्या(K₂ °ता; D₃ °त्य; D₄ °ध्य)र्थं; B₄ सावित्र्यर्थं; T₁ G₁. ₃. ₄ M संप्रीत्यर्थं; T₂ सममेव. D₅ हितां शुभां; T₁ गिरः शुभाः.

13 [b]) K (K₃ missing) Dc D₃. ₅. ₆ एकांते (Dc D₃. ₅ एकांत-; D₆ त्वेकांत-) ध्यानमास्थिता; G₁. ₃ ध्यानशोकपरायणा. — [c]) T₁ सा (for ता). A few MSS. सर्वा. — [d]) B₃ G₃. ₄ तपस्विनी; G₁ मनस्विनी.

14 [a]) B D (except D₃. ₅) G₃ तं (for the *second* च). — [b]) K₁ तु विस्मिता; K₃ शुचिस्मिता (for नृपा°).

15 K₁ om. 15[ab]. — [a]) K₄ D₃ G₁. ₃. ₄ च (for तु). T₃ तौ श्वश्रूश्वशुरौ बंधू. — [b]) G₃. ₄ तौ (for तां). G₁ अनिंदितां (for नृपा°). — [c]) B Dn D₄. ₆ G₃ एकांतमास्थितां वाक्यं. — [d]) D₅ प्रीतौ.

16 K₂ T₂ G₁. ₂. ₄ M om. the ref. K₁ श्वश्रूश्वशुरावूचतुः; K₄ D₃. ₅ T₁ श्वशुर उवाच. — [a]) T₁ व्रतं. T₂ G₁. ₂. ₄ [S]पि (for सं). K₄ B Dc Dn D₂. ₄–₆ G₃ व्रतं यथोपदिष्टं तु (K₄ D₅ वै; B₁–₃ यद्; B₄ Dn₃ ते; Dn₁. ₂ D₄. ₆ तद्). — [b]) K₄ D₅ पारितं; T₁ धारितस्; T₂ G₁. ₂. ₄ चरितस् (for पारितस्). B Dc Dn D₂. ₄. ₆ G₃ तथा तत्पारि(B₁ °लि)तं त्वया. — [c]) K (K₃ missing) D₃. ₅ प्राप्तस्ते (for संप्राप्तः) — [d]) B₁ T₂ G₂. ₄ तदनंतरं.

17 T₂ om. the ref. — [b]) K₃ Dc D₃. ₄. ₅ G₂. ₃ कृतकाम्यया. — K₁. ₃ T₂ G₂. ₄ om. (hapl.) 17[cd]. — [c]) Dc D₃ एवं (for एष).

18 T₂ om. the ref. K₁ मार्कंडेयः. — [a]) K₁. ₃ B₄ संभाष्य(B₄ °ष)मानायाः; K₃ B₁. ₃ Dc D₃. ₅ T₂ M₁ °षमाणायां. — [b]) K₃ B (except B₃) T₂ M₁ सावित्र्यां. — [c]) B₃ G₁ आधाय. — G₁ (om. 18[d]) ins. after 18[abc]:

1317* कठिनं च तथा करे ।
खनित्रं सत्यवान्गृह्य प्रस्थितश्च वनं प्रति ।
तं प्रणम्याब्रवीत्साध्वी नारदोक्तं वशानुगा ।

19 [a]) Dc₂ D₃ T₃ G₃. ₄ सावित्र्याह; G₁ सावित्र्याह च. — [b]) Dn₃ नैव त्वं. — T₃ G₃. ₄ om. (hapl.) 19[c]–21[d]. — [c]) K₁. ₃ सार्धं त्वया°; D₅ त्वया सहा°. — [d])

C. 3. 16734
B. 3. 296. 21
K. 3. 297. 22

गमने च कृतोत्साहां प्रतिषेद्धुं न मार्हसि ॥ २१

सत्यवानुवाच ।

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।
मम त्वामन्त्रय गुरून्न मां दोषः स्पृशेदयम् ॥ २२

मार्कण्डेय उवाच ।

साभिगम्याब्रवीच्छ्वश्रूं श्वशुरं च महाव्रता ।
अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३
इच्छेयमभ्यनुज्ञातुमार्यया श्वशुरेण च ।
अनेन सह निर्गन्तुं न हि मे विरहः क्षमः ॥ २४
गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।
न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५
संवत्सरः किंचिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।
वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६

द्युमत्सेन उवाच ।

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।
नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७
तदेषा लभतां कामं यथाभिलषितं वधूः ।
अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।
सह भर्त्रा हसन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९
सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।
मयूररवघुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३०
नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पितांश्च नगोत्तमान् ।
सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुराक्षरम् ॥ ३१
निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।

K1. 2 नाहं (for न हि). K1 T1 त्वा (for त्वां). K1. 2 त्यक्तुं; T1 [अ]सितुं (for हातुं).

20 T2 G2. 4 om. 20 (cf. v. 19). — b) K1. 4 Dc1 D2. 3 दुःखपंथाश्च. B Dc Dn D2. 4–6 G3 भाविनि. — c) K (K3 missing) D3 °ग्लाना च; T1 °संक्षामा; M2 °कामा च (for °क्षामा च).

21 T2 G2. 4 om. 21 (cf. v.l. 19). K1 om. the ref. — a) T1 G1 M उपवासेन (for °मास). — b) T1 M नापि (for चापि). G1 नास्ति नाथ त्वया सह. — c) G1 अनुग्रहस्त्वया कार्यः. — d) K4 न चार्हसि; Dc D2 च नार्हसि.

22 T2 G4 om. the ref. — e) Dc1 Dn1 D4. 5 गुरू (for गुरून्). — d) T1 G2. 4 मे; M2 मा (for मां).

23 K1 मार्कंडेयः; M2 श्रीमार्कंडेयः. — a) B D (except D3) T1 G3 साभिवाद्य; T2 सा हि गत्वा (for साभिगम्य). K1. 2 [आ]ह तच् (for [अ]ब्रवीच्). — b) B2 पतिव्रता (for महा°). — c) B4 स्वयं. Dc D2 भर्ता मे (by transp.). — d) T1 फलान्वेषी. G1 महद्वनं.

24 a) K2. 4 इच्छेहम्. B1. 4 Dc D2. 3 °ज्ञानम्; B2. 3 Dn D4. 6 G3 °ज्ञाता (for °ज्ञातुम्). T2 G1. 2. 4 इच्छाम्यहमनुज्ञातुम्. — b) K4 B1–3 Dn D4. 6 G3 ह (for च). B4 Dc D2 आर्यायाः श्वशुरस्य ह. — c) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 T1 गच्छेयं; G1 निर्यातुं. — d) B Dn D4. 6 G3 मेद्य; D5 हि तं (for हि मे). T2 G2. 4 प्रियः (for क्षमः).

25 a) K1. 2 Dc D2 °होत्रस्य कृते. — b) T2 G1. 2. 4 [अ]यं (for च). K1. 2 प्रस्थितस्य सुतस्य ते. — c) B2. 4 हि वार्यो (for निवार्यो).

26 a) B2. 4 D5 T2 संवत्सरं किंचिदूनं; Dc2 D3 °स्मरः किं दूरं नो. — b) G1 महाश्र°; G4 ममाश्र° (for [अ]हमाश्र°).

27 a) S (except T2 G3) यदा (for यतः). — b) K2 D3 दत्ता पित्रा (by transp.). — c) G1 ननु याचात्मनो युक्तम्. — d) D5 पूर्वमुक्तं; T1 M वचः किंचित् (for उक्तपूर्वं).

28 d) K1. 2 पतिमत्य°; Dc D2 पुत्रि सत्यवता.

29 T1 G1 om. the ref. K1 मार्कंडेयः; M2 श्रीमार्कंडेयः. — a) Dc D2 अभ्य° (for अभ्य°). — b) T1 तप°; G1 मन° (for यश°). — d) K1. 2 विधूयता; B1. 2 M च दूयता; T1 [अ]वदूयता.

30 c) B Dn D4. 6 G3 मयूरगणजुष्टानि; T1 °परिघुष्टानि; G1 °वरघुष्टानि. — d) D3 T1 G1. 2. 4 विमले° (for विपुले°).

31 a) K1. 2 D2 नदी; G2. 4 नदीं. B4 D3. 5 T G1. 2. 4 M पुष्पवहाश्च (G2. 4 °हां); Dc1 D2 पुण्यवहां. — d) K1. 2 मधुरस्वनां; K4 °स्वरं; B1. 2 Dn D4. 6 G3 मधुरं वचः; B3. 4 Dc D2. 3 मधुरस्वरां; D3 मधुरं स्वरं.

32 a) K1. 2 B4 Dn1. n2 D2. 5 निरीक्ष्य°; T1 सा पश्यमाना; G1. 2. 4 M सा वीक्षमाणा. — b) D5 सर्वावस्थास्वनिंदिता; G2. 4 °स्थमतंद्रिता. — c) T1 हत° (for मृत°). B2 Dn D4. 6 G3 हि भर्तारं; T1 M पतिं मेने (for हि तं मेने). — d) M1 [अ]स्मरत् (for स्मरन्). K1. 2 स्मरंती वचनं मुनेः।

33 a) Hypermetric! K1 अनुवर्ती तु भर्तारं; K4 B3. 5 Dn D3–6 G3 अनुव्रजंती भ°; B4 भर्तारमनुवर्तंती; Dc D2

मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः स्मरन् ॥ ३२ द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३
अनुवर्तती तु भर्तारं जगाम मृदुगामिनी ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

२८१

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ भार्यासहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाटयत् ॥ १
तस्य पाटयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३
अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं दूयतीव च ।
अस्वस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ ४
शूलैरिव शिरो विद्धमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
तत्स्वप्तुमिच्छे कल्याणि न स्थातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५
समासाद्याथ सावित्री भर्तारमुपगूह्य च ।
उत्सङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निषसाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।

C. 3. 16753
B. 3. 297. 7
K. 3. 298. 7

अनुवर्तती भ°; T1 (hypermetric) अनुवर्तमाना भ°; T2 G1. 2. 4 आवर्जयंतीव पतिं; M (hypermetric) अनुवर्तती सा तु (M2 तु नृ-) पतिं. — b) K1. 2 मृदुवाहि (K2 °दि)नी. M सर्वावस्थमनिंदिता (=32b). — c) K1 D3 T2 G2 द्विधैव. K2 द्विधैव मनसा हृत्वा; D6 हृदयं च द्विधा कृत्वा. — d) K1. 4 अवेक्षत; K2 D3 अवैक्षत; D2 अवेक्षयती; D5 अवेक्ष्य च; T1 अवेक्ष्य सा; T2 G1. 2. 4 प्रतीक्षती. M तं कालं च प्रतीक्षते (M2 °ता).

Colophon om. in D5. K3 D1 missing. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 T2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B D T1 G1. 3 (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु (D3 °त्र्यो)पाख्यान. — *Adhy. name:* M2 सावित्र्यानुगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 294; Dn2 295; T1 M2 (orig.) 286; T2 G4 M (M2 *inf. lin.*) 284; G1 281; G2 283. — *Śloka no.:* Dn1. n2 32; Dn2 33.

281

☞ This adhy. is missing in K3 D1 (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 K1 मार्कंडेयः; M2 श्रीमार्कंडेयः. — a) K1. 2 जठरं (for कठिनं). T1 पाठ° (for पूर°). — d) K1. 2 B1. 4 G2 [अ]पातयत्. T G1. 2. 4 M ततः काष्ठं समा (T1 °ष्ठमुपा)हरत्.

2 a), B1. 4 De D2 G1. 4 M ततः (for तस्य). K1. 2 पातयतः. — c) D5 कृतेन (for च तेन).

3 K1. 2. 4 om. (hapl.) 3. Before 3cd, B Dn D4. 6 G3 ins. सत्यवानुवाच. — c) T G1. 2. 4 M व्यायामेन च (T1 M1 हि) मे भीरु. — d) De D2 जज्ञे.

4 b) De D2 दह्यतीव च; D5 दूयते हि मे; T1 G4 च विदूयते; T2 च प्रदूयते; G1. 3 चैव दूयते; M चापि दूयते (for दूयतीव च). — c) K2 अंतस्थ° (for अस्वस्थ°). — d) K2 लक्ष्यसे. T2 G1. 2. 4 मृदु° (for मित°).

5 c) B2 अस्वस्थमेव कल्याणि; S (except G1. 3) स्वप्तुमिच्छामि क°. — After 5, K1. 2 ins.:

1318* भ्रमतीव दिशः सर्वाश्चक्रारूढं मनो मम ।

6 a) B2 Dn D4. 6 G3 सा समासाद्य सावित्री; T1 सहसाप्यथ सा°; M तमासाद्य तु सा°. — b) Cf. 69a. K1 D2 T1 उपगुह्य; K2 उप*ह्य; K4 B3 De T2 G1. 4 °गूह्य; B1. 2. 4 Dn D4. 6 G3 °गम्य; only D3. 5 G2 M as in text. — c) K1. 2 उत्संगे च; B2 °गस्य; De1 D2 °गस्याः; G2. 4 °गे सा. — d) D5 शुभानना (for मही°).

7 b) K1 D6 विमृष्यंती; K2 B1. 3. 4 Dn2. n3 D4 विमृषंती. K1. 2 T2 मनस्विनी. — c) M मुहूर्तं च (M2 ल-) क्षणं वेलां. — After 7, S (except G3) ins.:

1319* हन्त प्राप्तः स कालोऽयमिति चिन्तापरा सती ।

C. 3. 16753
B. 3 297. 7
K. 3 298. 7

तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७
मुहूर्तादिव चापश्यत्पुरुषं पीतवाससम् ।
बद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ८
श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९
तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपता ॥ १०
दैवतं त्वामिजानामि वपुरेतद्धमानुषम् ।
कामया ब्रूहि मे देव कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ११

यम उवाच ।

पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
अतस्त्वाममिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ १२
अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
नेष्याम्येनमहं बद्ध्वा विद्ध्येतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा पितृराजस्तां भगवान्स्वं चिकीर्षितम् ।
यथावत्सर्वमाख्यातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४
अयं हि धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
नार्हो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५
ततः सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ १६
ततः समुद्धृतप्राणं गतश्वासं हतप्रभम् ।
निर्विचेष्टं शरीरं तद्बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७
यमस्तु तं तथा बद्ध्वा प्रयातो दक्षिणामुखः ।

---

8 a) B2. 3 D (except D3. 5) G1. 3 मुहूर्तादेव. S (except G1. 3) मा° (for चा°). — b) Dc1 D3 मुहूर्तं (for पुरुषं). B D (except D3. 5) G3 रक्त° (for पीत°). — T1 M3 om. 8cd. T2 G1. 2. 4 M1 transp. 8cd and 9ab. — c) K2 उद्ध°; K4 चंद्र° (for बद्ध°). — d) =1. 114. 25b. D3 °त्यसमतेजसा; T2 G1. 2. 4 M1 °त्यमि(M1 °त्य इ)व तेजसा.

9 T2 G1. 2. 4 M1 transp. 8cd and 9ab. — a) K2 श्यामावदातं. D3 चक्राक्षं. — d) T2 G1. 2. 4 निरीक्षंती.

10 b) T1 M transp. शनैः and शिरः. — c) B3 (m as in text) उवाचेदं; G2 अथोवाच; G4 उवाचाथ (for उवाचार्ता). — d) K4 विदूयता; B D (except D3) G3 प्रवेपती; T2 G2. 4 प्रवेपिता.

11 Before 11, B2. 3 Dn D4. 6 S (except M1) ins. सावित्र्युवाच (S MSS. om. उवाच). — a) K1. 2 दैवत्वं. T2 G1. 2. 4 चाभि°; M1 त्वां वि°; M3 त्वाभि° (for त्वाभि°). — b) K1 ह्येतद् (for एतद्). K4 Dc D2. 5 T2 G2. 4 अमा° (om. हि); T1 न मा° (for ह्यमा°). — c) K1. 2 काम्यया; T1 कामये; G1 काम्याया; G2. 4 कामाया. B Dn D4. 6 G3 देवेश; T2 G4 मे कस्त्वं; G1 कस्त्वं हि; G2 मे सत्यं (for मे देव). K4 D3 को हि देवोसि मे ब्रूहि. — d) D3 देव त्वं किं; T2 G1. 2. 4 किं च कर्म (for कस्त्वं किं च).

12 K2 श्रीयमः. — a) T1 G1 °व्रता च. — b) T2 तथैव तपसान्विता. — c) K (K2 missing) D3 ततस्त्वाम्. Dc D3 T2 अभिजानामि; G2. 4 न हि भीषामि. — d) D4 मा (for मां). G2. 4 च (for त्वं).

13 a) G1 अयं ते तु पतिः शांतः. — T1 om. 13cd. — c) K1. 2 [ए]तम्; B Dn D4. 6 G3 तम्; D3 [ए]वम् (for [ए]नम्). — d) Dc2 D3 तन् (for [ए]तन्). — After 13, Dn D6 G3 ins.:

1320* सावित्र्युवाच ।
श्रूयते भगवन्दूतास्त्वागच्छन्ति मानवान् ।
नेतुं किल भवान्कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ।

14 K4 B4 D3. 5 T1 G1 om. the ref. K1 मार्कंडेयः. M reads 14ab after 15. — a) K4 Dn D6 इत्युक्तः. M त्वां (for तां). — b) K B1–3 Dn D3. 6 स्व-; G1 सं- (for स्वं). — M om. 14cd. — c) T1 G2 स यथावत्समाख्यातुं.

15 Before 15, D4 T2 G ins. यमः. — a) B Dn D4. 6 G3 अयं च; G1 सत्यवान् (for अयं हि).

16 Cited (with v.l.) as "smṛti" in Śaṁkara's Bhāṣya on the Vedānta Sūtra 1. 3. 24; also in the Tantravārttika of Kumārila on Jaim. Sūtra 2. 1. 5. — b) Dc1 G2. 4 M पाशबद्धवशं गतं; D4 G3 पाशबद्ध (G3 °द्धं) च संगतं; T1 पाशबंधम**स्तं; G1 पाशहस्तवशं गतं.

17 b) K4 D3. 5 गतसत्त्वं. T G1. 2. 4 गतप्रभं. — c) D2 विनिश्चेष्टं. G2 शरीरं तं; M3 वशं [? read शवं] तद्यु.

18 a) D3 यमश्च. K1. 4 B Dn D4. 6 G3 ततो; Dc D2 महा (sic); G1 तदा (for तथा). — b) K1. 2 °मुखं; D3 °मुखे. — c) B Dn D4. 6 G3 चैव; M सापि. — d) Dc D2 T2 G1. 2. 4 [अ]न्वपद्यत. T1 स्वयं वा यत्र गच्छती. — After 18cd, S (except G3) ins.:

1321* भर्तुः शरीररक्षां च विधाय हि तपस्विनी ।

सावित्री चापि दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ।
नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८

यम उवाच ।

निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृण्यं यावद्भर्म्यं गतं त्वया ॥ १९

सावित्र्युवाच ।

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मयापि तत्र गन्तव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ २०
तपसा गुरुवृत्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
तव चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१
प्राहुः सप्तपदं मित्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२
नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति
धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।
विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३
एकस्य धर्मेण सतां मतेन
सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।
मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे
तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४

यम उवाच ।

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा
स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।
वरं वृणीष्वेह विनास्य जीवितं
ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५

सावित्र्युवाच ।

च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो
विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।
स लब्धचक्षुर्बलवान्भवेन्नृप-
स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २६

यम उवाच ।

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरं

C 3. 1o775
B. 3. 297. 28
K 3. 298. 29

भर्तारमनुगच्छन्ती तथावस्थं सुमध्यमा ।

[T1 transp. lines 1 and 2. — (L. 2) T1 तथावृत्तं.] — a) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 °संपन्ना. — b) K2. 4 B3 D4. 6 यतव्रता (for पति°).

19 K3 श्रीयमः. — a) T3 G4 निवर्त्य. — b) K (K3 missing) D5 T3 कुरुष्वास्यौर्ध्वदैहिकं; Dc D2. 3 °ष्वास्यो-र्ध्वदे(D2. 3 °दै)हिकं. — After 19, D3 ins.:

1322* एष मार्गो विशालाक्षि न केनाप्यनुगम्यते ।

20 a) Dc2 (marg. *sec. m.*) एष (for यत्र). Dc नियमे (for नीयते). — c) B Dn D4. 6 T3 G3 मया च (for मयापि). — $20^d = 1.113.13^d$: $4.50.7^d$; etc., etc.

21 a) K4 B D (except D3. 5) T1 G3 गुरुभक्त्या. — b) K3 Dc1 D2. 3. 5 G4 भर्तृस्नेहाद् ; T1 M भर्तृस्नेह°. — c) G3 तवैव च (for तव चैव).

22 a) = (var.) 3. 246. 35a. K4 B4 Dn D3. 4. 6 G3 M1 साप्तपदं. K1. 4 B2–4 D (except D3. 5) G3 M1 मैत्रं. — b) D3 वृद्धास् (for बुधास्). G4 न्यायार्थं° (for तत्त्वार्थ°). — c) = 3. 246. 35c. K1. 4 B3. 4 D5 T1 तु ; K3 तत् ; D3 ते (for च). — d) D3 ते (for तत्).

23 Before 23, T1 ins. सावित्री. — a) B4 नानार्थ-वंतस्. K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 हि ; T1 M च (for तु). — b) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 सत्यं (for वासं). B Cnp (!) प्रतिश्रयं ; Dn1. n3 परिश्रयं ; Dn3 प्रतिश्रमं. — c) D5 M विजानतो ; T G1. 3. 4 विज्ञा(T1 °ज्ञा)नंतो. — d) = 24d. B3 तस्यां वसंतो ; T1 तद्वै संतो (for तस्मात्सन्तो).

24 K1. 3. 4 D2 om. (hapl.) 24. — a) G1 एतस्य. Dc D3. 5 S (except G3) धर्मस्य. — b) D3 स्म तन् ; D5 सतां ; T1 स्वतन् (sic) ; T2 G1. 3. 4 मतं ; M3 स्म सन् (for स्म तं). — c) Dc om. वै. D5 om. the second मा. B3 Dc Dn D4. 6 च वांछेत् ; S (except G3) चतुर्थं. — $24^d = 23^d$.

25 K3 श्रीयमः. — a) B3 गच्छस्व (for तुष्टोऽस्मि). — b) B4 सुधाक्षर° ; G4 स्फुटाक्षर°. — c) M1 वृणीष्वेव. G1 विनाथ. — d) = 27a. K4 Dc2 D3. 3 G1. 3 ददामि. K (K3 missing) D3 सम्यग् ; M1 धर्मम् ; M3 धर्म्यम् (for सर्वम्).

26 a) K2 D5 G1. 4 स राज्याद् ; D4 G3 स्वराड्राद् ; T1 च राज्याद्. — d) B4 °नार्कसप्रभ.

27 K3 श्रीयमः. — a) = 25d. K4 D3 G3. 4 ददामि. B3 Dn D4. 6 G3 [S]हं नम् (for सर्वम्). — b) Dc D3 transp. यथा and त्वया. — c) K1. 4 Dc D3. 3 T तवा-(T1 °था)ध्वनि. T1 क्लेश° ; G1. 3. 4 क्लांति° (for ग्लानि°).

C. 3. 16775
B. 3. 297. 28
K. 3. 298. 29

यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७

सावित्र्युवाच ।

कुतः श्रमो भर्तृसमीपतो हि मे
यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
यतः पतिं नेष्यसि तत्र मे गतिः
सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८
सतां सकृत्संगतमीप्सितं परं
ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ २९

यम उवाच ।

मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं
त्वयाहमुक्तो वचनं हिताश्रयम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३०

सावित्र्युवाच ।

हृतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
स्वमेव राज्यं स लभेत पार्थिवः ।
जह्यात्स्वधर्मं न च मे गुरुर्यथा
द्वितीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३१

यम उवाच ।

स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
निवर्त गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२

सावित्र्युवाच ।

प्रजास्त्वयेमा नियमेन संयता
नियम्य चैता नयसे न कामया ।
अतो यमत्वं तव देव विश्रुतं
निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३३
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४

---

28 a) B Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 M transp. कुतः and श्रमः. K (K_3 missing) Dc $D_{2.5}$ [अ]द्य; D_3 च (for हि). — b) D_3 गतिर्ध्रुवं. — d) K_4 $D_{2.3}$ सुरेश भूयोपि; Dc स्वरेण भूयश्च; T_1 सुरोत्तमान्यच्च.

29 a) B_3 °त्संगमम् (for °त्संगतम्). Dn_3 वरं; S (except G_3) मतं (for परं). K_4 सकृत्सतां संगतमीप्सितं वरं. — c) K_4 S (except G_3) सत्पुरुषेषु. — d) K_4 D_3 (marg. *sec. m.*) ततः सतां संगतमेव मन्ये.

30 K_3 श्रीयमः. — a) K_4 बत; Dc_2 बहु-; D_2 G_3 M बल- (for बुध-). — b) $K_{1.2}$ त्वयेदमुक्तं; B Dn D_{4-6} G_3 त्वया यदुक्तं. — $30^a = 36^a$. — d) $B_{3.4}$ Dc $D_{2.5}$ भाविनि (for भामिनि).

31 T_1 om. the ref. — a) M_1 परैर् (for पुरा). T $G_{1.2.4}$ हृतं हि राज्यं श्वशुरस्य मे परैः. — b) K_3 प्रतिपत्स्यतेचिरात् (cf. 32^a); K_4 B D (except D_5) G_3 लभतां स पार्थिवः. — c) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ G_3 स्वधर्मान्. T_3 $G_{2.4}$ ransp. न and च. G_1 M यम (for यथा). $K_{1.2.4}$ Dc $D_{2.3.5}$ न च स्वधर्मं प्र(K_4 वि)जहीत मे गुरुर् — d) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ T_1 G_3 एतद्; Dc $D_{2.5}$ $G_{2.4}$ M$_3$ एवं; T_3 G_1 एनं (for एतं).

32 a) B_1 पुनः स्वराज्यं. K_4 स हि लप्स्यते; D_3 प्रतिलप्स्यते; G_1 प्रतिपद्यते. — b) K_3 प्रतिहास्यते; K_4 परिहार्यते; T_1 $G_{1.2.4}$ M$_1$ परिहीयते.

33 a) K_4 प्रजा त्वयेयं; B_{1-3} D (except $D_{2.5}$; D_1 missing) G_3 प्रजास्त्वयैता. T_1 प्रजास्त्वमेतां च नियम्य चैव. — b) K_4 नियम्य चैतां; D_3 °म्य चैतान्; D_5 °म्य चैना; T_1 त्वमेव सर्वा; T_3 नियम्यते ता; G_1 °म्य चेतो; $G_{2.4}$ °म्य चैवं. K (K_3 missing) B_3 Dc Dn_3 $D_{2.3.5}$ G_3 न काम्यया; $B_{1.2}$ Dn_1 Cn निकामया; G_1 M$_1$ न कामतः; Cnp न कामया (as in text). ❀ Cn: निकामया कामिनेनार्थेन । ❀ — c) B Dn $D_{4.6}$ $G_{2.3}$ ततो (for अतो).

34 a) D_3 सर्वभूतानां.

35 b) $B_{2.4}$ Dn_1 (*sup. lin.* as in text). n_3 D_4 G_3 Cnp (see below) भक्तिं; G_1 शांतिं (for शक्तिं). ❀ Cn: अशक्तिपेशलाः शक्तिकौशलहीनाः । पाठान्तरे भक्तिः श्रद्धा कौशलं च ताभ्यां हीनाः । संधिरार्षः । ❀ — c) $K_{1.3.4}$ Dc $D_{2.3.5}$ संतस्त्वपि ज्ञमित्रेषु; Dn_3 °स्ते चाप्य°; T_3 $G_{1.2.4}$ संतः स्वेष्वप्य(G$_3$ °पि)मित्रेषु.

एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।
सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५

यम उवाच ।

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय-
स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।
विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६

सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता
भवेत्पितुः पुत्रशतं ममौरसम् ।
कुलस्य संतानकरं च यद्भवे-
त्तृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३७

यम उवाच ।

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं
शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।
कृतेन कामेन नराधिपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३८

सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ
मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।
तथा व्रजन्नेव गिरं समुद्यतां
मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९
विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवां-
स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।
शमेन धर्मेण च रञ्जिताः प्रजा-
स्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४०
आत्मन्यपि न विश्वासस्तावान्भवति सत्सु यः ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१
सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।
तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२

यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने
शुभे न तादृक्त्वदृते मया श्रुतम् ।
अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं
वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३

सावित्र्युवाच ।

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं
भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्वहम् ।

C. 3. 16792
B. 3. 297. 45
K. 3. 298. 46

---

36 K₂ श्रीयम उ°. — [a]) K₁. ₂ T₁ G₄ °स्यैव (for °स्येव). B₁–₃ Dn D₄–₆ G₃ transp. यथा and भवेत्. T₂ G₁. ₂. ₄ जलं (for पयस्). — [b]) D₅ मया चाहम् (for त्वया वाक्यम्). — [c]) =30[c]. T₂ G₁. ₄ °तो हि (for °तोऽस्य). K₄ जीवितात्. — [d]) K₄ D₅ सुते (for शुभे). K₁. ₂ T₁ M यमिच्छसि; K₄ यमीप्ससि; B₂. ₃ D₃. ₅ T₂ G₂ यदीच्छसि. B₄ वरं तृतीयं वरयस्व भाविनि.

37 [b]) B (B₃m as in text) Dn D₄. ₆ T₂ G₃ तथौ° (for ममौ°). — [c]) T₁ न (? read नु); G₂ हि (for च). K₁. ₂ D₃. ₅ S (except G₂) तद् (for यद्). — [d]) B Dn D₄. ₆ T₁ G₃ एतद्; D₅ T₂ G₁. ₂. ₄ एनं (for एतं).

38 K₂ श्रीयमः. — [a]) K₁. ₄ Dc₁ D₂. ₃. ₅ G₁ M सुवर्चसां; K₂ च तद्भवेत् (cf. 37[c]); T₂ समुच्चयं. — [d]) =45[d]. D₅ पथं; T₂ G₂ पतिं; G₁. ₄ पथि. Dc D₂ त्वयागता.

39 [c]) K₁. ₂ T G₁ यथा; B₁–₃ Dn D₄. ₆ G₃ अथ; B₄ G₂. ₄ पथा; D₅ परि- (for तथा). T₁ व्रजंस्त्वैव. — [d]) K₁. ₂ B₄ D₃. ₅ T₁ हि; K₄ Dc₂ D₂ ह; B₃ तत् (for च).

40 [b]) K (K₂ missing) D₃ T₁ M अतोसि; B₃ ततोसि (for ततो हि). B₄ Dc Dn₂ D₂ G₁. ₃ उच्यते. — [c]) K₄ B₁. ₂. ₄ D (except D₅; D₁ missing) समेन; T₂ G₁. ₄ श्रमेण (for शमेन). B₁. ₂. ₄ Dn D₆ G₃ M चरंति ताः; G₃. ₄ चिरं जिताः (for च रञ्जिताः). — [d]) D₅ ततः स वेदेत्र च धर्मराजः.

41 [b]) K₁. ₂ T₁ तावद्; B Dn D₄. ₆ G₃ तथा; D₅ स वै (for तावान्). K₁. ₂ संमतः (for सत्सु यः). — [c]) =42[c]. K₁. ₂ यस्मात्. — [d]) T G₁. ₂. ₄ सर्वः प्रणयते नरः (T₁ °यते जनः; G₂ °मते नरः).

42 [b]) B₄ विश्वास उपजायते. — K₄ om. 42[cd]. — [c]) =41[c]. D₃ S (except G₂) सत्सु तस्माद् (by transp.).

43 K₂ श्रीयमः. — [a]) T₂ तव (for ते). T₁ उदाहृतं यद्वचनं त्वयांगने. — [b]) K (K₂ missing) Dc D₂. ₃. ₅ शुभं. G₂. ₄ तावत् (for तादृक्). B₁. ₂ Dn D₄. ₆ G₃ श्रुतं

C. 3. 16792
B. 3. 297. 45
K. 3. 298. 46

शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४४
यम उवाच ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
भविष्यति प्रीतिकरं तवाबले ।
परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे
निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४५
सावित्र्युवाच ।
सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति
सद्भ्यो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४६
सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राज-
न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७
आर्यजुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ४८
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं सत्सु नित्यं
तस्मात्सन्तो रक्षितारो भवन्ति ॥ ४९
यम उवाच ।
यथा यथा भाषसि धर्मसंहितं
मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं वृणीष्वाप्रतिमं यतव्रते ॥ ५०
सावित्र्युवाच ।
न तेऽपवर्गः सुकृताद्विनाकृत-
स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।

मया (by transp.). — [d]) K1 च वक्तुं (for चतुर्थं).

44 T3 om. (hapl.) 44–45. — [a]) G1 मदात्मजं सत्यवतस्तदौरसं. — [b]) B2. 3 इति; Dc D3 अपि (for इह). — [c]) =45[a]. K (K3 missing) B4 Dc D2. 3. 5 बलिनां महात्मनाम् (for बलवीर्य°). — [d]) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 इमं (for इदं). T1 G1 M चतुर्थमेकं (T1 °मेतद्; G1 °मेनं) वरयामि ते वरं. — For 44, G2. 4 subst.:

1323* वरं वृणे सत्यवतो मयि प्रभो
भवेत्सुतानां शतमेतदीप्सितम् ।
[Cf. 1324*.]

45 T3 om. 45 (cf. v.l. 44). — [a]) =44[c]. B2 एवं (for शतं). T1 M कुल° (for बल°). — [b]) K4 तथा; Dc तदा (for तव). — [c]) K4 D3 भविता (for न भवेन्). — 45[d]=38[d]. — For 45, G2. 4 subst.:

1324* तथास्तु ते पुत्रशतं शुभानने
द्रुतं निवर्तस्व परिश्रमो न ते ।
[Cf. 1323*.]

46 [a]) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 हिता (for सदा). B Dn D4. 6 G3 शाश्वत- (for शाश्वती). — [b]) K1. 3 B4 Dc D2. 5 S (except G3) व्यथंते. — [c]) T3 G1. 3. 4 संगमो (T3 G1 °तो) नाफलो (for नाफलः संगमो). — [d]) K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 नानुभवंति; [3] नानुपश्यंति.

47 K1. 3 om. (hapl.) 47. — [a]) G4 सत्यो हि. Dc D3 भवंति शूराः (for नयन्ति सूर्यं). — [b]) K4 D3 G3 संतो हि भूमिं; Dc D3 सतां भूमिं. G4 संतो हि भूमिं तपसा चरंति. — [c]) K4 D4 G3 T1 °भवस्य (for °भव्यस्य). — [d]) Dc D3 न विषीदंति (for नावसी°).

48 [a]) K1. 3 आर्यवृत्तम्; Dc D3 °दृष्टम्. — [d]) B1–3 Dn D4. 6 G3 नावेक्षंति; T3 G1. 3. 4 नापेक्षंते. B1. 3 Dn D4. 6 G3 M परस्परं (for प्रति°).

49 [a]) D3 न सत्; T1 नराः (for न च). B2 Dn3 D4 सत्पुरुषेण; D3 सत्यभाषेषु; S पुरुषेषु (G3 °ण). T1 सत्सु (for मोघो). K4 न प्रमादः (sic) सत्यभाषिषु मोघो [marg. *sec. m.* न च प्रमादः (sic) सत्पुरुषेष्वमोघो]. — [b]) T1 न चाप्यनर्थो. K4 D3 नश्यते. K4 D3 नाभिमानः; B2 नापमानः; B4 वापि मानः. — [c]) B2. 3 तस्मादेतत्; Dc2 D3 यस्मादेनं; D3 यस्मादेव; G1 यस्मादेतं.

50 K3 श्रीयमः. — [a]) G1 भाषिणि (for भाषसि). — [b]) Dc D3 स्व- (for सु-). — [c]) D3 च (for मे). — [d]) B D (except D3; D1 missing) G3 पति° (for यत°).

51 [a]) K1. 3 तेस्ति किंचित् (for तेऽपवर्गः). D3 न तेपवर्गः सुकृतां तथा कृतो; T1 न मे स्वर्गः सत्यवताकृतो यथा; G1 न मेपवर्गः सुकृताद्विनाकृतास्. — [b]) K4 D3. 5 यथा (for तथा). T1 [अ]हम°; G1 [अ]यम° (for यथा°). — [d])

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
यथा मृता ह्येवमहं विना पतिम् ॥ ५१
न कामये भर्तृविनाकृता सुखं
न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।
न कामये भर्तृविनाकृता श्रियं
न भर्तृहीना व्यवसामि जीवितुम् ॥ ५२
वरातिसर्गः शतपुत्रता मम
त्वयैव दत्तो ह्रियते च मे पतिः ।
वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं
तवैव सत्यं वचनं भविष्यति ॥ ५३

मार्कण्डेय उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु तान्पाशान्मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।
धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४
एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।
अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थश्च भविष्यति ॥ ५५
चतुर्वर्षशतं चायुस्त्वया सार्धमवाप्स्यति ।
इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६
त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्जनयिष्यति ।
ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।
ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥ ५७
पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ५८
एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।
निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ५९
सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।
जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शावं कलेवरम् ॥ ६०
सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगूह्य च ।
उत्सङ्गे शिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६१
संज्ञां च सत्यवाँल्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।

C. 3. 16811
B. 3. 297. 64
K. 3. 298. 65

K1. 2 ह्येनमहं; G2. 4 [अ]स्म्येवमहं. B2 Dn D4. 6 T1 G3 M transp. विना and पतिम्.

52 T2 om. 52ab. Dn2 transp. the lines of the stanza. — b) B3. 4 श्रियं (for दिवम्). — c) Dc D2 भर्तृविनाकृतं. B4 दिवं; Dc D2. 3 श्रियं (for श्रियं). — d) K1. 2 D5 [अ]भ्यवसामि (for व्यव°).

53 a) T1 वरातिसर्गे. — b) K2 B1. 2 T1 G1. 2 M1 दत्ता; M2 यत्ता (for दत्तो). T G1. 2. 4 म्रियते (for ह्रि°). — d) G1 तथैव; G4 त्वयैव. — After 53, K4 D3 ins. (an addl.) colophon.

54 K1. 2 T1 om. the ref. M2 श्रीमार्कंडेयः. — a) K4 D3 च (for तु). B Dn D4. 6 G3 तं पाशं; Dc D2 वै पाशान्. — b) S (except G3) सत्यवतो (for वैवस्वतो).

55 Before 55, B4 D4. 6 G3 ins. यम उ°; M1 धर्मः. — a) T2 G1. 2 एहि; G4 एवं (for एष). Dc D2 भर्ता (for भद्रे). — b) Dc2 D2 कुलवर्णिनि; T2 (m as in text) वरवर्णिनि. — After 55ab, S (except G3) ins.:

1325* तोषितेन त्वया साध्वी वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।
[G2. 4 तोषितोहं. T2 M साध्वि.]

— c) K2 आरोग्यस्तव. K1 नीयश्च; K3 नोजाश्च; T2 G1. 2. 4 देहश्च. — d) Dn D4. 6 G3 स (for च).

56 K1 om. (hapl.) 56a–57b. — a) B2 Dn D4. 6 G3 चतुर्वर्षशतायुश्च. — b) K2 तव; Dc2 D2 तया (for त्वया). K2 Dc2 D2 अवाप्स्यसि; K4 D3 उपेष्यति. — c) T1 यज्ञांश्च. — d) S (except G3) transp. ख्यातिं and लोकं. K2 गमिष्यसि.

57 = (var.) Matsyapurāṇa 213. 14–15ab. K1 om. 57ab (cf. v.l. 56). — a) K2. 4 Dc D2. 3. 5 T1 चापि (for चैव). — K1. 2 T1 M om. (hapl.) 57a–58d. — c) K4 D3. 5 °ख्यामपुत्राख्या; Dc D2 °ख्यामका पुत्रा; T2 G1. 2. 4 °ख्यामधेयाख्या. — f) K4 D3. 5 [इ]ति (for [इ]ह).

58 = Matsyapurāṇa 213. 15cd–16. K1. 2 T1 M om. 58abcd (cf. v.l. 57). — b) D5 भविष्यत् (for भविता). — c) Cf. 3. 277. 22b. T2 °व्यां मालवानां च.

59 Before 59, M1 ins. मार्कंडेयः. — a) Dc D2. 3. 5 वरान् (for वरं). — c) D5 निवर्त्य चैव सावित्री.

60 b) M ह (for च). — cd) Dc2 D2 यत्रासा; D4–6 यत्रास्य. T G1. 2. 4 M जगाम यत्र तच्छापं (T1 °च्चापं; G1 °च्छावं) भर्तुस्तस्य विचेतनं.

61 a) K4 D3 भूमौ संप्रेक्ष्य भर्तारं. — b) K4 Dc D2. 3. 5 [अ]भि° (for [उ]प°). N (except K1. 2 D5; K3 D1 missing) T2 G [उ]पगूह्य (for °गूह्य). — c) K1. 2 उत्संगेस्य शिरः स्थाप्य.

62 a) T1 G1 स संज्ञां (for संज्ञां च). B Dn D4. 6 G3

C. 3. 16811
B. 3. 297. 64
K. 3. 298. 65

प्रोष्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६२

सत्यवानुवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।
क्व चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचकर्ष ह ॥ ६३

सावित्र्युवाच ।

सुचिरं बत सुप्तोऽसि ममाङ्के पुरुषर्षभ ।
गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६४
विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।
यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६५

मार्कण्डेय उवाच ।

उपलभ्य ततः संज्ञां सुखसुप्त इवोत्थितः ।
दिशः सर्वा वनान्तांश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६६
फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।
ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६७
शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।
तवोत्सङ्गे प्रसुप्तोऽहमिति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६८
त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहृतं मनः ।
ततोऽपश्यं तमो घोरं पुरुषं च महौजसम् ॥ ६९
तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।
स्वप्नो मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७०
तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।
श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७१
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।
विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७२
नक्तंचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।
श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरतां वने ॥ ७३
एताः शिवा घोरनादा दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ।
आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७४

सत्यवानुवाच ।

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।

स पुनर् (for सत्यवान्). — [b]) T1 G2. 4 M प्रत्य° (for अभ्य°). — [d]) K4 उदैक्षत.

63 M2 om. the ref. — [a]) D5 तव (for बत). K4 सुप्तोहं. — [b]) K4 वानि° (for नाव°). — [c]) T2 वा स; G2. 4 वासौ (for चासौ). — [d]) K1 यो मां; K2 यो मा; T G1. 2. 4 योथ (for योऽसौ). K1. 2 संप्रचकर्ष ह; K4 मां संप्रकर्षितः; D3 S (except G2) मां संप्रकर्षति; D5 मां विचकर्ष ह.

64 [a]) K2 तव; B D (except D3) G3 त्वं प्र- (for बत). — [b]) K1. 2 ममांगे.

65 [a]) Dc D2 विश्रांतश्च; T2 विरुजश्च. — [c]) K1 D5 सत्वं; K2 S (except G2) सद्यं; D3 शक्यः. — [d]) D5 विशालां; T1 G1 विगाढं.

66 K1. 2. 4 D3 om. the ref. — [a]) M पुनः (for ततः). — [b]) B2 सोथ (for सुव्र-). — [c]) K1 D5 दिगंतांश्च; a few MSS. वनांताश्च.

67 Before 67, M1 ins. सत्यवान्. — [a]) K1. 2 [s]स्मि विश्रांतस्; B4 T1 [s]सि निष्क्रांतस्; T2 [s]भिनि°; G1. 2 हि नि°; G4 विनि°. — [d]) G4 रुजो°.

68 K4 om. 68-70. — [a]) K1. 2 °तापसंयुक्तः. — [b]) M2 स्थातुं चाशक्नुवन्पुनः. — [cd]) B2 ततोत्संगं. B1. 2. 4 Dn D4. 6 G2 प्रसुप्तोस्मि इति (with hiatus!).

69 K4 om. 69 (cf. v.l. 68). — [c]) K1. 2 तदा; T2 G2. 4 अहं (for तमो). — [d]) K1. 2 सु- (for च).

70 K4 om. 70 (cf. v.l. 68). — [a]) T1 G1. 2. 4 तं (for तद्). — [b]) Dc2 D2 किंचिद् (for किं तद्). — [c]) K1. 2 स्वप्नो न; B2. 3 Dn D4. 6 स्वप्नेन; Dc D2 स्वप्ने तु; D3 स्वप्नोत्र; D5 स्वप्नोयं; T G स्वप्नो हि; M1 स्वप्नोथ; M2 स्वप्नोस्य; only B1. 4 as in text! K1. 2 Dc D2. 3. 5 स मया (for यदि वा). — [d]) Dn D4 मयि (for यदि). K1. 2 D5 तथ्यम्; Dc D2 [s]स्वप्नम् (for सत्यम्). B2 तु (for तत्).

71 Before 71, S (except G2) ins. मार्कंडेयः. — [b]) K4 Dc D2 व्यवगाहत; T1 G1 व्यवगाहते. — [c]) K1 सुप्ते; K2 स्वप्ने (for श्वस्ते). — [d]) B2 व्याख्यास्यामि.

72 [b]) S (except G3) पितरं पश्य सुव्रतं. — [c]) G4 चैव.

73 [a]) G1 °श्च दृश्यंते. — [b]) D5 G2. 4 दुष्टाः; G1 घृष्टाः (for हृष्टाः). — [c]) B2 संतु°; D3 G2. 4 पूर्ण°; M वर्ण° (for पर्ण°).

74 [a]) K (K3 missing) Dc D2. 3 घोररूपा. B Dn D4. 6 एतान्घोरान् (B1. 4 °ता घोरं; B2 °ता घोरान्) शिवा नादान्. — [c]) K4 अह्वाय (for आस्थाय). K4 विचरंत्युग्राः; Dc D2 विरुवं°. — [d]) A few MSS. कंपयंतो.

75 [a]) M2 °घोरं (for °कारं). — [b]) K (K3 missing)

न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्ष्यसि ॥ ७५

सावित्र्युवाच ।

अस्मिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।
वायुना धम्यमानोऽग्निर्दृश्यतेऽत्र क्वचित्क्वचित् ॥ ७६
ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।
काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७७
यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वाभिलक्षये ।
न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७८
श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।
वसावेह क्षपामेतां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ७९

सत्यवानुवाच ।

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्षये ।
मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रसादजम् ॥ ८०
न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।
अनागतायां संध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८१
दिवापि मयि निष्क्रान्ते संतप्येते गुरू मम ।
विचिनोति च मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८२
मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।
उपालब्धः सुबहुशश्चिरेणागच्छसीति ह ॥ ८३
का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।
तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति ॥ ८४
पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्रायमाणकौ ।
भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८५
त्वया हीनौ न जीवाव मुहूर्तमपि पुत्रक ।

C. 3. 16835
B. 3. 297. 88
K. 3. 298. 89

Dc Ds. 8 घोरेण (for घनेन). — c) T G1. 2. 4 M1 विज्ञास्यामि; M2 °स्यति. — d) K2 सक्ष्यति; B2 शक्ष्यसे; Dc D2 शक्यसे; T1 G1. 2. 4 M शक्यते; T2 शक्ष्यते.

76 T2 om. 76-77. — b) K1. 2. 4 D2 G2 शुष्क(K1 °ष्के)वृक्षे; D5 शुष्को वृक्षः. — c) T1 G1. 2. 4 धूय°; M1 धाम्य°. B D (except D2. 8) G2 [S]त्र (for Sग्निर्). — d) K (K3 missing) D3 तु; K4 (marg. *sec. m.*) D5 च; B Dc Dn D2. 4. 6 G2 [S]ग्निः; M2 हि (for Sत्र). K4 (marg. *sec. m.* as in text) पृथक् पृथक् (for क्वचित्क्वचित्).

77 T2 om. 77 (cf. v.l. 76). — a) K4 D5 S (except G2; T2 om.) अतो (for ततो). K1. 3 °यत्वेह; D3 °यित्वेदं; G1 °यित्वाहं; G2. 4 °यस्वेह. — b) K1. 3 D4 ज्वल°. K (K3 missing) D2. 8 पावकं; Dc1 D2 T1 G1. 2. 4 सर्वशः.

78 Before 78, T2 ins. सावित्री. — b) B Dc Dn D2. 4. 6 G2 त्वां हि; D5 चोप-; T1 G1 चापि; T2 चाभि-. — c) K4 विज्ञास्यसि; B2 च जानासि. — d) D5 संवृते पथि; T2 °ते तु वै; G2. 4 °तेन वै (for °ते वने).

79 a) T G1. 2. 4 प्रभाते तु (for श्वः प्रभाते). — b) K (K3 missing) D5 यास्यामो. — c) K2. 4 Dc D2 वसामे-(K4 °मी)ह. K4 B Dn D2-6 G2 M2 एकां; T2 एतद् (for एतां). — d) T G1. 2. 4 उचितं; M1 रुचिरं. K4 विभो (for Sनघ).

80 a) M1 विवर्ता (for निवृत्ता). — d) S (except G2 M2) संयोगं (for संगमं).

81 a) K1. 3 च काले; B1. 4 Dn (Dn3 before corr.) D6 G2 विकालं; B2. 3 D2 हि काले; Dc D2 विकाले; Dn3 (after corr.) D4 हि कालं. D5 च; T2 [S]पि (for हि). — b) K4 गतपूर्वोयमाश्रमः; B2 T2 G2. 4 M °र्वोहमाश्रमात्; T1 G1 °र्वो मयाश्रमान्. — d) D3 वै (for मे). K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 माता वै संरुण(Dc3 D2 संरुजा-; D3 प्ररुण)द्धि मां; S (except G2) रुणद्धि यदा हि मां सदा.

82 c) K4 B D (except D2. 8) G2 हि (for च). Dc D2 मे (for मां). K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 माता (for तातः). — d) Dc D2 सहेत्याश्रम°.

83 a) A few MSS. माता- (for मात्रा). Dc D2 तु (for च). T2 G2. 4 मातापितृभ्यां सुभृशं. — c) T1 उपालभ्य. B1. 4 Dn D4. 6 G2 च (for सु-). — d) K1. 3 B1. 2. 4 Dn D4. 6 G2 हि; K4 T G1. 2. 4 च (for ह).

84 a) S (except T2 G2) स्ववस्था. — c) B2 transp. मयि and च. K (K3 missing) Dc D2. 3. 5 अदृश्ये मयि ताभ्यां हि.

85 b) K4 रात्रावश्रायमानकौ (marg. *sec. m.* रात्र्यावस्थानमागतं); D3 °वाश्राय°; T G1. 2. 4 °वाघ्रा(T1 °वाह्रा; G4 °घ्याघ्रा)य मां तदा; M °वास्रायमाणकौ. — c) K (K3 missing) D3. 5 सुभृशं (for भृशं सु-). — d) T1 G1 बहुशः प्रतिसंयतौ.

86 a) K4 (marg. *sec. m.* as in text) हीनौ (for हीनौ). K1. 3. 4 (marg. *sec. m.* as in text) B2 Dc1 D5 M2 जीवेव; B2. 4 D2 T1 G1. 2. 4 जीवावो; Dc2 D2 जीवेद्य (for जीवाव). — b) K1. 3 इव (for अपि). — c) K4 (marg. *sec. m.* as in text) स्वरिष्यते; T1 G1. 4 धरि-

C. 3. 14835
B. 3. 297. 88
K. 3. 298. 89

यावद्धरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८६
वृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं चावयोरिति ॥ ८७
माता वृद्धा पिता वृद्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।
तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ८८
निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ८९
अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
मातापितृभ्यां हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९०
व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रज्ञाचक्षुः पिता मम ।
एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवासिनम् ॥ ९१
नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितरं शुभे ।
भर्तारं चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्बलाम् ॥ ९२
मत्कृतेन हि तावद्य संतापं परमेष्यतः ।
जीवन्नावनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।
तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जीवामि चाप्यहम् ॥ ९३

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुवर्ती गुरुप्रियः ।
उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः सस्वरं प्ररुरोद ह ॥ ९४
ततोऽब्रवीत्तथा दृष्ट्वा भर्तारं शोककर्शितम् ।
प्रमृज्याश्रूणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९५
यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हुतं यदि ।
श्वश्रूश्वशुरभर्तॄणां मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९६
न स्माराम्युक्तपूर्वां वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।

ष्यते. — [d]) K1. 2 De D8 G4 तावन्नौ.

87 [a]) D5 G1 आवयोर्; M1 अंतयोर् (for अन्धयोर्). K1 (by corr.) B4 Dn T2 M1 दृष्टिस् (for यष्टिस्). — [b]) T G1. 2. 4 प्राणः; M1 वत्स (for वंशः). — [d]) T1 G2. 4 M2 संतानञ्च. K4 अपि; D5 त्वयि (for इति).

88 [a]) K1 (*sup. lin. sec. m.*). 2 त्वंधस्; K4 De D2. 3. 5 [अ]प्यंधस् (for वृद्धस्). T1 G1 वृद्धौ च मातापितरौ; T2 G2. 4 माता पिता च वृद्धौ च. — [c]) S (except G3) पुत्रं (for रात्रौ).

89 [a]) K1. 2. 4 (marg. *sec. m.*) निद्रामेवाभ्य(K2 °भि)सूयामि; K4 (orig.) De D2. 3. 5 T1 G1 M1 निद्रां चैवा(De2 D2 °व)भ्य°. — [b]) K2 यस्यां; T1 G1. 2. 4 यस्य. — G1 om. (hapl.) 89c–91b. — [c]) D4 प्राप. — [d]) K1. 2 त्वत्कृते च सुमध्यमे; T2 मत्कृतेनोपका°; G4 मत्कृतेनापि का°.

90 G1 om. 90 (cf. v.l. 89). — [b]) G4 M1 (*sup. lin.* as in text) कृच्छ्रादा°. — [c]) K (K3 missing) De D2. 3. 5 रहितो (for हि विना).

91 G1 om. 91ab (cf. v.l. 89). — [a]) De D2 व्यक्तयाम् (for व्यक्तम्). — [d]) B3. 4 De Dn3 D2 M °वासिनां; T1 G1. 2. 4 °वासिनः; T2 °वासिभिः.

92 92a = 3. 277. 1a. — [d]) K1. 2 चैव दुर्बलां; T G1 भृशदु°; G2. 4 भृशदुःखितां; M प्रति दुर्बलां.

93 [a]) T G1. 2. 4 मत्कृते पितरावद्य; M1 °ते चापि ता°; M1 °तेपि च ता°. — [b]) G2. 4 भृशम् (for परम्). — [c]) D5 यावत्तौ; G1 एवं तौ (for जीवन्तौ). B3 अनुपश्यामि. — [d]) De D2 ममेति च; T G1. 2. 4 मया स्विति (for मयेति ह). B4 मृतावनुस्त्रिये च तौ. — [e]) K4 T2 तथा (for तयोः). K (K3 missing) D3 च (for मे). — [f]) B1. 2. 4 D (except D3) T2 G3 इति जानामि; B3 अनिजीवामि. D3 नापरं; G4 वाप्यहं. — After 93, S (except G3) ins.:

1326* परमं दैवतं तौ मे पूजनीयौ सदा मया ।
[M मम (for मया).]

T G1. 2. 4 cont.: K1. 2 ins. after 93:

1327* तयोस्तु मे सदास्त्येवं व्रतमेतत्पुरातनम् ।
[K1 तयोर्हितमवास्त्येयं; K2 तयोर्हि मे ममास्त्येयं; T1 तयोर्हीमे तथास्त्येवं; T2 ततो हि मे यथा मेऽस्यं; G1 तयोः सकाशं गच्छामि.]

94 K (K3 missing) D3 T1 G1 M3 om. the ref. — [a]) K1 D3 तु; K4 च (for म). — [b]) B Dn D4. 5 G3 गुरुभक्तो; De2 D2 °वृत्ति; D5 °धर्मं (for °वर्ती). T G1. 2. 4 गुरुप्रियहिते रतः. — [c]) K1 D3 उत्सृज्य; B1. 4 D5 G1. 2. 4 उद्धृत्य. Dn3. n3 चाह (for बाहू). — [d]) =3. 73. 25d. K1. 4 B1. 2 De2 Dn D3. 3. 5. 6 G3 सुस्वरं; D3 सस्वनं.

95 Before 95, K (K3 missing) D3. 5 ins. मार्कं°. — [a]) T2 G1. 2. 4 तदा (for तथा). — [b]) K (K3 missing) De D3. 3. 5 शोकपीडितं; B Dn D4. 5 °कर्षितं. — [c]) K4 De D2 वि- (for प्र-). D5 T2 G2 M पाणिभ्यां; T1 G1. 4 बाहुभ्यां.

96 Before 96, M1 ins. सावित्री. — [a]) T1 G1 मेस्त (for मेऽस्ति). — [b]) T2 भवेत् (for the second यदि). — [d]) K (K3 missing) De D2 क्षेमास्तु; M1 रम्या° (for

तेन सत्येन तावद्य ध्रियेतां श्वशुरौ मम ॥ ९७

सत्यवानुवाच ।

कामये दर्शनं पित्रोर्याहि सावित्रि माचिरम् ।
पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि विप्रियम् ।
न जीविष्ये वरारोहे सत्येनात्मानमालभे ॥ ९८
यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मां चेज्जीवन्तमिच्छसि ।
मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छस्वाश्रममन्तिकात् ॥ ९९

मार्कण्डेय उवाच ।

सावित्री तत उत्थाय केशान्संयम्य भामिनी ।
पतिमुत्थापयामास बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ १००
उत्थाय सत्यवांश्चापि प्रमृज्याङ्गानि पाणिना ।
दिशः सर्वाः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१

तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानीह नेष्यसि ।
योगक्षेमार्थमेतत्ते नेष्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०२
कृत्वा कठिनभारं मा वृक्षशाखावलम्बिनम् ।
गृहीत्वा परशुं भर्तुः सकाशं पुनरागमत् ॥ १०३
वामे स्कन्धे तु वामोरूर्भर्तुर्बाहुं निवेश्य सा ।
दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम मृदुगामिनी ॥ १०४

सत्यवानुवाच ।

अभ्यासगमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम ।
वृक्षान्तरालोकितया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५
आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।
यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६
पलाशषण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।

C. 3. 16855
B. d. 247. 110
K. 3. 298. 112

पुण्या°). D₅ अस्तु क्षेमाशु शर्वरी; T G₁. ₂. ₄ स्वस्थ(G₂. ₄ °स्थो)भावो भवत्युत.

97 ᵃ) B D (except D₃. ₅; D₁ missing) T₁ G₁ [ड]त्फूर्वं. — ᵇ) G₄ [अ]हितां (for [अ]नृतां). — ᵈ) Dc D₂ म्रियेतां; B₃ भवेतां. K₁. ₃ म्रियतां श्वशुरो मम.

98 ᵃ) T₁ माचिरं (for दर्शनं). — ᵇ) K₁. ₃ यावत् (for याहि). — After 98ᵃᵇ, S (except G₃) ins.:

1328* अपि नाम गुरू तौ हि पश्येयं म्रियमाणकौ ।
[G₄ प्रपश्येद् (for पश्येयं).]

— T₁ om. 98ᶜ-99ᵈ. — ᵈ) Cf. 1. 205. 29ᵈ.

99 T₁ om. 99 (cf. v.l. 98). — ᵃ) D₅ चेन्मत्किर्मे; S (except G₃; T₁ om.) च(G₄ क)तुं धर्मं (for यदि धर्मे). T₂ मे (for ते). — ᵇ) D₃. ₄ मा (for मां). K (K₃ missing) B₃ Dc D₂. ₃. ₅ G₁ च जी(K₄ D₅ संजी-; B₃ G₁ चेजी)वितुम् (for चेज्जीवन्तम्). — ᶜ) K (K₃ missing) चेत्; D₅ च (for वा). — ᵈ) K₄ B₁. ₃. ₄ Dc₁ Dn D₃. ₄. ₆ T₂ गच्छाव; B₃ Dc₂ गच्छ च; D₂. ₅ गच्छ वा. K (K₃ missing) D₃. ₅ [आ]श्रममंडलं; Dc D₂ °मुत्तमं.

100 K₄ T₁ G₁ om. the ref. K₁ मार्कांडेयः; M₃ श्रीमार्कंडेयः. — ᵃ) K₄ D₅ सावित्री तं स(D₃ च त)मादाय; S (except G₃) तत उत्थाय सावित्री. — ᵇ) B D (except D₅) G₃ भाविनी. — ᵈ) D₅ तं (for वै).

101 D₃ om. 101. — ᵇ) T₁ G₁. ₂. ₄ वि- (for प्र-). — ᵉ) Dn D₄. ₅ G₃ transp. दिशः and सर्वाः.

102 ᵇ) K₄ D₅ ह नेष्यसि (K₄ marg. *sec. m.* [आ]हरिष्यसि); B Dn D₄. ₆ G₃ हरिष्यसि; T G₁. ₂. ₄ [ह]हरिष्यसि. — ᶜ) K₁. ₃ B₁. ₂. ₄ Dn₁ D₂ एतं (for एतत्). — ᵈ) S (except G₃) दास्यामि (for नेष्यामि). K₄ (marg. *sec. m.*) शुभम् (for त्वहम्).

103 ᵇ) B₃ वृक्षमूलां. — ᵈ) B₃ Dn D₄. ₆ G₃ सकाशे; T₁ समीपं.

104 ᵃ) K₄ वामस्कंधे. B₃ स्कंधेन (for स्कन्धे तु). K₁. ₃ तु वामूरू (K₃ °रूर्); K₄ सुवामोरुर्; Dc तु वामोरू; D₃ G₄ [S]थ वामोरु(G₄ °रू)र्. — ᵇ) K₁. ₃ निवेश्य. B Dn D₄. ₆ G₃ च (for सा). — ᶜ) K₄ परिगृह्य. — ᵈ) K (K₃ missing) D₃ मृदुभाषिणी; B Dn D₄. ₆ G₃ गजगामिनी.

105 ᵃ) K₁. ₃. ₄ (marg. *sec. m.*) D₃. ₅ नित्याभ्या- (K₄ orig. °भि)गमनाद्. — ᵇ) K₁. ₃ [S]धिगता (for विदिता). — ᶜ) K₁. ₃ वृक्षारामालोकितया; K₄ वृक्षांतरालोकनया (marg. *sec. m.* वृक्षांतरालानि तथा). — ᵈ) G₂. ₄ transp. च and अपि. K (K₃ missing) Dc D₂. ₃. ₅ चोपलक्षये; T₂ चापि लक्ष्यसे; M₁ चाभिलक्षये.

106 ᵃ) K₁. ₄ D₂. ₃ स्व (for स्वः). S (except G₃) [अ]नेन (for येन). — ᵇ) T₂ G₁. ₂. ₄ फलान्यप(G₄ पि)चितानि च; M फलान्युपचितान्यतः. — ᵈ) T₂ G₂. ₄ अ- (for मा).

107 ᵃ) K₂. ₄ D (D₁ missing) G₃ °खंडे (for °षण्डे). B₂. ₄ Dc D₂ वा; M₁ हि (for च). — ᶜ) T G₁. ₂. ₄ अस्य; M अत्र (for तस्य). — ᵈ) G₄ तेन गच्छस्व च त्वरा. — ᵉ) T G₁ चास्मि (for अस्मि).

108 All MSS. except M₁ (K₃ D₁ missing) om. the ref. — ᵃ) K₁ B Dc₁ Dn₁. ₂ T G ब्रुवन्नेव. K₁

C. 3. 16856
B. 3. 297. 110
K. 3. 298. 112

तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ।
स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितरावुभौ ॥ १०७

मार्कण्डेय उवाच ।
ब्रुवन्नेवं त्वरायुक्तः स प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १०८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८१ ॥

२८२

मार्कण्डेय उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महावने ।
लब्धचक्षुः प्रसन्नात्मा दृष्ट्या सर्वं ददर्श ह ॥ १
स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैब्यया सह भार्यया ।
पुत्रहेतोः परामार्तिं जगाम मनुजर्षभ ॥ २
तावाश्रमान्नदीश्चैव वनानि च सरांसि च ।
तांस्तान्देशान्विचिन्वन्तौ दंपती परिजग्मतुः ॥ ३
श्रुत्वा शब्दं तु यत्किंचिदुन्मुखौ सुतशङ्कया ।
सावित्रीसहितोऽभ्येति सत्यवानित्यधावताम् ॥ ४
भिन्नैश्च परुषैः पादैः सव्रणैः शोणितोक्षितैः ।
कुशकण्टकविद्धाङ्गावुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५
ततोऽभिसृत्य तैर्विप्रैः सर्वैराश्रमवासिभिः ।
परिवार्य समाश्वास्य समानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६
तत्र भार्यासहायः स वृतो वृद्धैस्तपोधनैः ।

Dn2 त्वया युक्तः; Dc1 तया युक्तः; Dc2 D2 तथा युक्तः (for त्वरा°). — b) B1. 2. 4 D (except D5) G2 संप्रायाद्; G1 संप्रयाता; G4 संप्रदाद् (for स प्रायाद्). M यतः (for प्रति). — After 108, M1 ins.:

1329* सावित्रीसहितः श्रीमान्सत्यवान्संशितव्रतः ।

Colophon. K3 D1 missing. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* N (K3 D1 missing) T1 G1. 3 M1 (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान. — *Adhy. name:* M2 सावित्रीवरप्रसादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 295; Dn3 296; T1 G1 282; T2 M (M2 *inf. lin.*) 285 (M2 orig. 287); G2 284; G4 corrupt. — *Śloka no.:* Dn1. n2 108; Dn3 111.

282

☞ This adhy. is missing in K3 D1 (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 G4 om. the ref. K1 मार्कांडेयः; M2 श्रीमार्कंडेयः. — a) Standing phrase! Cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 406 (No. 31). T2 G4 तस्मिन्नेव तु काले वै. — b) B Dc Dn D2. 4–6 G2 महाबलः (B1. 4 °बले) (..or °वने). — c) B Dn D4–6 G2 M2 प्रसन्नायां (for °त्मा). Dc D2. 3 प्रसन्नया लब्धचक्षुः. — d) K1. 2 सर्वदृष्ट्या; K4 D3 सर्वं दृष्ट्या; B1. 3. 4 दृष्ट्यां सर्वां; B2 Dn D4. 6 G3 दृष्ट्यां सर्वं; Dc D2 सर्वं दृष्ट्वा; D5 सर्वदृष्ट्यां; T1 दृष्ट्वा सर्वं; T2 भूत्वा सर्वं; G2. 4 दृष्ट्या सर्वान्. D3 सः (for ह).

2 b) B D3. 4 सैब्यया (for शै°). — d) B Dc1 Dn D4. 6 G3 भरतर्षभ; Dc2 D2 पुरुष°; D5 T1 G1 मनुजर्षभः.

3 a) T2 तानाश्रमान्. — c) B D (except D3. 5; D1 missing) G3 तस्यां निशि (for तांस्तान्देशान्). — d) D5 परिमार्गतुः.

4 a) S (except G3) च (for तु). K1. 2 B Dc Dn D2. 4. 6 G3 M2 यं (for यत्). K (K3 missing) B3. 4 Dn D4. 6 G3 M2 कंचिद् (for किंचिद्). — c) K4 D5 T1 °भ्येत्य (for °भ्येति). — d) K (K3 missing) M1 इति धावतां; B Dc Dn D2. 3 (marg. *sec. m.*). 4. 6 G3 इत्यभाषतां; D3 अभ्यधावतां.

5 a) K (K3 missing) पुरुषैः. M1 प्रासैः (for पादैः). — b) K1 (corrupt) सव्रणैः शोणितैः क्षणैः; G2 सव्रणौ शोणितोक्षितौ. — c) K (K3 missing) D5 °दिग्धांगावू. — d) S (except G3) धावतां.

6 a) T G1. 2. 4 [S]भिगम्य (T1 °त्य). M1 सर्वैः (for विप्रैः). — b) M1 द्विजैर् (for सर्वैर्). — d) B Dn D4. 6 T2 G3 तावानीतौ (for समा°).

7 a) T1 G1. 2. 4 ततो (for तत्र). — b) K4 D3 वृद्धो (for वृतो). — c) Dn1 G3 आश्वासितोपि चित्राथैः; T2 °तौ पवित्रार्थैः. — d) K4 पूर्वराज्ञां कथानकैः; T2

आश्वासितो विचित्रार्थैः पूर्वराज्ञां कथाश्रयैः ॥ ७
ततस्तौ पुनराश्वस्तौ वृद्धौ पुत्रदिदृक्षया ।
बाल्ये वृत्तानि पुत्रस्य स्मरन्तौ भृशदुःखितौ ॥ ८
पुनरुक्त्वा च करुणां वाचं तौ शोककर्शितौ ।
हा पुत्र हा साध्वि वधूः क्वासि क्वासीत्यरोदताम् ॥ ९

सुवर्चा उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १०

गौतम उवाच ।

वेदाः साङ्गा मयाधीतास्तपो मे संचितं महत् ।
कौमारं ब्रह्मचर्यं मे गुरवोऽग्निश्च तोषिताः ॥ ११
समाहितेन चीर्णानि सर्वाण्येव व्रतानि मे ।
वायुभक्षोपवासश्च कुशलानि च यानि मे ॥ १२
अनेन तपसा वेद्मि सर्वं परिचिकीर्षितम् ।
सत्यमेतन्निबोध त्वं ध्रियते सत्यवानिति ॥ १३

शिष्य उवाच ।

उपाध्यायस्य मे वक्त्राद्यथा वाक्यं विनिःसृतम् ।
नैतज्जातु भवेन्मिथ्या तथा जीवति सत्यवान् ॥ १४

ऋषय ऊचुः ।

यथास्य भार्या सावित्री सर्वैरेव सुलक्षणैः ।
अवैधव्यकरैर्युक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १५

भारद्वाज उवाच ।

यथास्य भार्या सावित्री तपसा च दमेन च ।
आचारेण च संयुक्ता तथा जीवति सत्यवान् ॥ १६

दाल्भ्य उवाच ।

यथा दृष्टिः प्रवृत्ता ते सावित्र्याश्च यथा व्रतम् ।
गताहारमकृत्वा च तथा जीवति सत्यवान् ॥ १७

माण्डव्य उवाच ।

यथा वदन्ति शान्तायां दिशि वै मृगपक्षिणः ।
पार्थिवी च प्रवृत्तिस्ते तथा जीवति सत्यवान् ॥ १८

C. 3. 16876
B. 3. 296. 18
K. 3. 299. 18

G₂. ₄ पूर्वराजकथाश्रयैः.

8 [ab]) D₅ ˚स्वस्थौ (for ˚श्वस्तौ). T₂ दंपती तौ ततः संतौ दृष्टौ पुत्रं˚. — [c]) K₁ De D₂ बाल्य˚ (for बाल्ये). B₃ transp. वृत्तानि and पुत्रस्य. — After 8[c], T₂ G₂. ₄ ins.:

1330* सावित्र्या दर्शनानि च ।
शोकं जग्मतुरन्योन्यं.

9 [a]) K (K₃ missing) D₂ म˚ (for च). S (except G₃) पुनश्च करुणां वाचं. — [b]) T₁ G₁. ₂. ₄ M वदंतौ; T₂ स्मरंतौ (for वाचं तौ). K₁. ₂ B₂. ₄ Dn D₄. ₆ ˚कर्षितौ. — [c]) K₄ पुत्रि (for पुत्र). S (except G₃) (by transp.) वधूः साध्वि (T₁ साध्वी). K (K₃ missing) De₂ D₂. ₃ वधु; B₄ De₁ वधू (for वधूः, Vocative!). — [d]) K₁. ₂ B₃ [अ]द्य रोदतां; K₄ [इ]ति रोदतां; D₅ [इ]त्यवोचतां (for [इ]त्यरोदताम्). De D₂ क्वापि क्वासित्यवाद(De₁ ˚सीत्यवादि)-तां. — After 9, B Dn D₄. ₆ G₃ ins.:

1331* ब्राह्मणः सत्यवाक्तेषामुवाचेदं तयोर्वचः ।

10 =16. K₁ सुवर्चः; K₂ सुवर्णः; De₂ ब्राह्मण उ˚; D₃ सुवर्चोवाच; S (except G₃) ब्राह्मणाः. — [a]) =15[a]. K₁ यथासि भार्या; De D₂ T₁ G₁ अथास्य भार्या. 10[d]=14[d], etc.

11 [a]) K₁. ₂ वेदाः सांगाश्च या गीतास्; D₅ T₂ G₂. ₄ M वेदः सांगो मयाधीतस्. — [c]) D₅ G₄ कौमार˚; M₁ कौमार्यं. B₂ Dn D₄. ₆ G₂–₄ च (for मे).

12 [b]) De D₂ G₁ च; T G₂. ₄ वै (for मे). — K₁. ₂ om. (hapl.) 12[cd]. — [d]) B Dn D₄. ₆ G₃ कृतो मे विधिवत्सदा.

13 [b]) B₂ D (except D₃; D₁ missing) T₁ G₃ M सर्वं पर˚; B₃ सत्यं प्रिय˚. — [c]) T G₁. ₂. ₄ मम (for एतत्). B₄ निबोधस्व; Dn D₄. ₆ G₃ M निबोधध्वं.

14 [a]) K₂ यद् (for मे). T₁ G₁ वाक्याद् (for वक्त्राद्). — [b]) K₁. ₂ विनिर्गतं. — [c]) B Dn D₄. ₆ G₃ नैव (for नैतज्). — 14[c]=10[d], 15[d], 16[d], 17[d], 18[d], 19[d].

15 T₂ om. (hapl.) 15–17; G₃ (hapl.) om. 15–16. — [a]) =16[a]. D₄. ₆ यथा च (for यथास्य). K₁ भार्यासि; K₄ D₃ भार्यास्य (by transp.). — De₁ D₂ om. (hapl.) 15[b]–16[a]. — [b]) K₄ D₅. ₆ T₁ G₁ M स्व˚ (for सु˚). D₄ तपसा च दमेन च (=16[b]). — [c]) D₄ आचारेण च संयुक्ता (=16[c]). — After 15, K₂ reads 18, *repeating* the stanza in its proper place.

16 =10. K₁. ₂ T₂ G₃ om. 16; De₁ D₂ om. 16[a] (cf. v.l. 15). K₄ B₃. ₄ Dm. n₂ D₃ G₁. ₂ M भरद्वाज उ˚ (G₁. ₂ M om. उ˚). — [a]) =15[a]. K₄ यथा भार्या च सावित्री.

17 T₂ om. 17 (cf. v.l. 15). — [c]) T₁ G₁. ₂. ₄ [ए]व (for च).

C. 3. 16876
B. 3. 298. 19
K. 3. 299. 19

धौम्य उवाच ।

सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्विभिः ।
तांस्तान्विगणयन्नर्थानवस्थित इवाभवत् ॥ २०
ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१

ब्राह्मणा ऊचुः ।

पुत्रेण संगतं त्वाद्य चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं ते पृथिवीपते ॥ २२
समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्टया विवर्धसे ॥ २३
सर्वैरस्माभिरुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः ।
भूयो भूयश्च वृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४

मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽग्निं तत्र संज्वाल्य द्विजास्ते सर्व एव हि ।
उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५
शैब्या च सत्यवांश्चैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६
ततो राज्ञा महासीनाः सर्वे ते वनवासिनः ।
जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७
प्रागेव नागतं कस्मात्समभार्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कस्मात्कोऽनुबन्धश्च तेऽभवत् ॥ २८
संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।
नाकस्मादिति जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९

---

18 K_2 reads 18 after 15, *repeating* it here. K_4 B Dn $D_{4.6}$ G_3 आपस्तंब ऊ॰; T $G_{1.2.4}$ वामदेवः; M पांक्तेयः. — [a]) Dc D_2 G_2 वदति; T_2 वै दिशि (for वदन्ति). — [b]) D_3 T_2 वदंति (for दिशि वै). — [c]) D_5 पार्थिवी च वृत्तिस्तेन; T_2 $G_{1.2.4}$ पार्थिवीं चैव वृद्धिं ते; M पार्थिवी चैव वृद्धिस्ते.

19 K_1 om. (hapl.) 19. — [b]) T $G_{2.4}$ M द्विजप्रियः; G_1 द्विजोत्तमः (for जन॰).

20 K_1 मार्कंडेयः; M_2 श्रीमार्कंडेयः. — [a]) $B_{3.4}$ च; S (except T_1 G_3) नैः (for तु). D_5 एवमाश्वासितौ तौ तु. — [c]) $B_{1.2.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 सर्वान् (for अर्थान्). — [d]) B Dn D_6 ततः (B_4 °त्र) स्थिर; Dc D_3 अवस्थिर; D_4 G_3 ततः शिष्य (for अवस्थित). T_2 इह (for इव).

21 [b]) S (except G_3) सह सत्यवता तदा. — [d]) K_1 प्रविष्टः; T_1 $G_{1.2}$ M_2 प्रविष्टा. — After 21, T $G_{2.4}$ M_1 ins.:

1332* इष्ट्वा चोत्पतिताः सर्वे हर्षं जग्मुश्च ते द्विजाः ।
कण्ठं माता पिता चास्य समालिङ्ग्याभ्यरोदताम् ।

22 $K_{1.2}$ Dc D_3 ब्राह्मण ऊ॰. — [a]) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 त्वां तु; B_4 त्वं च; G_1 त्वद्य (for त्वाद्य). — [c]) K_4 (marg. *sec. m.*) वै यच्छामो; T $G_{1.2.4}$ हि पश्या॰ (for वै पृच्छा॰). — [d]) $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 वै (for ते).

23 [b]) M_1 °त्र्यागमनेन च. — [d]) S (except G_3) [अ]भि- (for वि-).

24 [a]) D_3 च (for यत्). T_1 $G_{1.4}$ यथा सर्वैर्मुदाप्युक्तं; T_2 G_2 यथा सर्वे मुदा युक्तास्. — [b]) Dc $D_{2.3}$ तत्तथा नात्र; D_5 यत्तथा तत्र (for तथा तन्नात्र). — [c]) $B_{1.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 समृद्धिं; B_2 संवृद्धिं (for च वृद्धिं). — [d]) Dn_2 $D_{2.3}$ गमिं (for भविं).

25 N (except K_2 B_3; K_3 D_1 missing) T_1 G_3 om. the ref. M_2 श्रीमार्कंडेयः. — [a]) B_3 तथा (for ततो). K_3 प्रज्वाल्य. T_2 G_2 ततोग्निं ते समुज्वाल्य; G_4 ततोग्निहोत्रं सं॰. — [b]) T_2 ब्राह्मणाः (for द्विजास्ते). D_5 M_1 ह (for हि). — [d]) नराधिपं (for महीं).

26 [b]) K_1 G_1 चैकता; $G_{2.4}$ च ततस्. K (K_3 missing) Dn $D_{2.4.6}$ T_1 G_1 स्थिता; $G_{2.4}$ तथा. — [d]) K (K_3 missing) विशोका °विशत्.

27 [a]) D_3 $G_{1.2.4}$ M_2 समासीनाः. — [c]) K_4 सर्वे (for पार्थ).

28 Before 28, B D (except $D_{3.6}$; D_1 missing) G_3 ins. ऋषय ऊ॰. — [a]) G_1 प्रागेवानागतं. — [b]) $K_{1.2}$ त्वयानघ (for त्वया विभो). — [c]) T_2 विरात्रौ चागतं; G_3 चिरात्त्वैवागतं. K (K_3 missing) T_1 G_1 चागतः; B_1 चागतं; Dn_1 चागमः. — [d]) K_1 को विरत्वं च; K_2 को विलंबश्च; K_4 को नु विघ्न॰; B_3 क च बाधा॰; M_1 को वा बंधा॰. $B_{1.2}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 तव (for च ते). B_4 सभार्येण त्वया विभो (marg. कोनुबंधस्त्वाभवत्).

29 [a]) B_3 संतापिता; T_2 °पिताः. — [b]) Dc D_2 तथा नृप; M [अ]नुतापिताः. — [c]) $K_{1.2}$ Dc D_2 T $G_{1.2.4}$ न कस्माद् (for नाकस्माद्). T_1 G_1 M एव (for इति). B

सत्यवानुवाच ।

पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीसहितो गतः ।
अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३०
सुप्तश्चाहं वेदनया चिरमित्युपलक्षये ।
तावत्कालं च न मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१
सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।
अतो विरात्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२

गौतम उवाच ।

अकस्माच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
नास्य त्वं कारणं वेत्थ सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३
श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् ।
त्वां हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४
त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।
रहस्यं यदि ते नास्ति किंचिदत्र वदस्व नः ॥ ३५

सावित्र्युवाच ।

एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः ।
न च किंचिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमत्र यत् ॥ ३६
मृत्युर्मे भर्तुराख्यातो नारदेन महात्मना ।
स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७
सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सकिंकरः ।
स एनमनयद्बद्ध्वा दिशं पितृनिषेविताम् ॥ ३८
अस्तौषं तमहं देवं सत्येन वचसा विभुम् ।
पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९
चक्षुषी च स्वगज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणामात्मनः शतम् ॥ ४०
चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।
भर्तुर्हि जीविनार्थं तु मया चीर्णं स्थिरं व्रतम् ॥ ४१
एतत्सत्यं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।

C. 3. 16899
B. 3. 298. 42
K. 3. 295. 43

Dn D_4. 6 G_3 कस्मादिति न जा°. — d) K_1. 3 सर्वं वक्तुमिहार्हसि.

30 c) D_3 (marg. *sec. m.*) अद्य (for अथ). — d) K (K_3 missing) D_3 (marg. *sec. m.* as in text). 5 कुर्वतः; T G_1. 3 भिद्यतः; M छिंदतः.

31 c) K_1. 3 -काले (for -कालं). K_1 B Dn D_3 (*sup. lin. sec. m.*). 4. 6 G_3 transp. च and न. — d) K_1 कथंचन.

32 b) D_3 न (for मा). — c) K_1 अतश्चिराभ्यागमने; K_3 अतो विरात्रगमनं; G_3 अतो विरात्र्या° ; G_4 अतो विरात्रावगमं. — d) B_3 Dc D_3 [इ]ति (for [इ]ह).

33 a) T_3 M नाक° (for अक°). — c) B_3 नान्यत्; T_1 G_1 न स (for नास्य). B D (except D_5; D_1 missing) T_1 G_1. 3 वेत्सि (for वेत्थ). — d) D_3 वेत्तुम्.

34 a) M इच्छाम. — b) K_3 परापरं. — c) D_3 त्वा (for त्वां). K_4 B_4 D_3 G_1. 2. 4 त्वां हि जानीम; M_1 त्वाभिजानाम; M_3 त्वां विजानाम. — d) K_1. 3 °त्रीमेव.

35 a) S (except G_3) त्वामत्र. T_1 G_1. 2. 4 M जानीमस्; T_3 जानामि (for जानीषे). — b) S (except G_3) सत्यं (for सत्यं). K_3 निरुच्यतां. — c) K_1. 3 transp. रहस्यं and यदि. — d) M किंचिदेव. D_3 ब्रवीहि नः.

36 a) D_3 एवमेव. G_4 वेत्थं; M वित्त (for वेत्थ). — b) M_1 [अ]पि (for हि). — c) B Dc Dn D_2. 4. 6 G_3 हि (for च). Dc D_2 च (for मे). — d) T G_1. 3. 4 कृतम् (for तथ्यम्). B_1. 2 Dn D_4. 6 G_3 एव; B_3 अस्य (for अत्र).

37 a) B Dc_1 Dn D_4. 6 T_3 G_3 पत्युर् (for भर्तुर्). — b) K (K_3 missing) Dc D_2. 3 °न महर्षिणा. — c) K (K_3 missing) D_3 स चास्य. G_4 दिव्यं संप्राप्तस्. — d) B_3 मैनं; G_4 नैतं (for नैनं).

38 a) G_4 चैतं. — b) G_3 उपगच्छत्. — c) T_1 G_1. 3. 4 चैनम् (for एनम्). G_1 आनयद्. T_3 स वै चैनं यमो बध्वा.

39 a) D_3 व्यतोषयम्; T G_1. 3. 4 अतोषयम् (for अस्तौषं तम्). — b) K_3 विभुः; G_4 भुवम्. — c) S (except G_3) transp. वै and मे. K_1 पंच चैतेन; B_1. 2 पंचैव तेन; B_4 पंचायतेन; D_3 पंच तेनैव (for पञ्च वै तेन). B_3. 4 transp. मे and दत्ता. — d) K_1 Dc D_2 G_3 M_3 वराञ्. K_3 ता मम; D_3 चात्मना; G_1 तानिह (for तान्मम).

40 a) K (K_3 missing) D_3. 6 चक्षुष्मत्ता (D_3 °तां; D_6 °त्तां); Dc D_2 चक्षुष्मतं (for चक्षुषी च). — c) K_1. 3 पित्रोः (for पितुः). — d) B_1. 2. 4 Dn D_4. 6 G_3 चात्मनः.

41 b) K_1. 2 लब्धं (K_1 °ब्धां) भर्ता; K_4 Dc D_3. 5. 6 लब्धो भर्ता (by transp.). — c) K (K_3 missing) D_3. 6 जीवितार्थाय; Dc D_3 जीवनार्थाय (for °र्थं तु). B_3 हि; M तन् (for तु). — d) K_1. 3 G_3 (by transp.) व्रतं स्थिरं;

C. 3. 16899
B. 3. 298. 42
K. 3. 299. 43

यथा वृत्तं सुखोदर्कमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२

ऋषय ऊचुः ।

निमज्जमानं व्यसनैरमिद्रुतं
कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये ह्रदे ।
त्वया सुशीले धृतधर्मपुण्यया
समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ४३

मार्कण्डेय उवाच ।

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव ते
वरस्त्रियं तामृषयः समागताः ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य सपुत्रमञ्जसा
शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

२८३

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।
कृतपूर्वाह्णिकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १
तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।
द्युमत्सेनाय नातृप्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २
ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।
आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं नृपम् ॥ ३
तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा ससहायं सबान्धवम् ।

B1. 2. 4 Dn D4. 6 G3 त्विदं व्रतं.

42 a) B Dn D4. 6 T G3 M सर्वं (for सत्यं). K (K3 missing) B3 D3 M समा° (for मया°). — b) K4 D3. 3. 5 च (for वः). — d) T G1. 2. 4 मह(°म)र्षयः; M महन्मया.

43 G1 om. the ref. M3 ऋषिः. — a) Some MSS. निमज्यमानं. B3 उपद्रुतं; D5 अभिद्रुतं. — c) K (K3 missing) D6 D3. 2. 5 सुशीलव्रतधर्मयुक्त(D6 °नित्य)या; B Dn D4. 6 G3 सुशीलव्रतपुण्यया कुलं (B3 °चर्यया); T3 सुशीले धृतपुण्यधर्मया; G1 सुशीलधृतधर्म°.

44 K (K3 missing) S (except G3 M3) om. the ref. — a) B1 ततः. K1. 2 प्रशंस्य; T G1 M प्रशस्याम्; G2. 4 प्रशस्ताम्. K1 ह्रदि पूज्य; B1. 4 ह्रतिपूज्य; S (except G3) अभिपूज्य (for ह्यभि°). B1. 2. 4 Dn D3. 4. 6 G3 om. ते. — b) K (K3 missing) D3. 5 M तां मुनयः; T1 ता ऋषयः. — c) K (K3 missing) D3. 5 transp. नरेन्द्रम् and सपुत्रम्. — d) S (except G3) शुभेन जग्मुर्मुदिता यथालयं.

Colophon. K3 D1 missing. — *Major parvan:* K1. 2 T3 G3. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K4 B D (D1 missing) T1 M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान; G3 °ख्युवाच (sic). — *Adhy. name:* M3 आश्रमप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n3 296; Dn3 297; T1 G1 283; T3 G4 M (M3 *inf. lin.*) 286 (M3 orig. 288); G3 285. — *Śloka no.:* Dn 44.

283

☞ This adhy. is missing in K3 D1 (cf. v.l. 3. 279. 14, 8); the MSS. are mostly ignored here.

1 K1 मार्कं°; M3 श्रीमार्कं°. — a) T G1. 2. 4 ततो (for तस्यां). — c) K4 Dc D3–4 T1 °पूर्वाह्णिकाः; Dn3 T3 G3 M °पौर्वाह्णिकाः. — d) K (K3 missing) B3. 4 Dc D3. 2. 5 समीयुस्.

2 a) K1. 3 तदेवं. — b) B3. 4 °महो भाग्यं; Dc M3 माहा°; T1 माहात्म्यं च.

3 b) K3. 4 D3 G1. 2. 4 M साल्वेभ्यो. K1. 3 D3. 5 [S]भ्यागमन्; K4 [S]भ्यगमन्; Dc D3 G3 M3 [S]भ्यागतान्. K (K3 missing) B3 T G1. 2. 4 नृपं. — K1 om. (hapl.) 3cd. — c) G4 आचरेन् (for आचख्युर्). — d) B1–3 Dn D4. 6 G1. 3 द्विषं (for नृपम्).

4 a) K1. 3 D3 ते (for तं). S (except G3) प्रोच्य (for श्रुत्वा). — b) G1. 3 °सहायं सहबांधवं. — T3 om. 4cd. — c) K1. 3 B1. 3 Dn D4. 6 G3 यथावृत्तं (for °तत्त्वं).

न्यवेदयन्यथातत्त्वं विदुतं च द्विषद्बलम् ॥ ४
ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५
अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६
प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
अध्यास्स्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७
चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् ।
मूर्धभिः पतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८
ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिनः ।
तैश्चाभिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९
शैव्या च सह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १०
ततोऽभिषिषिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यषेचयन् ॥ ११
ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
तद्वै पुत्रशतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२
भ्रातॄणां मोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्यां सुमहाबलम् ॥ १३
एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
भर्तुः कुलं च सावित्र्या सर्वं कृच्छ्रात्समुद्धृतम् ॥ १४
तथैवैषापि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।
तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
विशोको विज्वरो राजन्काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६

C. 3. 16917
B 3 299 16
K. 3. 300. 16

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ समाप्तं द्रौपदीहरणपर्व ॥

— [d]) D_3 विहतं. K_3 तद् (for च).

5 [a]) T_1 G_1 ऐकमत्येन (for °मत्यं च). — [b]) $K_{1.2}$ जनस्यासुं; K_4 D_3 °स्यास्य; B_3 D_3 T M °स्य त्वां (T_2 त्वा); D_c D_2 °स्यासीन्. G_1 सांत्वयन्नृपतिं प्रति. — [c]) K_2 वापि चक्षुर् (for वाप्यचक्षुर्). B_3 अचक्षुर्वा सचक्षुर्वा. — [d]) $K_{1.2}$ भवेदिति; K_4 D_{c3} D_2 भविष्यति.

6 [a]) M_1 अनेन व्यवसायेन. — [b]) T_2 सर्वे (for वयं).

7 [b]) D_{c3} D_2 नगरं. — [c]) Almost all MSS. अध्यास्व. D_3 चिरराज्याय.

8 Before 8, B_3 S (except T_2 G_3) ins. मार्कंडेयः (M_2 श्रीमार्कं°). — [a]) D_c D_2 तु (for च). K_4 D_3 ते (for तं). — [b]) D_3 राजानं च सुपान्वितं. — [c]) K_4 मूर्ध्नाभिपतिताः; B D_c D_R $D_{2-4.6}$ G_3 मूर्ध्ना निप°.

9 [a]) $K_{1.2}$ विप्रान् (for वृद्धान्). — [b]) $K_{1.2}$ वृद्धान् (for द्विजान्). D_3 ये चाश्रमनिवासिनः. — [cd]) $B_{3.4}$ T_3 $G_{3.4}$ M चापि (for चाभि°). D_{c3} D_2 ते चाभि(D_2 चापि)-पूजिताः सर्वैः. K (K_3 missing) $D_{3.6}$ प्रययौ स्वपुरं हृष्टस्तैः सर्वैरभिपूजितः.

10 [a]) B_4 देव्या (for शैव्या). T_3 [अ]पि (for च). — [b]) T_3 स्वास्तीर्णैः सुरवर्चसा. — [c]) K_4 नाग° (for नर°). — [d]) B_3 M सेनया वृतः; T_1 G_1 सह सेनया; T_3 $G_{3.4}$ सेनाया सह.

11 [a]) G_3 अतो. D_3 T_1 °सिषिचुः. D_3 प्रीता; S (except G_3) सर्वे. — [b]) $K_{1.2}$ D_3 नराधिपं (for पुरो°). — [c]) T $G_{1.2.4}$ महाभागं (for °स्मानं). — [d]) T_1 G_1 [s]भिषेचयन्.

13 $K_{1.2}$ om. 13. — [b]) S (except T_2 G_3) °वाप्या° (for °वास्या°). — [c]) D_c D_2 यत्राधिगम्याश्च (D_2 °श्च-) पतिर्. — [d]) B_3 D_n $D_{4.6}$ G_3 सुमहद्बलं.

14 [a]) D_c D_2 चैव (for माता).

15 [a]) K_4 $D_{3.6}$ G_3 हि; D_3 च (for [अ]पि). — [b]) $K_{1.2}$ B_4 D_2 °संपदा (for °संमता).

16 G_1 om. 16[ab]. — [ab]) K (K_3 missing) D_3 स्वनु- (for अनु-). T_2 एवं ते पांडवास्तेन अनुनीता महा°. — [c]) K_4 $G_{3.4}$ राजा (for राजन्). T_2 विशोका विज्वरा राजन्. — [d]) K_4 न्यवसत्काम्यके तदा; T_2 काम्यके न्यवसंस्तदा. — After 16, B D (except D_3) G_{3-4} ins. (the *phalaśruti*):

1333* यश्चेदं शृणुयाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।
स सुखी सर्वसिद्धार्थो न दुःखं प्राप्नुयान्नरः ।

[(L. 2) G_3 चार्धमाप्नुयात् (for the posterior half). — This stanza occurs (with v l.) also in *one* MS. of the Matsyapurāṇa (214. 23).]

Colophon. K_3 D_1 missing. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ $G_{3.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* N (K_3 D_1 missing)

२८४

C. 3. 16919
B. 3. 300. 1
K. 3. 301. 1

जनमेजय उवाच ।
यत्तत्तदा महाब्रह्मल्लोमशो वाक्यमब्रवीत् ।
इन्द्रस्य वचनादेत्य पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ।
तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यमाचाविहागते ॥ २
किं नु तद्विदुषां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामास कस्यचित् ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।
अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम् ।
पृच्छते भरतश्रेष्ठ शुश्रूषस्व गिरं मम ॥ ४
द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
पाण्डूनां हितकृच्छक्रः कर्णं मिक्षितुमुद्यतः ॥ ५
अभिप्रायमथो ज्ञात्वा महेन्द्रस्य विभावसुः ।
कुण्डलार्थे महाराज सूर्यः कर्णमुपागमत् ॥ ६
महार्हे शयने वीरं स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
शयानमभिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं सत्यवादिनम् ॥ ७
स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामास रश्मिवान् ।
कृपया परयाविष्टः पुत्रस्नेहाच्च भारत ॥ ८
ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्यो योगाद्धि रूपवान् ।
हितार्थमब्रवीत्कर्णं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९

T1 G M (all om. sub-parvan name) mention only सावित्र्यु(D3 °त्र्यो)पाख्यान (G4 सावित्र्याख्यान), followed by समाप्त in all these MSS. (except B2). — *Adhy. name:* M3 राज्यप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 297 (Dn3 298); T1 G1 284; T2 G4 M (M2 *inf. lin.*) 287 (M2 orig. 289); G2 286. — *Śloka no.:* Dn1. n3 17; Dn3 16.

284

1 Stanzas 1-33[a] in K3 and 1-26 in D1 are lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 279. 8, 14). — [a]) De D2 यत्तदाह; T G1. 2. 4 यत्तदा स. B Dn D4. 6 G3 महद्ब्रह्मन्; T G1. 2. 4 महाभागो. — [c]) B1. 4 Dn D4. 6 G3 एव; B2 D5 एनत् (for एत्य).

2 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) S (except G3) किंचिन् (for तीव्रं). — [b]) K (K3 missing) De D2. 3. 5 [s]नघ (for क्वचित्). — [c]) B1. 3. 4 De D2 तत्त्वाप°; S (except G3) तदप्यप° (for तच्चाप्यप°). — [d]) K (K3 missing) De D2. 3. 5 सव्यसाचिन्यतो गते; B Dn D4. 6 G3 धनंजय इतोगते.

3 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) Dn1 D3. 5 T2 तु (for नु). B3 यज् (for तद्). B Dn1. n3 D4. 6 G3 जपतां; De Dn2 D2 जयतां (for विदुषां). — [b]) K1 शुश्रूषस्व गिरं मम (=4[d]). — K1 reads 3[cd] after 5[ab]. — [c]) K1. 2 स च न; B2 न स च (by transp.); T2 G3 नैव स.

4 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) B De Dn D2. 6 M अयं; D4 G3 अथ; D5 हंत (for अहं). — [c]) K1 B Dn D4-6 T2 G3 पृच्छतो. — [d]) K1. 2 गिरा; De D2 परं (for गिरं). T G1. 2. 4 शुश्रूषुस्त्वं हि मे मतः.

5 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — [b]) De2 D2 sप्राप्ते वर्षे (for वर्षे प्राप्ते). — After 5[ab], K1 reads 3[cd].

6 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) D5 अहो; T G1. 2. 4 ततो (for अथो). — [c]) K (K3 missing) De D2. 3 कुंडलार्थं. K1. 2 महाभाग. — [d]) K (K3 missing) D2. 5 transp. सूर्यः and कर्णम्. S (except G3) ततः (for सूर्यः). K4 उपागत; B1. 2 Dn D4. 6 G1. 3 उपागतः.

7 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K4 De T1 G1 महार्हं (for °र्हे). D4. 5 G3 वीर; S (except G3) चैनं (for वीरं). — [b]) K2 D2-4. 6 स्पर्धास्तरण-; T1 G1 साध्वा°; G3 स्वस्त्या° (for स्पर्ध्या°). K1. 2 -संयते; K4 -संसृते; D3. 5 -संस्तृते; G4 -संयुते (for -संवृते). — [c]) K1. 4 B D (except D3; D1 missing) G3 अति-; K2 इति (for अभि-).

8 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). — [a]) K (K3 missing) D2. 5 स्वप्नांते तं महाबाहुं. — [b]) B2. 4 D5 T1 G1 M रश्मिमान्. — M2 om. 8[c]-9[d]. — [d]) D5 °स्नेहात्तु; G4 °स्नेहेन.

9 K3 D1 missing (cf. v.l. 1). M3 om. 9 (cf. v.l. 8). — [b]) K1. 2 योगाद् द्वि(K2 °गाद्वि)रूपधृत्; K4 B3. 4 De D2. 4 योगाद्वि(K4 °गाद् द्वि)रूपवान्; Dn D5 T2 G3 योगर्धि(Dn3 योगादि)रूपवान्; T1 G1 योगविरूपधृक् (G1 °धृत्). — [c])

कर्ण मद्वचनं तात शृणु सत्यभृतां वर ।
ब्रुवतोऽद्य महाबाहो सौहृदात्परमं हितम् ॥ १०
उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेप्सया ।
ब्राह्मणच्छद्मना कर्ण कुण्डलापजिहीर्षया ॥ ११
विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा ।
यथा त्वं भिक्षितः सद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ १२
त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितः ।
वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् ॥ १३
तं त्वामेवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः ।
आगन्ता कुण्डलार्थाय कवचं चैव भिक्षितुम् ॥ १४
तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
अनुनेयः परं शक्त्या श्रेय एतद्धि ते परम् ॥ १५
कुण्डलार्थे ब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया ।
अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥ १६
रत्नैः स्त्रीभिस्तथा भोगैर्धनैर्बहुविधैरपि ।
निदर्शनैश्च बहुभिः कुण्डलेप्सुः पुरंदरः ॥ १७
यदि दास्यसि कर्ण त्वं सहजे कुण्डले शुभे ।
आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्वशमुपेष्यसि ॥ १८
कवचेन च संयुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९
अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नसंभवम् ।
तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्ण जीवितं चेत्प्रियं तव ॥ २०

कर्ण उवाच ।

को मामेवं भवान्प्राह दर्शयन्सौहृदं परम् ।

C. 3. 16939
D. 3. 300. 21
K. 3. 301. 21

B$_3$ De D$_2$ T G$_1$. 2. 4 M$_1$ काले (for कर्ण).

10 K$_3$ D$_1$ missing (cf. v.l. 1). Before 10, G$_2$. 4 ins. ब्राह्मणः, M$_1$ सूर्यः. — [a]) M$_1$ मद्वचनात्. T G$_1$. 2. 4 M$_3$ तावत् (for तात). — [b]) K (K$_3$ missing) D$_3$. 5 धर्मं; T G$_1$. 2. 4 शस्त्रं (for सत्यं). M शृणु सत्यपराक्रम. — [c]) D$_3$. 5 [s]थ (for [s]त्य).

11 K$_3$ D$_1$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K$_1$. 3 Dn S (except T$_3$ G$_3$) उप° (for उपा°). M त्वा (for त्वां). — [c]) T$_1$ G$_1$. 2. 4 °छद्मना चैव; T$_3$ °छद्मरूपेण. — [d]) K$_4$ B$_1$. 4 Dn D$_3$ T$_1$ G$_3$ M कुंडलोप° (for °लाप°). B$_2$ T$_1$ °जिगीषया (for °जिहीर्षया). D$_5$ न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् (= 13[d]).

12 K$_3$ D$_1$ missing (cf. v.l. 1).). — [a]) T$_1$ G$_1$. 2. 4 ह्येव; T$_3$ चैव; M तस्य (for तेन). T$_3$ मे; G$_2$. 4 तु (for ते). K (K$_3$ missing) De D$_3$. 3 स्वच्छीलं विदितं तस्य. — [b]) T G$_3$. 4 तव (for तथा). — [c]) G$_3$ यदा (for यथा). — [d]) G$_1$ दास्येव न तु याचसे; G$_4$ दास्यस्येव न याचते.

13 K$_3$ D$_1$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) G$_3$. 4 दाता (for तात). T$_1$ G$_1$. 2. 4 [प्र]वं (for [प्र]व). — [b]) B De Dn D$_3$. 4. 6 T$_1$ G$_1$. 3 प्रयाचितं. — [c]) D$_5$ विप्रं (for वित्तं). G$_3$ [अ]प्यन्यद् (by transp.). — [d]) K$_4$ प्रत्याख्यातु; G$_1$ °ख्याहि. K$_1$. 3 B$_1$–3 Dn D$_4$–6 G$_3$ कस्य° (for कर्हि°). T$_3$ G$_3$. 4 M$_1$ प्रत्याख्यातं न (M$_1$ °ख्यासीह) कर्हिचित्.

14 K$_3$ D$_1$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K (K$_3$ missing) De D$_3$. 3 स त्वामें°; B Dn D$_4$. 6 G$_3$ त्वां तु वै°; D$_5$ सर्वमें°; T$_1$ तत्त्वामे° (for तं त्वामे°). K$_1$. 3 De D$_3$. 3. 6 M जानन्; K$_4$ राजन् (for ज्ञात्वा). — D$_3$ om. 14[d]–16[a].

15 K$_3$ D$_1$ missing (cf. v.l. 1). D$_3$ om. 15 (cf. v.l. 14). — [c]) K$_1$. 3 अनेन यः; B$_1$. 3 अनुनीय (for अनुनेयः). — [d]) D$_4$. 6 हितं; M$_1$ हि वै (for हि ते). T$_3$ G$_4$ वरं (for परम्).

16 K$_3$ D$_1$ missing (cf. v.l. 1). D$_3$ om. 16[a] (cf. v.l. 14). — [a]) K (K$_3$ missing) D$_3$ कुंडलार्थं. K$_1$. 3 De ध्रुवं (for ब्रुवन्). — [b]) K$_1$ करणे; K$_2$ कारणे; De कुंडलैर् (for कारणैर्). De$_2$ तथा; D$_5$ सदा (for त्वया). — [c]) T$_3$ °वरैर् (for °विधैर्). D$_5$ चित्रैः; T$_3$ वीर (for वित्तैः). — [d]) B Dn D$_3$. 4. 6 T$_3$ G$_3$ M सं- (for स). K$_1$ निवार्यान्; B$_2$–4 De$_2$ D$_3$ निवार्य (for °र्यः).

17 K$_3$ D$_1$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) D$_5$ यथा (for तथा). B De Dn D$_3$. 4. 6 G$_3$ गोभिर्; D$_5$ योगैर् (for भोगैर्). — [b]) K$_1$. 3 तथा (for अपि).

18 K$_3$ D$_1$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K$_1$. 3 De D$_3$ दास्यति. — [b]) K (K$_3$ missing) De$_2$ D$_3$. 3. 5 कुंडले सहजे (by transp.). B$_3$ त्वया (for शुभे). — [c]) K$_1$. 3 B$_1$–3 De D$_3$. 3. 6 T G$_2$. 4 कृत्वा (for गत्वा). — [d]) B D (except D$_3$; D$_1$ missing) G$_3$ उपैष्यसि (for उपे°).

19 K$_3$ D$_1$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K (K$_3$ missing) De D$_3$. 3 हि संयुक्तः; B Dn D$_4$. 6 G$_3$ समायुक्तः (for च सं°). — [d]) T$_3$ सत्यं (for विद्धि).

20 K$_3$ D$_1$ missing (cf. v.l. 1). — [a]) D$_5$ उद्भूतं (for उत्थितं). K$_1$. 3 एतद्; T G$_1$. 2. 4 इदम् (for ह्येतद्). — [b]) S (except G$_3$) °संभितं (for °संभवम्). — [c]) K$_1$. 3

C. 3. 16939
B. 3. 300. 21
K. 3. 301. 21

कामया भगवन्ब्रूहि को भवान्द्विजवेषधृक् ॥ २१

ब्राह्मण उवाच ।

अहं तात सहस्रांशुः सौहृदात्त्वां निदर्शये ।
कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२

कर्ण उवाच ।

श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।
प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३
प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् ।
न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥ २४
व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नो विभावसो ।
यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्यां प्राणानपि ध्रुवम् ॥ २५
यद्यागच्छति शक्रो मां ब्राह्मणच्छद्मनावृतः ।
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६
दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७
मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् ।
युक्तं हि यशसा युक्तं मरणं लोकसंमतम् ॥ २८
सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले सह वर्मणा ।
यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९
हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मे प्रयाचितुम् ।
तन्मे कीर्तिकरं लोके तस्याकीर्तिर्भविष्यति ॥ ३०
वृणोमि कीर्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् ।
कीर्तिमानश्नुते स्वर्गं हीनकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ३१
कीर्तिर्हि पुरुषं लोके संजीवयति मातृवत् ।
अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२
अयं पुराणः श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो ।

रक्ष्ये (for रक्षयं).

21 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K₁ विधिः; K₂. ₄ D₃. ₅ विधं (for भवान्). — [b]) B₃ सौहृदं दर्शयन् (by transp.). D₆ D₂ मम (for परम्). T₂ वचनं शुभदं परं. — [c]) K (K₃ missing) D₆ D₃. ₃. ₅ T₂ G₂. ₄ काम्यया (for कामया). — [d]) K₁. ₂ द्विजवेशभृत्; B₃ इह वेशधृक्.

22 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — [a]) S (except G₃) कर्ण (for तात). — [b]) G₁ तु; M₂ त्वा (for त्वां). D₆ D₃ हि दर्शये; G₃ निवेदये (for निदर्शये). — [c]) D₆ D₃ मह्यम् (for मे त्वम्). — [d]) K₄ प्रियं परं; D₃ प्रियं हि ते.

23 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K₁. ₂ एवं (for एव). D₅ [आ]यातं (for [अ]त्यन्तं). — [c]) K₁. ₂. ₄ D₆ D₂. ₃. ₅ प्रसन्नो हि (K₄ D₃. ₃ °न्नोद्य); B₃ प्रवक्ता हि. T₁ G₁. ₂. ₄ M भवान्हितार्थमुद्युक्तः; T₃ भो हितार्थं समुद्युक्तः. — [d]) S (except G₃) श्रूयतां तु (for शृणु चेदं)

24 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K₁. ₂ M प्रसाद्य वै त्वा (for °दये त्वां). K (K₃ missing) D₆ D₂. ₃ M वरद. — [b]) K (K₃ missing) D₆ D₃. ₃. ₅ प्र-; S (except G₃) यद् (for च). — [d]) D₆ D₂ अयं (for अहं).

25 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — [b]) K₁. ₂. ₄ B₁. ₃ D₆ D₁. ₂. ₄. ₆ T₁ G₃ कृत्स्नं (for कृत्स्नो). — [c]) K₄ D₃ G₃ यदहं (for यथा°). — [d]) B₃ प्राणम् (for प्राणान्).

26 K₃ D₁ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K₁ यद्वा°; D₆ D₃ अभ्या° (for यद्या°). B D₁. ₂. ₄. ₅ G₃ मां शक्रो (by transp.). — [c]) =30[a]. G₁ सुतार्थं; M₁ हितार्थं. — [d]) K₄ खेचरो वर्म; B₃ खचरोत्तम.

27 K₃ missing (cf. v.l. 1). D₁ resumes. — [b]) T₃ G₁. ₂. ₄ कवचो° (for वर्म चो°).

28 K₃ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K₁ T₃ G₃ यशस्यं (for [अ]यशस्यं). K₁. ₂ च (for हि). — [b]) K₁ °धारणं (for °रक्षणम्). — [c]) K₄ D₃ एकं हि (for युक्तं हि). K₄ महसा (for यशसा). — [d]) K₁. ₂ °विश्रुतं (for °संमतम्).

29 K₃ missing (cf. v.l. 1). — [b]) K₁. ₂ कुंडलं (for कुण्डले). K₁ मम (for सह). — [c]) T₃ G₃. ₄ वा (for मां).

30 K₃ missing (cf. v.l. 1). — [a]) =26[c]. K₁. ₂ हिताय (for °र्थं). S (except G₃) यदि पार्थानां (for पाण्डुपुत्राणां). — [b]) B₃ च (for मे). S (except G₃) °चते (for °चितुम्). — [d]) T₁ G₁ तस्य कीर्तिर्; T₃ G₃. ₄ तच्च कीर्तिर् (for तस्याकीर्तिर्).

31 K₃ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K (K₃ missing) D₃ S (except G₃. ₄) [s]स्मिन् (for हि). — [b]) D₆ D₁. ₂ जीविनादपि (for °तेनापि). D₁ [अ]नुत्तमां (for भानुमन्). — [d]) K (K₃ missing) D₁. ₂ नष्ट-; G₁ न हि (for हीन-). D₆ D₂. ₅ च; D₁₂. ₁₃ D₆ हि (for तु).

32 K₃ missing (cf. v.l. 1). — [a]) K₁. ₂ S (except G₃) तु (for हि). — [c]) D₃ वृणामि कीर्तिं लोकेस्मिन् (cf. 31[a]). — [d]) Some MSS. जीवितो(*or* °ते)पि. G₄ शरीरिणं.

धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्तिरायुर्नरस्य वै ॥ ३३
पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव परायणम् ।
इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विवर्धनी ॥ ३४
सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५
हुत्वा शरीरं संग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
विजित्य वा परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६
भीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् ।
वृद्धान्बालान्द्विजातींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ३७
प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्भानुसूदन ।
जीवितेनापि मे रक्ष्या कीर्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ३८
सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
ब्राह्मणच्छद्मिने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८४ ॥

२८५

सूर्य उवाच ।
माहितं कर्ण कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १
शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्वर ।
इष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २
यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।

C. 3. 16960
B 3. 307 3
K. 3. 302. 3

33 K₃ missing up to 33ᵃ (cf. v.l. 1). — ᵃ) K₄ G₁. ₃. ₄ पुराणश्लोको. T₃ G₃. ₄ M वै (for हि). — ᶜ) T₁ G₁ °श्वरेणाथ (for °श्वर यथा). — ᵈ) B₃ Dn D₄. ₆ T₁ G₃ ह (for वै).

34 ᶜ) K₃ परत्रे च; Dc D₃ चरित्वा च; D₁ विशुद्धैव; T G₁. ₃. ₄ विशुद्धायाः; M चैव तथा (for विशुद्धा च). — ᵈ) K₃. ₄ Dc D₃. ₅ °र्विवर्धिनी; D₁ °र्विधीयते. S (except G₃) कीर्तिवर्धनमायुषः.

35 ᵇ) D₅ आप्स्यामि; T G₁. ₃. ₄ लप्स्यामि (for प्रा°).

36 ᵃ) D₅ दत्त्वा; T G₁. ₃. ₄ मुक्त्वा (for हुत्वा). — ᵇ) K D₁. ₃. ₅ कीर्तिमेवाद्य कामये. — ᶜ) T G₁. ₃. ₄ निहत्य (for विजित्य). K Dc D₁–₃. ₅ T₁ G₁ M वा (for च). — ᵈ) D₁. ₅ जयं (for यशः).

37 ᵃ) D₁ चाभयं (for अभयं). — ᵇ) T₁ G₁ °त्मनां (for °र्थिनाम्).

38 ᵃ) K₁. ₃ यास्यामि (for प्राप्स्यामि). — ᵇ) B D (except D₁. ₃. ₅) G₃ यशः स्वर्ग्यं (Dc D₃ °र्ग्यं)मनुत्तमं. — ᶜ) D₅ °ते वापि (for °तेनापि). K₃ रक्ष्या वै (for मे रक्ष्या). — ᵈ) K₃ त्वं; B₃ मे (for तद्).

39 ᵃ) Dc भग° (for मघ°). — ᵇ) Dn₃ T G₁. ₃. ₄ एनाम् (for एताम्). D₃ सुरोत्तम (for अनुत्तमाम्). — G₄ om. 39ᶜᵈ. — ᶜ) K D₃. ₅ °च्छद्मने; Dc °च्छद्मना (for °च्छद्मिने). T G₁. ₃ ब्रह्मरूपधरो देव (G₃ °धरे देवे). — ᵈ) D₄. ₆ G₃ गत्वा (for गन्ता). K₁. ₃. ₄ D₃ कथां (for गतिम्).

Colophon om. in K₁. ₃. — *Major parvan:* K₃ Dn₃ G₃. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K₃. ₄ B Dc Dn₁. ₃ D₁–₆ G₃ M कुंडला(D₅ °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* D₁ कर्णवाक्यं; M सूर्यदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₃ 298; Dn₃ 299; D₁ 303; T₁ G₁ 285; T₂ G₄ M₁. ₂ (*inf. lin.*) 288; G₂ 287; M₃ (orig.) 290. — *Śloka no.:* Dn D₁ 39.

285

1 K₃ श्रीसूर्यः; T₃ भास्वान्; G₃. ₄ विवस्वान् (for सूर्यः). — ᵇ) K₃. ₅ Dc₁ D₁ °दांस्तथा; D₃ °दां तदा; T₁ G₁ °दस्तथा (for °दां तथा). — ᵈ) T G₁. ₃. ₄ अथ (for the first अथो).

2 D₅ om. (lapl.) 2ᵇ–3ᵃ. — ᵇ) T₃ M₃ °द्वरः (for °द्वर). K₁–₃ Dc D₁. ₃. ₅ प्राणिभिः प्राणिनां वर. — ᶜ) T G₁ इष्यसे. — ᵈ) T₃ G₄ स्थिता (for स्थिरा).

3 D₅ om. 3ᵃ (cf. v.l. 2). — ᵃ) K₁. ₃ यस्त्वं; S (except T₃ G₃) स त्वं. K₃ Dn D₆ प्राणावि° (for प्राणवि°). — ᵈ) S (except G₃) यमक्षयं (for न संशयः).

C 3. 16960
B. 3. 301. 3
K. 3. 302. 3

सा ते प्राणान्समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३
जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।
ये चान्ये बान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन्पुरुषर्षभ ।
राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत् ॥ ४
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ।
मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ।
मृतः कीर्तिं न जानाति जीवन्कीर्तिं समश्नुते ॥ ५
मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्सया ॥ ६
भक्तिमन्तो हि मे रक्ष्या इत्येतेनापि हेतुना ।
भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ।
ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ॥ ७
अस्ति चात्र परं किंचिदध्यात्मं देवनिर्मितम् ।
अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत्क्रियतामविशङ्कया ॥ ८
देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुषर्षभ ।
तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥ ९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ।
मास्मै ते कुण्डले दद्या भिक्षवे वज्रपाणये ॥ १०
शोभसे कुण्डलाभ्यां हि रुचिराभ्यां महाद्युते ।
विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमलो दिवि ॥ ११
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ।
प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थे पुरंदरः ॥ १२
शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ।
विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः ॥ १३
उपपच्युपपन्नार्थैर्माधुर्यकृतभूषणैः ।
पुरंदरस्य कर्ण त्वं बुद्धिमेतामपानुद ॥ १४
त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ।
सव्यसाची त्वया चैव युधि शूरः समेष्यति ॥ १५

---

4 [a]) K1. 2 B4 D8 जीवतः; K3. 4 De D1–3 जीवता. K3 क्रियते; T G1. 2. 4 कुर्वते (for कुरुते). — [b]) B3. 4 De D2. 3 T2 G1. 2. 4 सुतस्तथा; M तथा सुताः (by transp.). — [f]) K3. 4 D1. 3 पुरुषेण (K4m हृदयेन); S (except G3) पुरुषाणां (for पौरुषेण).

5 5^{ab}=(var.) 12^{ab}. — [a]) K3 T1 G1. 4 जीवितः (for जीवतः). — [e]) B Dn D1. 2. 4. 6 T1 G3 जानीते (for जानाति).

6 [c]) K1. 3 हि (for तु). K2 Dn1 M त्वा (for त्वां). D1 ततो; T1 त्वां प्र॰ (for तु त्वां). M [ए]वं (for [ए]तद्). — [d]) De D3 भोक्ता॰ (for भक्तो॰). D4. 6 G3 हि ते मया (for ॰प्सया).

7 [a]) K1. 2 रक्ष्याश्च; D5 G2. 4 ते रक्ष्या (for मे र॰). — [b]) K De D2. 3. 5 G2. 4 [अ]नेन (for [ए]तेन). — [c]) K1. 2 यः; De D1 [S]सि (for Sयं). — [d]) D1 G2 [ए]वं (for [ए]त्र). — [f]) K1 M1 सत्यं; B3 सर्वं (for स त्वं).

8 [a]) K1. 2 नात्र; S (except T2 G3) चापि (for चात्र). — [b]) Dn D3. 4. 6 T G2 दैव॰; D1 वेद॰ (for देव॰). — [c]) K2. 3 D3 तत॰ (for अत॰). K1–3 M1 त्वा; T1 G1 [अ]हं (for त्वां). — [d]) D1 चाविशंकया; D5 मा विचारय.

9 [a]) T2 च यज् (for त्वया). D5 ख्यातुं (for ज्ञातुं).

10 [b]) De D2. 3 त्वां (for त्वं). T G1. 2. 4 मे (for तत्). — [c]) K1. 2 मा स्म ते; K3 मा च॰ मा॰ T G1. 2. 4 मा मास्मै (for मास्मै ते). K De D1–3. 5 दास्त्वं; B2. 3 दद्याद्; D4. 6 G3 देये (for दद्या). — [d]) K1–3 D3. 5 M भिक्षते; B De Dn D1. 2. 4. 6 G3 भिक्षिते (for भिक्षवे). K3 D3 वज्रपाणिने; B De Dn D4. 6 G3 ॰पाणिना.

11 [a]) K1. 2 त्वं; B D (except D3) G3 च (for हि). — [b]) D3 मुखं तु ते (for महा॰). — [c]) D3 मूर्ध्नि (for मध्य॰). — [d]) K4 B1. 2. 4 D (except D1. 5) G3 विमले दिवि; T G1. 2. 4 M विमलोदितः.

12 12^{ab} = (var.) 5^{ab}. — [a]) K3 जीविता; K3 सास्वतः; D1 G4 जीवितः (for जीवतः). — [b]) K1. 2. 4 ॰स्येव; T1 G1. 2. 4 ॰स्येह (for ॰स्येति). — [c]) K D3 तदा (K3 पुरा) (for त्वया). — [d]) K D3. 5 कुंडलाभ्यां; D1 ॰लार्थी. B Dn D2. 4. 6 G3 सुरेश्वरः (for पुरं॰). — After 12, T G1. 2. 4 ins.:

1334* पाण्डवानां हितं युक्तो भिक्षन्ब्राह्मणवेषधृक् ।

13 [a]) De शक्त्या; D5 शक्यं (for शक्या). — [b]) D1 कुंडलेच्छा. — De D2 om. 13^c–15^d. — [c]) K1. 2 विहर्तुं (for विहन्तुं).

14 De D2 om. 14 (cf. v.l. 13). — [a]) B (B3 marg.) Dn D4. 6 G3 हेतुमदुपपन्नार्थैर्. — [b]) K3 ॰भूषितैः; S (except G3) ॰लक्षणैः. — [c]) S (except G3) सुरेश्वरस्य (for पुरं॰). K1. 2 कार्यं (for कर्ण). — [d]) G2. 4 एतां बुद्धिम् (by transp.). B2 D1. 3. 5 G1 उपानुद (for अपा॰).

न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् ।
विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः शरो भवेत् ॥ १६
तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे ।
संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्ण कामयसेऽर्जुनम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

२८६

कर्ण उवाच ।

भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
तथा परमतिग्मांशो नान्यं देवं कथंचन ॥ १
न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
तथेष्टा वै सदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २
इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न संशयः ।
कुर्वन्ति भक्तिमिष्टां च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३
इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्दैवतं दिवि ।
जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्धितम् ॥ ४
भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
बिभेमि न तथा मृत्योर्यथा बिभ्येऽनृतादहम् ।
विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ।
प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ६
यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फल्गुनं प्रति ।
व्येतु संतापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् ।

C. 3. 16984
B 3. 302. 8
K. 3. 309. 8

---

15 Dc D₂ om. 15 (cf. v.l. 13). — ᵇ) K₁. ₂ सव्यसाचिनं. — ᶜ) K₁. ₂ धनंजयस (for सव्यं). B Dn D₄. ₆ G₃ चेह; D₁ शूर (for चैत्र). — ᵈ) T G₁. ₂. ₄ युद्धे (for युधि). D₁ चैव (for शूरः).

16 ᵃ) T₁ G₁. ₂. ₄ न च; M₂ तत्र (for न तु). M त्वां नार्जुनः (for त्वामर्जुनः). — ᵇ) B₂ विराजितं (for समं). — ᶜ) M निर्जेतुं (for विजेतुं). — ᵈ) K₁ G₁ शिरो; K₂. ₄ B D (except D₆) G₂ सखा (for शरो).

17 ᵃ) G₄ देयं (for देये). B₃ शक्रस्य. — ᵇ) Dc D₂. ₅ त्वयैतत्. K₁. ₂ कर्ण कुंडलं (for कुण्डले शुभे).

Colophon om. in K₁. ₂. ₄. — *Major parvan:* K₂ Dn₂ G₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K₂ B D G₂ कुंडला- (D₆ °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* B₄ M सूर्यवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₂ 299; Dn₂ 300; T₁ G₁ 286; T₂ G₄ M₁. ₂ (*inf. lin.*) 289; G₂ 288; M₂ (orig.) 291. — *Śloka no.:* Dn 18.

286

1 ᵃ) B₁ G₂ भगवंस्त्वाम् (for भगवन्तम्). D₁ अहो (for अहं). K₄ (m as in text) G₄ शक्तो (for भक्तो). — ᵇ) K₃ Dc D₂. ₄ M यथा मा; T G₁. ₂. ₄ यथार्थं. Dc D₂ आत्थ (for वेत्थ). — ᶜ) Dc D₂ यथा (for तथा). T G₁. ₂. ₄ परं हि (for परम°). — ᵈ) B Dn D₄. ₆ G₃ नास्त्यदेयं; T₁ G₁ नान्यहेवं (G₁ °दैवं); T₂ G₄ नान्यदेवं (for नान्यं देवं). K₁. ₂ कदा° (for कथं°).

2 ᵃ) K₁. ₂ न मे माता न च पिता. — ᶜ) K₁. ₂ तथेष्टो वै; Dc D₂ अथेष्टा वै; T G₁. ₂. ₄ तथैवेष्टाः. Dc D₂ यथा (for सदा). — ᶜ) Dc D₂ तथा (for यथा).

3 ᶜ) T₁ मिष्टां भक्ति (for भक्तिमिष्टां). K₁ इष्टानां; B₄ इष्टं च (for इष्टां च). — ᵈ) B₂ खेचर; D₂ भारत (for भास्कर).

4 ᶜ) Dc D₂ अधीत (for जानीत).

5 ᵃ) D₁ चैव; S (except G₂) देवं (for याचे). — ᶜ) S (except G₃) इदं (for इति). — ᵈ) K₁. ₂ तत्त्वं; K₂ D₁. ₅ T₁ G₁ M तत्तु; K₄ तं तु; T₂ G₂. ₄ कर्तुं (for त्वं तु).

6 ᵃ) K D₁. ₃. ₅ न बिभेमि (by transp.). — ᵇ) K₁. ₂ D₁ यथासत्याद्बिभेम्यहं; G₄ यथाहो ह्यनृतादहं. — ᶜ) T G₂. ₄ प्रदाता; G₁ प्रदातुं (for प्रदाने).

7 ᵇ) N (except K₁. ₂) G₃ फाल्गुनं (for फ°). — ᵈ) T₂ G₁. ₂. ₄ मानसे (for °सम्). D₅ तव संग्रामसंभवं. — ᵉ) Dc D₂. ₅ अर्जुनं प्रतियोत्स्यामि; G₂ M अर्जुनप्रतिमं चापि (M₂ चैव).

8 ᵃ) K₄ (m as in text) तथा वा; D₅ तथा हि; G₄

C. 3. 16984
B. 3. 302. 8
K. 3. 303. 8

अर्जुनं प्रति मां चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ७
तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रबलं महत् ।
जामदग्न्यादुपात्तं यत्तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ८
इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम ।
भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ ९

सूर्य उवाच ।

यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाबल ॥ १०
नियमेन प्रदद्यास्त्वं कुण्डले वै शतक्रतोः ।
अवध्यो ह्यसि भूतानां कुण्डलाभ्यां समन्वितः ॥ ११
अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः ।
प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १२
स त्वमप्येनमाराध्य स्तुतिभिः पुनः पुनः ।
अभ्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुरंदरम् ॥ १३
अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिबर्हिणीम् ।
दास्यामि ते सहस्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १४
इत्येवं नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले ।
तया त्वं कर्ण संग्रामे हनिष्यसि रणे रिपून् ॥ १५
नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः ।
सा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा सहस्रांशुः सहसान्तरधीयत ।
ततः सूर्याय जप्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १७
यथादृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निशि ।

तथापि (for तवापि). — [b]) K1. 2 °त्यस्त्रं (for °प्यस्त्रं). — [c]) K4 T2 च (for यत्).

9 D2 om. (hapl.) 9. — [b]) D1 वचो (for व्रतं). — [c]) K2 Dc Dn2 D1. 2 भिक्षिते; K4 T2 G2. 4 भिक्षवे; B2 भिक्षंते; M2 भिक्षिणे. — [d]) B4 पथि; S (except G2) अहं (for अपि).

10 T1 G1 M om. the ref. — [a]) T2 दाता; M तावद् (for तात). T G1 M [ए]व (for [ए]ते). K1. 2. 4 D1. 2 दद्यास्त्वं यदि वा(D2 चा)पीमे; K2 दद्यास्त्वं याचितेनेव; Dc D2 दद्यास्त्वं यदि तातेमे; D2 दृष्ट्वा त्वं यदि तातेमे; G2. 4 यदि तहास्यमे कर्ण. — [b]) T1 G1 transp. वज्रिणे and कुण्डले. — [c]) B4 [ए]वम्; D2 [ए]तम् (for [ए]नम्). D1 अथ (for अथो). — [d]) Dn1 T2 G2 M विजयार्थे; G4 °र्थो. K1. 2. 4 B D (except D1. 2. 6) G2 महाबलं.

11 [a]) M2 समयेन (for नियमेन). B2. 3 Dn D2 G2 प्रदद्यां ते; D2 प्रदद्यास्ते; D4. 6 प्रदेये ये. — After 11[a], D1 reads 13[d], 14, 12[cd], 13[abc], 11, 12[ab], 15[acd]. — [b]) K4 कुंडलेन (m as in text); B2 दंडने वै. K2 B Dn D1. 2. 6 G2. 3 शतक्रतो (B2 °प्रभो).

12 For sequence of D1, cf. v.l. 11. — [b]) K4 D2 G4 M °सूदन. D1 इत्येवं नियमेन च (cf. 15[a]). — [d]) K1 विजिहीर्षति; K2 ते हरिष्यति.

13 For sequence of D1, cf. v.l. 11. — [a]) T2 स त्वमेनं समाराध्य. — [c]) D2 अभ्यर्थयस्व. — [d]) K2 T1 G1 अमोघास्त्रं; B4 आत्मार्थं च; M °घार्थे. D1 अमोघां शक्तिमुत्तमां.

14 For sequence of D1, cf. v.l. 11. — [a]) K4 मां (m मे as in text). — [b]) K1. 2 ममामित्रनिबर्हि(K2 °र्हं)णीं; K4 अमित्रवरबं; B Dn D2. 4. 6 °निबर्हणीं; Dc D2. 5 सर्वशत्रुनिबर्हणीं; T1 G1. 4 °निबर्हणां. — [d]) T G1 मम; G2. 4 तव (for वर्म). K1 चोत्तरं; T G1. 2. 4 चोत्तमे.

15 For sequence of D1, cf. v.l. 11. — [a]) B2 D1. 4. 6 G2 [ए]व (for [ए]वं). K1 निश्चयेन (for नियमेन). D1 च (for त्वं). — D1 om. 15[b]. — [c]) Dn1 T G2. 4 तथा (for तया). — [d]) Dc D2. 5 बहून् (for रणे). T G1. 2. 4 रिपून्वै नि(G2 स)हनिष्यसि.

16 [a]) D1 [इ]यं; M2 [अ]पि (for हि). — [b]) K1. 2 शत्रुं नैति (for शत्रूनेति). B2 प्रति (for पुनः).

17 [a]) K2. 4 B1. 2. 4 Dc D1–3 M1 तु तिरमांशुः (for सहं). — After 17[ab], S (except G2 M2) ins.:

1335* कर्णस्तु बुबुधे राजन्स्वप्नान्ते प्रत्यथबुध्यत ।
प्रतिबुद्धस्तु राधेयः स्वप्नं संचिन्त्य भारत ।
चकार निश्चयं राजन्शक्तयर्थं वदतां वर ।
यदि मामिन्द्र आयाति कुण्डलार्थं परंतपः ।
शक्त्या तस्मै प्रदास्यामि कुण्डले वर्म चैव ह । [5]
स कृत्वा प्रातरुत्थाय कार्याणि भरतर्षभ ।
ब्राह्मणान्वाचयित्वा च यथाकार्यमुपाक्रमत् ।
विधिना राजशार्दूल मुहूर्तमजपत्ततः ।

— [c]) D1 स्वप्नांते (for जप्यान्ते). — [d]) T1 G1 निवेदयत्.

18 [a]) K4 B4 D2 तथातत्त्वं (for यथा°). — [c]) K2. 3 D2 आ(K2 अ)नुपूर्वेण. — [d]) K1 S (except G2) वृषा तथा (M तदा); B2 वृषस्तथा.

तत्सर्वमानुपूर्व्येण शशंसास्मै वृषस्तदा ॥ १८
तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्मयन्निव ॥ १९
ततस्तत्त्वमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा ।
शक्तिमेवाभिकाङ्क्षन्वै वासवं प्रत्यपालयत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षडशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८६ ॥

२८७

जनमेजय उवाच ।
किं तद्दुःखं न चाख्यातं कर्णायेहोष्णरश्मिना ।
कीदृशे कुण्डले ते च कवचं चैव कीदृशम् ॥ १
कुतश्च कवचं तस्य कुण्डले चैव सत्तम ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २

वैशंपायन उवाच ।
अयं राजन्ब्रवीम्येतद्यत्तद्दुःखं विभावसोः ।
यादृशे कुण्डले चैव कवचं चैव यादृशम् ॥ ३
कुन्तिभोजं पुरा राजन्ब्राह्मणः समुपस्थितः ।
तिग्मतेजा महाप्रांशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४
दर्शनीयोऽनवद्याङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
मधुपिङ्गो मधुरवाक्तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५
स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत्सुमहातपाः ।
भिक्षामिच्छाम्यहं भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६
न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ।
एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७

C. 3. 17004
B. 3. 304. 7
K. 3. 304. 7

---

19 ᵃ) K₁. ₂ S (except G₃) तत् (for तं). De D₂ G₂. ₄ M [ण]वं (for [ण]व). — ᵈ) K₁. ₂ सूर्यः कर्णं (by transp.); D₅ कर्णः सूर्यं.

20 ᵃ) K₁ तथा (for ततस्). T G₁. ₂. ₄ सत्यम् (for तत्त्वम्).

Colophon. — *Major parvan:* K₁. ₂ Dn₂ G₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K₃. ₄ B De Dn₁. n₂ D₁–₆ G₃ M कुंडला(K₃ D₅ °लाभि)हरण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ (*sup. lin.*). n₂ 300; Dn₂ 301; D₁ 304; T₁ 286 (as in text!); T₂ G₄ M₁. ₂ (*inf. lin.*) 290; G₁ 287; G₂ 289; M₂ (orig.) 292. — *Śloka no.:* Dn 21.

287

1 ᵃ) S (except G₃) तु (for तद्). — ᵇ) K₃ [अ]तीक्ष्ण°; K₄ D₁ [ण्]वोष्ण°; B₁. ₂ D₃ [ह्]वोष्ण° (for [ह्]होष्ण°). — For 1ᶜᵈ, cf. 3ᶜᵈ. — ᶜ) K₄ De D₁. ₂ T G₁. ₂. ₄ चैव (for ते च).

2 ᵃ) K De D₁–₃. ₅ विज्ञातुं (for [अ]हं श्रोतुं). — After 2, M ins.:

1336* यत्तद्विवस्वतो गुह्यं यादृशे कुण्डले च ते ।
उभयं तद्यथा ब्रह्मंस्तन्ममाचक्ष्व सत्तम ।

3 ᵃ) B₃ T G₁. ₂. ₄ अहं (for अयं). — ᵇ) K De D₁–₃. ₅ गुह्यं तेहं; B Dn D₄. ₆ G₃ तस्य गुह्यं (for यत्तद्गुह्यं). — For 3ᶜᵈ, cf. 1ᶜᵈ. — ᶜ) B Dn D₄. ₆ G₃ ते च (for चैव). — ᵈ) B₄ चैव तादृशं; M₂ च तथाविधं.

☞ Cf. versions of this story in Ādi 104.

4 ᵃ) K₁. ₂. ₄ D₁. ₃ महाराजं (K₄ °ज); Dn₁. n₂ D₄ G₃ तदा राजन्; M₂ यथा रा°. — ᵇ) B Dn D₄. ₆ G₃ पर्युपस्थितः; T₂ शंसितव्रतः. — ᶜ) K₁–₃ T G₁. ₂. ₄ महान्प्रांशुः. — ᵈ) K De D₁–₃. ₅ चीर°.

5 ᶜ) M (hypermetric) °पिंगलो (for °पिङ्गो). — ᵈ) De D₂ शुचि° (for तपः°).

6 ᵇ) De D₂ स; D₄ च (for सु-). — Before 6ᶜᵈ, B₃. ₄ ins. ब्राह्मण उ°. — ᶜ) B Dn D₄. ₆ G₃ वै (for [अ]हं). K₁. ₂ स्थातुं (for भोक्तुं). — ᵈ) D₂ भवद्- (for तव). K De D₁–₃. ₅ विमत्सरः; T G₁. ₂. ₄ [ऽ]नुवत्सरं; M₁ च वत्सरं; M₂ विमत्सरं.

7 ᵇ) K₃ D₂ त्वया वै; K₄ तवापि (for त्वया वा). B₂ T₂ G₁. ₂ वा° (for चा°). K₁. ₂ D₁. ₅ त्वया चैव (K₂ वै च) तवानुगैः. — ᵈ) K₄ रोचते यदि तेनघ.

8 ᵃ) D₂ तु (for च). — ᵇ) D₅ तिष्ठेयं च यथेच्छया.

C. 3. 17005
B. 3. 303. 8
K. 3. 304. 8

यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च ।
शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ८
तमब्रवीत्कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः ।
एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९
मम कन्या महाब्रह्मन्पृथा नाम यशस्विनी ।
शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता न च मानिनी ॥ १०
उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११
एवमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ।
उवाच कन्यामभ्येत्य पृथां पृथुललोचनाम् ॥ १२
अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
मम गेहे मया चास्य तथेत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३
त्वयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् ।
तन्मे वाक्यं न मिथ्या त्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥ १४
अयं तपस्वी भगवान्स्वाध्यायनियतो द्विजः ।
यद्यद्रूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५
ब्राह्मणा हि परं तेजो ब्राह्मणा हि परं तपः ।
ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६
अमानयन्हि मानार्हान्वातापिश्च महासुरः ।
निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७
सोऽयं वत्से महाभाग आहितस्त्वयि सांप्रतम् ।
त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८
जानामि प्रणिधानं ते बाल्यात्प्रभृति नन्दिनि ।
ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह ॥ १९
तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसंबन्धिमातृषु ।
मयि चैव यथावत्त्वं सर्वमादृत्य वर्तसे ॥ २०

— [d]) K1. 2 नापराध्यति; T (G1. 2. 4 नावरुध्येत.

9 [b]) T2 प्रीतियुक्तः प्रियं वचः. — [c]) T वरं (for परं). — [d]) K4 B4 Dc2 चैवम् (for चैनम्).

10 [a]) B D (except D1. 3. 5) G3 °प्राज्ञ (for ब्रह्मन्). — In D3, the portion of the text from 10[c] up to 3. 299. 26[d] is lost on a missing fol. — [d]) K Dc D1. 3. 5 नाति(K1. 2 D5 °भि)मानिनी; B Dn D4. 6 G3 चैव भाविनी; G4 न मनस्विनी (for न च मा°).

11 D3 missing (cf. v.l. 10). — [a]) K1. 2 D2 त्वा (for त्वां). — [b]) D4. 6 नाव° (for [अ]नव°). K3. 4 Dc D1. 3. 5 ह; B3 वै (for च). K1 पूजया नावमन्यत; K2 °यामास मन्यत; T1 °या मनसापि भो; T2 G2. 4 °याना महाविभो; G1 °या न मया विभो; M °यानवमत्य ह. — [c]) T1 G1 तु (for च). — [d]) Dc D2 प्रीतिं (for तुष्टिं). K4 B1. 2 Dc D2 °यास्यति.

12 D3 missing (cf. v.l. 10). — [a]) K1-3 D5 च (for तु). — [b]) S (except G3 M1) प्रति° (for अभि°).

13 D3 missing (cf. v.l. 10). — [a]) T1 G1 वै सुमहा° (for वत्से महा°). — [d]) K1. 2 D4. 6 T2 [ए]त्र; D1 [अ]ति- (for [ए]वं).

14 D3 missing (cf. v.l. 10). — [a]) K1. 2 तव (for त्वयि). T2 G2. 4 °यत्तं; M2 °श्वास्य (for °श्वस्य). — [c]) B Dn D4. 6 G3 अमिथ्या (for न मिथ्या). — [d]) K1. 2 वै कचित्; B3 G2 कस्यचित् (for कर्हि°).

15 D3 missing (cf. v.l. 10). — [b]) B3. 4 S (except G3) °निरतः (for °नियतः). T1 G1 शुचिः (for द्विजः). K Dc D1. 3. 5 सदा (K1. 2 मुनिः) सुनियतेंद्रियः (K3 D3 °तो द्विजः). — [d]) K1. 2 M अमत्सरं (for °त्सरात्).

16 D3 missing (cf. v.l. 10). — [a]) K4 B Dn D4. 6 G3 M ब्राह्मणो हि. K4 B4 महातेजो; B3 परं तेजा. — [b]) B Dn D4. 6 G3 M ब्राह्मणो. K3. 4 B4 Dc D3. 5 परमं (for हि परं). — [c]) K1. 2 नमस्कारात्.

17 D3 missing (cf. v.l. 10). — [a]) K1. 2 हि मां(K1 मं)डव्यो; K3. 4 D1 हि दांडि(K3 °ड)क्यो; D5 विदर्भायां; T G1. 2. 4 M तान् दांड(T1 वार्त-; G1 बास्त-; G3. 4 दंडि)क्यो (for हि मानार्हान्). — [b]) K1. 2 °बलः (for °सुरः). — [d]) K1. 2 ज्वलज्जंघा° (for तालजङ्घ°).

18 D3 missing (cf. v.l. 10). — [a]) K3. 4 M मया (for महा-). B1 T2 G2 -भाग; B2 -भारम्; G4 -भागे (for -भार). — [b]) K1. 2 आहृत° (for आहित°). — [c]) Dc D2 नियतः; T G1. 2. 4 M निभृ(T2 °र)ता (for नियता). Dc G1 कुर्याद् (for कुर्या).

19 D3 missing (cf. v.l 10). — [b]) T G1. 2. 4 भामिनि (for नन्दिनि). — [c]) S (except G3) [अ]पि (for [इ]ह). — [d]) T1 G1. 2 हि (for ह).

20 D3 missing (cf. v.l. 10). — [a]) D5 तव (for तथा). — [b]) T2 G2. 4 वीर- (for मित्र-). D5 -भ्रातृषु; T2 G2. 4 -बंधुषु (for -मातृषु). — [c]) K1. 4 B4 Dc2 D1. 2 M °तस्वं; K3 °वत्तं; B3 °वृत्तं (for °वत्सवं). — [d]) K1 B Dn

न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते ।
सम्यग्वृत्त्यानवद्याङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१
संदेष्टव्यां तु मन्ये त्वां द्विजातिं कोपनं प्रति ।
पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥ २२
वृष्णीनां त्वं कुले जाता शूरस्य दयिता सुता ।
दत्ता प्रीतिमता मह्यं पित्रा बाला पुरा स्वयम् ॥ २३
वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम ।
अप्रमग्रे प्रतिज्ञाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४
तादृशे हि कुले जाता कुले चैव विवर्धिता ।
सुखात्सुखमनुप्राप्ता ह्रदाद्ह्रदमिवागता ॥ २५
दौष्कुलेया विशेषेण कथंचित्प्रग्रहं गताः ।
बालभावाद्विकुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥ २६
पृथे राजकुले जन्म रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भामिनी ॥ २७
सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भं मानं च भामिनि ।
आराध्य वरदं विप्रं श्रेयसा योक्ष्यसे पृथे ॥ २८
एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनघे ध्रुवम् ।
कोपिते तु द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दहेत मे कुलम् ॥ २९

C. 3. 17026.
B. 3. 303. 29
K. 3. 304. 29

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि समाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८७ ॥

D1. 6 T G आवृत्य (for आदृत्य).

21 D3 missing (cf. v.l. 10). — a) T G1 दुष्टो (for [अ]तुष्टो). De जलो; D6 नरो (for जनो). — b) De D3. 4 वा (for the first च). De D2 °पुरेषु च (for °पुरं च ते). — c) De D2 T1 G1. 2 °वृत्ता; D5 °वृद्ध्वा; T2 °वृत्या (for °वृत्त्या). — d) K4 न च (for तव).

22 D3 missing (cf. v.l. 10). — a) B2 De D2 T1 संदेष्टव्या; G1 °ष्टव्यां. D5 च (for तु). B4 संदिष्टव्यां तु मंतव्यां; T2 सजेष्वप्यनुमन्ये त्वां. — b) B4 De द्विजाति- (for °तिं). K3 भोजनं (for कोपनं). — c) K3 पृथु- (for पृथे). — d) K1 सुते चासि; K4 श्रुता चासि; T2 G2. 4 M सुतं (M1 °तैः; M2 ता) वासि. B4 ममापि च; T G1. 2. 4 M ममैव हि (T2 G1 ह; M च, (for ममेति च).

23 D3 missing (cf. v.l. 10). — a) K B2. 4 De D2. 5 T2 G2. 4 M त्वं (for च). D5 कुलपतेः (for कुले जाता). — T2 G2. 4 om. (hapl.) 23b–25a. — b) K4 °स्य दुहिता शुभा. — d) G1 [अ]पि सा (for पुरा).

24 D3 missing (cf. v.l. 10). T2 G2. 4 om. 24 (cf. v.l. 23). D1 transp. 24ab and 24cd. — b) T1 G1 सुता त्वं (for सुतानां). — c) = I. 104. 2c. De2 D2 T1 G1 M अग्रम्; D4 अग्राम्; D5 अग्र्याम् (for अग्र्यम्). — d) K1. 3 तेनास्य (for °सि).

25 D3 missing (cf. v.l. 10). T2 G2. 4 om. 25a (cf. v.l. 23). — a) K4 यादृशे. D1. 5 च; T1 M [ऽ]सि (for हि). — b) K3. 4 D1. 5 चेह; T G1. 2. 4 मम (for चैव). De D3 महति (for चैव वि-). — d) T G1 M [आ]पगा (for [आ]गता).

26 D3 missing (cf. v.l. 10). — b) K De D1. 2. 5 कदा° (for कथं°). D1 परिगृह्य तां (for प्रग्रहं गताः). — c) K1 हि; D6 प्र (for वि-). — d) K1-3 D1. 5 तु वै (for शुभे).

27 D3 missing (cf. v.l. 10). — b) B Dn D4–6 रूपं चापि तवाद्भुतं. — c) K1. 2 T G1. 2 [अ]पि; K4 [अ]भि- (for [अ]सि). — d) De D2 समसेता (sic) (for समुपेता). De D1. 2 [अ]सि; T G1 हि; G2. 4 [अ]पि (for च). B D (except D1; D3 missing) भाविनी; T G1. 2. 4 [अ]निंदिते (T1 G1 °ता); M नंदिनी.

28 D3 missing (cf. v.l. 10). — K2 om. (hapl.) 28ab. — a) S (except G3) मानं (for दर्पं). — b) T2 G1. 2 M डंभं; G4 संगं (for दम्भं). D1 मोहं; S (except G3) दर्पं (for मानं). B D (except D1) भाविनि (De Dn2 D2 °नी). — c) K1. 2 देवं (for विप्रं). — d) K1. 2. 4 T1 G1 शुभे (for पृथे). De corrupt.

29 D3 missing (cf. v.l. 10). — a) K1. 2 कल्याणं; K3 De2 D2 G2 °णी (for °णि). — b) K1. 2 पृथे त्वम् (for कल्याणम्). D1 मनसि स्थितं (for अनघे ध्रुवम्). K4 शुभे (for ध्रुवम्). — c) B Dn D4. 6 G3 च (for तु). G1 M2 द्विजश्रेष्ठः. — d) T G1. 2. 4 सर्वं; M1 क्षिप्रं (for कृत्स्नं).

Colophon. D3 missing. — *Major parvan:* K1. 2 T1 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K B De Dn1. n3 D1. 2. 4–6 G3 कुंडला(D1. 5 °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* B4 कुंडिभोजवाक्यं; M पृथानियोगः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n3 301; Dn3 302; D1 305; T1 287 (as in text!); T2 G4 M1. 2 (*inf. lin.*) 291; G1 288; G2 290; M3 (orig.) 293. — *Śloka no.:* Dn D1 29.

२८८

C. 3. 17027
B. 3. 304. 1
K. 3. 305. 1

कुन्त्युवाच ।

ब्राह्मणं यन्त्रिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १
एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति ।
तव चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्चैतत्परं मम ॥ २
यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि ।
यद्यर्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३
लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयती द्विजान् ।
आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यां नरोत्तम ॥ ४
विस्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः ।
वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५
यत्प्रियं च द्विजस्यास्य हितं चैव तवानघ ।
यतिष्यामि तथा राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६
ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते ।
तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ७
साहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् ।
न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८
अपराधे हि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः ।
भवन्ति च्यवनो यद्वत्सुकन्यायाः कृते पुरा ॥ ९
नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् ।
यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १०

राजोवाच ।

एवमेतत्त्वया भद्रे कर्तव्यमविशङ्कया ।
मद्धितार्थं कुलार्थं च तथात्मार्थं च नन्दिनि ॥ ११

288

☞ In D₂ this adhy. is lost on a missing fol.; the MS. is mostly ignored here.

1 ᵃ) Dc D₂ T G₁. ₂. ₄ यंत्रितं (for ˚ता). — ᶜ) K₁. ₄ ˚प्रतिज्ञां; K₂ T₁ G₁ ˚प्रतिज्ञा; B₄ Dc₂ ˚प्रतिज्ञ. — ᵈ) S (except G₂) ते (for च). K Dc D₁. ₂. ₅ न मिथ्या प्रब्रवीम्यहं.

2 ᶜ) K₁. ₂ चैतत् (for चैव). B₂ कीर्तिं (for कार्यं). — ᵈ) B Dn D₄. ₆ G₃ परमं (for [ए]तत्परं). T G₁. ₂. ₄ प्रियं (for परं).

3 ᵃ) K₄ यदा; T G₁. ₂. ₄ अद्य (for यदि). K₁ राजेंद्र (for सायाह्ने). B₂ यद्यद्वक्ष्यति सायाह्ने. — ᶜ) K₁ ˚रात्रौ (for ˚रात्रे). — ᵈ) D₁ हि (for मे).

4 ᵃ) G₂. ₄ [S]यं मम (for ममैष). — K₂ D₁ om. (hapl.) 4ᵇ–5ᵃ. — ᵇ) B₄ संपूजयेद्; T₁ M₁ पूजयति; T₂ ˚यसि; G₂. ₄ ˚यितुं (for ˚यती). Dc D₂. ₅ द्विजं (for द्विजान्). — ᵈ) K (K₂ om.) पूज(K₄ तोष)यिष्ये द्विजोत्तमं

5 K₂ D₁ om. 5ᵃ (cf. v.l. 4). — ᵃ) Some N MSS. विश्रब्धो. — ᵇ) MSS. द्विजोतम, ˚माः, ˚मे also. — ᶜ) B₂ वसन्प्राप्स्यति; T₁ G₂. ₄ स संप्राप्स्य(G₂ ˚प्स्य)ति; T₂ G₁ न संप्राप्य(G₁ ˚प्स्य)ति. K₄ गेहे ते (by transp.); B₂ T₂ मे गेहे.

6 ᵇ) K₂ D₄. ₅ तथा˚ (for तवा˚). — ᶜ) S (except G₂) यतिष्ये तदहं कर्तुं. — 6ᵈ=1. 48. 17ᵈ: 4. 3. 7ᵈ: etc.

8 ᵃ) T₁ G₂. ₄ विजानाना; T₂ M₁ विजानामि; G₁ द्विजन्मानं (for विजानन्ती). — T₁ om. (hapl.) 8ᶜ–10ᵇ. — ᶜ) G₁. ₂. ₄ M मत्कृते न (by transp.). M₁ कांचित् (for राजन्). — ᵈ) K₂. ₄ B₄ Dc D₂. ₅ प्राप्स्यसे.

9 T₁ om. 9 (cf. v.l. 8). — ᵃ) S (except G₂; T₁ om.) अपराधो. B₁. ₂ Dn D₄. ₅ G₂ [S]पि (for हि). S (except G₂; T₁ om.) परं (for द्विजाः). — ᶜ) T₂ G₁. ₂. ₄ भवति. G₁. ₂. ₄ M च्यवनाद् (for ˚नो).

10 T₁ om. 10ᵃᵇ (cf. v.l. 8). — ᵇ) K₁ समुत्थास्ये (for उपस्थास्ये). — After 10, N (D₂ missing) G₂ ins.:

1337* एवं ब्रुवन्तीं बहुशः परिष्वज्य समर्थ्य च ।
इति चेति च कर्तव्यं राजा सर्वमथादिशत् ।

[(L. 1) B₂ प्रशंस्य (for समर्थ्य). — (L. 2) B₂ वक्तव्यं (for कर्तव्यं). K₁. ₂ चेदम् (for सर्वम्). B₂ यथातथ्यामिदं वचः (for the posterior half).]

11 B₄ om. 11–12. — ᵃ) B₂ श्रिया (for स्वया). — ᵃᵈ) D₁ transp. मद्धितार्थं and कुलार्थं. B (B₄ om.) D₂ अ(D₂ स्व)निंदिते; Dc D₂ च भाविनि (for च नन्दिनि). Dn D₄. ₆ G₃ मद्धितार्थं तथात्मार्थं कुलार्थं चाप्यनिंदिते; T

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुन्तिभोजो महायशाः ।
पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय सुतवत्सलः ॥ १२
इयं ब्रह्मन्मम सुता बाला सुखविवर्धिता ।
अपराध्येत यत्किंचिन्न तत्कार्यं हृदि त्वया ॥ १३
द्विजातयो महाभागा वृद्धबालतपस्विषु ।
भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो विरुद्धेष्वपि नित्यदा ॥ १४
सुमहत्यपराधेऽपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥ १५
तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः ।
हंसचन्द्रांशुसंकाशं गृहमस्य न्यवेदयत् ॥ १६
तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
आहारादि च सर्वं तत्तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १७
निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्द्रीं मानं तथैव च ।
आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥ १८
तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
विधिवत्परिचाराहं देववत्पर्यतोषयत् ॥ १९

C. 3. 17046
B. 3. 304. 20
K. 3. 305. 20

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

G1. 2. 4 M मद्धितार्थे कुलार्थे च त्वमा(M तथा)त्मार्थे च नंदिनि (T2 G4 त्वदर्थे यदुनंदिनि).

12 B Dn D1. 4. 6 S (except M1) om. the ref. B4 om. 12 (cf. v.l. 11). — b) A few MSS. कुंतीभोजो. K D1. 5 °मनाः (for °यशाः). — d) B D (except D1. 5) T1 G3 द्विज° (for सुत°).

13 a) K1 मम सुता ब्रह्मन् (by transp.). — c) T1 G1 °राध्यति (for °राध्येत). — d) K3 Dc D1. 2. 5 तत्र (for न तत्). K1. 2 हृदि कार्यं न तत्त्वया; B Dn D4. 6 G3 न कार्यं हृदि तत्त्वया.

14 b) D1 बालवृद्ध° (by transp.); G2 वृद्धा बालास्. Dc D3 °तपस्विनः. — d) B1–3 Dn D4. 6 G3 ह्यप(Dn2. n3 D4 अप)राद्धेषु (for विरुद्धेष्वपि). T2 च (for [अ]पि).

15 D4 om. 15. — b) S (except G3) क्षमा कार्या. K D1. 5 विजानता; S (except G3) द्विजोत्तम. — K1. 2. 4 om. 15cd. — d) K3 Dc D1. 2. 5 विजानता; S (except G3) द्विजातिना (for द्विजो°).

16 a) K Dc D1. 2 [उ]क्तः (K3 °क्तं) (for [उ]क्ते). — b) K1–3 Dc D1. 2. 4 T1 G1. 2 M2 प्रीति° (for प्रीत°). — c) K Dc D1. 2. 5 हंसचंद्रप्रतीकाशं. — d) K1. 2 B Dn D4. 6 G3 अस्मै; T1 M2 अन्यत् (for अस्य). D3 गृहे तस्मै न्यवेशयत्.

17 K1. 2 om. (hapl.) 17. — a) Dc D2 T1 G1 तस्य; G4 ततो (for तत्र). K3 Dc D1. 2 G4 °शरणं. T2 कामम् (for क्लृप्तम्). — c) B4 तु (for च). K3. 4 D1. 5 तत्सर्वं (by transp.). Dc D2 तु; D4 तं; T1 वै; G1 च (for तत्).

18 a) B3 T G1. 2. 4 च; D1 M सा (for तु). — b) K1. 2 Dn3 D4 तंद्री°; B3 तंद्रां; D3 तद्धि; T2 कुंती (for तन्द्रीं). — c) M2 आतस्थौ. S (except G3) परया प्रीत्या (for परमं यत्नं). — d) S (except G3) °राधनं.

19 a) S (except G3) तं तु (for तत्र). K Dc D1. 2. 5 ब्राह्मणं राजन्; B4 °णं ज्ञात्वा; S (except G3) °णश्रेष्ठ. — b) K1 ब्राह्मणे संशितव्रते; S (except G3) उपचारेण कन्यका — K1 ins. after 19ab: K2, after 3. 289. 1ab:

1338* परिचर्यापरा राजन् कुं[? read नक्तं]दिनमतन्द्रिता ।,

followed in K1 by 3. 289. 2ab, which is omitted there. — d) G2 M2 परि° (for पर्य°).

Colophon om. in K1. 2. D3 missing. — *Major parvan:* Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B Dc Dn1. n3 D1. 2. 4–6 G3 M2 कुंडला(D1. 6 °लाभि)हरण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n3 302; Dn2 303; D1 306; T1 288 (as is text!); T2 G4 M1. 2 (*inf. lin.*) 292 (M2 orig. 294); G1 289, G2 291. — *Śloka no.:* Dn1. n3 20; Dn2 D1 19.

289

☞ In D3 this adhy. is lost on a missing fol.; the MS. is mostly ignored here.

1 a) T G1 2 °भागं; G4 °भागा (for °राज). — b) K4 Dn1. n3 शंसित° (for संशित°). — K1. 2 read 1cd after 9. — cd) K4 युक्तेन (for शुद्धेन). K3. 4 शंसितव्रतं (K3 °ता); D4. 6 G3 संशितव्रतं. — After 1ab, K2 ins.

२८९

C. 3. 1704
B. 3. 306. 1
K. 3. 306. 1

वैशंपायन उवाच ।

सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
तोषयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ १
प्रातरायास्य इत्युक्त्वा कदाचिद्द्विजसत्तमः ।
तत आयाति राजेन्द्र सायं रात्रावथो पुनः ॥ २
तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३
अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा ।
दिवसे दिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥ ४
निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ।
ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियं तदा ॥ ५
व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति बहुशो द्विजः ।
दुर्लभ्यमपि चैवान्नं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६
कृतमेव च तत्सर्वं पृथा तस्मै न्यवेदयत् ।
शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वसृवच्च सुसंयता ॥ ७
यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा ।
प्रीतिमुत्पादयामास कन्या यत्नैरनिन्दिता ॥ ८
तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजसत्तमः ।
अवधानेन भूयोऽस्य परं यत्नमथाकरोत् ॥ ९
तां प्रभाते च सायं च पिता पप्रच्छ भारत ।
अपि तुष्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १०
तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ।
ततः प्रीतिमवापाढ्यां कुन्तिभोजो महामनाः ॥ ११
ततः संवत्सरे पूर्णे यदासौ जपतां वरः ।

1338*.

2 K1 reads 2ab after 1338*. — a) K B3. 4 De D1. 2. 5 प्रातरेष्य इति ह्यु(B3. 4 D2 इतीत्यु)क्त्वा; B1. 2 Dn D4. 6 G3 प्रातरेष्यास्म्यथेत्युक्त्वा. — b) A few MSS. द्विज-सत्तम. — c) D4. 5 तत्र (for तत). — d) N (D3 missing) T2 G3 सायं; G2. 4 सोर्ध- (for सायं). B4 पुरः; S (except T2 G3) मुनिः (for पुनः).

3 a) G2. 4 वेलासु सर्वासु (by transp.). — b) K1. 2 भक्ष्यभोज्यैः; D3 भोज्यचोष्य- (for भक्ष्यभोज्य-). K D1. 5 M -प्रति(K1 D1 -परि)ग्रहैः. — c) M1 वै (for सा). — d) K B1 Dc D2. 5 वर्धमानेन (K2 °ने च); B3 वर्तमानेन; D1 वर्धमानेव; T1 damaged; T2 वर्धमाने हि; G1 M1 वर्धमानैर्हि; G2. 4 M3 वर्तमानैर्हि. K D3 वर्चसा; B1 Dc D2 नित्यदा; B2 सा तदा (for सर्वदा).

4 a) D3 अन्नानि (for अन्नादि-). K1. 2 -समुदाचार-. — b) K Dc D1. 2 °विधिः; D3 °विधे (for °कृत). D1. 5 तदा (for तथा). — c) K1 चैव (for तस्य). — d) K1. 2 D1 च; K4 [ए]व; S (except G3) प्र- (for तु). K3 Dc D2. 5 वर्धत्येव न हीयते.

5 a) B1. 4 निर्भर्त्स्यन (for निर्भर्त्सन-). K D1. 2. 5 -[अ]पदेशैः (for -[अ]पवादैः). Cnp अपदेशः (= व्याजः). — b) D3 च (for [ए]व). — K1 om. 5cd.

6 a) K1 प्राप्ते (*sup. lin.* as in text); T1 G1. 2. 4 M स्वप्न-; T2 सप्त-; G3 व्यस्त (for व्यस्ते). K4 B1. 4 Dn1. n3 D4 T2 G3 चेति; D2 चैव (for चैति). — b) B1. 4 Dn चेति (for चैति). Dc D2 नृप (for द्विजः). — c) K1. 2. 4 D1 दुष्प्राप(D1 °प्य)म् (for दुर्लभ्यम्). M3 इति (for अपि). B Dc Dn D2. 4. 5 G3 सुदुर्लभमपि (B3 °मिदं) ह्यन्नं (D4. 5 G3 ह्यर्थं). — d) B3 अपि (for इति).

7 a) T G1. 2. 4 इत्येव; M1 एवेति (for एव च). — b) B1 Dn3 G3 यथा; Dn1. n2 D4 तथा (for पृथा). — d) T1 G1 सुद्दच्चैव (for स्वसृवच्च). K Dc D2. 5 चैव संमता (K4 च वशं गता); D1 चैव संमतं; T2 च स्मृतं यथा (for च सुसंयता).

8 d) T1 G1 अतंद्रिता (for अनिन्दिता). K1. 2 कन्या यत्नेन निर्मिता; B Dc Dn D2. 4–6 G3 कन्यारत्नमनिंदिता.

9 a) K1. 2 स; K3 स्व-; K4 Dc D1. 5 च (for तु). — c) B2. 3 (in as in text) D6 G3 अवधाने च; M आराधने च. B2. 3 Dn D4. 6 T G1. 2. 4 [S]स्याः (for Sस्य). — After 9, K1. 2 read 1cd (v.l. K3 यत्नेन for शुद्धेन).

10 a) G2. 4 प्रभातेपि (for °ते च). N (except K3; D3 missing) G3 सायं च; T2 G3 सायेपि; G4 सायाह्ने for सायं च).

11 a) B4 [ए]वं (for [ए]व). Dc D2 तं च सा परमि-त्येवं. — b) K1. 2 Dn2. n3 तप° (for यश°). — d) K

नापश्यदुष्कृतं किंचित्पृथायाः सौहृदे रतः ॥ १२
ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ १३
वरान्वृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुषैरिह ।
यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशसाभिभविष्यसि ॥ १४

कुन्त्युवाच ।

कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम ।
त्वं प्रसन्नः पिता चैव कृतं विप्र वरैर्मम ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

यदि नेच्छसि भद्रे त्वं वरं मत्तः शुचिस्मिते ।
इमं मन्त्रं गृहाण त्वमाह्वानाय दिवौकसाम् ॥ १६
यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।
तेन तेन वशे भद्रे स्थातव्यं ते भविष्यति ॥ १७
अकामो वा सकामो वा न स नैष्यति ते वशम् ।
विबुधो मन्त्रसंशान्तो वाक्ये भृत्य इवानतः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

न शशाक द्वितीयं सा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता ।
तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नृप ॥ १९
ततस्तामनवद्याङ्गीं ग्राहयामास वै द्विजः ।
मन्त्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिरसि श्रुतम् ॥ २०
तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजसुवाच ह ।
उषितोऽस्मि सुखं राजन्कन्यया परितोषितः ॥ २१
तव गेहे सुविहितः सदा सुप्रतिपूजितः ।
साधयिष्यामहे तावदित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २२
स तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा ।
बभूव विस्मयाविष्टः पृथां च समपूजयत् ॥ २३

C. 3. 17069
B. 3. 305. 23
K. 3. 306. 23

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोननवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८९ ॥

De D1. 2. 5 °यशाः (for °मनाः).

12 [b]) De D2 यत्र; D3 T1 यदि; T2 यथा (for यदा). D1. 4. 6 जयतां (for जपतां). — [d]) K4 °देन मः; De D2 °देन च (for °दे रतः).

13 G1 om. 13–14. — [b]) B1 स च मां; B4 कन्यां स; D5 स च तां (for स एनां). — Before 13[cd], M1 ins. ब्राह्मणः. — T2 om. (hapl.) 13[d]–17[c]. — [d]) G2. 4 मे (for ते).

14 T2 G1 om. 14 (cf. v.l. 13). — [a]) D5 वरं (for वरान्). — [b]) D5 दुरापं मानुषैरपि. — [c]) K1. 2 अन्या (for सर्वा). — [d]) G4 च (for [अ]भि-) K4 De D2 G4 °ष्यति (for °ष्यसि).

15 T2 om. 15 (cf. v.l. 14). — [b]) G2. 4 यस्मान् (for यस्या). K D1. 2. 4. 5 G3 M1 वेदवित्तमः (K4 द्विजसत्तम). — [d]) B4 कृतार्थं प्रवरैर्मम; M ह्येष एव वरो मम.

16 T2 om. 16 (cf. v.l. 14). K D1 ऋषिः; B4 दुर्वासाः; D5 मुनिः (for ब्राह्मणः). — [a]) B1. 2 Dn D4. 6 G3 मत्तस्त्वं; D1 G2. 4 भद्रं ते (for भद्रे त्वं). — [b]) B1. 2 Dn D4. 6 G3 भद्रे (for मत्तः). — [c]) T1 G1. 2. 4 इदं (for इमं).

17 T2 om. 17[abc] (cf. v.l. 14). 17[ab] = 1. 104. 7[ab]; 113. 35[ab]. — [cd]) T2 स्वातंत्र्यं (for स्थातव्यं). K Bsm De D1. 2. 5 तस्य तस्य प्रसादात्ते (Bsm °देन) राज्ञि पुत्रो भविष्यति (K1. 2 भवेदिति).

18 18[ab] = (var.) 1. 113. 35[cd]. — [a]) K4 अकामश्च. — [b]) K न स नेष्यति (K4 समेष्यति हि); B Dn D5 6 G3 स समेष्यति; De D2 वशमेष्यति. K1. 2 वरं; De D2 शुभे; Dn D4. 6 G3 वशे (for वशम्). — [c]) Dn3 °संयत्तो; D1 T G1. 2. 4 °संभ्रांतो (for °संशान्तो). — [d]) B De Dn D2. 4. 6 G3 भवेद्; T G1. 2. 4 वाक्यैर् (for वाक्ये). T2 हृद्य (for भृत्य). T G1. 2. 4 [अ]नुगः (for [आ]नतः).

19 K1. 3. 4 D1 S (except G3) om. the ref. — [a]) K4 द्वितीया सा; D1 द्वितीयस्य; T2 G4 द्विजातिं च (for द्वितीयं सा). — [c]) B4 तद्वै; D1 न वै (for तं वै).

20 [b]) B Dn D4. 6 G3 स (for वै). — [c]) K1. 2 T2 तथा; M2 ततो (for तदा). — [d]) D1 अथर्वांगिरसि. De D2 T G1. 2. 4 स्थितं (for श्रुतम्).

21 [a]) G2. 4 सं- (for तं). — [b]) K4 सः (for ह).

22 [a]) B D1 D4. 6 G3 गेहेषु (for गेहे सु-). K4 -विहिते (for -विहितः). — [b]) K1. 2 तथा; De2 D2 G4 तदा (for सदा). T2 सुप्रीतिं; G1 संप्रीतिं (for सुप्रतिं). — [c]) K1. 2. 4 B3 De D1. 2 °म्यहं (for °महे). De D2 राजन् (for तावद्).

23 [a]) S (except G3) च (for तु). — [b]) T1 G1. 2. 4 तथैं (for तत्रैं). — [d]) K1. 2 प्रतिं; T G1. 2. 5 [ह्]मामं (for समं).

२९०

C. 3. 170/0
B. 3. 306. 1
K. 3. 307. 1

वैशंपायन उवाच ।
गते तस्मिन्द्विजश्रेष्ठे कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
चिन्तयामास सा कन्या मन्त्रग्रामबलाबलम् ॥ १
अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ।
मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिव ॥ २
एवं संचिन्तयन्ती सा ददर्शर्तुं यदृच्छया ।
व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजस्वला ॥ ३
अथोद्यन्तं सहस्रांशुं पृथा दीप्तं ददर्श ह ।
न ततर्प च रूपेण भानोः संध्यागतस्य सा ॥ ४
तस्या दृष्टिरभूद्दिव्या सापश्यद्दिव्यदर्शनम् ।
आमुक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ५
तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत्साथ तस्य देवस्य भामिनी ॥ ६
प्राणानुपस्पृश्य तदा आजुहाव दिवाकरम् ।
आजगाम ततो राजंस्त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ७
मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव ।
अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ८
योगात्कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम ततापच ।
आबभाषे ततः कुन्तीं साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः ।

Colophon. D_3 missing. — *Major parvan:* $K_{1.2}$ Dn_3 T_2 $G_{2.4}$ आरण्य. — *Sub-parvan:* $K_{3.4}$ B Dc Dn_1. n_3 $D_{1.2.4-6}$ G_3 M_3 कुंडला(D1. 5 °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* B_4 कुंतीमंत्रप्राप्तिः; M_1 पृथामंत्रग्रहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn_1 (marg.). n_2 303; Dn_3 304; D_1 307; T_1 289 (as in text!); T_3 $G_{2.4}$ $M_{1.2}$ (*inf. lin.*) 293 (M_2 orig. 295); G_1 290. — *Śloka no.:* Dn D_1 23.

290

☞ In D_3 this adhy. is lost on a missing fol.; the MS. is mostly ignored here.

1 ^{b}) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 कारणांतरे (for काल°). **2** ^{c}) $G_{2.4}$ °ग्राम- (for °ग्रामो). K $D_{1.5}$ त्व(K4 ह्य)-स्य (for तस्य). — ^{d}) Dn $D_{4.6}$ G_3 इति (for इव). K $D_{1.5}$ ज्ञास्यामि नचिरादिव. **3** ^{a}) S (except T_3 G_3) सा (for सं-). K Dc $D_{1.2}$ M तु; T $G_{2.4}$ [ए]व; G_1 [इ]व (for सा). — ^{b}) $K_{1.2}$ [अं]कं; D_1 तु (for [ऋ]तुं). Dc D_2 यथेच्छया. — ^{c}) B Dc $D_{2.5}$ T_2 $G_{2.4}$ M चा° (for सा°). Dc D_2 T $G_{1.2.4}$ कन्या (for बाला). — ^{d}) T $G_{1.2.4}$ बाल° (for कन्या°). — After 3, N (D_3 missing) G_3 ins.:

1339* ततो हर्म्यतलस्था सा महार्हशयनोचिता ।

4 ^{ab}) N (D_3 missing) G_3 प्राग्दिशि समुद्यंतं ददर्शादित्यमंडलं. — After 4^{ab}, N (except $K_{1.2}$; D_3 missing) $G_{1.3}$ ins.:

1340* तत्र बद्धमनोदृष्टिरभवत्सा समुध्यमा ।

— $K_{1.2}$ om. 4^{c}–5^{b}. — ^{c}) $B_{1.2}$ G_3 चातप्यत (as in some printed ed.!); $B_{3.4}$ Dn (!) $D_{4.6}$ ततर्प हि (Dn1 चाप्यंतर्हि); Dc D_2 च तप्यं च; M_2 ततापच (for ततर्प च). — ^{d}) D_5 च (for सा).

5 $K_{1.2}$ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^{a}) B Dn D_4 अस्या (B_3 अन्या) (for तस्या). — ^{b}) Dc D_2 सूर्यमंडलं (for दिव्यदर्शनम्). — ^{d}) T_2 सुशोभितं; G_2 च भूषितं (for विभूं°).

6 ^{a}) G_1 कुतूहलं. D_5 T $G_{1.2.4}$ चा° (for त्वा°). — ^{b}) S (except G_3) मंत्रान् (for मन्त्रं). — ^{c}) S (except G_3) च (for [अ]थ). — ^{d}) G_1 तत्र तस्यैव (for तस्य देवस्य). B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 भाविनी.

7 ^{a}) Dc $D_{2.5}$ अ(D_5 आ)पो ह्युपस्पृश्य तदा; T $G_{1.2.4}$ उपस्पृश्य तदा कुंती. — ^{b}) To avoid hiatus, K_4 B Dc Dn $D_{2.4.6}$ ह्याजुं; S (except G_3) साजुं (for आजुं°). — ^{c}) M_1 दिवो (for ततो).

8 ^{c}) S (except G_3) °मकुटो (for °मुकुटो). — ^{d}) $K_{1.2}$ D_1 $G_{1.2.4}$ M_3 प्रज्वल° (for प्रज्वाल°).

9 ^{ab}) G_4 स्वमा° (for द्विधा°). M_3 ततो वचः (for ततापच). K_3 repeats 7^{cd} for 9^{ab}. — 9^{d} = 1. 73. 16^{d}.

10 Before 10, M_1 ins. दिवाकरः. — ^{a}) D_1 वशे (for वशं). — ^{b}) Dc $D_{2.5}$ मंत्रग्राम° (for तव मंत्र°). — ^{c}) K_1 [अ]वशं; B Dc Dn_3 $D_{2.4.6}$ G_3 वशो; D_3 वशे

किं करोम्यवशो राज्ञि ब्रूहि कर्ता तदस्मि ते ॥ १०

कुन्त्युवाच ।

गम्यतां भगवंस्तत्र यतोऽसि समुपागतः ।
कौतूहलात्समाहूतः प्रसीद भगवन्निति ॥ ११

सूर्य उवाच ।

गमिष्येऽहं यथा मां त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।
न तु देवं समाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १२
तवाभिसंधिः सुभगे सूर्यात्पुत्रो भवेदिति ।
वीर्येणाप्रतिमो लोके कवची कुण्डलीति च ॥ १३
सा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।
उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथासंकल्पमङ्गने ॥ १४
अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वयासंगम्य सुस्मिते ।
शप्स्यामि त्वामहं क्रुद्धो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥ १५
त्वत्कृते तान्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ।
पितरं चैव ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् ॥ १६
तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मन्त्रमदात्तव ।
शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ॥ १७
एते हि विबुधाः सर्वे पुरंदरमुखा दिवि ।
त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव भामिनि ॥ १८
पश्य चैनान्सुरगणान्दिव्यं चक्षुरिदं हि ते ।
पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यसि येन माम् ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽपश्यत् त्रिदशान्राजपुत्री
सर्वानेव स्वेषु धिष्ण्येषु स्वस्थान् ।
प्रभासन्तं भानुमन्तं महान्तं
यथादित्यं रोचमानं तथैव ॥ २०
सा तान्दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला
सूर्यं देवी वचनं प्राह भीता ।
गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं
कन्याभावाद्दुःख एषोपचारः ॥ २१

C. 3. 17091
B. 3. 306. 22
K. 3. 307. 22

(for [अ]वशो). — [d]) T G1. 2. 4 ब्रूहि किं ते चिकीर्षितं.

11 S (except G3) कन्या (for कुन्ती). — [a]) Dc D2 यत्र (for तत्र). — [b]) K1. 2 त्वं (for [अ]सि). K Dc D1. 2. 5 पुनरा° (for समुपा°). B Dn D4. 6 G3 यत एवागतो ह्यसि. — [c]) K D1. 5 बालभावात् (for कौतूहलात्). Dc D2. 6 °नीतः (for °हूतः).

12 [a]) Dn1 D2. 4. 6 T2 G3 M2 मा (for मां). K1. 2 तु (for त्वं). — [b]) K1. 2 राजनंदिनि (for तनु°). — After 12[ab], K2 reads 13[cd]. — [c]) D1 च (for तु). — [d]) K1 यथा; K4 पृथे (for वृथा).

13 [a]) D1 तथा (for तव). T G1. 2. 4 [अ]भि(G2 °पि)संधि. — [b]) T G1. 2. 4 कुर्या (for सूर्यात्). — K2 reads 13[cd] after 12[ab]. — [d]) K4 कुंडली कवची (by transp.).

14 [a]) K1. 3. 4 Dc D1. 2. 5 मे; G2. 4 हि (for वै). — [c]) K1. 4 Dc D1. 2 उत्पत्स्यते. G2 ते पुत्रो (by transp.).

15 [a]) B1. 2 Dc D2. 5 अव- (for अथ). — [b]) K D1 भाविनि; Dc D2. 5 भामिनि (for सुस्मिते). — After 15[ab], B Dc Dn D2. 4–6 G3 ins.:

1341* यदि त्वं वचनं नाद्य करिष्यसि मम प्रियम् ।

— [c]) K2 B Dn D4–6 G3 M2 शपिष्ये (for शप्स्यामि). T G1 M1 त्व(M1 त्वा)न्यथा (for त्वामहं). G2. 4 शप्स्ये कन्यैन्यथा क्रुद्धो.

16 [a]) K4 संप्रध°; B3 T2 तान्प्रव° (for तान्प्रध°). — [b]) D5 M एव (for अपि). — [c]) K2 मूढो यो; S (except G3) ते मूढं (for ते मूढं).

17 [a]) K4 तथास्य (for तस्य च). — [d]) K4 D1 [अ]विनयं (for विनयं). Dc D2 वरं (for परम्). K1. 2 T G1. 2. 4 धक्ष्याम्यविनयं परं.

18 [a]) T2 कन्ये (for सर्वे). — D5 om. 18[cd]. — [d]) B Dc Dn D2. 4. 6 G3 भाविनि; T G1. 2. 4 M मां शुभे (for भामिनि).

19 [a]) K3 वै तान्; B2 Dc Dn2 D1. 2 M चैनान् (for चैनान्). S (except G3) वरारोहे (for सुरगणान्). — [b]) K3 B2 दिव्यचक्षुर्. K4 च (for हि). T2 मे (for ते).

20 K1. 2 Dc D2 om. the ref. — [c]) B1–3 Dn D4. 6 T1 G3 प्रभावंतं. T G1. 2. 4 पुरस्ताद् (for महान्तं). — [d]) B1. 2. 4 Dc Dn D4. 6 M1 रोचमानान् (for °मानं).

21 [a]) K B1. 3 D1. 5 M2 मा तं; G1 तान्मा (by transp.). K3. 4 Dc2 D1. 2 वेपमाना; T G1. 2. 4 त्रिदशान् (for व्रीडमाना). Dc2 T G1. 2. 4 एव (for [इ]व). — [b]) K D1. 2. 5 सूर्य देव; M2 देवश्रेष्ठं (for सूर्य देवी). — [c]) K4 स्वे विमाने; B3 स्वं विशालं (m as in text). — [d]) S (except G3) °भावे (for भावाद्). K D1 दुष्ट; B1 दुःखम्

C. 3. 17092
B. 3. 306. 23
K. 3. 307. 23

पिता माता गुरवश्चैव येऽन्ये
देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने ।
नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके
स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहरक्षा ॥ २२
मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो ।
बाल्याद्बालेति कृत्वा तत्क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥ २३
सूर्य उवाच ।
बालेति कृत्वानुनयं तवाहं
ददानि नान्यानुनयं लभेत ।
आत्मप्रदानं कुरु कुन्तिकन्ये
शान्तिस्तवैवं हि भवेच्च भीरु ॥ २४
न चापि युक्तं गन्तुं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।
गमिष्याम्यनवद्याङ्गि लोके समवहास्यताम् ।
सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यामहं शुभे ॥ २५
सा त्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादृशम् ।
विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि च भामिनि ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

२९१

वैशंपायन उवाच ।
सा तु कन्या बहुविधं ब्रुवन्ती मधुरं वचः ।
अनुनेतुं सहस्रांशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १
न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम् ।

(for दुःख). B1–3 Dc2 Dn2 D1. 2. 5 एवो˚; Dn1. n3 D4. 6 G3 एवा˚ (for एवो˚).

22 a) K1–3 Dc D2. 5 चापि (for चैव). K4 ये ते; B2 S (except G3) मन्ये (for येऽन्ये). — b) G2 प्रवदंति (for प्रभवन्ति). T G1. 2. 4 स्म दाने (for प्र˚). — c) T G1. 2. 4 साहं (for नाहं), and पाल˚ (for लोप˚). M चाल˚ (for लोप˚). — d) K4 D1 धर्मः; G2 धर्मं (for वृत्तं).

23 e) K1 D3 बाल्येति (for बालेति). K1 मत्वा तु; K2. 4 D1. 5 कृत्वा तु; B Dn D4. 6 G3 तत्कृत्वा (by transp.); G2. 4 कृत्वा त्वं. — f) K4 वै (for मे). Dc D2 G4 प्रभो (for विभो).

24 g) K1 D3 बाल्यंति; D4 बाले तु (for बालेति). K1. 2. 4 Dn2 तनयं (for [अ]नुनयं). — h) K4 ददामि; T1 G1 दद्यानि (for ददानि). K D1. 5 नु (K3 D1. 5 तु) लभेत काचित् (K3 कामा); Dn2. n3 D4 त(D4 त्व)नयं लभेत; G3 स्वभयं लभेत (for [अ]नुनयं लभेत). — i) K तव (K4 न तु) (for कुरु). D3 तु कुरुष्व (for कुरु कुन्ति˚). K1. 2 मध्ये; K3 T3 मन्ये; G3 मह्यं (for ˚कन्ये). — k) K1–3 तथैवं च (K3 हि); T G1. 2. 4 तवानेन (for तवैवं हि). K3 B1. 2 M हि भवेत; K4 भविनेति; Dc D2 हि भवेत्सु˚ (for हि भवेच्च).

25 l) K1. 2 B1. 2 Dn D4. 6 G3 गंतुं युक्तं (by transp.). Dc D2 च (for हि). — m) D3 S (except G3) ˚गतेन (for ˚कृतेन). — After 25ab, B Dc Dn D2. 4–6 G3 ins.:

1342* असमेत्य त्वया भीरु मन्त्राहूतेन भाविनि ।

— cd) T G1. 2. 4 M हूतस्त्वया(M2 ˚स्त्वा)नवद्यांगि लोके सम(T2 G4 ˚मु)पहास्यतां. — After 25cd, S (except G3) ins.:

1343* गच्छेयमेवं सुश्रोणि गतोऽहं वै निराकृतः ।

— n) B Dc Dn D2. 4. 6 G3 तथा शुभे; T1 G1 (*inf. lin.* as in text) अनिंदिते (for अहं शुभे).

26 o) B1 T1 सहागच्छ; T2 G2 स्म संगच्छ (for समा˚). — p) S (except G3) लप्स्यसे मादृशं सुतं. — qd) K4 B2. 3 T G1 M1 विशिष्टः, and भविष्यति. B Dc Dn D2. 4. 6 G3 न संशयः; D3 च भाविनि.

Colophon. D3 missing. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K2. 4 B2–4 Dc Dn D1. 2. 4–6 G3 कुंडला(D1. 5 ˚लाभि)हरण. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n3 304; Dn2 305; D1 308; T1 290 (as in text!); T2 G4 M1. 2 (*inf. lin.*) 294 (M2 orig. 296); G1 291; G2 293. — *Śloka no.:* Dn1. n3 28; Dn2 29; D1 30.

भीता शापात्ततो राजन्दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २
अनागसः पितुः शापो ब्राह्मणस्य तथैव च ।
मन्निमित्तः कथं न स्यात्कुद्धादस्माद्विभावसोः ॥ ३
बालेनापि सता मोहाद्भृशं सापह्नवान्यपि ।
नात्यासादयितव्यानि तेजांसि च तपांसि च ॥ ४
साहमद्य भृशं भीता गृहीता च करे भृशम् ।
कथं त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५
सैवं शापपरित्रस्ता बहु चिन्तयती तदा ।
मोहेनाभिपरीताङ्गी स्मयमाना पुनः पुनः ॥ ६
तं देवमब्रवीद्भीता बन्धूनां राजसत्तम ।
व्रीडाविह्वलया वाचा शापत्रस्ता विशां पते ॥ ७

कुन्त्युवाच ।

पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ८
त्वया मे संगमो देव यदि स्याद्विधिवर्जितः ।
मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्तिर्नशेत्ततः ॥ ९
अथ वा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपतां वर ।
ऋते प्रदानाद्बन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १०
आत्मप्रदानं दुर्धर्ष तव कृत्वा मती त्वहम् ।
त्वयि धर्मो यशश्चैव कीर्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११

C. 3. 17108
B. 3. 307. 11
K. 3. 308. 11

291

☞ In D_3 this adhy. is lost on a missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10), the MS. is mostly ignored here.

1 [b]) K_4 B_3 ब्रुवती (for ब्रुवन्ती).

2 [a]) $G_{2.4}$ च सा (for यदा). — [c]) K_2 भीताशया; K_4 भीता शापं. D_c D_2 M तदा (for ततो). — [d]) K $D_{1.5}$ इव (for अथ). D_1 [अ]तरे; D_c D_2 [उ]त्तरं (for [अ]न्तरम्).

3 The portion of the text from 3[c] up to 3. 294. 25[d] is lost in D_1 on missing fol. (219–220). — [c]) K_2 D_c $D_{2.5}$ S (except $G_{2.3}$) मन्निमित्तं. K_4 $G_{2.4}$ नु (for न).

4 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) K_1 $G_{1.3}$ बाल्येनापि. K_1 भृशं; K_2 G_3 सतां; B_1 D_c D_2 यदा; B_4 D_{n1} सदा (for सता). — [b]) K_1 सतां (for भृशं). K_1 नापह्नवान्यपि; K_2 सोपह्नवां; $B_{1.3}$ Dn $D_{1.4.6}$ G_3 पापकृतां; B_4 D_5 सापकृतां; T $G_{1.3.4}$ शापभयादपि. — [c]) K_1 B Dn $D_{4.6}$ G_3 नाभ्यां; $K_{2.3}$ नान्यां; K_4 तान्यासाधं; D_5 न ह्यहं छादयिष्यामि.

5 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) D_c D_2 भृता (for भीता). — [b]) B_3 D_c Dn $D_{2.6}$ T_2 G_{2-4} गृहीत्वा (for °ता). B_4 कवचं; G_1 [अ]पि करे; T_3 $G_{3.4}$ च करौ (for च करे). $K_{1.2}$ स्वयं (for भृशम्). — [c]) K_2 T $G_{1.3.4}$ च कार्यं; D_c D_2 नु कार्यं; D_5 नवेह (for त्वकार्यं). K_3 कन्या; B_2 कुर्याद् (for कुर्यां). — [d]) K_4 D_c D_2 प्रदाने (for °नं). G_1 त्वहं (for स्वयम्). $G_{2.4}$ स्वयमात्मनिवेदनं.

6 D_1 missing (cf. v.l. 3). Before 6, N (except K_4; $D_{1.3}$ missing) $G_{1.3}$ ins. वैशं॑ उ॑ (resp. वैशं॑). — [a]) B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 सा वै (for सैवं). T $G_{1.3.4}$ M °भयात् त्रस्ता (T_1 G_1 भीता) (for °परित्रस्ता). — [b]) $B_{1.3.4}$ D_c Dn $D_{2.4.6}$ G_3 हृदा (for तदा). M चिंतयंती हृदा बहु. — [c]) D_{n2} G_3 [अ]पि; D_5 च (for [अ]भि-). $K_{1.3}$ -परीता च; D_5 समायुक्ता (for -परीताङ्गी). — [d]) MSS. स्मयमानः, °मानं also.

7 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) K_3 D_{c2} D_{n2} D_5 T $G_{1.3}$ तदं(K$_3$ T_1 $G_{1.3}$ °दै)वम्; K_4 देवं तम् (by transp.); G_4 तस्यैवम्. K_4 प्रीता (for भीता). — [d]) S (except G_3) शापाच्चैव (for शापत्रस्ता).

8 D_1 missing (cf. v.l. 3). $K_{1.3.4}$ T_1 M_3 om. the ref. — [a]) T_2 च (for मे). — [c]) $K_{1.3}$ विद्यमानेषु; K_3 विप्रियं कार्यं. — [d]) K_3 धर्मलोपो; G_4 M_3 विधिलोभो.

9 D_1 missing (cf v.l. 3). — [a]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 तु (B_3 च) (for मे). — [c]) K_1 मन्नि°; K_4 त्वन्नि° (for मन्नि°). — [d]) $K_{1.3.4}$ D_c $D_{2.5}$ कीर्तिक्षयस्ततः (K_4 °स्तव); T G [ऽ]कीर्तिं (G_3 °र्) संशयः.

10 [a]) $K_{1.3}$ G_1 एव; K_2 एवं; T_2 $G_{1.3}$ एतत् (for एतं). — [b]) K_3 सत्यं ते (for मन्यसे). — [c]) T G_1 मतं (for ऋते). K_3 D_5 प्रमादाद् (for प्रदानाद्). — [d]) D_4 G_3 तत्र; D_5 त्वयः (for तव). K D_5 कार्यं (for कामं).

11 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) D_{n2} °दानं च (for °प्रदानं). $K_{1.3}$ D_c T G_3 दुर्धर्षं. — [b]) $K_{1.3}$ महीतले; $K_{3.4}$ D_c $D_{2.5}$ M मतीं ह्यहं. — [c]) D_5 ते च (for चैव). — [d]) S (except G_3) त्वयि कीर्तिश्च.

12 D_1 missing (cf. v.l. 3). — [b]) K_4 ते (for वा).

C. 3. 17109
B. 3. 307. 12
K. 3. 308. 12

सूर्य उवाच ।

न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
प्रभवन्ति वरारोहे भद्रं ते शृणु मे वचः ॥ १२
सर्वान्कामयते यस्मात्कनेर्धातोश्च भामिनि ।
तस्मात्कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥ १३
नाधर्मश्चरितः कश्चित्त्वया भवति भामिनि ।
अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४
अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ।
स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥ १५
सा मया सह संगम्य पुनः कन्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशाः ॥ १६

कुन्त्युवाच ।

यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोपह ।
कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्महाबलः ॥ १७

सूर्य उवाच ।

भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८

कुन्त्युवाच ।

यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९
अस्तु मे संगमो देव यथोक्तं भगवंस्त्वया ।
त्वद्वीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्स च ॥ २०

सूर्य उवाच ।

अदित्या कुण्डले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि ।
तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमुत्तमम् ॥ २१

पृथोवाच ।

परमं भगवन्देव संगमिष्ये त्वया सह ।
यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदसि गोपते ॥ २२

D$_8$ °व्रते (for °स्मिते). — ^{c}) S (except G$_3$) प्रदा(G$_4$ °धा)ने ते (M वै) (for वरारोहे). — ^{d}) K$_3$ सर्वं तत् (for भद्रं ते). Dc D$_3$ मद्- (for मे).

13 D$_1$ missing (cf. v.l. 3). — ^{a}) K$_2$ M$_2$ सर्वं (for सर्वान्). T$_2$ G$_3$ कामयसे. T$_3$ G$_3$ तस्मात्. — ^{b}) K$_1$. $_3$ कामं वरय; K$_3$ B$_3$. $_3$ Dn D$_3$. $_4$. $_6$ T$_1$ क(T$_1$ क्ष)मेर्धातोश्च; B$_1$ कालधा°; B$_4$ कामधा°; D$_5$ कामहीनांश्च. B D(D$_1$. $_3$ missing) भाविनि; a few MSS. भामिनी. — ^{c}) K$_3$ स्वतंत्रा (for सुश्रोणि). — ^{d}) K$_3$ वरं वरय भामिनी.

14 D$_1$ missing (cf. v.l. 3). — ^{b}) B D (D$_1$. $_3$ missing) भाविनि; a few MSS. भामिनी. — ^{d}) K$_4$ चरेहं; B$_1$. $_4$ Dn$_3$ D$_6$ चरेयं; B$_3$ भवेयं (for चरेयं).

15 D$_1$ missing (cf. v.l. 3). — ^{a}) T$_1$ अनाश्रिताः; G$_3$ अन्यावृताः. — ^{d}) K$_3$ श्रुतिः; B$_3$ स्मृतिः; T$_1$ G$_1$ स्थितिः (for स्मृतः).

16 D$_1$ missing (cf. v.l. 3). — ^{a}) M त्वं (for सा). — ^{d}) T G$_1$. $_3$. $_4$ न संशयः (for महा°).

17 D$_1$ missing (cf. v.l. 3). — ^{a}) M अपि (for यदि). T G$_1$. $_3$. $_4$ ममाप्येवं; M मम ह्येष (for मम भवेत्). — ^{b}) B Dc Dn D$_4$. $_6$ T$_3$ G$_3$ °नुदः; D$_3$ °नुदः; K$_3$ M °पहन्; K$_3$ °पहं (for °पह). — ^{d}) S (except G$_3$) भविष्यति (for महा°). — After 17, B$_4$ ins.:

1344* तिग्मरश्मे महाबाहो संगमिष्ये दुहा[r ad°रा]सद ।;

while T$_3$ G$_1$ ins.:

1345* अस्तु मे संगमो देव अनेन समयेन ते ।

[Cf. 20^{ab}.]

18 D$_1$ missing (cf. v.l. 3). M$_3$ om. 18–19. — ^{a}) K$_1$. $_3$ °शूरः (for °बाहुः). — T$_3$ G$_3$. $_4$ om. from °बाहुः (in 18^a) up to कुण्डले (in 21^a). — ^{b}) T$_1$ G$_1$ °धृक् (for °भृत्). — ^{c}) D$_4$. $_6$ G$_3$ अभेद्यं (for उभयं). K$_3$ D$_6$ वा; M$_1$ तु (for च).

19 D$_1$ missing (cf. v.l. 3). T$_3$ G$_3$. $_4$ M$_3$ om. 19 (cf. v.l. 18). K D$_5$ T$_1$ G$_1$ M$_1$ पृथा (for कुन्ती). — ^{a}) K$_1$. $_3$ यदन्यद् (for यद्येतद्). K$_3$ M$_1$ यद्यप्यन्ये°मृतादस्ति (M$_1$ °मृतोदास्ते); T$_1$ G$_1$ यद्येवं ह्यमृतोद्भूते. — ^{c}) K$_1$ यो वै; B$_3$ वीर (for यं वै). — ^{d}) K$_3$. $_3$ मत्त उत्पाद°यिष्यति; K$_4$ तस्य भद्रे भविष्यति (m as in text).

20 D$_1$ missing (cf. v.l. 3). T$_3$ G$_3$. $_4$ om. 20 (cf. v.l. 18). — ^{a}) B$_3$ नो (m मे as in text). — ^{c}) K$_1$. $_3$ त्वद्रूपवीर्य° (by transp.). K$_4$ Dc D$_3$ °संपन्नो (for °सत्त्वौजा). — ^{d}) K$_1$ सदा; K$_3$ तदा; Dc D$_3$ मम (for स च).

21 D$_1$ missing (cf. v.l. 3). T$_3$ G$_3$. $_4$ om. अदित्या कुण्डले (cf. v.l. 18). — ^{a}) K$_1$. $_3$ अदित्याः; T$_1$ G$_1$ M आदित्य° (M °त्ये) (for अदित्या). — ^{b}) K$_3$. $_4$ T$_1$ G$_1$. $_3$ M मत्समे; T$_3$ G$_4$ मत्समो. K$_1$. $_3$ मत्समीपे तु

वैशंपायन उवाच ।
तथेत्युक्त्वा तु तां कुन्तीमाविवेश विहंगमः ।
स्वर्भानुशत्रुर्योगात्मा नाभ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३
ततः सा विह्वलेवासीत्कन्या सूर्यस्य तेजसा ।
पपाताथ च सा देवी शयने मूढचेतना ॥ २४

सूर्य उवाच ।
साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।
ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाब्रवीत् ।
एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चसम् ॥ २६
इति स्मोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा
विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात
मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥ २७
तां तिग्मांशुस्तेजसा मोहयित्वा
योगेनाविश्यात्मसंस्थां चकार ।
न चैवैनां दूषयामास भानुः
संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९१ ॥

२९२

वैशंपायन उवाच ।
ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते ।
शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १
सा बान्धवभयाद्बाला तं गर्भं विनिगूहती ।

C. 3. 17127
B. 3. 308. 2
K. 3. 309. 2

कामिनि. — [c]) K1. 2 अथ; K4 अस्य; B1. 2. 4 De D2 तस्य; S (except G3) तस्मै (for तेऽस्य). K1. 2. 4 T G1 M ते (for वै). G2. 4 वामोरु (for वै भीरु). — [d]) S (except G3) आत्मनः (for उत्तमम्). K2. 3 D5 वर्म चैवेह चोत्तमं; K4 वर्म चैवमनुत्तमं; B2 कवचं चेदमुत्तमं; De D3 कुंडले वर्म चोत्तमं.

22 D1 missing (cf. v.l. 3). B D (D1. 3 missing) G3 कुन्त्युवाच (for पृथो°). — [a]) B1. 2 Dn D4–6 G3 एवं (for देव). De G4 भगवन्देवदेवेश. — [b]) T1 G1 संगच्छेयं; T2 G2 °गच्येह; G4 °गमोयं; M3 °गंस्येहं. De D3 [अ]नघ (for सह). — [c]) K D5. 6 भवति (for भवेद्). K4 B2 एव (for एवं).

23 D1 missing (cf. v.l. 3). K3 om. 23. — [a]) B4 T2 G1. 3 [उ]क्त्वा च; G4 [उ]वाच (for [उ]क्त्वा तु).

24 D1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) T G1. 2. 4 °ला साध्वी (for °लेवासीत्). — [c]) B1. 4 Dn D4. 6 G3 चाथ सा; B3 साथ वै; G2. 4 विह्वला (for [अ]थ च सा). B2 विवस्वंतं याचमाना. — [d]) B4 मृदुं (for मूढ°).

25 D1 missing (cf. v.l. 3). — [ab]) K D5 साधयिष्यामि पुत्रं वै (K1 by transp. वै पुत्रं) जनयिष्यसि (K1 °ष्यामि) भामिनि. — [d]) G1 पुनः कन्या (for कन्या चैव).

26 D1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) T G1. 2. 4 M सा तु तं व्रीडिता बाला (G2. 4 साध्वी). — [b]) T G1 M कुंती; G2. 4 कन्या (for तदा). — [d]) B2 रविवर्चसं; B4 भूरितेजसं.

27 D1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) S (except T1 G3) °भोजा° (for °राजा°). — [b]) S (except G3) ध्याय° (for याच°). — [d]) K1. 2 S (except G3) वेप°; K3. 4 लज्ज° (for भज्य°).

28 D1 missing (cf. v.l. 3). — [a]) B Dn D4. 6 G3 तिग्मांशुस्तां (by transp.); T G1. 2. 4 M तां नीक्ष्णांशुस्. — [b]) T2 G2. 4 °सत्वं (for °संस्थां). — [c]) D5 [ए]तां मोह° (for [ए]नां दूष°). — [d]) K1. 2 [अ]पि (for [अ]थ).

Colophon. D1. 3 missing. — *Major parvan:* K3 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3. 4 B De Dn D2. 4–6 G3 कुंडला(D5 °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* M सूर्यकुंतीसमागमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n3 305; Dn3 306; T1 291 (as in text!); T2 G4 M1. 2 (*inf. lin.*) 295 (M2 orig. 297); G1 292; G2 294. — *Śloka no.:* Dn 28.

C. 3. 171?7
B. 3. 308. 2
K. 3. 309. 2

धारयामास सुश्रोणी न चैनां बुबुधे जनः ॥ २
न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्धात्रेयिकामृते ।
कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३
ततः कालेन सा गर्भं सुषुवे वरवर्णिनी ।
कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमरप्रभम् ॥ ४
तथैव बद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
हर्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५
जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमन्त्र्य भामिनी ।
मञ्जूषायामवदधे स्वास्तीर्णायां समन्ततः ॥ ६
मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा ।
श्लक्ष्णायां सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७
जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणम् ।
पुत्रस्नेहेन राजेन्द्र करुणं पर्यदेवयत् ॥ ८
समुत्सृजन्ती मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ।
उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ।
दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १०
शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः ।
आगमाश्च तथा पुत्र भवन्त्वद्रोहचेतसः ॥ ११
पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः ।
अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा ॥ १२
पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपतां वरः ।
येन दत्तोऽसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥ १३
आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ।

292

☞ In D1. 3 this adhy. is lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10; 291. 3); the MSS. are mostly ignored here.

1 K4 T2 om. the ref. — b) T G2. 4 पृथायां (for °याः). — c) Dc2 D2 दशेतरे; T2 दशोत्तरे; G2 दर्शेतरं (for दशोत्तरे).

2 a) S (except G3) भीता (for बाला). — b) B1. 3. 4 D (D1. 3 missing) G3 गर्भं तं (by transp.); B2 सभीतं. K °गृह्य वै; B3 °गृह्यतां (for °गृह्णती). — d) K1. 2 चैनं; D3 च तां (for चैनां).

3 a) K3. 4 चैवान्या (for नार्यन्या). — b) K3 एवं; T1 G1 कांचिद् (for काचिद्). K1 M विना (for ऋते).

4 a) K D3 तं (for सा). — c) B2 देवदेवस्य (for तस्य दे°). — d) K1. 2 प्रमादाद्; T M1 प्रभावाद् (for प्रमादाद्). K Dc D2. 3 अभवत्तदा (K1. 2 °त्स्यदा; K3. 4 °त्तथा).

5 a) B2 अथ वा (for तथैव). B Dc Dn D2. 4 T2 G3 [आ]बद्ध° (for बद्ध°). — c) K1. 2 हर्यक्ष-. S (except G3) ऋषभ° (for वृषभ°).

6 a) K1–3 तु (for च). K1. 2 गर्भं तं (by transp.). — b) B D (D1. 2 missing) भाविनी. — After 6ab, S (except G3 M3) ins.:

1346* उत्स्रष्टुकामा तं गर्भं कारयामास भारत ।
मञ्जूषां शिल्पिभिस्तूर्णं सुनद्धां सुप्र[illegible]छिताम् ।
ध्रुवैर्बहुविधैर्बद्धां ध्रुवनार्थं जले नृप ।
अजिनैर्मृदुभिश्चैव संस्तीर्णशयनां तथा ।

— T1 G1 om. 6cd. — c) B Dc Dn D2. 4. 6 G3 समाधाय; M समदधात् (for अवदधे).

7 a) K1. 2 मंजूषायां स्थि°; K3 D4 G3 मधूच्छिष्टास्थि°. Dc D2 स-; T1 G1 तु; T2 G2–4 M1 तं (for सा). — b) G1 दुःखास्सं (for सुखायां). K1. 2 B1. 3. 4 S (except G3) तदा; D3 सती (for तथा). — c) K1. 2 Dc D2 G2. 4 M स्वपिधा°; B4 सुविधा° (for सुपिधा°). — d) K1. 2 M न्यस्य (for अश्व-). T2 नद्यां सा स्वयमुत्सृजत्; G1 निक्षिप्य शिशुमंजसा.

8 G1 om. 8a–9b. — a) G4 जानाति (for जानती). — b) M कन्यया. — c) B2 D3 सा राजन् (for राजेन्द्र).

9 G1 om. 9ab (cf. v.l. 8). — b) B1–3 Dn D4. 6 G3 °नद्यां (for °नद्यास्). Dc D2. 5 T1 G2. 4 तथा (for तदा). — c) G1 अश्रुपूर्णमुखी कुंती; M1 उवाच कुंती रुदती.

10 a) B Dn D4. 6 G3 च (for स्तु). K3. 4 Dc D2. 5 T1 G1 [अं]त° (for [आ]न्त°). — c) K1. 2 दैवेभ्य° (for दिव्येभ्य°). — d) Dn1 व्योमचरा°; T1 G1 जलचरा°; G4 तोयं गता°.

11 c) K1. 4 B Dc Dn1. n2 D4. 6 G3 आ(K4 अ)गता(B4 °तां)श्च; K2 आगम्याश्च; D2 आश्वास्य च; D5 आगामिनस् (for आगमाश्च). S (except G2. 4) संतु (for पुत्र). — d) S (except G3) दिव्येन विधिना तव (cf. 13d).

12 a) M त्वा (for त्वां). — d) Dc D2 सर्वत्र°.

13 a) T1 G1 ते; G2. 4 M त्वा (for त्वां). — d) S

मरुतश्च सहेन्द्रेण दिशश्च सदिगीश्वराः ॥ १४
रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे समेषु विषमेषु च ।
वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि कवचेनोपसूचितम् ॥ १५
धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः ।
यस्त्वां द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा वाहिनीगतम् ॥ १६
धन्या सा प्रमदा या त्वां पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ।
यस्यास्त्वं तृषितः पुत्र स्तनं पास्यसि देवज ॥ १७
को नु स्वप्नस्तया दृष्टो या त्वामादित्यवर्चसम् ।
दिव्यवर्मसमायुक्तं दिव्यकुण्डलभूषितम् ॥ १८
पद्मायतविशालाक्षं पद्मताम्रतलोज्ज्वलम् ।
सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ १९
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां भूमौ संसर्पमाणकम् ।
अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्ठितम् ॥ २०
धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगे मुखे ।
हिमवद्वनसंभूतं सिंहं केसरिणं यथा ॥ २१
एवं बहुविधं राजन्विलप्य करुणं पृथा ।
अवासृजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२
रुदती पुत्रशोकार्ता निशीथे कमलेक्षणा ।
धात्र्या सह पृथा राजन्पुत्रदर्शनलालसा ॥ २३
विसर्जयित्वा मञ्जूषां संबोधनभयात्पितुः ।
विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४
मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीम् ।
चर्मण्वत्याश्च यमुनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ २५
गङ्गायाः सूतविषयं चम्पामभ्याययौ पुरीम् ।

C. 3. 17151
B. 3. 308. 26
K. 3. 309. 27

(except G₃) त्विह (for किल).

14 ᶜ) K₃ B₄ Dn₃ महेंद्रेण. — ᵈ) K₁. ₃ सर्वा (for च स-).

15 ᵃ) K₃ चासुराः; M त्वा सुराः. — 15ᵇ=1. 110. 44ᵈ; 112. 22ᵇ: 4. 56. 8ᵇ; etc., etc. — ᶜ) K₁. ₃ M त्वा (for त्वां). — ᵈ) B Dc₁ Dn D₄. ₆ G₃ [अ]भि- (B₃ °पि); Dc₃ D₃ [अ]ति- (for [ड]प-).

16 ᵃ) T₁ G₁ धन्यस्ते जनको देवः. — ᵇ) K₁. ₃. ₄ Dc D₃ सूर्यो; T₁ G₁ पुत्र (for देवो). — ᶜ) K₁ M₃ त्वा (for त्वां).

17 M₁ om. 17–19. — ᵃ) G₄ damaged; M₃ corrupt (but with त्वा for त्वां). — ᵇ) =19ᵈ. M₃ पुत्रके (for °त्वे). — ᶜ) G₃. ₄ स्म (for त्वं). — ᵈ) T G₁. ₃. ₄ स्तन्यं (for स्तनं).

18 M₁ om. 18 (cf. v.l. 17). — ᵃ) K₃ T₁ त्वया; G₃ तदा (for तया). — ᵇ) T G₁ M₃ °तेजसं (for °वर्चसम्). — ᶜ) K₁ T₁ °धर्मं (for °वर्मं). — ᵈ) K₄ °भूषणं.

19 M₁ om. 19 (cf. v.l. 17). — ᵃ) B₃ पद्मपत्र-; G₁ पद्मानन (for पद्मायत-). — ᵇ) K D₃ रक्ताम्रनखोज्ज्वलं; B₁ Dc Dn D₃ पद्मताम्रदलो (Dc D₃ °नखो)ज्वलं; B₄ T G₁. ₃. ₄ पंचताम्रतलोज्वलं. — 19ᵈ=17ᵇ.

20 ᵃ) =21ᵃ. K₁. ₃ G₁ पुत्र त्वा; T₃ M नार्यस्त्वां (M₃ °स्त्वा); G₃. ₄ तत्रस्था. — ᶜ) G₁. ₃. ₄ °क्रमं (for °कलं). — ᵈ) K Dc D₃. ₅ भाषंतं; M₁ वदनं. K Dc D₃. ₅ पांशु(K₁. ₃ °सु)गुंठितं; S रेणुकुंठितं.

21 ᵇ) K₁. ₃ °गो मुखे; K₄ °गं मुखे; K₄m B₃ Dc °गोचरे; B₁. ₃. ₄ Dn D₄. ₆ G₃ °गोचरं; D₃ °गोचरो; D₅ °संमुखं; T₁ °गो सुखं (for °गे सुखे). — ᵈ) A few MSS. केशरिणं. K₂. ₃ Dc₂ D₃ तथा (for यथा).

22 Before 22, B₄ ins. वैशं° उ°. — K₃ om. 22ᵃᵇ. — ᵃ) G₁ वाचा (for राजन्). — ᵇ) B₄ यथा; Dc D₃ तथा (for पृथा). — ᶜ) T₁ G₁ अपासृजत; G₃ अवासृजत्तां; G₄ ससर्ज तां नु. — ᵈ) B₁–₃ Dn D₄. ₆ G °नद्यां (for °नद्यास्). Dc D₃ G₁ तथा जले; G₃ जले तदा (by transp.).

23 ᵃ) K₃ Dc₂ Dn₃ G₃ M₃ रुदंती. — K₁. ₃ om. 23ᵇ–24ᵃ. — ᶜ) K₄ तया (for धात्र्या). — 23ᵈ=(var.) 1. 113. 28ᵈ.

24 K₁. ₃ om. 24ᵃ (cf. v.l. 23). — ᵇ) T G₁. ₃. ₄ M सा सं(G₄ सु)बोध° (for संबोधन°). — ᶜ) D₃ पुनर्विवेश भवनं. — ᵈ) M शोकोत्तरा (for शोकातुरा). K₄ [अ]रुदत्; D₃ पृथा (for ततः).

25 Dn₃ om. 25. — ᵃ) K₁ corrupt. G₁. ₃ मंजूषामश्व°. — ᵇ) K₁ कर्मावतीं (for चर्मण्वतीं). — ᵈ) T G₁. ₃. ₄ M तया (G₁. ₃ तथा) (for ततो).

26 ᵃ) K₄m गंगायां; T₃ G₃. ₄ गंगा सा; M₁ गंगया. Dc D₃ S (except G₃) सूतविषये; D₅ °जुष्टायां. — ᵇ) B Dn D₄. ₆ G₃ अनु° (for अभ्या°). — ᵈ) K₄ तत्प्रयाणकः (for उद्या°).

27 ᵃ) S (except G₃) पूर्वं (for दिव्यं). — ᵇ) B₁ Dn D₆ तनु; B₃ तस्थे; B₄ तस्स-; D₂ तच्च; D₄ G₃ तं तु (for तत्तु). K₄ तं सर्वत्र (for तत्तु वर्म). K₁. ₃ G₄ सुकुडलं. — ᶜ) M₃ गर्भं नं (by transp.). — ᵈ) K₃ चैलेन;

C. 3. 17151
B. 3. 308. 26
K. 3. 309. 27

स मञ्जूषागतो गर्भस्तरङ्गैरुह्यमानकः ॥ २६
अमृतादुत्थितं दिव्यं तत्तु वर्म सकुण्डलम् ।
धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

२९३

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा ।
सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ १
तस्य भार्याभवद्राजन्पृथेनासदृशी भुवि ।
राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविन्दत ।
अपत्यार्थे परं यत्नमकरोच्च विशेषतः ॥ २
सा ददर्शाथ मञ्जूषामुह्यमानां यदृच्छया ।
दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालभनशोभिताम् ।
ऊर्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरम् ॥ ३
सा तां कौतूहलात्प्राप्तां ग्राहयामास भामिनी ।
ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ४
स तामुद्धृत्य मञ्जूषामुत्सार्य जलमन्तिकात् ।
यन्त्रैरुद्घाटयामास सोऽपश्यत्तत्र बालकम् ॥ ५
तरुणादित्यसंकाशं हेमवर्मधरं तथा ।

T देवं च; M₂ दैवतं (for दैवं च). B₂ विधिनिश्चितं. — After 27, T G₁. ₂. ₄ ins. 1351* (with v.l.).

Colophon. D₁. ₂ missing. — *Major parvan:* K₁. ₂ G₂. ₄ आरण्य. — *Sub-parvan:* K₃. ₄ B De Dn₁. n₃ D₂. ₄–₆ G₃ कुंडला(D₆ °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* M पुत्रविसर्जनः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn₁ (marg.). n₂ 306; Dn₃ 307; T₁ 292 (as in text!); T₂ G₄ M₁. ₂ (*inf. lin.*) 296 (M₂ orig. 298); G₁ 293; G₂ 295. — *Śloka no.:* Dn 27.

293

☞ In D₁. ₂ this adhy. is lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10; 291. 3); the MSS. are mostly ignored here.

1 1ᵃ = 1. 8. 5ᵃ; 15. 1ᵃ; 27. 24ᵃ; etc., etc. — ᵉ) K₁. ₂ [अ]धिरथिर्; T G₁. ₂. ₄ [अ]तिरथ (for ऽधिरथ). K₄ S (except T₁ G₃) [ए]वं (for [ए]व).

2 ᵃ) K₁. ₂. ₄ De D₂. ₅ समभवद् (for ऽभवद्राजन्). — ᵇ) = 1. 104. 1ᵈ; 105. 5ᵇ; etc.; etc. Epic Tag! Cf. Hopkins, *Great Epic*, "Parallel Phrases," No. 236 (p. 432). K₁. ₂ T₁ G₁ [अ]प्रतिमा (for [अ]सदृशी). — ᵉ) K₁. ₂ °प्राज्ञा; K₃ °प्रज्ञं; K₄ °प्रज्ञा; De °₂. ₅ °प्राज्ञ (for °भागा). — ᵈ) K₁. ₂ गर्भम् (for पुत्रम्). D₅ तस्याः पुत्रार्थमातुरः. — ᶠ) K₁. ₂ B₂ (m as in text) तु; K₄ सा; G₂. ₄ हि (for च).

3 ᵃ) B₂ [आ]मसाद (M ददर्श as in text). — ᵇ) Somo S MSS. ऊह्यमानां. — ᶜ) K₄ B₄ D₅ M₁ दत्तरक्षां. — ᵈ) K₁ अब्दालभनशोभिनां; K₃. ₄m (orig. corrupt) अन्वालभनशोभना; B₁–₃ T₁ °लंभनशोभितां; B₄ अर्थालभन°; De D₃ यंत्रालेपन°; Dn₁. n₃ °शोभनां; Dn₃ °लंभनशोभना; D₅ T₂ °लभत शोभनां; G₁ अन्वलहनशोभितां; G₂ M₁ °लभत°. — ᵉ) A few MSS. ऊर्मिं° (for ऊर्मी°). — ᶠ) K B₃ D₅ उपह्वरे; T₃ G₃. ₄ उपांतिकं (for उपह्वरम्). — After 3, S (except G₃ M₃) ins.:

1347* विवर्तमानां बहुशः पुनः पुनरितस्ततः ।
ततः सा वायुना राजन्स्रोतसा च बलीयसा ।
उपानीता यतः सूतः सभार्यो जलमाश्रितः ।

4 ᵃ) B₁ D₆ G₃ तु (for तां). — ᵇ) B D (D₁. ₂ missing) भाविनी. — ᵈ) T G₁. ₂. ₄ [अ]ति (for [अ]धि-).

5 ᵇ) K₄ D₅ S (except T₃ G₃) जनम् (for जलम्). K₁. ₂ उत्सार्य च जनांतिकात्. — ᵉ) K₁. ₂ मंत्रैर्; G₂. ₄ यत्नैर्. K₃ B₄ De D₂ उद्धार° (for उद्घाट°). T₃ पादयामास बंधानां.

6 ᵇ) D₄. ₆ G₃ हेम° (for हेम°). K₃ De D₃ T₃ G₁. ₄ M तदा (for तथा). — ᵉ) D₅ °संयुक्तं (for °युक्तेन). — ᵈ) T₃ G₂–₄ विराजितं. — After 6, S (except G₃ M₃) ins.:

मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विराजता ॥ ६
स सूतो भार्यया सार्धं विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
अङ्कमारोप्य तं बालं भार्यां वचनमब्रवीत् ॥ ७
इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भामिनि ।
दृष्टवान्देवगर्भोऽयं मन्येऽस्मान्समुपागतः ॥ ८
अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ।
इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं राधायै स महीपते ॥ ९
प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्दिव्यरूपिणम् ।
पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रिया वृतम् ॥ १०
पुपोष चैनं विधिवद्ववृधे स च वीर्यवान् ।
ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः सुताः ॥ ११
वसुवर्मधरं दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् ।
नामास्य वसुषेणेति ततश्चक्रुर्द्विजातयः ॥ १२

एवं स सूतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ।
वसुषेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १३
स ज्येष्ठपुत्रः सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु वीर्यवान् ।
चारेण विदितश्चासीत्पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १४
सूतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं समये ततः ।
दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १५
तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि ।
सख्यं दुर्योधनेनैवमगच्छत्स च वीर्यवान् ॥ १६
द्रोणात्कृपाच्च रामाच्च सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम् ।
लब्ध्वा लोकेऽभवत्ख्यातः परमेष्वासतां गतः ॥ १७
संधाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये स्थितः ।
योद्धुमाशंसते नित्यं फल्गुनेन महात्मना ॥ १८
सदा हि तस्य स्पर्धासीदर्जुनेन विशां पते ।

C 3 17172
B 3. 309. 20
K. 3. 310. 22

1348* परिम्लानमुखं बालं रुदन्तं क्षुधितं भृशम् ।
स तं परमया लक्ष्म्या दृष्ट्वा युक्तं वरात्मजम् ।

7 ^{c}) T G1. 2. 4 पुत्रं (for बालं). **8** Before 8, B4 ins. सूत उ°. — ^{a}) K3 नेदम्; K4 नैतद् (m इदम् as in text). — ^{b}) K3 B3 D5 यातो (for जातो). K3 G2[s]स्मि; B2 G4 हि; T1 [s]द्य (for sस्मि). K4m D5 नस्वहं; B Dc Dn D2. 4. 6 G1 भाविनि (for भामिनि). — ^{d}) K4 यतो (for मन्ये). K1. 2 समुपस्थितं (K2 °तः) (for समुपागतः). B1-3 Dc Dn D2. 4. 6 G3 मन्येस्माकमुपा°. **9** ^{a}) T1 G1 अपुत्रस्य च (for अनपत्यस्य). M मे पुत्रो (for पुत्रोऽयं). — ^{b}) M स्वयं (for मम). — Before 9^{cd}, B4 ins. वैशं° उ°. — ^{c}) T1 G1 प्र- (for तं). — ^{d}) K1. 4 D5 राधायाः (for °यै). **10** ^{ab}) S (except G3) सा चापि (for तं राधा), and देव° (for दिव्य°). — ^{c}) K3 G2. 4 °पत्राक्षं (for °गर्भाभं). — K4 om. 10^{d}-11^{a}. — ^{d}) K1. 2 युतं (for वृतम्). — After 10, S (except G3) ins.:

1349* स्तन्यं समास्रवच्चास्या दैवादित्यथ निश्चयः ।

11 K4 om. 11^{a} (cf. v.l. 10). — ^{a}) K3 T2 M चैव; T1 G1. 4 चैवं (for चैनं). — ^{b}) Dc D2 M2 च स (by transp.). — ^{d}) K3 [s]प्य° (for प्रा°). B2 प्रजाः (for सुताः). — After 11, S (except G3 M2) ins.:

1350* नामकर्म च चक्राते कुण्डले तस्य दृश्यते ।
कर्ण इत्येव तं बालं दृष्ट्वा कर्णं सकुण्डलम् ।

12 Dc D2 om. 12^{ab}. — ^{a}) K1. 2 वपुर् (for वसु-). K3 -धर्ममयं (for -वर्मधरं). — ^{b}) M1 बालं हेमसकुंडलं.

13 ^{a}) K3 ततः (for एवं). — G1 om. (? hapl.) 13^{b}-15^{a}. — ^{cd}) T G2. 4 M वसुषेणेति विख्यातो वृषा etc.

14 G1 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^{ab}) B1 एष (for ज्येष्ठ-). K1. 2. 4 B1 सूर्यस्य (for सूत°). K3 ववृधे ह्यष्ट-वर्षवान् (for ^{b}). B2. 4 Dn D4. 6 G3 सूतस्य ववृधेंगेषु श्रे(D4. 6 G3 ज्ये)ष्ठः पुत्रः स वीर्य°; Dc D2 पुत्रः सूतस्य ववृधे स ज्येष्ठेंगेषु वीर्य°. — ^{d}) K2. 3 B Dn2. 5 D5 T1 G2. 4 पृथया. T G2. 4 M °धृक् (for °भृत्).

15 G1 om. 15^{a} (cf. v.l. 13). — ^{a}) K ततस् (for सूतस्). T1 G2. 4 M2 स्वति° (for स्वधि°). — ^{b}) K1. 2 स तदा तदा; K3. 4 समये तदा; B Dn D4. 6 G3 समयेन तं. — ^{c}) K1. 2 विसर्जयामास.

16 ^{a}) T G1. 2. 4 [ए]व (for [उ]प-). K1. 2 °सादनं (for °सदनं). — ^{c}) K Dc D2. 5 [अ]पि (for [ए]वम्). — ^{d}) K Dc D2. 5 सम(Dc D2 °मा)गच्छत्स; B Dn D4. 6 G3 अगमत्स च; T G1. 2. 4 M अगच्छत्सह.

17 ^{a}) K1 जामदग्न्यात् (for च रामाच्च).

18 ^{b}) B1. 2 Dn D4. 6 G3 रतः (for स्थितः). — ^{d}) K3. 4 B D (D1. 3 missing) G3 फाल्गुनेन; T G1. 2. 4 M अर्जुनेन. G4 महारथः; M विशां पते (for महात्मना).

19 T G1. 2. 4 om. 19^{ab} (see below). — ^{a}) B2 युद्धार्थी (for स्पर्धासीद्). — ^{b}) M महात्मना (for विशां पते). — ^{c}) Dc D2 T G1. 2. 4 तु (for च). — B Dn D4-6 G3 ins. after 19: T G1. 2. 4, after 3. 292. 27:

C. 3. 17172
B. 3. 309. 20
K. 3. 310. 22

अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ १९
तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितम् ।
अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २०
यदा तु कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् ।
स्तौति मध्यंदिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिले स्थितः ॥ २१
तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा धनहेतवः ।
नादेयं तस्य तत्काले किंचिदस्ति द्विजातिषु ॥ २२
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा भिक्षां देहीत्युपस्थितः ।
स्वागतं चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभाषत ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

२९४

वैशंपायन उवाच ।
देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छद्मना वृषः ।
दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुबोधास्य मानसम् ॥ १
हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान्वा बहुगोकुलान् ।
किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २
ब्राह्मण उवाच ।
हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यत्प्रीतिवर्धनम् ।
नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३

1351* एतद्वृत्तं महाराज सूर्यस्यासीन्न संशयः ।
यः सूर्यसंभवः कर्णः कुन्त्यां सूतकुले तदा ।

[(L. 1) T G1. 2. 4 महात्मनः (for न संशयः). — (L. 2) B2. 4 यत् (for यः). D2 तथा (for तदा). T G1. 2. 4 कुंत्या गर्भेण धारितः (for the posterior half).]

20 a) K2 हितं; B1 तं च (for तं तु). K2. 4 मत्वा (for दृष्ट्वा). — c) T G1. 2. 4 दृष्ट्वा (for मत्वा).

21 K1. 2 om. 21ab. — a) B1. 2 Dn D4. 6 G3 च (for तु). — c) S (except G2) उपतिष्ठति मध्याह्ने. — d) K Dc D2 सततं स्थितः; B Dn D4. 6 G2 सलिलोत्थितः.

22 a) K Dc D2 तदैनम् (for तत्रैनम्). — b) B Dn D4. 6 G2 °हेतुना (for °हेतवः). — c) S (except G2) अस्य (for तस्य). — d) S (except G2) आसीद् (for अस्ति). — After 22, G1 ins.:

1352* एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवानां हिते रतः ।

23 c) T1 तव; T2 G2. 4 त्विति; G1 त्वद्य (for चेति). T1 G1 राजेंद्र (for राधेयस्). — d) K1. 2 इंद्रं; K4 Dc D2. 5 विप्रं (for अथ).

Colophon. D1. 2 missing. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 T1 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K2. 4 B Dc Dn D2. 4–6 G2 M कुंडला(D2 °लाभि)हरण. — *Adhy. name:* B4 शक्रागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.). n2 307; Dn3 308; 1 °293 (as in text!); T2 G4 M1. 2 (*inf. lin.*) 297 (M2 orig. 230, wrongly for 299); G1 294; G2 296. — *Śloka no.:* Dn 25.

294

☞ In D2 this whole adhy., and in D1 st. 1–25 of this adhy., are lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10; 291. 3); the MSS. are mostly ignored here.

1 b) K2 T G1. 2. 4 M वृषा; B Dc Dn D2. 4. 6 G2 वृतम् (for वृषः).

2 Before 2, G1 ins. कर्णः. — a) K1. 2 °कंठी; K4 (m as in text) °कंठाः; Dc2 D2 °कुंठी; T1 °वर्णाः; T2 °कंठ्या (for °कण्ठीः). G2. 4 दासीर्वा (for प्रमदा). — K1 om. (hapl.) 2b–3a. — b) S (except G2) बहुशः पशून् (for °गोकुलान्). K2 यद्वान्यत्प्रीतिवर्धनं (cf. 3b). — c) K (K1 om.) B2 ददामीति (for ददानीति). — d) K4 [अ]धिरथ°; T1 G1. 2. 4 [अ]तिरथि° (for [अ]धिरथि°). K (K1 om.) Dc D2. 5 स्थितं; G4 तदा (for ततः).

3 K1 om. 3a (cf. v.l. 2). — a) K2 B2 हिरण्यकंठी; K3 T2 °मुख्याः; K4 °मय्यं; D2 G1 °कंठीः; T1 °वर्णाः; G4 °कंठाः; M °मुखाः (sic). — b) K1. 2 Dc D2 यद्वान्यत्; T G2 यद्यन्यत्; G1. 4 यदन्यत् (for यच्चान्यत्). K1 T1 प्रतिवर्धनं; T2 G2. 4 वापि तद्धनं; G1 पादवर्धनं; M1 सारवर्धनं;

यदेतत्सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ ।
एतदुत्कृत्य मे देहि यदि सत्यव्रतो भवान् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परंतप ।
एष मे सर्वलाभानां लाभः परमको मतः ॥ ५

कर्ण उवाच ।

अवनिं प्रमदा गाश्च निर्वापं बहुवार्षिकम् ।
तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म न कुण्डले ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः ।
कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७
सान्त्वितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि ।
नैवान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामास वै वरम् ॥ ८
यदा नान्यं प्रवृणुते वरं वै द्विजसत्तमः ।
तदैनमब्रवीद्भूयो राधेयः प्रहसन्निव ॥ ९
सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चामृतोद्भवे ।
तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतद्ददाम्यहम् ॥ १०
विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् ।
प्रतिगृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुंगव ॥ ११
कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ।
गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२

वैशंपायन उवाच ।

यदा नान्यं वरं वव्रे भगवान्पाकशासनः ।
ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यब्रवीद्वचः ॥ १३
विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।
न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरम् ॥ १४
त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्त्वया देयो वरो मम ।

C 3. 17*92
B. 3. 310. 15
P. 3. 311. 15

M₃ पार्थिवं धनं. — d) K₁. ₂ च (for प्र-).

4 a) K₁₋₃ M₁ तद्; T₁ त्वम् (for यद्). — c) K₂ D₅ उत्कृत्य (for उत्कृत्य). B₂ D₅ G₃ वै (for मे).

5 a) M एताम् (for एतद्). S (except G₃) भिक्षां (for क्षिप्रं). — b) S (except G₃) त्वया दत्तां नरोत्तम. — c) T G₁. ₂. ₄ स एष (T₂ एव) (for एष मे).

6 a) B₁. ₄ G₁ M₁ अवनीं. S (except G₃) गावो (for गाश्च). — b) B D (D₁. ₃ missing) T₂ G₃ निवापं; G₂ मृष्टान्नं; M₃ निर्वाहं (for निर्वापं). — d) B Dn D₄. ₆ G₃ सकुंडलं (for न कुण्डले).

7 a) K₃ D₅ वाच्यमानः; G₂. ₄ वार्यमाणः (for याच्यमानः). — T₂ om. 7c–8d.

8 T₂ om. 8 (cf. v.l. 7). — a) G₂. ₄ सोचित° (for सान्त्वित°). — b) K₁ B₄ °विधेः (for °विधि). — c) B₁. ₂. ₄ Dn D₄. ₆ G₃ न चा(B₄ वा)न्यं. — d) G₂. ₄ तदा (for वरम्).

9 a) G₄ यथा. K₃ नान्यत् (for नान्यं). T₂ अन्यं न प्रतिजग्राह. — b) S (except G₃) म (for वै). — After 9ab, S (except G₃) ins.:

1353* विनास्य सहजं वर्म कुण्डले च विशां पते ।
[Cf. 10ab. T₁ वृतवान् (for विनास्य).]

— c) A few MSS. तदेनम्. S (except G₃) कर्णः (for भूयो). — S (except G₃) om. 9d–10a.

10 Before 10, K₃ B₄ ins. कर्ण उ°. S (except G₃) om. 10a (cf. v.l. 9). — b) S (except G₃) सहजं कवचं हि मे. — c) S (except G₃) लोकानां (for लोकेषु). — d) Dc D₂ नैनं; D₅ नैव (for नैतद्). B Dn D₄. ₆ G₃ जहामि (for ददामि).

11 a) M विशालं मम राज्यं हि. — c) K₃ मत्कृत्वं (for मत्तस्त्वं). S (except G₃) मत्तः प्रतिगृहाण त्वं. — d) K₄ साधो (for साधु).

12 a) K₁. ₂ M वियुक्तोहं. — b) T₂ सहजाभ्यां यदि न्विह. — c) D₅ माननीयो; S दम° (for गम°).

13 T₁ M om. the ref.; G₁ om. 13 14. — a) B₂ Dn D₄. ₆ G₃ यदा(B₂ Dn₂ D₅ °द)न्यं न (for यदा नान्यं). — c) K₁ तदा (for ततः). — d) K द्विजं (for वचः). D₅ पुनराह वचस्तदा.

14 G₁ om. 14 (cf. v.l. 13). — Before 14, B₄ M₁ ins. कर्ण उ° (resp. कर्णः). — b) K₁₋₃ ममाभिभो; K₄ B₃. ₄ Dc D₃. ₅ मया प्रभो (K₄ D₅ विभो). — c) K₁. ₂ transp. न्याय्यं and दातुं. K₄ Dc D₃ वृथा (for मया). B₃. ₄ दत्तं (for दातुं). — d) Dn₂ शक्यं (for शक्र). K₄ विना (for वृथा).

15 b) K₁. ₂ देयो वरो; G₁ देया वरा (for देयो वरो). — c) K₃ T₁ G₁ अपि; G₄ चापि (for चैव). K₃. ₄ देवानाम् (for भूतानाम्). D₅ देवानामपि चान्येषाम्; T₂ G₂ त्वमेव सर्वभूतानाम्. — d) K₁. ₂ B₃. ₄ M भूतभृत्; K₃ भूतिकृत्; B₂ Dn₂. ₃ D₄ G₃ भूतपृक्.

C. 3. 17192
B. 3. 310. 15
K. 3. 311. 15

अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।
वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥ १६
तस्माद्विनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७

शक्र उवाच ।

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायन्नेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८
काममस्तु तथा तात तव कर्ण यथेच्छसि ।
वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यदिच्छसि ॥ १९

वैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वासवम् ।
अमोघां शक्तिमभ्येत्य वव्रे संपूर्णमानसः ॥ २०

कर्ण उवाच ।

वर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वासव ।
अमोघां शत्रुसंघानां घातनीं पृतनामुखे ॥ २१
ततः संचिन्त्य मनसा मुहूर्तमिव वासवः ।
शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२
कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्म चैव शरीरजम् ।
गृहाण कर्ण शक्तिं त्वमनेन समयेन मे ॥ २३
अमोघा हन्ति शतशः शत्रून्मम करच्युता ।
पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः ॥ २४
सेयं तव करं प्राप्य हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति सूतज ॥ २५

कर्ण उवाच ।

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।

---

16 a) G4 वीर (for देव). — b) B4 कवचस्. K1 तदा (for तथा). — c) D5 वाच्य° (for वध्य°). — d) B2 त्वया; G4 किंचित् (for त्वं च). S (except G2. 4) [अ]प° (for [अ]व°).

17 b) T कवचो° (for वर्म चो°). — c) K2 गृहाण शक्तिं मे यच्छ. — d) G2. 4 M त्वहम् (for अहम्).

18 a) T1 G1 [S]यं (for [S]हं). T1 G1. 2 रविः (for रवेः). — b) K1 M1 आयन्नेव; K2 आयाक्येव; K3 आयान्नैव; K4 आयातश्च; B Dc Dn D2. 4. 6 T2 G2 आयानेव (B3 °मेव); G1 आयातैव; G2 M3 आयान्नेव; G4 आयां चैव (for आयन्नेव). K3 तवांतिके. — c) G4 ततस् (for तेन). K4 D5 तत् (for ते). — d) D6 एव (for एतत्). T G1. 2. 4 ममै(T2 एवै)तन्नात्र संशयः.

19 a) T G1. 2. 4 M कामस् (T2 G2. 4 कामं) (for तात). K Dc D2. 5 एवमस्तु यथाकामं. — b) K3 त्वं तु; Dn3 तच्च (for तव). T2 G2 वरयस्व (for तव कर्ण). K3 यदीच्छसि. — d) K Dc D2. 5 वृणीष्वान्यद्; B3 त्वं वृणुष्व (for प्रवृणीष्व). K1. 4 B1. 2 Dn D4. 6 G3 यथेच्छसि; K3 D3 G2. 4 M यदीच्छसि.

20 a) K2 B2. 4 Dc D2. 5 प्रहृष्टस्तम्; K3 °ष्टात्मा (for °ष्टस्तु). S (except G3) ततस्तु कर्णः संहृष्टः. — b) Dc2 D2 °गम्य स; S (except G3) °संगृह्य (for °संगम्य). D6 चाब्रवीत् (for वासवम्). — c) K1. 2 अमोघ°.

21 S (except G3) om. the ref. —) B D6 G3 कर्मणा (for व°). — c) B1 योधसंख्यानां; Dc D2 शत्रुसंपन्नां; T G1. 2. 4 °शमनीं; M °दमनीं. — d) K2. 4 B2. 4 Dc D2 T M पातनीं; B1. 2 Dn2. n3 D4. 6 घातिनीं; D5 पोथनीं; G1 संक्रुद्धां; G2. 4 तर्जनीं.

22 Before 22, K1. 2. 4 D5 ins. वैशं°. — a) T2 बहुधा (for मनसा). — b) Dc D2 अपि (for इव). T2 G2. 4 शक्तिदाने तु वासवः. — c) K3 शक्त्यर्थे.

23 Before 23, M1 ins. शक्रः. — a) D5 M प्रयच्छ त्वं; T G1. 2. 4 °च्छाथ (for °च्छस्व). — c) Dc D2 T G1. 2. 4 शक्तिं कर्ण (by transp.). — d) B1-3 Dn D4. 6 G3 च; Dc D2 वै (for मे).

24 a) K1 अमोघो; T2 °घ; M1 °घं (for °घा). T G1. 2. 4 M शतशः (T1 शक्रयः) शक्तिः. — b) S (except G3) हत्वा (for मम). T G1. 2. 4 कराच् (for कर-). — d) S (except G3) दैत्यान्मम (by transp.).

25 a) B Dn D4. 6 G3 करप्राप्ता (for करं प्राप्य). — c) =26c. K4 गर्जितं. K1. 3 T1 प्रपतंतं च. — d) G2. 4 M1 मामेवेष्यति.

26 T1 om. 26-28. D1 resumes from 26b. — b) T2 G1. 2. 4 M °मृधे (for °हवे). — c) =25c. K4 गर्जितं. K1 प्रपतंतं; G1 च हसंतं (for प्रतपन्तं). — d) S (except G3) यस्मान् (for यतो). K4 ततोहमभयं लभे; B4 भयं मम यतो भवेत्.

27 T1 om. 27 (cf. v.l. 26). T2 G1. 2. 4 M शक्र

गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६

इन्द्र उवाच ।

एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं बलिनं रणे ।
त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७
यमाहुर्वेदविद्वांसो वराहमजितं हरिम् ।
नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८

कर्ण उवाच ।

एवमप्यस्तु भगवन्नेकवीरवधे मम ।
अमोघा प्रवरा शक्तिर्येन हन्यां प्रतापिनम् ॥ २९
उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले कवचं च ते ।
निकृत्तेषु च गात्रेषु न मे बीभत्सता भवेत् ॥ ३०

इन्द्र उवाच ।

न ते बीभत्सता कर्ण भविष्यति कथंचन ।
व्रणश्चापि न गात्रेषु यस्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१
यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वर ।
तादृशेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ३२
विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघाममंशये ।
प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३

कर्ण उवाच ।

संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४

वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं प्रज्वलितां प्रतिगृह्य विशां पते ।
शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५
ततो देवा मानवा दानवाश्च
निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् ।
दृष्ट्वा सर्वे सिद्धसंघाश्च नेदु-
र्न ह्यस्यासीद्दुःखजो वै विकारः ॥ ३६
ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः
पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् ।

C. 3. 1721*
B 3. 310. 37
K. 3. 311. 38

(for इन्द्र). — [ab]) D_4 $G_{1.3}$ हनिष्यति. K De $D_{2.5}$ transp. रिपुं and रणे. T_2 $G_{1.2.4}$ M गर्जंतं तं (M त्वं) महामृधे (for [b]); cf. v.l. 26. — [c]) K B_4 De D_3 T_2 $G_{1.2.4}$ M न (for त्वं). D_2 यं तु (by transp); D_5 च यं; T_2 $G_{1.2.4}$ M_2 तु तं. K_4 प्रार्थसे ह्येकं; G_1 °यस्त्वेकं; M_1 °यन्नेकं. — [d]) K_1 तु; T_2 सु (for स).

28 T_1 om. 28 (cf. v.l. 26). — [a]) T_2 $G_{1.2.4}$ M वेदविदुषो; G_3 देवविद्वांसो. — [b]) De Dn $D_{2.4}$ वाराहम्; T_3 महांतम्; $G_{1.2.4}$ गोविंदम्. B Dn $D_{4.6}$ G_3 अपराजितं (for अजितं हरिम्). — [c]) $G_{3.4}$ हि (for च).

29 After the ref., T $G_{1.2.4}$ ins.:

1351* एवमेतद्यथात्थ त्वं दानवानां निषूदन ।
वधिष्यामि रणे शत्रुं यो मे स्थाता पुरःसरः ।

— [a]) $G_{2.4}$ एव (for अपि). — [b]) T_1 $G_{1.2.4}$ °वधो (for °वधे). — [c]) B De Dn $D_{2.4.6}$ G_3 अमोघां देहि मे (D_{n1} मां) शक्तिं; T $G_{1.2.4}$ M अमोघयानया शत्रुं (T_2 G_1 M_2 शक्त्या). — [d]) B De Dn $D_{2.4.6}$ G_3 यथा; T_1 $G_{2.4}$ एकं; T_2 एनं (for येन).

30 [c]) $B_{1.4}$ Dn $D_{4.6}$ G_3 तु (for च).

31 T_1 G_1 शक्रः (for इन्द्र उ°). — [a]) K D_1 कायें; D_3 गात्रे (for कर्ण). — [c]) K_3 D_5 $G_{2.4}$ व्रणाश्च; T G_1 प्राणाश्च (for व्रणश्च). B Dn $D_{4.6}$ G_3 चैव (for चापि). — [d]) K_1 De D_2 T G_1 M यत्त्वं; K_2 यत्तं; G_4 यं त्वं (for यस्त्वं). M_2 ऋच्छसि (for इच्छसि).

32 [a]) B_3 तु (for ते). — [b]) $K_{1.3}$ M_1 ददतां (for व°). — [c]) K_{2-4} D_1 देहेन (for वर्णेन).

33 [a]) K De $D_{1.2.5}$ चास्त्रेषु (for श°). — [b]) A few MSS. अमंशयं. — [c]) K_1 $_3$ प्रमत्ते; K_2 प्रपन्ने; D_{e3} प्रपन्नो (for प्रमत्तो). B_1 $_2$ $_4$ $D_{n2.n3}$ D_4 G_3 वापि; T $G_{1.2.4}$ चेत्त्वं; M चैव (for चापि). — [d]) D_3 त्वय्येषाभिपतिं.

34 [b]) T $G_{1.4}$ प्रमो(G_4 °वे)क्ष्ये (for विमोक्ष्ये).

35 [c]) S (except G_3) आदाय (for गृहीत्वा).

36 [a]) G_4 सर्वे (for ततो). K_3 $D_{1.5}$ दानवा (K_3 °व-) मानुषाश्च; K_4 D_{e3} D_{n3} D_2 दानवा मानवाश्च (by transp.); T $G_{1.2.4}$ मनुष्या(T_2 मानुषा)श्चापि सर्वे; M मानुषाश्चापि राजन्. — [b]) K_{2-4} $B_{2.3}$ De D_{n2} $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{1.2.4}$ एव (for एवम्). — [c]) N (D_3 missing) G_3 सिंहनादान्; G_1 देवसंघाः (for सिद्धसंघाः). K_4 De $D_{1.2}$ विनेदुर्; B Dn $D_{4.6}$ G_3 प्रणेदुर् (for च नेदुर्). — [d]) K_4 B D (D_3 missing) G_3 M सुखजो (M_2 °तो) (for दुःखजो).

37 [b]) $G_{2.4}$ स्वाच्च (for दिव्यम्). — [c]) G_1 M °निकृत्त° (for °संकृत्त°). — [d]) K De $D_{1.2.5}$ T_2 $G_{2.4}$ मुहुर्मुहुः (T_2 G °हुश्च) (for मुहुश्चापि). De D_3 साधु साध्वित्यथोचुः; G_2 विस्मयंतं नृवीरं (for स्मयमानं नृ°).

C. 3. 17214
B. 3. 310. 37
K. 3. 311. 38

दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसंकृत्तगात्रं
मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३७
ततश्छित्त्वा कवचं दिव्यमङ्गा-
त्तथैवार्द्रं प्रददौ वासवाय ।
तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते
वैकर्तनः कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८
ततः शक्रः प्रहसन्वञ्चयित्वा
कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।
कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने
ततः पश्चाद्दिवमेवोत्पपात ॥ ३९
श्रुत्वा कर्णं मुषितं धार्तराष्ट्रा
दीनाः सर्वे भग्नदर्पा इवासन् ।
तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं
श्रुत्वा पार्था जहृषुः काननस्थाः ॥ ४०

जनमेजय उवाच ।
कस्था वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः
कुतश्चैतच्छ्रुतवन्तः प्रियं ते ।
किं वाकार्षुर्द्वादशेऽब्दे व्यतीते
तन्मे सर्वं भगवान्व्याकरोतु ॥ ४१
वैशंपायन उवाच ।
लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा
विप्रैः सार्धं काम्यकादाश्रमात्ते ।
मार्कण्डेयाच्छ्रुतवन्तः पुराणं
देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ॥ ४२
प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः
सर्वैः सार्धं सूदपौरोगवैश्च ।
ततः पुण्यं द्वैतवनं नृवीरा
निस्तीर्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ समाप्तं कुण्डलाहरणपर्व ॥

---

38 [a]) K1–3 De D2 तच्छित्त्वा वै; D5 छित्त्वा चैकं; S (except T1 G3) ततश्चित्रं (for ततश्छित्त्वा). D1 कांचनं (for कवचं). K1. 2 अङ्गं (for अङ्गात्). — [b]) K3. 4 D1 हृष्टः (for [आ]र्द्रं). — [c]) K D1. 5 अथ; D2 T2 G1. 2. 4 ततो (for तथा). G2. 4 निकृत्य (for [उ]कृत्य). K1 द्वे; K3 तु; De D2 च (for ते). — [d]) K1–3 B4 D1. 5 कर्णस्तस्मात् (K4 कर्णौ तस्मात्); B1–3 Dn D4. 6 G3 कर्णात्तस्मात्; De D2 कर्णात्तस्यै (for वैकर्तनः). — After 38, T1 G1. 2. 4 ins.:

1355* ततो देवो मुदितो वज्रपाणि-
र्दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रनिकृत्तगात्रम् ।

39 [a]) G2. 4 कर्मणा; M प्राहसद् (for प्रहसन्). — K4 om. (hapl.) 39[b].

40 [a]) G2 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा). K4 वंचितं; G4 मुदितं (for मुषितं). — K4 om. 40[bc]. — [c]) K3 तामावस्थां; B4 तथा°; De M2 तं चा° (for तां चा°). T2 G2. 4 गमिते सूतपुत्रे. — [d]) G1 काननस्था जहर्षुः (for जहृषुः का°).

41 K4 reads 41 after 3. 295. 1 (om. the ref.). — [b]) B Dn D4. 6 G2 [ए]ते (for [ए]तत्), and तत् (for ते). — [c]) D2 किं चा°; T1 G1 किम° (for किं वा°). B1. 4 T द्वादशाब्दे (for °शेऽब्दे). — [d]) K1. 2 स (for कर्म; S (except G3) एतस्मर्वं (for तन्मे सर्वं).

42 K4 om. 42-43. — [a]) K1–3 De D1. 2. 5 त्रास° (for द्राव°). — [b]) B2 T2 G2. 4 काम्यकमा (B2 °काना; G4 °कं त्वा) श्रयंते (for काम्यका°).

43 K4 G4 om. 43 (for K4 cf. v.l. 42). — [a]) K1–3 D1 प्रति° (for प्रत्या°). K1–3 सानुजाः (for सरथाः). — [b]) Many MSS. सूत° (for सूद°). — [c]) B2 पुनर्; G2 पार्था (for पुण्यं). — [d]) K1–3 G2 M [ए]वं; De वै; T2 [अ]ग्रं (for [उ]ग्रं). — *N. B.* Some printed ed. wrongly om. this stanza.

Colophon. D2 missing. — *Major parvan:* K1. 2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K 1. 2. 4 B De Dn1. n2 D1. 2. 4–6 G2 M कुंडला (D1. 5 °लाभि)हरण, followed by समाप्त in all these MSS. (except in K4 B2 M2). — *Adhy. name:* T2 काम्यकपुनर्निवासे कुंडलकवचप्रदानं; G1 कर्णकवचकुंडलहरणं; G2 कवचकुंडलप्रदानं; M1. 2 कुंडलप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (*sup. lin.*). n2 308; Dn2 309; D1 312; T1 294 (as in text!); T2 G4 M1. 2 (*inf. lin.*) 298 (M2 orig. 300); G1 295; G2 297. — *Śloka no.:* Dn 42.

२९५

जनमेजय उवाच ।
एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिलभ्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
एवं हृतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
विहाय काम्यकं राजा सह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २
पुनर्द्वैतवनं रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ।
स्वादुमूलफलं रम्यं मार्कण्डेयाश्रमं प्रति ॥ ३
अनुगुप्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्णया सह भारत ॥ ४
वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।
क्लेशमार्छन्त विपुलं सुखोदर्कं परंतपाः ॥ ६
अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः सहितं वने ।
आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्त इदमब्रवीत् ॥ ७

C. 3. 17231
B. 3. 311. 11
K. 3. 312. 11

295

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v.l. 3. 287. 10); the MS. is mostly ignored here.

1 K_1 M_2 om. 1. Dc_2 D_2 **जन्मेजय उ°**. — $1^{ab}=2^{ab}$. — [a]) B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 **भार्यायां** (for **कृष्णायां**). — After 1^{ab}, K_2 reads 2^{cdab}. — [c]) B Dc_2 Dn $D_{2.4.6}$ G_3 **प्रतिपद्य**. $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2}$ T_2 $G_{2.4}$ M_1 **पुनः** (for **ततः**). S (except G_3; M_2 om.) **तां च** (for **कृष्णां**). — [d]) K_3 $B_{2.5}$ Dc_2 $D_{1.2}$ G_2 M_1 **किमकुर्वत**. — After 1, K_4 reads stanza 41 of the previous adhy.

2 M_2 om. the ref. K_2 (transp. 2^{ab} and 2^{cd}) reads the stanza after 1^{ab}. — $2^{ab}=1^{ab}$. — After the ref., K_4 D_1 ins.:

1356* **सर्वे पुष्पफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।**
[Cf. 4^{ab}. — K_4 **सर्वे गुप्त°**.]

— [a]) Dn_2 **भार्यायां** (for **कृष्णायां**); cf. v.l. 1. — After 2^{ab}, M_1 ins.:

1357* **प्रतिलभ्य ततः कृष्णां यदकुर्वन्त तच्छृणु ।**

— [c]) B_2 **निश्चयं** (for **विहाय**). M_2 **काम्यकां** (*inf. lin.* **°का**). T_2 **राजन्** (for **राजा**). — [d]) $K_{1.3}$ **अच्युत**.

3 [a]) $K_{1.2}$ **पुण्ये**; $K_{3.4}$ Dc $D_{1.2.5}$ **पुण्यम्** (for **रम्यम्**). — [c]) K $D_{1.5}$ **बहु°** (for **स्वादु°**). $K_{1.2}$ M_2 (*sup. lin.* as in text) **पुण्यं** (for **रम्यं**). — [d]) B D (except D_1; D_3 missing) G_3 **विचित्रबहुपादपं**.

4 For 4^{ab}, cf. 1356*. — [a]) B $Dn_{1.n_2}$ $D_{4.6}$ T G **अनुभुक्त**; Dc D_2 **अन्वभुंक्त**; D_3 **अनुगुप्ताः**. — [c]) $K_{1.2}$ **व्यवसन्**; G_1 **निवसन्**. — [d]) B D (except $D_{1.5}$) G_3 **भार्यया** (for **भारत**).

5 [c]) Dc D_1 **भीमसेनार्जुनश्चैव**; D_4 T G **°र्जुनौ चैव**. — [d]) T $G_{1.2.4}$ **भ्रातरौ** (for **पाण्डवौ**).

6 K_1 om. 6. — [b]) T_2 $G_{2.4}$ **महात्मानो** (for **धर्मा°**). K_4 **जित°** (for **यत°**). — [c]) B_3 $D_{4.6}$ G_3 **अर्छंति**; Dn D_5 **अर्छंत**; T $G_{1.2.4}$ M **इच्छंति**. T_2 $G_{2.4}$ **परमं** (for **विपुलं**). — [d]) M **अरिंदमाः** (for **परं°**). — After 6, B D (except $D_{1.5}$; D_3 missing) G_3 ins.:

1358* **तस्मिन्प्रतिवसन्तस्ते यत्प्रापुः कुरुसत्तमाः ।**
वने क्लेशं सुखोदर्कं तत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणु ।
अरणीसहितं मन्थं ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ।
तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः । [5]
आश्रमान्तरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ।
ह्रियमाणं तु तं दृष्ट्वा स विप्रः कुरुसत्तम ।
त्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ।

[(L. 1) Dc D_2 **यत्प्राप्तः**. (L. 2) Dc D_2 **तत्ते वक्ष्यामि तच्छृणु**. — Lines 3-6=stanzas 8-9 (with v.l.). — (L. 4) B_3 Dc D_2 **कर्ष°** (for **घर्ष°**). — (L. 6) Dc **आश्रमात्त्वरितः**.] — On the other hand, T_2 $G_{2.4}$ M ins. after 6:

1359* **तेषां च वसतां तत्र पाण्डवानां महारथम् ।**
[M **महात्मनां** (for **°रथम्**).]

7 [a]) D_2 **आयांतं** (for **आसीनं**). — After 7^{ab}, D_1 ins. a passage given in App. I (No. 30). — [c]) T_1 G_1 **अगच्छद्** (for **आगम्य**). — [d]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 **चेदम्** (for **इदम्**).

8 Before 8, B_4 ins. **ब्राह्मणोवाच**. — [a]) K_3 B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_3 **मंथं**; T $G_{1.2.4}$ M **भांडं** (for **मां**).

C 3. 17232
B. 3. 311. 12
K. 3. 312. 12

अरणीसहितं मह्यं समासक्तं वनस्पतौ ।
मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत ॥ ८
तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।
आश्रमात्त्वरितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ९
तस्य गत्वा पदं शीघ्रमासाद्य च महामृगम् ।
अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १०
ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा संतप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।
धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ ११
सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुंगवाः ।
ब्राह्मणार्थे यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १२
कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्तो महारथाः ।
नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ १३
तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः ।
अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १४
शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं गहने वने ।
क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ १५
तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठममर्षात्कुरुसत्तम ॥ १६
नास्मिन्कुले जातु ममज्ज धर्मो
न चालस्यादर्थलोपो बभूव ।
अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः
संप्राप्ताः स्मः संशयं केन राजन् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

— [c]) K1–3 मृगस्य कषमाणस्य; B3 De D1. 2 °स्य कर्षं°; D3 °स्य कृष्य°; M °स्याकर्षं°. — [d]) De2 D2 विषाणैः; T1 विमाने. T1 G1. 4 समसज्यत.

9 Dn3 om. 9. — [a]) K1. 2 एतदाशा (K2 °सा); B1. 2. 4 De Dn1. n2 D2. 4. 6 G3 तमादाय; D5 समां°. T1 G1 महाराज (for गतो राजन्). — [c]) K1. 2 D5 त्वरितं; M3 परितः. D1 तूर्णं (for शीघ्रं). B4 D4 G3 आश्रमात्पुरुषव्याघ्र. — K1. 2 T2 om. (hapl.) 9[d]–10[a]. — [d]) K3 D1. 5 द्रवमाणो मनोजवः; B2 प्लवमानो महामृगः.

10 K1. 2 T3 om. 10[a] (cf. v.l. 9). — [a]) B Dn D4. 6 T1 G1. 3 राजन् (for शीघ्रम्). — [c]) D5 अग्निहोत्रार्थमेतन्मे. — [d]) T1 G1 सत्यं (G1 स त्वं) मे देहि पांडव.

11 Before 11, T G1. 2. 4 ins. वैशं°. — [c]) K3 De2 D2 कौंतेय.

12 [a]) M3 सहसा (for सन्नद्धा). T G1. 2. 4 त्वरिताः (for धन्विनः). — [b]) D3 प्रयांति (for प्राद्रवन्). — [c]) K1. 2 De ब्राह्मणार्थं; G1 ब्राह्मणास्ते. De D3 ब्राह्मणार्थाय यत्ता वै.

13 K3 om. (hapl.) 13[a]–14[b]. — [c]) K4 अविध्यन्; De2 न विध्यन्. — [d]) K3. 4 D1 दृश्यंतं; D3 दृश्यंते (for पश्यन्तो).

14 K3 om. 14[ab] (cf. v.l. 13). — [a]) D3 तु (for प्र-). — [b]) G1 अद° (for नाद°). D1 तदा; S (except G3) वने (for महा-). — [c]) B De Dn D5 T G1 M शांता (for श्रान्ता).

15 [a]) B1. 2 Dn D4. 6 G3 आगम्य (for आसाद्य). — [c]) T3 ते क्षुत्पिपासापरिताः.

16 [b]) T G1. 2. 4 transp. नकुलः and दुःखितः. T1 G1 [अ]ब्रवीत्; M ततः (for तदा). — [c]) B Dn D4. 6 T1 G3 श्रेष्ठम् (for ज्येष्ठम्). G1 भ्रातरं धर्मजं ज्येष्ठं. — [d]) K1–3 D5 T1 G1. 2 M कुरुसत्तमं (G3 °मः); K4 B De Dn D1. 2. 4. 6 G3 कुरुनंदनं (De1 °नं; De2 D2 °नः).

17 Before 17, De S (except G3) ins. नकुल उ° (S om. उ°). — [a]) D4. 6 नास्मत्कुले. — [b]) D5 T1 G1 M1 अर्थलोभो (for °लोपो). K3 न चालस्यं नार्थलोपो बभूव; M3 न चालस्यादर्थलुप्ता बभूवुः. — [c]) K1 अनुत्तरः; K3 अनुरक्तः; D5 अनुरक्ताः; T1 G1 न चांतकाः; T3 G1 (*sup. lin.*). 2. 4 M अनंतराः. K De D1. 2. 5 सर्ववर्णेषु; G3 °धर्मेषु. K1 T3 G1. 4 भूपते (T3 °तेः); K3 T1 G3 M भूप; K3 [अ]भूवन्; K4 [अ]भूमः; D1 [अ]भूम; D5 [अ]भूवं (for भूयः). — [d]) K3 T1 G3 ते स्म प्राप्ताः; K4 ते संप्राप्ताः; De D2 सर्सं(De2 सर्मं)प्राप्ताः; D1 T3 M तस्मात्प्राप्ताः; D5 अनुप्राप्ताः; G1 समाप्ताः; G4 समत्प्राप्ताः (sic) (for संप्राप्ताः स्मः). B De Dn D2. 4. 6 G3 किं नु (for केन).

Colophon om. in K1–3 D1. 5. D3 missing. — *Major parvan:* Dn2 T G3 आरण्य; G4 अरण्य. — *Sub-parvan:* K4 आरणीय; B De Dn D2. 4. 6 G3 अ(Dn1 आ)रणीहरण; M3 अरणी. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn 309 (Dn3 310); T1 295 (as in text!); T3 M1. 3 (*inf. lin.*) 299 (M3 orig. 131); G1 296; G3 298; G4 (erroneously) 129. — *Śloka no.:* Dn 22 (Dn3 21); D1 23.

२९६

युधिष्ठिर उवाच ।
नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
धर्मस्तु विभजत्यत्र उभयोः पुण्यपापयोः ॥ १

भीम उवाच ।
प्रातिकाम्यनयत्कृष्णां सभायां प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २

अर्जुन उवाच ।
वाचस्तीक्ष्णास्थिभेदिन्यः सूतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीक्ष्णा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३

सहदेव उवाच ।
शकुनिस्त्वां यदाजैषीदक्षद्यूतेन भारत ।
स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५
पानीयमन्तिके पश्य वृक्षान्वाप्युदकाश्रयान् ।
इमे हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ॥ ६
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७
पश्यामि बहुलान्राजन्वृक्षानुदकसंश्रयान् ।
सारसानां च निर्ह्रादमत्रोदकमसंशयम् ॥ ८
ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय ॥ ९
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।

C. 3. 17251
B. 3. 312. 10
K. 3. 313. 10

296

☞ This adhy. is missing in D_3 (cf. v.l. 3. 283. 10); the MS. is mostly ignored here.

1 [b]) K_3 अनिमित्तं; M_3 निमित्तं न (by transp.). T_3 $G_{3.4}$ च कारणं; G_1 अकारणं. — [c]) B De Dn $D_{3.4.6}$ G_3 विभजत्यर्थम्; T_1 °जन्यस्मिन्; T_2 M °जेयत्र; $G_{2.4}$ °जेदत्र. G_1 धर्मस्त्वयि भजेदस्मिन्. — [d]) To avoid hiatus, T_2 $G_{2.4}$ M द्युभयोः (for उभयोः). T_1 उभयोः पापपुण्ययोः.

2 K_2 $D_{1.5}$ M_2 भीमसेन उ° (M_2 om. उ°). — [a]) K_4 Dn_2 T_3 प्रातिकाम्येन यत्कृ(T_3 यं कृ)ष्णां; M_1 °म्यानयत्कृष्णां. — [b]) D_1 प्रेक्षयतां (for प्रेष्यवत्). — $2^d=3^d$, 4^d.

3 [b]) De_1 $D_{1.4}$ भाषितः. — [c]) B Dn $D_{4.6}$ G_3 अतितीव्रा; T_1 अतीक्ष्णाया; G_1 अतीक्ष्णया. — $3^d=2^d$, 4^d. — After 3, K_4 D_1 ins.:

1360* नकुल उवाच ।
धार्तराष्ट्राः कुत्सयन्तो यन्मे न निहतास्तदा ।
द्यूतकाले महाराज तेनेमामापदं गताः ।

4 K_{1-3} D_5 M om. (? hapl.) 4; De_2 om. 4^{ab}. — [a]) K_4 तु; D_1 च; D_4 त्वा (for त्वां). K_4 यदा पापो; D_1 महापापो (for यदाजैषीद्). — [b]) K_4 D_1 द्यूताह्वानं तदाकरोत्; $G_{3.4}$ द्यूतेन भरतर्षभ. — [c]) K_4 D_1 T_1 G_1 सोत्साभिर्न (D_1 °र्नि-) हतस्तत्र; De T_2 $G_{2.4}$ न मया निह° — [d]) $=2^d$, 3^d. K_4 D_1 विपदं तेन वै गताः.

6 [a]) K_3 तस्य (for पश्य). — [b]) B_{1-3} Dn $D_{4.6}$ $G_{1.3}$ चापि; D_5 यान् (for वापि). K_3 B De Dn $D_{2.4.6}$ G_3 °श्रितान् (for °श्रयान्). K_4 D_1 वृक्षं वाप्युदकाश्रयं. — T_3 om. 6^{cd}. — K_1 reads 6^c–7^d after 12^c. — [c]) $K_{1.3}$ त इमे; B_2 Dn $D_{4.6}$ G_3 एते हि (for इमे हि). — [d]) $K_{1.2.4}$ De $D_{1.3}$ सर्वे; K_3 D_5 पार्थ; T_1 G_1 चापि (for तात). $G_{2.4}$ पिपासया.

7 For sequence of K_1, cf. v.l. 6. Before 7, T G_4 ins. वैशं°. — [a]) $=10^a$. B_4 De_1 Dn $D_{4.6}$ G_3 तं; D_1 च (for तु). — After 7^a, T_3 $G_{2.4}$ ins.:

1361* भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।
तत उत्थाय मतिमान्.

— [b]) D_5 पांडवः (for पादपम्).

8 K_1 om. 8. Before 8, T $G_{1.3.4}$ ins. नकुल:. — [a]) K_3 बहुलान्वृक्षान्; K_4 D_1 बहुलच्छायान्. — [b]) K_3 राजन् (for वृक्षान्). M उदकसंश्रितान्. — [c]) K (K_1 om.) De $D_{1.3.5}$ निनदं; T $G_{1.2.4}$ निर्ह्रादस्. — [d]) K_3 पत्रोदक°; T $G_{1.3.4}$ तत्रोदक°.

9 Before 9, T $G_{1.3.4}$ M_3 ins. वैशं°. — [c]) M गच्छ सौम्यावनीर्यातः. — [d]) N (except K_4 Dn_2 D_5; D_3 missing) G_3 तूर्णैः; T_1 G_1 शीतं (for तूर्णं). M पानीयं शीघ्रमानय.

10 Before 10, T_3 $G_{3.4}$ ins. वैशं°. — [a]) $=7^a$. K D_5

S 1.1291
B 3.32.10
K 5.115.16

प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्वपद्यत ॥ १०
स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ११
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२
अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३
चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीद्भ्रातरं वीरं सहदेवमरिंदमम् ॥ १४
भ्राता चिरायते तात सहदेव तवाग्रजः ।
तं चैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५
सहदेवस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
ददर्श च हतं भूमौ भ्रातरं नकुलं तदा ॥ १६
भ्रातृशोकाभिसंतप्तस्तृषया च प्रपीडितः ।
अभिदुद्राव पानीयं ततो वागभ्यभाषत ॥ १७
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं ततः पिब हरस्व च ॥ १८
अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
अपिबच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९
अथाब्रवीत्स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भ्रातरौ ते चिरगतौ वीभत्सो शत्रुकर्शन ।
तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ २०
एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सशरं धनुः ।
आमुक्तखड्गो मेधावी तत्परः प्रत्यपद्यत ॥ २१

च; Dn3 D4 ते (for तु). — c) K De D2. 5 येन (for यत्र). — d) K1. 2. 4 चैवाभ्यपद्यत.

11 a) D5 तद् (for स). T G1. 2. 4 तद् दृष्ट्वा विपुलं वारि. — b) K D5 M खगमः; De D1. 2 शकुनैः (for सारसैः). — c) M हर्तुं (for पातुं). — d) =25b. B D4 अंतरीक्षात्. K3 D1 सु (for स).

12 Before 12, B3 Dn D4. 6 G3 M2 ins. यक्ष उ (M2 om. उ). — 12 =(var.) 18. — 12b =(var.) 3. 40. 22b. — c) D1 कौंतेय (for माद्रेय). After 12c, K1 reads 6c–7d. — d) D1 पिबस्व च (for ततः पिब).

13 13a =(var.) 3. 10. 12c. — b) K1 नु; De D2 श्रुतः; T G1. 2. 4 स (for सु). — d) =19d. M स (for च). D5 स (for नि). T1 G1 च (for ह). K4 पीत्वा भूम्यां पपात च; G4 पीत्वा वारि पपात ह.

14 a) D1 चिरमाणे तु नकुले. — 14b =20b, 32b. — c) G2 शूरं (for वीरं). — d) S (except G3) अनंतरं (for अरिंदमम्).

15 Before 15, T1 ins. युधिष्ठिरः. — a) K De D1. 2. 5 चिरयातम् (K3 °रायतस्; K4 D1 °रायते; D5 °रजातम्) तव भ्राता; B Dn D4. 6 G3 भ्राता हि चिरया(B2 °जा)तो नः. — b) K D1. 5 महाभुज; M2 तवाग्रतः. — c) B1. 2 Dn D4. 6 G3 तथा (for तं च). M विद्धि (for [आ]नय). T G1. 2. 4 भद्रं ते (for सोदर्यं). — d) =20f, 33b. De D2 तथानघ (for त्वमानय).

16 Before 16, T G1. 4 ins. वैशं°. — 16ab =(var.) 34ab. — b) Dn3 तं देशं (for तां दिशं). K3 T1 प्रतिपद्यत. — c) T1 ददर्श च; M स ददर्श. K1. 2 सहतं; K4 B4 De D2 पतितं; T1 G1 च स तं; T2 G4 [अ]चेतनं; G2 निहतं (for च हतं). K1. 2 वीरं (for भूमौ). — d) T G1. 4 भ्रातरं निहतं; M (by transp.) नकुलं भ्रातरं. D5 G2 तथा.

17 b) K De2 D1. 2. 5 T1 G2. 4 तृष्णया. K D1. 5 परिप्लुतः (for प्रपी°). — c) D5 पुनर्दुद्राव (for अभि°).

18 D2 om. 18. — 18 =(var.) 12 (q. v.). — c) T2 यथाकालं. — d) =37d. B Dn D4. 6 G3 पिबस्व च (for ततः पिब).

19 19 =(var.) 13. — d) K4 सोपि; M1 स नि° (for च नि°).

20 Before 20, T G1. 4 ins. युधिष्ठिरः. — a) K1. 2 तथा (for अथ). K1. 2 De D2. 5 हि विजयं; K3. 4 D1 विजयिनं. T G1. 2. 4 M सव्यसाचिं (G1. 2 °चीं). — 20b =14b, 32b. — c) B2. 3 Dn D4 (*sup. lin.* as in text) परि° (for चिर°). — d) K1–3 B1. 2. 4 D1. 5 °कर्षण. — 20ef =(var.) 15cd. — f) =15d, 33d. B1 त्वं (for च). K1. 2 त्वमाहर; B1 समानय; D1 समाहर. — After 20, N (D2 missing) G3 M1 ins.:

1362* त्वं हि नस्तात सर्वेषां दुःखितानामपाश्रयः ।
[K4 व्यपाश्रयः; D1. 4. 6 उपाश्रयः.]

21 a) S (except G3) तथेत्युक्त्वा (for एवमुक्तो). — c) D1 °खड्गमेधावी; M °कवचः श्रीमान्. — d) D1 तत्परः संप्रपद्यत.

22 a) K1 B De Dn D2. 4. 6 T2 G3 ततः (for यतः). De2 Dn °शार्दूलः. — b) K B4 D1. 4 G2. 4 पानीयाहरणे.

यतः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।
तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २२
प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरसिंहः सुदुःखितः ।
धनुरुद्यम्य कौन्तेयो व्यलोकयत तद्वनम् ॥ २३
नापश्यत्तत्र किंचित्स भूतं तस्मिन्महावने ।
सव्यसाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽभ्यधावत ॥ २४
अभिधावंस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ।
किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ २५
कौन्तेय यदि वै प्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।
ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भारत ॥ २६
वारितस्त्वब्रवीत्पार्थो दृश्यमानो निवारय ।
यावद्बाणैर्विनिर्भिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २७
एवमुक्त्वा ततः पार्थः शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ।
ववर्ष तां दिशं कृत्स्नां शब्दवेधं च दर्शयन् ॥ २८
कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ ।
अनेकैरिषुसंघातैरन्तरिक्षं ववर्ष ह ॥ २९

यक्ष उवाच ।

किं विघातेन ते पार्थ प्रश्नानुक्त्वा ततः पिब ।
अनुक्त्वा तु ततः प्रश्नान्पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३०

वैशंपायन उवाच ।

स त्वमोघानिषून्मुक्त्वा तृष्णयाभिप्रपीडितः ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३१

C. 3. 17273
B. 3. 312. 93
K. 3. 313. 32

— [c]) B$_3$ स ददर्श; S (except G$_3$) ददर्श च (for तौ ददर्श). — After 22, S (except G$_3$) ins.:

1363* विगतासू नरव्याघ्रौ शयानौ वसुधातले ।

23 [a]) B$_2$ सु° (for प्र°). — [b]) K D$_1$. 3 नरसिंहौ. — [d]) T$_1$ G$_6$ व्यालो° (for व्यलो°). K$_3$ D$_5$ तत्त्वतः; Dc$_2$ तद्वने. K$_1$. 2 व्यलोकत दिशो दश.

24 [a]) K$_1$. 2 च; M$_1$ स्म (for स). T G$_1$. 2. 4 स तत्र किंचिन्नापश्यद्. — [b]) K$_2$ D$_5$ तत्र; B Dn D$_4$. 6 G$_3$ अस्मिन्. — [c]) D$_4$ ततः शांतः; T$_2$ G$_2$. 4 पिपासार्तः.

25 T$_1$ om. 25–26. — [a]) K$_3$ B D (except D$_5$; D$_3$ missing) G$_3$ वाक्यम् (for वाचम्). — [b]) = 11[d]. K$_3$ D$_1$ सु°; G$_1$ प्र° (for स). — [c]) T$_2$ G$_2$. 4 यत्त्वमिच्छसि; G$_1$ किमाधावसि; M किमादित्ससि. — [d]) M त्वया बलात् (by transp.).

26 T$_1$ om. 26 (cf. v.l. 25). — [a]) K$_1$. 2 D$_1$. 5 तु; K$_4$ ते (for वै). B Dc Dn D$_2$. 4. 6 G$_3$ प्रश्नांस्तान् (for वै प्रश्नान्). — [b]) Dc$_1$ °पत्स्यसि; Dc$_2$ D$_3$ °पश्यसि; S (except G$_3$; T$_1$ om.) °वक्ष्यसि. — [d]) B$_1$ आहरिष्यसि; B$_2$ भविष्यसि च.

27 Before 27, T G$_1$. 2. 4 ins. वैशं°. — [a]) M$_2$ चरित° (for वारित°). — [b]) K$_3$ D$_5$ निरामयः; Dc$_1$ D$_3$ निवारयन्; Dc$_2$ निसूदयन्. — [c]) K$_1$ च; T$_2$ G$_2$. 4 तु (for वि-).

28 [a]) K$_1$ D$_2$ उक्तस्. — [b]) M अस्त्राभि° (for अस्त्रान्°). — [c]) B Dc$_1$ Dn D$_2$. 4. 6 G$_3$ प्रववर्ष दिशः कृत्स्नाः; Dc$_2$ (corrupt) न ववर्ष दिशैः कृत्स्नैः. — [d]) K$_1$. 2 B$_1$. 3. 4 Dc Dn$_1$ D$_2$. 4. 6 G$_3$ शब्दविद्धं (Dc$_2$ °वेधे); K$_4$ °वेध्यं. K$_1$ विमर्षयत्; K$_2$ D$_1$ निदर्शयन्; Dc$_1$ D$_4$ च दर्शयत्. T G$_1$. 2. 4 M शब्दवेध्यं वि(M नि)दर्शयन्.

29 29[a] = (var.) 5. 34. 76[a]. — [b]) Dc D$_2$ असृजन्. Dc D$_1$. 2. 4–6 भरतर्षभः; T G$_1$. 2. 4 M पुरुषर्षभः (T$_2$ M$_2$ °भ). — After 29[ab]. B$_3$ (marg.) Dn D$_4$. 6 G$_3$ read 31[ab]. — [c]) K$_1$–3 D$_1$. 2. 5 इषुसंघातैर्. — [d]) K$_3$ B D (except D$_1$; D$_3$ missing) G$_3$ अंतरिक्षे. K$_1$–3 D$_5$ च; T G$_1$. 2. 4 सः (for ह). — After 29, M$_1$ ins.:

1364* सोऽप्यदृश्याय भूताय नभस्यामिततेजसे ।
उत्ससर्ज महाबाहुर्बाणजालं धनंजयः ।
ततस्तानिषुसंघातान्गाण्डीवधनुषश्च्युतान् ।
मेघान्कृत्वा जहासोच्चैस्तदद्भुतमिवाभवत् ।

30 [a]) K$_1$ वाघातेन; K$_2$ वाघातेन; B$_1$. 2. 4 Dn D$_2$. 4. 6 G$_3$ विघातेन. T$_1$ G$_1$ व्यायामेन च किं पार्थ. — [b]) D$_5$ तथा; T G$_1$. 2. 4 पयः (for ततः). — [c]) B Dc$_1$ Dn D$_2$. 4. 6 G$_3$ M च (B$_4$ तु; Dc$_1$ वा; M [प]त्र) पिबन्; Dc$_2$ वापितान्; D$_5$ वै पुनः; T$_1$ च ततः (for तु ततः). K$_1$. 2 पश्चात् (for प्रश्नान्). — [d]) T G$_1$. 2. 4 M पीत्वैव (T$_2$ G$_2$. 4 °त्वा तु) निपतिष्यसि. — After 30, B Dc Dn D$_2$. 4. 6 G$_3$ ins.:

1365* एवमुक्तस्ततः पार्थः सव्यसाची धनंजयः ।

[Before the line, B$_2$–4 Dc D$_2$ ins वैशं°.]

31 B$_1$. 2. 4 Dc D$_2$ om. 31[ab]. B$_3$ (marg.) Dn D$_4$. 6 G$_3$ read 31[ab] after 29[ab]. K$_3$ B$_3$ Dn D$_4$. 6 S (except M$_1$) om. the ref. — [a]) S (except G$_3$) स तु मोघानिषून्दृष्ट्वा. — [b]) M$_2$ तृषया. K$_4$ T G$_2$. 4 च (for [अ]भि-). — [c]) D$_5$ अविज्ञाय च; T G$_1$. 2. 4 अविज्ञात्वैव; M अवज्ञायैव. B Dc Dn D$_2$. 4. 6 G$_3$ अवज्ञायैव तां वाचं.

अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च वीभत्सुश्चापराजितः ॥ ३२
चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ३३
भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्रा भ्रातरोऽस्य निपातिताः ॥ ३४
तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृषया च प्रपीडितः ।
अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ।
स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य मे ॥ ३५
पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुषर्षभः ॥ ३६

यक्ष उवाच ।

मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ ३७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्ततो भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपतात ह ॥ ३८
ततः कुन्तीसुतो राजा विचिन्त्य पुरुषर्षभः ।

— [d]) T_2 $G_{2.4}$ पीत्वा च; M पीत्वा स्म.

32 Before 32, T_1 ins. युधिष्ठिरः. — [a]) T_2 $G_{2.4}$ ततो° (for अथा°). — 32[b] = 14[b], 20[b]. — [d]) K_3 D_5 om. स्व. B $D_{1\text{n}}$ $D_{4.6}$ G_3 पर्यैप; D_6 D_3 पर्यपः; G_1 पराजितः (for [अ]पराजितः).

33 [a]) $K_{1.2}$ चिरं गते. K_4 वै तोयार्थं (for तोयहेतोर्). — [b]) T_1 चादर्शत (for चागच्छन्ति). — [d]) = 15[d], 20[f]. G_3 तथानघ (for त्वमा°).

34 Before 31, T $G_{1.2.4}$ ins. वैशं°. — 31[ab] = (var.) 16[ab]. — [b]) B D_6 $D_{1\text{n}}$ $D_{2.4.6}$ G_3 तं देशं (for तां दिशं). K_3 D_5 तस्मिन्देशे प्रपद्यत. — [c]) $D_{6\text{t}}$ D_3 पुरुषव्याघ्र. — [d]) T $G_{1.2.4}$ च; M वि- (for नि-).

35 [b]) K $D_{1.2.5}$ T G तृष्णया. — [c]) B_3 अवमन्य (for अमन्यत). — [d]) D_5 किमेतद्; S (except G_3) कर्मैतद्. — [e]) $D_{6\text{t}}$ $D_{3\text{n}}$ सं- (for स). K B_1 $D_{6\text{t}}$ $D_{1.5}$ चिंतयामास स (K$_{1-3}$ B_1 च) तदा. — [f]) D_5 कथम् (for ध्रुवम्). $K_{1.2}$ अस्ति (for अद्य). K_4 B $D_{1\text{n}}$ $D_{4.6}$ G_3 वै (for मे).

36 [b]) M इत्युक्त्वा जलमाययौ. — M om. 36[cd]. — [c]) K_2 ततोभि°. — [d]) $K_{1.3}$ $D_{6\text{t}}$ पुरुषर्षभ; D_5 पांडवर्षभः. — After 36, $D_{6\text{t}}$ ins.:

1360[*] वागुवाचाथ सुस्पष्टमदृश्या पाण्डुनन्दनम् ।

37 $D_{6\text{t}}$ G_3 om. the ref. — 37 = (var.) 12, 18. — [a]) T_2 $G_{2.4}$ तात मा (by transp.). $D_{6\text{t}}$ D_3 कार्षीन्; $D_{6\text{t}}$ कार्षं. — [c]) T $G_{1.2.4}$ [अ]थ (for तु). — [d]) B_2 पिबस्व च (for ततः पिब).

38 M om. 38[ab]. All MSS. except K $D_{1.2.5}$ M_1 om. the ref. — [a]) $K_{1.3}$ उक्त्वा (for उक्तम्). B $D_{1\text{n}}$ $D_{4.6}$ G_3 तदा (B_4 तथा) (for ततो). — [b]) $D_{6\text{t}}$ D_3 यक्षेणाद्भुत°. — 38[cd] = 31[cd]. — [c]) = 31[e]. B_{1-3} $D_{6\text{t}}$ $D_{1\text{n}}$ $D_{2.4.6}$ G_3 अनुक्त्वैव तु ($B_{1\ 2}$ च); B_4 D_5 M अज्ञायैव (D_6 °य च). B_4 तद्वाक्यं (for तान्प्रश्नान्). — [d]) M_1 पीत्वा स्म. — After 38, B_4 ins.:

1367[*] ततः कुन्तीसुतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।;

while B_3 ins.:

1368[*] ततश्चिरगतान्भ्रातॄनथ ज्ञातुं युधिष्ठिरः ।

$B_{3.4}$ cont. (ref. 1370[*] below):

1369[*] चिरयमाणान्बहुशः पुनः पुनरुवाच ह ।
मादृशौ किं चिरयेतं माण्डवीयौ किं चिरायते ।
महाबलधरस्तत्र किं नु भीमश्चिरायते ।
गच्छाम्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः ।,

followed by 39[cd].

39 $B_{3.4}$ transp. 39[ab] and 39[cd]. — [a]) S (except G_3) धर्मं° (for कुन्तीं). — [b]) $K_{3.4}$ B D (except D_1; D_3 missing) G_3 प्र- (for वि-). $K_{2.3}$ $D_{6\text{t}}$ $D_{3\text{n}}$ °र्षभ. — After 39[ab], K_4 B_{2-4} (see below) $D_{6\text{t}}$ D_3 ins.:

1370[*] आत्मनात्मानमेतच्च चिन्तयन्निदमब्रवीत् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।
ततश्चिरगतान्भ्रातॄनथ राजा युधिष्ठिरः ।
चिरायमाणान्बहुशः पुनः पुनरुवाच ह ।
किं स्विद्वनमिदं द्रष्टुं किं स्विद् द्रष्टो मृगो भवेत् ।
प्राहसन्वा महाभूतं शसास्तेनाथ तेऽपतन् । [5]
न पश्यन्त्यथ वा वीराः पानीयं यत्र ते गताः ।
अन्विषद्भिर्वने तोयं कालोऽयमिति पानितः ।
किं नु तत्कारणं येन नायान्ति पुरुषर्षभाः ।
गच्छाम्येषां पदं द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः ।

[B_2 om. lines 3–8; B_3 om. lines 2–3; B_4 om. lines 2–3, 9.]

— B_4 cont.:

समुत्थाय महाबाहुर्दह्यमानेन चेतसा ॥ ३९
अपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ।
रुरुभिश्च वराहैश्च पक्षिभिश्च निषेवितम् ॥ ४०
नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ।
भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिभिश्च महायशाः ॥ ४१

स गच्छन्कानने तस्मिन्हेमजालपरिष्कृतम् ।
ददर्श तत्सरः श्रीमान्विश्वकर्मकृतं यथा ॥ ४२
उपेतं नलिनीजालैः सिन्धुवारैश्च वेतसैः ।
केतकैः करवीरैश्च पिप्पलैश्चैव संवृतम् ।
श्रमार्तस्तदुपागम्य सरो दृष्ट्वाथ विस्मितः ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९६ ॥

२९७

वैशंपायन उवाच ।
स ददर्श हतान्भ्रातॄँल्लोकपालानिव च्युतान् ।
युगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १

विप्रकीर्णधनुर्बाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
भीमसेनं यमौ चोभौ निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ २
स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकबाष्पपरिप्लुतः ।

C. 3. 17280
B. 3. 313. 3
K. 3. 314. 3

1371* वैशंपायन उवाच ।
एवमादीनि वाक्यानि विमृषन्नृषसत्तमः ।

— [c]) B$_3$. 4 समुत्तस्थौ; D$_5$ स तत्रायान् (for समुत्थाय). S (except G$_3$) महाबुद्धिर् (for °बाहुर्).

40 [a]) B De Dn D$_2$. 4. 6 G$_3$ व्यपेत° (for अपेत°). — [b]) M तद् (for प्र-). S (except T$_2$ G$_3$) महद्वनं. — [c]) K$_3$ D$_5$ रुरुऋक्ष- (for °भिश्च). — [d]) K D$_1$. 5 महिष° (for पक्षिभि°).

41 [b]) D$_5$ श्वापदैर् (for पादपैर्). — [d]) S (except G$_3$) समंततः (for महायशाः). — After 41, S (except G$_3$) ins.:

1372* मृदुशाद्वलसंकीर्णं भूमिभागं मनोहरम् ।
[M °संपन्नं (for °संकीर्णं).]

42 [a]) S (except G$_3$) गत्वा (for गच्छन्). — [b]) K$_3$ D$_5$ लताजालपरिष्कृते; S (except T$_1$ G$_3$) सेतुजाल-परिष्कृतं. — [c]) D$_5$ च ततः (for तत्सरः). — [d]) B$_1$ De D$_3$ मनसः प्रीतिवर्धनं.

43 [b]) K$_4$ De D$_1$. 2. 4. 5 G$_1$. 2 M सिंदुवारैः. K$_4$ B D (except D$_5$; D$_3$ missing) G$_3$ स- (for च). B Dn$_2$. n$_3$ D$_6$ G$_3$ -चेतसैः; T G$_1$. 2. 4 M शोभितं. — [c]) K$_1$. 3 केसरैः; K$_4$ केतकी-. — [d]) K$_1$. 2. 4 De D$_1$. 2 G$_1$ M$_3$ प्रियालैश्च; T$_3$ वंजुलैश्च; G$_2$. 4 वंचुलैश्च (for पिप्पलैश्च). T$_3$ G$_1$. 2. 4 चापि; M$_3$ च सु- (for चैव). M$_1$ प्रियवालैश्च संवृतं. — After 43[cd], S (except G$_3$) ins.:

1373* ततो धर्मसुतः श्रीमान्भ्रातृदर्शनलालसः ।

— Dn$_3$ om. 43[ef]. — [e]) S (except G$_3$) उपाक्रामत् (for उपागम्य). K$_3$ स प्रशांतमुपागम्य; D$_5$ प्रशांतः समुपा°. — [f]) K$_1$. 3. 4 D$_5$ दृष्ट्वानि; K$_3$ D$_1$ दृष्ट्वा नु; S (except G$_3$) दृष्ट्वा सु- (for दृष्ट्वाथ).

Colophon. B$_1$ D$_3$ missing. — *Major parvan:* K$_1$. 2 T$_2$ G$_2$. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K$_4$ B$_2$ De D$_2$ आरणीय; B$_3$ Dn$_3$ D$_{4-6}$ अरणीहरण; B$_4$ D$_1$ आरणेय; Dn$_1$. n$_3$ G$_3$ आरणीहरण; M$_1$ अरणि; M$_2$ अरणी. — *Adhy. name:* M$_3$ पानीयनिवारणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ (marg.). n$_2$ 310; Dn$_3$ 311; D$_1$ 313; T$_1$ 296 (as in text!); T$_2$ G$_4$ M$_{1.2}$ (*inf. lin.*) 300 (M$_2$ orig. 132); G$_1$ 297; G$_2$ 299. — *Śloka no.:* Dn$_1$ 45; Dn$_2$. n$_3$ 46.

297

☞ This adhy. is missing in D$_3$ (cf. v.l. 3. 283. 10); the MS. is mostly ignored here.

1 [a]) D$_1$ स वै ददर्श तान्भ्रातॄन्. — [b]) D$_5$ नभश्च (for इव). — [d]) S (except G$_3$) शक्रवैश्रवणोपमान्.

2 [a]) K$_4$ विप्रकीर्णधनुर्बाणान्; B De$_1$ Dn D$_2$. 4. 6 G$_3$ विनिकीर्णधनुर्बाणं; T$_3$ G$_1$. 2. 4 विप्र(T$_2$ °नि)कीर्णधनुष्पाणि. — [c]) B De Dn D$_2$. 4. 6 G$_3$ चैव (for चोभौ). — [d]) K$_3$ T$_1$ G$_1$ निर्विचेष्टौ; D$_5$ निर्विशेषौ. K$_3$ कृतायुषः; K$_3$ D$_5$ गतायुषौ; D$_1$ गतायुषान्; T G$_1$. 2. 4 M व्यसुं(T$_1$ G$_1$ °सू)स्तदा.

3 [c]) D$_1$ M सु- (for स). Some MSS. निश्चस्य. K$_1$. 3 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य; G$_4$ दीर्घमुष्णं विनिश्चस्य. — [b]) K$_1$. 3 शोचन्बाष्प°. — After 3[ab], B De Dn D$_2$. 4. 6 G$_3$ ins.

C. B. 17307
B. 3. 313. 20
K. 3. 314. 18

बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः ॥ ३
नैषां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।
भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ।
एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम् ॥ ४
स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् ।
गान्धारराजरचितं सततं जिह्मबुद्धिना ॥ ५
यस्य कार्यमकार्यं वा ममैव भवत्युत ।
कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुर्मतेरकृतात्मनः ॥ ६
अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ।
भवेदिति महाबाहुर्बहुधा समचिन्तयत् ॥ ७
तस्यासीन्न विषेणेदमुदकं दूषितं यथा ।
मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्रातॄणामित्यचिन्तयत् ॥ ८
एकैकशश्चौघबलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालान्तकयमादृते ॥ ९
एतेनाध्यवसायेन तत्तोयमवगाढवान् ।
गाहमानश्च तत्तोयमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ १०

यक्ष उवाच ।

अहं बकः शैवलमत्स्यभक्षो
मया नीताः प्रेतवशं तवानुजाः ।
त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र
न चेत्प्रश्नान्पृच्छतो व्याकरोषि ॥ ११
मा तात साहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।

---

a) passage given in App. I, No. 31). — c) D6 बुद्ध्या विचार°; T G1. 2. 4 M स्म M2 स /बुद्ध्या चिंत°.

4 a) K1. 2. 4 D1 शरं:; K3 B3 D6 शर (for शस्त्र) — b) T G1. 2. 4 नैवास्ति (for नेहास्ति). — c) K1. 2 इदं भूतं महन्मन्ये; D6 D2 विदितं तन्महद्भूतं. — d) M1 पातिताः (for मे हताः). M2 भ्रातरो ये निपातिताः. — e) K1. 2. 4 एकाग्रश्; T G1. 2. 4 एकांते. D6 D2 एकाग्रश्चिंतयामास; M एकाग्रचित्तः पानीयं. — f) G3 योस्यामि (for वेत्स्यामि). T G1. 2. 4 चाप्यपः; M कारणं (for वा जलं). D6 D2 महद् दुःखमिदं मम. — After 4, S (except G3) ins.:

1374* भ्रातॄणां व्यसनं घोरं ममैव महात्मनाम् ।

5 a) K3 D6 अत्र; K2 D1 जातु (for स्यात्तु). — b) T2 G2. 4 उपांशु परिकल्पितं. — c) K1. 2 T2 G2. 4 °राजेन कृतं; K3. 4 B3. 4 D5 °राजरचितं; D3 D1. 2 °राजचरितं; T1 G1 M °राजविहितं. — d) T2 G2. 4 अयताधर्मबुद्धिना.

6 c) K3 D6 धीमान्; D1 T G2. 4 धीरो (for वीरो). — d) K2 B1–3 D3 D4. 6 G3 दुष्कृतेर् (for दुर्मतेर्).

7 B3 D5 om. (hapl.) 7ab. — b) T G2. 4 दुरात्मभिः. — c) B D3 D4. 6 G3 M महाबुद्धिर्. — d) B D (except D1; D3 missing) G3 तद° (for मम°). — After 7, T G1. 2 M ins.:

1375* आचार्यं किं नु वक्ष्यामि कृपं भीष्ममहं नु किम् ।

T2 G2 cont.:

1376* विदुरं किं नु वक्ष्यामि बृहस्पतिसमं नये ।

T2 G2 cont.: T1 G1 M ins. after 1375*; G4 ins. after 7:

1377* अम्बां च किं नु वक्ष्यामि यदा दुःखस्य भागिनीम् ।
दृष्ट्वा मां भ्रातृभिर्हीनं पृच्छन्तीं पुत्रगृद्धिनीम् ।
यदा त्वं भ्रातृभिः सर्वैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ।
सार्धं वनं गतो वीरैः कथमेकस्त्वमागतः ।

[(L. 1) G4 सार्धं (for सम्यां). T2 G2. 4 सर्वथा दुःखभागिनीं (for the poster for half). — (L. 2) G4 गच्छंतं (for पृच्छन्तीं). T2 G1. 2. 4 पुत्रगर्धिनीं. — (L. 3) M यथा (for यदा). T1 गाहमानश्च तत्तोयं (for the prior half). — (L. 4) T2 विनिर्गतो (for वनं गतो).]

8 a) T2 G1. 2. 4 कस्य किं नु; M3 किं चामीत्र (for तस्यासीन्न) D1 विशेषेण (for विषेणेदम्). — After 8ab, B De Dn D2. 4. 6 G3 ins.:

1378* मृतानामपि चैतेषां विकृतं नैव जायते ।
[De D2 विकृतिर्.]

9 a) K3 चातिबलान्; D6 चाप्यचलान् (for चौघबलान्). T2 G2. 4 एकैकशो बलवत (T2 G4 °ता). — D6 om. 9b–10c. — c) G2 नान्यः (for कोऽन्यः). K1. 2. 4 B1. 3. 4 प्रतिसमासीत; D2 °सेन. — d) S (except G3) °यमान्विना.

10 D4 om. 10abc (cf. v.l. 9). — a) N (D4 om; D3 missing) G3 एतेन व्यवसायेन. — b) K3. 4 D5 M अवगाहत; B1. 2 Dn D1. 6 T2 G3 व्यवगाढवान्. — c) B2 गच्छमानश्च; T2 G2. 4 पातुकाम°.

11 a) K2. 3 D6 केवलमत्स्यभक्षो; D1 शैवलमत्स्यभोजी; T1 °भोजो; G2. 4 °भोजनो. T2 अहं बलजो बलमत्स्यभोजनो. — b) B2–4 Dn D4. 6 G3 (by transp.) नीता मया; T1 मयादिताः. K3. 4 D1. 5 प्रेतगतिं. — c) T2 G2. 4 चाप्येवं (for पञ्चमो). — d) D6 भवान्; T1 G1 न मे (for न चेत्). T G4 पृच्छते.

12 12= (var.) 3. 296. 12, 18, 37. — a) K D1. 5 M2 पार्थ मा; B1. 3. 4 M1 मा पार्थ (for मा तात). — c) D6 च (for नु). T G1. 2. 4 यथाकामं (for नु कौन्तेय).

प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

रुद्राणां वा वसूनां वा मरुतां वा प्रधानभाक् ।
पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ १३
हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।
चत्वारः पर्वताः केन पातिता भुवि तेजसा ॥ १४
अतीव ते महत्कर्म कृतं बलवतां वर ।
यन्न देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
विषहेरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ १५
न ते जानामि यत्कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् ।
कौतूहलं महज्जातं साध्वसं चागतं मम ॥ १६
येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोज्वरः ।
पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ॥ १७

यक्ष उवाच ।

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।
मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तामशिवां श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षराम् ।
यक्षस्य ब्रुवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ १९
विरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् ।
ज्वलनार्कप्रतीकाशमधृष्यं पर्वतोपमम् ॥ २०
सेतुमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।
मेघगम्भीरया वाचा तर्जयन्तं महाबलम् ॥ २१

यक्ष उवाच ।

इमे ते भ्रातरो राजन्वार्यमाणा मयासकृत् ।
बलात्तोयं जिहीर्षन्तस्ततो वै सूदिता मया ॥ २२

C. 3. 17326
B. 3. 313. 41
K. 3. 314. 43

— [d]) K$_3$ D$_5$ T G$_{1.\ 2.\ 4}$ पिबस्व च (for ततः पिब).

13 [b]) D$_6$ D$_8$ G$_3$ च (for वा). K$_4$ प्रधानभृक्. — [c]) K$_{1-3}$ D$_5$ देव (for देवो). — [d]) K$_{1.\ 2.\ 4}$ D$_{1.\ 6}$ शकुनिवत्.

14 [a]) K$_{3.\ 4}$ पारिजातश्च; B °पात्रश्च. — [d]) K$_{1.\ 2.\ 4}$ D$_1$ धरणीतले; K$_3$ D$_5$ पृथिवीतले; B D$_6$ D$_{11}$ D$_{2.\ 4.\ 6}$ G$_3$ भूरितेजसः.

15 [a]) T$_2$ G$_{3\ 4}$ स्वयातीव (for अतीव ते). — [b]) M$_3$ बलं (for कृतं). B D$_{11}$ D$_{4.\ 6}$ G$_3$ च बलिनां (for बलवतां). — After 15[ab], S (except G$_3$) ins.:

1379* विनिघ्नता महेष्वासांश्चतुरोऽपि ममानुजान् ।

— [c]) K$_4$ D$_6$ यं न; B$_{1-3}$ D$_{11}$ D$_{4.\ 6}$ G$_3$ यान्न. — [d]) K$_1$ B$_3$ D$_{11}$ D$_{4.\ 6}$ G$_3$ च न (by transp.); B$_3$ यक्षः. — [e]) T$_1$ G$_{1.\ 2.\ 4}$ न समर्था; T$_2$ समर्थास्तु (for विषहेरन्). K D$_5$ महाबुद्धे; T$_1$ G$_1$ महद्युद्धे. — [f]) K$_{3.\ 4}$ D$_6$ D$_{1.\ 2}$ एतन् (for ते तन). T G$_{1.\ 2.\ 4}$ M कृतं त्व(M त)त्तेजसाद्भुतं.

16 [a]) D$_1$ तत्कार्यं; M यत्कर्म. T$_1$ G$_1$ नैते जानंति यत्कामं. — [b]) G$_{1.\ 4}$ नाभिजानाति; M न हि जानामि. — In D$_1$, 16[c]–62[d] is lost on a missing fol. (223).

17 D$_1$ missing (cf. v.l. 16). — [a]) T$_2$ G$_{2.\ 4}$ स्वयेस्युद्विग्न°. — [b]) K$_4$ समुद्भूतशिरोरुहः; B$_3$ M$_1$ समुत्पन्नशिरोरुजः. — [c]) S (except G$_3$) transp. भगवन् and तस्मात्. K$_4$ पृच्छामि हि भवंतं स्म. — [d]) = (var.) 1. 13. 18[b]. K इह (K$_3$ अन्व-) धिष्ठितः; B$_3$ इत्यभाषत; D$_8$ अवतिष्ठते; M$_1$ इति तिष्ठति.

18 D$_1$ missing (cf. v.l. 16). K$_3$ om. the ref. — [b]) K G$_4$ जलेश्वरः. D$_6$ नास्मि पक्षिकलेवरः. — [c]) T$_1$ G$_1$ [S]निबलाः (for निहताः). — [d]) K$_{3.\ 4}$ De D$_2$ [S]मितौजसः; T$_1$ G$_1$ M निपातिताः; T$_2$ G$_{2.\ 4}$ निवारिताः.

19 D$_1$ missing (cf. v.l. 16). K$_4$ T$_1$ G$_1$ om. the ref. — [b]) K$_1$ तु पुरुषा°; K$_2$ सुपरुषा°; K$_3$ T$_1$ G$_1$ M$_1$ सुपरुषाक्षरं; B D$_{12}$ (by corr.) M$_3$ स परुषाक्षरं. — [d]) K$_{1.\ 2}$ B$_{1.\ 4}$ De$_1$ अपक्रम्य; K$_4$ पराक्रम्य; D$_6$ M अपाक्रम्य; T$_2$ G$_{2.\ 4}$ नाकंपत (for उपक्रम्य). T$_1$ G$_1$ नाकंपत युधिष्ठिरः. — After 19, T$_1$ G$_1$ ins.:

1380* ततो राजन्नपाक्रम्य तस्मादेशादवस्थितः ।

20 D$_1$ missing (cf. v.l. 16). — [a]) K De D$_2$ महात्मानं (for °कार्यं). — [b]) K$_{1.\ 2}$ °च्छियं; K$_3$ G$_4$ °च्छितं.

21 D$_1$ missing (cf. v.l. 16). — [a]) B D$_{11}$ D$_{4.\ 6}$ G$_3$ वृक्षम्; De D$_2$ सर (for सेतुम्). K D$_5$ आवृत्य; De T$_2$ चावृत्य (for आश्रित्य). — [b]) K$_3$ T$_2$ भरतर्षभ; M$_3$ पुरुषर्षभः. — [c]) B$_{1.\ 2}$ D$_{11}$ D$_{4.\ 6}$ G$_3$ मेघगंभीरनादेन; T$_1$ घोरगंभीरया वाचा; T$_2$ G$_{2.\ 4}$ घोराकृतिर्महावाचा. — [d]) T$_1$ G$_1$ तर्जयंस्तं. B D (except D$_5$, D$_{11}$ missing) T$_1$ G$_3$ °स्वनं (for °बलम्). — After 21, T G$_{1.\ 2.\ 4}$ ins.:

1381* उवाच यक्षः कौन्तेयं भ्रातृशोकाभिपीडितम् ।
[T$_2$ G$_4$ °शोकप्रपीडितं.]

22 D$_1$ missing (cf. v.l. 16). — [a]) M$_1$ त इमे; M$_3$ य इमे (for इमे ते). K D$_5$ नवेमे ह्यनुजा राजन्. — B$_3$

C. 3. 17327
B. 3. 313. 41
K. 3. 314. 43

न पेयमुदकं राजन्प्राणानिह परीप्सता ।
पार्थ मा माहसं कार्षीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिब हरस्व च ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

नैवाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ २४
यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पुरुषः प्रभो ।
यथाप्रज्ञं तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ २५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदादित्यमुन्नयति के च तस्यामितश्वराः ।
कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्यामितश्वराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ २७

यक्ष उवाच ।

केन स्विच्छ्रोत्रियो भवति केन स्विद्विन्दते महत् ।
केन द्वितीयवान्भवति राजन्केन च बुद्धिमान् ॥ २८

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।
धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्वृद्धसेवया ॥ २९

यक्ष उवाच ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥ ३१

यक्ष उवाच ।

किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।

---

om. 22^{cd}. — c) K De D_2 जिहीर्षति. — d) T_1 G_1 तदा; T_2 G_2. 4 मया (for ततो). K_1. 2 [S]वमूदिता; B D_n D_4 G_3 वै मृदिता. T_2 G_2. 4 तदा (for मया).

23 D_1 missing (cf. v.l. 16). — b) B_3 परीक्षते; D_5 परीप्सथ. — 23^{cdef} = (var.) 12 (*q. v.*). — c) K_5 D_5 मा तात; T_2 G_2. 4 मा पार्थ (by transp.). — T_1 G_1 M om. 23^{ef}. — e) T_2 G_2. 4 राजेंद्र (for कौन्तेय). — f) B_4 D_5 पिबस्व च (for ततः पिब).

24 D_1 missing (cf. v.l. 16). — a) B_2 D_{c1} D_n D_4. 6 G_3 न चाहं. B_1 नोयं (for यक्ष). — b) D_{c2} D_2 °परिग्रहः. — With 24^{cd}–25^{ab}, cf. 1. 30. 2. 5. 166. 5. — c) T_2 G_2. 4 अन्ये (for कामं). D_5 आत्मानं न प्रशं°.

25 D_1 missing (cf. v.l. 16). — a) De T_1 तथात्मना. D_5 आत्मानं न प्रशंसति (cf. v.l. 24). — b) B D_n D_2. 4. 6 G_3 पुरुषर्षभ. D_5 ह्यसंतः पुरुषाः सदा (cf. 24^d). — d) T_1 पृच्छतां; M पृच्छतः (for पृच्छ माम्). T_1 प्रवक्ष्यामीह पृच्छतः. — After 25, T_1 G_1 ins. (an addl.) colophon (*adhy no.*: T_1 297; G_1 298).

26 D_1 missing (cf. v.l. 16). K_4 om. 26. — a) Hypermetric! K_3 किंश्चिद् (for किं स्विद्) almost throughout in this adhy. — d) G_3 M_3 कस्मिंश्चित् (for कस्मिंश्च).

27 D_1 missing (cf. v.l. 16). — b) T_2 G_2 वेदा° (for देवा°). — c) K De D_2 तं; B_3 [ए]नं (for the second च). M om. (the second) च. T_1 G_1 धर्म एवा- नयति; T_2 G_2. 4 अधर्मस्तमस्तं नयति (hypermetric). — d) K_3 T_2 G_2. 4 M स सत्ये (for सत्ये च).

28 D_1 missing (cf. v.l. 16). — a) Hypermetric! K_4 केनचिच्. — c) Hypermetric! K_1. 2 B_1. 3. 4 D_{c1} D_n D_2. 4. 6 G_3. 4 केन स्विद् (for केन). T_2 G_2 द्वितीयो (for द्वितीयवान्). D_5 राजन् (for भवति). — d) K_1. 2 केन स्विद्बुद्धिमांस्तथा; D_5 कया हि वद बुद्धिमान्.

29 D_1 missing (cf. v.l. 16). — a) Hypermetric! — c) Hypermetric! G_2. 4 सहाय° (for द्वितीय°). D_5 यक्ष (for भवति). — d) D_{c2} D_2 (m as in text) धर्म° (for वृद्ध°).

30 D_1 missing (cf. v.l. 16). — a) De T_1 G_1 दैवत्वं. — b) = 32^b. K_1 किं च धर्मः; K_4 (m as in text) किं च कर्म. — B_1 om. (hapl.) 30^{cd}. — c) K_1. 2 किमेषां; T_1 G_4 क एव; T_2 G_1. 2 M क एषां. — d) K_1. 2 D_5 कश्चैषाम्; K_3 परिवादो-; G_4 परित्यागो- (for किमेषाम्).

31 D_1 missing (cf. v.l. 16). G_1 om. (hapl.) 31–32. — a) K_1. 2 एव (for एषां). — b) B_2 यज्ञ; D_5 धर्म; T_1 संत (for तप). K_3 तपः पथ्यं (for तप एषां). — c) T_1 भयं वै (for मरणं). — d) B_4 D_{n1}. n_3 G_3 परीवादो; M_1 परित्यागो.

कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

इष्वस्त्रमेषां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।
भयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ३३

यक्ष उवाच ।

किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यजुः ।
का चैका वृश्चते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३४

युधिष्ठिर उवाच ।

प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यजुः ।
वागेका वृश्चते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदापततां श्रेष्ठं किं स्विन्निपततां वरम् ।
किं स्वित्प्रतिष्ठमानानां किं स्वित्प्रवदतां वरम् ॥ ३६

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षमापततां श्रेष्ठं बीजं निपततां वरम् ।
गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रवदतां वरः ॥ ३७

यक्ष उवाच ।

इन्द्रियार्थाननुभवन्बुद्धिमाँल्लोकपूजितः ।
संमतः सर्वभूतानामुच्छ्वसन्को न जीवति ॥ ३८

युधिष्ठिर उवाच ।

देवतातिथिभृत्यानां पितॄणामात्मनश्च यः ।
न निर्वपति पञ्चानामुच्छ्वसन्न स जीवति ॥ ३९

यक्ष उवाच ।

किं स्विद्गुरुतरं भूमेः किं स्विदुच्चतरं च खात् ।
किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः किं स्विद्बहुतरं नृणाम् ॥ ४०

युधिष्ठिर उवाच ।

माता गुरुतरा भूमेः पिता उच्चतरश्च खात् ।
मनः शीघ्रतरं वायोश्चिन्ता बहुतरी नृणाम् ॥ ४१

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिषति किं स्विज्जातं न चोपति ।

C. 3. 1734ᵇ
B. J. 313. 6ᵗ
K. 3. 314. 63

---

32 D_1 missing (cf. v.l. 16). G_1 om. 32 (cf. v.l. 31). K_1 reads 32^{ab}, 33 after 35; K_2 reads 32–33 after 35. — $32^b = 30^b$. — K_1 om. (hapl.) 32^{cd}. — ᵉ) S (except G_2; G_1 om.) एषां (for चैषां).

33 D_1 missing (cf. v.l. 16). For sequence in $K_{1.2}$ cf. v.l. 32. — ᵇ) K_2 D_2 यज्ञा; S (except G_2) दानम् (for यज्ञ). — ᶜ) T_1 G_1 मरणं (for भयं वै); cf. 31^e. — ᵈ) K_1 परिवादोसता˙.

34 D_1 missing (cf. v.l. 16). For $K_{1.2}$ cf. v.l. 32. — ᵃ) D_2 S (except G_2) याज्ञियं. — ᵇ) S (except T_1 G_2) याज्ञियं. — ᶜ) $B_{1.2}$ Dn $D_{2.4.6}$ G_3 चैषां; T_2 चैना (for चैका). B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_2 वृणुते; T_1 G_1 पृच्छते; T_2 विशते (for वृश्चते).

35 D_1 missing (cf. v.l. 16). For $K_{1.2}$ cf. v.l. 32. — ᵃᵇ) S (except G_2) याज्ञियं (in both places). — ᶜ) T_2 विशते (for वृश्चते). B Dc Dn $D_{2.4.6}$ T_1 $G_{1.3}$ ऋगेका वृणु(T_1 G_1 पृच्छ)ते यज्ञं. — After 35, K_1 reads 32^{ab} and 33.

36 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ᵃ) K_{1-3} B_3. 4 Dn $D_{4.6}$ G_2 आवपतां; M_2 आतपतां (for आपततां). — ᵇ) $K_{1.2}$ B Dc1 Dn1. n2 $D_{4.6}$ G_2 निवपतां; K_3 D_2 G_4 निपतितां; G_1 आपतनां. — ᶜ) M किं स्वित्प्रतिष्ठतां श्रेष्ठं. — ᵈ) B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_2 प्रसवनां (for प्रवदतां).

37 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ᵃ) Dn $D_{4.6}$ G_2 आवपतां (for आपततां). — ᵇ) N (except D_2; K_4 orig. as in text; $D_{1.3}$ missing) T_1 $G_{1.3}$ निवपनां (for निपततां). — ᶜ) M गावः प्रतिष्ठनां श्रेष्ठाः. — ᵈ) B_{1-3} D (except D_5; $D_{1.3}$ missing) G_2 प्रसवतां; B_4 प्रवसतां (for प्रवदतां).

38 D_1 missing (cf. v.l. 16). M_2 om. the ref. — ᵇ) Dc D_2 (marg. *sec. m.* as in text) लोकविश्रुतः. — ᶜ) B_2 संपन्नः; B_4 सर्वतः; T_2 $G_{2.4}$ निंदकः (for संमतः).

39 D_1 missing (cf. v.l. 16). B_2 om. the ref. — ᵈ) K_4 T_1 G_1 M स न; D_5 स च (for न स).

40 D_1 missing (cf. v.l 16). — ᵃ) T_2 $G_{1.3.4}$ गुरुतरा; M ˚तरी. — ᵇ) T_1 G_1 उच्चतरश्च; G_4 उच्चरितां. D_5 बलं; M_1 नभात्. — ᶜ) K D_5 वातात् (for वायोः). — ᵈ) T_1 शीघ्रतरा; T_2 $G_{3.4}$ बहुतरी. K_4 $B_{1.3}$ Dn $D_{2.4.6}$ G_2 तृणात् (for नृणाम्).

41 D_1 missing (cf. v.l. 16). — ᵃ) B_2 Dc D_2 (before corr.). 4 M गुरुतरी. — ᵇ) T_1 G_1 M बृहतरश्च; G_2 उच्चतरं; G_4 उच्चरितश्च (for उच्चतरश्च). D_5 ततः (for च खात्). K B Dc Dn $D_{2.4.6}$ G_2 खात्पितोच्चतरस्तथा ($K_{1.3}$ ˚रः स्मृतः; K_2 ˚रस्ततः). — ᶜ) K_2 जलं (for मनः).

C. 3. 17346
B. 3. 313. 61
K. 3. 314. 63

कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ ४२

युधिष्ठिर उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिषत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ४३

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्प्रवसतो मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ४४

युधिष्ठिर उवाच ।

सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भिषङ् मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ४५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेको विचरति जातः को जायते पुनः ।
किं स्विद्धिमस्य भैषज्यं किं स्विदावपनं महत् ॥ ४६

युधिष्ठिर उवाच ।

सूर्य एको विचरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ४७

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः ।
किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ४९

यक्ष उवाच ।

किं स्विदात्मा मनुष्यस्य किं स्विद्दैवकृतः सखा ।

N (D1. 3 missing) G3 वातात् (for वायोः). — [d]) D5 घृणा (for चिन्ता). K (except K3) बहुतरा; D113 G1 बहुतरं K4 B1. 3 Dn D2. 4. 6 G3 नृणात् (for नृणाम्).

42 D1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) Hypermetric! K3 De D2 S (except G3) सुप्तो. K3 D5 मिषति; K4 S (except T2 G3) निमिषेन् (for निमिषति). — [b]) T1 G1. 2 न चेगति (G2 °ते); T2 G4 च नेगते. — [c]) K3. 4 D113 M1 कस्यचिद्; T2 G2. 4 कस्य वा. — [d]) T2 G2. 4 का च (for किं स्विद्).

43 D1 missing (cf. v.l. 16). — [ab]) D5 सुप्तो न मन्यो (for मन्यः सुप्तो न) K1. 2 निमिषति अंडं (K2 °ड-) जातं; K3 निमिषत्यंडं जातं; K4 T1 G1. 2. 4 M निमिषेदंडं (T1 G2. 4 °ड-) जातं; D5 मिषति अंडजातं. T1 G1 न चेगति; T2 च नेगते; G3. 4 न चेगते.

44 D1 missing (cf. v.l. 16) — [a]) T1 G1 किं स्विन्मित्रं प्रवसतः. — [c]) M1 मित्रं किं (by transp.).

45 D1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) S (except G3) विद्या (for सार्थः). — [b]) D5 मित्रं भार्या (by transp.). — [d]) D5 पुण्यं (for दानं). — After 45. B De Dn D2. 4. 6 G3 ins.:

1382* यक्ष उवाच ।
कोऽतिथिः सर्वभूतानां किं स्विद्धर्मं सनातनम् ।
अमृतं किं स्विदाजेन्द्र किं स्वित्सर्वमिदं जगत् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
अतिथिः सर्वभूतानामग्निः सोमो गवामृतम् ।
सनातनोऽमृतो धर्मो वायुः सर्वमिदं जगत् ।

[(L. 2) B4 De अमृतं किं गवां चैव. — (L. 3) De सर्वभूतातिथिर्विद्वंसः सत्यं सनातनः. — (L. 4) De सोममृतं गवां चैव (for prior half).]

46 D1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) K4 De कश्चिद्; D4 कः स्विद्. K1. 2 B Dn D2. 4. 6 G3 विचरते. — [c]) T G1. 2. 4 हिमस्य भेषजं किं स्वित्. — [d]) M1. 2 (*inf. lin.* as in text) °वचनं (for °वपनं). De किं स्विदायतनं जगत्.

47 D1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) B Dn D2. 4. 6 G3 M1 विचरते. G1. 4 सूर्य एकाकी चरति. — [c]) T1 भिषजं; T2 G1. 2. 4 भेषजं. — [d]) Cf. 1. 83. 13[d]. M1 °वचनं (for °वपनं).

48 D1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) K1. 2 °पदं. De2 Dn3 D2. 6 G3 धर्मं; T1 G1 मित्रं; M2 धन्यं. — [b]) K1. 2 °पदं. — [c]) K1. 2 °पदं. K2 धर्म्यं; D5 T2 G2. 4 स्वर्गं. — [d]) K1. 2 °पदं.

49 D1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) K3 दांतम्; T1 धार्ष्ट्यम् (for दाक्ष्यम्). K1. 2 एकपदं. D2 धर्मं; T1 G1 मित्रं; M2 धन्यं. — [b]) K1. 2 एकपदं. — [c]) K2 एकपदं; K4 चैकपदं. D5 T G1. 2. 4 स्वर्गं. — [d]) K1. 2 एकपदं.

50 D1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) K4 कश्चिद्. T1 G1 मनुष्याणां. — [b]) K4 कश्चिद्. K3 D5 S (except G3) दैवकृतः. — D4 om. (haplʼ) 50[c]–51[b]. — [c]) Hypermetric! K1. 2 च वै किं स्वित्; K3 किंश्चिस्यात्; D5 च किं च स्वित् (for किं स्विदस्य). S (except G3) अस्योपजीवनं किं स्वित्. — [d]) M स्विद्वास्ये (cf. v.l. 51).

51 D1 missing (cf. v.l. 16). T2 om. 51–52; D4

उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणम् ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा ।
उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ५१

यक्ष उवाच ।

धन्यानामुत्तमं किं स्विद्धनानां किं स्विदुत्तमम् ।
लाभानामुत्तमं किं स्विल्किं सुखानां तथोत्तमम् ॥ ५२

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।
लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ५३

यक्ष उवाच ।

कश्च धर्मः परो लोके कश्च धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च संधिर्न जीर्यते ॥ ५४

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः ।
मनो यस्य न शोचन्ति सद्भिः संधिर्न जीर्यते ॥ ५५

यक्ष उवाच ।

किं नु हित्वा प्रियो भवति किं नु हित्वा न शोचति ।
किं नु हित्वार्थवान्भवति किं नु हित्वा सुखी भवेत् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।
कामं हित्वार्थवान्भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ ५७

यक्ष उवाच ।

मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।

om. 51ab (cf. v.l. 50). M3 om. the ref. — a) T1 मनुष्याणां. — b) K1. 2. 4 S (except G3; T2 om.) देवकृतः. — c) T1 G1 उपजीव्यस् (for उपजीवनं). S (except G3, T2 om.) तु (for च). — d) M दास्ये (for अस्य); cf. v.l. 50.

52 D1 missing (cf. v.l. 16). T2 om. 52 (cf. v.l. 51). — a) K1. 2 G1 M धान्यानाम् (for धन्यानाम्). K3. 4 De2 किं स्याद्; B2 किंचिद् (for किं स्विद्). — b) B Dn D2. 4. 6 G3 स्याल्किम् (for किं स्विद्). — c) K3. 4 B D (D1. 3 missing) G2 किं स्यात् (for किं स्वित्). — d) T1 G1 तथोत्तरम्. K1-3 D5 G2 सुखानां किं स्वि(K3 °श्चि)दुत्तमं; K4 B De Dn D2. 4. 6 G3 सुखानां स्याल्किमुत्तमं.

53 D1 missing (cf. v.l. 16). — a) K1. 2 G1 M धान्यानाम् (for धन्या°). — c) B De Dn D2. 4. 6 G3 श्रेय (De2 Dn1 °ष्ठ) आरोग्यं. — d) M1 शुभानां तुष्टिरुत्तमं.

54 D1 missing (cf. v.l. 16). — a) S (except G3) किं स्विद्धर्मात् (for कश्च धर्मः). T2 G1 M1 परं (for परो). — b) K4 कश्चिद् (for कश्च). — c) K1 किं नु भित्त्वा; K2 किं नु यंत्त्वा; De निनियम्य (for किं नियम्य). — d) K1. 2 केन; K4 (marg. sec. m.) T1 G1 M2 कस्य; De क्व च; D5 कश्च.

55 D1 missing (cf. v.l. 16). — a) T2 G2. 4 M परं धर्मात् (for परो धर्मस्); cf. v.l. 54. — b) K1. 2 D5 T2 G1. 2. 4 M त्रेताधर्मः; T1 त्रेता धर्मः. — c) K1 2 यंत्त्वा; K3 नियम्य (hypermetric); B2. 3 De M1 यस्य (for यस्य). — d) B1. 2. 4 Dn D4. 6 G1. 3 transp. सद्भिः and संधिः. B1 हीयते (for जीर्यते).

56 D1 missing (cf. v.l. 16). — a) Hypermetric! B3 हत्वा. K4 प्रियो भवति किं हित्वा. — b) B3 De2 हत्वा. — c) Hypermetric! B3 De2 हत्वा. B4 De [आ]त्म° (for [अ]र्थ°). — d) B3 De2 हत्वा.

57 D1 missing (cf. v.l. 16). — a) Hypermetric! B3 हत्वा. — b) K De D5 लोभं (for क्रोधं). B3 हत्वा. — c) Hypermetric! B1. 3 हत्वा. B4 De [आ]त्म° (for [अ]र्थ°). — d) K1. 3. 4 De क्रोधं; D5 कोपं (for लोभं). B3 हत्वा. — After 57, B De Dn D2. 4. 6 T2 G2-4 ins.:

1383* यक्ष उवाच ।
किमर्थं ब्राह्मणे दानं किमर्थं नटनर्तके ।
किमर्थं चैव भृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ।
युधिष्ठिर उवाच ।
धर्मार्थं ब्राह्मणे दानं यशोर्थं नटनर्तके ।
भृत्येषु भरणार्थं वै भयार्थं चैव राजसु ।
यक्ष उवाच ।
केन स्विदावृतो लोकः केन स्वित्न प्रकाशते । [5]
केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ।
युधिष्ठिर उवाच ।
अज्ञानेनावृतो लोकस्तमसा न प्रकाशते ।
लोभात्त्यजति मित्राणि सङ्गात्स्वर्गं न गच्छति ।

[(1. 4) B1 धनाय चैव भृत्येषु; T2 G2. 4 संग्रामार्थं च भृत्येषु (for the prior half). B1 प्रियार्थं (for भयाय).]

58 D1 missing (cf. v.l. 16). — a) S (except G3) कथं मृतः (by transp.). — c) K1. 2 कथं मृतं (by

C. 3. 173e6
B. 3. 313. 83
K. 3. 314. 85

श्राद्धं मृतं कथं च स्यात्कथं यज्ञो मृतो भवेत् ॥ ५८

युधिष्ठिर उवाच ।

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं राष्ट्रमराजकम् ।
मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ५९

यक्ष उवाच ।

का दिक्किमुदकं प्रोक्तं किमन्नं पार्थ किं विषम् ।
श्राद्धस्य कालमाख्याहि ततः पिब हरस्व च ॥ ६०

युधिष्ठिर उवाच ।

सन्तो दिग्जलमाकाशं गौरन्नं प्रार्थना विषम् ।
श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यक्ष मन्यसे ॥ ६१

यक्ष उवाच ।

व्याख्याता मे त्वया प्रश्ना याथातथ्यं परंतप ।
पुरुषं त्विदानीमाख्याहि यश्च सर्वधनी नरः ॥ ६२

युधिष्ठिर उवाच ।

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ ६३
तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य सुखदुःखे तथैव च ।
अतीतानागते चोभे स वै सर्वधनी नरः ॥ ६४

यक्ष उवाच ।

व्याख्यातः पुरुषो राजन्यश्च सर्वधनी नरः ।
तस्मात्तवैको भ्रातॄणां यमिच्छसि स जीवतु ॥ ६५

युधिष्ठिर उवाच ।

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोद्गतः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ६६

यक्ष उवाच ।

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।

transp.). B Dn $D_{2.4.6}$ G_3 वा; D_6 हि (for च).

59 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [c]) S (except G_3) अश्रोत्रिये (for °यं).

60 D_1 missing (cf. v.l. 16). — [a]) S (except G_3) पार्थ (for प्रोक्तं). D_6 किमुदकं नृप प्रोक्तं. — [b]) $B_{1.2.4}$ अर्थं; D_3 मतं; T_1 M रत्नं (for अन्नं). B Dn $D_{2.4.6}$ G_3 किं च वै (for पार्थ किं). — In T_1, the portion from 60^{cd} up to the *end* of this parvan is not written; fol. 144 is blank. — [d]) = 3. 296. 12^d, 18^d, 37^d, etc. D_6 G_4 पिबस्व च (for ततः पिब).

61 D_1 T_1 missing (cf. v.l. 16; 60). — [a]) D_6 संतो ह्युदकमाख्यानं; cf. v.l. 60. — [b]) D_6 गौरत्वं; G_3 M गौ रत्नं (for गौरन्नं). K_2 पार्थिवा; T_2 $G_{1.2.4}$ M ब्राह्मणो (for प्रार्थना). — [d]) T_2 $G_{1.2.4}$ M किं वा त्वं (for कथं वा). — After 61, Dn D_6 G_3 ins. a long passage given in App. I (No. 32), which from the documentary view-point, is a palpable interpolation, as is also evident from intrinsic considerations.

62 D_1 T_1 missing (cf. v.l. 16, 60). — [a]) D_{c2} D_2 आख्याता (for व्या°). — [b]) $K_{1.3.4}$ D_4 M_3 यथातथ्यं; T_2 $G_{1.2.4}$ यथातत्त्वं (for याथातथ्यं). — [c]) Hypermetric! B D_{1b} D_4 G_3 व्याख्याहि (for आ°). — [d]) D_6 G_4 [ई]श्वरः (for नरः). K यश्च सर्व (K₃ धर्म)धने(K₃ °नी)श्वरः.

63 = 3. 191. 21. — T_1 missing (cf. v.l. 60). D_1 resumes. — [a]) K_4 दिवि; D_{c2} एवं; G_1 दिशं (for दिवं). — [b]) B_{1-3} Dc Dn $D_{2.4.6}$ पुण्येन कर्मणा. — [c]) $B_{3.4}$ Dc $D_{2.4}$ यावान् (for यावत्). Dc D_3 हि (for स). — [d]) $B_{3.4}$ D_4 तावान् (for तावत्).

64 T_1 missing (cf. v.l. 60). — [a]) M तुल्यौ प्रियाप्रियौ. — [b]) D_1 सुखं दुःखं (for सुखदुःखे). — After 64^{ab}, T_2 $G_{2.4}$ ins:

1384* समत्वं यस्य सर्वेषु स वै पुरुष उच्यते ।
भूतभव्यभविष्येषु निःस्पृहः शान्तमानसः ।

— [c]) B_2 अतीतेनागते. G_1 चैव (for चोभे). T_2 G_2. 4 सुप्रसन्नः सदा योगी. — [d]) Cf. v.l. 62^d. $K_{2.4}$ °धनेश्वरः (for °धनी नरः). K_1 सर्वैः सर्वे धनेश्वरः; K_3 स वै धर्मधनीश्वरः; D_1 सर्वे सर्वधनेश्वरः.

65 T_1 missing (cf. v.l. 60). — [a]) K_4 Dc D_3 आख्यातः (for व्या°). — [b]) $K_{1.3}$ D_1 °धनेश्वरः; K_3 D_6 G_4 °धनीश्वरः (for °धनी नरः). — [c]) B Dn $D_{4.6}$ त्वमेकं; G_3 नवैकं; G_3 नवैकं (for नवैको).

66 T_1 missing (cf. v.l. 60). — [b]) K_{1-3} बृहत्साल; Dc D_3 °त्ताल (D_{3m} *sec. m.* as in text); T_2 $G_{1.2.4}$ M सालस्कंध. K_4 $B_{1.2}$ Dn $D_{2.4.6}$ G_3 [उ]त्थितः (D_{c1} °च्छ्रितः); B_3 [उ]द्गतः (for [उ]द्गतः).

67 T_1 missing (cf. v.l. 60). — [b]) K Dc $D_{1.3.5}$ ते; T_2 $G_{1.2.4}$ M च (for वः). B_1 Dc D_5 G_4 परायणः. — [c]) T_2 $G_{2.4}$ त्वं (for स). B (except B_3) D_{n3}

स कस्मान्नकुलं राजन्मापलं जीवमिच्छसि ॥ ६७
यस्य नागमहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ६८
तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।
अथ केनानुभावेन मापलं जीवमिच्छसि ॥ ६९
यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपाश्रिताः ।
अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ७०

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।
आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७१
धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः ।
स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७२
यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।
मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७३

यक्ष उवाच ।

यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंस्यं परं मतम् ।
तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ॥ ७४

C. 3. 174 I 8.
B. 3. 313. 133
K. 3. 314. 130

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९७ ॥

D1. 2. 4. 6 G3 नकुलो (for °लं). — d) =69d. D5 सांप्रतं; G2 मापल्यं; G4 मापत्यं. G1 जीवयिष्यसि (for °मिच्छसि).

68 T1 missing (cf. v.l. 60). K2 om. (hapl.) 68–70; G1 om. (hapl.) 68–69. K4 reads 68–70 in marg. *sec. m.* — a) M नागसहस्रस्य. — b) K (K2 om.) B3–4 De D1. 2 (before corr.) शतसंख्येन; M दशसंख्यस्य. — c) D5 तमुत्सृज्य कथं भीमं. — d) M कस्मान्नकुलमिच्छसि.

69 T1 missing (cf. v.l. 60). K2 G1 om. 69 (cf. v.l. 68); K1 om. (hapl.) 69–70. — a) K4 D1 T2 G2. 4 M तथैव; De D5 तथेमं. K4 सर्वदा (for मनुजाः). — b) B1 परंतप (for प्रियं तव). — c) B2 [अ]नुमानेन; D1 तु भावेन (for [अ]नुभावेन). — d) =67d. T2 G3 सापत्न्यं; G4 मापत्यं.

70 T1 missing (cf. v.l. 60). K1. 2 om. 70 (cf. v.l. 68, 69). — b) B1–3 Dn D4. 6 G3 °पापते (for °पाश्रिताः). — c) D5 T2 G1. 2. 4 M तमर्जुनं कथं त्यक्त्वा (D5 हित्वा). — After 70, T2 G1. 2. 4 M ins. 1386*.

71 T1 missing (cf. v.l. 60). — After the ref., B2. 4 De Dn D2. 4. 6 G3 ins.:

1385* धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मं न त्यजामि मा नो धर्मो हतो वधीत् ।
[=(var.) Manu. 8. 15.]

— a) =55a. T2 G1. 2. 4 M परं धर्मात् (for परो धर्मः). — b) K1–3 B4 D1. 5 परमार्थश्च (D5 °र्थः स); T2 G2. 4 °र्थं च. K3 D5 मतः; T2 G1. 2. 4 M प्रियम् (for मतम्). — 71d =72d, 73d.

72 T1 missing (cf. v.l. 60). K4 D1 om. (hapl.) 72. — a) T2 G2. 4 सदाचार (for सदा राजा). — B2. 4 De Dn D2. 4. 6 ins. after 72: T2 G1. 2. 4 M after 70:

1386* कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्ये तु पितुर्मम ।
उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ।

[Before line 1, G1. 2. 4 M1 ins. युधिष्ठिरः. — (L. 1) B4 T2 G1. 2. 4 M च यक्ष (for चैव तु). T2 G1. 2. 4 M पांडोर्भार्ये उभे अपि (for the posterior half). — (L. 2) T2 G1. 2. 4 M माद्र्यास्तु नकुलो जीवेत्कुन्त्या जीवामि चाप्यहं]

73 T1 missing (cf. v.l. 60). K2 om. (hapl.) 73. — b) D1 न विशेषोस्ति (by transp.); M विशेषं नास्ति. G2. 4 [S]नयोः (for तयोः). — T2 G4 om. 73cd.

74 T1 missing (cf. v.l. 60). — a) T2 G1. 2. 4 M यस्मात् (for यस्य). T2 G2. 4 पार्थ (for ऽर्थाच्च). T2 G1. 2. 4 M धर्माच्च (for कामा°).

Colophon. D3 T1 missing. — *Major parvan:* K1. 2 Dn2 G2. 4 आरण्य. — *Sub-parvan:* K3 D1. 6 आरणेय; B1. 3. 4 अरणीय; B2 Dn D6 G3 अ(Dn1 आ)रणीहरण; De D4 आरणीय; D2 corrupt; M1 अरणि. — *Adhy. name:* T2 G3 यक्षप्रश्ने यक्षप्रमादः; G1 यक्षप्रश्नः. — *Adhy. no.* (figures, words or both). Dn1 (marg.). n2 311; Dn3 312; D1 314; T2 31 (for 301); G1 129 (wrongly for 298); G2 300; G4 M1. 2 (*corr. loc.*) 301 (M3 orig. 303). — *Śloka no.:* Dn1 26(? for 126). Dn2. n3 D2 (*sec. m.*) 131; D1 71

298

☞ In D3, this adhy. is lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10); T1 leaves a lacuna in its place; the MSS. are mostly ignored here.

1 b) K2. 3 उदतिष्ठंति. — c) T2 G2. 4 क्षुत्पिपासा

२९८

C. 3. 12419
B. 3. 314
K. 3. 315.1

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते यक्षवचनादुदतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणे तस्मिन्व्यगच्छताम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

मरस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २
वसूनां वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् ।
अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३
मम हि भ्रातर इमे महस्रशतयोधिनः ।
न तं योगं प्रपश्यामि येन स्युर्विनिपातिताः ॥ ४
सुखं प्रतिविबुद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये ।
स भवान्सुहृदस्माकमथ वा नः पिता भवान् ॥ ५

यक्ष उवाच ।

अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ।
त्वां दिदृक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्षभ ॥ ६
यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं ह्रीरचापलम् ।
दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७
अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।
द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८
दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते षट्पदी जिता ।
द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥ ९
धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वामिहागतः ।
आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १०
वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ ।

(see below). — [d]) K$_2$ विगच्छतां; K$_4$ D$_5$ अगच्छतां; G$_1$ अनश्यतां (for व्यगच्छताम्). B$_2$ Dn D$_1$. 4. 6 G$_3$ क्षणेन व्यपगच्छतां; T$_2$ G$_2$. 4 तत्क्षणादेव हन्यते (see above).

2 [b]) T$_2$ G$_2$ तिष्ठंस्त्वाम् (for तिष्ठन्तम्). — [d]) K$_1$. 2 भवान्मतः (by transp.).

3 T$_2$ G$_2$. 4 M$_1$ om. (hapl.) 3[ab]; M$_2$ damaged. — [c]) G$_1$ एको (for श्रेष्ठो). De D$_2$ मरुतां चाथ वा श्रेष्ठो. — [d]) K$_4$ D$_1$ यदि (for वज्री). K$_4$ त्रिदिवं (for त्रिदशे°).

4 [ab]) M$_2$ damaged. K$_4$ वा (for हि). K$_4$ D$_1$ केन (for इमे). — [c]) B$_1$. 4 न तं योधं; B$_2$. 3 Dn D$_4$. 6 G$_3$ तं योधं न; T$_2$ G$_2$. 4 न ते योधान् (for न तं योगं). — [d]) B Dn D$_2$. 4. 6 G$_3$ येन सर्वे निपातिताः.

5 [a]) K$_1$–3 G$_2$. 4 M सुख- (for सुखं). K$_1$. 2 B$_1$. 2. 4 Dn D$_4$. 6 G$_3$ प्रतिप्र°; T$_2$ विप्रति° (for प्रतिवि°). D$_1$ सुसुखं प्रतिबुद्धानाम्. — B$_2$ om. 5[cd] — [c]) K$_2$ D$_5$ भवान्वै; K$_3$ भगवान् (for स भवान्). B$_1$. 3 Dn D$_2$. 4. 6 G$_3$ सुहृदोस्माकम्.

6 K D$_1$. 5 धर्मः (K$_2$ श्रीधर्मः) (for यक्षः). — [b]) K De D$_1$. 2. 5 धर्मो वीर (K$_1$. 2 D$_1$ °रः) सनातनः (D$_2$ °तन); M धर्मोमितपराक्रम (M$_1$ °मः). — [c]) G$_1$ इह (for अनु-). K D$_5$ °क्षुमनुप्राप्तं. — [d]) T$_2$ G$_1$. 2. 4 M तद्विद्धि (for विद्धि मां). K$_2$ De भरतर्षभः; G$_2$ पुरुषर्षभ.

7 [a]) B$_3$ transp. सत्यं and शौचं. K$_3$ D$_5$ M तपः (for दमः). — [b]) K Cnp (!) मार्दव (for आर्जवं). B$_3$ श्रीर् (m ह्रीर् as in text). — [c]) K$_3$ T$_2$ G$_2$. 4 M दमो (for तपो). — [d]) De D$_2$ G$_1$ [ग]ते (for [ए]तास्). B$_3$ G$_1$ तनया (for तनवो).

8 [a]) B$_3$ T$_2$ G$_1$. 2. 4 M अहिंसा संयमः क्षांतिस् (B$_3$ शांतिस्). — [b]) M$_1$ आनृशंस्यम् (for तपः शौचम्). K$_1$. 2 अमत्सरं. — [c]) T$_2$ G$_2$. 4 दारान् (for द्वाराणि). — [d]) B$_4$ [ऽ]सि त्वं (for ह्यसि). T$_2$ G$_2$. 4 सुतो (for सदा).

9 [a]) K$_1$. 2 [अ]रक्तो° (for रक्तो°). — [b]) D$_5$ [ह्रीं]क्षिता (m जिता as in text). D$_1$ दिष्ट्या तेष्वद्य जीविता; G$_1$ दिष्ट्या तेषां प्रतिष्ठिताः. — D$_1$ om. 9[cd]. — [c]) T$_2$ G$_1$. 2. 4 M चोभे (for द्वे च). — [d]) K$_1$ T$_2$ G$_1$. 2. 4 द्वे चान्ये; K$_2$ M$_1$ द्वे चांत्ये (for द्वे चान्ते).

10 [a]) B Dn D$_4$. 6 G$_3$ इति; D$_5$ वत्स (for अस्मि). T$_2$ G$_1$. 2. 4 अहं प्रीतोस्मि भद्रं ते. — [b]) K$_4$ अहं गतः; G$_1$ उपागतः (for इहा°). — [c]) M$_1$ [ऽ]हं (for ऽस्मि). — [d]) K D$_1$ वरान् (for वरं). — After 10, K$_4$ ins. (a gloss on the word षट्पदी of stanza 9):

1387* कामक्रोधौ तु प्रथमौ लोभमोहौ तु मध्यमौ ।
अन्ते भयविषादौ च एषा सा षटपदी स्मृता ।

11 K$_1$. 2 B$_3$ om. (hapl.) 11[ab]. — [a]) K$_3$. 4 De D$_2$. 5 M वरान् (for वरं). — [b]) K$_4$ दातास्मि तव चानघ; D$_1$ ददामि च तवा°; G$_1$ दातास्मि हि तवा°. — [c]) M मां

ये हि मे पुरुषा भक्ता न तेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

अरणीसहितं यस्य मृग आदाय गच्छति ।
तस्याग्नयो न लुप्येरन्प्रथमोऽस्तु वरो मम ॥ १२

धर्म उवाच ।

अरणीसहितं तस्य ब्राह्मणस्य हृतं मया ।
मृगवेषेण कौन्तेय जिज्ञासार्थं तव प्रभो ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
अन्यं वरय भद्रं ते वरं त्वममरोपम ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षाणि द्वादशारण्ये त्रयोदशमुपस्थितम् ।
तत्र नो नाभिजानीयुर्वसतो मनुजाः क्वचित् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

दादानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।
भूयश्चाश्वासयामास कौन्तेयं सत्यविक्रमम् ॥ १६
यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।
न वो विज्ञास्यते कश्चित् त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १७
वर्षं त्रयोदशं चेदं मत्प्रसादान्कुरूद्वहाः ।
विराटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८
यद्वः संकल्पितं रूपं मनसा यस्य यादृशम् ।
तादृशं तादृशं सर्वे छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९
अरणीसहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।
जिज्ञासार्थं मया ह्येतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २०
तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् ।
त्वं हि मत्प्रभवो राजन्विदुरश्च ममांशभाक् ॥ २१

C. 3. 17440
B. 3. 314. 22
K. 3. 315. 22

(for मे). G1 मक्ता (for भक्ता). — d) D6 अपि (for अस्ति).

12 a) =(var.) 13a. T2 G1. 2. 4 M तु हृता (for °सहितं). — K1. 2 om. (hapl.) 12b–13a. — b) K2 B Dn D4. 6 G3 मृगो ह्यादाय गच्छति; T2 G2. 4 तां वृणे वदतां वर; G1 M मृगेण तप(G1 दद)तां वर.

13 K1. 2 om. 13a with the ref. (cf. v.l. 12). — D5 om. 13–14. B1. 2 Dn D2. 4. 6 G2 यक्षः (for धर्मः). — a) =(var.) 12a. K4 B2 Dn D1. 4. 6 G2 ह्यस्य (for तस्य). T2 G1. 2. 4 M आरण्येयमिदं तस्य. — c) K1. 2 B2. 4 मृगवेशेन; B2 T2 G1. 2. 4 M °रूपेण. — d) T2 G1. 2. 4 [अ]नघ (for प्रभो).

14 D5 om. 14 (cf. v.l. 13). — 14ab=16ab. — a) K4 D1 T2 G6 ददामी° (for ददानी°). — b) K2 Dc D2 प्रत्यभाषत. — K3 om. (hapl.) 14c–16b. — d) T2 G2. 4 देयं (for वरं). M °त्तम (for °पम).

15 K3 om. 15 (cf. v.l. 14). — c) D1 T2 G1. 2. 4 M तच्च (for तत्र). D5 T2 G2. 4 ते (G2 नो) न वि° (for नो नाभि°). — d) G1. 2. 4 सर्वनो (for वसतो).

16 K3 om. 16ab (cf. v.l. 14). — 16ab=14ab. — a) K4 D1 T2 ददामी°. — b) K4 Dc2 D1. 2 प्रत्यभाषत. — Dc1 om. 16cd. — cd) T2 G2. 4 भूयश्चापि हि कौंतेयमवदत्सत्य°.

17 Before 17, K4 Dc D1. 2 M1 ins. धर्म उ° (resp. धर्मः). — b) T2 G2. 4 M2 चरिष्यसि (for °थ). — c) T2 G2. 4 च (for वो). — d) G1 मानवः (for भारत).

18 a) K चेमं; B Dn D4. 6 G2 इदं (B2 °मं); T2 G1. 2. 4 चैव; M चैतन् (for चेदं). — b) D5 T2 G2. 4 °कुरूद्वह. — c) K4 G2. 4 रूढा (for गूढा). — d) G2. 4 M अज्ञाता विचरि°.

19 a) T2 G1. 2. 4 M2 यद्वा (for यद्वः). — b) T2 G2. 4 यस्य वै; G1 M यस्य यत् (for यादृशम्). — c) Dc D2 भ्रातृणां (D2 marg. *scr. m.* as in text) (for the *first* तादृशं). Dc D2 (marg. *scr. m.* as in text) T2 G1. 2. 4 रूपं (for सर्वे). — d) K1. 2 छन्नतो; T2 छन्नं वै; G1 तत्तथा; G2. 4 छन्नं वो.

20 a) T2 G1. 2. 4 M भांडं (for चेदं). — b) K2. 3 D5 ब्राह्मणस्य. K3 प्रयच्छति; Dc2 °तु; D5 G1 M1 °थ (for °त). — cd) B2 तात गृहीतं (for ह्येतदाहृतं). — After 20, B1. 2. 4 Dc Dn D2. 4. 6 G3 ins.:

1388* प्रवृणीष्वापरं सौम्य वरमिष्टं ददानि ते ।
न तृप्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन्वै वरांस्तव ।

21 a) D1 उच्यतां (for गृह्यतां). T2 G1. 2. 4 M तृतीं(G2. 4 त्वदी)यं च गृहाण त्वं. — b) T2 G2. 4 वरं मत्प्रभवं; G1 परमं प्रीतिदं. K Dc D1. 2. 6 भुवि (for महत्). — c) B4 मत्संभवो (for मत्प्र°). — d) B Dn D4. 6 G3 ममांशजः; D1 °कः (for °भाक्).

22 a) K4 देवरूपो; T2 G2. 4 देवदेव. — b) K4

C. 3. 1441
B. 3. 314. 23
K 3. 315. 23

युधिष्ठिर उवाच ।
देवदेवो मया दृष्टो भवान्साक्षात्सनातनः ।
यं ददासि वरं तुष्टस्तं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥ २२
जयेयं लोभमोहौ च क्रोधं चाहं सदा विभो ।
दाने तपसि सत्ये च मनो मे सततं भवेत् ॥ २३

धर्म उवाच ।
उपपन्नो गुणैः सर्वैः स्वभावेनासि पाण्डव ।
भवान्धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वान्तर्दधे धर्मो भगवाँल्लोकभावनः ।
समेताः पाण्डवाश्चैव सुखसुप्ता मनस्विनः ॥ २५
अभ्येत्य चाश्रमं वीराः सर्व एव गतक्लमाः ।
आरणेयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २६

इदं समुत्थानसमागमं मह-
त्पितुश्च पुत्रस्य च कीर्तिवर्धनम् ।
पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी
सपुत्रपौत्रः शतवर्षभाग्भवेत् ॥ २७

न चाप्यधर्मे न सुहृद्विभेदने
परस्वहारे परदारमर्शने ।
कदर्यभावे न रमेन्मनः सदा
नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

साक्षी (for साक्षात्). — [c]) K$_3$ De$_2$ D$_{1.5}$ G$_1$ यद् (for यं). K De D$_{1.2}$ (before corr.). $_5$ मह्यं; B$_3$. $_4$ G$_1$ M हृष्टम (for तुष्टम्). T$_2$ G$_{2.4}$ यं यं वरं ददौ हृष्टम्. — [d]) K$_{3.4}$ De D$_{1.5}$ G$_1$ तद् (for तं). A few MSS. गृह्णीष्यामि. K$_1$ ततः; K$_3$ D$_6$ T$_2$ G$_3$ पितुः (for पितः)

23 [a]) K$_3$ De D$_2$ त्यजे° (for जये°). — [b]) K De D$_{1.2.5}$ कामं क्रोधं; T$_2$ G$_{2.4}$ क्रोधं चैव; G$_1$ क्रोधं पापं (for क्रोधं चाहं). — [c]) K$_4$ D$_1$ धर्मे (for दाने).

24 [a]) = (var.) 3. 50. 1[c]. B Dn D$_{4.6}$ G$_3$ एतैः (for सर्वैः) — [b]) T$_2$ G$_{1.2.4}$ M [ग]व (for [अ]मि). — [c]) K$_1$ धर्मे; K$_{2.3}$ D$_7$ धर्मी; De धर्मं (for धर्मः). T$_2$ G$_{1.2.4}$ M धर्मपरश् (for धर्मः पुनश्). K$_{1.2}$ B$_3$ De D$_8$ M चैतद्; T$_2$ G$_{2.4}$ चैको (for चैव). — [d]) G$_1$ तद् (for तं).

25 In B$_1$, the portion of the text from 25[a] up to 3. 299. 26[b] is lost on a missing fol. — [a]) K$_4$ D$_1$ [अ]नर्हितो (for °र्दयेत्). — [d]) K D$_1$ सुखमाप्ता (K$_1$ marg. *sec. m.* °युक्ताः; K$_4$ सुखं प्राप्ता); De D$_2$ सुदमाप्ता; D$_5$ सुखसुप्त्वा (for °सुप्ता)

26 B$_1$ missing (cf. v.l. 25). — [a]) B$_{2-4}$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ उपेत्य (for अभ्येत्य). — [b]) K$_3$ D$_1$ गतज्वराः. K$_4$ सर्वे ह्यमिततेजसः. — [c]) K$_4$ अरणिं प्रददौ तस्मै. — [d]) K$_4$ D$_1$ मनस्विने; G$_1$ महात्मने (for तपः)

27 B$_1$ missing (cf. v.l. 25). — [a]) K$_2$ इत्थं; M इमं (for इदं). B$_{2-4}$ Dn D$_{4.6}$ T$_2$ G$_{2.3}$ °गतं (for °गमं). — [b]) T$_2$ G$_1$ (by corr.) $_{1.2.4}$ M$_1$ पुण्य(M$_1$ धर्म)कीर्तनं (for कीर्तिं°). — [c]) K$_3$ M पठेत् (for पठन्). — [d]) K$_3$ °भुक् (for °भाग्). K B$_{3.4}$ De D$_{1.2.5}$ तथा (for भवेत्).

28 B$_1$ missing (cf. v.l. 25). M$_2$ om. 28. — [a]) D$_6$ [अ]धर्मश्च (for [अ]धर्मे न). K$_{1.2}$ °गेधने; G$_1$ °योजने (for °भेदने). — [b]) K B$_4$ D$_{1.5}$ °धर्षणे; B$_3$ De Dn D$_{2.4.6}$ °मर्षणे; T$_2$ G$_2$ °दर्शने (for °मर्शने). — [c]) K$_2$ De$_2$ कंदर्प°; T$_2$ G$_{1.2.4}$ M$_1$ अकार्य° (for कदर्य°). K$_{1.2}$ B$_3$ Dn$_{2.3}$ D$_4$ G$_{1.3}$ M$_1$ च (for न). K$_{1.2}$ G$_{2.4}$ भवेत् (for रमेत्). — [d]) B$_{3.4}$ इहा° (for सदा°). K$_{1-3}$ De D$_{2.5}$ नृणां महाख्यानमिहोपजीवतां (K$_2$ °जीवितां; K$_3$ °जीवितं; D$_2$ °जीवतं; D$_5$ °जीवनं); K$_4$ नृणां महाख्यानपदोपजीवनात्; D$_1$ M$_1$ नृणां महाख्यानमिदं हि शृण्वतां; T$_2$ G$_{2.4}$ नृणां वराख्यानवरं च शृण्वतां; G$_1$ नृणां सदाख्यानवरं च शृण्वतां.

Colophon. B$_1$ D$_3$ T$_1$ missing. — *Major parvan:* K$_{1.2}$ Dn$_{1.2}$ T$_2$ G$_{1.2.4}$ M आरण्य (G$_{1.2}$ M °ण्यक also). — *Sub-parvan:* K$_{1.3}$ B$_4$ D$_{1.5}$ आरणेय; B$_2$ Dn D$_{4.6}$ G$_3$ अरणीहरण; B$_3$ De D$_2$ आरणीय; M$_1$ अरणि. K$_{1.3}$ B$_4$ D$_{1.5}$ read समाप्त after sub-parvan name; G$_3$ M read it after major parvan. — *Adhy. name:* T$_2$ G$_{2.4}$ युधिष्ठिरवरलाभः; M वरप्रदानः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn$_1$ (marg.). n$_2$ (in figure) 312 (Dn$_2$ in words 300), Dn$_3$ 313; D$_1$ 315; T$_2$ G$_4$ M$_1$ 302, G$_1$ 130 (wrongly for 299); G$_3$ 301; M$_2$ (wrongly) 334. — *Śloka no.:* Dn 29; D$_1$ 28.

२९९

वैशंपायन उवाच ।
धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः सत्यविक्रमाः ।
अज्ञातवासं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।
उपोपविश्य विद्वांसः सहिताः संशितव्रताः ॥ १
ये तद्भक्ता वसन्ति स्म वनवासे तपस्विनः ।
तानब्रुवन्महात्मानः शिष्टाः प्राञ्जलयस्तदा ।
अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवासं धृतव्रताः ॥ २
विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्र्यैर्यथा वयम् ।
छद्मना हृतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥ ३
उषिताश्च वने कृच्छ्रं यत्र द्वादश वत्सरान् ।
अज्ञातवाससमयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ।
तद्वत्स्यामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ४
सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
जानन्तो विषमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ।
युक्ताचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ५
अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
समस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ॥ ६
इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
संमूर्छितोऽभवद्राजा माश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ७
तमथाश्वासयन्सर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ।
अथ धौम्योऽब्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ ८
राजन्विद्वान्भवान्दान्तः सत्यसंधो जितेन्द्रियः ।
नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति नराः कस्यांचिदापदि ॥ ९
देवैरप्यापदः प्राप्ताश्छद्मभिश्च बहुशस्तथा ।

C. 3. 17459
B. 3. 315. 12
K. 4. 1. 24

☞ In S (except G_3), the parvan (major) ends here, our final adhy. (299) being transp. in S (except G_3) to the beginning of the next parvan (Virāṭa).

299

This adhy. is omitted in D_3; in B_1 stanzas 1–26^{ab} and in D_3 stanzas 1–26 are respectively lost on missing fol. (cf. v.l. 3. 287. 10). The defective MSS. are ignored here up to their resumption. S (except G_3) reads this adhy. at the beginning of the Virāṭaparvan (*q. v.*).

1 ^{a}) K_4 स्वनु° (for Sभ्यनु°). — ^{b}) K De $D_{1.2}$ सत्यवादिनः. — ^{c}) $K_{1.2}$ वत्स्यंत°; B_4 उत्स्यंत° (for वत्स्यन्त°). — $^{d-d}$) B_{2-4} Dn $D_{3.6}$ °विष्टा (for °विश्य). $K_{1.2}$ विश्रस्ताः (for विद्वांसः). — ^{f}) K_1 (by corr.). $_3$ $D_{1.2}$ शंसित° (for संशित°).

2 ^{b}) $K_{1.2}$ °वासास; D_1 °वासं (for °वासे). B_3 द्विजातयः; De D_2 मनस्विनः (for तप°). — ^{d}) K D_1 शिष्याः; B_{2-4} De Dn $D_{2.4.6}$ T_2 G_3 स्थिताः (for शिष्टाः). K D_1 यथा (for तदा). — ^{f}) K_4 D_1 स्व (for तं).

3 ^{d}) B_2 Dn $D_{4.6}$ [अ]नया° (for निःस्वा°). K_1 (*sup. lin. sec. m.*) स; K_3 सु (for च).

4 ^{a}) B_4 $D_{4.6}$ स्मो (for च). B_2 Dn $D_{4.6}$ कृच्छ्रे; De D_2 कृच्छ्रं (for कृच्छ्रं). — ^{b}) B_2 Dn $D_{1.4.6}$ वयं (for यत्र). — ^{d}) $K_{1.2}$ वर्षं; D_1 वर्षे (for वर्षं). — ^{e}) K_1 क (for तद्). $B_{3.5}$ Dn $D_{4.6}$ वसामो (for वत्स्यामो).

5 ^{c}) K_1 जानंते (for °नन्तो) — ^{d}) $B_{3.4}$ De D_2 अस्मान् (for °सु). K_1 (marg. *sec. m.* as in text) [अ]त्यक्तं; K_2 [अ]त्यर्थं (for [अ]त्यन्त°). — ^{e}) $B_{3.4}$ त्यक्ता°; a few MSS. युक्तं (for युक्ता°). — ^{f}) S अये स्वस्य जनस्य च. — After 5, S ins.:

1389* दुरात्मनां हि कस्तेषां विश्वासं गन्तुमर्हति ।

6 ^{c}) K_1 समनाः (*sup. lin. sec. m.* °माः); K_2 समंतात्; B_3 समर्थाः (for समस्ताः). — ^{d}) K D_1 वसेमहि; B_3 भवामहे (for भवेमहि).

7 Before 7, Dn $D_{2.4.6}$ ins. वैशं° उ°. — ^{b}) K_2 $B_{2.3}$ Dn D_4 Cn [अ]शुचिर् Cnp शुचिर् (as in text). ❀ Cn: अशुचिरार्तिग्रस्तत्वात् । शुचिरित्येव पाठः स्वच्छः । ❀

8 ^{a}) $K_{1.2}$ स्मा° (for अथा°).

9 ^{a}) B_3 विक्रांतवान् (for विद्वान्भवान्). — ^{b}) K_4 D_1 शुचिर्धर्मसुतस्तथा (cf. 7^b). — ^{c}) B_2 Dn $D_{4.6}$ प्रमुह्यंते.

10 ^{b}) $K_{1.2}$ बहुभिस् (for °शस्). — ^{d}) K_3 विग्रहार्थं. B_4 दुरात्मनां (for महा°).

11 ^{a}) $K_{3.4}$ D_1 विषमं (for निषधान्). — ^{b}) K $B_{3.4}$ De $D_{1.2}$ तथा (for तदा). — ^{c}) De D_2 °नास्य (for

C. 3. 17459.
B. 3. 915. 12
K. 4. 1. 24

तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १०
इन्द्रेण निषधान्प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
छद्मनोष्य कृतं कर्म द्विषतां बलनिग्रहे ॥ ११
विष्णुनाश्वशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता ।
गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोषितं चिरम् ॥ १२
प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ।
बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १३
और्वेण वसता छद्ममूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १४
प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १५
हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छद्ममामता ।
विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १६
एवं विवस्वता तात छद्मनोत्तमतेजसा ।
निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वसता भुवि सर्वशः ॥ १७
विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
दशग्रीवो हतश्छद्म संयुगे भीमकर्मणा ॥ १८
एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
अजयञ्शात्रवान्युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ १९
तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोषितः ।
शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २०
अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्षयन् ॥ २१
अवेक्षया महाराज तव गाण्डीवधन्वना ।
धर्मानुगतया बुद्ध्या न किंचित्साहसं कृतम् ॥ २२
महदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
शक्तौ विध्वंसने तेषां शत्रुघ्नौ भीमविक्रमौ ॥ २३
न वयं तत्प्रहास्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।

°नोष्य). — [d]) K$_2$ B$_3$. $_4$ बलविग्रहे; B$_2$ Dn D$_4$. $_6$ T$_2$ G$_3$ च विनिग्रहे.

12 B$_2$ om. 12–13. — [b]) K D$_1$ ततो (for तथा). B$_4$ Dn$_2$ D$_6$ [अ]दित्या; D$_1$ दिव्या (for [अ]दित्यां). K$_3$ निवत्स्य ताः; De D$_2$ निवत्स्य ते. — [c]) K$_3$ गर्भो वधार्थं देवानाम्.

13 B$_2$ om. 13 (cf. v.l. 12). — [a]) K$_4$ वानर° (for वामन°). — [b]) A few MSS. प्रच्छन्न- (for °न्नं). — [c]) K De D$_1$. $_2$ अप- (for यथा).

14 B$_2$ transp. 14 and 15; B$_3$. $_4$ Dn D$_4$. $_6$ transp. 14 and 16. — [a]) K$_{1-3}$ पूर्वम् (for छद्मम्). — [b]) K B$_3$. $_4$ De D$_1$. $_2$ पुरा (for तदा). — [c]) B$_{2-4}$ Dn D$_4$. $_6$ देवेषु (for लोकें). — [d]) = 16[d]. B$_2$ कर्मनत्तेन विश्रुतं; B$_3$. $_4$ Dn D$_4$. $_6$ कर्म नत्तेनघ श्रुतं.

15 B$_2$ transp. 14 and 15. — [a]) K De D$_1$. $_2$ एव (for चापि). — [b]) K$_4$ बलिनि° (m as in text); B$_2$ Dn D$_4$. $_6$ [अ]विविनिग्रहे (for वृत्रनि°). — [c]) K$_4$ मुनिरूपेण वज्रेण.

16 B$_2$ om. 16, B$_3$. $_4$ Dn D$_4$. $_6$ transp. 14 and 16. — [a]) K$_3$ यच्चापि (for यच्चापः). — [b]) K De D$_1$. $_2$ छद्मना मता (K$_1$ मतां; De D$_2$ तथा). — [c]) = 14[d]. K De D$_1$. $_2$ सर्वमेव च (K$_1$. $_2$ °मेतच्च) ते श्रुतं.

17 [a]) K$_3$. $_4$ D$_1$ विपश्चिता (for विव°). K De D$_1$. $_2$ तेन (for तात). — [b]) D$_1$ प्रच्छन्नोत्तम°. — [c]) K शतशः; B$_{2-4}$ Dn D$_4$. $_6$ शात्रवाः (for शत्रवः). — [d]) K$_1$. $_2$ वसता गिरिकंधरे; K$_4$ भंदेहा नाम राक्षसाः.

18 [a]) D$_6$ [अ]त्रापि (for चापि). K$_4$ विष्णुना छद्मरूपेण. — [b]) K$_1$. $_2$ ह; K$_3$. $_4$ De D$_1$. $_2$ च (for वै). — [c]) K$_4$ संख्ये; De D$_1$. $_2$ छद्मः (for छद्मं). — [d]) K$_4$ सपुत्रः सह बांधवैः.

19 [a]) K$_4$ एवं तात; B$_2$. $_3$ Dn D$_4$. $_6$ एवमेव; B$_4$ एक एव. — [b]) B$_3$ च (for ह). K$_4$ छद्मास्तत्र च तत्र च. — [c]) B$_4$ व्यजयञ्. K$_1$. $_2$. $_4$ D$_1$ युक्तान्; B$_3$ सर्वे; De D$_2$ युक्त्या (for युद्धे).

20 [a]) K$_3$ एवं (for तथा). — [b]) K$_1$. $_2$ स; K$_3$ सु-; De D$_2$ च (for सं-). — [c]) K$_4$ °दृष्ट्या (for °बुद्ध्या). K$_1$ ततो बुद्ध्या; K$_3$. $_4$ B$_3$. $_4$ D$_1$ पुनर्बुद्ध्वा (B$_3$. $_4$ °द्ध्या); De D$_2$ प्रबुद्ध्वा तत् (for स्वबुद्ध्या च). — [d]) K$_1$. $_2$. $_4$ D$_1$ प्रतिपेदे; K$_3$ संस्तभ्यत; De D$_2$ सुस्थितोथ (for न चचाल).

21 [a]) K$_2$ यथा°; B$_4$ तथा° (for अथा°). — [c]) K$_3$ श्रेष्ठं (for श्रेष्ठो). — [d]) K$_1$. $_2$ निवासं परिहर्षं; K$_4$ गिरा संपरितोषं; D$_1$ गिरा तं संप्रहर्षं.

22 [a]) K$_1$. $_2$ अजेक्षया (sic) (for अवें°). — [b]) K$_3$ तथा (for तव). K$_3$ °धन्विना.

23 [b]) K$_3$ De D$_1$. $_2$ निवारितः (for °तौ). — [c]) D$_1$ शक्तो. K$_1$. $_2$ निवारणे (for विध्वंसने). — [d]) B$_{2-4}$ Dn

भवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ २४
इत्युक्ते भीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
प्रयुज्यापृच्छ्य भरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥ २५
सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा ।
आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २६
सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।
उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥ २७
क्रोशमात्रमतिक्रम्य तस्मादेशान्निमित्ततः ।
श्वोभूते मनुजव्याघ्राश्छन्नवासार्थमुद्यताः ॥ २८
पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
संधिविग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ २९

C. 9. 17478
B. 3. 315. 31
K. 4. 1. 50

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनत्रिशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ समाप्तमारण्येपर्व ॥

॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

D4. 6 शत्रूणां. D1 भीमकर्मणौ.

24 a) D1 वयं न (by transp.). K1-3 वर्म; B2 च प्र-; B3 तच्च; D1 धर्मं (for तप्र-). K4 वयं धर्मं न हास्यामो. — b) K4 B3. 4 मोक्ष्यति; B2 मोक्ष्याम (for योक्ष्यति). K1 भवेत् (for भवान्). — c) K3 विधाता (for विधत्तां). — d) D1 योत्स्यामहे. K4 B2-4 Dn D4. 6 रिपून् (for परान्).

25 Before 25, B4 ins. वैशं॰ उ॰. — a) D1 °सेने तु (for °सेनेन). K4 इत्येवमुक्ते भीमेन. — b) B2 D4 °शिषा (for °शिषः). — c) B2 उक्त्वा च (for प्रयुज्य). K4 [आ]मंत्र्य (for [आ]पृच्छ्य). — d) K Dc D1. 2 यथास्वं जग्मुरालयान्; B2. 4 यथास्वं प्रययुर्गृहान्.

26 a) K Dc D1. 2 विप्रा (for मुख्या). — B1 resumes. — c) K1-3 B3 Dc D1. 2 आशीर्युक्ता; B1. 2. 4 Dn D4. 6 आसेदुस्ते (for आशीरुक्त्वा). K1-3 °न्यायं; D1 °कामं (for °न्यायं). — d) B2 Dn D4. 6 °कांक्षया.

27 D3 resumes. — b) K1. 2 तत्र; K3. 4 Dc D1-3 ततस् (for तथा). B1. 2 Dn D4. 6 पंच च (for ते पञ्च). — c) K Dc D1-3 सर्वे (for वीराः). — d) K Dc D1-3 कृष्णया (K3 द्रौपद्या) सह (for कृष्णामादाय). B Dn D4. 6 धन्विनः (for भारत).

28 a) K3 परिक्रम्य; B1. 4 अपागम्य; B2 Dn D4. 6 उपागम्य; B3 अतिगम्य; Dc उपक्रम्य; D3 अपक्रम्य (for अतिक्रम्य). — b) K3 च भारत (for निमित्ततः). — c) K1 शोभने (for श्वोभूते). K1. 2 B3 D1 मनुजव्याघ्र; K3 पुरुषव्याघ्राश्च. — d) B4 छन्न° (for छन्न°).

29 a) K1. 2 Dc D2 पृथक्चार्थं°; K3 पृथक्मार्थं°; K4 ते तत्वार्थं°; B3 पृथक्चास्त्र°; D1 पृथगस्त्र°. — b) K3 शास्त्र° (for मन्त्र°). — c) D1 सर्वे (for संधि-).

Colophon om. in D5. For S see the note at the beginning of this adhy. — *Major parvan*: K1. 2 G3 आरण्य; Dc2 वन (as well as आरण्यक); Dn2 अरण्य. — *Sub-parvan*: K1. 3 B3 आरण्येय; K2 D3 आरण्येय; B2 Dn D4. 6 अ(Dn3 D4 आ)रणीहरणं; G3 अरणिहरणं. All these MSS. read समाप्त after sub-parvan (K2 B3. also after major parvan; Dc2 D2. only after major parvan). — *Adhy. name*: K4 युधिष्ठिरादीनां मंत्रविचरणं; D1 पांडवप्रच्छन्नवासप्रयाणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 (marg.) 313; Dn3 314; D1 316. — *Śloka no.*: Dn D1 31.

After the colophon, K2 ins.: अस्यानु विराटपर्व भविष्यति । यस्यार्थं प्रतिसंधिः । जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहाः ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्योधनभयार्दिताः ॥

अरण्यपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । १ पौराभिगमनं । २ पाण्डवप्रव्राजनं । ३ विदुरविवासनं । ४ शौनकवाक्यं । ५ आदित्यनामाष्टशतं । ६ विदुरागमनं । ७ धृतराष्ट्रसंतापः । ८ व्यासागमनं । ९ सुरभीन्द्रसंवादः । १० मैत्रेयशासनं । ११ तच्छापः । १२ किर्मीरवधः । १३ वृष्णिपाण्डवसमागमः । १४ सौभवधः । १५ द्वैतवनप्रवेशः । १६ द्रौपदीवाक्यं । १७ विद्यालम्भः । १८ इन्द्रकीलाभिगमनं । १९ किरातं । २० धृतराष्ट्रचिन्ता । २१ संजयवाक्यं । २२ बृहदश्वागमनं । २३ नलोपाख्यानं । २४ कार्तवीर्यवधोपाख्यानं । २५ भीमगर्जनं । २६ पौलस्त्यतीर्थयात्रा । २७ लोमशागमनं । २८ तीर्थयात्रार्थं पाण्डवप्रस्थानं । २९ लोमशवाक्यं । ३० आगस्त्यं । ३१ लोपामुद्रोत्पत्तिः । ३२ ऋष्यशृङ्गोपाख्यानं । ३३ वृष्णिसमागमः । ३४ सौकन्यं । ३५ मांधात्रुपाख्यानं । ३६ श्येनकपोतीयं । ३७ अष्टावक्रीयं । ३८ यावक्रीतं । ३९ गन्धमादनप्रवेशः । ४० हनुमद्भीम-

समागमः। ४१ पुष्पाभिहरणं। ४२ जटासुरवधः। ४३ मणिमद्वधः। ४४ आर्ष्टिषेणाश्रमनिवासः। ४५ अर्जुनाभिगमनं। ४६ निवातकवचवधः। ४७ वार्षिकं आजगरं। ४८ मार्कण्डेयसमस्या। ४९ ब्राह्मणमाहात्म्यं। ५० सरस्वतीताक्ष्यसंवादः। ५१ मत्स्योपाख्यानं। ५२ मार्कण्डेयपुराणं। ५३ मार्कण्डेयोक्तं भविष्यत्। ५४ मण्डूकोपाख्यानं। ५५ द्रौपदीप्रमाथः। ५६ रामोपाख्यानं। ५७ सावित्र्युपाख्यानं। ५८ कुण्डलाहरणं। ५९ आरणेयं॥

एतदारण्यकं पर्व तृतीयं परिकीर्तितम्।
अत्राध्यायशते द्वे तु संख्याते परमर्षिणा।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः।
एकादश सहस्राणि श्लोकानां षट् शतानि च।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम्।

संवत् १८२८ शाके १६९३। लिपिकृतं उदैराम। लिषायतं। मिश्रजी श्रीसदानन्दजी। शुभं भूयात्॥

मङ्गलं लेखकानां च पाठकानां च मङ्गलम्।
मङ्गलं सर्वलोकानां भूमेर्भूपतिमङ्गलम्।
यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते।

मिति आषाढप्रथमे १५ गुरौ संपूर्णम्। श्रीरामाय नमः। श्री॥

Dca ins.: अस्यानन्तरं विराटपर्व भविष्यति। तस्यायमादिमः श्लोकः। जनमेजय उवाच। कथं विराटनगरे etc. (=4, 1. 1)। श्रीराम॥

मही च भुज्यते राजा शत्रूनुन्मूल्य तिष्ठति।
श्रुत्वा चारण्यकं पुण्यं दीर्घमायुश्च विन्दति।
इदं तु चरितं श्रुत्वा पाण्डवानां महात्मनाम्।
वेदविद्यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो राज्यमाप्नुयात्।
धनं धान्यं तथा वैश्यः शूद्रश्च सुखमाप्नुयात्।
श्लोकं पादं पठेद्यस्तु शृणोति च समाहितः।
इह लोके सुखं भुक्त्वा विष्णुलोकं स गच्छति।
पुण्यं पवित्रं सुखदं यशस्करं
सौभ्रातृकं बुद्धिविवर्धनं च।
श्रोतव्यमेतन्नियतैश्च सद्भि-
र्गयुष्यमूर्जस्करं वृद्धिकामैः।
कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यसंचयं
स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमं सदा।
लभेच्च लक्ष्मीं विपुलां नरोत्तमो
यथाभिलाषं भुवि मानवानाम्।
ब्रह्मन्नारण्यकं श्रुत्वा भारतं पर्व चोत्तमम्।
दक्षिणा का प्रदातव्या वाचकाय तदुच्यताम्।
निशम्यारण्यकं पर्व वाचकं प्रतिपूजयेत्।
गन्धालंकारवासोभिः प्रणिपत्य पुनः पुनः।
आरण्यकं मूलफलैस्तर्पयेत द्विजोत्तमान्।
प्रदद्याज्जलकुम्भांश्च पूर्णकामसमन्वितान्।
तर्पणानि च मुख्यानि वन्यमूलफलादिभिः।
सर्वकामगुणोपेतं दद्यादन्नं द्विजोत्तमम्।
यद्यदिष्टतमं वस्तु तत्तदस्मै प्रदीयते।
सुवर्णं रजतं गावो धान्यं भूमिं तथैव च।
पात्राणि ताम्रकांस्यानि वासांसि विविधानि च।
वाचके परितुष्टे तु हृष्टाः स्युः सर्वदेवताः।
वाचकस्तोषमायाति तथा कार्यं विपश्चिता।

Then follow वृत्तान्ताः as in K$_3$ above, with v.l. as follows: — Transp. 1 and 2; om. 3; ins. after 7: विदुरागमनं; ins. after 16: मार्कण्डेयदर्शनं and व्यासमन्त्रः; om. 17, 19 and 21; ins. after 26: धौम्यतीर्थयात्रा; om. 28; subst. for 43: धनदसमागमः; ins. after 45: उत्तरकैरातं; ins. after 47 तीर्थयात्रा समाप्ता। कृष्णपांडवसंवादः; ins. after 50: घोषयात्रा; om. 52–53 and ins. धुन्धुमारोपाख्यानं; ins. after 51: पतिव्रतोपाख्यानं। आङ्गिरसं। स्कन्दजन्म। द्रौपदीसत्यभामासंवादः। घोषयात्रा। दुर्योधनप्रायोपवेशः। कर्णविजयः। धार्तराष्ट्रयज्ञः। मृगस्वप्नं। व्रीहिद्रौणिकं, and concludes: इत्यारण्यकं पर्व। इति वनपर्व समाप्तः। श्रीकल्याणमस्तु। शभं भवतु। कृष्णाय नमः। सदाशिवाय नमः। वनपर्व समाप्तः॥

Dm ins.: अस्याग्रे विराटपर्व भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः। जनमेजय उवाच। कथं विराटनगरे etc. (=4, 1. 1)।

अस्मिन्पर्वणि संख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना।
अध्यायानां शते द्वे तु प्रसंख्याते तपोधन।
एकोनसप्ततिश्चैव तथाध्यायाः प्रकीर्तिताः।
एकादश सहस्राणि तथा नव शतानि च।
चतुःषष्टिस्तथा श्लोकाः पर्वैतत्परिकीर्तितम्।
वृत्तान्ताश्च तथा ख्याता नवतिर्द्वे च कीर्तिते।

[1] पाण्डवप्रव्राजनं। [2] पौरानुगमनं। [3] पौरवाक्यं। [4] पौरविसर्जनं। [5] ब्राह्मणानुगमनं। [6] युधिष्ठिरचिन्ता। [7] शौनकवाक्यं। [8] धौम्यस्तवः। [9] आदित्यनामाष्टशतं। [10] विदुरनिर्वासनं। [11] विदुरागमनं। [12] धृतराष्ट्रस्य संतापः। [13] व्यासागमनं। [14] सुरभीन्द्रसंवादः। [15] अर्जुनवाक्यं। [16] भीमसेनवाक्यं। [17] व्यासदर्शनं। [18] कौन्तेयगमनं। [19] लोकपालगमनं। [20] विद्यालाभः। [21] शस्त्रप्राप्तिः। [22] किरातयुद्धं। [23] इन्द्रलोकगमनं। [24] नलोपाख्यानं। [25] अक्षज्ञानप्राप्तिः। [26] नारदागमनं। [27] पौलस्त्यतीर्थयात्रा। [28] लोमशागमनं। [29] तत्तीर्थयात्राप्रस्थानं। [30] अगस्त्यप्रभावः। [31] विन्ध्यशैलचरितं। [32] वातापिनाशनं। [33] समुद्रशोषणं। [34] कालेयवनवधः। [35] सगरपुत्रविनाशः। [36] गङ्गावतारः। [37] ऋष्यशृङ्गोपाख्यानं। [38] वृष्णिपाञ्चालागमनं। [39] हलधरवाक्यं। [40] वासुदेववाक्यं। [41] जामदग्न्यचरितं। [42] सौकन्यं। [43] मान्धातुरुपाख्यानं। [44] श्येनकपोतीयं।

[४५] अष्टावक्रीयं । [४६] गन्धमादनप्रवेशः । [४७] औत्पातिकं । [४८] घटोत्कचगमनं । [४९] जटासुरवधः । [५०] आर्ष्टिषेणाश्रमनिवासः । [५१] हनुमद्भीमसमागमः । [५२] पुष्पाभिहरणं । [५३] यक्षयुद्धं । [५४] वैश्रवणसमागमनं । [५५] निवातकवचवधः । [५६] अर्जुनागमनं । [५७] नारदागमनं । [५८] मार्कण्डेयागमनं । [५९] मार्कण्डेयसमास्या । [६०] भविष्यं । [६१] ब्राह्मणमाहात्म्यं । [६२] धुन्धुमारोपाख्यानं । [६३] सरस्वतीतार्क्ष्यसंवादः । [६४] मनुचरितं । [६५] मण्डूकोपाख्यानं । [६६] पतिव्रतोपाख्यानं । [६७] धर्मव्याधोपाख्यानं । [६८] मधुकैटभोपाख्यानं । [६९] कुमारोत्पत्तिः । [७०] द्रौपदीसत्यभामासंवादः । [७१] घोषयात्रा । [७२] दुर्योधनप्रायोपवेशः । [७३] दुर्योधनयज्ञः । [७४] प्रावृड्वर्णनं । [७५] इन्द्रद्युम्नोपाख्यानं । [७६] आङ्गिरसं । [७७] स्कन्दजननं । [७८] धार्तराष्ट्रयज्ञः । [७९] व्यासदर्शनं । [८०] मृगस्वप्नदर्शनं । [८१] व्रीहिद्रौणिकं । [८२] द्रौपदीप्रमाथः । [८३] दुर्वासोपाख्यानं । [८४] रामोपाख्यानं । [८५] सावित्र्युपाख्यानं । [८६] कुण्डलाहरणं । [८७] आरणेयं । [८८] यक्षप्रश्नाः ॥ समासा वृत्तान्ताः ॥

इदमारण्यकं श्रुत्वा महापापैः प्रमुच्यते ।
अधनो धनमाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
नारी वा पुरुषो वापि शुचिः प्रयतमानसः ।
आरण्यकं श्रुनेऽधीते ब्राह्मणान्पायसादिभिः ।
भोजयेद्वह्मगोस्वर्णरत्नदानैः प्रपूजितान् ।
ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु तुष्टाः स्युः पाण्डुनन्दनाः ।
ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः शक्रो देवगणास्तथा ।
भूतानि मुनयो देव्यस्तथा पितृगणाश्च ये ।
वाचकं पूजयेच्छक्त्या वस्त्राद्यैः स्वर्णभूषणैः ।
विशेषतस्तु कपिला देया तु जयपाठके ।
कांस्यदोहा रौप्यखुरा स्वर्णशृङ्गी सभूषणा ।
पाण्डूनां परितोषार्थं दद्यादन्नं द्विजातये ।

आरण्यकाख्यमाख्यानं शृणुयाद्यो नरोत्तमः ।
स सर्वकामानाप्नोति पुनः स्वर्गतिमाप्नुयात् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकश्रवणमहिमा दानविधिश्च । समाप्तमारण्यकं पर्व ॥ छ ॥ छ ॥ वैयासिकी संख्या ११९६४ । विद्यमानसंख्या ११७५८ ॥

S MSS., which read sections of adhy. 209 after 4. 1. 1, 3. 4, and 9[a], conclude this parvan at the end of adhy. 293 and ins. after the final colophon :

G1 : हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीमदारण्यपर्व समाप्तं । वेदव्यासाय नमः । वसुदेवदेवकीबलभद्रसहितश्रीकृष्णमूर्तये नमः । शुभमस्तु । हरिः ॐ ॥

G2 : हरिः ॐ । आरण्यपर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

G4 : हरि ॐ । शुभमस्तु । गुरुभ्यो नमः ॥
यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा [read दृष्टं] तादृशं लिखितं मया ।
अवद्धं वा सुवद्धं वा मम दोषो न विद्यते ।
श्रीकृष्णाय परमगुरवे नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीरामचन्द्राय नमः । वेंकटाचलपतिसहायं । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । श्रीमते रामानुजाय नमः । आरण्यपर्व समाप्तम् ॥

M1 : आरण्यपर्व समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय श्रीमहाविष्णवे नमः । श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । शुभं भवतु ॥

M2 : आरण्यपर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय * * * * ।
अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं यदुद्धवेत् ।
क्षन्तुमर्हन्ति वि द्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।
बिन्दुमात्रिपिविचित्रयीचिकाः
शृङ्गभङ्गपदहीनदूषणम् ।
हस्तवेगममबुद्धिपूर्वकं
क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः ॥ छ छ छ ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS. have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as **च, वै, तु, हि**) and adverbs (such as **तथा, तदा, ततः; एव, एवं**), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (**वेदि·वेदी, रोम·लोम**) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as **वैशंपायन उवाच**) have been uniformly ignored here.

1

After 3. 3. 14, K_3 B D (except D_1; D_3 missing) ins.:

शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा स्तोत्रमारब्धवांस्ततः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनाम् ।
त्वं योनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावताम् ।
त्वं गतिः सर्वसांख्यानां योगिनां त्वं परायणम् ।
अनावृतार्गलद्वारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षताम् । [5]
त्वया संधार्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाश्यते ।
त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पाल्यते त्वया ।
त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरर्चन्त्यृषिगणार्चितम् ।
तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वरार्थिनः । [10]
सिद्धचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगाः ।
त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा वैमानिका गणाः ।
सोपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्ट्वा सिद्धिमागताः ।
उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमनोरथाः ।
दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्णं विद्याधरोत्तमाः । [15]
गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानुषाः ।
ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ।
वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः ।
वालखिल्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ।
सब्रह्मकेषु लोकेषु सप्तस्वप्यखिलेषु च । [20]
न तद्भूतमहं मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ।
सन्ति चान्यानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।
न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावो वा यथा तव ।
ज्योतींषि त्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः ।
त्वयि सत्यं च सत्त्वं च सर्वे भावाश्च सात्त्विकाः । [25]
त्वत्तेजसा कृतं चक्रं सुनाभं विश्वकर्मणा ।
देवारीणां मदो येन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ।
त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् ।
सर्वौषधिरसानां च पुनर्वर्षासु मुञ्चसि ।
तपन्त्यन्ये दहन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये तथा घनाः । [30]
विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः ।
न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः ।
शीतवातार्दितं लोके यथा तव मरीचयः ।
त्रयोदशद्वीपवतीं गोभिर्भासयसे महीम् ।
त्रयाणामपि लोकानां हितायैकः प्रवर्तसे । [35]
तव यद्युदयो न स्यादन्धं जगदिदं भवेत् ।
न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तेरन्मनीषिणः ।
आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपःक्रियाः ।
त्वत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविशां गणैः ।
यदहर्ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसंमितम् । [40]
तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ।
मनूनां मनुपुत्राणां जगतोऽमानवस्य च ।
मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ।
संहारकाले संप्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः ।
संवर्तकाग्निस्त्रैलोक्यं भस्मीकृत्यावतिष्ठते । [45]
त्वद्दीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः ।
सैरावताः साशनयः कुर्वन्त्यभूतसंप्लवम् ।
कृत्वा द्वादशधात्मानं द्वादशादित्यतां गतः ।
संहृत्यैकार्णवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ।
त्वामिन्द्रमाहुस्त्वं रुद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः । [50]
त्वमग्निस्त्वं मनः सूक्ष्मं प्रभुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतम् ।
त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ।
विवस्वान्मिहिरः पूषा मित्रो धर्मस्तथैव च ।
सहस्ररश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवां पतिः ।
मार्तण्डोऽर्को रविः सूर्यः शरण्यो दिनकृत्तथा । [55]
दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः ।
आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्यसे ।
सप्तम्यामथ वा षष्ठ्यां भक्त्या पूजां करोति यः ।

1

(L. 3) K_3 B_1. 4 De D_2. 5 त्वमाधारः (for °चारः). — (L. 5) B_{2-4} Dn_2. n3 D_4. 6 अनावृतार्गलद्वारम्; De D_3 अनावृतकुलद्वारम्. B_2. 8 De D_3 गतिरनु (for °स्त्वं). — (L. 7) B_1 प्रवृत्तिक्रियते; Dn_2. n3 पवित्रीकरणैर्. De निर्व्याजं. De D_2. 5 जगत् (for त्वया). — (L. 9) D_2. 4. 5 अर्चन्त्यृषि- (for अर्चन्त्यृषि-). De D_3 °गणार्चितः. — (L. 16) De D_3 पूज्याः (for गुह्याः). — (L. 17) D_3 गता ह्याशु (for गच्छन्त्याशु). — (L. 18) B_4 मनीषिणः (for मरीचिपाः). — (L. 19) B_{2-4} De D_2. 4 वालिखिल्या°. B_2 साध्याः (for सिद्धाः). B_1. 3 प्राणतागताः. — (L. 21) De गन्ये यदभिरिच्यते; D_3 तपसा यदरिच्यते. — (L. 24) B_1 सर्वभूतानां (for त्वयि सर्वाणि). — (L. 27) D_2. 5 शार्ङ्गधन्विना. — (L. 30) De D_3 यथा (for तथा). — (L. 34) B_1 De Dn_2 D_2. 4 भासयते (for °से). — (L. 37) B_1 De प्रवर्तते; D_2 °तैत (for °तेरन्). — (L. 38) D_2 °तंत्र° (for °मन्त्र°). — D_3 om. from the posterior half of line 40 up to the prior half of line 43. — (L. 40). Cf. Gītā 8. 17^{ab}. De D_2 °संमितः (for °संमितम्). — (L. 41) B_4 संप्रकी° (for परिकी°). — (L. 42) B_4 यदूनां (for मनूनां). — (L. 45) De D_2. 5 °कृत्वाव° (for °कृत्याव°). — (L. 50-51) B_4 त्वामिद्रमाहुस्त्वां रुद्रं त्वां विष्णुं त्वां प्रजापतिम् । त्वामग्निं त्वां यमः सूक्ष्मं प्रभुं त्वां ब्रह्म शाश्वतं. — (L. 52) B_1 यमः (for हंसः). — (L. 54) De D_3 परां (for गवां). De गतिः (for पतिः).

अनिर्विण्णोऽनहंकारी तं लक्ष्मीर्भजते नरम् ।
न तेषामापदः सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा । [60]
ये त्वानन्यमनसः कुर्वन्त्यर्चनवन्दनम् ।
सर्वरोगविरहिताः सर्वपापविवर्जिताः ।
स्वद्भावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ।
त्वं ममाप्यन्नकामस्य सर्वानिष्टं चिकीर्षतः ।
अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयार्हसि । [65]
ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्तं समाश्रिताः ।
माठरारुणदण्डाद्यास्तांस्तान्वन्देऽशनिक्षुभान् ।
क्षुभया सहिता मैत्री याश्चान्या भूतमातरः ।
ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मां शरणागतम् ।
वैशंपायन उवाच ।
एवं स्तुतो महाराज भास्करो लोकभावनः । [70]

2

After 3. 4. 3, N (except K3 D1; K1. 4 missing) ins.:

इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना
पठेद्दिहान्योऽपि वरं समर्थयन् ।
तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं
तदाप्नुयाद्यद्यपि तत्सुदुर्लभम् ।
यश्चेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णशः । [5]
पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोऽथ वा स्त्रियः ।
उभे संध्ये पठेन्नित्यं नारी वा पुरुषो यदि ।
आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने । [10]
शक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरम् ।
धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान्कामानवाप्तवान् ।
संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलं चाप्नुयाद्वसु ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं स गच्छति ।

3

After 3. 38. 13ab, K4 D2. 5 ins. the foll. passage (which is in part corrupt and in part identical with passage No. 4):

योगयुक्तस्य ते पार्थ तत्र नास्ति विचारणा ।
प्रवरामतुलां सत्यां निर्दोषां सर्वदा सताम् ।
तामेकः पाण्डवेष्वद्य अग्र्यां प्राप्तो धनंजयः ।
न चाधर्ममिमं देवा नासिद्धं नातपस्विनम् ।
द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्तं कथंचन । [5]
रोरूयमाणं कटुकं दुर्मुखः कटुकाक्षरम् ।
दुष्टः श्लाघनकः क्षेप्ता हन्ताथ विचिकित्सितः ।
विश्वस्तहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
अत्याशी नास्तिकोऽदान्तो मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः ।
आक्रोष्टा चानिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः । [10]
स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
संभावितात्मा चात्यर्थं नृशंसः परुषश्च ह ।
नैते लोकानाप्नुवन्ति निर्लोकास्ते धनंजय ।
आनृशंस्यमनुक्रोशं सत्यं करुणवेदिता ।
दमः स्थितिर्धृतिर्धर्मः क्षमा रूपमनुत्तमम् । [15]
दया दमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
मित्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फाल्गुन ।
व्यपेक्षा सर्वभूतेषु क्षमा दानं मतिः स्मृतिः ।
तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनंजय ।

— (L. 56) B3. 4 De D2 न्यांम° (for धाम°). — (L. 57) De आशावहम् (for आशुगामी). B4 वीर्यवान् (for वीर्यमे). — (L. 58) B1 Dn1 [अ]ष्टम्यां (for षष्ठ्यां). — (L. 59) D2 तथा नित्यं नमस्कारी (for the prior half). — (L. 61) B1 °मनसा (for °मनसः). — (L. 64) B1 गमापन्न°; B3. 4 °प्यनु° (for °प्यन्न°). B3 तत्त्वं ममान्नकामस्य. — (L. 67) De तान्वंदे समभि(De1 ससनि)क्षुभान् (for the posterior half). — (L. 68) B3 निक्षुभा-; De2 क्षुधया (for क्षुभया). — (L. 69) Dn3 तांश्च सर्वान्नमस्यामि. B3. 4 त्वामहं शरणं गतः; De D2 पां(D2 पा)तु मां शरणार्थिनं. — (L. 70) B1. 3 De D2 °पावनः (for °भावनः).

2

Before line 1, De D2 ins. वैशं° उ°. — (L. 1) De D2. 3 समाहितः (for °धिना). — (L. 6) D2 पुत्रान् (for पुत्रं). — (L. 7) De1 D2 वाथ वा (for ऽप्यथ वा). B2 श्रियः (for स्त्रियः). D2 पुरुषो वा स्त्रियः शुभां (for the posterior half). — (L. 8) D4 पठन् (for पठेन्). B3 सदा पर्वसु पर्वसु (for the posterior half). — Lines 11–12 = (var.) 3. 3. 30. B2. 4 read lines 11–12 after line 14. — (L. 11) D2 प्राप्य (for प्राप्तो). — (L. 12) D4 प्राप (for प्राप्य). De D2 °नवाप्नुयात् (for °नवाप्तवान्). — (L. 13) De वा जयेन् (for च जयेन्). B2 प्राप्नु° (for चाप्नु°). B4 यशः (for वसु).

3

(L. 2) D5 अवरम् (for प्रवराम्), and नमां (for सताम्). — (L. 3) To avoid hiatus, D5 ह्यग्र्यं (for अग्र्यं). — (L. 5) K4 D2 शठं न च (for कथंचन). — (L. 6) D2 रोरूयमाणः. — (L. 7) K4 D2 एना च विचिकित्सकः. — D2 om. lines 8–9. — (L. 12) K4 D2 पुरुषश्च (for परु°). — (L. 18) D5 क्रिया (for क्षमा). — (L. 23) K4 D2

स्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः । [20]
सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
तस्मिन्त्रयोदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
सर्वेऽभिसंश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ।
स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिंदम । [25]
मुष्टिप्रहणमादत्स्व सर्वास्त्राणि च वासवात् ।
शतशृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाघ्राय मूर्धनि ।
विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि ।
प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्नंस्यते जयतां वरः । [30]
मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
गुणांस्ते वासवस्तात खाण्डवं दह्यतस्तव ।
शृण्वतां किल भूतानां पुनः पुनरभाषत ।
तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवे । [35]
किंचिद्दिशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ।
कर्तुमर्हसि कौन्तेय मघवद्वचनं हितम् ।

4

After 3. 38. 18^{cd}, K$_4$ D$_{2.5}$ S ins. :

सिद्धचारणसंघाश्च गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ।
स्वस्ति व्रतं समाधत्स्व संकल्पस्तव सिध्यताम् ।
मनोरथाश्च ते सर्वे समृध्यन्तां महारथ ।
एवमुक्तोऽभिवाद्यैतान्बद्धाञ्जलिपुटस्तथा ।
तपोयोगमनाः पार्थः पुरोहितमवन्दत । [5]
ततः प्रीतमना जिष्णुस्तावुभावभ्यवन्दत ।
सहोदरावतिरथौ युधिष्ठिरवृकोदरौ ।
संक्रान्तमनसौ तूर्णमभिगम्य महारथौ ।
यमौ गाण्डीवधन्वानमभ्यवादयतामुभौ ।
अभिवाद्य तु तौ वीरावूचतुः पाकशासनिम् । [10]
अवाप्तव्यानि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि वासवात् ।
अस्त्राण्याहर कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ।
गिरो ह्यशिथिलाः सर्वा निर्दोषाः संमताः सताम् ।
त्वमेकः पाण्डवेष्वद्य संप्राप्तोऽसि धनंजय ।
न चाधर्मविदं देवा नासिद्धं नातपस्विनम् । [15]
द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्तं शठं न च ।
रोरूयमाणः कटुकमीर्ष्यकः कटुकाक्षरः ।
शठकः श्लाघकः क्षेत्रा हन्ता च विचिकित्सिता ।
विश्वस्तहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
अत्याशी नास्तिकोऽदाता मित्रध्रुक्सर्वशङ्कितः । [20]
आक्रोष्टा चानिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः ।
स्तेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
संभावितात्मा चात्यर्थं नृशंसः पुरुषश्च यः ।
नैते लोकानाप्नुवन्ति निर्लोकास्ते धनंजय ।
आनृशंस्यमनुक्रोशः सत्यं करुणवेदिता । [25]
दमः स्थितिर्धृतिर्धर्मः क्षमा रूपमनुत्तमम् ।
दया शमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
मैत्रता द्विजभक्तिश्च वसन्ति त्वयि फल्गुन ।
व्यपेक्षा सर्वभूतेषु कृपा दानं मतिः स्मृतिः ।
तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनंजय । [30]
स्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।
सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
त्वं गतिः परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
तस्मिन्त्रयोदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
सर्वे हि संश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल । [35]
स पार्थ पितरं गच्छ सहस्राक्षमरिंदमम् ।
मुष्टिप्रहणमादत्स्व सर्वास्त्राणि वासवात् ।
शतशृङ्गे महाबाहो मघवानिदमब्रवीत् ।
शृण्वतां सर्वभूतानां त्वामुपाघ्राय मूर्धनि ।

पश्यतां (for शृण्वतां). — (L. 30) Prior half = Gītā 6. 41^a. D$_5$ °जितो (for °कृतां). — (L. 31) D$_5$ पावि° (for मानि°). — (L. 36) D$_5$ देशम् (for दिशम). — (L. 37) K$_4$ D$_3$ वेत्तुम् (for कर्तुम).

4

(L. 2) T$_2$ G$_3$ भूति (for व्रतं). K$_4$ D$_{2.5}$ T$_2$ G$_{1.3}$ उपादत्स्व (for समाधत्स्व). — (L. 3) T$_2$ G$_3$ सिध्यंतां च (for समृध्यन्तां). — (L. 4) D$_5$ ततः (for तथा). — (L. 5) K$_4$ D$_{2.5}$ तात (for पार्थः). — K$_4$ D$_{2.5}$ om. line 6. — (L. 6) G$_1$ °नंदत (for °वन्दत). — (L. 8) K$_4$ D$_{2.5}$ संह्लाद° ; T$_2$ तं ह्लांत° ; G$_3$ तं ह्लांत° (for संक्रान्त°). T$_1$ पूर्णम् (for तूर्णम). K$_4$ D$_{2.5}$ उपक्रम्य ; G$_1$ उपागम्य ; M$_3$ उप° (for अभि°). — (L. 9) G$_1$ यतौ (for यमौ), °धन्वा तु (for °धन्वानम्), and ह्यभ्य° (for अभ्य°). K$_4$ D$_{2.5}$ °तावुभौ (for °तामुभौ). — K$_4$ D$_{2.5}$ om. lines 10–19. — (L. 10) T$_2$ G$_3$ ततो (for तु तौ). — (L. 13) M$_3$ सत्या (for सर्वा), T$_2$ G$_3$ गिरो ह्यशिथराः सर्वे (for the prior half). — (L. 17) G$_1$ करकम् ; M$_3$ कृपण (for कटुकम्). — (L. 18) M$_3$ शठः श्लाघनिको द्वेष्टा (for the prior half). — (L. 19) G$_1$ मेधावी (for मायावी). — (L. 20) G$_1$ °शंकः (for °शङ्कितः) — (L. 21) G$_4$ क्षुद्रो (for रौद्रो). T$_2$ G$_{2.3}$ [s]ति- (for ऽथ). — (L. 26) T$_2$ G$_3$ °कृत्य° (for रूप°). — (L. 29 T$_2$ G$_3$ कृपा दानमनुस्मृतिः (for the posterior half). — (L. 30) G$_4$ शेषेण (for शक्रेण). — (L. 35) G$_1$ त्राह्म° (for बाहु°). — G$_1$ om. lines 41–43. — (L. 42) G$_4$

विदितः सर्वभूतानां दिवं तात गमिष्यसि । [40]
प्राप्य पुण्यकृतां लोकान्नित्यसे जयतां वर ।
मानितस्त्रिदशैः पार्थ विहृत्य सुसुखं दिवि ।
अवाप्य परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
गुणांस्ते वासवस्तात खाण्डवं दहति त्वयि ।
शृण्वतां सर्वभूतानां पुनः पुनरभाषत । [45]
तां प्रतिज्ञां नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवीम् ।
कंचिद्देशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ।
कर्तुमर्हसि कौरव्य मघवद्वचनं हितम् ।
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टासि त्वं पुरंदरम् ।
तौ परिष्वज्य बीभत्सुः कृष्णामामन्त्र्य चाभिभो । [50]
अभ्यवादयत प्रीतः तपस्विप्रवरानपि ।

☞ In K₄ D₂. ₈, some of these lines have already occurred in a passage which is ins. in those MSS. after 13^{ab} (cf. passage No. 3 above).

5

No. 5 is cancelled, being taken up in the footnotes to the constituted text.

6

K₂ B De Dn D₁. ₁–₆ ins. after 192*: K₄ D₂. ₈, after 3. 45. 8: S, after adhy. 44:

वैशंपायन उवाच ।
आदावेवाथ तं शक्रश्चित्रसेनं रहोऽब्रवीत् ।
पार्थस्य चक्षुरुर्वश्यां सक्तं विज्ञाय वासव ।
गन्धर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसां वराम् ।
उर्वशीं पुरुषव्याघ्र सोपानिष्ठतु फाल्गुनम् ।
यथार्चितो गृहीतास्त्रो विद्यया मन्त्रियोगतः । [5]
तथा त्वया विधातव्यं स्त्रीषु सङ्गविशारदः ।
एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् ।
गन्धर्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ।
तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनार्चितस्तया ।
सुखासीनः सुखासीनां स्मितपूर्वं वचोऽब्रवीत् । [10]
विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागतः ।
त्रिदिवस्थैकराजेन त्वत्प्रसादाभिनन्दिना ।
यस्तु देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ।
श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ।
प्रख्यातो बलवीर्येण संमतः प्रतिभानवान् । [15]

विकृत्य (for विहृत्य). — (L. 44) T₁ G₁. ₂ M₂ खांडवे (for °वं). T₂ G₃ दह्यति; G₁. ₄ दह्यति (for दहति). G₁. ₄ त्वया (for त्वयि). — (L. 45) M₂ किल (for सर्व°). — (L. 47) G₄ विदि° (for वेदि°). G₄ इदं (for इतः). — (L. 49) T₂ G₃ M₁ दीक्षित्वा (for °तो). T G₁–₃ गच्छस्व (for गच्छ त्वं). — (L. 50) T₂ G₃ M₁ चाप्युभौ; G₁ चाभिभु (for चाभिभो). — (L. 51) G₁ अभिवाद्यतस्तस्य ऋषेर्मुनिगणास्तदा.

6

(L. 1) K₂ D₃ कदाचित्त्वथ देवेशः; K₄ D₂ आदाथ चित्तमस्याथ; B₂. ₃ De D₁ आदावेव च तं (B₂ °व तु तं; B₃ °वागतं) शक्रः; S कदाचित्स हि देवेंद्रश् (for the prior half). K₂ वचो; D₃ अथ; T₁ अथो (for रहो). — (L. 2) K₂. ₄ D₂. ₃ S त(K₄ य)स्यां विज्ञाय (G₁ उर्वश्यां) (for चक्षुरुर्वश्यां). K₂ D₂. ₃ S (G₁ damaged) सक्तं चक्षुः प्रसंगतः (D₂ पुरंदरः); K₄ चक्षुः सक्तं पुरंदरः. — (L. 3) D₃ S (G₁ damaged) गंधर्वराजा(D₃ °जो)त्र मया. S (G₁ damaged) प्रहिता (for °तो). K₄ D₁. ₄. ₆ S (G₁ damaged) वरा (for वराम्). — After line 3, D₂. ₃ ins.:

कटाक्षेक्षणमाधुर्यैः रूपभावैः सविभ्रमैः ।
एकदृष्ट्या फाल्गुनेन नृत्यन्ती प्रेक्षिता किल ।

— (L. 4) K₄ D₁–₄. ₆ S (G₁ damaged) उर्वशी. B₃ De D₁. ₆ पुरुषव्याघ्रं; D₂. ₃ रूपसंपन्ना. K₂ सोपि निष्ठतु; K₄ B De₂ Dn₃ D₁. ₅. ₆ S उपनिष्ठतु (D₅ °निष्ठेत्); D₂. ₃ प्रेम्णा निष्ठतु (D₃ निष्ठेत्). S फल्गुनं. — (L. 5) De₂ D₁ तथा° (for यथा°). K₁ यथार्थितामनिसृतां; D₂. ₃ यथाचित्तमभिस्मृ (D₃ °श्रि)त्य; S यथार्चि(G₂ न; G₁ च)तामभिसृतां (G₁ °ता) (for the prior half). K₄ D₂ विद्यादस्मा(D₂ °स्मि)न्नियोगतः; B De D₁. ₅. ₆ विधावान् मन्त्रि(De D₁ मुनि)योगतः; D₃. ₄ T₂ G₁–₃ M₁ विद्यादस्रा(D₃ °स्रा-; G₁ °स्मि)न्नियोगतः; T₁ G₄ M₂ विद्यादस्मि(M₂ °स्म)न्नियोगगां (for the posterior half). — (L. 6) B₂ (m as above). ₃ De Dn₃ D₄. ₆ T₁ G₁ विधातव्यः; M₁ °व्या (for °र्यं). K₄ D₁–₃ T₁ G₁. ₂ M स्त्रीसंसर्गविशारद (K₄ D₂ M °दः); B₂ m. ₄ स्त्रीसंगमविशारदः; D₆ स्त्रीप्रसंगविशारद. — (L. 8) De D₁ [s]मरसाम्, D₆ सोभ्यगाद्; M₂ अभ्या°. — (L. 9) K₄ तं (for तां). K₄ विदितं; D₂. ₃ मुदितो (for विदितो). D₆ समागतं ततो दृष्ट्वा. K₂ De₁ त्वया; Dn₂ D₂ G₁ तथा (for तया). — (L. 10) D₂. ₃ स चैवैनां (D₃ °नां). S (by transp.) सुखासीनां सुखासनः. — (L. 11) B₂ T₂ G₂. ₃ हि (for ऽस्तु). D₂. ₃ कल्याणमस्तु सुश्रोणि; T₁ विदितस्ताव सुं°; G₁ M₂ विदितस्तेस्तु सुं°; G₄ damaged. S प्रेषितो (for प्रहितो). T₁ M उषा° (for इहा°). — (L. 12) K₄ [s]ह (for [ए]क). D₂. ₃ नो(D₃ नो)दितो देवराजेन; G₁ damaged. D₂. ₃ त्वत्प्रसादमभिनंदिने. — (L. 13) S (G₁ damaged) स (for तु).

वर्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान्दीनमत्सरः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदांश्चतुराख्यानपञ्चमान् ।
योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाश्रयाम् ।
ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च ।
एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव । [20]
अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः ।
सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ।
सत्यवाक्पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ।
भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः ।
प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः । [25]
विदितस्तेऽर्जुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ।
तत्र शक्राभ्यनुज्ञातः पादावद्य प्रपद्यताम् ।
तदेवं कुरु कल्याणि प्रपद्यस्वां धनंजयः ।
एवमुक्ता स्मितं कृत्वा संमानं बहुमन्य च ।
प्रत्युवाचोर्वशी प्रीता चित्रसेनमनिन्दिता । [30]
यस्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम ।
तं श्रुत्वाप्यथयं पुंसो वृणुयां किमतोऽर्जुनम् ।
महेन्द्रस्य नियोगेन त्वत्तः संप्रणयेन च ।
तस्य चाहं गुणैर्धीन फाल्गुनं जातमन्मथा ।
गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिष्याम्यहं सुखम् । [35]

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।
ततो विसृज्य गन्धर्वं कृतकृत्यं शुचिस्मिता ।
उर्वशी चाकरोत्स्नानं पार्थप्रार्थनलालसा ।

— (L. 14) D_6 कुलेन (for शी°). T_1 M_2 रूपेण शीलेन (by transp.); G_4 श्रियेन रूपेण. $D_{1-3.5}$ S श्रुतेन (G_4 शीलेन) च बलेन च. — (L. 15) D_2 3 श्रुत- (D_3 marg. *sec. m.* बल-); D_5 श्रुति-; S (G_4 damaged) शौर्य (for बल-). K_4 $D_{2.3.5}$ S (G_4 damaged) चीर्याभ्यां (for चीर्येण). D_3 संभृतः; T $G_{2.3}$ प्रपन्नः; G_1 M संपन्नः; G_4 damaged (for संततः). B_3 प्रतिमावानः; D_1 प्रतिभावि नत्. — (L. 16) S क्षेत्रज्ञो सौम्यशीलश्च (for the prior half). D_5 क्षेमं° (for क्षमा°). S (except M_1; G_4 damaged) क्षिप्रं° (for क्षिप्तं°). — (L. 17) D_3 (corrupt) ग साधि निं° (for साङ्गोपनिं°). S (G_1 damaged) गुरुशुश्रूषुपुराणवान् (for the posterior half). — (L. 18) D_2 om. line 18; G_1 is damaged. B_3 वेदांश्च. D_3 G_4 चतुरो वेदान्; D_6 चतुरो भीमान्; T $G_{2.3}$ M चतुरः सर्वान् (for गुरुशुश्रूषां). K_2 मेधां (for मेधां). B_4 मेधां चाष्टगुणाम्बु यः (*sup. lin.* °श्रयः); D_1 मेधाविष्टगुणाश्रयां; D_3 मेधसो राक्षिपेन्द्रः; D_5 मेधामष्टगुणां तथा; T $G_{2.3}$ M मेधावी गुणवानिह (T$_2$ G_3 °नपि; M_2 °निव) (for the posterior half). — (L. 19) B_1 प्रवंरैर (for प्रसवैर्). K_4 D_5 स्वधयापि च; T G_{1-3} M_1 स्वधया च सः (for वयसापि च). D_2 पार्थिवैश्च महागुणैः; D_3 पार्थिवैश्चर्षिभिर्गुणैः; G_4 damaged; M_2 प्रश्नैः स्वधिया च सः (for the posterior half). — (L. 20) $D_{2.3}$ रक्षोभि; S (G_4 damaged) एकश्च (for एको वै). K_4 D_3 त्रिदिवे; D_5 देवपु. — (L. 21) T_1 अथमानो; M_2 अकत्थमानो (hypermetric!) (for अकत्थनो). D_3 सूक्ष्मं° (for स्थूल°). — (L. 23) K_4 $D_{2.3.5}$ T_2 $G_{2.3}$ M सत्यवागूर्जितो ($D_{2.3}$ °तं); G_4 °वाग्दर्जितो. — (L. 24) $D_{2.3.5}$ क्षांश्च; T_1 भक्तं° (for कान्तं°). $D_{2.3}$ T_2 G_3 प्रियो वः; T_1 प्रियोन्वः; $G_{1.2.4}$ M प्रियो(G_1 °या)थ (for प्रियश्च). K_4 $B_{1.3.4}$ De $D_{1.2}$ °संगरः (for °संगरः). — (L. 25) K_4 B De $D_{1.6}$ S (G_4 damaged) प्रार्थनीयो; $D_{2.3}$ प्रार्थनीयैर (for प्रार्थनीयैर). — (L. 26) S आप्तवान् (for आप्नुयात्). K_4 संदेहः स्वर्गमाप्नुयां; D_{1-3} मर्त्यलोकादिहागतः (for the posterior half). — (L. 27) B_1 नं च (for तत्र). D_{1-3} त्वं तु शक्राभ्यनुज्ञातो. D_5 प्रसादयां (for प्रप°). D_{1-3} तस्य पादांतिकं व्रज (for the posterior half). — D_3 om. lines 28–29. — (L. 28) K_4 D_3 प्रसन्नम् (for प्रपन्नम्). D_1 च पार्थिवः (for धनंजयः). — (L. 29) D_3 om. line 29. K_4 T_2 G_{2-4} M_1 स्वागतं; B_2 D_5 M_2 सागतं (for संमानं). D_1 M_1 बहुमान्य च; G_4 अनुमान्य च. — (L. 30) Before line 30, $D_{1.3.5}$ ins. वैशं° उ°. D_{1a} प्रीत्या (for प्रीता). D_5 मित्रसूनुम् (for चित्रसेनम्). — (L. 31) K_4 $D_{2.3.5}$ $G_{2.4}$ M_1 यस्तस्य; T_1 यस्त्वत्त्य; G_1 यः सर्त्य; M_2 यत्तस्य. $B_{1.3}$ सर्यो; De साधो; $D_{2.3}$ शंके; T_1 सखे; M_2 सत्यस्य (for सत्यो). B_2 (= as above) S [अ]तस्य (for मम). — (L. 32) B_2 तत्त्वज्ञत्वा. K_4 [अ]थापित्वं पुंसां; B_2 प्रार्थिता पुंसो; B_4 प्रार्थयेदन्यं; $D_{1.2}$ तु वरा नारी; D_3 [अ]थ नृपं नारी; S [अ]थ (G$_2$. $_4$ °न्यं) प्रियं नारी (for [अ]न्ययं पुंसो). K_4 D_{1-3} वृणुयात्; B_4 वरेण्यं; S प्रणयेत् (for वृणुयां). K_4 B_3 $D_{1-3.5}$ S किमुतार्जुनं. — (L. 33) $B_{1.4}$ De $D_{4.6}$ तु (for च). D_{1-3} युष्माकं प्रणयेन च (for the posterior half). — (L. 34) K_4 अहं तस्य (for तस्य चाहं). De$_2$ T_1 $G_{2.4}$ M फल्गुनं. — (L. 35) K_4 D_{1-3} T_1 $G_{2.4}$ M तदच्छ त्वं (for गच्छ त्वं हि). K_4 $D_{1-3.5}$ S सत्यं (for सुखम्). — Colophon. *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn. n$_3$ 15; D_1 46. — (L. 36) D_4 T_2 G_{1-3} M_2 कृतकृत्या. D_{1-3} उर्वशी कृतकृत्यवत् (for the posterior half). — (L. 37) S साकरोत्. G_1 M मानं (for स्नानं). B_{3m} D_5 °दर्शनं° (for °प्रार्थनं°). D_{1-3} अलंकारादिभिर्दिव्यै-रात्मानं तद्दिदृक्षया. — (L. 38) D_{1-3} ततो(D_3 तैर)लंकरणीयैश्च; S स्नाना(T_1 °ता)लंकारनेपथ्यैर् (G_2 °नैपुण्यैर्). D_{1-3}

स्नानालंकरणैर्हृद्यैर्गन्धमाल्यैश्च सुप्रभैः ।
धनंजयस्य रूपेण शर्वर्मन्मथचोदितः ।
अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता । [40]
दिव्यास्तरणसंस्तीर्णे विस्तीर्णे शयनोत्तमे ।
चित्तसंकल्पभावेन सुचित्तानन्यमानसा ।
मनोरथेन संप्राप्तं रमन्त्येनं हि फाल्गुनम् ।
निर्गम्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनीमुखे ।
प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति । [45]
मृदुकुञ्चितदीर्घेण कुमुदोत्करधारिणा ।
केशहस्तेन ललना जगामाथ विराजती ।
भ्रूक्षेपालापमाधुर्यैः कान्त्या सौम्यतयापि च ।
शशिनं वक्त्रचन्द्रेण साह्वयन्तीव गच्छती ।
दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ । [50]
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नाम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् । [55]
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।
गूढगुल्फधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ ।
सीधुपानेन चालस्येन तृष्ट्याथ मदेन च । [60]
विलासनैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतरा भवत् ।
सिद्धचारणगन्धर्वैः सा प्रयाता विलासिनी ।
ब्रह्माश्चर्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ।

संस्कृता ; S शोभनैः (for सुप्रभैः). — (L. 39) K₄ D₁₋₃ S शक्रस्याभ्यर्थनेन च ; B₃ सर्वलोकाभिगेन वै (for the posterior half). — (L. 40) S₁ B₃ D₁₋₃ S (G₁ damaged) वाक्यैश्च (D₁. ₃ सुवाक्यैश्च) चित्रसेनस्य (for the prior half). K₄ च दीपिता ; D₁₋₃. ₅ S च (D₁ [आ]पि ; D₂ [आ]भि- ; D₃ सु- ; D₅ प्र-) पीडिता. — (L. 41) B₃ D₃ दिव्यास्तरणसंवीर्णे ; D₁₋₃ °भरणसंपन्ना ; T₂ G₁. ₃ °स्तरणास्तीर्णे. B₄ विचित्रे (for विस्तीर्णे). — (L. 42) D₁₋₃ S om. line 42. K₄ B₃ भाविता-नन्य° ; B₄ सुचित्तागत° ; De D₃ स्थचितानन्य° ; Dn₁ सचितानन्य° (for the posterior half). — (L. 43) D₃ T₁. ₂ (before corr.) G₂. ₄ M संप्राप्ता ; G₁ °सौ (for °सं). D₁. ₂ मनोरथे (D₂ °थैः) समासाद्य (for the prior half). K₄ रमस्वैनं हि ; B₂ De Dn₁. ₃ D₃ रमस्वैनं हि ; B₃ S रमस्वैनं ; D₁₋₃ काम-यस्वेव (for रमन्त्येनं हि). S फल्गुनं. — (L. 44) S निशाम्य (for निर्गम्य). K₄ निशम्य चंद्रोदयनं ; D₁₋₃ चंद्रोदयं समासाद्य (for the prior half). — (L. 45) S (except G₁ M₂) पृथुसु° (for सा पृथु°). K₄ D₁. ₂ M भ(K₄ भु)वनं महत् ; D₃ शयन प्रति ; T G₂₋₄ सदनं (T₁ शयनं) महत्. — (L. 46) D₃ °दीर्घास्तु (for °दीर्घेण). B₃ D₁₋₃. ₅. ₆ कुमुदोत्करधारिणा (D₅ °र्णा) ; De कुमुदोत्कर° ; S (G₁ damaged) कुमुदोत्तम° (for the posterior half). — (L. 47) D₁ S °पाशेन (for °हस्तेन). D₃ केशान्हस्तेन संयम्य (for the prior half). D₅ [आ]शु (for [आ]थ). S गच्छमाना व्यराजत. — (L. 48) D₃ रूपलावण्यमाधुर्यैः (for the prior half). D₃ श्रिया (for [अ]पि च). — (L. 49) D₃ मुख- (for वक्त्र-). K₄ -चर्येण ; D₁. ₂ -चीर्येण (for -चन्द्रेण). K₄ आह्वयंतीव ; D₁. ₂ S आह्व° ; D₃ शान° (for साह्व°). De D₅ T₂ G₃ M₂ गच्छति ; D₅ तर्जितं. — (L. 50) T G₂₋₄ M₁ °रागरुचिरौ ; M₂ °रागरुचिनौ (for °रागौ सुमुखौ). D₃ °गंधेन (for °चन्दन-). K₄ De D₁₋₃. ₅. ₆ -भूषितौ (for -रूषितौ). — (L. 51) B₁. ₃. ₄ Dn₂. ₃ D₃₋₅ °र्गचरौ (for °र्विकचौ). K₄ De D₁₋₃. ₅ तास्या (for तस्या). — (L. 52) B₁. ₄ Dn नम्य° (for नाभ्य°). — (L. 53) K₄ मध्ये चातीव. K₄ D₁. ₂ शोभनौ ; B₁ G₃ M₁ शोभना ; D₅ M₂ शोभिता. — (L. 54) K₄ D₁. ₂ अथ (for अधो). De D₅ S रथकूबरविस्तीर्णं ; D₃ तस्यास्तद-र्विवं° (for the prior half). — (L. 55) Dn₁ D₃ S रशना- (for रसना-). K₄ B₃. ₄ D₁. ₂. ₄. ₆ S -शोभितं (for -भूषितम्). — (L. 56) D₃ मुनीनामपि साध्यानां (for the prior half). K₄ De D₁₋₃. ₅ T₁ M °कारकं ; B₃. ₄ °कारिणं (for °कारणम्). — (L. 57) D₃ °वस्त्रावृतं ; D₅ °वस्त्रपरं. D₅ S (G₁ damaged) भाति (for रेजे). K₄ B De D₁. ₂. ₅ S चानवद्यया (D₅m सार्ध्यनिंदितं) ; D₄. ₆ निरवद्यया (for °वत्). — (L. 58) K₄ B De D₁. ₂. ₅ S गूढगुल्फौज(S °ल्फि)नौ पादौ (G₃ बाहू) ; D₃ गूढगुल्फोन्नतौ पादौ (for the prior half). K₄ D₁. ₂ ताम्रपत्रतला(D₂ °तलां)गुल्यौ ; De D₃. ₄ ताम्रपद्म(De₁ ताम्रोपल)तलां° (D₃ °तलौ ; D₅ °नखौ) ; S ताम्रपादतलौ°. — (L. 59) S चास्याः (M₁ तस्याः) (for चापि). D₁ T₁ G₁ M₁ शो(D₁ शु)भाते ; D₃ शुशुभौ (for शोभेते). De₂ D₃. ₅ °धुनौ ; D₁ °तलौ ; D₄. ₆ S °किनौ (for °किणौ). K₄ D₂ शु(D₂ सु)शुभौ किंकिणीकिणौ (for the posterior half). — (L. 60) S (except G₄) सीधुं° (for सीधु°). D₁. ₃ तृष्ट्या च ; T₁ तृष्टाथ ; T₂ G₂₋₄ तृष्टा च ; G₁ damaged ; M₁ तृष्टाश्व (for तृष्ट्याथ). B₄ De मदनेन (for मदं°). — (L. 61) K₄ B₃ De D₁. ₂. ₅ S (G₁ damaged) विलासिनैश्च (for °नैश्च). — (L. 62) T G M₁ सार्ध्यै(T₁ °ध्रै)र्यातः ; M₂ प्रार्थिता या (for सा प्रयाता). — (L. 63) S om. line 65. B₁. ₃ लोभ° ; De D₅ शोभ° (for दर्श°). K₄ D₁. ₂ आश्चर्यमिव लक्ष्यते ; D₃ आश्चर्यपदभागता (for the posterior half). — D₃ om. lines 65–68. — (L. 65) K₄ D₃. ₄₋₆ तन्वभ्राधावृता ; B₃ तनुत्राधावृते ; B₄ तन्वभ्रांगावृता ;

सुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता ।
तनुरभ्रावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेव गच्छती । [65]
ततः प्राप्ता क्षणेनैव मनःपवनगामिनी ।
भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचिस्मिता ।
तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निवेदिता ।
अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ।
उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्मलं सुमनोहरम् । [70]
स शङ्कितमना राजन्प्रत्युद्गच्छत तां निशि ।
दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः ।
तदाभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ।

अर्जुन उवाच ।

अभिवादये त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ।
किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेऽहमुपस्थितः । [75]

वैशंपायन उवाच ।

फाल्गुनस्य वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी ।
गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास तं तदा ।

उर्वश्युवाच ।

यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ।
उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे । [80]
तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ।
रुद्राणां चैव सांनिध्यमादित्यानां च सर्वशः ।
समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनां च नरोत्तम ।
महर्षीणां च संघेषु राजर्षिप्रवरेषु च ।
सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च । [85]
उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः ।
ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्चसु ।
वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रनन्दन ।
दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ।
सर्वाप्सरःसु मुख्यासु प्रनृत्तासु कुरूद्वह । [90]
त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ।
तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् ।

De1 (corrupt) तत्रर्षा व्याकुले ; De2 D1 नवाभ्रव्यावृते ; T G2–4 M तन्वभ्रावृता (M2 °व्याहता) ; G1 न च भूत्रावृता (for तनुरभ्रावृता). Du2 D6 T2 G2. 3 M2 गच्छति (for °ती). — (L. 66) S [अ]निदुःप्राप्ता (G1 damaged ; T1 M1 °पं) (for क्षणेनैव). S (G1 damaged) मनसापि विकर्म(M1 °मिं)भिः (for the posterior half). — (L. 67) S (except G4 ; G1 damaged) फल्गुनस्य. K4 D2 S (G1 damaged) गुणाधिका (for शुचि°). — (L. 68) T2 G3 °मपि (for °मनु-). K4 D2 द्वारस्थैस्तस्य ; T1 द्वारस्थैनापि ; T2 G2–4 M1 द्वारस्थैरपि (T2 G3 °भि-) ; G1 M2 द्वारस्थैश्च वि- (for द्वारस्थैश्च). — (L. 69) B3 नरव्याघ्र ; S नृपश्रेष्ठ (for नर°). K4 D2. 3 S परमाप्सराः ; B3 स्वर्गभूषणा (for शुभ°). — D6 om. lines 70–72 ; T1 om. line 70. — (L. 70) De D1 उपातिष्ठत्तदा वेश्म (for the prior half). B1 De मनोरमं (for °हरम्). K4 D2. 3 S (T1 om.) तत्र चौ(K4 D1. 2 तत्र उ)त्थाय शयनाद्वासविर्वासवोपमः. — (L. 71) S अशंकितमना. B4 प्रत्युद्गच्छच्च ; De D1 M प्रत्यागच्छत ; T G3. 4 प्रत्यगच्छत ; G2 प्रत्यवेक्षत (for प्रत्युद्गं°). Du2 प्रत्युद्गच्छत्ततो निशि ; D3 अभ्युत्थानं चकार ह (for the posterior half). — (L. 72) G2. 4 प्राप्तां (for पार्थो). De ननामावृतलोचनः ; T2 G2. 3 लज्जावृताखिलोचनः. — (L. 73) B2 De S (G1 damaged) पादाभिवं(De D6 T1 °वा)दनं कृत्वा. — (L. 74) Hypermetric ! T G1. 3 M2 त्वा (for त्वां). S प्रमदे° (for प्रवरा°). — (L. 75) K4 D2. 3 S किं चा(D2 वा- ; T1 त्वा)गमनकृत्यं ते श्रोतुं सर्वं यथातथं. — (L. 76) K4 D2. 3 S (G1 damaged) अकामं फा(S फ)ल्गुनं ज्ञात्वा(K4 दृष्ट्वा) (for the prior half). K4 D2. 3 S (G1 damaged) इंगितज्ञा (for गतसंज्ञा). G2. 4 तनो° (for तदा°). — (L. 77) De D1. 4 तत्तदा ; D3 पांडवं ; S (G1 damaged) फल्गुनं (for तं तदा). — (L. 79) K4 B1. 3. 4 De D1–3. 5 S सर्वं (for ऽहं सं-). D3 om. lines 81–88. — (L. 81) K4 B3 De D1. 2. 5 S (T2 before corr.) नवागमनतुष्ट्या च (De D1 ते) (for the prior half). — (L. 82) K4 D2 मरुतां (for रुद्राणां). K4 De D1. 2. 5 S (G1 damaged) सांनिध्यं (for °ध्यम्). — (L. 83) S (G1 damaged) चापि (for चैव). D2 समागमे (for नरो°). — (L. 84) M2 सर्वेषां (for संघेषु). M2 राजर्षीणां वरेषु च (for the posterior half). — (L. 85) D2 om. line 85. — (L. 86) De D1 om. line 86. K4 D2 S (except G4) दृष्टेषु (for सर्वेषु). K2 स्थानमात्र° ; G4 मानस्थान° (by transp.). — (L. 87) G2 रूच्या (for ऋद्ध्या). T2 G2–4 प्रज्वाल्य° (for प्रज्वल°). K4 D2 T1 G2 M अग्नीषोमार्क°. K4 D2. 5 °र्चसु ; T1 M1 °र्चर्मसु (for °वर्ष्मसु). — (L. 88) B2–4 De D2. 4. 5 वह्निमानासु ; D1 पद्म° ; D5 वर्ण° (for वाद्य°). K4 वीणामुद्यम्यमानासु. A few MSS. शत्रुनंदनः ; B3 शत्रुमर्दन. — (L. 89) S गीते (for गेये). K4 De D1. 2 °लोचने (for °लोचन). D3 गेये प्रवृत्ते नृत्येथ गंधर्वे पृथुलोचना. — (L. 90) K4 D2 G2 सर्वाप्सरसमुख्यासु ; De D1 °रःसु मुख्येषु ; D4 °रःसु पुण्यासु ; T1 °रसमाजेषु ; G1 M °र(M2 °रः)समास्यासु ; G4 °रःसमाख्यासु. K4 B1. 2. 4 De Du1 D1. 2 G1. 2. 4 प्रवृत्तासु ; D3 प्रपन्नासु ; T1 समास्यासु (for प्रनृत्तासु). S °त्तम (for °द्वह). — (L. 91) K4 किलाभिलषन् ; D1. 2 कुलाभिलखं (for किलानिमिषः). B3 मामेकां दृष्टवानसि ; De D3 मामेकाग्रं (D3 °ग्रः) प्रदृष्टवान्. — (L. 92) B3m De D1 ततः (B3m तत्र) चैवं-

तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ।
तथैवाप्सरसः सर्वा विसृष्टाः स्वगृहं गताः ।
अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिताः । [95]
ततः शक्रेण संदिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् ।
प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ।
त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ।
शक्रतुल्यं रणे शूरं रूपौदार्यगुणान्वितम् । [100]
पार्थं प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येवं तदाब्रवीत् ।
ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ।
तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिंदम ।
त्वद्गुणाकृष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता ।
चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः । [105]

वैशंपायन उवाच

तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृतोऽर्जुनः ।
उवाच कर्णौ हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ।
दुःश्रुतं मेऽस्तु सुभगे यन्मां वदसि भाविनि ।
गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ।
यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम । [110]
तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा ।
यच्चेक्षितासि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे ।
तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते ।
इयं पौरववंशस्य जननी मुदितेति ह ।
त्वामहं दृष्टवांस्तत्र विज्ञायोत्फुल्ललोचनः । [115]
न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्यसः ।
गुरोर्गुरुतरी मे त्वं मम वंशविवर्धिनी ।

उर्वश्युवाच ।

अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन ।
गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ।
पूरोर्वंशे हि ये पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः । [120]

गते; D_2 तत्र चोपगते (for तत्र चावभृथे). — (L. 93) K_4 D_3 स्वान् स्वान् निलयान् (D_2 लालया) सुराः; S (G1 damaged) गताः स्वानिलयान् (T_1 °यं) सुराः. — (L. 94) K_2 B_1 Dn D_4 विशिष्टाः (for विसृष्टाः). K_4 De $D_{1-3.5}$ स्वान्गृहान्; S निलयं (for स्वगृहं). De $D_{1.5}$ तथा; T_1 सुराः (for गताः). — (L. 95) De $D_{1.5}$ ऽनाश; S अह (for अपि). B_1 D_5 विवर्जिताः (for विस°). — (L. 96) D_3 निर्दि° (for संदि°). — (L. 97) K_4 $D_{3.3}$ S (G1 damaged) स्वयं; B_2 इदं (for अथ). De $D_{1.5}$ मामेवं स्वयमब्रवीत् (for the posterior half). — (L. 98) De त्वत्कृतेन (for °तेऽहं). D_3 सुरेंद्रेण. $D_{1.2}$ G_4 M_2 प्रेषिता (for °तो). $D_{1.2}$ $G_{3.4}$ वरवर्णिनि. — (L. 99) D_2 सुरेशस्य (for महेन्द्रस्य). D_3 °त्मनस्तथा; D_5 °त्मना सह (for °त्मनश्च ह). — (L. 100) De $D_{1.5}$ वीरं (for शूरं). K_2 B Dn $D_{4.6}$ G_1 सदा° (for रूपौ°). — (L. 101) De $D_{1.4.5}$ त्वमित्येव. De च सा; D_2 S स मा; D_5 वचो (for तदा). D_3 (corrupt) त्वमेनं समुनोदितं. — (L. 102) De D_1 तथा (for ततो). T_1 $G_{1.2}$ M प्रीता (for पित्रा). M_3 तवांतिकं (for च तेऽनघ). D_3 तव पित्रा च तेन च (for the posterior half). — (L. 103) M_3 अनुप्राप्ता महाबाहो (for the prior half). — (L. 104) K_4 D_3 S न केवलं हि शक्रेण प्रेषिता चाह(K4 D2 संदिष्टेत्यह)मागता; D_3 त्वत्सनिधानं शक्रस्य संदेशादहमागता. — (L. 106) D_3 वदतीं (for ब्रुवतीं). K_4 D_3 S °न्वितो (for °वृतो). — (L. 107) K_4 D_2 transp. उवाच and पिधाय. K_4 B_4 $D_{2.3}$ S त्रिदशोपमः (for °शालये). — (L. 108) S अश्रुतं (for दुःश्रुतं). D_{C1} $D_{2.3.5}$ ते (for मे). D_{C2} D_1 तेषु (for मेऽस्तु). K_4 यथा; G_2 M यन्मां (for यन्मां). K_4 D_{C2} $D_{1-3.5.6}$ T_1 $G_{1.2}$ M भामिनि (for भाविनि). — (L. 109) De D_{N2} $D_{1.5}$ त्वं; S हि (T_1 नमि; M_1 नमि also) (for मे). K_4 D_2 नित्यमेव; De $D_{1.5}$ नित्यमेषा; D_3 विभेत्येषा; S नित्यं मेमि (T_1 मे हि) (for निश्चयेन). De $D_{1.5}$ मतिर्मम; D_3 वरांगने (for वरा°). — K_4 B_{1-3} D_2 S om. lines 110–111. — (L. 110) D_5 reads line 110 in marg. $D_{3.5}$ यथा कुंती च माद्री च तथा त्वमपि भामिनि. — (L. 111) De Dn $D_{1.4.6}$ कल्याणि (for °णी). — (L. 112) De $D_{1.5}$ यद्वीक्षि°; T_2 G_{2-4} यत्प्रेक्षि° (for यच्चेक्षि°). D_3 सुभगे (for विस्पष्टं). K_4 तवाशुभे (to मया शुभे as above). — (L. 113) K_4 त्वं तच्च कारणं सर्वं; De $D_{1.2.5}$ T G तच्च मे कारणं पूर्वं (D_2 T G सर्वं); D_3 M तत्र (M_1 तस्य) मे कारणं सर्वं (for the prior half). K_4 $D_{2.3}$ S शृणु सत्येन सुस्मिते (D_3 सुव्रते). — (L. 114) D_3 इह (for इयं). K_2 D_3 जननी-मुचितेति ह (D_2 °न हि); K_4 °नी मुदितेन ह; $B_{2.3}$ De D_5 °नी विदितेति ह; $D_{1.2}$ °नी मुदितोमयं; S °नी मुदतीति ह (T_1 °नीति मुनीति हि) (for the posterior half). — (L. 115) K_4 $D_{2.3}$ S विस्मयाः; D_5 विज्ञायो° (for विज्ञायो°). — (L. 116) T_2 $G_{2.3}$ मुक्षोणि (for कल्याणि). K_2 $D_{5.6}$ मंतुम्; K_4 P_3 De D_{N2} D_{1-3} S मंतुम्; D_4 मातुम् (for ध्यातुम्). K_4 $D_{1.2}$ अप्सरे; D_3 उत्सहे; S अंगने (for अप्सरः). — (L. 117) K_2 D_{C2} Dn गुरुतरा. D_2 3 T $G_{1.3.4}$ M त्वं मे (by transp.). D_{N1} मा मे (for मम). K_2 $D_{N2.N3}$ मम त्वं वंशवर्धिनी: $B_{1.2.4}$ $D_{2.3.6}$ T G_{2-4} M_2 मम वंशविवर्धनी. — (L. 118) K_4 न नः सर्वा; S वयं सर्वा (for च सर्वाः स्म). K_4 $D_{2.5}$ देवराजा वरानन; De D_1 °राजं (D_1 °राज-) वरानने; D_3 °राजानुगानघ; T G °वार(T1 °वारा)-वरांगनाः; M °वारा वरानन (for the posterior half). — (L. 119) T_2 $G_{1.3}$ मा (for मां). — (L. 120) B

तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ।
तत्प्रसीद न मामार्तां विसर्जयितुमर्हसि ।
हृच्छयेन च संतप्तां भक्तां च भज मानद ।
अर्जुन उवाच ।
शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः । [125]
यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानघे ।
तथा स्वयंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयसी ।
गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि ।
त्वं हि मे मातृवन्पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ।
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्छिता । [130]
वेपन्ती भ्रुकुटीवक्त्रा शशापाथ धनंजयम् ।
उर्वश्युवाच ।
तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागताम् ।
यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशं गताम् ।
तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ।
अपुमानिति विख्यातः षण्ढवद्विचरिष्यसि । [135]
वैशंपायन उवाच ।
एवं दत्त्वार्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्रमन्त्यथ ।
पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ।
ततोऽर्जुनस्त्वरमाणश्चित्रसेनमरिंदमः ।
संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या यथा तथा ।
निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः । [140]
तत्र चैवं यथावृत्तं शापं चैव पुनः पुनः ।
न्यवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनोऽपि सर्वशः ।
तत आनाय्य तनयं विविक्ते हरिवाहनः ।
मान्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
सुपुत्राद्य पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम । [145]
ऋषयोऽपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज ।

De Dn₂ D₁ पुरोर (for पृ°). De D₁ च (for हि). K₄ D₂ पितुः; K₄ पुत्राश्च; D₃ पितरो वापि तनया; S पितुः मातुः पुत्रा (for the prior half). D₃ [ह]पि (for वा). D₁ M₂ इहागताः; T G M₁ [आ]गता इह (for विहा°). — (L. 121) T₁ °यंति मा (for °वन्त्यस्मान्). T₁ G₁ M न चास्मे(M₂ °स्वे)षां; T₂ G₂. ₃ नैव तेषां; G₄ न वै तेषां (for न च तेषां). — (L. 123) K₄ B₁ S मक्षार्ता (for संतप्ता). S (except G₄) मानद (for °द). — (L. 124) T₁ यथा; G₁ यदा; G₃ M यत्त्वा (for यत्त्वां). — (L. 125) B₃ सदेवता (for सदे°). — (L. 126) K₃ D₅ वैद्र; K₄ B₁–₃ Dc Dn D₁. ₂ नेह (for चैव). S मम इह (for ममानघे). D₃ ममानेति ममामि मे (for the posterior half). — (L. 127) K₂ B Dn D₄. ₆ च; T₁ त्वं (for स्व-). D₃ [ह]पि (for ऽद्य). M₂ त्वत्पादौ (for पादौ ते). — (L. 129) K₄ पालया (for पूज्या). G₁ ईक्ष्यो; a few MSS. रक्ष्यो (for रक्ष्यो). — (L. 130) K₄ Dc D₃. ₅ S तथा(S °नो)वेपता पार्थेन (for the prior half). — T₂ G₃ om. lines 131–134. — (L. 131) K₄ चुकोप चोर्वशी रोषात; B₃ Dc D₁–₃. ₅ T₁ G₁. ₂. ₄ M वेपंती भ्रुकुटीं कृत्वा. K₄ शापो दत्तश्च दारुणः (for the posterior half). — (L. 132) K₄ om. line 132. G₂. ₄ चित्रसेना° (for तव पित्रा°). — (L. 133) T₁ G₂. ₄ M त्वं (for मां). D₃ °प्रपीडितां (for °वशं गताम्). K₄ भजंतीं मामनादृत्य न कृतं वचनं मम. — (L. 134) B₃. ₄ Dc D₅ T₁ G₁. ₂. ₄ नर्तकः (for °नः). — (L. 135) S अपुंस्त्वेन च (for अपुमानिति). A few MSS. षंढ° or खंढ° (for षण्ढ°). — (L. 136) K₃ B D (except D₁–₃. ₅) S (except M₁) om. the ref. (M₁ om. उवाच). K₄ D₂ S स्फुरितोष्ठी; B₃. ₄ D₅ स्फुरदोष्ठा. K₃ श्रमत्यथ; K₄ D₃. ₅ °मन्निव; B₄ °मत्तथा; Dc T G₃ M₁ °मेत्यपि; D₃ °मित्यलं; G₁. ₂. ₄ M₃ श्रमन्त्यपि. — (L. 137) S शीघ्रम (for क्षिप्रम). K₄ D₁–₃ S स्वं निवेशनं (for गृहमा°). — K₄ B₃ D₁–₃ S subst. for lines 138–139; D₅ ins. (the first line only) after 137:

पार्थोऽपि लब्ध्वा तं शापं तां निशां दुःखितोऽवसत् ।
चित्रसेनोऽपि चित्रसेनाय प्राप्य सर्वमदुष्टवान् ।
ततः प्रभाते विमले गन्धर्वस्य यथातथम् ।

[(L. 1) T₂ G₂–₄ शापं तं (by transp.). G₁ [ऽ]भवत् (for ऽभवन्). B₃ तां निशां दुःखितो राजन्नतः पार्थोऽवसत्. — (L. 2) B₃ M₃ om. line 2. T G विचक्षुः (for चित्रसेनः). M₂ विचित्रं चित्रसेनाय; G₁ स चित्रवांश्चसेनाय (for the prior half). T G₂–₄ M₁ °मदुष्टवत; G₁ °मदुष्टवन् (for °मदुष्टवान्). — M₁ om. lines 138–141. — (L. 138) Dc त्वरायुक्तश्च (for त्वरमाणश्च). B Dc D₅. ₆ चित्रसेनस्य मंदिरं (Dc °रे) (for the posterior half). — (L. 139) Dc D₅ उर्वश्याश्च (for तदुर्वश्या). B Dc D₆ यथातथं. — (L. 140) D₆ T₁ G M₂ चित्रसेनस्य. S (M₁ om.) फल्गुनः (for पाण्डवः). — (L. 141) K₄ B Dc D₁–₃. ₅ S (M₁ om.) तत्र (T₁ यच्च; T₂ G₁. ₂. ₄ M₃ तच्च) सर्वं; D₃. ₆ चित्रसेनं (for तत्र चैवं). S (M₁ om.) यथातथं (for पुनः पुनः). D₃ शापस्यैव तथा पुनः (for the posterior half). — (L. 142) K₃ Dn D₆ अवेदयच्च (K₃ °ड); K₄ निवे°; Dc D₅ आवे°; D₆ न्यवेदयत्स. — (L. 143) S तदा त्वानाय्य तनयं. — (L. 144) K₄ B₂–₄ शांतं (for मान्व°). — (L. 145) B₄ Dc Dn₂ D₅ सत्पुत्रा° (for सु°). Dc T₂ G₂–₄ transp. पृथा and त्वया. D₅ त्वया (for पृथा), and माता (for त्वया). K₄ B₁. ₂. ₄ D₁–₃. ₆ S पुरुषसत्तम (G₁ [अ]थ पुरुषर्षभ); Dc [अ]हं पुरुषोत्तमः (for पुत्रेण सत्तम). — (L. 146) D₃ damaged. S जिताश्चैते.

यत्तु दत्तवती शापमुर्वशी तव मानद ।
स चापि तेऽर्थकृत्तात साधकश्च भविष्यति ।
अज्ञातवासो वस्तव्यो युष्माभिर्भूतलेऽनघ ।
वर्षे त्रयोदशे वीर तत्र त्वं क्षपयिष्यसि । [150]
तेन नर्तनवेषेण अपुंस्त्वेन तथैव च ।
वर्षमेकं विहृत्यैव ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि ।
एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ।
मुदं परमिकां लेभे न च शापं व्यचिन्तयत् ।
चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना । [155]
रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनंजयः ।
य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै ।
न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।
इदममरवराग्र्यजस्य घोरं
शुचि चरितं विनिशम्य फाल्गुनस्य । [160]
व्यपगतमददम्भरागदोषा-
स्त्रिदिवगताभिरमन्ति मानवेन्द्राः ।

Colophon.

7

K$_2$ B (except B$_1$) D (except D$_{1-3}$) ins. after 3. 49. 21; K$_1$ (which om. 21–21) ins. after 3. 49. 20:

घृतप्रियेण राजेन्द्र कृतं तद्भवता तथा ।
प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्वे निपातिताः ।
न तं देशं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान्सुदुर्जनः ।
न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चारैरिति सुयोधनः ।
अधिगम्य च सर्वान्नो वनवासमिमं ततः । [5]
प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्याधमपूरुषः ।
यद्यस्मानभिगच्छेत पापः स हि कथंचन ।
अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत ।
घृतेन ते महाराज पुनर्घृतमवर्तत ।
भवांश्च पुनराहूतो घृतेनैवापनेष्यति । [10]
स तथाक्षेषु कुशलो निश्चितो गतचेतनः ।
चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतीः पुनः ।
यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणान्कर्तुमर्हसि ।
यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मांश्च कृत्स्नशः ।
निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चयः । [15]
अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्ति सुयोधनम् ।
यथैव कक्षमुत्सृष्टो दहेदनिलसारथिः ।
हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानानु नो भवान् ।

T$_1$ °रथ (for °सुत). — (L. 147) K$_2$ D$_{1-3}$ यच्च; S यं च (for यत्तु). — (L. 148) D$_3$ स चापि हि तथा काले (for the prior half). — (L. 149) K$_2$ B$_2$ D$_{\rm n}$ D$_{4.6}$ भवद्भिर् (for युष्माभिर्). D$_3$ विल (for ऽनघ). — (L. 150) K$_2$ B$_1$ D$_{\rm n}$ D$_{4.6}$ ते तत्र; B$_2$ D$_{1.3.5}$ तत्र ते (D$_3$ तत) (for तत्र त्वं). D$_{2.3}$ क्षपयिष्यति; S गमयिष्यसि. — (L. 151) D$_3$ तत्र (for तेन). T$_2$ G नर्तक° (for नर्तन°). S अपुंस्कत्वेन (T$_1$ अप्यपुंस्त्वेन) चैव हि. — (L. 152) K$_2$ D$_{\rm n}$ G$_4$ °भवं (for °भवने). B$_3$ D$_{\rm e2}$ D$_3$ °त्वैवं (for °त्वैव). — (L. 153) Before line 153, K$_4$ D$_{\rm e}$ D$_{1-3.5}$ S ins. वैशं° उ° (S om. उ°). S अर्जुनः (for फाल्गुनः). — (L. 154) D$_{1.3}$ विचिन्त° ; S अचिंत° (for व्यचिन्त°). — (L. 156) S रत्नवान् (for रेमे स). K$_4$ B$_{1.3.4}$ D$_{\rm e}$ D$_{1-3.5}$ स्वर्गसदने; S शक्र(G$_1$ चित्र)सदने (for स्वर्गभवने). — (L. 157) K$_2$ D$_{\rm n}$ इदं यः (by transp.); B$_{1.4}$ D$_{1.3}$ T$_2$ G$_1$ य इमं; T$_1$ M य इमां. K$_2$ D$_{\rm n}$ वृत्तं नित्यं (by transp.); S नित्यं श्रुतिं. — (L. 158) K$_4$ D$_2$ पातकेषु; T$_1$ °कामु° (for पाप°). D$_3$ पापेषु परिवर्तते. — Metre of final stanza: Puṣpitagrā. — (L. 159) T$_1$ इयम् (for इदम्). S घोरं (for घोरं). — (L. 160) B$_3$ पांडवस्य (for फाल्गु°). K$_2$ D$_{\rm e}$ D$_2$ शुचि चरितं धनंजयस्य श्रुत्वा; S धृतिमन्तो च धनंजयस्य श्रुत्वा (T$_2$ G$_{2-4}$ दृष्ट्वा). — (L. 161) T$_2$ G$_{2-4}$ अपगत- (for व्यपगत-). B$_3$ °रागदेभ° (by transp.); S -भयद्वे(T$_2$ G$_3$ °दं)भरागदोषाः. — (L. 162) S रमयंति (for [अ]मिरमन्ति). D$_3$ त्रिदिवगतान्नरमयेन्द्र पार्थिवेन्द्रान्.

7

(L. 1) K$_1$ D$_{\rm n}$ transp. कृतं and तथा. D$_{\rm e}$ यत्तं तद्भवता तथा. — (L. 3) K$_2$ सुदुर्जयः (for °र्जनः). — (L. 4) K$_2$ नान्वेत्ति (for °र्गति). — (L. 5) B$_3$ reads line 5 in marg. K$_1$ अभि° (for अधि°). — (L. 6) D$_6$ परा°यिष्यसि (for प्रव्राज°). B$_4$ D$_{\rm e1}$ D$_6$ [अ]धर्मं°; D$_4$ यमं° (for [अ]धम°). — (L. 7) B$_4$ त्वामानयिगच्छेत्. — (L. 8) B$_{2-4}$ D$_{\rm e}$ अज्ञातवासं(B$_2$ °चर्या)दुर्जीर्णान्. — (L. 9) B$_3$ D$_1$ युद्धम् (for द्यूतम्). K$_1$ पुनः पूर्ववदेव हि (for the posterior half). — (L. 10) K$_2$ B$_{3.4}$ D$_{\rm e}$ तु (for च). B$_2$ °वाप्यति (for °नेष्यति). — (L. 11) B$_4$ स तथा; D$_{\rm e}$ D$_{\rm n2}$ D$_6$ सर्वथा (for स तथा). B$_3$ D$_{\rm n2}$ [अ]कुशलो (for कुशलो). K$_1$ [ऽ]कृत° (for गत°). — (L. 12) K$_1$ चरिष्यसि भवांस्तावत् (for the prior half). D$_{\rm e}$ वसतीः (for °तीः). — (L. 13) K$_1$ तु; D$_{\rm n1}$ न (for कृ). — (L. 14) B$_2$ $_4$ D$_{\rm e}$ D$_6$ वेदान्; B$_3$ देवान् (for वेद°). K$_1$ B$_{2-4}$ D$_{\rm e}$ D$_{4-6}$ शाश्वतान् (for कृत्स्नशः). — Line 15 = 3. 49. 20^{ab}. — (L. 16) D$_{\rm e}$ D$_{\rm n}$ D$_2$ यावद्वन्मि (for °च्छक्ति). — (L. 18) K$_1$ मे; B$_4$ मां (for नो).

8

(L. 1) B$_2$ वस्त्राणि (for वासांसि). — (L. 2) B D$_{\rm e}$ D$_{5.6}$

8

After 3. 53. 7, K1. 2 B D (except D1–3) ins.:

विरजांसि च वासांसि दिव्याश्चित्राः स्रजस्तथा ।
भूषणानि तु मुख्यानि देवान्प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ।
य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य प्रसते पुनः ।
हुताशमीशं देवानां का तं न वरयेत्पतिम् ।
यस्य दण्डभयात्सर्वे भूतग्रामाः समागताः । [5]
धर्ममेवानुरुध्यन्ति का तं न वरयेत्पतिम् ।
धर्मात्मानं महात्मानं दैत्यदानवमर्दनम् ।
महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत्पतिम् ।
क्रियतामविशङ्केन मनसा यदि मन्यसे ।
वरुणं लोकपालानां सुहृद्वाक्यमिदं शृणु । [10]
नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् ।
समाकुलाभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वाग्णा ।
देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते ।
वृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिम् । [15]
दौत्येनागत्य कल्याणि तथा भद्रे विधीयताम् ।
कथं ह्यहं प्रतिश्रुत्य देवतानां विशेषतः ।
परार्थे यत्नमारभ्य कथं स्वार्थमिहोत्सहे ।
एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः ।
एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयताम् । [20]

9

After 3. 55. 1, M3 ins.:

मद्यपूर्णं समादाय घटं कटिसमन्वितम् ।
अपरेण तु मांसं च दग्धकाष्ठाचितं बहु ।
ऋक्षैः परिवृतो रौद्रः कपटी भ्रुकुटीमुखः ।
रक्ताम्बरधरः कालो रक्तस्रगनुलेपनः ।
कथयन्विविधास्तत्र कथाः परमदारुणाः । [5]
परदारापहरणं परद्रव्यप्रलम्भनम् ।
पाने चातिप्रसङ्गं च विश्वासस्य च घातनम् ।
द्यूते च मृगयायां च चौर्यं चाशुचिकर्मणि ।

10

For 3. 62. 1–17, K4 D1–3 subst.:

बृहदश्व उवाच ।
सा तच्छ्रुत्वानवद्याङ्गी सार्थवाहवचस्तदा ।
अगच्छद्राजशार्दूल विद्युल्लेखेव शारदी ।
सार्थे महति दुःखार्ता भर्तृदर्शनलालसा ।
रजसा समवच्छन्ना सार्थेन शुचिस्मिता ।
अनभिज्ञायमानैव गच्छन्ती सुमहद्वनम् । [5]
आससाद सरो रम्यं भास्करस्यास्तमंगमे ।
शीततोयं सुविपुलं निर्मलं नैकयोजनम् ।
कह्लारैः समवच्छन्नं पद्मोत्पलविराजितम् ।
हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।
तीरजैस्तरुभिर्हृद्यैः फलपुष्पोपशोभितैः । [10]
व्यराजत यथा राजा सुभृत्यैः परिवारितः ।
तदाश्रित्य स सार्थस्तु निवासायोपजग्मिवान् ।
भारार्ताः सौरभेयास्तु क्षुत्तृषापरिवारिताः ।
अवरोपितभाराम्तु लेभिरे परमं सुखम् ।
तथाश्वा वारणाश्चैव रासभाः करभैः सह । [15]
दृष्ट्वा तत्सरो रम्यमाश्वासं परमं ययुः ।
अथानन्तरमेवेह वणिजः पथिकास्तथा ।
यथायोगं यथास्थानं स्वावासं प्रतिपेदिरे ।
यथास्थितिसमाचारमाहारस्थानमेव च ।
अवतीर्यावसन्नानां चक्रुश्चैव प्रवेक्षणम् । [20]

च (for the first तु). — (L. 4) K2 Dc1 D4 कांतं; B1 या तं (for का तं). — (L. 5) K1 भूतास्त्रासमन्विताः (for the posterior half). — (L. 6) Dc °मेवाद्य° (for °मेवानु°). K2 Dc1 Dn2 कांतं (for का तं). — (L. 7) B1. 2 °सूदनं (for °मर्दनम्). — (L. 8) K2 Dc1 कांतं (for का तं). — (L. 11) B1. 3. 4 Dc D5 तु (for सा). — (L. 13) K2 B1. 3 Dc नमस्कृत्वा. — (L. 16) D5 दूत्येन (for दौ°). B2 Dc D5 नाहं (Dc कथं) स्वार्थमिहोत्सहे (for the posterior half); cf. line 18. — (L. 18) B2 तु (for कथं). — (L. 19) K1 तथा; K2 पुनः (for ततः). — (L. 20) Dc तत्र (for भद्रे).

10

(L. 1) = 3. 62. 1ab. D3 सार्थवाहस्य तद्वचः. — (L. 2) D1 नर° (for राज°). — (L. 3) Cf. 3. 62. 1cd. D3 भर्तुर् (for भर्तृ°). — (L. 4) D1 सार्थेन सह दुःखिता (for the posterior half). — (L. 5) D1 °मानं च; D3 °माना तु (for °मानैव). — (L. 7) K4 नैक°; D1 नव° (for नैक°). — (L. 10) K4 °शोभितं (for °शोभितैः). — (L. 11) K4 विराजति; D1 विराजत. K4 भ्व° (for भृ°). — (L. 12) D1 यदाश्रित्य. K4 D1 तु (for च), and °चक्रमे (for °जग्मिवान्). — (L. 13) K4 D1 च (for तु). K4 लेभिरे परमं सुखं; D3 क्षुत्तृषापरिकर्शिताः. — K4 om. line 14. — (L. 17) D1 °मेवाह; D2 °मेतं च (for °मेवेह). — (L. 18) K4 यथायोगं (for °योगं). K4 आवासं; D3 स्वावासं. — (L. 20) D1 विपण्णानां (for [अ]वसन्नानां). K4 [अ]न्ववेपणं; D1 [अ]व्यवेक्षणं (for प्रवेक्षणम्). — (L. 22) D3 परे (for [अ]परे). — (L. 23) K4 समागमान्. — (L. 25) D1 च (for ते).

चक्रुः कथाश्च विविधाः क्रयविक्रयसंश्रिताः ।
प्रशंसन्त्यपरे कष्टामटवीं श्वापदावृताम् ।
स्मरन्तो गृहभोगांश्च ज्ञातीनां च समागमम् ।
पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वे निद्रावशं ययुः ।
संवाहनेन भाराणां बहुवासरजेन ते । [25]
खिन्नाः पतितगात्रास्तु निद्रयापहृता भृशम् ।
प्रसारिताङ्गाः खिन्नाश्च मृतकल्पा इवासते ।
अथार्धरात्रसमये गजयूथं महत्तदा ।
आजगाम सरो पिपासुस्तत्सरोजलम् ।
अथापश्यत तं सार्थं सार्थजान्सुबहून्गजान् । [30]
ते तान्ग्राम्यगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ।
तेषामापततां वेगः करीणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागानां नालं संस्था वनोद्भवैः । [35]
करिभिः करिणः सर्वे नीता मृत्युवशं क्षणात् ।
स च सार्थो विमथितः सस्त्रीबालगजान्वितः ।
आरावः सुमहानासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
वाजिभिः प्रद्रुतैश्चैव महोष्ट्रैः रासभैस्तथा ।
अन्योन्यं नाभिरक्षन्तं मथ्यमाना वनद्विपैः । [40]
हतो भ्राता हतः पुत्रो हतः स्वामी हतो मम ।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टं त्रायध्वं धावताधुना ।
रत्नराशिर्विशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचनं मम ।
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्ततः । [45]
पुनरेवाभिधावन्ति वित्तप्रध्वंसकास्तथा ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
द यन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ।

अपश्यद्दारुणं तच्च सर्वलोकभयंकरम् ।
अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा । [50]
स्वप्नमनसा तस्मिंस्तस्थौ शशिनिभानना ।
सर्वैर्विध्वंसितैर्भग्नैस्तरुभिश्चन्दनादिभिः ।
विक्षिप्तैर्भाति भूः सर्वा द्यौरुल्कैरिव शारदी ।
पतद्भिः पात्यमानैश्च पतितैश्च ततस्ततः ।
भीषणीयं वनं तद्वि बभौ तत्र समन्ततः । [55]
विमुक्तनादसंत्रस्तं हाहाकारविनादितम् ।
बभौ तत्सत्त्वसंबाधं महारणमिवापरम् ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थाः केचिदविक्षताः ।
तेऽब्रुवन्महिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः । [60]
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न च वैश्रवणः प्रभुः ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा सार्थिकैः कृता ।
शकुनानां फलं चाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
ग्रहा वा विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे स्वबुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः । [65]
यामावद्य महाभागे नारी द्युम्नत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा । [70]
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुष्कृताम् ।
लोष्टभिः पांशुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
अवश्यमेव हंस्यामः सा तु सार्थस्य कृत्यका ।
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
भीता त्रस्ता च संविग्ना प्राद्रवद्येन काननम् । [75]
आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् ।

— (L. 26) D1 च (for तु). D2 °पहृता (for °पहृता). — (L. 27) D1 प्रसारिताश्च (for °ताङ्गाः). K4 corrupt. — (L. 29) K4 D2 गजान् (for यत्र). — (L. 30) D1 अथापश्यच्च. K4 सार्थं तु; D1 तत्सार्थं; D2 सार्थं तत्. — (L. 32) D1 °द्रवतो; D2 °द्रवंति (for °द्रवन्त). — (L. 34) D1 मृगाणां; D2 शृंगिणां (for शृङ्गाणां). — (L. 35) K4 स्पंदनादपि. K4 marg. स्पंदनानपि मातंगानालानस्थान्वनोद्भवैः. — (L. 38) D1 सुमहांश्चासीत्. — (L. 40) K4 °लक्षंत (for °रक्षन्तं). — (L. 41) D1 हताः पुत्राः. K4 D1 सहायो (D1 °या) निहतो (D1 °ता) मम (for the posterior half). — (L. 42) K4 कष्टम् (for कष्टं). — (L. 44) D1 एव (for एतद्). — (L. 45) D1 [s]भिद्र° (for विद्र°). — (L. 49) D2 °द्विषमं (for °द्वैशसं). D1 तत्र (for तच्च). — (L. 50) D2 तच्छ्रुत्वा (for तद् दृष्ट्वा). — (L. 52) K4 D1 सार्थे (for सर्वैर्). D1 विध्वंसिते. K4 मणिरासिस्तरंतैः (sic) (for the posterior half). K4 (marg.) सार्थे विध्वंसिते भग्नैर्मुकुभिः सह चरनैः. — D2 om. from the posterior half of line 52 up to पतितैश्च in line 54. — (L. 53) D2 शारदैः (for °दी). — (L. 54) D1 पतद्भिः पात्यितैस्ततः (for the posterior half). — (L. 58) K4 माथोत् (for माथाः). — (L. 61) K4 नूनं (for न च). D1 नार्चितो धनदः प्रभुः (for the posterior half). — (L. 64) D2 °द्विह वागतं (for °दिमा°). — (L. 66) D1 द्युतम° (for द्युम्नत्त°). — (L. 68) D1 तथेयं (for तयेयं), and नून (for पूर्वं). — D1 om. lines 69–70. — (L. 70) K4 (by corr.) कांचिद् (for कार्या). D2 कृत्वा वै राक्षसीमिव (for the posterior half). — D2 om. lines 71–88. — (L. 71) D1 घ्नत मारिषं; D2 सर्वदुःखदां (for नैकदु°). — (L. 72) D1 लोष्टैश्च (for लोष्टाभिः). — (L. 74) K4 तेषां वाक्यं (by transp.). — (L. 75) K4 हता भीता; D1 भीता भीता.

अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ।
न स्मराम्यशुभं किंचित्कृतं कस्यचिदप्यहम् ।
कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् । [80]
नूनं जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् ।
अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ।
भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराभवः ।
भर्त्रा सह वियोगं च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
निर्वसता वने वासो बहुव्यालनिषेविते । [85]
योऽप्यकस्मान्मया त्रासो निर्जने गहने वने ।
सोऽपि सार्थः पराभूतो दैवेन विधिना ध्रुवम् ।
आशङ्कते च मां पापां मदीयं व्यसनं तथा ।
साहमेवंविधा नूनं ध्रुवं नास्त्यत्र संशयः ।
मन्दाया हि ममाभाग्यैः सार्थो नूनं निपातितः । [90]
कुत्रात्मानं पातयेयं यामि कं शरणं वने ।
मरणेन भवेच्छान्तिर्धिग्मन्या दुःखजीवितम् ।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिञ्जीवितेश्वर ।
किं मां विलपतीमेवं नाभिजल्पसि मानद ।
एवमादि बहून्यान्प्रलापान्बाष्पविकुवा । [95]
कुर्वती पर्यधावच्च विजनं गहनं वनम् ।

Colophon.

☞ This passage has many lines in common with passages No. 11–12 given below, with which it should be compared.

11

For 3. 62. 6^{ab}–10^{cd}, D_8 subst.:

भागार्ताः सौरभेयाश्च क्षुत्तृषाभिपरिप्लुताः ।
अवरोपितभारास्तु लेभिरे परमां मुदम् ।
तथाश्वा वारणाश्चैव रासभाः करभैः सह ।
दृष्ट्वैव तन्मरो रम्यमाह्लादं परमं ययुः ।
तथानन्तरमेवेह वणिजः पथिकास्तथा । [5]
यथायोग्यं यथास्थानमावासं प्रतिपेदिरे ।
यथास्थितैः समाचारमाहारं स्थानमेव च ।
अवतीर्यावसन्नानां चक्रुश्चैवान्ववेक्षणम् ।
चक्रुः कथाश्च विविधाः क्रयविक्रयसंश्रिताः ।
प्रशंसन्त्यपरे कष्टं पदवीश्रापदावृताम् । [10]
स्मरन्तो गृहभोगांश्च ज्ञातीनां च समागमम् ।
पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वे निद्रावशं ययुः ।
संवाहनेन भाराणां बहुवासरजेन च ।
खिन्नाः शयितुकामास्ते निद्रयापगता भृशम् ।
प्रसारिताङ्गाः खिन्नाश्च मृतकल्पा इवासते । [15]
अथार्धरात्रसमये निःशब्दस्तिमितं तदा ।
सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तियूथमुपागमत् ।
अथ सार्थं गिरिनिभा मदप्रस्रवणाविलाः ।
मार्गं संरुध्य संसुप्तं पद्मिन्यास्तीरमुत्तरम् ।
अथापश्यत तं सार्थं सार्थजान्सुबहून्गजान् । [20]
तांश्च पान्थगजान्दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।
समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ।
तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् ।
नगाग्रादिव शीर्णानां मृगाणां पततां क्षितौ ।
स्पन्दतामपि नागानां बालसंस्थावनोद्भवैः । [25]
करिभिः करिणः सर्वे मृत्युनां प्रापिताः क्षणात् ।
सार्थश्च सोऽपि मथितः सस्त्रीबालगजान्वितः ।
आरावः सुमहानासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
वाजिभिः प्राहतैश्चैव गजोष्ट्रै रासभैस्तथा ।
अन्योन्यं नाभ्यरक्षन्त मथ्यमाना वनद्विपैः । [30]
सुप्तं ममर्दुः सहसा चेष्टमानं महीतले ।
हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थकाः शरणार्थिनः ।
न च गुल्मांश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् ।
केचिद्दन्तैः करैः केचित्केचिन्पद्भ्यां हता गजैः ।
निहतोष्ट्राश्च बहुलाः पदातिजनसंकुलाः । [35]
भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ।
घोरान्नादान्विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले ।
वृक्षेष्वासज्य संहृष्टाः पतिता विषमेषु च ।
तथा तं निहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलम् ।
हतो भ्राता हतः पुत्रः सहायो निहतो मम । [40]
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावताधुना ।
रक्षराशिविशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावतः ।

D_3 °यत्र (for °त्रैव). — (L. 76) D_3 °निदयत् (for °दवयत्). — (L. 78) K_4 नाशुभमाप्नुयां कुशलं. — (L. 81) D_1 य[ज्ञ]-जन्मांतरकृतं पापं पतितं महत्. — (L. 82) D_1 कष्टां विपदं; D_3 कष्टामापदां. — (L. 83) D_1 स्वजनस्य (for °नाच्च). K_4 पराभवं. — (L. 84) D_1 विधिगश्च; D_3 °गो हि. — (L. 86) D_3 यो ह्यकस्मादनुप्राप्तो. — (L. 88) D_1 मार्थो (for पापां). D_1 जनविध्वंसकारिणी; D_3 कृत्यां वै राक्षसीमिव (for the posterior half). — (L. 89) D_3 resumes. D_3 °स्मत्र (for °स्त्यत्र). D_1 लोकैर्वत्परिशंकिता (for the posterior half). — (L. 90) K_4 मम हाभाग्यैः (for हि ममा°). D_3 [ई]यं विनि° (for नूनं नि°). — (L. 91) D_1 पातयेहं (for °येयं). D_2. 3 त्यक्त्वात्मानं तु पापिष्ठा कस्याहं शरणं वने. — (L. 94) K_4 °जानासि (for °जल्पसि). — (L. 95) D_3 विलापान् (for प्र°). — (L. 96) D_1 °धावत्सा (for °धावच्च). D_3 विपिनं गहने वने (for the posterior half). — Colophon. *Adhy. no.*: D_1 (in figures and words) 67.

संत्रस्तवदना भैमी तस्थौ शशिनिभानना ।
सार्थे विध्वंसितैर्भग्नैरगरुभिः सचन्दनैः ।
विक्षिप्तैर्भाति भूः सर्वा चौरिवर्क्षैश्च शारदैः । [45]
पतितैः पात्यमानैश्च धावद्भिश्च ततस्ततः ।
विमुक्तनादसंत्रस्तं हाहाकारविनादितम् ।
भीषणीयं वनं तद्वै तत्राभूद्वै समन्ततः ।
अभूत्प्रलयसंकाशं महारण्यमिवापरम् ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थाः केचिदभिद्रुताः । [50]
तेऽब्रुवन्महिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणो विभुः ।
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा सार्थिकैः कृता ।
शकुनानां फलं वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् । [55]
ग्रहास्तु विपरीता वा किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः ।
यामावद्य महासार्थे नारीवोन्मत्तदर्शना ।
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा । [60]
राक्षसी वा पिशाची वा यक्षी वातिभयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदाम् ।
लोष्टैकः पांसुभिश्चैव नृशंसः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
अवश्यमेव हन्तव्या सा सार्थस्य तु कृच्छ्रदा । [65]
दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम् ।
ह्रीता भीता च संविग्ना प्राद्रवद्येन काननम् ।
आशङ्कमाना तत्पापानात्मानं पर्यदेवयत् ।
अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
नानुवध्नामि कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् । [70]
नूनं जन्मान्तरकृतं पापं मापतितं महत् ।
अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ।
राज्यापहरणं भर्तुः स्वजनाच्च पराभवः ।
भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
विवस्त्रता वने वासो बहुव्यालनिषेविते । [75]
यो ह्यकस्मान्मया प्राप्तो निर्जने गहने वने ।
सोऽपि सार्थः पराभूतो विधिना केनचिद्भृशम् ।
आशङ्कमाना सा पापं महीयो व्यसनं तथा ।
साहमेवंविधा नूनं ध्रुवं नास्त्यत्र संशयः ।
मन्दायास्तु ममाभाग्यैः सार्थो नूनं निपातितः । [80]
कुत्रात्मानं पातयेयं यामि कं शरणं वने ।
मरणात्तु भवेच्छान्तिर्धिग्मया दुःखजीवितम् ।
हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन्जीवितेश्वर ।
किं मां विलपतीमेवं नाभिजानासि मानद ।
एवमादीन्बहूनन्यान्प्रलापान्बाष्पविकृवा । [85]
कृवैनं पर्यधावत्सा गहनं विपिनान्तरम् ।

Colophon.

☞ This passage is a variant version of lines 13–96 of passage No. 10 given above (q. v.).

12

K₃ Du ins. after 3. 62. 10; D₆ after 281*

आगतः सुमहांश्चासीत्त्रैलोक्यभयकारकः ।
एषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्त्रायध्वं धावतापुना ।
स्वराशिविशीर्णोऽयं गृह्णीध्वं किं प्रधावत ।
सामान्यमेतद्वचनं न मिथ्या वचनं मम ।
एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयार्तदा । [5]
पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातराः ।
तस्मिंस्तथा वर्तमाने दारुणे जनसंक्षये ।
दमयन्ती च बुबुधे भयसंत्रस्तमानसा ।
अपश्यद्वैशसं तत्र सर्वलोकभयंकरम् ।
अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा । [10]
संमक्तवदनाश्वासा उत्तस्थौ भयविह्वला ।
ये तु तत्र विनिर्मुक्ताः सार्थात्केचिद्विक्षिताः ।
तेऽब्रुवन्महिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः ।
तथा यक्षाधिपः श्रीमान्न वै वैश्रवणः प्रभुः । [15]
न पूजा विघ्नकर्तॄणामथ वा प्रथमं कृता ।
शकुनानां फलं वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम ।
ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतम् ।
अपरे त्वब्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृताः ।
यामावद्य महासार्थे नारी ह्युन्मत्तदर्शना । [20]
प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
तयेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
राक्षसी वा ध्रुवं यक्षी पिशाची वा भयंकरी ।
तस्याः सर्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
यदि पश्याम तां पापां सार्थघ्नीं नैकदुःखदाम् । [25]
लोष्टैनिः पांसुभिश्चैव नृशंसः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
अवश्यमेव हन्यामः सार्थस्य किल कृत्यकाम् ।

12

(L. 9) Du₃ सर्वं (for तत्र). — (L. 11) Du₃ °वदनो-ष्यासा. — (L. 21) K₃ अमानुषा; Du₃ च मानुषं. — (L. 23) D₆ नाभया (for वाथ). — (L. 25) D₆ नैकदुःखदां. — (L. 26) D₆ लोष्टैश्च (for लोष्टैनिः). — (L. 27) D₆ हन्यामः (for हन्यामः), and सा वै सार्थस्य हन्यका (for the posterior half). — (L. 29) K₃ D₆ °जैन (for °वन)

दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणम्
होता भीता च संविग्ना प्राद्रवद्यत्र काननम् ।
आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पर्यदेवयत् । [30]
अहो ममोपरि विधेः संरम्भो दारुणो महान् ।
नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलम् ।
न स्मराम्यशुभं किंचित्कृतं कस्यचिदप्यहम् ।
कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलम् ।
नूनं जन्मान्तरकृतं पापं मापतितं महत् । [35]
अपश्यिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहम् ।
भर्तृराज्यापहरणं स्वजनाच्च पराजयः ।
भर्त्रा सह वियोगश्च तनयाभ्यां च विच्युतिः ।
निर्नाथना वने वासो बहुव्यालनिषेविते ।

☞ Cf. passages No. 10 and 11 given above, which are similar in content. This amplified version of the story, though adopted in all old printed editions, is restricted to a small group of Devanāgarī MSS., K₂. ₄ Dn D₁–₃. ₅. ₆ and is undoubtedly spurious. It was rightly athetized by Böhtlingk in his edition of the Nalopākhyāna in the first edition of his *Chresthomathie*. Cf. Holtzmann, *Das Mahābhārata*, 3. 70.

13

After 3. 83. 82, K₁. ₂ B De Dn D₄. ₆ ins.:

कुरुक्षेत्रसमा गङ्गा यत्रतत्रावगाहिता ।
विशेषो वै कनखले प्रयागे परमं महत् ।
यज्ञकार्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनम् ।
सर्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।
सर्वं कृतयुगे पुण्यं त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् । [5]
द्वापरेऽपि कुरुक्षेत्रं गङ्गा कलियुगे स्मृता ।
पुष्करे तु तपस्तप्त्वेहानं दद्यान्महालये ।
मलये त्वग्निमारोहेद् भृगुतुङ्गे त्वनाशनम् ।
पुष्करे तु कुरुक्षेत्रे गङ्गायां मगधेषु च ।
स्नात्वा तारयते जन्तुः सप्त सप्तावरांस्तथा । [10]
पुनाति कीर्तिता पापं दृष्टा भद्रं प्रयच्छति ।
अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलम् ।
यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्पृशते जलम् ।
तावत्स पुरुषो राजन्स्वर्गलोके महीयते ।
यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । [15]
उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकभाक् ।
न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ।

14

After 3. 97. 27, K₁. ₂ B D (except D₁–₃. ₅) ins.:

वातेरिता पताकेव विराजति नभस्तले ।
प्रतार्यमाणा कूटेषु यथा निम्नेषु नित्यशः ।
शिलातलेषु संत्रस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव ।
दक्षिणां वै दिशं सर्वां प्लावयन्ती च मातृवत् ।
पूर्वं शम्भोर्जटाभ्रष्टा समुद्रमहिषी प्रिया । [5]
अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवगाह्यताम् ।
लोमश उवाच ।
युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

— (L. 30) K₂ तत्पापम्. — (L. 31) K₂ संरंभे दारुणे महत् (for the posterior half). — (L. 35) Dn₂ De मां पतितं (for मापतितं). — (L. 36) K₂ कष्टम् (for कष्टाम्). — (L. 38) K₂ वियोगं च (for °गश्च).

13

(L. 1) De transp. lines 1–2 and 3–4. K₁ De₂ °कृत्वा° (for °तत्रा°). — (L. 2) K₁ नखलं; De₁ परमं (for परमं). — B₄ om. lines 3–4. — (L. 3) B₃m अश्वमेध° (for यज्ञकार्य°). K₂ गत्वा (for कृत्वा). K₂ °वसेवनं; B₂ °भिषेचनं (for °वसेचनम्). — (L. 4) K₂ गांगेयो; B₂ गंगांभो; B₃ De गंगायां (for गङ्गापो). K₁. ₂ दहत्यग्नि°. — (L. 6) B₁ De च; B₂–₄ तु (for ऽपि). B₂ कलौ गंगैव केवला (for the posterior half). — (L. 7) De पुष्करेषु (for °रे तु). — (L. 8) B₁ De त्वनाशकं. — (L. 9) B₁. ₃. ₄ De पुष्करेषु; B₂ °रे च; De °रे वै. B De D₄ मध्यमेषु च. — (L. 10) K₂ सप्तावरं; B₂–₄ सप्तापरान्; De पूर्वावरान्. — (L. 11) B Dn₁ दृष्ट्वा (for दृष्टा). — (L. 12) De अवगाह्य च पीत्वा च. — (L. 13) B₂ गंगानीरे निमज्जति. — (L. 16) K₁ तापस्य- (for उपास्य). De तु (for च). B₂ Dn °लोकता (B₂ °तां) (for °लोकभाक्). — (L. 18) B₁ प्रजापतिः (for पितामहः).

14

D₁ om. from line 1 up to the prior half of line 6. — (L. 2) De तथा (for यथा). — (L. 3) B₃ De₁ संभ्रांता; De₂ संजाता (for संत्रस्ता). B₄ पातालेषु च संभूता (for the prior half). — (L. 4) B [इ]व (for च). — (L. 5) B₁ पूर्वं समुद्रं तु गता (for the prior half). — (L. 6) De तस्यां (for अस्यां). K₂ तु (for सु-). — After line 6, K₂ B₃. ₄ De Dn₂ ins. an addl. colophon (*adhy. no.*: Dn₂ 99). — K₁. ₂ om. lines 7–82:

भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितम् ।
यत्रोपस्पृष्टवान्रामो हृतं तेजस्तदास्तवान् ।
अत्र त्वं भ्रातृभिः सार्धं कृष्णया चैव पाण्डव । [10]
दुर्योधनहृतं तजः पुनरादातुमर्हसि ।
कृतवैरेण रामेण यथा चोपहृतं पुनः ।
वैशंपायन उवाच ।
स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डवः ।
स्नात्वा देवान्पितॄंश्चैव तर्पयामास भारत ।
तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्तादीप्ततरं बभौ । [15]
अप्रधृष्यतरश्चासीच्छात्रवाणां नरर्षभ ।
अपृच्छच्चैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः ।
भगवन्किमर्थं रामस्य हृतमासीद्वपुः प्रभो ।
कथं प्रत्याहृतं चैव एतदाचक्ष्व पृच्छतः ।
लोमश उवाच ।
शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः । [20]
जातो दशरथस्यासीत्पुत्रो रामो महात्मनः ।
विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ।
पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः ।
ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ।
तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः । [25]
कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत्पुनः ।
धनुरादाय तद्दिव्यं क्षत्रियाणां निबर्हणम् ।
जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ।
तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ।
प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतम् । [30]
स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितम् ।
प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचनमब्रवीत् ।

कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ।
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव ।
इत्युक्तस्त्वाह भगवंस्त्वं नाधिक्षेप्तुमर्हसि । [35]
नाहमप्यधमो धर्मे क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।
इक्ष्वाकूणां विशेषेण बाहुवीर्यं न कत्थनम् ।
तमेवंवादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् ।
अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ राघव ।
ततो जग्राह रोषेण क्षत्रियर्षभसूदनम् । [40]
रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ।
धनुरारोपयामास सलील इव भारत ।
ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मयमानः स वीर्यवान् ।
तस्य शब्दस्य भूतानि वित्रसन्त्यशनेरिव ।
अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा । [45]
इदमारोपितं ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ।
तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ।
शरमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यतामिति ।
एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना ।
श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव । [50]
त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्रियेभ्यो विशेषतः ।
पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि ध्रुवम् ।
पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितरम्यहम् ।
ततो रामशरीरं वै रामः पश्यति भार्गवः ।
आदित्यान्वसून्रुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् । [55]
पितरो हुताशनश्चैव नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
ऋषयो वालखिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः ।
देवर्षयश्च कात्स्न्र्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ।

---

the MSS. are ignored totally hereafter. — (L. 9) $B_{1.3}$ हृततेजास् (B_3 °जस्). — (L. 10) B_1 तत्र (for अत्र). B_4 भारत (for पाण्डव). — (L. 12) B_4 Dc om. line 12. B_1 (corrupt) कृतवैरावनं चैव न चैवोपहृता: पुनः. — (L. 13) D_1 भारत (for पाण्डवः). — (L. 14) Dc तत्र स्नात्वा (for स्नात्वा देवान्). — (L. 15) B_1 Dc दीप्त्या; D_{ns} जातं (for दीप्तात्). D_{c2} विभो; D_{n3} च भो (for बभौ). — (L. 16) Dc °स्त्वासी° (for °श्वासी°). — (L. 17) नृप° (for पाण्डु°). — (L. 18) B_2 पुनः (for वपुः). — D_{n3} om. line 19. — (L. 24) B Dc D_4 आर्चीक°; D_1 आर्चिका° (for ऋचीक°). — (L. 26) $B_{2.3}$ प्रभुः (for पुनः). — (L. 27) D_1 दिव्यं तु (for तद्दिव्यं). — (L. 28) B_2 ततः; D_6 तथा (for तदा). — (L. 30) D_6 मंत्र- (for पुत्रं). — (L. 31) D_1 °मुप° (for °मव°). — (L. 33) B_3 क्षत्रियांतकरं राम धनुरेतन्महन्मम. — (L. 35) B_3 पूजनीयोसि; D_1 इत्युक्तः प्राह. B_4 भगवन्समधिक्षेपुं न त्वमर्हसि मां विभो. — For line 36, B_4 substt.:

नाहमप्यथ मोहेन त्वामधिक्षेप्तुमुत्सहे ।
अधर्मेण क्षयं चात्र क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।

— (L. 44) B Dc शब्देन (for शब्दस्य). — (L. 47) $B_{1.3.4}$ Dc महाबलः; D_1 °मनः (for °त्मनः). — (L. 48) Dc शर (for शरम्). — (L. 52) B_1 Dc क्षिप्तसे (for °सि). — (L. 54) D_1 पश्यति स्म च (for रामः पश्यति). — (L. 55) D_1 आदित्यांश्च वसून्. Dc transp. रुद्रान् and साध्यान्. B_1 आदित्या वसवो रुद्र साध्याश्च समरुद्गणाः. — (L. 56) Hypermetric! B_1 पितरोथानलश्चैव; B_3 $D_{1.6}$ पितरो हुताशनश्च; Dc D_{n3} पितृन्हुताशनां(D_{n3} °न)श्चैव. B_3 Dc ग्रहांस्तथा. — (L. 57) $B_{3.4}$ च (for च). Dc गंधर्वाश्चाक्षसान्यक्षान्नदीस्तीर्थानि यानि च. — (L. 58) Dc ऋषींश्च. $B_{2.3}$ Dc वालखिल्या(Dc °ल्यां)श्च. Dc ब्रह्मभूतान्सनातनान्. — (L. 59) Dc देवर्षयश्चैव कात्स्न्र्येन समुद्रान्पर्वतांस्तथा. — (L. 60) $B_{1.3}$ °निपदा (for °निषदो). Dc वेदांश्च सोप-

वेदाश्च सोपनिषदो वषट्कारैः महाध्वरैः । [60]
चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदश्च भारत ।
मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर ।
ततः स भगवान्विष्णुस्तं वै बाणं मुमोच ह ।
शुष्काशनिसमाकीर्णं महोल्काभिश्च भारत ।
पांसुवर्षेण महता मेघवर्षैश्च भूतलम् । [65]
भूमिकम्पैश्च निर्घातैर्नादैश्च विपुलैरपि ।
स रामं विह्वलं कृत्वा तेजश्चाक्षिप्य केवलम् ।
आगच्छज्ज्वलितो बाणो रामबाहुप्रचोदितः ।
स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमद्विष्णुतेजसम् । [70]
विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महेन्द्रमगमत्पुनः ।
भीतस्तु तत्र न्यवसद्रीडितस्तु महातपाः ।
ततः संवत्सरेऽतीते हृतौजसमवस्थितम् ।
निर्मदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन् ।
न वै सम्यगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतम् । [75]
स हि पूज्यश्च मान्यश्च त्रिषु लोकेषु सर्वदा ।
गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां वधूसरकृताह्वयाम् ।
तत्रोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्स्यसि ।
दीक्षोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।
भृगुर्देवयुगे राम तप्तवानुत्तमं तपः । [80]
तत्तथा कृतवान्रामः कौन्तेय वचनात्पितुः ।
प्राप्तवांश्च पुनस्तेजस्तीर्थेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।
एतदीदृशकं तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
प्राप्तमासीन्महाराज विष्णुमासाद्य वै पुरा ।

☞ For a criticism of this passage, cf. Sukthankar, "Epic Studies (VI)", *ABORI.* 1936. 20 f.

15

After 3. 115. 8, K1. 2 B De Dn Ds. 4. 6 G3 ins. :

अकृतव्रण उवाच ।
अहं ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमम् ।
भृगूणां राजशार्दूल वंशे जातस्य भारत ।
रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवसंमितम् ।
हैहयाधिपतेश्चैव कार्तवीर्यस्य भारत ।
रामेण चार्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हतः । [5]
तस्य बाहुशतान्यासंस्त्रीणि सप्त च पाण्डव ।
दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं तथा ।
ऐश्वर्यं सर्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ।
अव्याहतगतिश्चैव रथस्तस्य महात्मनः ।
रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यवान् । [10]
ममर्द देवान्यक्षांश्च ऋषींश्चैव समन्ततः ।
भूतांश्चैव स सर्वांस्तु पीडयामास सर्वतः ।
ततो देवाः समेत्याहुर्ऋषयश्च महाव्रताः ।
देवदेवं सुरारिघ्नं विष्णुं सत्यपराक्रमम् ।
भगवन्भूतरक्षार्थमर्जुनं जहि वै प्रभो । [15]
विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपतिः पुनः ।
शचीसहायं क्रीडन्तं धर्षयामास वासवम् ।

निषदान्. B1–3 वषट्कारः; De °कारान्. B1. 2 °गमः (for °ध्वरैः). — (L. 61) B2 चेतोवंति. De धनुर्वेदांश्च. — (L. 62) B1. 3. 4 De3 विद्युतो मेघवृंदानि (B1 °दाश्च) (for the prior half). B1. 3. 4 De वर्षाणि च युधिष्ठिर. — (L. 65) B De D3 केवलं (for भूतलम्). — (L. 66) B1. 2. 4 De स (for the first च). — (L. 67) B1 दृष्ट्वा (for कृत्वा). — (L. 68) B De °प्रेषितः (B2 °प्रवोधितः) (for °प्रचोदितः). — (L. 71) B3 प्रभुः (for पुनः). — (L. 72) De भीतश्च. B1. 2. 4 व्रीडितश्च. De लज्जितश्च महात्मवः (for the posterior half). — (L. 73) B1. 4 De3 तत्र (for ततः). B4 कृतो° (for हृतौ°). — (L. 74) B3 वाक्यम् (for रामम्). — (L. 78) De ततोप° (for तत्रोप°). — (L. 79) D1 तीर्थं तु (for तत्तीर्थं). B1 वै (for ते). — (L. 80) B1 De तात (for राम). B1. 4 De कृतवानभिषेचनं (for the posterior half). — (L. 83) D4 यत्तद् (for एतद्). B1. 4 °कोतारं (for °के तात). — (L. 84) D1 आप्तम् (for प्राप्तम).

15

(L. 1) B2 Du हंत (for अहं). — (L. 3) D3 om. line 3. De3 वेद° (for देव°). — (L. 5) B1 बभूवहार्जुनो नाम; D3 राजासीदर्जुनो नाम (for the prior half). B1 D3 पुरा (for हतः). — (L. 6) B2 °न्यादुं (for °न्यासं°). — (L. 7) D3 कांचनप्रभं. — (L. 8) D3 च मही° (for पृथिवी°). — (L. 9) B2. 4 °श्चैव (for °स्तस्य). — (L. 10) D3 om. line 10. B1. 4 De स तदा (for तु सदा). B1 De वरदानाच्च. — (L. 12) B1 De भूतानि चैव सर्वाणि. B2 वीर्यवान् (for सर्वतः). — (L. 13) B1 °त्मनः (for °व्रताः). — (L. 14) B1 De अब्रुवंस्ते (for देवदेवं). — D3 reads line 15 after the addl. line स तु प्रसाद° (see below). — (L. 16) K2 De D1 प्रभुः (for पुनः). — After line 16, D3 ins. :

खेचरान्कामचारी च बलान्मर्दति मोहितः ।

— (L. 17) D3 शचीसुरसहायं तु (for the prior half). — After line 17, D3 ins. :

स तु प्रसादयामास विष्णुं सत्यपराक्रमम् ।,

which is followed by line 15. — (L. 19) B2 वीर्यवान् (for भारत). — (L. 20) K2 प्रवं° (for निवं°). D3 यत्तद्भूतमनाधृष्यं मृत्युरित्यभिधीयत. — After line 20, D3

ततस्तु भगवान्देवः शक्रेण सहितस्तदा ।
कार्तवीर्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत ।
यत्तद्भूतहितं कार्यं सुरेन्द्रेण निवेदितम् । [20]
स प्रतिश्रुत्य तत्सर्वं भगवाँल्लोकपूजितः ।
जगाम बदरीं रम्यां स्वमेवाश्रममण्डलम् ।
एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।

[Correction! This insertion is found in D3 in addition to the MSS. mentioned on p. 385. The above list has been corrected accordingly.]

16

After adhy. 142, B D (except D1–3) ins. the foll. addl. adhy.:

लोमश उवाच ।
द्रष्टारः पर्वताः सर्वे नद्यः सपुरकाननाः ।
तीर्थानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्टं च सलिलं करैः ।
पर्वतं मन्दरं दिव्यमेष पन्थाः प्रयास्यति ।
समाहिता निरुद्विग्नाः सर्वे भवत पाण्डवाः ।
अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो वो भविष्यति । [5]
ऋषीणां चैव दिव्यानां निवासः पुण्यकर्मणाम् ।
एषा शिवजला पुण्या याति सौम्य महानदी ।
बदरीप्रभवा राजन्देवर्षिगणसेविता ।
एषा वैहायसैर्नित्यं वालखिल्यैर्महात्मभिः ।
अर्चिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः । [10]
अत्र साम ऋ गायन्ति सामगाः पुण्यनिस्वनाः ।
मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवाङ्गिरास्तथा ।
अत्राह्निकं सुरश्रेष्ठो जपते समरुद्गणः ।
साध्याश्चैवाश्विनौ चैव परिधावन्ति तं तदा ।
चन्द्रमाः सह सूर्येण ज्योतींषि च ग्रहैः सह । [15]
अहोरात्रविभागेन नदीमेनामनुव्रजन् ।
एतस्याः सलिलं मूर्ध्ना वृषाङ्कः पर्यधारयत् ।
गङ्गाद्वारं महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ।
एतां भगवतीं देवीं भवन्तः सर्व एव हि ।
प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत । [20]
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशस्य महात्मनः ।
आकाशगङ्गां प्रयताः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन् ।
अभिवाद्य च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।
पुनः प्रयाताः संहृष्टाः सर्वैर्ऋषिगणैः सह ।
ततो दूरात्प्रकाशन्तं पाण्डुरं मेरुसंनिभम् । [25]
ददृशुस्ते नरश्रेष्ठा विकीर्णं सर्वतोदिशम् ।
तान्प्रष्टुकामान्विज्ञाय पाण्डवान्स तु लोमशः ।
उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शृणुध्वं पाण्डुनन्दनाः ।
एतद्विकीर्णं सुश्रीमत्कैलासशिखरोपमम् ।
यत्पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितम् । [30]
एतान्यस्थीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः ।
पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रस्तराश्रितम् ।
पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना ।
दैत्यो विनिहतस्तात सुरराजहितैषिणा ।
दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्यन्महामनाः । [35]
ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःस्वाध्यायविक्रमात् ।
तपोबलेन महता बाहुवेगबलेन च ।
नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन्स दितेः सुतः ।
स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मे च चरितव्रतम् ।
भयाभिभूतः संविग्नः शक्र आसीत्तदानघ । [40]
तेन संचिन्तितो देवो मनसा विष्णुरव्ययः ।
सर्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतश्च स्थितो बभौ ।

---

ins.:

शप्तं स्थाणुना घोर श्वेतराजः कृते पुरा ।
भस्मीभूतं महद्भूतं भस्मकूटमदृश्यत ।
यमुनातीरमाश्रित्य समुद्रमवगाहत ।
तत्र मृत्योः समुद्रेण संगमोऽस्य भविष्यति ।
ततः स कार्तवीर्यस्य विनाशाय प्रतिष्ठितम् ।

— (L. 21) B1 D3 तया विधाय; B2 स प्रतिज्ञाय (for स प्रतिश्रुत्य). D3 °विश्रुतः (for °पूजितः). — (L. 23) K2 Dn1. n2 D3 °पते (for °पतिः).

16

(L. 1) B1 नागाश्च (for नद्यः सः). — (L. 2) D6 रम्याणि (for श्रीमन्ति). — (L. 7) B2–4 सौम्या (for सौम्य). — (L. 9) D6 एषा वैखानसैर्नित्यं. B1–3 D6 D4 वालिखिल्यैर्. — (L. 13) B4 द्विज° (for सुर°). B3 यजते (for अर्चिते). D6 स मरुद्गणैः. — (L. 14) B4 सिद्धाश्चाप्सरसो चापि (for the prior half). D6 तां; D4 तत् (for तं). — (L. 16) B1. 3 4 D6 एताम् (for एनाम्). B3 चलंति रथवर्त्मना (for the posterior half). — (L. 17) Dn1 D6 मूर्ध्ना (for °ध्ना). — (L. 18) B4 लोक. गतिर् (for लोक-स्थितिर्). — (L. 20) B1. 3 D6 अभि° (for प्रति°). D6 °वंदत (for °वादत). — (L. 22) B2 ते न्यवेद°; B4 तेऽभ्यनाद°; D6 अभ्यवाद° (for तेऽभ्यवाद°) — (L. 24) B1 D62 Dn2. n3 D4–6 सर्वे (for सर्वैर्). — (L. 25) B Dn2 पांडरं. — (L. 34) B4 Dn1 D4 °स्तेन (for °स्तात). — (L. 35) B1 D6 तप्तस्तप्तं महात्मना (for the posterior half). — (L. 36) D6 प्रार्थयत. — (L. 37) D6 वात° (for बाहु°). — (L. 39) D6 चरितं शुभं (for °तव्रतम्). — (L. 40) B3 नृप (for [अ]नघ). — (L. 42) D4 स्थिरो (for स्थितो). — (L. 45) B1 यस्य तेजोऽवभासितः; D6 यस्य

ऋषयश्चापि तं सर्वे तुष्टुवुश्च दिवौकसः ।
तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान्हव्यवाहनः ।
नष्टतेजाः समभवत्तस्य तेजोभिर्भर्त्सितः । [45]
तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरम् ।
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वज्रभृत् ।
प्राह वाक्यं ततस्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत् ।

विष्णुरुवाच ।

जानामि ते भयं शक्र दैत्येन्द्रान्नरकात्ततः ।
ऐन्द्रं प्रार्थयते स्थानं तपःसिद्धेन कर्मणा । [50]
सोऽहमेनं तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि ध्रुवम् ।
वियुनज्मि देहादेवेन्द्र मुहूर्तं प्रतिपालय ।
तस्य विष्णुर्महातेजाः पाणिना चेतनां हरत् ।
स पपात ततो भूमौ गिरिराज इवाहतः ।
तस्यैतदस्थिसंघातं मायाविनिहतस्य वै । [55]
इदं द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्रकाशते ।
नष्टा वसुमती कृत्स्ना पाताले चैव मज्जिता ।
पुनरुद्धरिता तेन वाराहेणैकशृङ्गिणा ।

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः ।
कथं तेन सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा । [60]
योजनानां शतं ब्रह्मन्पुनरुद्धरिता तदा ।
केन चैव प्रकारेण जगतो धरणी ध्रुवा ।
शिवा देवी महाभागा सर्वभूतप्ररोहिणी ।
कस्य चैव प्रभावाद्धि योजनानां शतं गता ।
केनैतद्वीर्यसर्वस्वं दर्शितं परमात्मनः । [65]
एतत्सर्वं यथातत्त्वमिच्छामि द्विजसत्तम ।
श्रोतुं विस्तरशः सर्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ।

लोमश उवाच ।

यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथामेतां युधिष्ठिर ।
तत्सर्वमखिलेनेह शृणु मम भाषतः ।
पुरा कृतयुगे तात वर्तमानेऽभयंकरे । [70]
यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः ।
यमत्वं कुर्वतस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ।
न तत्र म्रियते कश्चिज्जायते वा तथाच्युत ।
वर्धन्ते पक्षिसंघाश्च तथा पशुगवेडकम् ।
गवाश्वं च मृगाश्चैव सर्वे ते पिशिताशनाः । [75]
तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परंतप ।
सहस्रशो ह्ययुतशो वर्धन्ते मलिलं यथा ।
एतस्मिन्संकुले तात वर्तमाने भयंकरे ।
अतिभाराद्वसुमती योजनानां शतं गता ।
सा वै व्यथितसर्वाङ्गी भारेणाक्रान्तचेतना । [80]
नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ।

पृथिव्युवाच ।

भगवंस्त्वत्प्रसादाद्धि तिष्ठेयं सुचिरं त्विह ।
भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्तितुम् ।
ममेमं भगवन्भारं व्यपनेतुं त्वमर्हसि ।
शरणागतास्मि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो । [85]

लोमश उवाच ।

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवानक्षरः प्रभुः ।
प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रव्याक्षरसमीरितम् ।
न ते महि भयं कार्यं भारार्ते वसुधारिणि ।
अयमेवं तथा कृमि यथा लघ्वी भविष्यसि ।
स तां विसर्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलाम् । [90]
ततो वराहः संवृत्त एकशृङ्गो महाद्युतिः ।
रक्ताभ्यां नयनाभ्यां तु भयमुत्पादयन्निव ।
भूमं च ज्वलयल्लक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्धत ।
स गृहीत्वा वसुमतीं शृङ्गेणैकेन भास्वता ।
योजनानां शतं वीर समुद्धरति सोऽक्षरः । [95]
तस्यां चोद्धार्यमाणायां संक्षोभः समजायत ।
देवाः संक्षुभिताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

तेजोविमर्दितः. — (L. 46) B₃ om. line 46. Dc1 सर्वे° (for देवं°). — (L. 48) Dc °स्तूर्णं (for °स्तत्त्वं). — (L. 49) B1 Dc तात (for शक्र). — (L. 50) Dc प्रार्थयतः. — (L. 51) B1. 4 °मेव (for °मेनं). — (L. 52) Hypermetric! B1 वियुक्ष्मि; Dc वियुनज्मि (for वियुनज्मि). — (L. 54) Dc °पतत् (for °हतः). — (L. 56) Dn1 °परम् (for °मपरं). B3 तूर्णं (for कर्म). — (L. 58) B1 °णोरु° (for °णैक°). — After line 58, B1. 4 ins. an addl. colophon. — (L. 59) B2 सुव्रत (for तत्त्वतः). — (L. 61) B2 तेन (for ब्रह्मन्). — (L. 64) B1–3 Dc °वाहे (for °वार्द्धि). — (L. 65) Dc Dn2. n3 केन तद् (for केनैतद्). B2 वीर्यमात्मनः; Dc स्वं महात्मनः. — (L. 66) B1 Dc °वृत्तम् (for °तत्त्वम्). — (L. 69) Dc भारत (for भाषतः). — (L. 71) B4 Dc2 सनातनः (for पुरा°). — (L. 77) D4. 6 वर्धते. — (L. 78) Dc2 तावद् (for तात). B2 भयावहे (for भयंकरे). — (L. 81) B1. 2. 4 Dc तदा (for गता). — (L. 82) Dc2 त्वत्प्रसादेन. B2. 4 तिष्ठेहं. — (L. 84) B1n Dc2 ममेमं. — (L. 85) Hypermetric! B1. 2 प्रभो (for विभो). — Most MSS. om. लोमश उ° before line 86. — (L. 87) B2. 3 कृष्णः (for हृष्टः). B1 सत्याक्षर° समन्वितं (n as above). — (L. 88) Before line 88, most MSS. ins. विष्णुरुवाच. B1 Dc मयि (for महि). — (L. 89) B1–3 अहमेव (B2 °वं) (for अयमेवं). — Before line 90, most MSS ins. लोमश उ°. — (L. 91) Dc संभूत (for संवृत्त). — (L. 92) Dc इति (for इव). — (L. 95) B2 साग्रं (for वीर). — (L. 98) Dc भूत्वाथ

हाहाभूतमभूत्सर्वं त्रिदिवं व्योम भूस्तथा।
न पर्यवस्थितः कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा।
ततो ब्रह्माणमासीनं ज्वलमानमिव श्रिया। [100]
देवाः सर्षिगणाश्चैव उपतस्थुरनेकशः।
उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्माणं लोकसाक्षिकम्।
भूत्वा प्राञ्जलयः सर्वे वाक्यमुच्चारयंस्तदा।
लोकाः संक्षुभिताः सर्वे व्याकुलं च चराचरम्।
समुद्राणां च संक्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते। [105]
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता।
किमेतत्किंप्रभावेण येनेदं व्याकुलं जगत्।
आख्यातु नो भवान्शीघ्रं विसंज्ञाः स्मेह सर्वशः

ब्रह्मोवाच।

असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित्क्वचित्।
श्रूयतां यत्कृतेष्वेष संक्षोभो जायतेऽमराः। [110]
योऽसौ सर्वत्रगः श्रीमानक्षरात्मा व्यवस्थितः।
तस्य प्रभावात्संक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते।
सैषा वसुमती कृत्स्ना योजनानां शतं गता।
समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना।
तस्यामुह्यमाणायां संक्षोभः समजायत। [115]
एवं भवन्तो जानन्तु छिद्यतां संशयश्च वः।

देवा ऊचुः।

क्व तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति हृष्टवत्।
तं देशं भगवन्ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयम्।

ब्रह्मोवाच।

हन्त गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितम्।
एषोऽत्र भगवाञ्श्रीमान्सुपर्णः संप्रकाशते। [120]
वाराहेणैव रूपेण भगवाँल्लोकभावनः।
कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्धरन्।
एतस्योरसि सुव्यक्तं श्रीवत्समभिराजते।
पश्यध्वं विबुधाः सर्वं भूतमेतदनामयम्।

लोमश उवाच।

ततो दृष्ट्वा महात्मानं श्रुत्वा चामन्त्र्य चामराः। [125]
पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतम्।

वैशंपायन उवाच।

श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जनमेजय।
लोमशादेशितेनाशु पथा जग्मुः प्रहृष्टवत्।

Colophon.

☞ It may be noted that this passage is om. also in the old Aranyakaparvan MS. belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No. 245).

17

After adhy. 153, B (for B_1 see below) D (except $D_{1-3.\ 5}$) S ins. the foll. addl. adhy.:

वैशंपायन उवाच।

तस्मिन्निवसमानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिरः।
कृष्णया सहितान्भ्रातॄनित्युवाच महद्विजान्।
दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च।
मनसो ह्लादनीयानि वनानि च पृथक्पृथक्।
दैवैः पूर्वं विचीर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः। [5]
यथाक्रमविशेषेण द्विजैः संपूजितानि च।
ऋषीणां पूर्वचरितं तथा कर्म विचेष्टितम्।
राजर्षीणां च चरितं कथाश्च विविधाः शुभाः।

(for °स्तथा). — (L. 100) B_1 °मीशानं (for °मामीनं). — (L. 102) B_1 अप° (for उप°). B_1 De °सारथिं; B_3 °साक्षिणं; B_4 °शासनं (for °साक्षिकम्). — $B_{2.\ 3}$ om. the posterior half of line 103 and the prior half of line 104. — (L. 106) B_3 सैषा (for सैषा). — (L. 107) Some MSS. °प्रभावेन. De हि (for [इ]दं). — (L. 108) B सर्वतः (for °शः). — (L. 109) De अस्माकं क्वचित्कुत्रचित् (for the posterior half). — (L. 110) De यत्कृते ह्येष. — (L. 113) $B_{2.\ 4}$ सैषा (for सैषा). — (L. 114) B_4 प्रभविष्णुना (for परमा°). — (L. 117) B_1 कश्चिद्भूतो (for क्व तद्भूतं). — (L. 118) De वत्स्यां (for यास्या°). — (L. 120) B_1 De धीमान् (for श्री°). De सुवर्णः (for सुपर्णः). — (L. 121) De वराहेण (for वा°). — (L. 122) De सनातन (for कालानल). — (L. 125) $D_{5.\ 6}$ दिष्ट्या (for दृष्ट्वा). — Colophon. *Adhy. no.*: Dn_1. no 142; Dn_3 141.

17

B_1 reads this whole passage on a suppl. folio (*sec. m.*). — (L. 1) M तस्यां रजन्यां व्युष्टायां (for the prior half). — (L. 2) S आमंत्र्य (for कृष्णया). De सह तान् (for सहितान्). S सह द्विजैः (for °जान्). — (L. 3) B_4 तीर्थानि दृष्टानि (by transp.). M_1 [आ]यतनानि (for च शिवानि). T_2 (by corr.) वनानि (for शिवानि). — (L. 4) B_1 प्लावनानि; S पावनानि (for वनानि च). — (L. 5) B_1 सर्वाविर्षी(m °र्षी र्णानि; B_4 पूर्वाविर्षी°; De सर्व (De_3 °र्व-) विर्षी°; Dn_3 पूर्वानि र्षी°; S सर्वाणि तीर्थानि (M_1 सर्वानृषीणानि) (for पूर्व वि°). — (L. 6) B_1 De Dn_3 M यथाक्रमं विशेषेण; B_4 °क्रमं विशे°; T_1 $G_{2.\ 4}$ °क्रमशे°; T_2 G_1 $_3$ °क्रमशे°. — (L. 7) T_1 $G_{1.\ 2}$ धर्म° (for पूर्व°). S तथा धर्म (for तथा कर्म). — S ins. after line 7: B_1 De, after line 9:

यथाक्रमं विशेषेण लोमशेन प्रभाषितम्।

शृण्वानास्तत्र तत्र स्म आश्रमेषु शिवेषु च ।
अभिषेकं द्विजैः सार्धं कृतवन्तो विशेषतः । [10]
अर्चिताः सततं देवाः पुष्पैरग्निः सदा च वः ।
यथालब्धैर्मूलफलैः पितरश्चापि तर्पिताः ।
पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु च सरःसु च ।
उदधौ च महापुण्ये सूपस्पृष्टं महात्मभिः ।
इला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा । [15]
नानातीर्थेषु रम्येषु सूपस्पृष्टं सह द्विजैः ।
गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्वताः शुभाः ।
हिमवान्पर्वतश्चैव नानाद्विजगणायुतः ।
विशाला बदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः ।
दिव्या पुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवर्षिपूजिता । [20]
यथाक्रमविशेषेण सर्वाण्यायतनानि च ।
दर्शितानि द्विजश्रेष्ठा लोमशेन महात्मना ।
इमं वैश्रवणावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितम् ।
कथं भीम गमिष्यामो गतिरन्तर्धीयताम् ।

एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागुवाचाशरीरिणी । [25]
न शक्यो दुर्गमो गन्तुमितो वैश्रवणाश्रमात् ।
अनेनैव पथा राजन्प्रतिगच्छ यथागतम् ।
नरनारायणस्थानं बदरीत्यभिविश्रुतम् ।
तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितम् ।
बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः । [30]
अतिक्रम्य च तं पार्थ स्वार्ष्टिषेणाश्रमं शिवम् ।
ततो द्रक्ष्यसि कौन्तेय निवेशं धनदस्य च ।
एतस्मिन्नन्तरे वायुर्दिव्यगन्धवहः शुचिः ।
सुखप्रह्लादनः शीतः पुष्पवर्षं ववर्ष च ।
श्रुत्वा तु दिव्यामाकाशाद्वाचं सर्वे विसिस्मियुः । [35]
ऋषीणां ब्राह्मणानां च पार्थिवानां विशेषतः ।
श्रुत्वा तन्महदाश्चर्यं द्विजो धौम्योऽब्रवीत्तदा ।
न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ।
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिजग्राह तद्वचः ।
प्रत्यागम्य पुनस्तं तु नरनारायणाश्रमम् । [40]

नेषु तीर्थेषु रम्येषु पार्वतेषु शिवेषु च ।

[(L. 1) B1 De तथा चैव (for यथाक्रमं), and पवित्रां (for पुण्यां). — (L. 2) G4 om. line 2. T2 M1 सर्वेषु (for रम्येषु). B1 De नेषु तीर्थेषु पुण्येषु; T2 G2. 3 नेषु तेषु च तीर्थेषु (for the prior half). T1 सरःसु च सरित्सु च; T2 G1-3 रम्येषु च सरित्सु (G1 सरःसु) च; M2 सरित्सु च सरःसु च (for the posterior half).]

— T G2-4 M2 om. lines 8–11, G1 om. lines 8–21; M1 om. lines 8–20. — (L. 10) M1 अभिषेकं. De पूर्वं (for सार्धं). M1 कृतस्नेभिस् (for कृतवन्तो). — (L. 11) B4 °रग्निः (for °रद्भिः). B1 De सदा च नः; M1 तथाग्नेः. — (L. 13) M1 सरित्सु (for सरःसु). B2 सरस्वत्य (for °रःसु च). — (L. 14) B2 °पुण्यमुपस्पृष्टं; B4 °पुण्येषूपविष्टं. M1 तथा पुण्ये (for महा°), and महर्षिभिः (for महात्मभिः). — (L. 15) S (G1 om.) इला (G4 om. line.) पुरा (for इला). — (L. 16) S (G1 om.) नानां सर्वेषु पुण्येषु (for the prior half). B1 De T1 उपस्पृष्टं; T2 G3. 4 उपस्पृष्टा; G2 M2 उपस्पृष्ट-. De2 महाद्विजैः; T1 द्विजोत्तमैः; T2 G2-4 M2 द्विजैः शुभैः. — (L. 17) S om. line 17. B1. 4 De पर्वता बहवः शुभाः (De प्रजाः) (for the posterior half). — (L. 18) T G2-4 M2 हिमवत्प्रभृतश्चैव. T1 M2 भूता- (M2 सदा)न्द्विजगणायुतान्; T2 G2. 3 द्विजगणैरुपबृंहितं (G2 °युता-न्बदान्). — (L. 19) T G2. 3 M2 विशालां बदरीं दृष्ट्वा. De °श्रमे; S (G1 om.) °श्रमे (for °श्रमः). — (L. 20) T G M2 om. line 20. B2. 3 Du1. n2 De दिव्य- (for दिव्या). M1 °सेविता (for °पूजिता). — (L. 21) De T1 G2 M यथाक्रमं विशेषेण; T2 G3 °क्रमशः. — (L. 22) G4 om. line 22. S (G4 om.) द्विजेन्द्रेण (for द्विजश्रेष्ठा). — (L. 23) T1 G2. 4 M2 वः; M1 च (for वां). S दुर्गमं शैलमारुहं (for the posterior half). — (L. 24) S मतिश्च विधीयतां (for the posterior half). — T1 om. lines 25–28. — (L. 26) S (T1 om.) अशक्यो (for न शं°). S (T1 om.) पर्वतो गंधमादनः (for the posterior half). — (L. 29) S transp lines 29 and 30. De °प्राप्स्यसि; S °इच्छाव (for °धारयसि). T1 M2 कौरव्य (for कौन्तेय). — (L. 30) T2 G3 °मृत्यु° (for °पुण्य°). — (L. 31) T1 °क्रान्तेन (for °क्रम्य च). T2 G2–4 स्व (for तं). B1. 2. 4 ब्राह्मण; De S आर्ष्टि- (for त्वार्ष्ट्र-). S (except G1 M1) -श्रमं (for -श्रमे). T1 ब्रज; T2 G2–4 M वस (for वसेः). — (L. 32) G1 कौरव्य (for कौन्तेय). B1 निवेशं; S नियमं (for निवेशं). B1 2. 4 De S (except G1. 4) तं; D4 वै (for च). — (L. 33) S शुभः (for शुचिः). — (L. 34) S मनः° (for सुख°). De शीतः (for शीतः). B1. 2. 4 De पपात (for ववर्ष). S वै (for च). — (L. 35) B1 तं श्रुत्वा; B4 श्रुत्वा च; De M1 तां श्रुत्वा; T G M2 तच्छ्रुत्वा. B1 De S दिव्यम् (M1 वाचम्) (for दिव्याम). S विसायः समपद्यत (for the posterior half). — (L. 36) T G2–4 पांडवानां (for ब्राह्म°). T G2–4 ब्राह्मणानां; G1 M पांडवानां (for पार्थे°). — (L. 37) S तु (for तत्). S द्विजो धौम्यस्त्वभाषत (M1 °म्योऽभ्यभाषत; M2 °म्यः स्म भाषते). — (L. 38) S (except M2) गंतुम् (for वक्तुम्). S (except G1) पांडव (for भारत). — (L. 39) S विसायोत्फुल्ललोचनः (for the posterior half). — (L. 40) S om. line 10. B4 पृष्ठतस्य; De प्रत्यागत्य (for °गम्य). B1. 4

भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
पाञ्चाल्या ब्राह्मणाश्चैव न्यवसन्त सुखं तदा ।
Colophon.

18

After 3. 175. 11, B Dc Dn D4. 6 ins. the foll. passage, Ks ins. only lines 1–4 thereof :

भीमसेनस्तु विख्यातो महान्तं दंष्ट्रिणं बलात् ।
निघ्नन्नागशतप्राणो वने तस्मिन्महाभुजः ।
मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महाभुजः ।
विनिघ्नंस्तत्र तत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ।
स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः । [5]
सिंहशार्दूलविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबलः ।
वृक्षानुत्पाटयामास तरसा वै बभञ्ज च ।
पृथिव्याश्च प्रदेशान्वै नादयंस्तु वनानि च ।
पर्वताग्राणि वै मृद्नन्नादयानश्च विज्वरः ।
प्रक्षिपन्पादपांश्चापि नादेनापूरयन्महीम् । [10]
वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः ।
आस्फोटयन्क्ष्वेडयंश्च तलतालांश्च वादयन् ।
चिरसंबद्धदर्पस्तु भीमसेनो वने तदा ।
गजेन्द्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः ।
भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयात् । [15]
क्वचित्प्रधावंस्तिष्ठंश्च क्वचिच्चोपविशंस्तथा ।
मृगप्रेप्सुर्महारौद्रे वने चरति निर्भयः ।
स तत्र मनुजव्याघ्रो वने वनचरोपमः ।
पद्भ्यामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ।
स प्रविष्टो महारण्ये नादान्ननदति चाद्भुतान् । [20]
त्रासयन्सर्वभूतानि महासत्त्वपराक्रमः ।
ततो भीमस्य शब्देन भीताः सर्पा गुहाशयाः ।
अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसृतः शनैः ।
ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः ।

[Correction! This insertion is found in Dc in addition to the MSS. mentioned on p. 595. The above list has been corrected accordingly.]

19

K4 D1. 2 ins. after 3. 177. 14 : K2 (om. lines 1–20) ins. after 3. 177. 13 (cf. passage No. 32 below) :

सर्प उवाच ।
धर्मं सर्वे प्रशंसन्ति देवा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
तस्मात्समासतो धर्मं कथयस्व ममानघ ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं दमस्तपः शौचं संतोषो ह्रीः क्षमार्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया ध्यानमेष धर्मः सनातनः ।
सर्प उवाच ।
किं सत्यं प्रोच्यते राजन्को दमः संप्रकीर्तितः । [5]
तपसो लक्षणं किं स्यात्किं तच्छौचमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः ।
तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं संकरवर्जनम् ।
सर्प उवाच ।
संतोषः कः परः प्रोक्तः का च ह्रीः परिकीर्तिता ।

Dc पुनस्तेन (B4 °स्ते तु). — (L. 41) S ऋषिभिः (for भ्रातृभिः). — (L. 42) B1 Dc S ब्राह्मणैश्चैव. S न्यवसत्सु-सुखं तदा. — Colophon. *Adhy. no.* : Dn1. n2 Dc 155 ; Dn2 156 ; T1 G1. 2. 4 M1 157 ; T2 G2 147 ; M2 159.

18

Dc om. lines 1–3. — (L. 1) B1 तत्रापि (for विख्यातो), and पर्यटन् (for महान्तं). — (L. 2) Dn1. n2 (hapl.) om. the posterior half of line 2, lines 3–4 and the prior half of line 5. B4 °बलः (for °भुजः). — (L. 8) B2. 4 भुवनानि (for तु वनानि). — (L. 9) B2 गह्वरं (for विज्वरः). — (L. 10) B1 Dc °श्चैव (for °श्चापि). — (L. 11) B1 निपतद् ; B2 न्यपतन्. — (L. 15) B2 गुहास्तदा ; Dc गुहां भयात्. B1 मुंचंत तेन भीमेन महाबलपराक्रमाः. — (L. 16) B1. 2 °स्तदा (for °स्तथा). — (L. 18) B2 °श्रेष्ठो ; Dc2 °व्याघ्र (for °व्याघ्रो). B1 °चरानुगः (for °चरोपमः). — (L. 19) Dc2 °भपि (for °भमि-). — (L. 20) Dn2 प्रविश्य (for °ष्टो). — (L. 22) B4 नादेन (for शब्देन), and सर्पा (for सर्पा). B1 भीताः सर्वोरगादयः (for the posterior half). — (L. 23) B1 अतिक्रांतस्य ; B2. 3 Dc Dn1. n2 Dc °क्रांतस्तु ; B4 °क्रांतेन. Dn1. n2 D4. 6 °सूनं (for °सूतः). B1. 2 स तैः (Bim शनैः as above). (L. 24) B2 नर° (for ऽमर°).

19

K2, which om. lines 1–20, is ignored up to that line. D1 reads नहुष (for सर्प) in this passage. — (L. 2) K4 नराधिप (for ममानघ). — D2 om. lines 4–12. — (L. 5) D1 कः शमः (for कौ दमः). — (L. 6) K4 तपश्च किं परं प्रोक्तं ; D1 दया च का परा प्रोक्ता (for the prior half). D1 ध्यानम् (for शौचम्). K4 इहोच्यते (for उदाहृतम्). — D1 om. lines 9–10 with the preceding and

क्षमा च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम्। [10]
युधिष्ठिर उवाच।
संतोषो विषयत्यागो हीरकार्यनिवर्तनम्।
क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता।
सर्प उवाच।
किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्कः शमश्च प्रकीर्तितः।
दया च का परा प्रोक्ता किं च ध्यानमुदाहृतम्।
युधिष्ठिर उवाच।
ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता। [15]
दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः।
सर्प उवाच।
कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः।
कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः।
युधिष्ठिर उवाच।
क्रोधस्तु दुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः।
सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः। [20]
सर्प उवाच।
को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः।
किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोक इहोच्यते।
युधिष्ठिर उवाच।
मोहो धर्मविमूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता।
धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते।
सर्प उवाच।
किं स्थैर्यं मुनिभिः प्रोक्तं किं तद्धैर्यमुदाहृतम्। [25]
स्नानं च किं परं प्रोक्तं किं तद्दानमिहोच्यते।
युधिष्ठिर उवाच।
स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः।
स्नानं मनोमलत्यागो दानं त्वभयदक्षिणा।
सर्प उवाच।
कः पण्डितः पुमाञ्ज्ञेयः कश्च मूर्खो जनेश्वर।
संसारहेतुः कश्चास्य हृत्तापः कः परस्तथा। [30]

युधिष्ठिर उवाच।
धर्मात्मा पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते।
कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः परः।
सर्प उवाच।
कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्चिद्दम्भो जनेश्वर।
अभ्यसूया च का प्रोक्ता किं तत्पैशुन्यमुच्यते।
युधिष्ठिर उवाच।
मोहज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः। [35]
धर्मद्वेषो ह्यसूया च पैशुन्यं परदूषणम्।
सर्प उवाच।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः।
तेषां नित्यविरोधित्वात्क नु स्यात्संगतं नृप।
युधिष्ठिर उवाच।
संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च।
यस्मिन्नेतत्कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्। [40]
यदा भर्ता च भार्या च परस्परवशानुगौ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः।
सर्प उवाच।
जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतद्विनिश्चयम्।
युधिष्ठिर उवाच।
न जातिर्न कुलं तात न स्वाध्यायः श्रुतं न च। [45]
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम्।
अनेके मुनयस्तात तिर्यग्योनिसमाश्रिताः।
स्वधर्माचारनिरता ब्रह्मलोकमितो गताः।
बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः।
तेनाधीतं श्रुतं तेन यो वृत्तमनुतिष्ठति। [50]
कपालस्थं यथा तोयं शतधा च यथा पयः।
दुष्टं स्यात्स्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम्।
वृत्तं यत्नेन रक्ष्यं स्याद्वित्तमेति च याति च।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः।

---

following ref. — (L. 10) D_2 यदा (for परा). — D_1 om. lines 13-14 with the preceding and following ref. — (L. 18) D_1 कः साधुः प्रोच्यते राजन्नसाधुः कः परस्तथा. — (L. 19) D_1 कामश्च; D_2 क्रोधः स (for क्रोधस्तु). — (L. 21) K_2 begins from line 21! K_2 कथ्यते (for प्रोच्यते), and प्रकीर्त्यते (for °र्तितः). — (L. 23) K_2. 4 हि मूढधर्मत्वं (for धर्मविमूढत्वं). K_2 त्वात्माभिमानता; K_4 स्वात्माधमानिता. — (L. 24) K_2 शोकोऽत्वमिहोच्यते (for the posterior half). — (L. 25) K_2 ऋषिभिः (for मुनिभिः). — (L. 26) K_2 °मुदाहृतं (for °मिहोच्यते). — (L. 27) D_2 स्वधर्मास्थिरता. K_2 स्थैर्यम् (for धैर्यम्). — (L. 29) D_1 नरे° (for जने°). — (L. 30) K_4 कश्च स्याद् (for कश्चास्य). — (L. 32) K_2. 4 स्मृतः (for परः). — (L. 33) D_1 कश्च (for कश्चिद्). — (L. 35) K_2 मोहा° (for मोह°). — (L. 36) K_2 [s]भ्यसूया (for ह्यसूया). — (L. 38) K_2 D_1 नित्या°; D_2 अत्य° (for नित्य°). K_2 कथं (for क नु). D_1 संगमो (for संगतं). — (L. 40) K_2 परस्परं च संयुक्तं त्रिवर्गस्तत्र (sic) वर्तते. D_1 त्रिवर्गस्तत्र उच्यते (for the posterior half). — (L. 42) K_2 तपो (for तदा). K_2. 4 संगतं (K_2 °तः) (for संगमः). — (L. 44) K_2. 4 सुनिश्चितं (for विनिश्चयम्). — (L. 45) K_2 स्वाध्यायो न (by transp.). — (L. 46) D_1 °मेतत्तु; D_2 °मेतस्य (for °मेव तु). — (L. 49) D_1. 2 बहुधा (for °ना). — (L. 50) D_1 स्वधर्मम् (for यो वृत्तम्). D_2 °जीवति (for °तिष्ठति). — D_2 om. lines 51-52.

किं कुलेनोपदिष्टेन विपुलेन दुरात्मनः । [55]
कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ।
तस्माद्विद्धि महाराज वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् ।
चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः शूद्रात्पापतरः स्मृतः ।
योऽग्निहोत्रपरो दान्तः संतोषनियतः शुचिः ।
तपःस्वाध्यायशीलश्च तं देवा ब्राह्मणं विदुः । [60]
सर्वद्वंद्वसहो धीरः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
सर्वभूतहितो मैत्रस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः ।
यत्रकचनशायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।
योऽहेरिव गणाद्भीतो सन्मानान्मरणादिव । [65]
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

20

After 3. 178. 28, K_3. $_4$ ins. :

सर्प उवाच ।
उक्तास्ते सर्वशस्तात प्रश्नाः प्रश्नविदां वर ।
इदानीमेष मुञ्चामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ।

वैशंपायन उवाच ।
नहुषेण ततो मुक्तं भीममाश्लिष्य सोदरम् ।
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा नहुषं प्रत्यपूजयत् ।
नहुषोऽपि मुनेः शापाद्विमुक्तः प्रीतमानसः । [5]
दिव्यरूपधरः श्रीमान्प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
संभाष्यं साधुभिः पुण्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।
सर्पत्वात्पश्य मुक्तोऽहं त्वया संभाष्य साधुना ।
धर्मं किल नराः कृत्वा लभन्ते सत्सुतानिह ।
धर्मेण कः कृतो धर्मो येन लब्धो भवान्सुतः । [10]
न केवलं प्रजा धन्या यासां राजन्नृपो भवान् ।
धर्मोऽपि धन्यो धर्मज्ञ यस्य पुत्रस्त्वमीदृशः ।
दृष्टाः श्रुताश्च बहवो नृपा धर्मपरायणाः ।
न श्रुतो न च दृष्टो मे धर्मज्ञस्त्वादृशो नृपः ।

युधिष्ठिर उवाच ।
सभाग्योऽहं महाभाग यस्य तुष्टो भवान्गुणैः । [15]
नासभाग्यस्य तुष्यन्ति देवकल्पा भवादृशाः ।
किं तु कौतूहलं तात मम पार्थिवसत्तम ।
अतः पृच्छामि सौहार्दात्त्वामहं नाभ्यसूयया ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं त्रैलोक्येश्वरपूजितम् ।
कथं त्वामाविशन्मोहः प्राकृतं पुरुषं यथा । [20]

नहुष उवाच ।
श्रुतशीलादिभिर्युक्तं धार्मिकं तपसि स्थितम् ।
सुप्राज्ञमपि कौन्तेय ऋद्धिर्मोहयते नरम् ।
हीनाभिजनवृत्तोऽपि न मे राजास्ति कश्चन ।
यस्य चेतसि राजेन्द्र करोति न मदः पदम् ।
यथाग्नौ ध्रुवमुष्णत्वमनिले चलनं यथा । [25]
यथा शशिनि शीतत्वं तथैश्वर्ये ध्रुवो मदः ।
ऐश्वर्यतिमिरं चक्षुर्न तत्पश्यति निर्मलम् ।
पश्चाद्विमलतां याति विनिपाताञ्जनाञ्जितम् ।
वर्तमानः सुखे स्वर्गे नावैतीति मतिर्मम ।
सोऽहमैश्वर्यमोहेन यदाविष्टो युधिष्ठिर । [30]
पतितः प्रतिसंबुद्धः सांप्रतं बोधयामि वः ।
लोकद्वयहितं वक्तुं ज्ञातुं को वा न पण्डितः ।
तत्क्रियानुविधानत्वे मुनयोऽपि न पण्डिताः ।
तस्माल्लोकद्वयस्येष्टं कर्तव्यं ते नराधिप ।
गुह्यमेतन्महाबाहो कथितं ते मयाखिलम् । [35]
द्विजाश्च नावमन्तव्यास्त्रैलोक्येश्वरपूजिताः ।
देववत्पूजनीयाश्च दानमानार्चनादिभिः ।
यैः कृतः सर्वभक्षोऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
क्षयी चापादितश्चन्द्रः को न नश्येत्प्रकोप्य तान् ।
लोकानन्यान्सृजेयुर्ये लोकपालांश्च कोपिताः । [40]
देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षुण्वंस्तान्समृधुयात् ।
यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ।
प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निर्दैवतं महत् ।
एवं विद्वानविद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं परम् । [45]

21

K_2 B_{3-6} De Dn D_3 (the lost MS having sections 1–36 only on suppl fol. *see m.*). $_{4-6}$ G_3 ins. the foll.

— (L. 52) K_2 D_2 यथा (for तथा). — (L. 53) K_4 संरक्ष्यं (for रक्ष्यं स्याद्). D_2 °मायाति (for °मेति च). — (L. 54) K_4 transp. वित्तनः and वृत्ततः. — (L. 55) K_2 विशिष्टेन (for [उ]पदिष्टेन). — (L. 58) $D_{1.2}$ चातुर्वेदो. — (L. 59) K_4 °निरतः (for °नियतः). — K_2 D_2 om. lines 63–64. — (L. 65) D_1 सुहृदो (for सन्मानान्).

20

(L. 1) K_2 सर्वतस् (for °शम्). — (L. 3) K_2 सादरं (for सो°). — (L. 7) K_2 सत्यवती (for वै वैदिकी). — (L. 11) K_2 धर्मा (for धन्या), and यस्यां धर्मा (for यासां राजन्). — (L. 13) K_2 बहुशो (for बहवो). — For 17–20, K_2 subst. सर्वज्ञत्वाल्लथं मोह आविशत्स्वर्गवासिनं (cf. line 19–20)। एवमद्भुतकर्माणामिति मे संशयो महान्. — (L. 21) K_2 श्रुत° (for श्रुत°). — (L. 22) K_2 चेच्छूरम् (for कौन्तेय). — K_2 om. lines 23–28. — (L. 30) K_4 °मदिरान् (for °मोहेन), and मदांधीकृतलोचनः (for the posterior half). — (L. 31) K_2 °बुद्धः सन् (for °संबुद्धः), and त्वां तु संबोधयाम्यह (for the posterior half).

passage after adhy. 190: K_4 $D_{1.2.3}$ (orig.) ins. it after adhy. 206 (K_4 $D_{1.2}$ reading sections 1–36 *after* section 158):

१

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च पर्यपृच्छन् । ऋषिः केन दीर्घायुरासीद्बकः ॥१॥ मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच । महातपा दीर्घायुश्च बको राजर्षिः । नात्र कार्या विचारणा ॥२॥

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।
मार्कण्डेयं पर्यपृच्छद्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ३
बकदाल्भ्यौ महात्मानौ श्रूयेते चिरजीविनौ ।
सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसंमतौ ॥ ४
एतदिच्छामि भगवन्बकशक्रसमागमम् ।
सुखदुःखसमायुक्तं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

वृत्ते देवासुरे राजन्संग्रामे लोमहर्षणे ।
त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ६
सम्यग्वर्षति पर्जन्यः सस्यसंपद उत्तमाः ।
निरामयाः सुधर्मिष्ठाः प्रजा धर्मपरायणाः ॥ ७
मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेषु व्यवस्थितः ।
ताः प्रजा मुदिताः सर्वा दृष्ट्वा बलनिषूदनः ॥ ८
ततस्तु मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतुः ।
ऐरावतं समास्थाय ताः पश्यन्मुदिताः प्रजाः ॥ ९
आश्रमांश्च विचित्रांश्च नदीश्च विविधाः शुभाः ।
नगराणि समृद्धानि खेटाञ्जनपदांस्तथा ॥ १०
प्रजापालनदक्षांश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिणः ।
उदपानं प्रपा वापी तडागानि सरांसि च ॥ ११
नानाव्रतसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ।
ततोऽवतीर्य रम्यायां पृथ्व्यां राजञ्शतक्रतुः ॥ १२
तत्र रम्ये शिवे देशे बहुवृक्षसमाकुले ।
पूर्वस्यां दिशि रम्यायां समुद्राभ्याशतो नृप ॥ १३
तत्राश्रमपदं रम्यं मृगद्विजनिषेवितम् ।
तत्राश्रमपदे रम्ये बकं पश्यति देवराट् ॥ १४
बकस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्रं दृढं प्रीतमनाभवत् ।

21

1 B_2 ऋषिं (for ऋषयो). K_4 $D_{1.2}$ om. ब्राह्मणा, and read पांडवश्च (for युधिष्ठिरश्च). — K_4 B_{2-4} D_{c2} $D_{1.2}$ किल (for केन). D_3 अस्ति कश्चिन्मिरजात इति (for ऋषिः—°द्बकः).

2 K_4 om. सर्वान्. K_4 D_c D_3 प्रत्युवाच (for उवाच). D_1 किं न श्रुतं भवता इह कालान्तरे क्वचित् (for मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच). — K_4 $D_{2.3}$ om. महातपा. B_4 सुमहातपा (for महा°). K_4 D_2 राजन्; D_c राजनृषिः (for राजर्षिः). — D_c om. कार्या.

3 ^{bcd}) K_4 $D_{1.2}$ धर्मराजो युधिष्ठिरः । मार्कंडेयं महाभागं प्राप्तकालमभाषत.

4 ^{ab}) B_{2m} °शकौ (for °दाल्भ्यौ). D_c D_4 श्रयते. — For 4, K_4 $D_{1.2}$ subst.:

श्रयते हि महाभाग बको दाल्भ्यो महातपाः ।
प्रियः सख्या च शक्रस्य चिरजीवी च सत्तमः ।
[(L_2) D_1 मेमतः (for सत्तमः).]

5 ^{b}) K_4 $D_{1.2}$ °इंद्र° (for °शक्र°). — ^{d}) K_4 D_c $D_{1.2}$ कथितं त्वया (for कथयस्व मे).

6 B_{2-4} D_c D_n $D_{4.6}$ G_3 om. 6^a–8^b.

7 ^{a}) K_2 पर्जन्ये. — ^{b}) K_4 °संपदनुत्तमाः.

8 ^{ab}) D_2 मुदिताश्च जनाः सर्वे, and व्यवस्थिताः. — ^{cd}) B_2 तादृक्सर्वा; D_1 दृष्ट्वा सर्वा (by transp.). K_2 बलि°; K_4 $D_{1.2}$ वृत्र° (for बल°).

9 For 9, K_4 $D_{1.2}$ subst.:

अतीव मुदितो राजन्देवराजः शतक्रतुः ।
ऐरावतमथारुह्य श्वेतं गजवरोत्तमम् ।
लोकं समानमास्थाय ददर्श मुदिताः प्रजाः ॥

10 ^{a}) K_4 आश्रमांश्च महापुण्यान्; D_c आश्रमान्सुविचित्रांश्च; $D_{1.2}$ आश्रमाणि च पुण्यानि. — ^{b}) K_4 $D_{1.2}$ नदीशैल(D_1 °लान्)सरांसि च. — ^{d}) K_4 $D_{1.2}$ नानाः (for खेटाञ्). $D_{1.2}$ °पदानि च (for °पदांस्तथा).

11 ^{c}) K_4 D_c $D_{1.2}$ उदपानः (for °पानं). K_4 $D_{1.2}$ कूपः (for वापी). — ^{d}) K_4 $D_{1.2}$ तडागारामसंकुलं. — After 11, K_4 $D_{1.2}$ ins.:

नानाजनपदाकीर्णं ब्रह्मचारिनिषेवितम् ।
यज्ञोत्सववतीं देवीं सागराम्बरमेखलाम् ।

12 ^{a}) K_1 D_n °ब्रह्म° (for °व्रत°). — ^{b}) K_4 D_c $D_{1.2}$ सेवितां द्विजसत्तमैः. — D_2 ins. after 12^{ab}: D_1, after 14:

तत्रावतीर्य भगवाञ्शक्रो दिविजसूदनः ।

[See below notes on section 16.]

— K_4 D_1 om. 12^{cd}; D_2 reads it after 14.

13 ^{a}) K_4 $D_{1.2}$ अथ (for तत्र). D_2 शुभे (for शिवे). — ^{c}) K_4 $D_{1.2}$ विंध्यस्य; D_c पुण्यायां (for रम्यायां). — ^{d}) K_4 $D_{1.2}$ समुद्रमभितोभवत्.

14 ^{b}) K_4 $D_{1.2}$ °पक्षि° (for °द्विज°). — ^{cd}) K_4 $D_{1.2}$ ददर्श शक्रः सुमहद्बकस्य च महात्मनः. — After 14, D_2 reads 12^{cd}. — D_1 ins. after तत्रावतीर्य etc. (see above):-D_2, after 12^{cd} (transposed):

प्रविवेश महापुण्यं तपोवनमनुत्तमम् ।

15 K_4 om. 15. — ^{ab}) $D_{1.2}$ बकः सुरपतिं देवं पूजयामास सत्तमः. — ^{cd}) $D_{1.2}$ om. 15^{cd}. D_c पाद्येनासनदानेन

पाद्यासनार्घदानेन फलमूलैरथार्चयत् ॥ १५
सुखोपविष्टो वरदस्ततस्तु बलसूदनः ।
ततः प्रश्नं बकं देव उवाच त्रिदशेश्वरः ॥ १६
शतं वर्षसहस्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७

बक उवाच ।

अप्रियैः सह संवासः प्रियैश्चापि विनाभवः ।
असद्भिः संप्रयोगश्च तद्दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १८
पुत्रदारविनाशोऽत्र ज्ञातीनां सुहृदामपि ।
परेष्वायत्तता कृच्छ्रं किं नु दुःखतरं ततः ॥ १९
नान्यद्दुःखतरं किंचिल्लोकेषु प्रतिभाति मे ।
अर्थैर्विहीनः पुरुषः परैः संपरिभूयते ॥ २०
अकुलानां कुले भावं कुलीनानां कुलक्षयम् ।
संयोगं विप्रयोगं च पश्यन्ति चिरजीविनः ॥ २१
अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव शतक्रतो ।
अकुलानां समृद्धानां कथं कुलविपर्ययः ॥ २२
देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसाः ।
प्राप्नुवन्ति विपर्यासं किं नु दुःखतरं ततः ॥ २३
कुले जाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः ।
आर्द्यन्ते निद्रावशताः किं नु दुःखतरं ततः ।
लोके वैधर्म्यमेतत्तु दृश्यते बहुविस्तरम् ॥ २४
हीनज्ञानाश्च दृश्यन्ते क्लिश्यन्ते प्राज्ञकोविदाः ।
बहुदुःखपरिक्लेशं मानुष्यमिह दृश्यते ॥ २५

इन्द्र उवाच ।

पुनरेव महाभाग देवर्षिगणसेवित ।
समाख्याहि मम ब्रह्मन्किं सुखं चिरजीविनाम् । २६

बक उवाच ।

अष्टमे द्वादशे वापि शाकं यः पचते गृहे ।
कुमित्राण्यनपाश्रित्य किं वै सुखतरं ततः ॥ २७
यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महाशनम् ।
अपि शाकं पचानस्य सुखं वै मघवन्गृहे ॥ २८
अर्जितं स्वेन वीर्येण नान्यपाश्रित्य कंचन ।
फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपणं गृहे ॥ २९
परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यशः ।
सुसृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमतः सताम् ॥ ३०
श्वभ्रकीलालपो यस्तु परान्नं भोक्तुमिच्छति ।
धिगस्तु तस्य तद्भुक्तं कृपणस्य दुरात्मनः ॥ ३१
यो दत्त्वातिथिभूतेभ्यः पितृभ्यश्च द्विजोत्तमः ।

(for [c]).

16 [ab]) K4 तत्रावतीर्य भगवान्शक्रो दैत्यनिषूदनः (see insertion above under section 12). D1. 2 इंद्रो बलनिषूदनः (for [b]). — [cd]) K2 De2 त्रिदिवेश्वरः. K4 D1. 2 कथाप्रश्नं बकं दाल्भ्यमुवाच कुरुनंदन.

17 [a]) B3. 4 शत- (for शतं). K4 D1. 2 °सहस्राणां (for °सहस्राणि). — [b]) K4 D1. 2 बक (for ऽनघ). — [c]) K4 D1. 2 आख्याहि त्वं (for समाख्याहि).

18 K2 B2–4 De D3. 4. 6 G3 om. 18.

19 [ab]) K4 D1. 2 पुत्रनाशा(D2 °शोको)धेनाशश्च, and तथा (for अपि). — [cd]) K4 D1. 2 चैव (for कृच्छ्रं). K4 De D1. 2 किं नु दुःखमतः (De दुखं ततः) परं.

20 [b]) K4 D1. 2 लोकेस्मिन् (for लोकेषु). — [d]) K4 D1. 2 यः परैः (for परैः सं-).

21 [a]) K4 D1. 2 कुलीभावं; D3 कुलीनत्वं. — [b]) K4 D1–3 कुलानां च कुलक्रियां. — [c]) K4 D1–3 संयोगान्विप्रयोगांश्च.

22 [cd]) K4 D1–3 असुराणां (for अकुलानां), and कथितः कालपर्ययः (for [d]).

23 [ab]) K4 D1–3 °गंधर्वाः किंनरोरगमानुषाः. — [d]) D3 किं स्विद् (for किं नु). K4 दुःखमतः परं.

24 [a]) K4 D1–3 कृच्यंते (for क्लिश्यन्ते). — [b]) K4 B2–4 D3. 2 दौष्कुलेयैर् (for °लेय-). — [c]) K4 D1–3 °श्राक्रांताः (for °वमताः). — [d]) De किं स्विद् (for किं नु). K4 °मतः परं (for °तरं ततः). — [e]) K2 B3. 2 वै धर्मम् (for वैधर्म्यम्). K4 D1–3 बहुनर्थमयं लोके. — [f]) K4 [ति]सुरसूदनः; D1–3 शत्रुसूदन (for बहुविस्तरम्).

25 [a]) De दृश्यंते (for दृश्यन्ते). K4 (orig.) D2. 3 अपि प्रत्यक्षं बभूवो; K4 (marg. sec. m.) D1 क्लिश्यमानाश्च बहवो. — [b]) De कृच्यंते (for क्लिश्यन्ते). — [c]) K4 D3 महा-; D1. 2 महद् (for बहु-).

26 [b]) K4 D1–3 समार्प- (for देवर्षि-). K2 De °सेवितः; K4 °संनिभ; B3 °सेविते; B3 De °संनिधौ; D1 °संनिभः; D2 °संनिभाः (for °सेवित). — [c]) K4 D1–3 आख्याहि त्वं. K4 D1 महा-; D2. 3 (marg. sec. m.) महद् (for मम). — [d]) D1 दुःखं (for सुखं).

27 [a]) K4 D1–3 अष्टम्यां वा नवम्यां वा (D3 marg. sec. m. °मे नवमे वापि). — [b]) K4 यः शाकं (by transp.); B2. 4 De शाक यत्; D1–3 यः पाकं.

28 [a]) K4 नान्य(marg. sec. m. नास्य)हानि गण्यंते; D1. 2 हानि नास्य गं°; D3 नास्य हान्यानि गं°. — [b]) D1 नैवमाहुर्; D3 नैव हानिर्. — [d]) K4 D1–3 स्वे गृहे परमं सुखं.

29 [b]) K4 De D1–3 अन(K4 अप्पः; De अप्युः; D1 अव्य)-पाश्रित्य वांधवान्. — [c]) K2 B2–4 De Dm. ns D3 फलं शाकमपि; K4 D1. 2 फलमूल°. — [d]) K4 D1–3 मतां (for गृहे).

30 [a]) K4 D1–3 हि (for तु). K2 B3. 4 भोक्तुं; K4 D1–3 भुक्तं (for भोक्तुः). — [d]) K4 D2. 3 विषकल्पं मतं (D2 स्मृतं) सतां; De विषकल्पो मतः सतां; D1 विषेण सदृशं सतां.

31 [ab]) K2 corrupt. K4 D1–3 श्वा लालप्यमान इव यो

शिष्टान्यन्नानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतरं ततः ॥ ३२
अतो मृष्टतरं नान्यत्पूर्तं किंचिच्छतक्रतो ।
दत्त्वा यस्त्वतिथिभ्यो वै भुङ्क्ते तेनैव निष्पशः ॥ ३३
यावतो ह्यन्धसः पिण्डानश्नाति सततं द्विजः ।
तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः ॥ ३४
यदेनो यौवनकृतं तत्सर्वं नश्यते ध्रुवम् ।
सदक्षिणस्य भुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतम् ।
यद्वारि वारिणा सिञ्चेत्तद्धयेनस्तरते क्षणात् ॥ ३५

मार्कण्डेय उवाच ।

एताश्चान्याश्च वै बह्वीः कथयित्वा कथाः शुभाः ।
बकेन सह देवेन्द्र आपृच्छ्य त्रिदिवं गतः ॥ ३६

Colophon.

२

वैशंपायन उवाच ।

ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमूचुः । कथितं ब्राह्मणमहाभाग्यम् । राजन्यमहाभाग्यमिदानीं शुश्रूषामह इति ॥३७॥

तानुवाच मार्कण्डेयो महर्षिः । श्रूयतामिदानीं राजन्यानां महाभाग्यमिति ॥३८॥ कुरूणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजा महर्षीनभिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशीनरं शिबिं ददर्शाभिमुखम् ॥३९॥ तौ समेत्य परस्परेण यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन परस्परेण तुल्यात्मानौ विदित्वान्योन्यस्य पन्थानं न ददतुः ॥४०॥ तत्र नारदः प्रादुरासीत् । किमिदं भवन्तौ परस्परस्य पन्थानमावृत्य तिष्ठत इति ॥४१॥ तावूचतुर्नारदम् । नैतद्भगवन् । पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्विशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते समर्थाय वा । आवां च सख्यं परस्परेणोपगतौ । तच्चावधानतोऽत्युत्कृष्टमधरोत्तरं परिभ्रष्टम् ॥४२॥ नारदस्त्वेवमुक्तः श्लोकत्रयमपठत् ॥४३॥

क्रूरः कौरव्य मृदवे मृदुः क्रूरे च कौरव ।
साधुश्चासाधवे साधुः साधवे नासुयात्कथम् ॥४४
कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णयः ।
औशीनरः साधुशीलो भवतो वै महीपतिः ॥ ४५

भुक्तेन्न परस्य तु.

32 ^{ab}) K$_4$ D$_{1-3}$ देवतातिथिभृत्यानां पितॄणां च विशेषतः. — ^{c}) K$_4$ D$_{1-3}$ शिष्टान्नानि च (D$_1$ तु) यो भुंक्ते. — ^{d}) D$_1$ यि. विशिष्टतरं ततः.

33 ^{a}) D$_3$ [s]मृत° (for मृष्ट°). D$_3$ ततः परं सुखं नान्यत्. — ^{b}) K$_4$ Dc D$_{1-3}$ किंचिदस्ति शतक्रतो. — ^{cd}) K$_3$ B$_{2-4}$ Dc D$_{1}$ D$_4$ G$_3$ [s]न्नं (for वै). K$_4$ D$_{1-3}$ देवतातिथिभृत्येभ्यो (K$_4$ °भृत्यानां) दत्त्वा भुंक्ते हि यः सदा (D$_1$ पुमान्).

34 ^{ab}) D$_3$. 3 om. 34^{ab}. K$_4$ D$_1$ अदत्त्वा यस्तु विप्रेभ्यो भुंक्ते स्तेनः स एव तु (D$_1$ च); cf. Gītā 3. 12^{cd}. — ^{d}) B$_3$ मानवः (for दायकः).

35 K$_4$ D$_1$. 2 om. 35^{cdef}.

36 ^{ab}) D$_3$ om. 36^{ab}. K$_4$ बह्वीः सं- (for वै बह्वीः) — ^{c}) K$_4$ Dc D$_1$. 2 देवेश (for देवेन्द्र). — ^{d}) K$_4$ D$_3$ आपृष्ट्वा. B$_3$ ययौ (for गतः).

Colophon. *Adhy. no.*: Dn. n$_3$ 192; Dn$_3$ T$_3$ 193; G$_4$ 194. — After the colophon, Dc ins. समाप्तं च महाभाग्यं — After this adhy., D$_1$. 2 read our adhy. 207.

२

37 K$_3$ पुनः सर्वे; D$_3$ पुनरेव (for पुनर्). B$_3$ om. मार्कण्डेयमूचुः । कथितं, and ins. श्रुतं before राजन्य°. B$_4$ transp. राजन्यमहाभाग्यं and इदानीं. Dc ब्राह्मणभाग्यं; Dn D$_4$ G$_3$ महाब्राह्मणभाग्यं; D$_1$ ब्राह्मणमाहात्म्यं. K$_4$ D$_1$. 2 राजमाहात्म्यं (for राजन्यमहाभाग्यं). — K$_4$ D$_3$ चेदानीं (for इदानीं). K$_4$ D$_1$. 2 वद; B$_3$. 4 शुश्रूषाम; D$_3$ शुश्रूषयाम. K$_4$ D$_1$. 2 om. इति.

38 K$_4$ D$_1$. 2 om. महर्षिः. K$_3$ B$_3$ Dc D$_4$ G$_3$ राजन्य-; K$_4$ D$_1$. 2 राज- (for राजन्यानां). B$_3$ -माहात्म्यम् (for महाभाग्यम्). K$_4$ D$_1$. 2 om. इति.

39 K$_4$ D$_1$ वै राजा (for राजा). K$_4$ B$_3$ D$_1$. 2 महर्षिम्. D$_1$ उपगम्य (for अभि°). K$_4$ Dc D$_1$. 2 निवृत्तौ (for निवृत्य). After निवृत्य, K$_4$ B$_3$ Dc D$_3$ ins. रथस्थः पथि. B$_4$ G$_3$ औशीनरिं.

40 B$_3$ om. (the first) परस्परेण; K$_4$ D$_1$. 2 read for it परस्परं. B$_3$ om. यथा-. K$_4$ D$_1$. 2 पुण्यसाम्यं परस्परं (for गुण° परस्परेण). B$_3$ om. (the second) परस्परेण. K$_4$ D$_1$. 2 तुल्यात्मनोर् (D$_1$ om. तुल्यम्). D$_3$ नान्योन्यं पंथानं ददतुः (for [अ]न्यो° — ददतुः).

41 After तत्र, K$_4$ D$_1$. 2 ins. तयोरभिप्रायं विदित्वा महर्षिर्; and after प्रादुरासीत् they ins. स उवाच. — K$_3$. 4 D$_1$. 2 परस्परं (for °स्परस्य).

42 Dc$_1$ D$_1$ नारद (for °दम्). — K$_3$ त्वेतद्; D$_3$ वै तद् (for नैतद्). K$_4$ भवने; D$_1$ भवना; D$_3$ भवति (for भगवन्). — K$_3$ क आवयोरपि यास्यिति पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्; K$_4$ D$_3$ कथयितव्यं सर्वथा धर्मप्रवादिभिर्; Dc पूर्वधर्मप्रचोदिभिर्; D$_1$ न कथयितव्यं सर्वदा धर्मवादिभिर् (for पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्). Dc पंथान (for पन्था). K$_4$ D$_1$. 2 om. समर्थाय वा. Before समर्थाय वा, K$_3$ ins.:

अक्रोधाज्जयति क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
[=(var.) 5. 39. 58^{ab}.]

— K$_4$ D$_1$. 2 read तु (for च), and संगतौ (for सख्यं); and om. उपगतौ. K$_3$ G$_3$ त्युत्कृष्टम् (for त्युत्कृ°). K$_4$ D$_1$. 2 भवांस्त्विदानीं ब्रवीतु क आवयोरपयास्यिति (for तच्चा° — °भ्रष्टम्).

43 K$_4$ D$_1$. 2 तु श्लोकान् (for श्लोकत्रयम्).

44 For 44, K$_4$ D$_1$. 2 subst.:

जयेत्कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।
क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥ ४६

तदुभावेव भवन्तावुदारौ । य इदानीं भवद्ग्रामन्यतमः सोऽपसर्पतु । एतद्वै निदर्शनम् । इत्युक्त्वा तूष्णीं नारदो बभूव ॥४७॥ एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः शिबिं प्रदक्षिणं कृत्वा पन्थानं दत्त्वा बहुकर्मभिः प्रशस्य प्रययौ ॥४८॥ तदेतद्ब्राह्मो महाभाग्यमप्युक्तवान्नारदः ॥४९॥

Colophon.

३

मार्कण्डेय उवाच ।

इदमन्यच्छ्रूयताम् । ययातिर्नाहुषो राजा राज्यस्थः पौरजनावृत आसांचक्रे ॥५०॥ गुर्वर्थी ब्राह्मण उपेत्याब्रवीत् । भो राजन्गुर्वर्थं भिक्षेयं समयादिति ॥५१॥ राजोवाच । ब्रवीतु भगवान्समयमिति ॥५२॥

ब्राह्मण उवाच ।

विद्वेषणं परमं जीवलोके
कुर्यान्नरः पार्थिव याच्यमानः ।
तं त्वां पृच्छामि कथं तु राज-
न्दद्याद्भवान्दयितं च मेऽद्य ॥ ५३

राजोवाच ।

न चानुकीर्तये दत्त्वा
अयाच्यमर्थं न च संशृणोमि ।
प्राप्यमर्थं च संश्रुत्य
तं चापि दत्त्वा सुसुखी भवामि ॥ ५४
ददामि ते रोहिणीनां सहस्रं
प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानः ।
न मे मनः कुप्यति याचमाने
दत्तं न शोचामि कदाचिदर्थम् ॥ ५५

इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्रं ददौ । प्राप्तवांश्च गवां सहस्रं ब्राह्मण इति ॥५६॥

Colophon.

४

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यतामित्यब्रवीत्पाण्डवः ॥ ५७ ॥

अथाचष्ट मार्कण्डेयः । महाराज वृषदर्भसेदुकनामानौ राजानौ नीतिमार्गरतावस्तोपास्तकृतिनौ ॥५८॥ सेदुको वृषदर्भस्य बालस्यैव उपांशुव्रतमभ्यजानात् । कुप्यमदेयं ब्राह्मणस्य ॥५९॥ अथ तं सेदुकं ब्राह्मणः कश्चिद्वेदाध्ययनसंपन्न आशिषं दत्त्वा गुर्वर्थी भिक्षितवान् । अश्वसहस्रं मे भगवान्ददात्विति ॥६०॥ तं सेदुको ब्राह्मणमब्रवीत् । नास्ति संभवो गुर्वर्थं दातुमिति । स त्वं गच्छ वृषदर्भसकाशम् । राजा परमधर्मज्ञः । ब्राह्मण तं भिक्षस्व । स ते दास्यति । तस्यैतदुपांशुव्रतमिति ॥६१॥ अथ ब्राह्मणो वृषदर्भसकाशं गत्वा अश्वसहस्रमयाचत । स राजा तं कशेनाताडयत् । तं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । किं हंस्यनागसं मामिति ॥६२॥ एवमुक्त्वा तं शपन्तं राजाह । विप्र किं

क्रूरः क्राय कौरव्यो मृदवे कौरवो मृदुः ।
असाधवे क्षमाधुश्च साधवे तत्समो मतः ।

45 K₄ D₁. ₃ om. 45. — ᵇ) Dc वेदेषु (for देवेषु).

46 ᵃᵇ)=(var.) 5. 39. 58ᵃᵈ. — ᵃ) K₄ D₁. ₃ दानात्कदर्यं जयति. — ᵃᵈ) K₄ D₁. ₃ अक्रोधाज्जयति क्रोधमसाधुं साधुना शिबिः (see insertion above).

47 K₄ D₁. ₃ [ई]दृशौ (for [उ]दारौ). — B₃ om. इदानीं. K₄ D₁. ₃ शिबिरुदारोयं शिबेरहं मन्ये कौरव्यो यात्विति (for य इदानीं – °सर्पतु). — K₄ तत्संमतमिति; D₁. ₃ एतत्संगतम् (for एतद्वै निदर्शनम्). — K₄ D₁. ₃ om. उक्त्वा, and read [स]भवत् (for बभूव).

48 K₄ D₁. ₃ तच्छ्रुत्वा कौरव्यः (om. तु). B₃ शिवाय; Dc D₄ शिबेः; G₃ शिर्विः (for शिबिं). K₃ Dc D₄ G₃ om. कृत्वा. K₄ कृत्य (for कृत्वा). K₄ D₁. ₃ om. बहुकर्मभिः प्रशस्य. B₃ ययौ (for प्रययौ).

49 K₄ D₁. ₃ तदेष विनयो राज्ञां भाग्यं (D₁ महाभाग्यं) च कथितामिति (K₄ °मस्ति).

Colophon. K₃ B₃–₄ Dc D₄. ₆ G₃ om. the colophon. — *Adhy. no.*: Dn 193 (Dn₃ 194); D₁ 215.

50 K₄ °जनपरिवृत (for °जनावृत).

51 D₁. ₃ तं गुर्वर्थी (for गुर्वर्थी). — K₄ D₃ ins. भवंतं before गुर्वर्थं.

53 ᶜ) K₄ Dn₃ तत्त्वां (for तं त्वां). D₃ स कथं नु (for कथं नु). — ᵈ) K₄ दयितश्च; D₃ °तश्चापि.

54 ᵃ) Dn D₁ दत्त्व दत्त्वा (for दत्त्वा). — ᵇ) K₄ न प्राप्यम् (for अयाच्यम्). — ᵈ) Dn₃ दद्यां (for दत्त्वा).

55 ᵇ) Dn याच्य° (for याच°)! — ᶜ) Dn D₃ याच्यमाने! — ᵈ) D₃ ददन् (for दत्तं).

Colophon. K₄ D₁. ₃ om. the colophon. — *Adhy. no.*: Dn 194 (Dn₃ 195).

57 K₄ राजमहाभाग्यं; D₃ महाराजभाग्यं (for महाभाग्यं).

58 K₄ D₃ transp. मार्कण्डेयः and महाराज. D₃ राज- (for राजानौ).

59 Dn D₁. ₃ अभ्यजानत्. — After कुप्यम्, D₃ ins. अश्वसहस्रं मे भवान्. K₄ कुप्येददेच्च (for कुप्यमदेयं).

60 K₄ गुर्वर्थ (for °र्थी).

61 K₄ D₁–₃ नास्ति मे संभवो (for नास्ति संभवो). K₄ D₁. ₃ ब्रह्मण्यस्तं भिक्षयस्व (for ब्राह्मण तं भिक्षस्व).

62 K₄ कशया नम्; D₃ तं कशया (for तं कशेन). A few MSS. हिंमि (for हंसि). K₄ reads मां before हंमि.

यो न ददाति तुभ्यम् । उताहो स्विद्ब्राह्मण्यमेतत् ॥६३॥ ब्राह्मण उवाच । राजाधिराज तव समीपं सेदुकेन प्रेषितो भिक्षितुमागतः । तेनानुशिष्टेन मया त्वं भिक्षितोऽसि ॥६४॥ राजोवाच । पूर्वाह्णे ते दास्यामि । यो मेऽद्य बलिरागमिष्यति । यो हन्यते कशया कथं मोघं क्षेपणं तस्य स्यात् ॥६५॥ इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय दैवसिकामुत्पत्तिं प्रादात् । अधिकस्याश्वसहस्रस्य मूल्यमेवादादिति ॥६६॥

Colophon.

५

मार्कण्डेय उवाच ।

देवानां कथा संजाता । महीतलं गत्वा महीपतिं शिबिमौशीनरं साध्वेनं शिबिं जिज्ञास्याम इति ॥६७॥ एवं भो इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपतिष्ठताम् । अग्निः कपोतरूपेण । तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण ॥६८॥ अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्सङ्गं न्यपतत् ॥६९॥

अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षणार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते । वसु ददातु । अन्तवान्पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्यात् । घोरं कपोतस्य निपातमाहुः ॥७०॥

अथ कपोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाद्भीतो भवन्तं प्राणरक्षार्थी प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राप्यार्थी मुनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कर्शितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि । तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिकूलभाषिणम् । एवंयुक्तमपापं मां विद्धि ॥७१॥

गदामि वेदान्विचिनोमि छन्दः
सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः ।
न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं
मा प्रादाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि ॥ ७२

अथ श्येनो राजानमब्रवीत् ॥७३॥

पर्यायेण वसतिर्वा भवेषु
सर्गे जातः पूर्वमस्मात्कपोतात् ।
स्वमाददानोऽथ कपोतमेनं
मा त्वं राजन्विघ्नकर्ता भवेथाः ॥ ७४

राजोवाच ।

केनेदृशी जातु परा हि दृष्टा
वागुच्यमाना शकुनेन संस्कृता ।
यां वै कपोतो वदते यां च श्येन
उभौ विदित्वा कथमस्तु साधु ॥ ७५
नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले
नास्य बीजं रोहति काल उप्तम् ।
भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे
न त्राणं लभेत्त्राणमिच्छन्स काले ॥ ७६
जाता हस्वा प्रजा प्रमीयते
सदा न वासं पितरोऽस्य कुर्वते ।
भीतं प्रपन्नं यो ददाति शत्रवे
नास्य देवाः प्रतिगृह्णन्ति हव्यम् ॥ ७७
मोघमन्नं विन्दति चाप्रचेताः
स्वर्गाल्लोकाच्छ्रयति क्षीघ्रमेव ।
भीतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे

---

63 After ददाति, Dn_3 ins. स्वीयं धनं. After तुभ्यं, D_3. 3 ins. तस्मै ददासि शापम्.

65 K_4 D_{1-3} पूर्वाह्णे; Dn_3 पूर्वार्धे (for पूर्वाह्णे). — D_3 यं हन्यात् (for यो हन्यते). K_4 तेय न (for तस्य). D_3 तस्य न देयं स्यान्मोघं क्षेपणं ते यथा न स्यात्; D_3 मोघं क्षेपणं ते यथा न स्यात् (for कथं – स्यात्).

66 K_4 D_2. 3 एवम् (for the first इति). K_4 Dn_3 दैवसिकीम्. — K_4 अथो (for एव). K_4 om. [अ]दादिति; D_2. 3 om. एवादादिति.

Colophon. K_4 Dn_2. n3 D_{1-3} om. the colophon. — *Adhy. no.*: Dn_1 195.

67 Before देवानां, D_2. 3 ins. अथ.

68 K_4 इंद्राग्नी (for अग्नीन्द्रौ). D_2. 3 [उ]पातिष्ठतां. — K_4 Dn_1. n3 D_1. 3 अभि°; D_3 अन्व° (for अभ्य°). K_4 D_3 आमिषार्थी (for °र्थम्).

69 K_4 D_2. 3 दिव्या सहासीनस्य; D_1 दिव्यसेनस्य (for दिव्यासनासीनस्य). K_4 D_2. 3 [उ]त्संगे.

70 After अब्रवीत्, K_4 D_{1-3} ins.: निर्दिनं यस्याभिपतते कपोतकः स भवान् वेश्म यान्यद्य. — K_4 reads प्राणरक्षणार्थं — प्राणार्थी प्रपद्यते । after राजानमब्रवीत् (in 71). D_3 अन्नं चाशु (for अन्तवान्).

71 K_4 °रक्षणाथ (for °रक्षार्थं). D_2. 3 भयभीतो (for भीतं), and प्राप्यायुरर्थी (for प्राप्यार्थी). — D_2. 3 दमेन च (for दमेन). — K_4 एवमुक्तम् (for एवंयुक्तम्).

72 [b]) K_4 हि (for मे). — [c]) K_4 D_2. 3 श्रोत्रिय- (for श्रोत्रियस्य). — [d]) K_4 D_2. 3 मां मा (*or* मा मां) (for मा).

74 [b]) K_4 D_2. 3 स्वर्गे (for सर्गे). D_2. 3 कपोतः (for °तात्). — [c]) K_4 D_2. 3 स्वम् (for स्वम्).

75 [a]) D_2. 3 पुरो (for परा). — [b]) K_4 D_2. 3 कुशलेन (for शकुनेन). — [c]) K_4 D_3 om. वै. — [d]) K_4 कथयानुशास्तां; D_2. 3 कथयामि गाथां.

76 =(var.) 5. 12. 19. — K_4 om. (hapl.) 76[d]–77[c]. — [b]) D_2 न त्रातारं (for न त्राणं). Dn_1 D_2. 3 लभते (for लभेत्). D_2 काले; D_3 त्राणकाले (for स काले).

77 =(var.) 5. 12. 21. — [a]) D_2 ह्रस्वरूपा (for ह्रस्वा), and प्रमीते (for प्रमीयते). — [b]) Dn_1 न च वासं; D_2 [अ]नुवाधां (for न वासं).

78 =(var.) 5. 12. 20. — [a]) Dn_3 विंदते. Dn_3 D_2. 3 om. च.

सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ ७८
उक्षाणं पक्त्वा सह ओदनेन
अस्मात्कपोतात्प्रति ते नयन्तु ।
यस्मिन्देशे रमसेऽतीव श्येन
तत्र मांसं शिबयस्ते वहन्तु ॥ ७९
श्येन उवाच ।
नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेयं न चान्य-
दस्मान्मांसमधिकं वा कपोतात् ।
देवैर्दत्तः सोऽद्य ममैष भक्ष-
स्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ ८०
राजोवाच ।
उक्षाणं वेह तमनूनं नयन्तु
ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।
भयाहितस्य दायं ममान्तिकात्त्वां
प्रत्याह्वायं तु त्वं श्येनं मा हिंसीः ॥ ८१
त्यजे प्राणांश्चैव दद्यां कपोतं
सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन ।
यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य
नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथंचित् ॥ ८२
यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्ना:
प्रशंसेयुः शिबयः कर्मणा तु ।
यथा श्येन प्रियमेव कुर्या
प्रशाधि मां यद्वदेस्तत्करोमि ॥ ८३
श्येन उवाच । ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन्याव-
न्मांसं कपोतेन समम् । तथा तस्मात्साधु त्रातः कपोतः । प्रशंसेयुश्च
शिबयः । कृतं च प्रियं स्यान्ममेति ॥८४॥
अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलयाधारयत् । गुरुतर
एव कपोत आसीत् ॥८५॥ पुनरन्यमुत्कर्त । गुरुतर एव
कपोतः ॥८६॥ एवं सर्वं समधिगत्य शरीरं तुलायामारोपयामास ।
तत्तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ॥८७॥ अथ राजा स्वयमेव
तुलामारुरोह । न च व्यलीकमासीद्राज्ञः ॥८८॥ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा
त्रात इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येनः ॥८९॥ अथ राजा अब्रवीत् ॥९०॥
कपोतं विद्युः शिबयस्त्वां कपोत
पृच्छामि ते शकुने को नु श्येनः ।
नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्या-
देतं प्रश्नं भगवन्मे विचक्ष्व ॥ ९१
कपोत उवाच ।
वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु-
रथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः ।
साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेय नौ
जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ॥ ९२
यामेतां पेशीं मम निष्क्रयाय
प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् ।
एतद्वो लक्ष्म शिवं करोमि
हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ ९३
एतामां प्रजानां पालयिता यशस्वी
सुरर्षीणामथ संमतो भृशम् ।
एतस्मात्पार्श्वात्पुरुषो जनिष्यति
कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ९४
कपोतरोमाणं शिबिनौद्विदं पुत्रं प्राप्स्यसि नृप । नृपसंहननं

79 a) K4 पक्वं (for पक्त्वा). — b) D1 अस्मत्- (for अस्मात्). — c) D1 हि (for ऽतीव). — d) K4 D2. 3 वयमस्ते (for शिबयस्ते).

80 a) D2 द्वादश प्रार्थये (for प्रार्थयेयं). — b) K4 Dn1 D1–3 om. वा. — d) K4 कुशलं नाभावात्; D2. 3 नान्यशकुना-न्नभावात् (for शकुनानाम°).

81 a) K4 D1–3 वै हतम् (for वेह तम्). — b) K4 ते पचंतु पुरुषा ममैव वाचा; D2 ते पुरुषा ममैव वचनात्; D3 ते पुरुषा ममैव च. — c) K4 याहि त्वमादाय; D1 याहि त्वस्य दायं; D2. 3 याहि तदादाय (for भयाहितस्य दायं). — d) Dn2 प्रापयंतु (for प्रत्याह्वायं तु). K4 D1–3 त्वं श्येनं मा हिंसीः पुरुषं (D2. 3 सत्पुरुषं) कपोतं.

82 b) K4 Dn1. n2 जानामि; D2 जहासि. — c) K4 D2. 3 वृथा (for यथा).

83 a) Dn1 हि (for मां). D2. 3 ते (for वै). K4 Dn2 D3 प्रपन्नाः. — b) D3 (by corr.) [अ]थ (for तु). — c) K4 D1. 3 ins. ते after यथा. — d) D2. 3 यावदेत-त्करोमि.

84 Dn2 [अ]स्मात् (for तस्मात्). Dn1 त्रातः; Dn2 मात्रः (for त्रातः).

85 Dn2 D3 om. स.

87 Dn2 एवं सर्वं मांसमधिकृत्य; D2. 3 एवं सर्वमांसमुत्कृत्य. D2. 3 शरीरात् (for शरीरं). — K4 D2. 3 तथा (for तत्तथापि).

89 D2. 3 तात (for त्रात). K4 प्रालीयत; D3 प्रलीयत.

91 a) D2. 3 कथं विद्युः (for विद्युः). — b) D3 क (for को). — cd) D2. 3 इतीदृशं (for ईदृशं), and एतत् (for एतं).

92 c) K4 साधुं. D2 ज्ञातं त्वम्. K4 D2 ऋषयः (for ऋषभं). K4 सौरथानां; K4m D2. 3 सौरभेयानां (for सौरथेय नौ).

93 a) K4 इमां (for एतां), and निःक्रयार्थं (for निष्क्रयाय). — c) D2. 3 पश्य (for लक्ष्म). — d) K4 D3 om. वर्णं. D2 °रूपं (for °वर्णं).

94 a) K4 D2. 3 आसां (for एतासां). — b) D1 सुरर्ष-भाणाम्. K4 D2. 3 संभूतो (for °मतो). — c) K4 D3 जनिष्यते.

95 K4 D1. 3 शिबिगौद्विदं. K4 D2. 3 वृषं महारथं (for

यशोदीप्यमानं द्रष्टासि शूरवृषभं सौरथानाम् ॥९५॥

Colophon.

६

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्यं कथ्यताम् । इत्यब्रवीत्पाण्डवो मार्कण्डेयम् ॥९६॥

अथाचष्ट मार्कण्डेयः । अष्टकस्य वैश्वामित्रेरश्वमेधे सर्वे राजानः प्रागच्छन् । भ्रातरश्चास्य प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनर इति ॥९७॥ स च समाप्तयज्ञो भ्रातृभिः सह रथेन प्रायात् । तं च नारदमागच्छन्तमभिवाद्यारोहतु भवान्रथमित्यब्रुवन् ॥९८॥ तांस्तथेत्युक्त्वा रथमारुरोह ॥९९॥

अथ तेषामेकः सुरर्षिं नारदमब्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्तं किंचिदिच्छेयं प्रष्टुमिति ॥१००॥ पृच्छ । इत्यब्रवीदृषिः ॥१०१॥

सोऽब्रवीत् । आयुष्मन्तः सर्वगुणप्रमुदिताः । अथायुष्मन्तं स्वर्गस्थानं चतुर्भिर्यातव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥१०२॥ अयमष्टकोऽवतरेत् । इत्यब्रवीदृषिः ॥१०३॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१०४॥ अथाचष्ट । अष्टकस्य गृहे मया उषितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥१०५॥ अथापश्यमनेकानि गोसहस्राणि वर्णशो विविक्तानि ॥१०६॥ तमहमपृच्छम् । कस्येमा गाव इति ॥१०७॥ सोऽब्रवीत् । मया निसृष्टा इत्येताः ॥१०८॥ तेनैव स्वयं श्लाघति कथितेन । एषोऽवतरेत् ॥१०९॥

अथ त्रिभिर्यातव्यम् । सांप्रतं कोऽवतरेत् ॥११०॥ प्रतर्दनः । इत्यब्रवीदृषिः ॥१११॥ तत्र किं कारणम् ॥११२॥ प्रतर्दनस्यापि गृहे मयोषितम् । स मां रथेनानुप्रावहत् ॥११३॥ अथैनं ब्राह्मणो भिक्षेत । अश्वं मे ददातु भवान् ॥११४॥ निवृत्तो दास्यामि । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणम् ॥११५॥ त्वरितमेव दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणः ॥११६॥ त्वरितमेव ॥११७॥ स ब्राह्मणस्यैवमुक्त्वा दक्षिणं पार्श्वमददत् ॥११८॥ अथान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ॥११९॥ तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदात् ॥१२०॥ अथ प्रायात् । पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । त्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वामं धुर्यमददत् ॥१२१॥ अथ प्रयात् । पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मणः ॥ तमब्रवीत् । अतियातो दास्यामि ॥१२२॥ त्वरितमेव मे दीयताम् । इत्यब्रवीद्ब्राह्मणः ॥१२३॥ तस्मै दत्वाश्वं रथधुरं गृह्णता व्याहृतम् । ब्राह्मणानां सांप्रतं नास्ति किंचिदिति ॥१२४॥ य एष ददाति चासूयति च तेन व्याहृतेन तथावतरेत् ॥१२५॥

अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥१२६॥ वसुमना अवतरेत् । इत्यब्रवीदृषिः ॥१२७॥ किं कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१२८॥ अथाचष्ट नारदः । अहं परिभ्रमन्वसुमनसो गृहमुपस्थितः । स्वस्तिवचनमासीत् । पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छम् । स्वस्तिवाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणानां दर्शितः । तमहं रथं प्राशंसम् ॥१२९॥ अथ राजाब्रवीत् । भगवता रथः प्रशस्तः । एष भगवतो रथ इति ॥१३०॥ अथ कदाचित्पुनरप्यहमुपस्थितः । पुनरेव च रथप्रयोजनमामीत् ॥१३१॥ सम्यगयमेष भगवतः । इत्येवं राजाब्रवीदिति ॥१३२॥ पुनरेव तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयम् ॥१३३॥ अथ

नृप । वृषसंहननं).

Colophon. *Adhy. no.*: Dn 196 (Dn$_2$ 195); D1 216.

97 D$_{2.3}$ अथाचष्ट मां°. — K$_4$ Dn1 D$_{2.3}$ आगच्छन् (for प्राग°).

98 K$_4$ D$_{2.3}$ तं (for तं च). K$_4$ D$_{2.3}$ ins. अपश्यन् after आगच्छन्तम्.

99 K$_4$ om. तांम्. D$_{2.3}$ तथेत्युक्त्वा.

100 K$_4$ D$_{2.3}$ एकतरो ऋषिं (K$_4$ marg. औशीनरो [gloss?]) (for एकः सुरर्षिं).

102 K$_4$ D1–3 सर्व एव (for सर्व-). — K$_4$ अथायुष्मन्. K$_4$ D1–3 गुणविशेषात्; Dn1 गणविशेषं (for स्वर्गस्थानं). K$_{4m}$ यानं स्यात्; D$_{2.3}$ यातव्यं (for यातव्यं स्यात्).

105 D2 om. from मया (in 105) up to कोऽवतरेत् (in 110).

108 After निसृष्टा, K$_4$ D1. 3 ins. गावः.

112 K$_4$ D$_{2.3}$ अत्र (for तत्र).

113 Dn अनुप्रवहत; D1 अनुवाहत.

114 D2 भिक्षितः; D3 [ऽ]पि भिक्षत (for भिक्षेत).

118 D$_{2.3}$ पार्ष्णिम् (for पार्श्वम्). K$_4$ D$_{2.3}$ अददात् (for अददत्).

120 K$_4$ अस्य ददौ; D2 अददात्; D3 अभ्यददात् (for अभ्यदात्).

121 D2 om. (? haplt.) 121. K$_4$ D3 धुर्यमददात् (for °ददत्).

122 K$_4$ इति प्रतिप्रयामि (for अतियातो दास्यामि).

123 K$_4$ D$_{2.3}$ om. मे.

124 K$_4$ D$_{2.3}$ तमस्मै (for तस्मै). K$_4$ D3 स्वयं (D3 स्वयं च) धुरं (for रथधुरं).

125 K$_4$ यदेष; D3 य एवं (for य एष). D$_{2.3}$ [अ]नेन (for तेन).

126 K$_4$ D$_{2.3}$ om. इति.

129 K$_4$ Dn1. n3 D1–3 स्वस्तिवाचनम् (for °वचनम्). D$_{2.3}$ (*sup. lin. sec. m.* as above) स ह मान्वगच्छत् (for तमहमन्व°). — K$_4$ स्वस्तिवाचनेषु (for °वाचितेषु). — K$_4$ समभावयं (for प्राशंसम्).

130 K$_4$ D$_{2.3}$ अथ स (for अथ). K$_4$ D$_{2.3}$ भगवन् (for भगवता), and भवतो (for भगवतो).

131 K$_4$ D$_{2.3}$ पुनश्चरंस्तमहम् (for पुनरप्यहम्).

132 K$_4$ D$_{2.3}$ तथा चैनं प्र(D3 प्रा)शंसम् (for सम्यगयम्) K$_4$ D$_{2.3}$ om. (the *second*) इति.

134 K$_4$ D$_{2.3}$ अहो (for अथो).

राजा ब्राह्मणानां दर्शयन्मामभिप्रेक्ष्याब्रवीत् । अथो भगवता पुष्परथस्य स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु संभावितानि ॥१३४॥ एतेन द्रोहवचनेनावतरेत् ॥१३५॥

अथैकेन यानव्यं स्यात्कोऽवतरेत् ॥१३६॥ पुनर्नारद आह । शिबिर्यायात् । अहमवतरेयम् ॥१३७॥ अत्र किं कारणम् । इत्यब्रवीत् ॥१३८॥ असावहं शिबिना समो नास्मि ॥१३९॥ यतो ब्राह्मणः कश्चिदेनमब्रवीत् । शिबे अन्नार्थ्यस्मीति ॥१४०॥ तमब्रवीच्छिबिः । किं क्रियताम् । आज्ञापयतु भवानिति ॥१४१॥ अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत् । य एष ते पुत्रो बृहद्गर्भो नाम एष प्रमातव्य इति । तमेनं संस्कुरु । अन्नं चोपपादय । ततोऽहं प्रतीक्ष्य इति ॥१४२॥ ततः पुत्रं प्रमाथ्य संस्कृत्य विधिना साधयित्वा पाठ्यामर्पयित्वा शिरसा प्रतिगृह्य ब्राह्मणममृगयत् ॥१४३॥ अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट । एष ते ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य दहति ते गृहं कोशागारमायुधागारं स्त्यगारमश्वशालां हस्तिशालां च क्रुद्ध इति ॥१४४॥ अथ शिबिस्तथैवाविकृतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमब्रवीत् । सिद्धं भगवन्नन्नमिति ॥१४५॥ ब्राह्मणो न किंचिद्व्याजहार । विस्मयादधोमुखश्चापीत् ॥१४६॥ ततः प्रासादयद्ब्राह्मणम् । भगवन्भुज्यतामिति ॥१४७॥ मुहूर्तादुदीक्ष्य शिबिमब्रवीत् । त्वमेवैतदशानेति ॥१४८॥ तत्राह । तथा । इति ॥१४९॥ शिबिस्तथैवाविमना महित्वा कपालमभ्युद्धार्य भोक्तुमैच्छत् ॥१५०॥ अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् । अब्रवीच्चैनम् । जितक्रोधोऽसि । न ते किंचिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थे ॥१५१॥ ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं सभाजयत् ॥१५२॥ स व्युदीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्तं देवकुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमलंकृतम् ॥१५३॥ सर्वं च तमर्थं विधाय ब्राह्मणोऽन्तरधीयत ॥१५४॥ तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेषेण परीक्षार्थमागत इति ॥१५५॥ तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः । किं प्रेप्सुना भवता हृदमेवं जानता कृतमिति ॥१५६॥

शिबिरुवाच ।

नैवाहमेतद्यशसे ददानि
न चार्थहेतोर्न च भोगतृष्णया ।
पापैरनासेवित एष मार्ग
इत्येवमेतत्सकलं करोमि ॥ १५७
सद्भिः सदाध्यासितं तु प्रशस्तं
तस्मात्प्रशस्तं श्रयते मतिर्मे ।
एतन्महाभाग्यवरं शिबेस्तु
तस्मादहं वेद यथावदेतत् ॥ १५८

---

135 K_4 D_3. 3 [ए]पोवतरेत् (for [अ]व°).

139 D_3 om. from असावहं (in 139) up to अब्रवीत् (in 140). K_4 D_3 असावाख्यात् (for असावहं), and तुल्यो (for समो).

140 K_3 B_2. 3 D_C D_6 G_3 तं शिबिं ब्राह्मणोऽभ्यागच्छत् । स चैनमब्रवीत् (for यतो — °ब्रवीत्). — K_4 D_{1-3} शिबे अन्नार्थ्यहमिति.

141 D_C भगवन् (for भवान्).

142 K_3 अथ वा (for अथैनं). D_C om. अथैनं — °ब्रवीत्. B_3 D_4 om. [ए]नं. — B_3 D_C D_{1-3} एष (for य एष). K_6 om. पुत्रो. K_4 D_{1-3} वृषदर्भो (for बृहद्गर्भो), and एष संस्क्रियतां (for एष प्रमातव्य इति). — K_3 तं भवने (for तमेनं). K_4 D_{1-3} त्वं चैनं संज्ञापय (for त्वमेनं संस्कुरु), and पाठ्यां स्थापय (for अन्नं चोपपादय). — D_C तत्र (for ततो).

143 K_4 D_{1-3} तथा पुत्रं संज्ञप्य (for ततः पुत्रं प्रमाथ्य). K_4 D_{1-3} संस्कृत्य चाविमनाः ; D_4 संस्कृतिविधिना. K_4 D_{1-3} om. साधयित्वा. K_4 D_{1-3} वर्धयित्वा (for अर्प°). K_4 गृह्य ; D_3. 3 प्रगृह्य (for प्रति°). K_4 D_{1-3} बहिर्मृगयते (K_4 °ति) (for ब्राह्मणममृ°).

144 K_4 D_{1-3} अथास्याचष्ट मंत्री मृगयमाणस्य (for अथास्य — °चष्ट). — D_1. 3 एष स (for एष ते). K_4 D_{1-3} कोष्ठागारम् (for कोशा°). B_3 D_C D_4. 6 कोषागारायुधागाराश्च क्रुद्ध (for कोशा° — च क्रुद्ध). D_3 om. from आयुधा° up to नगरं (in 145). K_4 D_3 यंत्रागारम् (for स्त्यगारम्). D_1 स्त्यगारं कोशमायुधागारं यंत्रागारम् (for आयुधागारं स्त्यगारम्).

145 K_4 D_3. 3 अन्नं भगवन्निति (by transp.).

146 For 146, K_4 D_{1-3} subst. : एवमुक्तो ब्राह्मणो न किंचिव्याहरत् । किंचिदवाङ्मुख आसीत् .

147 K_3 B_3 D_{n1}. n_3 D_4 प्रसादयद् ; K_4 D_{n3} D_3. 3 प्रसाद्य ; D_1 प्रणतः (for प्रासादयद्).

148 Before मुहूर्तात्, K_4 D_{1-3} ins. स. D_{1-3} उदीक्ष्य (for उद्दीक्ष्य). — After अब्रवीत्, K_4 D_{1-3} ins. : नाहमतिथेरदत्वा भुनज्मि । ततः शिबिरन्विषत् । नातिथिं प्राप्तवान् । आगत्य चाह । भगवन्नातिथिर्लभ्यते । ततस्तमुवाच ब्राह्मणः ।; and read त्वमेवातिथिर्भूत्वा भुंक्ष्वेति (for त्वमेवैतदशानेति).

150 For 150, K_4 D_{1-3} subst. : अथ शिबिस्तथैवाविमना अर्चयित्वा तमै(D_1° दै)च्छद्भोक्तुं.

151 K_4 D_1. 3 om. (haplogr.) from हस्तमं° up to ब्राह्मणो (in 152).

155 K_4 D_{1-3} om. 155.

156 K_4 D_{1-3} पश्यता (for प्रेप्सुना). K_4 विज्ञातीयकं ; D_1 जानीयं ; D_3. 3 जानीयकं (for जानता).

157 ^{a}) K_4 D_{C1} D_{1-3} ददानि (for °नि). — ^{bc}) K_4 D_{1-3} न भूतिमिच्छन्शिबयो न लोभात् । शिष्टैः सदा सेवित एष मार्ग (D_1 °तो मार्ग एष).

158 For 158, K_4 D_{1-3} subst. :

तस्मात्प्रधानमाद्रियते मतिर्मे ।

एतच्छिबेर्महाभाग्यं । तस्मादहमवतरेयं । शिबिर्यायादिति ।

[Before एतच्, K_4 ins. तस्मिन्नंतर्हिते पुत्रः प्रादुरासीत्, and om. अहम् before अवतरेय.]

Colophon.

[Correction ! In the footnote on p. 677 (marked by ☞) K1 is wrongly included among the MSS. which have this insertion. This mistake has been rectified in the list given above (p. 1067 f.).]

22

K2 B De Dn D3–6 ins. after adhy. 221 (for G2. 4 see below) :

युधिष्ठिर उवाच ।
भगवन्श्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महात्मनः ।
त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषिसंनिधौ ।
उवाच भगवांस्तत्र मार्कण्डेयो महातपाः ।
मार्कण्डेय उवाच ।
आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिरनामयः । [5]
मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्दनः ।
कामजित्कामदः कान्तः सत्यवाग्भुवनेश्वरः ।
शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः ।
अमोघस्त्वनघो गौद्रः प्रियश्चन्दाननस्तथा ।
दीप्तशक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकृत्कूटमोहनः । [10]
षष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ।
कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रेवतीसुतः ।
प्रभुर्नेता विशाखश्च नैगमेयः सुदुश्चरः ।
सुव्रतो ललितश्चैव बालक्रीडनकप्रियः ।
खचारी ब्रह्मचारी च शूरः शरवणोद्भवः । [15]
विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ।
वासुदेवप्रियश्चैव प्रियः प्रियकृदेव तु ।
नामान्येतानि दिव्यानि कार्त्तिकेयस्य यः पठेत् ।
स्वर्गं कीर्तिं धनं चैव स लभेन्नात्र संशयः ।
मार्कण्डेय उवाच ।
स्तोष्यामि देवैर्ऋषिभिश्च जुष्टं [20]
शक्त्या गुहं नामभिरप्रमेयम् ।
षडाननं शक्तिधरं सुवीरं
निबोध चैतानि कुरुप्रवीर ।
ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविच्च
ब्रह्मेशयो ब्रह्मवतां वरिष्ठः । [25]
ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसंवृतो त्वं
ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानां च नेता ।
स्वाहा स्वधा त्वं परमं पवित्रं
मन्त्रस्तुतस्त्वं प्रथितः षडर्चिः ।
संवत्सरस्त्वमृतवश्च षड् वै [30]
मासार्धमासावयनं दिशश्च ।
त्वं पुष्कराक्षस्त्वरविन्दवक्त्रः
सहस्रवक्त्रोऽसि सहस्रबाहुः ।
त्वं लोकपालः परमं हविश्च
त्वं भावनः सर्वसुरासुराणाम् । [35]
त्वमेव सेनाधिपतिः प्रचण्डः
प्रभुर्विभुश्चाप्यथ शक्रजेता ।
सहस्रभूस्त्वं धरणी त्वमेव
सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक्च ।
सहस्रशीर्षस्त्वमनन्तरूपः [40]
सहस्रपात्त्वं गुह शक्तिधारी ।
गङ्गासुतस्त्वं स्वमतेन देव
स्वाहामहीकृत्तिकानां तथैव ।

Colophon. — *Adhy. no.*: B2 198; Dn 197 (Dn2 196); D1 217.

22

(L. 1) B1. 2 (m as above). 4 De च (for [अ]स्य). — (L. 4) D3 महामनाः (*sup. lin.* °तपाः as above). — (L. 7) B4 कामः (for कान्तः). De सत्यवान् (for °वाग्). — (L. 8) De D4 चंद्रो (for चण्डो). — (L. 10) De D3 तत्र कुलकुटमोहनः (for the posterior half). — (L. 11) B4 सर्वात्मा (for धर्मात्मा). — (L. 12) B1 °कर्ता ; B4 De °हर्ता (for °भर्ता). — (L. 13) D5 नयो (for नेता), and °दुश्चरः (for °दुश्चरः). — D5 om. (hapl.) from the posterior half of line 11 up to the prior half of line 17. — (L. 15) De शूरबलो भुवः (De2 वसुः) (for शरवणोद्भवः). D3 सुव्रतो ललितश्चैव बालचारी खशोद्भवः. — B1 om. (hapl.) from the posterior half of line 16 up to the prior half of line 17. — (L. 17) K2 B De D4–6 प्रियः प्रियक एव च (D4–6 तु). — (L. 19) B4 D3 लभते (for स लभेत्). — After line 19, B2 ins. आंगिरसे (colophon ?). — (L. 20) B2. 4 De D3. 5 भक्त्या (for शक्त्या). De सादरम् (for नामभिः). — (L. 24) K2 B4 De वै ब्रह्मनेजो ; B1 ब्रह्मयोनिर् (for वै ब्रह्मजो). B2 De2 ब्रह्मवित्तं ; B3. 4 °विश्वं ; De1 D3. 5 °वित्त्वं. — (L. 26) B1 °सर्वमंत्री ; De °सर्वतीर्थं (for °सत्रती त्वं). — (L. 29) De मंत्रस्तुतिस्त्वं. — (L. 30) B2 षडेव (for च षड् वै). — (L. 31) K2 B2. 4 De2 Dn2. n3 D3–6 °मासावयने ; B3 °मासा विदिशो. — (L. 38) B1 De °पात्त्वं ; B3. 4 D3. 4 °सूरत्वं (for °भूरत्वं). — (L. 39) B4 °दुष्टिश्च (for °तुष्टिश्च). K2 °संभुक् ; De °भुक्त्वं (for °भुक्च). — (L. 41) K2 °पादं (for °पात्त्वं). Dn1 गुहं (for गुह°). — (L. 43)

त्वं क्रीडसे षण्मुख कुक्कुटेन
यथेष्टनानाविधकामरूपी । [45]
दीक्षासि सोमो मरुतः सदैव
धर्मोऽसि वायुरचलेन्द्र इन्द्रः ।
सनातनानामपि शाश्वतस्त्वं
प्रभुः प्रभूणामपि चोग्रधन्वा ।
ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकस्त्वं [50]
जेता रिपूणां प्रवरः सुराणाम् ।
सूक्ष्मं तपस्तत्परमं त्वमेव
परावरज्ञोऽसि परावरस्त्वम् ।
धर्मस्य कामस्य परस्य चैव
त्वत्तेजसा कृत्स्नमिदं महात्मन् । [55]
व्याप्तं जगत्सर्वसुरप्रवीर
शक्त्या मया संस्तुत लोकनाथ ।
नमोऽस्तु ते द्वादशनेत्रबाहो
अतः परं वेद्मि गतिं न तेऽहम् ।
स्कन्दस्य य हृदं विप्रः पठेज्जन्म समाहितः । [60]
श्रावयेद्ब्राह्मणेभ्यो यः शृणुयाद्वा द्विजेरितम् ।
धनमायुर्यशो दीप्तं पुत्राञ्शत्रुजयं तथा ।
स पुष्टितुष्टी संप्राप्य स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात् ।

Colophon.

☞ $G_{2.4}$ ins. (with v.l.) lines 61–62 only of the above passage after 80^{ab} of the same adhy. (221), which is a very clear proof of the contamination of these two Grantha MSS. from the Northern Recension.

23

T_2 G M ins. after 3. 232. 10 (G_1, after 3. 232. 9):

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पुनर्वाक्यमभाषत ।
कोपसंरक्तनयनं पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
पुरा जतुगृहेऽनेन दग्धुमस्मान्युधिष्ठिर ।
दुर्बुद्धिर्हि कृता वीर तदा दैवेन रक्षिताः ।
द्यूतकालेऽपि कौन्तेय वृजिनानि कृतानि वै । [5]
द्रौपद्याश्च परामर्शः केशग्रहणमेव च ।
वस्त्रापहरणं चैव सभामध्ये कृतानि च ।
पुरा कृतानां पापानां फलं भुङ्क्ते सुयोधनः ।
अस्माभिरेव कर्तव्यो धार्तराष्ट्रस्य निग्रहः ।
अन्येन तु कृतं तद्धि मैत्रमस्माकमिच्छता । [10]
उपकारी तु गन्धर्वो मा राजन्विमना भव ।
एतस्मिन्नन्तरे राजंश्चित्रसेनेन वै हृतः ।
विललाप सुदुःखार्तो ह्रियमाणः सुयोधनः ।
युधिष्ठिर महाबाहो सर्वधर्मभृतां वर ।
सपुत्रान्सहदारांश्च गन्धर्वेण हृतान्बलात् । [15]
पाण्डुपुत्र महाबाहो कौरवाणां यशस्कर ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ गन्धर्वेण हृतं बलात् ।
रक्षस्व पुरुषव्याघ्र युधिष्ठिर महायशः ।
भ्रातरं ते महाबाहो बद्ध्वा नयति मामयम् ।
दुःशासनं दुर्विषहं दुर्मुखं दुर्जयं तथा । [20]
बद्ध्वा हरन्ति गन्धर्वा अस्महारांश्च सर्वशः ।
अनुधावत मां क्षिप्रं रक्षध्वं पुरुषोत्तमाः ।
यमौ मामनुधावेतां रक्षार्थं मम सायुधौ ।

K_3 स्वाहाग्रही; B_1 D_{c3} °त्मजः; D_{c1} °मर्षी-; D_5 °मनी- (for °महो-). — (L. 44) D_c यस्त्वथ (for षण्मुख). — (L. 45) B_3 °रूपधारी (for °कामरूपी). — (L. 46) B_{1-3} D_3 मरुतां; D_c यजतां (for मरुतः). — (L. 47) $B_{1.3}$ वचनेंद्र; D_3 अखिलेंद्र (for अचलेन्द्र). D_5 धर्मो वायूरसनेंद्रस्त्वमिंद्र वः. — (L. 50) K_3 $D_{3.4.5}$ [अ]मृतस्य; B_{3-4} मूढस्य; D_c मृडस्य (for ऋतस्य). D_5 अमृत्युकर्ता दिवि जातस्ततस्त्वं. — (L. 51) D_5 [अ]रीणां (for रिपूणां). — (L. 59) After line 59, B_1 ins.: लोकाश्रय सुहृदामप्रमेय. — (L. 60) D_5 transp. विप्रः and जन्म. — K_3 om. line 61. — (L. 62) B_1 D_c धर्मम्; B_2 D_3 बलम् (for धनम्). $G_{3.4}$ दीप्तिं (for दीप्तं). — (L. 63) K_3 om. line 63. B_1D_c स पुष्टिमिह; $B_{3.5}$ D_5 सुपुष्टि(B_3 °ष्टि)तुष्टिं; D_3 स तुष्टिपुष्टी; D_4 स पुष्टि तुष्टिं. D_5 रुद्र° (for स्कन्द°). — Colophon. — *Adhy. no.*: Dn 231 (Dn$_3$ 230).

23

(L. 1) G_1 धर्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य स वृकोदरः. — (L. 3) G_1 अस्मान् (for ऽनेन), and दग्धुमारब्धवांस्तदा (for the posterior half). — (L. 4) G_1 दैवयुक्ता वयं वीर; M_3 वंचना हि कृतानेन (for the prior half). G_1 दैवेन परिरक्षिताः. — After line 4, G_1 ins.:

कालकूटं विषं तीक्ष्णं भोजने मम भारत ।
उप्त्वा गङ्गां लतापाशैर्बद्ध्वा च प्राक्षिपत्प्रभो ।
रसातलं तु संप्राप्य तथा वासुकिमाश्रमे ।
तस्य प्रसादाद्राजेन्द्र पुनः प्राप्तो महीतलम् ।

— After line 7, G_1 ins.:

राज्यं च छित्त्व राजेन्द्र उक्तवान्पुरुषाणि नः ।

— G_2 om. lines 9–13. — (L. 9) T_2 $G_{3.4}$ M_1 °रेव कर्तव्यं पाण्डुपुत्रस्य निग्रहं. — (L. 10) T_2 $G_{1.3}$ कृतं तच्च; M_3 कृतः सोपि. T_2 G_3 अस्माभिर् (for अस्माकम्). — (L. 11) G_1 कृतोपकारो (for उपकारी तु). — (L. 12) T_2 G_3 राजा (for राजन्). — T_2 $G_{1.3}$ M_3 om. lines 14–15. — (L. 17) $G_{1.3}$ °विदां (for °भृतां). — (L. 18) T_2 $G_{3.4}$ M_3 °यशाः (for °यशः). — (L. 21) G_4 M_1 अस्मान्

कुरुवंशस्य सुमहदयशः प्राप्तमीदृशम् ।
व्यपोहयध्वं गन्धर्वाञ्जित्वा वीर्येण पाण्डवाः । [25]
एवं विलपमानस्य कौरव्यार्तया गिरा ।
श्रुत्वा विलापं संभ्रान्तो घृणयाभिपरिप्लुतः ।
युधिष्ठिरः पुनर्वाक्यं भीमसेनमथाब्रवीत् ।

☞ This passage is followed by a *repetition* of 3. 232. 9^{cd}–10^{cd} (evidently, for resuming the context disturbed by this interpolation).

24

After 3. 241. 15^{ab}, K$_4$ D (except D$_4$) G$_3$ ins. :

भीष्मोऽस्मान्निन्दति सदा पाण्डवांश्च प्रशंसति ।
त्वद्द्वेषाच्च महाबाहो ममापि द्वेष्टुमर्हति ।
विगर्हते च मां नित्यं त्वत्समीपे नरेश्वर ।
सोऽहं भीष्मवचस्तद्वै न मृष्यामीह भारत ।
त्वत्समक्षं यदुक्तं च भीष्मेणामित्रकर्शन । [5]
पाण्डवानां यशो राजंस्तव निन्दां च भारत ।
अनुजानीहि मां राजन्सभृत्यबलवाहनम् ।
जेष्यामि पृथिवीं राजन्सशैलवनकाननाम् ।
जिता च पाण्डवैर्भूमिश्चतुर्भिर्बलशालिभिः ।
तामहं ते विजेष्यामि एक एव न संशयः । [10]
संपश्यतु सुदुर्बुद्धिर्भीष्मः कुरुकुलाधमः ।
अनिन्द्यं निन्दते यो हि अप्रशंस्यं प्रशंसति ।
स पश्यतु बलं मेऽद्य आत्मानं तु विगर्हतु ।
अनुजानीहि मां राजन्ध्रुवो हि विजयस्तव ।
प्रतिजानामि ते सत्यं राजन्नायुधमालभे । [15]
तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन्कर्णस्य भरतर्षभ ।
प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपः ।
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे त्वं महाबलः ।
हितेषु वर्तसे नित्यं सफलं जन्म चाद्य मे ।
यदा च मन्यसे वीर सर्वशत्रुनिबर्हणम् । [20]
तदा निर्गच्छ भद्रं ते ह्यनुशाधि च मामिति ।
एवमुक्तस्तदा कर्णो धार्तराष्ट्रेण धीमता ।
सर्वमाज्ञापयामास प्रायात्रिकमरिंदम ।
प्रययौ च महेष्वासो नक्षत्रे शुभदैवते ।
शुभे तिथौ मुहूर्ते च पूज्यमानो द्विजातिभिः । [25]
मङ्गलैश्च शुभैः स्नातो वाग्भिश्चापि प्रपूजितः ।
नादयन्रथघोषेण त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।
ततः कर्णो महेष्वासो बलेन महता वृतः ।
द्रुपदस्य पुरं रम्यं रुरोध भरतर्षभ ।
युद्धेन महता चैनं चक्रे वीरं वशानुगम् । [30]
सुवर्णं रजतं चापि रत्नानि विविधानि च ।
करं च दापयामास द्रुपदं नृपसत्तम ।
तं विनिर्जित्य राजेन्द्र राजानस्तस्य येऽनुगाः ।
तान्सर्वान्वशगांश्चक्रे करं चैनानदापयत् ।
अथोत्तरां दिशं गत्वा वशे चक्रे नराधिपान् । [35]
भगदत्तं च निर्जित्य राधेयो गिरिमारुहत् ।
हिमवन्तं महाशैलं युध्यमानश्च शत्रुभिः ।

(for असाद्-). — (L. 26) T$_3$ G$_3$ कौरव्यस्य (for °वस्य). — (L. 27) M सघृणो (for संभ्रान्तो). T$_3$ G$_3$ घृणयानि°; G$_2$ प्रणयाभि° (for घृणयाभि°).

24

(L. 1) D$_1$ भीष्मस्त्वां द्विषते नित्यं (for the prior half). — (L. 2) K$_4$ Dc मामपि (for ममापि). D$_1$. $_3$ इच्छति (for अर्हति). — (L. 3) K$_4$ विगर्हे चैव (for विगर्हते च). D$_1$ त्वत्समेन (for त्वत्समीपे). — (L. 4) D$_3$ श्रुत्वा; Dc तस्मै (for तद्वै). D$_2$ सृजामि; Dc G$_3$ मृषामि (for मृष्यामि). — (L. 5) Dc वै; D$_3$ मे (for च). — (L. 6) K$_4$ Dc D$_1$. $_3$ G$_3$ निंदा च. — (L. 7) D$_2$. $_3$. $_6$ °वाहनः; D$_3$ °वाहिनीं (for °वाहनम्). D$_1$ अनुजानीहि मां वीर त्वदर्थं वै नृपोत्तम. — (L. 8) K$_4$ Dc D$_1$. $_3$ सर्वा (for राजन्). — (L. 9) K$_4$ Dc D$_1$. $_3$ या जिता (for जिता च). — (L. 10) D$_3$ एक एव (for तामहं ते). — (L. 11) Dc स (for सं-). — (L. 12) D$_3$ निंदत्यनिंद्यं यो नित्यं (for the prior half). K$_4$ Dc T$_2$ G$_3$ अप्रशस्यं; D$_1$ °शस्यान्. K$_4$ प्रशंसते. — (L. 13) K$_4$ Dc D$_1$. $_3$ च (for तु). — (L. 14) D$_1$ ध्रुवं (for ध्रुवो). — (L. 16) K$_4$ D$_1$. $_3$ एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा तु). D$_3$ धृतराष्ट्रजः (for भरत°). — (L. 20) K$_4$ Dn$_1$ D$_3$. $_6$ °निबर्हण; Dc D$_3$ °निबर्हणे; D$_1$ °वधाय मे; D$_3$ °निबर्हणः. — (L. 21) K$_4$ Dc D$_1$–$_3$ G$_3$ अनुशाधि (om. हि). — (L. 23) Dc सर्वं निर्वापयामास. — (L. 24) K$_4$ Dc Dn$_1$. $_3$ D$_1$. $_3$. $_5$. $_6$ G$_3$ निर्ययौ (for प्र°). — Colophon. D$_3$ om. colophon. — *Adhy. no.:* Dn 252 (Dn$_3$ 251); D$_1$ 254. — (L. 29) K$_4$ Dc D$_1$ पुरुष° (for भरत°). — (L. 30) A few MSS. वीरो *or* वीर (for वीरं). — (L. 32) K$_4$ Dc D$_1$. $_3$ राजसत्तमं (Dc °मः) (for नृपसत्तम). — (L. 33) Dc$_1$ राजेंद्रं राजानं. D$_1$ चानुगाः. — (L. 34) D$_1$ तांश्च सर्वान्वशीकृत्वा (for the prior half). Dn करं चानीय दापयत्। — (L. 35) D$_3$ om. line 35. D$_1$ कृत्वा (for चक्रे). Dn$_2$ G$_3$ नराधिप. — (L. 36) K$_4$ D$_3$. $_6$ वि- (for च). — (L. 38) Dn$_3$ D$_3$ G$_3$ सर्वाः (for सर्वान्). — (L. 40) Dn om. (? haplᵈ.) line 40! K$_4$ D$_3$. $_6$ G$_3$ विनिर्जैयत्; D$_1$ च वर्जे°; D$_3$ व्यवर्जे° (for अवाजे°). — (L. 41)

प्रययौ च दिशः सर्वान्नृपतीन्वशमानयत् ।
स हैमवतिकाञ्जित्वा करं सर्वानदापयत् ।
नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् । [40]
अवतीर्य ततः शैलात्पूर्वां दिशमभिद्रुतः ।
अङ्गान्वङ्गान्कलिङ्गांश्च शुण्डिकान्मिथिलानथ ।
मागधान्कर्कखण्डांश्च निवेश्य विषयेऽऽत्मनः ।
आवशीरांश्च योध्यांश्च अहिक्षत्रं च निर्जयत् ।
पूर्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथागमत् । [45]
वत्सभूमिं विनिर्जित्य केवलां मृत्तिकावतीम् ।
मोहनं पत्तनं चैव त्रिपुरीं कोसलां तथा ।
एतान्सर्वान्विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ।
दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जित्वा महारथान् ।
रुक्मिणं दाक्षिणात्येषु योधयामास सूतजः । [50]
स युद्धं तुमुलं कृत्वा रुक्मी प्रोवाच सूतजम् ।
प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ।
न ते विघ्नं करिष्यामि प्रतिज्ञां समपालयम् ।
प्रीत्या चाहं प्रयच्छामि हिरण्यं यावदिच्छसि ।
समेत्य रुक्मिणा कर्णः पाण्ड्यं शैलं च सोऽगमत् । [55]
स केरलं रणे चैव नीलं चापि महीपतिम् ।
वेणुदारिसुतं चैव ये चान्ये नृपसत्तमाः ।

दक्षिणस्यां दिशि नृपान्करान्सर्वानदापयत् ।
शैशुपालिं ततो गत्वा विजिग्ये सूतनन्दनः ।
पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन्वशे चक्रे महाबलः । [60]
आवन्त्यांश्च वशे कृत्वा साम्ना च भरतर्षभ ।
वृष्णिभिः सह संगम्य पश्चिमामपि निर्जयत् ।
वारुणीं दिशमागम्य यावनान्बर्बरांस्तथा ।
नृपान्पश्चिमभूमिस्थान्दापयामास वै करान् ।
विजित्य पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् । [65]
सम्लेच्छाटविकान्वीरः सपर्वतनिवासिनः ।
भद्राञ्रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।
गणान्सर्वान्विनिर्जित्य नीतिकृत्प्रहसन्निव ।
शशकान्यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः ।
नग्नजित्प्रमुखांश्चैव गणाञ्जित्वा महारथान् । [70]
एवं स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथः ।
विजित्य पुरुषव्याघ्रो नागसाह्वयमागमत् ।
तमागतं महेष्वासं धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
प्रत्युद्गम्य महाराज सभ्रातृपितृबान्धवः ।
अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् । [75]
आश्रावयञ्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वरः ।
यत्र भीष्मात्र च द्रोणात्र कृपात्र च बाह्लिकात् ।

D1 अभिद्रवत; D6 °श्रितः (for °द्रुतः). — (L. 42) K4 D2. 3 वंगानंगान् (by transp.). D1 वंगान्कलिंगान्गौडांश्च. Dn1 मंडिकान्; Dn2. n3 D1 G3 मुंडिकान्; D2 3 चंडिकान्; D5 पुंड्रकान् (for शुण्डिकान्). K4 D1 अपि (for अथ). — (L. 43) K4 कर्षखंडांश्च; D1 अर्कखंडांश्च (for कर्कखं°). K4 D6 G3 विषयात्मनः; D6 विषयांस्ततः. — (L. 44) K4 D1-3 श्रावस्तीं चाप्यं(D2 चाम्य°; D3 वांइच)योधांश्च; D6 D5 अवंती चाप्ययां° (for the prior half). K4 D6 D1-3. 5 अहिच्छत्रांश्च सोजयत्. — G3 om. the posterior half of line 44 and the prior half of line 45. — (L. 45) K4 D6 D2. 3 अथा°; D1 उपा° (for तथा°). — (L. 46) K4 मेखलां; D6 D1-3 मेकलां (for केवलां). — (L. 47) K4 सोदनं; D6 D1-3 मोदनं; D5 नोदनं (for मोहनं). D6 त्रिपुरं; D5 त्रिपुरां. K4 D6 कौशलं; Dn1 कोशलीं; Dn2 D1-3 कोशलान्; D5 कोसलं. — (L. 48) D1 करानादाय; D5 करादानाय. — (L. 49) K4 D6 D1-3. 5 आसाद्य (for आस्थाय). K4 D6 D2. 3 °नृपान् (for °रथान्). — (L. 51) A few MSS. तुमलं. — (L. 52) K4 D6 D1-3 राधेय (for राजेन्द्र). — (L. 53) K4 D2. 3. 5 °कल्पय; D6 °कल्पयन्; D1 °कंपयन्; G3 °पालय (for °पालयम्). — (L. 54) D6 सुवर्णं (for हिरण्यं). — (L. 55) K4 सोध्यगात्; D6 D1-3 सोभ्यगात्; D5 सोत्यगात् (for सोऽगमत्). — (L. 56) D5 चापि; D1 जित्वा (for चैव). D6 चैव (for चापि). — (L. 57) D5 °दार° (for °दारि°). G3 पंचान्ये (for ये चान्ये). — (L. 58) D5 नृपसुतान् (for दिशि नृपान्). — D2 om. lines 59–60. — (L. 59) K4 D6 Dn2. n3 D1 G3 °पालं (for °पालिं). — (L. 60) D1 पार्श्वस्थांश्चैव; D3 सुपार्श्वस्थांश्च. D6 नराधिपः (for महाबलः). — (L. 61) D1 पुरुष° (for भरत°). Dn1 om. from साम्ना up to संगम्य (in line 62). — (L. 62) D2. 5 निर्जयन्. — (L. 63) D1 आक्रम्य (for आगम्य). K4 D1-3. 5 यवनान्बर्बरां°; D6 बर्बरान्यवनां°. — (L. 64) D1 करं (for करान्). — (L. 66) K4 D6 सम्लेच्छाटविकां; D1. 3 सम्लेच्छाटविकान् (D1 °कां). — D1 om. from सपर्वत (in line 66) up to पुरुषव्याघ्रो (in line 72). — (L. 66) K4 D2. 3. 5 G3 °निवासिनीं; D6 °निवासिनां. — (L. 67) D6 Dn2 D2. 6 G3 भद्रान्; D5 महान् (for भद्रान्). K4 सामुद्रांल्लोहितांश्चैव. K4 D2 om. (hapl.) from आग्नेयान् up to °श्चैव (in line 69). — (L. 68) D6 तंगण-परतंगणान्; D5 नातिक्रुन्द्रान्द्रान्नान्निव. — (L. 69) D6 सशकान् (for शशकान्). — (L. 70) K4 D6 D2. 3 महारथः. — (L. 71) K4 D6 D5 समुद्रनगद्रुमां; D2. 3 समुद्रनगरद्रुमां (for the posterior half). — (L. 72) D1 समागच्छत्स्वयं पुरं (for the posterior half). — (L. 73) D6 धनाधिपं (for जनाधिपः). — (L. 75) D6 विधिवत् (for °ना). D5 °शालिनं (for °शोभिनम्). — (L. 76) K4 D6 D1-3. 5 आराधयच्च (D1 °त) (for आश्रावयच्च). — (L. 78) D5

प्राप्तवानस्मि भद्रं ते त्वत्तः प्राप्तं मया हि तत् ।
बहुना च किमुक्तेन शृणु कर्ण वचो मम ।
सनाथोऽस्मि महाबाहो त्वया नाथेन सत्तम । [80]
न हि ते पाण्डवाः सर्वे कलामर्हन्ति षोडशीम् ।
अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिताः ।
स भवान्धृतराष्ट्रं तं गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
पश्य कर्ण महेष्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ।
ततो हलहलाशब्दः प्रादुरासीद्दिशां पते । [85]
हाहाकाराश्च बहवो नगरे नागसाह्वये ।
केचिदेनं प्रशंसन्ति निन्दन्ति स्म तथापरे ।
तूष्णीमासंस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ।
एवं विजित्य राजेन्द्र कर्णः शस्त्रभृतां वरः ।
सपर्वतवनाकाशां ससमुद्रां सनिष्कुटाम् । [90]
देशैरुच्चावचैः पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि ।
द्वीपैश्चानूपसंपूर्णैः पृथिवीं पृथिवीपते ।
कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् ।
अक्षयं धनमादाय सूतजो नृपमभ्ययात् ।
प्रविश्य च गृहं राजन्नभ्यन्तरमरिंदम । [95]
गान्धारीसहितं वीरो धृतराष्ट्रं ददर्श सः ।
पुत्रवच्च नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् ।
धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेष्णा चापि विसर्जितः ।
तदा प्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौबलः ।
जानते निर्जितान्पार्थान्कर्णेन युधि भारत । [100]

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।
जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो जनाधिप ।
अब्रवीत्परवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वचः ।

☞ This is followed in the above MSS. by a *repetition* of 3. 241. 15^{ab} (v.l. त्वां for त्वा) with the ref. (कर्ण उवाच ।), which is a clear indication of the passage being an interpolation Cf. note at the end of passage No. 23.

25

After adhy. 247, De1 Dn D1. 3. 6 G3 ins. the foll. two adhy.:

जनमेजय उवाच ।
वसत्स्वेवं वने तेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
रममाणेषु चित्राभिः कथाभिर्मुनिभिः सह ।
सूर्यदत्ताक्षयान्नेन कृष्णाया भोजनावधि ।
ब्राह्मणांस्तर्पयाणेषु ये चान्नार्थमुपागताः ।
आरण्यानां मृगाणां च मांसैर्नानाविधैरपि । [5]
धार्तराष्ट्रा दुरात्मानः सर्वे दुर्योधनादयः ।
कथं तेष्वन्ववर्तन्त पापाचारा महामुने ।
दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिताः ।
एतदाचक्ष्व भगवन्वैशंपायन पृच्छतः ।
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव । [10]

[अ]त्र (for हि). — (L. 79) K4 De D1. 3 [अ]त्र (for च). — (L. 80) D1 समर्थो (for सनाथो). — (L. 82) De च (for वा). K4 De D3 पुरुषव्याघ्रा. De2 [उ]भ्युदितो दिशः; D5 [उ]भ्युदितोदिताः. — (L. 83) K4 De D1–3. 6 च (for तं). — De2 om. lines 84–86. — (L. 86) De1 Dn3 हाहाकारश्च. De1 बहुशो; D3. 3 बहुलो (for बहवो). — (L. 87) D1 [अ]परे जनाः (for तथापरे). — (L. 88) Dn2 भूतास् (for ग्रामन्). D1 तथैवान्ये; D3 नृपाश्चास्य. D5 प्राप्ते कर्णे नरेश्वर (for the posterior half). For line 88, De subst.:

नन्दन्ति स्म तथा चान्ये तूष्णीमासंस्तथापरे ।
नृपाश्च तुष्टुवुश्चान्ये द्विजास्तत्र जनाधिप ।

— (L. 89) De निर्जित्य (for विजित्य). — (L. 90) De समुद्रवनोद्देशं; D3 सपर्वतवनोद्देशां; D5 सपर्वताकरवनां. — (L. 92) K4 D3 च रत्न°; De D1. 3 च रत्न° (for चानूप°). — (L. 93) K4 De1 D1–3 च; De2 [अ]थ (for तु). — (L. 94) D3 गृहम् (for नृपम्). — (L. 95) D5 [अ]भ्यंतरं (for च गृहं). D1 सूतपुत्रः प्रतापवान्; D6 गृहस्य रिपुमर्दनः (for the posterior half). — (L. 96) De ह (for सः). — (L. 97) K4 De1 D3 G3 नरव्याघ्रः. — (L. 98) K4 वाचा (for चापि). — (L. 100) D2 reads line 100 after line 102. K4 De D1. 3. 6 मेनाते; Dn3 (by corr.) जानंति (for जानते). D1 विजितान् (for निर्जि°). K4 ते सर्वे (for कर्णेन). — Colophon. *Adhy. no.:* Dn 253 (Dn2 252); D1 255. — (L. 101) D5 स (for तु). De सर्वा (for राजन्). K4 De D1–3. 6 महाबलः (for जनाधिप). — (L. 102) D1 उवाच श्लक्ष्णया वाचा धृतराष्ट्रसुतं नृपं.

25

(L. 2) De1 D1. 3. 6 G3 मुनिसत्तम (for °भिः सह). — (L. 4) D1. 3. 6 G3 तर्प्य° (for तर्प°). De1 वनेषूपवनेषु च (for the posterior half). — (L. 5) De1 भक्ष्यैर्भोज्यैर्नेकैश्च (for the prior half). — D3 om. from पायन (line 9) up to तेषु (line 11). — (L. 10) De1 पत्तने (for नगरे). — (L. 11) De1 °मानी (for °राज). — (L. 12) De1 D3 निकृतप्रज्ञैः. — (L. 14) De1 ऋषिः परमकोपनः (for the posterior half). — (L. 15) De1 दुर्वासा शंकरस्यांशो

दुर्योधनो महाराज तेषु पापमरोचयत् ।
तथा नैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशासनादिभिः ।
नानोपायैरघं तेषु चिन्तयत्सु दुरात्मसु ।
अभ्यागच्छत्स धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशाः ।
शिष्यायुतसमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः । [15]
तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम् ।
दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
सहितो भ्रातृभिः श्रीमानातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवत्स्थितः ।
अहानि कतिचित्तत्र तस्थौ स मुनिसत्तमः । [20]
तं च पर्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्रितः ।
दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशङ्कितः ।
क्षुधितोऽस्मि ददस्वान्नं शीघ्रं मम नराधिप ।
इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ।
न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेत्युक्त्वैत्यदर्शनम् । [25]
अकस्मादेत्य च ब्रूते भोजयास्मांस्त्वरान्वितः ।
कदाचिच्च निशीथे स उत्थाय निकृतौ स्थितः ।
पूर्ववत्कारयित्वान्नं न भुङ्क्ते गर्हयन्स्म सः ।
वर्तमाने तथा तस्मिन्यदा दुर्योधनो नृपः ।
विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः । [30]
आह चैनं दुराधर्षो वरदोऽस्मीति भारत ।
वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।

मयि प्रीते तु यद्वर्म्यं नालभ्यं विद्यते तव ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ।
अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः । [35]
प्रागेव मन्त्रितं चासीत्कर्णदुःशासनादिभिः ।
याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्मतिः ।
अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत ।
शिष्यैः सह मम ब्रह्मन्यथा जातोऽतिथिर्भवान् ।
अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठः श्रेष्ठो युधिष्ठिरः । [40]
वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
गुणवाञ्शीलसंपन्नस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ।
भोजयित्वा द्विजान्सर्वान्पतींश्च वरवर्णिनी ।
विश्रान्ता च स्वयं भुक्त्वा सुखासीना भवेत्तदा । [45]
तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुग्राह्यता मयि ।
तथा करिष्ये त्वत्प्रीत्येवमुक्त्वा सुयोधनम् ।
दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः ।
कृतार्थमिव चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ।
करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुदितो भृशम् । [50]
कर्णोऽपि भ्रातृसहितमित्युवाच नृपं मुदा ।
दिष्ट्या कामः सुसंवृत्तो दिष्ट्या कौरव वर्धसे ।
दिष्ट्या ते शत्रवो मग्ना दुस्तरे व्यसनार्णवे ।
दुर्वासःक्रोधजे वह्नौ पतिताः पाण्डुनन्दनाः ।

शिष्यायुतसमन्वितः. — (L. 16) De1 ऋषि परमतेजसं (for the posterior half). — (L. 17) De1 न नाम देव तत् मुदा (sic) (for the posterior half). — De1 (which om. lines 18–19) ins. after line 17:

पादौ प्रक्षाल्य विधिवदासने चोपवेश्य च ।
पूजयित्वा यथान्यायमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
तथेति स मुनिर्भुक्त्वा ययौ पादधिको (?) द्विजः ।
पुनः प्रत्यागमत्प्रातःकाले स नृपसत्तम ।
तथैव भोजयामास परमान्नेन तं मुदा ।
गतः स पुनरेवाथ भोक्तुकामः समभ्ययात् ।
तथैव भोजयामास राजा शापविशङ्कितः ।
मध्यंदिने कदाचित्स्युः (?) कदाचिन्निशिथेऽपि च ।
गोरजे प्रत्युषे चापि कदाचित्प्रहरार्धके ।
धापिना (?) याति तद्वेश्म शिष्यायुतसमन्वितः ।
कदाचिद्बहुभिः सार्धं कदाचिदयुतेन च ।
उषाकाले कदाचित्स स समपात्याण्मासिकः (?) ।
दुर्योधनं भ्रंशयितुं राज्याच्छापेन निष्टराम् (?) ।
क्रियया पाण्डुपुत्राणां क्रोधेन कलुषीकृतः ।
यदि मत्सेवनाद्भ्रंशेत्सकुलं नाशमेति च ।
एवं स मुनिराजाय षण्मासावधि प्रत्यहम् ।
दुर्योधनगृहं प्रायाद्यदिच्छति तथैव तत् ।

ततः परमसंतुष्टो राजानं धृतराष्ट्रजम् ।

— (L. 23) De1 जनपदेश्वर (for मम नराधिप). — (L. 28) D1 तन् (for [अ]न्न). D2 गर्हयते (for °यन्). De1 सदा (for स सः). — (L. 30) De1 D2 नैव (for नैति). — Before line 32, most MSS. ins. दुर्वासा उवाच. — After line 33, De1 ins.:

प्रसन्नोऽसि तथात्थात्तनाह वरदोऽस्म्यहम् ।

— Before line 34, most MSS. ins वैशं° उ°. — (L. 37) De1 मुनौ तुष्टे (for मुनेस्तुष्टाद्), and तैः समेत्य स दुर्मतिः (for the posterior half). — (L. 38) Dm1 राजन् (for राजा). — (L. 39) De1 भ्रातृभिः सहितः सर्वैः कर्णशकुनिसाधनैः. (L. 40) D1 °राज (for °राजो). — (L. 41) De1 कांतया सह (for परिवारितः) — (L. 44) De1 भ्रातृंश्च द्रुपदात्मजा (for the posterior half). — (L. 47) De1 D1 s त्वत्प्रीत्यै एवमुक्त्वा (om. इति). — (L. 48) De1 तपसां श्रेष्ठो (for अपि विप्रेन्द्रो). — (L. 49) De1 Dm1 G2 अपि (for इव). — (L. 51) Dm1 D1 तदा (for मुदा). — Before line 52, most MSS. ins कर्ण उ°. — (L. 54) De1 D2 पातिताः (for प°). — (L. 55) Dm2 स्वैरं वत; Du2 स्वैरमेते (for स्वैरेव ते). — Before line 56, most MSS. ins. वैशं° उ°. — Colophon. De1 om. the colophon.

स्वैरेव ते महापापंगता वै दुस्तरं तमः । [55]
इत्थं ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादयः ।
हसन्तः प्रीतमनसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् ।

Colophon.

वैशंपायन उवाच ।
ततः कदाचिद्दुर्वासाः सुखासीनांस्तु पाण्डवान् ।
भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनिः ।
अभ्यागच्छत्परिवृतः शिष्यैरयुतसंमितैः । [60]
दृष्ट्वायान्तं तमतिथिं स च राजा युधिष्ठिरः ।
जगामाभिमुखः श्रीमान्सह भ्रातृभिरच्युतः ।
तस्मै बद्ध्वाञ्जलिं सम्यगुपवेश्य वरासने ।
विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
आह्निकं भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाब्रवीत् । [65]
जगाम च मुनिः सोऽपि स्नातुं शिष्यैः सहानघः ।
भोजयेत्सहशिष्यं मां कथमित्यविचिन्तयन् ।
न्यमज्जत्सलिले चापि मुनिसंघः समाहितः ।
एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी योषितां वरा ।
चिन्तामवाप परमामन्नहेतोः पतिव्रता । [70]
सा चिन्तयन्ती च यदा नान्नहेतुमविन्दत ।
मनसा चिन्तयामास कृष्णं कंसनिषूदनम् ।
कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाव्यय ।
वासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ।
विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोऽव्यय । [75]
प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।
आकूतीनां च चित्तीनां प्रवर्तक नताऽस्मि ते ।
वरेण्य वरदानन्त अगतीनां गतिर्भव ।
पुराणपुरुष प्राणमनोबुद्ध्याद्यगोचर ।
सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष त्वामहं शरणं गता । [80]
पाहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ।
नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भारुणेक्षण ।
पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ।
त्वमादिरन्तो भूतानां त्वमेव च परायणम् ।
परात्परतरं ज्योतिर्विश्वात्मा सर्वतोमुखः । [85]
त्वामेवाहुः परं बीजं निधानं सर्वसंपदाम् ।
त्वया नाथेन देवेश सर्वापद्भ्यो भयं न हि ।
दुःशासनादहं पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
तथैव संकटादस्मान्मामुद्धर्तुमिहार्हसि ।
एवं स्तुतस्तदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः । [90]
द्रौपद्याः संकटं ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ।
पार्श्वस्थां शयने त्यक्त्वा रुक्मिणीं केशवः प्रभुः ।
तत्राजगाम त्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ।
ततस्तं द्रौपदी दृष्ट्वा प्रणम्य परया मुदा ।

Adhy. no.: Dn 260 (Dn$_3$ 261), D$_1$ 263. — (L. 59) D$_1$ महा- (for वने). — (L. 61) De$_1$ अत्रैयं सशिष्यं च (for अतिथिं स च राजा). — (L. 62) De$_1$ भ्रातृभिः परमद्युतिः (for the posterior half). — (L. 63) De$_1$ D$_3$ G$_3$ उपविश्य; D$_1$ प्रवेश्य च (for उपवेश्य). D$_2$ च कानने (for वरासने). — (L. 64) De$_1$ पूजयित्वाथ; D$_1$ पूजयामास. De$_1$ निमन्त्रयत; D$_1$ न्यवेदयत. — After line 64, De$_1$ Dn$_3$ ins.:

दुर्वासा उवाच ।
राजंस्त्वाश्रमे भोक्तुं सत्वरं समुपागतः ।
क्षुधा मां बाधतेऽत्यर्थं तस्मान्मां भोजयाधुना ।
भोज्यैर्नानाविधैश्चान्नैर्व्यञ्जनैः परमाद्भुतैः ।,

followed in De$_1$ by राजोवाच, in Dn$_3$ by युधिष्ठिर उ°. — (L. 65) De$_1$ स्नात्वा शीघ्रं समेहीति (for the posterior half). — (L. 66) D$_1$ जगामैवं. Dn$_3$ महानर्दी (for महानघः). De$_1$ जगाम सह शिष्यैश्च स्नातुं स मुनिपुंगवः. — (L. 67) D$_1$. $_3$. $_6$ °त्यविचिन्तयन्. — (L. 68) De$_1$ मुनिः शिष्यायुतेन च; D$_1$ मुनिः सघः समाहितः; D$_3$. $_6$ G$_3$ मुनिः शिष्यैः समन्वितः (for the posterior half). — After line 68, De$_1$ Dn$_3$ ins.:

अथ युधिष्ठिरो राजा भ्रातृभिरन्वतप्यत ।
भीम भीम महाबाहो काष्ठान्यानीय मां दह ।

वैशंपायन उवाच ।
भ्रातुर्वचनमाकर्ण्य हृदि शल्यमिवार्पितम् ।
आहि त्राहीति गोविन्देत्युक्त्वा दारूणि चानयत् ।

— (L. 69) D$_3$. $_6$ G$_3$ चापि (for राजन्). De$_1$ द्रौपदी व्यसने वीक्ष्य पांडवानां महात्मनां. — (L. 71) Dn$_3$ D$_1$ तदा (for यदा). — (L. 72) De$_1$ समार मनसा कृष्णं कृपालुं दीनवत्सलं. — (L. 73) D$_1$ °नंदनंदन (for °नन्दनाव्यय). — (L. 74) De$_1$ प्रपन्नार्ति° (for प्रणतार्ति°). — (L. 75) De$_1$ विश्वहृत्प्रभुरीश्वरः (for the posterior half). — (L. 76) De$_1$ विश्वनाथ; Dn$_3$ विश्वपाल (for प्रजा°). — D$_2$ om. from परात्पर up to °परीधान (in line 83). — (L. 77) De$_1$ D$_1$ आकूतीनां च वृत्तीनां (D$_1$ वित्तानां) (for the prior half). — (L. 78) D$_6$ G$_3$ त्वगतीनां (for अग°). De D$_6$ गतिप्रद (for गतिर्भव). — (L. 80) De$_1$ परानंद; D$_1$ सुराध्यक्ष. — (L. 83) De$_1$ चतुर्बाहो (for °परीधान). — (L. 84) De$_1$ °भूतां (for °रत्नो). — (L. 85) Dn$_3$ D$_1$. $_2$ परं (for °तरं). De$_1$ D$_2$. $_6$ विश्वनो° (for सर्वतो°). — (L. 87) De$_1$ त्वं नाथ कृपयेशान (for the prior half). — (L. 92) De$_1$ रुक्मिणीं (for पार्श्वस्थां), and सुप्तां केशिनिषूदनः (for the posterior half). — (L. 95) D$_2$. $_6$ G$_3$ अवदद् (for अब्रवीद्). De$_1$ उवाचाश्रुमुखी कृष्णा कृष्णं कमललोचनं. — For line 96, De$_1$ subst.:

अब्रवीद्वासुदेवाय मुनेरागमनादिकम् । [95]
ततस्तामब्रवीत्कृष्णः क्षुधितोऽस्मि भृशातुरः ।
शीघ्रं भोजय मां कृष्णे पश्चात्सर्वं करिष्यसि ।
निशम्य तद्वचः कृष्णा लज्जिता वाक्यमब्रवीत् ।
स्थाल्यां भास्करदत्तायामन्नं मद्भोजनावधि ।
भुक्तवत्यस्म्यहं देव तस्मादन्नं न विद्यते । [100]
ततः प्रोवाच भगवान्कृष्णां कमललोचनः ।
कृष्णे न नर्मकालोऽयं क्षुच्छ्रमेणातुरे मयि ।
शीघ्रं गच्छ मम स्थालीमानयित्वा प्रदर्शय ।
इति निर्बन्धतः स्थालीमानाय्य स यदृच्छः ।
स्थाल्याः कण्ठेऽथ संलग्नं शाकान्नं वीक्ष्य केशवः । [105]
उपयुज्याब्रवीदेनामनेन हरिरीश्वरः ।
विश्वात्मा प्रीयतां देवस्तुष्टश्चास्त्विति यज्ञभुक् ।
आकारय मुनीञ्शीघ्रं भोजनायेति चाब्रवीत् ।
ततो जगाम त्वरितः सहदेवो महायशाः ।

स्नातुं गतान्देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन्मुनीन् । [110]
ते चावतीर्णाः सलिले कृतवन्तोऽघमर्षणम् ।
दृष्ट्वोद्गारान्सान्नरसांस्तृप्त्या परमया युताः ।
उत्तीर्य सलिलात्तस्माद्दृष्टवन्तः परस्परम् ।
दुर्वाससमभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
राज्ञा हि कारयित्वान्नं वयं स्नातुं समागताः । [115]
आकण्ठतृप्ता विप्रर्षे किं स्विद्भुञ्जामहे वयम् ।
वृथा पाकः कृतोऽस्माभिस्तत्र किं करवामहे ।
दुर्वासा उवाच ।
वृथापाकेन राजर्षेरपराधः कृतो महान् ।
मास्मानधाक्षुरुद्वीक्ष्य पाण्डवाः क्रूरचक्षुषा ।
स्मृत्वानुभावं राजर्षेरम्बरीषस्य धीमतः । [120]
बिभेमि सुतरां विप्रा हरिपादाश्रयाज्जनात् ।
पाण्डवाश्च महात्मानः सर्वे धर्मपरायणाः ।
शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपसि स्थिताः ।

कृष्ण कृष्णारविन्दाक्ष पुण्यश्रवणकीर्तन ।
संस्मृतो भगवानद्य तथा दृष्टिपथं गतः ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
किमर्थं संस्मृतो देवि त्वयाहं चारुहासिनि ।
भैष्मी स्वरामन्ये सुतां (?) गतोऽस्मि गहनं वनम् ।
द्रौपद्युवाच ।
दुर्वासास्तपतां श्रेष्ठः शिष्यायुतसमन्वितः ।
याचयित्वा गतः स्नातुं राद्धमन्नबुभुक्षितः ।
किं कार्यं भगवन्नद्य ऋषिः परमकोपनः ।
आगमिष्यति सिद्धान्नं भोक्तुं शिष्यायुतेन च ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
पाञ्चालि शृणु मे वाक्यं क्षुधितोऽस्मि भृशं प्रिये ।

— (L. 97) D_2. e G_2 °दन्यत् (for °त्सर्वं). De_1 प्रथमं भोजनं क्षिप्रं यद्यहं बलमस्तव. — After line 98, De_1 ins.:

स्वेदस्विन्ना च सुश्रोणी रुदन्ती कृष्णसंनिधौ ।
विभो प्राणपते विद्धज्ञानामि पुरुषोत्तम ।

— (L. 100) De_1 देवेश (for [अ]हं देव). — After line 100, De_1 ins.:

किं करोमि जगन्नाथ किमस्मादपरा विपत् ।

— (L. 101) D_2 कृष्णः (for कृष्णां). De_1 देवकीनंदनो हरिः (for the posterior half). — (L. 102) D_1 कर्म° (for नर्म°). — (L. 103) De_1 शीघ्रमानीयतां स्थाली दर्शयस्वेति भामिनि. — After line 103, De_1 ins.:

नास्त्यन्नं देवकीसूनो भोज्यं मद्भोजनावधि ।

— (L. 104) De_1 अति- (for इति), and यदूत्तमः (for °द्वहः). — (L. 105) De_1 स्थाल्यां. De_1 च; D_1 सु- (for [s]थ). De_1 माधवः (for केशवः). — (L. 106) De_1 Dn_1 °युंज्य (for °युज्य). — For line 108, De_1 subst.:

पाण्डवाः कृष्ण कृष्णेति ऊचुस्तं यदुनन्दनम् ।
किं भविष्यति ब्रह्मर्षेः कोपान्नो दारुणं तमे (?) ।
प्रहस्य परमानन्दः सहदेवमथाब्रवीत् ।
शीघ्रमानय तं विप्रं सशिष्यं भोजयेति च ।

— After 108, most modern (printed) ed. ins. a line:

सहदेवं महाबाहुः कृष्ण क्लेशविनाशनः ।,

which was not known even to Nilakantha and which appears to have been added to the epic corpus during the 18th or 19th century! — (L. 109) De_1 D_3. e G_2 °मनाः (for °यशाः). — After line 109, those ed. likewise ins. a line *not* documented by our MSS.:

आकारितुं तु तान्सर्वान्भोजनार्थं नृपोत्तम ।

— (L. 111) De_1 विमर्शनं (for ऽधमर्षणम्). — After line 111, De_1 ins.:

राज्ञो युधिष्ठिरस्याद्य वृथा कोपो भविष्यति ।
के केचिद्धरिणीं सुक्ष्मां निम्बुरसं परे ।
कुबेरसैन्धवं क्षारं प्रार्थयन्तः परस्परम् ।

— (L. 112) De_1 D_1 युनान् (for युताः). — (L. 113) Dn_3 महामुनि (for परस्परम्). — After line 113, De_1 ins.:

सहदेवोऽब्रवीद्वाक्यं शीघ्रमागम्यतामिति ।
ऋषय ऊचुः ।
भवतामाश्रमे को वा परः पुंसामुपागतः ।
नानादेवो द्विजो वापि विना कृष्णं द्विजोत्तम ।

— Dn_3 om. lines 114–115. — (L. 114) Dn_1. n_3 ते सर्वे (by transp.). — (L. 118) De_1 पुनः संप्रति वर्तते (for the posterior half). — After line 118, De_1 reads line 126. — (L. 123) D_2. e च तपस्विनः (for तपसि

सदाचाररता नित्यं वासुदेवपरायणाः ।
क्रुद्धास्ते निर्दहेयुर्वै तूलराशिमिवानलः । [125]
तत एतानपृष्ट्वैव शिष्याः शीघ्रं पलायत ।
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तास्ते द्विजाः सर्वे मुनिना गुरुणा तदा ।
पाण्डवेभ्यो भृशं भीता दुद्रुवुस्ते दिशो दश ।
सहदेवो देवनद्यामपश्यन्मुनिसत्तमान् ।
तीर्थेष्वितस्ततस्तस्या विचचार गवेषयन् । [130]
तत्रस्थेभ्यस्तापसेभ्यः श्रुत्वा तांश्चैव विद्रुतान् ।
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य तं वृत्तान्तं न्यवेदयत् ।
ततस्ते पाण्डवाः सर्वे प्रत्यागमनकाङ्क्षिणः ।
प्रतीक्षन्तः कियत्कालं जितात्मानोऽवतस्थिरे ।
निशीथेऽभ्येत्य चाकस्मादस्मान्स छलयिष्यति । [135]
कथं च निस्तरेमास्मात्कृच्छ्राद्वोपसादितात् ।
इति चिन्तापरान्दृष्ट्वा निःश्वसन्तो मुहुर्मुहुः ।
उवाच वचनं श्रीमान्कृष्णः प्रत्यक्षतां गतः ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
भवतामापदं ज्ञात्वा ऋषेः परमकोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तितः पार्था अहं सत्वरमागतः । [140]
न भयं विद्यते तस्मादृषेर्दुर्वाससोऽल्पकम् ।
तेजसा भवतां भीतः पूर्वमेव पलायितः ।
धर्मनित्यास्तु ये केचिन्न ते सीदन्ति कर्हिचित् ।
आपृच्छे वो गमिष्यामि नियतं भद्रमस्तु वः ।
वैशंपायन उवाच ।
श्रुत्वेरितं केशवस्य बभूवुः स्वस्थमानसाः । [145]
द्रौपद्या सहिताः पार्थास्तमूचुर्विगतज्वराः ।
त्वया नाथेन गोविन्द दुस्तरामापदं विभो ।
तीर्णाः प्लवमिवासाद्य मज्जमाना महार्णवे ।
स्वस्ति साधय भद्रं ते इत्याज्ञातो ययौ पुरीम् ।
पाण्डवाश्च महाभाग द्रौपद्या सहिताः प्रभो । [150]
ऊषुः प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाद्वनम् ।
इति तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
एवंविधान्यलीकानि भ्रातॄणां दुरात्मभिः ।
पाण्डवेषु वनस्थेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ।
Colophon.

26

After 3. 255. 31, T_1 ins.:

एवं तीक्ष्णशरज्वालैर्गाण्डीवाग्निप्रचोदितैः ।
सेनेन्धनं ददाहाशु सरोषः पार्थयाजकः ।
चक्राणां पतितानां च युगानां च महीपते ।
तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ।
शराणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां तथैव च । [5]
अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानां च राशयः ।
शिरसां पतितानां च कुण्डलोष्णीषधारिणाम् ।
भुजानां मकुटानां च हाराणामङ्गदैः सह ।
छत्त्राणां व्यजनानां च चर्मणां चैव राशयः ।
छिन्नानां कार्मुकाणां च पट्टसानां तथैव च । [10]
शक्तीनामथ खड्गानां दण्डानामथ तोमरैः ।
राशयस्तत्र दृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते ।
पतितैश्चैव मातङ्गैः सयोधैः पर्वतोपमैः ।
हयैर्निपतितैः सार्धं सादिभिः सायुधैस्तदा ।
विप्रविष्टे रथैश्चैव निहतैश्च पदातिभिः । [15]
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।

27

After 3. 256. 28[d], B D (except D_1) G_3 ins.:

मया दत्तं पाशुपतं दिव्यमप्रतिमं शरम् ।
अवाप लोकपालेभ्यो वज्रादीन्स महाशरान् ।
देवदेवो ह्यनन्तात्मा विष्णुः सुरगुरुः प्रभुः ।

स्थिताः). — (L. 127) D_{e1} गुरुणा शममाप्तेना (for the posterior half). — (L. 130) D_{e1} सर्वेक्षयन् (for गवेषयन्). — (L. 131) D_{e1} तत्रत्यतापसेभ्यश्च श्रुत्वा तान्विद्रुतान्द्विजान्. — (L. 134) D_{e1} यतनः कुलनदनाः; D_2 यतमानावतस्थिरे (for the posterior half). — (L. 135) D_{e1} निशीथे समभ्येत्येव कदास्मान्छलयिष्यति. — (L. 140) D_{e1} सत्वरं समुपागतः (for the posterior half). — (L. 141) D_1 ह्यलं (for ह्यल्पकम्). — (L. 145) D_{e1} भगवतः (for केशवस्य), and कृष्णस्यामिततेजसः (for the posterior half). — After line 146, D_{e1} ins.:

बभूवुः पाण्डुपुत्रास्ते हृष्टपुष्टा यथामराः ।
ऊचुस्ते परमानन्दं वाचा गद्गदयाक्षरम् ।

— (L. 149) D_{e1} देवदेव जगत्पते (for the posterior half). — After line 149, D_{e1} ins.:

गोविन्द परमानन्द पाहि नो भवसागरात् ।
विपत्सु नः सदा पाहि संपत्सु स्तस्तथा तथा ।
श्रुत्वाक्यस्तदा कृष्णो ययौ द्वारवतीं पुरीम् ।

— (L. 150) D_{e1} °भागा (for °भाग), and द्रौपदीसहिता नृप (for the posterior half). — (L. 153) D_{e1} D_1. s. e अनेकानि (for अलीकानि). — Colophon. *Adhy. no.*: D_n 261 (D_{ns} 262); D_1 264.

27

(L. 2) B_1 D_e D_2 भवर्ध्यं (for भवाप). — (L. 3) B_1

प्रधानपुरुषोऽव्यक्तो विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ।
युगान्तकाले संप्राप्ते कालाग्निर्दहते जगत् । [5]
सपर्वतार्णवद्वीपं सशैलवनकाननम् ।
निर्दहन्नागलोकांश्च पातालतलचारिणः ।
अथान्तरिक्षे सुमहन्नानावर्णाः पयोधराः ।
घोरस्वरा विनदिनस्तडिन्मालाविलम्बिनः ।
समुत्तिष्ठन्दिशः सर्वा विवर्धन्तः समन्ततः । [10]
ततोऽग्निं नाशयामासुः संवर्ताग्निनियामकाः ।
अक्षमात्रैश्च धाराभिस्तिष्ठन्त्यापूर्य सर्वशः ।
एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
नष्टचन्द्रार्कपवने ग्रहनक्षत्रवर्जिते ।
चतुर्युगसहस्रान्ते प्लविलेनाप्लुता मही । [15]
ततो नारायणाख्यस्तु सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
सहस्रशीर्षा पुरुषः स्वप्तुकामस्त्वतीन्द्रियः ।
फटासहस्रविकटं शेषं पर्यङ्कभोगिनम् ।
सहस्रमिव तिग्मांशुसंघातममितद्युतिम् ।
कुन्देन्दुहारगोक्षीरमृणालकुमुदप्रभम् । [20]
तत्रासौ भगवान्देवः स्वपञ्जलनिधौ तदा ।
नैशेन तमसा व्याप्तां स्वां रात्रिं कुरुते विभुः ।
सर्वोद्रेकात्प्रवृद्धस्तु शून्यं लोकमपश्यत ।
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ।
आपो नारास्तत्तनव इत्यपां नाम शुश्रुम । [25]
अयनं तेन चैवास्ते तेन नारायणः स्मृतः ।
प्रध्यानसमकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः ।
ध्यानमात्रे तु भगवन्नाभ्यां पद्मः समुत्थितः ।
तनश्चतुर्मुखो ब्रह्मा नाभिपद्माद्विनिःसृतः ।
तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः । [30]
शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृत्स्नं मानसानात्मनः समान् ।
ततो मरीचिप्रमुखान्महर्षीनसृजत्प्रभुः ।
तेऽसृजन्सर्वभूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
यक्षराक्षसभूतानि पिशाचोरगमानुषान् ।
सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः । [35]
रौद्रीभावेन शमयेत्तिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ।
न श्रुतं ते मिन्द्युपते विष्णोरद्भुतकर्मणः ।
कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
जलेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।
तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाशे प्रभुश्चरन् । [40]
निशायामिव खद्योतः प्रावृट्काले समन्ततः ।
प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ।
जले निमग्नां गां दृष्ट्वा चोद्धर्तुं मनसेच्छति ।
किं नु रूपमहं कृत्वा सलिलादुद्धरे महीम् ।
एवं संचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । [45]
जलक्रीडाभिरुचितं वाराहं रूपमस्मरत् ।
कृत्वा वाराहवपुषं वाङ्मयं वेदसंमितम् ।
दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ।
महापर्वतवर्ष्माभं तीक्ष्णदंष्ट्रं प्रदीप्तिमत् ।
महामेघौघनिर्घोषं नीलजीमूतसंनिभम् । [50]
भूत्वा यज्ञवराहो वै अपः संप्राविशत्प्रभुः ।

Dc Ds सुरासुर° (for विष्णुः सुर°). — (L. 5) Dc Ds क्वचित् (for जगत्). — (L. 6) B1 सपर्वतान्वनद्वीपान् (for the prior half). — (L. 9) B1 °स्वनं; B3 Dc °स्वरं; Ds °स्वना (for °स्वरा). B1 Dc Ds विनर्दतस् (for विनदिनस्). — (L. 10) Dc2 Ds प्रवर्धनः; D4 विवर्धन. — (L. 12) Dc Ds °मात्राभिर् (for °मात्रैश्च). Dc2 तिष्ठते सूर्यवर्चसः (for the posterior half). — (L. 13) B1–3 Dc2 Ds. 5 उपशांते (for °शान्त-). — (L. 18) Dc2 Dn Ds. 5. 6 फणा- (for फटा-). B3 Dc Ds -विकचं (for -विकटं). B1 स्फटाविकटरूपं च. B3–4 Dc2 Ds G3 शेष- (for शेषं). B3 °शायिनं; Dn3 °शांभिनं (for °भोगिनम्). Some printed ed. erroneously read, °भाजनम् for °भोगिनम्. — (L. 19) Dc2 Ds तीक्ष्णांशुं; D5 कंबूनां (for तिग्मांशु-). D4 G3 अतिविद्युतिं (for अमितद्युतिम्). — (L. 22) B1 त्वां (for स्वां), and प्रभुः (for विभुः). — (L. 25) Dc Dn1. n3 Ds–4 G3 तु तनवः; D5 इति प्रोक्ता (for तत्तनव). Dc D2 शुश्रुमः. D5 आपो वै नरसूनवः (for the posterior half). — (L. 26) B1 अप्सु यत्तेन चैवास्ते; D5 अयनं तस्य ताः पूर्वं (for the prior half). — (L. 28) A few MSS. पद्मं समुत्थितं, but Nil. as above. — (L. 29) B3 समुत्थितः (for विनिःसृतः). — (L. 30) B1 ततोपविष्टः; B3. 4 ततः प्रविष्टः. — (L. 31) Dc2 D3 सर्वं (for कृत्स्नं). Dc D3 समान् (for समान्). D5 असृजन्मानसान्सुतान् (for the posterior half). — (L. 33) B1. 3 Dn2 D4. 6 G3 ते दृष्ट्वा; D5 तत्सृष्ट्वा (for तेऽसृजन्). Dc D3 om. the posterior half of line 33 and the prior half of line 34. B1 द्रुमाणि; D5 चराणि (for त्रसानि). — (L. 34) B3 Dn3 °राक्षसान् (for °मानुषान्). — (L. 35) B4 Dc1 Dn1 D4. 5 सृज्यते. B3 Dn3 D5 पौरुषीं तनुं; Dc D3 पौरुषं तनुः — (L. 39) Dc D3 G3 समभि(G3 °नु)व्याप्ते. D5 सलिलेन यथावृत्तं शमयत्पृथिवीतले. — (L. 40) Dc D3 एकाकारे तदा स्पृशन्. — (L. 42) D5 °चरन् (for °भवत्). — (L. 43) B1 दृष्ट्वा तां (for गां दृष्ट्वा). — (L. 45) Dc2 D3 [वा]दिव्येन (for दिव्येन). — (L. 46) B4 Dc D3 °रुधिरं (for °रुचितं). B1 Dc D3. 5 वपुर् (for रूपम्). — (L. 47) Dc D3 वराहस्य वपुर् (for वाराहवपुषं). Dc D3. 5 अब्ज° (for वेद°). — (L. 49) B1. 4 Dc D3 तीक्ष्णदंष्ट्रा(B1. 4 °ष्ट्रो)ग्रदीधितिं. — (L. 51) Dc D3. 4. 6 संप्रविशद्. D5 दंष्ट्रयोद्धृत्य ततः (for the prior

दंष्ट्रेणैकेन चोद्धृत्य स्वे स्थाने न्यविशन्महीम् ।
पुनरेव महाबाहुरपूर्वां तनुमाश्रितः ।
नरस्य कृत्वार्धतनुं सिंहस्यार्धतनुं प्रभुः ।
दैत्येन्द्रस्य सभां गत्वा पाणिं संस्पृश्य पाणिना । [55]
दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः ।
दृष्ट्वा चापूर्ववपुषं क्रोधात्संरक्तलोचनः ।
शूलोद्यतकरः स्रग्वी हिरण्यकशिपुस्तदा ।
मेघस्तनितनिर्घोषो नीलाभ्रचयसंनिभः ।
देवारिर्दितिजो वीरो नृसिंहं समुपाद्रवत् । [60]
समुपेत्य ततस्तीक्ष्णैर्मृगेन्द्रेण बलीयसा ।
नारसिंहेन वपुषा दारितः करजैर्भृशम् ।
एवं निहत्य भगवान्दैत्येन्द्रं रिपुघातिनम् ।
भूयोऽन्यः पुण्डरीकाक्षः प्रभुर्लोकहिताय च ।
कश्यपस्यात्मजः श्रीमानदित्या गर्भधारितः । [65]
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रसूता गर्भमुत्तमम् ।
दुर्दिनाम्भोदसदृशो दीक्षाक्षो वामनाकृतिः ।
दण्डी कमण्डलुधरः श्रीवत्सोरसिभूषितः ।
जटी यज्ञोपवीती च भगवान्बालरूपधृक् ।
यज्ञवाटं गतः श्रीमान्दानवेन्द्रस्य वै तदा । [70]
बृहस्पतिसहायोऽसौ प्रविष्टो बलिनो मखे ।
तं दृष्ट्वा वामनतनुं प्रहृष्टो बलिरब्रवीत् ।
प्रीतोऽस्मि दर्शने विप्र ब्रूहि त्वं किं ददानि ते ।
एवमुक्तस्तु बलिना वामनः प्रत्युवाच ह ।
स्वस्तीत्युक्त्वा बलिं देवः स्वयमानोऽभ्यभाषत । [75]
मेदिनीं दानवपते देहि मे विक्रमत्रयम् ।
बलिर्ददौ प्रसन्नात्मा विप्रायामिततेजसे ।
ततो दिव्याद्भुततमं रूपं विक्रमतो हरेः ।
विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्यो जहाराशु स मेदिनीम् ।
ददौ शक्राय च महीं विष्णुर्देवः सनातनः । [80]
एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावः प्रकीर्तितः ।
तेन देवाः प्रादुरासन्वैष्णवं चोच्यते जगत् ।
असतां निग्रहार्थाय धर्मसंरक्षणाय च ।
अवतीर्णो मनुष्याणामजायत यदुक्षये ।
स एवं भगवान्विष्णुः कृष्णेति परिकीर्त्यते । [85]
अनाद्यन्तमजं देवं प्रभुं लोकनमस्कृतम् ।
यं देवं विदुषो यान्ति तस्य कर्माणि सैन्धव ।

28

After 3. 275. 16, Dc D_3 ins. :

अमृष्यमाणा सा सीता वचनं राघवोदितम् ।
लक्ष्मणं प्राह मे शीघ्रं प्रज्वालय हुताशनम् ।
विश्वासार्थं हि रामस्य लोकानां प्रत्ययाय च ।
राघवस्य मतं ज्ञात्वा लक्ष्मणोऽपि तदैव हि ।
महाकाष्ठचयं कृत्वा ज्वालयित्वा हुताशनम् । [5]
रामपार्श्वमुपागम्य तस्थौ तूष्णीमरिंदमः ।
ततः सीता परिक्रम्य राघवं भक्तिसंयुता ।
पश्यतां सर्वलोकानां देवराक्षसयोषिताम् ।
प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ।
बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपगा । [10]
यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ।
एवमुक्त्वा तु सा सीता परिक्रम्य हुताशनम् ।
विवेश ज्वलनं दीप्तं निर्भयेन हृदा सती ।

Colophon.

29

After 3.276. 12, $K_{1.2}$ ins. the *phalaśruti* :

वैशंपायन उवाच ।

ये चेदं कथयिष्यन्ति रामस्य चरितं महत् ।
श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं ये नालक्ष्मीस्तान्भविष्यति ।
अर्घास्तेभ्यो भविष्यन्ति धनता च भविष्यति ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं शश्वदुत्तमम् ।
पुत्रान्पौत्रान्पशूंश्चैव वेत्स्यन्ते नृषु चाढ्यताम् । [5]
अरोगाः प्रतिभांश्चैव भविष्यन्ति न संशयः ।
इदमाख्यानकं रम्यं ये स्मरन्ति नरोत्तमाः ।
पुत्रपौत्रैश्च नन्दन्ति लभन्ते विष्णुवल्लभाम् ।

---

half). A few MSS. स्व- (for स्वे). $B_{2.4}$ Dc_2 $D_{2.5}$ न्यिन्यसे- (D_5 °स)न् (for न्यविशन्). — (L. 53) B_3 Dc_2 D_2 तनुमास्थितः. — (L. 54) B_3 नरस्यार्धतनुं कृत्वा. B_1. 4 भृगेंद्रार्धतनुं प्रभुः. — (L. 57) B Dn_1 $D_{2.4}$ °पुरुषं (for °वपुषं). Dc D_2 क्रोध- (for क्रोधात्). — (L. 59) Dc_2 D_5 °संनिभं; D_2 °सांमतः. — (L. 60) B_1 घोरो (for वीरो). — (L. 61) B_3 Dc_2 D_2 समुत्पत्य. — (L. 64) D_5 सर्वलोकपितामहः (for the posterior half). — (L. 65) B_1 दित्या गर्भेण धारितः. — Dc om. line 67. — (L. 69) Dc_1 D_4 °धृत् (for °धृक्). — (L. 70) D_5 तत्र (for श्रीमान्), and भगवान्वामना-कृतिः (for the postrior half). — (L. 72) B_1 Dc $D_{2.5}$ दृष्ट्वा तं (by transp.). — (L. 73) Dc D_2 ब्रूहि किं ते ददानि वै. — (L. 74) B_1 वामनः प्रत्यभाषत. — (L. 79) B_1 Dc D_2 °रक्षोभ्यं. — (L. 82) $D_{2.5}$ G_2 येन (for तेन). — (L. 83) Dc D_2 रक्षणार्थाय (for निग्रहा°). — (L. 84) B_1 Dc_2 D_2 मानुषाणाम्. B_1 यदोर्गृहे (for यदुक्षये). — (L. 85) $B_{1.2}$ Dn_2 स एवं; B_3 एवं स; Dc_2 $D_{2.3}$ स एष. B_3 परिगीयते. — (L. 86) B_3 विष्णुं (for देवं). — (L. 87) B_4 यदेवं; Dc $D_{3-4.5}$ G_3 यं वेद- (for यं देवं).

शृण्वन्तीदं पुण्यशीलाः श्रावयंश्चेदमुत्तमम् ।
नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः । [10]
काञ्चनेन विमानेन स्वर्गं याति नरोत्तमः ।
पुनर्लक्ष्मीरुपयुतो जायते पृथिवीतले ।
श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचयेत् ।
पुंस्कोकिलरुतं श्रुत्वा क्रौञ्चीध्वाङ्क्षस्य वागिव ।
[Line 13–14 = (var.) 1. 2. 236.]

30

After 3. 295. 7[ab], D1 (irrelevantly) ins.:

आजगाम वने राजन्दुर्वासाः कोपनो द्विजः ।
दुर्योधनप्रेरितश्चा[प्य]पराह्णे बुभुक्षितः ।
द्रौपद्या सहिते भुक्ते धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
तदा चिन्तापरीतात्मा धर्मसूनुर्जनार्दनम् ।
चिन्तयामास भगवानाजगाम त्वरान्वितः । [5]
गते दुर्वाससि तदा गङ्गायां स्नपनाय च ।
शाकपत्रं तदा राजन्बुभुजे मधुसूदनः ।
तृप्तां त्रिलोकीमित्युक्त्वा च कारुण्याद्भक्तवत्सलः ।
दुर्वासास्तुष्टिमापन्नो हृष्टस्तस्मै शिवं ददौ ।
मार्कण्डेयाश्रमासीनं धर्मराजं युधिष्ठिरम् । [10]

31

After 3. 297. 3[ab], B De Dn D2. 4. 6 G3 ins.:

तान्दृष्ट्वा पतितान्भ्रातॄन्सर्वांश्चिन्तासमन्वितः ।
धर्मपुत्रो महाबाहुर्विललाप सुविस्तरम् ।
ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञातं वृकोदर ।
सुयोधनस्य भेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ।
व्यर्थं तदद्य मे सर्वं त्वयि वीरे निपातिते । [5]
महात्मनि महाबाहो कुरूणां कीर्तिवर्धने ।
मनुष्यर्षभवा वाचो विधर्मिण्यः प्रतिश्रुताः ।
भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथं मृषा ।
देवाश्चापि यदावोचन्मृतके त्वां धनंजय ।
सहस्राक्षादनवरः कुन्ति पुत्रस्तवेति वै । [10]
उत्तरे पार्श्वतश्चे च जगुर्भूतानि सर्वशः ।
विप्रनष्टां श्रियं चैषामाहर्ता पुनरञ्जसा ।
नास्य जेता रणे कश्चिज्जेता नैष कस्यचित् ।
सोऽयं मृत्युवशं यातः कथं जिष्णुर्महाबलः ।
अयं ममाशां संहत्य शेते भूमौ धनंजयः । [15]
आश्रित्य यं वयं नाथं दुःखान्येतानि सेहिम ।
रणेऽप्रमत्तौ वीरौ च सदा शत्रुनिबर्हणौ ।
कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ ।
यौ सर्वास्त्रप्रतिहतौ भीमसेनधनंजयौ ।
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः । [20]
यमौ यदेनौ दृष्ट्वाद्य पतितौ नावदीर्यते ।
शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ताः क्रियान्विताः ।
अकृत्वा सदृशं कर्म किं शेध्वं पुरुषर्षभाः ।
अविक्षतशरीराश्चाप्यप्रमृष्टशरासनाः ।
अभंज्ञा भुवि संगम्य किं शेध्वमपराजिताः । [25]
सानूनिवाद्रेः संसुप्तान्दृष्ट्वा भ्रातॄन्महामतिः ।
सुखं प्रसुप्तान्प्रम्लिष्टः खिन्नः कष्टां दशां गतः ।
एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वरः ।
शोकसागरमध्यस्थो दध्यौ कारणमाकुलः ।
इतिकर्तव्यतां चैव देशकालविभागवित् । [30]
नाभिपेदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामतिः ।
अथ संस्तभ्य धर्मात्मा तदात्मानं तपःसुतः ।
एवं विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

31

(L. 1) De °परिप्लुतः (for °समन्वितः). — (L. 5) B2 त्वं मन्यसे (for तदद्य मे). B2. 4 De D2 भीम; Dn G3 वीर (for वीरे). — (L. 6) Dn2. n3 D4 G3 महाबाहो. De D2 कीर्तिवर्धन. — (L. 8) B4 De D2 भवंति (B4 °न्) दिव्या वाचस्तु. B3 De Dn1 D2. 4. 6 G3 भवंतो (for भवन्तु). — (L. 9) Dn धनंजय! — (L. 10) B2 नवोदये (for नवेति वै). B4 च; De1 D2 हि; De2 इ (for वै). — (L. 11) De2 D2 मंदरे (for उत्तरे). B4 भागशः (for सर्वशः). — (L. 12) B4 रेवेषाम्; De D2 नेषाम् (for चैषाम्). B4 De D2 °रोजसा (for °रजसा). — (L. 13) B2 अथुवाः De1 D2 अजिता (for अजेता). B2. 3 De2 नैव (for नैष). — (L. 15) B3 De D2 संकृत्य (for संहत्य). B2 अयमभ्यस्तमाहत्य. — (L. 16) B3. 4 De2 D2 [इ]मानि (for [ए]नौ). — (L. 17) B3. 4 प्रसक्तौ (for प्रमत्तौ) De D2 नौ वीरौ (for वीरौ च). — (L. 18) B1. 4 D7 कथं°; De4 °सुतौ (for °सुतौ) B2 माद्रौ° (for कुन्ती°). — (L. 20) B3. 4 De D2 मे दुर्हृदः (for मम दुर्हृदः). — (L. 21) D8 G3 वज्रं (for [अ]श्म°). — (L. 22) B4 De D2 नैतौ (for यमौ°). — (L. 23) B2 [नि]पतितौ (for पतितौ). — (L. 24) B1. 3. 4 च अप्रमृष्टः; B2 अप्रमृष्ट°; De D2 °प्रमृष्ट (for °प्रमृष्ट°) — (L. 25) B2 कृत्वा (for कृत्वा) B3. 4 De D2 संहत्य सम्यक् (for भुवि संगम्य). — (L. 27) De Dn3 D2 सुप्रसुप्तान्. — (L. 30) B3. 4 De D2 चैव (for चैवं), and कालज्ञः (De transp.). — (L. 31) B3. 4 De D2 महाबुद्धिः (for °बाहुः). — (L. 32) B3 तपःकृतः; B4 तपोयुतः; De2 तपःसुतः (for तपःसुतः). — (L. 33) B2 om. 33 De D2 बहुशो (for °धा)

32

After 3. 297. 61, Dn De Gs ins.:

यक्ष उवाच ।
तपः किंलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तितः ।
क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ह्रीः परिकीर्तिता ।
युधिष्ठिर उवाच ।
तपः स्वधर्मवर्तित्वं मनसो दमनं दमः ।
क्षमा द्वंद्वसहिष्णुत्वं ह्रीरकार्यनिवर्तनम् ।
यक्ष उवाच ।
किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्कः शमश्च प्रकीर्तितः । [5]
दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता ।
दया सर्वसुखैषित्वमार्जवं समचित्तता ।
यक्ष उवाच ।
कः शत्रुर्दुर्जयः पुंसां कश्च व्याधिरनन्तकः ।
कीदृशश्च स्मृतः साधुरसाधुः कीदृशः स्मृतः । [10]
युधिष्ठिर उवाच ।
क्रोधः सुदुर्जयः शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तकः ।
सर्वभूतहितः साधुरसाधुर्निर्दयः स्मृतः ।
यक्ष उवाच ।
को मोहः प्रोच्यते राजन्कश्च मानः प्रकीर्तितः ।
किमालस्यं च विज्ञेयं कश्च शोकः प्रकीर्तितः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मोहो हि धर्ममूढत्वं मानस्त्वात्माभिमानिता । [15]
धर्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्तत्त्वज्ञानमुच्यते ।
यक्ष उवाच ।
किं स्थैर्यमृषिभिः प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतम् ।
स्नानं च किं परं प्रोक्तं दानं च किमिहोच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
स्नानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् । [20]
यक्ष उवाच ।
कः पण्डितः पुमान्ज्ञेयो नास्तिकः कश्च उच्यते ।
को मूर्खः कश्च कामः स्यात्को मत्सर इति स्मृतः ।
युधिष्ठिर उवाच ।
धर्मज्ञः पण्डितो ज्ञेयो नास्तिको मूर्ख उच्यते ।
कामः संसारहेतुश्च हृत्तापो मत्सरः स्मृतः ।
यक्ष उवाच ।
कोऽहंकार इति प्रोक्तः कश्च दम्भः प्रकीर्तितः । [25]
किं तद्दैवं परं प्रोक्तं किं तत्पैशुन्यमुच्यते ।
युधिष्ठिर उवाच ।
महाज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रयः ।
दैवं दानफलं प्रोक्तं पैशुन्यं परदूषणम् ।
यक्ष उवाच ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च परस्परविरोधिनः ।
एषां नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र संगमः । [30]
युधिष्ठिर उवाच ।
यदा धर्मश्च भार्या च परस्परवशानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि संगमः ।
यक्ष उवाच ।
अक्षयो नरकः केन प्राप्यते भरतर्षभ ।
एतन्मे पृच्छतः प्रश्नं तच्छीघ्रं वक्तुमर्हसि ।
युधिष्ठिर उवाच ।
ब्राह्मणं स्वयमाहूय याचमानमकिंचनम् । [35]
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ।
वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।
देवेषु पितृधर्मेषु सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ।
विद्यमाने धने लोभादानभोगविवर्जितः ।
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् । [40]
यक्ष उवाच ।
राजन्कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रब्रूह्येतत्सुनिश्चितम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
शृणु यक्ष कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।
कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न संशयः ।
वृत्तं यत्नेन संरक्ष्यं ब्राह्मणेन विशेषतः । [45]
अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।
पठकाः पाठकाश्चैव ये चान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्वे व्यसनिनो मूर्खा यः क्रियावान्स पण्डितः ।
चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः स शूद्रादतिरिच्यते ।
योऽग्निहोत्रपरो दान्तः स ब्राह्मण इति स्मृतः । [50]
यक्ष उवाच ।
प्रियवचनवादी किं लभते
विमृशितकार्यकरः किं लभते ।
बहुमित्रकरः किं लभते
धर्मे रतः किं लभते कथय ।

32

(L. 27) Dns (by corr.) यदज्ञानम् (for महा°). Dns De धर्मो (for धर्म-). — (L. 33) Dn अक्षय्यो. — (L. 36) Dns. ns मोक्षय्यं. — (L. 38 and 40) Dns मोक्षय्यं. — (L. 52) Dns °करोधिकं (for °करः).

युधिष्ठिर उवाच ।
प्रियवचनवादी प्रियो भवति [55]
विमृशितकार्यकरोऽधिकं जयति ।
बहुमित्रकरः सुखं वसते
यश्च धर्मरतः स गतिं लभते ।

Dn alone cont. (!):

यक्ष उवाच ।
को मोदते किमाश्चर्यं कः पन्थाः का च वार्तिका ।
वद मे चतुरः प्रश्नान्मृता जीवन्तु बान्धवाः । [60]
युधिष्ठिर उवाच ।
पञ्चमेऽहनि षष्ठे वा शाकं पचति स्वे गृहे ।
अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते ।
अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम् ।
शेषाः स्थावरमिच्छन्ति किमाश्चर्यमतः परम् ।
तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना [65]
नैको ऋषिर्यस्य मतं प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ।
अस्मिन्महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन । [70]
मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्ता ।

CRITICAL NOTES

[☞ I have used the following editions of the Purāṇic works cited in these Notes: The Skanda Purāṇa (in seven volumes) and the Viṣṇudharmottara Purāṇa printed in the Veṅkaṭeśvara Press, Bombay; the Vāyu, Brahma, Matsya and Padma Purāṇas of the Ānandāśrama Series, Poona; the Kūrma Purāṇa and the Varāha Purāṇa in the Bibliotheca Indica Series; the Viṣṇu Purāṇa published by Kṛṣṇaśāstri Gurjar and printed in the Vṛttadīpa Press; and the Rāmāyaṇa of the Nirnaya Sagara Press.]

1

9 [a]) वर्धमानपुरद्वारेण. Cf. 1. 117. 8[c], which also mentions वर्धमानपुरद्वार:

वर्धमानपुरद्वारमाससाद यशस्विनौ ।

10 [b]) परिचतुर्दश: "fully fourteen, exactly fourteen," *not* "about fourteen," as it is sometimes carelessly translated.

21 [d]) संसर्ग is used here in the neuter gender instead of the regular masc. (संसर्ग:), which we find however in stanza 24 below.

22 ff. Stanzas 22–28 = (var.) Skanda Purāṇa 1. 2. 45. 125[a]–131[b]. See note on 3. 2. 15 ff. below.

28 For 5*, cf. Skanda Purāṇa 1. 2. 45. 128[ab]:

न नीचैर्नाप्यविद्वद्भिर्नानात्मज्ञैर्विशेषत: ।

It is worth noting that this interpolation was found only in Dn Ds.

43 [b]) The reading हसा (for हंस-) of some Bomb. ed. (*e.g.* the Chitrashala ed., 1930), which is unintelligible, appears to be merely a misprint, being unsupported by any MS. authority.

2

15 ff. Stanzas 15–37 = (var.) Skanda Purāṇa 1. 2. 46. 21[c]–43[d]. See note on 3. 1. 22 ff. above.

16 = (var.) 3. 240. 3; Rām. 5. 51. 18.

22 [d]) The reading °द्वेषन is confirmed by the Skanda (*loc. cit.*).

28 [a]) For our reading कारणराग:, the Vulgate has भावोऽनुराग: and S कारुण्यरागी, both unintelligible. The Skanda (*loc. cit.*) has करणराग:, which is near enough to our reading. कारण° is however the correct reading, cf. वैषय: in 28[b] (with Vṛddhi).

31 [c]) स्वशरीरसमुत्थं refers to स्नेहं (in 31[a]). Cf. stanza 20 मनोदेहसमुत्थाभ्यां दु:खाभ्याम्; also 30 अन्तर्देहगता with reference to तृष्णा.

35 = (var.) Vasiṣṭha Dharma Śāstra (ed. B. S. S.) 30. 10.

36 [d]) For this pāda, the Skanda (*loc. cit.*) substitutes लोहं लोहमलो यथा, evidently a *lectio facilior*.

44 = (var.) 3. 206. 20[abcd].

51 Cf. Manu. 4. 32.

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ।
संविभागश्च भूतेभ्य: कर्तव्योऽनुपरोधत: ॥

52 Cf. Vāsiṣṭha Dharma Śāstra (ed. B. S. S.) 13. 61: तृणभूम्यग्न्युदकवाक्सूनृतानम्या: सतां गृहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन. Āpastamba Dh. Sūtra (ed. Bühler, Bombay 1868) 2. 2. 4. 14: अभावे भूमिरुदकं तृणानि कल्याणी वागिति । एतानि वै सतोऽगारे न क्षीयन्ते कदाचन इति. The latter part of both these quotations, it may be noted, has Anuṣṭubh rhythm.

70 Line 70[ab] is cited in Ācārya Śaṅkara's Bhāṣya on the Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad (2. 4. 1), but referring to a different Mbh. context (B. 12. 241. 1[ab]). Cf. also Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata,"* p. 127 f. (separate print).

71 Cf. Strauss, *op. cit.* p. 69 (separate print).

3

10 [b]) For योनिकर्मविशोधिता:, cf. 12[b] कर्मजा: कविशोधिता:; also 3. 1. 25[ab]:

येषां श्रौतवदादानि योनिर्वेद्या [illegible]

16-17 Cf. Skanda Purāṇa 7. 1. 280. 3[cd]-5[ab]. See next note also.

18 ff. This entire passage containing the 108 names of the sun (with *phalaśruti*) seems to be

fairly old and popular. It occurs almost *verbatim* in the Skanda 7. 1. 280. 5^{cd}–22^{cd}, and in the Brahma Purana 33. 34–49. The Skanda moreover refers to the fact that this list was proclaimed by Dhaumya to Partha (*i.e.* Yudhiṣṭhira), citing (with v.l.) our stanza 17, and shewing that the *Skanda version is but a replica of the Mbh. text.* The Puranic texts agree with the constituted text more closely than with the Vulgate. A close comparison with the Purāṇic texts will show that our text (based on the concord of Kaśmīri and Southern MSS.), is much older than that of the Vulgate, which is based on the Bengali–Devanāgarī tradition.

20 ^{d}) Our reading वैश्रवणं is supported by both the Puranas (see note on 18ff. above).

22 ^{b}) Our reading सर्वामराश्रयः is likewise supported by both the Purāṇas (see note on 18ff. above); सर्वमलाश्रयः of the Vulgate group is clearly an emendation

29 f. It is noteworthy that for 29^{d} the Skanda Purana (7. 1. 280. 17^{d}) reads प्रोक्तं शक्रेण धीमता, which is a paraphrase of our reading (शक्रेणोक्ते महात्मना), and which does not lend support to the reading प्रोक्तमेतत्स्वयंभुवा of the B D group. — It is further worth noting that that Purāṇa also reads 30 regularly after 29, like our text, and does not transpose it as is done by the Vulgate group of Northern MSS.; see the critical apparatus of our stanza 30.

32 ^{d}) Agrees *exactly* with Brahma Purāṇa 33. 18^{d}, though the Vulgate and the Skanda read differently.

10

5 ff. This discourse between Indra and Surabhi recurs in the Ramayana (Ayodhyā 74), which may be compared; the Ram. version is much shorter and in parts differently worded. The N reading न सुखान्यन्यते परम् (5^{d}) is also the reading of the Ram. version (2. 74. 25^{d}), and may be preferred.

11

3 ^{c}) अनुशाधि. The reading अन्वशाधि of the Vulgate (and some old printed ed. like the Bombay and the Kumbhakonam ed.) is incomprehensible. It appears to be an old corruption handed down from one MS. to another in some particular line of transmission.

26 ^{b}) इषाल:. There is much uncertainty about the spelling of this word. The spelling स्थाल has been accepted elsewhere in this edition (*e.g.* 4.17.7), and should have been adopted here too.

13

10 ^{b}) यजमानंमृहो मुनिः = 1. 41. 1^{d}.

16 With 16^{ab}, 26–31, 36^{ab}, cf. Harivaṃśa (Cal. ed.) 9132, 9135^{cd}, 9136–37, 9138^{ab}, 9140^{cd}, 9141^{ab}, 9163^{cd}, 9164^{ab}, 9172^{ab}.

21 ^{a}) तुरायण (*lect. dub.*), a kind of sacrifice = पौर्णमासविकार (P W). Cf. Panini 5. 1. 72 पारायण-तुरायणचान्द्रायणं वर्तयति; on which Patanjali has the Bhasya: यत्तुरायणेन यजते न नौरायणिक इत्युच्यते. Kaiyaṭa explains तुरायण as यज्ञविशेषमृत्विग्भिर्व्यापारयन्निष्पादयति। यजमानस्तृप्तोमास्त इति भावः. The readings of N are an interesting study, being only different independent attempts to eliminate this rare and troublesome vocable, which otherwise occurs almost exclusively in the Brahmana and Sutra literature. Another Mbh. reference is found at C. 13. 4940: तुरायणे हि क्रतुमध्यवृष्यनक्रोधनोऽकरवं त्रिशतोऽब्दान्।

29 ^{cd}) This exploit — which was evidently his latest — is detailed further on in adhy. 15–23, with Śrikṛṣṇa himself as narrator.

34 With 50^{a}, cf. 55^{a}, both interpolations of Ka Dn.

36 The reading of N is a strange corruption! — वैराज *vs* ब्रह्मसदन; cf. Harivaṃśa (Cal. ed.) 2255, 12629 (both times वैराजं ब्रह्मसदनं). वैराजसदन is mentioned in C. 12. 13722:

वैराजसदनाच्चित्यं वैजयन्तं निषेवते।

46 With 55^{*}, cf. 50^{*}, both interpolations of Ka Dn.

57 = (var.) 5. 80. 30. See notes below on stanzas 59, 70.

59 ^{ab}) = 5. 80. 31^{ab}. धनुष्मताम् = धनुष्मत्ताम्, *metri causa*, as the v.l. show; see notes on stanzas 57, 70.

62 Cf. Manu. 9. 8:

पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते ।
जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥

70 ⁼(var.) 5. 80. 31. See notes above on stanzas 57, 59.

82 ff. This account of how the Pāṇḍavas escaped from the burning lac house (जतुगृह) conflicts with the account given in the Adi (adhy. 135 f.), where it is stated that the party escapes through an underground tunnel (सुरङ्गा or सुरङ्गम्), as pointed out by Hopkins, *The Great Epic of India*, p. 372: "No one can read the account in Vana and fail to see that it is not a mere hasty résumé omitting the surunga, but that the original escape is a feat of the wind-god's son."

88 Though 89ᵃ is omitted only in comparatively few MSS. of our apparatus (T₁ G₁ M, — and they are the only true representatives of the Southern recension), it is lacking entirely in the MSS. of Sastri (see Southern Recension, vol. IV, part I, p. 71 bottom), who not only omits the lines from his text but does not mention them even in his footnotes, which shows that they must have been lacking in *all* his MSS.

14

7 Cf. Manu. 7. 50:

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥

16

6 ᵃ) For उपतल्प, cf. Dasharatha Sharma, *Indian Culture*, vol. I (1935), p. 682 f., who suggests the meaning "a small tower or turret of some sort," which is probably correct. I did not find the word in the PW; the abridged ed. (pw) cites only उपतल्पम् adv. "an den Thurmen, an die Thirme," Śiśupālavadha 3. 39. — The word recurs in a Southern interpolation in the Adi (App. I, No. 48, line 7:

परिघाट्टालकैर्मुख्यैरुपतल्पशतैरपि),

which is cited (with v.l.) by Sharma. — तल्प certainly means a "turret" and occurs in that sense in 1. 199. 32 तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं, in the description of Indraprastha built by the Pāṇḍavas.

7 ᶜ) सांमत्तणकुला for *समभित्तिण°, *haplologically* omitting one स? — A few K, B and some D MSS. have the reading सतोमरांकुशा, which is quite distinct from and unconnected with the S reading साष्टिका सांकुशा. Thus there is no genetic connection between the readings rejected: they are independent emendations of the third original, which is probably the text reading. It is difficult but it suggests the intended meaning pretty clearly.

21

9 ᶜ) त्रिःसामा. Nilakantha's reading is supposed to be त्रिःसामा; but his explanation (त्रिःसामा = त्रिस्वरः: he evidently takes साम to mean स्वर) seems to suggest that his reading was — as in our text — त्रिसामा. There appears to be a reference to the three notes of the drum; cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 13.

12 ᵃ) मैन्यसुधीवयुक्तेन. The phrase occurs frequently in the epic. The Kaśmīra and Southern MSS. agree in reading मैन्य° (or शैव्य°); only the mid Indian versions (B D) read शैव्य° (or मैन्य°). Cf. 1. 212. 3ᶜ; 2. 2. 13ᵈ; 3. 23. 17ᵃ; 5. 139. 22ᶜ; etc.

23

45 ᵃ) See note on 3. 21. 12ᵃ above.

28

7 ᵇ) Correction! In the *footnotes* read वनिनं for वनिनं, in the v.l. of K₂ B De e'e.

12 $12^{cd} = 16^{ef}$.

16 $16^{ef} = 12^{cd}$.

19 ᶜ) For यावत्त (v.l. यावतः) cf. 27^{cd}. Construction elliptical: some word like दृष्ट्वा or परीक्षि is necessary to complete the sense. MSS. readings यावतः try to connect it with ? (gen.).

22 ᶜ: प्रवाद = "approbation" (?).

29

22-23 Cf. Manu. 7. 140:

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्याद्यो वीक्ष्य मदोपधिः ।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः ॥

30

Adi 74 has also something to say about the necessity of curbing one's anger, with which this chapter may be compared.

31

The trend and implications of the long and complicated argumentation between Draupadi and Yudhiṣṭhira (developed in adhy. 31–33) about the Karma theory have been discussed by Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahabharata"* (1911); see especially pp. 24, 38, 49, 100, 127, 133 (reprint), where also parallel passages have been cited. — It is interesting to note that धातृ and विधातृ, who are mentioned sometimes as the sons of Brahman (1. 60. 49), are mentioned elsewhere as the sons of *Bhṛgu* by Khyāti (Viṣṇu Purāṇa 59. 82; Bhāgavata P. 4. 1. 43).

36

18 The passage 133* श्रोत्रियस्येव ते राजन् etc.) is cited in the Kāśika (5. 4. 122), with the v.l. [अ]ल्पमेधसः (for [अ]विपश्चितः), as read by K$_6$ B De D$_5$ of our MSS. This reading seems to be superior to the other and might be adopted. Cf. 5. 130. 6; B. 12. 10. 1.

30 ^{d}) Correction! In the *footnotes*, for "D$_3$ De Dn" etc. read "B$_2$ De Dn" etc.

40

2 ^{b}) काञ्चनद्रुमसंनिभम्. P W cites only lexical authority (Amarakośa, Hemacandra, Medinī) for the use of काञ्चन as a name of various plants or trees (*Mesua ferrea, Michelia Champaca, Ficus glomerata, Bauhinia variegata, Datura fastuosa*, पुंनाग), having somehow missed this good epic reference. Translate: "having donned the costume of the Kiratas, which resembled a Kāncana tree." This passage supports and confirms our reading काञ्चनैरिव संवृतं (with reference to Cinas and Kirātas) in 5. 19. 15^{b}, which has been criticized by E. H. Johnston, *JRAS.* 1939, p. 220 (footnote). Cf. S. K. De, *ibid.* 1940, p. 69–72 (and the riposte by Johnston, p. 72 f.).

39 ^{d}) For the reading जग्राह (v.l. जग्राह), which is here weakly supported by MSS., cf. 37^{d} बाणान्मुञ्चति सर्वशः, 40^{a} मुक्तधनुः, and 3. 41. 4^{c} मायामास्थाय यद्भक्तं (*scil.* गाण्डीवं).

51 In the account given above, it is stated that Arjuna was performing penance (*tapas*). There is nothing to show that he used to worship an image or emblem of Śiva, as implied by 171* (line 4):

मृन्मयं स्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम्।

43

Adhy. 43 ff. (including all the interpolated matter of the Vulgate) was first edited, annotated and metrically translated by Franz Bopp, in a book entitled: इन्द्रलोकागमनं. *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel . . . in der Ursprache zum erstenmal herausgegeben, metrisch übersetzt, und mit kritischen Anmerkungen versehen* (Berlin 1824). — Bopp's text is based on certain Bengali (palm-leaf) and Devanagari MSS. found by the editor in Paris and London, including MSS. with Nīlakaṇṭha's commentary. A few variants are noted and discussed in the annotations.

45

8 With regard to passage No. 6 of App. I, comprising two adhy. and describing the temptation of Arjuna by Urvaśī, which is omitted in three MSS. of our crit. app. (viz., Ś$_1$ K$_1$. s), it is worth noting that it is omitted likewise in an old fragmentary illustrated MS. of this parvan dated Saṃvat 1573 (ca. A. D. 1516), belonging to Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhau Daji Collection No. 245), which I have occasionally consulted. — The story is that Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by Urvaśī, refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his. She thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women. Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kaśmīrī (Ś$_1$ and some K), there is no reason to doubt that it is a

late addition. The highly erotic description of the voluptuous Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is, in my opinion, totally incompatible with the epic setting. Cf. lines 50–57 of that passage:

दिव्याङ्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूषितौ ।
गच्छन्त्या हारविकचौ स्तनौ तस्या ववल्गतुः ।
स्तनोद्वहनसंक्षोभान्नाम्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधो भूपरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायतनं शुभ्रं रसनादामभूषितम् ।
ऋषीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

22 [a]) Correction! In the *footnotes*, read उद्वृता for उद्वृत्ता as the reading of Dn3 D1. 3.

48

36 [d]) आहतलक्षण, a phrase of frequent occurrence (*e.g.* 3. 247. 4), commonly misunderstood by scribes and commentators, and changed into आहवलक्षण. The latter word is explained by scholiasts as a Bahuvrihi, meaning "having signs of war" (Nil.: आहवयोग्यानि शौर्यद्योतकानि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषां), a meaning which though applicable in most cases is evidently not what is meant by the author. The word has been specially explained in the Amarakośa (3. 1. 10):

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

The commentary of Maheśvara (Bombay 1907[6]) says (p. 254): कृतलक्षणः आहतलक्षणः "आहितलक्षण इत्यपि" द्वे शौर्यादिभिः ख्यात "लक्षणं नाम्नि चिह्ने च" इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं लक्षणमस्य ।, citing Raghuvaṃśa (6. 71):

ककुत्स्थ इत्याहतलक्षणोऽभूत् .

It must therefore be explained as "one whose marks, characteristics or virtues are famed, reputed, well-known"; in other words, "one noted for his good qualities." The first word of the compound (आहत) has always the v.l. आहित, and it is difficult to choose between the variants. Arjunamiśra and Nīlakaṇṭha, who take the word to be अहतलक्षणाः, explain it as अखण्डितध्वजाः ("whose banners were unimpared"). — At 5. 168. 15, the reading आहवलक्षण has been adopted, which was the reading of the large majority of MSS. collated for that passage. Even there the correct reading is no doubt आहतलक्षण, offered by a minority of Southern MSS.

50

The Nala Episode (Adhy. 50–78)

Bibliographical Note. The Nala episode has been repeatedly edited and translated, especially in Europe and America, where it has maintained its popularity with University teachers and students, for over a century, as an elementary Sanskrit text ideally suited for beginning the study of Sanskrit literature. Cf. A. Holtzmann, *Das Mahābhārata u. seine Theile*, 2. 68 ff.

The *editio princeps* of this poem was brought out by Bopp: ॥ श्रीमहाभारते नलोपाख्यानं ॥ *Nalus, carmen sanscritum e Mahābhārato: edidit, latine vertit, et adnotationibus illustravit*, Franciscus Bopp. London 1819[1]. The edition was based on Bengali MSS. in Paris and MSS. in London. — Excellent observations on the edition were published by August Wilhelm von Schlegel in the *Indische Bibliothek*, 1 (1823), 97–128. A second edition was brought out by Bopp in 1832 entitled: *Nalus, Mahābhārati episodium. Textus sanscritus cum interpretatione latina et annotationibus criticis curante* F. Bopp, Berlin 1832[2]. — In 1835, Dean Milman published a metrical translation of the poem: *Nala and Damayanti and Other Poems translated from the Sanskrit into English Verses*, by Henry Milman (Oxford 1835), a justly popular rendering, which was reprinted by Monier Williams in his annotated edition of the poem (see below). — Other important editions and translations of the poem are as follows:

1820. J. G. L. Kosegarten: *Nala aus dem Sanskrit im Versmasse der Urschrift übersetzt und mit Anmerkungen begleitet* (Jena 1820). First German translation (metrical).

1828. Friedrich Rückert: *Nal und Damajanti. Eine indische Geschichte.* Frankfurt am Main 1828[1], 1838[2] (revised and improved ed.), 1845[3], 1862[4], 1873[5]. [Metrical German translation.]

1838. Franz Bopp: *Nalus und Damajanti. Eine indische Dichtung aus dem Sanskrit übersetzt.* Berlin 1838. [Metrical German translation. Translation of adhyayas 9–12 was published by him

already in his *Indralokāgamana* (1824).]

1845. Otto Böhtlingk. *Sanskrit-Chrestomathie.* First Edition. St. Petersburg 1845. [Text, pp. 1–80; Notes, pp. 275–299. Böhtlingk is said to have omitted many stanzas. Book not available to me.]

1847. Adolf Holtzmann (Senior). *Indische Sagen.* Karlsruhe 1847[1]; Stuttgart 1852[2]. [Condensed German translation.]

1852. H. Kellgren: *Nala och Damayanti, en indisk dikt öfversatt med förklar. noter.* Helsingfors 1852. [Swedish translation, with explanatory notes.]

1856. E. Burnouf. *Nala épisode du Mahâbhârata.* Nancy 1856. [French translation.]

1862. Charles Bruce: *Die Geschichte von Nala. Versuch einer Herstellung des Textes.* Published by the Academy of Sciences. St. Petersburg 1862. [An erratic and futile attempt at reconstruction of the original poem, which Bruce arbitrarily reduces to 522 stanzas from 983 stanzas of the Vulgate edition, undertaking fantastic and puerile transpositions and rearrangements, guided solely by an active and fertile imagination. It is not a reconstruction of the original in any sense of the words, having now only the interest of a literary curiosity.]

1868. Third edition of Bopp's *Nalus (tertia emendata editio)*, Berlin 1868[3]. [Published posthumously after Bopp's death in 1867.]

1868. Laurentius Grasberger: *Noctes Indicae sive quaestiones in Nalum Mahâbhârateum.* Würzburg 1868. [A critical study of the text.]

1875. Rev. Thomas Jarrett: *Nalopâkhyânam, or, The Tale of Nala: containing the Sanskrit text in Roman characters, followed by a vocabulary . . . .* Cambridge: at the University Press, 1875.

1877. Georg Bühler: *Third Book of Sanskrit.* Bombay 1877[2]. Pp. 1–96 (containing a somewhat abbreviated form of the text).

1879. Monier Williams: *Nalopâkhyânam. Story of Nala, an episode of the Mahâ-bhârata: the Sanskrit Text, with a copious Vocabulary and an improved version of Dean Milman's Translation.* Second Edition, revised and improved. Oxford: at the Clarendon Press, 1879[2]. [The first ed. appears to have been published from London in 1860.]

1881. John Peile: *Notes on the Nalopâkhyânam or Tale of Nala. For the use of classical students.* Cambridge 1881.

1884. C. R. Lanman. *Sanskrit Reader.* Boston 1884[1]. The story of Nala and Damayantī (first five adhyâyas only), pp. 1–16. "Reader" issued many times: sixth issue 1912.

1885. Hermann Camillo Kellner: *Das Lied von Könige Nala. Erstes Lesebuch für Anfänger im Sanskrit. Nach didactischen Grundsätzen bearbeitet und in transk. Texte mit Wörterbuch herausgegeben.* Leipzig 1885. [Text in transcription with complete vocabulary and copious explanatory and critical notes.] — German translation of the poem by the same author published (1886) in Reclams Universal-Bibliothek (No. 2116).

1893. Sir Edwin Arnold: *Indian Idylls from the Sanskrit of the Mahâbhârata.* London 1893[3]. [The first edition seems to have appeared in 1883. In the edition of 1893, Nala and Damayantī, pp. 38–183.]

1910. Ludwig Fritze: *Nala und Damayanti. Savitri.* Berlin 1910. [Metrical German translation. "Nala u. Damayanti," pp. 1–76.]

1912. P. V. Kane: महाभारतप्रवेशिका (containing the tales of Sâvitrī and Nala) with Notes. Bombay 1912. [Text edition with explanatory notes.]

1920. Sylvain Lévi: *La légende de Nala et Damayanti, traduite, avec introduction, notes et vocabulaire.* Bois dessinés et gravés par Andreé Karpelès. Paris 1920 (=Les classiques de l'orient, volume I). [Faithful French translation.]

1926. Norman M. Penzer: *Nala & Damayanti.* Illustrated with ten miniatures by P. Zenker. London 1926. [Free rendering.]

1935. Michele Kerbaker. *Il Mahâbhârata tradotto in ottava rima nei suoi principali episodi. Publicato a cura di* Carlo Formichi e Vittore Pisani. Vol. II. Rome 1935. ("La Storia di Nala," pp. 73–133.) [Metrical Italian translation in rhymed octaves. First published Rome 1878[1], 2nd edition Turin 1884[2].]

The poem has been further translated into Bohemian, Dutch, Greek, Hungarian, Polish and Russian languages.

Cf. also a critical study by V. S. Sukthankar entitled "The Nala Episode and the Rāmāyaṇa," in *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F. W. Thomas* (Bombay 1939), pp. 294–303.

Most of the European editions and translations of the poem are based on Bopp's edition; the Indian editions are based on the Calcutta and Bombay editions of the Mbh. Both differ a great deal from the constituted text.

4 ^{a}) The reading नरनारीणां of many editions and a few MSS. is patently a corruption.

5 ^{d}) अप्रजः. According to Pāṇini (5. 4. 122), the correct form is अप्रजाः (from अप्रजस् Bahuvrīhi), which is adopted in some editions. But the MSS. do not suggest that the epic authors were aware of this finesse, and I do not think it is necessary in this case to go against the almost unanimous testimony of MSS., and put in an impeccable form merely to satisfy the purist.

6 ^{d}) The reading भार्गवः of M_3 for भारत is striking, if not astonishing. What was the *gotra* of the scribe of M_3?

51

1 ^{a}) नस्वस्था = अस्वस्था. Cf. 4^{a} (नामस्वस्थां चकारह), and 5^{c} (न्यवेदयत नस्वस्थां).

28 ^{a}) अन्तरिक्षे. The spelling अन्तरीक्ष (with long ī) is very characteristic of Bengali MSS., as may be seen here from the footnotes to the text; cf. also v.l. 3. 81. 168^{b}, and elsewhere in our edition.

52

12 ^{a}) The Vulgate reading आक्षिपन्तीमिव प्रभां is metrically defective, forming as it does, a diiambic (⏑ – – ⏑ –) close, which is not permitted in the prior pāda of an epic śloka. It is possible that here the initial cluster (प्र) of प्रभां does *not* form position, so that the scansion may be taken as ⏑ ⏑ ⏑ – (first Vipulā). Cf. Hopkins, *Great Epic*, p. 457 (No. 45).

54

6 ^{d}) = (var.) 3. 79. 19^{b}.

27 Passage 224*, which is omitted only in $Ś_1$ K_8. 4 D_{1-3} of our MSS. is omitted likewise in the BBRAS MS. (Bhau Daji Collection No. 245) mentioned above (cf. note on adhy. 45). — Line 7 is corrupt or at least unintelligible. Most annotators and translators try to eke out a sense by adding various words to this cryptic line. The commonest expedient is to read दमयन्तीं (for दमयन्ती), and add some words to complete the sense; but the reading दमयन्तीं is found in only a very small fraction (D_{18} D_4) of our MSS. So the line remains enigmatic, besides being spurious.

56

6 ^{c}) कलिश्चैव. The emendation of कलिश्चैव to पुष्करश्च proposed by Schlegel (cf. Bopp, *Nalus*, 1868^{3}, p. 212f.) and adopted by Kellner (*Das Lied vom Könige Nala* [1885], p. 65) is not supported by MSS and is not only unnecessary but totally erroneous. Dvāpara's duty was to help Kali by entering all the dice pieces (त्वमप्यक्षान्समाविश्य कर्तुं साहाय्यमर्हसि 3. 55. 13^{cd}), except the principal die (गवां वृषः), into which Kali had transformed himself (कलिश्चैव वृषो भूत्वा). So the reading कलिश्चैव is quite correct and appropriate, and requires no emendation.

8 ^{c}) वैदर्भ्याः प्रेक्षमाणायाः. The gen. abs. is अनादरे (P. 2. 3. 38), and is better than the loc. abs. of B_3 S.

57

16 ^{c}) भावः = mind (मनः, चित्तं). Cf. 3. 138. 5^{cd}:

एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुध्यते मनः।

also Rām. (Gorr.) 2. 99. 13^{cd}:

एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि शुध्यति मे मनः।

58

7 अन्विष्यात्. The reading is found here only in G MSS.; but the form इष्यात् (potential in the sense of preterite) is of common occurrence in the epic; cf. S. M. Katre *JAOS.* 57 (1937). 316 f.; *New Ind. Ant.* 1 (1938). 536; *Bull. Deccan Coll. Res. Inst.* 1. 8–13.

59

6 ^{b}) पांसुगुण्ठितः. S always shows °कुण्ठित for °गुण्ठित of N. Cf. 1. 68. 52^{b}, and elsewhere.

62

10 The Vulgate interpolation after 10 (App. I, No. 12) comprising about 20 stanzas had been rightly omitted by Böhtlingk in his ed. of the Nalopakhyāna (included in the *first* ed. of his *Sanskrit-Chrestomathie*), apparently following Caturbhuja, but also for intrinsic considerations: "Sie bringen, wie sich Jedermann leicht überzeugen kann, eine Verwirrung in den Gang der Erzählung hinein" (*Chrestomathie*, first edition, Vorwort, p. 5); cf. Holtzmann, *op. cit.* 3. 70. The passage is omitted likewise in the BBRAS MS. (Bhau Daji Collection No. 245) mentioned above (cf. note on adhy. 45).

17 Note the irregular nout. of प्रलापानि in 287*, an interpolation found in only two MSS. (K_3 D_3) besides the Nilakaṇṭha version.

63

19 बाहुकः. It has been suggested (Kellner, *Das Lied*, p. 124, notes) that the words अश्वानां वाहने युक्तः (in 3. 64. 2^{c}) indicate the meaning of the pseudonym of Nala, which some editors accordingly spell as Vāḥuka (with "V"), but the MSS. do not support this spelling. If the etymology is correct—which is not unlikely—the MS. spelling would show that the story was first fixed, in a literary form, in a *b*-dialect, which led to the stereotyping of the spelling with *b*: बाहुक. The evidence of the Bengali MSS must be excluded, as they ordinarily do not distinguish between ब and ब. The difference between the letters is anyway very trifling, mere matter of a dot, which was later extended and written as a short oblique stroke. Even many good Nāgarī MSS. do not distinguish between the two sounds, cf. Raghu Vira, Virāṭa-parvan, Introduction, p. III.

65

7 The soliloquy of Sudeva comprising stanzas 7–25 is written in close imitation of the soliloquy of Hanumat in the Sundarakāṇḍa (adhy. 18, 19, 21) of the *Rāmāyaṇa*, and agrees with it in part *verbatim*. Cf. Sukthankar, "The Nala Episode and the Rāmāyaṇa," *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F. W. Thomas* (1939), pp. 294–303. This suggests incidentally that Jacobi was perfectly right in holding that the Rāmāyaṇa was used as a "source" by the compilers of our Mahābhārata.

66

24 ^{c}) विधिना परेण कल्याणी (hypermetric). Though this reading is documented by a very small minority of MSS. ($Ś_1$ K_1 D_{c1} $D_{1.3}$), it is not doubtful in any way. It is proved not only by the character of the discrepant readings of the different groups of MSS., but also by the fact that the compiler of this episode seems to have a predilection for hypermetric lines; cf. 3. 61. 8^{e}, 45^{c}; 66. 15e.

68

8 312* = (var.) 3. 72. 26^{cd}.

69

25 ^{d}) परमशोभनम्. Here are some of the translations of this word: "eximie-pulchrum" (Bopp), "Welcher erhabner Glanz verliehn" (Bopp); "thus all-glorious to behold" (Milman); "very brilliant, very beautiful" (Monier Williams); "d'une parfaite beauté" (Sylvain Lévi). Kellner transcribes: *paramaçôbhanam* and the compound is cited in the "Wörterverzeichnis" under *çôbhana*. But all these adjectives are ridiculously inappropriate and inapplicable to the *distorted* body of the hunchback Bāhuka, which is what they refer to and describe. The word must clearly to be understood as परम् अशोभनम्।

72

26 Correction! 26^{ab} = 3. 68. 8^{ef} (and not a *variant* thereof, as stated in the footnotes).

76

18 ^{a}) गृह्य. The change of गृह्य to गृहीत्वा (in v.l. गृहीत्वा चाक्षहृदयं) seems to have been made by Nila-

kaṇṭha (17th century) or by some one just prior to him! Cf. a similar absolutive उष्य in the very next adhy., stanzas 1 and 27 (स मासमुष्य कौन्तेय and मासमुष्य तदा नृपः).

77

2 ^{b}) परिषोडश. "fully sixteen, exactly sixteen," *not* "about sixteen," as it is sometimes loosely rendered.

79

19 ^{b}) = (var.) 3. 54. 6^{d}.

80

1 ff. The entire passage (adhy. 80–83) dealing with the tirthas and the merit of visiting them occurs almost *verbatim* in the Padma Purāṇa (Āsṛikhaṇḍa 10. 5^{b} to 39. 120^{a}), the interlocutors there being Vasiṣṭha and Dilipa. The Purāṇa version agrees closest with the text of the **B De Dn D$_{4}$** group of our MSS. The Purāṇa, which is of a late date, has no doubt copied it from our epic. Cf. S. K. Belvalkar, "The Cosmographical Episode in Mbh. and Padma Purāṇa" in the *F. W. Thomas Festschrift* (pp. 19–28), who has finally refuted the claim of L. Hilgenberg (*Die Kosmographische Episode im Mahabhārata u. Padmapurāṇa* [Bonn 1934]) that the Mbh. has borrowed the cosmographical episode from the Padma, which is *a priori* very unlikely. — The question of the relationship between our Pulastya Tirthayātrā and the Tirthayātrā episode in the Padma Purāṇa has been discussed in detail by M. V. Vaidya in a paper entitled "Tirthayātrā in the Āraṇyaka-parvan and the Padma Purāṇa" published in the *Kane Festschrift* (1941).

30 ff. These tirthayātrā stanzas are of frequent occurrence in the Purāṇas. Thus stanza 30 = (var.) Brahma 33. 25. 2; Viṣṇudharmottara 3. 273. 6. Skanda 1. 2. 2. 6; 1. 2. 64. 26; 2. 4. 4. 76, etc. — Stanzas 31–33, 39–40 = (var.) Skanda, Kaśikhaṇḍa, 4. 6. 46 ff. — Stanza 35 = (var.) Viṣṇudharmottara 3. 273. 4; 274. 1. — And, finally, stanzas 31–38 = (var.) Matsya 112. 10–15.

57 381* is found only in Dn MSS. Was it added to the text by Nilakaṇṭha himself *in the seventeenth century*? The stanza occurs twice in the Padma Purāṇa (5. 18. 239; 28. 36).

123 For गवानय (which is a short form of गवामयन), cf. below 3. 82. 56^{c}; 83. 30^{c}; and B. 13 106. 16^{a}; 150. 50^{c}.

81

2 380* = (var.) stanzas 174–175 below.

167 167^{ab} = (var.) Kurma Purāṇa 1. 35. 30^{ab}.

173 = (var.) Matsya Purāṇa 109. 3.

174 = (var.) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 207. 14^{c}–15^{b}.

82

7 ^{c}) शम्यानिपातेषु. Nil.: शम्या मुद्गराकृतिर्यज्ञोपकरणविशेषः। स बलवता शिष्यो यावद्दूरं पतेत् तावान्देशः शम्यानिपातः तेषु षट्सु। संपेति पाठे संपतत्यनयेति यष्टिः संपा, —संपा (or सम्या) is of course only a misdirection of शम्या, that is, a 'ghost-word.'

56 ^{c}) गवामयस्य. Cf. above note on 3. 80. 123.

81 For explanation and identification of Udyanta, cf. Jogesh Chandra Ghose, "Antiquity of Gaya," *Jour. Bihar and Orissa Res. Soc.*, 24 (1938), 92–96, who also shows the correctness of the reading सावित्रं for सर्वेभ्यः of the Vulgate and other MSS.

85 = (var.) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 141. 3; Skanda 6. 45. 72. Vayu 105. 10. Cf. Kūrma 2. 35. 13.

83

30 ^{c}) = 3. 80. 123^{c}. Cf. note thereon above.

65 The passage comprising stanzas 65^{c}–93^{b} of this adhy. occurs almost *in extenso* (barring difference of sequence and some stray omissions) in the Matsya Purāṇa, adhys. 104, 106 and 110. Many of these stanzas occur also in the Kurma Purāṇa, adhy. 36–39.

78 The verse occurs in Agni Purāṇa 111. 8, Matsya 106. 2^{a}, Padma 1. 43. 22; and Kurma 37. 13. Cf. Nageśabhaṭṭa, Tirthenduśekhara (Sarasvati Bhavana Texts, No. 66), p. 25. — The last quarter of this stanza always shows the variant

प्रयागगमनं (for °मरणं), which is here found in S, and therefore rightly adopted by Prof. P. P. S. Sastri in his Southern Recension, vol. IV, p 464: and it is difficult to decide which is the original. It seems to me, however, probable that °मरणं was the original reading, and it had subsequently been changed in S to °गमनं; for, with our reading (°मरणं) the definite and solemn injunction of religious suicide at Prayāga — which is what this stanza implies — by Pulastya to Bhīṣma and subsequently by Nārada to Yudhiṣṭhira would appear to have been, as a matter of fact, contravened by both Bhīṣma and Yudhiṣṭhira; and that would set a very bad example indeed. The reading प्रयागगमनं is innocuous and would harmonize with the story. The reading °गमनं seems to me to be thus the result of an attempt to assimilate a pre-existing Purāṇic stanza with the story. Cf. K. Chattopādhyaya, "Religious Suicide at Prayāga," *Jour. U. P. Hist. Soc.* 10 (1937), 65 ff.

85

7 7^{cd} = (var.) Kūrma Purāṇa 2. 35. 13^{ad}. Cf. note on 3. 82. 85.

86

6 6^{cd} = 1. 112. 9^{ab}; Viṣṇu Purāṇa 4. 1. 19^{ab}. Cf. Śatapatha Brāhmaṇa 13. 5. 4. 18, which quotes the Gātha (read so!):

भगाद्यदिन्द्रः सोमेन अतृप्यन्ब्राह्मणा धनैः ।

18, 20 उज्जयन्त. This is no doubt the same as ऊर्जयत् of the Junāgadh Rock Inscription of Skandagupta (Gupta Era 136–138). Cf. Fleet, *Gupta Inscriptions*, pp. 60 ff. It was the old name of Mount Girnar in Kathiawad (Surāṣṭra).

87

2 °) Some MSS. read आम्रवण for आम्रवन of the text: the former is more in conformity with grammarians' injunctions.

88

9 °) वाल्मिखिल्य (for वाल°) is a typical Bengali reading, found almost throughout, wherever the word occurs in our epic.

23 = (var.) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 129. 4^{c}–5^{b}.

92

4 = (var.) Manu. 4. 174 (v.l अधर्मेणैधते तावत् for the first pāda). Similar readings are found in K₆ Dc D₃. ₈ of our MSS.

93

24 ^{cd}) = B. 7. 66. 18^{cd}.

94

4 ff. The story of Ilvala and Vātāpi is narrated very briefly in the Rāmāyaṇa (3. 11. 54–66).

98

The story of Agastya describing how he drank the waters of the ocean and how he stopped the growing of the Vindhya Mountain (adhy. 98 ff.), comprising about 130 stanzas recurs almost *verbatim* in the Padma Purāṇa 5. 19. 59^{cd}–192^{ab} (corresponding to our 3. 98. 2^{cd} to 104. 2^{cd}). It is noteworthy that the Purāṇa reproduces here the Śā K version. In the Padma, the Agastya story is decidedly a misfit, which suggests that it is there an unskilful interpolation, from some other source, which could then be no other than our epic. — The Bhagīratha story which follows (adhy. 104 ff.) occurs in the Padma at a different place, in the Uttarakhaṇḍa (adhy. 21 f.); and the two versions do not show any verbal similarity.

102

21 f. 21^{c}–22^{b} = (var.) Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 214. 4^{c}–5^{b}.

110

The Ṛśyaśṛṅga Episode (adhy. 110–113).

The Ṛśyaśṛṅga episode has been discussed at great length by Professor Heinrich Lüders in his celebrated monograph entitled "Die Sage von Ṛśyaśṛṅga" in the *Nachrichten von der königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen,*

Phil.-hist. Kl., 1897, pp. 87–135; and again in "Zur Sage von Ṛṣyaśṛṅga" *ibid.* 1901, pp. 28–56, — mainly from the text-critical and text-historical points of view. The chief sources for the legend, as shown by Prof. Lüders, pertaining to the figure of Ṛṣyaśṛṅga are, besides this Mbh. passage, the following: Padma Purāṇa (Pātālakhaṇḍa 13, *Bengali Recension*), Bharatamañjarī (3. 758–795), Rāmāyaṇa (Bālakāṇḍa 8–10), the Kanjur (transl. Schiefner, *Mélanges Asiatique* 8. 112–116), Mahāvastu, Bhadrakalpāvadāna (33), Avadānakalpalatā (65), Alambusa and Nalinikā Jātakas (524, 526). It is said to occur in the Skanda Purāṇa also, but I have not been able to trace it there. In the paper mentioned above, Professor Lüders has pointed out some contradictions in the story as narrated in our epic and explained them as due to its being worked over by revisors, who have altered the story in certain important details and in a characteristic manner. — Here are some of his main conclusions with regard to the various versions of the story: (1) stanza 20 and lines 22^{cd}, 21^{cd}, 27^{cdef} of this adhy., though now found in almost all our MSS., are interpolations made after the diaskeuasis, that is, after the archetype of our Mbh. was completed (*loc. cit.* p. 91); (2) in the original story it was Śāntā herself, the daughter of King Dasaratha — and not a hetare — who had allured Ṛṣyaśṛṅga away from his forest hermitage (*loc. cit.* p. 93); (3) at the time of the diaskeuasis, the legend was inserted into the epic by the compiler in the older form, with Śāntā as the seducing enchantress (*loc. cit.* p. 93*f*; (4) the Padma Purāṇa version (in the Bengali Recension) is later than the *original* Mbh. version; (5) the Vulgate version of the Mbh. includes a few lines taken over from the Padma Purāṇa version. — Prof. Lüders accordingly arrives at the following chronological sequence: (a) original version of the Mbh.; (b) version of the Padma Purāṇa, probably with partial use of the former; (c) the Vulgate version, now current, containing the original nucleus which was worked over and assimilated with the Purāṇa version (*loc.cit.* p. 103). Further the Rāmāyaṇa version (Bālakāṇḍa 8–10) is later than those of the Padma Purāṇa and of the Mbh. (*loc. cit.* p. 106). — More important than all these is the Jātaka version. By minute comparison of the Jātaka (Gāthās) and Mbh. versions, Prof. Lüders arrives at the following important conclusion: *The oldest remains of a literary version of the Ṛṣyaśṛṅga legend now preserved are in the shape of Gāthās of the Jātaka.* The compiler of the Mbh. version had known these Pāli stanzas at least partly, and adapted them in his work, with minor alterations (*loc. cit.* p. 124). Prof. Lüders is further of opinion that even the Gāthā themselves are not the original compilation of any Buddhist poet, but are the remains of the very ancient popular ākhyāna-poetry (*loc. cit.* p. 126). — In a continuation of this paper published in the same *Nachrichten* in 1901 (pp. 28–56), the Professor, in replying to some adverse criticism published in the interval by J. Dahlmann (*Mahābhārata-Studien*, vol. I, p. XXXIV), has again reviewed the question, now publishing in full the text of the Ṛṣyaśṛṅga legend as found in a Grantha MS. of the Āraṇyaparvan belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Whish Collection No. 62 + 1. — In the course of these two papers, Prof. Lüders has discussed the merits of numerous individual readings and the authenticity of many lines and stanzas of this interesting episode, which discussion has been freely utilized by the present editor.

17 [a] चक्रुश्चैवेष्टिं Cf. Lüders, *op. cit.* 1901, p. 46, who suggests that this *original* reading was changed in some Northern MSS. to चक्रुश्चेष्टिं to suit the Northern spelling of the name of the Ṛṣi, which was ऋष्यशृङ्ग, as opposed to the Southern (original) spelling ऋश्यशृङ्ग (adopted in our edition).

20 An interpolation in the opinion of Prof. Lüders, *op. cit.* 1897, p. 91*f*. Likewise 22^{cd} and 21^{ef}.

21 [a] पुरोहिताश्च-मन्त्रिणश्च. Cf. Lüders, *op. cit.* 1901, p. 44*f*, who considers पुरोहिताश्चर्त्विजो as the original reading, but admits (p. 45) that without it the meaning of the sentence, in its present context, would be completely obscure. ("Nun finden wir aber in G die Lesart *purohitapurohitāś ca*. Es scheint

mir unmöglich, dass sie aus der von N gemacht sein sollte; der Satz ohne das *ca* ist im Zusammenhange des Textes, hinter dem unechten Verse 42, völlig unklar, da die beiden Gründe für das Eintreten der Dürre nun ganz unvermittelt neben einander stehn. Es ergiebt sich vielmehr, dass *purohitāpacāreṇa* die ursprüngliche Lesart ist, die sich auch nach Einschub des unechten Verses zunächst noch erhielt, und dass erst in N der Text verändert wurde, um die Fuge zwischen den beiden Versen zu verwischen.")

111

4 [b]) Correction! In the *footnotes*, for "काश्यपाश्रमात्," read "कश्यपाश्रमात्."

112

3 [a]) आधाररूपा. Cf Lüders, *op. cit.* 1897, p. 122, footnote 2. Nil.: आधाररूपा आलवालसदृशी कण्ठाभरणविशेषः।

आधारश्चाधिकरणेऽप्यालवालेऽम्बुधारणे।

इति विश्वः।

113

14 [b]) Correction! फलमूलानि. A wrong reading has inadvertantly crept into the *text* here. Correct फलमूलानि to मूलफलानि, the reading of Ś₁ K₁₋₃ D₆, which was intended to be adopted. Corresponding corrections will have to be made in the footnotes.

114

24 562*=(var.) Skanda Purāṇa 7. 1. 29. 18.

25 563* = (var.) Skanda Purāṇa 7. 1. 29. 19, 14[cd].

115

8 For the interpolation after stanza 8 (App. I, No. 15), see Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI.* 18 (1936), 22 ff.

9 For different versions of the story of the birth of Paraśurāma, cf. Sukthankar, *loc. cit.*, pp. 22, 46, 53.

24 Before 24, add "अकृतव्रण उवाच।"

119

18 [a]) The correct reading is undoubtedly दन्तकूर. Elsewhere also Sahadeva is reported to have conquered or killed the Kaliṅgas assembled in Dantakūra; cf. 5. 23. 23[ab]:

माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान्
समागतानजयद्दन्तकूरे.

And in 5. 47. 70[b], Śrī-Kṛṣṇa is said to have crushed the Kaliṅgas in Dantakūra: तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द. For दन्तकूर, the Southern MSS. generally — but erroneously — read दत्तकूर, °वक्र, or °वक्त्र.

121

20 The entire legend of Sukanyā (3. 121. 20 to 125. 11) occurs almost *verbatim* in the Skanda Purāṇa 7. 1. 280. 2 to 283. 10.

125

15 Nil.: गौडास्तु।

त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रस्रवणानि च।
पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विश्वस्तत्र कारणम्॥

इति श्लोकमप्यत्र पठन्ति। स च प्रागेव व्याख्यातः। (*ad* B. 3. 82. 38).

127

With this adhy., cf. Skanda Purāṇa 3. 1. 15, where the same story occurs, showing a few verbal similarities.

133

12 =B. 9. 51. 49[cd]–50[ab].

25-26 = 3. 297. 42–43.

139

16 16[cd]=Skanda Purāṇa 3. 1. 33. 53[ab] (also in the legend of Yavakrīta, that is, in the same context).

144

20 [d]) It is worth noting that the uncouth form संववाहतुः has occurred already in 1. 164. 5:

कामक्रोधावुभौ यस्य चरणौ संववाहतुः।,

likewise without v.l.!

148

17-18 Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p. 136 (separate print).

149

31 ^{ab}) Cf. Kauṭiliya Arthaśāstra (ed. Shama Sastri, Mysore 1909), p. 6: आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः। त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति मानवाः। त्रयीविशेषा ह्यान्वीक्षकीति। It is interesting to note that according to Kauṭilya the three-vidyā system (त्रयी, वार्ता, दण्डनीति) was the peculiarity of the *Mānavas*, that is of the school of Manu, — a fact which is not unimportant in view of the peculiar relation of the Manusmṛti to the Mbh., cf. Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI*, 1936, pp. 73 ff. Our Manusmṛti (7.43), as is well-known, mentions five vidyās: त्रयी, दण्डनीति, आन्वीक्षिकी, आत्मविद्या and वार्ता.

39 =(var.) 49. — Correction! In the *footnotes* to 39^{a}, for "निग्रहानुहे" read "*निग्रहानुग्रहे*."

49 =(var.) 39.

160

8 ^{c}) °गतीमेतां. The lengthening of the final vowel of °गतिम् is *metri causa*; the readings °गतिं स्रोतां of the Vulgate and °गतिं स्रोतां of the Bengali version (with Dc) are clearly emendations, like the recasts in other MSS.

161

17 ff. The portion of the text from stanza 17 of this adhy. up to stanza 10 of adhy. 171 was edited by Franz Bopp as अर्जुनसमागमः in his selections from the Mahābhārata called *Diluvium* (Berlin 1829). Cf. note on adhy. 185 below. It is not known what MSS. were used by him. But his text appears to be based on some MS. or MSS. of text accompanied by Caturbhuja's commentary.

176

18 ^{a}) विमानाग्रात् means "from the best of *vimānas*," (*not*, from the extremity of the *vimāna*, as it is sometimes loosely translated). PW cites प्रासादाग्रैः in Rāmāyaṇa (ed. Schlegel) 2. 27. 9. Cf. 3. 178. 38^{a}, where विमानाग्रात् recurs.

177

15 Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p. 139 ff. (reprint), who has translated and discussed many of the stanzas up to the end of this adhy.

16 Cf. B. 12. 189. 4:

सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं त्रपा घृणा।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः॥

20 =B. 12. 189. 8. Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p. 137 (separate print), where other references are given.

29 = Manu 2. 29^{ab}, 170^{cd}. — 29^{cd}=(var.) Vasiṣṭha Dharma Śāstra 2. 3^{cd}.

30 ^{ab}) =(var.) Manu. 2. 172^{cd}; =Vāsiṣṭha Dharma Śastra 2. 6; =(var.) Baudhāyana Dh. S. (Mysore 1907), 1. 2. 7. Some editions of Manu read erroneously वेदेन जायते. But cf. the commentary of Sarvajna-Nārāyaṇa (ed. Mandlik, Bombay 1886), who has वेदे सावित्र्यां, showing the locative. — Nīlakaṇṭha seems to have chosen as usual the inferior reading, since his gloss is: जायते संयुज्यते। वेदसंयोगानन्तरमेव ब्राह्मण्यमुदेति। तद्वत्प्रवरणेनार्पयति भावः.

185

The Matsyopākhyāna.

This Episode of the Deluge was edited, for the first time along with other extracts from the Mbh., by Franz Bopp: *Diluvium cum tribus aliis Mahābhārati praestantissimis episodiis primus edidit* Franciscus Bopp, Berlin 1829. Cf. note on 3. 161. 17 ff. above. — A variant version of this legend occurs in the Śatapatha Brāhmaṇa 1. 8. 1 ff. Cf. Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI* 18. 29 ff.

186

18 =(var.) Manu. 1. 69 (v.l. त्र्याविधः for ततः परम्).

36 =(var.) Kūrma Purāṇa 1. 30. 12; Harivaṁśa (Cal. Ed.) 3. 11139.

56 ff. The description of the *pralaya* also occurs in the Vayu Purāṇa 100. 136 ff., where the Purāṇa text shows extensive verbal similarities with the epic. Cf. 3. 189. 14:

एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया।
वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृषिसंस्तुतम्॥

65 ff. For the description of Saṁvartaka

clouds, cf. Kūrma Purāṇa, p. 779; Viṣṇudharmottara 1. 75. 7 ff.; Skanda 2. 9. 25. 36 ff.; Viṣṇu 6. 3. 31 ff.; Vāyu 100. 162 ff.

188

51 =(var.) Kūrma Purāṇa 1. 30. 12; Harivaṁśa (Cal. Ed.) 3. 11139. Cf. note on 3. 186. 36.

190

Hopkins in his *Great Epic* (p. 267) has tried to show that this story of the "Frog-girl," as he calls it, is a tale of "prose-verse" variety. "In this apparent prose," he writes, "there are not only metrical and half-metrical pādas and hemistiches, such as ramaṇiyaṁ saro dṛṣṭvā, but even regular epic pādas such as mudā paramayā yutaḥ [*yuktaḥ*, not yutaḥ, is the reading of the old editions], the latter being indeed a stereotyped epic phrase as in iii, 256, 20; 295, 16" (p. 267). Most of the lines cited by Hopkins are not metrical at all; *e.g.* manuṣyagatiṁ paśyāmi, sādhv atra ramyatāṁ iti; many others have dissolved into prose in the Critical Edition; thus kasyāsi bhadre kā vā tvaṁ of Hopkins has become in our edition कस्यासि सुभगे त्वम्; again his vanaṁ idaṁ udārakaṁ has become वनमिदमुदारमनुदकम्! So there is nothing left of his assumption that "though far from epic verse, this is not exactly prose" (p. 272). In fact his entire section on "prose-poetry tales" (pp. 266–272) has been rendered obsolete and meaningless by the Critical Edition. — A large portion of the Frog-girl tale also occurs in the Skanda Purāṇa (5. 2. 84. 1 ff.) more or less *verbatim*. One curious peculiarity of the Purāṇa text is that it everywhere substitutes दर्दुर for मण्डूक of the epic text!

Adhy. 190 is followed in the Vulgate by a very characteristic group of interpolated adhyāyas (written partly in prose and partly in verse), omitted in the entire Southern recension besides a few Northern MSS. (like the Śāradā). Attention may be drawn in particular to the story of Śibi (Śibicarita) included in this group which was cited by Oldenberg as one of the very few precious survivals of the basic prose-poetry form of narrative, which according to him was the primordial form of the Indian Epic. ["Diese Geschichte ist ja nur eine kurze Episode des bis auf solche spärlichen Reste verlorenen prosaisch-poetischen Epos."] Cf. Oldenberg, *Das Mahābhārata* (1922), p. 25 f. The critical apparatus shows this story to be not indeed one of the oldest components of our epic, but rather one of the latest accretions! The present form of our epic lends no support to Oldenberg's Ākhyāna theory.

191

21 ff. Stanza 21=3. 297. 63; =(var.) Varāha Purāṇa 177. 9; Viṣṇudharmottara 3. 260. 3. — Stanzas 21–23 occur in Skanda 5. 2. 15. 7^{e}–9^{d} (in the same context).

192

23 Correction! In the *text* before 23, ins. मार्कण्डेय उवाच (as in B$_3$ De), since the words एवं संछन्द्यमानस्तु etc. are the words of मार्कण्डेय and not of विष्णु.

193

15 उज्जानक. The name occurs elsewhere in the forms उद्यान, उद्यानक and was transcribed as "Ouchang" by Sung-yun. It appears to have been a designation of the whole mountainous region south of the Hindu Kush from Chitral to the Indus including Dardistan and portions of Swat. It is again mentioned in a list of tīrthas recounted by Aṅgiras to Bhīṣma in B. 13. 25. 55. — From the account given in 3. 193, 21 f., and in stanzas 24–25 of this adhy., it is clear that we have here a description of a volcanic eruption accompanied by earthquake in a sandy desert.

197

24 f. Stanzas 24–27=(var.) Skanda Purāṇa 5. 2. 25. 29–31, 38^{e}–39^{b}. — 25^{ed}=(var.) Viṣṇudharmottara 2. 32. 26^{ed}.

31 ^{d}) तं देवा ब्राह्मणं विदुः. This phrase, which recurs in stanzas 32–36, occurs also four times in the Gokapilīya section of the Mokṣadharma of the

Śāntiparvan (Bomb. ed., adhy. 268 ff.). In his critical edition of this philosophical discourse, *Das "Gokapilīyam"* (Göttingen Diss., 1928), pp. 15, 67, Friedrich Weinrich has (at the instance of Prof. E. Sieg) conjecturally emended against the unanimous evidence of MSS., — at all times a risky procedure — the देवा of the text to वेदा. The phrase occurs frequently, invariably with the reading देवा; the MSS. reading is correct and there is not the least reason to emend it. Cf. also Manu. 2. 156.

200

28 Cf. Strauss, *Ethische Probleme*, p. 21.

206

11-12 Cf. Strauss, *op. cit.* 143 (separate print).

213

44 From here onwards up to adhy. 221 the narration of the Skanda myth in the Epic has many verbal similarities with Skanda Purāṇa, vol. 1 (Kaumārikākhaṇḍa), adhy. 29–32. The parallelisms are shown in this and the following paras up to adhy. 221. — Mbh. 213. **44^{d}-45^{d}**: Skanda 29. 92^{b}-93^{b}.

214

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 214. **2^{a}-3^{d}**: Skanda 29. 99^{a}-101^{b}. — **5^{a}**: 29. 101^{c}. — **8^{a}-9^{b}**: 29. 103^{a}-104^{b}. — **10^{a}**: 29. 104^{c}. — **10^{cd}**: 29. 104^{b}, 105^{a}. — **11^{a}**: 29. 105^{b}. — **12-15**: 29. 105^{c}-109^{b}. — **17**: 29. 149^{a}-150^{b}. — **18**: 29. 150^{a}-151^{b}. — **31^{ab}**: 33. 182^{ab}. — **36^{ab}**: 29. 156^{cd}.

215

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 215. **5**: Skanda 29. 122. — **8**: 29. 123. — **9^{cd}**: 29. 148^{ab}.

216

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 216. **4^{ab}**: Skanda 29. 163^{ab}. — **8^{a}-13^{d}**: 29. 164^{a}-170^{d}. — **14^{a}-15^{d}**: 29. 173^{a}-174^{b}.

217

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 217. **1^{ef}**: Skanda 29. 175^{ab}. — **2^{ab}**: 29. 174^{cd}. — **9^{a}-11^{b}**: 29. 175^{c}-177^{d}.

218

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 218. **1^{ab}**: Skanda 29. 178^{cd}. — **2^{cd}**: 29. 179^{ab}. — **3^{cd}**: 29. 179^{cd}. — **6^{ab}**: 29. 180^{cd}. — **7^{cd}**: 29. 181^{ab}. — **8^{a}-13^{b}**: 29. 182^{a}-187^{b}. (Note the reading सर्वान्दायान् in stanza 183 of the Skanda). — **14**: 29. 188. — **19^{a}-20^{b}**: 29. 189^{a}-190^{b}. — **21-22**: 29. 190^{c}-191^{d}. — **31^{ab}**: 31. 5^{cd}. — **33^{c}-34^{b}**: 31. 9.

219

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 219. **2^{a}**: Skanda 29. 204^{a}. — **8^{a}-9^{a}**: 29. 209^{a}-210^{a}. — **11^{b}-11^{d}**: 29. 210^{d}-211^{b}. — **57**: 30. 5.

220

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 220. **1^{c}**: Skanda 29. 211^{c}. — **5^{ab}**: 29. 212. — **8**: 29. 199. — **13**: 29. 200^{cd}-201^{ab}. — **22^{c}**: 29. 217^{c}. **24^{d}**: 29. 217^{b}. — **26-27**: 29. 218-219.

221

Cf. note on adhy. 213, stanza 44, above. — Mbh. 221. **1^{ef}-2^{ab}**: Skanda 31. 11^{cd}, 12^{cd}. — **3^{a}-6^{d}**: 31. 13^{a}-16^{b}. — **8-14**: 31. 17^{a}-24^{d}. — **16^{a}-17^{a}**: 31. 25^{a}-26^{a}. — **30^{ab}**: 32. 13^{cd}. — **32^{b}**: 32. 14^{b}. — **32^{d}**: 32. 15^{b}. — **33**: 32. 15^{c}-16^{b}. — **34^{cd}**: 32. 17^{ab}. — **35**: 32. 16^{cd}, 17^{cd}. — **37^{a}-40^{d}**: 32. 18^{a}-21^{d}. — **42**: 32. 23. — **43**: 32. 25^{c}-26^{b}. — **46^{a}-47^{a}**: 32. 50^{a}-51^{a}. — **47^{d}-48^{d}**: 32. 52^{b}-53^{b}. — **57^{a}-59^{d}**: 32. 103^{a}-106^{b}. — **63**: 32. 158.

222

32 Correction! In the *foot-notes*, for the No. "1026*" of the insertion after 32^{ab} read "1096*."

40 f. 40^{cd}-42^{ab} = (var.) 2. 45. 17-18.

228

12 ^{b}) आरभध्वं. The root आ+रभ् here means "to fight"; generally misunderstood; hence the numerous variants. PW cites Rām. 6. 18. 10 जम्बुमालिनमारब्धो हनूमानपि "so v.a. kämpfte mit."

229

5 ^{b}) उपसृताः. Vasudeva S. Agrawala has suggested the emendation of उपसृतास्त्वपि (of the Vulgate) to उपसृतास्त्वपि (which is our reading). Though rather feebly supported by MS. evidence, it is undoubtedly the correct reading. Agrawala explains उपसृताः (fem. acc. plu.) as the young heifers in puberty which had been crossed with bulls, cf. Panini Sutras उपसर्गे काल्या प्रजने (3. 1. 104) and प्रजने सर्तेः (3. 3. 71). Agrawala rightly points out that here, in the epic, "three classes of animal-heads are mentioned, viz., young calves (*vatsān*), the crossed heifers (*upasṛtāḥ*), and the cows which had recently calved (*bāla-vatsāḥ*). *Upasṛtān* in the masculine gender is meaningless here .... *upasarga* is the epithet for the cow before her covering and *upasṛtā* after she has conceived," *ABORI* 21 (1940) 281 f.

238

48 Correction! At the end of the *footnotes* on this stanza, for "3. 239. 1^{d}" read "3. 239. 1^{b}."

245

27 ff. 27^{a}–30^{b} = (var.) Skanda Purāṇa 1. 2. 2. 55–58.

246

35 Cf. 3. 281. 22. Occurs often with v.l. मासपदं and मैत्रं. Cf. C. 8 1991; 13. 2702, 4850, Pañcatantra (ed Kosegarten), 2. 47; 4. 70.

247

4 ^{d}) आहृतलक्षणाः. See note above on 3. 48. 36.

13 ^{a}) = Viṣṇudharmottara Purāṇa 2. 39. 12^{a}.

248

The sub-parvan Draupadī-haraṇa was edited for the first time by Franz Bopp, under the title "Draupadīpramathaḥ," in the selections from the Mbh. published in a book entitled *Diluvium* (Berlin 1829). Cf. note on adhy. 185 above. — It was again published (with a glossary) by Francis Johnson under the title द्रौपदीहरणम् in his *Selections from the Mahābhārata* (London 1842).

255

58 This and the foll. stanza recur with v.l. in passage 599* of the Virāṭaparvan.

256

1 For this and the foll. stanzas, cf. passages 601*, 602*, and 601* of the Virāṭa (see note on adhy. 255 above).

7 It has been remarked in the *footnotes* to the stanza that many of the following stanzas recur almost *verbatim* in passage No. 32 of App. I of the Virāṭa. In this connection it is further worth noting that certain stanzas and lines (20, 22^{ab}, 23–24) of our adhy. 252 recur in passage 307* of the Virāṭa. See in this connection the special note (marked with ☞) on p. 320 of the Virāṭaparvan. As all these passages when they occur in the Virāṭa are restricted to the N recension and not proved by S, it seems likely — nay certain — that they are original to the Draupadī-haraṇa, and added secondarily by an interpolator to the Virāṭaparvan.

258

The Rāma Episode (adhy. 258—276).

For the relation between the Rāmāyaṇa and the Rāmopakhyāna, cf. Jacobi, *Das Rāmāyaṇa* (Bonn 1893), pp. 69–83; and Eugeniusz Sluszkiewicz, *Przyczynki do badań nad dziejami redakcyj Rāmāyaṇy* (*Contributions à l'histoire des recensions du Rāmāyaṇa*) = Polska Akademia Umiejętności, Prace Komisji Orientalistycznej Nr 30 (Kraków 1938). — The question has been reviewed afresh by V. S. Sukthankar in the paper "The Rāma Episode (Rāmopākhyāna) and the Rāmāyaṇa, *Kane Festschrift* (1941), pp. 472–487. All these three works contain lists of parallelisms between the Rāmopākhyāna and the Rāmāyaṇa.

2 ^{d})=(var.) Rām. (ed. N. S. Press) 1. 1. 53^{b}.
4 ^{b})=(var.) Rām. 3. 31. 2^{b}.
5 ^{d})=Rām. 5. 42. 34^{b}; 43. 9^{b}: 6. 41. 77^{b}.
9 ^{d})=Rām. 3. 50. 26^{d}.

259

13 ^{ab})=(var.) Rām. 1. 18. 25^{cd}.
20 ^{ab})=Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 220. 19^{cd}.
36 ^{ab})=(var.) Rām. 7. 10. 6^{ab}.

260

7 ^{d})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 1. 20. 14^{b}.

261

6 ^{b})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 1. 19. 28^{b}
9 ^{b})=Rām. 2. 3. 28^{b}.
15 ^{c})=Ram. 1. 8. 14^{c}.
17 ^{cd})=(var.) Ram. (ed. Gorresio) 2. 7. 3^{ab}.
23 For line 1 of 1245* cf. Rām. (ed. Gorresio) 2. 9. 13.
25 ^{ab})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 2. 12. 3^{cd}. — 25^{d}=Rām. 5. 33. 21^{d}.
33 ^{ab})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 2. 76. 7^{cd}.
39 ^{d})=Ram. 3. 5. 20^{d}.
40 ^{c})=Rām. 3. 64. 3^{a}.
42 ^{cd})=(var.) Rām. 5. 37. 16^{ab}.

262

27 ^{d})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 3. 51. 41^{b}.

263

11 ^{b})=Rām. 3. 57. 16^{b}.
22 ^{b})=(var.) Rām. 3. 60. 7^{b}.
39 ^{a})=(var.) Rām. 3. 71. 21^{c}.
40 ^{b})=(var.) Rām. (ed. Gorresio) 3. 79. 40^{d}.

264

2 ^{b})=Rām. 4. 30. 6^{d}.
14 From here onwards up to the beginning of adhy. 275 several stanzas of the Rāmopākhyāna recur almost *verbatim* in the Skanda Purāṇa, which latter has evidently borrowed the relevant portions of the text from our epic. The common portions will be found in Skanda, vol. 3, khaṇḍa 1, adhy. 1, 2 and 44.
23 ^{ab})=(var.) Ram. 4. 50. 6^{ab}.
27 ^{d})=Ram. (ed. Gorresio) 1. 15. 21^{b}.
32 ^{d})=Rām. 6. 90. 37^{d}.
34 ^{ab})=(var.) Ram. 4. 12. 41^{ab}.
37 ^{b})=Rām. 1. 18. 20^{d}.
42 ^{b})=(var.) Ram. (ed. Gorresio) 5. 18. 21^{b}.
55 ^{ab})=(var.) Rām. 5. 37. 12^{ab}.
64 ^{f}) Cf. Rām. 5. 27. 21^{cd}, 33^{a}.
66 ^{cd})=Ram. (ed. Gorresio) 5. 27. 23^{ab}.

265

8 ^{ab})=(var.) Ram. 5. 24. 21^{ab}
21 ^{a})=(var.) Ram. 5. 21. 6^{c}.

266

49 ^{c})=(var.) Rām. 4. 58. 7^{a}.
67 ^{c})=Rām. 5. 40. 4^{c}. — ^{d}) = Ram. (ed. Gorresio) 1. 1. 35^{b}.

267

2 ^{ab})=(var.) Rām. 4. 39. 19^{cd}; 40. 18^{cd}.
4 ^{cd})=(var.) Ram. 4. 39. 19^{ab}; 6. 42. 28^{ab}.
46 ^{d})=(var.) Ram. 6. 16. 17^{d}; 17. 7^{b}.
49 ^{b})=Rām. 6. 19. 26^{b}.

268

10 ^{a})=(var.) Rām. 6. 11. 78^{a}.
11 =(var.) Rām. 5. 21. 11.
15 ^{a})=Rām. 6. 41. 79^{a}.
17 ^{d})=Ram. 6. 26. 6^{b}.
18 ^{b})=Ram. 6. 41. 84^{d}.
36 ^{c})=Rām. (ed. Gorresio) 6. 65. 22^{a}.

270

13 ^{d})=Rām. 6. 52. 30^{d}.
14 ^{d})=Rām. 6. 52. 30^{b}, 32^{b}.
17 ^{b})=Ram. 6. 52. 37^{d}.

271

4 ^{b})=Rām. 6. 67. 96^{d}.

272

1 ^{ab}) = (var.) Rām. 6. 68. 6^{ab}.

26 ^{b}) = Rām. 6. 44. 36^{d}; 45. 13^{b}; 46. 1^{d}; etc.

273

5 ^{b}) = Rām. (ed. Gorresio) 6. 24. 42^{d}.

20 ^{b}) = Rām. (ed. Gorresio) 6. 70. 19^{b}. — 20^{d} = Rām. 6. 88. 41^{b}.

274

5 ^{d}) = Rām. 6. 95. 32^{d}. Cf. 6. 97. 2^{d}; 100. 10^{b}; 102. 2^{d}, 27^{b}; etc.

12 ^{d}) = Rām. 6. 112. 5^{d}.

18 For passages 1297*, 1298*, 1299* cf. Sukthankar, *Kane Festschrift* (1941), pp. 473 ff.

275

25 ^{d}) = Rām. (ed. Gorresio) 1. 4. 72^{b}.

33 Cf. Rām. 7. 26. 55^{c}–56^{b}.

48 ^{d}) = Rām. 6. 100. 56^{d}.

52 ^{ab}) Cf. Rām. 6. 122. 26^{ab}.

65 ^{c}) = Rām. 1. 7. 4^{c}.

69 ^{cd}) = (var.) Rām. 6. 128. 95^{cd}. Cf. B. 7. 59. 9; also 12. 29. 59^{cd}:

दशाश्वमेधाञ्जारूथ्यानाजहार निरर्गलान्।

277

The Sāvitrī Episode (*adhy. 277—283*).

The Sāvitrī Episode, like many an interesting episode of the Mbh., was edited for the first time by Francis Bopp in his selections from the Mbh. called *Diluvium* (Berlin 1829). Cf. note on adhy. 185 above. There appears to have been a Russian edition by Kossowicz (St. Petersburg 1861); and a German edition by Kellner (Leipzig 1888). The text has been reprinted several times in India. The only Indian edition worth mentioning is the annotated edition of the text by P. V. Kane: महाभारतप्रवेशिका (Bombay 1912'), intended for the use of college students. The text, which is eclectic, is based on that of the three editions of the Mbh. then available, the Bombay, Calcutta (*editio princeps*) and Kumbhakonam. Only the most striking of the various readings have been noted by Kane, a few of which have been discussed in the "Notes." His endeavour has been "to present a good and intelligible text to the student." — There is a comparative study of the story by A. Ditandy: *Parallèle d'un épisode de l'ancienne poésie indienne avec des poèmes de l'antiquité classique* (Diss., Paris 1856).

22 मालव्यां. For this, many MSS. and editions erroneously read मानव्या (which Kane, *op. cit.* p. 136, explains as मनुपुत्र्याः, which is simply a *tour de force*!). That the mother of Sāvitrī was a Mālavī (a lady or a princess of Mālava, modern Malwa) follows from a clearer reference in the sequel; cf. 3. 281. 58^{abcd}:

पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि।
मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः।,

where the MSS. almost uniformly read मालव्यां मालवा (and not मानव्यां मानवा), a reading confirmed independently by the Matsya Purāṇa (213. 15^{cd}–16).

32 ^{ab}) = Viṣṇudharmottara Purāṇa 1. 220. 3^{cd}.

280

3 ^{a}) = Viṣṇudharmottara 2. 36. 15^{a}.

281

2 ^{cd}) = (var.) Viṣṇudharmottara 2. 37. 35^{ab}.

3 ^{cd}) = Viṣṇudharmottara 2. 37. 36^{ab}.

6 ^{b}) For the reading उपगूह्य (v.l. °गूह्य, °गम्य), cf. stanzas 61 and 69 (उपगूढस्य) below.

16 ^{cd}) Cf. Kaṭha Upaniṣad 6. 17, and Śvetāśvatara Up. 3. 13:

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये संनिविष्टः।

16 ^{bc}) = (var.) Viṣṇudharmottara 2. 37. 42^{ab}.

20 = (var.) Viṣṇudharmottara 2. 37. 65^{cd}–66^{ab}.

29 Cf. 5. 10. 23.

61 उपगूह्य. Cf. stanzas 6 and 69, and notes.

294

13 Correction! The *repetition* of वैशंपायन उवाच before 13 in our *text* is unnecessary (cf. stanza 7) and this superfluous reference may be omitted, as is done by T$_1$ M of our MSS.

22 Correction! In the *text*, before 22, add वैशंपायन उवाच, as in K1. a. 6 D6.

295

8 The phrase अरणीसहितं, which occurs also in the Virāṭa, has been rightly explained there by the commentators (Arjunamiśra, Caturbhuja, Nīlakaṇṭha etc.) as अरणीयुगलं, अरणीयुग्मं "*araṇī*-pair." It was mistaken as an adjective meaning "accompanied by the *araṇis*" and therefore a substantive (like मन्थं or भाण्डं) was generally added to eke out some meaning. See Raghu Vira's note on 4. 1. 3 (Virāṭaparvan, p. 361). This use of the word सहित is certainly peculiar. It does not mean "a pair" exactly (as the commentators imply), but appears to be used to denote (two or, perhaps, more) things which are found, fitted or fixed *together*. Cf. the use of सहित in dual (सहितौ) in the sense "both together"; and in plural (सहिताः) "all together."

297

63 Cf. note on 3. 191. 21 above.

298

19 The god Dharma has given the Pāṇḍavas the boon that they can assume, during the thirteenth and last year of their exile, any form they like at will (छन्दतः). He also tells them (stanza 17) that even if they went about just as they were, without any change of form, they would not be recognized. These stanzas show that passage No. 5 of App. I of the Virāṭaparvan (p. 304), an interpolation of the Southern recension, in which Yudhiṣṭhira invokes Dharma, praying for a successful change of form, is merely supererogatory piety and deserves to be obelized.

ERRATA

☞ *Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see Critical Notes.*

Adhy. & Śl. No.	For	Read
15. 16 ; 21. 14	मार्तिका°	मार्त्तिका°
34. 38	थार्थपरमो	चार्थपरमो
43. 4	°प्रभावा	°प्रभावाः
81. 56	प्रयगच्छति	प्रयच्छति
98. 13	जीवं जीवक°	जीवंजीवक°
110. 1	रम्यो	रम्य
116. 6	मार्तिका°	मार्त्तिका°
142. 26	भीमाज्जुन°	भीमार्जुन°
198. 22	पुराकर्म	पुरा कर्म
222. 32	श्वश्रा	श्वश्रवा
225. 3	तपोधनांश्च	तपोधनाश्च
230. 1 (ref.)	उवच ।	उवाच ।
248. 6, 11	वार्धक्षत्रि°	वार्द्धक्षत्रि°
267. 9	रामकरणात्	रामकारणात्
268. 20	°हृदया	°हृदयाः
272. 25	मायया वृतः	माययावृतः
282. 5	°कण्टकविद्धा°	°कण्टकविद्धा°

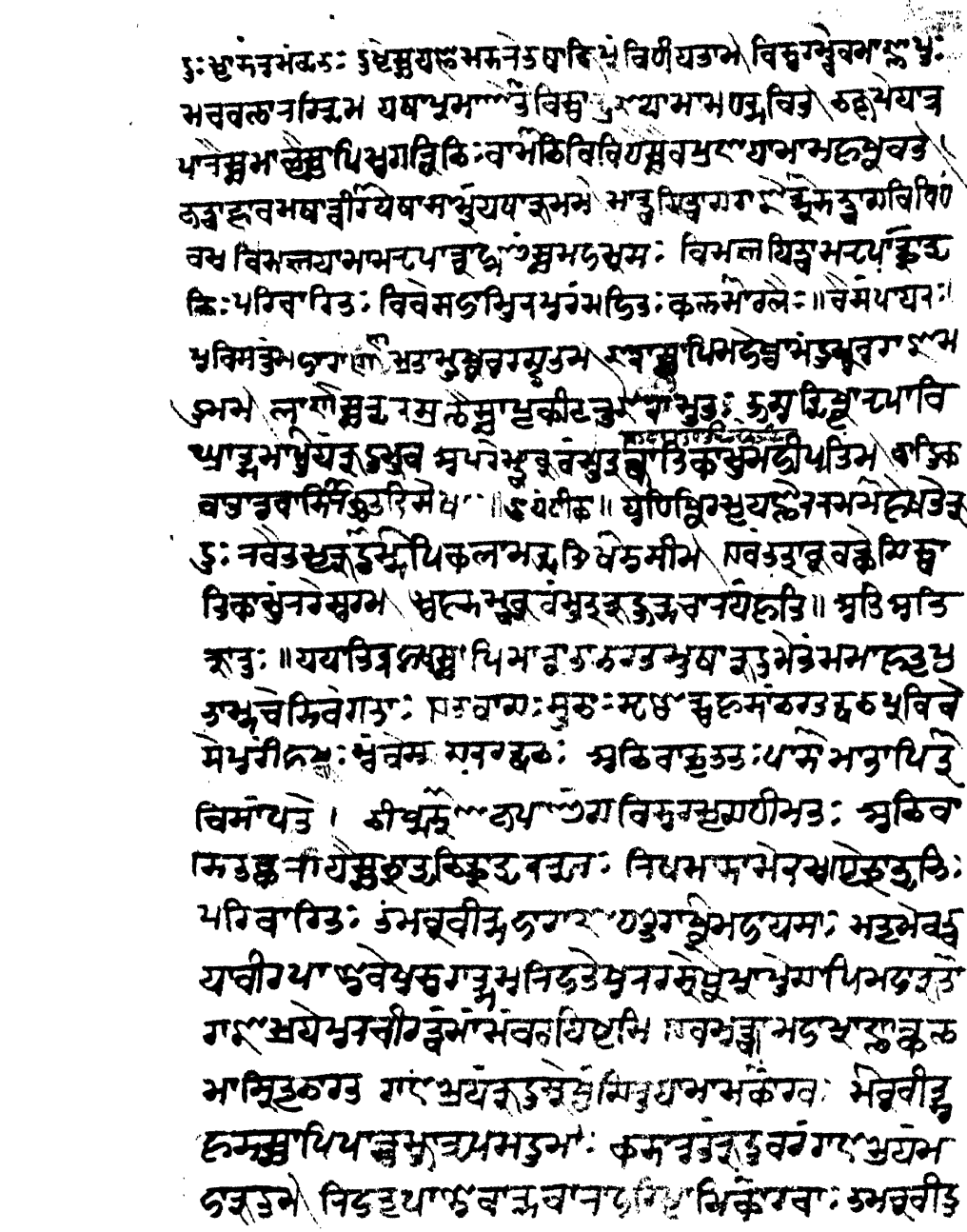

Facsimile of a page from the Sarada MS. (paper) of the Āranyakaparvan, belonging to the Asiatic Society of bengal

Sanskrit
२९४.५९२३
महाभा
5

अप्राप्ति सं०
ACC. No ~~12502~~

वर्ग सं.
Class No.....

पुस्तक सं.
Book No.. .....

लेखक
Author..... .....

शीर्षक
Title..... महाभारत ....
....

निर्गम दिनांक Date of Issue	उधारकर्ता की सं. Borrower's No.	हस्ताक्षर Signature

294.5923 ~~12502~~
महाभा

LIBRARY
LAL BAHADUR SHASTRI
National Academy of Administration
MUSSOORIE

Accession No. 125091

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving